

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/145845>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

NIEUW EN ONGEZIEN

Kerk en samenleving in de classis
Delft en Delfland 1572-1621

A.Ph.F. Wouters
P.H.A.M. Abels

1

A.Ph.F. WOUTERS

NIEUW EN ONGEZIEN

1

NIEUW EN ONGEZIEN

NIEUW EN ONGEZIEN

Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621

boek 1

De nieuwe kerk

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op maandag 31 oktober 1994
des voormiddags te 10.30 uur precies

door

ANTONIUS PHILIPPUS FRANCISCUS WOUTERS

geboren te Eindhoven

Delft 1994

Promotor: Prof. dr. M.G. Spiertz

Co-promotor: Dr. A. C. Duke, University of Southampton

In dankbare herinnering aan mijn ouders

Nieuw

Nieuw en ongezien : kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621. - Delft : Eburon

Boek 1: De nieuwe kerk / A.Ph.F. Wouters, P.H.A.M. Abels. - Ill. - (Werken van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis ; nr. 1)

Ook verschenen als proefschrift Nijmegen, 1994. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5166-412-5

NUGI 631

Trefw.: Delft ; kerkgeschiedenis.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de steun van:

- Franciscus van Salesstichting
- Mr. Paul de Gruyterstichting

Copyright © 1994, A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, Berkel en Rodenrijs

Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

Sleedoornsingel 1

2803 BZ Gouda

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende gemachtigd namens deze op te treden, niets uit deze uitgave worden vermenigvuldigd of anderszins openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotocopie, microfilm of anderszins.

ISBN 90-5166-412-5

INHOUD

WOORD VOORAF	13
VERANTWOORDING	15
PROLOOG	21
a. Decor	
<i>Delft, 21 - Delfland, 27</i>	
b. Voorspel	37
<i>Nieuwe fase, 40 - Delfland, 44 - Repressie, 46</i>	

BOEK 1: DE NIEUWE KERK

DEEL 1: CLASSICALE BESOGNES

INLEIDING	51
1. DE CLASSIS DELFT EN DELFLAND TOT 1582	54
a. De oorsprong van de classis	
<i>Coetus en colloque, 54 - Wezel en Emden, 55</i>	
b. Vorming en omvang van de Delftse classis	55
<i>Indeling van 1574, 56 - Samengaan met de Rotterdamse classis, 58 - Combinatie-plannen van de Staten, 59</i>	
c. De classicale vergaderingen	60
<i>Frequentie van vergaderen, 61 - Vergaderplaatsen, 62 - Praeses en scribe, 64 - Deelnemers, 66 - Verloop van de vergaderingen, 68 - Gedeputeerden, 70</i>	
d. Visitatie van predikanten en kerken	71
<i>Invoering, 71 - Synodale richtlijnen, 71 - Onderdeel van het classicale leven, 73</i>	
2. CLASSIS EN PREDIKANTEN	75
a. Proponeren en examens	
<i>Praeparatoir en peremptoir examen, 76 - Gestudeerde en ongestudeerde kandidaten, 79 - Classicale oefenschool, 79 - Instelling van het pre-examen, 80 - Stengere eisen aan niet-studenten, 81 - Frequentie, inhoud en uitkomsten van de examens, 82</i>	

b.	Beroepingen	84
	<i>Classicale approbatie, 84 - Beroeping naar een vacante gemeente, 85 - Voorwaarden voor acceptatie beroeping, 87 - Attestaties, 88 - Vertrek uit de oude gemeente, 89</i>	
c.	Toezicht en censuur	91
	<i>Binding aan belijdenisgeschriften en kerkorde, 91 - Strafbare zonden, 92 - Het geval Jansz, 93 - Het geval Bax, 94 - Het geval Paludanus, 96 - Het geval Pauli, 98 - Lichtere vergrijpen, 99 - Ongegronde klachten, 99</i>	
d.	Onderhoud en huisvesting	100
	<i>Bezoldiging door de overheid, 100 - Synode en classis als pleitbezorger, 101 - Huisvesting, 104</i>	
e.	Emeritaat; zorg voor predikantsweduwen en -wezen	104
	<i>Emeritering, 104 - Onderhoud emeriti, 105 - Onderhoud weduwen en wezen, 105</i>	
3.	CLASSIS EN GEMEENTEN	108
	<i>Tweezijdige relatie, 108 - Algemene beginselen, 108</i>	
a.	Kerkinstituering	109
	<i>Aanvragen predikantsplaats, 109 - Beroeping eerste predikant, 111 - Vorming kerkeraad en instelling diaconie, 112</i>	
b.	Beroepingswerk	113
	<i>Zelfstandig optreden Delftse gemeente, 114 - Vervullen van vacatures op het platteland, 114 - Controle onbekende kandidaten, 116 - Controle beroepingsprocedure, 117 - Invloed van de overheid, 118 - Verzet tegen vertrek van predikanten, 120 - Classicale afwegingen, 121</i>	
c.	Classicaal advies en bemiddeling	123
	<i>Tuchtzaken, 124 - Delft, 125 - Platteland, 125 - Hoger beroep, 128 - Huwelijksgevallen, 128</i>	
d.	De classis als pleitbezorger bij de overheid	131
	<i>Verschil tussen stad en platteland, 132 - Contacten met de lage en hoge overheden, 133 - Problemen, 135</i>	
e.	Classicale autoriteit versus gemeentelijke zelfstandigheid	136
	<i>Historiografisch perspectief, 136 - Verhoudingen in de Delftse classis, 137</i>	
4.	CLASSIS EN (PARTICULIERE) SYNODE	141
	<i>Hollandse synodes, 141 - Classis synodaal, 142 - Gravamina en particuliere vragen, 143 - Afgevaardigden en hun instructies, 144 - Delftse inbreng op de synode, 145 - Synodale invloed op de classis, 146 - Synodale onkosten, 148</i>	

5. REMONSTRANTEN EN CONTRA-REMONSTRANTEN	149
a. De strijd op gewestelijk en nationaal niveau <i>Het leergesbil, 149 - Verhouding kerk-overheid, 151 - Remonstrantie en contra-remonstrantie, 152 - Afgedwongen tolerantie, 152 - Contra-remonstrants verzet, 154 - De interventie van Maurits, 155 - Remonstrantse nederlaag, 156</i>	
b. Het ontstaan van het conflict vanuit Delfts perspectief <i>Betrokkenheid bij de ontwikkelingen te Leiden, 157 - De particuliere synode van 1608, 158 - Verhulde bedenkingen in eigen gelederen, 159</i>	157
c. De Delftse classis 1610-1615: gescheiden geesten <i>Oppositie van Dwinglo, 160 - Voorbereidingen op de Haagse conferentie, 161 - Moeilijkheden rond Naeranus en Van Vliet, 162 - De afzetting van Paludanus, 163 - Swaen te Berkel en Oosterhaern te Nootdorp, 164 - Opstelling van de classis, 164</i>	160
d. 1616-1617: toenemende polarisatie <i>Invoering van de kerkorde van 1591, 166 - Beroepingen, 166 - Veranderingen in de classicale vergaderorde, 168 - Dolerende kerken op het platteland, 169 - Onrust te Delft 170 - Nieuwe kerkscheuringen, 172</i>	166
e. 1618-1621: het "redresseren" van de classis <i>Ontwikkelingen te Delft, 173 - Afzonderlijke vergaderingen van de contra-remonstranten, 174 - Censuur over remonstrantse predikanten, 176 - Zorg voor dolerende kerken, 178 - Beroeping van nieuwe predikanten, 180 - Herstel oude vergaderorde, 181</i>	173

BALANS	183
--------	-----

DEEL 2 HUISGENOTEN DES GELOOFS

INLEIDING	187
1. DE GRENZEN VAN DE GEMEENTE <i>Tijd, 190 - Ruimte, 193 - Liefhebbers en beminsters, 195 - Doopleden?, 198</i>	190
2. DE TOEGANG TOT HET AVONDMAAL	203
a. Algemeen <i>Genève, 204 - Londen, 205 - Wezel en Emden, 207</i>	
b. De classis Delft <i>Tijdstip van toetreding, 209 - Initiatief tot toetreding, 210 - Onderzoek naar levenswandel, 211 - Geloofsonderzoek en belijdenis, 212 - Toelating van ongedoopten, 215 - Lidmaten uit andere gemeenten, 216</i>	209

c.	Registratie van de lidmaten <i>Chronologische registratie, 220 - Dwarsdoorsneden, 222 - Geregistreerde gegevens, 225</i>	219
3.	KWANTITATIEVE GEMEENTEVORMING <i>Algemene context, 228 - Delft, 229 - Platteland, 234 - Weerstand andere gezindheden, 241 - De purior ecclesia, 246</i>	228
4.	HERKOMST, GESLACHT EN LEEFTIJD VAN DE LIDMATEN	250
a.	Geografische herkomst <i>Betekenis Zuidnederlandse immigratie, 250 - Vreemden op de dorpen, 258</i>	
b.	Mannen en vrouwen; jonge en oudere lidmaten <i>Geslacht, 259 - Burgerlijke status en leeftijd, 264</i>	259
5.	SOCIO-PROFESSIONEEL MILIEU EN GODSDIENSTKEUZE TE DELFT	269
a.	Religieuze gezindheid van de Delftse regenten <i>Gematigde middengroepen, 269 - De Delftse magistraat 1572-1573, 271 - Lidmaten en niet-lidmaten in het stadsbestuur 1573-1615, 275 - Facties in regentenkringen 1616-1618, 284</i>	
b.	Socio-professioneel milieu van de Delftse lidmaten <i>De Delftse gemeente in 1609, 294 - Textielnijverheid, 298 - Brouwning, 299 - Landbouw, visserij en economische diensten, 299 - Maatschappelijke diensten, 301 - Sociale structuur, 303</i>	292
	BALANS	307

DEEL 3: KERKREGEERDERS EN ARMENBEZORGERS

	INLEIDING	311
1.	HET OUDERLINGEN- EN DIAKENAMBT <i>Cornelisz over de ouderling, 315 - De ouderling in synodale acta en kerkordes, 318 - Het diakenambt, 322 - Leden van de kerkeraad, 326</i>	314
2.	VERKIEZINGEN VAN OUDERLINGEN EN DIAKENEN <i>Het recht op een zelfstandige keuze, 329 - Synodale voorschriften, 330 - De praktijk te Delft, 333 - Verkiezingen op het platteland, 336 - De kerkorde van 1591, 338 - Strijd over de kerkorde te Delft, 341 - Invoering van de kerkorde op het platteland, 346 - Berkel, 347 - Maassluis en Maasland, 349 - Schipluiden, 352</i>	329

3.	PROBLEMEN ROND AMBTSBEDIENING, LEER EN LEVEN <i>Censuur over de ambtsdragers, 356 - Problemen met ambtsaanvaarding, 358 - Moeilijkheden tijdens de ambtsbediening, 360 - Ex-ouderlingen en -diakenen, 366</i>	356
4.	DE GEKOZENEN <i>Aantallen ambtsdragers en mandaten, 371 - Opeenvolging der ambten, 375 - Geografische herkomst, 377 - (Socio-)professioneel milieu, 380 - Leiden en Zutphen, 381 - Delft, 382 - Platteland, 386</i>	370
5.	KERKERAAD EN MAGISTRAAT TE DELFT <i>De Delftse magistraat, 389 - Officiehouders, 390 - Families in magistraat en kerkeraad, 392 - Kerkeraadsleden-regenten, 397 - Kerkeraadsleden-officiehouders, 400 - Kernleden van magistraat en kerkeraad, 402 - Verulechting kerk en overheid in chronologisch perspectief, 406 - Implicaties van de personele verstrengeling, 413</i>	388
	BALANS	415

DEEL 4: DIENAREN DES WOORDS

	INLEIDING	419
1.	SOCIALE EN GEOGRAFISCHE HERKOMST	421
a.	Sociale afkomst	
b.	Geografische afkomst	428
2.	OPLEIDING EN EXAMENS <i>Gestudeerde en ongestudeerde predikanten, 432 - Voormalige katholieke geestelijken, 433 - Duitse klerken, 437 - Academische studie, 441 - Het Statencollege te Leiden, 443 - Buiten het Statencollege, 450 - Studie in het buitenland, 451 - Theses en examens, 452 - Opleidingsduur, 455 - Gestudeerde predikanten in de gemeenten, 456</i>	432
3.	MOBILITEIT <i>Aanvang ambtsbediening, 458 - Verandering van standplaats, 459 - Verplaatsingen onder normale omstandigheden, 461 - Spreiding ambtsbediening, 465 - Bijzondere bedieningen, 466 - Duur ambtsbediening, 468 - Emeritaat, 470 - Afzetting, 473 - Continuïteit ambtsbediening per gemeente, 473</i>	458

4. ONREGELMATIGHEDEN IN LEER, LEVEN EN AMBTSWERK	476
a. Feilen in leven en ambtsbediening	478
<i>Gebrekkige capaciteiten, 478 - Nalatigheid en wangedrag, 479</i>	
b. Deviaties in de leer	485
<i>Caspar van Bijgaerden, 485 - Remonstranten, 487 - Isaac Diamant en Johannes Taurinus, 490 - Verklarende factoren, 494</i>	
c. Andere onregelmatigheden	497
<i>Francken en Helmichius, 497 - Rosaeus en Crijnsz, 500</i>	
5. INKOMENS EN VERMOGENS	506
<i>Traktementen, 506 - Delft, 509 - Platteland, 512 - Vermogens, 514</i>	
6. HUWELIJKEN - FAMILIERELATIES IN VERTICALE LIJN	519
<i>Huwelijken van predikanten, 519 - Sociaal milieu predikantszonen, 523 - Huwelijken van predikantskinderen, 524</i>	
BALANS	526
SAMENVATTING	529
SUMMARY	537
BIJLAGEN	
a. Vragenlijst predikantsexamen in de classis Delft tegen het einde van de zestiende eeuw	545
b. Regenten en officiehouders te Delft 1566-1621	551
c. Diakenen en ouderlingen te Delft 1573-1621	586
d. Predikanten per gemeente in de classis Delft 1572-1621	602
e. Biogrammen van de predikanten in de classis Delft 1572-1621	605
NOTEN	627
<i>Bij de verantwoording, 627 - Bij de proloog, 627 - Bij deel 1, 629 - Bij deel 2, 639 - Bij deel 3, 647 - Bij deel 4, 653</i>	
CURRICULUM VITAE	661

Ruim negen jaar geleden werd, tijdens een middagwandeling van twee rijksambtenaren in het Haagse Statenkwartier, het idee geboren om een diepgaand onderzoek in te stellen naar de calvinisering in een deel van Holland. Aanvankelijk ging de gedachte uit naar een vergelijking tussen Delft en Gouda, doch het ontbreken van belangrijke primaire bronnen in de Goudse archieven deed uiteindelijk de keuze vallen op Delft en het omringende platteland. Het resultaat van die lunchpauze ligt thans voor u.

Het lange traject dat achter ons ligt zouden wij vanzelfsprekend niet tot een goed einde hebben kunnen brengen zonder de hulp en wijze raad van velen. Dank zijn wij eerst en vooral verschuldigd aan onze promotor, prof. dr. M.G. Spiertz. Hij wist al in 1976 onze belangstelling voor de kerkgeschiedenis te wekken en liet ons sedertdien niet meer los. Ook onze co-promotor, dr. Alastair C. Duke uit Southampton, heeft ons in woord en geschrift geïnspireerd. In het bijzonder de gesprekken met hem in Oxford, in de marge van het congres "Calvinism in Europe" (1992), zullen nog lang in onze herinnering blijven.

De heer J.G.J. van Booma was ons zeer behulpzaam bij het op microfilm verwerken van de belangrijkste bronnen, zodat een groot deel van het archiefonderzoek thuis verricht kon worden. Bij de vele archief- en bibliotheekbezoeken die daarnaast nog nodig waren om het resterende materiaal te bestuderen, werd in het bijzonder steun ondervonden van de heren H.W. van Leeuwen en P. Koops van het gemeente-archief Delft.

De leden van de manuscriptencommissie, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. J.J. Woltjer, dr. A.E.M. Janssen en dr. H. ten Boom, verdienen alle lof voor de voortvarendheid waarmee zij hun omvangrijke werk hebben verricht en de waardevolle opmerkingen en aanvullingen. Prof. Woltjer zijn wij in dubbel opzicht dank verschuldigd. Zijn 'Contactgroep zestiende eeuw' vormde voor ons een navelstreng met het academisch leven. Zonder de andere leden tekort te willen doen geldt onze waardering in het bijzonder prof. dr. M.E.H.N. Mout, prof. dr. J. van den Berg, prof. dr. F.R.J. Knetsch, dr. G. Marnef, mw. drs. E. Geudeke, dr. W. Bergsma, dr. O. Boersma, mw. drs. C.L. Rooze-Stouthamer en mw. dr. J. Spaans. Hun reacties en suggesties na afloop van enkele door ons gehouden lezingen over het Delftse onderzoek waren uiterst waardevol.

De onvermijdelijke crises, die een computergebruiker pleegt door te maken op zijn zwerftocht door bites en files, werden bezworen met de onmisbare hulp en adviezen van onze vrienden en collega's Ron Jopp, Eric Verheul en Joop de Knecht. Thea de Graaf zijn wij zeer erkentelijk voor de Engelse vertaling van de samenvatting. Henny van Dolder-de Wit bezorgde ons enkele unieke illustraties.

Voorts zijn wij onze werkgever dank verschuldigd voor de faciliteiten die ons geboden werden om onze academische studie daadwerkelijk te voltooien. Het bestuur van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis zijn wij zeer erkentelijk, omdat hij de moed heeft getoond onze boeken op te nemen in een nieuwe reeks 'Werken', die naar wij hopen nog met vele delen zal worden uitgebreid.

Tijdens onze lange tocht door de tijd kon het gebeuren dat enkelen, die het begin hebben meegemaakt, ons kwamen te ontvallen. J.L.A. Wouters, W.J.R. Wouters-van Bree en W.M. Abels-Leenaarts hebben de voltooiing van ons werk tot onze grote spijt niet meer mee mogen maken. Wij weten ons niettemin verzekerd van hun betrokkenheid en trots. De anderen L.G.A. Abels, Marieke, Leonie, Anouk en - bovenal - Christa, geldt onze onuitsprekelijke dankbaarheid voor de inspiratie die zij ons gaven en het begrip dat zij toonden als wij weer eens volledig in de ban van de kerkgeschiedenis geraakten.

Berkel en Rodenrijs - Gouda, in de zomer van 1994

Twee definities van calvinisering

Deze studie beschrijft en analyseert de calvinisering in een Hollandse regio over de eerste halve eeuw na de politieke en kerkelijke omwenteling van 1572. De term calvinisering zal daarbij in een dubbele betekenis worden gehanteerd. In de eerste plaats wordt zij opgevat als de vestiging en uitbouw van een nieuwe kerk van gereformeerde signatuur. In de tweede plaats wordt met calvinisering bedoeld op de pogingen van de Gereformeerde Kerk, in het bijzonder van haar voorgangers en vergaderingen, om invloed uit te oefenen op zowel het doen en laten van haar eigen leden, als op het sociale leven in haar omgeving.

Dat die Gereformeerde Kerk zichzelf niet primair beschouwde als 'nieuw', maar in haar kritiek op de Katholieke Kerk veeleer als de hernieuwde, enige ware voorzetting van de apostolische, vroeg-christelijke kerk, willen wij niet negeren. In haar belijdenis, ambtsdragers, organisatievorm en niet in de laatste plaats in haar bijzondere positie als beschermde en bevoorrechte kerk, was zij in de opstandige gewesten na 1572 niettemin een nieuw verschijnsel. Wij willen evenmin voorbijgaan aan de leerstellige pluriformiteit en verdeeldheid van de nog jonge, publieke kerk.¹ In het voetspoor van Van Deursen dient echter ook erkend te worden dat het 'ouder worden' voor die kerk onmiskenbaar gepaard ging met een steeds duidelijkere oriëntatie op het gedachtengoed van Calvijn.² De Geneefse reformator was zeker niet de enige inspirator van de gereformeerden in de Noordelijke Nederlanden. Zij lieten zich ook beïnvloeden door het werk van kerkbouwers als Johannes Oecolampadius te Bazel, Huldrych Zwingli te Zürich, Martin Bucer te Straatsburg en Johannes a Lasco te Emden en Londen. De calvinisering relateren wij dan ook bij voorkeur aan het brede gereformeerde protestantisme, hoewel de term een smallere basis suggereert. Het begrip 'reformatie', dat vaak gehanteerd wordt, heeft echter weer een te brede lading, omdat dit immers ook het lutheraanse en doperse protestantisme omvat. Beide laatste stromingen komen in onze studie wel aan de orde, maar krijgen mede door gebrek aan bronnenmateriaal slechts beperkte aandacht. In pretentie en potentie zou het daarom te ver gaan onze inhoudelijke beschouwingen onder de noemer van de protestantse reformatie te brengen.

Aangezien onze eerste definitie van de calvinisering de aandacht vestigt op de instituering en verdere ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk, zal in het eerste boek gepoogd worden de daarmee gevormde kerkgemeenschap als resultaat van die calvinisering in kaart te brengen. In het besef dat het proces niet alleen leidde tot veranderingen op het kerkelijk erf, maar ook op het maatschappelijk terrein, zal tevens getracht worden de plaats van ambtsdragers en kerkvolk in de samenleving nader te duiden. Langs deze weg willen wij een impressie krijgen van het sociale draagvlak van de gereformeerde kerkgemeenschap.

De belangstelling voor deze sociale context komt zoals gezegd eveneens tot uitdrukking in onze tweede definitie van de calvinisering. Hoewel de kerkgemeenschap bij de beïnvloeding van het sociale gedrag van zowel lidmaten als 'buitenstaanders' primair handelde vanuit kerkelijke motieven, op basis van normen en waarden met een schriftuurlijke grondslag, heeft zij zich daarbij duidelijk op maatschappelijk

terrein bewogen. Het tweede boek van onze studie behandelt deze sociale aspiraties van de kerk op de belangrijkste 'actievelden'. De aandacht spitst zich dan toe op de idealen die zij daarbij koesterde en de mate waarin zij erin slaagde die in de praktijk te verwezenlijken.

Begrenzing in tijd en ruimte

Onze studie strekt zich uit over de periode 1572-1621. In het eerstgenoemde jaar eindigde voor de Gereformeerde Kerk in grote delen van Holland en Zeeland een moeizaam bestaan onder het kruis en in ballingschap en kon zij zich in vrijheid gaan ontplooien. Daarmee begon de calvinisering - in beide hierboven aangeduide betekenissen - die al vóór de eeuwwisseling aan kracht en intensiteit inboette en tijdens het Twaalfjarig Bestand, door de diepgaande controverse tussen remonstranten en contra-remonstranten, vrijwel geheel tot stilstand kwam.

Hoewel de grote Dordtse synode van 1618-1619 de remonstranten veroordeelde en buiten de kerk plaatste, heeft de gereformeerde kerkgemeenschap nog geruime tijd nodig gehad om zich te herstellen van haar innerlijke verdeeldheid. De afronding van de procedures tegen remonstrantsgezinde predikanten en schoolmeesters, het beroepen van nieuwe voorgangers en waar mogelijk het weer verenigen van gescheurde gemeenten, eiste aanvankelijk nog veel aandacht op van de kerkelijke vergaderingen. Als het Twaalfjarig Bestand in 1621 ten einde loopt is de Gereformeerde Kerk ook in plaatsen waar de remonstranten sterk vertegenwoordigd zijn geweest, gereed voor een tweede fase in de calvinisering. Daarmee is het eindpunt van de studie gemarkeerd.

De keuze om de geografische grenzen van ons onderzoek te laten samenvallen met het ressort van een classis, is mede ingegeven door het grote belang dat Van Deursen aan deze kerkelijke vergadering hecht. Hij omschrijft de classes in Holland niet alleen als duidelijke gemeenschappen, maar duidt hen ook aan als hoekstenen van de gereformeerde kerkorganisatie.³ In dit verband is het opvallend dat de uit 1965 daterende studie van Tukker over de classis Dordrecht in de jaren 1573-1609 bijna dertig jaar naar dato nog steeds de enige geschiedkundige publikatie is, waarin de Gereformeerde Kerk in zijn classicale verschijningsvorm ruim aandacht krijgt.⁴ Met de recente studies van Ten Boom over Rotterdam, Spaans over Haarlem en Van der Pol over Kampen, lijkt veeleer het fenomeen van de stadsreformatie een historiografische bloeiperiode tegemoet te gaan.⁵ Hierbij dient men wel te bedenken dat bij alle belangstelling voor de gereformeerde gemeenten in de steden, in welke context en vanuit welke benadering dan ook, de bovenlokale organisatie van de Gereformeerde Kerk naar de achtergrond dreigt te verdwijnen en de plattelandsgemeenten zelfs geheel uit het oog worden verloren. Analyse van de lokale verscheidenheid van de Gereformeerde Kerk en onderlinge vergelijking van het kerkelijk leven in steden en dorpen, is alleen mogelijk wanneer de stedelijke invalshoek wordt uitgebreid tot het bredere kerkverband. De classis is daarin de eerste schakel.

Niet zonder grond heeft de classis Delft en Delfland de voorkeur gekregen. Deze classis was de oudste in Zuid-Holland - mogelijk zelfs in de Noordelijke Nederlanden - en ondanks haar geringe omvang ook één van de belangrijkste. We moeten daarbij in de eerste plaats refereren aan de invloedrijke rol, die de predikant Arent Cornelisz

(Storm) van 's-Gravesande in de Gereformeerde Kerk van zijn tijd heeft gespeeld. Opgeleid in Heidelberg en Genève, kwam hij na een tweejarige ambtsbediening te Frankenthal in 1573 terug naar zijn geboortestad Delft. Daar verwierf hij niet alleen als Nederlandse vertaler van de door Guido de Brès opgestelde *Confession de Foy*, maar ook door zijn werk in de synodale vergaderingen groot aanzien onder zijn ambtgenoten. Hij was achtereenvolgens scriba van de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 en van de nationale synode in dezelfde stad in 1578, praeses van de nationale synode van Middelburg in 1581 en assessor van de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586. Zijn bewaard gebleven correspondentie getuigt van een omvangrijk netwerk van contacten met andere vooraanstaande predikanten binnen en buiten de Nederlanden. Verder kon Cornelisz bogen op goede relaties met de overheid, zowel op stedelijk als op gewestelijk niveau. Met zijn dood in 1605 verloor de Gereformeerde Kerk één van haar meest toegewijde dienaren, wiens gezag zover reikte dat hij zijns ondanks ook wel "de Paus van Delft" werd genoemd.⁶

Aan de zijde van Cornelisz zijn te Delft in de laatste decennia van de zestiende eeuw nog andere prominente predikanten werkzaam geweest. Wernerus Helmichius werd evenals Cornelisz diverse malen tot praeses van de Zuidhollandse synode verkozen en was ook vaak betrokken bij kerkelijke procedures tegen in leer of leven ontspoorde predikanten. Reijnier Donteclock heeft met Cornelisz de gereformeerde leer in diverse geschriften verdedigd tegen aanvallen van de Haarlemse 'vrijgeest' Dirck Volckertsz Coornhert. Thomas van Thielt heeft zijn ambtsbediening te Delft enkele malen onderbroken om elders het kerkelijk opbouwwerk ter hand te nemen. Met name na de Overgang van Haarlem in 1577 en de Alteratie van Amsterdam in 1578, heeft hij in die steden de fundamenten gelegd voor een gereformeerde gemeente.

De activiteiten van de genoemde predikanten reikten daarmee ver over de grenzen van de Delftse classis. Deze classis werd dan ook niet slechts passief geconfronteerd met richtlijnen voor de organisatie en inrichting van het kerkelijk leven, die na 1572 in synodale besluiten en kerkordes werden vastgelegd. Via haar predikanten had de classis juist een grote, actieve inbreng in het concipiëren van die voorschriften. De relatief kleine classis van Delft en Delfland kreeg zo een brede uitstraling. We mogen aannemen dat haar invloed op de gang van zaken in het bredere synodale verband en via dat verband in andere Hollandse classes voelbaar is geweest. Tegen deze achtergrond is ervoor gekozen tamelijk uitgebreid in te gaan op het ontstaan en de ontwikkeling van de Gereformeerde opvattingen over bepaalde door ons bestudeerde zaken, zoals het classicale verband, het ouderlingen- en diakenambt en de kerkelijke tucht.

Indeling en perspectief

Onze studie is ingedeeld in twee boeken. Het eerste boek handelt over de nieuwe kerk, zoals die na de Overgang gestalte heeft gekregen. Het tweede boek gaat in op de nieuwe samenleving, die deze kerk vanaf 1572 trachtte te realiseren. Ieder boek bestaat uit vier delen, die elk min of meer op zichzelf staan en een afzonderlijk onderwerp behandelen. In het eerste boek wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de classis, de lidmaten, de ouderlingen en diakenen en aan de predikanten. In

het tweede boek komen respectievelijk de kerkelijke censuur, de inrichting van het openbare leven, de armenzorg en het onderwijs aan de orde. In elk deel wordt het te bespreken onderwerp geïntroduceerd met een inleiding, terwijl de voornaamste bevindingen telkens aan het einde worden samengebracht in een balans. In deze opzet is het onvermijdelijk dat dezelfde gebeurtenis soms vaker dan één keer, maar dan vanuit een verschillend perspectief, ter sprake komt.

Voorafgaande aan het eerste boek wordt het geografische, politieke en economische decor van deze studie in grove lijnen geschetst. De kerkelijke ontwikkelingen die vooraf gingen aan de omwenteling van 1572 krijgen in dit kader bijzondere aandacht. Na het tweede boek worden de resultaten van de acht delen geïntegreerd en geëvalueerd in een afrondende en samenvattende beschouwing. Aan de hand van enkele centrale thema's uit de voorafgaande delen, wordt dan getracht enkele grote lijnen te trekken en algemene conclusies te geven met betrekking tot het verloop van de calvinisering in Delft en Delfland.

Het perspectief van waaruit wij de materie benaderen, is primair dat van de Gereformeerde Kerk. We kunnen ons daarbij echter niet beperken tot het omschrijven van de 'inwendige lotgevallen' van die kerk, zoals Jaanus reeds in 1950 voor de stedelijke gemeente van Delft heeft gedaan.⁷ Wie de maatschappelijke context van kerkleden en ambtsdragers wil schetsen en de sociale aspiraties van de publieke kerk wil duiden, zal zich ook buiten de grenzen van de gereformeerde gemeenten moeten oriënteren. Daarbij kan in de eerste plaats niet voorbijgegaan worden aan de relatie tussen kerk en overheid. De uitkomsten van de calvinisering werden immers niet alleen bepaald door de idealen die de Gereformeerde Kerk ten aanzien van haar eigen inrichting en die van de samenleving koesterde, maar evenzeer door de ruimte die zij van de overheid kreeg om die idealen in de praktijk te verwezenlijken. Dat de gereformeerden vóór 1572 door het wereldlijke gezag vervolgd werden en hun ideeën over kerk en samenleving in ballingschap en onder het Kruis hebben ontwikkeld, geeft aan de problematiek van de verhouding met de overheid een extra dimensie. De gezichtspunten van de overheid zullen dan ook nadrukkelijk bij onze beschouwingen worden betrokken.

In de tweede plaats zullen we ons rekenschap moeten geven van een kerkelijk erf dat na 1572 beslist niet egaal gereformeerd was of werd. De publieke kerk in stad en land bevond zich in een multiconfessionele samenleving, waarin ook doopsgezinden, lutheranen en katholieken hun organisatie trachtten op te bouwen of in stand te houden. Daarnaast was er sprake van een niet onaanzienlijk contingent kerkelijk ongebondenen. Waar de Gereformeerde Kerk in aanraking kwam met andere religieuze en geestelijke gezindheden - of beter gezegd deze trachtte te bestrijden - zullen we van die gezindheden een beeld proberen te geven. Het bronnenmateriaal reikt ons daarvoor echter slechts zeer beperkte - op het platteland zelfs vrijwel geen - mogelijkheden aan. Ook al omdat de overheid geen formele bemoeienis had met de interne aangelegenheden van andere kerken, zullen we de niet-calvinisten vooral door de gekleurde bril van de gereformeerden moeten gadeslaan. Slechts de katholieken te Delft kunnen wij in het begin van de zeventiende eeuw - via de *Acta Missionis Hollandicae* van de jezuïeten - vanuit een eigen invalshoek aanschouwen. Hun remmende invloed op de calvinisering zal daarbij centraal staan. De religieuze con-

stellatie van de stedelijke overheid van Delft en haar opstelling tegenover deze godsdienstig veelkleurige omgeving in de stad, zullen wij evenmin negeren.

Nadrukkelijk buiten beschouwing blijft daarentegen de Waalse gemeente, die kort na de komst van Willem van Oranje naar Delft werd gevormd. Zij is weliswaar te beschouwen als een gereformeerde gemeente, maar kende een geheel eigen kerkverband, bleef beperkt in omvang en maakte een afzonderlijke, tamelijk geïsoleerde ontwikkeling door. Dit blijkt ook uit het zeer spaarzame contact dat vertegenwoordigers van deze gemeente onderhielden met de kerkeraad van de Nederlandse gereformeerde gemeente.⁸ De vertegenwoordigers van deze gemeente, en nimmer die van de Walen, klopten telkenmale bij de overheid aan voor steun aan de calvinisering.

Bronnen en literatuur

Wie de gereformeerde kerkgemeenschap als zodanig en haar aspiraties tegenover de samenleving wil leren kennen, zal eerst te rade moeten gaan bij de bronnen die zij zelf heeft voortgebracht. Voor de classis Delft en Delfland zijn vele van die bronnen nog voorhanden. De acta van de Delftse kerkeraad en van de classis bieden vanaf respectievelijk 1573 en 1582 een rijkdom aan gegevens. Ook aan de ingekomen en (concepten van) uitgegane stukken van beide vergaderingen is veel informatie voor ons onderzoek te ontfanen, evenals aan de reeds gememoreerde correspondentie van Arent Cornelisz. De lidmatenregisters van de Delftse kerk verschaffen ons de mogelijkheid tot een getalsmatige en sociografische analyse van de kerkelijke gemeenteopbouw over de jaren 1573-1616. Aard en omvang van de kerkelijke bedeling laten zich in het begin van de zeventiende eeuw goed in beeld brengen aan de hand van de bescheiden uit het archief van de Kamer van Charitaten en de diakonie.

Toch zijn er ook onmiskenbare lacunes in het kerkelijke bronnenmateriaal. Te betreuren valt met name het verlies van de oudste classicale acta over de jaren vóór 1582. Verder vormen op het platteland min of meer compleet overgeleverde lidmatenadministraties en diakonierekeningen helaas een schaars goed. Kerkeraadboeken uit de periode 1572-1621 zijn geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven voor de gereformeerde gemeenten van Naaldwijk, De Lier, Schipluiden, Maassluis, 't-Woudt, Berkel en de combinatie Wilsveen en Leidschendam (vanaf 1619). Van de combinatie Nootdorp en Wilsveen zijn uit de jaren vóór 1619 slechts summiere aantekeningen beschikbaar, die ons weinig aanknopingspunten bieden. Van gemeenten als Zoetermeer, Pijnacker, Overschie, Kethel, Maasland en Vlaardingen, moeten wij voor ons tijdvak echter alle kerkeraadacta ontberen. Mede door de relatief begrensde hoeveelheid bronnenmateriaal op het platteland, stuit ons onderzoek naar de dorpsgemeenten dan ook eerder en vaker op beperkingen dan bij de stedelijke gemeente van Delft.

De acta van de particuliere synoden van Zuid-Holland en de acta en kerkordes van de nationale synoden bieden ons het algemene kader, waarin wij het kerkelijk leven in de Delftse classis moeten plaatsen. De wisselwerking tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk wordt zichtbaar, als wij daarbij weer de acta van classis en vooral van de kerkeraden betrekken. Gezamenlijk geven deze bronnen ons ook een eerste invalshoek voor het bestuderen van de relatie tussen kerk en overheid op de verschillende niveau's.

Een tweede invalshoek bied die overheid zelf. De memoriaelboeken van de Delftse burgemeesters, de resolutieboeken van de Veertigraad en de keurboeken van het College van de Wet, leren ons veel van hetgeen de Delftse magistraat voor ogen stond, zowel in zijn verhouding tot de plaatselijke kerk als ten aanzien van de stedelijke samenleving in het algemeen. Ook het archief van de Vlaardingse magistraat reikt ons een - zij het selecte - verzameling keuren en overheidsbesluiten aan. De algemene lijnen werden echter tevens door de gewestelijke autoriteiten uitgezet. Met name de resoluties van de Staten van Holland en West-Friesland moeten daarom geraadpleegd worden om ook op dit niveau relevante zaken op het raakvlak tussen kerk en overheid te traceren.

Ter eerste oriëntatie op het verloop van de calvinisering in de Delftse classis, kon gebruik gemaakt worden van enkele publikaties over de kerkelijke ontwikkelingen in Delft en Delfland. Beperken we ons in dit bestek tot de Gereformeerde Kerk, dan moet hier in de eerste plaats nogmaals gerefereerd worden aan de studie van Jaanus over *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz*.⁹ Hij combineert een descriptieve geschiedenis van de stedelijke kerk met een globale biografie van deze gezaghebbende predikant. Een strikt binnenkerkelijke benadering van zijn onderwerpen is echter gepaard gegaan met een limitatief gebruik van het aanwezige bronnenmateriaal.

De gepubliceerde tekst van het college, waarmee Woltjer afscheid heeft genomen van zijn werk als hoogleraar aan de Leidse universiteit, biedt een bondige, maar waardevolle visie op de positie van de kerkeraden in Leiden en Delft. De daarin gehanteerde vraagstelling was richtinggevend voor ons onderzoek naar de relatie tussen kerkeraad en magistraat in laatstgenoemde stad.¹⁰ De onlangs verschenen bijdrage van Parker over de diakonale armenzorg te Delft in de jaren 1572-1617, berust helaas op een aantal verkeerde interpretaties van de kerkeradsacta en andere bronnen.¹¹ Zijn analyse is hierdoor niet correct en voor onze studie van geen waarde.

Ook de vestiging van de Gereformeerde Kerk in delen van het omringende platteland is al eerder in publikaties belicht. We noemen hierbij met name de studies van De Ridder over het protestantisme in het Westland en van Jaanus over het begin van de Hervorming te Overschie. Beide auteurs gaan echter zeer beschrijvend te werk en verschaffen geen diep inzicht in het verloop van de calvinisering. Het prille begin van dat proces te Naaldwijk en Honselersdijk laat zich echter op de voet volgen in een goed gedocumenteerde, doch enigszins gedateerde bijdrage van Goetschalkx.¹²

We kunnen in dit bestek ten slotte niet voorbijgaan aan enkele studies, die helaas niet zijn uitgegeven, maar als belangrijke wegbereiders voor ons onderzoek hebben gefunctioneerd. Het onderzoek van Kok naar "De beeldenstorm te Delft, 1566-1567" en van Duifhuizen naar "De Hervorming in het Westland" leverden ons nuttige achtergrondinformatie over de Gereformeerde Kerk aan de vooravond van de Overgang. Voor de periode na 1572 bood het onderzoek van Starreveld naar "De classis Delft van 1582 tot 1593" en van Kloek naar de kerkelijke tuchtuitoefening te Delft (1573-1581) en Leiden (1584-1590) een verhelderende introductie op twee onderwerpen, die wij hierna nog in afzonderlijke delen en over een langere periode zullen behandelen.¹³

PROLOOG

De classis Delft en Delfland, in haar uiteindelijke vorm, was geografisch en historisch een noviteit. Anders dan het gebruik van de naam Delfland zou vermoeden, sloeg de 'provinciale' synode van Dordrecht bij de classicale afbakening van 1574 namelijk geen acht op bestaande politiek-juridische of waterstaatkundige grenzen van het gelijknamige hoogbaljuwschap of hoogheemraadschap. Zelfs met de tot dan toe bestaande regionale kerkelijke indeling werd geen rekening gehouden, aangezien de classis slechts de helft van het aantal parochies van het dekenaat Delfland omvatte, aangevuld met (delen van) enkele parochies uit de dekenaten Rijnland en Schieland.

Het dekenaat, hoogbaljuwschap en hoogheemraadschap van Delfland werden in het Westen begrensd door de kustlijn en in het Zuiden door de oever van de Maas. De westgrens van de classis lag echter meer landinwaarts en werd gevormd door Naaldwijk, Schipluiden, 't-Woudt en Delft. Zuidelijk volgde de classicale scheidslijn pas na De Lier en Maasland de loop van de Maas, van Maassluis tot en met Vlaardingen, om vervolgens noordwaarts met een boog om Schiedam te lopen, langs Kethel en Overschie. De oostelijk gelegen dorpen waren Berkel, Pijnacker en Zoetermeer-Zegwaard. Aan de noordzijde bevonden zich Wilsveen, Leidschendam en Nootdorp.

De historisch grillige wijze waarop de Delftse classis geformeerd was, bracht met zich mee dat het gebied weinig meer was dan een kerkelijk-bestuurlijke eenheid. Weliswaar hadden de meeste dorpen gemeen, dat zij hoofdzakelijk georiënteerd waren op Delft, doch deze centrum-functie van Hollands derde stad strekte zich uit tot een veel groter gebied dan dat van de classis. In economisch opzicht bestond een grote mate van differentiatie. In bestuurlijke zin was er ook allerminst sprake van homogeniteit. De politieke kaart van de classis geeft namelijk een wirwar te zien van hoge en lage jurisdicties, met uiteenlopende autoriteiten.

Vandaar dat het voor een beter begrip van de hierna te beschrijven ontwikkelingen nuttig en noodzakelijk is om bij wijze van eerste kennismaking een korte schets te geven van de geografische, economische en politiek-bestuurlijke constellatie in het gebied van de classis Delft en Delfland. Deze kennismaking geschiedt aan de hand van een denkbeeldige wandeling, die begint en eindigt in het epicentrum van de classis, de stad Delft.¹

a. Decor

Delft

Anders dan de meeste andere steden in Holland, had Delft zijn ontstaan niet te danken aan een bijzondere geografische ligging. De stad lag niet aan een natuurlijk water of op een knooppunt van wegen, maar ontstond langs een door mensenhand gegraven kanaal, op een schiereiland van klei in het midden van een veengebied. Dit kanaal, de Delft-Schie, maakte deel uit van een complexe, door het Hoogheemraadschap van Delfland geregeleerde waterstaatkundige huishouding, die van levensbelang was voor zowel de stad als het omliggende platteland. Deze bijzondere geografi-

sche situatie stelde beperkingen aan de groeimogelijkheden van Delft. Sedert de veertiende eeuw beschikte de stad met Delfshaven weliswaar over een eigen Maashaven, doch de grote afstand en de logistieke problemen van het overladen op kleinere schepen, werkten remmend op de ontwikkeling van het Delftse handelsverkeer.

Een ligging temidden van waterrijk veengebied had echter ook voordelen. Er waren volop natuurlijke bronnen - schoon water en turf - voorhanden om een omvangrijke en kwalitatief hoogstaande brouwnijverheid te ontwikkelen, die in de loop van de vijftiende eeuw tot grote bloei kwam. In de daaropvolgende eeuw kreeg Delfts 'principale' nering - en daarmee ook de talrijke daarvan afhankelijke bedrijfstakken en handwerkslieden (turfgravers, molenaars, kuipers, korenkopers, schippers, sjouwers) - echter te kampen met de nadelige gevolgen van schaalvergroting. De bierproductie bereikte welswaar aan de vooravond van de Opstand (1569-1570) een hoogtepunt, maar menige kleine brouwer zag zich in deze tijd genoodzaakt het vuur onder zijn ketel(s) te doven, als gevolg van de moordende concurrentie. Door de oorlog geraakte vervolgens de gehele Delftse brouwnijverheid een aantal jaren in een crisis, onder meer door het wegvallen van de Zuidnederlandse afzetmarkten en toenemende wedijver met andere Hollandse steden, met name op de markt van scheepsbieren.²

Ter compensatie van het verlies aan werkgelegenheid in de bierproductie, stelde het Delftse stadsbestuur vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw herhaalde pogingen in het werk de textielnijverheid nieuw leven in te blazen. Ooit kende de stad een omvangrijke lakenindustrie, gespecialiseerd in de vervaardiging van zware en dikke stoffen, doch van deze 'oude draperie' was ten tijde van het ontstaan van de Republiek weinig meer over. Met lede ogen werd aangezien hoe in Leiden een florerende lakenindustrie van de grond was gekomen. Daar was men zich met behulp van grote aantallen vakbekwame inwijkelingen uit de Zuidelijke Nederlanden gaan toeleggen op de produktie van lichte en kleurrijke stoffen. Omstreeks 1595 trachtten de Delftse regenten een graantje van dit Leidse succes mee te pikken, door Zuidnederlandse saaidrapiers onder aantrekkelijke voorwaarden uit Leiden los te weken.³

De politieke commotie in Holland over de Delftse ronselpraktijken bleek uiteindelijk echter groter dan het economische succes.⁴ Delft kreeg weliswaar weer een eigen textielnijverheid, die van stadswegen de beschikking verwierf over de Sint-Christoffel- of Oudemannenhuiskapel aan de Voldersgracht als lakenhal en een nieuw opgetrokken woonwijk op het terrein van het afgebroken Sint-Ursulaklooster, doch de omvang van deze bedrijfstak bleef bescheiden.

De tapijtweverij leverde de stad aanzienlijk meer bekendheid en aanzien op. Van groot belang was in dit verband de komst naar Delft van de Antwerpse burgemeesterszoon François Spiering, die in 1592 voor zijn bedrijf de beschikking kreeg over een deel van het Sint-Agnesklooster. In deze weverij vonden enkele tientallen tapisiers werk, alsmede enkele patroontekenaars. Tot de laatste categorie behoorde ook Carel van Mander junior, zoon van de bekende Haarlemse schilder, die in 1615 voor zichzelf een weverij begon in het van de stad gekochte Sint-Annaklooster.⁵

Met dit alles kwam, zij het schoorvoetend, een einde aan het economisch protectionisme ten behoeve van de brouwnijverheid, dat lange tijd het stedelijk beleid had

gekenmerkt. Eindelijk trachtte ook de Delftse magistraat te profiteren van de politieke en kerkelijke veranderingen. Het vakmanschap van om den gelove naar het Noorden uitgeweken Zuid-Nederlanders werd nu geschat en benut, terwijl niet langer geaarzeld werd de genaaste geestelijke goederen aan te wenden voor uitbreiding en verbreding van de economische bedrijvigheid in de stad.

Doch ook in een ander opzicht zou de religieuze situatie in Delft van belang zijn voor de textielnijverheid. Omdat Delft niet in ernstige mate besmet was geweest met het arminianisme, besloten de zogeheten Merchant Adventurers in 1621 deze stad uit te kiezen als nieuwe stapelplaats voor de invoer van halfbewerkte lakens uit Engeland. Het nadeel van de ongunstige geografische ligging van Delft zou voor de Engelse kooplieden uiteindelijk minder zwaar hebben gewogen dan het gevaar de eigen, fel anti-arminiaanse koning Jacobus I te ontriefen met een keuze voor Rotterdam.

De komst van de Merchant Adventurers naar Delft zou in het daaropvolgende decennium een gunstig effect gaan uitoefenen op handel en nijverheid in de stad. Eenzelfde effect op de stedelijke economie had ook een geheel andere bedrijfstak, de plateelbakkerij, die vanaf het eind van de zestiende eeuw aan een gestage opmars begon. Uiteindelijk zou hierdoor niet de zo krampachtig door het Delftse stadsbestuur gestimuleerde textielnijverheid, maar de vrijwel geheel op eigen kracht opgekomen Delftse aardewerkindustrie voor een belangrijk deel de plaats gaan innemen van de in versukkeling geraakte brouwning.⁶

Plateelbakkers maakten deel uit van het onder invloed van de Zuidnederlandse immigratie snel groeiende Sint-Lucasgilde. Ook talrijke andere ambachtlieden en handelaren uit de kunstnijverheid - zoals olie- en waternverfschilders, glazeniers, borduurwerkers, plaatsnijders, beeldsnijders, boek- en schilderijverkopers - vonden hier onderdak. Zij droegen er gezamenlijk toe bij dat Delft in Holland en daarbuiten ook meer en meer een reputatie verwierf als kunstcentrum.⁷

Ondanks de voor de scheepvaart ongunstige ligging van de stad, wist Delft via zijn uitgang naar zee Delfshaven toch een graantje mee te pikken van de winstgevende vaart op Oost-Indië. Ook Delft kreeg in 1602 namelijk een kleine Kamer van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). De uit de Oost aangevoerde waar werd in Delfshaven overgeslagen op zogeheten damlopers en via de Schie verder getransporteerd naar de stad. Als oplossing voor de toenemende problemen bij het afmeren van deze schepen besloot het stadsbestuur in 1616 een brede kolk te laten graven voor de Kethelpoort. Dit bleek een kostbaar karwei dat noopte tot belastingverhoging. De accijnsverhoging op tarwe, waartoe toen werd besloten, vormde één van de aanleidingen tot een oproer van woedende burgers. Voor de Delftse VOC-kamer met haar zeven bewindhebbers legde de verbetering van de infrastructuur echter de basis voor een winstgevende onderneming, die aan velen werk bood.⁸

De 'nieuwe draperie', de plateelbakkerij, de kunstnijverheid, de Indiëvaart en de talrijke daarvan afhankelijke ambachten en neringen boden als nieuwe vormen van economische bedrijvigheid toch te weinig compensatie voor de neergang van de bierbrouwerij. Als gevolg hiervan nam de economische betekenis van Delft in deze jaren sterk af. Hollands derde stad zou dan ook spoedig overvleugeld worden door

steden met een lagere politieke rangorde, zoals Leiden en het nabijgelegen Rotterdam, en kreeg meer en meer het karakter van een middelgrote provinciestad.

Hiermee is de economische situatie van Delft in de eerste halve eeuw na de Overgang in hoofdlijnen geschetst. Dat neemt echter niet weg dat er nog vele andere vormen van broodwinning te vinden waren. Over het algemeen hadden zij te maken met de alledaagse noden en benodigdheden van een stedelijke bevolking, uiteenlopend van het maken en repareren van schoenen tot het legen van vuilnistonnen. Vanzelfsprekend vormde ook de voedselvoorziening een belangrijke bron voor economische bedrijvigheid, die onder meer tot uitdrukking kwam in een levendige markt- en straathandel van uit de omringende dorpen aangevoerde produkten.

Het aantal monden dat op deze wijze gevoed moest worden, kan voor de eerste decennia na 1572 alleen bij benadering geschat worden. Als gevolg van de zware pestepidemie van 1557-1558, de hongersnoden en de troebelen, was het aantal inwoners van Delft in het midden van de zestiende eeuw met enige duizenden teruggelopen tot ver onder de twintigduizend. Dit verlies werd in de daaropvolgende decennia voor een deel gecompenseerd door een aanzienlijke instroom van oorlogsvluchtelingen en het uitblijven van nieuwe (natuur)rampen. Aan de hand van een haardstedentelling kan berekend worden dat het inwonertal in 1600 ongeveer 17.500 bedroeg. Een kort daarop uitgebarsten pestepidemie zorgde weliswaar opnieuw voor een daling van het bevolkingscijfer, doch deze was van korte duur. Blijkens een hoofdentelling ten behoeve van de inning van Hoofdgeld in 1622, was het aantal inwoners aan het eind van de door ons bestudeerde periode gestegen tot circa 20.150.⁹

Het dagelijks bestuur over deze duizenden Delftenaren berustte bij de vier jaarlijks nieuw te benoemen burgemeesters. Vóór 1572 werden zij gekozen door de landsheer en na het uitbreken van de Opstand door de stadhouder van Holland. Die keuze werd gemaakt uit een dubbele voordracht die door de Veertigraad van Delft moest worden opgesteld. Deze Veertigraad op zijn beurt was ingesteld bij privilege van Philips van Bourgondië in 1445. Aanvankelijk werd het college gekozen door de Vroedschap en Rijkdom van de stad, een groep van bemiddelde en aanzienlijke poorters. In de zestiende eeuw was het echter reeds de gewoonte geworden om vacatures in de Veertigraad bij zelfcoöptatie op te vullen.

De Veertigraad nomineerde niet alleen kandidaten voor het burgemeestersambt, maar koos ook rechtstreeks de andere magistraten van de stad. Het ging daarbij onder meer om een thesaurier voor het beheer van de stedelijke financiën, de pensionaris als rechtsgeleerde raadsman van de stad, drie weesmeesters voor het behartigen van de belangen van minderjarige weeskinderen in de stedelijke Weeskamer en drie havenmeesters (respectievelijk voor de havenwerken binnen de stad, buiten Delft en te Delfshaven). Thesaurier en weesmeesters hadden een ambtstermijn van één jaar, de havenmeesters van drie jaar. De pensionaris kende geen vaste ambtstermijn.

Wie in de Veertigraad werd opgenomen kon zich "Raedt ende Vroedschap" noemen; met ander woorden, hij maakte tevens deel uit van de Vroedschap van de stad. Uit de Veertigraad waren veelal ook de magistraatspersonen afkomstig. Soms werd

een aanzienlijke poorter in een van de politieke ambten gekozen, die nog geen lid van de Veertigraad was. Hij werd dan wel in de vroedschap opgenomen en kon deelnemen aan de vergaderingen van de Veertigraad, wanneer deze door de burgemeesters bijeengeroepen werd om over belangrijke stadszaken te delibereren. Dergelijke 'buitenstaande' vroedschappen werden meestal na verloop van tijd alsnog in de Veertigraad benoemd.

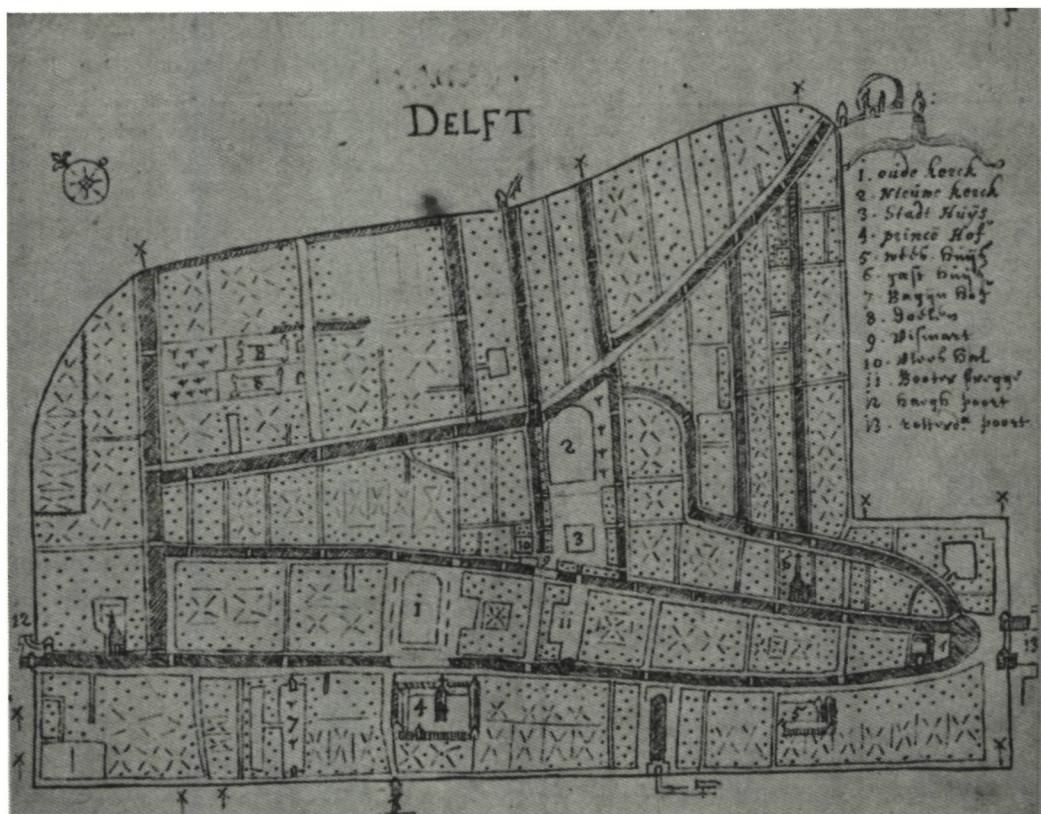
De schout handhaafde de orde in de stad en trad op als aanklager tegen de wetsovertreders. Voor criminele zaken bestond er de schepenrechtbank, de zogeheten Vierschaar. Een schout werd gekozen door de stadhouder of de Staten van Holland, uit een voordracht van drie personen, opgesteld door de Veertigraad. De zeven schepenen, die jaarlijks op gelijke wijze als de burgemeesters werden verkozen, velden het vonnis, dat daarna werd uitgesproken door de schout. Ook de executie van de vonnissen vond plaats onder zijn verantwoordelijkheid.

Schout, burgemeesters en schepenen vormden samen het College van de Wet, dat de stedelijke verordeningen (keuren) opstelde en liet afkondigen. Deze "Heeren van de Weth" waren daarnaast belast met de verkiezing van en controle op tal van officiehouders. Dit waren bestuursfunctionarissen in de sfeer van de economische huishouding van de stad, de godshuizen en instellingen van liefdadigheid, het onderwijs en de kerken. Het maken van de keuren en het benoemen van de officiehouders gaf het College van de Wet een stevige greep op vrijwel alle facetten van de stedelijke samenleving.¹⁰

Van 1572 tot Balthasar Geraerts' fatale moordaanslag van 1584 op prins Willem van Oranje, fungeerde Delft - met onderbrekingen - ook als residentiestad voor het stadhouderlijk gezag." Dit hield in dat in het voetspoor van Oranje, die zijn domicilie koos in het tot Prinsenhof omgedoopte voormalige Sint-Agathaklooster, ook een groot aantal hofdignitarissen en medewerkers van de prins zich in de stad vestigde. Twaalf jaar lang was Delft daardoor een van de belangrijkste politieke centra, van waaruit leiding werd gegeven aan de rebellie tegen het Spaanse gezag.

Ten tijde van de vestiging van het prinselijke hof in Delft, had de stad zich in bouwkundig opzicht volledig hersteld van de grote stadsbrand van 1536, die driekwart van de stad in de as had gelegd. Het silhouet werd beheerst door de majestueuze torens van de beide stadskerken. De Oude of Sint-Hippolytuskkerk, gelegen aan de Oude Delft, bevond zich tegenover het Prinsenhof, terwijl zich aan de overzijde van de aan het Marktveld gesitueerde Nieuwe of Sint-Ursulakerk het stadhuis bevond. Dit onderkomen van de magistraat brandde op 4 maart 1618 tot de grond toe af, waarna onmiddellijk begonnen werd met de bouw van het huidige, door Hendrick de Keyser ontworpen stadhuis.

De voornamste burgers woonden vooral in de grote handels- en koopmanshuizen aan de grachten, zoals de Oude en Nieuwe Delft, de Koormarkt en de Brabantse Turfmarkt. Hier waren ook de grotere brouwerijen gevestigd, omdat doorgaans gewoond en gewerkt werd in hetzelfde pand. In het oostelijk stadsdeel, ten Oosten van de Verwersdijk en het Oosteinde, bevonden zich de huizen van de minder aanzienlijke burgers, zoals het grote leger ongeschoolde handwerkslieden en sjouwers. Zij woonden veelal dicht op elkaar, in smalle stegen en sloppen.

Plattegrond van de stad Delft, getekend circa 1620. 1. Oude Kerk 2. Nieuwe Kerk 3. Stadhuis 4. Prinsenhof 5. Weeshuis 6. Gasthuis 7. Bagijnhof 8. Doelen 9. Vismarkt 10. Vleeshal 11. Boterbrug 12. Haagse Poort 13. Rotterdamse Poort. In handschrift Koninklijke Bibliotheek 75 H 38.

Verder telde de stad in de zestiende eeuw nog enkele grote kloostercomplexen binnen en buiten haar muren. Naast het reeds genoemde Sint-Agathaklooster voor rijke patriciërsdochters, dat na de Overgang onderdak bood aan de prins en zijn gevolg, waren er binnen Delft nog zes vrouwen- en drie mannenkloosters, terwijl in de directe nabijheid nog eens één vrouwenconvent en twee mannenkloosters stonden.¹² Van deze kloosters verloor het Sint-Maria Magdalenaconvent aan de Verwersdijk reeds vóór de Overgang zijn oorspronkelijke bestemming, doordat het in 1557 werd ingericht als Pesthuis. Het buiten de stadsmuren gelegen kartuizerklooster werd in 1571 uit veiligheidsoverwegingen afgebroken, aangezien gevreesd werd dat het door de vijand gebruikt zou kunnen worden als steunpunt bij een belegering van de stad.¹³ Een jaar later onderging het eveneens buiten de stad gelegen premonstratenser klooster Koningsveld op last van Willem van Oranje hetzelfde lot. Ook het derde klooster buiten de muren, "Sancta Maria in Monte Sion" werd in 1574 met de grond gelijk gemaakt.¹⁴

De conventen binnen de stad werden kort na de Overgang en de daardoor geforceerde opheffing en leegloop voor andere doeleinden bestemd. Het Sint-Barbara-

klooster, een afsplitsing van Sint-Agatha, werd in 1579 omgevormd tot een Weeshuis. Delen van het Sint-Agnes- en het Sint-Annaklooster gingen achtereenvolgens in 1592 en 1616 dienen als bedrijfsruimte voor een tapijtweverij. Het Sint-Claraconvent van de Clarissen werd aanvankelijk verhuurd aan een linnenwever en daarna ingericht als kruitdepot. Dit bleef het totdat de rampzalige ontploffing van 1654 een gat in de bebouwing van de stad sloeg en zo de weg vrijmaakte voor een paardenmarkt.

De resterende kloosters, te weten het Cellebroersklooster ten Noorden van de Choorstraat, het Minderbroederklooster aan de Broerhuisstraat, het Sint-Ursulaklooster aan het Oosteinde en het Sint-Hiëronymusklooster aan de Oude Delft vielen ten prooi aan slopershamers om plaats te maken voor woningbouw.¹⁵

De bewoners van Delft wisten zich beschermd door een omwalling met ruim twintig waltorens, veertien walmolens en acht stadspoorten (de Haagse poort, de Wateringse poort, de Schoolpoort, de Waterslootse poort, de Schiedamse of Kethelpoort, de Rotterdamse poort, de Oostpoort en de Koepoort). Als militaire vesting hoefde deze versterking na 1572 haar nut niet meer te bewijzen, simpelweg omdat de stad nimmer belegerd werd. Als barrière tegen de binnenkomst van ongewenste vreemdelingen behield het stelsel een zekere waarde, al bleek het onmogelijk om in tijden van duurre en rampspoed de grote aantallen bedelaars en vagebonden volledig buiten te sluiten.

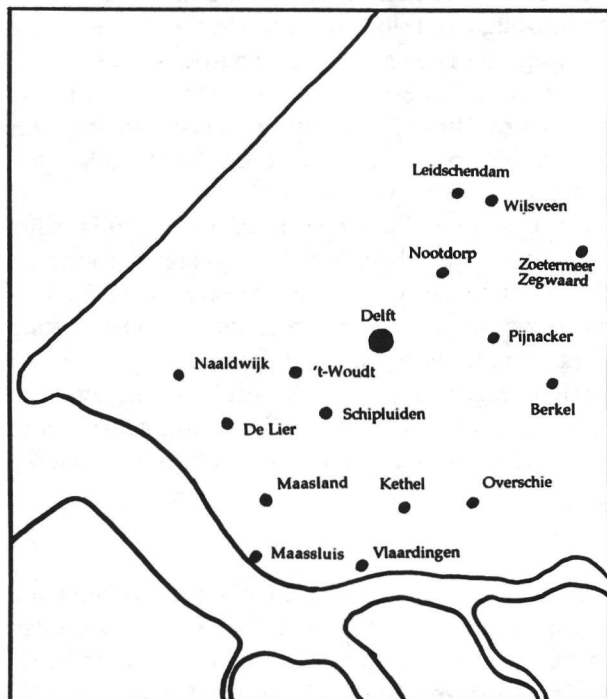
Delfland

Via de Kethelpoort verlaten wij thans de stad voor een rondgang door het gebied van de classis, die ons langs alle kerkelijke kernen van de classis zal leiden. Bij deze poort gaan wij aan boord van een schuit, die reizigers via de Schie vervoert in de richting van Schiedam en Delfshaven. Omdat deze plaatsen buiten het ressort van de Delftse classis vielen, dienen wij de schuit al in **Overschie** te verlaten. Dit dorp op de grens van Delfland en Schieland en gelegen tussen de Schie en de Rotterdamse Vaart, vormde de kern van een ambachtsheerlijkheid, die reeds aan het begin van de zestiende eeuw bezit was van de stad Delft. Het gebied viel voor een deel onder de jurisdictie van Delft, terwijl het voor een ander deel onder Rotterdam ressorteerde.

De aan Petrus en Paulus gewijde kerk van Overschie werd tijdens de schermutse-lingen in het Maasmondgebied grotendeels vernield. Eerst hakten de geuzen gaten in het gebouw om gescht te kunnen plaatsen.¹⁶ Toen met Kerstmis 1573 herovering door de Spanjaarden dreigde, staken zij de kerk in brand.¹⁷ Pas in 1592 kon het herstel van het gebouw ter hand worden genomen.¹⁸ De bevolking had een belangrijke inkomstenbron aan het intensieve verkeer van trekschuiten. Talrijke herbergiers en broodbakkers droegen zorg voor de inwendige verzorging van passanten. Daarnaast vond er op bescheiden schaal landbouw plaats, waarvan de afzet vooral gericht was op het nabijgelegen Schiedam.

Vanuit Overschie zetten wij onze reis te voet in westwaartse richting verder. Na een klein half uur wordt het dorp **Kethel** bereikt, dat tezamen met Spaland een ambachtsheerlijkheid vormde. Op een heuvel in het midden van het dorp stond de Sint-Jacobskerk,¹⁹ die grotendeels werd verwoest tijdens de troebelen van 1572-1574. De schade in Kethel beperkte zich in die dagen echter niet tot de kerk. Zo gingen in het ambacht maar liefst vier achtkantige molens verloren en werd de brug over de

Poldervaart door de Staatsen opzettelijk vernield om de opmars van de Spanjaarden naar Leiden te hinderen. Deze belangrijke verbinding tussen het dorp en de bijbehorende polder werd pas in 1582 hersteld.²⁰

De gereformeerde gemeenten in classis Delft en Delfland in 1621.

De Kethelse gereformeerden, pas in 1591 voldoende in aantal om te kunnen beschikken over een eigen predikant, zagen zich door de vernieling van het godshuis aanvankelijk genoodzaakt bijeen te komen in het schoolgebouw en in de open lucht. Het duurde tot 1595 voordat voldoende middelen vergaard waren om het herstel van het kerkgebouw ter hand te nemen.²¹ Evenals de bevolking van Overschie waren de inwoners van het ambacht Kethel en Spaland economisch georiënteerd op Schiedam. Daar werd een afzetmarkt gevonden voor de produkten uit hoofdzakelijk de veeteelt en de akkerbouw.

Als we vervolgens Kethel achter ons laten en de tocht langs de Poldervaart vervolgen wordt na ongeveer één uur lopen **Vlaardingen** bereikt. Geen plaats binnen de classis werd zo zwaar door het oorlogsgeweld geteisterd als dit stadje aan de Maas. Uit angst voor een terugkeer van de Spanjaarden werd op 2 juni 1574 eerst de Vlaardingse schans ontmanteld. Vervolgens legden de geuzen ook het grootste deel van de woonhuizen en molens in de as, alsmede de aan de Heilige Willibrordus gewijde kerk. Veel van de ontredderde inwoners zochten tijdelijk hun toevlucht in Delft.²² De wederopbouw nam geruime tijd in beslag en werd enigermate vergemakkelijkt door de tijdelijke belastingvrijstelling die de stad kreeg als schadeloosstelling voor het door de geuzen toegebrachte leed. Ten behoeve van het herstel van de kerk werd in 1582 in heel Holland gecollecteerd.²³

Vlaardingen telde bij de grote brand van 1574 circa driehonderd huizen, bewoond door hooguit 1500 mensen. In de daaropvolgende halve eeuw groeide het uit tot een plaats met 438 huizen en ongeveer 2190 inwoners in 1622.²⁴ Zij voorzagen voor een belangrijk deel in hun levensonderhoud door haringvisserij en scheepsbouw. In het omliggende ambacht was daarnaast sprake van veeteelt.

Juridisch en bestuurlijk vormde Vlaardingen met Vlaardingerambacht een ambachtsheerlijkheid, die door de grafelijkheid van Holland in leen was gegeven aan de in de Zuidelijke Nederlanden verblijvende Spaansgezinde Charles de Ligne, graaf van Aremberg. In 1611 verkocht hij de heerlijkheid aan de Amsterdamse koopman Pieter Gerritsz van Ruytenburg, die zich metterwoon in Vlaardingen vestigde. Zijn toenemende bemoeienis met de bestuurlijke aangelegenheden in het stadje leidde tot voortdurende fricties met de twintig voor het leven benoemde leden van de Vroedschap, die op grond van de tussen 1273 en 1407 verleende stadsrechten geraadpleegd dienden te worden in alle belangrijke bestuurlijke zaken.

De Vlaardingse Vroedschap kon echter niet verhinderen dat de ambachtsheer de schout, één van de twee burgemeesters, drie van de zeven schepenen en ook de stadssecretaris aanstelde. De andere burgemeester en de overige vier schepenen werden door de Vroedschap aangesteld. De dagelijkse stadszaken werden, net als in Delft, afgehandeld door de burgemeesters. De wetgeving was in handen van het College van de Wet, bestaande uit schout, burgemeesters en schepenen. Dit droeg tevens zorg voor de aanstelling van huwelijkscommissarissen, officieren van de burgerwacht, kerkmeesters en bestuurders van liefdadige instellingen.

Omdat de kerk, de school en het Heilige Geestgasthuis echter instellingen van de oude parochie Vlaardingen waren, die zich ook uitstreckte over Vlaardingerambacht en Zouteveen, konden ook deze gerechten aanspraak maken op bemoeienis. Van daar dat de drie gerechten gezamenlijk over alle parochiezaken vergaderden en beschikten. De hoge rechtspraak in het ambacht was in handen van de baljuw, die als vertegenwoordiger van het heerlijke gezag in Vlaardingen dikwijls ook het schoutambt in zich verenigde.²⁵

Vlaardingen was overigens niet de enige havenplaats binnen de Delftse classis. Een wandeling van anderhalf uur stroomafwaarts langs de Maas brengt de reiziger namelijk in **Maassluis** (of Maaslandsluis), dat gedurende het door ons bestudeerde tijdvak zou uitgroeien tot één van de grotere dorpskernen binnen het classicale gebied. Aan het begin van de Opstand bestond Maassluis slechts uit een klein aantal woonhuizen rond een uit hout opgetrokken kapel, die ten behoeve van de passerende reizigers en vissers voorzien was van een luidklok en een uurwerk. Na de verovering van Brielle door de geuzen werd onder leiding van Marnix van Sint-Aldegonde bij Maassluis een schans aangelegd, als verdedigingswerk tegen de Spanjaarden. Om het bezit van deze uit strategisch oogpunt belangrijke schans werd in de daaropvolgende jaren fel gestreden, hetgeen onder meer de ondergang van de kapel tot gevolg had.²⁶

Toen in deze regio het pleit in het voordeel van de opstandige gewesten was beslecht, maakte Maassluis door de nabijheid van de schans, het toenemende gebruik van de overzetveer naar Brielle en de uitdijende vissersvloot een snelle groei door. Op de plek van de kapel verrees in 1596 een nieuw kerkgebouw voor de gereformeerde gemeente, die tot dan was aangewezen op een kerkgang naar de parochie-

kerk in Maasland. Het nieuwe kerkje zou al spoedig te klein blijken om de snelle aanwas van het aantal lidmaten op te vangen. Vandaar dat in 1612 toestemming werd verkregen om op het terrein van de ontmantelde schans wederom een nieuw godshuis te bouwen. De gereedkoming hiervan liet echter nog op zich wachten tot 1639.²⁷

Tegen het einde van de zestiende eeuw ontstond bij de bevolking ook een toenemende behoefte aan bestuurlijke en juridische verzelfstandiging van hun dorp, dat vanouds onderdeel uitmaakte van de ambachtsheerlijkheid Maasland. De Maassluisle pleidooien voor losmaking, die niet in de laatste plaats werden gehouden door de predikant Johannes Fenacolijs, vonden in de loop van 1612 gehoor bij de ambachtsheer, jonker Jacob van Egmond, heer van Kenenburg. De formele separatie, die werd geregeld door Van Egmonds neef en latere erfgenaam Otto van Zeventer, liet echter nog ruim twee jaar op zich wachten door verzet van de Maaslandse bestuurders.²⁸

In de scheidingsacte van 16 mei 1614, verleend door de Staten van Holland, werd onder meer bepaald, dat Maassluis een eigen bestuur kreeg, bestaande uit een schout, vijf zetters (ook wel aangeduid als burgemeesters) en zeven schepenen. Zij oefenden de lage en dagelijkse jurisdictie uit, hetgeen betekende dat zij civiele en kleine strafzaken konden afdoen. Daarnaast konden zij keuren uitvaardigen die betrekking hadden op het ambacht. De hoge jurisdictie bleef in handen van de baljuw van Delfland als vertegenwoordiger van het landsheerlijke gezag. Schout, secretaris en schepenen zouden worden benoemd door het ambachtsheerlijke gezag, dat ook in de nieuwe situatie in handen bleef van de heren van Kenenburg. De zetters werden jaarlijks aangewezen door de baljuw van het Delfland, die een keuze maakte uit de voordracht van een dubbeltal, opgestelde door de afgaande zetters en vier schepenen.²⁹

Het verzelfstandigde Maassluis bleef onverminderd groeien, hetgeen in 1622 resulteerde in een inwonertal van 2849. De veerdienst over de Maas bezorgde velen een levensonderhoud, aangezien reizigers ondergebracht en gevoed moesten worden. De voornaamste broodwinning vonden de Maassluisenaren echter op de Maas en op de Noordzee, door de vangst van riviervis, haring en - vooral - kabeljauw. De visserij, met allerhande toeleveringsbedrijven voor het scheepsonderhoud, was een lucratieve, maar soms ook riskante onderneming. Dit laatste bleek in 1600 toen een vissersvloot uit Maassluis ten prooi viel aan kapers uit Duinkerken. Om de financiële pijn van dergelijke rampen in de toekomst te verlichten, werd in 1613 op initiatief van de reeds genoemde predikant Fenacolijs door enkele stuurlieden een speciale verzekeringsregeling in het leven geroepen. Deze "Assurantie van Sluijs", die de instemming van de ambachtsheer verkreeg, keerde schadevergoedingen uit na bedrijfsongevallen, averij of zeeroverij.³⁰

Een half uur gaans ten Noorden van Maassluis ligt **Maasland**. Dit dorp vormde het centrum van - oorspronkelijk - één van de meest uitgestrekte ambachtsheerlijkheden van Zuid-Holland. De omvang nam reeds in 1570 af, doordat Schipluiden werd afgesplitst en slonk nog verder door de hierboven beschreven afscheiding van Maassluis. Het resterende ambachtsgebied werd in 1583 door de Staten van Holland verkocht aan Otto van Egmond, heer van Kenenburg. Daarmee verwierf deze edelman voor zichzelf en zijn erfgenamen het recht om de schout, de secretaris en de schepenen van Maasland aan te stellen. De bestuursvorm van Maasland was daarmee

identiek aan die van Maassluis.³¹ De meeste inwoners, 1615 in getal aan het einde van de door ons bestudeerde periode, waren werkzaam in de agrarische sector. Verbouw van graan, veeteelt en zuivelbereiding vormden daarbij de voornaamste inkomstenbronnen.

Bijzonder voor Delfland was de aanwezigheid van een Commanderie van de Duitse Orde in het dorp. Deze ging terug tot 1241, toen graaf Willem II van Holland de aan de Heilige Maria Magdalena gewijde kerk met al haar toebehoren schonk aan de Duitse ridders. Dezen behielden de zeggenschap over kerk en pastorie in Maasland tot 1614. In dat jaar deed landcommandeur Diederick Blois van Treslong deze rechten - die zich ook uitstrekten tot de kerk van het hierna te bespreken Schipluiden - over aan Jacob van Egmond, heer van Kenenburg.³²

De tocht van Maasland naar het onder dezelfde ambachtsheer ressorterende **Schipluiden** vereist een wandeling van zeker twee uur langs het kronkelige riviertje de Gaag. In het hart van dit dorp lagen, gescheiden door het water, het kleine eenbeukige kerkje met spitse toren en het door grachten omringde kasteel De Kenenburg, woonstee van de reeds herhaaldelijk genoemde ambachtsheren. De burcht werd gekenmerkt door een zware toren met spits, hangtorens op de hoeken en een kleinere achtkantige toren aan de achterzijde.

De ambachtsheerlijkheid Schipluiden, waartoe onder meer ook de vroeger zelfstandige ambachten Sint-Maartensrecht, Dorp, Hodenpijl en Abtsrecht behoorden, werd in 1570 door de pandhouder van Maaslandambacht, 's konings commies van financiën te Brussel, Aalbert van der Loo afgescheiden van Maasland. Na de Overgang kwam het ambacht aan de Staten van Holland, die het in 1583 tezamen met Maasland verkochten aan de heer van Kenenburg, Otto van Egmond. Hiermee kreeg het Schipluidense gebied dezelfde bestuursvorm als Maasland en Maassluis.³³

Op 28 augustus 1616 werd Schipluiden zwaar getroffen door een verwoestend vuur, dat de kerk, de pastorie, het schoolgebouw en enkele woonhuizen grotendeels in de as legde. Met toestemming van de Staten van Holland werd in het gehele gewest een collecte gehouden. Met de opbrengst en geholpen door een tijdelijke verpondingsvrijstelling voor woonhuizen kon het herstel met voortvarendheid ter hand genomen worden.

In 1622 telde in het dorp Schipluiden 399 inwoners, terwijl verspreid over de genoemde ambachten nog eens 395 mensen woonden. De dorpelingen hadden voor een deel baat bij de talrijke trekschuiten die het dorp passeerden. De voornaamste inkomstenbron vormde echter de veehouderij op de laaggelegen veengronden. Akkerbouw was alleen op bescheiden schaal mogelijk op de aanwezige smalle kleistroken.

Een wandeling in westwaartse richting brengt ons in een gebied, dat met zijn zanderige geestgronden veel geschikter is voor akkerbouw. Veel bewoners van **De Lier**, het volgende dorp dat wij op onze tocht aandoen, vonden dan ook een kostwinning in deze agrarische sector. Daarnaast werden echter ook op enige schaal koeien gehouden.

De Lier, gelegen aan het riviertje de Lee of Lier, maakte deel uit van de ambachtsheerlijkheid De Lier en Zouteveen, die gedurende de door ons bestudeerde halve eeuw enkele keren van eigenaar wisselde. Het gebied vormde tevens een min of

meer zelfstandig baljuwschap, vergelijkbaar met het baljuwschap van een hoge heerlijkheid. Dat betekende dat zowel de lage als de hoge jurisdictie in handen lag van lokale functionarissen. In het geval van De Lier was daarnaast nog sprake van een bijzondere vorm van betrokkenheid van de burgerij bij het dorpsbestuur, in de vorm van de zogeheten parochieraad.

Het bestaan van dit bestuurscollege ging terug tot 1245, toen de Lierenaren toestemming kregen een kerkgebouwtje op te trekken op de grens van het onder Maasland ressorterende Burgersdijk. Als gevolg hiervan woonde een groot deel van de parochianen van De Lier buiten de heerlijkheid, waardoor de ambachtsheer geen zeggenschap over hen kon laten gelden. Tegen deze achtergrond ontstond een door parochianen gekozen bestuursorgaan, de parochieraad, dat verregaande bevoegdheden verwierf en de overgang naar de Reformatie overleefde. Zo mocht zij zich inlaten met de aanstelling van kerkmeesters, kosters, vroedvrouwen en schoolmeesters en de door de Heilige Geestmeesters gepraktiseerde armenzorg. De raad mocht zelfs belasting ('parochieschreven') heffen.³⁴

Ook de zorg voor het onderhoud van kerk en toren behoorde nadrukkelijk tot de taken van de parochieraad. Dit zal het college veel hoofdbrekens hebben gekost, aangezien het gebouw op 3 juli 1572 grotendeels door brand werd verwoest. Ditmaal was niet het oorlogsgeweld hier debet aan, maar een blikseminslag. Omdat de midde-len in deze relatief kleine en dun bevolkte heerlijkheid - 571 inwoners in 1622 - beperkt waren, kostte het geruime tijd voor de kerk in de oude glorie was hersteld. Pas in 1590 werd de restauratie van het koor afgerond.³⁵

Als de tocht in noordwestelijke richting wordt voortgezet, bereikt men na ongeveer een half uur **Naaldwijk**. Dit dorp vormde het middelpunt van een hoge heerlijkheid, die reeds vanaf het begin van de zestiende eeuw in het bezit was van de familie van Aremberg. Ook de aanpalende heerlijkheden Honselersdijk, Honderdland en - het buiten de Delftse classis gelegen - Wateringen waren eigendom van de van Arembergs. De familie resideerde in de Zuidelijke Nederlanden en liet het beheer van hun noordelijke bezittingen over aan een kastelein, die woonachtig was op het slot Honselersdijk. Vanaf 1545 werd deze functie, in combinatie met het rentmeesterschap, bekleed door Willem van Hooff. Daarnaast was hij ook lange tijd baljuw. Omdat Naaldwijk een hoge heerlijkheid was, bezat de ambachtsheer namelijk hoge jurisdictie en kon hij eigenmachtig een eigen baljuw aanstellen, die ook de zwaardere strafzaken kon afdoen.

Het bezit van deze rechten in Naaldwijk en het omliggende gebied raakte omstreden, omdat ambachtsheer Jan de Ligne, heer van Aremberg als stadhouder van Friesland, Groningen en Overijssel aan de zijde stond van Philips II. Hij sneuvelde in 1568, toen hij voor Spanje meestreed bij Heiligerlee. Van Hooff, eveneens present op het Groningse slagveld, zag zich vervolgens voor de moeilijke taak gesteld namens de weduwe, Margaretha van der Marck, de belangen van de familie in de Noordelijke Nederlanden te behartigen. Hij verschanste zich in het kasteeltje van Honselersdijk en verzette zich ook na Overgang van 1572 nog enige tijd met hand en tand tegen een overdracht van de bezittingen aan de geuzen. Deze onverzettelijkheid kon echter niet verhinderen dat hij in de loop van het daaropvolgende jaar het veld moest ruimen.

Uiteindelijk zouden de Staten van Holland in 1583 beslag leggen op alle goederen van de van Arembergs en de bijbehorende rechten overnemen. Het kasteel van Honselersdijk schonken zij vervolgens in 1589 aan stadhouder Maurits, die het ging benutten als jachtslot. Margaretha, en na haar overlijden in 1597 haar erfgenaam en zoon Karel van Aremberg, stelden inmiddels alles in het werk om langs gerechtelijke weg hun geconfisqueerde eigendommen terug te krijgen. Op grond van de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand zouden de Staten de familie in 1609 uiteindelijk weer in het bezit stellen van de afgenomen goederen. Reeds enkele dagen daarna bereikten de van Arembergs een accord met Frederik Hendrik, die had aangeboden slot Honselersdijk en de bijbehorende heerlijkheden te kopen. Blijkens de verkoopacte verplichtte hij zich tevens tot overname van alle lopende processen die zijn halfbroer Maurits als ambachtsheer van Naaldwijk nog voerde met de van Arembergs. Dit probleem werd binnen de familie opgelost, doordat Maurits kort daarna alle rechten afstond aan Frederik Hendrik.

Ook voor de parochie Naaldwijk hadden al deze ontwikkelingen grote gevolgen. de plaatselijke Heilige Adrianuskerk kwam in 1572 in handen van de gereformeerden. Het aan die kerk verbonden collegiaal kapittel, bestaande uit twaalf kanunniken en één deken, werd ontbonden. De verdreven geestelijken werden, voorzover zij weigerden de overstap te maken naar de Reformatie, door de Staten schadeloos gesteld via een uit de geconfisqueerde goederen betaalde alimentatie.³⁶

Het opbrengen van deze alimentatie kostte de Naaldwijkse parochie waarschijnlijk weinig moeite. Het dorp was gespaard gebleven van ernstige oorlogsschade en de omliggende landerijen behielden hun waarde omdat zij niet, zoals elders in het Delfland, uit militaire overwegingen onder water werden gezet. Het betrof namelijk vrij hoog gelegen zandgronden, die een produktieve akkerbouw en veeteelt toelieten. De meeste van de inwoners van het gebied Naaldwijk, Honselersdijk en Hondertland - in totaal 1403 'hoofden' in 1622 - vonden dan ook een bestaan in de agrarische sector. Verder woonden in de dorpskern van Naaldwijk ook nog de nodige ambachtslieden.

Geheel agrarisch georiënteerd was daarentegen de bevolking van het kleine kerkdorp **'t-Woudt**, waar wij het zuidelijke deel van onze rondgang door de classis afsluiten. Het maakt deel uit van de heerlijkheid Woudtharnasch, die in 1622 slechts 98 inwoners telde. Het dorp bestond uit een vijftiende-eeuwse kerk, die door niet meer dan vier huizen werd omgeven. De overige bewoners waren gehuisvest in enkele verspreid liggende boerderijen. Van oudsher beschikten de mannelijke parochianen (de 'gemene burenen') over het patronaatsrecht van de kerk. Dit ging na de kerkverandering over op de mannelijke lidmaten, die het recht hadden hun predikant te beroepen. Daarnaast hadden zij ook het kerk- en armenbestuur geheel in eigen hand.

Het gebied ten Noorden en Oosten van Delft, dat wij thans zullen gaan verkennen, kent een geheel andere bodemgesteldheid en bij gevolg ook een andere economische structuur. Dankzij de aanwezige veenlaag in de ambachten Nootdorp, Nieuweveen, Hoogeveen, Zoetermeer, Zegwaard, Berkel en Pijnacker ontwikkelde zich daar in de loop van de zestiende eeuw een intensief veenbedrijf. Het turfsteken vormde

veruit de voornaamste bezigheid, terwijl ook het transport van de turf aan menigeen een broodwinning bood. Het transport geschiedde meestal per aalman (een soort platbodern) en was hoofdzakelijk op Delft gericht, waar de brouwerijen de voornaamste afnemers waren.

De veenders waren tegelijk (kleine) zelfstandige ondernemers en arbeiders. Ook de vrouwen werkten volop mee. Dit laatste was bittere noodzaak, omdat de turfwinning slechts een bescheiden - en door de prijschommelingen vaak onzeker - bestaan bood. De perikelen rond de Opstand zorgden voor een opdrijving van de turfprijzen in verband met schaarste en belastingheffing.³⁷

Het ten Noorden van Delft gelegen **Nootdorp**, op nog geen half uur gaans van Delft en bijna geheel bestaande uit veenlanden, kreeg ook anderszins te maken met het oorlogsgeweld. De uit de vijftiende eeuw stammende Sint-Bartholomeuskerk werd in 1574 door Spaanse troepen in brand gestoken en geheel verwoest. Pas in 1580 werd het herstel ter hand genomen.³⁸ Tot de parochie behoorden naast de inwoners van de ambachtsheerlijkheid Nootdorp ook die van de ambachten Nieuweveen en Hoogeveen. In totaal telde dit gebied 637 inwoners in 1622.

De gereformeerden van Nootdorp vormden vanaf 1582 een combinatie met Wilsveen en Leidschendam. Daarnaast behoorden ook de gehuchten Stompwijk en Veur tot deze gemeente. Dit andere deel van de combinatie, dat in 1619 van Nootdorp werd afgesplitst, besloeg een gebied waar in 1622 in totaal 1451 mensen woonden.

Wilsveen bestond in het midden van de zestiende eeuw uit enkele huizen, die gebouwd waren rond een kleine kapel. Daarin bevond zich een Mariabeeld, dat pelgrims uit de wijde omgeving trok. Om een einde te maken aan deze door de Reformatie verfoeide devotie werd het kerkje in 1581 op last van de Hollandse Staten afgebroken en enkele jaren later vervangen door een nieuw onderkomen voor de gereformeerden.

Wilsveen vormde samen met de heerlijkheden **Stompwijk** en **Leidschendam** één bestuur, bestaande uit schout, schepenen en zettters, die door de magistraat van Leiden - als zijnde eigenaar van de onderscheiden ambachten - werden aangesteld. Leidschendam onstond rond de dam in de Vliet (de vaarverbinding tussen Leiden en Delft) op de landscheiding tussen de hoogheemraadschappen Rijnland en Delfland. De dam was van groot economisch belang voor Delft en omgeving. Niet alleen werden de schuiten op deze plek tegen betaling van tolgeld met een hijsinstallatie overgetrokken. Via een duiker in de dam fungeerde zij ook als belangrijk inlaatpunt van water voor het Delfland. Aan de wal gaf het intensieve passantenverkeer aan diverse herbergen bestaansrecht.³⁹

De dam en het bijbehorende huis van de damhouder waren bij het uitbreken van de oorlog in het bezit van het huis van Aremberg. Tijdens de schermutselingen werd ook de overtoom vernield. Het Delflandse hoogheemraadschap gaf de stad Delft daarop toestemming tijdelijk twee verlaten en een kolk aan te leggen, teneinde noodzakelijke troepenverplaatsingen mogelijk te maken. Diverse Hollandse steden vreesden echter dat ook de Delftse brouwning door deze ingreep bevoorreed zou worden, aangezien de scheepvaartroute Amsterdam-Maasmondgebied, die via Gouda liep, verlegd zou worden via Leidschendam. Uit woede over deze gang van zaken werden de verlaten in 1577 door een groep Gouwenaars vernield.

Niettemin zag de Delftse magistraat kans de dam en toebehoren kort daarna in bezit te krijgen en het herstel van de overtoom ter hand te nemen. Evenals de hierboven genoemde bezittingen van de Spaansgezinde van Aremberts was de Leidschendam namelijk ook door de Staten in beslag genomen. Aanvankelijk werd de dam in pacht aan Delft uitgegeven, doch in 1580 slaagde de stad erin met de oorspronkelijke bezitters een koopovereenkomst te sluiten.⁴⁰

De bewoners rond de dam konden in die jaren nog niet beschikken over een eigen kerkgebouw. De snelle groei van het dorp, met een verdubbeling van het aantal inwoners in het eerste kwart van de zeventiende eeuw, maakte de behoefte aan een dergelijk onderkomen echter steeds nijpender. Daarnaast ontstond ook bij talrijke passanten die op zondag voor de sluis lagen te wachten, de wens om een kerkdienst te kunnen bezoeken. Vandaar dat in april 1620 de achterkamer van een op de Leidschendam wonende diaken provisorisch werd ingericht als kerkzaal, die plaats bood aan zeker honderd mensen. Tevens werd een luidklokje aangeschaft en een in Naaldwijk afgedankte preekstoel. Omdat het huis van de diaken aan de overzijde van de dam lag, binnen het gebied van de heerlijkheid Voorschoten, moesten de Leidschendamers eerst toestemming voor het houden van de kerkdiensten verkrijgen bij de betreffende ambachtsheer van Duivenvoorde. Nadat dit, niet zonder de nodige problemen, was gelukt, konden ook de gereformeerden in Leidschendam gebruik maken van een eigen onderkomen.⁴¹

Bij het vervolgen van de route over land in de richting van **Zoetermeer en Zegwaard** vond een wandelaar tot 1614 aan zijn linkerzijde het Zoetermeerse Meer. In het genoemde jaar werd deze watervlakte bedijkt en drooggemalen, waarna de bodem van de aldus geschapen Meerpolder werd gecultiveerd tot vruchtbare weidegrond.⁴² Mede dankzij deze landwinning bestreken de genoemde ambachtsheerlijkheden, die beide het eigendom waren van Gerrit Oem van Wijngaerden en daarna van diens zoon Jacob, een groot oppervlakte. Bij gevolg telden zij een relatief groot aantal inwoners. In 1622 leefden op Zoetermeers grondgebied 1649 mensen en binnen de grenzen van Zegwaard zelfs 2099. In de laatstgenoemde heerlijkheid vormde de veenderij veruit de belangrijkste inkomstenbron, terwijl in Zoetermeer ook de veehouderij van enige importantie was.

Zoetermeer en Zegwaard vormden tezamen één parochie, met de op Zoetermeers grondgebied gelegen Heilige Nicolaaskerk als middelpunt. Ook dit godshuis kwam niet ongeschonden uit de troebelen. Blijkens een gedenksteen in de kerk werd in 1590 de laatste hand gelegd aan ingrijpende herstelwerkzaamheden.

De rondgang door het classicale ressort wordt afgesloten met een bezoek aan twee oostelijk van Delft gelegen heerlijkheden. Allereerst doen wij **Pijnacker** aan, dat in 1574 evenzeer te lijden had van het oorlogsgeweld. Het hele ambacht kwam onder water te staan bij pogingen de Spaanse legers rond Leiden te verdrijven. In dezelfde tijd werden vier molens in brand gestoken en werd ook het dak van de middeleeuwse Johannes de Doperkerk vernield.

Het ambacht Pijnacker was door de grafelijkheid van Holland nimmer in leen gegeven. Hierdoor viel het in 1581 toe aan de Staten van Holland. De dorpskern langs de Pijnackerse Vaart was op een kleiplaat gelegen, doch het omringende gebied bestond geheel uit veengrond, waarop intensief turf werd gedolven.⁴³ Hiervan

waren de meeste van de 870 inwoners in 1622 voor hun broodwinning afhankelijk.

Vanaf Pijnacker is slechts een korte wandeling in zuidoostelijke richting vereist om te arriveren in **Berkel**, de laatste halte op onze route. Binnen de grenzen van de naar dit dorp genoemde ambachtsheerlijkheid, waartoe ook het gehucht Rodenrijs en het Berkelse Meer behoorden, was het turfsteken al evenzeer de dominerende economische activiteit. In 1622 telde het gebied op de kop af 899 inwoners. Zij gingen ter kerke in de voorheen aan Sint-Nicolaas gewijde dorpskerk van Berkel.

De lage jurisdictie in het gebied was zoals gebruikelijk in handen van de schout. In afwijking van elders werd hij niet bijgestaan door schepenen, maar door gezworenen. Deze laatsten bekleedden evenwel een vergelijkbare functie. De hoge jurisdictie lag bij de baljuw van het Delfland.

Het ambacht was oorspronkelijk in het bezit van de graven van Egmond. In 1600 werd het aangekocht door landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt. Deze verkreeg hiermee zeker geen welvarend goed. Het dorp was zoals de meeste plaatsen in het Delfland zwaar door het oorlogsgeweld getroffen. Over Berkel werd tezelfder tijd gerapporteerd, dat het "generaliseert ende meest al verbrandt wesende en naderhant deur 't innelaten van de wateren eenige jaeren woest ende wilt gelegen hadde, sonder inwoonderen". Naast de watermolens werd ook de korenmolen in het dorp - notabene op last van de Delftse burgemeesters - door brand verwoest, uit angst voor misbruik door de Spanjaarden.⁴⁴

Aan het eind van deze korte *tour d'horizon* kan geconcludeerd worden dat de bevolking op het platteland van de classis zich aan het begin van de door ons bestudeerde periode zware inspanningen moest getroosten om de oorlogsschade te herstellen. Waterstaatkundige voorzieningen, woonhuizen en vrijwel alle kerkgebouwen liepen grote schade op. De economische bedrijvigheid die de basis legde voor dit herstel was nogal gedifferentieerd en voor een belangrijk deel afhankelijk van de natuurlijke omstandigheden. Tegenover de tamelijk vruchtbare Zuidwesthoek, waar landbouw mogelijk was en midden-Delfland met de nodige veeteelt, lagen de veengronden in het Noord-Oosten, die alleen de veel minder profijtelijke veenderij toestonden. Met Vlaardingen en Maassluis telde de classis verder nog twee vissersplaatsen. De meeste van de dorpen waren economisch sterk georiënteerd op de stad Delft, dat met haar 20.000 inwoners in 1622 diende als belangrijkste afzetmarkt. In totaal woonden in hetzelfde jaar in de beschreven dorpen en de omringende ambachten binnen de classis bijna evenveel mensen als in Delft (circa 17.500 inwoners).

Als gevolg van een keuze tegen de Opstand verloor de in het Delfland uiterst invloedrijke familie van Aremberg haar totale machtsbasis in het gebied. In plaats daarvan groeide het gezag van andere edelen, met name van de heren van Kenenburg en Oem van Wijngaerden. Ook de Oranjes kregen met Naaldwijk-Honselersdijk op plaatselijk niveau bestuurlijk gezag. Wat bleef was de versnippering van het hogere juridische gezag over lokale (heerlijke) en regionale (grafelijke) baljuwschappen. Als gevolg hiervan werd de classis Delft en Delfland gekenmerkt door een verregaande versnippering van bevoegdheden en verantwoordelijkheden op het terrein van bestuur en rechtspraak.

b. Voorspel

De politieke en kerkelijke omwenteling van 1572, het startpunt voor deze studie, kende een lange voorgeschiedenis. De eerste signalen die duiden op ingrijpende veranderingen, zijn voor Delft reeds in het eerste kwart van de zestiende eeuw vast te stellen. Voordien kende de stad een bloeiend kerkelijk leven, hetgeen tot uitdrukking kwam in een grote offervaardigheid van de gelovigen en een brede belangstelling voor devoties. Vanuit de stad en de nabije omgeving namen jaarlijks grote aantallen pelgrims deel aan de verering van Maria Jesse (een cultus die ontstond in 1327), het heilige Kruis 'mitten hair' (vanaf circa 1412) en de Onze Lieve Vrouwe van zeven smarten (ingesteld in 1503). Deze devoties waren gelokaliseerd in de Oude Kerk. Verder werd al vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw in de Nieuwe Kerk de Onze Lieve Vrouwe ter nood Gods vereerd.

De inkomsten uit deze cultussen, die van groot belang waren voor de financiering van de kerkfabriek, liepen vanaf 1520 dramatisch terug.⁴⁵ Dit kan beschouwd worden als het meetbare gevolg van een ontwikkeling, die een veel breder terrein besloeg. Onder invloed van een groeiend aantal leken dat onderwijs genoot en via het nieuwe medium van de drukpers kennis kon nemen van geloofszaken, schreed het laïciseringsproces voort. In toenemende mate werd getwijfeld aan waarde en nut van tal van traditionele geloofspraktijken en opvattingen. De geestelijkheid verloor snel haar vanzelfsprekende autoriteit en zag zich in toenemende mate geconfronteerd met kritische parochianen. Pijnlijk kwamen toen de gebreken aan het licht die in de loop der eeuwen waren ingeslopen in de kerkelijke praktijk, zoals de ontoereikende opleiding van priesters, hun absenteïsme, winstbejag, bureaucratie, schier oneindige dispensatievermogen, simonie en nepotisme.⁴⁶

Terwijl de roep om veranderingen van buitenaf - bij monde van Maarten Luther en andere reformatoren - steeds luider werd, was aan de basis reeds sprake van een veranderd religieus gedrag. In Delft viel dit niet alleen af te meten uit de teloorgang van de devoties, maar ook uit teruglopende collecte-opbrengsten en de vrije val van de zogeheten Sint-Maartensbede, bedoeld voor de bouw van de kathedraal in Utrecht. Voor het herstel van de eigen parochiekerken na de grote stadsbrand van 1536 werd echter wel ruimhartig in de buidel getast.⁴⁷

Tegen deze achtergrond is het verklaarbaar, dat ook in Delft sommigen in het verwerpen van bepaalde kerkelijke praktijken verder gingen dan het terugschroeven van hun offervaardigheid of het mijden van de traditionele cultuscentra. Openbare kritiek op de gang van zaken in de officiële kerk kwam aanvankelijk - voorzover uit de bronnen valt na te gaan - echter niet van 'gewone' parochianen, maar was afkomstig van lokale geestelijken en intellectuelen. De eerste die in dit opzicht de aandacht trok was een zekere broeder Wouter (Gualterus). Deze dominicaan had reeds vanaf 1510 in zijn prediking te Utrecht felle aanvallen gelanceerd op diverse praktijken binnen de kerk, zoals het vasten en de aflatenhandel. Na zijn verbanning uit de Domstad in 1520 vestigde hij zich te Delft, waar hij als leek gekleed actief bleef tot zijn vlucht naar Straatsburg in 1528.⁴⁸

Ook de rector van de Delftse Latijnse School, Frederik Hondebeke (Canirivus), gaf in deze periode publiekelijk blijk van zijn afwijkende opvattingen. Hij maakte deel uit

van een groep hervormingsgezinde geleerden uit Delft en 's-Gravenhage, waartoe ook de genoemde broeder Wouter behoorde, alsmede Cornelis Hoen, Guillelmus Gnapheus (Willem de Volder), Johannes Sartorius, Johannes Pistorius en Georgius Saganus. Hun voornaamste kritiekpunt betrof de avondmaalsleer, waarbij de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie werd ontkend. Zij meenden dat er louter sprake was van een symbolische aanwezigheid. Om die reden werden zij weldra door tegenstanders geëtiketteerd als sacramentsverachters of sacramentariërs.⁴⁹

In 1524-1525 leidden deze ontwikkelingen voor het eerst tot justitieel ingrijpen. Een afvaardiging van het Hof van Holland arriveerde in de stad voor een onderzoek naar aanhangers van de 'ketterij'. Daarbij bleek dat Maarten Luther ook in Delft inmiddels school had gemaakt en dat de officiële leer regelmatig in preken en geschriften werd aangevallen.⁵⁰ Het preken van minstens een zevental geestelijken, onder wie broeder Wouter, Jan van Naarden en meester Pieter, de vice-cureit of plaatsvervanger van de pastoor van de Oude Kerk, werd aan banden gelegd. Hondebeke verdween zelfs tijdelijk achter slot en grendel in de Haagse Voorpoort en zou niet meer naar Delft terugkeren.⁵¹

Deze ontwikkelingen bezorgden Delft al vroeg een slechte naam bij het centrale gezag. Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk deed tussen 1525 en 1527 herhaaldelijk haar beklag over de toestand in deze stad, die volgens haar "vol lutherij" was. Toen zij zelfs geloof dreigde te hechten aan geruchten over het verwijderen van beelden uit de beide parochiekerken, moesten de Staten van Holland deze informatie als onjuist ontzenuwen. Doch ook de Staten rekenden Delft in 1527 tot de steden waar de 'ketterij' welig tierde.⁵² Het zou overigens onjuist zijn uit de veelvuldig gebruikte term "lutherij" af te leiden, dat het louter aanhangers van de Duitse reformator betrof. De benaming fungeerde in die tijd als *pars pro toto* voor alle deviaties in de leer.

De Delftse hervormingsgezinden van het eerste uur behoorden tot de geestelijke elite in de stad. Hun kritiek op de heersende kerk werd aan het eind van de jaren twintig overstemd door veel volksere bewegingen, waaronder de wederdopers, die steeds grotere aanhang verwierven. Veel opzien baarde het optreden van de glaszilder David Joris, die in 1528 de processie van Maria Ommegang (28 mei) luidkeels verstoorde. Dit kwam hem te staan op openbare geseling, doorboring van zijn tong wegens blasfemie en een driejarige verbanning uit de stad.⁵³

David Joris, die zich later zou opwerpen als leider van een van de meest verwarde en verketterde stromingen binnen het radicale doperdom in Europa, kreeg samen met zijn vrouw in de nazomer van 1535 in Delft de volwassendoop toegediend door Obbe Philipsz.⁵⁴ Kort tevoren had zich in Munster het drama voltrokken, waarbij revolutionaire wederdopers uit heel West-Europa met geweld een mislukte poging deden het Nieuwe Jeruzalem te vestigen. Ook voor de geschrokken kerkelijke en wereldlijke autoriteiten in Holland vormde dit het startsein voor een niets ontziende vervolging van deze bedreigende secte.

Daarbij bleek dat ook de stad Delft inmiddels een niet on aanzienlijk aantal dopers herbergde. Doch ook in het Delfland stuitten de vervolgers op doperse kernen. Zo werd in maart 1535 Jan de Cock van Delft in Vlaardingengearresteerd, omdat hij zowel in dit stadje, als in het vissersplaatsje Ter Heijde mensen had herdoopt.⁵⁵ Ook

in Naaldwijk was sprake van doperse activiteiten, zoals blijkt uit een vonnis tegen Vincente Adriaensdr, die verbannen werd omdat zij met haar echtgenoot geheime bijeenkomsten van deze secte had bezocht.⁵⁶

Op 9 maart 1536 werd in Poeldijk een door tientallen mensen bezochte bijeenkomst van de wederdopers hardhandig door de substituut-baljuw van Delfland en zijn manschappen verstoord. Bij de bestorming en de daaropvolgende gevechten vielen enkele doden en werden meer dan dertig mensen gearresteerd. Onder hen bevonden zich ook twee inwoners van Delft en vier uit Naaldwijk. Twee van de Naaldwijkers werden later voor hun aandeel in de gebeurtenissen ter dood veroordeeld en met het zwaard geëxecuteerd.⁵⁷ Deze processen betekenden voorlopig het hardhandige einde van de doperse beweging op het platteland rond Delft.

In de stad zelf kregen de dopers het in de daaropvolgende jaren ook zwaar te verduren. Met name de volgelingen van David Joris, die in de jaren van verwarring na het Munsterse debâcle een leidende rol als verkondiger was gaan innemen, werden meedogenloos vervolgd. In januari 1539 resulteerde dit in een massale executie, waarbij zeker 27 dopers ter dood werden gebracht door verdrinking of met het zwaard.⁵⁸ Onder de terechtgestelden bevond zich ook de moeder van David Joris, Maritge Jansdr. De gehate en gevreesde geestdrijver zelf, tegen wie in 1538 door de Staten van Holland een plakkaat werd uitgevaardigd, wist de dans te ontspringen. Hij ontvluchtte Delft en vestigde zich in Bazel.⁵⁹

Hierna brak voor Delft en omgeving een periode van relatieve rust aan. Mogelijk wierp ook hier het werk van Menno Simons vruchten af. Deze voormalige pastoor van Witmarsum trachtte de verstrooide doperse kudde te overtuigen van de noodzaak van persoonlijke vroomheid en geweldloosheid en wist hierdoor de vrees van de machthebbers voor het revolutionaire elan van de wederdopers enigszins weg te nemen. Noch van vervolgingen, noch van zware kritiek op de Katholieke Kerk wordt in deze periode melding gemaakt. Dat wil echter niet zeggen dat de stormen van de voorafgaande decennia de heersende kerk onaangedaan lieten.

Ook in de Delftse parochies valt het effect waar te nemen van het zuiveringsproces binnen de Katholieke Kerk, dat op gang kwam onder invloed van de reformatische kritiek en vorm werd gegeven door het Concilie van Trente. Dat concilie vergaderde tussen 1545 en 1563 met tussenposen over de geloofsleer en de kerkelijke praktijken en besloot - zij het uiterst moeizaam - tot grootscheepse veranderingen. Voor Delft valt te constateren dat absentisme van de pastoors niet langer meer voorkwam. De aangestelde priesters namen de volle pastorale taak weer op hun schouders en waren hierop aantoonbaar beter voorbereid. Overigens konden vanaf 1534 alle aan de Oude Kerk verbonden pastoors reeds bogen op een academische vorming.⁶⁰ Van hen onderhielden Jacobus Gerhardi Goudanus (pastoor van 1551 tot 1557) en Martinus Duncanus (pastoor van 1558 tot 1572) nauwe contacten met de Leuvense hoogleraar en inquisiteur Ruardus Tapper, die behoorde tot de deelnemers aan het Trentse concilie.⁶¹

Naast de kwaliteit van de zielzorg kreeg ook de bestrijding van de 'ketterij' grote aandacht. Zo fungeerden de genoemde pastoors tevens als onder-inquisiteur en was Duncanus ook belast met de boekencensuur. Verder liet laatstgenoemde geestelijke

diverse geschriften in de volkstaal het licht zien, waarin de reformatorische opvattingen werden bestreden.⁶²

Pastoor Jacobus Goudanus trok vooral de aandacht door zijn compromisloze strijd tegen Henricus Geldorpius, die in 1555 werd aangesteld als rector van de stedelijke Latijnse School. Reeds bij zijn overkomst uit zijn vorige woonplaats Sneek werd Geldorpius achtervolgd door beschuldigingen van onrechtzinnigheid. Goudanus stelde alles in het werk om te bewijzen dat de rector kwalijke dwalingen aanhing en zijn leerlingen ermee 'vergiftigde', doch hij slaagde er niet in het Delftse stadsbestuur tot maatregelen over te halen.⁶³

Ook na het overlijden van Goudanus - hij behoorde in 1557 tot de talrijke slachtoffers van de pest - werd Geldorpius weinig rust gegund in Delft. Toen een andere inquisiteur, Nicolas de Castro, op het punt stond hem te arresteren, ontvluchtte de rector op 17 maart 1558 de stad. Net als ten tijde van Hondebeke stond de Delftse stadsschool daarmee opnieuw in een geur van 'ketterij'. Geldorpius was weliswaar nog niet genegen tot een radicale breuk met de Katholieke Kerk, doch met zijn humanistisch geïnspireerde kritiek haalde hij zich steeds opnieuw de woede van de inquisitie op de hals. Dit dreef hem er uiteindelijk toe om kort na zijn vlucht uit Delft vanuit zijn ballingschap in Duisburg felle pamfletten te schrijven tegen de inquisiteurs Tapper en Sonnius.⁶⁴

Nieuwe fase

In 1559 leek een nieuwe fase aangebroken. In dat jaar werd een concordaat gesloten tussen paus Paulus IV en landsheer Philips II, op grond waarvan in de Nederlanden nieuwe bisdommen konden worden gesticht. Deze kerkelijke herindeling moest er onder meer toe bijdragen dat de bestrijding van heterodoxe opvattingen krachtadiger kon plaatsvinden. Daartoe werd tevens de bestaande plakkaatwetgeving uitgebreid en aangescherpt. De verantwoordelijkheid voor uitvoering van deze wetten werd in Delft kort daarop in handen gelegd van een nieuwe schout, Christiaan Adriënsz van der Goes, heer van Spijk.⁶⁵

Voorlopig had schout Van der Goes zijn handen echter nog vol aan andere zaken, zoals het weren van landlopers, bedelaars en vagebonden uit de stad. Zij vormden het zichtbare gevolg van de heersende misère in het land. Ook vele Delftenaren hadden de grootste moeite om het hoofd economisch boven water te houden. De stedelijke belastingdruk nam almaar toe en als gevolg daarvan ook de ontevredenheid onder de bevolking.

Opnieuw groeide in deze jaren ook de kritiek op de heersende kerk, die vereenzelvigd werd met het politieke gezag en om haar rijkdom en bezittingen benijd werd. Veelzeggend in dit verband was de klaagzang van de kerkmeesters van beide parochiekerken, die in 1564 verklaarden de kosten van de kerkfabriek steeds moeilijker op te kunnen brengen, "overmids daer seer weijnich ghegheven ende gecontribueert wordt, ende die devotie onder die ghemeente dachelicx soe langher soe meer vercoet".⁶⁶

Niet alleen de doperse beweging spon in de jaren zestig garen bij deze toestand. Voor het eerst kregen ook de ideeën van de Geneefse reformator Johannes Calvijn aanhang in Delft en omgeving. Hoe en in welke omvang valt echter niet vast te

stellen. Zeker is slechts dat ook de bisschop van Roermond Wilhelmus Lindanus, die in 1562 tevens werd aangesteld als inquisiteur voor Holland en Zeeland, weldra stuitte op deze hernieuwde opbloei van ketterijen. Lindanus was regelmatig te vinden in Delft, waar hij een voor Holland opvallend grote aanhang voor reformatorische denkbeelden meende waar te nemen.⁶⁷

De inquisiteur werd in deze overtuiging gesterkt in het najaar van 1564, toen de trekking van een loterij ten behoeve van het Oude Gasthuis in Delft uitliep op een demonstratie van onrechtzinnigheid door de plaatselijke bevolking. Verschillende deelnemers hadden namelijk de gelegenheid te baat genomen de bij de trekking voor te lezen lotbriefjes (prosen) te voorzien van spottende teksten tegen de Heilige Drieëenheid, de sacramenten, de paus en de geestelijkheid. Nog tijdens de duur van de trekking, die ruim een maand in beslag nam, wist Lindanus via landvoogdes Margaretha en het Hof van Holland gedaan te krijgen dat het voorlezen van de prosen werd gestaakt. Het stadsbestuur gaf onmiddellijk gehoor aan dit bevel en de schout trachtte de inquisiteur gerust te stellen met de mededeling dat hij reeds enige schuldigen voor het gerecht had gebracht. Lindanus was niettemin van mening dat de Delftse magistraat veel te slap was opgetreden.⁶⁸

Inderdaad bestaan er geen indicaties dat de Delftse overheid in deze periode al bereid was krachtdadig op te treden tegen 'ketteren'. Integendeel, een klacht uit december 1563 over de ontoegankelijkheid van een poortgebouw in verband met bijeenkomsten van "die secte van die haerdoopers", bleef zonder merkbare gevolgen.⁶⁹ Ook de calvinisten in de stad legden waarschijnlijk in deze fase de fundamenten voor een eigen gemeente, zonder dat dit leidde tot justitieel ingrijpen. Het was de periode waarin de vooraanstaande Delftse koopman Cornelis Huijgensz van 's-Gravesande zijn zoon Arent naar Heidelberg dorst te sturen voor een gereformeerde theologiestudie.⁷⁰

Het 'Smeekschift' van de edelen, dat op 5 april 1566 in Brussel aan de landvoogdes werd aangeboden en waarin gepleit werd voor afschaffing van de strenge plakaten tegen de ketterij, bracht een euforische stemming teweeg onder de vervolgd. Velen van hen keerden terug uit ballingschap. Steeds vaker waagden aanhangers van de hervorming zich in de openbaarheid. Zo ook in Delft, waar de gereformeerde predikant Johannes Outraedt (Gerobulus) reeds in het voorjaar van 1566 vooring in buiten de stadspoorten belegde bijeenkomsten.⁷¹

De eerste predikant die ook binnen de muren de openbaarheid zocht was Aelbrecht Cornelisz van der Houff (Hovius). Deze voormalige Norbertijn uit de abdij van Middelburg was in 1560 aangesteld als pastoor in Scheveningen, doch wegens zijn afwijkende opvattingen door Lindanus in 1564 terzijde geschoven. Op 8 juli 1566 wendde hij zich tot het Delftse stadsbestuur met het verzoek "het puijre ende reijne Wort Gods" te mogen preken in de kapel van het Sint-Jorisgasthuis. Om zijn verzoek kracht bij te zetten toonde hij een aanbevelingsbrief van Lodewijk van Nassau en de heer van Brederode. De burgemeesters bleken hier niet van onder de indruk en weigerden de gevraagde toestemming.⁷²

Het vrijpostig optreden van deze ex-pastoor moet gezien worden in het licht van de toenemende onvrede in de Nederlanden. In tal van plaatsen kwam de burgerij in verzet tegen de steeds grotere belastingdruk. Aan de onderkant van de samenleving

was nu zelfs sprake van pure hongersnood. Ook in Delft en omstreken ondervond men de gevolgen van de economische crisis nu steeds meer aan den lijve. Het centrale gezag, belichaamd door de landsheer en de Katholieke Kerk, werd in brede kring verantwoordelijk gesteld voor de ellende. Doch ook het beleid van de stedelijke gezagsdragers ontmoette veel kritiek.

De kommer en kwel van een deel van de Delftse brouwers was voor enkelen aanleiding de landvoogdes om een onpartijdig onderzoek te vragen naar de oorzaken van de problemen. Zij gaf hieraan gehoor en zond Johan van Casembroot, heer van Backerseel, als commissaris naar Delft. Deze ondertekenaar van het 'Smeekschift' haalde zich de woede van het stadsbestuur op de hals, door de indruk te wekken dat hij het opnam voor de kleine neringdoenden, die door de concurrentie van de grote brouwers in de verdrukking zaten. Volgens de magistraat, maar ook volgens pastoor Duncanus, zaaide hij hierdoor tweedracht en onrust in de stad.⁷³

Als gevolg van dit alles groeide ook de sympathie voor dissidente geluiden. Duncanus signaleerde kort na de komst van Casembroot verscheidene personen die "roode sleuijers ende die nappens ende gheusenteijckenen" gingen dragen.⁷⁴ Veelzeggend was ook de massale belangstelling voor de zogeheten hagepreken van de calvinisten, die vanaf de zomer van 1566 overal in Holland gehouden werden. In de vroege ochtend van zondag 18 augustus werden op tal van plekken in Delft pamfletten verspreid met de aankondiging dat op diezelfde namiddag gepreekt zou worden "in den Ruijtercampe", even buiten de stad in de richting van Rijswijk. De magistraat, bij monde van pensionaris Gerard Biese, stelde onverwijld het Hof van Holland in kennis, dat adviseerde de poorten niet volledig te sluiten, maar alleen het klinket (het kleine deurtje voor voetgangers in de grote poort) open te laten. Op die manier zou geregistreerd kunnen worden wie zich derwaarts begaf. Vastgesteld werd dat talrijke gewapende burgers de door Pieter Gabriël gehouden hagepreek bijwoonden.⁷⁵

De angst van het stadsbestuur, dat opgeruide toehoorders zich bij hun terugkeer in de stad zouden vergrijpen aan kerken of kloosters, werd (nog) niet bewaarheid. Zes dagen later werd de Veertigraad - bijeen om de toegenomen spanningen in de stad te bespreken na berichten over de beeldenstorm in Antwerpen op 20 en 21 augustus - echter opgeschrikt door de mededeling van een bode dat ook in Delft een groep fanatici druk doende was de beelden in de Oude Kerk te vernielen. De vergadering werd onmiddellijk beëindigd en de raadsleden haastten zich naar de aangegeven plek in een poging verder onheil te verhoeden.

De aangetroffen beeldenstormers, onder aanvoering van de verwer Adriaen Michielsz Menninck, lieten zich overhalen de vernielingen te staken. Kort daarop zou echter blijken dat de magistraat absoluut geen controle meer had over de stad, aangezien ook de loyaliteit van de schutterij te wensen overliet. Nog diezelfde middag gingen vanuit Delft verschillende schutters en andere burgers met wagens op weg naar 's-Gravenhage voor het bijwonen van een nieuwe hagepreek van Pieter Gabriël. Bij terugkomst in de avondschemering bleek deze groep in een opgewonden stemming te verkeren, hetgeen opnieuw resulteerde in vernielingen. Ditmaal moesten de beelden in de Nieuwe Kerk het ontgelden.

Het stadsbestuur, dat naar eigen zeggen (ter rechtvaardiging van zijn beleid tegenover het centrale gezag) ook aan deze beeldenbrekerij terstond een einde wist te

maken, nam tal van noodmaatregelen om de rust te herstellen. De instelling van een 'avondklok' verhinderde echter niet, dat een woedende menigte nog diezelfde nacht het minderbroederklooster bestormde onder de leuze "vive les geulx". Er werden talrijke vernielingen aangericht en etenswaren geroofd, waarna het oproer zich verplaatste naar het Sint-Claraklooster. Ook dit gebouw werd doorzocht en geplunderd. Slechts met de grootste moeite slaagde de versterkte stedelijke wacht er uiteindelijk in de menigte te verspreiden. In de toen ontstane verwarring vergreep een aantal onruststokers zich nogmaals aan de inventaris van de Oude Kerk.

Bij het aanbreken van de dag wisten de stadsregeerders een massale verbranding van beelden op het Marktveld te verhinderen en de kerkelijke kostbaarheden in het Vondelingenhuis in veiligheid te brengen. Tevens besloten zij de landvoogdes onverwijld in kennis te stellen van het eigen, als kordaat voorgestelde optreden tegen het "rappaelje ende gespuijs". Dat de loyaliteit van de schutterij zeer te wensen had overgelaten en onder de beeldenstormers ook enkele vooraanstaande burgers waren aangetroffen, werd angstvallig verzwegen. In het antwoord van de landvoogdes, dat na vijf dagen de stad bereikte, werd aangedrongen op harde bestraffing van de schuldigen en het resoluut weren van alle 'ketterse' predikaties in de stad.⁷⁶

Inmiddels had zich echter een dag na de onlusten een zeven man sterke - gewapende - delegatie op het stadhuis gemeld, die van de magistraat de openstelling van beide parochiekerken eiste. Beide godshuizen zouden moeten worden ontdaan van de beelden en beschikbaar gesteld voor de verkondiging van het 'ware Woord Gods'. De rekwestranten kregen echter niet hun zin.⁷⁷ Vermoedelijk maakten de zeven mannen, onder wie de eerdergenoemde Menninck en de brouwer Jan Pietersz in 't Hoeffijser, deel uit van de toen reeds onder de schuilnaam "Apollo" heimelijke bestaande gereformeerde gemeente rond de predikant Appius Reineri (Reijnerus).⁷⁸

Op 30 augustus 1566 verscheen wederom een groep gereformeerden ten stadhui-ze. Dit keer werd toestemming gevraagd de altaren in beide kerken af te breken. Daarnaast werd het vertrek van de minderbroeders uit de stad geëist, wegens geruchten over hun steun aan de inquisitie. Eén van de vrijgekomen parochiekerken of het ontruimde klooster zou dan ter beschikking gesteld kunnen worden voor predikaties. Ook nu weigerde het stadsbestuur toezeggingen te doen. Nog dezelfde dag werd de eerdergenoemde predikant Aelbrecht van der Houff nog eens nadrukkelijk het preken in de Nieuwe Gasthuiskapel verboden.

Naar aanleiding van een missive uit naam van Philips II, waarin aangedrongen werd op een krachtdadig optreden tegen de beeldenstormers, werd in Delft een begin gemaakt met een onderzoek naar "de principale auteurs van den troubelen ende nieuwicheden". Daarbij werd ook te rade gegaan bij de heer van Brederode, op wiens steun de opstandigen zich herhaaldelijk hadden beroepen. Deze liet echter onverbloemd weten dat alle beeldenbrekers hard gestraft dienden te worden, waarbij hij desnoods de helpende hand wilde bieden.

De aanhoudende onrust in de stad, onder meer aangewakkerd door een brand in het Sint-Ursulaklooster en gemor binnen de schutterij, deed het stadsbestuur op 19 september uiteindelijk toch besluiten tot een belangrijke concessie aan de gereformeerden. Zij kregen formeel toestemming buiten de stadsmuren predikaties te houden, mits zij vanaf 1 oktober de blijkbaar toch onder leiding van Van der Houff

plaatsvindende bijeenkomsten in de gasthuiskapellen achterwege zouden laten. Een binnen de Veertigraad besproken voorstel om de nieuwgezinden toestemming te verlenen op eigen kosten een onderkomen te laten bouwen, zodat zij in de wintermaanden niet langer in de open lucht behoeften te vergaderen, kreeg onvoldoende steun.

De toegeeflijkheid van de overheid was weliswaar opmerkelijk, maar blijkbaar niet voldoende om de onrust te beteugelen. Op 5 oktober 1566 kwam het namelijk opnieuw tot een ernstig oproer, toen een voornamelijk uit vrouwen bestaande meute de voordeur van het minderbroederklooster trachtte te forceren. De bedelmonniken uit dit klooster, voor de tweede keer binnen korte tijd het mikpunt van volkswoede, hadden zich zeer gehaat gemaakt bij hervormingsgezinden door hun niet aflatende preken tegen de nieuwe leer. Zij werden er tevens van verdacht een zwarte lijst bij te houden van 'ketters' die door de overheid vervolgd zouden moeten worden. Daarnaast riepen zij de armen in hun boetpreken op tot verzoening met hun lot, hetgeen hen in de ogen van sommigen tot handlangers van de rijken maakte.

Het oproer bij het Broerenklooster moest wederom door persoonlijk ingrijpen van enige magistraatsleden gesust worden, aangezien de schutterij niet tijdig gemobiliseerd bleek te kunnen worden. De ongerustheid binnen het stadsbestuur nam door dit alles verder toe. Terwijl een delegatie afreisde naar Brussel, teneinde de landvoogdes om steun van de stadhouder te vragen, werd binnenskamers het besluit genomen de gereformeerde aanspraken op het klooster desgevraagd te honoreren. De weerspannige schutterij, die enkele vooraanstaande gereformeerden in haar midden kende, kon niet overreed worden tot een onvoorwaardelijke eed van trouw aan het stadsbestuur. De schutters verklaarden weliswaar bereid te zijn tot het helpen weren van ordeverstoringen, doch weigerden assistentie bij het tegengaan van de gereformeerde religie.⁷⁹

In de loop van oktober nam de pressie op de Delftse magistraat verder toe om de gereformeerden in het bezit van het minderbroederklooster te stellen. Een verzoek daartoe, dat namens tweehonderd - niet nader aangeduide - personen werd ingediend, leidde aanvankelijk slechts tot de beschikbaarstelling van een schuur buiten de Waterslootse Poort. Kort daarop zwichtte de magistraat echter voor de aanhoudende bezwaren en gaf zij het klooster vrij voor predikaties. Voordien moesten de gereformeerden echter voldoen aan zeventien voorwaarden. Die hielden grosso modo in dat zij de uitoefening van de katholieke religie niet mochten belemmeren, maximaal twee predikanten mochten aannemen en voor hun predikaties uitsluitend genoegen moesten nemen met het kloostergebouw. Niettemin verschaftte dit accoord de Delftse gereformeerden voor het eerst ook binnen de stadsmuren een legale status.⁸⁰

Delfland

Niet alleen in Delft roerden zich in deze tijd de nieuwgezinden. Ook op het omringende platteland was in 1566 voor het eerst sinds jaren weer sprake van activiteiten van dissenters. Zo stuitte het Hof van Holland op de aanwezigheid van mennonieten in Maassluis, die regelmatig bijeenkomsten bijwoonden in het huis van een zekere Jan de viskoopman. Ook ten huize van de chirurgijn meester Willem Jacobsz uit Maasland werden dergelijke doperse vergaderingen belegd onder leiding van de

vermaner Jan Thielsz. Deze groep viel in de loop van 1568 uit elkaar als gevolg van de pest en de toegenomen vervolging, die sommigen - onder wie de chirurgijn - op de vlucht deed slaan.⁸¹

Ook elders, met name in De Lier en Naaldwijk, was voor het eerst weer sprake van kerkelijke woelingen. Dit kwam aan het licht toen hier in augustus 1566 de eerste berichten over een vanuit het Zuiden overwaaiende beeldenstorm doordrongen. Terwijl in Berkel, Pijnacker en Schipluiden de beelden en kerkelijke kostbaarheden schielijk in veiligheid werden gebracht, achtte de pastoor van De Lier, Arent Dircksz Vos, het moment aangebroken om openlijk kleur te bekennen. Op de dag nadat in Delft de beide parochiekerken gestormd waren, deelde hij vanaf de preekstoel mee dat hij voortaan "t'officie van de misse" niet meer zou opdragen zoals tot dan toe. In plaats daarvan zou hij "die gemeijnte het Woort Goodts preecken". Ook zou hij gepleit hebben voor een 'schoonmaak' van de kerk.

Pastoor Vos voegde na enige uren overigens zelf de daad bij het woord en ging onder grote belangstelling en gewapend met hamer en beitel, het met zilver beslagen ruitersbeeld van Sint-Joris te lijf. Het zilver werd gewogen en in veiligheid gebracht, naar het schijnt uit vrees voor de overkomst van Delftse beeldenstormers naar De Lier. De andere beelden, alsmede de kelken, werden twee dagen later door de kerkmeesters opgeborgen. Dat er ondertussen toch door anderen nog vernielingen werden aangericht blijkt uit de veroordeling van Floris van Cuijl, wiens goederen door de Raad van Beroerten verbeurd werden verklaard, omdat hij "in de kerk van de Leijre gebrooken" had.⁸²

Vanaf dat moment ging Heer Arent, die formeel in het huwelijk trad met zijn huishoudster Beli uit Weeze (in het land van Kleef), nog slechts voor in diensten waarin de preek de voornaamste plaats innam, omlijst door het gezongen Onze Vader en enige psalmen. Bij doop- en begrafenisplechtigheden sprak hij voortaan slechts een vermaning uit en exorcisme-formules liet hij achterwege. Hij was afkerig van kerkeraden en bleef het koorkleed dragen.⁸³ Deze gang van zaken vertoont grote overeenkomst met de praktijk in de philippistische (naar Philippus Melanchthon) stadsgemeente van Wezel en in de Utrechtse Jacobsparochie van Hubertus Duifhuis. Vos zou later zelf verklaren dat hij de ceremoniën had leren kennen tijdens bezoeken rond 1555-1557 aan zijn jeugdvriend Herman Stein in Wezel.⁸⁴

Nadat Vos het bevel van het Hof van Holland had genegeerd om met Kerstmis 1566 de Heilige Mis naar ouder gewoonte op te dragen en hij ook daarna te kennen gaf de door hem ingevoerde praktijk niet te willen opgeven, werd hij door het Hof geschorst. Na een kort verblijf in Delft, waar hij met Pasen een gereformeerde dienst bijwoonde in de kerkschuur buiten de stad, en een bezoek aan Wezel, werd hij in de nacht van 17 juli 1567 gearresteerd. In het daaropvolgende proces werd hij schuldig geoordeeld wegens ketterse opvattingen en handelingen. Arent Vos, die een afkeer had van het strenge calvinisme en een meer gematigde vorm van protestantisme voorstond, stierf op 30 mei 1570 op de brandstapel in Den Haag.⁸⁵

Ook het calvinisme kreeg in die tijd aanhang in het Delfland. De eerste hagepreek in deze regio vond plaats in Poeldijk, weliswaar even buiten het territorium van de latere classis, doch georganiseerd door enkele inwoners van Naaldwijk en Honselersdijk. De preek werd kort na 25 augustus 1566 gehouden door Wouter Simonsz, een

voormalige karmeliet uit Leuven die door Lindanus was verdreven als pastoor van Poortugaal en als droogscheerder de kost verdiende. Tot de groep die deze en volgende hagepreken organiseerden behoorden de broeders Cors en Pieter Steffensz, eigenaars van grootschalige boerenbedrijven, en de timmerman Mathijs Jacobsz. Weldra zou sprake zijn van echte gemeentevorming. Beide broers fungeerden als diakenen, terwijl laatstgenoemde het ambt van ouderling vervulde. Zij weerstonden het gezag van de kastelein van het Huis Honselersdijk, Willem van Hooff, onder meer door even buiten het territorium van de hoge heerlijkheid bijeenkomsten te beleggen. Soms waagden zij zich echter ook binnen Naaldwijk zelf, waar zij gebruik konden maken van een huis dat eigendom was van Arent Vos uit De Lier.⁸⁶

Repressie

De in het najaar van 1566 door de gereformeerden in Delft en Naaldwijk verworven vrijheid raakte reeds na enkele maanden weer in het gedrang. Op 29 januari 1567 gelastte stadhouder Willem van Oranje dat de gereformeerde religie weer volledig uit de stad Delft werd gebannen. De drie predikanten van de Delftse gemeente, te weten Van der Houff, Gerobulus en een zekere Leo, moesten onder ede verklaren dat zij niet langer in de stad zouden werken, maar genoeg zouden nemen met de kerk-schuur in een kooltuin buiten de Waterslootse Poort.

Slechts een maand later raakten de nieuwgezinden ook deze provisorische kerkzaal kwijt, nadat de landvoogdes had bepaald dat alle onderkomens van de gereformeerden afgebroken dienden te worden. Eind februari viel de schuur onder de slopershamers. Enkele maanden later marcheerden twee vendels Spaanse soldaten de stad binnen. Het katholieke godsdienstige leven werd volledig in ere hersteld. De beelden herkregen hun plaats in de kerken en kapellen en het kloosterleven in de conventen kwam weer op gang.⁸⁷

Zo konden ook de minderbroeders terugkeren naar hun klooster en met veel luister hun "broertgens Kermis" vieren. Een in 1667 onder deze titel gepubliceerd toneelstuk over die gebeurtenis, dat blijkens de opgevoerde historische personages ongetwijfeld door een tijdgenoot is geschreven, geeft een ironisch beeld van dit feest ter gelegenheid van de (her)inwijding van het convent. Niet alleen de dubbele moraal van de paters wordt in het stuk aan de kaak gesteld, maar ook de houding van menig "Geus-neef", die trachtte een plaatsje te krijgen aan de feesttafel.⁸⁸

Een missive van de nieuwe stadhouder graaf van Boussu namens de hertog van Alva aan de schout van Delft, waarin deze hem in augustus 1567 gelastte de schuldingen van de voorgaande troebelen zwaar te straffen en hun goederen te confisqueren, luidde het begin van de repressie in. Vele gereformeerden die waren betrokken bij de woelingen wachtten hun lot niet af, maar zochten een veilig heenkomen in het buitenland. De vluchtelingengemeenten in Oost-Friesland, langs de Nederrijn en in Engeland namen talrijke Delftse ballingen in hun midden op. Andere vluchtelingen uit Delft zochten aansluiting bij de watergeuzen. Zo zou Adriaen Menninck, beeldenstormer van het eerste uur in Delft, het brengen tot vice-admiraal van de geuzenvloot op de Eems.⁸⁹

Toen Boussu persoonlijk naar Delft kwam, kon hij tevreden vaststellen dat het stadsbestuur inmiddels een begin had gemaakt met de geëiste vervolging. Er waren

verboden uitgevaardigd om deelnemers aan de onlusten onderdak te verschaffen. Enkele beeldenbrekers waren reeds door de schout in de kraag gevat. Een maand later werd door Alva de "Conseil des Troubles" opgericht, die definitief zou moeten afrekenen met de 'ketterij' in de Lage Landen.

Deze beruchte rechtbank zou uiteindelijk tachtig Delftenaren veroordelen. In vergelijking met andere Hollandse steden was dit een opmerkelijk groot aantal, hetgeen duidt op een aanzienlijke aanhang voor de Reformatie.⁹⁰ Op tien personen na werden de betrokkenen bij verstek veroordeeld en raakten zij door hun vlucht alle bezittingen kwijt. Uit de lijsten van geconfisqueerde goederen valt op te maken dat de veroordeelden uit alle lagen van de bevolking stamden. Van de ongelukkigen die zich niet tijdig uit de voeten hadden gemaakt, werden er vijf ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

De chirurgijn meester Egbert Claesz was de eerste. Hij werd op 18 juni 1568 met een koord gewurgd wegens zijn bemoeienis met de Beeldenstorm. Daarna volgden Diewertge Pietersdr, die om haar betrokkenheid bij de bestorming van het minderbroederklooster gehangen werd; Frederick Cornelisz, een opperman die hetzelfde lot moest ondergaan, omdat hij tegen betaling had deelgenomen aan vernielingen in de Nieuwe Kerk, en Bouwen Adriaensz, een stoeldraaier die als lekenpredikant in het openbaar zijn geloof had beleden en om die reden met het zwaard onthoofd werd. De laatste terdoodveroordeling in Delft trof de boekdrukker Harmen Schinckel. Deze voormalige leraar van de Latijnse School en rector van het Fraterhuis werd op 23 juli 1568 met een zwaard ter dood gebracht op beschuldiging van het drukken van 'ketterse' boeken.

In de loop van 1569 richtte de vervolging in Delft zich ook weer sterker tegen de mennonieten. Verscheidene personen werden gearresteerd op beschuldiging van wederdoperij, maar ontkwamen aan ernstige sancties door op tijd berouw te tonen. Alleen Maerten Jansz erkende ronduit zijn betrokkenheid bij "de quaele ende gereprobeerde secte der herdoperij" en continueerde zijn lasteringen van de Katholieke Kerk. Hij weigerde ook het "pardon" te accepteren, dat in juli 1570 in beide parochiekerken werd voorgelezen, en 'afgedwaalden' de mogelijkheid bood tot de moederkerk terug te keren. Deze halsstarrigheid leidde tot zijn executie in februari 1571.⁹¹

Ook de gereformeerde gemeente rond Naaldwijk kwam met de komst van Alva naar de Nederlanden in het gedrang. Aan haar regelmatige bijeenkomsten kwam in de zomer van 1567 een eind. Sommige lidmaten namen de wijk naar veiliger oorden. Anderen werden gearresteerd. De eerste arrestatie vond plaats op 4 april 1568, toen Cors Steffensz met instemming van de gravin van Aremberg - op dat moment te gast op haar Huis te Honselersdijk - in de boeien werd geslagen. Later ondergingen nog zes anderen hetzelfde lot, onder wie de predikant Wouter Simonsz. Drie van hen wisten in de nacht van 15 op 16 maart 1569 uit de kerkers van het kleine kasteeltje te ontsnappen. De overige vier - Huijbrecht Huijbrechtsz, Claes Cornelisz, Wouter Simonsz en Cors Steffensz - zouden in de daaropvolgende maanden geëxecuteerd worden. Maar liefst twintig andere leden van de Naaldwijkse gemeente, hoofdzakelijk eenvoudige ambachtslieden, konden alleen bij verstek veroordeeld worden, omdat zij tijdig de wijk hadden genomen naar veiliger oorden als Emden en Wezel.⁹²

De zware vervolgingen maakten een einde aan het prille gemeenteleven rond Naaldwijk, doch konden niet verhinderen dat in Delft zowel de mennonieten als de gereformeerden ook in deze jaren ondergronds actief bleven. Zo ontving de gereformeerde gemeente "onder het Kruis" in de loop van 1570 de predikant Pieter Jansz Schoonhoven (Uijtenbogaert) in haar midden, die ouderlingen en diakenen aanstelde, de sacramenten van Doop en Avondmaal bediende en voorging in predikaties.

Afgezien van Pieter Jansz, die later nog jarenlang de Delftse gemeente zou dienen, stonden nog diverse andere predikanten de clandestiene gemeente bij in deze moeilijke jaren. Een van hen was Adriaen Lambrechtsz, over wiens weduwe de kerkeraad zich in 1575 ontfermde. Hermannus Ghelderus ontving in datzelfde jaar zijn nog uitstaande tractement "voor sijnen dienst onder het Cruijs". Anderen die genoemd worden zijn Hermannus Geldorpius en Copinus Rudolphi (Copijn Roelofsz). Laatstgenoemde bleef ook na de overgang nog enige tijd aan de Delftse gemeente verbonden.⁹³

Langs geheime kanalen werd contact gehouden met de geloofsgenoten in ballingschap en werd in breder verband meegepraat over de opbouw van de kerkelijke organisatie na de verhoopte bevrijding van het Spaanse juk. Zo legde het Delftse consistorie de kerkeraad van Emden in 1569 een tweetal vragen voor. De eerste kwestie betrof het aanblijven van een ouderling, wiens zoon een ergerlijk leven leidde. Dit werd door de Oost-Friezen acceptabel geacht. De andere vraag werpt een opmerkelijk licht op de door de opkomst van het calvinisme aan het wankelen gebrachte sociale verhoudingen. De Delftenaren wilden namelijk weten of het in het licht van de gevaren des tijds gepermitteerd was dat nieuw bekeerde rijke of vermogende burgers slechts met enige 'minvermogende' mensen samenkwamen. Volgens Emden was dit een goede zaak, aangezien van deze vermogende lieden belangrijke hulp te verwachten viel.⁹⁴

Deze heimelijke gemeente, gevormd door de 'broeders en zusters vanouds' en geleid door acht ouderlingen en vier diakenen,⁹⁵ zou bij de overgang van Delft naar de zijde van de prins de kern vormen van een weldra uit de illegaliteit tredende gereformeerde gemeente. Deze gemeente staat, samen met de na 1572 gevormde gemeenten in het omringende platteland, centraal in het hiernavolgende onderzoek naar de calvinisering in Delft en Delfland.

BOEK 1

DE NIEUWE KERK

CLASSICALE BESOGNES

INLEIDING

“Men mag de Hollandse kerk bijna wel definiëren als een samenstel van classicale verbanden”, stelt Van Deursen in zijn studie over de vroege Gereformeerde Kerk in Holland. De classis noemt hij in de vier geledingen van het gereformeerde kerkverband (kerkeraden, classes, particuliere of provinciale en nationale synoden) de belangrijkste schakel. Tot die conclusie komt hij op basis van de uitgebreide bevoegdheden, die de classis tegenover de predikanten en kerken in haar rayon uitoefende, en het grote aantal zaken waarmee zij zich - ook op plaatselijk niveau - bezighield. Tegelijkertijd zou de classis bij uitstek het instrument van de calvinisering zijn geweest. Van Deursen doelt daarmee op de classicale zorg om de op plaatselijk niveau gevormde kerken in het grotere verband te voegen, hun voorgangers als geordende predikanten in haar midden op te nemen en daarmee aan kerkorde en belijdenis te binden. Volgens hem vormden classes duidelijk gemeenschappen, die voor anderen ook als zodanig herkenbaar waren.¹

Van Deursen baseert zijn oordeel over de betekenis van de classis als organisatievorm vooral op de dissertatie van Tukker, gewijd aan de classis Dordrecht in de jaren 1573-1609. Daarin zou overtuigend zijn aangetoond, dat de classis de spil was van het kerkelijk leven. Of Tukker dat inderdaad zo duidelijk heeft geponeerd, moet echter worden betwijfeld. Zelf noemt deze auteur zijn studie niet meer dan “een poging tot het beschrijven van kerkelijke zaken op grond van een classicaal archief uit Noord-Nederland”, hetgeen niet wegneemt dat hij met name door het raadplegen van synodale acta daarvoor ook andere bronnen heeft willen aanboren. Tukker blijft zich daarbij in twee richtingen te oriënteren. Enerzijds besteedt hij aandacht aan de wordingsgeschiedenis van de Dordtse classis, haar werk en functioneren, haar verhouding met de gemeenten, kerkeraden en ‘meerdere’ vergaderingen (particuliere en nationale synoden). Anderzijds is hij ook geïnteresseerd in de zaken, waarmee de classicale vergaderingen zich in het belang van ‘de Kerk’ inlieten. De betreffende onderwerpen krijgen dan zijn volle belangstelling, terwijl de rol die de classis speelde daarbij naar de achtergrond verdwijnt. Deze dubbele interesse is ook waarneembaar in zijn samenvattend en evaluerend slotoverzicht. Daarin staat niet slechts de Dordtse classis centraal, maar wordt menige observatie in de eerste plaats betrokken op ‘de Kerk’ in algemene zin.²

Duke en Jones hebben vanuit hun belangstelling voor “the upbuilding of a Reformed polity in Holland” kritiek op de beperkte invalshoek van Tukker. Zij constateren dat Tukkers belangstelling voor het functioneren van de classis en haar relaties met de overheid te weinig ruimte heeft overgelaten voor een beschouwing van de lotgevallen van de Gereformeerde Kerk in de eerste jaren van de Opstand. Toch willen zij

aan de betekenis van de classis vanuit hun aandachtsveld niets afdingen: "In short the classis might fairly be described as the linch-pin of the Reformed polity". Waar de klassicale organisatie ontbrak of traag op gang kwam zou de uitwerking van de calvinistische reformatie ernstig verzwakt zijn.³

Duke heeft deze laatste stelling later nog uitgebouwd in een studie over de Reformatie in Zuid-Holland en Utrecht. In Utrecht hield de gewestelijke overheid de vorming van een klassicale organisatie tot 1620 tegen. Met name de calvinistische predikanten op het platteland waren daarmee op zichzelf aangewezen en konden zich in een katholieke omgeving soms moeilijk handhaven. Hun ambtgenoten in Zuid-Holland daarentegen, konden in allerlei zaken een beroep doen op de steun van hun classis, ook in hun dagelijks ambtswerk. Alleen al het bestaan van de classis maakte haar volgens Duke "pre-eminently the instrument of Calvinisation", waarmee hij het oordeel van Van Deursen overneemt.⁴

Sinds Van Dooren en Roelevink de acta van de Dordtse classis, respectievelijk over de periodes 1573-1600 en 1601-1620, hebben bewerkt en uitgegeven, zijn er wel enkele kanttekeningen geplaatst bij het beeld dat Tukker in zijn dissertatie heeft geschetst. Knetsch heeft erop gewezen dat Tukker de acta op diverse plaatsen foutief heeft geïnterpreteerd, met name als de laatste veronderstelt dat de classis door het eigenmachtig afwijzen of aanstellen van predikanten diep ingreep in het gemeentelijk leven. Duke heeft later nog met enkele voorbeelden uit de Dordtse acta aangetoond, dat de classis geen predikanten aan een dorpskerk opdrong, maar bij beroepingen en in andere zaken juist op uitnodiging van de plaatselijke gemeente tot actie overging.⁵

Aan de belangrijke plaats die de classis in de organisatie van de Gereformeerde Kerk door Van Deursen en Duke is toegeschreven, hebben deze relativerende aanmerkingen geen afbreuk gedaan. Toch lijkt het voorbarig slechts op basis van de studie van Tukker deze inschatting van de rol van de classes in het algemeen over te nemen. Tukker zelf is terughoudend zijn conclusies ten aanzien van de Dordtse classis zonder meer op de andere classes van toepassing te verklaren. Meer zekerheid over de positie en het gezag van de classes zou volgens hem pas verkregen kunnen worden, wanneer de acta van andere classes zouden worden uitgegeven en bewerkt.⁶

Inmiddels zijn, behalve de acta van de Dordtse classis, ook de acta van de classes Breda en Rotterdam tot 1620 respectievelijk door Roelevink en Bouterse ter perse bezorgd. Voorts heeft Kalma enkele van de oudste Friese classisboeken in drukvorm laten verschijnen. Deze bewerkers zijn vooral geïnteresseerd in de klassicale acta als historische bron en spreken zich minder expliciet uit over de betekenis van de classis als organisatievorm. Roelevink ziet de classes wel als "het bestuurlijke middenniveau in de kerk", terwijl de klassicale vergaderingen zouden beantwoordden "aan het basistype van collegiaal bestuur". Zij maakt daarbij overigens een onderscheid tussen de "losjes" georganiseerde en de "strakker bestuurde" classes. De classes van het eerstgenoemde type maakten in de periodes tussen hun voltallige (gewone) vergaderingen geen gebruik van een kleiner gremium van gedeputeerden om allerlei lopende zaken waar te nemen. Zij belegden vaak 'extraordinaris' bijeenkomsten om onvoorziene aangelegenheden te regelen. De hecht georganiseerde classes, waartoe

Roelevink met name de Dordtse rekent, vertrouwden daarentegen de afhandeling van allerlei zaken in de periodes tussen de vergaderingen wel toe aan een aantal gedeputeerden.⁷

Kalma lijkt de Friese classes veel minder als een vorm van bestuur te zien. Hij vat de taken van met name de classis Sneek in de jaren 1583-1624 bescheiden samen als de zorg voor de gemeenten en predikanten die haar toevertrouwd waren. Hij constateert daarbij dat het classicale leven op een laag peil stond. Door deze eigen zwakte en de grote weerstanden, die de Sneker classis met name van de overheid ondervond, kan er volgens Kalma bezwaarlijk gesproken worden van een kerkregering. Hij suggereert zelfs dat het overvloedig drankgebruik tijdens de maaltijden na de vergaderingen een gevolg waren van de voortdurende zorgen en frustraties, waardoor de classicale broeders geplaagd werden. Kalma's observaties doen vermoeden dat de classes toch niet overal in de Noordelijke Nederlanden, zeker niet in de Friese praktijk, als de hoeksteen van de gereformeerde kerkorganisatie hebben gefunctioneerd.⁸

In dit deel zal moeten blijken of de classis Delft en Delfland wel deze door Van Deursen en Duke veronderstelde sleutelpositie heeft ingenomen. Centraal staat de vraag welke betekenis deze classis voor de gereformeerde kerkgemeenschap in haar ressort heeft gehad. Daarbij zal aandacht besteed worden aan de zaken waarmee de classis zich ten aanzien van predikanten en gemeenten heeft bezighouden, hoe zij daarmee in de praktijk omging en welke rollen zij daarbij vervulde. Om inzicht te krijgen in de middenpositie die de classis organisatorisch tussen de lokale kerken en het bredere kerkverband innam, zal tevens de relatie tussen classis en synode aan de orde komen.

De uiteenzetting van de classicale besognes rond deze thema's, zal voorafgegaan worden door een beschrijving van de oorsprong van de classis in het algemeen, als organisatievorm in de Gereformeerde Kerk, en van de wording van de Delftse classis in de jaren 1573-1581. Aansluitend zal, aan de hand van de classicale vergaderorde en visitatie, ook een eerste schets gegeven worden van het functioneren van de classis. Dit laatste is temeer van belang, omdat de Delftse classis geheel anders gestructureerd was dan de Dordtse. Zij maakte geen gebruik van een gezelschap van classicale gedeputeerden en behoorde daarmee in de terminologie van Roelevink tot de 'losjes georganiseerde' classes. Dit had uiteraard consequenties voor de wijze, waarop de Delftse classis haar zaken afhandelde.

Het deel zal afgesloten worden met een beschouwing van de bestandstwisten in de classis. Ook op dit punt wijkt het beeld van de classis van Delft en Delfland sterk af van dat van de Dordtse classis, waar "de splijtzam van remonstrantisme en contraremonstrantisme" geen grote schade veroorzaakte.⁹ De Delftse classis liep daarentegen wel averij op. Daarom zal niet alleen getracht worden het verloop van de kerkelijke strijd binnen de classicale gelederen op de voet te volgen, maar ook nagegaan worden in hoeverre daardoor het functioneren van de classis tegenover de kerkgemeenschap negatief werd beïnvloed.

Hoofdstuk 1: DE CLASSIS DELFT EN DELFLAND

a. De oorsprong van de classis

In het kerkbegrip van de gereformeerden in de zestiende eeuw is steeds grote waarde gehecht aan het kerkelijk leven op lokaal niveau. Een plaatselijke kerk is niet primair een onderdeel van een hogere hiërarchie waarbij de kerkelijke macht van bovenaf wordt uitgeoefend, maar een zelfstandige en complete kerk met een eigen dienst des Woords en bediening van sacramenten. Het handhaven van de eenheid in belijdenis en kerkregering en de behoefte aan onderlinge hulp en bijstand deed echter van meet af aan ook onder de gereformeerden in de Nederlanden de noodzaak van een boven-lokale organisatie gevoelen. De synode van Emden, die in 1571 een eerste regeling trof voor het algemeen kerkverband en zich daarbij vooral door de Gereformeerde Kerk in Frankrijk liet inspireren, opteerde voor een organisatie in vier geleidingen: kerkeraad, classis, provinciale synode en nationale synode.¹⁰

Coetus en colloque

Hoewel de classis daarmee in essentie een vergadering van kerken is, ligt haar oorsprong in bijeenkomsten van predikanten. In vroege reformatorische centra als Straatsburg en Genève kwamen ten tijde van Martin Bucer en Johannes Calvijn de predikanten al wekelijks samen om vanuit het streven naar zuiverheid en eenheid in de leer gezamenlijk teksten uit de bijbel te bespreken. In Genève groeide dit uit tot een boven-lokaal verschijnsel. Niet alleen predikanten van de stad, maar ook die van de dorpen in de omringende heerlijkheid werden geacht dergelijke vergaderingen bij te wonen. Duidelijk verder dan de uitleg van de Heilige Schrift ging de predikantenvergadering te Emden, de 'coetus', die in 1544 werd ingevoerd. Op deze bijeenkomst, waaraan alle evangeliedienaren in Oost-Friesland moesten deelnemen, werden niet louter disputaties over de leer gehouden. Hier werden ook het leven van de dienaren en de toestand in hun gemeenten onderzocht, kandidaten voor het predikambt geëxamineerd en ingebrachte zaken van de verschillende kerken behandeld.¹¹

In de Gereformeerde Kerk van Frankrijk treffen we in het 'colloque' een rechtstreekse voorloper van de classis aan. Aanvankelijk was het een predikantenvergadering, waarin de deelnemers over leer en tucht spraken en in moeilijke aangelegenheden hun ambtgenoten om raad vroegen of zich aan het oordeel en het gezag van de meerderheid onderwierpen.¹²

Op de eerste nationale synode, die in 1559 in Parijs gehouden werd, is de positie van het 'colloque' in de kerkelijke organisatie nog vaag gedefinieerd, min of meer naast de provinciale synode. Zo werd de predikantenvergadering nog in één adem met de provinciale synode genoemd als een kerkelijke instantie, waarmee de kerkeraad zich diende te beraden over de keuze van een predikant. Op de nationale synode van Lyon in 1563 werd bepaald dat in ieder geval de naburige predikanten met het 'colloque' bij die keuze betrokken moest worden, zonder dat daarbij voor de provinciale synode een rol werd aangegeven. Een duidelijk onderscheid tussen 'colloque' en provinciale synode werd echter pas vier jaar later gemaakt op de nationale

synode van Vertueil. Die vergadering schreef voor dat kerkelijke zaken, die niet door de kerkeraden afgehandeld konden worden, aan het 'colloque' gerapporteerd dienden te worden en vandaar - indien noodzakelijk - aan de synode.¹³ Had het 'colloque' daarmee reeds een positie als vergadering tussen kerkeraad en synode gekregen, in 1572 liet de nationale synode van Nîmes er geen twijfel meer over bestaan, dat het hierbij voortaan om een kerkelijke bijeenkomst diende te gaan: "Les Églises qui sont voisines s'assembleront en Colloque quatre fois l'année, s'il est possible, et chaque Ministre y viendra accompagné d'un Ancien; et ils n'expliqueront pas seulement a leur tour des Passages de la Saintre Écriture; mais ils tâcheront aussi d'ajuster plusieurs difficultés naissantes qui troublent leurs Églises: parce qu'il est ainsi ordonné par la Discipline, et de pourvoir généralement à tout ce qu'ils jugeront expedient pour la necessité et la conservation de leurs Églises".¹⁴

Wezel en Emden

Dat de synode van Nîmes het 'colloque' zo nadrukkelijk definieerde als een kerkelijke vergadering, waarop problemen van de betrokken gemeenten ter sprake dienden te komen, is waarschijnlijk voor een belangrijk deel te danken aan de invloed die de synodale vergadering had ondergaan van de eerste 'nationale' bijeenkomsten van de gereformeerden uit de Nederlanden. Het convent van Wezel bepleitte al in 1568 de indeling van elke Nederlandse provincie in vaste "classes of parochieën". Voor elke kerk zou dan vaststaan met welke andere kerken zij zich kon beraden over aangelegenheden die op het gemeenschappelijk belang betrekking hadden. In 1571 - dus nog één jaar voordat de Franse gereformeerden te Nîmes vergaderden - volgde op de synode te Emden de feitelijke instelling van de classes als vergaderingen van bijeengelegen kerken, geplaatst tussen kerkeraad en provinciale synode, die elke drie of zes maanden bijeen dienden te komen.¹⁵ Te Emden werkten echter ook Franse invloeden door. Zo werd bijvoorbeeld in het dertiende artikel van de Emdense acta de plaatselijke kerkeraad opgedragen de keuze van een nieuwe predikant te verrichten met "het ordel ende consent offte goetduncken" van de classis of twee of drie naburige predikanten. Deze bepaling vertoont sterke overeenkomsten met de rol die de nationale synode te Lyon reeds voor het colloque zag weggelegd bij het aantrekken van nieuwe dienaren.¹⁶

b. Vorming en omvang van de Delftse classis

De synode van Emden heeft niet alleen de grondslag gelegd voor de classicale organisatie van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, maar ook een even voorlopige als globale classicale indeling gemaakt. De synodale vergadering had daarbij de heimelijke gemeente te Delft op het oog als centrum van één van de drie classes, die door de kruiskerken in Holland gevormd zouden moeten worden.¹⁷ Daarmee werd vooralsnog geanticipeerd op een situatie die nog in de praktijk gerealiseerd moest worden. Zolang de gereformeerden onder het wakend oog van Alva nog vervolgd werden, was duidelijk dat de classicale indeling van Emden in Holland niet levensvatbaar kon zijn.

De inname van Brielle door de watergeuzen op 1 april 1572 leidde de politieke omwenteling in, waarmee ook de poorten voor de verbreiding van het Evangelie in Holland werden geopend. Te Delft werd op 3 augustus 1572 de eerste openbare godsdienstoefening van gereformeerden gehouden. Het nabijgelegen Naaldwijk, 's-Gravenhage en vermoedelijk ook Schiedam volgden nog in dezelfde maand, terwijl in Rotterdam op 15 november 1572 de eerste gereformeerde eredienst plaatsvond.¹⁸ Prediking en gemeentelijk leven begonnen in enkele andere plaatsen in Delfland en Schieland pas beduidend later min of meer regelmatige vormen aan te nemen. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat er in de laatste maanden van 1572 voor Delft en omgeving al bijeenkomsten werden gehouden, die enige gelijkenis vertonen met de klassicale vergaderingen zoals de Emdense synode die had beoogd. De vroegste samenkomsten vonden uiterlijk in de zomer van 1573 plaats, voordat elders in Zuid-Holland enig teken van classicaal leven kan worden waargenomen. Toen de classis Dordrecht van 4 tot 7 augustus 1573 te Gorinchem een eerste vergadering hield, werd besloten contact op te nemen met de "broederen van Delft", die daar al wekelijks bijeenkwamen, om zich met hen te beraden over het houden van een provinciale synode.¹⁹

Opvallend daarbij is de frequentie van de Delftse vergaderingen, die voor een classis bijzonder hoog is. Dit doet sterk denken aan de predikantenvergaderingen, die omstreeks die tijd - wellicht naar het model van de Emdense 'coetus' - eens per week of twee weken in Noord-Holland werden gehouden. Zij waren gewijd aan de uitleg van de leer, het examineren van kandidaat-dienaren, het afhandelen van kerkelijke aangelegenheden en het toezicht op kerkelijk leven, armenzorg en onderwijs in de verschillende gemeenten. Dergelijke vergaderingen hebben zich zeker tot 1581 gehandhaafd, waarna zij door het invoeren van de klassicale structuur op aandrang van de nationale synode van Middelburg, geleidelijk hun plaats en betekenis in de kerkelijke organisatie in Noord-Holland verloren.²⁰ Relicten uit een 'coetus'-verleden van de Delftse classis doemden nog op in 1584, toen een buitengewone bijeenkomst te Delft voor de predikanten werd uitgeschreven om zich tegen "dwalende geesten" te wapenen met een voor de predikantenvergadering kenmerkende onderlinge oefening en 'scherping' in de leer. Niettemin omschreef de gemeente te Naaldwijk al in 1574 de wekelijkse bijeenkomsten van predikanten te Delft, waaraan ook haar dienaar deelnam, zonder meer als een "classische vergadering".²¹

Indeling van 1574

De door de Dordtse classis reeds in augustus 1573 gewenste 'provinciale' synode kwam uiteindelijk in juni 1574 bijeen. De lijst van deelnemers laat een ruw beeld zien van de omvang van de classis Delft op dat tijdstip. Namens de classis verschenen een predikant en een ouderling uit Naaldwijk, een predikant uit Rotterdam, een voormalig predikant van Schipluiden, een predikant en een diaken uit Delft, een predikant uit Schiedam en een ouderling uit 's-Gravenhage op de synode. De afgevaardigden uit de Delftse classis deelden de vergadertafel met gedeputeerden uit de classes Dordrecht, Brielle, Schouwen en Walcheren.²² Als gevolg van het krijgsgeweld kon er uit het Noorderkwartier, dat toen geconfronteerd werd met aanvallen van de Spanjaarden, en uit de classis van het belegerde Leiden niemand in Dordrecht ter vergade-

ring gekomen.

Hoewel de eerste 'provinciale' synode van Holland en Zeeland daarmee onder ongunstige omstandigheden moest worden gehouden, is zij zeer voortvarend tewerk gegaan. Met de artikelen van de Emdense synode bij de hand en terugblikkend op de ontwikkelingen sinds het voorjaar van 1572, kon tevreden geconstateerd worden dat in alle plaatsen "een beghinsel van classen" voorhanden was. De indeling van Emden was echter volledig door de praktijk achterhaald en vooral de enorme geografische omvang van de destijds beraamde classes, maakten aanpassingen dringend noodzakelijk. Terstond heeft de Dordtse synode daarom voor de Hollandse en Zeeuwse kerken een nieuwe "deijlinghe der classen" opgesteld. Daarbij werd het ressort van classis Delft, dat toen feitelijk grote delen van Delfland en Schieland bestreek, in drieën gesplitst. Ten westen en ten noorden van Delft zou een classis 's-Gravenhage komen, die behalve de gelijknamige plaats de gemeenten van Rijswijk, Voorburg, Wassenaar, Monster, 's-Gravenzande, Loosduinen, Eikenduinen, Scheveningen en Wateringen ging bestrijken. Ten zuiden en ten oosten van Delft zou een classis Rotterdam geformeerd worden, bestaande uit de gemeenten van Rotterdam, Schiedam, Hilligersberg, Delfshaven, Vlaardingen, Capelle aan de IJssel, Kralingen, Zevenhuizen en Rhoon. Daartussen werd een classis Delft (en Delfland) gepland, die te zijner tijd de gemeenten van Delft, 't-Woudt, Schipluiden, De Lier, Maasland, Naaldwijk, Overschie, Pijnacker, Berkel, Nootdorp, Bleiswijk en Zoetermeer zou omvatten.²³

De indeling van de Dordtse synode werd evenals die van Emden met vooruitziende blik gemaakt. De synodale vergadering was er zich van bewust dat in werkelijkheid nog maar weinig plaatsen over een predikant beschikten. Zij stond de classes toe zich voorlopig twee aan twee samen te voegen om in een later stadium, als er voldoende bediende kerken zouden zijn, weer in twee afzonderlijke classicale verbanden uiteen te gaan.²⁴ Uit de gedetailleerde omschrijving van de classes 's-Gravenhage, Rotterdam en Delft, mag waarschijnlijk afgeleid worden dat de synode binnen een relatief kleine regio met veel parochies een voorspoedige ontwikkeling van het kerkelijk leven verwachtte, die een nauwkeurige afbakening van de classicale grenzen vereiste. De elf andere classes, die te Dordrecht voor Holland en Zeeland werden gepland, werden geografisch meer in algemene lijnen omschreven, deels omdat daarmee op zich genoeg duidelijkheid werd gegeven, maar deels ook omdat de synode zich in andere gebieden nog geen helder beeld kon vormen van de kerkinstituering in de nabije toekomst.

Mogelijk optimisme van de synode ten spijt, heeft de classis Delft in hernieuwde vorm een moeilijke start gemaakt. Tijdens het beleg van Leiden lagen vanaf november 1573 - met een korte onderbreking van maart tot mei 1574 - Spaanse vendels in Delfland, waardoor de gereformeerden op het platteland naar veiliger oorden moesten uitwijken. De predikanten, die vanaf augustus 1572 te Naaldwijk en in de loop van 1573 te Schipluiden, Maasland en Pijnacker waren voorgegaan, vestigden zich te Delft. In april 1574, terwijl de Spaanse troepen het Westland tijdelijk hadden verlaten om de door Lodewijk van Nassau ondernomen poging tot Leidens ontzet te keren, kon te Naaldwijk nog het Avondmaal worden bediend. Bij de aanvang van de synode

te Dordrecht bevond de kerkeraad van de gemeente zich echter wederom te Delft.²⁵ In 't-Woudt, De Lier, Berkel, Bleiswijk, Zoetermeer, Nootdorp en Overschie was vóór 1574 nog niet gepreikt, zodat het classicale verband dat door de synodale vergadering voor Delft en omgeving werd ontworpen alleen op papier bestond.

Pas na het ontzet van Leiden, waarvoor grote delen van Delfland, Schieland en Rijnland werden geïnundeerd, kon geleidelijk weer worden gedacht aan de kerkelijke opbouw in de directe omgeving van Delft. In 1575 werd de prediking te Naaldwijk hervat, in 1576 te Maasland, in 1578 te Schipluiden en in 1580 te Pijnacker. Van de plaatsen, die vóór 1574 nog niet waren bediend, was Zoetermeer in 1575 de eerste die de beschikking kreeg over een predikant. Drie jaar later namen ook de gereformeerden in Bleiswijk, De Lier en Overschie evangeliedienaren in hun midden op. Het laatstgenoemde dorp kon in de laatste maanden van 1574 al tijdelijk gebruik maken van de diensten van een predikant, maar had nog geen vast dienaar mogen ontvangen.²⁶

Bleiswijk heeft slechts drie jaar onder de hoede van de Delftse classis vertoefd. Tegen het einde van 1580 of in het begin van 1581 ging de kerk over naar de classis Rotterdam in ruil voor Vlaardingen. Daar was in 1573, mogelijk zelfs al in 1572, een predikant actief geweest, die zich gedwongen had gezien zijn werkzaamheden door het verloop van de oorlog af te breken. Het stadje was in juni 1574 volledig in as gelegd om de terugkerende Spanjaarden niet de mogelijkheid te bieden de door geuzentroepen vernielde schans van Vlaardingen te herstellen en als een versterkte uitvalsbasis tegen omliggende plaatsen te gebruiken.²⁷ Pas in 1578 kwam het kerkelijk leven er weer op gang. De predikant die toen in Vlaardingen de kansel beklom, raakte later in - onbekende - moeilijkheden met de Rotterdamse classis, hetgeen waarschijnlijk de concrete aanleiding vormde voor de ruil met Bleiswijk in de classis Delft. Delft beschouwde die verwisseling als definitief, maar Rotterdam achtte een en ander van tijdelijke aard en wenste in 1581 de oude situatie te herstellen. De kwestie werd voorgelegd aan de particuliere synode van Zuid-Holland en vandaar doorverwezen naar de nationale synode van Middelburg, die de zaak echter weer aan het oordeel van een provinciale synode wenste over te laten. Op de Zuidhollandse synode te 's-Gravenhage in 1583 werd uiteindelijk besloten de bestaande situatie niet meer te wijzigen. Impliciet werd daarmee aangegeven dat Vlaardingen bij de classis Delft en Bleiswijk bij de classis Rotterdam zou moeten blijven.²⁸

Samengaan met de Rotterdamse classis

De onenigheid tussen Delft en Rotterdam over de verwisseling van beide kerken, volgde op een periode van nauwe samenwerking in een gemeenschappelijk classicaal verband. In overeenstemming met de ruimte die de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 daartoe had geboden, was tijdelijk tot samenvoeging van de classes Delft en Rotterdam besloten. In september 1574 had de classis Rotterdam in Schiedam nog voor het eerst apart vergaderd, maar toen in februari 1578 te Dordrecht een bijeenkomst van enkele classes werd gehouden ter voorbereiding van een nieuwe nationale synode, leverde de predikant Cornelis Corstensz zijn geloofsbrieven in "uten name der classe van Delft ende Rotterdam".²⁹ Waarschijnlijk moet de datum van het samengaan gezocht worden in 1575 of 1576, toen het kerkelijk leven op het

platteland van Delfland en Schieland weer op gang begon te komen. In hoeverre later het geschil over Bleiswijk en Vlaardingen heeft bijgedragen tot het inslaan van gescheiden wegen is niet duidelijk. Uit de oudste bewaard gebleven acta van de classis Rotterdam blijkt dat er op 11 april 1580 weer afzonderlijk werd vergaderd, maar daarbij werd niet gerefereerd aan een eventueel moeilijke scheiding van de classis Delft.³⁰

Combinatie-plannen van de Staten

Na de afsplitsing van de classis Rotterdam, nam de Delftse classis de omvang aan, zoals die met uitzondering van de inwisseling van Bleiswijk tegen Vlaardingen door de Dordtse synode van 1574 was voorzien. In negen van de twaalf plaatsen, waarmee de synodale vergadering het ressort van de classis had afgebakend, waren in het begin van 1581 daadwerkelijk predikanten werkzaam. Het aantal bediende gemeenten had nog groter kunnen zijn als de samengevoegde classis van Delft en Rotterdam in de herfst van 1579 was ingegaan op een plan van de Staten van Holland en West-Friesland om overal op het platteland van de provincie twee plaatsen onder één dienaar te stellen. Deze combinatie-suggestie, die waarschijnlijk werd geboren uit een tekort aan middelen bij de Edel Mogende Heren om de traktementen van de dorpspredikanten te financieren, had echter aan kerkelijke zijde weinig weerklank gevonden.

In een schriftelijke reactie namens de classis Delft en Rotterdam, hadden de Delftse predikanten op 31 oktober 1579 een reeks van bezwaren aangevoerd. De wegen waren bij slecht weer vaak onbegaanbaar en enkele dorpen lagen te ver uit de richting. Sommige dienaren zouden de gecombineerde dienst fysiek niet aankunnen, bij anderen zou de verzwaarde last ten koste gaan van hun studie. Nog grotere problemen konden in dit opzicht verwacht worden als de dienaar van een combinatie, zijn ambtgenoot in een tweetal nabijgelegen dorpen bij ziekte of afwezigheid moest vervangen. Ook werden geschillen tussen de twee dorpen van een combinatie gevreesd over de plaats waar een predikant zijn residentie zou gaan nemen. Daarnaast zou in elk van die dorpen maar eens in de twee weken op de zondagvoormiddag gepreekt worden. In de plaats die niet aan de beurt was, zou het dan tot spelen, drinken en andere inbreuken op de zondagsheiliging kunnen komen.³¹

De negatieve reactie uit Delft heeft de Staten er niet van weerhouden in de zomer van 1581 andermaal het combinatie-voorstel aan de Delftse classis voor te leggen. Op de classicale vergadering van 3 juli 1581 werd een schriftelijk antwoord geformuleerd, dat niet minder afwijzend was. De classis wenste de Staten te herinneren aan het vorige schrijven uit 1579. Zij voegde daaraan in het algemeen nog toe dat vermindering van het aantal predikaties per dorp zou leiden tot afname van de inkomsten van de diakonie. Dit zou de huisarmen schaden omdat zij bedeed werden uit de collectes, die tijdens de diensten werden gehouden. De classicale vergadering achtte verder plaatsen als Vlaardingen, Naaldwijk, Maasland en Zoetermeer te groot en De Lier te dicht bevolkt voor een combinatie. In het nog niet bediende 't-Woudt en Kethel zouden bovendien te weinig gereformeerden zijn om het instellen van een combinatie te rechtvaardigen. Alleen Nootdorp zou zonder bezwaren onder de hoede van de predikant van Pijnacker gebracht kunnen worden.³² De Edel Mogende Heren hebben

echter geen reactie op deze laatste suggestie gegeven, zodat Nootdorp het vooralsnog zonder predikant moest stellen.

Met vier predikanten voor de stedelijke gemeente te Delft en acht op het omliggende platteland was de classis na de scheiding van Rotterdam wel zeer beperkt van omvang. Dit bleef niet zonder uitwerking op het functioneren van het classicaal verband. Ziekte of absentie van dienaren leidde tot frequente afwezigheid van kerken op classicale vergaderingen, waardoor de wel aanwezige broeders zich meer dan eens te zwak in getal bevonden om besluiten te kunnen nemen. Daarnaast ontbrak het voortdurend aan middelen om de onkosten voor het deelnemen aan synodes en andere noodzakelijke bijeenkomsten te vergoeden. In maart 1582 heeft de Delftse classis daarom de provinciale synode van Holland te Haarlem nog om toevoeging van meer kerken verzocht, maar de synodale vergadering zag geen mogelijkheden om de classis uit te breiden.³³

Over het inwendig leven van de classis Delft en de betekenis van het classicaal verband voor het functioneren van de kerkgemeenschap kunnen we ons tot dan toe nauwelijks een beeld vormen. De oudste overgeleverde acta van de classicale vergaderingen dateren pas van 5 november 1582 toen in De Lier een bijeenkomst werd gehouden. Als het eerste onderwerp kwam de taak van de scriba ter sprake. In de voorafgaande vergaderingen waren wel aantekeningen gemaakt, maar daarbij traden steeds verschillende schrijvers op, die niet altijd hun kladnotities overschreven in het daarvoor bestemde boek. De vroegste gegevens zijn daardoor verloren gegaan, precies wat in De Lier waarschijnlijk al werd gevreesd. Het eerste besluit van de classicale vergadering was daarom gericht op het aanwijzen van een vaste scriba, die in een nieuw boek - het tweede dus - de handelingen van de classis moest vastleggen. De Delftse predikant Jan van der Myle kreeg deze verantwoordelijkheid op de schouders gelegd. Door zijn arbeid en die van zijn navolgers in latere jaren, kwam de bron tot stand waarvan wij hierna dankbaar gebruik zullen maken.³⁴

c. De classicale vergaderingen

Omdat het eerste actaboek niet bewaard is gebleven, kan niet meer worden nagegaan in hoeverre er direct na de scheiding van de classis Rotterdam tussen de kerken van de Delftse classis vaste afspraken zijn gemaakt met betrekking tot frequentie en vorm van de classicale vergaderingen. In andere classes resulteerden dergelijke afspraken naar verloop van tijd doorgaans in een classicale orde.³⁵ Hiermee werd getracht voldoende deelname aan de classicale bijeenkomsten en een effectieve afhandeling van de daarop te bespreken zaken te waarborgen. De problematiek rond het werk van de scriba die in november 1582 ter sprake kwam, doet niet vermoeden dat de classis Delft in voorafgaande jaren al gedetailleerde regelingen voor haar vergaderingen had getroffen. Mogelijk werd voortgeborduurd op besluiten, die nog stamden uit het gezamenlijke verleden met de Rotterdamse classis.

Sinds 1582 heeft de classis Delft zich bij tijd en wijle wel gebogen over haar wijze van vergaderen. Pas in september 1599 resulteerde dit in het opstellen van een reglement, dat bondig en globaal van aard was en bovendien slechts korte tijd zou

worden nagevolgd.³⁶ De geringe omvang van het classicaal verband heeft waarschijnlijk ook minder behoefte doen gevoelen aan een tot in details uitgewerkte ordening met een meer permanente geldingsduur. Voor een reconstructie van de vergaderorde en de werkwijze van de Delftse classis zijn wij dan ook aangewezen op diverse incidentele besluiten die over de periode 1582-1621 werden genomen en op de algemene impressie die de acta ons van de interne huishouding van de classis geven. Aanvullende informatie kan ook ontleend worden aan de richtlijnen die op het niveau van de nationale synoden en van de particuliere synodes van Zuid-Holland werden uitgevaardigd met betrekking tot de inrichting van het classicale leven. Gelet op de aanvangsdatum van de overgeleverde acta zijn hierbij vooral de kerkordes van de nationale synodes van Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586) van belang.

Frequentie van vergaderen

We hebben reeds gezien dat de classis Delft in 1573 een hoge frequentie van vergaderen hanteerde. De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 schreef maandelijksse bijeenkomsten van de classes voor, maar deze bepaling werd vier jaar later door de nationale synode in Dordrecht versoepeld. De classes werden in beginsel geacht eens in de maand of in de zes weken hun vergaderingen te beleggen, maar mochten ook meer of minder frequent bijeenkomen, zolang er niet meer dan drie maanden tussen de vergaderingen verstreken. De nationale synodes van Middelburg en 's-Gravenhage handhaafden alleen het laatste deel van dit voorschrift, hetgeen impliceerde dat jaarlijks minstens vier vergaderingen moesten plaatsvinden.³⁷

De classis Delft heeft zich hieraan tot 1591 niet altijd gehouden. De kerken van Delft en Delfland kwamen wel minstens viermaal per jaar in een gewone vergadering samen (van 1584 tot 1588 zelfs vijf- of zesmaal), maar de tijdstippen stonden niet vast waardoor soms meer dan drie maanden tussen de vergaderingen verliepen. Door gaans werd in ieder geval tweemaal in het voorjaar en tweemaal in het najaar op de eerste maandag van wisselend gekozen maanden vergaderd.³⁸ In april 1591 schakelde de classis over op een regelmatig vergaderschema. De eerste dinsdagen van januari, april, juli en oktober golden voortaan als vaste dagen voor de gewone bijeenkomsten.³⁹ De classis is sindsdien wel eens later in de maand bijeengekomen, maar van het driemaandelijks patroon werd alleen nog onder uitzonderlijke omstandigheden sterk afgeweken. In 1618 werd door de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten pas in oktober de eerste gewone vergadering belegd, terwijl de laatste gewone bijeenkomst van 1620 en de eerste van 1621 geen doorgang vonden als gevolg van een diepgaand geschil met de Delftse magistraat over de plaats van vergaderen.⁴⁰ Op beide uitzonderingen komen wij later in een ander verband nog terug.

Naast gewone bijeenkomsten heeft de classis voor het afhandelen van lopende aangelegenheden of ter bespreking van zich onvoorziën aandienende, urgente zaken ook 'extra-ordinaire' vergaderingen gehouden. Het uitschrijven van die buitengewone bijeenkomsten werd overgelaten bij de predikanten van Delft. Deze namen daartoe soms zelf het initiatief, maar handelden ook vaak op verzoek van één van de kerken op het platteland, als zich daarin een probleem voordeed waarover de classis zich op korte termijn diende te buigen.⁴¹ Van 5 november 1582 tot 4 november 1621 heeft de

classis 317 keer buitengewoon vergaderd, waarbij het vanaf 1589 heel gebruikelijk werd dat de gemeenten in een jaar vaker "extra-ordinaris" dan "ordinaris" samenkwamen. Een duidelijk patroon is daarbij niet aan te geven. Tegenover betrekkelijk rustige vergaderjaren als 1584 en 1586, die verstreken zonder buitengewone vergaderingen, stonden jaren als 1608 en 1619 met respectievelijk 21 en 22 'extra-ordinaire' bijeenkomsten.⁴²

Vergaderplaatsen

Wat betreft de plaatsen waar de classis diende te vergaderen, sprak de Dordtse synode van 1574 een duidelijke voorkeur uit voor het rondgaan van de samenkomsten "op verscheiden plaetsen, d'een na d'ander". De nationale synode van Middelburg toonde zich in 1581 ook voorstander van het "omghaen" van de vergaderingen en de classis Delft heeft getracht zich hieraan te conformeren.⁴³ In de acta van 15 mei 1584 werd een volgorde van plaatsen aangegeven, waar de classis zijn gewone vergaderingen zou houden: 1. Schipluiden, 2. Pijnacker, 3. Vlaardingen, 4. Maasland, 5. De Lier, 6. Naaldwijk, 7. Overschie, 8. Zoetermeer, 9. Nootdorp en Wilsveen, 10. Berkel, 11. 't-Woudt, 12. Kethel, 13. Maassluis.

Het is opmerkelijk dat Delft niet in de reeks is opgenomen. Al vóór 1584 werd daar in de eerste en de laatste maanden het jaar "ordinaris" vergaderd en ontvingen de plattelandsgemeenten de classis in de tussenliggende periode.⁴⁴ Dit hield waarschijnlijk verband met de weersomstandigheden die in de betreffende jaargetijden verwacht konden worden. Met name in de late herfst en de winter zullen de wegen door het slechte weer moeilijk begaanbaar zijn geweest, waardoor het voor de dorpspredikanten over het algemeen gemakkelijker was zich naar de centraal gelegen stad te begeven, dan een afgelegen gemeente aan de periferie van de classis te bezoeken. Na 1584 is het geleidelijk gewoonte geworden om jaarlijks in ieder geval de eerste gewone vergadering in Delft te beleggen.⁴⁵ Daarnaast werden ook alle buitengewone bijeenkomsten in Delft gehouden. Wellicht was de positie van de stedelijke gemeente als gastheer binnen de classis zo overheersend en daarmee tegelijkertijd zo vanzelfsprekend, dat haar expliciete vermelding als vergaderplaats in een classicaal besluit niet nodig werd geacht.

Voor de gewone classicale bijeenkomsten tussen de Delftse vergaderingen, werd al in 1583 de volgorde aangehouden die in de acta van mei 1584 werd aangetekend.⁴⁶ Dit zou kunnen betekenen dat het hierbij feitelijk ging om het vastleggen van een inmiddels oud gebruik. Opvallend blijft dan wel dat de laatste drie dorpen, die in de lijst van vergaderplaatsen worden vermeld, in 1584 nog zonder predikant waren. 't-Woudt ontving pas in 1588 een eigen predikant, Kethel in 1591 en Maassluis in 1598. Pas daarna werden ook in die plaatsen gewone classicale vergaderingen gehouden. Dat doet vermoeden dat zij pas achteraf aan de lijst van mei 1584 zijn toegevoegd.⁴⁷

Met uitzondering van de eerste gewone vergadering van het jaar, die doorgaans te Delft werd gehouden, is het roulatieschema van vergaderplaatsen sinds 1584 enige tijd zonder problemen nagevolgd, zodat de classis ieder jaar minstens driemaal voor zijn "ordinaris" bijeenkomsten het platteland aandeed. Tegen het einde van de zestiende eeuw rezen daartegen bij een aantal dorpspredikanten bezwaren. In sommige,

niet bij naam genoemde dorpen werd door de niet-gereformeerden gespot dat het weer eens tijd was "om kermisse te houden ofte bancketeren" als de broederen van de classis met hun wagens ter plaatse arriveerden. Daarnaast waren de kosten van de classicale maaltijden voor de ontvangende gemeenten moeilijk op te brengen en bleef het voor de deelnemers lastig om naar de verafgelegen dorpen te trekken.⁴⁸ Wijnand van Beeck, predikant te Zoetermeer, bracht een en ander in augustus 1599 voor de classis ter sprake. Hij koppelde daaraan het voorstel om niet alleen de buitengewone, maar ook alle gewone bijeenkomsten in Delft te houden. Het voorstel werd in meerderheid aangenomen en een maand later aangevuld met een vergaderorde van vier artikelen.⁴⁹

Het reglement bevatte voorschriften voor de frequentie van vergaderen, de deelname van ouderlingen en predikanten en het kiezen van de praeses. Daarnaast bood het ook oplossingen voor twee problemen die door de dienaar van Zoetermeer waren gesignaleerd: de classicale maaltijden en de onkosten van de vergaderingen. In het tweede artikel van de vergaderorde werd bepaald dat na afloop van iedere gewone bijeenkomst een "eerlijk mael" zou worden gehouden. Iedere predikant en ouderling zou daarvoor acht stuivers moeten betalen, ongeacht of zij feitelijk plaatsnamen aan de eettafel of verkozen direct na de vergadering huiswaarts te keren. De deelname aan de maaltijden na de 'extra-ordinaire' bijeenkomsten was daarentegen volledig facultatief en alleen voor rekening van de werkelijke deelnemers, die hun belangstelling daarvoor bij de aanvang van de vergadering kenbaar moesten maken. De predikanten van Delft, waar voortaan alle classicale vergaderingen zouden worden gehouden, waren verantwoordelijk voor het vinden van een geschikte eetgelegenheid, overeenkomstig "den gestelden penning".⁵⁰

Om te voorkomen dat iemand zich wegens de kosten van de maaltijden of het reizen naar Delft bezwaard zag de classicale bijeenkomsten bij te wonen, zou krachtens het derde artikel van de vergaderorde getracht worden de kosten van de gewone vergaderingen onder te brengen bij de kosten van de deelname aan de synodes, die door de gewestelijke Staten vergoed werden. Eventueel zou op het platteland ook gezien kunnen worden in hoeverre in dit verband tevens een beroep kon worden gedaan op de kerkelijke inkomsten ter plaatse. De classis zou daarbij de betreffende predikant of ouderlingen waar nodig te hulp komen.⁵¹

Van meet af aan heeft de keuze van de stad als vaste vergaderplaats echter onder zware zware druk gestaan. Met name de kerken van Delft, Vlaardingen, Pijnacker en Schipluiden achtten de aangevoerde redenen onvoldoende en hadden liever gezien dat het oude roulatieschema was gehandhaafd. De ouderlingen en diakenen uit het laatstgenoemde dorp waren door hun predikant niet geconsulteerd bij het besluit voortaan alle classicale bijeenkomsten in Delft te beleggen en tekenden daartegen in de januari-vergadering van 1600 alsnog protest aan. Zij zagen in de afschaffing van het roulatieschema "eenighe beginselen van eenich cleijn primaetschap" en dreigden zich desnoods tot de particuliere synode en de Staten van Holland te wenden als de classis niet bereid was de oude gewoonte in ere te herstellen.⁵²

In juli 1600 werd besloten alle betrokkenen tegemoet te komen door alsnog een compromis van de Delftse kerk over te nemen, dat al in september 1599 op tafel was gekomen, maar toen geen meerderheid in de classis had gevonden. Voortaan werd

elke dorpsgemeente de vrijheid gelaten om een gewone vergadering op het platteland of te Delft te beleggen, als zij conform de volgorde van mei 1584 aan de beurt was om de classis te ontvangen.⁵³ De facto werd daardoor tevens het reglement van september 1599 weer deels buiten werking gesteld, maar in de praktijk deed ook het compromis van juli 1600 het gebruik van Delft als vergaderplaats voor de classis toenemen. In de jaren 1601-1610 werden 17 gewone vergaderingen op het platteland gehouden, terwijl de classis in dezelfde periode 23 maal 'ordinair' en 124 maal 'extra-ordinair' te Delft bijeenkwam.⁵⁴

Den 19 September 1599

en kerken raet der selver vergadering van de dienste / ouder
 enghen ende diaconen / gaderet zijnde / raede aenropende des naams
 gods / So heeft de ontharmen / onsen dienaar doorz. eno een
 raede / dat den naem der classis voer geseet / te nederen of het ons
 niet goet en soude donken / dat men de classis / so veel enighen / als
 extraordinario / deyt soude houden / omme der stat deest
 So hebben wij alle ontrachtende raede noedige overlegginge
 der saechen / niet goet geboonden dat men de classis alst tot deest
 houden soude / dat daer duer de kerken der rechte eanden / haer vri
 krijt / autoriteit / ende denien niet weeter tijt verliesen / en de stat
 niet dien ~~dienaar~~ / haer soude de andere kerken niet beschaffen
 soude / welck alst int pastoor toe gegader is
 Gwaeten der haluen onsen dienaar eni enidering hie toe. Verden
 dat sijn goede orde int houden der classis / tot noch toe onderhoude
 sijn en voorstaen daer van den verhoeren dat broeder niet sulst verhoeren
 hie toe verhoeren onse haer goet den broederen sijn gonade. An
 datum des souen den eno onderstaen / ende met ons
 kerken / inget hie eni enghericht.

Ginny pie toe rindoy ouderling

Joh. m. Abraham die f. onderling

Advies van de kerk van Vlaardingingen naar aanleiding van het veranderen van de vergaderplaatsen van de classis, 1599, GAD, archief classis Delft en Delfland.

Praeses en scriba

In de classis was evenals in andere kerkelijke vergaderingen voor de praeses een centrale functie weggelegd. Op de synode te Emden in 1571 vormde zijn taakomschrijving in de kerkorde nog een onderdeel van de artikelen die betrekking hadden op de synodes, maar op de nationale synode van Middelburg in 1581 werd het praesidium ook duidelijk in relatie tot kerkeraad en classis gedefinieerd. De praeses

diende de te behandelen zaken duidelijk aan de kerkelijke vergadering voor te stellen, zorg te dragen voor een ordelijke bespreking en besluitvorming, waarbij ieder lid van de vergadering tot zijn recht kwam, en al te scherpe of heftige sprekers tot zwijgen te brengen. Zijn ambt, in de regel voorbehouden aan predikanten, eindigde als de vergadering weer uiteen ging. Krachtens de Middelburgse kerkorde kon de voorzitter van een classicale vergadering door de leden worden gekozen - mits dit niet tweemaal opeenvolgend dezelfde persoon zou zijn - of bij toerbeurt worden aangewezen.⁵⁵

De Delftse classis heeft gedurende bijna de gehele periode 1582-1621 de laatste methode gevolgd. Praeses van de vergadering was de predikant van de gemeente die de classis ontving. Omdat alle buitengewone vergaderingen en in de regel ook jaarlijks de eerste gewone vergadering te Delft werden gehouden, kwam het voorzitterschap meestal toe aan de Delftse predikanten, die elkaar daarbij aflosten. De dienaar van een plattelandsgemeente functioneerde alleen als praeses als zijn kerk conform de volgorde van mei 1584 aan de beurt was om de classis voor een gewone vergadering te ontvangen, na 1600 ongeacht of die bijeenkomst in zijn standplaats of te Delft werd belegd.⁵⁶ In het laatste geval werd blijkbaar toch de betreffende dorpspredikant als gastheer beschouwd.

Het algemene patroon werd alleen in 1600 verstoord, toen de vergaderorde van september 1599 tijdelijk werd nagevolgd. Het vierde artikel van het reglement bepaalde dat tegen het einde van een gewone vergadering, de praeses voor de volgende gewone bijeenkomst moest worden gekozen. Dit leidde enkele malen tot afwijkende keuzen, maar al in 1601 werd ten aanzien van het voorzitterschap van de dorpspredikanten het toerbeurtschema van mei 1584 weer opgepakt.⁵⁷

De kerkorde van Middelburg schreef voor dat in alle kerkelijke samenkomsten een scriba bij de praeses gevoegd diende te worden. Op welke wijze dit in een classis moest geschieden, is door de nationale synode niet aangegeven. Zoals reeds is aangeduid, koos de Delftse classis in november 1582 voor een "gestadigen ordinaris scriba". Zijn taak was het om na afloop van een vergadering de acta van de classis in het net uit te schrijven in een daarvoor bestemd boek, waarvoor tijdens de bijeenkomst gemaakte notities als basis fungeerden. De aanstelling van een vaste scriba beoogde een consequenter bijhouden van het officiële actaboek te waarborgen, maar dit heeft in latere jaren niet kunnen voorkomen dat er incidenteel toch grote achterstanden in dit werk ontstonden. Doorgaans was de scriba ook de aangewezen persoon voor het verzorgen van de classicale correspondentie en het opstellen van rekwesten en attestaties.⁵⁸

Soms bemoeilijkte het vele schrijfwerk van de scriba zijn functioneren als volwaardig lid van de classicale vergadering. In 1596 was dit voor de classis aanleiding expliciet te bepalen dat hij zijn mening over het besprokene moest geven wanneer het zijn beurt was, "waer het dat hij gheen scriba waer". De kladaantekeningen werden dan blijkbaar door een andere predikant gemaakt. Dit geschiedde ook als de vaste scriba absent was of als hij door de vergadering gelast werd 'uit te staan' omdat hij partij was in een te behandelen kwestie. Overigens was het niet de bedoeling, dat alles wat ter vergadering besproken werd tot in het kleinste detail in het actaboek

terecht kwam. De scriba diende alleen "op te schrijven 'tghene weerdich is aengheteyckent te zijn". Was er niets noemenswaardig verhandeld, dan werd ook niets in het actaboek vastgelegd.⁵⁹

Evenals voor het praesidium kwamen voor de functie van scriba alleen predikanten in aanmerking. Jan van der Myle, die in november 1582 tot eerste vaste scriba werd gekozen, legde in 1587 de veder neer, toen hij zijn dienst in de Delftse gemeente beëindigde en predikant werd van de gasthuiskerk in de stad. Zijn opvolger Jan Barentsz heeft in 1590 en 1591 gepoogd zijn ambtstermijn als vaste schrijver te limiteren, maar vond daarvoor bij de classis geen gehoor. Toen hij in 1599 van Overschie naar Delft werd beroepen, willigde de classis wel een ontslagaanvraag in, omdat zijn functioneren als scriba een te zware belasting zou vormen voor zijn werkzaamheden in de stedelijke gemeente. De keuze van de classis is daarna alleen op dorpspredikanten gevallen, die als vergoeding voor gebruikte pennen en papier een toelage van tien schellingen per jaar ontvingen. Het aanhoudende verzet van de betrokkenen tegen een langdurig schrijverschap was vanaf 1603 aanleiding om de ambtstermijn van de scriba tot twee jaar te beperken. Dit betekende niet dat een dergelijke termijn ook eenmalig zou moeten zijn. Johannes Fenacolius, predikant in 't-Woudt, functioneerde van 1607 tot 1609 als scriba van de classis en werd in 1619 - zeer tegen zijn zin - opnieuw voor dat werk aangewezen.⁶⁰

Deelnemers

De vereiste samenstelling van de classicale vergadering werd pas vanaf 1578 in de kerkordes van de nationale synodes expliciet voorgeschreven. Op elke vergadering zouden de kerken vertegenwoordigd moeten zijn met een predikant en een ouderling. Alleen zij hadden stemrecht. Volgens de kerkorde van de nationale synode van Dordrecht in 1578 mochten de overige predikanten in de classis en de andere ouderlingen van de gemeente waar de bijeenkomst gehouden werd, wel ter vergadering verschijnen, maar alleen deelnemen in de hoedanigheid van adviserende leden. In 1581 heeft de nationale synode van Middelburg daaraan nog toegevoegd dat de niet namens de gemeenten afgevaardigde leden van de classis hun advies alleen mochten geven als daarom werd gevraagd.⁶¹

De Delftse classis heeft moeite gehad zich aan zijn oorsprong als predikantenvergadering te ontworstelen en het karakter van een kerkelijke bijeenkomst aan te nemen, waarop de afzonderlijke kerkeraden behalve door een predikant ook door een ouderling vertegenwoordigd waren. In de Middelburgse kerkorde werd dit principe nog eens duidelijk verwoord. Voor de Delftse classis was dit in november 1582 eindelijk aanleiding er bij de ouderlingen van de afzonderlijke kerken op aan te dringen ook aan de vergaderingen deel te nemen. Hun verschijning op de classicale bijeenkomsten werd door de classis beschouwd als een wezenlijk onderdeel van hun ambtsbediening, welke hen zou verplichten van alle kerkelijke zaken kennis te nemen en ook daarin naar vermogen van advies te dienen. Ook zouden zij daarmee betrokken worden bij de classicale besluitvorming zodat "alle archwaen wechgenomen ende nijemandt oorsaecke gegeven werde hem te beclaghen ofte excuseren in eenige voorvallende saecken dat se haer oordeel daerover nijet gegeven hebben".⁶²

In januari 1583 stelde de Delftse classis de afvaardiging van een ouderling uit elke gemeente verplicht voor alle gewone bijeenkomsten. Op de 'extra-ordinaire' vergaderingen zou genoeg genomen worden met de aanwezigheid van predikanten. Wel werd nadrukkelijk bepaald dat bij het uitschrijven van die vergaderingen niet de individuele predikanten, maar de kerkeraden geïnformeerd moesten worden over de agenda. Op deze wijze zouden de ouderlingen toch ter vergadering kunnen komen, als zij zich daartoe door het belang van de te behandelen zaken geroepen voelden en achteraf niet kunnen beweren dat zij niet op de hoogte waren gesteld. Als er uit een gemeente geen ouderling op een 'extra-ordinaire' vergadering verscheen, diende de betreffende predikant een geloofsbrief mee te brengen, waaruit bleek dat hij volmacht had namens de hele kerkeraad te spreken.⁶³

Deze beginselen zijn bij het opstellen van de vergaderorde van september 1599 nog eens in overweging genomen, maar in vrijwel ongewijzigde vorm gehandhaafd. Het eerste artikel van het reglement ging uit van vier gewone vergaderingen per jaar, te houden op de eerste dinsdag van januari, april, juli en oktober. Uit elke gemeente behoorde dan een predikant en een ouderling te verschijnen. De 'extra-ordinaire' bijeenkomsten zouden "na 't oude gebruijck" alleen in het bijzijn van de predikanten moeten worden gehouden. Slechts als de classis het advies van de ouderlingen in een bepaalde zaak nodig had, werden zij op een buitengewone vergadering uitgenodigd. Dit zou in het bijzonder moeten geschieden, wanneer bij een dergelijke gelegenheid de gravamina van de classis voor de komende particuliere synode geformuleerd moesten worden of de acta van de synodale vergadering werden doorgenomen.⁶⁴

De Delftse classis heeft voortdurend erover gewaakt of de afzonderlijke kerken ook door de voorgeschreven afgevaardigden op haar vergaderingen waren vertegenwoordigd. Absentie van een predikant zonder geldige excuses werd in 1583 beboet met zes stuivers. Eén jaar later werd bepaald dat ook de ouderlingen, die tot dan toe vaak verzuimden ter vergadering te komen, voor hun afwezigheid voortaan deze boete verschuldigd waren. In het begin van de zeventiende eeuw werd tevens het te laat komen bestraft. Wie na negen uur ter vergadering verscheen, als het openingsgebed al gehouden was, verbeurde drie stuivers. Ondanks deze sancties werd de classis steeds opnieuw geconfronteerd met een groot absenteïsme. Hierdoor werd het draagvlak voor het nemen van besluiten kleiner, temeer omdat verhindering van één van beide afgevaardigden van een kerk (predikant of ouderling) soms door de ander werd aangegrepen om ook van de vergadering weg te blijven. Incidenteel zag de classis zich hierdoor zelfs genoodzaakt de behandeling van bepaalde zaken uit te stellen. Herhaalde bekrachtiging van de boetes en een zorgvuldige registratie van de absenten bood geen soelaas.⁶⁵

Die registratie had overigens geen consequenties voor degenen die legitiem afwezig waren. Ten aanzien van de predikanten werden ziekte of zwakheid en kerkelijke bezigheden buiten het ressort van de classis doorgaans als geldige excuses geaccepteerd. Bij de ouderlingen werd nu en dan begrip getoond voor de specifieke werkzaamheden die hun dagelijks beroep met zich meebracht. Zo werden bijvoorbeeld in 1605 de ouderlingen van Naaldwijk, Pijnacker en Kethel geëxcuseerd, omdat zij met de hooioogst bezig waren. De zo vaak door afwezigheid geplaagde classis stipuleer-

de toen wel voorzichtig, dat daaruit voor de toekomst geen consequenties mochten worden getrokken.⁶⁶

Nadat ook de aanwezigheid van de ouderlingen op de gewone vergaderingen verplicht werd gesteld, is de classis consequent er op toe gaan zien dat de predikanten en ouderlingen conform de kerkorden van Middelburg en 's-Gravenhage bij het begin van de vergadering credentiebrieven overhandigden.⁶⁷ Deze brieven waren bewijzen van wettige afvaardiging namens de lokale kerken en waarborgden het kerkelijk karakter van de classicale vergadering. Zouden de ambtsdragers uit de afzonderlijke gemeenten op persoonlijke titel zijn verschenen, dan was de classis feitelijk niet meer dan een samenkomst van personen zonder mandaat van de kerk waaruit zij afkomstig waren. Soms zullen de geloofsbrieven tevens gefungeerd hebben als lastbrieven voor de betreffende afgevaardigden. Hiermee werd aangegeven welke zaken zij uit naam en ten behoeve van hun gemeente op de classis ter sprake moesten brengen. Deden zich ter vergadering onverwacht kwesties voor die direct betrekking hadden op een bepaalde gemeente, zonder dat daarin in de instructies van de afgevaardigde predikant of ouderling was voorzien, dan voelden deze zich meer dan eens niet gerechtigd de betreffende zaak af te handelen. De Delftse classis restte dan veelal niets anders dan de behandeling van dergelijke zaken uit te stellen tot een volgende vergadering, meestal een buitengewone bijeenkomst, om de ambtsdrager(s) de gelegenheid te bieden eerst met de voltallige kerkeraad ruggespraak te houden.⁶⁸

In de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage is nadrukkelijk vastgelegd dat alleen de afgevaardigden uit een gemeente die met geldige credentiebrieven ter vergadering verschenen, stemgerechtigd zouden zijn. Omdat die brieven door de kerkeraden ondertekend dienden te worden, roept dit vragen op over de positie die op de classis werd ingenomen door de predikanten van sommige dorpen waar wel werd gepreekt, maar nog geen kerkeraad was gekozen. Zo werd bijvoorbeeld Vedast Coornwinder sinds zijn ambtsaanvaarding te Berkel eind 1583 wel geacht de classicale vergadering bij te wonen.⁶⁹ Tot 1587, toen in zijn standplaats een kerkeraad werd gevormd, heeft hij feitelijk zijn kerk op de classis persoonlijk vertegenwoordigd. De classicale acta bevatten geen aanwijzingen dat hij in die periode buiten de besluitvorming van de vergadering is gehouden. In hoeverre dit formeel in strijd was met de kerkorde wordt niet helemaal duidelijk, temeer omdat te Middelburg en 's-Gravenhage geen besluiten werden genomen waarin expliciet op het mandaat van predikanten als Coornwinder op de classicale vergadering werd ingegaan.

Verloop van de vergaderingen

Uit de acta van de Delftse classis laat zich geen blauwdruk voor het verloop van de kerkelijke vergaderingen afleiden. Conform de Middelburgse en Haagse kerkorde hadden de gewone bijeenkomsten wel een vast begin- en eindpunt. Al op de synode van Emden in 1571 was bepaald dat de vergadering diende aan te vangen met een korte preek door één van de predikanten, welke door zijn ambtgenoten beoordeeld zou worden.⁷⁰

De Delftse classis nam daarvoor sinds de nationale synode van Middelburg de Heidelbergse Catechismus als uitgangspunt, in de regel één preek per vraag. Telkens werd in een vergadering vastgesteld, wie op de komende bijeenkomst aan de beurt was om een dergelijke propositie te houden. Tegen het einde van 1621 was de vergadering niettemin niet verder gekomen dan de 102de vraag van de in totaal 129. Dit was deels te wijten aan de weigering van de remonstrantsgezinde predikanten in oktober 1617 om nog langer uit de Catechismus te preken, waardoor tot april 1619 tijdelijk werd gebroken met de bestaande gewoonte. In voorgaande jaren konden proposities vaak geen doorgang vinden omdat de daarvoor aangewezenen afwezig was, te laat kwam of zich gewoon niet had voorbereid. Al in juli 1584 zag de classis zich daarom genoodzaakt op het niet nakomen van propositiebeurten een tamelijk forse boete van dertig stuivers te stellen, maar in de praktijk bleek dit niet altijd te helpen. Soms kwam het ook voor dat een propositie werd nagelaten om tijd te winnen voor een overbelaste vergaderagenda.⁷¹

Aan het slot van iedere gewone vergadering werd 'censura morum' gehouden. Deze vorm van censuur moet niet verward worden met de kerkelijke censuur in het algemeen: de tucht met haar middelen van tijdelijke of definitieve uitsluiting van het Avondmaal. De onderlinge censuur aan het einde van een classicale vergadering was een collectieve terechtwijzing, vermaning of berisping van een predikant of ouderling naar aanleiding van diens gedrag tijdens de bijeenkomst zelf of diens eerder negeren van een vermaning van de eigen kerkeraad. In juli 1584 bepaalde de Delftse classis dat de predikant en de ouderling uit dezelfde kerk op individuele basis gecensureerd dienden te worden. Beiden zouden dan moeten 'uitstaan', waarna eerst de predikant en vervolgens de ouderling door de vergadering werd vermaand. De classis heeft waarschijnlijk streng de hand gehouden aan de 'censura morum'. Was er een enkele keer tijdgebrek, dan werd de onderlinge censuur niet nagelaten, maar slechts opgeschort tot de volgende bijeenkomst waarop de betrokkene aanwezig was.⁷²

Na propositie en openingsgebed kon de classis beginnen aan haar feitelijke werkzaamheden. Krachtens de daarop betrekking hebbende artikelen van de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage diende de praeses "onder anderen" de afgevaardigden uit elke gemeente in ieder geval te vragen: 1) of er in hun kerk kerkeradsvergaderingen werden gehouden, 2) of tucht werd geoefend, 3) of de armen en de scholen werden verzorgd en 4) of er ten slotte nog iets was waarin zij het oordeel en de hulp van de classis "tot rechte instelling" van hun kerk nodig hadden. Voorts moesten in de laatste classicale vergadering voor de aanstaande particuliere synode degenen verkozen worden die daar de classis zouden vertegenwoordigen.⁷³ Niet alle zaken vonden echter hun oorsprong in deze voorgeschreven vragen. Het "onder anderen" was hier niet zonder betekenis. Eventuele instructies van de afgevaardigden, correspondentie of contacten met andere classes, de synode, individuele gemeentelieden, hoge of lage overheden, etcetera konden ook zaken opleveren, waarover de classicale vergadering zich diende te buigen.

De praeses had tot taak de zaken die uit zijn vragen of anderszins naar voren kwamen bondig en helder aan de classicale vergadering voor te stellen. Hoe de behandeling vervolgens verliep wordt uit de classicale acta niet expliciet duidelijk,

temeer omdat daarin doorgaans slechts de inhoud en het resultaat van het verhandelde werd vastgelegd en dan nog alleen hetgeen 'wetenswaardig' was. Normaal gesproken kwam iedere afgevaardigde aan de beurt om zijn opinie kenbaar te maken. In de Delftse classis ging de praeses daarbij uit van de volgorde waarin de afgevaardigden aan de vergadertafel plaatsgenomen hadden. Deze werd bepaald door de datum waarop de afgevaardigde predikant van een kerk in de classis was aangekomen. De rondgang begon bij de dienaar die het eerst in de classis was ontvangen en eindigde bij degene die het laatst in haar midden was opgenomen. De ouderling uit een kerk nam naast zijn predikant zitting.⁷⁴

Het advies dat door de meeste stemmen werd gedragen, werd door de praeses tot besluit van de vergadering verheven.⁷⁵ Een en ander zal niet altijd in één ronde langs de vergadertafel zijn beslag hebben gekregen. De acta wekken de indruk dat er soms eerst zeer uitvoerig over een bepaalde kwestie werd gediscussieerd en pas later de stemmen werden verzameld. De Delftse classis streefde daarbij blijkbaar vaak naar een algehele consensus, dat wel zeggen dat de besluiten niet bij meerderheid van stemmen, maar met algemene stemmen werden aangenomen. In de praktijk zal daardoor de besluitvorming trager verlopen zijn, omdat het bereiken van eenstemmigheid meer tijd vergde.

Gedeputeerden

In vergelijking met andere classes valt op dat de classis Delft er steeds naar heeft gestreefd zich voordoende problemen zo veel mogelijk ter vergadering af te handelen. Grotere classes, zoals die van Dordrecht, gebruikten na verloop van tijd commissies van gedeputeerden om in de periodes tussen de klassicale vergaderingen lopende en kleine zaken af te handelen, daarbij namens de classis handelend of haar opdrachten uitvoerend. Deze klassicale gedeputeerden kwamen ook als zodanig bijeen om zaken te bespreken en hielden daarvan acta bij. Belangrijke kwesties werden in de regel echter doorverwezen naar een (buitengewone) klassicale vergadering, die zij zonodig vervroegd konden uitschrijven.⁷⁶

De Delftse classis belastte ook personen uit haar midden met opdrachten buiten haar vergaderingen. Vrijwel altijd betrof het hierbij predikanten, vóór 1600 bij voorkeur dienaren van de stad. Hun commissies waren echter veel meer gericht op zeer duidelijk ter vergadering gespecificeerde aangelegenheden. Daarbij ging het meestal niet om het afhandelen van allerlei kwesties, maar om het inwinnen van aanvullende informatie, zodat de classis zelf beter kon oordelen, of om het uitdragen en ten uitvoer leggen van besluiten die op de voorgaande vergadering waren genomen. De behandeling van de zaak op zich - ook als deze minder belangrijk scheen - vond in de classis zelf plaats, waarvoor desnoods veelvuldig buitengewone vergaderingen werden uitgeschreven. Tegenover het ontbreken van het verschijnsel van de klassicale gedeputeerden stond dan ook in vergelijking met andere, grotere classes als die van Dordrecht een opmerkelijk hoge vergaderfrequentie.

Juist die omvang biedt echter de verklaring voor het verschil. De Delftse classis had een klein ressort met een gering aantal kerken, dat zich gemakkelijker in een centraal gelegen vergaderplaats kon verzamelen. De classis Dordrecht bestreek zelfs na de afsplitsing van enkele andere classes nog altijd bijna geheel het omvangrijke

baljuwschap Zuid-Holland en telde een veel groter aantal gemeenten, die verder van elkaar verwijderd lagen.⁷⁷ Frequent bijeenkomen was hier geen reële mogelijkheid, zeker als er geen belangrijke zaken te bespreken waren. De classicale gedeputeerden boden gegeven deze omstandigheden hier de beste uitkomst.

d. Visitatie van predikanten en kerken

Invoering

De Delftse classis heeft zich niet alleen door de afgevaardigden ter vergadering, uit ingekomen stukken of via andere externe contacten passief laten informeren over het kerkelijke leven in haar ressort. Zij nam door middel van een visitatie ook actief kennis van de stand van zaken in de afzonderlijke kerken, in het bijzonder met betrekking tot de prediking en de levenswandel van de predikanten. De aanzet tot het visiteren werd gegeven tijdens de classicale vergadering van 16 juli 1584, toen werd besloten dat de kerken van de classis beurtelings op zondagen in andere gemeenten de predikaties dienden bij te wonen om te vernemen of de plaatselijke predikant vlijtig had gestudeerd. Het invoeren van de visitatie is blijkbaar niet zonder meer in alle kerken aanvaard. Op 27 augustus 1584 moest het besluit van 16 juli opnieuw worden bekrachtigd.⁷⁸

De daarbij in de classicale acta gekozen formulering sprak van "het vuyttrecken der dienaren in andere kercken om diezelve te hooren ende nae haeren wandel te vernemen". Dit doet vermoeden dat oorspronkelijk werd uitgegaan van een visitatie door predikanten. De acta van de Delftse kerkeraad maken evenwel duidelijk dat ook ouderlingen betrokken werden bij het visiteren. Vanaf 1587 maakte de scriba van de classis consequent gewag van het visiteren door één kerk van de andere kerken in haar ressort, wat de gevolgde praktijk correcter weergeeft. De visiterende kerken werden aangewezen in dezelfde volgorde waarin zij de gewone classicale vergaderingen ontvingen en die in de acta van mei 1584 was vastgelegd, met dien verstande dat de eerste visitatiebeurt uitging van de Delftse kerk die in het lijstje van 1584 niet werd genoemd. De aangewezen kerk diende de visitatie vóór de volgende gewone classicale vergadering uit te voeren.⁷⁹

De stedelijke gemeente schijnt overigens bij de visitatie lange tijd te zijn overgeslagen. In 1592 drongen de afgevaardigden uit Delft tijdens de classicale vergadering er nadrukkelijk op aan dat ook hun kerk gevisiteerd zou worden.⁸⁰ Waarschijnlijk bestond bij de gemeenten op het platteland enige schroom om te Delft ter visitatie te gaan of veronderstelden zij zonder meer dat het kerkelijk leven daar geen onordelijkheden zou vertonen. In de gebruikelijke rapportage aan de classis na afloop van de visitatie bleef de Delftse kerk in ieder geval ook na 1592 verschoond van op- of aanmerkingen. De visitatie door één kerk van de andere kerken in de classis werd in de hierboven geschreven vorm gehandhaafd tot in 1593.

Synodale richtlijnen

Naast de visitatie op classicaal niveau vond er echter vanaf 1586 ook een inspectie van de classis plaats, die uitging van de particuliere synode. De verwarring die

hierdoor een tijdlang heeft bestaan, vond haar oorsprong in de kerkorde van de nationale synode van 's-Gravenhage en de wijze waarop deze door de particuliere synode van Zuid-Holland later werd geïnterpreteerd. De nationale synode van 's-Gravenhage gaf aan de classis in het algemeen de ruimte om in de periode tussen twee vergaderingen enkele van haar predikanten te machtigen om leer en leven van de andere dienaren en de toestand in de afzonderlijke kerken onder die classis te visiteren en daarover op de eerstvolgende classicale vergadering verslag uit te brengen. Een en ander werd neergelegd in artikel 40 van de kerkorde, dat voorzien werd van een aanhangsel, "behelzende de forma van de inspectie of visitatie bij den classen". In het aanhangsel is sprake van een inspectie uit naam van de classis en gericht op het onderhouden van de zuiverheid in de leer en de "goede gerechtigheid" in de gemeente. Zij die door de classis met het toezicht hierop werden belast, dienden vooral informatie in te winnen over de prediking, de ambtsbediening en de levenswandel van de predikanten. Als daarin onregelmatigheden werden aangetroffen, moest vermanend worden opgetreden en als dit niet hielp diende een en ander aan de classis voorgelegd te worden.⁸¹

De wijze waarop de nationale synode de visitatie definieerde en reguleerde suggereert dat zij hierbij duidelijk een classis-interne aangelegenheid op het oog had en zo is de inspectie aanvankelijk ook in de Delftse classis opgevat. Dit kan wellicht vooral verklaard worden uit het feit dat de Delftse predikant Arent Cornelisz als assessor van de nationale synode vrijwel zeker een sterk aandeel heeft gehad in de regelingen die ten aanzien van de visitatie werden geconcipeerd. In de veronderstelling dat het daarbij ging om de visitatie, zoals die in de Delftse classis reeds sinds 1584 plaatsvond, werd tijdens de eerste classicale vergadering na de nationale synode op 25 augustus 1586 besloten één van de Delftse dienaren met de inspectie te belasten. Aanvankelijk viel hierbij de keuze op Arent Cornelisz zelf. Om vast te houden aan het principe van de gelijkheid van alle predikanten werd op 6 oktober 1586 echter teruggegrepen op de in dat opzicht 'neutrale' volgorde van de zitplaatsen aan de classicale vergadertafel, die immers door de "oudtheijt des diensts" van de dienaren werd bepaald. In overeenstemming hiermee werd Govert Bax uit Overschie als inspecteur van de classis aangewezen. In beide classicale vergaderingen was toen (tijdelijk) geen sprake meer van het visiteren van de kerken door één kerk, die daartoe beurtelings werd aangewezen.⁸²

De eerstvolgende synode van Zuid-Holland, die in augustus 1587 te Delft werd gehouden, eigende zich echter het recht toe om zelf per classis twee inspectores te benoemen en wees daartoe in de Delftse classis de predikanten Reijnier Donteclock uit Delft en Petrus Lodewijck uit Naaldwijk aan.⁸³ Wat de particuliere synode ertoe heeft gebracht de inspectie, die in de Haagse orde werd beschouwd als een aangelegenheid van de classes, aan zich te trekken, is niet uit haar acta af te lezen. Vast staat wel dat de classis Delft in haar aansluitende vergadering in september 1587 op de voet van 1584 weer uitging van een visitatie die door één kerk werd uitgevoerd in de andere kerken. De scriba maakte hiervan tot in 1593 herhaaldelijk melding in zijn actaboek, maar refereerde op geen enkele wijze aan het werk dat door de jaarlijks door de synode benoemde inspectores werd verzet.

In 1589 bleken de laatstgenoemden niet in de classes te inspecteren, maar juist toezicht te houden op het functioneren van de classes zelf. Het was inmiddels hun taak geworden om ten behoeve van de synode toe te zien of in iedere classis tijdig werd gevisiteerd, de proposities werden gehouden en zoveel mogelijk gelijkvormigheid met andere kerken werd betracht. Dit stond toen formeel los van de visitatie van de gemeenten op zich. Deze werd in de classis Delft nog steeds uitgevoerd door een daartoe aangewezen kerk, die niet aan de synode maar aan de classicale vergadering verantwoording schuldig was.⁸⁴

De particuliere synode van 1593 maakte aan deze verwarrende situatie een einde. Zij constateerde dat het toezicht op de particuliere kerken en hun dienaren beter uitgeoefend kon worden door de visitators die de classes plachten te deputeren. Besloten werd de inspectie en de visitatie samen te voegen en daarmee voortaan twee predikanten te belasten, die daarover eerst in hun classis verslag zouden uitbrengen en pas als deze dat nodig vonden ook aan de synode zouden rapporteren. Omdat echter niet iedere classis zich in het verleden even ijverig had getoond bij het aanwijzen van visitators (of in het geval van Delft: visiterende kerken) zou de nominatie bij de synode moeten berusten. De dienst van de visitators-nieuwe-stijl zou in beginsel twee jaar duren. Ieder jaar werd één van de twee visitators door de synodale vergadering vervangen.⁸⁵ De Delftse classis heeft het besluit van de synode gerespecteerd. Sinds de zomer van 1593 ging de visitatie niet meer uit van een kerk, maar van predikanten die daarvoor door de synode waren aangewezen.⁸⁶

Hoewel de visitators in de regel aan de classicale vergadering verslag uitbrachten en de particuliere synode zelden iets te melden hadden, was juist door hun synodale benoeming de visitatie niet meer geheel een interne aangelegenheid van de classis. Enkele Hollandse classes kwamen in verzet tegen de synodale aanwijzing van de visitators. De classis Dordrecht vroeg zich in 1598 af, of het wel raadzaam was dat de synode visitators over een classis stelden, terwijl zij eigenlijk niet kon beoordelen wie daarvoor in een classis het meest geschikt waren. Besloten werd voortaan zelf een visitator te nomineren, die door de afgevaardigden van de classis naar de synode ter benoeming zou worden voorgedragen.⁸⁷ De classis Delft volgde vanaf 1601 dezelfde praktijk en aangezien de synode het classicale advies steeds overnam, kon de visitatie zich weer ontwikkelen tot een volledig classicale aangelegenheid. Toen de visitator Wernerus Helmichius in het voorjaar van 1602 van Delft naar Amsterdam werd beroepen, wachtte de classicale vergadering niet de aanstaande synode af, maar koos in zijn plaats de Delftse predikant Jan Barentsz tot visitator. De synodale benoeming werd zo steeds duidelijker een bevestiging achteraf van een keuze die op classicaal niveau al was gemaakt. De Delftse classis stond daarin niet alleen. De classis Gouda besloot in 1605 zelfs formeel naar oude gewoonte op eigen gezag de visitators te benoemen en deze slechts ter confirmatie aan de synode voor te stellen.⁸⁸

Onderdeel van het classicale leven

De visitatie heeft in het kerkelijk leven van de Delftse classis een eigen plaats gekregen. Van 1584 tot 1593 ging zij uit van een kerk, daarna van twee predikanten, waarvan er steeds één uit de stad en één van het platteland afkomstig was. Als een gemeente werd aangedaan, waarvan één van de twee visitators predikant was,

moesten terwille van de objectieve waarneming bijzondere regelingen worden getroffen. Betrof het een dorpsgemeente, dan liet de visitor uit Delft zich vergezellen door een ouderling uit zijn kerk; ging het om de stedelijke gemeente, dan mocht de visitor van het platteland één van zijn ambtgenoten uit de dorpen meenemen.⁸⁹

Tijdens de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten, die ook de classis Delft in twee kampen verdeelde, is de visitatie tijdelijk in onbruik geraakt. Van 1609 tot 1617 zijn er ten gevolge van de kerkelijke strijd in Holland ook geen synodes meer gehouden, zodat geen nieuwe visitors meer bevestigd konden worden. Toen in 1618 de nederlaag van de remonstrante partij onvermijdelijk was geworden, besloten hun contra-remonstrantse opposenten in de classis Delft de 'oude orde' te restaureren en ook de visitatie weer in ere herstellen. Conform de gewoonte werd op 1 oktober 1618 besloten, dat Henricus Arnoldi uit Delft, die nog door de laatstgehouden synode van 1608 als visitor was geconfirmeerd, zou aanblijven. Gregorius Adriaensz zou als nieuwe visitor ter approbatie worden voorgesteld aan de particuliere synode, die kort daarna voor het eerst in tien jaar weer bijeen zou komen. De acta van die synodale vergadering, die overigens plaatsvond te Delft, vermelden niets van de bevestiging van nieuwe visitors, maar in 1619 blijkt op de volgende synode dat Gregorius Adriaensz als zodanig in de Delftse classis al een jaar in functie is. Vanaf dat jaar werden de visitors van elke classis weer in de synodale acta geregistreerd.⁹⁰

De visitatie vormde voor de classicale vergadering van Delft het vaste medium bij uitstek waarmee zij zich op de hoogte kon stellen van de gesteldheid van de lokale kerken en de ambtsbediening van de predikanten. Ook hieruit konden zaken voortvloeien die op de classis ter sprake kwamen. Aan de hand van die classicale zaken zal in het navolgende getracht worden de betekenis van de classis voor de kerkgemeenschap te duiden. De relaties van de classis met de predikanten, de gemeenten en de (particuliere) synode zullen eerst aan de orde komen. De twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten, waaraan in het voorafgaande al herhaaldelijk is gerefereerd, blijven daarbij nog buiten beschouwing. De invloed daarvan op het classicale leven zal aansluitend in een afzonderlijk kader worden belicht.

Hoofdstuk 2: CLASSIS EN PREDIKANTEN

Zoals reeds is aangeduid, lag de oorsprong van de classis in bijeenkomsten van predikanten. Ook in de classicale vergaderingen was voor de predikanten een hoofdrol weggelegd. Tot in 1582 namen alleen de dienaren van het Woord deel aan de beraadslagingen van de Delftse classis. De ouderlingen maakten daarna hun entree op de gewone vergaderingen, maar woonden de frequenter belegde buitengewone vergaderingen doorgaans niet bij. De classis was daarmee in haar besluitvorming in belangrijke mate afhankelijk van de inbreng van de predikanten. Hun invloed binnen de classicale gelederen was groot, al bleef daarbij wel het uitgangspunt dat de predikanten in de classis niet voor zichzelf spraken, maar de lokale gemeenten in het bredere kerkverband vertegenwoordigden.

Niet alleen rustten de werkzaamheden van de classis voornamelijk op de schouders van de predikanten, ook de inhoud van die werkzaamheden was vaak op de dienaren gericht. Het is in dit bestek niet mogelijk om alle zaken die daarbij op de classicale agenda prijken in de breedte weer te geven. We zullen deze zaken daarom groeperen rond een vijftal thema's, dat ter vergadering aan de orde kwam en waarbij het classicale handelen direct of indirect op de predikanten of hun naaste verwanten betrekking had:

1. Proponeren en examens;
2. Beroepingen;
3. Toezicht en censuur;
4. Onderhoud en huisvesting;
5. Emeritaat; zorg voor predikantsweduwen en -wezen.

De classicale besognes op de onderscheiden terreinen, berustten voor een belangrijk deel op de specifieke taken en bevoegdheden die de classis als 'meerdere' vergadering in het kerkverband door de nationale en particuliere synoden waren toebedeeld. De synodale voorschriften vormden echter geen vaststaand geheel van richtlijnen, dat uitsluitend vanuit een theoretische visie op het kerkzijn was gedefinieerd. De kerkelijke praktijk vergde vooral in de fase van vestiging en opbouw van de Gereformeerde Kerk voortdurend aanpassingen en aanvullingen van de synodale bepalingen, niet zelden vanuit de ervaringen die de classes inmiddels hadden opgedaan. Daarnaast bleef er binnen het raamwerk van synodale verordeningen voldoende ruimte voor de classis over om haar functioneren in de kerkelijke organisatie, in de context van de specifieke plaatselijke omstandigheden, vorm en inhoud te geven.

a. Proponeren en examens

Tegen de achtergrond van een groot tekort aan predikanten, hielden de nationale synoden in de laatste decennia van de zestiende eeuw nadrukkelijk twee wegen naar de preekstoel open. De voorkeur ging uit naar voorgangers die een academische opleiding genoten hadden. De Gereformeerde Kerk kreeg echter pas met de oprichting van de Leidse universiteit in 1575 een eerste instelling op Hollandse bodem die dergelijke predikanten kon afleveren. Omdat ook het aanbod studenten die in het

buitenland een universiteit bezocht hadden beperkt was, zocht de kerk haar toevlucht in een alternatieve opleidingsvorm. Reeds de synode van Emden in 1571 achtte het wenselijk dat in de grotere gemeenten onder toezicht van een predikant "bisondere ende private offeninghen van predicken ofte proponeren" werden gehouden. Op die wijze zouden personen "gheoeffent worden in 't leeren, van den wilcken men goede hope heeft, dat se die kercke Gots t' eenigher tijdt sullen connen dienen". Naast studenten werd daarmee een tweede groep kandidaten voor het predikambt aangewezen, de proponenten, die proefpreken hielden om zich in het uitdragen van het Woord vanaf te kansel te bekwamen.⁹¹

Niemand werd echter zonder meer tot het predikambt toegelaten. Voortbouwend op uitgangspunten van de synode van Emden in 1571, stelden de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage daarvoor een examen in leer en leven verplicht. Afgaande op de formuleringen die de beide laatstgenoemde synodes gebruikten, zou die beproeving afgenomen kunnen worden door degene die de betrokkene had verkozen, in casu de roepende kerkeraad. Reeds op de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 werd het predikantsexamen feitelijk in handen gelegd van de classis.⁹² De kerkeraden waren vaak niet in staat kandidaten zelfstandig te beproeven. Daarnaast had de classis reeds een approberende stem in de beroeping, zodat in het examen, dat daarvan formeel een onderdeel was, haar oordeel niet genegeerd kon worden. Van belang was ook dat de geëxamineerde in beginsel niet alleen tot de dienst in de roepende gemeente, maar tot het totale kerkverband werd toegelaten. Dat kerkverband, vertegenwoordigd door de classis, diende dan ook hierin gekend te worden. Met de overheid in Holland werd hierover al spoedig overeenstemming bereikt. In 1589 besloten de Staten, dat kerken alleen bediend mochten worden door predikanten die door de classes wettelijk geëxamineerd en tot de dienst toegelaten waren.⁹³

Praeparatoir en peremptoir examen

Aanvankelijk was daarbij sprake van slechts één predikantsexamen. Pas vanaf 1586 werd in de Gereformeerde Kerk in Holland geleidelijk de ontwikkeling ingezet naar twee kerkelijke beproevingen: het praeparatoir examen en het peremptoir examen. Een kandidaat legde het praeparatoir examen af in de classis waarin hij woonachtig was. Bij gebleken bekwaamheid werd hij beroepbaar gesteld. Hij was dan tevens gerechtigd in het openbaar voor het volk te preken, maar mocht nog geen sacramenten bedienen. Op een beroeping volgde het peremptoir examen door de classis waartoe de roepende kerk behoorde. Pas nadat de kandidaat tijdens dit examen had voldaan, werd hij tot het predikambt toegelaten en verwierf hij het recht om Doop en Avondmaal te bedienen.⁹⁴

Het ene predikantsexamen dat vóór 1586 gebruikelijk was, moet gelijk gesteld worden met het peremptoir examen. De instelling van het praeparatoir examen vloeide voort uit het proponeren, in het bijzonder door degenen die geen academische opleiding voor het predikambt hadden gevolgd. Voor hen werd een drempel opgeworpen om te voorkomen dat hun in Emden nog als 'privaat' geduide oefeningen zonder meer zouden uitmonden in publieke oefenpredikaties. Dergelijke preken

waren echter ook een nuttige praktische aanvulling op de theologische vorming van de studenten die een universiteit bezocht hadden. Bovendien kregen zij daarmee gelegenheid hun gaven te laten horen in een vacante gemeente. De nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 heeft vóór het houden van openbare proefpreken een examen willen voorschrijven, zowel voor studenten als proponenten.

In artikel 17 van de Haagse kerkorde werd de gemeenten opgelegd om uit te zien naar studenten in de theologie, die uit publieke middelen onderhouden moesten worden. Daarnaast dienden conform artikel 18 in plaatsen waar meer predikanten waren ook door het proponeren geschikte personen op de dienst des Woords voorbereid te worden. In dat laatste artikel werd tevens bepaald dat geen "proponent" in het openbaar mocht preken, zonder wettelijk geëxamineerd en bekwaam gevonden te zijn door universiteit of classis. Hij mocht daarna nog niet de sacramenten bedienen, totdat hij "volcomelijcken beroepen" en bevestigd was.⁹⁵

Duidelijk is dat de Haagse synode onder de noemer "proponent" ook studenten bracht, met name die van de Leidse universiteit. Hun examen voor de publieke proefpreken kon blijkbaar ook door de professoren van de theologische faculteit afgenomen worden. Voorts maakte de synode met de formulering "volcomelijcken beroepen" een impliciete verwijzing naar het vierde artikel van haar kerkorde, dat de te volgen procedure bij een beroeping regelde. De "examinatie ofte ondersoeckinge beide der leere ende des levens" van aankomende predikanten, was daarvan een onderdeel.⁹⁶ Minder helder was echter of dat examen voortaan ook afgenomen kon worden als een gestudeerde of ongestudeerde kandidaat nog niet was beroepen, maar zich met het houden van publieke proefpreken in de praktijk wilde oefenen.

In juni 1589 examineerde de classis Delft de student Abraham van der Myle om te beoordelen of hij beroepbaar gesteld kon worden en in het openbaar kon preken, totdat hij daadwerkelijk de roepstem ontving. Hij had zijn theologische studie afgerond aan de universiteit van Heidelberg, maar was daarbij nog niet aan een beproeving toegekomen. Onzekerheid over de correcte uitleg van het 18de artikel van de Haagse kerkorde bracht de classis in augustus 1589 ertoe in dit verband de particuliere synode van Zuid-Holland te raadplegen, die toen in Gouda bijeenkwam. De synode oordeelde dat het preken alleen toegestaan kon worden aan degene die beroepen was. De roepende gemeente kon dan een indruk krijgen van een kandidaat, voordat hij was bevestigd. Zij die "leeren tot beproevinge" moesten daarentegen altijd enkele predikanten uit de betreffende classis bij zich hebben. In geen geval mochten dergelijke kandidaten zich lange tijd in het openbaar oefenen zonder beroeping en bevestiging. Ook de particuliere synode was evenwel niet zeker van zichzelf en achtte het raadzaam de materie te zijner tijd aan een nationale synode voor te leggen.⁹⁷ Die laatste synode zou echter pas in 1618 opnieuw bijeenkomen, zodat de particuliere synoden zich nog verschillende malen hebben moeten buigen over de toelating tot de kerkdienst, zowel van studenten als proponenten.

Ten aanzien van de studenten van de Leidse universiteit bepaalde de particuliere synode te Delft in 1596 dat hun examen door de classis Leiden afgenomen mocht worden. De nationale synode van 's-Gravenhage had echter tien jaar daarvoor ook de universiteit competent geacht om examens af te nemen. In 1599 verzocht de Leidse classis dan ook de particuliere synode in 's-Gravenhage of zij studenten die

door de professoren van de Leidse universiteit beproefd waren, niet als “absolute geëxamineerde dienaren” mocht beschouwen. De synode kon daarmee instemmen onder voorwaarde dat het examen niet door één professor, maar door de gehele theologische faculteit was afgenomen.⁹⁸

De particuliere synode te Leiden heeft zich in 1592 gebogen over de alternatieve opleiding voor het predikambt, het proponeren. Zij schreef voor dat een ongestuurd kandidaat die wilde proponeren zich diende te vervoeegen bij de predikant(en) of ouderlingen van zijn gemeente, die de classis over hem zouden informeren. De classisale vergadering moest dan de kandidaat op zijn kennis van de Heidelbergse Catechismus ‘ondervragen’ en indien geschikt toelaten om proposities te houden. Dit laatste zou conform de Haagse kerkorde alleen mogen geschieden in kerken waar meer predikanten waren, dat wil zeggen dat degenen die op de dorpen woonden en wensten te oefenen in het proponeren, zich naar de steden moesten begeven. Het onderzoek naar de kennis van de Catechismus mag beschouwd worden als een vorm van toelatingsexamen vóór het begin van de opleiding in het proponeren. De Leidse synode had niet het al gevorderde stadium van het onderscheid tussen private en publieke proposities op het oog. Zij gaf ook aan dat het voor-examen niet op studenten in de theologie betrekking had.⁹⁹

De feitelijke toelating tot de kerkdienst van proponenten werd op de Leidse synode niet besproken. De particuliere synode te Delft ging daar in 1596 wel op in. Zij bepaalde dat geen proponenten tot het “volkommen examen” mochten worden toegelaten, voordat zij door de classis “eenichsints beproeft” waren.¹⁰⁰ Het “eenichsints beproeft” duidt op een eerste examen, dat moest plaatsvinden om te kunnen beoordelen of de kandidaten met succes de finale beproeving (het “volkommen examen”) zouden kunnen afleggen. Voor proponenten waren daarmee feitelijk twee verschillende examens geïntroduceerd. Het tijdstip van het eerste examen was echter niet precies vastgesteld. Er werd ook geen relatie gelegd met het moment waarop de private oefeningen overgingen in openbare proefpredikaties.

De particuliere synode te Schiedam heeft dat in 1602 wel gedaan, toen zij definitief uitsluitel bracht ten aanzien van de kerkelijke examens. Zij gaf aan dat geen proponent tot de publieke proposities mocht worden toegelaten zonder voorafgaand “prae-examen” van leer en leven door de classis. Degenen die deze beproeving doorstonden, moesten minstens zes weken in het openbaar oefenen, voordat zij “finalicken” geëxamineerd en tot het predikambt toegelaten werden. Als onderdeel van dat peremptoir examen zou bovendien zes of acht dagen van te voren een tekst voor een propositie opgegeven worden. De synode sprak zich ook helder uit ten aanzien van de examens van de studenten die aan de Leidse universiteit een academische opleiding voor het predikambt hadden gevolgd. Ook voor hen waren de openbare oefeningen in het proponeren voortaan verplicht. De toegang daartoe was vrij, mits zij een getuigenis van de theologische faculteit konden verstrekken, waarin werd verklaard dat zij in een “prae-examen” voor die oefeningen bekwaam bevonden waren.¹⁰¹ Het praeparatoir examen kon daarmee door zowel de classis (proponenten en studenten) als de universiteit (studenten) afgenomen worden. Het peremptoir examen, dat voorheen ook aan de universiteit kon plaatsvinden, kwam volledig in handen van de classis.

Gestudeerde en ongestudeerde kandidaten

De ontwikkeling van het praeparatoir examen - of pre-examen zoals het aanvankelijk werd aangeduid - is in de classis Delft ook nauw met het proponeren verbonden geweest. Vóór 1586 kende de classis slechts één predikantsexamen, het latere peremptoire. Het was niet ongebruikelijk dat een aankomende predikant daarvoor al in het openbaar had gepreekt, vooral als het een student betrof. Zo bleek de student Jodocus Geesteranus vóór zijn examen in 1585 reeds een tijdlang in diverse plaatsen op de kansel gestaan te hebben. De eerste student die na 1586 in het openbaar wilde proponeren was de eerdergenoemde Abraham van der Myle, maar hoe zijn zaak uiteindelijk is afgehandeld is niet bekend, omdat sinds de uitspraak van de particuliere synode te Gouda in 1589 niets meer van hem in de classicale acta kan worden vernomen. Wellicht hield dit verband met een beroeping naar Vlissingen, waar hij nog in hetzelfde jaar predikant werd. Tegen het einde van 1589 maakten de dienaren van Delft de classicale vergadering echter attent op de student Daniël van der Dolegen. Hij had enkele malen voor hen gepreekt en was zo goed bevallen dat de stedelijke kerkeraad hem op korte termijn als predikant wilde beroepen. De classis aanhoorde eerst zelf een tweetal proefpreken van Daniël en oordeelde aan de hand daarvan dat hij te Delft voortaan op de zondagmorgen en -middag voor het volk mocht preken. Daarbij diende dan wel steeds één van de stedelijke predikanten aanwezig te zijn, die de toehoorders waarschijnlijk duidelijk moest maken dat het om oefeningen ging. In feite volgde de classis daarmee nauwgezet het pad, dat enkele maanden eerder door de particuliere synode was uitgestippeld.¹⁰²

Geesteranus, Van der Myle en Van der Dolegen waren aankomende dienaren die hun weg naar de preekstoel aflegden via een academische opleiding.¹⁰³ Daarnaast stond ook in de Delftse classis het predikambt open voor ongestudeerden. Het ging daarbij om de proponenten die later 'Duitse exercenten' werden genoemd, omdat zij slechts hun moedertaal (het Nederduits) machtig waren en in tegenstelling tot de studenten de kerkelijke talen (met name het Latijn en het Grieks) niet beheersten. Niet iedereen uit deze laatste groep was zonder meer als herder welkom. De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 had reeds bepaald dat bij de kandidaten "godtsalicheijt ende ootmoedicheijt", "gave van welspreeckenheijt" en "goet verstandt ende discretie" gevonden moesten worden, vóór zij mochten proponeren.¹⁰⁴ Voor velen van hen zal de aanvang van de weg gezocht moeten worden in zelfstudie, eventueel onder begeleiding van de plaatselijke predikant. Zolang dit nog niet verder reikte dan private proefpreken voor de lokale kerkeraad of predikant, heeft de Delftse classis zich niet met hun opleiding ingelaten. Zij kwam pas in beeld wanneer de kandidaten 'gevorderd' moesten worden om binnen afzienbare termijn tot het predikantsexamen te komen.

Classicale oefenschool

Vanaf 1592 werden hierbij de richtlijnen gevolgd, die de particuliere synode te Leiden in dat jaar had vastgesteld. Zo werd de classicale vergadering in februari 1593 door de afgevaardigden van De Lier verzocht de ouderling Gregorius Adriaensz een proefpreek te laten houden en - als deze voldeed - als proponent aan te nemen. De classis gaf Adriaensz een tekst op voor een propositie uit het Nieuwe Testament, die hij over

veertien dagen ten gehore moest brengen. De classis volstond echter niet met het aanhoren van de proefpreek, maar heeft de ouderling direct daarna ook geëxamineerd. Pas toen hij daarbij bekwaam was gevonden, accepteerde de classicale vergadering hem als proponent. Tevens werd aangegeven hoe verder met hem gehandeld moest worden. Iedere twee weken diende Adriaensz op donderdagmorgen om 10 uur te Delft een propositie te doen. Enkele predikanten uit de stad en de omliggende dorpen zouden daarbij aanwezig zijn om "hem te helpen aanwijzen, dat aen te wijzen soude moghen zijn". De oefeningen waren aanvankelijk waarschijnlijk niet openbaar. De proponent werd door de classis althans nadrukkelijk aangezegd, niet meer personen uit De Lier mee te nemen naar Delft dan degenen die de proefpreek voorafgaande aan zijn examen hadden aanhoord.¹⁰⁵

Het classicale besluit ten aanzien van Adriaensz markeerde het begin van een proponeringsinstituut te Delft, dat vergelijkbaar was met classicale oefenscholen die in Dordrecht en Leiden functioneerden.¹⁰⁶ Door de bescheiden omvang van de classis kende de Delftse school echter slechts een beperkte, incidentele toeloop, waardoor zij veel minder tot ontwikkeling kwam. Het toezicht over de tweewekelijkse oefeningen van de classicale proponenten berustte bij de predikanten van Delft en hun ambtgenoten uit naburige dorpen. Met het oog op de laatste had de classicale vergadering waarschijnlijk bewust het tijdstip voor de proefpreken op de donderdag bepaald. In Delft werd dan de wekelijkse markt gehouden, die de predikanten van omliggende plaatsen doorgaans aangrepen om een bezoek aan de stad te brengen. Hetzelfde motief heeft de classis er wellicht ook toe gebracht haar buitengewone bijeenkomsten te Delft veelal op donderdagen te beleggen. De classicale vergadering was dan tevens in de gelegenheid zelf de oefeningen te aanhoren. Zij heeft dit ook gedaan, indien haar agenda dit toeliet. In de acta vinden we hier echter weinig sporen van, wellicht omdat de scriba het aanhoren van de proponenten veelal tot de routinewerkzaamheden van de classis rekende en daarvan geen aantekeningen maakte.

De classis heeft zich alleen gebogen over het aannemen van proponenten als het daarbij om de opleiding van ongestudeerde kandidaten ging. De proefpreek en het aansluitend examen werden voor hen als eisen gehandhaafd. Voor degenen die een academische opleiding hadden gevolgd en nog praktische oefeningen in het preken verlangden, was de toegang tot de proposities waarschijnlijk vrij. In januari 1601 werd volstaan met de mededeling aan classicale vergadering, dat de studenten Adriaen Drogius, Adriaen Wittius en Johannes Fenacolijs als proponenten te Delft waren aangenomen en dat hun proefpreken daar aanhoord konden worden. Van een voorafgaande propositie en examen werd daarbij geen gewag gemaakt.¹⁰⁷

Instelling van het pre-examen

Hoewel de particuliere synode te Schiedam al in 1602 onomwonden het praeparatoir examen als voorwaarde voor openbare proposities introduceerde, werd hierover door de classis Delft lange tijd nog geen principieel besluit genomen. Pas in mei 1605 werd bepaald dat geen proponenten meer voor het volk mochten preken voordat hen een voorexamen was afgenomen, wat in het verleden volgens de classicale vergadering soms wel was geschied. Aanleiding tot deze beslissing was een verzoek

van de classis Rotterdam om de proponent Reijnier Borremans een dergelijk examen af te nemen, zodat de kerk van Rhoon, die hem wilde beroepen, zijn gaven kon horen. Borremans was een voormalig pastoor van Bocholt in het land van Luik, die in Delft een jaar lang had geoefend. De Delftse classis wenste niettemin zowel het pre-examen als het predikantsexamen aan de Rotterdamse classis over te laten en ging zelf niet verder dan het geven van een goed getuigenis. De latere gewoonte om het praeparatoir examen te laten afnemen door de classis waarin de kandidaat woonachtig was, was blijkbaar nog niet ingeburgerd.¹⁰⁸

Met de instelling van het pre-examen dat voorafging aan de openbare proposities, is het examen van ongestudeerden die als classicaal proponent aangenomen wensten te worden, verdwenen. In 1608 besloot de classicale vergadering voor de acceptatie van nieuwe (ongestudeerde) proponenten nog wel een aparte "initiale toetse" in de grondbeginselen van de gereformeerde leer te hanteren, maar in latere jaren werd daarover niet meer gesproken. Waarschijnlijk hebben de Delftse predikanten toen nog oefenaars aangenomen, totdat hun dit zonder voorafgaand advies van de classicale vergadering in 1619 werd verboden.¹⁰⁹ De classis zelf wenste voortaan pas in een later stadium de vorderingen van de kandidaten te aanhoren, als geoordeeld moest worden of zij rijp waren voor het praeparatoir examen. Daarbij ontwikkelde zij steeds duidelijker een voorkeur voor studenten, die tijdens hun academische opleiding (nog) niet aan een voorexamen waren toegekomen, en werd zij selectiever tegenover de ongestudeerde oefenaars.

Strengere eisen aan niet-studenten

Cornelis Joosten, schoolmeester te Overschie, opteerde in 1604 na enige tijd oefenen in zijn woonplaats voor openbare proposities, maar de classis legde hem op zijn oefeningen voor de plaatselijke kerkeraad te continueren. Toen hij daarbij in 1605 onvoldoende vooruitgang had geboekt en de classicale vergadering bovendien verkoos studenten te 'vorderen', moest hij uiteindelijk genoegen nemen met een aanstelling als ziekentrouster op een schip van de Delftse kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.¹¹⁰ Het geval Joosten was in zoverre nog een uitzondering, omdat hij buiten de Delftse oefenschool op zijn praeparatoir examen aanstuurde. De meeste ongestudeerde proponenten die zijn aspiraties deelden, woonden in de stad of vervoegden zich daar bij de predikanten.

Ook de 'Duitse' oefenaars te Delft werden echter met de veranderende opstelling van de classis geconfronteerd. De schoolmeester Gerrit Simonsz wenste in december 1608 zijn gaven aan de classis te laten horen, maar deze besloot een maand later dat hij in de strikte beslotenheid van de kerkeraadskamer door de Delftse predikanten nog geruime tijd geoefend en zo nu en dan getoetst moest worden. Pas in januari 1610 ging de classis zich richten op zijn praeparatoir examen. Twee predikanten van Delft en twee van het platteland dienden de schoolmeester bij toerbeurt een tekst op te geven en om de twee weken zijn propositie te aanhoren.

In april 1610 was de schoolmeester toe aan zijn eerste propositie voor de classicale vergadering en in mei mocht hij na een tweede proefpreek zijn voorexamen afleggen. De classis toonde zich evenwel met het resultaat van de beproeving nog niet tevreden. Simonsz werd opgelegd door te gaan met zijn tweewekelijkse oefeningen

voor de predikanten van Delft en het platteland, die hem daarbij steeds enkele vragen en kwesties zouden blijven voorleggen. Na vijf maanden had dit blijkbaar voldoende vruchten afgeworpen en mocht hij opnieuw voor de classicale vergadering proponeren. Ook bij die gelegenheid wist de getrouwe oefenaar in eerste instantie vermoedelijk niet te overtuigen. Nadat hij echter op aandrang van zijn kritische gehoor nog enkele vage punten uit zijn propositie had opgehelderd, werd hem uiteindelijk toegestaan om voortaan in het publiek te preken. De classis gelastte hem echter wel voorzichtig, dat voorlopig alleen binnen haar ressort te doen.¹¹¹

De houding van de Delftse classis tegenover de proponenten zonder academische opleiding werd nog restrictiever, toen de nationale synode van Dordrecht in 1618-1619 in haar kerkorde bepaalde dat schoolmeesters, handwerkslieden en andere ongestudeerden, niet meer tot het predikambt toegelaten mochten worden, tenzij volstrekt duidelijk was dat zij over 'singuliere' gaven beschikten. Een classis mocht in dat geval na overleg met de particuliere synode tot een voor-examen overgaan, maar diende dergelijke kandidaten ook daarna nog geruime tijd in beslotenheid te laten oefenen. In de Delftse classis gaf dit in november 1619 aanleiding tot forse oppositie tegen het voorgenomen pre-examen van Cornelis Simonsz uit Delft en schoolmeester Christiaan Dircksz uit Schipluiden. Beiden hadden sinds het begin van 1619 op gezag van de classis de Delftse oefenschool bezocht, maar waren bij proposities voor de classicale vergadering in september nog niet rijp bevonden voor een praeparatoir examen. In meerderheid werd uiteindelijk besloten die beproeving in december 1619 toch te laten plaatsvinden, zonder dat daarover met de particuliere synode was gesproken. Na afloop van het examen bepaalde de Delftse classis in navolging van de nationale synode wel, dat Simonsz en Dircksz hun oefeningen voor de predikanten van Delft en een aantal naburige dorpen nog een tijdlang moesten continueren.¹¹²

Frequentie, inhoud en uitkomsten van de examens

Van 1602 tot 1621 heeft de classis Delft in totaal achtmaal een praeparatoir examen afgenomen. Daarbij betrof het steeds ongestudeerden of studenten die hun pre-examen nog niet op hun universiteit hadden afgelegd. Of zij ook de Delftse oefenschool bezocht hadden, is in enkele gevallen niet duidelijk. Ter inleiding op het feitelijke examen deed de kandidaat een propositie naar een Schrifttekst die hem vooraf door de classicale vergadering was opgegeven, altijd uit het Nieuwe Testament. De beproefde stof omvatte vervolgens in het summier "de principale hoofdstukken onser Christelicker reformeerde religie", zoals de scriba van de classis in 1619 bij het pre-examen van Simonsz en Dircksz aantekende. Wat dat precies inhield is niet bekend. De kandidaten dienden in ieder geval hun antwoorden te funderen met het noemen van een toereikend aantal Schriftplaatsen.¹¹³ Het praeparatoir examen leek daarmee een verkorte en vereenvoudigde versie van het peremptoir examen, dat wij hierna nog tegenkomen.

Twee keer viel er op de prestaties van de examinandi iets aan te merken en werd aansluitend nog geen toestemming gegeven voor publieke proposities. De eerdergenoemde schoolmeester Cornelis Simonsz legde zich in 1610 hierbij neer, maar Nicolaes Oosterhaem, eveneens proponent van de Delftse oefenschool, was minder meegaand. Deze zoon van de predikant van Nootdorp en Wilsveen had in februari

1609 bij zijn eerste praeparatoir examen niet voldaan. Na enige verdere oefening onder hoede zijn vader en van diens ambtgenoot Hermannus Schuyt te Voorhout, meende hij in mei 1610 toe te zijn aan openbare proefpredikaties. Toen de classis niet bereid bleek daarvoor zonder nieuw pre-examen toestemming te verlenen, zegde hij met "verstoort gemoet" zijn deelname aan de proposities in de Delftse oefenschool op. Nicolaes ging vervolgens buiten het classicale ressort voor het volk proefpreken houden, hetgeen hem in de classis Woerden in het begin van 1611 alsnog op de kansel bracht. De classis Delft heeft toen niet gepoogd zijn toelating tot de kerkdienst alsnog te verhinderen. Bij het verstrekken van een attestatie liet zij echter duidelijk merken dat zij de handelwijze van haar voormalig proponent afkeurde.¹¹⁴

In de periode van 1582 tot 1621 heeft de classis Delft in totaal vijftien keer een peremptoir examen afgenomen. Deze aanduiding voor de finale beproeving die toegang gaf tot het predikambt, werd evenwel pas tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand door de scriba van de classicale vergadering als zodanig gebruikt. Het examen vond in de regel plaats nadat een beroeping op de kandidaat was uitgebracht. Jodocus Geesteranus werd echter in 1585 geëxamineerd om vervolgens de dienst in Zoetermeer te kunnen waarnemen. Zijn bevestiging in dat dorp geschiedde op tijdelijke basis, totdat de plaatselijke predikant Wijnand van Beeck, die langdurig in de Zuidelijke Nederlanden vertoefde, weer in zijn standplaats zou terugkeren.¹¹⁵

Tegen het einde van 1618 deed zich een tweetal andere uitzonderingen voor. De particuliere synode te Delft had dat jaar de classes toestemming gegeven enkele studenten peremptoir te examineren en voor de dienst onder de contra-remonstrantse kerkgangers te gebruiken, ook al zou de beroeping nog enige tijd op zich laten wachten. In de Delftse classis werden op deze basis Nicolaes Maertensz en Abraham Moreüs geëxamineerd. Beiden hadden al geruime tijd voor de contra-remonstranten in verschillende gemeenten van de classis gepreekt. Zij continueerden dit werk na hun examen, totdat zij uiteindelijk respectievelijk te Wilsveen en Leidschendam en te Berkel beroepen en bevestigd werden. Het peremptoir examen van Maertensz en Moreüs was overigens in meer dan één opzicht een uitzondering. In overeenstemming met de richtlijnen van de particuliere synoden werden de examens vanaf 1591 afgenomen in het bijzijn van (meestal twee) gedeputeerden van de synode, maar Maertensz en Moreüs werden in november 1618 alleen ten overstaan van de classicale vergadering beproefd.¹¹⁶

Het gebruik om de examinandus enkele dagen voor zijn finaal examen een tekst voor een propositie op te geven, waarna zijn bekwaamheid uit de verklaring moest blijken, werd in de classis Delft reeds in 1590 geïntroduceerd, ruim twaalf jaar voordat de particuliere synode van Schiedam dit verplicht stelde. Evenals andere Hollandse classes koos de Delftse vergadering voor deze examenpreken bij voorkeur teksten uit het Nieuwe Testament. Het eigenlijke examen werd afgenomen door per keer door de classicale vergadering aangewezen examinatoren, altijd predikanten, zowel uit de stad als van het platteland. Afgaande op de acta waren geen ouderlingen bij het examen aanwezig. De nationale synode te Dordrecht in 1578 had reeds bepaald dat deze slechts een adviserende stem hadden bij het beoordelen van de zuiverheid van

de leer van de kandidaten. Keurstemmen waren voorbehouden aan de predikanten.¹¹⁷

Over de inhoud van het peremptoir examen verstrekken de acta van de classis geen informatie. De Delftse predikant Arent Cornelisz heeft echter een vragenlijst voor het predikantsexamen op schrift gesteld, dat in de vorm van een boekje bewaard is gebleven. De lijst dateert uit het einde van de zestiende eeuw, toen Cornelisz herhaaldelijk door de classis als één van de examinatoren werd aangewezen. Het boekje bevat ruim 150 vragen en geeft de tekst van drie gebeden: één voorafgaand aan het examen, één na afloop en één dat werd uitgesproken als het examen na afbreking moest worden hervat. Ook gelet op het aantal vragen is het blijkbaar niet ongebruikelijk geweest dat het examen meer dan een dag in beslag nam.¹¹⁸

Als leidraad voor het examen werd de Heidelbergse Catechismus gevolgd. De driedeling die daarin is aangebracht (de ellende van de mens, de verlossing van de mens en de dankbaarheid jegens God voor de verlossing) werd ook bij de examenvragen aangehouden. Doel was de kandidaat daarbij op de hoofdpunten van de gereformeerde religie te beproeven. Hij werd dan geacht over een breed terrein zijn kennis en inzicht in de Schrift te etaleren. Simpel antwoorden op de vragen van de examinatoren was daarbij niet voldoende. Onder aanhaling van Schriftplaatsen moesten verbanden worden gelegd, ingenomen standpunten worden verklaard en ingebrachte tegenwerpingen van de examinatoren worden weerlegd. Daarbij werd opmerkelijk genoeg nauwelijks ingegaan op andere religies. De examinatoren verwachtten waarschijnlijk van de kandidaat dat hij de omstreken punten vanuit een krachtige kennis van de gereformeerde leer op correcte wijze kon behandelen. Dit ging vooral op voor de predestinatieleer, die in het tweede deel van het examen zeer ruim aandacht kreeg en waarbij de examinandus moest aangegeven hoe hij een en ander in de gemeente 'met stichting' zou voordragen.¹¹⁹

Hoewel geen der geëxamineerden de toegang tot de kerkdienst werd geweigerd, heeft de classis het in twee gevallen gevallen toch nodig gevonden kanttekeningen te plaatsen. Het examen van Johannes Ryckelem, die in 1590 zijn eerste beroeping van Nootdorp en Wilsveen ontving, gaf de classicale vergadering aanleiding hem te vermanen in de toekomst vlijtig te studeren en de predikaties van zijn meer ervaren ambtgenoten, vooral te Delft, te gaan horen. Johan Florighem van Nuijs, een proponent van de Delftse oefenschool die in 1594 door Huisduinen werd begeerd, mocht na zijn examen zijn beroeping volgen. De classis Alkmaar, waaronder zijn nieuwe gemeente ressorteerde, werd echter door de Delftse classis wel verzocht erop toe te zien dat hij zijn gaven verder ontwikkelde. Van Nuijs was overigens de enige kandidaat die in de classis Delft tot het predikambt werd toegelaten, maar elders voor het eerst de preekstoel betrad. Alle andere peremptoir geëxamineerden begonnen hun loopbaan als predikant in één van de gemeenten binnen het classicale ressort.¹²⁰

b. Beroepingen

Classicale approbatie

Het predikantsexamen was in de Haagse kerkorde gedefinieerd als onderdeel van een wettelijke beroeping van kandidaten die niet eerder in de kerkdienst waren geweest.

Het beroepingswerk zelf was een tweede terrein, waarop classis en predikanten elkaar tegenkwamen. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat het initiatief bij het uitbrengen van een beroep in beginsel bij de kerkeraad van de vacante gemeente lag, terwijl voor de classis een approberende rol was weggelegd. Die rol reikte ten aanzien van de stedelijke gemeente van Delft meestal niet verder dan een controle achteraf. De Delftse kerkeraad bleek zeer wel in staat het beroepingswerk zelf ter hand te nemen en heeft zeer weinig ruimte gelaten voor een vergaande bemoeienis van de classis. Anders lag de situatie op het platteland, vooral in de dorpen waar het gemeentelijk leven later en langzamer op gang kwam. Het ontbreken van kerkeraden of gebrek aan ervaring van de kerkeradsleden, heeft de classis meer dan eens ertoe aangezet zich nadrukkelijk in te laten met de beroepingen en in voorkomende gevallen een actief aandeel te nemen in het zoeken, horen en verkiezen van geschikte predikanten.¹²¹ In dit verband zal nagegaan worden in hoeverre de classis daarbij de ruimte vond om ook de belangen van de predikanten te behartigen of zich genoodzaakt zag haar autoriteit tegenover de predikanten te laten gelden.

Beroeping naar een vacante gemeente

Wat de classis betrof, dienden de dorpsgemeenten bij het vervullen van vacatures altijd rekening te houden met een eventuele belangstelling van de predikanten die reeds in het ressort werkzaam waren. Als de classicale vergadering werd ingeschakeld om een geschikt dienaar te zoeken, informeerde zij dan ook eerst binnen de eigen gelederen of er geen gegadigden waren.¹²² Dienaren die uitzagen naar een andere gemeente, konden ook zelf hun verlangen kenbaar maken aan de classis. Toonde deze zich ontvankelijk, dan kwamen zij met voorrang in aanmerking om hun gaven in een vacante gemeente te laten horen. De kerk van Nootdorp had in 1619 juist het oog laten vallen op Valerius Tophusius, predikant te Oudenhoom in de classis Brielle, toen zij door de classicale vergadering attent gemaakt werd op Cornelis Jansz, die na 27 jaar trouwe dienst in Kethel van standplaats wilde veranderen. Nootdorp kreeg te horen dat leden van de classis naar oud gebruik boven anderen geprefereerd dienden te worden. Dit betekende niet dat de gemeente gehouden was Jansz te beroepen, maar kerkeraad en ambachtsheer dienden hem wel vóór Tophusius de gelegenheid te bieden om op beroep te preken.¹²³

De classis heeft zich incidenteel ook ingespannen om predikanten die zonder bediening in haar ressort vertoefden, een standplaats te bezorgen. Ook hierbij behield een vacante gemeente echter haar vrijheid. Caspar van Bijgaerden was van november 1589 tot februari 1591 in Overschie welkom om provisioneel te preken, maar beschikte over te weinig gaven voor een vaste betrekking. In 1592 werd hij op voorspraak van de classis eveneens op tijdelijke basis in het herderloze De Lier ontvangen. De gemeente liet de classicale vergadering echter zwart op wit vastleggen dat het om een begrensd dienstverband van één jaar ging. De kerkeraad mocht daarna een predikant van eigen voorkeur op de kansel brengen. Van Bijgaerden probeerde later nog aan de gemaakte afspraken te tornen, maar werd daarin door de classis niet gesteund.¹²⁴

Omstreeks dezelfde tijd heeft de Delftse classis de aandacht van vrijkomende gemeenten gevestigd op Wilhelmus Varicius, voormalig predikant te Wageningen. Ondanks lang aanhouden van de classicale vergadering stuitte een eerste poging om hem

te Overschie een provisionele aanstelling te bezorgen in 1589 af op het verzet van de dorpsgemeente en de ambachtsheer (de burgemeesters van Delft), die hun zinnen op een andere predikant hadden gezet. De zachte stem van Varicius bij zijn proefpreek in een voorhuis te Overschie werd door de plaatselijke kerkeraad als reden voor de afwijzing aangevoerd. De classis heeft Varicius toen nog een tweede proefpreek te Delft laten houden in het bijzijn van enkele predikanten. Deze vonden zijn stem luid genoeg, maar Overschie liet zich niet vermurwen.¹²⁵

Twee jaar later getroostte de classicale vergadering zich zware inspanningen om Varicius zijn intrede in 't-Woudt te laten doen. Enkele kerkeraadsliden en gewone lidmaten van de nog jonge gemeente hadden eerst een beroeping van Varicius op schrift gesteld. Toen zij merkten dat de meeste inwoners van het gehucht hem niet begeerden, brachten zij echter op een andere dienaar de roepstem uit. De classis vond de gevolgde procedure allesbehalve zuiver en schaarde zich achter Varicius, toen deze te kennen gaf ondanks de beroepingsperikelen toch in 't-Woudt te willen dienen. Een eerste poging om hem in het dorp op beroep te laten preken mislukte door weerstand van de gemeente, maar onder zware druk van de classis vond een tweede poging wel doorgang. Daarna bleek het ijs tussen Varicius en de dorpsgemeenschap gebroken en kon 't-Woudt overgehaald worden hem toch als predikant te ontvangen. Overigens had de ongeduldige Varicius zich tijdens de hele kwestie weinig tactvol getoond. Hij trachtte zijn positie te versterken met het verwerven van aanbevelingsbrieven van stadhouder Maurits en de Staten van Holland en liet de pastorie van 't-Woudt met het oog op zijn overkomst alvast schoonmaken. Dit terwijl de classis nog bezig was een moeizame communicatie met de lidmaten ter plaatse af te ronden. Tot tweemaal toe zag de classicale vergadering zich genooddaakt hem hierover scherp terecht te wijzen.¹²⁶

Het geval van Varicius maakt duidelijk dat de classis in het beroepingswerk bereid was predikanten in bescherming te nemen tegen de grillen van een roepende gemeente. Een eenmaal gemaakte keuze hield een verplichting tegenover de beroepene in, waarop niet gemakkelijk kon worden teruggekomen. De betrokken kandidaat of predikant had nog wel het recht de roepstem af te slaan en de classis kon zich soms heel goed vinden in de motieven die daarbij werden aangevoerd. In 1599 verzocht de gemeente van 't-Woudt Johannes Fenacolijs, student te Leiden, te mogen beroepen tot opvolger van de inmiddels overleden Varicius. Fenacolijs wenste echter liever zijn opleiding af te ronden, voordat hij zich tot de predikdienst begaf. De classis had niet alleen volledig begrip voor deze keuze, maar moedigde hem zelfs aan daarin te volharden. Het verzoek van 't-Woudt werd niet gehonoreerd.¹²⁷

Minder begrip toonde de classicale vergadering als een predikant een beroeping afsloeg, terwijl hij min of meer zelf om de roepstem had gevraagd. Nadat 't-Woudt had moeten afzien van Fenacolijs, werd een beroep uitgebracht op Jan Laurensz, predikant te Schipluiden. Ditmaal werd zonder meer een positieve reactie verwacht, omdat de gemeente van Schipluiden geen bezwaar maakte tegen zijn vertrek en Laurensz de classis al langdurig verzocht had naar een andere gemeente beroepen of verplaatst te worden. Tot verbazing van de classicale vergadering wenste de predikant echter in Schipluiden te blijven. Hij voerde aan dat zijn wens om te vertrekken

was gebaseerd op bepaalde problemen rondom zijn ambtsbediening in de gemeente van Schipluiden, die inmiddels echter opgelost zouden zijn. De classis constateerde dat hij de beroeping met dubieuze uitspraken had uitgelokt, vond eigenlijk een stevige vermaning op zijn plaats en stelde te Schipluiden een onderzoek in om na te gaan of hij toch niet beter naar 't-Woudt kon vertrekken. Dit leverde evenwel niets op, zodat 't-Woudt opnieuw gedwongen was naar een andere kandidaat uit te zien.¹²⁸

Even ontstemd was de classis over de wijze, waarop Cornelis Jansz in 1619 terugkwam van zijn voornemen om van standplaats te veranderen. We hebben reeds gezien dat de herderloze gemeente van Nootdorp door de classis verplicht werd een beroep op Jansz in overweging te nemen voordat andere gegadigden buiten het ressort werden benaderd. Kerkeraad en ambachtsheer toonden zich inschikkelijk, lieten Jansz preken en waren daarover zo tevreden dat met instemming van de classis een beroep op hem werd uitgebracht. In dat stadium verkoos de predikant echter alsnog in Kethel te blijven. Na zijn predikatie had hij met zijn vrouw nog een bezoek aan Nootdorp gebracht, waarbij hem gebleken zou zijn dat de gemeente aldaar hem niet welgezind was. Voor de classis geroepen liet hij weten het beroep niet te willen aannemen en daartoe nog volledig gerechtigd te zijn ondanks de al verleende approbatie. De classis toonde zich onaangenaam verrast. Zij zal wellicht ook getwijfeld hebben aan de motieven van Jansz, toen de afgevaardigden van Nootdorp ter vergadering lieten weten dat hij in hun midden zeker welkom was. Dit laatste was aanleiding om nog eens stevig met de predikant van gedachten te wisselen. Deze verbond echter allerlei voorwaarden aan zijn overkomst naar Nootdorp, waardoor de beroeping uiteindelijk geen doorgang kon vinden.¹²⁹

Voorwaarden voor acceptatie beroeping

Het gehoor geven aan een beroep onder bepaalde 'condities' was in de Delftse classis overigens niet ongebruikelijk. Vedast Coornwinder, die door de oprukkende Spaanse troepen uit de Zuidelijke Nederlanden was verdreven, verbond in 1583 aan de acceptatie van de dienst te Berkel de voorwaarde dat hij met een opzegtermijn van drie maanden weer vrij zou zijn om te vertrekken, zodra zich de gelegenheid voordeed zijn ambtsbediening in Vlaanderen te hervatten.¹³⁰ Een dergelijke conditie werd vaker gesteld door Zuidnederlandse predikanten, die door het oorlogstij gedwongen waren hun geboortestreek te verlaten, maar de deur wensten open te houden voor een eventuele terugkeer naar hun vaderland.

Beroepen predikanten hebben op het door krijgsgeweld en inundaties geteisterde platteland van de Delftse classis door het stellen van voorwaarden soms ook getracht de gemeenten te verplichten tot het repareren of bouwen van een kerk of een woning. De classicale vergadering liet het vastleggen van dergelijke voorwaarden meestal aan predikant en gemeente over. Slechts incidenteel, als zij nauw bij een beroeping betrokken werd of door een van beide partijen werd gevraagd, nam de classis zelf een aandeel in het formuleren van de condities. De predikanten konden dan rekenen op haar steun, als de verlangens tenminste billijk waren.¹³¹ Geen dienaar van het Woord kon echter later uit eigen beweging zijn dienst weer opzeggen, als de gemeente de gemaakte afspraken niet nakwam. De particuliere synode te Schoon-

hoven had al in 1579 bepaald dat daarbij van geval tot geval het oordeel van de classis gevraagd diende te worden.¹³²

Attestaties

Voor een predikant die nog niet eerder in de Delftse classis werkzaam was, vormde de opname in het classicale verband het feitelijke sluitstuk van de beroeping. Nadat de betrokkene was bevestigd, werd hij op de eerstvolgende vergadering met het geven van de rechterhand als lid van de classis ontvangen.¹³³ Kandidaten die door de classis na hun examen tot de kerkdienst waren toegelaten, maar voorheen elders resideerden, dienden bij die gelegenheid eerst een attestatie in te leveren van de kerkeraad van hun voormalige woonplaats, waaruit bleek dat er op hun levenswandel niets aan te merken viel.¹³⁴ Feitelijk werd het gedrag in dergelijke gevallen niet tijdens het examen beproefd, maar pas achteraf bij de opname in het midden van de classicale vergadering. Bij geëxamineerden die al binnen het ressort van de classis woonachtig waren, ontbreekt meestal iedere verwijzing naar het inleveren van een getuigschrift. Wellicht had de classis reeds vóór het examen naar het leven van die kandidaten geïnformeerd of zich laten informeren door de afgevaardigden van hun gemeenten, die ter vergadering waren verschenen.

Van elders inkomende predikanten die beroepen waren om vacatures in de classis Delft te vervullen, moesten minstens twee attestaties tonen: één van de kerkeraad van de gemeente die zij het laatst hadden bediend en één van de classis waartoe die gemeente behoorde. In het ideale geval was er ook een attestatie van de burgerlijke overheid in hun laatste standplaats, maar deze was niet verplicht. De handgeschreven attesten vervulden een dubbele functie. In de eerste plaats gaven zij aan hoe de predikant zich in zijn vorige gemeente in leer, leven en ambtsbediening had gedragen. De Delftse classis verwierf zo enig inzicht in de kwaliteiten van de overkomende predikant, nu niet actief tijdens een examen, maar passief door een controle achteraf. In de tweede plaats kon uit de attestaties afgeleid worden of de predikant eerlijk en wettig van zijn vroegere kerk was gescheiden. De classicale vergadering kon dan nagaan of er geen verplichtingen meer bestonden tegenover de oude gemeente, die de continuïteit van de ambtsbediening in de nieuwe standplaats onverwacht konden aantasten.¹³⁵

De classis Delft heeft altijd strikt de hand gehouden aan het inleveren van de kerkelijke getuigschriften, maar nimmer de opname in haar midden geweigerd op grond van hun inhoud. Wel moesten inkomende dienaren meer dan eens er aan herinnerd worden dat zij gehouden waren zo spoedig mogelijk hun getuigschriften te overleggen. In één geval heeft vertraging met het inleveren van de vereiste attesten bijzondere consequentie gehad voor de betrokken predikant. Cornelis Jansz was van Westzaan naar De Lier beroepen en daar ook al in de dienst bevestigd, maar kon op de eerstvolgende classicale vergadering van 1 juli 1591 nog geen attestatie van de classis Haarlem tonen. Hoewel hij al eerder zijn attestatie van de gemeente Westzaan had ingeleverd en ook een schrijven uit Haarlem voorhanden was dat de afgifte van een goede classicale attestatie op korte termijn aankondigde, verbood de Delftse classis hem de vergadering voor te zitten, hoewel hij daarvoor als ontvangend predikant aan de beurt was. Ook de mededeling van een ouderling van De Lier, dat Jansz

geen schuld droeg voor de vertraging, veranderde niets aan de even consequente als formele houding van de classis in dit opzicht.¹³⁶

Vertrek uit de oude gemeente

Een predikant die eenmaal wettelijk beroepen en in de dienst bevestigd was en zonder bijzondere voorwaarden was aangenomen, kon zijn gemeente conform de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage niet verlaten om elders een beroep te volgen zonder instemming van zijn kerkeraad en voorweten van de classis. Evenmin stond het hem vrij zijn ambtsbediening te onderbreken om elders te gaan preken zonder toestemming van classis of synode. Deze bepalingen bonden een herder aan zijn kudde en beschermden de collectieve belangen van de gemeente tegen de individuele verlangens van haar dienaar, die soms bij gebrek aan onderhoud of in het vooruitzicht van een meer comfortabele ambtsbediening in een andere standplaats aanstuurde op een vroegtijdig vertrek. Bovendien stipuleerde de Haagse kerkorde nadrukkelijk dat geen andere kerk een predikant mocht ontvangen zonder wettelijk getuigenis van zijn afscheid van de kerk en de classis, waaronder hij had gediend. Het ging hierbij om de beide attestaties, die de Delftse classis wenste in te zien, voordat een van elders inkomende predikant zijn plaats kreeg in de vergadering. De introductie van de classicale attestatie had overigens op Delfts initiatief plaatsgevonden. In 1574 had de 'provinciale' synode van Dordrecht op voorstel van de Delftse afgevaardigden besloten dat geen dienaar uit een classis mocht vertrekken zonder schriftelijke toestemming van de classicale vergadering.¹³⁷

De Delftse classis heeft ook in latere jaren in beginsel gestreefd naar een vast predikantenbestand. Vooral de dienaren op het platteland hebben ervaren dat zij zonder toestemming van de vergadering niet uit hun gemeente konden vertrekken. Vedast Coornwinder had nog geen jaar in Berkel gediend, toen hij in 1584 verzocht naar Engeland te mogen gaan. Hij wilde daar onder de ballingen uit Vlaanderen een nieuwe werkkring te zoeken, maar kreeg te horen dat hij in zijn gemeente moest blijven. In 1589 bepleitte hij andermaal zijn vertrek uit Berkel, nu in de vorm van een verzoek om met Johannes Martini, dienaar in 't-Woudt, van standplaats te mogen ruilen. De classicale vergadering sloeg het voorstel echter af. Zij voegde hem bij die gelegenheid toe dat hij zich niet langer moest kwellen om van Berkel vrijgemaakt te worden, omdat zijn dienst aldaar als "zeer nut ende vorderlick" werd ervaren.¹³⁸

Coornwinder had de boodschap begrepen, maar niet in de betekenis welke de classis voor ogen had gestaan. Toen hij in 1593 door de Vlaamse ballingen in de Engelse kustplaats Yarmouth werd beroepen, voerde hij een scala van redenen aan om zijn afscheid van Berkel te bepleiten. De hem beloofde slagklok om het kerkvolk voor de dienst bijeen te laten komen ontbrak nog steeds, de gemeente zou nauwelijks in omvang toenemen, de kerkeraad functioneerde niet naar behoren door de tegenwerking van de niet-gereformeerde vrouwen en kinderen van kerkeraadsliden en over de toepassing van de tucht zou binnen de parochie grote verdeeldheid bestaan. Kortom: Coornwinder trachtte aan te tonen dat zijn ambtsbediening allesbehalve vruchtbaar was.

Coornwinders verlangen om uit Berkel te vertrekken vond echter geen weerklank in zijn gemeente, die hem beloofde in een aantal grieven tegemoet te komen. De

classis viel op haar beurt de gemeente bij. Gelet om het predikantentekort achtte zij het eerder nodig dat predikanten vanuit Engeland naar de Nederlanden verhuisden dan omgekeerd. Coornwinder mocht wel enkele weken naar Yarmouth reizen om daar de Vlamingen behulpzaam te zijn, maar hij kreeg een brief mee, waarin het beroep namens de classis werd afgeslagen.¹³⁹ Een en ander sorteerte niet het gewenste effect. Steeds opnieuw bereikten de classis vanuit Yarmouth beroepingsbrieven of verzoeken om Coornwinder nogmaals een periode te mogen lenen. Dit laatste stond de classicale vergadering toe, maar een derde reis in 1599 werd resoluut geblokkeerd. De gevaarlijke overtocht, eventuele schade voor de gemeente te Berkel en eventuele nieuwe beroepingspogingen van Yarmouth werden daarbij zo krachtig als argumenten aangevoerd, dat Coornwinder voortaan berustte en tot zijn dood in 1607 te Berkel werkzaam bleef.¹⁴⁰

Ook als kerk en overheid in beginsel geen bezwaar maakten tegen het vertrek van een predikant wenste de classis nog altijd tijdig geïnformeerd te worden. Abraham Jansz had in 1591 in goede verstandhouding met de gemeente en de magistraat van De Lier een beroep van Delfshaven aangenomen. De classis vernam dit pas achteraf, en was juist daarom minder tevreden. Jansz kreeg alsnog een ernstige vermaning omdat hij zijn afscheid van De Lier niet conform de kerkorde met classicaal voorweten had verworven.¹⁴¹

De welwillende houding van De Lier was niet maatgevend voor de opstelling van een plattelandsgemeente die haar dienaar door een beroep dreigde te verliezen. Als een kerk tevreden was over haar predikant, wenste zij hem meestal koste wat het kost te behouden. De schaarste aan predikanten, die vaak grote inspanningen vereiste om een nieuwe voorganger te verkrijgen, speelde daarbij een grote rol. Indien de betreffende predikant zelf ook liever wilde blijven, werd hij daar zonodig door de classis in gesteund, wanneer de roepende gemeente aanhield. Jan Barentsz achtte zich met slechts drie jaar ambtservaring te Nootdorp en Wilsveen nog niet bekwaam om een beroeping aan te nemen van Oudewater. Tegenover de afgevaardigden uit dat stadje, repliceerde de classicale vergadering dat Barentsz "noch jonck in den dienst zijnde metten dienst zulcker kercke (...) voor eerst nijet behoort bezwaert te worden".¹⁴²

Vaak was een predikant echter in beginsel wel bereid een beroep te volgen of in ieder geval in overweging te nemen. De dienaar en zijn gemeente konden dan als partijen op de classicale vergadering tegenover elkaar komen te staan. Daarbij kon zich zelfs nog een derde partij voegen, als de roepende gemeente zich ook tot de classis wendde. In dergelijke gevallen was het steeds de taak van de classis om de belangen van alle betrokkenen objectief tegen elkaar af te wegen. Nimmer werd een predikant daarbij door de classicale vergadering gepasseerd. Hij kreeg de gelegenheid zijn standpunt kenbaar te maken en zonodig met redenen te omkleden. In het kader van een zorgvuldige besluitvorming werd ook steeds nagegaan of de beroepen predikant bereid was zich aan het oordeel van de vergadering te onderwerpen.¹⁴³

Dat oordeel hing echter meestal niet af van de voorkeur van de predikant, maar van de argumenten die door zijn huidige gemeente of door de roepende kerk op tafel werden gebracht. In het verlengde hiervan werd het afslaan van een beroep

door de classis doorgaans gemotiveerd met de schade die een kerk door het verlies van haar predikant zou ondervinden. Omgekeerd werd het verlenen van toestemming om het beroep te volgen gewoonlijk toegelicht met de 'meerdere vrucht' die een predikant in zijn nieuwe gemeente zou kunnen doen.¹⁴⁴ Aan die toestemming werd echter in de regel de voorwaarde gekoppeld dat het vertrek pas kon plaatsvinden als er een andere dienaar in zijn standplaats was beroepen. In dit opzicht liet de classis de belangen van de oude gemeente prevaleren, hetgeen soms een aanzienlijke verlenging van de ambtstermijn van de scheidende predikant tot gevolg had. Zo kreeg Jan Barentsz al in augustus 1597 van de classis permissie om naar Delft te gaan, maar de bekende voorwaarde bond hem nog tot april 1599 aan zijn dienst in de kerk van Overschie.¹⁴⁵

Ten aanzien van de dorpsgemeenten oefende de classische vergadering een strikte controle uit op het komen en gaan van de predikanten. Geen dienaar was in staat buiten de classis om een bediening in het ressort te verwerven of zijn standplaats vroegtijdig te verlaten. Met 'lopers' werd de Delftse classis na 1582 niet meer geconfronteerd. Het ging daarbij om voorgangers van vaak verdacht allooi, die soms bij zelfbenoeming predikant waren geworden om aan een kostwinning te geraken en hun diensten naar eigen believen in een dorp aanboden en weer opzegden. Vooral in de eerste jaren na 1572, toen de classische organisatie in de kinderschoenen stond, konden zij zich nog op het Hollandse platteland handhaven.¹⁴⁶ De autoriteit van de Delftse classis was echter omstreeks 1580 al zo stevig gevestigd, dat er voor deze zwervende predikers binnen haar gezagsbereik geen ruimte meer was.

c. Toezicht en censuur

Eén van de hoofdtaken van de classis was gelegen in het toezicht over leer, leven en ambtsbediening van de predikanten. Die taak was de classische vergadering toevertrouwd krachtens het kerkverband, dat niet alleen zijn oorsprong vond in de behoefte van de kerken om elkaar met raad en steun bij te staan, maar ook in het verlangen om eenheid in belijdenis en kerkregering tot stand te brengen. Het classische toezicht over leer en leven van de dienaren liep als een rode draad door een groot deel van de classische werkzaamheden. Het afnemen van de predikantsexamens, het lezen van de attestaties van inkomende, het schrijven van de attesten voor vertrekkende predikanten, het aanhoren van de preken uit de Heidelbergse Catechismus aan het begin van de classische vergadering en het oefenen van de *censura morum* aan het einde, vormden naast de classische visitatie belangrijke elementen in het werk van de classis, die haar in staat stelden de toezichthoudende functie in de alledaagse praktijk gestalte te geven.

Binding aan belijdenisgeschriften en kerkorde

Het classische streven naar uniformiteit in leer en ambtsbediening van de predikanten kwam in het bijzonder tot uitdrukking in de verlangde instemming met belijdenisgeschriften en kerkorde. De ondertekening van de *Confession de Foy* was reeds in 1574 door de Dordtse synode voorgeschreven, maar de eerste jaren daarna door het

ontbreken van een goede Nederlandse vertaling blijkbaar nog niet gebruikelijk geworden. De 37 artikelen van de geloofsbelijdenis waren nog maar amper door Arent Cornelisz uit het Frans vertaald en te Dordrecht gedrukt, toen de Delftse classis op 23 mei 1583 besloot dat zij voortaan door alle predikanten in haar ressort ondertekend moesten worden. Van inkomende predikanten, geëxamineerd of van elders beroepen, werd dit teken van eenheid in de leer verlangd bij hun ontvangst in de classicale vergadering. Hoezeer de Delftse classis hiermee voorop liep bleek uit het gegeven dat het besluit al werd genomen, voordat de particuliere synode te 's-Gravenhage op 1 juli 1583 de vertaling approbeerde, ondertekende en bij de classes recommandeerde.¹⁴⁷

In september 1583 liet de Delftse classis de proponent Jan Barentsz na zijn predikantsexamen ook onder de kerkorde van de Middelburgse synode van 1581 zijn handtekening plaatsen. Drie jaar later werd de kerkorde van de Haagse synode in de classicale vergadering voorgelezen en door alle predikanten onderschreven. Evenals de ondertekening van de Confessie was waarschijnlijk die van de kerkorde inmiddels verplicht geworden voor alle aankomende dienaren in de classicale vergadering, hoewel dat in de acta lange tijd niet expliciet werd vermeld.¹⁴⁸ In december 1601 besloot de classis bij de Delftse boekdrukker Jan Andriesz Cloetingh nieuwe exemplaren van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus aan te schaffen en daartussen enkele vellen wit papier te laten binden omdat de oude handtekeningen verloren waren gegaan. De ondertekening van de Catechismus was toen blijkbaar ook gewoonte geworden. Het blijft evenwel onduidelijk wanneer dat gebruik precies is ingevoerd. In april 1602 hadden de meeste predikanten in de classis reeds opnieuw getekend.¹⁴⁹

De ondertekening van Confessie en Catechismus is ook tijdens de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten in de Delftse classis consequent aangehouden. Toen de kerkelijke strijd in het voordeel van de contra-remonstranten was beslecht, werd aan de beide te ondertekenen belijdenisgeschriften een derde toegevoegd: de leerregels van de nationale synode van Dordrecht van 1618-1619, waarin de remonstrantse opvattingen werden veroordeeld. Thomas Stael, beroepen van Herwen naar 't-Woudt, was in oktober 1619 de eerste inkomende predikant die ook onder de Dordtse decreten zijn handtekening plaatste. De kerkorde die hem daarbij tevens werd voorgelegd, was nog steeds die van de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586. De grote Dordtse synode had inmiddels weliswaar een nieuwe orde opgesteld, maar approbatie door de Staten van Holland en West-Friesland bleef uit. Voor de Delftse classis was dit aanleiding nieuwe dienaren bij de opname in haar vergadering tot in 1621 toe nog steeds de oude Haagse orde te laten ondertekenen.¹⁵⁰

Strafbare zonden

Was een predikant onzuiver in de leer, niet onberispelijk in zijn levenswandel of nalatig in zijn ambtbediening, dan rustte op de classis de taak zich hierover uit te spreken en zonodig ingrijpende maatregelen te nemen. Reeds vanaf Wezel en Emden is in de kerkordes en de besluiten van de particuliere synoden de classis aangewezen

als de kerkelijke vergadering die gerechtigd was een predikant te ontslaan, af te zetten of naar een andere standplaats te transfereren. In de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage werd de kerkeraad slechts gemachtigd om een predikant te schorsen, indien hij althans een openbare, grove zonde had begaan die de kerk tot schandestrekke of strafbaar was voor de overheid. Of een en ander ook toereikend was om de voorganger uit het ambt te zetten, vertrouwden de beide nationale synoden nadrukkelijk alleen toe aan het oordeel van de classis.¹⁵¹ De ernstige zonden, die aanleiding konden zijn voor de schorsing of afzetting van een predikant, werden daarbij ook in grote lijnen aangeduid: "Valsche leere ofte ketterije, openbare scheurmakinghe, opentlicke blasphemie, simonie, trouweloose verlatinghe zijns diensts ofte indringinghe in eens anders dienste, meinedicheijt, eebreuck, hoererie, dieverije, ghewelt, ghewoonlicke dronkenschap, vechterije, vuil ghewin. Cortelick alle de sonden ende grove feijten die den autheur voor der werltd eerloos maecken, ende in een ander ghemeyn lidmaet der kercke der afsnijdinghe weerdich soudē gherekent werden".¹⁵²

Bij dit laatste moet opgemerkt worden dat de afzetting van een dienaar niet automatisch tevens zijn excommunicatie uit de gemeenschap van het Avondmaal inhield. Toonde hij berouw, dan diende er krachtens de kerkorde verzoening plaats te vinden. Dit impliceerde weer niet dat de classis gehouden was hem in zijn ambt te herstellen. Zij was wel bevoegd naar eigen inzicht te besluiten of een afgezet dienaar weer tot de kerkdienst kon worden toegelaten.¹⁵³

In de jaren vóór de controverse tussen remonstranten en contra-remonstranten, hoefde de classicale vergadering niet op te treden tegen in de leer afwijkende predikanten. Weliswaar bestond in 1585 tussen Jan Theunisz te Maasland en Abraham Jansz in De Lier een verschil van inzicht over het begrip van het beeld van God, maar de classis verkoos deze zaak ter beoordeling over te laten aan de kerk van Delft. In de praktijk zal dit wellicht hebben betekend dat beide ongestudeerde dorpspredikanten van hun meer onderlegde ambtgenoten in de stad te horen hebben gekregen hoe zij het beeld van God moesten opvatten.¹⁵⁴ Nadere gegevens over deze zaak ontbreken.

Vanaf 1582 dienden wel vier zaken voor de vergadering, waarbij de levenswandel of de ambtsbediening van een predikant in het geding was. Hoewel de classicale acta alleszins de indruk wekken dat er sprake was van een strikt toezicht op de predikanten, is het toch opmerkelijk dat de classis zich niet op eigen initiatief over deze kwesties boog. Zij kwam pas in beweging, nadat zij door gemeente of lokale overheid op de onregelmatigheden attent was gemaakt.

Het geval Jansz

De eerste zaak werd aanhangig gemaakt in november 1582, toen de magistraat van Vlaardingen een certificaat op de classis inbracht met ernstige aanmerkingen op het leven van Abraham Jansz. Hij was in het stadje werkzaam geweest, maar diende inmiddels te Pijnacker. Jansz kreeg van de classicale vergadering te horen dat hij met onmiddellijke ingang was geschorst, totdat hij in staat zou zijn zichzelf van alle blaam te zuiveren. In december 1582 leverde Jansz daartoe een verweerschrift in, maar de

classis achtte dit niet overtuigend genoeg om zijn schorsing op te heffen. Begin 1583 startte de classis een procedure, waarbij aan Jansz de ingebrachte klachten werden voorgelegd om hem in staat te stellen zich te verdedigen. Hij zou frequent aan de stamtafel in de herberg vertoeven, buiten de preekstoel geen stichtelijk woord uit zijn mond laten gaan, nalatig zijn in het bezoeken van zieken en het Avondmaal niet bedienen. Daarbij zou hij zelfs beweerd hebben dat dit sacrament niets te betekenen had. Jansz bekende alleen het eerste punt, maar achtte zich voor het overige onschuldig.

De classis oordeelde niet, voordat de verklaringen van getuigen uit Vlaardingen waren aanhoord door een commissie van twee predikanten, die de aanklachten moest verifiëren. Daarnaast werd ook het functioneren van Jansz te Pijnacker onder de loep genomen. Toen duidelijk was geworden dat hij ook daar gedurende drie jaar niet één keer het Avondmaal had bediend, kwam de classicale vergadering na lang beraad tot de slotsom dat Jansz niet meer in de kerkdienst te handhaven was. Op 3 februari 1583 werd hem ontslag aangezegd.¹⁵⁵

De kwestie was daarmee nog niet volledig afgedaan. Jansz nam zich voor om elders een nieuwe bediening te zoeken. Hij verzocht een daarvoor geschikte attestatie, maar de classicale vergadering wenste eerst aan te sturen op schuldbekentenis en verzoening. De ontslagen predikant bleek hiertoe niet bereid en verliet de classis zonder getuigenschrift. In september 1583 toonde Polsbroek belangstelling voor zijn diensten en werd de Delftse classis verzocht alsnog een goede attestatie te verstrekken. De classicale vergadering verkoos in reactie zowel de kerkmeesters en de magistraat van dat dorp als de classis Gouda te informeren over de misstappen van Jansz en het uitblijven van genoegdoening en bekering. De classis Gouda toonde zich niettemin lankmoedig en liet Jansz te Polsbroek op de kansel. Dit was voor de Delftse classis in 1584 tot tweemaal toe aanleiding de Goudse classis aan te schrijven dat de toelating van Jansz onwettig was.

Onder dreiging de zaak desnoods aan de particuliere synode en de Staten van Holland voor te leggen, werd daarbij de onmiddellijke wering van Jansz uit de kerkdienst verlangd. Blijkbaar heeft de Goudse classis uiteindelijk toch de vereiste maatregelen genomen, want in 1586 vernam de Delftse classis van de gereformeerde kerk in de stad Utrecht dat Jansz inmiddels te Montfoort diende. Daar zwichtte hij in 1587 voor de aanhoudende druk van de Delftse classis en bekende hij schriftelijk schuld. De classicale vergadering had daarmee haar doel bereikt en toonde zich dan ook tevreden gesteld. Besloten werd hem te schrijven "dat men 't hem vergeeft, hem daerbij doende eene goede vermaninge, dat hij voortaan voorsichtich ende wijselick wandelde". Jansz kon vervolgens te Montfoort werkzaam blijven.¹⁵⁶

Het geval Bax

De tweede zaak betrof Govert Bax te Overschie, in augustus 1589 aangeklaagd door zijn eigen kerkeraad die zijn ontslag verzocht. Predikgaven en leven van de dienaar stonden ter discussie. Hij had meer aandacht voor zijn timmerwerk dan voor zijn ambtsvervulling, op zondag was in zijn opdracht gewerkt, de zieken werden door hem niet bezocht en van de preekstoel werden vreemde opvattingen verwoord. Later

werd er zelfs een geschrift ingebracht, waarin zijn preken op twintig punten werden bekritiseerd. Wederom ging de classis omzichtig tewerk. Een onderzoek te Overschie werd ingesteld, de aanklagers moesten hun grieven helder op schrift formuleren en voor de vergadering met bewijzen staven. Bax kreeg op zijn beurt ruim de gelegenheid zich in woord en geschrift te verweren. Tijdens de procedure peilde de classis overigens reeds in een vroeg stadium de bereidheid van de burgemeesters van Delft, als ambachtsheer van Overschie, om met een eventueel ontslag van Bax accoord te gaan. Dit maakt duidelijk dat de classis vergadering al snel overwoog de kerkeraad van Overschie in het gelijk te stellen, maar niettemin objectief trachtte te handelen. Kenmerkend voor het uitgangspunt van de classis in dit verband is dat Bax zelf werd gevraagd of hij iemand van de vergadering als partijdig beschouwde.¹⁵⁷

Op 10 oktober 1589 kwam het tot een afwikkeling. Ofschoon Bax van mening was dat diverse beschuldigingen gebaseerd waren op laster, moest hij ook toegeven dat hij te veel aandacht had besteed aan uiterlijke dingen en daardoor zijn dienst wellicht enigszins had verwaarloosd. Hij vroeg de classis rekening te houden met zijn ouderdom en hem de kans te geven zijn fouten te corrigeren. De classis vergadering kwam echter na rijp beraad tot de conclusie dat hij niet meer te Overschie kon blijven.

Vervolgens werden opvallend genoeg ook de aanklagers uit het dorp terechtgewezen. Zij kregen te horen dat het bij de veronderstelde "fabels en beuzelingen" in de preken van Bax feitelijk om "warachtige historien ende geschiedenissen" ging. Of de classis hierin wel volledig oprecht was, mag betwijfeld worden. Mogelijk achtte zij de leken te Overschie niet in staat om over het theologische gehalte van een preek oordelen. Reeds in 1585 was bij een visitatie van Overschie evenwel gebleken dat de predikgaven van Bax niet imponerend waren. De predikant had toen vanaf de kansel zijn fantasie uitgeleefd over de wijzen uit het Oosten met een theologische basis die zo bedenkelijk was dat de classis hierover werd ingelicht. Een en ander had toen geen gevolgen gehad voor Bax, maar de klachten in 1589 doen vermoeden dat hij zich inmiddels niet had gebeterd.¹⁵⁸

Na het ontslag van Bax, moest de classis zich grote inspanningen getroosten om de predikant te bewegen tot het afleggen van een schuldbekentenis. Pas in juni 1590 was Bax bereid toe te geven dat hij zich te diep in wereldlijke zaken had gestoken, zijn kerkdienst niet naar behoren had waargenomen, te weinig had gestudeerd en in zijn preken "vreemde ende onstichtelicke propoosten" had gedaan. Het laatste punt uit de schuldbekentenis, die de classis te Overschie liet voorlezen, illustreert nog eens dat er blijkbaar op de preken toch iets aan te merken viel. In september 1590 vroeg en kreeg Bax een classisale attestatie. Die was volledig naar waarheid opgesteld en gaf aan dat hij weliswaar om goede redenen te Overschie was afgezet, maar gelet op zijn boetvaardigheid niet onbekwaam werd bevonden om elders in de dienst ontvangen te worden. Toen Bax in oktober 1591 in Asperen werd beroepen, verzocht hij met steun van de lokale ambachtsheer het getuigenschrift enigszins bij te stellen, omdat hij het attest in zijn oorspronkelijke vorm niet bij zijn nieuwe classis durfde in te leveren. De Delftse classis hield aanvankelijk voet bij stuk, maar toonde zich in april 1591 alsnog inschikkelijk door hem een mildere attestatie toe te zenden.¹⁵⁹

Het geval Paludanus

Het optreden van Petrus Paludanus te Zoetermeer (en Zegwaard) gaf aanleiding tot een zaak, waarin de band tussen predikant en gemeente voor de derde maal werd verbroken, al was het ditmaal niet de classis die het laatste woord had. In april 1608 werd Paludanus door de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard en een onbekend aantal lidmaten voor de classicale vergadering aangeklaagd, omdat hij tweedracht zou veroorzaken en zijn studie verwaarloosde. Verzocht werd hem te verplaatsen naar een andere gemeente om op deze wijze de rust in Zoetermeer te herstellen. De classis onderzocht de aanklacht, las ook geschriften van de kerkeraad en de predikant en kwam tot de slotsom dat er onvoldoende gronden waren om Paludanus te ontslaan, hoewel zijn ambtsbediening niet vlekkeloos was geweest. De vergadering maande de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard tot vrede en beloofde de predikant in het oog te houden, zodat nieuwe moeilijkheden voorkomen konden worden.¹⁶⁰

In juli 1612 wendden de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard zich echter opnieuw tot de classicale vergadering, vergezeld van enkele kerkmeesters en kerkeradsleden. Paludanus zou door zijn optreden voor nog meer twist en onrust in beide dorpen gezorgd hebben. Evenals in 1608 werden de klachten niet gespecificeerd, maar onder de verwijten die later voor de classis ter sprake kwamen, lijken scheurmakerij en heerszucht de belangrijkste te zijn. Waarschijnlijk heeft de predikant zich in de toepassing van de kerkelijke tucht, in zijn preken vanaf de kansel en in zijn dagelijkse omgang met lidmaten als een scherpslijper-pur-sang doen kennen en daarmee zowel de plaatselijke overheid als een deel van de gemeente tegen zich in het harnas gejaagd. Wederom werd verzocht Paludanus te 'transporteren', maar deze keer onder het dreigement dat aan een andere deur geklopt zou worden als de classis niet spoedig zorgde voor een nieuwe predikant. De classicale vergadering committeerde drie predikanten om een onderzoek in te stellen, waarbij duidelijk werd dat overplaatsing van Paludanus de beste oplossing was, hoewel deze zich liever tegen de beschuldigingen te weer had gesteld. Op 26 juli 1612 werd omwille van de vrede tot de 'permutatie' van de predikant besloten.¹⁶¹

In september 1612 bleek de ambachtsheer van Zoetermeer, Jacob van Wijngaerden, zich zowel door de plaatselijke gerechten als door de kerk gepasseerd te voelen. De classis hechtte er veel waarde aan hem duidelijk te maken dat het van haar zijde niet de bedoeling was geweest buiten zijn medeweten te handelen. Zij bood de ambachtsheer ruim de gelegenheid zelf informatie in te winnen. Intussen werd evenwel nog geen uitvoering gegeven aan het besluit van 26 juli, hetgeen op onbegrip stuitte bij de aanklagers van Paludanus te Zoetermeer en Zegwaard. Op 7 januari 1613 werd de classis door de laatstgenoemden beschuldigd van een vertragingstactiek, die erop gericht was hen in slaap te wiegen. De classis wees dit fel van de hand, maar kon niet voorkomen dat ook medestanders van Paludanus uit Zoetermeer en Zegwaard zich begonnen te roeren en ter vergadering voor hun predikant en tegen de aanklagers gingen pleiten.¹⁶²

In de loop van 1613 groeide de affaire de classis langzaam maar zeker boven het hoofd. Vier gewone en veertien buitengewone vergaderingen werden vrijwel volledig aan de kwestie Paludanus gewijd zonder dat er enige vooruitgang werd geboekt.

Voor- en tegenstanders van de predikant konden ter vergadering wel tot de orde geroepen worden, maar zorgden te Zoetermeer en Zegwaard voor steeds meer onrust. Paludanus weigerde op zijn beurt toe te stemmen in een compromisvoorstel, dat voorzag in het intrekken van alle klachten in ruil voor steun van de lokale kerk en overheden bij het zoeken naar een andere standplaats. Hij wenste een 'uiterste afhandeling', waarbij zijn tegenpartij werd opgelegd alle beschuldigingen te bewijzen en de classis na zijn verweer het oordeel zou vellen.

Nadat de classis een dergelijke procedure was gestart, werd haar door de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard weer verweten met het horen van getuigen inbreuk te doen op de bevoegdheden van de vierscharen. De classicale vergadering wist in reactie duidelijk te maken dat zij bevoegd was te oordelen, maar moest vervolgens toezien dat getuigen in de zaak Paludanus ook door de vierscharen werden gedagvaard. Drie medestanders van de predikant werden daarbij veroordeeld, omdat zij meenden alleen de classis een getuigenis schuldig te zijn. Het drietal ging vervolgens tegen de veroordeling van de gerechten in beroep bij het Hof van Holland. De procedure voor de classicale vergadering was intussen verzand in een moeizame uitwisseling van geschriften en tegengeschriften, waarbij de predikant en zijn aanklagers elkaar geen millimeter toegaven.¹⁶³

Het onvermogen van de classis om de zaak te beslechten en de steeds hoger oplopende twisten en geschillen te Zoetermeer en Zegwaard brachten uiteindelijk de ambachtsheer in beweging. Eind 1613 of begin 1614 werd de classicale vergadering door de secretaris gemaand zich niet langer met de zaak te bemoeien en alle inmiddels over en weer ingediende geschriften te overhandigen. Na zelf de kwestie onderzocht te hebben, ging Jacob van Wijngaerden in mei 1614 in samenwerking met de tegenstanders van Paludanus in de Zoetermeerse kerkeraad over tot drastische maatregelen. Twee ouderlingen en een diaken, die tot de medestanders van de predikant hadden behoord werden afgezet, terwijl Paludanus zelf werd geschorst. De interventie van de ambachtsheer vond steun bij de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland, die een akte aan de predikant deden toekomen, waarin werd aangegeven dat hij van zijn dienst te Zoetermeer en Zegwaard was ontheven.¹⁶⁴

De classis heeft tegen de maatregelen van de ambachtsheer niet geopponeerd, hoewel Paludanus zich hevig verongelijkt voelde en zijn schorsing tegen alle kerkelijke gebruiken vond ingaan. De verklaring voor de berustende houding van de vergadering moet echter juist voor een belangrijk deel gezocht worden in de halsstarrige houding van de predikant. Hij had de classis telkens met allerlei procedurele kwesties lastiggevallen en daardoor een snelle afhandeling van zijn zaak onmogelijk gemaakt. Op de achtergrond zullen echter ook de bestandstwisten een rol gespeeld hebben. De classis was zelf intern verdeeld tussen remonstranten en contra-remonstranten, terwijl sinds 1609 als gevolg van de kerkelijke strijd geen particuliere synodes meer werden gehouden, waarbij steun kon worden gezocht. Bovendien was de classis feitelijk al op 26 juli 1612 tot de conclusie gekomen dat Paludanus te Zoetermeer niet meer gehandhaafd kon worden.

Na de interventie van de ambachtsheer heeft de classis nog wel getracht voor Paludanus een redelijk afscheid van zijn gemeente te verkrijgen. Gelet op de zwaarte van de in het verleden geformuleerde klachten, werd daarvoor een vorm van ge-

noegdoening door de predikant tegenover de inmiddels gemuteerde kerkeraad noodzakelijk geacht. Drie predikanten brachten in de zomer van 1614 in opdracht van de classis een verzoening tot stand. Zij konden - ondanks zware aandrang - de kerkeraad echter niet bewegen tot het verstrekken van een redelijke attestatie, die de predikant uitzicht bood elders in dienst te komen. De classicale vergadering besloot vervolgens Paludanus op eigen gezag wel een getuigschrift te verstrekken. Evenals in het geval Bax in 1589 werd het attest blijkbaar zo waarheidsgetrouw opgesteld, dat de predikant later nog een mildere versie vroeg en kreeg. In 1618 kon hij zijn ambtsbediening hervatten te Giessen-Nieuwkerk in de classis Dordrecht.¹⁶⁵

Het geval Pauli

De vierde predikant die na 1582 in de problemen kwam, was Jacobus Pauli te Schipluiden. In februari 1616 liet de ambachtsheer van Schipluiden, Jacob van Egmond, schriftelijk weten dat Pauli zelf ontslag had genomen, omdat in zijn standplaats geruchten over onkuisheid circuleerden. De classicale vergadering committeerde onmiddellijk twee predikanten om poolshoogte te nemen en Pauli ter verantwoording te roepen indien hij schuldig zou zijn. De commissie trof te Schipluiden een bedroefde dienaar aan, die de geruchten wilde bevestigen noch ontkennen, maar wel een attestatie verzocht. De classis was hiertoe zonder nadere verantwoording van Pauli niet bereid en zond de commissie opnieuw naar Schipluiden.

Dit leverde echter niet meer op dan de mededeling van Pauli dat hij zijn dienst uit 'kleinmoedigheid' had opgezegd en slechts bereid was tekst en uitleg te geven, zodra iemand hem voor de classis aanklaagde. De classicale vergadering zag vervolgens af van een procedure en verstrekke toch de gevraagde attestatie, die lovend was en Pauli voor de kerkdienst aanbeval, maar tevens de gerezen verdenking vermeldde.¹⁶⁶ Toen hij in 1621 te Beets en Oudendijk werd beroepen, nam de classis Edam kennis van het getuigschrift. Afgaande op de inhoud koppelde zij aan haar instemming met de beroeping prompt de voorwaarde, dat hij zijn dienst zou neerleggen, zodra er in zijn nieuwe gemeente soortgelijke geruchten als in Schipluiden zouden gaan circuleren. Dit laatste heeft zich echter niet meer voorgedaan. Tot zijn dood in 1624 is Pauli verder zonder problemen te Beets en Oudendijk werkzaam geweest.¹⁶⁷

De vier besproken zaken geven aan dat de classis in de toepassing van de censuur over predikanten omzichtig tewerk is gegaan, niet in de laatste plaats wegens de grote belangen voor de betrokkenen. Gestreefd werd in de eerste plaats naar een volledige informatiepositie, die de vergadering in staat stelde zich een goed beeld van de kwesties te vormen. Kwam het tot een procedure, dan was voor de classis in de eerste plaats objectiviteit en onpartijdigheid in de oordeelsvorming geboden. Hoor en wederhoor werden toegepast, aanklagers moesten hun beschuldigingen staven en de betrokken predikant diende de gelegenheid te krijgen zijn onschuld aan te tonen. Desnoods liet de classis zich in op een zeer langdurige behandeling, ook als dit niet de meest efficiënte methode was om tot een afronding te komen. Het geval van Paludanus in 1613 toont aan dat dit zelfs tegen het gezag van de classis kon werken.

Niet doelmatigheid en snelheid waren echter de inzet van de classicale handelwijze, maar zorgvuldigheid met het oog op de zwaarwegende consequenties. Was

eenmaal tot het ontslag of de afzetting van een predikant besloten, dan wenste de classis eerst een schuldbekentenis en verzoening te zien, voordat hij weer beroepbaar werd gesteld. Abraham Jansz moest in de jaren 1584-1586 ervaren dat de classis hierin zeer doortastend kon zijn en niet toestond dat een predikant zich aan haar autoriteit trachtte te onttrekken. Ook met het verstrekken van attestaties wenste de vergadering niet te schipperen. Feilen in leer en leven werden - hoe summier ook - vermeld, zelfs als een predikant weer beroepbaar was gesteld.

Lichtere vergrijpen

Niet altijd hebben aanmerkingen op een dienaar tot een classicale procedure geleid, die de betrokkene voor het einde van zijn ambtsbediening moest doen vrezen. De chirurgijn van Maasland klaagde in 1595 tot twee keer toe over de plaatselijke predikant Jan Theunisz, die zich met de geneeskunde zou inlaten. Theunisz bleek bij het bezoeken van zieken niet alleen troostende woorden te spreken, maar ook wonden te verbinden en recepten te geven voor het vervaardigen van heilzame drankjes. De classis volstond in deze zaak met een verbod voor Theunisz om zich met uiterlijke werken bezig te houden en waarschuwde hem later ook nog eens het adviseren van drankjes na te laten. Vermanend kreeg de predikant te horen dat hij beter vlijtig kon studeren, opdat hij beter in staat zou zijn eigen ambt uit te oefenen.¹⁶⁸

Raakte een predikant in een persoonlijk geschil verwikkeld, dan zag de classis voor zich niet in de eerste plaats een corrigerende, maar een arbitrerende rol weggelegd. Zo werd in 1586 een slepende ruzie tussen de predikant en de smid van Schipluiden over de koop van ijzerwaren door een classicale commissie beslecht. Beide partijen moesten wel een schuldbekentenis afleggen over de scheldwoorden en verdachtmakingen, waarmee zij elkaar hadden bejegend. Minder succesvol was de classis omstreeks dezelfde tijd met een poging door arbitrage een ongespecificeerd geschil tussen de predikant van Overschie en zijn broer uit de wereld te helpen. Enkele jaren later werd echter vanuit Haarlem vernomen dat de ruzie daar toch was bijgelegd, waarna beide broers elkaar in tranen geroerd om vergeving gevraagd zouden hebben. De classicale vergadering, die blijkbaar al die tijd een vinger aan de pols had gehouden, kon alsnog tevreden zijn.¹⁶⁹

Ongegronde klachten

Indien nodig kon de classis een predikant ook tegen onterechte verwijten in bescherming nemen. In 1587 werd Petrus Lodewijck door de Staten van Holland ervan beschuldigd op de kansel te Naaldwijk kwalijk over graaf Maurits gesproken te hebben. De Edel Mogende Heren hadden de predikant te kennen gegeven, dat zij daarop door de afgevaardigden van Delft ter Statenvergadering attent waren gemaakt. De classis achtte het noodzakelijk dat Lodewijck de gelegenheid werd geboden zich te verweren en stuurde hem onmiddellijk met twee gecommiteerde predikanten naar Delft. De stedelijke magistraat ontkende echter dat in de Statenvergadering een onvertogen woord over Lodewijck was geuit, waardoor de zaak met een sisser afliep.¹⁷⁰

De predikant van 't-Woudt, Johannes Martini, vond in 1590 de classicale vergadering eveneens aan zijn zijde toen hij door Heiltge Maertensdr, lidmaat van zijn ge-

meente, werd belastend en ten onrechte van diefstal werd beschuldigd. Heiltge werd met steun van de classis tot het afleggen van een openbare schuldbekentenis in 't-Woudt gebracht, waarin zij haar gedrag in heldere bewoordingen moest laken. Toen vervolgens duidelijk werd dat zij niettemin op de oude voet met de laster verder ging, verstrekke de classis aan Martini een attestatie om zijn zaak aan de baljuw van Delfland voor te leggen. Deze slaagde er later wel in om de wispelturige vrouw tot de orde te roepen.¹⁷¹

Beide laatstgenoemde zaken maken nog eens duidelijk dat de classis niet gemakkelijk tegen een predikant in beweging kwam. Ernstige tekortkomingen moesten overtuigend aangetoond worden, voordat tuchtmaatregelen tegen een dienaar werden toegepast. Daarnaast rekende de classis het evenzeer tot haar taak naam en faam van een predikant te zuiveren van aanklachten of geruchten die ongegrond waren. Ook in die context had de vergadering niet alleen het persoonlijke belang van de dienaar, maar tevens de opbouw van de plaatselijke kerk op het oog. Ongefundeerde verdachtmakingen konden immers een obstakel vormen voor het goed functioneren van een predikant en daarmee ook het welzijn van zijn gemeente afbreuk doen.

d. Onderhoud en huisvesting

De Delftse classis heeft wat betreft het platteland ook zorg besteed aan de bezoldiging van de dienaren. In beginsel was dit een aangelegenheid van de plaatselijke gemeente die krachtens de kerkorde formeel gehouden was de predikant, als tegenprestatie voor het dienstverband dat hij bij zijn beroeping was aangegaan, van een behoorlijk onderhoud te voorzien. Op de classicale schouders rustte vanaf de nationale synode van Middelburg 'slechts' de taak te beoordelen of een dienaar verplaatst moest worden als een gemeente in dat opzicht in gebreke bleef.¹⁷²

Vroegere synodes hadden evenwel de classis een actiever aandeel toebedeeld ten aanzien van de predikantstraktementen. Te Emden was in 1571 bepaald dat de classis voor het onderhoud van een dienaar zorg moest dragen, als een arme gemeente niet in staat was hem te onderhouden. De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 had aan het verbod voor een predikant om het classicale ressort niet zonder toestemming van de classis te verlaten de verplichting verbonden "dat de classen wederomme de dienaren met behoorlick onderhoudt en anderszins versorghen".¹⁷³

Bezoldiging door de overheid

De synodale voorschriften ten spijt, was het niet de kerk, maar de overheid die feitelijk over de beurs beschikte waaruit de predikanten werden betaald. Over het algemeen werden daarvoor de inkomsten uit de geestelijke goederen (parochiegoederen en dergelijke) benut, waaruit vóór de Overgang de katholieke priesters werden betaald. Te Delft waren deze goederen in handen gekomen van de magistraat, die van de daaruit afkomstige gelden de stedelijke predikanten betaalde. Op het platteland namen de Staten van Holland de predikantsbezoldiging voor hun rekening. In september 1578 hadden zij daartoe het beheer van alle geestelijke goederen, die in

het Zuiderkwartier van Holland voor het onderhoud van de predikanten waren bestemd, in handen gelegd van een ontvanger-generaal, die tevens commissie kreeg tot betaling van de dienaren. In deze functie werd Cornelis Dircksz van Coolwijk benoemd, die zich met zijn bureau - het Geestelijk Kantoor - te Delft vestigde.¹⁷⁴

De hoogte van de traktementen hadden de Edel Mogende Heren al in november 1574 bij resolutie vastgesteld. Stadspredikanten zouden een uniform inkomen van maximaal 300 gulden genieten, dorpspredikanten konden jaarlijks ten hoogste 200 gulden tegemoet zien. Aanhoudende klachten van kerkelijke zijde over onderbetaling van de dienaren, vooral op het platteland, hebben later nog tot verhogingen geleid. In juni 1583 werden de traktementen van predikanten in gecombineerde dorpsgemeenten op 300 gulden gebracht. Vier jaar later werd bepaald dat alle dorpspredikanten dit bedrag zouden ontvangen.

In mei 1594 werden de salarissen opnieuw opgetrokken. Op het platteland zouden de predikanten met kleine families voortaan 350 gulden betaald krijgen. Dorpspredikanten die gezinnen met meer dan drie kinderen hadden zouden 400 gulden ontvangen, terwijl voor het bedienen van twee gemeenten bij combinatie een extra toelage van 50 gulden werd verstrekt. De door de Staten geconstateerde ongelijkheid in de betaling van de stadspredikanten, was later in hetzelfde jaar aanleiding hun traktement gelijk te trekken op 500 gulden. Deze regelingen van 1594 vormden voorlopig de laatste algemene verhogingsronde. Tegen het einde van de zestiende eeuw hebben de Staten in verband met de stijgende kosten van het levensonderhoud nog wel een toelage van 50 gulden op het traktement van de dorpspredikanten toegekend, maar deze had geen permanent karakter. Van jaar tot jaar werd door de Edel Mogende Heren bezien of deze 'prijscompensatie' opnieuw zou worden verleend.¹⁷⁵

Synode en classis als pleitbezorger

De Delftse classis heeft zich niet ingelaten met het onderhoud van de predikanten in de stad. Te Delft werd de hoogte van het inkomen vastgesteld door de magistraat, veelal in respons op de verlangens die in dit opzicht door de plaatselijke dienaren of kerkeraad kenbaar waren gemaakt. De classis bleef hierbij volledig afzijdig en haar werd ook niet door de Delftse kerk verzocht op dit terrein enigerlei assistentie te bieden.

Omdat het salaris van de dorpspredikanten in Holland door de Staten op collectieve voet werd bepaald, werd al vrij spoedig beseft dat de hoogte van het betreffende inkomen een zaak was, die niet door de Hollandse classes afzonderlijk, maar in breder verband door de synodale vergaderingen moest worden behartigd. De particuliere synode fungeerde als verzamelpunt voor klachten over de betaling en zond haar gedeputeerden bij voorkomende gelegenheden naar de Staten om verbetering te bepleiten. Dit kwam vooral neer op het telkens opnieuw bij de Edelmogende Heren aandringen op een vermeerdering van het traktement van de dorpspredikanten dat voortdurend als te laag werd ervaren. De moeizaam verworven verhogingen van 1583, 1587 en 1594 brachten slechts korte tijd enig soelaas. In latere jaren kregen de synodale delegaties die hun opwachting bij de Staten bleven maken herhaaldelijk nul op het rekwest, met name omdat de middelen van het Geestelijk Kantoor te beperkt waren om nieuwe salarisverbeteringen te financieren.¹⁷⁶

Aanvankelijk heeft de classis Delft ook zelf nog de Staten willen benaderen om het traktement van de dorpspredikanten te verbeteren. Eind 1586 werden door de classicale vergadering plannen ontwikkeld om in samenspraak met de andere classes in Noord- en Zuid-Holland bij de Staten op een verhoging aan te dringen. In mei 1587 werd op gezag van de Delftse classis de Zoetermeerse predikant Wijnand van Beeck toegevoegd aan een synodale commissie voor het bewerkstelligen van een inkomensverbetering, waartoe reeds de Delftse predikant Arent Cornelisz behoorde. Later heeft de classis het bepleiten van een collectieve traktementsvermeerdering volledig aan de synode overgelaten. In 1594 waren Cornelisz en Van Beeck wederom in dit verband actief, maar ditmaal waren beide predikanten naast anderen daartoe door de synode gecommitteerd.¹⁷⁷

In bijzondere gevallen was er voor de Delftse classis in het begin van de zeventiende eeuw nog wel een rol weggelegd bij het verwerven van een aanvullende uitkering op het normale inkomen van een predikant. Nadat verschillende nieuwe verzoeken om algemene traktementsverhogingen van de dorpspredikanten door de Staten waren afgeslagen, achtte de particuliere synode het in 1605 raadzamer dat de dienaren op het platteland voortaan op individuele basis hun nood bij de overheid kenbaar zouden maken. Zij mochten daartoe echter alleen overgaan met medeweten van hun classis of de synodale gedeputeerden. De Delftse classis stelde toen uit haar midden een commissie in, die de eventuele klachten van predikanten moest aanhoren en hen zonodig van advies moest dienen om bij de Staten een extra toelage op hun traktement te verzoeken.¹⁷⁸ Van de werkzaamheden van deze commissie kan echter uit de acta niets worden vernomen, mede omdat zij was ingesteld om de persoonlijke omstandigheden van een nooddruftige predikant discreet in een beperkt gezelschap en niet ten overstaan van de hele classicale vergadering te bespreken.

Buiten de niet waarneembare werkzaamheden van de classicale commissie voor bijzondere noodgevallen kon de Delftse classis nog andere wegen bewandelen om de dorpspredikanten incidenteel in hun financiële wensen tegemoet te komen. Allereerst was de classis in de praktijk de aangewezen instantie om met de Staten en het Geestelijk Kantoor te handelen over het tijdstip van ingang van het traktement van een nieuw aankomende dorpspredikant in het ressort. De betreffende datum werd meestal ter vergadering gefixeerd, waarna de predikanten van Delft in opdracht van de classis attestaties opstelden om van de Edelmogende Heren ordonnantie tot uitbetaling te verkrijgen. In nieuw gestichte predikantsplaatsen en in dorpen die enige tijd vacant hadden gestaan, bezat de classicale vergadering daarbij een zekere marge die soms ten voordele van de betreffende predikant werd benut. Zo werd in september 1583 besloten het traktement van Jan Barentsz te Nootdorp en Wilsveen niet te laten ingaan met zijn bevestiging als predikant, maar met zijn eerste proefpreek die hij nog als proponent met Pinksteren had gehouden.¹⁷⁹

De Delftse classis had verder de bevoegdheid om in samenspraak met de ontvanger-generaal van de geestelijke goederen te Delft het tijdstip te bepalen, waarop de betaling aan een predikant werd stopgezet. Dit werd met name actueel, zodra een predikant wegens feilen in leven of ambtsbediening werd ontslagen. Abraham Jansz die in februari 1583 op deze wijze vroegtijdig van Pijnacker scheidde, ondervond dat de classis ook op dergelijke momenten coulant kon zijn. Op zijn verzoek werd zijn

traktament nog drie maanden doorbetaald.¹⁸⁰ De geografische vestiging van het Geestelijk Kantoor te Delft heeft ertoe geleid dat de classis dergelijke regelingen gemakkelijk kon treffen. Het onderhouden van de contacten met de rentmeester werd door de classicale vergadering vaak gedelegeerd naar de predikanten van Delft, die doorgaans een snelle en efficiënte communicatie tot stand brachten. Dit heeft waarschijnlijk ook ertoe bijgedragen dat zich in de classis geen klachten voordeden over achterstalligheid of andere onregelmatigheden in de uitbetaling van de predikantstraktementen.

Felle strijd rond de kerk van Nootdorp ten tijde van het beleg van Leiden. Detail tekening uit 1675 van Glas 25 uit de Goudse St.-Janskerk van de hand van Christoffel Pierson naar voorbeeld van de oorspronkelijke werktekening (het carton). Archief Hervormde Gemeente Gouda, foto Wim Scholten.

Huisvesting

Naast het onderhoud van de dorpspredikanten, heeft de Delftse classis zich tevens hun huisvesting aangetrokken. Al in 1574 hadden de Staten van Holland bepaald dat de predikanten boven hun traktement vrije huishuur zouden genieten.¹⁸¹ In de meeste plattelandsgemeenten van de Delftse classis konden de dienaren hun intrek nemen in de plaatselijke pastorie. Met name in Nootdorp en Kethel was de plaatselijke pastoorswoning echter in de eerste jaren van de Opstand tegen Spanje vernield, waardoor een alternatieve behuizing moest worden gevonden. De lidmaten te Nootdorp, die in 1583 hun eerste predikant hadden ontvangen, bleven hierbij in gebreke. Voor de classis was dat in 1586 aanleiding hen te vermanen "dat zij haren dienaar een huijs ende wooninghe bouwen opdat hij zijner gemeente bijwoonende te bequamer bedienen mach". Kethel stelde zijn predikant in 1592 voorlopig wel een woning ter beschikking, in afwachting van de wederopbouw van de pastorie. Op aandrang van de classis moesten in het aangeboden huis nog de nodige reparaties doorgevoerd worden en een studeerkamer worden getimmerd. In enkele andere dorpen werden de predikanten door de classis bijgestaan, als de ambachtsheer of kerkmeesters bewogen moesten worden de fondsen te verschaffen, waaruit het herstel van een in slechte staat verkerende pastorie gefinancierd kon worden.¹⁸²

Mede dankzij de consequente zorg van de classicale vergadering vormde de behuizing van de dorpspredikanten rondom Delft relatief gezien een veel minder slepend probleem dan elders in Zuid-Holland. Niet zelden woonden de dienaren des Woords in andere classes bij gebrek aan geschikte huisvesting op het platteland nog langdurig in de steden, soms ver van hun gemeente verwijderd.¹⁸³ Met uitzondering van Nootdorp tijdens de eerste jaren, woonden de predikanten in de Delftse classis bij hun kerken. Daardoor waren er in ieder geval in dit opzicht geen belemmeringen om hun ambtsbediening optimaal waar te nemen.

e. Emeritaat; zorg voor predikantsweduwen en -wezen

Emeritering

Tot de werkzaamheden van de Delftse classis behoorde ook de emeritering van predikanten die door ouderdom, ziekte of andere gebreken niet meer in staat waren hun dienst waar te nemen. De classicale vergadering had daarbij een tweeledige taak. Allereerst berustte bij haar het besluit een oude of zwakke predikant het emeritaat te verlenen. Ook daarbij wenste de classis, vooral in twijfelgevallen, zorgvuldig tewerk te gaan. Toen de gemeente van Maasland in april 1599 haar predikant Jan Theunisz als gevolg van een ongeluk niet meer bekwaam achtte om zijn ambtswerk te verrichten, gaf de classis eerst opdracht aan de visitators een onderzoek ter plaatse in te stellen. Pas daarna trok zij de conclusie dat Theunisz van de dienst te Maasland 'verdragen' moest worden.¹⁸⁴

Onderhoud emeriti

Was het besluit tot emeritering eenmaal genomen, dan diende de classis vervolgens bij de Staten van Holland te verzoeken de rustende predikant van een pensioen te

voorzien. In het elfde artikel van de Haagse kerkorde was weliswaar bepaald dat een emeritus door de gemeente die hij het laatst had bediend in zijn levensonderhoud moest worden voorzien, maar in de praktijk diende hiervoor, evenals voor de bezoldiging van actieve dienaren, op de deur van de overheid geklopt te worden. De eerste algemene regeling van de Staten van Holland voor afgaande predikanten dateert van 8 mei 1597, toen zij bij resolutie aan emeriti gedurende de rest van hun leven een toelage van 200 gulden per jaar toekenden. Toen de Delftse classis in juli 1599 bij de Staten een onderhoud voor Jan Theunisz te Maasland aanvraagde, bleek het pensioen inmiddels met 100 gulden verhoogd te zijn. Ook aan Wijnand van Beeck, die in 1604 als gevolg van een beroerte zijn dienst in Zoetermeer en Zegwaard moest neerleggen, werd op aanvraag van de classis door de Staten een jaarlijkse alimentatie van 300 gulden verleend. De pensioenen van beide predikanten kwamen ten laste van het Geestelijk Kantoor te Delft.¹⁸⁵

Theunisz en Van Beeck waren overigens tot 1622 de enige predikanten in de Delftse classis, die aan hun emeritaat toekwamen. De meeste dienaren verkozen, ook als zij reeds op gevorderde leeftijd waren, op de kansel te blijven, waarschijnlijk niet in de laatste plaats omdat het inkomen van emeriti nog lager was dan het voortdurend als te klein beschouwde inkomen van dienstdoende predikanten. Illustratief voor de opstelling van oudere predikanten is het verzet van Wilhelmus Varicius tegen zijn emeritering in juli 1599. De gemeente van 't-Woudt verzocht de classis toen hem tot rust en afstand van zijn dienst te bewegen, niet omdat er op zijn leer of leven iets aan te merken viel, maar omdat hij door ouderdom te zwak was geworden. De predikant wilde hier niet van horen en vroeg de classis naar zijn preken te komen luisteren. Hij hoopte wellicht dat dan zou blijken dat hij nog bekwaam was om zijn ambtswerk te verrichten. De classis heeft in reactie daarop inderdaad enkele predikanten uit haar midden aangewezen om de predikaties van Varicius bij te wonen, maar of deze aan het uitvoeren van hun commissie zijn toegekomen moet betwijfeld worden. Op de eerstvolgende classicale vergadering bleek Varicius reeds te zijn overleden.¹⁸⁶

Onderhoud weduwen en wezen

Min of meer in het verlengde van de emeritering van predikanten en het aanvragen van hun pensioen, stond de classicale zorg voor weduwen en wezen van predikanten. Voor hen was in het elfde artikel van de Haagse kerkorde eveneens een zorgplicht aan de lokale gemeente opgelegd, maar ook op dit terrein werd door de classes onder de Zuidhollandse synode feitelijk gezocht naar andere oplossingen. In de classis Dordrecht werd in 1579 een contributiesysteem voor predikantsweduwen en -wezen ingesteld. Iedere predikant werd verplicht zes gulden per jaar in een classicale kas te storten, waaruit de weduwen en wezen jaarlijks veertig gulden zouden trekken. Naast dit regelmatige inkomen ontvingen de weduwen een eenmalige uitkering, bestaande uit het traktement voor de dienst in de gemeente waar de predikant stierf over de eerste drie maanden na zijn sterfdatum. In die periode werd de betreffende gemeente door de classis bediend tot profijt van de weduwe. Soortgelijke regelingen of ordonnanties voor predikantsweduwen en -wezen, werden ook in de classes Leiden en Brielle geïntroduceerd.¹⁸⁷

De classis Delft heeft zich pas tegen het einde van de zestiende eeuw voor het eerst bezonnen over de wijze waarop de predikantsweduwen verzorgd moesten worden. Het initiatief ging uit van Cornelis Jansz, predikant in Kethel, die de vergadering in de zomer van 1597 verzocht de oprichting van een classicale weduwenkas naar het voorbeeld van andere classes te overwegen. In combinatie daarmee zou tevens een vaste termijn bepaald moeten worden, waarover de classis de dienst in een gemeente van een overleden predikant ten behoeve van diens weduwe zou waarnemen. De classicale vergadering schreef eerst Leiden, Brielle en Dordrecht aan om zich informeren over de weduwenordonnanties die daar gebruikt werden, en nam zich daarna voor op een buitengewone vergadering een soortgelijke regeling op te stellen.

Pas in oktober 1600 werd de geplande bijeenkomst na hernieuwde aandrang van Jansz gehouden. Bij die gelegenheid bleek oppositie tegen de invoering van een contributie-systeem te bestaan. De classicale scriba ging hier niet nader op in. Met meerderheid van stemmen werd uiteindelijk besloten van de oprichting van een classicale kas af te zien en andere middelen voor de verzorging van de predikantsweduwen aan te wenden. Daarbij werd gedacht aan het verzoeken van bijstand door de Staten van Holland en het openhouden van een standplaats voor een telkens door de classis vast te stellen periode, waarover de weduwe dan het traktement van haar overleden man zou genieten. Ook zou conform de kerkorde aangeklopt kunnen worden bij de kerk, waar de predikant het laatst had gediend.¹⁸⁸

Het eerste middel was reeds beproefd en zou na 1600 door de classis ook steeds opnieuw gehanteerd worden. In tegenstelling tot de actieve en rustende predikanten, hadden de predikantsweduwen geen algemene aanspraak op een vast inkomen van de Staten van Holland. Deze hebben sinds 1580 in reactie op rekwessen bij herhaling jaarlijkse toelagen van vijftig gulden toegekend. Na verloop van tijd is dit weduwpensioen min of meer gewoonte geworden. Toen Jan Theunisz te Maasland was overleden, wendde de Delftse classis zich in april 1600 tot de Staten om de inmiddels gebruikelijke "ordonnantie van 50 gulden jaerlijcks" voor zijn weduwe te verkrijgen. Omdat het de eerste keer was dat de classis een weduwpensioen aanvroeg, werd bij die gelegenheid nog vooroverleg gevoerd met rentmeester Coolwijck van het Geestelijk Kantoor die de toelagen uitbetaalde. Eenmaal vertrouwd met de te volgen procedure, heeft de classis ten behoeve van andere predikantsweduwen in latere jaren vaker direct rekwessen tot de Staten gericht en daarbij steeds de gevraagde vijftig gulden verkregen.¹⁸⁹

Het tweede middel voor het onderhoud van predikantsweduwen werd door de Delftse classis voor het eerst in de herfst van 1599 gebruikt. Toen de predikant Wilhelmus Varicius in 't-Woudt was overleden, besloot de classis de eerstvolgende drie maanden de dienst in het dorp te laten waarnemen en het traktement dat zij daarvoor van het Geestelijk Kantoor ontving aan diens weduwe Elsa te doen toekomen. Elsa toonde zich later zeer verbolgen over het feit dat de classicale vergadering haar niet gedurende een langere periode het volle traktement van haar overleden echtgenoot had vergund. Zij kreeg echter te horen dat het de "vrije macht des classis" was om van geval tot geval te bepalen hoe lang een weduwe de gage van haar man zaliger zou genieten "zonder hijerin door eenige gemaecte ordonnantie ofte der

Edele Heeren Staeten ofte des sijnode ofte des classis gelimiteert te wesen".¹⁹⁰ In 1603 bleek dat het kwartaal dat de classis ook in latere jaren doorgaans hanteerde, toch wel rekbaar kon zijn. Toen de gemeente van Vlaardingen grote moeite had een opvolger voor haar overleden predikant Arent Hermansz te vinden en daarom langdurig door de classis verzorgd moest worden, ontving de weduwe van Hermansz na het normale kwartaal nog een half jaar het volle traktement. Van het laatste bedrag werden wel de kosten afgetrokken die bij de waarneming van de dienst in het stadje waren gemaakt.¹⁹¹

Ten behoeve van de weduwen heeft de classis nimmer een beroep gedaan op de kerk, die de overleden predikant het laatst gediend had, hoewel dat tijdens de classicale vergadering van oktober 1600 in navolging van de kerkorde wel genoemd was als een derde middel om een inkomen te verkrijgen. Waarschijnlijk liet dit principiële beginsel zich in de praktijk niet realiseren, omdat in de meeste dorpen de fondsen ontbraken waaruit een weduwenpensioen gefinancierd kon worden. Overigens kwam het openhouden van een standplaats voor een weduwe in zekere zin toch ten laste van de lokale gemeente. Die moest zich immers gedurende een periode van minstens drie maanden behelpen met de predikanten die door de classis waren aangewezen om de predikbeurten waar te nemen. Pas daarna kon een nieuwe dienaar beroepen worden en zijn intrede doen.

Voor predikantswezen, wier moeder eerder dan hun vader was overleden, heeft de Delftse classis na 1600 geen bijzondere voorzieningen getroffen, maar dezelfde middelen aangewend als voor de weduwen. Zo verleende de classicale vergadering in de herfst van 1602 haar medewerking aan het opstellen van een rekwes aan de Staten ten behoeve van de voogden van de achtergebleven wees van wijlen Cornelis Adriaensz, in zijn leven predikant te Maassluis. Daarin werd verzocht de vijftig gulden die zijn moeder normaal als pensioen genoten zou hebben, uit te keren aan het kind. Bovendien liet de classis de dienst te Maassluis drie maanden waarnemen. In overleg met rentmeester Coolwijck stelde zij vervolgens een kwitantie op, waarin werd aangegeven dat het daarmee verdiende predikantstraktement voor het weeskind van Adriaensz was bestemd.¹⁹²

Ook zonder een contributiesysteem heeft de zorg van de Delftse classis voor de predikantsweduwen en -wezen in vergelijking met andere classes in Zuid-Holland waarschijnlijk weinig te wensen overgelaten. Buiten de eerder genoemde Elsa, die overigens binnen een jaar naar het overlijden van haar man Wilhelmus Varicius hertrouwde, heeft geen enkele weduwe zich beklagd over de wijze waarop door de classis rechtstreeks of na bemiddeling bij de overheid in haar onderhoud werd voorzien. De vijftig gulden pensioen van de Staten, waarop iedere weduwe na verloop van tijd terugviel, was niettemin naar de maatstaven van de tijd uiterst krap bemeten en voor de betrokkene wellicht amper toereikend om van een beroep op de diakonie af te zien.

Hoofdstuk 3: CLASSIS EN GEMEENTEN

Tweezijdige relatie

De relatie tussen classis en gemeenten had een tweezijdig karakter. Enerzijds vormde de classicale vergadering voor de afzonderlijke kerken het forum bij uitstek. Hier konden zij zaken ter sprake brengen, die het eigen handelingsvermogen te boven gingen. Het gaat daarbij om een beweging van de plaatselijke gemeente naar de classis toe, die om advies en bijstand werd verzocht. Anderzijds vertegenwoordigde de classis tegenover de gemeenten het bredere kerkverband. Zij diende met name ervoor te zorgen dat tussen de gemeenten onderling uniformiteit in leer en kerkregering werd betracht. De classis behartigde dan naar de gemeente toe de belangen van de gezamenlijke kerken.

Bij de zaken die de Delftse classis met betrekking tot de gemeenten behandelde, was het vaak niet mogelijk beide aspecten scherp van elkaar te scheiden. In de ontstaansgeschiedenis van de classis en de besluitvorming die later aan de classicale vergadertafel plaatsvond, zijn echter zowel de dienstverlenende als de toezichthoudende rol van de 'meerdere' vergadering van grote betekenis geweest.

Het zou te ver gaan om, evenals bij de classicale besognes ten aanzien van de predikanten, in dit verband alle aangelegenheden te bespreken die betrekking hebben op de kerken in bredere zin. We zullen daarom ook hierna de relatie classis-gemeenten beschouwen aan de hand van een vijftal onderwerpen:

1. Kerkinstituering;
2. Beroepingswerk;
3. Classicaal advies en bemiddeling;
4. De classis als pleitbezorger bij de overheid;
5. Classicale autoriteit versus gemeentelijke zelfstandigheid.

Algemene beginselen

De bevoegdheden van de vier kerkelijke vergaderingen in de organisatie van de Gereformeerde Kerk - kerkeraad, classis, particuliere en generale synode - waren in de kerkorde vastgelegd in een aantal algemene gedragsregels. De kerkordes van Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586) schreven allereerst voor dat op kerkelijke vergaderingen geen andere dan kerkelijke zaken op kerkelijke wijze behandeld moesten worden. Van belang voor de relatie tussen de classis en de kerkeraad was in het bijzonder het uitgangspunt dat een 'meerdere' vergadering als de classis zich slechts over datgene mocht buigen dat in de 'mindere' vergadering van de kerkeraad niet afgedaan kon worden. Een classis kon zich als 'meerdere' vergadering daarnaast inlaten met kwesties die alle samenkomende kerken en niet slechts een enkele gemeente aangingen. Was een kerkeraad in staat een zaak zelfstandig tot een goed einde brengen en raakte deze zaak niet het welzijn van de andere kerken van de classis, dan was in beginsel classicale bemoeienis uit den boze.¹⁹³

Ook het hoger beroep was in de kerkorde geregeld. Als iemand zich tekort gedaan voelde door een uitspraak van een 'mindere' vergadering, kon hij daartegen bij een 'meerdere' vergadering in beroep gaan. Het besluit dat vervolgens op de classis bij meerderheid van stemmen werd genomen, was voor de betrokkene echter bindend,

tenzij hij kon bewijzen dat het strijdig was met Gods Woord of de kerkorde. Dit gold *mutatis mutandis* ook voor de kerkeraad als deze door de classis in het ongelijk werd gesteld.¹⁹⁴

Dat een 'meerdere' vergadering een zeker gezag had over een 'mindere' vergadering, werd voor het eerst door de Middelburgse synode expliciet uitgesproken en vijf jaar later overgenomen in artikel 33 van de Haagse kerkorde: "T-selfde segghen heeft de classis over den kerckenraet, 'twelck de particuliere synode heeft over de classe ende de generale synode over de particuliere".¹⁹⁵ De aard van dit gezag, in het bijzonder in de relatie tussen kerkeraad en classis, zou gemakkelijk geïnterpreteerd kunnen worden als dat van een hoger bestuur. Daartegenover staat echter dat zich in de Gereformeerde Kerk vanaf de oorsprong onmiskenbaar een zeer sterke anti-hiërarchische traditie heeft gevestigd. Het eerste artikel van de acta van de Emdense synode in 1571 draagt hiervan de sporen: "Gheen kercke, gheen dijener des worts, gheen ouderlingh noch dijacken en sal heerschappie d'een over d'ander voeren, maer sal sich veel meer hijer ijn voor alle quaedt vermoeijen ende anlockijnghe, om te herschappen, wachten".¹⁹⁶ Eerder hadden de verzamelde broederen te Wezel in 1568 speciaal de classis reeds het recht ontzegd over de kerken en hun diensten te heersen.¹⁹⁷

De algemene voorschriften uit de kerkorde en de specifieke taken en bevoegdheden die de classis - soms rechtstreeks in het verlengde daarvan - van generale en particuliere synoden op bepaalde terreinen had ontvangen, omljnden het kader, waarin de klassicale vergadering met gemeentelijke aangelegenheden moest omgaan. Binnen de haar zo toebedeelde ruimte hield de classis echter voldoende vrijheid van handelen om de problemen waarmee zij in de kerkelijke praktijk werd geconfronteerd, flexibel tegemoet te treden.

a. Kerkinstituering

De ondersteuning door de classis van het kerkelijk leven op plaatselijk niveau, begon feitelijk al in het voorstadium van het gemeentelijk leven, op een moment dat er nog geen sprake was van prediking, avondmaalsviering, kerkregering door een gekozen kerkeraad en armenzorg door een ingestelde diakonie. Het gaat hierbij om het proces van de kerkinstituering. De classis heeft daarin sinds 1581 in zes dorpen of combinaties van dorpen een actief aandeel genomen: nog vóór 1600 achtereenvolgens in Nootdorp-Wilsveen, Berkel, 't-Woudt, Kethel en Maassluis en in 1619 nog eens te Wilsveen-Leidschendam.

Aanvragen predikantsplaats

In geen van de dorpen heeft de classis zelf het initiatief genomen om het gemeentelijk leven op gang te brengen. De klassicale vergadering kwam pas in actie, wanneer de inwoners van een dorp de behoefte aan een eigen predikant kenbaar maakten en daarbij voor advies en hulp een beroep deden op de classis.¹⁹⁸ Omdat niet de Gereformeerde Kerk zelf, maar de wereldlijke overheid de predikantstraktementen uit-

keerde, moest bij de Staten van Holland aangeklopt worden om toestemming tot de instelling van een predikantsplaats en toekenning van het daaraan verbonden traktement te verkrijgen. In de regel geschiedde dit door het indienen van een rekwest, waarop hare Edel Mogenden dan in een apostille hun reactie gaven.

Om een positieve reactie te bevorderen, trachtte de classis eerst de medewerking van de lokale overheid te verkrijgen, waardoor bij het indienen van het verzoek bij de Staten meer gewicht in de schaal kon worden gelegd. Daarbij werd zorgvuldig tewerk gegaan. In 1587 kreeg de schout van 't-Woudt een deputatie van de classis op bezoek, die hem om zijn medewerking bij het aantrekken van een predikant verzocht. Vier jaar later werden schout en gerechten van zowel Kethel als Spaland - vanouds één parochie - om dezelfde redenen op de rechtsdagen in beide dorpen aangesproken. Toen Maassluis in 1596 een eigen predikant begeerde, wenste de classis terwille van de vrede niet voorbij te gaan aan gerecht en kerkeraad van Maasland, waarmee de gereformeerden in het snel groeiende dorp tot dan toe één gemeente hadden gevormd. Pas twee jaar later ging Maasland accoord, maar de ongeduldige inwoners van Maassluis hadden toen ook reeds voor het indienen van een rekwest de steun van de ambachtsheer en zelfs van de landsadvocaat Oldenbarnevelt gezocht en verworven.¹⁹⁹

Met betrekking tot Wilsveen en Leidschendam, die in 1619 een eigen predikant wilden beroepen, lag het verwerven van de instemming van de locale overheid gecompliceerder. De ambachtsheerlijke rechten van deze plaatsen berustten bij de stad Leiden, maar de stad Delft kon in Leidschendam ook haar invloed doen gelden. Zij was in het bezit van de dam in het laatstgenoemde dorp, die van groot belang was voor de waterhuishouding tussen Delfland en Rijnland en de scheepvaartverbinding tussen Delft en Leiden. De classis restte daarom niets anders dan zowel de burgemeesters van Leiden als die van Delft te consulteren. Te Delft leverde dit geen problemen op, maar de burgervaders van Leiden vroegen zich af of het niet beter was het in Rijnland gelegen Wilsveen onder de classis van Leiden en Neder-Rijnland te brengen. De Delftse classis liet in reactie echter omzichtig weten dat het niet haar, maar de nationale synode toekwam om de classicale grenzen te wijzigen. Zij achtte het "noch nut, noch oorbaerlick" dat Wilsveen van classis zou veranderen.²⁰⁰ Blijkbaar heeft Leiden zich vervolgens daarbij neergelegd, aangezien de classicale vergadering zich niet meer over dit probleem heeft gebogen.

Eenmaal verzekerd van de steun van de plaatselijke overheid, kon een gemeente overgaan tot het indienen van het rekwest. Zonodig formuleerde de classis zelf de tekst en in sommige gevallen was zij waarschijnlijk ook bij het indienen van het verzoekschrift vertegenwoordigd.²⁰¹ Voor Kethel bood zich in 1592 de gelegenheid om de gedeputeerden van de particuliere synode van Zuid-Holland het rekwest aan de Staten te laten overhandigen. De classis heeft daarmee dankbaar ingestemd, waarschijnlijk in de overtuiging dat op die wijze met meer autoriteit de toestemming van de Edel Mogende Heren kon worden gevraagd. Voor die toestemming werd verleend, gingen de Staten na verloop van tijd ruggespraak houden met de rentmeester van het Geestelijk Kantoor om te zien of de financiële middelen voor een nieuwe predikantsplaats toereikend waren. De hierop anticiperende Delftse classis had zich

echter ook in dat opzicht meestal al vooraf ingedekt. Zo was rentmeester Coolwijk door één van de predikanten van Delft reeds in een vroeg stadium gepeild over de kansen om voor Kethel het traktement voor een predikant van de Staten te verwerven.²⁰²

Tegen de achtergrond van de nauwgezette voorbereiding door de classis, die weinig aan het toeval overliet, is het niet verwonderlijk dat de Staten steeds positief hebben gereageerd op de verzoeken tot creatie van een predikantsplaats. Nootdorp kreeg in 1583 toestemming een predikant te nemen, zij het in combinatie met Wilsveen, Berkel eveneens in 1583, 't-Woudt waarschijnlijk in 1587, Kethel in 1592, Maassluis in 1598 en Wilsveen, Leidschendam en Stompwijk in 1619.²⁰³

De combinatie van Nootdorp met Wilsveen in 1583 heeft later nog problemen opgeleverd. Schout en gerecht van Nootdorp hebben tot in het begin van de zeventiende eeuw herhaaldelijk getracht een eigen dienaar des Woords te krijgen voor de oorspronkelijke parochie van Nootdorp. Die bestreek ook de ambachtsheerlijkheden van Nieuweveen en Hoogeveen, maar niet Wilsveen. In 1595, toen voor de combinatie een nieuwe predikant moest worden beroepen, werd de classis door de magistraat van Nootdorp onder druk gezet om dit verlangen te honoreren. Minimaal werd verlangd dat de classis zou besluiten dat in de dorpskerk van Nootdorp voortaan elke zondag op de voormiddag gepreekt moest worden en dat Wilsveen genoeg moest nemen met een predikatie op de namiddag. Op aandrang van het gerecht van Wilsveen ging de classis hier echter niet op in. Zij deed een beroep op de Staten om de band tussen beide dorpen niet buiten haar medeweten te verbreken. Ook rentmeester Coolwijk van het Geestelijk Kantoor werd verzocht zich ten faveure van de combinatie op te stellen, als hij door de Edel Mogenden om raad werd gevraagd.

De classicale vergadering zag haar inspanningen beloond, toen de Gecommitteerde Raden in oktober 1595 de schouten van Nootdorp, Nieuweveen en Hoogeveen, gesteund door de plaatselijke gezworenen, kerkmeesters, Heilige Geestmeesters en gemene bureu, op niet mis te verstane wijze nul op het rekwest gaven. Zij verklaarden dat de combinatie met Wilsveen gehandhaafd moest worden op voet van gelijkwaardigheid, zoals die in 1583 was ingesteld. Weer bleek de classis goed geanticipeerd te hebben, want de Gecommitteerde Raden namen hun besluit met name op basis van een advies dat hun door Coolwijk was gegeven. Opvallend genoeg voltrok de uiteindelijke scheiding van beide dorpen in 1619 zich niet op initiatief van de overheid van Nootdorp, maar op aandrang van de lidmaten van Wilsveen, die zich toen samen met hun geloofsgenoten in Leidschendam en Stompwijk talrijk genoeg achtten om door een eigen predikant bediend te worden.²⁰⁴

Beroeping eerste predikant

Op de creatie van een predikantsplaats volgde de beroeping van de eerste predikant. De nationale synode van 's-Gravenhage wees de classis expliciet aan als het orgaan om het beroepingswerk ter hand te nemen in plaatsen waar geen kerkeraad was. De classis werd overigens geacht onder die omstandigheden alle werkzaamheden te verrichten, die in de kerkorde aan de kerkeraad waren toevertrouwd.²⁰⁵ In de Delftse classis werd na de toestemming van de Staten in de regel onmiddellijk begonnen met het zoeken naar een geschikt predikant. De classicale vergadering bracht het beroep

uit en onderhandelde zonodig met de betrokkene over de voorwaarden waaronder hij bereid was de dienst in een nieuwe standplaats te aanvaarden.

Dit laatste ging echter niet volledig buiten de inwoners van het betreffende dorp om. Toen Vedast Coornwinder in 1583 tegen bepaalde condities naar Berkel wilde komen, werd te Delft een bijeenkomst belegd die niet alleen door een viertal predikanten namens de classis, maar door ook enkele Berkelaren werd bijgewoond. Coornwinder wenste vrij te zijn om naar zijn vaderland Vlaanderen te gaan, wanneer hij daar beroepen werd. Ook zou Berkel de dorpskerk moeten repareren. Als herstel van het gebouw uitbleef, zou Coornwinder naar eigen believen naar elders mogen vertrekken. Voorts zou de gemeente later gehouden zijn aan een opzegtermijn van drie maanden als zij een andere predikant wilde beroepen. Pas nadat alle aanwezigen, de dorpelingen uit Berkel inclusief, met deze voorwaarden hadden ingestemd, kon de beroeping van Coornwinder doorgang vinden.²⁰⁶

Wanneer de eerste predikant eenmaal in de nieuwe standplaats was bevestigd, veranderde de actieve rol van de Delftse classis in het institueringsproces in een passieve. Het was primair de taak van de dienaar om door prediking voldoende lidmaten te verzamelen om het Avondmaal te kunnen vieren en verkiezingen van ouderlingen en diakenen te kunnen houden. De classicale vergadering achtte het voor een vruchtbaar verloop van het opbouwwerk wel noodzakelijk, dat de betreffende predikant zich zo spoedig mogelijk bij zijn gemeente-in-wording vestigde. Johannes Martini, die in maart 1588 'bij provisie' in 't-Woudt werd aangenomen, moest de classis binnen veertien dagen beloven dat hij uiterlijk per 1 mei in het dorp ging wonen. Op de classicale vergadering van 2 mei 1588 bleek dat hij deze belofte had gedaan, maar pas in juli kon gemeld worden dat hij zich metterwoon in 't-Woudt had gevestigd.²⁰⁷ De classis had blijkbaar in de tussentijd erop gelet dat de belofte inderdaad werd nagekomen.

Vorming kerkeraad en instelling diakonie

Krachtens de kerkorde van 's-Gravenhage dienden plaatsen waar de kerkeraad "van nieuw" opgericht moest worden, de classicale vergadering nog om advies te vragen. In de praktijk vermelden de acta van de Delftse classis echter vrijwel niets over deze consultatie.²⁰⁸ Door Nootdorp en Wilsveen werd in 1587, vier jaar naar het begin van de ambtsbediening van de eerste predikant, wel classicale instemming verzocht met een afwijkende verkiezingsprocedure van ouderlingen en diakenen. Elders in het ressort was het gebruikelijk dat de kerkeraad voor elke te verkiezen ouderling en diaken twee kandidaten (de zogenaamde dubbeltallen) aanwees, waaruit de manslidmaten dan hun keuze konden doen. In Nootdorp en Wilsveen waren echter nog te weinig lidmaten, zodat voor elke functie slechts één persoon kandidaat gesteld kon worden. De classis had geen moeite met een verkiezing uit een enkel getal en gaf haar toestemming.²⁰⁹

Meer problemen had de Delftse classis met de verkiezing van de kerkeraad in de combinatie Wilsveen-Leidschendam in 1621, omdat de lidmaten uit Leidschendam in gelijke getale in de consistoriekamer vertegenwoordigd wilden zijn als de lidmaten uit Wilsveen. De classicale vergadering vaardigde haar twee visitators en een derde predikant af om het hierover ontstane geschil bij te leggen. Het drietal vond een

compromis dat ook het welzijn van de gemeente diende. Bij de nominatie van de dubbeltallen voor de verkiezing van de kerkeraad zou gelet moeten worden op de bekwaamste en stichtelijkste kandidaten uit Wilsveen en Leidschendam, zonder uit te gaan van een evenredige representatie van beide dorpen. Wel zou altijd minstens één persoon uit de ene of de andere plaats zitting moeten hebben. Beide partijen konden zich vinden in deze oplossing en gingen dan ook zonder op- of aanmerkingen accoord.²¹⁰

Problemen met de instelling van de diakonie hebben zich waarschijnlijk alleen te Berkel voorgedaan. Vedast Coornwinder moest er door de classis althans vanaf oktober 1586 herhaaldelijk aan herinnerd worden dat er diakenen moesten komen voor het verzorgen van de armen. Volgens Coornwinder was de instelling van een diakonie echter nog niet "practicabel". Wellicht zinspeelde hij hiermee op eventuele bezwaren van de lokale overheid of ambachtsheer, die een diakonie bedreigend vonden voor het werk van de Heilige Geestmeesters, van oudsher verantwoordelijk voor de bediening van de parochie-armen. In juni 1587 vernam de classis echter dat Coornwinder de oprichting van een diakonie te Berkel al met goed gevolg ter sprake had gebracht.²¹¹

Als het institueringsproces ter plaatse eenmaal had geresulteerd in de viering van het Avondmaal en de verkiezing van ouderlingen en diakenen, kon gesproken worden van een volwaardig functionerende kerk. De classis kon zich dan gaan bekommeren om de gebruikelijke zaken.

b. Beroepingswerk

In de kerkordes van Middelburg en 's-Gravenhage leek voor de classis slechts een beperkt aandeel in het beroepingswerk weggelegd te zijn. De verkiezing van een nieuwe predikant berustte op papier bij de kerkeraad, aangevuld met de diakenen ter plaatse. De classis had daarbij slechts een oordelende rol, die bovendien waargenomen kon worden door twee of drie naburige predikanten van de vacante gemeente. Had de beoogde herder nog niet eerder gediend, dan was het wel de classis die zijn predikantsexamen moest afnemen. Vervolgens was het aan de lokale magistraat en de gemeente zelf om het beroep te approberen. De plaatselijke overheid werd door de roepende kerkeraad ingelicht en in de gelegenheid gesteld wettige bezwaren in te brengen tegen het leven of de "borgherlijcken wandel" van de verkozen dienaar. Voor de gemeente werd de naam van de predikant op drie achtereenvolgende zondagen ("den tijt van veerthien daghen") vanaf de kansel bekendgemaakt. De lidmaten konden dan de keuze van de kerkeraad met stilzwijgende instemming aanvaarden of eventuele bezwaren tegen leer, leven of gaven kenbaar maken. Was dit laatste niet het geval, dan werd vervolgens overgegaan tot de openlijke bevestiging van de beroepene voor de gemeente.²¹²

In de praktijk was het beroepingswerk een samenspel van kerkeraad, classis en overheid. Voor zover bekend heeft een gemeente in het Delflandse nimmer de drie

proclamaties van de kansel aangegrepen om de keuze van de kerkeraad in twijfel te trekken. De rol van de Delftse classis was echter meer dan een oordelende. Feitelijk kon zonder haar instemming geen beroeping doorgang vinden en vooral op het platteland heeft de classicale vergadering zich intensief met het beroepingswerk ingelaten.

Zelfstandig optreden Delftse gemeente

De Delftse gemeente heeft de classis nauwelijks gelegenheid geboden zich met het beroepingswerk te bemoeien. De stedelijke kerkeraad achtte zichzelf bekwaam genoeg om in samenspraak met de magistraat naar eigen inzicht een geschikt predikant voor het vervullen van een vacature te kiezen. De classis werd meer dan eens pas in een laat stadium geïnformeerd. Zij nam niet altijd genoegen met de bijna formele kennisgeving van de afgevaardigden uit Delft, maar heeft nimmer aanleiding gezien een eenmaal gemaakte keuze ongedaan te maken.

Zo werd de classis in 1598 officieel pas achteraf medegedeeld dat de Delftse kerkeraad Jacobus Rolandus, een geboren Delftenaar, uit de Palts had beroepen. De classicale vergadering ging met de keuze accoord, maar waarschuwde wel nadrukkelijk dat beroepingen voortaan met haar voorweten moesten geschieden.²¹³ Toen Delft de vergadering later enkele malen wel tijdig inlichtte, bleek de classis evenwel volledig af te gaan op het beoordelingsvermogen van de kerkeraad. In december 1601 ging de classis accoord met de beroeping van Albertus van Oosterwijck, predikant te Enkhuizen, hoewel zij hem niet kende. Tegen Jacobus Taurinus had de classicale vergadering in februari 1604 enkele ongespecificeerde bezwaren, reden waarom zij liever eerst zijn gaven wilde horen. Nadat de Delftse kerk echter had laten weten dat zij uitstel van de beroeping niet zinvol achtte, stemde de classis alsnog in, afgaande op het goede rapport van de broeders van de stad. In 1605 handelde Delft in de ogen van de classicale vergadering weer te snel, toen de stad direct na het overlijden van Arent Cornelisz hulp verzocht om Henricus Arnoldi van de kerk van IJsselmonde los te maken. Liever had de classis gezien dat minder haast was gemaakt uit piëteit met Cornelisz, die zowel de stedelijke gemeente als de Gereformeerde Kerk in breder verband jarenlang met "sulcken neersticheijt, getrouwicheijt ende groote vrucht" had gediend. De verlangde hulp werd niettemin verleend.²¹⁴

Vervullen van vacatures op het platteland

Heeft de Delftse classis ten aanzien van de stedelijke gemeente weinig of geen invloed uitgeoefend op het beroepingswerk, op het platteland drukte zij wel een duidelijk stempel op het vervullen van openstaande vacatures. De classicale vergadering zag daarbij niet alleen vanuit het bredere kerkverband toe op het ordelijk verloop van de beroeping. Zij vervulde ook een dienstverlenende rol ten behoeve van de vacante gemeente. Die rol was temeer noodzakelijk omdat de verkiezing in de dorpen na het vertrek, overlijden of de afzetting van de voorgaande predikant veelal alleen rustte op de schouders van ouderlingen en diakenen, die daarmee soms nauwelijks vertrouwd waren en hulp of advies van de classis nodig hadden. In bijzondere gevallen, niet alleen in plaatsen waar nog geen kerkeraad was gekozen,

maar ook als zij daartoe door een dorpsgemeente was verzocht, nam de classis zelfs het volledige beroepingswerk ter hand.

Tot in het begin van de zeventiende eeuw betekende dit laatste meestal dat de Delftse predikanten werden ingeschakeld om een geschikt dienaar te vinden. Daarbij is waarschijnlijk met name gebruik gemaakt van de contacten van Arent Cornelisz. Deze onderhield een breed correspondentienetwerk met tientallen predikanten binnen en buiten de Nederlanden. Sommigen van hen polsten af en toe de Delftse dienaar of er geen standplaats in zijn omgeving vrij was. Anderen gaven te kennen waarom zij wel of niet tot het aannemen van een beroep binnen de Delftse classis geneigd waren.²¹⁵

Dat de betrokkenheid van Cornelisz ook risico's met zich meebracht, bleek in 1583 toen de classis na de afzetting van Abraham Jansz te Pijnacker in goed overleg met de gemeente naar een nieuwe predikant had gespeurd. Anthonis Cornelisz te Charlois werd door zijn broer Arent te Delft aangeschreven en toonde zich bereid in Pijnacker te gaan dienen. Hij werd vervolgens door de Delftse predikanten aan de classicale vergadering als een geschikte kandidaat voorgesteld. De classis ging accoord en liet Pijnacker door de Delftse dienaren op de hoogte stellen. Het plaatselijk gerecht verklaarde echter vernomen te hebben dat Anthonis werd ingedrongen en wees daarbij met de beschuldigende vinger naar Arent Cornelisz. De classicale vergadering wees dit volledig van de hand. Anthonis zou ordelijk beroepen zijn door de classis, die daartoe van Pijnacker last had ontvangen. Op zijn gedrag en levenswandel viel niets aan te merken. Hij was ook niet door zijn broer Arent 'ingekruid', zoals door sommigen werd beweerd. De gemeente kreeg daarna nog de gelegenheid om eventuele bezwaren in te brengen, maar omdat deze uitbleven kon zonder verdere problemen tot de bevestiging van Anthonis Cornelisz worden overgegaan.²¹⁶

In de meeste gevallen nam de kerkeraad van een vacante gemeente zelf het initiatief bij het zoeken naar een nieuwe dienaar. Hadden de ouderlingen en diakenen grote moeite om iemand te vinden, dan rekende de classis het tot haar taak de betreffende kerk op geschikte kandidaten te wijzen.²¹⁷ Als een dorpsgemeente er wel in slaagde op eigen kracht een predikant te noemen, behield de classicale vergadering nog altijd haar eigen oordeel. Het uitzicht op een vruchtbare dienst, met andere woorden de belangen van de gemeente, wogen daarbij zwaar. Toen De Lier in 1593 de proponent Gregorius Adriaensz wilde beroepen, ging de classis niet accoord. Adriaensz was in De Lier geboren en getogen. De classis vreesde dat dit tot "cleinachtige" van de dienaar zou kunnen leiden, waardoor zijn dienst afbreuk zou worden gedaan. Bovendien zou de ambtsbediening in De Lier een beter geoefende predikant vereisen met meer ervaring. Vlaardingingen kreeg in 1603 op gelijke wijze te horen dat de staat van de kerk een door de wol geverfde predikant vereiste en niet de onervaren student Jacobus Taurinus, die de ouderlingen ter plaatse toen op het oog hadden.²¹⁸

We hebben reeds gezien dat de classis ook getracht heeft predikanten zonder bediening in haar ressort aan een standplaats te helpen en dat dit tot wrijving met de plaatselijke kerkeraad kon leiden als deze liever een ander wilde beroepen. De classicale vergadering kon een predikant echter niet aan een gemeente opdringen.

Toen de classis in 1589 op Overschie zware druk uitoefende om de kandidatuur van Wilhelmus Varicius, voormalig predikant van Wageningen, in overweging te nemen, werd zij op de grenzen van haar bevoegdheden gewezen. De afgevaardigden van Overschie overhandigden een door vele gemeenteleden ondertekend geschrift, waarin de vrijheid werd verlangd om conform de kerkorde van 's-Gravenhage zelf een predikant te verkiezen. De classis repliceerde dat dit Overschie niet het recht gaf Varicius zonder meer af te wijzen. Zij vermaande de afgevaardigden zich door niemand te laten verleiden om zich zo onbescheiden op te stellen.²¹⁹ Toch kwam uiteindelijk niet tot een beroeping van Varicius.

De wrijving tussen de classis en Overschie was echter niet maatgevend. Bij een verschil van inzicht over eventuele geschikte kandidaten, bestond meestal zowel bij de classis als de kerkeraad bereidheid om naar elkaars argumenten te luisteren en ook de classicale vergadering liet zich daarbij wel eens overtuigen. In 1590 had de classis liever gezien dat Caspar van Bijgaerden, die zonder bediening was, de kans kreeg zijn gaven te Nootdorp en Wilsveen te laten horen. De afgevaardigden van de combinatie stonden echter op de beroeping van de proponent Johannes Ryckelem, die reeds een proefpreek had gehouden. Ryckelem was een jonge, sterke man en zou daarom meer geschikt zijn om bij slecht weer en harde wind de beide kerken die ver van elkaar verwijderd lagen, te bedienen. De classis kon zich vinden in deze praktische overwegingen en stemde in met het aanhoren van de proponent, die later ook beroepen werd.²²⁰

Controle onbekende kandidaten

Als een kerkeraad zijn aandacht vestigde op een predikant buiten het ressort, was de betreffende persoon soms niet bij de classis bekend. De vergadering wees dan iemand uit haar midden aan om samen met de afgevaardigden van een vacante kerk informatie in te winnen of zijn gaven te gaan horen. Meestal leverde dit geen problemen op, maar 't-Woudt kreeg in 1619 geen toestemming om Thomas Stael, werkzaam in Overasselt bij Nijmegen, voor een proefpreek in de dorpskerk te ontvangen. Het zou buiten de orde van de classis zijn "een man van buijten comende ende selfs die men niet en kende, toe te laten om gehoord te worden".²²¹ Toen 't-Woudt echter aanhield, deputeerde de classis de predikant van Kethel, Cornelis Jansz, om samen met een delegatie van de kerk naar Nijmegen te gaan en informatie in te winnen over Stael, zonder hem te horen of aan te spreken. 't-Woudt ging vervolgens eigenmachtig tewerk. Enkele kerkeraadsliden reisden naar Overasselt, maar Cornelis Jansz werd te laat ingelicht om hen nog te kunnen vergezellen. Bovendien werd Stael tegen de wens van de classis wel aangesproken en kreeg hij de gelegenheid in 't-Woudt zijn gaven te laten horen. De classicale vergadering achtte zich hiermee in haar autoriteit aangetast en blokkeerde in reactie de beroeping. De afgevaardigden van 't-Woudt werden ter vergadering ernstig vermaand, maar nadat zij hun schuld over de begane misstappen hadden bekend, werd alsnog toestemming gegeven om de roepstem uit te brengen.²²²

Daarbij kwam overigens aan het licht dat over Stael geruchten hadden gecirculeerd over een ongebonden leven tijdens zijn studie te Leiden. Waarschijnlijk is de classis juist daarom zo verbolgen geweest over de zelfstandige handelwijze van 't-Woudt. De

geruchten werden later echter ruimschoots gecompenseerd door de ingewonnen informatie over Stael en zijn attestaties, die getuigden van een onberispelijke levenswandel.²²³

Over het algemeen stond de classis niettemin afwijzend tegenover het uitbrengen van een beroep op een dienaar die in een kwade reuk stond. Zo adviseerde de classicale vergadering in 1602 de kerkeraad van Vlaardingen af te zien van een beroep op Gerardus Blockhoven uit Waarder, omdat deze in zijn voorgaande standplaats Utrecht bij kerkelijke twisten betrokken was geweest. Twee jaar later ontving Maasland het classicale advies om de beroeping van Samuel van der Borre uit Groot-Ammers te laten rusten. Van der Borre was reeds met groot genoegen te Maasland gehoord, maar Gregorius Adriaensz die door de classis vervolgens was belast om binnen een week informatie in te winnen, had blijkbaar iets negatiefs te melden gehad. Zowel Vlaardingen als Maasland heeft zich zonder enige tegenwerping aan het classicale advies geconformeerd.²²⁴

Controle beroepingsprocedure

Niet alleen feilen in de leer of het leven van de te beroepen predikant, maar ook een incorrect verloop van de beroepingsprocedure kon voor de Delftse classis aanleiding zijn tegen een overwogen keuze in het geweer te komen. Zoals reeds eerder is vermeld, nam de classis het in 1591 op voor Wilhelmus Varicius, toen de kerkeraad van 't-Woudt eerst de roepstem op hem uitbracht, maar vervolgens onder druk van de inwoners van het dorp een andere keuze wenste te maken.

Acht jaar later blokkeerde de classicale vergadering de beroeping van Michel Jansz uit Voorschoten naar Maasland. Geconstateerd was dat enkele vooraanstaande lidmaten uit Maasland zonder last van de kerkeraad in onderhandeling met Jansz waren getreden. De classis achtte dit onwettig en gelastte de kerkeraad de betrokkenen te censuren. De onderhandelaars van Maasland namen de censuur echter niet aan, omdat zij van mening waren niet verkeerd gehandeld te hebben: het tegendeel zou uit Gods Woord bewezen moeten worden. De kerkeraad deelde blijkbaar dit standpunt, want hij zag af van verder procederen. De classicale vergadering reageerde met de deputatie van twee predikanten om zich ter plaatse nader te informeren. Toen deze merkten dat een formeel onderzoek slechts tot meer twist en onenigheid zou leiden, werd volstaan met het uitspreken van een collectieve vermaning tegen de lakse kerkeraad en de lidmaten, die in contact waren getreden met Jansz. Diens kandidatuur was door de interventie van de classis inmiddels wel van de baan.²²⁵

In 1607 werd de Berkelse kerkeraad aangeschreven door de predikant van Leiderdorp Jan Jansz die zijn zoon Isaac, dienend te Kleef, aanbeval als opvolger van de overleden predikant Vedast Coornwinder. De Delftse classis merkte dat Jan Jansz wel zeer krachtig zijn zoon boven anderen had gerecommandeerd. Zij gelastte Berkel vader Jan niets te beloven en niet met Isaac in overleg te treden. Isaac kwam niettemin naar Leiden. Enkele kerkeraadsliden van Berkel beluisterden daar niet alleen een proefpreek, maar nodigden hem ook uit om in hun dorp zijn gaven te laten horen. De classis zond daarop twee predikanten naar Berkel om met alle middelen te verhinderen dat verder met Isaac Jansz werd gehandeld. Slechts met de grootste moeite slaagden beide predikanten erin de Berkelse kerkeraad tegen te houden.

Toen hierover op de classicale vergadering rapport werd uitgebracht, verzochten de afgevaardigden uit Berkel nog steeds Isaac Jansz in hun dorpskerk te mogen laten preken.

Inmiddels had de classis echter vernomen dat vader Jan Jansz de lieden van Berkel had geadviseerd dat kerkeraad, gerecht en gemeente eensgezind achter de beroeping van zijn zoon Isaac moesten gaan staan om dan vervolgens ambachtsheer Oldenbarneveldt te verzoeken het beroep te approberen. De classis zou zich daarna niet verder durven te verzetten, zo voorzag hij. De classicale vergadering kwam op grond hiervan tot de conclusie dat Jan Jansz waarschijnlijk op unieke wijze tegen alle kerkorde in had getracht zijn zoon Isaac in Berkel op de kansel te brengen. De Berkelse afgevaardigden werden ernstig vermaand en hun verzoek om Isaak te mogen horen, werd door de classis 'plat' afgeslagen. Later werd de Delftse student Bernard Dwinglo op aandrang van de classis te Berkel beroepen en bevestigd.²²⁶

Confrontaties als deze behoorden tot de uitzonderingen, maar maken wel duidelijk dat de classis veel waarde hechtte aan een zuivere procedure, ook als dit onverhoopt meer tijd vergde. Een te traag verlopende opvulling van een vacature noopte de classicale vergadering in sommige gevallen nog wel een kerkeraad te verzoeken meer spoed te betrachten. Daarbij beschikte de classis over een niet onbelangrijk pressiemiddel, omdat zij de regelingen trof om vacante gemeenten tijdelijk te laten bedienen door predikanten van elders. Zo kregen Vlaardingen in 1603 en Schipluiden in 1604 te horen dat de classis de dienst in hun kerken niet lang meer kon laten waarnemen.²²⁷

Het vinden van een geschikt bedienaar in een tijd dat de Gereformeerde Kerk nog met een groot predikantentekort kampte, was geen lichte taak. Andere kerken trachten hun predikanten vast te houden. Meer dan eens zag een roepende kerkeraad zich gedwongen een nieuwe keuze te maken. De classis trachtte hierop te anticiperen door uit eigen beweging soms al in een vroeg stadium te informeren of een beoogd predikant, werkzaam buiten haar ressort, ook te verkrijgen was.²²⁸ Bestond hierover na het uitbrengen van een beroeping nog geen duidelijkheid, dan was de classicale vergadering te allen tijde bereid een predikant uit haar midden te deputeren om samen met een delegatie van de vacante kerk te trachten de losmaking van een beroepen predikant bij een andere classis te verkrijgen. Ook hierbij vervulde de classis een dienstverlenende functie ten behoeve van de gemeente.

Invloed van de overheid

Afgezien van de bestandstwisten, hebben zich op het platteland van de Delftse classis nauwelijks problemen voorgedaan met betrekking tot inmenging van de overheid in beroepingen. De ambachtsheren en dorpsmagistraten namen in de regel genoegen met het in de Middelburgse en Haagse kerkorde verleende recht om een door de kerkeraad gemaakte keuze goed te keuren of af te wijzen. Om onaangename verrassingen in dat opzicht uit te sluiten was er doorgaans al in een vroeg stadium contact tussen de roepende kerkeraad en de competente overheid. Ook van classicale zijde werd getracht tijdig duidelijkheid over de approbatie te krijgen. Toen in 1599 na de annulering van de beroeping van Michel Jansz uit Voorschoten de keuze van Maas-

land viel op Willem Crijnsz te Nieuwenhoorn, was het zelfs de classis die de afgevaardigde kerkeraadsleden eraan herinnerde dat Jacob van Egmond als ambachtsheer en de plaatselijke magistraat op behoorlijke wijze in kennis moesten worden gesteld, voordat het beroep werd uitgebracht.²²⁹

Slechts in 1604 dreigde te Zoetermeer en Zegwaard een conflict met de overheid, toen de afgaande predikant Wijnand van Beeck de classis vanaf zijn ziekbed liet weten dat de gerechten van beide dorpen mogelijk voornemens waren via de ambachtsheer een predikant in te dringen. De classicale vergadering voerde eerst nader overleg met Van Beeck en gelastte daarna twee predikanten de poging tot indringing te verhinderen. Zij moesten de betrokkenen erop wijzen dat zij het zoeken van een nieuwe dienaar aan de kerkeraad ter plaatse dienden over te laten. Blijkbaar kostte dit weinig moeite, want reeds op de eerstvolgende classicale vergadering kon gerapporteerd worden dat "de particuliere personen waervan het quade vermoeden was, beloven haer voortaan niet te sullen bemoeijen met eenen dienaar te nomineren oft voor te stellen".²³⁰

Verdragender dan de plannen van de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard, was de inmenging van de magistraat van Delft in 1590 bij de beroeping van de student Daniël van der Dolegen. Toen deze door de stedelijke kerkeraad ter approbatie werd voorgedragen, koppelden de burgermeesters aan hun instemming de voorwaarde dat Van der Dolegen en Arent Cornelisz voortaan elke zondag in de beide hoofdkerken zouden preken. De best bezochte ochtenddiensten zouden zo meer inkomsten opleveren voor de immer noodlijdende diakonie, die steeds uit de stedelijke kas moest worden bijgesprongen. Een en ander betekende echter wel een diskwalificatie van de beide andere predikanten, Reijnier Donteclock en Pieter Uijtenbogaert, die door de burgervaderen als minder welbespraakt werden beschouwd. De conditie van de magistraat werd aangevochten door de kerkeraad, temeer omdat daarmee inbreuk werd gepleegd op de kerkorde, waarin een gelijke verdeling van de lasten tussen predikanten was vastgelegd. Een tweetal door Cornelisz opgestelde remonstranties en de ontslagdreiging van Donteclock en Uijtenbogaert sorteerden echter geen enkel effect bij de burgemeesters, waarna de Delftse kerkeraad uiteindelijk is gezwicht.²³¹

Op 27 februari 1590, nadat Van der Dolegen al was geëxamineerd en tot het predikambt toegelaten, werd de classicale vergadering volledig ingelicht. Donteclock en Uijtenbogaert spraken bij die gelegenheid onomwonden hun ongenoegen uit over de opstelling van de heren van Delft. Donteclock twijfelde er niet aan dat de conditie van de magistraat feitelijk tegen hem was gericht. Het was hem duidelijk dat hij "eenighe mishaeche". Hij doelde daarbij wellicht op zijn rol als onverdroten bestrijder van de Haarlemse 'vrijgeest' Dirck Volckertsz Coornhert, wier denkbeelden bij sommigen in de gemeente en waarschijnlijk ook in de stadsregering weerklank hadden gevonden. De verongelijkte predikant liet weten dat hij inmiddels de kerkeraad en de burgemeesters om zijn ontslag had verzocht. De classis had begrip voor de handelwijze van Donteclock, maar ging de dialoog met de Delftse burgemeesters niet aan. Wellicht achtte zij een eventuele interventie uitzichtloos, omdat de Delftse kerkeraad er na lang aanhouden al niet in geslaagd was de vroede vaderen op andere gedachten te brengen.²³²

De doortastendheid waarmee de classis later ten aanzien van de gerechten van Zoetermeer en Zegwaard tewerk zou gaan, was in 1590 bij de conditionele approbatie van de beroeping van Van der Dolegen niet te bespeuren. Dat de classicaie vergadering vanaf de zijlijn bleef toekijken was echter ook een gevolg van het zelfstandige optreden van de Delftse kerkeraad in het beroepingswerk. De afgevaardigden van de stedelijke gemeente waren niet op de gedachte gekomen om de classicaie vergadering tijdig over de problemen te informeren en richtten ook later geen enkel formeel beroep tot de classis om tussenbeide te komen. Het toont eens te meer aan dat de classis in de stad niet de ruimte werd geboden om een actief aandeel in het beroepingswerk te nemen, die zij op het platteland wel kreeg en in de praktijk ook voor zich heeft opgeëist.

Verzet tegen vertrek van predikanten

Tegenover het streven van de classis om waar mogelijk behulpzaam te zijn bij het bezetten van openstaande predikantsplaatsen met bekwame personen, wier dienst uitzicht bood op een voorspoedige opbouw van de plaatselijke gemeente, stond een meer arbitrerende en afwegende rol als een kerk binnen haar ressort in het geweer kwam tegen het vertrek van een beroepen dienaar des Woords. We hebben reeds gezien dat de classicaie vergadering daarbij de opstelling van de betrokken predikant niet negeerde. In dit verband gaat het echter om het oordeel dat van de classis gevraagd werd door een roepende kerk, die er op eigen kracht niet in slaagde de losmaking van een predikant van zijn huidige gemeente te verkrijgen.

Of het daarbij tot een classicaie afweging kon komen, werd in de eerste plaats bepaald door de kerk van de beroepen predikant. Als zij zich nadrukkelijk niet bereid toonde om zich aan het oordeel van de classis te onderwerpen (en de predikant zich daartegen niet partij stelde) bleef de classicaie vergadering buitenspel staan. Zo wendde Terneuzen zich in 1603 tot de Delftse classis om Petrus Lodewijck van Naaldwijk los te kunnen weken. De afgevaardigden van de Naaldwijkse kerk wensden echter hun predikant te behouden. Zij lieten weten geen last te hebben zich aan het oordeel van de classis te onderwerpen en ook niet bereid te zijn hun kerkeraad en magistraat tot onderwerping te bewegen. De delegatie uit Terneuzen kon daarna onverrichterzake huiswaarts keren.²³³

Bij de beroeping van Isaac Naeranus door Dordrecht in 1609 was het de gemeente van Vlaardingen die de Delftse classis nog eens nadrukkelijk wees op de grenzen van haar bevoegdheden in dergelijke gevallen. Secretaris Dwinglo, die namens kerkeraad en magistraat van Vlaardingen het woord voerde, beriep zich op het achtste artikel van de kerkorde van 's-Gravenhage. Daarin werd aangegeven dat een predikant niet mocht vertrekken zonder toestemming van de kerkeraad, van de laatst afgegane ouderlingen en diakenen en van de magistraat. Vlaardingen wenste die toestemming voor het vertrek van Naeranus niet te geven, omdat hij tot grote last van kerk en stad een toelage op zijn traktement had gekregen, alsmede een woning. Volgens de secretaris zou een eventuele nieuwe predikant niet op dergelijke gunsten kunnen rekenen, als deze door het vertrek van Naeranus zo karig waren beloond. Bovendien moest Vlaardingen als meer dan een gewoon dorp beschouwd worden. Haar kerk zou daarom evenals die van Dordrecht over een goed predikant moeten kunnen

beschikken. De gedelegeerden van de kerk van Vlaardingen maakten daarna de classis op hun beurt duidelijk dat zij zich niet aan haar oordeel wilden onderwerpen en vasthielden aan de kerkorde, die door de classicale vergadering niet veranderd kon worden. De classis restte vervolgens niets anders dan tegenover de gedeputeerden van kerk en magistraat van Dordrecht te verklaren dat zij niet tussenbeide kon komen. De beroeping van Naeranus uit Vlaardingen kon daarmee geen doorgang vinden.²³⁴

Classicale afwegingen

Kwam het wel tot een onderwerping aan het oordeel van classis, dan werd zowel de roepende kerk als de kerk waaraan de betreffende predikant verbonden was, de gelegenheid geboden argumenten voor de losmaking of het behoud van de dienaar ter vergadering kenbaar te maken. De vrucht van de dienst van de predikant in een nieuwe gemeente of de schade die zijn huidige gemeente zou lijden gaf daarna gewoonlijk de doorslag. Zo mocht Evert Hermansz in 1582 van de Delftse classis naar Amsterdam gaan, omdat hij daar meer vrucht kon doen dan in Maasland. Oudewater werd echter in 1586 de overkomst van Jan Barentsz door de classis geweigerd, met name om schade aan de zich fel tegen zijn vertrek verzettende gemeente van Nootdorp en Wilsveen te vermijden.²³⁵

Jan Barentsz was overigens wegens zijn predikgaven ook in latere jaren een fel begeerd predikant. Juist de beroepingen die op hem werden uitgebracht geven inzicht in de opstelling en handelwijze van de Delftse classis. Toen Overschie op 6 november 1589 Barentsz wilde beroepen, lag het verzet van Nootdorp en Wilsveen tegen de eerdere beroeping van Oudewater nog vers in het geheugen van de classicale vergadering. Op verzoek van de afgevaardigde ouderling van Wilsveen werd besloten dat Barentsz op de combinatie moest blijven.²³⁶

Kort daarna werd evenwel duidelijk dat de burgemeesters van Delft, als ambachtsheer van Overschie, bereid waren een beroeping van Barentsz te steunen. Voor de classis was dit aanleiding hierover op 14 december opnieuw te delibereren. De ouderlingen van Nootdorp en Wilsveen werden op twee voorwaarden bereid gevonden zich aan het oordeel van de classis te onderwerpen: de classicale vergadering moest onpartijdig zijn en Barentsz zou te Overschie hetzelfde traktement moeten ontvangen als te Nootdorp en Wilsveen. Voor de dienst in twee gecombineerde kerken betaalde het Geestelijk Kantoor te Delft toen vijftig gulden meer uit dan voor de ambtsbediening in een enkele kerk als Overschie. De classicale vergadering nam de eerste conditie aan, maar beschouwde de tweede als een zaak die alleen de predikant aanging. Barentsz werd overigens meteen aan de tand gevoeld of het traktementsidee aan zijn geest was ontsproten, maar de classis kon vaststellen dat hij niet op geldelijk gewin uit was. Daarna ging de classis accoord met de beroeping door Overschie.²³⁷

Een week later verscheen echter een aantal lidmaten uit Nootdorp op de classicale vergadering, dat tekst en uitleg verzocht waarom de classis Barentsz naar Overschie liet gaan. Deze maakte daarop duidelijk dat Overschie een grotere en beter gelegen plaats was. Barentsz zou daar met meer vrucht kunnen dienen, terwijl Nootdorp zich wel zou kunnen behelpen met een predikant met mindere gaven. De vergadering liet

echter ook doorschermen dat de steun van de heren van Delft aan de beroeping door Overschie in haar besluitvorming was betrokken. Blijkbaar was hiermee de oppositie van Nootdorp en Wilsveen nog niet geweken. Op 25 januari 1590 woog de classis andermaal de voor- en nadelen van het vertrek van Barentsz tegen elkaar af, maar het eerder genomen besluit werd daarbij niet meer veranderd.²³⁸

In 1593 werd Jan Barentsz door Dordrecht beroepen, maar een tweetal niet gespecificeerde geschriften, één van de kerk van Overschie en één van de predikant zelf, deden de Delftse classis besluiten dat hij niet mocht vertrekken. In juli 1596 verschenen wederom gedeputeerden van de kerk en magistraat van Dordrecht voor de classicale vergadering om losmaking van Barentsz te verkrijgen. De burgemeesters van Delft gaven toen echter te kennen dat zij met de stedelijke kerkeraad zelf voornemens waren de roepstem op de predikant van Overschie uit te brengen, als een eerder uitgebracht beroep op Theodorus van den Berghe (Montanus) uit Colchester geen positief gevolg zou hebben. Dit bewoog de classis op haar beurt een besluit over de beroeping van Dordrecht op Barentsz voor zes tot acht weken op te schorten. Later werd die termijn door de classicale vergadering nog herhaaldelijk verlengd, omdat de kerkeraad van Delft zich niet neerlegde bij de weigering van Colchester om Theodorus van den Berghe te laten gaan.²³⁹

Pas in mei 1597 beseftte Delft dat langer aanhouden nutteloos was en werd de beroeping op Barentsz uitgebracht. Dordrecht, dat in de tussentijd voortdurend geconfronteerd was met weigeringen van de Delftse classis om over haar beroeping te oordelen, kreeg toen onmiddellijk te horen dat de overkomst van Barentsz naar de Merwestad niet raadzaam werd geacht. In augustus 1597 werd vervolgens door de classicale vergadering besloten dat de predikant naar Delft mocht vertrekken. Dit tot grote teleurstelling van de kerk van Overschie, die nog een traktementsverhoging van honderd gulden uit eigen middelen had willen financieren om hem te behouden. Met de burgemeesters van Delft als ambachtsheer, die Barentsz gaarne binnen de eigen stadsmuren zagen dienen, kon de dorpsgemeente echter niet voldoende gewicht in de schaal leggen. De kerkeraad van Overschie leefde later zijn frustratie uit in zijn attestatie voor Barentsz, waarin werd geklaagd dat de gemeente haar geliefde predikant op onordelijke wijze had verloren. De Delftse kerkeraad had echter geen assistentie van de classis nodig om Overschie na lezing van het getuigschrift in een lijvig epistel duidelijk te maken dat de overwegingen die in 1590 hadden geresulteerd in de losmaking van Barentsz van Nootdorp en Wilsveen, zeven jaar later hadden geleid tot zijn overkomst naar Delft.²⁴⁰

Toch blijft het opvallend dat de classis rekening hield met de wensen van de Delftse overheid en rondom de persoon van Barentsz moesten achtereenvolgens Nootdorp en Wilsveen, Dordrecht en later Overschie ervaren dat het dan moeilijk was de classicale vergadering aan hun zijde te krijgen. Ook steun van de hoge overheid woog zwaar in de classicale besluitvorming. Overschie wilde in 1602 zijn predikant Henricus Rosaeus niet naar het graafschap Meurs laten gaan, hoewel dit door stadhouder Maurits persoonlijk was verzocht. De classis kon aanvankelijk geen oordeel uitspreken, maar toen haar duidelijk werd dat Maurits een weigering zeer slecht op zou nemen, werd Overschie door de vergadering alsnog bewogen om in het vertrek van Rosaeus te berusten.²⁴¹

Over het algemeen is het ook opmerkelijk dat kerken uit andere classes er maar moeilijk in slaagden de losmaking van dienaren van gemeenten in de Delftse classis te verkrijgen. Soms weigerde een gemeente zich aan het oordeel van de classicale vergadering te onderwerpen. In andere gevallen viel de classicale afweging van het profijt van de nieuwe gemeente tegen de schade aan de oude gemeente uit ten nadele van de roepende kerk. Bezoekende delegaties van roepende kerken kregen van de classicale vergadering wel alle gelegenheid om eventueel zelf te trachten een gemeente tot afstand van haar predikant te bewegen en hadden daarmee incidenteel ook succes.²⁴²

Sprak de classis zich na aanhoudend verzet van een gemeente uit tegen het vertrek van een predikant, dan kon daartegen krachtens de kerkorde bovendien nog in beroep gegaan worden bij een 'meerdere' vergadering, in casu de particuliere synode van Zuid-Holland. De kerk van Brielle was vóór 1622 echter de enige die van dit recht gebruik maakte. In augustus 1604 bracht zij de beroeping van Willem Crijnsz uit Maasland met succes voor de synodale vergadering, nadat de Delftse classis zich op aandrang van de dorpsgemeente tegen zijn vertrek had uitgesproken. De synode oordeelde dat Crijnsz uiterlijk over een jaar naar Brielle mocht gaan, tenzij Maasland eerder een predikant zou weten te vinden.²⁴³

De synodale uitspraak voorzag niet alleen in de losmaking van Crijnsz, maar fixeerte ook een uiterste datum voor zijn overkomst naar Brielle. Daarmee werd een beginsel gelimiteerd dat door de Delftse classis onder normale omstandigheden consequent werd gehanteerd. Een roepende kerk kon na een positief verlopen beroeping haar nieuwe predikant pas ontvangen als diens oude gemeente een opvolger had gevonden. Daarbij maakte het voor de classis geen verschil of de nieuwe gemeente zich binnen of buiten haar ressort bevond. Slechts als een roepende gemeente met overtuiging kon aantonen dat zij de dienst van haar nieuwe voorganger niet langer kon ontberen, werd een hoge uitzondering gemaakt. Overigens leverde de synodale limiet in het geval van Crijnsz geen problemen op. Nadat de student Abraham van Vliet in april 1605 door Maasland was beroepen en door de classis was geëxamineerd, kon Crijnsz zijn afscheid nemen en zich naar Brielle begeven.²⁴⁴

c. Classicaal advies en bemiddeling

De Delftse classis is door de afzonderlijke kerken frequent geconsulteerd als adviesorgaan. Het ging daarbij om aangelegenheden die het gemeentelijk leven in engere zin betroffen of betrekking hadden op de publieke taken die ook buiten de eigen kring van lidmaten werden uitgeoefend, met name bij doop, huwelijk en begrafenis. Binnen de gemeente werd de classis bij uitstek geconfronteerd met moeilijke tuchtzaken. Over de grenzen van de gemeenten heen waren het vooral lastige huwelijkskwesties, die de aandacht van de classis vroegen. De doopbediening en de problematiek van de predikaties voor overledenen prijken minder vaak op de classicale agenda en zullen later nog in ander verband besproken worden.²⁴⁵

Tuchtzaken

Wat betreft de toepassing van de kerkelijke censuur was de adviserende rol van de classis ten dele ook door de nationale synodes voorgeschreven. De tucht over lidmaten die in de leer dwaalden of in hun levenswandel niet onberispelijk waren, was in eerste aanleg een zaak van de kerkeraad, voorzover het daarbij althans ging om grove of openbare zonden of om heimelijke overtredingen, waarbij de zondaar zich niet door persoonlijke vermaningen tot inkeer liet brengen. Leverden de vermaningen van de kerkeraad en afhouding van het Avondmaal geen berouw op - meestal uitgedrukt in een schuldbekentenis van de zondaar - dan kon een drietraps-procedure tot afsnijding van de betreffende lidmaat in werking worden gesteld.

De eerste trap voorzag in een voorstelling van de zonde aan de gemeente zonder vermelding van de naam van de zondaar. De tweede trap was een bekendmaking met vermelding van naam. Kon de zondaar daarna nog niet tot inkeer gebracht worden, dan volgde met de derde trap opnieuw een voorstelling met naam, waarbij echter tevens werd medegedeeld dat ditmaal tot afsnijding zou worden overgegaan als er wederom geen bekering plaatsvond. Te Middelburg en 's-Gravenhage werd bepaald dat een kerkeraad zowel tot de tweede als de derde trap, slechts met advies van de classis mocht overgegaan.²⁴⁶

In de onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van het aantal tuchtzaken dat per gemeente op de Delftse classis ter sprake werd gebracht en van de respons die daarop van classicale zijde werd gegeven.²⁴⁷ Vooropgesteld zij dat de gemeenten veelal niet alleen in de specifieke trappen van de procedure naar de afsnijding aanleiding zagen om de classis te raadplegen. Zo kon ook de vraag of een bepaald gedrag als een zonde en daarmee als een tuchtgeval moest worden beschouwd een kerkeraad ertoe bewegen het advies van de classis in te winnen.

Tabel 1.1: Aantal tuchtzaken dat door de gemeenten op de classis ter sprake werd gebracht 1581-1621

KERK	AANTAL TUCHTZAKEN	RESPONS CLASSIS		
		Advies	Actie	'Ter discretie'
Delft	10	2	1	7
Berkel	2	2		
Kethel	4	2	2	
De Lier	2	2		
Maasland	6	4	2	
Naaldwijk	4		4	
Overschie	9	9		
Pijnacker	3	1	2	
Schipluiden	4	3	1	
Vlaardingen	10	5	4	3
Wilsveen	1	1		
't-Woudt	2	1	1	
Zoetermeer	8	6	2	
TOTAAL	65	38	19	10

Ook werd de classis veelvuldig gevraagd hoe een weinig berouwvol zondaar na talrijke vergeefse vermaningen tot boetvaardigheid kon worden gebracht in een stadium waarin de procedure tot de afsnijding nog niet in werking was gesteld.

Delft

Opvallend is allereerst dat de Delftse kerk zich slechts in een relatief gering aantal tuchtzaken tot de classis heeft gewend. We zullen later nog zien dat de plattelandsgemeenten gezamenlijk beduidend minder lidmaten telden dan de stedelijke avondmaalsgemeenschap, waarin zich in absolute getallen veel meer tuchtgevallen hebben voorgedaan.²⁴⁸ Afgaande op de classicale acta heeft Delft de vergadering slechts in twee gevallen ingelicht over de toepassing van de tweede trap, de voorstelling aan de gemeente met naam.²⁴⁹ In vier gevallen lijkt de classis pas geïnformeerd te zijn, voordat tot de derde trap - met aansluitend de excommunicatie - werd overgegaan.²⁵⁰ Hieruit mag niet zonder meer afgeleid worden dat Delft meestal heeft nagelaten de classis te consulteren, voordat de zonde van een lidmaat met vermelding van diens naam aan de gemeente werd voorgesteld en zij zich pas voor de derde trap bij de classicale vergadering vervoegde. 'Karigheid' van de classicale scriba, die immers slechts in de acta aangetekende wat wetenswaardig was, kan er de oorzaak van zijn dat de meldingen voor de tweede trap niet consequent op schrift zijn vastgelegd.²⁵¹ Hoe het ook zij, de gemeente is in ieder geval niet veel wijzer geworden van het informeren van de classis, want deze stelde de verdere procedure steeds weer 'ter discretie' van de Delftse kerk. Waarschijnlijk achtte de classicale vergadering de stedelijke kerkeraad bekwaam genoeg om zelf te oordelen. Slechts eenmaal gaf de classis aan dat een grove leugen op zichzelf geen voldoende grond vormde voor een afsnijding.²⁵²

In 1590 waren vruchteloze vermaningen aan een zich slecht gedragende verkoper van oude kleren voor Delftse kerkeraad reden om de classis raad te vragen, maar ook die zaak ontving hij 'ter discretie' terug.²⁵³ Desgevraagd kreeg Delft in 1606 wel het advies van de classis om twee lidmaten onder toezicht te stellen, die elders zonden hadden begaan en zich later zonder attestatie in de stad hadden gevestigd. Slechts in een bijzonder geval kwam de classis in beweging.²⁵⁴ In januari 1608 werd de vergadering gemeld dat de ex-ouderling Gerrit Claesz Wusten te Delft tijdens zijn ambtsbediening overspel had begaan, maar zich met geen mogelijkheid door de kerkeraad tot inkeer liet brengen. De classis zag het toen als haar taak om zelf Claesz te benaderen, maar jarenlang aanhouden leverde nauwelijks resultaat op. De Delftse afgevaardigden raakten in april 1614 uitgekeken op de vruchteloze bemoeienis van de classis en trokken de tuchtzaak weer naar hun kerkeraad "om selffs daerinne te doen, soo sij best tot stichtinge haerder kercke ende weeringe der gegeven ergernisse sullen bevinden te behooren".²⁵⁵

Platteland

Ten aanzien van de tuchtzaken die haar door de dorpsgemeenten werden voorgelegd, heeft de Delftse classis zich minder passief opgesteld en meer advies gegeven

of actie ondernomen. Slechts de kerkeraad van Vlaardingen kreeg enkele malen te horen, dat verder procederen tot zijn discretie werd gelaten, in 1600 zelfs met expliciete vermelding dat de classis de kerk beter vertrouwd achtte met de details van een tuchtzaak tegen de afvallige Joost Govertsz en zijn echtgenote. Toen de kerkeraad in die laatste zaak vijf jaar later nog geen enkele vordering had gemaakt, is de classis toch nog zelf vermanend tegen Govertsz opgetreden, overigens met onbekend resultaat.²⁵⁶

In tegenstelling tot de Delftse gemeente plachten de kerken op het platteland de classis vooral in tuchtgevallen te raadplegen, voordat de betrokken kerkeraad de eerste trap van de procedure tot afsnijding in werking had gesteld of dat zelfs nog maar had overwogen. Vragen over de strafbaarheid van een bepaalde zonde, de toepassing van de censuur op zich, de handelwijze ten aanzien van hardnekkige of weinig berouwvolle zondaars en de toereikendheid van een bepaalde vorm van inkeer of schuldbekentenis om weer toegang te kunnen verlenen tot het Avondmaal, stonden daarbij centraal.²⁵⁷ In reactie volstond de classis meestal met het geven van advies, zonder verdere actie te ondernemen.

Verscheidene malen moest een kerkeraad door de classis aangemoedigd worden te volharden in het doen van vermaningen of verder te procederen tegen een lidmaat, die zich slecht bleef gedragen of de eerste vermaningen had genegeerd. Dit laatste betekende vaak dat de zonde aan de gemeente bekend moest worden gemaakt, eerst zonder en later zonodig met het noemen van de naam van de betrokkene.²⁵⁸ De classicale acta wekken daarbij de indruk dat een kerkeraad op het platteland zich soms tot de classis richtte omdat hij niet graag op eigen initiatief resoluut tegen een zondaar optrad. Een classicaal advies om doortastend tewerk te gaan werd dan blijkbaar door de kerkeraadsliden op de dorpen min of meer impliciet verlangd als een vorm van ruggesteun.

De classis heeft zich ook meer dan eens zelf ingespannen om door vermaningen een weinig berouwvolle lidmaat de weg naar verzoening te wijzen. Met name tuchtzaken die voortkwamen uit geschillen, waarbij de autoriteit van de plaatselijke kerkeraad of predikant in het geding was gekomen, brachten de classicale vergadering in beweging. Zo raakte in 1596 chirurgijn Gerbrand Joosten te Naaldwijk in conflict met een andere lidmaat van de gemeente, Pieter Steffensz, die hem ervan beschuldigde dat zijn medisch handelen tot de dood van een dorpsgenoot had geleid. De Naaldwijkse kerkeraad onthield beiden van het Avondmaal en trachtte maandenlang tevergeefs het geschil te beslechten. Tegen het einde van de het jaar verlangde Joosten een getuigschrift van de kerkeraad met de letterlijke woorden van een twistgesprek dat hij eerder in de consistoriekamer met Steffensz had gehouden, om zich daarmee vervolgens tot de plaatselijke baljuw te kunnen wenden.

De kerkeraad weigerde echter het verlangde certificaat te verstrekken. Hij wilde kerkelijk handelen niet voor een wereldlijk rechter verantwoorden en werd daarin desgevraagd door de classis gesteund. Joosten voelde zich daardoor verongelijkt, temeer omdat de kerk buiten zijn medeweten de classis had geconsulteerd. De chirurgijn beschuldigde de kerkeraad van partijdigheid, niet in de laatste plaats omdat Pieter Steffensz als ouderling daarvan deel uitmaakte. De zaak werd nog verder op

de spits gedreven, toen de Naaldwijkse predikant Petrus Lodewijck de opstelling van zijn kerkeraad in gesprekken met dorpsgenoten had verdedigd en daarna door Joosten fel werd bejegend. Enigszins gechargeerd liet Lodewijck vervolgens de classis weer weten dat hij door de chirurgijn in het openbaar een leugenaar en twistmaker was genoemd en bovendien met fysiek geweld was bedreigd.²⁵⁹

Toen de classis de zaak ter hand nam zag zij zich in feite met twee geschillen rondom de chirurgijn Gerbrand Joosten geconfronteerd: één met Pieter Steffensz over de oorzaak van de dood van een Naaldwijkenaar en één met de Naaldwijkse kerkeraad en predikant, die van partijdigheid werden beschuldigd. De classis gaf voorrang aan de beslechting van het laatste geschil, omdat de Naaldwijkse gemeente daardoor zo in opschudding was geraakt, dat de viering van het Avondmaal werd opgeschort. Ruim een jaar had zij vervolgens nodig om Joosten tot medewerking aan haar procedure te bewegen, getuigen te horen, bewijzen in te zien en de wederzijdse beschuldigingen op hun merites te beoordelen. In augustus 1598 kwam het tot een classicale uitspraak, waarin kerkeraad en predikant van Naaldwijk weliswaar ontactisch optreden werd verweten, maar de meeste schuld bij Joosten werd gelegd. De chirurgijn weigerde echter de 'sententie' te aanvaarden en hield zijn verzet daartegen ondanks voortdurend aanhouden en vermanen door de classis vol tot aan zijn dood in april 1602.²⁶⁰

Het geschil tussen Joosten en Steffensz was toen al aanhangig gemaakt bij het Hof van Holland. In afwachting van de uitspraak van het gerechtshof waren beide kemp-hanen door de inspanningen van predikanten van de classis in maart 1602 wel zover gebracht, dat zij elkaar persoonlijk niets meer verweten. Voor Steffensz impliceerde dit dat hij weer tot het Avondmaal kon worden toegelaten, waartoe hij de classis al sinds april 1599 herhaaldelijk had verzocht.²⁶¹ Het tuchtgeval van Joosten, die van 1597 tot 1602 tientallen malen op de classicale agenda had gestaan, kon de classis echter pas na diens overlijden als afgehandeld beschouwen.

De weinig succesvolle bemiddeling van de classis in de zaak van Gerbrand Joosten vormde geen uitzondering. In de herfst van 1608 was de Vlaardingse kerkeraad in conflict geraakt met baljuw Cornelis Bor, die de diakonie niet het rechtmatig deel van de door hem geïnde boeten zou hebben doen toekomen. Geconfronteerd met dit verwijt, liet de baljuw zich niet meer in de kerk zien. Voor de kerkeraad was een en ander weer aanleiding om een beroep op de classis te doen en een tuchtzaak tegen de baljuw aan te spannen.

De classis ondernam op haar beurt vervolgens menige poging tot een schikking tussen kerkeraad en baljuw te komen. Zij werd daarbij gedwongen omzichtig te opereren, temeer omdat de ambachtsheer van Vlaardingens haar er op wees, dat de baljuw "een persoon was dewelcke een publiq ampt bediende ende het geweer hanteerde, dat men daeromme met hem niet also en behoorden te handelen als met een ander gemeen persoon".²⁶² Anderzijds werd de classicale vergadering ook onder druk gezet door de Vlaardingse kerkeraad, die terwille van de rust in de gemeente, een schuldbekentenis van de baljuw verlangde omdat deze zich ergerlijk had gedragen en uit de kerk was weggebleven. De baljuw liet zich daartoe echter niet bewegen en ook deze tuchtzaak kon uiteindelijk slechts neergelegd worden toen de

voornaamste betrokkene op 27 april 1612 was overleden.²⁶³

De slepende zaken van de chirurgijn van Naaldwijk en de baljuw van Vlaardingen tonen aan dat de interventie van de classis geen garantie vormde voor een positieve afwikkeling van een tuchtzaak. Vooral als de gecensureerde op gespannen voet met zijn kerkeraad was gekomen, moest de classis oppassen niet zelf de handen te branden. Classicale bemiddeling en arbitrage liepen soms door elkaar in zeer gecompliceerde aangelegenheden, waarbij de classis snel verzeild kon raken in even tijdrovende als vruchteloze procedures. Feitelijk kon de classis in vergelijking met een kerkeraad ook niet meer middelen hanteren dan haar autoriteit als 'meerdere' vergadering in de hoop dat een weerbarstig lidmaat daardoor tot het afleggen van een schuldbekentenis kon worden gebracht. Als het betreffende gemeentelid echter niet onder de indruk kwam van haar gezag, was de uitgangspositie van de classis in wezen niet beter dan die van de kerkeraad en daalden de kansen op een voorspoedige afhandeling van een tuchtgeval.

Hoger beroep

Niet alleen kerkeraden hebben de Delftse classis benaderd in moeilijke tuchtgevallen. Een lidmaat die door zijn kerkeraad was onderworpen aan de tucht, kon daartegen bij de classis als meerdere vergadering in beroep gaan. Vóór 1622 is van dat beroepsrecht echter slechts in enkele gevallen gebruik gemaakt en de betreffende gemeentelieden ondervonden daarbij dat de classis niet gemakkelijk tot een ander oordeel kwam.

Zo wendde de rector van Naaldwijk Charles Mahieu zich in 1595 tot de classis. Hij was door zijn kerkeraad van het Avondmaal afgehouden, omdat hij zijn rectorschap wilde neerleggen, voordat de bij zijn aanstelling overeengekomen ambtstermijn verstreken was. De visitators van de classis, die belast werden met de afhandeling van zijn geval, slaagden erin Mahieu weer met de Naaldwijkse kerkeraad te verenigen. De rector moest daarbij wel toegeven dat hij terecht was afgehouden en met zijn vroegtijdig vertrek reden tot ergernis had gegeven. Een schuldbekentenis in deze vorm werd met zijn instemming vanaf de kansel te Naaldwijk aan de gemeente voorgelezen.²⁶⁴

Scheepmaker Jan Wolfertsz te Zoetermeer deed in 1609 soortgelijke ervaringen op. Hij was door zijn kerkeraad vermaand en van de avondmaalstafel geweerd, nadat hij aan zijn huis een herberg begonnen was, waarbij enkele 'onordelijkheden' hadden plaatsgevonden. Ook hij zocht bij de classis zijn gelijk, maar werd vervolgens op zijn fouten gewezen. De classis deed dit blijkbaar zo overtuigend, dat Wolfertsz niet alleen een schuldbekentenis aflegde, maar zich ook bereid verklaarde zijn herbergnerring "als zijnde besmettelijk" op te geven. De genomen tuchtmaatregelen van de kerkeraadsliden van Zoetermeer werden, evenals eerder die hun ambtgenoten te Naaldwijk, door de classicale vergadering niet in twijfel getrokken.²⁶⁵

Huwelijksgevallen

De Delftse classis is door de afzonderlijke kerken en hun predikanten ook als adviesorgaan geconsulteerd in lastige huwelijksgevallen. De nationale synodes hebben het huwelijk steeds als een aangelegenheid beschouwd die zowel de kerk als de

overheid aanging. De Gereformeerde Kerk had eigen normen aangaande het bindend karakter van trouwbeloften, verboden graden van bloedverwantschap of zwager-schap, hertrouwen na echtscheiding, etcetera. Het opstellen van voorschriften en het nemen van definitieve beslissingen in dergelijke aangelegenheden beschouwde zij echter als het recht en tevens de plicht van de justitie. Omdat de publieke functie van de Gereformeerde Kerk met name in het bevestigen van huwelijken binnen en buiten de eigen kring van lidmaten tot uitdrukking kwam, was het niettemin onvermijdbaar dat zij steeds geconfronteerd werd met kwesties, die op gespannen voet konden staan met haar eigen normen over echt en echtverbintenis. Volgens de kerkorde van 's-Gravenhage moesten daarbij de Heilige Schrift en voorgaande kerkelijke ordina-ties als richtsnoer dienen.²⁶⁶

De Delftse gemeente bleek daarbij nauwelijks behoefte te hebben aan klassicale bijstand. Zij vervoegde zich in lastige huwelijkskwesties zonodig bij de gedeputeer-den over huwelijkske zaken van de stedelijke magistraat om tot een aanvaardbare oplossing te komen.²⁶⁷ De dorpskerken hadden in huwelijkszaken echter herhaal-de-lijk tekst en uitleg van de klassicale vergadering nodig, zoals de onderstaande tabel per gemeente aangeeft.

Tabel 1.2: Aantal huwelijksgevallen dat per gemeente op de classis ter sprake werd gebracht 1581-1621

KERK	AANTAL
Kethel	2
De Lier	3
Maassluis	2
Naaldwijk	3
Overschie	1
Schippluiden	1
Vlaardingen	5
Zoetermeer	4
Onbekend	1
TOTAAL	22

Geheel in lijn met uitspraken op synodaal niveau, beschouwde de classis het huwe-lijk reeds als begonnen met de trouwbeloften die met toestemming van de wederzijd-se ouders waren gedaan. Het verbreken van die beloften door één van beide partijen werd door de vergadering zwaar opgenomen, maar de richting van haar advies hing af van de vraag of de betrokkene wel of geen lidmaat was. Over niet-gemeenteleden had de Gereformeerde Kerk geen gezag, zodat een dorpsgemeente als Kethel in een dergelijk geval in 1605 door de classis doorverwezen werd naar de eigen magistraat, die dan de aangewezen instantie was om de brekende partij 'dapper' de les te lezen.²⁶⁸ Lidmaten konden daarentegen ook via de kerkelijke tucht op het verplicht-tende karakter van hun trouwbeloften gewezen worden. De betrokken predikant of

vermaningen of onthouding van het Avondmaal weer op het rechte spoor te brengen.²⁶⁹

Was de ondertrouw - en daarmee feitelijk het huwelijk - met wederzijdse instemming verbroken en wenste een van beide partijen met een ander te trouwen, dan werd de vragende predikant of ouderlingen door de classis eerst opgedragen bij de plaatselijke magistraat na te gaan of er inderdaad een wettelijke scheiding had plaatsgevonden.²⁷⁰ Zolang daarover geen duidelijkheid was verkregen kon geen kerkelijk huwelijk met een nieuwe partner plaatsvinden. Ook als trouwbeloften waren aangegaan, maar één van de ouders van beide partijen weigerde met het huwelijk in te stemmen, zag de classis graag dat een kerk zich eerst bij de magistraat vervoegde om na te gaan of de echtverbintenis doorgang kon vinden. Eventueel kon predikant of kerkeraad eerst zelf nog trachten van de betreffende ouder alsnog consent voor het huwelijk te verkrijgen.²⁷¹

Bij uitstek 'politiek' waren naar classicale opvatting de problemen die ontstonden als iemand was hertrouwd, maar als na verloop van tijd bleek dat de doodgewaande partner uit een eerder huwelijk toch nog in leven was. Een Engelse soldaat, op wie de classis in 1611 door de predikant van Naaldwijk attent was gemaakt, kreeg in een dergelijk geval de raad zich bij de overheid te vervoegen om tot een ontbinding van zijn tweede huwelijk met een Hollandse vrouw te geraken, waarbij hij twee kinderen had.²⁷² Haesge Albrechtsdr te Naaldwijk was in 1615 wat de classis betrof vrij om met een ander te trouwen, toen zij vernam dat haar echtgenoot Huibrecht Lenaerts in Geervliet nog een vrouw en kind uit een eerder huwelijk had. De classicale vergadering achtte het evenwel wenselijk dat Haesge vooraf nog advies bij enkele rechtsgeleerden zou inwinnen, waarschijnlijk mede omdat zij uit het huwelijk met Huibrecht nog een kind had.²⁷³

De classis gelastte een kerkeraad of predikant iedere medewerking te weigeren bij het bevestigen van huwelijken van ongedoopten en stond ook afwijzend tegenover het trouwen van partners die met elkaar in te nauwe graad van bloedverwantschap of zwagerschap stonden. De grenzen waren in de laatste gevallen echter niet altijd even duidelijk afgebakend. Meer dan eens werd de classis verzocht te beoordelen of een huwelijk binnen een bepaalde graad van bloed- of aanverwantschap 'stichtelijk' was.

Zo bleek de koster van Zoetermeer in april 1602 voornemens te zijn met de weduwe van de broer van zijn overleden echtgenote in de echt te treden. Dit was een zaak van aanverwantschap waarmee de plaatselijke predikant geen raad wist. De classis consulteerde een rechtsgeleerde, die te kennen gaf dat een dergelijk huwelijk noch naar civiel noch naar kerkelijk recht verboden was. Consultatie van de Heilige Schrift en een uitspraak van de particuliere synode van Zuid-Holland in een soortgelijk geval, brachten de classicale vergadering echter tot de overtuiging dat het voorgenomen huwelijk van de koster onbetamelijk was. Tevergeefs heeft classis toen enige tijd getracht hem te bewegen van het huwelijk af te zien. In april 1605 ontving de Zoetermeerse predikant toch toestemming om de koster in de echt te verbinden. Het huwelijk werd nog steeds als 'onstichtelijk' beschouwd, maar was ook naar de overtuiging van de classis niet in strijd met de wet.²⁷⁴

De zaak van de koster van Zoetermeer was overigens één van de weinige huwelijksgevallen, waarbij de classis actief in beweging kwam en zelf getracht heeft één van beide partijen op andere gedachten te brengen. Meestal werd passief vanaf de classicale vergadertafel raad gegeven, waarbij het aan de plaatselijke kerkeraad of predikant was om zonodig verdere actie te ondernemen.

d. De classis als pleitbezorger bij de overheid

Hoewel de Gereformeerde Kerk tegenover de overheid zwaar hechtte aan haar zelfstandigheid, vooral als het de inrichting van het kerkelijk leven en de vormgeving van de kerkelijke organisatie betrof, is zij toch in tal van zaken - ook in de Delftse classis - in de praktijk zeer afhankelijk geweest van de medewerking of steun van de politieke en juridische gezagdragers. Zo werden de inkomens van de predikanten en de alimentaties van hun weduwen en wezen, volgens de kerkorde eigenlijk een zorg van de gemeenten, op aanwijzing en onder toezicht van de overheid uitbetaald. Ook voor de instelling en bekostiging van een nieuwe predikantsplaats moest een beroep op de overheid worden gedaan. De financiële afhankelijkheidsrelatie trad verder aan het licht als er bijvoorbeeld voor gemeenten als Kethel, Overschie en Maassluis een beroep op de plaatselijke of provinciale overheden gedaan moest worden om fondsen te vinden voor de bouw van een nieuwe kerk, ter vervanging van het oude kerkgebouw dat het krijgsgeweld en de inundaties in de eerste jaren van de Opstand tegen het Spaanse gezag niet had doorstaan.²⁷⁵

In de relatie tussen kerk en overheid speelden echter niet alleen financiële aspecten een belangrijke rol. Ook op drie andere terreinen traden de gemeenten in contact traden met overheidsinstanties en -personen. In de eerste plaats ging het hierbij om een breed spectrum van zaken, waarbij de kerken hebben getracht ook over de grenzen van de gemeenten heen het openbare leven naar eigen opvatting vorm te geven. Onder deze noemer kunnen we zaken brengen als het weren van andere gezindten - in het bijzonder katholieke priesters - op het kerkelijk voorerf en de strijd tegen bewaard gebleven katholieke gebruiken. Tegen tovernarij, waarzeggerij en bijgeloof moest ook worden opgetreden. Op zondagen, kerkelijke feestdagen, bid- en vastendagen diende de rust gehandhaafd te worden. Opvoeringen van de rederijkerskamers moesten worden tegengegaan, drankgelagen en dansen - in Delft met name tijdens bruiloften - moesten worden beteugeld. Ook was er nog het aanhoudende streven naar een meer adequate regelgeving met betrekking tot het huwelijk, waarmee misbruiken als het ongetrouwd samenwonen, het eenzijdig verbreken van trouwbeloften, het huwen van ongedoopten en de echtverbintenissen binnen een te nauwe graad van verwantschap uitgebannen konden worden. In al deze aangelegenheden koesterden de kerkeraden in het classicale ressort hun eigen idealen, ingegeven door Gods Woord zoals dat in de Heilige Schrift was neergelegd. Om die idealen in de praktijk te kunnen verwezenlijken waren zij echter aangewezen op de steun van de overheid in de vorm van wetgeving en rechtspleging.

Bijzondere aandacht hadden de kerken van stad en platteland ook voor het onderwijs. Onbekwame schoolmeesters, katholieke bijscholen en het gebruik van katholie-

ke leerboeken vormden meer dan eens een bron van zorgen, waarbij een beroep moest worden gedaan op het regulerend vermogen van de overheid. Ook op het terrein van de kerkelijke armenzorg kwamen de kerken ten slotte in contact met de overheid. Het functioneren van een diakonie naast een burgerlijke armenzorg - op het platteland in de regel de Tafels van de Heilige Geest - leverde plaatselijk soms problemen op bij de scheiding van inkomsten en bedeling. Voorts waren de aanspraken op bijzondere middelen als het door de overheid voor de armen bestemde 'oortge' op de accijns soms niet duidelijk geregeld. Een wijd verbreide bedelarij vormde bovendien een voortdurende aanslag op de toch al niet al te ruime kassen van de diakenen.

Hoever de aspiraties van de kerken in de classis op de terreinen van het openbare leven, het onderwijs en de armenzorg reikten en hoe de verschillende overheden zich daartegenover opstelden, zal later nog uitvoerig beschreven worden.²⁷⁶ Waar het ons echter in dit verband gaat om het functioneren van de classis ten opzichte van de afzonderlijke kerken, zullen we hier echter al kort moeten stilstaan bij de rol die de classis heeft gespeeld bij het behartigen van de belangen van de gemeenten bij de overheid.

Verskil tussen stad en platteland

De Delftse gemeente maakte slechts weinig gebruik van de diensten van de classis als pleitbezorger bij de overheid. De stedelijke kerk toonde zich in het beroepingswerk, in lastige tuchtgevallen en huwelijkskwesties tegenover de classes zeer zelfstandig. Het eigen handelingsvermogen trad ook aan het licht als het ging om het onderhouden van de relaties met de stedelijke overheid in meer algemene zin. De directe communicatie werd ook in de hand gewerkt door het eenduidige en autonome karakter van het wereldlijk gezag, dat door de magistraat binnen de stedelijke muren werd uitgeoefend. De stedelijke kerk hoefde zich daardoor niet af te vragen bij wie zij zich letterlijk op een steenworp afstand in een specifieke aangelegenheid moest vervoegen. Nu eens geschiedde dit schriftelijk met het indienen van remonstranties en rekwesten, dan weer mondeling door een afgevaardiging naar het stadhuis te sturen. Soms werden magistraatsleden die de kerk een warm hart toedroegen ook informeel benaderd.²⁷⁷

De plattelandsgemeenten hebben de classis wel vaak ingeschakeld om met de overheid in contact te treden. Dit was met name een gevolg van de minder eenduidige politieke en juridische structuur, die in de dorpen en ambachten aanzienlijk meer versnipperd was dan te Delft. De kerken werden daardoor geconfronteerd met een rijk gekleurd, maar verwarrend palet van overheidspersonen en -instanties. Bij de kerkeraad van Vlaardingingen zullen de gezagsverhoudingen binnen het stadje nog wel bekend zijn geweest, maar voor de kerkeraden op de dorpen waren de verschillende bestuurlijke, wetgevende, rechterlijke en uitvoerende bevoegdheden van de lage overheden (dorpsregeringen en -gerechten, schouten, ambachtsheren en baljuws) en de hoge overheden (met name de Staten van Holland, hun Gecommitteerde Raden en het Hof van Holland) aanzienlijk minder doorzichtig. Veelal was het dan aan de classis om te beoordelen aan welke deur geklopt moest worden om een specifieke

nood te lenigen of een bepaalde misstand te weren. In het verlengde daarvan nam de vergadering dan veelal zelf ook het kloppen voor haar rekening.

Waarschijnlijk kan de dorpsgemeenten ook enige schroom niet ontzegd worden om zich op eigen initiatief te vervoegen bij de hoge overheden in 's-Gravenhage, voornamelijk officieren als de baljuws van Delfland en Rijnland, aanzienlijke ambachtsheren of een zelfstandige ambachtswoman als de stedelijke regering van Delft, waarmee bijvoorbeeld de gemeente van Overschie in de slag moest gaan. Bovendien bleek de classis meestal over de betere contacten te beschikken. Zij kon ook haar autoriteit als 'meerdere' vergadering uitspelen, hetgeen in het verwachtingspatroon van een dorpskerkeraad wellicht meer rendement bij de overheid zou opleveren. De aanleiding voor de classis om zich tot de overheid te wenden, was vaak gelegen in een concrete behoefte of een bepaald misbruik waarop een gemeente haar op een gegeven tijdstip attent maakte. De klassieke inspanningen bleken veelal incidenteel van karakter te zijn. Toch gaat het niet te ver om in deze context te spreken van een structurele rol die de vergadering vooral voor de dorpskerken heeft vervuld. Uit haar acta kunnen we afleiden dat zij in de periode 1581-1621 niet enkele, maar tientallen malen gemeentelijke belangen bij het wereldlijk gezag op lokaal, regionaal of provinciaal niveau heeft behartigd.

Contacten met de lage en hoge overheden

De classis ging daarbij op verschillende wijzen tewerk. De lage overheden - schouten, baljuws en ambachtsheren - werden vaak rechtstreeks aangesproken door predikanten, die daartoe door de klassieke vergadering waren gecommiteerd. De Staten en het Hof van Holland werden niet alleen mondeling, maar ook in rekwesten en remonstranties benaderd. Als intermediairs tussen dorpsgemeenten en overheid bleken daarbij vooral de predikanten van de Delftse gemeente zich als waterdragers van de classis te manifesteren. De stedelijke bedienaren genoten, mede op basis van hun afkomst, over het algemeen meer aanzien dan hun ambtgenoten op het platteland. Door hun academische opleiding waren zij lange tijd ook beter onderlegd om de communicatie met de wereldlijke autoriteiten te verzorgen. In de richting van de hoge overheden waren de predikanten van Delft bovendien meer dan eens in synodale commissies actief om de belangen van de kerken in breder verband te behartigen. Van de ervaringen en contacten die zij op dat niveau in het Haagse opdeden heeft de classis wellicht ook zeer bewust gebruik willen maken.²⁷⁸

Daarbij dient opgemerkt te worden dat de klassieke vergadering vooral in de relaties met de hoge overheid niet alleen directe en formele wegen heeft bewandeld, maar ook indirecte en informele kanalen wist te benutten. Zo beklagde bijvoorbeeld de Naaldwijkse kerk zich in 1601 bij de classis over de onlangs aangestelde rector van de Latijnse school die niet naar het Avondmaal kwam, het voorlezen en -zingen tijdens de predikaties niet waarnam en ook zijn leerlingen niet de diensten liet bijwonen, zoals onder zijn voorganger gebruikelijk was geweest. De classis deputeerde toen de Delftse predikant Arent Cornelisz om samen met zijn ambtgenoot uit Naaldwijk naar 's-Gravenhage te gaan. Daar moesten zij de secretaris van de Staten van Holland, Coenraet de Rechtere, vragen of hij niet kon bewerkstelligen dat er door de

Edel Mogende Heren aan de rector geschreven werd om hem op zijn plichten te wijzen.²⁷⁹

Niet alleen secretaris De Rechtere, die overigens kort na het bezoek van de classicale commissie overleed, maar ook de afgevaardigden van de stad Delft in de Statenvergadering fungeerden voor de classicale vergadering als aanspreekpunt als het er feitelijk om ging om de Edel Mogende Heren te mobiliseren. Zo beloofden de stedelijke gecommitteerden in 1611 ter dagvaart het weren van de in Delfland rondzwervende bedelaars en vagebonden te bepleiten, nadat zij daartoe door een classicale delegatie waren verzocht.²⁸⁰ Toen de rondtrekkende lieden twee jaar later nog steeds de diakenen op de dorpen lastig vielen en bovendien de plaatselijke bevolking intimideerden, achtte de classis de tijd rijp om de Staten zelf in een rekwes te verzoeken een nieuw plakkaat tegen de bedelarij uit te vaardigen. Daarbij werd haar door een predikant van 's-Gravenhage aangeboden om het indienen van het verzoekschrift te bespreken met enkele ouderlingen van zijn gemeente, die tevens raadsheer in het Hof van Holland waren.²⁸¹

Of de classis van de geboden hulp gebruik heeft gemaakt vermelden de acta niet. Het is echter wel opvallend dat de classis ook in andere aangelegenheden waarbij zij de hulp van het Hof nodig had, zich niet altijd tot dat college als zodanig maar tot enkele van haar leden heeft gewend.²⁸² Waarschijnlijk is daarbij door de classis ook herhaaldelijk van het Haagse informele circuit, gebaseerd op de dubbelfunctie van raadsheer-ouderling, gebruik gemaakt.

Overigens handelde de classis als pleitbezorger bij de overheid zeker niet altijd op verzoek van een enkele kerk, maar was er met name als het om wijdverbreide misstanden ging, soms ook duidelijke sprake van een collectieve belangenbehartiging. Zo werd vanaf 1605 een brede campagne gevoerd tegen de spelen van de rederijderskamers op het platteland. De classicale vergadering fungeerde daarbij voor de dorpsgemeenten als klachtenbank en zond steeds opnieuw delegaties naar de hoge en lage overheden om een einde te maken aan de opvoeringen.²⁸³ Op wat kleinere schaal ging de classis in de jaren 1611-1613 op gelijke wijze tewerk, toen zij streefde naar maatregelen tegen de eerder genoemde bedelaars en vagebonden.

Andere 'collectieve' zaken als de telkens op de classicale agenda terugkerende huwelijksmisbruiken en de 'insolenties' op zon- en biddagen, heeft de classis herhaaldelijk als gravamina ingebracht op de vergaderingen van de Zuidhollandse synode.²⁸⁴ Het was dan aan de synodale gedeputeerden om ook namens de andere classes bij de hoge overheid met nog 'meerder' gezag te pleiten voor adequate wetgeving inzake huwelijk en zondagsrust of erop aan te dringen dat de door de Edel Mogende Heren uitgevaardigde plakkaats ook werden nageleefd. Soms hebben de synodale gedeputeerden zich op hun beurt tot de Delftse classis gewend met het verzoek om informatie te verstrekken waarmee de gezamenlijke belangen met nog meer kracht in 's-Gravenhage konden worden behartigd. De classicale vergadering vormde dan weer de schakel naar de afzonderlijke kerken. Zo werden de predikanten in oktober 1594 door de classis verzocht ten behoeve van de synodale gedeputeerden voorbeelden van inbreuken op de zondagsheiliging ter vergadering te rapporteren. In april 1595 werden vervolgens de ingebrachte klachten door de classicale scriba overzichtelijk op schrift gesteld en aan de synodale gedeputeerden toegezonden.²⁸⁵ Dezelfde methode

werd in 1619 ook gevolgd toen de synodale gedeputeerden materiaal over huwelijksgevallen nodig hadden om de Staten van het nut van een meer adequate huwelijksordonnantie te overtuigen.²⁸⁶

Problemen

Over het algemeen verliep de communicatie met de overheden soepel, al sorteerde de inzet van de classis niet altijd het gewenste effect. Opvallend is dat de baljuws meer dan eens moeilijk ten behoeve van de kerk in beweging gebracht konden worden. Vaak zien wij de classicale vergadering zich dan in 's-Gravenhage vervoegen om toch de verlangde medewerking te krijgen. Zo presenteerde één van de predikanten van Delft in mei 1588 een rekwes tot de Staten van Holland, waarin verzocht de baljuw van De Lier te gelasten een (katholieke?) bijschool te sluiten. Tegen het einde van 1586 was de baljuw reeds rechtstreeks daartoe verzocht, maar hij had sindsdien blijkbaar geen maatregelen tegen de schoolhouder getroffen.²⁸⁷

De baljuw van Vlaardingen was in 1600 traag met het weren van de samenscholingen in de haven van het stadje onder de zondagse predikaties. Voor de classis was dat weer reden om zich namens zowel de kerkerad als de burgemeesters bij de Staten te vervoegen met het verzoek hun officier op te dragen tegen deze inbreuk op de zondagsheiliging met een nieuwe keur te voorzien.²⁸⁸ Een jaar later drong de classis bij het Hof van Holland erop aan de baljuw van Rijnland schriftelijk te bevelen van de gevel van een huis te Zoetermeer een gedicht te doen verwijderen, waarin met de ware religie werd gespot. De vergadering heeft nog enige tijd geduld moeten oefenen, maar in mei 1602 kon zij tevreden constateren dat het gewraakte geschrift te Zoetermeer was uitgewist.²⁸⁹

Van bijzondere aard waren ten slotte de moeilijkheden die ontstonden toen de graaf van Aremberg ten gevolge van de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand in 1609 weer in het bezit kwam van de hoge heerlijkheid Naaldwijk, die eerder tijdens de oorlog met Spanje door de Staten van Holland was geconfisqueerd. Aremberg was katholiek en had de opstandige provincies in voorgaande jaren nog als bevelhebber van de vloot van de Zuidelijke Nederlanden ter zee bestreden. Al spoedig bleek dat de gereformeerde gemeente te Naaldwijk weinig goeds van hem te verwachten had. In april 1610 klaagde de Naaldwijkse predikant Petrus Lodewijck zijn nood bij de classis. De graaf was begonnen vele rechten aan zich te trekken en uit zijn naam waren in het dorp reeds vele "nieuwicheden ende insolentiën" gepleegd. Zo had de schoolmeester te horen gekregen dat hij zijn huis voor 1 mei moest verlaten. Volgens Lodewijck was dat nog slechts een voorbode van de problemen die nog zouden volgen en ook hemzelf zouden raken.

De classicale vergadering erkende dat de predikant terecht op zijn hoede was, maar kon weinig meer doen dan een tweetal predikanten uit haar midden aanwijzen, die de Naaldwijkse gemeente met raad en advies zouden bijstaan. Optredende problemen zouden zij moeten aandienen bij degenen die in enigerlei opzicht ook zeggenschap of gebod over Naaldwijk hadden, al was het bij stadhouder Maurits.²⁹⁰ Aan de gecompliceerde situatie, waarin de hulp van ambachtsheer Maurits moest worden ingeroepen om de belangen van de Naaldwijkse kerk te verdedigen tegen de aanspraken van Aremberg als Hoge Heer, kwam twee jaar later een einde. Toen

werd de hoge heerlijkheid voor 360.000 gulden overgenomen door Frederik Hendrik, die kort daarna bij schenking van zijn broer ook de ambachtsheerlijke rechten over Naaldwijk ontving. De kerk is daarmee waarschijnlijk tevens uit de problemen gekomen, waarmee zij sinds 1609 door toedoen van graaf Aremborg was geconfronteerd.

e. Classicale autoriteit versus gemeentelijke zelfstandigheid

In zijn dissertatie over de classis Dordrecht in de jaren 1573-1609 gaat Tukker in 1965 nog eens in op de pennestrijd die onder invloed van de Doleantie eind vorige - begin deze eeuw is gevoerd over het vraagstuk van de soevereiniteit van de plaatselijke gemeente versus haar gebondenheid aan de autoriteit van de 'meerdere' vergaderingen. Opvallend daarbij was dat beide partijen teruggrepen naar de oorsprong van de Gereformeerde Kerk in de tweede helft van de zestiende eeuw om vervolgens tot verschillende conclusies te komen. Tukker heeft de belangrijkste pennevoerders in beide kampen reeds ten tonele gevoerd, zodat wij hierna zijn overzicht van hun standpunten kunnen samenvatten.²⁹¹

Historiografisch perspectief

De Savornin Lohman en Rutgers hebben in 1886 een lans gebroken voor de zelfstandigheid van het recht en gezag van de plaatselijke kerk. Zij laten daarbij met name uit het oog vallen op de artikelen van Wezel. Daarin was vastgelegd dat de klassieke vergadering geen recht over enige kerk of haar diensten toekwam zonder dat die kerk zelf daarin toestemde, zodat zij niet van haar recht en gezag beroofd werd. Deze formulering interpreteren zij - volgens Tukker ten onrechte - als een uitwerking van het beginsel van het eerste artikel van de Emdense acta, dat de ene kerk geen heerschappij over de andere zal voeren. De Savornin Lohman en Rutgers wensden de kerkelijke vergaderingen zuiver als samenkomsten van 'benabuurde' kerken te zien, niet als vormen van kerkbestuur. Zij betogen dat er vóór 1572 reeds tal van kerken onder leiding van predikanten en consistories geheel op zichzelf functioneerden, ruim voordat het tot een gemeenschappelijke organisatie kwam. De afzonderlijke kerken waren in hun visie zeer zelfstandig, vooral als het om de handhaving van Gods Woord ging, en erkenden geen kerkelijk bestuur boven zich. Vandaar ook dat de kerkeraden de belangrijkste kerkelijke colleges vormden.

Kleyn vraagt daarentegen in 1888 aandacht voor de betekenis van de classis als vergadering tussen kerkeraad en synode, wakend over de vrijheid van de afzonderlijke gemeenten, maar afbeelding van de eenheid van het kerkverband. Volgens hem waren de kerkeraden niet op zichzelf autonoom, maar ontleenden zij hun gezag aan hun gemeenten en het kerkverband. De classes waren ook niet het resultaat van een vrijwillig samengaan van een aantal kerken. Veeleer moest uitgegaan worden van het streven van het geheel van de kerken om de plaatselijke kerken onverwijd in classes en particuliere synoden te verbinden. Van dat niveau - de nationale synode - is ook de kerkelijke indeling in classes en particuliere synoden uitgegaan. Kleyn put ook uit de acta van de classis Dordrecht. Op basis daarvan geeft hij aan dat de klassieke autoriteit blijkbaar niet geheel op het principe van de afvaardiging berustte, omdat de

vergaderingen ook werden bijgewoond door predikanten, die daartoe niet door hun gemeenten werden gedelegeerd, en omdat de ouderlingen vaak afwezig waren. Ook ziet Kleyn tussen de vergaderingen van de Dordtse classis de classicale gedeputeerden met een zeker gezag functioneren.

Van Veen keert zich in 1905 ook tegen de afwijzers van elke vorm van kerkbestuur. Met de bepalingen van Wezel en Emden werd in zijn visie niet alleen de zelfstandigheid van de gemeenten grotendeels gewaarborgd en elke hiërarchie afgewezen, maar tevens orde, regel en gehoorzaamheid geïntroduceerd. De verhoudingen tussen de kerkelijke vergaderingen typeert hij duidelijk met termen als minder en meer. Bovendien wil Van Veen het classicaal gezag niet enige dominocratische trekken ontzeggen. Met name de inmenging van de overheid in kerkelijke zaken brengt hem tot de conclusie dat er van de soevereiniteit van de plaatselijke kerk in de praktijk weinig terecht kwam.

Interessant voor ons is dat Tukker ook zijn eigen gedachten heeft gevormd over het vraagstuk van de gezagsverhouding tussen plaatselijke kerk en 'meerdere' vergaderingen. Hij laat zich daarbij weliswaar inspireren door de discussie die door de Doleantie gevoed werd, maar hij baseert zijn oordeel vooral op de aanvangsjaren van de Dordtse classis, die voor hem het primaire onderwerp van zijn studie zijn. De grote rol van die classis in het beroepingswerk is voor hem aanleiding het classicale gezag beduidend zwaarder te laten wegen dan de zelfstandigheid van de gemeente. Zo was een uitgebracht beroep pas rechtsgeldig als de classis er zijn goedkeuring aan had gehecht en werd het ontslag of emeritaat aan een predikant in laatste instantie door de classis als hoogste autoriteit verleend. Ook laat Tukker zien dat de Dordtse classis in veel gevallen predikanten aan gemeenten heeft toegewezen.²⁹²

Na Tukker heeft Van Deursen zich in 1974 nog veel geprononceerder over de relatie classis-gemeente uitgesproken. In zijn studie over de Gereformeerde Kerk tijdens de bestandstwisten komt hij na een indrukwekkende opsomming van de bevoegdheden, die de classis als kerkelijke vergadering door de achtereenvolgende nationale synoden werden toebedeeld, tot de conclusie dat er sprake was van een classicale heerschappij, die door de gemeenten bewust werd aanvaard.²⁹³ Daarmee lijkt voor de zelfstandigheid van de gemeente weinig ruimte over te zijn. Toch verbaast ons de stellige opvatting van Van Deursen, temeer omdat de door hem ook gebruikte acta van de Delftse classis een ander, meer genuanceerd beeld te zien geven.

Verhoudingen in de Delftse classis

Allereerst dient opgemerkt te worden dat de besluitvaardigheid van de Delftse classis en daarmee in feite ook haar autoriteit toch in sterke mate berustte op een toereikende vertegenwoordiging van de gemeenten op haar vergaderingen. Dit wordt met name duidelijk op die bijeenkomsten, waarop de classis door een te grote absentie van afgevaardigden van de dorpskerken zich moest afvragen of er wel een quorum was om een zaak in behandeling te nemen.²⁹⁴ Dit doet toch sterk vermoeden dat de classicale macht niet geheel, maar wel in zeer belangrijke mate een afgeleide was, ontstaan omdat de op zichzelf complete kerken hun gezag via hun afgevaardigden

delegeerden aan de classicale vergadering, waarmee binnen die kring door cumulatie een 'meerder' gezag werd gevormd. Afwezigheid van te veel kerken had een limiterende uitwerking op de cumulatie van gezag en tastte daarmee het handelingsvermogen van de classis aan.

Het door Kleyn voor de Dordtse classis waargenomen verschijnsel dat vooral de ouderlingen vaak op de vergaderingen afwezig waren, deed zich ook in de Delftse classis voor. Dit betekende echter niet dat de wel verschenen predikanten namens zichzelf handelden en niet door hun gemeenten ter vergadering afgevaardigd waren. Toen de Delftse classis in 1583 besloot op haar buitengewone vergaderingen genoeg te nemen met de afvaardiging van predikanten, bepaalde zij wel nadrukkelijk dat deze gehouden waren een credentiebrief te tonen, waaruit bleek dat zij volmacht van hun kerkeraden hadden. In 1588 stond de classis er andermaal op dat het gebruik om geloofsbriefen van de kerkeraden mee te brengen daadwerkelijk werd onderhouden. Dit kan wellicht opgevat worden als een aanwijzing dat niet alle predikanten zich daaraan hielden. De reactie van de classis geeft echter duidelijk te zien dat afvaardiging namens de plaatselijke kerk wel degelijk een beginsel was, waaraan zij niet wenste te tomen.²⁹⁵

De inhoud van de credentiebriefen heeft niet alleen in sterke mate bepaald wat ter vergadering besproken werd, maar ook hoever de classis daarbij kon gaan. We hebben reeds vermeld dat de Delftse classis een zich onverwacht aandienende kwestie niet afhandelde, als de afgevaardigden van de betreffende kerk daartoe niet in hun geloofsbrief waren gelast. In dergelijke gevallen of als de classis om andere redenen niet op de hoogte was van de opstelling van de betrokken kerkeraad, volgde in de regel uitstel van de behandeling tot een volgende gelegenheid. Omgekeerd zien wij de scriba van de classis met name in gevallen waarin een predikant elders beroepen werd, zorgvuldig in het actaboek aantekenen dat de ouderling van zijn gemeente volledig door zijn kerkeraad in een credentiebrief gemachtigd was de beroeping ter vergadering af te handelen. Buiten de kerkeraad om kon de classis aan de dienaar geen toestemming geven om naar een andere gemeente te vertrekken.²⁹⁶

Tegenover Kleyns observaties in de classis Dordrecht kunnen wij er bovendien nog eens aan herinneren dat er in de periodes tussen de vergaderingen van de Delftse classis geen sprake was van het permanent functioneren van classicale gedeputeerden, die met een aan de classis ontleende autoriteit minder zwaarwegende zaken plachten af te handelen. De Delftse classis besprak de zaken bij voorkeur in het 'meerdere' verband van de gezamenlijke afvaardigingen van de afzonderlijke kerken, ook als dit in de praktijk tot een hogere vergaderfrequentie leidde. Het classicaal gezag was in haar ressort dan ook van een tijdelijk karakter. Bij de classis berustte de cumulatieve macht van de individuele kerken, zolang zij aan de vergader tafel zaten. Ging de vergadering weer uiteen, dan kon de classis haar gezag niet meer effectief uitoefenen.

Temidden van dit pleidooi voor een classicaal mandaat van onderaf, gebonden aan zekere grenzen door haar afgeleide en tijdelijke karakter en de inhoud van de credentiebriefen van de afzonderlijke kerken, mogen wij echter niet voorbijgaan aan de bevoegdheden die de classis vanuit het bredere kerkverband ontving. Alleen de

classis was gerechtigd kandidaten voor het predikambt te examineren, kon predikanten wegens feilen in leer of leven ontslaan en afgezette dienaren weer tot de kerkdienst toelaten. Evenzeer was het de classis die een actief aandeel had in de kerkinstituering en via de visitatie toezag op het functioneren van de predikanten en op het gemeentelijk leven in de afzonderlijke kerken. Bovendien moest het classicaal advies ingewonnen worden voor de afsnijding van een lidmaat, was de classicale approbatie vereist voor het uitbrengen een beroep en mocht een predikant zijn gemeente niet verlaten, voordat ook de classicale instemming met zijn ontslag was verkregen. De optelsom van deze en andere bevoegdheden en de taken die de Delftse classis op basis daarvan uitoefende, hebben evenzeer de reikwijdte van haar gezag bepaald.

Dat dit in de praktijk echter niet altijd dezelfde consequenties had voor het functioneren van de afzonderlijke kerken in het classicaal verband, wordt duidelijk als wij daarbij nog eens de dualistische positie van de Delftse gemeente in ogenschouw nemen. We hebben enerzijds reeds aangetekend dat zij meestal als gastvrouw van de classis fungeerde, hetgeen ook betekende dat de vergaderingen veelal door een van haar predikanten werd voorgezeten. De oefeningen van de classicale proponenten vonden ook binnen de stedelijke muren plaats onder het toezicht van de Delftse dienaren. Tot in het begin van de zeventiende eeuw waren het eveneens vooral de predikanten van de stad, die voortdurend door de classis in allerlei zaken gecommitteerd werden en daarbij ook een aanzienlijk deel van de communicatie met de lage en hoge overheden voor hun rekening namen. En hoewel de classicale acta daarover geen uitsluitel geven, gaat het waarschijnlijk niet te ver te veronderstellen dat menig classicaal advies aan een dorpsgemeente uit de koker van één van de goed onderlegde predikanten van Delft stamde.

Anderzijds handelde de stedelijke gemeente zeer zelfstandig in het beroepingswerk. De classicale approbatie van een beroeping was voor Delft vaak niet meer dan een formaliteit, evenals de instemming van de classis met het vertrek van een predikant uit de stad. In de communicatie tussen de gemeente en de magistraat heeft de classis geen aandeel van betekenis gehad, terwijl in moeilijke tucht- of huwelijksgevallen de classis niet of nauwelijks om raad werd gevraagd. Van enige classicale bemoeienis met de kerkinstituering is tegenover Delft dan ook geen sprake geweest, aangezien het gemeentelijk leven in de stad al in volle bloei was, voordat het tot de vorming van een classis kwam.

Hierbij dringt zich het beeld op van een stedelijke kerk, die voor zover het haar eigen zaken aanging zeer autonoom handelde, maar tegelijkertijd een grote rol heeft gespeeld in het classicale leven. Op deze gronden zouden wij de positie van de gemeente van Delft in de classis als *primus inter pares* kunnen duiden, zoals Tukker ten aanzien van de Dordtse gemeente in de classis Dordrecht heeft gedaan.²⁹⁷

De Delftse kerk was zich ook zeer wel van haar prominente aanwezigheid in de classis bewust en heeft er aanvankelijk ook zelf voor moet waken dat haar invloed niet tot dominantie leidde. Zo heeft de gemeente in 1592 uit eigen beweging erop aangedrongen dat zij eindelijk ook eens door de classis gevisiteerd werd.²⁹⁸ Blijkbaar waren de dorpskerken tot dan toe te beschroomd geweest om hiertoe het initiatief te nemen. Acht jaar later bleek de gemeente van Schipluiden inmiddels wel voldoende zelfverzekerd te zijn om te waarschuwen voor het gevaar van een klein primaatschap

dat dreigde als Delft de vaste vergaderplaats van de classis zou worden.²⁹⁹ Het moge echter duidelijk zijn dat het met betrekking tot de Delftse kerk in ieder geval volstrekt onjuist is om met de woorden van Van Deursen te spreken van een classicale heerschappij die door de gemeente werd aanvaard. Het heeft weinig gescheeld of het omgekeerde was in de beginjaren veeleer van toepassing geweest: een Delftse heerschappij over de classis.

De invloed van de classis op de gang van zaken in de dorpskerken is in vergelijking met de Delftse kerk veel groter geweest. We moeten daarbij niet vergeten dat de classicale vergadering in veel gevallen niet alleen uit eigen initiatief op grond van de haar vanaf synodaal niveau aangereikte bevoegdheden handelde. Nadrukkelijk werd zij ook door de gemeenten zelf uitgenodigd om actief te worden. Dit blijkt met name uit de rol, die de classis als orgaan voor advies en bemiddeling en als gemeentelijk pleitbezorger bij de overheid in de praktijk heeft vervuld.

Voorals het beroepingswerk geeft inzicht in de verhoudingen tussen classis en plattelandsgemeenten. Een dorpskerk werd de volledige vrijheid gelaten en had feitelijk in eerste aanleg zelfs de plicht om zelf uit te zien naar een nieuwe predikant. Verliep de procedure ordelijk en ging de aandacht uit naar een voor het welzijn van de gemeente geschikte dienaar, dan had de classis geen enkel recht om het beroep niet te approberen. De classicale bemoeienis werd groter naarmate een kerk niet op eigen kracht in staat bleek iemand te vinden. Het classicaal gezag reikte echter niet zover dat de vergadering een predikant aan een gemeente op kon dringen. Dreigde een gemeente in de classis op haar beurt een dienaar door de roepstem van een andere gemeente te verliezen, dan was de classicale vergadering zo zorgvuldig om eerst na te gaan of alle betrokken partijen bereid waren zich aan haar oordeel te onderwerpen. Dit was geen inbreuk op de gemeentelijke zelfstandigheid, maar vormde een verzoek om haar vrijheid tijdelijk af te staan om in meer algemene zin tot een afweging van schade en profijt te kunnen komen en uiteindelijk datgene te besluiten wat 'de meeste stichting' zou brengen.

Samenvattend kunnen we de relatie classis-gemeenten op twee wijzen omschrijven. Vanuit het perspectief van de plaatselijk kerk was er een grote vrijheid in gebondenheid aan het bredere kerkverband, die onder normale omstandigheden niet tot een belangentegenstelling leidde. Vanuit het perspectief van de classis was er het waken over de uniformiteit in leer en kerkregering, maar tevens de zorg voor het welzijn van de plaatselijke gemeente, waartoe ook haar zelfstandig en vrij functioneren behoorde. Het was die zorg die meestal de basis voor de classicale werkzaamheden vormde, meer dan eens ook over de strikte grenzen van haar bevoegdheden heen. Hierbij was geen sprake van heerschappij, maar dienstbaarheid ten opzichte van de gemeente. Classicale autoriteit en gemeentelijke zelfstandigheid bleken in de classis Delft zeer wel te harmoniëren.³⁰⁰

Hoofdstuk 4: CLASSIS EN (PARTICULIERE) SYNODE

Hollandse synodes

De gewoonte om particuliere synodes te houden heeft zich in Holland pas betrekkelijk laat gevestigd. Op de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 werd weliswaar de geografische omvang van de classes in Holland afgebakend, maar tot een indeling van die classes in particuliere synodes kwam het vooralsnog niet. Vier jaar later benadrukte de nationale synode in dezelfde stad in haar kerkorde wel het belang van het houden van particuliere synoden. Ieder jaar zouden vier, vijf of meer naburige classes ieder twee predikanten en twee ouderlingen moeten afvaardigen voor een gemeenschappelijke vergadering. Hierin zouden eerst aangelegenheden betreffende de leer afgehandeld moeten worden, "daerna hetghene dat tot de kerckenordeninghe behoort ende eijndelick de particuliere saken".³⁰¹ De classes in Holland werden verdeeld over drie particuliere synoden voor respectievelijk Noord-Holland, Midden-Holland en Zuid-Holland. In de laatste synodale vergadering zou de classis Delft met de classes's-Gravenhage, Rotterdam, Brielle en Dordrecht moeten samenkomen. De laatstgenoemde classis werd opgedragen tijd en plaats van de eerste bijeenkomst van de particuliere synode van Zuid-Holland vast te stellen.³⁰²

In juli 1579 herinnerde de Delftse classis in een schrijven van Arent Cornelisz - die als scriba van de nationale synode van 1578 had gefungeerd - de Dordtse classis eraan dat het tijd werd om de beoogde particuliere synode te beleggen. Vier maanden later kwam die synode daadwerkelijk te Schoonhoven bijeen. Van de jaarlijkse frequentie kwam voorlopig echter weinig terecht. De Delftse classis werd te Schoonhoven belast om de volgende vergadering uit te schrijven, die om onbekende redenen pas in april 1581 te Rotterdam werd gehouden. Daar hebben de verzamelde classes zich met name beziggehouden met de voorbereiding van een nieuwe nationale synode, die een maand later te Middelburg bijeen zou komen.³⁰³

De Middelburgse synode heeft het aantal particuliere synodes voor Holland teruggebracht tot twee, waarbij de drie jaar eerder te Dordrecht voorziene synode voor Midden-Holland verdween. De classis Leiden werd daarbij toegevoegd aan de particuliere synode van Zuid-Holland. Daaronder ressorteerden inmiddels ook de classes Gouda en Gorinchem, die zich in respectievelijk 1578 en 1579 van de classis Dordrecht hadden afgesplitst.³⁰⁴ Latere wijzigingen van de classicale grenzen brachten het aantal classes onder de Zuidhollandse synode uiteindelijk op elf. De classis Leiden werd in 1587 opgesplitst in een classis Leiden en Neder-Rijnland en een classis Over-Rijnland. Uit de classis Gorinchem kwam in 1606 de classis Buren voort, terwijl zich in de jaren 1614-1616 door afsplitsing van de classis Dordrecht nog de classis Breda formeerde.³⁰⁵

In 1582 hebben de twee particuliere synodes van Holland niet gescheiden, maar gezamenlijk als provinciale vergadering te Haarlem vergaderd. Aanleiding hiertoe gaf met name het omstreden optreden van de Leidse predikant Caspar Coolhaes, die in zijn geschriften openlijk aan kerkorde en belijdenis twijfelde en door de nationale synode van Middelburg al niet tot inkeer gebracht kon worden. Omdat Coolhaes ook daarna niet bereid bleek zijn opvattingen te herroepen, werd zijn zaak voor de provinciale synode te Haarlem gebracht, die hem op 25 maart 1582 excommuni-

ceerde.³⁰⁶

Te 's-Gravenhage werd in 1583 een nieuwe particuliere synode van Zuid-Holland gehouden, maar een jaar later werd de nagestreefde jaarlijkse vergaderfrequentie alweer verstoord. De Delftse classis, die te's-Gravenhage met het bijeenroepen van de eerstvolgende particuliere synode was belast, had in juli 1584 de andere classes aangeschreven met het verzoek dag en plaats van vergadering te kiezen en een opgave van de te behandelen zaken toe te sturen. In augustus 1584 bleken de meeste classes echter geadviseerd te hebben dat jaar geen synode te houden. De Delftse classis besloot niettemin toch aan elke classis te vragen een predikant te deputeren voor een buitengewone vergadering, die op 1 oktober te Delft bijeen zou moeten komen om aangelegenheden te bespreken die geen verder uitstel verdroegen. Over die bijzondere bijeenkomst worden verder in de classicale acta geen mededelingen meer gedaan.³⁰⁷

In 1585 heeft de Delftse classis andermaal getracht een synode te beleggen, waarbij het evenwel wenselijk werd geacht in provinciaal verband te vergaderen. Een en ander vloeide voort uit de nasleep van de kwestie Coolhaes, waarin bij de Leidse kerk nog belangrijke grieven bleken te bestaan, die echter niet door de scriba van de Delftse classis in de acta gepreciseerd werden. De Noordhollandse classes waren aanvankelijk niet te bewegen hun vergadering met de Zuidhollandse te combineren en wilden in juni 1585 liever in een eigen - particuliere - synode bijeenkomen. Pas nadat deze vergadering had plaatsgevonden, konden de broeders in Noord-Holland door de Delftse classis overgehaald worden alsnog een provinciale synode te houden. Zij toonden zich daarbij ook bereid behulpzaam te zijn in de afhandeling van de 'zaak van Leiden', maar stelden in die context bepaalde procedurele voorwaarden die voor de kerk van die stad niet acceptabel waren. De Delftse classis heeft zich tot in het voorjaar van 1586 nog grote inspanningen getroost om een voor alle betrokkenen aanvaardbare wijze van behandeling van de Leidse kwestie te vinden, maar zag haar moeite niet beloond. Aan het bijeenroepen van een provinciale synode was zij nog niet toegekomen, toen een nieuwe nationale synode in's-Gravenhage werd belegd.³⁰⁸ Op deze vergadering zou Coolhaes uiteindelijk weer als lidmaat toelaten worden.

Om zich op de aanstaande nationale synode voor te bereiden kwam wel de particuliere synode van Zuid-Holland in juni 1586 te Rotterdam voor het eerst sinds 1583 weer bijeen.³⁰⁹ Daarna is er jaarlijks vergaderd zoals in de kerkordes was beoogd. De regelmaat werd verder alleen in de jaren 1609-1617 onderbroken, toen het houden van particuliere synodes door de Staten van Holland in hun gewest was verboden, met het oog op de hevige kerkelijke twisten over de predestinatie.

Classis synodaal

Evenals bij voorafgaande gelegenheden is ook na 1586 steeds door de uitgaande particuliere synode een classis aangewezen, die de volgende bijeenkomst moest beleggen. Deze 'classis synodaal' stelde de andere Zuidhollandse classes in de regel schriftelijk plaats en datum voor en deed daarbij tevens het verzoek tot toezending van de gravamina: de zaken met betrekking tot de leer, de kerkorde, het welzijn of de algemene belangen van de kerken, die de classes op de komende synode ter sprake wilden brengen. De gravamina die van de afzonderlijke classes waren ontvan-

gen werden door de synodale classis gebundeld tot een lijst, die weer aan de andere classes werd toegezonden. Deze konden dan bepalen welke standpunten hun afgevaardigden ten aanzien van de verschillende 'zwarigheden' ter synodale vergadering moesten innemen. Vóór 1622 heeft de Delftse classis de rol van synodale classis nog vervuld in 1592, 1597, 1608 en 1619.³¹⁰

Gravamina en particuliere vragen

Ongeacht of zij wel of niet als synodale classis was aangewezen, heeft de Delftse classis gewoonlijk minstens twee vergaderingen nodig gehad om zich op de aanstaande particuliere synode voor te bereiden. In een eerste bijeenkomst werden de punten bepaald die de classis aan de synode wilde voorleggen, meestal als gravamina, maar soms ook als 'particuliere vragen' als het ging om minder zware aangelegenheden. Op een tweede bijeenkomst werden de afgevaardigden gekozen die de classis op de synode zouden vertegenwoordigen. Tevens werden dan de classicale standpunten bepaald die zij naar aanleiding van de lijst van gravamina van de gezamenlijke classes op de synodale vergadering moesten uitdragen. Omdat de particuliere synoden op jaarlijks wisselende tijdstippen werden belegd, kon de classis haar eigen gewone vergaderschema daar niet op afstemmen. De vereiste voorbereidingen vergden dan ook telkens het inlasten van buitengewone vergaderingen.³¹¹

De zaken waarover de Zuidhollandse synode zich zou moeten gaan buigen, werden veelal door de predikanten van de afzonderlijke kerken ingebracht op de eerste classicale vergadering, die dan incidenteel nog moest bepalen of een en ander als een gravamen of als een particuliere vraag zou worden aangediend. Zonodig werden daar in gezamenlijk overleg onderwerpen aan toegevoegd, waarmee de classis zelf worstelde.³¹² In de loop der jaren heeft de Delftse classis relatief vaak de ontheiliging van zon- en biddagen, misbruiken en andere zaken met betrekking tot het huwelijk, rederijkersspelen en andere 'onordelijkheden' in het openbare leven op de synodale agenda geplaatst. Daarnaast werd de aandacht van de synode gevraagd voor verschillende aspecten van het kerkelijk leven, zoals het examineren van proponenten en predikanten, de fraude met kerkelijke attestaties, de verkiezing van ouderlingen en diakenen, etcetera.³¹³

Niet zelden bestond er een rechtstreeks verband tussen zaken waarmee de classis of de lokale gemeenten recentelijk waren geconfronteerd en de gravamina zoals die kort daarna voor de synode werden opgesteld. Voorbeelden kunnen wij daarbij met name ontleenen aan de huwelijksproblematiek. Zo had de kerk van Vlaardingen in april 1594 aan de classicale vergadering gevraagd hoe een burgemeester zich moest opstellen die zich als lidmaat bezwaard voelde om een ongedoopte en een gedoopte op het stadhuis in de echt te verbinden. De classis had geadviseerd dit te weigeren. Toen het een maand later tot het formuleren van de gravamina kwam, verzocht zij daarin de synode een regeling te treffen, die niet alleen predikanten maar ook magistraten ervan zou weerhouden een ongedoopte met een gedoopte in het huwelijk te laten treden. In juni 1602 besloot de classis de synode te vragen of twee personen die een predikant verzocht hadden voor hen de kerkelijke proclamaties voor een huwelijk te doen ook met elkaar in trouwbelofte stonden. Dit gravamen vloeyde weer

direct voort uit de onenigheid binnen de classicale gelederen over deze problematiek die op de voorgaande buitengewone vergadering was ontstaan.³¹⁴

In haar gravamina heeft de Delftse classis echter ook duidelijk over de grenzen van haar ressort heen gekeken. Zo werd aangedrongen op het beleggen van een nieuwe nationale synode (na 1586), het houden van een goede correspondentie met de particuliere synode van Noord-Holland, het vervaardigen van een Nederlandse vertaling van de bijbel, het schrijven van een Nederlandse kerkgeschiedenis, het weren of bestrijden van boekjes die op gespannen voet stonden met de gereformeerde religie en andere zaken, die niet zozeer op de problemen van de kerken in de classis betrekking hadden, maar veeleer de belangen van de kerken in het algemeen raakten.³¹⁵

Afgevaardigden en hun instructies

In het kiezen van haar afgevaardigden naar de particuliere synode heeft de Delftse classis altijd gestreefd naar een evenredige vertegenwoordiging van stad en platteland. Wat betreft Delft werden steeds één predikant en één ouderling aangewezen. De keuze van de laatstgenoemde werd meestal aan de stedelijke kerkeraad overgelaten. Met uitzondering van 1590, toen de predikant van Naaldwijk en een ouderling van Schipluiden ter synode gingen, werden voor het platteland doorgaans twee predikanten afgevaardigd. Dit betekende in de praktijk dat de classis zich niet hield aan de bepaling van de nationale synode van Dordrecht (1578), die voorzag in een classicale delegatie van twee predikanten en twee ouderlingen. De Delftse classis stond hierin echter van meet af aan niet alleen. In 1583 zonden ook de classes Dordrecht en Rotterdam in plaats van een tweede ouderling een predikant naar de particuliere synode. Als gezamenlijk excuus werd toen op de synodale vergadering aangevoerd dat de ouderlingen, "als zijnde luijden, die haere neeringhe ende handtwercken moeten waarnemen, tot dese commissien niet vaceren moghen". Dit probleem heeft ook in latere jaren de afvaardiging van ouderlingen uit de dorpskerken gehinderd.³¹⁶

Over de inhoud van de schriftelijke instructies voor de afgevaardigden van de Delftse classis heeft haar scriba in het actaboek weinig mededelingen gedaan. Het is waarschijnlijk dat de gezamenlijke lijst van gravamina van de Zuidhollandse classes ter hand genomen werd, waarbij punt voor punt werd bepaald hoe de classicale delegatie zich ter synode moest opstellen. Dit impliceerde niet dat de handen van de gedelegeerden in alle kwesties door classicale adviezen en besluiten vooraf volledig gebonden werden. Met name in 1590 liet de classis hun in een aantal zaken nadrukkelijk de ruimte om op de synode eerst zelf de specifieke omstandigheden te vermenen en pas op grond daarvan te oordelen. In dat jaar heeft de Delftse classis overigens in een particuliere vraag geïnformeerd of het niet beter zou zijn, dat de gravamina van iedere classis pas op de synode bekendgemaakt zouden worden en dat de afgevaardigden volledig gemachtigd zouden zijn om in alle zaken te handelen of besluiten. De acta van de particuliere synode geven geen antwoord op deze vraag. Uit het gegeven dat in latere jaren deze alternatieve handelwijze niet is nagevolgd mag echter wel worden afgeleid dat het voorstel van de Delftse classis niet is overgenomen.³¹⁷

Delftse inbreng op de synode

Voorals de stedelijke predikanten onder de afgevaardigden van de Delftse classis hebben tot in het begin van de zeventiende eeuw een relatief grote inbreng gehad in de handelingen van de particuliere synode. Dit blijkt allereerst uit de samenstelling van het moderamen van de vergadering, dat telkens voor de aanvang van de beraadslagingen werd gekozen. Van 1589 tot 1604 is daarbij onafgebroken één van de Delftse predikanten tot praeses, assessor of scriba benoemd. Bijzonder veel vertrouwen ging in die periode blijkbaar uit naar Arent Cornelisz, die zesmaal als praeses en tweemaal als assessor van de synode optrad, en naar Wernerus Helmichius, die viermaal de synodale vergadering heeft voorgezeten.³¹⁸

Daarnaast dienden de Delftse predikanten frequent als gedeputeerde van de Zuidhollandse synode. Op de particuliere synode van 1583 werd de Delftse gemeente nog geautoriseerd om "de lasten af te doen ende te verrichten bij den Staten van remonstrantien ende anderszins, dewelcke staende dese vergaderinghe niet hebben connen verricht werden".³¹⁹ De volgende synode, die in 1586 te Rotterdam werd gehouden, zag af van deze constructie en benoemde in iedere zaak andere personen als gedeputeerden. In 1587 werd de uitvoering van synodale lasten en in het bijzonder het bepleiten van de kerkelijke belangen bij de hoge overheid in de periode tussen de synodale vergaderingen voor het eerst toevertrouwd aan een vaste commissie van gedeputeerden. In het laatste decennium van de zestiende eeuw is het vervolgens gebruikelijk geworden ieder jaar twee synodale gedeputeerden te kiezen, die voor twee jaar aanbleven. De continuïteit in hun werkzaamheden werd daarmee gewaarborgd, omdat de nieuw verkozenen altijd konden terugvallen op de twee gedeputeerden die reeds een jaar als zodanig dienst deden. Van 1587 tot 1607 heeft, met uitzondering van de jaren 1599-1600 en 1603, steeds één van de Delftse predikanten als synodaal gedeputeerde gefunctioneerd.³²⁰

De taken van de synodale gedeputeerden zijn na verloop van tijd uitgebreid. Zo bepaalde de particuliere synode van 's-Gravenhage in 1591 dat zij voortaan de classicale examens van de toekomstige predikanten moesten bijwonen.³²¹ Geleidelijk ontvingen de deputaten ook steeds duidelijker een mandaat om de Zuidhollandse classes in de periode tussen de synodale vergaderingen bij zich voordoende problemen behulpzaam te zijn. Al tegen het einde van de zestiende eeuw heeft de synode incidenteel in bepaalde gevallen de classes in de gelegenheid gesteld desgewenst een beroep te doen op de assistentie van haar gedeputeerden. De synode van Schiedam in 1602 gaf de gedeputeerden volmachten om in alle "voorvallende swaericheden" de classes in hun ressort te helpen, maar beperkte die lastgeving nog tot de volgende synodale vergadering. Vier jaar later gaf de particuliere synode van Rotterdam de bemiddelende en arbiterende rol van de gedeputeerden in geschillen en moeilijkheden in de Zuidhollandse kerken een permanente basis.³²²

Deze taak om eventuele onrust of onregelmatigheden in de kerk te smoren was door vroegere synoden nog bij de classis synodaal neergelegd. Zo had de synode van Schoonhoven in 1579 bepaald dat de classis die de volgende particuliere synode zou uitschrijven "macht sal hebben, so eenige swaricheijt ofte oneenicheijt voorfiel in den classes, hijeronder gehorende, dieselve bij haerselven ofte haere gedeputeerden te eijndigen, ist mogelick".³²³ Volgende synodes hebben aangegeven dat de

classis synodaal daarbij niet passief af moest wachten tot haar een verzoek om hulp uit één van de andere classes bereikte, maar actief moest nagaan of er elders geen problemen ontstonden. Als de betrokken classis daartegen niet tijdig of halfslachtig optrad, moest de classis synodaal haar door vermaningen tot handelen aanzetten of enkele naburige classes bijeenroepen om de problemen gezamenlijk uit de wereld te helpen.³²⁴

Toen de classis Delft in 1596 als classis synodaal werd aangewezen, greep zij dit waarschijnlijk in het lopende jaar daadwerkelijk nog aan om toezicht te houden op het kerkelijk leven in andere classes. Bij het uitschrijven van de synode van 1597 had zij althans geconstateerd dat de kerk van Leiden te ruimhartig was met het verstrekken van attestaties, hetgeen misbruik in de hand werkte. Ook zou zij zich te weinig inspannen bij het visiteren van de lidmaten voor de viering van het Avondmaal. Gebrek aan ijver bij de huisbezoeken was ook vastgesteld in's-Gravenhage, waar bovendien te weinig kerkeradsvergaderingen zouden worden gehouden. Het gewicht van de gesignaleerde fouten was wellicht niet zwaar genoeg bevonden om als classis synodaal te interveniëren. Niettemin besloot de classicale vergadering in augustus 1597 haar bevindingen te rapporteren aan de praeses van de aanstaande synode, zodat deze daarover een algemene vermaning kon doen aan het adres van degenen, die dat jaar op de vergadering tot visitors van de classes zouden worden gekozen.³²⁵

In het verband van de particuliere synode hebben de afgevaardigden van de Delftse classis, in het bijzonder de predikanten van de stad, zich tot aan de bestandstwisten steeds ingezet voor de opbouw en organisatie van de Gereformeerde Kerk in hun gewest en voortdurend gestreefd naar eenheid in belijdenis en kerkregering. Bij vele kerkelijke kwesties en moeilijke procedures rondom predikanten, die door hun leer of leven in opspraak raakten, zijn zij direct of indirect op synodaal niveau of namens de synode betrokken geweest. De faam van de Delftse dienaren als verdedigers van de gereformeerde orthodoxie was daarbij al vroeg gevestigd. Speciaal zij werden in hun schriftelijke arbeid aangemoedigd toen de particuliere synode van Schiedam in 1588 op zoek was naar "sekere stucxkens" die ter perse konden worden gegeven "tot nutticheijt der kercken Gods ende tegenstant der tegensprekeren".³²⁶ Kenmerkend voor het aanzien dat vooral Arent Cornelisz en Wernerus Helmichius ook door hun geleerdheid genoten, was hun benoeming tot bijbelvertaler door de particuliere synode van Gouda in 1601. Beiden hadden al eerder aan een vertaling gewerkt, totdat Marnix van Sint-Aldegonde daarmee door synode van Leiden in 1592 werd belast. Na diens dood in 1598 had het werk drie jaar stilgelegen.³²⁷

Synodale invloed op de classis

Tegenover een groot en gewaardeerd aandeel van de Delftse predikanten in de synodale lasten, stond lange tijd buiten de ingediende gravamina om slechts een zeer beperkte directe bemoeienis van de particuliere synode met de specifieke zaken, die zich binnen het ressort van de Delftse classis afspeelden. Tot aan de bestandstwisten deden zich in die classis ook geen zwaarwegende problemen met betrekking tot leer of kerkregering voor, die de interventie van de synodale vergadering of de bemiddeling van haar gedeputeerden vereisten. Tegen de besluiten van de Delftse classis

heeft ook zelden op de particuliere synode een hoger beroep gediend. Een schaarse uitzondering vormde de al eerder besproken beroeping van Willem Crijnsz van Maasland naar Brielle. Daarbij werd op verzoek van de Brielse classis een eerder door de Delftse classis genomen beslissing om de predikant in zijn oude gemeente te laten blijven door de synode van Woerden in 1604 herroepen.

De richtlijnen die de achtereenvolgende particuliere synoden met betrekking tot het classicale leven in het algemeen hebben uitgevaardigd, werden door de Delftse classis gerespecteerd en nagevolgd. In het voorafgaande hebben we dit met name reeds kunnen vaststellen bij de instelling van het classicale voor-examen van de niet-academisch gevormde kandidaten voor het predikambt door de synode van Leiden in 1592 en het besluit van de synode van Brielle in 1593 over de wijze van visiteren van de classes. De Delftse classis toonde zich tevens tot medewerking bereid als de particuliere synode een beroep deed op haar hulp in meer bijzondere aangelegenheden. Zo hebben we ook de pogingen van de classis beschreven om Wilhelmus Varicius en Caspar van Bijgaerden in haar ressort een standplaats te bezorgen. Beide predikanten, die geen bediening hadden, waren de Delftse classis en kerk door de particuliere synode aanbevolen.³²⁸

Voor de doorwerking van de synodale besluiten en adviezen op classicaal niveau is het uiteraard van groot belang geweest dat alle kerken in de classes goed geïnformeerd werden over de zaken die op de synodale vergadering waren besproken. De Delftse classis heeft hieraan in de regel haar eerste gewone bijeenkomst na het uiteengaan van de synode gewijd. Met de van de synodale vergadering teruggekeerde afgevaardigden werden dan de synodale acta doorgenomen. Daarmee bood zich overigens niet alleen een goede gelegenheid om de reactie van de synode op ingediende gravamina en particuliere vragen te vernemen. Ook konden de aanwezigen zich op de hoogte te stellen van hetgeen zich in het bredere kerkverband en in de andere Zuidhollandse classes afspeelde. Uit het gegeven dat soms de gebruikelijke propositie aan het begin van de classicale vergadering werd overgeslagen om tijd te winnen voor het doornemen van de handelingen van de synode, mogen we afleiden dat de classis hieraan een groot gewicht toekende.³²⁹

Incidenteel blijkt uit de aantekeningen van de classicale scriba dat er ook direct consequenties werden getrokken. Zo werden alle kerken in de classis na het lezen van het elfde artikel van de acta van de particuliere synode te Dordrecht in 1598 gewaarschuwd voor de bedriegerijen van Cornelis Gerritsz in 's-Gravenhage, die als 'professioneel' waarzegger en uitlegger van geestesverschijningen zijn brood won. De synode had het nodig gevonden alle dorpspredikanten in Rijnland, Schieland en Delfland op zijn optreden attent te maken, omdat hij ook op het platteland rondtrok. Eventuele klachten moesten aangegeven worden bij de kerkeraad van zijn woonplaats, die gelast was zijn waarzeggerij tegen te gaan. De Delftse classis toonde ook in dit opzicht gehoorzaamheid aan de synodale besluiten. Toen enkele maanden later werd gerapporteerd dat Gerritsz in Kethel, Nootdorp en elders actief was geweest en daarbij zijn praktijken als "meesterije" had voorgewend, liet de classicale vergadering hierover door een predikant van Delft onverwijld schriftelijk verslag uitbrengen bij zijn Haagse ambtgenoten.³³⁰

Synodale onkosten

Een probleem waar de Delftse classis ten slotte lange tijd mee worstelde, was de vergoeding van de onkosten, die haar deelnemers aan de particuliere synodes hadden gemaakt. Doorgaans werden de afgevaardigden van de classes tijdens de synodale vergadering ondergebracht in herbergen, waarbij voor logies en maaltijden blijkbaar stevig in de beurzen getast moest worden. Na afloop van de synode werden de kosten omgeslagen op de afzonderlijke kerken, maar omdat de Delftse classis slechts weinig kerken telde, was de aanslag per kerk relatief hoog. Een weinig draagkrachtige kerk als Schipluiden beklagde zich al in november 1582 bij de classis dat zij niet zo hoog aangeslagen moest worden als de grotere gemeenten op het platteland, die "machtiger" waren.

Op 2 mei 1583 meldten enkele dorpspredikanten dat hun traktementen te laag waren om bij te dragen in de synodale onkosten, waarvoor ook geen beroep gedaan kon worden de plaatselijke kerkmeesters, die teveel andere lasten hadden of geheel niet bereid waren de voorgeschoten penningen te vergoeden. De classis vergadering nam zich voor de magistraat van Delft om financiële bijstand te verzoeken, maar legde zich daarbij wel vast op het principiële standpunt dat een eventuele weigering geen motief mocht zijn om van deelname aan synodale vergaderingen af te zien. De heren van Delft hielden echter hun beurs gesloten, zodat drie weken later naar een andere oplossing moest worden gezocht. De classis liet de gelijke verdeling van de onkosten toen los en besloot dat de meer vermogende kerken de lasten van de financieel zwakkere kerken moesten helpen dragen. In 1590 werd dit omgezet in een vaste regeling: Delft zou voortaan de helft van de onkosten dragen, terwijl de rest voor rekening van het platteland zou komen, via een contributieformule waarbij een verschil tussen de grotere en kleinere kerken werd gemaakt in de verhouding 3:2.³³¹

Later heeft de Delftse classis er bij de synode nog herhaaldelijk op aangedrongen de kosten van de deelname aan haar bijeenkomsten te drukken. Daarbij werd ook het idee geopperd de afgevaardigden niet langer in herbergen, maar bij predikanten of enkele eerbare burgers in de plaats van vergadering onder te brengen. In 1590 werd zelfs voorgesteld minder dan de in de kerkorde voorgeschreven vier personen per classis ter synode te zenden, ook al omdat "in de veelheit dickwils confusie" was.³³² De synodale vergadering ging echter niet hierop in en de Delftse classis legde zich daarbij neer. Ook na 1590 gingen op haar gezag steeds vier afgevaardigden naar de particuliere synode, terwijl andere classes zich soms door een kleiner aantal lieten vertegenwoordigen met het excuus dat hun middelen niet toereikend waren om op volle sterkte te participeren.³³³ De kleine classis Delft en Delfland, die de synodale onkosten toch ook zeer zwaar vielen, onderscheidde zich daarmee andermaal in positieve zin.

Hoofdstuk 5: REMONSTRANTEN EN CONTRA-REMONSTRANTEN

De strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten tijdens het Twaalfjarig Bestand is aan de classis Delft en Delfland niet onopgemerkt voorbijgegaan. In tegenstelling tot enkele andere Hollandse classes is de Delftse classis door de godsdienst-twisten niet gescheurd, maar de kloof tussen de strijdende partijen was toch groot genoeg om het classicale leven jarenlang vrijwel lam te leggen.³³⁴

a. De strijd op gewestelijk en nationaal niveau

Het leergeschied

Inzet van de kerkelijke strijd, die ook een sterke politieke dimensie kreeg, was een verschil van inzicht over het leerstuk van de predestinatie of voorbeschikking. Uitgaande van de absolute soevereiniteit van God hadden de Geneefse reformatoren Johannes Calvijn en Theodorus Beza geleerd dat Hij had besloten de ene mens uit te kiezen en de andere te verwerpen. De mens zelf zou op zijn eigen zaligheid geen enkele invloed hebben. Calvijn en Beza waren bovendien van opvatting dat God zijn 'eeuwige raadsbesluit' over het hiernamaals al genomen had vóór de zondeval (lapsus) van de mens, die daarmee impliciet begrepen was in dat decreet.³³⁵

Deze laatste doctrine, het supralapsarisme, vond in de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden brede, maar geen volle weerklank. Naar aanleiding van de ervaringen die zij in de jaren 1578 en 1583 hadden opgedaan tijdens een drietal disputen met de Haarlemse spiritualist Dirck Volckertsz Coornhert, die met name de calvinistische leerstukken van erfzonde en predestinatie aanviel, schreven de Delftse predikanten Arent Cornelisz en Reijnier Donteclock in 1589 een traktaatje tegen de supralapsarische argumentatie van Calvijn en Beza. In plaats daarvan stonden zij meer in navolging van de Züricher reformator Henricus Bullinger een infralapsarische interpretatie van de predestinatie voor: Gods raadsbesluit moest niet voor, maar na de menselijke zondeval gedacht worden.³³⁶

Om hun opvattingen te toetsen legden Cornelisz en Donteclock hun geschriftje voor aan verschillende theologen, onder wie ook de Franeker hoogleraar Martinus Lydius. Deze reageerde niet, maar deed op zijn beurt als overtuigd supralapsariër een beroep op de Amsterdamse predikant Jacobus Arminius, een oud-student van Beza, om het traktaatje van de Delftse predikanten te weerleggen. Arminius, die door zijn kerkeraad ook was aangezocht om het gereformeerde gedachtengoed tegen de aanhoudende aanvallen van Coornhert te verdedigen, kwam echter bij de bestudering van de predestinatieleer tot geheel andere conclusies. Niet alleen plaatste hij Gods raadsbesluit na de zondeval, maar ook de uitschakeling van iedere menselijke verantwoordelijkheid en vrijheid in het Geneefse predestinatiemodel stuitte hem tegen de borst, hetgeen hij ook in zijn preken liet doorschemeren. Vooral zijn ambtsbroeder Petrus Plancius zag hierin aanleiding om hem van onrechtzinnigheid te betichten en trachtte de stedelijke kerkeraad tot sancties te bewegen. Omdat Arminius echter vooralsnog zijn instemming betuigde met de wijze waarop de uitverkiezing in

de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 16) en de Heidelbergse Catechismus (vraag 21) was verwoord, kon hij zich in het predikambt handhaven.³³⁷

In 1603 werd Arminius tot hoogleraar te Leiden benoemd, waar hij in zijn ambtgenoot Franciscus Gomarus een nieuwe tegenstander vond. Het verschil van inzicht over de voorbeschikking tussen beide hoogleraren trad in de loop van 1604 aan het licht, toen eerst Arminius en in reactie daarop Gomarus hun studenten lieten disputeren over stellingen, die de kern van de predestinatieleer raakten. Arminius ging uit van de predestinatie als het decreet van God, waarmee Hij 'van eeuwigheid' had besloten de gelovigen het eeuwig leven te schenken en de ongelovigen tot de eeuwige dood te bestemmen.³³⁸ Hiermee maakte Arminius het geloof tot grond van de uitverkiezing, waarbij de eigen verantwoordelijkheid van de mens daaruit bestond dat hij in staat was de gave van het geloof en daarmee zijn eigen zaligheid af te wijzen.

Gomarus hield echter star vast aan Calvijn en Beza. Alleen de soevereine wil van God was bepalend voor zaligheid of verdoemenis, waarin Hij ook de middelen of wegen had voorbeschikt die leidden tot het eeuwig leven of resulteerden in de eeuwige dood: de schepping in oprechte staat, de toelating van de zondeval, het verlies van de oorspronkelijke gerechtigheid en het laten van de mens in die 'ellendige toestand'.³³⁹ In de absolute interpretatie van de predestinatie door Gomarus hadden geloof en goede werken, ongeloof en zonde geen enkele invloed op de uitverkiezing. Veeleer was het geloof niet de grond maar de vrucht van de uitverkiezing, die de verkozenen geschonken en de verworpenen onthouden werd. Tot afkeer van Arminius bleef er daarmee geen enkele ruimte meer voor de eigen verantwoordelijkheid van de mens en dreigde God naar die opvatting de 'auteur van de zonde' te worden, een logica die overigens door Gomarus steeds is afgewezen.

Het conflict tussen Arminius en Gomarus bleef niet binnen de academische muren. Via de studenten van de Leidse universiteit, Hollands voornaamste kweekvijver van predikanten, kwam het leergeskil op de kansel terecht en vandaar onder het volk, hoewel dat al die theologische subtiliteiten vaak niet of maar nauwelijks kon bevatten. Rondom de beide hoogleraren kwam onder predikanten en kerkgangers een proces van partijvorming op gang, waarbij de wederzijdse tegenstellingen spoedig zo groot werden, dat slechts een nationale synode uitkomst kon bieden. De Staten-Generaal gaven daarvoor reeds in maart 1606 toestemming, maar een voorbereidende vergadering in mei 1607 in 's-Gravenhage liep vast door procedurele geschillen. Gomarus en de zijnen wensten op de nationale synode aan de hand van Confessie en Catechismus de opvattingen van Arminius te toesten, terwijl Arminius en zijn medestanders slechts de Bijbel als richtsnoer wilden erkennen. Ook bepleitten zij een revisie van Confessie en Catechismus.³⁴⁰ Onverrichter zake gingen beide partijen uiteen. In mei 1608 en augustus 1609 werden op aandrang van de Staten van Holland nog samensprekingen tussen Arminius en Gomarus gehouden, die echter ontaardden in felle debatten. Daarbij werd duidelijk dat beiden onverminderd van mening bleven verschillen. Arminius overleed in oktober 1609.

Verhouding kerk-overheid

De dood van Arminius heeft de oplossing van het leergeskil niet dichterbij gebracht. Daarvoor was de partijvorming al te diep gegaan. Dat zou weldra ook geïllustreerd worden door een in felheid toenemende pennestrijd over de predestinatie, waarin rationele argumentatie meer dan eens verloren ging in een spervuur van emotionele verwijten over en weer. Bovendien had de predestinatiekwestie zich inmiddels verstrengeld met de tegenstellingen tussen 'preciezen' en 'rekkelijken', tussen 'kerkelijken' en 'politieken' die zich rondom de verhouding kerk-overheid en het gezag van de belijdenisgeschriften reeds in de laatste decennia van de zestiende eeuw duidelijk hadden gemanifesteerd.

In de precisezen ontmoetten wij de stroming in de Gereformeerde Kerk, die al in 1575 tegenover de Staten van Holland het concept van een kerkelijk regiment naast een wereldlijk regiment propageerde en ernaar streefde de inrichting van de kerk zonder inmenging van de overheid in een kerkorde vast te leggen. Hierbij werd een kerk van uitverkorenen voorgestaan, die haar leden onderwierp aan een strenge tucht en haar voorgangers trachtte te brengen tot eenheid in de zuivere leer, zoals die in Confessie en Catechismus was verwoord.³⁴¹ Deze richting kreeg in synodale en classicale vergaderingen geleidelijk de overhand, maar ontmoette daarbij ook veel verzet. Predikanten als Caspar Coolhaes te Leiden, Hermannus Herbers te Gouda, Cornelis Wiggerts te Hoorn en Taco Sybrantsz te Medemblik lieten zich moeilijk onder het gezag van kerkorde en belijdenisgeschriften brengen, hetgeen aanleiding gaf tot gecompliceerde, slepende procedures van de kerkelijke vergaderingen.

Dit laatste was mede het gevolg van de steun die zij zochten en vonden bij de overheid. Onder de Hollandse regenten treffen wij vooral de rekkelijken aan, die een ruime volkskerk voor ogen stond, verdraagzaam in de leer en terughoudend in de toepassing van de tucht. De magistraten van de meeste Hollandse steden en daarmee ook de Staten wezen het concept van een zelfstandig kerkelijk regiment, evenals een dwangmatige binding aan de belijdenisgeschriften af. Onder het even beschermend als waakzaam oog van de overheid moest de inrichting van de publieke kerk in een kerkorde worden geregeld.³⁴²

Tot de voornaamste exponenten van de 'politieken' behoorde Johan van Oldenbarnevelt, landsadvocaat van Holland sinds 1586. Vasthoudend aan de autoriteit van de Hollandse Staten in kerkelijke zaken, heeft hij al vóór 1600 getracht predikanten die zich niet in het leerstellig keurslijf van Confessie en Belijdenis wilden voegen, voor de publieke kerk te behouden. Daarbij werkte hij de pogingen tegen van de gereformeerde orthodoxie om onrechtzinnige dienaren uit te bannen en streefde hij naar een verruiming van de grenzen die door de belijdenisgeschriften rond de 'ware religie' werden getrokken. Vooral door zijn toedoen verbonden de Staten van Holland reeds in 1597 aan hun toestemming om een nationale synode te houden de voorwaarde, dat daarbij een revisie van de Confessie moest worden geëntameerd, een clause die ook de Staten-Generaal aan hun consent in maart 1606 verbonden.³⁴³

In het predestinatiegeskil tussen de beide Leidse professoren heeft Oldenbarnevelt steeds aan de uitgangspunten van dit beleid vastgehouden. Arminius en zijn volgelingen moesten in de kerk geduld worden, zonodig via een herziening van de belijdenisgeschriften. Aan de soevereiniteit van de staat over de kerk mocht geen

enkele afbreuk worden gedaan. Dat de landsadvocaat daarbij lange tijd gesteund zou worden door een ruime meerderheid van de Staten en de stedelijke regenten van Holland was voor een belangrijk deel het gevolg van de stellingen die in het arminiaanse kamp over de verhouding kerk-overheid werden betrokken. Johannes Uijtenbogaert, die zich na de dood van Arminius aan het hoofd had gesteld van diens volgelingen, publiceerde in februari 1610 een traktaat over het ambt en de autoriteit van de hoge overheid in kerkelijke zaken. Hierin verdedigde de Haagse (hof)predikant de notie van een macht van de wereldlijke overheid die direct onder God en boven de kerk stond en daarmee bevoegd was over kerkorde, eredienst en ambtsdragers te beslissen.³⁴⁴

Remonstrantie en Contra-Remonstrantie

Een maand eerder had Uijtenbogaert met 43 medestanders een 'remonstrantie' bij de Staten van Holland ingediend. Hierin werden de standpunten van de arminianen over de predestinatie in vijf artikelen uiteengezet en gekoppeld aan een pleidooi voor een herziening van de belijdenisgeschriften. Tevens werd voorzichtig aangedrongen op een synode onder autoriteit van de Hollandse Staten, die ook verzocht werden de opstellers van het verzoekschrift tegen kerkelijke tuchtmaatregelen in bescherming te nemen. In 1611 overhandigden zes vooraanstaande gomaristen, onder wie ook Arminius' oude opponent uit Amsterdam Petrus Plancius, aan de Edel Mogenden Heren een 'contra-remonstrantie'. In dit tegenbetoog legden de indieners hun gevoelens over de predestinatie in zeven artikelen neer. De eis tot revisie van Confessie en Catechismus werd daarbij van de hand gewezen, evenals de door Uijtenbogaert en de zijnen verlangde bescherming tegen kerkelijke censuur. Onomwonden werd aangedrongen op een nationale synode die uitsluitsel zou moeten bieden. Naar de twee genoemde documenten zouden de partijen voortaan als remonstranten en contra-remonstranten door het leven gaan.³⁴⁵

In de Remonstrantie en de Contra-Remonstrantie werden de scheidslijnen tussen de beide partijen duidelijk vastgelegd. In 1611 en 1613 werden te's-Gravenhage en Delft nog conferenties tussen de voornaamste predikanten uit beide kampen belegd, maar deze verdiepten slechts de reeds gapende kloof. Desondanks hebben de Staten van Holland onder aanvoering van Oldenbarnevelt nog lang getracht de wederzijdse tolerantie te bevorderen en de vrede in de kerk te herstellen. In de praktijk betekende dit meer dan eens het in bescherming nemen van de remonstranten en in het verlengde daarvan het beteugelen van de contra-remonstranten, die hun opponenten niet naast zich wilden dulden en bleven ijveren voor een 'decisie' nationale synode.

Afgedwongen tolerantie

De particuliere synodes in Holland konden daarop echter niet meer aandringen. Reeds in juni 1608 hadden de Hollandse Staten het beleggen van de synodale bijeenkomsten in dit gewest verboden, een besluit waaraan vanaf 1609 consequent werd vastgehouden. Vanaf maart 1610 volgde een reeks van strenge resoluties, waarin het examineren, preken en publiceren over de kerkelijke geschillen werd verboden. Vermaard werd vooral de 'Resolutie tot Vrede der kerken', waarin de Edel Mogende

Heren in januari 1614 verklaarden dat zij de remonstrantse opvattingen genoegzaam tot de zaligheid achtten en alle predikanten onder bedreiging met sancties gelastten het leerstuk van de predestinatie niet op de kansel te brengen. Met tolerantieresoluties poogde Oldenbarnevelt onverminderd de geestverwanten van Arminius binnen de publieke kerk te houden, tegelijkertijd de soevereiniteit van de overheid in kerkelijke aangelegenheden hooghoudend.

In dat laatste kader moet ook zijn streven gezien worden om de'Haagse kerkwet' van bovenaf in te voeren, die in 1591 in opdracht van de Staten door een gemengd kerkelijk-politieke commissie was opgesteld en de lokale overheden meer invloed gaf bij het beroepen van predikanten en het verkiezen van ouderlingen en diakenen. Oldenbarnevelt kreeg op dit punt niet de volledige Statenvergadering achter zich, maar in mei 1612 stond een meerderheid aan steden, heerlijkheden en dorpen die dat wensten de introductie van de kerkorde van 1591 toe, in december 1615 zelfs met de nadrukkelijke toezegging daarin desnoods door de sterke arm van de gewestelijke overheid gesteund te worden.³⁴⁶

Niet alleen het beleid van Oldenbarnevelt aangaande de kerkorde, maar ook het tegenhouden van een nationale synode en de opgelegde tolerantie jegens de remonstranten vond binnen de Staten geen onverdeelde steun. Amsterdam, Edam, Purmerend en Enkhuizen voerden binnen de Statenvergadering een 'clericale' oppositie tegen de landsadvocaat, waarbij zich later ook Dordrecht aansloot. In deze steden domineerde de contra-remonstrantse partij het kerkelijk erf, maar bij het verzet van de betreffende magistraten op gewestelijk niveau waren niet alleen religieuze motieven in het geding. Zo zagen de de Amsterdamse regenten zich bijvoorbeeld door Oldenbarnevelt geremd in hun streven de snel groeiende economische invloed van hun stad in meer politieke macht te vertalen. De opstelling van Enkhuizen en Dordrecht werd ook ingegeven door politieke en economische rivaliteit met respectievelijk Hoorn en Rotterdam, beide steden die in de Statenvergadering tot het kamp van Oldenbarnevelt behoorden. Hoewel de laatste binnen de Staten lange tijd verzekerd was van de steun van een ruime meerderheid van geestverwante stadsbesturen, vormde de tegenwerking van de vijf opposerende steden toch "een stok tussen de benen, die bij iedere stap de landsadvocaat hinderde".³⁴⁷

De speelruimte van Oldenbarnevelt werd ook verkleind door de kerkelijk-politieke situatie op nationaal niveau. In Zeeland en Groningen waren geen remonstrantsgezinde predikanten en magistraten. Friesland telde wel enkele remonstrantse voorgangers, maar zij verwierven geen enkele politieke steun. In de Staten-Generaal vertaalde de opstelling van deze gewesten zich in drie vaste stemmen voor het houden van een nationale synode. In Utrecht namen de remonstranten daarentegen een sterke positie in. Alle predikanten in de Domstad waren remonstrants, slechts op het platteland waren nog verspreid contra-remonstrantse predikanten werkzaam. Onder toezicht oog van de gewestelijke Staten werd te Utrecht in 1612 een provinciale synode gehouden, die het remonstrantse gevoelens nadrukkelijke gedoogde, de belijdenissgeschriften slechts in hoofdzaken bindend verklaarde en een kerkorde opstelde, waarin het oppergezag aan de overheid werd toebedeeld.

Overijssel en Gelderland waren verdeeld met Kampen, Nijmegen en de classes Tiel en Zaltbommel als de voornaamste remonstrantse kernen. Bij het tegenhouden van de nationale synode in de geledingen van de Hoog Mogende Heren, schaarden beide gewesten zich aanvankelijk aan de zijde van Holland, dat echter alleen in Utrecht een onwrikbaar bondgenoot vond. Ook tegen deze achtergrond hield Oldenbarnevelt de gewestelijke soevereiniteit in religiezaken hoog om een nationale synode te kunnen blokkeren. Hij handelde daarmee in lijn met de Unie van Utrecht, waarin de opstandige gewesten en steden zich in 1579 tegen Spanje hadden verbonden en "tpoint van de religie" ter beschikking van de afzonderlijke provincies hadden gelaten.³⁴⁸

Contra-remonstrants verzet

Primair de kerkelijke ontwikkelingen in Holland zelf bezorgden de landsadvocaat hoofdbreken. Remonstrantse predikanten waren in het Noorderkwartier met name in Alkmaar en Hoorn te vinden, in het Zuiderkwartier in wisselende sterkte in alle classes, met uitzondering van Dordrecht. De absolute meerderheid van de evangeliedienaren was echter de contra-remonstrantse zaak toegedaan. Iedere maatregel van de Staten ter duldigheid van de remonstranten wakkerde het orthodoxe verzet verder aan, hetgeen voor de gewestelijke overheid weer aanleiding was om steeds strengere sancties te stellen. Dit resulteerde weer in een toenemende polarisatie, die de onrust onder de bevolking deed aanwakkeren en de predikanten steeds minder ruimte voor nuances liet. Een aanvankelijk nog sterke middengroep van gematigden in vele varianten, "van voorzichtig remonstrant over onverschillig naar gematigd contra-remonstrant", werd zo vroeg of laat tot een duidelijke partijkruis gedwongen en brokkelde daarmee steeds verder in omvang af. Oldenbarnevelt zag te laat in dat zijn beleid van gedwongen tolerantie zich in een neerwaartse spiraal bevond. Later was hij niet meer in staat de ontwikkelingen te keren.³⁴⁹

De oppositie van de contra-remonstranten kreeg met name gestalte in afzondering. In steden of dorpen waar de overheden remonstrantse predikanten op de kansel brachten of de hand boven het hoofd hielden en omgekeerd orthodoxe voorgangers van de preekstoel verwijderden, scheidde het contra-remonstrantse deel van de gemeenten zich af om eigen kruiskerken op te richten. Vaak gingen deze 'dolerende' lidmaten door weer en wind bij een naburige contra-remonstrant ter kerke, wat hun de bijnaam slijkgeuzen opleverde.

Op gewestelijk niveau bundelden de contra-remonstranten hun verzet in zogenaamde vergaderingen van correspondentie, waarbij orthodoxe gedeputeerden uit de verschillende Hollandse classes vanaf 1614 te Amsterdam bijeenkwamen om de dolerende kerken te steunen en het bijeenroepen van een nationale synode te bevorderen. Met dat laatste doel voor ogen werd in september 1615 te Amsterdam ook een eerste bijeenkomst belegd met contra-remonstrantse afgevaardigden uit de andere gewesten.³⁵⁰ Om een nationale synode te bewerkstelligen had de contra-remonstrantse partij tegen de landsadvocaat echter krachtige politieke steun nodig. Die steun heeft zij lange tijd gezocht en uiteindelijk ook gevonden bij graaf Maurits, stadhouder van Holland en kapitein-generaal van de Unie.

De interventie van Maurits

Over de partijkeuze van Maurits is veel geschreven. Vast staat dat hij allerminst een steile calvinist was en tegen de landsadvocaat ook politieke grieven had. Op het vlak van de buitenlandse politiek had hij zich afkerig getoond van Oldenbarnevelts leunen op Frankrijk en het sluiten van het Twaalfjarig Bestand. Als een functionaris van de Unie stoorde hij zich op het terrein van de binnenlandse politiek aan Hollands vasthouden aan de gewestelijke soevereiniteit, waar hij zelf de generale soevereiniteit voorstond. Bij die laatste notie sloot het contra-remonstrantse verlangen aan om een nationale synode te beleggen, waar afgevaardigden uit alle provincies de kerkelijke strijd zouden beslechten. Maurits sympathieën lagen wellicht reeds in 1610 aan hun zijde, maar pas in juli 1617 bekende hij openlijk kleur door zijn vermaarde kerkgang in de Kloosterkerk, die kort daarvoor door de dolerende contra-remonstranten van 's-Gravenhage was genaast.³⁵¹

Oldenbarnevelts politiek van de afgedwongen tolerantie was toen reeds tot mislukken gedoemd. In januari 1617 werd op een vergadering van correspondentie te Amsterdam een 'Akte van Separatie' aangenomen, waarmee een aantal contra-remonstrantse predikanten en ouderlingen zich verbond voortaan geen kerkelijke gemeenschap met de remonstranten meer te houden. Een twaalfstal remonstranten uit Holland en Utrecht reageerden in maart 1617 met het sluiten van een "Naerdere Unie", die in juli 1617 bij de corresponderende contra-remonstranten te 's-Gravenhage weer een 'Akte van Unie' uitlokte. Het begin van 1617 werd daarnaast gemarkeerd door rellen in verscheidene Hollandse steden. Met name in Amsterdam, Brielle, Haarlem, Rotterdam, Oudewater en 's-Gravenhage ontladden de spanningen onder de bevolking zich in opstootjes tegen remonstranten of remonstrantsgezinde magistraten.

In reactie op deze ontwikkelingen en de gang van Maurits naar de Kloosterkerk, bewoog Oldenbarnevelt de Hollandse Staten in augustus 1617 tot het aannemen van de 'Scherpe Resolutie'. In deze resolutie spraken de Staten zich andermaal uit tegen het houden van een nationale synode. Voorts verleenden zij aan alle steden het recht eigen troepen aan te nemen om de orde te handhaven. Deze zogenaamde waardgelden zouden optreden naast de geregelde troepen onder bevel van Maurits. De stadhouder kon dit niet anders opvatten dan als een aantasting van zijn gezag. De breuk in de broze relatie met de landsadvocaat werd daarmee definitief.³⁵²

Langzaam maar zeker kwam Maurits in beweging. In oktober 1617 bracht hij de Staten-Generaal met een meerderheid van vier tegen drie tot het besluit om een nationale synode te houden. Holland, dat met Utrecht en Overijssel tot de tegenstemmers behoorde, erkende de resolutie echter niet onder verwijzing naar de gewestelijke soevereiniteit in religieuzen zaken. Om de aldus ontstane impasse te doorbreken heeft Maurits zich daarna aan het werk gezet om Holland te isoleren. In de eerste helft van 1618 begaf hij zich persoonlijk naar Gelderland en Overijssel om daar in verschillende steden geestverwanten van Oldenbarnevelt door wetsverzetten van de regenten te verwijderen. In juli 1618 liet hij zich vervolgens door de Staten-Generaal aan het hoofd stellen van een bezending om Utrecht tot het afdanken van de waardgelden te bewegen. De Staten van Holland vaardigden op hun beurt ook een delegatie af om de Utrechtse Staten en magistraten over te halen voet bij stuk te houden. Een poging om gewapend verzet te bieden werd daarbij op het laatste

moment opgegeven, zodat de stadhouder uiteindelijk ongehinderd de stad kon binnentrekken. Zich beroepend op zijn gezag als opperbevelhebber dankte hij daarna de waardgelders af en verving hij de remonstrantsgezinde regenten in vroedschap en Staten.³⁵³

Toen Oldenbarnevelt in augustus 1618 bleef zoeken naar mogelijkheden om alleen een nationale synode te laten plaatsvinden als daarbij de gewestelijke soevereiniteit gewaarborgd bleef, tastte Maurits ook in Holland door. Door de Staten-Generaal met onbeperkte volmachten belast, ging hij over tot de arrestatie van de landsadvocaat. Deze werd later wegens landsverraad voor een speciale generaliteitsrechtsbank aangeklaagd en zou in mei 1619 terechtgesteld worden. In september 1618 begon de stadhouder ten slotte aan een rondreis langs de Hollandse steden om ook daar de Oldenbarneveltiaanse regenten te vervangen, zodat hij uiteindelijk de gewestelijke Statenvergadering op zijn hand kreeg. Op 13 november 1618, twaalf dagen na de laatste wetsverzetten te Gouda, kwam te Dordrecht de nationale synode bijeen, waarnaar de contra-remonstranten zo lang hadden uitgezien.³⁵⁴

De remonstrantse nederlaag

De tweede nationale synode te Dordrecht, die de eerste van 1578 in bekendheid en betekenis zou overtreffen, markeerde de nederlaag van de remonstranten. Toen de synodale vergadering in mei 1619 weer uiteenging waren hun leerstellige opvattingen onderzocht en veroordeeld. De synode had daartoe leerregels of 'Canones' opgesteld, waarbij uitgaande van de indeling van de Remonstrantie per leerpunt steeds eerst de correcte interpretatie werd gegeven en vervolgens de remonstrantse visie werd veroordeeld. Met de Nederlandse Confessie en de Heidelbergse Catechismus, vormden de Dordtse leerregels voortaan de 'Formulieren van Eenheid', waaraan niet alleen de predikanten, maar ook de schoolmeesters zich zouden moeten conformeren.³⁵⁵

Vijftien remonstrantse predikanten, die op de synode als afgevaardigden of geciteerden waren verschenen, werden afgezet. De Staten-Generaal legden hun in juli 1619 een 'Akte van Stilstand' ter ondertekening voor, waarmee zij moesten beloven zich voortaan van alle kerkelijke bediening te onthouden en als ambteloos burger door het leven te gaan. De afzonderlijke classes en gewestelijke synoden hebben vervolgens de resterende remonstrantse predikanten, ongeveer tweehonderd over de hele Republiek, uit het predikambt verwijderd. Ook zij moesten daarna de Akte van Stilstand ondertekenen. Op weigering stond verbanning; overtreders van het verbod op ambtswerk werd gevangenisstraf in het vooruitzicht gesteld.³⁵⁶

De Dordtse synode van 1618-1619 heeft ook de kerkorde van de nationale synode van 's-Gravenhage van 1586 herzien en een nieuwe kerkorde opgesteld. Hoewel het wereldlijk gezag daarin op verschillende punten tegemoet gekomen werd, stond het eindresultaat nog steeds in de traditie die vanaf Emden was ingezet. Algemene erkenning door de overheid bleef dan ook uit. Overijssel, Gelderland en Utrecht hebben de nieuwe kerkorde wel aanvaard, Friesland, Groningen en Zeeland verkozen zich aan eerder aangenomen provinciale regelingen te houden, terwijl Holland een aantal wijzigingen voorstelde maar deze onvoldoende gehonoreerd zag. In de laatste provincie bleef de relatie tussen overheid en kerk uiteindelijk ongeregeld.³⁵⁷

b. Het ontstaan van het conflict vanuit Delfts perspectief

Betrokkenheid bij de ontwikkelingen te Leiden

In 1602 overleden te Leiden twee hoogleraren in de theologie aan de pest. Nadat curatoren van de universiteit hun oog op Jacobus Arminius hadden laten vallen om één van de vrijgekomen leerstoelen te bezetten, verbond de Amsterdamse kerkeraad aan zijn vertrek de voorwaarde dat hij eerst een discussie zou houden met de overgebleven professor in de godgeleerdheid Franciscus Gomarus in het bijzijn van gedeputeerden van de Noord- en Zuidhollandse synode. Deze voorwaarde vloeiende voort uit de twijfels die de Amsterdamse kerkeraad leden, in het bijzonder de predikant Petrus Plancius, over de rechtzinnigheid van Arminius hadden gekregen. Het ging daarbij vooral om diens predikaties over de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen, waarin het vraagstuk van de voorbeschikking in relatie tot geloof en eigen verantwoordelijkheid van de mens aan de orde kwam.

Op 6 mei 1603 begaf Arent Cornelisz zich naar's-Gravenhage om de verlangde conferentie als gedeputeerde van de Zuidhollandse synode bij te wonen. In de gedeputeerde van de Noordhollandse synode ontmoette hij daar weer Wernerus Helmichius, die in 1602 van Delft naar Amsterdam was vertrokken. Het debat tussen Gomarus en Arminius, waarbij ook Johannes Uijtenbogaert aanwezig was, nam twee dagen in beslag en heeft alle betrokkenen tevreden gesteld. Cornelisz zag na afloop in ieder geval geen reden om verder te gaan dan een vriendelijke vermaning aan het adres van Arminius, waarbij hij diens omstreden predikaties toeschreef aan "een onbedachte ionge hevicheit". Een dag later volgde de officiële benoeming van Arminius tot professor in de theologie te Leiden.³⁵⁸

Jaanus schrijft de gematigde woorden van Cornelisz toe aan "de bezadigdheid van een ervaren man, die zich niet liet drijven door de rabies theologorum". Het is echter zeer wel mogelijk dat de Delftse predikant, die zich zijn hele leven heeft ingezet voor de eenheid en zelfstandigheid van de Gereformeerde Kerk, in 1603 de consequenties van Arminius afwijkende opvattingen nog niet heeft overzien, ook al omdat de laatste terughoudend was om het achterste van zijn tong te laten zien. Helmichius heeft later in menige brief getracht zijn vriend en ambtgenoot Cornelisz de schadelijke invloed in te prenten die van de nieuwe hoogleraar op de aankomende predikanten aan de Leidse universiteit zou uitgaan. Daniël van der Dolegen, die vanaf 1590 te Delft aan de zijde van Cornelisz werkte en hem in 1604 als gedeputeerde van de Zuidhollandse synode opvolgde, heeft in ieder geval wel onderkend dat de eenheid in de leer in het geding was. Hij pleitte reeds in een vroeg stadium voor een bijeenkomst van een aantal rechtzinnige predikanten om een gemeenschappelijke gedragslijn tegen Arminius vast te stellen. In hoeverre later ook Cornelisz onder invloed van Helmichius en Van der Dolegen de noodzaak heeft erkend om in actie te komen, is onbekend. Wellicht heeft hij lange tijd een middenpositie bewaard, in de overtuiging dat van daaruit de kloof die in de loop van 1604 tussen Arminius en Gomarus ontstond beter te dichten was. Zowel Cornelisz als Van der Dolegen heeft echter bij het beteugelen van de kerkelijke twisten geen rol meer kunnen spelen. Beiden overleden in 1605, nog voordat de strijd in volle hevigheid was ontbrand.³⁵⁹

De beide toen overgebleven predikanten van de Delftse gemeente, Jan Barentsz en Albertus van Oosterwijck, hebben de groeiende onenigheid in kerkelijke kringen nog wel kunnen waarnemen. Barentsz zal daarbij vooral op synodaal niveau betrokken zijn geweest. Hij werd in 1606 tot assessor en in 1607 tot scriba van de Zuidhollandse synode benoemd en functioneerde in die jaren ook als synodaal gedeputeerde.³⁶⁰ Van Oosterwijck heeft waarschijnlijk vooral de ontwikkelingen aan de Leidse universiteit op de voet gevolgd. De Leidse bursaal Petrus Cuijlus beweerde althans in de later zomer van 1608 tegenover de regent van het Statencollege Petrus Bertius³⁶¹, dat Van Oosterwijck zich laatdunkend had uitgelaten over de "dertelheijt en moetwille" van de studenten van Arminius. De Delftse predikant zou zelfs in woede hebben uitgeroepen dat hij de hoogleraar zou neersteken, wanneer hij zich daartoe geroepen of bewogen voelde. Er volgde prompt een onderzoek door de synodale gedeputeerden, onder wie weer Barentsz, waarbij Cuijlus bij gebrek aan bewijs gedwongen werd zijn woorden terug te nemen. Nauwelijks waren de synodale gedeputeerden echter vertrokken of de student liet zijn regent weten dat zijn knieval niet betekende dat hij onwaarheid had gesproken.³⁶²

De particuliere synode van 1608

Omstreeks die tijd waren niet alleen de Delftse predikanten, maar ook de Delftse classis als zodanig bij de kerkelijke verwickelingen in breder verband betrokken. Belast met het bijeenroepen van de aanstaande particuliere synode, had de classis al de gravamina van de andere classes verzameld en de vergadering op 11 augustus 1608 te Dordrecht uitgeschreven, toen zij door de Staten van Holland schriftelijk werd verzocht de convocatie uit te stellen. De Edel Mogende Heren maakten daarbij kenbaar het middel van een provinciale synode te willen beproeven om de rust en eenheid in de kerk te herstellen. De Delftse classis zond het schrijven door naar de andere classes in Zuid-Holland en belegde te Leiden een bijeenkomst met de synodale gedeputeerden van Noord- en Zuid-Holland, alsmede afgevaardigden van de classis Hoorn die met het bijeenroepen van de Noordhollandse synode was belast. Tijdens die bijeenkomst, gehouden in de tweede helft van de julimaand, werd de Staten verzocht tijd en plaats van de voorgenomen provinciale synode kenbaar te maken. Op de classicale vergadering van 1 augustus 1608 kon worden medegedeeld dat de Staten hadden geantwoord dat zij tussen 10 en 20 oktober te's-Gravenhage de synode bijeen wilden roepen.³⁶³

Zeven weken later werd echter duidelijk dat de Statenvergadering nog te zeer in beslag genomen werd door de onderhandelingen met Spanje over het sluiten van het Twaalfjarig Bestand om zich voor de gestelde datum op een provinciale synode te kunnen voorbereiden. Op 12 september 1608 werd daarom besloten alsnog toestemming te verlenen voor het houden van particuliere synoden. Die mochten echter niets bespreken dat op de voorlopig uitgestelde provinciale synode zou moeten worden behandeld, met andere woorden: de onenigheid over de leer moest op de particuliere vergaderingen buiten beschouwing blijven. De Delftse classis besloot drie dagen later de particuliere synode van Zuid-Holland op 13 oktober te Dordrecht te beleggen, maar lichtte eerst de Hoornse classis als classis synodaal voor Noord-Holland

hierover in. Pas toen op 26 september 1608 vanuit Hoorn een instemmende reactie was verkregen, verzond de Delftse classis de convocatiebrieven.

In strijd met de gestelde voorwaarde van de Staten werd overigens tijdens de Zuidhollandse synode te Dordrecht in de oktobermaand door een aantal rechtzinnige afgevaardigden toch fel over de leergeschillen gedebatteerd. Voor Oldenbarnevelt en zijn factie in de Statenvergadering was dat voldoende aanleiding voortaan geen particuliere synodes meer te gedogen. De landsadvocaat heeft later nog wel het middel van de provinciale synode overwogen, maar in de praktijk niet meer beproefd.³⁶⁴

Verbulde bedenkingen in eigen gelederen

Terwijl eerst de predikanten van Delft en later ook de Delftse classis naar buiten toe op synodaal niveau met het oplaaen van de kerkelijke twisten geconfronteerd werden, leken zich rond de eenheid in de leer binnen de classicale grenzen voor het begin van het Twaalfjarig Bestand geen problemen van betekenis voor te doen. Geen van de predikanten, die bij het begin van het professoraat van Arminius te Leiden reeds in dienst waren, gaf blijk van afwijkende gevoelens over het vraagstuk van verkiezing en verwerping. Op dergelijke gevoelens lieten zich ook de aankomende predikanten, die onder Arminius aan de Leidse universiteit gestudeerd hadden, voorlopig niet betrappen. Niettemin waren bij een tweetal proponenten wel gronden aanwezig om aan hun rechtzinnigheid te twijfelen.

Voor Abraham van Vliet, die in de eerste maanden van 1605 te Maasland beroepen werd, heeft Helmichius zijn ambtsbroeder Cornelisz vanuit Amsterdam nog nadrukkelijk gewaarschuwd. Helmichius was ervan overtuigd dat Van Vliet te Leiden onder de invloed van Arminius was gekomen en zag daarin voldoende aanleiding om te adviseren de student bij wijze van voorbeeld voor anderen tijdens het predikantsexamen stevig aan de tand te voelen. Of dat ook is gebeurd, is niet bekend. Vast staat slechts dat Van Vliet zonder strubbelingen door zijn examen is gekomen en vervolgens in Maasland bevestigd werd.³⁶⁵ Ruim twee jaar later werd Bernard Dwinglo, beroepen te Berkel, in ieder geval wel tijdens zijn examen over de predestinatieleer doorgezaagd, niet in de laatste plaats omdat in die context twijfels over zijn opvattingen bestonden. Onduidelijk is of ook die verdenkingen nog van Helmichius kwamen of dat Van Oosterwijck, die het Leidse studentenmilieu eveneens nauwlettend in het oog hield, de classicale vergadering had gewaarschuwd. Dwinglo doorstond de beproeving echter zonder problemen, blijkbaar omdat hij zijn examinatoren precies die antwoorden gaf, die zij op hun vragen wilden horen.³⁶⁶

De classicale vergadering is ook in brede kring tot tweemaal toe nagegaan in hoeverre de leringen van Arminius in eigen gelederen veld hadden gewonnen. De aanzet tot de eerste inventarisatie werd gegeven door de particuliere synode te Gorinchem. Deze vergadering schreef de Zuidhollandse classes in 1606 voor hun predikanten de Nederlandse Confessie en de Heidelbergse Catechismus te laten doorlezen, om hun vervolgens eventuele bezwaren tegen de daarin vervatte leer kenbaar te laten maken. Het onderzoek dat in stilte moest plaatsvinden, werd door de Delftse classis op haar eerste bijeenkomst na het uiteengaan van de synode in gang gezet. In maart 1607

werd de balans opgemaakt, waarbij bleek dat geen van de predikanten iets tegen de belijdenisgeschriften had ingebracht. De tweede inventarisatie vond plaats in de late herfst van 1608, op schriftelijk verzoek van de Staten van Holland, die eventuele bedenkingen tegen de belijdenisgeschriften wensten te vernemen. Andermaal trof de classis niemand in haar midden die bereid was zijn afwijkende gevoelens te openbaren.³⁶⁷

Daaruit mag echter niet afgeleid worden dat alle predikanten in de Delftse classis toen nog gevrijwaard waren van arminiaanse invloeden. In de zomer van 1609 deed Jan Barentsz vanaf zijn sterfbed te Delft een indringend beroep op zijn ambtgenoten in de classis om standvastig te blijven in de zuivere leer, zoals die in Confessie en Catechismus was samengevat, "sonder eenige bewimpelingen te gebruijcken". Deze woorden, die na zijn overlijden door Van Oosterwijck aan de classicale vergadering werden overgebracht, leken met name gericht aan het adres van Dwinglo en Van Vliet. Deze twee jonge predikanten hadden zich vermoedelijk reeds in hun Leidse studentenjaren het gedachtengoed van Arminius eigen gemaakt, maar hun ware opvattingen over het vraagstuk van de uitverkiezing in classicaal verband vooralsnog verhuld. Zij handelden daarmee geheel in de geest van hun leermeester. Arminius heeft in zijn confrontaties met Gomarus zelden zijn denkbepalingen volledig onthuld. Veeleer liet hij in private colleges en in de keuze van de door zijn studenten te verdedigen stellingen doorschemeren dat hij de predestinatieleer niet in de orthodoxe tradities van Calvijn en Beza verstond. Als relatieve nieuwkomers in een classis, die intern tot dan toe nauwelijks met deviaties in de leer had geworsteld en zich in synodaal verband steeds voor de eenheid in de leer had ingezet, hebben Van Vliet en Dwinglo zich wellicht ook eerder geremd dan uitgenodigd gevoeld om zich individueel onomwonden uit te spreken. Temidden van hun geestverwanten deden zij dat later wel. Beiden plaatsten in januari 1610 hun handtekening onder de Remonstrantie.³⁶⁸

c. De Delftse classis 1610-1615: gescheiden geesten

Oppositie van Dwinglo

Dwinglo werd daarna de eerste predikant die de classicale vergadering liet blijken dat hij zich in de kerkelijke controverse aan de zijde van de remonstranten had geschaard. In het voorjaar van 1610 overwoog Oldenbarnevelt alsnog een provinciale synode te laten houden als middel om de onrust in de kerk weg te nemen. De landsadvocaat wenste de afvaardiging naar die synode echter niet over te laten aan de Hollandse classes, omdat zich dan ter vergadering vrijwel zeker een orthodoxe meerderheid zou vormen, die een minderheid van arminianen gemakkelijk in het nauw kon drijven. Om een dergelijk scenario te voorkomen wilde hij de afgevaardigden niet door de kerken, maar door de vroedschappen van de hoofdplaatsen in de classes laten aanwijzen. Toen de Delftse classis van dit voornemen vernam, besloot zij in haar bijeenkomst van 1 april 1610 de classis Dordrecht als classis synodaal van Zuid-Holland aan te zetten tot een krachtig protest tegen een dergelijke procedure van afvaardiging, omdat die afbreuk deed aan het oude recht van de kerken. Dwinglo was de enige predikant die tegen dit besluit in het geweer kwam en verlangde dat

zijn oppositie in de acta werd vastgelegd. De classis beschouwde dit echter als een ongehoord precedent. Zij liet hem onomwonden weten dat hij maar buiten de vergadering moest staan, als hij in zijn bezwaar wilde volharden.³⁶⁹

Scherpere tuchtmaatregelen hoefde Dwinglo waarschijnlijk niet te vrezen. De predikant van Berkel wist zich verzekerd van de bescherming van zijn ambachtsheer, niemand minder dan Oldenbarnevelt zelf, met wie de Delftse classis liever geen confrontatie aanging. Het idee van de provinciale synode, bijeengeroepen op de wijze zoals die door de landsadvocaat werd voorgestaan, werd overigens in de vroege zomer van 1610 verlaten. Zes steden hebben zich toen in de Statenvergadering tegen het aanwijzen van de afgevaardigden door de vroedschappen gekeerd. Onder de tegenstemmers bevonden zich toen reeds Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Dordrecht, die met het bij de stemming afwezige Purmerend de vaste 'clericale' oppositie tegen Oldenbarnevelt zouden vormden. Bij hun verzet hadden zich ook Delft en Hoorn aangesloten. Den Tex vermoedt dat beide laatste steden twijfelden of orthodoxe predikanten zich wel voor een afvaardiging door de overheid zouden lenen en verwachtten dat de besluiten van een uit arminianen samengestelde synode nauwelijks kans op algemene erkenning maakten. Delft en Hoorn handelden daarmee uit geheel andere overwegingen dan de vier 'principiële' tegenstemmers en hebben later het beleid van Oldenbarnevelt in grote lijnen wel gesteund.³⁷⁰

Voorbereidingen op de Haagse conferentie

Toen de bijeenkomst van een provinciale synode voorlopig weer van de baan was, besloot Oldenbarnevelt te's-Gravenhage in maart 1611 onder toezicht van de Staten een conferentie tussen zes orthodoxe predikanten en zes remonstranten te beleggen, die de kerkelijke geschilpunten moesten inventariseren. Aan de vooravond van de conferentie bereikte de Delftse classis een schriftelijk verzoek van de synodale gedeputeerden van Zuid- en Noord-Holland om aan de voorbereidingen deel te nemen. De classis werd gevraagd een van haar predikanten, die de remonstrantie niet in overeenstemming met Confessie en Catechismus achtte, af te vaardigen naar Amsterdam, waar de tegenstanders van de remonstranten zich over hun standpunt zouden beraden. Albertus van Oosterwijck werd door de classis gedeputeerd, maar kreeg geen duidelijk mandaat mee. De classische vergadering wenste haar oordeel over de leergeschillen op te schorten, totdat precies duidelijk zou worden op welke punten de Remonstrantie van de belijdenisgeschriften afweek.³⁷¹

Van Oosterwijck heeft te Amsterdam vermoedelijk met zijn geestverwanten ook gesproken over het opstellen van de Contra-Remonstrantie, die later door de zes orthodoxe deelnemers aan de Haagse conferentie aan de Staten overhandigd zou worden. Op 17 februari 1611 rapporteerde hij de Delftse classis over zijn wedervaren en toonde hij een verslag van het Amsterdamse overleg. De classis reageerde toen andermaal terughoudend. Op een vraag van de praeses van de vergadering wat verder gedaan moest worden, konden de aanwezigen slechts besluiten "den Heere vierichlijck te bidden dat men eens wt dese swaerichheden en geschillen mochte geraecken".³⁷²

De rechtzinnige koers, die de classis tot dan toe had aangehouden, werd langzaam maar zeker verlaten om plaats te maken voor een passieve opstelling. De voornaam-

ste oorzaak voor deze terughoudendheid was waarschijnlijk de toenemende verdeeldheid in eigen gelederen. Die maakte het na verloop van tijd steeds moeilijker de leergeschillen ter sprake te brengen zonder de onderlinge vrede te verstoren. Geleidelijk werd het bewaren van die vrede het hoofddoel, waarvoor iedere discussie over de leer aan de vergadertafel moest wijken. Afgaande op de inhoud van de classicale acta is er in ieder geval niet meer gesproken over verloop en resultaten van de Haagse conferentie, die van 11 maart tot 20 mei 1611 in drie fasen werd gehouden. Ook de tweede grote conferentie tussen remonstranten en contra-remonstranten, die in februari 1613 nota bene in Delft aanving, kreeg blijkbaar geen plaats op de classicale vergaderagenda. Aan geen van beide conferenties heeft overigens één van de predikanten uit de Delftse classis deelgenomen.

Moeilijkheden rond Naeranus en Van Vliet

Inmiddels leken Van Vliet en Dwinglo als ondertekenaars van de Remonstrantie in de classis niet meer alleen te staan. Uiterlijk in juli 1613 werd het de Vlaardingse gemeente althans duidelijk dat haar predikant Isaac Naeranus naar de zijde van de remonstranten overhelde. Toen Naeranus tijdens een predikatie de 54ste vraag van de Heidelbergse Catechismus behandelde, vermeed hij in de ogen van enkele contra-remonstrantsgezinde lidmaten het punt van de 'volharding der heiligen' aan te snijden. Deze notie, voorgestaan door de contra-remonstranten, impliceerde enerzijds dat de uitverkoren mens zijn door Gods genade ontvangen geloof onmogelijk kon verliezen, terwijl anderzijds de verworpen mens aan wie het geloof onthouden was, niet uit eigen verdienste in staat was tot geloof te komen. Het was juist deze leerstelling waartegen Arminius zich had verzet, omdat aan de eigen verantwoordelijkheid van de mens iedere betekenis onthouden werd en God tot 'auteur van de zonde' gemaakt dreigde te worden.

Toen Naeranus over zijn predikatie door enkele gemeenteleden werd ondervraagd, liet hij doorschemeren dat hij "eenige qualiteiten ofte hoedanigheden in den mensche" wel degelijk van invloed op verkiezing of verwerping achtte. Hij rekende daartoe behalve het door God voorziene geloof ook de goede werken en verwierp het leerpunt van de volharding, omdat het de mens tot een zorgeloos en ongebonden leven zou aanzetten. Hoe Naeranus verder precies het predestinatievraagstuk interpreteerde, weigerde hij zijn ondervragers te openbaren. De laatsten hadden echter voldoende gehoord om te beseffen dat hun predikant allerminst een overtuigd contra-remonstrant was.³⁷³

In het begin van 1614 was ook het optreden van Abraham van Vliet op de Maaslandse kansel het mikpunt van kritiek geworden van enkele rechtzinnige lidmaten. Omdat zij bij hun kerkeraad geen gehoor vonden, beklagden zij zich bij de classis. Deze stelde aanvankelijk een arbitragecommissie van vijf predikanten in, maar op aandrang van de Maaslandse kerkeraad, die zijn predikant steunde, kwam het in de herfst van 1614 toch tot een rechtstreekse, schriftelijke procedure voor de classicale vergadering. Toen de "claeghende broeders" van Maasland hun grieven aan het papier hadden toevertrouwd, bleek wederom het leerpunt van de volharding der heiligen in het geding te zijn. De critici van Van Vliet waren nog wel bereid te dulden dat de predikant hun de "ghesonde spijs" van de predestinatie onthield die hun

vroeger was voorgezet, zolang hij maar leerde dat Christus de gelovige door Zijn kracht en genade in de uitverkiezing bewaarde.³⁷⁴

De classicale vergadering proefde daarbij enige ruimte voor een vergelijk. Zij besloot in januari 1615 de predikanten Henricus Arnoldi uit Delft, Maerten Claesz uit De Lier en Gregorius Adriaensz uit Overschie te belasten met het opstellen van een 'project', binnen het raamwerk van de belijdenisgeschriften en de tolerantieresoluties van de Staten, dat aan beide partijen als compromis zou worden voorgelegd. Drie maanden later presenteerden de aangewezen predikanten het resultaat van hun werk aan de classis. Deze had echter door de verdeeldheid in eigen gelederen nog lange debatten nodig om de inhoud van het 'project' over te nemen. Het uiteindelijke compromis schreef voor dat Van Vliet en de opponerende lidmaten elkaar in hun opvattingen over de predestinatie moesten verdragen. De notie van de zekerheid van de zaligheid mocht daarbij niet zo geïnterpreteerd worden, dat de uitverkoren mens onbekommerd allerlei zonden kon begaan in de wetenschap dat daardoor zijn uitverkiezing toch niet in gevaar kwam. De predikant zou in zijn gemeente verder in overeenstemming met Confessie en Catechismus moeten leren dat de gelovige mens verzekerd was van zijn verkiezing. Het 'project' gaf echter niet duidelijk aan of het geloof grond (de visie van de remonstranten), dan wel vrucht (de visie van de contra-remonstranten) van die uitverkiezing was. Van Vliet kon zich in het compromis vinden, zolang hij maar niet in zijn gevoelens 'geprejudiceerd' werd. Zijn aanklagers lieten de classis op 23 juli 1615 echter weten niet accoord te gaan. De classicale bemiddeling had daarmee geen resultaat geboekt en werd later ook niet meer hervat.³⁷⁵

De afzetting van Paludanus

Inmiddels had ook de affaire rondom de scherpstijpende predikant van Zoetermeer, Petrus Paludanus, een weinig bevredigende afloop gekregen. Tijdens de kerkelijke procedure rond zijn persoon, die wij in het voorafgaande reeds uitvoerig beschreven hebben, had de classis de grootste moeite gedaan voor- en tegenstanders van zijn afzetting zowel in de plaatselijke gemeente als voor haar eigen vergadertafel uit elkaar te houden. Het onvermogen van de classicale vergadering om de zaak na bijna twee jaar procederen af te ronden, had de plaatselijke ambachtsheer Jacob van Wijngaerden in april 1614 bewogen om tot de schorsing van Paludanus over te gaan. Om daarbij niet de grenzen van artikel 72 van de synodale kerkorde van 1586 te buiten te gaan, dat een schorsing van een predikant alleen toestond na consultatie van de kerkeraad van een naburige gemeente, had hij zich samen met enkele Zoetermeerse kerkeradsleden eerst verzekerd van de instemming van de kerkeraad te Berkel.³⁷⁶

Dat de ambachtsheer juist daar te rade was gegaan, lijkt geen toeval. De leerstellige overtuiging van Paludanus heeft geen enkele neerslag in de classicale acta gevonden. Vóór zijn komst naar Zoetermeer had de predikant zich te Aalsmeer echter reeds doen kennen als extreme aanhanger van de predestinatieleer, toen hij verkiezing en verwerping zonder meer op gedoopte zuigelingen van toepassing verklaarde. Van Wijngaerden verwachtte blijkbaar dat Paludanus in het remonstrantse Berkel op weinig sympathie behoefde te rekenen en werd in die verwachting ook niet teleurge-

steld. De schorsing van Paludanus resulteerde in zijn vertrek. Zijn vroegere tegenstanders beriepen eind 1614 de remonstrantsgezinde predikant Henricus Gregorius Blijvenburch tot zijn opvolger. Blijvenburch trof bij zijn aankomst te Zoetermeer echter een verdeelde gemeente aan. De vroegere medestanders van Paludanus weigerden hem als hun predikant te erkennen en hebben zich als dolerende contra-remonstranten van de plaatselijke gemeente afgescheiden. De eerste kerkscheuring in de Delftse classis was daarmee een feit.³⁷⁷

Swaen te Berkel en Oosterhaern te Nootdorp

Nadat Blijvenburch begin 1615 als lid van de Delftse classis was aangenomen, werden minstens vier zitplaatsen aan de vergadertafel door remonstrantsgezinde predikanten bezet. De beroeping van Dwinglo naar Leiden later dat jaar, bracht daarin geen verandering. Nog voor zijn vertrek bevestigde hij op 22 november 1615 Theodorus Swaen, eveneens ondertekenaar van de Remonstrantie, te Berkel als zijn opvolger. De beroeping van Swaen, die reeds tijdens zijn studie te Leiden openlijk de opvattingen van zijn leermeester Arminius aanhing, had noch bij de Berkelse gemeente noch bij de classis waarneembare oppositie ontmoet.³⁷⁸

Onduidelijk is nog in hoeverre Arnoldus Oosterhaern zich in 1615 te Nootdorp en Wilsveen reeds als een remonstrant had ontpopt. Nadat de synode van Dordrecht de leer van de remonstranten had veroordeeld, leverde Oosterhaern in juli 1619 een schriftelijke verklaring bij de Delftse classis in over zijn opvattingen en gedrag in de voorafgaande jaren. Hierin conformeerde hij zich aan de inhoud van de Remonstrantie, maar beweerde hij tevens de daarin verwoorde leer nimmer in detail aan zijn gemeente te hebben voorgehouden. Niet in eerste aanleg door zijn predikaties, maar door zijn omgang met de andere remonstrantse predikanten was de partijkeuze van Oosterhaern tijdens de kerkelijke twisten in classicale kring echter bekend geworden. In januari 1619 lieten zijn contra-remonstrantse ambtgenoten hem althans weten, dat hij al geruime tijd herkend was als een predikant die zich in woord en daad aan de zijde van de remonstranten had geschaard. Daarbij werd niet uitgesproken wanneer die herkenning precies had plaatsgevonden, maar het is zeer wel mogelijk dat Oosterhaern zich al vóór 1616 vooral in het gezelschap van de remonstrantse predikanten in de classis ophield.³⁷⁹

Opstelling van de classis

Tegenover de groep van vier - met Oosterhaern vijf - remonstrantsgezinde predikanten in de Delftse classis, stond in het begin van 1616 nog steeds een meerderheid van dienaren die geen afwijkingen in de leer vertoonde. De duidelijkste exponenten van de gereformeerde orthodoxie op het platteland waren Cornelisz Jansz in Kethel, Henricus Proëlius te Pijnacker en Johannes Fenacolijs te Maassluis, die later aan de contra-remonstrantse vergaderingen van correspondentie zouden gaan deelnemen.³⁸⁰ Te Delft had de orthodoxe predikant Albertus van Oosterwijck na het overlijden van Cornelisz en Van der Dolegen gezelschap gekregen van een tweetal onmiskenbare geestverwanten, Henricus Arnoldi en Josias Heinsius. Johannes Taurinus, die de in 1609 overleden Barentsz was opgevolgd, had in leerstellig opzicht nog geen kleur

bekend, maar zou later langzaam maar zeker van zijn contra-remonstrantse ambtgenoten wegdrijven.

Aan de classicale vergadertafel hadden remonstranten en contra-remonstranten inmiddels op twee punten een *modus vivendi* ontwikkeld. Beide partijen toonden zich in gezamenlijk verband vooralsnog bereid de tolerantieresoluties van de Staten te gehoorzamen en formeel het leerstellig kader van Confessie en Catechismus niet te buiten te gaan. De affaire rond Abraham van Vliet te Maasland had echter duidelijk gemaakt, dat de belijdenisgeschriften niet meer werden aangegrepen om de leden van de vergadering diepgaand op hun gevoelens over de predestinatieleer te toetsen. Dit laatste gold ook voor de nieuwkomers in de classis. Tegen die achtergrond kon een uitgesproken remonstrant als Swaen na zijn opname in de classicale vergadering op 4 januari 1616 zonder bezwaar Confessie en Catechismus ondertekenen.³⁸¹ De nieuwe predikant van Berkel behield de ruimte voor een persoonlijke interpretatie, zolang hij maar zijn formele instemming betuigde.

Op de werkzaamheden van de classis had een en ander echter een verlammende uitwerking. De classicale vergadering kon geen kanttekeningen plaatsen bij de kerkpolitiek van de Staten en zich ook over de leer niet meer duidelijk uitspreken. Door deze passieve opstelling werden de gemeenten geleidelijk op zichzelf teruggeworpen. Op hun beurt hebben de afzonderlijke kerken zich ook steeds minder voor hulp, advies of arbitrage tot de classis gewend. De rol die de classis steeds in het kerkelijk leven had vervuld, verloor daarmee in snel tempo aan inhoud en betekenis. In 1615 was van een classicale visitatie van de gemeenten geen sprake meer, in de twee volgende jaren zou ook geen enkele tucht- of huwelijkszaak meer aan de classicale vergadering ter beoordeling voorgelegd worden. Het grote aandeel dat de classis op het platteland van meet af aan in het beroepingswerk van nieuwe predikanten had genomen, kromp ineen tot passieve approbatie van de kandidaten die de gemeenten op eigen initiatief geselecteerd en gehoord hadden.

De classis gaf feitelijk alleen nog maar blijk van haar daadkracht als het erom ging naar buiten toe de schijn van eendracht en vrede tussen haar leden op te houden. Zo werden de Delftse predikanten Henricus Arnoldi en Josias Heinsius in het begin van 1616 ernstig vermaand, omdat zij een brief aan hun contra-remonstrantse geestverwant Festus Hommius te Leiden hadden geschreven, waarin een boekje werd opgedaan over Bernard Dwinglo die van Berkel naar die stad beroepen was.³⁸² Aangezien de remonstranten in de vergadering in de minderheid waren, moeten er nog andere predikanten in de classis zijn geweest die de terechtwijzing van beide contra-remonstranten hebben gesteund. Wellicht ging het hier om een middengroep van enkele dienaren op het platteland die, los van hun persoonlijke overtuiging in de leerkwestie, hebben getracht de felle partijgangsters aan beide zijden in bedwang te houden. Het incident toont echter tevens aan dat de verhoudingen tussen de remonstrantse en contra-remonstrantse predikanten in de classis langzaam slechter werden. De basis voor consensus nam daarmee verder af en in het verlengde daarvan ook het vermogen van de classis om zaken aan tafel te bespreken en effectief af te ronden.

d. 1616-1617: toenemende polarisatie

Invoering van de kerkorde van 1591

Op 22 december 1615 deden de Staten van Holland een brief aan alle classes uitgaan, waarin werd medegedeeld dat de lokale overheden naar eigen inzicht mochten overgaan tot het invoeren van de kerkorde van 1591. De tolerantieresoluties die de Edel Mogende Heren tot dan toe hadden aangenomen, waren als bijlage aan het schrijven toegevoegd. De Delftse classis besprak brief en bijlage tijdens haar bijeenkomst van 25 februari 1616, maar betrok zelf geen stelling. Iedere predikant werd de vrijheid gelaten zich op eigen gezag met een reactie tot de Staten te wenden. In de Naaldwijkse kerkeraad is op 4 april 1616 nog overwogen daartoe een gezamenlijke actie te ontplooiën. Met steun van de andere kerken die niet door "nieuwigheden" belast wensten te worden zou bij de Staten een rekwest ingediend moeten worden met het verzoek alles in leer en kerkorde bij het oude te mogen laten. Dit plan werd echter niet uitgevoerd.³⁸³

De introductie van de kerkorde van 1591 heeft zowel te Delft als in een aantal dorpsgemeenten in de jaren 1616-1617 tot spanningen geleid omdat de plaatselijke overheden daarmee een zwaardere stem in de verkiezing van ouderlingen en diaconen trachtten te verwerven.³⁸⁴ De keuze van deze ambtsdragers ging echter primair de lokale kerken aan. Met dergelijke zaken, de instituering van de eerste kerkeraad in een nieuwe gemeente uitgezonderd, had de classis zich voorheen in de regel niet ingelaten. In die terughoudendheid kwam tijdens de bestandstwisten geen verandering. Opvallend is in ieder geval dat de classis zich zelfs afzijdig hield toen Cornelis Jansz haar in oktober 1616 om hulp vroeg, omdat zijn ambachtsheer de kerkorde van 1591 wilde opleggen. De classicale vergadering sprak de hoop uit dat de Staten op korte termijn nog iets heilzaams "tot der kercken welstant ende eendracht" zouden besluiten en stelde de zaak uit. De facto betekende dat afstel.³⁸⁵

Beroepingen

De kerkorde van 1591 had echter ook consequenties voor de beroeping van predikanten, die in handen van een paritair samengestelde commissie van lokale overheid en kerk werd gelegd. Dit raakte wel direct de competentie van de classis, omdat zij in het beroepingswerk van oudsher minimaal een approberende stem had. In mei 1616 heeft de stadhouder van de baljuw van Delfland zich daarom tot de classicale vergadering gewend met het verzoek drie predikanten te committeren. Zij zouden aan de hand van de kerkorde van 1591 in overleg moeten treden met de dorpsmagistraten over het beroepen van predikanten in zijn ressort. De classis wenste ook in deze kwestie haar kompas op mogelijke initiatieven van de Staten te richten, maar besloot uiteindelijk met meerderheid van stemmen toch Isaac Naeranus, Arnoldus Nicolai Oosterhaern en Johannes Taurinus aan het overleg te laten deelnemen. Hun aanwijzing lijkt geen toeval. Naeranus en Oosterhaern waren remonstrantsgezind, terwijl Taurinus geen principiële bezwaren had tegen de invoering van de kerkorde van 1591. Het drietal mocht zich echter niet committeren aan zaken die later nadelig zouden zijn voor een eventuele algemene resolutie van de classis. Over het resultaat van het overleg vermelden de classicale acta niets. De classicale vergadering heeft

ook geen besluit meer over de beroepingen van dienaren op het platteland genomen.³⁸⁶

Daartoe bestond in de praktijk vermoedelijk ook geen aanleiding. De laatste beroepingszaken op het platteland vóór de beslechting van de leergeschilden in 1618-1619, liepen reeds voordat het overleg met de dorpsmagistraten plaatsvond. Het ging daarbij om het opvullen van de vacatures die waren ontstaan door het vertrek van Jacobus Pauli uit Schipluiden - wegens geruchten omtrent overspel - in februari 1616 en door het overlijden van Philip Pietersz in't-Woudt, twee maanden later.³⁸⁷

De plaats van Pauli te Schipluiden werd ingenomen door Johannes Stangerus. Zijn beroeping kwam geheel voor rekening van de ambachtsheer ter plaatse, Jacob van Egmond. Hij pretendeerde daarbij kerkeraad en dorpsgerechten te vervangen. In feite handelde hij daarmee op gespannen voet met de kerkorde, ook met die van 1591. Voor de gemeente te Schipluiden telde echter in de eerste plaats dat zij wederom de beschikking kreeg over een predikant van rechtzinnige signatuur en aan dit profiel leek Stangerus te voldoen. Hij had gediend te Rijsoord in de classis Dordrecht, die geheel in contra-remonstrantse handen was. In zijn eerste contacten met de Schipluidse lidmaten presenteerde hij zich bovendien als een contra-remonstrant, terwijl hij bij zijn opname in de Delftse classis zonder problemen Confessie en Catechismus ondertekende. In de loop van 1617 zou Stangerus zich echter langzaam maar zeker als een remonstrant ontpoppen. Zijn frequente omgang met zijn remonstrantse ambtgenoten deden toen bij enkele gemeenteleden de eerste twijfels rijzen. Tegen het einde van dat jaar deed Stangerus geen pogingen meer zijn ware gevoelens te verhullen en ging hij aanvankelijk verdekt, maar later ook openlijk zijn remonstrantse opvattingen uitdragen.³⁸⁸

De nieuwe predikant van't-Woudt werd de proponent Reijnier Claesz van Berckel. Zijn peremptoir examen in augustus 1616 leverde geen enkel probleem op. Bij zijn opname als lid in de classicale vergadering bleek echter dat hij op aandrang van de burgemeesters van Delft aan akte had ondertekend, waarin hij zijn instemming betuigde met de Resolutie tot Vrede der Kerken en de kerkorde van 1591. Met welk gezag de stadsbestuurders de aankomende predikant tot ondertekening hadden aangezet, is onduidelijk. De Delftse overheid had geen heerlijke rechten over 't-Woudt. De approbatie van de beroeping van een predikant in de parochie kwam steeds toe aan de 'gemene bureu', die reeds sinds de late middeleeuwen in het bezit waren van de patronaatsrechten over de plaatselijke kerk.

In ieder geval toonde Van Berckel zich later bezwaard, temeer omdat hij de akte van de Delftse burgemeesters had onderschreven zonder de kerkeraad van zijn nieuwe gemeente daarin te kennen. De classis besprak een en ander tijdens haar vergadering van 3 april 1617. Opnieuw werd daarbij duidelijk dat zij nog nauwelijks tot effectieve besluitvorming in staat was. Na lange debatten werd besloten de zaak uit te stellen om verder dispuut te voorkomen. In juli 1617 verkreeg Van Berckel uiteindelijk toestemming van de classis om zich samen met zijn kerkeraad bij de Delftse magistraat te beklagen. De actie had blijkbaar in zoverre succes, dat de predikant met kerkeraad en manslidmaten in september 1617 op de oude wijze twee ouderlingen en een diaken konden kiezen, zonder zich daarbij gedrongen te voelen de kerkorde van 1591 toe te passen.³⁸⁹ Overigens behoorde Van Berckel van meet af

aan tot het contra-remonstrantse kamp binnen de classis, al speelde hij daarin geen vooraanstaande rol.

Op 17 februari 1616 was door het overlijden van Albertus van Oosterwijck ook te Delft een vacature ontstaan. De stedelijke kerkeraad aanvaardde na aandringen van de magistraat nog in dezelfde maand de kerkorde van 1591, die bij het zoeken naar een opvolger dan ook werd gehanteerd. De voorkeur van de burgemeesters ging uit naar een predikant als Johannes Taurinus, die in tegenstelling tot zijn beide contra-remonstrantse ambtgenoten te Delft, Henricus Arnoldi en Josias Heinsius, tot dan toe in de kerkelijke twisten steeds een middenpositie had bewaard. Uit een voordracht van drie kandidaten, die de stadsregeerders conform de kerkorde van 1591 door afgevaardigden van kerkeraad en magistraat werd voorgelegd, verkozen zij daarom niet toevallig Isaac Diamant. Deze had als predikant te Breda geweigerd de Heidelbergse Catechismus te ondertekenen, maar wel zijn instemming betuigd met de Resolutie tot Vrede der Kerken. Daarmee voldeed hij aan het gewenste profiel van de burgemeesters, maar genoot hij bij Arnoldi en Heinsius juist een zeer bedenkelijke reputatie.

Vermoedelijk op hun aangeven weigerde de kerkeraad aanvankelijk een beroepsbrief op te stellen, omdat vernomen zou zijn dat Diamant in leer en leven niet helemaal zuiver op de graad was. Hoewel de burgemeesters eventuele geruchten terzake opgeklopt en ongegrond achtten, stemden zij toch toe in een nader onderzoek te Breda. Toen een delegatie van magistraat en kerkeraad in de Baroniestad echter niets bezwaarlijks kon vinden, werd ter plaatse direct het beroep op Diamant uitgebracht. In juli 1616 arriveerde hij te Delft. Drie maanden later volgde zijn opname in de Delftse classis. De daarbij gebruikelijke ondertekening van Catechismus en Confessie ontmoette bij hem geen enkel bezwaar.³⁹⁰

Veranderingen in de classicale vergaderorde

De classis liet zich niet in met de wijze waarop de Delftse gemeente Isaac Diamant aantrok, maar werd in mei 1616 toch rechtstreeks met de invoering van de kerkorde van 1591 geconfronteerd. Twee schepenen van Delft maakten toen hun opwachting voor de classis en verklaarden door hun magistraat gelast te zijn aan haar vergader tafel plaats te nemen om "te helpen adviseren, resolveren ende besluyten". Een en ander was een wat ruime uitleg van de meer passieve aanwezigheid van vertegenwoordigers van de stedelijke magistraten in de classicale vergaderingen, die in de kerkorde van 1591 was voorzien. De Delftse classis verklaarde zich evenwel bereid de lastgeving van beide afgevaardigden te accepteren.³⁹¹

Het tweetal legde vervolgens namens de magistraat ook de wens op tafel, dat de classis voortaan alleen te Delft zou vergaderen. Dit impliceerde het verlaten van het oude roulatieschema van vergaderplaatsen uit 1584, waarbij de classis voor haar gewone vergaderingen ook regelmatig in de dorpsgemeenten samenkwam onder voorzitterschap van de plaatselijke predikant. Met die gewoonte wilde de classis niet breken zonder haar dorpspredikanten eerst de ruimte te bieden daarover met hun kerkeraden en overheden ruggespraak te houden. In juli 1616 hield de classis haar gewone vergadering nog op het platteland. De kerken van Naaldwijk, De Lier, Kethel

en Vlaardingen konden bij die gelegenheid nog geen definitief standpunt geven over de keuze van Delft als vaste vergaderplaats, omdat zij daartoe door hun eigen overheden nog niet gemachtigd waren. De kerkeraden van de twee eerstgenoemde dorpen lieten echter door hun predikanten reeds weten dat zij onverkort aan het oude gebruik wensten vast te houden. De volgende gewone vergaderingen van de classis vonden niettemin te Delft plaats, waarmee de magistraat van die stad voorlopig aan het langste eind leek te trekken.³⁹²

Dolerende kerken op het platteland

Met de presentie van de politieke commissarissen in haar vergaderingen en de feitelijke acceptatie van Delft als vaste plaats van samenkomst, wist de classis zich voortaan verzekerd van het toeziend oog van een stedelijke overheid, die het tolerantiebeleid van Oldenbarnevelt in de Statenvergadering in voorgaande jaren had gesteund. Zoals ook elders in Holland, bleken de contra-remonstranten in Delft en Delfland echter steeds minder bereid de remonstranten naast zich te dulden. Het verlangen gescheiden wegen in te slaan uitte zich niet in eerste aanleg in het bredere verband van de classis, maar aan de basis, in de gemeenten met remonstrantse predikanten. Nog vóór 1617 groeide het aantal dolerende kerken in het classicale ressort tot drie. Na Zoetermeer werd ook de kerkelijke eenheid te Vlaardingen en Maasland verbroken, doordat contra-remonstrantse lidmaten zich van hun remonstrantse voorgangers afwendden.

In het begin van 1617 bundelden de drie kruiskerken hun krachten om erkenning en steun te verwerven. Met name in het contra-remonstrantse Naaldwijk vonden zij daarbij ook gehoor. Op verzoek van de dolerende kerken in de classis, gelastte de Naaldwijkse kerkeraad op 22 januari 1617 zijn dienaar Petrus Lodewijck voortaan "geen ghemeenschap in kerckelicke noch classicale vergaderingen meer te houden" met de remonstrantse predikanten.³⁹³ In hoeverre deze maatregel mede het resultaat was van invloeden van buiten de classis, is niet te achterhalen. Het is wel opmerkelijk dat drie dagen later op de contra-remonstrantse vergadering van correspondentie te Amsterdam de Akte van Separatie werd aangenomen, die hetzelfde oogmerk had. Lodewijck kon zich in ieder geval verenigen met de lastgeving van zijn kerkeraad, al strekte die blijkbaar niet zover dat hij de classicale vergaderingen moest mijden.

In maart 1617 hebben de contra-remonstrantse lidmaten van Zoetermeer, Vlaardingen en Maasland ook hun opwachting voor de classicale vergadering gemaakt. De dolerende broeders verklaarden bij die gelegenheid te willen vasthouden aan de gereformeerde leer, zoals die in Gods Woord en belijdenisgeschriften was neergelegd. Dat gezegd zijnde, wensten zij echter tevens te vernemen of zij zich nog lidmaat van de Gereformeerde Kerk konden noemen en of hun redenen om zich van hun remonstrantse predikanten af te zonderen gegrond waren geweest. De eerste vraag kon door een meerderheid van de vergadering nog bevestigend beantwoord worden. Voor de tweede vraag had een verdeelde classis wegens de mogelijke consequenties voor andere kerken echter meer bedenktijd nodig. Op aandrang van de politieke commissarissen van de Delftse magistraat, die hun ongenoegen over de "droevighe oneenicheit" niet onder stoelen of banken staken, werd de behandeling van de zaak uitgesteld tot de eerstvolgende gewone vergadering in april. Bij die gelegenheid

vonden "wederom verscheijden debatten" plaats, zonder dat een definitief antwoord op tafel kwam. De dolerende lidmaten namen daarna niet meer de moeite om voor de classis te verschijnen.³⁹⁴

Onrust te Delft

Niet alleen op het platteland, maar ook in Delft begonnen de contra-remonstrantse lidmaten zich te roeren. Isaac Diamant bleek daar geen langdurige ambtsbediening gegeven te zijn. Nadat hij reeds in februari 1617 was overleden, verlangden enkele honderden gemeenteleden in een rekwes aan de stedelijke kerkeraad een contra-remonstrants predikant als zijn opvolger. Deze zou beroepen moeten worden volgens de oude synodale kerkorde van 1586. Later volgde nog een tweede rekwes waarin de toepassing van die kerkorde ook werd geëist bij de nieuwe verkiezingen van ouderlingen en diakenen. De kerkeraad toonde zich gevoelig voor de uitgeoefende druk en weigerde nog langer de kerkorde van 1591 te hanteren. Daarbij was wel enige verdeeldheid in eigen gelederen waar te nemen. Taurinus zag geen enkel bezwaar tegen handhaving van de kerkorde van 1591, in tegenstelling tot Arnoldi die deze kerkorde in strijd achtte met de praktijk die van het begin der Reformatie in de Gereformeerde Kerk was aangehouden. Voor het merendeel van de kerkeraadsliden was echter de onrust onder de gemeente wellicht de belangrijkste reden om de kerkorde van 1591 te verlaten. Taurinus werd daarmee in een minderheidspositie gedrongen.

De Delftse burgemeesters hielden maandenlang onverkort vast aan de kerkorde van 1591, maar de vrees dat de verhitte gemoederen onder de lidmaten wel eens konden resulteren in een kerkscheuring deed hen in de zomer van 1617 overstag gaan. De Veertigraad mocht uiteindelijk de kastanjes uit het vuur halen. Het college sloot op 22 juli 1617 een acoörd met de kerkeraad, waarin de synodale kerkorde van 1586 grotendeels in ere werd hersteld. Het accoord markeerde waarschijnlijk een duidelijke politieke koerswijziging van de magistraat, die niet langer het beleid van Oldenbarnevelt binnen eigen muren trachtte uit te voeren en zich voortaan wilde verstaan met een overwegend contra-remonstrantse kerkeraad.³⁹⁵

In de vroege herfst van 1617 gingen burgemeesters en kerkeraad op zoek naar een nieuwe predikant. Dit was temeer noodzakelijk geworden, omdat met het overlijden van Heinsius in juni 1617 een tweede predikantsplaats vacant was gekomen. In dezelfde maand hadden de burgervaders zich reeds gecommitteerd aan het beroepen van een contra-remonstrant. Dat het hun daarmee ernst was, bleek toen juist zij op 25 september 1617 Henricus Swalmius, predikant te Oud-Beijerland, als een geschikt kandidaat naar voren schoven. Deze was bepaald geen onbeschreven blad. Hij had sinds 1612 verschillende contra-remonstrantse kruiskerken bediend en was in dat kader op 9 juli 1617 ook voorgedaan in de eerste dienst van de Haagse contra-remonstranten in de Kloosterkerk. Twee weken later had Maurits daar zijn befaamde kerkgang gemaakt.³⁹⁶

De Delftse kerkeraad had aanvankelijk nog twee andere kandidaten in gedachten, maar achtte ook Swalmius een goede keuze. Op 13 oktober 1617 vertrok een delegatie van kerkeraad en magistraat naar Oud-Beijerland om zijn gaven te horen. Drie

dagen later was de beroeping van Swalmius een feit. Een aantal remonstrantsgezinde burgers bleek van zijn komst echter niet gediend. Zij vervoegden zich op het stadhuis om in plaats van Swalmius voor de beroeping van een "moderaet ende in de religioese questien neutrael" predikant te pleiten. Ook de diaken Jacob Schilperoort nam deel aan deze actie. Dit tot grote verontwaardiging van de kerkeraad, die hem op 30 oktober 1617 ter verantwoording riep. Bij die gelegenheid werd duidelijk dat de oppositie tegen Swalmius in grote meerderheid bestond uit lieden, die geen belijdenis van de gereformeerde religie hadden gedaan. Dat Jacob Schilperoort zich bij deze niet-lidmaten had aangesloten, werd hem door de meeste kerkeraadsliden bijzonder kwalijk genomen. Slechts de predikant Taurinus verklaarde wel bereid te zijn "sijn voeten in Jacobs schoenen te steecken". Taurinus en Schilperoort stonden echter alleen en ontvingen beiden een ernstige vermaning.³⁹⁷

Het verzet tegen Swalmius was daarmee nog niet geweken. Op 13 november 1617 verscheen een onbekend aantal personen, "sommige weesende litmaten der gemeijnte ende anderen niet", voor de kerkeraad om een verzoekschrift te overhandigen. Hierin werd betoogd dat Swalmius zich als voorganger van de Haagse contra-remonstranten als een scheurmaker had gemanifesteerd en daarom ongeschikt was om in Delft te dienen. De kerkeraad vermoedde dat Taurinus bij het opstellen van het stuk betrokken was geweest, maar de predikant weigerde zich desgevraagd bloot te geven. De indieners kregen daarna te horen dat hun schriftelijke betoog ongegrond was, zeer tegen de zin van Taurinus die het daarmee volstrekt oneens was. Hij werd echter gewaarschuwd zich niet tegen de wil van burgemeesters en kerkeraad te keren en daarmee eventuele onenigheid in de gemeente te voeren.³⁹⁸

Tijdens zijn vergadering in de ochtend van 25 november 1617 werd de kerkeraad andermaal met weerstand tegen de komst van Swalmius geconfronteerd. Zich opnieuw beroepend op het gegeven dat de beroepen predikant een scheurmaker zou zijn, dienden "eenige litmaten ende andere toehoorderen" een schriftelijk protest in tegen zijn bevestiging. Taurinus gooide nog meer olie op het vuur, door te verklaren dat hij persoonlijk niet bereid was Swalmius op de kansel te installeren. De kerkeraad liet zich echter niet van de wijs brengen. Het protest werd van de hand gewezen, omdat het niet ondertekend was en ook geen gefundeerde bezwaren zou bevatten.³⁹⁹

Direct daarna haastte een delegatie van de kerkeraad zich naar het stadhuis om met burgemeesters en schepenen in overleg te treden. Tijdens dat overleg verklaarden de stadsbestuurders dat zij zich geremd voelden om de bevestiging van Swalmius door te laten gaan, omdat zij vernomen hadden dat zijn beroeping niet door de classis zou zijn goedgekeurd. Om dit bezwaar weg te nemen toonden de gecommitteerde kerkeraadsliden een akte van approbatie. Het stuk was echter niet door de classis als zodanig ondertekend, maar door de contra-remonstrantse predikanten van zes dorpsgemeenten binnen haar ressort (Kethel, Maassluis, Overschie, De Lier, Pijnacker en't-Woudt). De twijfels bij burgemeesters en schepenen waren daarmee niet verdwenen. Zij besloten hun oordeel op te schorten en eerst in overleg te treden met de Veertigraad, die's-middags in vergadering bijeen zou komen. De kerkeraadsliden verhaalden verder neutraal dat tijdens die vergadering de contra-remonstrantsgezinde burgers zich in groten getale op de markt voor het stadhuis verzamelden en van de vroede vaders eisten dat de bevestiging van Swalmius doorgang zou vinden.

Waarschijnlijk heeft vrees voor oproer de Veertigraad vervolgens doen besluiten daarmee acoord te gaan. Reeds de volgende dag werd Swalmius - vermoedelijk door Henricus Arnoldi - in zijn nieuwe standplaats geïnstalleerd.⁴⁰⁰

Zowel bij het terugdraaien van de kerkorde van 1591 als bij de controverse rond de komst van Swalmius was het kerkeraad en magistraat genoegzaam duidelijk geworden dat inwoners van Delft, lidmaten en niet-lidmaten, in de ban van de kerkelijke twisten waren geraakt. De spanningen die daarmee waren vrijgekomen, lieten zich slechts moeilijk in bedwang houden. Op 20 juli 1617 had het College van de Wet zich genoodzaakt gezien tot het uitvaardigen van een keur tegen het verspreiden van vlugschriften. Onbekende contra-remonstranten trachtten toen in de stad het gerucht te verspreiden dat de stedelijke overheid veranderingen nastreefde in de gereformeerde religie zoals die van oudsher was voorgestaan. Een tweede keur, die op 10 september 1617 was voorgelezen, richtte zich waarschijnlijk tegen felle partijgangers aan beide zijden. Zij mochten niet langer in de Delftse straten samscholen en magistraten, kerkeraadsliden en predikanten lastig vallen met "oproerige, twistige, insolente ende injurieuze propoosten". Na de volksoploop in november, volgde op 3 december 1617 nog een derde keur van gelijke strekking.⁴⁰¹

De onrust in de stad heeft de Delftse overheid niet kunnen bewegen waardgelders aan te nemen. In de Hollandse Staten had Delft in augustus 1617 nog wel voor de Scherpe Resolutie gestemd, die de stedelijke magistraten het recht verleende dergelijke troepen aan te werven om de orde te handhaven. Vermoedelijk waren de Delftse regenten er echter in meerderheid van overtuigd geraakt, dat een dergelijke maatregel binnen hun stedelijke muren slechts averechts kon werken. Op beslissende momenten verkozen zij zowel in juli als november 1617 de contra-remonstranten als de sterkste partij in de stad tegemoet te komen. Ook in de Statenvergadering verwijderde Delft zich daarna van de lijn die door Oldenbarnevelt werd voorgestaan. De stad verliet het politieke kamp van de landsadvocaat en nam voortaan een even afwachtende als neutrale middenpositie in.⁴⁰²

Nieuwe kerkscheuringen

Te Schipluiden had zich inmiddels een nieuwe kerkscheuring aangediend. In oktober 1617 waren twee lidmaten voor de kerkeraad verschenen, die wensten te weten aan welke zijde Stangerus zich bevond. De predikant was in hun ogen verdacht geworden, omdat hij opmerkelijk vaak met zijn remonstrantse ambtgenoten omging. Stangerus zag zich door hen uitgedaagd om zijn zuiverheid in de leer te bewijzen door op de preekstoel de remonstrantse leerstukken te weerleggen. De kerkeraad prefereerde echter een debat in besloten kring. De predikant liet zich daarbij niet in de hoek drijven, maar aan zijn uitlating "dat hij geen naam van contra-remonstrant noch remonstrant en wilde dragen" hadden de twee wantrouwende gemeenteleden vermoedelijk al meer dan genoeg. Tegen het einde van 1617 hadden zij zich met een aantal andere contra-remonstrantse lidmaten van Stangerus afgescheiden.⁴⁰³

Omstreeks die tijd kon ook op de combinatie van Nootdorp en Wilsveen de kerkelijke eenheid niet langer bewaard worden. De lidmaten in eerstgenoemd dorp bleven onder het gehoor van Arnoldus Oosterhaem. De preekbeurten die deze predikant eens in de veertien dagen te Wilsveen hield, werden door de meeste

contra-remonstrantse gemeenteleden echter al vóór het begin van 1618 niet meer bijgewoond. Vermoedelijk hebben zij zich aangesloten bij de dolerende broeders van het nabijgelegen Zoetermeer.⁴⁰⁴

Vijf van de zes dorpsgemeenten met remonstrantse predikanten waren daarmee gesplitst. Alleen Theodorus Swaen te Berkel werd niet met een kerkscheuring geconfronteerd, hoewel hij toch niet één van de meest terughoudende remonstranten was. Voor de classis weigerde hij in oktober 1617 bij de aanvang van de vergadering de gebruikelijke propositie te houden uit de Heidelbergse Catechismus. Hij liet toen openlijk weten dat hij ook in zijn kerk niet meer uit de Catechismus leerde. Verder dan een aanmaning om zich in beide opzichten bij eerstvolgende gelegenheid te beteren kwam de classicale vergadering echter niet.⁴⁰⁵

De acta van deze bijeenkomst getuigen overigens van de totale verlamming, waaraan de classicale besluitvorming inmiddels ten prooi was gevallen. Naast het uitvallen van de propositie van Swaen heeft de scribe in het classisboek later slechts summier verslag gedaan van een voorstel om in plaats van Henricus Arnoldi een andere predikant als rentmeester met het beheer van de classicale penningen te belasten.⁴⁰⁶ De kerkscheuringen op het platteland en de tumultueuze verwickelingen te Delft hebben waarschijnlijk de broze eenheid aan de classicale vergadertafel steeds verder onder druk gezet en iedere ruimte voor nuance doen verdwijnen. Voor de zes remonstrantse dorpspredikanten en hun leerstellig moeilijk in te schatten ambtgenoot Taurinus te Delft, moet het in de herfst van 1617 duidelijk zijn geworden dat de overige dienaren in de classis zich geleidelijk aaneengesloten hadden tot een hecht contra-remonstrants blok. Aan de classicale vergadertafel was daarbij de kloof tussen beide partijen blijkbaar te groot geworden om nog zinvol over zaken te kunnen handelen.

e. 1618-1621: het "redresseren" van de classis

Ontwikkelingen te Delft

Na de bevestiging van Swalmius was te Delft nog altijd een predikantsplaats vacant. In de eerste maanden van 1618 hebben kerkeraad en magistraat zich in eendrachtige samenwerking beziggehouden met het zoeken van een nieuwe dienaar. Tot wederzijdse tevredenheid en zonder waarneembare strubbelingen in de stad ging op 19 maart 1618 de roepstem uit naar de contra-remonstrantsgezinde predikant van Nieuwveen, Isaac Hagius.⁴⁰⁷

Dezelfde dag startte de Delftse kerkeraad een procedure tegen Johannes Taurinus. De inmiddels volledig geïsoleerd geraakte predikant werd niet alleen verdacht van samenspanning met de remonstrantsgezinde burgers tegen de beroeping van Swalmius in de herfst van 1617, maar moest zich ook verantwoorden voor de klacht dat hij de gereformeerde religie belasterd had. Dit laatste sloeg waarschijnlijk op enkele recente predikaties, waarbij de kerkeraad had geconstateerd dat Taurinus "de leere der gereformeerde kercke ofte eenige personen steecken gaf".⁴⁰⁸

Hoewel Taurinus zich weigerde uit te spreken, kwam de kerkeraad binnen een week tot de slotsom dat hij "ergerlick, qualick ende schandaleuselick" had gehandeld. Besloten werd de predikanten van De Lier, Pijnacker en't-Woudt, waarschijnlijk niet toevallig allen van contra-remonstrantse signatuur, te consulteren of er niet voldoende aanleiding was hem tot een schuldbekentenis te verplichten of in geval van weigering tot zijn schorsing over te gaan. Nog voordat deze consultatie was afgerond, werd Taurinus naar's-Gravenhage beroepen. Dat het daarbij ging om het bezetten van de plaats, die door het zelfgenomen ontslag van de remonstrantse leidsman Uijenboogaert was vrijgekomen, zal de toch al bedenkelijke reputatie van Taurinus te Delft nog verder hebben geschaad. Wellicht in de overtuiging op die wijze sneller van zijn omstreken predikant verlost te raken, besloot de kerkeraad op 4 april 1618 Taurinus ontslag te verlenen. Een goede attestatie werd hem echter geweigerd. Het getuigenschrift dat uiteindelijk op 1 juni 1618 door de kerkeraad werd verstrekt, vermeldde zelfs dat hij door zijn overgang naar's-Gravenhage de kerkelijke censuur te Delft was ontlopen.⁴⁰⁹

Afzonderlijke vergaderingen van de contra-remonstranten

Met het vertrek Taurinus en de komst van Hagius, die op 8 april 1618 in zijn nieuwe standplaats bevestigd werd, was het kerkelijk erf te Delft volledig in contra-remonstrantse handen gekomen. Er viel dan ook geen weerstand te bespeuren, toen de corresponderende predikanten en ouderlingen uit de Zuidhollandse classes in de stad van 1 tot 3 mei in vergadering bijeenkwamen. Bij die gelegenheid is op aangeven van Henricus Arnoldi uit Delft en Cornelis Jansz uit Kethel met name gesproken over middelen en mogelijkheden om de Delftse classis naar leer en kerkorde op de oude voet te 'redresseren'. In die context is vermoedelijk het plan opgevat om de classicale vergaderingen voorlopig op te schorten en in plaats daarvan te Delft ten huize van de stedelijke predikanten afzonderlijke samenkomsten te beleggen van de contra-remonstrantse kerken in de classis. Een eerste vergadering van die kerken werd waarschijnlijk nog voor het einde van de meimaand bijeengeroepen.⁴¹⁰

Kort nadat de contra-remonstranten hun eerste gezamenlijk overleg waren gestart, verschenen de remonstrantse predikanten Van Vliet uit Maasland, Naeranus uit Vlaardingen en Stangerus uit Schipluiden op deze vergadering. Zij hadden lucht gekregen van de bijeenkomst, die volgens hen een classicaal karakter had en daarom hun aanwezigheid vereiste. Het feit dat zij niet uitgenodigd waren, zou "een formele separatie" impliceren. De vergadering repliceerde echter dat zij geen classis vormde en sommeerde hen te vertrekken. Stangerus had daartegen geen bezwaar, maar Naeranus en Van Vliet bleven zich verzetten, in de overtuiging dat het in wezen om een classicale vergadering ging. Na enige ruggespraak toonden de drie remonstranten zich uiteindelijk toch bereid - zij het onder protest - heen te gaan. Bij hun vertrek lieten zij wel ieder afzonderlijk weten de vergadering van de contra-remonstranten onverminderd als classicaal te beschouwen.⁴¹¹

Later zijn de contra-remonstranten nog vier keer te Delft bijeen geweest, echter zonder hun voornemen om de classis te 'redresseren' in concrete daden om te zetten. Zij beperkten zich hoofdzakelijk tot het onderhouden van de contacten met de

vergaderingen van correspondentie, die op gewestelijk niveau en in Zuid-Holland gehouden werden. Voor het overige waren de ogen wellicht vooral gericht op de machtsstrijd tussen Maurits en Oldenbarnevelt, waarbij het politieke tij zich langzaam maar zeker tegen de remonstranten begon te keren. De definitieve beslissing viel met arrestatie van de landsadvocaat in augustus 1618, waardoor eindelijk het verzet van de Hollandse Staten tegen het houden van een 'decisie' nationale synode werd gebroken. Kort daarna kreeg de classis Dordrecht als classis synodaal voor Zuid-Holland toestemming om voor het eerst in tien jaar weer een particuliere synode te beleggen. Voor de contra-remonstranten in Delft en Delfland was daarmee de tijd rijp om in de eigen classis het heft in handen te nemen. Tijdens hun laatste 'besloten' bijeenkomst op 6 september 1618 werd de Delftse predikanten opgedragen ter voorbereiding op de particuliere synode de classis weer bijeen te roepen. Alle kerken, ook de remonstrantse, zouden daarbij in de gelegenheid gesteld moeten worden hun gravamina in te brengen. Alleen predikanten die de "oude gereformeerde religie" trouw waren gebleven, zouden echter in aanmerking mogen komen als afgevaardigden naar de synode.⁴¹²

Reeds een week later werd te Delft een classicale vergadering gehouden. De ook uitgenodigde remonstrantse predikanten bleven echter weg. Met uitzondering van Naeranus, die taal noch teken gaf, excuseerden zij zich schriftelijk met de mededeling niet ter vergadering te kunnen verschijnen, omdat zij de classis sinds de afzonderlijke samenkomsten van de contra-remonstranten als "gesepareert ende ghescheijden" beschouwden. De wel aanwezige predikanten, allen contra-remonstrants, achtten dit een scheve voorstelling van zaken en besloten voor de volgende classicale vergadering een hernieuwde invitatie te laten uitgaan.⁴¹³

Toen de classis op 1 oktober 1618 wederom bijeenkwam, maakten vijf van de zes remonstrantse predikanten in haar ressort na het begin van de beraadslagingen hun opwachting. Onder aanvoering van Naeranus bleven zij zowel mondeling als schriftelijk betogen dat de classis feitelijk gescheurd was. Hun verdere deelname aan het classicaal overleg achtten zij daarbij alleen mogelijk, als alle handelingen in de afzonderlijke samenkomsten van de contra-remonstranten nietig verklaard werden. Voorts eisten de remonstrantse dienaren het recht om voor de aanstaande particuliere synode eigen gravamina op te stellen en eigen afgevaardigden aan te wijzen. Voor hun contra-remonstrantse opposenten waren dergelijke condities onaanvaardbaar. Zij volhardden in het uitgangspunt dat de classis zich nooit gesplitst had, maar dat er slechts enige tijd sprake was geweest van het opschorten van de classicale vergaderingen. Besloten werd dan ook de eisen te verwerpen. De vijf remonstranten lieten zich op hun beurt ook niet bewegen hun oude zitplaatsen in de classis weer in te nemen en verlieten de vergadering.⁴¹⁴

Opmerkelijk was dat Arnoldus Oosterhaern, de predikant van Nootdorp en Wilsveen, niet in hun gezelschap de confrontatie met de contra-remonstrantse classis was aangegaan, maar geheel verstek had laten gaan. Hij was waarschijnlijk al begonnen zich uit de gelederen van zijn remonstrantse ambtgenoten terug te trekken, in de hoop daardoor in een later stadium op meer clementie te kunnen rekenen. In januari 1619 zou Oosterhaern alsnog verzoeken weer in de classicale vergadering te mogen plaatsnemen. Hij voerde daarbij zijn gevorderde leeftijd als een reden aan om geen

zaken meer op te rakelen die in het vuur van de kerkelijke strijd waren voorgevallen. De classis wenste echter niet te vergeten dat Oosterhaern voorheen met de andere remonstrantse predikanten had samengespannen. Zij weigerde dan ook hem in haar midden te accepteren, temeer omdat de predikant op 13 september en 1 oktober 1618 zelf verkozen had niet in haar vergadering te verschijnen.⁴¹⁵

Censuur over remonstrantse predikanten

De aanzet tot de eerste tuchtmaatregelen tegen de remonstrantse voorgangers werd niet op classicaal niveau gegeven, maar door de particuliere synode van Zuid-Holland, die op 8 oktober 1618 te Delft bijeenkwam. Uit enkele gescheurde classes waren ook remonstrantse afgevaardigden ter synode verschenen, maar de contra-remonstrantse predikanten en ouderlingen vormden de meerderheid in de vergadering. Uit de delegatie van de Delftse classis, die alleen contra-remonstranten telde, werd Henricus Arnoldi tot praeses gekozen. Onder zijn leiding werden de eerste predikanten in Zuid-Holland voor de synode geciteerd om zich te verantwoorden voor onordelijke beroepingen, lasteringen van de gereformeerde religie of andere ergeriswekkende handelingen tijdens de kerkelijke twisten in de voorafgaande jaren. Het ging daarbij om zaken die niet strikt betrekking hadden op de leerstellige opvattingen van de remonstranten. De competentie om over dit laatste te oordelen was voorbehouden aan de nationale synode, die op 4 november 1618 in Dordrecht haar eerste zitting zou houden.

Tot de op de particuliere synode gedagvaarde predikanten behoorde ook Johannes Taurinus. Zijn weigering om te verschijnen weerhield de Zuidhollandse synode er niet van zijn overgang naar's-Gravenhage te annuleren, omdat de Haagse classis in zijn beroeping niet was gekend en hijzelf ten tijde van zijn vertrek uit Delft nog onder censuur stond. Taurinus werd bovendien van alle kerkelijke diensten geschorst, totdat hij zowel de synode als de Delftse kerk op behoorlijke wijze genoegdoening zou hebben gegeven.

Van de remonstrantse dorpspredikanten in de Delftse classis werd alleen Johannes Stangerus geciteerd. Hij gaf wel gehoor en zag zich door de synode voorlopig de bediening van het Avondmaal in zijn gemeente ontzegd worden. De redenen voor deze maatregel worden in de synodale acta niet aangegeven, maar vermoedelijk speelde het gedrag dat hij te Schipluiden inmiddels op de kansel vertoonde daarbij een belangrijke rol. Stangerus had het niet alleen bestaan de contra-remonstrantse predikanten van Delft in zijn predikaties te betitelen als "wolven" die uit de "schaepscoije" geweerd moesten worden, maar zich ook fel afgezet tegen de stad Amsterdam als de drijvende kracht achter de oppositie tegen Oldenbarnevelt. "Wij souden liever den Coninck van Spangien te hulpe nemen", had de predikant zich daarbij laten ontvallen".⁴¹⁶

Met de definitieve afhandeling van het geval Stangerus en soortgelijke zaken, belastte de particuliere synode haar gedeputeerden. Zij ontvingen de algemene opdracht alle classes in Zuid-Holland te visiteren en daarbij te bezien of er, los van de uitspraken die de nationale synode later nog over de leer zou doen, reeds voldoende gronden voorhanden waren om de kerkelijke tucht tegen remonstrantse predikanten te hante-

ren. Aan de vijf gedeputeerden van de synode, onder wie zich ook de predikant van De Lier Maerten Claesz Scheer bevond, hebben de Hollandse Staten later nog drie politieke commissarissen uit hun midden toegevoegd.⁴¹⁷

De Delftse classis bereidde zich op schriftelijk verzoek van de synodale gedeputeerden grondig voor op de visitatie. Op 19 november 1618 werd een buitengewone vergadering belegd om alle klachten van de dolerende kerken van Vlaardingen, Schipluiden, Zoetermeer en Maasland en een aantal contra-remonstrantse lidmaten te Berkel door te nemen. Bijzaken en moeilijk bewijsbare punten werden op aangeven van de classis weggelaten. De dolerende lidmaten van Wilsveen waren ook op de vergadering aanwezig, maar hebben geen beschuldigingen geuit tegen de predikant Arnoldus Oosterhaern. Mogelijk was er buiten diens leerstellige opvattingen niets voorhanden, dat de synodale commissie tot maatregelen kon aanzetten.⁴¹⁸

De werkzaamheden van de gedeputeerden van de synode en de politieke commissarissen van de Staten begonnen op 21 november 1618 en werden negen dagen later afgerond. De klachten over onbehoorlijke handelingen en uitlatingen van de Vlaardingse predikant Naeranus werden bij een eerste lezing van te weinig gewicht of onvoldoende bewezen geacht om tegen hem te procederen. Zijn ambtgenoot Stangerus te Schipluiden werd daarentegen geschorst. De visitatiecommissie oordeelde dat hij in 1616 door zijn ambachtsheer in voorbijgaan van de classis beroepen was en zich later schuldig had gemaakt aan oproerige predikaties.

Dezelfde conclusies werden getrokken met betrekking tot Blijvenburch te Zoetermeer. Hij was in 1614 beroepen door de tegenstanders van zijn voorganger Paludanus, die hun mandaat in de plaatselijke kerkeraad echter kort daarvoor verlengd hadden, zonder de gemeente daarin te kennen. De beroeping werd daarom als onwettig beschouwd. Bovendien had Blijvenburch later in zijn preken de dolerende lidmaten voor landverraders uitgemaakt en beweerd dat de predestinatieleer schadelijk was voor de ziel "ende van den satan bemantelt ende besuijckert." Zijn schorsing werd daarmee gegrond geacht, temeer omdat hij in 1618 niet meer uit de Heidelbergse Catechismus had geleerd en - min of meer als alternatief - met zijn remonstrantsgezinde kerkeraad een "bijsondere bekentenisse des geloofs" had opgesteld en uitgegeven. Het laatste punt werd door de synodale visitatiecommissie tevens aangegrepen alle ouderlingen en diakenen van Zoetermeer af te zetten.

De schorsingen van Blijvenburch en Stangerus waren overigens van tijdelijke aard. Beiden kregen de kans om zich vóór 1 mei 1619 met hun (dolerende) gemeente, de classis en de synode te verzoenen en zouden daarna weer op andere plaatsen beroepbaar zijn. Waren zij echter niet bereid voor die datum genoegdoening te geven, dan zou daarna direct tot afzetting worden overgegaan.⁴¹⁹

Van Vliet, de dienaar van Maasland, had zich in de ogen van de synodale gedeputeerden schuldig gemaakt aan "seeckere ergerlicke propoosten streckende tot oneerde der gereformeerde leere ende kercke". Hij werd verplicht tot het ondertekenen van een schuldbekentenis, die later in zijn afwezigheid in de Maaslandse kerk zou worden voorgelezen. De zonden van de voorganger van Berkel werden iets minder hoog opgenomen. Voor het verzuim uit de Catechismus te leren en het weglaten van enkele woorden uit het formulier dat bij de bediening van de Doop werd gebruikt, verlangde de visitatiecommissie van Swaen slechts een schuldbekentenis in de beslo-

tenheid van haar vergadering. Hij was daartoe aanvankelijk niet bereid, maar de dreiging dat schorsing het enige alternatief was, deed hem alsnog door de knieën gaan. Evenals Van Vliet en Naeranus, kon Swaen daarmee zijn bediening voorlopig voortzetten.⁴²⁰

Het einde van hun herderlijke loopbaan in de Gereformeerde Kerk kwam pas in zicht, nadat de nationale synode van Dordrecht in het voorjaar van 1619 de leer van de remonstranten had veroordeeld. Op 4 juli 1619 moesten Van Vliet, Naeranus, Swaen en de eveneens nog actieve Oosterhaern verschijnen voor de Delftse classis, die de predikanten de 'Canones' van de nationale synode voorlegde en drie weken de tijd gaf om zich daarover te beraden. Nadat die termijn verstreken was, maakte geen van hen aanstalte deze leerregels te accepteren. Het viertal werd vervolgens geciteerd voor de Zuidhollandse synode, die inmiddels te Leiden weer bijeen was gekomen. Ook in dat gremium toonden Van Vliet, Naeranus, Swaen en Oosterhaern zich niet bereid de Canones te ondertekenen, waarna hun afzetting een feit werd.⁴²¹

De synode verwijderde ook hun geschorste ambtgenoten Blijvenburch en Stangerus uit het predikambt. Blijvenburch zag zijn vader, die als predikant van Overschie aan de zijde van de contra-remonstranten had gestaan, nog voor hem pleiten. Aan zijn eigen weigering om de leerregels te onderschrijven kon de synode evenwel niet voorbijgaan. Stangerus had een ziekte van zijn echtgenote als reden opgegeven om niet aan een synodale dagvaarding gehoor te geven. Toen de synode echter vernam dat hij desondanks van huis was gegaan, werd zijn wegblijven opgevat als een teken van verzet. Zijn afzetting werd daarmee gerechtvaardigd geacht, ook al omdat hij sinds zijn schorsing in november 1618 geen enkele poging had gedaan zich met de kerk te verzoenen.⁴²²

De synode vernam van haar gedeputeerden dat Johannes Taurinus zich daartoe wel bereid had getoond. Op 26 november 1618 was te Delft in het openbaar zijn inmiddels ten overstaan van de kerkeraad afgelegde schuldbekentenis voorgelezen. Drie dagen later had hij zich ook met de classis en de synodale visitatiecommissie verzoend. De synodale gedeputeerden hadden daarna zijn schorsing opgeheven en hem weer beroepbaar gesteld.⁴²³

Zorg voor dolerende kerken

Met het vertrek van de remonstrantse predikanten uit haar vergadering, had de classis in de herfst van 1618 al de ruimte gekregen om een begin te maken met het 'redresseren' van het kerkelijk leven in haar ressort. De eerste aandacht ging daarbij uit naar de dolerende gemeenten op het platteland. Alleen in Zoetermeer hadden de afgescheiden contra-remonstranten sinds 1616 steeds de beschikking gehad over een vast predikant in de persoon van Johannes Georgii. Deze had in opdracht van de vergaderingen van correspondentie ook gepreekt voor hun geestverwanten te Bleiswijk en Zevenhuizen in de aangrenzende classis Rotterdam. Te Wilsveen, Maasland, Schipluiden en Vlaardingingen hadden de dolerende lidmaten zich echter zonder een vast predikant moeten behelpen. Vanaf november 1618 trof de classis regelingen om hun geestelijke nood te lenigen. Daartoe werden niet alleen de contra-remonstrantse predikanten van naburige dorpen ingeschakeld. Nadat Johannes Taurinus weer tot de

kerkdienst was toegelaten, mocht hij met name te Maasland weer voorgaan. Voorts nam de classis de studenten Nicolaes Scheer en Abraham Moreüs, alsmede de schoolmeester Jan de Corte, het peremptoir examen af, zodat ook zij in de dolerende gemeenten de sacramenten konden gaan bedienen.⁴²⁴

Daarvoor hoefden de contra-remonstranten niet meer elders ter kerke te gaan. Al in oktober 1618 hadden de Hollandse Staten positief beschikt op een rekwest van de "bedruckte lidmaten" van Vlaardingen, Maasland, Schipluiden en Zoetermeer. Samen met een viertal andere gemeenten buiten de Delftse classis hadden zij verzocht om afwisselend met de remonstrantse gemeenschap in hun woonplaatsen voorlopig weer gebruik te mogen maken van de eigen parochiekerk, totdat de uitkomsten van de nationale synode bekend zouden zijn. De lokale ambachtsheren, schouten en gerechten waren daarna door de Staten aangeschreven met de opdracht hun medewerking te verlenen. In de praktijk bleken zij echter niet altijd bereid de dolerende kerkgangers ruimhartig tegemoet te komen. Zo trof de Vlaardingse overheid op 2 november 1618 een regeling, waarbij de plaatselijke kerk op de aanstaande Kerstdag uitsluitend ter beschikking zou staan van de remonstrantse predikant Naeranus. De contra-remonstranten zouden pas later de gelegenheid krijgen daar het Avondmaal in eigen kring te houden. Namens de laatsten beklagde een ouderling zich bij de classis, maar deze achtte het raadzamer geduld te betrachten in een zaak die geen confrontatie waard was.⁴²⁵

De problemen, die de Vlaardingse contra-remonstranten met het plaatselijk gezag hadden, vielen feitelijk ook in het niet bij het totale gebrek aan steun en medewerking die hun dolerende broeders in Zoetermeer ondervonden. De magistraat van dat dorp, die in de voorafgaande jaren de remonstrant Blijvenburch had gesteund, verzuimde op te treden toen Johannes Georgii in de plaatselijke kerk zijn preken voor de dolerende lidmaten ging houden en het middelpunt werd van allerlei pesterijen. Op 21 november 1618 trof de predikant op de kansel niet zoals gebruikelijk een bijbel aan, maar "een been van een doot mensche met een steen daerop". Toen hij desondanks aan zijn predikatie begon, maakten enkele personen door het rammelen met een zware ijzeren ketting en het plegen van tussenroepen als "heij tap [?!]" in de klokketoren zoveel kabaal, dat hij zich niet verstaanbaar kon maken en de dienst moest staken. Bij een latere gelegenheid, vond Georgii in de preekstoel nog "een groote quantiteit vuijlicheijt van vuijtspougsel", dat weliswaar van een dronkaard afkomstig was, maar onmiskenbaar uit een emmer ter plekke was gedeponeerd. De geplaagde predikant wenste zich echter door de even onsmakelijke als onwelriekende prak niet uit het veld te laten slaan. Hij heeft "met groot gedult in de voors. stanck zijn sermoen volbracht, gestaen hebbende'tgeheel sermoen schriende [wijdbeens] omme deselfve vuijlicheijt te mijden".⁴²⁶

In het kader van haar streven naar de restauratie van de oude orde, had de classis reeds in oktober 1618 besloten om de visitatie van de gemeenten weer in ere te herstellen. Dit besluit werd echter pas uitgevoerd in het voorjaar van 1619, toen de leerstellingen van de remonstranten door de nationale synode waren veroordeeld. De classicale vergadering wenste daarna eerst de stand van zaken in de gescheurde kerken op te nemen, om na te gaan op welke wijze de eenheid in de gemeenten

hersteld kon worden. Begin juni 1619 hebben de predikanten Henricus Arnoldi uit Delft en Gregorius Adriaensz uit Overschie als classicale visitators eerst Zoetermeer aangedaan, waar zij waarschijnlijk een nog sterk verdeelde gemeente aantreffen. De contra-remonstrantse gemeenschap telde in de parochie ongeveer honderd lidmaten. De remonstranten waren daar toen waarschijnlijk nog minstens tweemaal zo sterk in getal. Arnoldi adviseerde de classis later dat het welzijn van de plaatselijke kerk het meest gediend was met het beroepen van Johannes Georgii als vast predikant. Maasland en Vlaardingingen werden later in de junimaand gevisiteerd. Bij het overzien van het kerkelijk erf in die dorpen werd de hoop gewekt dat "het gescheurde lichaam lichtelijcken weder te heelen souden wesen, indien slechts de remonstrantsche predicanten van haer geweest waren ende sij eenen anderen predicant gesont van leere ende leven in haere plaetse hadden".⁴²⁷

Beroeping van nieuwe predikanten

Toen de remonstrantse predikanten eenmaal waren geschorst of afgezet, leverde de classis dan ook naar behoefte en vermogen een bijdrage aan de beroeping van rechtzinnige opvolgers. Na de visitatie van Zoetermeer ging de classicale vergadering accoord met de beroeping van Johannes Georgii tot vast predikant. Ook hielp zij de plaatselijke (contra-remonstrantse) kerkeraad bij het verkrijgen van de approbatie door de ambachtsheer. Hulp in dat laatste opzicht was ook geboden te Schipluiden, waar de heer van Kenenburg zich aanvankelijk verzette tegen de komst van Johannes Peltius uit Giessen-Oudekerk. De classis verwierf echter de instemming van de Hollandse Staten om de beroeping en bevestiging van Peltius te Schipluiden door te zetten. Voor de lidmaten van Wilsveen, die voortaan los van Nootdorp over een eigen dienaar wilden beschikken, vroeg de classis daarnaast bij de Edel Mogende Heren met succes het traktement aan voor een nieuwe predikantsplaats. De Wilsveense gemeente bracht vervolgens de roepstem uit op Nicolaes Scheer.⁴²⁸

Abraham Moreüs en Johannes Taurinus, die evenals Scheer door de classis aanvankelijk waren ingezet om de dolerende kerken in haar ressort te bedienen, vonden ook een vaste standplaats. De kerkeraad van de contra-remonstranten te Berkel werd na de afzetting van Swaen door de classis geattendeerd op Moreüs, die vervolgens zijn gaven ter plaatse mocht laten horen. Toen de classicale vergadering na zijn predikatie vernam dat hij in het dorp als voorganger welkom was, heeft zij enkele predikanten uit haar midden gedeputeerd om samen met de kerkeraad de beroeping uit te brengen. De Staten van Holland, die na de terechtstelling van Oldenbarnevelt de heerlijke rechten over Berkel uitoefenden, verleenden daarvoor desgevraagd zonder problemen hun goedkeuring. De contra-remonstranten te Maasland vroegen zelf aan de classis Taurinus voortaan als vast predikant te mogen gebruiken. De classicale vergadering aarzelde eerst op grond van diens dubieuze verleden haar approbatie voor een beroeping te verlenen, maar oordeelde na een onderzoek ter plaatse dat hij juist door zijn verzoening "goede stoffe" had om de remonstranten in het dorp te bewegen zijn voorbeeld na te volgen. Kort daarna was de bevestiging van Taurinus te Maasland een feit.⁴²⁹

Te Vlaardingingen en Nootdorp kwamen de namen van de begeerde predikanten ook op uit de gelederen van de contra-remonstrantse lidmaten. In het laatste dorp viel het

oog op Valerius Tophusius te Oudenhoom. Zoals reeds verhaald, heeft de classis eerst Cornelis Jansz uit Kethel nog de gelegenheid geboden te Nootdorp zijn gaven te laten horen, maar toen deze later terugkwam op zijn wens van gemeente te veranderen, kreeg de beroeping van Tophusius alsnog haar beslag. Vlaardingen zag een eerste beroeping op de predikant van Ameide Edzardus Aurinacus mislukken, omdat ook met assistentie van de classis het ontslag van diens gemeente niet verkregen kon worden. Toen de classis vervolgens door de Vlaardingse lidmaten op Ambrosius Johannis uit Petten geattendeerd werd, wilde zij niet direct haar approbatie verlenen, omdat deze dienaar de vergadering onbekend was. Pas nadat informatie over Johannis was ingewonnen, die duidelijk maakte dat er op zijn leer en leven niets aan te merken viel, kon Vlaardingen met steun van de classis tot zijn beroeping overgaan.⁴³⁰

Evenals de andere nieuwkomers, moest Johannis bij zijn opname in de Delftse classis in maart 1620 naast de Catechismus, Confessie en de oude synodale kerkorde van 1586, ook de Dordtse leerregels onderschrijven. In juni 1620 vond in de classicale vergadering "ter betuyginge van de eendrachtige eenicheit in de leere der waarheijt" nog een collectieve ondertekening plaats van de belijdenisgeschriften. Daarbij werd een formulier gebruikt dat door de nationale synode in het voorafgaande jaar speciaal voor de predikanten was opgesteld. Ook de oudgedienden in de Delftse classis beloofden door het plaatsen van hun handtekening publiek of privaat het leerstellig kader van de Catechismus, Confessie en Canones niet te buiten te gaan "op pene van dadelijcke suspensie van haren dienst". Het herstelde gezag van de belijdenisgeschriften kwam tevens tot uiting in de herinvoering van de propositie over één of meer vragen uit de Catechismus aan het begin van de classicale vergadering. Het besluit daartoe was reeds in april 1618 genomen. Door de herhaalde verhindering van de aangewezen predikanten verstreken echter nog veertien maanden voordat de classicale handelingen weer met een preek werden ingeleid.⁴³¹

Herstel oude vergaderorde

Een moeizaam gevecht moest de Delftse classis ten slotte nog leveren om de veranderingen weer ongedaan te maken, die in 1617 bij het invoeren van de kerkorde van 1591 in haar wijze van vergaderen waren aangebracht. Ook nadat Maurits in september 1618 de wet te Delft had verzet, bleven de burgemeesters erop aandringen dat alle classicale bijeenkomsten in de stad zouden worden gehouden, in het bijzijn van twee politieke commissarissen van de magistraat. Zij verwierven daarbij de steun van de Hollandse Staten, die de classis in maart 1620 gelastten haar vergaderingen onverminderd te Delft te beleggen. De kerken op het platteland hielden echter onwrikbaar vast aan het standpunt, dat het beleggen van de vergaderingen te Delft tijdens de kerkelijke twisten tegen de wil van "vele goede broederen ende van vele kerckeraeden" doorgedreven was. Zij wensten de classis naar voorgaande gewoonte bij toerbeurt zelf weer voor een gewone vergadering te ontvangen. Na langdurig touwtrekken over en weer, werd de kwestie in augustus 1620 door de classis met instemming van de Delftse burgemeesters voorgelegd aan de particuliere synode van Zuid-Holland.⁴³²

Nadat die synode zich voor een vrije keuze van vergaderplaats had uitgesproken en bovendien had aangegeven dat er geen redenen waren om de Delftse classis met de aanwezigheid van politieke commissarissen te belasten, weigerden de burgemeesters alsnog zich daarin te schikken. Voor de meeste kerken op het platteland was daarmee de maat vol. Onder hun druk besloot de classis in oktober 1620 voorlopig niet meer bijeen te komen, totdat haar weer toegestaan zou worden haar vergaderingen op de oude voet te beleggen. In februari 1621 werd toch weer een classicale vergadering gehouden om de situatie nog eens te bespreken. Vijf dorpsgemeenten lieten echter verstek gaan, omdat daarbij nog steeds de politieke commissarissen van de Delftse magistraat aanwezig waren. De wel vertegenwoordigde kerken stelden vast dat het niet langer verantwoord was de classis te laten verlopen. Zij besloten de gewone vergaderingen bij toerbeurt weer in de verschillende gemeenten op het platteland te houden. Zowel de politieke commissarissen als de predikanten van Delft toonden zich daarbij bereid een ultieme poging te wagen hun politieke heren te bewegen daarmee accoord te gaan.⁴³³

Tijdens een buitengewone vergadering op 7 april 1621 kon gerapporteerd worden dat de burgermeesters zich voorlopig niet meer tegen de wil van de classis zouden verzetten. Daarmee leken alle moeilijkheden uit de weg geruimd te zijn. De in februari nog afwezige dorpskerken zouden zich niet langer verhinderd voelen om deel te nemen omdat de politieke commissarissen zouden wegblijven, terwijl de classis voortaan ook op het platteland weer zou kunnen vergaderen.

Toen de classis zich twaalf dagen later inderdaad op volle sterkte voor een gewone vergadering te Pijnacker verzameld had, bleek echter een brief van de Gecommitteerde Raden van de Hollandse Staten voor te liggen, waarin haar nadrukkelijk bevolen werd alleen te Delft samen te komen. De classicale vergadering voelde zich getergd, wellicht ook omdat zij vermoedde dat de Delftse burgemeesters bij de Gecommitteerde Raden op een dergelijk schrijven hadden aangedrongen. Besloten werd het eenmaal teruggewonnen terrein niet meer prijs te geven. Drie predikanten werden gelast om alle bezwaren tegen Delft als vaste vergaderplaats nog eens op schrift te stellen en aan de Staten in 's-Gravenhage voor te leggen. Het initiatief had blijkbaar succes. Op de volgende gewone vergadering te Vlaardingen in juli 1621 werden althans de aangewezen dienaren bedankt voor het goede werk dat zij zowel mondeling als schriftelijk bij de Gecommitteerde Raden hadden verzet. Tevreden tekende de scriba in de classicale acta aan dat men "op den ouden voet" zou blijven vergaderen. Ook in dit opzicht was de classis uiteindelijk 'geredresseerd'.⁴³⁴

De classicale indeling, die de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 voor de gereformeerde kerken in Holland en Zeeland opstelde, heeft voor de classis Delft grote consequenties gehad. Voorafgaand aan de synode had het classicale leven zich ontwikkeld in een uitgestrekt, waarschijnlijk niet nauwkeurig afgebakend gebied, dat met de gemeenten van Delft, 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam verscheidene stedelijke kernen telde en verder een onbekend aantal om de genoemde steden gegroepeerde kerken op het platteland bestreek. Vermoedelijk heeft de behoefte tot onderlinge oefening en bijstand ertoe geleid dat de predikanten in het gebied wekelijks te Delft samenkwamen. De "classische vergaderinghe" die zich daarmee formeerde, doet sterk denken aan de 'coetus' en het 'colloque', de predikantenvergaderingen die we reeds voor 1572 in respectievelijk Oost-Friesland en Frankrijk aantreffen.

De Dordtse synode heeft de classis Delft en Delfland drastisch in omvang gereduceerd en daarmee haar structuur en functioneren in latere jaren sterk bepaald. De classis telde voortaan slechts één duidelijke kern, de stedelijke gemeente van Delft, temidden van een kleine groep kerken op het omringende platteland. De geringe omvang van het classicale ressort en het beperkte aantal kerken, maakten het mogelijk om tussen de vier gewone vergaderingen per jaar, ook relatief vaak buitengewone bijeenkomsten te beleggen. Het gaat daarbij te ver om de Delftse classis, analoog aan de door Roelevink gebruikte typering, te kwalificeren als een 'losjes georganiseerde' classis, omdat zij geen gebruik maakte van classicale gedeputeerden. Dit laatste moet ook toegeschreven worden aan de voorkeur om allerlei zaken zoveel mogelijk ter vergadering en met algemene consensus af te doen, zelfs als dit in de praktijk tot een hoge vergaderfrequentie leidde. De Delftse classis was daarmee niet minder, maar anders georganiseerd dan de classis Dordrecht, die tussen haar vergaderingen wel gedeputeerden voor het afhandelen van minder zwaarwegende kwesties inschakelde.

De predikanten van Delft zijn niet als zodanig opgetreden. Als één van de dorpskerken met een probleem worstelde, dan schreven zij op haar verzoek een buitengewone vergadering uit, zonder zelf in de betreffende zaak te treden. De classicale besluitvorming bleef daarmee bij de vergaderingen berusten en steunde dan steeds op de gezamenlijk inbreng van de kerken. Een groot absentisme leidde meer dan eens tot uitstel van de behandeling van een zaak, omdat de classis zich te zwak in getal achtte om met gezag te kunnen oordelen, zelfs als de kerk van Delft wel vertegenwoordigd was. De stedelijke kerk heeft in het classicaal verband nimmer een overheersende positie willen innemen, ook al had zij die waarschijnlijk in de beginjaren relatief gemakkelijk kunnen verwerven. Veeleer wenste zij op dezelfde wijze behandeld te worden als de kerken op het platteland. Dit verlangen uitte zich met name na de invoering van de classicale visitatie, toen een herhaaldelijk gepasseerde Delftse gemeente er zelf op ging aandringen om evenals de dorpskerken gevisiteerd te worden.

De classis Delft en Delfland beantwoordt niet volledig aan "het basistype van collegiaal bestuur", zoals Roelevink voor de classis in algemene zin veronderstelt. Het grootste deel van de classicale werklust berustte ongetwijfeld bij de predikanten,

vooral op de buitengewone vergaderingen, die veelal niet of slechts sporadisch door de ouderlingen bijgewoond werden. De predikanten vertegenwoordigden echter niet zichzelf, maar hun kerken. Hun mandaat reikte niet verder dan de geloofsbrieven die zij van hun kerkeraden hadden ontvangen. De predikanten konden niet naar eigen inzicht en goeदनunken zaken afhandelen die de belangen van hun gemeenten raakten, zonder hun kerkeraden daarin te kennen. Meer dan eens zag de classis zich gedwongen tot uitstel om een kerkeraad in een onvoorziene zaak eerst de gelegenheid te geven zich te beraden en zijn standpunt bij een eerstvolgende gelegenheid kenbaar te maken. Dit geschiedde dan niet alleen via de credentiebrief van de predikant, maar ook door alsnog één of meer ouderlingen naar de classis af te vaardigen.

Ondanks de toezichthoudende en regulerende taken, die haar vanuit het bredere kerkverband tegenover predikanten en gemeenten werden toebedeeld, had de classis niet alleen het karakter van een bestuur. De classicale vergadering van Delft en Delfland fungeerde evenzeer als een orgaan van advies, bemiddeling en arbitrage en werd zowel ten behoeve van de kerken als van haar predikanten ingeschakeld als pleitbezorger bij de overheid. Deze dienstverlenende rollen deden de classis niet eigenmachtig ingrijpen in het gemeentelijk leven. Veeleer waren het daarbij juist de gemeenten zelf, die de classis mobiliseerden en het classicale leven vorm en inhoud gaven.

Daarbij moet wel een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen stad en platteland. De stedelijk kerk verzorgde zelf haar communicatie met de magistraat, beperkte de rol van de classis in het beroepingswerk veelal tot een passieve approbatie van de beoogde predikant en vroeg ook niet of nauwelijks om een classicaal advies als zij met een moeilijk tucht- of huwelijksgeval worstelde. Anderzijds waren het vooral de predikanten van Delft, die door de classis aangewezen werden om in allerlei commissies plaats te nemen en de contacten met de hoge en lage overheden te verzorgen. Daarbij behartigden zij veelal de belangen van de dorpskerken. In de praktijk vormde de classis daarmee de schakel, waarmee de plattelandsgemeenten in vele zaken een beroep konden doen op het advies en de bijstand van de dienaren van de stad.

Van Deursens conclusie dat de classis de spil was van het kerkelijk leven, doet niet geheel recht aan de betrekkelijk autonome positie die de gemeente van de hoofdplaats van een classis in eigen zaken kon innemen. Voorts had de classis in een wezenlijk deel van dat kerkelijk leven ook op het platteland slechts een beperkt aandeel. Onder normale omstandigheden liet zij zich niet in met de prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten. Bij de tuchttoefening hoefde zij verder slechts geconsulteerd te worden, voordat de zondaar met naam aan de gemeente werd voorgesteld of als lidmaat werd afgesneden. Vaak was dit niet meer dan een formaliteit, terwijl verreweg de meeste tuchtgevallen reeds in een eerder stadium waren afgedaan.

Bij het oordeel van Duke en Van Deursen dat de classis bij uitstek het instrument van de calvinisering was, dienen ook enkele kanttekeningen geplaatst te worden. Als het daarbij om het uitdragen van een "Reformed polity" gaat, dan ging die binnen de stedelijke muren van Delft toch in de eerste plaats uit van de kerkeraad en juist niet van de classis. Voorts vormde in het brede kerkverband ook de particuliere synode in deze context een belangrijk instrument van de calvinisering. De Delftse classis heeft

herhaaldelijk de aandacht van de synodale vergaderingen gevestigd op bijvoorbeeld inbreuken op de zondagsheiliging, opvoeringen van rederijkersspelen en allerlei misbruiken rond het huwelijk. De classis ging daartoe over in het besef dat niet zij, maar de synode de aangewezen instantie was om via haar gedeputeerden de hoge overheid tot het treffen van passende maatregelen aan te zetten.

Voor de doorwerking van de synodale besluiten en richtlijnen naar de plaatselijke gemeenten toe, de binding van de predikanten aan kerkorde en belijdenis en het samenbrengen van de afzonderlijke kerken in het bredere kerkverband, heeft de classis Delft en Delfland inderdaad een belangrijke rol gespeeld. In dit opzicht was zij de samenbindende factor in het calviniseringsproces. Meer dan het toezicht op de uniformiteit in leer en kerkregering, stonden de dagelijkse werkzaamheden van de Delftse classis echter in het teken van de zorg voor het welzijn van de predikanten en gemeenten. Waar Tukker de aandacht vestigt op de dirigerende rol van de Dordtse classis, met name in het beroepingswerk, was de Delftse classis vooral actief in de dienstverlening ten opzichte van de lokale kerken. Daarbij kan zij niet zozeer getypeerd worden als een instrument, waarmee van bovenaf de calvinisering in gang werd gezet, maar als het centrale orgaan dat voor dat proces de meest ideale voorwaarden en omstandigheden trachtte te creëren.

Voorals de kerken op het platteland waren daarbij aangewezen op de steun van de Delftse classis, die door haar desgevraagd of uit eigen beweging ook werd verleend. De stedelijke kerk bleek zeer wel in staat haar eigen zaken te regelen, waarbij voor de classis in de praktijk nauwelijks enige ruimte voor bemoeienis overbleef. De classis kon anderzijds niet buiten de inbreng van de Delftse gemeente, in het bijzonder van haar ervaren predikanten. Op basis van deze eenzijdige afhankelijkheidsrelatie gaat het waarschijnlijk niet te ver om de kerk van Delft vooral in de beginjaren te kenschetsen als de spil van het classicale leven. De invloed van de predikanten van de stad reikte daarbij zelfs ver over de grenzen van het ressort van de Delftse classis heen. Ook in synodaal verband, speelden zij tot in het begin van de zeventiende eeuw een vooraanstaande rol.

Het verloop van de bestandstwisten in de classis Delft en Delfland, toont aan dat de samenbindende kracht van die classis in de voorafgaande jaren niet overschat mag worden. Haar predikanten waren reeds in de laatste decennia van de zestiende eeuw verplicht tot het ondertekenen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de kerkorde en tot het houden van proposities uit de Heidelbergse Catechismus aan het begin van de classicale vergaderingen. Ook bleef de classis lange tijd problemen met in de leer ontspoorde predikanten bespaard, terwijl de Delftse dienaren zich op synodaal niveau steeds hebben ingezet om de eenheid in belijdenis en kerkregering te handhaven. Toch viel de Delftse classis tijdens de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten ten prooi aan een toenemende verdeeldheid, die het classicale leven uiteindelijk volledig verlamde.

Deze verlamming laat zich niet alleen verklaren uit externe invloeden. Het blijft opvallend dat de classicale vergadering reeds in februari 1611 een afwachtende houding aannam, nog voordat de Contra-Remonstrantie bij de Staten was ingediend en Oldenbarnevelts politiek van gedwongen tolerantie in volle omvang voelbaar

werd. Daarbij rijst de vraag in hoeverre deze passieve opstelling voortvloeide uit de wijze waarop de classis was georganiseerd en tot dan toe ook had gefunctioneerd. In een kleine classis die haar gezag in belangrijke mate ontleende aan de inbreng van iedere kerk afzonderlijk en bij haar besluitvorming bij voorkeur streefde naar eenstemmigheid, konden de afwijkende opvattingen van enkele predikanten reeds grote beperkingen opleggen aan het vermogen om censurerend op te treden. Ook de Delftse kerk kon daartoe niet het voortouw nemen, omdat haar dienaren niet onverdeeld contra-remonstrants waren. In deze constellatie restte de classis feitelijk niet anders dan een *modus vivendi* te ontwikkelen, waarbij het handhaven van de eenheid in de leer moest wijken voor het bewaren van de vrede aan de vergadertafel.

Tegelijkertijd gaf de classis daarmee de ruimte aan de remonstrantse predikanten om zich te ontplooien, terwijl de gemeenten aan hun lot werden overgelaten, met name bij de pogingen van de lagere overheden om de kerkorde van 1591 in te voeren. Waar vorm en inhoud van het classicale leven in voorafgaande jaren in sterke mate door die gemeenten waren bepaald, kon de classis echter niet immuun blijven voor de ontwikkelingen in de plaatselijke kerken. De onrust te Delft en de kerkscheuringen op het platteland gingen gepaard met een toenemende polarisering van de verhoudingen in de classicale vergadering. Toen de classis daardoor steeds minder tot besluitvorming in staat bleek en door de gemeenten niet of nauwelijks meer werd geconsulteerd, vielen haar werkzaamheden vrijwel stil.

Opmerkelijk voor de centrale positie die de kerk van Delft vóór de kerkelijke twisten had ingenomen, is het gegeven dat de aanzet tot de regeneratie van de classis later weer vanuit de stad werd gegeven. Nadat de Delftse kerkeraad de confrontatie met de overheid over de kerkorde in zijn voordeel had beslecht en de orthodoxie in eigen gelederen had hersteld, werden ten huize van de stedelijke predikanten de eerste bijeenkomsten van de contra-remonstranten belegd met als doel de classis te 'redresseren'. Ook al omdat de afzetting van de remonstrantse predikanten voor rekening van de particuliere synode kwam, speelde de classicale vergadering in dat proces eerder een dienstverlenende dan een censurerende rol. Het herstel van de eenheid in de dolerende kerken vertrouwde zij toe aan nieuwe predikanten. De classis zag erop toe, dat daarvoor alleen in leer en leven onberispelijke dienaren werden beroepen, maar toonde zich eveneens bereid rekening te houden met de voorkeur van de vacante gemeenten.

Ten slotte is het nog kenmerkend voor de verhoudingen in de Delftse classis, dat een aantal dorpskerken vanaf de basis op de classis en indirect tevens op de magistraat van Delft voldoende druk kon uitoefenen, om de classicale vergaderingen naar oude gewoonte bij toerbeurt weer op het platteland te laten plaatsvinden.

HUISGENOTEN DES GELOOFS

INLEIDING

Het uitbreken van de Opstand tegen de legitieme landsheer in Spanje heeft de positie van de gereformeerden op het kerkelijk erf in de Noordelijke Nederlanden grondig gewijzigd. Na jaren van een moeizaam ondergronds bestaan, konden zij vanaf 1572 hun religie in vrijheid belijden en verkondigen. Nadat katholieke misvieringen verboden waren, in Holland reeds in 1573, vormde de Gereformeerde Kerk voortaan de heersende gevestigde kerk met het alleenrecht op openbare godsdienstoefening, waarvoor alleen zij gebruik mocht maken van de kerkgebouwen in stad en dorp. Zij verwierf daarmee de centrale plaats in het openbare leven, die voorheen door de (Rooms-)Katholieke Kerk was ingenomen.

In de geschiedschrijving is tot op heden ruim aandacht besteed aan de mate waarin de gewijzigde verhoudingen in het religieuze krachtenveld zich na 1572 ook vertaalden in de vorming en groei van gereformeerde gemeenten. Verschillende historici zijn daarbij op zoek gegaan naar algemene factoren, die bepalend zijn geweest voor het kwantitatieve resultaat van de calvinisering.

De katholieke historicus Rogier koppelt het verloop van de calvinisering op lokaal niveau aan externe voorwaarden. Slechts daar waar de katholieke weerstand door verderf en grote hiaten in de zielzorg was aangetast en de overheid bereid was de gereformeerde religie krachtig te steunen, konden de calvinisten hun rijen sterk verbreden.¹ Woltjer signaleert grote groepen in het kerkelijke en politieke landschap, die aan de vooravond van de Overgang een verzoenende middenpositie innamen en zich allerminst fel katholiek of protestant, Spaans- of geusgezind toonden. Toen na het uitbreken van de Opstand de religieuze en politieke tegenstellingen op de spits werden gedreven, zag deze middenpartij zich met tegenzin gedwongen een keuze te maken, het eerst op politiek gebied, maar pas veel later op religieus terrein.² De Engelse historicus Duke legt de nadruk op het ideaal van de "purior ecclesia" waaraan de gereformeerden na een periode van vervolging en ballingschap nog lang hebben vastgehouden. De scherpe grens die zij daarmee ook na 1572 nog rond de gemeenschap van het Avondmaal trokken, oefende een remmende invloed uit op de groei van de Gereformeerde Kerk.³ Volgens Briels stamt het leeuwedeel van het calvinistische kerkvolk in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de zeventiende eeuw nog uit de intocht van gereformeerde vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Van deze Zuidnederlandse immigratie zouden vooral de stedelijke gemeenten in het Noorden geprofiteerd hebben.⁴

Terwijl de historiografie zo duidelijk verschillende factoren heeft aangewezen, die op de calvinisering van de bevolking invloed hebben uitgeoefend, heerst er meer

eenstemmigheid over het tempo waarin dit proces verliep. Gereformeerde gemeenten waren aanvankelijk beperkt van omvang en breidden zich slechts langzaam uit. In recente lokaal-historische studies wordt dit beeld steeds opnieuw bevestigd. De onderzoekers maken daarbij veelal gebruik van lidmatenregisters om de avondmaals-gemeenschap ter plaatse in kaart te brengen. Als voorbeeld kan hier *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw* dienen, waarin Van der Pol aan de hand van lidmatenlijsten een schets geeft van de opbouw en structuur van de stedelijke gemeente vanaf 1579.⁵ Spaans beschikt in 1989 voor haar *Haarlem na de reformatie* ook over voldoende andere bronnen om de plaatselijke calvinistische gemeente binnen het brede religieuze panorama van de totale stadsbevolking te plaatsen. Zij kan daarbij aantonen dat de Haarlemse gereformeerden in het begin van de zeventiende eeuw niet alleen geconfronteerd werden met andersgezinden als katholieken, mennisten en lutheranen, maar ook met een meerderheid van stedelingen die "gheene religie verbonden" was.⁶ Dit laatste lijkt geenszins uniek te zijn voor Haarlem. Bergsma heeft bijvoorbeeld al laten zien dat ruim de helft van de stemgerechtigde inwoners van de Friese grieternij Baarderadeel zich omstreeks het midden van de zeventiende eeuw (nog) niet bij een kerkelijke gezindte had aangesloten.⁷

Voor de classis Delft zijn tot 1621 geen bronnen beschikbaar die een overzicht bieden van de exacte getalsverhoudingen tussen de verschillende gezindheden op het kerkelijk erf. In dit deel zullen de kwantitatieve vorderingen van de calvinisering vooral bestudeerd moeten worden aan de hand van gegevens over omvang en samenstelling van de gereformeerde gemeenten. Daar de gemeente centraal staat, zal zij in het eerste hoofdstuk als maatstaf voor het verloop van de calvinisering afgebakend moeten worden. Vervolgens zal in het tweede hoofdstuk geschetst worden hoe de toetreding tot de avondmaalsgemeenschap door de Gereformeerde Kerk was geregeld. Voorts is het noodzakelijk om de registratie van de (nieuwe) kerkleden nader te analyseren, omdat aard en inhoud van de bewaard gebleven lidmatenadministratie sterk bepalend zijn voor de wijzen waarop de gemeentevorming in de Delftse classis benaderd kan worden.

De ledentallen van de gereformeerde gemeenten bieden in een volgend hoofdstuk een eerste invalshoek. De opvattingen van Rogier en Duke vestigen daarbij onze aandacht op de vraag in hoeverre de gereformeerden in Delft en Delfland weerstand ondervonden van andere religieuze gezindheden of zichzelf grenzen hebben gesteld bij de uitbreiding van hun gelederen.

In hoofdstuk vier zal eerst ingegaan worden op de geografische herkomst van de lidmaten. Daarbij zal duidelijk moeten worden of de Zuidnederlandse immigratie een dominerende rol heeft gespeeld bij de uitbouw van met name de Delftse gemeente, zoals Briels in algemene zin voor de gereformeerde kerken in de Hollandse steden veronderstelt. Daarna zullen wij ons oriënteren op het geslacht van de lidmaten en de aantrekkingskracht die de gemeenten op jonge en oudere mensen hebben uitgeoefend.

In het laatste hoofdstuk brengt Woltjers concept van de politieke en religieuze middengroepen ons eerst tot een beschouwing van de religieuze gezindheid van de Delftse regenten. De relatie tussen de positie van de stedelijke bestuurders binnen of buiten de Gereformeerde Kerk enerzijds en de opstelling van de magistraat tegenover

de gereformeerden en andere kerkelijke gezindheden anderzijds, zal daarbij onderzocht worden. Tevens zal aandacht besteed worden aan de invloed die de bestands-twisten op houding en samenstelling van de stedelijke regering hebben uitgeoefend.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een analyse van de socio-professionele structuur van de Delftse gemeente in 1609. De schaarste van de bronnen maakt het niet mogelijk dit laatste perspectief in de Delftse classis naar tijd en ruimte te verbreden. Een antwoord op de vraag of factoren als beroep of maatschappelijke positie van doorslaggevend belang zijn geweest voor de aansluiting bij de stedelijke gemeente, kan ons echter ook aan de hand van een momentopname uit 1609 inzicht geven in het draagvlak van de Gereformeerde Kerk in de samenleving.

Hoofdstuk 1: DE GRENZEN VAN DE GEMEENTE

Toen de 'provinciale' synode van Dordrecht in juni 1574 voor het eerst een praktijk-gerichte classicale indeling voor Holland en Zeeland maakte, bakende zij het ressort van de classis Delft af met de gelijknamige stad en elf omringende dorpen op het platteland. Het ontwerp van de Dordtse synode was in zoverre realistisch dat buiten Delft sinds de val van Brielle op 1 april 1572 al in Naaldwijk, Pijnacker, Maasland, Schipluiden en De Lier min of meer regelmatig het evangelie door predikanten was verkondigd. Het beleg van Leiden en de daarmee gepaard gaande terugkeer van de Spaanse troepen in Delfland deden de gereformeerde herders in deze dorpen met het grootste deel van hun 'schapen' een veilige toevlucht zoeken binnen de Delftse stadsmuren. Op termijn beschouwd bleek de opbouw van het kerkelijk leven op het platteland slechts tijdelijk verstoord. Toen in oktober 1574 Leiden was ontzet, vertrokken de meeste Spaanse vendels nog voor het einde van het jaar definitief uit Zuid-Holland. De eerder verlaten standplaatsen werden na verloop van tijd opnieuw met dienaren des Woords bezet. Ook de zes dorpen van de Delftse classis die ten tijde van de Dordtse synode van 1574 nog niet waren bediend, kregen nog vóór 1590 een eigen predikant. Dat gold ook voor Bleiswijk, maar dit dorp ging tegen het einde van 1580 of in het begin van 1581 over naar de classis Rotterdam (Schieland), in ruil voor het stadje Vlaardingen dat bij de Delftse classis werd gevoegd.⁸

Sindsdien heeft het ressort van de classis Delft geografisch gezien geen uitbreiding meer ondergaan. Binnen de classicale grenzen vonden echter vóór 1621 nog wel enkele wijzigingen plaats. Kethel, niet genoemd in de classicale indeling van 1574, ontving in 1592 een eigen predikant. Voorts werden door afsplitsing van respectievelijk Maasland en Nootdorp, ook te Maassluis in 1598 en op de combinatie Wilsveen-Leidschendam in 1618 afzonderlijke kerken gevormd.⁹

Een eerste balans over de calvinisering tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand leert, dat de Gereformeerde Kerk in Delft en Delfland in de voorafgaande vijftig jaar institutioneel gezien aanzienlijke vooruitgang had geboekt. Het aantal bediende kerken was sinds 1574 gestegen van zes naar veertien en het aantal predikanten van negen naar achttien, waarvan vier te Delft.¹⁰ In alle plaatsen hadden zich kerkeraden en diakonieën gevormd en was het kerkelijk leven tot ontplooiing gekomen.

Een tweede mogelijkheid om de vorderingen van de Reformatie in kaart te brengen, bieden de veertien afzonderlijke gemeenten. De afgrenzing van het begrip 'gemeente' levert evenwel enkele problemen op, waaraan wij eerst enige aandacht moeten besteden. Wij zullen daarbij zien dat de gemeente niet alleen aan tijd en ruimte gebonden was, maar ook als kwantitatieve maatstaf niet iedereen bestreek, die zich door de gereformeerde religie aangesproken voelde.

Tijd

We zagen reeds dat niet alle plaatsen in de classis Delft gelijktijdig een predikant ontvingen. Daar komt nog bij dat de komst van de eerste predikant niet samenviel met het begin van het functioneren van de gemeente. Met andere woorden: waar een predikant preekte voor een schare van belangstellenden, zoals bij de hagepreken aan

de vooravond van de Beeldenstorm in 1566, was nog geen sprake van een vergaderde gemeente. De Dordtse synode van 1574 maakte duidelijk dat het begin van het gemeentelijk leven niet gemarkeerd moet worden met de aanvang van de prediking, maar in feite met de eerste avondmaalsviering. Het Avondmaal mocht niet uitgereikt worden, zo besloot zij, waar geen vorm van gemeente is, "dat is daer niet eenighe ouderlinghen ende diaconen en zijn, die soowel op de aenneminghe ende regeeringhe derghenen, die toeghelaten worden, acht hebben als de dienaren des Woordts".¹¹

De nationale synoden van Dordrecht in 1578 en Middelburg in 1581 schreven later voor hoe een predikant tewerk diende te gaan om tot die eerste avondmaalsviering te komen. Als hij door de classis naar een plaats werd gezonden, waar nog maar een gering aantal gelovigen en geen kerkelijke organisatie was, moest hij eerst uit die gelovigen enkele van de 'godzaligsten' voorlopig als ouderlingen en diakenen aanstellen. Deze konden hem dan reeds adviseren en steunen in de kerkregering en behulpzaam zijn bij het uitdelen van de aalmoezen. De toehoorders zouden vervolgens door prediking en vermaning tot het afleggen van hun geloofsbelijdenis gebracht moeten worden. Als op deze wijze geleidelijk een gemeente was verzameld, kon het Avondmaal gehouden worden. Ten slotte konden uit degenen, die naar het Avondmaal geweest waren, op normale, volgens de kerkorde voorgeschreven wijze, ouderlingen en diakenen gekozen worden.¹²

Bij de opbouw van de gereformeerde gemeente in 't Woudt in de jaren 1588-1591 werd dit scenario tot in detail gevolgd. Op 2 november 1587 bereikte de Delftse classis het verzoek om een vaste dienaar voor 't-Woudt, waar de predikanten van de stad Delft op aandrang van enkele gelovigen toen al bijna twee maanden hadden gepreekt. Het oog van de classicale vergadering viel daarbij vrijwel onmiddellijk op Johannes Martini, die in maart 1588 voorlopig als predikant van 't-Woudt werd aangenomen en zich daar enkele maanden later vestigde. Martini beperkte zich aanvankelijk tot de prediking en leek gedurende meer dan een jaar nog maar weinig vruchten van zijn ambtsbediening te plukken.

Dit veranderde in januari 1590, toen Martini op de zondagmiddag voor belangstellenden in zijn woning onderricht in de gereformeerde religie begon te geven. Hij had daarmee blijkbaar zoveel succes, dat hij al een maand later een eerste belijdenis kon afnemen en een ouderling en een diaken kon aanstellen. Tot het formeren van een gemeente kwam het echter nog niet. Eerst werd het opbouwwerk van de predikant vertraagd, omdat een vrouwelijke lidmaat roddels over hem verspreidde. Later ging Martini in op een verzoek van de particuliere synode van Zuid-Holland om als legerpredikant te gaan dienen. Pas zijn opvolger Wilhelmus Varicius wist voldoende lidmaten in 't-Woudt te verzamelen om op 27 december 1591, nadat al meer dan vier jaar in het dorp de gereformeerde religie vanaf de kansel was uitgedragen, een eerste avondmaalsviering te houden.¹³

Het grote interval tussen het begin van de prediking en de eerste viering van het Avondmaal in 't-Woudt was geen uitzondering. Ook te Berkel werd vermoedelijk niet vóór 1588, vier jaar na de bevestiging van de eerste predikant Vedast Coornwinder, het Avondmaal gevierd. De kerkeraadsacta beginnen daar pas in april 1588, omdat de verkiezing van ouderlingen en vooral diakenen door tegenwerking van het wereldlijk

gezag lange tijd werd opgehouden.¹⁴ Zelfs te Naaldwijk, waar de calvinisten zich al ten tijde van de Beeldenstorm flink hadden geroerd, verstreken negen maanden tussen de komst van de eerste predikant in augustus 1572 en de eerste avondmaalsviering in mei 1573.¹⁵

Te Delft had zich tijdens de troebelen van 1566 reeds een gemeente met eigen ouderlingen en diakenen geformeerd. De komst van Alva in 1567 had de meeste gelovigen echter naar het buitenland doen uitwijken. Het restant van de gemeente wist zich als kerk onder het Kruis te handhaven. Na de Overgang van de stad tot de Opstand in juli 1572 moesten de gereformeerden aanvankelijk het kerkelijk erf delen met de katholieken. In die constellatie hebben de predikanten - sinds augustus 1572 te Delft actief - zich vooral toegelegd op hun prediking. Toen aan de openbare uitoefening van het katholicisme in het voorjaar van 1573 een einde was gekomen, bestond de gereformeerde gemeenschap te Delft feitelijk uit drie verschillende geleidingen, die nog niet tot een eenheid samengesmeed waren: de 'broeders' van de kruisgemeente, verder de sinds juli 1572 uit ballingschap teruggekeerde gereformeerden en dan de Delftenaren die door de prediking na de Overgang voor de gereformeerde religie gewonnen waren. Pas bij de avondmaalsviering van 20 mei 1573 werden deze drie groeperingen in één gemeente samengevoegd.

Ook te Delft kan daarmee een aanzienlijk hiaat waargenomen worden tussen de hervatting van de prediking en het begin van een geregeld gemeentelijk leven. Alleen in de kerken van de classis die door afsplitsing van oudere gemeenten waren ontstaan, is er nauwelijks tijd verstreken tussen de bediening van het Woord en de viering van het Avondmaal. In Maassluis in 1598 en op de combinatie Wilsveen-Leidschendam in 1619 werd bij de eerste gelegenheid na de bevestiging van de eigen predikant direct het sacrament uitgereikt.¹⁶

Tabel 2.1: Aanvang van het gemeentelijk leven 1572-1621

PLAATS	BEGIN PREDIKING	EERSTE AVONDMAALSVIERING
Delft	1572, augustus	1573, 20 mei
Naaldwijk	1572, augustus	1573, 24 mei
Vlaardingenv	1573?	1581, of later
Schipluiden	1573	1578, of later
De Lier	1574, of eerder	1581, of later
Pijnacker	1574, of eerder	1583, of later
Overschie	1574	1578, of later
Berkel	1584, begin	1588, Pasen?
't-Woudt	1587, september	1591, december
Nootdorp	1583	1584, december
Maassluis	1598	1598
Wilsveen-Leidschendam	1619	1619

In de bovenstaande tabel wordt per standplaats in de classis Delft het begin van de prediking en de eerste viering van het Avondmaal aangegeven. Voor Zoetermeer, Maasland en Kethel kan die periode door het ontbreken van kerkeradsacta en

lidmatenadministratie zelfs niet bij benadering aangeduid worden. De stichting van een gemeente in met name Vlaardingen, Pijnacker en Schipluiden werd vertraagd door het beleg van Leiden. Door de schermutselingen tussen Spaanse en Prinsgezinde troepen in Delfland en later ook de inundaties van grote delen van het platteland, moest de prediking, die in deze plaatsen omstreeks 1572-1573 begonnen was¹⁷, een tijdlang gestaakt worden. Bovendien waren in Vlaardingen, Pijnacker en De Lier na het ontzet van Leiden nog predikanten werkzaam, die weinig van de prediking terecht brachten en zich vrijwel zeker niet bekommerd hebben om het houden van het Avondmaal.¹⁸

Hoewel de eerste predikanten zich na aankomst in hun standplaats met volle kracht aan de opbouw van de gemeenten dienden te wijden en daarmee de gemeentevorming onder normale omstandigheden met hun komst een aanvang nam, zijn wij bij ons onderzoek gebonden aan het tijdstip waarop zij voor het eerst toekwamen aan de uitdeling van het Avondmaal. Pas dan kan worden vastgesteld dat er een volwaardige gemeente functioneerde.

Ruimte

In territoriaal opzicht verschaft de Dordtse synode van 1574 bij het ontwerpen van haar klassicale indeling nog weinig inzicht in de grenzen tussen de verschillende gemeenten in de classis Delft en Delfland. De synodale vergadering had aan iedere classis een aantal steden en dorpen toegewezen, maar daarbij nog niet duidelijk gemaakt bij welke gemeenten de gelovigen op het omringende platteland zich te zijner tijd dienden te voegen. Uit een inmiddels al klassieke bijdrage van de rechts-historicus Van Apeldoorn kan afgeleid worden, dat de meeste gemeenten zich geleidelijk uitkristalliseerden over de gebieden, die vóór de Overgang door de parochies werden bestreken. Hij omschrijft de gemeente als een nieuwe organisatie binnen de parochie. Hierbij konden de parochianen zich voegen door hun geloofsbelijdenis af te leggen.¹⁹

Voor het voortbestaan van de parochies na de Overgang voert Van Apeldoorn enkele belangrijke argumenten aan, die ook van kracht zijn voor het ressort van de Delftse classis. Allereerst zag hij de gereformeerde predikant letterlijk in de voetsporen treden van de katholieke pastoor als geestelijk bedienaar van de parochie. Dit blijkt vooral uit het feit dat de gewestelijke Staten ondanks verzet van de nieuwe kerk de collatierechten ongemoeid lieten. De ambachtsheren of andere rechthebbenden die voorheen de pastoors benoemden, behielden daardoor een approuberende stem bij de beroeping van een nieuwe predikant.²⁰

Daarnaast bleven volgens Van Apeldoorn delen van de parochiale vermogens onaangetast. De goederen die bestemd waren voor het onderhoud van de armen (Heilige Geest) en het kerkgebouw (kerkfabriek) waren ook onder de gereformeerden eigendom van de parochie. Hun beheerders, de Heilige Geestmeesters en de kerkmeesters, werden gehandhaafd als functionarissen van de parochie. Zij werden niet uit de gereformeerde gemeente, maar uit de parochianen gekozen. In beginsel diende de zorg van de Heilige Geestmeesters zich uit te strekken over alle armen in de parochie, inclusief de leden van de gereformeerde gemeente. Doordat de bediening van de laatsten, overigens in sommige plaatsen tegen de uitdrukkelijke wil van

de lokale overheid, werd opgeëist door de diakonie, kon de Heilige Geest zich na verloop van tijd op de niet-gereformeerde armen gaan concentreren. Dit zou het resultaat zijn van een praktijkgerichte taakverdeling en niets afdoen aan de oorspronkelijke rechten van de parochianen. Deze werden ook niet ontslagen van hun parochiale verplichtingen, zoals het leveren van een financiële bijdrage aan het onderhoud van het kerkgebouw.²¹

Er zijn voldoende aanwijzingen dat de parochies ook in de classis Delft na 1572 bleven functioneren. Zo kwamen de drie gerechten Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Zouteveen nog regelmatig bijeen om zich over parochiale zaken te buigen. Daartoe moeten in dit verband niet alleen de kerkfabriek en de Heilige Geest gerekend worden, maar ook de (approbatie van de) beroeping en de bezoldiging van predikanten en schoolmeesters.²² In De Lier hebben kerkeraad, kerkmeesters en Heilige Geestmeesters, zich tijdens het Twaalfjarig Bestand namens hun "medeparochianen" in diverse gerechtelijke procedures met succes verzet tegen de aspiraties van hun ambachtsheer om de benoeming van de kerk- en Heilige Geestmeesters aan zich te trekken. Hun oppositie resulteerde nog in 1622 in de door de Staten van Holland gesanctioneerde herinstelling van een parochieraad. Die raad diende zich samen met de predikant van De Lier (als opvolger van de pastoor) te gaan bezighouden met alle parochiezaken. Daartoe behoorden naast het benoemen van kerk- en Heilige Geestmeesters en het afhoren van hun rekeningen, eveneens het heffen van een speciale belasting, de zogenaamde parochiescherven, ter betaling van de schoolmeester, de vroedvrouw en andere onkosten van de parochie.²³

Dat de parochies ook een plaats innamen in de belevingswereld van de predikanten in de Delftse classis, komt met name tot uiting in enkele zaken die zij op de classicale vergadering ter sprake brachten. Toen Johannes Martini in 1589 aantekeningen ging maken over de door hem bediende kerk van 't-Woudt, verzocht hij de classis om afschriften van acta, waarin aangelegenheden waren vastgelegd, die de "parochie" van 't-Woudt betroffen.²⁴ Petrus Paludanus, zijn ambtgenoot te Zoetermeer, vroeg de classicale vergadering in 1608 hoe hij moest omgaan met enkele lidmaten in de "parochie" Zoetermeer, die al geruime tijd niet meer deelnamen aan het Avondmaal.²⁵ Zeven jaar later wilden de predikant en de ouderling van Maasland van de classis weten of zij lidmaten uit een andere "parochie" zonder attestatie aan het Avondmaal in hun kerk mochten laten deelnemen.²⁶ Onmiskenbaar bleken de dienaars van Zoetermeer en Maasland de parochie voor ogen te hebben als het territorium, waarbinnen zich een gemeente bevond.

Toch kwamen de territoriale grenzen van de verschillende gemeenten binnen de classis Delft niet geheel overeen met de parochiale indeling vóór 1572. Er waren enkele belangrijke uitzonderingen. Dit betrof in de eerste plaats de gemeente van Delft, die zich uitstreekte over de twee stedelijke parochies vóór de Overgang, die van de Oude en van de Nieuwe Kerk. Desondanks bleven ook hier de parochiegrenzen in zekere zin voortbestaan. Dit werd bijvoorbeeld duidelijk toen de kerkeraad in 1601 de koekenbakker Bartholomeus Hendricksz de vrije keus gaf om zijn schuldbekentenis wegens overspel te laten voorlezen in één van beide kerken, maar toch het liefst zag dat dit in zijn parochiekerk (de Oude Kerk) in zijn bijzijn geschiedde.²⁷ Min of meer tegenovergesteld was de kerkelijke ontwikkeling in de parochie Maasland.

Hierbinnen had zich sinds 1576 geleidelijk een gemeente gevormd. Sinds de afsplitsing van Maassluis in 1598 bevonden zich echter twee gemeenten binnen de oorspronkelijke grenzen van één parochie.

Een derde afwijking was de combinatie van Nootdorp en Wilsveen, die door de Staten van Holland in 1583 in het leven werd geroepen. Hierdoor werd de parochie Nootdorp van het voormalige dekenaat Delfland samengevoegd met een groot deel van de parochie Voorschoten die vóór 1572 tot het dekenaat Rijnland behoorde.²⁸ Tegen het einde van de zestiende eeuw heeft de magistraat van Nootdorp nog gestreefd naar het beroepen van een eigen predikant voor de oude parochie, die behalve Nootdorp ook de ambachtsheerlijkheden Nieuweveen en Hoogeveen omvatte.²⁹ De classis heeft toen nog met steun van de Staten van Holland de combinatie gehandhaafd. In 1619 heeft zij wel ingestemd met het verzoek van de gereformeerden te Wilsveen en Leidschendam om voortaan over een eigen predikant te mogen beschikken. Door de afsplitsing van deze dorpen en omringende heerlijkheden werd de geografische eenheid van parochie en gemeente van Nootdorp alsnog hersteld. De nieuwe combinatie van Wilsveen, Leidschendam en Stompwijk bleef echter kerkelijk gescheiden van het gebied ten westen van de Vliet, waarmee zij oorspronkelijk de parochie Voorschoten had gevormd.

De grenzen van de overige parochies werden vóór 1621 niet of nauwelijks aangetaast. Hierdoor ressorteerden bijvoorbeeld dorp en ambachtsheerlijkheid van Zegwaard kerkelijk onder Zoetermeer, de ambachtsheerlijkheid Spaland onder Kethel, gehuchten als Hodenpijl en Sint-Maartensrecht onder Schipluiden en Honselersdijk onder Naaldwijk. Zoals hiermee al ten aanzien van Zoetermeer en Spaland is aangegeven betekende het samenvallen van de grenzen van gemeente en parochie juist niet, dat de plattelandsgemeenten geografisch gezien gelijkgesteld mogen worden met de veelal gelijknamige (ambachts)heerlijkheden. In grote delen van de Nederlanden had de parochiale indeling zich ontwikkeld langs de grenzen van de laagste wereldlijke rechtsgebieden, maar in Holland en vooral in Delfland met zijn grote versnippering in heerlijkheden waren de afwijkingen veelal talrijker dan de overeenkomsten. Het duidelijkste voorbeeld vormt wellicht de parochie van De Lier, die zich uitstreekte over de ambachtsheerlijkheden De Lier en Burgersdijk, alsmede gedeelten van de ambachten Dorp, Groeneveld, Schipluiden en later ook Honderdland.³⁰

Samenvattend kan vastgesteld worden dat de gemeente, op enkele uitzonderingen na, territoriaal gesitueerd moet worden in een parochie en niet in stad, dorp of bijbehorend rechtsgebied. Bij een kwantitatieve evaluatie van de calvinisering in Delft en Delfland dient dan ook de omvang van de gemeente bij voorkeur niet afgezet te worden tegen de bevolkingscijfers van een plaats of ambachtsheerlijkheid, maar tegen het totale aantal inwoners van een parochie.

Liefhebbers en beminsters

Het zou een misvatting zijn te veronderstellen dat de uitstraling van de Gereformeerde Kerk na 1572 beperkt bleef tot de gemeenten en hun leden. Aan de periferie van de gemeenten bewogen zich de liefhebbers of "beminsters", zoals de Delftse predikant Arent Cornelisz de vrouwen onder hen bij voorkeur aanduidde.³¹ Liefhebbers kunnen omschreven worden als aanhangers van de gereformeerde religie, die regel-

matig de predikaties toevoerden, doorgaans ook geïnteresseerd waren in kerkelijke aangelegenheden, maar zich niet bij de gemeente konden, wilden of mochten aansluiten, ofschoon zij de 'jaren des onderscheids' voor het afleggen van een geloofsbelijdenis al hadden bereikt.³²

Tijdgenoten wisten hen duidelijk te onderscheiden van de lidmaten. In tegenstelling tot de kerkleden namen de liefhebbers niet deel aan het Avondmaal en stonden zij niet onder toezicht van de kerkeraad. Zij waren daardoor gevrijwaard van de kerkelijke tucht. Omdat de liefhebbers vooral herkenbaar waren aan hun frequente bezoek aan de predikdiensten, werden zij ook wel 'toehoorders' genoemd. Deze betiteling is evenwel voor verschillende interpretaties vatbaar en zal daarom hierna niet meer gebruikt worden. Niet voor niets immers refereerde de Delftse classis soms aan lidmaten en "andere" toehoorders.³³ Ook de leden van de gemeente hoorden de predikaties toe.

Onder normale omstandigheden kunnen liefhebbers getypeerd worden als kerkleden-in-wording. De Gereformeerde Kerk verwachtte dat een gedurig bijwonen van de predikaties vroeg of laat wel ertoe zou leiden dat zij "gesticht" werden en begeerden hun belijdenis af te leggen, al staat allerminst vast dat alle liefhebbers na verloop van tijd deze horde daadwerkelijk genomen hebben. Waar de liefhebbers talrijk waren, was in ieder geval wel "veel stoffe" of "apparente hope van aenwas".³⁴ De kerkeraden in dergelijke plaatsen waren genegen zich sterk te maken voor het beroepen van een dienaar die het preken bijzonder goed beheerste of kwamen in verzet tegen het vertrek van een predikant die daarvan ruimschoots blijk had gegeven. Zo trachtte de gemeente van Overschie in 1596 haar predikant Jan Barentsz, beroepen te Dordrecht, vast te houden, omdat hij vruchtbaar werk deed, niet alleen bij de lidmaten, maar ook bij degenen die nog 'vreemd' waren van de religie.³⁵ Enkele jaren later raakte het dorp haar predikant toch kwijt aan de Delftse kerk, die op de kwaliteiten van Barentsz rekende om een nog grotere oogst binnen te halen.³⁶

De liefhebbers konden passief een zekere invloed doen gelden, als het om hun waardering voor een bepaalde voorganger ging, maar actief werden zij in de regel niet bij het beroepen van een nieuwe predikant betrokken. Een hoge uitzondering vormde 't-Woudt in 1591. Daar belegde de kerkeraad toen een bijeenkomst met de gezworenen, de gemene buren en alle liefhebbers om een opvolger van de predikant Johannes Martini te beroepen. Een reeds ondertekende beroeping van Wilhelmus Varicius werd terzijde geschoven omdat de inwoners van het dorpje niet voor hem geporteerd bleken te zijn.³⁷ Hierbij heeft wellicht ook een rol gespeeld dat het patroonaatsrecht over de plaatselijke kerkje al sinds de late middeleeuwen in handen was van de gemene buren. De lokale dorpsgemeenschap was daardoor waarschijnlijk al ruim vóór 1572 sterker dan elders rechtstreeks betrokken bij zaken die de geestelijke verzorging van de parochie aangingen. Overigens heeft de Delftse classis de afwijkende keuze van de bijeengekomen dorpelingen niet gehonoreerd en uiteindelijk met succes aangedrongen op de bevestiging van Varicius.³⁸

De liefhebber van de gereformeerde religie is aan de vergetelheid ontruikt door de historicus Van Deursen. Hij nam voor zijn studie over *Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt* de acta door van een groot aantal classes en kerkeraden in Holland en ontmoette daarbij meer dan eens deze sympathisanten met de Gerefor-

meerde Kerk.³⁹ Hij heeft daaruit geconcludeerd dat zich een brede kring van belangstellenden om de gemeenten bewoog. De bevindingen van Van Deursen zijn later bekritiseerd door Briels. Zich baserend op zijn literatuurkennis, komt Briels tot de slotsom dat deze liefhebbers in de Noordelijke Nederlanden nauwelijks voorkwamen. Hij heeft de constatering van Van Deursen fel geattaqueerd en afgedaan als onderdeel van een "nieuwe mythevorming", die zou verhullen dat zich slechts kleine minderheden van de inwoners van stad of dorp tot het calvinisme aangetrokken voelden.⁴⁰ Briels heeft wat Friesland betreft al zijn weerlegger gevonden in Bergsma.⁴¹ Op basis van unieke bronnen kan deze aantonen dat zich in de grieternij Baarderaardeel, tussen Leeuwarden en Sneek gelegen, in de zeventiende eeuw op iedere lidmaat nog bijna acht kerkgangers bevonden, die zich niet bij de gereformeerde kerkgemeenschap hadden aangesloten. Het is echter de moeite waard na te gaan of Briels wat betreft de situatie in Delft en Delfland toch niet het gelijk aan zijn zijde heeft, als hij beweert dat er nauwelijks liefhebbers op het kerkelijk erf voorkwamen.

Op het eerste gezicht lijkt dit inderdaad het geval te zijn. Liefhebbers worden als zodanig alleen genoemd in de acta van de Woudtse kerkeraad omstreeks 1591 en in het wijkboekje van Arent Cornelisz te Delft, dat zich uitstrekt over de jaren 1602-1605.⁴² Wie op zoek gaat naar alternatieve omschrijvingen, stuit echter al snel op talrijke voorbeelden. Zo verordenden de Staten van Holland in 1586 dat de aan te stellen schoolmeesters voortaan "sullen wesen van de gereformeerde religie, ofte ten minste deselve toegedaan."⁴³ En nog in 1619 lieten de gewestelijke Staten de overheid van Maasland weten dat alleen personen voor het ambt van zetter voorgedragen mochten worden, die hun belijdenis hadden gedaan of "voorstanders" van de gereformeerde religie waren.⁴⁴ Ook bij andere gelegenheden gebruikten de Edel Mogende Heren formuleringen als 'toegedaan zijn' of 'voorstander', om met name bij aanstelling in onderwijzende ambten of publieke functies aan te geven dat er naast de kerkleden nog andere kandidaten waren die aan een minimale religieuze kwalificatie voldeden. Dit zou weinig zinvol zijn geweest, als de Staten daarbij niet een duidelijk herkenbare en in omvang niet te verwaarlozen groep als de liefhebbers op het oog hadden.

In de Delftse classis werden liefhebbers veelal op soortgelijke wijze indirect aangeduid. In 1577 verzocht de kerkeraad van Delft bijvoorbeeld aan de burgemeesters toestemming om een collecte te houden onder de lidmaten en "de anderen" die ter predikatie kwamen, zodat enkele studenten van de stad aan de Leidse hogeschool onderhouden konden worden.⁴⁵ Tien jaar later vroeg de Delftse classis zich af, of bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen ook personen toegelaten mochten worden, wiens vrouwen geen lidmaat waren, maar wel de 'waarheid' toegedaan waren en naar de predikaties kwamen.⁴⁶ De reeks van willekeurige voorbeelden zou hier nog met vele aangevuld kunnen worden. We sluiten haar echter af met het wel heel opmerkelijke voornemen van de Schipluidse kerkeraad in 1598 om niet alleen de lidmaten, maar ook de "voorstanders" te vermanen, omdat zij de predikaties niet voldoende frequenteerden.⁴⁷

Briels blijkt zich ook ten aanzien van Delft en Delfland vergist te hebben als hij de aanwezigheid van de liefhebbers op het kerkelijk erf reduceert tot een nauwelijks waarneembaar verschijnsel. Dit neemt niet weg dat de liefhebber als begrip moeilijk

hanteerbaar blijft. Hoe diep de liefde buiten de kerkgang om diende te gaan om de daarmee verbonden kwalificatie te verdienen wordt niet duidelijk. Het is zeer wel mogelijk dat de Staten van Holland en de kerken in de Delftse classis daarvoor verschillende criteria aanlegden. Bovendien verborg zich achter de liefhebber soms een scala van andersgezinden. Te Delft mengden zich vele davidjoristen onder het kerkvolk. Tijdens de korte ambtsperiode van Isaac Diamant in 1616 bleken ook coornhertisten en andere libertijnen de predikaties van deze van remonstrantisme verdachte evangeliëdienaars bij te wonen.⁴⁸

Kwantitatief zijn de liefhebbers in de Delftse classis echter niet of nauwelijks grijpbaar. Wilhelmus Varicius vond bij zijn eerste preek in 't-Woudt op 26 juni 1591 dertig personen onder zijn gehoor. Op 27 december daaropvolgend hield hij het Avondmaal voor elf lidmaten.⁴⁹ Een eenvoudige rekensom leert dat het aantal liefhebbers in het dorpje de gemeenteleden ver overtrof. Omgekeerd leek de situatie te zijn in de wijk van Arent Cornelisz in het begin van de zeventiende eeuw. De Delftse predikant noteerde in totaal vier beminsters in zijn wijkboekje tegenover bijna zeshonderd lidmaten omstreeks april 1605.⁵⁰ Naast deze getallen, die sterk uiteenlopende beelden oproepen, zijn geen harde cijfers voorhanden. De liefhebbers kunnen dan ook niet gebruikt worden als een tweede numerieke maatstaf voor de calvinisering in Delft en Delfland, naast het aantal lidmaten dat deel uitmaakte van de verschillende gemeenten. Deze 'belangstellenden' voor de gereformeerde religie zullen daarom in onze navolgende beschouwingen vaak achter de horizon verdwijnen. Wij willen daarmee echter hun presentie aan de perefierie van de gemeenten in tegenstelling tot Briels niet ontkennen of onderschatten.

Doopleden?

Als een gereformeerde predikant na 1572 gevraagd of ongevraagd een indruk wilde geven van de omvang van zijn gemeente, noemde hij het aantal lidmaten dat daartoe behoorde.⁵¹ Hieronder verstond hij de gelovigen, die hun belijdenis hadden afgelegd en daarmee het recht en de plicht verworven hadden deel te nemen aan het Avondmaal. Minderjarige kinderen, die in de Gereformeerde Kerk gedoopt waren, maar nog niet de leeftijd bereikt hadden waarop zij in staat werden geacht belijdenis van hun geloof te doen, werden daarbij steeds buiten beschouwing gelaten. Zelfs als zij regelmatig aan de zijde van hun ouders de predikaties bezochten, werden zij niet tot de gemeente gerekend. Dit roept vragen op over de positie van de dopelingen tegenover de gereformeerde kerkgemeenschap. Dat de publieke kerk geen doopleden kende, is al eens aangetoond⁵², maar toch suggereren de vragen van het door haar gehanteerde doopformulier dat er een rechte weg diende te lopen van het doopvont naar de avondmaalstafel. De discrepantie tussen de oorspronkelijke context van die vragen en de pastorale praktijk, zoals die in de Noordelijke Nederlanden en ook te Delft en Delfland na verloop van tijd is gevolgd, verdient hier enige aandacht.

Het formulier van de kinderdoop zag voor het eerst het licht in 1566 als onderdeel van het 'kerkboek', dat toen door Petrus Datheen, predikant van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Frankenthal, ter perse werd bezorgd.⁵³ De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 heeft Datheens dienstboek een centrale plaats toebedeeld in de liturgie van de Nederlandse gereformeerde kerken. Het voor praktisch

gebruik te lange doopformulier heeft de synode echter op haar gezag laten inkorten door haar praeses Caspar van der Heyden, die naast Datheen in de Palts had gediend. In de gewijzigde redactie van Van der Heyden werden ook de drie doopvragen van het formulier enigszins aangepast, zonder dat daarbij aan de strekking van de editie van Datheen afbreuk werd gedaan.⁵⁴

De doopvragen dienden door de ouders of doopgetuigen direct voorafgaande aan de Doop instemmend beantwoord te worden. Als eerste werd hun gevraagd te bevestigen dat de kinderen "in Jesu Christo geheijligheit zijn, ende daerom als lidmaten zijnder gemeijnte behoren ghedoopt te wesen".⁵⁵ Hiermee gaf de Gereformeerde Kerk impliciet te kennen aan wie de Doop toekwam: als de kinderen in Christus 'geheiligd waren', met andere woorden tot de christenheid behoorden, hadden zij recht op de Doop. Vervolgens werd in de tweede doopvraag instemming verlangd met de leer, "die int Oude ende Nieuwe Testament, ende in d'articulen onses Christelijcken geloofs begrepen is ende hier gheleert wort", waarmee in deze omschrijving specifiek de gereformeerde religie werd bedoeld.⁵⁶ Met hun positief antwoord op de aansluitende derde en laatste vraag moesten de ouders ten slotte beloven hun kind te zijner tijd na vermogen in die leer te onderrichten.⁵⁷

In tegenstelling tot het leeuwedeel van de tekst van zijn doopformulier, heeft Datheen de doopvragen niet ontleend aan de kerkorde van de Palts, daterend van 1563. Hij heeft daarvoor teruggerepen op de vragen, die de Poolse hervormer Johannes a Lasco (Jan Laski) al veel eerder had opgesteld als onderdeel van zijn kerkorde en liturgie voor de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen in het midden van de zestiende eeuw.⁵⁸ Deze gemeente had zich tijdens het kortstondig bewind van Edward VI (1547-1553) in afzondering van haar gastvrije omgeving en in betrekkelijke zelfstandigheid kunnen ontplooien. In dit relatieve isolement bleef de bediening van de Doop beperkt tot de eigen kring van de gelovigen.⁵⁹ A Lasco moet deze situatie duidelijk voor ogen hebben gehad bij het ontwerpen van zijn doopvragen. Hoewel hij daarbij de Doop zag als een bezegeling van de verbondsgedachte, waartoe in beginsel de hele christenheid behoorde, wilde hij er zich met de eerste doopvraag toch zeer gericht van verzekeren dat de gepresenteerde kinderen "het zaad van deze onze gemeente" waren.⁶⁰

Afgaande op haar kerkorde heeft de Londense kerk feitelijk wel doopleden gekend. Zij werden na een intensieve catechisatie vanaf het vijfde levensjaar op ongeveer veertienjarige leeftijd geacht hun belijdenis in het openbaar af te leggen. Wie van dit rechte pad afweek en op achttien- of twintigjarige leeftijd nog niet tot de avondmaalsgemeenschap was toegetreden, zou conform de kerkelijke voorschriften afgesneden moeten worden als verachter van de genade en het verbond van God.⁶¹ Een dergelijke bepaling had weinig zin, als er niet een band tussen de dopeling en de gemeente werd verondersteld. In de Nederlandse vluchtelingenkerken, die zich elders naar Londens voorbeeld in afzondering van andersgezinden constitueerden en de bediening van de Doop voorbehielden aan de kinderen van de gemeenteleden, ontstond ook een situatie, waarin gesproken kon worden van doopleden.

Spanningen tussen het ideaal van de Doop binnen de eigen gemeenschap en het ultieme criterium van het goddelijk genadeverbond, dat een ruimere dooppraktijk toestond, werden echter al voelbaar voordat de Gereformeerde Kerk in de Nederlan-

den de kans kreeg in vrijheid haar leer te verbreiden. Zo richtte de vluchtelingengemeente van Keulen zich in 1571 tot de synode van Emden met de vraag of zij ook een kind uit katholieke ouders mocht dopen. De synodale vergadering gaf zelf geen antwoord, maar verwees naar het advies dat de predikanten en professoren van Genève - overigens geheel in lijn met de opvattingen van Calvijn - al eerder in reactie op soortgelijke vragen gegeven hadden. Daarin werd in beginsel vastgehouden aan het dopen van kinderen van lidmaten, maar deze normale regel zou niet te streng toegepast moeten worden. Genève erkende dat de Refomatie nog jong was en dat velen zich uit vrees of zwakheid nog niet tot de Gereformeerde Kerk begeven hadden. Hun kinderen moesten dan toch gedoopt worden, waarbij in dit verband ervan uitgegaan moest worden, "dat Gods verbond zich strecket tot in het duijzenste geslachte".⁶²

Tijdens het prille begin van de Opstand in de Nederlanden kon de Gereformeerde Kerk op grond van de religievredes, die in diverse Hollandse steden werden gesloten, nog veronderstellen dat zij haar doopbediening kon afzonderen van de katholieken. Deze konden toen hun kinderen door een priester laten dopen. Dit veranderde in de loop van 1573 toen eerst in een aantal Hollandse steden en later door de gewestelijke Staten de openbare uitoefening van het katholicisme definitief werd verboden. Juist op het terrein van de Doop heeft de Gereformeerde Kerk vervolgens in snel tempo haar belijdeniskarakter losgelaten en zich tot een publieke kerk ontwikkeld.

Volgens Bouwman lag het initiatief daartoe bij de gereformeerden zelf. Zij zouden ernaar gestreefd hebben het hele volk in de kerk te trekken, zodat de opstandige natie gereformeerd zou zijn. "Daarom trachtte men te bewerken, dat alle kinderen in de Gereformeerde Kerk gedoopt werden".⁶³ Tukker heeft echter gewezen op rol van de Staten van Holland en Zeeland in deze ontwikkeling. In de op hun last in 1576 ontworpen kerkelijke wetten, die niet zijn ingevoerd, werd aangedrongen op een Doop van alle kinderen zonder onderscheid. De Gereformeerde Kerk zou volgens Tukker met tegenzin voor deze druk bezwijken zijn.⁶⁴

Hoe het ook zij, de nationale synode van Dordrecht in 1578 heeft in ieder geval een ruime dooppraktijk gesanctioneerd. Op een vraag of kinderen van "hoereerders, afgesnedenen, papisten ende ander dierghelijcken" gedoopt mochten worden, wees de synodale vergadering er nog eens op dat de Doop toekwam aan alle kinderen die tot het bondsvolk behoorden. Als vaststond dat de genoemde kinderen niet buiten het verbond stonden, mocht hun de Doop niet onthouden worden.⁶⁵ Het synodale antwoord was niet voor een enge interpretatie vatbaar. Toen de Delftse kistenmaker Jan Mertens in 1582 beweerde dat kinderen van katholieken niet gedoopt behoorden te worden, omdat zij niet in het verbond begrepen waren, kreeg hij prompt een delegatie van de kerkeraad op bezoek. Deze maakte hem duidelijk dat kinderen uit katholieke ouders wel onder het goddelijk verbond stonden. Hun kwam daarmee de Doop als bondsteken toe, evenals "eertijts de kinderen der afgodische ende afvallige Israëlitien". De afgevaardigde kerkeraadsliden voegden daaraan nog toe, "dat de Paus van Roomen, de grooten antichrist, nijet vuijten Turcken ofte vuijt den ongelooovigen heijden, maer vuijt den christenen gecomen is".⁶⁶

Kinderen uit gemengde huwelijken van doopsgezinden met gereformeerden dienden volgens de Delftse kerkeraad eveneens gedoopt te worden. In de praktijk stuitte dit nogal eens op moeilijkheden wegens de doperse afwijzing van de kinderdoop. Een onbekende gereformeerde vrouw ontving in 1578 het advies haar kind desnoods heimelijk te laten dopen. Later moest zij haar doopsgezinde man maar trachten in een vriendelijk gesprek tevreden te stellen. Daarbij kon de vrouw dan duidelijk maken dat ook zij een geweten had tegenover haar God, die de Doop ingesteld zou hebben om zo spoedig mogelijk aan de kinderen en andere ongedoopte bondsgenoten bediend te worden.⁶⁷

De ruime grenzen van het verbond, in de tijd gemeten, werden nog eens geïllustreerd toen Cornelis Jansz, predikant in Kethel, zich op 25 juni 1621 tot de classicale vergadering wendde met de vraag of kinderen van ongedoopte ouders gedoopt mochten worden. In haar antwoord ging de classis ervan uit, dat niet alleen op de ongedoopte ouders, maar ook op de voorouders gelet diende te worden, die wel waren gedoopt. In die zin zouden kinderen van ongedoopte ouders niet beschouwd moeten worden als kinderen van heidenen, maar als kinderen die uit christenen gesproten waren. Tegen het dopen van dergelijke kinderen zou volgens de classis geen bezwaar gemaakt mogen worden.⁶⁸

Kort daarop liet de Berkelse predikant de classicale vergadering weten, dat zigeuners hem herhaaldelijk verzocht hadden hun kinderen te dopen. De classicale vergadering wist ditmaal geen raad en legde de kwestie voor aan de particuliere synode van Zuid-Holland. De synode wees de Doop van zigeunerkinderen resoluut van de hand. Hun ouders zouden nauwelijks de intentie hebben hen op christelijke wijze op te voeden, terwijl het maar al te vaak voorkwam dat zij hun kind op vier of vijf dorpen ten Doop hielden, om van de aangezochte doopgetuigen pillegiften af te troggelen.⁶⁹

In de praktijk hanteerde de Gereformeerde Kerk slechts één beperking ten aanzien van de Doop binnen het verbond. Zij, die al van de ambtsdragers van andersgezinde christenen, zoals katholieke priesters en doopsgezinde vermaners, het bondszegel ontvangen hadden, werden door haar niet opnieuw gedoopt. De Doop in andere christelijke kerken werd door de gereformeerden zonder meer als geldig beschouwd.⁷⁰ Waar de schoen wrong, wordt duidelijk uit een vraag die Gregorius Adriaensz in 1614 tot de Delftse classis richtte. De predikant was te Overschie benaderd door een lidmaat, die gehuwd was met een katholieke vrouw. Het gemeentelid wilde zijn oudste kind dat reeds in de 'paapse' kerk gedoopt was, laten dopen in de Gereformeerde Kerk. De classicale vergadering gebod Adriaensz hierop beslist niet in te gaan, "als zijnde wederdoperije".⁷¹

Voor het overige kunnen we al vóór 1600 uitgaan van een vrijwel algemene dooppraktijk, waarbij ieder kind dat tot de christenheid behoorde door de predikant werd gedoopt. Dat de niet-gereformeerde ouders daarbij soms verstek lieten gaan of geen antwoord gaven op de doopvragen, vormde geen beletsel.⁷² De nationale synode van Middelburg in 1581 was overigens vooral de katholieken onder hen al in belangrijke mate tegemoet gekomen, door het gebruik van de zinsnede "de leere die hier gheleert wordt" in de tweede doopvraag min of meer vrij te laten.⁷³ Katholieke ouders werden op deze wijze ontslagen van het geven van hun instemming met de

gereformeerde leer. Zij konden ook naar eigen geweten een inhoud gegeven aan de derde doopvraag, die hen voorheen had doen beloven om hun kinderen daarin te onderwijzen. De predikanten zullen wel de wens, maar niet de illusie gekoesterd hebben dat zij het merendeel van die kinderen later terug zouden zien voor het afleggen van een belijdenis.

De publieke kerk in de Nederlanden doopte ruim buiten de eigen kring en had daarmee ook geen doopleden. Toch is enig voorbehoud hier op zijn plaats. Er liep weliswaar niet voor alle kinderen een rechte weg van de doopvont via de opvoeding door hun ouders en catechese-onderricht naar het Avondmaal, maar van de lidmaten van de gemeente mocht wel verwacht worden dat zij hun dopelingen te zijner tijd de juiste richting zouden wijzen. Niet voor niets besloot de Delftse kerkeraad in 1590 de gemeente te vermanen geen kinderen te laten huwen met andersgezinden en te waarschuwen hen daarmee "geen vreemt oft ongelijck jock" aan te trekken, omdat "het licht met der duijsternisse geen gemeenschap en heeft".⁷⁴ Vanzelfsprekend hadden de gereformeerde ouders er toch voor te zorgen dat hun kinderen niet van de kerkgemeenschap vervreemden.

Tegen deze achtergrond dienen wij in onze beschouwingen over de kwantitatieve neerslag van de calvinisering de kinderen van lidmaten, die hun ouders gewoonlijk bij de kerkgang vergezelden en het catechetisch onderricht van hun schoolmeester volgden, geen plaats buiten ons gezichtsveld te geven. Daarmee wordt namelijk ten onrechte gesuggereerd dat zij door de gereformeerde religie onaangeroerd bleven. De doopboeken zijn voor Delft en Delfland over onze periode echter slechts zeer beperkt bewaard gebleven. Bovendien sluiten zij niet aan bij de overgeleverde lidmatengegevens, zodat wij daaruit geen beeld kunnen destilleren over de aantallen kinderen van de kerkleden.

Spiertz heeft echter voor de gereformeerde gemeenten in een tweetal kwartieren in de Meierij van 's-Hertogenbosch tegen het einde van de achttiende eeuw het aantal kinderen op het aantal lidmaten precies kunnen vaststellen. Rekening houden met de grotere kindersterfte in het begin van de zeventiende eeuw, gaat hij voor deze tijd uit van een verhouding tussen lidmaten en (minderjarige) kinderen van lidmaten van circa 6:4.⁷⁵ Bij gebrek aan alternatieve gegevens zullen wij later dezelfde verhouding hanteren om de omvang van de gereformeerde gemeenschap (lidmaten en hun kinderen) te berekenen.

Het bovenstaande impliceert niet dat de kinderen uit gereformeerde ouders als kerkleden getypeerd mogen worden. Alleen de lidmaten van de gemeente werden door de Gereformeerde Kerk als huisgenoten des geloofs beschouwd.⁷⁶ Deze omschrijving heeft een brede klank, maar werd door de gereformeerden zeer beslist gereserveerd voor de leden van de gemeente. Wat de laatsten onderscheidde van hun gedoopte kinderen en ook van de liefhebbers, was de deelname aan het Avondmaal.

Hoofdstuk 2: DE TOEGANG TOT HET AVONDMAAL

a. Algemeen

De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 heeft haar redenen gehad om het houden van het Avondmaal te koppelen aan de aanwezigheid van een gemeente. Vooral tijdens de avondmaalsviering kwamen de eenheid van de gemeente en het deelhebben daaraan tot uitdrukking. Bij het nuttigen van brood en wijn verenigden de lidmaten zich met Christus en met elkaar tot één lichaam en dit lichaam was de gemeente. Avondmaalsgemeenschap en gemeente waren hierbij identiek. Toetreding tot de gemeente impliceerde dan ook het verkrijgen van toegang tot het Avondmaal. Zij die niet tot de gemeente behoorden, verschenen niet aan de 'Tafel des Heren'. Vandaar dat aan de deelname aan de avondmaalsviering te herkennen was, wie leden van de kerk waren en wie als buitenstaanders moesten worden beschouwd.

Daarmee is weliswaar aangegeven dat de grens van de gemeente getrokken kan - en eigenlijk ook moet - worden rond de gemeenschap van avondmaalgangers, maar is nog niet verklaard waarom die grens niet zonder meer overschreden kon worden. Om dit laatste toe te lichten is het zinvol terug te grijpen op Johannes Calvijn. Zijn avondmaalsleer immers werd, vooral nadat de Geneefse reformator in 1549 met Heinrich Bullinger te Zürich overeenstemming had bereikt over een gemeenschappelijke avondmaalsbelijdenis (de zogeheten 'Consensus Tigurinus'), breed geaccepteerd in de gereformeerde kerken.⁷⁷

Van belang in Calvijns opvattingen over het Avondmaal is in dit bestek echter vooral de rol, die de kerk werd toebedeeld als hoedster van het sacrament. Volgens Calvijn was het Avondmaal ingesteld om de lidmaten van de gemeente te verenigen met Christus en door Hem met elkaar. Deze gemeenschap was nodig om het geloof van de deelnemers te bevestigen en te sterken en hen op te wekken hun liefde tegenover God en tegenover elkaar te oefenen. Voor Calvijn was Christus werkelijk in het Avondmaal tegenwoordig, niet stoffelijk-lichamelijk in brood en wijn, maar geestelijk. Om die aanwezigheid en de werking van het sacrament te verklaren, legde Calvijn grote nadruk op de werkzaamheid van de Heilige Geest via het geloof, maar hoe de gemeenschap met Christus precies tot stand kwam vermocht hij niet te duiden.

Over het karakter van die gemeenschap liet hij echter geen enkele twijfel bestaan: zij was heilig. Degenen die door een zondig leven of een onoprecht geloof duidelijk maakten dat zij niet bij Christus hoorden, moesten dan ook van de avondmaalsstafel geweerd worden. Wie aan hen het Avondmaal uitreikte, maakte zich volgens Calvijn even schuldig aan heiligschennis als de onwaardige ontvangers zelf. En omdat God in de visie van de hervormer de bediening van de sacramenten had toevertrouwd aan de ambtelijke zorg van de kerk, diende die kerk erover te waken dat brood en wijn slechts gegeven werden aan de "geapprobeerde christenen". Daartoe plaatste Calvijn twee kerkelijke wachters achter elkaar voor de poort van het Avondmaal: als eerste het onderzoek naar leer en leven, uitmondend in de geloofsbelijdenis van degenen die voor de eerste keer aan het Avondmaal wilden deelnemen en als tweede het

toezicht op leer en leven, de tucht met haar middelen van vermaning en uitsluiting voor degenen die hun belijdenis reeds hadden gedaan.⁷⁸ We zullen ons hierna concentreren op de eerste wachter. De tucht wordt later in een ander kader nog uitvoerig besproken en kan daarom in dit verband buiten beschouwing blijven.⁷⁹

Genève

Calvijn was niet de eerste reformator, die de kerk zelfstandig de wacht wilde laten betrekken voor het Avondmaal. Oecolampadius en Bucer waren hem in hun opvattingen respectievelijk te Bazel en Straatsburg al voorgegaan. Zij kregen van hun stedelijke overheden echter niet de ruimte hun opvattingen in de praktijk gestalte te geven. Calvijn is dit voor een belangrijk deel wel gelukt. De wijze waarop hij in Genève uiteindelijk zijn eerste wachter voor het Avondmaal heeft geposteed, is summier beschreven in de *Ordonnances Ecclésiastiques*. Deze kerkorde werd al in 1541 door hem opgesteld, maar is pas in haar redactie van 1561 in druk uitgegeven.

Conform de *Ordonnances* werd in Genève viermaal per jaar het Avondmaal gehouden: met Kerstmis, Pasen, Pinksteren en op de eerste zondag van september.⁸⁰ Calvijn was in beginsel voorstander van een frequentere avondmaalsviering, liefst wekelijks, maar had hiervoor geen gehoor gevonden bij de Geneefse overheid.⁸¹ Wel werd in de kerkorde zijn visie gehonoreerd, dat iedere nieuwe deelnemer aan het Avondmaal (ter eerste toelating) vooraf een belijdenis van zijn geloof diende af te leggen. In de praktijk betekende dit dat de eerste avondmaalsgang werd voorafgegaan door een geloofsonderzoek.

Op de zondag vóór het Avondmaal werd de viering vanaf de kansel aangekondigd. Kinderen die voldoende catechetisch onderwijs genoten hadden, werd op die dag de gelegenheid geboden daarvan in de kerk te getuigen. Zij dienden de voornaamste punten van de catechismus van Calvijn plechtig op te zeggen en op deze wijze in tegenwoordigheid van de gemeente belijdenis van hun geloof te doen.⁸² Wat deze 'hoofdsom' precies inhield, vermelden de *Ordonnances* niet. In een brief aan de Heidelbergse predikant Olevianus van 25 november 1560, liet Calvijn wel weten, dat in Genève viermaal per jaar een onderzoek van de kinderen werd gehouden. Hierbij werden de catechisanten ondervraagd door één van de predikanten. Pas als zij naar zijn oordeel voldoende vorderingen hadden gemaakt, werden zij toegelaten tot het Avondmaal.⁸³

Voor deze ondervraging werd gebruik gemaakt van het formulier *La manière d'interroguer les enfants qu'on veut recevoir a la cène de nostre seigneur Iesus Christ*, vervaardigd door Calvijn en sinds 1553 opgenomen in de gedrukte uitgaven van zijn catechismus. *La manière* telde in totaal 21 vragen en antwoorden, waarmee slechts elementaire kennis van de apostolische geloofsbelijdenis, de Tien Geboden, het Onze Vader en de sacramenten werd onderzocht.⁸⁴ 'Het plechtig opzeggen' als een vorm van geloofsbelijdenis was blijkbaar niet voldoende. De kinderen moesten tegenover de predikant tonen, dat zij - hoe beperkt dan ook - rekenschap konden geven van hun geloof. Het geloof belijden betekende voor hen in feite het ondergaan van een geloofsexamen.

Wat de volwassenen betreft, had Calvijn al in 1537 bij de stedelijke overheid bedongen dat de inwoners van Genève op straffe van het verlies van hun burger-

rechten collectief een voorgeschreven belijdenis van het geloof in de kerk dienden te af te leggen. Daarmee werd één van de belangrijkste fundamenteën van zijn theocratie gelegd.⁸⁵ De *Ordonnances* hadden daarnaast vooral nog vreemden op het oog, die zich later in Genève gevestigd hadden en in hun jeugd door de 'verwarring van het Pausdom' nog niet met de 'ware religie' vertrouwd waren geraakt. Zij werden in hun leer en leven onderzocht tijdens het huisbezoek, dat ieder jaar voorafgaande aan de avondmaalsviering van Pasen door de predikanten en ouderlingen in de Geneefse wijken werd gehouden.⁸⁶ Hoe groot de geloofskennis moest zijn, wordt in de *Ordonnances* niet aangegeven. De handelingen van de kerkeraad van Genève suggereren echter wel dat het letterlijk opzeggen van de Tien Geboden, de geloofsbelijdenis en het Onze Vader voldoende was om tot het Avondmaal toegelaten te worden.⁸⁷

Londen

De *Ordonnances Ecclésiastiques* hebben een grote uitstraling gekregen binnen de gereformeerde wereld, zeker tijdens het leven van Calvijn in Genève. Vóór zij in gedrukte vorm werden verspreid, konden de kruiskerken in de Lage Landen en de Nederlandse vluchtelingenkerken in het buitenland zich echter al laten inspireren door de ordonnances, die waren samengesteld voor de Nederlandse gemeente te Londen in het midden van de zestiende eeuw.

De Londense gemeente bestond vooral uit emigranten uit de Zuidelijke Nederlanden. Zij hadden aan de andere zijde van het Kanaal een veilig heenkomen gezocht voor de toenemende kettervervolgingen onder hun landsheer Karel V. De Engelse koning Edward VI gaf hen niet alleen een gastvrij onthaal, maar bood hun ook de mogelijkheid hun kerkelijk leven naar eigen inzicht vorm te geven. De al eerder genoemde Johannes a Lasco, door de koning als superintendent belast met de leiding over de vluchtelingenkerken, en de Gentenaren Marten Micron en Jan Utenhove, respectievelijk predikant en ouderling van de Nederlandse gemeente, hebben zich toen gezamenlijk gewijd aan het opstellen van een complete liturgie en kerkorde. Zij maakten daarbij gebruik van wat zij deels uit eigen ervaringen en contacten, deels uit gedrukte verhandelingen wisten van de kerkinrichting te Zürich, Straatsburg en Genève. Hierdoor is de Londense vluchtelingengemeente een belangrijke schakel geworden in het overbrengen van het gereformeerde gedachtegoed uit deze oorspronkelijke centra van de Reformatie in de latere publieke kerk van de Noordelijke Nederlanden.⁸⁸

In 1553, nog voordat de drie kerkleiders hun voorschriften voor opbouw en organisatie van het gemeentelijk leven het licht hadden doen zien, overleed Edward VI. Hij werd op de Engelse troon opgevolgd door zijn halfzuster Maria Tudor. Zij herstelde met krachtige hand het katholicisme in haar koninkrijk en dwong de Nederlandse gereformeerden in Londen de wijk te nemen. Micron en a Lasco hebben na het uiteenvallen van de gemeente ieder voor zich de Londense verordeningen bewerkt en laten uitgeven.

De uitgave van Micron verscheen in 1554 te Emden als *De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten Christi, die van den christelicken Prince Co. Ede-waerdt VI. in 't iaer 1550 te Londen ingbestelt was*. Zij bood eigenlijk geen opsomming van voorschriften voor het kerkelijk leven, maar beschreef veeleer de kerkelijke

praktijk die in Londen was gevolgd. Of alle weergegeven regelingen daar nog volledig geïntroduceerd en tot in detail nagevolgd waren, is niet helemaal duidelijk. Over het algemeen geven de *Christlicke Ordinancien* echter een goed beeld van de inrichting en liturgie van de Londense vluchtelingengemeente. Dit geldt ook voor de *Forma ac Ratio tota ecclesiastici Ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia, instituta in Londini in Anglia (...)*, die door a Lasco in 1555 te Frankfurt werd gepubliceerd. Zijn werk was echter beschouwelijker van aard en bovendien opgesteld in de Latijnse taal, waardoor het uiteindelijk minder lezers heeft gevonden dan de zeer toegankelijke *Christlicke Ordinancien* van Micron.⁸⁹

Afgaande op Micron is te Londen veel aandacht besteed aan het afbakenen van de weg naar het Avondmaal. Evenals in Genève was het afleggen van een geloofsbelijdenis vereist om het sacrament te kunnen ontvangen. Ook in overeenstemming met Genève werd die belijdenis in Londen afgenomen in de fase van de voorbereiding op de avondmaalsviering, die in de *Christlicke Ordinancien* nauwkeurig is omschreven. Twee weken voor de viering, die zesmaal per jaar (om de twee maanden) werd gehouden, vond de afkondiging plaats in een voorbereidingspredikatie. De gemeente werd daarin vermaand niet weg te blijven en opgewekt tot zelfbeproeving. De ouderen die voor de eerste maal wensten te communiceren, dienden dan na de middagdienst in het kerkgebouw te verschijnen voor de predikanten en de ouderlingen. Daar werden zij onderworpen aan een geloofsonderzoek aan de hand van een reeks van vragen.⁹⁰

Zowel die vragen als de vereiste antwoorden worden volledig weergegeven in de *Christlicke Ordinancien*. Zij zijn echter ook afzonderlijk, in een eerste editie waarschijnlijk al in 1553, in druk verschenen onder de titel *Een corte undersouckinghe des gheloofs*.⁹¹ Hierin moest de aankomeling blij geven van zijn kennis van achtereenvolgens de Tien Geboden, de apostolische geloofsbelijdenis, het christelijk gebed (Onze Vader) en de sacramenten. Wanneer de antwoorden bevredigend waren, werd hij in de gelegenheid gesteld eventuele resterende twijfels over de leer kenbaar te maken, die de predikanten en ouderlingen met behulp van de Bijbel trachtten weg te nemen. Daarna werd de betrokkene gevraagd of hij bereid was bij de beleden leer te blijven en zijn leven daarnaar in te richten. Als hij dit bevestigde en ook verklaarde zich aan de tucht te zullen onderwerpen, volgde tot slot nog een vermaning tot vrede, liefde en eendrachtigheid. Hoewel hiermee het afleggen van de belijdenis was voltooid, werd de aankomeling in de twee weken voor de sacramentsbediening nog regelmatig in de kerk verwacht om zich te laten vermanen tot zelfbeproeving, verzoening met de naaste en het onderhouden van de discipline.⁹²

Kinderen op ongeveer veertienjarige leeftijd, die toereikend in de catechismus onderwezen waren, deden acht dagen vóór de avondmaalsviering belijdenis van hun geloof in de middagdienst. Ten overstaan van de hele gemeente werden zij eerst door hun vrienden voorgesteld. Vervolgens beproefde de predikant hun individuele kennis van de hoofdstukken van de religie, waarbij de orde van de *cleine catechismus* werd gevolgd, die door Micron voor het catechetisch onderricht was opgesteld. Daarbij werd in beginsel dezelfde stof doorgenomen als bij de ouderen, zij het in vereenvoudigde vorm. Als de kinderen voldeden, moesten zij evenals de volwasse-

nen verklaren bij de beleden leer te blijven en zich te onderwerpen aan de kerkelijke tucht. Met een gebed en enkele vermanende woorden tot de ouders en de kinderen werd de plechtigheid afgesloten.⁹³

Wezel en Emden

Zowel de *Christlicke Ordinancien* van Micron als de *Ordonnances Ecclésiastiques* van Calvijn hebben als bouwstenen gefungeerd voor de artikelen, die in 1568 tijdens het convent van Wezel werden opgesteld.⁹⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Wezelse bepalingen met betrekking tot de toelating tot het Avondmaal sporen uit de Londense en Geneefse kerkorde te herkennen zijn. Zo stond ook te Wezel voorop dat een eerste avondmaalsgang voorafgegaan moest worden door een geloofsbelijdenis en een onderwerping aan de tucht. Veertien dagen voor het Avondmaal diende het tijdstip van de viering vanaf de kansel afgekondigd te worden. Eén week later zouden dan de jonge catechisanten in de kerk ten overstaan van de hele gemeente in hun geloof onderzocht moeten worden.⁹⁵

Voor de volwassenen bepaalde Wezel dat zij een week vóór het Avondmaal hun namen dienden op te geven aan de predikant. De kerkeraad zou vervolgens aan één of meer ouderlingen opdracht moeten geven informatie in te winnen over hun voorgaande leven en daarvan in zijn midden verslag uit te brengen. Als daarbij zou blijken dat de betrokkenen een zondig leven hadden geleid, werd de kerkeraad geacht reeds in dat stadium de toegang tot het Avondmaal te blokkeren. Als de ouderlingen geen beletselen gevonden hadden, mochten de aspirant-avondmaalsgangers wel onderzocht worden op hun kennis van de hoofdbeginselen van de gereformeerde leer. In tegenstelling tot het geloofsonderzoek bij de kinderen werd het te Wezel niet noodzakelijk en zelfs niet dienstig geacht, dat het onderzoek van volwassenen in het openbaar geschiedde. Een besloten examen, afgenomen door een predikant en enkele ouderlingen werd voor hen geschikter bevonden.⁹⁶

Zij die het geloofsonderzoek doorstaan hadden, de kinderen op de zondag na de afkondiging van het Avondmaal en de ouderen in de daaropvolgende week, zouden zich de dag vóór de bediening van het sacrament moeten presenteren aan de gemeente. Bij die gelegenheid dienden zij openlijk hun instemming te betuigen met de belangrijkste hoofdstukken van de gereformeerde religie, die de predikant hen nog eenmaal voorhield. Tevens moesten zij verklaren dat zij zich zouden onderwerpen aan de christelijke discipline. Als er zich na de voorstelling aan de gemeente geen wettige oorzaak van verhinderend zou voordoen, mochten zij de volgende dag deelnemen aan het Avondmaal.⁹⁷

De synode van Emden is niet ingegaan op de toetreding tot de avondmaalsgemeenschap door het afleggen van een belijdenis. Wel zijn in haar kerkorde regelingen getroffen voor een tweede groep nieuwe leden in een plaatselijke gemeente, de lidmaten die uit andere gereformeerde kerken afkomstig waren. De synodale vergadering bepaalde dat gemeenteleden die naar elders verhuisden, alleen op vertoon van een attestatie in de kerk van hun nieuwe woonplaats aangenomen mochten worden. Dit getuigschrift diende naam, herkomst en beroep van de betreffende lidmaat te vermelden en tevens aan te geven hoelang hij in zijn vorige gemeente had vertoefd, hoe hij zich daar in leer en leven had gedragen, of en hoeveel ondersteu-

ning hij eventueel had ontvangen van de diakonie, waarom en wanneer hij was vertrokken en welke bestemming hij daarbij op het oog had.⁹⁸ De nieuwe gemeente kon zich zo een beeld vormen van de betrokkene en hem, als hij gezond in het geloof en onberispelijk in zijn levenswandel was, toelaten tot het Avondmaal zonder vooraf een nieuw onderzoek naar leer en leven te verrichten.

De attestatie mocht niet lichtzinnig verstrekt worden. De predikant zou zich moeten vergewissen van de motieven van een lidmaat om een attestatie te verzoeken. Hij diende het getuigschrift te weigeren als hij de opgegeven beweegredenen onvoldoende achtte. Ook was het niet de bedoeling dat een plaatselijke kerk grotere soepelheid betrachtte bij het verlenen van attestaties aan haar minder bedeelde lidmaten om zo de lasten van haar eigen diakonie te verlichten.⁹⁹

Ich onderprent bekijnde mit den Jorisse Ariaens
 Jansz Uijtenbogaert van Frans van Hoochstraten hellebardier
 van mijn heer grave Maurits van Nassauwe
 stedehouder van Holland ende Zeeland
 dat hij is lidmaat der kerk der h. vaders
 te Delft te Delft hare christelike en welcke
 oeffeninge vordere heeft en alles
 van ons in de kerk is gebleven
 niet come uit des kerk sijn
 hare te atterlijck sijn de wilde
 sijn in de kerk naar prediking sijn
 in opname sijn de kerk
 tot de kerk sijn de kerk
 in oeffeninge sijn de kerk
 164 den dinsten dinsten
 Pieter Jansz Uijtenbogaert
 hellebardier

Voorbeeld van een in Delft uitgegeven attestatie. Deze werd op 1 oktober 1587 door de predikant Pieter Jansz Uijtenbogaert uitgeschreven voor "Jorisge Ariaens, huysvrouw van Frans van Hoochstraten, hellebardier van mijnheer grave Maurits van Nassauwe, stedehouder van Holland ende Zeeland". GAD, handschriftenverzameling.

De artikelen van Wezel en de kerkorde van Emden werden opgesteld toen de gereformeerde verkondiging van het Evangelie in de Nederlanden nog verboden was, zodat in zekere zin vooruitgelopen werd op een situatie waarin de nieuwe kerk zich in vrijheid kon ontplooiën. De pastorale praktijk zoals die na 1572 geleidelijk vorm kreeg, heeft op menig punt nog aanpassingen en toevoegingen vereist, maar aan de voorwaarden met betrekking tot de deelname aan het Avondmaal is niet meer getornd. Op de nationale synode van Middelburg in 1581, voorgezeten door de Delftse

predikant Arent Cornelisz, werden de uitgangspunten nog eens helder samengevat: "Men sal niemandt ten Avondmale des Heeren toelaten, dan die na de ghewoonheijt der kercke tot dewelcke hij hem voecht, belijdenisse der ghereformeerde religie ghedaen heeft, mitgaders hebbende ghetuijghenisse eens vromen wandels, sonder welcke oock de ghene die uut anderen kercken comen niet toeghelaten sullen werden."¹⁰⁰

Hoewel dit voorschrift in beginsel eenduidig was, veronderstelde de formulering "na de ghewoonheijt der kercke" dat de afzonderlijke gemeenten met name bij het aannemen van lidmaten toch hun eigen gebruiken ontwikkeld hadden. De Middelburgse synode hield hier rekening mee en heeft blijkbaar geen aanleiding gezien hierin meer uniformiteit aan te brengen. Dit betekende dat iedere (lokale) kerk binnen de grenzen van de vastgelegde uitgangspunten een zekere speelruimte behield om de toelating tot het Avondmaal min of meer naar eigen inzicht vorm geven.

b. De classis Delft

Tijdstip van toetreding

Geheel in gereformeerde traditie vond de opname in de gemeente binnen de Delftse classis plaats in het tijdsbestek tussen de afkondiging en de feitelijke viering van het Avondmaal. Hoe groot die periode precies was, laat zich niet altijd uit de acta van de verschillende kerkeraden afleiden. Te Wezel waren twee weken voorzien om zich op het Avondmaal voor te bereiden, hetgeen voor de meeste kerken in de Delftse classis waarschijnlijk wel voldoende is geweest. Plattelandsgemeenten als Schipluiden en Berkel namen echter nog ruimer de tijd en maakten al drie zondagen van te voren vanaf de preekstoel bekend, wanneer het Avondmaal werd gehouden.¹⁰¹

Opvallend was overigens het verschil in frequentie van de avondmaalsvieringen en daarmee ook in het aantal gelegenheden dat werd geboden om tot de gemeente toe te treden. Waarschijnlijk naar het voorbeeld van de *Christlicke Ordinancien* van Micron, besloot de Delftse kerkeraad in het begin van 1574 elke twee maanden het Avondmaal te houden.¹⁰² Om onbekende redenen werd in 1580 vijf- en in 1611 viermaal per jaar het sacrament bediend, maar in andere jaren werd de in 1574 gekozen frequentie consequent aangehouden. In de meeste kerken in Holland en na verloop van tijd ook in die op het platteland van de Delftse classis, werd in navolging van Genève jaarlijks slechts viermaal het Avondmaal gevierd. Tegen het einde van 1585 is te Delft nog even ernstig overwogen om zich hierbij aan te sluiten, maar de kerkeraadsliden wensten uiteindelijk toch vast te houden aan het besluit van 1574.¹⁰³

Ook ten aanzien de dagen waarop het Avondmaal werd gehouden, volgden de kerken in de classis Delft hun eigen gebruiken. Te Delft werd in 1574 gekozen voor de laatste zondag van de maanden februari, april, juni, augustus, oktober en december.¹⁰⁴ Onder invloed van de onduidelijke onderbreking in de tweemaandelijke avondmaalsvieringen in 1611, verschoof het tijdstip van bediening uiteindelijk naar de eerste zondag van januari, maart, mei, juli, september en november.¹⁰⁵ In 1588 drongen de plattelandspredikanten er bij de classicale vergadering op aan, dat de Delftse kerk zich bij het houden van het Avondmaal meer zou oriënteren op kerkelij-

ke feestdagen als Pasen en Kerstmis. De kerkeraad van Delft wilde hiertoe echter niet overgaan. Hij motiveerde zijn oppositie met de opmerkelijke constatering dat dit de Spaanse vijand aanleiding zou geven om te beweren "dat wij den moet verloren geven", nu de militaire zaken voor de Opstand niet zo voorspoedig verliepen.¹⁰⁶

Bij andere gelegenheden heeft Delft zich met name tegen het vieren van het Avondmaal met Kerstmis verzet, wegens de noodlijdende diakonie. Gevreesd werd dat de collecten in de kerken voor de armen minder zouden opbrengen als twee bijzondere dagen tot één samengevoegd werden. In jaren waarin de laatste zondag van december met Kerstmis samenviel, kon dit vanzelfsprekend niet worden voorkomen.¹⁰⁷

De meeste dorpskerken hadden gaandeweg wel een duidelijke voorkeur om met Pasen en Kerstmis het sacrament uit te reiken, al besloot de Naaldwijkse predikant Petrus Lodewijck nog in 1585 hiervoor de eerste zondag van februari, mei, augustus en november aan te houden.¹⁰⁸ De data voor de avondmaalsvieringen tussen de beide feestdagen werden op het platteland nogal eens naar "geleentheit des tijts" vastgesteld. Voor 't-Woudt en De Lier was dat in 1595 ongeveer de eerste zondag na Sint Johannes de Doper (24 juni) en de eerste zondag van oktober.¹⁰⁹ Daarentegen besloot Schipluiden in 1597 twee of drie weken vóór de dorpskermis en medio september het Avondmaal te houden om "de intervallen des tijts" tussen de vier vieringen ongeveer gelijk te houden.¹¹⁰

Pinksteren werd merkwaardig genoeg niet genoemd als een geschikte gelegenheid. Veel belangrijker was het op de dorpen om rond die feestdag rekening te gaan houden met de plaatselijke kermis. De predikant van Maassluis Johannes Fenacolijs had hier niet aan gedacht en constateerde op 2 juli 1617 dat de helft van zijn gemeente van de viering was weggebleven.¹¹¹ Ook de hooibouw in de julimaand was een lastig obstakel. Theodorus Swaen, remonstrants dienaar te Berkel, besloot in 1618 de avondmaalsviering rond die tijd voortaan maar over te slaan. Zijn contra-remonstrantse opvolger Abraham Moreüs ging weer over tot houden van Avondmaal in de vroege zomer, maar nam zich in ieder geval wel voor de viering ruim vóór de hooibouw te laten plaatsvinden.¹¹²

Initiatief tot toetreding

Wanneer het Avondmaal eenmaal was aangekondigd, lag het initiatief tot toetreding in de regel bij de aankomeling. Hij diende zelf bij predikant, ouderling of de kerkeraad als geheel kenbaar te maken dat hij voor de eerste keer het sacrament wilde ontvangen. Alleen als er duidelijke aanwijzingen waren dat iemand belangstelling had voor de gereformeerde religie en een onberispelijk leven voerde, werd van kerkelijke zijde wel eens de eerste stap gezet. Zo beschikte de Delftse gemeente omstreeks 1575-1580 over 22 opzienders, die door de kerkeraad vooral ingezet werden om te waken over leer en leven van de in hun omgeving wonende lidmaten. Krachtens het reglement dat hun werkzaamheden omschreef, behoorde tot hun neventaken het signaleren van aspirant-kerkleden, die zich tot de gemeente aange trokken voelden en vroom van gedrag waren. De opzienders moesten door middel van vermaningen en onderricht dergelijke personen "den wech der salicheijt" wijzen en tot het afleggen van een geloofsbelijdenis trachten te bewegen.¹¹³

Jan Laurensz, predikant te Schipluiden, ging in 1601 ook in het offensief. Blijkbaar ontevreden over de geringe toeloop naar zijn gemeente, vroeg hij zijn ouderlingen in de kerkeraadsvergaderingen herhaaldelijk of zij niemand kenden, die eventueel bereid zou zijn zich bij de kerk aan te sluiten. De predikant wilde dan graag een gelegenheid zoeken om de potentiële aankomeling aan te spreken en te 'porren' zich bij de avondmaalsgemeenschap te voegen. Uiteindelijk viel het oog van de kerkeraadsleden op Claes Cornelisz de Zouteveen, die regelmatig de predikaties bijwoonde en een eerzaam leven leidde, maar nog geen belijdenis had afgelegd. De ouderling Jacob Cornelisz werd terstond opgedragen deze liefhebber te benaderen. Uit het gegeven dat de kerkeraad niet meer op deze zaak terugkwam, mag echter wel worden afgeleid dat deze poging tot recrutering op een mislukking is uitgelopen.¹¹⁴

Onderzoek naar levenswandel

Nadat een aspirant-gemeentelid zich had aangemeld, werd nagegaan of er op zijn levenswandel iets aan te merken viel. Het is niet duidelijk in hoeverre in de classis Delft altijd een ingrijpend onderzoek naar het gedrag van de kandidaten werd ingesteld. In een kleine en overzichtelijke dorpsgemeenschap als 't-Woudt zullen naam en faam van de aankomelingen bij de kerkeraadsleden doorgaans wel genoegzaam bekend zijn geweest. In de grotere plaatsen werd door predikant of ouderling informatie ingewonnen bij lidmaten die in de directe omgeving van de aspiranten woonden. Deze werkwijze leverde echter niet altijd resultaat op.

Pieter Pietersz op de Vlaardinger Kade, die zich in 1597 te Schipluiden bij de gemeente wilde voegen, was voor de kerkleden nog vreemd en onbekend, omdat hij zich nog maar kort voor zijn aanmelding in het dorp had gevestigd. De kerkeraad wist niets op zijn leven aan te merken, maar adviseerde hem voorlopig regelmatig ter kerke te gaan en contact te zoeken met de lidmaten in zijn buurt. Pas als zij na enige tijd niets op hem aan te merken hadden, zou zijn aanmelding gehonoreerd worden. Enkele maanden later besloot de kerkeraad inderdaad dat hij aangenomen kon worden, mits hij zijn aanvraag hernieuwde en belijdenis van zijn geloof aflegde.¹¹⁵

Een dergelijke terughoudendheid was geen uitzondering. Maritge Krijnen te Delft begeerde al geruime tijd het lidmaatschap en meldde zich voor de avondmaalsviering van april 1585 andermaal aan bij de kerkeraad. Hoewel enkele lidmaten van haar een goed getuigenis gaven, werd haar toch verzocht nog twee maanden geduld te oefenen. Als de kerkeraadsleden dan nog steeds "nijet dan vromicheijt" van haar vernamen, zou zij toegelaten worden. Weduwe Krijnen heeft deze proeftijd blijkbaar goed doorstaan, want in juni 1585 werd zij in het lidmatenregister van de gemeente ingeschreven.¹¹⁶ Maritge Commers bracht het zes jaar later minder ver. Ook zij werd twee maanden geobserveerd, maar de Delftse kerkeraad besloot haar daarna toch nog te weigeren, omdat de lidmaten in haar buurt niet te spreken waren over haar gedrag.¹¹⁷

Hoewel in de acta van de kerkeraden niet vaak gesproken werd over de motieven om een aankomeling af te wijzen, blijkt in de schaarse gevallen waarbij dat wel geschiedde, dat een gebrekkige levenswandel steeds de aanleiding was. Een zekere Dirck, dunnebiersman van beroep, werd in 1583 door de Delftse kerkeraad afgewezen omdat hij zich niet onderscheiden had door een christelijke levenswandel. Hij kreeg het advies "af te staen van sijne lichtveerdicheijt ende aen te nemen een stich-

telijk leven", als hij tenminste nog kans wilde maken in de toekomst toegelaten te worden.¹¹⁸ Waar de kerken via de tucht een streng toezicht hielden op het leven van de lidmaten die hun belijdenis al afgelegd hadden, mocht niet verwacht worden dat de nieuwe leden op meer consideratie konden rekenen. Ook aan hun gedrag werden eisen gesteld. Degene die zich daaraan niet conformeerde, werd de toegang tot het Avondmaal al versperd, voordat het tot een eerste deelname kwam.

Geloofsonderzoek en belijdenis

Het geloofsonderzoek vond vrijwel altijd plaats in beslotenheid. Het lidmatenregister van Nootdorp en Wilsveen vermeldt vóór 1600 nog wel enkele malen dat personen in de kerk hun geloof beleden. Of dit ten overstaan van de hele gemeente geschiedde, kan uit de inschrijvingen van de betrokkenen niet worden afgeleid. Van een openbare belijdenis van met name jonge catechisanten was in ieder geval geen sprake. Het convent van Wezel was op dit punt uitgegaan van een situatie, waarin de kerk een actief aandeel nam in de catechisatie van de jeugd. Dit was met name het geval in het Genève van Calvijn en in de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen omstreeks 1550. De publieke kerk in Holland heeft daarentegen het onder-richt in de catechismus vóór 1621 niet tot haar ambtelijke zorg gerekend.

In Naaldwijk werd pas in 1622 een gerichte belijdeniscatechisatie ingevoerd. Voorheen was het catechiseren, ook elders in de Delftse classis, toevertrouwd aan de schoolmeester. In het gunstige geval was deze lidmaat of toehoorder en besteedde hij enige aandacht aan het godsdienstonderricht, al resulteerde dit doorgaans niet in het afleggen van een belijdenis, terwijl de scholieren nog onder zijn hoede stonden. De onderwijskrachten aan de parochiescholen in de classis werden geacht hun pupillen mee te nemen naar de zondagnamiddagse catechismuspredikatie. Deze vorm van geloofsoverdracht bleek in de praktijk echter hun scholieren ook niet vroegtijdig rijp te maken voor het afleggen van een belijdenis. De Zuidhollandse synode bespeurde althans nog in 1618 algemeen een "groote onwetenheijt bij groote ende cleijne int stuck van de religie", ondanks de publieke predikaties. Waar de kinderen zich door hun geloofskennis niet positief van de ouderen onderscheidden, ontbrak voor de kerk ook de aanleiding hen vroegtijdig in de gemeente op te nemen. De meeste kinderen waren dan ook al bijna volwassen, voordat zij aan hun belijdenis toekwamen.¹¹⁹

Over het algemeen werd het geloofsonderzoek in de gemeenten van de Delftse classis geheel in lijn met de Wezelse artikelen verricht door de predikant, in tegenwoordigheid van één of meer ouderlingen. Zij handelden daarbij namens de kerkeraad, waarbij feitelijk het recht berustte om aankomelingen in de gemeente te ontvangen. In kleinere plaatsen als Berkel en Schipluiden was incidenteel nog wel eens sprake van een examen voor de kerkeraad. In Delft zou deze werkwijze echter door het grotere aantal aankomelingen zeer langdurige sessies in de consistoriekamer hebben vereist. Waarschijnlijk hebben de Delftse predikanten al vanaf het prille begin in 1573 de stad verdeeld in wijken, waarbinnen zij ieder voor zich de pastorale zorg voor hun rekening namen en ook verantwoordelijk waren voor de toelating van nieuwe deelnemers tot het Avondmaal. De kerkeraad als geheel behield daarbij een

laatste stem, omdat de predikanten voor elke avondmaalsviering de namen van de door hen onderzochte aankomelingen in zijn midden inbrachten.¹²⁰

Onder normale omstandigheden was dit slechts een formaliteit. Tijdens de bestandstwisten heeft de toen in meerderheid contra-remonstrantse kerkeraad toch enkele malen aanleiding gezien om van zijn controlerende bevoegdheid gebruik te maken tegenover de predikant Johannes Taurinus, die door zijn ambtgenoten als een crypto-remonstrant werd beschouwd. Op 2 maart 1618 meldde deze bijvoorbeeld dertig personen aan, die bij hem hun geloof betuigd zouden hebben. De overige kerkeraadsliden tekenden daarbij onmiddellijk bezwaar aan tegen een zekere Arent Dircksz den Elliger en familie, over wie het gerucht ging dat zij davidjoristen zouden zijn. Hoewel Taurinus liet weten dat hij daarop tijdens het geloofsonderzoek had gelet en geen afwijkingen in de leer bespeurd had, besloot de kerkeraad toch zelf inlichtingen in te winnen. Daarbij werd snel duidelijk dat Arent Dircksz weinig interesse toonde in kerk, prediking en sacramenten, maar zijn geestelijke inspiratie veeleer putte uit de geschriften van David Jorisz. Voor de kerkeraad was dit voldoende om alsnog de toegang tot het Avondmaal voor Dircksz en de zijnen te blokkeren. Even is toen nog overwogen voortaan in twijfelgevallen het geloofsonderzoek door twee predikanten en een ouderling te laten verrichten of een tweede examen door een andere predikant te laten afnemen. In de praktijk bleek dit echter moeilijk uitvoerbaar te zijn. De kerkeraad beperkte zich daarom tot het besluit dat de namen van aspirant-lidmaten al voor het geloofsonderzoek aangediend moesten worden.¹²¹

In sommige plaatsen vond het geloofsexamen op vaste tijdstippen plaats. Te Delft werd in augustus 1574 vanaf de kansel meegedeeld dat degenen, die hun belijdenis wilden doen zich op de woensdag- of vrijdagmiddag voor de avondmaalsviering om twee uur dienden te vervoegen bij hun wijkpredikant, die dan in gezelschap van een ouderling zou zijn. Zij die door de week door hun kostwinning in beslag genomen werden, konden te Delft al op de voorafgaande zondag na de middagpredikatie een geloofsonderzoek ondergaan.¹²² De kerkeraad van Naaldwijk besloot in maart 1575 dat het onderzoek in de woning van de predikant op woensdag of vrijdag zou geschieden, in het bijzijn van één of meer ouderlingen. Jan Laurensz, predikant te Schipluiden van 1578 tot 1603, hield gewoonlijk op de vrijdag vóór het Avondmaal eerst zijn proefpreek, waarin hij zijn lidmaten opriep tot zelfbeproeving en een waardige deelname aan de viering. Nadat het kerkvolk huiswaarts was gekeerd, onderzocht hij samen met één van zijn ouderlingen de geloofskennis van de aankomelingen.¹²³

Waaruit die kennis precies diende te bestaan, is wat betreft de classis Delft verre van duidelijk. Reeds te Wezel en Emden was het algemeen gebruik van de Heidelbergse Catechismus aanbevolen, maar voor degenen die zich tot de gemeente wilden begeven, werd dit leerboek al spoedig te omvangrijk bevonden. De 'provinciale' synode te Dordrecht in 1574 en de nationale in 1578 hebben daarom naast de Heidelbergse Catechismus voor het onderricht van de aankomelingen ook de *Corte undersouckinghe des gheloofs* van Micron toegestaan. De *Corte undersouckinghe* is ongetwijfeld bij velen bekend geweest, omdat het deel uitmaakte van de *Christlicke Ordinancien* en ook in afzonderlijke uitgaven was verschenen. Voorts was het werkje door Petrus Datheen samen met diens psalmberijming, vertaling van de

Heidelbergse Catechismus en een aantal formulieren en gebeden al in 1566 opgenomen in het eerste complete kerkboek in de Nederlandse taal, dat al snel in grote aantallen werd verspreid.¹²⁴ Op langere termijn bleek de *Corte undersouckinghe* toch niet helemaal te voldoen omdat het al ruim twintig jaar vóór de Heidelbergse Catechismus was samengesteld. Daarmee was het leerboekje niet op die catechismus afgestemd. In het tweede decennium van de zeventiende eeuw is de *Corte undersouckinghe* dan ook geleidelijk verdrongen door het *Kort begrip van de Chr. Religie voor die haer willen begeven tot des Heeren H. Avondmael*. Dit boekje was in 1608 door de Middelburgse predikant Hermannus Fauckelius geschreven en volledig geënt op de Heidelbergse Catechismus.¹²⁵

Er zijn geen aanwijzingen dat de *Corte undersouckinghe* van Micron en later het *Kort begrip* van Fauckelius in de kerken van de Delftse classis ook gebruikt zijn als leidraad bij het geloofsonderzoek. Alleen voor Delft staat vast dat daarbij al in 1573 de kennis van de Tien Geboden, de twaalf artikelen van het geloof, het christelijk gebed en de leer van de sacramenten werd onderzocht, zoals dit ook al in het Londen van Micron en het Genève van Calvijn was geschied.¹²⁶ In de kerkeraadsacta zijn geen afwijzingen van aankomelingen terug te vinden, die het geloofsonderzoek niet doorstonden. Het ontbreken van een gerichte belijdeniscatechese heeft er waarschijnlijk ook toe bijdragen dat er geen al te hoge eisen werden gesteld bij het geloofsonderzoek. Aankomelingen, die ongeveer de Tien Geboden, de geloofsartikelen en het Onze Vader konden opzeggen en ook in staat waren om aan te duiden waarvoor de sacramenten in grote lijnen dienden, moeten hun examinatoren, zeker in de dorpen van de Delftse classis, al ruimschoots tevreden hebben gesteld. Uit de kerkelijke praktijk elders in Holland en bijvoorbeeld ook in Gelderland en Friesland, is bekend dat nog wel met minder genoegen genomen werd, zolang de levenswandel van de geëxamineerden maar vroom was.¹²⁷

In de plattelandsgemeenten van de Delftse classis sloot de eigenlijke belijdenis meestal direct aan op het geloofsonderzoek. De belijdenis vond plaats met de beantwoording van enkele vragen, die door de predikant na een bevredigend verlopen examen werden gesteld. De inhoud van die belijdenisvragen was in geen enkel synodaal besluit aangegeven, zodat de afzonderlijke kerken daarbij een zekere vrijheid genoten. Gewoonlijk werd de aankomeling in ieder geval gevraagd met een kort antwoord te bevestigen dat de leer van de Gereformeerde Kerk de 'ware religie' was en dat hij daarbij zou blijven. Op dezelfde wijze moest hij beloven dat hij bereid was zijn leven daarnaar in te richten en ten slotte verklaren dat hij zich volledig onderwierp aan de kerkelijke tucht. Na de beantwoording van de belijdenisvragen verklaarde de predikant, formeel namens de kerkeraad, dat de aankomeling in de gemeente ontvangen zou worden.¹²⁸ Het eindpunt van de weg naar het Avondmaal was hiermee bereikt. De nieuwkomer werd voortaan beschouwd als een volwaardig lidmaat van de gemeente en kon direct deelnemen aan de eerstkomende avondmaalsviering.

Te Delft werd de beantwoording van de belijdenisvragen aanvankelijk nog niet toereikend geacht. De predikant Arent Cornelisz, die in belangrijke mate zijn stempel op de inrichting van de Delftse kerk heeft gedrukt, nam in december 1573 het initia-

tief om op de zaterdag vóór het Avondmaal na de voorbereidingspredikatie vanaf de kansel de namen van de aankomelingen af te kondigen. De nieuwe "tafelghenooten Christi" dienden dan tevens ten overstaan van de gemeente met een kort "ja" te bevestigen dat zij geëxamineerd waren in de Tien Geboden, de geloofsartikelen, het christelijk gebed en de leer van de sacramenten. Op gelijke wijze moesten zij een vermaning in ontvangst nemen om voortaan een christelijk leven te leiden.¹²⁹ De Dordtse synode van 1574, waaraan Cornelisz als scriba deelnam, heeft haar instemming met deze praktijk betuigd. Op de particuliere synode te Rotterdam werd een jaar later echter besloten, dat de namen van de nieuwe lidmaten voortaan alleen in de kerkeraad voorgelezen moesten worden, "opdat sij alleen contschap daarvan mogen hebben, dien de sorge der kercken befolen is."¹³⁰ De vrees dat het gebruik van het openlijk oplezen van de namen sommigen ervan zou weerhouden tot de gemeente toe te treden, heeft hierbij wellicht de doorslag gegeven.

De Delftse kerkeraad heeft zich terstond aan het besluit van de Rotterdamse synode geconformeerd. Wel werd er op de zaterdagen vóór de avondmaalsvieringen nog steeds gepreekt over de "bekentenis des geloofs", waarmee de aankomelingen hun instemming moesten betuigen. De Rotterdamse synode had de handhaving van deze "befragenge" van de belijdenis na de voorbereidingspredikatie aan het oordeel van de plaatselijke kerken overgelaten. In mei 1582 bleken de nieuwe kerkleden te Delft bij die gelegenheden echter niet meer gewend enig teken te geven dat zij zich schikten in de vermaningen, die de predikant daarbij tot hen richtte. De kerkeraad heeft toen nog de predikanten opgedragen de aankomelingen tijdens het geloofsonderzoek te instrueren, dat zij zich na de voorbereidingspredikatie bij de preekstoel zouden begeven en met "ja" zouden antwoorden op hetgeen hen werd voorgehouden.¹³¹ In latere jaren is hierover niets meer in de kerkeraadacta terug te vinden. Of hieruit mag worden afgeleid dat deze gewoonte reeds ruim vóór 1600 in onbruik is geraakt, is niet te achterhalen.

Toelating van ongedoopten

Een bijzondere groep onder de nieuwe lidmaten vormden de volwassenen, die als zuigeling nog niet gedoopt waren, maar op latere leeftijd alsnog begeerden het bondszegel te ontvangen. De Hollandse samenleving kende tegen het einde van de zestiende eeuw talrijke ongedoopten. In veel gevallen waren hun ouders onkerkelijk of doopsgezind geweest, waardoor zij als zuigeling niet naar de doopvont waren gebracht. Bij katholieke gezinnen speelde daarnaast de onderbreking van de zielzorg een belangrijke rol, waardoor geen priester voorhanden was geweest, die de kinderen kon dopen. De Gereformeerde Kerk was bereid het sacrament ook aan ouderen te bedienen, maar vatte de Doop dan wel op als een inlijving in de gemeente.¹³² Dit impliceerde dat van de volwassen dopeling een duidelijke keuze werd verlangd in de vorm van het afleggen van een belijdenis.

De leeftijdsgrens tussen kinderen en volwassenen lag daarbij in Delftse classis op ongeveer 11 à 12 jaar. Voor hen die die grens nog maar amper gepasseerd waren, toonde de kerk zich nog wel considerant ten aanzien van de verlangde geloofskennis. Jacob Hendricksz Beest te Delft was dertien jaar, toen hij na het overlijden van zijn doopsgezinde ouders in 1579 te kennen gaf gedoopt te willen worden. Hij

behoorde tot de pupillen van een gereformeerd schoolmeester, die zijn leerlingen de predikaties op de zondagmiddag liet opluisteren met het opdreunen van antwoorden op vragen uit de catechismus. De kerkeraad verklaarde tevreden te zijn als Beest op deze wijze andermaal van zijn geloof zou getuigen, waarna hij na afloop van de preek gedoopt zou worden.¹³³ Soms moesten zijn leeftijdsgenootjes nog wel onderwezen worden in de gereformeerde religie voor zij een vorm van belijdenis konden doen. De Delftse kerk gaf daarbij dan wel aan dat het onderricht slechts elementaire zaken diende te bevatten die de betrokkenen naar gelang hun leeftijd konden bevatten.¹³⁴

Het geval Jacob Beest stond niet op zichzelf. Publieke schoolmeesters of (gereformeerde) houders van bijscholen brachten kinderen uit doopsgezinde ouders vaker aan bij de Gereformeerde Kerk, die hen graag via belijdenis en Doop in haar midden opnam. Soms waren er ook bijzondere omstandigheden, die uitmondden in een Doop op latere leeftijd. Ernstig zieken of stervenden vroegen de predikant nog wel eens het eerste sacrament te bedienen, zodat zij niet kwamen te overlijden zonder het teken te hebben ontvangen van het goddelijk genadeverbond.¹³⁵ Anderen verlangden de Doop in verband met een aanstaand huwelijk. De Gereformeerde Kerk trouwde in de regel geen bruidsparen als één van beide partijen ongedoopt was. Voor de betreffende echtelieden was alleen via belijdenis en Doop een kerkelijke huwelijksbevestiging weggelegd.¹³⁶

Overigens werd de volwassendoop niet altijd bediend in de gemeente waar de voorafgaande belijdenis werd afgelegd. Vooral de Delftse predikanten toonden begrip als ouderen te beschaamd waren om zich in hun woonplaats publiekelijk te laten dopen. Zij verstrekten dan een briefje, waarmee de dopeling zich in één van de omliggende dorpen naar de doopvont kon begeven.¹³⁷

Waar de volwassendoop als toetreding tot de gemeente werd beschouwd, mocht wel verwacht worden dat na de Doop werd deelgenomen aan het Avondmaal. De chirurgijn Cornelis Jacobsz en zijn zuster Lysbeth Jacobsdr werden op 18 april 1606 te Delft pas gedoopt, nadat zij uitdrukkelijk beloofd hadden "haer metten eersten ten H. Avontmael te begeven".¹³⁸ Een dergelijke verplichting tot communiceren is niet terug te vinden bij dopelingen die toch nog niet helemaal volgroeid waren. Met hen hebben de kerken nog enig geduld geoefend. Van de ouderen werden op den duur als van ieder belijdend lidmaat verwacht dat zij deelnamen aan het Avondmaal.

Lidmaten uit andere gemeenten

Het opnemen van lidmaten die uit andere gemeenten afkomstig waren, geschiedde te Delft in de regel geheel conform de Emdense kerkorde op vertoon van een goede attestatie. Dit beginsel werd zelfs gehanteerd ten aanzien van personen die hun belijdenis hadden gedaan in de Waalse gemeente in de stad.¹³⁹ Alleen onder bijzondere omstandigheden wilde de Delftse kerkeraad nog wel eens een uitzondering maken. Hij volgde daarbij de nationale synode van Dordrecht (1578), die in haar kerkorde impliciet had aangegeven dat een mondelinge verklaring van geloofwaardige personen in dergelijke gevallen ook toereikend was.¹⁴⁰

Zo kwamen omstreeks het midden van de jaren tachtig van de zestiende eeuw te Delft verschillende lidmaten uit de Zuidelijke Nederlanden aan, die waren gevlucht

voor de oprukkende Spaanse troepen van Alexander Farnese en blijkbaar geen tijd of gelegenheid meer hadden gezien een attestatie aan te vragen. Zij werden toch geaccepteerd op basis van mondelinge getuigenissen van hun stad- of streekgenoten, die zich al eerder te Delft gevestigd hadden.¹⁴¹ Alleen op het woord van de betrokkene wenste de kerkeraad echter niet af te gaan. Dit leverde bijvoorbeeld problemen op bij lidmaten uit Schotland, waar de Gereformeerde Kerk niet het gebruik had ingevoerd om aan haar vertrekkende leden een getuigschrift te verstrekken. De Delftse kerkeraad verkoos hen naar verloop van tijd min of meer als aankomelingen te behandelen en stelde een beperkt geloofsonderzoek in, alvorens tot toelating over te gaan.¹⁴²

Hoewel ook in de plattelandsgemeenten lidmaten uit andere kerken over het algemeen pas werden aangenomen na inlevering van een goed attest bij predikant of kerkeraad, kwam het in vergelijking met Delft toch regelmatig voor dat genoeg werd genomen met een mondeling getuigenis. Met name de predikanten van Nootdorp en Schipluiden aanhoorden tijdens bezoeken van of aan naburige ambtgenoten vaak de vereiste verklaring over leer en leven van lidmaten, die binnenkort naar hun gemeente zouden overkomen. De daardoor bij hen al bekende personen, konden dan later zonder attestatie aan het Avondmaal deelnemen.¹⁴³

Bekendheid op zich was echter geen criterium. Sommige lidmaten, die na een kort verblijf in een andere gemeente weer in de oude woonplaats terugkeerden, meenden ten onrechte dat zij geen attestatie nodig hadden om toegang tot het Avondmaal te krijgen. Dit ondervond bijvoorbeeld de dienstbode Trijn Senten, die in december 1607 door de Schipluidse predikant Jacobus Pauli van het Avondmaal werd afgehouden. Zij was in 1605 met een goede attestatie van Pauli naar 's-Gravenhage gegaan, maar nu zonder getuigschrift teruggekeerd, om wederom in dienst te treden van de heer van Kenenburg. Deze kon geen begrip opbrengen voor haar afhouding. Hij liet Pauli weten dat het inbrengen van een attestatie onnodig was, "alsoo sij altijd haer totte religie hadde begeven". De Schipluidse kerkeraad hield niettemin voet bij stuk en nam haar pas als lidmaat van de plaatselijke gemeente aan, toen zij in januari 1608 alsnog een attestatie van de Haagse kerk inbracht.¹⁴⁴

Een goed getuigschrift vormde niet zonder meer een waarborg voor een vrije toegang tot het Avondmaal. De armlastige schoenmaker Jacob Moyus uit Mechelen leverde in 1586 te Delft een attestatie in, waarop niets aan te merken viel. De kerkeraad had echter vernomen, dat hij in onmin met zijn vrouw leefde, die hij bovendien niet wettig had getrouwd. Dit was voldoende aanleiding om hem niet in de gemeente op te nemen en iedere ondersteuning van de diakonie te ontfangen.¹⁴⁵ Een inkomend lidmaat die over slechte papieren beschikte, hoefde er helemaal niet op te rekenen dat hij tot het Avondmaal werd toegelaten. Meestal werd van hem geëist dat hij eerst zijn zaken met zijn oude gemeente in het reine zou brengen. Pauwels Scherrier uit Sandwich overhandigde in 1588 te Delft zijn attestatie. Hieruit bleek dat hij zich tijdens een verblijf in Vlaanderen naar de katholieke kerk had begeven. Later had hij te Leiden schulden gemaakt en een jonge dochter trouwbeloften gedaan, die hij niet was nagekomen. De kerkeraadsliden legden hem op, "dat hij van dese twee leste poincten goet schijn ende bewijs brengen zal dat hij van beijden gevrijet is."¹⁴⁶ Eerder waren zij niet bereid met hem te 'handelen'.

Soms was de kerkeraad van Delft behulpzaam als een inkomend lidmaat niet in staat was zijn problemen zelf op te lossen. Pieter Losel uit Norwich kon in september 1597 geen attestatie inbrengen, omdat hij zijn schulden in Engeland niet had kunnen aflossen. Hij was eerder met zijn schuldeisers tot een vergelijk gekomen, nadat hij al enkele maanden gevangen had gezeten. Toen hij merkte dat hij zijn termijnen niet kon betalen, was hij, mede op aanraden van enkele van zijn crediteuren, met stille trom vertrokken, uit vrees andermaal in de gevangenis terecht te komen zonder enig uitzicht om daar ooit nog uit te komen. De Delftse broeders aanhoorden zijn verhaal en besloten in correspondentie met Norwich te treden. Zij wilden de schuldeisers vragen geduld te oefenen met de aflossing en in de tussentijd geen bezwaren te maken tegen Losels deelname aan het Avondmaal in diens nieuwe woonplaats. Na enkele brieven over en weer werd duidelijk dat Losel weliswaar onvoorzichtig in zijn nering was geweest, maar dat zijn geldzorgen in feite te wijten waren aan het kwistig gedrag van zijn vrouw. Voor de Delftse kerkeraad was dit voldoende om Losel zelf enkele maanden in observatie te nemen en hem in april 1609 alsnog in de gemeente te ontvangen.¹⁴⁷

Opvallend was ten slotte, dat de kerken op het platteland vooral omzichtig tewerk gingen bij het ontvangen van belaste lidmaten, als dit zou kunnen leiden tot een conflict met de overheid in de oude woonplaats van de betrokkenen. Zo kwam in 1614 Cornelis Ariensz Blommaert zonder attestatie te Maassluis aan, nadat hij uit Brielle was gezet wegens enkele laatdunkende woorden aan het adres van de magistraat. Hij werd toegelaten met een uitvoerige spijtbetuiging. De predikant Fenacolijs had zich hierover echter eerst uitvoerig verstaan met de baljuw van Brielle, totdat hij er zeker van was "dat de balju sulx de heeren soude aenseggen ende onsen kercken-raet van alle toecomende misverstant bevrijdde".¹⁴⁸ De kerkeraad van Nootdorp en Wilsveen was in hetzelfde jaar even voorzichtig. Hij durfde schoolmeester Cornelis Huijgensz niet op eigen gezag als lidmaat te accepteren, omdat deze te Noordwijk tegen de baljuw een rechtszaak had gevoerd. Hoewel Huijgensz zich daarbij correct had gedragen en er verder op zijn attestatie niets aan te merken viel, werd besloten de verantwoording op de schouders van de Delftse predikant Albertus van Oosterwijk te leggen. Pas toen deze had geoordeeld dat tegen aanneming geen enkel bezwaar bestond, was Huijgensz in Nootdorp welkom bij het Avondmaal.¹⁴⁹

Calvijns eerste wachter voor het Avondmaal heeft zijn werk in de classis Delft waarschijnlijk naar behoren gedaan. Afgaande op de kerkeradsacta verschenen zelden of nooit gasten aan tafel, die het waakzame oog van de kerkeraad waren ontgaan. De plattelandsgemeenten vermeldten vóór 1622 geen enkele ongenode deelnemer aan de viering, terwijl er voor Delft over een periode van bijna vijftig jaar slechts vier personen bekend zijn, die het sacrament ontvingen voordat zij op correcte wijze een belijdenis hadden afgelegd of een geldige attestatie hadden ingeleverd.¹⁵⁰ Zij kregen achteraf terstond een predikant of ouderling op bezoek, die hen bestrafte of voor herhaling waarschuwde en eventueel alsnog de correcte weg naar het Avondmaal wees. Tot interventie tijdens de viering heeft de kerkeraad niet willen overgaan, wellicht omdat hij vreesde dat het middel erger zou zijn dan de kwaal en de avondmaalsgemeenschap daarmee nog meer ontheiligd zou worden dan door de onwaardig-

ge deelname.

Deze schaarse uitzonderingen buiten beschouwing gelaten, werd aan de uitgangspunten van Wezel en Emden geen afbreuk gedaan: alleen nieuwe kerkleden die hun belijdenis hadden afgelegd of van elders inkomende lidmaten die een goede attestatie inleverden, kregen toegang tot het Avondmaal en werden daarmee opgenomen in de gemeente.

c. Registratie van de lidmaten

Al in een vroeg stadium van de Reformatie heeft de Gereformeerde Kerk beseft dat voor haar pastorale praktijk een goede administratie van haar leden noodzakelijk was. In een situatie waarin niet de hele bevolking verplicht werd zich tot de gereformeerde religie te begeven, maar slechts een deel van de inwoners van stad of dorp uit vrije keuze zich via het afleggen van een belijdenis bij de avondmaalsgemeenschap voegde, dienden de namen van de lidmaten bij ouderlingen en predikanten bekend te zijn. De ambtsdragers moesten weten wie zij tijdens het huisbezoek moesten vermanen en troosten, op wie zij de tucht konden toepassen en niet in de laatste plaats wie tot het ontvangen van brood en wijn aan de 'Tafel des Heren' gerechtigd waren. Vanuit deze motieven legde Marten Micron in zijn *Christlicke Ordtnancien* voor de Nederlandse gemeente te Londen in het midden van de zestiende eeuw reeds vast, dat de namen van de nieuwe lidmaten en hun adressen direct na hun belijdenis ingeschreven moesten worden "in eenen boeck, die daer toe gheechent is".¹⁵¹ De predikanten zouden dan bovendien uit de groei of afname van de gemeente kunnen aflezen in hoeverre hun herderlijke werkzaamheden daadwerkelijk vruchten afwierpen.

De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 heeft eveneens het belang van een goede lidmatenadministratie erkend en verplichtte alle gemeenten een boek bij te houden, waarin de namen van nieuwe en gestorven kerkleden geregistreerd dienden te worden.¹⁵² Eén jaar later bepaalde de particuliere synode van Zuid-Holland te Rotterdam dat het inschrijven wel met de nodige discretie moest geschieden, zodat nieuwe lidmaten die niet begrepen waarom hun namen vastgelegd werden door een al te "opsichtich opschrijven ofte antekenen niet verbaest ofte verergert worden".¹⁵³ Voor de nationale synode te Dordrecht in 1578 vormden eventuele bezwaren van aankomelingen geen reden om een verplichte registratie niet in haar kerkorde op te nemen. Het is toch wel opvallend dat de nationale synode van Middelburg in 1581 in haar kerkorde het noteren van de avondmaalgangers niet meer voorschreef. Slechts in de particuliere vragen oordeelde zij dat dit in de openbare kerken 'nuttig' was.¹⁵⁴ Over de wijze van aantekenen en de omvang van de administratie deed de laatstgenoemde synode geen enkele uitspraak. Dit liet de gemeenten veel vrijheid in de opzet en omvang van hun lidmatenregistratie. Als gevolg hiervan zijn ook in de classis Delft grote verschillen ontstaan in de wijze van aantekenen van nieuwe kerkleden en in het aantal en de aard van de gegevens die daarbij werden vastgelegd.

Chronologische registratie

In de bewaard gebleven lidmatenadministraties van de verschillende kerken in de classis Delft kan een onderscheid aangebracht worden tussen de chronologische registratie van nieuwe gemeenteleden en de dwarsdoorsneden van sommige gemeenten, die bij verschillende gelegenheden werden opgemaakt. De chronologische registratie kreeg te Delft gestalte in afzonderlijke lidmatenregisters. Het oudste lidmatenboek van de gemeente stamt van de hand van Arent Cornelisz.¹⁵⁵ De predikant is in de zomer van 1573 begonnen met het schriftelijk vastleggen van de namen van Delftenaren en personen die oorspronkelijk van elders afkomstig waren, maar reeds enige tijd te Delft woonden, toen zij hun belijdenis aflegden. Deze 'autochtonen' werden door Cornelisz alfabetisch gerangschikt op de eerste letter van de voornaam en onderverdeeld naar geslacht. Binnen de grenzen van deze opzet hanteerde hij een chronologische volgorde per Avondmaal over de periode mei 1573 - december 1580.

In hetzelfde boekje heeft Cornelisz van oktober 1573 tot december 1579 ook een chronologisch register bijgehouden van "Vreemden, soowel die op anderen plaetsen te Nachmael gheweest zijn, als die haer gheloof voor ons bekent hebben". Achter deze vreemdelingen opende hij eveneens chronologische lijsten van gestorven lidmaten en lidmaten die bij hun vertrek uit Delft een attestatie hadden ontvangen. De registratie van overledenen begint op 5 augustus 1574 - vóór die datum is het overlijden van een lidmaat aangetekend bij zijn inschrijving - en eindigt op 18 februari 1581. Het afgeven van attestaties is bijgehouden van augustus 1575 tot mei 1581.

Nauwkeurige bestudering van de viervoudige registratie in het eerste lidmatenboek leert, dat de afzonderlijke registers niet volledig zijn. Sommige overleden of met attestatie vertrokken lidmaten komen niet voor in de administratie van nieuwe lidmaten (uit Delft of vreemdelingen), terwijl in de kerkeradsacta eveneens gemeenteleden worden genoemd, die niet in die administratie zijn aangetekend. Waarschijnlijk heeft Cornelisz naar volledigheid gestreefd, maar is hij daar niet altijd in geslaagd. De vele werkzaamheden van de predikant binnen en buiten zijn gemeente, alsmede zijn afhankelijkheid van de informatie die zijn ambtgenoten in andere wijken van de stad hem verschaften, zullen het in de praktijk waarschijnlijk onmogelijk hebben gemaakt om volstrekt nauwkeurig alle mutaties in de gemeente bij te houden. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een kladregister, dat Thomas van Thielt voor de nieuwe leden in zijn wijk over de jaren 1575-1578 heeft bijgehouden, dat deze predikant soms de namen van de betrokken personen niet aan zijn ambtgenoot Cornelisz heeft doorgegeven.¹⁵⁶

In oktober 1580 veranderde Arent Cornelisz in een nieuw boekje zijn wijze van administreren.¹⁵⁷ Hij maakte voortaan geen onderscheid meer naar alfabet, geslacht of herkomst, maar noteerde alle nieuwe gemeenteleden per Avondmaal. Vanaf juni 1582 schreef hij eerst de nieuwe avondmaalgangers in die hun belijdenis hadden afgelegd en daarna de van elders inkomende lidmaten die een attestatie hadden ingeleverd. Dit laatste is in oktober 1585 overgenomen door Jan van der Myle en later door de andere predikanten van Delft, die na hem de veder ter hand namen. De wijze van registreren is niet meer veranderd tot in 1616, toen de lidmatenadministratie onder invloed van de bestandstwisten minder volledig was geworden en uiteindelijk stagneerde. Toen de gemoederen in 1619 weer tot bedaren waren gekomen, hebben de Delftse predikanten niet opnieuw een lidmatenmatenboek aangelegd. Zij begonnen

wel de aantallen nieuwe gemeenteleden per avondmaalsviering vast te leggen, waarbij een onderscheid in de wijze van toetreding ("per belijdenisse" en "per attestatie") nog herkenbaar was. Verder ontbreken echter alle gegevens van de betrokken personen.

Zelfstandige lidmatenboeken met een chronologische administratie zijn wat betreft het platteland van de Delftse classis, bewaard gebleven voor Wilsveen en Maassluis. In het laatstgenoemde dorp heeft Johannes Fenacolijs vanaf de eerste Kerstdag in 1608 een lidmatenboek bijgehouden, waarin hij de nieuwe gemeenteleden aantekende overeenkomstig het begin van het tweede lidmatenboek te Delft. Dat wil zeggen dat hij wel een chronologische volgorde per Avondmaal aanhield, maar geen ruimtelijke onderscheid maakte tussen personen die kort daarvoor belijdenis hadden gedaan en degenen die met een attestatie waren toetgetreden.¹⁵⁸

Van het oudste lidmatenboek van Wilsveen is in 1696 bij de intrede van de predikant Henricus de Frein een afschrift gemaakt, dat vanaf dat jaar fungeerde als begin van een nieuw lidmatenregister.¹⁵⁹ Het origineel is helaas verloren gegaan. De vroegste gegevens van het afschrift hebben betrekking op de combinatie Nootdorp en Wilsveen vanaf de eerste avondmaalsviering in december 1584 tot het begin van 1619 en daarna op de combinatie Wilsveen en Leidschendam. De registratie vond plaats per jaar in chronologische volgorde. De wijze van toetreding (door het afleggen van een belijdenis of het inleveren van een attestatie) werd duidelijk aangegeven. Ook overlijden, vertrek en zelfs een eventuele latere terugkeer werden later genoteerd bij de eerste inschrijving als gemeentelid. Daarbij ontbreken echter in vele gevallen data-aanduidingen, waardoor het niet mogelijk is de exacte samenstelling van de avondmaalsgemeenschap in de loop van de tijd op de voet te volgen.

In Naaldwijk, De Lier, Schipluiden, Berkel en 't-Woudt treffen we een andere vorm van chronologische lidmatenadministratie aan. De predikanten die in deze plattelandsgemeenten werkzaam waren, maakten voor het noteren van de nieuwe leden geen gebruik van een afzonderlijk boek, maar schreven bij tijd en wijle de lidmaten in tussen de acta van de kerkeraad in het plaatselijke kerkeboek, dat soms ook diende om dopen en huwelijken te registreren. Niet iedere predikant legde daarbij evenveel ijver aan de dag, waardoor de notities tot 1622 verre van volledig zijn. In Naaldwijk beschikken we bijvoorbeeld alleen over de jaren 1573-1574 en 1619 over chronologische inschrijvingen per Avondmaal¹⁶⁰, in Schipluiden van 1594 tot 1612 en daarna vanaf 1615¹⁶¹. In Berkel werden tot 1607 alleen de nieuwe gemeenteleden vermeld die hun belijdenis hadden afgelegd en pas vanaf 1608 ook de uit andere plaatsen met een attestatie inkomende lidmaten.¹⁶² Het oudste kerkeboek van De Lier vertoont grote lacunes, omdat delen ervan verloren zijn gegaan.¹⁶³ Slechts voor de jaren 1591-1592, 1595 en 1621 zijn fragmentarische lidmateninschrijvingen beschikbaar, die echter niet gebruikt kunnen worden voor verdere analyse. Het eerste kerkeboek van 't-Woudt is wel compleet bewaard gebleven.¹⁶⁴ Hierin is de wisselende ijver van de predikanten debet geweest aan hiaten in de chronologische aantekeningen van lidmaten voor de jaren 1591-1593, 1597, 1599 en 1608-1616. Deze worden deels gevuld door een registratie van de deelnemers aan avondmaalsvieringen, waaruit zich ook mutaties in de omvang van de gemeente laten afleiden.

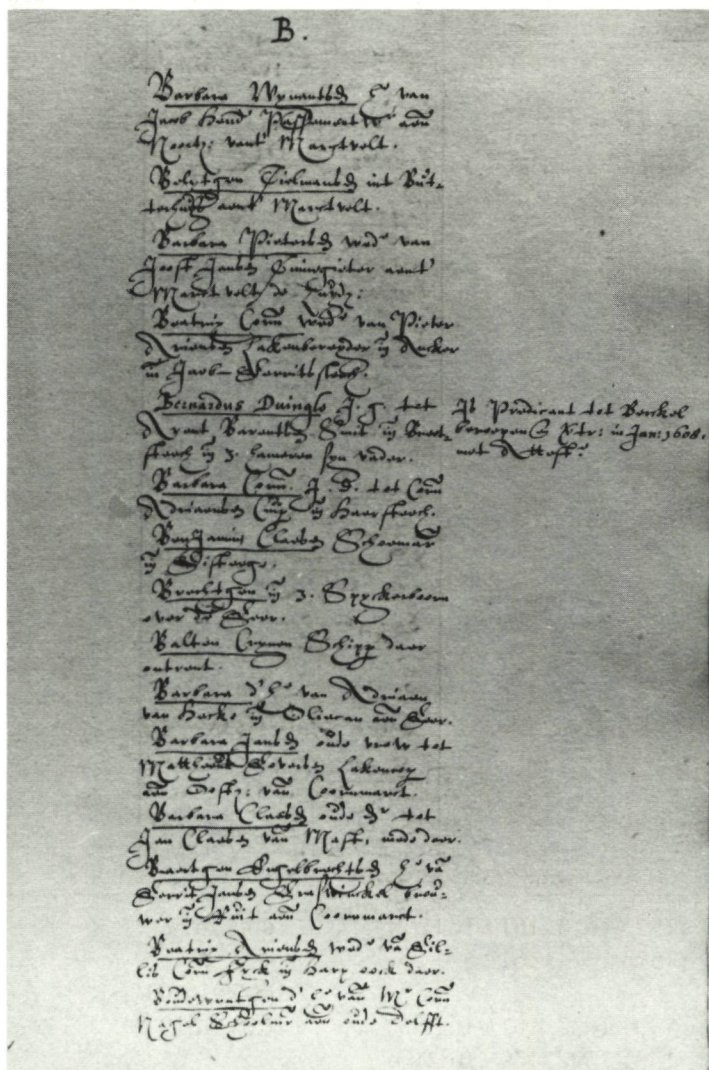
Dwarsdoorsneden

De chronologische lidmatenadministratie was weliswaar zeer handzaam voor het aantekenen van nieuwe kerkleden, maar na verloop van tijd als uitgangspunt voor huisbezoek, tuchtzaken en toelating tot het Avondmaal nauwelijks bruikbaar. Hiervoor hadden de predikanten een totaaloverzicht van hun gemeente nodig, dat zich uit de chronologische registratie niet of slechts zeer moeizaam liet reconstrueren. Als zich een dergelijke behoefte deed gevoelen, restte hen veelal niets anders dan zelf hun gemeenten te inventariseren en het resultaat daarvan op schrift te stellen. Te Delft werd dit werk door de predikant Jan Barentsz ter hand genomen. Wellicht ook met de steun van zijn ambtgenoten en de ouderlingen van de gemeente, heeft hij een volledige dwarsdoorsnede van de Delftse avondmaalsgemeenschap opgesteld onder de titel "Nomenclator, dat is, naemboeck der lidmaten der gereformeerde kercke tott Delff, beschreven ter eeren Gods ende tot stichtinge der godsaligen anno 1608 ende volgens".¹⁶⁵

Barentsz heeft de lidmaten hierin alfabetisch gerangschikt op de eerste letter van de voornaam. Vooraf in zijn boek waarschuwt hij de gebruiker voor de verschillende schrijfwijzen van deze namen en gaf hij aanwijzingen onder welke beginletters een lidmaat ook gezocht kon worden. Vergelijking met de chronologische registers van de Delftse gemeente leert, dat Barentsz binnen deze opzet in etappes tewerk is gegaan. In het begin van 1608 heeft hij lidmaten opgeschreven, die vóór dat jaar hun belijdenis hadden afgelegd of hun attestatie hadden ingeleverd. Hij volgde hierbij een bepaald stratenpatroon, beginnend met de Markt en zich vermoedelijk beperkend tot het westelijk gedeelte van Delft. Vervolgens heeft hij de nieuwe leden vanaf februari 1608 over de gehele stad ingeschreven, waarmee hij voor de lidmaten die na het afleggen van een belijdenis waren aangenomen stopte in februari 1609. De lidmaten die na vertoon van een attestatie toetraden, legde hij vast tot en met de avondmaalsviering van april 1609. Daarna noteerde hij de in het oostelijk deel van Delft woonachtige lidmaten, die vóór 1608 waren aangenomen en in april 1609 niet waren vertrokken of overleden.

Deze op het eerste gezicht wat merkwaardige werkwijze doet vermoeden dat Barentsz zijn gegevens niet gelijktijdig heeft verzameld. Het is niet met zekerheid vast te stellen of hij de verschillende wijken van de predikanten en de door hen bij huisbezoeken ingewonnen informatie als leidraad heeft genomen. We beschikken over te weinig informatie om die wijken geografisch exact te kunnen situeren. Bovendien heeft Barentsz niet altijd straatnamen in zijn 'Nomenclator' aangegeven. In ieder geval heeft de predikant door zijn methodiek en de ondertitel van zijn register de latere gebruiker op het verkeerde been gezet. Het totaaloverzicht van de gemeente dateert niet van het begin van 1608, maar van april 1609 en is dan incompleet ten aanzien van 36 personen die direct vóór het toen gehouden Avondmaal hun geloof hebben beleden. Voorts bevat de 'Nomenclator' 49 dubbele vermeldingen. Het betreft daarbij vooral lidmaten, die in het begin van 1608 bij de eerste inventarisatie in het westelijk deel van Delft woonden en omstreeks april 1609 bij de afsluitende tweede inventarisatie naar het oostelijk deel van de stad waren verhuisd. Bovendien heeft Barentsz 63 lidmaten in het westelijk deel van de stad in de marge aangetekend als vóór april 1609 vertrokken of overleden. Het totaal van 2751 kerkleden in de 'Nomen-

clator' moet daarom gecorrigeerd worden om de exacte omvang van de gemeente in april 1609 vast te stellen op 2675 lidmaten.¹⁶⁶

Fragment uit de 'Nomenclator', die een doorsnede geeft van de Delftse gemeente in 1609.

Op deze pagina ook de vermelding van Bernard Dwinglo, die weldra predikant te Berkel zou worden. Foto GAD.

Behalve te Delft zijn ook in sommige plattelandsgemeenten overzichten vervaardigd van de plaatselijke avondmaalsgemeenschap. Te Zoetermeer in 1605, te Schipluiden in 1616 en 1619, te Naaldwijk in 1619 en voor de combinatie Wilsveen-Leidschendam in 1618-1619 zijn lijsten samengesteld, waarop alle kerkleden werden weergegeven.¹⁶⁷ Voor het opmaken van die overzichten bestond veelal een bijzondere aanleiding.

Te Schipluiden vormde het verloop van de bestandstwisten waarschijnlijk het motief om de gemeente op 24 mei 1616 te inventariseren, te Naaldwijk in het begin

van 1619 juist het einde van de kerkelijke strijd, terwijl te Wilsveen de scheiding van Nootdorp werd aangegrepen om in het lidmatenboek de leden van de nieuwe gemeente nog eens afzonderlijk te rangschikken. De dwarsdoorsneden van Zoetermeer in 1605 en Schipluiden in 1619 werden opgesteld toen respectievelijk Petrus Paludanus en Johannes Peltius daar als predikant hun intrede deden en wilden weten welke lidmaten zij in hun nieuwe gemeente moesten gaan dienen. Beide predikanten hebben later hun lijsten enige tijd aangevuld met de nieuwe gemeenteleden die zij sindsdien ontvangen hadden. Zij maakten daarbij geen gebruik van data-aanduidingen, waardoor deze gegevens in chronologisch opzicht onbruikbaar zijn. Helaas bracht Paludanus ook geen ruimtelijke scheiding aan tussen de lidmaten die hij oorspronkelijk aantrof en die hij tot 1611 te Zoetermeer aannam. De oorspronkelijke dwarsdoorsnede uit 1605 is daardoor niet meer als zodanig herkenbaar.

Voor een grote verzameling van dwarsdoorsneden van een gemeente hebben de predikanten van 't-Woudt zorg gedragen. Bij de eerste avondmaalsviering op 29 december 1591 heeft de predikant Wilhelmus Varicius tussen de kerkeraadsacta een lijst van de deelnemers in het Woudtse kerkeboek vermeld. Dit voorbeeld heeft bij de meeste dienaren die later in het dorp werkzaam waren, frequent navolging gevonden. Een uitzondering vormde de ambtsperiode van Philip Pietersz (1608-1616), die de kerkeraadsacta nauwelijks bijhield en ook geen avondmaalgangers noteerde. Dit impliceert niet dat de andere predikanten bij iedere avondmaalsviering een nieuwe lijst opmaakten. Soms werd volstaan met het vermelden van de mutaties sinds de vorige viering, vooral als zij niet talrijk waren. Telkens als de predikant het overzicht dreigde te verliezen leek echter het moment te zijn aangebroken om een complete opgave van de gemeenteleden in het kerkeboek vast te leggen. 't-Woudt is hierdoor de enige gemeente in de Delftse classis, waarvan behalve in de jaren 1608-1616 de samenstelling sinds haar ontstaan vrijwel op de voet te volgen is.

Tabel 2.2: De lidmatenadministratie in de classis Delft 1572-1621

GEMEENTE	PERIODE	CHRONOLOGISCHE REGISTRATIE	DWARSDOORSNEDEN
Delft	1573-1621	1573-1616, 1619-1621	1608-1609
Naaldwijk	1573-1621	1573-1574, 1619	1619
Zoetermeer	1575-1621		1605(-1610)
Schipluiden	1578-1621	1594-1612, 1615-1621	1616, 1619
De Lier	1581-1621	1591-1592, 1595, 1621	
Wilsveen	1584-1621	1584-1621	1618-1619
Berkel	1588-1621	1589-1621	
't-Woudt	1591-1621	1594-1596, 1598, 1600-1607, 1617-1621	1591-1595, 1600-1604, 1607, 1616, 1619-1620
Maassluis	1598-1621	1608-1621	

In de bovenstaande tabel wordt samenvattend nog eens een overzicht gegeven van de bewaarde lidmatenadministratie in de classis Delft. In de tweede kolom wordt signaleerd in welke periode ter plaatse een gemeente functioneerde, in de derde kolom over welke jaren chronologische gegevens beschikbaar zijn en in de vierde

wanneer er dwarsdoorsneden van de betreffende gemeente zijn vervaardigd. Van met name grotere gemeenten als Vlaardingen en Maasland is bekend dat oudere delen van het kerkeradsarchief en daarmee waarschijnlijk ook de vroegste lidmatenadministratie verloren zijn gegaan. Een deel van de lacunes in de chronologische registratie van enkele wel in de tabel vermelde gemeenten, moet wellicht tegen dezelfde achtergrond geplaatst worden.

Geregistreerde gegevens

Behalve in de opzet van de lidmatenadministratie, zijn er ook duidelijke verschillen waarneembaar in het aantal gegevens dat daarin van de kerkleden werd vastgelegd. Een grote gemeente als Delft registreerde doorgaans bij de inschrijving relatief meer informatie van een nieuw lid om hem later nog van de andere lidmaten te kunnen onderscheiden. Een predikant van een kleine en daarmee ook overzichtelijke plattelandsgemeente had meestal aan een naam genoeg om te weten bij wie en waar hij later op huisbezoek moest gaan. Verschillen vloeien daarnaast voort uit de aard van het register dat werd onderhouden (chronologische aantekeningen of dwarsdoorsnede) en ook uit de ijver van de predikanten die de registers bijhielden. Sommigen gingen zeer nauwkeurig en anderen opmerkelijk minder zorgvuldig tewerk. Het gebrek aan homogeniteit van de gegevens die in de lidmatenregisters werden genoteerd, maakt het zinvol om hier enkele kanttekeningen te plaatsen bij hun inhoud. Die inhoud is uitermate bepalend voor de wijze waarop de gemeentevorming in de classis Delft benaderd kan worden. Het zou te ver gaan om daarbij in te gaan op de inzet van de individuele predikanten, maar het onderscheid tussen stad en platteland en tussen de chronologische registers en de dwarsdoorsneden zullen wij zoveel mogelijk in het oog houden.

Een eerste gegeven dat zich in de chronologische administratie wel en uit de complete overzichten van een gemeente niet laat afleiden, is de wijze van toetreding. Degenen die uit andere gemeenten overkwamen zijn als zodanig in de chronologische registers herkenbaar, omdat zij als aparte groep zijn aangetekend of een attestatie of herkomst van elders wordt vermeld. Die herkomst verwijst meestal naar de vorige gemeente waar de attestatie werd afgegeven en niet naar stad of dorp waar het inkomend lidmaat was geboren of getogen. Slechts in de registers van Delft wordt naast de plaats van afgifte van het attest soms ook de geografische afkomst van de betrokkene weergegeven. Incidenteel wordt zelfs bij nieuwe lidmaten na het afleggen van een belijdenis aangegeven, dat zij van elders geboortig waren. De herkomstvermeldingen zijn overigens zowel in de stad als op het platteland niet compleet. In een aantal gevallen wordt volstaan met de informatie dat het nieuwe gemeentelid een attestatie had ingeleverd zonder enige geografische verwijzing. Soms is die geografische verwijzing min of meer verscholen, als alleen de naam van de predikant wordt vermeld die de attestatie had verleend.

Een tweede gegeven dat alleen in de chronologische registers voorkomt, is de datum van toetreding tot de gemeente. In verreweg de meeste gevallen moet daaronder het tijdstip van de eerste avondmaalsviering verstaan worden, waaraan het nieuwe gemeentelid deelnam. Relatief vaak wordt daarbij niet de dag gemeld, waarop het Avondmaal plaatsvond, maar de maand waarin de viering werd gehouden. Als ver-

wijzing in de tijd worden daarbij op het platteland ook frequent kerkelijke feestdagen als Pasen en Kerstmis gebruikt.

Het geslacht van het lidmaat laat zich in alle registers zonder problemen vaststellen, maar namen zijn niet altijd compleet. Kinderen worden veelal aan hun ouders gerelateerd, huisvrouwen en vooral te Delft ook weduwen aan de (overleden) echtgenoot, waarbij de latere gebruiker alleen mededelingen als 'zijn huisvrouw' en 'de huisvrouw (of weduwe) van' zonder enige naamsvermelding aantreft. Voor zover er wel namen worden gegeven betreft dit zowel bij mannen als vrouwen in overheersende mate de voornaam en het patroniem. Het toch vermelden van familienamen, dat in de stad vaker voorkomt dan op het platteland, mag in vele gevallen waarschijnlijk opgevat worden als een teken dat het betrokken gemeentelid van enigszins aanzienlijke afkomst was.

Te Delft geven de lidmatenregisters bij vele vrouwen direct of indirect informatie over de burgerlijke staat door mededelingen als 'jongedochter', 'huisvrouw', 'weduwe', 'oude dochter', 'oude vrouw' en 'oude weduwe'. Bij mannen blijven dergelijke toevoegingen over het algemeen beperkt tot 'jonggezel' en wordt behalve bij nog niet zelfstandige kinderen meestal de voorkeur gegeven aan een beroepsvermelding. Slechts in een zeer klein aantal gevallen wordt aangegeven dat het lidmaat een 'oude man' of 'een weduwnaar' was. Voor zover er op het platteland informatie wordt verschaft over de burgerlijke staat, betreft dit in de meeste gevallen de huisvrouwen, die als zodanig herkenbaar zijn omdat zij bij de inschrijving aan hun echtgenoot gerelateerd werden. Mededelingen als 'jongedochter', 'weduwen' en 'jonggezel' komen wel voor, maar zijn in de chronologische administratie van de meeste dorpsgemeenten waarschijnlijk verre van compleet. Dat een lidmaat reeds op gevorderde leeftijd was, werd op het platteland vrijwel nooit aangeduid.

Het vermelden van een beroep bleef te Delft hoofdzakelijk beperkt tot de mannelijke lidmaten. De predikanten prefereerden veelal dochters, huisvrouwen en weduwen respectievelijk aan moeders en (overleden) echtgenoten te relateren, zonder daarbij aan te geven of de betreffende personen buiten het gezin beroepsactiviteiten ontplooiden. Alleen de dienstmaagden vormen hierop een consequente uitzondering. In de dorpen is in de lidmatenregisters een soortgelijke tendens waar te nemen. Beroepsaanduidingen komen hier bij de mannen echter minder vaak voor. Dit is niet alleen te wijten aan het gebrek aan administratieve ijver van de predikanten, maar vooral aan het niet vermelden van emplooi in de agrarische sfeer, waarin de meeste mannelijke kerkleden op het platteland toch wel werkzaam zullen zijn geweest.

De reeds eerder genoemde dwarsdoorsneden van de gemeenten van Zoetermeer, Schipluiden, Wilsveen en Naaldwijk zijn ingedeeld op de plaats waar de lidmaten gehuisvest waren. Hieronder moet dan de naam van een wereldlijk rechtsgebied verstaan worden, een woonkern (dorp, buurtschap of gehucht) of een weg die het territorium van de parochie doorkruiste. Te Delft bestond behoefte aan meer nauwkeurige aanduidingen. Die werden in veel, maar niet alle gevallen ook in de lidmatenboeken gebruikt. Woonde het gemeentelid binnen de stadsmuren, dan werden vooral straatnamen en de nabijheid van de belangrijkste gebouwen (met name de beide hoofdkerken en de stadspoorten) geregistreerd. Waar een straatnaam of gebouw nog niet voldoende werd geacht, werd ook de zijde of hoek vastgelegd, de

positie tegenover een bruggetje of een bepaald huis aangegeven of de naam van het huis vermeld, waarin of waarbij het lidmaat woonde of zijn beroep uitoefende.

In de chronologische registers van het platteland komen dergelijke zorgvuldige omschrijvingen niet voor. Alleen Johannes Fenacolijs ging in het lidmatenboek van Maassluis vanaf september 1617 straatnamen gebruiken. Wellicht moet dit verklaard worden uit de snelle groei van zijn gemeente, waardoor hij zonder nadere specificatie het overzicht dreigde te verliezen. De schaarse gevallen, waarin in de chronologische administratie van de overige dorpskerken mededelingen werden gedaan over de geografische situering van nieuwe leden, betroffen meestal de genoemde aanduidingen van woonlocaties overeenkomstig met de dwarsdoorsneden van de plattelandsgemeenten.

Zoals al duidelijk is geworden, werden de vrouwelijke lidmaten en in minder mate de mannelijke kinderen die niet zelfstandig of uitwonend waren, regelmatig in hun relatie tot andere personen geregistreerd. Bij de betreffende gemeenteleden werd dan frequent verwezen naar hun (overleden) echtgenoot, vader, moeder, oom, tante of een ander familielid. De band bestond echter niet altijd uit huwelijk of bloedverwantschap. Soms werd zowel bij mannen als bij vrouwen ook aangegeven bij wie een lidmaat inwoonde, de kost verdiende of zijn beroep uitoefende.

Of de persoon aan wie een lidmaat werd gerelateerd ook tot de gemeente behoorde, laat zich slechts bij gelijktijdige aankomst in de avondmaalsgemeenschap te Delft met zekerheid vaststellen. Met name het gebruik van veel voorkomende patroniemen verhindert in een groot aantal andere gevallen een eenduidige identificatie van een genoemde (overleden) echtgenoot, ouder of werkgever van een lidmaat elders in de chronologische administratie. Omdat bij gehuwde mannelijke lidmaten bij hun toetreding in de regel niet hun echtgenotes werden genoemd, kan ook niet nagegaan worden of de relatief grote aantallen mannen die jaarlijks uitsluitend met beroepsvermelding of in relatie tot een werkgever werden ingeschreven bij hun toetreding tot de gemeente getrouwd waren.

Deze laatste beperkingen tonen nog eens aan dat zelfs de lidmatenregisters van Delft, die in vergelijking met de administratie van de gemeenteleden op het platteland toch zeer uitvoerig en gedetailleerd zijn, nog omissies hebben die grenzen stellen aan het beeld dat wij van de gemeenten in de classis Delft kunnen schetsen. Ook het ontbreken van de administratie van sommige kerken op het platteland, de incompleteheid in de tijd van de wel bewaard gebleven registers van andere plaatsen en de heterogeniteit van de vastgelegde gegevens oefenen in deze context een limiterende invloed uit. Bij gebrek aan andere informatiedragers vormen de hiervoor naar aard en omvang geschetste registraties van avondmaalgangers in de classis niettemin de belangrijkste bronnen, waarmee wij hierna de groei en samenstelling van de verschillende gemeenten uit verschillende optieken zullen beschouwen.

Hoofdstuk 3: KWANTITATIEVE GEMEENTEVORMING

Algemene context

Wie zich aan de hand van enkele recentere studies over de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden een beeld tracht te vormen van de groei in ledental vanaf 1572, zal al snel tot de conclusie komen dat slechts een bescheiden minderheid van de bevolking een duidelijke keuze maakte voor de 'ware religie'. Afgaande op de lidmatenaantallen bleven de gemeenten lange tijd klein en groeiden zij slechts langzaam, waardoor de publieke kerk ook in Holland ondanks haar geprivilegieerde status tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand in numeriek opzicht beslist geen dominerende positie in het religieuze krachtenveld innam.¹⁶⁸

Deze constatering is op zichzelf niet nieuw. Ook tijdgenoten beseften ten volle dat de omvang van de Gereformeerde Kerk lange tijd beperkt bleef. In mei 1587 behoorden de Delftse predikanten Arent Cornelisz en Thomas van Thielt tot het selecte gezelschap van de "principaelste" predikanten in de Hollandse steden, dat door de gewestelijke Staten naar 's-Gravenhage werd ontboden. De Edel Mogende Heren wilden een einde maken aan de felle kritiek die van menige kansel over hun rekkelijke opstelling in religieuze zaken werd uitgestort. De periodiek oplevende spanningen tussen kerk en overheid waren toen hoog opgelopen door het optreden van de Engelse landvoogd Leycester. Deze zocht en vond steun bij de orthodoxe calvinisten en voedde hun ambities tegenover de 'rekkelijke' Hollandse regenten om het verzet van de Staten tegen zijn pro-Engelse machtspolitiek beter te kunnen breken.

De Staten hoopten in de ontboden predikanten de gematigde krachten te vinden, die de verontrustte gemoederen weer zouden kunnen bedaren. Om hun goedgunstigheid tegenover de Gereformeerde Kerk tot uitdrukking te brengen, hielden zij de genodigden met name voor dat zij aan geen enkele andere godsdienst de openbare uitoefening vergund hadden, terwijl "het tiende deel van de ingesetene van den Lande niet is van de Gereformeerde religie".¹⁶⁹ Vooropgesteld dat de Staten daarmee lidmaten bedoelden, zou dit betekenen dat toen in Holland - kinderen meegerekend - nog geen 16,7% van de bevolking gereformeerd was. Voor zover bekend is deze waarneming van de Staten niet aangevochten door hun kerkelijk gehoor, waaruit blijkt dat zij daarmee waarschijnlijk niet ver bezijden de waarheid lag.

Uit het begin van 1617 dateert een andere bekende uitspraak over de omvang van het gereformeerde bevolkingsdeel. De omstandigheden vertoonden toen enige overeenkomst met die van dertig jaar daarvoor. Wederom stonden overheid en kerk op gespannen voet, maar dit maal vormde de controverse tussen remonstranten en contra-remonstranten het decor. In een poging de twisten tegenover de Engelse gezant Dudley Carleton te bagatelliseren, suggereerde landsadvocaat Oldenbarnevelt tijdens een persoonlijk gesprek dat slechts een klein deel van het volk zich betrokken voelde bij de kerkelijke strijd: niet meer dan één op de drie inwoners van Holland zou 'protestant' zijn. Oldenbarnevelt had daarbij vrijwel zeker de gereformeerden op het oog, wat ook blijkt uit zijn toch wel amusante toelichting dat het analoog aan de beide strijdende partijen bij de protestanten om "puriteinen" en "dubbele puriteinen" ging.¹⁷⁰

Den Tex heeft in zijn monumentale biografie over de Hollandse landsadvocaat deze uitlatingen op merkwaardige wijze geïnterpreteerd. Hij verwacht de 'protestanten' van Oldenbarnevelt met lidmaten en gaat er vervolgens van uit dat een verhouding van één op drie anno 1617 te geringschattend is. Als wij echter daarbij de kinderen van lidmaten zouden meerekenen, zou dit toch al een draagwijdte van meer dan de helft van de bevolking hebben. Den Tex beseft dit niet en telt bij de gereformeerde lidmaten ook de lutheranen en doopsgezinden op, om geforceerd aan te kunnen tonen dat een meerderheid toen zeker protestant was.¹⁷¹ Wij gaan ervan uit dat Oldenbarnevelt wilde aangeven dat nog geen derde deel van de Hollandse bevolking gereformeerd (= lidmaten + kinderen) was. We zullen hierna bezien hoe de observatie van de landsadvocaat in 1617 en die van de Staten van Holland in 1587 zich verhouden tot de gegevens die voor de Delftse classis voorhanden zijn.

Delft

Jaanus heeft ruim veertig jaar geleden in zijn *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz.* de gemeente eind 1572 op ongeveer 180 personen becijferd¹⁷². Dit aantal, dat in de recentere literatuur het leven van een vaststaand gegeven is gaan leiden, is echter een schatting gebaseerd op de deelname aan het eerste Avondmaal in mei 1573.

De Delftse gemeente was bij die eerste viering op 20 mei 1573 nog zeer klein. Arent Cornelisz noteerde later voor die gelegenheid 196 namen in het oudste lidmatenboek van zijn kerk, allen Delftenaren.¹⁷³ De kern van de avondmaalsgemeenschap bestond toen waarschijnlijk uit de restanten van de gemeente onder het Kruis, die het bewind van Alva doorstaan had. Mogelijk telde de totale gemeente in mei 1573 in werkelijkheid al iets meer dan tweehonderd personen. Cornelisz kwam pas een maand later naar Delft en heeft pas achteraf de deelnemers geregistreerd. Dat hij daarbij wellicht een aantal personen over het hoofd heeft gezien blijkt uit het oudste kerkeradsboek, waarin enkele lidmaten worden genoemd, die niet in zijn registratie voorkomen. Vóór 20 mei 1573 zijn in ieder geval geen exacte cijfers bekend die een indruk kunnen geven van de omvang van de kruisgemeente in de zomer van 1572 en het tempo waarin zij sindsdien door Delftenaren die hun belijdenis aflegden en van elders terugkerende lidmaten is aangevuld.

Bij de twee daaropvolgende avondmaalsvieringen in 1573 is de gemeente nog gegroeid, al was van een stormachtige toeloop beslist geen sprake. Op 10 oktober namen 106 nieuwe leden deel (waaronder 25 'vreemden') en op 20 december nog eens 74 (inclusief 23 'vreemden').¹⁷⁴ In de onderstaande tabel is op basis van de gegevens uit de oudste lidmatenregistratie ook de verdere aanwas van de gemeente tot 1581 weergegeven. De daarin genoemde totalen per jaar moeten beschouwd worden als een ruwe schatting. Zoals al eerder is aangegeven, sloten de registraties van Delftenaren, vreemden, overleden en vertrokken lidmaten door Cornelisz niet op elkaar aan en blijken zij bij onderlinge vergelijking zeker niet compleet te zijn. De lidmaten die in de jaren 1573-1574 uit de omliggende dorpen voor de terugkerende Spaanse troepen naar Delft zijn gevlucht en daar groepsgewijze als 'vreemden' werden ingeschreven¹⁷⁵, zijn buiten beschouwing gelaten. Hun verblijf te Delft droeg slechts een tijdelijk karakter. De meesten van hen zijn na het ontzet van Leiden

vermoedelijk weer naar hun oude woonplaats teruggekeerd, zonder dat zij door Cornelisz als vertrokken werden geregistreerd.

Tabel 2.3: Gemeentevorming te Delft 1573-1580

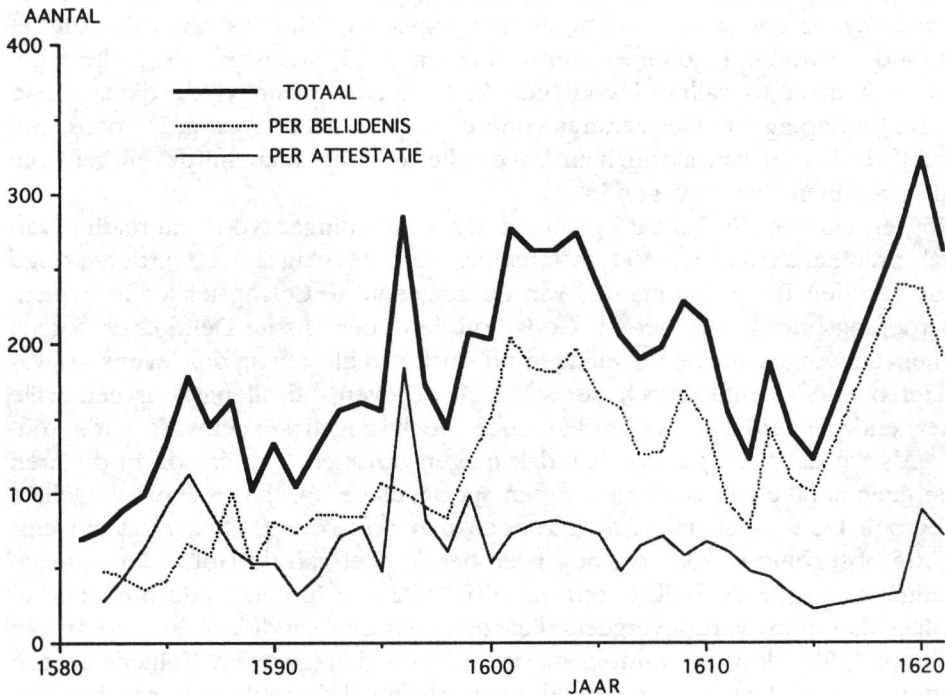
JAAR	NIEUWE LIDMATEN	VREEMDEN	VERTROKKEN	OVERLEDEN	OMVANG GEMEENTE
1573	330	48	-	-	378
1574	219	45	25	-	617
1575	156	51	19	10	795
1576	86	48	9	11	909
1577	106	50	15	14	1036
1578	62	4	12	5	1085
1579	40	16	19	11	1111
1580	63	-	16	15	1143

De tabel laat zien dat het aantal nieuwe lidmaten per jaar, behoudens een opleving in 1577, geleidelijk afnam. Daarmee vertraagde ook de groei van de gemeente. In de jaren 1578-1580 bedroeg mede door het relatief grote aantal vertrokken en overleden kerkleden de netto aanwas van de gemeente niet meer dan rond de dertig personen, waarmee de totale omvang op bijna 1150 lidmaten kwam. Bij benadering laat zich voor 1580 ook het aandeel van de gereformeerden in de totale stedelijke bevolking inschatten. In 1564 telde Delft circa 14.000 inwoners¹⁷⁶ en zestien jaar later zal dit aantal, mede door het vertrek van honderden katholieke geestelijken uit de stad na het verbod van de katholieke godsdienstuitoefening in 1573, niet veel hoger zijn geweest. Dit zou betekenen dat in het begin van 1581 zeker nog minder dan één op de twaalf Delftenaren lidmaat is geweest, hetgeen met hun kinderen daarbij gerekend neerkomt op ongeveer 13,6% van de stadsbevolking.

Vanaf 1581 kan de groei van de Delftse gemeente door het wegvallen van de registratie van overleden en vertrokken lidmaten niet meer jaarlijks op de voet gevolgd worden. Het aantal nieuwe gemeenteleden laat zich nog wel vaststellen, al maakt het onderscheid tussen Delftenaren en vreemden plaats voor een scheiding tussen lidmaten na belijdenis en inkomende lidmaten met attestatie. De laatstgenoemde categorieën, alsmede de totale toeloop naar de gemeente zijn per jaar numeriek weergegeven in figuur 2.1.¹⁷⁷ Ofschoon daaruit geen rechtstreekse conclusies getrokken kunnen worden met betrekking tot de toe- of afname van de omvang van de gemeente, laten zich toch enkele saillante gegevens signaleren, die op de grootte van de avondmaalsgemeenschap te Delft van invloed kunnen zijn geweest.

Allereerst valt op dat het aantal nieuwe gemeenteleden per jaar tegen het einde van de zestiende eeuw, behoudens enkele schommelingen, geleidelijk toenam. Van een bijzondere toeloop was vooral sprake in de jaren 1585-1588 en 1596, waarbij in beide gevallen de instroom van Zuidnederlandse immigranten van grote invloed is geweest, zoals later nog zal worden aangetoond. Onmiskenbaar is verder het hoge aantal nieuwe leden in het eerste decennium van de zeventiende eeuw, wat vooral gebaseerd is op een stijging van de belijdenissen in Delft. Na 1610 lijkt de instroom met uitzondering van een opleving in 1613 af te nemen. Het is verleidelijk om deze

tendens toe te schrijven aan de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten die zich ook te Delft deed gevoelen. Hoe consistent de ingezette daling is geweest laat zich echter niet vaststellen door het ontbreken van lidmatengegevens in de periode 1616-1618, toen de gemoederen in de stad echt verhit waren geraakt. De beslechting van het leergeschil op de grote synode te Dordrecht is in ieder geval niet van negatieve invloed geweest op de belangstelling voor de gereformeerde religie te Delft. De predikanten die in de voorafgaande jaren gepreoccupeerd waren door de kerkelijke strijd, konden zich weer volledig toewijden op hun pastorale werkzaamheden. Wellicht ook omdat een grote groep Delftenaren de beslissing van de strijd heeft afgewacht, alvorens zich bij de gereformeerde gemeente te voegen, kwam het aantal belijdenissen in de jaren 1619-1621 weer op een zeer hoog niveau.

Figuur 2.1: Nieuwe gemeenteleden per belijdenis en attestatie te Delft 1581-1615, 1619-1621

Buiten de chronologische lidmatenregisters beschikken we nog over enkele aanwijzingen die het mogelijk maken de figuur te vertalen in een globale beschrijving van de groei van de gereformeerde gemeente sinds 1580. Dat die gemeente inderdaad groter werd, bleek toen de kerkeraad zich in 1584 voor het eerst boog over de toenemende duur van de avondmaalsvieringen. Het uitreiken van het sacrament van brood en wijn, dat aanvankelijk in één van beide hoofdkerken - afwisselend in de Oude en de Nieuwe Kerk - plaatsvond, vergde zoveel tijd, dat velen dankgebed en zegen niet afwachten en direct na hun communie huiswaarts keerden. De kerkeradsleden vonden het betamelijker "dat men tesamen bijeen blijft opdat men gelijk-ker hande nae actie den Heere voor sijne weldaden dancke ende voor de gemeenen

welvaart der kercke bidde". Zij schreven voor dat de dienstdoende predikant de gemeente zou vermanen bijeen te blijven, totdat hij de viering zou afsluiten.¹⁷⁸

Die oplossing heeft waarschijnlijk niet geheel voldaan, want al in 1585 werd besloten een langere tafel te laten vervaardigen en bij het Avondmaal voortaan vier schotels en bekers te gebruiken in plaats van twee, om de duur van de communie te bekorten. Tien jaar later bereikten de kerkeraad andermaal klachten over de langdurige avondmaalsvieringen, die vooral de oudere en gebrekkige lidmaten in de wintermaanden veel te moeilijk vielen. Ditmaal restte niets anders dan over te gaan op een gelijktijdige viering in de beide hoofdkerken.¹⁷⁹

De omvang van de gemeente vergde tegen die tijd de dienst van een vijfde predikant. Reeds in 1593 was overwogen Jodocus Geesteranus als zodanig te beroepen. Arent Cornelisz maakte toen enkele leden van de magistraat duidelijk dat de lasten veel zwaarder geworden waren dan bij de terugkomst van Thomas van Thielt uit het door Alexander Farnese ingenomen Antwerpen in 1585, waardoor de Delftse gemeente min of meer toevallig al voor een korte tijd over een vijfde dienaar had beschikt. De beroeping van Geesteranus vond evenwel geen doorgang. De predikant verkoos zelf de kansel van Gorinchem boven die te Delft, waar hij de burgerij om onduidelijke redenen "delicaet" vond.¹⁸⁰

In 1596 hernieuwde de Delftse kerkeraad zijn inspanningen voor uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen. Met instemming van de magistraat werd gepoogd Theodorus van den Berge (Montanus) van de gemeente te Colchester los te maken. In zijn beroepingsbrief heette het dat Gods "kudde onder ons [te Delft] door 't getal der gheener die wt verscheijden dwalingen off oock sorchlosicheit des levens ontwakende, haer op den rechten wech der salicheit begeven, nu allengskens een wijle tijts groter ende meerder is geworden ende noch dagelicks aanwast ende toeneemt".¹⁸¹ Als we dat "allengskens" letterlijk mogen opvatten, zou er ook in de jaren 1581-1586 geen sprake zijn geweest van een spectaculaire, maar van een geleidelijke gemeentegroei. De gewestelijke Staten zouden dan ook voor Delft correct geweest zijn met hun observatie in 1587 dat nog geen tiende deel van de Hollanders lidmaat was. Overigens slaagde de Delftse kerk er vóór 1622 niet in een vijfde predikant te krijgen. Meer dan eens werd tevergeefs uitgezien naar een kandidaat die - zoals Van den Berghe in 1596 - door zijn oude gemeente niet werd vrijgegeven. Telkens als een beroeping wel succes had, overleed weldra één van de al dienstdoende predikanten, waardoor het aantal dienaren in de praktijk op vier bleef.

Het wijkboekje dat door Arent Cornelisz van omstreeks juni 1602 tot enkele maanden voor zijn dood in juni 1605 werd bijgehouden¹⁸², geeft indicaties voor een sterk toenemende gemeentegroei in het begin van de zeventiende eeuw. Cornelisz telde zelf in juni 1602 en augustus 1603 het aantal lidmaten in zijn wijk en kwam daarbij respectievelijk op 492 en 526 kerkleden. Zijn laatste mutatie in het wijkboekje dateert van april 1605. Waarschijnlijk kan rond die tijd een laatste calculatie gemaakt worden, die door het optellen van de vermelde namen die door Cornelisz niet waren doorgestreept en niet door hem waren aangetekend als 'beminster', 'verhuisd', 'vertrokken' of 'overleden', wijst op een totaal van 595 lidmaten. Ervan uitgaande dat de lasten van de vier dienstdoende predikanten ongeveer gelijk verdeeld waren, zoals in de kerkordes van de nationale synoden in de zestiende eeuw was nagestreefd¹⁸³, laat

zich ook de omvang van de totale Delftse gemeente ongeveer inschatten door de vermelde getallen met vier te vermenigvuldigen. Dit zou voor juni 1602 duiden op een gemeente van ongeveer 1968, voor augustus 1603 van 2104 en voor april 1605 van 2380 lidmaten.

Opmerkelijk is dan de versnelling van de groei. Terwijl tussen begin 1581 en juni 1602 de gemeente werd aangevuld met niet meer dan achthonderd personen in twintig jaar, bedroeg de toeloop tussen juni 1602 en april 1605 alleen al ruim vierhonderd personen in nauwelijks drie jaar. De reeds eerder geconstateerde sterke stijging van het aantal belijdenissen in deze laatste periode is hieraan vermoedelijk debet geweest. Evenals in het begin van 1581 kan bij de aanvang van de zeventiende eeuw de omvang van de gereformeerde gemeenschap afgezet worden tegen het totaal aantal inwoners van Delft. Op grond de bewaardgebleven registratie van de haardsteden te Delft in 1600 laat zich het inwonertal van de stad vaststellen op ongeveer 17.500.¹⁸⁴ Als bij het geschatte aantal lidmaten van juni 1602 (1968) hun kinderen worden meegerekend, zou toen ongeveer 18,7% van de stedelijke bevolking gereformeerd geweest zijn.

De 'Nomenclator' van Jan Barentsz¹⁸⁵ geeft ons een nauwkeurig beeld van het aantal lidmaten in april 1609. Jaanus heeft de merkwaardige opbouw van deze dwarsdoorsnede van de Delftse gemeente niet doorzien. Zijn al te vaak overgenomen schatting van 1600 lidmaten voor de hele Delftse gemeente in 1608 is dan ook volledig foutief, omdat Barentsz toen nog maar een deel van de stad in zijn 'Nomenclator' had geregistreerd. Pas in april 1609 heeft hij zijn werk voltooid en zoals wij al hebben aangetoond kan alleen op dat moment de omvang van de totale gemeente gefixeerd worden, om precies te zijn op 2675 lidmaten.¹⁸⁶ Vooropgesteld dat onze schatting van 2380 lidmaten voor april 1605 de werkelijkheid enigszins heeft benaderd, zou de groei van de gemeente sindsdien tot april 1609 ongeveer driehonderd lidmaten hebben bedragen. Dit is wat minder dan de veronderstelde toename met ruim vierhonderd personen in de periode 1602-1605. Ten dele kan dit worden verklaard uit het met name in de jaren 1606-1608 lagere aantal belijdenissen (zie figuur 2.1).

Een laatste impressie van de grootte van de Delftse gemeente dateert van september 1618. De drie dienstdoende predikanten Henricus Arnoldi, Henricus Swalmius en Isaac Hagius wendden zich toen tot de burgemeesters met het verzoek het traktement van de vacante vierde predikantsplaats te mogen genieten, temeer omdat zij "op hare schouderen geschort hebbende den last van eene gemeente over de 3000 personen groot."¹⁸⁷

Op basis van dit getal laat zich tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand een voorlopige balans opmaken over een halve eeuw gemeentevorming te Delft. Voor de jaren 1619-1621 worden in de acta van de kerkeraad nog in totaal 858 nieuwe gemeenteleden gemeld. Over dezelfde periode rekening houdend met het overlijden en het vertrek van ongeveer 10% van de ruim drieduizend in de herfst van 1618 genoemde lidmaten en met de afval van nog eens enkele tientallen personen in de richting van de remonstranten, die na hun veroordeling door de Dordtse synode in 1619 een eigen kerkgenootschap formeerden, komen we tegen het einde van 1621 op een totaal van ongeveer 3500 lidmaten van de gereformeerde gemeente. De

bewaard gebleven verzamelstaat van een in 1622 in Holland gehouden volkstelling ter heffing van een buitengewone belasting van een gulden per hoofd van de bevolking (het zogenaamde 'hoofdgeld'), maakt het mogelijk bij het aantal inwoners van de twee stedelijke parochies van Delft bij benadering vast te stellen op ongeveer 23.827.¹⁸⁸ De kinderen meegerekend, zou dan ongeveer 24,5% van de parochianen tot de Gereformeerde Kerk behoord hebben. Oldenbarnevelts inschatting uit 1617 dat nog niet één op de drie Hollanders gereformeerd was, lijkt daarmee ten aanzien van Delft zeer reëel te zijn.

Platteland

Over de gemeentevorming op het platteland tot 1621 zijn we door het geheel of gedeeltelijk ontbreken van de kerkeradsacta of een afzonderlijke lidmatenadministratie slechts fragmentarisch geïnformeerd. De wel bewaard gebleven gegevens wekken met een enkele uitzondering de indruk van een zeer trage gemeentegroei, die in bijna alle plaatsen tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand resulteerde in een beduidend lager percentage gereformeerden dan te Delft.

Dit gaat zeker op voor Naaldwijk, waar op 24 mei 1573 - vier dagen later dan te Delft - voor het eerst het Avondmaal werd gevierd door 28 parochianen, 7 lidmaten uit Monster en de predikant van 's-Gravenzande en zijn huisvrouw. Bij de tweede avondmaalsviering op 20 september 1573 voegen zich nog eens 19 nieuwe lidmaten bij de gemeente, die dan voor Naaldwijk op een totaal van 47 personen komt.¹⁸⁹ Enkele maanden later week het grootste gedeelte van de gereformeerde gemeenschap (35 lidmaten) wegens de terugkomst van de Spaanse troepen uit naar Delft.¹⁹⁰ Toen op 9 februari 1575 de prediking te Naaldwijk werd hervat, tekende de predikant in zijn kerkeradsboek aan dat vele lidmaten tijdens de "verstrooiing" waren overleden¹⁹¹, hetgeen duidt op een sterke verkleining van de gemeente.

Voor het opbouwwerk in de daaropvolgende jaren is vooral Petrus Lodewijk verantwoordelijk geweest. Deze predikant kwam in 1583 naar Naaldwijk en heeft de gemeente daar tot in 1621 onafgebroken gediend. In het begin van 1619 stelde hij een lidmatenlijst op, waarbij hij op een totaal van 97 personen kwam: 64 te Naaldwijk, 23 te Honselersdijk en 10 op het platteland.¹⁹² Bij de avondmaalsvieringen in hetzelfde jaar voegden zich daar nog 7 nieuwe lidmaten bij.¹⁹³ Voor de jaren 1620-1621 mogen we waarschijnlijk uitgaan van een even bescheiden aantal aankomelingen, dat deels teniet gedaan werd door het vertrek of overlijden van andere lidmaten. De Naaldwijkse gemeente zou dan in het begin van 1622 geschat kunnen worden op ongeveer 110 personen op een totaal van 1333 parochianen.¹⁹⁴

De gemeente te Schipluiden is ook lange tijd bescheiden van omvang gebleven. In 1599 constateerde de classicale vergadering dat Jan Laurensz, toen toch al ruim twintig jaar predikant in het dorp, nog maar weinig 'stichting' had gedaan. Kort daarvoor waren de catechismuspredikaties op de zondagmiddag al gestaakt, omdat er dan toch maar weinig volk naar de kerk kwam. Een andere aanwijzing voor de onvruchtbare dienst van Laurensz dateert uit 1601, toen hij wegens gebrek aan voldoende kandidaten aan de classis toestemming vroeg en kreeg om het aantal ouderlingen terug te brengen van vier naar twee.¹⁹⁵ Ook de chronologische inschrijvingen van lidmaten tussen de kerkeradsacta geven aan dat er maar weinig vorde-

ringen waren gemaakt. Over de jaren 1594-1602 werden 28 nieuwe gemeenteleden genoteerd, van wie vijf met attestatie.¹⁹⁶

Jacobus Pauli, die Laurensz in 1603 te Schipluiden opvolgde, is waarschijnlijk iets succesvoller geweest. Het aantal ouderlingen werd al spoedig weer op vier gebracht en in de eerste acht jaar van zijn ambtsbediening verwelkomde zijn gemeente 40 nieuwe leden na belijdenis en 20 lidmaten met een attestatie.¹⁹⁷ Op 24 mei 1616, kort nadat Pauli zijn dienst wegens geruchten over 'onkuisheid' had neergelegd, is een lijst van in totaal 73 lidmaten opgesteld. 37 van hen woonden toen in het dorp Schipluiden, 7 te Hodenpijl, 5 in het gehucht Den Hoom en 1 op het Huis Kenenburg. De overigen waren op het platteland gehuisvest (21 op de Vlaardinger Kade en 2 langs de Zouteveense weg).¹⁹⁸

De remonstrantse woelingen hebben in de daaropvolgende jaren een uitbreiding van de gemeente verhinderd. Toen Johannes Stangerus als remonstrants predikant van Schipluiden werd afgezet, hield hij tot grote ergernis van de gereformeerde kerkeraad een deel van de lidmaten van de avondmaalstafel weg.¹⁹⁹ Mede daardoor trof zijn contra-remonstrantse opvolger Johannes Peltius bij zijn komst naar Schipluiden in het voorjaar van 1619 slechts 51 avondmaalgangers aan. Vóór 1622 voegden zich daarbij nog 22 personen, onder wie minstens drie lidmaten die uit de remonstrantse gelederen terugkeerden.²⁰⁰ Uitgaande van een gelijktijdig gering verlies door het vertrek of overlijden van andere lidmaten, zou de gereformeerde gemeente in het begin van 1622 ongeveer 65 lidmaten hebben geteld, op een totaal van 671 parochianen.²⁰¹

De fundamenten van de gemeente van Zoetermeer werden gelegd door Wijnand Gerritsz van Beeck. Deze predikant had 229 lidmaten bij de viering van het Avondmaal verzameld, toen hij in januari 1605 na een ambtsperiode van dertig jaar om gezondheidsredenen gedwongen werd met emeritaat te gaan. Zijn opvolger Petrus Paludanus verklaarde in februari 1612 voor de classis, dat hij sinds zijn intrrede in het voorjaar van 1605 nog eens 150 nieuwe leden had ontvangen, hetgeen neerkomt op een gemiddelde van iets meer dan 20 per jaar. In het doopboek van Zoetermeer heeft hij tot tweemaal toe de omvang van zijn gemeente becijferd: met Kerstmis 1609 op 285 en precies een jaar later op 293 lidmaten.²⁰² Waarschijnlijk is de gereformeerde gemeente tijdens de bestandsjaren nauwelijks meer gegroeid. In de periode 1612-1614 raakten de Zoetermeerse lidmaten sterk verdeeld over het omstreeden optreden van hun predikant, hetgeen na een slepende procedure voor de classis uiteindelijk uitmondde in diens ontslag.²⁰³ Paludanus tegenstanders, die vermoedelijk vrij talrijk zijn geweest, vormden daarna de kern van de remonstrantse gemeenschap in de parochie, die zich na de grote Dordtse synode handhaafde als een afzonderlijke gemeente. Voor de gereformeerde gemeenschap betekende dit het verlies van vermoedelijk tweederde van haar leden. Toen de classicale visitators in mei 1619 Zoetermeer bezochten troffen zij daar 100 lidmaten aan. Hoewel zij niet pessimistisch waren over de mogelijkheden tot uitbouw van de gereformeerde gemeente - bij de laatste avondmaalsviering hadden nog enkele personen hun belijdenis afgelegd - zal deze in het begin van 1622 nog niet veel meer dan 120 lidmaten geteld hebben op 3748 parochianen.²⁰⁴

Het lidmatenboek van de combinatie van Nootdorp en Wilsveen laat enkele meer nauwkeurige berekeningen toe. Het begin is ook hier waarschijnlijk zeer moeizaam geweest. Kort voor de eerste avondmaalsviering op 25 december 1584 legden acht aankomelingen hun belijdenis af. Uit de lidmatengegevens laat zich niet afleiden of zij toen de hele avondmaalsgemeenschap van de combinatie vormden. Wel wordt daaruit duidelijk dat zich in de parochie nog enkele andere lidmaten bevonden, die al elders het geloof hadden beleden en zich pas later bij de predikant aanmeldten na eerst in andere dorpen ten Avondmaal te zijn geweest.²⁰⁵ Tot de scheiding van Nootdorp en Wilsveen in 1619 traden in totaal 193 nieuwe leden toe, waarvan 109 door het afleggen van een belijdenis en 84 na het inleveren van een attestatie.²⁰⁶ Het aantal nieuwkomers fluctueerde per jaar gezien erg sterk en laat daarmee geen duidelijke tendenzen voor langere periodes herkennen. Het relatief grote aantal lidmaten met een attestatie toont wel aan dat de gemeentevorming op de combinatie sterk beïnvloed werd door de instroom van elders.

Het aftrekken van de lidmaten die in het register - helaas vaak zonder datum - als vertrokken en overleden zijn aangemerkt, leert dat tegen het einde van 1618 Nootdorp 44 lidmaten telde. De omstreeks die tijd in het lidmatenregister vervaardigde opgave van gemeenteleden te Wilsveen, Leidschendam en Stompwijk, geeft voor die drie plaatsen totalen van respectievelijk 24, 13 en 1 lidmaat. Toen zij in het begin van 1619 bij de Staten van Holland met succes het verzoek indienden om als zelfstandige gemeente te mogen functioneren, heette het dat zij ruim 40 lidmaten rijk waren.²⁰⁷ In 1622 zal dat voor zowel Nootdorp als Wilsveen-Leidschendam een totaal van naar schatting 50 lidmaten geweest zijn op respectievelijk 637 en 1451 parochianen.²⁰⁸

De gemeentegroei in 't-Woudt laat zich voortdurend op de voet volgen door de frequente registratie van namen en aantallen van avondmaalgangers. Onder de predikant Wilhelmus Varicius (1591-1599) groeide de gemeente langzaam van 12 naar 17, onder Jacobus Taurinus (1600-1601) naar 21 en onder Johannes Fenacolijs (1601-1608) naar 25 lidmaten. Na een periode van betrekkelijke stabilisatie onder Philip Pietersz (1608-1616), nam de gemeente snel in omvang toe. Reijnier Claesz hield op 31 maart 1619 het Avondmaal voor 44 lidmaten en Thomas Stael met Kerstmis 1621 voor 54.²⁰⁹ Kinderen van lidmaten meegerekend, komen we in 1622 op 90 gereformeerden op een totaal van 98 parochianen.²¹⁰ Dit betekent dat het dorp rond die tijd vrijwel volledig gereformeerd moet zijn geweest. Vermoedelijk heeft hierbij het uitzonderlijke feit dat de patronaatsrechten al sinds het einde van de dertiende eeuw in handen waren van de parochianen een belangrijke rol gespeeld. Zoals al eerder is aangegeven, werd daardoor de hele gemeenschap bij de aanstelling van een nieuwe voorganger betrokken. Toen 't-Woudt de classis in 1588 om een predikant verzocht, moet er onder de dorpelingen reeds een breed gedeelte belangstelling voor de gereformeerde religie zijn geweest, al heeft het nog wel lange tijd geduurd voordat zij in groter getale aan het Avondmaal wensten deel te nemen.

Maassluis heeft zich in betrekkelijk korte tijd ontwikkeld tot in omvang de tweede gemeente van de classis na Delft, hoewel de prediking op de voormalige schans pas in 1598 met de komst van Cornelis Adriaensz een aanvang nam. De deelname aan het Avondmaal is de eerste tien jaar nog zeer bescheiden geweest. Johannes Fenacolijs, die zijn eerste schreden in het predikambt in 't-Woudt had gedaan en daar

uiteindelijk 25 lidmaten verzamelde, schreef later dat hij met het aanvaarden van het beroep naar Maassluis in oktober 1608 van de ene kleine gemeente naar de andere ging. Vóór Fenacolijs had Maassluis naar Maerten Claesz uitgezien, maar deze predikant verkoos in het toen grotere De Lier te blijven.²¹¹

Onder Fenacolijs is het aantal lidmaten te Maassluis zeer sterk toegenomen. Van 1608 tot 1622 telde de gemeente 381 nieuwe leden, van wie 277 na belijdenis en 104 na het overleggen van een attestatie. Als we voor dezelfde periode het aantal overleden of vertrokken gemeentelieden op ruwweg 100 schatten, dan moet Maassluis tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand nog altijd ongeveer 300 lidmaten geteld hebben op in totaal 2849 zielen.²¹² Dit grote aantal moet wellicht voor een belangrijk deel verklaard worden uit het markante optreden van Fenacolijs. Hij zette zich persoonlijk in voor de politieke losmaking van Maassluis van Maasland in 1614. In de latere bestandsjaren hield de predikant zijn gemeente met overtuiging in het contra-remonstrantse kamp en verweerde hij zich met succes tegen pogingen van de ambachtsheer om invloed te krijgen op de verkiezing van ouderlingen en diakenen. De rol die hij daarmee als voorvechter voor de 'lokale' rechten heeft gespeeld, zal hem een zekere aanhang onder de inwoners van Maassluis hebben verschaft. De gemeente lijkt hiervan te hebben geprofiteerd. Het aantal nieuwe leden liep in de kritieke bestandsjaren niet terug. In 1617, toen de strijd met de ambachtsheer op het scherpst van de snede werd gevoerd, legden zelfs nog 34 dorpelingen hun belijdenis af.²¹³

De omvang van de overige plattelandsgemeenten laat zich in de door ons bestudeerde periode door een gebrek aan eenduidige lidmatengegevens niet in cijfers uitdrukken. Een globale indicatie geeft wel een verdeling in grote en kleine 'landkerken', die door de classis tot tweemaal toe werd opgemaakt om de bijdrage van de verschillende gemeenten aan de vergoeding van bepaalde onkosten vast te stellen. Bij de eerste gelegenheid in 1590 werden Schipluiden, 't-Woudt, Pijnacker en Nootdorp tot de 'kleine' kerken gerekend en Vlaardingen, Maasland, Naaldwijk, De Lier, Overschie Berkel en Zoetermeer tot de 'grote'.²¹⁴ Kethel had toen nog geen gemeente. In 1612 werden Vlaardingen, Overschie, Zoetermeer, Berkel, Pijnacker, Naaldwijk en Maasland als "groote landkercken" beschouwd, hetgeen impliceerde dat De Lier, Kethel, 't-Woudt, Nootdorp en Schipluiden geacht werden 'klein' te zijn.²¹⁵ Als deze verdeling in 1619 nog geldig was moet de grens tussen beide categorieën, afgaande op de eerder genoemde gegevens voor de 'kleine' combinatie Nootdorp en Wilsveen (in totaal 82 lidmaten eind 1618) en het 'grote' Naaldwijk (97 lidmaten begin 1619), bij ongeveer 90 lidmaten getrokken worden.

Van de nog niet besproken grote gemeenten heeft Vlaardingen waarschijnlijk de meeste lidmaten geteld. In 1595 gaven de Staten van Holland de predikant Arent Hermansz een extra toeslag van zestig gulden op zijn traktement, mede omdat "door sijnen dienst en arbeit de gemeente Godes aldaer seer vermeerderd ende toegenomen is".²¹⁶ Ook zijn opvolger Isaac Naeranus (1603-1619) ontving een buitengewone toelage. Die werd evenwel uit plaatselijke middelen gefinancierd en vond vooral zijn grondslag in de vrees dat hij anders een beroeping naar een beter betalende standplaats zou aannemen.²¹⁷ Of Vlaardingen in het begin van 1622 het geschatte aantal van 300 lidmaten voor Maassluis heeft benaderd moet echter betwijfeld worden. In

Vlaardingen formeerde zich na de Dordtse synode een remonstrantse gemeenschap, hetgeen (evenals te Zoetermeer) waarschijnlijk gepaard ging met een inkrimping van de gereformeerde gemeente. Ook het gegeven dat Vlaardingen pas in 1655 een tweede predikant kreeg, terwijl te Maassluis reeds in 1642 een tweede voorganger werd beroepen, doet niet vermoeden dat de gemeentevorming tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand al even grote vruchten had afgeworpen.²¹⁸

Pijnacker en Berkel zullen de grens van 90 lidmaten in 1621 waarschijnlijk nauwelijks gepasseerd zijn. Het eerstgenoemde dorp gold in de zestiende eeuw nog als een kleine landskerk en had toen de grootste moeite een toereikend aantal kerkeradsleden te vinden.²¹⁹ Ook Berkel had in de zestiende eeuw nog een kleine gemeente, die nauwelijks groeide. Voor haar eerste predikant Vedast Coornwinder was dit aanleiding was uit te zien naar een andere standplaats.²²⁰ Hoewel de lidmatenadministratie in het dorp vooral voor de inkomende lidmaten op vertoon van een attestatie verre van volledig was, wijst het wel bekende totaal van 101 personen die over de periode 1589-1621 hun belijdenis aflegden, op een allesbehalve spectaculaire toeloop naar de gemeente.²²¹

Van de kleine gemeenten is die van Kethel waarschijnlijk het geringst in omvang geweest. Omstreeks 1581, toen de gewestelijke Staten het dorpje wilden combineren met Overschie, trachtte de classis Delft de zinloosheid van dat voornemen aan te tonen met de opmerking dat niet meer dan acht of tien personen de religie toegedaan waren.²²² Ook uit het gegeven dat Kethel pas in 1592 een eigen predikant kreeg mag wel afgeleid worden dat gemeentevorming daar niet bepaald van een vruchtbare bodem heeft kunnen profiteren.

Opvallend is ten slotte ook de indeling van De Lier bij de kleinere gemeenten in 1612, terwijl het dorp twaalf jaar eerder nog tot de grote landskerken werd gerekend. Dit doet vermoeden dat de toeloop naar de gemeente, ondanks de vorming van een betrekkelijk brede basis tegen het einde van de zestiende eeuw, na 1600 geleidelijk is gestagneerd. Desondanks zal de avondmaalsgemeenschap van De Lier bij het verstrijken het Twaalfjarig Bestand toch niet zeer klein zijn geweest. De predikant Johannes Godefridus trof in 1628 bij zijn intrede in De Lier 123 lidmaten aan.²²³ Zelfs als we veronderstellen dat hiervan ruim eenderde deel in de zes daaraan voorafgaande jaren was aangekomen, zal de gemeente in het begin van 1622 nog altijd meer lidmaten geteld hebben dan 't-Woudt (54) en Schipluiden (ongeveer 65).

In tabel 2.4 is het kwantitatieve resultaat van de gemeentevorming in de classis Delft sinds 1572 nog eens samengevat, voorzover wij daarbij de lidmatenaantallen konden inschatten. De cijfers van de volkstelling van 1622 zijn in de tweede kolom zoveel mogelijk samengevoegd per spreidingsgebied van de gemeente (meestal de oude parochie).²²⁴ Een zekere marge moet hierbij wel ingecalculeerd worden, omdat de ambachtsheerlijkheden, gehuchten en buurtschappen, die als uitgangspunten voor de telling dienden, in kerkelijk opzicht soms tot meer dan één gemeente behoorden. De cijfers van 1622 laten binnen deze geografische eenheden geen verdere differentiatie toe, waardoor het niet mogelijk was met behulp van deels wel bekende gegevens over de parochiegrenzen een meer nauwkeurige correctie door te voeren.

Tabel 2.4: Omvang gemeente en percentage gereformeerden in 1621

GEMEENTE/PAROCHIE	INWONERS 1622	AANTAL LIDMATEN	% GEREFORMEERDEN (lidmaten en kinderen)
Delft	23.827	3.500	24,5%
Naaldwijk	1.333	110	13,8%
Schipluiden	671	65	16,1%
Zoetermeer	3.748	120	05,3%
Nootdorp	637	50	13,1%
Wilsveen/L/S	1.451	50	05,8%
't-Woudt	98	54	91,8%
Maassluis	2.849	300	17,6%

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de gemeentegroei op het platteland over het algemeen is achtergebleven bij de stad Delft. 't-Woudt vormde hierop - om aangegeven redenen - de enige bekende uitzondering. Aanvankelijk zal met name de angst voor een eventuele terugkeer van de Spanjaarden ertoe hebben bijgedragen dat vooral de inwoners van de onbeschermden dorpen op het platteland minder openstonden voor de nieuwe denkbeelden van de 'ware religie', of althans hun voorkeur in die richting niet door het afleggen van een belijdenis openlijk gestalte durfden te geven. De terugkeer van de Spaanse troepen in Delfland in de jaren 1573-1574 en de daarmee gepaard gaande schermutselingen en brandschattingen hebben hun daarvoor in ieder geval meer reden gegeven dan de Delftenaren. Deze bleven achter hun stadsmuren van krijgsgeweld gevrijwaard en werden veel minder geconfronteerd met het verlies van have en goed als gevolg van de inundatie van het platteland voor het ontzet van het belegerde Leiden.

Een factor die langdurig een negatieve invloed heeft gehad op de gemeentevorming op het platteland, was het grote tekort aan goed opgeleide predikanten en de wijze waarop de Gereformeerde Kerk daarmee omging. De classis Delft had in de laatste decennia van de zestiende eeuw meer dan eens grote moeite een geschikt dienaar voor een dorpsgemeente te vinden. Hierdoor kon niet alleen in sommige plaatsen de prediking pas vrij laat een aanvang nemen, maar bleven ook bepaalde vacatures op de dorpen relatief lange tijd onopgevuld. Academisch gevormde predikanten waren al helemaal schaars en met uitzondering van de dienst van Cornelis Jansz in Kethel (1592-1622) tot in het begin van de zeventiende eeuw over lange periodes alleen te Delft werkzaam. Zo er al dienaren met opmerkelijke 'singuliere' gaven op het platteland waren, werden zij steeds door grotere gemeenten beroepen en onder druk van de classis daaraan ook afgestaan, hoezeer een kleine dorpsgemeente zich daartegen ook verzette.

Illustratief in dit verband was bijvoorbeeld de ambtsbediening van Jan Barentsz, die zijn toehoorders vanaf de kansel met zijn opmerkelijke prediking wist te boeien. Zowel in 1589, toen hij van Nootdorp naar Overschie ging, als in 1597 toen hij van Overschie naar Delft werd beroepen, sprak hij zelf geen voorkeur uit, maar werd zijn verplaatsing op aandrang van de classis tegen hevige oppositie van de oude gemeente in toch doorgevoerd. Steeds motiveerde de classicale vergadering haar houding in

Fragment van kerkglas 25 uit de Goudse Sint-Janskerk, voorstellende het Ontzet van Leiden. Dit glas van de Delftse glazeniers Dirck Verheyden en Dirck van Douwe werd in 1603 door de burgemeesters van Delft (Claes Adriaensz van Adrichem, Hendrick Dirksz van Santen, Robbrecht Ewoutsz van Schilperoort en Pauwels Cornelisz Beresteijn) geschonken aan de stad en kerk van Gouda. In het landschap voor Leiden is links de stad Delft afgebeeld. Rechts daarvan de dorpen Pijnacker, Nootdorp, Leidschendam, Wilsveen en Zoetermeer. Onderaan is Willem van Oranje afgebeeld (met hoed), met achter hem waarschijnlijk enkele Delftse burgemeesters. Tekening in gewassen inkt op gewit kalfsperkament, vervaardigd door Christoffel Pierson in 1675 naar voorbeeld van de oorspronkelijke werktekening (het carton). Archief Hervormde Gemeente Gouda, foto Wim Scholten.

dergelijke aangelegenheden met de te verwachten grotere oogst in de nieuwe standplaats, waar de lasten dan ook zwaarder zouden zijn dan in de te verlaten gemeente.²²⁵

Structureel gezien waren daarom de kleinste gemeenten voortdurend gedwongen zich te behelpen met de predikanten met de minste gaven. Als zij eenmaal een dergelijk dienaar in hun midden hadden, waren zij bovendien vaak voor een langere termijn aan hem gebonden, omdat hij dan juist niet of nauwelijks in aanmerking kwam voor een beroeping naar een andere standplaats. De lange ambtsperiodes van enkele niet-academisch gevormde predikanten in Delfland mogen ten dele ook tegen deze achtergrond verklaard worden. Sommige gemeenten, zoals De Lier ten aanzien van Caspar van Bijgaerden in 1592, waren voorzichtig met het aantrekken van een predikant die overduidelijk minder bekwaam was. Zij gingen liever een tijdelijk dienstverband aan, in de hoop dat er in die periode een geschiktere kandidaat beschikbaar kwam.²²⁶ Ontbraken dergelijke condities echter bij een beroeping, dan kon een weinig begaafd dienaar zich in de regel tot zijn overlijden in een bepaalde kerk handhaven, mits er op zijn leer en leven niets aan te merken viel.

Weerstand andere gezindheden

Zo mogelijk nog opvallender dan de verschillen in gemeentegroei tussen stad en platteland, is het ook in de classis Delft waarneembare beeld dat de Gereformeerde Kerk tegen het einde van Twaalfjarig Bestand in lidmatenaantallen uitgedrukt nog zeer beperkt van omvang was. De factoren die een doorslaggevende rol hebben gespeeld bij de verbreiding van het gereformeerd protestantisme vanaf 1572, zijn moeilijk aan te wijzen. Geyl stelt al in 1930 dat de 'meerderheid' van de Noordnederlandse bevolking onder overheidsdwang protestant is geworden. De katholieke historicus Rogier sluit zich hier later bij aan. Hij formuleert ruim veertig jaar geleden op geprononceerde wijze zijn bekende protestantiseringsthese. Deze heeft inmiddels veel kritiek ontmoet, maar lijkt in haar verklaring van de confessionele verhoudingen op lokaal en regionaal niveau haar waarde nog niet geheel verloren te hebben. Hierbij werd het calvinisme alleen een kans op succes toebedicht, als het katholicisme ter plaatse door corruptie was aangetast, de overheid de nieuwe religie krachtig steunde en de katholieke zielzorg gedurende een lange periode was onderbroken. Ontbrak ook maar één van deze drie voorwaarden, dan zou de plaatselijke bevolking niet tot overgang naar de nieuwe religie geneigd zijn en in groten getale "katholiek blijven".²²⁷

Minstens twee van deze condities waren in de classis Delft niet vervuld, hetgeen zeker heeft bijgedragen tot het uitblijven van een massale overgang naar het calvinisme vóór 1622. Dit betrof ten eerste de steun van de overheid aan de Gereformeerde Kerk. Hoewel alle andere openbare godsdienstoefening dan de gereformeerde sinds 1573 in Holland verboden was, gedoogde de Delftse magistraat in de praktijk andere religies, zoals we hierna nog zullen zien. Hij maakte de gereformeerde kerkeraad al in 1586 duidelijk dat de gewetensvrijheid van andersgezinden niet mocht worden aangetast. Ook zal later nog blijken dat de stedelijke regenten, zelf lange tijd beslist nog niet in meerderheid gereformeerd, duidelijke grenzen hebben gesteld aan de maatschappelijke aspiraties van de nieuwe kerk en op dat terrein geen inmenging in

hun bevoegdheden hebben geduld. De invloed van de gereformeerden op met name het onderwijs en de zorg voor armen en zwakkeren bleef of werd daardoor beperkt.²²⁸

Bovendien is er in Delft en omstreken feitelijk geen sprake is geweest van een langdurig hiaat in de katholieke zielzorg. De Delftse regentenzoon Sasbout Vosmeer begon al in het voorjaar van 1583 de katholieke missie in zijn geboortestad en de omliggende dorpen te organiseren. Later werd de katholieke weerstand nog versterkt door de oprichting van een jezuïetenstatie te Delft in 1592 en de komst van twee in Trentse geest opgeleide seculiere priesters in 1612, Stalpart van der Wiele en Suitbertus Pumerent, die zich evenals de jezuïeten ook over de katholieken buiten de stadsmuren ontfermden.²²⁹

Van Deursen, die zelf vanuit lokaalhistorisch onderzoek de publieke kerk schildert, wenst niet te ontkennen dat de calvinisten uitzagen naar overheidssteun en terdege beseften dat de aanwezigheid van priesters een remmende invloed had op de groei van de gereformeerde gemeenten. Hij verwerpt echter de gedachte dat het protestantisme niet op eigen kracht in staat was de confrontatie met een gezond katholicisme aan te gaan. De omvang van de Gereformeerde Kerk kon niet uitsluitend gerelateerd worden aan voorwaarden die buiten haarzelf lagen, waarbij het resultaat op lokaal niveau bepaald werd door het plaatselijke ziektebeeld van de katholieke kerk.

Van Deursen lijkt daarmee inderdaad een gevoelige snaar geraakt te hebben. Rogier formuleert zijn condities te sterk vanuit zijn eigen beleving van het katholicisme en vanuit zijn belangstelling voor het wel en wee van het katholicisme in de Noordelijke Nederlanden na 1572. Hierdoor ontzegt Rogier het calvinisme een eigen werfkracht. Ook onderschat hij de weerstand die de gereformeerden van andere gezindten vooral op het kerkelijk en geestelijk erf in de steden ondervonden.²³⁰

De oud-predikant Reijnier Donteclock heeft in 1608 een min of meer volledig panorama van dat erf gegeven. Hij zette zich toen aan de schrijftafel om de gereformeerde kerken in den lande te waarschuwen voor de "onnoodighe ende schadelijcke nieuwicheden in (...) de leere ende religie", verwoord in een catechismus, die het jaar daarvoor door de predikanten van Gouda zonder toestemming van de Zuidhollandse synode was uitgegeven. Naast de gereformeerden onderscheidde Donteclock in zijn *Proeve des Gouschen Catechismij* "vele verscheijden seckten ende gesinthen (...) als papisten, confessionisten [lutheranen], franckisten, coornhertisten, davidjoristen, mennonisten".²³¹ Donteclock schetste daarbij de algemene "ghelegentheit" van de Noordelijke Nederlanden en concentreerde zich niet specifiek op situatie te Delft. Toch mag niet uit het oog verloren worden dat hij de *Proeve* schreef als (ambteloos) burger van die stad, waar hij eerder van 1577 tot 1590 als predikant had gediend. Het is daarom niet verwonderlijk dat de door Donteclock genoemde gezindheden ook te Delft voorkwamen.

Na de gereformeerden vormden katholieken en doopsgezinden waarschijnlijk de grootste kerkelijke gezindheden in Delft. De jezuïet Lodewijck Makeblijde rapporteerde tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand vanuit Delft aan de toenmalige apostolisch vicaris Rovenius, dat er toen ongeveer 2000 geloofsgenoten waren. Daarvan moesten 1200 stedelingen aangespoord worden om de heimelijk gehouden missen bij te wonen. De overige 800 waren kennelijk heel bewuste, trouwe katholieken. Zij

vormden waarschijnlijk de kern van de katholieke gemeenschap te Delft. De genoemde getallen zijn deels het resultaat van het illegale werk dat de reguliere en seculiere priesters inmiddels hadden verzet en vooral in de eerste decennia van de zeventiende eeuw vruchten in de vorm van "bekerings" had afgeworpen.²³² Rond 1600 moet het aantal katholieken te Delft nog beduidend kleiner geweest zijn.

Over de omvang van de doperse gemeenschap te Delft zijn geen cijfers bekend. In de algemene context van zijn *Proeve* liet Donteclock echter doorschemeren dat de "mennonisten ofte wederdooperen (...) in grooten ghetale hier te lande zijn".²³³ De lutheranen vormden daarentegen te Delft vrijwel zeker een vrij kleine gezindte. Uit het gegeven dat zij pas in de eerste bestandsjaren aan de formatie van een heimelijke gemeente toekwamen, mag waarschijnlijk afgeleid worden dat zij waarschijnlijk niet meer dan enkele tientallen personen sterk waren.

Kwantitatieve gegevens over de davidjoristen, franckisten, coornhertisten en "ander vrijgheesten" te Delft zijn niet voorhanden. Volgens de *Proeve* van Donteclock maakten zij deel uit van "de allergrootste seckte" in den lande, "dergheener namelijk die gheen werck en maken van eenighe uijterlijke religie nochte professie daarvan en doen". Tot degenen die "op hen selven blijven sonder sich tot eenighe uijterlijke kercke ofte religie meer te begeven", rekende de voormalige predikant vermoedelijk ook de liefhebbers van de gereformeerde religie. Beducht was Donteclock echter vooral voor de "verscheijden soorten van menschen" die zich uit een geestelijk-spirituele overtuiging van de "uiterlijke oeffeninghe der religie" onthielden.²³⁴

Het gedachtengoed van David Jorisz, Sebastiaen Franck en Dirck Volkertsz Coornhert zal later nog beschreven worden.²³⁵ Voorop staat hier dat Donteclock deze 'vrijgeesten' onder één noemer bracht. Dat Coornhert nog schriftelijk heeft gestreden tegen de denkbeelden van David Jorisz, die zich ten onrechte als derde en laatste middelaar tussen God en de mensheid zou hebben gepresenteerd en zich daarmee boven Christus zou hebben gesteld, achtte Donteclock van ondergeschikt belang. De ex-predikant bespeurde in zijn *Proeve* een duidelijke verwantschap tussen davidjoristen, franckisten en coornhertisten, die daaruit bestond "dat se gheen uijterlijke ghemeente, dienst des Woorts, Doop, Nachmael, nochte dierghelijcke oeffeninghen en bekennen".²³⁶

In de navolgende tabel wordt weergegeven hoeveel lidmaten van de gereformeerde gemeente te Delft zich tot de andere genoemde gezindheden aangetrokken voelden. Verwerkt zijn de gevallen van (dreigende) afval van lidmaten, waarmee de Delftse kerkeraad in de periode 1573-1621 werd geconfronteerd.²³⁷ Daarbij is niet uitgegaan van alle contacten van gemeenteleden met andersgezinden, maar slechts van die zaken, waarbij tijdens de behandeling in de kerkeraadsvergadering bleek dat voor apostasie moest worden gevreesd. Als maatstaf voor het uiteindelijke resultaat is tot in 1598 zoveel mogelijk de verzoening van de persoon in kwestie of zijn afsnijding van de gemeente gehanteerd. Na 1598 heeft de kerkeraad in dergelijke gevallen niet meer geprocedeerd tot en met de excommunicatie, maar verkoos hij een schier eindeloos geduld te oefenen tegenover de betrokkenen, in de hoop dat zij eens weer in het midden van de gemeente zouden terugkeren. Als er daarbij echter sprake was van een voortdurende absentie van het Avondmaal en het niet meer bijwonen van de predikaties, werd de betreffende lidmaat de facto als afgevallen beschouwd.

Tabel 2.5: Dreigende afval naar andere gezindheden te Delft 1573-1621

GEZINDHEDEN	AANTAL GEVALLEN	AFGEVALLEN	BEHOUDEN	ONBEKEND
doopsgezinden	41	24	17	
katholieken	9	5	3	1
lutheranen	3	1	1	1
libertijnen (vrijgeesten)	7	2	5	
coomhertisten	6		6	
davidjoristen	6	3	1	2
franckisten	1	1		
onbekend	1	1		
totaal	74	37	33	4

De tabel maakt duidelijk dat niet de katholieken, maar de doopsgezinden te Delft de sterkste aantrekkingskracht uitoefenden op weifelende gereformeerde lidmaten. Deze werfkracht is in de laatste decennia van de zestiende eeuw waarschijnlijk groter geweest dan in het begin van de zeventiende eeuw. Van de 41 gevallen van dreigende afval naar de doopsgezinden traden er 31 op vóór 1600. Daartegen valt op dat de Delftse predikanten na de eeuwwisseling steeds vaker het dopen van volwassenen in de kerkeraad ter sprake brachten. Dit wijst toch wel op een toen stijgende belangstelling voor de gereformeerde religie bij degenen die op grond van hun leeftijd juist ook voor de bediening van het sacrament in doopsgezinde kring in aanmerking kwamen. In combinatie met de gelijktijdige afname van de apostasie van gereformeerde lidmaten in die richting, lijkt het aannemelijk dat de mennisten te Delft na 1600 geleidelijk steeds minder een bedreiging vormden voor de verdere groei van de publieke kerk in de stad.

De katholieken te Delft zijn er pas vrij laat erin geslaagd om lidmaten van de Gereformeerde Kerk tot overgang te bewegen. Niet vóór 1598 verloor de gemeente haar eerste leden als gevolg van contacten met katholieken binnen de stadsmuren.²³⁸ Drie eerder door de kerkeraad behandelde zaken, waarbij voor apostasie naar de kerk van Rome werd gevreesd, vloeiden voort uit gesprekken van lidmaten met katholieke geestelijken tijdens hun verblijf in de Zuidelijke Nederlanden.²³⁹ Overigens bleef ook na 1600 het aantal gevallen van dreigende afval naar het katholicisme (3) nog achter bij die in de richting van de mennisten (10).

Bij de in totaal 74 gevallen die in tabel 2.5 zijn verwerkt, waren in totaal slechts 66 personen betrokken. Vijf lidmaten bleken na verloop van tijd belangstelling te hebben voor meer dan één niet-gereformeerde gezindte.²⁴⁰ Onder hen bevonden zich de timmerman Pieter Pauwelsz en zijn oom Walich Pietersz, die als molenaar zijn brood verdiende. Beiden ondernamen een langdurige religieus-spirituele zwerftocht, soms over dezelfde, dan weer over verschillende wegen, die na bijna 25 jaar in het begin van de zeventiende eeuw uitmondde in hun definitieve afval naar de davidjoristen. Rond 1578-1579 verscheen het tweetal al geruime tijd niet meer aan de avondmaalstafel. Pauwelsz uitte toen voor de kerkeraad zijn twijfels over de gereformeerde predestinatieleer, terwijl Pietersz zich stoorde aan "de ongheschicktheijt ende wereldtsheijt die hij bij velen sach die ten Avontmael gaen".²⁴¹

De kerkeraad wist lange tijd geen raad met de twee "onrustige" lidmaten, die zelf maar geen helder beeld schenen te kunnen geven van hun bezwaren tegen de gereformeerde religie. In 1590 vonden de kerkeraadsleden in de dwalingen van Pauwelsz "eenige pointen overeencomende met Cornhardt".²⁴² Zes jaar later ging de timmerman om met libertijnen en hield hij in zijn woning min of meer heimelijke bijeenkomsten. Deze werden toen ook bijgewoond door oom Pietersz, die echter tevens de predikaties van de doopsgezinden in de stad bezocht. In 1602 werd het de kerkeraad duidelijk dat op zondagen ten huize van Pauwelsz voor een gezelschap belangstellenden uit de werken van David Jorisz werd voorgelezen.²⁴³ Behalve door Pauwelsz en Pietersz, bleek het "Collegie" toen ook regelmatig gefrequenteerd te worden door de houtzager Adam Andriesz, eveneens een lidmaat die al in 1578 langdurig van het Avondmaal weg bleef, maar sindsdien minder de aandacht van de kerkeraad had getrokken.²⁴⁴

De acta van de Delftse kerkeraad geven in een aantal gevallen een aardig inzicht in de motieven die de naar afval neigende personen bewogen, toen zij zich van de gereformeerde gemeente dreigden te verwijderen. Deze waren zeker niet altijd van strikt religieuze aard. Zo was er herhaaldelijk sprake van het aangaan van een relatie met een katholiek, doopsgezinde of een davidjorist. De uiteindelijke breuk met de Gereformeerde Kerk vertrok zich dan meestal gelijktijdig met een huwelijk op het stadhuis. Gemengde huwelijken met katholieken werden soms in de onder Spaans gezag staande gebieden door een priester ingezegend. In 1595 werden de lidmaten collectief vanaf de kansel gewaarschuwd tegen huwelijken met andersgezinden voor de schepenen. Zij moesten zich daarbij niet "met een ijdele hope bedrieghen van de contrarie gesinde totte religie te winnen". Al diverse malen zou gebleken zijn "dat het quaede dickwils de overhandt neemt tot een rechtveerdighe straffe over degene die haere swackheijt niet en kennen".²⁴⁵ Wellicht rekenden de Delftse predikanten zichzelf betere kansen toe om de betreffende lidmaten te behouden en hun toekomstige man of vrouw voor het geloof te winnen als zij het huwelijk in de kerk voltrokken.

Sommige behoeftige lidmaten keerden zich van de gemeente af, omdat zij meenden door de diakonie onvoldoende in hun nood bedeeld te worden. Al in 1579 moest de Delftse kerkeraad constateren dat de mennisten "'t volck als huijrluijden tot haer pleghen te trecken", doordat zij lidmaten financieel bijstonden als deze bereid waren hun vergaderingen bij te wonen.²⁴⁶ Ook de davidjoristen leken over een royale armenkas te beschikken. De al genoemde houtzager Adam Andriesz maakte althans van hun ondersteuning gebruik, nadat hij met de gereformeerde gemeente had gebroken.²⁴⁷

Over de katholieke armenzorg te Delft is weinig bekend, maar in die context boden zich ook andere alternatieven. Zo dreigde Margriete Brants in juni 1592 openlijk haar heil te zoeken bij de katholieken te Gent, als zij door de diakonie te Delft niet beter geholpen werd. Tijdens een eerder verblijf in de Zuidelijke Nederlanden had zij vernomen dat daar in ieder geval nog een bescheiden erfenis op haar wachtte. Bovendien was zij in aanraking gekomen met een pastoor die haar al bijna had bekeerd. De kerkeraad had weinig waardering voor een lidmaat die "Christum om een stuck broots wil versaecken", maar slaagde er niet in Margriete te overtuigen dat het beter was in armoede te Delft te leven dan te Gent in "weelde". Ontevreden over

haar behandeling door de diakonie, begaf zij zich nog in dezelfde zomer naar Vlaanderen.²⁴⁸

Op het platteland werden de kerken veel minder geconfronteerd met afval van hun lidmaten naar andere gezindheden. Hierbij dient wel in aanmerking genomen te worden dat de kerkeraadsacta van grotere gemeenten als Vlaardingen, Zoetermeer en Pijnacker niet bewaard zijn gebleven en op andere plaatsen grote hiaten vertonen, waardoor zich geen volledig beeld laat reconstrueren. Uit de classicale acta is bekend dat de dopers met name te Maasland, Zoetermeer en Vlaardingen zeer actief waren en in beide laatstgenoemde plaatsen incidenteel lidmaten van de gereformeerde gemeente aan zich trokken.²⁴⁹ Daartegenover staat dat er voor de dorpsgemeenten geen geval bekend is van apostasie naar het katholicisme. Niet alleen te Delft, maar ook elders in de classis schijnt de kerk van Rome er daarmee vóór 1622 nauwelijks in geslaagd te zijn om aan de gereformeerden verloren terrein terug te winnen.

Het ledenverlies van de Gereformeerde Kerk is slechts een beperkte maatstaf voor de weerstand die zij in haar numerieke expansie van andere kerkgenootschappen ondervond, maar doet wel sterk vermoeden dat zij ook bij het bereiken van nieuwe lidmaten competitie te duchten had. Toch hadden de gereformeerden in die krachtmeting onmiskenbaar voordelen. De overheid had hen in het exclusieve bezit van een kerkelijke infrastructuur gesteld en het alleenrecht op openbare godsdienstuitoefening verleend. Bovendien legde het publieke karakter van de Gereformeerde Kerk veel gewicht in de schaal. Haar deuren stonden open voor iedere inwoner van stad of dorp. Ook zij die niet gereformeerd waren konden op haar een beroep doen bij doop, huwelijk of begrafenis.²⁵⁰ De Gereformeerde Kerk heeft daarmee een uitstraling gekregen die ver over de grenzen van haar lidmaten en zelfs haar liefhebbers heenreikte. Andere kerkgenootschappen waren naar het kerkelijk achtererf verbannen, waar zij alleen geduld werden als zij in heimelijkheid hun bijeenkomsten hielden en de sacramenten bedienden.

De purior ecclesia

Tegen deze achtergrond is het des te opmerkelijker dat de gereformeerde gemeenten aanvankelijk nog zo beperkt van omvang bleven. Dit roept toch de vraag op of er binnen de officiële kerk zelf geen factoren aanwezig waren die haar aantrekkingskracht negatief beïnvloed hebben. De Engelse historicus Duke werpt hierop in enkele recente publikaties nieuw licht. Hij voert daarin aan dat de gereformeerden, mede op grond van hun door zware vervolgingen noodgedwongen sectarische bestaan vóór 1572, later zeker niet meteen uit zijn geweest op goedkope ledenwinst. Nog lange tijd zouden zij de idealen van een zuivere kerk ver verheven hebben boven die van een ruime kerk, waarbij eenieder zich vrijelijk en zonder veel verplichtingen kon voegen. Dit zou zich dan vooral gemanifesteerd hebben in een zekere terughoudendheid bij het aannemen van nieuwe lidmaten als er op hun leer of leven iets aan te merken viel en in een strenge tuchtuitoefening binnen de gemeenten, die velen van toetreding weerhouden zou hebben.²⁵¹

Dukes visie lijkt ook op te gaan voor de classis Delft. Vooral in de laatste decennia van de zestiende eeuw hebben de gemeenten daar hun wachters voor de avondmaalstafel streng geposteed en consequent het sacrament van brood en wijn ontzegd

aan eenieder die wegens ernstige afwijkingen in gedrag of geloof niet waardig kon deelnemen. We hebben reeds eerder gezien dat de kerkeraden omzichtig tewerk gingen bij het aannemen van nieuwe gemeenteleden als hun naam en faam bij buurtgenoten onbekend was, hun levenswandel gebreken vertoonde of hun attestatie niet zuiver was. Daarnaast is er zeker sprake geweest van een strikte toepassing van de kerkelijke tucht, die met name te Delft waarschijnlijk gevoed werd door de vrees voor afval naar de doopsgezinden. Sommige weifelende lidmaten die met hen in contact waren gekomen lieten althans de kerkeraad onomwonden weten dat zij op hun zoektocht naar de 'waarheid' zich sterk aangesproken voelden door de vroomheid en strenge discipline die zij bij de dopers hadden gevonden.²⁵²

Anderen voegden zich wegens die gedegen tuchtuitoefening juist niet bij de gemeente. Zo besloot de Delftse kerkeraad op 3 juni 1578 Niesge Bruinen ter verantwoording te roepen, omdat van haar drukkerij enkele anabaptistische boeken waren verschenen. De kerkeraad wilde niet alleen weten hoe het daartoe kon komen, maar vroeg zich ook af waarom haar man Albrecht Hendricksz nog geen belijdenis had afgelegd, hoewel dit een voorwaarde voor hun huwelijk was geweest. Al na enkele dagen liet Albrecht bij monde van Niesge verklaren dat hij buiten de gemeente was gebleven omdat "hij vrij woude zijn om te drukken ende te vercopen wat boecken hem beliefte".²⁵³

Soms realiseerden de nieuwe lidmaten zich pas later dat een kerkelijke tuchtprocedure hen in een lastig parket kon brengen en kregen zij achteraf spijt van hun belijdenis. Te Naaldwijk kwam bijvoorbeeld de timmerman Philips Jacobsz in maart 1595 wegens dronkenschap en vechtpartijen in aanraking met de tucht. De kerkeraad verlangde van hem ter verzoening een volledige schuldbekentenis ten overstaan van de hele gemeente. Jacobsz wenste echter niet publiek te schande te staan en verscheen niet in de kerk. Ook toen de kerkeraad voorstelde desnoods met het voorlezen van een geschreven schuldbekentenis in zijn afwezigheid genoeg te nemen, bleek Jacobsz aanvankelijk niet te vermurwen en gaf hij als reactie "hadde hij zulcks te voor wel bedacht hij zoude hem noijt totter ghemeijnte hebben begeven". Uiteindelijk verkoos Jacobsz toch in die gemeente te blijven. In juli 1595 ging hij alsnog accoord met een geschreven schuldbekentenis, al zou die wel tijdens de weinig bezochte doordeweekse predikatie op woensdagmiddag worden voorgelezen.²⁵⁴

Overigens nam de gereformeerde kerk van Naaldwijk onder haar predikant Petrus Lodewijck zelf wel het initiatief om nieuwe lidmaten vóór hun ontvangst te wijzen op de consequenties van de kerkelijke tucht als hun een kwalijke reputatie vooruitsnelde. Jonkheer Jacob de Witte, baljuw ter plaatse, ondervond dat hierbij geen onderscheid des persoons werd gemaakt. Hij mocht in de herfst van 1607 na lang aanhouden en herhaaldelijke afwijzingen wegens zijn overmatig drankgebruik uiteindelijk toetreden, maar niet zonder "goede vermaninghen, waarschuwinghen ende scherpe voorstellijnghe der christelijker straffe", zoals de acta van de Naaldwijkse kerkeraad getuigen.²⁵⁵

De negatieve effecten van een strenge tuchtuitoefening en een restrictieve houding van predikanten en ouderlingen bij het aannemen van lidmaten op de gemeentevorming in de classis Delft laten zich moeilijk in cijfers uitdrukken. De kerkeraden bekommerden zich in de eerste plaats om het welzijn van de gemeente en brachten

het weigeren van nieuwe leden alleen in uitzonderingsgevallen ter sprake. Exacte aantallen afgewezen personen zijn dan ook niet bekend. Evenmin laat zich bij benadering inschatten hoeveel inwoners van stad of dorp zich niet bij een gemeente voegden en een voluntaire status als liefhebber verkozen boven de onderwerping aan de kerkelijke tucht die aan het lidmaatschap verbonden was.

Dat vooral die tucht niettemin een belangrijk obstakel vormde staat buiten kijf. Voor sommigen was de confrontatie met de tucht op zich al een onverteerbare zaak. De Delftse timmerman Arent Dirksz liet zich juist om die reden in 1580 afsnijden - de vermaningen van de kerkeraad voor zijn langdurige afwezigheid bij Avondmaal en predikaties negerend - omdat "hij onder geen bedwanck begeert te staen, welck soveel te seggen is dat hij onder het jock Christi nijet begeert te staen", zo vertrouwde de scriba van de kerkeradsvergadering aan het papier toe.²⁵⁶ Anderen, zoals de genoemde Philips Jacobsz te Naaldwijk, stoorden zich aan de publieke aspecten van een consequent doorvoerde tuchtprocedure, waarbij het vóór 1600 menigmaal kwam tot een publieke schuldbekentenis, een bekendmaking van een zonde aan de gemeente met vermelding van de naam van de betrokkene en soms zelfs tot een openbare afsnijding.

Wellicht moet hierin voor een deel ook de verklaring gezocht worden voor het feit dat de Delftse gemeente aanvankelijk beperkt van omvang bleef en pas omstreeks 1598 sterk begon te groeien. Uitgerekend vanaf dat jaar ging de stedelijke kerkeraad niet meer over tot afsnijdingen en kregen de gemeenteleden niet of nauwelijks nog de namen te horen van de lidmaten die zich in leer of leven niet aan de kerkelijke normen conformeerden. Hoewel hieruit niet mag afgeleid worden dat ook het toelatingsbeleid ten aanzien van de nieuwe avondmaalsgangers werd versoepeld, is het toch wel opvallend dat het aantal belijdenissen sindsdien gestegen is naar een hoger niveau. Op het platteland is een soortgelijke trend met name in 't-Woudt en Schipluiden waarneembaar, die mogelijk tegen dezelfde achtergrond verklaard zou kunnen worden.

Het verband dat door Duke is gelegd tussen de omvang van de gemeente enerzijds en het door de Gereformeerde Kerk gevoerde beleid bij de opname van nieuwe lidmaten en de tuchtoefening anderzijds, is vermoedelijk niet de enige verklaringsfactor voor de moeizame groei van de avondmaalsgemeenschap in de plaatsen van de classis Delft. Dat zijn uitgangspunten zeker van invloed zijn geweest op de gemeentevorming zal echter moeilijk ontkend kunnen worden. Dukes opvattingen hebben een sterke basis, juist omdat zij gefundeerd zijn op een goed inzicht in de religieuze verhoudingen in de Noordelijke Nederlanden in het algemeen en in de praktijk van de Gereformeerde Kerk in het bijzonder.

In een omgeving, waarin de exclusieve rechten voor openbare godsdientuitoefening aan de gereformeerden zijn gegeven, maar andersgezinden niet gedwongen werden zich tot de gereformeerde religie te begeven en bovendien in heimelijkheid toch hun geloof konden uitoefenen, is de publieke kerk daadwerkelijk een keuze-kerk gebleven. Ook in de classis Delft had eenieder de vrijheid om voor de Gereformeerde Kerk te kiezen en zich aan haar waarden en normen bij toetreding en vervolgens als gemeentelid te onderwerpen of buiten de avondmaalsgemeenschap te

blijven als hij daartoe niet bereid was. Die kerk kon echter evenzeer zichzelf de vrijheid veroorloven kieskeurig te zijn ten aanzien van degenen die zich bij haar wilden voegen en vanuit haar opvattingen over een correcte deelname aan het Avondmaal eisen aan leer en leven van de tafelgenoten stellen, die niet voor alle aspirant-lidmaten even acceptabel waren.

Hoofdstuk 4: HERKOMST, GESLACHT EN LEEFTIJD VAN DE LIDMATEN

a. Geografische herkomst

De groei van de gemeenten in de classis Delft was niet volledig afhankelijk van het deel van de plaatselijke bevolking, dat uit overtuiging koos voor de 'ware religie' of uit andere motieven het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk begeerde. De kring van avondmaalgangers breidde zich ook uit met van elders inkomende lidmaten die niet in het ressort van de gemeente geboren waren. Zij hadden op andere plaatsen al aan het Avondmaal deelgenomen, vóór zij met een goed getuigenis van leer en leven in één van de classicale kerken opgenomen werden.

Betekenis Zuidnederlandse immigratie

Deze laatste groep verdient bijzondere aandacht door het werk van de kunsthistoricus Briels, die een reeks van studies heeft gewijd aan de betekenis van de Zuidnederlandse immigratie voor de economische, maatschappelijke, culturele en niet in de laatste plaats de godsdienstige ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden.²⁵⁷ Volgens hem is de intocht vanuit de zuidelijke provincies, die al in de jaren 1572-1573 op gang kwam en na de veroveringen van de Spaanse landvoogd Alexander Farnese in de jaren 1580-1585 een hoogtepunt bereikte, sedert het pionierswerk van Eggen en Van Schelven²⁵⁸ in het begin van deze eeuw letterlijk een vergeten bladzijde in de geschiedschrijving over de Nederlanden. Daardoor zou de fundamentele betekenis van de deels door economische, deels door religieuze motieven op gang gebrachte stroom van Zuid-Nederlanders naar de noordelijke provincies in het algemeen en de Hollandse steden in het bijzonder - naar schatting van Briels ongeveer 150.000 mensen - voor met name de godsdienstige verhoudingen in de Republiek schromelijk onderschat zijn.

Briels gaat daarbij allereerst terecht ervan uit²⁵⁹, dat het calvinisme vóór 1572 vooral in de Zuidelijke Nederlanden opkwam en een grote aanhang kreeg, terwijl de gereformeerde gemeenten in het Noorden aanvankelijk in aantal en na 1572 ook nog lange tijd in omvang beperkt bleven. Weinig genuanceerd is hij echter in het afwijzen van de verklaringen die in de recentere historiografie voor dit laatste verschijnsel zijn aangevoerd. De aanwezigheid van grote scharen liefhebbers op het kerkelijk erf in de Noordelijke Nederlanden wordt door hem resoluut afgewezen. Ook ontkent hij dat de gemeenten hun eigen kleinheid bevorderden, doordat zij strakke grenzen rond het Avondmaal trokken, die tot uiting kwamen in hoge eisen aan leer en leven van de aankomelingen en in een strenge tuchttoefening. Het voorkomen van grote midden-groepen, die zich aanvankelijk niet in religieus opzicht wensten te binden, maar pas na verloop van tijd hun godsdienstige keuze maakten afhankelijk van de richting waarin het politieke tij hen dreef, wordt door Briels zelfs gediskwalificeerd als een "denkcategorie" zonder enige inhoud.

Voor Briels resteert slechts één logische verklaring voor het trage verloop van de calvinisering in het Noorden: het overgrote deel van de bevolking hield vast aan het katholieke geloof en kwam pas na 1618 geleidelijk onder sociale druk en door de "vermaatschappelijking" van de publieke kerk binnen de invloedssfeer van de gereformeerde religie. Uit de geringe aantallen katholieken die in de missieverslagen - ook voor Delft - worden vermeld, trekt hij de conclusie dat er vele niet-praktiserende katholieke gelovigen waren.²⁶⁰ Hij gaat voorbij aan uitlatingen van gereformeerde tijdgenoten, waarbij gewag wordt gemaakt van grote aantallen mensen die het katholicisme achter zich gelaten hadden, maar zich niet kerkelijk wilden binden. "Want daer seer vele zijn overal, die oft se schoon het pausdom hebben verlaten, nochtans tot gheen uiterlijke ghemeente hen begheven, maer op sich zelve blijven, ofte zoo altemets comen in de [gereformeerde] kercke om een sermoen te hooren", zo schreef de ex-predikant Reijnier Donteclock in 1608.²⁶¹ Briels heeft alleen oog voor een katholieke meerderheid. Tegen die achtergrond, die hij als een vast gegeven beschouwt, ziet hij de extensieve groei van de gereformeerde gemeenten in het Noorden vóór 1618 als het ware van buiten komen, in de vorm van een massale immigratie van calvinisten uit de Zuidelijke Nederlanden.

Deze geprononceerde opvatting kan hier niet genegeerd worden. Briels heeft weliswaar reeds zijn licht laten schijnen over de kwantitatieve aspecten van de Zuidnederlandse immigratie in diverse Hollandse steden, maar daarbij heeft hij ten aanzien van Delft alleen gelet op de absolute aantallen Zuid-Nederlanders onder de nieuwe gemeenteleden zonder enige aandacht te besteden aan de omvang van de groepen nieuwkomers van andere geografische herkomst.²⁶² De vraag of de opname van gereformeerden uit de zuidelijke provincies nu wel of niet van doorslaggevende betekenis was voor de groei van de Delftse gemeente vóór het einde van het Twaalfjarig Bestand blijft daarmee min of meer open staan.

Voor een eerste antwoord kan teruggegrepen worden op figuur 2.1, waarin behalve het totaal aantal nieuwe leden van de gereformeerde gemeente te Delft in de periode 1581-1621, ook de aantallen nieuwkomers na belijdenis en inkomende lidmaten met attestatie zijn weergegeven. Daaruit wordt duidelijk dat alleen in de jaren 1584-1587, 1589 en 1596 meer lidmaten die van buiten kwamen aan de avondsmaaltafel ontvangen werden. Met name van 1600 tot 1610, toen de instroom van nieuwe gemeenteleden jaarlijks juist een bijzonder hoog niveau bereikte, blijken de nieuwkomers na belijdenis daarentegen de van elders inkomende lidmaten getalsmatig ver te overtreffen. Met absolute cijfers en percentages laat zich de verhouding tussen beide groepen nog beter illustreren. Van 1582 tot 1615 telde de stedelijke gemeente in totaal 5901 nieuwe leden, van wie 3670 na belijdenis (62,2%) tegenover 2231 met attestatie (37,8%). Beperken we ons tot de periode 1600-1610 dan was het aantal nieuwkomers 2550: na het afleggen van een belijdenis 1806 (70,8%) en na het overleggen van een attestatie 744 (29,2%). De verhouding tussen beide groepen is als maatstaf echter niet voldoende betrouwbaar om de visie van Briels adequaat te kunnen toetsen. De Delftse predikanten hebben in hun lidmatenboeken herhaaldelijk met beknopte aantekeningen aangegeven, dat een deel van degenen die te Delft hun belijdenis deden niet uit de stad stamde. Omgekeerd blijken de lidmaten met attestatie niet

uitsluitend vreemdelingen binnen de stedelijke muren te zijn, maar deels ook geboren Delftenaren die tijdens hun verblijf elders tot de Gereformeerde Kerk waren toegetreten. Voor een meer nauwkeurige inschatting van het aandeel van de Zuid-Nederlanders in de gemeentegroei te Delft dient dan ook niet de wijze van aankomst, maar de geografische herkomst van de nieuwe gemeenteleden als uitgangspunt genomen te worden, voorzover die althans in de lidmatenregisters is vermeld of indirect uit de administratie van de predikanten afgeleid kan worden.

In tabel 2.6 wordt die herkomst per land/regio over de periode 1573-1615 weergegeven.²⁶³ Om de verschillen in de tijd beter tot uiting te laten komen is daarbij gebruik gemaakt van deelperiodes van vijf jaar met uitzondering van de jaren 1573-1580 toen Arent Cornelisz voor zijn lidmatenboek nog een andere opzet gebruikte, zoals hiervoor al is beschreven. Bij de indeling van de lidmaten naar plaats van herkomst in de tabel is een aantal criteria gehanteerd. Ten eerste zijn alle lidmaten 'per belijdenis', waarbij in de lidmatenboeken geen herkomst van elders werd geregistreerd als Delftenaren beschouwd. De overige nieuwkomers na belijdenis, bij wie wel een andere herkomst door de predikanten werd vastgelegd, zijn overeenkomstig die herkomst ingedeeld. Bij de indeling van de lidmaten 'per attestatie' is een eventueel vermelde plaats van herkomst verkozen boven een vermelde plaats van afgifte van het getuigschrift. Als echter alleen de plaats van afgifte van de attestatie is genoteerd, dan werd die plaats als geografische origine van de betrokkene beschouwd. Werd noch een plaats van herkomst, noch een plaats van afgifte van het attest vermeld, dan werd de betreffende persoon onder de noemer onbekend ("?"), maar niet uit Delft geplaatst. Ten slotte moet worden opgemerkt dat in overeenstemming met de geografische grenzen die Briels doorgaans in zijn werk hanteert, het gebied dat na 1648 Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant is gaan heten, niet tot de Noordelijke maar tot de Zuidelijke Nederlanden is gerekend.²⁶⁴

Tabel 2.6: Geografische herkomst der lidmaten te Delft 1573-1615

HERKOMST	PERIODE								TOTAAL	
	1573/ 1580	1581/ 1585	1586/ 1590	1591/ 1595	1596/ 1600	1601/ 1605	1606/ 1610	1611/ 1615	aantal	%
DELFT	969	169	289	410	521	907	714	519	4.498	61,67
NOORDELIJKE NEDERL.	194	41	144	167	377	325	254	167	1.669	22,88
Holland (behalve Delft)	168	30	98	14	331	281	226	148	1.425	19,54
waarvan uit:										
- Amsterdam	14	1	12	12	16	21	18	15	109	
- Haarlem	11	1	3	7	14	5	8	7	56	
- Leiden	5	5	18	16	148	53	59	32	336	
- 's-Gravenhage	30	6	2	5	11	41	24	17	136	
- Rotterdam	6	2	19	29	33	26	23	12	150	
- Schiedam	-	1	3	4	6	6	12	3	35	

- Brielle	2	-	1	3	5	12	2	-	25	
- Dordrecht	18	4	7	5	10	10	3	10	67	
Zeeland	13	3	35	10	34	32	16	2	145	1,99
waarvan uit:										
- Middelburg	6	-	17	3	16	21	5	-	68	
- Goes	-	-	-	1	9	4	1	-	15	
- Vlissingen	1	-	3	3	4	2	1	-	14	
Utrecht	7	3	3	4	2	2	1	8	30	0,41
Gelderland	3	-	5	7	6	6	1	3	31	0,42
Overijssel	-	1	2	2	2	2	6	1	16	0,22
Groningen	-	1	-	1	-	-	1	-	3	0,04
Friesland	3	3	1	-	2	2	3	5	19	0,26
<hr/>										
ZUIDELIJKE NEDERL.	84	196	166	40	36	31	19	7	579	7,94
Brabant	59	106	115	22	23	11	12	3	351	4,81
waarvan uit:										
- Antwerpen	28	61	53	4	7	2	4	-	159	
- Brussel	13	3	8	2	2	2	-	-	130	
- Mechelen	1	8	14	2	-	1	-	-	26	
Vlaanderen	16	77	50	17	11	17	3	4	195	2,67
waarvan uit:										
- Gent	3	32	25	5	-	1	0	2	68	
Overig	9	13	1	1	2	3	4	-	33	0,44
<hr/>										
DUITSLAND	18	2	6	19	4	16	3	5	73	1,00
<hr/>										
ENGELAND	16	-	7	20	50	19	13	6	131	1,80
waarvan uit:										
- Londen	11	-	5	16	5	8	4	1	50	
- Norwich	1	-	2	-	24	10	9	3	49	
- Colchester	-	-	-	-	14	1	-	-	15	
- Sandwich	-	-	-	4	6	-	-	1	14	
<hr/>										
OVERIG BUTTENLAND	5	4	4	-	4	3	7	11	38	0,52
<hr/>										
? (NIET UIT DELFT)	38	52	102	49	17	11	25	12	306	4,20
<hr/>										
TOTALEN PER PERIODE	1.324	464	718	705	1.009	1.312	1.035	727	7.294	

De gegevens in de tabel²⁶⁵ laten zien dat de immigratie van Zuidnederlandse lidmaten te Delft over de periode 1573-1615 in haar geheel becijferd toch van minder betekenis is geweest voor de extensieve groei van de stedelijke gemeente dan door Briels wordt verondersteld. Nog geen 8% van de nieuwe kerkleden te Delft blijkt op grond van de lidmatenadministratie van een Zuidnederlandse afkomst te zijn. Zelfs als ook de lidmaten uit de Duitse gebieden en Engeland in navolging van Briels hoofdzakelijk als Zuid-Nederlanders worden beschouwd, omdat de daar vanaf 1566 geïnstitueerde vluchtelingengemeenten door uitgeweken gereformeerden uit vooral het Zuiden van de Nederlanden werden gesticht²⁶⁶, dan stijgt het aandeel van de zuidelijke inwijkelingen onder de nieuwe avondmaalgangers te Delft nog niet boven de 11%. Daartegenover staat dat over het totale tijdvak 1573-1615 een zeer grote meerderheid van nieuwkomers uit de Noordelijke Nederlanden kwam. Alleen al de 'Hollanders' en de 'Delftenaren' vormden samen over de gehele periode meer dan 81% van de instroom.

Voor bepaalde deelperiodes zijn wel duidelijk afwijkende fluctuaties in de tabel waarneembaar. Over de jaren 1581-1590, toen de uittocht van gereformeerden uit de zuidelijke gewesten massale vormen aannam, telde de Delftse gemeente 379 nieuwe leden van Zuidnederlandse origine (de Duitse gebieden en Engeland inbegrepen) tegenover 643 lidmaten van Hollandse afkomst (inclusief Delft), respectievelijk 32,1% en 54,4% op het totale aantal nieuwe avondmaalgangers in dat tijdbestek. Daarbij moet echter direct aangetekend worden dat de absolute aantallen nieuwkomers in de jaren 1581-1585 en 1586-1590 op een verhoudingsgewijs laag niveau lagen, vooral in vergelijking met de drie periodes van dezelfde omvang tussen 1595 en 1611. Op de samenstelling van de gereformeerde gemeente te Delft op langere termijn heeft de aankomst van Zuidnederlandse lidmaten in de jaren tachtig van de zestiende eeuw daardoor slechts een beperkte invloed gehad.

Dit laatste kan nog verduidelijkt worden aan de hand van de dwarsdoorsnede van de Delftse gemeente van april 1609. Van de 2675 lidmaten, die toen blijkens de hiervoor bewerkte 'Nomenclator' van Barentsz deel uitmaakten van de stedelijke avondmaalsgemeenschap, kunnen er 2205 geïdentificeerd worden in de chronologische lidmatenregisters. Dit laatste totaal is naar geografische herkomst gerangschikt in tabel 2.7, waarbij dezelfde criteria zijn gehanteerd als bij de samenstelling van tabel 2.6. Aannemelijk wordt dan dat de gemeente tegen het begin van het Twaalfjarig Bestand slechts weinig lidmaten van Zuidnederlandse herkomst (inclusief Duitse gebieden en Engeland) telde, volgens tabel 2.7 slechts 140 personen (ruim 5% van het totaal). 1975 lidmaten (bijna 90%) van de deelnemers aan het Avondmaal waren daarentegen van Hollandse origine (inclusief Delft).

Daarbij dient dan wel opgemerkt te worden dat de samenstelling van de gemeente in 1609 sterk beïnvloed is door de opvallende opleving van het aantal belijdenissen vanaf 1600. We zullen hierna ook nog zien dat onder deze groep aankomelingen het aandeel van de 'jonggezellen' en 'jongedochters' gelijktijdig is gestegen. Onder de lidmaten in april 1609 kan zich een niet te verwaarlozen groep Zuid-Nederlanders van de tweede generatie bevinden, die in de tabel vooral schuilgaat achter het etiket 'Delft'. Zelfs als op basis van dit vermoeden het uit de tabel afleesbare aandeel van de Zuid-Nederlanders wordt verdubbeld of verdrievoudigd en dat van de 'Delftena-

ren' dienovereenkomstig wordt verkleind, resteert echter nog altijd een zeer ruime meerderheid van lidmaten van Noordnederlandse afkomst.

Tabel 2.7: Geografische herkomst der gemeenteleden te Delft in april 1609

HERKOMST	AANTAL	%	HERKOMST	AANTAL	%
Delft	1.610	73,06	Brabant	52	
Holland (overig)	365	16,55	waarvan uit:		
waarvan uit:			Antwerpen	31	
Amsterdam	23		Brussel	3	
Haarlem	5		Mechelen	3	
Leiden	90		Vlaanderen	27	
's-Gravenhage	32		waarvan uit:		
Rotterdam	41		Gent	10	
Schiedam	7		Overige Zuid. Ned.	7	
Brielle	11				
Dordrecht	17				
<hr/>			<hr/>		
SUBTOTAAL HOLLAND	1.975	89,61	TOTAAL ZUIDNED.	86	3,90
Zeeland	28		Duitse gebieden	17	
Utrecht	2		Engeland	37	
Gelderland	4		<hr/>		
Overijssel	4		TOTAAL D. + ENG.	54	2,45
Groningen	-		Overig Buitenland	6	0,27
Friesland	4		(niet uit Delft)	44	1,96
<hr/>			<hr/>		
TOTAAL NOORDNED.	2.017	91,47			

Het naar verhouding toch duidelijk begrensde aantal aantoonbare Zuid-Nederlanders in de chronologische lidmatenregisters en de dwarsdoorsnede van de Delftse gemeente van april 1609, roept vraagtekens op over de werkelijke numerieke betekenis die de immigratie voor de stedelijke gemeenschap als geheel heeft gehad in vergelijking met andere steden in het Hollandse. Briels heeft in het recente verleden aan de hand van poorterboeken en gereformeerde ondertrouwregisters al een indruk gegeven van de getalsmatige en percentuele aanwezigheid van Zuid-Nederlanders in verschillende Hollandse steden, waaronder ook Delft. Vergelijking van deze gegevens leert dat de Zuid-Nederlanders in Delft waarschijnlijk een relatief kleinere groep van de stadsbevolking hebben gevormd dan in andere plaatsen.

Terwijl te Delft bij 32,5% (365 op 1123) van degenen die tussen 1576 en 1609 het poorterschap kochten een Zuidnederlandse herkomst kon worden vastgesteld, was te Amsterdam tussen 1580 en 1606 39,3% (1952 op 4969) van de nieuwe burgers Zuidnederlands, te Gouda tussen 1573-1604 45,0% (242 op 538) en te Leiden tussen 1575 en 1619 zelfs 68,5% (2372 op 3462). Van de gereformeerde ondertrouwden te Delft van 1587 tot 1604 was 16,5% (1484 op 8980) van Zuidnederlandse oorsprong, tegen-

over 23,6% (4814 op 20309) te Dordrecht tussen 1573 en 1618, eveneens 23,6% (578 op 2444) te Gorinchem tussen 1590 en 1601, 35,2% (1707 op 4852) te Gouda tussen 1580 en 1604 en 53,2% (3780 op 7108) te Haarlem tussen 1580 en 1606.²⁶⁷

De Zuidnederlandse immigratie te Delft lijkt op basis deze cijfers in kwantitatief opzicht te zijn achtergebleven bij andere Hollandse steden. Daarmee is tevens haar invloed op de groei van de gereformeerde gemeente in de brouwersstad wellicht niet zo groot geweest als elders. De verklaring hiervoor moet voor een belangrijk deel gezocht worden in het terughoudend beleid dat de Delftse magistraat aanvankelijk ten aanzien van nieuwkomers heeft gevoerd. Dit heeft er tussen 1572 en 1590 in geresulteerd dat de stadspoorten in het bijzonder voor vreemdelingen uit de Zuidelijke Nederlanden hooguit op een kier werden gezet. De Delftse regentenzoon Dirck van Bleijswijck, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw een geschiedenis van zijn geboortestad het licht deed zien, verweet de vroege vaders roomsgezindheid. Hierdoor zouden de Delftse bestuurders de 'meelijwekkende' Zuid-Nederlanders omwille van hun gereformeerde geloofsovertuiging uit Delft hebben geweerd onder voorwendsel dat hun aanwezigheid binnen de muren de Spaanse koning zou ontstemmen en de eigen armen te zeer zou belasten.²⁶⁸

In welke getalen de Delftse burgemeesters en Veertigraad tegen het einde van de zestiende eeuw daadwerkelijk nog het katholicisme waren toegedaan, kan niet worden vastgesteld, maar hierin moet waarschijnlijk niet de voornaamste reden voor hun negatieve opstelling tegenover de Zuid-Nederlanders gezocht worden. Veeleer leken de stadsbestuurders in deze tijd beducht voor gereformeerde scherpslijperij, die uit een toestroom van gevluchte calvinisten uit het Zuiden zou kunnen voortvloeien en hun eigen bevoegdheden te zeer zou aantasten. Of hun daarbij mogelijk het radicaal-calvinistische bewind dat door jonkheer Jan van Hembyze in de jaren 1578-1584 te Gent werd gevoerd als een schrikbeeld voor ogen stond, laat zich niet aantonen. Opmerkelijk is wel dat de magistraat temidden van de Leycesterse troebelen in 1586 binnenskamers sprak van het "drijven van tyrannie" toen hij van de inhoud van de kerkorde van de nationale synode van 's-Gravenhage kennisnam. Deze ondermijnde naar zijn opvattingen de autoriteit van de overheid in kerkelijke zaken. Toen de Delftse kerkeraad hier lucht van kreeg, stelden de predikanten een betoog op schrift, waarin gepoogd werd de zienswijze van de stadsregeerders in omzichtige bewoordingen te ontkrachten en gevraagd werd een delegatie uit zijn midden nog nader tekst en uitleg te laten geven. Hierdoor werd nog eens onderstreept hoe alert de gereformeerden te Delft moesten zijn om geen voeding te geven aan de gevoelens van antipathie, die op het stadhuis tegenover te grote kerkelijke bevoegdheden werden gekoesterd.²⁶⁹

Hoewel de belasting van de armen door Van Bleijswijck als een "pretext" van de Delftse magistraat voor het weren van Zuidnederlandse vluchtelingen werd betiteld, moet de reële waarde van dat argument in dit verband toch niet onderschat worden. De neergang van de brouwnering in de stad en de financiële bijdrage van de Delftse burgerij aan het welslagen van de Opstand hebben al in een vroeg stadium tot een uitputting van de geldelijke middelen binnen de stadsmuren geleid en voor velen een forse achteruitgang van hun welstand gebracht. Bovendien zag de Heilige Geesttafel een aanzienlijk deel van zijn inkomsten verloren gaan door de inundatie van het

omliggende platteland voor het ontzet van Leiden, terwijl ook de gereformeerde diakonie al in de jaren zeventig van de zestiende eeuw met grote tekorten werd geconfronteerd. Hierdoor was de magistraat ondanks zijn beperkte financiële speelruimte voortdurend genoodzaakt de wereldlijke en kerkelijke armenzorg geldelijk te ondersteunen. Het overheidsbeleid was daarbij erop gericht de bedeling tot het strikt noodzakelijke te beperken en elke vorm van bedelarij door vreemdelingen ten koste van de huisarmen in strenge keuren te bestrijden. Dat de bestuurders daarnaast geen mogelijkheden meer zagen de van have en goed beroofde gereformeerden uit het Zuiden op te vangen, is toch niet zo onwaarschijnlijk als Van Bleijswijck wil doen geloven.²⁷⁰

Pas na 1590 beseftte de stedelijke regering dat de overkomst van Zuid-Nederlanders ook economische perspectieven bood. In 1592 werd een contract gesloten met de Antwerpenaar François Spiering, die het voormalige Agnesklooster kreeg toegewezen als produktieruimte voor een tapijtweverij in de vorm van een grootbedrijf, waarin ook een aantal Zuid-Nederlanders tewerk werd gesteld.²⁷¹

Drie jaar later lieten de Delftse regenten zich inspireren door de opbloei van de lakenindustrie te Leiden. Door vluchtelingen uit de Vlaamse en Artesische textielgebieden was daar na 1582 in snel tempo een nieuwe lakenindustrie opgebouwd, waarbij de traditionele zware en dikke lakense stoffen plaatsmaakten voor de lichte, in vele kleuren geverfde stoffen, die al eerder in de Vlaamse textielindustrie massaal waren vervaardigd en grote aftrek hadden gevonden. De welstand die de nieuwe draperie aan Leiden bracht, verleide de Delftse magistraat, om daar gevestigde saaidrapiers met hoge premies en gunstige vestigingsvoorwaarden weg te lokken. Dit veroorzaakte een conflict tussen beide steden, dat in 1596 door interventie van de Staten van Holland werd bijgelegd. Delft werd daarbij verplicht zijn geheime onderhandelingen met de Leidse textiel-producenten te staken en voortaan uit te zien naar anderen in Vlaanderen, Engeland of elders. Leiden moest als tegenprestatie de toen al door Delft gesloten contracten respecteren, hetgeen leidde tot het vertrek van twaalf drapiers met elk vier arbeiders.²⁷²

Hun overkomst is in de chronologische lidmatenregisters van de gereformeerde gemeente te Delft af te lezen in de vorm van een sterke stijging van het aantal in de textielindustrie werkzame lidmaten met attestatie in 1596, waardoor het totaal van de nieuwkomers dat jaar een hoogtepunt bereikte (zie figuur 2.1). Als plaats van herkomst is in de administratie in de meeste gevallen Leiden genoteerd. Voorts blijken ook opvallend veel attestanten in dezelfde beroepssfeer afkomstig te zijn uit Colchester, Norwich en Sandwich. Daaruit mag wel worden afgeleid dat Delft het vereiste potentieel voor de opbouw van haar eigen textielindustrie deels ook uit een aantal Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland heeft aangetrokken. Dat het bij de inkomende drapiers en hun arbeiders echter feitelijk om Zuid-Nederlanders ging, lijdt nauwelijks twijfel. Speciaal voor hen en de al eerder uit de zuidelijke gewesten te Delft gehuisveste gereformeerden, poogde de magistraat in goede harmonie met de kerkeraad de Vlaming Theodorus van den Berghe uit Colchester als vijfde predikant te beroepen, zodat de groeiende gemeenschap van Zuid-Nederlanders in de brouwersstad een dienaar van haar eigen "natie" zou krijgen.²⁷³ Ook liet het stadsbestuur in 1596 voor de huisvesting van de Zuidnederlandse textielarbeiders het voormali-

ge Sint-Ursulaklooster slopen en op het vrijkomende terrein woningen bouwen. De namen die aan de nieuwe straten werden gegeven, illustreren de geografische herkomst van de bewoners van de gereedgekomen huisjes: Doorniksestraat, Rijsselstraat, Ieperstraat en Brugsestraat.²⁷⁴

Omdat de Delftse predikanten in 1596 de werkelijke geografische origine van de uit Leiden en Engeland aangetrokken drapiers, saaiwevers, lakenbereiders, ververs, etcetera niet in de lidmatenboeken hebben aangetekend, maar hebben volstaan met het inschrijven van de plaats van afgifte van de attestatie, blijft deze omvangrijke stroom van Zuid-Nederlanders in de op de chronologische lidmatengevens gebaseerde tabellen 2.6 en 2.7 verborgen. De lidmatenregisters zouden echter nog veel grotere gebreken moeten vertonen om het beeld dat wij hiervoor van de geografische herkomst van de de gemeentelieden te Delft hebben geschetst, volledig van kleur te doen veranderen. Mogelijk moet het feitelijk aandeel van de Zuid-Nederlanders in de gemeentevorming te Delft wat ruimer worden ingeschat. Dit neemt echter niet weg dat de immigratie uit het Zuiden te Delft door de houding van burgemeesters en Veertigraad niet die omvang heeft gekregen, die in andere Hollandse steden waargenomen kan worden.

De intocht van Zuid-Nederlanders kan daarmee een substantiële invloed op de aanwas van de Delftse gemeente met name in de laatste decennia van de zestiende eeuw niet onzegd worden. Het zou niettemin veel te ver gaan om de Zuidnederlandse refugiés te Delft over de hele periode tot 1618 de exclusief determinerende rol toe te kennen, die Briels ter verklaring van de extensieve groei van de Gereformeerde Kerk in Holland wil zien.

Vreemden op de dorpen

Over de geografische herkomst van de avondmaalgangers op het platteland kunnen aan de lidmatenregisters en de kerkeraadsacta van slechts vijf gemeenten in de classis Delft zeer fragmentarische gegevens ontleend worden. Alleen voor Nootdorp en Wilsveen, Schipluiden, 't-Woudt, Berkel en Maassluis zijn voor beperkte periodes opgaven van inkomende lidmaten met attestatie bewaard gebleven. Zij zijn naar hun geografische origine per regio/land verwerkt in de onderstaande tabel.²⁷⁵ Het hierin geboden overzicht is, bij gebrek aan informatie over de herkomst van de lidmaten in de acht andere gemeenten van de classis, verre van volledig.

De grootste groep lidmaten met attestatie in elk van de vijf weergegeven gemeenten blijkt afkomstig te zijn uit Holland. Verreweg de meesten van hen leverden een getuigschrift in van een naburige kerk in of direct buiten het ressort van de classis Delft. Alleen te Maassluis en Nootdorp werden lidmaten ontvangen, die uit meer verafgelegen plaatsen stamden. In Maassluis betrof dit vooral Zeeuwen, die tijdens het Twaalfjarig Bestand wellicht kans zagen in de opbloeiende visserij en de daarmee verbonden neringen van het snel groeiende dorp de kost te winnen. Daarnaast treffen we alleen in Nootdorp en Wilsveen een substantiële groep Zuid-Nederlanders aan, al bleef die ook naar verhouding beschouwd beduidend achter bij het contingent vluchtelingen uit de zuidelijke gewesten dat zich te Delft vestigde.

Tabel 2.8: Geografische herkomst van de lidmaten met attestatie in vijf dorpsgemeenten

	NOOTDORP	SCHIJPLUIDEN	'T-WOUDT	BERKEL	MAASSLUIS	TOTAAL
HERKOMST	1584-1618	1594-1611	1596-1621	1608-1621	1608-1621	
Holland	70	17	17	12	96	203
Zeeland	1	-	-	-	11	21
Gelderland	1	-	-	-	-	1
Vlaanderen	9	-	-	-	2	11
Brabant	3	-	-	-	-	3
Duitse geb.	-	-	-	-	5	5
Engeland	1	-	-	-	-	1
Onbekend	7	10	16	5	2	40
Totaal per gemeente	92	27	33	17	116	

Dat de Zuidnederlandse immigratie zich primair op de Hollandse steden oriënteerde en veel minder op het platteland een kwantitatieve weerslag van betekenis vond, kan er overigens tevens toe hebben bijgedragen dat de gemeentegroei in de meeste dorpen is achtergebleven bij de stad Delft. Daarvoor is al eerder ook het tekort aan goed opgeleide predikanten als verklaring aangevoerd.²⁷⁶ Buiten de combinatie Nootdorp en Wilsveen kan ook ten aanzien van de niet in tabel 2.8 vermelde gemeenten slechts in enkele individuele gevallen bij lidmaten een Zuidnederlandse herkomst vermoed worden; aanwijzingen voor een omvangrijkere intocht, zoals die te Delft heeft plaatsgevonden ontbreken geheel. Op het platteland van de Delftse classis lijkt daarmee de Zuidnederlandse immigratie nauwelijks een positieve bijdrage geleverd te hebben aan de gemeentevorming.

b. Mannen en vrouwen; jonge en oudere lidmaten

Geslacht

De eerste avondmaalsviering op de combinatie Nootdorp en Wilsveen, die op 25 december 1584 in de kerk van het eerstgenoemde dorp werd gehouden, is waarschijnlijk niet geheel verlopen zoals de predikant Jan Barentsz had verwacht. De zes aankomelingen die hij twee dagen eerder in de voormalige kapel te Wilsveen had ontvangen, verschenen allen aan tafel, maar van de twee lidmaten die kort voor de aanvang van de viering hun belijdenis te Nootdorp hadden afgelegd, ontving Joris Cornelisz uit Leidschendam in ieder geval nog geen brood en wijn. Hij werd in de kerk "van zijn wijf met force van de tafel des Heeren gehouden", tekende Barentsz later in zijn lidmatenboek aan.²⁷⁷

Het tafereel dat achter deze aantekening schuilging zal voor de predikant ongetwijfeld pijnlijk zijn geweest, om nog maar te zwijgen van de betrokkene zelf. Toch zijn

er naast Jacob Cornelisz zeker nog andere mannelijke lidmaten in de Delftse classis geweest, die problemen kregen met echtgenotes of vrouwelijke familieleden, omdat zij voor de gereformeerde religie hadden gekozen. Hendrick Duijst, die in het begin van 1620 in de Delftse gemeente was aangenomen, trachtte dergelijke problemen tegenover zijn omgeving te verdoezelen. Hij verspreidde het gerucht dat zijn belijdenis niet was gemeend, omdat hij nooit naar de predikaties was geweest en zeker niet voornemens was te communiceren. Juist dat gerucht was voor de kerkeraad echter aanleiding een onderzoek in te stellen. Daarbij werd al spoedig aan het licht gebracht dat Duijst in werkelijkheid wegbleef om zijn grootmoeder en zijn echtgenote "niet te vertoornen, dewelcke haer over hem seer hart vielen". De kerkeraadsleden toonden enig begrip voor de precaire situatie in zijn huishouding. Zij pasten op zijn verzoek niet onmiddellijk de tucht toe, temeer omdat Duijst hen had verzekerd dat hij volhardde in het geloof dat hij kort daarvoor had beleden.²⁷⁸

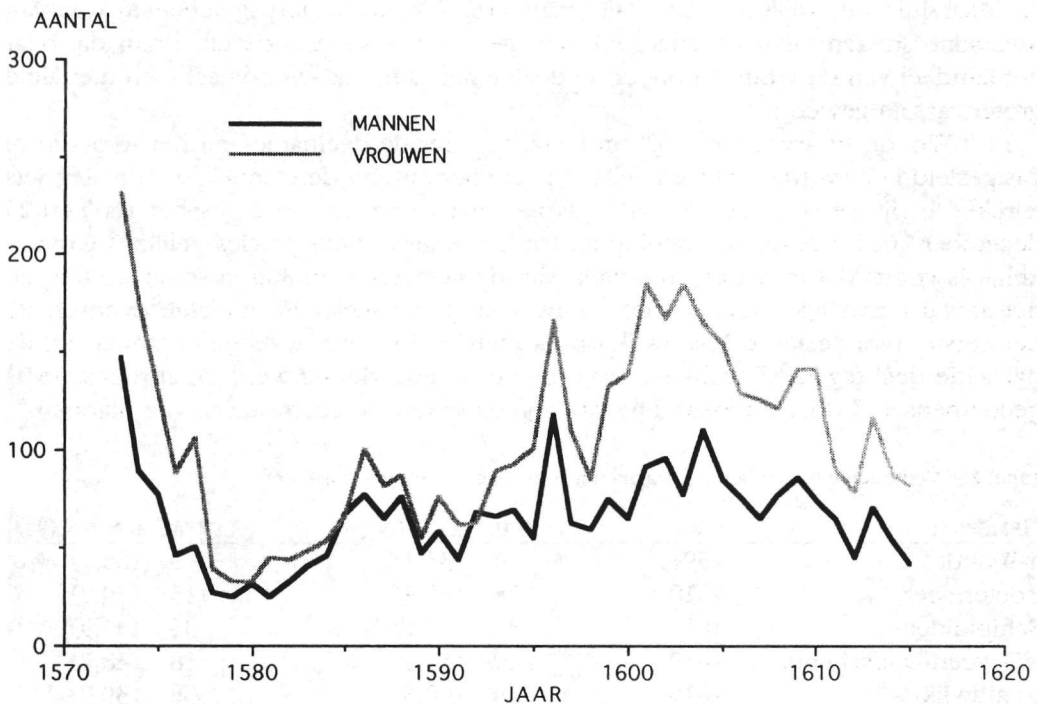
Of en wanneer Duijst zich alsnog naar het Avondmaal heeft begeven, is niet bekend, maar dat de kerkeraad met hem eindeloos geduld heeft geoefend moet toch wel worden betwijfeld. Al in 1612 bleek de kerkeraad de huwelijks staat en bloedverwantschap uiteindelijk van ondergeschikt belang te achten als het om de keuze voor de 'ware religie' ging. Een 66-jarige man vroeg toen of hij zijn 74-jarige vrouw, die bij het katholieke geloof wilde blijven en in de Zuidelijke Nederlanden woonde, mocht verlaten om zich in de Gereformeerde Kerk te begeven en "alsoo wt Babel scheijden". Hij ontving van de Delftse predikanten en ouderlingen het weinig verhullende advies alle mogelijke moeite te doen om ook zijn echtgenote tot inkeer te brengen, maar als dit niet lukte, moest hij "liever na 't bevel Christi verlaten vader, moeder etc. dan tegen sijn conscientie te doen".²⁷⁹

De huwelijksbanden zullen overigens niet alleen op de proef zijn gesteld als de heer des huizes zich bij de gereformeerde gemeente voegde, terwijl zijn wederhelft liever ver van de publieke kerk verwijderd wenste te blijven. De omgekeerde situatie deed zich niet minder zelden voor. Dan was het vaak de vrouw die van het communiceren werd afgehouden. Op het platteland werden met name de predikanten van De Lier en Zoetermeer incidenteel geconfronteerd met een vrouwelijke lidmaat, die niet naar het Avondmaal durfde te komen omdat "sulcxs haeren man nijet en mochte lijden". Meestal werd in dergelijke gevallen de echtgenoot in kwestie door de kerkeraad aansproken in een poging hem milder te stemmen, maar dit leverde niet altijd succes op.²⁸⁰

Bleef de ware reden voor het wegblijven van de avondmaalsviering voor de kerkeraad verborgen, dan kon in een grotere gemeente als Delft de absentie wel eens zeer lang duren. Zo verscheen Anne Pietersdr uit de Dronkensteeg in 1609 voor de kerkeraad met het verzoek weer aan het Avondmaal te mogen deelnemen. Pas bij die gelegenheid gaf zij te kennen ongeveer dertig jaar niet meer aan de avondmaals-tafel te hebben plaatsgenomen, omdat zij haar man niet kon overhalen met haar aan het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk deel te nemen. Of de echtgenoot van Anne Pietersdr inmiddels van gedachten was veranderd of wellicht was overleden, vermelden de acta niet, maar de kerkeraadsleden leken wel ontvankelijk voor haar beweegredenen. Anne werd, zij het een ernstige vermaning wegens haar "slappicheijt", weer tot de avondmaalsviering toegelaten.²⁸¹

Spanningen tussen mannen en vrouwen binnen huwelijk en gezin als gevolg van afwijkende opvattingen over geloofszaken hebben zich ongetwijfeld vaker voorgedaan dan in de kerkeradsacta is vermeld. De chronologische lidmatenregisters in de Delftse classis geven aan dat belijdenissen van individuele gezinsleden de gelijktijdige toetredingen van complete huishoudens ver overtroffen. Daarbij is het ook opvallend dat de gereformeerde religie op de beide geslachten niet een gelijke aantrekkingskracht uitoefende. Over het algemeen waren ook buiten gezinsverband vrouwen meer of althans eerder geneigd tot de gemeenschap van het Avondmaal toe te treden dan mannen.

Te Delft kan dit al bij de vroegste avondmaalsvieringen gesignaleerd worden. Bij het Avondmaal op 20 mei 1573 werden 122 vrouwen in het lidmatenboek van de gemeente aangetekend tegen 74 mannen. Onder de nieuwe gemeenteleden op 10 oktober was de verhouding 66 tegen 43 en op 20 december 44 tegen 31.²⁸² Voor het jaar 1573 kwam daarmee het totaal aantal vrouwen op 231 (61,1%) tegenover 147 mannen (38,9%). In figuur 2.2 is de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke nieuwkomers in de Delftse gemeente per jaar in absolute aantallen weergegeven over de periode 1573-1615.²⁸³ Daaruit blijkt dat alleen in 1585 en 1592 iets minder vrouwen dan mannen zich bij de gemeente aansloten (respectievelijk 66 tegen 67 en 68 tegen 62). Daarentegen heeft vooral in de jaren 1573-1577, toen de fundamente

Figuur 2.2: Nieuwe leden van de Delftse gemeente per geslacht 1573-1615

de avondmaalsgemeenschap werden gelegd en in de jaren 1599-1610 toen de groei van de gemeente aanzienlijk is geweest, het aandeel van de vrouwen onder de nieuwe lidmaten dat van de mannen ver overtroffen.

Om het beeld van het aandeel van beide geslachten in de gemeentevorming te Delft niet door jaarlijkse schommelingen te laten vertroebelen, is het zinvol een balans over de hele periode 1573-1615 op te maken. In totaal telde de gemeente in dit tijdsbestek 7294 nieuwe leden, waarvan 4487 vrouwen (61,5%) en 2807 mannen (38,5%). De wijze van aankomst oefende op deze verhouding weinig of geen invloed uit. In de periode 1582-1615 voegden zich in totaal 3670 personen per belijdenis en 2231 met attestatie bij de gemeente. In de eerste groep was het percentage vrouwen 61,6%, in de tweede groep 60,4%.

Het onmiskenbare overwicht van de vrouwen onder de nieuwe avondmaalgangers, werkte vanzelfsprekend ook door in de samenstelling van de stedelijke gemeente per geslacht. In april 1605 woonden in de wijk van Arent Cornelisz 595 lidmaten, van wie 365 vrouwen (61,3%) tegen 230 mannen (38,7%).²⁸⁴ Vijf jaar later omvatte de totale gemeente 1683 vrouwen (62,9%) tegen 992 mannen (37,1%).²⁸⁵

Onder de nieuwe leden van de meeste plattelandsgemeenten waren de vrouwen ook in de meerderheid, al was in sommige plaatsen de verhouding tussen beide geslachten meer in evenwicht. De combinatie Nootdorp en Wilsveen telde in de periode 1584-1618 onder de nieuwe avondmaalgangers 112 vrouwen tegen 89 mannen, Berkel van 1589 tot 1622 68 tegen 50, Schipluiden van 1594 tot 1612 50 tegen 45 en Maassluis van 1608 tot 1622 243 tegen 118.²⁸⁶ Voor de dorpsgemeenten waarvan dwarsdoorsneden bewaard zijn gebleven, geeft de onderstaande tabel aan dat daar het aandeel van de vrouwen onder de deelnemers aan het Avondmaal toch niet altijd groter zal zijn geweest.²⁸⁷

In 't-Woudt, waarvoor tot 1622 in totaal 64 keer de deelname aan het Avondmaal vastgesteld kon worden, blijken zelfs vrijwel voortdurend de mannelijke lidmaten iets talrijker te zijn geweest. Alleen bij de avondmaalsvieringen van 2 oktober 1600 en 25 december 1602 was de verhouding tussen beide geslachten precies gelijk.²⁸⁸ Opmerkelijk is voorts dat in het beginstadium van de gemeentevorming in sommige dorpen het aantal mannelijke lidmaten de vrouwelijke gemeenteleden duidelijk overtrof. Bij het eerste Avondmaal te Naaldwijk op 24 mei 1573 namen zeventien mannen uit de parochie deel tegen elf vrouwen, maar bij de tweede viering werd dit al ruimschoots gecompenseerd door de toetreding van vijftien vrouwen tegen slechts vier mannen.²⁸⁹

Tabel 2.9: Verhouding tussen beide geslachten in sommige plattelandsgemeenten

GEMEENTE	JAAR	AANTAL VROUWEN (%)	AANTAL MANNEN (%)
't-Woudt	1591	4 (33,3)	8 (66,7)
Zoetermeer	1610	178 (60,8)	115 (39,2)
Schipluiden	1616	38 (52,1)	35 (47,9)
Wilsveen-Leidschendam	1619	19 (51,3)	18 (48,7)
Naaldwijk	1619	59 (60,8)	38 (39,2)
Schipluiden	1619	25 (49,0)	26 (52,0)
't-Woudt	1621	26 (48,1)	28 (51,9)

In Nootdorp bevond zich slechts één vrouw onder de in totaal acht lidmaten, die bij de eerste avondmaalsviering op 25 december 1584 aanwezig waren.²⁹⁰ Afgaande op de in latere jaren nog sterk wisselende verhoudingen tussen mannelijke en vrouwelijke nieuwkomers heeft het hier waarschijnlijk langer geduurd, voordat uiteindelijk de vrouwen de meerderheid van de avondmaalgangers vormden.

Afgezien van de gemeenten van 't-Woudt en Schipluiden (in 1621), die door de classis zelf als 'klein' werden beschouwd en waar bovendien het aantal vrouwelijke lidmaten nauwelijks voor dat van de mannen onderdeed, mogen we er toch wel van uitgaan dat behalve te Delft ook op het platteland na verloop van tijd de mannelijke gemeenteleden in de minderheid waren. De weergegeven verhoudingen tussen de geslachten onder de nieuwe leden van de gemeenten van Berkel en Maassluis, waarvoor geen doorsneden bekend zijn, lijken althans ook in die richting te wijzen. Dit beeld is echter geenszins uniek voor de Delftse classis. Ook elders in Holland en in andere delen van de Noordelijke Nederlanden is veelal sprake van een saillant overwicht van vrouwen onder de lidmaten.²⁹¹ Dit is op het eerste gezicht des te opvallender, omdat de Gereformeerde Kerk in vergelijking met de Katholieke Kerk aan haar leden weliswaar een grotere invloed op het kerkelijk leven gaf, maar daarbij toch in de eerste plaats de mannen op het oog had. In de gemeenten van de Delftse classis konden alleen zij deelnemen aan de verkiezing van ouderlingen of diakenen en in de kerkelijke ambten verkozen worden, terwijl de vrouwelijke lidmaten daarbij buitenspel stonden.

Toch is de publieke kerk in menig ander opzicht haar vrouwelijke leden juist positief tegemoet getreden. Zo leek bijvoorbeeld de kerkelijke discipline in de alledaagse praktijk van de classis Delft zich veel minder op vrouwen te richten dan op manslidmaten. De laatstgenoemden vormden in ieder geval een ruime meerderheid van de gemeenteleden die met de tucht in aanraking kwamen.²⁹² Als in dit verband het toezicht op leer en leven inderdaad een remmende invloed heeft gehad op de gemeentevorming, zoals al eerder is betoogd, dan was dit wellicht in de eerste plaats op de mannen van toepassing.

Min of meer in het verlengde van de tuchtzaken was zowel in de stad als op het platteland de kerkeraad ook bereid te bemiddelen als er van echtelijke onmin sprake was en de vrouw niet zelden letterlijk het lijdend voorwerp binnen een huwelijk was geworden. Daarbij dient weliswaar direct aangetekend te worden dat de huisvrede ondanks de inspanningen van kerkelijke zijde niet altijd hersteld kon worden en echtgenotes na een vergeefse bemiddeling soms het advies kregen hun huwelijkslot met geduld te dragen. Dit verandert echter niets aan het feit dat vrouwelijke lidmaten die klaagden over de wijze waarop zij door hun echtgenoten behandeld werden, doorgaans een open oor vonden bij de kerkeradsleden.²⁹³

Met name de Delftse kerkeraad is daarnaast menige jongedochter of weduwe te hulp geschoten, die door een man beslapen was en daarbij onverhoopt zwanger was geraakt. Als de man die het kind had verwekt geen trouwbeloften had gedaan, hoefde hij conform de wetten van de overheid de aanstaande moeder niet te trouwen, hoewel de Gereformeerde Kerk in die omstandigheden liever wel een huwelijksverplichting had gezien.²⁹⁴ Dit laatste heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de kerkeradsleden te Delft in dergelijke gevallen toch stevast hebben aangedron-

gen op een echtelijke verbinding om daarmee eer en naam van de geschonden vrouw te herstellen en zowel kind als moeder de sociale zekerheid van het huwelijk te bieden.²⁹⁵

Overigens is het ook opmerkelijk dat de Delftse gemeente, zoals we later nog zullen zien, relatief veel weduwen telde. Aan hen kon het huwelijk geen sociale bescherming meer bieden en als hun voormalige echtgenoten geen behoorlijk vermogen of bedrijf van enige omvang hadden opgebouwd waardoor er sprake was van een redelijke erfenis, dreigde meestal verval tot armoede. Daarbij kwamen zij dan veelal in aanraking met de diakenen, die te Delft lange tijd niet alleen voor de behoeftige lidmaten zorg droegen, maar ook de bedeling van niet-gereformeerde armlastigen voor hun rekening namen. Toetreding tot de gereformeerde gemeente was daarbij geen verplichting om ondersteuning van de diakonie te ontvangen, maar wellicht is van de bijstand die de armen in hun nood ontvingen toch een wervende kracht uitgegaan.

Een eventuele ontvankelijke houding van de officiële kerk tegenover vrouwelijke lidmaten bij tuchtzaken, huwelijksproblemen en bedeling, zal slechts een deel van het decor gevormd hebben, waartegen het numeriek overwegende aandeel van het vrouwelijke geslacht in de meeste gemeenten geplaatst kan worden. Aanvullend zou hierbij ook nog eens gewezen kunnen worden op de al vaak geciteerde observaties van de Spaanse kapitein Vasquez, die in 1616 de Noordelijke Nederlanden bezocht. Hij was verrast dat 'alle' vrouwen in staat waren als volleurde theologen over godsdienstige aangelegenheden van gedachten te wisselen. Naar zijn overtuiging kwam dit omdat zij van jongsaf aan veelvuldig in de Bijbel lazen, die in de landstaal wijdverbreid was, en deze vrijwel uit het hoofd kenden.²⁹⁶ Wellicht mag deze bijbelvastheid, die de kapitein zo nadrukkelijk bij het vrouwelijke geslacht heeft waargenomen, beschouwd worden als een teken dat de godsdienstige beleving bij vrouwen over het algemeen dieper ging, waardoor de gereformeerde religie juist hen bijzonder heeft aangesproken.

Burgerlijke status en leeftijd

In de plattelandsgemeenten van de Delftse classis laat zich binnen de differentiatie van de lidmaten naar geslacht nauwelijks een fijner onderscheid aanbrengen. De dorpspredikanten plaatsten in hun lidmatenadministratie te onregelmatig aantekeningen over de burgerlijke status om een dienovereenkomstige verdere indeling mogelijk te maken. De Delftse dienaren zijn in dit opzicht echter vooral ten aanzien van de vrouwen in de chronologische registers aanmerkelijk consequenter geweest, waardoor jongedochters (nog ongetrouwd), huisvrouwen (getrouwd) en weduwen (getrouwd geweest) zich als deelgroepen veelal goed laten duiden. In de bovenste helft van de onderstaande tabel zijn deze deelgroepen weergegeven op het totaal van de vrouwen die de belijdenis te Delft vóór 1611 aflegden, in de onderste helft ter vergelijking dezelfde groepen op het totaal aantal nieuwe vrouwelijke gemeenteleden.²⁹⁷ Om de invloed van jaarlijkse fluctuaties enigszins te neutraliseren is gekozen voor perioden van tien jaar met uitzondering van 1573-1580, toen te Delft een lidmatenboek werd bijgehouden waarin feitelijk geen onderscheid werd gemaakt tussen

degenen die de belijdenis aflegden en zij die met een attestatie inkwamen, maar tussen Delftenaren en vreemdelingen.

Tabel 2.10a: Vrouwen die de belijdenis aflegden te Delft 1573-1610

Periode	jongedochters		huisvrouwen		weduwen		onbekend	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
1573-80	130	19,06	226	33,14	168	24,63	158	23,17
1581-90	79	25,32	141	45,19	48	15,38	44	14,10
1591-00	184	31,56	244	41,85	62	10,63	93	15,95
1601-10	389	36,36	434	40,56	172	16,07	75	7,01
1573-1610	782	29,54	1045	39,48	450	17,00	370	13,98

Tabel 2.10b: Totaal aantal vrouwen die voor de eerste keer deelnamen aan het Avondmaal (na belijdenis of met attestatie) te Delft 1573-1610

Periode	jongedochters		huisvrouwen		weduwen		onbekend	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
1573-80	144	17,29	288	34,57	189	22,69	222	26,65
1581-90	127	19,51	293	45,01	81	12,44	150	23,04
1591-00	259	24,98	447	43,11	122	11,76	209	20,15
1601-10	483	31,94	629	41,60	234	15,48	166	10,98
1573-1610	1013	25,06	1657	40,98	626	15,48	747	18,48

Het aantal vrouwen dat zonder vermelding van burgerlijke staat in de lidmatenboeken werd ingeschreven, wisselde per periode sterk, waardoor de in percentages geprojecteerde verhoudingen tussen de deelgroepen en de verschuivingen die daarin in de tijd hebben plaatsgevonden niet helemaal betrouwbaar zijn. Bovendien bieden de bronnen geen mogelijkheid om een overeenkomstig ingedeeld overzicht van de vrouwelijke helft van de totale Delftse stadsbevolking te reconstrueren. Hierdoor is het niet mogelijk te beoordelen of de Gereformeerde Kerk in een bepaalde periode een onevenredig grote aantrekkingskracht op één van de deelgroepen heeft uitgeoefend.

Concentreren we ons op tabel 2.10a om juist de werfkracht van de gereformeerde gemeente op de vrouwen binnen de stadsmuren tot uiting te laten komen, dan lijkt de keuze voor de 'ware religie' in de loop der jaren in een steeds vroeger stadium gemaakt te worden. Het percentage jongedochters neemt tussen 1573 en 1610 voortdurend toe. Van 1581 tot 1590 groeit het percentage huisvrouwen weliswaar nog sterker, maar dit lijkt vooral ten koste te gaan van het aandeel van de weduwen onder vrouwen die belijdenis deden, dat in de voorgaande periode nog relatief hoog was. Na 1590 nemen de huisvrouwen in aantal toe, maar in percentage af. Het percentage weduwen, dat in de laatste decennia van de zestiende eeuw steeds is gedaald, stijgt in het begin van de zeventiende eeuw weer sterk. Hierop is wellicht een pestepidemie van bijzondere invloed geweest. Het is althans opvallend dat van 1601

tot 1605, toen de hete ziekte te Delft veel vrouwen van hun echtgenoten beroofde, 113 weduwen toetraden tot de gemeente, hetgeen neerkomt op 18,4% van de vrouwelijke gemeenteleden na belijdenis in die periode.

Met enig voorbehoud kunnen wij wel stellen dat de gemiddelde leeftijd van de vrouwen die de belijdenis aflegden in het begin van de zeventiende eeuw dalende was, zeker in verhouding tot de eerste jaren na de Overgang van de stad in 1572. Dit is op zichzelf niet verwonderlijk. De Gereformeerde Kerk was aanvankelijk nog een nieuw verschijnsel in de stedelijke gemeenschap met onbekende instellingen en gebruiken, terwijl de meeste Delftenaren nog in de Rooms-Katholieke Kerk opgegroeid waren en het niet altijd gemakkelijk zullen hebben gevonden om daarmee snel te breken. Tegen het einde van de zestiende eeuw raakte de publieke kerk echter ingeburgerd, terwijl het katholicisme al geruime tijd was verboden en verbanen naar de heimelijkheid van het kerkelijk achtererf. Voor de generaties die toen opgroeiden is de stap naar de avondmaalstaf waarschijnlijk minder groot geweest, zeker als het daarbij om de kinderen van lidmaten ging, die de gereformeerde religie van jongsaf aan in opvoeding en onderwijs hadden leren kennen. Hoewel dat in de lidmatenregisters slechts in bescheiden mate geverifieerd kan worden, zal de instroom van de tweede generatie kerkleden onder de vrouwelijke lidmaten na belijdenis in niet onbelangrijke mate hebben bijgedragen tot de toename van het aantal toetredende jongedochters in het laatste decennium van de zestiende en het eerste van de zeventiende eeuw.

Over de burgerlijke staat van de mannelijke aankomelingen verstrekken de chronologische lidmatenregisters van de Delftse gemeente slechts in beperkte mate informatie. Mannen werden bij voorkeur met vermelding van hun beroep ingeschreven, zonder dat daarbij de namen van eventuele echtgenotes werden aangetekend. Alleen jonggezellen werden frequent als zodanig bij hun aankomst in de gemeente in de lidmatenadministratie aangetekend. Analooq aan de periodes in tabel 2.10 zijn de jonggezellen in tabel 2.11a eerst op het totaal aantal mannen dat belijdenis aflegde en in tabel 2.11b op het totaal aantal mannelijke nieuwkomers ('per belijdenis' én 'per attestatie') als enige deelgroep weergegeven.²⁹⁸ Ter vergelijking worden in de tweede kolom dezelfde gegevens voor de jongedochters verstrekt. In de derde kolom wordt het gezamenlijke percentage jonggezellen en jongedochters in verhouding het totale aantal mannelijke en vrouwelijke aankomelingen vermeld.

Tabel 2.11a: Jonge mannen en vrouwen die de belijdenis aflegden te Delft 1573-1610

Periode	jonggezellen (jg)		jongedochters (jd)		jg + jd	
	aantal	% mannen	aantal	% vrouwen	aantal	% m + v
1573-80	29	7,63	130	19,06	159	14,97
1581-90	39	15,54	79	25,32	118	20,96
1591-00	57	14,54	184	31,56	241	24,72
1601-10	131	22,35	389	36,36	520	31,40
1573-1610	256	15,91	782	29,54	1038	24,39

Tabel 2.11b: Jonge mannen en vrouwen die voor de eerste keer deelnamen aan het Avondmaal (na belijdenis en met attestatie) te Delft 1573-1610

	jonggezellen (jg)		jongedochters (jd)		jg + jd	
	aantal	% mannen	aantal	% vrouwen	aantal	% m + v
1573-80	32	6,52	144	17,29	176	13,29
1581-90	48	9,04	27	19,51	175	14,81
1591-00	79	11,67	259	24,98	338	19,72
1601-10	170	0,36	483	31,94	653	27,82
1573-1610	329	12,98	1013	25,06	1342	20,44

Tabel 2.11a geeft aan dat ook de mannen te Delft zich na verloop van tijd op steeds jongere leeftijd bij de gereformeerde gemeente voegden, al wordt dit pas na 1600 duidelijk zichtbaar. Daarnaast is het opmerkelijk dat het percentage jonggezellen nog sterk achterblijft bij dat van de jongedochters. Met enige terughoudendheid laat zich hieruit afleiden dat de mannen te Delft niet alleen in geringeren getale, maar doorgaans ook op latere leeftijd dan de Delftse vrouwen tot de avondmaalsgemeenschap toetraden.

Overigens laat zich te Delft bij gebrek aan bij de chronologische lidmatenregisters aansluitende doopboeken, niet vaststellen hoe hoog de gemiddelde leeftijd van zowel mannen als vrouwen bij het afleggen van de belijdenis was. Van Veen, die dit onderwerp in het begin van deze eeuw in een exposé over de aanneming van lidmaten in de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden terloops aansnijdt, gaat ervan uit dat de gewone leeftijd om de belijdenis af te leggen in de loop van de zeventiende eeuw ongeveer twintig jaar was.²⁹⁹ Rond 1600 lag in Holland en ook te Delft de gemiddelde leeftijd van de aankomende lidmaten echter hoger dan later het geval was, waarschijnlijk zelfs nog ruim boven de twintig jaar.³⁰⁰ Als we in tabel 2.11 zien dat in het eerste decennium van de zeventiende eeuw te Delft 22,35% van de mannen en ruim 36,36% van de vrouwen die belijdenis deden, nog niet in de huwelijk was getreden en als jonggezellen en jongedochters door het leven gingen, mogen we omgekeerd ook stellen dat toch op een ruime meerderheid van de nieuwkomers na belijdenis dergelijke kwalificaties blijkbaar al niet meer van toepassing zijn geweest. Behalve een voortgeschreden leeftijd zal de overgang in de echtelijke staat daarvoor de voornaamste reden zijn geweest. Onderzoek elders in Holland heeft aangetoond dat huwelijken doorgaans gesloten werden als bruid en bruidegom de leeftijd van twintig jaar al waren gepasseerd en er zijn geen redenen om aan te nemen dat te Delft op jongere leeftijd werd getrouwd.³⁰¹

Dat het merendeel van de nieuwe kerkleden 'per belijdenis' te Delft in het begin van de zeventiende nog van het predikaat 'ouder' voorzien kan worden, mag ook beschouwd worden als een sterke aanwijzing dat de groei van de gereformeerde gemeente nog niet tot stilstand was gekomen en de godsdienstige verhoudingen binnen de stadsmuren zich nog niet hadden gestabiliseerd. Als dit wel het geval was geweest, zou de gemeente ter aanvulling van haar gelederen vooral afhankelijk zijn van interne aanwas, bestaande uit de kinderen van lidmaten die hun belijdenis aflegden zodra zij daarvoor de leeftijd bereikt hadden. Het percentage jonggezellen

en jongedochters onder de nieuwkomers na belijdenis zou dan de vijftig procent ruim overschreden hebben, terwijl de avondmaalsgemeenschap in verhouding tot de andersgelovigen te Delft alleen zou kunnen groeien door de toestroom van grote aantallen lidmaten van buiten. De toetreding van in meerderheid oudere personen toont echter aan dat de gereformeerde gemeente kort na 1600 in de stad zelf blijkbaar nog voldoende externe werfkracht bezat om aantrekkingskracht uit te oefenen op Delftenaren die op jongere leeftijd tot andere kerkelijke gezindheden hadden behoord of zich nog in geen enkel opzicht kerkelijk gebonden hadden.

In tabel 2.12 worden ten slotte de lidmaten van de Delftse gemeente in april 1609 per geslacht gespecificeerd in deelgroepen op basis van de aanduidingen die in de 'Nomenclator' ten aanzien van hun burgerlijke status - soms ook in combinatie met hun leeftijd - werden gehanteerd. Voor personen waarbij deze ontbraken is teruggegrepen op de overeenkomstige toevoegingen bij hun inschrijving in de chronologische lidmatenboeken. In dit overzicht wreekt zich andermaal de omstandigheid dat getrouwde mannen niet als zodanig in de lidmatenregisters te onderscheiden zijn. Toch mogen we wel aannemen dat zij de grootste deelgroep binnen de manslidmaten hebben gevormd. In de tabel moeten we hen terugzoeken onder de noemer 'onbekenden'.

Tabel 2.12: Samenstelling van de Delftse gemeente in april 1609 per geslacht naar burgerlijke status en leeftijd

Mannen totaal: 992			Vrouwen totaal: 1683		
jonggezellen	103	(10,38%)	jongedochters	281	(16,70%)
weduwnaren	3	(0,31%)	huisvrouwen	892	(53,00%)
oude mannen	11	(1,11%)	weduwen	332	(19,73%)
onbekend	865	(87,20%)	oudedochters	22	(1,31%)
			oude vrouwen	14	(0,83%)
			oude weduwen	29	(1,72%)
			onbekend	113	(6,71%)

Op het eerste gezicht lijkt de gemeente in 1609 betrekkelijk weinig jongedochters en relatief veel huisvrouwen en weduwen te tellen in vergelijking tot de verhoudingen tussen deze deelgroepen onder de vrouwelijke aankomelingen in de voorafgaande jaren (zie tabel 2.10). Het grootste deel van de lidmaten in april 1609 was echter al jaren eerder per belijdenis of attestatie tot de gemeente toegetreden, waardoor hun burgerlijke status veranderd kon zijn, toen Barentsz zijn 'Nomenclator' opstelde. In de praktijk kunnen vele vrouwen, die in 1609 als huisvrouwen of weduwen werden aangetekend, bij hun aankomst nog respectievelijk jongedochters of huisvrouwen zijn geweest.

HOOFDSTUK 5: SOCIO-PROFESSIONEEL MILIEU EN GODSDIENST-KEUZE TE DELFT

a. Religieuze gezindheid van de Delftse regenten 1572-1621

Gematigde middengroepen

Boogman vestigt in 1942 in een opmerkelijke studie over de aansluiting van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft bij de Opstand tegen het Spaanse gezag in 1572, de aandacht op de uiteenlopende opvattingen van de regenten in de betrokken stadsregeringen. In elk van de vier steden meent hij de bestuurders in drie hoofdgroepen te kunnen verdelen. Een eerste groep bestond uit een slechts klein aantal regenten dat de zaak van de Opstand geheel was toegedaan. Het zou daarbij over het algemeen gaan om lieden, die met de geuzen in contact stonden, protestants georiënteerd waren of minimaal een bepaalde afkeer hadden van het katholicisme.

Een tweede groep, de ruime meerderheid van de regenten, bepaalde de politieke koers van de stadsregering. Zij zou vooral bestaan uit personen, die op godsdienstig gebied een rekkelijke houding innamen en afkerig waren van zowel een medogenloze kettervervolgung als een fanatiek protestantisme. In hun streven naar behoud van macht en privileges, zouden zij aanvankelijk vooral beducht zijn geweest voor de vestiging van een geuzenregime, dat hen mogelijk van de bestuurzetels zou verdringen. Toen na de Overgang van hun stad bleek dat zij hun zetels konden behouden en nieuwe machtsmogelijkheden konden aangrijpen, kozen zij voor de Opstand.

Een derde groep regenten was volgens Boogman veel kleiner. Zij telde de regenten die loyaal koningsgezind en in merendeel overtuigd katholiek waren. Deze bestuurders zouden geen enkele sympathie voor de zaak van de Opstand vertonen en zich tot het uiterste tegen de Overgang van hun stad verzet hebben. Toen die Overgang zich onder druk van de geuzen toch voltrok, verlieten de meesten van hen uit vrees voor represailles als 'glippers' hun domicilie om elders een veilig heenkomen te zoeken.³⁰²

Woltjer heeft in 1962 in zijn dissertatie over *Friesland in de hervormingstijd* het kerkelijke en politieke landschap van de Nederlanden in de jaren zestig van de zestiende eeuw eveneens verdeeld in drie groepen. Tussen een kleine protestantse of protestantiserende groep aan de linkerzijde en een eveneens kleine, maar exclusief contra-reformatorische groep aan de rechterzijde, situeert hij een grote middengroep. Dit brede centrum had zelf geen vastomlijnde opvattingen, maar stond wel duidelijk afwijzend tegenover iedere vorm van scherpelijperij, zowel van katholieke als van protestantse (calvinistische) zijde. De aandacht van Woltjer gaat vooral uit naar de lotgevallen van deze middenpartij, die aanvankelijk poogde een verzoenende rol tussen de linker- en de rechterzijde te spelen, maar later onder druk van de politieke en militaire ontwikkelingen gedwongen werd partij te kiezen. Vroeg of laat ging het centrum daarmee op in de twee uiterste groepen.³⁰³

Woltjer heeft later in een tweetal andere studies de belangrijke rol van de gematigde middengroep opnieuw aan de orde gesteld.³⁰⁴ De eliminatie van dit centrum ziet

hij niet overal in een gelijk tempo verlopen. In Friesland, Vlaanderen en Brabant kon de tussengroep zich nog lang handhaven, maar in Holland en Zeeland was met het uitbreken van de Opstand reeds in 1572 de macht in handen gekomen van de protestantse linkerkzijde. Velen uit het centrum, die zelf allerminst overtuigde protestanten waren, zouden toen voor de strijd tegen Spanje hebben gekozen. Volgens Woltjer zou die keuze, met name als het om regenten ging, niet ingegeven zijn door godsdienstige overwegingen, maar door allerlei persoonlijke, politieke of (on)bewuste sociale motieven.³⁰⁵

De visie van Boogman, ontwikkeld vanuit het smalle perspectief van de Overgang van een viertal Zuidhollandse steden, en de theorie van Woltjer, uitgewerkt vanuit het veel bredere perspectief van het verloop van de Opstand tussen 1560 en 1580, vertonen duidelijke parallellen. Beiden wijzen op de aanvankelijk brede omvang van een verdraagzame middengroep, die zich bij het begin van de Opstand in Holland en Zeeland aansloot bij een veel kleinere, protestants-georiënteerde linkergroep, terwijl de rol van de katholieke en koningsgezinde rechtergroep na de Overgang in politiek opzicht was uitgespeeld. De twee historici bespeuren achter het politieke samengaan van het centrum met de linkerkzijde ook verwante, niet primair religieuze drijfveren. Dit laatste doet weer vermoeden dat vele regenten in de Hollandse steden zich na 1572 allerminst gedrongen voelden om snel en in groten getale toe te treden tot de Gereformeerde Kerk, die in de opstandige gewesten in het bezit kwam van het alleenrecht op openbare godsdienstoefening. Een groot aantal bestuurders zal nog behoord hebben tot een grote groep van kerkelijk "onbeslist", die volgens Woltjer pas in het midden van de zeventiende eeuw is verdwenen.

Belangrijk is ook dat Woltjer de matigende invloed van het politieke centrum een blijvende betekenis toedicht. Deze middenpartij werd in Holland weliswaar als zelfstandige factor geëlimineerd toen zij in politiek opzicht voor de protestantse linkerpartij koos, maar bleef binnen die partij een verdraagzame vleugel vormen. Vanuit die vleugel zouden de oorspronkelijk uitgesproken opvattingen ter linkerkzijde aanzienlijk verzacht zijn. Hierdoor zou weer verklaard kunnen worden, dat ondanks de heerschappij van de calvinisten op het kerkelijk erf, de positie van de niet-calvinisten geleidelijk gunstiger is geworden.³⁰⁶

Wellicht kan deze lijn nog verder doorgetrokken worden. In vele Hollandse steden traden na 1572 al spoedig rekkelijke regenten op de voorgrond, die in de Gereformeerde Kerk een brede volkskerk wilden zien, een publieke kerk, die onder het waakzaam oog van de overheid ruim was in de leer en mild in de toepassing van de tucht. Zij gingen daarbij de confrontatie aan met de harde calvinistische kern binnen de Gereformeerde Kerk, die na een verleden onder het Kruis en in ballingschap streefde naar een 'purior ecclesia', vrij van overheidsbemoeienis, met strakke binding aan de belijdenis en met een scherpe toepassing van de kerkelijke discipline. Binnen de Hollandse Statenvergadering was deze regentenpartij vóór 1600 machtig genoeg om een algemene acceptatie van de synodale kerkordes, die te zeer de kerkelijke zelfstandigheid verwoordden, te blokkeren. Later, tijdens de bestandstwisten, steunde zij het beleid van de opgelegde tolerantie van Oldenbarnevelt, die de remonstranten binnen de publieke kerk trachtte te houden en lange tijd het bijeenroepen van de door de contra-remonstranten gewenste nationale synode belette. Het lijkt erop dat

de rekkelijke opvattingen van deze regenten verwant zijn met de gematigde ideeën van de milde bestuurders uit de voormalige middengroep, bij wie volgens Boogman en Woltjer al vóór het uitbreken van de Opstand iedere vorm van religieuze scherp-slijperij ontbrak.

Wij zullen hierna eerst de ontwikkelingen te Delft in de jaren 1572-1573 schetsen aan de hand van de driedelingen van Boogman en Woltjer. Vervolgens zal nagegaan worden in hoeverre de stadsbestuurders van Delft later toetraden tot de Gereformeerde Kerk of toch verkozen buiten die kerk te blijven. Ten slotte zal het beleid van de Delftse magistraat tijdens de bestandstwisten bezien worden tegen de politieke en religieuze verhoudingen in eigen gelederen.

De Delftse magistraat 1572-1573

Volgens Boogman was het beleid van het Delftse stadsbestuur aan de vooravond van de Overgang in de eerste plaats gericht op het handhaven van de rust onder de eigen bevolking. In het 'Wonderjaar' 1566 was ook Delft het toneel geweest van een beeldenstorm. Na het herstel van het gezag van landvoogdes Margaretha van Parma waren de meeste Delftenaren, die als beeldenstormers of aanhangers van de nieuwe religie tijdens de troebelen op de voorgrond waren getreden, in het voorjaar van 1567 naar het buitenland uitgeweken. Onder hen bevond zich ook de brouwer en oud-thesaurier Jan Jansz Graswinckel (de oude), lid van de Veertigraad sinds 1560, die naar Duisburg vluchtte. Vanuit die stad fungeerde hij als tussenpersoon in de contacten tussen de prins van Oranje en de sympathisanten voor de zaak van de Opstand te Delft.³⁰⁷

Of de laatsten zich toen ook nog in de Delftse regentenkringen bevonden, laat zich niet direct aantonen. Van Dirck Hendricksz (Storm) van 's-Gravesande en Dirck Jansz Uijenbroeck, beiden sinds 1560 lid van de Veertigraad, mogen we echter uit hun latere religiekeuze afleiden, dat zij tot de kleine protestantiserende kern in het stadsbestuur behoorden, al zullen zij hun ware opvattingen in het begin van 1572 nog verhuuld hebben. Beiden traden in 1573, toen te Delft de eerste avondmaalsvieringen na de Overgang gehouden werden, direct toe tot de Gereformeerde Kerk. Dirck Hendricksz was bovendien een oomzegger van Cornelis Huijgensz van 's-Gravesande, die tijdens de troebelen van 1566 voor een vrije uitoefening van de gereformeerde religie te Delft had gepleit en in het voorjaar van 1567 de stad had verlaten. Cornelis Huijgensz was de vader van de reeds veelvuldig genoemde predikant Arent Cornelisz, die zich toen aan de universiteiten van Heidelberg en Genève voorbereidde op zijn latere loopbaan.³⁰⁸

Passen we de driedelingen van Boogman en Woltjer toe op de stedelijke regering van Delft in de laatste maanden vóór de Overgang, dan moeten Dirck Hendricksz van 's-Gravesande en Dirck Jansz Uijenbroeck beschouwd worden als de exponenten van een kleine linkerpartij in de Veertigraad, die de zaak van de Opstand was toegedaan. Op 25 april 1572 kreeg deze partij versterking in de persoon van Cornelis Jansz de Coninck, die de plaats van een overleden lid van de Veertigraad innam en als een fel geuzenaanhanger bekend stond. Zijn entree in regentenkringen mag waarschijnlijk opgevat worden als een poging van het stadsbestuur zich in politiek

opzicht tegen onvoorziene ontwikkelingen in te dekken, nadat Brielle enkele weken eerder in handen van de geuzen was gevallen.³⁰⁹

Tot een wat grotere, koningsgezinde rechterpartij, die waarschijnlijk in meerderheid het oude geloof aanhing, moeten we minimaal de elf regenten rekenen die zich later als glippers zouden manifesteren.³¹⁰ Onder hen bevonden zich de vier zittende burgemeesters Sasbout Beuckelsz van der Burch (vanaf 1569), Sasbout Cornelisz van der Dussen (1567-1568 en vanaf 1571), Huijg Jansz van Groenewegen (1566 en vanaf 1569) en Jan Jansz van Melisdijck (vanaf 1566). Hun loyaliteit aan het Spaanse gezag was waarschijnlijk boven iedere twijfel verheven. Boussu, stadhouder van Holland tijdens het bewind van de Spaanse landvoogd Alva, heeft althans bij de vernieuwing van de Delftse magistraat op 1 mei 1572 geen aanleiding gezien andere regenten uit de voordracht van de Veertigraad in het burgemeesterambt te verkiezen. Ook de Delftse schout Christiaan Adriaensz van der Goes behoorde waarschijnlijk tot het katholieke, koningsgetrouwe kamp. Hij had vanaf 1567 loyaal meegewerkt aan de vervolging van de Delftenaren, die ondanks hun aandeel in de troebelen verkozen hadden in de stad te blijven. In vijf gevallen waren daarbij doodvonnissen uitgesproken.³¹¹

Tussen de linker- en de rechterpartij, bleef daarmee in de Veertigraad nog een ruime meerderheid van regenten over, die waarschijnlijk zowel in politiek als kerkelijk opzicht een gematigde middenpartij vormde. Haar houding was waarschijnlijk bepalend voor het beleid van het Delftse stadsbestuur, dat sinds 1567 de Spaanse overheid welwillend had bejegend, zolang de belangen van de stedelijke bevolking niet geschaad werden. Vermoedelijk is het vooral de invloed van de middenpartij geweest, die de magistraat in 1571 met succes bij Alva had doen aandringen op het vertrek van het Spaanse garnizoen om de eigen inwoners van de lasten van de inkwartiering te bevrijden.³¹² Daaruit mag echter niet afgeleid worden dat Delft toen al naar de zaak van de Opstand overhelde. Toen de geuzen op 1 april 1572 Brielle innamen, was van enige bereidheid van de stedelijke regering om zich aan hun zijde te scharen nog niets te bespeuren.

Veeleer lijken de regenten uit het gematigde centrum en de koningsgetrouwe rechtervleugel van de Delftse Veertigraad elkaar lange tijd gevonden te hebben in het streven de geuzen buiten de muren te houden. De stad versterkte haar verdedigingswerken, gaf gehoor aan een verzoek van Boussu om op eigen kosten 250 soldaten in Maassluis te legeren en besteedde grote bedragen aan de bevoorrading van de Spaanse soldaten, die Delfshaven tegen aanvallen van de geuzen moesten beschermen. Toen in de laatste dagen van juni 1572 verscheidene grote Hollandse steden naar de Opstand overgingen, bleef de Delftse overheid haar politieke kompas op de Spaanse koning richten. Die opstelling bracht de stad een schriftelijke dankbetuiging van Alva, maar wekte tegelijkertijd irritatie bij de steden die inmiddels de zijde van de prins hadden gekozen. Op aandrang van deze steden werd op 20 juli 1572 in de eerste 'vrije' Statenvergadering te Dordrecht zelfs het besluit genomen Delft desnoods aan een blokkade te onderwerpen, om deze stad op andere gedachten te brengen.³¹³

Pas toen de Spaanse troepen zich op 21 juli 1572 uit het Maasmondgebied begonnen terug te trekken, veranderde de houding van de Delftse Veertigraad. Het besef dat Delfshaven, de toegang van de stad tot de Maas, in handen van de geuzen zou

komen, deed het college besluiten met hun aanvoerder Lumeij in contact te treden. Op 24 juli bracht een delegatie van de Veertigraad aan Lumeij, die inmiddels Rotterdam was binnengetrokken, de boodschap over dat Delft bereid was tot onderhandelingen over een aansluiting bij de Opstand. De Delftse regenten wilden die besprekingen bij voorkeur in de Maasstad voeren, teneinde de geuzen buiten de eigen poorten te houden. Een ongeduldige Lumeij trok echter op 26 juli met zijn lijfwacht en een groot aantal ruiters persoonlijk naar Delft. Daar aangekomen kreeg hij van een verraste en argwanende magistraat slechts met een klein gevolg toegang tot de stad. Dit wekte weer het ongenoegen van Lumeij, maar diens aanwezigheid preste de magistraat wel tot een snelle en duidelijke keuze. In de middag van 27 juli 1572 legden de stadsregeerders op het stadhuis de eed van trouw aan de prins van Oranje af, die zij voortaan als hun stadhouder aanvaardden.³¹⁴

Vijf regenten uit de koningsgezinde rechtervleugel van de Veertigraad waren daarbij niet meer aanwezig.³¹⁵ De aftocht van de Spaanse troepen op 21 juli was voor hen reeds aanleiding geweest Delft te verlaten. Onder deze 'glippers' bevond zich ook één van de zittende burgemeesters, Jan Jansz van Melisdijck. De drie overige burgervaders verkozen op hun post te blijven, wellicht in de verwachting dat zij ook na de Overgang nog in staat zouden zijn een belangrijke rol te spelen in het politieke leven van de stad.

Daarbij waren zij voorlopig nog niet van zins om zonder meer aan de verlangens van de aanhangers van de gereformeerde religie tegemoet te komen. Toen Lumeij aan enkele predikanten had toegezegd dat de gereformeerden voorlopig de Nieuwe Kerk in gebruik mochten nemen, riepen de drie aangebleven burgemeesters op 30 juli 1572 de Veertigraad bijeen om te bepalen of de magistraat dat wel moest gedogen. Slechts "om vredes wille" en onder de voorwaarde dat de beelden en de andere ornamenten in de kerk eerst in veiligheid gebracht zouden worden, gingen de regenten uiteindelijk accoord. Toen de Nieuwe Kerk aan hen was overgedragen hebben de gereformeerden uit eigen gelederen een viertal kerkmeesters aangewezen. Vermoedelijk ging het daarbij om enkele van de meest vooraanstaande calvinisten, die in de inmiddels in de openbaarheid getreden gemeente als ouderling of diaken dienden. In de contacten met de magistraat gingen zij in ieder geval optreden als woordvoerders van de gereformeerde gemeente in de stad.

In augustus 1572 stelden de burgemeesters met advies van de Veertigraad enkele artikelen op, die zowel de katholieke als de gereformeerde inwoners van de stad een vrije en vreedzame uitoefening van hun religie in het vooruitzicht stelden. De inhoud van de daarin verwoorde regeling is onbekend, maar blijkbaar was zij voor de calvinistische gemeente te restrictief van aard. Op 30 augustus 1572 lieten de gereformeerde kerkmeesters van de Nieuwe Kerk de Veertigraad althans weten dat zij de artikelen op vier punten gewijzigd wilden zien. De vroede vaderen waren daartoe niet bereid, maar boden op hun beurt "om rust en vrede wille" wel aan driehonderd gulden uit de stadskas te betalen voor het onderhoud van de calvinistische predikanten in de stad. Ook dit gebaar achtten de kerkmeesters echter volstrekt onvoldoende om met de voorgestelde artikelen te kunnen instemmen.³¹⁶

Op 15 november 1572 kwam de prins van Oranje naar Delft, waar hij zijn intrek nam in het Sint-Agathaklooster. Ook hij moest ondervinden dat de sympathieën van

de magistraat nog altijd bij het oude geloof lagen. Op zoek naar middelen om de strijd tegen de Spaanse troepen te financieren, eiste de prins een week na zijn aankomst het zilver op, dat inmiddels in opdracht van het stadsbestuur uit de Delftse kerken en kloosters was weggehaald en in bewaring werd gehouden. Burgemeester Huijg Jansz van Groenewegen, die vermoedelijk niet van plan was gehoor te geven, consulteerde hierover de Veertigraad. Deze liet op zijn beurt de prins weten dat het kerkzilver niet kon worden afgestaan, omdat het nog toebehoorde aan "die gheestelicken ende die van de oude religie".³¹⁷

Deze affaire met onbekende afloop zou de prins er niet van weerhouden op 9 december 1572 de katholieken in het bezit van de Oude Kerk en de Sint-Joriskapel voor hun misvieringen te bevestigen. De weinig coöperatieve houding van het stadsbestuur, dat zich in de voorafgaande zomer reeds uiterst traag tot de Opstand had bekeerd, was voor Oranje echter aanleiding aan te sturen op een ingrijpende wijziging van de Veertigraad. Nog voor het einde van november stelde hij de burgemeesters voor om vijftig personen te nomineren, waaruit hij vervolgens een nieuwe college zou verkiezen. Burgemeesters en 'veertigen' protesteerden fel tegen dit voornemen, dat volgens hen in strijd was met de oude privileges van de stad, die zij krachtens hun ambten gezworen hadden te handhaven. Krachtens die privileges had de Veertigraad zelf het recht zijn samenstelling te bepalen en vacante zetels op te vullen. Enkele weken later besloot de prins toch een inbreuk te maken op dat recht. Het verzet van het stadsbestuur had hem toen wel bewogen zijn oorspronkelijke plan te matigen. Op 18 december 1572 werd de Veertigraad door Oranje slechts met zes nieuwe leden aangevuld. Zij namen de plaatsen in van de vijf gevluchte regenten en de oud-schepen Dirck Jorisz de Bijle, die inmiddels secretaris van de Rekenkamer van Holland was geworden.³¹⁸

Deze ingreep heeft de tot dan toe nog zwakke positie van de protestantiserende linkervleugel van de stedelijke regering van Delft aanzienlijk versterkt. Vijf van de zes door de prins benoemde regenten sloten zich later bij de gereformeerde gemeente aan.³¹⁹ Onder hen bevond zich met name de brouwer Jan Jansz Graswinckel de jonge, een zoon van de oud-thesaurier die in 1567 naar Duisburg was uitgeweken.

De invloed van de rechtervleugel in het stadsbestuur nam langzaam maar zeker af. Nog in de laatste dagen van 1572 werden Nicolaes Cornelisz Camerling, één van de nieuwe 'veertigen', en de geusgezinde regent Cornelis Jansz de Coninck door Oranje in het burgemeestersambt bevestigd. Het tweetal nam de plaatsen in van de 'glijpper' Jan Jansz van Melisdijck en van Sasbout Beuckelsz van der Burch, die inmiddels zijn ontslag als burgervader had gevraagd, wellicht uit onvrede met de mutaties in de Veertigraad op 18 december. In het begin van 1573 verloor ook Huijg Jansz van Groenewegen zijn zetel in de burgermeesterskamer, toen een aan hem gerichte brief van Alva's stadhouder Boussu in handen van Oranje viel. In het schrijven werd Van Groenewegen aangemoedigd de prins gevangen te nemen en daarmee Delft weer in het Spaanse kamp te leiden. De stadsbestuurder, die overigens onder ede verklaarde daartoe geen plannen te hebben, werd wegens contacten met de vijand door Oranje enige tijd onder huisarrest geplaatst.³²⁰ In de Veertigraad konden de katholieke regenten zich echter nog handhaven. Hun vertrek uit dat college vond pas plaats na 23 april 1573, de dag waarop te Delft een nieuwe beeldenstorm woedde.

De soldaten van het geuzengarnizoen in de stad vormden de drijvende kracht achter deze 'tweede' beeldenstorm. Het nieuws van een mislukte poging tot ontzet van het door Spaanse troepen belegerde Haarlem, dat korte tijd later nog gevolgd werd door het bericht dat het nabijgelegen 's-Gravenhage door een honderdtal Spanjaarden was geplunderd, had onder "des princen volck" te Delft grote spanningen opgeroepen, die zich op 23 april 1573 ontladden in "een grote roboelge ofte tumult". Een onbekend aantal soldaten brak de deur van de Oude Kerk open en vernielde de daarin aanwezige beelden, het hoofdaltaar en een groot deel van het kerkmeubilair. De beeldenbrekers gaven daarbij te kennen dat de prins geen overwinning kon behalen, zolang te Delft nog de katholieke "afgoderije" bedreven werd. Hun actie maakte een resoluut einde aan de openbare viering van de katholieke eredienst in de stad. De Oude Kerk zelf werd korte tijd later in bezit gesteld van de gereformeerden. De drie katholieke regenten, die in juli 1572 nog als burgemeester waren aangebleven, deden in de laatste dagen van april een vergeefs beroep op Oranje om de katholieke godsdienstuitoefening in ere te herstellen. In het besef dat het politieke en kerkelijke tij zich na het oproer definitief tegen hen had gekeerd, hebben zij vervolgens met een drietal andere leden van de Veertigraad de stad nog vóór 1 mei 1573 verlaten. Ongeveer zeven- à achthonderd katholieke geestelijken, deels afkomstig uit de stad zelf en deels uit de omgeving van Delft, volgden hun voorbeeld.³²¹

Lidmaten en niet-lidmaten in het stadsbestuur 1573-1615

Met het vertrek van de laatste 'glippers' was de rol van de katholieke, Spaansgezinde regenten in de Delftse magistraat uitgespeeld. Voor de oorspronkelijke middengroep van bestuurders was het moment aangebroken om zich in politiek opzicht definitief bij de linkervleugel van de stedelijke regering aan te sluiten. We moeten het gematigde centrum waarschijnlijk zoeken onder de leden van de Veertigraad uit de jaren 1567-1571, die noch in de Overgang van Delft in juli 1572, noch in de tweede beeldenstorm in april 1573 aanleiding hadden gezien hun zetels in het stadsbestuur te verlaten, maar daarna evenmin bereid waren zich snel aan te sluiten bij de gereformeerde gemeente. Voor vijf regenten kan dit laatste niet meer vastgesteld worden, omdat zij reeds vóór het einde van 1573 waren overleden. Daarmee resteerde in het begin van 1574 nog een groep van twintig personen, van wie er achttien ook later buiten de gemeenschap van het Avondmaal zijn gebleven.³²² Alleen Arent Vranckensz van der Meer en Jacob Jansz van Utrecht legden een belijdenis van de gereformeerde religie af, beiden nog in de loop van 1574. De politieke samensmelting van het centrum met de linkervleugel in het stadsbestuur ging daarmee zelfs op termijn niet gepaard met een duidelijke toename van het aantal lidmaten in de Veertigraad.

De linkerpartij in dat college bestond in de lente van 1573 vermoedelijk uit een groep van minimaal negen regenten. Behalve de zes door Oranje benoemde 'veertigen', gaat het daarbij met name om Dirck Hendricksz van 's-Gravesande en Dirck Jansz Uijtenbroeck, die - zoals reeds aangeduid - voor het einde van het jaar toetraden tot de gereformeerde gemeente in de stad. Ook de geuzenaanhanger Cornelis Jansz de Coninck, die in april 1572 in regentenkringen was opgenomen, zal zich waarschijnlijk op de nieuwe religie georiënteerd hebben. Zijn definitieve keuze voor

de Gereformeerde Kerk vergde blijkbaar nog enige tijd. Pas in februari 1576 nam De Coninck voor de eerste keer plaats aan de avondmaalstafel.³²³

Met het overlijden van Jan Jorisz van der Burch op 30 april 1603 verdween de laatste vertegenwoordiger van de generatie regenten uit het stadsbestuur, die in het begin van 1573 deel uitmaakte van de Veertigraad. Van de nieuwkomelingen in dat college sinds 1573, kan de positie binnen of buiten de Gereformeerde Kerk vastgesteld worden met behulp van de lidmatenregisters en de kerkeradsacta van de stedelijke gemeente. We zullen ons daarbij beperken tot het einde van 1615, het jaar waarin de laatste benoemingen in de Veertigraad plaatsvonden vóór de wetsverzetting van 1618.

Conform de privileges van de stad vulden de veertig mannen de vacatures in eigen gelederen aan door coöptatie. In de regel geschiedde dat eenmaal per jaar in de maand vóór de verkiezing van de magistraten (burgemeesters, schepenen, thesaurier, weesmeesters en havenmeesters). Van oudsher waren de nieuwe 'veertigen' steeds afkomstig uit een beperkte groep van rijke, veelal onderling verwante families. In oude regels waren echter grenzen gesteld aan de vorming van een al te smalle familie-oligarchie. Zo mochten niet gelijktijdig twee of meer bloedverwanten in de eerste graad in de Veertigraad plaatsnemen.

In de periode van 1573 tot 1615 werden in totaal 88 'veertigen' verkozen. De meesten van hen vertegenwoordigden nieuwe generaties van oude regentenfamilies. Zo speelden met name de families Van Adrichem, Van Beaumont, Van Bleijswijk, Van der Burch, Van der Dussen, Van Groenewegen, Graswinckel, Van den Heuvel, Hoogenhouck, Van der Meer, Meerman, Van Santen en Duijst van Voorhout, zowel voor als na de Overgang een vooraanstaande rol in het politieke leven van de stad. Andere regenten, zoals Jan Adriaenz Vockestaert ('veertig' in 1612) en Cornelis Lambrechtsz van der Well ('veertig' in 1576) hadden als koopman of bierbrouwer na 1572 blijkbaar voldoende rijkdom en aanzien verworven om in de kringen van de stadsbestuurders te worden opgenomen.³²⁴ Enkele nieuwe leden van de Veertigraad waren niet in Delft geboren, maar stamden uit regentengeslachten in andere Hollandse steden. Zo waren Jacob Adriaensz Pauw ('veertig' in 1595), Pauwels Cornelisz van Beresteijn ('veertig' in 1596) en Cornelis Cornelisz Welhouck ('veertig' in 1595) afkomstig uit magistraatsfamilies in respectievelijk Amsterdam, Haarlem en Brielle.³²⁵

In een groot aantal gevallen nam een nieuw lid van de Veertigraad de plaats in van een broer of vader, die kort daarvoor was overleden. Op deze wijze overbrugde bijvoorbeeld de familie Hoogenhouck tussen 1573 en 1615 drie generaties mannelijke regenten in rechte lijn. Jan Jacobsz Hoogenhouck, die al in 1560 'veertig' was, overleed in februari 1586 en werd tien maanden later bij de jaarlijkse aanvulling van de Veertigraad opgevolgd door zijn zoon Maerten. Kleinzoon Adriaen werd weer in december 1613 in de Veertigraad opgenomen, vijf maanden nadat zijn vader was gestorven. Dergelijke ketens van 'familie-entrees' in het Delftse stadsbestuur zijn vooral waarneembaar in de oude regentengeslachten. De sleutel lag daarbij in een netwerk van onderlinge huwelijksrelaties, waardoor een familie van een overleden regent over voldoende politieke steun van andere families van 'veertigen' beschikte om direct een nieuwe zetel in de Veertigraad te verwerven. Zo waren de hiervóór

genoemde Hoogenhoucks door huwelijken verbonden met de geslachten Van der Dussen, Van der Burch en Van Santen.³²⁶ Op hun beurt hadden sommige nieuwe families hun opname in de stedelijke regering na 1572 waarschijnlijk te danken aan bloed- of huwelijksbanden met de oude regentenoligarchie. De gebroeders Govert en Dirck Willemsz Brasser, achtereenvolgens in 1574 en 1603 in de Veertigraad gekozen, waren bijvoorbeeld verwant met de families Meerman, Beaumont en Van Ylen, die zowel vóór als na 1572 in de stedelijke regering van Delft vertegenwoordigd waren.³²⁷

Binnen de groep van nieuwe 'veertigen' kunnen 45 regenten voor het einde van het Twaalfjarig Bestand geïdentificeerd worden als lidmaten van de gereformeerde kerk te Delft. Meestal hadden zij hun belijdenis van de nieuwe religie reeds afgelegd, voordat zij in de Veertigraad opgenomen werden. Dertien regenten hebben zich echter pas later bij de gereformeerde gemeente gevoegd.³²⁸ Waarschijnlijk gaat het daarbij in een aantal gevallen om personen die eerst als liefhebber aan de periferie van de gemeente vertoefden en pas later de toegang tot het Avondmaal ambieerden. Sommigen leken daarmee weinig haast te maken. Jacob Cornelisz van Moerkercken en Beuckel Beuckelsz van Santen, die beiden nog in 1573 tot 'veertig' verkozen werden, sloten zich pas respectievelijk in 1592 en 1599 aan bij de gereformeerde gemeente.

Onder de nieuwe leden in de Veertigraad bevonden zich ook vier lidmaten, die reeds bij de eerste beeldenstorm in de zomer van 1566 op de voorgrond waren getreden. Zij hadden in het voorjaar van 1567 Delft verlaten om aan vervolging te ontsnappen en waren na de Overgang in 1572 weer uit ballingschap teruggekeerd. Het exacte aandeel van Gerrit Jansz Graswinckel, Gerrit Fransz Meerman en Willem Jansz de Milde in de troebelen van 1566 is onbekend, maar Dirck Harmensz de Haen was toen reeds duidelijk herkend als één van ouderlingen van de gereformeerde gemeente.³²⁹ Met name door de verkiezing van dit viertal, namen de 'veertigen' vanaf 1573 een duidelijk calvinistisch georiënteerde groep regenten in hun midden op.

Toch leken de 'vroede vaders' er niet bewust naar te streven de eigen gelederen met fervente belijders van de 'ware religie' te versterken. Tegenover de 45 regenten die vroeg of laat lidmaat werden, troffen we onder de nieuwkomers in de Veertigraad een nauwelijks minder grote groep van 43 personen aan, die niet als lidmaat geïdentificeerd konden worden. Voor de meesten van hen laat zich de positie tegenover de publieke kerk niet nader omschrijven.

Het Hof van Holland heeft echter over de jaren 1614-1615 een lijst bijgehouden van 37 leden van de Delftse Veertigraad, waarop achter de namen van 34 regenten ook hun religieuze gezindheid soms in detail werd aangetekend.³³⁰ Twintig 'veertigen' werden daarbij als "litmaet" en veertien als "geen litmaet" geregistreerd. Wat de concrete aanleiding is geweest voor deze administratie is onbekend. Mogelijk wilde het Hof met het oog op de kerkelijke twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten inzicht krijgen in de godsdienstige achtergrond van de regenten, die door de Veertigraad in de vorm van dubbeltallen als kandidaat voor de ambten van burgemeester en schepen genomineerd konden worden. De vrij nauwkeurige informatie over de godsdienstige houding van de bestuurders en het gegeven dat op de lijst bij een aantal regenten ook werd aangegeven of zij vóór of tegen de (remonstrantse) "nieuwicheit" waren, doet vermoeden dat het Hof in contact heeft gestaan

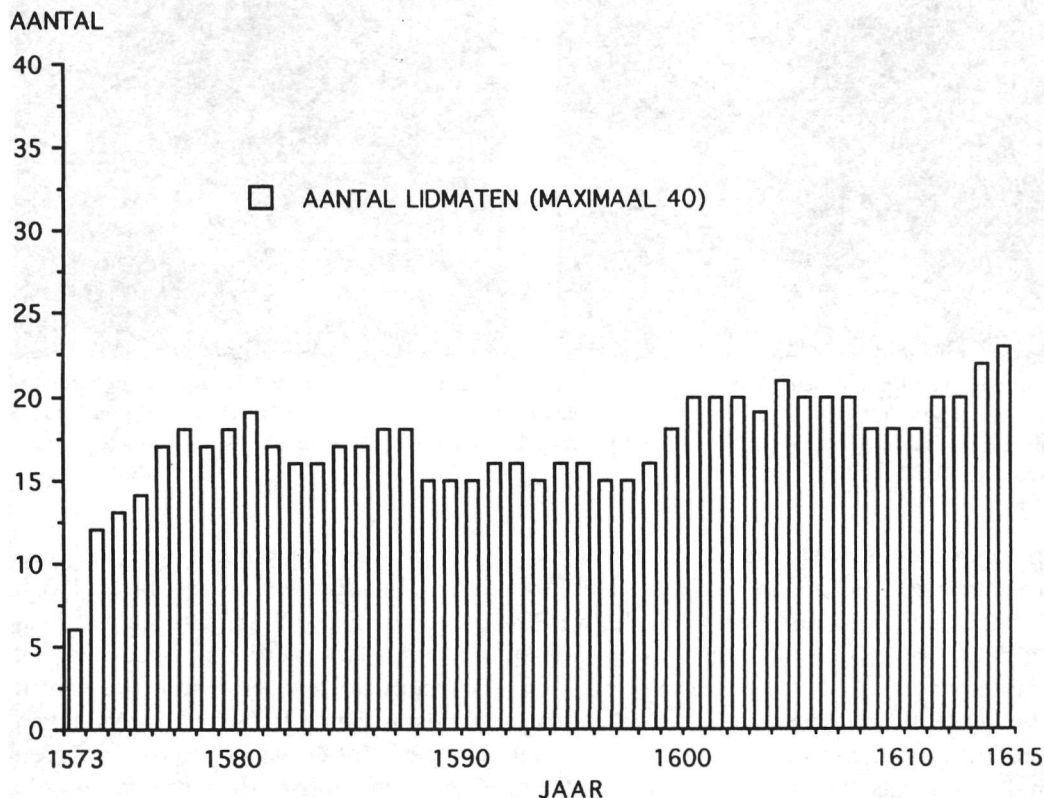
met één van de contra-remonstrantse predikanten van Delft. De opvattingen van de remonstranten over het predestinatievraagstuk werden door hun tegenstanders steeds als nieuwigheden gekwalificeerd, als afwijkingen van de 'de oude waarheid' zoals die in de belijdenisgeschriften werd verwoord.³³¹ De op die basis geduide partijkeuze van de Delftse regenten, zal later nog ter sprake komen. In dit verband gaat onze aandacht vooral uit naar de aanvullende kanttekeningen op de lijst van het Hof, die niet direct betrekking hadden op de kerkelijke strijd, maar het wel mogelijk maken om bij zeven niet-lidmaten in de Veertigraad de afstand tot de publieke kerk en de gereformeerde religie in te schatten.

Van het zevental stond Dirck Evertsz van Bleiswijck ('veertig' 1606-1618, 1625-1641) nog betrekkelijk dicht bij de Gereformeerde Kerk. Hij werd althans als een "goet toehoorder" geregistreerd, wat waarschijnlijk betekende dat hij zich door een frequente kerkgang als liefhebber had onderscheiden. Arent Gijsbrechtsz van Wena ('veertig' 1610-1618) ging daarentegen "weinich te kercke", terwijl Dirck Corstiaensz van Groenewegen ('veertig' 1595-1625) zelfs "niet te kercke" kwam. Vranck Hendricksz van der Burch ('veertig' 1605-1642) was "onervaeren in de religie", waarmee hij zich waarschijnlijk nauwelijks onderscheidde van Jacob Sebastiaensz van den Bergh ('veertig' 1608-1615) en Engelbrecht Adriaensz van der Meer ('veertig' 1609-1618), die als "onwetende van de religie" werden beschouwd. Robbrecht Ewoutsz Schilperoort ('veertig' 1590-1614) voelde zich wellicht noch door de gereformeerden, noch door de andere kerkelijke gezindten aangetrokken. Volgens de lijst ging hij "sonder professie" door het leven. Het is overigens opvallend dat het Hof geen niet-lidmaat in de Veertigraad nog als aanhanger van het rooms-katholieke geloof kwalificeerde. Blijkbaar werden inmiddels geen katholieken meer in het stadsbestuur opgenomen.

De lijst van het Hof van Holland bevat niet alle namen van de regenten die in de jaren 1614-1615 zitting hadden in de Veertigraad, zodat we haar niet kunnen gebruiken om de verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in dat college exact aan te duiden. Wanneer echter de aantekeningen van het Hof gecombineerd worden met de gegevens uit de ledenadministratie en uit de kerkeradsacta van de gereformeerde gemeente, kan over de gehele periode 1573-1615 wel tamelijk nauwkeurig het aantal lidmaten in dat college aan het einde van elk jaar bepaald worden. Figuur 2.3 geeft aan dat de groep gereformeerde regenten in de Veertigraad van 1573 tot 1581 duidelijk groeide, maar vervolgens tot het einde van de zestiende eeuw niet meer in omvang toenam. Fluctuaties buiten beschouwing gelaten, steeg het aantal lidmaten vanaf 1600 naar een iets hoger niveau, maar in de bestandsjaren telde de Veertigraad nog steeds een grote groep regenten die geen belijdenis van de gereformeerde religie had afgelegd.

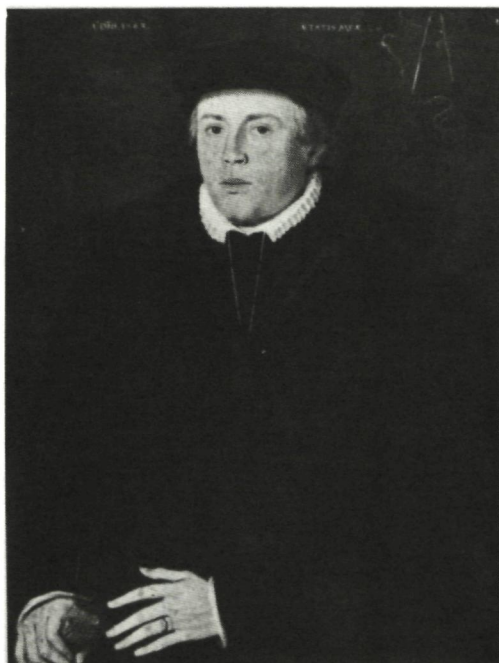
De religieuze scheidslijnen mogen daarbij niet te scherp getrokken worden. Een aantal regenten, zoals de reeds genoemde 'veertigen' Jacob van Moerkercken, Beuckel van Santen en Dirck van Bleijswijck, verkoos lange tijd een voluntaire positie als liefhebber boven het bindende lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk. Voorts bleek de familiekring van vele regenten na 1572 zowel uit gereformeerden als katholieken te bestaan. Zo telde het Delftse stadsbestuur van 1573 tot 1615 twaalf regenten uit het omvangrijke geslacht Van der Dussen, van wie er vier toetraden tot de gere-

formeerde gemeente. Onder de laatsten bevond zich Huijg Jacobsz van der Dussen en Frans Adriaensz van der Dussen, die beiden in de kerkeraad verkozen werden. Een broer van Huijg was echter priester. Daarnaast hebben Maria, Johanna en Elisabeth van der Dussen, dochters van de 1573 geglipte burgemeester Sasbout Cornelisz, nog tijdens het Twaalfjarig Bestand als beginnende heimelijke activiteiten van de katholieke geestelijken te Delft gesteund. Hun zuster Margriet was daarentegen gehuwd met de 'veertig' Maerten Jansz Hoogenhouck, die reeds in oktober 1573 lidmaat van de gereformeerde kerk te Delft was geworden.³³²

Figuur 2.3: Aantal lidmaten in de Delftse Veertigraad 1573-1615

De Beaumonts behoorden weer tot een geleidelijk kleiner wordende groep van regentenfamilies, die alleen door niet-lidmaten in de Veertigraad vertegenwoordigd waren. Pieter Pietersz van Beaumont, 'veertig' van 1560 tot 1601, was waarschijnlijk nog katholiek. Zijn zoon Frans ondertekende althans in 1611 een schriftelijke verklaring, waarin een aantal katholieke burgers van Delft tegenover de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer zijn tevredenheid uitsprak over het werk dat de jezuïeten tot dan toe in de stad hadden verzet. Een broer van Pieter, Govert van Beaumont, was echter al bij de eerste avondmaalsviering in mei 1573 lidmaat van de gereformeerde gemeente geworden en diende later nog als diaken en ouderling in de kerkeraad.³³³

Portretten van Claes Adriaensz Van Adrichem en zijn echtgenote Maritge Fransdr Meerman. Deze korenkooper en lid van de Delftse Veertigraad werd enkele keren tot diaken en ouderling gekozen. Hij onderhield niettemin vriendelijke correspondentie met zijn broer Christiaan van Adrichem, die rooms-katholiek priester was te Keulen. Foto GAD.

In tegenstelling tot de Beaumonts bracht de familie Van Adrichem alleen gereformeerde regenten op de kussens. Claes Adriaensz van Adrichem en zijn broer Jacob hadden reeds hun belijdenis van de 'ware religie' afgelegd, toen zij respectievelijk in 1575 en 1607 in de Veertigraad opgenomen werden. Claes werd ook twee keer tot diaken en één keer tot ouderling verkozen. Dit weerhield hem er echter niet van in contact te blijven met zijn katholieke broer Christiaan van Adrichem, de rector van het Sint-Barbaraklooster, die in 1572 uit Delft was gevlucht en na vele omzwervingen in Keulen was beland. Vanuit die stad uitte Christiaan nog in 1584 schriftelijk zijn dank voor de wijze, waarop Claes zijn aandeel beheerde in het land dat de familie Van Adrichem in de omgeving van Delft bezat. De vaatjes wijn en de verjaardagswensen, die Christiaan met enige regelmaat van Keulen naar Delft zond, lijken verder te getuigen van de goede relatie die tussen beide broers was blijven bestaan.³³⁴

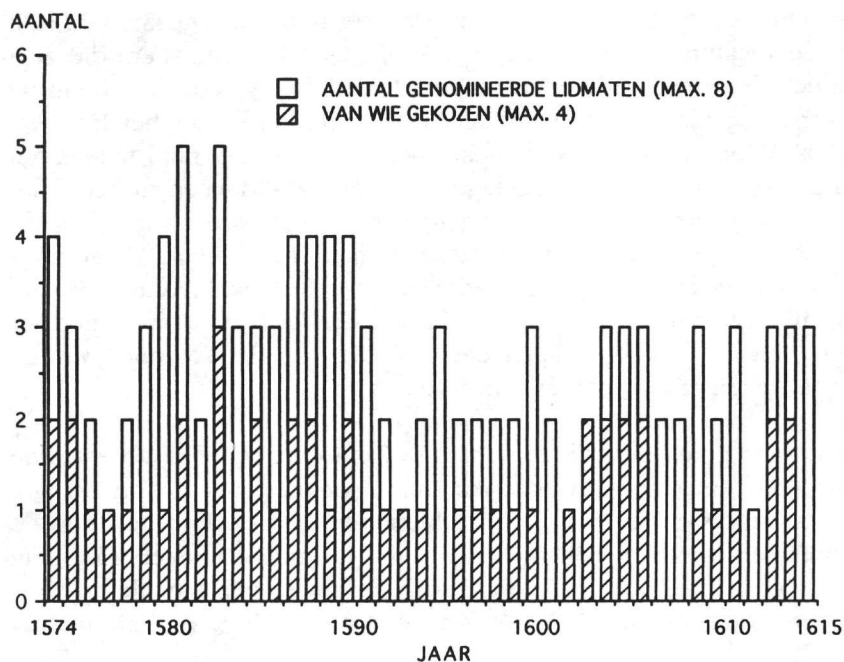
Het multiconfessionele karakter van menige regentenfamilie heeft ertoe bijgedragen dat ook na 1572 het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk geen doorslaggevend criterium is geworden voor de opname in de Veertigraad. Na de tweede beeldenstorm van april 1573 zijn weliswaar de meest uitgesproken katholieke en Spaansgezinde regenten uit het stadsbestuur verdwenen, maar de eis dat de geregeerders de gereformeerde religie moesten belijden werd niet gesteld. Familierelaties en verwantschap met de zittende regenten waren waarschijnlijk belangrijkere en overtuigender

kwalificaties voor een entree in de Veertigraad, dan de religieuze gezindheid. De 'veertigen' bleven de vacatures in hun college ook opvullen met regenten, die zich niet bij de gereformeerde gemeente hadden aangesloten. De marges die daarbij in de Delftse praktijk werden gehanteerd, zijn indirect uit de gegevens van het Hof van Holland af te leiden. Voor overtuigde katholieken was in de Veertigraad tijdens het Twaalfjarig Bestand geen plaats meer weggelegd, maar de niet-lidmaten in het college hoefden zich niet door een frequente kerkgang als liefhebber te onderscheiden. De Veertigraad bleef ook openstaan voor regenten, die niet of nauwelijks de gereformeerde predikaties bijwoonden of op het kerkelijk erf zelfs een kleurloze positie innamen. De religieuze gezindheid had daarmee in de loop der jaren als selectie criterium slechts een beperkte betekenis: alleen degenen die openlijk katholiek waren, konden zich voor het regentschap gediskwalificeerd achten.

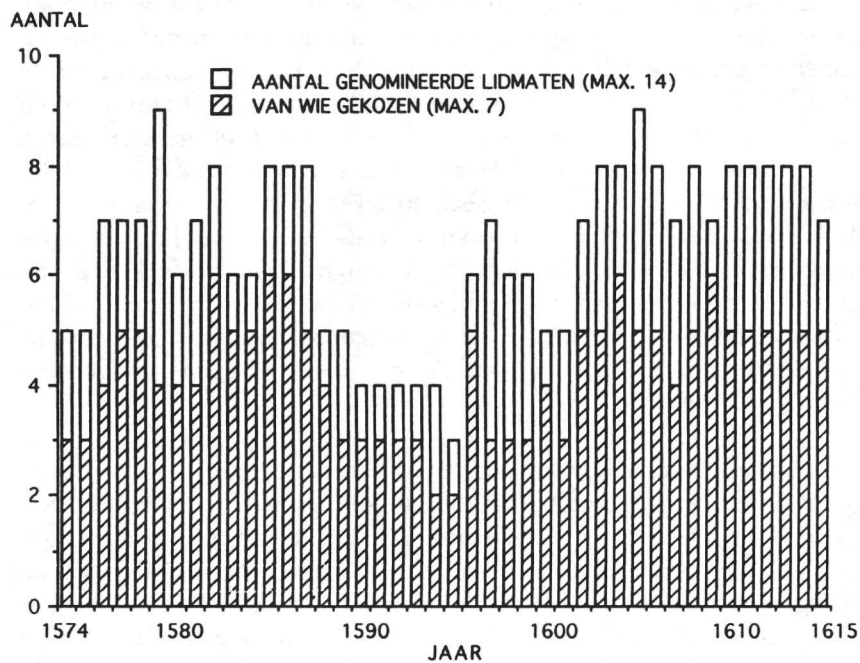
Het lidmaatschap van de gereformeerde kerk was te Delft evenmin een voorwaarde om tot het schout-, burgemeesters- of schepenenambt door te dringen. Van de vier schouten, die in de periode van 1573 tot 1615 achtereenvolgens recht en orde in de stad moesten handhaven, nam er slechts één aan het Avondmaal deel. Het ging daarbij om de reeds genoemde regent Gerrit Fransz Meerman, één van de gereformeerden van het eerste uur, die van 1584 tot zijn overlijden in 1609 het schoutambt bekleedde.³³⁵

De vier burgemeesters en zeven schepenen van Delft werden jaarlijks benoemd door de stadhouder van Holland, die daarbij een keuze maakte uit een dubbele voordracht van respectievelijk acht en veertien mannen, gedaan door de Veertigraad. De aantallen lidmaten die in jaren 1573-1615 voor de ambten van burgemeester en schepenen, genomineerd en uiteindelijk ook gekozen werden, zijn weergegeven in de figuren 2.4a en 2.4b.³³⁶ Daaruit blijkt, dat de schepenenbank naar verhouding frequent voor lidmaten openstond, maar in geen enkel jaar een exclusief gereformeerde bezetting kreeg. Het dagelijks bestuur van de stad werd relatief vaak uitgeoefend door burgemeesters, die zich niet hadden aangesloten bij de gereformeerde gemeente. In de jaren 1595, 1601, 1607-1608 en 1612 nam er zelfs geen enkel lidmaat in de burgemeesterskamer plaats. De nominatie door de Veertigraad, noch de keuze van de stadhouder leek erop gericht te zijn beide magistraatsfuncties volledig aan lidmaten toe te vertrouwen. Dit impliceert tevens dat de regenten, die een loopbaan als burgemeester of schepenen ambiëerden, in de praktijk ook niet gedwongen waren toe te treden tot de Gereformeerde Kerk.

Niet alleen in de blijvende invloed van een milde middenpartij uit de jaren 1566-1572, maar ook in de evenwichtige verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in de verschillende geledingen van het stadsbestuur na 1572, moeten we waarschijnlijk een belangrijk deel de verklaring zoeken voor de gematigde opstelling van de Delftse magistraat tegenover de niet-calvinistische gezindten in de stad. De doopsgezinden werd niets in de weg gelegd om in beslotenheid naar de preken van hun vermaners te luisteren. Niet minder tolerant was de stedelijke regering tegenover de lutheranen in Delft, die zich in de eerste bestandsjaren ongestoord tot een gemeente

Figuur 2.4a: Genomineerde en gekozen kandidaten voor het burgemeesterambt

Figuur 2.4b: Genomineerde en gekozen kandidaten voor het schepenenambt

organiseerden en samen met hun geloofsgenoten in 's-Gravenhage de beschikking kregen over een vast predikant.³³⁷

De positie van de katholieke Delftenaren was moeilijker, omdat expliciet tegen de uitoefening van hun religie door de Staten van Holland en de Staten-Generaal een reeks van verbodsbepalingen uitgevaardigd was. Op het vieren van de mis, het dopen en trouwen stonden zware boetes, zowel voor de priesters als de aanwezige gelovigen. Het Delftse stadsbestuur ondernam binnen zijn muren echter nauwelijks pogingen om de verbodsbepalingen ten uitvoer te brengen. Na de tweede beeldenstorm in 1573 waren de Delftse katholieken enkele jaren vrijwel van zielzorg ontbloot, maar met de komst van nieuwe priesters konden zij al ruim vóór 1600 in de illegaliteit weer missen bijwonen en sacramenten ontvangen. De regenten lieten niet of nauwelijks hun passief-duldbare houding varen om tegemoet te komen aan de roep om repressieve maatregelen van de calvinistische kerkeraad, die zich vanaf 1582 bij tijd en wijle fel ten stadhuize beklaagde over het wederopluikend katholicisme. In de praktijk werd de katholieken daarmee de ruimte gelaten hun godsdienstig leven vorm te geven, zolang zij daarbij niet in het oog vielen. Wel moesten zij al in het begin van de zeventiende eeuw een jaarlijks recognitiegeld neertellen bij de Delftse schout, teneinde van vervolgingen gevrijwaard te blijven.³³⁸

Tegenover de Gereformeerde Kerk koesterde het stadsbestuur vanaf 1573 ambivalente gevoelens. In de Hollandse Statenvergadering manifesteerden de afgevaardigden van Delft zich in het principiële vraagstuk van de verhouding tussen kerk en overheid als vertegenwoordigers van de rekkelijke regentenpartij. Niet minder dan de gedelegeerden van andere steden, stonden zij wantrouwig tegenover de strenge calvinisten, die in synodaal verband kerkelijk leven en kerkelijke organisatie vorm wensten te geven zonder inmenging van de overheid. De Delftse stadsregering stuurde op gewestelijk niveau aan op een kerkorde, die de beroeping van de predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen volledig in handen van de magistraten legde en daarmee de publieke kerk binnen de invloedssfeer van het wereldlijk gezag bracht.

In de eigen stad stelden de regenten zich echter pragmatischer op. Zij hadden in 1573 geen moeite met het zelfstandig functioneren van een kerkeraad, voorzover deze zich niet inliet met politieke aangelegenheden. Ook werd in 1586 toegestaan dat de gereformeerden binnen eigen kring de kerkorde van de nationale synode van 's-Gravenhage toepasten, voor zover daarvan althans op de andersgezinde Delftenaren geen gewetensdwang uitging. Doorgaans was er sprake van een soepele communicatie tussen consistorie en stadhuis, al betekende dit in de praktijk niet dat de verlangens van de kerkeraad om het openbaar leven naar bijbelse waarden in te richten en met name de katholieken van het kerkelijk achtererf te weren zonder meer werden gehonoreerd.³³⁹

Onder normale omstandigheden paarden de Delftse stadsregeerders daarmee een goede relatie met de calvinistische kerkeraad aan een tolerante houding tegenover de andersgezinden in de stad. Dit beleid lijkt zeer wel te passen bij een regenten-oligarchie, die ook na 1572 de eigen gelederen voor niet-lidmaten openhield en voor een belangrijk deel was samengesteld uit leden van families, die allerminst een homogeen gereformeerd karakter hadden.

De strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten heeft de nog onopgeloste problematiek van de verhouding tussen publieke kerk en wereldlijke overheid tijdens het Twaalfjarig Bestand op gewestelijk niveau een extra accent gegeven. De remonstranten zochten in Holland met succes de bescherming van de Staten tegen de censuur van de orthodoxe meerderheid in de Gerefomeerde Kerk, die hun gevoelens over het leerstuk van de predestinatie afwees. De meeste steden in de Statenvergadering, waaronder aanvankelijk ook Delft, volgden het beleid van de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt. Als voorstander van een ruime volkskerk, gehoorzaam aan de overheid en zonder sterke belijdenisdwang, verzette hij zich tegen het bijeenroepen van een nationale synode, die de remonstranten massaal uit de publieke kerk zou stoten. In de praktijk moest hij daarbij de confrontatie aangaan met de contra-remonstranten, die rigide vasthielden aan de belijdenisgeschriften als toetssteen van leerstellige zuiverheid. Zij verlangden van de overheid het recht om op die basis te oordelen en te veroordelen, ook in het vraagstuk van de uitverkiezing.

Oldenbarnevelt wenste echter op de eerste plaats de autoriteit van de gewestelijke Staten in kerkelijke aangelegenheden hoog te houden. Om te voorkomen dat de lokale kerkeraden zich konden ontwikkelen tot bolwerken van contra-remonstrantse oppositie, streefde hij naar de invoering van de kerkorde, die in 1591 in opdracht van de Staten was opgesteld. Krachtens deze kerkorde zou een gemengde commissie van overheid en kerk moeten komen tot de nominatie van kandidaten voor de kerkelijke ambten, waaruit vervolgens de magistraten hun keuze konden maken. Ook verleende de kerkorde aan de politieke overheid het recht waarnemers naar de kerkelijke vergaderingen te zenden. Toepassing van deze bepalingen tijdens de bestandstwisten, gaf de geestverwanten van Oldenbarnevelt in de Hollandse stadsbesturen niet alleen de mogelijkheid om al te felle, contra-remonstrantse partijgangsters als predikant, ouderling of diaken te weren. Het stelde hen ook in staat een waakzaam oog te houden op de zaken die in kerkeraad en classis werden behandeld.

In de eerste bestandsjaren waren te Delft nog geen spanningen over de gerezen leergeschillen. In een aantal andere Hollandse steden toonden de contra-remonstranten zich na verloop van tijd echter steeds minder bereid de remonstranten nog langer in de publieke kerk naast zich te dulden. Min of meer parallel met deze ontwikkeling ging de stedelijk regering van Delft de principiële opstelling, die zij vanouds in de Statenvergadering tegenover het algemene kerkverband van de gereformeerden had ingenomen, geleidelijk ook aannemen tegenover de stadskerk binnen de eigen muren. Dit werd zichtbaar in het voorjaar van 1616, toen de Delftse burgemeesters - geheel in lijn met het beleid dat Oldenbarnevelt op gewestelijk niveau voorstond - in de stad overgingen tot de invoering van de kerkorde van 1591, die hun een beslissende stem gaf in de benoeming van de kerkelijke ambtsdragers. De kerkeraad heeft zich daarbij aanvankelijk neergelegd.³⁴⁰

In het begin van 1617 bleek echter onder enkele honderden contra-remonstrantse lidmaten te Delft grote onvrede te zijn ontstaan over de greep die de magistraat op de kerk had verkregen. Onder hun druk ging de kerkeraad bij de beroeping van predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen aandringen op een terugkeer naar de grotendeels binnenkerkelijke procedures, die conform de synodale kerkordes

vóór 1616 waren gehanteerd. De burgemeesters hebben zich daartegen enkele maanden verzet, maar de aanhoudende onrust binnen de gemeente bewoog hen in juli 1617 een beroep te doen op bemiddeling door de Veertigraad. Het college kwam binnen enkele weken tot een accoord met de kerkeraad, waarin de invloed van de magistraat op het stellen van de ambtsdragers weer sterk werd teruggedrongen. Tevens verklaarde de stedelijke overheid tegenover de kerkeraad voortaan vast te houden aan de gereformeerde religie, zoals die sinds 1572 was uitgeoefend en thans door de contra-remonstranten werd beleden, "in voegen dat se in hare kercke alhier geen andere dan contra-remonstrantsche predicanen willen gepromoveert hebben".³⁴¹

De onrust onder de contra-remonstrantse lidmaten had ook tot gevolg dat de stedelijke regering gevoeliger werd voor de klachten van de kerkeraad over de heimelijke godsdienstoefeningen van de katholieken in de stad. Schout Dirck Bruijsz van der Dussen, die de in 1609 overleden Gerrit Fransz Meerman was opgevolgd, zag zich daardoor gedrongen over te gaan tot een scherper optreden. Om het daarmee gepaard gaande verlies van zijn recognitiegeld te compenseren, was hij voortaan aangewezen op het innen van boetes, die priesters en gelovigen krachtens de verbodsbepalingen van de hoge overheid verschuldigd waren als zij op het houden van een godsdienstige bijeenkomst betrapt werden. De jezuïet Lodewijck Makeblijde, die sinds zijn aankomst te Delft in 1609 steeds in het geheim zijn werk had kunnen doen, kreeg in 1617 tijdens misvieringen vijf invallen te verduren, maar wist telkens aan arrestatie te ontsnappen. Hij schreef de plotselinge ijver van de schout toe aan geldnood, veroorzaakt door een verbouwing van diens huis en brouwerij. De vervolging van de katholieken leek inderdaad niet door een principiële religieuze intolerantie van Van der Dussen geïnspireerd te zijn. De schout, zelf geen lidmaat van de gereformeerde gemeente, was in 1615 door Makeblijde nog getypeerd als een gematigd man, die allerminst fel tegen het katholicisme gekant was.³⁴²

Inmiddels waren de bestandstwisten uitgelopen op de bekende politieke controverse tussen Oldenbarnevelt en Maurits. Waar de landsadvocaat een nationale synode trachtte tegen te houden met een beroep op de gewestelijke soevereiniteit van Holland in religiezaken, gaf Maurits als voorstander van de generale soevereiniteit zijn steun aan de beslechting van de leergeschillen in het algemeen verband van de kerken, over de grenzen van de gewesten heen. De stadhouder maakte zijn partijkeuze duidelijk toen hij in juli 1617 een dienst bijwoonde in de contra-remonstrantse Kloosterkerk in 's-Gravenhage. Oldenbarnevelt reageerde in augustus 1617, toen hij de Hollandse Staten bracht tot het aannemen van de Scherpe Resolutie. Hierin wezen de Edel Mogende Heren niet alleen het houden van een nationale synode af, maar machtigden zij de steden ook tot het recruteren van waardgelders om de orde te handhaven. Deze huursoldaten zouden alleen de stadsbesturen en de Staten mogen gehoorzamen "niet tegenstaende eenighe andere bevelen". Dit laatste betekende een aantasting van het gezag van Maurits, die als kapitein-generaal van de Unie het bevel voerde over de geregelde troepen.

De afvaardiging van Delft in de Statenvergadering stemde voor de Scherpe Resolutie, maar in de eigen stad wenste de Veertigraad kort daarna niet over te gaan tot het aanstellen van waardgelders. Waarschijnlijk waren de veertig mannen bevreesd dat

een dergelijke maatregel slechts zou leiden tot een vergroting van de onrust, die zich reeds in de voorafgaande maanden binnen en buiten de gereformeerde gemeente had gemanifesteerd. In de Statenvergadering ging Delft vervolgens een meer neutrale positie innemen. De Veertigraad toonde zich een voorstander van het bijeenroepen van een provinciale synode, die onder het toezien van de gewestelijke Staten een verzoening tussen remonstranten en contra-remonstranten in Holland zou moeten bewerkstelligen. Pas daarna waren de Delftse regenten bereid zich te beraden over het houden van een nationale synode, als dat voor het herstel van de rust in de kerk nog nodig zou zijn. Dit standpunt hield het midden tussen een meerderheid van steden in de Statenvergadering die iedere vorm van synode afwees en een minderheid van steden, die slechts een provinciale synode wilde toestaan als die zou dienen ter voorbereiding van een nationale synode.³⁴³

Voor de Delftse overheid waren de inhoud van het leergeskil tussen remonstranten en contra-remonstranten en de wijze waarop dit geschil moest worden beslecht twee geheel uiteenlopende zaken geworden. Ten opzichte van de stadskerk had zij zich reeds in juli 1617 onomwonden uitgesproken voor het beroepen van predikanten, die de contra-remonstrantse opvattingen in het omstreden vraagstuk van de predestinatie toegedaan waren. Deze concessie deed nauwelijks afbreuk aan haar gezag. Het bijeenkomen van een nationale synode bleef de stedelijke regering echter primair beschouwen als een uitdrukking van de generale soevereiniteit, die de gewestelijke soevereiniteit en in het verlengde daarvan de stedelijke autonomie zou aantasten. Ook een persoonlijk bezoek van Maurits aan Delft in december 1617³⁴⁴, kon de Veertigraad tegen die achtergrond niet bewegen direct steun aan het bijeenroepen van een nationale synode te verlenen.

In de eerste helft van 1618 volhardde Delft in zijn afwijzende houding tegen een nationale synode, hoewel zich in de Staten-Generaal onder druk van Maurits inmiddels een meerderheid van gewesten had geformeerd, die bereid was langs die weg een einde te maken aan de kerkelijke geschillen. Ook de wetsverzetten, waarmee de stadhouder in enkele Overijsselse en Gelderse steden de aanhangers van het beleid van Oldenbarnevelt uit de magistraten verwijderde, brachten de Delftse regenten niet tot inkeer. De Veertigraad veranderde pas zijn opstelling, nadat Maurits in juli 1618 ook te Utrecht op gelijke wijze had ingegrepen en de laatste bondgenoot van Holland in het verzet tegen een nationale synode was weggevallen. Waarschijnlijk in de overtuiging dat de politieke val van Oldenbarnevelt hierdoor onafwendbaar was geworden, besloten de 'veertigen' op 21 augustus 1618 hun afgevaardigde in de Hollandse Statenvergadering opdracht te geven vóór het houden van een nationale synode te stemmen.³⁴⁵

Eén week later werd de landsadvocaat gearresteerd in opdracht van Maurits, die zich door de Staten-Generaal met uitgebreide volmachten had laten belasten. De stadhouder begon daarna aan een tocht langs de Hollandse steden om de regenten die de politiek van Oldenbarnevelt hadden gesteund te vervangen. Op 24 september 1618 maakte hij daarvoor ook zijn opwachting te Delft.

Voor de wetsverzetten te Delft heeft Maurits waarschijnlijk gebruik kunnen maken van de gegevens die het Hof van Holland over de opstelling van de regenten had bijgehouden. Het Hof bewaarde in totaal drie lijsten.³⁴⁶ De oudste registratie is de eerdergenoemde lijst van 1614-1615, die primair inzicht geeft in de religieuze gezindheid van 36 leden van de Veertigraad. De lijst is, zoals reeds werd vermeld, niet compleet. De namen van acht 'veertigen' uit de genoemde jaren ontbreken.

Een tweede lijst is vermoedelijk in de tweede helft van 1617 of de eerste helft van 1618 opgesteld. Omstreeks die tijd heeft het Hof van Holland ook lijsten met de opstelling van de regenten in andere Hollandse steden aangelegd. Vermoedelijk heeft het Hof daarmee stadhouder Maurits inzicht willen verschaffen in de politieke steun of oppositie die hij vanuit de betreffende steden kon verwachten ten aanzien van het houden van een nationale synode ter beslechting van de leergeschillen. De 'Delftse' lijst bestrijkt de gehele Veertigraad. Met de kwalificaties "goet", "tamelick" en "heel quaet" geeft zij aan in hoeverre de regenten in het vraagstuk van de nationale synode respectievelijk pro-Maurits of pro-Oldenbarnevelt waren.

Een derde lijst, die eveneens een volledig overzicht van de Veertigraad biedt, dateert waarschijnlijk van de vooravond van de wetsverzetten. Door een aparte nummering heeft het Hof nog op deze lijst aangeduid, wie de veertien regenten waren die uit de Veertigraad werden verwijderd. De vijf kwalificaties van deze registratie ("goeden", "neutralen", "quaden", "noch quader" en "alderquaetsten") hebben eveneens betrekking op de controverse tussen stadhouder en landsadvocaat rond het houden van een nationale synode, waarmee het vraagstuk van de generale versus de gewestelijke soevereiniteit zo nauw verweven was. De op basis van deze kwalificaties gemaakte indeling is hierna overgenomen bij de rangschikking van de regenten in tabel 2.13, waarin de gegevens uit de drie lijsten schematisch zijn weergegeven. Voor de samenstelling van de laatste kolom van de tabel is niet alleen gebruik gemaakt van de lijst uit de jaren 1614-1615, maar ook van de lidmatenregisters en de kerkeraadsacta van de gereformeerde gemeente.

De eerste lijst is, zoals reeds aangeduid, vermoedelijk opgesteld op basis van informatie die door één van de contra-remonstrantse predikanten aan het Hof van Holland is verstrekt. Zij maakt duidelijk dat zich tussen de 'veertigen' die wel of niet de remonstrantse "nieuwigheijt" in het leerstuk van de predestinatie aanhingen, nog een middengroep bevond, die vooral uit niet-lidmaten bestond en als "moderaet" is aangeduid. De tweede en derde lijst bieden een dermate gedetailleerd en compleet overzicht van de verhoudingen in de Veertigraad, dat we de informatiebron(nen) van het Hof waarschijnlijk niet in kerkelijke kringen moet zoeken, maar onder de pro-Maurits georiënteerde regenten te Delft. De lijsten tonen aan dat er ook in de strijd tussen stadhouder en landsadvocaat blijkbaar een aantal regenten is geweest, dat geen scherpe keuze heeft gemaakt. De daarbij zichtbare verschillen in omvang en samenstelling van een middengroep van veertigen, die in tweede lijst als 'tamelijk' en in de derde lijst als 'neutraal' is aangeduid, laten zich niet gemakkelijk verklaren. Wellicht beschikte het Hof binnen Delftse magistraatskringen over twee informanten, die ieder vanuit eigen waarneming hun subjectieve oordeel over de verhoudingen in de Veertigraad gaven. Het is ook zeer wel mogelijk dat sommige regenten na verloop van tijd hun standpunt hebben gewijzigd, duidelijker partij voor Oldenbarnevelt of

Maurits hebben gekozen of zich juist in een politiek veiliger midden hebben teruggetrokken.

Tabel 2.13: Houding van de Delftse regenten tijdens de bestandstwisten

LIJST A (VEERTIG SINDS) 1618	LIJST B 1617/18	LIJST C 1614/15	LIDMAAT SINDS
"GOEDEN"			
Vranck R. van der Burch (1591)	'goet'	'moderaet'	neen
Jacob Pauw (1595)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1585
Jan Lodensteijn (1599)	'goet'	'moderaet'	neen
Jacob de Milde (1596)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1580
Joris Roskam (1587)	'tamelick'	'tegen de nieuwichheit'	1581
Frans van der Dussen (1602)	'goet'	[geen gegevens]	1612
Dirck D. Meerman (1615)	'tamelick'	'moderaet'	neen
Arent Lodensteijn (1599)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1605
Burchart van der Block (1580)	'tamelick'	[niet op lijst vermeld]	1573
Gerrit van Santen (1605)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	±1614
Pieter van den Heuvel (1599)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1601
Dirck A. van Bleijswijck (1612)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1604
Jan Vockestaert (1612)	'goet'	'tegen de nieuwichheit'	1605
Adriaen Coolwijck (1615)	'tamelick'	[niet op lijst vermeld]	1606
"NEUTRALEN"			
Dirck van Groenewegen (1595)	'tamelick'	'moderaet'	neen
Cornelis van Santen (1603)	'heel quaet'	[niet op lijst vermeld]	1615
Cornelis van der Well (1576)	'heel quaet'	'tegen de nieuwichheit'	1574
1 Anthonis van der Block (1583)	'tamelick'	[niet op lijst vermeld]	neen
"QUADEN"			
Jan van der Lee (1608)	'tamelick'	'toegedaen de nieuwichheit'	1603
Jacob van Adrichem (1607)	'tamelick'	'tegen de nieuwichheit'	1601
Michiel van der Hoeff (1595)	'tamelick'	'moderaet'	1587
Gerrit Graswinckel (1607)	'heel quaet'	'goet'	1574
2 Dirck E. van Bleijswijck (1606)	'heel quaet'	'moderaet'	neen
Arent van der Graeff (1597)	'tamelick'	'heeft weinich onderscheijt'	neen
"NOCH QUADER" OF "HEEL QUAET"			
3 Simon van Groenewegen (1586)	'heel quaet'	'partijlich'	neen
4 Adriaen Hoogenhouck (1613)	'heel quaet'	[niet op lijst vermeld]	1605
5 Pieter van Ruijven (1609)	'heel quaet'	'moderaet'	1582
6 Jan Duijst van Voorhout (1614)	'heel quaet'	[niet op lijst vermeld]	neen
7 Arent van Wena (1610)	'heel quaet'	[geen gegevens]	neen
8 Dirck Schilperoort (1614)	'heel quaet'	[niet op lijst vermeld]	neen
9 Engelbrecht van der Meer (1609)	'heel quaet'	'onwetende van de religie'	neen
10 Claes van der Dussen (1609)	'heel quaet'	[niet op lijst vermeld]	neen
Vranck H. van der Burch (1605)	'heel quaet'	'onervaeren in de religie'	neen

	Jacob van der Dussen (1583)	'heel quaet'	[geen gegevens]	± 1614
11	Ewout van der Dussen (1604)	'heel quaet'	'moderaet'	neen
	Pauwels van Beresteijn (1596)	'heel quaet'	'heel van nieuwichheit'	neen
12	Dirck G. Meerman (1609)	'heel quaet'	'toegedaen de nieuwichheit'	±1614
	Gerrit van der Eijck (1582)	'heel quaet'	'onverstandich'	neen
13	Jan Graswinckel (1612)	'heel quaet'	'tegen de nieuwichheit'	1604
14	Bruijn Schinckel (1610)	'heel quaet'	'toegedaen de nieuwichheit'	1602

De tabel illustreert dat het afwijzen van de leerstellige opvattingen van de remonstranten voor sommige regenten geen aanleiding is geweest zich later tegen de politiek van de landsadvocaat te keren. Met name Jan Abrahamsz Graswinckel en zijn oom Gerrit Jansz Graswinckel waren niet de remonstrantse "niewwichheit" toegedaan, maar behoorden wel tot de Oldenbarneveltiaanse factie in de Veertigraad die zich tegen het bijeenroepen van een nationale synode verzette. De oppositie van de Graswinckels moet waarschijnlijk vooral herleid worden tot een principiële politieke overtuiging dat een dergelijke oplossing van de leergeschillen te zeer de gewestelijke soevereiniteit in religiezaken en in het verlengde daarvan ook de stedelijke autonomie zou aantasten. Andere regenten, zoals Dirck Gerritsz Meerman en Bruijn Harmensz Schinckel, waren remonstrantsgezind en hadden ook vanuit hun persoonlijke geloofsovertuiging een motief om een nationale synode te blokkeren, die de remonstranten uit de publieke kerk zou stoten.

In de praktijk werd de factievorming in de stedelijke regering van Delft waarschijnlijk beïnvloed door drie kwesties: het leergeschil tussen remonstranten en contra-remonstranten, de verhouding tussen overheid en kerk en het bijeenroepen van een nationale synode, waarbij feitelijk de gewestelijke zelfstandigheid versus de generale soevereiniteit in het geding was. Voor sommige regenten ging het hierbij wellicht om nauw verwante, voor anderen weer om geheel verschillende strijdpunten.

Onrust onder de contra-remonstrantse lidmaten van de stedelijke gemeente had de Delftse overheid reeds in juli 1617 gedwongen haar greep op de stadskerk te verzwakken en zich te committeren aan het beroepen van predikanten, die vrij waren van remonstrantse opvattingen. Omdat de memoriaelboeken van de burgemeesters en de resolutieboeken van de Veertigraad slechts het resultaat van een besluitvormingsproces te zien geven en geen licht werpen op de discussies die daaraan vooraf zijn gegaan, blijven de machtsverhoudingen tussen de facties in de verschillende geledingen van de stedelijke regering in de zomer van 1617 achter de horizon van onze waarneming verborgen. Vermoedelijk waren toen alleen nog de meest fervente aanhangers van Oldenbarnevelt bereid het beleid van de landsadvocaat binnen Delft uit te voeren. Daartoe behoorden met name oud-schepen Dirck Gerritsz Meerman en de achterneven Jacob Huijgensz en Ewout Jacobsz van der Dussen, beiden oud-burgemeester. Den Tex heeft hen in zijn levensbeschrijving van Oldenbarnevelt geïdentificeerd als de indieners van een voorstel in de Delftse Veertigraad om waardgelders te werven.³⁴⁷ Binnen het college zouden zij daarvoor echter onvoldoende steun vinden.

Tegen het houden van een nationale synode bleef te Delft nog lange tijd wel een meerderheid van regenten bezwaren koesteren. De remonstrantse leidsman Uijtenboogaert heeft later in zijn *Kerckelicke Historie* betoogd, dat dit voor Maurits bij de magistraatsbestelling van begin 1618 reeds aanleiding is geweest aanhangers van Oldenbarnevelt uit het burgermeester- en het schepenenambt te weren.³⁴⁸ De zeven door de stadhouder gepasseerde regenten uit de voordracht van de Veertigraad voor de schepenenbank waren Dirck Evertsz van Bleijswijk, Jan Abrahamsz Graswinckel, Adriaen Maertensz Hoogenhouck, Dirck Robbrechtsz Schilperoort, Engelbrecht Adriaensz van der Meer, Pieter Joosten van Ruijven en Bruijn Harmensz Schinckel. Allen behoorden tot de partijangers van de landsadvocaat, die in de lijsten van het Hof van Holland met uiteenlopende gradaties van 'kwaad' bestempeld werden. Van Bleijswijk, Graswinckel, Hoogenhouck en Schilperoort waren in 1617 nog schepenen geweest.

Twee van de vier burgemeesters uit 1617, Arent Jacobsz van der Graeff en Gerrit Jansz van der Eijck, werden eveneens niet door Maurits herkozen. Met name Van der Eijck was volgens de registraties van het Hof één van de meest fervente aanhangers van Oldenbarnevelt in de Veertigraad. Een derde burgervader uit 1617, Jacob Adriaensz van Adrichem, werd voor het schepenenambt genomineerd en door de stadhouder ook gekozen. De enige aanblijvende burgemeester was Jacob Adriaensz Pauw, die bij het Hof als "goet" te boek stond. Hij kreeg in de burgemeesterskamer in 1618 gezelschap van Vranck Reijersz van der Burch, Jan Jansz Lodensteijn en Dirck Corstiaensz van Groenewegen. Van der Burch en Lodensteijn moeten volgens de opgaven van het Hof eveneens tot het politieke kamp van Maurits gerekend moeten worden. Van Groenewegen bewaarde tussen de facties in Delftse regentenkringen waarschijnlijk een neutrale middenpositie, maar genoot blijkbaar toch het vertrouwen van de stadhouder.

De magistraatsbestelling van 1618 had daarmee reeds een belangrijke verschuiving in de bekleders van de belangrijkste politieke ambten teweeg gebracht. Het standpunt van Delft in de Statenvergadering werd echter niet door burgemeesters of schepenen, maar door de Veertigraad bepaald. De wetsverzetting van september 1618 richtte zich dan ook primair op dat college. Maurits heeft direct na zijn aankomst te Delft alle 'veertigen', die toen in vergadering bijeen waren, ontslagen. Zesentwintig regenten werden later op de dag in opdracht van de stadhouder weer op het stadhuis ontboden en herbenoemd als lid van de Veertigraad. De andere ontslagenen konden zich als afgezet beschouwen en werden door nieuwkomers vervangen.³⁴⁹

De afgezette regenten behoorden volgens de gegevens van het Hof van Holland op één uitzondering na tot de Oldenbarneveltiaanse factie in de Veertigraad. Alleen Anthonis Cornelisz van der Block had tijdens de bestandstwisten een middenpositie ingenomen. Het uitblijven van zijn herbenoeming had vermoedelijk geen politieke achtergrond, maar moet wellicht verklaard worden uit een gevorderde leeftijd, die hem in de ogen van Maurits minder geschikt maakte om nog langer in de Veertigraad plaats te nemen. Uit tabel 2.13 blijkt verder dat met de ingreep van de stadhouder niet alle aanhangers van Oldenbarnevelt uit de stedelijke regering werden verwijderd. Met name Jacob Huijgensz van der Dussen, Gerrit Jansz van der Eijck en Pauwels

Cornelisz van Beresteijn, die door het Hof van Holland toch tot de "alderquaetsten" in de Delftse Veertigraad werden gerekend, werden door Maurits weer als leden van dat college bevestigd.

Zes nieuwkomers in de Veertigraad stamden uit vooraanstaande families, die al eerder in dat college vertegenwoordigd waren.³⁵⁰ Onder hen bevond zich met name Jacob Maertensz Hoogenhouck, die wellicht de plaats van zijn afgezette broer Adriaen Maertensz innam. Andere nieuwelingen, zoals Claes Bartholomeusz van der Mast, Anthonis Hendricksz van der Ghyssen en vermoedelijk ook Cornelis Pietersz Bogaert, beschikten over familiebanden met het oude regentenpatriciaat.³⁵¹ Voor vijf nieuwe 'veertigen' konden wij geen relaties achterhalen met de regentengeslachten, die reeds vóór 1618 actief waren in het politieke leven van de stad.³⁵² Hun benoeming markeerde waarschijnlijk de instroom van een kleine groep relatieve buitenstaanders in de heersende familie-oligarchie.

Bij de wetsverzetten van september 1618 heeft Maurits de zittende burgemeesters gehandhaafd. In de schepenbank heeft hij slechts twee mutaties doorgevoerd, die moeilijk met elkaar te rijmen zijn. De schepen Pieter Willemsz van der Hoeff, die zelf geen deel uitmaakte van de Veertigraad, werd vervangen door zijn broer Michiel Willemsz. Deze regent had het Hof van Holland in zijn meest recente lijst voor de wetsverzetten nog onder de "quaden" in de Veertigraad gerangschikt, maar was door de stadhouder wel opnieuw benoemd tot lid van dat college. Jacob Adriaensz van Adrichem was door het Hof op gelijke wijze gekwalificeerd en eveneens door Maurits herbevestigd als lid van de Veertigraad. Waar Michiel Willemsz van der Hoeff tot schepen werd benoemd, moest Van Adrichem echter zijn zetel in de schepenbank ruimen voor Jan Adriaensz Vockestaert, die door het Hof als één van de 'goede' leden van de oude Veertigraad werd beschouwd.³⁵³ Opmerkelijk is verder dat Jan Fransz van der Lee door de stadhouder als schepen werd gehandhaafd, hoewel hij omstreeks 1614-1615 bij het Hof als aanhanger van de remonstrantse "nieuwicheit" bekend stond. Waarschijnlijk heeft Van der Lee zich nog vóór 1618 van de remonstrantse opvattingen gedistantieerd.

De mutaties onder de schepenen, de benoeming van slechts een klein aantal buitenstaanders in de Veertigraad en de herbevestiging van enkele notoire geestverwanten van Oldenbarnevelt onder de raadsleden, doen vermoeden dat Maurits bij zijn zuivering van het stadsbestuur niet de uiterste consequenties heeft willen trekken uit de politieke opstelling van Delft in de voorafgaande jaren. Mogelijk werd die terughoudendheid mede bepaald door het gegeven dat de stad zich nog op het laatste moment tot het houden van een nationale synode had 'bekeerd'. Wellicht heeft de stadhouder bij zijn ingreep ook enkele van de heersende families in min of meerdere mate willen ontzien om de bestaande machtsverhoudingen binnen de familie-regering niet al te zeer te verstoren. Sommige door de wetsverzetten getroffen families bleken althans in staat hun politieke invloed in het stadsbestuur te consolideren. Dirck Evertsz van Bleijswijk, Dirck Gerritsz Meerman, Dirck Robbrechtsz Schilperoort, Jan Hendricksz Duijst van Voorhout en Ewout Jacobsz van der Dussen konden mede daardoor na 1622 weer terugkeren in Veertigraad.³⁵⁴

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat Maurits bij de wetsverzetten van 1618 waarschijnlijk niet heeft getracht het Delftse stadsbestuur een meer gereformeerd

aanzien te geven. Tegenover negen afgezette regenten, die wij vóór het stilvallen van de ledenadministratie van de stadskerk in 1616 niet konden identificeren als lidmaten, stond een gelijk aantal nieuwkomers in de Veertigraad dat toen ook geen deel uit maakte van de gereformeerde gemeente. Twee van de vier gehandhaafde burgemeesters waren evenmin in de lidmatenboeken aangetekend. Onder de schepenen bevonden zich na de interventie van de stadhouder vermoedelijk zes belijders van de gereformeerde religie, één meer dan vóór de wetsverzetting. Dit aantal was echter geen unicum: in de jaren 1582, 1585-1586, 1604 en 1609 hadden reeds zes lidmaten in de schepenbank plaatsgenomen.

De ingreep van Maurits is daarmee nauwelijks van invloed geweest op de getalsmatige verhoudingen tussen lidmaten en niet-lidmaten in de verschillende geledingen van de stedelijke regering. De politieke afwikkeling van de bestandstwisten ging in Delft niet gepaard met een versnelde liquidatie van de middengroep van regenten, die zich in kerkelijk opzicht niet gebonden had. In 1619 vormde die middengroep nog steeds een grote minderheid binnen de Veertigraad.

Wel had de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten de gematigde opstelling van de Delftse magistraat in religiezaken onder druk gezet. Het ideaal van de publieke kerk als een ruime volkskerk hadden de stadsbestuurders in 1617 binnen eigen muren moeten opgeven, toen zij zich uitspraken voor de handhaving van de gereformeerde religie op contra-remonstrantse grondslag. Op gewestelijk niveau volgde één jaar later de instemming van Delft met het houden van een nationale synode, die in 1619 de remonstrantse leer zou veroordelen.

Bovendien was sinds 1616 de speelruimte voor de Delftse katholieken op het kerkelijk achtererf onmiskenbaar kleiner geworden. Zij moesten bij hun heimelijke godsdienstoefeningen voorlopig rekening houden met de invallen van een ijverige schout. De jezuïet Makeblijde werd in 1619 tot tweemaal toe tijdens een katholieke samenkomst gearresteerd. Het is echter kenmerkend voor de nog redelijk tolerante verhoudingen te Delft, dat hij naar het betalen van een forse boete werd vrijgelaten en zijn werk weer kon opnemen.³⁵⁵ Van enige bereidheid van de magistraat om hem in hechtenis te houden of uit de stad te zetten, was niets te bespeuren. Niet in het ontbreken van vervolging, maar wel in de consequentie waarin deze werd doorgevoerd, manifesteerde zich nog steeds een principiële-verdraagzame houding van de Delftse regenten. Ook daaruit bleek dat de stedelijke regering met de wetsverzetting van 1618 geen homogeen gereformeerd karakter had gekregen.

b. Socio-professioneel milieu van de Delftse lidmaten

De laatste decennia vormt de sociaal-economische context van de Reformatie en in het bijzonder van de opkomst van het calvinisme in de Nederlanden een belangrijk thema in de historiografie. Kuttner legde een mogelijke relatie tussen de verbreiding van het protestantisme en de sociale en economische omstandigheden in de Lage Landen omstreeks het midden van de zestiende eeuw. In zijn *Het hongerjaar 1566*, postuum verschenen in 1949, wordt vanuit een historisch-materialistische visie de

Beeldenstorm aan de vooravond van de Opstand tegen Spanje op markante wijze gepresenteerd als een uitvloeisel van klassenstrijd.³⁵⁶ De beeldenvernieling zou niet gevoed zijn door zuiver godsdienstige motieven, maar haar oorsprong hebben gevonden in een economische depressie, die misère en honger met zich meebracht. Hierdoor werd een sterk verarmde arbeidersmassa, waarbij Kuttner zich concentreert op het textielproletariaat in het Zuiden van de Nederlanden, gedreven tot opstand tegen de handelskapitalistische bourgeoisie. Deze slaagde er echter in de aandacht van haar bezit af te leiden en de volkswroede te laten ontladen in een beeldenstorm tegen kerken en kloosters.

De eenzijdige klassestrijdgedachte van Kuttner heeft inmiddels veel kritiek ontmoet. Met name de in zijn perspectief opgesloten suggestie dat aanhangers van de nieuwe leer bij voorkeur gezocht moesten worden in de verpauperde lagen van de samenleving, heeft vooral Belgische en in mindere mate ook Nederlandse geschiedschrijvers geïnspireerd tot lokale en regionale studies. Hierin staan niet alleen de personen centraal die wegens hun deelname aan de troebelen van 1566-1567 door de Raad van Beroerten waren vervolgd, maar min of meer in het verlengde daarvan krijgen ook de 'nieuwgezinden' in Vlaanderen in de eerste helft van de zestiende eeuw en de calvinisten in enkele Zuidnederlandse steden na 1572 aandacht.³⁵⁷

Met behulp van uiteenlopend bronnenmateriaal worden de betrokkenen ingedeeld naar beroep en bezit, om zo de correlatie tussen sociaal-economische omstandigheden en godsdienstkeuze te onderzoeken. De resultaten van deze analyses geven een veel gedifferentieerder beeld dan Kuttner in zijn *Hongerjaar* heeft geschetst. Veelal is er afhankelijk van de specifieke plaatselijke omstandigheden wel sprake van concentraties van calvinisten of andere protestanten in een bepaald sociaal of professioneel milieu, maar de minder gegoeden en economische zwakkeren blijken er niet in alle gevallen onder te ressorteren. De religieuze 'dissenters' kunnen vrijwel nergens exclusief in een bepaalde laag van de samenleving gesitueerd worden. Met name de gereformeerden onder hen worden in een groot aantal beroepsgroepen en in verschillende lagen van de maatschappij aangetroffen.

De vloed van socio-religieuze publicaties over de deelnemers aan de Beeldenstorm en de aanhangers van de nieuwe leer die zich rond die tijd nadrukkelijk manifesteerden, heeft zich tot op heden nauwelijks verplaatst naar de leden van de Gereformeerde Kerk in steden en streken van de Noordelijke Nederlanden na 1572. Niettemin lijkt er alle reden toe om ook voor hen op soortgelijke wijze belangstelling te tonen. Tot diep in de zeventiende eeuw zijn de religieuze verhoudingen in de Republiek nog in beweging gebleven. De Gereformeerde Kerk had weliswaar de exclusieve rechten op openbare godsdienstuitoefening verkregen van de overheid, die haar daarbij ook materieel en financieel ondersteunde, maar zij werd geen staatskerk. Toetreding tot de publieke kerk bleef daarmee een keuze. Deze was, zoals we ook al voor de classis Delft gezien hebben, vrijwel overal in Holland tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand nog steeds slechts door een minderheid van de bevolking gemaakt. De vraag of die minderheid toen (nog?) in professioneel en sociaal opzicht was gekleurd of toch (reeds?) een getrouwe afspiegeling vormde van de socio-professionele structuur van de gehele bevolking dringt zich dan op, maar vormt zelden het onderwerp van systematisch onderzoek.

Een deel van de verklaring voor deze omissie moet waarschijnlijk gezocht worden in de eisen, die het correlatie-onderzoek aan de bronnen stelt. Behalve min of meer volledige lidmatenregisters, die het mogelijk maken het gereformeerde volksdeel in stad of regio te identificeren en in het kader van een sociaal-beroepsmilieu te plaatsen, dient ook bronnenmateriaal beschikbaar te zijn, waarmee de onderzoeker zich een beeld kan vormen van de socio-professionele samenstelling van de totale bevolking op een vrijwel gelijktijdig moment. Kwaliteit en kwantiteit van de bronnen leveren ook voor de classis Delft tot 1621 problemen op. Voor de plattelandsgemeenten kunnen deze in ieder geval niet worden opgelost. De lidmatenadministratie van de meeste dorpskerken is verre van compleet en de van sommige gemeenten bewaard gebleven totaaloverzichten bieden te weinig aanknopingspunten om de daarin vermelde personen systematisch onder een sociale of professionele noemer te brengen.

De Delftse gemeente in 1609

Dit laatste is binnen zekere grenzen wel mogelijk voor de stedelijke gemeente te Delft in 1609. Met behulp van de 'Nomenclator' van Barentsz en aanvullende gegevens in de chronologische lidmatenboeken, kan een groot aantal avondmaalgangers in die tijd professioneel in kaart gebracht worden. Voor 1023 lidmaten in 1609 (circa 38%) is dit direct mogelijk omdat hun beroep getraceerd kan worden. Nog eens 1006 lidmaten (circa 38%) staan zonder zelfstandig beroep te boek, maar zijn op basis van een aangegeven nauwe familierelatie als echtgenote, weduwe, zoon of dochter van de beoefenaar van een bepaald beroep indirect in een professioneel milieu te situeren. Een toch nog omvangrijk restant van 646 lidmaten, ongeveer 24% van de 2675 gemeenteleden in april 1609, is door gebrek aan gegevens niet naar beroep in te delen.

Een bron die voor Delft in het begin van de zeventiende eeuw informatie verstrekt over de beroepen van de totale werkende bevolking is niet voorhanden. De bewaard gebleven registratie van de haardstedentelling in 1600 geeft echter wel een goede impressie van de beroepsactiviteiten, die toen binnen en direct buiten de stedelijke muren werden ontplooid.³⁵⁸ De telling werd op 19 september 1600 uitgeschreven door de Staten van Holland en West-Friesland, die naar middelen zochten om de hoge kosten van de oorlogsvoering te dekken en daarvoor een belasting hieven op alle vuurplaatsen in Holland. Alleen overheidsgebouwen en de huisvestingen van liefdadige instellingen waren hiervan vrijgesteld. Over de haardsteden in andere huizen moest een tarief van twintig stuivers worden betaald, gelijk te verdelen over eigenaar en huurder, terwijl voor bakkersovens en brouwketels het dubbele bedrag verschuldigd was. Voor de inwoners van stad of dorp die armlastig waren, moest de verschuldigde belasting door de rijkere ter plaatse worden opgebracht.³⁵⁹

In navolging van de resolutie van de Edel Mogende Heren werden in de herfst van 1600 in elk van de zestien wijken van Delft de vuurplaatsen genoteerd door twee kwartiermeesters, die evenwel niet steeds op dezelfde wijze tewerk gingen. In acht wijken werden de stookgelegenheden rechtstreeks gekoppeld aan gezinshoofden, die meestal niet alleen met naam maar ook met beroep werden geregistreerd. Elders richtten de kwartiermeesters zich op het aantal haardsteden per pand, waarbij de wel

of niet residerende eigenaar en eventuele (soms ook inwonende) huurder(s) vaak met beroep op papier werd vastgelegd. Ook hierbij ging het feitelijk - hoewel indirect - om gezinshoofden. Voor de hele stad werden in totaal 7420 haardsteden geteld. Aangezien in de acht wijken waar de registratie per gezinshoofd was geschied, zich in totaal 3483 haardsteden op 2052 huishoudens bevonden, een gemiddelde van ongeveer 1,7 haardstede per gezinshoofd, hebben wij een mogelijkheid gekregen om het aantal gezinnen te schatten. Wanneer wij immers deze verhouding relateren aan de som van de haardsteden over alle zestien wijken (7420), kan het aantal gezinnen te Delft op ongeveer 4365 berekend worden. Het haardstedenregister geeft daarbij in 2748 gevallen (63%) het beroep van het gezinshoofd aan.³⁶⁰

De beroepsgegevens van het haardstedenregister in 1600 zijn echter niet zonder meer representatief voor het professionele milieu van alle stedelingen. Met name de beroepsactiviteiten van volwassen kinderen, meewerkende huisvrouwen, inwonende ambachtsknechten, vrouwelijke hulp in winkels en dienstpersoneel konden bij de telling van de vuurplaatsen niet duidelijk worden achterhaald. De laatste categorie komt in de lidmatenadministratie van 1609 nadrukkelijk wel voor, maar moet uitgesloten worden bij een vergelijking van de professionele informatie uit beide bronnen.

Bezwaarlijker in dit verband is het allesbehalve stabiele karakter van de stedelijke economie tussen 1600 en 1609. De sterk neergaande conjunctuur van de brouwnering en de door het stadsbestuur gesteunde pogingen om de textielnijverheid als een nieuwe bron van welvaart aan te boren, kunnen zelfs in een betrekkelijk bescheiden periode van negen jaar hun weerslag gevonden hebben in zich wijzigende verhoudingen binnen de totale Delftse beroepsbevolking. Deze omstandigheden maken een strakke vergelijking van de beroepen van de gezinshoofden in 1600 en de lidmaten in 1609, waarbij ook aan kleine getalsmatige verschillen grote waarde wordt gehecht, onmogelijk. Enige terughoudendheid is in dit opzicht temeer gewenst, omdat de percentages personen die in de beide populaties niet professioneel aangeduid kunnen worden (respectievelijk 37% en 24%) sterk van elkaar afwijken.

Om dit probleem enigszins tegemoet te komen, zullen we bij onze beschouwing over het professioneel milieu niet ieder beroep afzonderlijk betrekken, maar uitgaan van een beroepsstructuur. Hieronder wordt een rangschikking van beroepen in beroepsklassen en -sectoren verstaan, zoals die inmiddels is gebruikt in een aantal sociaal-historische en demografische studies naar de beroepsbevolking op lokaal en regionaal niveau in de achttiende, zeventiende en laat-zestiende eeuw.³⁶¹ De classificatie van beroepen als onderdeel van de volkstelling van 1889, toen Nederland nog niet te ver gevorderd was op de weg der industrialisatie, wordt meestal als model gehanteerd en aan het verwerkte bronnenmateriaal uit de periode vóór 1800 aangepast. De wijzigingen die ook voor dit onderzoek zijn aangebracht in de oorspronkelijk 35 klassen van de telling van 1889 worden toegelicht in bijlage F. Daarin worden tevens de Delftse gezinshoofden in 1600 en de lidmaten in 1609 naar beroep of beroepsmilieu numeriek weergegeven.³⁶²

Bij de in die bijlage gepresenteerde beroepsstructuur wordt uitgegaan van in totaal 29 klassen, die verdeeld zijn over vier sectoren. Om een te sterke vertekening van de vergelijking te voorkomen, zijn de dienstmaagden en kameniersters in de beroepsfeer van de huiselijke diensten (klasse 27) buiten beschouwing gelaten. Wij komen

ze immers alleen tegen onder de lidmaten. Bij de haardstedentelling werden zij niet vermeld. We zullen later nog kort aandacht aan hen besteden. In totaal gaat het hierbij om een groep van 70 personen, waardoor het aantal lidmaten dat in professioneel opzicht ingedeeld kon worden, daalt van 2029 tot 1959.

In tabel 2.14 wordt eerst een verdeling van de gezinshoofden en de lidmaten per beroepssector zichtbaar gemaakt. Bij de lidmaten zijn beroepsbeoefenaren en familieleden van beroepsbeoefenaren in hetzelfde milieu bij elkaar opgeteld. Duidelijk wordt dan dat in volgorde van omvang het aandeel van de lidmaten in de verschillende sectoren overeenkomt met dat van de gezinshoofden. Daarnaast valt wel op dat het iets sterkere aandeel van de gemeenteleden in de sectoren nijverheid, landbouw en economische diensten cumuleert in een relatief zwak aandeel in de sector van de economische diensten. De laatstgenoemde bedrijfstak vertoont daarmee de grootste afwijking, die een ondervertegenwoordiging van de lidmaten suggereert. We zullen later nog zien dat deze ondervertegenwoordiging niet de gehele sfeer van economische diensten bestrijkt, maar zich concentreert op een specifiek beroepsmilieu.

Tabel 2.14: Gezinshoofden in 1600 en lidmaten in 1609 per beroepssector

SECTOR	GEZINSHOOFDEN 1600		LIDMATEN 1609	
	aantal	%	aantal	%
I. Nijverheid	1.936	70,4%	1.442	73,6%
II. Landbouw en visserij	73	2,7%	60	3,1%
III. Economische diensten	531	19,3%	281	14,3%
IV. Maatschappelijke diensten	208	7,6%	176	9,0%
Totaal ingedeelde personen	2.748	100,0%	1.959	100,0%

Van de in totaal 29 beroepsklassen, zijn er vijftien gebruikt om een differentiatie binnen de nijverheidsector aan te brengen. Een naar verhouding ongeveer gelijke aanwezigheid van de gezinshoofden en de lidmaten in deze bedrijfstak hoeft niet te betekenen dat het spreidingspatroon over de verschillende beroepsgroepen eenzelfde beeld te zien geeft. In tabel 2.15a wordt dat patroon in percentages van de totale populaties tot uitdrukking gebracht, waarbij ditmaal ten aanzien van de lidmaten wel een onderscheid is gemaakt tussen beoefenaren van beroepen en naaste verwanten die in de lidmatenregisters aan hen gekoppeld worden.

Tabel 2.15a: Gezinshoofden in 1600 en lidmaten in 1609, weergegeven in percentages per beroepsklasse (sector nijverheid)

BEROEPSKLASSE	GEZINSHOOFDEN	LIDMATEN		
	%	beoefenaars	familie	totaal
1. Steen, glas, kalk	1,5	1,3	1,0	1,1
2. Boekdrukkerij	0,2	0,2	0,5	0,4
3. Bouwnijverheid	4,9	3,1	3,7	3,4
4. Chemische nijverheid	0,1	0,5	0,3	0,4
5. Hout, kurk en stro	15,2	15,1	15,3	15,2
6. Kleding en reiniging	5,2	7,5	5,9	6,6
7. Kunstnijverheid	1,0	1,5	0,9	1,2
8. Leerbewerking	4,9	5,8	4,9	5,3
9. Oerstofwinning	0,1	0,1	0,1	0,1
10. Metaalbewerking	4,4	4,1	4,2	4,1
11. Scheepsbouw en wagens	1,0	0,6	0,9	0,8
12. Instrumenten en wapens	1,3	1,6	1,5	1,5
13. Textiel en tapijt	12,8	23,6	18,3	20,9
14. Olie, vet en zeep	0,5	0,3	1,2	0,8
15. Voeding en genotmiddelen	17,2	10,1	13,4	11,8
Totaal	70,4%	75,4%	72,1%	73,6%

De tabel geeft aan dat de klasse 1 (steen en glas), 2 (boekdrukkerij), 3 (chemie), 7 (kunstnijverheid), 9 (oerstofwinning), 11 (scheeps- en wagenbouw), 12 (instrumenten en wapens) en 14 (olie- en vetverwerking) aan de Delftse bevolking in 1600 niet veel emplooi hebben geboden. Dienovereenkomstig treffen we negen jaar later ook weinig lidmaten in deze beroepssferen aan. De zeven klassen zijn getalsmatig te klein om daarbij van zwakke of sterke concentraties van de gemeenteleden te spreken. Kwantitatief meer beduidend waren de beroepsactiviteiten die met name in de bouwnijverheid, bij de vervaardiging van kleding en in de leer- en metaalbewerking werden ontplooid. In de vier klassen die deze activiteiten overkoepelen kunnen ook meer lidmaten gerangschikt worden. De verschillen blijven ook hier marginaal, al geeft het milieu van de kleding en reiniging een iets groter, dat van de bouwnijverheid een iets kleiner aandeel voor de gemeenteleden te zien. Afgaande op de beroepen in de betreffende klassen, lijken zich onder de kleermakers in klasse 6 relatief veel lidmaten te bevinden, terwijl naar verhouding de metselaars, oppermannen en timmerlieden in klasse 3 zich mogelijk minder tot de gereformeerde gemeente aange trokken voelden.

Binnen de nijverheidsector leggen houtbewerking, textiel en tapijt en voedings- en genotmiddelen het meeste gewicht in de schaal. Vooral in deze beroepsgroepen vinden we de geledingen van de Delftse nijverheid terug, die niet alleen voor de eigen bevolking produceerden, maar voor de stad ook inkomsten verwierven door de afzet van goederen buiten de eigen markt. De bijdrage van de houtbewerking

(klasse 5) daaraan was indirect. De kuiperij werkte voor het grootste deel voor de bierbrouwerij en stond daarmee in sterke mate in dienst van de export van het Delftse bier. Van de 418 gezinshoofden in de nijverheidstak van hout, kurk en stro waren er 252 in dit ambacht actief. Van 298 lidmaten in deze klasse kunnen er 178 direct of indirect in het beroepsmilieu van de kuiper plaatsen, een bijna evenredige verhouding. Andere getalsmatig minder belangrijke, maar niet geheel onbeduidende beroepen in klasse 5 geven voor de kerkleden soms een betrekkelijk zwakke (ballenmakers, bezemmakers, houtzagers, stoeldraaiers) dan weer een wat sterkere vertegenwoordiging (mandenmakers, schrijnwerkers) van lidmaten te zien. Over het totaal van de klasse vallen deze verschillen tegen elkaar weg en bestaat er in percentages gemeten ten opzichte van de gezinshoofden geen noemenswaardige afwijking.

Textielnijverheid

Dit laatste is wel het geval in klasse 13 (textiel en tapijt), waarin de lidmaten naar verhouding een zeer sterk aandeel lijken te hebben. De verklaring voor deze zware vertegenwoordiging moeten we feitelijk buiten de stad zoeken. Zij is niet het gevolg van een bijzondere aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk te Delft op een specifieke beroepsgroep, maar vindt primair haar oorsprong in de pogingen van de Delftse magistraat om de textielproductie en de tapijtweverij met de inbreng van Zuidnederlandse vluchtelingen tot bloei te brengen.³⁶³ In dit verband is vooral de introductie van de saaiweverij, doorgaans als de "Vlaemse neringe" aangeduid, te Delft in 1596 van betekenis geweest. Het daarvoor benodigde arbeiderspotentieel werd met name uit Leiden en de Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland aangetrokken, maar stamde - zoals al eerder aangegeven - oorspronkelijk uit de textielgebieden in Vlaanderen, waar het calvinisme sedert het midden van de zestienste eeuw een grote aanhang had verworven. In 1597 hadden de saaidrapeniers in Delft al 96 weefgetouwen opgesteld, waaraan in totaal 55 wevers werkzaam waren.³⁶⁴

De meesten van hen vinden we terug in de chronologische lidmatenadministratie over 1596, die vooral in de maanden juni, augustus en oktober onder de nieuwe gemeenteleden 'per attestatie' een reeks gezinnen van textielarbeiders telt. Ook in de eerste jaren na de eeuwwisseling kende de textielnijverheid te Delft nog een snelle expansie. Het aantal nieuwe gemeenteleden in het textielmilieu bleef daarbij evenwel niet achter (264 van 1601 tot 1610 tegenover 255 van 1591 tot 1600), zodat er in 1609 daadwerkelijk sprake was van een sterke concentratie van de lidmaten in de beroepsklasse van het textiel.

Opvallend is dat we na 1600 relatief meer textielarbeiders zien toetreden na het afleggen van de belijdenis dan op vertoon van een attestatie. Of het daarbij nog hoofdzakelijk om Zuid-Nederlanders ging, die enige jaren te Delft vertoefden voordat zij tot de gemeente toetraden, is niet helemaal duidelijk. Vrijwel zeker heeft de groeiende saainering ook aan Delftenaren een nieuwe werkkring geboden. Daarnaast heeft deze calvinistisch georiënteerde textielbranche waarschijnlijk in confessioneel opzicht ook een zekere uitstraling gehad over de textielsectoren, die van oudsher in Delft aanwezig waren (met name de linnenweverij).

Brouwning

De klasse van de voedings- en genotmiddelen omvat onder andere de bierbrouwerij als "principale neering" van Delft en dankt mede daaraan haar grotere omvang. Het aandeel van de lidmaten is daarbij echter beduidend achtergebleven. Als we uitgaan van de beroepsbeoefenaren kan met name in het milieu van de brandewijnmakers, brouwers, brouwersknechten³⁶⁵, molenaars, moutmakers, opperbrouwers en vleeshouwers een zwakke of matige vertegenwoordiging van de gemeenteleden waargenomen worden. Wij kunnen daaruit afleiden dat er vanuit de geledingen van de brouwning en haar directe omgeving geen sprake was van een grote toeloop naar de gemeente. Dit is temeer opvallend, omdat sommige eigenaren van de bierbrouwerijen al bij de troebelen in 1566-1567 een vooraanstaande rol speelden in het toen ontluikende gemeentelieven, terwijl zij direct na de Overgang van Delft in 1572 behoorden tot de kernleden van de gereformeerde kerk, die regelmatig tot diaken of ouderling verkozen werden.³⁶⁶

De Opstand is zeker niet de enige oorzaak van de neergang van de bierbrouwerij te Delft is geweest, maar hij heeft het tempo van het verval wel versneld. Het krijgsgeweld in Holland en Zeeland in de beginfase van de oorlog en later het wegvallen van de Zuidnederlandse afzetgebieden door de veroveringen van Alexander Farnese, zijn op de export van het Delftse bier zeker niet van positieve invloed geweest. Bovendien schreef de Delftse Veertigraad in 1616 de toename van de brouwning in andere Hollandse steden, die voorheen hun bier uit Delft betrokken, nog rechtstreeks toe aan de instroom van immigranten uit het Zuiden als gevolg van "de inlantsche oorloge ende Spaensche tijrannije".³⁶⁷

In de beleving van een deel van de Delftse brouwers en hun arbeidskrachten, heeft vooral vóór 1600 het aspect van de oorlog wellicht nog het zwaarste gewogen bij het beoordelen van de geleidelijke teloorgang van hun broodwinning. Tegen deze achtergrond is het niet onwaarschijnlijk dat vanuit een conservatief perspectief gemengde gevoelens gekoesterd werden tegenover een nieuwe kerk, die niet alleen passief haar vrije bestaansrecht te danken had aan de Opstand, maar in het volle besef daarvan in de strijd tegen Spanje ook steeds een drijvende kracht is geweest. Een deel van de brouwers lijkt in ieder geval katholiek te zijn gebleven. Jan Baptist Stalpart van der Wiele, die in oktober 1612 door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer tot pastoor te Delft werd benoemd, heeft althans voor zijn heimelijke werk steun vanuit het brouwersmilieu ontvangen. Totdat hij in 1616 een woning aan het Bagijnhof betrof, werd hem onderdak verleend in de brouwerij "De Verkeerde Werelt" aan de Pontemarkt. De toenmalige eigenaar van die brouwerij is helaas niet bekend.³⁶⁸

Landbouw, visserij en economische diensten

De resterende veertien beroepsklassen zijn verdeeld over de sectoren landbouw en visserij, economische diensten en maatschappelijke diensten, die conform tabel 2.14 samen iets minder dan 30% van de gezinshoofden herbergen. De sector landbouw en visserij telt twee beroepsklassen, waarmee een onderscheid wordt aangebracht tussen de beide naamgevende componenten van deze bedrijfstak.

Tabel 2.15b: Gezinshoofden in 1600 en lidmaten in 1609, weergegeven in percentages per beroepsklasse (sector landbouw en visserij)

BEROEPSKLASSE	GEZINSHOOFDEN	LIDMATEN		
	%	beoefenaars	familie	totaal
16. Landbouw	2,7	3,6	2,5	3,0
17. Visserij	< 0,1	0,0	0,1	< 0,1

Voor het te ver landinwaarts gelegen Delft was de visvangst in het begin van de zeventiende eeuw nauwelijks van betekenis. Hij werd voornamelijk bedreven vanuit het onder de stedelijke jurisdictie staande Delfshaven, waar toen in het bijzonder de haringvisserij tot opbloei kwam. De meeste reders en vrijwel alle opvarenden van haringbuizen hadden zich dan ook aan de rivierhaven gevestigd, zodat we voor Delft zelf in de beroepsgroep van de visserij (klasse 17) slechts één gezinshoofd en één lidmaat aantreffen.

De andere gezinshoofden in de sector (72 in getal) vinden we terug in de landbouw (klasse 16), waarin de lidmaten naar verhouding vrijwel evenredig vertegenwoordigd waren (in totaal 59). In beide populaties betreft het daarbij voornamelijk landmannen of tuinders, die vermoedelijk in loondienst of als pachter werkzaam waren op de percelen van de rijke Delftse burgers direct buiten de stadspoorten.

Tabel 2.15c: Gezinshoofden in 1600 en lidmaten in 1609, weergegeven in percentages per beroepsklasse (sector economische diensten)

BEROEPSKLASSE	GEZINSHOOFDEN	LIDMATEN		
	%	beoefenaars	familie	totaal
18. Kleinhandel	5,1	4,9	4,7	4,8
19. Koopliden	2,8	4,5	4,4	4,4
20. Transportwezen	10,0	3,1	6,3	4,8
21. Herbergwezen, tapperij	0,7	0,2	0,0	0,1
22. Hulpbedrijven handel, geldwezen	0,6	0,2	0,3	0,0
23. Losse werkliden	0,2	0,0	0,0	0,0

De sector van de economische diensten is onderverdeeld in zes klassen. Afgaande op het aantal gezinshoofden, vormt het transportwezen (klasse 20) daarvan verreweg de grootste beroepsgroep. De bovenstaande tabel illustreert duidelijk dat de lidmaten in dat milieu zwak vertegenwoordigd zijn. Daarbij gaat het niet alleen om kruiers en dragers, maar vooral om voerliden, schuitvoerders en schippers, die we niet of nauwelijks in de gemeente tegenkomen. Het zelfstandig en weinig sedentaire bestaan dat aan deze beroepen verbonden was, kan ertoe bijgedragen hebben dat de beoefenaren wellicht moeilijk voor de Gereformeerde Kerk te bereiken waren. Opmerkelijk is althans dat de familieleden van de schuitvoerders en de schippers, die meer permanent in de stad verbleven, relatief talrijker in de gemeente aanwezig zijn.

In het milieu van de handel vinden we naar verhouding meer lidmaten terug. De percentages van de beroepsgroep van de kleinhandel (klasse 18) wijzen op een vrijwel evenredige vertegenwoordiging, al geven sommige beroepen (kramers, kruideniers, oudeklerenverkopers) een sterker aandeel te zien dan andere (groente-, fruit-, zuivel-, vis- en bostelverkopers).

In de gelederen van de kooplieden (klasse 19) lijkt sprake te zijn van een concentratie van kerkleden. Zowel onder de houtkopers, koopmannen, korenkopers, lakenkopers, als onder hun familieleden bevinden zich relatief veel lidmaten. De ondervertegenwoordiging van de lidmaten in het transportwezen binnen de sector van de economische diensten is daarentegen opvallend te noemen.

De resterende klassen van de sector economische diensten tellen weinig of geen lidmaten. Omdat daarin ook slechts een zeer beperkt deel van de gezinshoofden ondergebracht kan worden, is het moeilijk om zwakke concentraties van gemeentelieden te duiden. Ten aanzien van de losse werklieden (klasse 22) heeft vermoedelijk het ontbreken van een vaste werkkring ertoe bijgedragen, dat 'lopende' arbeiders en gezellen niet als zodanig in de 'Nomenclator' van Barentsz vermeld werden, waardoor het werkelijke aandeel van de lidmaten in deze beroepsgroep onduidelijk blijft.

Tegenover de herbergiers en tappers (klasse 20) kan daarentegen sprake geweest zijn van de nodige reserves aan kerkelijke zijde.³⁶⁹ In hun nering leek het gevaar van allerlei 'onordelijkheden' te schuilen, die de gemeente in opspraak konden brengen. Tuchtgevallen rondom prostitutie, vertier en drankgelagen uitmondend in vechtpartijen, vonden meer dan eens hun oorsprong in herberg en tapperij. Het is aannemelijk dat de Delftse kerkeraad wantrouwend heeft gestaan tegenover het opnemen van lidmaten uit dit milieu, zeker als het daarbij om gelegenheden van kwade faam ging. Op classicaal niveau werd in dit verband nog wel eens getracht reeds aangenomen lidmaten ervan te weerhouden in het herberg houden of tappen een nieuwe, maar door de kerk als weinig eerzaam beschouwde vorm van kostwinning te zoeken.³⁷⁰ In Delft zelf was het tappen op zondagen minstens eenmaal aanleiding om een aankomeling aan de avondmaalstafel te weigeren.³⁷¹

In de beroepsgroep van de hulpbedrijven van de handel en het geldwezen was de lombardier zeker niet welkom bij het Avondmaal.³⁷² De houders van banken van lening werden door de Gereformeerde Kerk als woekeraars beschouwd die op onchristelijke wijze aan hun inkomsten kwamen.³⁷³

Maatschappelijke diensten

Binnen de sector van de maatschappelijke diensten geven de klassen van de vrije beroepen en de huiselijke diensten, waarbij we de kameniersters en dienstmaagden hebben geëlimineerd, een vrijwel evenredig aandeel van de lidmaten te zien. Met de beroepsgroep van het onderwijs (klasse 25) komen we echter op een terrein terecht, waarop de Gereformeerde Kerk bij uitstek haar invloed wilde laten gelden. Vanuit het belang van de aanwas van de gemeente, dienden de kinderen in haar optiek op de scholen zodanig gevormd te worden dat zij uiteindelijk in staat zouden zijn de Bijbel te lezen en actief deel te nemen aan de 'dienst des Woords'. Het voorbehouden van het onderricht aan gereformeerde schoolmeesters en het weren van katholieke schoolhouders bood daartoe het beste perspectief. In ander verband zal nog

aangetoond worden dat de overheid de publieke kerk te Delft op deze punten slechts beperkt tegemoet kwam. Niettemin zijn de lidmaten in het onderwijs relatief sterk vertegenwoordigd.³⁷⁴

Tabel 2.15d: Gezinshoofden in 1600 en lidmaten in 1609, weergegeven in percentages per beroepsklasse (sector maatschappelijke diensten)

BEROEPSKLASSE	GEZINSHOOFDEN	LIDMATEN		
	%	beoefenaars	familie	totaal
24. Vrije beroepen	1,3	1,0	1,7	1,4
25. Onderwijs	0,7	2,3	1,9	2,1
26. Verzorging, begrafenis	0,1	0,5	0,6	0,6
27. Huiselijke diensten	0,1	0,0	0,3	0,2
28. Overheidsdienst	5,0	3,4	4,7	4,0
29. Kerk	0,2	0,8	1,7	1,3

Van de drie overige klassen in de sfeer van de maatschappelijke diensten suggereren de beroepsgroepen van de verzorging van armen, zieken, ouderen en het begrafeniswezen (klasse 27) en de kerk (klasse 29) afgaande op de percentages in tabel 2.15d mogelijke concentraties van lidmaten. Daarbij moet wel ingecalculeerd worden dat het haardstedenregister het werkelijke aandeel van de beroepsbevolking in beide milieus iets te laag weergeeft. De gebouwen van liefdadige instellingen waren immers vrijgesteld van de vuurplaatsenbelasting, waardoor daarin werkzame en tevens inwonende gezinshoofden niet werden meegeteld. De meeste predikanten kregen geen bezoek van de rondgaande kwartiermeesters, omdat zij in gebouwen van de stad woonden (voormalige kloosters), waarover eveneens geen contributie verschuldigd was. Overigens behoeft het geen toelichting dat we juist in de beroepsgroep van de kerk met name onder de voorlezers en de naaste verwanten van de predikanten lidmaten tegenkomen.

De klasse overheidsdienst toont ten slotte een betrekkelijk klein aandeel van de gemeentelieden. Binnen de grote spreiding van beroepen in deze sfeer, laat zich niet gemakkelijk een bepaald milieu aanwijzen waarin die zwakke vertegenwoordiging specifiek tot uiting komt. Het ontbreken van lidmaten in een uiteenlopende reeks van beroepen, waarvoor het haardstedenregister slechts één of enkele gezinshoofden vermeldt, is in dit opzicht nog niet veelzeggend. Gaan we echter uit van de beroepen die in 1600 door grotere aantallen gezinshoofden werden uitgeoefend, dan blijken zich vooral onder de as- of misrapers, korenmeters, gewone soldaten en trommelslagers in 1609 weinig avondmaalgangers te bevinden. Wellicht bezat de gereformeerde kerk te Delft in de minder aanzienlijke geledingen van de beroepsklasse van de overheidsdienst nog weinig aantrekkingskracht.

Bij de evaluatie van het professioneel milieu van de lidmaten zijn we noodgedwongen voorbijgegaan aan de kameniersters en de dienstmaagden onder hen, omdat het haardstedenregister geen beeld geeft van hun kwantitatief aandeel op de totale beroepsbevolking. Toch mogen we met name bij de dienstboden in de Delftse gemeente de context van professioneel milieu en godsdienstkeuze niet uit het oog

verliezen. Uit de lidmatenadministratie laat zich althans afleiden dat minimaal 52 van de 66 dienstmaagden, die in april 1609 deel uitmaakten van de avondmaalsgemeenschap, werkzaam waren in gezinnen waarvan de man of vrouw des huizes ook lidmaat was.

Mogelijk hebben de laatstgenoemden in in confessioneel opzicht eisen gesteld aan de "jonkwiiven" die zij in dienst namen. Het is ook niet onwaarschijnlijk dat de dienstmaagden aan de zijde van de kinderen in hun gastgezin vertrouwd werden gemaakt met de beginselen van de gereformeerde leer en in het gevolg van hun werkgever of -geefster regelmatig de predikaties bijwoonden. Pas de grote Dordtse synode van 1618/1619 legde bij de ouders onomwonden een eerste verantwoordelijkheid om nadrukkelijk het hele huisgezin - niet slechts de kinderen - naar vermogen catechetisch onderricht te geven en tot frequent kerkbezoek op te voeden.³⁷⁵ Dit sluit echter niet uit dat deze praktijk in vele gezinnen al eerder werd gevolgd. De meeste dienstmaagden in de gereformeerde gemeente zouden dan juist via hun beroep tot hun belijdenis gekomen kunnen zijn.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de avondmaalsgemeenschap in sommige beroepsgroepen relatief zwakker, in andere beroepsgroepen relatief sterker was vertegenwoordigd. Bij alle aandacht voor enkele beroepstakken, mogen we echter de spreiding van de lidmaten over vrijwel alle vormen van kostwinning niet uit het oog verliezen. De professionele signatuur van de gemeente was vanuit dat perspectief te breed en gevarieerd om de gereformeerde gemeenschap in Delft exclusief te situeren in een duidelijk begreemd segment van de Delftse beroepsbevolking.

Sociale structuur

Rogier betoogt in zijn studies over de 'protestantisering' van de Noordelijke Nederlanden vanaf 1572, dat sociale factoren een belangrijke invloed hebben uitgeoefend op de mate waarin de bevolking in de steden heeft vastgehouden aan het katholieke geloof of zich juist gedrongen voelde om toe te treden tot de Gereformeerde Kerk. Hij bespeurt een sociale differentiatie in de overgang naar de 'ware religie'. De sociaal-zwakkeren "capituleerden" als eersten voor het calvinisme. De incorporatie van de armengoederen in de gereformeerde diakonieën zou hen daartoe gedwongen hebben om nog voor bedeling in aanmerking te komen. Naar plaats verschillend volgden dan degenen die in overheidsdienst waren. Voor hen zou het verlies van functie en inkomsten dreigen als zij zich niet aansloten bij de gereformeerde gemeente.

Rogier is ervan overtuigd dat de "weerstand" tegen de gereformeerde religie sterker werd, "naarmate de welstand groter was". Het regentenpatriciaat, waarbij hij in sociaal opzicht ook de rijke kooplieden en industriëlen betreft, was pas tegen het einde van de zeventiende eeuw volledig in de publieke kerk getrokken. In het begin van die eeuw zouden de gereformeerden in de stadsbesturen nog in de minderheid zijn geweest. Vele regenten waren toen (nog) geen lidmaat van de Gereformeerde Kerk, sommigen van hen zelfs nog uitgesproken katholiek. "Sociaal-economisch zelfbehoud" zou de notabelen en rijken echter later in de armen van het calvinisme hebben gedreven.

Tussen patriciaat en proletariaat resteert daarmee nog de stedelijke middenstand. De winkeliers en ambachtsbazen bleven volgens Rogier ook op langere termijn in groten getale katholiek. Deze kleine zelfstandigen waren onafhankelijk van de bedeling en hadden ook geen uitzicht op een politieke loopbaan. Daarmee ontbrak voor hen de sociale noodzaak of stimulans om de gereformeerde religie te belijden.³⁷⁶

Rogier heeft zijn sociale patroon van het calviniseringsproces in zijn 1946 verschenen *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* geschetst. De historicus was zich er toen van bewust dat zijn visie in deze bij gebrek aan lokaal-historisch onderzoek slechts op een algemene indruk berustte. Tot het vullen van die leemte heeft hij zelf in 1957 een bijdrage geleverd met een studie naar de religieuze verhoudingen en ontwikkelingen te Nijmegen. Daarin wees hij nog eens op de druk die met name op de armen in de stad werd uitgeoefend omdat de gereformeerde diakonie het alleenrecht van bedeling zou hebben gekregen. Spiertz heeft in 1993 echter opnieuw reformatie en katholieke herleving in de Gelderse stad bestudeerd. Hij ontkracht daarbij de sociale pressie op de Nijmeegse paupers. De niet-lidmaten onder hen konden ook bij een stedelijke commissie voor bijstand van de armen terecht. Daarmee waren de behoeftigen in de praktijk niet gedwongen om zich bij de gereformeerde gemeente te voegen.³⁷⁷

De bevindingen van Spiertz waren nog niet beschikbaar, toen Hamans in 1992 zijn *Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* het licht deed zien. In dit oppervlakkige handboek wordt Rogiers theorie over de sociale differentiatie van het calviniseringsproces nog eens ongewijzigd gepresenteerd. Het is echter de vraag of Rogiers opvattingen in die context niet bijgesteld moeten worden. Niet alleen het onderzoek van Spiertz over Nijmegen geeft daartoe aanleiding. Woltjer suggereert al in 1986 in een algemene beschouwing over de religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek, dat de gereformeerde religie "bij de middengroepen meer weerklank vond dan bij de aanzienlijken of armen". Deze indruk van het sociale verloop van de calvinisering staat lijnrecht tegenover de inschatting van Rogier.³⁷⁸

De sociale structuur van de gereformeerde gemeente te Delft in 1609 laat zich, bij gebrek aan seriële bronnen over het vermogen of het bezit van de Delftenaren in dat jaar, niet precies in kaart brengen. We kunnen echter langs andere wegen proberen tot een algemene impressie van het sociaal milieu van de lidmaten in Delft te komen, om daarmee de opvattingen van Rogier aan de situatie in deze stad te toetsen.

Beginnen we daarbij met de onderste lagen van de stedelijke samenleving, dan dient onze aandacht in het voetspoor van Rogier in de eerste plaats uit te gaan naar de rol van de gereformeerde diakonie.³⁷⁹ De Delftse diakenen hebben al omstreeks 1573-1574 hun zorg ook uitgestrekt tot de huisarmen die geen lidmaat waren van de gereformeerde gemeente. Daartoe werd met name de opbrengst uit de collectes in de beide hoofdkerken van de stad aangewend, die vóór de Overgang toekwam aan de Heilige Geestmeesters. De laatsten werden in 1574 bovendien geconfronteerd met een aanzienlijk terugval van hun inkomsten uit landerijen en onroerende goederen, toen grote delen van het omringende platteland werden geïnnundeerd om de Spaanse belegering van Leiden te breken. De verkleining van hun financiële armslag dwong de Heilige Geestmeesters op zoek te gaan naar nieuwe, in omvang meer beperkte

taken. Vanaf 1578 gingen zij zich toeleggen op de zorg voor de wezen te Delft en kwamen zij nog slechts in geringe mate toe aan de bedeling van huisarmen.

De diakonie vulde daarmee een leemte in de bedeling die door de Heilige Geest noodgedwongen was achtergelaten. Dit impliceerde dat er door de diakenen in ruime mate buiten de kring van de 'huisgenoten des geloofs' werd bedeed. De eis tot het afleggen van een belijdenis is in de praktijk niet gesteld. Daarmee is de stelling van Rogier dat de diakonie als pressie-middel tot aansluiting bij de Gereformeerde Kerk heeft gefunctioneerd voor Delft niet houdbaar. Wel ging van het contact van de bedeeden met diakenen - zoals reeds betoogd - een wervende kracht uit, die niet-lidmaten onder de armen vroeg of laat toch tot toetreding tot de gereformeerde gemeente kon bewegen. In 1613 verdween dit 'voordeel', toen de totale bediening van de huisarmen onder druk van de magistraat werd samengebracht in de stedelijke Kamer van Charitaten. Jaarlijks door de overheid benoemde charitaatmeesters namen vanaf dat jaar de bediening van de niet-gereformeerden voor hun rekening, terwijl de diakenen onder de koepel van de Kamer van Charitaten separaat en uitsluitend de armlastige lidmaten bedeedden.

Zoals we in onze separate beschouwing over de armenzorg nog zullen aantonen, was in 1609 niet meer dan ongeveer een tiende deel van de 2675 kerkleden aangewezen op ondersteuning van de diakenen. De gereformeerde gemeente van Delft laat zich daarmee niet bij uitstek in de onderste lagen van de stedelijke samenleving situeren. Onze schets van de professionele structuur van de gemeente maakte verder reeds duidelijk dat met name in het beroepsmilieu van de eenvoudige werklieden in overheidsdienst (met name as- en misrapers) en transportwezen (met name dragers en sjouwers), sprake was van een relatieve ondervertegenwoordiging van lidmaten. Rogiers opvatting dat de sociaal-zwakkeren als eersten voor het calvinisme "capitu-leerden", is voor Delft niet correct.

Rogier lijkt zich met het oog op Delft ook vergist te hebben, als hij veronderstelt dat in het begin van de zeventiende eeuw nog slechts een minderheid van de regenten de gereformeerde religie aanhing. In de Veertigraad was de verhouding tussen gereformeerde en niet-gereformeerde regenten ongeveer in evenwicht. De in 1609 overleden regent Gerrit Fransz Meerman, lidmaat van de gemeente, werd als schout opgevolgd door de kerkelijk kleurloze Dirck Bruijnsz van der Dussen. Zes van de zeven plaatsen in de schepenenbank waren in dat jaar echter al door kerkleden bezet, maar van de vier burgemeesters ging er slechts één naar het Avondmaal.³⁸⁰ Verder hebben we reeds gezien dat het Hof van Holland enkele jaren later onder de niet-lidmaten in het Delftse stadsbestuur geen overtuigende katholieken meer kon onderscheiden, maar wel sommige regenten als niet-kerkgangers of onvertrouwd met de gereformeerde religie aanmerkte.

In de professionele structuur van de Delftse gemeente zullen wij de notabelen in de stedelijke samenleving waarschijnlijk vooral moeten zoeken onder de brouwers en de kooplieden. In het milieu van bierbrouwerij hebben we reeds een matige vertegenwoordiging van lidmaten geduid, terwijl we konden vaststellen dat het koopmanschap in verhouding tot de totale Delftse beroepsbevolking relatief vaak door gereformeerden gedreven werd. Kwantitatief bestrijkt de sociale bovenlaag echter slechts een relatief klein deel van de stedelingen. In het verlengde daarvan zal ook de

getalsmatige inbreng van regenten, brouwers, kooplieden en andere aanzienlijken op het totaal van 2675 lidmaten in 1609 niet veel gewicht in de schaal hebben gelegd. Waar we het leeuwedeel van de kerkleden ook niet onder de armen en zwakken moeten zoeken, rest slechts het vermoeden dat een aanzienlijk deel van de gereformeerde gemeente tot de stedelijke middenstand behoorde. Hierbij gaat het precies om de geledingen van de maatschappij, waarin Rogier vooral de katholieken ook tegen het einde van de zeventiende eeuw nog wil plaatsen.

Dat de gereformeerde religie echter bij uitstek de kleine zelfstandigen in de stad heeft aangesproken, laat zich zonder gegevens over vermogen of bezit moeilijk aantonen. Onze beschouwing van de professionele structuur geeft geen sterke aanwijzingen voor een opmerkelijk aandeel van de lidmaten in de beroepsactiviteiten van stedelijke middenstand. De kleine ambachtsbazen zullen te Delft met name emplooi hebben gevonden in de beroepsklassen van de metaalbewerking, de bouwnijverheid, de leerbewerking, de vervaardiging van kleding, en vooral de bewerking van hout en stro. In deze nijverheidstakken konden wij in 1609 geen opmerkelijke concentraties van lidmaten waarnemen. Evenmin was er sprake van een oververtegenwoordiging van kerkleden in beroepsklasse van de kleinhandel, het milieu van de kleine winkeliers.

De suggestie van Woltjer dat de gereformeerden vooral afkomstig waren uit de sociale middengroepen, kunnen wij dan ook niet bevestigen. Veeleer hebben wij de indruk gekregen dat de gereformeerde gemeente niet was gerecruteerd uit een bepaalde sociale laag, maar afkomstig was uit alle geledingen van de stedelijke samenleving. Evenals de professionele structuur, lijkt de sociale structuur van de avondmaalsgemeenschap juist gekenmerkt te worden door een grote differentiatie. De gereformeerde kerk te Delft laat zich daarmee niet duiden als een 'klassen-kerk', maar veeleer benoemen als een keuzekerk met een breed sociaal draagvlak.

"The evidence for the small size and slow growth of the early Reformed congregations is unassailable", zo betoogt Duke als hij het calviniseringsproces in de Noordelijke Nederlanden in een kwantitatief perspectief plaatst. Volgens de Engelse historicus hebben de gereformeerden zelf een belangrijk obstakel tegen een massale aansluiting van de bevolking bij de gemeenten opgeworpen. De Nederlandse calvinisten stonden erop dat de toegang tot het Avondmaal beperkt bleef tot degenen die zich onderworpen hadden aan de christelijke discipline (de tucht). Daarmee bleven zij een scherp onderscheid maken tussen de 'kinderen van God' en de 'kinderen van de wereld'.³⁸¹

Ook in de Delftse classis zijn de gereformeerde gemeenten lange tijd klein gebleven. Het aantal lidmaten van de Delftse kerk was weliswaar groter dan dat van de meeste kerken op het platteland, maar zelfs als in de stad de kinderen van de kerkleden worden meegerekend, omvatte de gereformeerde gemeenschap tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand nog een duidelijke minderheid van de stedelijke bevolking. De kerken in Delft en Delfland hebben echter niet onvoorwaardelijk naar een uitbreiding van hun ledental gestreefd. Geheel in gereformeerde traditie betrokken zij de wacht voor de avondmaalstafel. Brood en wijn werden slechts uitgereikt aan degenen die zich bij een onderzoek naar leven en leer of door het overleggen van een goede attestatie als 'kinderen van God' hadden onderscheiden van de 'kinderen van de wereld'.³⁸² Niet alleen van deze selectie ging een remmende invloed uit op de kwantitatieve gemeentevorming. Toegang tot het Avondmaal impliceerde ook onderwerping aan de kerkelijke tucht, die met haar publieke vermaningen en schuldbekentissen niet voor iedereen een aantrekkelijk vooruitzicht bood.

Ook de weerstand van andere gezindheden had een negatieve uitwerking op de groei van de gereformeerde gemeenten. Rogier heeft daarbij de omvang van de publieke kerk te eenzijdig gerelateerd aan de vitaliteit van het katholicisme ter plaatse. Op het kerkelijk en geestelijk erf bewogen zich ook doopsgezinden, lutheranen, davidjoristen, franckisten, coomhertisten en andere 'vrijgeesten'. Vooral de doopsgezinden leken lange tijd in staat te zijn de publieke kerk competitie te bieden bij het bereiken van nieuwe lidmaten. Het katholicisme is vermoedelijk pas tegen het einde van de zestiende eeuw een bedreigende factor geworden voor de verdere groei van de gereformeerde gemeenten.

Het gewicht van de Zuidnederlandse immigratie als verklaringsfactor voor de verbreding van de rijen der avondmaalgangers in de Delftse classis moet gerelativeerd worden. Briels meent ten onrechte dat het grootste deel van de bevolking in de Noordelijke Nederlanden vasthield aan het katholieke geloof. Zijn fixatie op een 'gegeven' rooms-katholieke meerderheid is niet in overeenstemming met de lage communicantencijfers van de heimelijk opererende priesters en al evenmin met de observaties van hun gereformeerde tijdgenoten, die wijzen naar een groot aantal Noord-Nederlanders dat verkoos buiten enig kerkelijk verband te blijven.

In Delft is de instroom van gereformeerde vluchtelingen uit het Zuiden achtergebleven bij andere Hollandse steden. De Delftse magistraat was aanvankelijk niet bereid hen in groten getale binnen de poorten te laten, vermoedelijk vooral omdat zij beducht was voor de import van een militant calvinisme en geen mogelijkheden zag

de met grote tekorten kampende diakonie nog verder met berooide immigranten te belasten. Pas in het laatste decennium van de zestiende eeuw beseften de Delftse regenten dat de overkomst van Zuid-Nederlanders ook economische perspectieven bood, met name in de textielnijverheid. Dit leidde tot het aantrekken van Zuidnederlandse drapeniers en textielarbeiders uit Leiden en een aantal Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland. De grote meerderheid van de lidmaten te Delft was echter van Noordnederlandse herkomst.

Op het platteland heeft de Zuidnederlandse immigratie niet of nauwelijks een rol in de gemeentevorming gespeeld. Dit heeft ertoe bijgedragen dat de gemeentegroei in de dorpen ook na verhouding is achtergebleven bij de stad, waar zich nog wel een substantieel aantal Zuid-Nederlanders vestigde. Ook het tekort aan goed opgeleide predikanten had een nadelige uitwerking op het aantrekken van nieuwe lidmaten in de dorpskerken. De Gereformeerde Kerk verkoos haar bekwaamste voorgangers in te zetten waar zij uitzicht had op een grote oogst. De beste krachten werden daarmee gereserveerd voor de steden. De plattelandsgemeenten moesten zich doorgaans behelpen met de minder begaafde predikanten, hetgeen de kansen op een snelle uitbreiding van de kring van lidmaten verkleinde.

Een duidelijke stijging van het aantal belijdenissen deed de Delftse gemeente vanaf 1598 sterk in omvang toenemen. Waarschijnlijk heeft een mildere tuchttoefening toen bijgedragen tot een grotere bereidheid om zich bij de Gereformeerde Kerk aan te sluiten. Daarnaast was er onder de nieuwkomers sprake een groeiend aandeel van de jongedochters en de jonggezellen, die in een gereformeerde omgeving waren geboren en getogen. Voor hen was het wellicht gemakkelijker zich bij de avondmaalgangers te voegen dan voor de oudere generaties Delftenaren, die nog in een rooms-katholieke omgeving waren opgegroeid. Niettemin was ook in het begin van de zeventiende eeuw een grote meerderheid van de nieuwe lidmaten op het tijdstip van toetreding reeds gehuwd of van een voortgeschreden leeftijd. Dit impliceert dat de gereformeerde gemeente nog steeds over een sterke externe werfkracht beschikte ten aanzien van degenen die op jongere leeftijd tot een andere kerkelijke gezindte hadden behoord of zich nog niet bij een "uijterlijke" kerk hadden aangesloten.

De gereformeerde gemeenten in de Delftse classis oefenden over het algemeen een grotere aantrekkingskracht uit op de vrouwen dan op de mannen. Voor vrouwen leek de onderwerping aan de tucht als drempel voor de toetreding tot de avondmaalsgemeenschap niet zo hoog te zijn als voor mannen. In ieder geval bleken vrouwelijke lidmaten minder met de kerkelijke discipline in aanraking te komen. Bij tuchtzaken die hun oorsprong vonden in echtelijke of andere problemen, kwamen daarnaast de kerkeradsleden niet zelden op voor de belangen van de vrouw. In Delft waren bovendien de tot armoede vervallen weduwen lange tijd uitsluitend aangewezen op de steun van de diakonie. Het contact dat daarbij met de diakenen werd gelegd, mondde meer dan eens uit in een toetreding tot de gereformeerde gemeente.

Te Delft handhaafde zich na de Overgang in 1572 nog lange tijd een omvangrijke groep van regenten, die in confessioneel opzicht het midden hield tussen katholicisme en calvinisme. De weg naar de verschillende geledingen naar het stadsbestuur

was voor overtuigde aanhangers van de kerk van Rome waarschijnlijk al spoedig afgesloten, maar de eis om lidmaat te worden van de gereformeerde gemeente is aan de Delftse regenten in de praktijk niet gesteld. De matigende invloed van de midden-groep en de evenwichtige verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in de stedelijke regering hebben bijgedragen tot een verdraagzame houding van de magistraat tegenover de niet-calvinistische gezindten in de stad.

Tijdens de bestandstwisten kwam deze tolerantie onder druk te staan. Onrust binnen de gereformeerde gemeente, dwong de Delftse magistraat zich te committeren aan de handhaving van de 'ware religie', zoals die door de contra-remonstranten werd beleden. Klachten van de kerkeraad brachten de schout na jaren van betrekkelijke passiviteit tot een scherper optreden tegen de godsdienstoefeningen van de katholieken. Er werden echter geen pogingen ondernomen om gearresteerde priesters uit de stad te zetten, zodat deze na de betaling van boetes hun heimelijk werk telkens weer konden opnemen.

Binnen de gelederen van de Delftse Veertigraad hebben de bestandstwisten geleid tot een gecompliceerde factievorming. Ondanks de keuze voor de contra-remonstrantse partij binnen de eigen muren, heeft een meerderheid van regenten zich nog lang verzet tegen het houden van een nationale synode, die over de leer van de remonstranten zou oordelen. Sommigen lieten zich daarbij leiden door hun remonstrantse gezindheid, maar anderen beschouwden het bijeenkomen van een nationale synode vermoedelijk vooral als een aantasting van de gewestelijke en stedelijke soevereiniteit. Pas aan de vooravond van de val van Oldenbarnevelt stemde Delft voor het bijeenroepen van een nationale synode, te laat om een wetsverzetting door Maurits te voorkomen, maar waarschijnlijk nog tijdig genoeg om de omvang van diens ingreep te beperken. De Oldenbarneveltiaanse factie werd door de stadhouder sterk uitgedund, maar niet volledig uit de Veertigraad verwijderd. Opvallend was bovendien dat Maurits de verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in de verschillende geledingen van de Delftse overheid nagenoeg ongewijzigd liet.

De gereformeerde gemeente te Delft bestreek in 1609 een groot aantal beroepsgroepen van de stedelijke beroepsbevolking. Wel was er sprake van relatief sterke concentraties van lidmaten in met name het beroepsmilieu van de textielnijverheid, het koopmanschap en het onderwijs. Daarentegen telden de beroepsbeoefenaars in het milieu van de bierbrouwerij, het transportwezen en in overheidsdienst relatief matige of zwakke concentraties van kerkleden. Over het algemeen was de spreiding van de Delftse lidmaten onder de beroepsbeoefenaars en hun familieleden echter te breed om de gemeente een scherp afgebakende professionele structuur toe te dichtten. Evenmin kende de Delftse gemeente een duidelijke sociale inslag. De gereformeerde religie had bij het begin van het Twaalfjarig Bestand alle niveau's van de stedelijke maatschappij bereikt. Zowel in professioneel als in sociaal opzicht bleek de Delftse gemeente een keuzekerk, met een gevarieerd draagvlak. We moeten daarbij niet vergeten dat die keuzekerk in kwantitatief opzicht nog een smalle basis had.

KERKREGEERDERS EN ARMENBEZORGERS

INLEIDING

De Duitse historicus Schilling ziet de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden vanaf 1572 niet alleen als een kerkelijke proces, maar onderkent ook een duidelijke sociale component. Waar de nieuwe, Gereformeerde Kerk zich vestigde, verdween de rijkgeschakeerde en gedifferentieerde geestelijkheid van de laat-middeleeuwse Katholieke Kerk uit de samenleving. Haar plaats werd ingenomen door de gehuwde predikanten, die met hun families geheel anders in de maatschappij stonden dan de vóór-reformatorische celibataire clerus.

Zo mogelijk nog beduidender was de verschijning van leken in kerkelijke ambten, van ouderlingen en diakenen in de kerkeraad. Ook de sociale positie van deze lekenvertegenwoordiging in de kerk was een novum. Waar voorheen katholieke geestelijken en later ook predikanten min of meer afzonderlijke beroepsgroepen in de maatschappij vormden, combineerden de ouderlingen en diakenen hun ambtelijke taken met normale beroepswerkzaamheden in het dagelijks leven. Niet in de eerste plaats hun tijdgebonden kerkelijk ambt, maar hun permanente wereldlijke occupatie bepaalde hun plaats in de samenleving.¹

Toch mogen we de ambtelijke context van het functioneren van ouderlingen en diakenen niet uit het oog verliezen. In de historiografie van de Nederlandse Gereformeerde Kerk is dat kader tot dusverre onderbelicht gebleven. Van Ginkel wijdt in 1975 weliswaar een studie aan de ouderlingen, maar besteedt daarin aanzienlijk meer aandacht aan de oorsprong en ontwikkeling van het ambt vóór 1572 dan aan de functie daarvan in de Gereformeerde Kerk na de Overgang.² Over de invulling van het diakenambt in de vroeg-reformatische kerk na 1572 is zelfs geen historische studie voorhanden.

We zullen daarom in hoofdstuk één van dit deel eerst ingaan op het ouderlingen- en diakenambt. Kerkordes en synodale besluiten bieden daarbij een belangrijke leidraad. Voor de duiding van het ouderlingambt zal ook gebruikt gemaakt worden van de visie, die de vooraanstaande Delftse predikant Arent Cornelisz over de kerkregeerder aan het papier heeft toevertrouwd. Ten aanzien van het diakenambt zullen we ons met name bezighouden met de vraag in hoeverre Calvijns onderscheid tussen beherende en bedelende armenbezorgers ook ingang gevonden heeft in de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden en meer in het bijzonder in de Delftse classis. Voorts zal ook de positie van de diaken tegenover de kerkeraad aan de orde komen.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de verkiezingswijze van ouderlingen en diakenen. In de geschiedschrijving bestaan hierover nog veel misverstanden. Van Deursen beschouwt in de kleinere gemeenten op het Hollandse platteland een vrije

keuze van de ambtsdragers uit en door de mannelijke lidmaten als de meest voorkomende procedure.³ Roodenburg treft in de grotere gemeente van Amsterdam een coöptatiesysteem aan - waarbij de zittende kerkeraad de nieuwe ouderlingen en diakenen koos - en gaat ervan uit dat dit ook elders in Holland gebruikelijk was.⁴ We zullen hierna zien dat deze wijzen van verkiezen in de Delftse classis geen brede toepassing hebben gevonden. Aandacht is ook vereist voor het stellen van nieuwe ambtsdragers tijdens de bestandstwisten. In de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten is het zowel te Delft als op het platteland tot scherpe confrontaties tussen overheid en kerk gekomen, toen het wereldlijk gezag trachtte een beslissende stem te verwerven in de keuze van ouderlingen en diakenen.

Van Ginkel veronderstelt dat de Gereformeerde Kerk over het algemeen minder streng optrad tegen falende of zondigende ouderlingen dan tegen ontspoorde predikanten.⁵ Dit brengt ons in het derde hoofdstuk op een beschouwing van de moeilijkheden rond ambtsbediening, leer en leven van de kerkregeerders en armenbezorgers in de Delftse classis. Daarbij zal nagegaan worden hoe de kerkeraden omgingen met gevallen van ambtsweigeren, nalatigheid in de ambtsbediening en in leven of leer laakbare ambtsdragers. Duidelijk zal moeten worden in hoeverre de Gereformeerde Kerk bij de bestraffing van de betrokken ouderlingen en diakenen andere middelen en maatstaven hanteerde dan bij de tucht over de predikanten.

In het vierde hoofdstuk staan de gekozenen centraal. Boersma betoogt in een recente studie over de buitenlandse vluchtelingenkerken te Londen in de periode 1568-1585 terecht dat de discussie over de sociale status van de ouderlingen en diakenen nog volop gaande is. Lange tijd werd die status laag ingeschat, maar Van Deursen plaatst deze ambtsdragers van de Gereformeerde Kerk in Holland rond 1600 vooral in de vooraanstaande kringen van de samenleving.⁶ Belangrijk is ook de geografische herkomst van ouderlingen en diakenen, temeer daar Briels de Hollandse kerkeraden een sterk Zuidnederlands karakter toeschrijft.⁷ Sociaal milieu en herkomst van de kerkeraadsliden in Delft krijgen daarom in dit hoofdstuk de volle aandacht. We zullen ons echter vooral laten leiden door het kwantificerend onderzoek, waarmee Schilling inmiddels de ouderlingen en diakenen in Leiden en Groningen in beeld heeft gebracht.⁸ Dit impliceert dat ook ingegaan zal op de omvang van de groep ambtsdragers, de frequentie waarmee zij verkozen werden en de opeenvolging van de ambten die zij bekleedden.

In het zesde en laatste hoofdstuk richten wij ons op de personele samenstelling van kerkeraad en magistraat te Delft. Met het instituut kerkeraad of presbyterium aan het hoofd van de plaatselijke gemeente hebben de gereformeerden een nieuwe, zelfstandige kerkelijke organisatievorm geïntroduceerd. Enno van Gelder signaleert in zijn *Getemperde vrijheid* de vrees van de Hollandse regenten dat hun gezag zou worden aangetast door deze neven-organisatie naast de politieke.⁹ Woltjer beschouwt de vorming van een zelfstandige kerkelijke organisatie als een uitdaging voor de politieke autoriteiten. De mate waarin kerkeraad en magistraat met elkaar verweven waren, acht hij in sterke mate bepalend voor het antwoord op de vraag of het daarbij tot scherpe conflicten kon komen. Voortbouwend op de lijn die hij in een beknopte studie over dit thema te Leiden en Delft reeds heeft uitgezet¹⁰, zullen wij trachten het personele raakvlak van kerkeraad en magistraat in de laatstgenoemde stad nauwkeu-

rig in kaart te brengen. Het hoofdstuk zal worden afgesloten met een evaluatie van de betekenis van de verstrengeling van magistraat en kerkeraad voor de verstandhouding tussen beide colleges tot 1622.

Hoofdstuk 1: HET OUDERLINGEN- EN DIAKENAMBT

Hoewel te Delft al sinds de eerste zondag van augustus 1572 de gereformeerde religie van de kansel werd verkondigd en op 20 mei 1573 het Avondmaal was gevierd, treffen we in het oudste kerkeradsboek pas in oktober 1573 het besluit aan om voor de eerste keer verkiezingen van ouderlingen en diakenen te houden. Dat wil niet zeggen dat de Delftse gemeente zich tot op dat moment niet van beide ambten had bediend. Het aangehaalde besluit werd immers genomen door de 'broederen' van het consistorie van de heimelijke gemeente onder het Kruis uit de tijd van Alva.

Eerste aanwijzingen voor het functioneren van ouderlingen en diakenen vinden we in feite al vóór de komst van de landvoogd. Ten tijde van de Beeldenstorm in het najaar van 1566 traden verschillende broederen op de voorgrond als "oppervoogdt" of "uitdeeler der aelmoessen". De meesten van hen hadden al de wijk genomen toen Alva in augustus 1567 naar de Nederlanden overkwam. Later werden zij door diens Raad van Beroerten bij verstek verbannen en van hun goederen vervallen verklaard. De gemeente wist zich niettemin in de illegaliteit te handhaven. Zij stelde uit haar midden voorlopig enkele broeders als ouderlingen en diakenen aan, die na de Overgang van de stad naar de prins in juli 1572 gewoon in functie zijn gebleven.¹¹

In het besef dat het initiatief om ouderlingen en diakenen te kiezen wellicht bevreemding zou kunnen wekken bij de stedelijke overheid, werden de predikant Arent Cornelisz en de kerkmeester(-diaken) Huijg Jacobsz van der Dussen, beiden behorend tot Delftse regentenfamilies, in oktober 1573 door het consistorie naar de burgemeesters gezonden. Zij hadden de opdracht de verkiezingen aan te dienen, echter "niet om de vrijheijt ende 't recht der kercken der overicheijt te onderwerpen, maer alleen tot waerschouwinghe ende vermaeninghe dat se haer aen dese verkie-singhe als aen een nieuw ende onghesien dingh niet eenichsins en stooten". Na consultatie van de schepenen stemden de burgervaders toe, dat volgens apostolische inzetting en het gebruik in de oude christelijke kerken uit de Delftse gemeente ouderlingen en diakenen "tot toesicht der manieren ende wtdeelinghe der aelmissen" gekozen werden. Zij koppelden daaraan echter wel de voorwaarde, "dat dieselve ouderlinghen en diaconen niet sullen en treden noch haer onderwinden in eenighe politieke saecken, maer laeten die wereltlicke handt in haer gheheel, haer alleijn moeiende met het kerckelicke regiment".¹²

Uit de reactie van de burgemeesters, die in extenso in het kerkeradsboek werd overgenomen, blijkt meteen dat verkiezing en functioneren van ouderlingen en diakenen een gevoelig onderwerp was in de relatie tussen kerk en overheid. De magistraat wilde daarbij terstond duidelijk maken dat hij van beide ambtsdragers geen enkele inmenging in wereldlijke aangelegenheden duldde, die hij als zijn exclusieve domein beschouwde. We komen in ander verband nog terug op de spanningen die daaruit later nog zouden voortvloeien. Hier kunnen we volstaan met de kanttekening dat de predikanten van de Delftse gemeente beloofden zich aan het voorbehoud van de burgemeesters te houden, zoals ze tot dusverre - naar eigen woorden - steeds hadden gedaan.

Nadat het consistorie op 9 november 1573 het consent van de burgemeesters had vernomen, werd snel gehandeld. Besloten werd de gemeente op de eerstkomende zondag - zes dagen later - bijeen te roepen. Dan zou haar worden verklaard dat degenen die tot dusverre als ouderling en diaken gediend hadden reeds lang begeerden van hun last ontslagen te worden en anderen in hun plaats gekozen wensten te zien. Hierin kan temeer een aanwijzing gezien worden dat de toen dienstdoende ouderlingen en diakenen reeds geruime tijd in functie waren, vrijwel zeker al vóór de Overgang van de stad naar de prins, die nog geen jaar daarvoor in juli 1572, had plaatsgevonden. Voordat de wijze van verkiezen zou worden uiteengezet, zou de verzamelde gemeente verder nog te horen krijgen, wat het ouderlingen- en diakenambt inhield. Dit laatste lijkt in eerste aanleg verwonderlijk daar beide ambten in de praktijk reeds functioneerden. De gelederen van de "broederen van oudts" van de kruisgemeente waren echter sinds de zomer van 1572 uitgebreid door een instroom van nieuwe lidmaten, die veel minder met het "officie des ouderlings- en diaeckenschaps" vertrouwd waren.

Voor Arent Cornelisz is dit waarschijnlijk aanleiding geweest een "Beschrijvinghe des ampts der ouderlinghen in der Gemeijnte Jesu Christi" te maken, die in het archief van de Delftse kerkeraad bewaard is gebleven.¹³ Deze beschrijving wordt hierna als een eerste leidraad gebruikt om de inhoud van het ouderlingenambt te schetsen. Vervolgens zal gezien worden hoe het ouderlingenambt door de synoden van de Nederlandse gereformeerde kerken in acta en kerkordes is ingevuld. Deze volgorde is niet willekeurig. Arent Cornelisz had zijn opvattingen over het ambt van de ouderling reeds aan het papier toevertrouwd, voordat in de kerkorde van de nationale synode van Middelburg in 1581 voor het eerst een algemene omschrijving van het ouderlingenambt werd gegeven. We mogen bovendien veronderstellen dat Cornelisz daarbij nauw betrokken is geweest, niet alleen omdat hij in Middelburg tot praeses werd gekozen, maar ook omdat de kerkorde van de nationale synode van zijn hand stamt.

Cornelisz over de ouderling

De 'Beschrijvinghe' van Arent Cornelisz is onmiskenbaar voor een breed publiek geschreven. Zowel in de duiding van het ouderlingenambt zelf als in de uiteenzetting van de verschillende aspecten van het ambtswerk, gebruikte de predikant betrekkelijk eenvoudige bewoordingen, die ook het ongeschoolde deel van zijn gemeente waarschijnlijk kon begrijpen. Theologische verhandelingen, alsmede verwijzingen naar theologische auteurs of schrijftuurplaatsen ontbreken. Hierdoor kan helaas niet of nauwelijks achterhaald worden, waarop zijn opvattingen stoelden.

Deze moeilijkheid doet zich al voor als Cornelisz in de inleiding van zijn 'Beschrijvinghe' ingaat op de oorsprong van het ouderlingenambt. Duidelijk is in ieder geval, dat hij de ouderling herleidde tot de presbyter in de christelijke gemeente van de nieuwtestamentische tijd, het ambt dat vanuit het Griekse *presbuteros* vertaald kan worden als oudste of ouderling. Zelf schreef Cornelisz over "den dienst dergehenen die de naem der ouderen ofte ouderlinghen" door de apostel Paulus gegeven werd. In die context zag de Delftse predikant het werk van de presbyters in grove lijnen als de verkondiging van het Woord, de bediening van de sacramenten en het toezien op

de gemeente. Hij gaf echter aan dat niet alle presbyters op eenzelfde wijze werkten, "want het ampt der sommighen is in 't Woordt ende de leere te arbeijden ende der sommighen niet".¹⁴ Cornelisz maakte hier vrijwel zeker op grond van 1 Timotheüs 5:17 een onderscheid tussen de presbyters die leren en de presbyters die louter regeren. In de kerk van zijn tijd identificeerde hij ze respectievelijk als predikanten en ouderlingen.

Zelf gaf Cornelisz bij de uitwerking van het onderscheid aan dat er twee soorten ouderlingen waren. De eerste "soorte van ouderlinghen" had tot last door de verkondiging van Gods Woord en de bediening der sacramenten "de cudde Christi te weijden", waardoor zij ook herders en predikanten genoemd werden. Daarnaast hadden zij tot taak opzicht te nemen en zij die dat nodig hadden te leren, te vermanen, te troosten en te straffen. Dit zou verklaren waarom hen ook "de naem bisschop, dat is opsiender eiggentlijk" werd gegeven. De predikant doelde daarmee wellicht op de passages in het Nieuwe Testament - Handelingen 20:17 en 28; Filippenzen 1:1; Timotheüs 1:5, 7 - waarin de termen *presbuteros* en *episkopes* door elkaar voor een en hetzelfde ampt in de vroegchristelijke gemeente gebruikt worden. Cornelisz beschouwde vervolgens het als "der tweede soorte der ouderlinghen eijghen ende bijsonder last" de predikanten in het tweede deel van hun werk te helpen: "de opsicht ende regieringhe der gantscher ghemeijnte".¹⁵

Deze uitleg van het onderscheid wijkt niet ver af van de wijze waarop Johannes a Lasco in zijn *Forma ac ratio* en Marten Micron in diens *Christlicke Ordinancien* reeds in het midden van de zestiende eeuw met betrekking tot de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen de "tweederander sorten der Ouderlinghen" hadden gedefinieerd. Volgen we de woorden van Micron, dan kwamen er ouderlingen voor die "in d'wordt ende leeringe arbeiden" en in de Schrift bisschoppen, herders en leraars werden genoemd. Daarnaast waren er ouderlingen die niet het Woord verkondigen en de sacramenten bedienden, maar de predikanten bijstonden "met alder nersticheijt, raet en hulpe, opdat de ghemeinte in alle godsalicheit, heilicheit, vrede, ordene ende eerbaerheit, na d'wordt Gods gheregert ende ghehouden werde".¹⁶

Cornelisz was wellicht door a Lasco en Micron geïnspireerd, maar hun volledige ambtsleer zal hij als ex-student van de Geneefse academie toch niet gevolgd hebben. De beide leidsmannen te Londen beschouwden in navolging van de Straatsburger reformator Martin Bucer de lerende dienaren en de regerende ouderlingen nog sterk als twee vormen van het ene ampt van presbyter. Pas Calvijn heeft na zijn terugkeer uit zijn ballingschap te Straatsburg het ouderlingschap in de Geneefse kerkorde van 1541 als een volledig zelfstandig ampt geïntroduceerd en sterk op de uitoefening van de kerkelijke tucht betrokken.

Hoe daarmee een groeiproces naar een presbyteriale kerkorde dat bij Zwingli te Zürich begon en via Oecolampadius te Bazel en Bucer te Straatsburg eindigde bij de reformator van Genève, is door Van Ginkel reeds uitvoerig beschreven en hoeft hier niet herhaald te worden.¹⁷ Wij volstaan hier met de opmerking dat Calvijn in latere edities van zijn *Institutie* getracht heeft het ouderlingenambt een schriftuurlijke basis te geven. Daarbij maakte hij ook op basis van 1 Timotheüs 5:17 onderscheid tussen de ouderlingen die het Woord preken en zij die dat niet doen, maar wel regeren. De laatsten beschouwde Calvijn daarbij scherper dan Bucer als dragers van een afzonder-

lijk en volwaardig ambt. Zij waren aangesteld tot het toezicht op de zeden en het volle gebruik van de sleutelmacht, de macht om in het gehele college van presbyters volhardende zondaars van de gemeenschap van gelovigen uitgesloten te verklaren.¹⁸ We zullen hierna nog zien dat Cornelisz in zijn behandeling van de inhoud van het ouderlingambt deze laatste overtuiging deelde.

Voordat de Delftse predikant toekwam aan die inhoud, gaf hij nog een tweetal gronden aan voor de instelling van zijn "tweede soorte der ouderlinghen". De eerste reden blijkt vooral een praktische te zijn. De ouderlingen-predikanten waren volgens Cornelisz getalsmatig te zwak om het tweede deel van hun taak, het 'opzicht' en de regering van de gemeente, naar behoren uit te voeren. Dat kleine getal bracht hem vanzelf op het "ander eijnde der instellinghe". Geheel in gereformeerde traditie wees hij op het gevaar van de "onbillicke ende onbehoorlicke heerschinghe", die van de regering door één of twee predikanten te vrezen was. Dit werd door de toevoeging van ouderlingen-regeerders als "methulpers" tegengegaan.¹⁹

Bij zijn beschrijving van de inhoud van het ambt van de laatsten liet Cornelisz verder zijn uitgangspunt van twee soorten ouderlingen los. Nadat de basis gelegd was, wenste hij in het vervolg nog slechts in grote lijnen uiteen te zetten wat het ambt inhield van degenen, die in zijn dagen ter onderscheiding van de predikanten met "den naem ouderlinck bijzonderlick ghenaeemt werden".

Cornelisz onderscheidde vier taken of aspecten van het werk van de ouderlingen, steeds uit te oefenen aan de zijde van de predikanten en zonder dat hij daarbij aan de door hem aangehouden volgorde een rangschikking naar prioriteit of hiërarchie leek toe te kennen. De eerst aangehaalde taak laat zich samenvatten als het toezien op de mede-ambt dragers (predikanten, mede-ouderlingen en diakenen), dat zich ook uitstreckte tot het roepen, vernieuwen en sturen ("stieren") van die ambtsdragers. Mogelijk om iedere impressie van achterstelling tegenover de predikanten bij de ouderlingen weg te nemen, betrof Cornelisz deze taak sterk op de dienaren des Woords. De ouderlingen dienden toe te zien op leer en leven van de predikanten, deel te nemen aan het beroepen van nieuwe voorgangers - met instemming van de gemeente en de overheid - en te helpen bij het onderzoeken van leer en leven van nieuwelingen in het predikambt, hun bevestiging en hun inleiding in de dienst des Woords.²⁰

In de kerkelijke praktijk is bij het examineren van de aankomende predikanten de rol van de ouderlingen later ingeperkt. De Delftse classis wees nimmer ouderlingen als examinatoren aan, terwijl de nationale synode van Dordrecht in 1578 de ouderlingen bij de beproeving van de leer van de kandidaten niet meer dan een adviserende stem toekende.²¹

De tweede taak, die door Cornelisz werd aangehaald, betrof de toegang tot het Avondmaal. Hij formuleerde eerst een algemene opdracht tot het leren, vermanen, troosten en "aenleijden der mensen" tot standvastigheid in het geloof en een vrome levenswandel. Daarna maakte hij duidelijk dat het hem daarbij hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend, te doen was om de kerkelijke tucht. Impliciet, maar onmiskenbaar gaf de predikant aan dat niet alleen het zondig lidmaat het sacrament van brood en wijn onthouden moest worden. Het Avondmaal mocht ook niet ontheiligd worden door mensen die onvoldoende onderwezen waren in "de verborghentheijt des chris-

telicken gheloofs", geen kennis hadden van de sacramenten en niet met belijding van het geloof en een vrome levenswandel hadden getoond lidmaten te zijn. Met andere woorden niet-lidmaten hoorden niet aan de avondmaalstafel plaats te nemen en de ouderling had ook in die context een wakende opdracht.²²

Vervolgens nam Cornelisz nog wel de verschillende trappen van de tucht door. Wij komen op de kerkelijke tuchtoefening en de procedure nog breedvoerig in afzonderlijk verband terug. Hier kan volstaan worden met de kanttekening dat de Delftse predikant in navolging van Calvijn de ouderling in het gezamenlijk verband met zijn mede-amtsdragers en de predikanten in het bezit van de volle macht achtte de hoogste straf in de gemeente tegen de hardnekkige zondaar te gebruiken als alle andere middelen gefaald hadden, "dat is [hem] buijten het Coninckrijck J. Christi te sluijten".²³ Evenzeer waren de ouderlingen met de predikanten echter verplicht de bannelingen die door langdurige beterschap hun boetvaardigheid bewezen hadden weer in de gemeente op te nemen.

De derde taak van de ouderling plaatste Cornelisz in het kader van de strijd tegen valse profeten en dwaalgeesten, die veel onderlinge raad en bijstand van de kerken vergde. Het ging volgens hem om het verzet tegen en de weerlegging van "aller aenstootinghen ende swaricheijden", de beantwoording van zware vraagstukken die het geweten van de mensen betroffen. Een directe opdracht was daarbij voor de ouderlingen blijkbaar niet weggelegd; wel moesten zij de predikanten met raad en daad bijstaan.²⁴ Bij de laatste taak van de ouderling benadrukte Cornelisz dat in de gemeente "alle dinghen oordentlick ende gestichtelick behooren toe te gaen". Hier leek hij de regering van de kerk in brede zin te bedoelen. Daartoe behoorde formeel ook de tucht, maar de kerkelijke discipline werd door hem blijkbaar zo belangrijk geacht, dat hij opteerde voor een afzonderlijke behandeling. De ouderlingen moesten met name toezien dat de preekbeurten op geschikte tijden en plaatsen werden waargenomen, de sacramenten werden bediend, de huwelijken bevestigd, kortom dat alle zaken in het gemeentelijk leven na behoren geschieden.²⁵

Cornelisz sloot zijn 'Beschrijvinghe' af met een nadrukkelijke verwijzing naar de plicht van de ouderlingen in alles de hand te houden aan de ordonnanties die in het brede(r) verband der kerken vastgesteld waren. Met andere woorden: de ouderlingen waren gebonden aan de kerkorde, die zelfs als de omstandigheden plaatselijk konden verschillen, niet lichtvaardig door een enkele kerk of persoon veranderd mocht worden.²⁶

De ouderling in synodale acta en kerkordes

In de acta en kerkorden van de opeenvolgende synodes van de Nederlandse gereformeerde kerken werden de ouderlingen lange tijd niet rechtstreeks en volledig, maar slechts ten dele of indirect als leden van de kerkeraad aangeduid. De rol van de kerkeraad in zaken als het beroepen van nieuwe predikanten, het kiezen van nieuwe ouderlingen en de oefening van de kerkelijke tucht is reeds beschreven of zal elders nog behandeld worden, zodat wij ons hier beperken tot de directe synodale bepalingen met betrekking tot de inhoud van het ouderlingenambt.

Beginnen we met het convent van Wezel in 1568, dan is het opvallend hoe sterk op die samenkomst het huisbezoek benadrukt werd, een aspect van het werk van de

ouderling, dat Cornelisz als zodanig met geen woord vermeldde. Volgens de Wezelse acta moesten de ouderlingen 'opzicht nemen' over hun wijk, het deel van de parochie dat hun niet naar verwantschap of vriendschap, maar naar geografische situering van hun woning moest worden toebedeeld. Huis na huis dienden zij wekelijks en vooral vóór de avondmaalsviering te bezoeken. Zij hadden dan te informeren of de gemeenteleden zich oprecht gedroegen in hun handel en wandel, in de oefeningen der godzaligheid, in het onderwijzen van hun gezinnen en onderhouden van het morgen- en avondgebed. Na bevind van zaken moest aangespoord of gesterkt, getroost of bestraft worden. Was een broederlijke bestraffing vereist, dan moesten zij deze met hun mede-ouderlingen eerst bij de kerkeraad melden en daarna uitvoeren, rekening houdend met de zwaarte van de zonde. Ook mocht niet vergeten worden eenieder aan te sporen de eigen kinderen naar de catechisatie te zenden.²⁷

Naast deze taak van de ouderlingen bij het huisbezoek, in dienst van opzicht en tucht, werd nog expliciet benadrukt dat tot hun ambt ook het bezoeken en troosten van zieken behoorde. Zij stonden daarin niet alleen: ook de diakenen en predikanten werden door het convent van Wezel ingeschakeld bij het ziekenbezoek. Aan de laatsten was het daarbij om te bepalen of zij zelf de zieken uit Gods Woord zouden troosten of, als hen dit ongelegen kwam, een en ander zouden delegeren aan de ouderlingen en diakenen.²⁸ De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 heeft later duidelijk aangegeven dat het ziekenbezoek in eerste aanleg deel uit maakte van het predikambt. Indien nodig, mocht de predikant daarbij de hulp van ouderlingen en diakenen inroepen, liever dan andere personen daarvoor in te schakelen. Deze bepaling vond wellicht haar oorsprong in het functioneren van een aparte ziekenstrooster, hetgeen de synode als 'gevaarlijk' beschouwde. In Delft was daartoe in 1573 de grafmaker Jan Engelsz aangesteld, die na de Dordtse synode vermoedelijk zijn troostende nevenfunctie heeft moeten neerleggen.²⁹

In de dorpsgemeenten van de Delftse classis is het ziekenbezoek daarna in de eerste plaats tot de taken van de predikant gerekend. Toen Abraham Jansz te Pijnacker en Govert Bax te Overschie zich later met name wegens feilen in hun ambtsbediening voor de classicale vergadering moesten verantwoorden, was nalatigheid in het ziekenbezoek één van de ingediende klachten.³⁰ Te Delft werd ten tijde van een (dreigende) pestepidemie echter toch geopteerd voor de aanstelling van een aparte ziekenstrooster om de predikanten te ontzien. Deze werd niet als een ambtsdrager, maar wel als een "kerckelijcke persoon" beschouwd. De stedelijke kerkeraad hield zich daarom zelf het recht voor een ziekenstrooster aan de magistraat voor te dragen. In september 1593 werd hiertoe met succes de mandenmaker Huijg Adriaensz aangezocht, die van de kerkmeesters een jaarlijks traktement van tweehonderd gulden kreeg toegelegd. De pestepidemie van 1602, die het leven van de predikant Adriaen Drogius eiste, was later nog aanleiding om de schoenmaker Louris Pietersz tegen hetzelfde inkomen voor een jaar als tweede ziekenstrooster aan te stellen. Van het hulpreservoir van de ouderlingen bij het ziekenbezoek werd daarmee in de praktijk als zodanig geen gebruik gemaakt, al behoorde Huijg Adriaensz wel tot de ouderlingen van de Delftse gemeente.³¹

Het spoor van het ouderlingenambt in de synodale acta vervolgend, is het opvallend dat de nationale synode van Emden in 1571 geen taakomschrijving van de

ouderling heeft gegeven. Ook de Dordtse synode van 1574, die zich feitelijk vooral heeft beziggehouden met het aanvullen en preciseren van de Emdense besluiten, wijdde geen inhoudelijke bespiegelingen aan het ouderlingenambt. Toen de particuliere synode van Zuid-Holland te Rotterdam in juni 1575 in een remonstrantie aan de Staten van Holland en Zeeland het functioneren van een zelfstandige geestelijke regering van de kerken naast een politieke regering van de magistraten verdedigde, kwam zij wel toe aan een duiding van de taken van de ouderlingen. Eerst werden in het inleidende gedeelte van het geschrift nog eens de woorden van de apostel Paulus aangegrepen om duidelijk te maken dat er op grond van de Heilige Schrift tweeërlei ouderlingen waren. Daarbij was het de synode er vooral aan gelegen duidelijk te maken dat de ouderlingen die alleen regeerden, over kerkelijke zaken gesteld waren en niet als politieke, maar als kerkelijke regeerders gezien moesten worden.³²

Toen de synode vervolgens afzonderlijk inging op deze "ouderlingen oft kercken-regierders", omschreef zij als hun ambt het opzicht over leer en leven van de predikanten, de zorg over de gemeente - in het belang van een ordelijk verloop van alle dingen - en het weren van hardnekkige zondaars van het Avondmaal. De laatste taak stond in het teken van de kerkelijke tuchtoefening. Daarbij werd echter niet direct gezinspeeld op de sleutelmacht van de gezamenlijke ouderlingen en predikanten, het bannen van de zondaars uit de gemeente, hoogstwaarschijnlijk omdat juist deze uiterste consequentie toen al gevoelig lag bij de overheid. Daarmee werden in de synodale remonstrantie drie van de vier taken van de ouderlingen vermeld, die Cornelisz in diens 'Beschrijvinghe' opsomde.³³

Op de nationale synode te Dordrecht in 1578 is het wederom niet tot een algemene omschrijving van het ouderlingenambt gekomen, hoewel het diakenambt wel kort en bondig in de kerkorde werd gedefinieerd. Toen de particuliere synode van Zuid-Holland in 1581 bij de voorbereiding van de aanstaande nationale synode te Middelburg de Dordtse acta van 1578 ter hand nam, achtte zij het noodzakelijk naar het voorbeeld van de diakenen in de kerkorde voortaan ook het ambt van de predikanten en ouderlingen beknopt vast te leggen.

Hiertoe door de Zuidhollandse synode aanzet, heeft de Middelburgse synode metterdaad een beschrijving van beide ambten in haar kerkorde opgenomen. Een taak van de ouderling werd toen impliciet vermeld in het achtste artikel van de kerkorde, dat gewijd was aan het predikambt. Daarin werd de predikanten met name opgedragen "met den ouderlinghen de kerckelicke discipline te oeffenen, ende te besorghen dat alles eerlick ende met ordene gheschiede". Het zestiende artikel, dat geheel over het ouderlingenambt handelde, droeg de ouderlingen onder verwijzing naar het achtste artikel verder nog op met de predikanten "ghemeijn" te zijn, opzicht te oefenen over de mede-ambtsdragers en voor het houden van het Avondmaal de lidmaten te bezoeken, zodat deze zich daarop te beter voorbereidden.³⁴

De nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 heeft het ouderlingenambt uiteindelijk gedefinieerd in de versie, zoals die ook in de kerkorde van de grote Dordtse synode van 1618-1619 werd opgenomen. De wijze van omschrijving in twee artikelen, over het predikambt en het ouderlingenambt, is identiek aan de Middelburgse bepalingen, maar ten opzichte van het huisbezoek werd te 's-Gravenhage inhoudelijk een aangepaste omschrijving gegeven. De ouderlingen moesten "naer gheleghentheijt

des tijts ende der plaetsen" op huisbezoek gaan, tot stichting van de gemeente, zowel vóór als na het Avondmaal, vooral om de lidmaten te troosten en te onderwijzen en anderen "tot de christelijke religie te vermanen". Het huisbezoek werd daarmee niet meer alleen in het kader van de voorbereiding op het Avondmaal gezien. Het kreeg met het troosten en vermanen een bredere betekenis, die ook in de Wezelse acta te bespeuren is. Opmerkelijk is verder dat ouderlingen blijkbaar ook anderen, dat wil zeggen niet-lidmaten die zij bij hun rondgang langs de huizen in de bezochte gezinnen aantreffen, moesten aanzetten zich bij de gemeente te voegen. De Haagse synode van 1586 liet daarmee de ouderling bij het huisbezoek onmiskenbaar over de grenzen van de gemeente heenreiken.³⁵

Bij vergelijking van de Middelburgse en Haagse bepalingen over het ouderlingenamtbet met de 'Beschrijvinghe' van Arent Cornelisz, kunnen enkele verschillen waargenomen worden. Allereerst hebben de beide nationale synoden het huisbezoek als taak van de ouderling dermate belangrijk geacht, dat zij dat expliciet in de ambtsomschrijving hebben vastgelegd. De Delftse predikant refereerde niet aan het huisbezoek als zodanig, maar noemde wel het onderwijzen (leren), vermanen en troosten door de ouderling dat daarbij moest plaatsvinden. In de dagelijkse praktijk in de Delftse classis werd het huisbezoek overigens minder vaak (door de ouderling, veelal in het gezelschap van de predikant) waargenomen dan het convent van Wezel en later ook de Haagse synode graag hadden gezien. Op het platteland was van een wekelijks bezoek en ook van een bezoek na het Avondmaal waarschijnlijk geen sprake. Afgaande op de kerkeraadsacta van de dorpsgemeenten konden de lidmaten alleen vóór de avondmaalsviering de ouderling aan de deur verwachten en dan nog vooral om te vernemen of er geen beletselen waren om het sacrament te ontvangen. Te Delft stond het huisbezoek eveneens vooral in het teken van de tucht, al bleek het tegen de achtergrond van een hogere frequentie der avondmaalsvieringen en een gestaag groeiende gemeente al spoedig niet meer mogelijk vóór elke viering bij alle lidmaten langs te gaan.³⁶ Uiteindelijk werd in de stad waarschijnlijk volstaan met een jaarlijks huisbezoek.

Een tweede verschil was de taak van de ouderling om de predikanten te helpen bij het weerleggen van valse profeten en dwaalgeesten, die in de synodale acta en kerkordes niet, maar in de 'Beschrijvinghe' van Cornelisz wel aangeduid werd. Wellicht achtten de nationale synoden de ouderlingen onvoldoende onderlegd om de zuivere gereformeerde religie tegen allerlei ketterijen te verdedigen en lieten zij deze opgave liever over aan de (in de leer) beter geschoolde predikanten. De strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten hier buiten beschouwing latend, zien wij de ouderling in de Delftse classis dan ook niet als verdediger van het 'ware geloof' op de voorgrond treden, ook niet aan de zijde van de predikanten.

Een laatste verschil betrof de wijze waarop de tucht in het takenpakket van de ouderling gerangschikt was. Cornelisz scheidde de oefening van de kerkelijke discipline in zijn 'Beschrijvinghe' ruimtelijk van de algemene kerkregering - de zorg voor het ordelijk verloop van alle dingen -, terwijl de Middelburgse en Haagse kerkorde de tucht direct aan de kerkregering vooraf liet gaan, waarvan zij feitelijk ook deel uit maakte. De beide nationale synoden hoefden echter niet hun bepalingen over het

ouderlingenambt aan te grijpen om duidelijk te maken hoe belangrijk zij de toepassing van kerkelijke censuur en vermaningen achtten, want zij konden daaraan elders in hun kerkorde nog een afzonderlijk hoofdstuk wijden.

De hierboven beschreven verschillen tussen het geschrift van Cornelisz en de kerkordelijke bepalingen duiden dan ook geenszins op verschillende visies op het ouderlingenambt. Veeleer was er sprake van een andere uitwerking van dezelfde grondbeginselen. De Delftse predikant was het daarbij vooral te doen nieuwe lidmaten een breed inzicht in het 'officie' van de ouderling te geven. De nationale synoden legden zich slechts toe op - en ook niet verder hoefden te gaan dan - een bondige definitie van het ambt. In essentie werden de ouderlingen daarbij echter steeds aan de zijde van de predikanten geplaatst en vanuit die positie belast met de kerkelijke tucht, de kerkregering en het toezien op de mede-ambtsdragers. Het huisbezoek in de kerkorden van Middelburg en 's-Gravenhage diende daarnaast geen doel op zich, maar stond met name in het teken van het troosten en vermanen, alsmede van het weren van zondaars van de avondmaalstafel, waaraan Cornelisz zoveel waarde hechtte. Dat de laatste daarbij het bezoeken van de lidmaten als instrument wel in gedachten had is meer dan waarschijnlijk. Voorts sloten beide synoden zeker niet uit dat de ouderlingen in de vergadering van de kerkeraad de predikanten naar vermogen van advies konden dienen, als het om het weerleggen van onzuivere leerstellingen ging. Als kerkregeerders konden de ouderlingen ook deze door Cornelisz apart geduide taak in de dagelijkse praktijk van het kerkelijk leven tot hun gewone werkzaamheden rekenen.

Het diakenambt

Of Arent Cornelisz naast het 'officie' van de ouderling ook dat de diaken aan de vooravond van de eerste verkiezingen van beide ambtsdragers in de Delftse gemeente heeft beschreven, is niet bekend. In ieder geval is er geen beschrijving van de taken van de diakenen van zijn hand bewaard gebleven, zodat wij voor een algemene beschrijving van het diakenambt ditmaal vooral zijn aangewezen op de ordonnaties van het bredere kerkverband.

Opmerkelijk is dan in de eerste plaats dat het convent van Wezel in 1568 vooral in de grote steden twee soorten diakenen onderscheidde. Een deel van de diakenen diende zich bezig te houden met het verzamelen en uitdelen van de aalmoezen. Daarnaast moesten zij erop toezien dat de legaten die in testamenten aan de armen toegekend waren, bij de erfgenamen ingevorderd en vervolgens aan de behoeftigen besteed werden. Het andere deel van de diakenen werd geacht zich bezig te houden met de zorg voor zieken, gewonden en gevangenen.³⁷

Het aldus geïntroduceerde dubbeldiakonaat ontleende het convent aan de *Ordonnances Ecclésiastiques* van Genève, met andere woorden aan de wijze waarop Johannes Calvijn 27 jaar eerder aan het diakenambt in de Zwitserse stad gestalte had gegeven. Van Ginkel betoogt opvallend genoeg dat de reformator tijdens zijn eerste verblijf te Genève wel het ambt van de diaken naast het ambt van de dienaar des Woords onderscheidde, maar het toen eigenlijk nog niet als een vol ambt beschouwde. Uit het ontbreken van de diaken als ambtsdrager in de eerste editie van de Geneefse Catechismus van 1537, leidt de auteur van de ouderlingenstudie af, dat

Calvijn aanvankelijk de totale zorg der gemeente aan de predikant wilde opdragen.³⁸

Nadat hij tijdens zijn ballingschap te Straatsburg onder invloed van Bucer was gekomen, introduceerde Calvijn in de kerkorde van 1541 echter naast de ouderling ook de diaken als een zelfstandig ambt. In de latere edities van zijn *Institutie* zag de Geneefse leidsman in Handelingen 6 de apostolische instelling van het diakenambt. In deze schriftpassage beschreef Lucas, dat de Griekse christenen zich bij de apostelen beklaagden dat hun weduwen in de bediening der armen verwaarloosd werden. De apostelen repliceerden dat zij naast de dienst des Woords niet naar behoren de bediening der tafelen (de verzorging der armen) konden waarnemen. Zij vroegen de gemeente zeven mannen te kiezen, aan wie zij het laatste werk konden opgedragen. Het voorstel vond bijval, waarna de gemeente zeven mannen koos, bij wie de apostelen de handen oplegden. In het zevental zag Calvijn de eerste diakenen hoewel deze niet als zodanig door Lucas aangeduid werden.³⁹

Calvijn betrok bij het diakenambt echter ook Romeinen 12:8, waarin hij twee graden van diakenen herkende: zij die de aalmoezen beheerden en zij die zich toeleegden op het verzorgen van de armen en de zieken. Hierop voortbouwend onderscheidde hij zowel in zijn *Institutie* als de Geneefse kerkorde twee soorten diakenen, waarbij de ene soort de zaken der armen bestuurde en de andere soort de armen zelf verzorgde.⁴⁰

Of de Nederlandse vluchtelingenkerken vóór 1568 ook op deze wijze hun armenzorg inrichtten, moet betwijfeld worden. In zijn *Christlicke Ordinancien* met betrekking tot de vluchtelingengemeente te Londen herleidde Micron de oorsprong van het diakenambt ook tot Handelingen 6, maar liet hij Romeinen 12:8 buiten beschouwing. De Londense kerk kende dan ook slechts één soort diakenen, zij die zich bezighielden met het verzamelen en het uitdelen van de aalmoezen.⁴¹ Het convent van Wezel had het werk van Micron bij de hand, dat in zijn meer eenduidige taakomschrijving voor de diakenen een praktijk in de armenverzorging aangaf, die waarschijnlijk ook in een groot aantal andere vluchtelingenkerken werd aangehouden. Niettemin werd met het dubbeldiakonaat geopteerd voor het model van Calvijn.

Te Wezel werd verder nog bepaald dat de christelijke dienst der barmhartigheid zich niet alleen uitstreckte over de leden van de eigen gemeente, maar ook de vreemdelingen moest bereiken. De diakenen dienden daartoe bij de ouderlingen en anderen te informeren of er geen gelovige vreemden in hun plaats aangekomen waren, die hun christelijke hulp nodig hadden. Indien deze behoeftig waren, moesten zij bijgestaan worden. Volgens het convent ging het hierbij om een taak voor de "eerste soort" diakenen, die zich met het verzamelen en uitdelen van de aalmoezen bezighielden.⁴²

Zonodig moesten de diakenen ook de barmhartigheid van de rijkere lidmaten opwekken en hen nadrukkelijk vermanen met gulle gaven de armen te hulp te komen. Aan welke van de twee soorten diakenen deze opdracht werd verleend, maakte het convent niet duidelijk. De plaats van deze taak in de Wezelse acta, vóór het artikel over het dubbeldiakonaat, doet vermoeden dat het hierbij een plicht van de diakenen in algemene zin betrof.⁴³

Enigszins verscholen in zijn hoofdstuk over de ouderlingen, gaf Wezel ten slotte nog aan dat de diakenen over hun financiële huishouding verantwoording schuldig

waren. Hiertoe moesten zij zorgvuldig hun inkomsten en uitgaven opschrijven om daarvan maandelijks of zo vaak als dat nodig werd geacht, rekenschap te doen aan de kerkeraad. Ook hier ging het om een taak, die niet specifiek aan één van beide soorten diakenen gebonden werd.⁴⁴

Evenals het ouderlingenambt heeft het diakenambt als zodanig te Emden in 1571 geen bijzondere aandacht in de kerkorde gekregen. De 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 gaf evenmin een volledige taakomschrijving van de diakenen. Over enkele aspecten van hun werk werden wel nadere uitspraken gedaan. Zo verkoos de synode het inzamelen van de aalmoezen door de diakenen aan de kerkdeur boven het rondgaan onder de predikaties, zonder overigens de kerken in deze aan een dwingend voorschrift te willen binden. Bepaald werd slechts dat de predikanten naar vermogen moesten bewerkstelligen, dat het collecteren onder de dienst werd afgeschaft. Hoewel ook de nationale synode van 1578 op soortgelijke wijze een voorkeur gaf aan het collecteren na de dienst aan de kerkdeur, is het rondgaan met de schaal tijdens de predikaties in verschillende plaatsen van de Delftse classis, ook in de stad zelf, gebruikelijk geworden of gebleven.⁴⁵

Ten aanzien van de uitdeling van de aalmoezen liet de Dordtse synode van 1574 het aan de discretie van de diakenen over om te bepalen wie ondersteund moesten worden en hoeveel iedere behoeftige daarbij zou ontvangen. Wel dienden de diakenen in gewone zaken daarbij elkaar van advies te dienen, waartoe zij wekelijks in vergadering bijeen moesten komen. In belangrijke zaken zou "het wel staen" dat ook de raad van het consistorie ingewonnen werd. Wat de wijze van uitdeling betrof, beschouwde de synode het uitreiken van de gaven als een taak die exclusief aan de dragers van het diakenambt was toevertrouwd. Het geld diende niet door anderen aan de armen verstrekt te worden.⁴⁶

Ten aanzien van de verschuldigde verantwoording over hun werk, maakte de synode van Dordrecht een onderscheid tussen plaatsen waar de diakenen alleen de penningen ontvingen, en plaatsen waar zij hun inkomsten met de Heilige Geest en andere instellingen van liefdadigheid gemeenschappelijk hadden. In het eerste geval moesten de diakenen maandelijks voor de kerkeraad hun rekening doen, in het tweede voor de overheid waartoe de kerkeraad dan enkele uit zijn midden zou afvaardigen. De gemeente moest hierover tijdig ingelicht worden, zodat eenieder die dat wenste bij het aanhoren van de rekening aanwezig kon zijn.⁴⁷

Waar de Dordtse synode van 1574 nog impliciet enkele taken van de diakenen - zoals het inzamelen en uitdelen der aalmoezen en het afleggen van rekenschap over de bedeling - aanduidde, heeft de particuliere synode van Rotterdam een jaar later de overheid een meer complete schets van het diakenambt willen aanreiken. In haar remonstrantie aan de Staten van Holland en Zeeland omschreef de synode het ambt van de "diakenen oft armbesorgers" als het verzamelen van de aalmoezen en andere armengoederen, het uitdelen daarvan naar de nood der armen, het bezoeken en troosten van de "benauwden" en het toezien dat de aalmoezen niet misbruikt werden.⁴⁸ Deze vierledige taak heeft in vrijwel gelijke bewoordingen ook haar neerslag gevonden in het artikel van de kerkorde, waarin de nationale synode van Dordrecht in 1578 het diakenambt definieerde. In een afzonderlijk artikel werd daaraan nog

toegevoegd dat de diakenen maandelijks "ofte anderszins na de gheleghentheijt" in bijzijn van de kerkeraad hun rekening moesten doen.⁴⁹

Daarmee was het diakenambt feitelijk voor het eerst in al zijn facetten door een synodale vergadering gedeut. Op de nationale synode van Middelburg ontving het artikel over het diakenambt zijn definitieve redactie. Ten aanzien van het uitdelen van de gaven werd wel meer nauwkeurig aangegeven dat onder de armen zowel ingezetenen als vreemden verstaan werden en dat het uitreiken der aalmoezen "met ghe-meijnen advijse" moest plaatsvinden. Ook werd het afleggen van verantwoording door de diakenen in de kerkeraad toen rechtstreeks in het artikel over hun ambt vastgelegd. Daarbij dienden de diakenen minder nadrukkelijk maandelijks reken-schap te geven, maar op tijdstippen die door de kerkeraad werden bepaald en - meer in het spoor van de Dordtse synode van 1574 - in het bijzijn van de gemeenteleden die hun rekening wilden aanhoren.⁵⁰

De plicht tot verantwoording van hun administratie moet overigens vooral gezien worden in het verlengde van het opzicht dat de ouderlingen krachtens de kerkorde opgedragen was over een getrouwe ambtsbediening door de predikanten, hun mede-ambtsdragers en de diakenen. Vergeleken met de Dordtse synode 1574 valt wel op dat de nationale synoden later veel minder geneigd waren de overheid bij het aanhoren van de rekening van de diakenen te betrekken, ongeacht de wijze waarop de laatsten hun middelen ontvingen. De diakonie werd in synodaal verband als een zelfstandige vorm van armenzorg door de kerken en in de gemeente beschouwd, waarbij overheidsbemoeienis vermeden diende te worden. Ook in plaatsen waar daarnaast nog meesters voor de huisarmen of andere "aelmoesseniers" werkzaam waren, wenste de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 de diakenen niet meer dan goede correspondentie met de burgerlijke armenbezorgers op te leggen, zodat de aalmoezen naar behoren terecht kwamen bij degenen, die het meest behoeftig waren.⁵¹

Gelet op de inhoud van de Wezelse acta, kan worden vastgesteld dat de latere synodale bepalingen het diakenambt een bredere inhoud hebben gegeven, maar dat daarbij Calvijns idee van een dubbeldiakonaat niet meer in overweging is genomen. Duidelijk is dat het werk van de diakenen verder diende te gaan dan het inzamelen en uitreiken van de gaven en het doen van rekenschap in de kerkeraad. Zij moesten ook op huisbezoek gaan om de nood der armen vast te stellen en hen zonodig te troosten. De diakenen konden daarbij ook hun controlerende taak uitoefenen en vaststellen of de door hen verstrekte aalmoezen goed besteed en niet verkwest werden. Van een afzonderlijke 'soort' van diakenen, die zich los van de bedeling van de armen speciaal toeleegde op de zorg voor zieken, gewonden en gevangenen, was te Dordrecht 1578, Middelburg 1581 en 's-Gravenhage 1586 geen sprake meer.

Ook in de diakonale praktijk in de Delftse gemeente heeft het dubbeldiakonaat van Wezel, dat vooral op de steden was gericht, geen ingang gevonden. Voor zover er te Delft een taakverdeling tussen de diakenen werd aangehouden, bleek deze vooral van geografische aard te zijn. Zo heeft Arent Cornelisz in zijn huisboekje een nauwkeurige beschrijving gegeven van de in totaal acht armenwijken waarin de stad tussen de verschillende diakenen verdeeld was.⁵²

Op het platteland zijn sporen van een dubbeldiakonaat terug te vinden in Maasland. Volgens een uit 1659 daterend reglement zouden daar vanaf de oorsprong van de gemeente in 1576 twee administrerende diakenen als rentmeesters gefunctioneerd hebben, naast twee diakenen die zich toededen op het uitdelen van de gaven aan armlastige lidmaten.⁵³ Dit onderscheid ligt overigens niet zozeer in de lijn met de Wezelse acta, maar vertoont meer gelijkenis met de wijze waarop Calvijn in diens *Institutie* uitgaande van Romeinen 12:8 zowel 'beherende' als 'verzorgende' diakenen herkende. Voor de andere dorpsgemeenten van de Delftse classis ontbreekt iedere aanwijzing voor het functioneren van deze twee graden van diakenen, zodat we ervan uitgaan dat aan de kerkelijke armenbezorgers daar - evenals in de stad - in beginsel alle taken van het diakenambt waren toevertrouwd, die in de kerkorde van de nationale synoden waren aangegeven.

Leden van de kerkeraad

Welke van zijn taken de ouderling in een gemeente ook uitvoerde, steeds trad hij daarbij op als lid van de kerkeraad. Van Ginkel ziet boven alles de vergadering van de plaatselijke kerk als het verband waarin de ouderling werkzaam was of van waaruit hij zijn ambtelijke plichten naar de lidmaten toe waarnam. Evenals de predikanten waren de ouderlingen in beginsel verplicht alle kerkeraadsvergaderingen bij te wonen. Op te laat komen of absentie zonder geldige reden waren in de kerken van de Delftse classis doorgaans boetes gesteld. Ook als een ouderling door de aan zijn dagelijks beroep of functie verbonden werkzaamheden niet tijdig in de kerkeraad kon verschijnen, werd hem toch op het hart gedrukt zich zo spoedig mogelijk bij de vergadering te voegen. Zo leek de Delftse kerkeraad in augustus 1581 wel te begrijpen dat de aanwezigheid van de burgemeester Huijg Jacobsz van der Dussen op het stadhuis vereist was. Als ouderling werd hij niettemin tijdig in de vaste wekelijkse kerkeraadsvergadering verwacht, zo vaak als zijn politieke ambt dit toeliet. Diezelfde maand werd de ouderling-schoolmeester Bartholomeus Cloot een uur respijt "geoorlooft", maar blijkbaar ook niet meer en slechts om de onder zijn hoede geplaatste leerlingen en hun ouders "genoech" te doen.⁵⁴

Ook in het bredere verband der kerken stond het functioneren van de ouderling in en vanuit de kerkeraad van meet af aan vast. Steeds opnieuw hebben de nationale synoden in kerkordes het beginsel verankerd, dat in iedere plaatselijke kerk een kerkeraad diende te zijn, waarvan in ieder geval de predikanten en ouderlingen van de lokale gemeente deel uitmaakten. Over de positie van de diaken in de kerkeraadsvergadering hebben de nationale synoden zich echter in de loop der tijd minder duidelijk uitgesproken.

In 1571 rekende de synode van Emden in het zesde artikel van haar kerkorde de diakenen zonder enig voorbehoud en in één lijn met de predikanten en ouderlingen tot het consistorie, dat bij voorkeur wekelijks bijeen moest komen.⁵⁵ Drie jaar later wenste de 'provinciale' synode van Dordrecht met name dit artikel van een nadere uitleg te voorzien. De tekst die daarbij geformuleerd werd was echter dermate tweeslachtig van aard, dat wij hem hier in extenso laten volgen: "Tot verclaringhe des 6 artikels des Embdtschen sijnnodi, soo sullen de dienaers des Woordts, ouderlinghen ende diakenen de consistorie maecken, alsoo dat de dienaers ende ouderlinghen

alleen onder hen versamelen sullen, oock de diaconen bijzonder om hare eijghen saecken, die d'armen aengaen, te verhandelen. Doch in plaetsen, daer weinich ouderlinghen sijn, sullen de diakenen toeghelaten mueghen worden na de begheerte der consistorie. Ende de diaconen sullen ghehouden worden te verschijnen, wanneer se in de consistorie beroepen worden."⁵⁶

Volgens Van Ginkel gaf de Dordtse synode met deze verklaring aan, dat de diakenen slechts in de kleine kerkeraden opgenomen konden worden en verder alleen geacht werden aan die kerkeradsvergaderingen deel te nemen, waartoe zij door de kerkeraad genodigd werden. Deze interpretatie strookt met het laatste, maar niet met het eerste deel van de tekst, waarin de synode toch niet wenste te breken met het Emdense uitgangspunt dat het consistorie uit predikanten, ouderlingen en diakenen bestond. Aan de innerlijke tegenstrijdigheid die de Dordtse uitleg daarmee vertoonde, gaat Van Ginkel feitelijk voorbij. Ook zijn opmerking dat de latere synodes de Dordtse zienswijze overnamen, is niet volledig correct.⁵⁷

Zo heeft de nationale synode te Dordrecht in 1578 in haar kerkorde niet direct aangegeven welke ambtsdragers zitting hadden in de kerkeraad, zodat de geprefereerde samenstelling van deze kerkelijke vergadering onduidelijk bleef. Wel werd bepaald dat de diakenen elke week of zo vaak dat nodig was bijeen moesten komen om over armenzaken te handelen. Pas in de Middelburgse kerkorde werd in het hoofdstuk over de kerkelijke samenkomsten vastgelegd, dat de kerkeraad uit predikanten en ouderlingen bestond, die minstens eenmaal per week moesten vergaderen.

In een volgend artikel werden de diakenen geacht met dezelfde frequentie afzonderlijke vergaderingen te houden. Daarmee ging de nationale synode van 1581 een stap verder dan Dordtse synode van 1574, omdat zij wel het Emdense beginsel van een kerkeraad van predikanten, ouderlingen en diakenen losliet. De afsplitsing van de diakenen was echter niet absoluut. Op de particuliere vraag of de diakenen in kerken met weinig ouderlingen tot de kerkeraad toegelaten mochten worden, antwoordde de Middelburgse synode dat dit geoorloofd was zo vaak de kerkeraad hun raad en hulp nodig had. De Haagse kerkorde van 1586 vormde in deze kwestie het eindpunt van een ontwikkeling, die twaalf jaar eerder te Dordrecht was ingezet. Predikanten en ouderlingen vormden de kerkeraad; de diakenen hielden aparte vergaderingen, maar mochten bij de kerkeraad gevoegd worden in gemeenten waar weinig ouderlingen waren.⁵⁸

De synodale bepalingen in aanmerking genomen, resteert de vraag in hoeverre de positie van de diaken tegenover de kerkeraad ook in de dagelijkse praktijk van het kerkelijk leven sinds 1572 geleidelijk is veranderd. Speurend door de kerkeradsacta van de gereformeerde kerken in Holland in het begin van de zeventiende eeuw, constateert Van Deursen dat het heden bekende instituut van de 'smalle' kerkeraad - de kerkelijke vergadering van de plaatselijke kerk zonder diakenen - toen nog niet bestond.⁵⁹ In de dorpsgemeenten van de Delftse classis leek voor de diakenen in de consistoriekamer inderdaad een vaste zetel ingeruimd te zijn. Bewaard gebleven ordonnanties of kerkeradsbesluiten van de gemeenten van Naaldwijk, Maasland, De Lier, 't-Woudt en Maassluis, maken althans duidelijk dat de diakenen waren opgenomen in de kerkeraad, die veelal eens per maand bijeenkwam. Daarbij waren de

diakenen onderworpen aan dezelfde boeteregelingen voor absentie als de ouderlingen. Van afzonderlijke vergaderingen van de diakenen zijn daarentegen geen sporen te vinden, hetgeen zich niet alleen door de tand des tijds laat verklaren. Zo blijkt dat met name in de kerkeraden van Maasland en Maassluis ook over armenzaken werd gesproken.⁶⁰

De vaste verschijning van de diakenen in de kerkeraadsvergaderingen van de plattelandsgemeenten is in overeenstemming met het zesde artikel van de Emdense kerkorde, maar ook met de synodale bepalingen sinds Dordrecht 1574 op dit punt. De kleine dorpskerken beschikten slechts over een gering aantal ouderlingen, zodat zij geheel conform Middelburg 1581 en 's-Gravenhage 1586 hun kerkeraden konden aanvullen met de diakenen ter plaatse. Vertalen we de voorschriften van de beide nationale synodes in omgekeerde richting, met andere woorden in de grotere kerken diende de kerkeraad in principe slechts uit predikanten en ouderlingen te bestaan, dan zou het volgens Van Deursen onbekende fenomeen van deze 'smalle' kerkeraad veeleer in de stedelijke gemeente van Delft gezocht moeten worden.

Uit een tweetal reglementen van de Delftse gemeente blijkt dan dat de stadskerk - de conclusie van Van Deursen ten spijt - zowel een kerkeraad van predikanten en ouderlingen en diakenen, als aparte vergaderingen van diakenen kende. Krachtens een ordinantie uit 1582 moesten predikanten en ouderlingen elke maandagmiddag als kerkeraad bijeenkomen in de Nieuwe Kerk. De diakenen vergaderden daarentegen volgens een concept-reglement uit 1602 op elke zondagmiddag onder voorzitterschap van een predikant. Op de kerkeraadsvergaderingen hoefden zij slechts eens in de vier weken te verschijnen om rekenschap te geven van hun maandrekening. Voorts was hun aanwezigheid in de kerkeraad alleen op de maandag en vrijdag vóór de avondmaalsviering vereist om de predikanten en ouderlingen van advies te dienen.⁶¹ Bij dit laatste ging het waarschijnlijk vooral om de vraag in hoeverre een hardnekkige, maar armlastige zondaar tot inkeer gebracht en daarmee weer tot het Avondmaal toegelaten kon worden door hem op zijn bedeling te korten. In onze beschouwing over de kerkelijke tucht komen wij hierop nog terug.

Hoewel de laatstgenoemde bepalingen ten aanzien van de diakenen, zoals vermeld, stammen uit ontwerp-voorschriften uit het begin van de zeventiende eeuw, ging het hierbij feitelijk om de reglementering van langer bestaande gebruiken. Zo voerde de Delfste kerkeraad in 1591 een nieuwe boeteregeling voor absentie in, die voor predikanten en ouderlingen betrekking had op alle bijeenkomsten, maar op de diakenen slechts van toepassing was als zij wegbleven wanneer het hun "beurte" was om zich in de vergadering te vervoege. De 'smalle' kerkeraad zonder diakenen bestond daarmee te Delft reeds onmiskenbaar vóór het einde van de zestiende eeuw, mogelijk zelfs al direct na de Dordtse synode van 1574.⁶² Als in zovele andere zaken, volgde de stadskerk ook in dit opzicht de lijn die in het 'meerdere' verband der kerken werd uitgestippeld.

Hoofdstuk 2: VERKIEZINGEN VAN OUDERLINGEN EN DIAKENEN

Het recht op een zelfstandige keuze

Calvijn mocht dan in Genève de ouderling en de diaken als zelfstandige ambten in het kerkelijk leven van de Zwitserse stad hebben geïntroduceerd, in de praktijk werd hem door zijn overheid niet de ruimte vergund de verkiezingen van de leken in deze bedieningen geheel in kerkelijke handen te leggen. Zo werden de ouderlingen in zijn gemeente weliswaar kerkelijk bevestigd, maar door en uit de regerende raden van Genève gekozen. De tweeërlei diakenen van Calvijn waren in feite door hem geannexeerde officiehouders van het *Hôpital-Général*, sinds 1535 de centrale instelling voor de burgerlijke armenzorg in de Zwitserse stad. Het ging daarbij om door de Geneefse magistraat benoemde *procureurs*, die de financiën beheerden en *hospitaliers* die belast waren met de dagelijkse zorg voor zieken en armen in de stad.⁶³

De Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen omstreeks 1550 heeft zich daarentegen geheel onafhankelijk van de overheid en de Engelse bisschoppen kunnen inrichten. Daardoor kon de verkiezing van ouderlingen en diakenen zich hier ontwikkelen tot een volledig binnenkerkelijke aangelegenheid. Andere vluchtelingengemeenten in het buitenland genoten later soortgelijke vrijheden. De kruiskerken in de Nederlanden werden door de nood gedwongen zich heimelijk en daarmee zelfstandig van ouderlingen en diakenen te voorzien.

Min of meer voortbouwend op een reeds bestaande praktijk, hebben de synoden van de Nederlandse gereformeerde kerken vanaf Emden 1571 de keuze van ouderlingen en diakenen steeds beschouwd als een eigen recht, dat bij voorkeur gevrijwaard moest blijven van overheidsinmenging. Met name de nationale synode van Middelburg in 1581 heeft zich onmiskenbaar tegen bemoeienis door de overheid gekeerd. Op de particuliere vraag of het nodig was dubbeltallen van personen die als ouderling of diaken genomineerd waren aan de overheid te presenteren, zodat deze daaruit zou kiezen, werd in beginsel negatief geantwoord. Benoeming en verkiezing van ouderlingen en diakenen waren kerkelijke zaken. De overheid "professie doende van de religie", kon zich begrepen achten onder de gemeente, waaraan de benoemde ouderlingen en diakenen ter approbatie voorgesteld moesten worden.⁶⁴

Het antwoord van de Middelburgse synode had echter nog een voorzichtig vervolg. Indien de overheid op een eigen keuze stond "ende de kercke in perijckel van twist, ofte ander inconvenient" dreigde te raken, zou met advies van kerkeraad, classis en particuliere synode "christelick" bedacht moeten worden in hoeverre de overheid hierin tegemoet gekomen kon worden. Blijkbaar konden de gereformeerde kerken de aspiraties van het wereldlijk gezag op dit terrein toch niet volledig negeren. In de kerkordes die in 1576, 1583 en 1591 werden ontworpen op gezag van de Hollandse - de eerste ook in opdracht van de Zeeuwse - Staten, werd voor de stedelijke overheden een duidelijke stem in de verkiezing van ouderlingen en diakenen geclaimd. Een zelfstandige kerkelijke keuze verhield zich niet tot de rol die de gewestelijke Staten voor zichzelf als christelijke overheid in de publieke kerk zag weggelegd. Volgens de Edel Mogende Heren zou zo'n keuze de impressie kunnen wekken dat er tweeërlei magistraten bestonden.⁶⁵

Lange tijd hebben de kerken in de Delftse classis de groeiende tendens naar overheidsbemoeienis bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen zonder merkbare problemen kunnen weerstaan, ook al omdat de kerkordes van de Staten geen algemene acceptatie vonden. De bestandstwisten hebben later echter de spanningen tussen het eigen recht van de kerk en de aanspraken van de overheid meer dan ooit tevoren op de spits gedreven. De zelfstandige keuze van ouderlingen en diakenen kwam daarbij in het geding, toen de factie van Oldenbarnevelt in de Hollandse Staten met name de bepalingen op dit punt uit de kerkorde van 1591 trachtte in te voeren.

We zullen hierna ook ingaan op de moeilijkheden die zich daarbij in sommige gemeenten van de Delftse classis voordeden. Eerst zal echter aandacht besteed worden aan de verkiezingen van ouderlingen en diakenen, zoals die in synodale kerkordes en besluiten was vastgelegd en aan de procedures die in het verlengde daarvan in Delft en Delfland werden gehanteerd tot het uitbreken van de kerkelijke strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten.

Synodale voorschriften

Vanaf de synode van Emden in 1571 was de ambtstermijn van ouderlingen en diakenen in beginsel begrensd tot twee jaar. Ieder jaar zou de helft van de dienstdoende ambtsdragers moeten aftreden. Eerder had het convent van Wezel in zijn acta rekening gehouden met de persoonlijke belangen van de gekozenen. Het ouderlingenambt en het diakenambt waren veeleisend en konden niet geruime tijd gewetensvol bekleed worden, zonder dat de huiselijke beslommeringen van de betrokkenen schade leden. Daarom waren de broeders reeds uitgegaan van het principe van een tijdelijke bediening, zij het dat daarbij nog de mogelijkheid was opengelaten ieder jaar of ieder half jaar de dienst neer te leggen.

De nationale synode van Dordrecht in 1578 zat min of meer op hetzelfde spoor. Zij sprak zich in antwoord op een particuliere vraag niet uit tegen een directe herverkiezing van ouderlingen, die hun tweejarige termijn uitgediend hadden en bereid waren aan te blijven. Tegelijkertijd gaf zij echter wel aan dat het aftreden na twee jaar was ingesteld om de last van hun dienst te verlichten.⁶⁶ We zullen hierna nog zien dat directe herverkiezing in de Delftse classis niet of nauwelijks voorkwam. Veeleer was het gebruikelijk dat een aftredend ouderling of diaken te Delft een volle ambtstermijn van twee jaar afstond, op het platteland een halve ambtstermijn, voordat hij opnieuw in één van beide ambten gekozen werd.

Het werd waarschijnlijk overbodig geacht op papier vast te leggen dat het bij de ouderlingen en diakenen moest gaan om lidmaten. In de kerkelijke context waarin de nationale synoden deze ambtsdragers zagen functioneren was dit min of meer vanzelfsprekend. Dat de ouderlingen en diakenen feitelijk afkomstig dienden te zijn uit het mannelijk deel van de gemeente, had vermoedelijk betrekking op de toenmalige uitleg van de Heilige Schrift. In diverse passages van het Nieuwe Testament (met name Romeinen 16:1-2, Filippenzen 4:2-3 en 1 Timotheüs 5:9-10) wordt gerefereerd aan diensten die door vrouwen in de vroegchristelijke tijd met name op het terrein van de barmhartigheid werden verricht. Waarschijnlijk werd dit in de Nederlandse gereformeerde kerken in de tijd van de Reformatie doorgaans beschouwd als het

uitvoeren van hulpdiensten. Omdat naar de opvattingen van die kerken de Schrift bij het ambtelijk werk alleen sprak over mannen en niet expliciet de grondslag legde voor het bekleden van een volwaardig kerkelijk ambt door vrouwen, kwamen de laatsten in de praktijk ook niet in aanmerking voor een ambtelijke bediening.

Ten aanzien van de ouderlingen is nimmer anders overwogen, maar voor de kerkelijke armenzorg achtte het convent van Wezel het niet onoorbaar dat ook vrouwen van goede levenswandel en gevorderde leeftijd in het diakenambt aangenomen werden. Het convent volgde daarmee het voetspoor van Calvijn, die op grond van zijn interpretatie van 1 Timotheüs 5:9-10 wel vrouwelijke diakenen wilde erkennen. De nationale synoden van de Nederlandse gereformeerde kerken ruimden later echter geen plaats in voor diaconessen. De synode van Middelburg in 1581 sprak zich zelfs expliciet uit tegen de invoering van het diaconessenambt. Wel mochten echtgenotes van diakenen of andere vrouwen in tijden van pest of ziekten "eenighen dienst" onder de zieken verrichten die de diakenen zelf minder betamelijk waren. Het betrof hier echter niet meer dan een hulpdienst, zoals die ook uit de Heilige Schrift leek te kunnen worden afgeleid; het ambtelijke werk bleef aan de diakenen voorbehouden. De Delftse classis heeft zich hieraan geconformeerd, maar elders in Holland functioneerden soms wel diaconessen die bij de uitdeling mochten assisteren.⁶⁷

De specifieke eisen waaraan geschikte kandidaten voor het ouderlingen- en diakenambt moesten voldoen, werden alleen in de Wezelse acta aangeduid. Het convent beriep zich daarbij rechtstreeks op de woorden van de apostel Paulus in 1 Timotheüs 3. De ouderlingen moesten onberispelijk in hun leven zijn, zuiver in de leer, uitmunten in vroomheid en wijs in hun beleid, waartoe ook enige kennis in burgerlijke zaken van pas kon komen. Boven alles moesten zij wars zijn van "alle eergierigheid ende grootsheid", ja zelfs van ieder vermoeden van dergelijke gebreken. In de diakenen moesten gelijke eigenschappen gezocht worden. Voorts diende vooral op hun trouw en vlijt gelet te worden en voorbij gegaan te worden aan degenen die op eigen winstbejag uit waren.⁶⁸ Later werden deze vereisten wellicht in het bredere kerkverband als zo vanzelfsprekend beschouwd dat zij niet opnieuw neergeschreven werden.

In plaats daarvan rezen uit de kerkelijke praktijk wel vragen op in hoeverre bepaalde negatieve kwalificaties een eventuele verkiezing tot ouderling of diaken verhinderden. Zo oordeelde de nationale synode van Dordrecht in 1578 dat een man met "een quade ende weerspannighe huijsvrouw" niet tot ouderling of diaken gekozen moest worden. De nationale synode van Middelburg in 1581 zag ook een man met een echtgenote die geen lidmaat was liever geen ouderling of diaken worden. Zij liet wel ruimte voor een eventuele verkiezing wanneer er ter plaatse geen andere kandidaten voor deze ambten voorhanden waren. Geboorte uit een buitenechtelijke relatie beschouwde de nationale synode niet als een afdoende reden om iemand als ouderling of diaken te weren. In voormalige kanunniken en andere geestelijken, die hun inkomsten uit hun vroegere bediening wensten te behouden, zag de synode daarentegen geen geschikte ouderlingen of diakenen. Waarschijnlijk zag zij liever dat elke band met een rooms-katholiek verleden werd verbroken. Konden dergelijke personen wel tot het opgeven van hun beneficiën worden ge-

bracht, dan moesten zij echter nog altijd met grote voorzichtigheid "tot het ouderlijncscap ofte diakenamt" worden toegelaten.⁶⁹

Bij de eigenlijke verkiezing van ouderlingen en diakenen hebben de opeenvolgende nationale synoden aan de dienstdoende kerkeraad steeds een sleutelrol toegekend. De synode van Emden in 1571 legde, wellicht in navolging van de gereformeerde kerken in Frankrijk, de keuze van de nieuwe ambtsdragers in beginsel geheel bij het consistorie neer. De gekozen ouderlingen en diakenen werden daarna voorgesteld aan de gemeente. Deze kwam vervolgens alleen het recht toe stilzwijgend met de keuze in te stemmen of gemotiveerde bezwaren tegen één of meer gekozenen in te brengen. Bleven dergelijke gronden uit, dan kon zonder meer tot bevestiging van de betrokkenen worden overgegaan.⁷⁰

De Dordtse synode van 1574 wilde zich enerzijds aansluiten bij het te Emden verleende verkiezingsrecht van het consistorie, maar wenste anderzijds de gemeente een groter aandeel in de keuze te geven. Volgens artikel 28 van haar acta zou het consistorie een dubbel getal van ouderlingen en diakenen moeten opstellen, waaruit de gemeente vervolgens de helft kon kiezen. Nog altijd had de kerkeraad daarmee een zware stem in de verkiezingsprocedure, omdat hij alleen de dubbeltallen samenstelde en geen kandidaten tot ouderling of diaken gekozen konden worden die daarin niet opgenomen waren. Verder dan dit nominatierecht reikte de invloed van de kerkeraad echter niet: de uiteindelijke keuze uit de dubbeltallen werd in handen van de gemeente gelegd.

Onder de gemeente moeten overigens evenals bij het passief kiesrecht in de praktijk weer uitsluitend de manslidmaten verstaan worden. De rol van de vrouw in de Gereformeerde Kerk werd nog sterk bepaald door de woorden de apostel Paulus in 1 Korinthiërs 14:34-35 en 1 Timotheüs 2:11-12. Volgens deze Schriftpassages dienden de vrouwen in de gemeentevergaderingen te zwijgen en onderdanig te blijven aan de mannen. Deze Paulinische richtlijnen, die vrouwen ook van ambtswerk uitsloten, hadden voor de gereformeerden in de tijd van de Reformatie waarschijnlijk nog niets van hun kracht en vanzelfsprekenheid verloren. Het werd op synodaal niveau in ieder geval niet nodig geacht de vrouwelijke lidmaten expliciet uit te sluiten van het actief kiesrecht.⁷¹

De nationale synode van Dordrecht in 1578 heeft in haar kerkorde uiteindelijk de verkiezingswijze van zowel Emden 1571 als Dordrecht 1574 opgenomen. Het benoemingsrecht van ouderlingen en diakenen bleef volgens deze synodale vergadering nog steeds bij de kerkeraad. De plaatselijke gebruiken respecterend, werd echter aan een kerkeraad de vrijheid gelaten een enkel getal van ouderlingen en diakenen aan de gemeente voor te stellen om vervolgens stilzwijgend aangenomen of met gegronde redenen afgewezen te worden, of een dubbeltal op te stellen, waaruit de helft door de gemeente gekozen kon worden. Ook in het laatste geval moesten de gekozenen daarna nog formeel ter approbatie aan de gemeente voorgesteld worden, voordat tot bevestiging werd overgegaan. De nationale synodes van Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586) hebben deze twee opties overgenomen. Ter aanvulling werd slechts bepaald, dat het aantal te kiezen ouderlingen en diakenen vrij door iedere kerk vastgesteld mocht worden. Verder zou het benoemingsrecht van deze

nieuwe ambtsdragers niet aan predikanten en ouderlingen alleen (de 'smalle' kerkeraad), maar mede aan de diakenen toekomen.⁷²

Ten slotte dient in dit verband nog opgemerkt te worden dat het geprefereerde benoemingsrecht van de kerkeraad, eventueel ingeperkt tot een feitelijk nominatierecht van dubbeltallen, een duidelijke breuk betekende met de traditie in een aantal vluchtelingenkerken vóór 1572, waar de nieuwe ouderlingen en diakenen in vrije stemming uit en door de gemeente werden gekozen. Van Ginkel wijst daarbij met name op de Londense kerk. Met Van Schelven meent hij dat de geografische herkomst van de ballingen in Londen van groot belang kan zijn geweest. De meesten van hen kwamen uit de steden in de Zuidelijke Nederlanden, waar de burgerij reeds grote invloed verkregen had in de verkiezingen van de magistraten. Voor de Londense superintendent a Lasco zou dat gegeven een overweging kunnen zijn geweest om het zwaartepunt bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen niet bij de kerkeraad, maar bij de gemeente te leggen.⁷³

De voorschriften van de nationale synoden ten spijt, is de vrije verkiezing door de gemeente na 1572 niet terstond uit de gereformeerde kerken in de Nederlanden verdwenen. Van Ginkel bespeurt vooral in Noord-Holland nog lange tijd verzet in sommige plaatsen om de bevoegdheid om ouderlingen en diakenen te kiezen over te laten aan de kerkeraad. De Hooimse kerk bleek zelfs in 1607 nog zeer gehecht te zijn aan de keuze door de gemeente, "elck inbrengende ende nominerende, dien hij wilt". Omdat conformering aan de kerkorde naar alle waarschijnlijkheid niet zonder schade aan de plaatselijke kerk verkregen kon worden, besloot de particuliere synode van Noord-Holland liever de eerstkomende nationale synode af te wachten in de hoop dat de zaak inmiddels vanzelf een keer ten goede zou nemen.⁷⁴ Het Hooimse voorbeeld toont aan dat de naleving van de voorgeschreven theorie zich in het kerkelijk leven op lokaal niveau niet altijd en overal liet afdwingen. In de praktijk was daarmee meer ruimte voor afwijkende varianten bij de verkiezingen van ouderlingen en diakenen voorhanden, dan de nationale synoden hebben willen bieden.

De praktijk te Delft

De kerk van Delft handelde bij haar eerste verkiezing van ouderlingen en diakenen in november 1573 niet conform de Emdense besluiten, maar volgde feitelijk de procedure die later ook bij de Dordtse synode van 1574 ingang vond. Op 15 november werd de bijeengeroepen mannelijke lidmaten medegedeeld dat het consistorie zestien personen zou nomineren, waaruit "de broeders der ghemeijnte" de helft moesten kiezen, "te weeten 4 ouderlinghen ende 4 diaconen". De kiezers dienden schriftelijk te stemmen, door hun voorkeur op een briefje kenbaar te maken. Dat briefje moest een dag na uitreiking ingeleverd worden, niet anoniem, maar ondertekend met de eigen naam, zodat rekenschap van de stemmen gegeven kon worden.⁷⁵

Het consistorie liet het verzamelde electoraat echter tevens weten dat het de vrijheid wenste te behouden een andere wijze van verkiezen te hanteren, zodra de nog kleine gemeente sterk in omvang zou zijn toegenomen. Daarbij werd gerefereerd aan de manier die in de gereformeerde kerken in Frankrijk en elders gebruikelijk was. Het consistorie zou dan zelf de meest geschikte ouderlingen en diakenen kiezen en die vervolgens aan de gemeente voorstellen. De keuze zou vervolgens als geap-

probeerd beschouwd worden, wanneer er binnen veertien dagen geen bezwaren ingediend werden. Deze laatste methode van kiezen spoorde met de Emdense acta, maar is te Delft later nimmer geïntroduceerd, ook niet nadat de gemeente een aanzienlijke groei had doorgemaakt.

Zoals de Delftse kerkeraad de eerstgenoemde "forme van electie" aan de lidmaten had uiteengezet, zijn de eerste verkiezingen waarschijnlijk ook gehouden. Op 22 november 1573 werden de namen van de gekozenen aan de gemeente ter approbatie voorgesteld. De kerkeradsacta vermelden geen ingebrachte bezwaren, zodat we kunnen aannemen dat zij kort daarna in hun ambten bevestigd werden.⁷⁶

De eerstvolgende verkiezingen vonden plaats in juli 1574, een maand nadat de synode van Dordrecht uiteen was gegaan. Het moment was geen toeval. Het consistorie had aanvankelijk nog tussentijdse verkiezingen willen houden om de gelederen van de eerste ouderlingen en diakenen nog met enkele ambtsdragers te verbreden. Wegens het geringe aanbod van geschikte kandidaten was daarvan echter afgezien. In het voorjaar van 1574 was bovendien vernomen dat er een synode op handen was, "waerinne wat van der saecke der verkiesinghe besloten soude worden".⁷⁷ De Delftse kerkeraad had zich bewust voorgenomen de synodale ordinanties op dit punt af te wachten en hield er zich later vrijwel naar de letter aan.

Zo vernamen de in de Oude Kerk bijeengeroepen mannelijke gemeenteleden van de kerkeraad dat de nieuwe verkiezingen zouden plaatsvinden in overeenstemming met de betreffende artikelen van de Dordtse synode, die ook aan het gehoor werden voorgelezen. Enkele dagen eerder was reeds in de kerkeradsvergadering besloten dat in navolging van de synodale voorschriften de helft van de dienstdoende ouderlingen en diakenen zou aftreden. Tevens was bepaald dat het aantal ouderlingen op zes en het aantal diakenen op acht gebracht zou worden. De lidmaten konden vervolgens hun keuze doen uit een dubbel getal, dat hun door de kerkeraad werd gepresenteerd. In totaal 42 broeders hebben uiteindelijk hun stem uitgebracht, evenals het voorafgaande jaar door het inleveren van briefjes. De namen van de gekozenen werden daarna van de preekstoel van de Oude en de Nieuwe Kerk afgekondigd, waarbij de gemeente acht dagen de tijd vergund werd redenen aan te geven "waeromme sij sulcken ampt niet bedienen en souden meughen". Bezwaren bleven uit, zodat de nieuwe ouderlingen en diakenen met stilzwijgende approbatie van de gemeente door één van de stadspredikanten in hun ambt bevestigd konden worden.⁷⁸

De verkiezingswijze van 1574 is vóór het Twaalfjarig Bestand niet meer gewijzigd. Wel werd in juni 1575 nog bepaald dat bij het vroegtijdig overlijden van een dienstdoende ouderling of diaken terstond een vervanger gekozen zou worden. Deze zou de tweejarige ambtsperiode van de overledene moeten uitdienen en vervolgens gelijktijdig met de andere ambtsdragers aftreden. Om praktische redenen nam de kerkeraad zich voor bij een dergelijke vervanging geen dubbeltal op te stellen. Hij zou zelf een keuze doen, de beoogde ambtsdrager veertien dagen aan de gemeente voorstellen en daarna met stilzwijgende approbatie in zijn dienst bevestigen. Het betrof hier de in Emden geprefereerde verkiezingsmethode, die vanaf de nationale synode van Dordrecht in 1578 steeds als alternatief in de synodale kerkordes werd aangereikt.⁷⁹

Preekdienst in de Oude Kerk te Delft, geschilderd door Hendrik Cornelisz van Vliet (1611-1675). Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste, Wien.

Het aantal ouderlingen werd in 1575 verhoogd van vier tot acht, hoewel ook toen het aanbod van geschikte kandidaten nog beperkt moet zijn geweest. Op welke gronden de dubbeltallen doorgaans samengesteld werden, vermelden de kerkeraadsacta overigens niet. Bij de eerste verkiezingen werden met het oog op het schaarse potentieel waarschijnlijk geen al te hoge eisen aan de kandidaten gesteld. Aanvankelijk zijn de meesten van hen ook nauwelijks vertrouwd geweest met de taken die op hen wachtten. In ieder geval ontvingen in 1575 de nieuw gekozen ouderlingen en diakenen op de eerste kerkeraadsvergadering na hun bevestiging nog een uitvoerige instructie over de "rechte bedieninghe" van hun ambten.

Bij die gelegenheid werd tevens afscheid genomen van hun aftredende voorgangers, echter onder aanzegging, "dat men doch hun in wichtighen saecken sal meughen bij de versamelinghe ontbieden".⁸⁰ Omdat de band tussen de dienstdoende kerkeraad en de afgaande ouderlingen en diakenen daarmee niet volledig verbroken werd, namen zij binnen de gemeente nog steeds een bijzondere plaats in. Voor

herkiezing in actieve bediening liet de kerkeraad hen evenwel pas twee jaar na het verstrijken van hun laatste ambtstermijn in aanmerking komen. Ofschoon de kerkeraad in 1579 nog steeds klaagde over het "weijnich verschots van dienaren", bleek hij in de praktijk van meet af aan niet bereid aan het onuitgesproken beginsel van een tweejarige ambtsrust te tomen.⁸¹

Naast het probleem van het beperkte reservoir van ouderlingen en diakenen, werd de kerkeraad de eerste jaren nog herhaaldelijk geconfronteerd met een gering animo onder de broeders van de gemeente om aan de verkiezingen van nieuwe ambtsdragers deel te nemen. In 1579 werd de predikanten opgedragen om door zowel collectieve vermaning vanaf de kansel als persoonlijk aanspreken de mannelijke lidmaten aan te sporen voortaan hun voorkeur kenbaar te maken. Dat moest toen nog altijd geschieden bij schriftelijke stemming op de wijze, zoals die in 1573 was geïntroduceerd. Om "alle comploten ende andere inconveniënten te vermijden" werden de kiezers er daarbij aan herinnerd dat zij ieder hun eigen biljet moesten leveren, voorzien van hun keuze en ondertekend met de eigen naam.⁸² Behalve de opkomst leek daarmee ook de zuiverheid van de verkiezingen de volle aandacht te krijgen van de Delftse kerkeraad. Afgaande op zijn acta, die geen klachten meer vermelden, hebben de lidmaten zich later op beide fronten gebeterd.

Verkiezingen op het platteland

Volgens Van Deursen kenden vele dorpsgemeenten op het Hollandse platteland aanvankelijk het gebruik om ouderlingen en diakenen bij vrije stemming uit en door de manslidmaten te kiezen. Hij haalt daarbij het voorbeeld aan van de gemeente Hoornaar in de classis Gorinchem, waar in 1618 in beginsel alle mannelijke gemeenteleden voor één van beide ambten in aanmerking kwamen. Zij werden geregistreerd op een lijst, waarna eenieder drie stemmen uitbracht om zijn voorkeur voor respectievelijk twee ouderlingen en één diaken kenbaar te maken. De volledige uitslag werd vervolgens weer op de lijst aangetekend, waarbij degenen die de meeste stemmen behaald hadden zich als gekozen konden beschouwen. Van Deursen noemt deze procedure ideaal, omdat enerzijds iedere broeder van de gemeente een kans kreeg, terwijl anderzijds de uitslag weinig ruimte voor onduidelijkheid overliet. Hij veronderstelt dat de gemeenten op het platteland toen nog over het algemeen klein genoeg waren om op deze wijze de beste of meest aanvaardbare kandidaten tot ouderling of diaken te verkiezen.⁸³

Het is echter de vraag of de verkiezingsmethode van Hoornaar als representatief voor het totale Hollandse platteland beschouwd mag worden. De vrije keuze door de gemeente vond althans in de dorpen van de Delftse classis geen brede toepassing. Daarbij dient wel aangetekend te worden, dat de oudste kerkeraadsacta van Vlaardingen, Maasland, Overschie, Nootdorp en Wilsveen, Pijnacker en Kethel niet bewaard zijn gebleven, zodat de wijze waarop in die plaatsen in de begintijd ouderlingen en diakenen werden gekozen buiten ons gezichtsveld blijft.

Voor de overige gemeenten treffen we de Hoornaarse procedure alleen aan te Naaldwijk. Daar werden reeds in november 1572 de eerste ouderlingen en diakenen gekozen. Bij gebrek aan een dienstdoend consistorie kozen de broeders van de gemeente "nae den exempelen der apostelen in de eerste kercke". Vanaf 1585 werden

de uitslagen van de jaarlijkse verkiezingen van telkens twee ouderlingen en twee diakenen aangetekend in het kerkeboek. Manslidmaten die geen stemmen behaalden werden daarbij niet geregistreerd, maar het aantal broeders dat wel stemmen op zich wist te verzamelen, toont aan dat van enige voorafgaande selectie in de vorm van dubbeltallen geen sprake was. Zo kwamen in 1585 elf lidmaten in de uitslag van de diakenverkiezing voor, terwijl de uitslag bij de ouderlingen in 1586 dertien broeders uit de Naaldwijkse gemeente vermeldde.

Of de kerkeraad in de eerste jaren na 1572 zelf nog ouderlingen en diakenen heeft gekozen of genomineerd is niet duidelijk. In 1577 besloot hij in ieder geval dat jaarlijks de helft (de langst dienende) van de ouderlingen en diakenen moest aftreden en daarna een jaar ambtsrust zou worden vergund. Dit laatste beginsel voorbehouden, hanteerde de Naaldwijkse kerk echter vanaf 1585 onmiskenbaar een vrije stemming door de gemeente, min of meer in weerwil van de synodale voorschriften, die de keuze of nominatie van de nieuwe ouderlingen en diakenen in handen van de kerkeraad legden.⁸⁴

Berkel, Schipluiden, De Lier, 't-Woudt, Maassluis en vanaf 1619 ook de toen gevormde combinatie Wilsveen-Leidschendam bleven daarentegen wel binnen de marges die door de nationale synodes waren aangegeven. De kerkeraad van het eerstgenoemde dorp deed een enkelvoudige keuze van ouderlingen en diakenen, die vervolgens aan de gemeente ter stilzwijgende approbatie of gemotiveerde afwijzing werd voorgesteld. In de andere plaatsen ging de kerkeraad vroeg of laat over tot het opmaken van dubbeltallen van ouderlingen en diakenen, waaruit de mannelijke gemeenteleden hun keuze moesten maken. Ook het gebruik om ieder jaar het "half-deel" van de dienstdoende ambtsdragers te laten aftreden en hen niet direct voor herverkiezing in aanmerking te laten komen, had zich al spoedig gevestigd. Overigens werden evenals te Delft in verschillende gemeenten op het platteland ex-ouderlingen en -diakenen nog in de kerkeraadsvergaderingen geroepen als er belangrijke zaken te bespreken waren. Te Naaldwijk geschiedde dit bijvoorbeeld bij het beroepen van een nieuwe predikant.⁸⁵

Overeenkomstig de synodale bepalingen konden de kerkeraden op de dorpen zelf het gewenste aantal ambtsdragers vaststellen. In de grotere kerken dienden doorgaans niet meer dan vier ouderlingen en vier diakenen, een kleine gemeente als 't-Woudt startte in 1590 nog met één ouderling en één diaken. Soms adviseerden de visitators van de classis een lokale kerkeraad wegens de geringe omvang van de gemeente en het daarmee beperkte aanbod van geschikte kandidaten, het aantal dienstdoende ouderlingen of diakenen te verkleinen. Daartoe werd dan doorgaans zonder tegenspraak bij de eerstvolgende verkiezing overgegaan. Incidenteel wonnen de plaatselijke gemeenten uit eigen beweging het advies van de classisale vergadering in wanneer zij de kerkeraad wensten te vergroten. 't-Woudt werd dit in 1620 door de classis nog afgeraden. Toch was het aantal lidmaten inmiddels zo sterk gestegen, dat twee jaar eerder bij de kerkeraadsverkiezing was overgegaan tot een drievoudige talstelling. De kerkeraad had daarmee de gemeente wellicht een iets grotere keuzemogelijkheid willen verlenen dan in de synodale kerkordes was voorzien, zonder echter over te willen gaan tot een volledig vrije verkiezing.⁸⁶

Praktische overwegingen, zoals het af te leggen huisbezoek, hebben de kerkeraden op het platteland ertoe gebracht bij de verkiezing of selectie van kandidaten te bewerkstelligen dat de verschillende woonkernen binnen een gemeente of combinatie steeds door een ouderling of diaken vertegenwoordigd waren. Hierin school wel het gevaar dat de dorpen of buurten tegenover elkaar gingen natellen of zij wel een gelijk aantal ouderlingen of diakenen aan een kerkeraad leverden. Zo voelde Leidschendam zich in 1621 in dat opzicht sterk achtergesteld tegenover Wilsveen. De spanningen liepen daarbij dermate op, dat de classis tussenbeide moest komen. Een classicale commissie van drie predikanten bepaalde dat de kerkeraad bij de nominatie van het dubbeltal moest uitzien naar de bekwaamste en stichtelijkste personen uit de hele combinatie van Wilsveen en Leidschendam. Hieruit zou dan door de mannelijke lidmaten het enkelgetal verkozen moeten worden, zonder acht te slaan of de meeste genomineerden uit het ene of andere dorp afkomstig waren. In de kerkeraad zou wel altijd minstens een ouderling of diaken van zowel Wilsveen als Leidschendam zitting moeten nemen. Het compromis dat in de eerste plaats uitging van bekwaamheid, bleek voor de lidmaten in beide dorpen aanvaardbaar te zijn.⁸⁷

Bekwaamheid is wellicht ook in andere dorpen één van de belangrijkste criteria voor de kerkeraad geweest bij de nominatie of verkiezing van ouderlingen en diakenen. Gelet op het beperkte aanbod van kandidaten, dat op het platteland wegens de kleine en langzaam groeiende gemeenten waarschijnlijk veel langer heeft doorgewerkt dan in de Delftse stadskerk, zullen de gestelde eisen niet altijd en overal even hoog zijn geweest. Toch had de nationale synode van Middelburg zich in 1581 nog maar amper uitgesproken tegen de verkiezing van ambtsdragers met ongelovige echtgenotes, of de kerkeraad van De Lier maakte een ordinantie "dat men gheen ouderlingen noch diakenen verkiesen en sal dan dengheenen die haer huisvrouw litmaten der ghemijnten sijn".⁸⁸ Dat de keuzemogelijkheid in de nog jonge gemeente daarmee wel erg klein werd, nam de kerkeraad blijkbaar voor lief.

De kerkorde van 1591

De synodale kerkordes van 1578, 1581 en 1586 werden weliswaar door de kerken voor intern gebruik aangehouden, maar voor de Staten van Holland en West-Friesland belichaamden zij te sterk de kerkelijke zelfstandigheid tegenover de overheid om geaccepteerd te worden. De Staten wensten als beschermheer van de door hen geprivilegieerde kerk met name in het aanstellen van kerkelijke ambtsdragers een sterke zeggenschap en brachten dit verlangen tot uitdrukking in de kerkordes die zij in 1576 en 1583 op hun gezag lieten ontwerpen. Beide concepten waren opgesteld door politieke personen en ontmoetten weerstand van kerkelijke zijde. De invoering van de kerkorde van 1576 is waarschijnlijk in de Statenvergadering niet meer ter sprake gekomen. Voor de introductie van de kerkorde van 1583 schrok een ruime meerderheid van de stemhebbende steden terug, uit vrees voor onrust in den lande. Delft behoorde tot een kleine minderheid van vier steden die het wel aandurfden de kerkorde van 1583 in werking te stellen.⁸⁹

In 1591 ondernamen de Staten een nieuwe poging om tot een kerkorde te komen, waarin hun aspiraties gehonoreerd werden. Om ditmaal de kansen op acceptatie in kerkelijke kringen te verbeteren, werd de formulering van de tekst niet geheel in

politieke handen gelegd, maar overgelaten aan een gemengde commissie. Acht politieke heren en acht predikanten, onder wie Arent Cornelisz uit Delft, werden 25 februari 1591 naar 's-Gravenhage geroepen om een concept-kerkorde samen te stellen. De commissie nam de kerkorde van 1583 ter hand en ging op basis daarvan op zoek naar bevredigende formuleringen. Reeds op 8 maart 1591 bleek de opdracht te zijn geklaard en overhandigden de leden van de commissie het resultaat aan de Staten. Zij lieten daarbij echter weten dat zij geheel naar eigen inzicht hadden gehandeld, zonder overheid en kerk aan het concept te willen binden.⁹⁰

De kerkorde van 1591 voorzag bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen in een nominatie van kandidaten door een paritair samengestelde commissie. Magistraat en kerkeraad op plaatselijk niveau moesten uit hun midden elk vier personen afvaardigen, die een voordracht maakten, waarop een derde deel meer kandidaten vermeld werden dan er vacatures waren. Uit die voordracht zou dan weer de magistraat zijn keuze maken. Voor de gemeente restte achteraf de gebruikelijke stilzwijgende approbatie of gemotiveerde afwijzing, nadat de door de magistraat gekozen ouderlingen en diakenen in de kerk voorgesteld waren. De kerkorde legde ook de beroeping van predikanten in handen van een paritair samengestelde commissie, terwijl de overheid bovendien het recht werd verleend waarnemers in de kerkelijke vergaderingen te zenden. Deze zouden weliswaar geen stemrecht uitoefenen, maar mochten zonodig wel adviseren.⁹¹

Uijtenbogaert merkte in zijn *Kerckelicke Historie* op dat zowel de particuliere synode van Zuid-Holland, als die van Noord-Holland in 1591 oordeelden dat in de ontwerp-kerkorde van dat jaar het eigen recht van de kerk aan de overheid was verkocht. Van enig verzet in kerkelijke kringen is echter in de acta van beide synodale vergaderingen niets te bespeuren. Uiteindelijk werd de directe doorvoering van de kerkorde ook niet in eerste aanleg verhinderd door kerkelijke oppositie, maar door de weerstand van een minderheid van vijf steden in de Hollandse Statenvergadering, die het ontwerp nog altijd te 'kerkelijk' vond.⁹²

Delft heeft in dat kamp een hoofdrol vervuld. De 'veertigen' en vroedschappen van de stad hebben in hun vergadering van 19 april 1591 het concept artikel voor artikel doorgenomen. Hoewel in voorafgaande jaren binnen de stedelijke muren nimmer sprake was geweest van enige wrijving tussen kerkeraad en magistraat bij de beroeping van predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen, meenden zij dat de stedelijke overheden (op het platteland: de ambachtsheren) op beide punten het alleenrecht moest toekomen om kerkelijke ambtsdragers te stellen. De Delftse afgevaardigden ter Statenvergadering presenteerden deze visie als een principiële kwestie. Zij wensten zich in geen geval neer te leggen bij overstemming door een meerderheid.

Pogingen van landsadvocaat Oldenbarnevelt om Delft tot instemming met de oorspronkelijke tekst te bewegen mislukten. Bij een tweede bespreking van de kerkorde in november 1591 hield de Veertigraad onveranderlijk vast aan het eerder ingenomen standpunt, waardoor algemene invoering niet meer mogelijk was. De andere opposanten - Rotterdam, Gouda, Hoorn en Medemblik - lieten zich evenmin vermurwen, zodat ook de kerkorde van 1591 (voorlopig) op de plank werd gelegd.⁹³

Na het uitbreken van de kerkelijke twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten, werd in 1611 de invoering van de kerkorde van 1591 door Oldenbarnevelt weer op de agenda van de Statenvergadering geplaatst. Daarbij ging het niet meer alleen om duidelijkheid te verschaffen in de bevoegdheden van overheid en kerk. De landsadvocaat en zijn medestanders in de Hollandse magistratscolleges opteerden in de kerkelijke strijd van meet af aan voor een beleid van wederzijdse tolerantie. In de praktijk moest deze politiek echter opgelegd worden aan de getalsmatig sterkere contra-remonstrantse partij, die geenszins voornemens was de remonstranten, die zij als nieuwlichters beschouwde, in de kerk te dulden. Introductie van de kerkorde van 1591 was daarmee niet alleen een middel om de rust te herstellen. Zij zou in uiterste consequentie de magistraten en ambachtsheren ook de mogelijkheid verlenen desgewenst al te felle contra-remonstrantse partijgangers uit de kerkelijke ambten te weren.

Ter bepaling van het standpunt van de stedelijke afgevaardigden ter Statenvergadering, werd in de Delftse Veertigraad in februari 1611 en februari 1612 opnieuw over de kerkorde van 1591 gesproken. De 'veertigen' zagen daarbij ook hun kanttekeningen van 19 april 1591 in, maar hechtten ditmaal hun goedkeuring aan de kerkorde en gelastten hun gedeputeerden in de Staten "deselve mede in 't reijn te helpen brengen".⁹⁴ Enkele andere steden in de Statenvergadering toonden zich minder meegaand, waardoor in 1612 slechts bij meerderheid van stemmen besloten kon worden tot een facultatieve invoering. Magistraten en ambachtsheren die dat wensten, mochten bij het stellen van predikanten, ouderlingen en diakenen de kerkorde van 1591 aanhouden. Hetzelfde gold voor het zenden van waarnemers van de overheid in de vergaderingen van kerkeraden en classes.⁹⁵

Aan de Delftse classis is de invoering van de kerkorde van 1591 in eerste aanleg volledig voorbijgegaan. De Delftse magistraat, noch de ambachtsheren op het platteland grepen het Statenbesluit van 1612 aan om het beroepen van predikanten of het verkiezen van ouderlingen en diakenen naar zich toe te trekken. Ook in de meeste steden en dorpen in de andere Hollandse classes vond de kerkorde van 1591 nog geen toepassing.

Op 22 december 1615 deed de factie van Oldenbarnevelt in de Statenvergadering echter een nieuwe poging. Bij meerderheid werd besloten alle magistraten, predikanten en classes in Holland aan te schrijven en copieën van de belangrijkste Statenresoluties over kerkelijke zaken sinds 1611 toe te zenden. Extracten van de kerkorde van 1591 over de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen - alsmede het zenden van gecommiteerden van de overheid in kerkelijke vergaderingen - werden eveneens aan de brieven toegevoegd. Regeerders van steden, heerlijkheden en dorpen konden zich daarbij andermaal gerechtigd achten de kerkorde op deze punten door te voeren met autoriteit van de Staten. In de begeleidende tekst werd kerkelijke ongehoorzaamheid aan het politieke gezag met straffen bedreigd.⁹⁶ Nadat de brieven van de Staten in de eerste maanden van 1616 hun bestemming bereikt hadden, zagen verschillende kerken in de Delftse classis hun overheden in beweging komen.

Strijd over de kerkorde te Delft

De Delftse gemeente was in de eerste bestandsjaren gevrijwaard gebleven van kerkelijke strijd, waarschijnlijk niet in de laatste plaats omdat geen van haar predikanten openlijk sympathieën voor de remonstrantse opvattingen vertoonde.

Johannes Taurinus, die in 1609 te Delft was bevestigd, was de enige predikant die zich in leerstellig opzicht min of op meer de vlakte hield. Zijn ambtgenoten Albertus van Oosterwijck, Henricus Arnoldi en Josias Heinsius, waren evenals gasthuispredikant Gillis Huijgensz de contra-remonstrantse standpunten toegedaan. Onder dit viertal nam vooral Van Oosterwijck een prominente plaats in. Hij had deelgenomen aan de voorbereidingen van de orthodoxe predikanten op de eerste conferentie met de remonstranten, die van maart tot mei 1611 op gezag van de Staten in 's-Gravenhage werd gehouden.⁹⁷ Zijn dood op 17 februari 1616 betekende niet alleen een verzwakking van de contra-remonstrantse gelederen in de classicale vergadering, maar leek ook de medestanders van Oldenbarnevelt in de Delftse magistratuur een gelegenheid te bieden de stedelijke kerkeraad onder hun controle te brengen.

De eerste stap werd gezet door stadspensionaris Johan Camerling. Hij maakte op 22 februari 1616 zijn opwachting in de kerkeraadsvergadering en overhandigde de brief van de Hollandse Staten van december 1616 met de extracten van de kerkorde van 1591. De kerkeraad debatteerde vier dagen later over het schrijven en besloot de magistratuur te laten weten dat hij niet bereid was de kerkorde "stuckwijs" te accepteren, maar wel in haar geheel. Op het punt van het zenden van een vertegenwoordiger van de stedelijke overheid in zijn vergadering, werd bovendien het voorbehoud gemaakt dat deze lidmaat van de kerk zou moeten zijn. De magistratuur zegde dit laatste toe en liet zijn pensionaris op de laatste dag van februari een volledig exemplaar van de kerkorde van 1591 overhandigen. De tekst was aangevuld met een ordonnantie van burgemeesters en schepenen. Daarin werd aangegeven dat de kerkeraad zich na voorafgaand overleg met de magistratuur en tot "weeringe van scheuringen, misverstanden ende oneenicheden" voortaan zou houden aan de kerkorde van 1591 en aan de resoluties die de Staten sinds 1611 in de kerkelijke vraagstukken hadden genomen.⁹⁸

In april 1616 verscheen de schepen Pieter Anthonisz van den Heuvel in de kerkeraad met de mededeling dat hij door de magistratuur conform de nu geaccepteerde kerkorde was gecommitteerd om deel te nemen aan de vergaderingen en indien nodig "te helpen adviseren". Zonder enig bezwaar te maken ging de kerkeraad accoord. Enkele weken later werden de eerste verkiezingen van ouderlingen en diakenen in volledige overeenstemming met de kerkorde van 1591 gehouden. De predikanten Arnoldi en Heinsius werden met een tweetal ouderlingen door de kerkeraad afgevaardigd. Samen met vier gedeputeerden van de magistratuur maakten zij de vereiste voordracht van een derde deel meer kandidaten dan het aantal vacatures. Op 7 mei 1616 kozen de burgemeesters hieruit vier ouderlingen en vier diakenen, die na drie voorstellingen aan de gemeente op 22 mei 1616 in hun dienst bevestigd werden.⁹⁹

In augustus 1616 lieten de burgemeesters hun waarnemer in de kerkeraad de boodschap overbrengen, dat zij in alle kerkelijke zaken een goede correspondentie wensten te houden. Zij lieten echter tevens weten niet te kunnen dulden dat de

predikanten vanaf de kansel straffende woorden over leden van de magistraat zouden uitspreken, zonder dat zij daarover vooraf waren geconsulteerd. Wellicht hebben de burgervaders een concrete aanleiding gehad voor de laatste mededeling, maar de kerkeraadsacta vermelden niet wie zich op de preekstoel kritisch had uitgelaten. Uijenbogaert wees echter in zijn *Kerckelicke Historie* op Arnoldi, die ten tijde van de spanningen rond de kerkorde "seer vrijmoedigh was de magistraten openbaerlijk op den predikstoel aen te tasten ende te bestraffen". Toch werd juist Arnoldi samen met een ouderling naar het stadhuis gezonden om de burgemeesters voor de aangeboden correspondentie te bedanken. Enkele dagen later nam de kerkeraad ook het besluit, dat de predikanten de stedelijke overheid in hun preken niet mochten 'bestrafen', voordat diezelfde overheid door de kerkeraad hierover was aangesproken.¹⁰⁰

De gang van zaken in de voorafgaande maanden doet vermoeden dat de Delftse burgemeesters tegen het einde van 1616 konden terugzien op een succesvol jaar. De kerkorde van 1591 was niet alleen geïntroduceerd, maar in de praktijk ook geïmplementeerd op alle punten die de Staten van Holland in hun rondschrijven van 22 december 1615 hadden aangegeven. De rust in de kerkelijke gemeente was daarbij bewaard gebleven, terwijl de drie contra-remonstrantse predikanten Arnoldi, Heinsius en Huijgensz zich tot terughoudendheid in hun preken gemaand wisten. Deze positieve balans leek de magistraat een goed uitzicht te bieden om zijn greep op de kerk nog verder te verstevigen.

Op 6 maart 1617 vaardigden de Delftse burgemeesters uit hun midden Jacob Adriensz van Adrichem af om een volledig stemrecht van hun waarnemer in de kerkeraadsvergaderingen te bepleiten. Dit voorstel ging duidelijk verder dan de adviserende rol, die in de kerkorde van 1591 voor de afgevaardigden van stadsbesturen was voorzien. De Delftse kerkeraad wachtte veertien dagen voor hij een definitieve reactie gaf, maar liet toen weten dat de afgevaardigde van de burgemeesters in zijn vergadering op grond van de kerkorde onder geen beding stemrecht kon worden verleend. Hernieuwd aanhouden door Van Adrichem op 17 april 1617, deed de kerkeraad niet op dit standpunt terugkomen.

Dat de kerkeraad voor het eerst de aspiraties van de magistraat een halt toeriep, had vermoedelijk alles te maken met het gegeven dat een aanzienlijk deel van de gemeente inmiddels wel verontrust was geraakt. In februari 1617 was de predikant Isaac Diamant overleden. Deze dienaar had nog pas zeven maanden eerder te Delft de vacature van Albertus van Oosterwijck vervuld. Tijdens zijn kortstondige ambtsbediening in de brouwersstad was hij opgefallen door een gematigde prediking. Daarbij had hij zijn afkeer van scherpstijgende contra-remonstranten niet onder stoelen of banken gestoken, waardoor onder de orthodoxe lidmaten te Delft twijfels waren gerezen omtrent zijn rechtzinnigheid.

De laatsten waren na de dood van Diamant in beweging gekomen. Op 13 maart 1617 hadden de bakker Carel Jansz, de vettewarier Cornelis Molshouck, de kramer Jeremias van Stralen en de lakenkoper Jan Corstiaensz in naam van de gemeente een rekwest bij de kerkeraad ingediend. Daarin werd met klem verzocht als opvolger van Diamant een predikant te beroepen die vrij was van remonstrantse of arminiaanse smetten en daarbij de oude synodale kerkorde van 1586 aan te houden. De indie-

ners, met uitzondering van Corstiaensz allen ex-diaken, wisten zich volgens het geschrift gesteund door vier- à vijfhonderd lidmaten en hadden dan ook te horen gekregen dat op hun verzoek gelet zou worden.¹⁰¹

Hoewel het rekwist slechts gericht was op de beroepingsprocedure voor de nieuwe predikant, vatte de kerkeraad eind april de onvrede van de gemeente ook op als een signaal dat geen medewerking meer verleend moest worden aan de komende verkiezing van ouderlingen en diakenen op de voet van de kerkorde van 1591. De delegatie die deze boodschap namens de kerkeraad op het stadhuis overbracht, had evenwel nog andere argumenten achter de hand dan de dreigende onrust onder de gemeente. De Waalse kerk in de stad, alsmede de gemeenten van Overschie en Delfshaven - die onder het politieke gezag van de Delftse burgemeesters stonden - waren in 1616 niet door de magistraat benaderd om de kerkorde van 1591 in te voeren. Evenmin was die kerkorde geïntroduceerd te Leiden, Rotterdam, Schiedam, Brielle en tal van andere plaatsen in Zuid-Holland. Als belangrijkste tegenwerping brachten de afgevaardigden van de kerkeraad echter de resolutie in stelling, waarmee de Staten-Generaal op 15 maart 1606 het houden van een nationale synode hadden toegestaan. Hierin was niet alleen de conditionele revisie van Catechismus en Confessie verwoord, die later voor de contra-remonstranten onaanvaardbaar was. De Hoog Mogende Heren hadden tevens aangegeven dat de kerkorde van 1586 aangehouden moest worden, totdat die door de nationale synode zou worden herzien. De kerkeraad betoogde zich niet reeds in 1616 op die resolutie te hebben beroepen, omdat de exacte inhoud hem nog niet bekend was. De Delftse burgemeesters toonden zich niet echt onder de indruk van de aangevoerde bezwaren. Zij wensten onverkort vast te houden aan de inmiddels ingevoerde kerkorde van 1591.¹⁰²

Gedurende een periode van ruim twee maanden leek te Delft vervolgens een patstelling over de verkiezing van de nieuwe ouderlingen en diakenen te bestaan. Begin mei bleek dat de gelederen van de kerkeraad daarbij aanvankelijk niet gesloten waren. De predikant Johannes Taurinus achtte verkiezingen volgens de kerkorde van 1591 niet in strijd met Gods Woord. Hij stelde voor de magistraat daarin tegemoet te komen, tot niet geringe verontwaardiging van zijn ambtgenoot Henricus Arnoldi. De kerkeraad stond toe dat beide dienaren een schriftelijke conferentie zouden houden, om zelf aan de hand van de uitkomst zijn standpunt nader te bepalen. Toen de burgemeesters hier lucht van kregen hebben zij direct enkele kerkaadsleden op het stadhuis ontboden en hun het debat ernstig ontraden. Arnoldi betoogde later in de kerkeraadsvergadering dat de magistraat een dergelijke "herschappie" over de kerkeraad niet toekwam en drong aan op voortzetting van de conferentie. De predikant toonde daarbij zijn eerste bijdrage, waarin hij uiteen had gezet dat de beroeping van predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen volgens de kerkorde van 1591 allerminst conform Gods Woord en de oude praktijk van de Gereformeerde Kerk was. De kerkeraad gaf hem echter te verstaan dat hij de stedelijke regering liever geen reden tot ontevredenheid wilde geven.¹⁰³

Eind mei leverden zes niet bij naam genoemde personen uit de gemeente een tweede rekwist bij de kerkeraad in. Ditmaal werd namens enkele honderden lidmaten geëist dat zo snel mogelijk nieuwe verkiezingen van ouderlingen en diakenen werden gehouden, op voet van de kerkorde van 1586. De kerkeraad toonde zich

eerst verontwaardigd over het ultimatieve karakter van het geschrift, maar besloot enkele dagen later de inhoud toch aan de magistraat over te brengen en daarbij op het gevaar van een dreigende kerkscheuring te wijzen. De burgemeesters volstonden met de verklaring dat zij wilden blijven "bij de oude gereformeerde religie, soo die over de 40 jaren lanck is gepredickt". Voor het overige werd de kerkeraad slechts verzocht zich in te spannen om de rust in de gemeente te bewaren.¹⁰⁴

De in het rekwest gewenste vernieuwing van de ouderlingen en diakenen was daarmee nog geen stap dichterbij gekomen. Henricus Arnoldi, in de kerkeraad de voornaamste pleitbezorger van verkiezingen volgens de kerkorde van 1586, zag binnen korte tijd zelfs twee van zijn belangrijkste medestanders wegvallen. De predikant Josias Heinsius, een geestverwant van Arnoldi, overleed op 28 juni 1617. Enkele weken eerder hadden de kerkeraadsliden vernomen dat de gasthuispredikant Gillis Huijgensz voorlopig niet meer in hun midden zou verschijnen. Wellicht op aandrang van de magistraat werd Huijgensz door de meesters van het Oude Gasthuis verboden nog langer aan de kerkeraadsvergaderingen deel te nemen, omdat hij zich niet distantieerde van het tweede rekwest van de gecommitteerden van de gemeente. "Het sal een stem te min weesen", had één van de gasthuismeesters zich daarbij laten ontvallen.¹⁰⁵

Afbeelding van het Oude Gasthuis met de Gasthuiskerk, waaraan een predikant was verbonden.
Gravure uit D. van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft*, Delft 1667.

Toen op het stadhuis echter duidelijk was geworden dat deze laatste manoeuvre de impasse niet kon doorbreken, groeide bij de magistraat geleidelijk het besef dat een

kerkscheuring onafwendbaar zou worden, wanneer er niet spoedig overeenstemming met de kerkeraad werd bereikt. De burgemeesters hadden zich te lang achter de kerkorde van 1591 geschaard om zelf zonder meer toe te geven. Zij gaven de zaak uit handen aan de Veertigraad, die op 8 juli 1617 in een verklaring aan de kerkeraad liet doorschemeren dat er ruimte was voor een vergelijk. Het stadsbestuur verplichtte zich daarin vast te houden aan de 'ware gereformeerde religie' zoals die door de contra-remonstranten werd voorgestaan en beloofde in de toekomst slechts predikanten van contra-remonstrantse signatuur te beroepen. Bij de beroepingsprocedure en de verkiezing van ouderlingen en diakenen zou echter de kerkorde van 1591 gehanteerd moeten worden, tenzij de kerkeraad genegen was op die punten plaatselijke regelingen te accepteren zoals in Dordrecht of Enkhuizen werden gebruikt. Alle kerkeraadsleden opteerden direct voor de "particuliere kerckelicke ordinantie" van de laatstgenoemde stad. Zij zagen daarin een goed middel om uit de patstelling met de magistraat te geraken en tegelijkertijd de verontruste gemeenteleden tevreden te stellen.¹⁰⁶

De snelheid waarmee Veertigraad en kerkeraad elkaar ineens genaderd waren is opmerkelijk en doet vermoeden dat de spanningen onder de lidmaten inderdaad hoog opgelopen waren. De kerkeraad nam zelfs notie van een "hart ende dagelickx aensoecken ende aenlopen van de gemeijnte", toen zij de verklaring van de 'veertigen' evalueerde. Illustratief voor de gemaakte haast was dat geen van beide partijen de inhoud van de Enkhuizer "ordinantie" precies kende. Twee leden van de Veertigraad en de predikant Henricus Arnoldi moesten nog naar Noord-Holland worden gestuurd om de tekst op te halen. Na hun terugkomst werd de regeling tijdens korte onderhandelingen op enkele punten bijgeschaafd en op 22 juli 1617 door vier gecommiteerden van de Veertigraad en de voltallige kerkeraad ondertekend.¹⁰⁷

In het eerste artikel van het aangenomen stuk werd de magistraat het recht verleend twee afgevaardigden, die lidmaat van de Gereformeerde Kerk moesten zijn, in de kerkeraad af te vaardigen om aan de beraadslagingen deel te nemen. Deze gedeputeerden kregen geen stemrecht, maar mochten de behandeling van bepaalde zaken wel tegenhouden om daarover eerst in overleg met de burgemeesters te treden. Op verzoek van de Delftse kerkeraad was daaraan toegevoegd dat op die wijze geen kerkelijke zaken aan zijn jurisdictie onttrokken mochten worden.¹⁰⁸ Aangaande de verkiezingen van ouderlingen en diakenen was bepaald dat de zittende kerkeraad, aangevuld met de dienstdoende diakenen, dubbeltallen zou opstellen, die aan de burgemeesters ter approbatie voorgelegd moesten worden. Gingen de laatsten met enkele kandidaat-ouderlingen of -diakenen niet accoord, dan zou de kerkeraad anderen in hun plaats moeten nomineren.

Verder reikte de invloed van de burgemeesters echter niet. Uit de vroeg of laat door hen goedgekeurde dubbeltallen zouden de manslidmaten een keuze moeten maken kiezen op de wijze zoals tot 1616 gebruikelijk was geweest (met stembiljetten). De gekozenen zouden vervolgens nog drie achtereenvolgende zondagen in de beide hoofdkerken aan de gemeente voorgesteld worden. Bleven wettige bezwaren uit, dan konden zij in hun ambten bevestigd worden. Vergeleken met de kerkorde van 1591 had de Delftse kerkeraad op dit punt duidelijk terreinwinst geboekt. Op het

approbatie recht van de burgemeesters na, was de verkiezingswijze zelfs geheel in lijn met de synodale kerkorde van 1586.

Bij de beroeping van predikanten zou de kerkeraad een geschikt geacht kandidaat direct moeten voorleggen aan de burgemeesters, die eventueel meteen afwijzend konden beschikken. Ook konden de stadsregeerders één of meer 'veertigen' toevoegen aan een delegatie van de kerkeraad, die zich over leven en gaven ging informeren. Pas daarna zou met approbatie van de burgemeesters en advies van de classis een beroeping worden uitgebracht. Deze procedure strookte echter volledig met de praktijk die de kerkeraad reeds vóór 1616 uit eigen beweging had aangehouden.¹⁰⁹

Op de keper beschouwd stond de aangenomen ordonnantie dicht bij de kerkorde van 1586 en de kerkeraad kon claimen dat met het gevonden compromis de introductie van de kerkorde van 1591 in 1616 weer vrijwel ongedaan was gemaakt. Het bleek dan ook niet moeilijk de onbekende gecommitteerden van de verontruste lidmaten tevreden te stellen, toen deze op 24 juli 1617 een derde rekwest inleverden. Hierin verklaarden zij vernomen te hebben dat er een particuliere orde van Enkhuizen ingevoerd zou worden. Verzocht werd het eerste artikel van die orde te veranderen om de afgevaardigden van de magistraat in de kerkeradsvergadering niet de mogelijkheid te geven de afhandeling van zaken op te houden. De kerkeraad liet weten dat de oorspronkelijke tekst op dit punt reeds was aangepast. Voor het overige werden de indieners vermaand zich voortaan stil te houden, "overmits nu sodanigen ordre was beraemt, die van de oude 1586 niet en discordeert dat ietwas te beduijden heeft".¹¹⁰

De ordonnantie werd daarna in augustus 1617 voor het eerst toegepast bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen, die vervolgens zonder problemen werd voltrokken. Ook op langere termijn bleken kerkeraad en magistraat zich goed in de plaatselijke kerkorde te kunnen vinden. De regeling bleef na de Dordtse synode van 1618-1619 in werking en werd bij de vernieuwing van de ouderlingen en diakenen in 1621 nog steeds aangehouden.¹¹¹

Invoering van de kerkorde op het platteland

Te Delft beperkte de strijd over de kerkorde zich niet tot het stellen van ouderlingen en diakenen, hoewel juist de verkiezingen voor deze ambtsdragers in 1617 een keerpunt in de controverse tussen kerkeraad en magistraat markeerden. In de betrokken kerken op het platteland concentreerde de introductie van de kerkorde van 1591 zich wel geheel op de verkiezingen van ouderlingen en diakenen.

Door het ontbreken van de kerkeradsacta van sommige gemeenten kan niet precies vastgesteld worden in welke plaatsen het rondschrijven van de Staten van december 1615 heeft geleid tot pogingen van het politieke gezag om de kerkorde van 1591 in te voeren. Met name Pijnacker, De Lier en Vlaardingen vallen hierdoor volledig buiten ons gezichtsveld. Duidelijk is wel dat niet alle ambachtsheren op de andere dorpen aanstalte hebben gemaakt om de kerkorde van 1591 bij de vernieuwing van ouderlingen en diakenen op te leggen. In Overschie, Nootdorp en Wilsveen, Naaldwijk en 't-Woudt werden de kerkeraden zonder waarneembare problemen op de oude voet verkozen. De ambachtshere van Kethel eiste in het voorjaar van 1616 wel dat de plaatselijke predikant bij de verkiezing van ouderlingen en

diakenen de kerkorde van 1591 zou aanhouden, maar heeft waarschijnlijk niet voet bij stuk gehouden.¹¹²

Van de kerken op het platteland resteren daarmee Berkel, Schipluiden, Maasland en Maassluis, die hun ambachtsheren zeer direct betrokken wisten bij de kerkelijke twisten. Schipluiden, Maasland en Maassluis hadden in dat verband rekening te houden met dezelfde persoon, te weten Jacob van Egmond, de heer van Kenenburg. Deze was als lid van de Ridderschap in de Hollandse Statenvergadering een trouw partijganger van Oldenbarnevelt met wie hij ook persoonlijk bevriend was. Bovendien maakte Van Egmond bij het bestuur van zijn domeinen tijdens het Bestand regelmatig gebruik van de diensten van zijn neef Otto van Zeventer, die een zwager van de landsadvocaat was. Voor de Berkelse gemeente lagen de kaarten niet anders: zij had Oldenbarnevelt zelf als heer.

Berkel

Te Berkel werd in het voorjaar van 1616 zonder merkbare strubbelingen een nieuwe wijze van verkiezen van twee ouderlingen en één diaken ingevoerd. In navolging van het rondschrijven van de Staten, werd op 8 mei 1616 in aanwezigheid van dorpssecretaris David Coornwinder een gemengde commissie van overheid en kerk geformeerd om de kandidaten te nomineren. Het lokale gerecht werd daarin vertegenwoordigd door de schout en drie gezworenen; voor de kerk namen de plaatselijke predikant Theodorus Swaen, zijn ambtgenoten uit de naburige dorpen Zoetermeer en Pijnacker en een ouderling van de Berkelse gemeente zitting in de commissie. Hoewel de kerkorde van 1591 formeel voorzag in het aanwijzen van een derde deel meer kandidaten dan het aantal vacatures, maakte het gezelschap een drievoudige voordracht: zes manslidmaten voor ouderling, drie voor diaken. De namen van de genomineerden werden opgeschreven in een rekwest aan Oldenbarnevelt met het verzoek daaruit twee ouderlingen en een diaken te kiezen. Op 1 juni 1616 maakte deze heer van Berkel en Rodenrijs zijn voorkeur bekend in een "acte van verkiesinge", waarin Swaen werd opgedragen de gekozenen na de gebruikelijke voorstellingen in de gemeente te bevestigen.¹¹³

Het soepele verloop van de eerste verkiezingen-nieuwe-stijl moet waarschijnlijk vooral uit Swaens meegaande opstelling verklaard worden. De predikant had als proponent in januari 1610 de Remonstrantie ondertekend en behoorde daarmee van meet af aan tot de partij, die de bescherming van de Hollandse Staten zocht. Slechts door die bescherming was hij nog in hetzelfde jaar te Rijnsaterwoude in actieve dienst gekomen, nadat de Staten de classis Woerden verboden hadden hem op zijn houding in het predestinatievraagstuk te examineren. In Berkel had Swaen in 1615 bovendien een gemeente aangetroffen, die reeds geruime tijd onder remonstrantse vlag voer. Zijn voorganger Bernard Dwinglo, die naar Leiden vertrok, had eveneens de Remonstrantie onderschreven. Zowel op grond van zijn persoonlijk verleden als de kerkelijke situatie ter plaatse, had Swaen in 1616 dan ook geen enkele reden om zich tegen de uitvoering van de Statenresolutie van 22 december 1615 te verzetten. De andere leden van de kerkeraad hebben blijkbaar evenmin de behoefte gevoeld om weerstand te bieden.¹¹⁴

Toch wenste de kerkeraad een jaar later op zijn schreden terug te keren. Het gegeven dat in een aantal andere dorpen in de classis de nieuwe ouderlingen en diakenen nog steeds conform de kerkorde van 1586 werden gekozen, heeft daarbij vermoedelijk een belangrijke rol gespeeld. In de kerkeraadsvergadering van 15 mei 1617 werd besloten een delegatie naar secretaris Coornwinder te sturen met het verzoek weer een enkel getal van twee ouderlingen en één diaken te mogen stellen, zoals vóór 1616 gebruikelijk was geweest. De kerkeraad liet echter ook weten niet te zullen opposeren als Oldenbarnevelt bij de komende verkiezingen wilde vasthouden aan de Statenresolutie van december 1615.¹¹⁵ De kerkeraadsacta bewaren hierbij het stilzwijgen over het standpunt dat door Swaen werd ingenomen. Wellicht moet dit niet als een toeval worden beschouwd en heeft de predikant zich min of meer afzijdig gehouden.

Op 28 mei 1615 kon Coornwinder de kerkeraad berichten dat hij van een mee-gaande Oldenbarnevelt volmacht had gekregen de verkiezingen naar eigen inzicht te laten plaatsvinden. De dorpssecretaris gaf daarbij aan dat de kerkeraad ten overstaan van hemzelf en een gezworene uit het gerecht een week later een enkel getal kon nomineren, dat aan Oldenbarnevelt ter approbatie zou worden voorgelegd. Toen de kerkeraad zich echter op 4 juni 1617 opmaakte om zijn nominatie te doen, opteerde Coornwinder alsnog voor het stellen van dubbeltallen, waaruit de heer van Berkel en Rodenrijs zijn keuze kon maken. In een rekwest aan Oldenbarnevelt werden vervolgens vier lidmaten als ouderling en twee als diaken voorgedragen. Vijf dagen later ontving de kerkeraad van de secretaris een akte van verkiezing van twee ouderlingen en één diaken, evenals in het voorafgaande jaar door Oldenbarnevelt ondertekend.¹¹⁶

Hoewel de keuze van de nieuwe ambtsdragers nog steeds bij het politieke gezag lag, had de kerkeraad in 1617 de nieuwe wijze van kiezen weer in zoverre uitgehold, dat het alleenrecht van nominatie van de kandidaten werd verworven. Eén jaar later werd nog meer terreinwinst geboekt. In de kerkeraadsvergadering van 13 mei 1618 kreeg Swaen door een ouderling een brief aangereikt van de contra-remonstrantse predikanten in de classis, waarin uiteengezet werd hoe ouderlingen en diakenen van oudsher werden gekozen. De helft van de kerkeraadsleden maakte meteen duidelijk de ambtsdragers voortaan op geen andere wijze te willen vernieuwen, maar na enig overleg werd toch besloten via secretaris Coornwinder eerst de reactie van Oldenbarnevelt te peilen. Het resultaat was een compromis van oude en nieuwe stijl, waarin alle betrokkenen zich konden vinden.¹¹⁷

In aanwezigheid van schout en secretaris nomineerde de kerkeraad op 4 juni 1618 een enkel getal van twee ouderlingen en één diaken. De secretaris mocht vervolgens bij elke kandidaat pro forma een tweede naam voegen en de complete voordracht aan Oldenbarnevelt voorleggen. Het was daarbij echter de wens van de kerkeraad dat "de persoonen van den kerckenraet soude van mijnheer geëligeert ofte geconfirmeert werden". Drie dagen later ontving de kerkeraad een akte van verkiezing, waarin Oldenbarnevelt op aangeven van Coornwinder inderdaad zijn handtekening onder de namen van de kandidaten van de kerkeraad had gezet. Naar vorm was daarmee nog niet volledig met de kerkorde van 1591 gebroken, maar naar inhoud wel, want de kerkeraad had in overeenstemming met de kerkorde van 1586 de feitelijke keuze gedaan.¹¹⁸

Na de politieke val van de landsadvocaat, kon de kerkeraad zijn keuzerecht weer in volledige zelfstandigheid uitoefenen. In mei 1619 werden bij stemming in de kerke-raadsvergadering de gebruikelijke twee ouderlingen en één diaken gekozen, die na drie zondagse voorstellingen aan de gemeente door de predikant in hun ambt werden bevestigd.¹¹⁹

Maassluis en Maasland

Terwijl Oldenbarnevelt in 1616 als heer van Berkel en Rodenrijs op de achtergrond bleef en de invoering van de kerkorde van 1591 aan dorpssecretaris Coornwinder overliet, heeft de heer van Kenenburg zich te Maassluis persoonlijk ingezet de Staten-resolutie van december 1615 uit te voeren. Hij vond daarbij een geduchte opponent in de persoon van de plaatselijke predikant Johannes Fenacolijs, een fel contra-remonstrant, die onder geen beding veranderingen bij de verkiezingen van ouderlingen en diakenen wilde toestaan. Evenals de meeste lidmaten van zijn gemeente vreesde hij dat de toepassing van de nieuwe kerkorde 1591 niet op zichzelf stond, maar de kerk van Maassluis vroeg of laat ook toegankelijker moest maken voor de leerstellige opvattingen van de remonstranten.¹²⁰

In januari 1616 werden te Maassluis de verkiezingen van ouderlingen en diakenen op de oude voet gehouden, waarbij de mannelijke gemeenteleden hun keuze maakten uit dubbeltallen van kandidaten die door de kerkeraad waren opgesteld. De brief van de Staten van december 1615 had toen zijn adressanten nog niet bereikt, zodat de gevolgde procedure niet ter discussie stond. Twee maanden later was de inhoud van het schrijven wel bekend en raakte Fenacolijs ten huize van de heer van Kenenburg in 's-Gravenhage verward in een fel gesprek over de kerkorde van 1591. De predikant gaf meteen te kennen dat de daarin vastgelegde wijze van verkiezen meer dan veertig jaar niet door de gereformeerde kerken was aangehouden en dat hij zich daaraan niet als één van de eersten wilde committeren. Jacob van Egmond maakte op zijn beurt reeds duidelijk, dat hij bij de eerstvolgende gelegenheid te Maassluis de nieuwe procedure wilde hanteren en dan geen tegenspraak zou dulden.¹²¹

Bij deze discussie was ook de Maaslandse predikant Abraham van Vliet aanwezig, die in tegenstelling tot Fenacolijs de remonstrantse opvattingen was toegedaan en direct de heer van Kenenburg bijviel. Hij zegde toe in zijn gemeente, waar de vernieuwing van de ouderlingen en diakenen eerder op handen was dan in Maassluis, de kerkorde van 1591 te introduceren. Zijn ambtgenoot Fenacolijs zou daarna niet meer het excuus kunnen hanteren met de navolging van de Statenresolutie een precedent te scheppen. "Waeruit dan blijkt bij wat occasie dat Maeslant tot de nieuwe verkiezingen gebracht is", tekende Fenacolijs later in zijn kerkeboek aan.¹²²

Omdat de oudste kerkeraadsacta ter plaatse verloren zijn gegaan, is deze notitie tevens onze enige aanwijzing dat te Maasland inderdaad de kerkorde van 1591 is ingevoerd. Vermoedelijk heeft Van Vliet daarbij niet veel weerstand ontmoet. De contra-remonstrantse lidmaten hadden zich reeds in 1615 van zijn gemeente afgescheiden, zodat de predikant uit die hoek een jaar later geen oppositie meer te duchten had. Of bij de verkiezingen van de Maaslandse ouderlingen en diakenen in 1617 en 1618 ook de kerkorde van 1591 is gehanteerd, laat zich niet aantonen.

Uiterlijk in 1619, het jaar waarin Van Vliet als remonstrant werd afgezet, zullen de verkiezingen te Maasland evenals elders in de Delftse classis weer op de oude voet gehouden zijn.

Nadat Jacob van Egmond te Maasland door de medewerking van Van Vliet zijn eerste succes had geboekt, toonde de ambachtsheer zich vastberaden om ook de verkiezingen van de ouderlingen en diakenen in Maassluis naar zijn hand te zetten. Toen die verkiezingen voor de deur stonden, werd Fenacolijs op 1 en 8 december 1616 aangezegd daarbij de kerkorde van 1591 te hanteren. Beide malen weigerde de predikant toe te geven. Hij stelde zich op het standpunt dat Van Egmond door de Statenresolutie geenszins verplicht werd de nieuwe kerkorde in te voeren, zoals inmiddels op vele plaatsen ook niet was geschied. De heer van Kenenburg kreeg bovendien te horen "dat men in kerckelijcke zaecken niet kon handelen als in politijcke, dewijl politijcke saecken met authoritheijt kunnen behandelt worden, maer kerckelijcke saecken niet". Van Egmond negeerde het verweer van Fenacolius. Na overleg met zijn neef Otto van Zeventer, die bij hem logeerde, besloot hij de dorpsmagistraat schriftelijk te gelasten enkele schepenen aan te wijzen om de verkiezing van de kerkeraad ter hand te nemen.¹²³

De magistraat van Maassluis weigerde echter medewerking te verlenen uit vrees voor onrust onder de gemeente en zond een delegatie naar 's-Gravenhage om Van Egmond van diens voornemen af te brengen. Na hun terugkeer te Maassluis deelden de dorpsnotabelen aan Fenacolius mee dat zij geen resultaat hadden geboekt. Sterker nog, de afgevaardigden hadden ook Van Zeventer ontmoet die de stemming onder de lidmaten een zorg was en hun spottend had gevraagd "ofte sij dan soo teere christenen waren dat zij soo weijnich conden verdragen". Fenacolius werd nu om raad gevraagd, maar antwoordde dat hij in zaken van de magistraat niets te zeggen had. Op 14 december 1616 lichtte de predikant wel de kerkeraad in, die vervolgens unaniem besloot dat de komende verkiezingen op de oude wijze moesten plaatsvinden.¹²⁴

Van Egmond werd door een bode ingelicht, maar toonde zich niet onder indruk van het kerkeradsbesluit. Op 23 december 1616 gaf hij schriftelijk opdracht tot de formatie van een gemengde commissie van overheid en kerk om de nominaties van nieuwe ouderlingen en diakenen te doen. Secretaris, schout en twee schepenen werden gemachtigd namens de dorpsmagistraat in de commissie plaats te nemen. De kerk zou niet alleen door haar eigen predikant en een ouderling, maar ook door de predikanten van Maasland en Vlaardingenv vertegenwoordigd moeten worden. Alle aangewezenen werden tevens gelast "te obediëren opdat also tegen den onwilligen niet geprocedeert en werde als tegens ongehoorsame van de hoge overicheijt".¹²⁵ Fenacolius was daarmee voor het blok gezet. Uit zijn aantekeningen in het kerkeboek van Maassluis kan afgeleid worden dat de dorpssecretaris volledig aan de zijde van de ambachtsheer stond, terwijl schout en schepenen zich niet tegen Van Egmond durfden te verzetten. Van de predikanten van Vlaardingenv en Maasland, beiden remonstranten, kon hij evenmin steun verwachten.

Toen de gemengde commissie op 30 december 1616 bijeenkwam, trachtte Fenacolius zich met zijn ouderling Lenaert Gerritsz uitstel van de nominatie te verkrijgen,

totdat hij nog een keer met de heer van Kenenburg zou hebben gesproken. De meerderheid van de aanwezigen had tegen dit laatste geen bezwaar, maar stelde "provisionelijcken" toch dubbeltallen op voor twee ouderlingen en twee diakenen. Fenacolijs, die zich daarbij afzijdig hield, moest genoegen nemen met de toezegging dat hij de namen van de kandidaten voorlopig onder zich mocht houden. Op 4 januari trok de predikant vervolgens in gezelschap van de schout van Maassluis naar 's-Gravenhage in een laatste poging Jacob van Egmond tot inkeer te brengen. Ge-steund door zijn neef Van Zeventer hield de ambachtsheer echter voet bij stuk. Een felle woordenwisseling was het gevolg, waarbij Fenacolijs met name werd verweten dat hij gemene zaak maakte met de contra-remonstranten en "een grooten hoop volcx om de ooren wilde hebben". Onverrichter zake keerde hij uiteindelijk naar Maassluis terug.¹²⁶

Drie dagen later maakte Van Zeventer zijn opwachting in de vissersplaats om de verkiezingen te voltrekken. Hij ontbood Fenacolijs in de plaatselijke herberg en eiste van hem de namen van de genomineerde ouderlingen en diakenen op. De predikant gehoorzaamde, maar weigerde desgevraagd een voorkeur kenbaar te maken. Van Zeventer liet zich door dit laatste gebaar van passief verzet niet ervan weerhouden om namens Van Egmond toch een keuze te doen en gelastte Fenacolijs de namen van de gekozenen op de eerstkomende zondag aan de gemeente voor te stellen. Het optreden van de neef van de ambachtsheer wekte echter grote beroering in de dorpsgemeenschap. Nauwelijks was hij vertrokken, of de kerkeraad en magistraat van Maassluis kwamen in spoedoverleg gezamenlijk bijeen. Beide colleges besloten onvoorwaardelijk de zijde van de predikant te kiezen. Fenacolijs werd opgedragen geen proclamaties van de gekozen ouderlingen en diakenen te doen. Hij ontving de toezegging, mocht hij in uiterste consequentie afgezet worden, dat zijn traktement desnoods uit de dorpsmiddelen doorbetaald zou worden.¹²⁷

Kerkeraad en magistraat waren zich er zeer wel van bewust dat hun opstelling bij de heer van Kenenburg niet in goede aarde zou vallen en besloten in 's-Gravenhage steun te zoeken om hun positie tegenover de ambachtsheer te versterken. Op 14 januari 1617 spraken acht gecommiteerden van beide colleges in de hofstad met Oldenbarnevelt, die hun toezegde met Van Egmond te zullen spreken. Drie dagen later vernamen negen afgevaardigden uit Maassluis van de landsadvocaat "dat Kenenburch hem stille houden soude". Kerkeraad en magistraat werden daarbij vermaand hetzelfde te doen. Desgevraagd gaf Oldenbarnevelt te kennen dat er ook geen verkiezingen op de oude voet gehouden mochten worden: de zittende ouderlingen en diakenen moesten voorlopig aanblijven. De strijd over de kerkorde tussen ambachtsheer enerzijds en Fenacolijs, kerkeraad en magistraat anderzijds was daarmee in een patstelling beland.¹²⁸

Voor de gemeente bleek deze uitkomst enkele maanden later echter niet bevredigend te zijn. Op 30 april 1617 werd in de kerkeraad gerapporteerd dat de lidmaten geen genoegen namen met het tegenhouden van de verkiezingen volgens de kerkorde van 1591. Daarmee zou Van Egmond nog niet de hoop ontnomen zijn om eventueel in een later stadium alsnog op die voet ouderlingen en diakenen te stellen. De ambachtsheer zou definitief de pas afgesneden moeten worden, door alsnog op de oude wijze verkiezingen te houden. Heftig aandringen van de meeste kerkeraadsle-

den, leidde vervolgens met instemming van Fenacolijs tot de nominatie van dubbel-tallen. Na de predikatie op Hemelvaartsdag (4 mei 1617) kozen de mannelijke leden van de gemeente daaruit de nieuwe ouderlingen en diakenen, elk twee in getal.¹²⁹

De eerste proclamatie van de gekozenen werd gehouden op 7 mei 1617, vooralsnog zonder enig teken van verzet van Jacob van Egmond. Kort voor de tweede voorstelling, één week later, bereikte Fenacolijs echter een krachtig schriftelijk protest. Van Egmond eiste hierin dat de gehouden verkiezingen, die volgens hem indruisten tegen het gebod van de hoge overheid, geannuleerd zouden worden en verklaarde "dat hij de vercoren ouderlingen ende diaconen als egeen ende nul en hielt". De predikant sprak daarop zelf met de betrokkenen, die lieten weten overtuigd te zijn van de wettigheid van hun verkiezing en daarom hun ambten te willen aanvaarden. De kerkeraad trok zich eveneens weinig aan van de woorden van de ambachtsheer en gelastte de predikant over te gaan tot de tweede proclamatie. Fenacolijs had zich daarmee van voldoende steun verzekerd en las nog dezelfde dag tijdens de kerkdienst voor de twee maal de namen van de gekozenen voor. Op 21 mei 1617 volgde de derde proclamatie en direct daarop aansluitend de bevestiging van de nieuwe ouderlingen en diakenen.¹³⁰

De reactie van Jacob van Egmond liet niet lang op zich wachten. Fenacolijs tekende in het kerkeboek van Maassluis aan dat de ambachtsheer zijn vergoeding voor huishuur liet intrekken, een jaarlijkse bijdrage aan de diakoniekas introk en het metselwerk in het dorp liet opschorten. De predikant vatte de maatregelen op als een teken van verbittering. Die uitingen van frustratie tonen echter evenzeer aan, dat Van Egmond zelf beseftte dat het pleit in zijn nadeel was beslecht. Hij is later geen nieuwe confrontatie over de verkiezingen van de ouderlingen en diakenen te Maassluis meer aangegaan.¹³¹

Schipluiden

De heer van Kenenburg is er ook niet in geslaagd te Schipluiden de verkiezingen van ouderlingen en diakenen op nieuwe leest te schoeien. Weerstand binnen de kerkeraad was andermaal een belangrijke factor, maar ook de moeilijke positie van de predikant Johannes Stangerus heeft een rol gespeeld.

Stangerus was in 1616 te Schipluiden Jacobus Pauli opgevolgd, die zijn dienst wegens geruchten van overspel had neergelegd. De gemeente had in plaats van Pauli uitgezien naar een contra-remonstrants predikant, aan welk profiel Stangerus leek te voldoen. In werkelijkheid was hij echter de remonstrantse opvattingen toegedaan. Om zich tegenover de contra-remonstranten in zijn gemeente en zijn kerkeraad te kunnen handhaven, was hij gedwongen die gevoelens te verhullen en ook in de problematiek rond de invoering van de kerkorde van 1591 uiterst omzichtig tewerk te gaan. Toen Van Egmond in juli 1616 schriftelijk bij de plaatselijke kerkeraad aandrang op de uitvoering van het Statenbesluit van december 1615, hield de predikant zich dan ook afzijdig. Niet hijzelf, maar de broeders in de kerkeraadsvergadering besloten toen een jaar uitstel te verzoeken. Zij wilden daarmee onrust onder de lidmaten te vermijden en intussen bezien in hoeverre de kerkorde van 1591 in andere plaatsen zou worden toegepast.¹³²

Van Egmond toonde zich echter niet tot wachten bereid en stuurde zijn neef Van Zeventer naar Schipluiden om de aanstaande verkiezingen van ouderlingen en diakenen op de nieuwe wijze gestalte te geven. Deze wees ter plaatse op 7 augustus 1616 vier personen uit de dorpsmagistraat aan om plaats te nemen in een te formeren commissie van overheid en kerk, maar vond vervolgens de kerkeraad op zijn weg. Met name ouderling Jacob Cornelisz stelde zich op het standpunt dat de nieuwe procedure alleen geaccepteerd kon worden, als de verzekering werd verkregen dat de vier afgevaardigden namens de overheid tot de avondmaalgangers zouden behoren. Een toezegging van de huidige ambachtsheer achtte hij daarbij ontoereikend: ook diens latere opvolgers zouden hierin de gemeente tegemoet moeten komen. Nadat Van Zeventer had aangegeven dat het onmogelijk was bij deze gelegenheid wetten te stellen die alle moeilijkheden in de toekomst zouden weren, sprak een minderheid van de kerkeraad zijn voorkeur uit voor de oude wijze van verkiezen. Een compromisvoorstel van de predikant Stangerus om de kerkeraad voor deze keer dubbeltallen te laten nomineren en Van Egmond daaruit de nieuwe ouderlingen en diakenen te laten kiezen, bleek voor Van Zeventer wel, maar voor sommige kerkeraadsleden - onder wie vermoedelijk Cornelisz - niet acceptabel. De kerkeraad vroeg en kreeg daarna nog een week bedenktijd alvorens zijn definitieve standpunt aan Van Egmond kenbaar te maken.¹³³

Pas in de kerkeraadsvergadering van 28 augustus 1616 werd overeenstemming bereikt over het antwoord dat Van Egmond gegeven zou worden. De broeders besloten daarin nog eens te vermelden, dat zij liever bij verkiezingen op de oude voet gebleven waren. De kerkorde van 1591 werd in een aantal andere kerken nog steeds niet aangehouden. Invoering te Schipluiden zou daarmee een gevaarlijk avontuur worden, waarin de kerkeraadsleden liever niet betrokken waren, temeer omdat in de kerkorde niet was gespecificeerd of de gecommitteerden namens de overheid voor het nomineren van de kandidaat-ambtsdragers lidmaten moesten zijn of niet. Gelet op "het ernstige gebot" van de Staten enerzijds en de aandrang van de heer van Kenenburg anderzijds, zou de kerkeraad niettemin de verkiezingen op de nieuwe voet "aensien".¹³⁴

Nog op dezelfde dag dat de kerkeraad in lijdzaamheid instemde, brak te Schipluiden een brand uit die een groot deel van het dorp in as legde. De verkiezingen van de ambtsdragers werden vervolgens nagelaten, "vreesende dat de gemoederen der gemeente ontruster sijnde doer den brant, noch ongeruster souden geworden hebben".¹³⁵ We mogen aannemen dat niet alleen de kerkeraad die overtuiging toegedaan was. Ook Van Egmond zal na de ramp die het dorp had getroffen de tijd allerminst rijp geacht hebben om de kerkorde van 1591 in te voeren. Vermoedelijk konden alle betrokkenen zich erin vinden dat de twee ouderlingen en de diaken die in 1616 afgelost hadden moeten worden, nog een jaar in hun bedieningen werden gehandhaafd.

Toen het tijdstip om nieuwe verkiezingen te houden in de zomer van 1617 aangebroken was, bleek de Schipluidse kerkeraad echter niet meer bereid de kerkorde van 1591 te gedogen. Ook Stangerus toonde zich genegen de oude procedure te hantieren, maar niet zonder ruggespraak met de heer van Kenenburg. Hij vond daarbij enkele ouderlingen tegenover zich, die van mening waren dat de verkiezingen in

oude stijl geen enkel overleg met Van Egmond vereisten. Met veel moeite wist de predikant uiteindelijk toch de steun van een meerderheid van de kerkeraad te verwerven voor een gesprek met de ambachtsheer. Die consultatie heeft Van Egmond waarschijnlijk doen beseffen dat de kerkorde van 1591 in de kerkeraad van Schipluiden inmiddels volledig onbespreekbaar was geworden. Kort daarvoor waren bovendien te Maassluis verkiezingen van ouderlingen en diakenen op de oude wijze gehouden, waarbij hij volledig buiten spel was gezet. Wellicht om navolging van dit voorbeeld door Schipluiden en daarmee nieuw gezichtsverlies voor hem zelf te voorkomen, gaf hij de plaatselijke kerkeraad schriftelijk toestemming uit te zien naar nieuwe ambtsdragers. Van Egmond maakte daarbij echter het voorbehoud dat daarmee de door de Staten geprefereerde verkiezingswijze "sal blijven ongeprejudeceert".¹³⁶

Voor enkele ouderlingen was deze laatste bepaling onaanvaardbaar. De eerder genoemde Jacob Cornelisz liet weten dat de ambachtsheer nog altijd "een spaeck in 't wiel hielde". Toen de kerkeraad op 9 juli 1617 bijeen kwam om naar oud gebruik de dubbeltallen te nomineren waaruit de manslidmaten later hun keuze konden maken, bleef hij uit de vergadering weg. De ouderling Jacob Jansz nam het voor zijn absente ambtgenoot op en weigerde, onder verwijzing naar het voorbehoud van de heer van Kenenburg, eveneens zijn medewerking aan de nominatie te verlenen. Een week later werd ten huize van Stangerus alsnog een vergelijk getroffen. Om Cornelisz en Jansz tevreden te stellen werd in het kerkeboek aangetekend, dat de kerkeraad in reactie op het schrijven van de ambachtsheer de tot 1616 gebruikte orde eveneens als "ongeprejudiceert" beschouwde. Met ieders instemming werden vervolgens naar oude gewoonte verkiezingen gehouden.¹³⁷

Evenals in andere kerken was daarmee te Schipluiden de uitvoering van het Statenbesluit van 22 december 1615 op een mislukking uitgelopen. Achteraf beschouwd bleken Oldenbarnevelt en zijn geestverwanten in de Hollandse Statenvergadering de kerkelijke situatie volkomen verkeerd te hebben ingeschat. Zij hadden juist in de kerkelijke twisten een geschikte gelegenheid gezien om in het nog altijd openstaande vraagstuk van de onafgebakende bevoegdheden van kerk en overheid van bovenaf een oplossing te forceren. De verwickelingen rond de introductie van de kerkorde van 1591 in de Delftse classis tonen echter aan, dat het tijdstip in de praktijk niet ongunstiger gekozen had kunnen worden. De Edelmogende Heren hadden zich onvoldoende gerealiseerd dat het behoud van de zuivere religie en de handhaving van de zelfstandige keuze van ambtsdragers voor contra-remonstranten als Fenacolijs te Maassluis onlosmakelijk met elkaar waren verbonden.

Ook in plaatsen als Berkel en Schipluiden, waar remonstrantse predikanten op de kansel stonden, werd die eigen keuze door kerkeraadsleden of lidmaten voortdurend betiteld als de 'oude voet'. Inbreuken op die gewoonte, op dat in een reeds verleden verworven recht, werden evenals veranderingen in de 'oude' gereformeerde religie opgevat als pogingen om 'nieuwigheden' te introduceren. Een aanzienlijk deel van de Delftse gemeente dacht daar in haar rekwesten aan de magistraat niet anders over. Slechts te Maasland konden we geen tekenen van verzet bespeuren, maar daar

hadden zich met de contra-remonstranten ook de voorvechters van de kerkelijke zelfstandigheid reeds van hun predikant afgezonderd.

De kerkorde van 1591 was door de Staten echter niet in de eerste plaats voor de reeds gescheurde kerken bedoeld. Formeel diende zij de magistraatscolleges en ambachtsheren een middel te verschaffen de eenheid en rust in de publieke kerk te bewaren in steden en dorpen waar remonstranten en contra-remonstranten nog geen gescheiden wegen waren ingeslagen. Het tegendeel werd bereikt. In gemeenten waar de leerstukken nog niet hadden geleid tot onenigheid, deed een poging tot introductie van de kerkorde de strijd alsnog ontbranden. De overwegend contra-remonstrantse kerken kwamen daarbij tegen hun politieke heren in het geweer; de remonstrantse predikanten zagen hun kerkeraad of gemeente voor het eigen recht van de kerk op de bres springen.

Uitvoering van het Statenbesluit bood daarmee geen uitzicht op eenheid en rust, maar veroorzaakte nieuwe tegenstellingen en droeg in het uiterste geval zelfs splijtstof aan voor kerkscheuringen. Deze consequenties hebben niet alleen de Delftse burgemeesters, maar ook de heer van Kenenburg en Oldenbamevelt zelf in Berkel en Rodenrijs vroeg of laat onder ogen moeten zien. Met of desnoods zonder hun instemming, zijn de betrokken kerken er vervolgens in geslaagd de keuze van ouderlingen en diakenen in eigen hand te houden.

Hoofdstuk 3: PROBLEMEN ROND AMBTSBEDIENING, LEER EN LEVEN

Censuur over de ambtsdragers

Als kerkelijke ambtsdragers namen de ouderlingen en diakenen tijdens hun bediening in de plaatselijke gemeente een bijzondere positie in. Niet alleen door een zuivere leer, maar vooral door een onberispelijke levenswandel dienden zij een voorbeeld te geven, waaraan de andere lidmaten zich konden spiegelen. Te Delft kwam deze rol met name tot uiting tijdens de kerkdiensten. Op 8 augustus 1578 besloot de stedelijke kerkeraad dat de ouderlingen en diakenen tijdens de zondagse en door-de-weekse predikaties plaats moesten nemen in het 'kerkeraadshuisje' - de kerkbanken binnen een door een houten omheining afgezonderde ruimte direct onder de preekstoel - "om der ghemeijnte een exempel te gheven". Zes jaar later werden in het bijzonder de ouderlingen nog eens vermaand zowel op de zondagochtend als de zondagmiddag de predikaties bij te wonen. Dit geschiedde wederom in het kader van hun voorbeeldfunctie, die in een vroom leven en frequente kerkgang tot uiting moest komen.

De vermaning leek overigens wel te impliceren dat de Delftse ouderlingen voorheen niet aan het hoge verwachtingspatroon hadden beantwoord en meer dan eens uit de predikaties waren weggebleven. Zij stonden daarin niet alleen. In december 1598 moest de Schipluidse kerkeraad constateren, dat drie van zijn ambtsdragers niet in de kerkdienst waren verschenen. Vooral de ouderling Cornelis Dircksz de Graeff was daarbij het mikpunt van kritiek. Hij schitterde niet alleen door afwezigheid in vrijwel alle predikaties, maar maakte ook zelden zijn opwachting in de vergaderingen van de kerkeraad.¹³⁶

Daarmee is aangegeven dat ideaal en werkelijkheid meer dan eens ver van elkaar verwijderd bleven. Ging het daarbij om kleinere, algemeen voorkomende feiten als het wegblijven uit de predikaties dan kon een plaatselijke kerkeraad soms volstaan met het uitspreken van algemene vermaningen, zoals in 1584 te Delft ten aanzien van de ouderlingen was geschied. Voor de ambtsdragers die nalatig waren in het bijwonen van de vergaderingen, hanteerde de kerkeraad in de stad en op het platteland doorgaans boeteregelingen, die zonodig na verloop van tijd opnieuw bekrachtigd of aangescherpt werden.

Om de ouderlingen en diakenen evenals de predikanten op het goede spoor te houden, had de Dordtse synode van 1578 bovendien de christelijke censuur ingevoerd. De kerkeraadsliden moesten daarbij in de laatste vergadering voor de viering van het Avondmaal onder elkaar nagaan wie in leer en leven tekort geschoten waren. Door het uitspreken van broederlijke vermaningen moesten de betrokkenen weer in het gareel gebracht worden. De nationale synode had daarbij aanvankelijk nog gestipuleerd dat de onderlinge vermaningen "in der liefde" ontvangen moesten worden, welke toevoeging te Middelburg drie jaar later werd weggelaten. In de definitieve redactie van de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 heette het dat de predikanten, ouderlingen en diakenen onderling de christelijke censuur moesten

oefenen en elkaar vriendelijk in de bediening van hun ambten moesten vermanen. De koppeling aan het specifieke tijdstip van het Avondmaal was daarbij losgelaten.¹³⁹

Van de christelijke censuur werden in de kerkeradsacta van de Delftse classis niet of nauwelijks aantekeningen gemaakt, zodat wij niet weten hoe zij in de praktijk functioneerde. Vast staat wel dat sommige kerkeradsleden in Delft bezwaar aantekenden, toen in oktober 1581 de artikelen van de Middelburgse synode werden aangegrepen om een begin te maken met de onderlinge vermaningen. Besloten werd daarom voorzichtig tewerk te gaan en zorgvuldig aan te geven, "waertoe die censura dient ende waerinne zij geleghen is". Om de diakenen, die meestal apart vergaderden niet afzijdig te laten, werd tevens bepaald dat de censuur geoefend zou worden, wanneer zij ook aanwezig waren. Dat was met name regel in de 'brede' vergadering van de kerkeraad, voorafgaand aan het Avondmaal. We mogen dan ook aannemen dat de christelijke censuur te Delft ook na de Haagse synode van 1586 nog sterk op het tijdstip van de uitdeling van het sacrament van brood en wijn betrokken was.¹⁴⁰

Daar waar algemene en onderlinge vermaningen tekort schoten en de ouderlingen en diakenen zich schuldig maakten aan grove nalatigheid in hun ambtsbediening of zware zonden begingen, konden zij worden getroffen door kerkelijke tuchtmaatregelen. Zij waren daarbij niet alleen onderworpen aan dezelfde tuchtmiddelen als de gewone leden, maar konden evenals de predikanten in uiterste consequentie in de bediening van hun ambt geschorst of uit hun ambt ontzet worden. De aard van de vergrijpen, die volgens de nationale synoden voor dergelijke sancties in aanmerking kwamen, hebben we hiervoor reeds ten aanzien van de predikanten vermeld. Het ging om de openbare, grove zonden die de kerk schande bereidden of bij de overheid strafbaar waren, om overtredingen die bij gewone lidmaten konden leiden tot afsnijding van de avondmaalsgemeenschap. Belangrijk verschil tussen de predikanten enerzijds en de ouderlingen en diakenen anderzijds was wel, dat de eersten alleen door de classis het ambt ontnomen kon worden, terwijl de afzetting van de laatsten volgens de nationale synoden van Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586) was toevertrouwd aan de plaatselijke kerkeraad samen met de kerkeraad van een naburige gemeente.¹⁴¹

Tuchtzaken tegen ouderlingen en diakenen konden voornamelijk op lokaal niveau afgedaan worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Ginkel constateert dat classes en synodes veel minder vaak ouderlingen dan predikanten hebben afgezet. Hij meent uit dat gegeven echter ook te moeten afleiden dat er met twee maten gemeten werd. De kerkelijke vergaderingen zouden over het algemeen strenger zijn geweest tegenover de predikanten, terwijl vergrijpen van de ouderlingen gemakkelijker binnen de kerkeraad bleven of in de doofpot werden gestopt. Bovendien was de ambtsbediening van de ouderlingen in de tijd begrensd, zodat naast het beginnen van een tuchtprocedure nog het alternatief restte om de afloop van de lopende ambtstermijn af te wachten, waarmee het probleem als het ware zichzelf oploste. Niettemin is de lijst van zonden van de ouderlingen volgens Van Ginkel nog lang en indrukwekkend.¹⁴²

Hierbij dient echter aangetekend te worden dat Van Ginkel in zijn studie over het ouderlingenambt tot zijn conclusies is gekomen, zonder enig onderzoek in de acta van de kerkeraden, die toch in de eerste plaats verantwoordelijk waren voor de

toepassing van de kerkelijke tucht over ouderlingen en diakenen. We zullen daarom hierna aan de hand van de overgeleverde kerkeradsacta in het Delfland nagaan of deze ambtsdragers inderdaad met mildheid bejegend werden als in zonden vervielen of hun ambtelijke plichten verzuimden. Onze beschouwing zal zich niet beperken tot de zittende ouderlingen en diakenen, maar zich ook richten op hun afgetreden voorgangers in beide ambten. De laatsten konden immers door de kerkeraden nog bij de behandeling van belangrijke zaken betrokken worden en vormden een reservoir waaruit na een één- of tweejarige ambtsrust weer nieuwe ouderlingen en diakenen geselecteerd konden worden. In sommige gevallen begonnen de moeilijkheden echter al, voordat er sprake was van enige ambtsbediening met het aanvaarden van de keuze die door de kerkeraad of de lidmaten was gemaakt.

Problemen met ambtsaanvaarding

Zij die eenmaal wettig tot ouderling of diaken verkozen waren, dienden hun ambt te aanvaarden. Deze algemene regel was niet in de kerkorde van de nationale synoden vastgelegd. Met betrekking tot het ouderlingenambt heeft de nationale synode van 1578 bij de beantwoording van een particuliere vraag echter wel bepaald dat ambtsweigering niet geduld kon worden. Slechts als er belangrijke redenen voorhanden waren om de bediening van het ambt niet ter hand te nemen, kon een kerkeraad een uitzondering maken, zonodig na zich hierover met de classis te hebben verstaan.¹⁴³

In de Delftse classis bleek niet zozeer de acceptatie van het ouderlingenambt, maar die van het diakenambt weerstand op te roepen. Op het platteland bleven de problemen waarschijnlijk nog beperkt. Wij konden alleen te Berkel een geval van weigering waarnemen. Nadat hij kort daarvoor door de kerkeraad gekozen was, verzocht Arent Lenaertsz in januari 1590 om niet als diaken aan de gemeente voorgesteld te worden. Hij wenste in de bediening van dat ambt gepasseerd te worden "om redenen", die ongelukkig genoeg niet in de acta gespecificeerd werden, maar blijkbaar voor de kerkeradsleden overtuigend genoeg waren om hem te ontzien en een ander in zijn plaats te kiezen. In latere jaren is het oog van de kerkeraad niet meer op Lenaertsz gevallen, ook niet voor het ouderlingenambt.¹⁴⁴

Te Delft dienden zich zeven weigeraars van het diakenambt aan, allen vóór het einde van de zestiende eeuw. Niet altijd kwamen daarbij de achterliggende motieven aan het licht. Mattheus Govertsz voelde zich in 1576 in zijn geweten bezwaard om zijn bediening als diaken op te nemen, maar de kerkeraad vermocht van hem niet te vernemen waar precies de schoen wrong. Beuckel Dircksz van Santen zei in 1581 wel redenen te hebben om het diakenambt niet te aanvaarden, maar wilde ze niet tegenover de kerkeraad openbaren. In drie andere gevallen bleven de gronden van het verzet tegen het diakenambt eveneens in nevelen gehuld.

Vermoedelijk is de praktijk van de bedeling, waarbij de diaken de armen gewoonlijk aan zijn huis ontving om de aalmoezen te verstrekken, voor sommige gekozenen uit vooraanstaande Delftse families weinig aantrekkelijk geweest. De omgang met het arme grauw leek althans met name Van Santen, als lid van een geslacht van brouwers, kooplieden en regenten, beneden zijn stand te achten. Nadat hij onder zware druk van de kerkeraad was overgehaald toch als diaken te dienen, vond hij een andere broeder uit de gemeente bereid om in zijn plaats wekelijks het geld aan de

armen uit te reiken. Het kwam hem op een felle vermaning van de kerkeraad te staan voortaan zelf het ambtswerk ter hand te nemen en de uitdeling in zijn huis te doen.¹⁴⁵

De diakonale werkzaamheden waren ook minder aantrekkelijk wegens de voortdurende tekorten in de kerkelijke armenkas, die doorgaans pas na het opmaken van de halfjaarlijkse diakonierekening uit de stedelijke middelen aangevuld werden. Hierdoor moesten de diakenen meer dan eens geruime tijd in de eigen buidel tasten om in de nood van de behoeftigen te voorzien, voordat zij door de magistraat schadeloos werden gesteld. Zo klaagde de saaidrappier Boudewijn Pauwelsz na zijn verkiezing tot diaken in 1598, dat hij vele onkosten bij het opbouwen van zijn nering te Delft had gemaakt en over onvoldoende middelen beschikte om zijn dienst als kerkelijk armenbezorger te kunnen waarnemen. De kerkeraad verklaarde hem gaarne te hebben ontzien, als men vooraf op de hoogte geweest was van zijn geringe draagkracht, maar wenste niet meer ongedaan te maken "hetghene met ghemeijne stemmen geordonneert was".¹⁴⁶ Jacob Fransz Duijst van Voorhout had al een ambtstermijn als diaken achter de rug, toen hij in 1592 weigerde een tweede op zich te nemen onder verwijzing naar de ziekte van zijn vrouw en de uitoefening van zijn beroep als brouwer. Ook hij moest echter ondervinden dat een eenmaal gemaakte keuze niet meer ongedaan kon worden gemaakt.¹⁴⁷

In geen enkel geval stond de kerkeraad een weigeraar toe diens ambtelijke roeping te ontduiken. De betrokkene kon eerst rekenen op één of meer bezoeken van kerkeraadsliden, die poogden hem in persoonlijke gesprekken tot aanvaarding van het diakenambt te brengen. Lukte dit niet, dan volgde een hardere aanpak door de inschakeling van de kerkelijke tucht. Ontzegging van de deelname aan het Avondmaal en de dreiging om de ambtsweigering als zonde met of zonder vermelding van de naam van de preekstoel aan de gemeente bekend te stellen, werden daarbij gehanteerd om acceptatie van de dienst als diaken af te dwingen.¹⁴⁸ In de regel bleven de persoonlijke gesprekken of tuchtmiddelen niet zonder uitwerking, maar soms moest de kerkeraad daarbij wel compromissen sluiten.

Beuckel Lourisz kon in 1585 alleen door de toepassing van de kerkelijke tucht tot een derde ambtstermijn als diaken gebracht worden, maar bedong daarvan slechts één in plaats van de gebruikelijke twee jaar te moeten uitdienen. Hij verwierf verder vrijstelling van deelname aan de kerkeraadvergaderingen en van het collecteren in de kerk, terwijl hem bij de bijstand aan de armen de kleinste bedelingslijst werd toegezegd. De kerkeraad nam zich wel voor hem na verloop van tijd toch het vervullen van het tweede ambtsjaar te bewegen, waarin hij waarschijnlijk ook geslaagd is.

De eerdergenoemde brouwer Duijst van Voorhout werd na enkele indringende gesprekken met kerkeraadsliden overgehaald zich als diaken te laten bevestigen, op de belofte dat de daaraan verbonden werkzaamheden het eerste halfjaar door de andere diakenen overgenomen zouden worden. Slechts Mattheus Govertsz, die als weigeraar in 1576 het spits had afgebeten, volhardde in zijn verzet, waardoor één van de afgaande diakenen verzocht moest worden nog een jaar langer te dienen. Govertsz zag een tuchtprocedure tegen zich gestart worden. De afloop wordt in de kerkeraadacta niet vermeld.¹⁴⁹

De kerkeraad trok wel zijn lessen uit deze en andere ervaringen met de ambtsweige-
raars. Het geval Govertsz was in 1576 aanleiding tot het besluit de in de dubbeltallen
genomineerde kandidaten voor het ouderlingen- of diakenambt aan te spreken,
voordat hun namen aan de manslidmaten bekend werden gemaakt. Op die wijze
vernamen de kerkeraadsleden in 1585 reeds in een vroeg stadium dat de schoenma-
ker Hendrick Fransz zich weinig verheugde op een derde ambtstermijn als ouderling.
Zijn bezwaren konden echter in onderling overleg gemakkelijk weggenomen worden
en vormden ook geen geval van ambtsweigering, omdat de lidmaten hun keuze nog
niet hadden gemaakt. Fransz bleef op de voordracht staan en zag uiteindelijk ook de
voorkeur naar hem uitgaan, waarmee hij verder geen enkele moeite leek te
hebben.¹⁵⁰ Later werd hij nog zesmaal tot ouderling verkozen.

Door ervaring wijs geworden, plaatste de kerkeraad daarentegen de gekozen
diakenen die pas na zwaar aanhouden tot de vervulling van hun ambtelijke plichten
gebracht konden worden, niet meer op de nominatie. Het mes sneed daarbij aan
twee kanten. Enerzijds voorkwam de kerkeraad daardoor hernieuwde confrontaties
met dezelfde weigeraars, anderzijds bleek het verzet van de laatsten op langere
termijn toch in zoverre effectief te zijn, dat zij niet meer voor herverkiezing hoefden
te vrezen.

Moelijkheden tijdens de ambtsbediening

De problemen die de kerken in de Delftse classis met dienstdoende ouderlingen en
diakenen ondervonden, kunnen globaal in drie categorieën ingedeeld worden. Een
eerste reeks zaken had betrekking op de ambtsvervulling zelf. We hebben reeds
gezien dat Beuckel Dircksz van Santen door de Delftse kerkeraad terechtgewezen
werd, omdat hij als diaken de uitdeling van de aalmoezen aan een andere broeder
had gedelegeerd.

De diaken Jacob Pietersz Kam trad daarentegen blijkbaar wel graag de Delftse
armen persoonlijk tegemoet, vooral in de stedelijke herbergen. "Wilt gij diacon
weesen of werden, soo moet gij lustich drincken of leeren drincken", had hij zich
eind 1617 volgens de kuiper Claes Cornelisz laten ontvallen. Kam ontkende later
tegenover de kerkeraad deze merkwaardige ambtsopvatting te koesteren en beschul-
digde Comelisz van laster. Deze liet echter door enkele getuigen staven dat Kam de
gewraakte uitspraak had gedaan, hetgeen voor de kerkeraad voldoende aanleiding
was om de diaken in maart 1618 van het Avondmaal te weren en tot het afleggen van
een schuldbekentenis te verplichten. De diaken toonde zich tot het laatste niet bereid
en verklaarde getergd zich verder van zijn ambtelijke werkzaamheden te zullen
onthouden. Omdat Kam zichzelf op deze wijze min of meer had geschorst en zijn
ambtstermijn reeds over vier maanden afliep, hoefde de kerkeraad verder geen
bijzondere maatregelen meer te treffen. Het zal echter geen toeval zijn geweest, dat
hij in latere jaren niet meer tot diaken werd gekozen.¹⁵¹

Diakenen die hun ambtelijke plichten frequent verzuimden, werden te Delft in de
regel ook niet herkozen. Lambrecht Lambrechtsz van der Well was in 1594 nalatig bij
het bedienen van de armen en woonde zelden de vergaderingen van de diakenen
bij. Laurens Jansz van Bodegom liet zich in 1603 ook nauwelijks zien in deze bijeen-
komsten. Beiden werden persoonlijk vermaand, maar verder dan uitsluiting van een

latere hervorming is de Delftse kerkeraad niet gegaan. De diakenen bleken overigens op gezette tijden ook collectief weinig ijver aan de dag te leggen om gemeenschappelijk over de armenzaken te beraadslagen. Zo moest de kerkeraad in augustus 1599 nog een algemene vermaning uitspreken om de diakenen aan te sporen hun vergaderingen te houden.¹⁵²

Ook absentie op de kerkeradsvergadering was een zo algemeen voorkomend verschijnsel, dat een ambtsdrager wel bijzonder vaak of herhaald afwezig moest zijn, voordat hij daarop persoonlijk werd aangesproken. Toen dit de ouderling Jacob Adriaensz Pauw in 1603 overkwam, excuseerde hij zich met een ziekte van zijn vrouw en de afwezigheid van zijn zoon tijdens een verbouwing aan zijn brouwerij, zaken waarvoor de kerkeraad wel enig begrip leek op te brengen. Toch zien wij Pauw pas in 1615 opnieuw als ouderling functioneren, mogelijk omdat de kerkeraad zijn naam in de tussenliggende periode niet meer in de dubbeltallen voor de verkiezingen van ambtsdragers had opgenomen.¹⁵³

Pieter Meijnaertsz, die in 1588 te Berkel als ouderling door absentie was opgevalen, ontving een persoonlijke vermaning, temeer omdat hij zelden zijn verhindering bijtijds te kennen gaf. De kerkeraad heeft hem "als een die de versameling cleijn achtende" later niet meer tot ouderling gekozen. Een andere notoir afwezige ouderling, de eerdergenoemde Cornelis Dircksz de Graeff te Schipluiden, beloofde in 1598 beterschap. De plaatselijke kerkeraad plaatste De Graeff later niet meer als ouderling "op de rolle", maar heeft hem wel bij een tussentijdse verkiezing in 1603 de plaats van een overleden diaken laten innemen. Later komt zijn naam niet meer onder de Schipluidse ambtsdragers voor, wellicht omdat hij zich ook in de kerkelijke armenzorg weinig positief had onderscheiden. De molenaar Willem Claesz viel te Schipluiden reeds na zijn eerste termijn als ouderling uit de gratie. Hij had echter niet alleen kerkeradsvergaderingen verzuimd, maar ook het huisbezoek verwaarloosd, omdat hij zich liever op de dorpskermis vermaakte.¹⁵⁴

Een lauwe plichtsbetrachting die met name tot uiting kwam in regelmatige absentie van de vergaderingen van de kerkeraad (in Delft ook van de diakenen), lijkt in geen enkel geval aanleiding geweest te zijn om over te gaan tot een schorsing of afzetting van een ambtsdrager. De kerken in de Delftse classis werden echter ook incidenteel geconfronteerd met verzoeken van de zijde van de ouderlingen en diakenen zelf om hun bediening vroegtijdig te mogen beëindigen. Uiteenlopende motieven lagen hieraan ten grondslag. Gerrit Jansz Graswinckel verraste in 1579 de Delftse kerkeraad midden in zijn tweede termijn als diaken met het verzoek uit zijn ambt ontheven te worden. Hij bleek zich niet meer te kunnen verenigen met de in zijn kerk gehanteerde wijze van verkiezen van de diakenen. Dezen moesten volgens hem door het gehele volk worden gekozen. Na enige aandrang van enkele kerkeradsleden toonde Graswinckel zich toch bereid zijn termijn uit te dienen, op voorwaarde dat hij dat niet deed als diaken, "maer als een knecht die sulck een werck wt liefde" op zich nam. De kerkeraad kon hiermee instemmen, maar besloot wel het resterende ambtsjaar te gebruiken om Graswinckel de alternatieve verkiezingswijze als een dwaling uit het hoofd te praten. Hij werd later niet meer tot diaken, maar vanaf 1590 nog wel zeven keer tot ouderling verkozen.¹⁵⁵

Huijg Jacobsz van der Dussen zag zijn verzoek om zijn dienst als ouderling te beëindigen in verband met zijn verkiezing tot burgemeester van Delft in 1574 zeer coulant ingewilligd worden. De kerkeraad had er blijkbaar begrip voor, dat een dubbele taak als kerk- en stadsregeerder teveel van het goede kon zijn. In 1581 zou Van der Dussen wel in staat blijken beide ambten te combineren. Mogelijk heeft toen ook de uitspraak van de Middelburgse synode, dat het ouderlingenschap in beginsel niet onverenigbaar was met een politiek ambt binnen de overheid, ertoe bijgedragen dat hij beide functies in combinatie ging bekleden.

De Delftse kerkeraad toonde zich ook gevoelig voor persoonlijke omstandigheden. Cornelis Gijsbrechtsz Vinck mocht zich in februari 1599 na het opmaken van de halfjaarlijkse rekening van de diakonie als diaken ontslagen beschouwen. Hij had verklaard wegens het overlijden van zijn vrouw voortaan zelf frequent buiten de stad te zijn en daardoor zijn ambt niet meer naar behoren te kunnen vervullen. Het probleem werd later vanzelf opgelost, omdat Vinck reeds spoedig hertrouwde en alsnog zijn termijn uitdiende. Ook Joris Jansz te Berkel heeft 1619 zijn ambtsperiode als diaken formeel beëindigd, hoewel hij zijn bediening liever voortijdig wegens ouderdom en zwakte had neergelegd. De plaatselijke kerkeraad had echter wel toegezegd hem bij het ambtswerk zoveel mogelijk te ontlasten, waarmee Jansz afdoende tegemoet gekomen was.¹⁵⁶

In deze en andere zaken, waarbij individuele beweegredenen in het geding waren, gingen de kerkeraden steeds van geval tot geval na of er voldoende gronden aanwezig waren om tijdens een lopende ambtstermijn het gevraagde ontslag te verlenen. Over het algemeen toonden zij zich daarin zeer terughoudend. De beëindiging van de bediening van ouderlingen en diakenen wegens verhuizing naar een andere woonplaats was daarentegen op het platteland een algemeen verschijnsel. Uit de bewaard gebleven acta van de dorpskerken blijkt niet, in hoeverre de vertrekkende ambtsdragers hun kerkeraad nog toestemming hebben gevraagd hun bediening te mogen afbreken. Mogelijk werd deze consequentie als min of meer vanzelfsprekend aanvaard. Te Delft heeft in bijna een halve eeuw slechts één ambtsdrager vroegtijdig de gemeente verlaten. Het betrof de diaken Juliaen Verckijn die in 1583 halverwege zijn bediening naar Amsterdam vertrok, overigens zonder dat de kerkeraad daartegen enig bezwaar leek te maken.

Een tweede categorie moeilijkheden rond ouderlingen en diakenen had niet betrekking op hun ambtsbediening, maar op feilen in hun persoonlijke levenswandel. Het ging daarbij om zaken die de gemeente in opspraak konden brengen. De voortzetting van de bediening door de betrokken ambtsdrager kon dan in het geding komen, omdat door zijn eventuele aanblijven het aanzien van de gemeente temeer geschaad dreigde te worden. Te Delft kwamen tot 1622 twaalf ouderlingen en diakenen als gewone lidmaten in aanraking met de kerkelijke tucht.

In zeven gevallen was dit het gevolg van geschillen, die hun oorsprong vonden in onenigheid binnen de familiekring, erfeniskwesties, ruzies met burens of bekenden en zakelijke aanspraken of transacties. De tuchtmaatregelen bleven in dit soort zaken echter in de regel beperkt tot ontzegging van de deelname aan het Avondmaal, waarna de stedelijke kerkeraad door voorspraak of bemiddeling trachtte de oorzaken

van het geschil weg te nemen. Geen enkele ouderling of diaken droeg daarbij overduidelijk schuld aan de twisten, stelde zich onredelijk op of toonde zich niet tot inschikkelijkheid en verzoening bereid, zodat er voor de kerkeraad geen aanleiding was een schorsing of afzetting in overweging te nemen. Evenals bij gewone lidmaten werden hardere tuchtmiddelen dan niet toegepast, al werd het bijvoorbeeld voor de schoenmaker Jan Braeckeval in augustus 1592 wel bijzonder onstichtelijk geacht, dat hij als ouderling buiten zijn schuld lange tijd niet aan de avondmaalstafel plaats mocht nemen. Voor de kerkeraad was dit echter temeer reden diens tegenstrever Hendrick Canengijs tot de orde te roepen, die in februari 1593 inderdaad moest toegeven dat hij Braeckeval onterecht verwijten had gemaakt. De schoenmaker was in het tussenliggende halfjaar volledig buiten schot gebleven.¹⁵⁷

Voor ouderlingen en diakenen die op het persoonlijke vlak in betalingsmoeilijkheden raakten, hun schulden niet betaalden of bankroet gingen, kon de Delftse kerkeraad veel minder begrip opbrengen. Hierbij kwam de ambtsdrager in het rijtje zware zonden terecht, die met schorsing of afzetting bestraft konden worden, om te voorkomen dat de kerk verder in opspraak zou raken. Toen de diaken Vries Lenaertsz in maart 1596 niet meer in staat was zijn crediteuren te voldoen, werd hij "om der stichtinghe wille" terstond in zijn bediening geschorst. Nadat een maand later een accord met zijn schuldeisers was getroffen, mocht hij zijn ambtstermijn slechts terwille van de armen hervatten, met de beperking dat hij "om de opspraeck wille" niet meer in de kerk mocht collecteren.

De ervaren ouderling-schepen Burchart Jansz van der Block werd in 1606 nog ontzien, toen hij een belofte om duizend gulden te betalen niet was nagekomen. Mogelijk heeft hij zijn schuld alsnog betaald of durfde de kerkeraad een lid van de magistraat niet streng te bestraffen. Zijn achtste ambtstermijn als ouderling, bleek echter wel zijn laatste te zijn. De diaken Adriaen Simonsz Groenewegen, die toch ook tot de Delftse regentenfamilies behoorde, werd in het geheel niet gespaard. Hij moest in 1616 direct zijn ambt neerleggen, nadat hij als drapenier failliet was gegaan.¹⁵⁸

Overspelige ouderlingen of diakenen werden door de Delftse kerkeraad evenmin nog langer in het ambt geduld. In 1595 ging door de hele stad het gerucht dat de schrijnwerker Schrevel Rochusz met zijn nicht de bedstede had gedeeld. Na zijn schuldbekentenis verklaarde de kerkeraad zich temeer bedroefd en beschaamd te voelen, omdat hij diaken was. De afzetting van Rochusz was daarmee een voldongen feit. De verver Gerrit Claesz Wusten ontsnapte tijdens zijn eerste termijn als ouderling nog aan eenzelfde lot, omdat hij zijn overspel fel tegensprak en daarin door zijn echtgenote werd bijgestaan. Pas in juni 1607, enkele dagen voor het verstrijken van zijn tweede termijn, kwam de volle waarheid aan de licht. Voor de kerkeraad was het toen te laat om hem nog formeel uit het ambt te zetten. Uit het feit dat zijn zonde en ontkenning als een grof schandaal werden opgenomen, moge echter blijken dat ook zijn bediening anders direct was beëindigd.¹⁵⁹

Het aantal ouderlingen en diakenen, dat op het platteland wegens een gebrekkige levenswandel met de kerkelijke tucht in aanraking kwam, laat zich niet precies vaststellen. Hier wreekt zich het verloren gaan van de kerkeraadsboeken van een aantal gemeenten, terwijl de wel bewaard gebleven acta van andere dorpskerken

vaak teveel hiaten vertonen of te onnauwkeurig zijn om enigszins complete lijsten van ambtsdragers en hun zonden op te stellen. De gevallen die zich wel laten reconstrueren geven in grove lijnen eenzelfde beeld te zien als te Delft.

De meeste zaken betroffen geschillen, waarbij de ambtsdragers om uiteenlopende oorzaken betrokken raakten en die in de regel niet tot hun schorsing of afzetting leidden. Eén van de uitzonderingen was waarschijnlijk de Schipluidse ouderling Joost Jacobsz. Hij verweet in maart 1603 de plaatselijke predikant hem bij de heer van Kenenburg met leugens zwart gemaakt te hebben, waardoor zijn broodwinning als smid afbreuk was gedaan. De kerkeraad kwam al spoedig tot de conclusie dat de predikant geen enkele blaam trof, terwijl Jacobsz voor geen enkele rede vatbaar was. De smid trachtte zelfs met zijn demonstratieve wegblijven uit de kerkeraad en de predikaties als ouderling zoveel onrust in de gemeente te veroorzaken, dat het Avondmaal niet gehouden kon worden. Juist om hem in deze opzet niet te laten slagen "ende meerder twist te voorkomen" werd de zaak op advies van de predikant op zijn beloop gelaten, waardoor er ook geen maatregelen tegen Jacobsz als ambtsdrager werden genomen. Praktisch gezien ontbrak daartoe ook de noodzaak, omdat hij zelf geen werk meer maakte van zijn bediening, die bovendien enkele maanden later zou aflopen. Bewust liet de kerkeraad tegen die achtergrond het belang van de rust in de plaatselijke kerk het zwaarst wegen. Dat Jacobsz later niet meer in de kerkeraad gekozen werd, hoeft geen verbazing te wekken.¹⁶⁰

Naast geschillen vormden spontane scheld- en vechtpartijen, veelal voortvloeiend uit herbergbezoek en dronkenschap, op het platteland een algemeen verbreid verschijnsel dat niet alleen vele gewone lidmaten, maar ook ambtsdragers in aanraking bracht met de kerkeraad. Ook deze ontsporingen leidden echter niet tot een schorsing of afzetting. Een vechtpartij van de ouderling van 't-Woudt Dirck Cornelisz Hauwaert mondde in 1603 zelfs uit in het voorlezen van een anonieme schuldbekentenis in de kerk. Hoewel de kerkeraad zich daarbij geen illusies maakte dat de gemeente niet zou weten wie de betrokken zondaar was, werd Hauwaert als ambtsdrager ongemoeid gelaten en in 1606 na een jaar ambtsrust opnieuw tot ouderling gekozen.

Gerrit Hendricksz kwam in 1606 als diaken van Maassluis dichterbij een afzetting. Hij was zich toen niet alleen te buiten gegaan aan herbergbezoek en vechten, maar zou in het naburige De Lier ook "oneerbaerheit met een sekere vrouwpersoon" gepleegd hebben. Zijn gedrag had zoveel opschudding in de plaatselijke gemeente veroorzaakt, dat zijn verzoening gepaard moest gaan met het voorlezen van een schuldbekentenis in de kerk met vermelding van zijn naam. Tevens werd bij die gelegenheid aangegeven dat de zonde van overspel door hem werd ontkend en niet door de kerkeraad met bewijzen gestaafd kon worden. Mocht zich echter iemand onder het kerkvolk bevinden, die alsnog kon aantonen dat Hendricksz "in die voorgemelde daet schuldich waere", dan zou hij onmiddellijk als diaken afgezet worden.¹⁶¹

Daarmee is impliciet aangegeven dat ruzies en vechtpartijen een ouderling of diaken op het platteland nog vergeven konden worden, maar dat overspel evenals te Delft onvermijdelijk tot het einde van de ambtsbediening moest leiden. Ten aanzien van failliet gegane ambtsdragers leken de kerkeraden in de dorpen ook dezelfde

sancties te hanteren als de stedelijke gemeente. De Lierse ouderling Pieter Vrancensz werd althans in 1605 wegens zijn "bancqueritschapp" afgezet. Een andere zonde, die op het platteland juist de ambtsdrager zwaar aangerekend werd, was het trouwen met een ongedoopte vrouw. Zo meldde de Vlaardingse kerk in 1605 de classicale vergadering dat één van haar diakenen ondanks vele vermaningen met een ongedoopte dochter in het huwelijk was getreden en dientengevolge was afgezet.¹⁶²

Dezelfde kerk had overigens in 1583 nog met een uitzonderlijk probleem ten aanzien van het persoonlijk leven van een ambtsdrager geworsteld, dat ons een zeldzaam inzicht geeft in de factoren die voor of tegen een eventuele schorsing en afzetting meegewogen moesten worden. Het geval betrof de ouderling Abraham Dircksz, die op het land zijn vee aan het verzorgen was, toen één van zijn twee kinderen thuis bij een onderlinge vechtpartij in een schaar viel en overleed. Voor de kerkeraad stond van meet af aan vast, dat het hierbij ging om een ongeluk, maar tijdens het huisbezoek drongen sommige lidmaten aan op de schorsing van Dircksz. Zij wezen daarbij op de positieve eigenschappen die ouderlingen en diakenen volgens 1 Timotheüs 3 moesten vertonen. Letterlijk werd de in deze Schriftpassage vastgelegde vraag gesteld, hoe iemand die zijn eigen huis niet kon besturen in staat geacht moest worden voor de gemeente te zorgen. Voorts waren de betrokken lidmaten van mening dat het ongeluk ergerlijk was voor de gemeente en het voor Dircksz onmogelijk maakte nog langer iemand met stichting te vermanen.¹⁶³

De kerkeraad heeft de aangevoerde bezwaren echter één voor één weerlegd. In de eerste plaats werd geconstateerd dat Dircksz in het verleden zijn gezin goed had geleid, zijn kinderen naar behoren had vermaand en bestraft en ook steeds naar de predikaties had gezonden. Eén enkel ongeluk dat de vroomsten kon overkomen, was onvoldoende aanleiding om de aangehaalde woorden van de apostel Paulus rigoureuus en zonder onderscheid toe te passen. Juist omdat Dircksz aan dat ongeluk geen enkele schuld droeg, mocht ook niet aangenomen worden dat hij zijn werk als ouderling niet meer met stichting kon verrichten. De laatstgehouden avondmaalsviering zou bovendien aangetoond hebben dat de veronderstelde ergernis binnen de grenzen was gebleven, omdat de deelname van Dircksz voor niemand aanleiding was geweest om de tafel te mijden. De kerkeraad kwam uiteindelijk tot de conclusie dat een schorsing van de ouderling wellicht meer onrust zou wekken, omdat het merendeel van de gemeente van mening was dat Dircksz door het ongeluk op zichzelf al zwaar genoeg was gestraft. Besloten werd daarom om hem zijn resterende ambtstermijn te laten uitspelen.¹⁶⁴

Toch leek de kerkeraad niet helemaal zeker van zijn zaak te zijn. Het hele geval werd door de broeders schriftelijk voorgelegd aan de Delftse classis. Hoe haar reactie luidde is onbekend. Uit het gegeven dat de zaak later niet in haar acta werd vastgelegd, mag wellicht worden afgeleid dat er voor de classis geen reden was de Vlaardingse kerkeraad alsnog tot vergaande stappen tegen Dircksz aan te zetten.

Een derde categorie problemen met ouderlingen en diakenen had betrekking op afwijkingen in de leer. Alle waargenomen gevallen moeten geplaatst worden tegen de achtergrond van de bestandstwisten. De ouderlingen en diakenen in de remonstrantse gemeenten deelden daarbij uiteindelijk in het lot van de predikant die zij

terzijde hadden gestaan. In de meeste dorpen van de Delftse classis werden zij afgezet, nadat de Dordtse synode van 1618-1619 de remonstrantse opvattingen had veroordeeld en de contra-remonstranten zich weer in het bezit van de plaatselijke kerk hadden gesteld. Soms nam dit nog enige tijd in beslag, zodat bijvoorbeeld te Berkel pas in december 1619 tussentijdse verkiezingen werden gehouden om de uit hun dienst verwijderde ouderlingen en diakenen te vervangen.

Alleen ten aanzien van de remonstrantse kerkeraadsliden van Zoetermeer werden reeds in een vroeg stadium maatregelen getroffen. Zij hadden echter niet alleen hun leerstellige opvattingen samen met de plaatselijke predikant in druk uitgegeven, maar hun dienaar ook bijgestaan in diens oproerige uitspraken en preken en hem aangeemoedigd niet meer uit de Heidelbergse Catechismus te leren. Voor de gedeputeerden van de Zuidhollandse synode en de Hollandse Staten, die in de herfst van 1618 de Delftse classis bezochten, waren daarmee reeds voldoende gronden voorhanden om niet de uitspraak van de Dordtse synode over de leergeschillen af te wachten. Terstond zijn zij overgegaan tot de afzetting van de volledige kerkeraad.¹⁶⁵

Ex-ouderlingen en -diakenen

In de meeste gemeenten van de Delftse classis is na verloop van tijd herverviering van ouderlingen en diakenen na een één- of tweejarige ambtsrust een vaste gewoonte geworden, zodat een deel van de ambtsdragers steeds uit dezelfde selecte groep van manslidmaten werd gerecruteerd. De kerken handelden daarbij wellicht in de overtuiging dat de ervaring die tijdens een eerdere ambtstermijn was opgedaan, de kwaliteit van een nieuwe bediening kon bevorderen. Overlijden of vertrek uit de gemeente konden vanzelfsprekend een hernieuwd beroep op dezelfde persoon onmogelijk maken. Ook ouderlingen en diakenen die zich bijzonder negatief hadden onderscheiden door ambtsweigering, lauwe plichtsbetrachting en zondig gedrag kwamen, zoals hiervoor reeds is aangegeven, meer dan eens niet voor herverviering in aanmerking.

In het verlengde hiervan doemt ook de vraag op in hoeverre ontsporingen van ex-ouderlingen en -diakenen tijdens hun periode van ambtsrust voor de kerken aanleiding is geweest om van hun diensten geen gebruik meer te maken. De Delftse kerkeraad leek ook van de oud-ambtsdragers in ieder geval een voorbeeldig gedrag te verwachten, temeer omdat zij bij de behandeling van bijzondere zaken nog in de kerkeraad konden worden geroepen. Een eenmalige scheldpartij van Michiel Baelde heeft zijn herverviering tot ouderling in 1604 niet in de weg gestaan. Evenmin vormde de verkoop van krimpend laken door de lakenkoper Willem Jansz de Milde en de betrokkenheid bij een geschil van de grootschipper Jan Jansz van Melisdijk in respectievelijk 1580 en 1609 een bezwaar voor een nieuwe ambtstermijn als diaken.¹⁶⁶

Negen andere ex-ambtsdragers werden echter niet meer gekozen, nadat zij kort na hun afgang als ouderling of diaken met de kerkelijke tucht in aanraking waren gekomen. De meesten van hen waren verzeild geraakt in twisten of meningsverschillen, hetgeen niet in overeenstemming was met de positieve eigenschappen die de kerkeraad op schriftuurlijke grondslag in de ambtsdragers zocht. De molenaar Walich

Pietersz ging zich bovendien te buiten aan contacten met andersdenkenden, waarmee een mogelijke herverkiezing tot ouderling definitief was uitgesloten.¹⁶⁷

Enkele gevallen hadden een andere achtergrond. Zo koesterde de ex-ouderling Claes Adriaensz van Adrichem in 1587 achterdocht tegen de predikant Arent Cornelisz, die te 's-Gravenhage gepleit zou hebben voor zijn verkiezing tot burgemeester. In een poging zijn onschuld te bewijzen heeft Cornelisz zich persoonlijk naar het stadhuis begeven om de magistraat tekst en uitleg te geven, maar Van Adrichem zelf liet zich niet overtuigen. De kerkeraad stelde ten slotte vast dat "men een menschen meeninge nijet benemen" kon en liet de zaak verder op haar beloop. Van Adrichem is later echter niet meer tot ouderling gekozen.

Dit laatste gold ook voor Coenraet Hendricksz van Dooren, die totaal niet overweg kon met zijn tweede vrouw. De aanhoudende echtelijke ruzies maakten jarenlang zijn deelname aan het Avondmaal en daarmee een nieuwe bediening in de kerkeraad onmogelijk. De brouwer Bruijn Jacobsz van der Dussen, viel na een tweede ambtstermijn als diaken eveneens uit de gratie, omdat hij op een bruiloft in zijn huis een danspartij had georganiseerd en zichzelf daarbij niet onbetuigd had gelaten. Uitdrukkelijk maakte de kerkeraad in zijn tuchtzaak gewag van de gegeven ergernis, "principaelick in aenmerckinge dat de voors. Bruijn in dienst der diaconije deser kercke geweest is". Juist een oud-ambtsdrager had naar het oordeel van de broeders een meer ingetogen levenswijze moeten betrachten.¹⁶⁸

Voor sommige kerken op het platteland vormde laakbaar gedrag tijdens een periode van ambtsrust veel minder een bezwaar om andermaal een beroep op ex-ouderlingen en -diakenen te doen. Blasius Pietersz in 't-Woudt was in de laatste maanden van 1607 verwickeld in een zakelijk geschil en weigerde daarbij aanvankelijk zich aan het oordeel van de kerkeraad te onderwerpen. Toch zien wij hem in 1609 opnieuw als ouderling functioneren. Zijn herverkiezing was temeer opmerkelijk, omdat hij als ouderling het gezag van de kerkeraad moest uitdragen, waartegen hij zich nog maar kort daarvoor zelf had verzet. Bovendien bleek Pietersz zich later weinig gebeterd te hebben. Enige tijd buiten actieve dienst zijnde, begaf hij zich in 1618 ondanks een vermaning van de kerkeraad om thuis te blijven naar de plaatselijke herberg, waar hij prompt in een vechtpartij verwickeld raakte. In 1620 trad hij desondanks weer als ouderling op. Dat Dirck Cornelisz Hauwaert in 1606 in dezelfde gemeente opnieuw ouderling kon worden, leek evenmin voor de hand te liggen. Hij was niet alleen - zoals reeds vermeld - tijdens zijn vorige termijn in 1604 wegens vechten met de censuur in aanraking gekomen, maar had zich ook tijdens zijn jaar ambtsrust in 1605 door schelden in een herberg negatief onderscheiden.¹⁶⁹

Uit dergelijke gevallen van herverkiezing mag echter niet zonder meer afgeleid worden dat de kerkeraad van 't-Woudt gewoon was deviant gedrag gemakkelijk met de mantel der liefde te bedekken. In tuchtzaken werd bij soortgelijke vergripen tegen actieve en rustende ambtsdragers niet minder consequent opgetreden als tegen gewone lidmaten. 't-Woudt behoorde echter tot de kleinere gemeenten in de classis, die voor de keuze van hun ouderlingen en diakenen aangewezen waren op een beperkte groep manslidmaten. In het verlengde daarvan werden aan de kandidaten niet al te hoge eisen gesteld. Zolang oud-ambtsdragers zich tijdens hun ambtsrust niet

te buiten waren gegaan aan zware zonden, die tijdens een actieve bediening een schorsing of afzetting waardig waren, konden zij tegen die achtergrond niet altijd voor een nieuwe termijn gepasseerd worden. De Delftse gemeente beschikte over een veel ruimer potentieel aan ambtsdragers en kon daarmee veel gemakkelijker afzien van herverkiezing van oudgedienden.

Uitsluiting van nieuwe ambtstermijnen was overigens alleen mogelijk in die gemeenten, waar de nominatie of verkiezing van ouderlingen en diakenen in handen van de kerkeraad lag. De gemeente van Naaldwijk hanteerde daarentegen de vrije keuze uit en door de mannelijke gemeenteleden. Ook in die context bleken rustende ambtsdragers ondanks zondig gedrag opnieuw in actieve dienst te kunnen komen. Een uitzondering moet daarbij gemaakt worden voor ex-ouderlingen en -diakenen die op het moment van de verkiezingen nog onder kerkelijke censuur stonden. Zo kon een notoir drinkebroer en vechtersbaas als Philips Ijsbrantsz in mei 1617 van een tweede termijn als ouderling geweerd worden, omdat hij toen nog niet wilde instemmen met een openbare schuldbekentenis in de kerk. Deze zware vorm van verzoening was volgens de kerkeraad vereist, omdat zijn wangedrag algemeen bekend was en hij anders een eventuele verkiezing niet met stichting kon aanvaarden. Een jaar later was het tuchtgeval echter afgerond en behaalde Ijsbrantsz van alle manslidmaten de meeste stemmen als ouderling. De kerkeraad had wellicht liever iemand met een onbevleete reputatie in zijn plaats gezien, maar accepteerde zonder waarmeembaar verzet de gemaakte keuze.¹⁷⁰

Op basis van het voorafgaande kan niet zonder meer worden vastgesteld dat de kerken bereid waren meer van de ouderlingen en diakenen door de vingers te zien dan van de predikanten, zoals Van Ginkel beweert. De kerkeraden in de Delftse classis hebben in de eerste plaats toegezien op een goede ambtsvervulling. Dat zij daarbij gestuit zijn op gevallen van ambtsweigeren of lauwe plichtsbetrachting toont aan dat het predikambt enerzijds en het ouderlingen- en diakenambt anderzijds niet op één lijn te plaatsen waren. De predikanten volgden niet alleen een roeping, zij oefenden ook een beroep uit, waarvoor zij in het ideale geval ook opgeleid waren en hun bekwaamheid hadden moeten bewijzen. De ouderlingen en diakenen vormden geen beroepsgroep en moesten buiten hun ambtelijke werkzaamheden nog zelf voor hun broodwinning in het dagelijks leven zorg dragen. Zij werden door de keuze van kerkeraad en/of gemeente letterlijk tot hun kerkelijke bedieningen geroepen, meer dan eens weinig of geen aspiraties in die richting koesterend. Hun ambtsuitoefening droeg daar soms de sporen van. De kerkeraden gingen daaraan niet voorbij, maar hebben allerlei middelen beproefd om nalatigheid en verzuim te bestrijden en de betrokkenen zo te dwingen de keuze te accepteren en hun ambten serieus te nemen.

Met en met twee maten laat zich bij kerkelijke afdoening van zonden van de predikanten en van de ouderlingen en diakenen niet op grote schaal aantonen. Hadden de laatsten zich schuldig gemaakt aan grove en geruchtmakende feiten, dan bleef schorsing of afzetting hun niet bespaard. Met name op het platteland konden wij waarnemen dat frequent herbergbezoek, dronkenschap, ruzies en vechtpartijen niet snel tot de categorie zware zonden gerekend werden, die tot dergelijke maatregelen aanleiding gaven, maar het is de vraag of deze sancties bij predikanten voor dezelfde

vergripen wel consequent toegepast werden.

Abraham Jansz werd in 1582 als predikant van Pijnacker door de Delftse classis geschorst en een jaar later ontslagen nadat hij regelmatig aan de bierbanken was aangetroffen. Hij had echter ook de viering van het Avondmaal verwaarloosd en zich laatdunkend over de bediening van het sacrament uitgelaten.¹⁷¹ Zijn zaak toont nog eens aan dat de predikanten inderdaad niet zonder meer met andere ambtsdragers op één lijn te plaatsen waren, omdat bij de veronachtzaming van de prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten veel directer het welzijn de hele kerk en gemeente in geding kon komen. Vooral daarin en niet in zijn herbergbezoek vond de zware straf tegen Jansz waarschijnlijk zijn oorsprong.

Bij ambtsdragers die betrokken raakten bij geschillen hanteerden de kerkeraden ten aanzien van de ouderlingen en diakenen geen andere werkwijze dan de classis tegenover de predikanten. Toonden de betrokken ambtsdragers zich voor rede vatbaar, dan stond niet schorsing of afzetting voorop, maar kwam het wegnemen van de onenigheid en ergernis door bemiddeling of arbitrage in de eerste plaats. Dat verder bij ouderlingen en diakenen middelmatige of lichte zonden doorgaans niet resulteerden in een vroegtijdige beëindiging van de bediening, betekende niet dat de kerkeraad daaraan zonder meer voorbijging, zaken binnenskamers trachtte te houden of in de doofpot stopte. De zondige ambtsdragers werden in de regel nog altijd onderworpen aan dezelfde tuchtmaatregelen als de gewone lidmaten, waarbij wering van het Avondmaal en bekendmaking van het vergrijp of het voorlezen van een schuldbekentenis aan de gemeente zonder en met vermelding van naam normaal hun toepassing vonden. In dat opzicht hadden ouderlingen en diakenen, zelfs meer te vrezen dan predikanten, die veel minder snel als gewone lidmaten door de tucht werden aangepakt.

Van Ginkel heeft wel terecht gewezen op de mogelijkheid van de kerkeraad om het einde van de ambtstermijn van een weinig ijverige of voortdurend zondigende ouderling of diaken af te wachten, om langs die weg van een probleemgeval bevrijd te worden. Door slechte ervaringen wijzer geworden kon dan ook na de gebruikelijke ambtsrust of voor een langere periode in de meeste kerken een herverkiezing vermeden worden. Sommige gemeenten waren echter zo klein, dat zij zich steeds met dezelfde lidmaten als ouderling of diaken moesten behelpen. Een hernieuwd beroep op een ambtsdrager die zich kort daarvoor in actieve dienst of rustend door een allesbehalve voorbeeldige levenswandel had onderscheiden, kon daarbij niet altijd vermeden worden.

Hoofdstuk 4: DE GEKOZENEN

De Duitse historicus Schilling heeft een begin gemaakt met kwantitatief-prosopografisch onderzoek naar de ambtsdragers in de Noordnederlandse kerkeraden na 1572. Vanuit de centrale vraagstelling of de calvinistische kerkeraad een alternatieve kerkelijke vorm voor burgerlijke representatie in de stadsregering was, heeft hij de ouderlingen en diakenen in een tweetal steden in beeld gebracht. Te Leiden richt zijn aandacht zich op alle presbyters tot het begin van de achttiende eeuw, voor Groningen gaat hij zelfs door tot het tweede kwart van de negentiende eeuw.¹⁷²

Voor de door ons verzamelde gegevens met betrekking tot de Delftse classis kunnen de resultaten van zijn Groningse studie hierna niet als vergelijkingsmateriaal gebruikt worden. Dit is in de eerste plaats te wijten aan een sterk afwijkende wijze van verkiezen van de ambtsdragers in Groningen, waar de kerkeraad zich lange tijd aanvulde door coöptatie en de ouderlingen in beginsel voor het leven aanwees. Aangezien Schilling zijn gegevens voor die stad over uitgestrekte periodes heeft geïnventariseerd, is er in tijd gemeten geen tussenbalans voorhanden voor het door ons bestudeerde tijdperk 1572-1621. Inmiddels heeft echter een door hem geïnspireerd onderzoek naar de ouderlingen en diakenen in het Gelderse Zutphen over de periode 1591-1650 plaatsgevonden, dat wel door zijn in deelperioden afgesplitste resultaten alternatieve gegevens voor vergelijking aanreikt.¹⁷³

Schilling heeft zijn Leidse onderzoek gericht op vier deelaspecten: het aantal mandaten en de beklede ambten, het professioneel milieu van de ambtsdragers, hun vermogensstructuur en de vervlechting met de politieke elite. Het laatste aspect zullen wij later nog in een afzonderlijk hoofdstuk behandelen. Bij gebrek aan geschikt bronnenmateriaal zullen wij noodgedwongen de vermogenspositie van de ouderlingen en diakenen volledig buiten beschouwing moeten laten. Onze inschatting van de sociale positie van de kerkeraadsliden met name te Delft is dan ook bij voorbaat aan grenzen gebonden. Of het beeld dat Schilling van de vermogens van Leidse kerkeraadsliden schetst een scherp inzicht geeft in hun sociale status in de periode waarop wij ons richten, mag echter betwijfeld worden. Hij is voor het vaststellen van de vermogens uitgegaan van de cohieren van de 1000ste penning voor Leiden over de jaren 1626 en 1660. Over de financiële draagkracht van de ouderlingen en diakenen vóór het einde van het Twaalfjarig Bestand hebben deze bronnen evenwel weinig of geen zeggingskracht. Schilling veronderstelt zelf dat met de beslechting van de bestandstwisten in de jaren 1618-1619 een geheel andere groep ambtsdragers in de Leidse kerkeraad is gekomen.¹⁷⁴

Op zoek naar het antwoord op de vraag welk deel van de stedelijke gemeenschap in de kerkeraad te Delft vertegenwoordigd was, willen wij naast de twee overblijvende thema's uit het onderzoek van Schilling, nog ingaan op de geografische herkomst van de ouderlingen en diakenen. Dit derde aspect van onze zoektocht naar het profiel van de Delftse kerkeraadsliden, vloeit voort uit het reeds eerder gemelde belang dat Briels aan de Zuidnederlandse immigratie voor de vestiging en verbreiding van de gereformeerde religie in de Republiek heeft toegekend. In het verlengde van diens stelling dat de instroom van lidmaten uit het Zuiden onmiskenbaar de gemeen-

tevorming in positieve zin heeft beïnvloed, rijst de vraag in hoeverre Zuid-Nederlanders ook doordrongen tot de ambten van diaken en ouderling en daarmee het kerkelijk leven mede vorm hebben gegeven.

In tegenstelling tot de politieke ambten, waarvoor in de regel alleen de gezeten burgerij, de rijkste en aanzienlijkste poorters van Hollandse geboorte, in aanmerking kwam, stonden het ouderlingen- en het diakenambt immers open voor alle inwoners van de stad, ongeacht of zij in het bezit van poorterrechten waren of niet. In de synodale kerkordelijke bepalingen en besluiten ten aanzien van het passief kiesrecht van de lidmaten, werd geen enkel onderscheid gemaakt tussen gevestigde families ter plaatse en nieuwkomers van buiten. Het enige criterium voor de verkiesbaarheid was in de praktijk het lidmaatschap van de Delftse gemeente, ongeacht of deze door het afleggen van de belijdenis of bij een overkomst van elders na het inleveren van een attestatie was verkregen.¹⁷⁵

Wanneer ons onderzoek zich hierna vooral zal richten op de Delftse ouderlingen en diakenen, dan is dit een direct gevolg van het beschikbare bronnenmateriaal. Alleen voor de stad bezitten wij over de periode 1573-1621 over een min of meer volledige opgave van de ambtsdragers en waren voldoende alternatieve bronnen voorhanden om de lijsten naar herkomst en professie in te kleuren. De betreffende gegevens zijn gerangschikt in bijlage C, die hierna de basis vormt van onze beschouwingen.

Op het platteland konden alleen voor Berkel over de jaren 1596-1621 en Naaldwijk over de periode 1584-1621 alle ouderlingen en diakenen bij naam geïdentificeerd worden. Daarnaast werden nog betrekkelijk willekeurige aantallen ambtsdragers ontleend aan de kerkereraadsacta van Schipluiden, De Lier, 't-Woudt en Maassluis. Een mogelijkheid om de ontbrekende ouderlingen en diakenen te traceren en hun professioneel milieu door onderzoek in niet-kerkelijke bronnen op significante schaal te duiden, diende zich daarbij niet aan. Waar mogelijk zullen wij hierna niettemin trachten het beeld van de stedelijke kerkeraadsliden aan te vullen met de fragmentarische en incomplete gegevens van de ambtsdragers op het platteland.

Het instituut kerkeraad zal overigens in het vervolg ten aanzien van Delft in zijn 'brede' samenstelling beschouwd worden. Dat betekent dat naast de ouderlingen tevens de diakenen steeds tot de 'presbyters' gerekend zullen worden, een en ander in navolging van Schilling, die echter ook erkent dat zij in de steden niet voortdurend deel uitmaakten van de kerkeraad en hun vergaderingen vaak afzonderlijk belegden.¹⁷⁶ De predikanten die ook zitting in de kerkeraad hadden, zullen hierna - eveneens in het voetspoor van Schilling - buiten beschouwing gelaten worden. Op hen komen we later nog in afzonderlijk verband terug.

Aantallen ambtsdragers en mandaten

Zoals we reeds hebben gezien startte de Delftse gemeente in 1573 met vier ouderlingen en vier diakenen. In 1574 werd het aantal diakenen op acht gebracht, in 1575 ook het aantal ouderlingen. De groei van de gereformeerde gemeente in latere jaren is vóór 1622 geen aanleiding meer geweest de gelederen van de ouderlingen uit te breiden. In 1618 is wel het getal der diakenen verhoogd tot twaalf. Dit was het resultaat van jarenlange inspanningen van de kerkeraad om de kerkelijke armenzor-

gers in de Kamer van Charitaten, waarin de totale armenzorg in de stad op instigatie van de magistraat sinds 1613 was geïncorporeerd, een numeriek gelijkwaardige positie te laten innemen tegenover de burgerlijke armenzorgers, de meesters van charitaten.¹⁷⁷

Omgerekend naar het aantal mandaten, hier geïntroduceerd als synoniem voor het aantal tweejarige diensten als ouderling of diaken, komen we voor het tijdvak 1573-1621 op een totaal van vierhonderd, 196 als ouderling en 204 als diaken. In tabel 3.1 wordt het aantal manslidmaten te Delft vermeld, dat per deelperiode voor de eerste maal tot ouderling of diaken gekozen werd.

Tabel 3.1: Aantal ambtsdragers (ouderlingen en diakenen) te Delft 1573-1621

eerste maal gekozen in periode	aantal eerstgekozenen	aantal mandaten	gemiddelde aantal mandaten per gekozene
1573-1580	46	68	1,5
1581-1590	2	80	2,8
1591-1600	24	80	3,3
1601-1610	26	80	3,1
1611-1621	45	94	2,1
1573-1621	170	400	2,4

Niet alleen in absolute getallen, maar vooral gerelateerd aan de som van de mandaten blijkt het aantal nieuwkomers in de beginperiode het hoogst te zijn. Dit is niet verwonderlijk, omdat vooral in de eerste jaren nog geen beroep kon worden gedaan op lidmaten die al eerder als ouderling of diaken hadden gediend. Tegen het einde van de zestiende eeuw lijkt het aantal eerstgekozenen zich te stabiliseren op een aanzienlijk lager niveau. In meer dan tweederde van de mandaten werden toen lidmaten gekozen, die voorheen al ervaring als ouderling of diaken hadden opgedaan. De relatieve stijging van het aantal nieuwkomers tijdens het Twaalfjarig Bestand is deels het gevolg van de strijd tussen stadhuis en kerkerad over de kerkorde. De invloed die de burgemeesters daarbij op de verkiezingen van de ambtsdragers verwierven, leidde tot de instroom van een grotere groep nieuwe kandidaten dan in de voorafgaande jaren. Anderzijds moet echter ook rekening gehouden met de uitbreiding van het aantal diakenen van acht tot twaalf in 1618, waardoor vooral voor dit ambt de meer ervaren krachten met een groep nieuwelingen moesten worden aangevuld.

De totale balans over de periode wijst uit dat lidmaten die zich tijdens hun eerste termijn als diaken of ouderling niet in negatieve zin hadden onderscheiden, een goede kans maakten opnieuw in één van beide ambten gekozen te worden. Van de vierhonderd mandaten vielen 42,5% toe aan nieuwkomers en 57,5% aan ex-diakenen of -ouderlingen. Ambtelijke ervaring was blijkbaar één van de kwalificaties, die de kerkerad kon bewegen herhaaldelijk het oog op dezelfde personen te laten vallen.

Op het platteland van de Delftse classis werden gewezen ambtsdragers nog vaker tot nieuwe bedieningen geroepen. Te Naaldwijk dienden van 1584 tot 1621 steeds vier ouderlingen en vier diakenen. De helft van hen werd ieder jaar vervangen, hetgeen over een periode van 38 jaar 152 mandaten oplevert. Deze mandaten werden gegeven aan een groep van in totaal 50 personen. Minstens 112 mandaten (73,7%) werden daarbij vervuld door lidmaten die in hetzelfde tijdvak of voor 1584 al eerder deel uitmaakten van de kerkeraad. De Berkelse gemeente maakte van 1596 tot 1621 gebruik van vier ouderlingen en twee diakenen. In 26 jaar vielen hier 78 mandaten toe aan in totaal 31 personen. Minstens 54 mandaten (69,2%) werden toevertrouwd aan lidmaten, die vóór of na 1596 al eerder als ambtsdrager in de kerkeraad hadden plaatsgenomen.¹⁷⁸

Dat op het platteland de groep nieuwkomers relatief kleiner was dan te Delft, moet vooral verklaard worden uit de geringere omvang van de dorpsgemeenten. De keuzemogelijkheden waren daarmee voor de Berkelse kerkeraad en de Naaldwijkse manslidmaten aanzienlijk beperkter dan in de stad, waardoor aan ex-ouderlingen en -diakenen na een eenjarige ambtsrust moeilijk voorbijgegaan kon worden. Naaldwijk werd in 1590 reeds tot de grotere kerken op het platteland van de classis gerekend.¹⁷⁹ Hier werd echter de vrije keuze van de ambtsdragers uit het totale potentieel aan mannelijke gemeenteleden geografisch beperkt door het beginsel dat steeds één van de ouderlingen en diakenen uit Honselersdijk afkomstig moest zijn.

Mogen we hiermee veronderstellen dat met name op het platteland wegens de beperkte keuze herverkiezing meer dan eens voortvloeide uit een gebrek aan alternatieve kandidaten, dan wordt duidelijk dat wij het voor Delft geschetste beeld beter kunnen vergelijken met de situatie in andere steden, die ook over een groot reservoir aan ambtsdragers beschikten.

De resultaten van het onderzoek van Schilling over Leiden bieden daarvoor echter geen aanknopingspunten, omdat de presbyterlijsten voor 1621 hiaten vertonen. Bovendien fluctueerden de aantallen ouderlingen en diakenen tot dat jaar zo sterk, dat het niet mogelijk is de som van mandaten en ambtsdragers exact vast te stellen.¹⁸⁰ De Zutphense gemeente bediende zich van 1591 tot 1620 steeds van vier ouderlingen en vier diakenen. In totaal 124 mandaten vielen in deze Gelderse stad toe aan 64 verschillende personen. Slechts 48,4% van de mandaten kwamen daarmee in handen van lidmaten, die eerder als ouderling of diaken hadden gediend. Wanneer verder in aanmerking wordt genomen dat de Delftse gemeente (2675 lidmaten in 1609) aanzienlijk groter was dan de Zutphense (395 lidmaten in 1609) en daarmee over een veel ruimer reservoir aan potentiële kandidaten beschikte, is het temeer opvallend hoe frequent te Delft de ambtsdragers onder oudgedienden werden gezocht.¹⁸¹ Ambtelijke ervaring bleek daarmee bij de nominerende kerkeraad en de kiezende lidmaten in de laatstgenoemde stad inderdaad relatief zwaar te wegen.

Tabel 3.2: Aantal mandaten per ambtsdrager te Delft, Naaldwijk en Berkel, alsmede te Leiden en Zutphen

PLAATS/PERIODE	TOTAAL (absoluut)	MANDATEN			
		0,5 - 1	> 1 - 2	> 2 - 5	> 5
Delft 1573-1621	170	73 (43%)	42 (25%)	40 (24%)	15 (9%)
Naaldwijk 1584-1621	50	19 (38%)	8 (16%)	14 (28%)	9 (18%)
Berkel 1596-1621	31	12 (39%)	7 (23%)	9 (29%)	3 (9%)
Leiden 1573-1618	120	59 (49%)	20 (17%)	24 (20%)	27 (23%)
Zutphen 1601-1620	35	13 (37%)	10 (29%)	9 (26%)	3 (9%)

Het lijkt aannemelijk dat herverkiezingen zowel te Delft als op het omringende platteland geleid hebben tot de vorming van een relatief omvangrijke groep kernleden binnen de gemeente, die gedurende een lange reeks van jaren als ambtsdrager bij uitstek in staat gesteld werden het kerkelijk leven vorm te geven. Bekijken we echter het aantal mandaten per ambtsdrager, dat in tabel 3.2 is weergegeven, dan blijkt met name te Delft en Berkel die groep kernleden toch niet bijzonder groot te zijn. Slechts 9% van het aantal geïdentificeerde ambtsdragers in beide kerken bracht het tot meer dan vijf mandaten en diende daarmee langer dan tien jaar als diaken en/of ouderling. Zutphen geeft over de jaren 1601-1620 eenzelfde percentage voor de groep lidmaten die meer dan vijf maal tot ambtsdrager verkozen werden. Voor de Gelderse stad is echter juist in het tijdvak 1591-1600, de beginperiode van de gemeente, het aantal mandaten per ambtsdrager niet onderzocht, zodat de in de tabel verwerkte gegevens een enigszins vertekend beeld kunnen opleveren.¹⁸²

In Naaldwijk en Leiden bracht een relatief hoog percentage ambtsdragers het tot meer dan vijf mandaten. Opmerkelijk genoeg was juist in deze plaatsen de rol van de kerkeraad bij de verkiezingen van ouderlingen en diaken beperkt. Zoals vermeld bestond te Naaldwijk een vrije stemming van de manslidmaten, die blijkbaar snel tot herverkiezing van de hen vertrouwde ambtsdragers geneigd waren. Te Leiden brandde in 1579 een felle strijd los tussen kerkeraad en magistraat over de verkiezing van de ouderlingen en diakenen, die in in 1580 na interventie van de prins van Oranje en de Staten van Holland door arbitrage werd bijgelegd. Het zogenaamde 'arbitraal accord' verplichtte de kerkeraad voortaan een lijst met de helft meer kandidaten dan vacatures voor te leggen aan de magistraat, die daaruit dan de nieuwe lichte ouderlingen en diakenen zou kiezen. Woltjer heeft gesuggereerd dat de stedelijke regenten hun invloed later hebben aangewend om hun onwelgevallige, strenge calvinisten uit de kerkeraad te verwijderen en dat college te voorzien van voldoende ouderlingen en diakenen uit het eigen milieu met een verwante (rekkelijke) mentaliteit. Vanaf 1590 veranderde deze laatste groep ambtsdragers slechts weinig van samenstelling, terwijl juist in de voorafgaande jaren de spanningen tussen kerkeraad en magistraat tot relatief veel mutaties hadden geleid.¹⁸³

Als we de verklaring van de relatief grote groepen kernleden te Naaldwijk en Leiden in factoren buiten de kerkeraad zoeken, dan ligt het voor de hand om de naar verhouding kleinere groep frequente ambtsdragers met name te Delft toe te schrijven aan een bewuste politiek van het nominerende college. De acta van de stedelijke kerkeraad bieden daarvoor echter slechts weinig aanknopingspunten. We hebben wel kunnen zien dat lauwe en in hun levenswandel ontspoorde ambtsdragers veelal niet herkozen werden. In het verlengde daarvan mogen we veronderstellen dat de kerkeraad gewend was steeds de laatste bediening van de ambtsdragers bijzonder kritisch te analyseren, alvorens de betrokkenen na de gebruikelijke ambtsrust opnieuw als diaken of ouderling op de nominatie te plaatsen. Naast ervaring zou dan de kwaliteit van de voorgaande bediening als selectie criterium zijn toegepast. Op langere termijn kon dat remmend werken op het aantal mandaten dat aan één persoon werd toevertrouwd.

Mogelijk was de kerkeraad er ook beducht voor, dat teveel mandaten voor dezelfde ambtsdragers heerszucht in de hand kon werken. Toch werden enkele lidmaten telkens opnieuw genomineerd en verkozen. De mandenmaker Huijg Adriaensz bracht het eenmaal tot diaken en negenmaal tot ouderling; de schoenmaker Hendrick Fransz diende tienmaal als ouderling. De tweejarige ambtstermijnen van beide kernleden, die steeds door een gelijke periode van ambtsrust onderbroken werden, bestreken een tijdvak van 38 jaar.¹⁸⁴

Opeenvolging der ambten

Van Ginkel besteedt in zijn dissertatie over de ouderling ook aandacht aan de verhouding tussen het ouderlingenambt en de andere kerkelijke ambten. Hij wijst daarbij resoluut iedere ('ongereformeerde') gedachte aan een hiërarchie tussen de ambten af. Wel bestond er volgens hem een verschil in gewicht van de ambten, gebaseerd op waardering, gezag en belang voor de gemeente. In de rangorde die daarvan is afgeleid zou het predikambt hoger staan dan het ouderlingenambt en het ouderlingenambt wederom hoger dan het diakenambt.¹⁸⁵ We zouden er nog aan toe kunnen voegen dat deze rangorde wellicht ook het onderscheid in zwaarte van het ambtswerk dekt.

Schilling onderzocht te Leiden de vraag in hoeverre de kerkregering in het ambtelijk werk prevaleerde boven de armenzorg aan de hand van de opeenvolging van de ambten die de ambtsdragers bekleedden. Deze vraag willen wij hier ook voor Delft stellen. Tabel 3.3 geeft per ambtsdrager aan in welke ambten zij achtereenvolgens verkozen werden. Onder de gegevens voor Delft worden daarbij ook de uitkomsten voor Leiden en Zutphen weergegeven.

Het ontbreken van een afzonderlijke kolom voor ouderlingen, die later nog tot diaken werden verkozen, laat zich eenvoudig verklaren uit het gegeven dat zo'n mobiliteit in geen van de drie steden voorkwam. Dat in de drie steden wel een groep diakenen, na meestal niet meer dan twee ambtstermijnen de 'opstap' naar het ouderlingenambt maakte, lijkt een bevestiging van de rangorde die Van Ginkel met name tussen de lekenambten veronderstelt.

Tabel 3.3: Opeenvolging der ambten te Delft, Leiden en Zutphen

PLAATS/PERIODE	ALLEEN DIAKEN	1X DIAKEN DAN OUDERLING	2X DIAKEN DAN OUDERLING	> 2X DIAKEN DAN OUDERLING	ALLEEN OUDERL.
Delft 1573-1621	96	16	11	5	42
Leiden 1573-1618	35	8	2	4	70
Zutphen 1591-1620	27	4	5	1	27

De tabel maakt echter ook duidelijk dat zowel te Delft als te Zutphen en Leiden het merendeel van de ambtsdragers slechts één van beide ambten bekleedde. Te Delft wisselde 81% van de ambtsdragers niet van ambt, in Leiden en Zutphen waren respectievelijk 88% en 84% van de ambtsdragers slechts in één ambt werkzaam. Toch was de Delftse kerk blijkbaar gewend naar verhouding een veel groter deel van haar ouderlingen uit de gelederen van de ex-diakenen te kiezen, dan de kerken van Zutphen en Leiden. In de beide laatste steden was ongeveer een kwart van de ouderlingen voorheen diaken geweest, in Delft bijna 40%. Wellicht kunnen we hierin ook een aanwijzing zien dat de Delftse kerkeraad terughoudend was met het inschakelen van volslagen nieuwkomers in het zware ambt van de kerkregering en naast het opnieuw nomineren van gewezen ouderlingen liever een beroep deed op lidmaten die zich eerder tijdens een of meer bedieningen als diaken in positieve zin hadden onderscheiden.

Tabel 3.4: Opeenvolging der ambten te Naaldwijk, Schipluiden, De Lier, Berkel, 't Woudt en Maassluis

PLAATS/PERIODE	ALLEEN DIAKEN	EERST DIAKEN DAN OUDERLING	EERST OUDERLING DAN DIAKEN	ALLEEN OUDERL.
Naaldwijk 1572-1621	27	17	3	15
Schipluiden 1594-1621	10	2	1	16
De Lier 1582-1621	15	5		19
Berkel 1588-1621	11	8	1	17
't Woudt 1590-1621	8	5		10
Maassluis 1598-1621	20	9		10
Totaal platteland % (229 = 100%)	91 40%	46 20%	5 2%	87 38%

Het platteland van de Delftse classis geeft in hoofdlijnen ongeveer hetzelfde beeld te zien als te Delft. In tabel 3.4 is de opeenvolging der ambten weergegeven voor alle

geïdentificeerde ouderlingen en diakenen in zes dorpsgemeenten. Hoewel wij rekening moeten houden met de fragmentarische aard van de gegevens van met name Schipluiden, De Lier, 't-Woudt en Maassluis, kan toch vastgesteld worden dat ook op het platteland het merendeel van de kerkeraadsleden niet van ambt veranderde. Voorzover er wel wisselingen plaatsvonden ging het in vrijwel alle gevallen om gewezen diakenen die tot ouderling werden verkozen, waarmee de door Van Ginkel aangegeven rangorde tussen beide lekenambten ook hier wordt bevestigd. Dat op de dorpen zeer incidenteel voormalige ouderlingen met de armenzorg werden belast, doet daaraan geen afbreuk. Veeleer wreekte zich daarbij andermaal de geringe omvang van de gemeente en het daarmee begrensde reservoir aan kandidaten voor de kerkelijke ambten. Waarschijnlijk restte daardoor soms niets anders dan ook ex-ouderlingen bij de diakonale werkzaamheden in te schakelen.

Geografische herkomst

De Zuidnederlandse immigranten, die in de laatste decennia van de zestiende eeuw de wijk hadden genomen naar de noordelijke provincies, drongen in menige Hollandse stad ook door tot de kerkeraden. Met name in Holland, waar het leeuwedeel van de lidmaten volgens immigratiehistoricus Briels veelal van vreemde herkomst was, zouden onder de ouderlingen en diakenen vele "uijtheemschen" aan te treffen zijn.¹⁸⁶ Van Deursen heeft aangegeven dat in een stad als Haarlem van de acht ouderlingen er steeds twee uit Brabant en twee uit Vlaanderen stamden. Onder de zeven diakenen bevonden zich in de regel ook twee Brabanders en twee Vlamingen, die samen een Zuidnederlandse meerderheid vormden.¹⁸⁷

Zowel Briels als Van Deursen heeft een grote betekenis gehecht aan het sterke aandeel van de Zuid-Nederlanders in de Hollandse kerkeraadsbanken. Briels ziet de vreemde "kerkmensen en lidmaten" in de publieke kerk een ook getalsmatig harde kern vormen, 'precies' en sterk gekleurd door hun verleden van vervolging. Dogmatisch en organisatorisch gaven zij de Gereformeerde Kerk het aanzien van een vluchtelingenkerk. In het Noorden ontmoetten zij een aanvankelijk rudimentair existierend calvinisme onder de autochtone gereformeerden. Om de harde kern vormden de laatsten een buitenlaag, die later geleidelijk in betekenis toenam, maar veel toleranter en reukelijker in de leer zou zijn. Volgens Briels bestond daarmee tussen buitenlaag en kern een tegenstelling die lange tijd latent bleef, maar later bij de strijd tussen autochtone arminianen en allochtone gomaristen, tussen remonstranten en contra-remonstranten, aan de oppervlakte trad.¹⁸⁸

Van Deursen heeft vooral oog voor de spanningen tussen kerkeraad en stadhuis. Hij haalt de Amsterdamse burgemeester C.P. Hooft aan om te illustreren dat de libertijnse Hollandse regenten moeite hadden met het sterke vreemdelingenelement in de kerkeraden. Deze zouden daardoor een meer onverdraagzaam aanzien hebben gekregen en konden bovendien uitgroeien tot organen van oppositie tegen de lokale magistraten, die Zuid-Nederlanders uit hun midden weerden. De Hollandse Staten hebben in 1620 nog getracht de Dordtse kerkorde van 1619 zodanig aan te vullen, dat minstens de helft van de ouderlingen uit "ingebooren landtsaaten" verkozen moest worden. Voor de beide Hollandse synoden was dit niet bespreekbaar: bekwaamheid en niet herkomst moest het selectie criterium vormen.

Van Deursen geeft aan dat de Hollandse regentenstand niet een homogeen rekkelijk karakter had. Onder de vele regenten die tot ouderling werden verkozen, herkent hij naast een libertijnse, ook een consistoriale partij. Daar waar tijdens het Bestand de libertijnen echter de meerderheid op het stadhuis vormden en de consistorialen de kerkeraad domineerden, kon het gemakkelijk tot conflicten komen. De daarbij optredende tegenstellingen zouden door de aanwezigheid van Brabanders en Vlamingen in de kerkeraad nog verder verscherpt zijn.¹⁸⁹

We hebben hiervoor reeds gezien dat de bestandstwisten, zowel in hun binnenkerkelijke dimensie, als in hun confrontaties tussen kerk en overheid over met name de kerkorde, niet aan de Delftse classis voorbij zijn gegaan. Wanneer in algemene lijnen beide facetten van de twisten in belangrijke mate herleid zouden kunnen worden tot een partijstrijd, waarbij de Zuid-Nederlanders in het orthodoxe kamp de toon aangeven, is het temeer van belang een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre ook in Delft en omstreken de kerkeraadsleden uit het Zuiden afkomstig waren.

Voor het platteland beschikken we over onvoldoende gegevens over de ouderlingen en diakenen om een sluitend antwoord aan te reiken. Afgaande op de geringe aantallen lidmaten van Zuidnederlandse herkomst die getraceerd konden worden¹⁹⁰, kunnen we slechts veronderstellen dat ook de bekleeders van de beide lekenambten in de dorpen zelden van vreemde origine zijn geweest.

Voor Delft is de afkomst van de ouderlingen en diakenen hierna weergegeven in tabel 3.5. De voornaamste bronnen vormen de lidmaten- en trouwboeken van de gereformeerde gemeente. Zonder aanvullende informatie over een herkomst uit een andere plaats of regio, is het afleggen van een belijdenis te Delft als een herkomst uit die stad opgevat. Het aandeel van de Zuid-Nederlanders is zo breed mogelijk geïnterpreteerd. Ook aan ambtsdragers met Vlaamse en Brabantse ouders is een Zuidnederlandse origine toegedicht.

Tabel 3.5: Herkomst ouderlingen en diakenen te Delft 1573-1621

PLAATS/REGIO	AMBTSDRAGERS (absoluut / %)	
Delft	123	(72,3%)
Overig Holland	13	(7,6%)
Overig Noordelijke Nederlanden	3	(1,8%)
Zuidelijke Nederlanden	28	(16,5%)
Onbekend	3	(1,8%)

170 (= 100%)

Duidelijk wordt dat de grote meerderheid van de ouderlingen en diakenen van inheemse herkomst was. Indien ook de ambtsdragers, die niet uit Delft maar uit andere plaatsen in Holland afkomstig waren, tot de autochtonen gerekend worden, blijkt minder dan 20% van de leden van de 'brede' kerkeraad op een vreemde af-

stamming te kunnen bogen. De bakermat van de families van Zuidnederlandse kerkeraadsleden, die dus onmiskenbaar in de minderheid waren, lag hoofdzakelijk te Ieper (negen ambtsdragers), Gent (vijf) en Antwerpen (vijf).¹⁹¹ In vrijwel alle gevallen waren zij exponenten van de vluchtelingenstroom die zich in de jaren tachtig van de zestiende eeuw in noordwaartse richting bewoog. De Antwerpenaar Coenraet van Dooren, die in 1579 tot ouderling werd verkozen, vertoefde echter reeds in 1566 te Delft, waar hij toen een actief aandeel had in de troebelen.¹⁹²

Om het aandeel van de Zuid-Nederlanders in de kerkregering en het diakonale werk vast te stellen, moeten wij niet alleen uitgaan van het aantal ambtsdragers, maar ook van het aantal mandaten dat zij bekleed hebben. Uit tabel 3.6 kan worden afgeleid dat zij vooral in de ouderlingenbanken aan te treffen waren. Bijna één op de vijf mandaten voor de kerkgeëerden werd door een Zuid-Nederlander bekleed. Vergelijken we dit gegeven met de omvang van het Zuidnederlandse contingent lidmaten binnen de Delftse gemeente, dat hiervoor op ongeveer 8 tot 11% gesteld is¹⁹³, dan lijkt er zelfs sprake te zijn van een oververtegenwoordiging.

Meestal hebben de Zuid-Nederlanders echter niet meer dan twee van de doorgaans acht ouderlingen geleverd. In geen enkel jaar vormden zij de meerderheid van de kerkgeëerden. De participatie van de Zuid-Nederlanders in het diakonale werk was wat kleiner, al vervulden zij ook in de kerkelijke armenzorg meer mandaten dan de getalsmatige verhoudingen tussen Delftse en van elders afkomstige lidmaten in de totale gemeente doen vermoeden. Wellicht toonden de Zuidnederlandse immigranten en hun nazaten een grotere bereidwilligheid tot het bekleden van de beide lekenambten. Het is althans opvallend dat we de reeds beschreven gevallen van ambtsweigeren niet onder hen, maar voornamelijk onder de uit Delft stammende lidmaten van de stedelijke gemeente moeten zoeken.

Tabel 3.6: Aantal mandaten naar herkomst van de ouderlingen en diakenen te Delft 1573-1621

PLAATS/REGIO	MANDATEN (absoluut / %)			
	als ouderling		als diaken	
Delft	127,5	(65,1%)	160,5	(78,7%)
Overig Holland	19,0	(9,7%)	9,0	(4,4%)
Overig Noordelijke Nederlanden	5,5	(2,8%)	-	
Zuidelijke Nederlanden	39,0	(19,9%)	30,5	(14,9%)
Onbekend	5,0	(2,6%)	4,0	(2,0%)
	196,0 (= 100%)		204,0 (= 100%)	

Het relatief grote aantal mandaten dat de Zuid-Nederlanders met name als ouderling hebben vervuld, kan echter niet verhullen dat hun aandeel in het ambtelijk werk te Delft toch achterbleef bij andere Hollandse steden zoals Haarlem, waar de instroom van immigranten uit het Zuiden aanzienlijk groter was. In de Delftse kerkeraad hebben de Zuidnederlandse ambtsdragers op basis van hun getalsmatige inbreng in

geen enkel jaar een dominerende positie bekleed.

In de bestandstwisten, die te Delft vooral over de kerkorde werden uitgevochten, vormt de (Zuidnederlandse) herkomst van de kerkeradsleden dan ook geen verklarende factor. In 1616 hadden de burgemeesters de kerkorde van 1591 opgelegd en konden zij een grote invloed op de kandidaatsstelling voor de lekenambten uitoefenen. Toch hadden zij blijkbaar geen enkel bezwaar tegen de verkiezing van Enoch Fangiaert tot ouderling, hoewel hij evenals zijn echtgenote uit Gent afkomstig was.¹⁹⁴ Eén jaar later waren de burgervaders nog altijd in staat ongewenste kandidaten uit de dubbeltallen te schrappen, maar zij sloegen daarbij drie Zuid-Nederlanders over. Twee van hen werden vervolgens tot diaken en een tot ouderling verkozen. Bij de laatste ging het om Michiel Baelde uit Ieper. Hij had in 1596 gratis het poorterrecht verworven en was omstreeks die tijd ook enkele malen door het College van de Wet tot meester van charitaten gekozen. Beide zaken wijzen erop dat deze Ieperaar, die later nog vijfmaal als ouderling zou dienen, niet op gespannen voet met het stadhuis stond, maar daar veeleer in de gratie stond.¹⁹⁵

(Socio-)professioneel milieu

Lange tijd overheerste in de geschiedschrijving het beeld dat de Gereformeerde Kerk in de zeventiende eeuw haar kerkeradsleden in de steden hoofdzakelijk recruteerde uit de kleine burgerij. Muller heeft reeds vóór 1900 betoogd dat de bekleeders van de lekenambten afkomstig waren uit de geledingen van de burgerij die geen deel uitmaakten van de regering. De kerkerad was volgens hem een college van de stedelijke middenstand en bevatte zelden leden van aanzienlijke families. Enno van Gelder bevindt zich in 1947 nog op hetzelfde spoor. Ouderlingen waren volgens hem veelal handwerkslieden en kleine neringdoenden. De kerkerad vormde het bolwerk van "den eenvoudigen ambachtsman".¹⁹⁶

Van Deursen is tegen de voorstelling van ouderlingen en diakenen als "kleijne luijden" in het geweer gekomen. Hij kwam in de kerkeradlijsten van Amsterdam voor de periode 1600-1618 zes burgemeesters op het spoor die regelmatig tot ouderling werden verkozen. De naamlijst die Jaanus van de Delftse kerkeradsleden tot 1605 heeft gepubliceerd, doet een grotere sociale verscheidenheid vermoeden. Niettemin treft Van Deursen met name onder de ouderlingen een groot aantal bierbrouwers aan, die ook de kern van de stedelijke regering vormden. Dat gegeven brengt hem tot de conclusie dat ouderlingen in de regel uit de regentenstand gekozen worden. Hij staft zijn bevindingen verder nog met voorbeelden van regenten-kerkeradsleden te Leiden, Schoonhoven, Haarlem, Alkmaar en 's-Gravenhage.¹⁹⁷

Dat te Amsterdam ook het professioneel milieu van met name de timmerlieden, wielmakers, zeilmakers, schoenmakers, zeepzieders, kruideniers en bakkers in de kerkerad vertegenwoordigd was, maakt op Van Deursen minder indruk dan de presentie van de ouderlingen-regenten. Aan "kleijne" groepjes sociaal lager geplaatsten in de kerkeraden wenst hij niet veel betekenis te hechten. Evenmin acht hij uitlatingen van tijdgenoten in deze betrouwbaar. Kerkeraden waren geen bolwerken van "den eenvoudigen man", maar hadden door de aanwezigheid van regenten een aristocratische karakter, zo luidt zijn eindoordeel.¹⁹⁸

Leiden en Zutphen

Het kwantitatief onderzoek dat inmiddels naar het professioneel milieu der kerkeradsleden te Leiden en Zutphen is verricht, geeft echter - althans voor de periode tot het einde van het Twaalfjarig Bestand - onmiskenbaar een bredere sociale spreiding te zien. In de betreffende studies treffen we de stedelijke aristocratie niet in eerste aanleg aan in haar tijdelijke regentenambten, maar in de beroepen die zij op meer permanente basis in het dagelijks leven uitoefenden. Hoewel aanvullende gegevens over met name vermogen en bezit ontbreken, kunnen met de nodige reserves ook de beroepen een indicatie geven voor de sociale kringen waarin de betrokken ouderlingen en diakenen doorgaans vertoefden.

In Leiden was tot 1600 vooral de stedelijke middenstand sterk in de kerkeraad vertegenwoordigd. Een meerderheid van de 43 kerkeradsleden van wie het beroep achterhaald kon worden, was afkomstig uit het milieu van de ambachtslieden en de kleine neringdoenden uit de voedingsmiddelensector. Daarnaast leverde de textielnijverheid nog negen ambtsdragers, van wie één kleermaker, één wever en twee ververs die ook bezwaarlijk tot de stedelijke aristocratie gerekend kunnen worden. Buiten de textielnijverheid gold dit verder nog voor één stedelijke waagmeester, één boekhandelaar, één schoolmeester en één chirurgijn. De beter gesitueerden in de kerkeraad moeten wellicht gezocht worden onder vijf academici, van wie er drie als professor aan de Leidse universiteit verbonden waren, twee wijnkopers, een wolkoopman, een lakendrappier en mogelijk ook onder drie lakenbereiders, die soms een groot aantal arbeiders in dienst hadden. Samen met drie schepenen, voor wie Schilling geen beroep kon achterhalen waren zij echter binnen de kerkeraad duidelijk in de minderheid.¹⁹⁹

Schilling heeft jammer genoeg de beroepsgegevens van de Leidse ouderlingen en diakenen van 1600 tot 1619 niet gepubliceerd. Na 1619 constateert hij een duidelijke toename van het aantal kooplieden en ondernemers uit de textielnijverheid, terwijl ambachtslieden en kleine neringdoenden nauwelijks nog tot de kerkeradsbanken doordrongen. In overgrote meerderheid waren de nieuwkomers in de lekenambten in de jaren tot 1650 afkomstig uit het milieu van de families die in de stedelijke economie en regering de toon aangaven. De Leidse kerkeraad werd daarmee een college voor de hoogste kringen van de samenleving.

Woltjer maakt echter aannemelijk dat deze ontwikkeling reeds vóór het einde van de zestiende eeuw door toedoen van het stadsbestuur was ingezet. De magistraat, die lange tijd de kerkeraad op een afstand had gehouden, ging vanaf 1590 in toenemende mate van zijn verworven invloed op de verkiezingen van ambtsdragers gebruik maken om lieden van bescheiden status te weren en de kerkeradsbanken te bezetten met geestverwanten uit het eigen, hogere milieu.²⁰⁰

Een dergelijke opwaartse beweging van de sociale status van ouderlingen en diakenen laat zich aan de hand van de beroepsgegevens van 48 kerkeradsleden te Zutphen in het tijdvak 1591-1620 niet vaststellen. Veeleer kende de kerkeraad van meet af aan steeds vertegenwoordigers van zowel de hoogste als middelste geledingen van de stedelijke samenleving. Tot de betere en welgestelde kringen behoorden waarschijnlijk een elftal kooplieden (met name handelaren in koren, wijn en lakens), twee landheren, vier hoge ambtenaren (één landschrijver en twee ontvangers van de

Graafschap Zutphen en één raadsheer van het Hof van Gelderland) en één uit het stedelijk patriciaat afkomstige geneesheer. Ook treffen we in de kerkeraad tot 1621 nog tien leden van regeringsgeslachten aan zonder beroepsvermelding.

Daarnaast kunnen tot de kerkelijke ambtsdragers uit de Zutphense middenstand wellicht zeven ambachtslieden, acht 'kleine' zelfstandigen en neringdoenden in de voedingsmiddelensector (twee brouwers, één slager en één bakker) en de textielnijverheid (twee kleermakers, één borduurwerker en één blauwverver), drie docenten van de stedelijke Latijnse school (twee rectoren en één conrector) en vijf functionarissen in stadsdienst (drie inners van impost en gelden, één rentmeester en één opzichter van de stadswerken) gerekend worden. Opvallend daarbij is dat de ambachtslieden en kleine zelfstandigen vooral in het diakenambt gekozen werden, terwijl het ouderlingenambt veel meer voor de kooplieden, landheren en hoge ambtenaren bleek te zijn weggelegd. Daarmee was de sociale status van de kerkregeerders vaak hoger dan die van de kerkelijke armenbezorgers.²⁰¹

Delft

De geïdentificeerde beroepen van de Delftse ouderlingen en diakenen, gekozen in de periode 1573-1621, worden weergegeven in tabel 3.7. De ambtsdragers zijn daarbij samengebracht in een negental beroepscategorieën. De kerkeraadsliden uit de hogere geledingen van de samenleving moeten we vooral zoeken in het milieu van de bierbrouwers en van de kooplieden, makelaars en textielondernemers (in de tabel aangeduid als manufactuur). De Delftse brouwerijen vertegenwoordigden de belangrijkste tak van nijverheid in de stad. Zij produceerden niet alleen voor de eigen bewoners, maar zetten hun bier ook ver buiten de stadsgrenzen af. Vanaf het midden van de zestiende eeuw onderging hun nering een proces van schaalvergroting, waarbij steeds meer kleine brouwers hun bedrijven moesten sluiten en een groeiend aandeel van de bierproductie in handen kwam van grootbedrijven. De bierbrouwerij werd daarmee steeds meer een kapitaalintensieve ondernemingsvorm.²⁰²

Met het uitbreken van de Opstand raakte de brouwnijverheid in het slop, maar in de stedelijke regering hadden brouwers of renteniers in families die eerder hun fortuin in de bierproductie vergaarden, nog steeds een groot aandeel. Tot de 'rijkste en aanzienlijkste' burgerij, waaruit het regentenpatriciaat was gerecruteerd, behoorden te Delft ook de kooplieden, voor zover zij althans van Hollandse herkomst waren. Sommige kooplieden-ambtsdragers uit de Zuidelijke Nederlanden konden echter wel bogen op een hoge maatschappelijke komaf. Zo hadden vader en zoon Baelde, beiden koopman, als Vlaamse immigranten geen toegang tot het Delftse regentenvorm, maar hun familie behoorde voor de Opstand wel tot het Ieperse patriciaat.²⁰³

Op bijna even hoge, zoniet gelijke trede van de sociale ladder stonden waarschijnlijk de hoge ambtenaren onder de kerkeraadsliden. Commies-stapelier Huijg Cornelisz stamde evenals zijn vader Cornelis Huijgensz, lakenkoper en ouderling, uit de familie (Storm van) 's-Gravesande, die ook in de schepenbank vertegenwoordigd was. Ontvanger Claes Adriaensz van Adrichem behoorde zelfs tot de kernleden van de Delftse magistraat. Hij werd meer dan tienmaal tot burgemeester gekozen.²⁰⁴

Tabel 3.7: Beroepen van de ouderlingen en diakenen te Delft (1573-1621)

BIERBROUWERIJ	(29)	AMBACHTEN	(29)
brouwer	26	boekdrukker	2
moutmaker	3	edelsmid	3
		gareelmaker	1
KOOPMANSCHAP EN MANUFACTUUR	(41)	kuiper	6
drapenier	3	mandenmaker	3
koopman	9	pottenbakker	2
korenkoper	13	schoenmaker	4
lakenkoper	10	schrijnwerker	1
houtkoper	2	slotenmaker	1
pondgaarder	2	steenhouwer	1
zoutkoper	2	timmerman	1
		wielmaker	1
HOGHE AMBTEN	(7)	zeepzieder	1
commies-stapelier	1	zwaardveger	2
ontvanger gemene mid.	1		
ontvanger kerkel. goed.	2	KLEINHANDEL EN VOEDING	(26)
ex-pensionaris	1	bakker	6
ex-schout	1	kramer	6
secretaris Hof Holland	1	kruidenier	6
		molenaar	1
VRIJE BEROEPEN	(7)	olieslager	2
apotheker	2	vleeshouwer	3
medici	2	vettewarier	2
notaris	3		
		ONDERWIJS	(4)
TEXTIEL EN TAPIJT	(7)	rector	3
kaffawerker	1	schoolmeester	1
kleermaker	2		
kousenmaker	2	OVERIGE / ONBEKEND	(20)
tapissier	1	grootschipper	1
zijdeverver	1	jonker	1
		onbekend	18

Groenhuis die een sociale stratificatie voor de Republiek in de zeventiende eeuw heeft opgesteld, rekent de beoefenaars van vrije beroepen doorgaans tot de middelste lagen van de samenleving. Enkele Delftse kerkeradsleden onder hen hadden echter de contacten met de hogere milieus nog niet verloren. Notaris-ouderling Jacob Jansz van der Block was een broer van de Delftse brouwer Burchart Jansz van der

Block, lid van de Veertigraad, die herhaaldelijk tot schepen en achttien tot ouderling werd gekozen. De ouderling Pieter van Foreest, lijfarts van de prins van Oranje, was afkomstig uit een Alkmaarse patriciërsfamilie. Ook zijn echtgenote Eva van Teylingen stamde uit een Noordhollands regentengeslacht.²⁰⁵

De Delftse kerkeraad werd echter niet alleen uit de welgestelde burgerij en de hoogste maatschappelijke kringen gerecruteerd. Tot de sociale middengroepen behoorden waarschijnlijk de meeste ambachtslieden, de kleine neringdoenden in de textiel- en tapijtnijverheid, de handel en de voedingsmiddelensector, die het ouderlingen- en diakenambt hebben bekleed. Samen met drie rectoren en een schoolmeester, door Groenhuis eveneens in de middelste geledingen van de samenleving gesitueerd, gaven zij de kerkeraad een breder sociaal aanzien, dat zich lang niet meer onder de noemer 'stedelijke aristocratie' laat brengen.²⁰⁶ Getalsmatig vormden zij ook geen onbeduidende groep. Ruim eenderde deel van de 170 geïdentificeerde ambtsdragers was afkomstig uit deze beroepscategorieën, die wij in sociaal opzicht als stedelijke middenstand, brede gemeente of kleine burgerij zouden kunnen aanduiden. Ook onder de achttien kerkeraadsliden, van wie het beroep onbekend is gebleven, zullen zich waarschijnlijk nog representanten van dit maatschappelijk milieu hebben bevonden.

Het sociaal profiel van de Delftse ambtsdragers vertoont enige gelijkenis met dat van de Zutphense kerkeraadsliden, die tot 1620 ook niet exclusief uit de hogere milieus gerecruteerd werden. In de Gelderse stad namen de bekleeders van het ouderlingenambt over het algemeen echter een meer vooraanstaande positie in de samenleving in dan de ambtsdragers die voor het diakonale werk werden ingezet. In het verlengde hiervan rijst de vraag of ook te Delft duidelijke verschillen in sociale status tussen ouderlingen enerzijds en diakenen anderzijds waargenomen kunnen worden. Met andere woorden: waren de Delftse ouderlingen over het algemeen van hogere komaf, zodat de 'smalle' kerkeraad het aristocratische karakter aannam dat Van Deursen het college algemeen toedicht?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn in tabel 3.8 de mandaten als ouderling en diaken per beroepscategorie verwerkt. Gaan we bij de interpretatie van de gegevens eerst uit van de categorieën waarin de uitgeoefende professie indicatief lijkt voor een hoge sociale positie, dan valt op dat met name de gekozen ambtsdragers uit de brouwering en de hoge ambtenarij een relatief groot aandeel in de kerkregering hadden. Toch treffen we de meerderheid van de betrokken kerkeraadsliden eerder ook in het diakenambt aan. Dit geldt vooral voor de kwantitatief omvangrijke beroepsgroep van de brouwers, die samen 48 mandaten als ouderling waarnam. Slechts één brouwer werd rechtstreeks tot ouderling gekozen, 24 andere bierproducenten hadden eerst tot maximaal twee mandaten als diaken vervuld. De cumulatie van ouderlingenmandaten bij brouwers en hoge ambtenaren, werd verder enigszins gecompenseerd door de kooplieden, die ook uit aanzienlijke kringen afkomstig waren, maar juist vaak in het diakenambt verkozen werden. Vermoedelijk vloeyde dit deels voort uit de wijze waarop de diakonie lange tijd functioneerde, waarbij de regelmatige uitgaven aan bedeling de vaste inkomsten uit de collectes ver overtroffen. Vooral de kapitaalkrachtige kooplieden waren in staat de daarvoor noodzakelijke

gelden geruime tijd voor te schieten, tot zij gerecompenseerd werden door de extra middelen die het stadhuis achteraf vrijmaakte.

Tabel 3.8: Mandaten als ouderling en diaken per beroepscategorie te Delft 1573-1621

beroepscategorie	OUDERLING (absoluut/%)		DIAKEN (absoluut/%)	
Bierbrouwerij	0,5	(25,8%)	37,0	(18,1%)
Koopmanschap & manufactuur	36,0	(18,4%)	64,0	(31,4%)
Hoge ambten	17,0	(8,7%)	7,0	(3,4%)
Vrije beroepen	11,5	(5,9%)	4,0	(2,0%)
Textiel en tapijt	5,0	(2,5%)	5,5	(2,7%)
Ambachten	40,0	(20,4%)	28,0	(13,7%)
Kleinhandel & voeding	18,5	(9,4%)	41,0	(20,1%)
Onderwijs	5,0	(2,5%)	-	
Overige / onbekend	12,5	(6,4%)	17,5	(8,6%)
	196,0	= 100%	204,0	= 100%

Ook vanuit het perspectief van de sociale middengroepen laat zich geen scherpe sociale differentiatie tussen ouderlingen en diakenen vaststellen. De ambachtslieden vinden we frequenter in het ouderlingenambt dan in het diakenambt terug. Opmerkelijk is vooral het aandeel van de schoenmakers, die bijna de helft van de ouderlingenmandaten in het ambachtelijk milieu verwierven en geen van allen vooraf als diaken hadden gediend. Twee van de vier schoenmakers werden zelfs meer dan vijfmaal tot ouderling verkozen.²⁰⁷

De ambtsdragers die met hun dagelijkse beroepsuitoefening actief waren in de kleinhandel of betrokken waren bij de verzorging van de eigen bevolking met voedingsmiddelen, bekleedden relatief vaak het diakenambt. Opvallend daarin was het aandeel van de bakkers, die een derde deel van de diakenmandaten in dit milieu vervulden, maar geen van allen tot de kerkregering door drongen.²⁰⁸ Mogelijk werden zij vooral tot diaken verkozen om bij incidentele brooduitdelingen aan de armen ingeschakeld te worden. De onderwijskrachten blijken daarentegen weer uitsluitend gediend te hebben als ouderling. Delft gaf daarmee hetzelfde beeld te zien als Zutphen, waar voor twee rectoren en één conrector ook alleen het regeerambt weggelegd was.²⁰⁹

Bij het opmaken van de balans blijken te Delft tussen de beide lekenambten geen duidelijke verschillen te bestaan in de sociale status van de gekozenen. Het ouderlingschap was niet het exclusieve domein van de hogere milieus en het diakonale werk werd niet gedomineerd door de sociale middengroepen. Meer dan het sociaal aanzien, lijken met name voor het diakenambt praktische overwegingen als kapitaalcracht of sociale contacten bij de nominatie van kandidaten een rol gespeeld te hebben, hetgeen vooral in de verkiezing van kooplieden en bakkers tot uiting kwam.

Te Delft is in tijd gemeten ook veel minder een aristocratisering van de kerkeraad waarneembaar, zoals die zich vanaf 1590 voltrok te Leiden. Concentreren we ons

voor Delft op het regeerambt, dan blijkt dat de meeste ouderlingen uit het ambachtelijk milieu nog vóór het einde van de zestiende eeuw hun intrede in de kerkeraad deden. In het tijdvak 1600-1621 bevonden zich onder de nieuwkomers in de kerkering naast vijf ambachtslieden echter nog vijf kleine neringdoenden in de handel en de voedingsmiddelensector, een zijdeverver en een rector. Op een totaal van 28 'nieuwe' ouderlingen, voor wie het beroep vastgesteld kon worden, bleven zij getalsmatig achter bij de vertegenwoordigers van de hogere kringen, onder wie zich zes brouwers en acht kooplieden bevonden. Toch toont hun verkiezing aan dat het ouderlingenambt in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog openstond voor de sociale middengroepen, temeer omdat toen ook nog een groot aantal ouderlingenmandaten werd vervuld door ambtsdragers uit de middenstand, die reeds vóór 1600 de eerste keer deel uitmaakten van de 'smalle' kerkeraad.

Tot de laagste sporten van de sociale ladder reikte het socio-professionele profiel van de Delftse kerkeraad echter niet. Werklieden in loondienst, zoals knechten, gezellen, sjouwers en misrapers, die over het algemeen slechts fysieke kracht in hun werk inbrachten en de vaardigheden en het vermogen ontbeerden om in ambacht of handel actief te zijn, treffen we onder de ambtsdragers niet aan. Ook te Leiden en Zutphen werden deze lieden uit de 'smalle' gemeente, in patriciërsogen al snel vereenzelvigd met het arme grauw, niet tot ouderling of diaken verkozen. De stedelijke kerkeraden vormden daarmee ook geen afspiegeling van de totale gemeente, die zich in maatschappelijk opzicht wel uitstreckte tot de onderste geledingen van de samenleving.

Platteland

Voor de ouderlingen en diakenen in de plattelandsgemeenten leveren de kerkeraadsacta onvoldoende beroepsgegevens om hun professioneel milieu helder te kunnen schetsen. Relatief de 'rijkste' oogst aan beroepsvermeldingen vonden we te Naaldwijk en Maassluis.

In het eerstgenoemde dorp bevonden zich onder 62 bij naam geïdentificeerde kerkeraadsleden één bode, twee metselaars, één smid, drie kleermakers, één ex-kanunnik, één ex-kapelaan, twee linnenwevers, één vlasman, drie schoenmakers, één wielmaker, twee timmermannen, twee schoolmeesters, één bakker, één chirurgijn en één koster. De belangrijke plaats die de visserij geleidelijk in de economische huishouding te Maassluis verwierf, laat zich incidenteel ook uit de beroepen van de ambtsdragers van de gereformeerde gemeente afleiden. Naast één kruidenier, één timmerman, één metselaar, één kuiper, één kleermaker, twee huikmakers en één linnenwever, telde de kerkeraad in het vissersdorp vanaf 1598 ook één stuurman, twee vissers en één zeilmaker. Evenals te Naaldwijk waren echter ook hier de beroepen van de meeste ambtsdragers niet te achterhalen.²¹⁰

De schaarste aan gegevens over het dagelijkse werk van ouderlingen en diakenen is met name te wijten aan het niet registreren van beroepen in het agrarisch milieu, een verschijnsel dat hiervoor ook voor de lidmatenregisters vastgesteld kon worden. Vermoedelijk was een deel van de professioneel onbekende kerkeraadsleden juist in enigerlei vorm werkzaam in de landbouw, die toch op de dorpen één van de voorname middelen van bestaan was. Absenteïsme op de kerkeraadsvergaderingen -

van de ouderlingen ook in de vergaderingen van de classis - met name in oogst- en hooitijd lijkt deze veronderstelling te bevestigen. Voorts kan uit het materiaal dat Enno van Gelder over roerend en onroerend bezit in de zestiende eeuw heeft gepubliceerd afgeleid worden, dat één van de ambtsdragers van het eerste uur te Naaldwijk, meervoudig ouderling Pieter Steffens, een omvangrijk agrarisch bedrijf voerde. In 1568-1569 bezat hij 56 morgen bouw- en weiland, waarop hij paarden, koeien, varkens en schapen hield en gerst, tarwen, bonen en erwten verbouwde.²¹¹ Voor de meeste andere Naaldwijkse kerkeraadsliden konden echter te weinig aanvullende gegevens getraceerd worden om de lacunes in de beroepsvermeldingen op soortgelijke wijze te dichten. Het sociaal profiel van de ouderlingen en diakenen te Naaldwijk laat zich daarmee - evenals van hun ambtgenoten in de andere dorpen - niet of nauwelijks duiden.

Hoofdstuk 5: KERKERAAD EN MAGISTRAAT TE DELFT

In zijn studie naar de positie van de Gereformeerde Kerk in het politieke bestel van een tweetal Hollandse steden, volgt Woltjer de ontwikkeling van de relatie tussen kerkeraad en stadhuis te Delft en Leiden van de Overgang in 1572 tot het einde van de zestiende eeuw. In schrill contrast met de doorgaans harmonieuze verhoudingen tussen kerk en overheid in Delft, observeert hij hevige conflicten te Leiden. De regenten van de textielstad hadden grote moeite met het zelfstandig functioneren van een calvinistische kerkeraad, die een scherpe tucht over de gemeenteleden wenste uit te oefenen en ook duidelijke aspiraties koesterde ten aanzien van de inrichting van het openbare leven. De stedelijke regering van Leiden ervoer het bestaan van een onafhankelijk kerkelijk orgaan buiten haar controle als een bedreiging voor haar gezag. De spanningen, die daaruit voortvloeiden, ebden pas weg, nadat de magistraat eerst voldoende zeggenschap over de verkiezingen van de ambtsdragers had weten te krijgen om militante calvinisten uit de kerkeraad te kunnen weren en later daarvan gebruik ging maken om dat college met gematigde lieden uit zijn eigen sociale omgeving te bezetten.²¹²

Woltjer herleidt het polaire karakter van de relatie tussen kerk en overheid te Leiden in de beginjaren vooral tot verschillen in de personele samenstelling van kerkeraad en magistraat. In de kerkeraadbanken namen aanvankelijk veel ambachtslieden en na verloop van tijd ook immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden plaats. Deze waren naar respectievelijk sociale status en geografische herkomst te plaatsen in een milieu, waarmee de ingeboren patriciërsfamilies zich allerm minst verwant achtten. Toen de onderlinge verhoudingen weer in rustiger vaarwater waren gekomen, was de kerkeraad geen tegenpool meer van de wereldlijke oligarchie in het stadsbestuur, maar een selectie uit de regentenkringen.²¹³

Volgens Woltjer is het ontbreken van hooglopende spanningen te Delft niet te verklaren uit een gebrek aan pretenties aan de zijde van de calvinisten. Evenals de Leidse kerkeraad wilde het consistorie te Delft de kerkelijke discipline over de lidmaten oefenen en een stempel op het openbare leven drukken, vooral daar waar het het weren van allerlei misstanden betrof. Ook waren de regenten van Delft niet minder dan de Leidse stadsbestuurders beducht voor kerkelijke bemoeienissen met wereldlijke aangelegenheden.

De Delftse burgemeesters bakenden de grenzen in de herfst van 1573 duidelijk af, toen zij aan hun instemming met de eerste openbare verkiezingen van de kerkeraad de voorwaarde verbonden dat de ouderlingen en diakenen zich alleen met "het kerckelicke regiment" zouden inlaten. Toen de Delftse Veertigraad in 1586 de kerkorde van de nationale synode van 's-Gravenhage bestudeerde, bleek dit uitgangspunt nog niet gewijzigd te zijn. De vroede vaderen waren slechts bereid de kerkorde te accepteren, als deze alleen van toepassing was op degenen die de gereformeerde religie aangenomen hadden, als de gewetensvrijheid overeind bleef en als aan het gezag van de magistraat geen afbreuk werd gedaan. In de tussenliggende periode bleken kerkeraad en stadhuis echter goed met elkaar overweg te kunnen.

Woltjer zoekt de verklaring voor dit consensus-model vooral in de personele samenstelling die de kerkregering van meet af aan had aangenomen. De Delftse kerkeraad vormde daarbij in sociaal opzicht geen bolwerk tegenover de regenten, maar zou reeds in de eerste jaren van zijn openbare functioneren geleid zijn "door een 'vrome' club binnen het patriciaat".²¹⁴

Het verband dat Woltjer heeft gelegd tussen de aard van de relatie tussen kerkeraad en stadsbestuur enerzijds en de personele en/of sociale samenstelling van beide colleges anderzijds, geeft voldoende aanleiding na te gaan hoe diep het kerkelijk en wereldlijk regiment inderdaad onderling vervlochten was. Voor de kerkeraad was een goede entree op het stadhuis in ieder geval van groot belang. Hoezeer de Delftse kerk haar eigen zelfstandigheid ook op prijs stelde, om na behoren te functioneren en haar aspiraties te kunnen verwezenlijken was zij sterk aangewezen op een welwillende houding van de overheid. Over de betaling van de predikanten werd op het stadhuis beslist. De kerkgebouwen werden onderhouden door kerkmeesters, die al ruim voor 1572 werden benoemd door de magistraat. Allerlei misstanden in de samenleving die de gereformeerden een doorn in het oog waren - zoals inbreuken op de zondagsheiliging en herleving van katholieke gewoonten - konden alleen bestreden worden als de overheid bereid was daartegen wettelijke maatregelen te treffen. We mogen aannemen dat die bereidheid en het wederzijdse begrip voor pretenties en competenties mede bepaald werden door de mate waarin kerkeraad en magistraat met elkaar verweven waren.

Om een goed inzicht te krijgen in die verwevenheid zal hierna eerst onderzocht worden in hoeverre magistraat en kerkeraad openstonden voor leden van dezelfde families. Daarna zal de mate van personele verstrengeling van overheid en kerk bestudeerd worden. Een vergelijking van de kernleden van de magistraat en van de kerkeraad biedt een volgende optiek voor het observeren van de samensmelting. Ten slotte zal ook de diepgang van de penetratie van de kerkregering in het stadsbestuur en vice versa door de tijd gemeten worden.

De Delftse magistraat

De stedelijke regering van Delft had reeds vóór het uitbreken van de Opstand alle trekken aangenomen van een familie-oligarchie. Het glippen van katholieke, Spaansgezinde regenten in de jaren 1572-1573 maakte de weg vrij voor een beperkte instroom van buitenstaanders. De regeringsvorm, waarbij een begrensde groep van verwante en bevriende families vrijwel alle politieke macht aan zich kon trekken, bleef echter ongewijzigd. Aan de basis van de familieregering stond het systeem van coöptatie van de Veertigraad, die haar leden voor het leven benoemde. We hebben hiervoor reeds gezien dat de plaats van een overleden 'veertig' vaak direct of korte tijd later door een lid van dezelfde familie, veelal een zoon of broer van de gestorven regent, werd ingenomen. Oude regels stelden wel grenzen aan de familie-overheersing. Zo was het verboden dat gelijktijdig twee bloedverwanten in de eerste graad (vader/zoon of twee broers) deel uitmaakten van de Veertigraad. Tegen aanverwantschap door huwelijken bestonden echter geen beperkingen. Schoonvader

en schoonzoon of twee zwagers konden zo zonder bezwaar naast elkaar als 'veertig' functioneren.²¹⁵

Onderlinge huwelijken vormden dan ook een vast instrument in de machtspolitiek van het Delftse regentenpatriciaat. Op deze wijze verwierven verwante en bevriende families voldoende invloed om door overlijden vacant gekomen plaatsen in de Veertigraad uit de eigen gelederen op te vullen en daarmee hun vertegenwoordiging in deze instelling over langere termijn veilig te stellen. Door huwelijken en onderlinge afspraken konden families binnen de Veertigraad ook steun mobiliseren om politieke ambten te verwerven.

Ten aanzien van de belangrijkste ambten, de vier burgemeesters en zeven schepenen, reikte de bevoegdheid van de Veertigraad echter niet verder dan het nomineren van dubbeltallen, waaruit de stadhouder van Holland jaarlijks zijn keuze deed. Hoewel de Veertigraad daarmee niet bij machte was zelf de stedelijke regering te benoemen, liep de weg naar de burgemeesterskamer of de schepenenbank toch nog altijd via haar dubbele voordracht. De thesaurier voor het beheer van de stedelijke financiën, drie weesmeesters voor de behartiging van de belangen van de minderjarige weeskinderen in de stedelijke weeskamer en drie havenmeesters voor het toezicht op de havenwerken binnen en buiten de stad en in Delfshaven, vormden de groep van minder belangrijke politieke ambtsdragers buiten het feitelijke bestuur. Zij werden wel rechtstreeks door de Veertigraad gekozen.²¹⁶

Naast de nominatie en verkiezing van de politieke ambten was de Veertigraad ook gerechtigd tot het maken van een voordracht van drie personen voor het schoutambt. De schout was van oudsher belast met de handhaving van recht en orde, in naam van de graaf van Holland. Vanaf 1572 stond zijn benoeming aan de stadhouder, onder goedkeuring van de nieuwe grafelijkheid: de Staten van Holland. In tegenstelling tot de jaarlijkse vernieuwing van burgemeesters en schepenen, werd het schoutambt verpacht voor een overeengekomen periode, die steeds verlengd kon worden. Feitelijk was hij daarmee voor onbepaalde tijd, niet zelden tot zijn levenseinde, aangesteld.²¹⁷

Dat de verhoudingen in de Veertigraad inderdaad van doorslaggevend belang waren voor de machtspositie die een familie in de magistraat kon innemen, blijkt ook uit het gegeven dat vrijwel alle politieke ambtsdragers - en soms ook de schout - uit deze raad afkomstig waren. Incidenteel werden personen in een magistraatsfunctie gekozen die geen 'veertig' waren. Zij werden na hun eerste verkiezing in een politiek ambt slechts vroedschap. De toegang tot de Veertigraad was voor hen echter niet geblokkeerd vanwege het ontbreken van familierelaties met de 'veertigen', maar juist omdat zij in een eerste graad van bloedverwantschap (vader, broer of zoon) met één van de zittende regenten stonden. Gewoonlijk werden deze 'buitenstaande' vroedschappen bij de eerste gelegenheid - het overlijden van de betrokken bloedverwant - alsnog in de Veertigraad opgenomen.²¹⁸

Officieelhouders

De politieke invloed van de regerende families werd niet alleen vertaald in een zetel in de Veertigraad en een aantal mandaten in de magistraat. Eenmaal tot burgemeester of schepenen verkozen, behoorde een regent ook tot het "College van de Weth", dat

werd voorgezeten door de schout. Dit orgaan was niet alleen verantwoordelijk voor de stedelijke wetgeving (het maken van keuren), maar benoemde ook tal van officiehouders met betrekking tot vrijwel alle aspecten van de stedelijke samenleving. Van oudsher waren er twee categorieën "officiers".

Een eerste groep bestond uit functionarissen, allen mannen, die allerlei onderdelen van het economisch leven in de stad moesten bewaken. Het betrof hier bijna een legertje van keur- en ijkmeesters, waardijns en gezworenen, die de kwaliteit van allerlei waren, maten en gewichten controleerden of toezicht hielden op vormen van economische bedrijvigheid. De meeste daarmee verbonden officiën waren weliswaar van wezenlijk belang voor het functioneren van de stedelijke economie, maar voor de regenten doorgaans toch te triviaal van aard om door henzelf bekleed te worden. Zo zien we telgen uit patriciërsge-slachten toch zelden functioneren als bijvoorbeeld keurmeester "op het legghen van de coorenschuijten ende het staen van de waghens omtrent den Haverbrugge", een soort stadsparkeewachter *avant la lettre*.²¹⁹

Een tweede groep officiehouders was belast met de zorg voor het onderhoud van de kerken, het beheer van de instellingen van gezondheidszorg en weldadigheid en het toezicht op het onderwijs aan de stedelijke Latijnse School en het Fraterhuis. De Overgang in 1572 en de daarmee gepaard gaande veranderingen in kerk en samenleving is met name aan de functies in deze sfeer niet onopgemerkt voorbij gegaan. Vóór de Overgang waren er twee groepen kerkmeesters, Heilige Geestmeesters en leproosmeesters, respectievelijk gelieerd aan de Oude en de Nieuwe Kerk. Na 1572 verdween de binding van deze officiën aan één van beide hoofdkerken en was er voortaan nog maar één groep officiehouders. Het officie van leproosmeester verdween in 1614 van het toneel toen het Leprooshuis werd geïncorporeerd in de Kamer van Charitaten. Deze charitaatkamer was in 1597 opgericht als een instelling, die de burgerlijke armenzorg in de stad voor haar rekening moest nemen en kreeg dat jaar haar eigen regenten, de meesters van charitaten.

De Heilige Geestmeesters namen in 1575 de bezittingen van het Sint-Jorisgasthuis over en legden zich toe op de zorg voor de wezen, waarvoor in 1578 het voormalige Sint-Barbaraklooster werd ingericht als Weeshuis. De officiën van de meesters van het Oude en het Nieuwe Gasthuis werden na 1572 gewoon gehandhaafd, evenals die de bewaarders (regenten) van de oude mannen en vrouwen. Ook in de officiën met betrekking tot de toezinders op de Grote School en de meesters van het Fraterhuis kwam na de Overgang van de stad geen verandering, zij het dat het laatstgenoemde godshuis ging dienen als een internaat voor aanstaande predikanten. De bewaarders van de Heilige Geestzusters kregen in 1577 toestemming hun instelling om te vormen tot een weeshuis voor arme meisjes, waarna zijzelf in 1578 omgedoopt werden tot bewaarders van het Meisjeshuis. Nieuw in de groep officiehouders waren verder de commissarissen voor huwelijks-zaken, voor wie de niet-gereformeerde inwoners van Delft vanaf 1581 hun echtverbintenis konden laten aantekenen.²²⁰

De regenten van de gasthuizen hadden al eerder in de zestiende eeuw een vrouwelijk pendant gekregen in de gasthuismoeders. Na 1572 werden ook voor andere godshuizen en instellingen van sociale zorg vrouwelijke officiehouders geïntroduceerd. Nieuw waren de moeders van de Heilige Geestkinderen (van 1575 tot 1582, daarna: moeders van het Nieuwe Weeshuis), de moeders van het Meisjeshuis (vanaf

1578), de moeders van de oude mannen en vrouwen (vanaf 1580), de moeders van het college van de fraters (vanaf 1578), de moeders van de leprozen (van 1597 tot 1614) en de moeders van charitaten (van 1597 tot 1614).²²¹

De jaarlijkse benoeming van de mannelijke en vrouwelijke officiers in deze sfeer vond aanvankelijk plaats in november, terwijl de 'economische' officiehouders al zeven maanden eerder in april waren gesteld. In 1581 gaf de prins van Oranje als stadhouder van Holland aan Delft toestemming de jaarlijkse vernieuwing van de magistraten (de politieke ambtsdragers) vanaf 1582 niet meer in de meimaand, maar reeds in januari te laten plaatsvinden. Hiermee werd ook een verandering in de tijdstippen van de officiehouders ingeleid. In 1582 werden nog als eenmalige maatregel alle in 1581 benoemde functionarissen tot het einde van het jaar in hun officiën gehandhaafd. Vanaf 1583 werden de 'economische' en 'sociale' officiehouders voortaan gelijktijdig benoemd, direct nadat in de januari de nieuwe "Heeren van de Weth" waren aangetreden.²²²

Zoals ook reeds voor 1583 het geval was, zien wij dan het College van de Wet in de 'sociale' officiën met grote regelmaat regenten benoemen. Voor zover de aangestelde personen geen regent waren, behoorden zij opvallend vaak tot families die wel door andere leden in Veertigraad of magistraat vertegenwoordigd waren. Dit laatste geldt vanzelfsprekend voor de vrouwelijke officiehouders, die zelf niet in de Veertigraad of magistraat verkozen konden worden.

Blijkbaar werden de 'sociale' officiën beschouwd als betrekkingen die hun bekleders aanzien en status gaven en daarmee in tegenstelling tot vele 'economische' officiën bij uitstek de regentenstand waardig. Dat de burgemeesters en schepenen als leden van de "Weth" in de positie waren daarbij voor zichzelf en hun familieleden zorg te dragen, spreekt voor zich. Ook de 'veertigen' die zelf niet in aanmerking waren gekomen voor politieke mandaten maar wel officiën begeerden, konden op deze wijze voor hun politieke steun aan de regerende heren worden beloond. Direct aantoonbaar zijn dergelijke manoeuvres niet, maar de huwelijksbanden van de politieke magistraten met andere families van 'veertigen' en 'sociale' officiehouders doen hun bestaan wel vermoeden. Evenals een vertegenwoordiging in de Veertigraad of een verkiezing in een politiek ambt stonden de 'sociale' officiën daarmee bloot aan de invloeden van de familie-heerschappij, waarvan het stadsbestuur als geheel doordrongen was.²²³

Families in magistraat en kerkeraad

In tabel 3.9 worden de aantallen mandaten in politieke ambten en 'sociale' officiën weergegeven van de regentenfamilies die van 1572 tot 1621 door minimaal twee mannelijke leden in de Veertigraad of Vroedschap vertegenwoordigd waren. Na de familienaam wordt het aantal personen vermeld dat als 'veertig' of vroedschap, politiek ambtsdrager en/of officiehouder (mannen en vrouwen) heeft gediend. De tabel biedt slechts een globaal overzicht in de familierelaties binnen het Delftse stadsbestuur, omdat het huwelijksverkeer binnen het regentenpatriciaat buiten beschouwing is gelaten. Om aan te tonen hoever de banden tussen de regerende families soms reikten, kunnen we de Van der Dussens tot voorbeeld nemen. Dit geslacht - of eigenlijk de twee gelijknamige families waarvan de gemeenschappelijke

oorsprong onzeker is - wist zich in de loop van de tijd door huwelijken verbonden met onder andere de families Van Adrichem, De Bij, Van Bleijswijck, Graswinckel, Van Groenewegen, Van der Hoeff, Hoogenhouck, Van Santen en Sasbout.²²⁴

Tabel 3.9: Mandaten van Delftse regentenfamilies in politieke ambten en officiën 1572-1621

FAMILIENAAM aantal pers.)	JAREN ALS veert. / vroe.		POLITIEKE MANDATEN burg. / schep. / overig			OFFICIËN man / vrouw	
<i>I. Ook door regenten in de kerkeraad vertegenwoordigd</i>							
Adrichem (5)	48	18	22	7	8	79	15
Bleijswijck (7)	41	-	1	11	5	33	38
Block (3)	78	-	-	20	1	11	-
Burch (18)	124	3	17	15	19	119	84
Dussen (15)	160	28	25	16	22	61	1
Graswinckel (8)	39	51	3	20	8	149	-
Heuvel (2)	35	-	5	9	8	7	-
Hoeff (4)	29	1	2	5	4	70	-
Hoogenhouck (5)	52	8	2	8	7	23	-
Lodensteijn (6)	64	-	5	8	14	59	-
Meerman (8)	65	-	3	10	8	99	27
Meuyt (2)	11	-	-	4	-	8	2
Milde (3)	45	-	-	20	-	57	-
Vockestaert (2)	11	-	-	3	1	17	-
Voorburch (2)	34	-	-	22	-	39	-
Well (2)	46	37	3	10	2	3	-
<i>II. Door bloedverwanten van regenten in de kerkeraad vertegenwoordigd</i>							
Beaumont (6)	30	21	-	6	6	17	35
's-Gravesande (7)	18	-	-	14	1	90	5
Groenewegen (8)	115	-	10	6	33	135	21
Santen (15)	157	22	12	26	17	107	9
Schilperoort (2)	30	-	10	4	3	20	-
Voorhout (7)	24	-	-	1	4	49	-
<i>III. Huwelijksbanden van regenten met kerkeraadsleden</i>							
Brasser (5)	33	22	11	2	5	7	9
Sasbout (4)	5	2	-	-	1	17	-
<i>IV. Geen personele banden met de kerkeraad</i>							
Aa (5)	22	-	-	-	-	33	1
Berckel (3)	21	-	-	2	3	29	-
Bergh (4)	38	-	-	13	-	11	2
Bije (5)	28	-	-	1	1	2	3
Camerling (4)	6	-	2	-	1	3	13
Groot (2)	16	-	5	2	-	29	-
Meer (8)	98	-	1	15	14	120	4
Ylen (3)	26	-	-	-	-	-	3

In het kader van onze vergelijking van burgerlijke en kerkelijke regering zijn de in totaal 32 families die in tabel 3.9 zijn opgenomen verdeeld in vier grove categorieën.²²⁵ Een eerste categorie families zag minimaal één van haar leden in de Veertigraad of Vroedschap ook als ouderling of diaken optreden. Hierin kunnen de geslachten Van Adrichem, Van Bleijswijk, Van der Block, Van der Burch, Van der Dussen, Graswinckel, Van den Heuvel, Van der Hoeff, Hoogenhouck, Lodensteijn, Meerman, Meuyt, De Milde, Vockestaert, Van Voorburch en Van der Well geplaatst worden. Gelet op het aantal jaren dat deze families in de Veertigraad zitting hadden en het aantal mandaten dat zij in de magistraat vervulden, blijkt het hierbij over het algemeen te gaan om een politiek belangrijk deel van het stadsbestuur. Alleen de families Meuyt en Vockestaert hadden hierin slechts een na verhouding bescheiden aandeel.

Een tweede categorie families was niet door haar 'veertigen' of vroedschappen, maar wel minstens één van de bloedverwanten in de kerkeraad vertegenwoordigd. We stuiten hierbij op leden van de geslachten Beaumont, (Storm) van 's-Gravesande, Van Groenewegen, Van Santen, Schilperoort en Voorhout. Vooral de vijf eerstgenoemde families kunnen we op grond van het aantal jaren als 'veertig' of vroedschap en het aantal politieke mandaten nog tot de kern van het regentenpatriciaat rekenen. Wel dient opgemerkt te worden dat het verblijf van de Van Groenewegens in de kerkeraad bijzonder kort en ongelukkig van aard is geweest. Slechts Adriaen Simonsz van Groenewegen werd één keer tot diaken verkozen en moest die bediening vroegtijdig wegens zijn faillissement beëindigen.²²⁶

Het deel van de regerende familie-oligarchie dat niet door bloedverwantschap, maar wel door huwelijksbanden met minstens één van de kerkeradsleden verbonden was, vormt een derde categorie. Hierin komen wij alleen de families Brasser en Sasbout tegen. De 'veertig' Pieter Pietersz Sasbout, die in 1575 overleed, was schoonvader van Huijg Jacobsz van der Dussen, één van de ouderlingen van het eerste uur. De broers Dirck en Govert Willemsz Brasser, beiden ook lid van de Veertigraad, waren zwagers van de diaken-ouderling Govert Pietersz Beaumont. De gebroeders Brasser werden overigens evenals Pieter Sasbout geen lid van de gereformeerde gemeente. De respectievelijke echtverbintenissen die aan de vermelde aanverwantschap ten grondslag lagen, vonden dan ook niet hun oorsprong in de interactie tussen kerk en overheid, maar in het huwelijksverkeer tussen de regerende families in de periode vóór 1572.²²⁷

Een vierde en laatste categorie bestaat uit de acht resterende families, die niet over personele banden met de kerkeradsleden beschikten, noch door bloedverwantschap, noch door huwelijk. Een kanttekening moet gemaakt worden bij het geslacht Camerling, dat in 1572 nog één van haar leden als diaken van de kruisgemeente zag functioneren. De betreffende persoon, Frans Michielsz, overleed echter, voordat de eerste openbare kerkeradsverkiezingen in de herfst van 1573 werden gehouden.²²⁸ Met uitzondering van wellicht het geslacht Van der Meer, gaat het in deze categorie vooral om families die in de magistraat geen grote rol hebben gespeeld. De families Van der Aa en Van Ylen hebben zelfs geen enkel politiek mandaat vervuld.

Opvallend is verder dat deze families, wederom met uitzondering van de Van der Meers, bij de wetsverzetting van 1618 reeds uit de Veertigraad en Vroedschap verdwenen waren. Een deel van deze families had vooraanstaande leden verloren toen

deze betrekkingen bij de gewestelijke overheid te 's-Gravenhage (De Bije en Camerling) of aan de Leidse universiteit (De Groot) gingen bekleden.²²⁹ Gebrek aan geschikte kandidaten in mannelijke lijn of onvoldoende politieke steun door huwelijksbanden met andere regentenfamilies, kunnen daarnaast ook een verklaring zijn dat sommige families zich op lange termijn niet in de Veertigraad konden handhaven. Verder dient echter opgemerkt te worden dat de regenten uit families als Van der Aa, Berckel en Van Ylen niet in de lidmatenboeken van de gereformeerde gemeente vermeld worden. Mogelijk waren deze geslachten overheersend katholiek en ging het expliciet belijden van de oude religie op den duur toch een hindernis vormen voor benoeming tot lid van de Veertigraad of electie in een politiek ambt. Duidelijk is in ieder geval dat de betrokken regenten - evenals de in de derde categorie genoemde 'veertigen' Sasbout en Brasser - als niet-lidmaten onmogelijk zelf in aanmerking konden komen voor het ouderlingen- of diakenambt.

Niet alleen in de Veertigraad en magistraat, maar ook in de Delftse kerkeraad blijken in de periode 1573-1621 meer dan eens leden van dezelfde families te hebben plaatsgenomen. Tabel 3.10 toont aan dat niet minder dan 27 families minimaal twee kerkelijke ambtsdragers hebben geleverd. Ook bij dit overzicht dient aangetekend te worden, dat er naast bloedverwantschap nog huwelijksbanden tussen de ouderlingen en diakenen bestonden, die het beeld in de praktijk nog verder compliceren. Diaken-ouderling Govert Pietersz Beaumont was bijvoorbeeld door huwelijken van zijn zusters een zwager van Huijg Cornelisz van 's-Gravesande en Pieter Anthonisz van den Heuvel, die beiden ook als diaken en ouderling dienden.

Deze echtverbintenissen moeten wellicht nog toegeschreven worden aan de interactie tussen de regerende families, maar ook daarbuiten stonden kerkeraadsleden door huwelijksrelaties met elkaar in verwantschap. Zo bracht een gemeenschappelijke herkomst en immigrantenverleden waarschijnlijk de Ieperse families Baelde en Dacquet tot elkaar, hetgeen leidde tot het huwelijk van een dochter van vijfvoudig ouderling Michiel Baelde (de oude) met tweevoudig diaken Salomon Jorisz Dacquet. Als een laatste voorbeeld kunnen de kruideniers-diakenen Jan Jansz Muijs en Pieter Hendricksz dienen, die naast een overeenkomende broodwinning ook dezelfde schoonouders hadden.²³⁰

In hoeverre de samenstelling van de kerkeraad evenals die van het stadsbestuur sterk beïnvloed werd door familierelaties, met andere woorden of banden van bloedverwantschap of zwagerschap in strijd met de artikelen van het convent van Wezel een belangrijke rol hebben gespeeld bij de verkiezing van ouderlingen of diakenen, is moeilijk vast te stellen. De mandaten die Jan Jansz Graswinckel, zoon Gerrit en kleinzoon Jacob in de kerkeraad vervuld hebben, sluiten vrijwel naadloos op elkaar aan. Dit betekent dat steeds het ene familielid een aandeel gehad kan hebben in de nominatie van een andere telg uit dit geslacht van brouwers en regenten. Hetzelfde geldt voor de ambtsbedieningen van Cornelis Huijgensz (Storm van) 's-Gravesande en diens zoon Huijg. Hierbij moet bovendien worden aangetekend dat diens andere zoon Arent gelijktijdig predikant van Delft en daarmee ook lid van de kerkeraad was.²³¹

Tabel 3.10: Mandaten van families in de kerkeraad 1573-1621

FAMILIENAAM (AANTAL PERS.)	DIAKEN	OUDERLING	TOTAAL
Baelde (2)	1	5	6
Bleijswijck (2)	2	1	3
Block (2)	1	14	15
Bodegom (2)	5	-	5
Burch (4)	4	3	7
Cloetingh (2)	3	-	3
Coolwijck (2)	1	2	3
Daquet (3)	4	8	12
Dussen (3)	2	4	6
Graswinckel (4)	5	9	14
's-Gravesande (2)	4	4	8
Hoeff (2)	3	1	4
Lodensteijn (3)	4	4	8
Milde (2)	8	1	9
Molshouck (2)	2	7	9
Muijs (2)	5	-	5
Pauw (2)	3	3	6
Roskam (2)	2	3	5
Ruijven (2)	6	3	9
Santen (2)	3	-	3
Stralen (2)	3	-	3
Thijrens (3)	4	-	4
Verburch (3)	3	3	6
Vockestaert (2)	2	1	3
Voorburch (2)	3	10	13
Well (2)	4	-	4
N.N. (2) *	4	-	4

* N.N. = Hendrick Albrechtsz en zijn zoon Albrecht Hendricksz, beiden pottenbakker.

Daartegenover staat dat tussen de ambtstermijnen van leden van andere families, zoals bijvoorbeeld de gebroeders Cloetingh en Van der Well, vader en zoon Mols-houck en Van Stralen, wel één of meer jaren verstreken, zodat hun nominaties in ieder geval niet direct teruggevoerd kunnen worden op familiebanden.²³² Zo daarvan wel sprake was, restte nog altijd de feitelijke verkiezing uit dubbeltallen door de lidmaten van de gemeente, die toch moeilijk door families te beïnvloeden was. Voorts valt uit de verhaalde gevallen van ambtsweigeringen en trage bedieningen af te leiden dat met name het diakenschap door leden van vooraanstaande families toch veeleer als een last dan als een roeping werd beschouwd. Het is tegen die achter-

grond niet aannemelijk dat een familielid bij een nominatie zijn zoon, broer of zwager met het weinig begeerde ambt van armenbezorger een gunst heeft willen bewijzen.

In ieder geval hebben banden van bloedverwantschap in de kerkeraad toch veel minder geleid tot een cumulatie van ambten in handen van dezelfde families dan in het stadsbestuur. Slechts vier families hebben in de kerkeraad meer dan tien mandaten als ouderling of diaken vervuld. Dertien van de 27 in tabel 3.10 opgenomen geslachten brachten het tot niet meer dan vijf bedieningen.

Als nu vanuit de optiek van de kerkeraad de families die als ouderling en diaken hebben gediend, vergeleken worden met de families die toonaangevend waren in het stadsbestuur, dan valt in de eerste plaats op dat een groot aantal geslachten hiervoor al de revue gepasseerd is. De families Van Bleijswijk, Van der Block, Van der Burch, Graswinckel, (Storm van) 's-Gravesande, Van der Hoeff, Lodensteijn, De Milde, Van Santen, Vockestaert, Voorburch en Van der Well waren door minstens twee regenten ook op het stadhuis vertegenwoordigd. Voorts telden de families Coolwijk, Pauw, Roskam, Van Ruijven en Verburch één kerkeraadslid, dat tevens een zetel in de Veertigraad verwierf.²³³

Voor de resterende tien families in de kerkeraad laten zich geen directe banden of familieconnecties met regentenkringen aantonen. Voor met name de koopman Michiel Baelde, de kramer Joris Hectorsz Dacquet en de korenkoper Jan Jacobsz Thijrens, die evenals hun zonen in de 'brede' kerkeraad werden gekozen, werd de toegang tot de verschillende geledingen van het stadsbestuur versperd door hun Zuidnederlandse herkomst. Vader Jan Jansz en zoon David Jansz Muijs, de gebroeders Jan en Joris Andriesz Cloetingh en Hendrick Albrechtsz en diens zoon Albrecht Hendricksz, beschikten als respectievelijk kruideniers, boekdrukkers en pottenbakkers over onvoldoende aanzien en status om aansluiting te vinden bij de vooraanstaande families van brouwers, kooplieden en renteniers in het stedelijk regentenpatriciaat.²³⁴

Geografische herkomst en sociale positie konden voor families de opname in het regentenmilieu blokkeren, zoals een niet-gereformeerde gezindheid van sommige patriciërsge-slachten een verkiezing tot diaken of ouderling uitsloot. Onder invloed van deze factoren was voor een aantal families slechts een rol in kerkeraad of stadsbestuur, maar niet in beide colleges weggelegd.

Kerkeraadsliden-regenten

Het personele raakvlak van kerkeraad en stadsbestuur van Delft bestond uit dertig personen, die in het tijdvak 1573-1621 tot diaken of ouderling werden verkozen en na de Overgang in 1572 deel uitmaakten van Veertigraad of Vroedschap. Van de groep van 170 kerkelijke ambtsdragers behoorde daarmee minder dan een vijfde deel (17,7%) op enig tijdstip ook tot de politieke elite van de stad. Projecteren we het aantal kerkeraadsliden op de personele omvang van het stadsbestuur, dan blijkt dat ook vanuit dat perspectief slechts sprake is van een groep van beperkte omvang. Van de 158 'veertigen' en vroedschappen werd 19% vóór of na hun entree in regentenkringen ook in de kerkeraad verkozen, terwijl van de 101 regenten die voor het einde van het Twaalfjarig Bestand als schepen of burgemeester zitting hebben geno-

men in het College van de Wet 17,8% vroeg of laat ook als diaken of ouderling hebben gediend.²³⁵

Schilling stelt voor kerkeraad en stadsbestuur te Leiden vast, dat in de periode 1581-1690 bijna de helft van de ouderlingen op enig moment ook regent is geweest. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat overheid en kerk in de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw nog als twee gescheiden kringen tegenover elkaar stonden, zodat zijn cijfers vooral de ontwikkelingen in een later stadium weerspiegelen, voor een belangrijk deel zelfs het tijdvak na 1621. Niettemin lijkt de combinatie of opvolging regent-ouderling of ouderling-regent vanwege een zekere verwantschap tussen het regeerambt van de kerk en dat van de overheid relatief voor de hand te liggen. Te Zutphen bleef de personele verstrengeling van kerkeraad en magistraat tot 1621 beperkt tot een groep van zeven personen. In alle gevallen bleek het daarbij te gaan om ouderlingen. In de kerkelijke armenverzorging hadden de stadsbestuurders geen aandeel.²³⁶

Te Delft participeerde de politieke elite wel in het diakonale werk. Van de 128 diakenen van de gereformeerde gemeenten is iets meer dan een vijfde deel (20,3%) ook regent geweest of geworden. Daarnaast drong een kwart van de ouderlingen voor of na hun eerste verkiezing in de kerkeraad door tot Veertigraad of Vroedschap. Het beeld verandert echter van karakter, als de kerkelijke ambtsdragers worden opgesplitst in drie deelgroepen: zij die alleen als diaken, alleen als ouderling of als diaken en ouderling hebben gediend. Van de personen die uitsluitend tot diaken of tot ouderling werden verkozen, is minder dan 10% voor, tijdens of na hun kerkelijke bediening ook regent geweest. Iets meer dan de helft van de 32 ambtsdragers, die zowel tot diaken als tot ouderling zijn verkozen, werd vroeg of laat ook opgenomen in de politieke elite van de stad. We moeten daarmee de regenten niet in de eerste plaats zoeken onder de kerkeraadsleden, die slechts in één hoedanigheid gediend hebben, maar onder degenen die beide lekenambten bekleed hebben.

Schilling heeft voor de kerkeraadsleden-regenten te Leiden ook de chronologische volgorde onderzocht van de kerkelijke en politieke betrekkingen die de betrokken personen bekleed hebben. Omdat de groep ambtsdragers die eerst als diaken en/of ouderling diende aanzienlijk groter was, dan de groep ambtsdragers die eerst in de Veertigraad of vroedschap plaatsnam, heeft hij zich afgevraagd in hoeverre een verblijf in de kerkeraad de entree in het stadsbestuur heeft bevorderd. Ongeveer 37% van de presbyters-stadsregeerders bleek in de periode 1581-1650 via de kerkeraad in regentenkringen te zijn opgenomen. Daarbij ging het in 31 van de 35 gevallen om diakenen. Omdat Schilling op basis van zijn onderzoek naar de vermogens van de kerkeraadsleden heeft vastgesteld dat de diakenen te Leiden doorgaans een lagere sociale status hadden dan de ouderlingen, meent hij dat het behoren tot de kerkeraad vooral voor hen een opstap is geweest naar de politieke elite. De Leidse kerkeraad zou daarmee inderdaad een 'springplankfunctie' richting stedelijk regering hebben gehad hebben. Schilling wenst echter een verblijf in de kring van kerkelijke ambtsdragers slechts te zien als één kwalificatie in een reeks van factoren, die tot een politieke carrière kon leiden.²³⁷

Tabel 3.11: Opeenvolging van ambten van de kerkeradsleden-regenten te Delft

	AANTAL PERSONEN	(% totaal)
EERST IN DE KERKERAAD	22	(73,3%)
eerst diaken, dan regent	5	(16,7%)
eerst diaken, dan regent, dan ouderling	10	(33,3%)
eerst diaken, dan ouderling, dan regent	2	(06,7%)
eerst ouderling, dan regent	5	(16,7%)
EERST IN HET STADSBESTUUR	8	(26,7%)
eerst regent, dan diaken	4	(13,3%)
eerst regent, dan ouderling	2	(06,7%)
eerst regent, dan diaken, dan ouderling	2	(06,7%)

regent in de tabel gebruikt als synoniem voor 'veertig' of vroedschap.

Te Delft is de groep presbyters-regenten die eerst in de kerkeraad heeft gediend na verhouding nog veel groter geweest dan te Leiden. Ook bleken de meeste betrokkenen vanuit het diakenambt in Veertigraad of Vroedschap terecht te komen. Toch moet ernstig betwijfeld worden of juist voor hen de kerkeraad een springplank naar het stadsbestuur is geweest. Hoewel wij bij gebrek aan geschikt bronnenmateriaal geen onderzoek naar de vermogens van de ouderlingen en diakenen konden verrichten, kon bij het bespreken van de beroepsgegevens van de kerkeradsleden toch geen duidelijk sociaal onderscheid tussen de bekleders van beide lekenambten worden vastgesteld. Veeleer lijkt de kerkeraad steeds een deel van zijn armenbezorgers wegens de voortdurende tekorten van de diakonie juist bij uitstek in het milieu van de vermogende brouwers en kooplieden te hebben gezocht.²³⁸

Bovendien stond het diakenambt inhoudelijk verder af van de stedelijke regering dan het ouderlingschap, dat sterk op de kerkregering betrokken was. Ervaring als ouderling zou vanuit dat perspectief veel eerder een positieve kwalificatie voor het stadsbestuur moeten vormen, dan een voorgaande loopbaan in het bedelingswerk. Kijken we verder naar de groep regenten-kerkeradsleden, dan blijken zij veelal in de Veertigraad te zijn opgenomen, nadat een naaste bloedverwant in dat college was overleden. Familiebelangen en -invloeden, en niet één of meer ambtstermijnen als diaken, hebben in dergelijke gevallen de sprong naar de politieke elite mogelijk gemaakt.

Min of meer lijnrecht tegenover de observaties van Schilling, doen de tabel 3.11 weergegeven gegevens²³⁹ vermoeden dat een entree in het stadsbestuur juist een opstap was naar het ouderlingenambt. Tweederde deel van de regenten-ouderlingen werd pas in de 'smalle' kerkeraad verkozen, nadat hij in de Veertigraad of Vroedschap had plaatsgenomen. Mogelijk heeft de kerkeraad hen toen in de dubbeltallen genomineerd om de contacten en banden met de verschillende geledingen van de stedelijke regering te intensiveren en daarmee de communicatie met het stadhuis te vergemakkelijken. Niettemin gaat het ook hier echter slechts om één van de verkla-

rende factoren. Ook mag niet voorbij gegaan worden aan de invloed van de mannelijke leden van de gemeente, die de uiteindelijke keuze uit de dubbeltallen maakten en daarbij bepaalden of zij het oog op een regent of een niet-regent lieten vallen.

Kerkeraadsleden-officiehouders

De namen van de Delftse regenten en kerkeraadsleden kunnen ook vaak aangetroffen worden in de reeksen van officiehouders, die door het College van de Wet jaarlijks werden benoemd voor het onderhoud van de kerken, het beheer van de instellingen van gezondheidszorg en liefdadigheid, het toezicht op het onderwijs aan de Grote (Latijnse) School en het Fraterhuis, alsmede vanaf 1581 voor het aantekenen van de huwelijken van echtparen die niet in de Gereformeerde Kerk wensten te trouwen.²⁴⁰ Dat de regenten zelf of door familiebanden met dat college in staat waren een groot aantal officiën aan zich te trekken, is reeds verhaald. Met uitzondering van de meesters van charitaten, is in alle 'sociale' officiën dan ook meer dan de helft van het aantal mandaten toegevalen aan personen, die vroeg of laat plaatsnamen in de Veertigraad of Vroedschap.

Tabel 3.12: Mandaten van regenten, presbyters en presbyters-regenten in (sociale) officiën 1572-1621

OFFICIE	REGENTEN			PRESBYTERS			PRESBYTERS- REGENTEN		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
bewaarder arme fraters	12	115	57%	3	42	21%	2	41	20%
bew. oude mannen en vr.	21	163	82%	3	41	21%	2	29	15%
charitaatmeester	21	59	34%	14	41	24%	4	10	6%
commissaris huwel. zaken	7	80	64%	3	44	35%	3	44	35%
Heilige Geestmeester	43	209	69%	12	53	17%	10	41	14%
kerkmeester	33	182	60%	15	162	54%	9	90	30%
leproosmeester	9	100	76%	3	24	18%	2	16	12%
gasthuismeester	43	374	72%	15	182	35%	10	114	22%
toeziender op de school	14	98	50%	2	42	22%	12	42	22%
bewaarder H. Geestzusters	9	113	58%	2	14	7%	0	0	0%

1 = aantal houders 2 = aantal mandaten 3 = % totaal mandaten

Ook de diakenen en ouderlingen werden voor of na hun eerste verkiezing in de kerkeraad relatief vaak in officiën benoemd, al hebben zij alleen in het officie van kerkmeester meer dan de helft van de mandaten vervuld. De derde kolom van tabel 3.12 maakt duidelijk dat een aanzienlijk deel van de officiën die de kerkeraadsleden voor hun rekening namen juist bij die ambtsdragers terecht kwam, die tevens tot de politieke elite behoorden of later daarin opgenomen werden. Toch blijft er met name in de officiën van de charitaatmeesters, kerkmeesters en bewaarders van de Heilige

Geestzusters (vanaf 1578 van het Meisjeshuis) nog een 'restgroep' van kerkeraadsleden over, die nimmer persoonlijk deel uitmaakte van het regentenmilieu. Ook bij deze ambtsdragers mag de invloed van familie- of huwelijksbanden met het patriciaat in een aantal gevallen niet onderschat worden. Toch willen we hier niet voorbij gaan aan de vraag in hoeverre de benoeming in een officie de entree in de kerkeraad kon bevorderen of omgekeerd een verkiezing tot diaken of ouderling een loopbaan als officiehouder kon inleiden.

Tabel 3.13: Opeenvolging van kerkelijke ambten en 'sociale' officiën van de kerkeraadsleden-officiehouders te Delft 1573-1621

	AANTAL PERSONEN	(% totaal)
EERST IN DE KERKERAAD	28	(59,6%)
eerst diaken, dan officie	12	(25,5%)
eerst diaken, dan officie, dan ouderling	10	(21,2%)
eerst diaken, dan ouderling, dan officie	3	(6,4%)
eerst ouderling, dan officie	3	(6,4%)
EERST OFFICIEHOUDER	19	(40,4%)
eerst officie, dan diaken	8	(17,0%)
eerst officie, dan ouderling	8	(17,0%)
eerst officie, dan diaken, dan ouderling	3	(6,4%)

Tabel 3.13 maakt duidelijk dat voor de meeste diakenen een eerste verkiezing in de kerkeraad voorafging aan een eerste benoeming in een officie. De heren van de Wet hebben in totaal drie (voormalige) diakenen tot Heilige Geestmeester, negen tot gasthuismeester en tien tot charitaatmeester verkozen.²⁴¹ Hoewel het daarbij nog steeds ging om kleine minderheden van de betreffende officiehouders, wilden zij blijkbaar de praktische ervaring die de betrokken diakenen in de kerkelijke armenzorg hadden opgedaan, ook tot voordeel laten strekken van de sociaal zwakken en zieken die op de stedelijke instellingen van liefdadigheid waren aangewezen. Omgekeerd heeft de kerkeraad vijf diakenen gerecruteerd uit de gelederen van de officiehouders, die eerder als Heilige Geestmeester hadden gefunctioneerd.²⁴²

De meeste in tabel 3.13 weergegeven ouderlingen, namen pas plaats in de kerkregering, nadat zij een eerste officie vervuld hadden. Het beeld wordt echter vertroebeld omdat het in 13 van de 21 gevallen tevens gaat om ouderlingen die eerder als diaken gediend hadden en de kerkeraad gewoon was een deel van de kerkregeerders te nomineren uit de lidmaten die eerder in de diakonie hadden gewerkt. Letten we mede daarom vooral op de officiën die niet direct betrekking hadden op de zorg voor zieken of zwakken, dan valt op dat zeven ouderlingen voor hun eerste verkiezing als kerkmeester hadden gediend.²⁴³

Dat de kerkeraad met name uit de rangen van de kerkmeesters ouderlingen heeft genomineerd, is niet verwonderlijk. Van Deursen heeft overtuigend aangetoond dat de kerkmeesters allerminst als kerkelijke functionarissen mogen worden beschouwd. Hij omschrijft hen als bestuurders van de parochie, die bij hun beheer van de kerke-

lijke goederen in de kerkfabriek onder toezicht stonden van de burgerlijke overheid. In Delft werden zij ook ieder jaar door die overheid benoemd. Hoewel de kerkmeesters daarmee in geen enkel opzicht rekenschap schuldig waren aan de kerkeraad als vertegenwoordiging van de plaatselijke gemeente en strikt gezien daarvan volstrekt onafhankelijk waren, was het toch tegelijkertijd in de eerste plaats die gemeente, die uit hun werk voordeel trok. Zij onderhielden de kerkgebouwen waar de dienst des Woords werd gehouden, kochten brood en wijn in voor de viering van het Avondmaal en betaalden in Delft ook de traktementen van de predikanten, koster, voorlezers en ziekentrousters. Door die betrokkenheid bij het gemeentelijk leven, moet het voor de kerkeraad slechts een kleine stap zijn geweest sommigen van hen - voor zover zij althans lidmaat waren - als ouderling te nomineren en daarmee ook in de hoedanigheid van kerkregeerder voor het welzijn van de avondmaalsgemeenschap in te schakelen.²⁴⁴

Omgekeerd had de Delftse overheid er blijkbaar ook geen moeite mee om de functie van kerkmeester van meet af aan bij uitstek toe te vertrouwen aan vooraanstaande lidmaten van de gereformeerde gemeente. Hoewel de regenten lange tijd zelf niet in meerderheid gereformeerd waren, zagen zij waarschijnlijk in dat confessionele verschillen tussen de functionarissen die de kerkgebouwen beheerden en zij die daarvan voor hun erediensten gebruik maakten, wellicht spanningen zouden oproepen. In november 1572, drie maanden nadat de Nieuwe Kerk te Delft voor de gereformeerde eredienst was vrijgemaakt, werden de brouwers Dirck Harmensz de Haen en Jan Pietersz Hoeffijser tot kerkmeesters van die kerk benoemd. Beiden behoorden "als broederen van oudts" tot de voorlieden van de gereformeerden, die reeds bij de troebelen van 1566 op de voorgrond waren getreden. Die kwaliteit heeft na 1572 wellicht tevens bijgedragen tot hun verkiezing tot ouderling. De actieve bediening van dat kerkelijke ambt vormde voor het College van de Wet geen beletsel om hen gelijktijdig als kerkmeester aan te stellen. Hoeffijser heeft die functie uiteindelijk zelfs 22 maal bekleed. Hij bleef daarmee nog achter bij de korenkoper Adriaen Vincenten Sweijs die vanaf 1586 maar liefst 36 aaneengesloten mandaten als kerkmeester vervulde. Sweijs werd nimmer tot ouderling verkozen, maar diende vanaf 1586 wel drie maal als diaken.²⁴⁵

Voor het overige lijkt de grens tussen regent-officiehouder en regent-kerkeraadslid te smal om van een duidelijke 'springplankfunctie' van de kerkeraad naar de sociale officiën of vice versa te kunnen spreken. Die elkaar overlappende sferen hebben er echter wel toe geleid, dat de vervlechting van kerkeraadsleden en stadsbestuurders niet alleen in de betrokken organen van kerk en overheid bestreek, maar ook doordrong in allerlei instellingen van sociale zorg en liefdadigheid.

Kernleden van magistraat en kerkeraad

Het aandeel van de regenten-presbyters in zowel de kerkeraad als de stadsregering, laat zich vaststellen aan de hand het aantal kerkelijke en politieke mandaten dat deze groep van dertig personen respectievelijk in kerkeraad en magistraat heeft gediend. In tabel 3.14 worden die mandaten per ambt weergegeven. Om vertekening van het beeld door de verschillen in omvang tussen de kerkelijke en politieke mandaten te compenseren, is voor elk ambt het absolute aantal mandaten van de regenten-presby-

sters regenten ook omgerekend in percentages van het totaal aantal mandaten. Vijf regenten-kerkeraadsleden waren alleen 'veertig' of vroedschap en werden nimmer in een magistraatsambt verkozen, zodat het tweede (politieke) deel van de tabel slechts betrekking heeft op de mandaten van 25 personen. Verder dient aangetekend te worden dat het schoutambt, dat door Boitet ook in de magistraatslijsten in zijn *Beschryvinge der Stadt Delft* van 1729 is vermeld, van 1581 tot 1609 en in 1621 ook door een tweetal ex-kerkeraadsleden, Gerrit Fransz Meerman en Jan Adriaensz Vockestaert, is bekleed.²⁴⁶ Beiden waren echter tevens 'veertigen', die voorheen reeds politieke mandaten in de magistraat hadden waargenomen. In die hoedanigheid zijn zij wel in de tabel verwerkt.

Tabel 3.14: Mandaten van de kerkeraadsleden-regenten in kerkeraad en magistraat 1572-1621

	AMBTEN	MANDATEN (aantal en % totaal)	
<hr/>			
KERKERAAD:			
	diaken	41,5	(20,3%)
	ouderling	52,5	(26,8%)
MAGISTRAAT:			
	burgemeester	33	(16,5%)
	schepen	111	(31,7%)
	thesaurier	10	(20,0%)
	weesmeester	20	(13,3%)
	binnenhavenmeester	6	(37,5%)
	buitenhavenmeester	6	(35,3%)
	havenmeester Delfshaven	4	(25,0%)

lengte kerkelijke mandaten twee jaar; politieke mandaten één jaar met uitzondering van de havenmeesters (drie jaar)

Duidelijk wordt dat de 'veertigen' en vroedschappen, die vóór of na hun entree in het regentenmilieu ook in de kerkeraad werden verkozen, een relatief groter aandeel in de diakonie en kerkregering hebben gehad, dan de omvang van hun groep in verhouding tot het totaal aantal kerkeraadsleden (17,7%) doet vermoeden. Nemen we omgekeerd het percentage van de magistraten die op enig tijdstip ook in de kerkeraad werden verkozen tot maatstaf (17,8%), dan blijken vooral de functies van schepen en havenmeester vaak door hen uitgeoefend te zijn. De laatstgenoemde functie was echter van ondergeschikt belang in de eigenlijke stadsregering evenals het ambt van weesmeester, waarin relatief zelden personen werden gekozen die voorheen of later ook deel uitmaakten van de kerkeraad. Het percentage mandaten in het burgemeestersambt is niet opvallend hoog of laag, maar blijft wel ver achter bij het percentage mandaten in de schependoel. In totaal zeven zittende of ex-kerkeraadsleden zijn

tot burgervader verkozen, waarbij hier ook de volgorde in de tijd correct is weergegeven. Eén burgemeester had voorheen reeds als diaken, één als ouderling en vijf als diaken en als ouderling in de kerkeraad gediend.²⁴⁷

Nadat hiervoor vastgesteld kon worden dat de personele verstrengeling van kerkeraad en magistraat met name in het ouderlingen- en schepenambt gepaard ging met een relatief groot aantal mandaten van de betrokken personen, rijst de vraag in hoeverre ook de kernen van kerkeraad en stadsbestuur met elkaar verweven waren. Tot de kern van de stedelijke regering worden hier de politieke ambtsdragers gerekend, die van 1572 tot 1621 in totaal meer dan tien mandaten als burgemeester of schepen hebben vervuld en daarmee langer dan tien jaar een vooraanstaande positie in de magistraat hebben aangenomen. Deze kerngroep bestond uit elf regenten. Hun namen, de periode tussen het begin van hun eerste en het einde van hun laatste mandaat en het aantal ambten dat zij bekleed hebben, worden hierna weergegeven in tabel 3.15a.²⁴⁸

Tabel 3.15a: Kernleden van de Delftse magistraat 1572-1621

NAAM	periode	MANDATEN			totaal
		burg.	schep.	overig	
Claes A. van Adrichem	1575-1606	17	4	4	25
Pauwels C. Beresteijn	1597-1615	7	4	3	14
Burchart J. van der Block	1584-1606		19		19
Govert W. Brasser	1574-1599	11	1	2	14
Jacob H. van der Dussen	1589-1616	14	2	2	18
Gerrit J. van der Eijck	1588-1617	13	1	1	16
Gerrit A. van der Meer	1579-1599		11	3	14
Jacob J. de Milde	1608-1621		12	1	13
Jacob A. Pauw	1600-1620	7	6	5	18
Robbrecht E. Schilperoort	1592-1610	10	1	3	14
Willem J. van Voorburch	1578-1605		22		22

In tijd gemeten moet gelet op de tweejarige mandaten van de kerkelijke ambten het equivalent van de kernleden van de magistraat in de kerkeraad gezocht worden onder de personen, die meer dan vijfmaal tot diaken of ouderling gekozen werden. Het betreft hier een iets grotere kerngroep van in totaal vijftien ambtsdragers, die langer dan tien jaar in de 'brede' kerkeraad hebben gediend. Tabel 3.15b somt hun namen op, vermeldt de periode tussen het begin van het eerste en het einde van het laatste mandaat en duidt aan hoe vaak zij in de kerkeraad verkozen werden.²⁴⁹

Tabel 3.15b: Kernleden van de Delftse kerkeraad 1573-1621

NAAM MANDATEN

	periode	diaken	ouderling	totaal
Huijg Adriaensz	1573-1613	1	9	10
Burchart J. van der Block	1573-1608	1	8	9
Jacob J. van der Block	1576-1599		6	6
Roeland Carpentier	1588-1610		6	6
Joris H. Dacquet	1582-1614		8	8
Hendrick Fransz	1573-1612		10	10
Gerrit J. Graswinckel	1574-1618	2	7	9
Huijg C. 's-Gravesande	1575-1602	4	2	6
Cornelis J. Lodensteijn	1595-(1623)	3	3	6
Jacob J. de Milde	1581-1611	6		6
Hendrick C. Molshouck	1574-1600		7	7
Pieter J. van Ruijven	1584-1617	5	3	8
Arent G. Stolck	1593-1617		6	6
Dirck J. van Voorburch	1596-1620	2	4	6
Willem J. van Voorburch	1574-1606	1	6	7

In totaal drie personen komen voor in beide tabellen: de brouwer Burchart Jansz van der Block en de lakenkopers Willem Jacobsz van Voorburch en Jacob Jansz de Milde. Vanuit de optiek van de kerkeraad onderhielden vooral zij de strategische relaties met de stedelijke regering, zij het dat die relaties primair reikten tot de schepensbank en niet tot de burgemeesterskamer. De kerkeraad kreeg via hen dan ook geen directe en frequente toegang tot het dagelijks bestuur van de stad. Het genoemde drietal behoorde als schepen echter wel regelmatig tot het College van de Wet, dat door het uitvaardigen van keuren en het benoemen en controleren van de officiehouders een grote invloed kon uitoefenen op de inrichting van de stedelijke samenleving.

Onder de kernleden van de magistraat bevinden zich verder nog twee regenten die een meer bescheiden rol in de kerkeraad hebben gespeeld. Claes Adriaensz van Adrichem diende twee termijnen als diaken en één als ouderling, maar raakte in 1587 gebrouilleerd met de predikant Arent Cornelisz wegens diens (vermeende?) bemoeienis met zijn verkiezing tot burgemeester.²⁵⁰ In latere jaren behoorde hij niet meer tot de kerkeraad, maar functioneerde hij nog wel vijftienmaal als burgemeester. In tegenstelling tot Claes Adriaensz van Adrichem, wiens vader al vóór 1566 deel uitmaakte van de Veertigraad, was Jacob Adriaensz Pauw een relatieve nieuwkomer in Delftse regentenkringen. Pauw stamde uit een Amsterdams patriciërsgezin. In 1585 werd hij op vertoon van attestatie in de gereformeerde gemeente van Delft opgenomen en drie jaar later tot diaken gekozen. In 1595 werd hij in de Veertigraad benoemd, waarna hij vanaf 1600 frequent als schepen en later als burgemeester zijn

opwachting maakte in het stadhuis. Zijn verblijf in het eerste ambt viel gedeeltelijk samen met één van de drie termijnen die hij nog als ouderling vervulde, maar als burgervader maakte Pauw nimmer gelijktijdig deel uit van de kerkeraad.²⁵¹

De overige kernleden van de magistraat vervulden geen enkel mandaat in de kerkeraad. Van hen komen we alleen Jacob Huijgensz van der Dussen tegen in de lidmatenboeken van de gereformeerde gemeente. Hij was een zoon van ouderling-regent Huijg Jacobsz van der Dussen, maar werd pas voor de eerste maal tot schepen verkozen nadat zijn vader was overleden. Pauwels Cornelisz Beresteijn, Govert Willemsz Brasser, Gerrit Jansz van der Eijck, Gerrit Adriaensz van der Meer en Robbrecht Ewoutsz Schilperoort bleven wellicht door hun religieuze overtuiging nog verder van de kerkeraad verwijderd. Govert Willemsz Brasser hing waarschijnlijk nog min of meer verhuuld het rooms-katholieke geloof aan. In ieder geval had hij twee zusters die begijn waren en aan wie hij in december 1585 in een testament legaten vermaakte.²⁵² Beresteijn en Schilperoort stonden tijdens de bestandstwisten bij het Hof van Holland respectievelijk als "geen litmaet" en "sonder professie" te boek.²⁵³ Een opvallend aspect van deze niet-lidmaten in de kern van het stadsbestuur is, dat zij binnen de magistraat vooral als burgemeester gefunctioneerd hebben. Alleen Gerrit Adriaensz van der Meer is nimmer tot burgemeester verkozen.

Van de dertien kerkeradsleden, die een groot aantal mandaten als diaken of ouderling vervulden, maar niet tot de kern van het stadsbestuur behoorden, waren Gerrit Jansz Graswinckel en Pieter Joosten van Ruijven wel lid van de Veertigraad. In de magistraat brachten zij het echter niet verder dan enkele electies in minder belangrijke ambten als havenmeester of weesmeester.²⁵⁴ Daarnaast waren Jacob Jansz van der Block en Dirck Jacobsz van Voorburch zelf geen regent, maar hun broers behoorden wel tot de kernleden van magistraat en kerkeraad. Cornelis Jansz Lodensteijn, zelf ook geen 'veertig', zag één van zijn broers vijfmaal tot burgemeester en tweemaal tot schepen gekozen worden.²⁵⁵

De overige kernleden van de kerkeraad konden niet wijzen op indirecte banden met het stadsbestuur. Geografische herkomst en sociale status speelden daarbij wederom een belangrijk rol. Joris Hectorsz Dacquet en Roeland Carpentier waren niet van Hollandse origine; Huijg Adriaensz, Hendrick Fransz en Arent Gijsbrechtsz Stolck konden zich als respectievelijk mandenmaker en schoenmakers in maatschappelijk opzicht niet meten met het stedelijk regentenpatriciaat.²⁵⁶

Dezelfde factoren die verhinderden dat kerkeraad en stadsbestuur naar vertegenwoordiging van leden of verwanten van bepaalde families volledig elkaars spiegelbeeld waren, voorkwamen daarmee nog duidelijker een vergaande samensmelting van de kernen van beide colleges. Voor zover er wel overlapping plaatsvond, betrof deze ook niet alle geledingen van de stedelijke overheid. Afgaande op de kernleden van kerkeraad en magistraat bleef tussen de ervaren krachten in de consistorie- en de burgemeesterkamer vaak een personele kloof gapen.

Vervlechting kerk en overheid in chronologisch perspectief

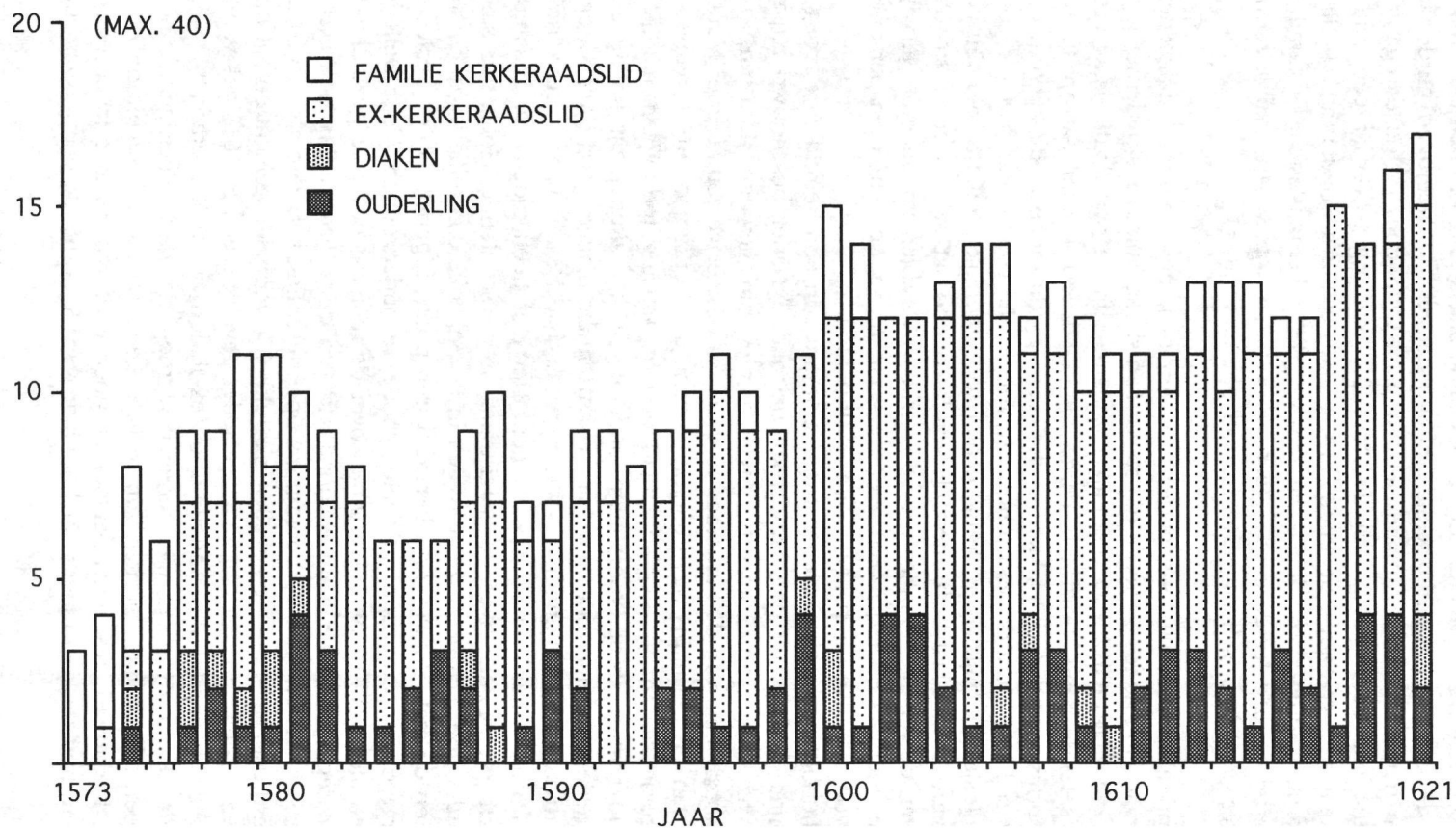
Om het fluctuerende aandeel van de kerkeradsleden en hun families in het Delftse stadsbestuur in de tijd zichtbaar te maken, is zowel voor de Veertigraad als de magistraat vanaf de eerste openbare verkiezingen van ouderlingen en diakenen in 1573

tot 1622 per jaar een balans opgemaakt, die hierna in de figuren 3.1 en 3.2 grafisch wordt weergegeven.²⁵⁷ Meetdatum is telkens de laatste dag van het jaar, waardoor de figuren de situatie projecteren nadat de benoemingen van 'veertigen' en de verkiezingen van magistraat en kerkeraad hebben plaatsgevonden. Bij de diepgang van de penetratie van de kerkeraad in de stedelijke regering is verder een onderscheid gemaakt in vier gradaties: deelname in het stadsbestuur als ouderling, als diaken, als ex-kerkeraadslid en als familielid van één van de kerkeraadsliden. De familiebanden zijn daarbij beperkt tot de eerste graad van bloedverwantschap (vader, zoon, broer) of aanverwantschap (schoonvader, schoonzoon en zwager).

Het aandeel van de zittende ouderlingen en diakenen en hun familieleden in de Veertigraad is in de loop van de tijd steeds aan sterke fluctuaties onderhevig geweest, zonder dat zich daarbij een duidelijke toename van de participatie laat vaststellen. Dat wisselende beeld wordt met name beïnvloed door het feit dat op de tweejarige ambtstermijnen van de betrokken ouderlingen en diakenen in de kerkeraad, telkens een even lange periode van ambtsrust volgde. In combinatie met de voormalige kerkeraadsliden, blijkt er in de tijd echter wel duidelijk sprake te zijn van een oplopend patroon. Dit laat zich enerzijds verklaren doordat de kerkeraad steeds andere leden van de regentenfamilies voor de kerkelijke ambten nomineerde, terwijl anderzijds de Veertigraad er blijkbaar geen bezwaar in zag, de betrokken personen vroeg of laat voor het leven in haar midden op te nemen.

We hebben hiervoor gezien dat de Veertigraad in een betrekkelijk vroeg stadium voor bijna de helft uit gereformeerden bestond.²⁵⁸ Nader beschouwd blijkt het nu vooral na 1600 in de meeste gevallen niet om gewone lidmaten, maar om (ex-)ambtsdragers van de kerkeraad te gaan. Na de wetsverzetten door Maurits in de herfst van 1618 nam de penetratie van de kerkeraad, met name van de ex-kerkeraadsliden, in de Veertigraad nog in omvang toe. Waarschijnlijk had de stadhouder vooral in de (voormalige) ouderlingen en diakenen zijn politieke bondgenoten gezien en hen, voor zover zij uit aanzienlijke families afkomstig waren, ook in de Veertigraad willen benoemen. Wie zij waren had Maurits vooraf reeds indirect van het Hof van Holland kunnen vernemen. Het Hof heeft tijdens de bestandstwisten informatie verzameld over de magistraten in verschillende Hollandse steden. De stadhouder kon daarmee inzicht krijgen in de politieke constellatie van de stadsregeringen en de mate waarin deze bereid waren politiek, gericht op de beslechting van de leergeschillen door een nationale synode, te ondersteunen. Voor Delft heeft het Hof niet alleen gegevens ingewonnen over de religieus-politieke gezindheid van de zittende regenten, maar aan de vooravond van de wetsverzetten ook een lijst van nieuwe kandidaten voor de Veertigraad opgesteld. Een verleden als diaken of ouderling werd daarbij in enkele gevallen nadrukkelijk vermeld, wellicht omdat dit als een positieve eigenschap werd opgevat. In ieder geval werden in 1618 zes van de veertien afgezette 'veertigen' vervangen door (ex-)leden van de kerkeraad.²⁵⁹

Bij dit alles moet echter niet vergeten worden, dat in de Veertigraad voortdurend een meerderheid van regenten aanwezig is geweest, die geen aantoonbare banden met de kerkeraad had, noch persoonlijk noch via familierelaties in de eerste graad. Vooral in hun midden moet voor het einde van de zestiende eeuw waarschijnlijk de

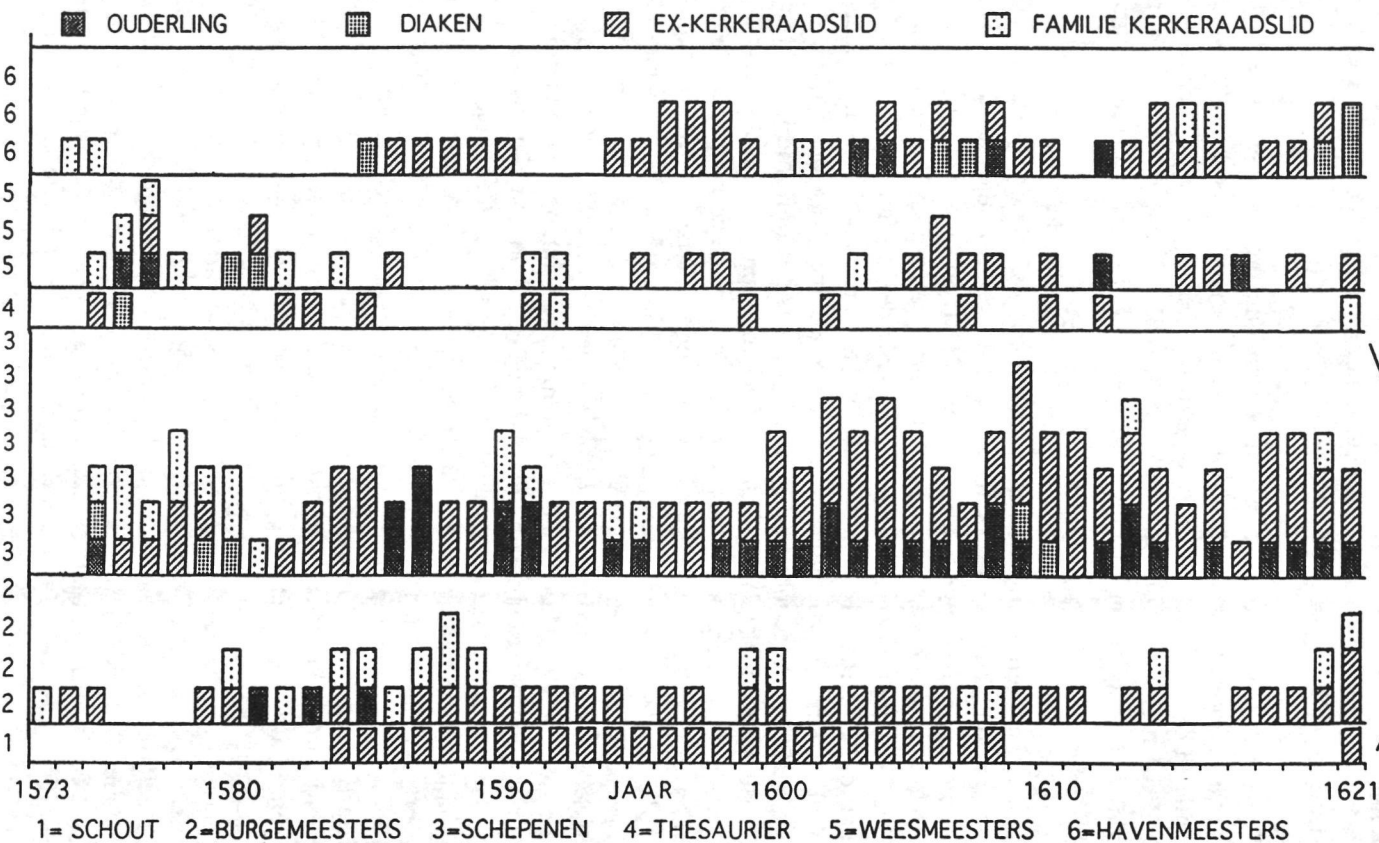
Figuur 3.1: Penetratie van de kerkeraad in de Veertigraad 1573-1621

oorsprong gezocht worden van het reeds verhaalde verzet van Delft in de Hollandse Statenvergadering tegen de kerkorde van 1591, omdat deze de gereformeerden nog te veel vrijheden zou gunnen. En het is later vermoedelijk ook vooral deze meerderheid geweest, die de familiebanden zwaar genoeg liet wegen om vijf van de in 1618 afgezette 'veertigen' na 1623 in de raad te laten terugkeren. De invloed die de kerkeraad op grond van zijn personele banden met de Veertigraad kon uitoefenen, bleef daarmee aan grenzen gebonden.

Het aandeel van de kerkeraadsliden en hun familieleden in de ambten in de magistraat vertoont in de tijd een nog onregelmatiger verloop dan de vergelijkbare participatie in de Veertigraad. Dit onregelmatige beeld wordt met name beïnvloed door het feit dat niet alleen de kerkelijke, maar ook de politieke mandaten met uitzondering van het schoutambt in de tijd begrensd waren, wat sterke fluctuaties in de hand werkte.

Beperken we ons vooral tot de stadsregering in enge zin, dan kan in de eerste plaats waargenomen worden dat de schout als voorzitter van het College van de Wet gedurende ongeveer de helft van het bestudeerde tijdvak uit de geledingen van de kerkelijke ambtsdragers afkomstig was. Het ging hierbij de twee al eerder genoemde ex-leden van de kerkeraad Gerrit Fransz Meerman en Jan Adriaensz Vockestaert. Hun benoemingen moeten voor een belangrijk deel gezien worden als tegemoetkomingen aan de kerkeraad. Meerman werd in 1584 tot schout benoemd, nadat zijn voorganger Willem Jansz Dorp ondanks herhaalde klachten van de kerkeraad geen einde had gemaakt aan het ambtsmisbruik van schoutsdienaren, die in plaats van de prostitutie in de stad tegen te gaan zelf bordelen hielden. Vockestaert nam het schoutambt in 1621 over van Dirck Bruijnsz van der Dussen. Deze was de in 1609 overleden Meerman opgevolgd en merkwaardig genoeg ondanks zijn remonstrantse gezindheid in 1618 in functie gebleven. Drie jaar later moest hij wegens die remonstrantse sympathieën echter alsnog het veld ruimen.²⁶⁰ Zowel Meerman als Vockestaert is tijdens zijn loopbaan als schout niet meer tot ouderling of diaken verkozen, vermoedelijk omdat de kerkeraad een combinatie van het schoutambt met een kerkelijk ambt ongewenst achtte en hen niet meer op de nominaties plaatste.

Het burgemeesterschap werd in de meeste gevallen ook niet gelijktijdig met een ambtelijke bediening in de kerkeraad gecombineerd. Slechts tweemaal, in 1581 in de persoon van Huijg Jacobsz van der Dussen en twee jaar later Gerrit Fransz Meerman, heeft een ouderling tevens als burgemeester gefunctioneerd. De zeldzaamheid van deze combinatie is mogelijk voor een belangrijk deel te wijten aan de terughoudendheid van de kerkeraad om zittende burgemeesters voor een kerkelijk ambt te nomineren. Vooral de ervaringen met Huijg Jacobsz van der Dussen zouden daartoe geleid kunnen hebben. Deze zag zich bij zijn eerste verkiezing tot burgemeester in 1574 gedwongen zijn kerkelijke bediening als ouderling met instemming met de kerkeraad neer te leggen. Na zijn verkiezing in 1581 is hij wel als ouderling aangebleven, maar bleek hij niet in staat te zijn de vergaderingen van de kerkeraad regelmatig bij te wonen.²⁶¹ Blijkbaar was de combinatie ouderling-burgemeester toch zo onverenigbaar, dat één van beide functies daaronder moest lijden. Omdat de kerkeraad daarbij aan het kortste eind trok, lijkt de voorkeur naar andere kerkregeerders te zijn uitgegaan.

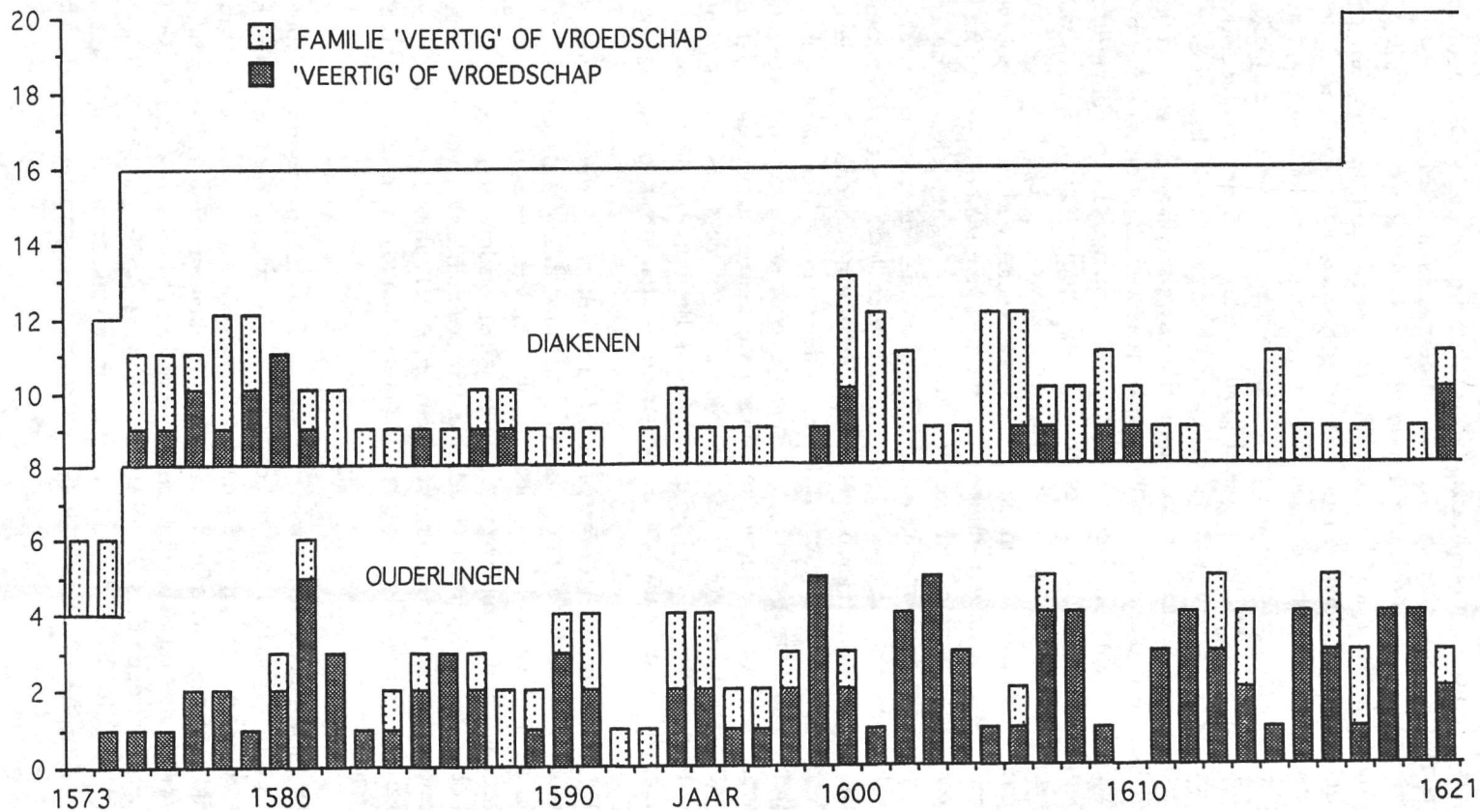
Figuur 3.2: Penetratie van de kerkeraad in de magistraat 1573-1621

Voorzover er van een penetratie van de kerkeraad in de burgemeesterskamer sprake was, liep deze vooral via zijn voormalige ambtsdragers. De Veertigraad heeft met zijn jaarlijkse nominaties van de vier burgervaders al dan niet bewust ervoor gezorgd dat niet meer dan één oudgediende van de kerkeraad in het stadhuis werd benoemd. Alleen in 1621 konden twee burgemeesters terugzien op één of meer kerkelijke bedieningen in het verleden. Daartegenover staat echter dat in de jaren 1575-1578, 1595, 1598, 1601, 1612 en 1615-1616 zelfs geen enkele band van de regerende burgemeesters met de kerkeraad waar te nemen valt. De participatie van de (voormalige) kerkeraadsliden in het dagelijks bestuur van de stad bleef daarmee doorgaans zeer beperkt, terwijl in dat college toch over voor de kerk zeer belangrijke zaken, zoals bijvoorbeeld de beroeping van nieuwe predikanten, werd gedelibereerd.

Dat de kerkeraad niettemin sterke personele banden had met het College van de Wet, laat zich vooral herleiden tot de schepenen. De combinatie schepen-ouderling kan in totaal 34 maal en de combinatie schepen-diaken vijfmaal waargenomen worden. Het schepenambt bleek daarmee zeer wel met een kerkelijke bediening verenigbaar te zijn, terwijl van de zijde van de Veertigraad frequent ook voormalige kerkeraadsliden voor een schepenstoel werden genomineerd. Vooral na het einde van de zestiende eeuw penetreerde de kerkeraad daarmee diep in de schepenbank. Het grote aantal (voormalige) ouderlingen en diakenen onder de schepenen, droeg er zelfs toe bij dat in 1600, 1602-1605, 1609 en 1621 zes of zeven van de twaalf heren de Wet (schout, vier burgemeesters en zeven schepenen) uit de gelederen van de kerkeraad afkomstig waren. In het College van de Wet namen echter niet de schepenen, maar schout en burgemeesters de meest zwaarwegende posities in, zodat het de vraag blijft of de numerieke inbreng van de (ex-)kerkeraadsliden altijd de doorslag gaf. Toch leken vooral in deze geleding van de stedelijke regering veel duidelijker dan in de Veertigraad en het dagelijks bestuur van de stad voor de kerkeraad de mogelijkheden aanwezig om personele banden in zijn voordeel te laten werken.

De vervlechting van ambtsdragers van kerk en overheid kan niet alleen uitgewerkt worden als een penetratie van de kerkeraad in het stadsbestuur. De vermenging kan in de vorm van een spiegelbeeld ook geprojecteerd worden als een penetratie van de regenten in het milieu van de kerkelijke ambtsdragers. In figuur 3.3 wordt weergegeven hoeveel 'veertigen' en vroedschappen of familieleden van deze regenten jaarlijks tot ouderling of diaken verkozen werden.²⁶² Peildatum is ook hier weer de laatste dag van het betreffende jaar, terwijl de familiebanden andermaal beperkt zijn tot de eerste graad.

De figuur geeft aan dat de regenten zelf in de kerkregering relatief vaker vertegenwoordigd waren dan in het diakonale werk, waarin we vooral hun naaste verwanten aantreffen. Het aantal regenten dat tevens ouderling was vertoont in de loop van de tijd echter een wisselend patroon van pieken en dalen, dat soms bijna overeen lijkt te komen met de tweejarige periodes van ambtsbediening en ambtsrust van de betrokken kerkregeerders. In 'piekjaren' als 1581, 1599, 1602-1603, 1607-1608, 1612, 1616 en 1619-1620 was de helft of meer van de gekozen ouderlingen uit de gelederen van de 'veertigen' of vroedschappen afkomstig. Helaas vermelden de acta van de kerke-

Figuur 3.3: Penetratie van het stadsbestuur in de kerkeraad 1573-1621

raad in de regel slechts de resultaten van de collectieve besluitvorming en niet de persoonlijk inbreng die de afzonderlijke kerkeraadsleden daarin hebben gehad. Hierdoor kan niet nagegaan worden of ouderlingen-regenten in één of meer van de genoemde jaren hun politieke opvattingen in hun kerkelijke bedieningen lieten meewegen.

De eventuele invloed die de stedelijke regering op basis van het aantal regenten in de 'smalle' kerkeraad kon aanwenden, indien zij dat althans wenste en de betrokkenen zich daartoe lieten gebruiken, mag niet overschat worden. Ook de predikanten van de Delftse gemeente, al spoedig drie tot vier in getal, maakten deel uit van de kerkregering. Zij legden, met de ouderlingen die niet uit regentenkringen afkomstig waren, steeds voldoende gewicht in de schaal om te voorkomen dat de kerkeraad een verlengstuk werd van het stadsbestuur.

Daarnaast mag niet vergeten worden dat het stadsbestuur in verschillende geledingen verdeeld was. De meeste ouderlingen-regenten waren gedurende hun verblijf in de kerkeraad slechts lid van de Veertigraad of Vroedschap. Voor zover we onder hen toch politieke ambtsdragers tegenkomen, blijkt het zoals reeds aangetoond vooral te gaan om schepenen en slechts bij uitzondering om burgemeesters, die de dagelijkse gang van zaken in de stad bepaalden. Het conflict rond de invoering van de kerkorde van 1591 in de jaren 1616-1617 toont aan dat in de burgemeesterkamer duidelijk een gebrek aan invloed op het doen en laten van de kerkeraad gevoeld werd, hoewel het laatste college met name in 1616 toch vier ouderlingen telde, die tevens lid waren van de Veertigraad. Met de introductie van politieke commissarissen hebben de burgemeesters toen getracht een vorm van directe controle over de kerk te verwerven. De kerkeraad heeft echter eerst consequent geweigerd hun stemrecht te verlenen en later in het accoord van juli 1617 hun bevoegdheden om het afhandelen van kerkelijke zaken tegen te houden tot een minimum gelimiteerd.²⁶³

Implicaties van de personele verstrengeling

Terugkerend op het verband dat Woltjer veronderstelt tussen de aard van de relatie tussen kerkeraad en stadsbestuur en de mate van de personele verwevenheid van beide colleges, is het opvallend dat te Delft tweemaal spanningen zijn ontstaan op een moment dat die verstrengeling met de burgemeesters gering of afwezig was. Zo werd in 1586 de kerkorde van de nationale synode in 's-Gravenhage op het Delftse stadhuis gezien als een poging om een nieuw, calvinistisch juk op te leggen.²⁶⁴ De kerkeraad haastte zich naar de burgemeesterskamer om dit misverstand uit de weg te ruimen, maar dat dit moest geschieden is op zich veelzeggend. Geen van de burgemeesters van dat jaar had een ambtelijk verleden in de kerkeraad, terwijl slechts één van hen met een kerkeraadslid verwant was. De burgervader in kwestie, Hendrick Adamsz van der Burch was, voor zover wij weten, bovendien geen lidmaat van de gereformeerde gemeente. Toen later in 1616 de Delftse gemeente met de introductie van de kerkorde van 1591 overvallen werd, bleek geen van de zittende burgemeesters over banden met de kerkeraad te beschikken, ook niet via familierelaties.

Beide malen was tevens sprake van uitzonderlijke omstandigheden, waarbij de latente spanningen tussen de problematiek van het gezag van de magistraat versus de zelfstandigheid van de kerk zich konden ontladen tot een conflict. In 1586 waren de

Delftse burgemeesters beducht voor de pretenties van de kerk temidden van de troebelen rond het optreden van de Engelse landvoogd Leycester. Deze trachtte de militante calvinisten aan zijn zijde te scharen om zijn eigen macht ten koste van de Hollandse regenten te vergroten. Dertig jaar later voelden de contra-remonstranten zich tegen het decor van de bestandstwisten bedreigd door het opgelegde tolerantiebeleid van Oldenbarnevelt en zijn geestverwanten in de Hollandse stadsbesturen. De kerk dreigde daarbij haar recht om de eigen ambtsdragers te verkiezen, te verliezen aan de overheid.

In het eerste geval zag de stedelijke overheid zich genoodzaakt de kerkeraad op de grenzen van kerkelijke pretenties te wijzen: de Veertigraad dulde niet dat de kerkorde van 1586 het gezag van de magistraat zou aantasten. Omgekeerd heeft de kerkeraad in 1617 zich uiteindelijk gedrongen gevoeld de stedelijke regering op de grenzen van de politieke aspiraties te wijzen: de zelfstandigheid van de kerk vereiste een eigen keuze van haar ambtsdragers.

Onder normale omstandigheden lijkt de personele verstrengeling van kerk en overheid te Delft echter groot genoeg te zijn geweest om een goede onderlinge verstandhouding te waarborgen. De vervlechting nam nimmer het karakter aan van een volledige samensmelting, maar was doorgaans voldoende om te voorkomen dat kerkeraad en stadsbestuur zich zoals in de beginjaren te Leiden, konden ontwikkelen tot elkaars personele tegenpolen. Tussen kerkelijk en wereldlijk gezag bestond via de gemeenschappelijke ambtsdragers en hun familieleden steeds een netwerk van relaties, dat van de zijde van de kerkeraad duidelijk ook informeel benut werd. Niet zelden ging aan een formeel bezoek aan het stadhuis "het aensprecken van eenige heeren in 't particulier" vooraf, waarbij allerlei kwesties reeds in een vroeg stadium werden doorgesproken.

Bij onze beschouwing van de aspiraties van de kerk in de samenleving zullen wij later nog zien dat kerkeraad en magistraat elkaar doorgaans zeer snel konden vinden als de wederzijdse belangen gelijk waren. Liepen de belangen uiteen, dan kon de personele vervlechting op langere termijn toch tot een compromis leiden, zolang kerk en overheid hun pretenties matigden.

De eerste openbare verkiezingen van ouderlingen en diakenen te Delft in 1573 waren niet alleen voor de magistraat "een nieuw en onghesien dingh".²⁶⁵ Vele lidmaten van de stedelijke gemeente hadden blijkbaar nog uitleg nodig om te begrijpen waartoe beide ambten dienden. De Delftse predikant Arent Cornelisz zag de ouderling vooral als kerkregeerder functioneren. De ouderling moest toezien op zijn mede-ambtsdragers, waken over de toegang tot het Avondmaal, zorg dragen voor het welzijn van de gemeente en de predikant bijstaan in de strijd tegen 'valse profeten en dwaalgeesten'. Deze taakomschrijving kwam grotendeels overeen met de definitie die op synodaal niveau van het ouderlingenambt werd gegeven. Alleen de strijd tegen allerlei ketterijen vertrouwden de nationale synodes wellicht bij voorkeur toe aan de predikanten.

De taken van de diaken lagen op het terrein van de kerkelijke armenzorg. Het ging daarbij zowel om het inzamelen en beheren van de middelen als de feitelijke bedeling van de armen. Calvijns dubbeldiakonaat, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen administrerende en bedelende diakenen, heeft in de Delftse classis waarschijnlijk alleen te Maasland ingang gevonden. De overige gemeenten kenden slechts één 'soort' diakenen, belast met alle facetten van de armenzorg. Waar de ouderling steeds optrad als kerkeraadslid, was de positie van de diaken tegenover de kerkeraad minder duidelijk. In de kleinere dorpsgemeenten hadden de diakenen doorgaans een vaste zetel in de kerkeradsvergadering. Te Delft vergaderden zij al spoedig apart. Alleen als zij verantwoording af moesten leggen over hun rekeningen of de avondmaalsviering voorbereid moest worden, voegden zij zich bij de 'smalle' kerkeraad van predikanten en ouderlingen.

De verkiezing van ouderlingen en diakenen ontwikkelde zich in de Delftse classis als een binnenkerkelijke aangelegenheid. Geheel in lijn met de kerkordes van de nationale synode deed veelal de zittende kerkeraad een tweevoudige voordracht, waaruit vervolgens de mannelijke lidmaten hun keuze konden maken. In Berkel deed de kerkeraad een enkelvoudige keuze van ouderlingen en diakenen, die vervolgens ter approbatie of afwijzing aan de gemeente werden voorgesteld. Alleen te Naaldwijk vond - min of meer in weerwil van de synodale bepalingen - een vrije keuze door en uit de manslidmaten plaats.

Tijdens de bestandstwisten kwam het zelfstandige kerkelijke keuzerecht in de Delftse classis onder druk te staan, toen de overheid door de invoering van de kerkorde van 1591 greep trachtte te krijgen op het stellen van ouderlingen en diakenen. Bedoeld als middel om de rust in de kerken te handhaven, bleek dit al spoedig in het tegendeel uit te werken. Zowel te Delft, als op het platteland werden verkiezingen conform de kerkorde van 1591 beschouwd als een poging om 'nieuwigheden' te introduceren. Met uitzondering van Maasland zijn de betrokken kerken, soms na scherpe confrontaties met het wereldlijk gezag, uiteindelijk erin geslaagd de keuze van ouderlingen en diakenen in eigen hand te houden.

Van de ouderlingen en diakenen werd verwacht dat zij hun ambt trouw bedienden en een onberispelijk leven leidden. In de praktijk hebben de ambtsdragers niet altijd aan deze verwachting beantwoord. De kerkeraden traden echter consequent op

tegen gevallen van ambtsweigerig, 'lauwe' ambtsvervulling of zondigende ambtsdragers. Ontzegging van de deelname aan het Avondmaal, schorsing en afzetting werden zonodig als tuchtmiddelen toegepast. Ontsporingen van (ex-)ambtsdragers waren vaak ook reden om hen (stilzwijgend) van herverkiezing uit te sluiten.

Had een ouderling of diaken zijn tweejarige dienst wel naar behoren vervuld, dan maakte hij een goede kans na een periode van ambtsrust opnieuw verkozen te worden. Ervaring in het ambt was waarschijnlijk bij uitstek een eigenschap die de kiezende kerkeraden of lidmaten in de kandidaten zochten. Vooral in de dorpen vormde zich hierdoor een groep van kernleden van de gemeente, die herhaaldelijk tot diaken of ouderling gekozen werden, ook al omdat er door de geringe aantallen lidmaten gebrek was aan alternatieve kandidaten.

De grote meerderheid van de kerkeradsleden in Delft was van Noordnederlandse herkomst. Weliswaar bevond zich vooral onder de stedelijke ouderlingen een substantieel aantal Zuid-Nederlanders, maar hun aandeel in het ambtelijk werk was toch minder groot dan in andere Hollandse steden. In sociaal opzicht werden de Delftse ouderlingen en diakenen gerecruteerd uit zowel de vooraanstaande kringen van bierbrouwers en kooplieden als uit de geledingen van de stedelijke middenstand (het ambachtelijk milieu, de textiel- en tapijtnijverheid en de voedingsmiddelensector). Er bestond geen duidelijk verschil in sociale status tussen de ouderlingen enerzijds en de diakenen anderzijds.

Kerkerad en magistraat te Delft waren in personele zin geen volledig gescheiden circuits. Beide colleges telden deels leden uit dezelfde families, soms zelfs identieke kernleden die veelvuldig voor het politiek of kerkelijk ambtswerk werden ingeschakeld. Ook onder de officiehouders - door de Delftse overheid jaarlijks benoemd voor het onderhoud van de kerken, het beheer van de instellingen van liefdadigheid en het toezicht op het onderwijs - is een personele vervlechting van kerkeradsleden en stadsbestuurders waarneembaar.

Het personele raakvlak tussen kerkerad en magistraat was onder normale omstandigheden groot en constant genoeg om een goede verstandhouding en communicatie tussen politiek en kerkelijk gezag te waarborgen. De Delftse kerkerad heeft dit waarschijnlijk ook willen bevorderen door vaak regenten als kandidaten voor het ouderlingenambt te nomineren. In de burgemeesterskamer treffen we niettemin weinig (ex-)kerkeradsleden aan. Het is opvallend dat bij momenten van spanning tussen kerk en stadhuis, zoals bij de invoering van de synodale kerkorde in 1586 en de door de overheid geforceerde acceptatie van de kerkorde van 1591 in 1616, geen van de vier zittende burgemeesters in de kerkerad had gediend. De personele verstrengeling met andere geledingen van het stadsbestuur heeft er echter toe bijgedragen dat overheid en kerk zelfs bij uiteenlopende belangen op termijn toch weer compromissen konden sluiten.

Het gemeenschappelijke personele raakvlak van overheid en kerk te Delft doet afbreuk aan de alternatieve rol die Schilling toedicht aan de verkiezing in de kerkerad tegenover de participatie in de stedelijke regering. Kerkerad en magistraat waren echter nimmer volledig elkaars spiegelbeeld. In de kerkregering en het diakonale werk bleef veel ruimte over voor lidmaten die geen banden hadden met het

regentenpatriciaat. Tot de 'alternatieve' groepen in de kerkeraad, behoorden met name immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden en hun nakomelingen, alsmede lieden uit het stedelijk middenstandsmilieu. Door hun herkomst of status konden zij niet doordringen tot het stadsbestuur. Omgekeerd was het deel van de regentenoligarchie dat confessioneel niet de overstap maakte naar de Gereformeerde Kerk of verkoos liefhebber te blijven, uitgesloten van verkiezing in de kerkeraad.

Deze religieuze factor heeft echter ook een stevige grens getrokken rond het deel van de stedelijke gemeenschap, dat in de kerkeraad een mogelijke compensatie voor de representatie in het stadsbestuur kon of wilde zien. Het Delftse stadsbestuur was het exclusieve domein van een kleine elite van verwante en bevriende families, maar de kerkeraad stond slechts open voor de mannelijke leden van een geloofsgemeente, die binnen Delftse muren in 1621 nog steeds een minderheid van de stadsbevolking bestreek.²⁶⁶

DIENAREN DES WOORDS

INLEIDING

Tot de reeds geruime tijd beoefende genres in de historiografie van de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden behoort de biografie. Van een reeks predikanten die in de tijd van de Reformatie een vooraanstaande rol hebben gespeeld, zijn in de vorige en deze eeuw uitvoerige levensbeschrijvingen verschenen. Ook de Delftse kerkdienaren Wernerus Helmichius en Arent Cornelisz hebben daarbij hun biografen gevonden.¹ De kerkhistorische belangstelling voor leven en werk van de predikanten heeft verder geresulteerd in de uitgave van een drietal biografische woordenboeken van protestantse godgeleerden.²

Recentelijk heeft het onderzoek naar predikanten in de zestiende en zeventiende eeuw vanuit de sociaal-historische optiek een nieuwe impuls gekregen. In de betreffende studies gaat de aandacht niet langer uit naar de predikant als individu, maar naar de dienaren als groep, als vertegenwoordigers van een nieuwe sociale geleding in een veranderende samenleving, waarin de katholieke geestelijkheid haar voorheen zo invloedrijke positie had verloren. Roemeling zet in dit opzicht de eerste lijnen uit, als hij in 1971 poogt de herkomst van de eerste predikanten in Groningen te schetsen.³ Eén jaar later bewandelt Faber soortgelijke wegen met zijn uitvoerige beschrijving van de economische en sociale ontwikkelingen in Friesland van 1500 tot 1800, waarin een afzonderlijke beschouwing aan de predikanten is gewijd.⁴ Voor Groenhuis vormen in 1977 het inkomen en vermogen, de opleiding en de familierelaties de voornaamste toetsstenen, waarmee hij de sociale status van de zeventiende-eeuwse predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden als geheel afbakent. Daarbij tracht hij het gangbare, laatdunkende oordeel over de sociale positie van de evangeliedienaren in die tijd te corrigeren.⁵

Aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen is daarnaast in de tweede helft van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig prosopografisch onderzoek verricht naar de eerste predikanten in met name Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant.⁶ De resultaten voor de Twentse predikanten van 1597 tot 1678 worden in 1984 door Abels gepubliceerd.⁷ Hij heeft systematisch gegevens bijeengebracht over de sociale en geografische herkomst, de opleiding, leer en leven, de familierelaties en de geschriften van iedere predikant afzonderlijk, om vervolgens uit een reeks van individuele biografieën een groepsbiografie samen te stellen. Deze prosopografische werkwijze, waarbij zowel de rol van de Twentse predikanten in het kerkelijk leven als hun sociaal milieu aandacht krijgen, hebben wij ook gehanteerd ten aanzien van de 81 predikanten, die van 1571 tot 1622 in de Delftse classis hebben gediend.

Het biografisch materiaal dat wij over de predikanten in Delft en Delfland verzamelden, wordt hierna niet eerst in aparte biografieën weergegeven, maar is in de vorm van beknopte biogrammen verwerkt in bijlage E. De gegevens die daarin zijn ondergebracht vormen de bouwstenen voor het navolgende groepsbiografische portret. Sociale en geografische afkomst, opleiding en examens, mobiliteit, onregelmatigheden in leer, leven en ambtswerk, inkomens en vermogens, huwelijken en familierelaties in verticale lijn zullen achtereenvolgens behandeld worden om de predikanten in beeld te brengen. Onze belangstelling zal zich daarbij niet beperken tot de wederwaardigheden van de voorgangers tijdens hun ambtsbediening in de Delftse classis in de jaren 1572-1621. Slechts als wij de voor de selectie van de groep aangehouden grenzen van tijd en ruimte overschrijden en bij de weergave van het biografisch profiel ook de activiteiten en levensloop van de predikanten op andere plaatsen en tijden in beschouwing nemen, kunnen wij komen tot een volledige en correcte typering van de betrokken personen.

Niettemin blijft het ook zinvol onze bevindingen ten aanzien van achtergrond en kwaliteiten van de predikanten te bezien in relatie tot hun bediening van de gemeenten in de Delftse classis. In dat verband is het niet altijd toereikend aan te geven, bij hoeveel dienaren uit de groep een bepaalde eigenschap werd aangetroffen. Vanuit de optiek van de gemeenten beschouwd is het ook van belang na te gaan hoelang die gemeenten door de betreffende predikanten zijn bediend. Als graadmeter gebruiken we daarvoor het aantal ambtsjaren dat de evangeliedienaren in één of verschillende gemeenten van de classis doorbrachten, zoals in bijlage D wordt weergegeven. Voor de groep als geheel komen we voor de gemeenten en de Delftse Gasthuiskerk in de periode 1572-1621 op een gezamenlijk dienstverband van 740 ambtsjaren. Ook aan dit totaal en aan de totale aantallen ambtsjaren per gemeente zullen wij hierna waar mogelijk kenmerkende aspecten van de predikanten relateren.

Hoofdstuk 1: SOCIALE EN GEOGRAFISCHE HERKOMST

a. Sociale afkomst

In de literatuur is door vele historici nadrukkelijk gewezen op de bescheiden, om niet te spreken lage maatschappelijke afkomst van de predikanten der Gereformeerde Kerk in de zestiende en zeventiende eeuw. Het wijdverbreide beeld dat de kerkdienaren over het algemeen stamden uit de nederige kringen van de samenleving is waarschijnlijk in belangrijke mate ontleend aan het negatieve oordeel dat tijdgenoten over de sociale origine van de voorgangers uitspraken. Zo vertrouwde de Haarlemse oud-burgemeester Gerrit van der Laen in 1625 aan het papier toe "dat se meestal zijn gesproten uitet schuimende gespuis van 't gemeene onbesnoeit ende onwetent volk".⁸

Caspar Coolhaes was evenmin erg lovend over de predikantenstand, hoewel hij daartoe eens zelf had behoord. In zijn *Cort waerachtich verhael* typeerde hij het merendeel van de predikanten, vooral in de eerste jaren van de hervorming, als een bonte verzameling van "cleermakers, schoemakers, wevers, slootmakers, ende in summa van alderhande sorteringhe van ambachtslieden, meest alle meer om een luij leven ende seeckere jaerlicx incoemst te hebben, dan om de eere Godes ende stichtinge der kercken Christi te vorderen". Voor het overige waren veel predikanten "mispriesters ende cloosterlieden gheweest, die het pausdom gheensins verlaten hadden, maer van het pausdom verlaten waren".⁹

Van der Laen en Coolhaes mogen echter niet als de meest objectieve waarnemers op dit terrein worden beschouwd. De voormalige burgervader Van der Laen behoorde tijdens de bestandstwisten tot de factie in de Haarlemse vroedschap, die de politiek van landsadvocaat Oldenbarnevelt actief had gesteund en bij de wetsverzetting te Haarlem in 1618 door Maurits uit de stedelijke regering was gezet. Voordat hij van de kussens werd verwijderd, was Van der Laen aanzienlijk milder over de predikanten gestemd. De meesten van hen zag hij toen nog als "vroome, eerlijke, godtvruchtige, geleerde en vreedtsaeme" lieden, die hij in "hooge waerde" hield en "gaerne alle eere, ontsigh, en hertgrondige liefde" bewees.¹⁰ Coolhaes' persoonlijke ervaringen met de Gereformeerde Kerk kunnen evenmin gelukkig genoemd worden. Hij vertrouwde zijn negatieve kwalificaties over het predikantencorps aan de drukpers toe, terwijl hij al enige tijd als ambteloos burger met likeurstoken in zijn onderhoud voorzag. Deze broodwinning had hij zich eigen gemaakt, nadat hij wegens zijn weigering om zich naar het gezag van kerkorde en belijdenis te schikken uit het predikambt was gezet.

De kritische uitlatingen van Van der Laen, Coolhaes en anderen, hoe subjectief die vaak ook waren, hebben lange tijd het beeld over de lage sociale herkomst van de predikanten gekleurd. Faber komt op basis van gericht onderzoek naar de Friese predikanten echter tot andere bevindingen. Hij stelt voorzichtig vast dat hun sociale origine wellicht veeleer in de middelste lagen van de burgerij gezocht zou moeten worden.¹¹ Groenhuis constateert met meer nadruk dat er alle aanleiding is het oude

negatieve oordeel te nuanceren. Hij baseert zich daarbij op levensbeschrijvingen van zeventiende-eeuwse predikanten en door hem verzamelde biografische gegevens van een aantal dienaren in met name Dordrecht, Nijmegen en Amsterdam, die voor sommigen zelfs een afkomst uit de bovenste lagen van de samenleving te zien geven. Hij verwacht verder dat onderzoek in lokale bronnen een aanzienlijk gunstiger beeld van de sociale status van de predikanten zou kunnen opleveren.¹²

In dit laatste opzicht kan de prosopografische benadering helaas slechts in beperkte mate opheldering verschaffen. Uit de studie van Abels over de eerste Twentse 'broederen' is al gebleken dat vooral het traceren van de afkomst van de predikanten in de beginjaren van de Reformatie stuit op een gebrek aan bronnenmateriaal. In het verlengde daarvan is er ook niet veel genealogische literatuur voorhanden, die uitkomst zou kunnen bieden. Abels, die zich in eerste aanleg tot het beroep of de functie van de vader richt, kan daarom voor 37 van de 83 door hem bestudeerde predikanten in de periode 1597-1678 geen indicaties voor het professioneel milieu van de ouders geven. De 46 predikanten die hij wel in kaart kan brengen, waren merendeels zelf zonen van predikanten of stamden vooral uit het milieu van overheidsdienaren en ambachtslieden.¹³

Ook onze zoektocht naar het socio-professioneel milieu van de ouders van de predikanten in de Delftse classis leverde in veel gevallen een negatief resultaat op. Niet minder dan 49 van de 81 predikanten kwamen niet in beeld, terwijl de gegevens over de sociale positie van de ouderlijke familie van de andere dienaren deels vaag bleven. Onder de laatstgenoemden kunnen inzake de maatschappelijke herkomst niettemin drie groepen worden onderscheiden.

Een eerste groep van veertien predikanten was zelf zoon van een predikant.¹⁴ We mogen aannemen dat dit aantal ook op de totale groep van 81 bezien vrij betrouwbaar is. De afkomst uit een predikantenmilieu wordt in de gehanteerde bronnen welhaast expliciet vermeld, zodat het niet waarschijnlijk is dat zich onder de 49 'onbekenden' nog veel predikantszonen bevinden. Omdat het bij de predikantszonen juist gaat om de nakomelingen van de eerste generatie predikanten, die vanaf de jaren zestig in de zestiende eeuw bij de verbreiding van het Evangelie veelal nog pionierswerk heeft verzet, kan deze groep pas in een relatief later stadium in de Delftse classis waargenomen worden. Cornelis Jansz en Arnoldus Nicolai, die hun dienst in het classicale ressort in het laatste decennium van de zestiende eeuw respectievelijk in De Lier en op de combinatie Nootdorp en Wilsveen begonnen, waren de eerste vertegenwoordigers van predikantenfamilies. De overige predikantszonen deden hun intrede in de Delftse classis pas in het begin van de zeventiende eeuw. Dit verklaart ook waarom het aandeel van de predikantszonen in ambtsjaren uitgedrukt nog relatief laag was (15,3% voor de gehele classis). De meeste gemeenten waren echter in 1621 al door een predikantszoon als voorganger bediend. Alleen in Naaldwijk, Maassluis en de Delftse Gasthuiskerk had er toen nog geen gestaan.

Een tweede groep van acht predikanten was afkomstig uit de hogere sociale kringen. De gebroeders Arent en Anthonis Cornelisz stamden uit de familie Storm van 's-Gravesande, door Jaanus getypeerd als een geslacht van notabelen en burgemeesters. Vader Cornelis Huijgensz was lakenkoper te Delft. Hij gold in de jaren 1566-1567

1566-1567 als "een der voornaemste van de nieuwe godsdienst" en nam daarom bij de komst van Alva de wijk naar Wezel. Uit een inventaris van zijn geconfisqueerde bezittingen blijkt dat hij eigenaar was geweest van landerijen te Naaldwijk, 's-Gravenzande en Wateringen met een totale waarde van ruim 2600 pond. Ook had hij te Delft nog voor een bedrag van 360 ponden aan lijfrenten uitstaan. Cornelis Huijgensz hoorde daarmee niet tot de meest vermogende Delftse geslachten, maar kon toch tot de vooraanstaande burgerij worden gerekend. Zijn broer Hendrick Huijgensz Storm van 's-Gravesande had twee zonen, Dirck en Gerrit Hendricksz Storm van 's-Gravesande, die beiden na 1572 nog herhaaldelijk in de Delftse schepenbank werden gekozen.¹⁵

Niet minder aanzienlijk was waarschijnlijk de familie van Isaac Diamant uit Antwerpen. Zijn vader had zich na de inname van de Brabantse stad in 1585 te Wezel gevestigd, waar hij diverse malen als burgemeester of schepen op de kussens plaatsnam. Wernerus Helmichius kwam voort uit de goede burgerij te Utrecht, waar zijn vader Adriaen Jansz Helmich in 1562 raad en commissaris was. Caspar van Bijgaerden en Jan van der Myle konden zich waarschijnlijk rekenen tot families van adellijke origine. Van Caspar werd beweerd dat hij een nakomeling was van de vrouwe van Bijgaerden op het slot te Vilvoorde, die in 1547 wegens haar reformatorische sympathieën ter dood werd gebracht. Jans vader Claes van der Myle was erfdrager van het geslacht dat oorspronkelijk in Holland het Land van der Myl en de ambachtsheerlijkheid Dubbeldam bezat; moeder Elisabeth van Dongen was afstammeling van de heren van Dongen en de heren van der Werve, vroeger markgraven van Antwerpen. Waaruit ten slotte het 'aanzien' bestond dat in de historische en genealogische literatuur aan de ouderlijke families van Thomas van Thielt en Josias Heinsius wordt toegedicht, is niet helemaal duidelijk. De Mechelse familie Van Thielt lijkt in ieder geval niet onbemiddeld te zijn geweest, aangezien Thomas in 1549 aan de Leuvense universiteit als 'dives' (rijk) werd ingeschreven.¹⁶

Opvallend is overigens dat de predikanten van betere komaf vooral te Delft werkzaam waren. Arent Cornelisz, Isaac Diamant, Wernerus Helmichius, Jan van der Myle en Josias Heinsius brachten hun volledige ambtsperiode in de classis door als voorganger van de stedelijke gemeente. Hun sociaal aanzien zal wellicht hebben bijgedragen tot een over het algemeen soepele communicatie tussen kerkeraad en magistraat, waarvan hiervoor reeds gewag is gemaakt. Al vóór het einde van de zestiende eeuw was het heel gebruikelijk dat de vroege vadersen te Delft niet alleen formeel op het stadhuis benaderd werden, maar ook thuis predikanten en ouderlingen "in 't particulier" ontvingen, wanneer deze iets van hen van node hadden.¹⁷ Dat Anthonis Cornelisz en Caspar van Bijgaerden het - ook buiten de Delftse classis - niet tot de dienst in een stedelijke gemeente hebben gebracht, is vermoedelijk te wijten aan een gebrek aan opleiding, dat niet door andere bijzondere gaven werd gecompenseerd. Beiden werden alleen voor het lichtere ambtswerk in de (kleinere) dorpsgemeenten beroepen, waarbij Van Bijgaerden in Overschie en De Lier nog genoeg moest nemen met een kortstondig 'provisieel' dienstverband.¹⁸

Een derde milieu waaruit de predikanten in de Delftse classis afkomstig waren, was dat van de ambachtslieden. Het betreft hier in totaal zes personen, die deels te Delft en deels in de plattelandsgemeenten van de classis dienden: Bernard Dwinglo

(predikant te Berkel) was zoon van een smid-horlogemaker, de vader van Petrus Lodewijck (te Naaldwijk) was kaarsenmaker-vettewarier en Reijnier Claesz (in 't-Woudt), Willem Crijnsz (te Maasland), Albertus van Oosterwijck (te Delft) en Jacobus Rolandus (te Delft) waren kleermakerszonen.¹⁹ Waarschijnlijk kunnen we hen in sociaal opzicht tot de middelste lagen van de maatschappij rekenen. De vaders Dwinglo en Van Oosterwijck waren meester in hun ambacht. Rolandus' vader Roeland Jacobsz Uyttenhoven had als kleermaker te Delft vóór de komst van Alva een bescheiden vermogen van ruim 310 pond vergaard, dat in 1568 werd geconfisqueerd, omdat hij als diaken van de heimelijke gereformeerde gemeente had gediend. Overigens was ook de vader van Willem Crijnsz omstreeks deze tijd als kleermaker te Delft de nieuwe religie toegedaan, hetgeen hem uiteindelijk op een verbanning kwam te staan.²⁰

Van de overige vier predikanten uit de groep van 32 personen, die op basis van gegevens over de ouders in sociaal opzicht voorzichtig geïdentificeerd konden worden, waren Daniël van der Dolegen en Johannes Fenacolijs schoolmeesterszonen. Daarnaast waren Henricus en Jodocus Geesteranus mogelijk uit een agrarisch milieu afkomstig. Kortenhorst plaatst in een korte studie over de oorsprong van de familie Geesteranus de geboortewieg van de gebroeders in het dorpje Geesteren in de graafschap Zutphen, maar hij kan slechts veronderstellen dat hun vader daar eigenaar van de boerderij de 'Huijgenburch' is geweest.²¹ Onder de 49 predikanten, voor wie geen gegevens over het socio-professioneel milieu van de ouders achterhaald konden worden, lijken zich in ieder geval niet veel boerenzonen te verschuilen. De meeste predikanten in de Delftse classis zijn in steden geboren, hetgeen veeleer een afkomst uit burgerlijke kringen doet vermoeden.²² Omdat predikantszonen doorgaans gemakkelijk traceerbaar zijn en meer vooraanstaande families veelal in de genealogische literatuur terug te vinden zijn, mogen we met Faber wel veronderstellen dat onder de velen, van wie het beroep van de vader bij ons onderzoek onbekend is gebleven, zich met name nog zonen uit de middenstand van de stedelijke samenleving hebben bevonden. In dat opzicht is de groep van zes predikanten die in het milieu van de handwerkslieden geplaatst konden worden naar verhouding ongetwijfeld te klein. Ook ten aanzien van het milieu van de overheidsdienaren, dat Abels onder de vaders van de Twentse predikanten duidelijk aantrof, maar voor de dienaren in de Delftse classis niet te achterhalen was, heeft het bronnenmateriaal wellicht geen representatieve vondsten voor de totale groep opgeleverd.

De lacunes in de gegevens over het sociaal milieu van de ouders van de predikanten in de Delftse classis kunnen gedeeltelijk opgevuld worden door ons te concentreren op de beroepen die door een aantal van hen werden uitgeoefend alvorens zij de eerste maal de kansel betraden. Toen de gereformeerde religie eenmaal in grote delen van de Noordelijke Nederlanden was ingevoerd, recruteerde zij haar nieuwe voorgangers vooral uit degenen die van jongsaf een roeping als predikant hadden gevolgd. Voor hen sloot de entree in het predikambt veelal direct aan bij een voorbereidende opleiding, die zij aan een universiteit danwel als oefenaar onder toezicht van een classis of de predikanten van een stedelijke gemeente hadden gevolgd.

Zo zien wij de 62-jarige predikantszoon Arnoldus Nicolai Oosterhaern in 1619 zijn contra-remonstrantse ambtgenoten in de Delftse classis ondanks zijn remonstrantse gezindheid om een clemente behandeling verzoeken. Vanaf zijn 26ste levensjaar "van den dienst zijnde" had hij geen ambacht geleerd, zodat hij niet wist wat hij nog ter hand kon nemen "om voorts sijne corte dagen met eeren te eindigen".²³ In de eerste jaren van de vrije verkondiging van de gereformeerde religie kwam het aanbod van dienaren des Woords echter voor een belangrijk deel uit de kringen die Caspar Coolhaes in zijn *Cort waerachtich verhael* zo afkeurend bejegende, maar die de nieuwe kerk wegens een nijpend predikantentekort niet volledig kon negeren. We doelen hierbij met name op de voormalige katholieke geestelijken en ex-ambachtslieden, die pas op latere leeftijd het predikambt in de Gereformeerde Kerk ambiëerden.

Minstens 23 predikanten, waarvan er achttien vóór 1600 in dienst kwamen, zijn hun loopbaan niet als predikant van een gereformeerde gemeente begonnen. Twaalf van hen waren eerder monnik of pastoor geweest.²⁴ Het ging daarbij niet alleen om geestelijken van aanzien zoals Pieter Jansz Uijtenbogaert, eens commandeur van de Duitse Orde en pastoor van Schoonhoven, en Thomas van Thielt, oud-pastoor te Oudenbosch en abt van de Sint-Bernardsabdij bij Antwerpen, maar ook om lieden van meer bescheiden allure. Als voorbeeld kan hier de ex-monnik Johannes Martini dienen. Hij deed na zijn overgang tot de Hervorming vergeefse pogingen om als passementwerker te Wezel in zijn onderhoud te voorzien. Van Thielt was de enige predikant uit deze groep, die wij hiervóór op basis van zijn ouderlijke familie in een sociaal milieu konden plaatsen.

De voormalige katholieke geestelijken hadden deels vóór 1572, deels bij het uitbreken van de Opstand met Rome gebroken. Onder hen bevond zich niemand die op dat moment in het ressort van de latere classis Delft en Delfland woonachtig of werkzaam was. Geen enkele gereformeerde gemeente beschikte daarmee over een predikant die eerder in dezelfde parochie als priester had gediend. Bovendien staat van drie van de elf predikanten met een katholiek verleden allerminst vast of zij in de oude kerk de priesterwijding hadden ontvangen en vervolgens als zielzorger werkzaam waren geweest. Het betreft hier een groep predikanten die na verloop van tijd letterlijk uitstierf. In de zeventiende eeuw is geen enkele oud-pastoor of -monnik meer in de Delftse classis werkzaam geweest. Het aandeel van deze categorie predikanten in het totale ambtswerk is dan ook zeer beperkt gebleven (6,1% van de ambtsjaren).

Voorts hadden drie predikanten al eerder een ambacht of handwerk uitgeoefend. Van Johannes Cornelisz Meeuwius is niet bekend welke werkzaamheden hij precies in deze sfeer heeft ontplooid, maar Gillis Huijgensz en Cornelis Adriaensz kunnen we respectievelijk als ex-brouwer en -kleermaker identificeren. Vooral Adriaensz had een opmerkelijke carrière achter de rug, voordat hij kerkdienaar werd. Vanuit de kleermakerskringen te Vlaardingingen had hij zich opgewerkt tot lakenkoper en daarbij blijkbaar genoeg aanzien gewonnen om in het stadje diverse malen op de schepenbank en in de burgemeesterskamer plaats te nemen.²⁵ Deze groep dienaren uit het stedelijke middenstandsmilieu kan verder nog aangevuld worden met Cornelis Corstensz, die in 1566 te Gorinchem als schipper werkzaam was, toen hij zich daar als hageprediker

ontpopte. Evenals bij de drie voormalige ambachtslieden ontbraken bij Corstensz beroepsgegevens van de vader, waardoor hij nog niet in een sociaal milieu geplaatst kon worden.²⁶

Cornelis Adriaensz, voormalig kleermaker, lakenkoper en burgemeester uit Vlaardingen. Van 1598 tot zijn overlijden in 1602 was hij predikant te Maassluis. Schilderij uit 1600 van Lambertus Tuysman, aanwezig in de consistoriekamer van de Grote Kerk te Maassluis. Foto collectie T. Mastenbroek.

Een derde sub-groep van vijf predikanten kwam voort uit het onderwijswezen: Willem Crijnsz (kleermakerszoon), Cornelis Jansz (predikantszoon) en Isaac Naeranus (predikantszoon) waren schoolmeester geweest, terwijl Johannes Fenacolijs (schoolmeesterszoon) en Bernardus Stedemeyer (ouderlijk milieu onbekend) eerder respectievelijk als conrector en rector van een Latijnse school de kost hadden verdiend.²⁷ De kloof tussen de dienst in de school en de dienst in de kerk was overigens maar klein en waar het de catechisatie betrof, was er zelfs sprake van een gemeenschappelijk raakvlak. Toen Reijnier Donteclock in 1604 na een 29-jarige loopbaan als predikant overwoog het rectoraat van de Latijnse school te Brielle te aanvaarden, schreef zijn ambtgenoot Arent Cornelisz hem dan ook dat er geen betrekking was die dichterbij het predikambt stond.²⁸

Donteclock was zich er op zijn beurt zeer wel van bewust dat sommige predikanten hun loopbaan in de school waren begonnen. Voor aankomende dienaren die op het vrijkomen van een standplaats moesten wachten of zich nog door proposities verder in het prediken moesten bekwamen, bood het schoolambt een goede gelegenheid om zich op de dienst des Woords voor te bereiden en tegelijkertijd over een

bron van inkomsten te beschikken. Geen van de eerdergenoemde predikanten lijkt een langdurige carrière in het schoolwezen te hebben nagestreefd. Zo hadden Jansz, Naeranus en Fenacolijs reeds een theologiestudie achter de rug en was Stedemeyer zelfs reeds met goed gevolg voor het predikambt geëxamineerd, voordat hij in afwachting van een eerste beroeping tijdelijk een functie in het onderwijs aannam.

Philip Pietersz (ouderlijk milieu onbekend) had waarschijnlijk ook duidelijke ambities voor het predikambt, toen hij in 1598 een aanstelling accepteerde als zieken- trooster op het schip de 'Amsterdam', dat naar Oost-Indië voer. Na zijn aankomst op Mauritius heeft hij daar enkele jaren gepreekt en kinderen gedoopt. In 1605 terugge- keerd in de Noordelijke Nederlanden, werd hij eerst predikant te Lexmond, vanwaar hij drie jaar later naar 't-Woudt werd beroepen.²⁹ Jan van der Myle is de laatste predikant uit de groep van 23, waarvoor een eerder beroep getraceerd kon worden. Zelf uit aanzienlijke familie afkomstig, was hij aanvankelijk rentmeester van graaf Willem van den Bergh geweest.³⁰

Enig inzicht in het sociaal milieu waaruit de predikanten in de Delftse classis voort- kwamen, bieden in beginsel ook de professionele gegevens van familierelaties in horizontale lijn. Hieronder worden broers, zussen, zwagers en schoonzussen van de betreffende dienaren verstaan. In 66 gevallen leverde ons onderzoek echter geen enkel resultaat op of bleef de opbrengst beperkt tot namen, zonder aanvullende indicaties voor uitgeoefende beroepen of functies.

Van de vijftien andere predikanten hadden er twaalf één of meer broers die ook voor het predikambt kozen.³¹ Hieruit mag wellicht afgeleid worden dat er reeds spoedig sprake was van de vorming van predikantengeslachten, ook al omdat hiervóór geconstateerd kon worden dat 14 van de 81 predikanten zelf zoon van een kerkdienaar waren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de loop der jaren leden van dezelfde families in het classicale ressort werkzaam zijn geweest. Arent Cornelisz te Delft en Anthonis Cornelisz te Pijnacker waren broers, evenals Henricus Geesteranus te Naaldwijk en Jodocus Geesteranus te Zoetermeer. Petrus Taurinus, die korte tijd te Overschie had gestaan, was reeds overleden, toen zijn zonen Jacobus en Johannes respectievelijk in 't-Woudt en Delft dienden. Jan Theunisz te Maasland zag daarentegen zijn zoon Cornelis nog wel achtereenvolgens in De Lier en Kethel bevestigd worden. Ook vader Gregorius Blijvenburch te Overschie en zoon Henricus te Zoetermeer en Zegwaard konden elkaar op de vergaderingen van de Delftse classis begroeten en terwijl vader Maerten Scheer nog in De Lier stond, werd zijn zoon Nicolaes in 1619 tot eerste predikant van de nieuwe combinatie Wils- veen-Leidschendam beroepen.

Voor het overige is de informatie over de familierelaties in horizontale lijn te schaars om het sociaal milieu van de predikanten scherper in te kleuren. Enkele broers van predikanten werden nog aangetroffen in beroepen als kleermaker, koop- man, schipper, stadssecretaris en hopman (kapitein).³² Daarnaast trouwde Maria Taurinus, een zuster van de predikanten Jacobus en Johannes, met een brouwer te Gorinchem en Jannetje Moreüs, een zuster van de predikant Abraham, met een notaris te Delft.³³

Het voorafgaande samenvattend kan het predikantencorps van de Delftse classis op basis van gegevens van de ouders, eerder uitgeoefende beroepen en de familierelaties in horizontale lijn feitelijk niet in een scherp afgebakend sociaal milieu geplaatst worden. Onder de eerste predikanten konden nog voormalige monniken en priesters waargenomen worden, onder de latere generaties vooral telgen van predikantengeslachten. Een aantal predikanten kon wijzen op een respectabele afkomst uit goede families, anderen stamden uit het stedelijke middenstandsmilieu van ambachtslieden of kwamen voort uit het onderwijs.

Het overgeleverde bronnenmateriaal biedt nauwelijks aanknopingspunten voor het traceren van predikanten uit de laagste regionen van de samenleving. De sociale afkomst van de eerste evangeliedienaren in Delft en Delfland blijkt rijk geschakeerd te zijn. Een brede spreiding naar sociale herkomst is kenmerkend geweest voor degenen, die in classis de bediening van de gereformeerde gemeenten in de periode 1572-1621 op zich hebben genomen.

b. Geografische afkomst

Dankzij Briels is niet alleen de sociale afkomst van de predikanten in de Noordelijke Nederlanden, maar ook hun geografische herkomst onderwerp van studie geworden. In het kader van zijn onderzoek naar de invloed van de Zuidnederlandse immigratie op het economisch, maatschappelijk, cultureel en godsdienstig leven in de Republiek heeft hij geconstateerd dat vooral in Holland en Zeeland de kerken in groten getale gebruikt gemaakt hebben van de diensten van predikanten van Zuidnederlandse komaf. Met name door de Spaanse *reconquista* van de zuidelijke provincies in de jaren 1579-1585 waren zij gedwongen hun vaderland te verlaten en vonden zij in het Noorden nieuw emplot. Briels schrijft er niet voor terug ten aanzien van de eerste predikanten die in de Republiek de jonge gemeenten bedienden te spreken van een zich lang handhavende Zuidnederlandse dominant. Hij wijst daarbij op de zuidelijke herkomst van een aantal vooraanstaande dienaren in Dordrecht, Amsterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Veere, Goes, Middelburg, Rotterdam, Zutphen en ook te Delft. Het totale aantal Zuidnederlandse predikanten in de Republiek tot omstreeks 1610-1615 wordt door Briels op ongeveer driehonderd geschat.³⁴

Van de 81 predikanten in de Delftse classis kon in zeventig gevallen een geografische herkomst achterhaald worden. In tabel 4.1 wordt die afkomst per land/regio naar zowel (aantallen en percentages) predikanten als ambtsjaren in het classicale ressort weergegeven. Voor de geografische origine is in de regel uitgegaan van de vermoedelijke geboorteplaats.³⁵ Alleen voor Josias Heinsius, die in Colchester het levenslicht zag, is de bakermat van zijn familie, het Vlaamse Ieper, aangehouden. De ouders van Josias waren waarschijnlijk in 1567 bij de komst van Alva vanuit Vlaanderen naar de Nederlandse vluchtelingengemeente aan de Engelse kust uitgeweken.

De gegevens in de tabel maken duidelijk dat de gemeenten toch niet overwegend door uitheemse predikanten werden bediend. Gelet op het aantal predikanten van onbekende origine, is het zeer wel mogelijk dat in werkelijkheid meer dan de helft van Hollandse afkomst was. Uit tabel 4.2 blijkt dat het in veel gevallen om streekge-

noten ging. Andere predikanten stamden uit plaatsen direct buiten het classicale ressort als Delfshaven (Henricus Arnoldi van der Linden), 's-Gravenhage (Johannes Cornelisz Meeuwius), Rotterdam (Valerius Tophusius), Schiedam (Jacobus en Johannes Taurinus), Voorburg (Jan Barentsz en Abraham van Vliet) en Zevenhuizen (Johannes Fenacolijs). Naar taal en gewoonten zullen deze predikanten dicht bij de lokale bevolking hebben gestaan, hetgeen in de alledaagse praktijk wellicht hun ambtswerk ten goede is gekomen. De overgeleverde acta van classis en kerkeraden geven daarvoor overigens geen duidelijke indicaties.

Tabel 4.1: Geografische herkomst der predikanten in de Delftse classis 1572-1621

HERKOMST	PREDIKANTEN		AMBTSJAREN	
	aantal	%	aantal	%
NOORDELIJKE NEDERLANDEN				
- Holland	39	48,1%	363	49,1%
- Overig	11	13,6%	86	11,6%
TOTAAL	50	61,7%	449	60,7%
ZUIDELIJKE NEDERLANDEN				
	14	17,3%	140	18,9%
DUITSLAND				
	5	06,2%	24	03,3%
ENGELAND				
	1	01,2%	9	01,2%
ONBEKEND				
	11	13,6%	118	15,9%

Tabel 4.2: Ambtsbedieningen van predikanten in de Delftse classis, die ook uit het ressort van de classis afkomstig zijn

HERKOMST	NAAM PREDIKANT	STANDPLAATS EN AMBTSPERIODE
Delft	Reijnier Claesz	't-Woudt 1616-1619
Delft	Anthonis Cornelisz	Pijnacker 1583-1602
Delft	Arent Cornelisz	Delft 1573-1605
Delft	Willem Crijnsz	Maasland 1600-1605
Delft	Adriaen Cornelisz Drogius	Delft 1601-1602
Delft	Bernard Arentsz Dwinglo	Berkel en Rodenrijs 1608-1615
Delft	Abraham Moreüs	Berkel en Rodenrijs 1618-[1641]
Delft	Philip Pietersz	't-Woudt 1608-1616
Delft	Jacobus Rolandus	Delft 1594-1598
Delft	Theodorus Swaen	Berkel en Rodenrijs 1615-1619
De Lier	Gregorius Adriaensz	Overschie 1602-[1626]
De Lier	Nicolaes Maertensz Scheer	Wilsveen en Leidschendam 1619-[1656]
Overschie	Henricus Gregorius Blijvenburch	Zoetermeer en Zegwaard 1615-1619
Overschie	Jacobus Pauli	Schipluiden 1604-1616

De Zuidnederlandse predikanten waren met name afkomstig uit de steden Antwerpen (Isaac Diamant en Franciscus Francken), Brussel (Caspar van Bijgaerden, Daniël van der Dolegen en Johannes Martini) en Ieper (Reijnier Donteclock, Josias Heinsius en Johannes Ryckelem). Hun ambtsbediening in de Delftse classis concentreerde zich in enkele gemeenten, zoals uit de onderstaande tabel kan worden afgeleid.³⁶

Tabel 4.3: Aandeel van de Zuidnederlandse predikanten in de ambtsbediening per gemeente in de Delftse classis 1572-1621

GEMEENTE	AANTAL AMBTSJAREN	
	Z.-N. predikanten	totaal alle predikanten
Delft	56	170
Delft-Gasthuiskerk	4	47
Berkel en Rodenrijs	23	37
Kethel en Spaland	0	30
De Lier	1	42
Maasland	0	45
Maassluis	0	24
Naaldwijk	42	50
Nootdorp en Wilsveen (1583-1619)	6	37
Nootdorp (vanaf 1619)	0	3
Overschie	3	45
Pijnacker	1	40
Schipluiden	0	44
Vlaardingen	0	44
Wilsveen en Leids. (vanaf 1619)	0	3
't-Woudt	4	34
Zoetermeer en Zegwaard	0	45
TOTAAL	140	740

De tabel geeft aan dat de meeste gemeenten in het classicale ressort alsmede de Gasthuiskerk te Delft niet of slechts gedurende een beperkte periode door een Zuid-Nederlander werden bediend. Daarmee kan hun aandeel in het ambtswerk over de volle breedte van de classis in navolging van Briels bezwaarlijk als 'dominant' worden beschouwd.

In absolute aantallen ambtsjaren gemeten, heeft vooral de stedelijke kerk te Delft gebruik gemaakt van de diensten van Zuidnederlandse predikanten. De gemeente nam door de "ancoemste van vele wttheemsche soo Brabanders als Vlamingen ende anderen" vanaf het midden van de jaren tachtig van de zestiende eeuw ook een substantieel aantal Zuidnederlandse lidmaten in haar midden op. Toen in 1596 door de Delftse magistraat uit Leiden daarenboven nog een omvangrijk contingent textielarbeiders van Vlaamse origine werd aangetrokken om de stedelijke nijverheid nieuw leven in te blazen, streefde de kerkeraad zelfs zeer bewust naar het aantrekken van

een Zuidnederlandse predikant. De kerkeraad zag graag dat "deselve goede luijden, die omme 't stuck vande religie vuijt Vlaenderen geweken sijn, van eenen dienaar des godlijcken Woorts van heurluijder natie versien waren (...) tot opbouwinghe vande kercke Godts binnen Delff ende besonder tot toeneminghe vande gemeente aldaer van sijne eigene natie". Pogingen om de Vlaming Theodorus van den Berghen vanuit Colchester te beroepen leden schipbruik, maar de Zuid-Nederlanders konden in deze jaren nog altijd terugvallen op de dienst van de Brusselaar Daniël van der Dolegen, die vanaf 1590 te Delft als predikant werkzaam was.³⁷

Naar verhouding was het aandeel van de Zuidnederlandse predikanten echter het grootst te Naaldwijk. Nadat de plaatselijke gemeente in 1574 reeds korte tijd was bediend door de Antwerpenaar Franciscus Francken, werd in oktober 1581 een tweejarige verbintenis aangegaan met de Vlaming Pieter Hazaert, die al vanaf omstreeks 1547 het Evangelie onder het Kruis in de Zuidelijke Nederlanden had verkondigd. In oktober 1583 vroeg Hazaert zijn ontslag bij de Delftse classis, omdat zijn dienst te Naaldwijk minder vruchten afwierp dan het pionierswerk dat hij vóór 1567 in zijn geboortestreek had verzet.

Zijn opvolger werd - min of meer bij toeval - Petrus Lodewijck, die uit het Vlaamse Villers afkomstig was. Hij had zijn eerste ambtservaring in Dranouter, Lokeren en Diksmuide opgedaan, totdat oprukkende Spaanse troepen hem noopten via Grevelingen de wijk te nemen naar Gouda. De werkeloze predikant was hier aanvankelijk nog "half van meininge hemselfen met caersmaken te generen", maar besloot zich toch per schip westwaarts te begeven om alsnog zijn geluk als dienaar van een gemeente te beproeven. Te Maassluis aangekomen vernam hij van de vacature te Naaldwijk, waar hij zijn gaven liet horen en op 11 november 1583 een proeftijd van een half jaar bedong. Gemeente en dienaar konden het echter dermate goed met elkaar vinden, dat de tijdelijke betrekking reeds op 1 februari 1584 werd omgezet in een vast dienstverband.³⁸ Lodewijck heeft sindsdien onafgebroken tot zijn dood in 1624 te Naaldwijk gewerkt.

Te Berkel vloeiende het relatief grote aantal ambtsjaren van Zuidnederlandse predikanten voort uit de langdurige ambtsperiode van één enkele dienaar. Vedast Coomwinder vestigde zich na zijn vertrek uit Vlaanderen te Leiden, waar hij in 1583 door de Delftse classis werd gerecruteerd als eerste voorganger van de Berkelse gemeente. Ofschoon hij later nog herhaaldelijk de predikdienst voor zijn naar het Engelse Yarmouth gevluchte landgenoten ambieerde, is hij toch tot zijn dood in 1607 te Berkel werkzaam gebleven.³⁹

Opmerkelijk is ten slotte dat de predikanten in de Delftse classis overwegend van stedelijke herkomst waren. Slechts van dertien predikanten staat min of meer vast dat zij in dorpen geboren zijn. Faber komt voor de Friese predikanten tot soortgelijke bevindingen. Hij veronderstelt daarbij een samenhang met de aanwezigheid in de steden van Latijnse scholen, die de vooropleiding voor de academische vorming verzorgden. Hierbij dient echter aangetekend te worden dat zijn suggestie voor de beginjaren van de Reformatie, toen ook vele ongestudeerden de weg vonden naar het predikambt, nog niet zonder meer opgaat. Pas na verloop van tijd konden de meeste aankomende predikanten terugwijzen op een academische studie, waarop zij zich inderdaad vaak op een stedelijke Latijnse school hadden voorbereid.⁴⁰

Hoofdstuk 2: OPLEIDING EN EXAMENS

Gestudeerde en ongestudeerde predikanten

Het opleidingsniveau van het predikantencorps in de Noordelijke Nederlanden heeft aanvankelijk veel te wensen over gelaten. Met het doorbreken van de Reformatie in Holland in 1572 ontstond in dat gewest een grote behoefte aan goed onderlegde dienaren des Woords, maar het aanbod was schaars en het wetenschappelijk niveau meer dan eens zeer bescheiden. Tegenover het ideaal van de Gereformeerde Kerk om de ontlukende gemeenten van geschoolde godgeleerden te voorzien, stond de praktijk, waarin het lange tijd aan onderwijsinstellingen ontbrak, die dergelijke geletterde voorgangers konden afleveren.

Bij deze 'kweekvijvers' van predikanten moet een onderscheid gemaakt worden tussen de universiteiten, die het *jus promovendi* verkregen, en de zogeheten illustre scholen, die het promotierecht ontbeerden en alleen het *jus docendi* hadden. De oudste universiteit was de Leidse, die dateerde van 1575, maar pas tegen het einde van de zestiende eeuw grotere aantallen studenten aantrok. Een zeer bescheiden rol en dan nog waarschijnlijk vooral voor Zuidnederlandse studenten speelde de hogeschool te Gent, die daar in 1578 in het leven werd geroepen, maar reeds in 1584 met de inname van de stad door Alexander Farnese tenonderging. In 1585 werd te Franeker een universiteit gesticht, die echter in de eerste plaats in de behoefte aan predikanten in Friesland voorzag, terwijl de stichting van de universiteit van Groningen in 1614 te laat kwam om op de scholing van de predikanten in de classis Delft vóór 1622 nog een wezenlijke invloed te kunnen uitoefenen.⁴¹

De illustre scholen kwamen pas na 1621 tot stand, met uitzondering van die van Harderwijk, die stamde uit het begin van de zeventiende eeuw. Volledige studentenlijsten van de Harderwijkse school ontbreken. Een poging tot reconstructie van de matrikels over de jaren 1620-1648 door Wittop Koning toont echter aan, dat ook de Gelderse academie vooral een regionale betekenis heeft gehad. In die periode stamden slechts vijf studenten uit Holland, van wie er bovendien geen enkele theologie studeerde.⁴² We mogen aannemen dat het beeld over de eerste twee decennia van het bestaan van de Harderwijkse school wel niet veel anders zal zijn geweest, zodat voor het bezetten van de predikantsplaatsen in Holland alleen de universiteit van Leiden van meer dan incidenteel belang is geweest.

De gereformeerde gemeenten in Holland waren daarmee vooral aangewezen op de Leidse theologiestudenten, die na de beëindiging van hun studie evenwel lang niet allen in dat gewest bleven en ook elders de kansel beklommen. Vóór de stichting van de Leidse universiteit en ook nog in de eerste jaren van het bestaan van deze Hollandse academie was er daarnaast nog een in aantal beperkt aanbod van predikanten, die hun opleiding in het buitenland hadden genoten. Met name de op lutherse leest geschoelde universiteit te Wittenberg en de gereformeerde universiteiten te Heidelberg, Genève en Basel, trokken al vóór 1572 studenten uit de Nederlanden aan.⁴³ Een studie in het buitenland was echter - ook al om financiële redenen - lang niet voor iedereen weggelegd, zodat ook langs deze weg niet voldoende in het zeer grote tekort aan gestudeerde predikanten kon worden voorzien. De Gerefor-

meerde Kerk restte daarmee in de begintijd van de Reformatie niets anders dan haar eisen aan de predikanten niet al te hoog te stellen en het predikambt ook open te laten voor dienaren, die geen academische opleiding hadden gevolgd.⁴⁴

De onderstaande tabel geeft de verhoudingen aan tussen gestudeerde en ongestudeerde dienaren binnen het predikantenbestand dat tot 1622 in de classis van Delft en Delfland heeft gediend. Daarbij is uitgegaan van de periode waarin de betreffende personen hun carrière als predikant zijn begonnen.

Tabel 4.4: Opleidingsprofiel van het predikantencorps in de Delftse classis 1572-1621

BEGIN LOOPBAAN	I	II	III
vóór 1572	1	7	8
1572-1580	3	19	22
1581-1590	5	10	15
1591-1600	9	5	14
1601-1610	12	1	13
1611-1621	8	1	9
TOTAAL	38	43	81

kolom I = aantal academisch gevormde predikanten

kolom II = aantal niet academisch gevormde predikanten

kolom III = totaal van kolom I en II

De tabel maakt duidelijk dat vóór 1591 de nieuw aankomende predikanten in meerderheid niet gestudeerd hadden. Daarna verschuift het beeld geleidelijk ten voordele van de goed onderlegde theologen. Het gebrek aan academisch geschoolde predikanten blijkt een tijdelijk probleem: na 1600 kwamen er nauwelijks nog ongestudeerde predikanten in dienst. Niettemin vormde laatstgenoemde categorie over de gehele periode bezien nog de meerderheid van het predikantencorps in de Delftse classis.

Voormalige katholieke geestelijken

Binnen de groep van 43 ongestudeerde predikanten, die in de jaren 1572-1621 in de Delftse classis hebben gediend, kunnen ruwweg twee subgroepen onderscheiden worden. De eerste, geleidelijk uitstervende categorie bestond uit de hiervoor reeds aangehaalde gewezen priesters en monniken, die met Rome hadden gebroken en de zijde van de Hervorming hadden gekozen.⁴⁵ Van hen mag toch wel verondersteld worden, dat zij zich vóór hun entree in het predikambt met theologie hadden beziggehouden, zij het niet naar gereformeerde snit. Volgens Tukker was de scholingsgraad van de katholieke geestelijkheid in de Lage Landen in het laatste kwart van de zestiende eeuw echter weinig indrukwekkend. De toegang tot de priesterlijke waar-

digheden werd volgens hem doorgaans langs drie verschillende wegen verkregen. Een aantal geestelijken had na het verlaten van de parochieschool de plaatselijke pastoor geassisteerd als koster, schoolmeester of 'duvelstoejager' en zich zo de herderlijke werkzaamheden geleidelijk eigen gemaakt. Na verloop van tijd ontvingen zij dan hun wijding. Anderen hadden de vernieuwde kapittelscholen, zoals die van Deventer en Zwolle bezocht, terwijl sommigen zelfs konden wijzen op een universitaire opleiding, hoewel die zelden reikte tot de theologie en meestal beperkt bleef tot de artes. Waarschijnlijk hadden reguliere priesters deels ook een interne opleiding van hun orde gevolgd, maar hiervan maakt Tukker geen gewag.⁴⁶

Bijsterveld heeft in een recente studie over de pastoors in Noord-Brabant van 1400 tot 1570 aangetoond dat het aantal academisch gevormde pastoors wellicht groter is geweest dan Tukker heeft gesuggereerd. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw had ongeveer de helft van de Noordbrabantse pastoors een universiteit bezocht. Bijsterveld bevestigt wel dat de meesten van hen zich tot een studie in de artes beperkten. Dit laatste gaat in de Delftse classis ook op voor Thomas van Thielt, die zich in 1549 aan de pedagogie 'het Varken' van de Leuvense universiteit liet immatriculeren en na zijn studie achtereenvolgens pastoor te Oudenbosch en abt van de Sint-Bernardsabdij bij Antwerpen werd. Hij wordt hierna echter tot de groep gestudeerde predikanten gerekend, omdat hij na zijn overgang tot de Reformatie tot tweemaal toe de Heidelbergse universiteit heeft bezocht.⁴⁷

Over het peil van de overige elf geestelijken onder de predikanten in de Delftse classis zijn slechts sporadische gegevens voorhanden, die evenwel niet volledig passen in het weinig rooskleurig kader dat met name Tukker van het theologisch niveau van de voormalige priesters en monniken in het algemeen schetst. De ex-monnik Pieter Gabriël, die in 1572-1573 de gereformeerden te Delft voorging, had in 1566 enige faam gemaakt als hageprediker op het Hollandse platteland. Hij was met de Latijnse en Griekse taal redelijk vertrouwd, kende de Brieven van de apostel Paulus vrijwel uit het hoofd en had veel reformatorische auteurs van zijn tijd gelezen. Dit stelde hem in staat zijn preken met sterke argumenten op te bouwen. Zo wist hij op 21 juli 1566 enkele honderden toehoorders in het open veld bij Overveen (buiten Haarlem) vier uur lang te boeien met een predikatie over Efeziërs 2:8-10.⁴⁸

Gerardus Gallinaceüs, die afkomstig was uit de abdij van Middelburg en eveneens in 1572-1573 als predikant te Delft stond, was vermoedelijk ook in staat een goede predikatie te houden. Van hem is bekend dat hij enkele bijbelcommentaren van Calvijn en Bullinger in het Nederlands heeft vertaald.⁴⁹ De Delftse predikant Pieter Jansz Uijtenbogaert had eens tot de Duitse Orde behoord. Hij genoot later zoveel aanzien onder zijn ambtsbroeders, dat hij op de Zuidhollandse synode in 1590 tot assessor van de vergadering werd gekozen.⁵⁰

Van meer bescheiden gehalte was de ex-priester Regnerus Theodori, die van 1572 tot 1576 het predikambt te Delft bekleedde. Hij gold als een man "eruditione mediocri", maar niettemin met een vroom karakter.⁵¹ De predikanten met een katholiek verleden, die niet of nauwelijks met de gereformeerde religie vertrouwd waren, moeten waarschijnlijk niet in de stedelijke gemeente, maar op het platteland van de Delftse classis worden gezocht. Een exponent in negatieve zin was in dit verband de voormalige pastoor van Ammers Huijg Dirksz, die als predikant te Oudewater en

Gouda had gestaan, voordat hij van 1578 tot 1581 de gemeente van De Lier bediende.⁵² Door het ontbreken van de betreffende classicale acta is over zijn ambtsbediening aldaar weinig bekend, maar het vervolg van zijn loopbaan doet toch sterk vermoeden dat de Lierse gereformeerden weinig profijt van de dienst van hun eerste predikant hebben gehad.

In 1581 werd Dircksz door de overheid van Bleiswijk buiten medeweten van de plaatselijke gemeente beroepen. Dircksz nam deze beroeping aan hetgeen hem op een eerste vermaning van de classis Schieland kwam te staan. Mogelijk heeft een moeizame relatie met de magistraat van Bleiswijk de classis toen ertoe gebracht de onordelijke procedure door de vingers te zien en genade voor recht te laten gelden. Toen echter op een volgende vergadering de attestaties van Dircksz werden gelezen, die hem door de Delftse classis en de Lierse gemeente waren verstrekt, zag de classis Schieland daarin aanleiding andermaal een ernstige vermaning aan zijn adres uit te spreken om zich niet alleen in zijn predikaties, maar ook in zijn levenswandel en in de dagelijkse omgang met zijn gemeenteleden voorzichtig te gedragen.⁵³

Dat er aan de kwaliteiten van Dircksz daadwerkelijk veel mankeerde, werd duidelijk toen hij in juli 1584 voor de Schielandse classis aan de beurt was om te proponderen en daarbij een slechte indruk maakte. Bij een hernieuwd optreden in september constateerde de classis dat hij zijn preek slecht had beargumenteerd en zelfs woorden had gebruikt die in strijd waren met de Heilige Schrift. Dircksz ontving het advies voorlopig vaak de studeerkamer op te zoeken en "gesonde auteurs" te lezen, zodat er van zijn preken wat meer stichting voor zijn gemeente zou uitgaan. De raad van de classicale vergadering haalde echter weinig uit. In april 1585 bleken de predikaties van Dircksz te Bleiswijk nog steeds veel te wensen over te laten, terwijl hij in zijn gemeente ook door openbare dronkenschap voor opschudding had gezorgd. Door schuld te bekennen en beterschap te beloven ontsnapte de ex-pastoor vooralsnog aan vergaande sancties, maar de classis liet hem wel weten zijn schorsing of afzetting te overwegen als hij in herhaling zou vallen.⁵⁴

Reeds kort daarop werd het geduld van de classicale vergadering andermaal op de proef gesteld. Bij een visitatie van Bleiswijk was gebleken dat Dircksz zijn gemeenteleden had voorgehouden dat het aan christenen verboden was imposten en accijnsen te pachten. Bovendien zou er op de dag voor Kerstmis door de lidmaten geen vlees gegeten mogen worden. Nadat de predikant opnieuw zijn fouten had betreurd, zegde de classis hem onvoorwaardelijk de wacht aan: Dircksz zou onverwijld uit het predikambt worden gezet wanneer zij nog klachten over hem zou ontvangen. Tegen het einde van 1586 was het zover. De dienaar te Bleiswijk was zich wederom aan dronkenschap te buiten gegaan, maar de lokale baljuw en secretaris drongen bij de classicale vergadering aan op zijn handhaving. Om eventuele wrijving met de Bleiswijkse magistraat te voorkomen besloot de classis Dircksz aan een examen in de leer te onderwerpen, dat door vertegenwoordigers van de plaatselijke overheid mocht worden bijgewoond. Als hij voldeed, was de classis bereid hem nog een tijdlang te dulden, maar als hij faalde zou de overheid accoord moeten gaan met zijn afzetting.⁵⁵

Op 17 februari 1587 vond de beproeving plaats. Dircksz werd aan de hand van de Nederlandse Geloofsbelijdenis stevig aan de tand gevoeld. Met name van de Heilige Drieëenheid, de twee naturen van Christus, de erfzonde, de rechtvaardiging door het

geloof, de Wet van God, de voorzienigheid, de predestinatie, de ware gelovigen en het Avondmaal bleek de predikant weinig of niets af te weten, zodat hij zelf na afloop van zijn examen moest toegeven: "ick wilde dat het beter waere".⁵⁶ Dircksz werd daarop afgezet en vertrok in april 1588 op advies van de classis naar Leiden om daar te studeren aan de universiteit en zich te oefenen in het proponeren. Zeven maanden later vervoegde hij zich, voorzien van getuigschriften van enkele Leidse hoogleraren, opnieuw bij de Schielandse classis. Deze liet hem echter weten dat er geen standplaats voor hem vrij was. Met steun van de predikanten van Rotterdam en de particuliere synode van Zuid-Holland verwierf de afgezette dienaar, die toen reeds op gevorderde leeftijd was, uiteindelijk een alimentatie van de Staten van Holland. Zonder opnieuw in actieve dienst te komen is hij vermoedelijk tegen het einde van de zestiende eeuw overleden.⁵⁷

Figuren als Huijg Dircksz hebben ertoe bijgedragen dat de Gereformeerde Kerk van meet af aan zeer voorzichtig is geweest met het aannemen van voormalige priesters en monniken als predikanten. De Dordtse synodes van 1574 en 1578 namen daarvoor bijzondere bepalingen in hun acta op. In de redactie van de nationale synode van Middelburg in 1581 heette het uiteindelijk "dat nieuwelighen, misprieesters monicken, ende die andersins eenighe secte verlaten hebben niet sullen toegelaten werden, voordat se ettelicke maenden langh beproeft zijn".⁵⁸ Voor de gewezen katholieke geestelijken onder de dienaren in de Delftse classis hebben deze voorschriften echter geen consequenties gehad, omdat zij allen reeds als predikant functioneerden voordat de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 bijeenkwam. Het is dan ook zeer wel mogelijk dat enkelen van hen zonder enige vorm van beproeving dienaar zijn geworden. Huijg Dircksz was echter de enige ex-geestelijke die door zijn gedrag en ambtsbediening later alsnog aan een examen werd onderworpen en daarbij door de mand viel. De overige predikanten in Delft en Delfland die oorspronkelijk afkomstig waren uit de kerk van Rome, hebben in de pastorale praktijk wellicht wel voldaan of zich althans niet zodanig in negatief opzicht onderscheiden dat zij in een later stadium op gaven of gedrag moesten worden beproefd.

De woorden "andersins eenighe secte" uit de Middelburgse kerkorde - overigens geïntroduceerd door de nationale synode van Dordrecht in 1578 - hadden betrekking op kandidaten voor het predikambt die niet van katholieke, maar met name van doperse origine waren. Abraham Jansz, die in 1581 Huijg Dircksz in De Lier opvolgde en daar bijna tien jaar werkzaam zou blijven, was één van de predikanten die onder deze omschrijving vielen. Aanvankelijk mennist, was hij in leergesprekken met de predikanten van Schiedam, in het bijzonder door Petrus Carpentarius, ertoe gebracht zich tot de gereformeerde predikaties te begeven. In 1579 volgde zijn openbare belijdenis in de Schiedamse kerk. De stedelijke predikanten, die blijkbaar hoopten dat de wederdopers zich eerder aangesproken zouden voelen door een dienaar die uit hun eigen gelederen was voortgekomen, hebben Jansz daarna verzocht zich door propeneren op het predikambt voor te bereiden. Later zou Jansz verklaren dat hij toen "niet en wist wattet te seggen was", maar dat hij "daertoe geleijt ende gebracht" werd. De leerperiode vergde ongeveer twee jaar, voldoende om hem ook conform de synodale bepalingen op de onomkeerbaarheid van zijn bekering tot de gereformeerde leer te beproeven. Daarna genoot hij de luxe om de roepstem uit De Lier te

verkiezen boven beroepingen die hij inmiddels ook vanuit Poortugaal en Texel had ontvangen.⁵⁹

Duitse klerken

Abraham Jansz behoorde tot de tweede subgroep van ongestudeerde predikanten, de zogeheten Duitse klerken die het Latijn en Grieks doorgaans niet machtig waren, maar slechts hun moedertaal beheersten. Over de geleidelijk oplopende eisen die op synodaal niveau vanaf 1574 aan deze voormalige ambachtslieden en schoolmeesters gesteld werden, is hiervoor reeds gesproken bij de beschrijving van de werkzaamheden van de Delftse classis ten aanzien van opleiding en examens van de predikanten. Daarbij is ook duidelijk geworden, dat een aantal van hen beslist niet geheel onvoorbereid voor het eerst de kansel beklommen. Diverse classes - in Zuid-Holland met name die van Delft, Dordrecht en Leiden - kenden zogeheten oefenscholen, waar de kandidaten zich onder begeleiding van ervaren stadspredikanten in het preken konden bekwamen. De opgegeven teksten, waarover de oefenaars hun predikaties moesten voorbereiden, waren ontleend aan het Nieuwe Testament. Het was de taak van hun begeleiders om op- en aanmerkingen op de proefpredikaties te maken en de predikant-in-wording daarmee in zijn studie verder te brengen. Hadden de kandidaten voldoende vorderingen gemaakt, dan werd dit doorgaans aan de classis gerapporteerd. Deze beoordeelde dan op haar beurt aan de hand van een proefpreek ten overstaan van haar vergadering of de persoon in kwestie rijp was voor de kerkelijke examens.⁶⁰

Tukker beweert dat deze classicale oefenscholen zich min of meer hebben ontwikkeld naar het voorbeeld van de profetieën in Zürich en Londen.⁶¹ In de Zwitserse stad zag de reformator Zwingli op grond van zijn interpretatie van 1 Korinthiërs 14:28-33 het uitleggen van het Oude Testament als taak van de profeten. Op 19 juni 1525 begon hij met de publieke voorlezingen, die hij profetieën noemde. Hij beoogde daarmee zowel het kerkvolk te onderrichten als aanstaande predikanten op te leiden. In deze *lectiones* werd een doorlopende verklaring gegeven van de boeken van het Oude Testament, waarbij de tekst in het Hebreeuws en het Grieks werd voorgelezen en in het Latijn verklaard, terwijl daarna nog een preek over het verhandelde in de Duitse taal volgde. Alleen die laatste preek werd in het bijzijn van de gemeente gehouden en diende ter onderwijzing van het volk. De voorafgaande voorlezingen en verklaringen vonden plaats in het meer beperkte gezelschap van predikanten, koorheren, kapellanen en de betere leerlingen van de Latijnse school te Zürich, die daarmee voor het herdersambt werden opgeleid.⁶²

Min of meer afgeleid van het model van Zürich heeft de Poolse kerkbouwer Johannes a Lasco in de Nederlandse vluchtelingenkerk te Londen in het midden van de zestiende eeuw twee soorten profetieën ingesteld. Op donderdagen na de predikatie werd ouderlingen en daarvoor aangewezen gemeenteleden in aanwezigheid van de gemeente de gelegenheid geboden vragen te stellen en bezwaren te opperen naar aanleiding van de predikaties die zij in de voorgaande diensten gehoord hadden. De predikanten dienden dan nader uitleg en weerwoord te geven, zodat onduidelijkheden en bedenkingen werden weggenomen. Het mes sneed daarbij aan twee

kanten: enerzijds werd de eenheid in de leer bewaard en de gemeente gesterkt in het geloof, anderzijds werden de predikanten gedwongen in hun preken helder te zijn en geen vage kwesties aan te snijden, omdat zij daarover dan later aan de tand konden worden gevoeld.

Naast deze 'populaire profetie' werd er op maandagen en woensdagen een 'wetenschappelijke profetie' in de Latijnse taal gehouden, waarbij passages uit de Heilige Schrift werden voorgesteld en verklaard en de aanwezigen vragen konden stellen en bezwaren inbrengen over hetgeen ter sprake werd gebracht. Bij wijze van aanvulling dient hier opgemerkt te worden dat de Franse vluchtelingenkerk te Londen omstreeks deze tijd ook een 'populaire profetie' kende. Dit was echter geen bespreking en beoordeling van de preek die op de voorgaande zondag was gehouden, maar bestond uit doorlopende voorlezingen van de Heilige Schrift in een bijeenkomst van de gemeente. Daarbij konden naast de predikanten ook ouderlingen, diakenen en gemeenteleden met bijzondere gaven voorgaan.⁶³

Volgens Kuyper was de 'wetenschappelijke profetie' tegen 1572 verdwenen. De 'populaire profetie' was toen niet alleen in de Londense kerk, maar ook in de meeste andere Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland verworpen tot het houden van een proefpreek onder toezicht van de kerkeraad door degenen die zich oefenden voor de dienst des Woords, de proponenten. Dit was bedoeld als tweede vorm van opleiding van dienaren, naast de theologische studie aan de universiteiten. Hiervoor waren de financiële middelen echter vaak beperkt.⁶⁴ Het convent van Wezel in 1568 en de synode van Emden in 1571 hebben voor de praktijkgerichte voorbereiding op het predikambt aangedrongen op het houden van 'private proposities' in de grotere gemeenten. Daarbij zouden personen, die begaafd genoeg geacht werden om wellicht binnen afzienbare tijd voor de kerkdienst gebruikt te worden, zich in beslotenheid kunnen oefenen in het preken, onder de hoede van één van de plaatselijke predikanten.⁶⁵

We kunnen hierin de kiem van de oefenschool zien, zoals die na 1572 in verschillende classes tot stand zou komen, maar daarbij moeten dan wel een belangrijke kanttekening worden gemaakt. Zwingli achtte het nog onontbeerlijk voor de aanstaande predikanten dat zij de talen van de Heilige Schrift verstonden. De door hem ingestelde voorlezingen dienden niet in de laatste plaats om hun het Grieks en Herbreeuws bij te brengen. Later is echter het karakter van de profetie vrijwel in het tegenovergestelde veranderd, in een alternatieve opleiding voor toekomstige predikanten die de kerkelijke talen juist niet beheersten. Kuyper schrijft deze omslag toe aan de opkomst van de universiteiten, die de studie der talen volledig aan zich trokken en van de oorspronkelijke profetie alleen de uitleg van Gods Woord voor het volk overlieten.⁶⁶ Overigens bleken de praktische oefeningen van de klassicale scholen in dat laatste opzicht niet alleen voor de Duitse klerken van grote waarde te zijn. Ook afgestudeerde theologen van de universiteiten namen deel aan deze laatste voorbereidingen op het predikambt. Met name de oefenschool van de Dordtse classis werd zelfs nog door jonge, reeds dienstdoende predikanten bezocht om hun vaardigheden in het preken te vergroten.⁶⁷

Voor een goed begrip van de wijze waarop de Nederlandse gereformeerden in ballingschap vóór 1572 getracht hebben buiten de gevestigde universiteiten om in hun behoefte aan predikanten te voorzien, is het ook van belang even stil te staan bij de voorzieningen die in dat kader in de vluchtelingengemeenten in Duitsland werden getroffen. Volgens Kuyper heeft in sommige kerken ook een vorm van 'opleidingsprofetie' bestaan. Hij voert daarbij met name het voorbeeld van Wezel aan, waar reeds in 1567 een aantal ouderlingen en gemeenteleden op een vaste dag in de week bijeenkwam om zich door het houden van proposities voor de dienst van het Woord te bekwamen. Dergelijke oefeningen werden vermoedelijk tot omstreeks 1577 gehouden. Te Emden ontwaart Kuyper vanaf 1558 alleen de 'populaire profetie', die naar Londens model in de eerste plaats de predikaties van de voorafgaande zondagen betrof en niet zozeer tot doel had oefenaars op te leiden. In dat laatste verband zou meer gedacht moeten worden aan de Latijnse school te Emden en die van het nabijgelegen Norden, die waren opgericht om bekwame predikanten te krijgen. Over het onderwijs dat daar gegeven werd, is echter weinig bekend.⁶⁸

Ook de Oostfriesse coetus heeft voor de vorming van de predikanten waarschijnlijk een belangrijk rol gespeeld. Op deze wekelijkse predikantenvergadering moesten de dienaren bij toerbeurt over vooraf opgegeven punten van de religie theses opstellen en verdedigen. Kuyper heeft aangetoond dat de coetus niet alleen voor gevestigde predikanten, maar ook voor dienaren-in-opleiding toegankelijk was. De laatsten vonden in de discussies over de controversiële punten van de leer een goede voorbereiding op hun ambt, naast het private onderricht dat zij waarschijnlijk van voor-aanstaande predikanten hebben genoten.⁶⁹ Opvallend is dat de Delftse classis bij de eerste opzet van haar oefenschool nadrukkelijk getracht heeft een tijdstip te kiezen waarop zoveel mogelijk predikanten uit haar ressort de proefpreken van de proponenten te Delft konden bijwonen. Misschien waren de tweewekelijkse sessies in de Oude Kerk daarmee naar Oostfries voorbeeld ook bijeenkomsten van dienstdoende en aanstaande predikanten, zij het dat daarbij niet de theses van de eersten, maar de proposities van de laatsten kritisch werden besproken.⁷⁰

In hoeverre de 32 predikanten in de Delftse classis, die waarschijnlijk tot de categorie Duitse klerken kunnen worden gerekend, zich in classicale oefenscholen op het predikambt hebben voorbereid, laat zich niet precies vaststellen. De acta van de diverse classes bieden geen nauwkeurige opsomming van de namen van de oefenaars. Toch mogen we aannemen dat er vooral onder de dienaren op het platteland meer voorgangers zijn geweest zoals de ex-ouderling uit De Lier Gregorius Adriaensz, die zonder een academische opleiding via het propeneringsinstituut te Delft de weg naar naar preekstoel heeft gevonden.⁷¹ Sommigen uit deze groep ongeletterde kerkdienaren zijn echter reeds in dienst gekomen, voordat de classicale organisatie zich in Holland had uitgekristalliseerd, in een periode dat er nog geen voorzieningen als de oefenscholen voorhanden waren.

Over de wijze waarop deze predikanten zijn opgeleid tasten we vrijwel volledig in het duister. Zo is met name van Caspar van Bijgaerden (predikant in Overschie 1589-1590 en De Lier 1592-1593) en Cornelis Corstensz (dienaar te Vlaardingens omstreeks 1573) bekend dat zij de synode van Emden in 1571 hebben bijgewoond

als 'futurus minister'.⁷² Blijkbaar ambieerden zij toen reeds een loopbaan als predikant, maar of zij tijdens hun verblijf de Oostfriese stad de leerstellige discussies op de coetusvergaderingen bijwoonden, laat zich niet vaststellen. Wellicht konden enkele van de niet-academisch gevormde predikanten van het eerste uur terugwijzen op een korte of langere periode van zelfstudie, waarbij dan vooral gedacht zal moeten worden aan het kennisnemen van de in drukvorm verspreide geschriften van de reformatoren en de theologische hoogleraren van de gereformeerde universiteiten. Naast dit 'lezen van de goede auteurs' zal omgang met de hagepredikers op het Hollandse platteland vóór de komst van Alva of het verblijf in vluchtelingengemeenten tijdens het bewind van de Spaanse landvoogd de mogelijkheid hebben geboden om zich door privaat onderricht enigszins in de gereformeerde religie te verdiepen. Met name een figuur als de Gorcumse schipper Corstensz lijkt daarvan gebruik te hebben gemaakt.⁷³

Dat de opleiding die de Duitse klerken voor hun carrière als predikant in vergelijking tot die van de studenten aan de universiteiten, in een aantal gevallen veel te wensen overliet, hoefde nog niet te betekenen dat zij later bij hun bediening van de gereformeerde gemeenten een evident gebrek aan kwaliteiten tentoonspreidden. Jan van der Myle, die van 1581-1591 te Delft stond, had zich blijkbaar voorheen als predikant in Oost-Friesland op bijzondere wijze onderscheiden. Een tijdgenoot schreef over hem "dat hij wel niet ervaren was in de talen en menselijke wetenschappen, maar nochtans met recht gehouden werd van God geleerd te zijn; dat hij door enen ijverigen geest werd gedreven, om de eer van God en de uitbreiding van Christus Koninkrijk met allen ernst en getrouwheid te bevorderen; dat hij niet verdrietig was in enigen arbeid of moeite, maar tijdig en ontijdig aanhield in het leeren en vermanen; dat hij in leere en leven oprecht en getrouw, als mede eerbaar en vroom van wandel, sober en nuchteren, en met zijne bezoldinge vergenoegd was, niet de wol, maar de schapen zoekende".⁷⁴

Jan Barentsz, van 1583 tot 1609 achtereenvolgens als predikant werkzaam te Nootdorp en Wilsveen, Overschie en Delft, was ook één van de Duitse klerken in de Delftse classis die in de pastorale praktijk blijkbaar uitstekend voldeed. De kerk van Dordrecht deed in 1593 de roepstem op hem uitgaan in het volle besef dat hij in de kerkelijke talen niet geleerd was, maar vertrouwend op "de sonderlinge genade, die hij hadde omme zijne predicatien te beleijden".⁷⁵ Dat de kanselgaven van de felbegeerde Barentsz inderdaad opvallend waren, moge eveneens blijken uit het gegeven dat negen van zijn predikaties, handelend over de predestinatie, in 1612 postuum ter perse werden bezorgd door J. Oudesteijns van Dreysschor als bijdrage in de penne-strijd tegen de remonstranten.⁷⁶

Van de zojuist genoemde Corstensz is ook bekend dat hij slechts zijn moedertaal sprak en schreef. Niettemin werd in 1598, zestien jaar na zijn dood, een door hem vervaardigde *Wtleghinge* van de Heidelbergse Catechismus in druk uitgegeven door zijn ambtgenoot Willem Dircksz Vinck. Deze liet in een inleiding op de *Wtleghinghe* doorklinken dat juist door het eenvoudig taalgebruik van Corstensz, het vermogen om in de taal van het volk te schrijven, velen in staat zouden zijn kennis van de Bijbel te verwerven, waardoor de ketterijen mede geweerd konden worden. Cor-

stensz heeft het materiaal voor zijn werkje waarschijnlijk ontleend aan de vermaningen uit de Catechismus, die vanaf juni 1575 elke zondag in de vergaderingen van zijn kerkeraad te Delfshaven werden gehouden. Naast het schrijven van de *Wtlegghinge* toont ook deze laatste gewoonte aan, dat de voormalige schipper zich grote moeite heeft getroost zich in de verklaring van de gereformeerde religie te verdiepen.⁷⁷

Onder de niet-academisch opgeleide dienaren in het predikantencorps van de Delftse classis zullen zich echter ook minder getalenteerde lieden hebben bevonden. Eén van hen was Caspar van Bijgaerden, die niet alleen de synode van Emden had bijgewoond, maar ook reeds aanwezig was geweest op het convent van Wezel in 1568. Zijn aanleg voor het predikambt hield blijkbaar geen gelijke tred met zijn toen reeds herkenbare ambities voor een herderlijke loopbaan. Pas in 1582 kwam hij in actieve dienst te Brouwershaven, waar hij echter naar zijn eigen woorden niet werd vertrouwd wegens zijn leer. Vijf jaar later werd hij door de classis Brielle geweerd te Bommenede, omdat hij zich op onordelijke wijze als predikant had ingedrongen. Niettemin stond de classis Delft Van Bijgaerden in 1589-1590 toe tijdelijk Overschie te bedienen, totdat deze vacante gemeente erin zou slagen een nieuwe vaste predikant aan te trekken. Of Van Bijgaerden daar met veel vrucht heeft gewerkt, mag worden betwijfeld. Na zijn eerste ambtsperiode in Delfland heeft hij een vaste dienst gezocht in de classis Leiden. Zijn predikgaven achtte die classis daarvoor echter verre van toereikend.⁷⁸

Van Bijgaerden heeft zich hierover beklagd bij de Staten van Holland, die hem in 1591 vervolgens in staat stelden enkele proefpreken in de Hofkapel te 's-Gravenhage te houden, in aanwezigheid van gedeputeerden van de Zuidhollandse synode. Het oordeel van de laatsten was bijzonder negatief. Van Bijgaerden had "confues ende duister" geleerd, zijn betoog slecht ingedeeld en gefundeerd en was moeilijk te verstaan geweest. Dit bracht de synodale gedeputeerden tot de overtuiging dat hij niet op basis van bijbelcommentaren, maar veeleer uit "den geest" had geredeneerd. De synodale vergadering vermaande Van Bijgaerden toen om 'goede auteurs' te lezen en zijn preken uit te schrijven. De kerk van Delft zou hem onder haar hoede moeten nemen en mocht hem pas na enige oefening weer tot de dienst toelaten met advies van de synodale gedeputeerden. Op aandrang van de classis werd Van Bijgaerden in 1592 inderdaad nog als predikant in De Lier geaccepteerd. De gemeente aldaar had echter zijn ambtsperiode vooraf beperkt tot maximaal één jaar en haastte zich daarna om hem uit de plaatselijke pastorie te verwijderen. Tot aan zijn dood in 1598 heeft Van Bijgaerden vervolgens als ambteloos burger te Delft gewoond.⁷⁹

Academische studie

In tabel 4.4 is reeds aangegeven dat iets minder dan de helft van de predikanten die tot 1622 in Delft en Delfland dienden (in totaal 38 personen) een academische opleiding had gevolgd. Voor 34 van deze academisch gevormde predikanten was het mogelijk de leeftijd bij het begin van de studie vast te stellen. Tabel 4.5 geeft aan dat het grootste deel van deze groep toen niet jonger dan vijftien en niet ouder dan 21 jaar was. Vooral in de leeftijdscategorie van 17-18 jaar moeten de studenten gezocht worden, die rechtstreeks van de Latijnse scholen in de steden afkomstig waren.

Thomas Stael en Valerius Tophusius hadden hun vooropleiding genoten aan de Latijnse scholen van respectievelijk Leiden en Rotterdam, terwijl minstens zes studenten uit Delft en omgeving voormalige discipelen waren van het Fraterhuis in laatstgenoemde stad.⁸⁰

Tabel 4.5: Leeftijd bij het begin van de academische opleiding

Leeftijd	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Aantal studenten	1	0	7	2	7	6	3	2	2	1	1	1	1

Het Fraterhuis was een internaat voor aanvankelijk twaalf scholieren, die werden voorbereid op een studie in de theologie en een toekomstige carrière als predikant. De leerlingen volgden normaal het onderwijs aan de stedelijke Latijnse school, maar ontvingen in het huis ook bijzondere lessen en oefeningen met het oog op hun eerste vorming als theologant en dienaar. De leiding over het internaat berustte bij de conrector van de Latijnse school, terwijl vier bewaarders of meesters van de fraters van overheidswege toezicht hielden op het huis. Vanaf 1597 heeft het Delftse College van de Wet voortdurend één van de stedelijke predikanten in dit laatste 'officie' benoemd, wellicht niet in de laatste plaats omdat het goed functioneren van het Fraterhuis ook een kerkelijk belang was.⁸¹

Van de 38 academisch gevormde predikanten, hadden 27 personen niet meer dan één universiteit of hogeschool bezocht, 8 hadden aan twee hogere onderwijsinstellingen gestudeerd en 3 dienaren konden bogen op een studie aan drie academies. 24 predikanten waren alleen in de Nederlanden opgeleid, 8 zowel in de Nederlanden als in het buitenland en 6 alleen in het buitenland.⁸² Vooral Leiden blijkt voor de vorming van de predikanten in de Delftse classis van belang te zijn geweest. De universiteit was dan ook niet in de laatste plaats gesticht om de theologische studie te bevorderen en daarmee in de behoefte aan goed opgeleide dienaren te voorzien. In de praktijk bleek dit echter meer voeten in de aarde te hebben dan aanvankelijk wellicht was verwacht.

Tabel 4.6: Door de academisch gevormde predikanten bezochte onderwijsinstellingen

UNIVERSITEIT/HOGESCHOOL	AANTAL PERSONEN
Leiden	29
Heidelberg	8
Genève	6
Herborn	3
Franeke	1
Leuven	1
Helmstedt	1
Steinfurt	1
Cambridge	1
Saumur	1

Tegen de achtergrond van het grote tekort aan academisch gevormde predikanten, werd bij het opstellen van de statuten van de Leidse universiteit reeds het plan van een beurzensysteem opgevat. Daarbij zouden de steden in Holland elk op hun kosten twee studenten naar Leiden moeten sturen, bij voorkeur voor de studie in de theologie. De Leidse magistraat zegde toe voor de huisvesting van de bursalen zorg te dragen en een regent aan te stellen om toezicht op hen te houden. In november 1577 - twee jaar na de oprichting van de universiteit - namen de Staten van Holland een resolutie aan, waarmee de grote steden in de provincie verplicht werden twee studenten en de kleine steden één student naar Leiden te zenden. Daarbij werd de theologische studie evenwel niet expliciet vermeld. Wellicht dachten de Edel Mogende Heren veeleer aan de oprichting van een college, waarin ook studenten van andere studierichtingen ondergebracht konden worden.⁸³

In 1578 werd de legerpredikant Petrus Hackius door de Leidse vroedschap tot eerste "regent van der pedagogie" benoemd. Hij trof te Leiden echter nauwelijks beursstudenten aan en vond het hem ter beschikking gestelde Cellebroedersklooster voor hun huisvesting geheel ongeschikt. Zonder veel bereikt te hebben legde Hackius in 1579 zijn functie neer in verband met zijn beroeping tot predikant te Leiden. Vervolgens werd Volcker Westerwolt als regent belast met de taak een college van schamele studenten van de grond te tillen. Het regentschap van Westerwolt, dat ruim negen jaar zou duren, was ook niet erg gelukkig. Herhaaldelijk bracht hij de slechte accommodatie van het Cellebroedersklooster onder de aandacht van de Leidse magistraat, maar de verlangde verbeteringen werden niet aangebracht. Bovendien hadden de Staten van Holland hun resolutie van 1577 niet geïmplementeerd, waardoor de verwachte toestroom van bursalen uitbleef. Daar kwam nog bij dat de theologische faculteit in deze jaren de grootste moeite had om geschikte hoogleraren te vinden, terwijl de theologische studie lange tijd in slecht aanzien stond en weinig studenten trok, ook al omdat een loopbaan als predikant nauwelijks materieel perspectief leek te bieden.⁸⁴

Delft was één van de weinige steden in Holland die metterdaad theologiestudenten naar Leiden heeft gestuurd. De eerste initiatieven daartoe gingen echter niet uit van de magistraat, maar van de gereformeerde gemeente. In oktober 1577 werden de burgemeesters door de kerkeraad verzocht een collecte onder het kerkvolk te mogen houden, waaruit de studie van enkele studenten te Leiden gefinancierd kon worden. De burgervaders reageerden positief en toonden zich van hun zijde bereid jaarlijks ook een duit in het zakje te doen. De op deze wijze verzamelde fondsen werden door één van de ouderlingen beheerd en waren toereikend om in november 1577 drie scholieren op kosten van de gemeente naar Leiden te zenden. Onder hen bevonden zich de gebroeders Henricus en Jodocus Geesteranus, die hun artesstudie te Heidelberg hadden afgerond en later in de classis Delft respectievelijk te Naaldwijk en Zoetermeer het predikambt zouden bekleden.⁸⁵

De theologanten van de Delftse gemeente werden aanvankelijk in verschillende kosthuizen ondergebracht. In augustus 1578 constateerde de kerkeraad echter dat zijn studenten daar weinig ijver aan de dag legden en onder gebrekkig toezicht stonden. Toen Westerwolt in het begin van 1579 zijn college aan de Cellebroedersgracht

opende, besloot de kerkeraad dan ook terstond de beneficianten van de gemeente onder zijn hoede te plaatsen. Vooral met Henricus Geesteranus had de regent de eerste tijd veel te stellen. De student was verliefd geworden op een stiefdochter van de predikant van Zoetermeer, die hij als hospita in zijn vorige kosthuis had leren kennen. Hij had haar zelfs trouwbeloften gedaan, die hij later echter niet wenste na te komen. Na zijn overplaatsing naar het college bleek het liefdesvuur nog niet geheel gedoofd te zijn. Henricus bleef in het geheim zijn vroegere hospita ontmoeten.⁸⁶

De liefdesaffaire van Geesteranus ontslopte de eerste maanden aan de aandacht van Westerwolt. Toen de regent echter door diens familie werd ingelicht, besloot hij hard in te grijpen. Henricus werd op het matje geroepen en kreeg te verstaan dat hij het vertrouwen van zijn ouders en mecenen ernstig had geschonden en zich allerm minst had gedragen zoals het een toekomstig predikant betaamde. De tirade was blijkbaar voor de student afdoende om in te binden. De regent was op zijn beurt niet te beroerd in een brief aan de predikanten van Delft een goed woordje voor hem te doen. De escapades zouden Henricus niet te zwaar aangerekend moeten worden en ten aanzien van de nog uitstaande trouwbeloften had de regent geconstateerd dat deze conditioneel waren geweest en daarmee geen bindend karakter hadden. Westerwolt stelde voor een minnelijke schikking tussen de beide betrokken families te treffen.⁸⁷

Inmiddels was de status van de Delftse studenten in het college veranderd. Omdat de fondsen waaruit hun studie werd bekostigd uitgeput raakten, was de stedelijke magistraat verzocht nieuwe middelen te verstrekken. Na lang aanhouden werden de burgemeesters bereid gevonden de alimentatie van de studenten te verzorgen. Zij werden daarmee bursalen van de stad. De administratie van de verstrekte penningen bleef weliswaar bij één van de ouderlingen van de gemeente berusten, maar voor het overige waren de theologanten voortaan aan de stad gebonden. Na hun studie moesten zij zich ten dienste van de stad stellen, hetgeen in de praktijk impliceerde dat zij geen beroeping mochten accepteren zonder toestemming van de Delftse magistraat. Zo kon de proponent Jodocus Geesteranus in 1586 pas de roepstem van de gemeente te Assendelft volgen, nadat hij daarvoor - overigens zonder problemen - het consent van de stedelijke overheid had gekregen.⁸⁸

In 1588 kwam een einde aan het kwijnend bestaan van het college van Westerwolt. Nadat de regent voor de zoveelste maal zijn nood had geklaagd en ultimatief aandacht vroeg voor zijn eigen positie, ontving hij zijn congé. In het begin 1589 aanvaardde hij een benoeming tot rector te 's-Gravenhage, waarna het Cellebroedersklooster te Leiden werd gesloten. Ondanks de moeilijke omstandigheden waaronder hij had moeten werken, had Westerwolt naar eigen opvatting toch voldaan. In het college hadden in de loop der jaren twaalf tot twintig studenten gewoond. Slechts ongeveer de helft van hen was bursaal geweest, met de andere studenten had Westerwolt waarschijnlijk particuliere overeenkomsten gesloten. De kostgangers waren echter beslist niet allen schamele theologiestudenten. Na zijn ontslag schreef de ex-regent zelf dat hij allerlei studenten, arm en rijk, onderdak had geboden.⁸⁹

Kort na het vertrek van Westerwolt werd de oprichting van een nieuw college in overweging genomen naar het voorbeeld van Franeker. Daar was in 1585 een academie gesticht en werd een aantal bursalen in het voormalige stadhuis op kosten van

het gewest gehuisvest en onderhouden. In de late herfst van 1589 drong een delegatie van de universiteit en kerk - waarvan waarschijnlijk de Delftse predikant Arent Cornelisz deel uitmaakte - bij de Staten van Holland aan op de stichting van een "Collegium Theologicum", waarbij werd herinnerd aan de resolutie van 1577 over het zenden van bursalen naar Leiden. Een definitieve uitspraak liet lang op zich wachten. Pas op 3 mei 1591 besloten de Staten een "Collegie Theologiae" op te richten, waarin 31 studenten na een toelatingsexamen zouden worden ondergebracht. Het college zou jaarlijks een toelage van achtduizend gulden ontvangen, verkregen uit de opbrengst van geestelijke goederen die de Staten in hun bezit hadden gekregen. Uit die middelen zou met name het inkomen van een regent en een subregent worden gefinancierd.⁹⁰

In hun zittingsperiode van eind 1591 - begin 1592 stelden de Staten de verdeelsleutel van de beurzen vast. De Ridderschap zou de collatie van zes beurzen hebben, de steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam, elk van twee en de steden Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend elk van één. Het totaal van de beurzen kwam daarmee op dertig, één minder dan eerder in mei 1591 was voorzien. Tot regent van het hospitium werd de Amsterdamse predikant Johannes Cuchlinus benoemd. In het oprichtingsbesluit was verder gestipuleerd dat voorschriften met betrekking tot het College zouden worden opgesteld, die ter ratificatie aan de Staten moesten worden voorgelegd. De uiteindelijke versie van het verlangde reglement werd in maart 1592 door een commissie van de senaat van de universiteit, geassisteerd door de nieuwe regent, uitgewerkt en zes maanden later door de Staten goedgekeurd. Kort daarna werd het College - wederom gehuisvest in het ditmaal echter grondig verbouwde Cellebroedersklooster - geopend bij het begin van het nieuwe academische jaar.⁹¹

Over het feitelijke lesprogramma doet het reglement, ook in een gewijzigde versie van 1595, geen concrete mededelingen. In februari 1593 is een lesrooster voor het Statencollege samengesteld, waaruit blijkt dat de bursalen niet alleen algemene colleges in het universiteitsgebouw bijwoonden, maar ook aan de Cellebroedersgracht in afzonderlijke groepjes door de hoogleraren werden onderwezen. Een volledig inzicht in hun opleiding biedt dit rooster echter niet, omdat het Statencollege in het eerste jaar van zijn bestaan nog geen ouderejaarsstudenten rijk was. Een beter beeld biedt dan ook het lesprogramma dat in september 1606 door de toenmalige subregent Petrus Bertius werd vervaardigd, in overleg met de professoren van de theologische faculteit en de rector van de universiteit. Bertius liet zich daarbij leiden door de statuten van het Statencollege in hun versie van 1595 en maakte een schema dat naar zijn zeggen tot dan toe in de praktijk reeds grotendeels was aangehouden.⁹²

In overeenstemming met de maximale duur van de studie waren de lessen over twee fasen en zes leerjaren verdeeld. Het eerste jaar zou besteed worden aan de logica, mathematica en de Griekse en Latijnse letteren; het tweedejaar aan de fysica en astronomie met disputaties in de logica; het derde aan metafysica en ethiek met disputaties in de fysica en metafysica. Tussen deze vakken door, zouden de bursalen gedurende de gehele eerste fase van hun studie in de Catechismus geoefend worden.

Opmerkelijk hierbij was dat Bertius de jonge bursalen pas na drie jaar aan de tweede fase van de theologische studie zag beginnen. De oorspronkelijk in de statuten geplande termijn van twee-en-een-half jaar voor de eerste fase, was wellicht alleen haalbaar voor studenten die "door hare cloeckheit ofte om andere redenen meriteerden eer geavanceert te werden".⁹³

Het eerste jaar van de theologische studie zou vervolgens gewijd worden aan de Hebreeuwse taal en de *loci communes* (dogmatiek), "daerbij voegende lectionem contextus haeri accuratam". In het tweede en derde jaar moesten de bursalen zich verdiepen in de uitleg van het Nieuwe en het Oude Testament, ongetwijfeld om later zelf de Schrift naar behoren te kunnen verklaren. Daarnaast waren in het tweede jaar nog private en publieke disputaties voorzien, maar in het laatste jaar zouden deze moeten plaatsmaken voor de tweewekelijkse proposities in de Nederlandse taal, die statutair waren voorgeschreven.⁹⁴

Om algehele duidelijkheid te verschaffen, tekende Bertius ten slotte ook aan welke colleges zijn in totaal 38 bursalen conform het studieprogramma aan de universiteit zouden bijwonen. De eerstejaarsstudenten zouden in de academie de lessen in de logica, mathematica en de Griekse taal volgen, de tweedejaars de lessen in de fysica en astronomie, de derdejaars de lessen in de metafysica en ethiek, de vierdejaars de lessen in het Hebreeuws en de *loci communes* en de vijfde- en zesjaarsbursalen gingen naar het universiteitsgebouw om de uitleg van het Nieuwe en het Oude Testament te aanhoren. De dagelijkse repetities van de lessen "ende andere exercitien" zouden in eerste aanleg voor rekening komen van de regent en subregent van het Statencollege.⁹⁵

Veertien predikanten in de Delftse classis zijn bursaal in het Statencollege geweest. Henricus Rosaeus was de enige student onder hen die niet uit Holland stamde, maar bij zijn entree in het College was zijn vader Clemens Rosaeus wel predikant in het Hollandse Lekkerkerk. Vier bursalen werden in het hospitium opgenomen op nominatie van Delft en kwamen dan ook uit de stad of uit één van de omliggende dorpen.⁹⁶

Henricus Gregorius Blijvenburch, die te Overschie geboren was en in het Fraterhuis te Delft op een theologiestudie was voorbereid, ontving een op het eerste gezicht vreemde nominatie van het verafgelegen Monnikendam. De magistraat van het Noordhollandse stadje kon echter geen geschikte kandidaat binnen zijn muren vinden, toen zijn plaats in het Statencollege in 1605 onverwachts vrijkwam. Hij reageerde daarom positief op een rekwest van de Overschiese predikant Gregorius Adriaensz om voor zijn zoon Henricus een aanbevelingsbrief voor de vacante beurs te verstrekken.⁹⁷ De Delftenaar Theodorus Swaen verwierf op soortgelijke wijze zijn beurs in het Statencollege. Toen hij in 1604 het Fraterhuis verliet, waren beide plaatsen van Delft bezet, maar had Schiedam moeite om een geschikte bursaal te vinden. Een praktische overeenkomst tussen beide steden was het gevolg: Swaen ontving de nominatie van Schiedam, in ruil waarvoor Delft een Schiedamse jongeling opnam in het Fraterhuis.⁹⁸

Tabel 4.7: In het Statencollege gevormde predikanten

JAAR VAN INTREDE	NAAM	COLLATIE
1592	Adriaen Cornelisz Drogius	Delft
1592	Henricus Rosaeus	Ridderschap
1592	Jacobus Taurinus	Schiedam
1593	Henricus Swalmius	Ridderschap
1595	Johannes Leonardi Fenacolijs	Ridderschap
1595	Valerius Valerii Tophusius	Rotterdam
1598	Abraham Christiaensz van Vliet	Delft
1600	Bernard Arentsz Dwinglo	Delft
1602	Jacobus Pauli	Ridderschap
1604	Theodorus Swaen	Schiedam
1605	Henricus Gregorius Blijvenburch	Monnikendam
1609	Reijnier Claesz van Berckel	Delft
1609	Johannes Peltius	Schoonhoven
1612	Thomas Maertensz Stael	Leiden

Ook voor Jacobus Pauli werd een bijzondere regeling getroffen. In december 1600 gingen de Heilige Geestmeesters van Overschie een overeenkomst aan met de stad Delft als ambachtsheer, waarbij zij zich verplichtten het verblijf van Pauli in het Statencollege te bekostigen, totdat een beurs voor hem vaceerde. Vier maanden eerder had Pauli na een bevredigend toelatingsexamen reeds een nominatiebrief van de Ridderschap ontvangen, waarbij hem de eerst vrijkomende plaats was toegezegd. In november 1601 was het eindelijk zover en kon Pauli zijn giftbrief voor een beurs van de Edelen aan de regent tonen. In januari 1602 werd zijn voorlopig verblijf in het College voor rekening van de Heilige Geestmeesters omgezet in een formele status als bursaal van de Ridderschap.⁹⁹

Pauli behoorde waarschijnlijk tot de minderheid van de alumni in het Statencollege, die werkelijk van arme komaf was, niet in de laatste plaats omdat hij aan de zorg van de Heilige Geest te Overschie was toevertrouwd. Groenhuis heeft er echter reeds op gewezen dat uit het toekennen van beurzen aan de studenten van het College niet vanzelfsprekend de conclusie verbonden mag worden dat hun ouders een onbemiddelde status hadden. Veelal werden predikantszonen bij voorkeur met beurzen begiftigd, ongeacht of het ouderlijk inkomen bescheiden was of niet. Zo kwamen Henricus Rosaeus, Jacobus Taurinus, Valerius Valerii Tophusius, Henricus Gregorius Blijvenburch voort uit predikantengezinnen. Voorts stamden Reijnier Claesz van Berckel en Bernard Arentsz Dwinglo als respectievelijk kleermakerszoon en smidszoon uit het toch ook niet povere middenstandsmilieu van de stad Delft.¹⁰⁰

Minstens zes van de veertien bursalen hebben korter dan de geplande studieperiode van zes jaar in het Statencollege doorgebracht. Adriaen Cornelisz Drogius, Henricus Rosaeus, Jacobus Taurinus en Henricus Swalmius verlieten het College na het fameu-

ze oproer der alumni in 1594. De opstand vloeide voort uit het verzet van de bursalen tegen het straffe regime op het College. De brutaliteit en ongehoorzaamheid van de alumni namen daarbij zelfs zulke vormen aan, dat het bestuur van de universiteit besloot de straf met de roede in te stellen. In reactie op deze maatregel gingen de bursalen de onderlinge belofte aan om elkaar te hulp te komen, zodra iemand uit hun midden met die straf werd bedreigd. Die belofte werd in daad omgezet, toen de tuchting met de roede op 20 oktober 1594 voor het eerst op de baldadige bursaal Daniël Alting werd toegepast. Een aantal bursalen, sommigen van hen gewapend, verschaften zich met een balk toegang tot de studeerkamer van de subregent Petrus Bertius, die de bestraffing met assistentie van een tweetal gerechtsdienaren uitvoerde, en eisten Alting op. In het aansluitende tumult werd één gerechtsdienaar gedood en de ander zwaar verwond. Uit vrees voor represailles ontvluchtten daarop de meeste alumni het College.¹⁰¹

Om advies gevraagd door het bestuur van de universiteit, besloten de Staten van Holland negen dagen later tot harde maatregelen om herhaling van de dramatische gebeurtenissen te voorkomen. De weggelopen studenten die inmiddels in de kraag waren gevat of later uit eigener beweging in het College zouden terugkeren, moesten acht dagen in hun kamers op water en brood worden opgesloten. Vervolgens dienden zij vergiffenis te vragen, beterschap te beloven en zich te onderwerpen aan de bestraffing met de roede, die door de regent en subregent nog nader kon worden vastgesteld. Tegen degene die de gerechtsdienaar had gedood, zouden de rechters van de universiteit moeten procederen.

Drogius, Rosaeus, Taurinus en Swalmius hadden geen direct aandeel in deze moord, maar behoorden wel tot de bursalen die daarna het hazepad hadden gekozen. Swalmius liet zich niet meer in het College zien en werd op 10 januari 1595 van zijn beurs vervallen verklaard. Drogius, Rosaeus en Taurinus vervoegden zich in november 1594 wel bij de regent en ondergingen de straf die door de Staten was voorgeschreven. Zij kregen vervolgens een nieuwe eed van gehoorzaamheid voorgelegd, maar wensten deze slechts af te leggen op voorwaarde dat daaruit de bepaling werd geschrapt, dat zij nog door de regent of subregent met de roede gestraft konden worden. Dit laatste werd geweigerd, waarop zij het College hebben verlaten.¹⁰²

Drogius en Taurinus konden evenals Swalmius hun theologiestudie aan de Leidse universiteit vervolgen, maar Rosaeus week uit naar de hogeschool te Herborn. Mogelijk was hij in de Leidse collegezalen niet meer welkom, omdat hij tot de bursalen had behoord, die de deur van de studeerkamer van Bertius met een balk hadden geramd.¹⁰³

Het vroegtijdig vertrek van Johannes Fenacolijs en Jacobus Pauli uit het Statencollege had een minder tumultueuze achtergrond en vond geheel conform de statuten plaats in verband met de acceptatie van een school- of kerkdienst. Fenacolijs werd in augustus 1599, vijf jaar na zijn entrée in het College, voor het eerst gepolst voor een beroeping naar 't-Woudt. De regent toonde zich toen tevreden met zijn vorderingen, maar moedigde hem aan eerst zijn studie af te ronden, hetgeen ook de wens van de bursaal leek te zijn. De magistraat van Delft was kort daarna echter op zoek naar een nieuwe conrector voor de stedelijke Latijnse school en zag in Fenacolijs een zeer geschikt kandidaat. Deze toonde zich ditmaal wel bereid het Statencollege

te verlaten en ontving daarvoor op 28 oktober 1599 toestemming van de Staten. De overweging dat te Delft een oefenschool gevestigd was, waarmee de mogelijkheid geboden werd zijn academische studie een praktijkgerichte afsluiting te geven, is op het besluit van Fenacolijs om Leiden te verlaten wellicht van invloed geweest. In januari 1601 werd de Delftse classis door de stedelijke predikanten metterdaad gemeld dat de conrector van de Latijnse school als proponent was aangenomen. Tien maanden later nam de classis hem het predikantsexamen af, nadat hij een nieuwe beroeping uit 't-Woudt had geaccepteerd.¹⁰⁴

Jacobus Pauli verbleef nog geen drie jaar in het Statencollege, toen de gemeente van Schipluiden op 13 november 1603 voor de classis Delft haar voornemen kenbaar maakte om hem te beroepen. De regent van het College, die hierover door een predikant van Delft werd geconsulteerd, achtte de bursaal feitelijk nog niet rijp voor de kerkdienst. Hij zag wel goede perspectieven als zijn student het predikantsexamen zou doorstaan en op een plaats zou komen, waar nog een tijdlang goed toezicht op hem kon worden gehouden. Voor de classicale vergadering was deze opinie voldoende aanleiding om de boot nog enige tijd af te houden.¹⁰⁵

Schipluiden liet de zaak echter niet berusten en wist zijn ambachtsheer Jacob van Egmond terstond te bewegen opnieuw informatie te Leiden in te winnen. Merkwaardig genoeg bleek de regent van het College zijn mening binnen korte tijd volledig gewijzigd te hebben. Bij schrijven van 28 november 1603 verklaarde hij in Pauli de drie kwaliteiten te bespeuren, die in een goed predikant werden gezocht: een goed begrip van "den grond onzer eewiger zalicheijt", de gaven om dit voor het volk met stichting uit te dragen en een onberispelijk leven om deze gaven te omlijsten. Hoewel de bursaal nog maar relatief kort in het College was geweest, had hij zich in de theologie ijverig geoefend en was flinke voortuitgang geboekt in zijn proposities. Hij mocht dan ook bekwaam geacht worden voor het predikambt, mede gelet op het feit dat hij reeds de leeftijd van 26 jaar had bereikt.¹⁰⁶

De classis liet zich niet zo snel overtuigen. Pas in februari 1604, na een tweetal proefpreken in de classicale vergadering, kreeg Pauli onder zware aandrang van Schipluiden toestemming zich te Delft te vestigen, waar hij zich verder in het preken kon oefenen. Na een nieuwe propositie voor de classis in mei 1604 werd de alumnus toegestaan op zondagen te Schipluiden in het openbaar te preken, onder begeleiding van één van de predikanten van Delft. Een maand later werd het beroep van de dorpsgemeente eindelijk door de classis geaprobeerd. Pauli doorstond zijn predikantsexamen verder zonder problemen, zodat hij op 1 augustus 1604 te Schipluiden kon worden bevestigd. Kort daarvoor had hij met een loffelijk getuigenis van zijn regent de Staten van Holland in een rekwes verzocht hun college te Leiden te mogen verlaten, waar hij sinds zijn overkomst naar Delft feitelijk al niet meer vertoefde. Enigszins laat, maar conform de formele procedure werd het verzoek van Pauli medio augustus door de Edel Mogende Heren ingewilligd.¹⁰⁷

Het genot van een beurs bracht voor de betreffende studenten in het Statencollege een verplichting tegenover hun mecenen met zich mee. Bij hun entree in het College hadden zij reglementair moeten beloven zich na het verstrijken van hun maximaal zesjarige studietermijn voor een kerk- of schooldienst in Holland te verbinden. De Staten van Holland gaven de bursalen dan ook slechts toestemming het

College definitief te verlaten op voorwaarde dat zij verbonden bleven aan degene die hen voor de beurs had genomineerd. Dit impliceerde dat de ex-alumni geen beroep mochten aannemen zonder het consent van de betrokken steden of edelen. In beginsel streefden de weldoenders er dan naar de voormalige bursalen in hun rechtsgebied tewerk te stellen.

Vaak lukte dit niet, omdat er op het betreffende moment geen vacatures voorhanden waren. Op aandrang van de predikanten van de stedelijke gemeente hebben de burgemeesters van Delft in dergelijke gevallen soms bijzondere regelingen getroffen om de vrijgekomen studenten zo niet voor een betrekking in de stad dan toch voor een dienst in het classicale ressort te behouden. Zo kon Abraham van Vliet in maart 1604 na zijn vertrek uit het Statencollege zijn studie te Leiden op kosten van de burgervaders voortzetten. Tot zijn beroeping te Maasland in het voorjaar van 1605 ontving hij in totaal driehonderd gulden uit de stedelijke kas.¹⁰⁸

De opleiding van Bernard Dwinglo, die in januari 1607 het College verliet, werd op geheel andere wijze verlengd. Op kosten van de stad mocht hij zich van de Delftse burgemeesters een tijdlang in kerkelijke zaken oefenen "en met den dienaren der gemeijnte aldaer ommegaen ende verkeren om tot een soo swaeren en gewichtigen ampt als dan is den kerckendienst beter bereijdt en bequaem gemaect te werden". Tien maanden later kreeg hij van de stedelijke overheid toestemming een beroeping van Berkel aan te nemen, al werd daarmee de band nog niet volledig verbroken. De magistraat behield zich het recht voor Dwinglo in een later stadium alsnog te gebruiken. De gemeente te Berkel zou een half jaar tevoren gewaarschuwd worden, maar moest hem dan wel laten gaan.¹⁰⁹

Buiten het Statencollege

Naast het Statencollege, dat was opgericht om in de behoefte aan academisch gevormde predikanten in de Nederlandse Gereformeerde Kerk te voorzien, werd in 1606 aan de Groenhazengracht te Leiden een college opgericht, waarin de bursalen van de Waalse Kerk in de Republiek op het predikantschap werden voorbereid. Abraham Moreüs was de enige predikant in de Delftse classis, die zijn opleiding in dit hospitium heeft ontvangen. Hieraan was zijn afkomst als zoon van de Waalse predikant van Delft Pierre Moreau debet. Of Moreüs zijn beurs goed heeft besteed, mag zeer betwijfeld worden. In maart 1612 in het Waalse College opgenomen, liet hij zich daar aanvankelijk weinig zien. Ook later maakte Moreüs bij zijn studie zo weinig vorderingen, dat hij in maart 1617 vroegtijdig door zijn moeder naar Delft werd teruggeroepen. Toch bleek hij later voldoende geschoold om van daaruit enige tijd de dolerende contra-remonstranten in diverse kerken van de classis Delft te bedienen. In 1618 kon hij vervolgens te Berkel de plaats van de afgezette remonstrantse predikant Theodorus Swaen innemen. Zijn verleden als bursaal scheen toen geen enkele verplichting tegenover de Waalse kerk met zich mee te brengen.¹¹⁰

Ten slotte hebben twaalf predikanten hun studietijd te Leiden waarschijnlijk niet als bursalen in college-verband doorgebracht. Over de wijze waarop zij hun opleiding financierden, is weinig bekend. Sommigen van hen hebben vermoedelijk bemiddelde ouders gehad, andere zullen wellicht toch toelagen van een gereformeerde gemeente of stedelijke overheid hebben ontvangen, zonder dat daaruit echter waarneembare

condities zijn voortgevloeid. Over de inhoud van hun studie zijn ook nauwelijks meer gegevens voorhanden dan hun inschrijvingen in de matrikels. Daaruit blijkt dat zes personen theologie als studierichting opgaven, twee eerst letteren en later theologie en twee alleen filosofie. Van één aankomende predikant bleef de exacte studierichting onvermeld.¹¹¹

Studie in het buitenland

Uit tabel 4.6 is af te lezen dat buiten de Leidse academie, vooral Genève, Heidelberg en Herborn een aandeel hadden in de opleiding van de predikanten in Delft en Delfland. Opmerking verdient dat Genève en Heidelberg niet alleen vóór 1575 een belangrijke rol speelden bij de vorming van predikanten voor de Nederlandse Gereformeerde Kerk, maar ook na de oprichting van de Leidse universiteit tot het begin van de zeventiende eeuw nog theologiestudenten uit de Nederlanden trokken. Zo werden in de periode 1580-1600 Jacobus Rolandus, Daniël van der Dolegen, Adriaen Cornelisz Drogius en Isaac Diamant, later allen predikant te Delft, nog aan één van deze of beide buitenlandse universiteiten ingeschreven.¹¹²

De hogeschool van Herborn dankte haar ontstaan aan graaf Jan VI van Nassau-Dillenburg, de oudste broer van Willem van Oranje, die van 1578 tot 1580 stadhouder van Gelderland was. De ervaringen die hij in de Nederlanden had opgedaan, hadden hem overtuigd van de noodzaak een academische onderwijsinstelling in zijn graafschap op te richten, niet in de laatste plaats voor de opleiding van predikanten. In 1584 resulteerden zijn plannen in de oprichting van de Herbornse academie. Hoewel de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de Leidse universiteit op dat moment binnen de landsgrenzen reeds negen jaar over een opleidingscentrum voor kerkdienaren beschikte en met Franeker er een jaar later nog een tweede bij kreeg, hebben toch nog drie predikanten hun theologische vorming geheel of gedeeltelijk te Herborn ontvangen.¹¹³ Franeker werd daarentegen evenals Helmstedt, Steinfurt, Cambridge, Saumur en Leuven slechts door één latere predikant bezocht, waarbij dient te worden opgemerkt dat het bezoek van Thomas van Thielt aan de laatstgenoemde universiteit nog in het teken stond van diens opleiding tot priester.¹¹⁴

Het verblijf van Nicolaes Maertensz (Scheer), later predikant te Leidschendam, te Saumur werd overigens gefinancierd door het Fraterhuis te Delft. Maertensz was zijn opleiding begonnen te Leiden, waarschijnlijk met een studie in de artes. De regenten van het Fraterhuis maakten daarvoor in januari 1611 per jaar 150 gulden vrij voor een periode van maximaal twee jaar. Zij handelden daarmee op verzoek van Nicolaes' vader Maerten Claesz, predikant in De Lier, die het college enkele ongespecificeerde goede diensten had bewezen en beloofd had dit ook in de toekomst te zullen doen. Zorgvuldig lieten de regenten in hun resolutieboek aantekenen dat hun beurs voor Nicolaes Maertensz te Leiden een uitzondering was en ook moest blijven, daar hij niet tot de "opqueeckelingen" van het Fraterhuis behoorde.¹¹⁵

De regenten handhaafden echter hun ondersteuning, toen de twee jaren verstreken waren en Nicolaes Maertensz naar Saumur vertrok. Tot de zomer van 1616 werd jaarlijks tweehonderd gulden aan de student toegekend. Diens vertrek naar Frankrijk was vermoedelijk ingegeven door zijn vader. Maerten Claesz was als contra-remonstrants predikant wellicht bevreesd, dat zijn zoon te Leiden onder invloed zou komen

van de remonstrant Simon Episcopius. Deze had Jacobus Arminius als leermeester gehad en was in 1612 hoogleraar theologie aan de Hollandse academie geworden in de vacature van Franciscus Gomarus, die daar in 1611 afscheid had genomen. Franciscus Gomarus is later toch één van de leermeesters van Nicolaes Maertensz geworden. In mei 1615 werd hij hoogleraar theologie te Saumur, kort voordat Maertensz aan zijn laatste studiejaar in Frankrijk begon.¹¹⁶

Theses en examens

De studiemogelijkheden te Cambridge kenden voor buitenlandse studenten de opvallende beperking dat zij uitgesloten waren van deelname aan disputen. Adriaen Cornelisz Drogius die zich in november 1599 naar Cambridge begaf, beklagde zich hierover in een schrijven aan de Delftse predikant Arent Cornelisz. Hij noemde de restrictie strijdig met de gewoonte aan alle andere academies. De student wist waarover hij schreef, want hij had eerder tijdens zijn studie te Leiden en Genève zelf theses verdedigd.¹¹⁷

Voorals te Leiden werd tegen het einde van de zestiende eeuw inderdaad veelvuldig gedisputeerd. Met het verdedigen van de *theses pro gradu* moesten de studenten hun bekwaamheid tonen, teneinde een academische graad te behalen. De bursalen van het Statencollege moesten op deze wijze na ongeveer drie jaar de graad van 'artium magister' verwerven om toegang te krijgen tot de tweede fase van de theologische studie. Daarnaast voorzag het studieprogramma in de *theses exercitii causa propositae*, als oefening bedoeld. Voor gewone studenten waren deze stellingen onderdeel van de dispuutcolleges van de professoren. De bursalen van het Statencollege oefenden zich daarnaast nog onder het voorzitterschap van hun regent of subregent. Beide soorten theses werden door hun verdedigers doorgaans van opdrachten voorzien en op kosten van de academie gedrukt. Van tien predikanten in de Delftse classis zijn zo één of meer theses uit hun Leidse studietijd bewaard gebleven.¹¹⁸

In het begin van de zeventiende eeuw kreeg het disputeren een geladen betekenis, toen de hoogleraren Arminius en Gomarus stellingen lieten verdedigen, waarin hun onderling afwijkende interpretaties van het predestinatievraagstuk doorklonken. Zo was in april 1605 de eerdergenoemde Abraham van Vliet in het dispuutcollege van Gomarus aan de beurt om conform academisch gebruik te opponeren tegen opgegeven stellingen over de Goddelijke Voorzienigheid. Toen de student zijn tegenstellingen beargumenteerde, werd hij geconfronteerd met een heftige uitval van Gomarus, die vermoedde dat de tegenwerpingen feitelijk van Arminius afkomstig waren. Arminius, die zelf het dispuutcollege had bijgewoond, zag zich min of meer gedwongen om Van Vliet in bescherming te nemen. Hij verstrekke een getuigschrift, dat hij in zijn hoedanigheid van rector van de universiteit ondertekende. Daarin werd verklaard dat de student zich met het opponeren bescheiden had gedragen en niets onwaardigs of onredelijks te berde had gebracht.¹¹⁹

Het getuigenis was temeer noodzakelijk, omdat Van Vliet zich omstreeks die tijd opmaakte om te Maasland in de predikdienst bevestigd te worden en ervan verdacht werd niet geheel rechtzinnig te zijn. Wernerus Helmichius, die zelf twaalf jaar te Delft had gestaan en in 1602 naar Amsterdam was beroepen, had de Delftse classis zelfs geadviseerd Van Vliet bij diens predikantsexamen af te wijzen, als de aanstaande

predikant arminiaanse denkbeelden bleek te koesteren. Helmichius had geconstateerd dat de opvattingen van Arminius langzaam maar zeker verbreid raakten onder de Leidse studenten. Door de toegang tot het predikambt voor Van Vliet te blokkeren zou volgens de Amsterdamse predikant "een groot exempel gestatueerd zijn voor de rest, die zou leeren wat beter voor zich te zien, merkende, dat zij moeite hebben zouden om in den dienst te geraken, (...) maar indien men het lichtelijk passeert, zoo zullen zij temeer gestijfd worden".¹²⁰ Ondanks deze oproep kwam Van Vliet zonder kleerscheuren door zijn examen. Uit de classicale acta kan zelfs niet afgeleid worden of hij stevig over de predestinatiekwestie aan de tand is gevoeld.

Andere Leidse studenten van arminiaanse faam werden later wel door de classes op de kritieke punten getoetst. Bernard Dwinglo kreeg vóór zijn praeparatoir examen in juni 1607 onomwonden te horen dat er verdenkingen omtrent zijn rechtzinnigheid waren gerezen en werd daarom gemaand eerlijk te antwoorden op de bijzondere vraagstukken die hem voorgelegd zouden worden. Hij slaagde er echter in de classis juist daarin volledig tevreden te stellen. Toen hij in januari 1608 in verband met zijn beroeping naar Berkel aan het peremptoir examen toe was, gaf de classis hem als proefpreek I Timotheüs 2:4 op. Het onderwerp van de tekst 'God wil dat alle mensen gered worden' leek de classis blijkbaar als een goed middel te beschouwen, om alsnog arminiaanse gedachten aan het daglicht te brengen. Maar ook deze poging was aan Dwinglo niet besteed. Zonder problemen doorstond hij ook het aansluitend examen, zodat hij in de kerkdienst bevestigd kon worden.¹²¹

Dwinglo's ondertekening van de Remonstrantie in 1610 doet vermoeden dat hij bij zijn examens, ondanks de classicale aanmaning, niet volledig oprecht is geweest en zijn ware gedachten over verkiezing en verwerping in zijn antwoorden heeft verhuld. Theodorus Swaen had tijdens zijn studie te Leiden echter diverse malen openlijk verklaard zich in het leerstuk van de predestinatie niet te kunnen conformeren aan de opvattingen van Franciscus Gomarus. Hij wenste de interpretatie van de voorbeschikking te volgen die hem door Jacobus Arminius was geleerd. De student zou dan ook meer moeilijkheden ondervinden om op de kansel te geraken.¹²²

Toen Swaen in mei 1610 te Rijnsaterswoude beroepen werd, weigerde de classis Woerden hem te examineren. De classis handelde op last van de gedeputeerden van de Zuidhollandse synode, die kort daarvoor besloten hadden volgelingen van Arminius "uijt de diensten te sluijten". Op verzoek Petrus Bertius, inmiddels regent van het Statencollege geworden, gelastten de Staten van Holland daarop in augustus 1610 de Woerdense classis Swaen het examen af te nemen en hem daarbij niet over de predestinatiekwestie lastig te vallen. De bursaal werd vervolgens praeparatoir geëxamineerd, maar op 7 oktober 1610 werd zijn peremptoir examen alsnog door de synodale gedeputeerden opgehouden. Een nieuwe brief van de Staten was nodig om Swaen 'bij provisie' de kerk van Rijnsaterswoude te laten bedienen. Hij heeft daarna zijn ontslag uit het Statencollege bij de Edel Mogende Heren per rekwesst gevraagd en verkregen. Waarschijnlijk heeft de classis Woerden toen ingezien dat verder verzet nutteloos was. In november 1610 werd Swaen alsnog peremptoir geëxamineerd en aansluitend formeel te Rijnsaterswoude bevestigd. Van daar zou hij in 1615 te Berkel beroepen worden.¹²³

De problemen waarmee Swaen werd geconfronteerd, moeten geplaatst worden tegen de achtergrond van de kerkelijke twisten, die tijdens het Twaalfjarig Bestand hun hoogtepunt zouden bereiken. Niet zozeer de bekwaamheid, maar veeleer de rechtzinnigheid van de Leidse student was in het geding gekomen. Onder normale omstandigheden mag toch verondersteld worden dat de academisch gevormde kandidaten de laatste horde van het kerkelijk examen met meer gemak konden nemen dan de Duitse klerken. De laatsten mochten evenwel in theologisch opzicht minder onderlegd zijn, in het preken waren zij meer dan eens beter geoefend. Juist het gebrek aan praktische vorming kon de studenten opbreken als zij in de examenpreek moesten aantonen het door hen geleerde op het kerkvolk te kunnen overdragen.

Zo verzocht Isaac Naeranus, later predikant te Vlaardingen, in april 1597 de Dordtse classis enkele proefpreken te mogen houden om bij gebleken bekwaamheid geëxamineerd te worden. Hoewel hij vanaf 1591 letteren en theologie te Leiden had gestudeerd, wist hij de classicale vergadering in een drietal proposities niet te overtuigen. In juni 1597 werd hem dan ook geadviseerd nog een jaar langer in Leiden te studeren om zich daar "breede te oefenen", waarvoor de classis zich bereid verklaarde bij de Staten een toelage te verzoeken. Mocht hij er niettemin op staan op korte termijn tot de dienst des Woords gepromoveerd te worden, dan zou hij zich onder de hoede van de classis nog verder moeten bekwamen. Naeranus koos later voor de laatste optie, hetgeen impliceerde dat hij vanaf augustus 1597 elke veertien dagen voor de gedeputeerden van de classis moest proponeren en elke acht dagen voor de predikanten van Dordrecht. Op 11 november 1597 werd hij in de gelegenheid gesteld voor de classis het predikantsexamen af te leggen. De kandidaat doorstond de classicale beproeving, maar zijn examenpreek liet blijkbaar toch nog het een en ander te wensen over. Slechts op de voorwaarde dat hij nu en dan "tot sijner oefenijng" voor de classis zou proponeren, werd hij tot de kerkdienst toegelaten.¹²⁴

Petrus Paludanus, die ook te Leiden had gestudeerd, blonk evenmin uit bij zijn eerste examenpreek in de Leidse classis in juli 1598. Besloten werd hem een tweede propositie te laten houden. Ofschoon hem de te behandelen tekst drie maanden tevoren was opgegeven en hij daarmee zeer ruim gelegenheid had gekregen zich voor te bereiden, ontving de student in oktober 1598 alsnog een vermaning "tot goede ende neerstige oefening". Het praeparatoir examen leverde geen problemen op, maar omdat zijn predikgaven nog bescheiden waren, mocht hij in de dorpskerken van de classis voorlopig alleen in het bijzijn van de plaatselijke predikant proponeren. De classicale vergadering wenste duidelijke vooruitgang waar te nemen, voordat hij zelfstandig mocht preken. Pas in de zomer van 1600, na een oefenperiode van bijna twee jaar, kwam Paludanus aan zijn peremptoir examen toe, in verband met zijn beroeping te Aalsmeer in de classis Haarlem. Van daar zou hij in 1605 naar Zoetermeer en Zegwaard vertrekken.¹²⁵

Naeranus en Paludanus brachten hun studietijd te Leiden niet in college-verband door. Ook de praktische gaven van de bursalen van het Statencollege waren echter niet altijd optimaal, hoewel het proponeren toch een in de statuten verankerd onderdeel van hun studieprogramma was. Zo bracht Valerius Valerii Tophusius, later predikant te Nootdorp, in juli 1600 voor de classis Rotterdam een propositie ten gehore over Johannes 10:27 'Mijn schapen horen naar mijn stem', die de broeders

niet kon boeien. Tophusius had te vaak de woorden "dat" en "ende" gebruikt, argumenten aangevoerd die geen betrekking hadden op de tekst en bovendien nagelaten te verklaren waarom Christus de gelovigen 'zijn schapen' noemde. De alumnus werd tot "vlijt ende neersticheijt" vermaand. Dit hield wellicht in dat hij zich nog duchtig in het proponeren moest oefenen. Pas in juli 1602 was hij aan zijn predikantsexamen toe, nadat de gemeente van Kralingen hem had beroepen. De proponent wist daarbij echter niet te overtuigen. De classis oordeelde "dat hij heel onvast in de principaelste stucken der religie ende onbequaem voor desen tot den kerckendienst bevonden werd." Om hem niet volledig te ontmoedigen, mocht hij niettemin over drie maanden opnieuw aantreden.¹²⁶

Voordat het daartoe kwam, raakte Tophusius in een liefdesaffaire verwickeld met de weduwe van de rector van de Latijnse school te Rotterdam. Zijn gedrag in die affaire was voor de Rotterdamse kerkeraad aanleiding een tuchtprocedure tegen hem te starten. Tegen die achtergrond besloot de classis hem geen tweede kans te geven, voordat hij zich met de kerkeraad had verzoend. Blijkbaar nam dit nog veel tijd in beslag, want pas in oktober 1603 bleek Tophusius voldoende beterschap getoond te hebben om hem weer als proponent van de classis aan te nemen. Tevens werd toen besloten dat hij voorlopig in het publiek te Kralingen zou preken, maar omdat zijn escapades uit het verleden bij de plaatselijke gemeente bekend waren, diende hij voor een vaste verbintenis uit te zien naar een andere beroeping. Deze kwam uiteindelijk in het voorjaar van 1604 uit de classis Brielle, waar hij zijn predikantsexamen ditmaal wel doorstond en aansluitend te Oudenhorn in de dienst werd bevestigd.¹²⁷

Opleidingsduur

De voorbeelden van Naeranus, Paludanus en Tophusius tonen aan dat een academische studie geen waarborg vormde voor een snelle toelating tot het predikambt. Naast een goede theologische vorming, waren ook predikgaven vereist om op de kansel te komen. In dat laatste opzicht bleef het proponeren onder de hoede van een classis niet alleen voor Duitse klerken, maar ook voor studenten lange tijd een nuttige, praktijkgerichte voorbereiding op het predikambt. Dit impliceert wel dat de opleidingsduur van de academisch gevormde predikanten niet gelijk gesteld moet worden met de periode dat zij daadwerkelijk aan een hogeschool of universiteit studeerden, maar verlengd moet worden met de tijd die zij nadien nog nodig hadden om zich verder in het preken te bekwamen. Hiermee rekening houdend, wordt in de onderstaande tabel de opleidingsduur van de 38 gestudeerde predikanten in de classis weergegeven aan de hand van het interval tussen de eerste inschrijving aan een universiteit en de beroeping naar een eerste standplaats.¹²⁸

Als we aannemen dat de studie aan één of meer academies gewoonlijk niet meer dan vijf à zes jaar in beslag nam, dan blijkt toch ruim de helft van de academisch gevormde predikanten meer tijd nodig gehad te hebben om in actieve dienst te komen. Daarbij moet wel bedacht worden dat die extra tijd niet alleen besteed werd aan het proponeren, maar ook aan het wachten op een vrijgekomen standplaats. Het merendeel van de predikanten, waarbij het interval tussen eerste inschrijving en eerste beroeping de zeven jaar overschreed, kwam na 1590 in dienst, toen het predikantentekort en daarmee het aantal vacatures snel afnam. Omdat het aanbod van

kandidaten op den duur de vraag naar predikanten overtrof, konden de classes zich geleidelijk aan ook veroorloven bij het predikantsexamen hogere eisen te stellen.¹²⁹ In de praktijk betekende dit dat het voor Duitse klerken steeds moeilijker werd op de kansel te komen, terwijl ook studenten wellicht strenger werden beoordeeld, zoals Naeranus, Paludanus en Tophusius moesten ervaren.

Tabel 4.8: Opleidingsduur van de academisch gevormde predikanten in de classis Delft

TIJD	AANTAL	TIJD	AANTAL
0-3 jaar	0	7-8 jaar	8
3-4 jaar	5	8-9 jaar	4
4-5 jaar	6	9-10 jaar	1
5-6 jaar	3	>10 jaar	3
6-7 jaar	8		

Gestudeerde predikanten in de gemeenten

Toch hebben de meeste kerken in de classis zich nog lange tijd moeten behelpen met niet-academisch opgeleide predikanten. Een uitzondering moet daarbij gemaakt worden voor de stedelijke gemeente van Delft, die reeds in 1573 in de persoon van Arent Cornelisz de beschikking kreeg over een academisch gevormd dienaar. Van de negen predikanten die na hem tot 1600 in de stad in dienst kwamen, hadden er vijf eveneens één of meer academies bezocht. Vanaf 1603 heeft de stedelijke gemeente zelfs geen enkele ongestudeerde predikant meer beroepen. Dit stond in schril contrast met de Gasthuiskerk, die van 1575 tot 1622 geen enkele voormalige student onder haar in totaal zes voorgangers in die periode telde.¹³⁰

Ook voor de meeste plattelandsgemeenten was een goed opgeleid dienaar lange tijd een schaars fenomeen. De onderstaande tabel geeft aan dat slechts vier dorpskerken vóór 1600 de beschikking kregen over een gestudeerde predikant, waarbij De Lier, Naaldwijk en Zoetermeer deze herder binnen korte tijd weer zagen vertrekken. In tien gemeenten werd evenwel in de jaren 1600-1610 een niet-academisch gevormd dienaar opgevolgd door een gestudeerde voorganger. De combinatie Nootdorp en Wilsveen en de gemeenten van De Lier en Naaldwijk werden daarentegen ook in de eerste decennia van de zeventiende eeuw bediend door minder onderlegde predikanten.¹³¹

In Naaldwijk werd zelfs nog in december 1621 de Duitse klerk Johannes Cornelisz Meeuwius min of meer als hulpprediker aan de eveneens ongestudeerde dienaar Petrus Lodewijck toegevoegd. De Haagse handwerksman Meeuwius was in januari 1620 door gedeputeerden van de Zuidhollandse synode peremptoir geëxamineerd en in bezit van voldoende singuliere gaven bevonden. Besloten werd hem via oefeningen in het proponeren de weg naar het predikambt te wijzen.¹³² Hij behoorde toen

echter tot de reeds snel slinkende categorie van predikanten, die nog zonder academische vorming tot de kerkdienst wisten door te dringen.

Tabel 4.9: Aandeel gestudeerde predikanten in de totale ambtsbediening per plattelandsgemeente 1572-1621

GEMEENTE	I	II
Berkel-Rodenrijs	1584	1608-1621
Kethel	1592	1592-1621
DeLier	1578	1591-1592
Maasland	1576	1605-1621
Maassluis	1598	1602-1621
Naaldwijk	1572	1581
Nootdorp en Wilsveen	1583	-
Nootdorp	1619	1619-1621
Overschie	1574	1600-1602
Pijnacker	1573	1603-1621
Schipluiden	1573	1604-1621
Vlaardingenv	1573	1603-1621
Wilsveen en Leidschendam	1619	1619-1621
't-Woudt	1587	1600-1621
Zoetermeer-Zegwaard	1575	1585,1605-1621

kolom I = aanvang prediking

kolom II = ambtsbediening door academisch gevormde predikanten

Hoofdstuk 3: MOBILITEIT

Aanvang ambtsbediening

In de zomer van 1588 reisden de predikanten Wernerus Helmichius, Nicolaes Sopin-
gius en Daniël de Dieu namens de gereformeerde kerken in Utrecht, Gelderland,
Overijssel, Friesland en Zeeland naar Engeland om koningin Elisabeth te verzoeken
geen vrede met Spanje te sluiten ten koste van de vrije uitoefening van de gerefor-
meerde religie in de Nederlanden. Toen de vorstin de delegatie in audiëntie ontving,
bleek vooral het jeugdige uiterlijk van de nog vrijwel baardeloze Helmichius haar
aandacht te trekken. Zij verbaasde zich erover dat hij een “minister” was en vroeg
hem onomwonden hoe oud hij was bij zijn aantreden als predikant. De toch al
37-jarige Helmichius, die later nog te Delft in dienst zou komen, repliceerde dat hij
op 23 of 24-jarige leeftijd predikant was geworden. De verwondering van de konin-
gin werd er niet minder om. Zij verklaarde uit een lasterschrift te hebben vernomen
dat in de Nederlanden schooljongens als predikanten werden aangesteld en merkte
aanvullend op dat jonge lieden wel het verstand en de gaven konden hebben om als
dienaar te functioneren, maar niet de vereiste ervaring.¹³³

Het beeld van oudere, door de wol geverfde (en bebaarde) predikanten, dat de
Engelse koningin wellicht als ideaal voor ogen stond, strookte niet met de kerkelijke
praktijk in de Nederlanden waar een loopbaan als predikant op relatief jonge leeftijd
een aanvang kon nemen. De kwalificatie ‘schooljongens’ lijkt in dit verband enigszins
overdreven, maar onder de predikanten die in de classis Delft dienden, vormde een
ambtsaanvaarding in de leeftijdsgroep van Wernerus Helmichius beslist geen uitzon-
dering. Voor 42 predikanten kon de leeftijd bij het begin van hun ambtsbediening
vastgesteld worden.¹³⁴ Uit tabel 4.10 blijkt dat 38 dienaren - bijna de helft van het
predikantencorps in de classis - niet jonger dan 21 en niet ouder dan 30 jaar waren,
toen zij aan hun eerste bediening begonnen. Het is evenwel noodzakelijk bij deze
tabel een duidelijke kanttekening te plaatsen.

Tabel 4.10: Leeftijd bij het begin van de ambtsbediening

Leeftijd	21-25	26-30	31-35	36->	onbekend
Aantal predikanten	20	18	2	2	39

In de groep van 42 predikanten, waarvoor de leeftijd bij ambtsaanvaarding achter-
haald kon worden, is in 34 gevallen sprake van academisch gevormde voorgangers.
Hiervóór is reeds aangegeven dat deze predikanten merendeels niet jonger dan 15 en
niet ouder dan 21 jaar waren, toen zij zich voor de eerste keer aan een universiteit of
hogeschool lieten inschrijven. Na een studieperiode van vijf à zes jaar, eventueel
aangevuld met aansluitende oefeningen in het preken en enige wachttijd op een
eerste beroeping, treffen we hen bij het begin van hun ambtelijke carrière weer aan
in de leeftijdscategorieën van 21 tot 25 en 26 tot 30 jaar. Onder de 39 personen, van
wie de leeftijd bij ambtsaanvaarding onbekend is gebleven, bevinden zich echter
vooral de voormalige katholieke geestelijken en de dienaren, die aanvankelijk een

ander beroep of een ambacht uitoefenden. We mogen aannemen dat zij doorgaans pas op latere leeftijd voor het predikambt kozen. Ten aanzien van de leeftijds-categorieën van 31-35 jaar en 36 jaar en ouder lijkt in tabel 4.10 daarmee sprake te zijn van een ondervertegenwoordiging.

In de laatste decennia van de zestiende eeuw, toen de Gereformeerde Kerk een belangrijk deel van haar voorgangers nog uit het milieu van de ex-pastors, -monniken en ongestudeerde ambachtslieden recruteerde, lag de gemiddelde leeftijd bij ambtsaanvaarding vermoedelijk hoger dan in het begin van de zeventiende eeuw. Toen gingen de universiteiten en hogescholen steeds meer jonge, goed opgeleide theologen afleveren. Naarmate dit laatste aanbod geleidelijk overging in een overschot zal die leeftijd weer zijn gestegen, omdat de wachttijd voor een vrijkomende standplaats naar verloop van tijd langer werd. Dit verschijnsel, dat Abels in zijn studie over de Twentse predikanten in de periode 1597-1678 waarneemt¹³⁵, was niet alleen in de Delftse classis, maar ook elders in Holland kort voor het einde van het Twaalfjarig Bestand nog niet herkenbaar. Door de afzetting van grote aantallen remonstrantse predikanten na de Dordtse synode van 1618-1619 ontstond tijdelijk weer een groot aantal vacatures.

Verandering van standplaats

Eén van de voornaamste eigenschappen van de beroepsgroep predikanten was haar mobiliteit. Eenmaal geëxamineerd en in een gemeente bevestigd, konden de dienaars na verloop van tijd naar andere plaatsen beroepen worden. Vooral in de eerste jaren na 1572, toen de boven-lokale organisatie van de Gereformeerde Kerk nog in een opbouwfase vertoefde en het aantal ontluikende gemeenten het contingent van beschikbare predikanten verre overtrof, bleek de band tussen herder en kudde in menig geval niet sterk te zijn. In die tijd manifesteerden zich nog de 'lopers', het type predikant dat veelal zichzelf als voorganger had geïnstalleerd en geheel naar eigen inzicht een dienstverband aanging en weer verbrak.¹³⁶

Met name deze zwervende avonturiers hebben de achtereenvolgende nationale synodes ertoe gebracht de bewegingsvrijheid van de predikanten sterk te beperken of - beter beschouwd - strak te reglementeren. Volgens de kerkorde van 1586 mocht niemand tot de predikdienst beroepen worden zonder in een vaste plaats gesteld te worden. Zonder instemming van classis of synode mocht een predikant zijn dienst in die plaats ook niet afbreken om hier en daar te gaan preken. Voorts was voor het waarnemen van de dienst in een andere stad of dorp de toestemming van de kerkeraad in loco vereist. Zelfs de formulering waarmee de overgang naar een andere gemeente is vastgelegd, vertrekt feitelijk uit het beginsel van de gebondenheid van de predikanten: "Een dienaar eens wettelijken beroepen zijnde, mach die ghemeijnte daer hij sonder conditie aengenomen is, niet verlaten, om elders een beroepinghe aen te nemen, sonder bewillinge des kerckenraets met de diakenen ende de ghene die te vooren in dienste van ouderlinxschap ende diakenschap gheweest zijn, mitsgaders die van de magistraet ende met voorweten van de classe".¹³⁷ Werden al deze bepalingen nageleefd, dan was een predikant vrij om te vertrekken naar zijn nieuwe gemeente. Deze mocht hem echter alleen ontvangen als hij getuigschriften van zijn afscheid van de vorige kerk en classis had getoond.

De mobiliteit van de predikanten werd daarmee weliswaar geremd, maar bleef mogelijk zolang aan de voorwaarden van wettelijk beroep en afscheid was voldaan. Uit de navolgende tabel blijkt dan ook dat slechts elf predikanten in de door ons bestudeerde groep hun hele carrière in één standplaats van de Delftse classis hebben doorgebracht. Onder hen bevonden zich drie predikanten van de stad Delft en acht predikanten van de gemeenten op het platteland.¹³⁸ Tot de meer mobiele dienaren behoorden vooral de predikanten, die vóór 1572 reeds in dienst waren en als voorganger onder het Kruis of hageprediker onder invloed van de dreigende vervolging veelal een rondtrekkend bestaan leidden. Van een vaste standplaats was in dit vroege stadium meestal nog geen sprake. Veeleer hielden de voorgangers van het eerste uur zich voor korte of langere tijd in bepaalde plaatsen op, hetgeen bij de samenstelling van de onderstaande tabel ook als een afzonderlijke bediening is aangerekend. Onder de eerste dienaren die na 1572 in het ressort van de Delftse classis werkzaam waren, bevonden zich minstens zeven predikanten die gereformeerden onder het Kruis hadden bediend of in hagepreken waren voorgestaan.¹³⁹

Tabel 4.11: Aantal standplaatsen/bedieningen per predikant

Aantal bedieningen	1	2	3	4	5	>5	?
Aantal predikanten	11	29	19	15	3	3	1

Het verloop van de zogeheten Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje is ook van buitengewone invloed geweest op de mobiliteit van de predikanten. In 1567 deed de komst van Alva tal van dienaren met hun geloofsgenoten uitwijken naar vluchtelingengemeenten in Engeland en Duitsland. Het uitbreken van de Opstand bood de in ballingschap vertoevende en dienende predikanten later weer de mogelijkheid van een terugkeer naar Holland. Daar droegen de krijgshandelingen aanvankelijk echter nog bij tot een instabiel werkklimaat. Zo zagen de predikanten in de plattelandsgemeenten rondom Delft zich eind 1573 genoodzaakt hun toevlucht te zoeken binnen de veilige muren van de stad, in verband met de terugkeer van de Spaanse troepen in Delfland die zich voorbereidden op de belegering van Leiden.¹⁴⁰ Na Leidens ontzet konden de predikanten in Zuid-Holland verder ongestoord hun arbeid verrichten. Hun ambtgenoten die kort daarna in de Zuidelijke Nederlanden min of meer vaste grond onder de voeten kregen, werden door de Spaanse *reconquista* onder leiding van Alexander Farnese in de jaren 1582-1585 evenwel gedwongen hun standplaatsen te verlaten. Op deze wijze kregen met name de gemeenten van Naaldwijk en Berkel de beschikking over dienaren van Zuidnederlandse origine.¹⁴¹

Later hebben de bestandstwisten de mobiliteit nog op bijzondere wijze bevorderd. Na de grote Dordtse synode van 1618-1619 was er voor de remonstrantse dienaren geen plaats meer binnen de Gereformeerde Kerk. In Holland leidde hun afzetting tot tientallen vacatures en - omdat deze niet altijd door nieuw aankomende predikanten werden opgevuld - tot een nog groter aantal mutaties. In de classis Delft werden in

deze tijd de dienaren van Berkel, Maasland, Nootdorp en Wilsveen, Schipluiden, Vlaardingen en Zoetermeer uit het predikambt verwijderd, terwijl de predikant van 't-Woudt naar Schiedam vertrok om de plaats van een afgezette remonstrant in te nemen. Alleen te Berkel kwam vervolgens een proponent in dienst. Voor Nootdorp, Schipluiden en Vlaardingen en 't-Woudt werden predikanten van buiten het classicale ressort beroepen. Te Zoetermeer werd Johannes Georgii in vaste dienst bevestigd, die eerder de dolerende contra-remonstranten ter plaatse had bediend. Maasland kreeg de beschikking over de aanvankelijk geschorste predikant van Delft Johannes Taurinus, die na een uitvoerige schuldbekentenis weer beroepbaar was gesteld. De stedelijke gemeente heeft min of meer in zijn plaats weer de predikant van Woudrichem, Gideon van Sonneveldt aangetrokken.¹⁴²

De kerk van Zoetermeer ten tijde van het beleg van Leiden. Detail tekening uit 1675 van Glas 25 uit de Goudse St.-Janskerk van de hand van Christoffel Pierson naar voorbeeld van de oorspronkelijke werktekening (het carton). Archief Hervormde Gemeente Gouda, foto Wim Scholten.

Verplaatsingen onder normale omstandigheden

Laat men de uitzonderlijke situatie van vervolging, krijgsgeweld en de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten buiten beschouwing, dan werd de mobiliteit van het predikantencorps van de Delftse classis door een aantal vaste factoren beïnvloed. Van groot belang waren allereerst de predikgaven van de betrokken dienaren en proponenten. Vrijwel altijd liet een vacante gemeente haar oordeel om een beoogd kandidaat daadwerkelijk te beroepen in sterke mate afhangen van de indruk

die zij van diens gaven om te preken had gekregen. Soms werd een predikant of proponent ter plaatse uitgenodigd ter nadere kennismaking, in andere gevallen ging een delegatie van een roepende gemeente naar andere kerken om predikanten te horen. Het moge duidelijk zijn dat begaafde predikers in dit opzicht meer kansen kregen om van standplaats te veranderen dan hun duidelijk minder onderlegde ambtgenoten. We hebben reeds gezien hoezeer Jan Barentsz, wiens faam als kanselredenaar over de classicale grenzen heen reikte, in de loop van zijn carrière in de belangstelling van verschillende gemeenten heeft gestaan. Enkele malen heeft dit geleid tot hardnekkig touwtrekken om zijn vrijmaking of behoud. Caspar van Bijgaerden kwam daarentegen op de kansel veel tekort. Dit heeft ertoe bijgedragen dat hij in de Delftse classis feitelijk nauwelijks uitzicht heeft gekregen op een vast dienstverband.

Ook de persoonlijke overwegingen van een predikant om een eenmaal ontvangen beroep aan te nemen of af te slaan, hebben bij hun mobiliteit een belangrijke rol gespeeld. Over het algemeen zal de roepstem om een dienst in een kleine plattelandsgemeente te kunnen verruilen voor een meer respectabele en doorgaans ook beter betaalde in een grotere stedelijke gemeente voor menig predikant aantrekkelijk zijn geweest. Minstens 24 dienaren uit de door ons bestudeerde groep hebben in de loop van hun carrière de 'promotie' van dorps- tot stadspredikant gemaakt. De voorkeur van de kerken in de steden leek daarbij al in een vroeg stadium uit te gaan naar predikanten die een academische opleiding hadden genoten, hetgeen voor het zwaardere ambtswerk wellicht als een prae werd beschouwd. Het is althans opvallend dat van de genoemde 24 predikanten er 16 hadden gestudeerd.¹⁴³ Gelet op de verhoudingen binnen de totale groep van 81, waarin de ongestudeerde dienaren een kleine meerderheid vormden, mag dit als een relatief groot aantal worden beschouwd.

In sommige gevallen bleken ook immateriële motieven doorslaggevend te zijn om aan een uitgebracht beroep al dan niet gehoor te geven. Jacobus Rolandus begon in 1587 zijn loopbaan als predikant in enkele Nederlandse vluchtelingengemeenten in de Palts, vanwaar hij in 1594 naar zijn geboortestad Delft werd beroepen. Vier jaar later bood de vluchtelingengemeente van Frankenthal hem de gelegenheid naar de Palts terug te keren, na vernomen te hebben dat zijn gezondheid niet opgewassen was tegen het Hollandse klimaat. De Delftse kerkeraad was vertrouwd met de fysieke problemen van Rolandus, maar wilde de goed onderlegde en alom gewaardeerde dienaar niet gaarne ontberen. Met man en macht werd getracht Rolandus en diens echtgenote tot blijven te bewegen, maar de predikant liet weten "van dage tot dage swacker van lichame te worden om dieswille hij de swaericheit des lochts ende de maniere van leven alhier niet en conde verdragen, te seer nu over lange gewent zijnde geweest an den locht ende manieren van leven in Duijtschlandt ende met name dat hij sich te swack bevondt dese groote kercken over te roepen ende van 't predicken pijn in zijn lichaem gevoelde". Hij wenste het beroep niet te laten passeren, zodat een teleurgestelde Delftse gemeente uiteindelijk niets anders restte dan Rolandus te laten gaan.¹⁴⁴

Het was overigens geen toeval dat de kerkeraad getracht heeft ook de echtgenote van Rolandus over te halen om in Delft te blijven. Meer dan eens had de predikants-

vrouw bij de acceptatie van een beroep een stem in het kapittel. Reijnier Donteclock, die in 1590 uit Delft was vertrokken en na een korte ambtsperiode te Voorschoten naar Brielle was beroepen, vernam in 1599 dat zijn dienst mogelijk door de gemeente Maasland werd verlangd. Hij schreef aan zijn Delftse ambtgenoot Arent Cornelisz zichzelf wegens zijn hoge leeftijd en zwak gestel niet meer in staat te achten een dorpsgemeente te bedienen. Hij liet echter tevens doorschemeren dat zijn vrouw niet bepaald uitzag naar het wonen op het platteland. Vooral de omstandigheden te Maasland bevielen deze Delftse regentendochter niet, omdat de pastorie daar achter de kerk stond "zoodat men de gansche dach niet een mensche ziet". Ook voor zijn bijna volwassen kinderen achtte Donteclock het leven in een dorp "een groote verminderinge".¹⁴⁵

In onze beschouwing van de Delftse classis is reeds gewezen op de mogelijkheid dat een beroeping ook 'op conditie' kon worden aangenomen. Op het door krijgshandelingen geplunderde en door inundaties geteisterde platteland van de Delftse classis hadden deze voorwaarden aanvankelijk vooral betrekking op herstel of wederopbouw van vernielde kerken of pastorieën. Dienaren die door het oorlogstij gedwongen waren geweest de Zuidelijke Nederlanden te verlaten, behielden zich het recht voor weer naar hun geboortestreek terug te keren, zodra het krijgsfortuin een gunstige wending nam.¹⁴⁶

Soms waren ook arbeidsvoorwaarden inzet van onderhandelingen met een roepende gemeente. Zo confronteerde Petrus Lodewijck in 1583 de kerkeraad van Naaldwijk met een pakket van eisen, dat bijna neerkwam op een heus arbeidscontract. Naast de toen veelal gebruikelijk conditie van de reparatie van de predikantswoning, verlangde hij van de gemeente dat zij hem als wettelijk dienaar zou erkennen en naar Gods Woord eer en gehoorzaamheid zou bewijzen. Voorts moest de gemeente zorg dragen voor zijn traktement en de onkosten dragen van eventuele kerkelijke delegaties, die daarvoor bij het Hof van Holland of andere instanties in 's-Gravenhage moesten aankloppen. Mocht hij komen te overlijden, dan zou de gemeente zijn weduwe moeten "versorghen en te hulpe comen" zoals in de kerkorde was vastgelegd.¹⁴⁷ De te Berkel beroepen proponent Bernard Dwinglo betrok in 1607 één van zijn voorwaarden zelfs rechtstreeks op de inhoud van zijn ambtsbediening. Hij wenste het eerste jaar van zijn dienst vrijgesteld te worden van de in het dorp gebruikelijke door-de-weekse predikatie.¹⁴⁸ De verlangens van Dwinglo werden - evenals de eisen van Lodewijck te Naaldwijk - door de plaatselijke kerkeraad zonder waarneembaar verzet gehonoreerd.

De condities die betrekking hadden op het aangaan van een in tijd begrensd dienstverband stelden een predikant in staat om in vrijheid te beslissen of hij zijn ambtswerk ter plaatse wenste te continueren of liever naar een andere gemeente vertrok. Pieter Hazaert verbond zich in 1581 voor twee jaar aan de Naaldwijkse gemeente. Na afloop van de overeengekomen periode constateerde de predikant dat zijn bediening slechts weinig vruchten had afgeworpen, zodat hij zijn ontslag verlangde dat door de kerkeraad - "als gheen voordere recht aen hem hebbende" - zonder bezwaren werd verleend.¹⁴⁹

Rondom het vertrek of aanblijven van Wernerus Helmichius te Delft ontstonden later echter wel problemen. Helmichius had in april 1590 een beroep van de stedelijke kerk aangenomen "voor een jaer off twee ten langsten" en op voorwaarde dat hij vrij zou zijn om binnen die tijd terug te keren naar de gemeente van Utrecht, waar hij in 1589 door de magistraat was ontslagen. In de herfst van 1591 werd hij als hoogleraar in de theologie te Leiden beroepen, maar kerkeraad en burgemeesters van Delft waren niet bereid hem te laten gaan. Laatstgenoemden hadden begrepen dat Helmichius in 1590 in vaste dienst was gekomen en de eerstvolgende twee jaar slechts vrij zou zijn een beroeping uit Utrecht aan te nemen. De burgervaders hielden deze visie staande, zelfs toen curatoren en professoren van de Leidse universiteit hun zaak in 1592 voorlegden aan de Zuidhollandse synode. Uiteindelijk verloren de Leidenaren het pleit, omdat de Delftse overheid bleef weigeren Helmichius los te laten.¹⁵⁰

De predikant zelf toonde zich in juni 1593 bereid zijn dienst te Delft voor nog eens maximaal twee jaar te continueren. Sinds de beroeping van Leiden had hij wel voortdurend volgehouden in 1590 slechts een conditioneel dienstverband van twee jaar te zijn aangegaan. De kerkeraad bepleitte zijn zaak op het stadhuis. Hoewel de burgemeesters liever hadden gezien dat hij nog minstens vijf jaar te Delft werkzaam zou blijven, gingen zij enkele maanden later accoord met een begrensde dienst van nog eens drie jaar, te rekenen vanaf april 1593. Toen die termijn bijna verstreken was, kon de kerkeraad Helmichius bewegen Delft "niet schiedelijck oft om cleijne oorsaacken" te verlaten. Aan een verzoek om zich absoluut aan de kerk te verbinden gaf de predikant echter geen gehoor. In 1601 ontving hij een beroep van Amsterdam, dat na rijp beraad door hem werd geaccepteerd. Ook ditmaal hadden de Delftse burgemeesters hem liever behouden. Zij moedigden de gemeente zelfs aan te bewerkstelligen dat hij niet naar Amsterdam zou vertrekken. Kerkeraad en magistraat moesten niettemin erkennen dat hun predikant vrij was om te gaan, zodat het gevraagde ontslag werd verleend.¹⁵¹

De verwickelingen rondom Helmichius waren illustratief voor de houding die de Delftse overheid doorgaans aannam, wanneer één van de stedelijke predikanten door een andere gemeente werd beroepen. Functioneerde deze dienaar naar tevredenheid van de magistraat, dan kon de roepende kerk snel en zonodig bij herhaling vanuit de burgemeesterskamer nul op het rekwest krijgen. Deze opstelling bood ook de Delftse kerkeraad een goede uitgangspositie om zich, eventueel in voortdurend overleg met de burgervaders, tegen de losmaking van een predikant te verzetten. Dit verklaart wellicht mede waarom 18 van de 23 predikanten die in de jaren 1572-1621 eenmaal te Delft op de kansel waren gekomen, hun verdere carrière in de stad hebben uitgediend.

Het financieren van de studie van aankomende predikanten gaf de Delftse overheid de mogelijkheid hun vertrek naar elders af te remmen. Toen de Delftse burgemeesters op 6 maart 1604 gelden vrijmaakten om het verblijf van Abraham van Vliet aan de Leidse universiteit met een jaar te verlengen, moest deze als tegenprestatie beloven zich de eerste tien jaar na afronding van zijn studie beschikbaar te houden voor de kerkdienst in de stad of de onder stedelijk gezag staande dorpen Delfshaven en Overschie. Met Bernard Dwinglo en de gebroeders Henricus en Jodocus Geestermanus zijn vermoedelijk soortgelijke verplichtingen aangegaan, omdat hun opleiding

door de Delftse magistraat werd bekostigd. De laatstgenoemde predikant had in 1593 zelfs na een achtjarige ambtsperiode te Assendelft nog de toestemming van zijn mecenas nodig om een beroep van Gorinchem te kunnen aannemen.¹⁵² In groter verband waren ook de bursalen van het in 1592 opgerichte Statencollege aan hun weldoeners gebonden. Zij hadden bij de acceptatie hun beurs immers moeten beloven zich te zijner tijd in Holland voor een school- of kerkdienst te laten gebruiken.¹⁵³ In tegenstelling tot de meer gespecificeerde overeenkomsten die sommige studenten voor een langere periode aan de Delftse magistraat bonden, reikte deze belofte doorgaans in de tijd gemeten echter niet verder dan de eerste beroeping.

Spreiding ambtsbediening

De mobiliteit van het predikantencorps van de Delftse classis komt ook tot uiting in de geografische spreiding van hun ambtsbediening, die in tabel 4.12 schematisch wordt weergegeven.¹⁵⁴ Tegenover de kleine groep van 11 predikanten die hun hele loopbaan in het classicale ressort doorbrachten, stond een grote meerderheid van dienaren die vóór of na de ambtsperiode in de classis ook elders werkzaam was. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw was er sprake van een grote geografische mobiliteit.

Tabel 4.12: Geografische spreiding ambtsbediening

GEBIEDEN/GEWESTEN/LANDEN	AANTAL PREDIKANTEN
--------------------------	--------------------

alleen in de Delftse classis	11	
ook in andere delen van Holland	54	
ook in Zeeland	7	
ook in Utrecht	5	
ook in Gelderland	4	
ook in Groningen	2	
ook in (Noord-)Brabant	5	
ook in Vlaanderen	6	
ook in Duitsland (vluchtelingengemeenten)	9	(8)
ook in Engeland (vluchtelingengemeenten)	2	(2)
ook in Zwitserland (vluchtelingengemeenten)	1	(1)

Pieter Hazaert, één van de predikanten die zich toen veelvuldig verplaatste en daarbij in de meest uiteenlopende regio's heeft gediend, was sinds 1547 als predikant onder het Kruis in West-Vlaanderen werkzaam. Vandaar week hij door vervolging gedwongen omstreeks 1560-1561 uit naar Engeland. Kort daarna bediende hij eerst heimelijk de gereformeerden in Antwerpen en omgeving, om vervolgens na het uitbreken van de Beeldenstorm in alle openheid als hageprediker in Vlaanderen op te treden. In 1567 werd hij predikant te Breda, tot hij zich na het herstel van het gezag van de landvoogdes Margaretha van Parma gedwongen zag andermaal de wijk te nemen

naar Engeland. Daar ging hij een jaar lang in de Nederlandse vluchtelingengemeente te Norwich voor. Vanaf 1571 vormden de Nederlandse vluchtelingenkerken aan de Beneden-Rijn enkele jaren zijn werkkring, terwijl hij kort voor zijn aankomst in de Delftse classis in 1580 ook nog enige tijd in Sluis en omstreken had gediend. Na een eenjarige ambtsperiode te Vlaardingen en een tweejarige te Naaldwijk trok Hazaert weer naar de vluchtelingengemeenten aan de Beneden-Rijn. Hier werkte hij vervolgens tot 1598, behoudens een korte dienst in het Zuidhollandse Rockanje in de jaren 1587-1588. Op doorreis naar Walcheren deed de inmiddels 79-jarige dienaar in het voorjaar van 1598 de gemeente van Naaldwijk aan, om enkele oude kennissen te bezoeken. Nadat hij daar op uitnodiging van Petrus Lodewijck (zijn opvolger ter plaatse in 1583) nog de Pinksterpreek had verzorgd, werd hij door ziekte getroffen. Op 31 mei 1598 maakte de dood een einde aan het rondtrekkend bestaan dat hij als predikant had geleid.¹⁵⁵

In het begin van de zeventiende eeuw nam de geografische mobiliteit duidelijk af. De door Alexander Farnese verdreven groep predikanten die in de Zuidelijke Nederlanden had gediend en de generatie dienaren die nog in de Nederlandse vluchtelingenkerken in Duitsland en Engeland had gewerkt, stierven geleidelijk uit. De predikanten die na 1600 in dienst kwamen, hebben zich in de loop van hun carrière niet meer aan een gemeente buiten de Noordelijke Nederlanden verbonden. De meesten van hen hebben bij hun werk zelfs de grenzen van de provincie Holland en West-Friesland niet meer overschreden.

Onduidelijk is vooralsnog in hoeverre taal of tongval van de predikanten van invloed is geweest op de afnemende geografische mobiliteit. Abels heeft voor de Twentse "broederen" in ieder geval gesuggereerd dat het spreken van een streekgebonden dialect in de loop van de zeventiende eeuw een belemmering werd voor het verwerven van een beroep in andere gebieden.¹⁵⁶ De voorbeelden die hij aanhaalt, kunnen we niet rechtstreeks betrekken op de predikanten die in de Delftse classis hebben gediend. In dit verband dient echter wel herinnerd te worden aan de betekenis die het Statencollege, als belangrijke leverancier van aankomende predikanten in Holland na 1600, geleidelijk heeft gekregen. Voor het aan dit hospitium verbonden beurzenstelsel kwamen primair in Holland geboren studenten in aanmerking. Zij waren als tegenprestatie na afloop van hun academische opleiding in beginsel verplicht een beroep in dat gewest te accepteren. Hierdoor werden de vacatures in de Hollandse classes in toenemende mate door inheemse predikanten vervuld.

Bijzondere bedieningen

Bij de samenstelling van tabel 4.12 zijn overigens de diensten die de predikanten van de Delftse classis 'bij lening' op andere plaatsen hebben verricht buiten beschouwing gelaten. Vooral in de zestiende eeuw kwam het regelmatig voor dat de Delftse kerkeraad verzocht werd één van zijn dienaren tijdelijk af te staan om een vacante of onderbezette kerk elders te hulp te komen. Zo werd Gerardus Gallinaceüs door Delft uitgeleend aan Dordrecht (1572-1573), Thomas van Thielt aan Dordrecht (1576), Haarlem (1577), Amsterdam (1578) en Antwerpen (1578), Jan van der Myle aan Dordrecht (1582), Arent Cornelisz aan Amsterdam (1595) en Wernerus Helmichius aan Hoorn (1597). Omdat hierbij geen sprake was van een vast beroep maar van een

tijdelijke assistentie, bleven deze predikanten verbonden aan de Delftse kerk. Deze waakte er in de regel scherp over, dat zij na een vooraf overeengekomen periode weer terugkeerden in hun standplaats.¹⁵⁷

Bij de lening Thomas van Thielt aan Antwerpen heeft de Delftse kerkeraad evenwel bakzeil moeten halen. Zijn diensten werden in 1578 door gereformeerde gemeente in de Scheldestad niet in de laatste plaats verlangd wegens zijn verleden als abt van de nabijgelegen Sint-Bernardsabdij. De veronderstelling dat het voorbeeld dat hij met zijn overgang tot de gereformeerde religie had gegeven, de katholieken in Antwerpen tot navolging zou kunnen aansporen, speelde daarbij een grote rol. Deze verwachting, die nog verstrekt werd door de omstandigheid dat Van Thielt een geboren Brabander was, bracht de Antwerpse kerkeraad in januari 1579 als argument in stelling om de Delftse gemeente te verzoeken haar predikant definitief af te staan. Zowel kerkeraad als magistraat van Delft wilde hieraan geenszins gehoor geven en beperkten zich in eerste aanleg tot een verlenging van de leenperiode met nog eens drie maanden. De Antwerpse kerk bleef evenwel aandringen op een vast dienstverband en mobiliseerde ook de kerkeraad van de Waalse gemeente, de kolonels ter stede, de prins van Oranje en ten slotte Van Thielt zelf om hiervoor schriftelijk bij Delft te pleiten. Onder deze druk bezwijkend, gaf de Delftse kerkeraad op 10 februari 1579 toe en werd de felbegeerde predikant uiteindelijk aan Antwerpen vergund. Na de val van deze stad in 1585 zou Van Thielt echter alsnog naar Delft terugkeren.¹⁵⁸

Een andere bijzondere bediening, die eveneens niet in tabel 4.12 is verwerkt, was de geestelijke verzorging van het leger. Deze 'eer' viel een tweetal predikanten van de Delftse classis te beurt. In de zomer van 1590 deed graaf Maurits van Nassau in zijn hoedanigheid van bevelhebber van de Staatse troepen een beroep op de particuliere synodes om twee predikanten beschikbaar te stellen. Deze zouden het leger op zijn veldtocht in het komende jaar moeten volgen om algemene vermaningen en gebeden voor de soldaten uit te spreken en de zieke en gewonde krijgslieden in hun geestelijke nood bij te staan. De synodale vergadering van Zuid-Holland droeg in reactie onder anderen Johannes Martini als kandidaat voor. Deze predikant werd in zijn gemeente van 't-Woudt toen juist belasterd door een recalcitrante lidmaat en was wellicht mede daarom op zoek naar een andere werkkring. In het voorjaar van 1591 werd Martini inderdaad voor de legerdienst vrijgemaakt, maar veel profijt zullen Maurits' soldaten niet van hun 'veldpredikant' hebben gehad. Reeds enkele maanden later overleed hij te Middelburg.¹⁵⁹

Martini was één van de legerpredikanten die aanvankelijk nog als vaste kracht aan de troepen werden toegevoegd, hetgeen impliceerde dat hij zijn gemeente definitief verliet. Al spoedig gaf de Gereformeerde Kerk er echter de voorkeur aan predikanten slechts voor de duur van één veldtocht aan het leger af te staan. Was het seizoen te velde voorbij, dan keerden de betreffende dienaren terug naar hun standplaats, waarmee zij evenals de predikanten 'bij lening' in feite verbonden bleven. De Delftse predikant Daniël van der Dolegen werd zo in juni 1602 voor een periode van tien weken aan het leger toegevoegd. Hij begaf zich eerst naar de Schenkenschans, een sterkte aan de Rijn ten oosten van de Betuwe. Daar was aanvankelijk weinig voor hem te doen, omdat de troepen nog aangemonsterd werden en zich op de Mookerheide verzamelden. Aan zijn ambtgenoot en vriend Arent Cornelisz liet hij enkele

dagen later vanuit Nijmegen weten dat er ook tijdens de veldtocht zelf geen gelegenheid zou zijn voor predikaties, hooguit voor publieke gebeden. Hij had vernomen dat het leger vier dagen achtereenvolgend zou marcheren. Pas op de vijfde dag zouden de troepen rusten. Hij hoopte dan eindelijk zijn werk te kunnen doen.¹⁶⁰

De expeditie bleek in zuidelijke richting te gaan, waarbij de troepen onder leiding van Maurits via Tongeren en Sint-Truiden door Brabant optrokken naar Tienen, een stadje ten Oosten van Leuven. Op 9 juli deed Van der Dolegen verslag van de tocht aan Cornelisz. De legerpredikant schreef toen over een "aengenaemen dienst", maar gaf daarvan geen bijzonderheden. Voor het overige toonde hij zich meer bezorgd over de bewegingen van de vijandelijke troepen en de slechte proviandering van het Staatse leger, dan over de inhoud van zijn eigen ambtswerk.¹⁶¹ De predikant heeft daarbij wellicht een vooruitziende blik gehad. Eén dag later zag Maurits zich door logistieke problemen gedwongen de veldtocht af te breken, waarna hij zich opmaakte om de vesting Grave in te nemen.

Tijdens het beleg van die stad zond Van der Dolegen wederom een tweetal brieven naar Delft. Daaruit valt op te maken dat hij nog steeds niet veel om handen had. Op donderdagen en zondagen kon hij nu wel preken, maar meer arbeid was er slechts te verwachten, als de troepen dichterbij de stadsmuren zouden komen, omdat er dan een groter aantal gewonden zou zijn. De veldprediker zag toen al uit naar zijn vervanging door één van de predikanten van Brielle. De terugreis per wagen naar het Noorden was oncomfortabel geweest, terwijl de accommodatie waarin hij bij Grave was ondergebracht veel te wensen overliet. Enige tijd later, nog ruim voor de val van de vesting op 19 september 1602, is de door Van der Dolegen inmiddels hevig verlangde aflossing eindelijk gekomen. Tot zijn waarschijnlijk niet geringe genoegen kon de steeds naar tijdverdrijf zoekende predikant toen huiswaarts keren, waar hij wellicht dacht van groter nut te zijn.¹⁶²

Duur ambtsbediening

Van de groep van in totaal 81 predikanten, hebben 31 dienaren meer dan de helft van hun carrière doorgebracht in gemeenten buiten de Delftse classis. Daartegenover staat echter een subgroep van 43 predikanten, die een loopbaan hebben gehad die zich geheel of grotendeels binnen de classicale grenzen afspeelde. Voor vier predikanten was het aantal dienstjaren in de classis ongeveer gelijk aan de totale ambtsperiode buiten de classis, terwijl bij drie van hun ambtgenoten de duur van de ambtsbediening in één of meer gemeenten niet precies vastgesteld kon worden.¹⁶³

Tabel 4.13a: Totale duur van de ambtsbediening

Aantal ambtsjaren	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	>30	?
Aantal predikanten	8	8	10	13	9	10	20	3

Tabel 4.13b: Ambtsjaren in het ressort van de Delftse classis

Aantal ambtsjaren	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	>30
Aantal predikanten	31	15	10	5	10	4	6

Tabel 4.13c: Ambtsjaren buiten het ressort van de Delftse classis

Aantal ambtsjaren	0	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	>30	?
Aantal predikanten	12	24	18	8	7	2	0	7	3

Als we daarnaast in de tabellen 4.13b en 4.13c uitgaan van de categorieën van meer dan twintig dienstjaren, wordt ook duidelijk dat er meer predikanten langdurig binnen de classis dan daarbuiten hebben gediend. Wie eenmaal als proponent of jonge predikant met geringe ambtservaring op andere plaatsen naar Delft of één van de omliggende plattelandsgemeenten was beroepen, heeft het classicale ressort doorgaans niet snel weer verlaten. Een uitzondering dient daarbij gemaakt te worden voor de dienaren op de dorpen die over voldoende gaven bleken te beschikken om voor een beroeping tot stadspredikant in aanmerking te komen. De mogelijkheden daartoe binnen de classis, die in Delft slechts over één stedelijke gemeente beschikte, waren beperkter dan elders en het is dan ook vooral deze groep predikanten die we na relatief korte ambtsperiodes het classicale ressort weer zien verlaten.¹⁶⁴

De totale duur van de ambtsbediening van de predikanten, zoals die in tabel 4.13a is weergegeven, werd - mits er niets op hun leer of leven aan te merken viel - vooral bepaald door hun fysieke gesteldheid. In de kerkorde van 1586 werd zonder meer uitgegaan van het beginsel van een levenslange dienst. De nationale synode van 's-Gravenhage verbood een dienaar zijn predikambt neer te leggen om zich "tot een andere staet des levens te begheven", dat wil zeggen een wereldlijk beroep uit te oefenen. Slechts om zwaarwegende redenen kon de dienst des Woords verlaten worden, maar of daarvan ook werkelijk sprake was stond ter beoordeling van de classis.¹⁶⁵

Over het algemeen hebben de synoden zich in de loop der tijd ook uitgesproken tegen de combinatie van de ambtsbediening met een winkelnering of het uitoefenen van een ambacht. Aanzien en uitoefening van het predikambt zouden daardoor in het geding kunnen komen.¹⁶⁶ De Zuidhollandse synode van 1595 zag de predikanten ook liever niet als dokter of chirurg optreden, maar in praktijk werden medische nevenbetrekkingen niet altijd consequent tegengegaan. Henricus Rosaeus, die van 1600 tot 1602 de gemeente van Overschie had bediend, kon er later als predikant te 's-Gravenhage althans een bloeiende praktijk als stadsdokter op na houden.¹⁶⁷

Zo er al een werkkring buiten het predikambt geduld werd, dan moest deze toch in de eerste plaats in het onderwijs gezocht worden. Cornelis Jansz fungeerde in Kethel vanaf 1592 niet alleen als predikant, maar ook als schoolmeester ter plaatse.

En Bernardus Stedemeyer die in 1608 van Maassluis naar Zutphen was beroepen, kon in de Gelderse stad vanaf 1614 zonder problemen tevens het rectoraat van de Latijnse school waarnemen. Deze nevenbetrekking was hem echter door de stedelijke overheid vergund, omdat hij door een spraakstoornis het predikambt niet meer optimaal kon waarnemen.¹⁶⁸

Emeritaat

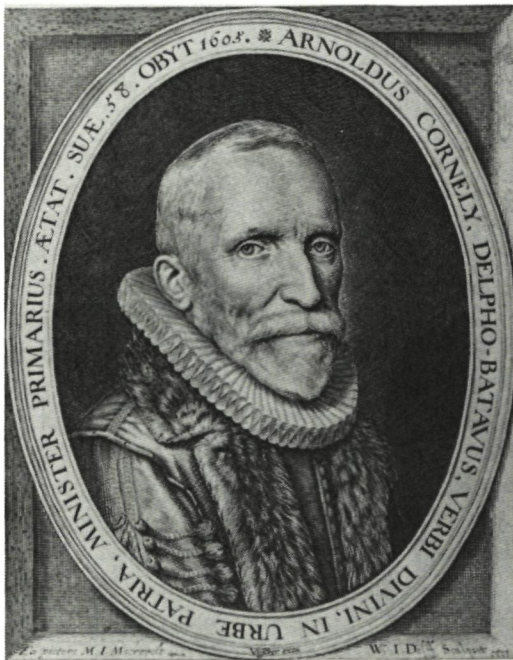
Het beginsel van een levenslange dienst kon niet absoluut gehandhaafd worden ten aanzien van de predikanten die door ouderdom, ziekte of andere oorzaken onbekwaam werden voor de uitoefening van hun dienst. Voor hen had de nationale synode van Dordrecht in 1578 reeds de mogelijkheid gecreëerd het emeritaat aan te vragen, al werd dit woord in de kerkorde nog niet gebruikt. Letterlijk was slechts bepaald dat zij de eer en naam van een dienaar zouden behouden en door de kerk die zij het laatst gediend hadden onderhouden moesten worden. Het emeritaat had daarmee niet het karakter van een ontslag uit het predikambt, maar van een vrijstelling van de daarmee verbonden werkzaamheden.¹⁶⁹

We hebben reeds aangetekend dat de gemeenten doorgaans zelf niet over de middelen beschikten om een pensioen voor een emeritus-dienaar te verzorgen, zodat hiervoor een beroep op de overheid moest worden gedaan. In Holland konden de meeste emeriti op basis van een Statenresolutie uit 1597 in eerste aanleg aanspraak maken op een jaarlijkse uitkering van tweehonderd gulden per jaar, een bedrag dat al spoedig met honderd gulden werd verhoogd. In het Zuiderkwartier werd deze regeling, evenals de traktementen van nog dienstdoende predikanten, gefinancierd uit de geestelijke goederen, die vanaf 1587 waren ondergebracht in het Geestelijk Kantoor.¹⁷⁰

In de stad Delft waren die goederen echter onder het beheer van de kerkmeesters gebleven. Op aanwijzing van de magistraat werden daaruit sinds 1572 weliswaar de salarissen van de stedelijke predikanten betaald, maar voor pensioenen hebben de vroedere vadersen vóór 1621 nog geen algemene regelingen getroffen. Dit impliceerde dat de predikanten tot hun dood toe in actieve dienst bleven, hoewel sommigen na verloop van tijd duidelijk niet meer in staat bleken de volle omvang van hun pastorale taken te dragen.

Zo achtte Pieter Jansz Uijtenbogaert zich in maart 1592 te zwak om nog langer als predikant te Delft te dienen. Zijn ambtgenoten boden aan hem te vervangen in zijn preekbeurten op de zondagmorgen en het ziekenbezoek in zijn wijk over te nemen. Uijtenbogaert zelf wenste een maand later liever gehoor te geven aan een beroeping van Rijswijk, waar het ambtswerk als dorpspredikant minder zwaar was. Kerkeraad en magistraat van Delft zagen het echter als een teken van ondankbaarheid en schande, als een oud dienaar op deze wijze afgedankt zou worden. Zij weigerden zijn ontslag en toonden zich tevreden met de diensten die hij verder naar vermogen kon verrichten. Geen moment werd echter het emeritaat van Uijtenbogaert overwogen, hoewel hij in februari 1593 nog wel werd vrijgesteld van het deelnemen aan de vergaderingen van kerkeraad en classis. De preekbeurten en het ziekenbezoek is de predikant niettemin tot zijn overlijden in de zomer van 1593 blijven waarnemen.¹⁷¹

Ook bij Arent Cornelisz vergde niet alleen het predikantswerk te Delft, maar tevens zijn kerkelijke besognes over de grenzen van zijn eigen gemeente heen, met het toenemen der jaren een zware tol. In 1601, op 54-jarige leeftijd, klaagde hij in brieven met bevriende ambtgenoten over “de dagelickse verswackinge sijnes gesichtes”. Twee jaar later getuigde zijn correspondentie niet alleen meer van een afnemend gezichtsvermogen, maar ook van een algehele lichamelijke verzwakking, die geen uitzicht op verbetering leek te bieden. Tot aan zijn dood in juni 1605 heeft de aan zijn ambt toegewijde dienaar zijn fysieke problemen evenwel niet op de kerkeradsvergaderingen ter sprake gebracht. Vanaf 1602 was hij wel vrijgesteld van de doordeweekse predikbeurten. Dit geschiedde echter om hem meer tijd te geven aan de bijbelvertaling te werken, die hem door de Zuidhollandse synode was opgedragen. Uit zijn nauwkeurig bijgehouden wijkboekje kan afgelezen worden, dat deze bijkomende last hem niet verhinderd heeft tot op het laatst het huisbezoek aan de lidmaten van zijn gemeente waar te nemen.¹⁷²

Arent Cornelisz Storm van 's-Gravesande, de belangrijkste Delftse predikant uit de begintijd van de Reformatie. Gravure van W.J. Delff naar een schilderij van M.J. van Mierevelt.

Van de 81 predikanten die tot 1621 in de Delftse classis hebben gediend, zijn er uiteindelijk minstens 56 in het harnas zijn gestorven. Tot deze groep moeten ook de predikanten gerekend worden die reeds kort na het begin van hun ambtsbediening door de dood getroffen werden. Zo overleed Adriaen Cornelisz Drogius op 28-jarige leeftijd in september 1602 aan de pest, nog geen dertien maanden nadat hij als proponent geëxamineerd en te Delft in het predikambt bevestigd was.¹⁷³

Aan elf predikanten werd het emeritaat verleend. De meesten van hen hadden een langdurige loopbaan op de kansel achter de rug, zodat verondersteld mag worden

dat zij door ouderdomsgebreken min of meer gedwongen waren uit de actieve dienst te treden. Voor Reijnier Claesz van Berkel, die 1616 tot 1619 in 't-Woudt was voorgegaan, diende dit tijdstip zich aan op ongeveer 63-jarige leeftijd, maar Henricus Proelius kon zijn ambtelijke taken te Pijnacker relatief langer waarnemen en was 79 jaar toen hij in 1640 met emeritaat ging.¹⁷⁴ Aan andere predikanten werd na een ziekte of ongeval de ambtsrust vergund. Zo bleken Gregorius Adriaensz in De Lier en Wijnand Gerritsz van Beeck te Zoetermeer en Zegwaard na een beroerte niet meer in staat hun ambtelijke plichten te vervullen. Bij Jan Theunisz te Maasland en Abraham Moreüs te Berkel resulteerde een ongeluk in emeritaatsverlening.¹⁷⁵

Reijnier Donteclock, ex-predikant van Delft, zag in het begin van de zeventiende eeuw te Brielle zijn ambtsbediening op enigszins bijzondere wijze beëindigd. Sinds 1597 herhaaldelijk door zware ziekten getroffen, had hij reeds in 1598 om zijn ontslag verzocht. In mei 1600 vond hij na lang aanhouden eindelijk gehoor, maar omdat zich geen opvolger voor hem aandienende, besloot hij toen vooralsnog aan te blijven. In 1601 kwam Donteclock echter op gespannen voet te staan met Nicolaes van Dam, zijn ambtgenoot ter plaatse. Van Dam verweet Donteclock dat hij diens zwager Jacobus Florianus op onbehoorlijke wijze een beroeping naar het nabijgelegen Spijkenisse had bezorgd.

Voor Donteclock was de slechte verstandhouding met Van Dam waarschijnlijk aanleiding enkele jaren later opnieuw op zijn afscheid als predikant van Brielle aan te sturen. Ditmaal stond hem echter niet het emeritaat voor ogen, maar het voorbeeld van de Levieten in het Oude Testament (Numeri 8:23-26), die niet langer dan 25 jaar gehouden waren in de tent der samenkomst te dienen, maar daarna hun broeders wel in het dienstwerk behulpzaam mochten zijn. Op soortgelijke voet meende Donteclock in 1604, na een 28-jarige loopbaan als dienaar, voor een periode van twee jaar het vrijgekomen rectoraat van de stedelijke Latijnse school te kunnen gaan bekleden en, indien nodig, de predikanten van de Brielse gemeente of andere kerken te assisteren. De stedelijke kerkeraad verleende hem echter een verlof van twee jaar. Donteclock kon daardoor in die periode niet meer als predikant optreden. Wel mocht hij daarna zelf beslissen rector te blijven, weer predikant te worden of verder in stilte te leven.¹⁷⁶

Aan Arent Cornelisz te Delft liet Donteclock vervolgens enigszins verbitterd weten dat deze constructie het resultaat was van het drijven van Nicolaes van Dam, die hij verweet de kerkeraadsleden tegen hem te hebben ingenomen. Of Donteclock het daarbij bij het rechte eind had, moet echter betwijfeld worden. De Brielse kerkeraad paste vermoedelijk het elfde artikel van de kerkorde van 1586 toe. Hierin werd een kerkeraad de mogelijkheid geboden een predikant tijdelijk uit de dienst te ontslaan als deze wegens ouderdom, ziekte of andere redenen het ambtswerk niet definitief maar voor een bepaalde periode moest neerleggen. Donteclock had niet zijn volledig ontslag als predikant begeerd. Omdat hij na eerdere ziekten er zelf voor had gekozen voorlopig op de preekstoel te blijven, heeft de Brielse kerkeraad wellicht aangenomen dat hij na afloop van zijn rectoraat in staat zou blijken het volle ambtswerk weer op zich te nemen.¹⁷⁷

Niettemin is het tijdelijk verlof uiteindelijk toch uitgemond in een emeritaat. Donte-clocks optreden als rector werd geen succes, zodat hij reeds in 1605 zijn nieuwe bediening neerlegde. Zonder een rentree in actieve kerkdienst in overweging te nemen, heeft hij zich daarna als een emeritus-predikant te Delft gevestigd.¹⁷⁸

Een andere uitzondering vormde Jacobus Rolandus, die in 1603 van Frankenthal weer naar Amsterdam was beroepen. Hij werd vrijgesteld van zijn ambtswerk, nadat hij door de Dordtse synode van 1618-1619 aangewezen was als één van de zes vertalers die te Leiden een nieuwe bijbelvertaling moesten bezorgen. Ook hij werd in feite tijdelijk uit de actieve dienst ontslagen, zulks in de verwachting dat hij daarin na het gereedkomen van de vertaling terug zou keren. Voor het echter zover was, overleed hij in 1622.¹⁷⁹

De enige predikant die na een betrekkelijk korte periode van ambtsrust wel de herderlijke werkzaamheden weer op zich nam, was Isaac Hagius. In het voorjaar van 1614 als proponent te Wormer beroepen, werd hem nog in de herfst van hetzelfde jaar om gezondsredenen ontslag verleend. Drie jaar later bleek hij evenwel voldoende hersteld te zijn om predikant van Nieuwveen te worden. Van dat dorp werd hij in 1618 beroepen te Delft, waar hij in september 1624 zou overlijden.¹⁸⁰

Afzetting

Naast de predikanten die tot hun overlijden in actieve dienst zijn gebleven of door het emeritaat hun ambtswerk zagen beëindigd, was er nog een derde groep dienaren, wier loopbaan als voorganger van gereformeerde gemeenten voortijdig werd afgebroken. Binnen deze groep nemen Caspar van Bijgaerden en Huijg Dircksz een min of meer bijzondere plaats in. Zij wisten zich wegens een evident tekort aan gaven niet in het predikambt te handhaven en werden door classis of synode van verdere dienst uitgesloten. Omdat beiden toen reeds op gevorderde leeftijd waren, werd hun door de Staten een onderhoud verleend.¹⁸¹ Zij konden zich daarmee min of meer als gepensioneerd beschouwen, maar hun status was niet vergelijkbaar met die van een emeritus-dienaar, die in eer en naam predikant bleef.

Geen gebreken, maar feilen in leer, leven of ambtsbediening markeerden het einde van de pastorale loopbaan van de overige elf predikanten, althans in de Gereformeerde Kerk. Abraham Jansz van Diepenbrouck, ex-predikant van Pijnacker, werd in 1594 te Montfoort geconfronteerd met de opzegging van zijn dienst door de Staten van Utrecht wegens een schandelijke levenswandel. Zonder in zijn ambt hersteld te worden heeft hij daarna op het Utrechtse platteland buiten het kerkverband om toch nog kinderen gedoopt en huwelijken gesloten.¹⁸² Daarnaast hebben twee remonstrantse predikanten zich na hun afzetting in 1619 toegelegd op de heimelijke bediening van remonstrantse gemeenten.¹⁸³ De meeste uit hun ambt verwijderde predikanten vonden echter geheel ander emplooi (drie van hen in het onderwijs) of zijn verder in stilte gaan leven.¹⁸⁴

Continuïteit ambtsbediening per gemeente

Mobiliteit, overlijden, emeritaat en ontslag of afzetting waren niet alleen bepalend voor het carrièreverloop van de predikanten, maar kunnen ook beschouwd worden

in relatie tot de continuïteit van hun ambtsbediening in de gemeenten van de Delftse classis. In de onderstaande tabel is weergegeven hoelang de verschillende kerken tot het einde van het Twaalfjarig Bestand gemiddeld over hun dienaren konden beschikken. Het is wel noodzakelijk hierbij enkele kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats wordt het gemiddelde beïnvloed door de tijdspanne tussen het begin van de ambtsbediening en de einddatum van de tabel, 31 december 1621. De opsplitsing van de combinatie Nootdorp en Wilsveen voltrok zich pas in 1618, zodat het gemiddelde voor de toen zelfstandig geworden gemeente Nootdorp en de combinatie Wilsveen-Leidschendam niet hoger kan zijn dan drie ambtsjaren. Ook het aantal predikantsplaatsen mag niet uit het oog worden verloren. De Delftse gemeenten beschikte al in 1572-1573 over twee tot drie predikanten en bood vanaf 1574 zelfs emplooi voor minstens vier dienaren. Voor alle andere gemeenten in de classis is het gemiddelde berekend over het aantal predikanten die achtereenvolgens als enige voorganger ter plaatse werkzaam zijn geweest.

Tabel 4.14: Continuïteit in de ambtsbediening van de gemeenten in Delftse classis 1572-1621

GEMEENTE	I	II	III
Delft (stedelijke gemeente)	23	170	7-8
Delft (Gasthuiskerk)	6	47	7-8
Berkel en Rodenrijs	4	37	9-10
Kethel en Spaland	1	30	30
De Lier	5	42	8-9
Maasland	5	45	9
Maassluis	3	24	8
Naaldwijk	7	50	7-8
Nootdorp en Wilsveen	3	37	12-13
Nootdorp	1	3	3
Overschie	7	45	6-7
Pijnacker	4	40	10
Schipluiden	5	44	8-9
Vlaardingen	5	44	8-9
Wilsveen en Leidschendam	1	3	3
't-Woudt	7	34	4-5
Zoetermeer en Zegwaard	5	45	9

kolom I = totaal aantal predikanten

kolom II = totaal aantal ambtsjaren

kolom III = gemiddelde aantal ambtsjaren per predikant

Op het eerste gezicht lijken de meeste gemeenten tot 1621 gemiddeld ongeveer zeven tot tien jaar gebruik te hebben gemaakt van de diensten van een eenmaal beroepen predikant. Laten we de vertekende cijfers voor Nootdorp en Wilsveen-Leidschendam buiten beschouwing, dan vormen 't-Woudt en Overschie de negatieve uitzonderingen, terwijl de combinatie Nootdorp-Wilsveen tot 1618 en de gemeente van Kethel en Spaland langer over hun dienaren konden beschikken.

Hierbij mag echter niet vergeten worden dat deze balans feitelijk berust op zeer uiteenlopende ambtsperiodes, waarbij in sommige gemeenten relatief korte ambtstermijnen gecompenseerd worden door langdurige dienstverbanden. Van de 23 predikanten van de Delftse gemeente zijn er 5 overleden binnen vijf jaar na hun aankomst in de stad, terwijl nog eens 4 dienaren binnen diezelfde periode naar andere standplaatsen vertrokken.¹⁸⁵ Doordat de stadskerk, gesteund door de magistraat, haar voorgangers al spoedig zo lang mogelijk trachtte vast te houden, is er toch sprake van een gemiddeld hoger aantal ambtsjaren. Extreem lange ambtsperiodes, zoals die van Arent Cornelisz (1573-1605), behoorden echter tot de uitzonderingen. Het beleid van kerkeraad en burgemeesters was gericht op het beroepen van ervaren predikanten, die daardoor bij hun aankomst in Delft reeds een behoorlijke loopbaan achter de rug hadden. Tot 1621 werd slechts aan twee jonge proponenten de gelegenheid geboden hun carrière in het predikambt in de stad te beginnen.¹⁸⁶

Op het platteland en in de Delftse Gasthuiskerk kwamen korte ambtsperiodes vaker voor. Niet zozeer het vroegtijdig overlijden van beroepen dienaren, maar beroepingen naar andere plaatsen en gebreken of feilen in leer, leven en ambtsbediening waren daarbij bepalende factoren. Langdurige ambtsperiodes konden in het beginstadium van de gemeentevorming nauwelijks waargenomen worden. Vóór 1621 werden slechts Kethel, Berkel en Zoetermeer langer dan twintig jaar door hun eerste predikant bediend. De Delftse Gasthuiskerk, alsmede de gemeenten van De Lier, Maassluis, Naaldwijk, Overschie, Pijnacker, Schipluiden, Vlaarding en 't-Woudt hebben hun eerste herder binnen vijf jaar verloren.¹⁸⁷ Na verloop van tijd namen de ambtsperiodes over het algemeen echter duidelijk toe. Dit laat zich vooral illustreren met de ambtstermijnen van de in totaal 16 predikanten die tegen het einde van de Twaalfjarig Bestand in de Gasthuiskerk en op de dorpen werkzaam waren. Stappen we daarbij over de grens van 1621 heen, dan blijken achteraf beschouwd zich onder hen 10 dienaren te bevinden, die zich langer dan twintig jaar aan één standplaats verbonden hadden.¹⁸⁸ Deze toename in de continuïteit van de ambtsbediening in de gemeenten vormt een aanwijzing dat de mobiliteit van de predikanten toen onmiskenbaar kleiner werd.

Hoofdstuk 4: ONREGELMATIGHEDEN IN LEER, LEVEN EN AMBTSWERK

In zijn dissertatie over de zeventiende-eeuwse predikanten toont Groenhuis aan dat de evangeliedienaren bepaald geen lage dunk van hun ambt hadden. Zij zagen zichzelf als godsgezanten wier taak het was door een voorbeeldig gedrag en arbeidzaam leven Gods Woord onder Zijn gemeente op aarde te verbreiden en als een opziender over kerk en gelovigen te waken. Deze hoge ambtsopvatting werd door de predikanten niet alleen binnen eigen kring gekoesterd, maar reeds in een vroeg stadium ook met volle overtuiging uitgedragen. Groenhuis wijst daarbij met name op een vertoog uit 1590, waarin de Delftse voorganger Arent Cornelisz en drie andere predikanten zich tegenover de gewestelijke Staten presenteerden als "Dienaeren des Goddelijken Woordts, dien Godt de genade hadt gedaen om Sijne seindtboden en regeerders in Sijnen huise te sijn."¹⁸⁹

Dit verheven zelfbeeld laat zich in de praktijk moeilijk rijmen met negatieve typeringen van predikanten door tijdgenoten. Veel kritiek aan het adres van de gereformeerde herders was afkomstig van tegenstanders, maar dit betekent niet dat alle bezwaren tegen predikanten daarmee als gekleurd en ongefundeerd terzijde mogen worden geschoven. Ook de kerk zelf stuitte bij haar visitaties immers op feilen en tekortkomingen in leven en ambtsbediening bij tal van dienaren, die als zodanig aan eigentijdse klachten over predikanten toch enig gewicht verlenen.

Volgens Groenhuis vonden veel problemen hun oorsprong in het tekort aan predikanten tijdens de beginperiode van de Reformatie, waardoor de Gereformeerde Kerk niet altijd en overal even selectief tewerk kon gaan bij het recruterende van haar voorgangers.¹⁹⁰ Wanneer na ernstige ontsporingen alsnog was gebleken dat een predikant niet uit het vereiste goede hout was gesneden, bracht het gebrek aan vervangers een classis vaak toch ertoe de mislukte predikant elders een nieuwe kans te geven. Dit leidde in menig geval wederom tot een mislukking. De gebrekkige vooropleiding van de ongestudeerde predikanten bleek meer dan eens ongunstig. De particuliere synode van Zuid-Holland leek in 1581 reeds door ervaring wijs geworden, toen zij aan de nationale synode te Middelburg vroeg of het wel raadzaam was 'Duitse' predikanten, die de goede auteurs niet in de kerkelijke talen lezen konden, lichtvaardig en zonder voldoende oefening tot de kerkdienst toe te laten.¹⁹¹ Ook op de voormalige katholieke geestelijken was soms het een en ander aan te merken. Voor een aantal van hen bleek na verloop van tijd de breuk met bepaalde gewoontes en tradities uit de oude kerk zich minder radicaal te hebben voltrokken dan van een verkondiger van de 'ware gereformeerde religie' mocht worden verwacht.¹⁹²

De misstappen van vele dienaren hebben ongetwijfeld bijgedragen tot het weinig rooskleurig beeld, dat aanvankelijk ook in onverdachte kringen over de predikant-in-het-algemeen leefde. De Gereformeerde Kerk heeft hierin echter niet lijdzaam berust. Naarmate haar classicale en synodale organisatie in de praktijk meer en meer gestalte kreeg is zij strenger gaan optreden tegen in hun levenswandel ontspoorde of in hun ambtsbediening nalatige predikanten. Deze zuivering van de eigen gelederen

en het langzaam toenemend aanbod van predikanten, dat een selectievere recrutering mogelijk maakte, heeft de faam van de gereformeerde herders geleidelijk verbeterd. Groenhuis weet althans te melden dat de klachten over predikanten na 1620 niet verdwenen, maar wel onmiskenbaar in aantal afnamen.¹⁹³

Tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand waren ook de leerstellige grenzen afgebakend, waarbinnen de predikanten zich moesten bewegen. Nijenhuis heeft aangetoond dat in de begintijd van de nieuwe kerk nog geen sprake was van eenheid in de leer. Hij noemt de publieke kerk veelkleurig en verdeeld en benadrukt het pluriforme karakter van het calvinisme in de Nederlanden.¹⁹⁴ De Jong spreekt zelfs over niet-calvinisten als hij de wederwaardigheden van predikanten als Caspar Coolhaes te Leiden en Herman Herbers te Gouda beschrijft, die in weerwil van kerkorde en belijdenis als dienaren van de 'officiële' kerk andere wegen dan de gereformeerde trachten in te slaan.¹⁹⁵

De speelruimte voor dergelijke voorgangers is evenwel spoedig kleiner geworden. Van meet af aan heeft de Gereformeerde Kerk op het niveau van de nationale synodes gestreeft naar meer uniformiteit in leer en kerkregering. De Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis werden als belijdenisgeschriften aanvaard en de ondertekening van de kerkorde werd verplicht gesteld. Predikanten die zich daar niet naar schikten kwamen vroeg of laat in aanraking met de kerkelijke tucht. De remonstranten hebben uiteindelijk moeten ervaren, dat er voor pluriformiteit in de publieke kerk in het begin van de zeventiende eeuw geen plaats meer was. Als minderheid werden zij door hun orthodoxe opponenten consequent als 'drijvers van nieuwigheden' afgeschilderd.¹⁹⁶ De Dordtse synode van 1618-1619 heeft de remonstrantse leer veroordeeld en haar verkondigers uit de Gereformeerde Kerk gestoten.

Het gezag van belijdenisgeschriften en kerkorde werd echter niet zonder slag of stoot geaccepteerd. Sommige predikanten met afwijkende opvattingen zochten en vonden steun bij de overheden in de steden, die beducht waren voor een al te zelfstandige kerk, onverdraagzaam in de leer en scherp in de toepassing van de tucht. Daarbij ontmoeten we in de stadhuizen rekkelijke regenten die trachtten een grotere invloed te verwerven op de beroeping van predikanten en de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Vanuit hun perceptie moest voorkomen worden dat de Spaanse inquisitie werd opgevolgd door een Geneefse variant en afbreuk werd gedaan aan de legitieme rechten van de magistraat.¹⁹⁷ Aan de zijde van de calvinisten werden de interventies van de overheden weer beschouwd als pogingen om zich het recht van de kerken toe te eigenen.

Ook Groenhuis gaat in op de tegenstellingen tussen de rekkelijke magistraten en de orthodox-calvinistische predikanten. De negatieve kritiek die van de zijde van de regenten over de dienaren werd uitgestort, schrijft hij niet alleen toe aan de feilen in leven en ambtsbediening, maar ook aan de afkeer in magistraatskringen voor scherp-slijpende kanselredenaars. Groenhuis waarschuwt er echter ook voor aan de tegenstellingen tussen 'stadhuis' en 'kerkeraad' een stereotype betekenis te geven. Bij menige controverse liepen de scheidslijnen dwars door de consistorie- en burgemeesterskamer heen.¹⁹⁸ Niettemin kon in bijzondere omstandigheden, zoals tijdens de bestandstwisten, een overwegend 'politieke' magistraat soms besluiten tot vergaande

maatregelen tegen predikanten, die zich onverzoenlijk opstelden of in het stadhuis als vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie werden beschouwd. Daarbij deed zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat dienaren niet wegens feilen in leer en leven, maar juist door de felle wijze waarop zij hun rechtzinnigheid uitdroegen of verdedigden in de problemen konden komen.

Ook in het predikantencorps in de Delftse classis bevonden zich dienaren die in leer of leven van het rechte pad afweken of in de loop van hun ambtsbediening in conflict met de overheid raakten. Een aantal gevallen is in het voorafgaande reeds in extenso beschreven, zodat we in dit kader kunnen volstaan met een summiere recapitulatie van de aard van hun ontsparing of de inhoud van de problemen waarmee zij geconfronteerd werden. Op de onvermeld gebleven zaken waarmee sommige predikanten in opspraak kwamen, zullen wij hierna echter dieper moeten ingaan. Onze aandacht zal zich daarbij niet beperken tot voorvallen die zich tijdens de ambtsperiode in de Delftse classis in de periode 1572-1621 hebben afgespeeld. Een compleet beeld van de onregelmatigheden in leer, leven en ambtsbediening kan alleen geschetst worden op basis van gegevens over hun hele loopbaan, die in menig geval ook in andere plaatsen en tijden gestalte kreeg. Daarbij zal duidelijk worden dat sommige dienaren die binnen het classicale ressort in moeilijkheden raakten, ook elders in problemen kwamen. Voor anderen blijkt weer dat een onberispelijke en probleemloze dienst in Delft en omstreken geen waarborg vormde voor een regelmatig verloop van de carrière elders.

a. Feilen in leven en ambtsbediening

Gebrekkige capaciteiten

Problemen waren er voor een tweetal ongestudeerde predikanten, die na verloop van tijd niet over de vereiste capaciteiten voor het ambtswerk bleken te beschikken.

Huijg Dircksz faalde in 1587 volledig, toen hij als dienaar van Bleiswijk door de classis Rotterdam aan een examen werd onderworpen. De ex-pastoor van Groot-Ammers had echter al eerder vraagtekens opgeroepen. De synode van Dordrecht vroeg zich in 1574 af of hij te Oudewater wel bekwaam was om de kerk te bedienen en legde de classis Dordrecht op, hem een examen af te nemen. Uit de acta van de Dordtse classis blijkt niet dat Dircksz vervolgens is beproefd. Een verzoek van de gemeente van Oudewater in 1575 om in plaats van de voormalige priester een dienaar te mogen ontvangen die "ghereformeert" was, doet evenwel vermoeden dat hij toen nog niet volledig met het katholicisme had gebroken. Dircksz vertrok terstond naar Gouda, vanwaar hij in 1578 naar De Lier is gegaan. Over zijn dienst in beide gemeenten is vrijwel niets bekend, omdat de acta van de betreffende kerkera-den en classes over de periode van zijn werkzaamheden niet bewaard zijn gebleven.¹⁹⁹

In 1581 kwam Dircksz te Bleiswijk. Daar werd na enige tijd toch duidelijk dat hij in zijn preken ernstig tekortschoot en bovendien herhaaldelijk dronken was. Een examen in 1587 bracht aan het licht dat hij van de gereformeerde religie volstrekt niets

begreep, hetgeen leidde tot zijn afzetting. Dircksz heeft daarna nog ruim een halfjaar aan de Leidse universiteit gestudeerd. Voor de classis Rotterdam was dit echter onvoldoende aanleiding om hem opnieuw enig uitzicht op het predikambt te bieden.²⁰⁰

Govert Bax hield tijdens zijn dienst te Overschie (1578-1589) de meest vreemde zaken vanaf de kansel aan zijn gemeente voor. Toen hij in 1589 door zijn eigen kerkeraad voor de Delftse classis werd aangeklaagd, bleek hij ook nalatig in zijn zorg voor de gemeente te zijn geweest, omdat hij zich teveel met wereldse zaken had beziggehouden. De classicale vergadering zag zich gedwongen hem te ontslaan, maar besloot hem na het afleggen van een schuldbekentenis toch weer beroepbaar te stellen. Bax kon daardoor in 1592 te Asperen in de classis Gorinchem zijn ambtsbediening hervatten.²⁰¹

Het ontslag te Overschie vormde niet de eerste tegenslag waarmee de predikant geconfronteerd werd. Vóór zijn komst naar de Delftse classis had hij te Rhoon gestaan, waar hij in het voorjaar van 1577 in een diepgaand geschil met de plaatselijke ambachtsheer Pieter van Duivelant verwickeld raakte. Wat de oorzaak van de onenigheid was, kan uit de beschikbare bronnen niet meer worden afgeleid. Het lijkt evenwel aannemelijk dat een en ander bijgedragen heeft tot zijn (vroegtijdig?) vertrek naar Overschie in 1578. Te Asperen heeft Bax later ook weinig eer kunnen behalen, al was dit vooral te wijten aan de sobere staat waarin de plaatselijke kerk en school verkeerden. In 1595 werd hem door de classis Gorinchem wegens zijn hoge leeftijd emeritaat verleend, hoewel hij liever een andere bediening had aanvaard.²⁰²

Nalatigheid en wangedrag

Geen beperkte gaven, maar wangedrag en feilen in de ambtsbediening vormden voor de classis Delft de motieven om Abraham Jansz (van Diepenbrouck) in 1582 als dienaar van Pijnacker te schorsen en een jaar later te ontslaan. De klachten tegen Jansz kwamen uit Vlaardingen, waar hij van 1578 tot 1580 predikant was geweest. Daar was hij door herbergbezoek, ruw taalgebruik en nalatigheid in het ziekenbezoek en de avondmaalsbediening in opspraak geraakt.

Na zijn ontslag poogde hij zonder het afleggen van een schuldbekentenis te Polbroek in de classis Gouda opnieuw aan de slag te komen, maar de Delftse classis drong met succes aan op zijn wering uit de kerkdienst. Jansz week vervolgens uit naar de provincie Utrecht, waar de overheden lange tijd grote invloed op het kerkelijk leven uitoefenden en aan de gereformeerden niet toestonden classicale en synodale vergaderingen te houden. Bij gebrek aan kerkelijk toezicht kon Jansz zo in 1585 te Montfoort weer de preekstoel beklimmen. Via de kerkeraad van de stad Utrecht bleef de Delftse classis echter druk op hem uitoefenen, totdat hij zich in 1587 uiteindelijk bereid toonde schuld te bekennen over zijn eerdere optreden te Vlaardingen.²⁰³

De inkeer van Jansz bleek van korte duur. Reeds in 1588 werd hij door de kerkeraad van Utrecht als lidmaat afgesneden wegens zijn "continueel ende goddeloos ongeneeslijk quaet leven". De magistraat van Montfoort handhaafde hem niettemin als predikant, totdat de Staten van Utrecht bij een kerkvisitatie in 1593 attent werden gemaakt op de als lidmaat afgesneden dienaar, die zich gedroeg als een "openbaer potteboef". Jansz legde vermoedelijk kort daarna een volledige schuldbekentenis af

voor de Utrechtse kerkeraad, maar zag zijn dienst te Montfoort in 1594 alsnog door de gedeputeerden van de gewestelijke Staten opgezegd. Merkwaardig genoeg kwam ook hiermee nog geen einde aan zijn herderlijke loopbaan. In 1595 bleek hij zich te Houten als predikant te hebben opgeworpen en in 1601 nam hij te Amerongen nog geld aan voor het dopen en trouwen. Latere gegevens over zijn optreden hebben wij in de bronnen niet meer kunnen achterhalen.²⁰⁴

De predikant Abraham Jansz, die van 1581 tot 1591 in De Lier stond, is in de historiografie vaak abusievelijk identiek beschouwd met zijn bovengenoemde ambt- en naamgenoot te Vlaarding en Pijnacker. Wesselo toont in 1979 voor het eerst aan dat het feitelijk om twee personen ging en heeft daarbij getracht de Lierse predikant vrij te pleiten van de "schelmerijen" van de dienaar die Abraham Jansz (van Diepenbrouck) genoemd werd en gelijktijdig te Pijnacker werkzaam was.²⁰⁵

Het verdere verloop van de ambtsbediening van de voorganger van De Lier is echter ook niet vrij van smetten geweest. Deze Jansz vertrok in 1591 naar Delfshaven, bediende drie jaar later nog enkele maanden de gemeente van IJsselmonde om vervolgens beroepen te worden te Goedereede in de classis Brielle. In april 1597 sprak die classis een schorsing over hem uit, omdat hij zich schuldig gemaakt zou hebben aan te vrije omgang met de dochter van een glazenwasser, het stoken van twist en onenigheid, het genezen van betoverden en het 'knoeien' met een attestatie van de Staten. Het laatste punt betrof een ordinantie waarin de Edel Mogende Heren aan Jansz een vergoeding voor zijn verhuizing naar Goedereede hadden toegekend en zijn traktement als predikant ter plaatse hadden vastgesteld. Het stuk was op drie punten in zijn (financieel) voordeel veranderd.²⁰⁶

Jansz ging tegen zijn schorsing in beroep en verzocht zijn zaak voor te leggen aan enkele nabijgelegen classes. Een gezelschap van predikanten uit de classes Delft, Rotterdam en 's-Gravenhage heeft zich vervolgens in juli 1597 over de kwestie gebogen en geadviseerd hem na voorafgaande schuldbekentenis weer in de dienst op te nemen. Eenmaal in het predikambt hersteld, vertoonde Jansz echter weinig beterschap. Te Goedereede ging hij zich herhaaldelijk te buiten aan excessief drankgebruik, terwijl hij soms ook langdurig afwezig was en predikaties op zondagen oversloeg. Toen Jansz in 1600 uit eigen beweging Goedereede verliet om gehoor te geven aan een beroeping uit Waarder in de classis Woerden, weigerde de classis Brielle hem dan ook een goed getuigschrift te geven. Voor de predikant was dat weer aanleiding zich bij de particuliere synode van Zuid-Holland over de classis te beklagen.²⁰⁷

De synode gelastte daarop haar gedeputeerden een nader onderzoek in te stellen, dat uitliep op een voorlopige schorsing van de predikant. In 1601 werd Jansz zes maanden de tijd vergund om blijk van beterschap te geven. Daarna zou geoordeeld worden of hij na voorafgaande schuldbekentenis in de kerkdienst hersteld kon worden. Nog voor het verstrijken van de voorgeschreven termijn overleed Jansz echter te Schiedam.²⁰⁸

In tegenstelling tot Jansz die pas na zijn vertrek uit de Delftse classis in de problemen kwam, zag Johannes Martini zijn reputatie reeds aangetast worden, voordat hij in 1587 het classicaal ressort betrad. Deze ex-monnik uit Brussel werd in 1577 predikant

te Westmaas, trok vanaf 1578 enige tijd in Vlaanderen rond, totdat hij in 1583 in het Zeeuwse Tholen uiteindelijk weer een vaste standplaats vond. In de herfst van 1586 leverde de voltallige kerkeraad bij de classis Tholen (en Bergen op Zoom) een omvangrijke lijst van klachten in over zijn optreden en gedrag ter plaatse. De kerkeraad meende dat Martini de Thoolse magistraat had aangezet tot de verbanning van zijn mede-dienaar Matthias van den Broecke en een lidmaat van de gemeente. Beiden hadden kort daarvoor om onduidelijke redenen het stadje moeten verlaten. Eén van de andere klachten tegen Martini leek betrekking te hebben op zijn vermeende "dronckenschap ende luegentale".²⁰⁹

De classis was tegen de achtergrond van de nauwelijks omschreven moeilijkheden te Tholen, van meet af aan uit op het herstel van de vrede in de stedelijke gemeente. Hoewel nergens in haar acta is aangetekend dat de tegen Martini aangevoerde bezwaren gegrond waren, werd het handhaven van de predikant "om sekere redenen" toch ongewenst geacht. Uiterlijk 1 mei 1587 zou hij te Tholen zijn afscheid moeten nemen, waarna hij kon rekenen op een behoorlijke attestatie van de classis.²¹⁰

Martini kreeg daarmee ruim de tijd om uit te zien naar een nieuwe standplaats. In januari 1587 maakte hij daarvoor een eerste reis naar Holland, die vooralsnog geen vruchten afwierp. Tien maanden later werd hij echter door de Delftse classis geschikt geacht om als eerste predikant in 't-Woudt bevestigd te worden. Ook hier was zijn ambtsbediening verre van gelukkig, omdat hij vanaf 1589 voortdurend belast werd door een vrouwelijk gemeentelid, dat zich ook door de classis aanvankelijk niet terecht liet wijzen. Pas in april 1591 kon zij met steun van de baljuw van Delfland tot de orde worden geroepen. Veel profijt heeft de geplaagde Martini daarvan niet meer gehad, omdat hij zich toen reeds verplicht had als legerpredikant de Staatse troepen te gaan dienen. Enkele maanden later is Martini overleden.²¹¹

Ook Lambertus Gerbrandi Valckenaer was geen onbeschreven blad, toen hij in 1594 dienaar werd van de Delftse Gasthuiskerk. Deze ex-pastoor van Ransdorp en Holij-sloot werd in oktober 1583 beroepen te Edam, maar dertien maanden later wegens overspel afgezet. Zijn weinig berouwvolle gedrag in die affaire leidde tevens tot zijn afsnijding als lidmaat van de Gereformeerde Kerk. Valckenaer heeft daarop zijn toevlucht gezocht tot de classis Haarlem, waar hij eerst te Wormer als predikant en later te Jisp als schoolmeester de kost trachtte te winnen. De classicale vergadering heeft hem echter wegens zijn misstap te Edam uit beide bedieningen geweerd. In 1587 was hij wel voldoende tot inkeer gekomen om weer in de gereformeerde gemeente opgenomen te worden. Zijn herstel in het predikambt bleek evenwel meer moeite te kosten.²¹²

In 1588 wendde Valckenaer zich tot de particuliere synode van Noord-Holland met het verzoek wederom in de predikdienst opgenomen te worden. De synode toonde zich terughoudend om hieraan gehoor te geven, temeer omdat volgens de politieke verordening van de Hollandse Staten echtbrekers definitief uit politieke ambten geweerd moesten worden. Zij besloot het eindoordeel over te laten aan de classes, die ieder voor zich een advies moesten uitbrengen. In 1589 bleken die adviezen nog niet voorhanden, maar werd wel een regeling getroffen om Valckenaer, die inmiddels in armoede en schulden vervallen was, in zijn onderhoud bij te staan. Een jaar later

hadden drie classes vóór en drie classes tegen zijn wederopname als predikant gestemd. De synode kon daarmee niet tot een uitspraak komen en verzocht de classes hun advies in heroverweging te nemen en in te stemmen met een beslissing door het lot, als de stemmen opnieuw zouden staken. Dit laatste was niet nodig omdat de Haarlemse classis in juni 1591 haar negatief advies in een positief veranderde, op voorwaarde dat Valckenaer niet in Holland beroepbaar gesteld zou worden.²¹³

Een maand later kon de synode, met vier tegen twee stemmen van de classes, Valckenaer weer toelaten in de kerkdienst. Hij ontving een attestatie waarin werd aangeduid dat hij altijd zuiver in leer en geloof was geweest, maar zijn "openbare grove sonde des vleesches" niet onvermeld bleef. De synodale vergadering gaf in het getuigschrift ook duidelijk te kennen dat behalve de boetvaardigheid van de betrokkene, vooral het grote tekort aan predikanten haar had bewogen op zijn afzetting terug te komen. Valckenaer kon zijn bediening in 1593 hervatten te Kudelstaart, waar hij zich - evenals later te Delft tot zijn overlijden in 1599 - verder een onberispelijk dienaar heeft getoond.²¹⁴

Valckenaer was niet de enige predikant die problemen had met de echtelijke trouw. Jacobus Pauli, die in de zomer 1604 te Schipluiden in dienst was gekomen, raakte in het begin van 1616 in opspraak, omdat in het dorp het gerucht circuleerde dat hij 'onkuis' geweest zou zijn. In hoeverre dat gerucht op waarheid berustte, is niet volledig duidelijk, omdat de dienaar zelf ontslag nam en de Delftse classis afzag van een procedure. Niettemin werd in de classicale attestatie voor Pauli de gerezen verdenking expliciet vermeld. Toen hij in 1621 te Beets en Oudendijk werd beroepen, accepteerde de classis Edam hem dan ook alleen in haar midden op voorwaarde dat hij zijn dienst direct zou neerleggen, zodra hij in zijn nieuwe gemeente wederom van onkuisheid verdacht zou worden. Tot zijn overlijden in 1624 deden zich evenwel geen nieuwe moeilijkheden voor.²¹⁵

De klachten tegen de vermeende 'onkuisheid' van Gillis Huijgensz, van 1599 tot 1621 dienaar van de Delftse Gasthuiskerk, kwamen niet verder dan de stedelijke kerkeraad. In april 1621 kregen de verzamelde broederen van Huijgensz zelf te horen dat de dienstmaagd van het Gasthuis, Maritge Dircksd, hem beschuldigde van oneerbaar "aantasten" en het bedrijven van overspel. Een predikant en een ouderling werden vervolgens naar de dienstmaagd gezonden met de opdracht haar te vermanen de laster te staken of anders de kerkelijke tucht onder ogen te zien. Maritge liet zich in eerste aanleg echter niet de mond snoeren en verklaarde haar uitspraken desnoods voor de kerkeraad en de magistraat te willen staven.²¹⁶

De eerstgenoemde vergadering heeft haar daartoe terstond de gelegenheid geboden. In de kerkeradskamer verklaarde Maritge daarop dat Huijgensz haar onkuis had betast "als se stom ende krom lach ende hare verstant niet wel en hadde". Zij kon hem evenwel niet als "hoereerder ofte overspeelder" kwalificeren. Huijgensz moest op zijn beurt toegeven "dat hij wel uijt onveersicheijt zijn handen verder hadde gestockt als betaemde", maar hij voegde daaraan toe geen kwade intenties gehad te hebben. De kerkeraad besloot vervolgens de zaak te beslechten "tot meeste dienste der kercke". Maritge Dircksd werd opgedragen niet meer in het openbaar over hoerij of overspel van Huijgensz te spreken. Voorts moest zij met betrekking tot het

"aantasten" beloven, dat zij voortaan zou verklaren dat het lang geleden was geschied en dat zij zich inmiddels ten overstaan van de kerkeraad met Huijgensz had verzoend. Voor de gasthuispredikant zelf had de affaire verder geen consequenties.²¹⁷

Paludanus had reeds problemen ondervonden te Aalsmeer, waar hij van 1602 tot zijn komst naar Zoetermeer in 1605 had gediend. In 1603 was hij daar door enkele gemeenteleden voor de Haarlemse classis aangeklaagd. Hij zou een vraag of er van twee jonge kinderen (die uit gelovige ouders geboren, gedoopt, maar kort daarna gestorven waren) "d'een soude mogen gehouden zijn voor verworpen ende d'ander om salich te wesen", bevestigend hebben geantwoord met een verwijzing naar het bijbelse voorbeeld van Jacob en Esau. Bovendien werd Paludanus ervan beschuldigd zijn predikaties te gebruiken voor openbare bestraffingen van lidmaten die slechts kleine zonden begaan hadden. Op zijn beurt zou de predikant het Avondmaal gehouden hebben zonder zich te verzoenen met een lidmaat met wie hij zelf een diepgaand geschil had. De classicale vergadering stelde de aanklagers in de leerkwestie in het gelijk. Beide jonggestorven kinderen zouden "salich werden naer wtwijzen van Gods H. Woordt ende Verbond". De predikant onderwierp zich daarna aan deze uitspraak en beloofde op de andere punten beterschap, waarmee de zaak was afgedaan.²¹⁸

Het optreden van Paludanus te Zoetermeer en Zegwaard had wel ingrijpende gevolgen. In zijn ambtsbediening had hij zich herhaaldelijk zo onverdraagzaam opgesteld, dat hij in 1612 door een deel van zijn kerkeraad en de plaatselijke overheid voor de Delftse classis van scheurmakerij en heerszucht beschuldigd was. De klachten markeerden het begin van een slepende procedure voor de classicale vergadering, die gecompliceerd werd door de interventie van de plaatselijk ambachtsheer Jacob van Wijngaerden, het indienen van geschriften door voor- en tegenstanders van Paludanus en de opstelling van de betrokkene zelf, die door het aanvoeren van allerlei formele kwesties de afhandeling van de zaak voortdurend vertraagde. Uiteindelijk werd de classis buiten spel gezet, toen Van Wijngaerden in 1614 in samenspraak met de predikant van Berkel, Bernard Dwinglo, overging tot de schorsing van Paludanus.²¹⁹

Zoals reeds eerder is opgemerkt, heeft de classicale vergadering zich tot verontwaardiging van Paludanus bij het ingrijpen van de ambachtsheer neergelegd. De classis was in 1612 zelf al tot de conclusie gekomen dat de predikant te Zoetermeer niet meer op de kansel gehandhaafd kon worden en naar een andere gemeente overgeplaatst moest worden. Bovendien achtte zij later de tegen Paludanus ingebrachte klachten te zwaar om hem na zijn ontslag zonder meer een smetteloze attestatie te geven.²²⁰

Toch is het de vraag of Van Wijngaerden niet getracht heeft in de persoon van Paludanus een contra-remonstrantse predikant uit zijn ambachtsheerlijkheid te verwijderen. Bernard Dwinglo, die door de ambachtsheer daarbij was geconsulteerd, had zich te Berkel in 1614 reeds ontpopt als een remonstrant. Bovendien werd in een drachtige samenwerking tussen Van Wijngaerden en de aanklagers van Paludanus uit de kerkeraad later de remonstrant Henricus Gregorius Blijvenburch tot predikant van Zoetermeer en Zegwaard beroepen. Kort daarna scheidde een aantal contra-remon-

stranten zich van de plaatselijke gemeente af. Het ging bij deze dolerenden vooral om gemeenteleden, die in de jaren 1612-1614 hadden getracht Paludanus voor de classis te verdedigen en daarbij herhaaldelijk in aanvaring met zijn aanklagers waren gekomen.²²¹

De eerdere klachten tegen Paludanus te Aalsmeer hadden echter aangetoond dat de predikant een orthodoxie in de leer paarde aan een even grote rechtlijnigheid in zijn ambtsbediening. Juist deze combinatie werd hem later te Zoetermeer fataal. Zijn rechtzinnigheid maakte hem in 1618 wel weer acceptabel als predikant te Giesen-Nieuwkerk in de classis Dordrecht, die tijdens de bestandstwisten onverdeeld contra-remonstrants was gebleven.

Als we de merkwaardige affaire rondom de Delftse gasthuispredikant Gillis Huijgensz en het min of meer gedwongen vertrek van Johannes Martini te Tholen buiten beschouwing laten, blijken toch nog 8 van de 81 dienaren die tussen 1572 en 1621 in de classis Delft en Delfland werkzaam zijn geweest, min of meer ernstige gebreken in hun levenswandel of ambtsbediening te hebben vertoond. Voor één predikant leidde dit na verloop van tijd tot een definitieve uitsluiting, in zeven andere gevallen werd na schorsing, ontslag of afzetting een nieuwe kans geboden om terug te komen op de kansel.

De wederwaardigheden van de acht predikanten bevestigen in grote lijnen de algemene observaties van Groenhuis ten aanzien van het falen van vele evangeliedienaren in de begintijd van Reformatie. Voorgangers met zeer beperkte gaven, zoals Huijg Dircksz en Govert Bax, konden slechts in dienst komen, omdat de gereformeerde gemeenten over onvoldoende goed opgeleide predikanten beschikten en zich daarmee niet konden veroorloven al te kieskeurig te zijn bij het aantrekken van hun herders. Naarmate de classicale en synodale organisatie meer voeten in aarde kreeg, kon effectiever opgetreden worden tegen figuren die zich in leven of ambtswerk een ongeschikt of onwaardig dienaar toonden. Het blijft echter opvallend dat een predikant als Huijg Dircksz reeds in 1574 in negatieve termen van zich deed spreken, maar pas vijftien jaar later uit het ambt werd verwijderd. Het tekort aan dienaren en de nog gebrekkige structuur van de Gereformeerde Kerk stelden hem binnen die periode driemaal in staat van standplaats (en classis) te veranderen en zich daarmee aan de tuchtmaatregelen van de 'meerdere' vergaderingen te onttrekken.

Datzelfde predikantentekort heeft in de laatste decennia van de zestiende eeuw waarschijnlijk meer dan eens ertoe geleid dat ontslagen dienaren gelegenheid werd geboden te bewijzen dat zij van hun fouten hadden geleerd. "Ende dat bijsonder in aenmerckinge van de gelegentheijt deses tijds, daer (...) den oogst des Heeren groot begint te worden ende weijnige trouwe arbeijders daertegen gesonden sijnde, groote dierte in den dienaeren tot velen plaetsen is" schreef de Noordhollandse synode in de attestatie van Lambertus Valckenaer, om zijn wederopname in de kerkdienst in 1591 te rechtvaardigen.²²² Valckenaer en vijf andere dienaren uit het predikantencorps van Delftse classis hebben het opnieuw in hen gestelde vertrouwen niet beschaamd. De misstappen van Abraham Jansz in de provincie Utrecht, die grote gelijkenis vertoonden met eerder wangedrag als predikant van Vlaardingens, maken echter duidelijk het risico van terugval in oude zonden nooit volledig uit te sluiten was. Zijn

naamgenoot, die zijn ambtelijke loopbaan in De Lier was begonnen, bleek later te Goedereede evenmin na een eerste schorsing tot inkeer te zijn gekomen. Toch hebben ook de beide Janszonen uiteindelijk moeten ervaren dat de dagen voor recidivisten in het predikambt tegen het einde van de zestiende eeuw langzaam maar zeker geteld raakten.

d. Deviaties in de leer

Caspar van Bijgaerden

Onder de predikanten van de Delftse classis hebben zich tot het einde van de zestiende eeuw nauwelijks afwijkingen in de leer voorgedaan. De enige dienaar die vóór 1600 de verdenking op zich laadde niet geheel zuiver in zijn theologische opvattingen te zijn, was Caspar van Bijgaerden die wij in onze beschouwing over opleiding en examens reeds hebben besproken wegens zijn gebrekkige kanselgaven. Om die laatste reden stond hij in 1591 op non-actief. Van zijn hand verscheen toen een theologische verhandeling met als onderwerp de "Heerlijkheijt des Soons Gods". Daarin trachtte hij aan te tonen "dat God nooient den mensch voor den valle, noch na den valle belooft heeft in zijn wett der gheboden het toecomende eewighe leven, doch alleenlijk uijt louter ghenade in Christo Jesu, sijnen Sone".

De particuliere synode van Zuid-Holland, die dat jaar in 's-Gravenhage bijeenkwam, nam kennis van een concept van het beoogde boekje. Het bleek dezelfde gebreken te vertonen als enkele proefpreken die Van Bijgaerden tijdens de kerkelijke vergadering in aanwezigheid van enkele synodale gedeputeerden ten gehore had gebracht. De synode gaf hem later een akte, waarin werd vermeld dat zijn schrijfwerk gekenmerkt werd door een warrige tekst, slechte indeling en vreemde bewijsvoering. Zijn conclusies wierpen weinig licht op de behandelde materie, maar leken veeleer voort te vloeien uit zijn "affectie" tot het onderwerp. Van Bijgaerden ontving daarom de vermaning zich liever onder de hoede van de Delftse kerk te bekwamen in het preken, zodat hij weer in actieve dienst kon komen. Zijn aspiraties als auteur moest hij op last van de synode opgeven.²²³

Het gewenste resultaat werd niet bereikt. Van Bijgaerden stak zijn energie toch in de afronding van zijn pennevrucht en legde in 1592 aan de Zuidhollandse synode te Leiden een definitieve tekst voor. Nadat het boekje in die vorm opnieuw was gevisiteerd, kreeg hij te horen dat hij het werkje in geen geval mocht laten drukken. In plaats van boeken te schrijven, diende hij zich in zijn prediking te bekwamen, zoals hem reeds in het voorafgaande jaar was aangezegd. De classis van Delft zou hierop moeten toezien.²²⁴

Toen de Zuidhollandse synode in 1593 te Brielle bijeenkwam, bleek Van Bijgaerden zich echter verongelikt te voelen. Hij klaagde dat zijn geesteskind te Brielle was gecensureerd zonder hem daarover te horen. Een en ander zou er volgens hem toe leiden dat hij op subtiële wijze werd beroofd van de kerkdienst. Om alle achterdocht weg te nemen legde de synodale vergadering de tekst van het boekje andermaal voor aan enkele predikanten, die in de tekst "verscheijden impertinentiën, duijsterheden ende ongerijmheden" aantroffen, "daervan oock eenige genoechaem tot dwalinge

streck[ten]. Van Bijgaerden liet zich vervolgens door enkele leden van de synode terechtwijzen en accepteerde daarbij de stelling "dat Godt den mensche in Zijn wett belooft heeft het teghenwoordighe ende toecomende leven". In volle vergadering beloofde hij daarna zijn boekje niet uit te geven, Catechismus en Confessie te ondertekenen en zich voortaan als andere predikanten te gedragen. Op haar beurt deed de synode de toezegging hem weer tot de dienst te bevorderen.²²⁵

Nadat de synode uiteen was gegaan, kwam Van Bijgaerden evenwel spoedig tot de overtuiging dat hij meer had toegeven dan zijn gemoed kon verdragen. In een schrijven aan de Zuidhollandse synode van 1594 te Rotterdam beschuldigde hij de voorgaande synodale vergaderingen en de predikanten die in zijn zaak hadden gehandeld "van sinistere handelingen ende acten ofte achterrugge schriften", die hem van de preekstoel verwijderd hielden. Omdat de synode de recalcitrante predikant zelf niet tot inkeer kon brengen, legde zij de kwestie in handen van haar gedeputeerden, die echter ook geen resultaat boekten. Een - overigens vergeefs - beroep van Van Bijgaerden op de Staten van Holland was voor de synodale gedeputeerden waarschijnlijk de druppel die de emmer deed overlopen. In hun opdracht werd hij in december 1594 te Delft van het Avondmaal geweerd.²²⁶

Deze laatste maatregel weerhield Van Bijgaerden er niet van bij de Zuidhollandse synode van 1595 te Gorinchem schriftelijk herstel van eer, naam en faam te eisen. In de vergadering ontboden, bleek hij nog steeds vast te houden aan de in zijn manuscript verwoorde stelling, "dat Godt de wet nijet gegeven en heeft totten eewigen leven maer alleen totten tegenwoirdigen leven". Twee dagen debatteren stelden het geweten van de predikant niet volledig gerust. Wel werd hij overreed tot het ondertekenen van een akte, waarin hij beloofde zich voortaan stil te houden en verklaarde dat hij nimmer iets had willen schrijven in strijd met de leer van de Gereformeerde Kerk, zoals die in Catechismus en Confessie was verwoord. De synode nam zich daarop voor Van Bijgaerden wegens "zijne swacheijt ende onverstant" niet te zwaar te vallen. Besloten werd dat hij wegens zijn ouderdom en zwak geheugen niet meer in aanmerking kwam voor de kerkdienst, die hij naar zijn eigen woorden ook niet meer begeerde. Rekening houdend met zijn armoede zouden de synodale gedeputeerden bij de Staten aandringen op een goed onderhoud.²²⁷

Het definitieve afscheid van de kansel viel Van Bijgaerden echter te zwaar. Op de Zuidhollandse synode van 1596 te Delft verzocht hij weer om een standplaats, maar deze vergadering wenste niet meer terug te komen op het synodale besluit van het voorgaande jaar. Hij werd vermaand genoeg te nemen met het jaarlijkse onderhoud van tweehonderd gulden, dat hem inmiddels door de Staten was verleend. Kort daarna werden de synodale gedeputeerden geconfronteerd met een nieuw geschrift van Van Bijgaerden: een commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. De gedeputeerden kwamen na lezing tot de conclusie dat wederom "veele absurde dingen" aan het papier waren toevertrouwd, maar wensten de vingers niet te branden. De schrijver kreeg te horen dat hij zich in 1597 met zijn jongste geschrift tot de particuliere synode kon wenden.²²⁸

Op die kerkelijke vergadering, gehouden te Schoonhoven, kwam het Pauluscommentaar evenwel niet ter tafel. In plaats daarvan had Van Bijgaerden een brief geschreven, waarin hij zich beklagde over de wijze waarop hij in het verleden was

behandeld. Hij drong daarin ook onverdroten aan op zijn herstel in de predikdienst om "sijn gaven met blijtschappen te moghen besteden". Tevens zou een uitspraak gedaan moeten worden over zijn oude stelling in een nieuwe variant, "dat namelijk Godt den mensche in de wet belooft heeft het eeuwighe toecommende leven, met conditie, ist dat hij se alle zijn leven langh volcommelijcken onderhoudt". De synode had nu echter genoeg van "de onbeschaemtheijdt, stijfsinnicheijdt ende eijghendunkenheijdt" van de mislukte predikant. Van Bijgaerden werd in krachtige termen gewaarschuwd zich van alle verdere activiteiten te onthouden, omdat hem anders zijn alimentatie van de Staten ontnomen zou worden. De gemeente van Delft, waar hij nog steeds woonde, werd opgedragen de onruststoker desnoods onder censuur te stellen.²²⁹

Ook na deze laatste waarschuwing heeft Van Bijgaerden waarschijnlijk niet het hoofd in de schoot gelegd. Uit een schrijven aan Johannes Uijtenbogaert van april 1598 blijkt, dat hij nog steeds aan zijn leerstellingen vasthield. Een nieuwe confrontatie is de Zuidhollandse synode later dat jaar wellicht alleen bespaard gebleven, omdat Van Bijgaerden inmiddels te Delft was overleden.²³⁰

Remonstranten

Lange tijd was het schrijven en optreden van Caspar van Bijgaerden de enige vlek op het leerstellig zuivere blazoen van de predikanten, die sinds 1572 in het ressort van de Delftse classis werkten. Tijdens de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten, kwam echter de rechtzinnigheid van een groter aantal dienaren uit de door ons bestudeerde groep na verloop van tijd ter discussie te staan. Over de opvattingen en partijkeuze van acht predikanten, kunnen in dit opzicht geen misverstanden bestaan.

Bernard Dwinglo (predikant te Berkel 1608-1615), Theodorus Swaen (Berkel 1615-1619) en Abraham van Vliet (Maasland 1605-1619) behoorden tot de ondertekenaars van het verzoekschrift, dat in 1610 aan de Staten van Holland en West-Friesland werd overhandigd en aan hun partij in de kerkelijke strijd de verzamelnaam remonstranten zou geven. Isaac Naeranus vestigde uiterlijk in 1613 in de gemeente van Vlaardingen de aandacht op zich, omdat hij verkoos in zijn predikaties voorlopig het leerstuk van de predestinatie niet meer aan te snijden. Op 1 maart 1617 plaatste hij zijn handtekening onder de Akte van Nadere Unie, waarmee twaalf remonstrantse predikanten uit Holland en Utrecht verklaarden zich te zullen houden aan de leer, zoals die in de Remonstrantie van 1610 was verwoord. Ook zegden zij elkaar onderlinge steun en bijstand toe, met het oog op de aantijgingen van de contra-remonstranten. Dwinglo, die in 1615 van Berkel naar Leiden was beroepen en Jacobus Taurinus, die in de jaren 1600-1601 in 't-Woudt had gediend en sinds 1605 werkzaam was te Utrecht, maakten eveneens deel uit van het twaalfstal.²³¹ Vóór 1618 hadden in de Delftse classis ook Arnoldus Nicolai Oosterhaern, Henricus Gregorius Blijvenburch en Johannes Stangerus zich respectievelijk te Nootdorp, Zoetermeer en Schipluiden onmiskenbaar als remonstrantse dienaren gemanifesteerd.²³²

Van de bovengenoemde remonstranten heeft alleen Jacobus Taurinus de opening van de Dordtse synode in november 1618 niet meer beleefd. Te Utrecht ontwikkelde hij

zich sinds 1611 tot één van de meest geduchte pamfletschrijvers in het remonstrantse kamp. In de herfst van 1617 sleep hij zijn pen tegen de Engelse gezant Dudley Carleton, die zich ten faveure van de contra-remonstranten met de kerkelijke geschillen had ingelaten. Op 6 oktober 1617 hield deze gezant een felle rede in de vergadering van de Staten-Generaal, waarin hij de remonstranten aanviel, de contra-remonstranten verdedigde en namens de Engelse koning Jacobus I aandrang op het spoedig bijeenroepen van een nationale synode om de strijd te beslechten. De tekst van de rede werd in druk uitgegeven. Ook het volk kon zo kennis nemen van de woorden van Carleton, die grote indruk maakten.

Taurinus heeft zich daarmee wellicht tot een reactie gedrongen gevoeld. Hij schreef een traktaatje, waarin de rede van Carleton op de voet werd gevolgd en op 64 punten weerlegd. Tegelijkertijd gaf hij zijn eigen visie op "den oorspronck, voortgangh ende tegenwoordighe ghelegentheydt" van de kerkelijke controverse. Op de hielen zittend van de Engelse gezant kwam de Utrechtse predikant uiteindelijk uit op de "remedie" van de geschillen. Een nationale synode, die tegen de zin van één of meer provinciën bijeen zou komen en waarvan vooraf vaststond dat zij als rechtbank over de remonstranten zou oordelen, wees hij daarbij zeer beslist van de hand. Opmerkelijk is in het werkje dat Taurinus zich nergens direct tegen Carleton keerde, maar zich afzette tegen degenen die de gezant kwalijk ingelicht en op het valse spoor gezet hadden. Daardoor zou de rede soms zelfs op gespannen voet zijn gekomen met de opinies, die Jacobus I in voorgaande jaren had verwoord. Onder de titel van de *Weegh-Schael* deed Taurinus als pleitbezorger van de remonstrantse zaak zijn pennevrucht reeds in november 1617 het licht zien. Met het oog op de gevoelige materie, verkoos hij daarbij echter zijn naam niet op de titelpagina vermeld te zien.²³³

Carleton toonde zich na het verschijnen van de anonieme weerlegging van zijn redevoering zeer verontwaardigd. Terstond eiste hij bij Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal genoegdoening. Op zijn aandrang loofden de Hoog Mogende Heren in december 1617 in een plakkaat een beloning uit van duizend gulden voor het aanbrengen van de auteur van de *Weegh-Schael*. Taurinus slaagde er aanvankelijk in buiten schot te blijven en kon voorsnog anoniem zijn deelname aan de pennestrijd voortzetten. Toen Oldenbarnevelt in augustus 1618 werd gearresteerd en Taurinus zelf in die maand door toedoen van zijn drukker werd ontmaskerd, zag de Utrechtse predikant zich echter genoodzaakt naar Zaltbommel te vluchten. Kort daarna werd hij als dienaar van de Domstad afgezet en 'ingedaagd'. De dreiging van rechtsvervolging deed hem verder uitwijken naar Antwerpen. Op 23 september 1618, slechts drie dagen na zijn aankomst in de Scheldestad, overleed de pamflettist.²³⁴

Bernard Dwinglo, die zich te Leiden overigens ook als een remonstrants pamfletschrijver had ontpopt, maakte de uitkomst van de kerkelijke strijd van zeer nabij mee. Hij behoorde tot de predikanten die door de nationale synode van Dordrecht werden geciteerd. Tijdens de synode trad hij op als één van de voornaamste woordvoerders en als scriba van zijn partij. Nog voordat te Dordrecht de remonstrantse leer veroordeeld was, werd hij reeds afgezet te Leiden. Met andere geciteerden weigerde hij later de Akte van Stilstand te ondertekenen, waarop hij door de Staten-Generaal uit de Republiek werd verbannen.²³⁵

In juli 1619 werd Dwinglo naar Waalwijk gevoerd, waar hij - evenals later te Antwerpen - deelnam aan de voorbereidingen van de stichting van de Remonstrantse Broederschap. De oprichtingsvergadering van dit nieuwe kerkgenootschap, aanvankelijk nog meer een vereniging van remonstrantse predikanten, heeft Dwinglo in de herfst van 1619 te Antwerpen niet meer bijgewoond. Waarschijnlijk was hij toen reeds naar zijn vaderland teruggekeerd, waar hij zijn remonstrantse geestverwanten eerst te Leiden en later te Haarlem voorging. In 1623 werd een complot tegen het leven van prins Maurits ontdekt, waarbij Dwinglo onder verdenking van medeplichtigheid raakte. Enkele van de gearresteerde samenzweerders bleken tot zijn kennissenkring te behoren. Een hoge beloning voor zijn aanhouding deed hem in 1625 zijn toevlucht in het buitenland zoeken. Vanaf 1627 heeft hij ruim twintig jaar als predikant en notaris van de Hollandse gemeenschap te Glückstadt aan de Elbe gewerkt. Pas na de Vrede van Munster kon Dwinglo zich andermaal naar zijn vaderland begeven, waar hij op zijn verzoek van het Hof van Holland een "acte van purge" (zuivering) ontving voor zijn veronderstelde aandeel in de beraamde aanslag tegen Maurits. In 1652 zou hij te Haarlem overlijden.²³⁶

De afzetting van de remonstrantse predikanten die in 1618 nog in het ressort van de Delftse classis werkzaam waren, kwam voor rekening van de synodale vergadering van Zuid-Holland. In de zomer van 1619 werden Arnoldus Oosterhaern, Theodorus Swaen, Abraham van Vliet, Isaac Naeranus, Johannes Stangerus en Henricus Blijvenburch voor de synode te Leiden geroepen en uit het predikambt verwijderd. Stangerus en Blijvenburch waren reeds in de herfst van 1618 uit hun kerkelijke bedieningen geschorst door de commissie van synodale gedeputeerden en gecommiteerden van de Staten van Holland, die toen de Zuidhollandse classes visiteerde. Bij haar bezoek aan de Delftse classis was deze commissie tot de slotsom gekomen, dat beide dienaars in hun predikaties te fel van leer waren getrokken en hun gehoor tot oproer hadden aanzet.²³⁷

Isaac Naeranus weigerde de Akte van Stilstand te ondertekenen. Ook hij werd uit de Republiek verbannen en nam te Waalwijk deel aan de vergaderingen der afgezette remonstranten. In tegenstelling tot Dwinglo was hij vervolgens te Antwerpen nog aanwezig bij de feitelijke oprichting van de Remonstrantse Broederschap. Kort daarna ging hij terug naar Holland, waar hij tot zijn dood in januari 1621 zijn remonstrantse geloofsgenoten te Rotterdam heeft bediend.²³⁸

De overige afgezette predikanten uit de Delftse classis werden door de Leidse synode wel bereid gevonden hun handtekening onder de Akte van Stilstand te plaatsen en konden daarmee in vrijheid ander emplooi zoeken. Arnoldus Oosterhaern bleef als ambteloos burger in Nootdorp wonen, waar hij in 1620 nog van zich deed spreken, omdat hij zijn dorpsgenoten trachtte te weerhouden van het bijwonen van de predikaties van zijn opvolger.²³⁹ Over de verdere lotgevallen van Abraham van Vliet in de jaren naar zijn afzetting geven de kerkelijke bronnen geen gegevens meer prijs.²⁴⁰

Henricus Blijvenburch, Johannes Stangerus en Theodorus Swaen gingen respectievelijk te Overschie, Schipluiden en Zoetermeer schoolhouden. Dat impliceerde dat zij krachtens besluit van de Leidse synode van 1619 gehouden waren de Heidelbergse

Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de leerregels van de Dordtse synode te ondertekenen. Vooral het laatste belijdenisgeschrift was de ex-predikanten een doorn in het oog, omdat daarin de remonstrantse opvattingen waren veroordeeld. Na aanvankelijk verzet zijn Blijvenburch en Stangerus waarschijnlijk toch tot ondertekening overgegaan. Blijvenburch heeft zich in ieder geval in 1622 met de Delftse classis verzoend en mocht direct daarna zelfs aanzitten bij de classicale maaltijd. Stangerus kon in 1630 nog conrector van de Latijnse School te Delft worden, hetgeen zonder zijn ondertekening van de Dordtse leerregels ondenkbaar lijkt. Theodorus Swaen moest daarentegen zijn carrière als Latijns schoolmeester vroegtijdig afbreken en vestigde zich te Leiden, waar hij in 1624 werd ingeschreven aan de universiteit. Over zijn activiteiten in latere jaren is niets meer bekend.²⁴¹

Isaac Diamant en Johannes Taurinus

Naast de voornoemde acht remonstranten, hebben te Delft nog twee predikanten gestaan die bij de overwegend contra-remonstrantse kerkeraad van de stad tijdens de bestandstwisten onder verdenking stonden niet geheel rechtzinnig te zijn. Of zij in werkelijkheid ook de leerstellige opvattingen van de remonstranten gedeeld hebben staat echter allerminst vast.

Het eerste twijfelgeval betreft Isaac Diamant, die in juli 1616 als predikant te Delft zijn intrede zou doen. Als kandidaat in 1605 te Scherpenisse in dienst gekomen, werd hij vier jaar later te Breda beroepen. In 1615 raakte hij daar in conflict met zijn fel contra-remonstrantse ambtgenoot Abraham Muijsenhol, die in zijn streven om de stedelijke gemeente vrij van remonstrantse invloeden te houden, elke lidmaat in de Baroniestad met een handtekening zijn instemming wilde laten betuigen met de volledige inhoud van de Heidelbergse Catechismus. Op advies van zijn zwager Gerardus Vossius, die toen juist Petrus Bertius als regent van het Statencollege was opgevolgd en in de bestandstwisten consequent het midden tussen de strijdende partijen hield, weigerde Diamant de verlangde ondertekening. Daarentegen onderschreef hij wel een formulier dat gebaseerd was op de door de Staten van Holland in januari 1614 aangenomen Resolutie tot Vrede der Kerken.²⁴²

Deze handelwijze leidde tot het ontstaan van geruchten dat Diamant niet zuiver in de leer zou zijn. Met name zijn predikaties werden door Muijsenhol aangegrepen om allerlei verdenkingen rond te strooien, waarin ook de plaatselijke ziekentrooster een actief aandeel nam. Binnen korte tijd raakte de Bredase gemeente over de kwestie zo verdeeld, dat ongeveer tweehonderd lidmaten zich voornamen de viering van het Avondmaal te mijden. Om scheuring van de kerk te voorkomen zag de stedelijke magistraat zich uiteindelijk gedwongen in te grijpen. Op 4 december 1615 werd de Bredase predikanten verboden over dogmatische geschilpunten te preken "off daervan bij iemenden van haere gemeijnte aenhang ende partijschap te maecken".²⁴³

Door het magistraatsbevel werden de acties van Muijsenhol voorlopig gestaakt, maar de reputatie van Diamant had inmiddels flinke averij opgelopen. Toen de Delftse overheid in mei 1616 in hem de geschikte persoon zag om één van de twee vacante predikantsplaatsen te bezetten, kreeg zij dan ook terstond een delegatie van de kerkeraad op bezoek. Deze maakte de stadsbestuurders attent op bepaalde geruchten "als dat hij [Diamant] in de leere niet suijver ende op sijn leven iets te seggen

soude wesen". Burgemeesters en Veertigraad hielden vervolgens ruggespraak, maar lieten de kerkeraad al spoedig weten dat zij de geruchten als ongegrond beschouwden. Zij drongen daarom aan op het uitbrengen van een beroeping op Diamant.

Niettemin kregen de gecommiteerden van kerk en magistraat, die op 6 mei 1616 werden aangewezen om de roepstem naar Breda over te brengen, op aandrang van de kerkeraad de opdracht om eerst in de Baroniestad een onderzoek naar Diamant in te stellen. Pas daarna mocht de predikant persoonlijk voor een overkomst naar Delft worden gepolst. Tien dagen later konden de gecommiteerden reeds rapporteren dat de beroeping doorgang had kunnen vinden en ook door Diamant inmiddels aangenomen was. Zijn ontslag door de Bredase kerkeraad en magistraat bleek echter nogal wat voeten in aarde te hebben. Daardoor zou hij pas twee maanden later te Delft worden bevestigd.²⁴⁴

In zijn *Kerckelicke Historie* vermeldt Uijtenbogaert dat Diamant kort daarna opnieuw in opspraak raakte, omdat zijn predikaties te Delft ook door coornhertisten, davidjoristen en libertijnen werden bijgewoond. Vooral een preek, waarin hij het veroorzaken van kerkscheuringen als duivelswerk duidde, wekte achterdocht bij het orthodoxe deel van de gemeente. Toen hij hierover door enkele lidmaten aan de tand werd gevoeld, gaf de predikant zonder meer toe dat hij met name de dolerende contra-remonstranten van 's-Gravenhage, die toen in Rijswijk ter kerke gingen, als scheurmakers beschouwde. Deze 'bekentenis' had tot resultaat dat de diensten van Diamant voortaan door vele contra-remonstrantse gemeenteleden werden gemeden. Zijn vroegtijdig overlijden op 9 februari 1617 heeft vermoedelijk voorkomen dat er tegen hem van kerkelijke zijde geprocedeerd werd.²⁴⁵

In zijn preken te Delft heeft Diamant zijn afkeer van scherpstijperij waarschijnlijk niet onder stoelen of banken gestoken, maar uit niets blijkt dat hij de remonstrantse opvattingen over het predestinatievraagstuk deelde. Niet het maken, maar juist het vermijden van een duidelijke keuze lijkt te Breda zijn opstelling tegenover Muijsenhol te hebben geïnspireerd. Wellicht moeten we Diamant rekenen tot de groep predikanten, die door Van Deursen als moderaten worden getypeerd. Hij doelt daarmee op milde contra-remonstranten of crypto-remonstranten, die de resoluties van de Hollandse Staten gehoorzaamden en zo lang mogelijk het midden tussen de kerkelijke partijen trachtten te houden, totdat zij uiterlijk na de Dordtse synode gedwongen werden kleur te bekennen.²⁴⁶ Diamant is daaraan echter niet meer toegekomen.

Het tweede twijfelgeval betreft Johannes Taurinus - een broer van de eerdergenoemde Jacobus in 't-Woudt en Utrecht - die in 1609 te Delft was bevestigd. Tijdens de eerste bestandsjaren deed hij nog weinig van zich spreken. In de herfst van 1617 verzette hij zich echter in de Delftse kerkeraad openlijk tegen de beroeping van de orthodoxe predikant Henricus Swalmius uit Nieuw-Beijerland. Taurinus kwalificeerde Swalmius daarbij zelf als een scheurmaker, wellicht omdat deze sinds 1612 voor dolerende contra-remonstranten in Rotterdam en 's-Gravenhage had gepreekt. Vermoed werd ook dat Taurinus contacten onderhield met een onbekend aantal burgers, dat zich met het indienen van rekwesten bij de kerkeraad tegen de komst van Swalmius verzette.²⁴⁷

Toen Swalmius op 26 november 1617 toch te Delft bevestigd werd, weigerde Taurinus hem als zijn ambtgenoot te erkennen. In maart 1618 bleek hij zich ook niet meer te verstaan met zijn andere mededienaar Henricus Arnoldi. De kerkeraad achtte blijkbaar daarmee de tijd rijp een procedure tegen Taurinus te starten, niet alleen omdat hij onbehoorlijk had geopponeerd tegen de beroeping van Swalmius, maar ook omdat het de broeders inmiddels duidelijk was geworden dat hij nieuwe lidmaten zonder genoegzame beproeving had aangenomen. Daar kwam nog bij dat Taurinus volgens een gemeentelid de gereformeerde religie had "getraduceert ende gecalomnieert". Nog voordat de procedure tegen hem was afgerond, werd Taurinus beroepen naar 's-Gravenhage. Hij zou daar de plaats moeten innemen van de remonstrantse voorganger Uijtenbogaert, die zijn dienst in de hofstad had opgezegd. De Delftse kerkeraad greep de gelegenheid aan zich te ontdoen van een predikant, wiens rechtzinnigheid in twijfel werd getrokken. Taurinus werd in april 1618 zonder problemen ontslag verleend. In zijn attestatie werd later wel aangetekend, dat de kerkeraad van plan was geweest sancties tegen hem te treffen.²⁴⁸

Toen Taurinus het getuigschrift ontving, was hij reeds als predikant van de Grote Kerk in 's-Gravenhage bevestigd. De classis 's-Gravenhage was echter in de beroepingsprocedure volledig gepasseerd. Op haar aandrang heeft de Zuidhollandse synode in oktober 1618 de overkomst naar 's-Gravenhage als onwettig gekwalificeerd, ook al omdat Taurinus te Delft nog onder censuur zou staan. De synodale vergadering heeft de predikant bovendien geschorst, totdat hij zich voor zijn gedrag te Delft zou hebben verantwoord. Eenmaal op non-actief gesteld, besloot Taurinus het hoofd te buigen. Op 26 november 1618 heeft hij eerst in de Oude Kerk te Delft een openbare schuldbekentenis afgelegd. De geschorste predikant moest daarbij in opdracht van de kerkeraad toegeven dat hij in de laatste jaren van zijn ambtsbediening te Delft zowel "op den predickstoel, als in actien alsoo heeft ghedragen dat de goede ende vrome ghemeente daerdoor ontsticht, gheerghert, beroert en verdeijlt is geworden".²⁴⁹

Drie dagen later ondertekende Taurinus een akte voor de Delftse classis, waarmee hij zijn volledige instemming met de opvattingen van de contra-remonstranten betuigde. Direct daarop aansluitend legde hij ook een schuldbekentenis af voor de commissie van synodale gedeputeerden en gecommitteerden van de Staten, die toen in Delft vergaderde. Bij deze gelegenheid moest hij ook spijt betuigen over het aannemen van de beroeping. Nadat hij andermaal de juistheid van "het gevoelen der contra-remonstranten" had bevestigd, waren de synodale gedeputeerden volledig tevreden gesteld. Taurinus zag zijn schorsing opgeheven en was weer vrij een beroeping aan te nemen.²⁵⁰

In september 1619 kreeg hij daartoe de gelegenheid, toen de kerkeraad van Maasland hem begeerde als opvolger van Abraham van Vliet, die kort daarvoor door de Zuidhollandse synode als remonstrant was afgezet. Twee predikanten gingen namens de classis ter plaatse op onderzoek uit. Nadat zij tot de slotsom waren gekomen dat juist Taurinus, die eens zelf gedwaald had, de aangewezen persoon was om de remonstranten in het dorp weer terug in de Gereformeerde Kerk te leiden, stond niets een spoedige bevestiging in de weg. Op 10 oktober 1619 heeft Taurinus vervolgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus, de leerregels

van Dordrecht en de kerkorde van 1586 ondertekend, waarmee hij weer als lid van de classicale vergadering werd aangenomen.²⁵¹

Na enige jaren van vlekkeloze ambtsbediening te Maasland kwam Taurinus echter in 1626 opnieuw in de problemen. In dat jaar constateerde de particuliere synode van Zuid-Holland dat er op verschillende plaatsen voorstellen in druk waren uitgegeven om te komen tot een vorm van 'moderatie' met de remonstranten. Eén van de auteurs van deze 'concepten' bleek de predikant Antonius Hornhovius te zijn, die zich als remonstrant in 1623 weer met de gereformeerden had verzoend. Hij had in Utrecht aangedrongen op een afzwakking van de Dordtse leerregels om de terugkeer van de remonstranten in de Gereformeerde Kerk te vergemakkelijken. Te Rotterdam circuleerde een soortgelijk voorstel van onbekende hand. De synode verbood alle Zuid-hollandse classes zich met dergelijke initiatieven in te laten. Hierop aansluitend legde de classis van Delft in april 1627 aan haar predikanten een akte ter ondertekening voor, waarin zij moesten beloven de Dordtse leerregels in ere te houden en zonder haar toestemming geen "voet van moderatie ofte accomodatie met den remonstranten aen te gaen". Op verbreking van de belofte stond toepassing van de kerkelijke censuur "tot suspensie ende deportement toe". Alle dienaren tekenden, behalve Taurinus.²⁵²

Een maand later weigerde de Maaslandse predikant tot tweemaal toe alsnog zijn handtekening te plaatsen. In juni 1627 beklagde hij zich in 's-Gravenhage wel bij het Hof van Holland en de Gecommitteerde Raden van de Hollandse Staten over de druk die de classis op hem uitoefende. In een verzoekschrift aan prins Frederik Hendrik schreef hij zelfs dat de classis hem "hadde afgeeijscht ongoddelijke beloften ende dingen, die tegen de leere Christi ende der apostelen strijden, ja dat sij bij der hant genomen hadden soodanige proceduren, waardoor het lant in gedurige twist gehouden ende tot ruijne gebracht soude werden".²⁵³ In de ogen van de classis was Taurinus daarmee alle perken te buiten gegaan. Enkele weken na het indienen van het rekwest werd het hem verboden nog langer op classicale bijeenkomsten te verschijnen en het Avondmaal te Maasland te bedienen.²⁵⁴

De relatie met de predikant bleek nu definitief verstoord. Taurinus haalde in zijn preken te Maasland de classis over de hekel, waaruit de broeders weer constateerden dat hij in zijn oude fouten vervallen was. In juli 1627 kwam de zaak voor de Zuidhollandse synode, die Taurinus uit alle kerkelijke diensten schorste. De vergadering wees verder enkele predikanten uit de classes Rotterdam, Brielle en 's-Gravenhage aan om samen met de Delftse classis zijn zaak af te handelen. De volgende maand kwamen classis en gecommitteerde predikanten bijeen om de synodale opdracht uit te voeren. Taurinus volstond met het schrijven van een brief aan de classicale vergadering en was ondanks een citatie niet op de bijeenkomst aanwezig. Uit het schrijven werd afgeleid dat hij niet meer tot inkeer was te brengen. De Delftse classis besloot daarop met instemming van de gedeputeerde predikanten tot zijn afzetting.²⁵⁵

Een hernieuwde terugkeer in het predikambt was voor Taurinus later niet meer weggelegd en leek door hem ook niet nagestreefd te worden. In 1630 gaf hij als ambtelos burger te Delft een boekje uit, waarin hij volgens het oordeel van de particuliere synode in datzelfde jaar de contra-remonstrantse notie van de volharding der heiligen aanviel en de remonstrantse opvatting terzake ontzag. Wellicht mogen

we uit de observatie van de synode afleiden dat 'Taurinus' sympathieën dicht bij de remonstranten lagen.²⁵⁶

Verklarende factoren

Dat met Isaac Diamant en Johannes Taurinus in totaal 10 van de 81 predikanten uit de door ons bestudeerde groep zich tijdens de strijd rond het predestinatievraagstuk niet aan de zijde van de calvinistische orthodoxie hebben geschaard, is gemakkelijker te constateren dan te verklaren. Als we op zoek gaan naar factoren die wellicht van invloed zijn geweest op de leerstellige opvattingen van de 10 dienaren, dan kan in de eerste plaats op hun geografische herkomst worden gelet. Briels heeft in het kader van zijn studies naar de invloed de Zuidnederlandse immigratie op het godsdienstig leven in de Republiek de stelling betrokken dat de partij van de rechtzinnige calvinisten tijdens de bestandswisten vooral gedragen werd door refugiés uit de Zuidelijke Nederlanden.²⁵⁷ Dit roept de vraag op af er geen omgekeerde relatie bestaat tussen een deviante opstelling in de leer en een herkomst uit de Noordelijke Nederlanden.

Voor Isaac Diamant laat zo'n relatie zich in ieder geval niet aantonen. De predikant, die eerst te Breda en later te Delft wegens vermeende onrechtzinnigheid in moeilijkheden kwam, was omstreeks 1578 te Antwerpen geboren. Vandaar waren zijn ouders zeven jaar later om den gelove naar Duitsland getrokken.²⁵⁸ Hij was één van de dienaren die met reden kon wijzen op een vluchtelingenverleden, maar - in weerwil van de stelling van Briels - duidelijk niet tot het kamp van de gereformeerde orthodoxie kan worden gerekend.

Bernard Dwinglo, Theodorus Swaen, Abraham van Vliet, Isaac Naeranus, Arnoldus Oosterhaern, Henricus Blijvenburch, Johannes Stangerus en de gebroeders Taurinus stamden daarentegen wel van Hollandse bodem.²⁵⁹ Johannes Taurinus zullen we hier verder buiten beschouwing laten, omdat zijn leerstellige overtuiging tijdens de bestandsjaren allerminst duidelijk is. Voor de overige acht predikanten, die allen onmiskenbaar remonstrant waren, kan een Noordnederlandse herkomst wellicht als een groepskenmerk worden aangeduid. Probleem blijft echter dat ook het merendeel van de predikanten die in de Delftse classis vasthielden aan de 'oude gereformeerde religie' Noord-Nederlanders waren. Jan Barentsz (geboren te Voorburg) maande reeds in 1609 vanaf zijn sterfbed te Delft de broeders van de classis standvastig te blijven in de zuivere leer, zoals die in Catechismus en Confessie was verwoord.²⁶⁰ Later treffen we in de contra-remonstrantse vergaderingen van correspondentie met name de Delftse predikanten Albertus van Oosterwijck (geboren te Deventer), Henricus Arnoldi van der Linden (geboren te Delfshaven) en Gillis Huijgensz (uit Groningen afkomstig) aan. Op het platteland behoorden met name de Hollanders Cornelis Jansz, Reijnier Claesz van Berckel en Johannes Fenacolijs als predikanten van respectievelijk Kethel, 't-Woudt en Berkel tot de partij der contra-remonstranten.²⁶¹

Een tweede factor, die wellicht de partijkeuze van de remonstrantse predikanten mede heeft bepaald, was hun opleiding. Daarbij moet vooral gedacht worden aan een studie aan de Leidse universiteit. Tijdens zijn professoraat (1603-1609) plaatste Arminius kritische vraagtekens achter de orthodoxe interpretatie van het predestinatievraagstuk, die hun uitwerking op de leerstellige vorming van een aantal aankomende predikanten niet hebben gemist. Voor de bursalen uit Holland was bovendien

van belang dat Petrus Bertius, eerst subregent en vanaf juli 1606 regent van het Statencollege, in 1608 zijn sympathieën voor de opvattingen van zijn jeugdvriend Arminius niet langer onder stoelen of banken stak en twee jaar later ook de Remonstrantie ondertekende.²⁶²

Bertius' biograaf Bosch tekent aan, dat de regent zijn studenten niettemin ook de colleges van Gomarus liet volgen en de lessen van deze opponent van Arminius repeteerde. Anderzijds konden wij reeds constateren dat Bertius opkwam voor bursa-len die bij hun kerkelijke examens in rechtzinnige classes in moeilijkheden dreigden te komen, omdat zij de leer van Arminius volgden. Zijn interventie in de affaire Swaen in de classis Woerden bracht de Hollandse Staten tot een krachtige uitvoering van hun resolutie van 25 juni 1610, waarin het de classes verboden was kandidaten met arminiaanse opvattingen in de predestinatiekwestie verder te beproeven dan in de vijf artikelen van de Remonstrantie werd verklaard.²⁶³ Bertius was er daarmee medeverantwoordelijk voor dat de toegang tot het predikambt voor arminianen niet reeds in een vroeg stadium werd geblokkeerd.

Een studie te Leiden kan echter als groepskenmerk van de in de leer deviante of gewantrouwde predikanten, evenmin als een geografische herkomst uit de Noordelijke Nederlanden, gebruikt worden als eenduidig criterium om hen van rechtzinnige ambtgenoten te onderscheiden. Contra-remonstrantse predikanten als Cornelis Jansz, Reijnier Claesz van Berckel en Johannes Fenacolijs op het platteland van de Delftse classis en Henricus Arnoldi van der Linden in de stad Delft, hadden ook te Leiden gestudeerd. Ook voorgangers als Henricus Swalmius, Isaac Hagius, Johannes Peltius, Ambrosius Johannis en Abraham Moreüs, die in de jaren 1618-1619 de orthodoxe geledingen in de classis kwamen versterken, waren te Leiden op het predikambt voorbereid.²⁶⁴

Naast herkomst en opleiding kunnen familierelaties een rol hebben gespeeld bij de opstelling van sommige remonstrantse predikanten in de kerkelijke strijd tijdens het Twaalfjarig Bestand. Jacobus Taurinus, predikant in 't-Woudt (1600-1601), Delfshaven (1601-1605) en Utrecht (1605-1619), en Johannes Taurinus, dienaar in Nieuw-Beijerland (1609), Delft (1609-1618) en Maasland (1619-1627) waren beiden zonen van Petrus Taurinus, die van 1574 tot 1590 achtereenvolgens te Overschie en Schiedam het predikambt bediende. Een derde zoon, Franciscus genaamd, koos ook voor een kerkelijke loopbaan en moest in 1619 te Maarssen als remonstrant de kansel ruimen. Diens zoon Petrus, naar zijn grootvader genoemd, begaf zich in 1639 in dienst van de Remonstrantse Broederschap en was sindsdien tot zijn dood in 1669 heimelijk als predikant werkzaam te Utrecht.²⁶⁵

Isaac Naeranus te Vlaardingingen had drie broers, die eveneens predikant werden. Johannes Naeranus werd in 1592 te Nijmegen, Abraham in 1596 te Kampen bevestigd. De twee dienaren overleden respectievelijk in 1598 en 1602, ruim vóór het uitbreken van de bestandstwisten, maar veelbetekend lijkt wel dat hun standplaatsen ten tijde van de grote Dordtse synode remonstrantse bolwerken waren geworden. De derde broer, Samuel Naeranus, maakte de afloop van de kerkelijke strijd wel mee en werd in 1619 te Amersfoort als remonstrant afgezet. Ook in het gezin van Arnoldus Nicolai Oosterhaem overheersten blijkbaar de sympathieën voor de leer van de remonstranten. De twee zonen van de predikant van Nootdorp en Wilsveen volgden

het voorbeeld van hun vader en werden daarom in 1619 respectievelijk te Noorden en te Hillegom als predikant ontslagen. Beiden begaven zich later in dienst van de Remonstrantse Broederschap.²⁶⁶

De keuze vóór of tegen de orthodoxie, zoals geformuleerd in Dordt, liep in sommige gevallen echter ook dwars door families heen. Gregorius Adriaensz Blijvenburch hield als predikant te Overschie tijdens de bestandsjaren vast aan de oude leer, maar zag zijn zoon Henricus Gregorius te Zoetermeer en Zegwaard zich aan de zijde van de remonstrantse dienaren in de Delftse classis scharen. Een soortgelijke ervaring onderging Jodocus Geesteranus in de classis Gorinchem. De voormalige voorganger van Zoetermeer en Zegwaard (1585-1586) moest als orthodox predikant van Gorinchem meemaken dat zijn zonen Cornelis en Arnold zich als dienaren op het platteland van de gelijknamige classis in het remonstrantse kamp begaven en in 1619 werden afgezet. Beiden bleven daarna heimelijk remonstrantse gemeenten bedienen. Arnold werd hiervoor in 1624 gearresteerd en naar slot Loevestein gevoerd, waar zijn vader de kerkelijke diensten waarnam. Dit laatste impliceerde ook dat vader Jodocus op 22 december 1627 het huwelijk van zijn geïnterneerde zoon met de Brielse regentendochter Susanna van Oudendijk bevestigde, hetgeen in de familie Geesteranus voor alle betrokkenen wellicht een even bijzondere als vreemde gebeurtenis was.²⁶⁷

Hoe voorzichtig met familiebanden als bepalende factor voor houding en gedrag van predikanten in het leergeskil rondom de predestinatie omgegaan moet worden, blijkt vooral uit het geval Diamant. We herinneren eraan dat de Bredase predikant juist op advies van zijn zwager Gerardus Johannes Vossius weigerde de Heidelbergse Catechismus te ondertekenen en daardoor met zijn ambtgenoot Muijsenhol in conflict raakte. Een nadere beschouwing van de familierelaties van Diamant levert echter een aantal opvallende details op.

Op 19 januari 1606 trad Diamant te Leiden in het huwelijk met Maria Junius, een dochter uit het tweede huwelijk van de Leidse hoogleraar Franciscus Junius (overleden in 1602) en Elisabeth van den Corput. In augustus 1607 werd eveneens te Leiden het huwelijk bevestigd van Gerardus Johannes Vossius met Elisabeth Junius, een zuster van Maria. Tussen de zwagers Diamant en Vossius enerzijds en Franciscus Gomarus anderzijds bestond echter ook een familieband. De tweede vrouw van Gomarus, Maria l'Hermité, was een zuster van Johanna l'Hermité, de derde echtgenote van de eerdergenoemde Franciscus Junius. Via de familie l'Hermité was Diamant bovendien verwant met zijn opponent Abraham Muijsenhol, aangezien deze gehuwd was met Anna l'Hermité, een zuster van de derde echtgenote van Franciscus Junius en de tweede vrouw van Gomarus. De families Muijsenhol en Gomarus waren daarmee ook met elkaar verweven, zij het dat daarbij reeds sprake was van een oudere band: de eerste vrouw van Franciscus Gomarus, Susanna Muijsenhol, was een zuster van Abraham Muijsenhol.²⁶⁸

Zijn verwantschap met Muijsenhol en Gomarus, beiden vertegenwoordigers van de orthodoxie, heeft Diamant er niet van weerhouden zich vooral te laten leiden door de raad van Vossius om te Breda bewust een middenpositie in te nemen. De persoonlijke relatie tussen Diamant en Vossius moet dan ook bijzonder hecht geweest zijn. Dit komt met name tot uitdrukking in een jarenlange, regelmatige correspondentie tussen beide zwagers. Dat de familieband van het gezin Gomarus met het gezin

Diamant echter ook niet zonder betekenis was, moge blijken uit het feit dat Maria l'Hermité in 1607 getuige was bij de doop van Joris, de enige zoon uit het huwelijk van Isaac Diamant en Maria Junius.²⁶⁹ Daarmee dient zich de vraag aan of de opstelling van de Bredase predikant niet door zijn familieverbintenissen, maar veeleer door zijn geestverwantschap met Vossius werd ingegeven. In dat geval zou het gedrag van Diamant vooral herleid moeten worden tot uitermate persoonlijke overwegingen en affiniteiten, die hem noopten de stem van zijn geweten te volgen.

De kracht van die stem mag zeker niet onderschat worden. De voorafgaande beschouwing doet vermoeden dat herkomst, opleiding of familiebanden sommige predikanten ertoe gebracht kunnen hebben de leer uit de dragen zoals die in de Remonstrantie werd verwoord, maar deze factoren bieden in de Delftse classis geen sluitend verklaringsmodel tegenover hun contra-remonstrantse tegenstanders. In laatste instantie zal meer dan eens het persoonlijk geweten de doorslag hebben gegeven, ook al betekende dit, dat bijvoorbeeld binnen de families Blijvenburch en Geesteranus in leerstellig opzicht verschillende wegen werden ingeslagen.

c. Andere onregelmatigheden

Francken en Helmichius

Naast de dienaren die wegens leer of leven met de kerkelijke tucht in aanraking kwamen en hun carrière soms tijdelijk of definitief afgebroken zagen, bevond zich in het predikantencorps van de Delftse classis nog een aantal voorgangers, dat op andere gronden in moeilijkheden kwam. Meestal zijn die gronden te herleiden tot rechtzinnigheid in de leer of een precieze opstelling in kerkpolitieke aangelegenheden. De betrokkenen kwamen daardoor direct of indirect in conflict met overheden, die rust en orde hoog in het vaandel voerden of onverkort vasthielden aan het primaat van het wereldlijk gezag in zaken van kerk en staat. Meer dan eens moesten predikanten ervaren dat een consequent en standvastig optreden vroeg of laat kon resulteren in schorsing of ontslag door het wereldlijk gezag.

De vermoedelijk uit Antwerpen afkomstige Franciscus Francken werd in 1562 beroepen tot predikant van de Sint-Steffens kerk in het Noordduitse Bremen. Daar stuitte hij juist wegens "der reinheit ende gaveheit willen sijner leere" al spoedig op problemen. Francken weigerde zich in zijn ambtsbediening te conformeren aan de in Bremen blijkbaar gebruikelijke duivelsuitbanning bij het dopen en kon zich evenmin verenigen met de praktijk om eenieder die dat begeerde, zonder enige vorm van tuchtoefening toe te laten tot het Avondmaal. Zijn ambtgenoot Henricus Stephani toonde zich bij de bediening van beide sacramenten aanmerkelijk rekkelijker. Na verloop van tijd leidde dit tot grote onderlinge spanningen. Voor Francken was dat in 1564 aanleiding zich te beklagen bij de kerkeraad van het naburige Emden. Deze moedigde hem schriftelijk aan voet bij stuk te houden. Uit de correspondentie bleek dat de Emdense kerk bevreesd was dat hij uit Bremen verdreven zou worden. Zijn uiteindelijk vertrek kreeg evenwel een ander karakter. Omstreeks Pasen 1565 werd hij samen met Stephani ontslagen door de stedelijke overheid, die met deze stap wellicht hoopte de rust in de gemeente te herstellen.²⁷⁰

Het aanzien van Francken in kerkelijke kringen was door zijn wederwaardigheden te Bremen allerm minst geschaad. De predikant reisde naar Londen, waar hij door de kerkeraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente reeds in 1564 als tweede dienaar werd begeerd. Interne moeilijkheden in die gemeente verhinderden echter dat het beroep doorgang vond, zodat Francken via Emden waarschijnlijk naar Bremen terugkeerde. Toen hij in 1568 het convent van Wezel bijwoonde, was hij nog zonder vaste bediening, maar vanaf 1569 heeft hij in Oost-Friesland achtereenvolgens te Larrelt en Geertswier een nieuwe werkring gevonden. Nadat het politiek en kerkelijk tij in Holland zich in de loop van 1572 in het voordeel van de gereformeerden had gekeerd, begaf Francken zich naar Delfland. Daar wijdde hij zijn krachten aan de opbouw van de jonge gemeenten van Pijnacker en Naaldwijk. In de vroege zomer van 1574 was hij, aanwezig op de synodale vergadering te Dordrecht, inmiddels weer werkeloos geworden, omdat Midden-Holland toen vrijwel geheel door Spaanse troepen was bezet. Enkele maanden later overleed Francken.²⁷¹

Waar de oorzaak van het vertrek van Francken uit Bremen vooral gezocht moet worden in diens weigering concessies te doen aan de zuiverheid in de leer, had het ontslag van Wernerus Helmichius te Utrecht in 1589 ook een kerkpolitieke achtergrond. Helmichius was in 1574 zijn loopbaan als predikant begonnen in de Nederlandse vluchtelingenkerk te Frankfort am Main, die hem op herhaald verzoek in het voorjaar van 1579 afstond aan zijn geboortestad Utrecht. Naast een gereformeerde gemeente trof Helmichius daar in de Sint Jacobsparochie nog een tweede reformati-sche stroming aan, onder leiding van Hubertus Duifhuis. Deze hervormingsgezinde pastoor, die zich met name liet leiden door de denkbeelden van de reformatoren Philippus Melancthon en Ulrich Zwingli, preekte in Erasmiaanse geest en genoot de steun van de stedelijke overheid. Zijn weinig dogmatische leer, afkeer van kerkelijke tucht en zijn weigering een kerkeraad in te stellen, brachten hem in conflict met de (calvinistische) 'consistorialen', die aanvankelijk behalve door Helmichius ook door Nicolaas Sopingius werden bediend. Een eerste gesprek van Helmichius en Sopingius - bijgestaan door de Delftse predikant Arent Cornelisz - met Duifhuis toonde aan dat de kloof tussen beide partijen niet te dichten was. Vooral de streng-calvinistische opvatting dat ketters na wettig onderzoek door de overheid ter dood mochten worden gebracht, bleek voor de voorganger van de Jacobskerk onverteerbaar te zijn.²⁷²

Na de dood van Duifhuis in 1581 volhardde de Jacobsgemeente in haar onafhankelijke eigen koers. Daarbij kon zij rekenen op de bescherming van de overwegend rekkelijke Utrechtse Staten en het Utrechtse stadsbestuur. Nieuwe conferenties over de hoofdstukken van de gereformeerde religie en de gereformeerde kerkorde, waaraan wederom door Helmichius werd deelgenomen, bleven zonder resultaat. Pas met de komst van Robert Dudley, graaf van Leycester, in april 1586 werd de patstelling in de Domstad doorbroken. De Engelse gouverneur, streng calvinist, zette de Utrechtse magistraat naar zijn hand en dwong de predikers van de Jacobskerk zich te onderwerpen aan een akte van vereniging. Duifhuisgezinde predikanten in de provincie, die in 1586 weigerden de besluiten van de toen in 's-Gravenhage gehouden nationale synode te aanvaarden, werden afgezet.²⁷³

De geforceerde eenheid bleek echter van korte duur. Nadat Leycesters optreden als landvoogd op een mislukking was uitgelopen en hij naar Engeland was teruggekeerd, werden door Duifhuisianen en consistorialen te Utrecht weer afzonderlijke kerkdiensten gehouden. Bovendien werd in politiek opzicht de magistraat van Utrecht in 1588 en 1589 tweemaal in het voordeel van de anti-Leycestergezinden veranderd. Daardoor aangemoedigd verzochten de Duifhuisianen in de herfst van 1589 het stadsbestuur in een rekwist de oude toestand - vóór de komst van Leicester - te herstellen. De magistraat toonde zich niet bereid de eenheid van de kerkgemeenschap te Utrecht opnieuw te verbreken, maar wenste deze wel een meer gematigd karakter te geven. Dit impliceerde dat de rol van de dienstdoende gereformeerde predikanten, door een aanzienlijk deel van de burgerij gezien als scherpstijpende ijveraars, te Utrecht was uitgespeeld. Onder het mom dat hun werk niet vruchtbaar was en een duurzame vereniging van Jacobsgezinden en consistorialen blokkeerde, ontvingen Helmichius en drie van zijn ambtgenoten hun ontslag.²⁷⁴

Wernerus Helmichius, predikant te Delft van 1590 tot 1602. De gravure is van onbekende hand.

*Die met een onvermoeijde geest.
Gods knecht in t'leven is geweest.
En vverij syn gaeven deelden.
Als hy Gods acker vruchtbaer teelden.
Hoe wel syn ziel by Gode woond.
Soo werd syn weesen hier getoond.
Syn hoge geert van God gegeven.
Doet door syn schrift hem ewig leven.*

Het lijkt geen twijfel dat Helmichius zich hierdoor ernstig verongelijkt voelde. Met zijn lotgenoten vocht hij zijn ontslag op het Utrechtse stadhuis aan, op de gronden dat de overheid hen niet vooraf gehoord had. Zij zou volledig op verdachtmakingen en laster zijn afgegaan en zich met haar maatregel een macht hebben toegeëigend,

die haar niet toekwam. Het bezoek aan de magistraat bleek echter "voor een dooffmans duer geclopt" te zijn. Helmichius zag zijn traktement stopgezet en werd geconfronteerd met een expliciet verbod te Utrecht heimelijk of openbaar nog langer het predikambt bedienen. De verontwaardiging over het onrecht dat hem was aangedaan klonk nog door, toen hij in april 1590 in Delft een nieuwe standplaats vond. Bij zijn onderhandelingen met de Delftse kerkeradsleden wenste hij te horen of er iemand onder hen was die enig argwaan tegen hem koesterde naar aanleiding van de geruchten, die na zijn onrechtmatig ontslag te Utrecht waren verspreid. Pas toen de kerkeraad het volledig vertrouwen in zijn persoon had uitgesproken, aanvaardde hij de dienst te Delft. Wel stelde de predikant daarbij de voorwaarde, dat hij vrij wilde zijn naar zijn vaderstad terug te keren als hij daar opnieuw werd beroepen.²⁷⁵

Uit het hardnekkige en succesvolle verzet van Delft in 1591 tegen zijn beroeping als hoogleraar te Leiden, blijkt dat Helmichius in zijn nieuwe standplaats inmiddels in hoog aanzien stond. Zoals reeds verhaald werd hij daarbij zelfs geconfronteerd met een Delftse overheid die hem koste wat het kost wilde behouden. Zijn ontslag te Utrecht mag daarmee volledig toegeschreven worden aan de specifieke lokale omstandigheden. Zowel in kerkelijke kringen als bij de Delftse burgemeesters had zijn reputatie daardoor geen enkele averij opgelopen.

Rosaeus en Crijnsz

De moeilijkheden rond preken en optreden van Henricus Rosaeus in 's-Gravenhage en Willem Crijnsz in Brielle moeten geplaatst worden tegen het brede decor van de bestandstwisten. Beiden wensten onverkort vast te houden aan de zuivere leer en groeiden door hun standvastige houding tegen wil en dank uit tot symbolen van het contra-remonstrants verzet tegen de tolerantiepolitiek van de meerderheid van de Hollandse Staten onder aanvoering van landsadvocaat Oldenbarnevelt.

Henricus Rosaeus kwam in 's-Gravenhage in conflict met hofpredikant Johannes Uijtenbogaert, die na de dood van Arminius de leiding van diens volgelingen op zich nam en één van de belangrijkste opstellers was van de Remonstrantie. De voormalig predikant van Overschie (1600-1602) had zich vanaf 1611 in de Hofstad onmiskenbaar aan de zijde van de orthodoxie geschaard. Nadat hij op 10 en 11 augustus 1615 in de Haagse hofkapel in een tweetal preken over 2 Johannes 7-11 impliciet had aangevoerd dat God niet met de remonstranten was, zag Uijtenbogaert zich gedwongen tot een reactie. Op 5 september 1615 greep hij een preek over Marcus 6:34 aan om zijn opvattingen over de voornaamste punten van de christelijke religie te verwoorden en een waarschuwing tegen kerkscheuring uit te brengen.²⁷⁶

De Haagse kerkeraad heeft in de herfst van 1615 getracht de wrijving tussen Rosaeus en Uijtenbogaert weg te nemen, door hen een "acte van accomodatie en reconciliatie" ter ondertekening voor te leggen. De inhoud van deze akte stemde geheel overeen met de Resolutie tot Vrede der Kerken, waarmee de Hollandse Staten in 1614 hadden verboden de vijf artikelen van de Remonstrantie nog langer op de kansel ter sprake te brengen. Voor Rosaeus was de akte daarmee onaanvaardbaar. Hij weigerde zijn handtekening te plaatsen.²⁷⁷

Met een felle preek op 20 december 1615 trok Rosaeus ook de aandacht van de Hollandse Staten. Voor de Statenvergadering geroepen kreeg hij van Oldenbarnevelt

persoonlijk te verstaan, dat zijn weigering de akte van de Haagse kerkeraad te ondertekenen hem op gespannen voet bracht met de Resolutie tot Vrede der Kerken. Op 10 februari 1616 werd de predikant door de Gecommitteerde Raden van de Hollandse Staten geprest die resolutie te aanvaarden. Rosaeus weigerde echter, in de overtuiging dat zijn instemming in het nadeel zou uitwerken van zijn contra-remonstrantse geestverwanten in andere plaatsen. Twee dagen later werd hij door de Gecommitteerde Raden geschorst.²⁷⁸

Na de schorsing van Rosaeus bleek een scheuring van de Haagse gemeente onafwendbaar. Enkele honderden contra-remonstrantse lidmaten, Rosaeus inclusief, gingen op zondagen in Rijswijk ter kerke bij de orthodoxe predikant Abraham Leeuw. Later vatten deze contra-remonstranten het plan op om hun kerkdiensten voortaan in 's-Gravenhage te houden. Op 9 juli 1617 namen zij de leegstaande kapel van het voormalige Dominicanerklooster in bezit, waar de contra-remonstrantse predikant van Oud-Beijerland, Henricus Swalmius, nog dezelfde dag een eerste predikatie hield. Twee weken later maakte Maurits zijn bekende gang naar deze kerk, waarmee hij openlijk partij koos voor de zaak van de contra-remonstranten. Zijn keuze kreeg een extra dimensie, omdat juist Henricus Rosaeus toen in de dienst voorging. De stadhouder begaf zich daarmee onder het gehoor van de predikant, die geweigerd had de Resolutie tot Vrede der Kerken te tekenen en zich openlijk had verzet tegen de opgelegde tolerantiepolitiek van Oldenbarnevelt.²⁷⁹

Of Rosaeus nadien nog in contra-remonstrantse kerkdiensten heeft gepreekt is onbekend. Mogelijk heeft de predikant, die naast theologie ook medicijnen had gestudeerd, zich enige tijd toegelegd op zijn praktijk als stadsdokter. Zijn volledig herstel in de kerkdienst volgde pas na de politieke nederlaag van de remonstranten. Toen Oldenbarnevelt in augustus 1618 was gearresteerd en Uijtenbogaert de wijk had genomen uit 's-Gravenhage, werd de schorsing van Rosaeus opgeheven. Hij kon vervolgens de volle omvang van de kerkelijke werkzaamheden weer op zich nemen.²⁸⁰

Willem Crijnsz, voormalig predikant van Maasland (1600-1605), is in Brielle tijdens de eerste bestandsjaren niet op de voorgrond getreden. Hoewel zelf contra-remonstrant, trachtte hij een kerkscheuring te vermijden, toen zijn beide ambtgenoten in de stad, Theophilus Rijckewaert en Cornelis Burchvliet, in de herfst van 1613 onder bescherming van de Brielse overheid hun remonstrantse opvattingen vanaf de preekstoel gingen uitdragen. In tegenstelling tot de eerder genoemde Rosaeus toonde Crijnsz aanvankelijk ook geen bezwaren om de Resolutie tot Vrede der Kerken te aanvaarden.²⁸¹

In de loop van 1614 werden de kerkelijke tegenstellingen op classicaal niveau echter langzaam maar zeker op de spits gedreven, door toedoen van de baljuw van Voorne, Otto van Zeventer. Deze zette samen met enkele Brielse magistraatsleden de classicale vergadering onder druk om de vrijkomende predikantsplaatsen met remonstranten te bezetten. In 1616 liet Crijnsz zijn passieve houding varen. Hij sloot zich aan bij zijn contra-remonstrantse ambtgenoten in de classis, die niet meer op de classicale vergaderingen verschenen, en ondertekende met hen een akte met de "Redenen van afsonderinge". Van Zeventer rapporteerde hierover terstond aan de

Brielse magistraat, die Crijnsz op 1 september 1616 ontbood om verantwoording af te leggen. Toen de predikant op het stadhuis onomwonden verklaarde geen kerkelijke gemeenschap met de remonstrantse classis te kunnen houden, kreeg hij te horen dat hij zich als afgezet diende te beschouwen.²⁸²

Deze maatregel van het stadsbestuur veroorzaakte een definitieve breuk in de Brielse gemeente. De contra-remonstrantse lidmaten meden in groten getale het Avondmaal en lieten zich niet meer in de kerkdiensten van Ryckewaert en Burchvliet zien. Zij zochten hun toevlucht bij Crijnsz, die vanaf Kerstdag 1616 in conventikels te Brielle voor zijn geestverwanten ging preken. De predikant bleef op deze wijze in Brielle actief, ook nadat de magistraat hem in het begin van 1617 in de ban had gedaan. Nadat een poging om hem te arresteren op een totale mislukking was uitgelopen en tot relletjes onder de burgerij had geleid, deden de bestuurders een beroep op Oldenbarnevelt.²⁸³

Dit had tot gevolg dat Crijnsz op 17 februari 1617 naar 's-Gravenhage werd ontboden voor overleg met de Staten van Holland. Daar aangekomen kreeg hij van de landsadvocaat te horen dat de Edel Mogende Heren geen tijd hadden om over zijn zaak te spreken. Van de predikant werd verwacht dat hij geduld zou oefenen en voorlopig in 's-Gravenhage zou verblijven op kosten van de Staten. Duidelijk werd dat hij feitelijk uit Brielle was weggelokt, waarmee de magistraat van die stad van zijn hinderlijke aanwezigheid was bevrijd. Toen Crijnsz op 8 juli 1617 aan Oldenbarnevelt vroeg of hij zich als geconfineerd diende te beschouwen, kreeg hij tot antwoord dat hij mocht gaan en staan waar hij wilde, met uitzondering van Brielle. Kort daarna begaf hij zich naar Delft, waar de magistraat hem vrije vestiging in het vooruitzicht stelde op belofte dat hij niet zou preken. In zijn geboortestad heeft hij vervolgens de afloop van de kerkelijke strijd afgewacht, terwijl zijn traktement als predikant door de Staten van Holland werd doorbetaald.²⁸⁴

De mogelijkheid om te Brielle weer in het predikambt te treden, diende zich voor Crijnsz pas aan na de val van Oldenbarnevelt. In september 1618 werden de mede-standers van de landsadvocaat door Maurits van de Brielse kussens verwijderd. Een maand later kon Crijnsz voor de eerste keer in twee jaar weer een preek te Brielle houden. Begin november 1618 heeft de predikant zich weer definitief in zijn standplaats gevestigd en zijn ambtsbediening in volle omvang hervat.²⁸⁵

Met Rosaeus en Crijnsz komen we in totaal op vier predikanten, die hun dienst door maatregelen van de overheid in hun standplaats tijdelijk of definitief moesten afbreken. Dergelijke zaken speelden zich af tijdens hun ambtsjaren buiten het ressort van de Delftse classis. Het gegeven dat de betrokken dienaren uit die classis afkomstig waren of daar nieuw emplooi vonden, maakt echter nog eens duidelijk dat het predikantenbestand in Delft en Delfland tot in het begin van de zeventiende eeuw overwegend een onversneden calvinistische signatuur had. In ieder geval heeft tot 1622 geen predikant uit de door ons bestudeerde groep tijdens zijn dienst in de Delftse classis door overheidsingrijpen het veld moeten ruimen. Weliswaar kan het uiteindelijke ontslag van Petrus Paludanus te Zoetermeer en Zegwaard in 1614 voor een belangrijk deel toegeschreven worden aan de interventie van de plaatselijke ambachtsheer, maar we konden hiervoor reeds aantonen dat hij door zijn heerszuch-

tig en scherpstijpend optreden zich ook in de ogen van de Delftse classis volledig onmogelijk had gemaakt.

Tijdens de bestandstwisten waren er ook moeilijkheden met de overheid voor Reijnier Donteclock te Delft, maar deze resideerde daar sinds 1605 als emeritus-predikant. In de stad, waar hij van 1577 tot 1590 het predikambt actief had bekleed, gaf Donteclock in 1612 een *Overlegginghe van de oorsaecken der schadelicker twist in de kercken van Hollant ende West-Vrieslant* uit. Hierin trachtte hij aan te tonen dat de resoluties, die de gewestelijke Staten tot dan toe hadden genomen, geen uitzicht gaven op het herstel van de rust in de kerk. Slechts een nationale synode zou effectief over de leer kunnen oordelen. In de eerste plaats zou in deze kerkelijke vergadering echter een algemene kerkorde opgesteld moeten worden, die met autorisatie van de hoge overheid moest leiden tot een uniforme regering der kerken. Daaraan voorafgaande zou een provinciale synode in Holland zich kunnen bezinnen over de hoofdlijnen van een dergelijke kerkorde.

Donteclock waarschuwde in zijn verhandeling dat de overheid zich niet het recht en de vrijheid van de gemeente moest toeëigenen, omdat dit in strijd zou zijn met Gods Woord en het gebruik van de oude christelijke kerken. Veeleer zag hij voor de overheid als "voetsterheer van de kercke" een rol weggelegd als bewaarder en voorstander van het recht en de vrijheid van de gemeente. Het ideale model dat hem op nationaal niveau voor ogen stond, was de particuliere kerkorde die in 1591 door de provinciale synode van Middelburg in het bijzijn van een tweetal gecommiteerden van de Zeeuwse staten was opgesteld en vervolgens door de Edel Mogende Heren geaprobeerd. Opmerkelijk is dat deze kerkorde aan de lokale magistraten een grote invloed toekende bij het beroepen van predikanten en verkiezen van ouderlingen via een vertegenwoordiging in een zogeheten "collegium qualificatum" naast leden van de plaatselijke kerkeraad.

Het was Donteclock vooral te doen om de wijze waarop de Zeeuwse kerkorde tot stand was gekomen en de bindende kracht die daarvan door de goedkeuring door de Staten uitging. Toch toonde hij zich door het aanhalen van dit voorbeeld geen onverzoenlijk tegenstander van iedere invloed van de overheid in kerkelijke aangelegenheden. Waar mogelijk trachtte Donteclock ook aan te tonen dat zijn pleidooi voor een geautoriseerde kerkorde van een nationale synode aansloot bij de opvattingen van Johannes Uijtenbogaert. De hofpredikant had in diens traktaat over de macht van de overheid in kerkelijke zaken in 1610 een lans had gebroken voor "de superioriteit ofte oppermacht" van de wereldlijke magistraat.²⁸⁶

Donteclock voorzag zijn werkje van een opdracht aan het Delftse stadsbestuur, maar moest al spoedig ervaren dat het aansnijden van een gevoelige materie als de relatie tussen overheid en kerk niet op prijs werd gesteld. Op 11 april 1612 wees de Veertigraad van Delft de opdracht van de hand. Hij gelastte de drukker van de *Overlegginghe* dit op de achterzijde van de titelpagina kenbaar te maken. De Staten van Holland namen de publikatie van het werkje op als een overtreding van het verbod, dat zij voor het eerst in maart 1610 in een schrijven aan de Hollandse classes hadden doen uitgaan. Hieruit hadden alle predikanten kunnen vernemen, dat zij niets over het ambt van de overheid en de predestinatieskwestie mochten laten drukken.

Op 13 april 1612 werd de advocaat-fiscaal van Holland naar Delft gezonden voor een onderzoek ter plaatse.²⁸⁷

Een dag later werd de pennevrucht van Donteclock door de Staten verboden. De emeritus-predikant zelf bood te Delft tijdens het bezoek van de advocaat-fiscaal voor het College van de Wet zijn verontschuldiging aan. Hij moest een stevige schrobbering in ontvangst nemen, maar bleef verder ongemoeid. Op 17 april 1612 besloten ook de Staten het daarbij te laten. Zij waren door één van de burgemeesters en de pensionaris van Delft ervan overtuigd dat verder onderzoek, gelet op de hoge leeftijd van Donteclock en diens huwelijk binnen één van de meest vooraanstaande Delftse families, slechts tot meer onrust in de stad zou kunnen leiden.²⁸⁸

Als we de balans opmaken dan blijken 22 dienaren uit het predikantenbestand van de Delftse classis wegens feilen in leven en ambtsbediening, afwijkingen in de leer of maatregelen van de overheid op dusdanige wijze in moeilijkheden te zijn geraakt, dat de voortzetting van hun ambtsbediening in het geding kwam. Op het totaal van 81 predikanten gaat het hierbij om een relatief groot aantal. Gebrekkige gaven, de strijd om uniformiteit in leer en kerkregering en de gecompliceerde relatie tussen kerk en overheid, hebben vele predikanten doen inzien, dat de 'dienst des Woords' in de begintijd van de Reformatie geen gemakkelijke roeping was.

Bezien wij de spreiding van de groep van 22 predikanten over de standplaatsen in de Delftse classis, dan wordt duidelijk dat de stedelijke gemeente relatief weinig voorgangers heeft geteld die vroeg of laat in opspraak zijn gekomen. In de stadskerk laat zich tot het einde van het Twaalfjarig Bestand geen enkele predikant aanwijzen, die zich tijdens zijn loopbaan in levenswandel of ambtswerk in negatieve zin heeft onderscheiden. De groep van 'falende' predikanten in dat opzicht, treffen we alleen aan in de Gasthuiskerk en de gemeenten op het platteland. Onder de laatsten hebben De Lier en Overschie zich vóór 1600 gedurende een periode van meer dan tien jaar moeten behelpen met predikanten die in prediking of gedrag min of meer ernstige tekortkomingen vertoonden.

Ook de remonstrantse en contra-remonstrantse predikanten waren niet in gelijke mate over stad en platteland verdeeld. De gemeente van Delft telde tijdens de bestandsjaren geen enkele uitgesproken aanhanger van de opvattingen van Arminius. Gematigde predikanten als Isaac Diamant en Johannes Taurinus werden omringd door streng contra-remonstrantse ambtgenoten. Diamant was niet de tijd vergund om het kerkelijk leven te Delft een minder orthodox aanzien te geven. Taurinus heeft daarvoor niet de ruimte gekregen. Hij was in het voorjaar van 1618 volledig geïsoleerd geraakt van zijn mede-predikanten en zou waarschijnlijk toen al buiten actieve dienst zijn gesteld, als hij niet naar 's-Gravenhage was vertrokken.

Op het platteland waren tijdens het Bestand in Nootdorp en Wilsveen, Berkel, Zoetermeer, Maasland en Schipluiden en Vlaardingenvel predikanten werkzaam die onmiskenbaar de zijde van de remonstranten hadden gekozen. Deze dienaren gingen, in tegenstelling tot de predikanten van Delft, alleen in hun gemeente voor. Mede daardoor konden zij zich tot de grote Dordtse synode betrekkelijk gemakkelijk op hun standplaatsen handhaven. Voor hun contra-remonstrantse gemeenteleden restte

niets anders dan zich van hun gehoor af te zonderen. In Zoetermeer, Maasland, Vlaardingen en Schipluiden is dat ook in de praktijk geschied.²⁸⁹

In grote lijnen kan dan ook geconcludeerd worden dat het predikantenbestand van de stadskerk tot 1622 veel minder afwijkingen in leer en levenswandel vertoonde dan dat van de overige kerken van de classis. Een uitzondering kan onder de laatsten alleen gemaakt worden voor Naaldwijk. In deze kerk - evenals de Delftse reeds vanaf 1572 bediend - stonden in een periode van vijftig jaar achtereenvolgens zes predikanten. Zij speelden in de Delftse classis weliswaar geen vooraanstaande rol, maar op hun rechtzinnigheid, gedrag of ambtswerk werden gedurende hun hele loopbaan door geen enkele classis of synode aanmerkingen gemaakt. Alleen Franciscus Franccken zag zijn vasthouden aan de gereformeerde leer te Bremen uitlopen op zijn ontslag door de stedelijke overheid. Wellicht is het echter juist kenmerkend voor het kerkelijk klimaat ter plaatse, dat hij later te Naaldwijk in dienst kon komen, zoals Wernerus Helmichius, die door de Utrechtse magistraat om soortgelijke redenen werd ontslagen, in Delft nieuw emplooi heeft gevonden.

Hoofdstuk 5: INKOMENS EN VERMOGENS

Traktementen

De inkomenspositie van de eerste predikanten, die na 1572 in Holland werkzaam waren, is aanvankelijk allesbehalve riant geweest. Een deel van de geestelijke goederen, die voorheen voor het onderhoud van de rooms-katholieke geestelijkheid waren bestemd, werd in de eerste chaotische jaren van de Opstand door hun katholieke bewoners of bezitters onbeheerd achtergelaten, hetgeen veelal roof of verduistering tot gevolg had.²⁹⁰ Voorzover de goederen niet vervreemd werden, bleven of kwamen zij in handen van overheden en administrateurs die de gereformeerde religie vaak nog niet welgezind waren.

Zo kwam de Delftse Veertigraad schoorvoetend over de brug, toen hij zich kort naar de Overgang van de stad in augustus 1572 beraadde over het onderhoud van de predikanten Pieter Gabriël en Regnerus Theodori. Slechts terwille van de rust en orde binnen de stedelijke muren en in afwachting van nadere maatregelen van de prins van Oranje werd besloten hiervoor een bedrag van driehonderd gulden ter beschikking te stellen. De vier kerkmeesters van de Nieuwe Kerk, die de gereformeerden ten stadhuize vertegenwoordigden, hadden duidelijk hogere verwachtingen gekoesterd dan een salaris van 150 gulden per dienaar en konden met het aanbod van de vroede vaderen geen genoegen nemen. Onverrichter zake zijn zij weer huiswaarts gekeerd.²⁹¹ Wellicht waren de stadspredikanten de eerstvolgende tijd met name aangewezen op de goede gaven van rijke gereformeerde Delftenaren. Of de prins later nog een regeling getroffen heeft voor de bezoldiging van de eerste dienaren te Delft, is niet bekend.

De predikanten op het omringende platteland konden in de begintijd waarschijnlijk ook niet buiten de contributies die zij in geld of natura van hun geloofsgenoten ontvingen. Toen de Spaanse troepen in het najaar van 1573 weer in het Westland verschenen en de gereformeerde dorpelingen en predikanten dwongen elders een veilig heenkomen te zoeken, viel deze wankelende bestaansbasis weg. De kerkeraad van Delft moest in januari 1574 dan ook constateren dat de naar de stad gevluchte predikanten "gheen middelen meer hebben om den mont op te houden, mits dat se gheen onderhoud van haren ghemeijnten en krijghen". Onder deze omstandigheden werd de getroffen dienaren geadviseerd hun voormalige gemeenteleden in de stad om een attestatie te verzoeken, zodat zij naar een andere bediening konden uitzien. De Delftse kerkeraad verklaarde zich intussen bereid hen enkele weken vooruit te helpen, maar was niet in staat op langere termijn uitkomst te bieden.²⁹²

Afgezien van het verloop van de krijgshandelingen deed zich ook buiten de Delftse classis het gebrek aan een algemene regeling voor de betaling van de predikanten gevoelen. Op de Dordtse synode van juni 1574 brachten de afgevaardigden van de classis Brielle de volle omvang van het probleem ter sprake. Zij betoogden dat de kerkdienaren op de eilanden Voorne en Putten veelal slecht onderhouden werden en in grote armoede leefden, terwijl hun weduwen en kinderen na hun overlijden vaak in misère achterbleven. In andere classes zou het er volgens de Brielse gedelegeerden vermoedelijk niet veel beter aan toegaan. "Welcke dijngen alle tesamen wt dese

fonteyne spruten dat men de voedinge der predicanen soecken moet bij den gheenen die vianden Gods ende sijns Woordts sijn".²⁹³

Op de klacht van Brielle antwoordde de synodale vergadering dat de hofpredikant Jean Taffin de onderhoudskwestie inmiddels onder de aandacht van de prins van Oranje had gebracht en goede hoop had dat er een oplossing gevonden kon worden. Deze informatie was wellicht afkomstig van de scribe van de synode, Arent Cornelisz, die met Taffin in correspondentie stond. De brieven die Taffin tot dan toe naar Delft had gestuurd, gaven echter nog geen aanleiding tot onverdeeld optimisme. In een eerste schrijven van 2 april 1574 had Taffin laten weten dat hij met de prins een plan had opgesteld, waarbij de kerkelijke goederen per classis werden benut ter bezoldiging van de predikanten. De hofpredikant had daarbij traktementen van driehonderd gulden in gedachten, maar hij koesterde geen illusies dat het plan zonder meer overgenomen zou worden. Uit een tweede brief van 20 mei 1574 bleek dat diverse leden van de Staten, de aangewezen autoriteit om een algemene regeling te treffen, nog aarzelden de kerkelijke goederen voor het onderhoud van de predikanten aan te spreken, terwijl sommige dienaren inmiddels bijna van honger gedwongen waren hun gemeenten te verlaten.²⁹⁴

Pas na het scheiden van de Dordtse synode had Taffin een ontmoeting met landsadvocaat Paulus Buijs, die hem vertelde dat de Staten genegen waren spoedig in de betaling van de predikanten te voorzien. Bij resolutie van 26 november 1574 bepaalden de Edelmogende Heren dat alle predikanten in Holland voortaan bezoldigd zouden worden uit de opbrengsten van de goederen, die voor de kerkdiensten ter plaatse bestemd waren en waaruit de priesters vroeger een deel van hun inkomsten trokken. Voorzover die goederen plaatselijk ontoereikend waren voor de betaling van de predikantstraktementen, zouden andere geestelijke goederen en inkomsten worden aangesproken. De hoogte van de predikantsgage mocht, afhankelijk van de bekwaamheid van de betrokkene en diens gezinssituatie, in de steden niet verder reiken dan driehonderd gulden en op het platteland niet boven de tweehonderd gulden.²⁹⁵

De Statenresolutie van november 1574 bood de predikanten in Holland uitzicht op een geregeld inkomen. In de praktijk bleek echter vooral in het Zuiderkwartier de uitbetaling van traktementen door de plaatselijke ontvangers van de geestelijke goederen allesbehalve vlekkeloos te verlopen. In januari 1577 trachtten de Staten de moeilijkheden op te lossen, door het beheer van de inkomsten van alle pastoriegoederen op het platteland van het Zuiderkwartier in handen te leggen van één ontvanger. Bij resolutie van 8 september 1578 werd ten slotte het Geestelijk Kantoor van Cornelis van Coolwijck te Delft in het leven opgeroepen. Het werd zijn opdracht om de traktementen van de plattelandspredikanten uit te betalen en de inkomsten van de daarvoor bestemde goederen te beheren. Ten opzichte van de steden waren de bevoegdheden van deze ontvanger-generaal echter minder duidelijk gedefinieerd. Slechts de steden die uit de goederen binnen hun gezagsbereik onvoldoende middelen ontvingen om hun dienaren te bezoldigen, en daarmee aanvullende subsidies uit het Geestelijk Kantoor nodig hadden, konden zich formeel verplicht achten hun inkomsten uit die lokale goederen te verantwoorden aan Van Coolwijck. Delft ontvond in dat opzicht blijkbaar geen moeilijkheden en verkoos zijn predikanten zelf te

betalen. In zijn rekening van 1579 vermeldde Van Coolwijck dat in die stad "het incommen der kercken, pastorijen, memorien, seven getijden, gilden ende diergelijke goederen" door gecommiteerden van de magistraat werden ontvangen en benut voor het onderhoud van de predikanten, zonder dat hij daarvan als ontvanger-generaal kennis kon nemen.²⁹⁶

Omdat ook enkele andere steden en particuliere heerlijkheden weigerden zich onder het Geestelijk Kantoor te voegen, had de commissie van Van Coolwijck voornamelijk betrekking op de dorpspredikanten. Vooral voor hen bleven de Staten de hoogte van de traktementen vaststellen. In 1583 werd dorpspredikanten die twee gemeenten bij combinatie bedienden een gage van driehonderd gulden in het vooruitzicht gesteld, in 1587 ook aan degenen, die slechts één gemeente onder hun hoede hadden. Zeven jaar later werd het salaris van plattelandsdienaren met een gezin met minder dan drie kinderen op 350 gulden gebracht en dat van grotere families op vierhonderd gulden. Was daarbij sprake van een combinatie, dan werd het traktement met nog eens vijftig gulden verhoogd. Tot in 1624 werd vervolgens afgezien van nieuwe algemene verhogingen. Wel hebben de Staten vanaf 1598 jaarlijks met enige regelmaat wegens de 'dure tijden' een extra toelage van vijftig gulden verstrekt, boven het basisinkomen van de dorpspredikanten zoals dat op de voet van 1594 was vastgesteld.²⁹⁷

In tegenstelling tot de resolutie van november 1574 die voor de dorpspredikanten onder het maximum van tweehonderd gulden nog ruimte overliet voor enige variatie in het te verstrekken traktement, gingen de Staten bij hun latere inkomensmaatregelen uit van een in beginsel vast salaris van de dienaren op het platteland. Alleen de specifieke gezinssituatie of werklust konden nog inkomensverschillen opleveren, al lagen ook daarbij de marges voor Hare Edel Mogenden vast. Voor de gages van de stadspredikanten is het maximum van driehonderd gulden uit 1574 al spoedig gaan fungeren als een gefixeerd minimum, waarboven van stad tot stad de inkomens in ongelijk tempo en met verschillende bedragen werden verhoogd. Zo genoten de predikanten van Dordrecht in 1579 uit het Geestelijk Kantoor een traktement van 440 gulden per jaar (inclusief een vergoeding van veertig gulden voor huishuur), terwijl hun ambtgenoten in Rotterdam en Gouda toen nog genoeg moesten nemen met 342 gulden (inclusief 42 gulden voor huishuur) uit de kassen van Van Coolwijck.²⁹⁸

Steden, zoals Delft, die buiten de ontvanger-generaal om hun predikanten uitbetaalden, stelden de hoogte van de traktementen geheel naar eigen inzicht vast, waardoor na verloop van tijd sprake was van forse inkomensverschillen. De Staten hebben vóór 1621 slechts éénmaal geïntervenieerd om te voorkomen dat de verschillen in beloning van de stedelijke dienaren te groot werden. Bij resolutie van 31 oktober 1594 werden hun traktementen gelijk getrokken op vijfhonderd gulden per jaar. Evenals in 1574 werd ook dit bedrag in de praktijk gehanteerd als een minimum, waarboven ruimte voor variatie werd gelaten. Dat de Staten metterdaad hebben afgezien van het aangeven van maxima, blijkt nog eens uit een resolutie van 3 september 1603, waarmee een verzoek tot een algehele salarisverhoging van dorps- en stadspredikanten werd afgeslagen, omdat het Geestelijk Kantoor daarvoor de fondsen ontbeerde. Bij dat besluit werd de steden wel toegestaan naar bevind van zaken te

handelen. Dit betekende dat zij de vrijheid hadden de traktementen van hun predikanten uit eigen middelen te verhogen.²⁹⁹

Delft

De predikanten van Delft hebben vanaf 1574 lange tijd genoeg moeten nemen met de driehonderd gulden, die hun in de Statenresolutie was toegezegd. Pas op 2 juli 1584, ruim een jaar nadat het inkomen van hun ambtgenoten op het platteland die combinaties bedienden op hetzelfde bedrag was gebracht, hebben de Delftse burgemeesters de inkomsten van de goederen van de twee parochiekerken overzien en een eerste salarisverhoging toegekend. De kerkmeesters ontvingen opdracht jaarlijks voortaan vierhonderd gulden aan elk van de vier predikanten uit te betalen. Daarboven zou nog zestig gulden als vergoeding voor huishuur worden verstrekt, mits de dienaren buiten kosten van de stad of de kerken een woning zouden betrekken. Op dit laatste punt werd geen enkele ruimte voor misverstand gelaten. Nadrukkelijk werd nog bepaald dat de predikanten die hun intrek namen in een door de kerkmeesters ter beschikking gestelde woning, genoeg dienden te nemen met de geboden huisvesting. Zij kwamen niet in aanmerking voor de extra toelage voor woonlasten.³⁰⁰

Het besluit van juli 1584 is de enige salarismaatregel die in de bewaard gebleven memoriaelboeken van de burgemeesters is aangetekend. Voor het dateren van de latere traktementsverbeteringen door de Delftse burgersvaders zijn we aangewezen op indirecte informatie uit andere bronnen, zodat niet exact is aan te geven wanneer het inkomen van de stedelijke predikanten werd verhoogd. Mogelijk is de salarisverhoging van de dorpspredikanten in 1587 door de Delftse burgemeesters aangegrepen om zich andermaal te beraden over de bezoldiging van de dienaren in de stad. Jacobus Rolandus werd in zijn beroepingsbrief van 30 augustus 1593 in ieder geval een jaarlijks traktement van vijfhonderd gulden (exclusief huishuur) in het vooruitzicht gesteld als hij vanuit Frankenthal naar Delft zou overkomen. Dat betekent dat sinds 1584 nog een opslag van honderd gulden had plaatsgevonden.³⁰¹

In september 1594, enkele maanden nadat de traktementen van hun ambtgenoten op de dorpen door de Staten waren verhoogd, drongen de Delftse predikanten door de gestegen kosten van het levensonderhoud aan op een nieuwe verbetering van hun gages. Om daarbij sterker te staan hebben zij eerst ruggespraak gehouden met de volledige kerkeraad. Deze ondersteunde hun voornemen en vaardigde een delegatie uit zijn midden af om eerst met de kerkmeesters te spreken en vervolgens aan de deur van de burgemeesters te kloppen. Waarschijnlijk had dit initiatief succes, want uit de beroepsbrief van Jan Barentsz van 6 mei 1597 blijkt dat de wedde van de stedelijke predikanten sinds de komst van Rolandus in 1593 was opgetrokken tot zeshonderd gulden (exclusief huishuur).³⁰²

Vanaf 1609 zijn de rekeningen van de kerkmeesters bewaard gebleven. Daaruit kan worden afgeleid dat het traktement van de Delftse predikanten inmiddels was gestegen tot 750 gulden, een bedrag dat tot 1621 verder onveranderd is gebleven. Wanneer en op welke wijze deze laatste salarisverhoging zijn beslag heeft gekregen, laat zich niet gemakkelijk reconstrueren. Vanaf 1596 heeft de kerkeraad wegens de groei van de stedelijke gemeente herhaaldelijk getracht een vijfde predikant aan te trekken. Steeds opnieuw werd echter een eenmaal geschikt bevonden kandidaat niet

door zijn oude standplaats vrijgegeven of ontviel één van de dienstdoende predikanten door overlijden of vertrek, voordat de vijfde predikantsplaats werd bezet. Uit een verzoekschrift van de stadspredikanten van september 1618 blijkt dat hun waarschijnlijk in het begin van de zeventiende eeuw door de burgemeesters het traktement van de tevergeefs gezochte vijfde dienaar op tijdelijke basis was vergund, omdat in de dagelijkse praktijk diens taakstelling op hun schouders bleef rusten. Gelijk verdeeld over vier predikanten werd daarmee, op de voet van de zeshonderd gulden die in 1597 aan Barentsz werden geboden, aan elke voorganger een extra toelage van 150 gulden verstrekt. Deze tijdelijk bedoelde maatregel ter vergoeding voor het waarnemen van de dienst van de in 1596 gecreëerde vijfde predikantplaats, is vermoedelijk nog vóór 1609 uitgemond in een salarisverbetering op permanente basis, die het inkomen van de Delftse dienaren op 750 gulden heeft gebracht.³⁰³

De reeds in 1584 toegekende bijdrage in de huishuur van de stadspredikanten was in 1609 nog ongewijzigd. De meesters van het Nieuwe Gasthuis ontvingen dat jaar zestig gulden van de kerkmeesters, omdat zij aan Jan Barentsz onderdak boden. In de jaren 1611-1613 werd hetzelfde bedrag uitbetaald aan het Oude Gasthuis, dat Johannes Taurinus huisvesting bood. Toen Henricus Swalmius evenwel in het voorjaar van 1621 zijn woning in het Sint-Agathaklooster moest ruimen voor de Court van de 'Merchant Adventures' - de stapel van de compagnie van Engelse handelaren in halfbewerkte lakens, die na een overeenkomst met de magistraat voor tien jaar te Delft gevestigd werd - besloten de burgemeesters hem jaarlijks tweehonderd gulden te betalen, zolang hij in een door hem zelf gekocht of gehuurd huis zou wonen. Deze som is in latere jaren waarschijnlijk ook maatgevend geworden voor de vergoedingen die zijn ambtgenoten ontvingen, voorzover zij althans op eigen gelegenheid een woonruimte hadden gevonden.³⁰⁴

Het traktement en eventueel de compensatie voor huishuur, vormden de vaste onderdelen van het inkomen van de stedelijke predikanten te Delft. Dat kon echter nog met diverse emolumenten worden aangevuld. Onduidelijk is of hun, evenals de predikanten van enkele andere steden, al vóór 1621 allerlei belastingfaciliteiten waren vergund. Vast staat wel dat zij later in de zeventiende eeuw vrijdom van accijnzen en verpondingen genoten. Van elders beroepen predikanten konden in ieder geval reeds vóór 1600 rekenen op een vergoeding van reis- en verhuiskosten. Na de eeuwwisseling kwam daar nog een verering tot hun "bienvenue ofte welcom" bij. Jacobus Taurinus, die in 1609 naar Delft was beroepen, ontving in dat kader nog dertig gulden. De predikanten die na hem te Delft in dienst kwamen, konden bij hun entree in de stad echter al een welkomsgroet van honderd gulden tegemoet zien.

Daarnaast maakte het precedent van het waarnemen van de dienst van de vijfde predikantplaats in het begin van de zeventiende eeuw de weg vrij voor een resolutie van de burgemeesters op 19 september 1618. Daarin werd de stadspredikanten voortaan het traktement van een overleden of vertrokken ambtgenoot toegekend, als zij diens predikbeurten en huisbezoeken overnamen. De toeslag werd verstrekt, totdat een opvolger beroepen en bevestigd was, maar ging in geval van het overlijden van een getrouwde predikant pas zes maanden na diens sterfdatum in, "blijvende het tractement van de eerste twee vijerdel jaers volgens hett gebruyck ten behouwe van des overledens weduwe".³⁰⁵

De traktementen en emolumenten, die in de jaren 1572-1621 aan de predikanten van Delft werden verstrekt, hebben niet kunnen voorkomen dat met name de dienaren met kinderrijke gezinnen bij tijd en wijle in financiële problemen raakten. Daardoor moesten incidenteel bijzondere voorzieningen worden getroffen. Vrouw en kroost van Thomas van Thielt konden tijdens diens eerste ambtsperiode te Delft (1575-1579) niet rondkomen van het toenmalige traktement van driehonderd gulden, zodat de burgemeesters op voorspraak van de prins van Oranje zijn gage met honderd gulden verhoogden.

Jacobus Rolandus, die eveneens met een grote familie was gezegend, moest later ervaren dat ook een inkomen van zeshonderd gulden nog te krap bemeten was. De kerkeraad constateerde op 9 april 1598 dat hij "in dese duere tijden becommerlijck leefde ende nootsaeckelijck schulden maeckte". Twee ouderlingen werden afgevaardigd om bij de burgemeesters aan te dringen op een salarisverhoging van tweehonderd gulden. Dit werd als een minimum beschouwd om Rolandus van zijn zorgen te bevrijden. Om eventuele bezwaren voor te zijn mochten de kerkeradsleden ten stadhuijze verklaren dat hun verzoek geenszins betekende dat ook de andere predikanten een traktementsverbetering nastreefden. De delegatie had blijkbaar succes. Vijf dagen later werd in de kerkeradsvergadering gerapporteerd dat de burgemeesters de zaak met de kerkmeesters zouden bespreken. Ook al heeft Rolandus vervolgens de gevraagde aanvulling op zijn inkomen ontvangen, dan heeft dat hem er niet van weerhouden reeds in juni 1598 een beroeping naar Frankenthal aan te nemen.³⁰⁶

Voor Albertus van Oosterwijck was in 1611 zelfs een traktement van 750 gulden nog ontoereikend om zijn kinderrijke gezin te onderhouden. Hij wendde zich tot de Delftse burgemeesters met het verzoek een tijdelijke aanvulling op zijn salaris te mogen ontvangen naar het voorbeeld van andere steden als Amsterdam, Leiden en Utrecht. Wederom confereerden de stadsregeerders met de kerkmeesters, waarop voor een periode van drie jaar een jaarlijkse toelage van honderd gulden werd toegekend. De burgemeesters waren echter bezorgd over de precedentwerking van hun gebaar. In hun memoriaelboek lieten zij aantekenen dat een en ander niet in "consequence" getrokken diende te worden en evenmin door de kerkmeesters in hun administratie verantwoord mocht worden.³⁰⁷

Dat de burgemeesters voor predikanten als Rolandus en Van Oosterwijck bijzondere maatregelen moesten treffen, toont aan dat zij bij voorgaande traktementsverhogingen toch een hand op de knip hadden gehouden. Op aandrang van de kerkeraad of de predikanten werd het traktement steeds op een peil gebracht, dat geen royale levenswijze toestond, maar wel toereikend was om onder normale omstandigheden in het normale levensonderhoud te voorzien. Voor predikanten die hun kinderschare zagen groeien, dreigde daarmee direct het gevaar dat zij op hun gages moesten toelleggen, zoals ook Van Oosterwijck overkwam. De sobere bezoldiging van de predikanten was deels het gevolg van de beperkte middelen van de kerkmeesters, die uit hun inkomsten ook voorlezers, voorzangers, kosteren, ziekentrouwen en grafmakers moesten betalen. Toen de salarissen van de predikanten eenmaal op 750 gulden waren gebracht, bleken de fondsen van de kerkmeesters een vijfde predikantsplaats niet meer te kunnen dragen. In 1610 moest de kerkeraad zijn pogingen om die plaats te bezetten dan ook voorlopig staken.³⁰⁸

Platteland

Als de predikanten van Delft af en toe al in een lege beurs tastten, dan gold dit in nog sterkere mate voor hun confrères op het omringende platteland. Zij ontvingen van het Geestelijk Kantoor namelijk een beduidend lager traktement. Evenals de Delftse burgemeesters hebben de Hollandse Staten zich echter bereid getoond in individuele gevallen te interveniëren. Zo ontving de Naaldwijkse predikant Petrus Lodewijck in oktober 1586 een toelage van vijftig gulden op zijn traktement om redenen die niet nader gespecificeerd werden dan als "sijn groote belastingh en verlies". Soortgelijke overwegingen hebben de Staten in januari 1603 ertoe gebracht hem andermaal dit bedrag "extraordinaris" toe te kennen.³⁰⁹

Lodewijck behoorde waarschijnlijk tot de grote meerderheid van dorpspredikanten, die niet alleen in de Delftse classis, maar ook elders in Holland, moeite hadden om van hun normale inkomen rond te komen. De predikanten van Vlaardingen en Maassluis mochten zich echter na verloop van tijd verheugen in een aanmerkelijk betere bezoldiging, niet zozeer als gevolg van bijzondere besluiten van de Staten, maar door de welwillende houding van het plaatselijk gezag.

Voor de overheid van Vlaardingen speelden daarbij prestige-overwegingen een belangrijke rol. Sedert de oprichting van het Geestelijk Kantoor werd de lokale kerkdienaar op dezelfde voet uitbetaald als een dorpspredikant, hetgeen de magistraat een doorn in het oog was. Hoewel Vlaardingen de omvang van een dorp had, wensten zijn bestuurders de vroeger verleende stadsrechten ook in de hoogte van het predikantstraktement erkend te zien. In mei 1595 hebben zij dan ook een verzoek tot de Staten gericht om hun predikant Arent Hermansz hetzelfde salaris toe te kennen als de predikanten van andere kleinere steden. De Edel Mogende Heren reageerden met een vermeerdering van zestig gulden per jaar, maar betrokken dat gebaar niet op de stedelijke status van Vlaardingen. De trouwe dienst van Hermansz, de aanmerkelijke groei van de gemeente en de omvang van de parochie, waardoor de predikant behalve in het stadje Vlaardingen, ook in Vlaardingerambacht en Zouteveen op huisbezoek moest gaan, gaven de doorslag.³¹⁰

Na de dood van Hermansz in de zomer van 1602 hebben kerkeraad en magistraat van Vlaardingen zich grote inspanningen moeten getroosten om een geschikt opvolger te vinden, wellicht ook omdat zij een sterke voorkeur hadden voor een academisch gevormd predikant. Na diverse mislukte initiatieven viel het oog op de voorganger van Ridderkerk, Isaac Naeranus. De gerechten van Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Zouteveen besloten in september 1603 de roepstem van de kerkeraad kracht bij te zetten, door een gage van zeshonderd gulden en vrije woning aan te bieden. Andermaal werd daarbij gerefereerd aan de beloning van de dienaren van andere steden. De Vlaardingse predikant had evenwel tot dusverre niet meer dan vierhonderd gulden per jaar ontvangen. Een nieuwe poging om de Staten tot een verhoging te bewegen mislukte, maar het aanbod aan Naeranus werd toch gestand gedaan. Na zijn overkomst ontving hij de beloofde zeshonderd gulden, waarvan ieder jaar tweehonderd gulden gefinancierd werd door de Vlaardingse kerkmeesters. Toen de laatsten in 1609 daardoor bijna zevenhonderd gulden op hun rekening tekort kwamen, werd besloten het negatieve saldo over de drie gerechten om te slaan. Later werd alsnog een jaarlijkse toeslag van vijftig gulden van de Staten verworven, die

Naeranus mocht behouden, evenals de door het Geestelijk Kantoor uitbetaalde vergoeding van 36 gulden voor huishuur. De Vlaardingse predikant behield daarbij het recht op vrije woning in het huis dat de kerkmeesters in 1604 voor hem hadden laten bouwen, zodat zijn inkomen uiteindelijk opliep tot 686 gulden per jaar.³¹¹

Johannes Fenacolijs, die in 1608 van 't-Woudt naar Maassluis werd beroepen, had de verhoging van zijn salaris te danken aan het streven van de ambachtsheer Jacob van Egmond om hem voor de plaatselijke gemeente te behouden. In ruil voor de belofte om zeven jaar lang geen enkele beroeping aan te nemen, werd Fenacolijs in 1614 een jaarlijkse toeslag van tweehonderd gulden vergund boven het traktement van vierhonderd gulden dat hij als dorpspredikant met vier kinderen uit het Geestelijk Kantoor ontving. De extra middelen verstrekten de kerkmeesters. Evenals Naeranus te Vlaardingingen zag Fenacolijs zijn inkomen nog verder stijgen, toen hij in 1617 ook de vergoeding van vijftig gulden voor huishuur uit het Geestelijk Kantoor mocht behouden, terwijl hij van de kerkmeesters vrij wonen had. Een onregelmatige, maar niet onbelangrijke bron van inkomsten, ontleende de Maassluizer predikant verder nog aan zijn inspanningen om een aantal klassieke en theologische werken, waaronder *De civitate Dei* van Augustinus, toegankelijk te maken voor een bredere lezerskring. De diverse Nederlandse vertalingen, die Fenacolijs vanaf 1614 ter perse bezorgde, leverden hem tot zijn dood in 1645 een totaal van 654 gulden op aan gratificaties van de Staten-Generaal en stedelijke overheden.³¹²

Johannes Fenacolijs, predikant in 't-Woudt en Maassluis. Het schilderij, dat hangt in de consistoriekamer van de Grote Kerk te Maassluis, is van de hand van Jan Verveken. Foto collectie T. Mastenbroek.

Naeranus en Fenacolijs bleven met hun aanvullende inkomsten in feite niet ver achter bij de traktementen van de stadspredikanten van Delft. De meeste predikanten op het platteland waren waarschijnlijk echter volledig afhankelijk van de salarissen van het Geestelijk Kantoor en bezaten daarmee een beduidend zwakkere inkomenspositie. Groenhuis heeft in zijn studie over de zeventiende-eeuwse predikanten in de Republiek dan ook terecht gesteld, dat er tussen de dienaren in de steden en de dorpen vaak belangrijke verschillen in beloning bestonden. Hij gaat er daarbij zelfs van uit dat een aantal dorpspredikanten het de gehele eeuw financieel moeilijk heeft gehad.³¹³ We dienen daarbij wel nog eens op te merken, dat ruim een kwart van de predikanten in de Delftse classis vroeg of laat in staat bleek de overstap van een dorpsgemeente naar een stedelijke gemeente te maken. We mogen aannemen dat dit in de regel met een aanzienlijke traktementsverbetering gepaard ging.

Vermogens

Groenhuis heeft zich ook afgevraagd in hoeverre de kerkdienaren over een eigen vermogen beschikten. Uit het trouwen van predikanten op huwelijksvoorwaarden en de participatie van predikanten in handelscompagnieën leidt hij af dat er voorgangers zijn geweest met een eigen vermogen. Ook een regeling van de Zuidhollandse synode uit 1639, waarbij vermogende predikantsweduwen werden uitgesloten van een weduwnpensioen, ziet hij als een aanwijzing dat sommige predikanten welgesteld zijn geweest. Uit de hem bekende literatuur geeft hij een aantal voorbeelden van bemiddelde predikanten, die echter vrijwel alle stammen uit de periode na 1621 en geen betrekking hebben op de dienaren van de Delftse classis.

Aan een studie van Klein over de heffing van de 100ste en 200ste penning te Gouda in de jaren 1579-1722 ontleent Groenhuis een indeling van de vermogens in een drietal categorieën. Bij middelen tussen de 1.000 en 10.000 gulden spreekt hij van een klein vermogen, tussen de 10.000 en 30.000 gulden van een middelgroot vermogen en bij meer dan 30.000 gulden van een groot vermogen. Predikanten kwamen volgens Groenhuis in de laatste categorie niet voor. Hij veronderstelt dat de predikanten in de steden, meer dan hun ambtgenoten op het platteland, in staat waren door besparingen op hun traktementen een vermogen op te bouwen. Meestal zou het daarbij gaan om kleine vermogens, slechts in enkele gevallen ook om middelgrote vermogens. Groenhuis stelt vast dat de bovenste sport van de inkomens- en vermogensladder zelfs voor stadspredikanten doorgaans onbereikbaar was. Omdat het voorkomen van kleine vermogens de predikanten niettemin onderscheidde van de eenvoudige werklieden in loondienst en het arme grauw, situeert hij hen naar financiële positie in de middelste lagen van de samenleving.³¹⁴

Notariële akten, thesauriersrekeningen en andere bronnen bieden ons enig inzicht in het eigen vermogen van een aantal predikanten in de Delftse classis. Sommige dienaren beschikten slechts over bescheiden middelen, die waarschijnlijk zelfs niet toereikend waren om van een klein vermogen te kunnen spreken. Leendert Gijsbrechtsz (predikant Gasthuiskerk Delft 1578-1587) en zijn echtgenote Elske Rutghersdr lieten in 1586 vastleggen dat de langstlevende aan de bloedverwanten van de overleden persoon een legaat van 150 gulden zou geven. Vóór die som verstrekt werd, zou

echter eerst vastgesteld moeten worden of de gezamenlijke boedel minstens vijfhonderd gulden waard was. Cuniertge Hendricksdr, de weduwe van Evert Jansz Loot (predikant Gasthuiskerk Delft 1591-1594), leefde in 1613 te Delft van een weduwenpensioen van vijftig gulden. In haar testament kon zij toen slechts haar tin, koper en enkele goederen aan familieleden en kennissen vermaken. Haar man had blijkbaar onvoldoende middelen nagelaten om beschikkingen in geld te treffen. Henricus Proëlius (predikant te Pijnacker 1603-1640) was daartoe in 1608 - na dertien jaar ambtsbediening als dorpspredikant - wel in staat, maar beperkte zijn legaat voor vrienden of eventuele kinderen tot vijftig gulden. Zijn voorganger te Pijnacker, Anthonis Cornelisz, had in 1585 per testament in totaal niet meer dan achttien gulden toegewezen aan familie en armen.³¹⁵

Proëlius en Cornelisz waren beiden gehuwd en lieten met hun echtgenotes testamentair ook vastleggen, dat goederen en gelden naar de langstlevende zouden gaan. De hoogte van hun legaten doet echter vermoeden dat zij niet vermogend zijn geweest. Enkele andere getrouwde predikanten namen in hun testamenten ook een langstlevende-bepaling op, maar legateerden daarnaast grotere bedragen. Daniël van der Dolegen (predikant te Delft 1590-1605) en zijn echtgenote Janneke Wijnandsdr kwamen in 1596 tot een legaat van vierhonderd gulden voor hun naaste bloedverwanten. De Delftse gasthuispredikant Josias Heinsius testeerde kort voor zijn overlijden in 1617 dat zijn kinderen gezamenlijk zeshonderd gulden zouden ontvangen, zodra zij de huwbare leeftijd bereikt hadden. Wellicht was de rest van de nalatenschap van Van der Dolegen en Heinsius van voldoende waarde om hen te rekenen tot de predikanten die vermogend waren.³¹⁶

Minstens zeven predikanten waren zeker bemiddeld, maar we mogen aannemen dat het daarbij in vijf gevallen slechts om een klein vermogen ging. De Vlaardingse predikant Isaac Naeranus bleek in 1613 in staat te zijn de stedelijke overheid achthonderd gulden te lenen. Zijn ambtgenoot Maerten Claesz Scheer in De Lier had één jaar eerder een schuithuis laten bouwen en kocht daarnaast in 1616 een woonhuis en nog een schuithuis met bijbehorende erven. Scheer woonde zelf in de plaatselijke pastorie.

Zijn zoon Nicolaes Maertensz werd in 1619 als eerste predikant van de gecombineerde gemeenten van Wilsveen en Leidschendam bevestigd. In 1644 trouwde hij te Amersfoort op (onbekende) huwelijkse voorwaarden met Geertruijd van Bijler. Twee jaar later liet het echtpaar te Delft een testament opmaken, waarin deze voorwaarden werden geannuleerd en Maertensz het beheer over alle huwelijkse goederen kreeg. Als tegenprestatie bestemde hij voor zijn echtgenote en haar naaste verwanten een legaat van tweeduizend gulden. Daarnaast zou de diakonie van Wilsveen en Leidschendam bij zijn overlijden tweehonderd gulden ontvangen. Mocht uit zijn huwelijk met Geertruijd een zoon geboren worden, dan zou deze uit het erfdeel van zijn vader later nog een jaarlijkse bijdrage van tweehonderd gulden in zijn studiekosten tegemoet kunnen zien. Of Geertruijd haar toen ruim vijftigjarige man nog een zoon heeft geschonken, liet zich niet vaststellen.³¹⁷

De Delftse predikant Arent Cornelisz en zijn echtgenote Anneke Jansdr zijn in ieder geval kinderloos gebleven. Bij hun huwelijk in 1574 had Arent nog een huis in eigendom in Frankenthal, waar hij van 1571 tot 1573 zijn eerste ervaring in het

predikambt had opgedaan. De middelen voor de aankoop van die woning waren hem waarschijnlijk verstrekt door zijn vader, die lakenkoopman was te Delft. Vermoedelijk had hij in de voorafgaande jaren ook de studie van zijn zoon te Heidelberg en Genève bekostigd. Hoeveel Arent bij zijn overlijden in 1605 heeft nagelaten is niet bekend, maar Anneke is niet onvermogen achtergebleven. Wij konden althans geen initiatieven van kerkeraad of classis waarnemen om voor haar bij de Delftse magistraat een pensioen als predikantsweduwe te verwerven. Enkele maanden na de dood van haar man raakte Anneke verwickeld in een diepgaand geschil met haar zwager Huijg Cornelisz. Deze eiste uit de erfenis van zijn broer niet alleen diens boeken en kleren, maar ook een deel van de nagelaten boedel op, die blijkbaar niet zonder waarde was. Nadat deze kwestie op onduidelijke wijze was afgehandeld, bezat Anneke nog over voldoende middelen om de regenten van het Fraterhuis in 1615 een legaat van twaalfhonderd gulden in het vooruitzicht te stellen.³¹⁸

Reijnier Donteclock (predikant te Delft 1577-1590) en zijn vrouw Erckge Dircksd van Bleijswijck waren in 1581 nog kinderloos, toen zij hun testament lieten opmaken. Zij legateerden bij die gelegenheid in totaal achttienhonderd gulden. Een tweede testament van het echtpaar dateert uit 1613, toen zij twee dochters hadden. Hoewel Reijnier toen al acht jaar als emeritus-predikant te Delft woonde en in die periode niet meer het volle traktement van een actief dienaar genoot, wees hij met zijn echtgenote nog in totaal duizend gulden aan beide kinderen toe.³¹⁹

Slechts voor twee predikanten kan een middelgroot vermogen worden aangetoond. Na het overlijden van haar man Johannes Taurinus (predikant te Delft 1609-1618 en Maasland 1619-1627) liet Margaretha Hendricksdr van der Meer op 17 april 1638 een boedelinventaris opmaken. Daaruit bleek dat het echtpaar een huis te Delft had gekocht voor 1.200 gulden. De woning was verder voor 400 gulden verbouwd. De inboedel en huisraad werd op 1.300 gulden geschat. Bovendien bezat het echtpaar aan losrenten, lijfrenten en obligaties nog ongeveer 10.000 gulden. Alles bij elkaar geteld bleken de gezamenlijke bezittingen en gelden te reiken tot een bedrag van ongeveer 15.000 gulden. Taurinus was op 30 oktober 1637 overleden. De boedelinventaris maakt duidelijk dat hij sinds zijn afzetting te Maasland in 1627 zeer wel in staat moet zijn geweest de laatste tien jaar van zijn leven zonder inkomen uit arbeid rond te komen.³²⁰

De vermogenspositie van Henricus Arnoldi (predikant te Delft 1605-1637) en zijn vrouw Athalia Block was ongeveer vergelijkbaar met die van het echtpaar Taurinus. In september 1637, drie maanden vóór zijn dood, trof Arnoldi zijn laatste wilsbeschikking voor een Delftse notaris. Zijn vrouw was al op 11 september 1636 overleden. Krachtens een testament uit oktober 1633, hadden zijn drie getrouwde kinderen na het verscheiden van hun moeder reeds gezamenlijk 10.000 gulden van hem ontvangen. Vermoedelijk was dit voor Arnoldi aanleiding om zijn kinderen in 1637 verder buiten beschouwing te laten en zijn resterende vermogen te verdelen onder andere familieleden, vrienden en bekenden en enkele instellingen van liefdadigheid in Delft en Rotterdam. In totaal ging het daarbij om legaten ter waarde van ruim 2.800 gulden. Daarnaast zou zijn dienstmaagd Jannetge Jansdr zich tot haar levenseinde verzekerd weten van een jaargeld van 100 gulden. Zijn huis en erf vermaakte Arnoldi aan Hesther Jansdr, een vroegere dienstmaagd. Ten slotte zou Lijsbeth Pietersdr, een

“oude vrijster” en armlastig lidmaat, uit de erfenis van de predikant nog voor de rest van haar leven jaarlijks 15 gulden ontvangen.³²¹

Dat Taurinus en Arnoldi hun vermogens uit besparingen op hun traktementen hebben vergaard, hetgeen Groenhuis ook bij predikanten met middelgrote vermogens veronderstelt, moet betwijfeld worden. Arnoldi werd door zijn voormalige ambtgenoot Bernard Dwinglo omschreven als een “uitsuigher der behoeftighe en beslommerde lieden” en beticht van “lombaertsche woeckerijen”, hetgeen op een andere bron van inkomsten lijkt te wijzen. De remonstrant Dwinglo trouwde zijn beschuldiging echter aan het papier toe, nadat zijn partij door de grote Dordtse synode was veroordeeld. Zijn grievende woorden moeten deels herleid worden tot de deelname van de contra-remonstrant Arnoldi als één van de assessors van die synode. Of de aanklacht een kern van waarheid bevatte, blijft onduidelijk. In dit verband mag echter ook de echtgenote van Arnoldi niet vergeten worden. Zij was wellicht afkomstig uit de vooraanstaande en bemiddelde familie Block, die in het begin van de zeventiende eeuw te Delft actief was in de lakenhandel en bierbrouwerij.³²²

We mogen zonder reserves aannemen dat in Taurinus' huwelijk Margaretha Hendricksdr van der Meer de vermogende partij was. Toen de echtverbintenis in april 1611 werd gesloten, bracht de predikant aan boeken, bed, huisraad en erfrente een bescheiden bedrag van 400 gulden in. Uitgaven aan kleren en bruiloft en andere onkosten hadden hem echter belast met een schuld van 800 gulden, die in januari 1612 uit de goederen van Margaretha werd gelost. Ook het in 1637 vergaarde kapitaal van 15.000 gulden moet voor een belangrijk deel van haar afkomstig zijn geweest. De totale som van het traktement dat Taurinus sinds zijn huwelijk in 1611 tot zijn afzetting in Maasland in 1627 als predikant had ontvangen, bleef daarbij in ieder geval ver achter.³²³

Het bestaan van predikantenvermogens mag dan ook niet zonder meer opgevat worden als een aanwijzing dat de inkomens van deze dienaren veel ruimte liet voor sparen. We herinneren eraan dat zelfs stadspredikanten als Jacobus Rolandus en Albertus van Oosterwijck met hun kinderrijke gezinnen moeite hadden van hun traktementen rond te komen. Meer dan eens hadden de predikanten hun vermogen waarschijnlijk te danken aan hun huwelijk met een welgestelde partij. Ook de financiële draagkracht van de ouderlijke familie kan, zoals in het geval van Arent Cornelisz, via schenkingen of erfenissen aan de basis hebben gestaan van een predikantenvermogen.

Deze kanttekeningen doen geen afbreuk, maar versterken veeleer het beeld dat Groenhuis van de predikanten in het algemeen op de inkomens- en vermogensladder heeft geschetst. Ook de predikanten in de Delftse classis hadden een financiële positie, die waarschijnlijk overeenkwam met die van de middengroepen in de samenleving. De vaste inkomsten en het voorkomen van vermogens plaatsten de predikanten in een hogere groep dan de eenvoudige handarbeiders en werklieden in loondienst, die veelal niet aan specifieke vaardigheden, maar slechts aan hun arbeidskracht een levensonderhoud te danken hadden. De salarissen van de predikanten waren echter niet ruim genoeg bemeten en hun vermogens bleven vaak te beperkt

van omvang om dezelfde staat te kunnen voeren als de regenten, kooplieden en brouwers, die te Delft de kern van de welgestelde burgerij vormden. Voorzover zij daartoe incidenteel wel in staat waren, kan dat wellicht vooral verklaard worden uit het gegeven dat zij zelf of hun echtgenotes uit die kringen afkomstig waren.

Hoofdstuk 6: HUWELIJKEN - FAMILIERELATIES IN VERTICALE LIJN

In zijn beschouwing over de sociale status van de gereformeerde predikanten in de Republiek vóór 1700 hanteert Groenhuis de rangstelsels godsdienst, inkomen en vermogen, opleiding en familierelaties om de plaats aan te geven die de dienaren des Woords in de samenleving van de zeventiende eeuw innamen. Hij duidt aan dat de predikanten in het eerste rangstelsel godsdienst en het tweede rangstelsel van inkomen en vermogen een middenpositie bezetten. De door hem gebruikte "sociale hiërarchieën" zijn weliswaar mede bepalend voor het maatschappelijk aanzien dat de voorgangers van de gereformeerde gemeenten genoten, maar bieden ons geen direct uitzicht op de sociale kringen, waarin zij verkeerden. Een aanmerkelijk scherper beeld van de sociale omgeving van de dienaren biedt het vierde rangstelsel van Groenhuis: de familieverhoudingen.³²⁴

De familierelaties van de predikanten kunnen op verschillende wijze in kaart worden gebracht. Indicatief zijn vooral de huwelijken van de dienaren. Groenhuis verwijst in deze context naar een studie van Mousnier over de sociale structuren in Frankrijk tijdens het Ancien Régime. Daarin wordt het onder elkaar trouwen beschouwt als het kenmerk bij uitstek van een sociale groep. Mousnier gaat bijna zover om te stellen dat sociale groepen feitelijk bestaan uit mensen die onder elkaar huwen. Volgens Groenhuis was het karakter van de sociale groep als 'intermarriage'-groep ook niet vreemd aan de Nederlandse samenleving in de zeventiende eeuw.³²⁵ De groep waarbinnen predikanten huwelijkspartners vonden, lijkt dan ook een eerste handreiking te bieden voor het afbakenen van hun sociaal milieu. In afgeleide zin kunnen tevens belangrijke aanknopingspunten voor de sociale omgeving van de dienaren gevonden worden in de beroepen die hun zonen hebben uitgeoefend, alsmede in de 'intermarriage-groep' van predikantskinderen.

Huwelijken van predikanten

Een min of meer volledige identificatie van de 'intermarriage'-groep van de predikanten in de Delftse classis, is op basis van ons onderzoek niet mogelijk. Naast een predikant die vermoedelijk ongetrouwd bleef en vijf ambtgenoten waarvoor geen gegevens over de huwelijkse staat gevonden werden, kon voor 75 dienaren minstens één huwelijk vastgesteld worden. In 51 gevallen reiken de gegevens echter niet verder dan de naam van de echtgenote. Debet aan deze margere opbrengst is vooral het ontbreken van doop-, trouw- en begrafenisboeken voor de begintijd van de Reformatie. De schaarse retroacta die wel voorhanden waren, bieden over de vroegste periode zelden informatie over beroep of functie van de personen die daarin geregistreerd werden. Evenals bij het achterhalen van de sociale afkomst van predikanten, kan ook door het raadplegen van alternatief bronnenmateriaal en genealogische literatuur slechts op zeer beperkte schaal in de lacunes in het beeld van hun 'intermarriage'-groep voorzien worden.

Binnen de groep van 22 predikanten bij wie de sociale afkomst of positie van de huwelijkspartners wel min of meer getraceerd werd, kunnen enkele subgroepen onderscheiden worden. Allereerst hebben vier dienaren hun echtgenotes in de eigen

professionele kring gezocht en gevonden. Bernard Dwinglo trad in 1615 als predikant van Berkel in het huwelijk met Catharina Coornwinder, een dochter van Vedast Coornwinder die van 1584 tot zijn dood in 1607 in hetzelfde dorp het predikambt had bekleed. Henricus Geesteranus, predikant te Naaldwijk in 1581, trouwde met een stiefdochter van de Zoetermeerse predikant Wijnand van Beeck, die tijdens zijn studie aan de Leidse universiteit aanvankelijk zijn hospita was geweest. De voormalige predikant van Schipluiden, Johannes Stangerus, in 1619 afgezet om zijn remonstrantse opvattingen, huwde later als conrector van de Latijnse school te Delft met Catharina van der Dolegen. Deze dochter van de Delftse predikant Daniël van der Dolegen was eerder in de echt verbonden geweest met Enoch Fangiaert, moutmaker-koopman in die stad. De vrouw van Theodorus Swaen, van 1615 tot zijn afzetting in 1619 predikant van Berkel, was een dochter van de Frans Jansz Pit, in de jaren 1584-1597 dienaar te Alphen aan de Rijn.³²⁶ Isaac Diamant huwde met een dochter van de Leidse predikant en hoogleraar Franciscus Junius. Over de familierelaties die door deze echtverbintenissen van de Delftse predikant ontstonden is hiervoor al verhaald.³²⁷

Een tweede subgroep bestaat uit predikanten die via hun echtgenotes aansluiting vonden bij het stedelijke regentenmilieu. Na het overlijden van zijn eerste vrouw Jannetje Jansdr, van onbekende sociale afkomst, hertrouwde Willem Crijnsz (predikant te Maasland 1600-1605) in 1626 met Catharina Pietersdr. Schoonvader Pieter Jacobsz van Cranenborch was oorspronkelijk korenkoper, later vroedschap en diverse malen schepen, thesaurier en burgemeester van Brielle. Van 1619 tot 1622 was hij baljuw van de stad Brielle en het land van Voorne. Hij behoorde tot de factie van de contra-remonstranten in de Zuidhollandse stad, die tijdens de eerste bestandsjaren op een zijspoor werd gezet, maar bij de wetsverzetting in 1618 door Maurits terugkeerde in de burgemeesterskamer en de schepensbank.³²⁸

Erckge Dircksdr van Bleijswijck, de echtgenote van Reijnier Donteclock (Delft 1577-1590), stamde uit één van de meest vooraanstaande families te Delft. Vader Dirck Evertsz, broer Evert Dirksz en neef Dirck Evertsz van Bleijswijck combineerden hun brouwersnering met diverse functies in het Delftse stadsbestuur.³²⁹ Annetge van der Burch, die in 1605 huwde met Philip Pietersz ('t-Woudt 1608-1616) en na diens dood in 1616 hertrouwde met Gillis Huijgensz (Overschie 1599 en Delft-Gasthuiskerk 1599-1622), was zowel van haar vaders- als moeders zijde eveneens afkomstig uit Delftse geslachten van brouwers en regenten. Bernardus Stedemeyer (Maassluis 1602-1608) kreeg bij zijn huwelijk met Sophia Heijnck, de Deventer burgemeester Johan Heijnck tot schoonvader.³³⁰

Minder vooraanstaand, maar vermoedelijk niet onbemiddeld waren de families, waarbinnen Arent Cornelisz (Delft 1573-1605), Thomas Stael ('t-Woudt 1619-1623), Henricus Rosaeus (Overschie 1600-1602) en Isaac Naeranus (Vlaardingen 1603-1619) hun echtgenotes vonden. Cornelisz en Stael huwden dochters van bierbrouwers te Delft, terwijl Rosaeus' echtgenote Catharina in die stad een brouwerij in eigendom had. Over de sociale afkomst van de eerste vrouw van Naeranus werden geen gegevens gevonden, maar zijn tweede echtgenote Anna de Mourcourt kon geïdentificeerd worden als een dochter van de Zuidnederlandse lakenkoper Guillaume de Mourcourt, die waarschijnlijk omstreeks 1585 gevlucht was naar Amsterdam.³³¹

Sommige predikanten waren zelfs een aanvaardbare partij voor dochters van adellijke origine. Wernerus Helmichius (Delft 1590-1602) huwde in 1580 met Elisabeth van Zuylen, die een familiewapen voerde en een dochter was van Adriaan van Zuylen van de Haer, deken van de Sint-Jan te Utrecht. Jan van der Myle (Delft 1581-1587, Gasthuiskerk 1587-1591) won de hand van Christina van Wimborg. Haar vader Anthoni van Wimborg was hopman van de hertog van Kleef; haar moeder Catharina behoorde tot het adellijke geslacht der Quaden uit Westfalen. Beatrix van Wijngaerden, echtgenote van Jacobus Taurinus ('t-Woudt 1600-1601), was een dochter van jonkheer Daniël Oem van Wijngaerden. Ook jonkvrouwe Johanna van Waveren, die in 1567 met de ex-abt van de Sint-Bernardsabdij bij Antwerpen en latere predikant Thomas van Thielt (Delft 1575-1578, 1585-1590) naar Duitsland vluchtte en te Duisburg met hem in het huwelijk trad, zou "van goede geboorte" zijn, al kan niet meer nagegaan worden wie haar ouders waren. Jacobus Rolandus (Delft 1594-1598) liet zich in 1590 in de echt verenigen met Maria Doucy, een hugenote van adellijke afkomst. Na haar overlijden in 1619 is hij nog tweemaal hertrouwd, waarbij hij in sociaal opzicht waarschijnlijk een stapje terug moest doen, maar niet veel sporten lager op de maatschappelijke ladder terecht kwam. Zijn tweede echtgenote Hendrika stamde uit een procureursgezin, terwijl zijn derde vrouw Barbara de Weerdt dochter was van een raadsheer.³³²

Bij de huwelijken van de overige predikanten uit de groep van 22, ontstonden waarschijnlijk relaties met families, die in sociaal opzicht tot de middengroepen van de samenleving behoorden. Zo trouwde Albertus van Oosterwijck (Delft 1602-1616) met Adriana Westerwolt. Zij was een dochter van Volcker Westerwolt, die van 1579 tot 1598 regent was van het college van schamele studenten te Leiden - de voorloper van het latere Statencollege - en daarna achtereenvolgens te 's-Gravenhage en Deventer het rectoraat van de Latijnse school waarnam. De vader van Janneke Jansdr, de eerste gade van Johannes Rijckelem (Nootdorp en Wilsveen 1590-1596), was Latijns schoolmeester en rentmeester van het Fraterhuis te Delft en rentmeester van de kerkelijke goederen te Nootdorp. Maatschappelijk minder duidelijk was het huwelijk van Daniël van der Dolegen (Delft 1590-1605) met Janneke Wijnandsdr, kamenier van "mijn genade juffrouw van Oranje". Hoewel het niet ongebruikelijk was in het gevolg van de Oranjes adellijke hofdames aan te treffen, bezat de echtgenote van de Delftse predikant waarschijnlijk niet een dergelijke status. In het huwelijksregister van Delft werd zij op 22 april 1592 'eenvoudig' als jongedochter van 's-Gravenhage geregistreerd.³³³

De sociale dimensie van de huwelijken van de 59 predikanten, waarvoor het onderzoek geen gegevens opleverde over het milieu van de schoonouders of de echtgenote zelf, is moeilijk te bepalen. Mogen we voor de predikantsvrouwen het ontbreken van familienamen en aanduidingen als juffrouw in de retroacta en andere bronnen als een indicatie beschouwen voor een lagere komaf³³⁴, dan zullen de aangetrouwde verwanten van een aantal dienaren toch van meer bescheiden niveau geweest zijn. In ieder geval zullen zij niet tot de sociaal-prestigieuze of vermogende families hebben behoord.

Hieruit kan mogelijk ook verklaard worden dat sommige predikantsweduwen na het overlijden van hun man in armoede leefden en de bijstand van de Delftse classis

meer dan nodig hadden. Voor andere weduwen was snel hertrouwen wellicht de aangewezen weg om financiële moeilijkheden te vermijden. Geertruid Joriaensdr, weduwe van Hubertus Francisci (Schipluiden 1573-1574), zal zich na een tweede huwelijk met de Arnemuidse procureur Hans van den Hage geen zorgen hebben gemaakt over haar inkomen. De weduwe van Claes Jansz Verstroot (Naaldwijk 1575-1580) vond in haar nieuwe echtgenoot echter een minder draagkrachtige partij. Toen zij als gevolg van een ziekte in "groote armoede ende verachteringhe" was vervallen, moesten de classes Rotterdam en Delft bijspringen om haar ergste nood te lenigen.³³⁵

Bovenstaand beeld, hoewel fragmentarisch van aard, wijkt enigszins af van de bevindingen van Groenhuis, die zelf een onderzoek instelde naar de aangetrouwde verwanten van een zeventigtal predikanten in Dordrecht, Nijmegen, Amsterdam en enkele andere plaatsen. Hij ziet de stedelijke dienaren door huwelijk terechtkomen in een sociaal tamelijk homogene groep, bestaande uit predikanten, docenten van stedelijke Latijnse scholen, stedelijke ambtenaren, kooplieden, boekverkopers en militairen met de rangen van luitenant en kapitein. Een maatschappelijke kloof met de aangetrouwde families van de predikanten op het platteland is daarbij volgens hem nauwelijks waarneembaar. In de 'intermarriage'-groep van de dorpsdienaren signaleerde hij onder andere de schout, de luitenant, de kerkorganist, de lakenkoopman en de predikant. Op grond van deze gegevens plaatst Groenhuis de predikant in het rangstelsel van de familieverhoudingen gedediceerd in de middelste lagen van de samenleving.³³⁶

Een duidelijk verschil tussen de aangetrouwde verwanten van stads- en dorpspredikanten viel ook binnen het predikantenbestand van de Delftse classis niet waar te nemen. Daarbij moet andermaal vermeld worden dat menige herder zijn werk weliswaar op het platteland begon, maar later geroepen werd om binnen stedelijke muren te dienen, zodat aan het onderscheid tussen dorps- en stadspredikant in veel gevallen slechts een betrekkelijke waarde mag worden toegekend. Eveneens in overeenstemming met Groenhuis kan de familie- en vriendenkring waarin sommige predikanten door hun huwelijken in het milieu van de brouwer, de lakenkoopman, de rector van de Latijnse school en de rentmeester opgenomen werden, wellicht als een midden-groep van de samenleving geklassificeerd worden. De huwelijken van andere dienaren met dochters uit het hogere milieu van adel en regenten roepen echter vragen op over het homogene karakter van de 'intermarriage'-groep en lijken te wijzen op een sociaal bredere spreiding.

Groenhuis is tijdens zijn onderzoek ook op huwelijken van predikanten met regentendochters gestuit, maar daaraan wenst hij geen grote waarde te hechten. De predikant was volgens hem voor het patriciaat doorgaans geen aanvaardbare schoon-zoon. Voor zover de predikantsvrouw wel uit de kringen van de stedelijke magistraat kwam, zou het meer dan eens om oude vrijsters gaan of dochters uit families, die hun beste tijd achter de rug hadden.³³⁷ Deze stelling, die slechts met een tweetal willekeurige voorbeelden wordt geschrraagd, lijkt toch een te geforceerde poging om de bij het predikantshuwelijk verkregen familiebanden eenduidig in een sociale middenpositie te houden. De regentendochters onder de predikantsvrouwen uit de door ons bestudeerde groep konden bogen op een hogere status. Juist omdat Donte-

clock gehuwd was "aen de beste van Delft", besloten de Staten van Holland tegen hem geen persoonlijke maatregelen te treffen wegens het uitgeven van zijn *Overlegginghe van de oorsaecken der schadelicker twist in de kercken van Hollant ende West-Vrieslant*.³³⁸ Ook in andere delen van de Republiek was de 'intermarriage'-groep van de predikant naar de bovenste lagen van de samenleving toe vermoedelijk minder scherp afgebakend, dan Groenhuis in zijn algemene studie wil doen geloven. Abels heeft althans overtuigend aangetoond dat Twentse predikanten niet alleen binnen het eigen beroepsmilieu huwden, maar ook voor burgemeesters en adellijke heren acceptabele schoonzonen waren.³³⁹

Sociaal milieu predikantszonen

Het socio-professioneel milieu van de predikanten had waarschijnlijk een grote betekenis voor hun kinderen. Het is althans in de eerste plaats opvallend dat 32 predikantszonen later ook het predikambt bekleedden, terwijl zeker drie anderen zich daartoe wel hebben voorbereid, maar uiteindelijk niet op de kansel kwamen.³⁴⁰ De hoge waardering die de predikanten voor hun roeping hadden, heeft wellicht ertoe bijgedragen dat zij hun zonen gaarne hebben aangemoedigd in hun voetspoor te treden. Ook waren bij menige predikantszoon blijkbaar reeds op jonge leeftijd ambities voor het kerkelijk werk waarneembaar.

Johannes Rijckelem, in 1590 predikant te Nootdorp en Wilsveen geworden en van daar in 1596 naar Arnemuiden beroepen, zond één van zijn zonen aanvankelijk naar de Latijnse school te Veere. Toen het knaapje een goede hand van schrijven had en de Latijnse syntaxis onder de knie begon te krijgen, poogde zijn vader voor hem een plaats te verwerven in het Delftse Fraterhuis, waarin veelbelovende scholieren op een theologische studie werden voorbereid. Johannes schreef aan zijn ambtgenoot Arent Cornelisz te Delft, toen één van regenten van het Fraterhuis, dat hij zijn zoon "tot gheen en anderen einde soecke op te brengen, soo hij daer gaven daertoe mach hebben, als tot het ministerium". Ook de jongeling scheen voor zichzelf geen andere toekomst te zien weggelegd. In een ambacht leren, had hij "gantsch gheen zin", sterker nog "hij crijt ende schreijt ende bethoont een affkeer daarvan te hebben", liet Rijckelem later nog aan Cornelisz weten, nadat hij zijn zoon in een onbewaakt ogenblik toch een ambachtelijke loopbaan als alternatief had voorgesteld.³⁴¹

Het Fraterhuis bleek uiteindelijk geen plaats voor de zoon van Rijckelem vrij te hebben, zodat deze zich waarschijnlijk in een andere vorm van broodwinning moest bekwamen. Een jonger broertje bracht het later echter wel tot predikant en vele andere zonen van dienaren met hem. Daarbij werkte het in hun voordeel dat de overheid in de praktijk vaak bereid gevonden werd de studie van de predikantskinderen te financieren. In sommige gevallen begon de ondersteuning al in de voorbereidende fase, maar vooral bij het begiftigen van de beurzen in de theologie kregen telgen uit predikantengezinnen veelal de voorkeur. Met name in Holland toonde de overheid zich gevoelig voor het pleidooi van de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 vooral de predikantszonen als bursalen te nemen. Zij moesten dan wel de bekwaamheid aan de dag leggen om met succes het voorbeeld van hun vaders na te volgen.³⁴²

Het onderwijs bleek voor enkele predikantskinderen ook een acceptabele werkkring te zijn, niet in de laatste plaats omdat deze - zoals hiervoor al werd aangeduid - zo dicht bij de kerkdienst lag. Twee predikantszonen gebruikten een schoolmeesterschap of rectoraat als een springplank naar het predikambt, een derde heeft in de combinatie van voorlezer en schoolmeester te Delft een meer definitieve roeping gevonden.³⁴³ De beroepen van andere predikantszonen moeten ook gezocht worden in de intellectuele sfeer of in ambten waarvoor toch enig niveau van scholing vereist was. Het gaat daarbij om functies als dorpssecretaris, chirurgijn en doctor in de medicijnen. Alleen David Paludanus, een zoon van de Zoetermeerse predikant Petrus Paludanus, oefende als glasschrijver te Dordrecht een in dit kader duidelijk afwijkend beroep uit.³⁴⁴

Over het algemeen bevond het professioneel milieu van de predikantskinderen zich vermoedelijk in de middelste geledingen van de samenleving. Groenhuis trof in de door hem onderzochte populatie van predikanten ook zonen aan die op de kussens van de stedelijke magistraten terecht kwamen. Dergelijke kansen hebben zich voor de predikantskinderen in de door ons bestudeerde groep niet voorgedaan. Wel konden onder hen een drietal gestudeerde medici gesignaleerd worden, welke door Groenhuis als een typische overgangsgroep tussen de brede burgerij en het stedelijk patriciaat wordt beschouwd.³⁴⁵ In een andere - althans voor Delft - in dit opzicht typische overgangsgroep, die van de kooplieden en brouwers, waren de kinderen van de predikanten uit de Delftse classis echter niet vertegenwoordigd. Waarschijnlijk konden zij vanuit het ouderlijk huis doorgaans te weinig kapitaal inbrengen om zich met succes in de groothandel of bierbrouwerij te begeven.

Opmerkelijk is dat het ambachtelijk milieu, dat in sociaal opzicht ook in de middelste geledingen van de samenleving gesitueerd kan worden, bij de predikantskinderen blijkbaar niet in trek was, hoewel hun vaders soms uit ambachtelijke gezinnen stamden.³⁴⁶ Ook Groenhuis stuitte tijdens zijn onderzoek niet op predikantszonen, die zich in een ambacht hadden bekwaamd, al besteedt hij daar verder geen aandacht aan. Wellicht werd een kostwinning als schoenmaker, timmerman, smid of kleermaker door de kinderen van de predikanten beschouwd als een duidelijke sociale degradatie, al ontbreken daarvoor directe getuigenissen. Daarbij dient ook aangetekend te worden dat de beroepen van een groot aantal zonen van de predikanten van Delft en omstreken onbekend zijn gebleven, zodat het zeer wel mogelijk is dat zich onder hen ambachtslieden hebben bevonden. De afkeer die het zoontje van Johannes Rijckeleem voor het leren van een ambacht zo onmiskenbaar demonstreerde, kan echter een indirecte aanwijzing zijn dat de predikantszonen toch liever op geheel andere wijze in hun onderhoud wilden voorzien.

Huwelijken van predikantskinderen

Voor de sociale identificatie van de 'intermarriage'-groep van de predikantskinderen is uitgegaan van het professioneel milieu van de huwelijkspartner of dat van de schoonouders. Ontbreken hierover gegevens, dan is ten aanzien van de predikantszonen die met een weduwe huwden ook het eventueel wel bekende beroep van haar overleden echtgenoot als maatstaf genomen. Opvallend is weer dat de predikantskinderen vooral in de beroepssfeer van hun vaders hun wederhelft vonden. In

totaal konden negen huwelijken binnen het predikantenmilieu vastgesteld worden.³⁴⁷ Herinneren we ons daarbij dat een aantal dienaren uit de door ons bestudeerde groep zelf predikantszonen waren³⁴⁸, met predikantsdochters huwden of zonen hadden die eveneens voor het herdersambt kozen, dan doemt reeds in een vroeg stadium het beeld op predikantenfamilies als een nieuwe, ook door echtelijke relaties verweven groep in de samenleving van de Republiek.

Daarnaast vonden vier predikantskinderen hun huwelijkspartners in het stedelijke regentenmilieu. Onder hen bevond zich ook Anna Donteclock die in 1622 (her)trouwde met Hendrick van Millingen, lid van de Veertigraad en schepen te Delft. De hoge afkomst van haar moeder, zelf een patriciërdochter, maakte haar waarschijnlijk tot een acceptabele huwelijkskandidate in magistraatskringen. In andere gevallen kregen de predikanten echter niet door eigen huwelijken, maar pas door de huwelijken van hun kinderen een entree in de regentenfamilies.³⁴⁹

De 'intermarriage'-groep van andere predikantszonen en -dochters bestreek verder het professioneel milieu van de majoor in het leger, de koopman, de zijdelakenkooper, de bierbrouwer, de stadssecretaris, de conrector van de Latijnse school, de smid, de schout en de doctor in de medijnen.³⁵⁰ Over het algemeen lijkt het daarbij te gaan om de middelste tot beter gesitueerde groepen in de maatschappij, in grove lijnen ook de keuze-groepen waarin hun vaders waren getrouwd. Een meer nauwkeurige afbakening van de intermarriage-groep van de predikantskinderen bleek vooralsnog niet mogelijk. Raadpleging van doopboeken en genealogische literatuur leverde weliswaar nog een relatief groot aantal namen van nakomelingen van de dienaren op, maar met name door de grote kindersterfte in de door ons bestudeerde periode is het vaak allerminst duidelijk of zij ook de huwbare leeftijd hebben bereikt.

De middenpositie die Groenhuis in het rangstelsel van de familieverhoudingen voor de predikanten in het algemeen ziet weggelegd, blijkt voor de dienaren van de Delftse classis tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw allerminst strak omlijnd te zijn. Niet alleen waren de predikanten zelf soms afkomstig uit betere kringen, ook door de huwelijken en die van hun kinderen kon een aantal van hen aansluiting vinden met de welgestelde burgerij of zelfs met de hoogste geledingen van de maatschappij. Hoe diep de sociale ladder bij de 'intermarriage'-groepen van de dienaren en hun nakomelingen daarentegen naar de onderste lagen van de samenleving reikte, liet zich tijdens het onderzoek niet vaststellen. Daarnaast blijft het opvallend dat de familieverhoudingen van de predikanten de middelste lagen van de samenleving niet volledig, maar slechts ten dele bestreken. Het ambachtelijke milieu van smeden, kleermakers en kaarsenmakers, waaruit een aantal dienaren toch zelf afkomstig was, lijkt in de 'intermarriage'-groepen van de predikanten en hun kinderen nauwelijks vertegenwoordigd. Doorgaans ging tevens de beroepskeuze van de predikantszonen uit naar geheel andere vormen van broodwinning. De geïdentificeerde familierelaties van de predikanten reiken overigens ook niet tot in het vervoersmilieu van de schippers en het agrarische milieu van de boeren, twee beroepsgroepen, die Groenhuis ook een sociale middenpositie toedicht.³⁵¹

De predikanten die in de eerste decennia na 1572 in de classis Delft en Delfland hebben gediend, laten zich moeilijk onder een gemeenschappelijke noemer brengen. Voor het einde van de zestiende eeuw waren de geledingen van deze dienaren nog zeer heterogeen van samenstelling.

Onder de voorgangers treffen we in de eerste plaats voormalige predikanten van kruisgemeenten en hagepredikers aan. Het ging hierbij om ex-katholieke geestelijken van onduidelijke sociale herkomst, die reeds ruim vóór 1566 tot de Reformatie waren overgegaan. Andere voormalige monniken en priesters hadden ten tijde van de Beeldenstorm of bij het uitbreken van de Opstand in Holland de Rooms-Katholieke Kerk verlaten en zetten pas vanaf 1572 hun eerste schreden in het predikambt. Sommige predikanten waren aan één van de gereformeerde universiteiten in het buitenland voorbereid op een kerkelijke loopbaan. Vaak waren zij die loopbaan ook al in een vluchtelingenkerk in het buitenland begonnen of hadden zij zich enige tijd in een ballingengemeente opgehouden. Zij onderscheidden zich daarmee weer van een tweede, lange tijd eveneens kleine groep van academisch gevormde predikanten, die hoofdzakelijk aan de in 1575 opgerichte universiteit te Leiden was opgeleid. Verreweg de meeste predikanten hadden vóór 1600 nog geen academische studie gevolgd. Soms hadden zij wellicht een classicale oefenschool bezocht, maar voor een relatief groot aantal personen kan geen georganiseerde vorm van voorbereiding op de predikdienst worden aangetoond.

Naast een meerderheid van Noordnederlandse predikanten, werd vooral in de laatste decennia van de zestiende eeuw ook een aantal Zuidnederlandse predikanten in de classis beroepen. De komst van Alva in 1567 of de veroveringen van Alexander Farnese in het Zuiden in de jaren 1579-1585 hadden hen zelf of hun ouders gedwongen hun geboortestreek te verlaten. Sommigen waren daar als predikant reeds actief geweest. Overigens leidde met name het wisselende verloop van de Opstand in de tweede helft van de zestiende eeuw tot een relatief grote mobiliteit van de dienaren. Menig predikant is toen in drie of meer gemeenten werkzaam geweest en heeft zich daarbij over de meest uiteenlopende regio's verplaatst.

De sociale afkomst van de predikanten laat aanvankelijk ook grote verschillen zien. Sommige predikanten waren afkomstig uit de hoge sociale kringen, anderen uit het stedelijke middenstandsmilieu. Bij de laatsten ging het vooral om kinderen van ambachtslieden, of om dienaren die zelf een ambacht hadden uitgeoefend voordat zij predikant werden. Daarnaast bleek een (vaak kortstondige) betrekking in het onderwijs, meer dan eens een opstap te zijn naar het predikambt.

De predikanten die in de laatste jaren van de zestiende eeuw en in het begin van de zeventiende eeuw hun loopbaan begonnen, laten zich gemakkelijker typeren. In de meeste gevallen waren zij van Noordnederlandse - vaak van Hollandse - origine. Het betreft meer dan voorheen personen die met hun keuze voor de kerkdienst in de voetsporen traden van hun vader. De gebruikelijke opleiding bestond uit een studie te Leiden, al dan niet met een beurs voor het Statencollege. Over het algemeen bediende deze generatie predikanten minder gemeenten dan de voorgaande en was zij ook honkvaster. Slechts de beslechting van het leergeschild tussen remonstranten

en contra-remonstranten, bracht in dit opzicht nog enige discontinuïteit met zich mee. Voor sommigen betekende dit het einde van de carrière als predikant in de Gereformeerde Kerk. Voor anderen bood het vervullen van de vacatures van de afgezette remonstranten de gelegenheid naar een nieuwe gemeente te vertrekken.

De groep aankomende predikanten, die niet had gestudeerd of een aanzienlijk deel van de academische opleiding in het buitenland had gevolgd, nam na verloop van tijd duidelijk in omvang af. Daarnaast was er na 1600 nog slechts één nieuwe predikant van Zuidnederlandse herkomst. Bovendien stierf de generatie predikanten met een verleden als katholiek geestelijke geleidelijk uit. Ook hierdoor kreeg het profiel van de predikanten in de Delftse classis langzaam maar zeker een ander aanzien. Een aanvankelijk pluriforme groep van voorgangers maakte gedurende een periode van vijftig jaar plaats voor een dienarenbestand met een aanmerkelijk homogener karakter.

Er bestonden duidelijke verschillen tussen de predikanten van de stedelijke gemeente van Delft enerzijds en de predikanten van de Gasthuiskerk en de plattelandsgemeenten anderzijds. De stadskerk beriep over het algemeen meer ervaren krachten en werd al ruim voor het einde van de zestiende eeuw langdurig bediend door academisch gevormde predikanten. Delftse predikanten als Jan van der Myle en Jan Barentsz hadden weliswaar geen academische opleiding gevolgd, maar hadden zich voor hun komst naar de stad wel door hun gaven of arbeidskracht in positieve zin onderscheiden. De predikanten van de stad waren ook relatief vaak van aanzienlijke herkomst. De voormalige katholieken geestelijken onder hen, hadden in de oude kerk vooraanstaande posities ingenomen.

De Delftse Gasthuiskerk en de dorpskerken zich hebben zich lange tijd moeten behelpen met minder ervaren, vaak ongestudeerde predikanten. Voor zover zij wel bekwame voorgangers konden aantrekken, bleek het meer dan eens moeilijk te zijn hen vast te houden. Dienaren van hogere afkomst kwamen op het platteland niet of nauwelijks voor.

We mogen aannemen dat het tekort aan goed opgeleide predikanten in de beginperiode van de Reformatie zich vooral op het platteland heeft gewroken. Daar waren meer dan eens predikanten werkzaam, die voor, tijdens of na hun verblijf in de Delftse classis in problemen kwamen door gebrek aan gaven, een laakbare levenswandel of nalatigheid in de ambtsbediening. Onrechtzinnigheid in de leer deed zich vóór 1600 slechts bij één dorpspredikant voor. In het begin van de zeventiende eeuw kregen verscheidene plattelandsgemeenten de beschikking over academisch opgeleide predikanten. Deze bleken zich tijdens de bestandstwisten echter meer dan eens te manifesteren als remonstranten. De predikanten van de stedelijke gemeente waren overwegend van orthodoxe signatuur. Figuren als Arent Cornelisz, Wernerus Helmichius, Reijnier Donteclock, Thomas van Thielt en Jacobus Rolandus, die in Genève of Heidelberg studeerden en enige tijd in vluchtelingenkerken in het buitenland vertoefden, gaven de stadskerk al voor het einde van de 1600 een calvinistisch karakter. Tijdens de bestandstwisten hebben meer gematigde predikanten als Isaac Diamant en Johannes Taurinus niet de ruimte gekregen daaraan afbreuk te doen.

Groenhuis is tot de slotsom gekomen dat de predikanten in de zeventiende eeuw "typische representanten waren van een sociale groep die een middenpositie innam".³⁵² Het sociaal milieu van de predikanten in de Delftse classis in de jaren 1572-1621 kan nog niet zo scherp worden afgebakend. Slechts naar inkomen en vermogen leken deze dienaren zich eenduidig in de middelste geledingen van de samenleving te bewegen. Nemen we uit hun opleiding als maatstaf, dan moet geconstateerd worden dat er zowel gestudeerde als niet-academisch opgeleide predikanten in de classis werkzaam waren, waarbij de eersten na verloop van tijd de plaatsen van de laatsten gingen innemen. Voor Groenhuis is het voorkomen van 'Duitse klerken' in het begin van de zeventiende eeuw aanleiding de beroepsgroep van de predikanten in zijn sociale rangstelsel van de opleiding dan nog een lagere positie toe te kennen.³⁵³ Wij zouden de statuspositie van de predikanten in dat rangstelsel in de eerste decennia na 1600 veeleer willen aanduiden als gevarieerd. De academisch gevormde predikanten konden zich naar opleiding reeds de gelijken achten van regenten en hoge ambtenaren, die ook een universiteit of hogeschool hadden bezocht. De predikanten die niet hadden gestudeerd, bleven in maatschappelijk opzicht bij hen achter, maar konden aanzien verwerven door hun gaven als voorganger.

De familierelaties van de predikanten geven echter het duidelijkst aan, waar we hen in de samenleving moeten plaatsen. Opvallend is dan dat het daarbij niet exclusief om de middelste lagen gaat. Meer dan eens stamden de predikanten zelf uit aanzienlijke families of vonden zij hun huwelijkspartners in de kringen van adel, patriciaat of welgestelde burgerij. In aantal bleven zij wellicht achter bij ambtgenoten die van meer bescheiden komaf waren en trouwden binnen de sociale middengroepen, maar hun familieverhoudingen tonen aan dat de hogere geledingen van de maatschappij zich (nog) niet voor predikanten hadden gesloten.

SAMENVATTING

Dit boek gaat in op de vestiging en uitbouw van de Gereformeerde Kerk in de classis Delft en Delfland over de eerste halve eeuw na de kerkelijke en politieke omwenteling van 1572. Gepoogd wordt de kerkgemeenschap als resultaat van deze vorm van calvinisering in kaart te brengen. Daar dit proces niet alleen leidde tot veranderingen op het kerkelijk erf, maar ook op maatschappelijk terrein, wordt tevens getracht het sociaal milieu van de kerkelijke ambtsdragers en het kerkvolk te schetsen. Onze aandacht richt zich in het eerste deel op de classis zelf, door Van Deursen aangeduid als de hoeksteen van de gereformeerde kerkorganisatie. In het tweede deel wordt de vorming en samenstelling van de gereformeerde gemeenten geanalyseerd. Vervolgens staan in het derde deel de ouderlingen en diakenen centraal, waarbij tevens het personele raakvlak van kerkeraad en magistraat te Delft wordt onderzocht. Het vierde deel geeft een groepsbiografisch portret van de predikanten.

Het klassicale leven in Delft en omstreken was al op gang gekomen voordat de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 het ressort van de classis nauwkeurig afbakte. Uiterlijk in de zomer van 1573 hielden de "broederen van Delft" wekelijkse vergaderingen, die ook door predikanten uit 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam werden bijgewoond. Deze samenkomsten doen denken aan het Franse colloque en de Oostfriesse coetus, de predikantenvergaderingen die als voorlopers van de classes in de Nederlanden kunnen worden beschouwd. De Dordtse synode van 1574 beperkte de omvang van de classis Delft en Delfland tot de stedelijke kerk van Delft en een elftal dorpskerken in de directe omgeving. In 1621 was het aantal kerken op het platteland gegroeid tot veertien (Berkel, Kethel, De Lier, Maasland, Maassluis, Naaldwijk, Nootdorp, Overschie, Pijnacker, Schipluiden, Vlaardingen, Wilsveen-Leidschendam, 't-Woudt en Zoetermeer).

De beperkte omvang van de Delftse classis maakte het mogelijk om ook tussen de vier gewone vergaderingen per jaar, zonodig vele buitengewone bijeenkomsten te beleggen. De gemeenten moesten op de gewone vergaderingen niet alleen door een predikant, maar ook door een ouderling vertegenwoordigd zijn. Op buitengewone vergaderingen werd genoeg genomen met de aanwezigheid van een predikant. De klassicale zaken werden zoveel mogelijk ter vergadering en met algemene consensus afgedaan. De Delftse classis maakte tussen de vergaderingen geen gebruik van een vast gezelschap van gedeputeerden voor het afhandelen van kleine kwesties, zoals in de uitgestrekte classis Dordrecht wel geschiedde. Vanaf 1584 ontwikkelde de visitatie zich tot een vast onderdeel van het klassicale leven. Aanvankelijk was daarbij sprake van een visitatie door één kerk van de andere kerken in de classis, vanaf 1587 ook van een inspectie door twee door de particuliere synode van Zuid-Holland benoemde predikanten. In 1593 werden beide vormen van visiteren geïntegreerd.

Een belangrijk deel van de werkzaamheden van de Delftse classis betrof de predikanten. Een eerste taak van de classis was het examineren in leer en leven van de kandidaten voor het predikambt. Aanvankelijk was daarbij sprake van één examen, maar in navolging van de richtlijnen op synodaal niveau voltrok zich ook in de

classis Delft een ontwikkeling naar twee beproevingen: het praeparatoir examen voor studenten en proponenten, af te nemen door classis of universiteit, en het peremptoir examen dat alleen aan de classis toekwam. Vooral voor (niet-academisch gevormde) proponenten, beschikte de Delftse classis vanaf 1592 over een oefenschool, die echter in het begin van de zeventiende eeuw aan betekenis afnam, omdat het aanbod van gestudeerde kandidaten groter werd.

De Delftse classis oefende in de dorpsgemeenten een strikte controle uit op het komen en gaan van predikanten. Nieuwkomers dienden een goed getuigenis van leer en leven te overleggen vóór zij in de classicale vergadering opgenomen werden. De classis zag er op toe dat de band tussen predikant en gemeente niet gemakkelijk verbroken werd. Vanaf omstreeks 1583 werden de predikanten verplicht tot ondertekening van belijdenisgeschriften en kerkorde. Het classicale toezicht op leer en leven van de predikanten, leidde vóór 1622 tot een viertal kwesties, waarbij levenswandel of ambtsbediening van een voorganger in het geding was.

De classis Delft trachtte te bewerkstelligen dat de predikanten in hun standplaatsen woonden en daar van een goede huisvesting werden voorzien. De classis spande zich in om voor emeriti en predikantsweduwen en -wezen een pensioen te verkrijgen. Aanvankelijk rekende de classis het tot haar taak ook bij de overheid te pleiten voor een goede bezoldiging van de dorpspredikanten, maar na verloop van tijd werd het aandringen op collectieve traktementsverhogingen overgelaten aan de particuliere synode.

In de relatie tussen classis en gemeente, moet een onderscheid gemaakt worden tussen stad en platteland. De Delftse gemeente functioneerde betrekkelijk autonoom. Zij was zeer wel in staat zelf het beroepen van nieuwe predikanten ter hand te nemen en de contacten met de stedelijke overheid te onderhouden. Ook wendde zij zich zelden voor raad of bijstand tot de classis. Op het platteland had de classis een groot aandeel in het beroepingswerk. Voor de dorpsgemeenten fungeerde de classis als een advies- en bemiddelingsorgaan, met name in moeilijke tucht- en huwelijkszaken, en in tal van aangelegenheden als pleitbezorger bij overheidsfunctionarissen en -instanties. Tot in het begin van de zeventiende eeuw betekende dit in de praktijk veelal dat de predikanten van Delft voor de afhandeling van allerlei kwesties geconsulteerd of gecommiteerd werden. Zij speelden daardoor een grote rol in het classicale leven.

De toezichhoudende en regulerende taken die de classis als 'meerdere' vergadering uitoefende, hebben niet geleid tot een classicale heerschappij over de gemeenten, waarbij de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken in het geding kwam. Meestal was het juist de zorg voor het welzijn van de gemeenten die de classis in beweging deed komen, vaak op verzoek van die gemeenten zelf. De classis trachtte in haar dagelijkse werkzaamheden de voorwaarden en omstandigheden te creëren voor een vrije en zelfstandige ontplooiing van de lokale kerken. Classicale autoriteit en gemeentelijke zelfstandigheid bleken daarbij zeer goed samen te gaan.

De Zuidhollandse synode heeft zich slechts zelden ingelaten met de zaken die zich in Delft en Delfland afspeelden. Omgekeerd was er wel sprake van een grote inbreng van de Delftse classis in het synodale verband. Tot in het begin van de zeventiende eeuw werden de Delftse predikanten vaak gekozen in het moderamen van de synode

en dienden zij frequent als synodaal gedeputeerde. Zij zetten zich als zodanig steeds in voor de eenheid in leer en kerkregering. Hun faam als verdedigers van de gereformeerde orthodoxie was op de synodale vergaderingen al spoedig gevestigd.

Toch viel de Delftse classis tijdens het Twaalfjarig Bestand ten prooi aan een groeiende verdeeldheid tussen remonstranten en contra-remonstranten. Daarbij werd het na verloop van tijd steeds moeilijker de leergeschillen op de classis ter sprake te brengen zonder de onderlinge vrede te verstoren. Geleidelijk werd het bewaren van die vrede aan de vergadertafel het hoofddoel, met als gevolg dat er door de classis steeds minder besproken en besloten werd. De gemeenten werden daardoor op zichzelf teruggeworpen. Zij stonden alleen toen de lagere overheden in 1616 op diverse plaatsen greep trachtten te krijgen op de verkiezingen van ouderlingen en diakenen. In maart 1617 was het handelingsvermogen van de classis dusdanig verlamd, dat zij zich niet meer kon uitspreken over de kerkscheuringen die zich inmiddels in enkele plattelandsgemeenten hadden voltrokken. Tegen het einde van hetzelfde jaar was het classicale leven vrijwel volledig stilgevallen.

De Delftse kerk heeft later het initiatief tot regeneratie van de classis genomen. Nadat de orthodoxie onder de stedelijke predikanten was hersteld, werden te Delft in het voorjaar van 1618 afzonderlijke bijeenkomsten van de contra-remonstrantse kerken gehouden met als doel de classis te 'redresseren'. De remonstrantse predikanten beschouwden deze samenkomsten als een bewijs dat de classis gescheurd was. Toen in september en oktober weer classicale vergaderingen werden belegd, verkozen zij niet meer aan de beraadslagingen deel te nemen. De contra-remonstrantse kerken konden daardoor ongestoord voortgaan met de wederopbouw van het classicale leven. De afzetting van de remonstrantse predikanten werd in 1619 ter hand genomen door de particuliere synode. De classis zag erop toe dat in hun plaats in leer en leven onberispelijke predikanten werden beroepen, die het herstel van de eenheid in de gescheurde kerken ter hand konden nemen. Ook in dit opzicht was de rol van de classis eerder dienstverlenend dan dirigerend.

Toetreding tot de gemeente impliceerde het verkrijgen van toegang tot de (heilige) gemeenschap van het Avondmaal. Het sacrament van brood en wijn werd in Delft zesmaal, op het omringende platteland viermaal per jaar bediend. De opname in de gemeente voltrok zich in de periode tussen de afkondiging en de viering van het Avondmaal. Degenen die voor de eerste keer wilden deelnemen moesten daartoe zelf hun verlangen bij predikant of ouderling kenbaar maken. Zij ondergingen dan een onderzoek naar hun leven en een elementaire beproeving van hun geloof, uitmondend in hun geloofsbelijdenis. Lidmaten uit andere gemeenten dienden een attestatie in te leveren, waaruit bleek dat er op hun geloof of gedrag niets aan te merken viel.

In 1621 telde de gereformeerde kerk van Delft niet meer dan ongeveer 3.500 leden op bijna 24.000 parochianen. Het uitblijven van een massale toeloop in voorgaande jaren mag niet eenzijdig gerelateerd worden aan de weerstand van de katholieken, die sinds 1573 hun godsdienst niet meer in het openbaar mochten oefenen. De gereformeerden te Delft wisten zich ook omringd door doopsgezinden, lutheranen, spiritualisten en een groot aantal stedelingen dat zich niet bij een kerkelijke gezindte

had aangesloten. Vooral de doopsgezinden konden aanvankelijk nog weifelende lidmaten bewegen tot afval van de 'ware religie'. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw ging het herlevende katholicisme te Delft geleidelijk een belemmering vormen voor de numerieke expansie van de gereformeerde gemeente.

De verklaring voor de moeizame groei van die gemeente moet echter vooral gezocht worden bij de Gereformeerde Kerk zelf. Zij hield nog lang vast aan het ideaal van een "purior ecclesia" en was restrictief bij het aannemen van nieuwe leden als hun levenswandel niet zuiver was of hun attestatie gebreken vertoonde. Anderen voegden zich niet bij de avondmaalsgemeenschap, omdat zij dan onderworpen waren aan de kerkelijke tucht die kon uitmonden in publieke vermaningen en schuldbekentenissen.

De immigratie van gereformeerde vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden vanaf omstreeks 1585 is voor de gemeentevorming te Delft van begrensd betekenis geweest. De Delftse magistraat liet aanvankelijk weinig Zuid-Nederlanders tot de stad toe, vermoedelijk uit vrees voor de import van een militant calvinisme en een overbelasting van de armenzorg. Tegen het einde van de zestiende eeuw wijzigde het stadsbestuur zijn beleid en werden Zuidnederlandse textielarbeiders aangetrokken om de stedelijke economie een nieuwe impuls te geven. De Delftse gemeente bestond in 1609 niettemin in grote meerderheid uit lidmaten van Noordnederlandse herkomst.

De meeste dorpsgemeenten waren in 1621 naar verhouding nog beduidend kleiner dan de gemeente van Delft. De Zuidnederlandse immigratie heeft op het platteland nauwelijks een rol in de gemeentevorming gespeeld. Ook het tekort aan goed opgeleide predikanten heeft de gemeentegroei op het platteland geremd.

De gereformeerde gemeenten in de Delftse classis telden over het algemeen meer vrouwen dan mannen. Dit overwicht is mogelijk toe te schrijven aan een grotere religiositeit onder vrouwen. Daarnaast speelden waarschijnlijk ook de wijze waarop de tucht werd toegepast en de bedelingspraktijk door de diakonie een rol. Het aandeel van de jongedochters en de jonggezellen onder de nieuwe lidmaten in Delft is na verloop van tijd gegroeid, maar de meeste nieuwkomers bij het Avondmaal waren reeds gehuwd of van een voortgeschreden leeftijd. Ook in het begin van de zeventiende eeuw bleek de gereformeerde kerk in de stad nog een externe werfkracht uit te oefenen op stedelingen die op jongere leeftijd tot andere kerkelijke gezindheden hadden behoord of zich nog niet kerkelijk gebonden hadden.

De professionele structuur van de gereformeerde gemeente te Delft was in 1609 te gevarieerd om de kerkleden exclusief te situeren in duidelijke begrensde geledingen van de Delftse beroepsbevolking. Evenmin was het mogelijk de gemeente een duidelijke sociale signatuur toe te kennen. De Delftse kerk laat zich daarmee niet duiden als een 'klassen-kerk', maar moet veeleer worden beschouwd als een 'keuze-kerk' met een breed socio-professioneel draagvlak.

Na de Overgang in 1572 bevond zich in Delft nog lange tijd een omvangrijke groep van regenten, die in confessioneel opzicht het midden hield tussen calvinisme en katholicisme. De evenwichtige verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in het stadsbestuur droeg bij tot een verdraagzaam beleid tegenover de niet-calvinistische gezindheden in de stad. Tijdens de twisten tussen remonstranten en contra-remon-

stranten kwam de tolerante houding van de regenten onder druk te staan, hetgeen tot uiting kwam in toegenomen vervolging. Tot een daadwerkelijke verwijdering van katholieke priesters uit de stad kwam het daarbij overigens niet.

De strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten is in het stadsbestuur gepaard gegaan met een gecompliceerd proces van factievorming. De magistraat schikte zich in 1617 in de contra-remonstrantse koers van de stadskerk. In de Hollandse Statenvergadering verzette de Delftse overheid zich echter nog lang tegen het door stadhouder Maurits bepleite bijeenroepen van een nationale synode, die over de leergeschillen zou oordelen. Delft ontkwam daardoor in de vroege herfst van 1618 niet aan een wetsverzetting door de stadhouder. De verhouding tussen lidmaten en niet-lidmaten in het stadsbestuur bleef daarbij overigens vrijwel ongewijzigd.

De vestiging van de Gereformeerde Kerk ging ook in Delft en Delfland gepaard met de verschijning van leken in kerkelijke ambten: de ouderlingen en diakenen. De ouderling functioneerde als kerkregeerder en oefende zijn taken uit als lid van de kerkeraad. Hij was belast met het toezicht op zijn mede-ambtsdragers, de zorg voor het welzijn van de gemeente en de oefening van de tucht over de lidmaten.

De diaken trad op als kerkelijk armenbezorger, hetgeen in de meeste gemeenten van de Delftse classis zowel het inzamelen als het uitdelen van de aalmoezen inhield. Alleen in Maasland werd, min of meer in navolging van het 'dubbeldiakonaat' dat Calvijn in Genève had geïntroduceerd, een onderscheid gemaakt tussen diakenen die de middelen van de diakonie beheerden, en diakenen die de uitdeling van de gaven voor hun rekening namen. Op het platteland van de Delftse classis namen de diakenen steeds plaats in de kerkeraad, maar te Delft vergaderden zij al spoedig apart om over armenzaken te spreken.

De ambtstermijn van ouderlingen en diakenen was in de regel begrensd tot twee jaar. Ieder jaar trad de helft van de dienstdoende ambtsdragers af. Hun opvolgers werden in de meeste gemeenten van de Delftse classis gekozen door de mannelijke lidmaten uit een dubbele voordracht, opgesteld door de kerkeraad. Tijdens de bestandstwisten hebben enkele ambachtsheren op het platteland en de overheid van Delft getracht door de invoering van de kerkorde van 1591, opgesteld op gezag van de Hollandse Staten, greep te krijgen op de verkiezing van de ambtsdragers. Kerkeradsleden of lidmaten beschouwden dit echter als een inbreuk op het inmiddels verworven recht van een binnenkerkelijke keuze. De meeste betrokken gemeenten slaagden erin, soms na heftig verzet, de introductie van de kerkorde van 1591 tegen te houden of na verloop van tijd weer vrijwel ongedaan te maken.

De kerkeraden in Delftse classis hebben erop toegezien, dat de eenmaal gekozen ouderlingen en diakenen hun ambt na behoren vervulden en een onberispelijk leven leidden. In dit opzicht falende ambtsdragers kwamen als gewone lidmaten met de kerkelijke tucht in aanraking of werden als ouderling of diaken afgezet. Slechte ervaringen met de ambtsbediening of de levenswandel van een ouderling of diaken konden ook reden zijn om de betrokken persoon niet voor een nieuwe ambtstermijn in aanmerking te laten komen.

Na een gebruikelijke periode van ambtsrust (twee jaar te Delft en één jaar op het platteland) maakten lidmaten die tijdens hun laatste bediening als ouderling of diaken

hadden voldaan een goede kans op herverkiezing. Te Delft en op het platteland vormde zich daardoor binnen de gemeenten groepen van kernleden, die steeds opnieuw als ambtsdrager werden verkozen. Het merendeel van deze ervaren krachten heeft slechts in één van beide ambten gediend. Voorzover er wel wisselingen plaatsvonden ging het vrijwel altijd om voormalige diakenen die tot ouderling werden verkozen. Deze volgorde maakt duidelijk dat het ouderlingenambt gold als het zwaarste van de twee lekenambten. Naar belang voor de gemeente en zwaarte van het ambt prevaleerde de kerkregering boven de kerkelijke armenzorg.

Te Delft werden naar verhouding minder Zuid-Nederlanders in de kerkeraad gekozen dan in andere Hollandse steden. De ouderlingen en diakenen waren in grote meerderheid van Noordnederlandse herkomst. Tussen de bekleeders van beide lekenambten bestond geen duidelijk verschil in sociale status. De Delftse kerkeraadsliden werden niet alleen uit de welgestelde burgerij en de hoogste maatschappelijke kringen gerecruteerd. Een substantieel deel van de ouderlingen en diakenen was afkomstig uit de stedelijke middenstand. De onderste geledingen van de stedelijke samenleving waren echter niet in de kerkeraad vertegenwoordigd.

Kerkeraad en magistraat te Delft bestonden deels uit leden van dezelfde families. In de periode 1573-1621 zijn dertig kerkeraadsliden, vóór, tijdens of na hun bediening als ouderling of diaken ook regent geweest. De mate van personele verstrengeling van het kerkelijk en politiek regiment is van groot belang geweest voor de aard van de verstandhouding tussen kerk en overheid te Delft. In 1586 en 1616 rezen tussen kerkeraad en stadhuis spanningen over de kerkorde. Het dagelijks bestuur van de stad was op die momenten in handen van burgemeesters, die niet eerder als ouderling of diaken hadden gediend.

De personele banden met andere geledingen van de stadsbestuur, met name met de schepenbank, waren doorgaans echter sterk genoeg om een goede communicatie tussen kerkelijk en wereldlijk gezag te waarborgen. Deze communicatie kreeg ook gestalte in informele contacten en werd door de kerkeraad bevorderd door herhaaldelijk regenten voor een verkiezing tot ouderling te nomineren. Het gemeenschappelijke personele raakvlak kende niettemin beperkingen. Enerzijds telde het stadsbestuur tot 1622 nog een grote groep niet-gereformeerde regenten, die niet voor een verkiezing tot ouderling en diaken in aanmerking kwam. Anderzijds blokkeerde een Zuidnederlandse herkomst of een (te) bescheiden afkomst uit de stedelijke middenstand voor een aantal kerkeraadsliden de opname in het regentenmilieu.

De maatschappelijke afkomst van de predikanten in de Delftse classis geeft een gevarieerd beeld te zien. Sommige predikanten waren afkomstig uit de hogere sociale kringen, anderen stamden uit de middelste geledingen van de samenleving. Bij de laatsten ging het vooral om zonen van ambachtslieden en schoolmeesters of predikanten die eerst in een ambacht of in het onderwijs werkzaam waren geweest. Onder de eerste generatie predikanten in de Delftse classis bevond zich ook een aantal voormalige priesters en monniken, veelal van onduidelijke sociale komaf. Enkelen van hen hadden reeds ruim vóór 1572 met de Katholieke Kerk gebroken en waren actief geweest als hageprediker of predikant van een kruisgemeente. Tegen het einde van de zestiende eeuw maakten de voormalige katholieke geestelijken plaats voor

een nieuwe groep predikanten; zij die uit een predikantenmilieu afkomstig waren en in het voetspoor van hun vaders traden.

De grote meerderheid van de predikanten was van Noordnederlandse, vaak zelfs van Hollandse - herkomst. Vóór 1600 kwam in de classis ook nog een aantal predikanten van Zuidnederlandse origine in dienst, die door de komst van Alva in 1567 of de militaire successen van Alexander Farnese in de jaren 1579-1585 hun geboortestreek hadden moeten verlaten. Het verloop van de Opstand leidde niet alleen voor hen, maar ook voor de Noordnederlandse predikanten van het eerste uur tot een grote mobiliteit. De betrokken predikanten moesten relatief vaak van gemeente veranderen. Later bracht de beslechting van het leergeskil tussen remonstranten en contra-remonstranten in 1618-1619 nog een relatief groot aantal mutaties onder de predikanten in de Delftse classis teweeg.

Academisch gevormde predikanten waren lange tijd schaars. Slechts een beperkt aantal predikanten had in het buitenland gestudeerd. De Leidse universiteit trok in de eerste jaren na haar oprichting in 1575 slechts een bescheiden aantal theologiestudenten. Pas in het eerste decennium van de zeventiende eeuw kon de Delftse classis bij het vervullen van vacatures meestal predikanten recruteren die te Leiden waren opgeleid, al dan niet met een beurs van het Statencollege. De meeste predikanten vóór 1600 hadden niet gestudeerd en waren, voor zover het niet om voormalige katholieke priesters ging, de kerkelijke talen (Grieks en Latijn) niet machtig. Een deel van deze 'Duitse klerken' heeft wellicht classicae oefenscholen bezocht, maar in een aantal gevallen is vermoedelijk niet van enige, georganiseerde vorm van opleiding voor het predikambt sprake geweest.

Tussen de predikanten van de stedelijke gemeente en de dienaren op de dorpen van de classis zijn in grote lijnen verschillen waarneembaar. De stadskerk beschikte al ruim vóór 1600 over een aantal ervaren, academisch gevormde voorgangers. Enkele stedelijke predikanten die niet hadden gestudeerd, hadden eerder in een andere gemeente bewezen over goede predikgaven te beschikken. Dienaren als Arent Cornelisz, Wernerus Helmichius, Reijnier Donteclock, Thomas van Thielt en Jacobus Rolandus verbleven voor hun komst naar Delft enige tijd in buitenlandse vluchtelingkerken en drukten later op het kerkelijk leven in de stad een calvinistisch stempel.

De dorpskerken werden over het algemeen bediend door minder ervaren en lange tijd in meerderheid ongestudeerde predikanten. Een aantal van hen heeft zich vóór, tijdens of na de ambtsbediening in de Delftse classis door een evident gebrek aan gaven, een weinig getrouwe ambtsvervulling of een laakbare levenswandel in negatieve zin onderscheiden. Na 1600 kwamen op verscheidene plaatsen op het platteland academisch opgeleide predikanten in dienst, maar tijdens de bestandstwisten bleken zich onder hen meer dan eens remonstranten te bevinden. De dienaren in Delft waren toen overwegend van orthodoxe signatuur. Predikanten als Johannes Taurinus en Isaac Diamant, die afkerig waren een scherpslijpend contra-remonstrantisme, hebben in de stad nauwelijks ruimte gekregen om zich te ontplooien.

De gevarieerde afkomst en het weinig uniforme opleidingsprofiel van de predikanten in de Delftse classis maakt het moeilijk hen in een duidelijk afgebakend sociaal milieu te plaatsen. Hun inkomens- en vermogenspositie kwam waarschijnlijk overeen

met die van de middengroepen in de samenleving. Nemen we de sociale groepen waarin de predikanten en hun kinderen huwden als maatstaf, dan blijken zij niet alleen in de middelste, maar meer dan eens ook in de beter gesitueerde geledingen in de maatschappij hun echtgenote gevonden te hebben. Ook al omdat sommige predikanten zelf uit aanzienlijke families stamden, mogen de dienaren niet zonder meer als vertegenwoordigers van een sociale middengroep beschouwd worden. Voor een aantal van hen hadden de hogere geledingen van de samenleving zich in het begin van de zeventiende eeuw nog niet gesloten.

De vestiging en uitbouw van de Gereformeerde Kerk in Delft en Delfland heeft op het kerkelijk en maatschappelijk erf ingrijpende veranderingen teweeg gebracht. Haar predikanten vormden een nieuwe beroepsgroep, met haar ouderlingen en diakenen verschenen leken in tijdgebonden kerkelijke ambten. De classis was in een nieuwe kerkelijke organisatie de vitale schakel die de lokale kerkeraden met het bredere kerkverband verbond en voor de kerken op het platteland fungeerde als orgaan van advies en steun bij de ontwikkeling van het kerkelijk leven. De overheid onderhield met de nieuwe kerk een ambivalente relatie. Enerzijds verleende zij de gereformeerden het monopolie op openbare godsdienstoefening, anderzijds wenste zij niet te dulden dat die gereformeerden gewetensdwang op andere gezindheden zouden uitoefenen of met een zelfstandige kerkregering de competenties van het wereldlijk gezag zouden aantasten. Vanuit deze gecompliceerde uitgangspositie is de nieuwe kerk er voor 1622 in geslaagd met de verkondiging van de 'ware religie' alle geledingen van de samenleving te bereiken zonder echter een numeriek dominerende positie te verwerven. Toetreding tot de gereformeerde gemeenten bleef een keuze. Een ruime meerderheid van de bevolking in Delft en Delfland had die keuze, ondanks de bevoorrechte en publieke positie van de Gereformeerde Kerk, tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand (nog) niet gemaakt.

SUMMARY

This book describes the establishment and development of the Reformed Church in the *classis* of Delft and Delfland in the first 50 years after the religious and political turnover of 1572. An attempt has been made to map the church community resulting from this form of Calvinization. As this process did not only lead to changes in the religious sector, but also in the social field, we have also tried to outline the social environment of the ecclesiastical office holders and church members. In the first part the attention is focused on the *classis* itself, to which Van Deursen refers as the cornerstone of the Reformed church organisation. In the second part the forming and composition of the Reformed congregations are analysed. The third part highlights the elders and deacons, including the area of personal intertwinement between consistory and town magistrate at Delft. The fourth part gives a prosopographic portrait of the ministers.

The initial stage of classical activity at Delft and its surroundings had started already before the 'provincial' Synod of Dordrecht demarcated the territory of the *classis* in 1574. Not later than in the summer of 1573 the 'brethern of Delft' held weekly assemblies, which were also attended by ministers from The Hague, Rotterdam and Schiedam. These assemblies bear comparison with the French *colloque* and the East Frisian *coetus*, the assemblies of ministers which can be considered as precursors of the *classes* in the Netherlands. In 1574 the Synod of Dordrecht limited the scope of the *classis* of Delft and Delfland to the city church of Delft and eleven village churches in the immediate vicinity. In 1621 the number of congregations in the countryside had grown to fourteen (Berkel, Kethel, De Lier, Maasland, Maassluis, Naaldwijk, Nootdorp, Overschie, Pijnacker, Schipluiden, Vlaardingen, 't-Woudt, Wilsveen-Leidschendam, and Zoetermeer).

The limited scope of the Delft *classis* made it possible, if necessary, to convene many extraordinary meetings between the four regular assemblies a year. At the regular assemblies the congregations not only had to be represented by a minister, but also by an elder. At extraordinary meetings the presence of a minister was sufficient. Classical matters were mostly dealt with at the meeting and if possible concluded with general consent. The *classis* of Delft did not use a permanent assembly of deputies to deal with minor matters between the meetings, like the extensive *classis* of Dordrecht did. Since 1584 visitation had become a regular part of classical activity. Initially one church made a visitation of the other congregations in the *classis*, but since 1587 two ministers appointed by the *particuliere* synod of South Holland also carried out inspections. In 1593 both forms of visitation were integrated.

An important part of the activities of the *classis* of Delft concerned the ministers. A primary task of the *classis* was to test the future ministers on their knowledge of the doctrine and their conduct. Initially there was only one examination, but later, following the guidelines of the synods, also the *classis* of Delft tended to use two tests: the *preparatoir* examination for students and *proponenten*, to be held by *classis* or

university, and the *peremptoir* examination, only held by the *classis*. Since 1592 the *classis* of Delft used a training college especially for *proponenten* (non university-educated candidates), which lost its importance in the early seventeenth century, when the number of university-educated candidates increased.

The *classis* of Delft strictly controlled the comings and goings of ministers in the village congregations. Newcomers had to produce a sound testimony of doctrine and conduct before they were admitted to the *classis*. The *classis* saw to it that the tie between minister and congregation was not easily broken off. Since about 1583 the ministers had been obliged to sign the confessions and church ordinance. Before 1622 classical control of the ministers' doctrinal knowledge and conduct led to four cases in which a ministers' conduct and duties were at issue.

The Delft *classis* tried to arrange that ministers lived in their stations and were offered suitable accomodation there. The *classis* made out a case for pensions for emeriti, minister's widows and orphans. Initially the *classis* considered it its duty also to plead with the government for better minister's salaries, but later it was left to the *particuliere* synod to press the matter of collective pay rises.

In the relation between *classis* and congregation a distinction should be made between town and countryside. The Delft congregation functioned relatively autonomously. It was quite capable of taking up the calling of new ministers and of maintaining the contacts with the town magistrate. The Delft congregation seldom turned to the *classis* for advice or assistance. In the villages, however, the *classis* played an important role in the calling. For the village congregations the *classis* functioned as an advisory and mediation body, especially in complicated discipline and marital problems, while it also pleaded various matters with government officials and institutions. Until the early seventeenth century this implied in practice that the Delft ministers were consulted or commissioned on several matters. Consequently they played an important role in the *classis*.

The controlling and regulating duties exercised by the *classis* as a '*meerdere*' assembly did not lead to a domination over the churches in which the independence of the local congregations was at issue. Usually it were exactly the interests of the local churches that inspired the activities of the *classis*, often at the request of the churches themselves. In its daily work the *classis* tried to create the conditions for a free and independent development of the local congregations. Classical authority and congregational independence appeared to go together very well.

The Synod of South Holland only rarely concerned itself with matters taking place at Delft and in Delfland. Conversely, the Delft *classis* did contribute much to the synod framework. Until the early seventeenth century the Delft ministers were often elected to the *moderamen* (board) of the synod and they frequently acted as deputies of the synods. In this capacity they dedicated themselves to the unity in doctrine and church government. At the synod meetings they soon made a reputation as defenders of the Reformed orthodoxy.

Nevertheless, during the Twelve Years Truce the Delft *classis* fell victim to a growing discord between Remonstrants and Contra-Remonstrants. It became increasingly difficult to bring up the doctrinal differences in the *classis* without disturbing the peace. Gradually, keeping this peace became the main purpose of the assemblies, as

a result of which the *classis* discussed and decided upon only a limited number of issues. As a consequence the congregations were thrown back upon their own resources. They were on their own when in 1616 the lower authorities tried to gain control over the election of elders and deacons. In March 1617 classical activity was paralysed to such an extent that the *classis* was no longer able to give its opinion on the schism which had meanwhile taken place in some village churches. By the end of that year the activities of the *classis* had almost completely come to a standstill.

Later the church of Delft initiated the regeneration of the *classis*. After the orthodoxy among the city ministers had been restored, in the spring of 1618 separate meetings of the Contra-Remonstrant churches were held at Delft with the object of 'redressing' the *classis*. The Remonstrant ministers considered these gatherings as proof that the *classis* had been split. When in September and October 1618 meetings of the *classis* were convened again, they chose not to participate in the discussions any more. This enabled the Contra-Remonstrant churches to proceed with the redevelopment of the activities of the *classis* in their own way. The dismissal of Remonstrant ministers was effectuated by the *particuliere* synod in 1619. The *classis* saw to it that they were replaced by ministers of flawless doctrine and reputation, who could begin to restore the unity in the split churches. It was in this respect too that the role of the *classis* was rather an assisting than a controlling one.

Joining the congregation implied being admitted to the (holy) celebration of the Lord's Supper. The sacrament of bread and wine was administered six times a year at Delft and four times in the surrounding villages. The admission to the congregation took place in the period between the proclamation and the celebration of the Lord's Supper. Those who wanted to participate for the first time had to make their wish known to the minister or an elder. After that they were investigated on their life and put to an elementary test of their faith, which eventually led to their profession. Church members from other congregations had to submit an attestation showing that their faith or conduct was blameless.

In 1621 the Reformed Church at Delft had no more than approximately 3,500 members while there were almost 24,000 parishoners. The fact that a massive influx into the Reformed Church had failed to take place in the previous years should not be attributed only to the resistance of the Catholics, who had not been allowed to practice their religion in public since 1573. The Reformed church members at Delft were also surrounded by Mennonites, Lutherans, spiritualists and a large number of city-dwellers who did not belong to any denomination. Particularly the Mennonites were able to move initially doubtful church members to apostasy from the 'true religion'. Not until the end of the sixteenth century did reviving Catholicism gradually become an impediment to the expansion of the Reformed congregation.

However, the explanation for the difficult development of this congregation should mainly be found in the Reformed Church itself. For a long time it stuck to the ideal of a "*purior ecclesia*" and was restrictive in its admission of new members when their conduct was not irreproachable or when their attestation was not flawless. Others did not join the congregation, because it implied that they would be subjected to church discipline, which could lead to public admonitions and confessions of guilt.

The immigration of Reformed refugees from the southern Netherlands since about 1585 has been of limited importance for the forming of the congregation at Delft. The Delft magistrate initially did not admit many people from the southern provinces to the town, presumably because it was afraid to import militant Calvinism and to overburden poor relief. By the end of the sixteenth century the town council changed its policy and engaged textile workers from the southern provinces to give the urban economy a new impulse. Nevertheless, in 1609 the large majority of the Delft congregation consisted of church members from the northern provinces.

In 1621 most of the village congregations were considerably smaller than the Delft congregation. The immigration from the southern Netherlands hardly played a role in the forming of congregations in the countryside. The shortage of adequately educated ministers was also a factor which impeded the growth of the village congregations.

The Reformed congregations in the Delft *classis* generally consisted of more women than men. This female preponderance can probably be attributed to a deeper religiosity among women. In addition, the way in which discipline was imposed and the practice of poor relief in the diaconate might also have played a role. The number of *jongedochters* and *jonggezellen* (bachelors) among the new church members at Delft increased after some time, but most of the newcomers at the Lord's Supper were already married or of an advanced age. In the early seventeenth century too the Reformed Church in the city still appeared to appeal to city dwellers who had belonged to other denominations or who had no religious allegiance at a younger age at all.

In 1609 the professional structure of the Reformed congregation at Delft was too diverse to place the church members in clearly defined ranks of the working population of Delft. Neither was it possible to attribute distinct social characteristics to the congregation. Consequently the church of Delft cannot be regarded as a "class church", but should rather be considered as a "church of choice" with a broad socio-professional basis.

After the *Overgang* in 1572 there was still a considerable group of regents at Delft whose religious convictions stood midway between Calvinism and Catholicism. The stable relationships between church members and non-members in the town council added to a tolerant policy towards non-Calvinist denominations in the town. During the conflict between Remonstrants and Contra-Remonstrants the regents' tolerant attitude became subjected to pressure, which led to increased persecutions towards Catholics. However no effort was made to actually expel Catholic priests from the city.

As a consequence of the conflict between Remonstrants and Contra-Remonstrants the town council broke up into factions. In 1617 the magistrate conformed to the Contra-Remonstrant course of the city church. In the States of Holland, however, the Delft authorities continued to resist for a long time against *stadhouder* Maurits's initiative to convene a national synod to pass judgement on the doctrinal dispute. For that reason Delft could not avoid a statutory change initiated by the *stadhouder*. However, the numbers of church members and non-members in the city government remained practically unchanged.

In the *classis* of Delft and Delfland too the establishment of the Reformed Church involved the phenomenon of laymen in ecclesiastical offices: the elders and deacons. It was the elder's duty to govern the congregation while he functioned as a member of the consistory. He watched over his fellow office holders and was responsible for the welfare of the congregation and the discipline imposed on church members.

The deacon acted as an ecclesiastical poor relief worker, which in most of the congregations of the Delft *classis* involved both collecting and distributing the alms. Only at Maasland, more or less in imitation of the 'double diaconate' introduced by Calvin in Geneva, a distinction was made between deacons who controlled the finances of the diaconate and deacons who were responsible for the distribution of the charity. In the villages of the Delft *classis* the deacons used to participate in consistory meetings, but in Delft they soon held separate meetings to discuss matters concerning poor relief.

The term of elders and deacons was usually limited to two years. Every year half of the office holders resigned. In most congregations of the Delft *classis* their successors were elected by the male church members from a select list, drawn up by the consistory. At the time of the strife during the Twelve Years Truce some *ambachtsheeren* (lords) in the villages and the government of Delft, tried, by the introduction of the church ordinance of 1591 drawn up on the authority of the States of Holland, to gain control over the election of the office holders. However, consistory members or ordinary church members considered this an infringement on the acquired right to hold the elections within the church. Most of the congregations concerned succeeded, sometimes after fierce opposition, in blocking the introduction of the church ordinance of 1591 or in practically annulling it after some time.

The consistories in the Delft *classis* ensured that elected elders and deacons performed their duties properly and led a blameless life. Office holders who failed were subjected to discipline like ordinary church members or were dismissed as elder or deacon. Bad experiences concerning an elder or deacon's conduct or performance of duties could also be a reason not to nominate the person concerned for a new term of office.

After a customary rest from office (at Delft two years and in the countryside one year) church members who had functioned satisfactorily during their last term as an elder or deacon were likely to be re-elected. Consequently at Delft and in the village churches groups were formed of prominent members who were re-elected as office holders several times. Most of these experienced persons held only one of the two offices. Any changes that took place practically always concerned former deacons who were elected as elder. This order shows that the office of elder was considered to be the most important of the two lay offices. In view of its importance for the congregation and the burden of the duties connected, governing the congregation prevailed over ecclesiastical poor relief.

At Delft comparatively fewer persons from the southern provinces were elected to the consistory than in other towns in Holland. The large majority of the elders and deacons came from the northern Netherlands. There was no clear distinction in social status between the holders of the two lay offices. The Delft consistory members were not just recruited from the well-to-do and social upper class. A substantial part of the

elders and deacons came from the urban middle class. The lowest ranks of the urban society, however, were not represented in the consistory.

The consistory and city council of Delft consisted partly of members from the same families. In the period from 1573 to 1621 thirty consistory members had been regents before, during or after their term as an elder or deacon. The extent of personal intertwinement of the ecclesiastical and political government has had much impact on the nature of the relation between church and government at Delft. In 1586 and 1616 tension arose between consistory and city council about the church ordinance. In these years burgomasters who had not served as an elder or deacon were responsible for the government of the city.

However, usually the personal ties with other ranks of the magistrate, particularly the *schepens*, were strong enough to guarantee good communication between church and civil authorities. Informal contacts also contributed to this communication. The consistory encouraged these contacts by repeatedly nominating regents for the office of elder. Nevertheless, the personal intertwinement had its limitations. On the one hand, until 1622 the city council still consisted of a large number of non-Reformed regents, who were not eligible for an office as elder or deacon. On the other hand, for a number of consistory members their southern descent or their urban middle-class background blocked their appointment as a regent.

The social background of the first ministers in the Delft *classis* represented a wide range of classes. Some ministers came from the upper class, others from the middle ranks of society. The latter persons were mainly sons of artisans and schoolmasters or persons who had practiced a trade or worked as teachers before they became preachers. Among the first generation of ministers in the Delft *classis* were also a number of former priests and monks, mostly of obscure social descent. Some of them had broken with the Catholic Church long before 1572 and had been active as *hagepredikers* (hedge preachers) or minister of a church "under the cross". By the end of the sixteenth century the former Catholic priests were replaced by a new group of ministers; those who came from a family of ministers and followed the footsteps of their fathers.

The large majority of the ministers came from the northern provinces, often even from Holland. Before 1600 the *classis* consisted also of a number of ministers from the southern Netherlands who had been forced to leave their native district because of Alva's arrival in 1567 or Alexander Farnese's military successes in the period from 1579 to 1585. As a result of the Revolt they, but also the first ministers in the northern provinces, had to move frequently. The ministers concerned had to change congregations relatively often. Later the decisions of the Synod of Dordrecht on the doctrinal differences between Remonstrants and Contra-Remonstrants in 1618-1619 led to another relatively large number of changes among ministers in the Delft *classis*.

For a long time university-educated ministers had been scarce. Only a limited number of ministers had studied abroad. In the first years after its foundation in 1575 the university of Leiden attracted only a small number of theological students. Only in the first decade of the seventeenth century the Delft *classis* could recruit the majority of the new ministers amongst students who had been educated at Leiden, whether or

not on a scholarship granted in the *Statencollege*. Most of the ministers before 1600 did not have a university education and, except for former Catholic priests, had no knowledge of the ecclesiastical languages (Greek and Latin). A number of these '*Duitse klerken*' might have followed classical training colleges, but some of them did probably not follow any organised form of training for the ministry at all.

On the face of it there were some differences between the ministers in the urban congregation and those in the village churches of the *classis*. Long before 1600 the urban congregation had a number of experienced university-educated preachers at its disposal. Other ministers, who had not had a university education, had proven their talents for preaching in other congregations. Ministers like Arent Cornelisz, Wernerus Helmichius, Reijnier Donteclock, Thomas van Thielt and Jacobus Rolandus preached in refugee churches abroad some time before they came to Delft and left a Calvinist mark on religious life in the city congregation later.

In the village churches usually less experienced ministers, a majority of whom had not been to university, were preaching. A number of them distinguished themselves in a negative sense by an evident lack of talents, a not very faithful discharge of duties or a reproachable conduct before, during or after their office in the Delft *classis*. After 1600 in several villages university-educated ministers were called, but during the strife of the Twelve Years Truce many of them turned out to be Remonstrants. At Delft the preachers were predominantly of an orthodox persuasion. Ministers like Johannes Taurinus and Isaac Diamant, who were averse to extreme Contra-Remonstrantism, were given hardly any room to preach according to their more moderate convictions.

Because of the varied descent and the diverse educational profile of the ministers in the Delft *classis* it is difficult to place them in a clearly demarcated social class. Their financial position probably corresponded to the middle classes of society. If we look at the social groups in which the ministers and their children married, it appears that they did not find their wives in the middle classes alone, but also in the more affluent classes of society. Also because some ministers themselves were from well-to-do families, the preachers cannot be simply considered as representatives of a social middle class. In the beginning of the seventeenth century the upper class was still within reach for a number of them.

The establishment and development of the Reformed Church in the *classis* of Delft brought about radical changes in the religious and social field. Its ministers formed a new professional group, while its elders and deacons were laymen who held ecclesiastical offices limited to a certain term. In the new ecclesiastical organisation the *classis* was the vital link which connected the local consistories with the broader ecclesiastical structure and which functioned as an advisory and supportive body in the development of ecclesiastical life in the countryside. The government maintained an ambivalent relation with the new church. On the one hand it gave the Reformed Church the monopoly of public religious practice, on the other hand it chose not to tolerate that this church pressured the conscience of other convictions or that an independent ecclesiastical government undermined the competences of the civil authorities. In this complicated position, the new church nevertheless succeeded, by

preaching the 'true religion', in reaching all ranks of society before 1622, but it failed to acquire a dominating position in terms of numbers. The membership of the Reformed congregations remained a matter of free choice. By the end of the Twelve Years Truce a large majority of the population at Delft and Delfland had not (yet) made that choice, despite the privileged and public position of the Reformed Church.

BIJLAGE A: VRAGENLIJST PREDIKANTSEXAMEN IN DE CLASSIS DELFT EN DELFLAND TEGEN HET EINDE VAN DE ZESTIENDE EEUW

D'EXAMINATIE NA DE ORDEN DES CATECHISMI

I.

Op de 2. vrage	Soe sult ghij mij bewijzen wt de Schrifture dat de Catechismus recht gedeelt wordt in dese drie stucken? Maer Paulus deelt zijne leeringe maer in twee stucken. Actor 20.
Van de wet	De vaders die voor de wet geleefd hebben, hebben hare ellendicheit gekent: soe is dan de kennisse onser ellendicheit niet wt de wet alleene. De wet die God door Moses heeft gegeven, is die al van eener nature? Hoe menigherhande is zij. Heeft God de wet der zeden alleen gegeven om door deselve de ellendicheit te kennen? Waeromme is de wet der ceremoniën nu afgedaen? Gaet ons de burgerlicke wet der Joden niet allen aen? Waeromme eijst Godt in de hooftsomme der wet meer de liefde tot hem, dan zijn vrese. Waeromme seit Christus dat het tweede hooftgebodt den eersten gelijk is, dewijle doch tusschen Godt ende den mensche soo grooten ongelijckheit is?
Van des menschen geneichtheit tegen de wet	Hoe bewijst ghij dat de mensch voor zijn wedergeboorte geneijcht is God te haten? Nochtans dewijle alle natiën van menschen eenige godtheit bekennen ende eeren, soo schijnt dat se genegen zijn om Godt lief te hebben.
Beelt Gods end' scepping der menschen	Waerinne bestaet het beeltd Gods 'twelck de mensche int beginsel heeft gehadt? Is dit te Adam ende Eva gemeen geweest?
Scepping van andre creatuer	Nochtans seit Paulus van den man alleen dat hij is het beelt Gods. 1 Corin. 11. Waerinne is den val des menschen gelegen geweest?
Val der menschen	Wat gaet ons dien val aen, wij die noch niet en waren.
Erfsonde	Bewijst dat wij alle in sonden ontfangen end' geboren worden? Die woorden Psal. 51 spreek David alleen van hemselfen. Nochtans seit God dat het kint niet en sal dragen de misdaet des vaders. Ezech 18. De cleine kinderkens worden genaemt onnoosel. Psal. 106. Soo erven wij dan mede de wedergeboorte Adams van onser ouden.
Geheele verdorvenheid des menschen	Bewijst dat de mensch in zijn geheele persoon bedorven is met sonde. Bewijst het van zijn verstant, van zijn wille, van zijne wterlicke leden. Die bequaem is om een goet mensch gemaect te worden is immers bequaem tot den goede. Een wijngaert hout is onbequaem om een balck daarvan te maken. De onherboren heijdenen hebben eenige kennisse van Godt ende een onderscheit tusschen goed end quaet. Sij doen van natueren 'tgene dat des wets is. Rom. 2. De Heere seijt: Indien ghij wilt, ghij sult. Jesae 1. Geholpen zijnde ten minsten, so can de mensche mede van hemselfen wat doen 1 Corin. 15 Waertoe de vermaningen?

Godt beveelt het immers den onherborenen, ergo zij connen 't doen, anders doet Hij hen ongelijk.

Werckelicke sonden	Bewijst dat de werckelicke sonden wt de erfsonde commen. Welck zijn trappen der sonden?
Begeerlickheit	Is begeerlickheit ook sonde? Rom. 7. Waeromme seit dan Jacob. 1:15. Wat is sonde in den Heijligen Geest?
Straffe der sonde	Bewijst dat de bloote erfsonde verdient de straffe der verdoemenisse. Nochtans seit Jacobus 1:15. God en is geen passie onderworpen, ergo oock geen toom. Is de staffe eewich? Daer is wat dat eewich wort genaemt ende heeft nochtans ejnde, als 't woonen Gods in den tempel te Jerusalem: de besnijdenisse. Alsoo oock. Is 't niet onrecht dat de straffe sonder ejnde zij, daer de mensche ejndelick is ende de sonde in den ejndelicken tijt is gedaen? Waertoe dient ons de kennisse onser ellendicheijt? Ende bewijst ons datte.

II.

Kennisse Christi wt den Evangelio	Waerwt weet men dat God Christus tot eenen verlosser gestelt heeft?
Onderscheit tusschen wet end'Evangel. C.	Wat onderscheit iss er tusschen de wet ende 't Evangelie? Wat onderscheit iss er tusschen het Oude ende het Nieuwe Testament?
Persoon Christi	Bewijst dat Christus is waerachtich eewich Godt.
Dat hij God is	De Vader Christi is God ende wort God genaemt doorgaens. Ergo en is 't Christus niet anders souden der meer goden zijn.
Drijvuldicheit	Bewijst datt er drie personen zijn in het eenige goddelicke wesen. Bewijst dat elck van dien die eenige Godt is. Wat is persoon te seggen in de materie van de godtheit. Segt mij het onderscheit van de drie personen. Nochtans seit Christus selve: de Vader is meerder dan ick. Een vader is immers voor zijn sone. De Vader wordt voorgesteld als de waerdichste. Bewijst mij dat de H. Geest waerachtich God is. Waeromme wort de Sone Gods genaemt het Woord?
Menschwerdinge Christi	Dit Woort is vleisch geworden. Ergo het en is 't wesentlich Woort niet gebleven. Bewijst dat hij de menscheit aengenomen heeft, ende niet in deselve verandert is. Bewijst dat hij zijn vleisch wt het vleis end' bloet Marie heeft aengenomen. Soo heeft hij mede de verdorventheit wt Maria getrocken. Nochtans staet er geschreven 1 Corin. 15:27. Item Luc. 1:35 op 't einde van 't veers. Item: Mat. 16:16. 'T schijnt dat ghij stelt twee Christos.
Vereeninge end' eijgenschappen der naturen	'T schijnt dat de Schrift de naturen end' conditiën van de godheit end' menscheit onder malcanderen smelt. In hemel ende op eerde 't seffens. Johan. 3:13, Mat. 28:20.
Ampt Christi	Waerinne is 't priesterampt Christi gelegen? Wat is zijn voorbidden in den hemel voor ons? Nochtans seit hij Johan. 16:26. Wat is zijn prophetisch ampt? Wat zijn conincklick amt?

	<p>Is het Christus alleen? Waeromme worden wij priesteren etc genoemd? Hebben de heilige mannen Gods wt liefde hierop der aerden gebeden voor de mensen hoeveel te meer nu in den hemel Actor 8 15, Ephe 1 15 Hoe werden wij Chnsti ende zijner weldaden deelachtich?</p>
Geloof	<p>Wordt het woort geloof niet verscheidelick in de Schnture genomen? Wijst het ons aen</p>
Rechtvaerdichmakinge	<p>Wat is 't te seggen dat wij door 't geloof gerechtvaerdicht werden? Item Dat wij door de wet gerechtvaerdicht werden? Wij worden door de wercken gerechtvaerdicht seit Jacobus cap 2 Daniel seide tot den Coninck Paulus seit Galat 5 6 soo worden wij dan gerechtvaerdicht ten deele door de liefde Ja meer door de liefde dan door 't geloof soo schijnt wt 1 Conn, 13 13</p>
Heilichmakinge	<p>Soo spruijt de liefde wt het geloove doet het? Maer hoe gaet dat toe? Bewijst dat wij door de cracht des geests Chnsti herboren worden Ende van waer coemt ons dit geloof</p>
Geloof wt Gods verkiesinge	<p>Werckt het God in alle mensen? So iss er dan een verkiesinge bij Godt, daer mede Hij den eenen mensche Chnsto schenct, ende den anderen niet Maer hietegen schijnt te stryden, dat de Schrift seit dat bij God geen wtneminge der personen is Item, dat Hij wil alle menschen salich sullen werden 1 Timo 2 Item, dat Hij wil dat niemant verloren ga 2 Pe 3 Bewijst dat dese verkiesinge al voor des menschen geboorte, ja voor de scheping des werelts end' van eeuwichheit is verordineert Heeft hij dit niet gedaen na dat Hij heeft voorsien dat de mensche hem wel soude aenschicken of niet</p>
Verwerpinge	<p>Bewijst dat God van eeuwichheit oock voorgenomen heeft eenige te verdoemen Is dan God niet onrechtvaerdich end' wreet? Maer hoe soude Adam connen vallen hebben, indien het God niet en hadde gewilt? Hoe accordeeren tsamen de nootsakelickheit spruijtende wt het voornemen Godts end' de vrijheit des willens die in den mensche was gestelt? Waertoe dient de leere van de predestinatie, ende hoe sal men se in der gemeente met stichting voordragen?</p>
Van de Voorsienicheit 't gemeen	<p>Heeft oock Godts voorsichticheit ende regeenng plaets in andere dingen in meer, als in de salicheit end' onsalicheit der menschen? Bewijst dat alle dingen soo clein als groot daer door geregeert worden Bewijst dat de sonden selve door Godts voorsienicheit worden geregeert Het schijnt dat God auteur van de sonde wordt gemaect 2 Samu</p>
Van 't Woort Gods ende de Schnture	<p>Door wat middel werct God 't geloof in den wtvercoren menschen In wat boecken is het Woort Godts begrepen? Bewijst mij dat datte het Woort Godts is 'T is immers met letteren geschreven ende de letter slaet doot, maer 't Woort Godts is levende Ergo soo schijnt dat Godts Woort volcomelick inhoudt al wat wij gelooven moeten Ende nochtans wort in de Schrifture vermaent van traditien 2 Thessal 2 15 Maer de Schrifture schijnt niet claer genouch te wesen, daeromme de mondelicke traditien van noode zijn</p>

Waermede bewijst ghij dat de Schriftuere mach ende behoort gelesen te werden, oock van den gemeenen volcke?

Predicatie des Woorts	<p>Bewijst ons dat God zijn Woort wil gepredickt hebben om daerdoor 't geloof te verwecken in den zijnen.</p> <p>Soo moeten der dan leeraers end' predicanten zijn.</p> <p>Nochtans staet er geschreven: Niemant en sal tot zijn naesten seggen, kent de Heere; want Jerem. 31.</p> <p>Item sij sullen allen van Godt geleert zijn.</p> <p>Ende dese predicanten moeten gesonden of beroupen worden van God?</p> <p>Hoe menegerleij is de beroupinge der dienaren?</p> <p>Welck is, die sonder middel geschiedt?</p> <p>Welck is degene die door middel geschiedt?</p>
Seindinge der dienaren	<p>Wat onderscheit iss er tusschen die dienaren der kercke, daervan Paulus vermaent Eph. 4?</p> <p>Wat wordt in de Schrift geëischt in een herder der gemeente?</p> <p>Hoe zijt ghij in u hert versekert, dat ghij recht tot desen dienst geroupen zijt?</p>
Sacramenten	<p>Wat heeft God meer ingestelt als de bedieninge zijns Woorts om in zijner Gemeente gebruyckt te worden.</p> <p>Wat is een sacrament in 't gemeen gesproken?</p> <p>Hoeveel stucken zijn in een sacrament aen te mercken?</p> <p>Wat sacramenten heeft Godt ingestelt in den Ouden Testamente?</p> <p>Wat sacramenten heeft de H. Christus ingestelt in den Nieuwen Testamente?</p> <p>Waeromme en noem dij d'andere vijf niet, die in de Roomsche kercke voor sacramenten wtgegeven werden?</p> <p>Wat onderscheidt iss er tusschen de Sacramenten des Ouden ende des Nieuwen Testaments?</p>
Doop	<p>Wat onderscheidt iss er tusschen den Doop Johannis ende den Doop Christi end' zijner apostelen.</p> <p>Maer het schijnt dat in den Doop Johannis de H. Geest niet en is medegedeelt, wt zijn eijgen worden, Matth. 3. Immers dit blijkt mede wt Actor 19.</p> <p>Becommen se alle het beteyckende dinck in den Doope, die het wterlicke teijcken ontfangen.</p> <p>Het schijnt dat men de ionge kinderkens niet en behoort te doopen, omdat se noch niet en gelooven; hare sonden niet connen bekennen ende de verborgentheden des Doops nocht niet en verstaen. Marc. 16, Actor. 8, Matth. 3.</p> <p>Bewijst dat den Doop een segel des verbonts Godts is.</p> <p>Bewijst dat se is gecomen in de plaetse der besnijdinge.</p> <p>Wat behoufden dan de Joden gedoopt te werden, die doch besneden waren, ende stonden in 't verbont Godts?</p>
Avontmael	<p>Waeromme heeft Christus beneffens den Doop noch een ander sacrament ingesett, te weten zijn Avontmael?</p> <p>Waerinne verschillen zij voornamelick van malcanderen?</p> <p>Waeromme heeft Christus in dit sacrament twee onderscheiden teekenen ingestelt?</p> <p>Bewijst dat wt broot ende wijn in 't gebruyck deses sacraments niet en worden het wesentlick lichaem end' bloet Christi.</p> <p>Ende nochtans seit Christus: Dat is mijn Lichaem.</p> <p>Hij seit oock: Tenzij dat ghij eet het vleisch etc. Joh. 6.</p> <p>Is dan broot ende wijn een bloote figure van 't lichaem end' bloet Christi, ende zijn Avontmael een simpele geheuchenisse van zijn lijden?</p>

In hoeveel stucken bestaet de strijdt tusschen het Avontmael des Heeren ende de Misse?

Van de Kercke

Dese dingen, namelick de predicatie des Woorts Godts ende bedieninge zijner sacramenten heeft Christus ingestelt voor zijn Kercke.
Maer geeft gij mij een corte beschrijvinge van Godts kercke.
Op hoe menigerleij wijze wort Godts kercke aengesien?
Wat verstaet ghij bij d'onsichtbare kercke?
Wat bij de sichtbare?
Wat beteekent de algemeijne kercke?
Wat zijn particuliere of bijzondere kercken?
Welck zijn de wesentlicke merckteeken en waerbij men den ware sichtbare kercke mach kennen?
Waeromme zijn de Outheit, de successie der bisschoppen of dienaren der kercke geen merckteeken van een ware kercke?
Bewijst mij dat men mach en behoort te scheijden van de Roomsche Kercke.
Waeromme houden wij dan den Doop voor goet die wij ontfangen hebben in die kercke?
Wat gevoel dij van de leere der Romenisten, dat de kercke niet en can dwalen?
Nochtans seijt Christus Matt. 28:20 ende 16:18 ende Paulus 1 Timoth. 2:15.
Wat gevoel dij van d' Paus?
Nochtans staet er Matt. 16:19.
Wat macht heeft de kercke om insettingen te maken?
Wat macht heeft se om censuren te oeffenen tegen de overtreders?

Afsnijdinge

Hoe bewijst ghij de macht van afsnijdinge?
Maer dat is alleen te verstaen van die tijden als de overicheden noch gheen Christenen en waren.
Immers schijnt d'apostel te willen dat elck een op zijn beproevinge ten Avontmael sal gaen. 1 Cor. 11.
Wat hebt ghij te bestraffen in de oorbiecht van de Roomsche kercke? Nochtans stat er Johann. 20:4 ende Matth. 8:23.

III.

Goede wercken

Bewijst wt de Schrift dat men met goede wercken God moet danckbaerheit bewijzen voor de verlossinge door Christum geschiedt. Zijn de goede wercken noodich ter salicheit? D'apostel seit immers dat men gerechtveerdicht wordt door 't geloof sonder de wercken. Rom. 3.
Ende van den stockwaerder eijcht hij end' Silas niet meer als 't geloof tot der salicheit. Actor 16.
Ghij segt dat Paulus gepredickt heeft soo wel de bekeeringe als 't geloof in Christum. Actor 2.

Bekeeringe

Wat is dan de bekeeringe? Heeft niet de bekeeringe eigentlick plaetse in degene die eerst comen tot de kennisse Godts? Bewijst dat God voor geen goede wercken aenneemt dan die hij bevolen heeft in zijn wet.
Nochtans seit Christus van die vrouwe, Matth. 26:10.

Eerste end' tweede gebot

Wat onderscheit iss er tusschen 't eerste gebot ende het tweede? Hoe accordeert het met het tweede gebot dat Moijses ende Salomon Cherubims hebben doen maken in d' tabernaecel end' tempel?
Maer voor de copere slange in de woestijne hebben de Israëlitē haer gebogen ende zijn genesen. Num. 21.
God met woorden afmalen als een mensch of met verwen afschilderen is immers een dinck. Ende met woorden maelt men hem af, als men seijt: De Heere is een

oorlochsman, Exo. 15. Zijn rechterhand heeft overwinninge gedaen, Psal. 118. De eerde is zijn voetschanel, Matt. 5.

Wat beteekent in 't 3. gebot de naem Godts?

Wat is Godts-lasteringe?

Wat is een eedt?

Wat wil Christus seggen als Hij verbiet te sweren? Mat. 5.

Nademaal de christenen van de ceremoniën der wet bevrijdt zijn, waeromme soudē zij dan moeten den sabbath houden? Paulus seit immers Coloss. 2. Laet u niemant oordeelen in sabbathen, nieumaenden.

Soo soudē wij oock het feest der nieumaenden mogen houden, om alsdan mede vergaderingen aen te stellen?

Is 't niet tegens Godts gebot dat men den eersten dach heeft gaen stellen in d e plaets van den sevenden?

Wat dingen zijn der begrepen onder de eere die God gebiedt den ouden te bewijzen?

Maer Matth. 23 staet: Noemt niemant vader op der eerde.

Crijgh

Waermede bewijst gij dat de overicheit mach dooden?

Waermede bewijst ghij den krijgh?

Maer Jesae 2 staet dat ind' Nieuwen Testamente geen krijgh gevoert sal werden.

Eene vrouwe

Waermede bewijst ghij dat een man hem moet houden aen eene vrouwe?

Nochtans leest men dat Abraham, Jacob, David meer vrouwen hebben gehat ende zij behaechden Godt. Waermede bewijst ghij dat simpele hoererie van ongeëchte personen verboden is?

Nochtans schijnt wt Actor 15:29 dat de christenen nu niet verboden zijn de hoererie te mijden, soo weijnich als het gestickte ende bloet te eten.

Woecker

Waermede bewijst ghij dat woecker verboden is?

Is 't dan niet geoorlooft eenich profijt van zijn gelt te nemen?

Logen

En is 't niet geoorloft een leugen te liegen om beters wille?

Nochtans God schijnt zulcke logens te approberen. Ge. 27, Exod. 1.

10. gebots onderscheit

Wat verbiet Godt nieus in 't 10. gebot, 'twelcke in d'andere niet soude verboden zijn?

Gaet niet dit verbot oock de eerste tafel aen, als wanneer iemant becoort wordt om te murmureren tegen God, d'afgoden t' dienen?

Onvolcomen onderhoude

Bewijst dat de Christenen, hoe danchaer dat zij haer thoonen tegen God met goede werken, dat se nochtans in dit leven nimmermeer de wet volcomelick houden.

Nochtans stat er 1 Johann. 3, Luc. 1, Ephes. 4.

Gebet

Waeromme seg dij dat God zijnen Geest niemant wil geven dan die hem daerom bidt, dewijle niemant hem can bidden sonder den H. Geest. Zachar., 1 Corint. 12.

Waeromme segh dij dat men niemant en mach bidden als God alleen, dewijle doch

Waeromme stelt Christus het bidden om 't dagelix broot voor 't bidden om de verghiffenisse.

[GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 129.]

BIJLAGE B: REGENTEN EN OFFICIEHOUDERS TE DELFT 1566-1621

Regenten

Tot 1582 kreeg de electie van de magistraten (burgemeesters, schepenen, thesauner, weesmeesters en havenmeester) haar beslag in mei, zodat de ambtsperiode van de gekozenen doorliep tot de meimaand van het daarop volgende jaar. Vanaf 1582 vond de verkiezing plaats in januari en bestreek de ambtsperiode het lopende jaar.

bi havmr	▪ binnen havenmeester (gekozen voor drie jaar)
bu havmr	▪ buiten havenmeester (gekozen voor drie jaar)
burg	▪ burgemeester
havmr De	▪ havenmeester Delfshaven (gekozen voor drie jaar)
schep	▪ schepen
thes	▪ thesauner
veertug	▪ (lid van de) Veertigraad
vroed	▪ vroedschap
weesmr	▪ weesmeester

Officiehouders

Verwerkt zijn alleen de officien, die betrekking hadden op kerk, school en sociale zorg. Voor 1583 werden deze "officiers" gesteld in november en liep de bediening door tot de novembermaand van het daarop volgende jaar. Vanaf 1583 deed het College van de Wet zijn keuze in januari en bestreek de ambtstermijn van de "officiers" (ook die van de officien met betrekking tot de stedelijke economie, voorheen in de aprilmaand gesteld) in beginsel het lopende jaar.

mannen:

ammr	▪ ammenmeester (meester van de armen)
bew a fr	▪ bewaarder (vanaf 1575 meester) van de arme fraters
bew HGz	▪ bewaarder Heilige Geestzusters (vanaf 1578 Meisjeshuis)
bew oud	▪ bewaarder van de oude mannen en vrouwen
char mr	▪ chantaatmeester
comm h z	▪ commissaris voor de huwelijkse zaken
HGmr	▪ Heilige Geestmeester (vanaf 1597 van het weeshuis)
HGmr N K	▪ Heilige Geestmeester Nieuwe Kerk
HGmr O K	▪ Heilige Geestmeester Oude Kerk
kerkm	▪ kerkmeester
kerkm N K	▪ kerkmeester Nieuwe Kerk
kerkm O K	▪ kerkmeester Oude Kerk
lepmr	▪ leproosmeester
lepmr N K	▪ leproosmeester Nieuwe Kerk
lepmr O K	▪ leproosmeester Oude Kerk
mr J G	▪ meester Jons Gasthuis
mr N G	▪ meester Nieuwe Gasthuis
mr O G	▪ meester Oude Gasthuis
toez sch	▪ toezien op de school

vrouwen:

moe char	▪ moeder van chantaten
moe fra	▪ moeder van (het college van) de fraters
moe HGk	▪ moeder Heilige Geestkinderen (vanaf 1583 nieuwe weeshuis)
moe lep	▪ moeder van de leprozen
moe mei	▪ moeder van het meisjeshuis
moe N G	▪ moeder Nieuwe Gasthuis
moe O G	▪ moeder Oude Gasthuis
moe oud	▪ moeder van de oude mannen en vrouwen

001. AA, Aeltge Albrechtsdr van der

[1] dr Albrecht Thomasz van der Aa, korenkoper, x Adnana Cornelisdr Sorg [4] moe N G 1568-73 [6] x nr 160 [7] zuster nrs 002-005 / moeder nrs 157-158 / schoonmoeder nr 086

002. AA, Beuckel Albrechtsz van der

[1] overl Delft 21-7-1573 / zn Albrecht Thomasz van der Aa, korenkoper, x Adnana Cornelisdr Sorg [2] brouwer [3] veertig (1564)-73 [4] lepmr 1566-73 [6] x Delft (huw voorw 19-02-)1555 Aeltge Joostendr [7] broer nrs 001, 003-005 / zwager nr 160

003. AA, Claes Albrechtsz van der

[1] overl Delft 1612 / zn Albrecht Thomasz van der Aa, korenkoper, x Adnana Cornelisdr Sorg [2] brouwer [3] veertig 1573-1612 [4] lepmr 1583-1612 / mr J G 1566-79 [6] x Mantge Pietersdr [7] broer nrs 001-002, 004-005 / zwager nr 160

004. AA, Cornelis Albrechtsz van der

[1] zn Albrecht Thomasz van der Aa, korenkoper, x Adnana Cornelisdr Sorg [4] lepmr 1576-79 [7] broer nrs 001-003, 005 / zwager nr 160

005. AA, Jan Albrechtsz van der

[1] zn Albrecht Thomasz van der Aa, korenkoper, x Adnana Cornelisdr Sorg [2] brouwer [4] mr N G 1568-74 [7] broer nrs 001-004 / zwager nr 160

006. ACKERSDIJCK, Jan Joosten van

[1] overl Delft 15-12-1571 [2] brouwer [3] veertig 1560-71 / schep 1566-67

007. ADRIAENSDR, Barbara

[4] moe mei 1616-21 [6] x1 Moses Jansz Nederveen, kruidenier / x2 Pieter Claesz Schilperoort

008. ADRIAENSDR, Jacoba

[4] moe O G 1566-67, 1569-79 [6] x (wed) Dirck Germtsz

009. ADRIAENSZ, Adriaen

[4] HGmr O K 1566-68

010. ADRIAENSZ, Cors

[1] overl Delft 18-7-1587 [2] brouwer [3] veertig 1574-87 [4] mr O G 1575-78 [6] x nr 035

011. ADRICHEM, Claes Adriaensz van

[1] geb Delft 1538 - overl Delft 26-2-1607 / zn Adriaen Claesz van Adrichem, korenkoper en veertig te Delft x nr 361 [2] korenkoper, ontvanger [3] veertig 1575-1607 / weesmr 1577-78, 1586, 1595 / thes 1582 / schep 1575-77, 1578-80 / burg 1585, 1587-94, 1596-97, 1599-1600, 1602-06 [4] ammr 1574-75 / HGmr 1580-83, 1586 / bew oud 1588-1607 [5] lidm in 1574 (verkiezing tot diaken) [6] x Delft (huw voorw 26-12-)1559 Mantge (Mana) Fransdr Meerman, geb Delft 1542, dr Frans Dircksz Meerman, veertig en schepen te Delft, x Elisabeth Beuckelsdr van der Burch [7] schoonvader nr 208 / broer nrs 012-013 / zwager nrs 090, 255, 276

012. ADRICHEM, Geertge (Geertruijd) Adriaensdr van

[1] dr Adriaen Claesz van Adrichem, korenkoper en veertig te Delft, x nr 361 [4] moe O G 1598-1600 [6] x (wed) Jan Reijersz van der Burch, zn Reijer Hendricksz van der Burch, veertig te Delft, x Clara Vrancensdr van der Meer van Berendrecht [7] zuster nrs 011, 013 / schoonzuster nr 255

013. ADRICHEM, Jacob Adriaensz van

[1] geb Delft 30-12-1547 - overl Delft 30-11-1619 / zn Adriaen Claesz van Adrichem, korenkoper en veertig te Delft, x nr 361 [2] brouwer (ontvanger gemeenlandsmiddelen voor Delft?) [3] vroed 1590-1607 / veertig 1607-19 / bu havmr 1590-92, 1605-07, havmr De 1605-07 / weesmr 1615 / schep 1611-12 / burg

1613-14, 1616-17 [4] mr O G 1580-1606 / bew oud 1608-19 [5] lidm 00-12-1601 [6] x1 Elisabeth Bruijnen van der Dussen / x2 Delft 29-12-1575 Mantge Bruijnen van der Dussen, overl Delft 7-2-1596 [7] vader nr 014 / broer nrs 011-012 / zwager nr 255 / schoonvader nrs 145, 332

014. ADRICHEM, Joost Jacobsz van

[1] geb Delft 29-7-1574 - overl Delft 2-9-1653 / zn nr 013 x Mantge Bruijnen van der Dussen [2] bewindhebber VOC [3] vroed 1618-20 / veertig 1620-(53) / schep 1618 [4] mr O G 1608-21 [6] x Delft 18-3-1601 Cathanna Germsdr van der Eijck, dr nr 144 x Immetge Jansdr Hoogenhouck / [7] zwager nr 332

015. ADRICHEM, Maritge Adriaensdr van

[4] moe HGk 1597-1608 [5] lidm 00-12-1594 [6] x (wed) Philip Andriesz van der Goes [7] schoonmoeder nrs 153, 247

016. (STORM VAN) ALKEMADE, Beatrix

[1] overl Delft 15-8-1570 [4] moe O G 1566-69 [6] x (wed) Arent Cornelisz van der Dussen

017. ALMONDE, Abraham van

[1] zn Jan van Almonde x Petronella van der Werve / 1589 uit Delft vertrokken / overl voor 00-12-1594 [2] jonkheer / heer van Beukelsdijk en Altena / curator Leidse universiteit [3] veertig 1574-89 / burg 1574-79 [4] toez sch 1574-78 [6] x Delft (huw voorw 17-2-) 1565 Maria de Groot, dr nr 190 x Elsge Jansdr van Heemskerck

018. ANDRIESZ, Cornelis

[2] goudsmid [4] lepmr NK 1567-72

019. ANTHONISDR, Jannetje

[4] moe N G 1616-21 [5] lidm 00-8-1614 [6] x Anien Dircksz van Den Bosch, apotheker

020. APERSZOONDR, Aefge Jan

[4] moe char 1597-98 [6] x Germt Ewoutsz

021. ARIENSDR, Neeltge

[4] moe O G 1605-13 [5] lidm 00-10-1596 [6] x Jan Claesz van der Mast, pondgaarder

022. BAELDE, Michiel

[1] geb Ieper 1549 - overl Delft 30-12-1630 / zn Nicolaes (Claes) Baelde, wolwever, lid van de Raad van XXVII, lid van het College van Notabelen en schepen te Ieper [2] lid van de Raad van XXVII, lid van het College van Notabelen, schepen en hoofdman van de burgerij te Ieper / koopman te Delft [4] char mr 1597-99 [5] lidm 00-6-1596 [6] x Ieper (huw voorw 16-5-) 1575 Isabelle Bollongies, geb Belle 1557 - overl Delft 1-12-1634, lidm 00-6-1596

023. BASIUS, Tyette Jansdr

[1] geb Delft omstr 1578-1579, dr Jan Basius, doctor, x nr 259 [4] moe HGk 1613-17 [5] lidm 00-12-1603 [6] x 14-1-1600 nr 168 [7] schoonzuster nr 057

024. BEAUMONT, Cornelis Pietersz

[1] zn Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoonder Bakelare [2] rentmeester Gasthuis 1585, 1588? [3] vroed (1559)-1592 (of later) / havmr De 1577-80 / weesmr 1591-92 / thes 1584 / schep 1576-77, 1590 [4] mr O G 1566-76 [6] x1 Delft (huw voorw 23-2-)1549 Aegtge Dircksdr, dr Dirck Pietersz van Buyten x Annetge Fransdr / x2 nr 045, dr nr 044 [7] broer nrs 025, 027, 029 / zwager nr 176

025. BEAUMONT, Govert Pietersz

[1] zn Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoonder Bakelare [2] brouwer [4] HGmr 1575-76 / mr O G 1577-86 [5] lidm 20-5-1573 [6] x Delft (huw voorw

26-5-)1559: nr. 067. [7] broer nrs. 024, 027, 029 / vader nrs. 026, 028 / schoonvader nrs. 202, 284 / zwager nr. 176.

026. BEAUMONT, Judith Govertsdr

[1] dr. nr. 025 x nr. 067. [4] moe. O.G. 1615-21 / moe. oud. 1612-13. [5] lidm. 00-2-1580. [6] x (ondertrouw) 24-1-1587: François Allaerts, (ex-)kramer uit Ieper, lidm. in 1594 (verkiezing tot diaken). [7] zuster nr. 028 / schoonzuster nr. 202.

027. BEAUMONT, Pieter Pietersz

[1] overl. Delft 2-7-1601 / zn. Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoondr Bakelare. [3] veertig (1560)-1601. / weesmr. 1575-77, 1580-81 / schep. 1567-75, 1579-80. [4] armmr. 1566-74. [6] x Maria Jorisdr van der Burch, dr. Joris Jansz van der Burch x Maria van Tetroede. [7] broer nrs. 024-025, 029 / zwager nrs. 078, 176.

028. BEAUMONT, Sara Govertsdr

[1] dr. nr. 025 x nr. 067. [4] moe. HGk. 1617-21. [5] lidm. 00-2-1597 [6] x Delft (ondertrouw) 28-4-1590: nr. 202. [7] zuster nr. 026 / schoonmoeder nr. 321.

029. BEAUMONT, Trijntge (Catharina) Pietersdr

[1] begr. Delft 28-6-1606 / dr. Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoondr Bakelare. [4] moe. N.G. 1586-1606. [5] lidm. 20-5-1573. [6] x nr. 176. [7] zuster nrs. 024-025, 027.

030. BERCH, Jacob Danielsz de

[2] moutmaker, kuiper [4] char.mr. 1620-21. [5] lidm. 00-12-1603. [6] x Clara Pauwelsdr van Crombrugge, geb. 19-04-1577 - overl. Delft 13-1-1616, lidm. 00-2-1600, dr. Pauwel Joachimsz van Crombrugge x Amelbergen Jacobsdr van Hoore(n)beeke.

031. BERCKEL, Adriaen Pietersz van

[1] overl. Delft 1-12-1578 / zn. Pieter Cornelisz van Berckel [2] brouwer. [3] veertig (1560)-1578. [4] mr. O.G. 1575-1578. [6] x Maria Elemans. [7] schoonvader nr. 163.

032. BERCKEL, Clement Cornelisz

[1] begr. Delft 18-2-1596. [2] brouwer. [3] veertig 1582-96 / havmr. De. 1589-91 / weesmr. 1591, 1594 / schep. 1583, 1588. [4] mr. O.G. 1573-75, 1578-96. [6] x Delft (huw. voorw. 7-5-)1554: Aeltge Jansdr, dr. Jan Dirck Simonsz van Groenewegen x Neeltge Huijgendr de Bij. [7] vader nr. 033 / schoonvader nr. 271.

033. BERCKEL, Pieter Clementsz

[1] zn. nr. 032 x Aeltge Jansdr van Groenewegen. [4] mr. O.G. 1611-15. [6] x nr. 271 / zwager nr. 274.

034. BERESTEIJN, Pauwels (Paulus) Cornelisz van

[1] geb. Haarlem 8-5-1548 - overl. Delft 23-11-1625 / zn. Cornelis Gijsbertsz van Beresteijn, raad in de vroedschap en schepen van Haarlem, x Catharina Paulusdr van Oudschoten. [2] brouwer en koopman in meekrap, wijn en specerijen te Delft. [3] veertig 1596-(1625) / weesmr. 1609-10 / thes. 1615 / schep. 1597-1600 / burg. 1601-04, 1606-08. [5] "geen litmaet" in 1614. [6] x Delft 29-1-1574: Volkera Nicolai (Knobbet), geb. Delft 23-8-1554 - overl. Delft 27-4-1634, lidm. 00-4-1603, dr. Nicolaes Adriaensz x Maria Duijst Dirckszoondr van Ylen. [7] schoonvader nr. 161.

035. BERGH, Fijtge Doensdr van den

[4] moe. O.G. 1576-78. [6] x nr. 010.

036. BERGH, Jacob Doensz van den

[1] overl. Delft 24-9-1574 / zn. Doe Vrancken van den Bergh. [3] veertig (1560)-1574.

037. BERGH, Jacob Sebastiaensz (Bel) van den

[1] overl Delft 29-7-1615 [2] brouwer [3] veertig 1608-15 / schep 1610-12 [4] kerkm 1614-15 / lepmr 1608-14 / char mr 1613 [5] "geen litmaet, onervaeren van de religie" in 1614 [6] x Margaretha Cornelisdr Verburch

038. BERGH, Sebastiaen (Bastiaen) Cornelisz (Bel) van den

[1] overl Delft 1605 [3] veertig 1579-1605 / schep 1584, 1587, 1589-91, 1593-94, 1597, 1601, 1603 [4] kerkmr N K 1571-72 / lepmr N K 1566-71 [6] x Delft (huw voorw 23-1-)1557 Neeltge Jansdr Hoogenhouck, dr nr 217 x Annetge Jansdr van der Mije

039. BIESE, mr. Gerrit

[3] pensionaris [4] bew a fr 1570-94 / toez sch 1576-94 / comm h z 1581-93 [5] lidm 00-2-1579 [6] x nr 203

040. BIJE, Cornelis Cornelisz de

[1] begr Delft 4-5-1599 / zn Cornelis Huijgensz de Bijde [3] veertig 1573-99 / havmr De 1580-82 / schep 1593-94 [4] mr O G 1573-75 [6] x1 Delft (huw voorw 18-11-)1565 Immetge Jansdr, dr nr 217 x Annetge Jansdr van der Mije / x2 Mantge Germsdr

041. BIJE, Dirck Jorisz de

[1] overl 1591 / zn Jons Dircksz de Bijde, schepen en thesaurier te Delft, x N N van der Burch [2] koopman / 1572 eerste secretaris van de rekenkamer van Holland [3] veertig (1560)-1572 / schep 1572 [4] kerkm N K 1566-72 [6] x Delft (huw voorw 28-4-) 1549 Dirckge Cornelisdr van Broeckhuysen [7] broer nr 042 / zwager nr 322 / neef nrs 043-044

042. BIJE, Dirckge Jorisdr de

[1] dr Jons Dircksz de Bijde, schepen en thesaurier te Delft, x N N van der Burch [4] moe N G 1573-74, 1577-78 [6] x nr 322 [7] zuster nr 041 / nicht nrs 043-044

043. BIJE, Jan Roe Huijgensz van der

[1] zn Huijg Dircksz de Bijde x Mantge Jan Roendr [4] bew oud 1568-70 [6] x Leonora van der Dussen, overl 22-10-1581, dr Cornelis van der Dussen [7] broer nr 044 / neef nrs 041-042

044. BIJE, Joost Huijgensz. de

[1] overl Delft 12-5-1573 / zn Huijg Dircksz de Bijde x Mantge Jan Roendr [3] veertig 1564-73 [7] broer nr 043 / vader nr 045 / schoonvader nr 024 / neef nrs 041-042

045. BIJE, Neeltge (Cornelia) Joostendr de

[1] dr nr 044 [4] moe O G 1578-79 [6] x nr 024

046. BLEIJSWIJK, Adriaen Dircksz (Fijck) van

[1] geb Delft 1555 - overl Delft 23-9-1612 / zn Dirck Evertsz van Bleijswijck x Maria Jacobsdr Fijck, zuster nr 147 [2] brouwer / ontvanger der capitale impositiën / 1605 gecommiteerde in de Rekenkamer van Holland [3] veertig 1596-1612 / bu havmr 1599-1601 / weesmr 1611-12 / schep 1603, 1610 [4] mr O G 1596-1609 [5] lidm 00-4-1595 [6] x Claesge van der Dussen, geb Delft 1559 - overl Delft 9-10-1631, dr nr 137 x Magdalena Sasbout Pietersdr [7] broer nrs 050, 052 / vader nrs 047, 049 / schoonvader nrs 129, 199 / zwager nr 254

047. BLEIJSWIJK, Dirck Adriaensz van

[1] geb Delft 1577 - overl Delft 27-2-1631 / zn nr 046 x Claesge Huijgensdr van der Dussen [2] brouwer [3] veertig 1612-31 / weesmr 1619 / schep 1613-16 / burg 1621 [4] HGmr 1608-12 [5] lidm 00-4-1604 [6] x Delft 14-3-1604 Lysbeth Damendr, geb 1583 - overl Delft 25-9-1622, dr Daem Isaacs van der Graft x Petronella Cornelisdr Hodenpjl / broer nr 049

048. BLEIJSWIJK, Dirck Evertsz van

[1] overl. Delft 18-7-1631 / zn. nr. 050 x nr. 132. [2] brouwer. [3] veertig 1606-18 (afgezet) / weesmr. 1618 / schep. 1608, 1611, 1614-15, 1617. [4] kerkm. 1610 / bew. oud. 1620-21. [5] "geen litmaet, goet toehoorder" in 1614. [6] x Delft 13-4-1597: Margaretha Gerritsdr van der Eijck, overl. Delft 17-8-1624, dr. nr. 144 x Immetge Jansdr van Hoogenhouck. [7] broer nr. 051.

049. BLEIJSWIJK, Evert Adriaensz van

[1] zn. nr. 046 x Claesge Huijgensdr van der Dussen. [2] koopman. [4] char.mr. 1616-17 (als diaken), 1618-20. [5] lidm. 00-7-1614. [6] x Maria Damen, dr. Daem Isaacs van der Graft x Petronella Cornelisdr Hodenpijl. [7] broer nr. 047.

050. BLEIJSWIJK, Evert Dirksz van

[1] overl. Delft 31-8-1577 / zn. Dirck Evertsz van Bleijswijk x Maria Jacobsdr Fijck. [2] brouwer. [3]. veertig 1577. [6] x 132, dr. 134 x Maria Lievensdr de Hubert. [7] broer nrs. 046, 052 / vader nrs. 048, 051 / zwager nr. 254.

051. BLEIJSWIJK, Ewout Evertsz van

[1] geb. Delft 5-11-1572 - overl. Delft 20-10-1657 / zn. nr. 050 x nr. 132. [4] HGmr. 1615-21 / char.mr. 1613-14. [6] x Delft 25-4-1610: Maria van der Meer, geb. Delft 1594 - overl. Delft 15-10-1644, dr. Hendrick Joostensz, brouwer, x Quirina Quirijnsdr van der Meer. [7] broer nr. 048.

052. BLEIJSWIJK, Grietge (Margaretha) Dircksdr van

[1] dr. Dirck Evertsz van Bleijswijk x Maria Jacobsdr Fijck. [4] moe. HGk. 1586-1605 / moe. fra. 1580-96. [5] lidm. 00-12-1580. [6] x nr. 254. [7] zuster nrs. 046, 050.

053. BLOCK, Anthonis Cornelisz van der

[2] lakenkoper. [3] veertig 1583-1618 (afgezet) / havmr. De. 1595-97 / schep. 1598.

054. BLOCK, Burchart Jansz van der

[1] geb. Delft 1535 - overl. Delft 2-8-1622 / zn. Jan Burchartsz van der Block. [2] brouwer. [3] veertig 1580-(1622) / schep. 1584-93, 1596, 1598, 1600-06. [5] lidm. 20-5-1573 [6] x Delft 12-4-1562: IJda Adamsdr van der Burch, lidm. 00-10-1574.

055. BLOCK, mr. Jacob Burchartsz van der

[4] bew. HGz. 1591-1601. [6] x Delft (ot. 3-9-)1547: nr. 075.

056. BODEGOM, Elisabeth (Lysbeth) Fransdr van

[1] dr. Frans Willemsz van Bodegom, brouwer en veertig te Delft, x Maria Cornelisdr van Seijst. [4] moe. oud. 1580-88. [5] lidm. 00-12-1576. [6] x Delft (huw. voorw. 17-1-)1545: nr. 127. [7] moedernr. 138 / schoonmoeder nr. 218.

057. BOGAERT, Cornelis Adriaensz

[1] geb. 1-7-1558 - overl. Delft 19-11-1626 / zn. Adriaen Pietersz Bogaert, ritmeester onder Karel V, x Maria Fredericksdr Mogge. [2] bewindhebber Delftse kamer VOC 1602-1615. [4] char.mr. 1597-1617. [6] x1. Adriana Dircksdr van Santen, overl. 11-1-1597 / x2. 00-1-1598: Maria Basius van Haringkarspel, dr. Jan Basius, doctor, x nr. 259 / x3. nr. 307. [7] zwager nr. 023.

058. BOGAERT, Cornelis Govertsz

[4] bew. HGz. 1593-1621 / char.mr. 1601-14 (9-5-1614: 'verdragen' van zijn dienst). [5] Coomhertist. [6] x nr. 099.

059. BOGAERT, Cornelis Pietersz

[1] overl. Delft 1636. [2] opperbrouwer, brouwer. [3] veertig 1618-(31) / bu. havmr. 1620-(22). [4] char.mr. 1619-20. [5] lidm. 00-4-1610. [6] x N.N., lidm. 00-10-1601.

060. BOGGE (BUGGHE), mr. Jan Dircksz

[1] overl. 15-12-1601 / zn. Dirck Hendricksz. Bogge, veertig te Delft, x nr. 301. [2] brouwer. [3] veertig (1563)-1572 (glipper) / bu. havmr. 1569-72 / schep. 1568-69. [4] kerkm. O.K. 1572 / mr. O.G. 1567-69 / bew. a.fr. 1567-72 / toez. sch. 1566-72. [6] x Delft (huw. voorw. 16-1)-1563: Trijntje Hendricksdr, dr. Hendrick Huijgensz Storm x Neeltge Adriaensdr van der Hooch.

061. BOM, Jan Jansz

[2] notaris. [4] bew. HGz. 1602-21 / char.mr. 1606-13. [6] x nr. 118.

062. BORWOUTS, Brechtlant

[4] moe. mei. 1589-97. [6] x nr. 249.

063. BRABER, Pieter Pietersz

[4] char.mr. 1613-15.

064. BRASSER, Dirck Govertsz

[3] vroed. 1593-? / bu. havmr. 1593-95.

065. BRASSER, Dirck Willemsz

[1] overl. Delft 28-7-1608 / zn. Willem Pietersz Brasser x Maertge Dircksdre Meerman. [3] vroed. 1584-1603 / veertig 1603-08 / bu. havmr. 1584-86 / thes. 1605 / schep. 1608. [4] kerkm. 1596. [6] x nr. 396, lidm. 00-12-1602 (attestatie Amsterdam). [7] schoonvader nr. 103 / broer nrs. 066-067.

066. BRASSER, Govert Willemsz

[1] overl. Delft 10-11-1600 / zn. Willem Pietersz Brasser x Maertge Dircksdre Meerman. [3] veertig 1574-1600 / weesmr. 1599 / thes. 1592 / schep. 1574-75 / burg. 1578-80, 1586-90, 1595-98. [4] kerkm. 1573-75 / HGmr. 1583-85. [6] x nr. 224. [7] broer nrs. 065, 067.

067. BRASSER, Pieterdte Willemsdr

[1] dr. Willem Pietersz Brasser x Maertge (Maria) Dircksdre Meerman. [4] moe. O.G. 1578-1586. [6] x Delft (huw. voorw. 26-5-)1559: nr. 025. [7] zuster nrs. 065-066 / moeder nrs. 026, 028 / schoonmoeder nr. 202.

068. BRASSER, Willem

[4] char.mr. 1614 (9-5-1614: 'verdragen' van zijn dienst).

069. BRUGMAN, Tielman Romboutsz

[1] overl. Delft? 1573 of 1574. [4] mr. N.G. 1566-68. [6] x nr. 292.

070. BRUIJNENDR, Barbara

[4] moe. N.G. 1566-82. [6] x (wed.) Jacob Dirck Walichsz, zn. Dirck Walichsz, metselaar, x Catharina Jacobsdr. [7] moeder nr. 383 / schoonmoeder nr. 352.

071. BURCH, Adam (Aem) Willemsz van der

[1] overl. Delft 8-4-1659 / zn. Willem Adamsz van der Burch x Joosge Adriaensdr van Groenewegen. [2] brouwer. [3] veertig 1620-(59). [5] lidm. 00-11-1614. [6] x Maritge Jacobsdr. [7] broer nr. 085.

072. BURCH, Annetge Pietersdr van der

[4] moe. oud. 1580-97. [5] lidm. 00-10-1573. [6] x nr. 354. [7] schoonmoeder nr. 371.

073. BURCH, Catharina (Trijntge) Pietersdr van der

[1] geb. Delft 1531 - overl. Delft 29-1-1586 / dr. Pieter van der Burch x Agatha Fabri. [4] moe. O.G. 1573-86. [6] x nr. 209. [7] moeder nr. 208 / schoonmoeder nr. 087.

074. BURCH, Cornelis Woutersz van der

[1] geb. c. 1515 - overl. Delft 25-10-1574. / zn. Wouter Jansz van der Burch x Catharina Dirck Hapertszoondr Uijenbroeck. [3] veertig 1569-74 / schep. 1569-73. [4] HGmr. O.K. 1568-73 / mr. N.G. 1566-74. [6] x

Delft (huw voorw 15-10-)1547 Agnesge Germtsdr, dr Germt Vranckensz Storm van Wena x2 Cecilia Simonsdr van Vossenbrouck [7] broer nrs 082-083 / zwager nr 179

075. BURCH, Cunera (Cuniertge) Willemsdr van der

[4] moe HGk 1596-1602, 1606-08 / moe mei 1595 [5] lidm in 1609 (Nomenclator) [6] x Delft (ot 03-09-)1547 nr 055, secretaris weeskamer Delft

076. BURCH, Engeltge Huijgendr van der

[1] geb Delft - overl Delft 00-4-1623, dr Huijg Cornelisz van der Burch x nr 113 [2] brouwster [4] moe O G 1591 / moe HGk 1575-78 [5] lidm 20-5-1573 [6] x (Delft?) 1563 Dirck Germtsz Meerman, brouwer, zn Germt Dircksz Meerman x Mana Adnaensdr van der Meer [7] moeder nrs 272, 273, 275

077. BURCH, Hendrick Adamsz (Aemsz) van der

[1] geb c 1537 - overl Delft 2-2-1591 / zn Adam Hendricksz van der Burch, veertig te Delft, x Adnana Willemsdr de Jonge [3] veertig 1575-91 / schep 1579-81 / burg 1582, 1584-86, 1588-89 [4] HGmr 1575-84, 1587-90 / mr O G 1581-1600²¹ [6] x1 Margaretha Arentsdr van der Dussen, overl 1-2-1591, dr Arent Cornelisz van der Dussen x Margaretha Hendricksdr van der Stijpen van Duiveland / x2 Elisabeth Beuckelsdr van Santen [7] vader nr 086 / broer nr 088

078. BURCH, Jan Jorisz van der

[1] overl Delft 30-4-1603 / zn Jons Jan (Aemsz) van der Burch x 2 NN [2] goudsmid?, graankoopman [3] veertig (1562)-1603 / schep 1570-73 [4] HGmr O K 1566-73 / lepmr 1579-1603 [6] x1 Cornelia Corneliszdr van Kranendonck / x2 x Delft (huw voorw 24-1-) 1587 Aechtge Joppen van Mijerevelt, herbergierster (wed Jan Jansz in den Aker) [7] zwager nr 027

079. BURCH, Joosge Woutersdr van der

[4] moe HGk 1575-79 [6] x Jan Fransz van Uijtenhagen

080. BURCH, Lysbeth Hendricksdr van der

[4] moe O G 1566-67 [6] x (wed) Willem Bartholomeusz van Diemen

081. BURCH, Maritge Aemendr (Adamsdr) van der

[4] moe O G 1615-19 [6] x1 Cornelis Cornelisz van Schagen / x2 (wed) Lenert Claesz van Sorghe

082. BURCH, Maritge (Maria) Woutersdr van der

[1] geb Delft 11-1-1517 - overl Delft 23-4-1607 / dr Wouter Jansz van der Burch x Cathanna Dirck Hapertszoondr Uijtenbroeck [4] moe oud 1580-1602 [5] lidm 00-6-1575 [6] x nr 179 [7] moeder nr 186 / schoonmoeder nr 257 / zuster nrs 074, 083

083. BURCH, Pieter Woutersz van der

[1] geb Delft c 1512 - overl Delft 25-8-1582 / zn Wouter Jansz van der Burch x Cathanna Dirck Hapertszoondr Uijtenbroeck [2] brouwer [3] veertig 1577-82 [4] kerkm 1573-82 / ammr 1573-75 / HGmr 1575-78 [5] lidm 20-5-1573 [6] x1 Sophia Jansdr Oem, dr Jan Oemx Engeltge van der Linden / x 2 Delft (huw voorw 26-9-)1560 nr 347 / broer nrs 074, 082 / zwager nr 179

084. BURCH, Sasbout Beuckelsz van der

[1] zn Beuckel Joostensz van der Burch, veertig te Delft, x Cathanna Sasbout [2] brouwer [3] veertig (1560)-1573 (glipper) / weesm 1573 / schep 1561-65, 1567-69 / burg 1569-73 [4] mr O G 1566-70 [6] x Petronella van der Eijnden, dr Hugo van der Eijnden, pensionans van Delft

085. BURCH, Trijntge Willemsdr van der

[1] geb c 1572 - overl Delft 25-11-1623 / dr nr 088 x Joosge Adnaensdr van Groenewegen [4] moe HGk 1616-21 [5] lidm 00-12-1598 [6] x Delft 7-8-1594 Vranck Germtsz Graswinckel, begr Delft 14-9-1606, zn nr 166 x Baertge Engelbrechtsdr van Maeslant [7] zuster nr 071

086. BURCH, Vranck Hendricksz van der

[1] geb. Delft 1565 - overl. Delft 5-9-1642 / zn. nr. 077 x Margaretha Arentsdr van der Dussen. [2] brouwer. [3] veertig 1605-(42) / weesmr. 1614-15, 1618 / thes. 1619. [4] char.mr. 1607-13, 1617. [5] "geen litmaet, onervaeren in de religie" in 1614. [6] x1. Delft (ot. 11-3-)1595: Helena Jacobsdr van der Graeff, overl. 10-2-1605, dr. nr. 160 x nr. 001 / x2. nr. 399. [7] schoonvader nr. 373.

087. BURCH, Vranck Reijersz van der

[1] geb. Delft 13-7-1553 - overl. Delft 1-9-1619 / zn. Reijer Hendricksz van der Burch, brouwer en veertig te Delft, x Clara Vranckendr van der Meer (van Berendrecht). [2] brouwer. [3] veertig 1591-1619 / weesmr. 1601-02, 1605, 1614 / schep. 1592-96, 1598-99 / burg.1607-12, 1615-16, 1618-19. [4] kerkm. 1600-04 / mr. O.G. 1590-95. [5] "geen litmaet" in 1614. [6] x Delft 13-10-1585: Agatha (Aechge) Willemsdr van der Hoeff, geb. Delft 6-5-1560 - overl. Delft 12-8-1632, dr. nr. 209 x nr. 073. [7] vader nr. 089 / schoonvader nr. 155.

088. BURCH, Willem Adamsz (Aemsz) van der

[1] overl. Delft 18-12-1614 / zn. Adam Hendricksz van der Burch, veertig te Delft, x Adriana Willemsdr de Jonge. [2] koopman, korenkoper. [3] vroed. 1588-91 / veertig 1591-1614 / bi. havmr. 1588-90, 1594-96 / weesmr. 1597-98, 1605-06, 1610 / thes. 1591, 1599, 1607 / schep. 1602-04. [4] mr. O.G. 1581-1606. [5] lidm. in 1579 (verkiezing tot diaken) [6] x nr. 185. [7] vader nr. 071, 085 / broer nr. 077 / zwager nr. 186.

089. BURCH, mr. Willem Vranckensz van der

[1] geb. Delft 1-7-1588 - overl. Delft 3-8-1655 / zn. nr. 087 x Agatha Willemsdr van der Hoeff. [2] advocaat. [3] veertig 1619-(55) / schep. 1620. [4] bew. a.fr. 1619-21 / toez. sch. 1619-21. [6] x N.N., lidm. 00-12-1602.

090. CAMERLING, Frans Michielsz

[1] overl. Delft 9-4-1573 / zn. nr. 093. [2] brouwer. [4] kerkm. N.K. 1572-73. [5] lidm. "van oudts" (diaken in 1572). [6] x Delft (huw. voorw. 15-7-)1559: Maertge (Maritge) Fransdr Meerman, dr. Frans Dircksz Meerman, veertig en schepen te Delft x Elisabeth Beuckelsdr van der Burch. [7] broer nrs. 091, 095 / zwager nr. 011 / neef nr. 094.

091. CAMERLING, Gerrit Michielsz

[1] overl. 's-Gravenhage 19-9-1574 / zn. nr. 093. [3] veertig 1570-73 (glipper) / thes. 1572-73. [4] kerkm. N.K. 1567-72. [6] x Delft (huw. voorw. 15-5-)1564: Marie Vranckendr van Diemen, overl. Wateringen 31-7-1586, dr. Vranck Bartholomeusz van Diemen, veertig en later schout te Delft, x Margaretha Hendricksdr van der Burch. [7] broer nrs. 090, 095 / zwager nr. 114 / neef nr. 094.

092. CAMERLING, Johan Nicolaesz

[1] geb. Tholen 30-7-1567 - overl. 25-3-1640 / zn. nr. 094 x Elisabeth Cornelisdr van Assendelft. [2] curator van de Leidse universiteit 1621, later ambassadeur in Engeland. [3] pensionaris van Delft 1597-1621? [6] x 15-8-1595: Catharina Wijeland, geb. 18-10-1572, dr. Cornelis Louisz Wijeland x Bartha Adriaensdr van Egmond van Cranenbrouk.

093. CAMERLING, Michiel Jansz

[1] overl. Delft 21-8-1569 / zn. Jan Huijgensz Camerling, brouwer, x Emptge Claesdr Sanctim. [3] veertig (1534)-1569. [4] bew. a.fr. 1566-69 / bew. HGz. 1566-69. [6] x Maritge Fransdr. [7] vader nrs. 090-091, 095 / schoonvader nr. 184.

094. CAMERLING, mr. Nicolaes Cornelisz

[1] overl. 's-Gravenhage 27-1-1586 / zn. Cornelis Jansz Camerling x Margaretha Claesdr Sanctim. [2] 1-5-1576 raadsheer in het Hof van Holland. [3] veertig 1572-76 / burg. 1573-75. [4] toez. sch. 1573-74 / bew. HGz. 1573-74. [5] lidm. 25-10-1573. [6] x1. Elisabeth Cornelisdr van Assendelft, overl. 1570 / x2. Aeltge (Alijd) van Abbenbrouk, dr. Gerrit Jansz van Abbenbrouk. [7] vader nr. 092 / neef nrs. 090-091.

095. CAMERLING, Trijntge (Catharina) Michielsdr

[1] dr. nr. 093. [4] moe. O.G. 1598 / moe. HGk. 1591 / moe. mei. 1580-90. [6] x (wed.) Gerrit Dircksz van Santen, zn. Dirck Jansz van Santen x Annetge Hendricksdr Duijst van Voorhout. [7] zuster nrs. 090-091.

096. CHIJS, Adriaen van der

[1] geb Zoetermeer? 14-6-1550 / zn Adriaen van der Chijs x N N Ravensburch [2] brouwer [4] mr O G 1610 / char mr 1611-12 [6] x Delft 2-12-1582 Elisabeth van Melisdijck, geb Delft 7-1-1563, dr nr 279 x nr 111

097. CLAESDR, Machtelt

[4] moe lep 1601-09 [6] x Cornelis Lenertsz de Haes, overl 1602

098. CLAESDR, Sijtge (Stijntge)

[4] moe HGk 1609-15 [5] lidm 00-12-1604 [6] x nr 389

099. CLAESDR, Trijntge

[4] moe mei 1593-1615 [5] lidm 00-8-1603 [6] x nr 058

100. CLAESZ, Gerrit

[2] korenkoper [4] lepmr N K 1571-72

101. COMAN, Jan Fransz

[1] uit 's-Gravenhage [2] drapenier [4] HGmr N K 1566-1572

102. CONINCK, mr. Cornelis Jansz de

[1] overl Delft 26-12-1582 / zn Jan Jansz (de) Coninck x Soetge Willemsdr [2] raad van de pnns van Oranje [3] veertig 1572-82 / burg 1573-75 [4] ammr 1570-74 / toe sch 1573-75 [5] lidm 00-2-1576 [6] x Delft (huw voorw 6-8-)1564 Lysbeth (Elisabeth) Dircksdr van Scheveningen, lidm 20-10-1573, dr nr 337 x Gnetge Dircksdr Meerman

103. COOLWIJK, mr. Adriaen Cornelisz van

[1] overl Delft 28-7-1637 / zn Cornelis Dircksz van Coolwijk, ontvanger-generaal kerkelijke goederen, x nr 178 [2] advocaat Hof van Holland, ontvanger-generaal kerkelijke goederen [3] veertig 1615-(37) / bi havmr 1618-20 / schep 1621 [5] lidm 00-12-1606 [6] x Delft 11-6-1606 Levina Dircksdr Brasser, dr nr 065 x nr 396

104. CORNELISDR, Adriana

[4] moe N G 1574-77 [6] x (wed) Dirck Coenen

105. CORNELISDR, Machtelt

[4] moe N G 1585-1621 [5] lidm 20-12-1573 [6] x nr 289

106. CORNELISDR, Maritge

[1] overl Delft 5-1-1593 [4] moe O G 1579-82 / moe HGk 1583-93 [6] x nr 295

107. CORNELISDR, Neeltge

[4] moe O G 1621 [6] x nr 219

108. CORNELISZ, Jacob

[2] brouwer [4] HGmr 1568-72

109. CRIJP, mr. Willem van

[3] pensionaris Delft ? [4] toez sch 1566-68

110. CRUIJSERT, Cornelis Jansz

[2] brouwer [3] veertig (1560)-1572 (glijper) / weesmr 1566-67, 1568-69, 1570-71 [4] ammr 1566-68, 1569-71 / bew a fr 1566-72 / toez sch 1566-72 [6] x Delft (huw voorw 15-7-)1542 Aegtge Bartholomeusdr van Diemen, geb Delft 1503? - overl Delft 5-10-1552, dr Bartholomeusz Claesz van Diemen x Claertge Dirck Huijgenszoondr de Groot

111. CRUIJSERT, Dirckge Jansdr

[4] moe oud 1593-1604 [6] x (wed) nr 279 [7] schoonmoeder nrs 096, 181

112. DEDEL (d'EDEL), Willem Joostensz

[1] geb Leiden 2-11-1552 - overl Delft 3-8-1641 / zn Joost Willemsz, drapenier-porsman en veertigraad te Leiden, x Maria Claes Florijnszoondr [2] brouwer, bewindhebber VOC [4] HGmr 1589-97, 1604 [6] x 1 Delft 26-12-1574 Ida (Jetge) Bruinendr van der Dussen, geb Delft 28-3-1557 - overl Delft 29-8-1599, dr nr 128 x Machtelt Jansdr van Groenewegen / x 2 Delft 3-2-1602 Susanna Jonsdr Pouts, van Antwerpen - overl 14-12-1602 / x 3 's-Gravenhage 16-6-1604 Leonora van Macheren, van Antwerpen, lidm 00-8-1604 (attestatie 's-Gravenhage), overl 00-5-1633

113. DIEMEN, Claertge (Clara) Bartholomeusdr van

[1] dr Bartholomeus Claesz van Diemen, veertig, schepen en burgemeester te Delft x Claertge Dirck Huijgenszoondr de Groot [2] brouwster [4] moe N G 1568-78 [6] x (wed) Huijg Cornelisz van der Burch [7] moeder nr 076 / schoonzuster nr 110 / tante nr 114

114. DIEMEN, Hendrick Vranckensz van

[1] geb Delft 3-10-1532 - overl Delft 24-12-1606 / zn Vranck Bartholomeusz van Diemen, veertig en later schout van Delft, x Margaretha Hendricksdr van der Burch [3] veertig 1567-70 / schep 1569-70 (1570 vertrokken naar Leiden, teruggekeerd te Delft 1572 op belofte van burgemeesters de eerste drie jaar niet in het College van de Wet verkozen te worden) [4] ammr 1568-70, 1571-72⁷² / bew a fr 1567-70 [7] zwager nr 091

115. DIJCK, Claes Willemsz van

[2] brouwer [4] mr J G 1566-75

116. DIJCK, Joris Fransz van

[4] HGmr 1576-78

117. DIRCKSDR, Aeltge

[4] moe O G 1587-95

118. DIRCKSDR, Neeltge (Cornelia)

[4] moe O G 1605-13 / moe mei 1590-97 / moe char 1597-1605 [6] x nr 061

119. DIRCKSDR, Neeltge

[4] moe fra 1621 [6] x (wed) Jacques van Borsselen

120. DOELMAN, Cornelis Michielsz

[1] overl voor 1573 / zn Michiel Jacobsz Doelman, brouwer, x Ermtge Cornelisdr [2] veertig 1560-66 (door veertigraad uitgezet) [6] x nr 225

121. DOENSDR., Haesge

[4] moe HGk 1575-82

122. DORP, Beatrix Jansdr van

[4] moe N G 1578-85 / moe char 1597-98 [5] lidm 00-8-1600 (attestatie Leiden) [6] x (wed) 1 Tielman Cornelisz Block / x2 Gernt Jansz Delft

123. DORP, Catharina Jansdr van

[4] moe oud 1602-11 [6] x1 (wed) Claes Dircksz van Montfoort / x2 Otto de Man

124. DORP, Trijntge (Catherina) Jansdr van

[4] moe N G 1589-94 [5] lidm 00-4-1588 [6] x nr 348

125. DORP, Willem van

[1] geb 's-Gravenhage? - overl Steenwijk 4-7-1592 / zn Jan Willemsz van Dorp, lakenkoper, vroedschap en schepen te 's-Gravenhage [2] jonkheer / 1575-1592 baljuw en dijkgraaf van Delfland / 1584-1592 luitenant-kolonel, kolonel, overste-kolonel in het Staatse leger [3] schout 1581-84 [6] x vóór 30-5-1577 jonkvrouw Elisabeth van der Wolff, dr Cornelis van der Wolff, secretaris, substituut-procureur, procureur-generaal Hof van Holland, ontvanger van de Rekenkamer

126. DUIJN, Machtelt Jacobsdr

[1] overl Delft 24-6-1607 / dr Jacob Jacobsz van Duijn x Dieuwertge Doesdr van Rotterdam [4] moe oud 1589-1601 [5] lidm in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz) [6] x (wed) nr 282

127. DUSSEN, Adriaen Jacobsz (Jacob Bruijnsz) van der

[1] overl Delft 11-10-1576 / zn Jacob Jan Bruijnsz Smaling, veertig, schepen en burgemeester van Delft, x Claesge Ewoutsdr van der Dussen [3] vroed (1560)-1569 / veertig 1569-76 / havmr De 1568-71 / weesmr 1566-68, 1571-72, 1574-76 / burg 1573-74 [4] ammr 1568-71 / bew oud 1571-76 / bew HGz 1567-76 [6] x Delft (huw voorw 17-1-)1545 nr 056 [7] vader nr 138 / schoonvader nr 218 / broer nrs 128, 134, 137

128. DUSSEN, Bruijn Jacobsz (Jacob Bruijnsz) van der

[1] overl Delft 25-7-1589 / zn Jacob Jan Bruijnsz Smaling, veertig, schepen en burgemeester van Delft, x Claesge Ewoutsdr van der Dussen [2] brouwer [3] vroed (1557)-1577 / veertig 1577-89 / weesmr 1580-81 / thes 1566-67, 1576-77 / burg 1579-80 [4] mr O G 1566-67, 1571-72, 1573-77, 1580-81 [5] lidm 26-6-1575 [6] x Delft (huw voorw 13-02-)1546 Machtelt Jansdr van Groenewegen, lidm 00-10-1575, overl Delft 19-9-1579, dr Jan Dirck Simonsz van Groenewegen x Cornelia Huijgensdr de Bijde [7] vader nrs 129, 131, 139 / broer nrs 127, 134, 137 / schoonvader nr 112

129. DUSSEN, Claes Bruijnsz van der

[1] overl Delft 00-1-1642 / zn nr 128 x Machtelt Jansdr van Groenewegen [2] brouwer [3] veertig 1609-18 (afgezet) / havmr De 1610-12 [4] mr O G 1607-09 [6] x 2 Delft 13-5-1601 Magdalena Adnaensdr van Bleijswijk, lidm 00-2-1602, overl Delft 16-4-1610, dr nr 046 x Claesge Huijgendr van der Dussen [7] broer nrs 131, 139

130. DUSSEN, Cornelis Sasboutsz van der

[1] zn nr 143 x Mantge Michielsdr van der Hoeff [4] char mr 1616-17 [7] zwager nr 218

131. DUSSEN, Dirck Bruijnsz van der

[1] overl Delft 20-10-1623 / zn nr 128 x Machtelt Jansdr van Groenewegen [2] brouwer [3] veertig 1601-09 / schep 1604-07, 1609 / schout 1609-21 (afgezet wegens remonstrantse sympathieën) [6] x Delft (ot 15-9-)1584 Mantge Jansdr de Haes [7] broer nrs 129, 139

132. DUSSEN, Elisabeth (Lysbeth) Ewoutsdr van der

[1] geb Delft 1539 - overl Delft 3-7-1613 / dr nr 134 x Mana Lievensdr de Hubert [4] moe HGk 1595 [5] lidm 00-4-1595 [6] x nr 050 [7] moeder nrs 048, 051 / zuster nr 140

133. DUSSEN, Ewout Jacobsz van der

[1] geb Delft 31-7-1574 - overl Delft 16-5-1653 / zn nr 140 x Alida Jansdr van Hoogenhouck [2] gecommiteerde raad van Holland en West-Friesland, gedeputeerde in de Staten van Holland en West-Friesland, gedeputeerde ter Staten-Generaal [3] veertig 1604-18 (afgezet, 1623 weer ingekomen) / schep 1607 / burg 1612-13 [4] bew a fr 1607-08 / toez sch 1607-08 / char mr 1606 [5] "geen litmaet" in 1614 [6] x Delft 1-12-1619 Catharina Pietersdr van der Hoeff, geb Delft 16-11-1600 - overl Delft 10-12-1666, dr nr 208 x Bartha Claesdr van Adnchem

134. DUSSEN, Ewout Jacobsz (Jacob Bruijnsz) van der

[1] overl Delft 25-3-1569 / zn Jacob Jan Bruijnsz Smaling, veertig, schepen en burgemeester van Delft, x Claesge Ewoutsdr van der Dussen [3] veertig (1548)-1569 [6] x Zienkzee Mana Lievendr de Hubert, dr Lieven Jacobsz de Hubert x Levina Cornelisdr van Zuidlandt [7] vader nrs 132, 140 / schoonvader nrs 050, 173 / broer nrs 127-128, 137

135. DUSSEN, Frans Adriaensz van der

[1] overl Delft 27-8-1630 [2] brouwer [3] veertig 1602-(30) / havmr De 1607-09, 1613-15 / schep 1618-19 [4] mr O G 1606 [5] lidm 00-4-1612

136. DUSSEN, Frans Huijgensz van der

[3] vroed 1590-? / thes 1590, 1598

137. DUSSEN, Huijg Jacobsz (Jacob Bruijsz) van der

[1] geb Delft 1537 - overl Delft 31-8-1587 / zn Jacob Jan Bruijsz Smaling, veertig, schepen en burgemeester van Delft, x Claesge Ewoutsdr van der Dussen [2] brouwer [3] vroed 1574-87 / weesmr 1576-78 / thes 1585 / burg 1574-76, 1581 [4] kerkm NK 1572-73, kerkm 1573-75?, 1584-85 / ammr 1567-68, 1573-74 / HGmr 1578-81, 1583-87 / bew oud 1576-87 [5] lidm 20-5-1573 [6] x1 Magdalena Pietersdr Sasbout, overl 1-9-1565, dr nr 336 x Margaretha Lucasdr du Pont / x2 nr 303 [7] vader nr 141/ schoonvader nr 046 / broer nrs 127-128, 134

138. DUSSEN, Jacob Adriaensz van der

[1] zn nr 127 x nr 056 [2] brouwer [3] veertig 1579-95 (verlaten) / bu havmr 1593 (vertrokken) [4] lepmr 1594-95

139. DUSSEN, Jacob Bruijsz (Smaling) van der

[1] overl Delft 12-6-1601 / zn nr 128 x Machtelt Jansdr van Groenewegen [3] veertig 1589-95 (verlaten) / bi havmr 1591-93 / schep 1595 [4] mr O G 1587-94 [6] x Delft 22-5-1583 Cornelia Fransdr Duijst van Santen, lidm 00-2-1603, overl Delft 4-7-1639, dr nr 325 x nr 386 [7] broer nrs 129, 131

140. DUSSEN, Jacob Ewoutsz van der

[1] geb Delft 11-9-1530 - overl Delft 8-4-1599 / zn nr 134 x Mana Lievendr de Hubert [2] brouwer / gedeputeerde in de Staten van Holland en West-Friesland [3] veertig 1576-99 / weesmr 1582, 1585, 1587, 1596, 1598 / schep 1577-80, 1581 / burg 1589, 1591-92, 1599 [4] HGmr 1588 / mr O G 1576-77 [6] x1 Delft 15-01-1570 Alida Jansdr van Hoogenhouck, geb Delft 1-9-1550 - overl Delft 16-7-1581, dr nr 217 x Anna Jansdr van der Mije / x2 Delft 28-8-1583 Claesge Knobbert, geb Delft 19-5-1556 - overl Delft 30-3-1602, dr Claes Adriaensz Knobbert x Mana Duijst [7] vader nr 133 / schoonvader nrs 167, 385 / broer nr 132

141. DUSSEN, Jacob Huijgensz van der

[1] overl Delft 22-12-1622 / zn nr 137 x Magdalena Sasbout Pietersdr [2] brouwer / heer van Harngkarspel, Dixhoorn [3] veertig 1583-(1622) / thes 1608, 1616 / schep 1589, 1591 / burg 1593-98, 1602, 1605-07, 1611-13, 1615 [5] "litmaet" in 1614 [6] x Geertruida Willemsdr van Heemskerck, dr Willem Jansz van Heemskerck, burgemeester van Leiden en raad van de Prins van Oranje, x Margaretha Kamp (alias Proost) [7] schoonvader nr 164

142. DUSSEN, Lysbeth Cornelisz van der

[1] overl Delft 1580 / dr? Cornelis Aertsz van der Dussen, veertig te Delft [4] moe O G 1567-69 [6] x (wed) Beuckel Jansz van Santen

143. DUSSEN, Sasbout Cornelisz van der

[1] overl Delft 11-7-1580 / zn? Cornelis Aertsz van der Dussen, veertig te Delft [3] veertig (1560)-1573 (glipper) / weesmr 1569-70, 1573 / burg 1567-69, 1571-73 [4] kerkm O K 1566-73 [6] x1 Elisabeth Jansdr van Santen / x2 Mantge Michielsdr van der Hoeff [7] vader nr 130 / schoonvader nr 218

144. EIJCK, Gerrit Jansz van der

[1] overl Delft 17-12-1620 / zn Jan Pietersz van der Eijck x Margaretha Geritsdr Storm van Wena [2] brouwer [3] veertig 1582-1620 / thes 1611 / schep 1588 / burg 1592-93, 1597-1601, 1605-06, 1614-17 [6] x Immetge (Emmerentia) Jansdr van Hoogenhouck, dr nr 217 x Anna Jansdr van der Mije [7] schoonvader nrs 014, 048

145. EIJCK, Jan Gerritsz van der

[4] kerkm 1616-18 [6] x Elisabeth Jacobsdr van Adrichem, dr nr 013 x1 Elisabeth van der Dussen?

146. EVERSDIJK, David Fransz

[1] geb Goes 14-1-1575 - overl Delft 5-12-1624 / zn François Dignusse Eversdijck, schepen van Goes, x Maetge Maertens [2] koopman [4] char mr 1614-18 [6] x Delft 1-6-1598 Swaentge Michielsdr van de Rhijn, overl 15-12-1651

147. FIJCK, Cornelis Jacobsz

[1] overl Delft 3-7-1583 / zn Jacob Claes Luytgensz, korenkoper, bu hav te Delft x Adriana Adriaensdr Fijck van Hoven [2] brouwer [3] veertug 1574-1583 / schep 1582-83 [4] kerkm 1574-83 / lepmr 1573-83 / mr J G 1566-67 [5] lidm 04-10-1573 [6] x Delft (huw voorw 15-4-)1559 nr 174 [7] schoonvader nr 256

148. FOREEST, Jacopge Pietersdr van

[1] overl Delft 9-2-1586 [4] moe O G 1570-86 [6] x nr 336

149. FRANSZ, Maritge

[4] moe N G 1566-68 [6] x (wed) Pieter Gijbsbrechtsz

150. GAEL, Claes Lotsz

[1] geb Haarlem 13-11-1565 - overl Delft 29-10-1638 / zn Jan Claesz Gael, vroedschap, schepen en burgemeester van Haarlem, x Ermpge Cornelisdr van Beresteijn [2] koopman (handelaar in meekrap) en vever van linnen [4] kerkm 1608-16 [6] x 1 Haarlem 17-5-1598 Cornelia Bruijnseels, geb Dordrecht 3-6-1579 - overl Haarlem 21-6-1615, dr Jeronimus Bruijnseels x Neeltge Cornelisdr Dierhout / x 2 Delft 5-8-1618 Geertruid Onderwater (weduwe Adam van der Aa), geb Delft 6-2-1586 - begr Delft 10-3-1663, dr Mattheus Jansz Onderwater x Neeltge Jansdr van Melisdijck

151. GERRITSDR, Lysbeth

[4] moe oud 1614 [5] lidm 00-4-1591 [6] x nr 238

152. GERRITSZ, Melchior

[2] brouwer [3] veertig (1560)-1572 (glipper) / thes 1570-71 / schep 1566-70 [6] x Delft (huw voorw 20-9-)1544 Aeltge Dircksd van der Burch, dr Dirck Joostensz van der Burch x Magdalena Joostendr Sasbout

153. GHIJSSEN (GIESSEN), Anthonis Hendricksz van der

[1] overl Delft 17-2-1654 [2] koopman, korenkoper / heer van Overmaes [3] veertig 1618-(54) / schep 1621 [4] HGmr 1607-21 [5] lidm 00-6-1598 [6] x1 Trjntge (Cathanna) Philipsdr van der Goes, lidm 00-4-1600, dr Philip van der Goes x nr 015 / x2 Delft (huw voorw 27-12-)1614 Maritge Coenendr van Ophoven, weduwe Jons Claesz Trnstram, koopman [7] zwager nr 247

154. GIJSBRECHTSDR, Neeltge

[4] moe N G 1566-68 [5] lidm 00-12-1575 [6] x (wed) Willem Dircksz, leidekker?

155. GOES, Adriaen Andriesz van der

[1] geb Delft 15-3-1581 - overl Delft 25-8-1663 / zn Andnes Adriaensz van der Goes, raad des konings en rentmeester-generaal van Zuid-Holland, x Mana Mattheusdr Keijnoogen [2] pondgaarder / 1625 vertrokken als rentmeester-generaal van het Land van Voorne / heer van Naters [3] veertig 1618-(25) / thes 1620 [4] char mr 1619 [6] x Delft 23-4-1617 Cathanna Vranckendr van der Burch, geb Delft 28-3-1595 - overl 22-1-1671, dr nr 087 x Agatha Willemsdr van der Hoeff [7] neef nr 156

156. GOES, mr. Christiaan Adriaensz van der

[1] geb 1531 - overl Delft 22-9-1600 / zn Adriaen Aertsz van der Goes, landsadvocaat van Holland en West-Friesland, x Anna Laurensdr van Spangen [2] heer van Spyk [3] schout 1561-1581 [4] bew a fr 1575-81 / toez sch 1576-81 [5] katholiek [6] x 2-5-1588 Anna van Renoy, overl 12-8-1608, dr Gerard van Renoy, heer van Spyk en rekenmeester van Holland, x Anna Collaertsdr de Potis [7] oom nr 155

157. GRAEFF, Adriana Jacobsdr van der

[1] dr nr 160 x nr 001 [4] moe O G 1614-21 [7] zuster nr 158

158. GRAEFF, Arent Jacobsz van der

[1] geb Delft 28-12-1557 - overl Delft 4-5-1642 / zn nr 160 x nr 001 [2] brouwer / heemraad van Delfland 1623 [3] veertig 1597-(1642) / weesmr 1618-19 / thes 1613 / schep 1600, 1609 / burg 1610-12, 1616-17, 1620-21 [5] "geen litnaet" in 1614 [6] x Sara Bosschert, geb Breda 19-2-1561 - overl Delft 30-9-1627, dr Pieter Jansz Bosschert x Hester de la Flieje [7] vader nr 161 / schoonvader nr 260 / broer nr 157

159. GRAEFF (alias SWAENSHALS), Claes Arentsz van der

[2] brouwer [4] kerkm 1580-85 [5] lidm 00-6-1578 [6] x 1551 Elisabeth Claesdr

160. GRAEFF, Jacob Arentsz van der

[1] geb Delft? 1510 [2] metselaar, in 1571 brouwer [4] mr N G 1566-76 [6] x nr 001 [7] vader nrs 157-158 / schoonvader nr 086 / zwager nrs 002-005

161. GRAEFF, Jacob Arentsz van der

[1] geb Delft 8-4-1586 - overl Delft 15-2-1651 / zn nr 158 x Sara Pietersdr Bosschert [2] heer van Hoogeven [4] mr O G 1615-21 / bew a fr 1620-21 / toez sch 1620-21 [5] lidm 00-9-1615 [6] x Delft 23-2-1606 Magdalena van Beresteijn, geb 15-2-1585 - overl Delft 23-6-1615, dr nr 034 x Volker Nicolai

162. GRAFT, Sijmon Isaacs van der

[1] zn Isaack Damen van der Graft x Margaretha Arent Stormsdr? [4] HGmr 1620-21

163. GRASWINCKEL, Abraham Jansz

[1] geb Delft omstr 1544 - overl Delft 17-5-1607 / zn nr 170 x Geertge Jacobsdr Touw [2] brouwer [3] veertig 1590-1607 / weesmr 1603, 1606 / schep 1590-91, 1594-97 / burg 1599-1601 [4] kerkm 1593-99, 1605-07 / mr N G 1584-1599 [5] lidm 00-2-1605 [6] x1 Mana Cools uit Rotterdam, dr Germit Cools x Anna Carre / x2 Delft (huw voorw 18-12-)1574 Jannetge Berckel, dr nr 031 x Mantge Elemans [7] broer nrs 166, 169 / vader nrs 164, 167

164. GRASWINCKEL, Cornelis Abrahamsz

[1] geb Delft 00-5-1582 - overl Delft 13-5-1664 / zn nr 163 x Jannetge Adnaensdr van Berckel [2] brouwer [4] kerkm 1617-21 [6] x Delft 15-2-1609 Mana Jacobsdr van der Dussen, geb Delft 11-6-1589 - overl Delft 21-1-1670, dr nr 141 x Geertruida Willemsdr van Heemskerck [7] halfbroer nr 167

165. GRASWINCKEL (VAN MAESLANT), Engelbrecht Gerritsz

[1] geb Delft 14-6-1577 - overl Delft 16-4-1635 / zn nr 166 x Baertge Engelbrechtsdr van Maeslant [2] baljuw van Abtsregt, schout van Hof van Delft, Vnjenban, Biesland [4] bew a fr 1608-18 / toez sch 1608-18 [5] lidm 00-2-1610 [6] x Delft 4-6-1606 Margaretha Hoogenhouck, geb Delft 27-4-1588 - overl Delft 30-3-1648, dr nr 218 x Cathanna Adnaensdr van der Dussen

166. GRASWINCKEL, Gerrit Jansz

[1] geb Delft 1542 - overl Delft 5-8-1627 / zn nr 170 x Geertge Jacobsdr Touw [2] brouwer [3] vroed 1596-1607 / veertig 1607-(27) / bu havmr 1596-98, 1602-04, 1608-10 / weesmr 1612 [5] lidm 31-10-1574 [6] x Baertge (Bartha) van Maeslant, geb 1540 - begr Delft 15-7-1609, dr Engelbrecht Cornelisz van Maeslant, rekenmeester van Holland [7] broernrs 163, 169 / vader nr 165 / schoonvader nr 085

167. GRASWINCKEL, Jacob Abrahamsz

[1] geb omstr 1570 - begr Delft 4-1-1620 / zn nr 166 x Mana Germitsdr Cools [4] HGmr 1600-15 / bew a fr 1595-19 / toez sch 1595-19 / charmr 1616-19 [5] lidm 00-8-1600 [6] x1 Delft 7-7-1591 Mana Jacobsdr van der Dussen, geb Delft 11-2-1571 - overl Delft 8-7-1597, dr nr 140 x Alida Jansdr van Hoogenhouck / x2 23-5-1599 Mana Pietersdr Berckel, dr Pieter Berckel x Elisabeth de Vries [7] halfbroer nr 164

168. GRASWINCKEL, Jan Abrahamsz

[1] overl 's-Gravenhage 14-2-1636 [2] brouwer [3] veertug 1612-18 (afgezet) / schep 1613-17 [5] lidm 00-2-1604 [6] x 14-1-1600 nr 023

169. GRASWINCKEL, Jan Jansz de jonge

[1] geb Delft vóór 1542 - overl Delft 4-6-1589 / zn nr 170 x Geertge Jacobsdr Touw [2] brouwer [3] veertug 1572-89 / schep 1577-78, 1581-83, 1585-89 [4] kerkm 1573-77 / mr O G 1575-89 [5] lidm 00-10-1573 [6] x 1561 Mantge van Scheveningen, dr nr 337 x Gnetge Dircksdr Meerman [7] broer nrs 163, 166

170. GRASWINCKEL, Jan Jansz de oude

[1] geb Delft omstr 1500-1510 - overl Delft 4-5-1586 / zn Jan (Graswinckel) [2] brouwer [3] veertug (1560)-69, vroed 1575-86 / thes 1575-76, 1583 [4] kerkm 1577-86 / ammr 1574-75 / mr O G 1566-67 [5] lidm 28-12-1578 [6] x1 Geertge (Geertrui) Jacobsdr Touw, overl Duisburg 4-9-1572 / x2 Claertge Cornelisdr Roerom [7] vader nrs 163, 166, 169

171. 'S-GRAVESANDE, Arent Cornelisz (Storm van)

[1] geb Delft 14-1-1547 - overl Delft 5-6-1605 / zn nr 172 x Mantge Anthonisdr [2] predikant Delft 1573-1605 [4] toez sch 1586-1605 / bew a fr 1597-05 [5] lidm 1573 [6] x Delft 1575 Anna, dr nr 210 x Baertge Maertens [7] broer nr 176 / neef nrs 173-175, 177

172. 'S-GRAVESANDE, mr. Cornelis Huijgensz (Storm van)

[2] lakenkoper [4] bew a fr 1573-74 [5] lidm 20-5-1573 [6] x Mantge Anthonisdr [7] vader nrs 171, 176

173. 'S-GRAVESANDE, Dirck Hendricksz (Storm van)

[1] overl Delft 5-2-1579 / zn Hendrick Huijgensz Storm x Neeltge Adnaensdr van der Hooch [2] brouwer [3] veertug (1560)-79 / schep 1573-79 [4] ammr 1573-74 [5] lidm 20-5-1573 [6] x Daentge Ewoutsdr van der Dussen, overl voor 1-6-1579, dr nr 134 x Maria Lievendr de Hubert [7] neef nrs 171, 176 / broer nrs 174-175, 177

174. 'S-GRAVESANDE, Elisabeth Hendricksdr (Storm van)

[1] dr Hendrick Huijgensz Storm x Neeltge Adnaensdr van der Hooch [4] moe oud 1588-92 [5] lidm 00-12-1574 [6] x (wed) nr 147 [7] zuster nrs 173, 175, 177 / nicht nrs 171, 176

175. 'S-GRAVESANDE, Gerrit Hendricksz (Storm van)

[1] overl Delft 15-10-1589 / zn Hendrick Huijgensz Storm x Neeltge Adnaensdr van der Hooch [2] hoofdman van de voetboogschutters te Delft 1566 [3] veertug 1579-89 / weesmr 1583 / schep 1580-82, 1584-88 [4] kerkm 1575-89 [5] lidm 00-10-1573 [7] neef nrs 171, 176 / broer nrs 173-174, 177

176. 'S-GRAVESANDE, Huijg Cornelisz (Storm van)

[1] geb Delft ? - begr Delft 19-7-1612 / zn nr 172 x Mantge Anthonisdr [2] ammunitiemeester en com-mies-stapelier, koopman [4] mr N G 1583-1612 [5] lidm 4-10-1574 [6] x nr 029 [7] broer nr 171 / neef nrs 173-175, 177 / zwager nrs 024-025, 027

177. 'S-GRAVESANDE, Maerten Hendricksz (Storm van)

[1] zn Hendrick Huijgensz Storm x Neeltge Adnaensdr van der Hooch [2] rentmeester van het kantoor der geestelijke goederen te Delft [4] HGmr 1575-91 / mr J G 1566-79 [6] x1? Margaretha, dr Cornelis Michielsz Vosmaer van der Eynden / x2? Anna Thielmansdr van den Heuvel [7] neef nrs 171, 176 / broer nrs 173-175 / schoonvader nr 329

178. GREBBER, Geertge Claesdr de

[4] moe char 1597-98 [6] x 00-10-1583 Cornelis Dircksz van Coolwijck, lidm 00-8-1584, ontvaar, ger-generaal geestelijke goederen [7] moeder nr 103

179. GROENEWEGEN, Adriaen Simonsz van

[1] geb Delft 1515 (1516) - overl Delft 24-12-1603 [2] drapenier [3] veertig (1560)-1567, 1575-1603 / weesmr 1577-79, 1582-83, 1589-90 / thes 1586 / burg 1575-77, 1580-81, 1591 [4] kerkm 1584 / armmr 1566-67, 1574-75 / mr O G 1579-80 / bew oud 1577-81, 1583-1602 [6] x Delft 13-01-1550 nr 082 [7] vader nr 186 / schoonvader nr 257 / zwager nrs 074, 083

180. GROENEWEGEN, Adriaen Simonsz van

[1] geb Delft 4-11-1580 - overl Delft 7-6-1635 / zn nr 186 x nr 257 [2] drapenier [4] HGmr 1613-14, 1616 [5] lidm 00-8-1602 [6] x Delft 5-4-1602 Agatha Dircksdr van der Meer, overl Delft 19-11-1619, dr Dirck Cornelisz van der Meer x Cornelia Teunisdri Muys van Holij

181. GROENEWEGEN, Anthonis Dircksz van

[1] zn Dirck Dircksz van Groenewegen x Mana van Leeuw [2] koopman [4] HGmr 1595-96 [5] lidm 00-6-1598 [6] x Delft (huw voorw 29-12-)1593 Mana Jansdr van Melisdijck, geb Delft 14-2-1566, dr nr 279 x nr 111

182. GROENEWEGEN, Corstlaen Simonsz van

[1] overl Delft 19-8-1595 / zn Simon Dircksz van Groenewegen x Volckge Adriaensdr [3] veertig 1571-1581, 1582-1595 (1581 vertrokken naar 's-Gravenhage, voor 17-12-1582 teruggekeerd te Delft) / weesmr 1585-86, 1593 / thes 1578-79, 1587, 1594 [4] HGmr 1576-78 [6] x Delft (huw voorw 20-1-)1554 Fijtge Dircksdr, dr Dirck Jan Beuckelsz van Santen x Annetge Hendrick Duijstendr [7] vader Dirck nr 183

183. GROENEWEGEN, Dirck Corstlaensz (Christiaensz) van

[1] geb Delft 14-12-1556 - overl Delft 28-10-1625 / zn nr 182 x Fijtge Dircksdr van Santen [3] veertig 1595-(1625) / weesmr 1601, 1607, 1610-11, 1617 / thes 1595, 1603, 1614 / schep 1599, 1602, 1606 / burg 1608-09, 1618-21 [4] mr N G 1593-1621 / bew oud 1597-21 / char mr 1597-1605, 1613 [5] "gaet niet ter kercke" in 1614 [6] x1 Delft 8-3-1579 Mantge Willemsdr / x2 nr 235

184. GROENEWEGEN, Huijg Jansz van

[1] zn Jan Dirksz (Dirck Simonsz) van Groenewegen, veertig te Delft, x Neeltge Huijgendr de Bijde [3] veertig (1560)-1567 (1567 naar Amsterdam vertrokken, 1568 teruggekeerd te Delft), 1569-73 (glipper) / burg 1563-67, 1569-73 [4] armmr 1568-69 / bew a fr 1566-67, 1572-73 / toez sch 1566-67, 1568-73 / bew HGz 1566-73 [6] x Delft (huw voorw 23-6-)1548 Machtelt Michielsdr, dr nr 093 x Mantge Fransdr

185. GROENEWEGEN, Joosge (Josina) Adriaensdr van

[1] dr nr 179 x nr 082 [4] moe HGk 1593-1612 [5] lidm in 1609 (Nomenclator) [6] x nr 088 [7] moeder nr 085 / zuster nr 186 / schoonzuster nr 257

186. GROENEWEGEN, Simon Adriaensz van

[1] geb Delft 24-4-1554 - overl Delft 29-3-1629 / zn nr 179 x nr 082 [2] brouwer [3] veertig 1586-1618 (afgezet) / havmr De 1586-88, 1592-94 / weesmr 1600-01, 1604-05, 1609, 1611, 1613-14 / thes 1606, 1617 / schep 1595, 1597-98 [4] kerkm 1610 / HGmr 1590-97, 1602-05, 1612 / bew oud 1603-21 [5] "geen litmaet" in 1614 [6] x Delft 14-7-1577 nr 257 [7] vader nr 180 / broer nr 185 / zwager nr 088

187. GROENHOUT, Jacob Adriaensz

[3] in 1602 stadssecretaris [4] comm h z 1594-1606

188. GROENLANT, Adriaen Jansz

[2] secretaris weeskamer [4] comm h z 1607-21

189. GROOT, mr. Cornelis Huijgensz de

[1] geb Delft 25-7-1544 - overl Leiden 25-7-1610 / zn nr 190 x Elsge van Heemskerck [2] 1575 hoogleraar rechten aan de Leidse academie [3] veertig 1573-75 [6] x Delft (huw voorw 1-11-)1576 Geertruijd Uytjeneng, dr Frederick Uytjeneng x Anna van Renesse [7] broer nr 191

190. GROOT, Huijg Cornelisz de

[1] geb. Delft 1511 - overl. Delft 12-4-1567 / zn. Cornelis Dircksz Cornets, veertig te Delft, x Ermpge (Ermpgaert) Dirck Huijgenszoon dr de Groot. [2] heer van Noordhoorn. [3] veertig (1548)-1567 / burg. 1562-67. [4] bew. a.fr. 1566-67. [6] x1. Maria Gerritsdr van Wisse, geb. Haarlem - overl. voor 1543, dr. Gerrit Steffensz van Wisse x Siburch Claesdr Hals / x2. Leiden (huw. voorw. 22-1-)1543: Elsge van Heemskerck, geb. c. 1519 - overl. na 16-12-1581, dr. Jan Reijersz van Heemskerck, brouwer, veertig en burgemeester van Leiden, x Geertruijd Vincentsdr van Alphen. [7] vader nr. 189, 191 / schoonvader nr. 017.

191. GROOT, mr. Jan Huijgensz de

[1] geb. Delft 8-3-1554 - overl. Delft 3-5-1640 / zn. nr. 190 x Elsge van Heemskerck. [2] curator van de Leidse academie 1594-1617. [3] veertig 1589-1601 (verlaten) / schep. 1589-90 / burg. 1591-95 / stadssecretaris 1595-1601. [4] toez. sch. 1585, 1588-1600 / bew. a.fr. 1586-1600. [5] lidm. 00-9-1614. [6] x Delft 30-12-1581: Aeltge Fransdr van Overschie, geb. Delft 22-10-1561 - overl. Delft 20-1-1643, dr. Frans Pietersz van Overschie x Adriana Adriaensdr van Adrichem. [7] broer nr. 189.

192. GYBLANT, Aefge Arentsdr

[1] overl. 13-9-1661. [4] moe. mei. 1612-21 / moe. oud. 1615-21. [6] x Frans Gerritsz Ouwejan.

193. HAEN, Dirck Harmensz de

[1] overl. Delft 27-6-1597. [2] brouwer. [3] veertig 1574-97. [4] kerkm. N.K. 1572-73, kerkm. 1573-78 / mr. O.G. 1587-97. [5] lidm. 20-5-1573. [6] x nr. 237. [7] vader nr. 194.

194. HAEN, Maritge Dircksdre de

[1] dr. nr. 193 x nr. 237 [4] moe. O.G. 1621. [5] lidm. 00-10-1608. [6] x (wed.) Isaac Pietersz Bogaert.

195. HARST, Weijntge Gerritsdr

[4] moe. fra. 1579-81.

196. HARTOCHSZ, mr. Hartoch

[4] HGmr. O.K. 1568-73 / mr. N.G. 1566-79.

197. HEEMSKERCK, IJda Dircksdre van

[1] overl. Delft 1595 / dr. jonge Dirck Jan Reijersz van Heemskerck x Heijl Jansdr. [4] moe. HGk. 1579-95 / moe. mei. 1580-81. [6] x Leiden (huw. voorw. 4-4-)1575: nr. 345.

198. HEEMSKERCK (VAN BEEST), Jan Cornelisz van

[1] geb. 29-5-1526 - overl. Delft 15-5-1573 / zn. Cornelis Dircksz (van Heemskerck) van Beest, veertig en schepen te Delft, x Petronella Jansdr van Berendrecht. [3] veertig (1563)-73 / schep. 1566-67. [4] ammr. 1569-73. [6] x Delft 10-3-1562: Machtelt Jansdr (Cornelisdr?) Groenewegen van Bleijswijck, overl. Delft 18-4-1600, (dr. Cornelis x Catharina van Persijn?).

199. HEINSIUS, Anthonis Louisz

[1] overl. Delft? 1651 / zn. Louis Heinsius, baljuw van Voorburg x Philippote Billetes. [2] moutmaker. [4] veertig 1621-(51). [5] lidm. 00-3-1615. [6] x Delft 28-11-1612: Erckge Adriaensdr van Bleijswijck, dr. nr. 046 x Claesge Huijgensdr van der Dussen.

200. HEUL, Salomon Jacobsz van der

[2] kruidenier. [4] char.mr. 1620-21. [5] lidm. in 1610 (verkiezing tot diaken).

201. HEUVEL (HOEVEL), Claes Willemsz van den

[1] overl. Delft 18-9-1583 / zn. Willem Tielmansz van den Heuvel, veertig, havenmeester en schepen te Delft, x Anna Jansdr. [2] brouwer. [3] veertig 1566-83 / bu. havmr. 1572-75 / weesmr. 1576-77, 1578-80 / schep. 1575-76 / burg. 1577-78, 1580-82. [4] kerkm. 1578-80, 1583 / mr. J.G. 1575-79. [6] x nr. 277.

202. HEUVEL (HOEVEL), Pieter Anthonisz van den

[1] geb te Rotterdam? - overl Delft 5-1-1635 [2] koopman [3] veertig 1599-(1635) / b1 havmr 1600-02, 1606-08 / weesmr 1617-18 / schep 1604, 1609-14, 1616 / burg 1621 [4] HGmr 1597-1603, 1605-09 [5] lidm 00-12-1601 [6] x Delft (ot) 28-4-1590 nr 025 [7] schoonvader nr 321 / schoonzoon nr 025 / zwager nr 202

203. HILLE, Anna van

[4] moe fra 1592-96 [5] lidm in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz) [6] x nr 039

204. HODENPIJL, Aeltge Cornelisdr van

[1] overl Delft 6-7-1623 [4] moe char 1598-1601 / moe O G 1602-11 [6] x (wed) Ewout Jacobsz van der Dussen, brouwer, zn Jacob Ewoutsz Overdam

205. HODENPIJL, Claes Anthonisz van

[2] korenkoper / 00-6-1612 rentmeester voor Delft te Delfshaven [3] veertig 1600-12 (uitgegaan) / havmr De 1604-06 / schep 1608-12 [4] kerkm 1600-07 / lepmr 1607-12 [5] lidm 00-2-1592 [6] x Delft (huw voorw 28-2-)1592 nr 226

206. HOFF, Lambrecht Michielsz van der

[1] overl Delft? 7-6-1579 / zn Michiel van der Hoeff x Sophia Muys van Holij [3] veertig (1560)-1573 (glipper) / havmr De 1571-72 / thes 1568-69 / schep 1566-68 [4] kerkm O K 1566-73 [6] x Elisabeth Jansdr? [7] broer nr 209

207. HOFF, Michiel Willemsz van der

[1] overl Delft 30-3-1646 [2] brouwer [3] veertig 1595-(1646) / b1 havmr 1597-99 / weesmr 1608 / thes 1602, 1610 / schep 1607, 1609, 1618-19 / burg 1613-14 [4] mr O G 1596-1606 / bew a fr 1609-14, 1616-21 / toez sch 1609-14, 1616-21 [5] lidm 00-2-1587 [6] x Annetge Adriaensdr?

208. HOFF, Pieter Willemsz van der

[1] geb Delft 6-7-1565 - overl Delft 31-12-1641 / zn nr 209 x nr 073 [3] vroed 1618 / schep 1618 (afgezet?) [4] HGmr 1598-1600, 1602-21 [6] x Delft 23-5-1593 Bartha Claesdr van Adnchem, geb Delft 1575 - overl Delft 13-8-1601, dr nr 011 x Maria Fransdr Meerman / x2 Maria Geritsdr van der Eijck, overl 1640, dr nr 144 [7] schoonvader nr 133

209. HOFF, Willem Michielsz van der

[1] geb Delft 1531 - overl 10-12-1575 / zn Michiel van der Hoeff x Sophia Muys van Holij [2] brouwer [4] mr O G 1571-73 [6] x nr 073 [7] broer nr 206 / vader nr 208 / schoonvader nr 087

210. HOFFIJSER, mr. Jan Pietersz (in 't Hoeffijser)

[2] brouwer [4] kerkm N K 1572-73, kerkm 1573-93 / lepmr 1586-93 [5] lidm 20-5-1573 [6] x1 Baertge Maertensdr, lidm 20-05-1573, overl 1590 / x2 29-5-1601 Jannetge Cornelisdr, dr N N x Hendrickge Cornelisdr

211. HOOCH, Arent Quirijnsz van der

[1] zn mr Quirijn Aertsz van der Hooch, veertig, schepen en burgemeester te Delft, x Sophia (Fijtge) Jan Beuckelsdr van Santen [4] mr N G 1579-82 [6] x Delft (huw voorw 22-7-)1558 Cathenijne Geritsdr

212. HOOCH, Hubrecht Aertsz (Arentsz) van der

[4] kerkm N K 1566-71

213. HOOCH, Lysbeth Quirijnsdr van der

[1] ws dr Quirijn Aertsz van der Hooch, veertig, schepen en burgemeester te Delft, Sophia Jan Beuckelsdr van Santen [4] moe O G 1601 [6] x Pieter Dirksz Bogge

214. HOOGENHOUCK, Abraham Maertensz

[1] geb Delft 5-4-1580 - overl Delft 12-7-1641 / zn nr 218 x Cathanna Adnaensdr van der Dussen [4] mr O G 1614-21 [5] lidm 00-9-1615 [6] x1 Delft 2-9-1607 Clara Pietersdr van der Burch, overl Delft 7-4-1614 / x2 Delft 21-2-1615 Margaretha Jansdr van Santen, overl Delft 28-12-1648 [7] broer nrs 214, 215

215. HOOGENHOUCK, Adriaen Maertensz

[1] geb Delft 19-6-1577 - overl Delft 28-4-1637 / zn nr 218 x Cathanna Adnaensdr van der Dussen [2] brouwer [3] veertig 1613-18 (afgezet) / schep 1614-17 [4] mr O G 1608-13 [5] lidm in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz) [6] x Delft? 10-6-1601 Machtelt Damendr, geb Delft? 1583 - overl Delft 22-10-1635, lidm 00-10-1601, dr Daem Isaacs van der Gracht x Petronella Cornelisdr Hodenpijl [7] broer nrs 214-216

216. HOOGENHOUCK, Jacob Maertensz

[1] overl Delft 1-10-1638 / zn nr 218 x Catherina Adnaensdr van der Dussen [2] koopman [3] veertig 1618-(38) / havmr De 1618-21 [4] HGmr 1613-19 [5] lidm 00-8-1605 [6] x Trijntge Adnaensdr van der Made, lidm 00-10-1606 [7] broer nrs 214-215

217. HOOGENHOUCK, Jan Jacobsz

[1] overl Delft 21-2-1586 [2] wantsnijder [3] veertig (1560)-1586 / weesmr 1566-67, 1570-72 / thes 1574-75 / burg 1573-74 [4] kerkm NK 1566-67 [6] x Anna Jansdr van der Mije, overl Delft? 27-3-1601, dr Jan Joostensz van der Mije x Mantge Pietersdr [7] vader nr 218 / schoonvader nrs 038, 040, 140, 144

218. HOOGENHOUCK, Maerten Jansz

[1] overl Delft 24-7-1613 / zn nr 217 x Anna Jansdr van der Mije [3] vroed 1578-1586 / veertig 1586-1613 / bu havmr 1578-81 / weesmr 1597, 1604 / thes 1593, 1601 / schep 1581-83, 1596 / burg 1598 [4] mr O G 1579-81 [5] lidm 00-10-1573 [6] x1 Delft (huw voorw 18-6-)1563 Margrete Sasboutsdr, dr nr 143 x Elisabeth Jansdr van Santen / x2 Delft 16-9-1576 Cathanna Adnaensdr van der Dussen, overl Delft 17-2-1617, lidm 00-2-1594, dr nr 127 x nr 056 [7] vader nrs 214-216 / schoonvader nr 165 / zwager nr 130

219. HOOGERSCHEIJT, Jan Adriensz

[4] char mr 1617-21 [6] x nr 107

220. HOUVE, Corstiaen Jorisz van der

[4] char mr 1613-15

221. HOUVE, Frans Mattheusz van der

[1] overl Delft 24-3-1586 [2] brouwer [4] lepmr O K 1566-73, lepmr 1573-86 [6] x Maertge Jansdr van Melisdijck [7] zwager nr 308 / vader nr 222

222. HOUVE, Joris Fransz van der

[1] overl Delft 00-12-1602 / zn nr 221 x Maertge Jansdr van Melisdijck [2] brouwer [3] veertig 1573-1602 / weesmr 1583-1584, 1587-88, 1593-94, 1599-1600 / thes 1579-80, 1589, 1596 / schep 1592, 1601 [4] HGmr 1578-79, 1581-82 [6] x Delft (huw voorw 3-2-)1582 Margaretha van Vliet, dr Christiaan van Vliet van der Woert x Margaretha Sasbout Pietersdr

223. HOVEN, Gerrit Jacobsz

[1] overl Delft 27-7-1569 [3] veertig (1560)-1569

224. HUBRECHTSDR, Leentge

[1] overl Delft? 1614 [4] moe O G 1575-76 / moe mei 1583-89 [5] lidm 20-5-1573 [6] x nr 066

225. HUIJGENDR, Grietge (Margriete)

[4] moe O G 1579 / moe HGk 1575-96 [6] x (wed) nr 120

226. JACOBSDR, Dirckge

[4] moe char 1597-1605 [5] lidm in 1609 (Nomenclator) [6] x Delft (huw voorw 28-2-)1592 nr 205

227. JACOBSDR, Jannetge

[4] moe lep 1613-14, 1619-21 [5] lidm in 1609 (Nomenclator) [6] x Cornelis Hendricksz Molshouck

228. JACOBSZ, Dirck

[2] zeepzieder [4] kerkm 1605-21 [5] lidm 00-10-1594

229. JANSR, Adriaentge

[4] moe char 1598-1602 [6] x Wolphert Jacobsz van der Berch

230. JANSR, Jannetge

[4] moe O G 1579-84 [5] lidm 00-10-1573 [6] x (wed) mr Lambrecht Sweerts (van der Well?)

231. JANSR, Jannetge

[4] moe fra 1581-91 [6] x (wed) Hendrick Junius

232. JANSR, Lysbeth

[4] moe N G 1574-77 [6] x Adam Jansz in den Draeck

233. JANSR, Machtelt

[1] afkomstig uit Montfoort? [4] moe mei 1598-1610 / moe char 1599-1605 [6] x1 Jan Bartholomeusz, secretaris van Strijen / x2 Delft 15-9-1584 Gijsbrecht van Wijk

234. JANSR, Magdalena

[1] overl Delft? 1598 [4] moe O G 1586-98 [6] x (wed) Cornelis Dircksz van der Burch (Verburch)

235. JANSR, Stijntge (Christina)

[4] moe N G 1593 / moe oud 1605-15 [6] x nr 183

236. JANSR, Trijntge

[1] geb Delft? c 1536 [4] moe N G 1583-88 [6] x (wed) Otto Tielmansz, korenkoper

237. JANSR, Trijntge

[1] begr Delft 23-3-1610 [4] moe O G 1585-1604 / moe HGk 1578-79 [5] lidm 20-5-1573 [6] x nr 193 [7] moeder nr 194

238. JANSZ., Carel

[2] bakker, korenkoper [4] char mr 1621 [5] lidm in 1596 (verkiezing tot diaken) [6] x nr 151

239. JANSZ, Willem

[2] wansnijder [4] HGmr N K 1566-72

240. JOOSTENSZ, Willem

[2] mr O G 1581-86

241. JORISZ, Cornelis

[4] kerkm N K 1566-72

242. KERCKHOVEN, Baertge Adamsdr van

[4] moe O G 1614 [6] x Dirck Jansz Graswinckel

243. KITTESTEIJN, Willem Luytensz

[1] begr Delft 6-7-1625 / zn Luijt Willemsz? [2] brouwer, azijnmaker? [3] veertig 1618-25 / schep 1620-21 [4] char mr 1618-19 [5] lidm in 1608 (verkiezing tot diaken)

244. LEE, Jan Fransz van der

[2] korenkoper. [3] veertig 1608-(23) / schep. 1617-21. [4] mr. O.G. 1607-21. [5] lidm. 00-10-1603. [6] x Delft 30-9-1595: Anna Coenraetsdr Vockestaert, lidm. 00-8-1608, dr. Coenraet Vockestaert (bijgenaamd: Ophoven) x Aegte Geerlofsdr van Velsen.

245. LENERTSDR, Maritge

[4] moe. lep. 1597-1605. [6] x Gillis Stevensz de Lange, overl. 1601.

246. LENERTSZ, Jan

[4] korenkoper. [4] char.mr. 1616 (als diaken). [5] lidm. 00-10-1597.

247. LODENSTEIJN, Arent Jacobsz van

[1] geb. 12-7-1560 - overl. 8-10-1637, zn. nr. 251 x Margaretha Arentsdr van der Graeff. [2] koopman / 1608 raad ter admiraliteit in Zeeland / 1612 raad van Vlaanderen. [3] veertig 1599-(1612) / schep. 1603, 1605-08. [4] HGmr. 1599-1606. [5] lidm. 00-12-1605. [6] x1. 08-10-1581: Anna Philipsdr van der Goes, dr. Philip van der Goes x nr. 015 / x2. 18-11-1614: Agatha de Jonge (wed. Cornelis Pous), dr. Jan Anthonisz de Jonge, burgemeester van Zierikzee. [7] neef nr. 248 / zwager nr. 153.

248. LODENSTEIJN, Cornelis Jansz van

[1] geb. 2-6-1552 - overl. Delft 30-10-1636 / zn. Jan Jansz van Lodensteijn, zeilmaker, x Jacomina van Bleijswijck. [2] zoutkoper. [4] char.mr. 1601-14. [5] lidm. 00-12-1593. [6] x1. Sophie (Fijtge) Joosten van Berendrecht, begr. Delft 20-1-1611 / x2. N.N.. [7] oom nr. 247 / vader nr. 250 / broer nrs. 251-252.

249. LODENSTEIJN, Everard (Evert) Cornelisz van

[2] veertig 1572-97 (uitgezet) / bi. havmr. 1576-79 / weesmr. 1575-76, 1579-80, 1581-82, 1588, 1590, 1592-93, 1596, 1597 / schep. 1573-75 / burg. 1585. [4] kerkm. 1589-95 / toez. sch. 1578-80. [5] lidm. 4-10-1573. [6] x nr. 062.

250. LODENSTEIJN, Jacob Cornelisz van

[1] geb. 10-7-1580 - overl. Delft 18-7-1639 / zn. nr. 248 x Sophie (Fijtge) van Berendrecht. [2] zoutkoper. [3] veertig 1618-(39). [5] lidm. 00-08-1602 (att. Amsterdam). [6] x 12-11-1606: Barbara (Bertha) Duijst van Voorhout, geb. Delft 13-1-1582 - overl. Delft 20-3-1648, dr. Jacob Duijst van Voorhout x Elisabeth Jansdr.

251. LODENSTEIJN, Jacob Jansz van

[1] geb. 8-5-1534 - overl. Delft 13-7-1580 / zn. Jan Jansz van Lodensteijn, zeilmaker, x Jacomina van Bleijswijck. [3] veertig 1580. [6] x1. Margaretha Arentsdr van der Graeff, overl. 7-5-1569 / x2. Catharina Robbrechtsdr. [7] vader nr. 247 / broer nrs. 248, 252.

252. LODENSTEIJN, Jan Jansz

[1] geb. 22-3-1557 - overl. Delft 4-10-1626 / zn. Jan Jansz van Lodensteijn, zeilmaker, x Jacomina van Bleijswijck. [3] veertig 1599-(1626) / havmr. De. 1601-03; bi. havmr. 1609-11 / weesmr. 1616 / thes. 1621 / schep. 1612-13 / burg. 1614-15, 1618-20. [4] bew. HGz. 1607-21 / comm. h.z. 1601-11 / char.mr. 1600-01. [5] "geen litmaet" in 1614. [6] x1. Maria Cornelisdr / x2. Maria Evertsdr van Bleijswijck. [7] broer nrs. 248, 251.

253. LOURISDR, Barbara

[1] moe. N.G. 1605-21. [2] x Delft (ot. 9-2-)1585: Joris Hectorsz Daquet, kramer, geb. Ieper 1547 - begr. Delft 13-9-1630. [5] lidm. in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz).

254. LOURISZ, Arent

[1] overl. Delft 1592. [2] koopman. [4] kerkm. 1590-92 / bew. HGz. 1590-92. [5] lidm. 29-12-1577. [6] x nr. 052. [7] zwager nrs. 046, 050.

255. MADE, Adriaen Arlewijnsz van der

[1] geb. 6-1-1528 - overl. Delft 20-2-1580. [2] brouwer. [3] veertig 1567-80 / bu. havmr. 1566-69; havmr. De. 1574-77 / schep. 1573-74. [4] mr. O.G. 1567-80. [6] x Delft 19-3-1552: Machtelt Adriaensdr van Adrichem,

geb. Delft 27-7-1534 - overl. Delft 30-7-1597, dr. Adriaen Claesz van Adrichem, korenkoper en veertig te Delft x nr. 361. [7] vader nrs. 256-258 / schoonvader nr. 186 / zwager nrs. 011-013.

256. MADE, Beatrix Adriaensdr van der

[1] overl. Delft 30-10-1620 / dr. nr. 255 x Machtelt Adriaensdr van Adrichem. [4] moe. O.G. 1620 / moe. HGk. 1603-15 / moe. char. 1598-1602. [5] lidm. 00-08-1602. [6] x Gillis Cornelisz Fijck, overl. 23-12-1607, zn. nr. 147 x nr. 174. [7] zuster nrs. 257-258.

257. MADE, Hadewij Adriaensdr van der

[1] geb. Delft 30-10-1555 - overl. Delft 6-10-1624 / dr. nr. 255 x Machtelt Adriaensdr van Adrichem. [4] moe. oud. 1603-21. [6] x Delft 14-07-1577: nr. 186. [7] moeder nr. 180 / zuster nrs. 256, 258.

258. MADE, Hester Adriaensdr van der

[1] dr. nr. 255 x Machtelt Adriaensdr van Adrichem. [4] moe. HGk. 1618-20. [5] lidm. 00-7-1614. [6] x Cornelis Jacobsz Delff. [7] zuster nrs. 256-257.

259. MAESLANT, Fijtge (Sofijtge) Engelbrechtsdr van

[1] overl. Delft 1598. [4] moe. fra. 1597-98. [6] x (wed.) Johan (Jan) Basius, doctor. [7] moeder nr. 023 / schoonmoeder nrs. 057, 168.

260. MAST, Claes Bartholomeusz. van der

[1] geb. Delft? 12(22)-10-1585 - overl. 7-8-1669 / zn. Bartholomeus van der Mast x Maria Augustijnsdr Steijn(?). [2] brouwer / later admiraliteitsheer op de Maze. [3] veertig 1618-(26) / havmr. De. 1618, bu. havmr. 1618-19 / schepen 1620-21. [4] mr. O.G. 1616-21 / char.mr. 1615. [6] x Delft 7-6-1609: Catalina Arentsdr van der Graeff, geb. Delft 19-11-1588 - overl. Delft 27-3-1679, dr. nr. 158 x Sara Pietersdr Boschert.

261. MEER, mr. Abraham Pietersz van der

[1] overl. 20- 5-1638. [2] 1621 raadsheer Hof van Holland. [3] veertig 1618-21 / weesmr. 1619-20. [4] bew. a.fr. 1614-21 / toez. sch. 1614-21.

262. MEER, Adriaen Adriaensz van der

[1] geb. 25-9-1520 - overl. Delft 4-10-1574 / zn. Adriaen Vranckensz van der Meer, schepen en veertig te Delft, x Catharina Dircksdr van Couwenhoven. [2] veertig (1560)-1574 / weesmr. 1569-71, 1573-74 / burg. 1568-69. [4] bew. oud. 1566-74. [6] x Delft (huw. voorw. 26-1-)1560: Aegte Corssendr, dr. Cors Claes Andriesz (Persijn) x Geertuijd Andriesdr. [7] broer nrs. 265, 268, 270.

263. MEER, Adriaen Jansz van der

[1] zn. Jan Jacobsz van der Meer x Diewertge Hendricksdr Bogge. [2] veertig (1560)-1582 (vertrokken naar 's-Gravenhage) / weesmr. 1582 / thes. 1577-78 / schep. 1567-72, 1580-81. [4] mr. N.G. 1576-82. [6] x Delft (huw. voorw. 25-4-)1551: Margriete Matheusdr, dr. Matheus Oziersz van der Hoeven x Maritge Jansdr.

264. MEER, mr. Arent Vranckensz van der

[1] overl. Delft 23-12-1596 / zn. Vranck Pietersz van der Meer x Clara Jansdr van Berendrecht. [2] hoogheemraad van Delfland. [3] veertig (1560)-1596 / stadssecretaris 1575-1596. [4] bew. a.fr. 1573-96 / toez. sch. 1578-87 / bew. HGz. 1566-78, 1580-90 / comm. h.z. 1581-91. [5] lidm. 00-10-1574. [6] x1. Clementia Cassopijn / x2. Delft (huw. voorw. 13-10-)1566: nr. 346.

265. MEER, Augustijn Adriaensz van der

[1] overl. voor 31-10-1583 / zn. Adriaen Vranckensz van der Meer, schepen en veertig te Delft, x Catharina Dircksdr van Couwenhoven. [4] bew. oud. 1574-81. [6] x Digna Arentsdr. [7] broer nrs. 262, 268, 270.

266. MEER (VAN BERENDRECHT), Clara Joostendr van der

[4] moe. mei. 1591-94. [6] x Jacob Borghersz (Burchartsz).

267. MEER, Cornelis Adriaensz van der

[1] overl Delft 11-4-1609 [2] brouwer [3] veertig 1581-1609 / weesmr 1594-95, 1598-99, 1602-03, 1607-08 / schep 1582, 1583, 1596 / burg 1609 [4] HGmr 1601 [5] lidm 00-10-1573 [7] ws broer nr 269

268. MEER, Cornelis Adriaensz van der

[1] zn Adriaen Vranckensz van der Meer, schepen en veertig te Delft, x Catharina Dircksdr van Couwenhoven [3] thes 1569-70¹ [6] x Cornelia Gerardsdr van der Pol [7] broer nrs 262, 265, 270

269. MEER, Engelbrecht Adriaensz van der

[1] overl Delft 30-5-1624 [3] veertig 1609-18 (afgezet) [4] char mr 1613-14 (9-5-1614 'verdragen' van zijn dienst) [5] "geen litmaet" in 1614 [7] ws broer nr 267

270. MEER, Gerrit Adriaensz van der

[1] overl Delft 3-11-1599 / zn Adriaen Vranckensz van der Meer, schepen en veertig te Delft, x Catharina Dircksdr van Couwenhoven [3] veertig 1578-1599 / bu havmr 1581-83, 1587-89 / weesmr 1592 / schep 1579-81, 1586, 1590-91, 1594-99 [4] HGmr 1578-97 / bew oud 1581-99 [5] lidm 20-5-1573 [7] broer nrs 262, 265, 268

271. MEERMAN, Annetge Gerritsdr

[1] overl Delft 1660 / dr nr 276 x Agnesge Dircksdr van Santen [4] moe fra 1616-21 [5] lidm 00-8-1602 [6] x nr 033 [7] zuster nr 274

272. MEERMAN, Claertge Dircksdr

[1] dr Dirck Germtsz Meerman, brouwer, x nr 076 [4] moe HGk 1609-17 [5] lidm 00-4-1596 [6] x nr 274 [7] zuster nrs 273, 275

273. MEERMAN, Dirck Dircksz

[1] geb Delft 1572 - overl Delft 9-2-1647 / zn Dirck Germtsz Meerman, brouwer, x nr 076 [2] brouwer [3] veertig 1615-(47) / weesmr 1620-21 / schep 1616-19 [4]mr O G 1607-14 / char mr 1615 [5] "geen litmaet" in 1614 [6] x Delft 10-12-1600 Dirckge Hendricksdr van Santen, overl Delft 22-1-1661, dr nr 327 x nr 290 [7] broer nrs 272, 275

274. MEERMAN, Dirck Gerritsz

[1] geb Delft 14-2-1567 - overl Delft 16-8-1631 / zn nr 276 x Agnesge Dircksdr van Santen [2] brouwer [3] veertig 1609-18 (afgezet, 1626 weer ingekomen) / weesmr 1612-13 / schep 1610 [4] HGmr 1601-04 / bew oud 1611-21 / char mr 1600, 1616 [5] "litmaet" in 1614 [6] x 9-4-1589 nr 272 [7] broer nr 271 / zwager nr 033

275. MEERMAN, Gerrit Dircksz.

[1] geb Delft 1570 - overl Delft 19-10-1615 / zn Dirck Germtsz Meerman, brouwer, x nr 076 [2] brouwer² [3] veertig 1601-14 / bi havmr 1603-05 / weesmr 1613 / thes 1609 / schep 1606-08, 1612 [4] HGmr 1611 / char mr 1602-05 [5] lidm 00-10-1573 [6] x1 Delft 14-12-1597 Annetge Hendricksdr van Santen, overl 00-3-1599 / x2 Delft 13-5-1608 Adriana Pous, dr Pieter Pous (Pieter Hubrechtsz van der Wee) [7] broer nrs 272-273

276. MEERMAN, Gerrit Fransz

[1] geb Delft 1541 - overl Delft 5-4-1609 / zn Frans Dircksz Meerman, veertig en schepen te Delft, x Elisabeth Beuckelsdr van der Burch [2] korenkoper [3] veertig 1575-09 / weesmr 1581 / schep 1575-76 / burg 1580-81, 1583-84 / schout 1584-1609 [4] armmr 1574-75 / HGmr 1575-80 / toez sch 1580-1609 / bew a fr 1581-1609 / char mr 1597-99 [5] lidm 20-5-1573 [6] x Delft 11-1-1561 Agnesge Dircksdr van Santen, geb 1538 - begr Delft 8-10-1618, lidm 1573, dr Dirck Jansz van Santen x Annetge Hendricksdr Duijst van Voorhout [7] vader nrs 271, 274 / schoonvader nr 272 / zwager nr 011

277. MEERMAN, Lysbeth Gerritsdr

[1] dr Germt Dircksz Meerman x Maria Adriaen Vranckenszoondr van der Meer [4] moe O G 1586-90 [6] x 1559 (wed) nr 201 [7] zuster nr 278

278. MEERMAN, Trijntge (Catharina) Gerritsdr

[1] dr Gernt Dircksz Meerman x Mana Adriaen Vrancckenszoondr van der Meer [4] moe HGk 1579-85 [5] lidm 20-5-1573 [6] x nr 320 [7] zuster nr 277 / schoonmoeder nr 364

279. MELISDIJCK, Jan Jansz (Aper) van

[1] zn Jan Apersz (Aper Melisz) van Melisdijck, veertig en burgemeester te Delft, x Stijntge Claesdr van Dijck [3] veertig (1560)-1572 (glipper) / burg 1566-72 [4] kerkm O K 1566-69 / armnr 1566-67 [6] x Delft (huw voorw 8-2-)1546 nr 111 [7] schoonvader nrs 096, 181

280. MELISDIJCK, Neeltge (Cornelia) Jansdr van

[1] overl 30-4-1640 [4] moe oud 1616-21 [6] x Mattheus Jansz Onderwater, brouwer, overl 1618

281. MEUYT, Adriaen Claesz

[1] geb Delft 4-10-1572 - overl Delft 2-8-1639 / zn nr 282 x nr 126 [2] zilversmid-goudsmid-kruidenier [3] veertig 1618-(39) [4] comm h z 1619-21 [5] lidm 00-4-1601 [6] x1 Delft 23-7-1594 Mana Jansdr van der Hoeven, geb Delft 10-8-1565 - overl Delft 20-5-1623 / x2 Cathenna, dr Claude Gillis de Glarges / x3 28-4-1625 Aegte Hendricksdr van Teffelen

282. MEUYT, Claes Jacobsz

[1] overl Delft 28-12-1579 / zn Jacob Claesz van Clapwijck [2] brouwer [3] veertig 1572-79 / schep 1574, 1576-79 [4] armnr 1573-75 / HGmr 1575-76 / nr O G 1578-80 [5] lidm 00-12-1574 [6] x nr 126 [7] vader nr 281

283. MILDE, Jan Jacobsz (eertjds in de Helm)

[4] mr N G 1574-85

284. MILDE, Jacob Jansz de (in den Helm)

[1] overl Delft 7-7-1626 [2] lakenkoper [3] veertig 1596-(1626) / weesmr 1621 / schep 1608-13, 1615-20 [4] kerkm 1600-07 / mr N G 1600-21 / comm h z 1606-21 [5] lidm 00-4-1580 [6] x1 Trijntge Heutsdr van der Graeff / x2 Aechge Willemsdr, overl 26-1-1601 / x3 Anna Govertsdr van Beaumont, dr nr 025 x nr 067 [7] schoonvader nr 363

285. MILDE, Willem Jansz de

[1] overl Delft 16-7-1591 [2] lakenkoper [3] veertig 1573-91 / schep 1577-78, 1579-81, 1583-87 [5] lidm 31-10-1574 [6] x Agniesge Willemsdr, overl 10-2-1565

286. MILLINGEN, Hendrick Hendricksz van

[1] overl Delft 13-12-1643 / zn Hendrick Hendricksz van Millingen, garentwijnder, x Janneken Dircksdre [3] veertig 1618-(43) / schep 1620-21 [6] x1 Delft (huw voorw 11-10-)1597 Adriana Dircksdre, dr Simon Lenaerts van Beest, lakenkoper (stiefvader), x Geertgen Adriaensdr Agnppa / x2 Delft (huw voorw 24-10-)1603 Cathanna Jansdr van der Houve

287. MOERKERCKEN, Jacob Cornelisz van

[1] overl Delft 1595 / zn Cornelis Moerkercken x Geertjuid Beuckelsdr van der Burch [3] veertig 1573-95 / weesmr 1578-79 / schep 1573-74 / burg 1577-78, 1579-82, 1584-87, 1590 [5] lidm 00-10-1592 [6] x Pietertge Lambrechtsdr

288. MOLLENDR, Maritge (Maria)

[1] begr Delft 8-9-1621 / dr Dirck Mollen [4] moe mei 1598-1611 [5] lidm in 1609 (Nomenclator) [6] x Delft vóór 1583 nr 339 [7] moeder nr 338

289. MOLSHOUCK, Hendrick Vincenten (in de Moll)

[1] overl Delft 1601 [2] lakenkoper [4] mr N G 1586-1600 [5] lidm 28-2-1574 [6] x nr 105

290. MONTFOORT, Heiltge Florisdr

[1] overl. Delft 2-1-1610 / dr. Floris Jacobsz van Montfoort x nr. 197. [4] moe. mei. 1580-88 / moe. fra. 1598-1609. [5] lidm. 00-8-1579. [6] x Delft (huw. voorw. 2-6-)1573: nr 327. [7] schoonmoeder nr. 273.

291. NAERDEN, Cornelis Harmensz van

[1] overl. 1592. [2] notaris, vanaf 1576 rekenmeester van Holland. [3] veertig 1573-76. [4] bew. a.fr. 1574-76.

292. N.N., Jannetje

[4] moe. N.G. 1566-86. [6] x nr. 069.

293. OOSTERWIJCK, Albertus van

[1] geb. Deventer - overl. Delft 17-2-1616 / zn. Johan van Oosterwijk, meester-snijder. [2] predikant Delft 1601-1616. [4] bew. a.fr. 1606-16 / toez. sch. 1606-16. [6] x Adriana Westerwolt, dr. Volckerus Westerwolt, regent 'pedagogium' te Leiden, later rector Latijnse school te 's-Gravenhage en Deventer.

294. OPHOVEN, Cornelis Zacharias van

[1] overl. Delft 14-7-1651. [3] veertig 1618-(51).

295. OPMEER, Pieter Pietersz van

[1] geb. 20-8-1526 - overl. Delft 4-11-1594 / ws. zn Pieter van Opmeer x Maria van Ackersloot. [4] kerkm. O.K. 1569-72 / armmr. 1567-69 / bew. a.fr. 1566-72. [6] ws. x1. Delft (huw. voorw. 30-11-)1545: Fijtge Pietersdr, dr. nr. 336 x Aeltge Claes Meesdr van Segwaert / x(?) nr. 106.

296. OTTENS, Frederick

[1] overl. Zierikzee 30-11-1576. [3] veertig 1565-76 / weesmr. 1576. [4] bew. oud. 1566-68, 1569-76. [6] x Neeltge Cornelisdr.

297. OVERSCHIE, Frans Pietersz van

[1] overl. Delft 1569. [4] mr. O.G. 1569. [6] x Adriana Adriaensdr van Adrichem. [7] schoonvader nr. 191.

298. OVERSCHIE, Simon Jacobsz

[1] overl. Delft 13-12-1624. [2] kapitein (burgerij?). [3] veertig 1620-(24) / bi. havmr. 1621-(23). [6] x Neeltge Dircksd Cleopas, lidmaat 00-12-1601.

299. PAUW, Adriaen Jacobsz

[1] ged. Amsterdam 28-5-1581 - overl. 00-9-1684? / zn. nr. 300 x Machtelt Willemsdr van Heemskerck. [2] brouwer. [4] char.mr. 1616-17 (als diaken). [5] lidm. 00-2-1607. [7] x1. 20-4-1603: Elisabeth van der Chijs, geb. 12-2-1584, dr. Adriaen Arentsz van der Chijs x Elisabeth Jansdr Melisdijck / x2. 20-5-1607 Jannetje Dircksd van Groenewegen, dr. Dirck Corstiaensz van Groenewegen x Christina Jansdr Melisdijck.

300. PAUW, Jacob Adriaensz

[1] geb. Amsterdam 22-12-1558 - overl. Delft 7-7-1620 / zn. Adriaen Reijniersz Pauw, graankoopman, opperkapitein der burgerij en raad te Amsterdam, x Anna Jacob Lucaszoondr. [2] koopman te Amsterdam / brouwer te Delft. [3] veertig 1595-1620 / weesmr. 1606-07, 1615-16 / thes. 1612 / schep. 1600-05 / burg. 1609-11, 1617-20. [4] kerkm. 1589-99, 1608-09 / char.mr. 1597-99. [5] lidm. 00-10-1585 (attestatie Amsterdam). [6] x1. Leiden 15-4-1580: Machtelt Willemsdr., geb. Leiden 22-12-1558 - overl. Delft 3-8-1606, dr. Willem Jan Reijersz van Heemskerck, burgemeester van Leiden, x Margriet Enbrechtsdr Ramp (alias Proost) / x2. Leiden 7-7-1609: nr. 350. [7] vader nr. 299 / schoonvader nr. 338.

301. PERSIJN, Annetge (Anna) Jansdr

[4] moe. O.G. 1567-73. [6] x (wed.) Dirck Hendricksz Bogge (Bugghe), veertig te Delft. [7] moeder nr. 060.

302. PIETERSDR, Annetge

[4] moe. lep. 1597-1600. [6] x Gillis van Soutelande.

303. PIETERSDR, Maritge

[4] moe oud 1580-87 [6] x nr 137

304. PIETERSDR, Trijntge

[4] moe N G 1584, 1587-92, 1594-1603 [6] x1 Cornelis Dircksz in de Drije Clocxkens / x2 Claes Willemsz, verwer in de Blauwe Hoorn

305. PIETERSZ, Cornelis

[2] wielmaker [4] mr J G 1573-75

306. PIETERSZ, Dirck

[4] lepmr 1612-14

307. POUS, Susanna Willemsdr

[4] moe oud 1614-21 [5] lidm 00-4-1607 (attestatie Zienkzee) [6] x nr 057

308. RIJG, Huijg van (de oude)

[4] lepmr 1573-75 [6] x Jacoba Mattheusdr van der Houve [7] zwager nr 221

309. ROBBRECHTSDR, Maritge

[4] moe O G 1601-04 [6] x Adriaen Quirijnsz van Strijen, pondgaarder

310. ROBBRECHTSDR, Willempge

[4] moe lep 1607-12 [6] x Aper Fransz van der Sonne

311. ROSKAM, Joris Willemsz

[1] overl Delft 26-10-1619 [2] brouwer [3] veertig 1587-1619 / schep 1608-11, 1613-14, 1618-19 [4] mr O G 1600-07 [5] lidm 00-2-1581 (van Rotterdam) [6] x Elisabeth Adnaensdr

312. RUIJVEN, Claes Jansz. van

[1] zn Jan Dircksz van Ruijven x Gnetge Claesdr van Clapwijk [4] lepmr N K 1566-72 [7] broer nr 316

313. RUIJVEN, Dirck Jansz van

[4] toez sch 1581-84

314. RUIJVEN, Frederick van

[4] char mr 1613-14 (9-5-1614 'verdragen' van zijn dienst)

315. RUIJVEN, Herman (Harmen) Pietersz van

[1] geb Delft 3-7-1587 - overl Delft? 20-9-1645 / zn nr 317 x nr 341 [4] char mr 1616-17 (als diaken) [5] lidm 00-4-1605 [6] x Delft 23-1-1611 Trijntge (Cathanna) Pietersdr van Ruijven, geb Delft 23-7-1590 - overl Delft 11-6-1642, dr nr 316 x Maria Dircksd van Santen

316. RUIJVEN, Pieter Jansz van

[1] geb St Pieter in de Vasten 22-2-1547? / zn Jan Dircksz van Ruijven x Gnetge Claesdr van Clapwijk [2] koopman [4] HGmr 1598-1600, 1605-16 [5] lidm in 1606 (betrokken bij tuchtgeval [6] x Delft 00-5-1587 Maria Dircksd van Santen, dr nr 324 x Trijntge Claesdr van 't Wout [7] schoonvader nr 315 / broer nr 312

317. RUIJVEN, Pieter Joosten van

[1] overl Delft 11-10-1627 / zn Joost Pietersz van Ruijven [2] houtkoper [3] veertig 1609-18 (afgezet) / bu havmr 1612-14 [4] kerkm 1597-1621 / mr N G 1613-21 [5] lidm 00-10-1582 [6] x nr 341 [7] vader nr 315

318. SANTEN, Beuckel Beuckelsz van

[1] overl. Delft 1604 / zn.? Beuckel Jansz (Jan Beuckelsz) van Santen, veertig te Delft. [3] veertig 1573-1604 / bi. havmr. 1582-84. [4] kerkm. 1587-1588. [5] lidm. 00-10-1600. [6] x Maria Gerritsdr van Ylen. [7] vader nr. 326.

319. SANTEN, Beuckel (Boeckel) Beuckelsz van

[4] char.mr. 1615-16.

320. SANTEN, Beuckel Dircksz

[1] begr. Delft 16-10-1599. [4] kerkm. 1585-88. [5] lidm. 25-4-1574. [6] x 1560: nr. 278. [7] schoonvader nr. 364 / ws. broer nr. 324.

321. SANTEN, Claes Jansz van

[1] overl. Delft 10-1-1638. [2] koopman. [3] veertig 1618-(38) / schep. 1621. [6] x Haesge Pietersdr van den Heuvel, dr. nr. 202 x nr. 028.

322. SANTEN, Cornelis Jansz (Jan Beuckelsz) van

[1] overl. Delft 20-5-1575. [3] veertig (1560)-1575 / thes. 1573-74. [4] mr. O.G. 1566-75. [6] x1. Soetge Fransdr Duijst van Voorhout, dr. Frans Jacobsz Duijst van Voorhout, schepen te Delft / x2. nr. 042. [7] vader nr. 325, 330 / zwager nrs. 041, 368.

323. SANTEN, Cornelis Sebastiaensz van

[1] overl. Delft 9-8-1629 / zn. Sebastiaen Jansz van Santen x Maria Corstiaensdr Persijn (van Ouwendijk?). [3] veertig 1603-(29). [5] lidm. 00-9-1615. [7] broer nr. 329.

324. SANTEN, Dirck Dircksz van

[1] overl. Delft 4-3-1594. [3] veertig 1572-94 / bi. havmr. 1573-76, 1579-81 / weesmr. 1588-89 / schep. 1576-79, 1583-86, 1592-93. [4] kerkm. 1590-91 / HGmr. 1580-94. [5] lidm. 20-5-1573. [6] x1. Trijntge Claesdr van 't Wout / x2. Agniesge Adriaensdr / ws. broer nr. 320 / schoonvader nr. 316.

325. SANTEN, mr. Frans Cornelisz Duijst van

[1] overl. Delft 20-5-1586 / zn. nr. 322 x Soetge Fransdr Duijst van Voorhout. [2] brouwer. [3] vroed. 1575-76 / veertig 1576-86 / thes. 1580-81 / schep. 1575-76 / burg. 1576-77, 1578-80, 1583-84. [4] mr. O.G. 1577-79 / bew. a.fr. 1576-85. [6] x nr. 386. [7] vader nr. 332 / schoonvader nr. 139 / broer nr. 330.

326. SANTEN, Gerrit Beuckelsz van

[1] overl. Delft 16-7-1635 / zn. nr. 318 x Maria Gerritsdr van Ylen. [2] brouwer. [3] veertig 1605-(35) / weesmr. 1616-17 / thes. 1618 / schep. 1613-14. [5] "litmaet" in 1614. [6] x1. Delft 11-1-1577: Belitge Vranc-kendr / x2. Delft 27-8-1600: Soetge Pietersdr van der Burch, lidm. 00-8-1601, dr. Pieter Reijersz. van der Burch x nr. 330.

327. SANTEN, Hendrick Dircksz van

[1] overl. Delft 31-3-1606 / zn. Dirck Jansz van Santen x Annetge Hendricksdr Duijst van Voorhout. [3] vroed. 1575-94 / veertig 1594-1606 / bu. havmr. 1575-78; havmr. De. 1583-85 / weesmr. 1586-87, 1600 / thes. 1588 / schep. 1580-82 / burg. 1594-96, 1603-06. [4] kerkm. 1589 / HGmr. 1579-80, 1584-89, 1601 / bew. a.fr. 1601-06 / toez. sch. 1601-06 / bew. HGz. 1576-78, 1580-1606. [5] lidm. 00-12-1599. [6] x Delft (huw. voorw. 2-6-)1573: nr. 290. [7] schoonvader nr. 273.

328. SANTEN, Jan Jansz van

[1] overl. Delft 1615? [2] lakenkoper. [4] lepmr. 1604-06. [5] lidm. 00-12-1603. [6] x nr. 391.

329. SANTEN, Jan Sebastiaensz van

[1] overl. Delft 00-12-1603 / zn. Sebastiaen Jansz van Santen x Maria Corstiaensdr Persijn (van Ouwendijk?). [2] brouwer. [3] veertig 1581-1603 / weesmr. 1597 / schep. 1583, 1591-95, 1599-1602. [6] x Anna Storm van 's-Gravesande, dr. nr. 177 x Margaretha Cornelisdr Vosmaer van der Eijnden. [7] broer nr. 323.

330. SANTEN, Maritge (Maria) Cornelisz

[1] dr nr 322 x Soetge Fransdr Duijst van Voorhout [4] moe O G 1596-1604 [6] x (wed.) Pieter Reijers van der Burch, zn Reijer Hendricksz van der Burch x Clara Vranckendr van der Meer [7] zuster nr 325 / schoonmoeder nr 326

331. SANTEN, Sasbout Beuckelsz van

[2] korenkoper [4] HGmr 1590-1600 [5] lidm 00-06-1607

332. SANTEN, Willem Fransz (Duijst) van

[1] overl 's-Gravenhage 1610 / zn nr 325 x nr 386 [3] veertig 1597-1610 [4] HGmr 1598-99 / mr O G 1595 [5] lidm 00-4-1596 [6] x Delft 00-10-1589 Machtelt Jacobsdr van Adrichem, geb Delft 16-7-1570 - overl Delft 12-9-1598, dr nr 013 x Elisabeth van der Dussen [7] zwager nr 014

333. SASBOUT, Jan Dircksz

[1] overl Delft? 19-3-1573 [3] veertig (1528)-1573 [4] bew oud 1566-71

334. SASBOUT, Jan Jansz

[1] zn? Jan Sasbouts Sasbout, veertig te Delft [2] brouwer [3] vroed 1560-? / weesmr 1571-73 / burg 1566-71 [4] kerkm O K 1566-73 / armmr 1566-68, 1571-73 [6] x Elisabeth Joostendr van der Burch, dr Joost Aemsz van der Burch, veertig en schepen te Delft, x Maria Beuckelsdr van Santen [7] vader nr 335

335. SASBOUT, Michiel Jansz

[1] zn nr 334 [4] char mr 1597-1610

336. SASBOUT, Pieter Pietersz

[1] overl Delft 10-1-1586 [3] veertig (1560)-1575 / thes 1571-72 / burg 1567-68 [4] mr O G 1567-73 [6] x1 Aeltge Claes Meesdr van Segwaert / x2 Margaretha Lucasdr du Pont / x3 nr 148 [7] schoonvader nrs 137, 295, 537

337. SCHEVENINGEN, Dirck Cornelisz van

[1] overl Delft 31-10-1568 [2] korenkoper [3] veertig (1560)-1568 / thes 1566 (verlaten) [4] mr O G 1566-67 [6] x Gnetge Dircksd Meerman, dr Dirck Govertsz Meerman, weesmeester, binnenhavenmeester en schepen te Delft, x Maria Geritsdr van Rotterdam [7] schoonvader nr 102, 169

338. SCHILPEROORT, Dirck Robbrechtsz van

[1] geb Delft 1-8-1586 - begr Delft 26-1-1651 / zn nr 339 x nr 288 [3] veertig 1614-18 (afgezet, 1628 weer ingekomen) / schep 1615-17 [4] kerkm 1611-13 / char mr 1614 [6] x1 Delft 8-9-1602 Cornelia Adriaensdr van Santen, geb Schiedam - begr Delft 14-7-1603, dr Adriaen Cornelisz van Santen x Clara Elandsdr / x2 Delft 9-6-1609 Anna Jacobsdr Pauw, geb Amsterdam 16-11-1586 - overl Delft 13-11-1609, dr nr 300 x Machtelt Willemsdr van Heemskerck / x3 Delft 20-7-1611 Catharina Bruijnseels, geb Haarlem 31-3-1589 - overl na 1648, dr Jeronimus Bruijnseels, raad en muntmeester-generaal van de Republiek, x Petertge Cornelisz

339. SCHILPEROORT, Robbrecht Ewoutsz van

[1] geb Delft voor 1561 - overl Delft 19-9-1614, zn mr Ewout Robbrechtsz van Schilperoort, brouwer te Delft, x1 Belijtge Jansdr [2] ontvanger van de geestelijke goederen te Delft [3] veertig 1589-1614 / weesmr 1595-96, 1606 / schep 1592 / burg 1599-1604, 1607-10 [4] kerkm 1594-99 / comm h z 1594-1600 / char mr 1597-99 [5] "sonder professie" in 1614 [6] x Delft vóór 1583 nr 288 [7] vader nr 338

340. SCHINCKEL, Bruijn Harmensz

[1] geb Delft 1-3-1567 - overl Delft 19-12-1625 / zn Harmen Bruijnsz Schinckel x Agnesgen Caesarsdr Bruijnen [2] boekdrukker, brouwer [3] veertig 1610-18 (afgezet) / bi havmr 1615-17 [4] kerkm 1611-21 / mr N G 1610-21 [5] lidm 00-10-1602 [6] x Delft (huw voorw 00-1-)1588 Elisabeth van der Brugge, dr Otto van der Brugge x Trijntge Jansdr Uijtenhage [7] broer nr 341

341. SCHINCKEL, Trijntge (Catharina) Harmensdr

[1] geb. Delft 19-10-1562 - overl. Delft 6-11-1620 / dr. Harmen Bruijnsz Schinckel x Agniesgen Caesarsdr Bruijnen. [4] moe. O.G. 1605-20 / moe. char. 1597-1604 / moe. fra. 1597-1620. [5] lidm. 00-10-1583. [6] x nr. 317. [7] moeder nr. 315 / zuster nr. 340.

342. SIMONSDR, Annetge

[4] moe. O.G. 1612-13. [6] x (wed.) Jan Dircksz Schrobbeling.

343. SNEL, Hans

[2] zwaardveger. [4] char.mr. 1621. [5] lidm. in 1615 (verkiezing tot ouderling). [6] x Maritge Michielsdr, lidm. 00-4-1589.

344. SONCK, Claes Fransz

[1] afkomstig uit Hoom - begr. Delft 23-11-1609. [2] brouwer. [4] kerkm. 1608-09 / mr. N.G. 1601-09. [5] lidm. 00-6-1593. [6] x Stijntge (Christina) Willemsdr van den Heuvel, lidm. 00-6-1593.

345. SOUTELANDE, Cornelis van

[1] geb. 's-Gravenhage? - begr. Delft 14-10-1597 / zn. Gillis Willemsz. van Soutelande x Geertruijd Pietersdr Plumeon [3] veertig 1572-95 (verlaten) / schep. 1573-77, 1584-89. [4] bew. HGz. 1574-78, 1580-92. [6] x1. Delft (huw. voorw. 25-8-)1555: Maria, dr. Jan Dirck Harpertsz Uijenbroeck, burgemeester te Delft / x2. Leiden (huw.voorw. 4-4-)1575: nr. 197.

346. SPARWOUDE, Clara Jansdr van

[1] overl. Delft? 4-8-1615 / dr. Jan Hendricksz van Sparwoude x Willempge Willemsdr. [4] moe. mei. 1581-90 / moe. fra. 1578-80. [6] x Delft (huw. voorw. 13-10-)1566: nr. 264.

347. STEENHUISEN, Annetge Dircksd

[4] moe. N.G. 1578-83 [5] lidm. 20-5-1573. [6] x Delft (huw. voorw. 26-9-)1560: nr. 083.

348. STOCKUM, Arent Hendricksz van

[1] overl. Delft 1592. [2] brouwer. [4] mr. N.G. 1589-92. [6] x nr. 124.

349. STORM, Simon Gerritsz

[1] ws. zn. Gerrit Vranckensz Storm, veertig te Delft. [3] veertig (1564)-1578 (vertrokken naar 's-Gravenhage) / weesmr. 1568-70, 1572-74 / schep. 1567-68, 1574-78. [4] lepmr. O.K. 1566-73, lepmr. 1573-76.

350. SWANENBURCH, Maria Isaacsdr van

[1] dr. mr. Isaac Nicolai van Swanenburch x Maritge Joostendr Dedel. [4] moe. O.G. 1614 / moe. HGk. 1616. [5] lidm. 00-8-1609 (attestatie Leiden). [6] x1. Dirck Ariensz. van Nierop / x2. Leiden 5-7-1609: nr. 300.

351. SWANEVELT, Hillebrant Claesz

[1] overl. Delft 12-5-1625. [2] kapitein. [3] veertig 1618-(25). [4] kerkm. 1619-21.

352. SWEIJS, Adriaen Vincenten

[1] begr. Delft 28-2-1629. [2] korenkoper. [4] kerkm. 1586-21. [5] lidm. in 1609 (Nomenclator). [6] x Maria Jacobsdr, begr. Delft 25-5-1624, dr. Jacob Dirck Walichsz x nr. 070.

353. TEYLINGEN, Eva (Yeffge) van

[1] geb. 1525 te Alkmaar / dr. Augustijn van Teylingen, vroedschap, thesaurier en burgemeester van Alkmaar, x Joosge Jansdr [4] moe. mei. 1591-92 / moe. fra. 1578-95. [5] lidm. 25-12-1575. [6] x Pieter van Foreest, medicus, lijfarts prins van Oranje, lidm. 25-12-1575, zn. Jorden van Foreest, vroedschap, schepen, thesaurier en burgemeester van Alkmaar, x Margaretha Nanning Beyers.

354. UIJTENBROECK (WTENBROUCK), Dirck Jansz

[1] overl. Delft 12-1-1596 / zn. Jan Dircksz Uijenbroeck, veertig en burgemeester te Delft, x Adriana van Groenewegen. [2] brouwer. [3] veertig (1560)-1596 / weesmr. 1567-69, 1572-73, 1579-81, 1584-85, 1590-91 /

schep 1566-67 / burg 1575-79, 1581-83, 1587-88 [4] bew oud 1566-68, 1570-96 [5] lidm 00-12-1573 [6] x nr 355 [7] vader nr 355 / schoonvader nr 371

355. UIJTENBROECK, Margaretha Dircksdr

[1] dr nr 354 x Annetge (Anna) Pietersdr van der Burch [4] moe oud 1598-1613 [5] lidm 20-5-1573 [6] x nr 371 [7] moeder nrs 373-374

356. UTRECHT, mr. Jacob Jansz van

[1] overl Delft 19-9-1575 [2] heer van den Tempel [3] veertig 1567-75 / weesmr 1574-75 / schep 1568-74 [4] toez sch 1567-75 / bew a fr 1569-75 / bew oud 1568-69 [5] lidm 00-2-1574

357. VARICK, Pieter Jacobsz

[1] overl Delft 26-12-1598 [2] brouwer [3] veertig 1567-1572 (1573? - glipper) / b havmr 1567-70 / schep 1570-72 (-1573?) [4] mr O G 1569-70 [6] x Delft (huw voorw 15-5-)1560 Aeltge Pietersdr, dr nr 336 x Margaretha Lucasdr du Pont

358. VELSEN, Judith Geerloffsdr van

[1] overl Delft? 1637 [4] moe mei 1616-21 [5] lidm 00-4-1594 [6] x Jan Adriaensz van der Burch, kruidenier, lidm in 1609

359. VERBURCH, Adriaen Claesz van

[2] brouwer [4] char mr 1617 (als diaken) [5] lidm 00-03-1613

360. VERBURCH, Claes Hendricksz

[1] overl Delft 1609 / zn Hendrick Dircksz Verburch x Catharina Ewoutsdr [2] opperbrouwer, brouwer [3] veertig 1599-1609 / schep 1606-09 [4] mr O G 1597-05 [5] lidm 29-8-1574 [6] x1 Delft? 00-8-1588 Mantge (Maria) van Dijk, lidm 00-4-1601, dr Adriaen van Dijk / x 2 20-7-1608 Sara Pietersdr Ackersdijk, lidm 00-2-1598 (hertrouwde 3-4-1616 Maerten Cornelisz van der Meer)

361. VLIET (VAN DER WOERT), Baertge Corssendr van

[4] moe O G 1566-1575 [6] x (wed) Adriaen Cleasz van Adrichem [7] moeder nrs 011-013 / schoonmoeder nr 255

362. VOCKESTAERT, Gerrit Adriaensz

[1] overl Delft 5-1-1628 / zn Adriaen Jansz Vockestaert, korenkoper te Delft, x Cathanna Hendricksdr Laeff [3] veertig 1621-(28) [4] HGmr 1617-21 [6] x 9-8-1615 Cornelia Jacobsdr van Cranendonck [7] broer nr 363

363. VOCKESTAERT, Jan Adriaensz

[1] overl Delft 18-4-1629 / zn Adriaen Jansz Vockestaert, korenkoper te Delft, x Cathanna Hendricksdr Laeff [2] korenkoper [3] veertig 1612-21 / bu havmr 1614-16 / schep 1618-20 / schout 1621-(29) [4] mr O G 1610-21 [5] lidm 00-12-1605 [6] x1 2-11-1604 Agnieta Jacobsdr Helm, dr nr 284 x Trjntge Heutsdr van der Graeff / x2 Baertge van Kerckhoven, overl 16-10-1616, dr Adam Dircksz van Kerckhoven, schout van Pijnacker, en Jannetje Adriaensdr van Polanen [7] broer nr 362

364. VOOCHT, mr. Lenaert de

[1] geb 1560 - overl 1613 [2] advocaat Hof van Holland -1585 / 1592 raad in de Hoge Raad [3] pensionaris Delft 1585 [4] comm h z 1592-93 [6] x Delft (ot 6-7-)1585 Maria Beuckelsdr van Santen, dr nr 320 x nr 278

365. VOORBURCH, Jacob Dircksz van

[1] overl Delft 21-5-1642 [3] veertig 1619-(42) [4] char mr 1620-21 [5] lidm 00-6-1610 [6] x Maertge (Mantge) Jan Valckeniersdr, dr Jan Jansz Valckenier, brouwer x Aeltge Jansdr

366. VOORBURCH, Willem Jacobsz van

[1] geb 8-3-1535 - begr Delft 7-10-1608 [2] lakenkoper [3] veertig 1577-1608 / schep 1578-79, 1584-85, 1587-1605 [4] kerkm 1586-88 / bew oud 1600-08 / comm h z 1581-1605 [5] lidm 28-2-1574 [6] x1 Delft 8-5-1558 Trijntge Jacobsdr, geb 22-1-1538 - overl Delft 22-12-1581 / x2 Catharina Robbrechtsdr

367. VOORHOUT, Frans Dircksz Duijst van

[1] geb c 1500 - overl Delft 25-3-1573 / zn Dirck Dircksz Duijst van Voorhout x Sophia van Sevender [2] 1536-1553 baljuw en dijkgraaf van Delfland [3] veertig (1527)-1573 [6] x 21-6-1526 Mana, dr Claes Bartholomeusz van Segwaert x Elisabeth Jacobsdr

368. VOORHOUT, Frans Fransz Duijst van

[1] overl Delft 20-8-1568 / zn Frans Jacobsz Duijst van Voorhout, schepen te Delft [2] brouwer [3] veertig (1560)-1568 [6] x Geertruijd Hendricksdr van der Slijpen [7] vader nr 371 / schoonvader nr 355 / zwager nr 322

369. VOORHOUT, Hendrik Dircksz Duijst van

[1] zn Dirck Hendricksz Duijst van Voorhout, drossaard van Zevenbergen en raad van de graaf van Arenberg, x Adriana Cornelisdr Stalpart van der Wiele [2] 1621 advocaat te 's-Gravenhage / heer van Zevenhuizen en Wildevenen [3] veertig 1619-21 [5] lidm in 1620 [6] x Agatha Breman, dr Cornelis Breman, heer van St Elisabethspolder

370. VOORHOUT, Hendrick Dircksz Duijst van

[1] geb c 1530 - overl Delft? 22-9-1575 / zn Dirck Hendricksz Duijst van Voorhout, graankoopman en veertig te Delft, x Erckenreat Hendricksdr van Houtuyn [2] graankoopman / 1574 hoogheemraad van Schieland / -1575 lid van de Staten van Holland [3] veertig 1570-75 [6] x1 Beatrix van Souburg, dr Jan van Souburg, hoogheemraad van Schieland, x N van Hensbeeck / x2 Machtelt Germt Beuckelszoondr

371. VOORHOUT, Hendrick Fransz Duijst van

[1] overl Delft? 5-10-1605 / zn nr 368 x Geertruijd Hendricksdr van der Slijpen [2] brouwer [3] veertig 1595-1605 / weesmr 1603-04 / thes 1600 / schep 1605 [4] kerkm 1592-1604 / ammr 1572-73 / bew HGz 1593-1605 / char mr 1597-99 [6] x nr 355 [7] vader nrs 373-374

372. VOORHOUT, Jacob Jacobsz Duijst van

[1] overl Delft tussen 22-12-1588 en 6-2-1589 / zn Jacob Hendricksz Duijst van Voorhout x Catharina N N [4] mr N G 1574-88 [6] x Meintge Adnaensdr

373. VOORHOUT, Jan Hendricksz Duijst van

[1] geb c 1582 - overl Delft 12-5-1666 / zn nr 371 x nr 355 [3] veertig 1614-18 (afgezet, 1626 weer ingekomen) / havmr De 1616-18 [4] char mr 1614-16 [6] x Delft 9-5-1627 Geertruijd Vranckendr van der Burch, overl Delft 27-10-1686, dr nr 086 x Helena Jacobsdr van der Graeff [7] broer nr 374

374. VOORHOUT, Pieter Hendricksz Duijst van

[1] geb 1583 - overl 1657 / zn nr 371 x nr 355 [2] secretans weeskamer Delft [4] char mr 1617 [6] x Anna Adnaensdr van Bleijswijk [7] broer nr 373

375. VOORSTADT, Maerten Cornelisz

[1] zn Cornelis Maertensz van Voorstadt, koopman [3] veertig 1621-(38)

376. VOORSTADT, Margaretha Willemsdr

[4] moe mei 1611-15 / moe HGk 1621 [6] x Arent Jansz van der Vorst, brouwer

377. VOSMAER (VAN DER VELDE), Michiel Cornelisz

[1] geb 13-10-1522 - overl Delft 25-5-1605 / zn Cornelis Michielsz Vosmaer, brouwer, veertig en schepen te Delft, x Anna Tielmansdr van den Heuvel [2] brouwer [3] veertig (1564)-1572 (glipper) / bi havmr 1570-72 / thes 1567-68 [4] ammr 1566-72 [6] x Delft (huw voorw 28-1-)1544 Margaretha Jan Sasboutsdr,

overl. Utrecht 18-12-1573, dochter Jan Sasbout Dircksz Sasbout x Elisabeth Joost Aemszoondr van der Burch.

378. VRANCKENSZ, Vranck

[2] brouwer. [4] mr. J.G. 1567-73.

379. VRIES, Doe Romboutsz de

[2] lakenkoper. [4] lepmr. 1612-24 / char.mr 1617-18. [5] lidm. 00-4-1606 [6] x Trijntge (Catharina) Cornelisdr, lidm 00-12-1604.

380. VROUWELING, Dirck Pietersz

[1] overl. Delft 3-4-1639. [2] azijnmaker. [3] veertig 1618-(39).

381. VROUWELING, Willem Cornelisz

[1] overl. Delft? 00-5-1608. [4] lepmr. 1596-08. [6] x nr. 392

382. WAERTHUIJSEN, Anthonis Hermansz van

[1] afkomstig uit Dordrecht [2] lakenkoper. [4] char.mr. 1616. [5] lidm 00-12-1607 [6] x Delft: 20-5-1592 Annetge Tristram, dr. Nicolaes (Claes) Jorisz Tristram.

383. WALICHSZ, Bruijn Jacob

[1] zn. Jacob Dirck Walichsz x nr. 070 [4] mr N.G. 1583

384. WELHOUCK (BRIELLE), Cornelis Cornelisz van

[1] geb. 24-8-1553 - overl. Delft 25-9-1610 / zn Cornelis den Bem (alias Brielle, burgemeester en thesaurier van Brielle. [3] veertig 1595-1610 / weesmr. 1602, 1608-09 / thes. 1597, 1604 / schep. 1601, 1607. [4] HGmr. 1592-98, 1606, 1610 / char.mr. 1600 / bew. oud. 1609-10. [6] x Agatha (Aechge) Gerritsdr van Delft, dr. Gerrit van Delft, thesaurier-generaal x Agatha Pietersdr (Guldenkucht?). [7] halfbroer nr. 385.

385. WELHOUCK (BRIELLE), Gijsbrecht Cornelisz van

[1] geb. 9-5-1578 - overl. Delft? 14-12-1607 / zn. Cornelis den Bem (alias Brielle), burgemeester en thesaurier van Brielle, x Aeffge Gijsbrechtsdr Bosch. [4] HGmr. 1607 [6] x Delft 20-10-1602: Anna Jacobsdr van der Dussen, geb. Delft 5-11-1578 - overl. Delft 24-8-1616, dr. nr. 140 x Alida Jansdr van Hoogenhouck. [7] halfbroer 384.

386. WELHOUCK (BRIELLE), Liedewij Willemsdr van

[1] moe. O.G. 1592-1600. [6] x (wed) nr. 325. [7] moeder nr 332 / schoonmoeder nr. 139.

387. WELL, Cornelis Lambrechtsz van der

[1] overl. 8-8-1621 of 19-11-1621 / zn. Lambrecht Sweerts van der Well x Jannetge Jansdr. [2] brouwer. [3] veertig 1576-1621 / weesmr. 1584 / schep. 1578-79, 1580-81, 1582 / burg 1583, 1586, 1590. [5] lidm. 00-4-1574. [6] x Christina Pietersdr. [7] broer nr. 388.

388. WELL, Isaac Lambrechtsz van der

[1] zn. Lambrecht Sweerts van der Well x Jannetge Jansdr. [2] brouwer. [3] vroed. 1585-1624 / bi. havmr. 1585-87 / schep. 1597, 1599-1600, 1602, 1604-06. [4] mr. O G. 1598-99, 1607. [5] lidm. 25-4-1574. [7] broer nr. 387.

389. WENA, Arent Gijsbrechtsz van

[1] overl. Delft? 1629. [3] veertig 1610-18 (afgezet) / bu. havmr. 1611-14, 1617-18 / schep. 1615. [4] bew. HGz. 1606-21 / comm. h.z. 1612-18. [5] "geen litmaet, weinich te kercke" in 1614. [6] x nr. 098

390. WILLEMSDR, Agniesge

[4] moe. HGk. 1618-21. [5] lidm. 00-6-1599 [6] x Claes Jansz van der Vorst.

391. WILLEMSDR, Lysbeth

[4] moe. N.G. 1607-21 / moe. lep. 1606, 1610-14. [5] lidm. in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz). [6] x nr. 328.

392. WILLEMSDR, Maritge

[4] moe. N.G. 1595-1615. [5] lidm. 00-10-1608. [6] x nr. 381.

393. WILLEMSZ, Corstlaen

[2] brouwer. [4] mr. O.G. 1570-73.

394. WILLEMSZ, Gijsbrecht

[2] brouwer. [4] lepmr. O.K. 1566-73.

395. WILLEMSZ, Pieter

[4] char.mr. 1601.

396. YLEN, Adriana Dircksd van

[4] moe. fra. 1610-15. [5] lidm. 00-10-1596. [6] x (wed.) nr. 065. [7] schoonmoeder nr. 103.

397. YLEN, Gerrit Joostens van

[1] overl. Delft 4-11-1573 / zn. Joost Gerritsz van Es, korenkoper en schepen te Delft, x Anna Rutgersdr van Ylen. [2] brouwer. [3] veertig (1560)-1573 / weesm. 1567-68. [6] x Delft (huw. voorw. 7-10-)1542: Annetge Dircksd Meerman, dr. Dirck Govertsz Meerman, weesmeester, binnenhavenmeester en schepen te Delft, x Maria Gerritsdr van Rotterdam. [7] vader nr. 398.

398. YLEN, Joost Gerrits van

[1] overl. Delft? 11-11-1599 / zn. nr. 397 x Annetge Dircksd Meerman. [3] veertig 1576-99. [6] x Anna of Grietge Ariensdr van der Dussen.

399. ZUIJLEN, Trijntje Otto van

[1] overl. Delft? 26-4-1641. [4] moe. lep. 1619-21. [6] x nr. 086.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Als algemene ingang op de genealogische literatuur fungeerden:

Beresteyn, E.A. van, *Genealogisch repertorium*, (2dln.), 's-Gravenhage 1972 (met betrekking tot genealogische literatuur, verschenen vóór 1970). / *Supplement 1970-1980*, 's-Gravenhage 1987 (samengesteld door P.A. Christiaans en A.J. van der Tang). / *Supplement 1985-1989*, 's-Gravenhage 1991 (samengesteld door A.J. van der Tang).

In het bijzonder werd frequent gebruik gemaakt van:

ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr. 3624.

Boitet, R., *Beschrijving der stad Delft*, Delft 1729, 81-86, 93-94, 118 e.v., 307-309, 331-335, 451-455, 466-468, 478-480, 486-487, 491-492 (naamlijsten regenten en officiehouders).

Bouricius, L.G.N., Kwartierstaten van Delftsche Vroedschappen verzameld door Mr. W. van der Lelij, in: *De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 289-295, 321-332, 361-371; 33 (1915) 13-19, 56-60, 71-78, 108-117, 185-188, 220-242, 280-285, 308-313, 340-345; 34 (1916) 23-26, 46-56, 94-100.

GAD, Archief kerkerad Delft, inv.nrs. 1-5, 201-204, 300 (kerkeradsacta, chronologische lidmatenregisters, wijkboekje Arent Cornelisz en Nomenclator).

GAD, Klapper DTB, Begraven 1593-1811 (op microfiche).

GAD, Klapper DTB, Trouwen 1575-1811 (op microfiche).

GAD, Manuscript W. van der Lelij, hss. 38 D 12.

GAD, NAD: Klapper notarieel archief ca. 1600 tot 1842 (op microfiche) en inv. nrs. 1506-1511 (notaris Jacob Jan Burchartsz van der Block), 1515-1517 (notaris Jan Jansz Bom), 1522-1525 (notaris Cornelis van Westerbaen), 1526-1533 (notaris Vranck van Uijenbroeck), 1536-1538 (notaris Jacob Dasseigny), 1539-1547

(notaris Herman Cornelis van Overgeau), 1548-1555 en 1557-1568 (notaris Jan de Molijn), 1570-1572 en 1577-1585 (notaris Hendrick Adriaensz Vockestaert), 1602-1604 en 1609-1611 (notaris Cornelis Leendertsz Couckebakker), 1618-1619 (notaris Pieter Adriaensz de Roon), 1623-1624 (notaris Jan de Roon), 1634 (notaris Cornelis Ingelo), 1635-1636 (notaris Herman Jansz van der Ceel), 1647-1648 (notaris de Haen) in het kader van een raadpleging van alle akten met betrekking tot testamenten en huwelijkse voorwaarden te Delft vóór 1622.

GAD, OAD, inv.nr. 332, dln 1-3 ('Officieboeken' over de jaren 1566-1621).

Graswinckel, D.P.M., *Graswinckel. Geschiedenis van een Delfts brouwers- en regentengeslacht*, 's-Gravenhage 1956.

Hoek, D., Het geslacht Duyst van Voorhout in de zestiende eeuw, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 12 (1958) 185-211.

Krogt, P.C.J. van (ed.), *Testamenten verleden voor schepenen van Delft 1536-1691*. (Gemeente-archief Delft, inv. O.R.A., nr. 308), Delft 1987.

Krogt, P.C.J. van (ed.), *Huwelijkse voorwaarden verleden voor schepenen van Delft 1536 (1519)-1586 (1594, 1601, 1687)*. (Gemeente-archief Delft, inv. O.R.A., nrs. 305 en 306, Delft 1990.

Kurtz, G.H., *Inventaris van het familie-archief Van der Burch*, z.pl. (gemeentelijke archiefdienst Delft) 1939, inv.nr. 1 (geslachtsregister Van der Burch).

Nederland's Adelsboek 1 (1903)-.

Nederland's Patriciaat 1 (1910)-.

Nijgh, Y.H.M., Van Schilperoort, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970) 89-147.

Somerens Brand, J.E. van, De Lodensteyns en hun magen, in: *De Nederlandsche Leeuw* 8 (1890) 41-45, 53-54, 58-62, 67-69, 72-76.

BIJLAGE C: DIAKENEN EN OUDERLINGEN TE DELFT 1573-1621

rubrieken:

- [1] = afkomst (geboortedatum en -plaats / ouders)
- [2] = beroep / socio-professioneel milieu
- [3] = intrede gereformeerde gemeente Delft
- [4] = mandaten als diaken en/of ouderling
- [5] = echtgenote
- [6] = (overige) familierelaties met andere diakenen en ouderlingen
- [7] = overige bijzonderheden

afkortingen:

- att. = attestatie
- begr. = begraven
- diak. = diaken
- dr. = dochter
- geb. = geboren
- hv. = huwelijkse voorwaarden
- lidm. = lidmaat
- ot. = ondertrouw
- oud. = ouderling
- overl. = overleden
- x = huwde / gehuwd met
- zn. = zoon

001. ADRIAENSZ, Cornelis

[1] afkomstig uit Delft. [2] mandenmaker. [3] lidm. 28-10-1576. [4] diak. 1583-84.

002. ADRIAENSZ, Hillebrand

[1] afkomstig uit Delft - begr. Delft 31-12-1628. [2] bakker, korenkoper. [3] lidm. 00-8-1591. [4] diak. 1595-97. [5] x Grietge Pietersdr, lidm. 00-8-1591, begr. Delft 15-1-1611.

003. ADRIAENSZ, Huijg

[1] afkomstig uit Delft. [2] mandenmaker, ziekentrooster. [3] lidm. 20-5-1573. [4] diak. 1573-74 / oud. 1576-78, 1580-82, 1584-86, 1588-90, 1592-94, 1596-98, 1601-03, 1605-07, 1611-13. [5] x Maertge (Maritge) Cornelisdr.

004. ADRICHEM, Claes Adriaensz van

[1] geb. Delft 1538 - begr. Delft 28-2-1607 / zn. Adriaen Claesz van Adrichem, korenkoper en veertig te Delft, x Baerte Corssendr van Vliet van der Woert. [2] korenkoper - ontvanger gemene middelen. [3] lidm. ? [4] diak. 1574-76, 1579-81 / oud. 1584-86. [5] x Delft (hv. 26-12-)1559: Maritge (Maria) Fransdr Meerman, geb. 1542, dr. Frans Dircksz Meerman, veertig en schepen te Delft, x Elisabeth Beuckelsdr van der Burch. [6] zwager nr. 106.

005. ALBRECHTSZ, Hendrick

[1] afkomstig uit Delft - overl. Oosterhout 5-9-1578. [2] pottenbakker. [3] lidm. 31-10-1574. [4] diak. 1577-78. [5] x Inghetge Hendricksdr, lidm. 25-8-1577. [6] vader nr. 074.

006. ALLAERTSZ, François

[1] geb. te Ieper. [2] kramer. [3] lidm. in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz). [4] diak. 1594-96, 1600-02 / oud. 1605-07, 1615-1617, 1619-21. [5] x (ot. 24-1-1587): Judith Govertsdr, lidm. 00-2-1580, dr. nr. 011 x Pietertge Willemsdr Brasser.

007. ARIENSZ, Jan

[1] afkomstig uit Delft. [2] suikerbakker. [3] lidm. 00-6-1601. [4] diak. 1607-09.

008. BAELDE, Michael (de jonge)

[1] geb te Delft / zn nr 9 x Isabelle Bollongies uit Ieper [2] koopman [3] lidm 2 [4] diak 1610-12 [5] x Geertge Jansdr, dr Jan Barentsz, predikant te Delft 1600-09 [6] zwager nr 046

009. BAELDE, Michiel

[1] geb Ieper 1549 - overl Delft 30-12-1630 / zn Nicolaes (Claes) Baelde, wolwever te Ieper [2] koopman [3] lidm 00-6-1596 (att Leiden) [4] oud 1600-02, 1604-06, 1608-10, 1617-19, 1621-(23) [5] x Ieper (hv 16-5-)1575 Isabelle (Belytge, Beeltgen) Bollongies, lidm 00-6-1596 (att Leiden), geb Belle 1557 - overl Delft 1-12-1634 [6] vader nr 008 / schoonvader nr 046

010. BAIIJAERT, Pieter Pietersz

[1] geb te Delft? / zn Pieter Baijaert, bakker, x Launjsge Buscharts, beiden lidm 00-12-1584 (att Gent) [2] bakker [3] lidm 00-12-1604 [4] diak 1618-20

011. BEAUMONT, Govert Pietersz van

[1] geb te Delft / zn Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoondr Bakelare [2] brouwer [3] lidm 20-5-1573 [4] diak 1575-77 / oud 1587-89, 1591-93 [5] x Delft (hv 26-5-)1559 Pietertge Willemsdr Brasser, dr Willem Pietersz Brasser x Maertge (Maria) Dircksdr Meerman [6] schoonvader nrs 006, 080 en 111 / zwager nr 068

012. BERCH, Jacob Danielsz de

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 00-4-1652 [2] kuiper [3] 00-12-1603 [4] diak 1617-19 [5] x1 Clara Pauwelsdr van Crombrugge, geb 19-4-1577 - overl Delft 13-1-1616, dr Pauwel Joachimsz van Crombrugge x Amelbergen Jacobsdr van Hoore(n)beeke / x2 Annetge Flonsdr [6] zwager nr 042

013. BLEIJSWIJCK, Dirck Adriaensz van

[1] geb te Delft 1577 / zn Adnaen Dircksz Fijck van Bleijswijck, brouwer, en Claesge Huijgensdr van der Dussen [2] brouwer [3] lidm 00-4-1604 [4] diak 1608-10 / oud 1613-1615 [5] x Delft 14-3-1604 Elisabeth (Lysbeth) Damen van der Graft, geb Delft 1583 - overl Delft 25-9-1622, lidm 00-4-1604, dr Daem Isaacs van der Gracht x Petronella Cornelisdr Hodenpijl [6] broer nr 014 / zwager nr 73

014. BLEIJSWIJCK, Evert Adriaensz van

[1] afkomstig uit Delft / zn Adnaen Dircksz Fijck van Bleijswijck, brouwer, en Claesge Huijgensdr van der Dussen [2] koopman [3] lidm 00-7-1614 [4] diak 1615-17 [5] x Maria Damen, dr Daem Isaacs van der Gracht x Petronella Cornelisdr Hodenpijl [6] broer nr 013 / zwager nr 73

015. BLIJENBURCH, Cornelis van

[1] afkomstig uit Holland / zn Heijman van Blijenburch [2] jonkheer / heer van Dortsmonde [3] lidm 00-4-1607 (att Rijswijk) [4] oud 1610-11 [5] x Martina van Borselen, lidm 00-4-1607 (att Rijswijk)

016. BLOCK, Burchart Jansz van der

[1] geb Delft 1535 - begr Delft 15-11-1629 / zn Jan Burchartsz van der Block [2] brouwer [3] lidm 20-5-1573 [4] diak 1573-75 / oud 1577-79, 1581-83, 1586-88, 1590-92, 1594-96, 1598-1600, 1602-04, 1606-08 [5] x Delft 12-4-1562 Ijda Adamsdr (Immetge Amendr) van der Burch, lidm 4-10-1574, dr Adam Hendricksz van der Burch x Adnana Willemsdr de Jonge [6] broer nr 017 / zwager nr 027 [7] 1-9-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door de Raad van Beroerten, was na troebelen uit Delft gevlucht

017. BLOCK, Jacob Jansz van der

[1] geb te Delft / zn Jan Burchartsz van der Block [2] notaris [3] lidm 28-2-1574 [4] oud 1576-78, 1580-82, 1584-86, 1588-90, 1593-95, 1597-99 [5] x Crijntge Clemensdr, lidm 25-12-1575 [7] broer nr 16

018. BLOMMESTEIJN, Jan Gijsbrechtsz

[1] afkomstig uit Delft - overl voor 18-10-1604 [2] vleeshouwer [3] lidm 00-4-1600 [4] diak 1604 [5] x Jannetge Dircksdr, lidm 00-12-1600

019. BODEGOM, Jacob Rochusz van

[1] afkomstig uit Delft / zn. Rochus Jansz, schrijnwerker. [2] zijdekramer. [3] lidm. 00-4-1600. [4] diak. 1615-17, 1621-(23).

020. BODEGOM, Laurens Jansz van

[1] afkomstig uit Delft - begr. Delft 3-12-1632. [2] pondgaarder. [3] lidm. ? [4] diak. 1591-93, 1596-98, 1602-04. [5] x 19-11-1589: Jannetje Borgers, lidm. 00-2-1590.

021. BOGAERT, Cornelis Pietersz

[1] afkomstig uit Delft - overl. Delft 1636. [2] opperbrouwer, brouwer. [3] lidm. 00-4-1610. [4] diak. 1621-(23). [5] x N.N., lidm. 00-10-1601.

022. BRAECKEVAL, Jan

[1] afkomstig uit Vlaanderen. [2] schoenmaker. [3] lidm. 30-8-1579 (att. Norwich). [4] oud. 1583-85, 1591-93. [5] x Margriete N., lidm. 30-8-1579 (att. Norwich).

023. BRUGMAN, Jasper Cornelisz

[1] afkomstig uit Delft / begr. Delft 14-8-1594. [2] goudsmid, zilversmid. [3] lidm. 00-12-1592. [4] diak. 1604-06, 1609-11 / oud. 1620-(22). [5] x1. 14-8-1594: Sara Lambrechtsdr, lidm. in 1609 (Nomenclator) / x2. Catalina van Crombrugge, lidm. in 1609 (Nomenclator), begr. Delft 1625.

024. BURCH, Jan Adriaensz van der

[1] geb. Delft. [2] kruidenier. [3] lidm. in 1609 (Nomenclator). [4] oud. 1617-19, 1621-(23). [5] x Judith Geerloff, lidm. 00-4-1594.

025. BURCH, Pieter Woutersz van der

[1] geb. Delft omstr. 1512 - overl. Delft overl. 25-8-1582 / zn. Wouter Jansz van der Burch x Catharina Dirck Hapertszoondr Uijtenbroeck. [2] brouwer. [3] lidm. 20-5-1573. [4] diak. 1573-75, 1577-79 / oud. 1581-82. [5] x1. Sophia Jansdr Oem, dr. Jan Oem en Engeltge van der Linden / x2. Delft (hv. 26-9-)1560: Annetge Dircksdr Steenhuijsen, lidm. 20-5-1573?

026 BURCH, Reijer Vranckensz van der

[1] geb. Delft 12-10-1590 - overl. Delft 24-4-1629 / zn. Vranck Reijersz van der Burch, brouwer, x Agatha Willemsdr van der Hoeft. [2] brouwer. [3] lidm. ? [4] diak. 1620-(22). [5] x Delft 25-5-1614: Alida (Aeltge) Arentsdr van der Graeff, geb. Delft 13-3-1592 - overl. Delft 6-4-1673, dr. Arent Jacobsz van der Graeff, brouwer, x Sara Pietersdr Bosschert.

027. BURCH, Willem Adamsz (Aernsz) van der

[1] geb. te Delft - overl. Delft 18-12-1614 / zn. Adam Hendricksz van der Burch x Adriana Willemsdr de Jonge. [2] koopman, korenkoper. [3] lidm. in 1609 (Nomenclator). [4] diak. 1579-81. [5] x Joosgen (Josina) Adriaensdr van Groenewegen, lidm. in 1609 (Nomenclator), overl. 20-4-1617. [6] schoonvader nr. 66.

028. CARPENTIER, Roland

[1] afkomstig uit Ieper - overl. Delft na 16-11-1609. [2] ex-pensionaris Ieper. [3] lidm. in 1609 (Nomenclator). [4] oud. 1588-90, 1592-94, 1596-98, 1600-02, 1604-06, 1608-10? [5] x Josijntge N., lidm. in 1609 (Nomenclator).

029. CENTEN, Arien (Arien Vincenten)

[1] afkomstig uit Delft. [2] steenhouwer. [3] lidm. 26-6-1575. [4] diak. 1578-80, 1582-84.

030. CLAESZ, Lenaert

[1] afkomstig uit Delfgauw - overl. 13-12-1574. [3] lidm. 28-2-1574. [4] diak. 1574.

031. CLOETINGH, Jan Andriesz

[1] geb. te Delft / zn. Andries Jansz Cloetingh en Maritge Simonsdr, boekdrukker te Delft. [2] boekdrukker. [3] lidm. 00-4-1603. [4] diak. 1621-(23). [5] x Adriaentge Adriaensdr, lidm. 00-4-1603. [6] broer nr. 032.

032. CLOETINGH, Joris Andriesz

[1] geb. te Delft / zn. Andries Jansz Cloetingh en Maritge Simonsdr, boekdrukker te Delft. [2] boekverkoper. [3] lidm. 00-2-1608. [4] diak. 1613-14, 1618-20. [6] broer nr. 031.

033. CLOOT, Bartholomeus

[1] afkomstig uit Antwerpen. [2] Frans schoolmeester, vanaf 1581 notaris. [3] lidm. 28-2-1574 ("vreemde"). [4] oud. 1581-83. [5] x Paulina Jeraets.

034. COOLWIJCK, Adriaen Cornelisz

[1] geb. te Delft - overl. Delft 28-7-1637 / zn. nr. 035 x Geertruid Claesdr de Grebber. [2] advocaat Hof van Holland, ontvanger-generaal geestelijke goederen. [3] lidm. 00-12-1606. [4] diak. 1611-13. [5] x Delft 11-6-1606: Levina Dircksdr Brasser, lidm. in 1609 (Nomenclator), dr. Dirck Willemsz Brasser x Adriana Dircksdr van Ylen.

035. COOLWIJCK, Cornelis Dircksz van

[1] afkomstig uit 's-Gravenhage (att.). [2] ontvanger-generaal geestelijke goederen. [3] lidm. 00-8-1584 (att. 's-Gravenhage). [4] oud. 1612-14, 1617-19. [5] x1. 00-10-1583: Geertruid Claesdr de Grebber / x2. Sybella van der Mersche. [6] vader nr. 034.

036. COPS, Claes

[1] geboren in Limburg. [2] koekenbakker. [3] lidm. 28-8-1575. [4] diak. 1582-84, 1586-88, 1591-93, 1597-99, 1602-04. [5] x Catrijntge Bastiaensdr, lidm. in 1609 (Nomenclator).

037. CORNELISZ, Adriaen (Arien)

[1] afkomst onbekend. [3] lidm. ? [4] oud. 1606-08.

038. CORNELISZ, Claes

[1] afkomstig uit Delft? [2] lidm. ? [3] diak. 1578-80.

039. CORNELISZ, Cornelis

[1] afkomstig uit Delft. [2] witte mandenmaker. [3] lidm. in 1609 (Nomenclator). [4] diak. 1619-21. [5] x Sara Hendricksdr, lidm. 00-8-1586.

040. COUCKEBAKKER, Cornelis Leendertsz

[1] afkomstig uit Delft / zn. Leendert Claesz Couckebakker, lakenkoper, en Clasina Dircksdr van Ruijven. [2] notaris. [3] lidm. 00-2-1607. [4] diak. 1618-20. [5] x Jannetge Moreau, dr. van Pierre Moreau, Waals predikant te Delft 1584-1600.

041. CROESER (CROUSET?), Adriaen Pietersz

[1] afkomst onbekend. [2] kousenmaker. [3] lidm. ? [4] diak. 1620-(22).

042. CROMBRUGGE, Jacques van

[1] geb. Vlaanderen? 13-3-1574 - overl. 2-9-1644; zn. Pauwel Joachimsz van Crombrugge x Amelbergen Jacobsdr van Hoore(n)beeke. [2] saaidrappier. [3] lidm. 00-8-1601. [4] diak. 1618-20. [5] x1. Delft 25-2-1601: Agatha Dircksdr (Baelde?), overl. Delft 3-4-1610 / x2. Delft 11-12-1616: Aeltge Adriaensdr van Overschie (weduwe Claes Andriesz Bogaert, korenkoper, begr. Delft 12-6-1612), geb. omstr. 1585 - begr. Delft 22-11-1652, dr. Adriaen Clementsz Overschie x Catherina Jan Wolvendr. [6] zwager 012.

043. CRUCIUS, Jacobus

[1] afkomstig uit Antwerpen (geb. omstr. 1579) - overl. Delft 1655. [2] pred. Waalse gemeente Delft 1602-1618, rector grote school 1618-1655. [3] lidm. in 1618? (overgekomen uit Waalse gemeente Delft?). [4] oud. 1620-(22). [5] x1. N.N. / x2. Delft 19-5-1624: Jannetge Hendricksdr van Millingen / x3. Delft 14-8-1633: Maria Cornelisdr de Man (weduwe Gerrit Dircksz van Rhoon).

044. DAQUET, Joris Hectorsz

[1] geb Ieper 1547 - begr Delft 13-9-1630 [2] kramer [3] lidm in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz) [4] oud 1582-84, 1587-89, 1591-93, 1595-97, 1600-02, 1604-06, 1608-10, 1612-14 [5] x1 Antwerpen 1572 Jannetje Jacobsdr van Hoornebeek, geb Gent 1550 - overl Delft 1592 / x2 Barbara Laurensdr, lidm 25-4-1574 [6] vader nrs 045-046

045. DACQUET, Joris Jorisz

[1] geb te Delft / zn nr 044 [2] zijdelakenkoper [3] lidm 00-6-1605 [4] diak 1612-14, 1617-19 [5] x Maijke Longespé, lidm 00-12-1604 (att Leiden) [6] broer nr 046

046. DAQUET, Salomon Jorisz

[1] geb Delft 15-3-1576 - overl Delft 12-9-1624 / zn nr 044 x Jannetje Jacobsdr van Hoornebeek [2] zijdelakenkoper [3] lidm 00-8-1594 [4] diak 1607-09, 1620-22 [5] x1 Delft 10-2-1602 Susanna Baelde, geb 31-1-1582 - overl Delft 4-5-1618, lidm 00-2-1599, dr nr 009 / x2 Delft (hv 24-3-)1619 Jannetje Reijersdr Slachtoe [6] broer nr 045 / zwager nr 008

047. DOELMAN, Cornelis Cornelisz

[1] geb te Delft / zn Cornelis Michielsz Doelman, brouwer? [3] lidm 00-4-1581 [4] diak 1583-85

048. DOENSOON, mr. Gerrit

[1] afkomstig uit Delft - vertrokken naar 's-Gravenhage in 1578 [3] lidm 29-6-1576 ("langh te voren in der ghemeijnte gheweest") [4] oud 1576-78 [5] x Stijntge Joostens, lidm 29-6-1576 ("langh te voren in der ghemeijnte gheweest")

049. DO(O)LEGEN, Jan van der

[1] afkomstig uit Antwerpen [2] schoolmeester, tapissier [3] lidm 00-10-1586 (att Antwerpen) [4] oud 1594-95, 1597-99 [5] Elisabeth N, lidm 00-10-1586 (att Antwerpen) [7] vader Daniel van der Dolegen, predikant te Delft 1590-1605

050. DOOREN, Coenraet Hendricksz van

[1] afkomstig uit Antwerpen [2] snijder (kleermaker) [3] lidm 4-10-1573 (att Emden) [4] oud 1579-81 [5] x1 Anna (Pietersdr?), lidm 29-8-1574 (att Emden), overl 18-2-1581 / x2 Aeltge Jansdr [7] 20-5-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten, had tijdens troebelen gewapend predikanten naar predikaties begeleid

051. DUSSEN, Bruijn Jacobsz van der

[1] geb te Delft - overl Delft 25-7-1589 / zn Jacob Jan Bruijnsz Smaling en Claesge Ewoutsdr van der Dussen [2] brouwer [3] lidm 26-6-1575 [4] diak 1576-78, 1580-82 [5] x Delft (hv 13-2-)1546 Machtelt Jansdr van Groenewegen, lidm 30-10-1575, overl 19-9-1597, dr Jan Dirck Simonsz van Groenewegen x Cornelia Huijgensdr de Bijde [6] broer nr 053

052. DUSSEN, Frans Adriaensz van der

[1] geb te Delft - overl 27-8-1630 [2] brouwer [3] lidm 00-4-1612 [4] oud 1620-(22)

053. DUSSEN, Huijg Jacobsz van der

[1] geb te Delft 1537? - overl Delft? 31-8-1587 / zn Jacob Jan Bruijnsz Smaling en Claesge Ewoutsdr van der Dussen [2] brouwer [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1573-74, 1576-78, 1580-82 [5] x1 Magdalena Pietersdr Sasbout, overl 1-9-1565, dr Pieter Pietersz Sasbout en Margaretha Lucasdr du Pont / x2 Maria Pietersdr [6] broer nr 051

054. ENGELSZ, Jan

[1] afkomstig uit Delft [2] kuiper [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1579-81

055. EWOUTSZ, Huijg

[1] afkomstig uit Delft [2] wielmaker [3] lidm 20-5-1573 [4] diak 1574-75 [5] x Neeltge Jansdr, overl 1-1-1604 [7] 20-05-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van

Beroerten, had tijdens troebelen bij magistraat consent verzocht om veiliggestelde beelden alsnog te mogen breken en aangedrongen op vertrek Minderbroeders uit Delft

056. FANGIAERT, Enoch

[1] afkomstig uit Gent - overl na 24-1-1627 [2] moutmaker, moutverkoper [3] lidm 00-4-1586 (att Middelburg) [4] diak 1591-93, 1598-1600, 1603-05, 1608-10 / oud 1616-18 [5] x 00-8-1587 Eva van Mijnghe uit Gent, begr Delft 24-1-1627

057. FIJCK, Cornelis Jacobsz

[1] geb te Delft - overl Delft 3-7-1583 / zn Jacob Claes Luytjensz, korenkoper, en Adnana Adnaensdr Fijck van Hoven [2] brouwer [3] lidm 4-10-1573 [4] oud 1575-77, 1579-81 [5] x Delft (hv 8-4-)1559 Elisabeth Hendricksdr Storm van 's-Gravesande, lidm 26-12-1574, dr Hendrick Huijgensz Storm en Neeltge Adnaensdr van der Hooch

058. FOREEST, Pieter van

[1] afkomstig uit Alkmaar - vertrokken naar Alkmaar 1595 / zn Jorden van Foreest, vroedschap, schepen, thesaurier en burgemeester van Alkmaar, x Margaretha Nanning Beyers [2] medicus, lijfarts Prins van Oranje [3] lidm 25-12-1575 [4] oud 1577-79, 1583-85, 1587-89, 1591-93 [5] x Eva van Teylingen, lidm 25-12-1575, begr Delft 4-7-1595, dr Augustijn van Teylingen, vroedschap, thesaurier en burgemeester van Alkmaar, x Joosge Jansdr

059. FRANZ, Hendrick

[1] afkomstig uit Delft [2] schoenmaker [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1573-75, 1577-79, 1581-83, 1585-87, 1589-91, 1593-95, 1597-99, 1602-04, 1606-08, 1610-12 [5] x Susanna Mercelis, lidm 00-6-1588 (att Leiden) [7] 20-05-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten, was tijdens troebelen betrokken bij plundering Minderbroedersklooster

060. GHIJSSEN (GIESSEN), Anthonis Hendricksz van der

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 17-2-1654 [2] korenkoper, koopman [3] lidm 00-6-1598 [4] diak 1600-02, 1605-07 / oud 1619-21 [5] x Trijntge Philipsdr van der Goes, lidm 00-4-1600, begr Delft 15-07-1610, dr Philip van der Goes x Mantje Adnaensdr van Adnchem

061. GILLISZ, Arent

[1] afkomstig uit Leiden [2] slotenmaker [3] lidm 27-6-1574 (van Leiden, "lidmaet van oudts") [4] oud 1575-77 [5] x Mantje Pietersdr

062. GRAEFF, Claes Arentsz van der

[1] afkomstig uit Delft [2] brouwer [3] lidm 00-6 1578 [4] diak 1579-81 / oud 1583-85, 1587-89, 1592-94, 1599-1601 [5] x 1551 Elisabeth Claesdr

063. GRASWINCKEL, Gerrit Jansz

[1] geb Delft 1542 - overl Delft 5-8-1627 / zn nr 065 x Geertje Jacobsdr Touw [2] brouwer [3] lidm 31-10-1574 [4] diak 1574-76, 1578-80 / oud 1590-92, 1594-96, 1599-1601, 1603-05, 1607-09, 1611-1613, 1616-18 [5] x Baertge van Maeslant, lidm 31-10-1574, geb 1540 - begr Delft 15-7-1609, dr Engelbrecht Cornelisz van Maeslant, rekenmeester van Holland [6] vader nr 066 / oom nr 064 [7] 1-9-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten, was na troebelen uit Delft gevlucht

064. GRASWINCKEL, Jacob Abrahamsz

[1] geb Delft omstr 1570 - begr Delft 4-1-1620 / zn van Abraham Jansz Graswinckel en Mana Germtsdr Cools [3] lidm 00-8-1600 [4] diak 1605-07 / oud 1609-11, 1613-15 [5] x1 Delft 7-7-1591 Mana van der Dussen, overl Delft 8-8-1597, dr Jacob Ewoutsz van der Dussen en Alida Jansdr van Hoogenhouck / x2 Mana Berckel, overl Delft 30-4-1630, dr Pieter Berckel en Elisabeth de Vries [6] kleinzoon nr 65 / neef nrs 063 en 066

065. GRASWINCKEL, Jan Jansz (de oude)

[1] geb. Delft omstr. 1500-1510 - overl. Delft 4-5-1586. [2] brouwer. [3] lidm. 4-10-1573. [4] diak. 1573-74. [5] x1. (vóór 1533:) Geertge Jacobsdr Touw, overl. Duisburg 4-9-1572 / x2. Claertge Cornelisdr Roerom. [6] vader nr. 063 / grootvader nrs. 064 en 066.

066. GRASWINCKEL, Vranck Gerritsz

[1] geb. te Delft - begr. Delft 14-9-1606 / zn. nr. 63 x Baertge van Maeslant. [3] lidm. 00-2-1596. [4] diak. 1602-04. [5] x Delft (ot. 30-7-)1594: Catharina (Trijntge) Willemsdr, lidm. 00-12-1598, overl. 25-11-1623, dr. nr. 027. [6] kleinzoon nr. 065 / neef nr. 064.

067. (STORM VAN) 'S GRAVESANDE, Cornelis Huijgensz

[1] afkomstig uit Delft. [2] lakenkoper. [3] lidm. 20-5-1573. [4] oud. 1573-75, 1577-79. [5] x Maritge Anthonisdr. [6] vader nr. 068. [7] 8-10-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten; had tijdens troebelen gereformeerden van Delft vertegenwoordigd in gesprekken met Prins van Oranje / vader Arent Cornelisz, predikant te Delft 1573-1605, en van Anthonis Cornelisz, predikant te Pijnacker 1583-1602.

068. (STORM VAN) 'S-GRAVESANDE, Huijg Cornelisz

[1] geb. te Delft - begr. Delft 19-7-1612 / zn. nr. 067 x Maritge Anthonisdr. [2] ammunitiemeester en commies-stapelier. [3] lidm. 4-10-1573. [4] diak. 1575-77, 1582-84, 1586-88, 1590-92 / oud. 1595-97, 1600-02. [5] x Trijntge Pietersdr van Beaumont, lidm. 20-5-1573, begr. Delft 28-6-1606, dr. Pieter Pietersz Beaumont uit Dordrecht, veertig en schepen te Delft, x Cornelia Jan Claeszoondr Bakelare. [6] zwager nr. 011. [7] 1-9-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten; was na troebelen uit Delft gevlucht / broer Arent Cornelisz, predikant te Delft 1573-1605, en van Anthonis Cornelisz, predikant te Pijnacker 1583-1602.

069. 'S-GRAVENZANDE, Jan Huijbrechtsz van

[1] afkomstig uit Delft - overl. Delft eind 1593. [2] vleeshouwer. [3] lidm. 26-12-1574. [4] oud. 1585-87, 1589-91, 1593. [5] x2? 26-12-1589 Neeltge Jacobsdr.

070. GROENEWEGEN, Adriaen Simonsz

[1] geb. Delft 4-11-1580 - overl. Delft 7-6-1635 / zn. Simon Adriaensz van Groenewegen, brouwer, en Hadewij Adriaensdr van der Made. [2] drapenier. [3] lidm. ? [4] diak. 1614-1616. [5] x Delft 5-4-1602: Agatha Dircksz van der Meer, overl. Delft 19-11-1619, dr. Dirck Cornelisz van der Meer x Cornelia Teunisdr Muijs van Holij.

071. HAEN, Dirck Harmensz de

[1] afkomstig uit Delft - overl. Delft 27-9-1597. [2] brouwer. [3] lidm. 20-5-1573. [4] oud. 1573-74, 1585-87, 1589-91. [5] x Trijntge (Catherina) Jansdr, lidm. 20-5-1573, begr. Delft 23-3-1610. [7] 8-10-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten; was tijdens troebelen ouderling van de gereformeerden.

072. HEIJMANSZ, Claes

[1] afkomstig uit Delft. [2] pondgaarder. [3] lidm. 4-10-1573 ("een oudt broeder"). [4] diak. 1577-79. [5] x Grietge Huijgensdr, lidm. 4-10-1573. [7] 5-11-1567 veroordeeld tot verbanning door gerecht van Delft wegens aandeel in de troebelen van 1566.

073. HEINSIUS, Anthonis Louisz

[1] afkomstig uit Delft - overl. Delft 1651 / zn. Louis Heinsius, baljuw van Voorburg x Philippote Billetes. [2] moutmaker. [3] lidm. 00-3-1615. [4] diak. 1621-(23). [5] x Delft 28-11-1612: Erckge Adriaensdr van Bleijswijck, dr. Adriaen Dircksz (Fijck) van Bleijswijck x Claesge Huijgensdr van der Dussen. [7] zwager nrs. 013-014.

074. HENDRICKSZ, Albrecht

[1] geb te Delft / zn nr 5 x Inghetge Hendricksdr [2] pottenbakker [3] lidm 00-4-1582 [4] diak 1587-88, 1590-92, 1595-97 [5] x1 ? Delft (hv 17-9-) 1581 Maria (Mantge) Jansdr, dr nr 117 x Anthonia Davidsdr / x2 ? Durfge Cornelisdr, lidm 00-10-1598 [6] zwager nr 116

075. HENDRICKSZ, Barent

[1] afkomstig uit Delft / zn Hendrick van Lent, kousenmaker [2] kousenmaker [3] lidm 00-10-1600 [4] diak 1619-21

076. HENDRICKSZ, Cors

[1] afkomstig uit Delft - overl 12-9-1576 [2] kuiper [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1574-76 [5] x Trijn Esaus

077. HENDRICKSZ, Pieter

[1] geb Delft omstr 1533 [2] kruidenier [3] lidm 25-4-1575 [4] diak 1574-77, 1580-82, 1584-86, 1589-91 [5] x Immetge Davidsdr, lidm 20-12-1573, schoonzuster nr 117

078. HENDRICKSZ, Zacharias

[1] afkomstig uit Delft - overl voor 1600 [2] korenkoper [3] lidm 27-6-1575 [4] diak 1583-85, 1587-89 [5] x Mantge Cornelis, lidm 29-12-1577, stiefdr nr 062 x Elisabeth Claesdr

079. HEUL, Salomon Jacobsz van der

[1] afkomstig uit Delft [2] kruidenier [3] lidm in 1609 (Nomenclator) [4] diak 1610-12 / oud 1616-18, 1620-(22) [5] x Annetge Gerritsdr van Dalen

080. HEUVEL (HOEVEL), Pieter Anthonisz van den

[1] geb te Rotterdam - overl Delft 5-1-1635 [2] koopman [3] lidm 00-12-1601 [4] diak 1606-08 / oud 1612-14, 1616-18 [5] x Delft (ot 28-4-)1590 Sara Govertsdr, dr nr 011 x Pieterge Willemsdr Brasser

081. HODENPIJL, Claes Anthonisz van

[1] afkomstig uit Delft [2] korenkoper, vanaf juni 1612 rentmeester voor Delft te Delfshaven [3] lidm 00-2-1592 [4] diak 1593-95, 1599-01 [5] x Delft (hv 28-2-)1592 Dirckge Jacobsdr, lidm in 1609 (Nomenclator)

082. HOFF, Michiel Willemsz van der

[1] geb te Delft - overl Delft 30-3-1646 [2] brouwer [3] lidm 00-2-1587 [4] diak 1589-91 / oud 1603-05 [5] x Annetge Adriaensdr [6] broer nr 83

083. HOFF, Simon Willemsz van der

[1] geb te Delft [2] korenkoper [3] lidm 00 12-1599 [4] diak 1601-03, 1611-13 [5] x 24-1-1593 Lysbeth Anensdr van der Burch, lidm 00-2-1600 [6] broer nr 82

084. HOFFIJSER, Jan Pietersz (in 't Hoeffijser)

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 21-8-1608 [2] brouwer [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1584-86, 1588-90, 1592-94, 1596-98, 1601-03 [5] x1 Baertge Maertensdr, lidm 20-5-1573, overl 1590 / x2 29-5-1601 Jannetge Cornelisdr, dr NN x Hendrickge Cornelisdr [6] schoonvader nr 163 [7] 5-11-1567 veroordeeld tot verbanning door gerecht van Delft wegens aandeel in de troebelen van 1566 / schoonvader Arent Cornelisz, predikant te Delft 1573-1605

085. HOOGENHOUCK, Jacob Maertensz

[1] geb te Delft - overl Delft 1-10-1638 / zn Maerten Jansz Hoogenhouck x Catharina Adriaensdr van der Dussen [2] koopman [3] lidm 00-8-1605 [4] diak 1610-12 / oud 1621-(23) [5] x Trijntge (Catherijne) Adriaensdr van der Made, lidm 00-10-1586, weduwe

086. HULST, Jochem Jochemsz van der

[1] afkomstig uit Delft [2] kaffawerker [3] lidm 00-6-1604 [4] diak 1618-20 [5] x Jannetge Jansdr, lidm 00-6-1604

087. JACOBSZ, Hendrick

[1] afkomstig uit Delft [2] snijder [3] lidm 20-5-1573 [4] diak 1576-78 [7] 1-9-1568 bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie goederen door Raad van Beroerten, was na troebelen uit Delft gevlucht

088. JANSZ, Carel

[1] geb te Delft [2] bakker [3] lidm in 1609 (Nomenclator) [4] diak 1596-98, 1601-03, 1606-08 [5] x Lysbeth Gerntsdr, lidm 00-4-1591

089. JANSZ, Willem

[1] afkomst onbekend [2] kruidenier [3] lidm ? [4] diak 1619-21

090. KAM, Jacob Pietersz

[1] afkomstig uit Delft [2] kuiper [3] lidm 00-8-1603 [4] diak 1616-18

091. KITTESTEIJN, Willem Luijtensz

[1] geb te Delft - begr Delft 6-7-1625, zn Luyt Willemsz [2] azijnmaker, brouwer [3] lidm ? [4] diak 1608-10, 1613-15 / oud 1618-20

092. LAMBRECHTSZ., Thonis

[1] afkomstig uit Delft - begr Delft 21-4-1608 [2] koekenbakker [3] lidm 27-2-1575 [4] diak 1588-90, 1597-99 [5] x1 Gnetge Anensdr, lidm 27-2-1575 / x2 Aechge Huijgensdr, lidm 00-12-1598?

093. LANGEMERTIUS, Jason Jansz

[1] geb te Ieper omstr 1536 - vertrokken naar Leiden 1596 - begr te Middelburg 30-10-1598 [2] rector grote school 1580-1596 [3] lidm ? [4] oud 1583-85 [5] x1 Anna Sebastiaensdr Crops / x2 's-Gravenhage 20-9-1592 Agnieta de Cospene (de la Pinc) uit Antwerpen

094. LENAERTSZ, Vries

[1] afkomstig uit Delft [3] lidm 00-6-1585 [4] diak 1593-95 [5] x 20-3-1588 Lysbeth Adnaensdr

095. LENERTSZ, Jan

[1] afkomstig uit Delft [2] korenkoper [3] lidm 00-10-1597 [4] diak 1603-05, 1609-11, 1614-16 [5] x1 Sara Jansdr, lidm 00-10-1597 / x2 7-7-1618 Jannetje Jans van Florij

096. LIEFTING, Gerrit Woutersz

[1] geb Delft 1569 [2] apotheker [3] lidm 00-12-1606 [4] diak 1611-13 [5] x Agniesgen (Agnetha) Jansdr van der Graeff, geb Delft 27-5-1568 - overl Delft 13-11-1657, lidm 00-12-1606

097. LODENSTEIJN, Arent Gijsbrechtsz

[1] afkomstig uit Holland / zn Gijsbrecht Jansz Lodensteijn x Annetge Arentsdr [2] schoenmaker [3] lidm ? [4] oud 1619-21 [5] x1 Gnetge Lambrechtsdr, overl Delft 00-8-1637, dr Lambrecht NN x Mana Robrechtsdr Schilperoort / x2 Maertge Albrechtsdr / x3 Maertge Jansdr [6] neef nr 098

098. LODENSTEIJN, Cornelis Jansz

[1] geb Delft 2-6-1552 - overl Delft 30-10-1636 / zn Jan Jansz van Lodensteijn, zeilmaker, x Jacomina van Bleijswijck [2] zoutkoper [3] lidm 00-12-1593 [4] diak 1595-97, 1600-02, 1605-07 / oud 1613-15, 1617-19, 1621-(23) [5] x1 Sophie (Fijtge) Joosten van Berendrecht, begr Delft 20-1-1611 / x2 NN [6] vader nr 099 / oom nr 097 / zwager nr 107

099. LODENSTEIJN, Jacob Cornelisz

[1] geb Delft 10-7-1580 - overl Delft 18-7-1639 / zn nr 098 x Sophie Joosten van Berendrecht [2] zoutkoper [3] lidm 00-8-1602 (att Amsterdam) [4] diak 1610-12

100. LOURISZ, Arent

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 1592 [2] koopman [3] lidm 29-12-1577 [4] diak 1585-87 [5] x Gnetge Dircksdr van Bleijswijck, lidm 00-12-1580, schoonzuster Reijnier Donteclock, predikant te Delft 1577-1590

101. LOURISZ, Beuckel

[1] verm afkomstig uit Delft [3] lidm ? [4] diak 1576-78, 1580-82, 1585-87

102. LUCASZ, Cornelis Jan

[1] afkomstig uit Haarlem [3] lidm 00-12-1588 [4] diak 1590-92 [5] x1 Liedewij Joostens / x2 Delft (hv 7-6-)1578 Aeltge Jaspersdr

103. MAN, Anthonis Cornelisz de

[1] afkomstig uit Delft / zn Cornelis Germtsz de Man, apotheker? [2] apotheker [3] lidm 00-8-1611 [4] diak 1621-(23)

104. MARCELIS, Willem

[1] afkomstig uit 's-Hertogenbosch [3] lidm 00-6-1583 (att Gonnchem) [4] oud 1585-87, 1589-91

105. MAST, Bartholomeus Claesz van der

[1] afkomstig uit Delft [2] koopman [3] lidm ? [4] oud 1612-14

106. MEERMAN, Gerrit Fransz

[1] geb te Delft 1541 - overl Delft 5-4-1609 / zn Frans Dircksz Meerman, brouwer, en Elisabeth Beuckelsdr van der Burch [2] korenkoper, schout 1584-1609 [3] lidm 20-5-1573 [4] oud 1574-76, 1578-80, 1582-84 [5] x Delft 11-1-1561 Agnesge Dircksd van Santen, lidm 20-5-1573, begr Delft 8-10-1618, dr Dirck Jansz van Santen x Annetge Hendricksdr Duijst van Voorhout [6] zwager nr 004 [7] bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten, had tijdens troebelen een van de burgemeesters met een smidshamer bedreigd

107. MELISDIJCK, Jan (Jan) Apersz van

[1] geb te Delft / zn Jan Apersz van Melisdijck en Dirckge Jansdr Cruysert [2] grootschipper [3] lidm 00-2-1599 [4] diak 1604-06, 1609-11 [5] x1 Maritge Jansdr van Lodensteijn, geb Delft 5-1-1554, dr Jan Jansz Lodensteijn, zeilmaker / x2 Jacomina van Bleijswijck [6] zwager nr 098

108. MES, François Jaspersz

[1] afkomstig uit Delft [2] goudsmid [3] lidm 00-2-1604 [4] diak 1616-18 [5] x Helena Jonsdr, lidm 00-06-1598, dr nr 129 [6] zwager nr 130

109. MEUYT, Adriaen Claesz

[1] geb Delft 4-10-1572 - overl Delft 2-8-1639 / zn Claes Jacobsz Meuyt, brouwer, en Machtelt Jacobsdr van Duijn [2] zilversmid-goudsmid-kruidenier [3] lidm 00-4-1601 [4] diak 1606-08 / oud 1619-21 [5] x1 Delft 23-7-1595 Maria Jansdr van der Hoeven, geb Delft 10-8-1565 - overl Delft 20-5-1623, lidm 00-6-1601 / x2 Cathenna, dr Claude Gillis de Glarges / x3 28-4-1625 Aegtge Hendricksdr van Teffelen

110. MICHELSZ, Salomon

[1] verm afkomstig uit Delft [2] zwaardveger, wapenverkoper [3] lidm ? [4] diak 1592-94, 1599-1601 [5] x 1-12-1619 Maritge Pieter Meinartsdr?

111. MILDE, Jacob Jansz de (in den Helm)

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 7-7-1626 [2] lakenkoper [3] lidm 00-4-1580 [4] diak 1581-83, 1585-87, 1589-91, 1594-96, 1599-1601, 1609-11 [5] x1 Trijntge Heutsdr de Graeff / x2 Aechge Willemsdr, overl 26-1-1601 / x3 Anna Goversdr van Beaumont, dr nr 011 x Pietertge Willemsdr Brasser [6] schoonvader nr 160 / broer nr 112

112. MILDE, Willem Jansz de

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 16-7-1591 [2] lakenkoper [3] lidm 31-10-1574 [4] diak 1575-77, 1580-82 / oud 1586-88 [5] x Agnesge Willemsdr, overl 10-2-1565 [6] broer nr 111

113. MOLSHOUCK, Cornelis Hendricksz

[1] geb te Delft / zn nr 114 x Machtelt Cornelisd [2] vettewarier [3] lidm 24-4-1575 [4] diak 1606-08, 1612-14 [5] x Jannetge Jacobsdr?, lidm in 1609 (Nomenclator)

114. MOLSHOUCK, Hendrick Centen (Vincenten)

[1] afkomstig uit Delft - overl. Delft 1601. [2] lakenkoper. [3] lidm. 28-2-1574. [4] oud. 1574-76, 1578-80, 1582-84, 1586-88, 1590-92, 1594-96, 1598-1600. [5] x Machtelt Cornelisdr, lidm. 20-12-1573. [6] vader nr. 113.

115. MORRHUIS, Cyprianus

[1] afkomstig uit Middelburg - overl. 3-11-1579. [2] stadsdokter. [3] lidm. ? [4] oud. 1578-79. [5] x Willempge Stormans, lidm. 28-10-1576 ("vreemde").

116. MUJJS (MUCIS), David Jansz

[1] afkomstig uit Delft - overl. na 20-3-1612 / zn. nr. 117 x Anthonia Davidsdr. [2] kruidenier. [3] lidm. 00-4-1594. [4] diak. 1597-99, 1604-06. [5] x Helena (Leentge) Wouters, begr. Delft 20-3-1612, lidm. 00-10-1588.

117. MUJJS (MUCIS), Jan Jansz

[1] afkomstig uit Delft - begr. Delft 15-3-1594. [2] kruidenier. [3] lidm. 25-4-1574. [4] diak. 1575-77, 1579-81, 1583-85. [5] x Anthonia (Thoontge) Davidsdr, lidm. 20-12-1573, schoonzuster nr. 077. [6] vader nr. 116.

118. PAUW, Adriaen Jacobsz

[1] ged. Amsterdam 28-5-1581 - overl. 00-9-1684? / zn. nr. 119 x Machtelt Willemsdr van Heemskerck. [2] brouwer. [3] lidm. 00-2-1607. [4] diak. 1615-17, 1620-(22). [5] x1. 20-4-1603: Elisabeth van der Chijs, geb. 12-2-1584, dr. Adriaen Arentsz van der Chijs x Elisabeth Jansdr Melisdijck / x2. 20-5-1607: Jannetge Dircksdr van Groenewegen, dr. Dirck Corstiaensz van Groenewegen x Christina Jansdr Melisdijck.

119. PAUW, Jacob Adriaensz

[1] geb. Amsterdam 22-12-1558 - overl. Delft 7-7-1620 / zn. Adriaen Reijniersz Pauw, graankoopman, en Anna Jacob Lucaszoondr. [2] brouwer. [3] lidm. 00-10-1585 (att. Amsterdam). [4] diak. 1588-90 / oud. 1596-98, 1601-03, 1613-1615? [5] x1. Leiden 15-4-1580: Machtelt Willemsdr, geb. Leiden 22-12-1558 - overl. Delft 3-8-1606, lidm. 00-10-1585 (att. Amsterdam), dr. Willem Jan Reijersz van Heemskerck x Margriet Engbrechtsdr Ramp (alias Proost) / x2. Leiden 7-7-1609: Maria Isaacsdr van Swanenburch (wed. Dirck Ariensz van Nierop), dr. mr. Isaac Nicolai van Swanenburch x Maritgen Joostendr Dedel. [6] vader nr. 118.

120. PAUWELSZ, Boudewijn

[1] afkomstig uit Zuidelijke Nederlanden. [2] saaiwerker, saaidrappier. [3] lidm. 00-6-1596 (att. Rotterdam). [4] diak. 1598-1600, 1604-06 / oud. 1610-12. [5] x Isabella (Belijte) N., lidm. 00-6-1596 (att. Rotterdam).

121. PIEMONT, Pieter Jansz

[1] afkomstig uit Delft - vertrokken uit Delft 1578, teruggekeerd voor 16-7-1581. [3] lidm. 4-10-1573. [4] diak. 1577-78, 1581-83. [5] x Immetge Cornelisdr, lidm. 20-5-1573.

122. PIETERSZ, Abraham

[1] afkomstig uit Delft. [2] olieslager. [3] lidm. 00-12-1609. [4] diak. 1619-21. [5] x Tanneke Mosesdr., lidm. 00-12-1609.

123. PIETERSZ, Cent

[1] verm. afkomstig uit Delft / zn. Pieter Dircksz [2] korenkoper? [3] lidm. ? [4] diak. 1587-89. [5] x Digna Ariensdr.

124. PIETERSZ., Walich

[1] afkomstig uit Delft. [2] molenaar. [3] lidm. 20-5-1573. [4] oud. 1575-77. [5] x1. Neeltge Jansdr, lidm. 4-10-1573, overl. 8-3-1576 / x2. Maritge Jorisdr.

125. REIJERSZ, Pieter

[1] afkomstig uit Delft. [2] timmerman. [3] lidm. 00-1-1614. [4] diak. 1617-18?

126. REVIUS (REEFSEN), Wibrandus Andriesz

[1] afkomstig uit Hallum (Friesland) - vertrokken naar Leeuwarden 1580 - overl. 13-3-1589. [2] rector grote school 1574-1580. [3] lidm. ? [4] oud 1575-77, 1579-80.

127. ROCHUSZ, Schrevel

[1] afkomstig uit Delft / zn. Rochus Willemsz, schrijnwerker? [2] schrijnwerker. [3] lidm. 00-12-1580. [4] diak. 1594-95. [5] x Neeltge Jorisdr.

128. ROELOFSZ, Daniël

[1] afkomstig uit Delft. [3] lidm. 26-12-1574. [4] diak. 1583-85, 1587-89, 1592-94.

129. ROSKAM, Joris Willemsz

[1] afkomstig uit Rotterdam - begr. Delft 29-10-1619. [2] brouwer. [3] lidm. 00-2-1581 (uit Rotterdam). [4] diak. 1587-89 / oud 1598-1600, 1602-04, 1608-10. [5] x Lysbeth Ariensdr, lidm. 00-10-1593, begr. Delft 4-5-1619. [6] vader nr. 130 / schoonvader nr. 108.

130. ROSKAM, Willem Jorisz

[1] afkomstig uit Delft / zn. nr. 129. [2] zijdekramer. [3] lidm. 00-6-1610. [4] diak. 1620-(22). [5] x Maritge Jansdr van Hogerscheijt, dr. Jan Adriaensz van Hogerscheijt. [6] zwager nr. 108.

131. ROTTEVEEL, Dirck Jansz

[1] geb. te Delft. [2] vettewarier. [3] lidm. ? [4] diak. 1621-(23). [5] x1. Lenertge Lenertsdr / x2. Judith Willemsdr.

132. RUIJVEN, Herman Pietersz van

[1] geb. Delft 3-7-1587 - overl. Delft 20-9-1645 / zn. nr. 133 x Catharina Harmensdr Schinckel. [2] houtkoper. [3] lidm. 00-4-1605. [4] diak. 1614-16. [5] x Delft 23-1-1611: Trijntge Pietersdr van Ruijven, geb. Delft 23-7-1590 - overl. Delft 11-6-1642, dr. Pieter Jansz van Ruijven, koopman, en Maria Dircksd van Santen.

133. RUIJVEN, Pieter Joostensz

[1] geb. te Delft - overl. Delft 11-10-1627 / zn. Joost Pietersz van Ruijven. [2] houtkoper. [3] lidm. 00-10-1582. [4] diak. 1584-86, 1588-90, 1593-95, 1598-1600, 1603-05 / oud 1607-09, 1611-13, 1615-17. [5] x Trijntge (Catharina) Harmensdr Schinckel, geb. Delft 19-10-1562 - overl. Delft 6-11-1620, dr. Harmen Buijnsz Schinckel, boekdrukker, en Agniesge Caesarsdr Buijnen. [6] vader nr. 132.

134. SANTEN, Beuckel Beuckelsz. van

[1] geb. te Delft [3] lidm. ? [4] diak. 1615-17.

135. SANTEN, Beuckel Dircksz van

[1] geb. te Delft - begr. Delft 16-10-1599. [3] lidm. 25-4-1574 [4] diak. 1577-79, 1581-83. [5] x 1560: Trijntge Gerritsdr Meerman, lidm. 20-5-1573, dr. Gerrit Dircksz Meerman x Maria Adriaen Vranckenszoondr van der Meer.

136. SCHEPPER, Louis de

[1] afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden - begr. Delft 19-6-1611. [2] lakenkoper. [3] lidm. 29-4-1576 ("vreemde" uit Emden). [4] diak. 1592-94, 1599-1601. [5] x1. Grietge Sceppers, lidm. in 1605 (wijkboekje Arent Cornelisz), begr. Delft 18-1-1607 / x2. 26-4-1609: Anna van Coningsloo, wed. Lodewijc le Fevre, begr. Delft 18-6-1624.

137. SCHILPEROORT, Jacob Albrechtsz

[1] geb. te Delft / zn. Albrecht Anthonisz van Schilperoort. [2] vleeshouwer. [3] lidm. 00-2-1600. [4] diak. 1603-05, 1608-10, 1616-18. [4] x1 Joosge Gerritsdr, lidm. 00-2-1600 / x2. Delft (ot. 8-5-)1621: Geertge Claesdr, overl. 23-3-1648.

138. SCHOTT, Jacob (Jacob Schotsz)

[1] afkomst onbekend - begr. Delft 28-10-1592. [2] lidm. ? [3] diak. 1584-86, 1589-91.

139. SCHROBBELING, Jan Dircksz

[1] afkomstig uit Delft - begr Delft 30-10-1605 [2] kuiper [3] lidm 20-5-1573 [4] diak 1581-83, 1585-87, 1594-96 [5] x1 Mantge Jippen, lidm 20-5-1573 / x2 Trjntge Willemsdr / x3 9-9-1590 Annetge Simonsdr, wed Jacob Clementsz Overschie

140. SMET, Gillis de

[1] afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden - begr Delft 15-7-1605 [2] gareelmaker [3] lidm 00-2-1587 (att Frankenthal) [4] oud 1595-97, 1603-05 [5] x Lijntge de Custers, lidm 00-2-1587 (att Frankenthal)

141. SNEL, Hans

[1] verm afkomstig uit Delft [2] zwaardveger [3] lidm in 1609 (Nomenclator) [4] oud 1615-1617 [5] x Mantge Michielsdr, lidm 00-4-1589 (att)

142. SONCK, Claes Fransz

[1] afkomstig uit Hoorn - begr Delft 23-11-1609 [2] brouwer [3] lidm 00-6-1593 (att Hoorn) [4] diak 1595-97, 1601-03 / oud 1605-07, 1609 [5] x Stijntge Willemsdr van den Heuvel, lidm 00-6-1593 (att Hoorn)

143. SONNEMANS, Pieter

[1] afkomstig uit 's-Hertogenbosch / zn Johan Pietersz Sonnemans x Petronella de Rover [2] zijdelakenkooper [3] lidm 00-4-1595 [4] diak 1607-09, 1620-(22) [5] x Delft 17-11-1596 Gnetge (Maria) Ewoutsdr Schilperoort, lidm 00-12-1601, dr Ewout Robbrechtsz van Schilperoort, brouwer, x Aegte Jonsdr de Bij

144. STOLCK, Arent Gijlsbrechtsz

[1] afkomstig uit Delft [2] schoenmaker [3] lidm 00-8-1580 [4] oud 1593-95, 1597-99, 1603-05, 1606-08, 1611-13, 1615-17 [5] x Manjke Albrechtsdr, lidm 00-2-1595

145. STRALEN, Jeremias Pietersz van

[1] geb te Delft / zn nr 146 x Mantge Willemsdr [2] kramer [3] lidm 00-8-1605 [4] diak 1612-14, 1618-20 [5] x Goeltge Jansdr , dr Jan Barentsz, predikant te Delft 1600-1609, x Geertge Jans

146. STRALEN, Pieter van

[1] geb te Delft - begr Delft 15-4-1605 [2] kramer [3] lidm 25-4-1574 [4] diak 1597-99 [5] x Mantge Willemsdr, begr Delft 5-1-1622, lidm 00-12-1593 [6] vader nr 145

147. SWEJJS, Adriaen Vincenten

[1] afkomstig uit Delft - begr Delft 28-8-1629 [2] korenkoper, koopman [3] lidm in 1609 (Nomenclator) [4] diak 1586-88, 1591-93, 1596-98 [5] x Maria Jacobsdr, lidm in 1609 (Nomenclator), begr Delft 25-5-1624, dr Jacob Dirck Walichsz en Barbara Bruijnendr

148. THIJRENS (THIERENS), Jacob Jacobsz

[1] overl Delft? 1-5-1664 / zn nr 149 x Judithge Pietersdr Coremans [2] koopman [3] lidm 00-6-1611 [4] diak 1617-19 [5] x Margaretha Hendricksdr Raes [6] broer nr 150

149. THIJRENS (THIERENS), Jacob Jansz

[1] overl Delft 1620 / zn Jan Thierens x Johanna van der Zaffele uit Gent [2] korenkoper [3] lidm ? [4] diak 1602-04 [5] x Judithge Pietersdr Coremans [6] vader nrs 148 en 150

150. THIJRENS (THIERENS), Jan Jacobsz

[1] geb Gent 1-10-1584 - overl Delft? 2-6-1659 / zn. nr 149 x Judithge Pietersdr Coremans [2] korenkoper [3] lidm 00-8-1605 [4] diak 1614-16, 1619-21 [5] x Delft 27-9-1609 Susanna Woutersdr van Velthoven, geb 26-9-1583 - overl Delft 25-1-1658, dr nr 152 x Ideke Hendricksdr [7] broer nr 148

151. TRISTRAM, Joris Claesz

[1] afkomstig uit Delft - overl 1613 / zn Nicolaes Jonsz Tristram [2] koopman [3] lidm 00-12-1607 [4] diak 1612-13 [5] x Mantge Coenen van Ophoven [6] zwager nr 165

152. VELTHOVEN, Wouter Anthonisz

[1] afkomstig uit Antwerpen - begr Delft 1-12-1619 / zn Anthonis van Velthoven [2] moutmaker [3] lidm 00-4-1597 (att Brielle) [4] diak 1600-02, 1605-07 / oud 1610-12 [5] x Ideken Hendricksdr, lidm 00-4-1597 (att Brielle), begr Delft 8-7-1610 [6] schoonvader nrs 150 en 159

153. VERBURCH, Adriaen Claesz

[1] afkomstig uit Delft - verm zn nr 154 [2] brouwer [3] lidm 00-3-1613 [4] diak 1616-18

154. VERBURCH, Claes Hendricksz

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft? 1609 [2] opperbrouwer, brouwer [3] lidm 29-8-1574 [4] diak 1590-92 / oud 1598-1600, 1602-04, 1607-09 [5] x1 4-9-1588 Mantge van Dijck, lidm 00-4-1601, dr Anen van Dijck / x2 20-7-1608 Sara Pietersdr Ackersdijck, lidm 00-2-1598 (hertrouwde 3-4-1616 Maerten Cornelisz van der Meer) [6] verm vader nr 153

155. VERBURCH, Jan Ariensz

[1] afkomstig uit Delft [2] lidm ? [3] diak 1613-15

156. VERCKIJN, Juliaen

[1] afkomstig uit Ieper - vertrokken naar Amsterdam 1583 [3] lidm 00-4-1580 (uit Ieper) [4] diak 1582-83 [5] x Jannetge van Ravesteijn, lidm 00-4-1580

157. VERHAEREN, Pieter Hendricksz

[1] afkomstig uit Monster - begr Delft 25-10-1620 [2] secretaris Hof van Holland, secretaris Heemraad [3] lidm 00-10-1584 (att Monster) [4] oud 1595-97, 1599-1601, 1609-11 [5] x Neeltge Arendsdr, lidm 00-10-1584 (att Monster)

158. VINCK, Cornelis Gijsbrechtsz

[1] afkomstig uit Delft [2] kuiper [3] lidm 00-10-1584 [4] diak 1598-1600 [5] x1 1-9-1584 Trijntge Martensdr / x2 26-4-1592 Mantge Pauwelsdr / x3 11-7-1599 Aechtge Sijmonsdr, lidm 00-4-1590 (att Vlaardingen)

159. VOCKESTAERT, Hendrick Adriaensz

[1] afkomstig uit Delft - overl Delft 8-9-1634 / zn Adnaen Jansz Vockestaert, korenkoper te Delft, x Catharina (Trijntge) Hendricksdr Laeff [2] klerk secretarie stad Delft, schrijver notaris, notaris [3] lidm 00-8-1604 [4] diak 1617-19 [5] x Delft 22-2-1615 Dina Woutersdr van Velthoven, overl Delft? 20-5-1623, dr nr 152 [6] broer nr 160

160. VOCKESTAERT, Jan Adriaensz

[1] afkomstig uit Delft - overl 18-4-1629, zn Adnaen Jansz Vockestaert, korenkoper te Delft, x Catharina (Trijntge) Hendricksdr Laeff [2] korenkoper [3] lidm 00-12-1605 [4] diak 1609-11 / oud 1618-20 [5] x1 2-11-1604 Agnieta Jacobsdr Helm, lidm 00-12-1603, dr nr 111 en Trijntge Heutsdr van der Graaff / x2 Baertge van Kerckhoven, overl 16-10-1616, dr Adam Dircksz van Kerckhoven, schout van Pijnacker, en Jannetge Adnaensdr van Polanen [6] broer nr 159

161. VOORBURCH, Dirck Jacobsz van

[1] geb Delft 1560 - overl Delft 5-5-1638 / zn Jacob van Voorburch [2] zeepzieder [3] lidm 00-10-1594 [4] diak 1596-98, 1601-03 / oud 1606-08, 1610-12, 1614-16, 1618-20 [5] x Catharina (Trijntge) Adnaensdr, geb Delft 1563 - overl Delft 28-8-1624, lidm 00-10-1594, dr Adnaen Jansz x Mana (Maritge) Damendr van Nidek [6] broer nr 162

162. VOORBURCH, Willem Jacobsz van

[1] geb Delft 8-3-1565 - begr Delft 7-10-1608 / zn Jacob van Voorburch [2] lakenkoper [3] lidm 28-2-1574 [4] diak 1574-76 / oud 1580-82, 1586-88, 1590-92, 1594-96, 1599-1601, 1604-06 [5] x1 Delft 8-5-1558 Trijntge Jacobsdr, geb 22-1-1538 - overl Delft 22-12-1581 / x2 Catharina Robbrechtsdr [6] broer nr 161

163. VOORHOUT, Jacob Fransz Duijst van

[1] afkomstig uit Delft / ws zoon Frans Fransz Duijst van Voorhout, brouwer, veertig en schepen te Delft, x Geertruid Hendricksdr van der Slijpen [2] brouwer [3] lidm ? [4] diak 1586-88, 1592-94 [5] x Elisabeth Jansdr Hoeffijser, overl 21-10-1585, dr nr 084

164. VRIES, Doe Romboutsz de

[1] afkomstig uit Delft [2] lakenbereider, lakenkoper [3] lidm 00-4-1606 [4] diak 1607-09, 1613-15 [5] x Trijntje Cornelisdr, lidm 00-12-1604

165. WAERTHUIJSEN, Anthonis Hermansz van

[1] afkomstig uit Dordrecht [2] koopman, korenkoper [3] lidm 00-12-1607 [4] diak 1611-13 [5] x Delft? 20-5-1592 Annetge Trnstram, dr Nicolaes Jonisz Trnstram [6] zwager nr 151

166. WELL, Isaac Lambrechtsz van der

[1] geb te Delft - begr Delft 7-10-1624 / zn Lambrecht Sweertsz van der Well en Jannetje Jansdr [2] brouwer [3] lidm 25-4-1574 [4] diak 1578-80, 1584-86 [5] x Adnaentge Dircksdr, lidm in 1609 (Nomenclator), begr Delft 9-5-1620 [6] broer nr 167

167. WELL, Lambrecht Lambrechtsz van der

[1] geb te Delft - begr Delft 4-10-1624 / zn Lambrecht Sweertsz van der Well en Jannetje Jansdr [2] brouwer [3] lidm ? [4] diak 1588-90, 1593-95 [5] x1 Catharina (Catheline) Jansdr de Haes, lidm 00-4-1588 / x2 Jannetje Claesdr van Overvest, wed Cornelis Wijbrantsz [6] broer nr 166

168. WILLEMSZ, Dirck

[1] afkomstig uit Pijnacker - overl voor 3-8-1587 [2] ex-schout te Pijnacker [3] lidm 28-2-1574 ("vreemde" uit Pijnacker) [4] oud 1574-76, 1578-80, 1582-84

169. WILLEMSZ, Jacob

[1] verm afkomstig uit Delft [2] olieslager [3] lidm ? [4] diak 1619-21

170. WUSTEN, Gerrit Claesz

[1] afkomstig uit Sint-Truiden [2] zijdeverver [3] lidm 00-6-1594 (att Dordrecht) [4] oud 1601-03, 1605-07 [5] x Delft 1-8-1594 Gnetge Tonis, lidm 00-8-1586

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Als algemene ingang op de genealogische literatuur fungeerden

Beresteyn, E A van, *Genealogisch repertorium*, (2dln), 's-Gravenhage 1972 (met betrekking tot genealogische literatuur, verschenen vóór 1970) / *Supplement 1970-1980*, 's-Gravenhage 1987 (samengesteld door P A Christiaans en A J van der Tang) / *Supplement 1985-1989*, 's-Gravenhage 1991 (samengesteld door A J van der Tang)

In het bijzonder werd frequent gebruik gemaakt van

Bourcius, L G N, Kwarterstaten van Delftsche Vroedschappen verzameld door Mr W van der Lelij, in *De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 289-295, 321-332, 361-371, 33 (1915) 13-19, 56-60, 71-78, 108-117, 185-188, 220-242, 280-285, 308-313, 340-345, 34 (1916) 23-26, 46-56, 94-100

GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nrs 1-5, 201-204, 300 (kerkeraadsacta, chronologische lidmatenregisters, wijkboekje Arent Cornelisz en Nomenclator)

GAD, Klapper DTB, Begraven 1593-1811 (op microfiche)

GAD, Klapper DTB, Trouwen 1575-1811 (op microfiche)

GAD, Manuscript W van der Lelij, hss 38 D 12

GAD, NAD, Klapper notaneel archief ca 1600 tot 1842 (op microfiche) en inv nrs 1506-1511 (notans Jacob Jan Burchartz van der Block), 1515-1517 (notans Jan Jansz Bom), 1522-1525 (notans Cornelis van Westerbaen), 1526-1533 (notans Vranck van Uijtenbroeck), 1536-1538 (notans Jacob Dasseigny), 1539-1547 (notans Herman Cornelis van Overgeau), 1548-1555 en 1557-1568 (notans Jan de Molijn), 1570-1572 en

1577-1585 (notaris Hendrick Adriaensz Vockestaert), 1602-1604 en 1609-1611 (notaris Cornelis Leendertsz Couckebakker), 1618-1619 (notaris Pieter Adriaensz de Roon), 1623-1624 (notaris Jan de Roon), 1634 (notaris Cornelis Ingelo), 1635-1636 (notaris Herman Jansz van der Ceel), 1647-1648 (notaris de Haen) in het kader van een raadpleging van alle akten met betrekking tot testamenten en huwelijkse voorwaarden te Delft vóór 1622.

Graswinckel, D.P.M., *Graswinckel. Geschiedenis van een Delfts brouwers- en regentengeslacht*, 's-Gravenhage 1956.

Hoek, D., Het geslacht Duyst van Voorhout in de zestiende eeuw, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 12 (1958) 185-211.

Jaanus, H.J., *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Amsterdam 1950, 234-244 (Bijlage III: Naamlijst van ouderlingen en diakenen 1572-1605).

Krogt, P.C.J. van (ed.), *Testamenten verleden voor schepenen van Delft 1536-1691. (Gemeente-archief Delft, inv. O.R.A., nr. 308)*, Delft 1987.

Krogt, P.C.J. van (ed.), *Huwelijkse voorwaarden verleden voor schepenen van Delft 1536 (1519)-1586 (1594, 1601, 1687). (Gemeente-archief Delft, inv. O.R.A., nrs. 305 en 306)*, Delft 1990.

Kurtz, G.H., *Inventaris van het familie-archief Van der Burch*, z.pl. (gemeentelijke archiefdienst Delft) 1939, inv.nr. 1 (geslachtsregister Van der Burch).

Kuyk, J.M. van, De Diaconen te Delft, in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 15 (1902) 17-36.

Nederland's Adelsboek 1 (1903)-.

Nederland's Patriciaat 1 (1910)-.

Nijgh, Y.H.M., Van Schilperoort, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970) 89-147.

Someren Brand, J.E. van, De Lodensteyns en hun magen, in: *De Nederlandsche Leeuw* 8 (1890) 41-45, 53-54, 58-62, 67-69, 72-76.

BIJLAGE D: PREDIKANTEN PER GEMEENTE IN DE CLASSIS DELFT 1572-1621

DELFT

- Eerste predikant: 1572
- Aantal predikantsplaatsen: 2/3 (1572-1573), 3/4 (1573-1574), 4 (1574-1575), 5 (1585-1587), 4 (1587-1621)
Pieter Gabriël 1572-1573, Regnerus Theodori 1572-1576, Gerardus Gallinaceus 1572-1573, Arent Cornelisz 1573-1605, Copinus Rudolphi 1573-1574, Adriaen Taling 1573-1574, Thomas van Thielt 1575-1578 en 1585-1590, Pieter Jansz Uijtenbogaert 1575-1593, Reijnier Dontedlock 1577-1590, Jan van der Myle 1581-1587, Daniël van der Dolegen 1590-1605, Wernerus Helmichius 1590-1602, Jacobus Rolandus 1594-1598, Jan Barentsz 1600-1609, Adriaen Drogus 1601-1602, Albertus van Oosterwijck 1602-1616, Henricus Arnoldi (van der Linden) 1605-[1637], Josias Heinsius 1606-1617, Johannes Taurinus 1609-1618, Isaac Diamant 1616-1617, Henricus Swalmius 1618-[1625], Isaac Hagius 1618-[1624], Gideon van Sonneveld 1618-[1630].
- Totaal aantal predikanten: 23
- Totaal aantal ambtsjaren: 170

DELFT-GASTHUISKERK:

- Eerste predikant: 1575
- Aantal predikantsplaatsen: 1
Jan Laurensz van Velsen 1575-1578, Leendert Gijsbrechtsz 1578-1587, Jan van der Myle 1587-1591, Evert Jansz Loot 1591-1594, Lambertus Valckenaer 1594-1599, Gillis Huijgensz 1599-[1622].
- Totaal aantal predikanten: 6
- Totaal aantal ambtsjaren: 47

BERKEL EN RODENRIJS

- Eerste predikant: 1584
- Aantal predikantsplaatsen: 1
Vedast Coornwinder 1584-1607, Bernard Dwinglo 1608-1615, Theodorus Swaen 1615-1618, Abraham Moreüs 1618-[1648].
- Totaal aantal predikanten: 4
- Totaal aantal ambtsjaren: 37

KETHEL EN SPALAND

- Eerste predikant: 1592
- Aantal predikantsplaatsen: 1
Cornelis Jansz 1592-[1622].
- Totaal aantal predikanten: 1
- Totaal aantal ambtsjaren: 30

DE LIER

- Eerste predikant: 1578
- Aantal predikantsplaatsen: 1
Huij Dircksz 1578-1581, Abraham Jansz 1581-1591, Cornelis Jansz 1591-1592, Caspar van Bijgaerden 1592-1593, Maerten (Claesz) Scheer 1595-[1627].
- Totaal aantal predikanten: 5
- Totaal aantal ambtsjaren: 42

MAASLAND

- Eerste predikant: 1576
- Aantal predikantsplaatsen: 1
Evert Hermansz 1576-1583, Jan Theunisz 1583-1599, Willem Crijnsz 1600-1605, Abraham van Vliet 1605-1619, Johannes Taurinus 1619-[1627].
- Totaal aantal predikanten: 5
- Totaal aantal ambtsjaren: 45

MAASSLUIS:

- Eerste predikant: 1598
 - Aantal predikantsplaatsen: 1
- Cornelis Adriaensz 1598-1602, Bernardus Stedemeyer 1602-1608, Johannes Fenacolijs 1608-[1645].
- Totaal aantal predikanten: 3
 - Totaal aantal ambtsjaren: 24

NAALDWIJK:

- Eerste predikant: 1572
 - Aantal predikantsplaatsen: 1 (1572-1621), 2 (1621)
- Thomas Morus 1572-1573, Franciscus Francken 1574, Claes Verstroot 1575-1580, Henricus Geesteranus 1581, Pieter Hazaert 1581-1583, Petrus Lodewijk 1583-[1624] (vanaf 1621 bijgestaan door Johannes Meeuwius).
- Totaal aantal predikanten: 7 (inclusief Meeuwius)
 - Totaal aantal ambtsjaren: 50

NOOTDORP EN WILSVEEN

- Eerste predikant: 1583
 - Aantal predikantsplaatsen: 1
- Jan Barentsz 1583-1590, Johannes Ryckelem 1590-1596, Arnoldus Oosterhaem 1596-1619.
- Totaal aantal predikanten: 3
 - Totaal aantal ambtsjaren: 37

NOOTDORP

- Eerste predikant: 1619
 - Aantal predikantsplaatsen: 1
- Valerius Tophusius 1619-[1623].
- Totaal aantal predikanten: 1
 - Totaal aantal ambtsjaren: 3

OVERSCHIE:

- Eerste predikant: 1574
 - Aantal predikantsplaatsen: 1
- Petrus Taurinus 1574-1575, Govert Bax 1578-1589, Caspar van Bijgaerden 1589-1590, Jan Barentsz 1590-1599, Gillis Huijgensz 1599, Henricus Rosaeus 1600-1602, Gregorius Adriaensz 1602-[1626]
- Totaal aantal predikanten: 7
 - Totaal aantal ambtsjaren: 45

PIJNACKER

- Eerste predikant: 1573
- Aantal predikantsplaatsen: 1
- Franciscus Francken 1573, Abraham Jansz 1580-1582, Anthonis Cornelisz 1584-1602, Henricus Proelius 1603-[1640].
- Totaal aantal predikanten: 4
 - Totaal aantal ambtsjaren: 40

SCHIPLUIDEN

- Eerste predikant: 1573
- Aantal predikantsplaatsen: 1
- Hubertus Francisci 1573-1574, Jan Laurensz van Velsen 1578-1603, Jacobus Pauli 1604-1616, Johannes Stangerus 1616-1619, Johannes Peltius 1619-[1631].
- Totaal aantal predikanten: 5
 - Totaal aantal ambtsjaren: 44

VLAARDINGEN

Eerste predikant: 1573?

Aantal predikantsplaatsen: 1

Cornelis Corstensz 1573?, Abraham Jansz 1578-1580, Arent Hermansz 1581-1603, Isaac Naeranus 1603-1619, Ambrosius Johannis 1619-[1640].

* Totaal aantal predikanten: 5

* Totaal aantal ambtsjaren: 44

WILSVEEN EN LEIDSCHENDAM

Eerste predikant: 1619

Aantal predikantsplaatsen: 1

Nicolaes (Maertensz) Scheer 1619-[1656].

* Totaal aantal predikanten: 1

* Totaal aantal ambtsjaren: 3

T-WOUDT

* Eerste predikant: 1587

* Aantal predikantsplaatsen: 1

Johannes Martini 1587-1591, Wilhelmus Varicius 1591-1599, Jacobus Taurinus 1600-1601, Johannes Fencolius 1601-1608, Philip Pietersz 1608-1616, Reijnier (Claesz) van Berckel 1616-1619, Thomas Stael 1619-[1623].

* Totaal aantal predikanten: 7

* Totaal aantal ambtsjaren: 34

ZOETERMEER EN ZEGWAARD

* Eerste predikant: 1575

* Aantal predikantsplaatsen: 1

Wijnand (Gerritsz) van Beeck 1575-1604 (1585-1586 waargenomen door Jodocus Geesteranus), Petrus Paludanus 1605-1614, Henricus Blijvenburch 1615-1619, Johannes Georgii 1619-[1642].

* Totaal aantal predikanten: 5 (inclusief Geesteranus)

* Totaal aantal ambtsjaren: 45

BIJLAGE E: BIOGRAMMEN VAN DE PREDIKANTEN IN DE CLASSIS DELFT 1572-1621

- [1] - Geografische herkomst en sociale afkomst
- [2] - Opleiding en examen(s)
- [3] - Carrièreverloop
- [4] - Familierelaties in verticale lijn
- [5] - Geschriften en publicaties
- [6] - Literatuur- en bronvermeldingen

001. ADRIAENSZ, Cornelis

[1] Vermoedelijk afkomstig uit Holland / ouders onbekend / poorter Vlaardingen 31-12-1580 / een broer Claes was snijder te Vlaardingen omstreeks 1581-1591 [2] Geen academische opleiding / proponent-ouderling te Vlaardingen 1595 / predikantsexamen voor de classis Brielle 10-4-1595 [3] Snijder, later lakenkoper te Vlaardingen 1580-1595 / vroedschap, diverse malen schepen, thesaurier en burgemeester van Vlaardingen 1584-1595 / predikant Dirksland 1595-1598, Maassluis 1598-1602 / overleden in augustus 1602 [4] Gehuwd met N N / een achtergebleven weeskind kreeg in 1602-1603 financiële bijstand door bemiddeling van de classis Delft [5] Geen [6] Genealogische aantekeningen dhr Den Boer uit Voorburg op basis van GAV, ORA inv nrs 62, 92-93, GAV, OAV inv nr 46 / De Jager (1892) 375-378 / ACD 15-8-1602, 7-10-1602, 7-11-1603

002. ADRIAENSZ, Gregorius (familiennaam: BLIJVENBURCH)

[1] Geboren in De Lier / zoon van Adriaen van Blijvenburch? [2] Geen academische opleiding / proponent in De Lier 1593-1594 / predikantsexamen voor de classis Brielle 2-5-1594 [3] Predikant Zwartewaal 1594-1602, Overschie 1602-1626 / ementus 1626, overleden tussen 15-4- en 23-5-1630 [4] Gehuwd met Gnetge Hendricksdr / minstens twee zonen / 1 Henncus (zie nr 008) / 2 N N, ontving in 1599 evenals zijn broer Henncus een toelage van de Brielse magistraat voor zijn studie [5] Geen [6] ACD 5-4-1593, 22-4-1593, 18-4-1594, 27-6-1602, 7-10-1602, 28-6-1626, 25-11-1626, 15-4-1630, 23-5-1630, 1-5-1631 / De Jager (1891a) 152-153 / zie ook nr 008 [6]

003. BARENTSZ, Jan (familiennaam: VAN OOSTERWIJCK)

[1] Geboren omstreeks 1556 te Voorburg / zoon van Barent van Oosterwijck? [2] Geen academische opleiding / proponent-ouderling te Voorburg 1581-1583 / predikantsexamen voor de classis Delft in juli 1583 [3] Predikant Nootdorp en Wilsveen 1583-1590, Overschie 1590-1599 en Delft 1600-1609 / overleden 30-4-1609 [4] Gehuwd met Geertge Jans / drie kinderen / 1 Goeltge, gehuwd met Jeremias van Stralen, kramer te Delft / 2 Geertge, te Delft gehuwd met Michael Baelde, koopman te Delft / 3 Jacob, geboren omstreeks 1596, predikant te Nootdorp 1623-1636 en Voorburg 1636-1665, gehuwd met Adnaentge Lambrechts van Linschoten [5] *Neghen predicationen () waerinne () ghehandelt wort van de predestinatie ()*, Dordrecht 1612 (in druk bezorgd door J. Oudesteijns van Dreysschor) [6] Spoor (1966) 55-56 / ACD 2-5-1583, 11-7-1583, 23-9-1583, 3-10-1622 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 191 / Molhuysen, Blok (1911-1937) VI, 107 / De Bie, Loosjes (1919-1949) I, 437-438 / Regt, Zuid-Holland, I, 126, 176 / Jaanus (1950) 50, 59, 242 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 204 Nomenclator / Knuttel (1978) nr 1988

004. BAX, Govert Claesz

[1] Geografische herkomst onbekend / zoon van Claes Bax? / minstens één broer, Pieter (in 1588 waarschijnlijk woonachtig te Haarlem) [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Rhon 1574-1578, Overschie 1578-1589 (ontslagen), Asperen 1591-1595 / ementus 30-5-1595, overleden in 1597 [4] Gehuwd met N N / een zoon Jan Govertsz, gehuwd met Claesge Anensdr, was ambachts-secretaris (1592-1635) en ouderling te Overschie [5] Geen [6] De Jager (1888) 246-247 / Regt (1936) 181 / RSH 30-5-1595 / ACD 1585-1591 passim / ACG 6-7-1592, 30-3-1593, 9-5-1595 / Nieuwenhuis (1962) 168 (index) en inv nr 0436/38

005. BEECK, Wijnand Gerritsz van

[1] Afkomstig uit Gonnchem? / zoon van Germt van Beeck? [2] Geen academische opleiding [3] Diaken te Gonnchem in 1574? / predikant Zoetermeer en Zegwaard 1575-1604 / ementus 1-1-1605, overleden voor 1-4-1605 [4] Huwde N N, die uit een eerder huwelijk reeds twee dochters had / 1 Gnetge Claesdr huwde omstreeks 1580 met Henncus Geesteranus, predikant (zie nr 025) / 2 Machtelt Claesdr huwde met Willem

Vinck, zoon van Deveick Vinck en Commer Jansdr (stiefmoeder) te Gonnchem, predikant te Noordeloos 1580-1585, Voorschoten 1585-1589, Katwijk-Binnen en Valkenburg 1589-1599 en Kedichem 1599-1614, overleden 1614 [5] Schreef een traktaatje over de "laster der dronkenschap", dat in 1584 door de Delftse classis werd gevisiteerd (publicatie onbekend) [6] Rutgers (1980) 184-185 / Regt (1936) 51 / Regt, Zuid-Holland, V, 322 / ACD 9-4-1584, 11-11-1604, 5-1-1605, 22-9-1605 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 Brief Wijnand Germtsz aan Arent Cornelisz d d 30-4-1586

006. BERCKEL, Reijnier Claesz van

[1] Geboren te Delft omstreeks 1592 / zoon van Claes Willemsz, kleermaker, en Germtge Reiniers / minstens één broer, Samuel, die te Delft zijn belijdenis deed in juli 1615 en 15-1-1617 huwde met Trijntge Arendsdr van Puffvliet [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm 15-1-1609 - Statencollege (in 16-1-1609, plaats Delft, uit 23-1-1615), these verdedigd in 1613 / praeparatoir examen voor de classis Leiden 27-10-1614 / peremptoir examen voor de classis Delft 11-8-1616 [3] Predikant 't-Woudt 1616-1619, Schiedam 1619-1634, Rotterdam 1634-1655 / ementus 1655, overleden in hetzelfde jaar [4] Huwde 23-5-1621 Helena van Nederveen, geboren in 1602 - overleden 21-10-1667, dochter van Mosis Jansz van Nederveen, kruidenier te Delft, en Barbara Vercajeus / drie kinderen / 1 Jannetge, geboren in 1622, gehuwd met Amout Laers / 2 Nicolaes, geboren 1622 - overleden 27-10-1691, gehuwd met Clara van den Broeck, overleden 12-5-1702 / 3 Geertruid, geboren in 1631, huwde 7-11-1666 met Barent van Dijk, raad en burgemeester van Brielle [5] Geen [6] GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 204 Nomenclator / LRD 00-7-1615 / TB-Delft 15-1-1617 / Du Rieu (1875) 94 / UBL, AC inv nr 683, port 1608, stuk nr 103, inv nr 684, port 1609, stuk nr 170, inv nr 697, akte van admisse / ACL 27-10-1614, 1-11-1614 / ACD 11-8-1616 / Molhuysen, Blok (1911-1937) VI, 99-100 / De Bie, Loosjes (1919-1949) I, 422-423 / Van der Loos (z pl z j) 14-15 / V d M (1889) 93 / Van der Vies (1918) 60-61 / De Jager (1894) 151

007. BIJGAERDEN, Caspar van

[1] Geboren te Brussel omstreeks 1530 / zou afkomstig zijn van de (adelijke) vrouw van Bijgaerden op het slot te Vilvoorde, die in 1547 wegens reformatonsche sympathieën ter dood werd gebracht [2] Geen academische opleiding [3] Preekte te Zwijndrecht in 1563 / in 1566 als ketter te Brussel bij verstek veroordeeld / als 'futuns minister' aanwezig op convent van Wezel (1568) en synode van Emden (1571) / verbleef 1580-1582 te Antwerpen / predikant Brouwershaven 1582-1584, Bommenede ?-1587 (geweerd door classis Brielle) / vestigde zich te Delft in oktober 1588 / predikant Overschie 1589-1590 (bij provisie), De Lier 1592-1593 (bij provisie) / woonachtig te Delft zonder bediening 1593-1598 / overleden na 6-4-1598 [4] Huwde in 1566 NN en had kinderen / zijn echtgenote werd in oktober 1588 per attestatie opgenomen in de Delftse gemeente (geen nadere gegevens) [5] Schreef verhandeling over de "Heerlijkheit des Soons Gods" en een bijbelcommentaar (brief van Paulus aan de Romeinen), beide door de Zuidhollandse synode ongeschikt bevonden om uitgegeven te worden [6] Hania (1895) 213-222 / De Jong (1911) 172-174 / LRD 00-10-1588 / ACD 23-11-1589, 7-12-1589, 25-1-1590, 4-6-1590, 6-4-1592, 6-7-1592, 5-4-1593 / ARA, OSA inv nr 671

008. BLIJVENBURCH, Henricus Gregorius

[1] Geboren te Overschie omstreeks 1587 / zoon van Gregorius Adnaensz (zie nr 002) en Gnetge Hendricksdr [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm 8-10-1605 - Statencollege (in 8-10-1605, plaats Monnikendam, uit 19-7-1610) / predikantsexamen voor de classis Nijmegen in 1610 [3] Predikant Herwen 1610-1615, Zoetermeer en Zegwaard 1615-1619 (afgezet als remonstrant) / schoolmeester te Overschie 1621/1622-? / overleden ? [4] Geen gegevens [5] *Clare ende eenvoudighe bekentenisse des kerckenraets der ghemeente Iesu Christi tot Soetermeer en Seghwaerd* (), Leiden 1618 (opgesteld door Henricus ter verklaring van zijn opvattingen over de strijdpunten met de contra-remonstranten) [6] Du Rieu (1875) 80 / UBL, AC inv nr 680, acta Statencollege, 8-10-1605, inv nr 683, port 1605, stuk nr 361, port 1610, stukken nrs 229, 236 en 237 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 354, IV, 191 / ACD 5-1-1615, 4-11-1621, 18-4-1622, 26-5-1622, 3-10-1622 / Knuttel (1978) nr 2713 / zie ook nr 002 [6]

009. COORNWINDER, Vedast

[1] Afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden / ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Berkel en Rodenrys 1584-1607 / overleden 16-3-1607 [4] Gehuwd met Francijntge N / twee kinderen / 1 David, secretaris van Berkel, 29-3-1623 ter dood gebracht i v m betrokkenheid bij aanslag op prins Maunts, gehuwd met Hillette N / 2 Cathenna, gedoopt te Berkel 21-8-1588 - overleden te Haarlem

in juni 1665, huwde te Berkel 27-9-1615 Bernard Dwinglo, predikant (zie nr 019) [5] Geen [6] ACD 22-9-1583, 1-12-1583 / GAD, Archief classis Delft, inv nr 3/19 Concept-beroepingsbrief d d 22-11-1583 / AKB 00-5-1607 / Aanteekeningen (1891) 185-186, 210 / De Vries (1937) 244

010. CORNELISZ, Anthonis (familienaam: STORM VAN 'S-GRAVESANDE)

[1] Geboren te Delft in januari 1545 / zoon van Cornelis Huygensz (Storm) van 's-Gravesande, lakenkoper, en Mantge Anthonis / twee broers / 1 Arent (zie nr 011) / 2 Huijg, geboren te Delft - begraven te Delft 19-7-1612, ammunitioneester en communes-stapelier, koopman te Delft, gehuwd met Trijntge Pietersdr van Beaumont (Delftse familie van brouwers en regenten) [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Charlois 1577-1583, Pijnacker 1583-1602 / overleden te Pijnacker 26-10-1602 [4] Gehuwd met Mantge Harbart Stercksdor uit 's-Hertogenbosch / kinderen onbekend [5] Geen [6] Jaanus (1950) 94, 239 / Van Kuik (1884) 38 / GAD, NAD inv nr 1508, akte d d 22-7-1585

011. CORNELISZ, Arent (familienaam: STORM VAN 'S-GRAVESANDE)

[1] Geboren te Delft in 14-1-1547 / zoon van Cornelis Huygensz (Storm) van 's-Gravesande, lakenkoper, en Mantge Anthonis / twee broers / 1 Anthonis (zie nr 010) / 2 Huijg, (zie nr 010 [1]) [2] Heidelberg imm 18-6-1565 / Geneve imm 10-6-1568 / predikantsexamen te Heidelberg 8-11-1570 [3] Predikant Frankenthal 1571-1573, Delft 1573-1605 (geleend aan Amsterdam 1595) / overleden 5-6-1605 [4] Huwde 1575 Anna Jans, dochter van Jan Pietersz Hoeffijser, brouwer te Delft, en Baertge Maertensdr / geen kinderen [5] *Antwoorde der dienaren des Woords ende ouderlinghen der kercken van Hollandt, () op de remonstrantie by de overicheyt van Leyden ()*, Delft 1582 (verm opgesteld door Cornelisz namens de synode van Haarlem na v een protest van de Leidse magistraat bij de Hollandse Staten tegen de synode van Middelburg) / *Ondersoek des onbehoorden middels, onlanx versiert ende utghegh van D V Cornbert, tot minderinge der secten ende partij-schappen ()*, Delft 1583 (opgesteld met Reijnier Donteclock) / *Belydenisse des geloofs der Kercke Jesu Christi in de Nederlanden ()*, Dordrecht 1583 (vert van de "Confession de Foy") / *Remonstrantie aen () de Staten 's landis van Hollandt () In dewelcke gheantwoort wordt op eenen brief Dirck Cornbert aen de voorsz Staten ()*, Delft 1583 (opgesteld met Reijnier Donteclock) / *Twee corte sermoenen, het eene over den doop des soons van den () Prince van Orangien ende t andere op de begraeffnisse desselven Prince ()*, Delft 1584 / *Wederlegginghe eens boecxkens ghenaeamt Proeve van den Ned Catechismo ()*, Delft 1585 (met Reijnier Donteclock, tegen Dirck Volckertsz Coornhert) / *Triumphliet over de grootmachtighe scheepsarmade van Spaighen, z pl z j / Corte antwoordt op de () beschuldighen () van C Coolhaes () begrepen in syn Weder-antwoordt ()*, Delft 1600 (met Hendrick van den Corput, tegen Caspar Coolhaes) / "Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvinii ex tractatu de praedestinatione in cap IX ad Romanos" (met Reijnier Donteclock, tegen de supralapsarische opvatting der predestinatie bij Calvin en Beza, wsch niet in druk uitgegeven) / *Christelycke betrachtungen der gelouwer zielen over het Gebed onses Heeren Jesu Christi Mitsgaeders noch een aendachtighe mediatie over de drie eerste versen des derden Capitittels van den eersten Brief Johannis* (eerste druk - geen exemplaar bekend - posthuum, verm te Delft verschenen omstreeks 1606-1607 met een voorwoord van de classis Delft) / *Zes predicaten over het lyden, sterven ende begraven onses Heeren Jesu Christi ()* (oorspr in het Latijn in 1603 opgesteld, maar pas posthuum door een onbekende in het Nederlands vertaald en uitgegeven, van de eerste druk - te Delft? - geen exemplaar bekend) / *Antwoort Lamberti Danae () op drie voorgestelde vragen, nopende het ampt der overheydt in de regeeringhe der kercken ()*, Delft 1613 (reeds in 1582 door Cornelisz voltooid, maar posthuum verschenen in het kader van de Bestandstwisten) / vóór 1577-1578 verschenen twee of drie traktaatjes van Cornelisz tegen de wederdopers (geen exemplaren bekend) / van 1578 tot omstr 1582 werkte Cornelisz aan een vertaling van de Evangeliecommentaren van Calvin (publicatie onbekend) / bijbelvertaler 1599-1605 [6] Jaanus (1950) 94-223 passim / Toepke (1884-1886) II, 37 / Stelling-Michaud (1959-1976) I, 98 / Knuttel (1978) nrs 622, 672, 698, 2081 / KB 1702 C 37 / De Bie, Loosjes (1919-1949) V, 264-270 / Molhuysen, Blok (1911-1937) IV, 480- 484 / ACD 15-6-1606, 14-6-1607, 26-7-1608 / Van Bleyswijck (1667) 789-790 / Rogge (1862-1865) stuk II, afd I, 16 / Van der Wulp (1866-1868) nr 702

012. CORSTENSZ, Cornelis (CHRISTIANI, Cornelis)

[1] Geboren te Gonnichem omstreeks 1540 / vader onbekend, moeder was wellicht Anna, weduwe Corstensz, die in 1562 direct buiten de stadsmuren van Gonnichem woonde / een broer Albert was schipper te Gonnichem in 1566 [2] Geen academische opleiding [3] Schipper-hageprediker te Gonnichem 1566 / bij verstek veroordeeld door de Raad van Beroerten 1568 / als 'futurus minister' aanwezig op synode van

Emden (1571) / predikant Vlaardingen 1573?, Schiedam 1574, Delfshaven 1574-1582 / overleden 00-07-1582. [4] Gehuwd met Maeitge Joris / minstens één dochter, genaamd Aefge (geen nadere gegevens). [5] *Witlegginge des Catechismi der Gereformeerde Christelike kercke in Neerduytslandt* (...). Leiden 1598 (in druk bezorgd door Willem Dircksz Vinck). [6] Stamkot (1986) 83-91 / Van der Loos (1979) 81.

013. CRIJNSZ, Willem (familiennaam: VAN NAELDWIJCK)

[1] Geboren te Delft, zoon van Crijn Willemsz, kleermaker, die in september 1568 een bijeenkomst van gereformeerden buiten de stad bijwoonde en daarvoor later bij verstek tot zes jaar ballingschap werd veroordeeld. [2] Geen academische opleiding / proponent in de classis Brielle 1595-1596 / predikantsexamen voor de classis Brielle 25-5-1596. [3] Schoolmeester Vlaardingen ?-1595 / predikant Nieuwenhoorn 1596-1600, Maasland 1600-1605, Brielle 1605-1616, 1618-1636 (1616: door magistraat ontzet en verbannen, 1618: met toestemming uit Delft teruggekeerd) / emeritus 11-3-1636 / begraven te Brielle 5-1-1638. [4] Eerste huwelijk met Jannetge Jans, overleden voor 17-3-1626 / 17-3-1626 hertrouwd met Catharina Pieters, geboren te Brielle ? - begraven te Brielle 13-11-1637, dochter van Pieter Jacobsz van Cranenborch (oorspr. korenkoper, later vroedschap en diverse malen schepen, thesaurier en burgemeester van Brielle en van 1619 tot 1622 baljuw van de stad Brielle en het land van Voorne) en Aeffge Jacobsdr / uit het tweede huwelijk minstens één zoon, Pieter, die van 1610 tot 1618 van de Brielse vroedschap toelagen ontving voor zijn studie. [5] *Annotatien op de voorreden van Cornelis Boogaerts Aendachtighe ghebden ende meditatie over den 51en Psalm Davids* (...), Schiedam 1618 / *Eenighe correctien ofte verbeteringhen, ghedaen op de Meditatie van Cornelis Booghaert over het 7. vers van den 51. Psalm Davids*, Delft 1618. [6] De Jager (1889) 337-399 passim / Kok (1977) 75 / De Jager (1894) 98-101 / De Jager (1893b) 455-456 / Knuttel (1978) nrs. 2743, 2745.

014. DIAMANT, Isaac

[1] Geboren te Antwerpen omstreeks 1578 / zijn ouders (namen onbekend) weken omstr. 1585 uit naar Frankenthal in de Palts, waar zijn vader diverse malen tot schepen en burgemeester werd verkozen. [2] Heidelberg imm. 19-4-1597 / Genève imm. 28-5-1599 / Leiden imm. 9-8-1600 (theologie), these verdedigd in 1604. [3] Predikant Scherpenisse 1605-1609, Breda 1609-1615, Delft 1616-1617 / overleden 19-2-1617. [4] Huwde te Leiden 19-1-1606 Maria Junius, dochter van Franciscus Junius, hoogleraar theologie te Leiden (1592-1602) en Elisabeth van den Corput / één zoon: Joris, gedoopt te Scherpenisse 4-6-1607. [5] Geen. [6] De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 469-470 / Toepke (1884-1886) II, 188 / Stelling-Michaud (1959-1976) I, 128 / Du Rieu (1875) 59 / UBL-DOUSA: 236 A6-79 (these) / Cuno (1891) 221-222 / Elsevier (1859) 349 / DB-Scherpenisse: 4-6-1607.

015. DIRCKSZ, Huijg

[1] Afkomstig uit Oudewater? / ouders onbekend. [2] Leiden imm. 16-5-1588 (theologie). [3] Pastoor te Ammers in 1567? / predikant Oudewater 1574, Gouda 1575-1578, De Lier 1578-1581, Bleiswijk 1581-1587 (afgezet door de classis Schieland) / 1588 studie en proposities te Leiden, maar vervolgens niet opnieuw in dienst gekomen / woonde in 1592 als een "geheel oudt man" te Benthuisen met een alimentatie van de Staten van Holland en West-Friesland / overleden na 11-9-1595. [4] Geen gegevens. [5] Geen. [6] Van Dooren (1980) 26, 29 / Van Booma (1989) 49 / Du Rieu (1875) 24 / Bouterse (1991) 99, 108-109, 136-137, 169 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 459.

016. DOLEGEN, Daniël van der

[1] Afkomstig uit Brussel / zoon van Jan van der Dolegen en Elisabeth N. / Jan van der Dolegen was schoolmeester te Antwerpen in 1585, week in 1586 met zijn vrouw uit naar Delft en werd in 1587 schoolmeester te Wilsveen / in 1593 woonden beide ouders weer in Delft, waar zij in 1605 nog in leven waren / Daniël had minstens één zuster, Maeitge, die vanaf 1598 bij hem in het voormalige Sint-Hieronymus-klooster woonde. [2] Studeerde als alumnus van Thomas van Thielt (zie nr. 074) te Genève imm. 10-11-1582, theses verdedigd in 1583 en 1584 / examen voor de classis Delft 5-2-1590. [3] Predikant Delft 1590-1605 / overleden 21-11-1605. [4] Huwde te Delft 22-4-1592 Jannetge Wijnandsdr uit 's-Gravenhage, kamenierster van de prinses van Oranje / twee kinderen: / 1. Thomas, geboren te Delft - overleden te Schellingwoude 27-3-1633, predikant te Schellingwoude en Durgerdam 1628-1633, gehuwd met Machteltge Verdoes / 2. Catharina, geboren te Delft - overleden te Delft na 14-12-1663; huwde Isaac Fangaert, koopman te Delft, vermoedelijk overleden in 1630; hertrouwde te Delft 18-5-1631 met Johannes Stangerus (zie nr. 064) / 3. Maria (Maeitge), geboren te Delft omstreeks 1600 - overleden te Oud-Beijerland

19-1-1653, huwde te Delft 25-5-1630 Daniel Rolandus, predikant te Buksloot 1628-1634 en Oud-Beijerland 1634-1658, zoon van Jacobus Rolandus en Maria Doucy (zie nr 56) [5] Geen [6] De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 524-525 / AKD 25-1-1593, 28-11-1605 / LRD 00-10-1586, 00-6-1598 / LRN 24-7-1587 / Stelling-Michaud (1959-1976) I, 109, 116, III, 127 / ACD 25-1-1590, 1-2-1590, 27-2-1590 / Caland (1883-1884) nr 57, 5 / Rolandus (1920) 201 / Regt, Zuid-Holland, IV, 218, Noord-Holland, II, 243 / GAD, NAD inv nr 1574, akte d d 10-11-1630, inv nr 1575, akte d d 24-4-1631 / TB-Delft 18-5-1631

017. DONTLOCK, Reijnier Reijniersz

[1] Geboren te Ieper omstreeks 1545 / zoon van Reijnier Donteclock? / één zuster Mantge, overleden vóór 1614, huwde te Brielle 1-9-1602 Jacobus Florianus, predikant te Zuidland 1601-1638, zoon van de predikant Johannes Florianus [2] Heidelberg imm 3-4-1570 / Leiden imm 9-5-1590 (medicijnen) [3] Ouderling te Wezel 1574 / predikant Hoogkarspel 1575-1577, Delft 1577-1590 (ontslag genomen), Voorschoten 1591, Brielle 1592-1604 (ontslag genomen) / rector Latijnse school van Brielle 1604-1605 / 1605 te Delft gevestigd en daar overleden 1613 [4] Gehuwd met Erckge van Bleijswijck, dochter van Dirck van Bleijswijck (Delftse familie van brouwers en regenten) / twee dochters / 1 Anna (Annetge), huwde te Delft 8-10-1606 Huij van der Dussen (overleden 24-2-1620), zoon van Jan van der Dussen (in 1589 baljuw te s-Gravenzande en in 1600 majoor in het Staatse leger), Anna, hertrouwde 16-10-1622 Hendrick Hendricksz van Millingen, Veertgraad 1618-1643 en schepen te Delft / 2 Jannetge, bleef waarschijnlijk ongehuwd [5] *Onderzoek des ongehoorden middels, onlanx versiert ende wtghegeven van D V Coornbert, tot mindering der secten ende partyschappen* (), Delft 1582 (opgesteld met Arent Cornelisz) / *Remonstrantie aen () de Staten 's landts van Hollandt* () *In dewelcke gheantwoordt wordt op eenen brief Dirck Cornbert aen de voorsz Staten* (), Delft 1583 (opgesteld met Arent Cornelisz) / *Wederlegginghe eens boecxkens ghenaeemt Proeve van den Ned Catechismo* (), Delft 1585 (met Arent Cornelisz, tegen Dirck Volkertsz Coornbert) / "Responso ad argumenta quaedam Bezae et Calvinii ex tractatu de praedestinatione in cap IX ad Romanos" (met Arent Cornelisz, tegen de supralapsansche opvatting der predestinatie bij Calvin en Beza, wsch niet in druk uitgegeven) / *Antwoordt op een boecxken van de predestinatie ofte verkezinghe Gods, eertijds ghedruckt onder den name van Sebastiaan Castellon*, Delft 1607 / *Proeve des Goudschen Catechismi* (), Delft z j (tegen de catechismus van Herman Herberts) / *Tsamenspreekinghe van de vertaelde theses ofte disputanen, de eene doct Francisci Gomari, de andere doct Iacobi Arminij, aengaende de Goddelijke predestinatie* (), Delft 1609 / *Antwoorde op een seker schrift eens onbekenden, t'onrechte geintituleert, Christelike ende ernstighe vermaninghe tot vrede, aen R Donteclock, over sijne 't Samenspreekinghe* (), Delft 1609 (de onbekende was Johannes Arnoldi Corvinus, predikant te Leiden) / *Bedenckinghe op de verantwoordinge D Vorstij, ghedaen ende uytgegeven over de propositie der E E heeren curateuren van de universiteyt ende burghemeesteren der stadt Leyden, aengaende syn beroepinghe tot de professie der b theologie* (), Delft 1611 / *Een grondich onderrecht ut Gods Heilige Woort van de predestinatie* (), Leiden 1611 / *Overlegginghe van de oorsaeken der schadelicker twist in de kercken van Hollandt ende West-Vrieslant* (), Delft 1612 (door de Staten van Holland verboden) / *De kercken-orderinghen der Gheref Nederl Kercken in de vier Nationale Synoden* () *ghearresteert* (), Delft 1612 / *Oordeel ende censure der boochgheleeder ende wijf vermaerder mannen Francisci Iunij, Luce Trelcatij ende Francisci Gomari* () *over de doolinghen van Cornelis Wiggersz* (), Delft 1612 / *Christelike overdenckinghe van de veelvoudighe heerlijkheydi, ende heerlijkmakinghe des eenighen Gods in der Drie-eenicheyt* () *Door Mathias Martinus Ende nu uyt der Latynscher tale getrouwelyck overgeset* (), Amsterdam 1612 / een verhandeling over de doop (gericht tegen Luther) en enkele strijdschriften tegen de Davidjonsten en Brownisten werden niet gepubliceerd [6] Nauta (1978-1988) II, 173-176 / Toepke (1884-1886) II, 54 / Du Rieu (1875) 27 / Van Booma, Van der Gouw (1991) 171 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 Brieven Donteclock d d 9-1-1601, 5-11-1601, 15-10-1603, 11-1-1604, 21-1-1604 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 35 / Bouncius (1914) 363 / LRD 00-8-1605 / Regt, Zuid-Holland, VI, 206 / TB-Delft 16-10-1622 / Knuttel (1978) nrs 672, 698, 1640, 1644, 1857, 1888a, 1948, 1990, 2001 / KB 1702 C 37 / Rogge (1862-1865) stuk II, afd I, 16-17

018. DROGIUS, Adriaen Cornelisz

[1] Geboren te Delft omstreeks 1574, zoon van NN en Annetge Adnaensdr [2] Leiden imm 10-10-1592 (theologie) en 12-08-1593 (letteren) - Statencollege (in 6-10-1592, plaats Delft, uitgezet 10-12-1594 i v m weglopen na oproer), these verdedigd in 1597 / Genève imm 20-5-1598 (theologie), theses verdedigd in 1598 en 1599 / Cambndge 2-11-1599 / predikantsexamen voor de classis Delft 23-08-1601 [3] Predikant Delft 1601-1602 / overleden 4-9-1602 [4] Huwde 1-5-1602 Jannetge van de Vijver (de Vivre) uit Gent /

kinderen onbekend [5] Geen [6] UBL, AC inv nr 127, register Statencollege, 7-2-1595, inv nr 680, acta Statencollege, 6-10-1592 / UBL-DOUSA 236 A9-25 (theses) / Du Rieu (1875) 33, 36 / Stelling-Michaud (1959-1976) I, 127, II, 136 / GAD, Archief kerkerad Delft, inv nr 112 Bnef Drogius d d 1-11-1599 / ACD 9-8-1601, 23-8-1601 / AKD 9-9-1602, 24-1-1605 / Jaanus (1950) 51 / GAD, NAD inv nr 1509, akte d d 31-8-1593

019. DWINGLO, Bernard Arentsz

[1] Geboren te Delft omstreeks 1582, zoon van Arent Barentsz Dwinglo, smid en horlogemaker, en Catelijne Jans / een zuster Immetge woonde in 1608 nog bij haar vader in de Breedsteeg te Delft / een broer Johan was secretaris van Vlaardingen en Vlaardinger-ambacht 1601-1612, overleden 10-9-1612 [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm 29-12-1600 - Statencollege (in 16-12-1600, plaats Delft, uit 12-1-1607), theses verdedigd in 1602, 1603 (2x), 1604 (4x) en 1607 / praeparatoir examen voor de classis Delft 14-6-1607 / peremptoir examen voor de classis Delft 2-1-1608 [3] Predikant Berkel en Rodennys 1608-1615, Leiden 1615-1619 (afgezet als remonstrant) / remonstrants predikant Leiden 1619-1621, Haarlem 1621-1623 / week daarna uit naar Holstein i v m veronderstelde betrokkenheid bij samenzwering tegen Maurits / predikant-notaris te Gluckstadt 1625-1648 / teruggekeerd naar Haarlem 1648 / overleden oktober 1652 [4] Huwde 27-9-1615 met Catharina Coomwinder (zie nr 9/IV) [5] *Christalijnen bril* (), Z pl 1613 / *Protest des auteurs van den Christalijnen bril* (), Rotterdam 1614 / *Voorbode van de antwoort op zeker boecckken gheintituleert Ontrouwe des valschen waerschouwers* (), Leiden 1616 / *Monster van de leere der Amsterdamsche predicanen*, Leiden 1616 (pennestrjd tegen de contra-remonstrantse predikanten te Amsterdam) / *Verantwoordinge tegens de hevige predicatie Festi Hommi* (), Gouda 1616 / *Nulliteyten, misbandelinghen, ende onbillijcke proceduren des nationalen synodi, ghehouden binnen Dordrecht* (), z pl 1619 / *Noodighe ende getrouwe waerschouwinghe* (), z pl 1620 (na muslukte arrestatie Dwinglo te Leiden) / *Aenspraecke* () *aen de remonstrans-gesinde ghemeynte ende borgherte der stad Leyden* (), z pl 1620 / *Grouwel der verwoestinghe* (), (2 dln), z pl 1622 (over de Dordtse synode 1618-1619) / *Historisch verhael* (), z pl 1623 (over de Dordtse synode 1618-1619) / *Oorspronck ende voortganck der Nederl Kerkel verschillen* (), z pl 1623 (over strjd tussen remonstranten en contra-remonstranten) / *Verantwoordinge van Bernardus Dwinglo* (), Antwerpen 1624 / *Tweede deel der Verantwoordinge* (), Antwerpen 1624 (tegen beschuldiging van deelname aan samenzwering tegen Maurits) / *Predicatie en meditatie* () *over den op 5 junij 1648 gepubliceerden eeuwigen vrede* (), Amsterdam 1649 (n a v Vrede van Munster) [6] De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 666-675 / GAD, Archief kerkerad Delft, inv nr 204 Nomenclator / Arkenhout (1965) 167-168 / Linden van den Heuvell (1953) 8-9 / Du Rieu (1875) 60 / UBL, AC inv nr 680, acta Statencollege, 9-12-1600, inv nr 683, stuk nr 1, port 1600 / UBL-DOUSA 236 A1-19, 236 A2-20, 236 A5-32, 44, 45, 236 A10-152, 153, 162 (theses) / ACD 2-1-1608 / De Vries (1937) 242, 244 / Aanteekeningen (1891) 210 / Knuttel (1978) nrs 2075, 2123, 2292-2293, 2842, 3072, 3084, 3553, 3553a / KB 3022 A 28, 503 B 26, 2105 A 96

020. FENACOLIUS, Johannes Leonardi

[1] Geboren te Zevenhuizen omstreeks 1578 / zoon van Lenaert Jansz Vennecool, schoolmeester in o a Berkel 1595-1597 en 't-Woudt 1600-1605, en Lysbeth Jansdr [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm 21-09-1595 - Statencollege (in 21- 09-1595, plaats Ridderschap, uit 28-10-1599), theses verdedigd in 1597 (2x), 1598 (2x), 1599 / proponent 1601 / predikantsexamen voor de classis Delft 29-11-1601 [3] Conrector Latijnse school te Delft 1599-1601 / predikant 't-Woudt 1601-1608, Maassluis 1608-1645 / overleden 13-5-1645 [4] Huwde 1604 met Gnetge Claesdr, overleden 8-10-1639 / vier kinderen / 1 Jan, predikant te Giessen Nieuwkerk 1639-1669, overleden 1669 / 2 Lenaert, belijdenis te Maassluis juli 1630, chirurgijn te Maassluis, huwde Trijntge Barentsdr / 3 Aeltge, belijdenis te Maassluis Pasen 1634 (geen nadere gegevens) / 4 Sara, huwde Hennicus Wemmerus, geboren te Utrecht 1608, predikant te Zoelen 1634-1642, Maassluis 1642-1652 en Goes 1652-1653, overleden 15-10-1653 [5] *Oratio Panegyrica de Praeclara Victoria, Quam (Deo auspice) in Brabantia juxta Pagum Turnhout, hoste caeso profligatoque, ac riginta octo signis captis, retulerunt Illustrss Ordines Confoederatarum Belgicae Provinciarum, ductu Illust Principis D Mauriti, Comititis a Nassau* (), Leiden 1597 (tijdens studie aan universiteit) / *Wijtberoemde Commentarien* () *van Cajus Julius Caesar* (), (2 dln), Delft 1614 (vert) / *De boochberoemde Historien van C Cornelis Tacitus* (), (2 dln), Delft-Leiden 1616 (vert) / *Historiaelsche commentarien* () *tot verclaringhe van vele duysterheden in Tacito* (), Delft 1616 / *Den H outvader Aur Augustinus Van de stad Gods, begrepen in 22 boecken* (), Delft z j [1621] (vert) / *Mysterium iniquitatis, Dat is Verborghentheydi der ongherechtigheydi, ofte Kerckelijcke historie des pausdoms, door Ph Morney* (), Amsterdam 1635 (vert) / *De historie*

van () *Polybius Megalopolitanus* (), Rotterdam 1640 (vert) / *De Romeynsche historien ende geschiedenissen, beschreven door Titum Livium van Padua* (), Deventer 1645 (vert) / Fenacolijs heeft ook een vertaling van Suetonius ter persse bezorgd [6] De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 38-40 / UBL, AC inv nr 682, port 1596, stukken nr 41, port 1597, stuk nr 108, inv nr 680, acta Statencollege, 11-9-1595, 21-9-1595, 28-10-1599 / Du Rieu (1875) 43 / UBL-DOUSA 236 A3-10, 236 A4-1, 236 A10-8, 11, 22 (theses) / AKW 17-7-1600, 16-12-1601, 18-4-1604 / GAD, OAD inv nr 679, f 25r-25v / ACD 2-1-1601, 29-11-1601 / LRM 00-7-1630, Pasen 1634 / Regt, Zuid-Holland, II, 152 / Knuttel (1978) nr 980a / KB 32 H 22, 486 D 34, 587 D 13, 3126 F 42 / Rogge (1862-1865) stuk II, afd I, 150

021. FRANCISCI, Hubertus

[1] Afkomst onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Schipluiden 1573-1574, Arnhem 1574-1584 / overleden in 1584 [4] Gehuwd met Geertruid Jonaensdr / kinderen onbekend / Geertruid hertrouwde na het overlijden van Hubertus met Hans van den Hage, procureur (en componist van de rederijkerskamer) te Arnhem [5] Geen [6] LRD, 20-12-1573 ('Vreemden') / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 127, 155 / Regt, Zeeland, I, 49 / LRA 1584

022. FRANKEN, Franciscus

[1] Vermoedelijk afkomstig uit Antwerpen, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Bremen 1562-1565 (ontslagen) / aanwezig op Convent van Wezel (1568) / predikant Larrelt 1569-1570, Geertsweer 1570-1572, Pijnacker 1573, Naaldwijk 1574 / overleden voor 1-2-1575 [4] Geen gegevens [5] Geen [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 413-414 / LRD 20-12-1573 ('Vreemden') / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 127, 155 / AKN 9-2-1575

023. GABRIËL, Pieter (ook: SCHAGIUS, Petrus Gabriel)

[1] Afkomstig uit Zeeland, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Monnik (verm. priester) tot omstreeks 1545 / predikant onder het kruis in Vlaanderen en Holland 1545-1564 / predikant te Brugge 1564-1565 en Antwerpen 1565-1566 / week in 1566 uit naar Amsterdam, hield eerst hagepreken op het Hollandse platteland (ook in de directe omgeving van Delft) en werd later predikant te Delft 1566-1567 / in 1567 uitgeweken naar Emden en in 1571 aanwezig op de daargehouden synode als "Amsterodamensis Ecclesiae minister" / predikant Delft 1572-1573 ('bij lening' van Amsterdam) / overleden augustus 1573 [4] Gehuwd met Elisabeth N, die later hertrouwde met Willem Schenck te Zierikzee / twee zonen / 1 Jan, schoolmeester en voorlezer te Delft / 2 Pieter, die vanwege zijn losbandig leven in 1591 in aanraking kwam met de Delftse kerkeraad [5] Geen [6] Decavele (1975) I, 348 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 161-163 / Jaanus (1950) 35

024. GALLINACEUS, Gerardus Gallus (HAEN, Gerard de)

[1] Afkomst onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Monnik in de abdij te Middelburg ?-1561 / in 1561 naar Londen getrokken / predikant Nederlandse vluchtelingengemeente te Lynn 1568-1572, Dordrecht 1572, Delft november 1572 tot februari 1573, Dordrecht februari 1573 tot mei 1573 ('bij lening' van Delft), Breda 1573-1574 / overleden te Breda 19-10-1574 [4] Huwde 1562 Maria Stercke / kinderen (geen nadere gegevens) [5] *Harmonia, dat is, een samen-stemminghe gemaect uut de drie evangelisten, nemelick Mattheo, Marco, ende Luca, met de uitlegginge van Jan Calvijn* (), Antwerpen 1582 (posthuum uitgegeven vert) / een door Gallinaceus nagelaten vert van de "Homiliae over Daniel" van Heinrich Bullinger werd wsch niet in druk uitgegeven, hoewel de particuliere synoden van Noord- en Zuid-Holland dit wel hebben nagestreefd [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) VI, 541-542 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 171-172 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Stukken d d 26-1-1573, 28-1-1573, 18-5-1573 / Jaanus (1950) 32

025. GEESTERANUS, Henricus

[1] Geboren te Geesteren omstreeks 1555?, zoon van Evert Hendricksz, eigenaar van de boerderij de Huijgenburch? / broer Evert, geboren 28-4-1546, predikant te Rijnsburg 1578-1580 en Alkmaar 1580-1595, overleden 23-5-1595, huwde 12-11-1581 Margaretha van Foreest (overleden 14-9-1637 te Alkmaar), dochter van Nanning van Foreest, pensionaris van Alkmaar, en Christina Queeckel (uit het geslacht van de ambachtsheeren van Wieldrecht) / broer Jodocus (Joost), predikant (zie nr 026) [2] Heidelberg imm 2-12-1574 (25-6-1577 baccalaureaat artes) / Leiden imm 13-9-1577 (theologie) [3] Predikant Naaldwijk 1581, Haarlem 1581-1583 / overleden 1583 [4] Huwde omstreeks 1580 Grietge Claesdr, stiefdochter van Wijnand van

Beeck, predikant (zie nr 005) / twee kinderen / 1 Hendrick, gedoopt te Naaldwijk 24-5-1581, predikant te Assendelft 1604-1612 en Haarlem 1612-1640, overleden 26-11-1640, huwde 1605 Aeltge Hendricksdr Bruijningh / 2 Anna, gedoopt te Haarlem 20-1-1583 (geen nadere gegevens) / na het overlijden van Henricus Geesteranus hertrouwde Gnetge Claesdr op 15-3-1588 Lennaert Aenans uit 's-Hertogenbosch [5] Geen [6] Kortenhorst (1985) 101-108 / Bruinvis (1914) 84-86 / Regt, Zuid-Holland, III, 202-203 / Du Rieu (1875) 2

026. GEESTERANUS, Jodocus

[1] Geboren te Geesteren omstreeks 1557, zoon van Evert Hendricksz, eigenaar van de boerderij de Huijgenburch? / broer Evert, predikant (zie nr 025 [1]) / broer Henricus (Hendrick), predikant (zie nr 25) [2] Heidelberg imm 1-6-1576 / Leiden imm 13-9-1577 (theologie) / predikantsexamen voor de classis Delft 28-10-1585 [3] Predikant Zoetermeer en Zegwaard 1585-1586 (waarnemend), Assendelft 1586-1593, Gorinchem (tevens op slot Loevestein) 1593-1630 / overleden 20-10-1630 [4] Huwde te Assendelft 20-7-1587 Gnetge Cornelisdr uit Haarlem / vijf zonen / 1 Cornelis, geboren 1588 te Assendelft, predikant te Hoog-Blokland 1610-1619 (afgezet als remonstrant), remonstrants predikant te Gouda 1621-1623, in 1623 uitgeweken naar Holstein i v m veronderstelde betrokkenheid bij samenzwering tegen Maunts (in 1635 door Hof van Holland van blaam gezuiverd), woonde in 1626 te Friedrichsstadt a/d Eider (hield winkel), predikant te Friedrichsstadt 1632-1647 en Hoorn 1648-? (remonstr.) / 2 Arnold, geboren 8-11-1593 te Gorinchem, predikant te Schelluinen 1617-1619 (afgezet als remonstrant), remonstrants predikant o a te Kampen in 1621, in 1624 gevangen genomen en naar slot Loevestein gevoerd, vandaar gevlucht in 1631, remonstrants predikant in 's-Gravenhage 1632-1658, overleden 28-6-1658, huwde 22-12-1627 op slot Loevestein met Susanna van Oudendijck, geboren 4-10-1597 te Bnelle, dochter van Pieter van Oudendijck / 3 Hendrick, geboren te Gorinchem in 1602, predikant te Doeveren 1625-1629 en Arkel 1629-1631, overleden 1631, huwde Anna van Nispen, die in 1632 hertrouwde met Dirk Praan / (4+5) nog twee zonen zijn op jonge leeftijd te Gorinchem in 1603 overleden aan de pest [5] Geen [6] Kortenhorst (1985) 101-108 / Du Rieu (1875) 2 / ACD 24-10-1585 / Regt, Zuid-Holland, IV, 389, 458, 475-476 / Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 441-442 / De Bie, Loosjes (1919-1937) III, 188-189 / Hamoen (1980) 49-50 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 Brief van Jodocus Geesteranus aan Arent Cornelisz d d 4-6-1603

027. GEORGII, Johannes

[1] Afkomstig uit Nassau-Dillenburg?, ouders onbekend [2] Herborn imm 1607 ('Paedagogium'), 15-03-1609 ('Paedagogium'), 6-7-1609 ('Hohen Schule') [3] Predikant dolerende contra-remonstranten te Zoetermeer, Zevenhuizen, Benthuisen, Bleiswijk en Hazerswoude 1616-1618 / 'vast' predikant te Zoetermeer en Zegwaard 1619-1642 / overleden 10-12-1642 [4] Gehuwd met Annetge Barendsdr / drie kinderen / 1 Annetge (geen nadere gegevens) / 2 Jeronimus (geen nadere gegevens) / 3 Trijntge (geen nadere gegevens) [5] Geen [6] Zedler, Sommer (1908) 53, 235, 242 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 467 / Van Langeraad (1902) 76, 165-166 / Regt, Zuid-Holland, I, 221 / ACD 6-12-1618, 7-1-1619, 16-5-1619, 1-7-1619, 18-7-1619, 25-7-1619, 5-1-1643 / Bijleveld (1909) 254

028. GIJSBRECHTSZ, Leendert

[1] Afkomst onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Hoogkarspel 1574-1575, Delft-Gasthuiskerk 1578-1587 (dienst opgezegd) / Rijswijk 1587-1592 / overleden voor 25-05-1592 [4] Gehuwd met Elsge Rutghersdr [5] Geen [6] Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 25-26 / Jaanus (1950) 85-86 / AKD 7-9-1587 / Regt, Zuid-Holland, I, 286 / GAD, NAD inv nr 1508, akten d d 14-7-1586 en 1-1-1587

029. HAGIUS, Isaac

[1] Geboren te Leiden in 1586, zoon van Andreas Simonsz Hagius (uit Heeg in Friesland), predikant te Heenvliet 1578-1579, Bnelle 1579-1580, Sneek 1580-1583, Rijsburg 1583-1586 en Hoorn 1586-1589 [2] Leiden imm 15-09-1601 (letteren), imm 24-9-1615 (theologie) / predikantsexamen voor de classis Haarlem 11-3-1614 [3] Predikant te Wormer 1614 (in hetzelfde jaar ontslag wegens zwakte), Nieuwveen 1617-1618 en Delft 1618-1624 / overleden september 1624 [4] Gehuwd met Engeltge, dochter Aert de Breninckx [5] Geen [6] Regt, Zuid-Holland, III, 203, 449, VI, 4 / Du Rieu (1875) 62, 121 / ACH 4-3-1614 / GAD, NAD inv nr 1603, akte d d 19-7-1619

030. HAZAERT, Pieter

[1] Geboren omstreeks 1518 in Vlaanderen, mogelijk te Belle / ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Omstreeks 1547 (als monnik?) tot de hervorming overgegaan / predikant onder het kruis in West-Vlaanderen / uitgeweken naar Engeland 1560/61 / terug in Vlaanderen (Ieper), predikant onder het kruis in Antwerpen en omgeving 1562-1566 / 1566 hageprediker in Vlaanderen / predikant te Breda 1567, Norwich (Eng.) 1567-1568 / verbleef nadien enige tijd te Emden / predikant Nederlandse vluchtelingenkerken aan de Beneden-Rijn 1571-?, Sluis en omstreken ?-1579/1580, Vlaardingen 1580-1581, Naaldwijk 1581-1583, Emmenik 1585-1587, Rockanje 1587-1588, diverse plaatsen aan de Beneden-Rijn (o.a. Keulen en Emmenik) 1588?-1598? / overleden te Naaldwijk 31-5-1598 [4] Vermoedelijk ongehuwd [5] De laatste preek van Hazaert, op Pinksterdag 1598 te Naaldwijk gehouden, is door de toenmalige predikant in dat dorp uitgegeven (zie nr 041) [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) I, 1037-1040 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 593-596 / Regt, Zuid-Holland, I, 277, II, 209 / Rosenkranz (1958) 193

031. HEINSIUS, Josias

[1] Geboren te Colchester (Eng.) in 1574, zoon van François Heins en Maria Provoost, beiden waarschijnlijk gevlucht uit Vlaanderen / de (aanzienlijke) familie stamde oorspronkelijk uit Ieper [2] Leiden imm 6-5-1589 [3] Predikant te Katwijk aan Zee 1599-1606, Delft 1606-1617 / overleden 20-6-1617 [4] Gehuwd met Sara van Caterbeek, geboren te Eindhoven / zes kinderen / 1 François, geboren te Katwijk aan Zee / 2 Johannes, geboren te Delft 1609, predikant Katwijk aan Zee 1634-1637, Delft-Gasthuiskerk 1637-1641, Vlaardingen 1641-1647 en Gouda 1647-1652, overleden 21-9-1652, gehuwd met Cornelia van Nierop / 3 Jacob, geboren te Delft / 4 Johannes, geboren te Delft / 5 Maria, geboren te Delft / 6 Elisabeth, geboren te Delft [5] Geen [6] Heinsius (1920) 111 / De Rieu (1875) 25 / ACL 5-3-1599, 17-4-1599 / Regt, Zuid-Holland, II, 210

032. HELMICHUS, Wernerus

[1] Geboren te Utrecht 1551, zoon van Adnaen Jansz Helmich, in 1562 raad en commissaris te Utrecht, en Gijsberta van Panjs van Lachmond / Wernerus had een oudere en een jongere zuster (geen nadere gegevens), alsmede twee oudere broers / 1 Johannes, geboren te Utrecht 1537, hoogleraar Hebreeuws te Lausanne 1563-1566, predikant te Gent 1566, Antwerpen 1567 en Norwich 1567-1568, overleden 15-9-1568, gehuwd met Copette de Heelt / 2 Splinter, geboren te Utrecht 1545, hopman en verschillende andere militaire ambten 1572-1589, overleden te Franeker 15-12-1589, gehuwd 26-1-1564 Herberta, dochter van Helmicus Splitloof, burgemeester van Zwolle, en Maria van Renesse [2] Genève imm 5-12-1566 / Heidelberg imm 10-10-1570 [3] Predikant Frankfort aan de Main 1574-1578, Utrecht 1578-1589 (ontslagen door de overheid), Delft 1590-1602 (geleend aan Hoorn van 18-10-1597 tot 20-2-1598), Amsterdam 1602-1608 / overleden 29-8-1608 [4] Huwde 8-5-1580 Elisabeth van Zuylen van Haer, overleden 14-4-1626, dochter van Adnaen van Zuylen van de Haer, deken van St Jan te Utrecht, en Cornelia de Wijs / over de kinderen uit dit huwelijk zijn geen exacte gegevens bekend, waarschijnlijk had het echtpaar twee zonen / 1 Helmichius, geboren te Utrecht, predikant te Ambonia (Oost-Indie) 1631-1634, overleden 5-9-1634, eerste huwelijk met Grietge Elberts, (na overlijden Grietge) hertrouwd met Judith Gysbrechts, weduwe van Pieter van der Hoeven / 2 Gerardus, predikant te Veenendaal ?-1636 [5] *Gohaths sweert ende riedstock () dat is, antwoordt op eenen send-brief Francisci Costeri, pater van de Jesuwijten tot Brussel ()*, Leiden 1609 (posthuum verschenen) / *Grondich bericht van de wettelycke beroepinghe der predicanten ofte kerckendienaren ()* Delft 1611 (posthuum verschenen) / *Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum analysis ()*, z pl 1621 (tweede druk, een eerste druk is waarschijnlijk reeds in 1614 posthuum verschenen) / *Treffelycke predikatie op 't 1ste vers van den XV psalm Davids ()*, Amsterdam 1628 (posthuum verschenen) / bijbelvertaler 1581-1586, 1587-1593, 1599-1608 [6] Hania (1895) passim / Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 562-568 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 646-654 / Nauta (1978-1988) II, 236-239 / Knuttel (1978) nr 1910

033. HERMANZ, Arent

[1] Afkomst onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Vlaardingen 1581-1603 / overleden voor 27-2-1603 [4] Gehuwd met N N / twee kinderen (geen nadere gegevens) [5] Geen [6] RSH 31-5-1595 / ACD 27-2-1603

034. HERMANZ, Evert

[1] Geboren te Amsterdam, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Maasland 1576-1583, Amsterdam-Gasthuiskerk 1583-1599 / overleden 1589 [4] Geen gegevens [5] Geen [6] Regt, Zuid-Holland, II, 141 / Evenhuis (1965-1978) I, 156

035. HUIJGENSZ, Gillis

[1] Vermoedelijk afkomstig uit Groningen, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Brouwer te Groningen ?-1598?, in 1596 ook diaken van de gereformeerde gemeente / predikant Sauwert 1598-1599, Overschie 1599, Delft-Gasthuiskerk 1599-1622 / overleden vóór 27-10-1622 [4] Huwde 4-9-1616 Annetge van der Burch, geboren te Delft omstreeks 1585, dochter van Cornelis Jacobsz van der Burch, brouwer, en Alida (Aeltge) Willemsdr van den Heuvel (regentenfamilie) / Annetge was weduwe van Philip Pietersz, predikant in 't-Woudt (zie nr 054) / haar tweede huwelijk met Gillis Huijgensz bleef verm kinderloos [5] Geen [6] Roemeling (1971) 199 / ACD 4-1-1599, 5-4-1599, 11-11-1599, 27-10-1599 / Van der Burch (1970) 228

036. JANSZ, Abraham

[1] Geboren te IJsselmonde, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding / proponent in de classis Rotterdam 1579-1581 / predikants-examen waarschijnlijk in de classis Delft in de zomer van 1581 [3] Aanvankelijk mennist, in 1579 door de predikanten van Schiedam tot belijdenis gereformeerde religie gebracht / predikant De Lier 1581-1591, Delfshaven 1591-1594, IJsselmonde 1594, Goedereede 1594-1600 (in 1597 enige tijd geschorst door de classis Brielle, maar later weer in de dienst hersteld) / in 1600 beroepen te Waarder in de classis Woerden, maar niet in dienst gekomen omdat de classis Brielle hem wegens feiten in de ambtsbediening te Goedereede geen attestatie verstrekke / overleden te Schiedam in 1601 [4] Gehuwd met NN / vijf kinderen (geen nadere gegevens) [5] Geen [6] Regt, Zuid-Holland, I, 166 / ARA, OSA inv nr 670 / Bouterse (1991) 16-17, 128, 159, 161-163 / Hania (1895) 169-174 / Wesselo (1979) 313-318

037. JANSZ, Abraham (familiennaam: VAN DIEPENBROUCK)

[1] Afkomst onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Vlaardingen 1578-1580, Pijnacker 1580-1582 (geschorst, in 1583 ontslagen), Polsbroek 1583-1584 (geweerd op aandrang classis Delft), Jutfaas 1585, Montfoort 1585-1594 (dienst opgezegd door de Staten van Utrecht, nadat hij van 1585 tot 1593 door de Utrechtse kerk als lidmaat was afgesneden i.v.m. een schandelijke levenswandel), Houten 1595-?, Amerongen omstreeks 1601 / overleden ? 1593? [4] Gehuwd met NN (geen nadere gegevens) [5] Geen [6] Regt, Zuid-Holland, II, 209, Utrecht en Limburg, 190 / RAU, Archief Staten van Utrecht, inv nr 364-1, map 21 / Putman en Van Rossum (1877) 1-15 / Visitation (1884) 241-242 / ARA, OSA inv nr 414, p 50 / RANH, Archief classis Alkmaar, ingekomen stukken, nr 156 Brief Henricus Cesaerus d d 3-10-1595 / Bouterse (1991) 3 / ACD 5-11-1582, 3-2-1583, 12-9-1583, 9-4-1583, 16-7-1583 / Wesselo (1979) 313-318

038. JANSZ, Cornelis

[1] Afkomstig uit Dordrecht, zoon van Jan Theunis, predikant, en diens eerste vrouw NN (zie nr 073) [2] Leiden imm 09-07-1582 (theologie) [3] Schoolmeester Maasland ?-1590 / predikant Westzaan 1590-1591, De Lier 1591-1592, Kethel en Spaland 1592-1622 (1592-1608 tevens schoolmeester in Kethel) / overleden voor 18-4-1622 [4] Gehuwd met Jobge Jacobsdr, die in juni 1646 nog door de Delftse classis in haar armoede werd bijgestaan / één zoon / Jacobus Cornelisz, die in 1620 door de classis Dordrecht praeparator voor het predikambt werd geëxamineerd, maar niet voldeed, na het overlijden van zijn vader bleek hij nog te studeren (geen nadere gegevens) [5] Geen [6] Du Rieu (1875) 12 / ACH 28-3-1590, 27-3-1591 / ACD 13-5-1599, 18-4-1622, 3-10-1622, 7-6-1646 / Roelevink (1991) 746, 775, 784, 795 / Regt, Zuid-Holland, I, 167 / boek 2, bijlage I, Kethel, nr 2

039. JOHANNIS, Ambrosius

[1] Geboren te Amsterdam in 1581, zoon van Johannes Ambrosius, predikant te Sijbekarspel 1573-1580 en Amsterdam 1580-1599, en Maria Jansz / broer Lucas, geboren 24-8-1570, predikant te Ouderkerk aan de Amstel 1595, Muiden 1595-1599 en Amsterdam 1599-1628, gehuwd met Hillegond Lieuwert [2] Leiden imm 14-7-1594 (letteren) / predikantsexamen voor de classis Alkmaar in 1607 [3] Predikant Petten 1607-1619, Vlaardingen 1619-1640 / overleden 7-12-1640 [4] Gehuwd met NN / één zoon Johannes, geboren te Petten omstreeks 1608, predikant in Stad aan 't Harngvliet 1642-1657, overleden 6-6-1657 [5]

040. LINDEN, Henricus Arnoldi van der

[1] Geboren te Delfshaven 11-12-1575, zoon van Adraen Joostensz van der Linden en Geertruid N [2] Leiden imm 3-4-1596 (theologie) en 27-3-1598 (theologie), theses verdedigd 5-3-1597 en 27-9-1597 / proponent classis Schieland 1599, praeparatoir examen mei 1599, peremptoir examen juli 1599 [3] Predikant Delfshaven 1599-1601, IJsselmonde 1601-1605, Delft 1605-1637 / overleden 21-12-1637 [4] Huwde 1600 Athalia Block, geboren 25-7-1578, dochter van Jacob Claesz Block en Emmerentia N / drie kinderen / 1 Lambertus, doctor in de medicijnen, huwde te Delft 8-10-1628 Petronella Tnstram, vermoedelijk dochter van Joris Claesz Tnstram, koopman te Delft / 2 Adrianus, huwde te Leerdam in 1632 met Elisabeth Anens / Emmerentia, geboren 17-2-1607 - overleden 7-4-1687, huwde 19-1-1627 Joris d'Acquet, geboren 22-4-1603 - overleden 27-8-1640, zijdelakenkoper, zoon van Salomon d'Acquet en Susanna Baelde / Emmerentia hertrouwde (huwelijk te Delft 3-12-1641) Johan van Vlanckendael, doctor in de medicijnen te Utrecht [5] *Van de consciencie-dwangh dat is klaer ende grondich vertoogh, dat de () Staten-Generael in haer placcaet der 3 july 1619, tegen de conventiculen der remonstranten ghe-emaneeert, gheen consciencie-dwangh invoeren ()*, Delft 1629 / Henricus Arnoldi werd in 1628 door de Zuidhollandse synode benoemd tot revisor van de vertaling van het Nieuwe Testament, waarvoor hij van november 1634 tot oktober 1635 te Leiden vertoefde [6] Bouncius (1914) 369-370 / Du Rieu (1875) 45, 51 / UBL-DOUSA 236 A6-5, 236 A9-3 (theses) / Bouterse (1991) 192-193, 195, 198 / Van der Loos (1979) 83 / De Bie, Loosjes (1919-1949) afl , 71-73 / GAD, NAD inv nr 1828, akte d d 11-10-1633 / TB-Delft 19-1-1627, 8-10-1628, 18-9-1632, 3-12-1641

041. LODEWIJCK, Petrus

[1] Geboren te Villers (Vlaanderen), zoon van Lodewijck François, kaarsenmaker en vettewaner / Petrus had meerdere broers waarvan er een in 1595[?] als schoolmeester beroepen werd tot predikant te 's-Gravenzande, maar daar binnen een jaar overleed aan de pest [2] Geen academische opleiding [3] Predikant Dranouter en Lokeren (bediend vanuit Ieper) [?] 1582, Diksmuide 1582-1583, Naaldwijk 1583-1624 / overleden 4-12-1624 [4] Gehuwd met Jannetge Hendricksdr van Meteren, overleden te Naaldwijk 28-9-1634 / kinderen onbekend [5] *De uitcomste der wandelinge van () Pieter Hasaert, mitsgaders zyn laatste predicatie, door hem gepredickt in der gemeente te Naeldwyc op Pngsterdach ()* 1598, Delft 1598 [6] AKN 12-4-1615, 22-12-1624, na 1644 (fol 238-239) / Brakke (1973) 257 / Brakke (1973a) 316 / Pijnacker Hordijk (1898)

042. LOOT, Evert Jansz

[1] Afkomst uit Norden in Oost-Friesland / zoon van Jan Loot[?] [2] Geen academische opleiding [3] Predikant te Ussel in Vlaanderen omstreeks 1568-1569, Amersfoort 1583-1587, Egmond-Binnen en Heiloo 1587-1591 en Delft-Gasthuiskerk 1591-1594 / overleden in 1594 [4] Gehuwd met Cuniertge Hendricksdr, voor wie de Delftse classis nog in 1611 bijstand van de Staten verzocht / kinderen onbekend [5] Geen [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) VI, 777 / Van Rootselaar (1886) 45, (1887) 36-37, 51 / Regt, Zuid-Holland, I, 157 / Jaanus (1950) 87 / ACD 19-5-1611

043. MARTINI, Johannes

[1] Geboren te Brussel, ouders onbekend [2] Geen academische opleiding [3] Aanvankelijk monnik / overgegaan tot de hervorming en verm in 1567 gevlucht naar Duitsland / passementwerker te Wezel 1574-1576 (vertrokken naar Holland) / predikant Westmaas 1577-1578, Vlaanderen 1578-1582 (te Waasmunster, Zele, Thorhout en vanaf 1580 te Herenthals), Tholen 1583-1587, 't-Woudt 1587-1591 / legerpredikant 1591 / overleden tussen 1 juli en 7 oktober 1591 [4] Gehuwd met Anaentge N, die zich na het overlijden van Johannes Martini met minstens een dochter te Delft vestigde [5] *Troostbrieven*, Leiden 1587 (vert van Pierre Viret) [6] Van Booma, Van der Gouw (1991) 183, 186, 267 / Nauta (1978-1988) I, 164-165 / AKW 10-6-1590 / AKD 11-11-1591, 22-11-1593 / Bostoen (1980) 73

044. MEEUWIUS, Johannes Cornelisz

[1] Afkomstig uit 's-Gravenhage, zoon van Cornelis van Meeuwen[?] [2] Geen academische opleiding / praeparatoir examen voor de gedeputeerden van de Zuid-Hollandse synode 17-1-1620 / peremptoir examen voor de classis Delft 26-4-1621 [3] Oefende aanvankelijk een "handwerck" uit te 's-Gravenhage /

predikant Naaldwijk 1621-1644 / overleden voor 30-6-1644. [4] Gehuwd met N.N. / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] ARA, OSA: inv.nr. 309, 17-1-1620 / ACD: 18-3-1621, 26-4-1621, 29-4-1644, 30-6-1644.

045. MOREÛS, Abraham

[1] Geboren te Delft omstr. 1595, zoon van Pierre Moreau, Waals predikant te Delft 1584-1600 / minstens één zuster, Jannetge, die gehuwd was met Cornelis Leendertsz Couckebakker, notaris te Delft. [2] Leiden imm. 22-5-1612 (theologie) - Waals College (in: maart 1612; uit: maart 1617) / praeparatoir examen voor de classis Dordrecht 6-12-1617 / peremptoir examen voor de classis Delft 13-11-1618. [3] Predikant Berkel 1618-1648 / emeritus (na ongeluk) 25-4-1648 / vestigde zich daarna te Delft en woonde als ouderling van de gemeente aldaar nog in 1653 en 1660 de Zuidhollandse synode bij / overleden omstreeks 1665. [4] Huwde te Berkel 7-6-1637 Jannetge, dochter van Pauwel van Crombrugge te Delft / geen kinderen. [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 106 / Posthumus Meyjes (1975) 190 / Jaanus (1950) 89-90 / ACD: 13-11-1618, 8-8-1619, 29-8-1619, 14-5-1648 / Roelevink (1991) 658 / Knuttel (1908-1916) III, 344; IV, 178, 370 / Aantekeningen (1891) 211 / GAD, NAD: inv.nr. 1919, akte d.d. 9-9-1636.

046. MORUS, Thomas Gerritsz

[1] Afkomstig uit Dokkum / ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Naaldwijk 1572-1573 / op 20 december 1573 uitgeweken naar Delft en waarschijnlijk kort daarna overleden. [4] Gehuwd met Gheertge Jans (weduwe van Johan N.?), overleden te Delft 27-12-1576 / uit het eerste huwelijk van Gheertge stamde minstens één zoon, genaamd Pieter Johans / uit het huwelijk van Gheertge met Thomas Morus minstens één dochter (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] AKN: 25-11-1572 / LRD, 20-12-1573 ('Vreemden') en 27-12-1576 ('Afghestorven').

047. MYL(E), Jan van der

[1] Afkomstig uit Breda, zoon van Claes van der Myle (erfdrager van de familie die oorspronkelijk het Land van der Myl en de ambachtsheerlijkheid Dubbeldam bezat) en Elisabeth van Dongen (stammend van de heren van Dongen en de heren van der Werve, vroeger markgraven van Antwerpen / Jan had minstens één zuster: Ariaentge (geen nadere gegevens). [2] Geen academische opleiding. [3] Aanvankelijk rentmeester van graaf Willem van den Bergh / predikant Geertswier ?-1578, Appingedam 1578-1580, Breda 1580-1581, Delft 1581-1587 (geleend aan Dordrecht in 1582), Delft-Gasthuiskerk 1587-1591, Breda 1591-1601 / overleden 30-08-1601. [4] Eerste huwelijk met Christina van Wimborg, dochter van Anthoni van Wimborg, hopman van de vorst van Kleef, en Catharina N., afkomstig uit het adellijk geslacht der Quaden uit Westfalen / vier kinderen: / 1. Abraham, geboren te 's-Heerenberg 13-2-1563, predikant te Vlissingen 1589-1608 en Papendrecht 1614-1619 (afgezet als remonstrant?), overleden te Dordrecht 27-3-1637; huwde in 1589 Digneke Hoeffijser, dochter van mr. Jan (in 't) Hoeffijser, brouwer te Delft en Baerte Maertensdr; hertrouwd in 1596 met Agnetge van Duymen / 2. David; 3. Samuel; 4. Agatha (geen nadere gegevens) / Jan van der Myle hertrouwd in 1599 Agatha Gysbrechts, weduwe van Cornelis Wijnands uit Medemblik. [5] Geen. [6] Balen (1677) 1143-1144 / Jaanus (1950) 40-42, 86-87, 215, 217 / Regt, Zuid-Holland, I, 124 / Hallema (1952-1953) 232 / Nauta (1978-1988) I, 200-201.

048. NAERANUS, Isaac

[1] Afkomstig uit Dordrecht, zoon van Servatius Naeranus, predikant in Maastricht en Hasselt 1575-1576, Emmerik 1576-1578 en Dordrecht 1578-1608 / drie broers: / 1. Johannes, geboren te Weert - overleden te Nijmegen in 1598, predikant te Streefkerk 1588-1590, Papendrecht 1590-1592 en Nijmegen 1592-1598; gehuwd met Heesge N. / 2. Abraham, predikant te Kampen 1596-1602 / 3. Samuel, geboren te Dordrecht - overleden te Amersfoort in 1641, rector in Sedan 1608-1610, predikant te Hazerswoude 1611-1617 en Amersfoort 1617-1619 (afgezet als remonstrant), remonstrants predikant in 's-Gravenhage 1621, Dantzig 1622-1631 en Amersfoort 1631-1641; eerste huwelijk met Catharina Zwaneveld, overleden in 1620; hertrouwd met Maria Junius, weduwe van de predikant Isaac Diamant (zie 014 [4]). [2] Leiden imm. 7-5-1591 (letteren) en 22-12-1593 (theologie) / proponent in de classis Dordrecht 1597 / predikantsexamen voor de classis Dordrecht 11-11-1597. [3] Schoolmeester te Amsterdam ?-1597 / predikant Ridderkerk 1598-1603, Vlaardingen 1603-1619 (afgezet als remonstrant) / remonstrants predikant te Rotterdam in 1621 / overleden te Rotterdam 14-1-1621. [4] Eerste huwelijk met Aeltge Pietersdr / kinderen onbekend / hertrouwd 22-9-1604 te Amsterdam met Anna de Mourcourt, geboren te Antwerpen omstreeks 1581, dochter van Guillaume de Mourcourt, lakenkoper, en Maeitge van Westhuizenhaem / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 972, 976-977 / Du Rieu (1875) 16, 30, 38, / Schotel (1841-1845) I, 187-188 /

049. OOSTERHAERN, Arnoldus Nicolai

[1] Vermoedelijk afkomstig uit Holland, zoon van Claes Arentsz Oosterhaern, predikant te Assendelft en Westzaan 1583-1586 / Arnoldus had minstens twee broers (geen nadere gegevens). [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Sloten 1584-1585, Oostzaan 1585-1587, Castricum 1587-1596, Nootdorp en Wilsveen 1596-1619 (afgezet als remonstrant) / overleden te Nootdorp in 1622. [4] Gehuwd met N.N. / twee zonen en één dochter: / 1. Nicolaus, geboren te Castricum omstreeks 1588, rector Latijnse school te Geertruidenberg 1609-1610, predikant te Noorden 1612-1619 (ontslagen als remonstrant), later remonstrants predikant te Gouda en Utrecht (omstreeks 1629) / 2. Henricus, predikant te Hillegom 1612-1619 (ontslagen als remonstrant) en remonstrants predikant te Zaltbommel (1621), Buren-Beusichem in combinatie met Wijk bij Duurstede (1629) en Arnhem (1630), in 1633 uit de dienst van de remonstrantse broederschap ontslagen / 3. N.N. (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] Regt, Noord-Holland, I, 114, 462 / Nauta (1978-1988) I, 232-233 / ACD: 2-11-1595, 8-1-1596, 1-7-1596, 26-2-1609, 6-5-1610, 6-1-1611 / UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1604, stuk nr. 308.

050. OOSTERWIJCK, Albertus van

[1] Geboren te Deventer, zoon van Johan van Oosterwijck, meester-snijder te Deventer. [2] Geen academische opleiding / proponent-schoolmeester te Deventer 1597-1598. [3] Predikant Enkhuizen 1598-1602, Delft 1602-1616 / overleden 17-2-1616. [4] Gehuwd met Adriana Westervolt, dochter van Volckerus Westervolt, regent 'pedagogium' (college voor schamele studenten) te Leiden 1579-1588, rector van de Latijnse school in 's-Gravenhage 1589-1598 en in Deventer 1598-1600 / twee zonen en één dochter: / 1. Volckerus, geboren te Delft 21 augustus 1602 - overleden 31 december 1675, ambassadepredikant te Venetië, predikant te Rotterdam 1634-1640 en Delft 1640-1671 (emeritus); Volckerus was te Delft tevens een verdienstelijk dichter; huwde Delft 4-11-1636 Helena Meerman, dochter van Dirck Meerman (veertigraad, burgermeester en thesaurier te Delft) en Dirckge Hendricksdr van Santen (Delftse regentenfamilie) / 2. Johan (geen nadere gegevens) / 3. Agnes, huwde te Delft 26-12-1636 met Daniël de Berch, geboren 1609 - overleden 17-8-1679, vanaf 1672 veertigraad te Delft, zoon van Jacob Daniëlsz de Berch, moutmaker te Delft. [5] Geen. [6] GADev, Rekwesten, d.d. 2 juli 1583; Register van nieuwe burgers, d.d. 25-6-1568 / AKDev: 3-10-1597, 10-10-1597, 30-1-1598, 12-6-1598, 16-10-1598 / Regt (1904) 268 / Geurts (1982) 158-162 / Molhuysen, Blok (1911-1937) V, 402-404 / Bouricius (1915) 14-15.

051. PALUDANUS, Petrus

[1] Geboren in Engeland (in een Nederlandse vluchtelingengemeente?) omstreeks 1572, zoon van Pieter van den Broeck (geen nadere gegevens). [2] Leiden imm. 16-10-1596 (theologie) / praeparatoir examen voor de classis Leiden 24-10-1598, peremptoir examen voor de theologische faculteit te Leiden in juli(?) 1600. [3] Predikant Benningbroek 1600-1602, Aalsmeer 1602-1605, Zoetermeer en Zegwaard 1605-1614 (geschorst en vervolgens op gezag van de Staten ontslagen), Giessen Nieuwkerk 1618-1625, Papendrecht 1625-1631 / overleden 1631. [4] Gehuwd met N.N. / acht kinderen, onder wie minstens twee zonen: / 1. Jacobus, geboren te Zoetermeer in 1608 - overleden 28-2-1645, predikant te Cillaarshoek 1637-1642, Zuidland 1642-1645 / 2. Daniël, gedoopt te Zoetermeer 8-2-1612, glasschrijver te Dordrecht; huwde Dordrecht 1-1-1645 Neeltge Rees, dochter van Mattheus Rees (koopmansfamilie) en Neeltge Frans Rochusdr. [5] Geen. [6] De Rieu (1875) 46 / ACL: 3-7-1598, 18-7-1598, 24-10-1598, 24-7-1599, 5-7-1600 / ACH: 4-9-1602, 17-3-1603 / ACD: 17-6-1604, 1612-1614 (passim) / Roelevink (1991) 553, 625, 660, 677-678, 682, 686 / ADDo: 3-10-1625 / ACD: 2-9-1631 / Regt, Zuid-Holland, IV, 138 / Rees (1935-1936) 272-273.

052. PAULL, Jacobus (familiennaam: DOESE?)

[1] Geboren te Overschie omstreeks 1577, zoon van Pauwel Doese? [2] Leiden - Statencollege (in: augustus? 1600 op kosten van de Heilige Geestmeesters te Overschie, plaats vanaf 24-11-1602: Ridderschap, uit: 16-8-1604), imm. 4-1-1602 (theologie) / peremptoir examen voor de classis Delft 15-7-1604. [2] Predikant Schipluiden 1604-1616 (ontslag genomen na geruchten over onkuisheid), Beets en Oudendijk 1620-1624 / overleden in september 1624. [4] Huwde 3-10-1604 Catharina Adriaensdr van Nieuwkerk / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 64 / UBL, AC: inv.nr. 682, port. 1600, stuk nr. 219; inv.nr. 683, port. 1602, stuk nr. 248; port. 1604, stuk nr. 324 / ACD: 6-10-1603, 13-11-1603, 18-12-1603, 22-1-1604, 19-2-1604,

053. PELTIUS, Johannes

[1] Geboren te Schoonhoven omstreeks 1592, zoon van Willem Peltius. [2] Leiden - Statencollege (in: 4-12-1609, plaats: Schoonhoven, uit: 27-3-1614), imm. 14-2-1612 (filosofie) / praeparatoir examen voor de classis Dordrecht 19-2-1614 / peremptoir examen voor de classis Dordrecht 9-4-1614. [3] Predikant Hooze Zwaluwe 1614-1616, Giessen-Oudekerk 1616-1619, Schipluiden 1619-1631, Schiedam 1631-1642 / overleden 1642. [4] Gehuwd met N.N. (geen nadere gegevens). [5] J. Peltii, (...) *harmonia remonstrantium et socinianorum in variis religionis christianae dogmatibus non infimis, quibus post singulos paragraphos opposita est sententia orthodoxa ecclesiarum vere reformatarum* (...), Leiden 1633. [6] Du Rieu (1875) 105 / UBL, AC: inv.nr. 682, port 1609, stuk nr. 174; port. 1610, stuk nr. 254; port. 1614, stukken nr. 381; inv.nr. 697, Akten van admissie, dossier Schoonhoven / Roelevink (1991) 525, 527, 529, 531 / Regt, Zuid-Holland, I, 196 / AKD: 2-7-1621, 7-7-1621 / Rogge (1862-1865) stuk II, afd. I, 118.

054. PIETERSZ, Philip (familienaam: VAN HUEREN)

[1] Afkomstig uit Delft, ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Ziekentrooster op Mauritius 1598-1605 (waar hij ook preekte en kinderen doopte) / predikant Lexmond 1605-1608, 't-Woudt 1608-1616 / overleden 16-4-1614. [4] Huwde 20-3-1605 Annetge van der Burch, geboren te Delft omstreeks 1585, dochter van Cornelis Jacobsz van der Burch, brouwer, en Alida Willemsdr van den Heuvel (Delftse regentenfamilie) / Annetge hertrouwde later Gillis Huijgensz, predikant (zie: 035 [4]). [5] Geen. [6] Van Troostenburg de Bruijn (1893) 338-339 / Van der Burch (1970) 228 / AKW: 16-4-1616.

055. PROELIUS, Henricus

[1] Geboren te Sittard omstreeks 1566, zoon van Jan Proel? [2] Herborn imm. 3-5-1591 ('Paedagogium') / Franeker imm. 2-6-1595 (theologie) / Leiden imm. 14-6-1641 (theologie) als emeritus. [3] Predikant Den Burg op Texel 1595-1599, Assendelft 1599-1602 (vertrokken na onenigheid met gemeente over continuatie dienst), Pijnacker 1603-1640 / emeritus 30-8-1640 / vestigde zich daarna te Leiden, waar hij in 1643 is overleden. [4] Gehuwd met Aefge Pietersdr / twee zonen: / 1. Petrus, gedoopt te Pijnacker 18-10-1615 - overleden te Amsterdam 19-8-1661, predikant te Pijnacker 1640-1647, Gouda 1647-1651 en Amsterdam 1651-1661 / 2. Jacobus, gedoopt te Pijnacker 25-3-1619 - overleden te Stolwijk in 1652, predikant te Stolwijk 1649-1652. [5] Geen. [6] Regt, Zuid-Holland, I, 185-186; V, 229 / Zedler, Sommer (1908) 193 / Fockema Andreae, Meyer (1968) 22 / Du Rieu (1875) 324 / ACH: 5-9-1601, 24-9-1601, 11-4-1602, 17-7-1602 / ACD: 24-5-1640, 30-8-1640 / Krebbers (1986) 164-165 / GAD, NAD: inv.nr. 1540, akte d.d. 24-4-1608.

056. ROLANDUS, Jacobus (familienaam: Uyttenhoven)

[1] Geboren te Delft 1562, zoon van Roeland Jacobsz Uyttenhoven, kleermaker en in 1566 diaken van de (heimelijke) gereformeerde gemeente te Delft. [2] Voorbereidende studie te Antwerpen / Genève imm. 12-1-1583, theses verdedigd in 1583 en 1584 / Heidelberg imm. 15-11-1585. [3] Predikant Wisseloch en Germersheim (Palts) 1587-1594, Delft 1594-1598, Frankenthal 1598-1603, Amsterdam 1603-1627 / vestigde zich daarna als bijbelvertaler te Leiden, waar hij 9-10-1627 'honoris causa' werd ingeschreven aan de universiteit / overleden te Leiden 3-6-1632. [4] Eerste huwelijk 1590 met Maria Doucy, een hugonote van adellijke afkomst, overleden 12-11-1619 / negen kinderen: / 1. Margaretha, huwde Samuel Perne (overleden 25-9-1622) / 2. Jacobus (geen nadere gegevens) / 3. Clara, geboren 21-11-1590, huwde Caspar Ravens / 4. Timotheüs, geboren te Delft in 1594 - overleden te Boxtel 1657, predikant te Ouderkerk aan de Amstel 1620-1648, St. Michielsgestel en Gemonde 1648-1652 en Boxtel 1652-1657; huwde Sara de Meester / 5. Titus, overleden in Oost-Indië 2-7-1632 (geen nadere gegevens) / 6. Anna, ongehuwd gebleven / 7. Daniël, geboren te Frankenthal 26-12-1600 - overleden te Oud-Beijerland 1658, predikant te Buiksloot 1628-1634 en Oud-Beijerland 1634-1658; eerste huwelijk te Delft 26-5-1630 Maria van der Dolegen, geboren te Delft omstreeks 1600 - overleden te Oud-Beijerland 19-1-1653, dochter van Daniël van der Dolegen, predikant, en Jannetge Wijnandsdr (zie: 016 [4]); hertrouwd met Cornelia van der Houck, weduwe van Dirck Ariensz van Luchtenburg (Lichtenberg), schout van Mijnsheerenland / 8. Samuël, overleden 12-2-1626 (geen nadere gegevens) / 9. Johannes, overleden te Leiden 22-3-1634 (geen nadere gegevens) / Jacobus Rolandus hertrouwde te Amsterdam 20-8-1620 Hendrika, overleden 5-4-1621, dochter van de procureur Pieter de Boer; geen kinderen / Jacobus Rolandus huwde (3) 28-3-1623 Barbara de Weerdt, dochter van een raadsheer; geen kinderen. [5] Aan Jacobus Rolandus werd door de Dordtse synode van 1618-1619 de

vertaling van het Nieuwe Testament opgedragen, waarvoor hij zich in 1627 te Leiden vestigde / vanaf 1628 werkte hij daar ook als revisor van de vertaling van het Oude Testament (in plaats van de overleden predikant Petrus Plancius). [6] Jaanus (1950) 25-26 / Kok (1977) 73, 88 / Nauta (1978-1988) I, 292-293 / Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 1088-1090 / Stelling-Michaud (1959-1976) I, 109; V, 380-381 / Toepke (1884-1886) II, 121 / Du Rieu (1875) 204 / De Klerk (1883) 65-66 / Regt, Noord-Brabant, 84; Zuid-Holland, IV, 218-219 / Abels, Wouters (1985) I, xli.

057. ROSAEUS, Henricus

[1] Geboren te Venlo omstreeks 1575, zoon van Clemens Rosaeus (van de Roose), predikant te Klaaswaal 1576-1578, Bergambacht 1578-1579, Lekkerkerk 1579-1616? / twee broers: / 1. Johannes, geboren te Lekkerkerk in 1590 - overleden te Zijderveld in 1658, predikant te Lekkerkerk 1617-1622, in het leger van Pruisen 1622-1623, predikant te Oene 1623-1627 (ontzet) en te Zijderveld 1637-1658 / 2. Petrus, geboren te Lekkerkerk? omstreeks 1593 - overleden omstreeks 1-1-1643, predikant te Goudswaard 1626-1641, emeritus april 1641. [2] Leiden imm. 27-5-1592 (letteren) - Statencollege (in: 6-10-1592, plaats: Ridderschap, uitgezet: 29-11-1594, wegens directe betrokkenheid bij het studentenoproer in oktober 1594) / Herborn imm. 1595 ('Hohen Schule') / Steinfurt imm. ?, theses verdedigd in 1598 / Caen, promotie tot doctor in de medicijnen in 1612. [3] Predikant Berkenwoude 1598-1600, Overschie 1600-1602, Vrijmersum in het graafschap Meurs 1602-1607 en 's-Gravenhage 1607-1637 (op 12 februari 1616 door de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland geschorst wegens weigering zich te conformeren aan de Resolutie tot Vrede der kerken, ging daarna de contra-remonstranten uit 's-Gravenhage te Rijswijk voor; op 9 november 1618 door de Staten in het predikambt hersteld) / Rosaeus hield in 's-Gravenhage ook praktijk als stadsdokter / overleden 5 april 1637. [4] Gehuwd met Catharina N., eigenaresse van een bierbrouwerij te Delft / minstens twee zonen: / 1. Clemens, doctor in de medicijnen, eerst in 's-Gravenhage omstreeks 1623 en later in 's-Hertogenbosch omstreeks 1633; huwde te 's-Gravenhage 25-10-1633 Debora van Bruelle uit 's-Gravenhage / 2. Henricus, geboren te Duisburg? 1602 - overleden 1657, predikant te Wateringen 1629-1657; huwde te Sluis 25-4-1634 Susanna van Brien, jongedochter van Sluis. [5] Rosaeus is mogelijk de auteur van de "Waerschouwinghe aen de eenvoudighen Christenen" clandestien als voorwoord toegevoegd aan het eerste deel van Hugo de Groot's *Beuys van den waren godsdienst, In ses boeken gestelt*, dat in 1622 verscheen / omstreeks 1625 verzorgde Rosaeus de uitgave van een catechismus te 's-Gravenhage, waarin bij vergissing het tiende gebod ontbrak. [6] Regt, Zuid-Holland, I, 345; IV, 146, 174; V, 194 / UBL, AC: inv.nr. 127, register Statencollege, 24-10-1594, 25-10-1594 en 7-2-1595; inv.nr. 680, acta Statencollege, 6-10-1592 / Du Rieu (1875) 32 / Zedler, Sommer (1908) 20 / Richter (1967a) 82 / Wüllschleger (1989) 64-92 passim.

058. RUDOLPHI, Copinus (ROELOFSZ, Copijn)

[1] Afkomstig uit Groningen, ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Katholiek geestelijke (pastoor?) vóór 1566 / tot de reformatie overgegaan, kwam hij vermoedelijk in 1566 naar Holland / predikant te Leiden in februari 1567, later uitgeweken naar Emden? / predikant Delft 1573-1574 / overleden 3-10-1574. [4] Gehuwd met Geesge Willems uit Friesland / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] Jaanus (1950) 35.

059. RYCKELEM, Johannes (RICLEM, Jan)

[1] Afkomstig uit Ieper, geboortejaar en ouders onbekend / Johannes had minstens één zuster, Maeitge, die in 1596 bij hem inwoonde. [2] Geen academische opleiding / voorlezer-proponent te Delft 1584-1590 / predikantsexamen voor de classis Delft 27-3-1590. [3] Predikant Nootdorp en Wilsveen 1590-1596, Armemuiden 1596-1616 / overleden 3-9-1616. [4] Eerste huwelijk met Jannetge Jansdr, dochter van Jan Adriaensz, rentmeester van het Fraterhuis te Delft en van de kerkelijke goederen te Nootdorp / zeven kinderen: / 1. Cornelis, gedoopt te Nootdorp 29-9-1591 / 2 en 3. Stijntge en Adriaentge, gedoopt te Nootdorp 19-7-1595 / 4. Adriaen, belijdenis te Armemuiden 3-4-1615 / 5. Anna (Annetge), gedoopt te Armemuiden 6-8-1597 / 6. Johannes, gedoopt te Armemuiden 14-11-1599, predikant te Simonshaven 1617-1658, emeritus 1658 / 7. Johanna, gedoopt te Armemuiden 5-3-1603 / Johannes Ryckelem sr. hertrouwde in 1613 met Maeitge Jansdr, weduwe van Thomas Duijm van Vlissingen. [5] Geen. [6] Spoor (1966) 54-55 / LRD: 00-6-1584 (attestatie) / ACD: 25-1-1590, 1-2-1590, 4-6-1590, 27-2-1590, 8-1-1596 / Regt, Zuid-Holland, VI, 186; Zeeland, I, 50 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brieven Ryckelem d.d. 1-11-1604 en 16-2-1605 / LRA: 7-4-1596, 3-4-1615 / DB-Nootdorp: 29-9-1591, 19-7-1595 / DB-Armemuiden: 6-8-1597, 14-11-1599, 5-3-1603.

060. SCHEER, Maerten Claesz

[1] Geboren in 1567, geboorteplaats onbekend / zoon van Claes Scheer? [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Haringkarspel 1588-1594, De Lier 1595-1627 / overleden in de zomer van 1627. [4] Gehuwd met Sophia Marcelles / verschillende kinderen, onder wie: / Nicolaes, geboren in De Lier omstreeks 1595, predikant (zie nr. 061) / Machtelt, huwde Gerrit Simonsz, predikant te Schoonhoven? / Jannetge, huwde Cornelis Cornelisz, smid in De Lier / ook Thalia en Sophia Martini, die zich in 1628 vanuit De Lier bij de gemeente van Wilsveen voegden (waar Nicolaus toen als predikant diende) waren zeer waarschijnlijk kinderen van Maerten Claesz en Sophia Marcelles. [5] Geen. [6] Regt, Noord-Holland, I, 326 / ACD: 3-1-1594, 16-9-1627 / LRW: 1628 / Van Dijk (1986-1992) IV, 57.

061. SCHEER, Nicolaes Maertensz

[1] Geboren in De Lier omstreeks 1595, zoon van Maerten Claesz Scheer, predikant, en Sophia Marcelles (zie nr. 060). [2] Leiden imm. 10-6-1611 (filosofie) / Saumur (1613-1616) / preparatorisch examen voor de classis Delft in 1616 / peremptoir examen voor de classis Delft 13-11-1618. [3] Predikant Wilsveen en Leidschendam 1619-1656 / emeritus 31-7-1656 / overleden? [4] Huwde in De Lier 1644 Geertruid van Bijler uit Amersfoort, weduwe van Marten Rademaeker / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 102 / GAD, Archief Latijnse School en Fraterhuis, inv.nr. 1, d.d. 23-1-1611, 28-2-1613, 29-5-1613, 28-4-1614 en fol. 14 / Roelevink (1991) 660 / ACD: 13-9-1618, 13-11-1618, 29-8-1619, 19-9-1619, 24-8-1656 / Wijnaendts van Resandt (1916) 72.

062. SONNEVELT, Gideon van

[1] Geboren te Veere omstreeks 1573, ouders onbekend. [2] Leiden imm. 16-5-1595 (theologie). [3] Predikant Woudrichem 1598-1618, Delft 1618-1630 / overleden 17-9-1630. [4] Gehuwd (naam echtgenote onbekend), minstens één zoon: Josua, predikant te Asperen 1626-1636, gehuwd met Catharina van Dam, dochter Nicolaes van Dam, predikant te Groote Lindt 1583-1585, Brielle 1585-1606, 's-Gravenhage 1606-1607 en Goedereede 1607-1616, en Elisabeth Jan Hubrechtsdr. [5] *Verklaaringen over den XXXVIII. psalm, waarin o.a. wijdoopig behandelt wort van de smettelijke quale des pestilentii*, Delft 1626. [6] Regt, Zuid-Holland, I, 7, 128; V, 345 / Du Rieu (1875) 42 / Molhuysen, Blok (1911-1937) X, 951.

063. STAEL, Thomas Maertensz

[1] Geboren te Leiden omstreeks 1594, zoon van Maerten Stael? [2] Latijnse school te Leiden / Leiden - Statencollege (in: 1612?, plaats: Leiden, uit:?). [3] Predikant Over- en Nederasselt 1616-1619, 't-Woudt 1619-1623, Delft-Gasthuiskerk 1623-1635 / overleden 8-9-1635. [4] Eerste huwelijk met Lucretia Gerritsdr, overleden in 't-Woudt 27-3-1622 / kinderen onbekend / hertrouwd 28-2-1622 met Anna, dochter van Joris Willems Roskam, brouwer en regent te Delft, en Elisabeth Adriaensdr / kinderen onbekend. [5] Geen. [6] UBL, AC: inv.nr. 682, port. 1612, stukken nrs. 307 en 358 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) IV, 334-335 / AKW: 6-10-1619, 25-12-1619, 27-3-1622, 2-7-1623 / Bouricius (1915) 237 / Jaanus (1950) 241 / TB-Delft: 28-2-1622.

064. STANGERUS, Johannes

[1] Geboren te Oudewater omstreeks 1591, zoon van Andries Stanger (Andreas Stangerus) en Grietge Pieters? / vader Andries was pastoor te Huizum tot omstreeks 1567, predikant te Dokkum 1580-1586 (afgezet wegens hoerij) en te Oudewater 1589-1608 (dienst wegens zwakte neergelegd en kort daarna overleden). [2] Leiden imm. 23-10-1607 (filosofie) / preparatorisch examen voor de classis Dordrecht 1-5-1613 / peremptoir examen voor de classis Dordrecht 12-6-1613. [3] Predikant Rijsoord 1613-1616, Schipluiden 1616-1619 (afgezet als remonstrant) / bleef vervolgens schoolhouden te Schipluiden / conrector Latijnse school te Delft 1630-1636 / overleden 9-10-1636. [4] Huwde 28-8-1613 Trijntge Cornelisdr de Man uit Delft, overleden? / hertrouwd 18-5-1631 Catharina, dochter van Daniël van der Dolegen (zie nr. 016) / minstens één dochter: Catharina, gedoopt te Delft 2-10-1633, in 1663 nog ongehuwd / uit een eerder huwelijk van Catharina met Isaac Fangaert stamden verder nog twee kinderen: Enoch ("met een sware crancksinnicheijt besocht") en Jannetge (gehuwd met Johannes Sas, predikant te Gouda). [5] Geen. [6] Regt, Zuid-Holland, V, 71 / Du Rieu (1875) 88 / Roelevink (1991) 496-497, 500, 504, 592 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 373-374, 417-419, 466 / TB-Delft: 28-8-1613, 18-5-1631 / GAD, NAD: inv.nr. 1838, akten d.d. 6-7-1638, 13/14-7-1638 en 13/14-10-1638; inv.nr. 2020, akte d.d. 14-12-1663.

065. STEDEMEYER, Bernardus

[1] Geboren te Bremen omstreeks 1576, zoon van Gerard Stedemeyer? [2] Helmstedt imm. 21-8-1596 / predikantsexamen voor de classis Deventer 30-7-1598. [3] Conrector en vervolgens rector Latijnse school te Deventer 1600-1602 / predikant Maassluis 1602-1608, Zutphen 1608-1619 (van 1614 tot 1618 in combinatie met het rectoraat van de Latijnse school) / overleden 16-7-1619. [4] Huwde te Deventer 4-6-1600 Sophia Heijncx, dochter van Johan Heynck, burgemeester van Deventer / minstens twee kinderen: / 1. Wijntge, huwde Zutphen 27-3-1625 Willem van Apeldoorn, zoon van de toen reeds overleden secretaris van Deventer Jan van Apeldoorn / 2. Gerardus, geboren te Deventer omstreeks 1610, studeerde in de jaren 1621-1622 theologie te Groningen en Leiden. [5] Geen. [6] Revis (1650) 567 / Zimmermann (1980) 126 / AKDe: 26-6-1598, 20-7-1598, 24-7-1598 / ACD: 7-10-1602, 7-11-1602, 1-8-1608, 7-8-1608 / Broek Roelofs (1947) 59-60 / Bloys van Treslong Prins (1918) 532 / TB-Deventer: 17-5-1600 / Posthumus Meyjes (1895) xxxv / TB-Zutphen: 6-3-1625 / *Album* (1915) 11 / Du Rieu (1875) 163.

066. SWAEN, Theodorus (Dirck)

[1] Geboren te Delft omstreeks 1587, zoon van Hendrick Swaen? [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm. 27-7-1604 - Statencollege (in: 27-7-1604, plaats: Schiedam, uit: 26-10-1610) / praeparatoir examen voor de classis Woerden 25-8-1610 / peremptoir examen voor de classis Woerden 10-11-1610 / Leiden imm. 6-5-1624 (na afzetting als predikant). [3] Predikant Rijsaterwoude 1610-1615, Berkel 1615-1619 (afgezet als remonstrant) / Latijns schoolmeester te Zoetermeer omstreeks 1622 / schreef zich in 1624 in aan de Leidse universiteit / overleden ? [4] Gehuwd met Adriaentje Pit, dochter van Frans Jansz Pit, predikant te Alphen aan de Rijn 1584-1597 / twee kinderen: / 1. Johannes, gedoopt te Berkel 7-1-1618 (geen nadere gegevens) / 2. Elisabeth (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 75 en 176 / UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 27-7-1604; inv.nr. 683, port. 1604, stuk nr. 312; inv.nr. 684, port 1610, stukken nrs. 223 en 257 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 337-341, 469 / Regt, Zuid-Holland, II, 248; III, 258 / Aanteekeningen (1891) 187 / Bijleveld (1909) 255-256.

067. SWALMIUS, Henricus

[1] Geboren te Rhoon omstreeks 1578, zoon van Henricus Swalmius, predikant te Rhoon en Pendrecht 1578-1603 en Bleiswijk 1602-1607 / twee broers: / 1. Arnoldus, predikant te Westmaas 1592-1603 en 's-Gravenzande 1603-1634 (emeritus); gehuwd met Elisabeth Lefken / 2. Eleazar, geboren te Rhoon 1582 - overleden te Amsterdam 4-6-1652, predikant te Poortugaal en Hoogvliet 1605-1612, Schiedam 1612-1622 en Amsterdam 1622-1652. [2] Leiden imm. 16-01-1593 (letteren) - Statencollege (in: 21-1-1593, plaats: Ridder-schap, uit: 10-1-1595) / Leiden imm. 21-6-1595 (letteren), these verdedigd in 1599 / proponentsexamen voor de classis Rotterdam 10-4-1600 / predikantsexamen voor de classis Dordrecht 13-06-1600. [3] Predikant Oud-Alblas 1600-1604, Oud-Beijerland 1604-1617, Delft 1618-1625, Haarlem 1625-1649 / emeritus 12-1-1649 / overleden ? [4] Gehuwd met N.N. / minstens één zoon: / Victor, geboren te IJzendijke 1609 - overleden te Rotterdam 1638, predikant te Spaarndam 1634-1635, Weesp 1635-1637 en Rotterdam 1637-1638. [5] Geen. [6] Regt, Zuid-Holland, I, 127; II, 11, 261 en 399; IV, 264 / Van der Baan (1878) 202 / Du Rieu (1875) 34 en 43 / Witkam (1973) 195 / UBL-DOUSA: 236 A9-32 (these) / Bouterse (1991) 206-207 / Van Dooren (1980) 532-533, 535, 537-540, 544, 547 / Roelevink (1991) 653, 658.

068. TALING, Adriaen Jansz

[1] Geboren omstreeks 1536, ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Aanvankelijk pastoor te Hoogmade, in 1566 overgegaan tot de hervorming en optredend als prediker / predikant Leiden 1572-1574 (1573-1574 werkzaam te Delft), Rotterdam 1574 / overleden begin oktober 1574. [4] Gehuwd met N.N. / een of meer kinderen (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] Regt (1936) 52 (i.v.m. geboortjaar, vermelding Naaldwijk foutief!) / Ten Boom (1987) 159, 261 (noot 70) / Jaanus (1950) 35-36.

069. TAURINUS, Jacobus

[1] Geboren bij Worms? - gedoopt te Schiedam 14-4-1577, zoon van Petrus Taurinus, predikant, en Maertge Fransdr (zie nr. 071) / twee broers en twee zusters: / 1. Franciscus, geboren te Schiedam omstreeks 1580, predikant te Rijsoord 1604-1613, Maarssen 1613-1619 (afgezet als remonstrant) / 2. Johannes, predikant (zie nr. 070) / 3. Maria, gehuwd met Johannes Vogel, brouwer te Gorinchem / 4. Celitge, gehuwd met Jan Marcusz (geen nadere gegevens). [2] Leiden imm. 14-11-1592 - Statencollege (in: 6-10-1592, plaats: Schiedam, uit: 1599?), theses verdedigd in 1598 en 1599 (2x) / proponent te Delft eind 1599 / predikantsexamen voor de classis Delft in februari 1600. [3] Predikant 't-Woudt 1600-1601, Delfshaven 1601-1605, Utrecht

1605-1618 (gevlucht) / overleden te Antwerpen 22-9-1618. [4] Gehuwd met Beatrix van Wijngaerde, dochter van jonkheer Daniel Oem van Wijngaerde en Sophia Rookers / vijf kinderen, onder wie: / 1. Petrus, geboren te Utrecht 4-12-1614 - overleden te Utrecht 30-5-1669, remonstrants predikant te Utrecht 1639-1669; huwde te Utrecht 30-4-1644 Magdalena Harskamp, dochter van de zijdelakenkoper Gerrit Harskamp en Elisabeth ten Haage / 2. Sofia, gehuwd met Johan van Nieuwpoort (geen nadere gegevens) / 3. Catharina, gehuwd met Johannes Munninks. [5] *Brandclock* (...), z.pl. 1611 / *Van de onderlinge verdraagsaamheydt* (...) *tegen Iacobi Triglandi* (...), 2 dln., Utrecht z.j. [1616] / *Naarder openinge dienende tot grondige aenwysinge van eenige manieren van spreken gebruyckt by Iacobum Taurinum in zijn eerste deel van de Onderlinge verdraagsaamheydt* (...), Utrecht z.j. [1616] / *Postbode*, z.pl. z.j. [1616] (vlugschrift) / *Coppe van sekeren brief daerinne beantwoort wort de (...) nareden nareden die Festus Hommius, tot verantwoordinge (...) terstont na de predicatie op den 6. november heeft ghedaen in de Hoogblandsche kercke*. z.pl. en z.j. [1616] / *Inhoudt van eenighe brieven aengaende de beroerten binnen Amsterdam onlangs voorgevallen*, z.pl. 1617 (ook in 1617 in Latijnse vertaling te Frankfurt verschenen) / *Corte ende naecte ondeckinghe van den luegen-geest, onlangx verschenen in de uytegevene Antwoordt tot wederlegginghe van het Discours over de Amsterdamsche beroerten*, z.pl. 1617 / *Zedich ondersoek van eenige handelungen in Gelderlandt* (...) *ter oorsaecke van seecker verschil tusschen de predicanten voorgevallen*, z.pl. 1617 / *Nasporingh, hoe* (...) *de Prince van Orangien* (...) *de bescherminge deser landen heeft aenghenomen, om de Nederlantsche Belijdenisse* (...) *te maintaineren* (...), z.pl. 1617 / *Ernstighe aenspraek aen de maeghdt van Hollandt* (...), z.pl. 1617 / *Weeghschael om in alle billickheydt recht te overweghen de oratie van* (...) *Dudley Carleton* (...) *in de vergaderinghe der* (...) *Staten Generael* (...), z.pl. 1617 / *Wat wonder oudt nieuws, dienende tot* (...) *bewijs, hoe de remonstrantsche predicanten reysen en rotsen* (...), z.pl. 1618 / *Reuckappel* (...) *teghe de quade lucht, onlanghs by een onervaren weyman veroorsaect door het opdoen ende aenwysen van een valsche, fentijnighe spore, tot verdedingh van de oprechte nasporingh* (...), z.pl. 1618 / *Cort verbael van de grouwelijcke disordre* (...) *inzonderheydt tot Oudewater ghepleeght* (...). *Gheexalteert uyt den Reucappel* (...), z.pl. 1618 / *Notulen ofte aenmerckingen op het afscheydt der predicanten van Nimmegen* (...), z.pl. 1618 / *Den vraegh-al, inboudende ettelijcke questien ofte vrighen om daer op te hebben een bondighe antwoorde* (...), z.pl. 1618 / *Bloempotgen van verscheyden bloemen, ghepluckt uyt den hof van de Geldersche contra-remonstranten* (...), z.pl. 1618 (onder pseudoniem Theophilus Phileleutherus) / Taurinus was ook betrokken bij het opstellen van de kerkorde van Utrecht, uitgegeven door de Utrechtse Staten als: *Christelijcke kerckenordeninge der stadt, steden ende landen van Utrecht. Ghearresteert binnen Utrecht den xxviii augusti xviCxxii* (...), Utrecht 1612. [6] Nauta (1978-1988) II, 416-418 / Croockewit (1887) 113-116 / Regt, Zuid-Holland, IV, 107 / Van der Loos (1979) 83-84 / Du Rieu (1875) 34 / UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 6-10-1592, 17-11-1598 / UBL-DOUSA: 236 A9-32, 51; 236 A6-17 (theses) / ACD: 1-1-1600, 4-4-1600 / Knuttel (1978) nrs. 1861, 1992, 2263-2266, 2295, 2366-2368, 2381-2382, 2387, 2420-2421, 2464-2466, 2470, 2531, 2563-2564, 2590, 2595, 2663 / GAD, Bibliotheek sign. 49 E 105.

070. TAURINUS, Johannes

[1] Geboren te Schiedam omstreeks 1587, zoon van Petrus Taurinus, predikant, en Maertge Fransdr (zie nr. 071) / twee broers en twee zusters (zie nr. 069, m.n. 069 [1]). [2] Leiden imm 5-11-1605 (theologie) / praeparatoir examen voor de classis Leiden 2-12-1608 / peremptoir examen voor de classis Dordrecht 3-11-1609. [3] Predikant Nieuw-Beijerland 1609, Delft 1609-1618, 's-Gravenhage 1618 (beroeping aldaar en vertrek uit Delft onwettig bevonden door de Zuid-Hollandse synode, die hem schorste; de door de synode verlangde satisfactie aan de Delftse kerk vond plaats op 29-11-1618), Maasland 1619-1627 (afgezet 23-8-1627) / vestigde zich vervolgens te Delft, waar hij nog in 1631 woonachtig was / overleden 30-10-1637. [4] Huwde te Delft 10-4-1601 met Margaretha van der Meer, dochter van Hendrick Joosten, brouwer, en Quirina Quirijsdr van der Meer / kinderen onbekend. [5] *Bedenckingen op d'historie van 't Samari-taensche vrouwen*, Delft z.j. [1630] (bevatte na het oordeel van de Delftse classis vele zaken die met de remonstrantse leer overeen kwamen). [6] Regt, Zuid-Holland, I, 11, 127 / Du Rieu (1875) 81 / ACL: 2-12-1608 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 312, 333, 466 / ACD: 16-11-1609, 3-1-1610, 26-4-1627, 6-5-1627, 17-6-1627, 5-7-1627, 2-8-1627, 23-8-1627, 15-4-1630 / TB-Delft: 10-4-1601 / GAD, NAD: inv.nr. 1668, akte d.d. 17-4-1638 / GAD, Bibliotheek, sign. 35 A 7/42, 59 C 42.

071. TAURINUS, Petrus (TAURIN, Pieter Jacobsz)

[1] Geboren te Oudewater in 1548, zoon van Jacob Taurin? [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Overschie 1574-1575, Schiedam 1578-1590 / overleden 1590. [4] Gehuwd met Maertge Fransdr / drie zonen en twee dochters (zie nrs. 069, 069 [1] en 070). [5] Vertaalde een boek van Daniël Tossanus tegen Kaspar

Zwenkveld uit het Duits, dat met toestemming van de classis Schieland (10-4-1589) mocht worden uitgegeven (druk onbekend). [6] Arkenhout, Hoek (1957) 107 / Bouterse (1991) 113-114, 511 / Regt (1936) 179, 181.

072. THEODORI, Regnerus (DIRCKSZ, Reijnier)

[1] Afkomstig uit Harderwijk, ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Aanvankelijk priester, later overgegaan tot de hervorming / predikant te Delft 1572-1576 / overleden 2-9-1576. [4] Gehuwd met N.N. / zijn weduwe ontving in november 1580 voor haarzelf en haar kinderen een alimentatie van de Staten van Holland / minstens twee dochters: / 1. Grietge, belijdenis te Delft 29-9-1574 / 2. Hillettege, belijdenis te Delft 27-2-1575, gehuwd met Otto (de Backer). [5] Geen. [6] Jaanus (1950) 31, 39 / Wiltens, Scheltus (1722-1735) II, 21-22.

073. THEUNISZ, Jan

[1] Geboren te Dordrecht, ouders onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Ouderling te Dordrecht 1574-1575 / predikant Poortugaal 1578-1583, Maasland 1583-1599 / emeritus 27-5-1599 / overleden 1600 (voor 4 april). [4] Uit eerste huwelijk, naam echtgenote onbekend, stamde minstens één zoon: Cornelis, predikant (zie nr. 038) / 24-3-1584 te Delft ondertrouw met Maritge Matthijsdr, weduwe Michiel Oliviersz Locquefier. [5] Geen. [6] RSH: 12-7-1599 / Jensma (1981) 2, 8, 10-14, 19, 36-38, 40, 43 / Regt (1936) 184 / ACD: 3-2-1583, 23-5-1583, 5-4-1599, 13-5-1599, 27-5-1599, 5-7-1599, 22-7-1599, 26-8-1599, 4-4-1600 / TB-Delft: 24-3-1584 (ondertrouw).

074. THIELT, Thomas van

[1] Geboren te Mechelen omstreeks 1534, vermoedelijk uit aanzienlijke familie (ouders onbekend). [2] Eerste opleiding aan het Standonckcollege en het aartsbisshoppelijk seminarium te Mechelen / Leuven imm. 18-2-1549 (pedagogie het Varken, dives) / Heidelberg imm. 19-11-1567 en 13-06-1572. [3] 1554 toetreding tot de orde der Cisterciënzers in de St. Bernardsabdij bij Antwerpen / priesterwijding 1559 / pastoor te Oudenbosch 1559-1564? / abt van St. Bernard 1564-1567 / 1567 gevlucht naar Duitsland en tot de hervorming overgegaan / 1568-1572 verblijf te Genève, van februari tot mei 1572 als predikant van de Nederlandstalige vluchtelingen / 1572-1574 verblijf te Heidelberg en Frankenthal / predikant te Schriesheim 1574-1575, Delft 1575-1578 (geleend aan Dordrecht 1576, Haarlem 1577, Amsterdam 1578, Antwerpen vanaf september 1578), Antwerpen 1579-1585 (van daaruit ook prekend te Brussel, Gent en Mechelen), Delft 1585-1590 / overleden 13-1-1590. [4] Huwde te Duisburg augustus 1567 Johanna van Wavere uit Lier (vermoedelijk afkomstig uit aanzienlijke familie), overleden 16-12-1596 / minstens drie kinderen: / 1. Samuel (geen nadere gegevens) / 2. Sara, gedoopt 3-12-1572 in de Waalse kerk te Frankenthal (geen nadere gegevens) / 3. Theodorus (geen nadere gegevens). [5] Van Thielt schreef in 1568 een "Apologia" en een "Sendbrief", waarin hij zich verdedigde tegen aantijgingen in verband met zijn overgang tot de hervorming (publicatie onbekend). [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 1433-1436 / Marnef (1985) afl. 2, 108-110.

075. TOPHUSIUS, Valerius Valerij

[1] Geboren te Rotterdam omstreeks 1578, zoon van Valerius Pauli uit Gent, predikant in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1570-1575 (onder het Kruis o.a. te Antwerpen en Gent) en Rotterdam 1575-1585 (overleden november 1585) en Lysbeth N. (die in 1597 nog in Rotterdam woonde) / één broer en zes zusters, onder wie: Nicolaes en Susanne, beiden gehuwd te Rotterdam (geen nadere gegevens). [2] Latijnse school Rotterdam / Leiden imm. 9-8-1595 (theologie) - Statencollege (in: 12-8-1595, plaats: Rotterdam, uit: 13-1-1601), theses verdedigd in 1597, 1598 (3x), 1599 en 1600 (2x) / proponent in de classis Rotterdam en Schieland 1600-1604 / predikantsexamen voor de classis Rotterdam en Schieland 23-7-1602 (niet voldaan) / predikantsexamen voor de classis Brielle 7-4-1604. [3] Predikant Oudenhoom 1604-1619, Nootdorp 1619-1623 / overleden 22-1-1623. [4] Gehuwd met N.N. / minstens één zoon, voor wiens studie de Staten van Holland over de jaren 1614-1615 een toelage verstrekten / uit een eerder huwelijk van zijn echtgenote stamde minstens één dochter: Hester Aerts (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] Ten Boom (1987) 165, 167, 172-173. / Du Rieu (1875) 43 / UBL, AC: inv.nr. 680, Acta Statencollege, 12-8-1595, 13-1-1609; inv.nr. 682, port. 1595, stuk nr. 8; port. 1596, stukken nrs. 56, 80; port. 1594, stuk nr. 138; port. 1600, stuk nr. 190 / UBL-DOUSA: 236 A3-7; 236 A5-75; 236 A10-11, 13, 27, 64-65 (theses) / Bouterse (1991) 211-212, 241, 244, 249-250, 255-256, 266, 268, 429 / De Jager (1893) 312-313 / De Jager (1893b) 456 / AKW: 17-7-1600, 16-12-1601, 18-4-1604 / ACD: 7-10-1619, 28-11-1619, 2-2-1623, 21-3-1624 / KAN: 22-1-1623.

076. UIJTENBOGAERT, Pieter Jansz

[1] Geboren te Utrecht, zoon van Johan Uijtenbogaert (oom van de gelijknamige hofpredikant van Maurits). [2] Geen gegevens. [3] Aanvankelijk priester van de Duitse Orde te Utrecht en tevens commandeur en pastoor te Schoonhoven / in 1566 tot de hervorming overgegaan, preekte hij in de omgeving van Utrecht en op heimelijke bijeenkomsten te Schoonhoven / 1567 gevlucht naar Dantzig, waar hij tot 1572 verbleef / predikant te Schoonhoven 1572-1575, Delft 1575-1593 / overleden 23-7-1593. [4] Gehuwd met Aeltge Pieters / een dochter Annetge huwde 19-5-1612 Wilhelmus Johannes Riddersbach uit Goor, schoolmeester van St. Geert en predikant te Tuil en 't Waal 1614-1619 (afgezet als remonstrant). [5] Geen. [6] Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 1261-1262 / Van Booma (1989) 38 / Jaanus (1950) 38-39, 48 / GAD, Archief kerkvoogden Delft, inv.nr. 476, f. 170r / Regt, Utrecht en Limburg, 361.

077. VALCKENAER, Lambertus Gerbrandi

[1] Geboortjaar en -plaats onbekend / zoon van Gerbrand Valckenaer? [2] Geen academische opleiding. [3] Als pastoor te Ransdorp en Holijssloot omstreeks 1566 tot de hervorming overgegaan en in 1567 gevlucht naar Emden / predikant Edam 1583-1584 (afgezet wegens overspel), Wormer 1584-1585 (geweerd door de classis Haarlem i.v.m. Edamse affaire) / hield school te Jisp 1586-1587 (wederom geweerd door de Haarlemse classis) / weer toegelaten tot het predikambt door de Noordhollandse synode 3-7-1591, op voorwaarde dat hij geen dienst in Holland zou aannemen / predikant te Kudelstaart 1593-1594 / Delft-Gasthuiskerk 1594-1599 / overleden 1599. [4] Gehuwd met N.N. (geen nadere gegevens). [5] Geen. [6] Jaanus (1950) 87-88 / Molhuysen, Blok (1911-1937) I, 1514 / ACH: 8-11-1584, 10-7-1585, 9-7-1586, 10-9-1586, 20-5-1587, 10-6-1587, 5-6-1591 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 158-160.

078. VARICIUS, Wilhelmus

[1] Afkomst onbekend. [2] Leiden imm. 8-7-1578 (als 'minister verbi'). [3] Predikant Wageningen 1578-1587, 't-Woudt 1591-1599 / overleden tussen 5-7 en 26-8-1599. [4] Gehuwd met Diewertge Barentsdr van Campen, overleden ? / drie kinderen: Barent, Maritge en Anna (geen nadere gegevens) / hertrouwd met Elsege (Elisabeth), dochter van Jacob Zonsz, in 1600 (na overlijden Varicius) hertrouwd met Jacob Cors, die in april 1603 zijn belijdenis deed in 't-Woudt. [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 3 / Van Veen (1912) 311 / AKW: 6-7-1591, 00-4-1603 / ACD: 5-7-1599, 26-8-1599, 4-7-1600 / GAD, NAD: inv.nr. 1509, akte d.d. 1-9-1590.

079. VELSEN, Jan Laurensz van

[1] Afkomst onbekend. [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Rijswijk 1573, Delft-Gasthuiskerk 1575-1578, Schipluiden 1578-1603 / overleden voor 18-9-1603. [4] Gehuwd met N.N. (overleden voor haar man) / zes of zeven kinderen / oudste zoon: Gerard, geboren te Schipluiden omstreeks 1585, predikant te Heteren en Randwijk 1610-1612, Rockanje 1612-1619 (afgezet als remonstrant). [5] Geen. [6] Regt (1936) 50, 53 / LRD: 20-12-1573 ('Vreemden') / Jaanus (1950) 85 / ACD: 18-9-1603 / RSH: 28-2-1595 / Regt, Zuid-Holland, VI, 101.

080. VERSTROOT, Claes Jansz

[1] Geboren te Wijk bij Duurstede, zoon van Jan Verstroot? [2] Geen academische opleiding. [3] Predikant Leiden 1572-1574, Naaldwijk 1575-1580, Wijk bij Duurstede 1580?-? / overleden te Wijk bij Duurstede ruim voor 6-7-1598. [4] Gehuwd met Anneke N., die zich na de dood van Claes Jansz vestigde te Poortugaal waar zij hertrouwde en in de jaren 1598-1599 financiële bijstand ontving van de classes Delft en Rotterdam / geen kinderen. [5] Geen. [6] Regt (1936) 242 / AKN: doopaantekeningen 1575-1580 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brief kerkeraad Wijk bij Duurstede aan Arent Cornelisz d.d. 8-5-1579 / ACD: 6-7-1598 / Bouterse (1991) 188-191.

081. VLIET, Abraham Christiaensz van

[1] Geboren te Voorburg omstreeks 1580, zoon van Christiaan van Vliet? [2] Fraterhuis Delft / Leiden imm. 5-3-1598 - Statencollege (in: 20-2-1598, plaats: Delft, uit: 10-3-1604), theses verdedigd in 1599 (2x), 1600 (4x), 1602 en 1603 (3x) / 1604-1605 vervolg theologiestudie te Leiden na vertrek uit Statencollege op kosten van de stad Delft / predikantsexamen voor de classis Delft 21-4-1605. [3] Maasland 1605-1619 (afgezet als remonstrant) / overleden ? [4] Geen gegevens. [5] Geen. [6] Du Rieu (1875) 51 / UBL, AC:

inv.nr. 680, acta Statencollege, 20-2-1598, 8-3-1604; inv.nr. 682, port. 1598, stukken nrs. 152-153; inv.nr. 683, port. 1604, stukken nrs. 306-307 / UBL-DOUSA: 236 A5-7, 89; 236 A2-15; 236 A3-34, 41; 236 A5-12; 236 A9-91; 236 A10-137, 149, 150 (theses) / ACD: 4-4-1605, 21-4-1605 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 337-339.

NOTEN

(Een lijst van gebruikte afkortingen, een overzicht van geraadpleegde ongedrukte bronnen en een opgave van gedrukte bronnen en literatuur zijn opgenomen in boek 2)

BIJ DE VERANTWOORDING

1. Nijenhuis (1976) / Nijenhuis (1979) / De Jong (1978) 169-170. Eerstgenoemde auteur beschouwt figuren als Coolhaes, Herberts en Sijbrantsz als niet-calvinisten.
2. Van Deursen (1978-1980) IV, 36-37.
3. Van Deursen (1974) 5.
4. Tukker (1965).
5. Ten Boom (1987) / Spaans (1989) / Van der Pol (1990) / Spaans (1990).
6. Van Schelven (1934) 175.
7. Jaanus (1950).
8. Rozemond (1986) / Jaanus (1950) 89-91. De in Delft geleverde Engelse soldaten beschikten in 1598 overigens ook korte tijd over een eigen gereformeerde predikant, die preekte in de Gasthuiskapel: Jaanus (1950) 91.
9. Jaanus (1950).
10. Woltjer (1985).
11. Parker (1993).
12. De Ridder (1966) / Jaanus (1986) / Goetschalckx (1903).
13. Kok (1977) / Duifhuizen (1977) / Starreveld (1978) / Kloek (1980).

BIJ DE PROLOOG

1. Bij de verkenning van het classicale gebied is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van Van Bleyswijck (1667) / Boitet (1729) / Van der Aa (1839-1851) / Muller (1913-1934) / Niermeyer (1944) / Diepeveen (1950) / Postma (1962-1964) / Brouwer, Vellekoop (1984) / Wijbenga (1984-1986) / Postma (1989) / Van den Arend (1993) en diverse bijdragen uit *De stad Delft* (1980 [2e dr. 1981] en 1981). De bevolkingscijfers van 1622 zijn ontleend aan de door Van Dillen (1940) gepubliceerde hoofdentelling.
2. Zie voor een goed en beknopt overzicht van de ontwikkeling van de Delftse brouwnijverheid in de zestiende eeuw: Woltjer (1987) 266-269. Het door Van Berkel (1981) 79-82 geschetste beeld van de veronderstelde vroege teruggang in de brouwering wordt hierin in belangrijke mate gecorrigeerd.
3. Van Berkel (1981) 82-86.
4. Zie voor bijzonderheden over dit conflict boek 1, deel 2, p. 257.
5. Van Zijl (1981) 202-207.
6. Van Berkel (1981) 86-88.
7. Zie voor een diepgaande studie over het Delftse Sint-Lucasgilde: Montias (1982).
8. Eekhout (1981). Zie verder over de Delftse kamer van de OIC: Houtzager (1987).
9. Wijsenbeek-Olthuis (1987) 21-24.
10. Van Leeuwen (1981) 20-27 / Boitet (1729) passim.
11. Zie voor een tamelijk onbekend verslag van deze moordaanslag, geschreven door een Engelse tijdgenoot: Barckley (1598) 241-247.
12. Zie voor de kloosters diverse bijdragen in *De stad Delft* (1980 en 1981)
13. Gumbert (1975).
14. Vermaseren (1981).
15. Brouwer (1981) 37-40.
16. Brouwer, Vellekoop (1984) 45.
17. Van Eeghen (1959) 354.
18. ACD: 6-4-1592.
19. De Raat (1975).

20. Postma (1989) 397-398 en 330-331 / Brouwer, Vellekoop (1984) 51.
21. ACD: 6-7-1592, 2-10-1595.
22. Brouwer, Vellekoop (1984) 55-56 / Poelstra (1978) 74.
23. Brouwer, Vellekoop (1984) 73-74.
24. Poelstra (1978) 78.
25. Hoogendijk (1912) 6-20 / Van Linden van den Heuvel (1953) 19-26 / Poelstra (1978) 99-108.
26. Brouwer, Vellekoop (1984) 14, 43-44.
27. Zie over deze kerk: Mastenbroek, Bosman (1989).
28. Denier van der Gon (1914) 16-25 / Post (1909) 108-114.
29. Post (1909) 108-115, 265-269 / Moerman (1987) 91.
30. Van Vliet (1994) 162. In 1625 was het wederom Fenacolijs die een voor de Maassluise vissers belangrijk initiatief nam, door de oprichting van een belangenorganisatie, het zogeheten "visserijcollege": Van Vliet (1994) 159.
31. Post (1909) 83-84, 88-93 / Moerman (1987) 85-86.
32. Post (1909) 10-21 / Moerman (1987) 91.
33. Moerman (1987) 8-14.
34. Van den Arend (1993) 189-234 / Van Dijk (1981) 161-172.
35. De Ridder (1966) 26-28.
36. Van den Arend (1993) 176-198 / De Ridder (1966) 24-26 / Van Bergen (1924) 37-38, 90-91.
37. Diepeveen (1950) 49, 89-90, 139.
38. Spoor (1966) 34.
39. Postma (1989) 286 / Van Leeuwen (1988) 79-94.
40. Postma (1989) 293-295 / Smit (1994) 29-31.
41. AKLW, fol. 10-11, 28-31.
42. Diepeveen (1950) 180.
43. Balkenende (1986) 51-54, 158, 227-228.
44. Postma (1989) 397.
45. Verhoeven (1992) 182 en 190.
46. Vgl. Bijsterveld (1993) 369-370.
47. Verhoeven (1992) 165, 168 en 172-173. Dr. K. Goudriaan heeft in september 1993 in een (nog) niet gepubliceerde lezing op het congres "Religie in overgang" aan de Vrije Universiteit van Amsterdam eveneens gewezen op dergelijke vroege signalen van een veranderde kerkelijke praktijk, die volgens hem zelfs al terug zouden kunnen gaan tot de late vijftiende eeuw.
48. Spruyt (1992) 23 / Verhoeven (1992) 183 / Oosterbaan (1973) 139 / Oosterbaan (1966) 113 / De Jong (1978) 87.
49. Oosterbaan (1966) 112-116 / Duke (1990) 56 / De Jong (1978) 89-92.
50. Overigens raakte het kerkvolk in het begin van de zestiende eeuw vooral bekend met afwijkende leeropvattingen door de talrijke preken die gehouden werden ter bestrijding van deze nieuwe denkbeelden en ter verdediging van de oude leer. Vgl. het in dit opzicht zeer verhelderende artikel van Pegel (1992).
51. Oosterbaan (1966) 116.
52. Duke (1990) 42 / Kok (1980) 108 / Kok (1977) 16-18.
53. Nauta (1978-1988) II, 159 / Wijbenga (1984-1986) I, 110 / Kok (1980) 109.
54. Nauta (1978-1988) II, 160.
55. Duifhuizen (1977) 16.
56. Van Bergen (1904) 287.
57. Van Bergen (1904) 275 / Van Bergen (1924) 40-44 / Duifhuizen (1977) 17-20.
58. Mellink (1953) 216 / Mellink (1978) 82-83. In navolging van Boitet (1729) 437 en Brandt (1671-1704) I, 133 en 138 wordt veelal aangenomen dat er zowel in 1538 als in 1539 een massa-executie van dopers in Delft heeft plaatsgevonden. Mellink wijt dit aan een vergissing rond het gebruik van de "stilo Delphico".
59. Nauta (1978-1988) II, 160-162. Zie voor de ophef die in Bazel ontstond, toen na het overlijden van David Joris bleek, dat hij zich daar jarenlang incognito had opgehouden en in contact had gestaan met Calvijns bestrijder Sebastiaan Castellio: Zweig (1988) 210-212.

- 60 Verhoeven (1992) 23-24 / Oosterbaan (1973) 141-142, 147, 150 en 163-164 Vgl de door Bijsterveld (1993) in Noord-Brabant waargenomen tendens naar een betere scholing van pastoors
- 61 De Jong (1978) 112 / Oosterbaan (1973) 147 en 150 Zie over Duncanus Noordeloos (1948)
- 62 Oosterbaan (1973) 150-163 / Noordeloos (1948)
- 63 Oosterbaan (1966) 150-154
- 64 Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 449-451 / Oosterbaan (1966) 155
- 65 Soutendam (1889) / Boelema (1988) 17-18, 30 en 85
- 66 Jaanus (1950) 15 / Kok (1980) 109 / Kok (1977) 26
- 67 Van Beuningen (1966) 136
- 68 Van Beuningen (1936) 136-145 Zie over het verschijnsel van de lotenjen ook Vaandrager (1992)
- 69 Kok (1977) 27-28
- 70 Jaanus (1950) 96-99
- 71 Broeyer (1992) 176 / Noordeloos, (1948) I, 99 / Kok (1977) 36
- 72 Oosterbaan (1973) 152 / Kok (1980) 110 / Kok (1977) 35 Zie over Van der Houff ook Ten Boom (1987) 114-115 / Jaanus (1950) 17
- 73 Kok (1980) 110 / Wijbenga (1984-1986) I, 158-159 / Oosterbaan (1973) 153 / Kok (1977) 35-36
- 74 Oosterbaan (1973) 153
- 75 Kok (1980) 110 / Kok (1977) 36-37
- 76 Het verhaal van de Beeldenstorm in Delft wordt levendig verteld door Wijbenga (1984-1986) I, 163-169 Zie voor de details Smit (1924) / Soutendam (1877) / Van Vloten (1876) Wij hebben ons vooral laten leiden door Kok (1977) 38-40
- 77 Kok (1977) 42-43
- 78 Bor (1679-1684) I, 310 Jan Pietersz (in 't) Hoeffijser zou van 1572 tot zijn overlijden in 1608 een vooraanstaande rol bekleden in de Delftse gemeente Zie bijlage C, nr 084
- 79 Duke (1990) 143-144
- 80 Smit (1924) / Soutendam (1877) / Van Vloten (1876) / Marcus (1735) 23-25, 56-58, 126, 147 en 285-287 / Kok (1977) 43-56
- 81 Duifhuizen (1977) 21
- 82 Marcus (1735) 147
- 83 De Ridder (1966) 43-45 / Duifhuizen (1977) 22-25
- 84 Vgl Abels, Van Booma (1992) 196-199
- 85 De Ridder (1966) 51-54 / Marcus (1735) 385-387
- 86 Van Bergen (1924) 47-49 / Duifhuizen (1977) 25-28 / Marcus (1735) 198-200
- 87 Kok (1980) 111 / Kok (1977) 56-58
- 88 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 66-72, zie voor de geannoteerde tekst van het toneelstuk Van Boheemen, Van der Heijden (1985a)
- 89 Zie over Menninck Molhuysen, Blok (1911-1937) VI, 1017-1018 / Hoek (1959) en De Meij (1972) 40-54, 75, 105, 108, 132 en 216 Een andere Delftse watergeus was de door de Raad van Beroerten veroordeelde Cornelis Geerlofs Roebol Marcus (1735) 243
- 90 Van Booma (1989) 38
- 91 Marcus (1735) 313-315 / Kok (1977) 63-78 / Eldermans (1989) Zie over Schinckel De la Fontaine Verwey (z j)
- 92 Van Bergen (1924) 49-58 / De Ridder (1966) 46-51 / Duifhuizen (1977) 27-28
- 93 AKD, 24-8-1573, 25-4-1575 en 25-7-1575 Vgl Jaanus (1950) 24-25 / Duke (1990) 202
- 94 Jaanus (1950) 26
- 95 Duke (1990) 139 / vgl Marcus (1735) 147

BIJ DEEL 1

- 1 Van Deursen (1974) 5-9
- 2 Tukker (1965) m n 1, 179-185
- 3 Duke, Jones (1976) 374, 392
- 4 Duke (1990) 251-254

5. Van Dooren (1980) / Roelevink (1991) / Tukker (1965) 39-40 / Knetsch (1983) 27-28 / Duke (1990) 266-267.
6. Tukker (1965) 185.
7. Bouterse (1991) / Roelevink (1991) ix / Kalma (1978) / Kalma (1981) / Kalma (1983).
8. Kalma (1978) xix-xx.
9. Roelevink (1991) xiii.
10. Bouwman (1928-1934) II, 3-12, 124-128 / Plomp (1971) 91-94, 108-110 / Goeters (1971) 16, 18.
11. Bouwman (1928-1934) II, 125.
12. Hoffmann (1902) 38.
13. Hoffmann (1902) 38-47 / Aymon (1710) I, 2, 34, 76.
14. Aymon (1710) I, 114.
15. Hoffmann (1902) 48 / Goeters (1968) 1.
16. Goeters (1971) 20 / Aymon (1710) I, 34.
17. Goeters (1971) 20.
18. Jaanus (1950) 30 / AKN: 9-8-1572 / Smit (1926) 212-213 / Ten Boom (1987) 154.
19. Van Dooren (1980) 6.
20. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 13-14 / Van 't Spijker (1981) 109.
21. ACD: 16-7-1584 / Rutgers (1980) 177-178, 181 (wekelijks).
22. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 127-128 / Over een mogelijk eerdere indeling van Rotterdam bij de classis Dordrecht vgl. Van Dooren (1980) xi / Ten Boom (1987) 182 / De Dordtse synode noemde zichzelf 'provinciaal', maar droeg feitelijk het karakter van een nationale synode. Het verloop van de oorlog maakte echter alleen een afvaardiging uit Holland en Zeeland mogelijk.
23. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 128-130.
24. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 130.
25. LRD: 20-12-1573 ('Vreemden') / AKN: 10-4-1574, 4-7-1574.
26. Regt (1936) 50-52, 178, 180-181.
27. Regt (1936) 179 / Duifhuizen (1977) 53.
28. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 206, 224 / Van 't Spijker (1981) 79.
29. Ten Boom (1987) 182 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 170.
30. Bouterse (1991) 1.
31. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 143: Minuut-schrijven d.d. 31-10-1579.
32. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 150: Minuut-schrijven d.d. 3-7-1581.
33. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 105-106.
34. ACD: 5-11-1582.
35. Zie met name: Tukker (1965) 16, 22-24.
36. ACD: 23-9-1599.
37. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 133 / Van 't Spijker (1978) 149 / Van 't Spijker (1981) 85-86 / Rutgers (1980) 495-496.
38. ACD: 1582-1591 passim (op data classis 'ordinaris').
39. ACD: 1591-1621 passim (op data classis 'ordinaris').
40. ACD: 1-10-1618, 8-10-1620, 25-2-1621, 7-4-1621.
41. Zie bijv. ACD: 4-10-1610.
42. ACD: 1582-1621 passim (op data classis 'extra-ordinaris').
43. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 133 / Van 't Spijker (1981) 117.
44. ACD: 5-11-1582 (Delft), 8-3-1583 (Delft), 2-5-1583 (Zoetermeer), 11-7-1583 (Schipluiden), 12-9-1583 (Pijnacker).
45. ACD: 4-2-1585, 3-3-1586, 2-3-1587, 7-3-1588, 6-3-1589, etc..
46. ACD: 2-5-1583 (Zoetermeer), 11-7-1583 (Schipluiden), 12-9-1583 (Pijnacker).
47. ACD: 4-10-1593 (eerste vergadering 't-Woudt), 6-10-1597 (eerste vergadering Kethel), 3-4-1606 (eerste vergadering Maassluis).
48. ACD: 26-8-1599 / GAD, Archief classis Delft, inv.nr. 3/25: Brieven van advies van enige kerken uit classis van Delft aangaande het veranderen van de vergaderplaats der classis, 7 stukken 1599-1600, zie met name de brieven uit Zoetermeer en Zegwaard (d.d. 12-9-1599) en Pijnacker (d.d. 19-9-1599).
49. ACD: 26-8-1599, 16-9-1599, 23-9-1599.

- 50 ACD 23-9-1599
- 51 ACD 23-9-1599
- 52 GAD, Archief classis Delft, inv nr 3/25 Brieven van advies van enige kerken uit classis van Delft aangaande het veranderen van de vergaderplaats der classis, 7 stukken 1599-1600, zie met de brieven uit Delft (d d 20-9-1599), Vlaardingen (d d 19-9-1599), Pijnacker (d d 19-9-1599) en Schipluiden (d d 2-1-1600) / ACD 23-9-1599, 4-1-1600
- 53 ACD 23-9-1599, 4-7-1600, ook 6-10-1603, 5-7-1604, 4-10-1604, 2-10-1605, 2-7-1607, etc
- 54 ACD 1601-1610 (op data vergaderingen)
- 55 Goeters (1971) 78, 80 / Van 't Spijker (1981) 85-86
- 56 ACD o a 16-7-1584, 27-8-1584, 1-4-1585, 5-5-1586, 7-3-1588 / na 1600 vgl ACD 7-4-1603, 7-7-1603, 6-10-1603
- 57 ACD 23-9-1599, 3-10-1600 (afwijking), 3-4-1601 (afwijking), 3-7-1601 (afwijking), 2-10-1601 (volgorde 1584), 15-4-1602 (volgorde 1584), 1-7-1602 (volgorde 1584), etc
- 58 Van 't Spijker (1981) 85 / ACD 5-11-1582, 2-5-1602, 1-7-1619, 7-10-1619, 4-10-1621
- 59 ACD 4-12-1589, 1-7-1596, 29-7-1604, 2-10-1608, 6-11-1608, 13-11-1608, 5-3-1609, 00-4-1609 / Van 't Spijker (1981) 85
- 60 ACD 7-3-1588, 4-6-1590, 1-7-1591, 5-7-1599, 4-7-1600, 7-4-1603, 4-4-1605, 5-5-1605, 26-5-1605, 2-10-1607, 18-3-1610, 21-8-1614, 7-1-1619, 13-6-1619, 1-7-1619
- 61 Van 't Spijker (1978) 149-150 / Van 't Spijker (1981) 100
- 62 ACD 13-1-1583 (de genoemde 'voorgaande vergadering' is gehouden op 5 november 1582)
- 63 ACD 13-1-1583
- 64 ACD 23-9-1599
- 65 ACD 22-9-1583, 9-4-1584, 3-3-1586, 7-3-1588, 15-3-1590, 15-8-1596, 15-1-1604, 5-1-1605, 4-4-1605, 30-5-1619
- 66 ACD 17-5-1602, 23-5-1602, 27-6-1602, 8-8-1602, 7-10-1602, 7-11-1602, 4-7-1605
- 67 Zie bijv ACD 7-3-1588
- 68 Bouwman (1928-1934) II, 140-141 / Zie bijv ACD 1-7-1596, 24-6-1604
- 69 ACD 14-5-1584
- 70 Goeters (1971) 125
- 71 ACD 5-11-1582, 8-3-1583, 16-7-1584, 3-3-1586, 2-3-1587, 6-11-1589, 27-2-1590, 4-6-1590, 6-4-1592, 4-7-1594, 18-5-1606, 3-1-1610, 1-10-1617, 8-4-1619, 5-7-1621
- 72 Van 't Spijker (1981) 86 / Bouwman (1928-1934) II, 155 / ACD 16-7-1584, 3-6-1585, 6-1-1586
- 73 Van 't Spijker (1981) 86 / Rutgers (1980) 496 / zie ook ACD 6-10-1586
- 74 ACD 1-7-1596
- 75 Mits de praeses van de classis op dezelfde manier tewerk ging als de praeses van kerkeraad en synode, zie Van 't Spijker (1978) 148-149, 151
- 76 Tukker (1965) 31-33
- 77 Van Dooren (1980) v
- 78 ACD 16-7-1584, 27-8-1584
- 79 ACD 27-8-1582, 7-9-1587, 4-7-1588, 12-9-1588, 27-9-1590 / AKD 21-5-1584, 27-8-1590
- 80 ACD 6-7-1592
- 81 Rutgers (1980) 496, 506-507
- 82 ACD 25-8-1586, 6-10-1586
- 83 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 297
- 84 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 331-356 / ACD 27-9-1590, 3-12-1590, 1-7-1591
- 85 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 3
- 86 Vgl namen visitators in ACD 4-7-1594, 7-10-1596, 26-8-1599 en Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 3, 76, 121
- 87 Tukker (1965) 34-35
- 88 ACD 9-8-1601, 15-4-1602, 15-8-1602 / Tukker (1967-1968) 75
- 89 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 3 / ACD 7-10-1596
- 90 ACD 2-10-1608, 1-10-1618, 11-7-1619 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 287, 404
- 91 Goeters (1971) 52, 54

- 92 Goeters (1971) 22 / Van 't Spijker (1981) 82 / Rutgers (1980) 488 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 131
- 93 Bouwman (1928-1934) II, 400 / RSH 24-8-1589
- 94 Bouwman (1928-1934) II, 402
- 95 Rutgers (1980) 491-492
- 96 Rutgers (1980) 488
- 97 ACD 22-6-1589, 13-7-1589 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 358
- 98 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 75, 126-127
- 99 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 428
- 100 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 76 / zie ook Tukker (1965) 153 (noot 96)
- 101 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 187, 194
- 102 ACD 24-10-1585, 29-11-1589, 30-11-1589, 7-12-1589
- 103 Voor Geesteranus en Van der Dolegen, zie bijlage E, nrs 016 en 026 / voor Van der Myle, zie Nauta (1978-1988) I, 200 en Jaanus (1950) 162
- 104 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 133
- 105 ACD 4-2-1593, 18-2-1593
- 106 Tukker (1965) 157-159 / Tukker (1970) 203 / Schotel (z.j.) 258
- 107 ACD 2-1-1601
- 108 ACD 6-5-1604, 26-5-1605 / Bouterse (1991) 293, 297
- 109 ACD 3-1-1608, 7-1-1619
- 110 ACD 22-7-1604, 5-8-1604, 4-10-1604, 5-1-1605, 10-3-1605, 4-4-1605, 5-5-1605
- 111 ACD 4-12-1608, 13-1-1609, 20-1-1610, 1-4-1610, 19-4-1610, 6-5-1610, 13-5-1610, 4-10-1610, 21-10-1610
- 112 Hooijer (1865) 450 / ACD 5-9-1619, 13-9-1619, 13-11-1619, 28-11-1619, 5-12-1619
- 113 ACD 5-12-1619
- 114 ACD 13-1-1609, 26-2-1609, 6-5-1610, 3-1-1611, 6-1-1611
- 115 ACD 24-10-1585 / Knappert (1910) 256-258 (Van Beeck te Antwerpen)
- 116 ACD 13-9-1618, 13-11-1618, 6-12-1618, 8-8-1619, 29-8-1619, 19-9-1619 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 401
- 117 Van 't Spijker (1978) 170
- 118 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 129 (in bijlage A worden de examenvragen weergegeven)
- 119 Zie bijlage A en ACD 13-11-1618 / Starreveld (1978) 19-20
- 120 ACD 4-6-1590, 9-6-1594, 4-7-1594, 1-9-1594, 3-10-1594, 2-1-1595, 3-4-1595
- 121 Zie dit deel, p 114 e v
- 122 ACD 6-11-1589
- 123 ACD 5-9-1619
- 124 ACD 23-11-1589, 25-1-1590, 4-6-1590, 1-4-1591, 6-4-1592, 6-7-1592, 4-2-1593
- 125 ACD 6-11-1589, 23-11-1589, 29-11-1589
- 126 ACD 11-4-1591, 18-4-1591, 25-4-1591, 16-5-1591, 6-6-1591, 1-7-1591, 7-10-1591
- 127 ACD 23-9-1599, 7-10-1599
- 128 ACD 28-10-1599, 11-11-1599
- 129 ACD 13-9-1619, 19-9-1619
- 130 ACD 1-12-1583
- 131 ACD 1-12-1583, 14-12-1589
- 132 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 175-176
- 133 Zie bijv ACD 17-5-1602, 7-1-1603
- 134 Zie bijv bij Abraham van Vliet - ACD 21-4-1605, 4-7-1605
- 135 Starreveld (1978) 21-22
- 136 ACD 1-7-1591
- 137 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 131 / Van 't Spijker (1981) 83 / Rutgers (1980) 489-491
- 138 ACD 5-11-1584, 24-8-1589
- 139 ACD 4-2-1593, 18-2-1593, 5-4-1593
- 140 ACD 8-7-1593, 12-7-1593, 18-4-1594, 4-7-1594, 27-4-1595, 10-8-1595, 14-4-1597, 5-7-1597, 28-8-1597, 27-11-1597, 5-1-1598, 6-4-1598, 6-7-1598, 7-10-1599
- 141 ACD 1-4-1591, 11-4-1594

- 142 ACD 3-3-1586
- 143 Zie bijv ACD 26-5-1609
- 144 Zie bijv met betrekking tot Jan Barentsz ACD 3-3-1586, 21-12-1589, 25-1-1590
- 145 ACD 14-8-1597 (voorwaarde), 5-4-1599 (nieuwe predikant te Overschie)
- 146 Van Deursen (1974) 9
- 147 ACD 23-5-1583, 12-9-1583 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 145, 258 / Knipscheer (1907) 66-71, 111-114
- 148 ACD 12-9-1583, 25-8-1586
- 149 ACD 20-12-1601, 15-4-1602
- 150 ACD 4-1-1616, 3-5-1616, 3-10-1616, 7-10-1619, 7-6-1620, 29-4-1621
- 151 Van 't Spijker (1981) 90 / Rutgers (1980) 504
- 152 Van 't Spijker (1981) 90-91
- 153 Van 't Spijker (1981) 104
- 154 ACD 1-4-1585
- 155 ACD 5-11-1582, 13-12-1582, 13-1-1583, 3-2-1583
- 156 ACD 8-3-1583, 21-4-1583, 2-5-1583 23-5-1583, 11-7-1583, 12-9-1583, 9-4-1584, 16-7-1584, 25-8-1586, 4-5-1587
- 157 ACD 17-8-1589, 24-8-1589, 7-9-1589, 18-9-1589, 28-9-1589, 5-10-1589
- 158 ACD 4-2-1585, 5-10-1589 / Jaanus (1986) 40-42
- 159 ACD 6-11-1589, 23-11-1589, 1-2-1590, 15-3-1590, 4-6-1590, 10-9-1590, 7-10-1591, 6-4-1592
- 160 ACD 17-4-1608, 26-6-1608
- 161 ACD 2-7-1612, 26-7-1612, 13-6-1613
- 162 ACD 6-9-1612, 1-10-1612, 7-1-1613, 24-1-1613
- 163 ACD 1613 passim
- 164 ACD 12-12-1613, 6-1-1614, 23-1-1614, 8-5-1614, 15-5-1614, 7-7-1614
- 165 ACD 15-5-1614, 7-7-1614, 7-8-1614, 21-8-1614, 5-9-1614 / Roelevink (1991) 677-678, 682, 686-687
- 166 ACD 11-2-1616, 3-5-1616
- 167 ACE 19-5-1620, 30-9-1624
- 168 ACD 2-1-1595, 12-1-1595, 3-4-1595
- 169 ACD 27-8-1584, 5-11-1584, 4-2-1585, 1-4-1585, 3-6-1585, 9-9-1585, 30-9-1585, 2-12-1585, 3-3-1586, 5-5-1586, 12-8-1588
- 170 ACD 4-5-1587, 6-7-1587
- 171 ACD 4-6-1590, 10-9-1590, 3-12-1590, 1-4-1591, 1-7-1591, 7-10-1591
- 172 Van 't Spijker (1978) 144 / Van 't Spijker (1981) 83 / Rutgers (1980) 490
- 173 Goeters (1971) 40, 42 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 131
- 174 Van Beuningen (1870) 46-50, 71 / Koopmans (1990) 160-161
- 175 RSH 26-11-1574, 16-6-1583, 6-9-1587, 13-5-1594, 13-10-1594, 5-3-1599, 19-5-1600, 6-7-1601
- 176 Groenhuis (1977) 138-139 / RSH 3-9-1603 / ACD 27-10-1605, 7-10-1619, 6-1-1620
- 177 ACD 1-12-1586, 2-3-1587, 4-5-1587 / Reitsma, Van Veen (1891-1899) III, 24
- 178 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 236 / ACD 27-10-1605, 2-1-1606
- 179 ACD 22-9-1583, 8-10-1598, 4-4-1600
- 180 ACD 8-3-1583
- 181 RSH 26-11-1574
- 182 ACD 3-3-1586, 16-7-1587, 14-12-1589, 6-4-1592
- 183 Zie met name Tukker (1965) 112
- 184 ACD 5-4-1599, 13-5-1599, 27-5-1599
- 185 Rutgers (1980) 490 / Wiltens, Scheltus (1722-1735) II, 128 / ACD 22-7-1599, 11-11-1604, 28-7-1605 / RSH 6-1-1605
- 186 ACD 5-7-1599, 26-8-1599
- 187 Rutgers (1980) 490 / Tukker (1965) 104-111 / ACD 5-7-1597
- 188 ACD 5-7-1597, 28-8-1597, 6-10-1597, 14-9-1600, 12-10-1600
- 189 Van Beuningen (1870) 188 / ACD 4-4-1600, 13-11-1603, 27-10-1605
- 190 ACD 26-8-1599, 4-4-1600, 4-7-1600
- 191 ACD 13-11-1603

192. ACD: 7-10-1602, 7-11-1603.
193. Van 't Spijker (1981) 85 \ Rutgers (1980) 494.
194. Van 't Spijker (1981) 85 \ Rutgers (1980) 494.
195. Van 't Spijker (1981) 108 \ Rutgers (1980) 495.
196. Goeters (1971) 14.
197. Hooijer (1865) 46.
198. ACD: 12-9-1583 (Berkel), 16-7-1587 ('t-Woudt), 7-10-1591 (Kethel), 1-4-1596 (Maassluis), 7-1-1619 (Wilsveen-Leidschendam).
199. ACD: 16-7-1587, 7-10-1591, 12-12-1591, 6-1-1592, 1-4-1596, 14-4-1597, 6-1-1598, 5-3-1598.
200. ACD: 7-1-1619, 31-1-1619.
201. .Zie bijv. voor Maassluis: ACD: 5-3-1598 en Wiltens, Scheltus (1722-1735) II, 133.
202. ACD: 6-1-1592.
203. ACD: 22-3-1583, 2-5-1583, 6-4-1592, 6-4-1598, 25-2-1619, 8-4-1619 / RSH: 28-6-1619 / Wiltens, Scheltus (1722-1735) II, 44, 133.
204. ACD: 4-7-1588, 21-12-1589, 22-1-1593, 14-9-1595, 2-10-1595, 2-11-1595, 7-1-1619 / RSH: 21-10-1595.
205. Rutgers (1980) 489, 495.
206. ACD: 1-12-1583.
207. ACD: 7-3-1588, 2-5-1588, 4-7-1588.
208. Rutgers (1980) 495.
209. ACD: 2-11-1587; zie ook boek 1, deel 3, p. 337.
210. ACD: 4-10-1621, 11-10-1621.
211. ACD: 6-10-1586, 2-3-1587, 4-5-1587, 6-7-1587.
212. Van 't Spijker (1981) 82 / Rutgers (1980) 487-489.
213. ACD: 16-7-1598.
214. ACD: 20-12-1601, 19-2-1604, 22-9-1605.
215. Zie bijv. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Reijnier Donteclock d.d. 11-6-1599; brieven Jodocus Geesteranus d.d. 18-4-1591, 18-6-1591 en 8-9-1591.
216. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Anthonis Cornelisz d.d. 6-2-1583 / ACD: 8-3-1583, 2-5-1583, 11-7-1583.
217. Zie bijv. ACD: 21-10-1601, 8-8-1602, 26-6-1603.
218. ACD: 5-4-1593, 22-4-1593. 17-7-1603.
219. ACD: 23-11-1589.
220. ACD: 1-2-1590, 27-2-1590, 15-3-1590, 4-6-1590.
221. ACD: 18-7-1619.
222. ACD: 8-8-1619, 29-8-1619, 5-9-1619.
223. ACD: 29-8-1619, 5-9-1619, 7-10-1619.
224. ACD: 8-8-1602, 14-10-1604, 21-10-1604.
225. ACD: 22-7-1599, 29-7-1599, 26-8-1599.
226. ACD: 31-5-1607, 7-6-1607, 14-6-1607, 2-7-1607, 26-7-1607, 2-10-1607, 18-10-1607, 22-11-1607.
227. ACD: 26-6-1603, 22-1-1604.
228. Zie bijv. ACD: 7-10-1602, 7-11-1602.
229. ACD: 26-8-1599.
230. ACD: 5-7-1604, 15-7-1604, 22-7-1604.
231. AKN: 1590 passim / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 392 (concept-remonstranties).
232. ACD: 27-2-1590 / Jaanus (1950) 43-45.
233. ACD: 14-8-1603, 18-8-1603.
234. ACD: 21-5-1609, 26-5-1609.
235. ACD: 15-11-1582, 3-3-1586.
236. ACD: 6-11-1589.
237. ACD: 23-11-1589, 14-12-1589.
238. ACD: 21-12-1589, 25-1-1590.
239. ACD: 8-7-1593, 1-7-1596, 8-7-1596, 15-8-1596, 7-10-1596, 1-11-1596, 6-2-1597, 14-4-1597.
240. ACD: 8-5-1597, 14-8-1597 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24, Concept brief gemeente Delft aan ouderlingen en diakenen van Overschie d.d. 22-4-1599.

- 241 ACD 9-5-1602, 17-5-1602, 23-5-1602
- 242 Zie bijv ACD 18-5-1595, 1-6-1595, 8-7-1596, 13-9-1601, 14-8-1603
- 243 ACD 29-7-1604, 5-8-1604, 9-9-1604 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 221-222
- 244 ACD 21-4-1605, 5-5-1605
- 245 Zie boek 1, deel 2, p 198-202, boek 2, deel 6, p 146
- 246 Van 't Spijker (1981) 89-90, 103 / Rutgers (1980) 502
- 247 Omdat de tucht op personen was gericht, is in de tabel elke persoon als een afzonderlijk geval geteld. Zie ook boek 2, deel 5, pp 54-57. Vlaardingen heeft soms dezelfde tuchtgevallen geruime tijd later op de classis opnieuw ter sprake gebracht, wat in een zaak tot uiteenlopende reacties van de classis kon leiden. Het aantal gevallen in de tabel is daardoor kleiner dan de optelsom van de classicale respons (= 'advies' + 'actie' + 'ter discretie')
- 248 Zie boek 1, deel 2, pp 229-239, boek 2, deel 5, pp 90-94
- 249 ACD 18-4-1594, 4-7-1600
- 250 ACD 12-9-1582, 2-11-1587, 6-4-1598 (twee personen)
- 251 Zie ACD 6-4-1598 - Delft informeert de classis voor de afsnijding van twee lidmaten, die "noch meer hier voorgesteld" blijken te zijn. Zie ook ACD 19-7-1590 - Classicaal advies ten aanzien van tuchtprobleem te Berkel, slechts "in de clade bij memorie" aangetekend. De classis achtte het niet nodig dat de scriba een en ander in de 'nette' acta vastlegde.
- 252 ACD 12-9-1582
- 253 ACD 25-1-1590
- 254 ACD 3-7-1606
- 255 ACD 1608-1613, in het bijzonder 15-4-1613 (citaat)
- 256 ACD 22-7-1600, 3-2-1605, 2-1-1606, 3-4-1606
- 257 ACD 2-3-1587, 10-9-1590, 27-9-1590, 1-4-1596, 6-1-1597, 6-7-1598, 2-10-1601, 3-10-1605, 9-3-1606, 6-4-1615, 5-9-1619 (voorbeelden)
- 258 ACD 4-2-1585, 6-10-1586, 6-11-1589, 5-4-1593, 2-1-1595, 2-10-1606, 13-9-1619 (expliciete vermeldingen)
- 259 AKN 26-5-1596, 8-6-1596, 22-12-1596, 5-1-1597, 8-1-1597, 30-3-1597, 22-6-1597 / ACD 6-1-1597, 23-1-1597, 6-2-1597, 20-3-1597, 14-4-1597, 5-6-1597
- 260 AKN 27-7-1597 (opschorting Avondmaal) / ACD 1597-1602 passim
- 261 ACD 1599-1602 passim
- 262 ACD 4-7-1611
- 263 ACD 1608-1612 passim
- 264 ACD 3-4-1595, 3-7-1595
- 265 ACD 6-7-1609
- 266 Rutgers (1980) 502
- 267 Zie boek 2, deel 6, pp 177-180
- 268 ACD 17-2-1605
- 269 ACD 28-7-1605
- 270 ACD 5-4-1604, 17-2-1605
- 271 ACD 27-10-1605, 3-11-1605, 14-4-1608
- 272 ACD 14-7-1611
- 273 ACD 30-4-1615
- 274 ACD 15-4-1602, 27-6-1602, 1-7-1602, 7-10-1602, 17-10-1602, 24-7-1603, 4-4-1605
- 275 ACD 6-4-1592, 2-10-1595, 4-1-1599
- 276 Zie boek 2, deel 6, 7 en 8
- 277 Zie boek 2, deel 6, pp 119-121
- 278 Zie boek 1, deel 4, p 423
- 279 ACD 2-10-1601, 15-1-1602, 15-4-1602
- 280 ACD 10-3-1611, 11-4-1611
- 281 ACD 7-1-1613, 7-2-1613
- 282 ACD 1-4-1591, 3-4-1601, 25-5-1606, 3-7-1606, 13-7-1606, 12-9-1613
- 283 ACD 1605-1620 passim, zie ook boek 2, deel 6, pp 188-191
- 284 Zie dit deel, p 143

- 285 ACD 3-10-1594, 2-1-1595, 3-4-1595
- 286 ACD 7-10-1619, 6-1-1620
- 287 ACD 1-12-1586, 2-5-1688
- 288 ACD 4-7-1600
- 289 ACD 3-7-1601, 2-10-1601, 11-10-1601, 15-1-1602, 9-5-1602
- 290 ACD 1-4-1610
- 291 Tukker (1965) 24-28
- 292 Tukker (1965) 28-30
- 293 Van Deursen (1974) 5-7
- 294 ACD 14-12-1589, 12-1-1595, 15-1-1604
- 295 ACD 13-1-1583, 7-3-1588
- 296 ACD 14-12-1589, 3-7-1595, 1-7-1596
- 297 Tukker (1965) 62-66
- 298 ACD 6-7-1592
- 299 Zie dit deel, p 63
- 300 Starreveld komt in zijn doctoraalscriptie over de classis Delft in de jaren 1582-1593, deels op basis van andere argumenten, feitelijk tot dezelfde conclusie (46-47) Wij zouden hem onrecht doen als hier niet vermeld zou worden dat zijn analyse onze gedachtengang over dit onderwerp heeft geïnspireerd
- 301 Van 't Spijker (1978) 150-151
- 302 Van 't Spijker (1978) 180, 182
- 303 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 179, 182-183, 191-193
- 304 Van 't Spijker (1981) 74, 81 / Tukker (1965) 9-14
- 305 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 306, 401, III, 19-21, 242-243, 258-259 / Roelevink (1991) xv-xxiii
- 306 Bremmer (1981) 35-45 / Rogge (1865) I, 218-230 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 89-91, 114-117
- 307 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 217, 261 / ACD 16-7-1584, 27-8-1584
- 308 ACD 1-4-1585, 3-6-1585, 27-6-1585, 25-7-1585, 15-8-1585, 9-9-1585, 30-9-1585, 2-12-1585, 3-3-1586, 5-5-1586
- 309 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 262-263
- 310 Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 422, III, 77, 275 / ACD 30-7-1592, 3-9-1592, 7-8-1597, 20-3-1608, 17-4-1608, 26-6-1608, 7-7-1608, 1-8-1608, 15-9-1608, 26-9-1608, 1-7-1619, 11-7-1619
- 311 Zie bijv ACD 6-7-1587
- 312 ACD 22-7-1599, 29-7-1599, 4-7-1600, 27-6-1602
- 313 ACD passim
- 314 ACD 18-4-1594, 12-5-1594, 15-4-1602, 27-6-1602
- 315 ACD 12-8-1588, 26-9-1591, 12-7-1593, 12-5-1594, 3-7-1595, 23-7-1598, 19-6-1603, 24-6-1604, 18-5-1606, 26-6-1608 / Zie in het bijzonder over een Nederlandse kerkgeschiedenis Acquoy (1894)
- 316 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 218
- 317 ACD 20-8-1587, 9-8-1590, 28-7-1605, 14-6-1607, 18-7-1619, 22-7-1620, 15-7-1621
- 318 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II en III, passim
- 319 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 260
- 320 Rutgers (1910) 19-22, 26-27 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II en III, passim
- 321 Rutgers (1910) 128-129
- 322 Rutgers (1910) 148-149 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 191, 232
- 323 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 176
- 324 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 283, 311, 329, 356, 383
- 325 ACD 7-8-1597
- 326 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 324-325
- 327 Jaanus (1950) 165-168 / Hania (1895) 278-284
- 328 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 370, 389
- 329 ACD 11-1-1593, 6-10-1597
- 330 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 107 / ACD 8-10-1598, 4-1-1599
- 331 ACD 13-11-1582, 2-5-1583, 23-5-1583, 10-9-1590
- 332 ACD 9-8-1590, 12-7-1593, 26-5-1605
- 333 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 384-385

- 334 Voor zover niet naar andere literatuur wordt verwezen, hebben wij ons in de navolgende beschouwing vooral laten leiden door Nijenhuis (1979) 332-342 / De Jong (1978) 182-196 / Reitsma, Lindeboom (1933) 237-301
- 335 Dijk (1912) 21-28, 30-34
- 336 Dijk (1912) 28-30, 58-60 / Jaanus (1950) 188-192
- 337 Bangs (1971) 138-149
- 338 Maronier (1905) 187-188
- 339 Van Iltterzon (1979) 104-106
- 340 De Groot (1935) 136-161
- 341 Van 't Spijker (1978a) 132-133 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 160-162
- 342 Van 't Spijker (1978a) 133 / Hooijer (1865) 126-127
- 343 Den Tex (1966) III, 51-81
- 344 Wullschlegler (1989) 36-38
- 345 Hoenderdaal (1970-1971) 48-96
- 346 Reitsma, Lindeboom (1933) 250, 263-264, 268 / Schoffer (1953) 18 / Den Tex (1966) III, 137, 143, 146, 154-155, 269 / Wullschlegler (1989) 39-40 / zie ook boek 1, deel 3, pp 338-340
- 347 Schoffer (1953) 19-20
- 348 Schoffer (1953) 20-21, 25 / De Jong (1978) 186 / Reitsma, Lindeboom (1933) 261 / De Jong (1979) 156, 177
- 349 De Jong (1978) 186 / Schoffer (1953) 20
- 350 Schoffer (1953) 24-25, 35-36 / Langeraad (1902) 47-54 / Reitsma, Lindeboom (1933) 272
- 351 Schoffer (1953) 37-39 / De Jong (1978) 187
- 352 Brandt (1671-1704) II, 459-464, 513-518 / Schöffer (1953) 41 / Wullschlegler (1989) 41-43
- 353 Schöffer (1953) 43-44
- 354 Schöffer (1953) 45, 49-51
- 355 De Jong (1978) 195-196
- 356 De Jong (1978) 194-195
- 357 De Jong (1978) 193-194
- 358 Keuning (1946) 22, 27-29 / Starreveld (1982) 65, 76
- 359 Jaanus (1950) 193 / Janssen, Toorenenbergen (1880) 265, 274 / Hania (1895) 248
- 360 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 240, 242, 256, 258, 274
- 361 Zie over het Statencollege en zijn regent boek 1, deel 4, pp 445-450, 494-495
- 362 UBL, AC inv nr 683, port 1608, stuk nr 109, d d 2-9-1608
- 363 ACD 20-3-1608, 17-4-1608, 26-6-1608, 7-7-1608, 1-8-1608
- 364 ACD 15-9-1608, 26-9-1608 / Den Tex (1966) 79-80, 138
- 365 Maronier (1905) 211 / Janssen, Toorenenbergen (1880) 273 / ACD 21-4-1605
- 366 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 254-255 / ACD 14-6-1607, 2-1-1608
- 367 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 254-255 / ACD 22-9-1606, 29-03-1607, 4-12-1608
- 368 ACD 27-8-1609 / Hoenderdaal (1970-71) 77-78
- 369 Den Tex (1966) III, 137-139 / ACD 18-3-1610, 1-4-1610, 6-5-1610 / Roelevink (1991) 401 (het kopje "Particuliere Synode" boven artikel 31 is onjuist!)
- 370 Den Tex (1966) III, 139-140
- 371 Den Tex (1966) III, 146-148 / ACD 3-2-1611
- 372 ACD 17-2-1611
- 373 ARA, OSA inv nr 157 - Frs (1991) 65 (nr 526), classis Delft en Delfland, dossier Isaac Naeranus
- 374 ACD 6-1-1614, 7-7-1614, 21-8-1617, 5-9-1614, 6-10-1614, 23-10-1614, 1-5-1615
- 375 ACD 1-5-1615, 6-4-1615, 30-4-1615, 25-6-1615, 23-7-1615
- 376 Zie dit deel, pp 96-97
- 377 ACD 2-3-1617
- 378 Hoenderdaal (1970-71) 77-78 / AKB 4-9-1615, 20-9-1615, 11-10-1615, 18-10-1615, 22-11-1615 / UBL, AC inv nr 684, port 1610, stuk nr 252, ongedateerd
- 379 ARA, OSA inv nr 127 - Frs (1991) 37 (nr 309), 26-7-1619 / ACD 7-1-1619
- 380 Van Langeraad (1902) 75, 163, 172 / ACD 9-8-1617
- 381 ACD 4-1-1616

- 382 ACD 11-2-1615
- 383 ACD 25-2-1616 / AKN 4-4-1616
- 384 Zie boek 1, deel 3, pp 341-355
- 385 ACD 3-10-1616
- 386 ACD 3-5-1616
- 387 Zie over Pauli dit deel, p 98
- 388 Roelevink (1991) 592 / ARA, OSA inv nr 157 - Fns (1991) 65 (nr 526), classis Delft en Delfland, dossier Johannes Stangerus
- 389 ACD 3-10-1616, 2-1-1617, 3-4-1617, 3-7-1617 / AKW 29-1-1617, 26-2-1617, 24-9-1617
- 390 AKD 2-5-1616, 5-5-1616, 6-5-1616, 16-5-1616, 11-7-1616 / Brandt (1671-1704) II, 304-307 / Van Dooren (1972) 35-36
- 391 ACD 3-5-1616
- 392 ACD 3-5-1616, 3-7-1616, 19-7-1616, 3-10-1616
- 393 AKN 22-1-1617
- 394 ACD 3-3-1617, 3-4-1617
- 395 Zie hierna boek 1, deel 3, pp 341-346
- 396 AKD 25-09-1617 / Roelevink (1991) 459 / Wullschlegel (1989) 100, 106
- 397 AKD 6-10-1617, 9-10-1617, 16-10-1617, 30-10-1617
- 398 AKD 13-11-1617
- 399 AKD 25-11-1617 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 395 Stuk d d 28-11-1617
- 400 AKD 25-11-1617 / GAD, Archief classis Delft, inv nr 3/31 Stuk d d 16-11-1617
- 401 KBD 20-7-1617, 10-9-1617, 3-12-1617
- 402 Den Tex (1966) III, 500
- 403 AKS 8-10-1617, 31-12-1617
- 404 AKWL ongedateerd (folio 2)
- 405 ACD 1-10-1617
- 406 ACD 1-10-1617
- 407 AKD 22-1-1618, 23-1-1618, 19-3-1618
- 408 AKD 19-3-1618, 21-3-1618, 9-4-1618
- 409 AKD 26-3-1618, 28-3-1618, 2-4-1618, 4-4-1618, 13-5-1618, 28-5-1618, 1-6-1618
- 410 Van Langeraad (1902) 163-171 / ACD ongedateerd (tussen 1-10-1617 en 8-6-1618)
- 411 ACD ongedateerd (tussen 1-10-1617 en 8-6-1618)
- 412 ACD 8-6-1618, 28-6-1618, 9-8-1618, 6-9-1618 / Roelevink (1991) 682-683
- 413 ACD 13-9-1618
- 414 ACD 1-10-1618
- 415 ACD 7-1-1619
- 416 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 289, 312-313 / ARA, OSA inv nr 163 - Fns (1991) 69 (nr 547), classis Delft en Delfland
- 417 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 303, 313 / ARA, OSA inv nr 163 - Fns (1991) 69 (nr 547)
- 418 ACD 19-11-1618
- 419 ARA, OSA inv nrs 157, 163 - Fns (1991) 65 (nr 526), 69 (nr 547), classis Delft en Delfland
- 420 ARA, OSA inv nr 163 - Fns (1991) 69 (nr 547), classis Delft en Delfland
- 421 ACD 4-7-1619, 25-7-1619 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 336-340, 350-351
- 422 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 354, 373-374
- 423 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 333
- 424 Langeraad (1902) 76, 165 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 467 / ACD 13-11-1618, 7-1-1619, 31-1-1619
- 425 RSH 19-10-1618 / GAV, OAV inv nr 2, d d 04-11-1618 / ACD 19-11-1618
- 426 ARA, Archief Hof van Holland, inv nr 5223, nr 22
- 427 ACD 30-5-1619, 13-6-1619, 1-7-1619
- 428 ACD 31-1-1619, 14-2-1619, 25-2-1619, 6-3-1619, 8-4-1619, 1-7-1619, 4-7-1619, 18-7-1619, 29-8-1619, 19-9-1619
- 429 ACD 1-8-1619, 8-8-1619, 29-8-1619, 5-9-1619, 13-9-1619, 7-10-1619
- 430 ACD 5-9-1619, 13-9-1619, 19-9-1619, 7-10-1619, 17-10-1619, 31-10-1619, 13-11-1619

431. ACD: 8-4-1619, 12-3-1620, 7-6-1620, 22-7-1620.
432. ACD: 13-9-1618, 25-2-1619, 8-4-1619, 18-7-1619, 6-1-1620, 20-2-1620, 12-3-1620, 26-3-1620, 2-4-1620, 6-4-1620, 2-7-1620.
433. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 462-463 / ACD: 1-10-1620, 8-10-1620, 25-2-1621.
434. ACD: 7-4-1621, 19-04-1621, 5-7-1621.

BIJ DEEL 2

1. Rogier (1947) I, 443 / Rogier (1952) 332-333.
2. Woltjer (1962) / Woltjer (1972) / Woltjer (1976).
3. Duke (1990) 291-293.
4. Briels (1987a) 341-342.
5. Van der Pol (1990) 341-346, 428-435.
6. Spaans (1989) 82-107.
7. Bergsma (1989) 258.
8. Zie boek 1, deel 1, pp. 56-58.
9. Zie boek 1, deel 1, pp. 109-112.
10. Gasthuiskerk en gasthuispredikant te Delft zijn hierbij niet meegeteld.
11. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 138.
12. Van 't Spijker (1978) 146 / Van 't Spijker (1981) 99-100.
13. ACD: 7-9-1587, 2-11-1587, 7-3-1588, 4-7-1588 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 371 / AKW: 00-i-1590 - 00-12-1591, passim.
14. ACD: 6-10-1586, 2-3-1587, 4-5-1587.
15. AKN: 9-8-1572, 24-5-1573.
16. LRD: 20-5-1573 / AKM: 13-12-1598 / AKWL: 6-10-1619.
17. Zie boek 1, deel 1, pp. 57-58.
18. Abraham Jansz in Vlaardingen (1578-1580) en Pijnacker (1580-1583); zie over hem in dit verband: ACD: 13-1-1583 / Huijg Dircksz in De Lier (1578-1581); over zijn gebrekkige 'kwaliteiten': Bouterse (1991) 49, 52, 65-66, 78-79.
19. Van Apeldoorn (1929) m.n. 22.
20. Van Apeldoorn (1929) 14-16.
21. Van Apeldoorn (1929) 18-20, 22-23.
22. GAV, OAV: inv.nr. 303.
23. Van Apeldoorn (1929) 25-28 / Van Dijk (1981) 163-164.
24. ACD: 6-11-1589.
25. ACD: 7-7-1608.
26. ACD: 1-8-1615.
27. AKD: 26-10-1601.
28. Muller (1913-1934) I, 271-272, 278-279.
29. ACD: 14-9-1595, 2-11-1595.
30. Van Apeldoorn (1929) 12-13, 24.
31. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 300 (Wijkboekje van Arent Cornelisz).
32. Omschrijving voor een belangrijk deel gebaseerd op de treffende definitie van Bergsma (1989) 268.
33. Zie bijv. ACD: 9-5-1602.
34. Van Deursen (1974) 130.
35. ACD: 8-7-1596.
36. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brief kerkeraad Delft aan kerkeraad Overschie d.d. 6-5-1597 en brief kerkeraad Delft aan Jan Barentsz d.d. 6-5-1597.
37. AKW: 7-4-1591.
38. ACD: 6-6-1591, 1-7-1591.
39. Van Deursen (1974) 128-129.
40. Briels (1987a) 340.
41. Bergsma (1989) 268-269.

- 42 Zie noot 31, verder met name AKW 17-10-1591
- 43 RSH 26-11-1586
- 44 GAM, Archieven der Ned Herv Gemeente Maasland, inv nr 1 Handelingen kerkeraad 1640-1663, voorn (J D de Kort, *Inventaris van de Archieven der Ned Herv Gemeente Maasland 1584-1950*, z pl 1955 - getypt)
- 45 AKD 14-10-1577
- 46 ACD 16-7-1587
- 47 AKS 6-6-1598
- 48 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112, Brief Reijnier Donteclock aan Arent Cornelisz d d 9-7-1601 / Uytendogaert (1647) IV, 182
- 49 ACD 1-7-1591 / AKW 27-12-1591
- 50 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 300, te weten Trijntge Cornelis, Gnetge Reiers en Machtelt Willems op de Oude Delft (/Noordeinde) en Achalijte Olofs in de Bagijnesteeg
- 51 MBD 19-9-1618
- 52 Van Deursen (1974) 135-139
- 53 Tukker (1983) 314-315 / Ruys (1919) 249-250
- 54 Bienen (1987) 261-262 / Bienen (1983) 370-371 / Olthuis (1908) 258
- 55 Olthuis (1908) 58-59, 258
- 56 Olthuis (1908) 140, 258 / Bienen (1983) 373
- 57 Olthuis (1908) 258
- 58 Bienen (1987) 261 / Tukker (1983) 314 / Over de Londense gemeente en haar kerkorde, zie dit deel, pp 205-206
- 59 Dankbaar (1956) 73-74
- 60 Olthuis (1908) 166, 257 / Tukker (1983) 314, 319
- 61 Dankbaar (1956) 13-14, 67-71
- 62 Rutgers (1980) 93-95
- 63 Bouwman (1928-1934) II, 250-251
- 64 Tukker (1983) 313 / Hooijer (1865) 124
- 65 Van 't Spijker (1978) 173
- 66 AKD 8-10-1582, 12-11-1582
- 67 AKD 8-8-1578
- 68 ACD 25-6-1621
- 69 AKB 28-6-1621 / Knuttel (1908-1916) I, 19 / zie ook Van Deursen (1974) 138-139
- 70 Olthuis (1908) 49-54 / Bienen (1983) 368
- 71 ACD 6-1-1614
- 72 Tukker (1983) 313-314
- 73 Olthuis (1908) 80 / Bienen (1983) 373
- 74 AKD 24-8-1590
- 75 Spiertz (1991a) 190-191 (noot 54¹)
- 76 Jaanus (1950) 252
- 77 Balke (1980) m n 209-211 / Dankbaar (1941) 151-157
- 78 Dankbaar (1941) m n 8-9, 11, 33-34, 53-60, 68-69, 73-74, 200
- 79 Zie boek 2, deel 5
- 80 Pfisterer (1938) 51
- 81 Bienen (1987) 216-217 / Sizoo (1989) III, 485-486
- 82 Pfisterer (1938) 51, 60
- 83 Schwartz (1909) 330
- 84 Van 't Veer (1942) 304-305
- 85 Dankbaar (1982) 49-50 / Pfisterer (1957) 99 / Een aantal burgers liet niettemin bij het betuigen van instemming met de gewenste belijdenis verstek gaan, zie Plomp (1969) 147, 152
- 86 Pfisterer (1938) 60 / Schwartz (1909) 330
- 87 Pfisterer (1957) 99
- 88 Van Schelven (1909) 58 e v / Dankbaar (1956) 1-2, 7-9, 17-23
- 89 Van Schelven (1909) 104-113 / Dankbaar (1956) 3, 6-12, 31

- 90 Dankbaar (1956) 80-83
- 91 Dankbaar (1956) 84-93 / Nauta (1974) 14-15, 49 e v
- 92 Dankbaar (1956) 93
- 93 Dankbaar (1956) 3, 68-70
- 94 De Jong (1978) 131
- 95 Hooijer (1865) 47
- 96 Hooijer (1865) 47
- 97 Hooijer (1865) 47-48
- 98 Rutgers (1980) 81-84
- 99 Rutgers (1980) 82
- 100 Van 't Spijker (1981) 87
- 101 Zie bijv. AKS 1-1-1596, 15-11-1598, 5-9-1599 / AKB 7-3-1613
- 102 AKD 4-1-1574
- 103 Van Deursen (1974) 199 / AKD 3-12-1585
- 104 AKD 4-1-1574
- 105 LRD 1612-1616 passim (zie data inschrijvingen) / AKD 1619-1621 passim (zie data registratie aantal nieuwe gemeenteleden)
- 106 AKD 21-3-1588
- 107 AKD 26-11-1578, 26-12-1588, 7-12-1592, 4-11-1595, 25-11-1596, 3-12-1601
- 108 AKN 31-3-1585
- 109 AKW 2-2-1595 / AKL Pasen 1592, 9-7-1595, 15-10-1595, 25-12-1595
- 110 AKS 21-9-1597
- 111 AKM 2-7-1617
- 112 AKB 24-6-1618, 9-5-1621
- 113 AKD 2-5-1575, 15-8-1578 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv. nr. 312 / zie ook boek 2, deel 5, pp. 48-49
- 114 AKS 11-6-1601, 23-9-1601
- 115 AKS 26-1-1597, 30-3-1597
- 116 AKD 22-4-1585 / LRD juni 1585 (bij de nieuwe lidmaten na belijdenis)
- 117 AKD 17-6-1591, 21-10-1591
- 118 AKD 31-1-1583
- 119 Van Deursen (1974) 161-163, 166-167 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 321 / zie ook boek 2, deel 8, pp. 302-313
- 120 LRD 1573-1580 (zie initialen predikanten bij namen nieuwe lidmaten) / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv. nrs. 202 en 314 / AKD 29-10-1593, 26-12-1595, 23-6-1600, 31-10-1608, 22-4-1611
- 121 AKD 2-3-1618, 5-3-1618, 9-3-1618, 12-3-1618, 13-4-1618
- 122 AKD 9-8-1574
- 123 AKN 27-3-1575 / AKS 22-1-1595
- 124 Hooijer (1865) 41, 67 / Dankbaar (1956) 27 / Brienens (1987) 261-262
- 125 Verboom (1987) 95-96 / Nauta (1978-1988) III, 112-113
- 126 Jaanus (1950) 253
- 127 Van Deursen (1974) 166-168 / Van Veen (1979) 30-31
- 128 Van Veen (1979) 32-35
- 129 Jaanus (1950) 249-253
- 130 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 137, 169-170
- 131 AKD 25-6-1575, 7-5-1582 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 170
- 132 Olthuis (1908) 103-104, 110 / Van Deursen (1974) 141, 143
- 133 AKD 12-8-1579
- 134 AKD 23-12-1596
- 135 Olthuis (1908) 108 / Van Deursen (1974) 142
- 136 Olthuis (1908) 106-108 / Van Deursen (1974) 142
- 137 AKD 9-7-1607, 16-7-1607, 19-5-1608, 1-9-1614 / DB-Nootdorp en Wilsveen 17-10-1598, 2-12-1601, 21-9-1603, 11-5-1608, 15-5-1611, 23-4-1612, 27-7-1614, 14-8-1616 (dopen van Delftenaren op 'belijdenis van het geloof')

- 138 AKD 23-4-1606 / Olthuis (1908) 110
- 139 Zie bijv LRD 00-10-1584 (bij de inkomende lidmaten per attestatie)
- 140 Van 't Spijker (1978) 156-157
- 141 Zie bijv LRD 00-6-1585 (bij de inkomende lidmaten per attestatie)
- 142 AKD 27-4-1607
- 143 LRN 2-8-1582, Pasen 1604, 15-8-1604 / AKS 13-7-1603, 16-10-1611
- 144 AKS 16-12-1607, 1-4-1608 / ACD 2-7-1607
- 145 AKD 18-2-1586, 11-4-1586
- 146 AKD 12-12-1588
- 147 AKD 29-9-1597, 6-10-1597, 26-12-1597, 2-2-1598, 16-2-1598, 1-6-1598, 17-8-1598
- 148 LRM 00-7-1614
- 149 LRN 14-9-1614
- 150 AKD 23-10-1574, 13-11-1595, 1-1-1596, 22-1-1596, 12-12-1612
- 151 Dankbaar (1956) 93-94
- 152 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 132
- 153 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 167
- 154 Van 't Spijker (1978) 149 / Van 't Spijker (1981) 100
- 155 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 201
- 156 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 202
- 157 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 1
- 158 Orgineel in archief NH Kerk te Maassluis, copie op microfiche in het CBG
- 159 Orgineel in archief NH Kerk te Leidschendam, copie op microfiche in het CBG
- 160 GAN, Archief kerkeraad Naaldwijk, inv nr 8
- 161 GAD, Archief kerkeraad Schipluiden, inv nrs 1 en 2
- 162 Orgineel kerkeboek in archief NH Kerk te Berkel
- 163 Orgineel in GADL, Archief kerkeraad De Lier, inv nr 1, copie op microfiche in het CBG
- 164 Orgineel in GAD, Archief kerkeraad 't-Woudt, inv nr 1, copie op microfiche in het CBG
- 165 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 202
- 166 Het gaat hier om de uitkomst van de volgende berekening 2751 lidmaten in de 'Nomenclator' + 36 nieuwe lidmaten per belijdenis in april 1609 = 2787 lidmaten, 2787 lidmaten - 49 dubbel vermelde lidmaten - 33 vertrokken lidmaten - 30 overleden lidmaten = 2675 lidmaten
- 167 Te Zoetermeer in het doopboek (ARA, DTB Zoetermeer, nr 3), te Schipluiden en Naaldwijk in de kerkeboeken (zie noten 160 en 161)
- 168 Van Deursen (1974) 131-134 / Spaans (1989) 89 / enkele voorbeelden buiten Holland Spiertz (1985) 170-171, Spiertz (1991a) 190-191, Bergsma (1989) 258, 270
- 169 Bor (1679-1684) II, 979-980
- 170 *Letters* (1757) 100
- 171 Den Tex (1966) III, 453-454
- 172 Jaanus (1950) 33
- 173 LRD 1573-1580, lidmaten gemeente Delft A-W, (20-5-1573)
- 174 LRD 1573-1580, lidmaten gemeente Delft A-W, (4-10 en 20-12-1573) en 'Vreemden', 4-10-1573, 20-12-1573
- 175 LRD 1573-1580, 'Vreemden', 20-12-1573 (Naaldwijk, De Lier, Den Haag, Monster en Pijnacker), 28-2-1574 (De Lier, Den Haag, Schipluiden, Naaldwijk, Monster, Pijnacker en 's-Gravenzande) en 21-6-1574 (Den Haag)
- 176 Ramaer (1921) 181
- 177 De gegevens voor de figuur zijn ontleend aan de chronologische lidmatenregisters over de jaren 1581-1615 en de vermeldingen van aantallen nieuwe lidmaten per belijdenis en per attestatie in de kerkeraadactsa over de jaren 1619-1621
- 178 AKD 29-10-1584
- 179 AKD 12-8-1585 en 11-12-1595
- 180 AKD 14-6-1593 en 30-6-1593

- 181 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Brief kerkeraad Delft aan Theodorus van den Berge en de kerkeraad van Colchester d d 12-3-1596 Zie ook onder hetzelfde inv nr de beroepingsbrief voor Jan Barentsz d d 6-5-1597 met soortgelijke argumenten
- 182 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 300
- 183 Van 't Spijker (1981) 83 / Rutgers (1980) 491
- 184 Zie Wijsenbeek-Olthuis (1987) 22
- 185 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 204
- 186 Zie dit deel, pp 222-223 en noot 166
- 187 MBD 19-9-1618
- 188 Van Dillen (1940) m n 174 Tot de beide Delftse parochies behoorde ook delen van het omringende platteland Om het aantal parochianen dichter te benaderen werden bij de inwoners van Delft (22769) ook die van Abtsregt (123), het Hof van Delft (579) en de Vrijenban geteld (356)
- 189 AKN 24-5-1573 en 20-9-1573
- 190 LRD 1573-1580, 'Vreemden', 20-12-1573
- 191 AKN 9-2-1575
- 192 GAN, Archief kerkeraad Naaldwijk, inv nr 8, fol 214
- 193 GAN, Archief kerkeraad Naaldwijk, inv nr 8, fol 215
- 194 Van Dillen (1940) 175 (Honselaarsdijk opgeteld bij Naaldwijk)
- 195 ACD 28-8-1599, 28-10-1599 en 15-7-1601
- 196 AKS 1594-1602 passim
- 197 AKS 6-10-1603 en 1603-1611 passim
- 198 GAD, Archief kerkeraad Schipluiden, inv nr 1 (achtern) Telling conform Brakke (1965-1966) 399-402 (op datum 24-5-1616), Van Deursen (1974) 132, volgt bij zijn telling een verkeerde methode en komt abusevelijk op 83 lidmaten)
- 199 Zie o a AKS 28-4-1619
- 200 GAD, Archief kerkeraad Schipluiden, inv nr 2 (voorn) / AKS 1619-1622 passim
- 201 Van Dillen (1940) 174 (St Maartensrecht, Hodenpijl en Dorp-Ambacht opgeteld bij Schipluiden)
- 202 ARA, DTB Zoetermeer, inv nr 3, fol 134, 147 / ACD 7-2-1612
- 203 Zie boek 1, deel 1, pp 96-98
- 204 ACD 13-6-1619 / Van Dillen (1940) 175-176 (Zegwaard opgeteld bij Zoetermeer)
- 205 LRW 1584-1585
- 206 LRW 1584-1618 passim
- 207 LRW 1618 / ACD 7-1-1619
- 208 Van Dillen (1940) 175 (Hogeveen en Nieuweveen opgeteld bij Nootdorp)
- 209 AKW 1591-1621 passim
- 210 Van Dillen (1940) 174
- 211 LRM voor 25-12-1608
- 212 LRM 1608-1621 passim / Van Dillen (1940) 174
- 213 LRM Pasen 1617, 00-6-1617, 00-9-1617 en 25-12-1617
- 214 ACD 10-9-1590
- 215 ACD 6-9-1612
- 216 RSH 31-5-1595
- 217 GAV, OAV inv nr 303, d d 28-9-1603
- 218 Soermans (1702) 39, 42
- 219 ACD 4-7-1594
- 220 ACD 5-4-1593
- 221 AKB 1589-1621 passim
- 222 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 150
- 223 AKL 1628
- 224 Zie hiervoor de kanttekeningen bij de noten 188, 194, 201, 204 en 208
- 225 ACD 6-11-1589, 23-11-1589, 14-12-1589, 21-12-1589, 25-1-1590, 1-7-1596, 8-5-1597, 14-8-1597 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Beroepingsbrief voor Jan Barentsz d d 6-5-1597 en vooral de brief predikanten en ouderlingen Delft aan ouderlingen en diakenen Overschie d d 22-4-1599
- 226 ACD 6-4-1592, 6-7-1592, 4-2-1593, 5-4-1593

- 227 Spiertz (1993) 9 / Een bondige presentatie van de these in Rogier (1952) 332-334 / Algemene bespreking van de kritiek Van Berkel (1987) m n 531-534 en 570-571 (literatuurverwijzing)
- 228 Zie boek 2, deel 7 en 8
- 229 Zie ook boek 2, deel 6, pp 130-133
- 230 Van Deursen (1974) 144-146 / Spiertz (1993) 36-37
- 231 Donteclock (1608) 33
- 232 AMH, II, fol 360 / Mensink (1958) 153
- 233 Donteclock (1608) 39
- 234 Donteclock (1608) 40-41, 44-45
- 235 Zie hierna boek 2, deel 6, pp 159-165
- 236 Donteclock (1608) 45-46
- 237 Bron voor deze tabel AKD 1573-1621 passim
- 238 AKD 21-12-1598 (Philips Jacobsz, Anthonis Anthonisz en Manke Ariens)
- 239 AKD 19-6-1589 (Hans Adriaensz), 22-6-1592 (Lieven Thorst) en 29-6-1592 (Margriete Brants)
- 240 Behalve de hierna genoemden waren dit Dirck Jacobsz (AKD 27-8-1577 en 11-3-1579), Adriaen van Hecke (AKD 13-6-1594, 24-6-1594, 23-12-1596, 11-2-1597, 1-2-1599, 7-8-1600) en Steven Hendricksz (AKD 29-10-1615)
- 241 AKD 3-7-1578, 21-9-1579
- 242 AKD 23-4-1590
- 243 AKD 26-4-1596, 23-9-1596, 14-10-1602, 21-10-1602
- 244 AKD 3-12-1578, 5-11-1590, 9-2-1602, 14-10-1602
- 245 AKD 26-6-1595
- 246 AKD 21-1-1579
- 247 AKD 30-10-1606
- 248 AKD 29-6-1592, 27-7-1592, 10-8-1592
- 249 ACD 5-4-1599, 22-7-1600, 3-7-1606, 14-1-1608
- 250 Van Deursen (1978-1980) IV, 40
- 251 Duke (1990) 291-293 Elementen van Dukes visie zijn al eerder terug te vinden in Duke, Jones (1976) 383-384
- 252 AKD 20-11-1577
- 253 AKD 3-7-1578, 9-7-1578
- 254 AKN 5-3-1595, 12-3-1595, 24-3-1595, 16-7-1595
- 255 AKN 27-7-1607, 4-11-1607
- 256 AKD 7-11-1580, 26-11-1582, 27-2-1583
- 257 Zie met name Bniels (1978) / Bniels (1987a) 331-355 / Bniels (1985)
- 258 Eggen (1908) / Van Schelven (1919)
- 259 De visie van Bniels is hierna vooral verwoord aan de hand van de samenvatting die hijzelf daarvan heeft gegeven in Bniels (1987a) m n 331-342
- 260 Vgl Bniels (1985) 142-143
- 261 Donteclock (1608) 43
- 262 Bniels (1985) 140
- 263 Evenals in tabel 2 3 zijn bij de hierin gepresenteerde cijfers de lidmaten uit de omliggende dorpen, die in de jaren 1573-1574 in verband met de teruggekeerde Spaanse troepen tijdelijk te Delft verbleven, buiten beschouwing gelaten
- 264 Zie o a Bniels (1985) 104-105
- 265 Deze wijken ten aanzien van de Zuid-Nederlanders duidelijk af ten aanzien van de cijfers, die Bniels geeft in Bniels (1985) 140 Wellicht is dit te wijten aan de 'onoverzichtelijkheid' die hij de Delftse lidmatenboeken om overigens niet geheel duidelijke redenen toedicht Bniels (1985) 141 / Zie voor kritische aantekeningen bij het rekenwerk van Bniels ook ten aanzien van Delft Woltjer (1986a) 266-267
- 266 Bniels (1978) 335 (zie ook de literatuurverwijzingen aldaar in voetnoot)
- 267 De weergegeven cijfers en percentages worden gepresenteerd in Bniels (1985) 107-157 passim
- 268 Van Bleyswijck (1667) 603

269. AKD: 1-9-1586 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 391: Rekwest van de predikanten van Delft aan de burgemeesters tegen de beschuldiging van het drijven van tyrannie.
270. Zie boek 2, deel 7, pp. 212-228.
271. Van Berkel (1981) 82-83.
272. Van Berkel (1981) 82-83.
273. Janssen (1877) 20-21 / zie ook: GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Beroepingsbrief voor Theodorus van den Berghe d.d. 12-3-1596.
274. Van Berkel (1981) 83.
275. Gegevens voor de tabel ontleend aan: LRN: 1584-1618 / AKS: 1594-1611 passim / AKW: 1596-1621 passim / AKB: 1608-1621 passim / LRM: 1608-1621.
276. Zie hiervoor dit deel, pp. 239-240.
277. LRN: 25-12-1584.
278. AKD: 17-2-1620, 28-2-1620, 2-3-1620.
279. AKD: 30-4-1612.
280. AKL: 8-10-1595, 10-12-1595 / ACD: 5-7-1610, 11-4-1611.
281. AKD: 26-6-1609.
282. LRD: 1573-1580, lidmaten gemeente Delft A-W (20-5-1573, 4-10-1573, 20-12-1573) en 'Vreemden' (4-10-1573, 20-12-1573). Zoals elders in dit deel zijn bij deze cijfers de lidmaten uit de omliggende dorpen die in de jaren 1573-1574 in verband met de teruggekeerde Spaanse troepen tijdelijk te Delft verbleven, buiten beschouwing gelaten.
283. De gegevens voor de figuur zijn ontleend aan de chronologische lidmatenregisters over de jaren 1573-1615.
284. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 300.
285. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 204. De 'Nomenclator' aan te vullen met LRD: april 1609 (per belijdenis).
286. LRW: 1584-1618 / AKB: 1589-1621 passim / AKS: 1594-1612 / LRM: 1608-1621 passim.
287. Gegevens voor de tabel ontleend aan: AKW: 1591 / ARA, DTB Zoetermeer, nr. 3 / GAD, Archief kerkeraad Schipluiden, inv.nrs. 1 (achterin) en 2 (voorin) / LRW: 1618 / GAN, Archief kerkeraad Naaldwijk, inv.nr. 8, fol. 214.
288. AKW: 2-10-1600, 25-12-1602 (avondmaallijsten).
289. AKN: 24-5-1573, 20-9-1573.
290. AKW: 25-12-1584.
291. Van Deursen (1974) 134-135 / Spiertz (1985) 172 / Bergsma (1989) 292.
292. Zie boek 2, deel 5, pp. 105-107.
293. Zie hierna boek 2, deel 5, pp. 72-73.
294. Van Deursen (1978-1980) II, 23-25.
295. Zie hierna boek 2, deel 5, p. 69.
296. Brouwer (1933) 92.
297. De gegevens voor de figuur zijn ontleend aan de chronologische lidmatenregisters over de jaren 1573-1610.
298. Idem.
299. Van Veen (1979) 39-40.
300. Van Deursen (1974) 131.
301. Haks (1985) 128-129.
302. Boogman (1942) 84-85, 110-111.
303. Woltjer (1962) m.n. 313.
304. Woltjer (1972) / Woltjer (1976).
305. Woltjer (1972) 139.
306. Woltjer (1972) 137-139.
307. Kok (1980) 111 / Graswinckel (1956) 24-27 / bijlage B, nr. 170.
308. Bijlage B, nrs. 171-173 en 354 / bijlage E, nr. 011.
309. Kok (1977) 98. Hij interpreteert de opname van De Coninck in de Veertigraad meer als een concessie aan (het geusgezinde deel van?) de stedelijke bevolking.
310. Bijlage B, nrs. 060, 084, 091, 110, 143, 152, 184, 206, 279, 357 en 377.

- 311 Kok (1977) 61, 65-76
- 312 Kok (1977) 97-98
- 313 Brouwer en Vellekoop (1984) 27, 31, 33 / Kok (1977) 98-99 / Boogman (1942) 105-107
- 314 Brouwer en Vellekoop (1984) 34-35 / Kok (1977) 100-101 / Boogman (1942) 107-108
- 315 Bijlage B, nrs 060, 110, 152, 279 en 377
- 316 RVD 30-07-1572, 30-08-1572
- 317 Boogman (1942) 110 / RVD 27-11-1572
- 318 Boogman (1942) 110 / RVD 28-11-1572 / GAD, OAD inv nr 1163, Ordonnantie van prins Willem I, d d 29 december 1572 / bijlage B, nr 041
- 319 Bijlage B, nrs 094, 169, 249, 282, 324, 345 (later geen lidmaat geworden)
- 320 GAD, OAD inv nr 1163, Ordonnantie van prins Willem I, d d 29 december 1572 / Boogman (1942) 110 / Wijbenga (1984-1986) II, 31
- 321 Boogman (1942) 109 / Wijbenga (1984-1986) II, 34-35 / Eeghen (1959) I, 241 / Van Vloten (1876) 185-189 / bijlage B, nrs 084, 091, 143, 184, 206 en 357
- 322 Bijlage B, nrs 027, 031, 036, 074, 078, 128, 182, 201, 216, 255, 262-264 (lidmaat), 296, 322, 336, 349, 356 (lidmaat), 370, 398
- 323 Bijlage B, nr 102
- 324 Bijlage B, nrs 363, 387
- 325 Bijlage B, nrs 034, 300, 384
- 326 Bijlage B, nrs 214-218
- 327 Bijlage B, nrs 065-067
- 328 Bijlage B, nrs 135, 141, 163, 191, 202, 247, 274, 285, 287, 318, 323, 326-327
- 329 Bijlage B, nrs 166, 193, 276, 285 / Marcus (1735) 126 ("Gerret Jansse, Brasseur"), 147 ("Dienck Hermansz") / Verheyden (1961) 198 (nr 4628) / Kok (1977) 20
- 330 ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3624
- 331 Van Deursen (1974) 287
- 332 Bijlage B, nrs 127-129, 131, 133, 135-141, 218 / Woltjer (1985) 12 / Mensink (1958) 94
- 333 Bijlage B, nrs 025, 027 / AJN, Doos 106 (C4c), nr 4, brief d d 18-10-1611
- 334 Bijlage B, nrs 11, 13 / ARA, Familie-archief Van Adnchem, inv nr 133 (brieven Christiaan van Adnchem)
- 335 Bijlage B, nr 276
- 336 Zie voor de nominaties GAD, OAD inv nr 332 (II 1536-1599, III 1600-1656)
- 337 Zie ook boek 2, deel 6, pp 157-158
- 338 Mensink (1958) 105-106, 117-118
- 339 Zie met name AKD 9-11-1573 / RVD 25-8-1586, 29-11-1586
- 340 Zie voor een uitvoerige beschrijving van de verwickelingen rond de kerkorde van 1591 boek 1, deel 3, pp 341-346
- 341 AKD 12-6-1617, 8-7-1617
- 342 Mensink (1958) 95, 120 / AMH, II, fol 181
- 343 Wullschlegel (1989) 42 / Den Tex (1966) III, 493-496, 500, 538-539 / RVD 4-12-1617, 12-1-1618
- 344 Den Tex (1966) III, 540-541 / Uytenbogaert (1647) IV, 239
- 345 RVD 21-8-1618
- 346 ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3624
- 347 Den Tex (1966) III, 500
- 348 Uytenbogaert (1647) IV, 247
- 349 Boitet (1729) 84-86
- 350 Bijlage B, nrs 155, 216, 250, 261, 281, 321
- 351 Bijlage B, nrs 059, 153, 260
- 352 Bijlage B, nrs 243, 286, 294, 351, 380
- 353 Zie voor de mutaties in de schepenbank Boitet (1729) na 132
- 354 Boitet (1729) 86
- 355 Loosen (1964) 35 / Mensink (1958) 120
- 356 Wij raadpleegden de vierde druk Kuttner (1979)

357. Venner (1989) 4. Onder noot 15 wordt een vrijwel volledige opsomming van deze studies gegeven, waaraan voor Delft nog kan worden toegevoegd: Kok (1977).
358. GAD, OAD: inv.nr. 589.
359. Wijsenbeek-Olthuis (1987) 22.
360. Zie ook: Wijsenbeek-Olthuis (1987) 22 en 359 (tabel 1.a in noot 5).
361. Slicher van Bath (1957) 125-164 / Roessingh (1965) 181-274 / Van der Woude (1972) I, 271-298 / Faber (1972) 93-125 / Daelemans (1975) 169-186 / Hart (1976) 115-192 / Diederiks (1982) 141-267 / Diederiks (1985) 45-67. Eerste toepassingen beroepsstructuur in studies over godsdienstkeuze: Van Roey (1967) / Lievense-Pelser (1977) / Marnef (1991) II, 354-382.
362. Bijlage F is opgenomen in boek 2.
363. Zie ook dit deel, pp. 257-258.
364. Van Berkel (1981) 83.
365. In de lidmatenregisters doorgaans ook gijlinslagers als brouwersknechten aangeduid.
366. Zie boek 1, deel 3, p. 383 en bijlage C, m.n. nrs. 071 en 084.
367. RVD: 30-9-1616.
368. Mensink (1958) 106, 121.
369. Zie ook: Van Veen (1979) 36-37.
370. Zie bijv. ACD: 6-7-1609.
371. AKD: 4-1-1619.
372. Van Veen (1979) 37-38.
373. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 148.
374. Zie boek 2, deel 8, pp. 302-313, 372-383.
375. Donner, Van den Hoorn (1987) 41-42.
376. Rogier (1947) I, 477-485 / Rogier (1952) 343-344.
377. Rogier (1947) I, 478 / Spiertz (1993) 18.
378. Hamans (1992) 230-231 / Woltjer (1986) 103.
379. We lopen met de navolgende beschouwing vooruit op onze bevindingen in boek 2, deel 7.
380. Zie figuren 2.4a en 2.4b / bijlage B, nrs. 131, 276.
381. Duke (1990) 272-273.
382. Begrippen ontleend aan Duke (1990) 291.

BIJ DEEL 3

1. Schilling (1980a) 385-386.
2. Van Ginkel (1975).
3. Van Deursen (1974) 85.
4. Roodenburg (1990) 108.
5. Van Ginkel (1975) 255-256.
6. Boersma (1994) 61 / Van Deursen (1974) 83-84.
7. Briels (1985) 269.
8. Schilling (1980a) / Schilling (1985).
9. Van Gelder (1972) 6.
10. Woltjer (1985).
11. AKD: 00-10-1573 / Marcus (1735) 23-25, 56-58, 143-147, 313-314.
12. AKD: 9-11-1573.
13. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 99.
14. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 99.
15. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 99.
16. Dankbaar (1956) 41.
17. Van Ginkel (1975) 61-150.
18. Sizoo (1989) III, 235-236.
19. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 99.

- 20 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 21 Zie boek 1, deel 1, pp 83-84
- 22 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 23 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 24 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 25 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 26 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 99
- 27 Hoojer (1865) 42-43
- 28 Hoojer (1865) 43
- 29 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 135 / AKD 24-8-1573
- 30 Zie boek 1, deel 1, pp 94-95
- 31 AKD 2-8-1593, 30-8-1593, 20-9-1593, 27-9-1593, 3-8-1598, 10-8-1598, 17-8-1598, 9-9-1602, 16-9-1602, 23-9-1602, 4-11-1602, 2-12-1602, 16-12-1602 / Zie bijlage C, nr 003
- 32 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 161
- 33 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 164
- 34 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 193-194 / Van 't Spijker (1981) 83-84
- 35 Rutgers (1980) 491-492
- 36 Zie ook boek 2, deel 5, p 35
- 37 Hoojer (1865) 44-45
- 38 Van Ginkel (1975) 115
- 39 Sizoo (1989) III, 64
- 40 Sizoo (1989) III, 63-64 / Pfisterer (1938) 49-50
- 41 Dankbaar (1956) 45-46
- 42 Hoojer (1865) 45
- 43 Hoojer (1865) 45
- 44 Hoojer (1865) 44
- 45 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 139 / Van 't Spijker (1978) 170 / Zie bijv het collecteren onder de predikaties te Delft, AKD 2-8-1574, 13-9-1574
- 46 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 139
- 47 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 139
- 48 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 164-165
- 49 Van 't Spijker (1978) 147
- 50 Van 't Spijker (1981) 84
- 51 Rutgers (1980) 493
- 52 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 300
- 53 GAM, Archief kerkeraad Maasland, inv nr 1 (los inlegvel)
- 54 Van Ginkel (1975) 198 / AKD 8-8-1581, 28-8-1581
- 55 Goeters (1971) 16
- 56 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 131-132
- 57 Van Ginkel (1975) 201
- 58 Van 't Spijker (1978) 147 / Van 't Spijker (1981) 85, 100 / Rutgers (1980) 495
- 59 Van Deursen (1974) 94
- 60 AKN 13-3-1575, 29-6-1586 / GAM, Archief kerkeraad Maasland, inv nr 1 / AKL ordonnantie 1581 / AKW 24-12-1594, 5-10-1597 / AKM 10-5-1605
- 61 Jaanus (1950) 77-78, 245-246
- 62 AKD 23-10-1574, 22-2-1591
- 63 Lewis (1985) 44-45
- 64 Van 't Spijker (1981) 116
- 65 Van 't Spijker (1981) 116 / Hoojer (1865) 131
- 66 Goeters (1971) 22 / Hoojer (1865) 46 / Van 't Spijker (1978) 169-170
- 67 Bouwman (1928-1934) I, 393, 576-577 (neemt nog het standpunt in dat vrouwen op basis van het Nieuwe Testament niet in aanmerking komen voor een kerkelijk ambt) / Hoojer (1865) 45 / Van 't Spijker (1981) 107 / Van Deursen (1974) 114
- 68 Hoojer (1865) 43-45

- 69 Van 't Spijker (1978) 169 / Van 't Spijker (1981) 106, 114-115
- 70 Goeters (1971) 20, 22
- 71 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 130 / De Baar (1990) 389-390
- 72 Van 't Spijker (1978) 146 / Van 't Spijker (1981) 84 / Rutgers (1980) 492
- 73 Van Ginkel (1975) 180-181 / Van Schelven (1909) 84
- 74 Van Ginkel (1975) 228 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 403-404
- 75 AKD 9-11-1573
- 76 AKD tussen 9-11-1573 en 23-11-1573
- 77 AKD 18-7-1574
- 78 AKD 12-7-1574, 18-7-1574
- 79 AKD 28-6-1575
- 80 AKD 28-6-1575, 25-7-1575
- 81 AKD 8-7-1579
- 82 AKD 15-7-1579
- 83 Van Deursen (1974) 85-86
- 84 AKN 25-11-1572, 2-6-1577 (fol 226-237 uitslagen verkiezingen 1585-1620)
- 85 AKB 13-11-1588 / AKS 22-6-1603, 3-10-1604 / AKL 20-5-1582 / AKW 24-9-1617 / AKM 4-1-1609 / AKWL 13-10-1619, 20-10-1619 / AKN 1-2-1584
- 86 AKW 4-6-1600, 6-5-1618 / AKS 15-7-1601 / ACD 6-4-1620
- 87 ACD 4-10-1621 / AKWL 12-9-1621, 3-10-1621
- 88 AKL 6-5-1582
- 89 Hooijer (1865) 117-118, 229-231
- 90 Hooijer (1865) 329-331
- 91 Hooijer (1865) 339-340, 342-343, 346-347
- 92 Hooijer (1865) 335 / Uytenbogaert (1647) III, 83
- 93 RVD 19-4-1591, 9-11-1591 / RSH 23-4-1591, 18-6-1591, 12-11-1591 / Den Tex (1966) III, 50-51 / Hooijer (1865) 335
- 94 RVD 28-2-1611
- 95 Brandt (1671-1704) II, 170-172
- 96 Brandt (1671-1704) II, 311-312 / Den Tex (1966) III, 415
- 97 ACD 3-2-1611, 17-2-1611
- 98 AKD 22-2-1616, 26-2-1616, 29-2-1616 / GAD, OAD inv nr 1164a
- 99 AKD 18-4-1616, 2-5-1616
- 100 AKD 29-8-1616, 2-9-1616 / Uytenbogaert (1647) IV, 182-183
- 101 AKD 6-3-1617, 13-3-1617, 20-3-1617, 17-4-1617 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Stuk d d 13-3-1617
- 102 AKD 24-4-1617, 1-5-1617
- 103 AKD 1-5-1617, 5-5-1617 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Onge-dateerd stuk van Henncus Arnoldi (1617)
- 104 AKD 29-5-1617, 12-6-1617 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Stuk d d 29-5-1617
- 105 AKD 12-6-1617, 5-7-1617
- 106 AKD 8-7-1617 / RVD 8-7-1617
- 107 RVD 9-7-1617, 18-7-1617, 19-7-1617 / AKD 9-7-1617, 14-7-1617, 17-7-1617, 18-7-1617, 21-7-1617 / GAD, OAD inv nr 1164
- 108 GAD, OAD inv nr 1164
- 109 GAD, OAD inv nr 1164
- 110 AKD 24-7-1617 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Stuk d d 24-7-1617
- 111 AKD 3-8-1617, 3-5-1621
- 112 AKN 7-5-1617 / ACD 3-10-1616 / AKD 1-5-1617 / Fns (1991) 37, inv nr 127, d d 26-7-1619
- 113 AKB 8-5-1616, 1-6-1616
- 114 Zie ook boek 1, deel 1, pp 160-161, deel 4, p 453
- 115 AKB 15-5-1617
- 116 AKB 28-7-1617, 4-6-1617, 9-6-1617
- 117 AKB 6-5-1618, 13-5-1618

- 118 AKB 4-6-1618, 7-6-1617
- 119 AKB 5-5-1619
- 120 Veltenaar (1916) 286-287 / AKM 4-1-1617
- 121 AKM 2-12-1616
- 122 AKM 2-12-1616
- 123 AKM 1-12-1616, 8-12-1616 / Veltenaar (1916) 281-283
- 124 AKM 12-12-1616, 14-12-1616 / Veltenaar (1916) 283
- 125 AKM 23-12-1616
- 126 AKM 30-12-1616, 4-1-1617
- 127 AKM 7-1-1617
- 128 AKM 14-1-1617, 17-1-1617
- 129 AKM 30-4-1617, 4-5-1617
- 130 AKM 14-5-1617, 21-5-1617
- 131 AKM 21-5-1617
- 132 AKS 10-7-1616
- 133 AKS 7-8-1616
- 134 AKS 28-8-1616
- 135 AKS 16-7-1617
- 136 AKS 18-6-1617, 2-7-1617
- 137 AKS 2-7-1617, 9-7-1617, 16-7-1617
- 138 AKD 8-8-1578, 7-5-1584 / AKS 6-12-1598, 13-12-1598
- 139 Van 't Spijker (1978) 157 / Van 't Spijker (1981) 91 / Rutgers (1980) 505
- 140 AKD 27-10-1581
- 141 Van 't Spijker (1981) 90-91 / Rutgers (1980) 505-505
- 142 Van Ginkel (1975) 255-256
- 143 Van 't Spijker (1978) 170
- 144 AKB 28-1-1590
- 145 AKD 7-7-1576, 13-8-1576, 20-8-1576, 29-7-1579, 24-7-1581, 31-7-1581, 4-8-1581, 2-10-1581, 15-7-1585, 17-7-1585, 20-7-1592, 6-7-1598
- 146 AKD 6-7-1598, 10-8-1598
- 147 AKD 20-7-1592, 25-7-1592, 27-7-1592, 3-8-1592
- 148 Zie bijv AKD 15-7-1585, 22-7-1585, 12-8-1585 (Beuckel Lounsz), 17-7-1589, 24-7-1589 (Michiel Willemsz van der Hoeff)
- 149 AKD 13-8-1576, 20-8-1576, 19-8-1585, 23-8-1585, 27-7-1592
- 150 AKD 29-7-1576, 1-7-1585, 13-7-1585
- 151 AKD 6-11-1617, 5-3-1618, 9-3-1618
- 152 AKD 18-7-1594, 23-8-1599, 28-4-1603
- 153 AKD 28-4-1603, 5-5-1603
- 154 AKB 14-10-1588 / AKS 3-7-1598, 23-11-1603
- 155 AKD 8-7-1579, 15-7-1579
- 156 AKD 3-5-1574, 8-8-1581, 8-2-1599 / Van 't Spijker (1981) 115
- 157 AKD 26-6-1592 t/m 22-2-1593 (Jan Braeckeval), 5-11-1621 t/m 31-12-1621 (Adnaen Pietersz Croeser), 22-9-1597 t/m 24-9-1601 (Hendrick Fransz), 23-9-1596 t/m 25-4-1597 (Cornelis Jansz Lodensteijn), 3-12-1578 (Beuckel Lounsz), 19-3-1584 (Jan Jansz Muijs), 28-8-1600 t/m 23-1-1601 (Claes Arentsz van der Graeff)
- 158 AKD 4-3-1596, 1-4-1596, 6-11-1606, 8-11-1616
- 159 AKD 10-7-1595, 17-7-1595, 28-5-1607, 4-6-1607, 11-6-1607, 25-6-1607, 9-7-1607, 11-8-1607 / ACD 3-1-1608
- 160 AKS 7-3-1603, 23-3-1603
- 161 AKW 25-7-1604 / AKM 20-6-1606
- 162 AKL 19-6-1605 / ACD 3-2-1605
- 163 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 248
- 164 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 248
- 165 AKB 5-5-1619 / ARA, Oud Synodaal Archief, inv nr 163 - Fns (1991) 69 (nr 547)

166. AKD: 3-6-1579, 10-6-1579, 11-8-1603, 29-8-1603, 24-11-1603, 1-12-1603, 22-1-1607.
167. AKD: 8-10-1578, 15-10-1578, 29-10-1578, 27-4-1590, 20-8-1590, 4-2-1591, 4-3-1591 / zie over Walich Pietersz ook boek 1, deel 2, pp. 244-245.
168. AKD: 17-09-1582, 24-09-1582, 20-2-1587, 20-4-1587, 25-5-1587, 1-6-1587 / Jaanus (1950) 60-61.
169. AKW: 30-10-1605, 12-10-1607, 14-10-1607, 25-12-1607, 14-4-1618, 29-6-1618.
170. AKN: 23-4-1617, 30-4-1617, 7-5-1617.
171. Zie boek 1, deel 1, p. 94.
172. Schilling (1980a) / Schilling (1985).
173. Schilling (1985) 201 / Bisseling (1984).
174. Schilling (1980a) 412, 417, 420-427 (de Waalse gemeente te Leiden laten wij hier buiten beschouwing).
175. Zie ook: Schilling (1980a) 402-403.
176. Schilling (1980a) 386.
177. Zie boek 2, deel 7, p. 245.
178. Gegevens voor Naaldwijk en Berkel ontleend aan kerkeeraadsacta.
179. Zie ook boek 1, deel 2, p. 237.
180. Schilling (1980a) 430.
181. Bisseling (1984) 26, 161 (tabel IV) / Spiertz (1991a) 190 (omvang gemeente).
182. Bisseling (1984) 161 (tabel IV).
183. Woltjer (1985) 5-7.
184. Bijlage C, nrs. 003, 059.
185. Van Ginkel (1975) 202-203.
186. Briels (1985) 269.
187. Van Deursen (1974) 90.
188. Briels (1985) 269-270.
189. Van Deursen (1974) 90-92.
190. Zie boek 1, deel 2, p. 259.
191. Bijlage C, nrs. 006, 008-010, 028, 033, 043-046, 049-050, 056, 093, 148-150, 152.
192. Bijlage C, nr. 050 / Marcus (1735) 56, 58.
193. Zie boek 1, deel 2, p. 254.
194. Bijlage C, nr. 056.
195. Bijlage C, nrs. 009, 045, 148 / bijlage B, nr. 022 / GAD, Bibliotheek: sign. DIII Ac6, d.d. 6-5-1596.
196. Groenhuis (1977) 24 / Muller (z.j.) 135 / Van Gelder (1947) 70.
197. Van Deursen (1974) 83-84 / Jaanus (1950) 234-244.
198. Rutgers (1882) 74-76 / Van Deursen (1974) 87-89, 91.
199. Schilling (1980a) 429.
200. Schilling (1980a) 430-431 / Woltjer (1985) 7.
201. Bisseling (1984) 167 (tabel XII), 168-169 / Spiertz (1991a) 182-183.
202. Van Berkel (1981) 79-81.
203. Bijlage C, nrs. 008-009.
204. Bijlage C, nrs. 004, 067-068 / bijlage B, nrs. 011, 071 en 175.
205. Groenhuis (1977) 62-66 / bijlage C, nrs. 016-017, 058 / bijlage B, nrs. 054, 353 / Molhuysen, Blok (1911-1937) I, 881, 884-889 / Kaptein (1942) 16-17, 58-59.
206. Groenhuis (1977) 65.
207. Bijlage C, nrs. 022, 059, 097, 144.
208. Bijlage C, nrs. 002, 007, 010, 036, 088, 092.
209. Bijlage C, nrs. 033, 043, 093, 126 / Bisseling (1984) 167 (tabel XIIa).
210. Gegevens voor Maassluis ook ontleend aan diaconierekeningen.
211. Van Gelder (1972) I, 341-345.
212. Woltjer (1985) 4-8.
213. Woltjer (1985) 6-8, 12-13.
214. Woltjer (1985) 8-13.
215. Van Leeuwen (1981) 20 / ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr. 3624.
216. Van Leeuwen (1981) 21-22.

- 217 Boelema (1988) 17-20
- 218 Van Leeuwen (1981) 20
- 219 Van Leeuwen (1981) 23, 26-27 / GAD, OAD inv nr 332, dln 1-3 ("officieboeken")
- 220 Zie officieboeken en verder Wijbenga (1981) 131-133 en Boitet (1729) 461-462
- 221 GAD, OAD inv nr 332, dln 2 en 3
- 222 Boitet (1729) 133 / GAD, OAD inv nr 332, dln 2 en 3 (zie met name jaren 1582 en 1583)
- 223 Zie ook bijlage B
- 224 Zie ook bijlage B, waaraan de gegevens voor tabel 3 9 zijn ontleend
- 225 Navolgende beschouwing ontleend aan vergelijking gegevens van bijlagen B en C
- 226 Zie dit deel, p 363
- 227 Bijlage B, nrs 025, 065-066, 137 en 336 en bijlage C, nrs 011, 035
- 228 Jaanus (1950) 237
- 229 Bijlage B, nrs 041, 094, 189 en 191
- 230 Bijlage C, nrs 005, 009, 011, 046, 068, 074, 077, 080 en 117
- 231 Bijlage C, nrs 063, 065-068 / zie ook bijlage E, nr 011
- 232 Bijlage C, nrs 031-032, 113-114, 145-146, 166-167
- 233 Vgl bijlage B, nrs 046-048, 050, 053-054, 071, 074, 077-078, 083, 086-089, 103, 163, 166, 168-170, 173, 175, 207-208, 247, 249-252, 284-285, 300, 311, 317-318, 321-327, 329, 331, 360, 362-363, 365-366 en 387-388 met bijlage C, nrs 013-014, 016-017, 024-027, 034-035, 063-068, 082-083, 097-099, 111-112, 118-119, 129-130, 134-135, 153-154, 159-162 en 166-167
- 234 Bijlage C, nrs 005, 008-009, 031-032, 044-046, 074, 116-117, 148-150
- 235 Cijfers gebaseerd op vergelijking bijlagen B en C
- 236 Schilling (1980a) 433-434 / Bisseling (1984) 164
- 237 Schilling (1980a) 437-438
- 238 Zie hiervoor dit deel pp 384-385
- 239 Tabel 3 11 gebaseerd op vergelijking gegevens in bijlagen B en C
- 240 Navolgende tabel 3 12 gebaseerd op vergelijking gegevens in bijlagen B en C
- 241 Vgl bijlage B, nrs 011, 025, 030, 049, 088, 170, 176, 200, 207, 216, 238, 243, 248, 284, 300, 311, 317, 344, 360, 379, 382 en 388 met bijlage C, nrs 004, 011, 012, 014, 027, 065, 068, 079, 082, 085, 088, 091, 098, 111, 119, 129, 133, 142, 154 en 164-166
- 242 Vgl bijlage B, nrs 025, 047, 083, 180 en 202 met bijlage C, nrs 011, 013, 025, 070 en 080
- 243 Vgl bijlage B, nrs 083, 137, 147, 193, 210, 300 en 317 met bijlage C, nrs 025, 053, 057, 071, 084, 119 en 133
- 244 Van Deursen (1976) contra De Boer (1976)
- 245 Bijlage B, nrs 193, 210 en 352 en bijlage C, nrs 071, 084 en 147 / Marcus (1735) 147 (De Haen) en 287 (Hoeffijzer)
- 246 Bijlage B, nrs 276 en 363 en bijlage C, nrs 106 en 160
- 247 Bijlage B, nrs 011, 047, 128, 202, 207, 276 en 300 en bijlage C, nrs 004, 013, 051, 080, 082, 106 en 119
- 248 Tabel 3 15a gebaseerd op gegevens bijlage B
- 249 Tabel 3 15b gebaseerd op gegevens bijlage C
- 250 Zie dit deel, p 367
- 251 Vgl bijlage B, nr 300 en bijlage C, nr 119
- 252 GAD, NAD inv nr 1508, akte d d 13-12-1585
- 253 ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3624
- 254 Bijlage B, nrs 166, 317
- 255 Bijlage B, nrs 054, 252 en 366
- 256 Bijlage C, nrs 003, 028, 044, 059, 144
- 257 Figuren gebaseerd op vergelijking gegevens bijlagen B en C
- 258 Zie deel 2, figuur 2 3, p 279
- 259 ARA, Archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3624 / het zestel W L Kuttesteijn, A C Meuyt, J M Hoogenhouck, A H van Ghijssen, C P Bogaert en J C Lodensteijn
- 260 Boelema (1988) 18-20
- 261 Zie dit deel, p 326 en 362

262. Figuur gebaseerd op vergelijking gegevens bijlagen B en C.
263. Zie dit deel, p. 342 en 345.
264. Zie boek 1, deel 2, p. 256.
265. AKD: 00-10-1573.
266. Zie boek 1, deel 2, pp. 233-234.

BIJ DEEL 4

1. Hania (1895) / Jaanus (1950) 93-223.
2. Glasius (1851-1856) / De Bie, Loosjes (1919-1949) / Nauta (1978-1988).
3. Roemeling (1971).
4. Faber (1972) I, 365-371.
5. Groenhuis (1977).
6. Abels (1981) / Janssen (1979) / Van Dongen (1979) / Wouters (1981).
7. Abels (1984).
8. Brandt (1671-1704) IV, 639.
9. Kuyper (1891) 267-268.
10. Brandt (1671-1704) II, 296-297.
11. Faber (1972) I, 370.
12. Groenhuis (1977) 3-4, 150-163.
13. Abels (1984) 17-19.
14. Bijlage E, nrs. 008, 029, 038-039, 045, 048-049, 057, 061, 064, 067, 069-070, 075.
15. Bijlage E, nrs. 010-011 / Jaanus (1950) 94 / Marcus (1735) 143 / De Kok (1977) 73, 82, 92 / Boitet (1729) 131 e.v..
16. Bijlage E, nrs. 007, 014, 031-032, 047, 074.
17. Zie ook Woltjer (1985) 12 en boek 1, deel 3, p. 414.
18. ACD: 7-12-1589, 25-1-1590, 4-6-1590, 1-4-1591, 6-1-1592, 6-7-1592.
19. Bijlage E, nrs. 006, 013, 019, 041, 050, 056.
20. De Kok (1977) 73, 75, 88.
21. Bijlage E, nrs. 016, 020, 025-026 / Kortenhorst (1985) 101 / Aangezien Henricus en Jodocus Geesternus het patroniem "Everhardi" gebruikten, heette hun vader vermoedelijk Evert Hendricksz en niet Hendrick Evertsz, zoals Kortenhorst veronderstelt. De auteur heeft waarschijnlijk voornaam en patroniem verwisseld.
22. Faber (1972) I 369-370.
23. Fris (1991) 37, inv.nr. 127, d.d. 26-7-1619.
24. Bijlage E, nrs. 015, 023-024, 030, 034, 043, 058, 068, 072, 074, 076-077.
25. Bijlage E, nrs. 001, 035, 044.
26. Bijlage E, nr. 012.
27. Bijlage E, nrs. 013, 020, 038, 048, 065.
28. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Reijnier Donteclock d.d. 21-1-1604.
29. Bijlage E, nr. 054 / Van Troostenburg de Bruyn (1902) 61.
30. Bijlage E, nr. 047.
31. Bijlage E, nrs. 010, 011, 025-026, 032, 039, 041, 048, 057, 067, 069-070.
32. Bijlage E, nrs. 001, 010-012, 019, 032.
33. Bijlage E, nr. 069.
34. Briels (1978) 28-30. Briels laat wel ten onrechte de Ieperaar Reijnier Donteclock uit Brussel komen.
35. Gegevens voor tabel 4.1 ontleend aan bijlage E.
36. Gegevens voor tabel 4.3 ontleend aan bijlage E.
37. AKD: 12-8-1587 / Janssen (1877) 20-21 / Jaanus (1950) 49-50 / Zie ook boek 1, deel 2, p. 232.
38. Bijlage E, nrs. 022, 030, 041 / AKN: 00-10-1583, 00-11-1583, 1-2-1584, na 1644 (fol. 238-239).
39. Bijlage E, nr. 009 / Zie boek 1, deel 1, pp. 87, 89-90.
40. Zie ook dit deel, pp. 433, 441-442.
41. Groenhuis (1977) 166, 169 / Kuyper (1891) 317-323 / Van Deursen (1974) 34-35.
42. Wittop Koning (1980) 3, 7-10.

43. Kuyper (1891) 289-290 / Schulz Jacobi (1862) 20 e.v. / De Wal (1865) 59-268 / De Wal (1885-1886) 1-156 / De Vries (1918) / Guggisberg (1959) 231-238.
44. Groenhuis (1977) 163-165.
45. Zie ook: Van Deursen (1974) 35.
46. Tukker (1970) 198-199.
47. Bijsterveld (1993) 339, 377 / bijlage E, nr. 074.
48. Brandt (1671-1704) I, 321, 379 / Bor (1679-1684) I, 77.
49. Bijlage E, nr. 024.
50. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 359.
51. Jaanus (1950) 31.
52. Bijlage E, nr. 015.
53. Bouterse (1991) 19, 21.
54. Bouterse (1991) 49, 52.
55. Bouterse (1991) 62-63, 65-66, 73-75.
56. Bouterse (1991) 78-79.
57. Bouterse (1991) 99, 108-109, 117-121, 123, 136-137 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 459.
58. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 133 / Van 't Spijker (1978) 142 / Van 't Spijker (1981) 82.
59. ARA, OSA: inv.nr. 161 - Fris (1991) 88 (nr. 670).
60. Van Deursen (1974) 38-39, 372.
61. Tukker (1970) 203.
62. Kuyper (1891) 105-122.
63. Kuyper (1891) 129-130, 294-297 / Dankbaar (1956) 71-73.
64. Kuyper (1891) 299-305.
65. Hooijer (1865) 40 / Goeters (1971) 52, 54.
66. Kuyper (1891) 132.
67. Tukker (1965) 158-160.
68. Kuyper (1891) 305-307, 309-310, 312 / Van Booma, Van der Gouw (1991) 202, 232, 296, 299, 308.
69. Kuyper (1891) 307-309.
70. Zie boek 1, deel 1, p. 80.
71. Zie boek 1, deel 1, pp. 56, 79-80.
72. Goeters (1971) 88 ('Cornelius Christiani' en 'Jasparus Bigardus').
73. Stamkot (1986) 84.
74. Brucherus (1792) 45.
75. Van Dooren (1980) 384.
76. Bijlage E, nr. 003.
77. Stamkot (1986) 88.
78. Hania (1895) 214 (noot 1) / ACD: 23-11-1589, 25-1-1590 / ARA, OSA: inv.nr. 160 - Fris (1991) 88 (nr. 671).
79. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 388-389 / ARA, OSA: inv.nr. 160 - Fris (1991) 88 (nr. 671) / ACD: 6-1-1592, 6-4-1592, 6-7-1592, 5-4-1593 / Hania (1895) 214-222.
80. Bijlage E, nrs. 006, 008, 019-020, 063, 066, 075, 081.
81. De Booy (1981) 114 / Boitet (1729) 472-474, 476, 478.
82. Gegevens ontleend aan bijlage E.
83. Geurts (1983) 2-5.
84. Geurts (1982) 158 / Geurts (1983) 5-17 / Schotel (1867) 1-12.
85. AKD: 00-10-1577, 8-10-1577, 20-11-1577, 16-7-1578, 30-7-1578, 14-9-1579 ('Jodoco' = Jodocus Geesteranus) / Knappert (1911) 81-96 / bijlage E, nrs. 025-026.
86. AKD: 8-8-1578, 4-2-1579 / Knappert (1911) 92-96.
87. Knappert (1911) 84, 94-96 / Geurts (1983) 11-12.
88. AKD: 25-2-1579, 29-4-1579 / MBD: 9-5-1579 / Jaanus (1950) 160-161.
89. Geurts (1983) 16-23, 25.
90. Geurts (1983) 26-32.
91. Geurts (1983) 32, 35-37, 46, 49-50.

92. Geurts (1983) 64 / Schotel (1867) 60-61 / UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1605, ongenummerd stuk (verkeerd geplaatst: het stuk werd 14-9-1606 opgesteld).
93. UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1605.
94. UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1605.
95. UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1605.
96. Bijlage E, nr. 057 en nrs. 006, 018-019, 081.
97. Bijlage E, nr. 008 / UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1605, stukken nr. 361.
98. Bijlage E, nr. 066 / UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1604, stukken nrs. 312-313, 318 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Concept-brief Arent Cornelisz aan Johannes Rijckeleem d.d. 9 mei 1605.
99. UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 6-11-1600, 15-12-1600 en 4-1-1602; inv.nr. 682, port. 1600, stuk nr. 219; inv.nr. 683, port. 1602, stuk nr. 248.
100. Groenhuis (1977) 167 / bijlage E, nrs. 006, 008, 019, 057, 069, 075.
101. Schotel (1867) 71-87 / Bosch (1979) 42-47.
102. Schotel (1867) 87-90 / Bosch (1979) 47-49 / UBL, AC: inv.nr. 127, register Statencollege, 20-10-1594, 23-10-1594, 24-10-1594, 25-10-1594, 9-1-1595, 7-2-1595.
103. UBL, AC: inv.nr. 127, register Statencollege, 25-10-1594.
104. ACD: 26-8-1599, 23-9-1599, 7-10-1599, 2-1-1601, 8-11-1601, 29-11-1601 / UBL, AC: inv.nr. 682, port. 1599, stuk nr. 180.
105. ACD: 6-10-1603, 13-11-1603.
106. ACD: 18-12-1603 / UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 28-11-1603 / AKS: 7-12-1603.
107. AKS: 9-1-1604, 22-1-1604, 15-2-1604, 19-2-1604, 6-6-1604, 13-6-1604 / ACD: 18-12-1603, 22-1-1604, 19-2-1604, 6-5-1604, 10-6-1604, 24-6-1604, 15-7-1604, 5-8-1604 / UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 18-8-1604.
108. UBL, AC: inv.nr. 680, acta Statencollege, 3-2-1604, 4-2-1604, 17-2-1604, 8-3-1604 / MBD: 6-3-1604.
109. UBL, AC: inv.nr. 683, port. 1607, stuk nr. 1 / ACD: 2-10-1607, 11-10-1607, 18-10-1607, 22-11-1607.
110. Posthumus Meyjes (1975) 23-30, 190 (nr. 17) / ACD: 13-11-1618, 1-8-1619, 8-8-1619, 29-8-1619 / bijlage E, nr. 045.
111. Bijlage E, nrs. 014, 029, 031, 038-040, 048, 051, 061-062, 064, 070.
112. Bijlage E, nrs. 056, 016, 018, 014.
113. Menk (1988) 22 / bijlage E, nrs. 027, 055, 057.
114. Bijlage E, nrs. 018, 057, 065, 074.
115. Bijlage E, nr. 061 / GAD, Archief Latijnse school en Fraterhuis, inv.nr.1: Resolutieboek d.d. 23-1-1611.
116. GAD, Archief Latijnse school en Fraterhuis, inv.nr.1: Resolutieboek d.d. 28-2-1613, 29-5-1613, 28-8-1614 en 1615 (fol. 14) / Nauta (1978-1988) II, 191 / Van Isterzon (1979) 198-199, 210-211.
117. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Adriaen Cornelisz Drogius d.d. 1-11-1599 / bijlage E, nr. 018.
118. *Catalogus* (1913) iii / Schotel (1867) 59 / bijlage E, nrs. 006, 014, 018-020, 040, 067, 069, 075, 081.
119. Maronier (1905) 211-212.
120. Maronier (1905) 211.
121. AKD: 11-6-1607 / ACD: 14-6-1607, 2-1-1608.
122. UBL, AC: inv.nr. 604, port. 1610, stuk nr. 252.
123. UBL, AC: inv.nr. 604, port. 1610, stukken nrs. 204, 222-223, 226, 252, 257 / Duker (1989) I, lviii-lxi / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 469.
124. Van Dooren (1980) 456, 459-461, 474.
125. ACL: 3-7-1598, 18-7-1598, 24-10-1598, 24-7-1599, 5-7-1600.
126. Bouterse (1991) 211-212, 241, 246-247, 249-250.
127. Bouterse (1991) 256-257, 266 / De Jager (1893) 312-313.
128. Tabel samengesteld conform de methode van Bots (1979) 78.
129. Zie ook: Groenhuis (1977) 165.
130. Bijlagen D en E.
131. Bijlagen D en E.
132. ARA, OSA: inv.nr. 127 - Fris (1991) 37 (nr.127), 17-1-1620.
133. Uytenbogaert (1647) III, 74.
134. Gegevens ontleend aan bijlage D.

135. Abels (1984) 30.
136. Zie ook boek 1, deel 1, p. 91.
137. Rutgers (1980) 489-491.
138. Bijlage E, nrs. 005, 009, 016, 018, 027, 033, 044-046, 061, 072, 081.
139. Bijlage E, nrs. 012, 023, 030, 042, 058, 068, 076.
140. LRD, 'Vreemden', 20-12-1573, 28-2-1574.
141. Bijlage E, nr. 009 (Vedast Coomwinder, zie boek 1, deel 1, p. 87) en nr. 041 (Petrus Lodewijck, zie dit deel, p. 431).
142. Zie bijlagen D en E.
143. Bijlage E, nrs. 006, 017, 019, 025-026, 029, 039-040, 048, 053, 056-057, 065, 067, 069-070.
144. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brieven d.d. 24-4-1598, 20-7-1598, 3-8-1598 / AKD: 21-6-1598, 6-7-1598, 9-7-1598, 12-7-1598.
145. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Reijnier Donteclock d.d. 11-6-1599.
146. Zie boek 1, deel 1, pp. 87-88.
147. AKN: 1-2-1584.
148. ACD: 22-11-1607.
149. AKN: 00-10-1583, na 1644 (fol. 239).
150. AKD: 4-4-1590, 7-10-1591, 9-12-1591, 16-12-1591, 13-1-1592, 20-3-1592, 23-11-1592, 30-11-1592, 1-2-1593 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 448-449 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brief d.d. 20-3-1592.
151. AKD: 13-1-1592, 10-2-1592, 17-2-1592, 24-2-1592, 1-2-1593, 14-6-1593, 5-7-1593, 6-9-1593, 20-9-1593, 22-1-1596, 12-7-1601, 13-7-1601, 17-8-1601 / MBD: 2-9-1593.
152. MBD: 2-7-1593, 6-3-1604.
153. Zie dit deel, pp. 449-450.
154. Gegevens voor de tabel ontleend aan bijlage E.
155. Bijlage E, nr. 030 / Pijnacker Hordijk (1898) 15-19.
156. Abels (1984) 32.
157. Bijlage E, nrs. 011, 024, 032, 047, 074 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brief kerkeraad Delft aan Haarlem zonder datum (vermoedelijk 1577), 27-9-1582, 19-8-1595, 15-10-1597 / AKD: 16-1-1598.
158. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Brieven d.d. 15-1-1579, 18-1-1579, 27-1-1579, 29-1-1579, 28-1-1579, 30-1-1579, 24-3-1579.
159. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 371 / AKW: 3-12-1590 / ACD: 27-9-1590, 1-4-1591.
160. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brieven Daniël van der Dolegen d.d. 18-6-1602, 21-6-1602.
161. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Daniël van der Dolegen d.d. 9-7-1602.
162. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brieven Daniël van der Dolegen d.d. 31-7-1602, 10-8-1602.
163. Gegevens ontleend aan bijlage E.
164. Zie bijv. bijlage E, nr. 006, 013, 025, 065, 071.
165. Rutgers (1980) 490.
166. Zie bijv. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 327; III, 11.
167. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 42 / Wüllschleger (1989) 65.
168. Reitsma, Van Veen (1892-1899) 12 / bijlage E, nrs. 038, 065 / Janssen (1979) 53.
169. Van 't Spijker (1978) 144-145.
170. Zie boek 1, deel 1, pp. 104-105.
171. AKD: 23-3-1592, 24-2-1592, 27-4-1592, 4-5-1592, 4-1-1593, 8-2-1593.
172. Jaanus (1950) 109, 168-169, 218-220.
173. Jaanus (1950) 51.
174. Bijlage E, nrs. 006, 055.
175. ACD: 5-4-1599, 22-7-1599, 11-7-1626, 20-4-1648, 14-5-1648 / Van Beeck: Wiltens, Scheltus (1722-1735) II, 128 / RSH: 6-1-1605.
176. Nauta (1978-1988) II, 154, 174 / GAD: Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brieven Reijnier Donteclock d.d. 11-6-1599, 11-1-1604, 21-1-1604.
177. GAD: Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brief Reijnier Donteclock d.d. 21-1-1604 / Rutgers (1980) 490.
178. De Jager (1883-1884) 203-205 / bijlage E, nr. 017.

179. Nauta (1978-1988) I, 292-293.
180. Bijlage E, nr. 013.
181. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 69 / Bouterse (1991) 136-137.
182. Abels, Van Booma (1992) 214-215.
183. Bijlage E, nrs. 019, 048.
184. Bijlage E, nrs. 008, 064, 066.
185. Bijlage E, nrs. 014, 018, 023-024, 056, 058, 068, 072, 074.
186. Bijlage E, nrs. 016, 018.
187. Zie bijlage D.
188. Bijlage E, nrs. 002, 020, 035, 038-039, 041, 045, 055, 060-061.
189. Groenhuis (1977) 122-123 / Brandt (1671-1704) I, 734.
190. Groenhuis (1977) 108-109.
191. Groenhuis (1977) 109-110 / Rutgers (1980) 416.
192. Abels (1984) 34.
193. Groenhuis (1977) 118-120.
194. Nijenhuis (1976) 358-372 / Nijenhuis (1979) 325-343.
195. De Jong (1978) 169.
196. Van Deursen (1974) 241, 287-289.
197. Woltjer (1986) 100.
198. Groenhuis (1977) 25, 113-115.
199. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II 152 / Van Dooren (1980) 29.
200. Zie dit deel, pp. 435-436.
201. Zie boek 1, deel 1, pp. 94-95.
202. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 244: Stukken Govert Bax d.d. 3-6-1577, 10-6-1577, 18-6-1577.
203. Abels, Van Booma (1992) 214.
204. Abels, Van Booma (1992) 214-215.
205. Wesselo (1979) 313-318.
206. De Jager (1892) 542-543 / ARA, OSA: inv.nr. 161 - Fris (1991) 88 (nr. 670).
207. De Jager (1892) 544-547.
208. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 148-149, 165-167 / Hania (1895) 173-174 / ARA, OSA: inv.nr. 161 - Fris (1991) 88 (nr. 670).
209. ACT: 28-10-1586, 20-11-1586, 25-11-1586.
210. ACT: 25-11-1586, 26-11-1586.
211. ACT: 20-1-1587 / Zie ook boek 1, deel 1, pp. 99-100, 112.
212. Jaanus (1950) 87 / ACH: 8-11-1584, 10-7-1585, 10-9-1586, 20-5-1587, 10-6-1587.
213. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 151, 154-155 / ACH: 6-9-1589, 5-6-1590, 4-7-1590, 5-6-1591.
214. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 158-160 / Jaanus (1950) 87-88 / Molhuysen, Blok (1911-1937) I, 1514.
215. Zie boek 1, deel 1, p. 98.
216. AKD: 25-4-1621, 29-4-1621.
217. AKD: 29-4-1621.
218. ACH: 16-7-1603.
219. Zie boek 1, deel 1, pp. 96-98.
220. ACD: 26-7-1612, 7-7-1614, 7-8-1614, 21-8-1614, 5-9-1614.
221. Zie boek 1, deel 1, pp. 96-97.
222. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 160.
223. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 388-389 / ARA, OSA: inv.nr. 160 - Fris (1991) 88 (nr. 671).
224. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 467.
225. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 14-15.
226. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 31-34 / Hania (1895) 217-219 / AKD: 5-12-1594, 12-12-1594, 23-12-1594.
227. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 53-55 / ARA, OSA: inv.nr. 160 - Fris (1991) 88 (nr. 671) / Hania (1895) 220-221.
228. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 69.

229. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 80-81.
230. Hania (1895) 221-222.
231. Hoenderdaal (1970-1971) 77-78 / ARA, OSA: inv.nr. 157 - Fris (1991) 88 (nr. 526), classis Delft en Delfland, dossier Isaac Naeranus / Tideman (1871-1872) I, 6-13.
232. Brandt (1671-1704) II, 513-518.
233. Rogge (1874-1876) II, 223-227, 448-454 / Knuttel (1978) nrs. 2366-2368 / Nauta (1978-1988) II, 417-418.
234. Rogge (1874-1876) II, 454-458 / Nauta (1978-1988) II, 418 / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 1413.
235. De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 667-669.
236. De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 669-671 / De Vries (1937) 242.
237. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 336-340, 350-351, 354, 373-374 / ARA, OSA: inv.nr. 163 - Fris (1991) 69 (nr. 547), 22-32.
238. Tideman (1905) 265 / Tideman (1871-1872) I, 67, 99.
239. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 416.
240. Ook Van Vliet (1986) doet hierover geen mededelingen.
241. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 373-374, 408, 417-419 / ACD: 4-11-1621, 18-4-1622, 26-5-1622, 3-10-1622 / Bijleveld (1909) 256 / Du Rieu (1875) 176.
242. Brandt (1671-1704) II, 304-307 / Van Dooren (1972) 35-36 / Rademaker (1967) 79, 83, 100.
243. Brandt (1671-1704) II, 307-308 / Hallema (1961) 49-50.
244. AKD: 2-5-1616, 5-5-1616, 6-5-1616, 16-5-1616, 11-7-1616 / Hallema (1961) 51-57.
245. Uytendogaert (1647) IV, 182 / Hallema (1961) 56-57.
246. Van Deursen (1974) 253-255.
247. AKD: 30-10-1617, 13-11-1617, 20-11-1617.
248. AKD: 1-1-1618, 12-1-1618, 2-3-1618, 5-3-1618, 9-3-1618, 19-3-1618, 21-3-1618, 25-3-1618, 26-3-1618, 28-3-1618, 2-4-1618, 9-4-1618, 13-5-1618, 28-5-1618, 1-6-1618.
249. ACGr: 10-5-1618, 12, 13-9-1618 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 312 / Knuttel (1978) nr. 2731.
250. Knuttel (1978) nr. 2731 / ARA, OSA: inv.nr. 163 - Fris (1991) 69 (nr. 547), classis Delft en Delfland / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 333 / ACD: 19-11-1618, 29-11-1618.
251. ACD: 8-8-1619, 29-8-1619, 5-9-1619, 13-9-1619, 7-10-1619, 10-10-1619.
252. Knuttel (1908-1916) I, 179-180 / ACD: 26-4-1627.
253. ACD: 6-5-1627, 17-5-1627, 10-6-1627 / Van Vliet (1986) 96.
254. ACD: 17-6-1627.
255. ACD: 1-7-1627, 5-7-1627, 2-8-1627, 23-8-1627 / Knuttel (1908-1916) I, 201, 220-222, 258-259.
256. ACD: 15-4-1630 / Van Vliet (1986) 96 / Knuttel (1908-1916) I, 329-330, 377.
257. Briels (1987a) 342 / Briels (1985) 268-272.
258. Bijlage E, nr. 014 / De Bie, Loosjes (1919-1949) II, 469.
259. Bijlage E, nrs. 08, 019, 048-049, 064, 066, 069-070, 081.
260. Bijlage E, nr. 003 / ACD: 27-08-1609.
261. Bijlage E, nrs. 006, 020, 035, 038, 040, 050 / Van Langeraad (1902) 55, 62, 75, 163, 172.
262. Hoenderdaal (1970-1971) 77.
263. Bosch (1979) 80 / Duker (1989) I, lviii-lxi / RSH: 25-6-1610.
264. Bijlage E, nrs. 006, 020, 029, 038, 039-040, 045, 053, 67 (zie onder [2]).
265. Bijlage E, nr. 069, 071 / Tideman (1905) 311.
266. Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 972, 976-977 / Schotel (1841-1845) I, 185-189 (noten!) / Regt, Noord-Holland, I, 114, 462 / Tideman (1905) 328, 342-343 / bijlage E, nrs. 048-049.
267. Bijlage E, nrs. 002, 008, 026 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 188-190.
268. Rademaker (1967) 44, 73-74, 79, 100 (noot).
269. Rademaker (1967) 83 / CBG, DB-Scherpenisse (copie op microfiche): 4-6-1607.
270. De Jong (1911) 239.
271. Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 413-414 / bijlage E, nr. 022.
272. Bijlage E, nr. 032 / Abels, Van Booma (1992) 196-199 / Royaards (1846) 261-262.
273. Royaards (1846) 278-280, (1847) 251-254 / Abels, Van Booma (1992) 201.
274. Abels, Van Booma (1992) 201-202.
275. Hania (1895) 41-42 / AKD: 4-4-1590.

276. Bijlage E, nr. 057 / Wüllschleger (1989) 64, 79-84.
277. Wüllschleger (1989) 84-88.
278. Wüllschleger (1989) 88-92.
279. Wüllschleger (1989) 94-106.
280. Wüllschleger (1989) 116-118.
281. De Jager (1889) 358, 361 / Molhuysen, Blok (1911-1937) V, 554.
282. De Jager (1889) 363-366.
283. De Jager (1889) 369-391.
284. De Jager (1889) 392-395 / Den Tex (1966) III, 451-452 / Crijnsz (1618) voorwoord.
285. De Jager (1889) 398-399.
286. Donteclock (1612) *passim*.
287. RVD: 11-04-1612 / RSH: 12-4-1612, 13-4-1612.
288. RSH: 17-4-1612.
289. Zie boek 1, deel 1, pp. 164, 169-170, 172.
290. Van Beuningen (1870) 9-10.
291. RVD: 26-8-1572.
292. AKD: 4-1-1574.
293. Rutgers (1980) 197-198.
294. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 130 / Boer (1952) 86-87 / Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 138-140, 142-143.
295. Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 144-146 / Van Beuningen (1870) 27-28.
296. Van Beuningen (1870) 34-36, 43-49, 71.
297. RSH: 16-6-1583, 6-9-1587, 13-5-1587, 13-5-1594, 5-3-1599, 19-5-1600, 6-7-1601 / Zie ook boek 1, deel 1, p. 101.
298. Van Beuningen (1870) 81, 85-86.
299. RSH: 13-10-1594, 3-9-1603.
300. MBD: 2-7-1584.
301. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Beroepingsbrief Jacobus Rolandus d.d. 30-8-1593.
302. AKD: 19-9-1594 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 24: Beroepingsbrief Jan Barentsz d.d. 6-5-1597.
303. GAD, Archief kerkvoogden Delft, inv.nr. 476 / MBD: 19-9-1618 / Zie ook boek 1, deel 2, p. 232.
304. GAD, Archief kerkvoogden Delft, inv.nr. 476, 174r / MBD: 1-5-1621.
305. GAD, Archief kerkvoogden Delft, inv.nr. 476, 1r, 5r, 13r / MBD: 19-9-1618 en een ongedateerde memorie (tussen 1681 en 1689).
306. Jaanus (1950) 37 / AKD: 9-4-1598, 14-4-1598.
307. MBD: 29-1-1611.
308. AKD: 23-8-1610, 30-8-1610, 6-9-1610.
309. RSH: 2-10-1586, 2-1-1603.
310. RSH: 31-5-1595.
311. GAV, OAV: inv.nr. 303, 28-9-1603, 21-3-1604, 12-1-1609, 11-1-1621 / ACD: 26-5-1609.
312. AKM: 6-9-1621, 6-12-1621 / De Bie, Loosjes (1919-1949) III, 39-40.
313. Groenhuis (1977) 147.
314. Groenhuis (1977) 147-150 / Klein (1967).
315. GAD, NAD: inv.nr. 1508, d.d. 22-7-1585, 14-7-1586; inv.nr. 1540, d.d. 24-4-1608; inv.nr. 1602, d.d. 3-8-1613.
316. GAD, NAD: inv.nr. 1506, d.d. 1-6-1596; inv.nr. 1603, d.d. 27-6-1617.
317. GAV, OAV: inv.nr. 107, thesauriersrekeningen 1614-1620 / Van Dijk (1986-1992) VI, 72, 74; VII, 21 / GAD, NAD: inv.nr. 1692, d.d. 14-6-1646.
318. Jaanus (1950) 103, 220-221 / bijlage C, nr. 067-068 / bijlage E, nr. 011.
319. GAD, NAD: inv.nr. 1508, d.d. 28-1-1581; inv.nr. 1602, d.d. 14-8-1613.
320. GAD, NAD: inv.nr. 1668, d.d. 17-4-1638.
321. GAD, NAD: inv.nr. 1828, d.d. 11-10-1633; inv.nr. 1716, d.d. 9-9-1637.
322. De Bie, Loosjes (1919-1949) losse aflevering, 71 / bijlage B, nrs. 053-054.
323. GAD, NAD: inv.nr. 1668, d.d. 17-4-1638.

- 324. Groenhuis (1977) 44-54, 133-150, 179.
- 325. Groenhuis (1977) 64-65.
- 326. Bijlage E, nrs. 005, 009, 016, 019[4], 025[4], 064[4], 066[4].
- 327. Zie boek 1, deel 4, p. 496.
- 328. Bijlage E, nr. 013[4] / De Jager (1894) 98-101.
- 329. Bijlage E, nr. 017[4] en bijlage B, nrs. 048, 050.
- 330. Bijlage E, nrs. 035[4], 054[4], 065[4].
- 331. Bijlage E, nrs. 011[4], 048[4], 057[4], 063[4].
- 332. Bijlage E, nrs. 032[4], 047[4], 056[4], 069[4], 074[4] / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 1433.
- 333. Bijlage E, nrs. 016[4], 050[4], 059[4] / TB-Delft: 22-4-1592.
- 334. Groenhuis (1977) 51, 162.
- 335. Bijlage E, nrs. 021[4], 079[4] / ACD: 6-7-1598 / Bouterse (1991) 188-191.
- 336. Groenhuis (1977) 150-163.
- 337. Groenhuis (1977) 179.
- 338. RSH: 7-4-1612.
- 339. Abels (1984) 38.
- 340. Bijlage E, ook nrs. 038[4], 065[4] / De Jager (1893) 455-456.
- 341. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 112: Brieven Johannes Ryckelem d.d. 1-11-1604, 16-2-1605, 18-5-1605.
- 342. De Jager (1893) 454-456 / Groenhuis (1977) 167 / Rutgers (1980) 638.
- 343. Bijlage E, nrs. 023[4], 049[4], 073[4] (038[4]).
- 344. Bijlage E, nrs. 004[4], 009[4], 020[4], 040[4], 051[4], 057[4].
- 345. Bijlage E, nrs. 020[4], 040[4], 057[4] / Groenhuis (1977) 162-163.
- 346. Zie dit deel, pp. 423-424.
- 347. Bijlage E, nrs. 005[4], 009[4], 016[4], 020[4], 056[4], 064[4], 076[4].
- 348. Zie boek 1, deel 4, p. 422.
- 349. Bijlage E, nrs. 006[4], 017[4], 026[4], 050[4],
- 350. Bijlage E, nrs. 003[4], 017[4], 040[4], 051[4], 056[4], 065[4], 069[4], 071[4].
- 351. Groenhuis (1977) 65.
- 352. Groenhuis (1977) 180.
- 353. Groenhuis (1977) 169.

Antonius (Ton) Philippus Franciscus WOUTERS werd geboren op 4 mei 1958 te Eindhoven. In dezelfde stad bezocht hij de Sint-Franciscusschool en het Eckart-college (VWO). In 1976 begon hij een studie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Zowel in de kandidaats- als de doctoraalfase verrichtte hij onder begeleiding van prof. dr. M.G. Spiertz, hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands Katholicisme, prosopografisch onderzoek naar de eerste predikanten in Noord-Brabant. Bij zijn doctoraalexamen op 18 december 1981 verdedigde hij een scriptie gewijd aan de predikanten in Stad en Markiezaat van Bergen op Zoom en Stad en Baronie van Breda in de periode 1580-1625.

Op 1 december 1981 werd hij door de Katholieke Universiteit Nijmegen aangesteld als wetenschappelijk onderzoeker van de vakgroep Nieuwe Geschiedenis. In die functie werkte hij aan een bibliografisch project, dat de studenten in de Nieuwe Geschiedenis een handreiking moest bieden voor het traceren van de historische literatuur over het genoemde tijdvak. Op 1 februari 1983 trad hij in dienst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken in 's-Gravenhage, waar hij sindsdien werkzaam is als beleidsmedewerker van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).

Samen met zijn voormalige studiegenoot en huidige collega P.H.A.M. Abels verzorgde Wouters een transcriptie van de acta van *De Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch* (1648), die in 1986 door het Rijksarchief in Noord-Brabant werd uitgegeven. Sinds dat jaar zet hij zich als archiefconsulent van de Nederlandse Hervormde Kerk in voor beheer en behoud van lokale kerkelijke archieven in Delfland. Daarnaast maakte hij in 1989 deel uit van de initiatiefgroep tot oprichting van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VНК). Als redacteur was hij betrokken bij de samenstelling van de kerkhistorische bundels, die op de eerste en de vijfde jaarlijkse studiedag van die Vereniging in respectievelijk 1989 en 1993 werden uitgegeven. Als bestuurslid zet hij zich sinds 1992 ook in voor het organiseren van andere activiteiten van de VНК.

Stellingen, behorend bij het proefschrift van A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland, 1572-1621. Boek 1: De nieuwe kerk*, Delft 1994.

I. De rol van de classis Delft en Delfland bij de vestiging en uitbouw van de gereformeerde kerken op het platteland na 1572 had veeleer een ondersteunend en dienstverlenend dan een dirigerend en regulerend karakter.

II. De verschillen in organisatie en functioneren van de classes in de laatste decennia van de zestiende en de eerste van de zeventiende eeuw zijn in belangrijke mate te herleiden tot de verschillen in omvang van het ressort en het aantal kerken dat van die classes deel uitmaakte.

III. De betiteling van Arent Cornelisz als "Paus van Delft" is in zijn ongereformeerde bewoordingen niet gepast, maar wel treffend als het erom gaat de betekenis van zijn inbreng voor de opbouw van de Gereformeerde Kerk op gewestelijk en nationaal niveau te duiden.

IV. Een Zuidnederlandse herkomst van kerkvolk en kerkelijk kader vormt geen algemene verklaringsfactor voor verloop en uitkomst van de bestandstwisten in de Delftse classis.

[Contra J. Briels in m.n. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 341-342.]

V. De organisatie van de Gereformeerde Kerk moet niet getypeerd worden als een beweging die begon van bovenaf, van de synode naar de gemeente, of van onderuit, van de gemeente naar de synode, maar als een proces van wisselwerking tussen voorgeschreven theorie in het brede kerkverband en geleefde praktijk in de plaatselijke kerken.

[Contra C.A. Tukker, *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609*, Leiden 1965, 3.]

VI. Regionale en lokale verscheidenheid is ondanks alle synodale kerkordes en voorschriften een wezenskenmerk van de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1600.

VII. Door haar meest bekwame predikanten bij voorkeur in te zetten in de steden, waar de prediking van het Evangelie relatief gemakkelijk in het afleggen van de belijdenis resulteerde en niet in de dorpen, waar de oogst van nieuwe leden veel moeilijker binnen te halen was, heeft de Gereformeerde Kerk de groei van de gemeenten op het platteland geremd.

VIII. De getuigenissen van gereformeerde tijdgenoten dat grote aantallen Noord-Nederlanders zich omstreeks 1600 nog niet bij enige kerkelijke gezindte hadden aangesloten tonen aan dat het theoretisch concept van het bestaan van omvangrijke anonieme middengroepen voor een goed begrip van het verloop van de calvinisering meer is dan een denkcategorie zonder praktische inhoud.

[Contra J.G.C.A. Briels en pro J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden 1962.]

IX. De verkiezing van leden van vooraanstaande Delftse families in de stedelijke kerkeraad na 1572 vormde voor de betrokkenen geen opstap naar een politieke carrière in het stadsbestuur. Veeleer moet het nomineren van regenten als kandidaat voor het ouderlingschap in Delft beschouwd worden als een poging van de kerke- raad om een goede communicatie met het stadhuis te bevorderen.

X. De personele verstrengeling van kerkeraad en stadsbestuur in Delft rond 1600 en de daarmee gepaard gaande formele en informele contacten tussen het wereldlijk en het kerkelijk gezag, maken duidelijk dat het fenomeen 'networking' heden ten dage vaak ten onrechte wordt opgevat als een modern bestuursmechanisme.

XI. De wijze waarop het vanuit mobiliteitsmotieven gedreven Management- Development-programma anno 1994 binnen de Rijksoverheid in Nederland bij benoe- mingen meer dan eens wordt toegepast, vertoont een verontrustend grote gelijkenis met de kadermutaties binnen het communistisch nomenclatura-systeem, dat in het voormalige Oostblok bijdroeg tot een algehele verstarring van het politiek en maat- schappelijk leven.

XII. De voorgenomen inkrimping van de ministeries tot kerndepartementen (vgl. tekst regeerakkoord PvdA, D'66 en VVD, d.d. 15 augustus 1994, 39) zal bij een te rigide scheiding tussen beleidsvorming in Den Haag en beleidsuitvoering in den lande onvermijdelijk resulteren in een verdere afname van het sturend vermogen van de overheid in de samenleving.

XIII. Ook levende vissen drijven met de stroom mee.

[Contra L. Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn 1974. Autobiografie van het eerste hoofd van de BVD.]

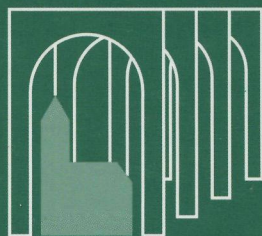
XIV. Met de heffing van leen- of inzagegelden in wetenschappelijke bibliotheken en archieven, alsmede het berekenen van exorbitante prijzen voor het fotokopiëren, is een proces in gang gezet waarbij kwaliteit en diepgang van historische studies in bezuinigend Nederland op den duur sterker bepaald zullen worden door de kapitaal- kracht van de historici dan door hun vakbekwaamheid.

XVI. Het 'dubbelen' bij tennis gedurende één uur per week is de ideale sport voor 35-plussers, die het enkelspel niet meer langer dan één set conditioneel kunnen bijbenen.

XVII. Goede wijn behoort niet in een vat maar in een Ton.

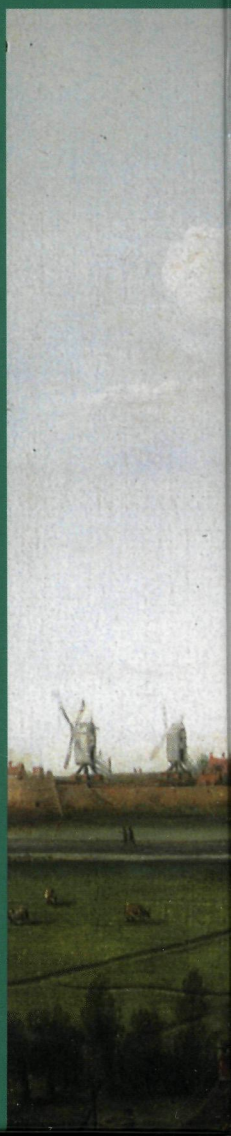
Werken van de
Vereniging
voor
Nederlandse
Kerkgeschiedenis

nr. 1

EBURON DELFT

ISBN 90-5166-412-5

P.H.A.M. ABELS

NIEUW EN ONGEZIEN

Kerk en samenleving in de classis
Delft en Delfland 1572-1621

P.H.A.M. Abels
A.Ph.F. Wouters

2

NIEUW EN ONGEZIEN

2

NIEUW EN ONGEZIEN

NIEUW EN ONGEZIEN

Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621

boek 2

De nieuwe samenleving

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op maandag 31 oktober 1994
des namiddags om 12.30 uur precies

door

PAUL HENDRIKUS ADRIANUS MARIA ABELS

geboren te Nijmegen

Delft 1994

Promotor: Prof. dr. M.G. Spiertz

Co-promotor: Dr. A.C. Duke, University of Southampton

Er ligt sneeuw in aapjesland

voor: Christa
Marieke
Leonie
Anouk

Nieuw

Nieuw en ongezien : kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621. - Delft : Eburon

Boek 2: De nieuwe samenleving / P.H.A.M. Abels, A.Ph.F. Wouters. - Ill. - (Werken van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis ; nr. 2)

Ook verschenen als proefschrift Nijmegen, 1994. - Met index, lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5166-413-3

NUGI 631

Trefw.: Delft ; kerkgeschiedenis.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de steun van:

- Franciscus van Salesstichting
- Mr. Paul de Gruyterstichting

Copyright © 1994, P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters, Gouda

Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

Sleedoornsingel 1

2803 BZ Gouda

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende gemachtigd namens deze op te treden, niets uit deze uitgave worden vermenigvuldigd of anderszins openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotocopie, microfilm of anderszins.

ISBN 90-5166-413-3

INHOUD

INTRODUCTIE	13
DEEL 5: ORDE EN TUCHT	
INLEIDING	15
1. NAAR INTEGRALE BESTUDERING VAN DE TUCHT	17
<i>Beschrijving, 18 - Kwantificering, 20 - Sexe-specifieke patronen, 23</i>	
2. ONTSTAAN VAN HET LASKIAANSE TUCHTMODEL	25
<i>Eerste aanzetten van Bucer, 25 - De tuchtopvattingen van Calvijn, 26 - De betekenis van A Lasco en Micron, 27 - "Disziplinisten" en "Antidisziplinisten", 29</i>	
3. DE TUCHTPRAKTIJK IN DELFT EN DELFLAND	32
a. De tuchtprocedures	
<i>Rol van de classis, 33 - Avondmaal en censuur, 35 - Variaties en gradaties, 38</i>	
b. Pijlers van de kerkelijke tucht	41
<i>Het attestatiesysteem, 41 - De administratie, 43 - Bronbescherming, 44 - Psychische druk, 46 - Sociale controle, 48 - Diakonie als drukmiddel, 50</i>	
4. DE AANDACHTSVELDEN	52
<i>Bronnen, 52 - Methode, 54 - Schema's, 57</i>	
I. Leertucht	58
<i>A. Kerkverzuim en afwezigheid bij het Heilig Avondmaal, 58</i>	
<i>B. Bijgeloof, tovenarij en waarzeggerij, 60</i>	
<i>C. Contacten met andersgezinden, 61</i>	
<i>D. Overtreding van kerkelijke voorschriften, 66</i>	
II. Familietucht	68
<i>A. Overtreding van huwelijksvoorschriften, 69</i>	
<i>B. Twisten binnen de familie, 71</i>	
<i>C. Sexuele misdragingen, 74</i>	
III. Levenstucht	77
<i>A. Conflicten, 78</i>	
<i>B. Losbandigheid, 80</i>	
<i>C. Bemoeienis met maatschappelijk gedrag, 84</i>	
IV. Zaken zonder duidelijke omschrijving	89

5. INTENSITEIT EN KWALITEIT VAN DE TUCHT	90
<i>Intensiteit, 90 - Aandachtsvelden, 94 - Kwaliteit, 99 - Kerkelijke terugtocht, 103</i>	
6. DE GECENSUREERDEN	105
<i>Aantallen, 105 - Geslacht, 105 - Socio-professioneel milieu, 107 - Klassejustitie, 109</i>	
BALANS	112

DEEL 6: NORM EN WET

INLEIDING	115
1. DE KERKELIJKE LOBBY	119
<i>Het Delftse stadsbestuur, 120 - Het Hof van Holland, 121 - Ambachtsheren, 122</i>	
2. DEKATHOLISERING	124
a. De openbare exercitie	
<i>Overgang, 124 - Onttrekking, 129 - Herstel, 131 - Toenemende vervolging, 133 - Reactie op de repressie, 136 - Voortgezette illegaliteit, 137 - Het platteland, 138</i>	
b. Rooms-katholieke gewoonten en gebruiken	142
<i>Bedevaart naar Wilsveen, 142 - Begrafenisrituelen, 143 - Ziekte en nooddoop, 146 - Heiligedagen, 147</i>	
c. De irrationele samenleving	150
<i>Zwarte magie, 150 - Contramagie, 152</i>	
3. PROTESTANTSE DISSENTERS	155
<i>Doopsgezinden, 155 - Lutheranen, 157 - Remonstranten, 159 - Coornhertisten, 159 - Franckisten, 162 - Davidjoristen, 164 - Boekencensuur, 166</i>	
4. DE NIEUWE KERKELIJKE KALENDER	167
<i>Zondagsheiliging in Delft, 167 - Ontduiking, 169 - Zondag op het platteland, 170 - Hoogtijdagen, 171 - Bede- en vastendagen, 173</i>	
5. HUWELIJK, GEZIN EN SEXUELE MORAAL	176
<i>Huwelijkswetgeving, 176 - Huwelijksbeletselen, 177 - Prostitutie, 181</i>	

6. DE REDERIJKERIJ	183
<i>Kerkelijke bezwaren, 183 - De Rapenbloem te Delft, 184 - De Kamer verboden, 186 - De rederijkerij in het Delfland, 187 - Classicaal offensief, 188 - Algeheel verbod, 190 - Nieuwe bloei, 191</i>	
7. LOSBANDIGHEID	195
<i>Dansen, 195 - Kermissen, 198 - Vloeken, 199</i>	
BALANS	200

DEEL 7: ARM EN RIJK

INLEIDING	203
1. ARMENZORG IN DE LATE MIDDELEEUWEN	205
<i>Heilige Geest- en armenmeesters, 206 - Besloten armenzorg, 207 - Vroege diakonieën, 208</i>	
2. DE EERSTE FASE (1572-1597): SCHUIVENDE PANELEN	212
a. De bediening van de huiszittende armen	
<i>Parochie-armen, 215 - Groeiende tekorten, 219 - Op zoek naar middelen, 221</i>	
b. Besloten vormen van armenzorg	225
<i>Het bestaande stelsel, 225 - Uitbreiding van de voorzieningen, 226 - Het probleem van de bedelarij, 227</i>	
3. DE TWEEDE FASE (1597-1613): DIAKONIE NAAST KAMER VAN CHARITATEN	229
<i>Nieuwe wetgeving, 231 - Werkverschaffing, 233 - Diakonie als redmiddel, 234 - Toenemende last, 237</i>	
4. DE DERDE FASE (1613-1621): DE DIAKONIE INGEKAPSELD	240
<i>Nieuwe middelen, 241 - Volledige samenvoeging, 243 - Ongelijke verhoudingen, 245</i>	
5. DIAKONIE IN PRAKTIJK: MOTIEVEN EN MECHANISMEN	248
<i>Oorzaken van armoede, 249 - Subsidiariteit en solidariteit, 252 - Individualisering en administratie, 254</i>	
6. DE BEDEELDEN	259
<i>Inschatting behoeften, 259 - Aard en omvang van de ondersteuning, 260 - Geslacht en burgerlijke stand, 264 - Kinderlast, 265 - Leeftijden, 266 - Gezondheid, 267 - Socio-professioneel milieu, 267 - Armlastige lidmaten, 269</i>	

7. ARMENZORG OP HET PLATTELAND ROND DELFT	271
<i>Inkomsten, 272 - De bedelingspraktijk, 274 - De diakonie te Maassluis als voorbeeld, 278</i>	
BALANS	287
DEEL 8: KERK EN SCHOOL	
INLEIDING	289
1. BOUWEN AAN EEN CATECHETISCHE DRIEHOEK	293
<i>Verwarring, 296 - Heldere lijnen, 299</i>	
2. GELOOFSONDERRICHT IN KERKELIJK VERBAND	302
<i>Exercenten, 304 - Catechismusonderricht, 307 - Competentiestrijd, 310</i>	
3. "EEN SAET DER UNIVERSITEIJT"	314
a. Latijnse School en Fraterhuis te Delft	
<i>Fraters, 319 - Reorganisatie, 322 - Numerus fixus, 328 - Kerkelijke bemoeienis, 334</i>	
b. Latijnse School te Naaldwijk	336
<i>Zwaartepunt verlegd naar Duitse school, 339 - Laatste stuiptrekkingen, 340</i>	
4. DE MEESTERS VAN DE LATIJNSE SCHOLEN	343
<i>Geografische herkomst, 343 - Sociale herkomst, 345 - Studie, 345 - Loopbaan, 347 - Niveau, 350 - Inkomen, 352 - Relaties, 354 - Gezindheid, 355 - Conclusie, 357</i>	
5. DE SCHOLEN OP HET PLATTELAND	359
<i>Kerkelijke bemoeienis, 359 - Nasleep van de Dordtse synode, 364 - Bijscholen op het platteland, 366 - Kerkelijke taken, 367</i>	
6. STEDELIJKE BIJSCHOLEN EN CATEGORIAAL ONDERWIJS	372
<i>Het consent-register van 1589, 375 - Illegale bijscholen, 380 - Scholen voor armen en wezen, 382</i>	
BALANS	386
EPILOOG	389
SAMENVATTING	399
SUMMARY	406

BIJLAGEN	
f. Professioneel milieu van de gezinshoofden te Delft in 1600, de leden van de gereformeerde gemeente in 1609 en de door de Delftse kerkeraad gecensureerde lidmaten van 1573 tot 1621	413
g. Schoolmeesters aan de Latijnse Scholen te Delft en Naaldwijk	423
h. Schoolmeesters en schoolvrouwen te Delft	430
i. Schoolmeesters op de dorpen	442
NOTEN	447
<i>Bij deel 5, 447 - Bij deel 6, 458 - Bij deel 7, 469 - Bij deel 8, 478</i>	
LIJST VAN AFKORTINGEN	488
GERAADPLEEGDE ONGEDRUKTE BRONNEN	490
GERAADPLEEGDE GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR	492
INDEX VAN GEOGRAFISCHE EN PERSOONSNAMEN	516
CURRICULUM VITAE	544

INTRODUCTIE

Nadat in het eerste boek de organisatie en samenstelling van de nieuwe kerk zijn ontleed en geanalyseerd, zal onder de titel *de nieuwe samenleving* uitgebreid ingegaan worden op de maatschappelijke aspiraties van deze kerk in Delft en Delfland. Bij de bestudering van de kerkelijke en wereldlijke bronnen komt een viertal 'actievelen' naar voren, waarop de gereformeerden zich in de richting van de samenleving hebben bewogen, met het doel maatschappelijke gedragingen te beïnvloeden.

Het eerste terrein betrof dat van de kerkelijke tucht. Censuur was weliswaar primair gericht op het smetvrij houden van de avondmaalsgemeenschap, doch had ook ingrijpende consequenties voor de gehele plaatselijke bevolking. Door zich in te laten met misstappen en conflicten waarbij kerkleden waren betrokken, speelden de consistories ook buiten de eigen geloofsgemeenschap een niet te veronachtzamen normgevende, regulerende en apaiserende rol.

Een tweede 'actievel' van de nieuwe kerk omvatte alle pogingen om via pressie op de overheid wetgeving en wetshandhaving te bewerkstelligen, die tegemoet kwamen aan de gereformeerde eisen voor een christelijke samenleving. Ten dele kwamen deze eisen overeen met reeds in het voor-reformatorische tijdvak gehanteerde uitgangspunten. Voor een ander deel, zoals uitbanning van rooms-katholieke gebruiken en afbeeldingen, invoering van een andere - geschoonde - kerkelijke kalender en bestrijding van de rederijkers, betrof het nieuwe doelstellingen. Als geprivilegieerde kerk was alleen de gereformeerde in een positie om een dergelijke verandering van wetgeving via een intensieve lobby-praktijk bij de overheden na te streven.

Van meet af aan hebben de calvinisten in Delft en Delfland daarnaast ook nadrukkelijk een aandeel geclaimd in de armenzorg. Primair gebeurde dit op grond van de uit de Heilige Schrift ontleende verplichting zorg te dragen voor de eigen minderbedeelde geloofsbroeders en -zusters. Als 'erfgenamen' van aloude parochierechten en -plichten was voor de gereformeerden een verbreding van deze diakonale zorg echter onontkoombaar en soms ook vanzelfsprekend, zodat ook niet-lidmaten in kleinere of grotere aantallen bedield werden. De omvang van deze hulp buiten eigen kring was grotendeels afhankelijk van de beschikbare middelen en de organisatie van de wereldlijke armenzorg ter plaatse.

Het vierde en laatste maatschappelijke veld waarop de Gereformeerde Kerk zich richtte was het onderwijs. Schoolmeesters werd een belangrijke taak toegedicht bij het geven van geloofsonderricht aan de kinderen. De bestaande onderwijsstructuren, met de belangrijke onderverdeling tussen publieke en particuliere scholen (bijscholen), vormden een belangrijke hinderpaal voor de realisatie van een effectieve gereformeerde onderwijspolitiek.

In de hiernavolgende vier delen zal uiteengezet worden welke maatschappelijke aspiraties de gereformeerden in Delft en Delfland ten aanzien van de onderscheiden actievelen koesterden. Tevens zal vastgesteld worden hoe en in welke mate zij erin slaagden hun idealen te verwezenlijken, opdat aan het eind van deze studie vastgesteld kan worden of en hoeverre er door hun toedoen daadwerkelijk gesproken mag worden van een nieuwe samenleving.

ORDE EN TUCHT

INLEIDING

"Glücklicherweise hat Europa sich nicht disziplinieren, nicht puritanisieren, nicht vergenfern lassen". Deze verzuchting komt uit de pen van de Oostenrijkse schrijver, biograaf en essayist Stefan Zweig, die als voorstander van tolerantie in een tijd van opkomend fascisme weinig vleiende woorden over had voor Calvijn en andere voormannen der Reformatie. Hadden deze "kunstfeindlichen, freudefeindlichen, lebensfeindlichen Zeloten" hun zin gehad, zo rilt Zweig, "welche Nüchternheit, welche Eintönigkeit, welche Farblosigkeit wäre über Europa gefallen!"¹ *Vergenfern*; Genève als pars pro toto, als afschuwwekkend voorbeeld van gereformeerde inquisitie. Zweig staat hierin zeker niet alleen. De wijze waarop in deze Zwitserse stad de discipline werd gehandhaafd oogst ook onder theologen en historici weinig lof. "Der Höhepunkt der Kirchenzucht, der Kirchenbann in Genf unter Calvin, ist der Bankrott der Kirchenzucht", zo luidt bijvoorbeeld het vernietigende oordeel van Köhler,² dat grotendeels wordt onderschreven door Plomp in diens omvangrijke studie over *De kerkelijke tucht bij Calvijn*.³

Toch ligt aan deze negatieve waardering tot op heden geen systematisch onderzoek van de censuur-praktijk in Genève ten grondslag. Zo trekt Plomp zijn conclusies slechts op basis van een aantal "niet zonder zorgvuldigheid uitgekozen" gevallen.⁴ Aan het pleidooi van Kingdon, die in 1972 heeft opgeroepen tot een kwantitatieve analyse door een groep historici van de tucht in Genève, met aandacht voor accenten in de bestraffing, fluctuaties in de tijd, de relatie met de overheid etcetera, is tot op heden nauwelijks gehoor gegeven.⁵ Slechts Monter waagde een schuchtere poging, die evenwel niet meer opleverde dan een in tijd beperkte en methodisch slecht gefundeerde schets.⁶

Zolang aan de oproep van Kingdon geen gehoor wordt gegeven - en wie weet ook daarna? -, zal Genève een stempel blijven drukken op het oordeel over de bemoeienis met leer en vooral leven van het gereformeerd protestantisme in het algemeen.⁷ Natuurlijk, Genève als stad waar de gereformeerde leidsman Calvijn zijn theocratische ideaal vorm trachtte te geven, heeft een exemplarische rol gespeeld, ook voor de Reformatie in de Nederlanden. In Delft, de plaats die ons in deze studie vooral bezighoudt, waren verschillende predikanten werkzaam, die de zetel van Calvijn met eigen ogen hadden aanschouwd. Arent Cornelisz en Daniël van der Dolegen brachten er een deel van hun studietijd door; Thomas van Thielt kon als tijdelijk predikant zelfs meer dan een blik in de Geneefse kerkelijke keuken werpen.⁸ Toch zou het onjuist zijn Genève als enige maatstaf te nemen bij het beoordelen van de gereformeerde tuchtpraktijk in de lage landen, omdat daarmee voorbijgegaan wordt aan het geheel eigen karakter van de censuur in deze gebieden.

Alvorens echter de specifieke historische, theologische en kerkordelijke wortels van de tuchtoefening in de Nederlanden bloot te leggen, zal een overzicht gegeven worden van de grote hoeveelheid studies die aan de kerkelijke censuur zijn gewijd. Daaruit zal blijken dat het onderwerp inmiddels vanuit zeer uiteenlopende invalshoeken is benaderd, die elk voor zich kunnen bijdragen aan een bredere analyse van de vroeg-reformatorische tuchtpraktijk.

Daarna volgen een beschrijving van de kerkelijke censuur in Delft en de kerken op het omringende platteland en een uiteenzetting over mechanismen en pijlers waarop de tucht - in het bijzonder in deze regio - steunde. Voorafgaand aan de weergave van de resultaten van het kwantitatieve onderzoek, zal plaats ingeruimd worden voor bronnenkritiek en de verantwoording van een eigen methode.

De cijfers stellen ons vervolgens in staat aandacht te besteden aan de aard van de door de kerkeraden gecensureerde gedragingen, de wijze van bestraffing of afhandeling van tuchtzaken, de verschillen tussen dorp en stad, de veranderingen in de tijd en de rol van de kerkeraad als conflictbeslechter. De verhouding kerk-overheid in het licht van de kerkelijke discipline zal ter sprake komen, terwijl ook een poging gedaan wordt een analyse te geven van de gecensureerden als groep (man-vrouw verhouding en sociale achtergrond). Tot slot zal de waarde van de tucht als ordenend en zuiverend instrument binnen de gemeenten en de betekenis ervan voor degenen die daarbuiten stonden ingeschat worden, tegen de achtergrond van en in samenhang met de in het zesde deel te bespreken calvinistische normering van de samenleving.

Hoofdstuk 1: NAAR INTEGRALE BESTUDERING VAN DE TUCHT

De bestudering van de gereformeerde kerkelijke tucht, de tweede wachter voor het Heilig Avondmaal, is hier te lande lange tijd vooral een zaak van theologen geweest. Als voornaamste vruchten hiervan zijn te noemen het lijvige werk van Bouwman over *De kerkelijke tucht naar het gereformeerde kerkrecht* uit 1912 en het zes jaar later door J. de Jong uitgegeven collegedictaat van Rutgers over de censuur volgens de kerkordening van Dordrecht.⁹ Beide auteurs baseren zich op historisch bronnenmateriaal, dat evenwel vergaard is met het doel wederinvoering van de tucht in hun eigen tijd te rechtvaardigen. Maar ook aan een werk als Kamphuis' *Om de heiligheid van de gemeente* uit 1982 kleeft een dergelijk bezwaar, omdat de wortels van de tucht bestudeerd worden in dienstbaarheid aan de zorg voor de eigen (vrijgemaakte) gemeenten.¹⁰

Een ander kenmerk van deze werken is, dat tucht louter gezien wordt in een strikt theologisch kader. Een historicus begeeft zich over het algemeen slechts schuifelend op het gladde ijs van de theologie. Toch zal hij er voor een goed begrip van een primair kerkelijk fenomeen als de censuur niet omheen kunnen. Het theologische fundament van de tucht mag immers nooit uit het oog verloren worden. De historicus moet daarbij balanceren als een bergbeklimmer op een smalle richel; af en toe de diepte naast zich peilen, maar er vooral voor zorgen niet in de afgrond te storten. In dat opzicht kunnen de genoemde studies hem toch enig houvast bieden.

De algemene handboeken over de Nederlandse kerkgeschiedenis bieden dit houvast nauwelijks. Het accent ligt daarin zozeer op de kerkpolitieke ontwikkelingen, dat voor zaken als de kerkelijke tucht slechts een bescheiden plaats is ingeruimd, onder het onvermijdelijke hoofdstukje over het kerkelijk leven en de eredienst.¹¹ Slechts het werk van Knappert vormt hierop een uitzondering. In zijn *Geschiedenis der Hervormde Kerk* besteedt hij maar liefst twintig pagina's aan de zedentucht. Zijn oordeel hierover is weinig vleiend. Hij spreekt over "calvinistische dressuur", die in haar rigoureuze bestrijding van het onkruid der natuurlijke zonden, ook een bloeiende volkscultuur met wortel en al heeft gewied.¹²

Waardering kan Knappert slechts opbrengen voor de inspanningen van de kerk op het terrein van huwelijksaangelegenheden. Dit was "het gansche vaderland ten zege", aldus de vrijzinnige kerkvorser, die zich met dit oordeel aansluit bij de conclusie van Wumkes in diens proefschrift over de Gereformeerde Kerk in de Ommelanden.¹³ Knappert baseert zijn mening vooral op synodale en classicale bronnen uit de gehele zeventiende eeuw. Kerkeradsacta laat hij buiten beschouwing, zodat bestudering van de tuchtpraktijk aan de basis achterwege blijft.

De eerste die deze bron - al in 1885 - wel gebruikt, is de Franeker predikant Duker. Zijn *Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker* is hoofdzakelijk een impressionistische en casuïstische benadering. De auteur is vooral geïnteresseerd in smeuge verhalen over (het liefst bekende) inwoners uit de geschiedenis van zijn woonplaats. De redactie van het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* heeft dit blijkbaar ook zo gevoeld. Zij besloot weliswaar het artikel in de eerste jaargang van haar tijdschrift op te nemen, maar meende de door Duker voluit

genoemde namen te moeten vervangen door initialen, "tenzij de misdrijven der bedoelde personen reeds in gedrukte boeken waren wereldkundig gemaakt".¹⁴ Hoewel kwantificering recentelijk gepresenteerd wordt als een volledig nieuwe methode in het tuchtonderzoek, blijkt de behoefte hieraan reeds in de vorige eeuw bij Duker te bestaan. Hij telt in de tien jaren tussen 1670 en 1680 voor Franeker in totaal 113 vergrijpen, verdeeld over onmatigheid (51), twist- en lasterzucht (27), oneerbaarheid (17), diefstal en bedrog (7), moedwil en speelziekte (6), echtelijke onmin (4) en afval naar andere gezindten (1).¹⁵

Anecdotisch van aard is al evenzeer het artikel uit 1910 van Guittart over *Tuchtzaken uit de 18e eeuw* in Hindeloopen. De auteur, ook al een predikant ter plaatse, beantwoordt op systematische wijze een aantal vragen met betrekking tot de censuur over de periode 1719-1750. Zonder getallen te noemen wijst hij dronkenschap aan als de meest voorkomende aanleiding tot kerkelijke bestraffing, gevolgd door kerkverzuim, ruzie en ontucht.¹⁶ De teneur van beide Friese 'case-studies' is overigens positief, omdat de schrijvers van mening zijn dat de kerk terecht ten strijde trok tegen voortgaand zedelijk en moreel verval.

Beschrijving

De eerste kerkhistoricus die tracht een algemeen beeld te schetsen van *Kerkelijk opzicht en tucht in de Gereformeerde Kerk in de Republiek*, is S.D. van Veen. Hij zet zich in dit in 1909 verschenen artikel af tegen kritikasters van de kerkelijke censuur, die volgens hem abusievelijk menen "dat de wijze, waarop de tucht gehandhaafd werd, een openbaring was van onverdraagzaamheid en van dominocratie". De tuchthandhaving in alle toonaarden prijzen acht hij evenzeer onjuist, reden waarom hij zegt de waarheid in het midden te zoeken.¹⁷ Ook Van Veen meent in de door hem bestudeerde periode een toenemende losheid van zeden waar te nemen, die moet leiden tot de conclusie, "dat het kerkelijk opzicht of niet voldoende geoefend werd of niet de gewenschte vruchten afwierp".¹⁸ Het betoog van Van Veen wordt hoofdzakelijk geschraagd door uitspraken van vertegenwoordigers van de "Nadere Reformatie" (zoals de gebroeders Teellinck, Jodocus van Lodenstein en Jacobus Koelman). Dat hun streven naar verdieping en verbreding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse Hervorming¹⁹ wel eens geleid kan hebben tot een al te zwartgallige beoordeling van de levenswandel en godsvrucht van tijdgenoten, is een bezwaar dat de auteur onvoldoende onderkent.

Van Veens bestudering van de alledaagse tuchtpraktijk blijft beperkt tot het aanhalen van enige voorbeelden uit de kerkeradsacta van Amsterdam, Franeker - met dank aan Duker - en Molkwerum. Naast een grote en een kleine stad, betreft hij daarmee eveneens een dorp bij zijn schets van de tuchtpraktijk in de Republiek. In het geval van Molkwerum geeft ook Van Veen toe aan de drang tot kwantificeren. Over een periode van bijna honderd jaar (1611-1700) telt hij aldaar 98 gevallen, verdeeld over de categorieën twist (31), vechten (20) dronkenschap (15), valse beschuldigingen en laster (11), oneerbaarheid (8), sluijkerij (4) absentie in de kerk (2) en enige ondefinieerbare gevallen.²⁰

Nieuw in Van Veens benadering is zijn aandacht voor veranderingen in de tijd en de lokale verschillen. Die brengt hem tot de conclusie dat er sprake is van voortgaan-

de verslapping van de tucht: "De tweede sleutel van het koninkrijk der hemelen,"²¹ die men in de zeventiende eeuw reeds begonnen had niet meer of zeer weinig te gebruiken, bleek bij het einde der achttiende verloren te zijn".²² Het grote bezwaar dat aan Van Veens bijdrage kleeft is zijn strikt kerkelijke benadering. Hij gaat volledig voorbij aan bijvoorbeeld de rol van de overheid en de sociale implicaties van de tuchttoefening.

Minder geïsoleerd, maar toch nog in hoofdzaak in kerkelijke termen vervat, is de beschrijving van de discipline in Evenhuis' vijfdelige standaardwerk over de hervormde kerk in Amsterdam, met de kryptische titel *Ook dat was Amsterdam*. Zijn systematische beschrijving van de tuchtpraktijk, volledig gebaseerd op kerkeradsacta, leidt hem - afgezien van enkele kritische noten ten aanzien van bijvoorbeeld het gebruik van 'spionnen', de houding tegenover slavernij en de bemoeienis van de kerkeraad met 'pietluttige' zaken - tot een overwegend positief oordeel. De voordelen bevinden zich volgens Evenhuis dikwijls in het verborgene: hoeveel dwalenden zijn op het rechte spoor gebracht, hoeveel bekommerden zijn getroost en in hoeveel gezinnen heeft de kerkeraad geen vrede gesticht, zo luiden zijn retorische vragen.²³

Ook de stelling van Knappert en anderen, dat het calvinisme verantwoordelijk was voor de teloorgang van folklore, omdat het de mensen veel te weinig hun plezier gunde, deelt Evenhuis maar zeer ten dele. Immers, zo volgt hij de redenering van Huizinga, de doopsgezinden hebben even ijverig meegeholpen en - zo luidt zijn eerder onbeantwoorde dan retorische vraag - is in rooms-katholieke streken dan meer echte volksbeschaving bewaard gebleven?²⁴ Cijfers gebruikt Evenhuis niet om zijn betoog te schragen. Toch meent hij nog vóór het einde van de zogeheten 'Gouden Eeuw' een achteruitgang van de discipline waar te nemen, hetgeen hij duidt als symptoom van een achteruitgang van het kerkelijk en geestelijk leven zelf. Daarmee komt hij ruim een halve eeuw later tot dezelfde conclusie als Van Veen.²⁵

Een voor Nederland nieuwe invalshoek kiest in 1974 Van Deursen. Niet alleen de Kerk, maar vooral ook het kerkvolk uit de zeventiende eeuw staan centraal in *Bavieren en Slijkgeuzen*. Zo komt hij tot een brede beschrijving van de Gereformeerde Kerk in de beginjaren van haar bestaan. Hij heeft onder meer oog voor de organisatie van de kerk, haar publieke karakter, de predikanten, kerkeraden en diakonie. Onder het hoofdstuk "gemeentevorming" komt ook de leer- en levenstucht ter sprake. Van Deursen staat aan de hand van voorbeelden uit overigens vrij willekeurig bijeengebrachte kerkeradsacta²⁶ uitvoerig stil bij de tuchtpraktijk in Hollandse steden en op het omringende platteland. Zijn sociaal-historische benadering doet hem vragen naar de sociale aspecten van censuur, zoals de maatschappelijke gevolgen van een kerkelijke straf in een relatief kleine gemeenschap en het ondergeschikt maken van individuele belangen aan die van de (kerk)gemeenschap.²⁷ Een afgerond oordeel over succes of falen van de tucht wil of kan hij echter niet geven. Hij concludeert weliswaar dat afsnijdingen zeldzaam waren, maar een verklaring hiervoor wordt niet gegeven, ook al omdat de auteur geen oog heeft voor het standpunt dat de overheid op dit terrein heeft ingenomen.²⁸

Kwantificering

Van Deursen toont zich nog doof voor de roep van Kingdon - twee jaar eerder - om te komen tot een meer kwantitatieve benadering van de kerkelijke tucht. Hij volhardt in de tot dan toe ook buiten Nederland gehanteerde kwalitatieve beschrijving, zoals bijvoorbeeld de studie van Bertheau uit 1970 over de kerkeraden in de Moyen-Poitou.²⁹

Kingdon, wiens pleidooi gericht was op Genève, maakt echter ook daarbuiten snel school. In 1976 publiceren Vogler en Estèbe in het fameuze Franse tijdschrift *Annales* de resultaten van een kwantitatief en comparatief onderzoek naar de kerkelijke tucht in de Languedoc en de Palts, onder de titel *La genèse d'une société protestante*. De censuur in deze in religieus en politiek opzicht totaal verschillende gebieden wordt bestudeerd aan de hand van kerkeradsacta van vier Franse en drie Duitse gereformeerde gemeenten rond 1600. Hoewel de auteurs - zoals we later nog zullen zien - hun methode onvoldoende hebben verklaard, slagen zij erin het calvinisme als drager van een sociaal vernieuwingsproces te portretteren. Daartoe worden een negental werkterreinen van de kerkeraad onderscheiden.³⁰ Bij elk terrein wordt een tabel gegeven met aantallen en percentages van het aandeel in het totale aandachtsveld van de kerkeraad, gevolgd door een ruime toelichting op de cijfers.

De grotere aandacht in de Palts voor leertucht en de nadruk op levenstucht in de Languedoc herleiden Vogler en Estèbe tot het onderscheid tussen de aard van beide kerken; het verschil tussen publieke kerk en belijdeniskerk.³¹ De Franse historici attenderen verder op de belangrijke rol die de kerkeraden in beide gebieden hebben gespeeld op het terrein van de rechtspraak. Met hun bemiddelende optreden in ontelbare kleinschalige conflicten voorzagen zij in een behoefte, ontstaan door het verval van de seigneuriale macht in Frankrijk en de traditionele onmacht van de Duitse adel.³²

Vogler en Estèbe brachten hiermee een nieuw element in het tuchtonderzoek, dat prompt is opgepakt door de rechtshistoricus Soman. Hij constateert dat zijn vakgenoten het leeuwedeel van hun aandacht besteden aan de zogenaamde 'georganiseerde criminaliteit'. Het bestuderen van individueel illegaal deviant gedrag stuit nog steeds op grote problemen. Vandaar dat de rechtsgeschiedenis volgens Soman is blijven steken in de geschiedenis van rechtelijke instituties of in het geven van "impressionistic collections of colorful anecdotes", een euvel waaronder ook de beschrijving van de kerkelijk tucht nogal eens gebukt gaat.³³ Hij pleit daarom voor onderzoek naar het aandeel van wat hij noemt 'infra-judiciële instituties' zoals kerkeraden - maar ook notarissen -, in het oplossen van maatschappelijke conflicten. Soman ziet echter slechts beperkte mogelijkheden voor bestudering van de werkzaamheden van kerkeraden op dit terrein, wegens de gebondenheid van de tucht aan het Avondmaal (slechts enkele keren per jaar) en de grote diversiteit in de verslaglegging van tucht-procedures.

De resultaten van het onderzoek van Vogler en Estèbe kwalificeert Soman als ontmoedigend, omdat die erop zouden duiden dat infra-judiciële conflictbeslechting slechts een bescheiden plaats innam op de agenda van de kerkeraad.³⁴ Deze ontmoediging is er mogelijk de oorzaak van dat tot op heden dit aspect van de tucht nauwelijks onderzocht is. Slechts Soman zelf waagde een voorzichtige poging door aan de

hand van de kerkeraadsacta van Coutras aan te tonen hoe de kerkeraad functioneerde als arbiter, ofwel als "infra-judiciaires des conflicts, aussi bien civils que criminels".³⁵

Nog vóór anderen in het *Annales*-spoor verder gaan, verschijnt in 1980 van de hand van Janine Estèbe, inmiddels gehuwd met een monsieur Garrisson, een dissertatie over de *Protestants du Midi*. Ook in dit sociaal-historisch onderzoek maakt zij veelvuldig gebruik van kwantificeringen, onder meer ten behoeve van een analyse van de taken van de kerkeraad. De kern van het boek is bondig gegrepen in de titel van verreweg het grootste hoofdstuk: "Changer l'homme". Daarmee geeft Garrisson-Estèbe aan, dat haar optiek, de Gereformeerde Kerk als drager van een maatschappelijk veranderingsproces, ongewijzigd is gebleven.³⁶

In 1983 mengt ook de Westduitse historicus Heinz Schilling zich in de tucht-discussie. Hij zegt daartoe geïnspireerd te zijn door Vogler en Estèbe, maar verlaat hun geïsoleerde benadering van de tucht, door bij zijn onderzoek naar de activiteiten van de kerkeraad van Emden (1557-1562) naast de censuur nog drie andere "Aktionsfelder" van de kerkeraad te onderscheiden. Deze drie zijn achtereenvolgens: staat, maatschappij en politiek; calvinistische gemeente en kerkverband; res mixtae (huwelijk en familie, school en opvoeding, sociale zorg en gezondheidswezen). Het vierde actieveld, de tucht, heeft hij opgedeeld in zeven sectoren, die elk weer uiteenvallen in verschillende (tot 15) deelsectoren.³⁷ De titel van zijn bijdrage, *Reformierte Kirchenzucht als Sozialdisziplinierung?*, is een vlag die de lading maar gedeeltelijk dekt - om precies te zijn het vierde hoofdstuk over het actieveld tucht - maar is wel indicatief voor benaderingswijze en twijfels van de auteur ten aanzien van de tucht.

Wat de tucht betreft, leidt zijn niet altijd even coherente en soms rommelige benadering - Schilling ziet op een bepaald moment in zijn woud van tuchtsectoren en deelsectoren zelf door de bomen het bos niet meer³⁸ - tot een sceptisch oordeel over de door Vogler en Estèbe gesignaleerde maatschappelijke functie van de tucht. Het Emdense onderzoek maakt volgens hem duidelijk, dat kerkelijke tucht noch qua intentie, noch functioneel primair een controle-, disciplinerings- of zelfs onderdrukingsinstrument was. Haar maatschappelijke functie bestond veeleer uit het versterken en verbeteren van het menselijk samenleven op het niveau van familie, kerk en maatschappij, waarbij de normen van het gereformeerd christendom als richtsnoer dienden.³⁹ De rol van de kerkeraad zou volgens hem daardoor niet zozeer repressief maar eerder mediatief zijn geweest. De twijfel bij Schilling komt vooral door het afwijkende beeld dat vergelijking van zijn resultaten met onderzoek in Groningen en Leiden oproept, omdat daar met name seksuele vergripen in grotere aantallen bestreden werden. Hierdoor ontstaat bij hem de indruk dat de kerkelijke tucht in deze steden, anders dan in Emden, wel degelijk heeft gefunctioneerd als een disciplineeringsinstrument.

Schilling gaat als eerste "Kirchenzucht-Forscher" uitgebreid in op een tweetal andere vragen, dat zich bij de beschouwing van dit onderwerp als vanzelf aandient: was er sprake van klassejustitie en werden mannen en vrouwen verschillend benaderd door het consistorie? Op de eerste vraag kan hij geen duidelijk antwoord geven. Alle lagen in de maatschappij kwamen met de tucht in aanraking, doch de beschikba-

re bronnen stellen hem niet in staat het aandeel van sociale lagen of groepen statistisch vast te stellen. Wel veronderstelt hij een correlatie tussen sociale herkomst en aard van het vergrijp.⁴⁰ Over verschillen in benadering en behandeling op grond van geslacht is Schilling stilliger in zijn bewering. De protocollen van Emden tonen volgens hem een specifiek mannelijk en een specifiek vrouwelijk type tucht. Vrouwen werden eerder gecensureerd wegens vergrijpen van seksuele aard en in zaken rond huwelijk en gezin, terwijl leerstellige afwijkingen en misstappen in de sfeer van politiek, economie en beroep vooral mannen in aanraking bracht met de discipline.⁴¹ Schillings verklaring hiervoor, dat vrouwen in de zestiende eeuw nauwelijks een rol speelden in het openbare leven, lijkt onzinnig⁴² en toont eens te meer de noodzaak van een goede bestudering van de rol van de vrouw in de Reformatie.⁴³

Minder gecompliceerd, maar minstens zo zinvol, is de poging van Spiertz om de tuchtpraktijk in een Nederlandse stad (Deventer) te vergelijken met de door Vogler en Estèbe geschetste situatie in de Palts en de Languedoc. De Nijmeegse historicus onderschrijft in grote lijnen de visie van de Franse onderzoekers, dat kerkeraden op langere termijn in staat waren veranderingen in de zeden te bewerkstelligen. Hij voegt daaraan toe, dat in Deventer op bepaalde terreinen sprake was van een bondgenootschap tussen kerk en overheid, terwijl zaken die de controle op de religieuze praktijk tot doel hadden, niet of slechts aarzelend door de magistraat werden gesteund.⁴⁴ Belangrijk is ook zijn opmerking dat kerkeradsacta vooral als bron voor het signaleren van bepaalde vormen van collectief gedrag waardevol zijn. Als algemene indicator voor mentaliteit en gedrag acht hij ze slechts van relatief belang, omdat alleen een breuk, een tendens of een randsituatie eruit afgeleid kan worden.⁴⁵

De eerste die het waagt ook de bestraffing of afdoening van tuchtzaken in kaart te brengen is Mentzer in zijn *Calvinist reform of morals at Nîmes* uit 1987. Zijn eindoordeel, steunend op een goede combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek, luidt dat de calvinistische opvattingen over goed en kwaad niet substantieel verschilden van die van andere christenen. Christenen zouden een basiscode delen, die gestoeld was op een gelijksoortig begrip van de Heilige Schrift. Het was echter de wijze waarop tucht geoefend werd - de strengheid en de alomvattendheid - die de gereformeerden onderscheidde van anderen.⁴⁶

Dat in de Noordelijke Nederlanden deze strenge en allesomvattende censuur al snel tot een slap aftreksel verwaterde, betoogt Van Lieburg aan de hand van een nadere beschouwing van de situatie in Utrecht tussen 1630 en 1680. De kwaliteit van de tucht heeft volgens hem spoedig geleden onder de explosieve gemeentegroei.⁴⁷ Als reactie hierop ontstond een beweging die pleitte voor een hernieuwd elan binnen de Gereformeerde Kerk in de vorm van een nadere reformatie, waartoe de kerkelijke tucht diende afgestoofd en ingezet te worden als wapen om het ideaal van een heilige gemeente te realiseren. Welke consequenties dit in Utrecht voor de tuchtpraktijk heeft gehad, tracht de auteur vast te stellen aan de hand van een getalsmatige analyse van de acta over de periode 1650-1660. De uitkomsten hiervan leiden hem tot de conclusie dat het publieke karakter van de Gereformeerde Kerk in de Republiek een strikte toepassing van de calvinistische ecclesiologie in de weg stond.⁴⁸

Een studie van Geoffrey Parker naar de tucht in St-Andrews maakt nog eens duidelijk hoe groot de verschillen in dit opzicht in Europa waren. Hij constateert in

dit Schotse plaatsje een intensieve bemoeienis van de kerk met, vooral het intieme, leven van de lidmaten. Dit brengt hem tot de Weberiaanse overtuiging dat de kerk via haar discipline onbewust een wezenlijke bijdrage heeft geleverd aan het ontstaan van het moderne kapitalisme.⁴⁹

Sexe-specifieke patronen

Met uitzondering van Schilling en Mentzer wordt tot 1990 slechts marginaal aandacht besteed aan sexe-specifieke patronen in de tucht. Dit vormt voor Els Kloek mede de aanleiding een paneel in haar Leidse triptiek over vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd te wijden aan een inventarisatie van de kerkeradsacta vanuit een sexe-historisch perspectief. Haar kwantitatieve analyse geeft een onevenredig groot aandeel van vrouwen te zien in de rubriek "huwelijk en zedelijkheid" en een absolute ondervertegenwoordiging in de categorie "kerkelijke zaken". Een overconcentratie op het thema sexe leidt bij Kloek echter tot een veronachtzaming van de bijzondere situatie te Leiden. De op talrijke punten van elders afwijkende cijfers - zoals de geringe bemoeienis van de kerkeraad met het openbare leven van lidmaten - wordt te weinig in verband gebracht met de weerzin van de Leidse predikanten Coolhaes en Hackius tegen de kerkelijke tucht. Hun optreden en de steun die zij ondervonden van de Leidse magistraat maakt Leiden helaas minder geschikt voor de door Kloek gekozen benadering.⁵⁰

In 1990 verschijnt in Nederland de eerste volledig aan de kerkelijke tucht gewijde historische monografie. In zijn *Onder censuur* geeft Herman Roodenburg een in hoofdzaak kwalitatieve schets van de kerkelijke tucht en nog meer van de getuchtigden in de gereformeerde gemeente te Amsterdam gedurende de gehele zeventiende eeuw.⁵¹ Zeven jaar eerder deed hij reeds een voorzichtige poging om in het spoor van Max Weber tucht te vatten in sociologische termen als deviantie en stigmatisering, groepscharisma en groepsschande. Daartoe koos hij de benadering van Norbert Elias en John L. Scotson, uitgewerkt in hun studie over "De gevestigden en buitenstaanders".⁵² Tijdens de voorbereiding van zijn dissertatie kwam hij blijkbaar tot het besef dat hij met deze begrippen niet kon werken. Gevolg is dat hij zich meer is gaan toeleggen op de tegenstelling tussen elite en volkscultuur. Het andere deel van zijn onderzoek concentreert zich op de verzoenende betekenis van het Heilig Avondmaal, dat in dit opzicht dezelfde plaats innam als voorheen de rooms-katholieke Heilige Eucharistie. Zijn sociologische achtergrond verraadt zich toch in de manier waarop hij tucht beschrijft in termen van eer en schande.

De meest recente analyse van de gereformeerde tuchtpraktijk komt van de hand van Boersma, die in zijn studie naar de vluchtelingenkerken in Londen het spoor kiest van Vogler en Estèbe. Ten aanzien van de sociale achtergrond van de Londense gecensureerden bevestigt zijn onderzoek de bevindingen van Schilling in Emden, aangezien zowel vermogende kooplieden als arme sloebbers gecorrigeerd werden door het consistorie. Ook afsnijdingen, in het tijdvak 1568-1585 in de Nederlandse gemeente gemiddeld één keer per jaar, vonden zonder aanzien des persoons plaats. Een vergelijking tussen de tuchtpraktijk in de Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerk leert, dat afhouding van het Avondmaal bij de 'Fransen' veel eerder en vaker werd toegepast dan onder de 'Nederlanders'.⁵³

Na ruim een eeuw van tuchtonderzoek kan geconcludeerd worden, dat het onderwerp inmiddels vanuit zeer verschillende invalshoeken is benaderd. Een geïntegreerde aanpak, met oog voor theologische, sociaal-historische, juridische, sociologische en zelfs ook psychologische aspecten, lijkt nu de meest voor de hand liggende volgende stap ter beoordeling van intentie, effecten en neveneffecten van kerkelijke censuur. Het historiografische overzicht leert ook, dat een combinatie van beschrijving en kwantificering de meeste vruchten afwerpt, waarbij echter aan de verantwoording van het cijferwerk meer dan tot dusver aandacht besteed dient te worden. Zoals we nog zullen zien is in het verleden namelijk te vaak met getallen gewerkt, zonder of met slechts een uiterst vaag verantwoorde methode (bronnenkritiek, criteria, werkwijze, keuzes, definities, etcetera). Eerst zal echter op zoek gegaan worden naar de theoretische en praktische wortels van de tuchtpraktijk in de Gereformeerde Kerk in de Noordelijke Nederlanden.

Hoofdstuk 2: ONTSTAAN VAN HET LASKIAANSE TUCHTMODEL

Cornelis Jansz Vennecool, boekdrukker in de Vette Henne aan de Vismarkt in Delft, liet in 1582 een boekje van de persen rollen, dat als titel meekreeg: *De Christelicke Ordinantien der Nederlantscher ghemeinten Christi, die van den christelicken prince Co. Edewaerdt den VI. int iaer 1550 te Londen ingbestelt was (...)*.⁵⁴ Het betrof hier een heruitgave van een door Marten Micron geschreven handleiding voor de gereformeerde kerkelijke praktijk; een praktijk waarmee Vennecool als lidmaat van de gereformeerde gemeente te Delft maar al te goed vertrouwd was. Ook met de in het werkje breedvoerig beschreven kerkelijke tucht was de Delftse drukker en boekverkoper reeds in aanraking gekomen, naar aanleiding van onenigheid met zijn collega Aelbrecht Heindricksz over het nadrukken van een bijbel.⁵⁵

De tuchtprocedures die Vennecool en zijn Delftse medebroeders en -zusters sedert 1572 hadden leren kennen, toonden opvallend veel overeenkomst met de door Micron geschetste kerkelijke censuur, zoals die gebruikelijk was binnen de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen. Zij weken echter op tal van punten af van de wijze waarop tucht geoefend werd in het Genève van Johannes Calvijn of in andere steden en landen in Europa. Deze grote verschillen in tuchttoefening binnen het Europese protestantisme zijn enerzijds terug te voeren op verschillen in politieke en religieuze omstandigheden en anderzijds zijn zij het gevolg van de geheel eigen wijze, waarop de diverse reformatoren en kerkelijke vergaderingen invulling gaven aan de kerntekst voor de censuur, Mattheus 18, vs. 15 tot 17, die in de zogeheten Statenvertaling aldus luidt:

- "15. Maer indien uwe broeder tegen u gezondigt heeft, gaet henen en bestraft hem tusschen u ende hem alleen: indien hij u hoort, so hebt gij uwen broeder gewonnen.
16. Maer indien hij [u] niet en hoort, so neemt nogh één ofte twee met u: op dat in den mont van twee ofte drie getuijgen alle woort bestae.
17. Ende indien hij deselve geen gehoor en geeft, so segt het der gemeijnte: ende indien hij oock der gemeijnte geen gehoor en geeft, so zij hij u als de heijden ende de tollenaer".

Eerste aanzetten van Bucer

De eerste aanzetten tot het ontstaan van het tuchtmiddel dat in de Nederlanden ingang zou vinden zijn gegeven door de Straatsburgse reformator Martin Bucer. In zijn geschrift *Von der waren Seelsorge* hield Bucer in 1538 een warm pleidooi voor invoering van autonome kerkelijke tucht, met inschakeling van ouderlingen. Met deze tucht - die hij bestempelde als "artzney der sünden" - meende Bucer een antwoord te hebben gevonden op de kritiek van anabaptisten, die hem in vele twistgesprekken voorhielden dat er geen ware kerk kon zijn zonder censuur.⁵⁶ In 'zijn' Straatsburg slaagde Bucer er niet in deze opvattingen te verwezenlijken, doch dit gelukte hem wel in Hessen, waar hij te hulp werd geroepen bij het terugdringen van het anabap-

tisme. Het resultaat van deze missie, de zogeheten "Ziegenhainer Zuchtordnung" van 1539, voorzag voor het eerst in een zekere mate van kerkelijke autonomie op het terrein van de tucht. Pas bij een voorgenomen excommunicatie diende de overheid, in de persoon van de superintendent, ingeschakeld te worden. Opvallend is overigens dat zo'n ban of afsnijding van een lidmaat in aanwezigheid van superintendent, predikanten en ouderlingen diende aangezegd te worden en niet in het openbaar, omdat dit "zuviel eyn grosses und offenbares laster" zou zijn.⁵⁷

De Keulse aartsbisschop-keurvorst Herman von Wied, die streefde naar invoering van de Reformatie in zijn gebied, bood Bucer vanaf 1542 de gelegenheid om samen met Philip Melanchthon zijn opvattingen over de kerkelijke tucht verder uit te werken. Zo ontstond de Keulse kerkorde, waarin onder het hoofdstuk "Vom Bann" voorzien werd in de mogelijkheid van een drievoudige kerkelijke vermaning van een zondaar. Bleef deze weerspannig, dan volgde doorverwijzing van de zaak naar de superintendent, die kon besluiten tot het uitvaardigen van de ban. Dit hield in dat de betrokkene niet meer mocht deelnemen aan het Avondmaal, noch getuige mocht zijn bij Doop of huwelijk. De ban mocht geen consequenties hebben voor het maatschappelijk leven, al dienden kerkleden onnodige contacten met de persoon in kwestie te vermijden. Kerkbezoek werd nadrukkelijk niet verboden, in de hoop dat de predikaties hem tot inkeer zouden brengen. Toonde de geëxcommuniceerde berouw, dan zou dit openlijk vanaf de kansel aan de gemeente meegedeeld worden.

Zo werd de Keulse kerkgemeenschap door Bucer nadrukkelijk betrokken bij de censuur, waarmee hij een stap verder kon gaan dan in Hessen.⁵⁸ Doordat von Wied echter kort daarop uit Keulen werd verdreven, kwam het nooit tot invoering van deze kerkorde in de domstad. Wel heeft de Keulse kerkorde rond 1553 korte tijd gegolden in Wezel.⁵⁹

De tuchtopvattingen van Calvijn

Bucer heeft met zijn opvattingen over de kerkelijke tucht ook invloed gehad op Johannes Calvijn. Deze reformator, die tussen 1538 en 1541 als predikant van de Franse vluchtelingengemeente in Straatsburg werkte aan de Geneefse kerkorde, de bekende *Ordonnances Ecclésiastiques*, ging echter niet zover als Bucer in de waardering van de tucht als derde "nota ecclesiae" (naast verkondiging van het Woord en de bediening van de sacramenten).⁶⁰ Bucer voelde zich hiertoe uitgedaagd door de anabaptisten. Calvijn daarentegen wilde zich toch vooral hoeden voor een dopers rigorisme.

Plomp heeft op overtuigende wijze de discrepantie aangetoond tussen Calvijns theorie over kerkelijke censuur en de wijze waarop deze op basis van de genoemde *Ordonnances* in praktijk gebracht werd in Genève.⁶¹ Zo was van een voorzichtig door Bucer nagestreefde onafhankelijkheid van de kerk op het terrein van de tucht in de Zwitserse stad absoluut geen sprake, door de innige verstrengeling aldaar van kerk en overheid op alle niveau's. De Geneefse kerkeraad was daardoor tegelijk een staats- en kerkelijke instelling.⁶² In de praktijk was de kerkelijke straf de lichtere, doch bij weerspannigheid of recidive aarzelde de kerk niet de overheid in te schakelen voor het opleggen van zwaardere straffen.

De *Ordonnances* voorzagen in het tot drie keer toe vermanen van overtreders, als praktische toepassing van Mattheus 18. Daarna volgde onmiddellijk de ban. Bij Calvijn bestond geen stadium tussen het vermanen en de excommunicatie. Van Griethuijsen toonde reeds in de vorige eeuw overtuigend aan dat de tussenstap van de *excommunicatio minor*, de kleine ban of afhouding van het Avondmaal in Genève onbekend was.⁶³ Tot 1560 was er evenmin sprake van de openbare afkondiging van excommunicaties in de kerk, hoewel Calvijn in theorie de opvatting was toegedaan dat niemand in de ban gedaan mocht worden zonder medeweten en instemming van de gemeente.⁶⁴

De betekenis van a Lasco en Micron

Van meer belang voor de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse tuchtpraktijk was het optreden van de Poolse edelman-theoloog Jan Laski (Johannes a Lasco). In 1543 werd deze door regentes Anna von Oldenburg, de weduwe van graaf Enno van Emden aangesteld als superintendent en belast met de organisatie en opbouw van de Emdense gereformeerde kerk. Reeds een jaar later nam hij het initiatief tot de instelling van een "Kirchenrat", die bovenal belast werd met de uitoefening van de kerkelijke tucht. Ook in de Oostfriese havenstad waren het doperse secten, die de gereformeerden inspireerden tot een stringenter toezicht op leer en leven van de lidmaten.⁶⁵ Het ideaal van a Lasco was de creatie van een volkomen autonome gereformeerde tuchtuitoefening, doch evenals Bucer in Straatsburg en Calvijn in Genève stuitte hij in de praktijk op verzet van de overheid.⁶⁶

Het verloop en de gevolgen van de Schmalkaldische Oorlog (1546-1547) dwongen a Lasco in 1549 Emden te verlaten. Hij belandde in Londen, waar de aartsbisschop van Canterbury, Thomas Cranmer, hem namens koning Edward VI vroeg de organisatie van de Franse, Duitse, Italiaanse en Nederlandse vluchtelingengemeenten ter hand te nemen. Als superintendent kreeg a Lasco in Londen ongekende vrijheid om voort te bouwen op de fundamenten, die hij in Emden had gelegd. Voor de verdere uitwerking van zijn ideeën over de kerkelijke discipline ging de Poolse kerkbouwer te rade bij zijn grote voorbeeld Bucer, die bijna twee jaar lang eveneens in Londen verbleef. Beide reformatoren rekenden de tucht tot de wezenskenmerken van de kerk, doch waar Bucer slechts gedeeltelijk succes boekte bij het verwezenlijken van zijn idealen (Hessen, Keulen), daar slaagde a Lasco binnen het kader van de vluchtelingengemeenten volledig.⁶⁷

Johannes a Lasco legde zijn opvattingen over de inrichting van de Gereformeerde Kerk en de uitoefening van de tucht neer in zijn *Forma ac Ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta in Londini in Anglia* (...). Nog voor dit werk in 1555 verscheen, zag een Nederlandse bewerking het licht, geschreven door de predikant van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen, Marten Micron. Meer dan de beschouwelijke *Forma ac Ratio* was dit werk, de reeds in de aanhef van dit hoofdstuk genoemde *Christlicke Ordinancien*, een praktische handleiding voor het kerkelijke leven.⁶⁸ Een kerkorde als de *Ordonnances Ecclésiastiques* van Calvijn bood weinig houvast aan de verschillende gereformeerde vluchtelingenkerken. Het was aan de inspanningen van a Lasco en - in zijn

voetspoor - Micron te danken, dat deze kerken de beschikking kregen over een meer op hun specifieke situatie toegesneden richtsnoer.

In Londen, en spoedig ook in Emden, werden de vluchtelingen geconfronteerd met de praktische toepassing van de ideeën van a Lasco, waarmee deze gemeenten exemplarische betekenis kregen voor het gereformeerd kerkelijk leven in de Nederlanden. Ballingen keerden namelijk naar hun vaderland terug met als bagage de ervaringen die zij in hun toevluchtsoord opdeden met een zuiver kerkelijke discipline.⁶⁹ De Londense ouderling Jan Utenhove was overtuigd van het eigen karakter van die tucht: "Ick dencke nijet, dat onse Nederlantsche natie voor dezen tijt oijt ghemeinte ghehadt heeft daerin [...] de christelicke strafve so neerstelick ende ghetrouwlick gheoeffent sijn gheweest, als in die onse".⁷⁰

Hoe zag deze kerkelijke discipline eruit? Micron besteedde maar liefst een vierde deel van zijn *Christlicke Ordinancien* aan de tucht, die hij in navolging van Calvijn aanduidde als de zenuw van de gemeente. Op basis van de woorden van de Heer in Mattheus 18: vs.15-17 was ieder lidmaat gehouden zijn naaste christen te vermanen en van hem vermaningen te ontvangen. Evenals in Genève werd onderscheid gemaakt tussen heimelijke en openbare zonden. De eerste waren verborgen, hetgeen inhield dat slechts weinigen op de hoogte waren van het vergrijp. Zulke zonden dienden bestraft te worden met onderlinge vermaningen, waarbij Micron breedvoerig uiteenzette hoe ze gedaan of ontvangen dienden te worden. Naar de regel in Mattheus 18 werden bij deze vermaningen enkele trappen onderscheiden, die betreden dienden te worden naar gelang berouw uitbleef en die uiteenliepen van een persoonlijk vermaan onder vier ogen tot een aanspraak in het bijzijn van enige getuigen. Het vermanende lidmaat was pas gehouden de zaak aan te geven bij de kerkeraad, als de aangesprokene niet tot inkeer gebracht kon worden.

Ook de procedure in het geval van openlijke zonden, of van heimelijke zonden die niet weggenomen konden worden, kende in Londen verschillende trappen. Het betrokken lidmaat werd in die gevallen ontboden voor het consistorie, om ten overstaan van de vergadering vermaand te worden. Kwam de zondaar niet tot inkeer, dan werd hem het gebruik van het Avondmaal verboden tot hij zich met de kerk verzoende. Als deze verzoening uitbleef en alle vermaningen veracht werden, moest ertoe overgegaan worden de zonde van de gecensureerde op een zondag voor de gehele gemeente uiteen te zetten, waarbij de naam van de betrokkene evenwel nog niet werd genoemd. Een uitzondering werd gemaakt voor de zonden die reeds bekend waren bij de gehele gemeente. In geval van inkeer was een heimelijke verzoening ten overstaan van de kerkeraad voldoende. Wel moest de gemeente hierover ingelicht worden, om te vermijden dat onder de lidmaten gespeculeerd zou worden over de identiteit van de zondaar.

Werd echter ook nu nog hardnekkig een schuldbekentenis geweigerd, dan volgde reeds de volgende zondag de openbare afkondiging van de naam en de zonde(n) van de beschuldigde, waarbij de gemeente gevraagd werd voor zijn behoud te bidden. Terugkeer aan de Tafel des Heren was nu nog slechts mogelijk door openlijke schuldbekentenis ("opentlicke penitentie") en verzoening met de gemeente, omdat zij in haar geheel door zijn of haar hardnekkigheid ontsticht was. Micron ging zeer

uitvoerig in op de procedure die in zo'n geval gevolgd diende te worden. Het behoud van de zondaar en niet zijn afsnijding was immers het einddoel van een tuchtprocedure.

Bleek alle hoop op behoud van het gevallen lidmaat evenwel ijdel te zijn, dan volgde op een derde zondag onverbiddelijk een nieuwe publieke afkondiging. Dit was tegelijk een aankondiging van de afsnijding, ban of excommunicatie, waarvoor de instemming gevraagd werd van de gehele kerkgemeenschap. De eigenlijke afsnijding vond op die dag nog niet plaats, maar pas acht dagen later, teneinde de gevallen broeder of zuster nog een laatste kans te bieden aan de uiterste consequentie van de discipline te ontkomen, danwel om bezwaren vanuit de gemeente te kunnen honoreren.

Nadrukkelijk noemde Micron als laatste trap van de kerkelijke tucht de openbare ontvangst van een bekeerd afgesneden lidmaat, daarmee nogmaals de voornaamste intentie van de censuur onderstrepend. De geëxcommuniceerde die oprecht berouw toonde, kon weer in de gemeenschap worden opgenomen door een openlijke schuldbekentenis ten overstaan van de gemeente. Gedetailleerd schetste Micron hoe deze apotheose van de kerkelijke discipline in zijn werk diende te gaan.⁷¹

Niet alleen de afhouding van het Avondmaal kreeg in Londen zo een plaats in de gereformeerde tuchtpraktijk. Ook de anonieme voorstelling van een zondaar en de publieke afkondiging als stadia op weg naar de afsnijding waren 'vondsten' van a Lasco. Daarmee vertaalde de Poolse reformator de Schrifttekst van Mattheus 18 in twee trapsgewijs opgebouwde procedures voor respectievelijk het heimelijk en het openbaar gebruik van de christelijke straf.

Met dit tuchtmodel kreeg a Lasco's ideaal van een volstrekt autonome kerkelijke tucht definitief vorm. Op geen enkele wijze en op geen enkel moment - ook niet bij de excommunicatie - werd de overheid ingeschakeld of zelfs maar geïnformeerd. In Londen, maar ook binnen andere vluchtelingengemeenten die naar Londen voorbeeld werden gemodelleerd, zoals Frankfort en Frankenthal, was in zekere zin sprake van een laboratorium-situatie, waarin kerkelijke idealen minder dan elders gehinderd werden door de politieke realiteit. Oberman onderscheidt dan ook terecht de reformatie der refugés als een reformatie met geheel eigen karaktertrekken, totaal verschillend van die van de reformatie van het Rijk door Luther of de diverse stadsreformaties.⁷² De wijze waarop de gereformeerde kerken in de Nederlanden vanaf 1572 hebben getracht de tucht op Laskiaanse leest te schoeien, toont aan hoezeer de vluchtelingengemeenten een stempel hebben gedrukt op het karakter van de Reformatie in deze streken.

"Disziplinisten" en "Antidisziplinisten"

Een voorproefje van hetgeen de Nederlandse gereformeerden nog te wachten stond bij hun strijd met de overheid tijdens het Twaalfjarig Bestand, maakte de Delftse kerkbouwer in spe Arent Cornelisz van zeer nabij mee tijdens zijn verblijf als student in Heidelberg in de Palts. Daar was de kerkelijke tucht tussen 1567 en 1570 inzet van een hevig conflict tussen "Disziplinisten" en "Antidisziplinisten". De eersten, onder aanvoering van Caspar Olevianus en Petrus Datheen, bepleitten een striktere toepas-

sing van de tuchtregels, zoals die waren neergelegd in de kerkorde van 1563. Hun tegenstanders, met als voornaamste representant de Heidelbergse medicus en theoloog Thomas Erastus, verwierpen elke vorm van kerkelijke autonomie. Appellerend aan de angst voor een nieuwe inquisitie verklaarden zij zich tegen kerkelijke excommunicaties of zelfs maar het bestaan van kerkeraden, waarmee zij sterk aanleunden tegen het kerkmodel, dat gehanteerd werd in het Zürich van Johann Heinrich Bullinger.⁷³

De strijd resulteerde in een voor beide zijden acceptabel compromis. Het "Edikt" dat op 13 juli 1570 door keurvorst Frederik III werd uitgevaardigd en onder andere de "Einrichtung der Kirchendisziplin" regelde, legde het toezicht op het kerkbezoek en het gedrag der gelovigen in handen van "aufseher". Zij werden nadrukkelijk niet aangeduid als presbyterium en mochten slechts in stilte vermanen. In geen geval werd hun toegestaan iemand "offentlich von der cantzlen ausszurufen, zu schenden oder zu schmeihen, noch auch von den heiligen sacramenten abzuhalten, viel weniger einige excommunication furzunemen".⁷⁴

De gereformeerde voormannen die bijeen kwamen in Wezel (1568) en Emden (1571) om te praten over de opbouw en organisatie van de kerk in de Nederlanden na de verhoopde bevrijding van het Spaanse juk, maakten zich volstrekt nog geen zorgen over tegenwerking van de overheid. Het convent van Wezel, dat geen officieel karakter droeg - deelname geschiedde op persoonlijke titel -, zag het als zijn voornaamste taak regelingen te treffen, die gelijkvormigheid in het gemeentelijke leven zouden bevorderen. Toch blinkt het hoofdstuk dat handelt over de tucht - "De Disciplina" - niet uit door duidelijkheid.⁷⁵ In het eerste artikel werd weliswaar gesteld, dat geen nieuwe gemeenten gesticht mochten worden waar de kerkelijke tucht verzuimd werd, maar duidelijke aanwijzingen hoe deze censuur gepraktiseerd moest worden bleven achterwege.

Dat de opstellers gebruik hebben gemaakt van de in 1561 gedrukte *Ordonnances Ecclésiastiques* van Calvijn lijkt aannemelijk, gelet op bijvoorbeeld het onderscheid, dat gemaakt werd in leer- en levenstucht en tussen heimelijke en openbare zonden. Ook het ontbreken van stadia tussen vermanen en afsnijden was Geneefs. Dat zij ook Micron als richtsnoer zouden hebben genomen, zoals De Jong beweert,⁷⁶ moet evenwel ernstig worden betwijfeld.

Wezel maakte zich primair zorgen over deviatie in de leer. Op dit gebied verviel zelfs het onderscheid tussen verborgen en openlijke zonden; iedereen die afwijkende en ketterse opvattingen verspreidde, heimelijk of *en publique*, diende aangebracht te worden bij de kerkeraad. Dat het convent aan de leertucht over predikanten en ouderlingen de meeste artikelen wijdde, ligt dan ook voor de hand.

Een voor de Nederlandse kerken nieuw aspect dat Wezel toevoegde aan de kerkelijke tucht, was de mogelijkheid voor gecensureerden in beroep te gaan bij classis en synode, indien zij meenden dat hun onrecht was aangedaan. Voor deze regeling van het algemene kerkverband werd teruggegrepen op de Franse kerkorde van 1559. Deze orde, de *Discipline ecclésiastique française*, heeft ook tijdens het eerste officiële institutionerende kerkverband van de Nederlandse gereformeerde kerken, de synode van Emden, als voorbeeld gediend voor de organisatie van de kerk. De censuur in de

Franse kerken, volgens de regels die nader werden vastgesteld tijdens de synode van Parijs (1565), heeft echter slechts in beperkte mate model gestaan bij het ontwerpen van de artikelen van Emden. Frankrijk kende namelijk slechts drie gradaties: de vermaning (*l'admonition*), de tijdelijke afhouding van het Avondmaal (*la suspension temporaire de la Cène*) en de afsnijding (*l'excommunication*). Met de invoering van de afhouding van het Avondmaal als stadium in de discipline werd in Parijs weliswaar een belangrijke element uit het Laskiaanse tuchtmodel overgenomen, doch over het geheel genomen oriënteerde Parijs zich meer op Genève dan op Londen.⁷⁷

De synode van Emden voer ten aanzien van de tucht volledig op het compas van a Lasco en Micron. Anders dan in Wezel werd in Oost-Friesland onder voorzitterschap van Caspar van der Heijden, ambtgenoot van Delftenaar Arent Cornelisz in Frankenthal, in de artikelen 25 tot 34 gedetailleerd beschreven hoe de kerkelijke discipline of christelijke straf onderhouden behoorde te worden. De geschetste procedure kwam vrijwel volledig overeen met het Londense model, inclusief de afhouding van het Avondmaal, de afkondiging van de zonde met bedekte naam en de voorstelling van de zondaar met naam en toenaam aan de gemeente. Bij de afsnijding voegde ook Emden een oproep tot mijding van de zondaar, opdat hij beschaamd tot inkeer zou komen. Alleen ten aanzien van de fasering van de diverse stappen toonde Emden zich soepeler; het was aan de kerkeraden om te bepalen op welk moment een volgende trap betreden werd.⁷⁸

Zo vond via de artikelen van de Emdense synode het Laskiaanse tuchtmodel ingang in de Nederlanden, toen daar de geuzen eenmaal het pad geëffend hadden voor verspreiding van de gereformeerde leer. De Noordhollandse synode van maart 1573 in Alkmaar maakte dit nog eens onomwonden duidelijk in haar besluit om in de discipline "die forme ende maniere van doen in te volgen ende [te] gebruijcken, die in die Engelsche Ordonnantie, door salige Joannem a Lasco ende Martinum Micronium gemaect, begrepen is".⁷⁹

Hoofdstuk 3: DE TUCHTPRAKTIJK IN DELFT EN DELFLAND

a. De tuchtprocedures

Een blik in het kerkeradsarchief leert, dat de Delftse kerkopbouwers in het algemeen en Arent Cornelisz in het bijzonder volledig op de hoogte zijn geweest van de hiervoor geschetste internationale ontwikkelingen op het terrein van de kerkelijke censuur. Een dikke stapel afschriften van en verhandelingen over alle mogelijke kerkelijke verordeningen, vormt hiervoor het tastbare bewijs. Zo had de Delftse kerkeraad via Arent Cornelisz de beschikking over kopieën van de Geneefse *Ordonnances Ecclésiastiques*, de Franse *Discipline Ecclésiastique*, de Londense kerkorde en die van de Palts, maar ook van vele regionale kerkordeningen uit Frankrijk.⁸⁰ Daarnaast bevat het archief talrijke uittreksels uit geschriften over de discipline, onder andere van Augustinus, Calvijn en Bullinger.⁸¹ Zelfs van de opvattingen van de felste bestrijder van de kerkelijke tucht, Thomas Erastus, stelden Arent Cornelisz en zijn medebroeders zich op de hoogte, zoals mag blijken uit het in hetzelfde archief bewaarde compendium van 103 stellingen over kerkelijke tucht en de ban, van de hand van Erastus.⁸² Hoe gedegen de Delftse predikanten zich echter ook oriënteerden op het gereformeerde buitenland, dit betekende niet dat het hun vrijstond een geheel eigen wijze van tuchtuitoefening te ontwikkelen. Daarvoor waren de door de synode van Emden en haar opvolgers aangegeven kaders reeds te nauwkeurig voorgeschreven.

In de stad Delft werd vanaf de Overgang van 1572 tucht geoefend. Sterker nog, reeds binnen de gereformeerde gemeente onder het Kruis werd de regel van Mattheus 18 toegepast op kerkleden die zich misdroegen. Het eerste tuchtgeval, waarmee de 'legale' kerkeraad in januari 1573 geconfronteerd werd, betrof het verzoek om verzoening met de kerk van een door de heimelijke gemeente afgesneden echtpaar. Marinus Jacobsz de kleermaker en Diericken Martensdr waren destijds ten overstaan van deze gemeente in de echt verbonden, doch hadden daarna nogmaals ten overstaan van een katholiek geestelijke elkaar het ja-woord gegeven en hun kind door hem laten dopen. Ook had de vrouw, met instemming van haar man, de Heilige Communie ontvangen. Ten behoeve van de verzoening en de terugkeer tot de gemeente van het tweetal, werd de heimelijke gemeente van weleer bijeengeroepen om te dienen als decor voor beider schuldbekentenis ten overstaan van het consistorie.⁸³ Het is onduidelijk welke trappen door de gemeente onder het Kruis gehanteerd werden. Door deze gemeente achteraf te betrekken bij de verzoening, gaf de eerste legale kerkeraad in ieder geval op zijn manier invulling aan de voorgeschreven openbaarheid van de boetedoening.

Dit eerste, op een los inlegvel in het oudste kerkeradsboek beschreven Delftse tuchtgeval is uitzonderlijk, omdat het deel uitmaakt van een aantal in het kader van een overgangssituatie van heimelijke naar openlijke gemeente getroffen maatregelen. Weldra startte de nieuwe kerkeraad evenwel ook zelf tuchtprocedures, volgens de in Emden vastgelegde regels. De gemeente van Delft liep hiermee ver vooruit op de andere gemeenten in de classis, die pas in een veel later stadium de censuur serieus

ter hand namen. Slechts van Naaldwijk is een huwelijkskwestie uit 1575 bekend,⁸⁴ maar elders duurde het - voorzover valt na te gaan - ten minste tot het begin van de jaren tachtig, vooraleer er sprake was van daadwerkelijke tuchttoefening. Pas in 1586 kon ter classis vastgesteld worden, dat overal in Delft en Delfland niet alleen kerke- raad gehouden, maar ook discipline geoefend werd.⁸⁵

De vertraagde invoering van de censuur ten plattelande was waarschijnlijk voor een deel te wijten aan de onbekendheid van de predikanten met deze materie. Op de nationale synode van Middelburg werd in 1581 vastgesteld, dat dorpspredikanten dikwijls niet genoeg ervaren waren in de kerkelijke discipline en ook niet terzijde gestaan werden door een kerke raad die enige ervaring bezat.⁸⁶ Dit was de reden waarom de synode, die onder voorzitterschap stond van Delftenaar Arent Cornelisz, meer dan voorheen de classes betrok bij de tuchttoefening in de gemeenten. Zo werd aan het "corpus disciplinae" - dat in grote lijnen overeenkwam met de artikelen van de synodes van Emden (1571) en Dordrecht (1578) -de bepaling toegevoegd, dat niemand afgesneden mocht worden zonder advies van de classis. Daarnaast werd voorgeschreven dat ook openbare verzoening van een lidmaat slechts mocht geschieden na advies van de classis.⁸⁷ Deze laatste bepaling werd klaarblijkelijk vooral opgenomen met het oog op de onervarenheid van de evangeliedienaren op het platteland. Vijf jaar later zou zij door de synode van Den Haag reeds worden geschrapt. In plaats daarvan dienden predikanten in dorpen en kleine steden vanaf 1586 in voorkomende gevallen van openbare reconciliatie advies in te winnen van twee naburige kerken.⁸⁸

Rol van de classis

De classis Delft en Delfland heeft, net als overigens de andere classes in de Noordelijke Nederlanden,⁸⁹ op het terrein van de kerkelijke tucht over lidmaten slechts een bescheiden rol gespeeld. Als uitvloeisel van de uitspraken van de Middelburgse synode van 1581 werd de classis weliswaar consequent ingelicht over voorgenomen excommunicaties, doch dit was meestal niet meer dan een formaliteit. Steevast luidde haar antwoord, dat de ingebrachte zaak ter discretie van de betreffende kerke raad gesteld werd. In wezen werd van de classis dan ook slechts een instemmend advies gevraagd, hetgeen op geen enkele wijze in mindering kwam op de eigen verantwoordelijkheid van de kerke raad.

Voor kleine kerken fungeerde de classis bij tuchtzaken nogal eens als klankbord en raadgevende instantie, een ontwikkeling die eveneens door de synode van Middelburg geëntameerd was. In de Delftse classis wonnen vooral de predikanten van Vlaarding, Naaldwijk, Zoetermeer en Overschie regelmatig advies in over moeilijke tuchtzaken.

Voor zover valt na te gaan, gebruikte de classis tijdens de bestudeerde periode slechts één keer haar autoriteit om een gemeente te berispen wegens nalatigheid bij de kerkelijke censuur. De kerke raad van 't-Woudt, in conflict met de predikantsweduwe Elsge Varicius, werd "slappicheit in discipline" verweten, nadat de classis ter ore was gekomen dat de vrouw ruim anderhalf jaar wegbleef van het Avondmaal, zonder ooit te zijn aangesproken door de kerke raad of iemand uit zijn midden. Evenmin waren de eerste trappen der excommunicatie jegens haar toegepast. Slechts aarzelend

besloot de Woudtse kerkeraad na deze schrobbering van de classis met de vrouw verder te procederen, doch niet zonder op te merken dat dit geschiedde "door bevel der visitatoren".⁹⁰

De voornaamste taak van de classis ten aanzien van de tucht was het fungeren als beroepsinstantie. Lidmaten die ontevreden waren met hun behandeling door de kerkeraden of het oneens waren met de gevolgde procedure en de opgelegde straf, stond het reeds vanaf het ontstaan van de classicale verbanden in de Nederlanden vrij, in beroep te gaan bij de classes. In de praktijk geschiedde dit evenwel niet al te vaak.⁹¹ Hendrick Canengijs, die ontevreden was over de afhandeling van zijn zaak voor de Delftse kerkeraad, wilde dat de broeders in Delft zich nogmaals over de affaire zouden buigen. Hij kreeg te horen dat zijn zaak alleen heropend zou worden, ingeval er sprake was van nieuwe feiten. Het stond hem evenwel te allen tijde vrij te appelleren aan de classis. Canengijs voelde hier weinig voor, met als argument dat de zaak van te gering belang zou zijn om voor de classis te bespreken. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat hij - en met hem vele andere lidmaten - in werkelijkheid een zekere schroom gevoeld moet hebben om voor een dergelijk breed en godgeleerd gezelschap zijn zaak te verdedigen.⁹²

Lidmaten die zich niet lieten weerhouden door dit vooruitzicht of die hun zaak belangrijk genoeg achtten om aan de classis voor te leggen, werden geconfronteerd met een onmachtige instantie. De classis beschikte namelijk nauwelijks over eigen middelen ter beslechting van een aan haar voorgelegd geschil. In plaats van een ter vergadering gebrachte zaak procedureel te toetsen of te komen met een duidelijke uitspraak, zag de classis voor zichzelf veeleer een verzoenende taak weggelegd. Het gevolg was steeds weer een eindeloos talmen en oeverloos bemiddelen, waarbij de classis of haar gedeputeerden slechts een beroep konden doen op de redelijkheid of het geweten van betrokken partijen. Sancties konden niet toegepast worden, zodat weerspannige lidmaten hun zaak jaar in jaar uit op de classicale agenda terugvonden, totdat door het overlijden van een der betrokkenen de kwestie zichzelf oploste. De affaire rond de chirurgijn van Naaldwijk, Gerbrand Joosten, die tussen 1597 en 1604 maar liefst 47 keer door de classis werd besproken, spande wel de kroon. Maar ook de zaken rond de overspelige Delftse ouderling Gerrit Claesz Wusten (25 keer) en de kleermaker van de rederijders in Kethel, Arien Dircksz (17 keer), vroegen veel vergaderdij van de classis, zonder dat een oplossing dichterbij gebracht werd.⁹³

In de periode waarover classicale acta bewaard zijn gebleven (1582-1621), werd van slechts 95 lidmaten die onder censuur stonden de zaak op een classicale vergadering ter sprake gebracht. Daarvan betrof het in het geval van de stad Delft elf keer het formeel voldoen aan het voorschrift van Middelburg om een voorgenomen afsnijding ter advies aan de classis voor te leggen. Bij een aantal andere gevallen was een predikant, ouderling, diaken of schoolmeester betrokken, hetgeen blijkbaar eerder aanleiding gaf tot bespreking van een zaak voor de classis. Deze tuchtzaken lagen dan ook direct in het verlengde van één van de voornaamste taken van de classis: het opzicht over leer en leven van de predikanten en het bestuur der gemeenten.⁹⁴

Concluderend kan gesteld worden, dat de classis een bescheiden, voornamelijk adviserende rol vervulde bij de tuchtuitoefening in kleinere gemeenten en de haar toebedeelde taak als instantie van appèl met weinig succes inhoud kon geven.

Avondmaal en censuur

Beschouwen we nu de tuchtpraktijk in de verschillende gemeenten in de classis Delft en Delfland nader. Net als elders was ook hier het opzicht over leer en leven van de lidmaten gekoppeld aan de viering van het Avondmaal. De tucht was immers primair een instrument om het ideaal van de reine Avondmaalsgemeente⁹⁵ of - zoals Oberman het noemt - een zichtbare heilige gemeente te waarborgen.⁹⁶ Alleen lidmaten werden toegelaten aan de Tafel des Heren en ook alleen zij waren onderworpen aan de kerkelijke censuur. Tuchtuitoefening over doopleden heeft de Gereformeerde Kerk in de Republiek altijd moeten afwijzen, met het oog op haar publieke karakter.⁹⁷ Het accepteren van de tucht bleef hier te lande steeds een vrijwillige keuze, die automatisch gemaakt werd op het moment dat iemand besloot belijdenis af te leggen.

Het Avondmaal - uitgangspunt en centrum van de tucht - diende in principe vooraf te gaan door het huisbezoek van ouderlingen en predikanten. Dit huisbezoek, volgens Plomp de enige echt originele bijdrage van Calvijn aan de discipline,⁹⁸ had tot doel de lidmaten op te wekken tot deelname aan het Avondmaal en eventuele belemmeringen weg te nemen. Alles draaide daarbij om het begrip "ergernis". De kerkeraad vermaande bij monde van zijn gedeputeerden alle lidmaten, die om welke reden dan ook bij hun naasten ergernis gewekt hadden, en riep op tot verzoening. Essentieel was daarbij de mate van bekendheid van het ergerniswekkende vergrijp. Waren weinigen ervan op de hoogte, dan gold het als een heimelijke zonde, die tijdens het huisbezoek afgedaan kon worden met een schuldbelijdenis. Betrof het echter een openbare zonde, door de Dordtse synode van 1578 op advies van "iuris-consulti" gedefinieerd als een zonde, die openbaar voor eenieder begaan werd of op een plaats die van nature publiek was,⁹⁹ dan volgde doorverwijzing van de zaak naar de voltallige kerkeraad.

De hoge frequentie van de viering van het Avondmaal in de stad Delft - zes keer per jaar - leidde weldra tot praktische problemen. Bij een voortgaande gemeentegroei bleek het voor de kerkeraad onmogelijk om voorafgaand aan elk Avondmaal alle lidmaten te bezoeken. Geleidelijk werd het aantal huisbezoeken per jaar dan ook teruggebracht tot twee of drie. Kwam in de tussentijd de kerkeraad ter ore dat een gemeentelid ergernis had gewekt, dan werd hij of zij voor de vergadering ontboden om zich te verantwoorden.

De Delftse kerkeraad vergaderde iedere maandagmiddag (in de winter vanaf half twee en 's zomers vanaf twee uur) in de kerkeraadskamer van de Nieuwe Kerk om - zoals het in het reglement van 1602 heette - "van de opsicht ende regeringe der kercke te handelen ende te sitten ter audientie van degene die met de vergaderinge ijet te doene hebben". Daarnaast kon het consistorie te allen tijde bijeenkomen voor een extraordinaire (buitengewone) vergadering, indien spoedeisende zaken dit noodzakelijk maakten. Op de vrijdag voor het Avondmaal werd eveneens vergaderd, bij welke gelegenheid gepoogd werd lopende tuchtzaken af te ronden.¹⁰⁰

Ook op het platteland werden de kerkeraden, die een veel lagere vergaderfrequentie kenden, al snel geconfronteerd met praktische bezwaren ten aanzien van het huisbezoek. Vaak werden de lidmaten niet thuis getroffen, omdat ze buiten het dorp op het land werkten of voor zaken naar de stad waren gegaan. In Schipluiden weigerde de kerkeraad in 1595 nog langer te lopen zoeken en vragen langs de huizen naar lidmaten die zich hadden misdragen, temeer omdat dit strekte tot verachting van de kerkeraad. Voortaan zouden alle zondaars onmiddellijk worden ontboden voor de kerkeraad, tenzij de omstandigheden anders vereisten.¹⁰¹

Lidmaten die werden gedagvaard ter vergadering, werden ten overstaan van alle predikanten en ouderlingen gehoord over hun misstap(pen). Niet iedere geciteerde gaf onmiddellijk gehoor aan de oproep. Thijs Dirckz uit Delft weigerde te verschijnen "voor soo veel volx" en wilde slechts geconfronteerd worden met drie of vier man.¹⁰² Zijn plaatsgenote Duifge Marcus schaamde zich zozeer om in de kerkeraadskamer te komen, dat zij verzocht te mogen verschijnen ten huize van een predikant. Het Delftse consistorie stemde toe, evenals in een aantal gelijksoortige gevallen, waarmee men blijk gaf eventueel rekening te willen houden met de psychische en sociale belasting, die een citatie met zich mee kon brengen.¹⁰³ Louris Adriaensz, die bekende kort voor de kerkeradsvergadering te Berkel gedronken te hebben om "te stouter te dorven spreken", kon echter op weinig begrip rekenen.¹⁰⁴

Het ontbieden van zondaars voor de kerkeraad stuitte weldra ook al op praktische problemen. In Delft werd in 1579 Wouter Pietersz als kamerbewaarder aangesteld, om te voorkomen dat ontboden lidmaten zouden vertrekken als zij niemand voor de deur van de kerkeraadskamer aantreffen of geconfronteerd werden met een overvolle wachtkamer. Ook werd deze deurwaarder ingeschakeld bij het ontbieden van de verdachten en het bijeenroepen van de kerkeraad voor extraordinaire vergaderingen.¹⁰⁵

In veel opzichten deed zo'n zitting van de kerkeraad denken aan een rechtbank. Garrison-Estèbe stelt zelfs zeer kras, dat het consistorie "siège comme un tribunal, comme un conseil d'administration, comme une chambre exécutive", terwijl haar landgenoot Bertheau spreekt over "ce rôle de tribunal".¹⁰⁶ Hoewel in deze vergelijking het geestelijk karakter van de tucht al te zeer geweld wordt aan gedaan, omdat doel en middelen wezenlijk van elkaar verschilden, kan ten aanzien van de situatie in het Delftse toch vastgesteld worden, dat grote gelijkenissen bestonden tussen de geestelijke en de wereldlijke rechtspraak. Vaak werd dezelfde terminologie gebruikt en lidmaten die in aanraking kwamen met de censuur konden erop rekenen dat de algemene rechtsbeginselen die opgingen voor de wereldlijke rechtspraak, ook gerespecteerd werden door de kerkeraden.

Volgens het rechtsbesef van ouderlingen en predikanten mocht niemand ongehoord 'veroordeeld' worden en strafte het consistorie ook nooit zonder voldoende bewijs. Verder gold de stelregel dat niemand in een eigen zaak of in die van een verwante een betrouwbare getuigenis kon afleggen en waren kerkeradsleden geheimhouding verplicht ten aanzien van het ter vergadering besprokene.

Als een verdachte niet uit zichzelf schuld bekende, dan was het aan de kerkeraad om getuigen te vinden. Reeds de Emdense synode had in antwoord op een vraag van de Keulse gemeente bepaald, dat het mogelijk was voor het consistorie getuigen op

te roepen en te horen. Indien die niet voorhanden waren, mocht in gewichtige zaken de eed afgevorderd worden "doch niet gebiedenderwijze, hetwelk alleen den Overheeden toekomt, maar vermanenderwijze en door opwekkinge". De synode achtte het evenwel raadzamer aan getuigen geen eed te vragen.¹⁰⁷

Soms bleken getuigen niet betrouwbaar of spraken zij elkaar tegen. Dan werd ruim de tijd genomen voor een nader onderzoek, waarbij de getuigen nogmaals gehoord werden. De kerkeraad deinsde er niet voor terug informatie in te winnen bij bijvoorbeeld de dopers, wanneer het ging om het vaststellen van afvalligheid; of bij een vroedvrouw, als bewezen moest worden dat overspel had geresulteerd in de geboorte van een kind. Ook beschikte met name de Delftse kerkeraad over kanalen om inlichtingen te verkrijgen over het gedrag van lidmaten buiten de stad, zelfs in Vlaanderen of in de vluchtelingengemeenten in Engeland en Duitsland.¹⁰⁸

Het stond ontboden lidmaten vrij zelf getuigen à decharge mee te brengen. Toen Wessel de grafmaker en zijn vrouw wegens hun voortdurende twisten ontboden werden, liet de man getuigen aanrukken, die volgens zijn vrouw omgekocht waren. Daarop stond de kerkeraad toe, dat de vrouw met een eigen getuige kwam: iemand die sedert jaren naast het echtpaar woonde.¹⁰⁹

Dat een kerkeraad niet strafte zonder bekentenis of deugdelijk bewijs, bleek meer dan eens. Zo ging een Berkelse boer vrijuit, omdat er geen getuigen waren die konden bevestigen dat hij zich had schuldig gemaakt aan dierenmishandeling.¹¹⁰ De affaire van Crijtge Arendsdr uit Schipluiden, die gedanst zou hebben, liet de kerkeraad op haar beloop "doordien niemand zijn woort staen wil".¹¹¹ De beschuldiging dat Maritge Gerritsdr al teveel de huik naar de wind liet hangen, bleek zo moeilijk te bewijzen voor de Berkelse kerkeraad, dat de zaak werd afgedaan met een eenvoudige vermaning.¹¹²

In enkele gevallen klonk in de woorden van de kerkeraad wel door, dat hij ondanks het gebrek aan bewijs overtuigd was van de schuld van betrokkene. Delftenaar Gerrit Thonisz, die zich trachtte te verschonen van elke schuld aan een vechtpartij in Rotterdam, kreeg te horen dat "de broeders nijet alle dinghen en weten, dat nochtans de Heere alle dingen siet, die in toecomende tijden zijn Richter zijn zal".¹¹³

Stond de schuld volgens de kerkeraad vast, dan werd afhankelijk van de bereidheid van de zondaar om deze schuld ook te bekennen, bepaald welke wegen bewandeld zouden worden die moesten leiden tot verzoening met de gemeente. Daarbij toonden de kerkeraden in een enkel geval begrip voor de achterliggende motieven. In een merkwaardige zaak rond Cornelis Cornelisz Puts, die het voorzien had op de vrouw van een medebroeder, zag de kerkeraad van Berkel als oorzaken melancholie, een te grote fantasie, ledigheid en gierigheid.¹¹⁴ Enig begrip kon de Delftse kerkeraad opbrengen voor een bij tijd en wijle agressief lidmaat, omdat deze man bij het zien van onrecht van nature toornig werd.¹¹⁵

De kerkeraden toonden zich in sommige gevallen ook ontvankelijk voor verzachtende omstandigheden. In Schipluiden werd Jan Jansz, ondanks een geval van dronkenschap, toch toegelaten tot het Avondmaal, omdat hij niet gewend was zwaar bier te drinken en hij door de wind bevangen was geweest.¹¹⁶ Een lidmaat te Delft, die in staat van dronkenschap met roepen het avondgebed verstoorde, werd vriendelijk

bestraft met het oog op zijn ziekte, terwijl een andere verstoorder van de kerkdiensten ongemoeid gelaten werd, omdat hij "hoofdeloos" was.¹¹⁷

Variaties en gradaties

De opeenvolgende nationale en particuliere synodes vanaf Emden hadden weliswaar tamelijk gedetailleerde voorschriften opgesteld ten aanzien van de handhaving van de discipline, doch op een aantal essentiële punten behielden de kerkeraden vrijheid van handelen. Zo was het geheel aan de consistories om te bepalen hoeveel tijd gelaten werd tussen de verschillende trappen der censuur. Ook in het geval van een openbare verzoening van een zondaar met zijn gemeente, stond het een kerkeraad vrij zelf een vorm te kiezen, die voor "de opbauwinghe" van de kerk het meest geschikt geacht werd. Hoelang iemand van het Avondmaal afgehouden moest worden, zou evenzeer "int goetduncken des kerckenraets staen".¹¹⁸ Dit alles leidde ertoe dat tuchtzaken in alle gemeenten weliswaar volgens een in hoofdlijnen identiek patroon werden afgehandeld, maar dat op details verschillen konden ontstaan.

De kerkeraden hanteerden de reeds door Micron geschetste stadia van de tucht: vermaningen, afhouding van het Avondmaal, vermaning van de zondaar met verzwijging van de naam en met onbedekte naam en de afsnijding enerzijds en de schuldbekentenis voor de kerkeraad of anoniem voor de gemeente, de openlijke schuldbekentenis en de terugkeer van de afgesnedene anderzijds.¹¹⁹ Binnen dit patroon plaatste iedere kerkeraad eigen accenten, afhankelijk van de ernst van het vergrijp, het berouw en de persoonlijke omstandigheden van de gecensureerde of de strengheid van het college.

De afhouding van het Avondmaal kende nergens een begrensde termijn en kon afhankelijk van de boetvaardigheid van de bestrafte, uiteenlopen van een eenmalige sanctie tot een situatie die vele jaren bleef bestaan. De controle op de naleving van het verbod was in een grote stadsgemeente als Delft verre van eenvoudig, waardoor het kon gebeuren dat geschorste lidmaten toch ongemerkt aanschoven. In 1600 besloot de kerkeraad voortaan in dergelijke gevallen niet meer in te grijpen, omdat dit de plechtigheid verstoorde. De ongenode gasten zouden pas op een later tijdstip hierover worden aangesproken.¹²⁰ In de kleinere gemeenten was de controle op de deelneming aan het Avondmaal vanzelfsprekend veel eenvoudiger. Toen de gesuspendeerde Oeltge Evers het verbod van de kerkeraad van Maassluis trachtte te trotseren, werd zij fysiek door de ouderlingen "terugge gehouden".¹²¹ De sociale en psychische belasting van zo'n tijdelijke uitsluiting van de Avondmaalsgemeenschap moet voor dorpelingen ongetwijfeld ook veel groter geweest zijn, dan voor gemeentelieden in de stad.

Naast de onthouding van het Avondmaal als disciplinaire maatregel bestond ook de 'eenvoudige afhouding'. Als de tijd voor het Avondmaal te kort was om een zaak af te doen, werd de betrokkene uit voorzorg afgehouden, evenals in gevallen waarbij de zaak niet door de kerkeraad kon worden afgehandeld, omdat de overheid zich er eerst over moest uitspreken. Bovenal moest immers voorkomen worden dat de Tafel des Heren geschandvlekt zou worden.

Verschillen in afdoening ontstonden met name in de toepassing van de openbare schuldbekentenis. Geschiedde dit in Delft doorgaans op de zondag, na afloop van de

predikatie, op de dorpen werd de verzoening met de gemeente in veel gevallen vooruitgeschoven naar de vrijdagse of zaterdagse beproevingspredikatie. Op deze wijze werd mogelijk getracht te voorkomen, dat een boetvaardig lidmaat binnen de kleine gemeenschap al te zeer over de tong zou gaan en bleef de schande beperkt, omdat deze proefpredikaties door veel minder mensen - en dan nog in hoofdzaak door lidmaten - bezocht werden.

Het voorschrift uit de Haagse kerkorde aan kleine kerken, om voorafgaand aan de openbare reconciliatie twee naburige kerken te raadplegen, werd zeker niet overal consequent nagevolgd. Alleen in Schipluiden valt regelmatig vast te stellen dat de buurkerken werden geconsulteerd, bij welke zittingen ook steeds de oude en de nieuwe kerkeraad present waren.¹²² Elders werd soms genoeg genomen met het vragen van advies aan de classis of aan de invloedrijke kerkeraad van Delft.¹²³

Toonde de zondaar geen berouw of was zijn vergrijp van ernstige aard, dan kon hij ook ten plattelande ervan verzekerd zijn, dat de voltallige gemeente des zondags na de predikatie kond gedaan werd van zijn misstappen. Zelfs het verzwijgen van de naam had dan vaak weinig betekenis, omdat bij een gedetailleerde schildering van de omstandigheden de goede verstaander weinig woorden nodig had om te weten wie het betrof.

Ook voor de verzoening van zondaren met de gemeente bestond een breed scala van mogelijkheden. Bij een licht vergrijp kon worden volstaan met een schuldbekentenis voor de kerkeraad, die soms gepaard ging met de opdracht de naaste burens - lidmaten en buitenstaanders - hierover in te lichten of bijvoorbeeld alleen degenen die wisten van de hoed en de rand.¹²⁴

Een andere mogelijkheid, de schuldbekentenis met bedekte naam, kon ook op verschillende wijze vorm worden gegeven. De kerkeraad van 't-Woudt zag weinig verschil met de daaropvolgende trap, omdat de betrokkenen "nochtans door het noemen van hare feiten genoegzaam bekend werden", terwijl ook in Naaldwijk de zaak van drinkebroeder Philips Ijsbrantsz anoniem aan de gemeente gemeld werd "met zoodanich verhael dat eenijgelick die ijet van der zake bekend was, wel zoude verstaen over wien dit gedaen worde".¹²⁵ In Schipluiden mocht de berouwvolle zondaar bij het oplezen van zijn zaak wel eens wegblijven uit de kerk en werd naast de naam soms ook de daad verzwegen.¹²⁶

Hoe individueel en op maat gesneden de bestraffing kon zijn, bleek in 1602 in Naaldwijk, waar voor hetzelfde Avondmaal in twee tuchtzaken twee anonieme schuldbekentenissen van de kansel werden voorgelezen; de ene op zaterdag na de beproevingspreek, de andere op zondag na de predikatie.¹²⁷ Hieruit blijkt het soms subtiel onderscheid dat gehanteerd werd om de ernst van de zonde of de oprechtheid van het berouw aan de verzamelde gemeenteleden te tonen.

In zeer uitzonderlijke gevallen, als bijvoorbeeld een grote groep lidmaten zich te buiten was gegaan aan hetzelfde vergrijp zoals drankmisbruik of dansen, werd gekozen voor een groepsgewijze afdoening, waarbij niet elk individueel geval apart genoemd werd. Deze praktische oplossing werd dan tegelijk aangegrepen om de gemeente met klem te waarschuwen tegen de een of andere vorm van laakbaar gedrag.¹²⁸

Nog meer variaties en gradaties kende de volledig openbare schuldbekentenis, waarbij de naam van de zondaar vermeld werd. Mild was bijvoorbeeld Overschie, waar de afkondiging daags voor het Avondmaal geschiedde, tijdens de beproevingspredikatie en in afwezigheid van betrokkene.¹²⁹ In Schipluiden werd ook clementie getoond tegen de uiterst weerspannige Claesge Willemsdr, die men trachtte te paaïen met de belofte, dat haar zaak zou worden afgedaan "met luttel woorden so cort als men mocht op een namiddachspredikatie in haer absentie".¹³⁰ Dezelfde kerkeraad toonde zich evenwel strenger jegens een van overspel beschuldigde man, die present moest zijn als zijn zaak op zondag na de eerste predikatie werd voorgelezen.¹³¹ In Delft werd zoïets als een vriendelijk gebaar van de kerkeraad jegens een berouwvol lidmaat gezien, zoals in het geval van de overspelige Maertge Jansdr, die mocht blijven zitten onder het volk, terwijl ook haar adres verzwegen werd.¹³² Een eveneens overspelige vrouw in De Lier moest de afkondiging van haar schuldbekentenis daarentegen staande in de volle kerk aanhoren.¹³³

Nog een graad erger was de bestraffing, waarbij de zondaar staande zijn op schrift gestelde bekentenis moest aanhoren en met zijn jawoord bevestigen. Doorgaans werd deze bekentenis door de kerkeraad opgesteld, doch in het geval van de slepende kwestie rond Coenraet Hendricksz van Dooren uit Delft, wiens echtelijke twisten uitliepen op mishandeling van zijn echtgenote, kreeg deze kleermaker de kans zijn berouw in eigen woorden schriftelijk te formuleren. Het gevolg was een in spreektaal geschreven document, dat door de predikanten moest worden vervangen door een meer gepolijste versie.¹³⁴

Ook bij deze vorm van openbare schuldbekentenis was evenwel weer ruimte voor enige differentiatie. De Delftse kerkeraad gaf soms aan de gecensureerde de vrijheid om te kiezen in welke kerk deze het jawoord wilde uitspreken. Dit bood de kans uit te wijken naar een andere dan de eigen parochiekerk, waardoor een directe oog in oog confrontatie met bureu en familie ontlopen kon worden.¹³⁵

Bleef een zondaar ongevoelig voor alle kerkelijke aanspraak, dan kon de kerkeraad zijn zwaarste sanctie toepassen: de afsnijding of excommunicatie. Ook hierin bestond aanvankelijk geen gelijkvormigheid. De nationale synode van Middelburg had in 1581 weliswaar op aandrang van verschillende gemeenten de helpende hand geboden door een standaardformulier op te stellen, doch in haar kerkorde werd bepaald dat de ban mocht worden uitgesproken "volghende de forme bij der ghe-meijnte aenghenomen".¹³⁶ De Haagse nationale synode van 1586 schrapte deze laatste formulering en kwam met een bindend formulier, doch - zoals we nog zullen zien - in de Delftse classis raakte de afsnijding niet lang daarna volledig in onbruik.¹³⁷

In de classis werden buiten de stad Delft voorzover bekend alleen in De Lier enkele lidmaten afgesneden. Alvorens in die plaats aan de voltallige gemeente werd meegedeeld, dat de twistzieke Maertge Dircksdr geen deel meer zou hebben in de gemeenschap van Jezus Christus en uit de gemeente gestoten was, werden alle mannelijke lidmaten bijeengeroepen om hen te laten beoordelen of de kerkeraad met deze vrouw juist had gehandeld.¹³⁸

Een dergelijke procedure werd in Delft niet gevolgd, maar het verantwoorden van het handelen van de kerkeraad vormde wel één van de elementen in de Delftse afsnijdingsformulieren. Daarnaast werd in alle gevallen - met een beroep op de

Schrift - gerechtvaardigd, dat de afgesnedenen buiten de gemeente Gods waren beland, zonder hoop op de eeuwige zaligheid tot het moment dat zij tot inkeer zouden komen. Steevast werd daarbij opgemerkt dat de ban inhield dat iemand uitgesloten was van de sacramenten en van alle andere zegeningen die God zijn gemeente zou bewijzen. De geëxcommuniceerden waren te beschouwen als heidenen en tollenaars, met wie de gemeenteleden geen "gemeene ende onnoodige conversatie" mochten onderhouden, opdat zij beschaamd tot inkeer zouden komen.¹³⁹

Tot deze inkeer kwam het echter zelden in Delft en omstreken. Naast het reeds genoemde bijzondere geval van de terugkeer van het door de heimelijke gemeente afgesneden echtpaar, zou alleen Aris Maertensz een dergelijke stap gezet hebben, ware het niet dat een ontijdige dood hem had overvallen.¹⁴⁰

b. Pijlers van de kerkelijke tucht

Formeel steunde de kerkelijke tucht in de gereformeerde kerken op de op de Schrift gebaseerde kerkelijke verordeningen. Daarin werden de stappen beschreven, die de kerkeraden moesten volgen bij het hanteren van hun sleutelmacht. Hiervoor werd geschetst hoe deze voorschriften in de classis Delft en Delfland in de praktijk werden toegepast. Buiten beschouwing bleven tot nu toe echter de andersoortige pijlers, die het tuchtsysteem schraagden. Van een efficiënte tuchtoefening was namelijk alleen dan sprake, als aan een aantal randvoorwaarden voldaan werd: een goed functionerend attestatiesysteem, een gedegen administratie, een consequente bronbescherming, het functioneren en benutten van de mechanismes van psychische druk en sociale controle en zo mogelijk het inzetten van niet-geestelijke ofwel materiële dwangmiddelen.

Het attestatiesysteem

Reeds vanaf het prilste begin van het gereformeerde kerkverband in de Nederlanden werd aandacht besteed aan de ontwikkeling van een gemeentegrenzen overschrijdend systeem van controle op handel en wandel van lidmaten. De Emdense synode schreef al voor, dat alle gemeenten aan vertrekkende broeders of zusters een attestatie of getuigschrift moesten meegeven: "ende soo wien sij attestatie geven, sullen haer naem, toenaem, vaderlandt ende hantwerck in den brief uijtdrucken, mitsgaders de oorsaeck hares vertrecx, ende hoe langhe sij in de ghemeente verkeert hebben, *hoe se sick ghedragen hebben*, wanneer sij van daer gescheijden zijn, waer se henen gaen willen, ende andere dierghelijcke". Lidmaten die zonder de vereiste attestatie vertrokken zouden nergens voor "huijsgheenoeten des gheloofs" gehouden worden. Dit impliceerde uitsluiting van iedere diakonale hulp, maar evenzeer uitsluiting van de gemeenschap des Heren.¹⁴¹

Het gevolg van dit systeem voor de tuchthandhaving in de gemeenten was, dat niemand kon vluchten voor de censuur, als hij tenminste deel wenste te blijven uitmaken van het gereformeerde Godsvolk. De afhandeling van veel tuchtzaken werd daardoor zelfs aanzienlijk bespoedigd, aangezien lidmaten hun voorgenomen vertrek niet graag vertraagd zagen door problemen met de kerkeraad. Susanna van der

Beeck, die op het punt stond af te reizen naar Engeland, deed zonder veel omhaal schuldbekentenis voor de Delftse kerkeraad over het dansen op haar bruiloft, zodat niets meer het verkrijgen van een attestatie en daarmee haar vertrek in de weg stond.¹⁴²

Amelich Wouters J. D. Joes Litmaet der
Gemeente Jesu Christi gesont in den waren ge-
loove van vromen wandel (zoo veel ons beken
is) Wiltz daarom de Broeders tot Wezel
verste ~~te~~ alreder zij mother vrom leetste
voorziening geeft, datze gade als Avondmael
J ag der zwerf tafel mit gader gade vrede
vozingt Joesen Ouwthangz viler Avondmael
dels 12) Julij 1614. (Fels. G. G. G. G. G.)

Josias Heinsius vergi
Dini admr apud Delfen.
A

Voorbeeld van een in Delft uitgegeven attestatie. Het getuigschrift is op 12 juli 1614 uitgeschreven door de predikant Josias Heinsius. Het vermeldt dat de jongedochter Anneken Wouters, die voornemens is naar Wezel te vertrekken, "is een litmaet der gemeijnte Jesu Christi gesont in den waren geloove ende van vromen wandel (zoo veel ons bekennt is)". GAD, handschriftenverzameling.

Voorwaarde voor het goed functioneren van het attestatiesysteem was een consequente toepassing ervan door alle gemeenten. De kerkeraad van Den Haag handelde geheel conform de synodale richtlijnen toen Harper Joosten zich zonder attestatie meldde. Hij werd teruggestuurd naar de Delfte broeders om dit getuigschrift te halen, die "aldan oorsake hebben hem te vermanen ende te straffen".¹⁴³ De bestandstwissen, die op vele terreinen de cohesie tussen de gemeenten verstoorden, brachten ook het attestatiesysteem tijdelijk aan het wankelen. De Maaslandse predikant Abraham van Vliet kreeg bijvoorbeeld vanuit Maassluis het verwijt, dat hij enige lidmaten die aldaar onder censuur stonden, had toegelaten tot het Avondmaal.¹⁴⁴

De gemeente van Delft - die vanzelfsprekend met een veel grotere mobiliteit werd geconfronteerd dan de omliggende plattelandskerken - hield vanaf het begin streng de hand aan het attestatiesysteem, zelfs wanneer het een overgang betrof van een eigen lidmaat naar de Waalse kerk in dezelfde stad. Zo kon het gebeuren dat Jacques de kleermaker attestatie hiervoor geweigerd werd, omdat zijn dronkenschap niet gebeterd was.¹⁴⁵ Aspirant-lidmaten die van elders kwamen zonder attestatie werden net zolang geweerd van het Avondmaal, tot zij een schriftelijk bewijs over leer en leven van hun vorige gemeente aan de kerkeraad hadden overlegd.

Dit getuigschrift behoefde niet altijd in louter positieve bewoordingen opgesteld te zijn. Attestaties dienden er ook toe de kerkeraad in de nieuwe woon- of verblijfplaats te attenderen op de zwakke kanten van de geloofsgenoot. Jan Beck kreeg bij zijn vertrek naar Engeland bijvoorbeeld wel een attestatie, "maer met eenen clause, daerwt de kercke in Engelandt sal moghen mercken, dat sij op hem moet acht hebben".¹⁴⁶

Geen systeem is echter zo perfect, of de mens vindt wel een weg om eraan te ontsnappen. De Delftse classis bracht in 1600 als gravamen ter (particuliere) synode, dat er lidmaten waren die wegens grove zonden aan de straf van de kerk onderworpen of van het Avondmaal afgehouden waren, maar zonder attestatie naar plaatsen vertrokken waar hun schandalen onbekend waren. Daar probeerden zij dan door het afleggen van een nieuwe belijdenis weer tot het Avondmaal toegelaten te worden. De classis - en met haar de synode - waren van mening dat de kerken waaruit dergelijke lidmaten vertrokken, verplicht moesten worden de gemeenten in de plaatsen waar zij zich vestigden te waarschuwen.¹⁴⁷

Over het geheel genomen was het attestatiesysteem evenwel een belangrijke pijler voor de handhaving van de discipline in de gemeenten, zonder welk het voor de kerkeraden op voorhand moeilijk zou zijn geweest effectief controle uit te oefenen op leer en leven van de lidmaten.

De administratie

Even onmisbaar voor een effectieve tuchtoefening als het attestatiesysteem, was een gedegen en betrouwbare administratie. Het aanschaffen van papier en schrijfgerei was meestal één van de eerste activiteiten van de kerkeraad na zijn instituering. De aanleg van lidmatenregisters en het bijhouden van kerkeradsacta vormden een waarborg voor de continuïteit van de kerkregering in een situatie van voortdurend wisselende ambtsdragers.

Wilde een kerkeraad weten wie lidmaat was en aangesproken moest worden voor het Avondmaal, dan waren ledenlijsten onontbeerlijk. Dit bleek in 1619 in Berkel, waar na lange tijd weer Avondmaal gehouden zou worden, voorafgegaan door het huisbezoek. De kerkeraad kon door het ontbreken van lidmatenregisters niet voorkomen dat enigen hierbij werden overgeslagen. Vanaf de kansel moest toen gevraagd worden of alle 'vergeten' lidmaten zich wilden melden.¹⁴⁸ Even slecht was de administratie der aankomelingen en attestanten blijkbaar in Delft geweest gedurende de bestandsjaren. Toen de kerkeraad in 1620 geconfronteerd werd met een ruzie tot bijtens toe tussen Engel Jacobsz en meester Dirck Wormer, werd aanvankelijk alleen eerstgenoemde aangesproken en pas later Wormer, "alsoo men verstaet dat hij mede een litmaet is".¹⁴⁹

Het consistorie van 't-Woudt zal, als het er al behoefte aan had, genoeg hebben gehad aan een simpele naamlijst, doch in de stad Delft was zelfs een specificering naar straat en huisnaam niet altijd voldoende. Ten behoeve van de overzichtelijkheid werd de stad weldra tussen de predikanten verdeeld in wijken en elk van hen hield een wijkboekje bij, waarin bijzonderheden over de lidmaten werden opgetekend. Ook de opzieners, die - zoals we hierna nog zullen zien - korte tijd in Delft hebben

gefunctioneerd, hadden een taak ten aanzien van het noteren van de namen van de lidmaten in hun deelwijk.¹⁵⁰

Het registreren van de kerkeraadshandelingen was evenzeer van groot belang. In het reglement voor de Delftse kerkeraad, dat waarschijnlijk werd opgesteld rond 1602, werd als vergaderorde nadrukkelijk vastgelegd dat elke vergadering diende te beginnen met het oplezen van de in het kerkeraadboek opgetekende besluiten van de vorige bijeenkomst, "opdat dengenen dien eenige last gegeven is, bescheidt mach afgeesicht werden".¹⁵¹

Daarnaast moest een kerkeraad nogal eens teruggrijpen op hetgeen zijn voorgangers hadden besloten. Toen Josijne van Ganswijck in 1589 een twist van zeven jaar eerder oprakelde, beriep de Delftse kerkeraad zich op het kerkeraadboek "gelijk int 82. jaer daarvan genoechsaeme aengeteeckent staet".¹⁵² Ten aanzien van gewoontedrinker Pieter Lourisz werd besloten het actaboek in te zien om te weten wat voorheen in zijn zaak gedaan was. Dit terugzoeken in de dikke folianten werd vergemakkelijkt door het noteren van de namen der betrokkenen of het onderwerp in de marge.¹⁵³ De acten voorkwamen dat lidmaten tijdens een zich jaren voortslepende procedure feiten konden verdraaiden. Maritge Crijnen, die na vijf jaar onder censuur gestaan te hebben haar zonde van onkuisheid met twee mannen trachtte te halveren, kreeg kort en bondig te horen dat de acten anders te kennen gaven.¹⁵⁴

Inzage in de kerkeraadboeken kreeg behalve de bevoegde ouderlingen niemand. Evenmin werd het oirbaar geacht uittreksels te verstrekken van hetgeen in een zaak verhandeld was, ten behoeve van bijvoorbeeld een proces voor het wereldlijke gerecht.¹⁵⁵ Deze afscherming van de kerkeraadacta brengt ons tot het volgende mechanisme; de bronbescherming.

De bronbescherming

De vraag hoe tuchtzaken bij de kerkeraden kwamen, beantwoordt Duker aldus: "door persoonlijke waarneming; door verhalen van den eenen of anderen geciteerde; door stemmen, opgegaan uit den boezem der gemeente; door aanbrenging en verklikking; door het oor te leenen aan geruchten, hier en daar verspreid".¹⁵⁶ Het moge duidelijk zijn, dat de kerkeraadsliden lang niet altijd persoonlijk getuige waren van de misdragingen van lidmaten. Voor hun informatie waren zij veelal afhankelijk van goed geïnformeerde bronnen. Om verzekerd te zijn van een betrouwbare informatiestroom, moesten de kerkeraden er echter wel zorg voor dragen dat hun bronnen afgeschermd werden. Een confrontatie tussen beschuldiger en aangeklaagde moest in principe vermeden worden, omdat dit een bron ervan zou weerhouden een zaak aan te geven.

Teneinde de absolute geheimhouding van de informatiekanalen van de kerkeraad te waarborgen, waren de leden onderworpen aan geheimhoudingsplicht. In Naaldwijk was dit voorschrift nadrukkelijk vastgelegd in een reglement voor ouderlingen en diakenen. Zij moesten beloven met niemand te spreken over hetgeen in hun vergadering verhandeld werd, zelfs niet met hun echtgenotes.¹⁵⁷ Ook de Delftse kerkeraadsliden was het expliciet verboden het in de kerkeraadskamer besprokene naar buiten te brengen, op straffe van een boete van twee gulden.¹⁵⁸ De vereiste vertrouwelijkheid bracht met zich mee, dat ook aan de vergaderruimte zekere eisen

gesteld werden. Zo vroeg het consistorie van Maassluis assistentie van de kerkmeesters bij het vinden van een kerkeraadskamer, "in dewelke de broederen sonder interpellatie in vrijheijt souden mogen spreken ende beraetslagen".¹⁵⁹

Uit de kerkeraadsacta blijkt verder dat bijna consequent vermeden werd op de tekenen hoe de informatie ter ore van de ouderlingen en predikanten was gekomen. Slechts zelden werd een vage indicatie gegeven, in de zin van: "also die buiren getuigen dat ...", "Alsoe een straetgerucht is dat ...", "Men heeft gehoord dat ...", "Is verstaen uijt sekere lidmaten dat ..." "Is oock aenghegheven ten versoeck van den nabueren, doende professie van de religie dat ..." en "Een vrouwe, geen litmaet sijnde, heeft geklaagt over ...".¹⁶⁰

Een gewoonte als in Amsterdam en Utrecht, waar lidmaten een zaak konden aanbrengen door een ondertekend briefje te deponeren in de collectezak, kwam voorzover valt na te gaan in de Delftse classis nergens voor.¹⁶¹ Werd in genoemde steden geen aandacht besteed aan anonieme aangiften, in Delft en omstreken konden lidmaten die valse beschuldigingen bij de kerkeraad deponeerden, erop rekenen dat de tucht zich tegen hen zou richten. Er werd sterk op toegezien dat de denuntiatio (de aangifte) op christelijke wijze geschiedde en niet voortkwam uit persoonlijke rancune, naijver of jaloezie. Zuivere "achterclap" werd door de kerkeraden fel bestreden.

Tijdens een eenmaal op gang gebrachte tuchtprocedure kwam het herhaaldelijk voor, dat de gecensureerde de namen wenste te weten van de beschuldigers. Cornelis Dircksz de Graeff uit Schipluiden, verdacht van fraude, wilde weten "wie hem sulx naegegeven had". In plaats daarvan kreeg hij het advies bij zijn eigen geweten te rade te gaan.¹⁶² Maertge Dircksdre uit De Lier wenste de namen te weten van de degenen, die getuige zeiden te zijn geweest van haar danspartij. Haar werd voorgehouden, dat het verhoren van getuigen aan de kerkeraad toekwam en niet aan haar en dat "haer conscientie haer ghetuijgenisse genoch was".¹⁶³ De Delftse kerkeraad hulde zich al evenzeer in nevelen, toen Cornelis Carelsz wilde weten wie hem had beschuldigd; de broeders wilden slechts kwijt dat er "kennisse" was van zijn dronkenschap.¹⁶⁴ Zelfs een redelijk invloedrijk man als meester Jacob van Godsenhove, die wilde weten wie zijn dochter had aangegeven, kreeg te horen "dat men ongehouden was zulcx te seggen".¹⁶⁵

Slechts één keer toonde het Delftse consistorie zich bereid van deze regel af te wijken. Cors Hendricksz, die een deviatie in de leer werd aangewreven, weigerde verder de procederen, vooraleer hem de naam werd geopenbaard van zijn aanklager. Toen hij ook na de tegenwerping van de kerkeraad dat zoiets ongebruikelijk was, voet bij stuk hield, ging de vergadering over stag en bood hem aan de naam te noemen. Zover kwam het echter niet, omdat Cors Hendricksz weigerde voor de kerkeraad te verschijnen.¹⁶⁶

Uitzonderlijk was verder een voorval in Wilsveen, waar schoolmeester Cornelis Huijgensz Los in een aan de kerkeraad gerichte brief beschuldigd werd van overspel, jaren tevoren gepleegd in zijn vorige woonplaats Katwijk. Omdat de zaak al oud was, werd besloten tot een algemene schuldbekentenis, ten overstaan van de classicale gedeputeerden en de kerkeraad en in het bijzijn van de aanklager. Deze, een stiefvader van de bij de affaire betrokken dienstbode, kreeg zelfs zijn reiskosten vergoed

van de kerkeraad.¹⁶⁷

In het algemeen hielden kerkeraden echter consequent vast aan de stelregel van bronbescherming, waarmee zij zich gewis verzekerden van een belangrijke informatiestroom, die nodig was voor een effectieve tuchtoefening.

Psychische druk

Toen de kerkeraad van Schipluiden Claertge Willemsdr in juli 1607 vroeg naar de oorzaak van haar aanhoudende toorn, die zelfs van haar gezicht viel af te lezen, antwoordde zij "dat sij haer biecht tegen ons [de kerkeraad] niet wilde uitspreken".¹⁶⁸ Ruim drie decennia calvinisering had blijkbaar de herinnering nog niet weggenomen aan de wijze waarop aan het verzoeningssacrament in de Katholieke Kerk vorm werd gegeven. Dit bleek ook uit haar verzet tegen de censuur, waarbij zij het argument aanvoerde dat God haar zonden zou vergeven en niet de mensen.¹⁶⁹

De Delftse ouderling Gerrit Claesz Wusten scheen al evenzeer terug te verlangen naar de beslotenheid van de biechtstoel, toen hij na een geval van overspel persoonlijk werd geconfronteerd met de gevolgen van de tucht. Plots begreep hij niet meer waarom de censuur in Gods woord gefundeerd was en hield hij vol dat hij zich tegenover God genoegzaam gezuiverd wist.¹⁷⁰

"Een zondaar zag zich eenzaam en alleen geplaatst buiten en tegenover de geloofsgemeenschap waarvan hij deel had uitgemaakt". Kerkinterieur van onbekende hand. Foto Wim Scholten, Gouda.

De rooms-katholieken stond het individuele genadesacrament ter beschikking om eigen zwakheden te repareren, doch voor de volgelingen van Calvijn viel er in wezen persoonlijk niets te repareren. Boetvaardigheid kon het leed verzachten, maar de onzekerheid niet wegnemen. Er bestond immers geen middel om Gods genade te bereiken. De Reformatie had van de belijdenis der zonden primair tot een zaak van de gemeenschap der gelovigen gemaakt, die - in tegenstelling tot hetgeen de genoemde lidmaten verlangden - niet beperkt kon blijven tot de persoonlijke boetedoening tegenover God, zoals die gebruikelijk was in de oude kerk.

De nieuwe kerk maakte de individuele schuldbekentenis geheel dienstbaar aan het streven naar het zichtbaar maken van de gemeenschap van 'heiligen' rond de Tafel des Heren.¹⁷¹ Dit leidde tot het ondergeschikt maken van de belangen van het individu aan die van het gereformeerde collectief; "vandalische Ausplünderung des Individuums zugunsten der Gemeinschaft" noemt Stefan Zweig dit in al zijn cynisme.¹⁷² De zondaar was in de Gereformeerde Kerk inderdaad geheel op zichzelf aangewezen. Hij bleef in prangende onzekerheid verkeren omtrent de vergeving van zijn zonden en zag zich - op zijn minst tijdelijk - eenzaam en alleen geplaatst buiten en tegenover de geloofsgemeenschap waarvan hij deel had uitgemaakt. Max Weber spreekt dan ook niet geheel ten onrechte over "das Gefühl einer unerhörten inneren Vereinsamung des einzelnen Individuums".¹⁷³

Een gereformeerde gemeente, verzameld rond de Avondmaalstafel, voelde en uitte zich als een afgezonderde groep, die - zoals Van Deursen het uitdrukt - de wereld voor even vaarwel gezegd had.¹⁷⁴ Deze voor iedereen zichtbare gemeente van heiligen leidde tot een verhoogd besef van eigenwaarde bij de deelgenoten, hetgeen nog eens versterkt werd door de tekst van het 28ste artikel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Daarin wordt beleden: "Wij geloven, aangezien deze heilige vergadering en gemeente de vergadering is van hen die behouden worden en er buiten haar geen heil is, dat niemand, van welke stand of hoedanigheid ook, zich afzijdig mag houden en aan zichzelf genoeg mag hebben. (...) Om dit alles des te beter na te komen behoren alle gelovigen overeenkomstig Gods Woord zich af te scheiden van hen die niet tot de Kerk behoren (...)".¹⁷⁵

Hoe groot moet de psychische belasting geweest zijn voor de mannen en vrouwen, die om hun menselijke zwakheden werden geweerd uit dit uitgelezen gezelschap? Hoe groter het besef van eigenwaarde of - zoals Roodenburg in navolging van Elias het noemt - het "groepscharisma"¹⁷⁶ bij de disgenoten, des te sterker ontwikkelde zich het gevoel van afkeuring of "groepsschande" tegenover buitenstaanders en buitengeslotenen, die gehandeld hadden in strijd met de binnen de groep gehanteerde waarden en normen. De consistories mochten bij de uitoefening van de kerkelijke tucht dan wel niet de beschikking hebben over fysieke dwangmiddelen,¹⁷⁷ de psychologische wapens die zij op deze manier in handen kregen waren minstens zo dwingend. Voortdurend werd ingespeeld op de algemene angst voor schande, teneinde lidmaten die afweken van de groepsnormen in het gareel te krijgen. Louris Pietersz smeekte de broeders zelfs letterlijk hem geen schandaal aan te doen,¹⁷⁸ terwijl in andere gevallen een kerkeraad koppige lidmaten onder druk zette met het niet mis te verstane dreigement dat hun schande aangedaan zou worden.¹⁷⁹

In het verlengde van de schande lag de schaamte. Op dit gevoel van onbehagen dat iemand vervult bij het openbaar worden van gedragingen die in strijd zijn met eerbearheid, fatsoen of zedelijkheid, werd door de kerkeraden al even veelvuldig ingespeeld. De openbare vermaningen hadden bovenal tot doel beschaamdheid los te maken bij de gecensureerden. Zelfs als de afsnijding eenmaal een feit was geworden, werd door het voorschrift aan de gemeente om de betrokkene zoveel mogelijk te mijden, gemikt op zijn schaamtegevoel met als doel inkeer te bewerkstelligen.¹⁸⁰ Roodenburg wijst dan ook terecht op de rol, die de predikanten (en de kerkeraden) in de Republiek hebben gespeeld bij het ontstaan van een "schaamtecultuur", door hem aangeduid als een omgeving waarbinnen niet de angst voor het eigen geweten, maar juist de angst voor wat de anderen zullen zeggen, overheerst.¹⁸¹

Sociale controle

In de Gereformeerde Kerk was de gemeente niet alleen onderwerp, maar ook drager van de kerkelijke censuur. Alle lidmaten werden geacht de woorden van Mattheus 18 in praktijk te brengen via vermaningen aan medebroeders en -zusters, die door het geven van ergernis een waardige Avondmaalsviering verhinderden. Het proces van 'mijns broeders hoeder' dat aldus binnen de gemeenten op gang werd gebracht, laat zich waarschijnlijk het best vatten in de aan de sociologie ontleende term 'sociale controle'.

Sociale controle impliceert een zekere consensus over waarden en normen, die echter niet van het ene op het andere moment aanwezig kan zijn. Er dient eerst een proces van 'internalisatie' of verinnerlijking plaats te vinden, in de vorm van een geleidelijke absorptie van deze waarden en normen. Vandaar waarschijnlijk dat het mechanisme van de sociale controle in Delft aanvankelijk nog haperde.

In 1575 moest de kerkeraad vaststellen dat de lidmaten "seer slap zijn om over haers medebroederen salicheijt te waecken". Om toch effectief te kunnen optreden tegen de vele ergemissen in leer en leven die alom werden waargenomen, werd besloten tot de oprichting van een college van opzieners.¹⁸² In het reglement¹⁸³ voor deze verspieters werd er in het eerste artikel nog eens nadrukkelijk op gewezen, dat niet alleen de genoemde broeders belast waren met het opzicht over hun geloofsgenoten, maar dat volgens de Heilige Schrift elk lidmaat daartoe gehouden was.

Ten behoeve van dit systeem werden de bestaande vier wijken in de stad verder opgesplitst in 22 deelwijken, waarover lidmaten - met name zogeheten "broederen vanouds" (leden van de kruisgemeente) als opzieners geplaatst werden, die in of omtrent deze straten woonachtig waren. Hun voornaamste taken waren het signaleren van door lidmaten begane zonden, het nagaan of vermaning geschied was of deze zelf uitdelen (eerst alleen en bij afwijzing in gezelschap van getuigen) en het aangeven van dan nog weerspannige lidmaten bij de kerkeraad. Met de instelling van dit opzienerscollege werd in Delft overgegaan tot een (tijdelijke) concentratie en formalisering van de tuchttoefening, die eigenlijk door de gehele gemeente gedragen zou moeten worden.

Delft bezat niet het alleenvertoningsrecht voor dit fenomeen van kerkelijke spionnen. Ook Amsterdam ging enkele jaren later over tot de aanstelling van zulke opzieners of "inspectores",¹⁸⁴ mogelijk op instigatie van de van Delft geleende predikant

Thomas van Thielt. De bakermat van dit systeem lag echter nergens anders dan in Genève, dat was ingedeeld in een aantal wijken ("dizaines"), waar het toezicht ten behoeve van de kerkeraad werd uitgeoefend door zogenaamde "hoofdmannen van tien" ("dizainiers").¹⁸⁵ Zij kregen spoedig hun pendant in Frankrijk en in diverse plaatsen in de Palts, waar zij werden aangeduid als "ufmercker".¹⁸⁶ Het idee vond dus ook tijdelijk en op zeer beperkte schaal in Holland navolging, waarschijnlijk niet bij toeval in plaatsen waar predikanten met Geneefse en Paltsische tradities werkzaam waren.

Een lang leven was dit college van opzieners noch in Amsterdam noch in Delft beschoren. Gelet op de intensiteit van de tuchtoefening in Delft, die in de jaren tachtig een hoog niveau bereikte,¹⁸⁷ zou geconcludeerd kunnen worden dat de onderlinge waakzaamheid - anders gezegd: de sociale controle - in vergelijking met 1575 inmiddels veel meer naar tevredenheid van de kerkeraad functioneerde ofwel - met andere woorden - dat het proces van internalisatie aanmerkelijk gevorderd was.

Een positief effect op deze ontwikkeling had ongetwijfeld de maatstaf, die de kerkeraden hanteerden bij de beoordeling of een bepaald gedrag 'censurabel' was of niet. Niet zozeer de aard en de ernst van het vergrijp waren immers maatgevend, maar de ergernis die door het gedrag was gewekt. Het antwoord op de vraag naar de rechtvaardigheid van de zonde bepaalde in belangrijke mate welke procedure gevolgd en welke straf toegepast zou worden. Door "ergernis" als uitgangspunt te nemen bij de tuchtoefening, hanteerden de kerkeraden een sociaal criterium, waardoor het mechanisme van de sociale controle versterkt werd.

De mogelijkheid tot sociale controle is volgens sociologen groter, als de afhankelijkheid van de groep groter is. Voor kleinere plaatsen was deze afhankelijkheid waarschijnlijk van een andere orde dan in een stad als Delft. In kleine woonkernen waren de consequenties van 'uitstoting' sterker voelbaar, omdat de sociale afhankelijkheid van de groep groter was.

Sociale controle is verder afhankelijk van de mate waarin mensen elkaars gedrag kunnen gadeslaan. Voor de kleinere plattelandsgemeenten ging ongetwijfeld op wat Janine Garrisson-Estèbe zo fraai verwoordt: "chacun (...) vit plus ou moins sous l'oeil public et le bouche à oreille fait le reste".¹⁸⁸ Niet voor niets riep Trijn Jansdr, fervent dansliefhebster uit het nietige Berkel, vanaf de dansvloer naar de omstanders "gaet segt dat wederom den predicant".¹⁸⁹ Deviant gedrag bleef zelden onopgemerkt in dergelijke kleine woonkernen, tenzij het geschiedde binnen de relatief veilige grenzen van eigen huis en haard. Het ruimtelijk wonen ten plattelande was er waarschijnlijk mede debet aan, dat de kerkeraden daar minder dan in de stad op het spoor kwamen van huiselijke twisten.¹⁹⁰

In Delft woonde de bevolking veel dichter op elkaar, wat eerder aanleiding gaf tot irritaties en conflicten. Vaker waren burens oor- of ooggetuige van echtelijke twisten of uitpattingen. Het dansen van Philips Stevensz werd "temeer ghehoort van de buijren midts hij om hooghe op eenen solderinghe woont".¹⁹¹ Al teveel bezoek van kerkregeerders werd in zo'n situatie ook veel eerder opgemerkt. Pieter Pietersz toonde zich zeer ontstemd over al dat bezoek aan zijn deur, omdat zijn burens hierdoor tot roddelen aangezet werden.¹⁹²

Concluderend kan gesteld worden dat het mechanisme van de sociale controle zowel in de stad als op het platteland door de kerkeraden volop werd benut ten behoeve van een effectieve tuchtoefening in de gemeenten.

Diakonie als drukmiddel

Voor armen bestond een zeer dringende reden om voor de kerkeraad te buigen, zo stelt Van Veen vast als hij spreekt over de verstrekking van attestaties. Zonder dit papier zouden zij namelijk in hun nieuwe woonplaats niet bij de diakonie kunnen aankloppen.¹⁹³ Maar ook bij de tucht was het voor de kerkeraden in principe mogelijk de armenzorg in te zetten als drukmiddel om bij minvermogenden een oprechter en christelijker levenswandel af te dwingen.

Evenhuis meent dat er in Amsterdam nooit sprake was van financiële druk van de kerkeraad bij de censuur op armen. Even later spreekt hij zichzelf echter al tegen, door te stellen dat de armen bij hun gedrag moesten denken aan de oude dag, als zij de diakonie wel eens nodig konden hebben, terwijl iedereen die een waarzegster raadpleegde door de Amsterdamse kerkeraad werd uitgesloten van de bedeling.¹⁹⁴ Ook Roodenburg ontkracht impliciet de bewering van Evenhuis met zijn constatering, dat de censuur in Amsterdam zich in toenemende mate juist richtte op de minder vermogenden.¹⁹⁵

De kerkeraad in Delft - waar het aantal bedeeden vanzelfsprekend veel groter was dan op de omringende dorpen - heeft nooit gearzeld de diakonie in te zetten als wapen bij de heiliging van de Avondmaalsgemeente. Afhankelijkheid van de kerkelijke bedeling maakte lidmaten meteen ontvankelijk voor financiële pressie van kerkelijke zijde. In dit opzicht was er dan ook duidelijk sprake van een zekere 'klassejustitie' of ongelijke behandeling, omdat de diakonale zorg vanzelfsprekend alleen bij een gedeelte van de gemeente als drukmiddel gehanteerd kon worden. Naast de kerkelijke afsnijding dreigde voor armlastige gecensureerden namelijk altijd afsnijding van de broodnodige geldstroom. Deze laatste 'straf' werd echter veel sneller toegepast, met als doel de zondaar tot inkeer te dwingen. Het meest onomwonden sprak de Delftse kerkeraad zich in 1604 uit, toen ten aanzien van de koppige Catelijne Jansdr besloten werd dat de diakenen "haer den vreesse sullen aenjaeghen, dat sij se t'eenmael sullen affsnijden".¹⁹⁶

Voor al arme lidmaten die zich schuldig maakten aan overdaad, dronkenschap en spel werden geconfronteerd met opschorting van de diakonale zorg. Van de bedeelde werd namelijk een vlijtig en sober gedrag verlangd. Een Delftse vrouw, die ter kerkeraad werd ontboden in verband met een ruzie, kreeg *en passant* te horen dat ze te vaak over straat liep, terwijl ze toch van de armenzorg leefde en Claes de Backere werd na zijn dronkenschap herinnerd aan de steun van de diakenen, die hij niet op deze wijze mocht verkwisten.¹⁹⁷ Het bleef echter niet altijd bij dreigementen, want meer dan eens kregen de diakenen de opdracht "hun handen te sluiten" voor lidmaten die onder censuur stonden.¹⁹⁸ De Delftse kerkeraad deinsde er dus niet voor terug in bepaalde tuchtprocedures materiële druk uit te oefenen.

De diakenen fungeerden niet alleen op deze manier als een verlengstuk van de kerkeraad bij de tuchtoefening. Ook kwam het regelmatig voor dat de armenbezorgers opdracht kregen het gedrag van bepaalde lidmaten te observeren of ingescha-

keld werden bij het huisbezoek.¹⁹⁹ Een verzoek om geldelijke ondersteuning bij de diakonie kon er ook toe leiden dat de kerkeraad zich eerst ging buigen over het gedrag van de aanvrager.²⁰⁰ De contacten tussen kerkeraad en diakonie over dergelijke zaken werden geïnstitutionaliseerd in het reglement van 1602. Vanaf dat moment dienden de diakenen in de week die vooraf ging aan het Avondmaal, op maandag en vrijdag de kerkeraad te adviseren in tuchtzaken die betrekking hadden op bededen.²⁰¹

Een combinatie van de hierboven beschreven aspecten van de tuchttoefening kon leiden tot een effectief toezicht van de kerkeraden op leer en leven van de lidmaten, ware het niet dat de kerkregeerders te maken kregen met tal van externe factoren die van invloed waren op de kwaliteit en intensiteit van de censuur. Beide, kwaliteit noch intensiteit, waren - zoals we hierna nog zullen zien - constant.

Hoofdstuk 4: DE AANDACHTSVELDEN

Bronnen

Kerkeraadsacta, onmisbaar voor een goede kerkregering zoals we zagen, zijn al even onmisbaar voor de historicus, die enig inzicht wil verkrijgen in de wijze waarop en de mate waarin tucht geoefend werd in de verschillende gemeenten. Zij vormen immers de schriftelijke neerslag van hoe de opeenvolgende kerkeraadsleden zijn omgegaan met lidmaten, die handelden in strijd met de op de Bijbel geïnspireerde gereformeerde waarden en normen. Tot zijn teleurstelling moet de onderzoeker echter dikwijls constateren, dat deze voor hem cruciale bronnen de tand des tijds niet of slecht hebben doorstaan. Zijn de acta wel overgeleverd, dan is er inhoudelijk dikwijls nog een groot verschil in kwaliteit, veelal zelfs binnen één gemeente, soms al binnen één actaboek. Afhankelijk van degene die de veder voerde, soms zelfs van diens persoonlijke omstandigheden zoals lichamelijke ongemakken of een grote werkdruk, loopt zo'n registratie van de besprekingen uiteen van uiterst summier tot zeer uitgebreid.²⁰² Ook kunnen door tal van oorzaken kleine of grotere hiaten in de aantekeningen voorkomen.²⁰³

Veel van de activiteiten van de kerkeraad op het terrein van de censuur werden overigens in het geheel niet vastgelegd in de boeken, omdat zij zich onttrokken aan de waarneming van de scriba. Lang niet altijd namen ouderlingen of predikanten namelijk de moeite de tijdens het huisbezoek onmiddellijk opgeloste conflicten of aangenomen vermaningen ter kennis te brengen van de voltallige kerkeraad. Roodenburg spreekt in dit verband over het "dark number", analoog aan de terminologie van strafrechthistorici voor criminaliteit die nooit voor de rechter kwam.²⁰⁴ In andere gevallen werd in de acta wel melding gemaakt van het begin van een tuchtzaak, maar is een volledige reconstructie van de procedure niet mogelijk, doordat - om onduidelijke redenen - over het verdere verloop ervan niets meer werd opgetekend.

In het besef van de geschetste beperkingen en nadelen, die kleven aan het gebruik van kerkeraadsacta als bron voor tuchtonderzoek, is het voor de classis Delft en Delfland zeer wel mogelijk op verantwoorde wijze zo'n onderzoek te starten. De ideale situatie zou natuurlijk zijn dat een keuze gemaakt kon worden uit alle tussen 1572 en 1622 aangelegde actaboeken in het gebied van de classis. Maar ook hier zijn vele waardevolle bronnen verloren gegaan. Graag hadden wij inzicht gekregen in het kerkelijk reilen en zeilen in een dorp met stedelijke aspiraties als Vlaardingen. Nog in 1771, zo blijkt uit een in de achttiende eeuw door de classis opgemaakte inventaris, was dit mogelijk, omdat tot op dat moment de kerkeraadsacta over de periode 1583-1602 bewaard waren gebleven. De kanttekening uit dat jaar van de classicale deputaat, dat enige bladen vermist werden, verraadt evenwel weinig goeds over de staat van het document. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat de vroegste Vlaardingse kerkeraadshandelingen nu als verloren worden beschouwd. Maar ook de actaboeken van de gemeenten van Maasland (over de periode 1600-1640), Overschie (1590-1732) en Wilsveen (1585-1618) waren nog voorhanden in 1771, terwijl zij nu eveneens ontbreken. Van Zoetermeer-Zegwaard en Pijnacker waren aan het einde van de achttiende eeuw al geen oude acta (meer) bekend.²⁰⁵

Van de resterende plaatsen valt de combinatie Leidschendam, Wilsveen en Stompwijk af, omdat de kerkeradsacta pas in 1618 beginnen, te laat om van nut te kunnen zijn voor een kwantitatieve analyse van de kerkelijke tucht in het onderhavige tijdvak.²⁰⁶ De kwaliteit en de representativiteit van de nog resterende actaboeken stellen ons echter ruimschoots in staat een verantwoord totaalbeeld te schetsen van de censuur in het gebied van de classis Delft en Delfland.

De kerkeradsboeken van de volgende zeven gemeenten werden ten behoeve van het onderzoek geraadpleegd:

Delft	1573-1621
Naaldwijk	1572-1621
De Lier	fragmenten: 1581-1586; 1591-1595; 1605-1608; 1621.
Maassluis	1598-1621
Schipluiden	1594-1621
Berkel	1588-1621
't-Woudt	1590-1621

De vermelde jaartallen tonen dat de bronnen in het geval van Delft en Naaldwijk vrijwel de gehele bestudeerde periode beslaan. Dit betekent evenwel niet dat de aantekeningen geen kleine of grotere hiaten vertonen. Door tijdelijke afwezigheid van de scriba of een grote mate van inactiviteit van een predikant die geacht werd aantekeningen te maken, vertonen de acta in beide plaatsen hier en daar 'zwakke plekken'. In meer of mindere mate gaat dit ook op voor de andere plaatsen. Niettemin lopen alle acta over een aanzienlijke periode, hetgeen de mogelijkheid biedt de belangrijke vraag te stellen naar veranderingen van de tuchtuitoefening in de tijd.

Met uitzondering van Schipluiden, waar het oudste kerkeradsboek verloren ging, valt het begin van de acta in alle plaatsen ongeveer samen met de instituering van de gemeente door de beroeping van een predikant en de verkiezing van een kerkeraad. Het boek van De Lier is ondanks zijn fragmentarische karakter om meer dan één reden toch bij het onderzoek betrokken. Anders dan in Maassluis of Schipluiden, waar ambachtsheren een zwaar stempel op het kerkelijk leven drukten, kende de gemeente van De Lier een bijzondere vorm van parochiebestuur.²⁰⁷ Daarnaast werd buiten Delft alleen in deze plaats de uiterste consequentie van de tuchtprocedure, de afsnijding, in praktijk gebracht.

Beschouwen wij de zeven genoemde plaatsen nader wat betreft hun omvang en economische karakter, dan levert dit een redelijk gevarieerd beeld op. Tegenover de, zowel in numeriek opzicht als in termen van - regionale - politieke en economische macht, allesoverheersende stad Delft, staat het nietige 't-Woudt met zijn boerenbevolking en geheel eigen vorm van burenbestuur. Naaldwijk en Schipluiden, met een vrijwel constant blijvende bevolkingsomvang en een honkvaste, overwegend agrarische populatie, vertonen een heel ander beeld dan Maassluis, dat - net losgemaakt van Maasland - als havenstadje een snelle groei doormaakte met de komst van vooral vissers en havenwerkers. Berkel, ook een agrarische gemeenschap, is vooral interessant omdat het (samen met Rodenrijs) de heerlijkheid was van niemand minder dan Johan van Oldenbarnevelt.

Deze verscheidenheid in het karakter van de gemeenten waarvan acta te raadplegen zijn, maakt het mogelijk op verantwoorde wijze de verschillen in tuchttoefening te onderzoeken tussen een grote stad (Delft) en kleinere tot zeer kleine woonkernen op het platteland. De resultaten van het onderzoek in de acta van de genoemde zeven gereformeerde gemeenten kunnen verder aangevuld worden door onder meer gegevens over de tucht uit de classicale acta, die beginnen in 1582, enkele losse stukken uit de kerkeradsarchieven en - bovenal - in een beter perspectief geplaatst worden met behulp van de door ons reeds ten behoeve van het eerste boek bewerkte lidmatengegevens.

Methode

Ontleding van een weinig uniforme bron als de kerkeradsacta, door de inhoud ervan in redelijk strakke schema's te persen, is verre van eenvoudig. Het dwingt de onderzoeker tot weglating van nuances en soms tot enigszins geforceerde keuzes. Toch moet voorop staan dat door de gekozen methode de aard van het onderwerp - in dit geval de kerkelijke tucht - zo weinig mogelijk geweld wordt aangedaan. Anderzijds moet die methode zo duidelijk mogelijke antwoorden geven op de gestelde vragen. Binnen dit hoofdstuk over de censuur betekent dit, dat de gekozen methode in ieder geval inzicht moet geven in de aard van de gecensureerde gedragingen; de intensiteit van de tucht; de fluctuaties van beide in de tijd; het verloop van de procedures; aard en omvang van bestraffing en de omvang en samenstelling van de groep gecensureerden. Daarnaast moet de methode ons in staat stellen de uitkomsten in het bredere perspectief van de maatschappelijke actievelen van de nieuwe kerk te plaatsen.

Het grote bezwaar van de meeste eerdere pogingen tot kwantificering ligt in de summiere verantwoording van de gekozen aanpak. Bij Van Veen en Duker dient de opsomming van "gevallen" slechts als illustratie voor de beschreven tuchtpraktijk.²⁰⁸ De reeksen tabellen en cijfers in recentere werken van historici als Monter, Estèbe, Vogler, Van Lieburg en Mentzer leveren daarentegen de basis voor een getalsmatige analyse van de tucht, op grond waarvan veel verdergaande conclusies getrokken worden over bijvoorbeeld aard van de bestrafte zonden en omvang van de groep gecensureerden.²⁰⁹ Het vergelijken van deze resultaten met bevindingen elders wordt echter in ernstige mate bemoeilijkt, doordat deze onderzoekers niet of onvoldoende aangeven hoe zij te werk zijn gegaan. Veelal valt niet na te gaan welke keuzes zijn gemaakt en hoe tabellen tot stand zijn gekomen. Één van de weinige uitzonderingen in dit verband is Heinz Schilling. Hij beredeneert, definieert en verklaart zijn keuzes, kortom, hij verantwoordt zijn werkwijze.²¹⁰

Als getracht wordt te herleiden welke redeneringen ten grondslag hebben gelegen aan door andere scribenten gehanteerde methodes, dan valt op dat kwantificerende tuchtonderzoekers in de eerste plaats worstelen met de keuze tussen individu en zonde. Vogler en Estèbe gaan klaarblijkelijk niet uit van de gecensureerde persoon, maar kiezen voor het tellen van bestrafte vergripen ("affaires"). In navolging van het tweetal noteert Mentzer "offenses". Onduidelijk blijft wat en hoe precies geteld is. Het meest waarschijnlijk is dat per kerkeradsvergadering alle besproken tuchtzaken zijn geturfd. Of een zaak, die zich over verschillende vergaderingen uitstrekte, evenzovele

malen is geteld, wordt niet duidelijk. Mentzer, Monter, Kloek en Roodenburg geven wel aan hoe zij handelen met een zaak die meer vergripen kende; de eerste noteert elk vergrijp afzonderlijk,²¹¹ terwijl Monter ervoor kiest alleen de eerstgenoemde zonde te tellen, omdat dit waarschijnlijk ook de belangrijkste zou zijn.²¹² Kloek en Roodenburg op hun beurt, tellen alleen het zwaarste vergrijp, een aanpak die noopt tot soms zeer arbitraire beslissingen.²¹³

Bij een tuchtzaak kunnen ook verschillende personen betrokken zijn, hetgeen voor Spiertz aanleiding is om louter de gevallen te registreren en niet de personen.²¹⁴ Roodenburg gaat ook primair uit van gevallen, maar meent toch ook het aantal betrokken personen per zaak te moeten vermelden.²¹⁵ Mentzer heeft naast een gelijksoortig probleem, ook moeite met lidmaten die bij herhaling voor hetzelfde vergrijp met de tucht in aanraking komen. Dit zijn voor hem twee redenen om uit te gaan van de overtredingen: "both the multiple offender and the recidivist suggest the value of discussing offenses rather than offenders".²¹⁶

Het voornaamste bezwaar van deze zaak-gerichte methodes is, dat zij in meer of mindere mate het karakter van de kerkelijke tucht geweld aandoen, omdat genegeerd wordt dat tuchtmaatregelen altijd gericht waren op het individu. Waar het doel van censuur de instandhouding van de gemeenschap was,²¹⁷ daar was het middel de correctie van het individu. Een reconstructie en optelsom van alle individuele tuchtgeschiedenissen zou dan ook meer recht doen aan die persoonsgerichte procedures. Van Lieburg heeft in deze richting een verdienstelijke poging gewaagd, maar ook zijn bijdrage gaat mank aan een gebrek aan methodische helderheid.²¹⁸

Schilling bewandelt een tussenweg die hij, zoals gezegd, helder toelicht. Van elke kerkeradsvergadering zijn alle agendapunten genoteerd: een geval ("Fall") is dus niet de persoon of de op één persoon betrekking hebbende zonde(n), maar een agendapunt. "Mehrfachcodierung" is echter mogelijk, omdat voor elke betrokken persoon een geval wordt geteld, zodat er uiteindelijk meer gevallen dan agendapunten zijn. De keuze voor deze methode is volgens de Duitse historicus gebaseerd op de structuur van de bron en op zijn doel om een totaalbeeld te schetsen van de actievelen van de kerkeraad.²¹⁹ Het grootste nadeel van het model-Schilling is echter, dat het totaalbeeld van de gecensureerde gedragingen te zeer wordt beïnvloed door de mate van weerspannigheid van lidmaten. Verzet tegen tuchtmaatregelen leidde immers tot herhaalde plaatsing van de zaak op de agenda van de kerkeraad. Hetzelfde vergrijp komt zo bij Schilling diverse keren terug in de statistieken, hetgeen een vertekend beeld oplevert.

Boersma ten slotte kiest nadrukkelijk voor een methode die uitgaat van het individu, door alleen de zaken te tellen die uitlopen op een afhouding van het Avondmaal.²²⁰ Deze aanpak biedt weliswaar een helder criterium, doch leidt ertoe dat een substantieel en zeker niet onbelangrijk gedeelte van de tucht, namelijk de zaken die met vermaningen worden afgedaan, buiten beeld blijft. Hierdoor krijgt de onderzoeker nauwelijks inzicht in de apaiserende rol van het consistorie.

Op grond van al deze bevindingen opteren wij toch weer voor een nieuwe methode van kwantitatieve tuchtanalyse, die meer recht doet aan het individuele karakter van de censuur en tegelijk een betrouwbaar beeld geeft van de aandachtsvelden van de

kerkeraden. Daartoe dient eerst gedefinieerd te worden wat wij beschouwen als een "tuchtgeval". Hieronder verstaan wij een concreet gebruik van de kerkelijke censuur, volgens de procedure zoals die was vastgelegd door de verschillende nationale synodes, en begrensd door de volgende kenmerken:

- een geval richt zich op één persoon.
- een geval kent één of meer aspecten ("zonden").
- een geval heeft een begindatum, meestal een vermaning en soms zelfs alleen nog maar de melding van een gerucht, dat aanleiding geeft tot een onderzoek.
- een geval heeft een einddatum, bepaald door het aannemen van een vermaning, een verzoening in de vorm van een schuldbekentenis in een van de vele gradaties, een afsnijding, het overlijden van de gecensureerde of soms door simpelweg het verdwijnen van een zaak in de acta.

Als een geval was afgesloten met een schuldbekentenis, in welke vorm dan ook, en indien korte tijd later bleek dat betrokkene wederom in de oude fouten verviel, dan startte de kerkeraad altijd een nieuwe procedure. Weer werden dan de voorgeschreven stadia van vermaning gevolgd, zodat met recht gesproken kan worden van een nieuw geval.

Tot de tucht wordt in dit onderzoek nadrukkelijk niet gerekend het onderzoek naar leer en leven van aspirant-lidmaten, dat voorafging aan het afleggen van de belijdenis ('voortucht'). Deze eerste 'wachter voor het Avondmaal' kan weliswaar niet los gezien worden van de kerkelijke censuur over lidmaten, doch is nadrukkelijk van deze 'tweede wachter' te onderscheiden. Gezamenlijk zorgden deze wachters ervoor, dat de Avondmaalsviering gevrijwaard bleef van onwaardige deelnemers. Verder valt ook de censuur over predikanten buiten het bestek van dit deel, aangezien dit primair een zaak was van classes en synodes en daarbij andere procedures en maatstaven werden aangehouden. Beide zaken werden reeds besproken in het eerste boek.²²¹

Onze aanpak impliceert, dat van ieder lidmaat dat met de censuur in aanraking kwam, één of meer afgebakende tuchtgeschiedenissen worden gereconstrueerd, met duidelijke begin- en eindpunten. De afzonderlijke registratie van aspecten die wij daarnaast hanteren, levert een reëel beeld op van de aandacht van kerkeraden voor bepaalde, hieronder nader uit te werken, categorieën vergrijpen (misstappen of zonden).

Aan de hand van het volgende voorbeeld mag duidelijk worden hoe deze methode in praktijk is gebracht. Nemen wij een zaak van twee lidmaten, Arent en Berent, die met elkaar op de vuist zijn gegaan en waarbij Berent duidelijk tekenen van dronkenschap vertoonde. In verband hiermee wordt het tweetal ontboden voor de kerkeraad. De zaak wordt vervolgens afgedaan met beider schuldbekentenis met verzwijging van hun namen voor de gemeente. Geregistreerd worden twee tuchtgevallen, van Arent en Berent, beide beginnend met de datum waarop de zaak voor het eerst in de acta genoemd wordt. In het geval van Arent wordt bij die datum één aspect genoteerd - ruzie met geweld - , terwijl bij Berent twee aspecten geteld worden: ruzie met geweld en dronkenschap. Als einddatum voor beider gevallen wordt

vervolgens de datum genoteerd van de dag waarop de schuldbekentenissen zijn voorgelezen.

Uiteindelijk levert deze methode een reeks gevallen op en een nog veel grotere reeks aspecten. De gevallen zijn onder meer van belang voor het nagaan van de intensiteit van de tucht en de verschillen in wijze van bestraffing. De individuele registratie biedt daarnaast mogelijkheden voor het analyseren van de socio-professionele achtergrond van en de man-vrouw verhoudingen binnen de groep gecensureerden. Daarbij kan nagegaan worden of er sprake was van onderscheid naar beroep, status of geslacht. De geregistreerde aspecten geven vooral een beeld van de aard van de bestrafte zonden en de verschuivingen ervan in de tijd.

Schema's

Ten behoeve van het vaststellen van waar de kerkeraden zich in hun censuur zoal mee hebben beziggehouden, dient een schema ontworpen te worden waarin alle geconstateerde aspecten ondergebracht kunnen worden. Dit is verre van eenvoudig. Reeds in de zeventiende eeuw is getracht opsommingen te geven van al hetgeen waartoe de mens in zijn zwakheid in staat is. Dat dit niet gering geoordeeld werd, bewijst het bekende *Swart register van duysent sonden* van de Hoornse predikant Jacob Hondius (1629-1691). Het kost Hondius weinig verbeeldingskracht om dit op Job. 9, 2-3 gebaseerde duizendtal bijeen te krijgen. Sterker nog, zijn alfabetische zondenregister is volgens hem nog maar een "proefje of staeltje waeruijt eenighsins van de rest kan geoordeelt worden".²²² Ook anderen - veelal vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie - hebben zich 'bezondigd' aan het opstellen van dergelijke registers, met het doel de kerkeraden een handvat te bieden bij het hanteren van hun sleutelmacht.²²³

Een opsomming van alle denkbare en ondenkbare misdragingen krijgt echter absurde trekjes, zoals bij Hondius, die als één van de duizend vergrijpen het gebrek aan devotie noemt van lieden die het Onze Vader opzeggen bij het koken van eieren, teneinde de tijd af te meten om bij het signaal "amen" de pan op het juiste moment van het vuur te kunnen nemen.²²⁴ Zijn zulke gedetailleerde indelingen voor ons onderzoek onbruikbaar, een kale indeling tussen leeraangelegenheden en affaires die het leven raken (leer- en levensucht), zoals die reeds door de synode van Emden in 1571 werd gehanteerd, is dit al evenzeer. Op basis van eerder gemaakte indelingen - waarvan die van Vogler, Estèbe en Spiertz het meest bruikbaar bleken - en met het oog op de aard van de zaken, die aangetroffen werden in de geraadpleegde kerkeradsacta, is gekozen voor een indeling in drie hoofdgroepen: zaken rakende de religieuze praktijk (leertucht), de familie-verhoudingen (familietucht) en maatschappelijk gedrag (levensucht).²²⁵ Het is onvermijdelijk dat er daarnaast nog een aantal zaken niet ingedeeld kunnen worden, omdat de acta geen duidelijkheid geven over het soort vergrijp. Aan de hand van dit schema en met gebruikmaking van de geschetste methodiek, zullen in de volgende paragrafen de drie hoofdgroepen nader uitgewerkt worden.

I. Leertucht

Een lidmaat dat "in de suijscheit der leere dwaelde" moest door de kerkeraad via het middel van de kerkelijke tucht teruggebracht worden op het rechte pad.²²⁶ Wanneer "leer" hier gedefinieerd wordt als de begripsmatige, door de Gereformeerde Kerk aanvaarde uitdrukking van religieus geloof, alsmede de voorschriften die betrekking hadden op de kerkelijke manifestatie van dit geloof, dan betekent dit dat deze tucht zich richtte op vier hoofdgroepen van vergrijpen tegen de leer, die hierna besproken zullen worden.

A. Kerkverzuim en afwezigheid bij het Heilig Avondmaal

Tabel 5 1

	DELFT	DELFLAND
totaal A	98	45
mannen	72 : 73,5%	30 : 66,7%
vrouwen	26 : 26,5%	15 : 33,3%
aandeel leertucht	23,8%	39,1%
aandeel totale tucht	4,4%	6,1%

Kerkverzuim was in een gereformeerde "Wahlkirche" (keuze- of vrijwilligerskerk), zoals die in de Nederlanden bestond, een veel minder voorkomend probleem, dan in een kerk als die van de Palts, waar deelname aan godsdienstoefeningen van overheidsweg verplicht was gesteld.²²⁷ Doch ook in een situatie van een in relatieve vrijheid gekozen kerklidmaatschap stuitte de kerkregeerders - zoals blijkt uit de cijfers - zo nu en dan op bezwaren tegen de uit die keuze voortvloeiende verplichtingen.

Soms speelden praktische argumenten daarbij een rol, zoals in het geval van Catalijntje Lourisdr uit De Lier, die veelvuldig wegbleef uit de kerk wegens "het besorgen, het eeten cooken van haer knechts ende het kint, daer zij mee veel te doen hadde".²²⁸ Deze aan andere verplichtingen of gemakzucht gerelateerde 'traagheid in het gehoor' - zoals kerkverzuim doorgaans werd aangeduid - werd bestreden door individuele en collectieve aansporingen tot een regelmatigere kerkgang.²²⁹ De kerkelijke censuur beperkte zich in dergelijke gevallen tot het stadium van de vermaning.

Daarnaast waren er evenwel de principiële wegblijvers, die slechts ter kerke wensten te komen als het hun belieft. In deze categorie van 'dienstweigeraars' waren lieden aan te treffen die neigden naar een meer spiritualistische geloofsopvatting, waarin de uiterlijke kerk van weinig belang geacht werd. Zulke lidmaten werden wel degelijk geconfronteerd met alle facetten van de kerkelijke tucht.²³⁰

In deze en vele andere gevallen stond absentie dan ook niet op zichzelf. Vaak was het wegblijven van een lidmaat uit de kerk of van het Avondmaal een stil signaal

voor de kerkeraad, waaruit afgeleid kon worden dat er meer aan de hand was.²³¹ Het kon zijn dat er een ruzie aan ten grondslag lag, waardoor de contrahenten weigerden met elkaar aan de Tafel des Heren te zitten.²³² Ook was het meestal het eerste uiterlijk waarneembare teken, dat iemand afvallig was geworden of in die richting tendeerde.²³³

De grote nadruk die gelegd werd op de heiligheid van de deelnemers aan het Avondmaal veroorzaakte anderzijds ook twijfels bij hen die - om uiteenlopende redenen - meenden niet waardig te zijn om aan te schuiven. Een dergelijke vrijwillige afhouding behoorde weliswaar tot de mogelijkheden, doch de kerkeraad kon oordelen dat de opgegeven reden niet toereikend was.²³⁴ Voor het afzien van deelname op aandrang van of uit angst voor andersgezinde ouders, echtgeno(o)t(e) of kinderen werd begrip getoond, maar men tolereerde dit niet.²³⁵

De eis tot een heilige Avondmaalsgemeente bracht weer andere lidmaten ertoe weg te blijven van de Tafel des Heren met verwijzing naar de deelname van vele in hun ogen onwaardige broeders en zusters. Vooral onder invloed van de stringente wijze waarop de dopers hun heilighedsideaal nastreefden, protesteerden zij tegen de ongeschiktheid en wereldsheid van velen in de gereformeerde gemeente.²³⁶ De Delftse kerkeraad, in 1579 voor het eerst geconfronteerd met dergelijke kritiek door de molenaar Walich Pietersz, reageerde aanvankelijk met de straf van de voorstelling zonder naam. Bij die gelegenheid uitte het consistorie zijn misnoegen over deze man, "die een strick om der menschen conscientie werpt in dinghen die doch vrij zijn", maar waarschuwde tegelijk degenen die zich schuldig maakten aan te grote pronkzucht.²³⁷

De kwestie sleepte zich jaren voort en werd uiteindelijk in 1583 ter beoordeling voorgelegd aan de Zuidhollandse synode, die oordeelde dat de Delftse kerkeraad de man moest dulden, omdat er geen "stofte ghenoech" was om tegen hem de kerkelijke discipline te gebruiken.²³⁸ Deze synodale richtlijn werd in 1590 in breder verband toegepast op al degenen die zich lange tijd verre hielden van het Avondmaal, doch wel getrouw ter kerke kwamen.²³⁹ De kerkeraden dienden steeds onderscheid te maken tussen deze zwakkeren en de halsstarrigen, wier absentie voortkwam uit louter verachting van kerk en sacrament.²⁴⁰

Dit alles vormde waarschijnlijk een belangrijke reden voor de door ons geconstateerde terughoudendheid in het hanteren van de discipline op het specifieke terrein van kerk- en Avondmaalsverzuim. De tegenover de stad Delft verhoudingsgewijze iets grotere aandacht hiervoor op het platteland, laat zich waarschijnlijk verklaren uit het gegeven dat absentie in een stadsgemeente zich nu eenmaal moeilijker laat vaststellen dan in een veel kleinere dorpskerk.

De conclusie van recent onderzoek, dat het thema toverij van "nagenoeg verwaarloosbare importantie" was in het kader van de kerkelijke tucht,²⁴¹ wordt door de cijfers van Delft en Delfland meer dan onderschreven. Wel mag het opvallend heten, dat magie op het platteland nog veel minder dan in de stad Delft bestreden werd of behoefde te worden.²⁴² Zo er al door de kerkeraden aandacht werd besteed aan occulte zaken, dan betrof het zelden zwarte magie maar vrijwel uitsluitend gevallen van contramagie (14 maal) en waarzeggerij (4 maal).²⁴³

Tabel 5 2

	DELFT		DELFLAND	
totaal B	20		1	
mannen	10	50,0%	0	0,0%
vrouwen	10	50,0%	1	100,0%
aandeel leertucht		4,9%		0,9%
aandeel totale tucht		0,9%		0,1%

In Delft kwam het met name enkele keren tot een botsing tussen de kerk en de medische stand, naar aanleiding van bepaalde gepraktiseerde geneeswijzen. In 1582 werden de methoden van meester Jacob de Vos - waaronder "inblasinge der ooren" en het gebruik van zeshoeken - door het consistorie bestempeld als superstitien en toverij. De Vos hield vol slechts "natuerlicke conste" toe te passen en trachtte een schriftelijke discussie uit te lokken. Toen de kerkeraad hier niet op inging, verschuilde hij zich achter zijn broodheren in de magistraat, voor wie hij zijn zaak uiteindelijk in het bijzijn van een kerkelijke afvaardiging verdedigde. Het blijft echter onduidelijk of de medicus de theologen heeft kunnen overtuigen.²⁴⁴

Wie daar in ieder geval niet in slaagde, was de jonker-chirurgijn Willem van Bronckhorst. Tussen 1606 en 1613 was hij betrokken bij zes tuchtgevallen waarbij contramagie in het spel was. Aanvankelijk beweerde hij onomwonden tegenover enkele diakenen, dat hij de duivel met drankjes kon verdrijven, doch in het vervolg hield hij ondanks bewijzen van het tegendeel steeds vol slechts van kruiden en gebeden tot God gebruik te maken.²⁴⁵

Ook de gevallen van waarzeggerij speelden zich ten dele af in de medische sfeer. Hechte de kerkeraad geen geloof aan de uitleg van de blauwbloedige chirurgijn Van Bronckhorst, de bewering van Marike Jacobsdr, dat zij op natuurlijke wijze uit bloed kon afleiden of vrouwen zwanger waren en of zij een zoon of dochter droegen, dorsten de broeders blijkbaar niet te bestrijden. Na haar belofte, dat zij haar gaven voortaan niet meer zou misbruiken om "sonder ernst ende om te lachen" jongelieden wijs te maken "wat se voor eenen vrijer oft vrijster hebben sullen", liet de kerkeraad haar met rust.²⁴⁶

Zowel meisjes als jongens stelden blijkbaar prijs op de voorspellingen van Marike Jacobsdr. Dat bemoeienis met magie een typische zonde van vrouwen was, zoals onderzoek in Amsterdam lijkt uit te wijzen,²⁴⁷ blijkt niet uit de Delftse bronnen. Ook als de recidivist Van Bronckhorst buiten beschouwing wordt gelaten, zijn er voldoende aanwijzingen dat ook mannen zich op dit terrein hebben gewaagd. Schoolmeester Pieter Sterlinx maakte zich schuldig aan "prognosticationen", Walich Pietersz en zijn zwager haalden bezweerdere in huis na een geheimzinnige paardensterfte en na een

diefstal consulteerden een vader en zoon een waarzegger in Leiden, teneinde de dader te achterhalen.²⁴⁸

Slechts twee keer werd een lidmaat in Delft in verband gebracht met zwarte magie. In beide gevallen betrof het Christina de Clopper. De beschuldigingen hadden betrekking op haar verleden in het Vlaamse Hondschote, waar zij "geschavotteert" was geweest in verband met tovenarij. De kerkeraad toonde zich evenwel uiterst sceptisch ten aanzien van deze verhalen, enerzijds omdat er geen andere dan goede getuigenissen over haar vroomheid te horen waren en anderzijds vanuit de wetenschap "hoe lichtelick men bij de papisten ijemant, insonderheijt die de religie is toegedaen, van tooverije ende dergelijcke schantvlecken pleecht te beschuldigen". In beide gevallen ging Christina dan ook vrijuit.²⁴⁹

Afgaand op de houding van de kerkeraad tegenover deze vrouw en op basis van het geconstateerde minieme aantal tuchtgevallen dat betrekking had op magie, zou het oordeel van Roodenburg onderschreven moeten worden, dat de zeventiende-eeuwse predikanten zeer sceptisch stonden tegenover toverij.²⁵⁰ In het volgende deel zal echter uit andere bronnen dan de kerkeraadsacta blijken, dat zij wel degelijk stevig geworteld waren in de irrationele samenleving van hun tijd.²⁵¹

C. Contacten met andersgezinden

C.1 Afval naar andere kerken en geestelijke stromingen.

C.2 Bijwonen bijeenkomsten van deze kerken en stromingen of het onderhouden van contacten of het (gedeeltelijk) overnemen van hun opvattingen.

C.3 Gemengd huwen, uithuwen of verkeren.

C.4 Belediging van de gereformeerde religie, godslastering en vloeken.

Tabel 5.3

	DELFT		DELFLAND	
C.1	47		1	
C.2	67		24	
C.3	10		3	
C.4	47		15	
totaal C	171		43	
mannen	101	: 59,1%	28	: 65,1%
vrouwen	70	: 40,9%	15	: 34,9%
aandeel leertucht		41,6%		37,4%
aandeel totale tucht		7,7%		5,8%

Deze rubriek vormt de kern - en tegelijk het meest omvangrijke gedeelte - van de leertucht, omdat hier de zuiverheid van de gereformeerde leer op het spel stond. Gemeten naar de totale kerkelijke censuur lijkt dit tuchtonderdeel niettemin van ondergeschikte betekenis te zijn geweest. Wanneer echter weer het aantal beschreven folio's dat gewijd is aan dergelijke zaken in ogenschouw wordt genomen, dan valt

hieruit op te maken dat de kerkeraden toch zeer veel belang hechtten aan reparatie van afwijkingen in de leer.

Deze indruk wordt nog versterkt als wij de opgelegde straffen bij onze beschouwing betrekken. Afsnijdingen vonden - zoals later nog zal worden aangetoond²⁵² - op zeer bescheiden schaal plaats, doch van de lidmaten die in Delft op dergelijke wijze buiten de gemeente belandden, had het merendeel zich in feite reeds zelf afgescheiden door te kiezen voor een andere kerk of geestelijke stroming. Het ligt voor de hand dat de aan de afsnijding voorafgaande trappen van kerkelijke censuur ook zeer frequent werden toegepast in verband met deviatie in de leer. Vaak was de apostasie immers onomkeerbaar en werd de voorgeschreven tuchtprocedure louter pro forma afgewikkeld.

Het is steeds een punt van discussie geweest of het in een geval van afvalligheid nog wel noodzakelijk was de tuchtprocedure geheel tot het einde af te wikkelen. Aanvankelijk gold als regel dat formele excommunicatie diende te geschieden, doch de nationale synode van Middelburg in 1581 zag reeds af van een algemeen voorschrift; de kerkeraden dienden afvalligen te behandelen naar gelegenheid van personen, tijd, plaats en zonden. Ook na de bestandstwisten werd afgezien van een generale regel.²⁵³

Het zou onjuist zijn de bij C.1 ondergebrachte gevallen te beschouwen als het netto verlies van de gereformeerden aan de concurrentie. Naast de daadwerkelijk afvallige lidmaten (32), treffen we in deze rubriek namelijk ook diegenen aan, die vóór 1572 of elders het gereformeerde geloof verzaakten, maar in Delft via de weg der kerkelijke censuur terugkeerden tot de gemeente. Onder hen bevond zich een drietal, dat vóór 1567 had deelgenomen aan het gereformeerde gemeenteleven, maar na de komst van Alva het zekere voor het onzekere had genomen door om het zogeheten "pardon" te verzoeken. Na de omwenteling was hun terugkeer tot de gemeente pas mogelijk, nadat zij voor het consistorie schuld bekenden wegens de knieval voor de hertog en het katholicisme. Deze gang van zaken werd met bedekte naam vanaf de kansel meegedeeld.²⁵⁴

Vanuit het rooms-katholieke kamp keerden naast de drie gepardonneerden in de loop der jaren nog eens tien ex-lidmaten naar de Delftse gemeente terug. Gedeeltelijk betrof dit mensen die uit angst voor de Spaanse vijand wankelmoedig waren geworden, terwijl in andere gevallen een verblijf in de Zuidelijke Nederlanden tot tijdelijke afvalligheid had geleid. In de door ons bestudeerde periode keerden daarentegen slechts twee naar de dopers afgevallen lidmaten tot de gereformeerde kerk terug.

Wanneer niet louter naar feitelijke afval wordt gekeken, maar de ruimere vraag wordt gesteld met welke kerken of geestelijke stromingen de kerkeraden in stad en platteland bij de uitoefening van de tucht geconfronteerd werden, dan levert een nadere analyse van C.1 tot en met C.4 het volgende beeld op (tabel 5.4).

Uit deze tabel - waarin alle gecensureerde contacten van lidmaten met andersdenkenden zijn verwerkt, ook als er niet direct gevaar bestond voor afvalligheid - spreekt de gepreoccupeerdheid van de Delftse kerkeraad met de dopers. Anders dan op het omringende platteland vormden zij in de stad een voortdurende uitdaging en bedreiging voor de calvinisten. Met hun opofferingsgezindheid en vroomheid wisten zij indruk te maken op vele gereformeerde lidmaten. Soms leidde dit - zoals we hierbo-

ven reeds zagen - tot interne kritiek op de gang van zaken (bijvoorbeeld op de tuchthandhaving) in de eigen gereformeerde gemeente en niet zelden voelden lidmaten zich dusdanig aangetrokken tot de doperse leer, dat zij de vermaningen gingen bezoeken. Maar liefst 24 keer resulteerde dit in een definitieve overgang, terwijl in andere gevallen de kerkeraad via het middel van de censuur erin slaagde wankelmoedigen te behouden. Een goed voorbeeld in deze laatste categorie was het echtpaar Willem Jansz de kuiper en Judith Jansdr. Beiden bezochten diensten van de dopers om te onderzoeken aan welke zijde de 'Waarheid' lag. Hoewel zij "aen de zijde der mennoniten vromicheijt vinden" kozen zij er uiteindelijk toch voor in de gereformeerde gemeente te blijven.²⁵⁵

Tabel 5.4. Tuchtprocedures te Delft waarbij sprake was van contacten met andersgezinden, 1573-1621

	DELFT	DELFLAND
- wederdopers of mennisten:	55	1
- rooms-katholieken:	31	10
- lutheranen:	4	0
- franckisten:	1	0
- libertijnen of vrijgeesten:	9	2
- coornhertisten:	9	0
- davidjoristen:	8	0
- remonstranten:	9	16
- onduidelijk:	13	2

Het cijfer van de katholieken in de tabel is veel minder te duiden als een teken van concurrentie. Voor een belangrijk deel hadden deze zaken immers betrekking op een afrekening met het verleden van lidmaten, die in de onzekere begintijd tijdelijk weer voor het katholicisme hadden gekozen. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw was er enige zorg waarneembaar bij de Delftse kerkeraad over contacten met en afval naar het katholicisme. Als oorzaak hiervoor werden met name de gemengde huwelijken gezien, die weliswaar niet te verbieden waren - "dewijle het openbaer trouwen politisch is"²⁵⁶ - maar waartegen wel gewaarschuwd werd.²⁵⁷

De kerkelijke tucht richtte zich in dergelijke gevallen vooral op de ouders, die hun kinderen zo lichtvaardig hadden weggegeven aan "bittere papisten".²⁵⁸ Omdat het huwelijk zelf niet verhinderd kon worden, was dit er waarschijnlijk vooral op gericht herhaling bij andere kinderen in het gezin te voorkomen. Hoezeer deze gemengde huwelijken verafschuwd werden, blijkt ook uit het naar echtmijding riekende advies van de Delftse kerkeraad met betrekking tot een 66-jarige man uit Henegouwen, die het "pausdom" wilde verlaten tegen de zin van zijn twaalf jaar oudere echtgenote. Hij diende alles in het werk te stellen om haar te bewegen hem te volgen, doch als zij

weigerde, moest hij "liever na 't bevel Christi verlaten vader, moeder, etc. dan tegen zijn consciëntie te doen".²⁵⁹

Interieur van de Nieuwe Kerk te Delft, geschilderd door Hendrik Cornelisz van Vliet (1611-1675). Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

Dat de Delftse predikanten voorop hebben gelopen in de kerkelijke strijd tegen Dirck Volckertsz Coornhert, heeft blijkbaar als keerzijde met zich meegebracht dat diens denkbeelden onder een - zij het kleine - groep eigen lidmaten weerklink vonden. Het is opmerkelijk hoe een eenvoudige wever als Joost Jacobsz met de kerkeraad en in het bijzonder met de godgeleerde Reijnier Donteclock twistte over ingewikkelde zaken als perfectie, erfzonde, vrije wil en rechtvaardigmaking.²⁶⁰ De discussies over

theologische vraagstukken waren zeker geen prerogatief van een gestudeerde elite, maar werden gevoerd in alle sociale lagen en op alle plaatsen. Zo werd de kuiper Cors Hendricksz ervan beschuldigd "op de wacht" afwijkende opvattingen omtrent de erfzonde te hebben verkondigd.²⁶¹ Wel waren het vrijwel uitsluitend mannen, met wie de kerkeraad in debat ging over leerstellige aangelegenheden, hetgeen overigens niet wegneemt dat nauwelijks meer mannen dan vrouwen wegens (dreigende) afvalligheid gecensureerd werden.

Niet alleen tegen de coornhertisten, maar ook tegen een kleine groep lidmaten die zich ontvankelijk toonde voor een breed scala van andere theologisch afwijkende opvattingen, werd het middel van de kerkelijke tucht gehanteerd. Dit sorteerde overigens niet het gewenste effect, enerzijds door de hardnekkige opstelling van de gecensureerden, anderzijds door het onvermogen of de onwil van de kerkeraad om bij deze categorie tot de uiterste consequentie van de tucht - de afsnijding - over te gaan. Dit hield in dat het Delftse consistorie een aantal mensen als lidmaat tolereerde, levend aan de rand van de gereformeerde gemeente en in feite soms zelfs daarbuiten.²⁶²

Remonstranten werden in Delft nauwelijks tuchtrechtelijk vervolgd. Alleen als zij zich schuldig maakten aan laster of het beledigen van predikanten trad de kerkeraad op. Het relatief hoge aantal tuchtzaken tegen remonstranten op het platteland werd veroorzaakt door de situatie in Maassluis en Schipluiden, waar de censuur wel gebruikt werd als wapen in de bestandswisten.

Tot slot moet opgemerkt worden dat de onder C.4 opgenomen bestrijding van het vloeken een marginale activiteit van de kerkeraden is geweest. In Delft werd hiervan slechts zes keer melding gemaakt, evenzovele keren als dit op de dorpen het geval was. Daarnaast werden - als een misschien wat merkwaardige vorm van godslastering - in dezelfde rubriek de drie zelfmoordpogingen opgenomen, die de Delftse kerkeraad aanzetten tot vermaning van de betrokkenen.²⁶³

*Erfame, sijn d'afte, voorsienige ende
welgheerde, Arent Cornelisz, gheantw.
dienaar des Voorts, woerende op den
vervoets Vijk, te*
Delft.
Men bringe zijn loon.

Adressering op een brief uit 1591 van Jodocus Geesteranus aan Arent Cornelisz Storm van 's Gravesande, wonende op de Verwersdijk. De Delftse predikant ontving zo honderden brieven, die bewaard zijn gebleven in het kerkerads-archief van Delft.

D. Overtreding van kerkelijke voorschriften inzake:

D.1 Doop en huwelijk.

D.2 Zondagsheiliging.

D.3 Uitoefening van kerkelijke ambten (indringen in en het weigeren of verwaarlozen van deze ambten).

D.4 Tucht en attestaties.

D.5 Deelname aan het Heilig Avondmaal.

Tabel 5.5

	DELFT		DELFLAND
D.1	21		2
D.2	6		5
D.3	16		7
D.4	45		11
D.5	34		1
totaal D	122		26
mannen	74	: 60,7%	21 : 80,8%
vrouwen	48	: 39,3%	5 : 19,2%
aandeel leertucht		29,6%	22,6%
aandeel totale tucht:		5,4%	3,6%

Onder D.1 waren er slechts twee tuchtzaken die betrekking hadden op overtreding van voorschriften aangaande het sacrament van de Doop. In Delft liet een vrouw rond de omwenteling van 1572 haar kind dopen door een priester en wachtte een man drie maanden met de Doop van zijn kind, om vrienden uit Brabant in de gelegenheid te stellen over te komen.²⁶⁴

Censuur met betrekking tot procedurele fouten bij huwelijken kwam frequenter voor. Zes keer betrof het een te korte rouwperiode tussen het overlijden van de partner en het sluiten van een nieuwe echtverbintenis. Aanvankelijk bestond in gereformeerde kring onduidelijkheid over de tijdsspanne die moest verstrijken, voor tot een nieuw huwelijk overgegaan mocht worden, ook al omdat de Bijbel in dit opzicht geen duidelijkheid verschaft. In 1578 vroeg Henricus van den Corput zich nog in een brief aan Arent Cornelisz af, of hiervoor omwille van de eerbaarheid van weduwen en weduwnaars geen duidelijke termijn gesteld zou moeten worden. Daarbij wees hij op de praktijk in de Palts, waar een periode van drie maanden gold.²⁶⁵ Mogelijk was deze Dordtse predikant op dat moment nog niet op de hoogte van het oordeel van de eerder in dat jaar in zijn woonplaats gehouden nationale synode, die de grens had gelegd bij vier en een halve maand. Daarmee schreef de synode dan wel een iets langere termijn voor dan in de Palts gebruikelijk was, doch deze rouwperiode was aanmerkelijk korter dan in de oude keizerlijke ordonnances, waarin een wachttijd van negen maanden was opgenomen.²⁶⁶

Van een geheel ander karakter en tegelijk bijzonder tragisch was de zaak van de linnenwever Claes Vranckensz, wiens aanstaande bruid kort na de afkondiging van de drie geboden krankzinnig was geworden. De kerkeraad wist drie jaar lang te verhinderen dat hij in het huwelijk zou treden met een ander, omdat hij gebonden zou zijn aan de in "raserije" verkerende vrouw. Pas na interventie van de Delftse magistraat gaf de kerkeraad zijn verzet op.²⁶⁷

Vanzelfsprekend keerden de kerkeraden zich fel tegen huwelijken van lidmaten op het stadhuis of voor een notaris. Deze mogelijkheden, geschapen voor mensen die niet in de gereformeerde kerk wilden huwen, waren verboden voor lidmaten. Zelfs het bijwonen van dergelijke plechtigheden werd sterk ontraden, omdat "de vianden der waarheit daarmede opentlick betuyghen, dat zij de religie ende den ganschen kerckendienst voor valsch ende onecht houden".²⁶⁸

Zondagsheiliging (D 2) behoefde onder lidmaten nauwelijks afgedwongen te worden. Blijkbaar werden de voorschriften dienaangaande vrijwel algemeen gerespecteerd en nagevolgd en gold de veelvuldig herhaalde zorg van de kerkeraden over de "ontheiliging des Sabbaths" dan ook voornamelijk het gedrag van 'buitenstaanders'.²⁶⁹

D 3 is onder te verdelen in de volgende categorieën

Tabel 5.6 Onderverdeling D3 'uitoefening kerkelijke ambten

	DELFT	DELFLAND
weigeren ouderlingenambt	1	0
nalatig als ouderling	2	4
weigeren diakenambt	6	0
nalatig als diaken	4	1
nalatig als schoolmeester	1	2
indringen in kerkelijk ambt	2	0

De tuchtzaken betreffende ouderlingen, diakenen en schoolmeesters laten wij hier onbesproken, aangezien zij in een ander kader van onze studie behandeld worden.²⁷⁰ Rest nog te vermelden dat onder het aspect 'indringen in het kerkelijke ambt' een merkwaardige affaire uit 1619 is opgenomen. Twee vrouwelijke lidmaten waren betrokken bij het houden van bijeenkomsten in een woonhuis, waarbij door één van de vrouwen gepreekt werd en psalmen werden gezongen.²⁷¹

In de voorlaatste rubriek (D 4) lag de nadruk op het verzet tegen de kerkelijke tucht (35 keer in Delft en 9 keer in Delfland). Voor het overige betrof het attestatiekwesties. Overigens werd verzet tegen tucht alleen geteld, wanneer dit expliciet werd aangegeven als een reden voor bestraffing en dus niet als iemand weigerde schuld te bekennen. De Zuidhollandse synode van 1599 onderkende deze verachters van de censuur reeds als een groep die een speciale benadering vereiste. De gedeputeerden

van de classes zouden dergelijke opposanten eerst moeten aanspreken, alvorens de kerkeraden verder zouden procederen.²⁷²

In felle bewoordingen werd de kerkeraad door zulke lidmaten soms het recht ontzegd zich te bemoeien met bepaalde privé-aangelegenheden. Claertge Willemsdr uit Schipluiden, door de kerkeraad aangesproken over haar twistzieke gedrag, liet weten niet gediend te zijn van dit "schobberen in haer eijgen huijs". Zoiets deed men alleen met vrouwen die zich "van allen man laeten soenen ende licken" en met dieven, maar niet met eerlijke vrouwen zoals zij, die hadden verkeerd met heren en vorsten. Enkele jaren later sprak zij over de kerkeraadsliden als rabauwen, die bijeenkwamen om azijn te drinken en haar nog wilden regeren ook.²⁷³ Nog minder vleidend waren de woorden van "ouwe" Maertge Dircksdr, door wie de kerkeraad in De Lier als "een leelicken lichten looghenachtichen hoop" betiteld werd. "Ghij mach mijn afcondichen ende afsnijden hoe eer hoe liever", riep zij luid; aan welk verzoek de kerkeraad overigens vrij spoedig gehoor zou geven.²⁷⁴ Ook uitte het verzet tegen de censuur zich dikwijls in beschuldigingen van partijdigheid aan het adres van het consistorie.²⁷⁵

De appreciatie van de kerkelijke tucht was begrijpelijkerwijs niet altijd even groot. Een ontevreden Gerrit Ariaensz Vermeer stond niet alleen in zijn oordeel, dat de Delftse broeders al te streng en wreed waren bij de uitoefening van de discipline.²⁷⁶ Tot eenzelfde oordeel kwam ook de wegens overspel gecensureerde Gerrit Claesz Wusten, die notabene op dat moment ouderling was.²⁷⁷ Louris Adriaensz uit Berkel was zo woedend over de censuur, dat hij uitriep dat de gemeente te heilig was om een razend man - zoals men hem noemde - in haar midden te dulden; dat men hem "uijtdoen soude", uit deze heilige gemeente!²⁷⁸ Toch vormden dergelijke protestanten een uitzondering. De meeste gecensureerden accepteerden de tucht als een min of meer logische consequentie van het kerklidmaatschap.

Het verzet tegen de tucht kon zich ook manifesteren in het negeren van een opgelegde straf, in het bijzonder het verbod om deel te nemen aan het Avondmaal. Het merendeel van de zaken onder D.5 had deze achtergrond. Daarnaast leidde ook deelname zonder (geldige) attestatie of voordat er belijdenis was afgelegd tot bestraf-fing.

II. Familietucht

De verschillende nationale synodes noemden slechts twee soorten zonden: dwalingen in de leer en zondigen "in de oprechtheijt des levens".²⁷⁹ De tuchtaffaires in deze laatste categorie zijn naar hun aard evenwel op te splitsen in zaken die zich in de min of meer besloten kring van het gezin en de verwanten afspeelden en de meer publieke vergrijpen. Als onder familie wordt verstaan het conjugale gezin, bestaande uit vader, moeder en kinderen en aangevuld met de naaste (aan)verwanten, dan kunnen de drie onderstaande categorieën familietucht onderscheiden worden.

A Overtreding van huwelijksvoorschriften

A 1 Voorechtelijke gemeenschap

A 2 Breken huwelijksbeloften, onjuiste huwelijksbeloften doen

A 3 Concubinaat

Tabel 5 7

	DFLFT		DELFLAND	
A 1	21		1	
A 2	15		4	
A 3	26		3	
totaal A	62		8	
mannen	21	33,9%	4	50,0%
vrouwen	41	66,1%	4	50,0%
aandeel familietucht		11,3%		7,4%
aandeel totale tucht		2,8%		1,1%

Hoewel het huwelijk voor de gereformeerden geen sacramentele betekenis had, werd het wel als door God ingesteld - dus heilig - beschouwd. Calvijn zag het huwelijk vooral als een sociale instelling, voortkomend uit de natuur en ordescheppend, waarbij God drie redenen zou hebben gehad om het huwelijk in te stellen: wederzijdse hulp en bijstand in het tijdelijke en het eeuwige leven, de opvoeding van de kinderen in de vreze Gods en de beteugeling van onkuisheid en boze lusten.²⁸⁰

Sexualiteit was dan ook alleen toegestaan binnen het huwelijk. Aangezien er echter over het algemeen een behoorlijke tijdsspanne lag tussen de seksuele rijpwording en een huwelijk - gemiddeld zo'n tien jaar²⁸¹ - was het niet verwonderlijk dat de kerkeraaden van tijd tot tijd geconfronteerd werden met coitus anticipatus ofwel voorechtelijke geslachtsgemeenschap (A 1). Het is goed deze gevallen duidelijk te onderscheiden van de vluchtige seksuele contacten, waarbij de betrokken partijen niet het oogmerk hadden in het huwelijk te treden en die doorgaans in de acta werden aangeduid in termen van hoererij, onkuisheid en ontucht.

Voortijdige bijslap werd in Delft steeds met een zekere mildheid door de kerkeraad bejegend. Zijn voornaamste zorg was dat het voorgenomen huwelijk daadwerkelijk een feit werd. Alle tuchtprocedures op dit terrein hadden dan ook betrekking op situaties waarin door één van de betrokken partijen gepoogd werd onder deze consequentie van de daad uit te komen. Dat het in 19 van de 21 gevallen ging om vrouwen, duidt niet op een dubbele moraal bij de kerkeraad²⁸² maar is een weerspiegeling van zijn bemoeienis de geschonden eer - alleen bij vrouwen immers met het oog waarneembaar - te repareren door haar alsnog in de maatschappelijk veilige haven van het huwelijk te loodsen. Zo kreeg Trijn Esans, alias "Trijn met de grote oren", die was beslapen en bezwangerd door een jongeman op belofte van een huwelijk, alle steun van de kerkeraad om deze knecht tot trouwen te dwingen, teneinde "d'arme vrouwe () restitutie van haer eere" te bezorgen.²⁸³

De Delftse kerkeraad toonde zich vooral bezorgd om het lot van de talrijke weduwen die de gemeente telde. Zij werden maar al te vaak het slachtoffer van mannen,

die hen onder het voorwendsel van een voorgenomen huwelijk onteerden. Vooral soldaten genoten op dit gebied een twijfelachtige reputatie, hetgeen in 1577 zelfs aanleiding gaf de ongehuwde vrouwen in de gemeente vanaf de kansel expliciet te waarschuwen voor al te intieme omgang met deze lieden.²⁸⁴ Enkele jaren later werd de weduwen nog eens op het hart gedrukt zich eerzaam te gedragen, indachtig de woorden van Paulus "die een rechte weduwe [is] ende eersaem, die hoopt in God ende blijft smeekinghen ende gebeden nacht ende dach, maer die in wellust leeft, die is levende doot".²⁸⁵

Op het platteland was voorechtelijke gemeenschap praktisch nooit aanleiding voor een tuchtprocedure.²⁸⁶ Naast het ene geval uit de kerkeradsacta van Schipluiden²⁸⁷ troffen we slechts in de classicale acten nog de melding van een weduwnaar in Vlaardingen, die een weduwe had beslapen, na haar "geld op trouwen" gegeven te hebben. Bij de aantekening van het huwelijk voor de proclamaties krabbelde hij evenwel terug, omdat hij iets ongunstigs over haar zou hebben gehoord.²⁸⁸

Dat de Vlaardingse weduwnaar naar het oordeel van de classis verplicht was met de vrouw te trouwen, had alles te maken met het bindende karakter van de huwelijksbeloften (A.2). Door het uitspreken van zo'n wederzijdse trouwbelofte golden man en vrouw naar de opvatting en jurisdictie van die dagen als voor God getrouwd. Een eenzijdige annulering van de beloften was dan ook niet mogelijk. De enige mogelijkheid om er nog op terug te komen was aan te tonen, dat de beloften onjuist of onrechtmatig gedaan waren.²⁸⁹

De synode van Emden (1571) bepaalde reeds dat een huwelijksbelofte, die was gedaan zonder consent der ouders, van geen waarde was.²⁹⁰ Dit bood jongeren het excuus een vaak in het vuur van het liefdesspel gedane belofte te annuleren. Ook op andere manieren werd gepoogd voor het consistorie de geldigheid van een belofte aan te vechten, bijvoorbeeld door een andere interpretatie te geven aan bepaalde symbolen waarmee de belofte bevestigd was.²⁹¹ In het eerdergenoemde Vlaardingse geval werd de belofte volgens de vrouw bekrachtigd met geld, doch volgens de bruidegom-tegen-wil-en-dank had hij de penningen slechts als een aandenken gegeven, omdat hij naar zee wilde gaan.²⁹² De hand die Magdaleenke Adamsdr meende van een kleermaker gekregen te hebben als bezegeling van hun beider trouwbeloften, werd door hem na het zoete minnespel uitgelegd als een genomen hand. In dit geval kreeg haar vader, Adam de Houtsagher, terloops een uitbrander van de kerkeraad, omdat hij zijn dochter niet had weerhouden van huwelijksbeloften aan een niet-lidmaat, doch haar slechts als wijze raad had meegegeven: "Ghij sijt deghene die de deure daarmede moet sluijten".²⁹³

Overigens wekken de Delftse acta - ook al signaleren zij vanzelfsprekend in hoofdzaak de afwijkingen van waarden en normen - de indruk, dat de bijslaap als bevestiging van de trouwbeloften wijdverbreid was en in zekere zin als algemeen geaccepteerd gold, zolang het voorgenomen huwelijk maar niet al te lang op zich liet wachten.²⁹⁴

Ongehuwd samenwonen was vanzelfsprekend taboe en werd door de kerkeraden bestreden tot de man en vrouw een wettig huwelijk sloten of uit elkaar gingen. Tuchtzaken waarbij sprake was van concubinaat (A.3) werden overigens vooral

aangetroffen in de eerste jaren na de Overgang en waren veelal ter herleiden tot de turbulente tijden, waarin een retirerende Katholieke en een oprukkende Gereformeerde Kerk er in een situatie van politieke instabiliteit niet in waren geslaagd het huwelijksleven van de gelovigen volledig te reguleren.

Gelet op de grote waarde die de gereformeerden hechten aan het huwelijk, licht het voor de hand dat ook de kerkeraden in Delft en Delfland veel aandacht hebben besteed aan de ordening en de harmonisering van het echtelijke leven van de lidmaten.²⁹⁵ De onvermijdelijke vraag naar het succes van deze bemoeienissen is echter niet of nauwelijks in cijfers te beantwoorden. Op basis van de acta is namelijk vaak moeilijk na te gaan of een verzoening tot stand is gekomen door bemiddeling van de kerkeraad of om andere redenen, terwijl de ouderlingen niet zelden moesten constateren dat een eenmaal bereikte huisvrede na korte tijd gebroken werd door nieuwe twisten.

B. Twisten binnen de familie

B.1 Echtelijke ruzies, scheiding van tafel en bed, echtscheiding

B.2 Verwaarlozen van kinderen, plichten kinderen tegenover ouders

B.3 Twisten met andere (aan)verwanten (grootouders, broers, zussen, zwagers, schoonzusters, schoonouders)

Tabel 5 8

	DELFT	DELFLAND
B.1	195	53
B.2	82	9
B.3	80	18
totaal B	357	80
mannen	204 : 57,1%	48 : 60,0%
vrouwen	153 : 42,9%	32 : 40,0%
aandeel familietucht	65,4%	74,1%
aandeel totale tucht	15,9%	10,9%

Succesvol of niet, in elk geval kan vastgesteld worden dat de kerkeraden steeds met een grote vasthoudendheid hebben getracht stukgelopen huwelijken te repareren, vanuit de opvatting dat een echtscheiding onverteerbaar en onbespreekbaar was. Slechts als er sprake was van overspel of - zij het met grote aarzeling en terughoudendheid - kwaadwillige verlating, kon de kerk accoord gaan met echtscheiding, waarbij de formele ontbinding overigens volledig werd overgelaten aan de overheid. Het doorzettingsvermogen van het Delftse consistorie wordt het duidelijkst geïllustreerd met de zaak van de oud-ouderling Coenraet Hendricksz van Dooren, wiens (tweede) huwelijk met Aeltge Jansdr uitliep op een echtelijk drama, dat begon met

een heftige ruzie kort na de trouwdag in 1581. Ondanks de absolute *incompatibilité des humeurs* tussen beide echtelieden verzette de kerkeraad zich consequent tegen een definitieve scheiding. Toen de Delftse magistraat - blijkbaar ten einde raad - na vier jaar van twisten de kerkeraad instemming vroeg (sic) met een tijdelijke separatie, werd die aarzelend gegeven. De verzoeningspogingen bleven elkaar echter opvolgen tot in 1604, hoewel Van Dooren wegens mishandeling van zijn echtgenote korte tijd in het gevang zat, talrijke voor de kerkeraad ontoereikende schuldbekentenissen afgelegde en inmiddels via Vlaardingens in Amsterdam was beland.²⁹⁶

Naast de tamelijk zelden voorkomende volledige echtscheiding kon de overheid ook besluiten tot een scheiding van tafel en bed. Dit hield in dat er een boedelscheiding plaatsvond, waardoor de vrouw het beheer kreeg over haar eigen goederen en handelingsbekwaam werd. Voor de overheid - en meer nog voor de Gereformeerde Kerk - gold dit als een tijdelijke maatregel, die in feite tot doel had een toekomstige hereniging dichterbij te brengen.²⁹⁷

Uit de kerkeradsacta blijkt dat een fysieke scheiding in de praktijk echter veel frequenter voorkwam dan het aantal formeel door de overheid geregelde separaties zou doen vermoeden. De Zuidhollandse synode van 1586 - geconfronteerd met deze toestanden - sprak zich nadrukkelijk ertegen uit dat echtelieden apart woonden.²⁹⁸ De inspanningen van de kerkeraden waren in dergelijk situaties primair gericht op het herstellen van de samenwoning, waarmee een groot deel van de ergernis - het allesbepalende criterium voor de kerkelijke censuur - kon worden weggenomen. Vervolgens werd getracht de achtergronden van de twisten bloot te leggen, met als doel de schuldvraag te beantwoorden. De schuldige partij moest immers tot inkeer gebracht worden alvorens deze tot het Avondmaal toegelaten kon worden. Daarbij wilde de kerkeraad voorkomen, dat onschuldigen van het Avondmaal geweerd werden.²⁹⁹ Toen bijvoorbeeld in de eerdergenoemde affaire Van Dooren duidelijk werd, dat de man iedere verzoeningspoging afsloeg, maar de vrouw bereid was haar schuld te bekennen, werd zij niet langer weerhouden van deelname aan het Avondmaal.³⁰⁰

Vrouwen die leden onder lichamelijk geweld van hun echtgenoten, konden slechts in beperkte mate rekenen op steun van de kerkeraden. De bestaande opvattingen over de verhoudingen binnen het huwelijk, volgens welke de man geacht werd de vrouw in wijsheid te leiden en de vrouw hem onderdanig diende te zijn - vanuit de idee dat een man "het hoofd der vrouwe" was zoals Christus het hoofd der gemeente - lijkten in zekere mate een mannelijk tuchtigingsrecht aanvaardbaar te hebben gemaakt. Tegenspreken en ongehoorzaamheid aan de zijde van de vrouw leek de kerk te accepteren als excuses voor mannelijk geweld binnen het huwelijk.³⁰¹ Mishandelde vrouwen hoorden van ouderlingen dikwijls slechts troostende en opbeurende woorden. Maritge Vechters werd vermaand de slagen van haar man "stille te dragen" zo lang zij kon en moest zoveel mogelijk "hem int gemoet gaen".³⁰² Anderen werden getroost met de opmerking dat zij hun "huijscruys" met geduld en lijdzaamheid moesten dragen.³⁰³

Pas als het geweld excessieve vormen aannam, gaf een kerkeraad het slachtoffer soms de raad de schout of andere overheidsdienaren te hulp te roepen.³⁰⁴ Zelf werd van kerkelijke zijde hiertoe nooit het initiatief genomen, ook niet in het geval van Michiel Stevensz uit Schipluiden, van wie bij de kerkeraad bekend was dat hij zijn

In het verlengde van de kerkelijke bemoeienis met de echtelijke harmonie lagen vanzelfsprekend de inspanningen op het terrein van de ouder-kind relatie (B.2). Kinderen waren slechts via hun ouders bereikbaar voor de kerkelijke tucht, totdat zij zelf belijdenis hadden afgelegd. Maar ook daarna werden ouders ter verantwoording geroepen voor laakbaar gedrag van kinderen, met name wanneer zij te lichtvaardig toestemming gaven voor een huwelijk of onvoldoende waakten voor de eer van een dochter.³⁰⁷

Cornelis gelyndringst. Die op te Westdijne zee en
 bilthuis int opstande inde harte van voort voortst. In
 grimmigheid. Dat is gelyst de hartenacht te bevingen
 gelyng. Dat is gelyst de hartenacht te en van die die
 inderheid van die. Dat is gelyst de hartenacht
 ten zoonen. Dat is gelyst de hartenacht. Dat is gelyst de hartenacht
 dat is gelyst de hartenacht. Dat is gelyst de hartenacht.

Ouders werden geacht zekere plichten na te komen tegenover hun kinderen. Zij waren verantwoordelijk voor een christelijke opvoeding en een goede verzorging van de kinderen, reden waarom de Delftse kerkeraad het onacceptabel achtte dat Jan Segersz zijn kind "om te leeren een gat int hoofd hadde gesmeten".³⁰⁸ Ook hadden alle kinderen recht op een nalatenschap, aan welk recht niet getornd mocht worden.³⁰⁹ Anderzijds moesten kinderen, ook als zij de volwassen leeftijd hadden bereikt, respect en liefde betrachten jegens hun ouders.³¹⁰

Het relatief geringe aantal zaken dat betrekking had op conflicten met andere (aan)verwanten (B.3), lijkt een indicatie voor het bestaan en het belang van het conjugale gezin vanaf het begin van de Reformatie, temeer omdat het in hoofdzaak ook nog ging om conflicten tussen kinderen onderling of met zwagers of schoonzusters. De stelling van Goode³¹¹ - die door Haks vruchtbaar wordt geacht³¹² - dat het protestantisme het ontstaan van het conjugale gezin bevorderde, gaat voor Holland kennelijk niet op. Dit gezinstype was blijkbaar reeds bij de intrede van de nieuwe leer de overheersende samenlevingsvorm.

C. Sexuele misdragingen

C.1 Ontucht, aantasting van de eerbaarheid, onkuisheid

C.2 Overspel

C.3 Bezoek aan bordelen, prostitutie en het bieden van gelegenheid daartoe.

Tabel 5.9

	DELFT	DELFLAND
C.1	50	12
C.2	47	4
C.3	30	4
totaal C	127	20.
mannen	73 : 57,5%	11 : 55,0%
vrouwen	54 : 42,5%	9 : 45,0%
aandeel familietucht:	23,3%	18,5%
aandeel totale tucht:	5,7%	2,7%

Dat tucht en ontucht bij elkaar horen is een stelling die voor de censuur in Delft en omstreken, gelet op het vrij geringe aandeel van gevallen die de sexuele moraal raakten, slechts in beperkte mate opgaat. De cijfers staan in schril contrast met de door sommige auteurs veronderstelde intensieve sexuele controle in de calvinistische kerken.³¹³ Dat neemt echter niet weg dat de gereformeerde broeders geconfronteerd werden met een breed scala aan in hun ogen deviant seksueel gedrag.

Soms lijkt het erop dat zij bij het blootleggen van deze zaken bang waren voor een vergelijking met de grijsaards die de schone Susanna bespieden. Waarom moest

Maritge Crijnen anders geloven dat de vergadering "ghenen vreucht en conde schep-
pen int ontdecken haerer sonden, maer moest doen tghene haer ampt ende de
stichtinghe vereijschen"?³¹⁴ Blijkbaar wilde de Delftse kerkeraad zich vooraf vrijpleiten
van elke verdenking van voyeurisme. Op het gevaar af met dezelfde beschuldiging
geconfronteerd te worden, zullen wij pogen hier een korte schets te geven van de
gecensureerde sexuele misdragingen in het gebied van de classis.

Onder ontucht en onkuisheid (C.1) werden zeer uiteenlopende zaken geregi-
streerd. Hoogst merkwaardig en naar sadomasochisme tenderend, was het gedrag
van Willem Jansz, bakker in Emmaus, die een vleeshouwersvrouw meermaals "moe-
dernaeckt" geselde, om haar vlees te kastijden en haar zo de catechismus te leren,
onder het mom dat dit nodig en in de Gereformeerde Kerk gebruikelijk was.³¹⁵

Als letterlijk opzienbarend gold het exhibitionisme van een schoolmeester met de
veelzeggende naam Willem Kijck. Zijn gewoonte om "hemselven ontrent vrouwen
ende dochters te ontblooten" bracht hem herhaaldelijk in aanraking met de kerkelijke
tucht. Het Delftse consistorie was hiertoe wel gedwongen, omdat er onder het volk
veel over gesproken werd, vooral nadat Kijck zich op een dag voorbij de overslag
aan de draaiboom halverwege Overschie "voor de meijssens die gingen melken
eerst van achteren ende daarna van voeren" had ontbloot. Niettemin spreekt uit de
wijze waarop de kerkeraad met hem handelde een zekere mate van begrip voor zijn
dwangmatige "dwaesheijt".³¹⁶ Hij werd weliswaar geruime tijd van het Avondmaal
afgehouden, maar tot een openbare vermaning kwam het niet. Dat de tolerantie en
het geduld van de overheid tegenover dergelijke exhibitionisten iets minder groot
was dan bij de kerkeraad, zou mogelijk afgeleid kunnen worden uit de veroordeling
van Harmen Jansz, die zich in 1613 ontblootte ten overstaan van vrouwelijke kerk-
gangers.³¹⁷

Incest was in de zeventiende eeuw evenmin een onbekend probleem, zoals onder
meer blijkt uit de bekentenis van de schoenmaker Cornelis Jansz, die "een dochter
heeft beginnen te handelen ende tasten van haer 8 jaeren aff tot haere 15 jaren
toe".³¹⁸ Daarnaast waren er echter ook veel minder schrijnende gevallen van bloed-
schande. Vaak had dit namelijk te maken met veronachtzaming van verboden graden,
die zich uitstrekten tot de vierde graad van zowel de eigen familie, als die van de
huwelijkspartner.³¹⁹

Het macho-gedrag van Vranck Claesz uit Maassluis, die vanwege zijn dagelijks
ontuchtig spreken en zijn obscene handgebaren tegenover vrouwen werd aangespro-
ken, kon evenmin door de kerkelijke beugel, hoe sympatiek zijn verklaring - dat hij
"zeer geerne een vrouwe sach, als zijnde van deselve gecomen en negen maenden
binnen deselfde gedragen" - voor dit gedrag ook was.³²⁰

Uit dit overzicht blijkt hoe uiteenlopend het sexueel afwijkende gedrag is geweest,
waarmee de kerkeraden bij de uitoefening van de kerkelijke tucht geconfronteerd
werden. Opvallend afwezig is echter iedere referentie naar homosexualiteit, een
constatering die ook in onderzoeken voor andere plaatsen gedaan werd, maar waar-
voor nog geen plausibele verklaring gegeven kan worden.³²¹

Ter afsluiting van deze korte *chronique scandaleuse* valt nog de cryptische op-
schepperij van Louris Dirksz uit Schipluiden te noemen, die zich er in gezelschap op
voor liet staan, dat hij dikwijls, terwijl zijn vrouw in diepe ruste was, de echtelijke

sponde had verlaten "ende met Willemten zijn spul gespeult" had.³²² Omtrent de identiteit van Willemten tasten wij in het duister, doch het lijkt aannemelijk dat het hier een dienstbode betrof. Het zou namelijk niet de eerste en enige keer zijn dat in de onderzochte periode een dienstbode verwickeld was in een seksuele affaire met haar 'werkgever'.³²³

In de rubriek overspel (C.2) is maar liefst acht keer sprake van een dergelijke overspelige relatie. Juist de ongelijkheid in sociale positie komt sterk naar voren bij een nadere analyse van de overtredingen van het zevende gebod. Enkele zeer prominente lidmaten, waaronder magistraatsleden, (ex-)ouderlingen en diakenen, vielen ten prooi aan de "boose lusten des vleesch" en in veel gevallen behoorde het '*corpus delicti*' tot het huispersoneel. De korenkoper Cent Pietersz accentueerde dit verschil in stand op niet mis te verstane wijze, toen hij zijn escapade met een dienstmeid afdeed met een geldelijke toelage en daarbij nadrukkelijk liet aantekenen dat het geld "sal heeten voor haer craem ghegeven te sijn ende niet voor haere eere".³²⁴

Krachtens de Schrift (Mattheus 19:9) en ook de huwelijkswetgeving van de overheid was overspel een aanvaardbare reden tot echtscheiding. Dit betekende echter niet dat de Gereformeerde Kerk in zulke gevallen zonder meer een scheiding accepteerde. Eerst moest gepoogd worden het slachtoffer te overreden tot verzoening met de echtbrekende partij.³²⁵ De vrouw van genoemde Cent Pietersz toonde zich daarbij bijvoorbeeld vergevingsgezind, doch op voorwaarde dat zij te allen tijde haar recht op echtscheiding mocht gebruiken.³²⁶ Ook de vrouw van Gillis Vermeulen stuurde niet aan op een scheiding en weigerde zelfs de dienstbode weg te sturen, met wie haar man haar bedroog, omdat zij het tweetal liever onder één dak hield dan het gevaar te trotseren van ontmoetingen buiten de deur.³²⁷

De inspanningen van de kerkeraad waren in dergelijke gevallen er niet alleen op gericht de samenwoning van overspelers onder één dak te beëindigen, maar hij stond er ook op dat een in een dergelijke situatie verwekt kind uit huis geplaatst werd. De diaken Schrevel Rochusz verzette zich lange tijd tegen die eis, "vanweghen sijnen affectie ende d'onkosten". Hij zei niet te begrijpen waarom de kerk het wilde en tot God te bidden opdat hij het begreep. De kerkeraad hield vol dat de aanwezigheid van het kind in zijn huis ongewenst was, omdat de moeder dan veelvuldig op bezoek zou komen en dagelijks de herinnering aan zijn gruwelijke zonde ververst zou worden. Of het deze argumenten zijn geweest die Schrevel Rochusz uiteindelijk ertoe brachten het kind uit te besteden, of de beraadslagingen met zijn vrouw, blijft echter onzeker.³²⁸

In tuchtzaken, waarbij echtbreuk in het spel was, kan geen verschil in behandeling van mannen en vrouwen waargenomen worden. Hoewel beschouwd als een gruwelijke zonde, gold ook in zulke gevallen als maatstaf voor de bestraffing uitsluitend de mate van ruchtbaarheid, alsmede de bereidheid tot berouw van de zondaar of zondares.

Het gebruik van de term hoererij in de zeventiende eeuw maakt het moeilijk de laatste categorie seksuele misdrijven af te bakenen (C.3). De term werd namelijk niet louter gebruikt als aanduiding voor het op beroepsmatige wijze bedrijven van

sex, doch ook vaak als aanduiding voor éénmalig of veelvuldig buitenechtelijk geslachtsverkeer. Dat er in de stad en op het platteland herbergen met een twijfelachtige reputatie en zelfs heuse bordelen bestonden, lijdt echter geen twijfel en evenmin dat activiteiten in deze 'bedrijfstak' onverenigbaar waren met het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk. De deelname aan het Avondmaal van Maerten de schoutendienaar, die tevens bordeelhouder was, werd dan ook zeer betreurd door de Delftse kerkeraad.³²⁹ Hij werd "bestraft", hetgeen waarschijnlijk betekende dat hij voortaan werd geweerd van het Avondmaal. Ook met Mechtelt Pietersdr, waardin van de Coningin van Engelandt, werd korte metten gemaakt, toen bleek dat haar herberg een poel des verderfs was. Omdat zij weigerde haar dubieuze nering op te geven, werd de afsnijding uiteindelijk onvermijdelijk.³³⁰

Lidmaten die omgang hadden met prostituées kwamen vooral in aanraking met de tucht doordat zij bij hun escapades betrapt werden door de justitie. De omgang van Theeus de korendrager met een "oneerlijke" vrouw kwam ter kennis van het Delftse consistorie, nadat hij wegens deze misstap achter de tralies beland was en zijn vrouw hem met een borgsom van honderd gulden vrij moest kopen.³³¹ Ook de viriele pompmaker Hans Tootman werd twee keer betrapt door de dienaar van de schout, terwijl hij zich in de beruchte herberg "De Voghelensanck" afgaf met enkele lichtekoöien.³³²

Dat er onder deze prostituées ook vrouwen waren die aansluiting zochten en vonden bij de gereformeerde gemeente lijkt onwaarschijnlijk. Hoewel de term hoererie regelmatig in de acta voorkomt, zijn er namelijk geen aanwijzingen dat lidmaten in verband met daadwerkelijke prostitutie in aanraking kwamen met de tucht.

III. Levenstucht

Naast het houden van toezicht op het gedrag van lidmaten in kerkelijk verband en in huiselijke of familiale kring, moesten de kerkeraden zich ook buigen over het maatschappelijk (dis)functioneren van kerkleden. Deze levenstucht bestreek het hieronder geschetste brede terrein.

Van oprechte leden der Gereformeerde Kerk werd verwacht dat zij zich in het maatschappelijk leven lieten leiden door het beginsel van de christelijke naastenliefde. Zij moesten zowel tegenover medelidmaten, als tegenover 'buitenstaanders' bereid zijn tot vergiffenis en verzoening. De bewering van Roodenburg, dat voor de gereformeerden begrippen als liefde, vrede en eendracht slechts binnen de eigen religieuze gemeenschap opgeld deden, wordt niet bevestigd in de Delftse bronnen.³³³ Twistende, scheldende of vechtende broeders en zusters des geloofs wekten ergernis binnen de gemeente - waardoor de Avondmaalsgemeenschap ontheilgd werd - en ook daarbuiten, omdat door dit gedrag de vijanden van de religie stof aangereikt kregen voor hun lasteringen. Elk openlijk uitgevochten conflict, waarbij een lidmaat betrokken raakte, was een kras op het zelf geproclameerde ideaalbeeld van een heilige gemeente.

A. *Conflicten*

A.1 Ruzies met geweld

A.2 Ruzies zonder geweld

A.3 Lasteren, kwaadspreken, roddelen en liegen

Tabel 5.10

	DELFT	DELFLAND
A.1	102	44
A.2	314	180
A.3	70	28
totaal A	486	252
mannen	279 : 57,4%	158 : 62,7%
vrouwen	207 : 42,6%	94 : 37,3%
aandeel levenstucht	40,5%	52,8%
aandeel totale tucht	21,7%	34,3%

De kerkeraden in Delft en omgeving hebben nadrukkelijk gepoogd de beschadiging van dit beeld zoveel mogelijk tegen te gaan, door ernaar te streven conflicten snel en op christelijke wijze te beslechten. Daarbij toonden zij vanzelfsprekend geen enkel begrip voor het gebruik van geweld (A.1), dat niet zelden ook door gereformeerde lidmaten werd aangewend om een ruzie te beslechten. Menigmaal was er sprake van een "kinnebackslach", een getrokken mes of het gebruik van een ander wapen, waarbij vooral markten, herbergen en kermissen het decor vormden.³³⁴ Gevechten op dergelijke openbare plaatsen moesten vrijwel automatisch leiden tot een kerkelijke reactie. Het vergrijp was immers in brede kring bekend, waardoor censuur-maatregelen niet uit mochten blijven.

De verwachting dat vooral mannen geneigd waren in conflicten geweld aan te wenden, wordt bevestigd op het platteland, waar dit in 93,3% van de geweldsdelicten het geval was. In Delft daarentegen bleek dat ook vrouwen in dit opzicht van wanten wisten, met een aandeel van 23,5%. Het verhoudingsgewijs grote aantal gewelddaden op de dorpen in het Delfland zou mogelijk opgevat kunnen worden als een bevestiging van de door Noordam gelanceerde stelling, dat geweldsmisdrijven eigenlijk typische plattelandsdelicten waren.³³⁵

Tot de ruzies die zonder geweld werden uitgevochten (A.2) worden slechts de 'ordinaire' twisten gerekend en niet de financiële en economische geschillen. Daarbij moet worden aangetekend dat het voor ons niet altijd mogelijk was de aard van een conflict exact te doorgronden, zodat dit onderscheid soms slechts intuïtief gemaakt kon worden. De kerkeraden poogden voortdurend querulanten via de weg van de kerkelijke censuur tot schuldbekentenis en boetedoening te brengen en strijdende partijen door bemiddeling te verenigen, voordat betrokkenen de weg zochten naar de wereldlijke rechter. Voorkomen dat lidmaten een zaak aanhangig maakten bij de overheid kon de kerk echter niet. Een broeder die ondanks de inspanningen van de

Delftse kerkeraad de wereldlijke weg wenste te bewandelen om zijn gelijk te krijgen, kreeg dan ook te horen dat het consistorie "niemandts recht wechgeven" kon.³³⁶

Liever werd een zaak echter binnen de muren van de consistoriekamer tot een oplossing gebracht, waarbij tijd noch moeite gespaard werd, ook al was de aanleiding voor de twist nog zo triviaal. Het kon bijvoorbeeld gaan om een aanmerking op de kwaliteit van de kookkunst van een kok, de verdwijning van een hoedje of om een ordinaire burenruzie over hoogte of plaats van een erfscheiding.³³⁷ Voor kwesties als de laatstgenoemde had de Delftse magistraat speciaal enkele erfscheiders aangesteld, doch de kerkeraad gaf er de voorkeur aan deze overheidsdienaren buiten de deur te houden en zelf te bemiddelen, waarbij desnoods een uitgebreide inspectie ter plaatse verricht werd.³³⁸

Een veelgebruikte methode van de kerkeraad ter beslechting van conflicten - ook en vooral bij de nog te bespreken financiële en economische geschillen - was de instelling van ad-hoc commissies van "goede mannen". De commissie-leden maakten veelal geen deel uit van de kerkeraad, maar werden wegens hun deskundigheid of aanzien ingeschakeld bij de bemiddeling. Soms werden zij aangezocht door het consistorie, terwijl in andere gevallen de strijdende partijen enkele goede mannen mochten aanwijzen.

Net als bij de bemoeienis van de kerk met echtelijke twisten is het nauwelijks mogelijk het succes van de kerkeraden op dit terrein van de conflictbeslechting te meten of te kwantificeren. Gelet op het grote aantal zaken dat de kerkeraden in stad en - verhoudingsgewijze nog groter - het platteland aan zich trokken of op zich namen, kan echter geconcludeerd worden dat zij primair ten opzichte van de eigen lidmaten, doch via hen ook in een brede kring van niet-gereformeerden, een belangrijke rol hebben gespeeld als vredestichters.

De arbitrale rol van de kerkeraden werd doorgaans ook symbolisch tot uitdrukking gebracht door hun streven een verzoening te laten bezegelen door een handdruk tussen de partijen.³³⁹ Dit verzoeningsgebaar moest wel oprecht zijn en niet zoals in het geval van Janneke Cornelisdr, bij wie de Delftse broeders geen leedwezen konden bespeuren toen zij haar rivale de hand reikte.³⁴⁰ Het streven was er immers vooral op gericht, dat "den bitteren wortel der viantschap uijt beider herten mach uytgeroijt werden".³⁴¹

Belandde een zaak ondanks alle kerkelijke inspanningen toch bij de overheid - uit eigen wil van betrokkene(n) of door ingrijpen van justitie - dan betrachtten de kerkeraden uiterste terughoudendheid, om te voorkomen dat zij het verwijt zouden krijgen zich te bemoeien met politieke aangelegenheden. Doorgaans werd iedere inhoudelijke bemoeienis met zo'n affaire in afwachting van een uitspraak opgeschort, om toch vooral niet te "prejudiceren".³⁴² De kerkeraad van Schipluiden wilde bijvoorbeeld geen oordeel vellen in een conflict tussen Joost Jacobsz, een heetgebakerde smid in de Hel, en Cornelis Hendricksz ("want de saeck in hemselven politijck schijnt te wesen"), al weerhield dit de broeders er niet van te pogen eerstgenoemde in een bijna drie uur durende sessie tot een schuldbekentenis te brengen over zijn onbehoorlijke manier van spreken.³⁴³

Een wereldlijke uitspraak of bestraffing vrijwaarde een lidmaat evenmin van de kerkelijke tucht. De gewekte ergernis moest immers weggenomen worden, alvorens

deelname aan het Avondmaal kon plaatsvinden. Soms uitte de kerkeraad achteraf kritiek op het inschakelen van het gerecht. Pieter Jansz, die Lenart Pietersz wegens wanbetaling door de schout achter de tralies liet zetten, werd vermaand, omdat hij niet zo rigoureuus had mogen procederen tegen een man, die ook professie van de religie deed. De door een jongeman beledigde Barber Govertsdr kreeg te horen, dat ze voor het gericht "niet behoorde teghen hem sooveel speels te maecken". Zij had genoeg moeten nemen met een private schuldbekentenis, temeer daar zij zelf ook rap van de tongriem gesneden was als het op schelden aankwam.³⁴⁴

Zij was overigens niet de enige die "vuijl van monde" was, zo moge blijken uit een korte bloemlezing uit hetgeen in de diverse kerkeraadsacta werd opgetekend over het tijdens ruzies gebezigde vocabulaire: "straetvarcken, ouwe lelicke duijvel, schuijmer, rabbaudt, schellem, gadtclouwer, vrijbouter, quielbabbe, broeckschijter, visteeff, hijpocrijt, pilaerbijter, bedelaer, Italiaensche ende Spaensche hoere, woেকে-raer, monickshoere en boeve".³⁴⁵

De meeste van deze dubieuze kwalificaties werden opgetekend uit de mond van vrouwen. Het gebrek aan fysieke kracht werd door sommige vrouwen blijkbaar gecompenseerd door grof verbaal geweld. In het verlengde hiervan blijkt ook de zonde van "onnuttichheit des monts", in de vorm van lasteren, kwaadspreken, roddelen en liegen (A.3), in belangrijke mate een typisch vrouwelijk vergrijp te zijn. Met een aandeel van 58,6% in Delft en 50% in Delfland is dit één van de weinige tuchtcategorieën, waarin vrouwen mannen de baas blijven.

B. Losbandigheid

B.1 Vertier

B.2 Drankmisbruik

Tabel 5.11

	DELFT	DELFLAND
B.1	150	52
B.2	199	94
totaal B	349	146
mannen	271 : 77,7%	115 : 78,8%
vrouwen	78 : 22,3%	31 : 21,2%
aandeel levenstucht	29,1%	30,6%
aandeel totale tucht	15,6%	19,8%

Vertier (B.1), waaronder een zeer breed spectrum van genoeglijke bezigheden wordt verstaan, waarmee getracht werd het dikwijls zware dagelijkse bestaan wat op te fleuren, bestreek de terreinen van sport, spel, folklore, toneel, muziek, zang en dans. Van een kerkelijke kruistocht tegen sportieve inspanningen als kaatsen, kolven en klootschieten was zeker geen sprake. Slechts enkele lidmaten werden wegens hun

deelname aan deze balspelen gecensureerd.³⁴⁶ In 1593 bleek waar voor de kerk de (sport)schoen wrong. De Delftse kerkeraad disputeerde toen uitgebreid over de vraag of deelname van christenen aan balspelen toelaatbaar was. Het algemene gevoelen was, dat de spelen op zich niet slecht waren, "wesende allenelijck eenen lichamelijcke oeffeninghe". Omdat deze bezigheden evenwel steevast gepaard gingen met gokken, overmatig drinken en vloeken, zouden lidmaten toch vermaand dienen te worden "om der liefdde wille" zulke oefeningen achterwege te laten. Dat veel van deze wedstrijden op zondag plaatsvonden was een reden temeer voor de kerkeraden om te adviseren zich terughoudend op te stellen.³⁴⁷

Dat van kerkelijke zijde bezwaar gemaakt werd tegen de diverse vormen van gokken, wordt veelal verklaard vanuit de gereformeerde opvatting dat niemand zonder wettige reden de voorzienigheid Gods op de proef mocht stellen.³⁴⁸ De drijfveer voor de kerkeraden in Delft en omgeving om op te treden tegen met name tuisen (dobbelen) en troeven (kaartspelen), lijkt echter - net als bij de balspelen - veeleer gelegen te hebben in de plaats van handeling. Bij de 26 keer dat iemand werd aangesproken over deelname aan deze vormen van spelen, ging de vermaning namelijk steeds gepaard met een waarschuwing tegen overmatig drankgebruik of herbergbezoek.³⁴⁹

Het verzet van de Gereformeerde Kerk tegen deelname van kerkleden aan hetgeen heden ten dage folklore zou worden genoemd, had twee redenen. Ten eerste gingen ook deze evenementen veelal gepaard met losbandigheid en excessief drankgebruik. Het paste een lidmaat niet om zich, zoals Willem van Altena in Delft, een "zotscaproen ofte croone" op het hoofd te laten plaatsen en op een wagen de stad rondgereden te worden.³⁵⁰ Maar zelfs een onschuldig gebruik als het gooien van wijn en suiker op straat ter ere van een bruidspaar ging de Delftse kerkeraad te ver, omdat daarmee de goede gaven Gods met dartelheid werden verkwist en misbruikt.³⁵¹

Het tweede en misschien nog belangrijkere bezwaar van de calvinisten was, dat vele volksgebruiken hun oorsprong vonden in het rooms-katholieke verleden, hetgeen een reden temeer was de lidmaten regelmatig tegen deelname te waarschuwen. In het bijzonder gold dit de viering van verloren maandag (de maandag na Driekoningen) en vastenavond.³⁵² Lieten zij zich toch verleiden tot "mommerijen" en "sotternije", zoals Jeremias van Hiele, die "vrouwenhabijten" aantrok, terwijl zijn vrouw zich hulde in "mansklederen", dan volgde bij ontmaskering onverbiddelijk kerkelijke bestraffing.³⁵³ In 1603, toen Holland geteisterd werd door een zware pestepidemie, achtte het Delftse consistorie het uit angst voor de toorn Gods zelfs raadzaam, de gemeente reeds vooraf te waarschuwen voor deelname aan deze zogenaamde "vastelavond raasdagen".³⁵⁴

Onder de noemer vertier zijn ook negen tuchtgevallen terug te vinden, die betrekking hebben op bemoeienis van lidmaten met de rederijders. Zij worden hier slechts even aangestipt, omdat een en ander nauw verband hield met de veel bredere strijd van de gereformeerden tegen deze toneel- en dichtgezelschappen, die in het kader van de calvinistische normering van de samenleving nog uitgebreid besproken zal worden.

Het leeuwedeel van de misdragingen in de categorie vertier heeft evenwel betrekking op het dansen of het bieden van gelegenheid daartoe. Maar liefst 67 keer werd

een lidmaat in Delft in verband hiermee gecensureerd, tegenover 25 keer in Delfland. In de stad werd de kerkeraad vooral geconfronteerd met het schier onuitroeibare gebruik de soms dagen durende voorbruiloften en huwelijksfeesten op te vrolijken met zang en dans (48 keer), terwijl op de dorpen - in het bijzonder in Berkel - een belangrijk deel (15 keer) van het ritmisch bewegen zich afspeelde in openbare danslokalen.³⁵⁵ Daarnaast werden echter ook talrijke andere gelegenheden - zoals een feest ter gelegenheid van de meesterproef of een "blijmaal" (maaltijd ter gelegenheid van een doopplechtigheid) - aangegrepen voor een vrolijk dansje.³⁵⁶

Gravure van Jan Saenredam uit 1596 met een allegorische waarschuwing tegen de verleidingen van het dansen. Op de achtergrond is een 'vlöggelachtige' reidans te zien rond de kerk van Assendelft in Noord-Holland. Op de voorgrond waarschuwt een geleerde grijsaard vanuit zijn raam de jongelingen tegen de gevaren van wellustig dansen. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

De kerkeraden leken tegenover de dans een strijd te voeren die gelijkenis vertoonde met het heroïsche gevecht van hun gefingeerde tijdgenoot uit La Mancha. Zonder aanzien des persoons en onbegrepen keerden zij zich met dikwijls weinig succes tegen dit wijdverbreide gebruik. Delftse burgemeesters, adellijke joffers, de gravin van Solms, rijke kooplieden, maar ook arme ambachtssluiden en knechten kregen

naar aanleiding van dansfestijnen bezoek van predikanten en ouderlingen of werden voor de kerkeraad ontboden Als meest gehoord excuus werd dan naar voren gebracht, dat het dansen geschied was tegen de wil of zelfs buiten medeweten van betrokkene, maar doorgaans vermocht dit niet een anonieme vermaning vanaf de kansel te verhinderen ³⁵⁷

In Delft werd zo'n voorstelling met bedekte naam enkele keren gekoppeld aan een algemene waarschuwing aan de gemeente Met name in benarde tijden, waarin oorlog, duurde of de pest het land teisterden, werden de kerkgangers vermaand door dartzelzamen als het dansen de toorn Gods niet over zich af te roepen ³⁵⁸ Eenmaal zag het Delftse consistorie zich genoodzaakt het dansverbod nader toe te lichten, omdat - zo liet men tegenover de kerkgangers doorschemeren - het de broeders niet onbekend was, dat het dansen door sommigen blijkbaar als niet zondig werd gezien Dat was het echter wel, aangezien bij de hier te lande gangbare dansen "de lust der ooghen ende begheerlijckheit des vleesch ommegaet, die niet wt Godt, maar wt de werelt is, soo d'apostel seijt, ende die ons Godt verbiet lieff te hebben" Tevens zou door dergelijke bruiloften de echtelijke staat "geprophaneert" en ontheilgd worden ³⁵⁹

Dat ook verschillende (ex)-ouderlingen en diakenen zich bezondigden aan dansen of hun kinderen en gasten er niet van wisten te weerhouden, toont eens te meer aan hoe omstreden en onbegrepen de rigoureuze opstelling van de Gereformeerde Kerk op dit terrein van meet af aan is geweest Tekenend is in dit opzicht de tragedie rond het bruiloftsfeest dat Claes Dircksz, ouderling in 't-Woudt, hield ter ere van zijn zoon Ook de predikant Fenacolijs en diens vader waren uitgenodigd, doch zij maakten, "sonder nat ofte drooch te proeven ofte zijnen huysdorpel te betreden", rechtsomkeer bij het zien van zoveel dansplezier Nog vóór de ouderling onder kerkelijke censuur geplaatst kon worden, viel hij ten prooi aan de pest, reden voor Fenacolijs om als moraal in het kerkeraadsboek op te tekenen "Ende also gebuert het dicwils dat na overmatige blijchap, bijzondere wereltsche, ooc grote droeffheit navolcht" ³⁶⁰

Dat de bestrijding van de dans primair op het conto te schrijven zou zijn van de pietistische richting binnen het Nederlandse calvinisme, de Nadere Reformatie, zoals danskenner Naerebout geneigd is aan te nemen, wordt door de bevindingen in Delft en Delfland gelogenstraft ³⁶¹ De Gereformeerde Kerk heeft zich van meet af aan en over de volle breedte gekeerd tegen het dansen Evenmin valt voor Delft rond 1600 een ommeslag te constateren, zoals Roodenburg die in Amsterdam waarneemt Daar richtte de kerkelijke censuur zich in het begin van de zeventiende eeuw in toenemende mate op de uitpattingen tijdens huwelijksfeesten binnen de elite ³⁶² In Delft werden vanaf het begin alle sociale geledingen geconfronteerd met de kerkelijke bezwaren tegen het dansen

Vertier stond in veel gevallen in nauw verband met herbergbezoek en het gebruik van sterke drank (B 2) Het is evenwel een hardnekkig - en door Schama nog eens overvloedig verspreid - misverstand, dat voor de calvinisten elk gebruik van alcohol een stap was op het hellend vlak van de massale ondergang ³⁶³ Een dergelijke stellingname zou echter desastreuze gevolgen hebben gehad voor de talrijke Delftse bierbrouwers in de kerkeraad en de vele andere lidmaten die direct of indirect voor hun bestaan afhankelijk waren van de brouwering, alsmede voor de brandewijnma-

kers en de wijnverkopers in de gemeente. Alcohol was onmisbaar om de eerlijke dorst te lessen en niet weg te denken uit de Hollandse samenleving, omdat ongekookt water nu eenmaal te gevaarlijk was voor de gezondheid.³⁶⁴ Alleen gold ook bij het drankgebruik de matigheid als maat van alle dingen.

Overmatig alcoholgebruik leidde tot aanstootgevend en ergerniswekkend gedrag en diende vooral daarom gecensureerd te worden. Louris Pietersz Swijs, de kersverse schoolmeester en voorzanger in de Nieuwe Kerk, belandde in beschonken toestand in de gracht, hetgeen vanzelfsprekend ter kennis kwam van de kerkeraad, die zijn aanvankelijke ontkenningen ontkrachtte met getuigenverklaringen van enkele visverkoopsters. Dezen waren zo zeker van hun zaak, dat zij hun "tanden daarmede stoken souden".³⁶⁵ Ook Korstiaen de slijper viel dronken in het water, waarin hij "versmoert" zou zijn, als omstanders hem er niet uit hadden gehaald.³⁶⁶ De tucht tegen dergelijke lieden was streng, aangezien zij met hun wangedrag de goede naam van de Gereformeerde Kerk door het slijk haalden.

Overvloedig alcoholgebruik kon echter ook verslavend werken. Genoemde Kors-tiaen werd enige tijd na zijn onvrijwillige tewaterlating door de kerkeraad uitgebreid geprezen, omdat hij een tijdlang niet meer dronken was gesignaleerd, hetgeen erop zou kunnen duiden dat het hier een echte alcoholist betrof.³⁶⁷ Ook het verzoek van Jan Jansz de glasmaker aan het Naaldwijkse consistorie hem wegens zijn genegenheid tot de drank toch vooral vaker aan te spreken en te vermanen, wijst in deze richting.³⁶⁸ In geen andere categorie is het aantal gevallen van recidive dan ook zo hoog.

Lidmaten die steun genoten van de diakonie en zich desondanks "soet op den dranck" toonden, werden extra in de gaten gehouden. Verkwisting van armengeld door drankmisbruik was intolerabel en kon naast kerkelijke bestraffing ook leiden tot intrekking van de steun.³⁶⁹ Voor de sociale dimensie van drankgebruik toonden de kerkeraden geen begrip. Jan Gillisz, schrijver in de Oostpoort, excuseerde zijn overmatig drankgebruik tevergeefs met een verwijzing naar de houding van zijn collega's: als hij niet meedronk zouden zij met hem spotten.³⁷⁰ Dit wijst erop dat dronkenschap dikwijls een ontsporing was die voortkwam uit de belangrijke plaats die alcoholgebruik innam in het sociale verkeer en in overwegende mate een mannelijke zonde was. De tuchtcijfers van Delft spreken in dit opzicht ook boekdelen: in de stad ging het in 86,9% van de gevallen van dronkenschap om mannen. Op het platteland was dit beeld nog duidelijker met een mannelijk aandeel van 89,4%, dat overigens voor meer dan een kwart op het conto kwam van de Naaldwijkse gemeenteleden.³⁷¹

Vrouwelijke beschonkenheid vormde een uitzondering en werd nog veel minder getolereerd. Francijne aan de Turfmarkt in Delft, die enkele keren in staat van dronkenschap werd gesignaleerd, kreeg voorgehouden dat zoiets voor een christen onbetamelijk was en veel meer nog voor een vrouw.³⁷²

C. Bemoeienis met maatschappelijk gedrag

- C.1. Niet betalen van schulden, bankroet gaan, diefstal, bedrog
- C.2. Sociale misbruiken (woeker, bedelarij, misbruik armenzorg, luiheid of ledigheid, gierigheid, pronkzucht, onbehoorlijk gedrag op het werk).
- C.3 Economische en financiële geschillen

Tabel 5.12

	DELFT	DELFLAND
C.1	140	12
C.2	96	14
C.3	129	53
totaal C	365	79
mannen	259 : 71,0%	65 : 82,3%
vrouwen	106 : 29,0%	14 : 17,7%
aandeel levenstucht	30,4%	16,6%
aandeel totale tucht	16,3%	10,7%

De economische recessie in Delft als gevolg van de crisis in de bierbrouwerij,³⁷³ de belangrijkste tak van nijverheid in de stad, heeft onmiskenbaar haar sporen nagelaten in de kerkeradsacta (C.1). Het geruchtmakende faillissement in 1600 van de voor-aanstaande bierbrouwer Lambrecht Lambrechtsz van der Well, eigenaar van brouwerij In de Schaar, is hiervan het meest sprekend voorbeeld.³⁷⁴ Doch ook talrijke kleine handwerkslieden en handelaren werden het slachtoffer van deze teruggang in de conjunctuur.

De eerste keer dat het consistorie geconfronteerd werd met een bankroetier in de gemeente was in 1579. Rentmeester Gerrit Lambrechtsz werd toen met veel aplomb door de magistraat uit de stad verbannen en zijn goederen werden geconfisqueerd, omdat hij zijn ambt slecht had waargenomen en zwaar in de financiële problemen was geraakt. Omdat deze schulden volgens de kerkeraad vooral te wijten waren aan "domineren, banqueteren ende grooten staet te willen voeren", zou deze affaire gemakkelijk aanleiding kunnen geven tot lastering van de gereformeerde religie. Zijn droeve lot werd daarom ten voorbeeld gesteld aan de gemeente, waarbij de kerkeraad zich overigens tegelijk vrijpleitte van eventuele kritiek de spilzuchtige man niet eerder onder censuur gesteld te hebben.³⁷⁵

Na deze zaak was tot 1622 nog 55 keer sprake van een faillissement of een geval van grote schulden. Een verdeling van deze zaken over de bestudeerde periode geeft het volgende beeld:

Tabel 5.13 Tuchtprocedures te Delft in verband met faillissementen, 1579-1621

1579-1591	11
1592-1601	22
1602-1611	17
1612-1621	6

Indirect maar duidelijk is in dit staatje de zware crisis en de tijd van excessieve duurte terug te vinden, waarmee Holland in de jaren 1594-1597 te kampen had.³⁷⁶ In deze donkere jaren kreeg de kerkeraad te maken met niet minder dan dertien bankroe-

tiers. Echter ook de jaren 1602-1605 vormden in dit opzicht een dieptepunt met vijftien van dergelijke gevallen. Toch was er tussen beide periodes een groot verschil in de manier waarop de kerkeraad de onfortuinlijke lidmaten bejegende.

Zijn optreden tot 1597 kan zonder meer als meedogenloos gekarakteriseerd worden, vooral als de gefailleerde voor zijn schuldeisers op de vlucht sloeg. Geheel in afwijking van de gangbare tuchtprocedure werd zo'n economische vluchteling onmiddellijk met naam en toenaam aan de gemeente voorgesteld, welke afkondiging stevast gekoppeld werd aan een soort opsporingsbericht, waarin kerkgangers die iets wisten over de nieuwe woon- of verblijfplaats van de schuldenaar, werden opgeroepen dit te melden aan de kerkeraad.³⁷⁷

Ontvluchtte een bankroetier zijn crediteuren niet of werd achterhaald waar hij zich ophield, dan werd van kerkelijke zijde alles in het werk gesteld hem tot betaling te dwingen of tot een accoord met zijn schuldeisers. Zolang dit niet het geval was weigerde de kerkeraad een attestatie te verstrekken of zo iemand toe te laten aan het Avondmaal. Een dergelijke financiële afwikkeling kon soms jaren duren, zoals het bankroet van bakker Dirck Jacobsz uit 1594. Pas toen zijn naam in juni 1597 eindelijk niet meer "op de rolle" van de schepenbank gehoord werd, nam de kerkeraad aan dat hij overeenstemming had bereikt met zijn schuldeisers en mocht hij weer aanschuiven aan de Tafel des Heren.³⁷⁸

Een vlucht voor schuldeisers werd door de kerk zo zwaar bestraft, omdat het werd gezien als overtreding van het achtste gebod: Gij zult niet stelen.³⁷⁹ Daarnaast hoorde een schuldenaar dikwijls het verwijt, dat hij op te brede voet geleefd zou hebben, reden waarom in de meeste gevallen de echtgeno(o)t(e) door het consistorie medeverantwoordelijk gesteld werd voor een faillissement.³⁸⁰

Dat de kerkelijke tucht echter onverbiddeijk was tegen alle bankroetiers - zoals Van Deursen beweert³⁸¹ - omdat zij nooit als slachtoffers werden gezien, maar altijd als schuldigen, ging zeker ná 1597 niet meer op. De Zuidhollandse synode van dat jaar bepaalde namelijk dat in geval van een bankroet steeds nauwkeurig onderzocht moest worden of betrokkenen hun geld in overdadigheid hadden verkwist, zich schuldig hadden gemaakt aan bedrog of dat hun failleren slechts "door ongheluck, van den Heere hen overghesonnen, is geschiet". De eersten dienden gecensureerd te worden, maar in het laatste geval was daar geen reden voor.³⁸²

Of er een direct verband was met deze synodale uitspraak valt niet met zekerheid te zeggen, maar nadat in het najaar van 1596 de naar Emden gevluchte kuiper Theunis Hendricksz nog op de gebruikelijk hardvochtige wijze aan de schandpaal was genageld en de gemeente was gewaarschuwd voor "diergelijcke schandaelen, die (Godt betert) hedendaechs veele voorvallen",³⁸³ lijkt het optreden tegen bankroetiers milder te worden. Nog slechts één keer, in 1609, werd vanaf de Delftse kansel een gefailleerd en gevlucht lidmaat bij naam genoemd.³⁸⁴

Op het platteland werden de kerkeraden zelden of nooit geconfronteerd met bankroetiers, hetgeen waarschijnlijk nauw verband hield met het geringe aantal conjunctuur-gevoelige neringen op de dorpen. Ook daar bekommerde de kerk zich er echter in de sporadisch voorkomende gevallen om - zoals in de ter classis besproken zaak van Pieter Vranckensz, ex-ouderling uit De Lier - dat de crediteurs tevreden gesteld werden.³⁸⁵

De door Weber aan het calvinisme toegeschreven "innerweltliche Askese" stelde hoge eisen aan de levenswandel van de lidmaten.³⁸⁶ Vlijt, matigheid en ingetogenheid waren kernbegrippen, die bepalend waren voor de levenswandel van allen die deel wensten uit te maken van de gereformeerde gemeenschap. Dit gold ook voor hun sociaal functioneren en daarbij was geen plaats voor luiheid, ledigheid of bedelen, misbruik van de armenzorg of onbehoorlijk gedrag op het werk en evenmin voor pronkzucht of woeker (C.2).

De eis die aan ieder kerklid werd gesteld was zeer eenvoudig; hij of zij moest "neerstich arbeijden om [de] cost te winnen ende den luijden te betalen".³⁸⁷ Er bestond geen verschil meer tussen "geestelijken" en "leken", zoals vóór de Reformatie. Ieder beroep gold als door God gewild en ingesteld.³⁸⁸ Niemand mocht zijn plicht verzaken en het was dan ook voor een christen onbetamelijk niet te willen werken of een aanbod om te werken af te slaan.³⁸⁹ Zelfs de vooraanstaande Huijch Jacobsz van der Dussen, die van zins was het burgemeestersambt te ontlopen door de stad te verlaten, werd door de kerkeraad gekapitteld, omdat dit onbehoorlijk zou zijn.³⁹⁰

Slechts enkele vormen van broodwinning pasten niet in deze gereformeerde visie op het beroep. Tot de professies die als ongewenst en ontoelaatbaar werden beschouwd behoorde naast die van bijvoorbeeld bordeelhouders en kaartspeler ook het métier van lombardier.³⁹¹ Reeds op de Zuidhollandse synode van 1574 werd door de kerk van Delft de vraag gesteld of deze pandjesbazen toegelaten zouden mogen worden tot het Avondmaal. De magistraten hadden hun handel weliswaar toegelaten, doch volgens de synode waren zij daarmee veeleer tegemoetgekomen aan menselijke zwakheden dan aan Gods wil. Een lombardier of tafelhouders mocht derhalve niet aanschuiven aan de Tafel des Heren, temeer omdat het gewis zou zijn dat vele honderden zich aan zijn aanwezigheid zouden ergeren.³⁹²

Dit kerkelijke tollenaarsedict werd in 1581 overgenomen door de nationale synode van Middelburg en strekte zich ook uit tot de werknemers in de lommerd en de echtgenotes van de lombardiërs.³⁹³ Aan deze vrouwen heeft de Delftse kerkeraad consequent de eis gesteld dat zij pas aan het Avondmaal werden toegelaten, als zij bereid waren zonder omhaal te verklaren dat zij afkerig waren van de handel van hun echtgenoten. In het geval van Adriaentge Pietersdr, de vrouw van tafelhouders Gabriël Vernat, duurde het meer dan elf jaar, alvorens zij met betraande ogen bereid gevonden werd tot een dergelijke spijtbetuiging.³⁹⁴

De publieke houding tegenover de lommerd was uiterst ambivalent. Het pandjeshuis - dat van Delft behoorde qua omzet tot de top-vijf in Holland³⁹⁵ - was onmisbaar voor minvermogenen om als de nood daar was snel aan geld te komen, maar anderzijds werden tafelhouders verwenst als gewetenloze woekeraars. Vergeleken met de rente van 31 à 32 ten 100 die soms verlangd werd in de lommerd, was het percentage van 12 ten 100 dat de particuliere geldschieder Reier Boot uit Delft berekende aan zijn klanten nauwelijks extreem te noemen. Toch moest hij zich in de jaren 1606-1607 herhaaldelijk tegenover de kerkeraad verweren tegen aantijgingen een woekeraar te zijn, omdat een rente van 7 of 8 ten 100 veel redelijker zou zijn.³⁹⁶ Zijn handel vormde voor het consistorie de aanleiding tot een gemeente-breed onderzoek naar het verschijnsel woeker, waarbij ook al degenen die ervan verdacht

werden goederen te hebben uitstaan bij de lommerd, aangesproken en vermaand werden.³⁹⁷

Van alle tijden is het verschijnsel dat de ene mens met meer succes of raffinement woekert met zijn talenten dan de ander en dit niet zelden met graagte wil tonen aan zijn omgeving. Anders dan in Genève³⁹⁸ heeft de Hollandse Gereformeerde Kerk echter nauwelijks getracht dit tegen te gaan door aan te dringen op weeldewetten,³⁹⁹ al blijkt uit de Delftse bronnen wel dat van tijd tot tijd tuchtrechtelijk werd opgetreden tegen het al te opzichtig etaleren van rijkdom. De pracht en overdaad op de bruiloft van de dochter van Bruijn Jacobsz van der Dussen stoorde de kerkeraad evenzeer als de opzichtige kleding en verschijning van de adellijke joffrouw van Berlicom of de huishouding van Hendrick Theunisz, bijgenaamd Penskenront, die de overdaad klaarblijkelijk belichaamde. Brouwer Cornelis Lambrechtsz van der Well werd in een tijd waarin om hem heen menige collega het slachtoffer werd van de stagnerende bierafzet, stevig onderhouden over zijn "hoochmoet, wereltsche pracht, wellust ende ongeschicktheit".⁴⁰⁰

De laatste en zeker niet marginale activiteit van de kerkeraden op sociaal-economisch terrein was de bemiddeling in talrijke geschillen (C.3). In feite speelde het instrument van de kerkelijke tucht hierbij slechts een zeer bescheiden rol. Het werd slechts gebruikt om te vermanen tot betrouwbaarheid, oprechtheid en naastenliefde. Zwaardere middelen om strijdende partijen nader tot elkaar te brengen werden in deze sfeer niet aangewend. De consistories speelden echter met overgave de rol van bemiddelaar en werden niet zelden op initiatief van beide partijen of van één van deze ingeschakeld.

Net als bij de eerder in dit hoofdstuk besproken 'ordinaire' ruzies werd veelvuldig een beroep gedaan op de diensten van "goede mannen". Dit geschiedde doorgaans bij zeer gecompliceerde zaken, doch de kerk liet niet na zich ook in te laten met uiterst onbenullige of triviale zaken. Zo bemoeide zij zich met het geschil over een te duur uitgevallen reparatie van een schoen. De schoen was door de zoon van Huijch Jacobsz afgegeven bij schoenmaker Gerrit Theunisz, die als oordeel van de kerkeraad moest vernemen "dat hij niet en behoort de jonghe luijden buijten weten van haere ouders te borghen ende op schulden te jagen".⁴⁰¹

Andere geschillen waarin de kerkeraden bemiddelde, hadden onder meer betrekking op huishuur, verkoop van land, het nadrukken van een bijbel, de verkoop van een krimpend laken, de vorming van een compagnie, het gewicht van brood of een gekochte ketel, de betaling van een koe, de vruchten van Italiaans boekhoudondericht, de bescherming van een naam op een uithangbord en het vermaken van een oude keurs door een kleermaker.⁴⁰²

Op geen ander terrein heeft de Gereformeerde Kerk in Delft en Delfland zo duidelijk gefunctioneerd als wat Schilling noemt een "Beratungs- und Schlichtungsorgan".⁴⁰³ Wanneer de inspanningen van de kerkeraden op dit terrein in samenhang worden gezien met de eerder geconstateerde intensieve bemoeienis met huwelijks- en familietwisten en maatschappelijke conflicten, dan blijkt dat de kerkelijke tucht in Delft voor 43,4% en op het omringende platteland zelfs voor meer dan de helft (52,3%) bestond uit infra-judiciële conflictbeslechting. De kerkeraad fungeerde onmiskenbaar

als instantie, die door bemiddeling in conflicten ertoe heeft bijgedragen, dat een niet gering aantal zaken werd opgelost, zonder dat de wereldlijke rechter eraan te pas behoefde te komen. Dit was niet alleen een automatisch gevolg van de zorg om een reine Avondmaalsgemeente, maar ook een doelbewust streven, omdat al te frequente inschakeling van het gerecht door lidmaten in niet-gereformeerde kring uitgelegd kon worden als gebrek aan christelijke naastenliefde in de gemeente.

IV. Zaken zonder duidelijke omschrijving

In een gering aantal zaken is op geen enkele wijze vast te stellen wat de aard was van het gecensureerde vergrijp. Vage aanduidingen als "vermaent geweest van haere gebreecken", "eenige zwaricheijt" of geruchten over "onnutticheden" of enige "erger-nissen" bieden te weinig aanknopingspunten om een geval toe te wijzen aan één van de besproken categorieën en zijn derhalve opgenomen in een afzonderlijke tabel, diehieronder is afgedrukt.

Zaken zonder duidelijke omschrijving

Tabel 5 14

	DELFT	DELFLAND
totaal	81	36
mannen	49 : 60,5%	24 : 66,7%
vrouwen	32 : 39,5%	12 : 33,3%
aandeel totale tucht	3,6%	4,9%

Uit deze cijfers wordt duidelijk dat penvoerders van de Delftse en Delflandse kerkera-den over het algemeen zeer helder verslag hebben gedaan van hetgeen op de verga-deringen ter sprake kwam. Op het totaal van het aantal geregistreerde tuchtgevallen vormen de niet nader te duiden zaken een zeer klein en bijna te verwaarlozen percentage.

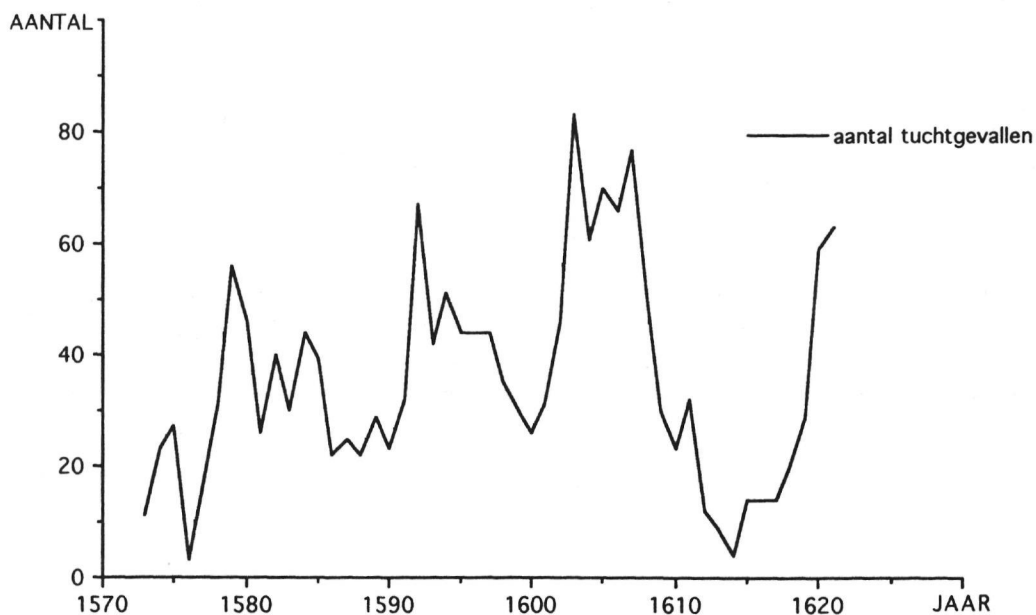
Hoofdstuk 5: INTENSITEIT EN KWALITEIT VAN DE TUCHT

In de voorafgaande hoofdstukken is geschetst hoe de kerkeraden in Delft en Delfland met de tweede sleutel van het Koninkrijk der hemelen - zoals de Heidelbergse catechismus in Zondag 31 de kerkelijke tucht aanduidt - in de praktijk zijn omgegaan. Buiten beschouwing bleven tot nu toe echter de veranderingen in de censuur door de jaren heen, zowel wat betreft de aandachtsvelden als de intensiteit en de kwaliteit.

Intensiteit

De forse pieken en dalen in figuur 5.1, waarin voor de stad Delft het aantal begonnen tuchtprocedures per kalenderjaar is weergegeven, maken duidelijk dat de tucht-oefening allerminst een constante was in het gemeenteleven.

Figuur 5.1 Aantal begonnen tuchtprocedures te Delft per jaar, 1573-1621

Alvorens nader in te gaan op de oorzaken voor deze opmerkelijke fluctuaties, dient dit beeld van de tuchtpraktijk in Delft echter eerst meer reliëf te krijgen. Absolute cijfers van tuchtgevallen zeggen namelijk betrekkelijk weinig, wanneer ze niet gerelateerd worden aan de sterke groei die deze stadsgemeente in de bestudeerde periode doormaakte.

Door voor de jaren waarvan de grootte van de gemeente bekend is (of bij benadering kan worden vastgesteld) het aantal lidmaten af te zetten tegen het aantal personen tegen wie in dat jaar een tuchtprocedure ingesteld werd, kan een zogeheten tuchtintensiteitspercentage berekend worden.⁴⁰⁴ Dat levert het volgende - in een tabel weergegeven - fragmentarische beeld op.

Tabel 5 15 Tuchtintensiteitspercentage te Delft over de te berekenen jaren

1573	:	2,9%
1574	:	3,7%
1575	:	3,4%
1576	:	0,3%
1577	:	1,5%
1578	:	2,9%
1579	:	5,0%
	:	
1602	:	2,3%
1603	:	3,9%
	:	
1605	:	2,6%
	:	
1609	:	1,1%
	:	
1618	:	0,7%
	:	
1621	:	1,8%

Wanneer we nu trachten beide resultaten nader te analyseren, dan valt allereerst op dat na een voortvarend begin van het toezicht op leer en leven der lidmaten een scherpe terugval van het aantal geregistreerde tuchtgevallen optrad in 1576. Anders dan bij latere ontwikkelingen, is dit dal geheel toe te schrijven aan een fors hiaat in de kerkeraadsacta. Van 27 december 1575 tot april 1577 hanteerde de scribe - om onduidelijke redenen - nauwelijks zijn veder, met uitzondering van enige aantekeningen over de verkiezing van ouderlingen en diakens. Hierdoor is het helaas niet goed mogelijk het effect te meten van de installatie van het college van opzieners in mei 1575. De kerkeraad had - zoals reeds gemeld - deze hulptroepen gerecruteerd, omdat de lidmaten nog te zeer in gebreke bleven bij het waken over de levenswandel van hun geloofsgenoten.⁴⁰⁵

In zekere zin betrof het aanstellen van opzieners echter ook een kunstgreep om het ideaal van een onbevleete Avondmaalsgemeenschap hoog te kunnen houden. In een gestaag groeiende gemeente bleek het namelijk voor het kleine aantal predikanten en ouderlingen al snel moeilijk effectief toezicht te houden op het doen en laten van alle lidmaten. In een gemeente die nog niet groter was dan om en nabij de duizend lidmaten, slaagde het Delftse consistorie er desondanks in - mogelijk mede

dankzij de assistentie van de opzieners - de tuchttoefening enige gestalte te geven. Toch kwam slechts een fractie van de gemeente in negatieve zin in aanraking met de censuur. Op het hoogtepunt, in 1579, betrof het nog steeds niet meer dan vijf procent van alle lidmaten. Tot 1585 slaagde de Delftse kerkeraad erin de tuchttoefening ongeveer op dit niveau en met deze intensiteit te handhaven.

Het voor de gereformeerden desastreuze verloop van de krijgshandelingen in de Zuidelijke Nederlanden, met als dieptepunt de val van Antwerpen in 1585, was waarschijnlijk debet aan de forse daling van het aantal tuchtprocedures tussen 1585 en 1590. Door de toestroom van een groot aantal verdreven geloofsgenoten uit het Zuiden werd de kerkeraad in Delft namelijk geconfronteerd met een plotselinge vergroting van de gemeente, met alle praktische problemen van dien ten aanzien van bijvoorbeeld diakonie en "toesicht der manieren".

De forse groei van het aantal tuchtgevallen in 1592, cumulerend in een oproep tot gebed voor alle lidmaten die in voorafgaande jaren wegens dwalingen in leer of leven afgehouden waren van het Avondmaal of uit zichzelf wegbleven uit de kerk,⁴⁰⁶ laat zich moeilijker verklaren. Mogelijk betrof het een reactie op de op instigatie van de Staten van Holland opgestelde kerkorde van 1591, waarin - zoals we hierna nog zullen zien - gepoogd was de tucht te begrenzen en onder overheidstoezicht te plaatsen.

Terwijl in het hieropvolgende decennium een geleidelijke daling plaatsvond tot het niveau van kort na de val van Antwerpen, in weerwil van een gestadige gemeentegroei, explodeerde het aantal tuchtgevallen in 1602-1603 tot een niveau dat nog niet eerder bereikt was. Daardat de gemeente echter vergeleken met de beginjaren inmiddels verdubbeld was, kwam ook toen per jaar nooit meer dan vier procent van de lidmaten in aanraking met de tucht.

De onmiskenbare opleving van de tuchttoefening in Delft hield naar alle waarschijnlijkheid nauw verband met de grootste ramp die de stad - en met haar ook andere delen van de Republiek - heeft getroffen in het eerste kwart van de zeventiende eeuw: de pest.⁴⁰⁷ In de correspondentie van Arent Cornelisz zien wij hoe deze dood en verderf zaaiende epidemie het leven in Holland geleidelijk in haar wurgende greep kreeg. Helmichius, zojuist gearriveerd in zijn nieuwe standplaats Amsterdam, zond van daaruit in juli 1602 de eerste alarmerende berichten naar Delft over de omvang en de verschrikkingen van de ziekte.⁴⁰⁸ Drie maanden daarna woedde de epidemie ook in Delft en omstreken in alle hevigheid.⁴⁰⁹ Tot de talrijke slachtoffers - Helmichius sprak in oktober 1602 over zes- tot zevenhonderd doden per week in Amsterdam⁴¹⁰ - behoorde ook de jonge predikant Adriaen Cornelisz Drogius, die nog maar kort daarvoor in zijn geboorteplaats Delft was beroepen, nadat hij zijn studie in Genève had afgerond.⁴¹¹ Aangrijpend is verder het relaas van Jodocus Geesteranus, die vanuit Gorinchem zijn ambtgenoot Arent Cornelisz berichtte hoe zijn gezin in snel tempo ten prooi viel aan de "vuijrige sieckte".⁴¹²

Uit deze correspondentie spreekt overduidelijk de overtuiging, dat de pest een gesel Gods was; een straf voor de zonden der mensheid. Helmichius constateerde een enorme toename van het kerkbezoek, waarbij duizenden mensen elkaar verdrongen bij de kerkdeuren en putte hieruit de hoop dat "de Heere sijne roede matigen sal".⁴¹³ Ook deed hij verslag van de strijd van de Amsterdamse kerkeraad tegen het

dansen en tegen allerlei lichtvaardigheden tijdens de kermis.⁴¹⁴ Hier valt een parallel waar te nemen met de - eerder gesignaleerde - inspanningen van het Delftse consistorie om met name het vastenavondvieren en het dansen in deze kommervolle tijden te verhinderen, teneinde Gods toorn af te wenden.⁴¹⁵

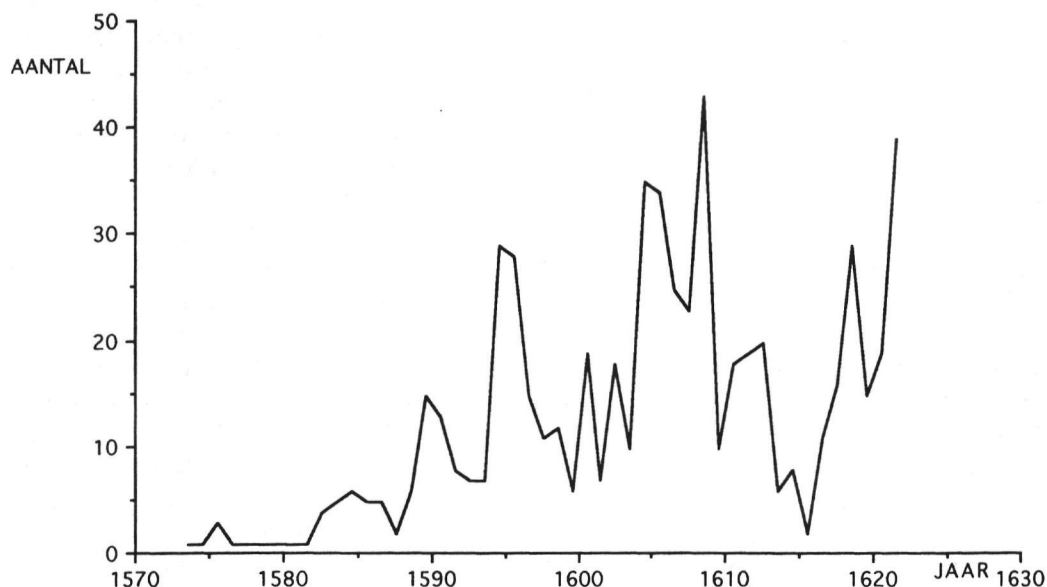
Tegen de achtergrond van die levensbedreigende ziekte, is het volkomen verklaarbaar dat de Delftse kerkeraad in deze periode meer dan voorheen rammelde met de sleutels van het Koninkrijk der hemelen. Vanaf de kansel kon de boodschap immers overtuigend verkondigd worden onder verwijzing naar de zichtbare gevolgen van ongehoorzaamheid en bandeloosheid, terwijl de rij wachtenden voor de consistoriekamer per week aanzwelde als gevolg van het streven ten minste onder de lidmaten de oorzaken voor de Goddelijke toorn weg te nemen.

Nadat de pestepidemie in de loop van 1603 was geluwd, bleef de angst voor nieuwe plagen latent aanwezig. Zo zou althans het relatief hoge niveau van de kerkelijke censuur tot in 1608 geïnterpreteerd kunnen worden. Bij het ingaan van het Twaalfjarig Bestand en het ontbranden van het leergeschild tussen Arminius en Gomarus kwam aan deze hausse een abrupt einde. De bestandstwisten hadden ingrijpende gevolgen voor het gemeenteleven, hetgeen ook bleek uit het vrijwel wegvallen van de kerkelijke censuur. Dit hield nauw verband met de machtsstrijd tussen kerk en wereldlijke overheid, die zich (ook in Delft) in deze jaren weliswaar concentreerde op de zeggenschap bij beroeping van predikanten en verkiezing van kerkeraden, maar die van meet af aan ook betrekking had op de grenzen van de tucht. Deze strijd zal hierna uitgebreid ter sprake komen als ingegaan wordt op de kwaliteit van tucht. Hier volstaan wij met het mededelen van de uitkomst: toen het de contra-remonstranten duidelijk leek dat zij op de Dordtse synode van 1618-1619 het pleit in hun voordeel hadden beslecht, werd in Delft de discipline weer met kracht ter hand genomen. Dit wordt duidelijk weerspiegeld in het sterk oplopende aantal tuchtprocedures vanaf 1618.

Ten aanzien van het platteland kunnen minder vergaande conclusies verbonden worden aan de cijfers over het niveau van de tucht. Een handicap vormt in dit opzicht, dat de kerkeradsacta een verschillende tijdsspanne beslaan, een veel minder constante kwaliteit hebben en soms sterk lancuneus zijn (De Lier). Gelet op de relatief geringe omvang van de diverse plattelandsgemeenten en de in vergelijking met Delft veel minder spectaculaire groei, heeft het berekenen van een intensiteitspercentage voor de kerkelijke tucht - zo dit al mogelijk zou zijn - weinig nut.

Figuur 5.2, die het aantal begonnen tuchtprocedures per jaar weergeeft, laat niettemin in grote lijnen hetzelfde beeld zien als in Delft, met dien verstande dat de dorpen de ontwikkelingen in de stad telkens met een lichte vertraging lijken te volgen, hetgeen uitgelegd zou kunnen worden als een bevestiging van de dominante en toonaangevende positie van de Delftse kerk binnen de classis.

Figuur 5.2 Aantal begonnen tuchtprocedures in Delfland per jaar, 1573-1621

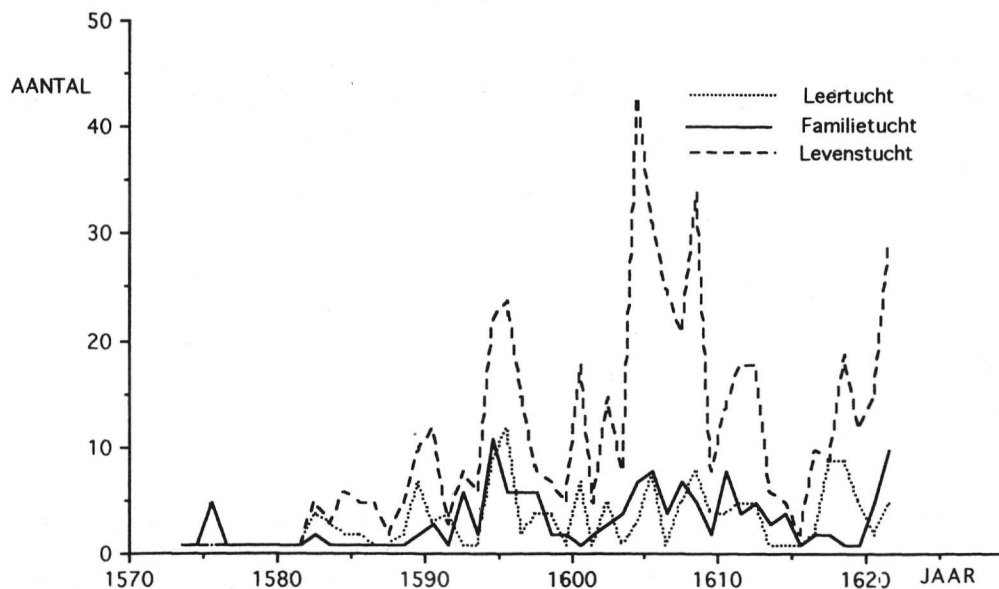
Aandachtsvelden

Dat de kerkelijke tucht in Delfland minder gebukt leek te gaan onder de bestandstwi-
sten, was vooral toe te schrijven aan de gemeente van Naaldwijk, waar van kerkelijke
strijd weinig te merken viel en - in mindere mate - aan Schipluiden en Maassluis. In
de laatste twee plaatsen hanteerden de predikanten het wapen van de censuur
nadrukkelijk in hun strijd tegen respectievelijk de contra-remonstranten en de remon-
stranten.

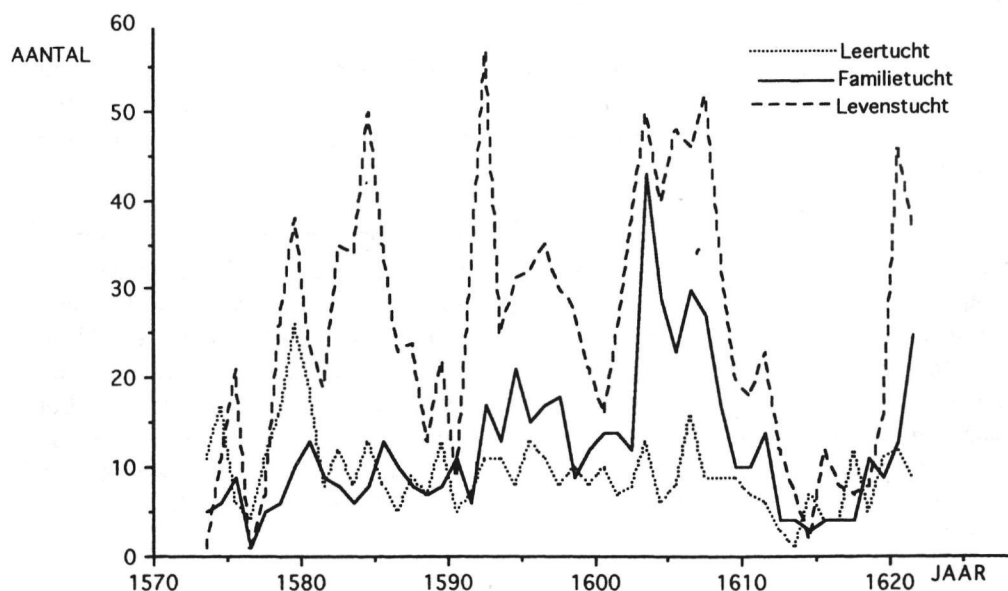
Dit laatste is ook af te lezen uit figuur 5.3, waar voor het platteland per jaar de
ingestelde tuchtprocedures naar aandachtsveld zijn uitgesplitst over de drie hoofd-
groepen: leer-, familie- en levenstucht. De piek in de categorie leertucht in de jaren
1617-1619 is geheel terug te voeren op de verwickelingen in Schipluiden en Maas-
sluis.

Vergelijken wij het totaalbeeld van de dorpen met dat van de stad (figuur 5.4), dan
valt op dat in Delfland de leer- en familietucht hetzelfde - constant lage - niveau
kennen. Met name in het 'pest-tijdperk' (vanaf 1603) was de forse stijging van het
aantal tuchtprocedures op de dorpen vrijwel volledig toe te schrijven aan een ver-
scherpt toezicht van de kerkeraden op het maatschappelijk gedrag van de lidmaten.

Figuur 5.3 Aandachtsvelden bij de tucht in Delfland per begonnen tuchtprocedure per jaar, 1573-1621

Figuur 5.4 Aandachtsvelden bij de tucht in Delft per begonnen tuchtprocedure per jaar, 1573-1621

Leertucht in de zin van bestrijding van (het neigen naar) afvalligheid was voor de Delftse kerk een factor van belang, in het bijzonder in het eerste decennium van zijn bestaan, als gevolg van de concurrentie die werd ondervonden van de dopers, doch op de dorpen een zeldzaamheid. De daar uitgeoefende leertucht had hoofdzakelijk betrekking op kerkbezoek en zondagsheiliging.

Het veel kleinere aandeel van familie-aangelegenheden op het totaal van de kerkelijke censuur was op het platteland zelfs structureel, zoals ook blijkt uit de volgende verdeling van de totale tucht over de aandachtsvelden:

Tabel 5.16 Tucht te Delft en Delfland, verdeeld over aandachtsvelden, 1573-1621

	DELFT	DELFLAND
leertucht	18,4%	15,6%
familietucht:	24,4%	14,7%
levenstucht:	53,6%	64,8%
onbekend:	3,6%	4,9%

De oorzaak voor dit afwijkende beeld voor het platteland moet waarschijnlijk ten dele gezocht worden in de verspreide bewoning, waardoor huiselijke twisten - ook letterlijk - minder ter ore kwamen van de kerkeraden. Daarnaast is het mogelijk, dat op het platteland meer dan in de stad bij de keuze van huwelijkspartners materiële overwegingen hebben geprevaleerd boven affectieve, waardoor relaties een meer 'zakelijk' karakter droegen en in mindere mate confligerend waren. Ook de traditioneel behoudende opvattingen over huwelijk en sexualiteit en de grotere sociale controle op dit gebied in de dorpen, kunnen een rol hebben gespeeld bij het achterblijven van de familietucht op het platteland.

Een verdere uitsplitsing in de tijd van de drie aandachtsvelden over de in totaal elf sub-categorieën met tuchtaspecten, heeft voor Delfland weinig zin, gelet op het a-synchrone bronnenmateriaal. Voor Delft is een dergelijke onderverdeling wel mogelijk, zoals blijkt uit tabel 5.17.

Deze aspecten-tabel levert een nog iets verfijnder beeld op van de grote lijnen uit de eerder gepresenteerde grafieken. Duidelijk komt erin naar voren dat de kerkeraad het accent bij zijn tuchtoefening in de eerste (vijf) jaren heeft gelegd bij de bestrijding van deviaties in de leer (IC). Leerstellige aangelegenheden bleven ook daarna veel tijd en aandacht vragen van het consistorie, doch vanaf 1578 verschoof het accent naar het gedrag van de lidmaten in de samenleving. Aanvankelijk betrof dit vooral de in het openbaar uitgevochten ruzies en het misbruik van alcohol (IIIA en B). In de jaren na 1583 slaagde de kerkeraad er tevens in zich binnen vrij korte tijd op te werpen als een in brede kring geaccepteerde scheidsrechter voor het oplossen van financiële en economische geschillen en aangelegenheden (IIIC).

Tabel 5 17 Tuchtaspecten te Delft, uitgesplitst over de per jaar begonnen procedures, 1573-1621

JAAR	IA	IB	IC	ID	IIA	IIB	IIC	IIIA	IIIB	IIIC	IV
1573	0	0	7	3	4	0	0	0	0	0	1
1574	0	0	13	3	2	2	1	8	0	2	0
1575	0	2	3	0	4	1	3	5	9	6	3
1576	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0
1577	1	0	9	0	2	0	2	2	1	3	0
1578	5	0	4	6	1	4	0	10	3	12	2
1579	10	0	10	5	1	6	2	14	8	15	1
1580	5	0	7	6	2	8	2	15	8	0	3
1581	4	0	2	1	0	5	3	7	5	6	3
1582	3	1	6	1	1	5	1	16	12	6	0
1583	2	0	4	1	1	2	2	12	17	4	1
1584	6	0	4	2	0	4	3	11	15	23	0
1585	1	0	2	3	0	9	3	12	10	12	1
1586	2	0	0	2	3	4	2	14	7	1	0
1587	2	0	4	2	3	2	2	9	6	8	0
1588	2	0	3	1	1	4	1	4	4	4	2
1589	4	1	5	2	0	6	1	6	9	6	1
1590	1	0	2	1	0	8	2	2	4	2	1
1591	2	1	3	0	1	3	1	3	12	16	1
1592	3	0	5	2	4	9	3	19	13	24	2
1593	1	0	5	4	1	10	1	8	8	8	1
1594	3	0	2	2	2	16	2	12	8	10	2
1595	4	0	2	6	2	5	7	16	7	8	1
1596	3	0	4	3	0	13	3	15	8	12	1
1597	4	1	0	2	1	14	2	11	2	16	2
1598	1	0	4	4	0	4	4	10	6	11	1
1599	1	2	2	2	0	8	3	7	6	7	0
1600	2	1	2	4	2	5	6	3	4	8	0
1601	2	0	0	4	4	3	6	9	8	7	1
1602	0	0	4	3	2	7	2	11	12	14	4
1603	2	0	3	7	4	30	8	21	12	16	3
1604	2	0	1	2	3	14	11	14	9	15	3
1605	3	0	3	1	2	17	3	20	16	11	4
1606	2	2	4	7	3	24	2	11	23	11	2
1607	2	1	1	4	3	18	5	24	7	20	5
1608	2	2	1	3	0	13	3	17	11	5	2
1609	3	1	3	1	0	7	2	10	6	3	1
1610	0	0	3	3	0	6	3	8	7	2	2
1611	0	0	2	3	0	13	0	11	6	5	1
1612	0	1	1	0	0	3	0	3	3	5	1
1613	0	0	0	0	0	2	1	4	2	0	1
1614	2	0	2	2	0	0	2	0	0	1	0
1615	2	1	0	0	0	2	1	6	4	1	2
1616	0	0	3	0	0	1	2	2	2	3	2
1617	1	0	8	2	0	3	0	1	3	2	1
1618	0	0	2	2	0	8	2	2	4	1	3
1619	1	0	6	3	0	2	6	5	6	4	4
1620	1	1	5	4	3	6	3	28	10	7	5
1621	1	2	3	2	0	21	3	28	6	2	4
Totaal	98	20	171	122	62	357	127	486	349	365	81

De bemoeienis met het huwelijksleven van de lidmaten vormde lange tijd een tamelijk constante, maar niet bijzonder omvangrijke activiteit van de kerkeraad (IIB). De verslapping van de tucht die rond de eeuwwisseling valt waar te nemen, heeft dan ook niet zozeer betrekking op de familietucht, maar veeleer op de levensucht. Op dit aandachtsveld valt met name een teruggang te constateren van de procedures tegen gevechten en drankmisbruik. De bemiddelende activiteiten op het economische vlak bleven echter onveranderd talrijk.

Enigszins verrassend is het te moeten constateren dat de exorbitante tuchtopleving ten tijde van de pest-epidemie in de eerste plaats te danken was aan een spectaculaire toename van conflicten in de huiselijke sfeer (IIB). Weliswaar zaten de kerkeradsleden zeker ook niet stil bij het bestrijden van losbandigheid en vertier (IIIA en B), doch de huwelijks-twisten baarden blijkbaar de meeste zorg. Een mogelijke verklaring zou gezocht kunnen worden in de verschrikkingen van de pest, die de onzekerheid en spanningen ook in de (nog) niet getroffen gezinnen hoog deden oplopen.

De negatieve omslag in de tuchttoefening is reeds aan de vooravond van de bestandstwisten waarneembaar en deed zich het eerst gevoelen op het terrein van de conflictbeslechting. Reeds vanaf 1608 verloor de kerkeraad blijkbaar aan vertrouwen als bemiddelaar in geschillen, mogelijk onder invloed van de toenemende onenigheid in eigen gereformeerde kring. Dit wordt vooral weerspiegeld in de sterke teruggang van het aantal procedures in de financieel-economische sfeer (IIIC). Deze daling is enkele jaren later, vanaf 1612, ook te constateren op andere terreinen van de familie- en levensucht (IIB, IIIA en IIIB).

Een laatste opmerkelijke verandering in deze periode is het wegvallen van iedere tuchtrechtelijke bemoeienis met de naleving van huwelijksvoorschriften. Blijkbaar werden deze aangelegenheden in de jaren waarin de competentiestrijd tussen kerk en overheid naar een hoogtepunt groeide, volledig overgelaten aan de door de magistraat aangestelde gedeputeerden van de huwelijks-zaken. Anderzijds was het aantal misstanden op dit terrein, met name het ongehuwd samenwonen, veel geringer dan in de beginjaren, toen er alom verwarring en onduidelijkheid heerste op het terrein van huwelijksaangelegenheden.

De leertucht is het eerste aandachtsveld van de censuur, dat reeds vóór beëindiging van de bestandstwisten aantrekt. Dit gebeurde onder invloed van de oplopende spanningen in de stad, die enkele lidmaten al te fel blijk deden geven van hun afkeer van bepaalde predikanten (Taurinus, Arnoldi). Daarnaast slaagden met name de dopers en de davidjoristen er in deze tijd in sommige lidmaten "onrustich" te maken.⁴¹⁶

De opleving van de tuchttoefening in Delft na de Dordtse synode van 1618-1619 is daarentegen grotendeels toe te schrijven aan de inspanningen van de kerkeraad met betrekking tot huiselijke twisten, straatruzies en vertier (IIC, IIIA en IIIB). Opmerkelijk is, dat het vertrouwen in de kerkeraad als onpartijdig bemiddelaar in zakelijke geschillen (nog) niet is hersteld. De toegenomen activiteiten van de kerkeraad gingen namelijk niet gepaard met een substantiele stijging van het aantal procedures op het financieel-economische vlak (IIIC).

Kwaliteit

In het begin van de achttiende eeuw woedde er in de classis Delft en Delfland een strijd tussen kerk en overheid over de toepassing van alle trappen van de kerkelijke censuur, met inbegrip van de afsnijding. In een brief uit het classisarchief van een onbekende aan dominee Arnold Borstius, predikant te Delfshaven, worden voorbeelden uit de Delftse kerkeradsacta gegeven van gevallen, waarin lidmaten waren afgesneden wegens apostasie. De lijst begint met 1574 en eindigt met twee excommunicaties uit 1596. "Van dese tijd af tot 1722", zo besloot de onbekende schrijver zijn brief, "heeft men wat slappelijker dit stuk behandelt, de tijden en redenen zijn bekend!".⁴¹⁷

Zo bekend als die redenen voor hem waren, zijn ze voor ons allerm minst. Met hem constateren wij weliswaar dat de excommunicatie als uiterste consequentie van de kerkelijke tucht tegen het eind van de zestiende eeuw in onbruik raakte, doch een formeel besluit hierover is in de kerkelijke archieven niet te vinden. Het verdwijnen van de afsnijding was dan ook waarschijnlijk niet het gevolg van een eenduidige kerkelijke beslissing, maar van een vrijwillige stap terug, waartoe de gereformeerde kerk zich zag gedwongen door de overheid.

Het conflict over de kerkelijke tucht - dat wij hier slechts in enkele zeer grote lijnen zullen schetsen - vormde in feite slechts een afgeleide van de veel bredere territoriumstrijd tussen kerk en overheid. De kiem ervoor werd reeds in het midden van de zestiende eeuw in Londen gelegd. Het Laskiaanse tuchtmodel, dat via de synode van Emden vrijwel ongewijzigd werd overgeplaatst naar de Nederlanden, moest door zijn strikt kerkelijk karakter onvermijdelijk achterdocht wekken bij de wereldlijke overheid. Zo zag de Zuidhollandse synode zich al in 1575 genooddacht zich in een remonstrantie aan de Staten van Holland en Zeeland te verdedigen tegen verdenkingen, als zouden de gereformeerden van zins zijn een nieuwe Spaanse inquisitie in te voeren. De synode bracht de angst hiervoor in verband met de verkeerde interpretatie die magistraten konden geven aan de regel van Mattheus 18. Breedvoerig werd het verschil tussen wereldlijke en kerkelijke bestraffing uiteengezet, waarbij benadrukt werd dat het nooit de bedoeling van de gereformeerden zou zijn het "ampt der overheijt te prejudiceren". Zij wensten immers van nature binnen de grenzen van het kerkelijke te blijven.

Voor al het gedeelte van de discipline dat zich in de openbaarheid afspeelde, ontmoette weerstand, reden waarom de Staten de verzekering kregen dat de kerkeraden op dit gebied uiterste "moderatie" zouden betrachten. De gereformeerden zouden niet lichtvaardig overgaan tot een openbare verzoening, indien een zaak ten overstaan van het consistorie afgedaan kon worden.⁴¹⁸

Ook de eerste nationale synodes trachtten de ongerustheid bij de politieke machthebbers weg te nemen, door bij de beschrijving van de kerkelijke censuur stevast al in de aanhef te verklaren dat een christelijke (kerkelijke) straf niemand vrijwaarde van een wereldlijke straf. Dit kon de argwaan van de regenten echter niet wegnemen. In hun commentaar op de artikelen van de nationale synode van Middelburg (1581) gaven de gedeputeerden der Staten van Holland ondubbelzinnig aan, waar voor hen de grenzen van de kerkelijke tucht dienden te liggen: alleen degenen die belijdenis hadden gedaan van de gereformeerde religie konden bereikbaar zijn voor

de censuur en er zou nooit verder geprocedeerd mogen worden dan tot de excommunicatie "omme alle calumnie van bedwangh ende tyrannijs te verhouden".⁴¹⁹

Het eerste voorbehoud kwam overeen met de gereformeerde visie op de tucht, doch het tweede allerm minst omdat het de absolute zeggenschap van de kerk over de excommunicatie aantastte. Hoe het woordje "tot" uitgelegd moest worden bleek weldra, toen in 1583 op verzoek van de Hollandse Staten een ontwerp-kerkorde werd opgesteld, waarin de "openbaere ende naemcondighe afsnijdinghe" afhankelijk werd gesteld van politieke goedkeuring. Voor de classis was in deze procedure geen enkele rol meer weggelegd. Pas als de magistraat of - op het platteland - de hoofdofficier zijn instemming had verleend, mocht een lidmaat geëxcommuniceerd worden.

Bij verschil van mening zouden kerk en overheid in synodaal verband tot een gezamenlijk oordeel moeten komen. Deze kerkelijke wetten waren een puur politieke creatie, tot stand gekomen zonder welke inbreng van kerkelijke zijde dan ook. De te verwachten oppositie weerhield de Staten uiteindelijk van goedkeuring, ondanks de druk van een minderheid, waartoe ook de Delftse magistraat behoorde, om op deze ingeslagen weg voort te gaan.⁴²⁰

Voorlopig hadden de voorstanders van een zuiver kerkelijke tucht nog volop uitzicht het pleit in hun voordeel te beslechten, vooral na de komst van Robert Dudley, graaf van Leycester, als landvoogd naar de Nederlanden. Hij steunde met kracht het gereformeerde streven naar volledige zelfstandigheid van de kerk, hetgeen resulteerde in een nieuwe "nationale" kerkorde, opgesteld door de op zijn lastgeving gehouden Haagse synode. Ten aanzien van de censuur betekende dit het voortbouwen op het Laskiaanse tuchtmodel, geheel in de lijn van Emden, Dordrecht en Middelburg.

Hoewel de Haagse synode voor het eerst de mogelijkheid schiep dat één of twee magistraatsleden (mits lidmaat zijnde) de kerkeradsvergaderingen bijwoonden, waren de 'politieken' fel gekant tegen de kerkorde. In Delft sprak de magistraat de verdenking uit dat de gereformeerden "met haerlieder kerckenordonnantien soudén willen drijven tijrannie, niet kennende hare overheden soals 't behoort", hetgeen voor de predikanten aanleiding was zich in een remonstrantie te verdedigen tegen deze aantijging.⁴²¹

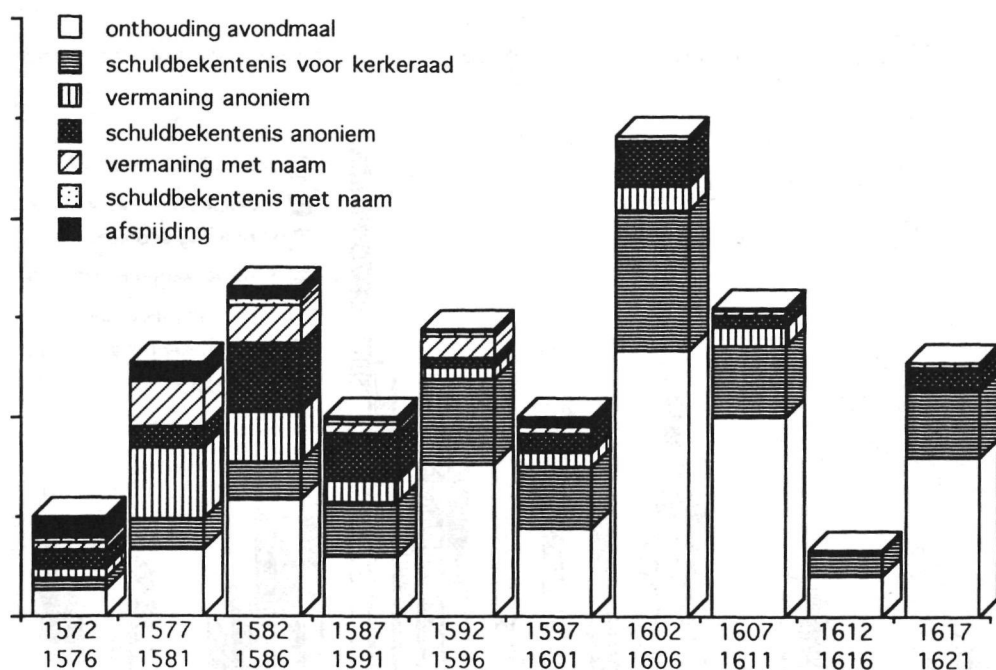
Het uiteindelijke politieke demasqué van Leycester en diens overhaaste terugkeer naar Engeland bood de Staten van Holland, die de Haagse kerkwetten slechts voorwaardelijk hadden aangenomen, een nieuwe gelegenheid een ordonnantie naar eigen snit na te streven. Anders dan in 1583 werden ditmaal wel kerkelijke vertegenwoordigers, onder wie Delftenaar Arent Cornelisz, bij het ontwerpen der kerkelijke wetten betrokken.⁴²² Toch werd in deze kerkorde van 1591 ten aanzien van de tucht de procedure van 1583 volledig gekopieerd.⁴²³ Voor de Delftse Veertigraad ging dit echter nog niet ver genoeg. In een commentaar werd absolute zeggenschap in alle afsnijdingskwesaties geëist, zonder beroepsmogelijkheid op de synode. De predikanten zouden echter wel onderworpen moeten zijn aan het synodale oordeel.⁴²⁴

Deze en andere bezwaren van Delft, die werden gedeeld door met name Rotterdam, Gouda, Hoorn en Medemblik, droegen er mede toe bij dat ook deze kerkorde vooralsnog niet door de Staten van Holland werd aangenomen.⁴²⁵ Hoewel de ordonnantie van 1591 op vele gebieden de zeggenschap van de overheid in kerkelijke

aangelegenheden vergrootte, ketste zij daarmee veeleer af door politieke onwil, dan door kerkelijk verzet.

Hierdoor deed de merkwaardige situatie zich voor dat formeel de 'oude' orde van 1586 bleef gelden, die de overheidsinmenging tot een minimum beperkte. In de Delftse praktijk van de kerkelijke censuur werden de destijds in 's-Gravenhage vastgestelde procedures evenwel in de jaren na 1591 geleidelijk verlaten. Figuur 5.5, waarin per jaar de toepassing van de verschillende trappen der censuur is weergegeven, laat niet alleen zien dat in Delft in 1598 voor het laatst lidmaten werden afgesneden, maar ook dat de vermaning met onbedekte naam na de eeuwwisseling een zeldzaamheid werd. Daartegenover werd steeds vaker genoegen genomen met een schuldbelijdenis ten overstaan van de kerkeraad, een vorm van bestraffing die door Van Deursen dan ook ten onrechte als een uitzondering wordt aangemerkt.⁴²⁶ In Delft werd deze besloten schuldbekentenis eerder regel dan uitzondering, hetgeen illustreert dat de kerkelijke tucht bijna letterlijk opgesloten raakte binnen de muren van de consistoriekamer.

Figuur 5.5 Trappen der censuur toegepast te Delft in aantallen per jaar, 1573-1621

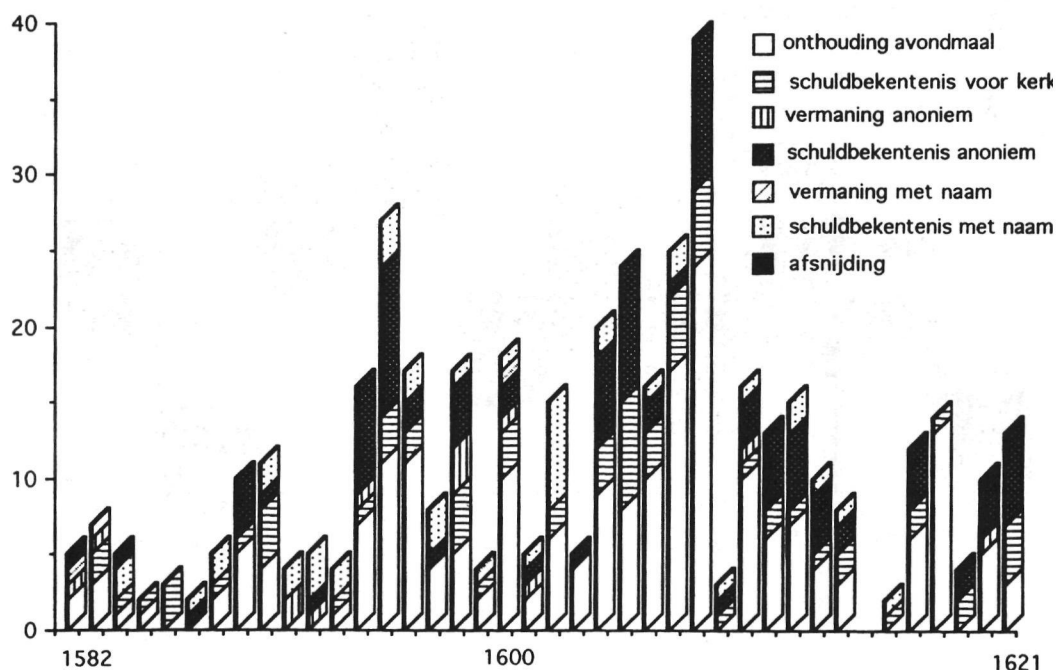
Bij lezing van de acta valt verder op dat deze meetbare wijziging in het beleid gepaard ging met een algehele verandering in de opstelling van de kerkeraad. Aanvankelijk achtervolgde het consistorie een zondaar bijna letterlijk, en het rustte niet, voor hij of zij tot een schuldbekentenis en verzoening met de kerk was gebracht. Rond 1600 veranderde deze actieve houding in een afwachtende. Het initiatief werd bij de kerkleden gelegd. Pas als een onder censuur gesteld lidmaat zich vervoegde bij de kerkeraad met de intentie zich te verzoenen, werd verder geprocedeerd.

In de tussentijd bleef de gecensureerde gesuspenderd van het Avondmaal. De afhouding van het Avondmaal was, als louter kerkelijke maatregel, onomstreden en werd gedurende de gehele bestudeerde periode regelmatig toegepast. In ruim éénderde (34,1%) van de geregistreerde tuchtgevallen werd iemand voor korte of langere tijd de toegang tot de Tafel des Heren ontszegd. Maar naar alle waarschijnlijkheid lag dit percentage nog veel hoger, want lang niet in alle gevallen werd zo'n afhouding nadrukkelijk in de acta vermeld, omdat zij immers vaak een logische consequentie was van een misstap.

Na 1598, toen de afsnijding in onbruik raakte en de kerkeraad jegens gesuspenderde lidmaten een afwachtende houding aannam, fungeerde de afhouding van het Avondmaal *de facto* als excommunicatie. De grote ban (excommunicatio major) maakte zogezegd geheel plaats voor de kleine ban (excommunicatio minor).

De situatie in het Delfland verschilde op het punt van de afdoening aanmerkelijk met die in Delft, zoals blijkt uit figuur 5.6.

Figuur 5. 6 Trappen der censuur toegepast te Delfland in aantallen per vijf jaar, 1582-1621

De bestraffing vond op het platteland namelijk vrijwel van meet af aan plaats op basis van vrijwilligheid. Afsnijding en openbare vermaningen - zowel anoniem als met onbedekte naam - kwamen slechts zeer sporadisch voor, zoals blijkt uit figuur 5.6. Alleen in De Lier werd in de vroege periode 1582-1584 nog tucht volgens het boekje geoefend. Daarna was het praktisch altijd gebruikelijk dat zondaren pas werden voorgesteld aan hun gemeente, nadat zij voor de kerkeraad hun schuldbekentenis hadden afgelegd.

Het meest opmerkelijke verschil met de stad Delft is het geringe aantal anonieme vermaningen. Dat anonimiteit in kleine gemeenschappen zelden gewaarborgd kon worden, zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Hierdoor had een voorstelling met verzwijging van naam praktisch hetzelfde gewicht als de daaropvolgende, in theorie zwaardere, trap in de censuur. Waarschijnlijk heeft deze wetenschap de plattelandskerkeraden terughoudendheid doen betrachten in de toepassing ervan.

Kerkelijke terugtocht

Reeds geruime tijd voordat de bestandstwisten in alle hevigheid losbarstten, waren de overheden in Delft en Delfland er blijkbaar al in geslaagd de kerkeraden op het terrein van de tucht aan banden te leggen en terug te dringen op het strikt kerkelijke erf. De kerkelijke terugtocht geschiedde niet overhaast, maar geleidelijk en onder druk van de politieke omstandigheden. Liever dan de overheid toe te staan zich te bemoeien met tuchtaangelegenheden, werd op dit punt vrijwillig gekozen voor het - naar ongetwijfeld gehoopt werd - tijdelijk terzijde schuiven van de kerkorde van 1586.

Van harte ging dit niet, getuige een brief uit 1602 van de zojuist van Delft naar Amsterdam verhuisde Wernerus Helmichius aan Arent Cornelisz. Daarin klaagde hij over de tuchtpraktijk in Rotterdam en Leiden, waar "declaratie" van zondaars alleen anoniem geschiedde en in hun afwezigheid. Als op dit punt de kerkorde al geschon- den werd, aldus Helmichius, dan behoefde er ook niet meer afgesneden te worden. Toch moet hij ook bij zijn ambtsbediening in Delft een soortgelijke tendens waarge- nomen hebben, hetgeen mede zijn verzuchting verklaart waarmee hij eindigde: "Maer dus doende bereijden wij allenskens voor onse nakomelingen den wech tot den onderganck der discipline ende sullen den libertinen in de handt komen vanselffs (aengaende dit stuck) eer wij het weten".⁴²⁷

Drie jaar later gaf dezelfde Helmichius, naar aanleiding van een discussie over de kerkorde in Utrecht, in niet mis te verstane bewoordingen aan wat hem en zijn geestverwanten ertoe bracht toch te kiezen voor een tijdelijke uitholling van de kerkorde: "Voorwaer, de excommunicatie te stellen aen 't oordeel van de magistraet kan ick niet inwilligen: 't is waer: men seijt alleen met kennisse: maer men weet wel hoe de magistraten nu gesint sijn: ende dat sij nimmermeer off selden souden con- senteren in de excommunicatie. Ende de sake is pur ecclesiastijck".⁴²⁸

De terugtocht die voortkwam uit deze afkeer van overheidsbemoeienis, ging voor sommige Delftse regenten echter nog niet ver genoeg. Op het hoogtepunt van de strijd tussen arminianen en gomaristen bepaalden zij, dat de predikanten geen enkele zaak meer vanaf de kansel zouden mogen bestraffen die de overheid aanging of door

de overheid afgedaan zou kunnen worden.⁴²⁹ Een dergelijk rigide opstelling van de overheid betekende dan ook voorlopig de definitieve nekslag voor het publieke of zichtbare gedeelte van de tucht. Dat in Delft in 1616 vervolgens alsnog de kerkorde van 1591 werd ingevoerd, was voor de censuur van marginale betekenis, aangezien deze immers nauwelijks nog bestond.

De Dordtse zege van 1619 deed bij de contra-remonstranten in Delft onmiskenbaar de hoop opflakkeren op revitalisering van de kerkelijke tucht in al haar facetten. Met nieuw elan werd toezicht uitgeoefend op leer en leven van de lidmaten en de weer-spannigen onder hen werden als vanouds bedreigd met excommunicatie.⁴³⁰ Maar spoedig bleek dat de kerkeraden de daad niet bij het woord konden voegen en dat op dit vlak in Dordt een Pyrrhusoverwinning was behaald. De overheid bleef bezwaren koesteren tegen de laatste openbare trappen van de censuur. Daarom bleef ook na Dordt bij gebrek aan politieke steun een volledige herinvoering van het oorspronkelijke - Laskiaanse - tuchtmodel achterwege.

Hoofdstuk 6: DE GECENSUREERDEN

Aantallen

Tot slot nemen wij het totale aantal onder censuur gestelde lidmaten nader in ogen-schouw. Het eerste probleem dat zich daarbij voordoet, is het vaststellen van de exacte omvang van deze groep. Het aantal tuchtgevallen is namelijk niet identiek aan het aantal gecensureerden, aangezien veel lidmaten in recidive vervielen. Met behulp van de lidmatenregisters kon weliswaar het leeuwedeel van de zondaars nader ge-identificeerd worden, doch in een aantal gevallen (de Jan Janszonen en Maritge Willemsdochter, etcetera) was het onmogelijk vast te stellen of het dezelfde persoon, danwel verschillende mensen betrof. Vandaar dat hieronder de omvang van de totale groep gecensureerden tussen 1572 en 1622 slechts binnen zekere marges aangegeven kan worden:

Tabel 5 18 Aantallen te Delft en Delfland gecensureerden, 1573-1621

	DELFT	DELFLAND
Aantal tuchtgevallen	1735	572
minimaal aantal gecensureerden	1157	346
maximaal aantal gecensureerden	1199	360

Deze bijna 1200 lidmaten in Delft en 350 in Delfland vormden slechts een fractie van het totale ledenbestand in deze jaren. Het ligt voor de hand de vraag te stellen of deze betrekkelijk kleine groep niettemin een redelijke afspiegeling vormde van het gehele gereformeerde kerkvolk, zowel wat betreft geslacht als sociale positie. Met andere woorden: was er bij de uitoefening van de kerkelijke tucht in Delft en Delfland sprake van een redelijke 'rechtsgelijkheid', of vielen er bepaalde vormen van bevoorrechting of achterstelling waar te nemen?

Geslacht

Het meest eenvoudig en objectief lijkt deze vraag beantwoord te kunnen worden met betrekking tot het geslacht. Een verdeling van de tuchtgevallen over de beide sexen levert het volgende beeld op:

Tabel 5.19 Aantallen gecensureerden te Delft en Delfland, verdeeld naar geslacht en berekend op basis van gevallen, 1573-1621.

	DELFT		DELFLAND	
Aantal gevallen	1735		572	
mannen	1064	(61,3%)	381	(66,6%)
vrouwen	671	(38,7%)	191	(33,4%)

De verhouding éénderde vrouwen en tweederde mannen, zoals in eerder tuchtonderzoek werd aangetroffen in Nîmes, Emden, Groningen, Leiden en Londen⁴³¹ wordt met deze cijfers volledig bevestigd voor Delfland en - zij het met een geringe afwijking - ook voor Delft. Wanneer de getallen evenwel gecorrigeerd worden van gevallen naar individuele lidmaten, dan worden de verschillen geringer.

Tabel 5 20 Aantallen gecensureerden te Delft en Delfland, verdeeld naar geslacht en omgerekend naar individuele lidmaten, 1573-1621

	DELFT		DELFLAND	
Minimaal aantal	1157		346	
mannen	664	(57,4%)	217	(62,7%)
vrouwen	493	(42,6%)	129	(37,3%)
Maximaal aantal	1199		360	
mannen	682	(56,9%)	222	(61,7%)
vrouwen	517	(43,1%)	138	(38,3%)

Dit veranderde beeld is voornamelijk toe te schrijven aan de vele mannelijke lidmaten, die bijzonder hardnekkig waren in hun misdragingen. Tegen de schoenmaker Gerrit Theunisz IJsselsteijn uit Delft werd bijvoorbeeld niet minder dan zestien keer een nieuwe tuchtprocedure begonnen. Bartholomeus Hendriksz, koekbakker en kruidenier op de Watersloot en de pompmaker-loodgieter Hans Tootman, werden negen keer geconfronteerd met een nieuwe tuchtzaak. Dit zou erop kunnen duiden dat mannen zich minder snel lieten corrigeren en dat vrouwen zich ontvankelijker toonden voor tuchtmaatregelen. Het zou tevens één van de redenen kunnen zijn waarom meer mannen dan vrouwen met de tucht in aanraking kwamen, terwijl zij in alle gemeenten verre in de minderheid waren. In feite was de verhouding man-vrouw bij de tucht praktisch omgekeerd evenredig aan de verhouding in de gemeenten.⁴³²

Een verschil in ontvankelijkheid kan echter niet de enige verklaring hiervoor zijn. Uit onderstaande tabel blijkt dat het door Schilling geconstateerde onderscheid tussen een mannelijk en een vrouwelijk type tucht,⁴³³ voor Delft en omgeving niet of nauwelijks is aan te brengen.

Tabel 5 21 Aandachtstvelden bij de tucht te Delft en Delfland, verdeeld naar geslacht, 1573-1621

	DFLFT		DELFLAND	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leertucht	62,4%	37,6%	67,8%	32,2%
Familietucht	54,6%	45,4%	58,3%	41,7%
Levenstucht	67,4%	32,6%	70,9%	29,1%
Onbekend	60,5%	39,5%	66,7%	33,3%

Weliswaar was het aandeel van vrouwen in de familietucht iets groter dan in de andere categorieën, doch dit was nog steeds van te geringe omvang om de conclusie van Schilling te onderschrijven, dat op het gebied van huwelijk en sexualiteit vooral vrouwen door de kerkeraden gecorrigeerd werden. Evenmin blijkt uit ons onderzoek dat vrouwen zich afzijdig hielden van afwijkingen in de leer,⁴³⁴ of zo sterk aan huis en gezin gebonden waren, dat zij weinig of geen deel hadden aan het maatschappelijk leven.⁴³⁵ Het overwicht van de mannen in de categorie levenstucht was in hoofdzaak toe te schrijven aan hun schier onuitroeibare genegenheid tot de drank, waarin zij de vrouwen ruimschoots overtroffen. Dat herbergbezoek vooral aan mannenaan gelegenheid was, zal hieraan niet vreemd geweest zijn. Op andere terreinen, zoals bij ruzies en in het economisch leven, roerden vrouwen zich, zoals wij reeds zagen, alleszins.

Het overwicht van de mannen in tuchtzaken was dan ook niet beperkt tot bepaalde soorten misdragingen, maar strekte zich uit over vrijwel alle terreinen. Een uitzondering vormde de zaken betreffende de voorechtelijke gemeenschap, waarbij de reparatie van de geschonden eer van de vrouw voorop stond.⁴³⁶ De reden voor de mannelijke oververtegenwoordiging moet naar alle waarschijnlijkheid vooral gezocht worden in de christelijke visie op de plaats, taken en verantwoordelijkheden van mannen in de samenleving. Van de man werd immers verwacht, dat hij zijn gezin in wijsheid voorging. Vandaar dat hij in zekere zin niet alleen verantwoordelijk werd gesteld voor zijn eigen gedragingen, maar ook voor die van zijn vrouw en kinderen. Ook bij de Delftse strafrechtspleging door de overheid, werd in het begin van de zeventiende eeuw dit uitgangspunt gehanteerd. In een vonnis uit 1607 werd uitgesproken, dat een man als hoofd van de huishouding ervoor diende te zorgen, dat zijn vrouw niet op dievenpad ging.⁴³⁷

Niet alleen als huisvader en voornaamste kostwinner moest de man zijn verplichtingen kennen, maar ook als kerklid. Want hoewel de Gereformeerde Kerk werd 'gedragen' door een meerderheid van vrouwen, werd zij louter bestierd door mannen: zij bekleedden het predikambt, kozen de ouderlingen en diakenen of werden zelf op tal gesteld. Hun geloofwaardigheid mocht daarbij niet in het geding komen door ergerniswekkend gedrag. Dit zou de mannelijke autoriteit immers kunnen aantasten. De hogere eisen die hieruit voortvloeiden, vonden waarschijnlijk hun vertaling in een overconcentratie van de kerkelijke censuur op het mannelijke deel van de gemeente. In dit opzicht was er klaarblijkelijk sprake van een zekere ongelijke behandeling. Een 'achterstelling' van de man stelt Noordam ook vast bij de wereldlijke rechtspraak in Delft.⁴³⁸ De "omgekeerde dubbele moraal", die hij in dit verband meent waar te nemen, gold evenzeer op het terrein van de kerkelijke tucht.

Socio-professioneel milieu

Of er ook sprake was van klassejustitie in de eigenlijke zin des woords, valt moeilijker vast te stellen. Een grondige analyse van de groep gecensureerden naar sociale positie moet op grond van het ontbreken van overzichtelijke en hanteerbare vermogens- en andere gegevens noodgedwongen achterwege blijven. Daarentegen is het voor Delft wel mogelijk, het socio-professioneel milieu van de getuchtigden in kaart te brengen, aan de hand van de ook elders in deze studie gehanteerde beroepenstra-

tificatie.⁴³⁹ Door de onvolledigheid van de beroepsvermeldingen in de lidmatenregisters en het ontbreken van deze lijsten over de periode 1616-1621, is het echter weer niet mogelijk het professioneel milieu van de gecensureerden af te zetten tegen een totaalbeeld van alle mannen en vrouwen, die zich in de jaren 1572-1621 lieten registreren als lidmaat. Dit gemis zullen wij trachten te ondervangen, door de haardstedentelling van 1600 en de lidmaten-'Nomenclator' van 1608-1609 te gebruiken als indicatoren voor de omvang van de diverse beroepsgroepen binnen respectievelijk de stad en de gereformeerde gemeente van Delft.

De uitwerking van deze lijsten, als bijlage F opgenomen,⁴⁴⁰ maakt duidelijk dat in alle sectoren van het economische leven in Delft, lidmaten werkzaam waren die op enig moment met de tucht geconfronteerd werden. Daarbij bestond in veel gevallen een duidelijke correlatie tussen het uitgeoefende beroep of de sociale positie en de aard van het vergrijp.⁴⁴¹ In een ander verband hebben wij reeds gewezen op de houding van de Gereformeerde Kerk tegenover lombardiërs en hun familieleden, die zijn weerslag vond in tuchtprocedures tegen drie echtgenotes van pandjesbazen.⁴⁴² Hetzelfde geldt voor enkele beoefenaars van een beroep in de (vrije) medische sfeer, die wegens de door hen gepraktiseerde genees- en behandelwijzen de verdenking op zich laadden, dat zij zich bezighielden met magie.⁴⁴³

Het relatief grote aantal lidmaten uit het herbergwezen in de tuchtregisters, is eveneens in direct verband te brengen met de aard van hun nering. In de uitzichtloze strijd van de kerk tegen drankmisbruik werden waarden en waardinnen, tappers en herbergiers niet zelden verantwoordelijk gesteld voor het wangedrag van hun klanten.⁴⁴⁴

Tuchtzaken vonden nogal eens hun oorsprong in de heersende arbeidsverhoudingen. De kerkeraad moest zich herhaaldelijk buigen over conflicten tussen werkgevers en werknemers, waarbij de nadruk lag op zijn rol als vredestitcher.⁴⁴⁵ Dat de bijzondere arbeidsverhouding tussen een dienstmaagd en haar werkgever een voedingsbodem kon vormen voor overspel en ontucht, hebben wij eerder reeds gesignaleerd.⁴⁴⁶

Veel procedures hadden een directe relatie met de beroepssfeer van de betrokken lidmaten. Herhaaldelijk moest de kerkeraad zich buigen over zakelijke geschillen, zoals bijvoorbeeld over de leverantie van koren door korenkoper Cent Pietersz aan bakker Dirck Jacobsz; over de verkoop van een laken door Willem Jansz, lakenverkoper in het Paternoster, dat volgens de klant op zeven el wel een halve el kromp; over het vermaken van een oude keurs door kleermaker Joris Willemsz, etcetera.⁴⁴⁷

Naast de aard van de nering, kon ook de plaats waar zij bedreven werd een verhoogd risico op 'censurabel' gedrag met zich meebrengen. Met name in de kleinhandel was sprake van een intensief contact met een groot en wisselend publiek. Conflicten die zich in deze sfeer voordeden, in de vorm van ordinaire ruzies of zakelijke conflicten met klanten, bleven zelden in de verborgenheid, aangezien de handel zich veelal op straten en marktplaatsen afspeelde.⁴⁴⁸ Het gevolg hiervan was, dat de kerkeraad al snel op de hoogte kwam van incidenten en op grond van de gegeven openbare ergernis tot handelen moest overgaan. Dit verklaart waarschijnlijk het grote aantal kramers, straatverkopers en -verkoopsters, dat in de consistoriekamer ontboden werd.

Of dezelfde verklaring ook opgaat voor de schoenmakers, schoenlappers, hoedenmakers en kleermakers, die in opmerkelijk groten getale werden gecensureerd, is onzeker. Voor een deel hadden hun gevallen te maken met zaken, die voortvloeiden uit hun nering, zoals conflicten met ontevreden klanten.⁴⁴⁹ Bij het merendeel van de misdragingen kon deze relatie echter allerm minst gelegd worden, omdat deze te maken hadden met algemene klachten over zaken als drankmisbruik, overspel en echtelijke twisten.

Misschien moet ten aanzien van een aantal neringdoenden uit laatstgenoemde groepen, tevens een relatie gelegd worden met hun lage positie op de sociale ladder. Voor sommige van deze gecensureerden staat vast, dat zij tijdelijk of voor langere duur ondersteuning genoten van de diakonie, hetgeen met zich meebracht dat door de kerkeraad bijzondere eisen gesteld werden ten aanzien van de ingetogenheid en soberheid van hun levenswandel.⁴⁵⁰ Drankmisbruik en herbergbezoek werden in een dergelijke situatie bijzonder scherp veroordeeld. Dit gaat ook op voor een substantieel deel van de grote groep gecensureerden uit de tapijt- en textielnijverheid. Later zal nog aangetoond worden, dat veel van de bedeeden in Delft met name uit deze sfeer afkomstig waren.⁴⁵¹

Veel hoger op de sociale ladder, maar daarom niet gevrijwaard van kerkelijke vermaningen, stonden de talrijke brouwers in de stad. Maar liefst zeventien van hen werden door de kerkeraad onder censuur geplaatst, waarvan een gedeelte wegens financiële problemen, die het gevolg waren van een sterk teruglopende bierafzet. Andere brouwers daarentegen, maar ook kooplieden, belangrijke overheidsdienaren en zelfs leden van magistraat en vroedschap, werden daarentegen aangeproken in verband met hun overdadige en losbandige levenswijze.⁴⁵²

Onder de gecorrigeerde lidmaten, die in overheidsdienst waren, bevonden zich verhoudingsgewijs weinig eenvoudige soldaten, hoewel hun reputatie verre van goed te noemen was. Hun veelvuldige en langdurige afwezigheid uit de stad, alsmede de buitenlandse komaf van velen, maakte dat slechts weinigen - en waarschijnlijk niet degenen met de meest ruwe bolster - zich aansloten bij de Nederlandse gereformeerde gemeente.⁴⁵³ Officieren daarentegen, maakten wel vaak deel uit van de gemeente en werden niet alleen voor hun eigen gedrag, maar soms ook voor dat van hun manschappen, ter verantwoording geroepen.⁴⁵⁴

Een beroepsgroep, die weliswaar niet geheel ontbreekt in de tuchtregisters, maar relatief weinig gecensureerd werd, bestond uit geschoolde ambachtslieden, zoals goud- en zilversmeden, harnasmakers, smeden, koperslagers en tingieters. Deze beroepscategorie, die waarschijnlijk tevens is te beschouwen als een min of meer afzonderlijke sociale laag, verdiende waarschijnlijk ruim voldoende om in het eigen onderhoud te voorzien en de diakonie op afstand te houden, maar te weinig om zich over te geven aan luxe en grootscheepse uitpattingen. Dit vrijwaarde deze ambachtslieden in tweeërlei opzicht van bijzondere aandacht van de kerkeraad.

Klassejustitie

Over het geheel bezien, moet de conclusie luiden dat niet alleen alle beroepsgroepen, maar ook alle sociale geledingen in de gemeente met de censuur in aanraking kwamen. Dat neemt echter niet weg dat er hier en daar in de kerkeraadsacta zinsne-

den voorkomen die zouden kunnen duiden op een zekere mate van rechtsongelijkheid. Het meest uitgesproken was de kritiek van de immer scherp van de tongriem gesneden Claertge Willemsdr uit Schipluiden. Zij weigerde zich onder censuur te stellen, onder verwijzing naar twee schouten en de graaf, die volgens haar nimmer bestraft werden. De kerkeraad antwoordde haar dat dit wel degelijk gebeurde, "al hingen wij 't alle man nijet aan de neuse".⁴⁵⁵

Inderdaad, zo blijkt uit de diverse acta, ontlepen de gezagsdragers op het platteland de censuur niet, zoals ook in Schipluiden bleek uit de aanhoudende pogingen van de plaatselijke kerkeraad om schout Willem Claesz van Diepen tot schuldbekentenis te brengen.⁴⁵⁶ De ambachtsheer verzette zich hier klaarblijkelijk niet tegen, in tegenstelling tot die in Vlaardingen. In dit stadje stuitten de pogingen van het consistorie de baljuw Cornelis Bor aan de gemeente voor te stellen, in verband met diens onstichtelijke levenswandel, op verzet van de ambachtsheer. Deze was van mening, dat een dergelijke openbare vermaning vanaf de kansel nadelig en ongepast zou zijn voor iemand die een publiek ambt bekleedde "ende het geweer hanteerde". Een hoofdofficier diende men volgens hem niet te behandelen als een "ander gemeen persoon". De Vlaardingse kerkeraad bleef vervolgens nog jaren tevergeefs aandringen op een openbare schuldbekentenis van de baljuw, waarbij ook de bemiddeling van de classis vruchteloos bleef.⁴⁵⁷

Het Delftse consistorie ontzag de aanzienlijken in de gemeente evenmin, al werden zij soms wel met de nodige omzichtigheid benaderd. In extremis ging dit op voor Sabina, gravin van Solms, de bewoonster van het Prinsenhof, waar in 1605 ter gelegenheid van de bruiloft van kapitein Caddels uitbundig werd gedanst. Arent Cornelisz vervoegde zich persoonlijk tot twee keer toe tevergeefs bij het hof, teneinde Haar Genade hierover aan te spreken. Hij nam uiteindelijk genoegen met excuses over het gebeurde, die hem werden overgebracht door een hofdame, joffrou Rans. De kerkeraad besloot hierop de zaak voor de gemeente af te doen met een zeer algemene en anonieme vermaning.⁴⁵⁸

Ook magistraatsleden werden in Delft doorgaans niet door ouderlingen vermaand, maar door de predikanten zelf, waarbij niet altijd tot het uiterste geprocedeerd werd. Burgemeester Claes Adriaensz van Adrichem beschuldigde in 1587 Arent Cornelisz ervan, zich te hebben bemoeid met de verkiezingen der Wet, door in Den Haag voor zijn kandidatuur te pleiten. Van Adrichem, die een dergelijke ondersteuning blijkbaar niet op prijs stelde, kon ondanks hardnekkige ontkenningen van de predikant niet afgebracht worden van deze "quade impressie", waarna de kerkeraad de zaak liet rusten met de even opmerkelijke als 'moderne' argumentatie dat "men eens menschen meeninge nijet benemen can".⁴⁵⁹

De kerkeraad schroomde evenmin de stadspensionaris, meester Gerard Biese, te vermanen, nadat gemeld was dat men hem in Antwerpen dronken te scheep had zien gaan. De broeders namen genoegen met een spijtbetuiging en een belofte tot beterschap, zonder hieraan de gebruikelijke sanctie - een anonieme voorstelling voor de gemeente - te verbinden.⁴⁶⁰ Geheel onverklaarbaar was deze beslissing overigens niet, aangezien de misstap elders was gezet en waarschijnlijk slechts weinig Delftenaren er kennis van droegen.

Moeilijker te rechtvaardigen, lijkt de behandeling die de brouwer-regent Bruijn Jacobsz van der Dussen tot twee keer toe kreeg, nadat bij bruiloften in zijn huis was gedanst. Ook hier werd genoeg genomen met een schuldbelijdenis voor de kerkeraad en bleef een anonieme voorstelling achterwege, waarbij het argument - het gebeurde achter gesloten deuren - weinig overtuigend klonk.⁴⁶¹ De al genoemde burgemeester Claes Adriaensz van Adrichem daarentegen, werd te zamen met zijn echtgenote voor hetzelfde vergrijp wel weer aan de gemeente voorgesteld, met verzwijging van hun naam.⁴⁶²

Tegen een andere regent, de burgemeester Cornelis Lambrechtsz van der Well, werd tussen 1579 en 1604 zes keer een tuchtprocedure gestart, wegens uiteenlopende zaken. In deze periode ging het consistorie echter nooit verder dan het stadium van de vermaning, zelfs toen in Delft sterke geruchten rondgingen over onkuisheid, die hij zou hebben begaan met een naaister.⁴⁶³ Pas in 1616, toen hij inmiddels burgemeester af was, kwam het tot een afhouding van het Avondmaal, nadat hij een kind had verwekt bij zijn nicht. Tot een verdere tuchtrechtelijke afhandeling van deze zaak kwam het echter niet, omdat hij zijn deur gesloten hield voor kerkelijke representanten.⁴⁶⁴

Lambrecht Lambrechtsz, brouwer in de Schaar en een andere telg uit het vooraanstaande geslacht Van der Well, werd zeven keer gecorrigeerd. In zijn geval werd drie keer overgegaan tot een onthouding van het Avondmaal en vernam de gemeente bijzonderheden over zijn vechtpartij met een medelidmaat, zonder dat daarbij naam en toenaam werden vermeld.⁴⁶⁵

Ten aanzien van de censuur tegen leden van de regentenstand in Delft wordt de indruk gewekt, dat de mate waarin de kerkeraad de tot zijn beschikking staande middelen hanteerde, sterk afhankelijk was van de individuele bereidheid van de betrokkenen, om kerkelijke vermaningen en straffen te accepteren. Wordt deze kerkelijke aanspraak resoluut van de hand gewezen, - zoals door Cornelis van der Well - dan kon of wilde de kerkeraad niet overgaan tot zwaardere sancties.

Een sporadisch voorkomende vorm van 'klassejustitie' ten slotte, was het verdoezen van de identiteit van de gecensureerde in de kerkeradsacta. Soms geschiedde dit door alleen de initialen op te tekenen, zoals in het geval van B.D., van wie ook de aard van de zonde in nevelen gehuld bleef.⁴⁶⁶ Overigens hebben de discrete kerkregeerders daarbij geen rekening kunnen houden met de moderne computertechnologie, met behulp waarvan de initialen met tamelijk grote zekerheid kunnen worden toegeschreven aan Beuckel Dirckz (van Santen), een vooraanstaande Delftse regent. In enkele andere gevallen werden slechts vage aanduidingen gegeven, zoals "een vader en een moeder", "een man en een wijf", "een zuster" of "seker vrouwspersoon", waarmee de identiteit eveneens doelbewust versluierd werd. Toch was een dergelijke vorm van "pluijmstrijcken" eerder uitzondering dan regel.

Ten aanzien van Delft en Delfland kan dan ook in grote lijnen de conclusie van Evenhuis onderschreven worden dat de kerkeraden tijdens de eerste decennia van de Reformatie over het algemeen nog zonder aanzien des persoons handelden en ook de machtigen - zij het met de nodige omzichtigheid en consideratie - durfden aan te spreken.⁴⁶⁷

Toen in 1612 de Delftse landschapsschilder Pieter Stael, bijgenaamd "de hijger", in ruil voor een koraalrood gestreepte broek, voor de passementwerker IJsselsteijn een doek vervaardigde, koos hij als onderwerp "Sodom en Gomorra".⁴⁶⁸ Juist in het geval van Stael, die zich tijdens het Twaalfjarig Bestand ontpopte als een felle contra-remonstrant, kon de keuze van dit bijbelse thema niet op toeval berusten. Het is verleidelijk aan te nemen, dat niet het fraaie kledingstuk, maar zijn negatieve waardering van de zedelijke toestand in zijn woonplaats, de inspiratie vormde voor zijn schilderij. Blijkbaar hadden vier decennia kerkelijke tucht in de ogen van de kunstenaar nog maar weinig bijgedragen tot vergroting van het aantal 'rechtvaardigen' onder de Delftenaren.

De vraag rijst of, onder invloed van de omstandigheden, de donkere kleuren niet al te zeer hebben overheerst op het palet van deze tijdgenoot. Bijna vier eeuwen later is het voor ons echter uiterst moeilijk het effect te meten van die gereformeerde censuur op het maatschappelijk gedrag van de lidmaten, onze kwantitatieve benadering ten spijt. Toch meent Herman Roodenburg, na bestudering van zo'n vijftig jaar kerkelijke tucht in Amsterdam, te bespeuren dat de onderlinge relaties tussen lidmaten geleidelijk minder hevig en minder gewelddadig geworden waren.⁴⁶⁹ Op basis van ons onderzoek durven wij een dergelijk vergaande conclusie voor Delft en Delfland in ieder geval niet trekken.

Toch zou het zeer goed mogelijk kunnen zijn dat de kerkeraad van Amsterdam met zijn tuchtoefening grotere veranderingen teweeg wist te brengen in het gedrag van lidmaten dan die van Delft, omdat hij immers minder gehinderd werd door een weerspannige stedelijke overheid. Dit kwam ongetwijfeld de intensiteit, continuïteit en daarmee ook de kwaliteit van de tuchtoefening ten goede.

In Delft zag het consistorie zich reeds in een vroeg stadium, onder invloed van de aanzienlijke groei van de gemeente als gevolg van de instroom van Zuidnederlandse vluchtelingen, gedwongen zijn ideaal van een heilige gemeente ruimer te interpreteren. Immers, de mechanismen die het tuchtsysteem schraagden, zoals sociale controle en psychische druk, haperden onder invloed van de gemeentegroei. Een stringent toezicht op leer en leven van alle lidmaten werd in de praktijk ondoenlijk. De kerkeraad bleef zich wel steeds nadrukkelijk aanbieden als bemiddelaar in conflicten, maar misstappen van lidmaten kwamen lang niet altijd meer ter kennis van het consistorie, noch waren zij altijd aanleiding tot het starten van een procedure. Hierdoor kreeg de kerkelijke tucht steeds meer een exemplarisch karakter. In dit opzicht stemmen onze bevindingen in Delft volledig overeen met die van Roodenburg in Amsterdam.⁴⁷⁰

Bij dit stellen van voorbeelden zagen wij een verschil in behandeling van mannen en vrouwen, in de vorm van een overconcentratie op het mannelijke deel der gemeente. Deze was waarschijnlijk toe te schrijven aan de leidende en 'voorbeeldige' rol die de kerk op basis van de Heilige Schrift aan de man toebedeelde in gezin en maatschappij. Op het bevoordelen of ontzien van lidmaten uit de sociaal hogere

maatschappelijke gelederen konden de kerkeraden nauwelijks betraapt worden, al werd hier en daar de nodige omzichtigheid en discretie betracht.

De kerkelijke censuur had zowel exemplarische betekenis voor de eigen gemeente, als voor het niet-gereformeerde deel van de bevolking. Lidmaten werden erdoor geconfronteerd met de eisen die aan leer en leven van ware christenen werden gesteld en moesten, als zij onverhoopt niet aan deze eisen konden voldoen, leven in het ongemakkelijk besef, dat ook zij de kans liepen ooit in de consistoriekamer ontboden te worden. Dat hiervan een zekere preventieve werking is uitgegaan lijkt evident.

Voor de buitenwacht moest de tuchtoefening duidelijk maken, dat hoge eisen gesteld werden aan het lidmaatschap van de gereformeerde gemeente en dat hier ook op werd toegezien. Dit besef was noodzakelijk, wilden de kerkeraden met enige kans op succes streven naar een op calvinistische leest geschoeide samenleving. In dat opzicht hadden de kerkregeerders de gemeente waarschijnlijk het liefst gezien als een gezelschap uitgelezen mannen en vrouwen, dat de rol vervulde van een Gideonse bende, een voorhoede in de strijd voor een christelijke samenleving.

Dat de door ons bestudeerde gemeenten dit ideaalbeeld geenszins benaderden, was niet alleen te wijten aan de menselijke zwakheden van de lidmaten of de praktische problemen van de kerkeraden bij de vervulling van hun opzichterstaak. Het was ook toe te schrijven aan het onvermogen van de Gereformeerde Kerk een middenweg te vinden, toen het Laskiaanse tuchtmodel op onoverkomelijke bezwaren stuitte bij de overheid. In plaats daarvan werkten de consistories in Delft en Delfland met een romps van het oorspronkelijke model, terwijl naar buiten toe de pretentie werd hooggehouden, dat de censuur tot in haar uiterste consequentie kon worden toegepast. Dat dit een illusie was, zal geleidelijk tot het besef van de goegemeente zijn doorgedrongen, waarmee het effect van de kerkelijke tucht gaandeweg verder marginaliseerde.

NORM EN WET

INLEIDING

'T waerste ende beste in 's werelts ronden
 Dat door 's menschen verstant oijt is ghevonden
 Zijn goede politienwetten ende rechten
 wel verstaende dat den mensch besmet met sonden
 door sijn verstant alleen die niet vast can hechten
 Maer Godt werckt door zijn instrumenten als knechten
 dat wat goets (al ist difficijl) wert bedacht
 daerom so men toch teghen Godt niet moet vechten
 gheven wij de meeste eer zijn Godtlicke macht
 dese wetten en rechten seer hooch gheacht
 moeten met Godts Wet en Woort niet discorderen
 daerop d'overheijt moet houden goede wacht
 dat heur statuijten Godts Woordt niet repugneren¹
 sij moeten die oock selfs niet violeren²
 om 's werelts eer, goet of ghescheinck, dat menich becoort;
 so sal 't ghemeen volck met ernst obedieren
 goede wetten en rechten conform Godts Woordt.

De vraag naar het belangrijkste en het beste dat ooit uit 's mensen brein was ontsproten, vormde in 1581 voor de Schiedamse rederijderskamer De Roode Roosen de aanleiding tot bovenstaande lofzang op een goede wetgeving. In het gedicht, dat werd voorgedragen tijdens een refereinfest te Delft, werd de eis gesteld dat wetten altijd in overeenstemming moesten zijn met Gods Woord en dat de overheid hierop moest toezien.³ Hoewel de nadruk lag op de Schrift als absolute norm, werd door de auteur geen exclusief calvinistisch standpunt verwoord, maar een in zeer brede christelijke kring levende gedachte. In de multiconfessionele samenleving van na de Overgang was echter alleen de geprivilegieerde Gereformeerde Kerk in een positie om pressie uit te oefenen op de verschillende overheden, teneinde wetgeving en rechtspleging te bewerkstelligen, die de door God gewilde wereldlijke orde - uiteraard volgens de gereformeerde interpretatie van de Heilige Schrift - naderbij zou moeten brengen.

Dit proces van kerkelijke beïnvloeding van de politieke besluitvorming heeft nog niet veel aandacht gekregen in de literatuur. Soms wordt het vermengd of verward met kerkelijke censuur,⁴ doch daarmee konden en mochten, zoals we hiervóór al hebben gezien, uitsluitend de eigen lidmaten bereikt worden. We hebben het in dit deel echter over pogingen verder te reiken dan de eigen kerkgemeenschap, door ook het niet-calvinistische deel van de bevolking te confronteren met de gereformeerde

waarden en normen

Een dergelijk proces stelt Evenhuis voor Amsterdam vast, waar de kerkeraad "alles trachtte te weren dat in strijd was met het gereformeerde theocratische ideaal" en hij duidt dit streven aan als "maatschappelijke discipline"⁵ Ook Schilling ziet een sterke analogie met de kerkelijke tucht Hij constateert dat individuele censuurgevallen voor het stadsbestuur van Emden soms de aanleiding vormden om maatregelen te treffen, die gevolgen hadden voor de gehele stadsbevolking en hij spreekt in dit verband dan ook over "gesellschaftliche Zucht" of "kollektive Zucht"⁶

De door beide auteurs gehanteerde terminologie lijkt echter ongelukkig gekozen, omdat daarmee ten onrechte de indruk wordt gewekt, dat er sprake zou zijn geweest van min of meer zelfstandige kerkelijke wetgeving en rechtspraak, waaraan de gehele samenleving onderworpen was De kerkeraden, classes en synodes konden evenwel slechts indirect 'disciplineren', namelijk alleen via een lobby bij de overheid De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, zo merkt Schilling in één van zijn talrijke andere geschriften dan ook terecht op, fungeerde daarbij echter nooit als een instrument van de staat, doch was een zelfstandige politieke en maatschappelijke kracht, die in staat was politieke richtlijnen ter "Verchristlichung" van de gehele maatschappij te bewerkstelligen⁷

Op basis van een onderzoek naar de situatie in Haarlem komt Joke Spaans tot een conclusie, die daar diametraal tegenover staat Volgens haar probeerde de overheid op geen enkele manier de bevolking te disciplineren volgens de norm van de publieke kerk Deze stelling impliceert dat de Haarlemse kerkeraad er nooit in geslaagd zou zijn de magistraat aan te zetten tot maatregelen, die moesten leiden tot "protestantisering van de stedelijke cultuur"⁸ Spaans lijkt hiermee de invloed van de publieke kerk op de inrichting van de samenleving al te zeer te minimaliseren

In dat opzicht heeft Ten Boom in zijn dissertatie over de Reformatie in Rotterdam een scherper oog voor wat hij noemt "de ordenende invloed", die de Gereformeerde Kerk ten opzichte van het maatschappelijke leven heeft willen en kunnen uitoefenen Wel signaleert hij een constant spanningsveld tussen consistoriekamer en stadhuis, omdat de kerkelijke aspiraties hier direct raakten aan de bevoegdheden van de overheid⁹

Het door Ten Boom geconstateerde antagonisme is in extremis terug te vinden bij Enno van Gelder, die in zwart-witte tinten een Hollandse samenleving schildert, waarin het drijven van de predikanten gericht was op een christelijke maatschappij naar Geneefse snit en waarin de rekkelijke magistraten slechts met uiterste traagheid en tegenzin bereid waren tot het uitvaardigen van - alleen op papier - strenge ordonnaties en plakkatens¹⁰

Niet de tegengestelde, maar juist de gemeenschappelijke belangen van kerk en overheid krijgen daarentegen de meeste aandacht in de recente maatschappij-historische beschouwingen Daarin worden de inspanningen die de Gereformeerde Kerk zich op maatschappelijk terrein getrooste, geplaatst tegen de achtergrond van een strijd tussen elitecultuur en volkscultuur Deze, door de Fransman Muchembled gelanceerde visie,¹¹ heeft in Nederland school gemaakt onder historici als Van Deursen, Frijhoff, Spiertz, Rooijackers, Roodenburg en Bogaers¹² Zij spreken in dit verband over een "normeringsoffensief" van de zijde van de maatschappelijke elite,

die erop gericht was anderen - dat wil zeggen 'het volk' - "door (soms subtiële) dwangmaatregelen een aantal gedragscodes op te leggen".¹³ Dit normeringsoffensief wordt door hen ook wel aangeduid als een "beschavingsoffensief", voorzover het de "wereldse of volkscultuur" betrof en als "kersteningsoffensief", wanneer de "kerkelijke cultuur" of de "volksreligiositeit" het mikpunt was.

Beide offensieven zijn eigenlijk niet te scheiden, omdat zij voortdurend in elkaar overlopen als gevolg van het samenvallen van kerkelijke en burgerlijke elites. Deze optiek leidt tot de conclusie, dat het normeringsoffensief sociaal bepaald was en niet confessioneel, hetgeen gestaafd wordt met de constatering dat in het vroegmoderne Europa zowel protestantse als rooms-katholieke elites de strijd aanbonden met de heersende volksgebruiken.¹⁴ Voor de Republiek durft Frijhoff daarom ook te stellen dat "de gereformeerde cultuurpolitiek van de zeventiende eeuw voor een aanzienlijk deel een voortzetting was van de katholieke maatregelen onder een ander lemma, maar met soortgelijke middelen".¹⁵

De Rotterdamse hoogleraar wijst met betrekking tot het onderzoek naar normeringsoffensieven op het belang van twee naar hun aard verschillende soorten bronnen: de rechtstreeks normatieve bronnen (keuren, resoluties, plakaten) en de indirect normatieve bronnen (gerechtelijke verslagen, acta van kerkelijke vergaderingen).¹⁶ Ook voor het onderzoek ten behoeve van dit deel van onze studie is een gecombineerd gebruik van beide typen bronnen onontbeerlijk. Anders dan bij de kerkelijke tucht, waarbij het ging om min of meer vastgestelde, regelmatig terugkerende procedures, leent de stof zich ditmaal echter minder voor een kwantitatieve benadering. Llewellyn Bogaers¹⁷ heeft met haar getalsmatige analyse van de Utrechtse plakkaatboeken weliswaar aangetoond dat een dergelijke methode profijtelijk kan zijn bij een eenzijdig onderzoek in de rechtstreeks normatieve bronnen, maar het ontwikkelen van een gecombineerde kwantitatieve methode voor beide typen bronnen stuit, wegens hun zeer verschillende karakter, op onoverkomelijke bezwaren.

De meest geschikte manier om de interactie tussen kerk en overheid zichtbaar te maken en op haar merites te beoordelen lijkt dan ook het thematisch-chronologisch 'in elkaar schuiven' van rechtstreekse en indirecte wereldlijke en kerkelijke bronnen te zijn. Alleen zo kan duidelijk worden wanneer, hoe en op welke terreinen de Gereformeerde Kerk trachtte via druk op de overheid de gehele samenleving te schikken naar haar eigen waarden en normen en in hoeverre de verschillende overheden bereid waren hieraan mee te werken.

Voor de stad Delft staan ons voor deze analyse bovenal de tamelijk volledige en over langere perioden kwalitatief goede kerkeraadsacta ter beschikking. De voornaamste wereldlijke bronnen zijn de resolutieboeken van de Veertigraad en de keurboeken van de magistraat. Deze laatste bron bevat hoofdzakelijk de teksten van de door het College van de Wet uitgevaardigde plakaten. Dit betekent dat wij wel kunnen beschikken over de wetteksten, doch dat de achterliggende beweegredenen en belangenafwegingen grotendeels aan het zicht onttrokken blijven.

Ten aanzien van het platteland vormen de classicale acta, die beginnen in 1582, en de overgeleverde kerkeraadsacta van een zestal gemeentes de voornaamste kerkelijke bronnen. Voor een reconstructie van het overheidsbeleid zijn de resoluties van de Staten van Holland het belangrijkste. Daarnaast zijn alleen voor Vlaardingens teksten

van door de magistraat uitgevaardigde keuren bewaard gebleven. Omdat de kerke-raadsacta van deze plaats verloren gingen, zijn de kerkelijke beïnvloedingspogingen in de richting van het stadsbestuur echter niet of nauwelijks te onderkennen.

Welke terminologie het meest geëigend is als etikettering voor dit beïnvloedings-proces blijft discutabel. Onze bedenkingen tegen begrippen als "samenlevingstucht" of "maatschappelijke discipline" hebben wij hierboven reeds aangegeven, doch ook aan het gebruik van de termen "kerstenen" en "beschaven" kleven bezwaren. Geker-stend werden de Nederlanden reeds onder Willibrord en de zijnen, zodat er na vele eeuwen van rooms-katholiek christendom op zijn hoogst sprake kan zijn geweest van "om- of herkerstening" van de totale bevolking volgens de uitgangspunten van de kerk van de Reformatie of die van de Contra-Reformatie. Daarbij zullen de kerken hun eigen normenstelsel ongetwijfeld als beschaafd hebben beschouwd, doch niet de wens om te beschaven was de drijfveer bij de maatschappelijke missie waartoe de kerken zich geroepen voelden, maar bezorgdheid om het respecteren van de wil van God.

Deze wil van God, geopenbaard in de Heilige Schrift, was de enige en absolute norm waardoor de overheid zich volgens de calvinisten moest laten leiden. In die zin is de aanhoudende reeks verzoekschriften en smeekbedes van de kerk aan de overheid dan ook met recht te duiden als een normeringsoffensief. Het is daarbij nog wel de vraag of de door de Gereformeerde Kerk gestelde eisen aan de samenleving algemeen christelijk waren - zoals Van der Pol betoogt op grond van zijn bevindingen in Kampen¹⁸ - of specifiek danwel in hun kern gereformeerd.

In de volgende hoofdstukken zal geschetst worden op welke uiteenlopende terreinen van de samenleving de Gereformeerde Kerk in de classis Delft en Delfland heeft gepoogd haar stempel te drukken en in hoeverre zij hierbij een gewillig oor vond bij de verschillende overheden. Vervolgens zal aan het eind van dit deel ge-tracht worden vast te stellen of en in hoeverre het beschreven normeringsoffensief heeft geleid tot een meer calvinistisch gekleurde maatschappij.

Hoofdstuk 1: DE KERKELIJKE LOBBY

De Delftse magistraat heeft van meet af aan geen enkele twijfel laten bestaan over de grenzen van de kerkelijke macht. Toen de predikanten in het najaar van 1573 meedeelden over te willen gaan tot de verkiezing van ouderlingen en diakenen gingen de burgemeesters - na overleg met de schepenen - hiermee alleen accoord op de expresse voorwaarde dat de nieuw verkorenen "niet en sullen treden noch haer onderwinden in eenighe politieke saecken, maer laeten die wereltlicke handt in haer gheheel, haer alleijn moeiende met het kerckelicke regiment". De predikanten accepteerden deze bepaling onvoorwaardelijk, met de aantekening dat zij tot dan toe ook niet anders gedaan hadden.¹⁹

Getuigde het vooraf informeren van de magistraat over de eerste verkiezing van een kerkeraad reeds van een grote sensibiliteit aan kerkelijke zijde voor de politiek-religieuze verhoudingen in de stad, ook in de daaropvolgende jaren ging het Delftse consistorie steeds uiterst omzichtig te werk in zijn contacten met de overheid. Dit betekende echter niet dat de kerkeraad zich volledig afzijdig hield van politieke aangelegenheden. Hij beschouwde het namelijk als zijn plicht de wereldlijke machthebbers te wijzen op ontsporingen in de samenleving, die strijdig waren met Gods Woord en die daarom door de competente christelijke overheden bestreden dienden te worden. Kerkregeerders moesten dit wel doen, aldus Arent Cornelisz in een door hem geschreven remonstrantie uit 1579 aan de Staten van Holland, "alsoe ons den Heer almachtich tot wachters ghesettet heeft om de menschen voor zijne ghenakende plaghen en straffen te waarschuwen".²⁰

Dit waarschuwen kon op zeer verschillende wijze geschieden. Het meest voor de hand lag - zoals in het geval van de hierboven aangehaalde remonstrantie - dat kerkelijke vergaderingen de formele weg bewandelden door zich te bedienen van op schrift gestelde klachten en verzoeken. Zo overhandigden Arent Cornelisz en de ouderling Huijch Jacob Bruijnsz van der Dussen reeds op 23 november 1573 aan de Delftse burgemeesters een rekwes, waarin maatregelen gevraagd werden tegen de talrijke onwettige huwelijken en gevallen van hoererij in de stad.²¹ Het was echter lang niet altijd zeker of deze handelwijze ook het gewenste effect sorteerde, temeer daar niet alle stadsbestuurders onvoorwaardelijk partij kozen voor de gereformeerde gemeente.

Waarschijnlijk kwam de Delftse kerkeraad dan ook weldra tot het inzicht dat een persoonsgerichte en informele benadering meer kans op succes bood. Er ontwikkelde zich gaandeweg een tamelijk geraffineerd 'beïnvloedingssysteem', waarbij persoonlijke of beroepsmatige contacten en familierelaties van kerkeraadsliden werden aangewend om de magistraat te bewegen tot het nemen van de kerk welgezinde besluiten. De talrijke familiebanden tussen kerk- en stadsregeerders²² hebben dit proces - dat waarschijnlijk het best met behulp van een neologisme kan worden aangeduid als een kerkelijke lobby - zeker gestimuleerd en vergemakkelijkt. Zij boden de kerkregeerders immers volop de gelegenheid 'zaken te doen' in een informele ambiance, hetgeen ook hedentendage nog steeds geldt als één van de voornaamste kenmerken van een lobby.²³

De informele sfeer, waarin het lobbyen zich per definitie voltrok, stelt tegelijk haar beperkingen aan onze mogelijkheden dit proces op basis van de overgeleverde bronnen te reconstrueren en te beschrijven. Wij kunnen ons slechts baseren op kleine aanwijzingen in acta van kerkelijke vergaderingen en in brieven, doch dienen daarbij steeds in aanmerking te nemen, dat het lobbyen grotendeels aan het oog onttrokken blijft.

Het Delfse stadsbestuur

Typerend voor een lobby is, dat zij zich richt op (politieke) beleidsmakers en gezagsdragers. Voornaamste doelwit van de kerkelijke lobby in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Delft was dan ook vanzelfsprekend het college van burgemeesters, omdat dit de grootste bestuurlijke macht in de stad bezat. Wilde de kerkeraad iets van dit viertal gedaan krijgen, dan werd doorgaans iemand uit zijn midden erop uitgezonden om de betreffende zaak bij één of enkele burgemeesters informeel aan te kaarten. Toen bijvoorbeeld in 1581 het klokgebeier van de gilden op hoogtijdagen weer in zwang kwam, besloot het consistorie dat men eerst enkele burgemeesters "in privatum daerom aenspreken zal", die vervolgens zouden moeten beoordelen of de tijd rijp was om deze zaak in het voltallige college te brengen.²⁴

Vanzelfsprekend werden bij voorkeur bestuurders benaderd, van wie bekend was dat zij de gereformeerde zaak een warm hart toedroegen. De ouderling Gerrit Jansz Graswinckel werd bijvoorbeeld met spoed naar zijn broer, de burgemeester Abraham Jansz Graswinckel, gestuurd met het verzoek de magistraat over te halen de toestemming in te trekken, die was gegeven voor een op handen zijnde huwelijksplechtigheid tijdens het avondgebed. Hij moest de bezorgdheid van de kerkeraad overbrengen voor "murmuratie" onder de burgers over het gunnen van voorrechten aan rijken die aan armen geweigerd werden.²⁵

Een wel zeer doordachte strategie volgde het consistorie in 1598. De pieuze molenaar Walich Pietersz, die kwam klagen over de ergerlijke godslastering die usance was onder de lijndraaiers, werd na te zijn geprezen wegens zijn ijver, aangeraden zich in het gezelschap van een buurman te vervoegen bij de burgemeesters om aldaar zijn klacht te deponeren. Vooraf zouden enkele predikanten de zaak echter informeel bij de stadsbestuurders "recommanderen", opdat de actie van de molenaar een grotere kans van slagen zou hebben.²⁶

Een ander mikpunt voor de kerkelijke lobby in de stad was de uitvoerende macht. Was het de kerkeraad bij zijn optreden in de richting van de burgemeesters doorgaans te doen om het bewerkstelligen van nieuwe wetgeving of het aanscherpen van bestaande voorschriften, schout en schepenen werden vooral aangesproken wegens het in gebreke blijven bij het toezicht houden op de naleving van deze wetten. Op dit punt was de kritiek van de Gereformeerde Kerk op de overheid ongetwijfeld het zwaarst. Al in 1578 schreef de Dordtse predikant Henricus van den Corput aan Arend Cornelisz dat er reeds in oude tijden goede wetten en keuren gemaakt waren, doch dat het vooral schortte aan de executie, aangezien "de officiers heur debvoir nijet en doen".²⁷ Dit verklaart het grote aantal malen dat er in de acta gewag werd gemaakt van pogingen de mannen van het gerecht te bewegen tot scherper toezicht en handelend optreden. Daarbij toonde de kerk er blijkbaar weinig begrip voor, dat de Delftse

overheid niet het apparaat had om ook maar een redelijk deel van alle misdrijven op te sporen. Voor deze opsporing waren namelijk slechts één schout, twee onderschouten en vier schoutendienaren beschikbaar.²⁸

Dikwijls waren deze aansporingen algemeen geformuleerd en hadden zij betrekking op een bepaalde categorie overtredingen, zoals verstoringen van de zondagsrust of het mislezen door priesters en monniken. In enkele gevallen deponeerde een delegatie uit de kerkeraad ook klachten bij de schout of schepenen, die betrekking hadden op concrete - individuele - gevallen. Zo meende men in 1586 de gerechtelijke macht te moeten verwittigen van het vrijmoedige optreden van een in hun ogen blijkbaar al te Spaansgezinde vrouw, wier uitspraken als "ghij meenet nu al gewonnen te hebben, nu ghij een schansken ingenomen hebt" volgens de gereformeerde broeders beschouwd moesten worden als "teecken van malcontenterije, streckende tot oproer".²⁹ Dit soort 'verklik'-acties waren evenwel eerder uitzondering dan regel.

Over het algemeen trachtte het consistorie zelfs nadrukkelijk iedere indruk te vermijden dat in het kader van de kerkelijke censuur ingewonnen informatie werd doorspeeld aan het wereldlijke gerecht. Vandaar dat in december 1600 "ongeerne" werd vernomen, dat Teeus Pouwelsz er vast van overtuigd was, dat zijn vergriip - het plegen van overspel - louter door toedoen van de kerkeraad ter kennis was gekomen van de Delftse schout.³⁰ Een dergelijke gang van zaken zou immers in strijd zijn met de door de gereformeerden zo sterk bepleite scheiding van wereldlijk en kerkelijk "regiment".

Een kerkelijke lobby in een stad als Delft was door de fysieke nabijheid, de aanspreekbaarheid en de grote autonomie van de stadsbestuurders eenvoudiger en waarschijnlijk ook effectiever gestalte te geven dan op het platteland, waar de feitelijke machthebbers zich vaak ver buiten de dorpsgrenzen ophielden en moeilijker te benaderen waren.

Het Hof van Holland

Met klachten over misstanden in hun standplaats dienden de plattelandspredikanten zich in veel gevallen te richten tot het Hof van Holland. De advocaat en de procureur-generaal aan dit Haagse Hof oefenden namelijk toezicht uit op het doen en laten van de lagere gerechten en hun functionarissen. Dat op het functioneren van deze "officieren" nogal eens het een en ander aan te merken viel, blijkt genoegzaam uit de talrijke klachten in de diverse kerkeradsacta en uit de aantekeningen van de Delftse classis. Ook enkele brieven uit 1583-1586 van Wijnand Gerritsz van Beeck aan Arent Cornelisz over de "ellendige" toestand in Zoetermeer en Zegwaard, tonen de moeilijkheden waarmee een evangeliedienaar ten plattelande zoal te maken kreeg bij zijn pogingen talrijke vormen van ergerniswekkend en onchristelijk gedrag te bestrijden.

Net als eerder Van den Corput roemde ook Van Beeck de "goede ordeningen" die door de Staten van Holland waren opgesteld, maar verfoeide hij de nalatigheid van de plaatselijke gerechtsdienaren. De lichtelijk wanhopige predikant vroeg zijn Delftse medebroeder - bij wie hij zei te klagen als een kind bij zijn vader - zijn klachten "ergens" te deponeren, opdat de talrijke misstanden weggenomen zouden worden.³¹

Blijkbaar vestigde de Zoetermeerse predikant zijn hoop op zijn invloedrijke en aanzienlijke medebroeders van Delft, die ook buiten hun standplaats beschikten over

talrijke politieke contacten. Waarschijnlijk waren dorpspredikanten als Van Beeck daarnaast dikwijls ook te beschroomd om als enkeling te gaan klagen bij het Hof van Holland. In dit opzicht konden niet alleen de Delftse stadspredikanten behulpzaam zijn, maar wierp ook de classis zich op als steun en toeverlaat van predikanten en kerkeraden in het Delfland. De classis kon immers namens een groot aantal gemeenten optreden en genoot daardoor bij de overheden het nodige aanzien.

Nadat gedeputeerden van de classis in Den Haag bijvoorbeeld hadden geklaagd over een aanstootgevend gedicht op een gevel in Zoetermeer, duurde het niet lang of de baljuw ontving van het Hof schriftelijk het bevel de tekst te laten verwijderen.³² Een andere gerechtsdienaar, de substituut van de baljuw van Delfland, toonde zich na klachten over een dansgelegenheid in Ceulen (een vlek onder de parochie Zoetermeer) bereid tot ingrijpen, mits hij de beschikking kreeg over een brief van de classis. Hiermee zou hij namelijk "zijne welgeboren mannen" beter in beweging kunnen krijgen. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de classis soms meer aanzien genoot dan de plaatselijke kerkeraad.³³

Ambachtsheren

Overigens had het Hof van Holland niet over alle plaatsen in het Delfland zeggenschap. Grote invloed hadden ook de verschillende ambachtsheren, die evenmin eenvoudig bereikbaar waren voor kerkelijke wensen. Het was bijvoorbeeld slechts bij grote uitzondering, dat de predikant van Berkel en Rodenrijs het waagde in 's-Gravenhage een audiëntie aan te vragen bij de bezitter van deze heerlijkheid, Johan van Oldenbarnevelt.³⁴ De fysieke en maatschappelijke afstand tot iets minder prominente edelen als de heer van Kenenburg was geringer. Toch werd ook deze slechts sporadisch door de verschillende kerkeraden in zijn gebieden benaderd met concrete wensen, zodat in die gevallen al evenmin gesproken kan worden van een effectieve kerkelijke lobby.

Van groot belang voor het platteland waren daarnaast de beslissingen van de Staten van Holland. Individuele dorpskerkeraden hadden weinig kans van slagen bij pogingen om dit belangrijke college te bewegen tot het nemen van bepaalde besluiten. In dit opzicht konden de particuliere en provinciale synodes een belangrijke rol spelen. Zij droegen dikwijls zorg voor het verzamelen van de verschillende klachten en het coördineren en doorgeleiden van de klachtenstroom in de richting van de gewestelijke staten.³⁵

Van niet uit te vlakken betekenis voor de bovenlokale kerkelijke lobby was ten slotte ook het predikantennetwerk. Het functioneren hiervan is onder meer te illustreren aan de hand van een voorbeeld uit de classicale acta. In 1613 wilde de Delftse classis bewerkstelligen dat de Hollandse Staten het plakkaat tegen vagebonden en bedelaars vernieuwden. Om dit te bereiken werd contact gezocht met de classis 's-Gravenhage teneinde te komen tot een gezamenlijk verzoekschrift. Tegelijk werd de Haagse predikant La Faille door zijn Delftse collega Albertus van Oosterwijck gevraagd het indienen van het rekwest te bespreken met enkele leden van het Hof van Holland, die op dat moment tevens ouderling waren.³⁶

Ook in de omvangrijke brievencollectie van Arent Cornelisz valt dikwijls waar te nemen, hoe persoonlijke contacten tussen predikanten gebruikt werden bij de bena-

dering van politieke gezagsdragers. Zo vormden de hofpredikers van de Oranjes een belangrijk aanspreekpunt om prinselijke standpunten te beïnvloeden, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de briefwisseling tussen Arent Cornelisz en Jean Taffin over onder meer de bezoldiging van predikanten.³⁷ Een andere hofprediker - en tevens raadsman - van Willem van Oranje, Pierre Loyseleur dit de Villiers, werd in 1583 ingeschakeld om 's prinsen standpunt ten aanzien van de kerkorde te beïnvloeden. Dat dit geheel in de informele sfeer gebeurde, mag wel blijken uit het belang dat de 'lobbyisten' in deze zaak (Jean Taffin, Arent Cornelisz en Pierre de Villiers) hechtten aan de geheimhouding van hun actie.³⁸

Maar ook andere dan hofpredikanten werden ingeschakeld voor lobby-activiteiten, met name als zij beschikten over familiale, kerkelijke of andersoortige contacten met politieke functionarissen. Zo iemand was Henricus van den Corput uit Dordrecht. Een brief van hem aan Arent Cornelisz uit oktober 1582 geeft hiervan een fraaie illustratie. Ook hierin ging het over het opstellen van een kerkorde, waarover de Dordtse predikant van gedachten wisselde met zijn stadspensionaris meester Adriaen Wensen. Deze had zich bereid getoond bij de provinciale raden te bepleiten dat zij Arent Cornelisz of enkele andere bekwame ambtsbroeders zouden uitnodigen voor een onderhoud over de kerkorde. Daarnaast was Van den Corput ervan overtuigd dat zijn Delftse ambtgenoot zelf ook geschikte "instrumenten" wist om de zaak "te helpen drijven". Leonard Casembrood, raadsheer van het Hollandse Hof, zou in dit verband van nut geweest kunnen zijn, ware het niet dat hij op het punt stond Holland te verlaten wegens zijn uitverkiezing namens Vlaanderen in de Hertogelijke Raad. Als alternatieven suggereerde Van den Corput daarom nog het inschakelen van de raadsheren Joost Menius (de Menijn) uit Dordrecht of Nicolaes Cornelisz Camerling uit Delft.³⁹ Laatstgenoemde was, als oud-burgemeester en lidmaat van de gereformeerde gemeente aldaar, een goede bekende van Arent Cornelisz.⁴⁰

Een andere vooraanstaande Haagse regent in het 'relatie-netwerk' van de Delftse predikant was meester Adriaen Arentsz van der Mijle, president van het Hof van Holland. Een bewaard gebleven minuut van een brief aan deze Van der Mijle laat zien dat Arent Cornelisz in 1583 van hem verlangde dat hij de prins van Oranje ertoe zou bewegen diens gezag te doen gelden tot het beroepen van twee nieuwe predikanten in 's-Gravenhage.⁴¹ Deze voorbeelden laten zien hoe en waarom Arent Cornelisz, met zijn uitgebreide kennissenkring, voor vele kerkelijke personen en instanties een belangrijke steun en toeverlaat was.

Samenvattend moet vastgesteld worden dat de kerkelijke lobby op zeer uiteenlopende wijze vorm kreeg. Zij werd echter steeds gekenmerkt door een gerichtheid op politieke en juridische gezagsdragers op de diverse niveau's en het creëren van een informele ambiance. De stedelijke verhoudingen leenden zich hiervoor het best, ook al door de sterke vervlechting van stads- en kerkregering.⁴² Of dit ook het door de gereformeerden gewenste effect sorteerde zullen wij hierna pogen vast te stellen.

Hoofdstuk 2: DEKATHOLISERING

a. De openbare exercitie

Slechts enkele dagen nadat het Delftse stadsbestuur op 26 juli 1572 de zijde van de prins van Oranje koos door de stadspoorten te openen voor een geuzenleger onder leiding van Willem van der Marck, heer van Lumeij, trad de heimelijke gereformeerde gemeente ostentatief uit de illegaliteit. Een delegatie uit haar midden, onder aanvoering van enkele - niet nader genoemde - predikanten toog naar het Huyterhuis,⁴³ waar de beruchte geuzenaanvoerder een tijdelijk onderkomen had gevonden, en verzocht hem de Nieuwe Kerk ter beschikking te stellen van de gereformeerden.⁴⁴

Lumeij reageerde welwillend en stelde de burgemeesters van zijn besluit in kennis, die op hun beurt de Veertigraad bijeenriepen. De stadsregeerders besloten op 30 juli gehoor te geven aan de oekaze van de graaf, die optrad als de vertegenwoordiger van Willem van Oranje. Omwille van de rust en de vrede in de stad werd enige dagen respijt genomen om de kerk te ontruimen en de goederen in bewaring te geven. Teneinde de overdracht van het kerkgebouw zo ordelijk mogelijk te laten verlopen zou het stadsbestuur eerst overleg plegen met enkele vertegenwoordigers van de nieuwe religie.⁴⁵

Dit overleg betekende het eerste formele contact tussen de Delftse magistraat en vertegenwoordigers van de kerk die in de nieuwe verhoudingen ook aanspraak kon maken op steun van de overheid. Het verkrijgen van een geschikte ruimte voor hun godsdienstoefeningen kwam in de eerste plaats voort uit de zorg voor de eigen kerkgemeenschap. Het opeisen van één van de twee hoofdkerken in de stad markeerde echter tevens het begin van het verdringen van de rooms-katholieken naar het kerkelijke achtererf. In de gereformeerde visie was er in de samenleving immers geen plaats voor een andere gezindte dan de eigen, ware, religie. Van meet af aan zou het Delftse consistorie zich daarom ook inzetten voor de dekatolisering van de samenleving.

Onder het begrip dekatolisering verstaan wij in de eerste plaats het bemoeilijken en tegengaan van de openbare uitoefening van de rooms-katholieke religie. Daarnaast worden hiertoe ook de bestrijding en uitbanning van alle als rooms-katholiek beschouwde levens- en geloofsuitingen gerekend.⁴⁶ De gereformeerde kerkvergaderingen konden dit vanzelfsprekend niet zelfstandig verwezenlijken, maar waren hiervoor aangewezen op de steun van de overheid. In dit hoofdstuk zal getracht worden na te gaan wat de Gereformeerde Kerk in Delft en Delfland op het terrein van de dekatolisering van de overheid verlangde en verwachtte en in hoeverre de overheid in staat en bereid was hieraan tegemoet te komen. Tegelijk zal aandacht besteed worden aan de reactie van de katholieken op deze ontwikkelingen.

Overgang

Door zich rechtstreeks tot Lumeij te wenden en niet tot hun eigen stadsbestuur, gaven de Delftse gereformeerden blijk van een goed inzicht in de actuele politieke machtsverhoudingen. Slechts een klein deel van de magistraat bestond uit geestver-

wanten, terwijl een meerderheid nog min of meer onverschillig stond tegenover de nieuwe religie en vóór alles rust en orde in de stad gehandhaafd wilde zien. De rooms-katholieke factie had door het glippen van vijf vooraanstaande magistraatsleden weliswaar een fikse veer moeten laten, doch bleef voorlopig van voldoende importantie om op te kunnen komen voor de belangen van haar geloofsgenoten.⁴⁷ De gereformeerden konden zich in deze situatie dan ook niet verzekerd weten van de onvoorwaardelijke steun van het regentencollege, reden waarom Lumeij, als vertegenwoordiger van een hoger gezag (Oranje) en de verpersoonlijking van de militair sterkste macht van dat moment, te hulp werd geroepen.

De magistraat had op 2 augustus geen andere keus dan een keur uit te vaardigen, waarin de Delftenaren werd meegedeeld dat Lumeij "geordonneert ende gelast heeft toe te laeten die predicatie ende excercitie van de gereformeerde leer". Hiervoor zou de Nieuwe Kerk beschikbaar worden gesteld. Tegelijk werd hier echter de voorwaarde aan vastgekoppeld, dat de "oude catholijcke religie" ongehinderd "geoeffent ende gepleecht" zou mogen worden na oude gewoonte in de conventen, kloosters, kapellen en in de Oude Kerk. De aanhangers van beide religies werd verboden iets ten nadele van de andere partij te zeggen of te ondernemen, waarbij een scherp verbod werd uitgevaardigd katholieke kerken of kloosters te beschadigen, beelden te breken of te plunderen.⁴⁸

Een dag later, op 3 augustus 1572, konden de aanhangers van de nieuwe leer voor het eerst bijeenkomen voor een eredienst in de ontruimde parochiekerk aan het Marktveld. Daarmee was weliswaar voldaan aan het bij Lumeij gedeponeerde verzoek om een kerkgebouw, doch weldra zouden de gereformeerden zich bezinnen op nieuwe eisen, hoewel hun beschermheer de stad inmiddels had verlaten. Zij konden zich bezwaarlijk neerleggen bij de status quo tussen de beide religies, die zijn neerslag vond in de genoemde keur van 2 augustus en die op 23 augustus door Willem van Oranje persoonlijk nog eens bekrachtigd werd vanuit diens legerplaats Hillenrade, nabij Roermond.⁴⁹

Het schrijven van Oranje vormde voor de burgemeesters van Delft aanleiding de gereformeerden in de stad te confronteren met "zeeckere poincten ende articulen (...) tenderende om ruste ende vrede onder bejide die religien te confermeren ende te houden". De gereformeerden weigerden zich evenwel te schikken naar deze voorstellen, met name wegens vier, niet nader in de resolutieboeken gespecificeerde, punten. De Veertigraad achtte zich vervolgens niet bevoegd deze zaken hun dwingend op te leggen. Zij besloot zich eerst te wenden tot Oranje met het verzoek een nadere uitleg te geven van zijn religiepolitiek. Aan de vier gereformeerde "kerckmeesters", op 26 augustus 1572 ter vergadering ontboden, werd gevraagd een weinig geduld te oefenen, totdat het prinselijke antwoord Delft zou bereiken. De gereformeerde voormannen toonden zich evenwel uiterst ongeduldig. Om hen gunstig te stemmen en de rust in de stad zeker te stellen bood de Veertigraad hun daarop driehonderd gulden ten behoeve van het onderhoud van een predikant, hetgeen hun ontevredenheid evenwel niet vermocht weg te nemen.⁵⁰

De toelichting die Oranje op 30 augustus ten behoeve van de Delftse magistraat gaf op zijn plakkaat, leek de gereformeerden in hun opvattingen te sterken. Alvorens uit te wijden over het kerkelijke vraagstuk stipuleerde de prins evenwel dat van alle

ingezetenen van Holland, en in het bijzonder van alle overheden en magistraten, een eed geëist moest worden. Daarin moest trouw gezworen worden aan het land en de belofte worden gedaan dat men zich tot het uiterste zou verzetten tegen de Spaanse inquisitie en de "tijrannie des hertoghs van Alba ende sijnes anhanghs". Oranje gaf hiermee nog eens duidelijk te kennen dat voor hem trouw aan de Opstand belangrijker was dan een bepaalde religieuze gezindheid.

Dit vastgesteld hebbend, liet hij de Delftenaren vervolgens weten dat ten behoeve van de nieuwe leer geen nieuwe "tempelen ofte huysen" gecreëerd dienden te worden, maar dat de aanhangers evenmin in duistere, ongeschikte plaatsen bijeen behoefden te komen. Overal zouden de parochiekerken derhalve gereinigd en overgedragen moeten worden aan de gereformeerden, aangezien "Godts Woort billick die eerste plaetse hebben moet". Daarnaast zouden predikanten, schoolmeesters en andere personen die van belang waren voor de uitoefening van de gereformeerde religie niet onderhouden behoeven te worden via stedelijke belastingheffing, maar uit de inkomsten van de aan de parochiekerken behorende kerkelijke goederen.⁵¹

Het schrijven van Oranje vormde voor de Delftse gereformeerden aanleiding hun eisen opnieuw te formuleren in "Seeker artikelen ende poincten die de Evangelische boorghers binnen Delft begheeren tot onderhoudinghe van den ghemeene ruste ende welvaart deser stadt ende des gheheelen Lants".⁵² Een vergelijking van dit acht punten tellende document met de eerdergenoemde toelichting van Oranje maakt duidelijk, dat de gereformeerden de woorden van de prins aangrepen om nu ook de Oude Kerk op te eisen en tevens de aanwending van de kerkelijke goederen ten nutte van de nieuwe religie.

Voor de claim op de Oude Kerk werd als eerste reden aangevoerd, dat één kerkgebouw voor de gemeente ontoereikend zou zijn. Op zondagen moest noodzakelijkerwijs tezelfder ure op twee verschillende plaatsen gepreekt worden, omdat de predikant zich anders voor zulk een grote menigte niet verstaanbaar kon maken (blijkbaar werden de gereformeerde kerkdiensten kort na de Overgang door veel meer Delftenaren bezocht dan het nog relatief kleine aantal lidmaten zou doen vermoeden). Daarnaast rustten op de Nieuwe Kerk te veel lasten, waardoor er te weinig overbleef om de kerk- en schooldiensten te bekostigen. Tenslotte zou het ook overeenkomstig de opvatting en wens van Oranje zijn, dat de kerk in gereformeerde handen kwam, waarbij er - in een kennelijke poging in te spelen op de angst voor onrust - tevens op gewezen werd dat de Staten het in 's-Gravenhage gelegerde krijgsvolk reeds hadden verzekerd dat dit ook zou gebeuren.

Om een verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke religie werd nog niet gevraagd. Daarvoor werd de tijd ongetwijfeld nog niet rijp geacht, aangezien de prins zich ondubbelzinnig had uitgesproken voor handhaving van beide religies. Wel werd Oranjes eis tot een algemene eedaflegging overgenomen en verlangden de gereformeerden dat alle vreemde priesters en monniken die in Delft beschutting hadden gezocht tegen het krijgsgeweld, onverwijld naar hun woonplaatsen zouden worden teruggezonden. Van de Delftse katholieke geestelijken werd geëist dat zij hun gebruikelijke kledij zouden dragen, "opdat sij moghen ghekennet wesen".⁵³

Het document, waaraan bovenstaande bijzonderheden zijn ontleend, geeft welis-

waar een goed inzicht in de verlangens en drijfveren van de nog kleine gereformeerde gemeenschap van Delft, doch het is twijfelachtig of het ook daadwerkelijk is voorgelegd aan de magistraat. De memoriaal-, keur- en resolutieboeken van de stad maken er geen gewag van, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat de inhoud slechts gesondeerd is in een kleinere kring van geestverwanten binnen het stadsbestuur. Dat zou tevens verklaren waarom dit document niet in het stadsarchief berust, maar in het familie-archief Van der Dussen. Mogelijk werd het beoordeeld als een wat al te ver gaande interpretatie van 's prinsen woorden en werd het daarom niet opportuun geacht de eisen voor te leggen aan het voltallige college. Hoe het ook zij, van een overdracht van de Oude Kerk aan de gereformeerde gemeente zou voorlopig nog geen sprake zijn, al werden er in deze kerk, in strijd met de keur van 2 augustus, ook geen missen meer gelezen.

De brute moord door soldaten van Lumeij op de Delftse pater Cornelius Musius, biechtvader van de tertiariissen van Sint-Agatha, in de nacht van 9 op 10 december 1572 verhoogde de spanning tussen de beide religies in de stad. Willem van Oranje, geschokt door de gewelddadige dood van zijn humanistische 'huisgenoot', trachtte via persoonlijke inmenging alsnog te bewerkstelligen dat beide groeperingen vreedzaam naast elkaar zouden leven. Op 29 december vaardigde hij in zijn woonplaats een aantal nieuwe artikelen uit "over de eenicheijt der beide religien", volgens welke de rooms-katholieken het gebruik van de kapellen van het Oude en het Sint-Jorisgasthuis werd toegestaan. Tegelijkertijd werd het hen echter expliciet verboden voortaan nog processies te houden.⁵⁴ Hiermee was de openbare exercitie van de rooms-katholieke religie te Delft weliswaar nog steeds gegarandeerd, maar wel verder teruggedrongen in de beslotenheid van twee kleine gasthuiskapellen. Oranje kon dit doen vanuit de wetenschap dat een van uiterlijk vertoon (processies) ontdaan katholicisme, met zijn vaak vele niet aan vaste tijdstippen gebonden godsdienstoefeningen, met kleinere kerkgebouwen toekon. Bij de gereformeerden daarentegen, met hun gerichtheid op het Woord, bestond een behoefte aan grotere preekkerken.

Terwijl buiten deze verordening vanaf de pui van het Delftse stadhuis met de grote klok werd afgekondigd, noemde Duvenvoorde, een medestander van Lumeij, in herberg "het Schaeck" de prins "niet wijs", dat hij de mis weer toeliet, terwijl in het verleden zo velen omwille van de religie het land hadden moeten verlaten.⁵⁵ De geus, die zich voor het Hof van Holland moest verantwoorden voor deze woorden, stond niet alleen in zijn kritiek. Ook anderen verweten Oranje dat hij in Delft de praktisch reeds verdwenen mis weer had ingevoerd. In een brief van een onbekende uit Delft aan graaf Jan van Nassau verdedigde de schrijver de prins evenwel tegen deze beschuldigingen. De waarheid was volgens hem dat Oranje op "embsigen anhalten der Burgemeister und obrigkeit alhie zu Delfft hat mueszen laszen auszkhündigen: man solte die pfaffen so auf bestimpte orth und zeitt ire misze hielten, nicht verletzen noch beschedigen", hetgeen geheel in overeenstemming was met de opvatting van de prins, dat geen religie de andere kon dwingen. Feit was, zo stelde de onbekende briefschrijver vast, dat inmiddels in vele steden en in het "gantzen Waszerlandt" de mis was afgeschaft en dat ook in Delft de papen hun "affenspiel" weinig, ja nog minder dan voorheen, hadden durven opvoeren.⁵⁶

In weerwil van deze voor de felle calvinisten geruststellende woorden putten de rooms-katholieken in Delft blijkbaar moed uit de bemoeienis van Oranje met de kerkelijke verhoudingen in hun woonplaats. In een door ongeveer vijftienhonderd parochianen ondertekend verzoekschrift wendden zij zich in februari 1573 tot de prins met het verzoek nu ook de Oude Kerk weer open te stellen, zodat de aanstaande hoogtijd van Pasen er gevierd kon worden. Zij beklagden zich er in dit verband over dat zij de twee vorige hoogtijden van Onze-Lieve-Vrouwe Hemelvaart (15 augustus) en Kerstmis "sonder religie hadden moeten overbrenghe". Broeder Wouter Jacobsz, prior van het klooster Stein bij Gouda, die in zijn dagboek gewag maakte van dit rekwest - maar geen verdere bijzonderheden gaf over de ondertekenaars - voegde daaraan toe dat het verzoek door tegenwerking van kwaadwilligen niet werd gehonoreerd, waardoor de Delftse katholieken "mosten haer gelaeten sonder religie, in alle schijn al hadden sij in Turkien ende onder die ongeloevige gheweest".⁵⁷

De Goudse prior schetste daarmee evenwel een voor zijn Delftse geloofsgenoten vooralsnog al te somber beeld. De bescherming van de prins maakte het hun immers voorlopig nog mogelijk bijeen te komen in de beide gasthuiskerken. Op Palmzondag 1573 (15 maart) kwam het bij het kerkje van het Sint-Jorisgasthuis echter tot "een beghinsel van oproer ende commotie".⁵⁸ De Veertigraad vroeg en kreeg daarop de steun van Oranje, die een nieuwe keur liet uitvaardigen waarin nogmaals werd bepaald dat de rooms-katholieken iedere zondagochtend tussen acht en twaalf uur in de beide gasthuiskerken ongehinderd hun godsdienstoefeningen mochten houden.⁵⁹ Een week later konden zij dan ook ongestoord het Paasfeest vieren.⁶⁰

De vreugde hierover zou van korte duur zijn. Frustratie over het verloop van de strijd om Haarlem vormde op 23 april de aanleiding tot een heuse (tweede) beeldenstorm in Delft, die in hevigheid een vergelijking met de eerste van 24 augustus 1566 alleszins kon doorstaan. Ditmaal moest vooral de Oude Kerk het ontgelden. Volgens een verslag van naar Antwerpen uitgeweken clarissen uit het Sint-Claraklooster riepen de plundersaars daarbij, dat de prins geen overwinning kon behalen, zolang de katholieken hun afgoderij binnen Delft mochten voortzetten.⁶¹ Oranje, onaangenaam verrast door deze gewelddadige uitbarsting van anti-papisme, was nu zelfs in zijn residentie niet meer in staat voor de rooms-katholieken vrijheid van godsdienstoefening af te dwingen. Waarschijnlijk gaven de Delftse verwikkelingen uiteindelijk de beslissende aanzet tot het algehele verbod op de uitoefening van de katholieke godsdienst, dat de Staten van Holland op een vergadering in Leiden rond deze tijd uitvaardigden.⁶²

Volgens Oranjes secretaris Nicolaes Bruyninck werd het in Delft al een weinig rustiger en veiliger nadat "la belle messe a esté chassé de ceste ville".⁶³ Weggejaagd werd in ieder geval ook het grootste deel van de reguliere en seculiere geestelijkheid. Er was sprake van een uittocht van zeven- tot achthonderd personen, onder wie ook de vele geestelijken uit het omliggende gebied die inmiddels hun toevlucht in de stad hadden gezocht.⁶⁴ Tegelijk 'ontfermden' talrijke Delftenaren zich over de achtergebleven kerkelijke kostbaarheden. Het koste de magistraat grote moeite de burgers te dwingen deze sieraden en liturgische voorwerpen op het stadhuis af te leveren.⁶⁵

Het duurde toen niet lang meer of de gereformeerde gemeente van Delft kon ook de Oude Kerk in gebruik nemen, waarmee werd bereikt hetgeen een half jaar eerder

nog onmogelijk was gebleken. In hoeverre de Delftse calvinisten betrokken zijn geweest bij de troebelen van maart en april valt moeilijk na te gaan. De beeldenstorm lijkt vooral het werk te zijn geweest van teleurgestelde soldaten, van wie er zelfs één - overigens meer dan een jaar later - door de Delftse kerkeraad werd gecensureerd voor zijn aandeel in de plundering van de Oude Kerk.⁶⁶ Dat de gewelddaden er uiteindelijk toe leidden dat de gereformeerde religie van nu af aan de enig formeel toegestane godsdienst in de stad was, werd vanzelfsprekend door het consistorie minder betreurd.

Ontreddering

Voor het eerste decennium na 1573 lijkt de bewering van Bruyninck, dat de mis uit de stad was gejaagd, bijna volledig op te gaan. Het consistorie zond geen alarmerende berichten over katholieke geloofsuitingen naar de magistraat en het stadsbestuur beperkte zich tot een klein aantal additionele maatregelen tot uitbanning van het katholicisme uit het openbare leven. In juni 1575 werd besloten alle voorrechten van de bagijnen - tot dan toe min of meer ontzien - teniet te doen.⁶⁷ Voor 1 november van datzelfde jaar werd de viering van Allerheiligen wettelijk verboden.⁶⁸ In mei 1579 werd in Delft op last van de Staten van Holland in een stedelijke keur het verbod op de exercitie van de rooms-katholieke religie herhaald, waarbij het preken, het trouwen en het dopen werd inbegrepen.⁶⁹

Noch van pastorale activiteiten van katholieke geestelijken, noch van vervolgingen vernemen wij veel in deze jaren. Weliswaar bevonden zich nog steeds enkele priesters in de stad, maar het is twijfelachtig of zij het waagden op grote schaal zielzorg uit te oefenen. De voornaamste onder hen, Johannes Faber (Smits), die nog pastoor van de Oude Kerk heette te zijn, werd later door Sasbout Vosmeer voor 'angsthaas' en 'windbuil' versleten,⁷⁰ zodat het stilzwijgen der bronnen niet verwonderlijk mag heten. Eenzelfde angstige houding is ook aan te treffen bij de in Delft verblijvende Goswinus van Hees, ex-pastoor van 's-Gravenzande, die Holland niet voor korte tijd durfde te verlaten voor een bezoek aan zijn superieuren, uit angst voor de beschuldiging dat hij "weder die papisterije exercerende sij".⁷¹

Ook de opmerking die Sasbout Vosmeer in één van zijn brieven maakte, dat de (katholieke) godsdienst in Delft alleen nog in naam bestond, illustreert de ontredde- ring die zich meester had gemaakt van de Delftse parochies.⁷² Een kentering lijkt pas op te treden rond 1580, nadat deze in Trentse geest opgeleide Delftse regentenzoon naar zijn geboortestad was teruggekeerd om er de zielzorg krachtig ter hand te nemen.⁷³ Dat door de Delftse kerkeraad in 1582 voor het eerst klachten over het mislezen in de stad en het heimelijk dopen in woonhuizen ten stadhuize werden gedeponereerd,⁷⁴ zou dan ook zeer goed verband kunnen houden met een herleving van het katholieke kerkelijke leven onder impuls van de activiteiten van Sasbout Vosmeer.

Een ander opmerkelijk gegeven uit deze periode is de vervanging van de schout, meester Christiaan Adriaensz van der Goes. Deze had het schoutambt reeds in 1559 gepacht en loyaal meegewerkt aan de kettervervolgning. Zo was hij nadrukkelijk betrokken bij de berechting van en het doodvonnis tegen de drukker Harmen Schinc-

kel. Des te opvallender is het daarom, dat hij na de overgang van de stad het schout-ambt kon blijven bekleden. Pas in 1581 kwam hij bloot te staan aan heftige kritiek vanuit bepaalde kringen in het stadsbestuur. Het is moeilijk te achterhalen waarom de rooms-katholieke schout plotseling niet meer acceptabel was. Dat zijn voornaamste critici - de pensionaris meester Pieter van der Meer, schepen Cornelis Lambrechtsz van der Well en burgemeester Huijch Jacobsz van der Dussen - zonder uitzondering lidmaat waren van de gereformeerde kerk, versterkt het reeds door Soutendam geuite vermoeden dat de confessionele kleur van Van der Goes mede een rol kan hebben gespeeld bij zijn afzetting.⁷⁵

Door het oprabbelende katholicisme werd van de schout waarschijnlijk meer dan voorheen een daadkrachtig optreden tegen zijn eigen geloofsgenoten verlangd. Kort voordat de positie van schout Van der Goes ter discussie werd gesteld, had de Delftse magistraat het bestaande verbod op de exercitie van de rooms-katholieke godsdienst nog eens nadrukkelijk bekrachtigd in een keur.⁷⁶ Het is tegen die achtergrond zeer wel mogelijk dat er in gereformeerde kring gerede twijfel bestond omtrent de bereidheid van de schout hier uitvoering aan te geven. Of het aantreden van Willem van Dorp als nieuwe schout en de klachten van de kerkeraad over het mislezen in 1582 daadwerkelijk hebben geleid tot een toenemende repressie van het katholieke volksdeel in Delft, is niet vast te stellen. Sasbout Vosmeer zou Delft weldra geruime tijd verlaten voor bezoeken aan Rome en Keulen en keerde - inmiddels aangesteld tot kapittel-vicaris en vicaris-generaal van het Utrechtse aartsbisdom - pas met Beloken Pasen 1583 (17 april) terug in zijn ouderlijke woning naast de Oude Kerk.⁷⁷

Voor de katholieken trad in 1592 een ingrijpende verandering op, toen de Delftse pastoor Joannes Faber tijdens een bezoek aan Rome van paus Clemens VIII gedaan wist te krijgen dat jezuïeten naar Holland werden gezonden om de seculiere priesters te assisteren. Nog hetzelfde jaar werd daarop ook in Delft een jezuïetenstatie gesticht, bemand door Cornelis Jacobsz Duijst, ook al een telg uit een voornaam Delfts geslacht, die zich vestigde bij zijn tante op het bagijnhof.⁷⁸

De komst van missionarissen van deze 'buitenlandse' orde veroorzaakte een geweldige schrikreactie bij de gereformeerden in de Republiek. Al in 1596, toen er naast Duijst pas twee andere jezuïeten - notabene ook van Hollandse komaf - in de Noordelijke Nederlanden werkzaam waren, vaardigden de Staten-Generaal een scherp plakkaat uit. Hierin werd leden van de "schadelijcke ende moordadige secte der jesuïten" de toegang tot het land ontzegd en werden hoge boetes gesteld op het (laten) volgen van onderwijs bij deze paters.⁷⁹

Tegen die achtergrond is het des te merkwaardiger dat er in Delft geen merkbare ongerustheid bij het consistorie valt te bespeuren over de intrede van een jezuïet in de stad. Ook vernemen wij in de daaropvolgende jaren weinig over vervolgingen. Een en ander neemt echter niet weg, dat Duijst, gelet op de bestaande strenge plakaten, gedwongen was in het diepste geheim te werken. Hij kon daarbij steunen op een uitgebreid netwerk van gelovigen, onder wie - zoals hierna zal blijken - leden van voorname Delftse families.⁸⁰

Rond Sasbout Vosmeer formeerde zich een soortgelijke kring van vertrouwelingen. Niettemin kwam het in 1601 tot een ernstig incident rond deze priester, die zich sinds 1592 apostolisch vicaris mocht noemen "van de gebieden die door de ketters worden

bezet". De moeilijkheden deden zich voor, toen een predikant - het is niet duidelijk om wie het hier ging - in bezit kwam van een onderschepte brief van Vosmeer aan het kapittel van Haarlem. Hij lichtte onverwijld de overheid in, hetgeen tot gevolg had dat de raadsheer van de Staten van Holland, Reinier Casembroot, - overigens zonder succes - huiszoeking liet verrichten in het ouderlijk huis van Vosmeer.⁸¹

Was dit laatste incident mogelijk op het conto te schrijven van één der Delftse predikanten, de kerkeraad liet pas in 1606 en 1607 voor het eerst sinds 1582 weer verzoeken uitgaan in de richting van de overheid om een einde te maken aan bijeenkomsten van "papisten".⁸² Tot op dat moment wekte het consistorie niet de indruk zich al te veel zorgen te maken over een wederopluikend katholicisme. Mogelijk had dit te maken met het - elders in deze studie reeds vastgestelde - gegeven, dat tot aan de eeuwwisseling slechts concurrentie te duchten viel van de dopers en niet van de oude kerk.⁸³

Herstel

Inmiddels had de rooms-katholieke gemeenschap in Delft zich evenwel behoorlijk hersteld van de slag die haar bij de Overgang werd toegediend. Met de aanstelling van Bernardus van Steenwijk tot pastoor van de Oude of Sint-Hippolytuskerk in 1599, als enige opvolger van de kort na elkaar overleden Joannes Faber en diens al even krachteloze confrater van de Nieuwe of Sint-Ursulakerk Kerk Paulus Tapheus, slaagde Vosmeer erin de door hem zelf reeds verbeterde seculiere zielzorg in handen te leggen van een meer competente, in de geest van Trente opgeleide priester.⁸⁴

Daarnaast verrichtte ook Cornelis Duijst in het eerste decennium van de zeventien- de eeuw vruchtbare arbeid onder de Delftse katholieken. Dit laatste werd bevestigd door een 25-tal Delftse burgers, die in 1611 in een schriftelijke verklaring hun tevredenheid betuigden over het werk van de jezuïet. Tot de ondertekenaars behoorden enkele leden van vooraanstaande regentenfamilies, onder wie Frans Pietersz Beaumont, Adriaen Jansz van der Burch, Cornelis de Bij, Dirck Bogge, Joannes Nicolaesz van der Aa en notaris D'Asseijny.⁸⁵

Een en ander betekende echter niet, dat er ook sprake was van een gecoördineerd offensief van seculieren en regulieren om het verloren terrein terug te winnen. Vanaf de komst van Duijst speelde ook onder de Delftse zielzorgers het bekende hiërarchische conflict tussen beide sectoren. De regulieren beschouwden de opstandige gewesten als missiegebied in enge zin, waarbij parochies en pastoraten waren opgehouden te bestaan. Zij zagen zichzelf als rechtstreeks door de Heilige Stoel gezonden missionarissen, die geen verantwoording schuldig waren aan de apostolisch vicaris. De seculieren hielden daarentegen vast aan het oude hiërarchische verband en achtten zich in het bezit van alle aan de oude parochies verbonden rechten. Op grond hiervan eisten zij van de regulieren ondergeschiktheid en gehoorzaamheid. Pogingen om te komen tot onderlinge werkafspraken en terreinafbakening wierpen weinig vruchten af.⁸⁶

Door dit principiële meningsverschil was ook in Delft de verhouding tussen de reguliere en de seculiere priester verre van goed te noemen. De katholieke gemeenschap raakte er meer en meer door verdeeld in twee concurrerende kampen. Zowel Duijst als Van Steenwijk wist daarbij de steun te verwerven van een eigen groep

vooraanstaande katholieke Delftenaren. Dezen leverden niet alleen financiële ondersteuning en onderdak aan hun priester, maar waren door hun familiebanden en sociale relaties met stadsbestuurders waarschijnlijk tevens in staat enige bewegingsvrijheid voor hen te regelen of te kopen. Enkele van deze vooraanstaande leken uit beide kampen waren in het bijzonder belast met de materiële kant van het katholieke geloofsleven. Deze zogeheten *curatores* vergaderden gezamenlijk en vervulden een functie die enigszins is te vergelijken met die van de vanouds aan de parochiekerken verbonden kerkmeesters.⁸⁷

De genoemde verklaring van 18 oktober 1611 ten gunste van het werk van de jezuïeten, die laat zien op welk 'netwerk' Duijst kon terugvallen, werd opgesteld op een moment dat de continuïteit van de zielzorg in Delft in gevaar dreigde te komen. Duijst en Van Steenwijk kregen beiden in dezelfde periode te kampen met ernstige gezondheidsproblemen, hetgeen het vraagstuk van de opvolging actueel maakte. De aanhang van de jezuïet slaagde erin bij de missie-overste assistentie voor hun priester te verkrijgen, in de persoon van de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige Ludovicus Makeblijde. Deze nam formeel alle taken van Duijst pas over, nadat de grondlegger van de Delftse statie in februari 1612 was overleden.⁸⁸

Portret van Jan Baptist Stalpart van der Wiele, priester-dichter te Delft. Anoniem schilderij uit kerkelijk bezit. Foto GAD.

Een half jaar later overleed ook Van Steenwijk. Nu was het de beurt aan de aanhangers van deze wereldgeestelijke om - in dit geval de apostolisch vicaris - te vragen kandidaten voor de opvolging aan te wijzen. De Delftenaren spraken daarbij de voorkeur uit voor Jan Baptist Stalpart van der Wiele, lid van een redelijk welgesteld Haags geslacht met belangrijke vertakkingen naar Delft. Hij was geen onbekende in de stad, omdat hij als ambulante geestelijke al regelmatig de helpende hand had geboden tijdens de ziekte van Bernardus van Steenwijk.

Omstreeks Stalparts benoeming door Sasbout Vosmeer in oktober 1612, werden ter ondersteuning van de pastoor ook nog eens twee kapelaans naar Delft gestuurd: de

Groninger Johannes Simonis en de Hagenaar Suisbertus Purmerent. Deze dubbele kapelaansbenoeming berustte op een misverstand, doch kwam in Delft niet ongelegen, aangezien de definitieve komst van Stalpart door een ernstige ziekte nog geruimte tijd op zich liet wachten. In de loop van 1613, toen ook Stalpart in zijn parochie was gearriveerd na een verblijf in het kuuroord Spa, bleek echter spoedig dat de aanwezigheid van twee kapelaans te veel van het goede was voor Delft. Simonis zag zich vervolgens gedwongen het veld te ruimen.⁸⁹

Al deze mutaties en de klaarblijkelijk daarmee gepaard gaande toename van de kerkelijke activiteiten van rooms-katholieken bleven niet onopgemerkt. Al op 9 januari 1612, toen Stalpart en Makeblijde alleen nog maar als hulpkrachten in Delft actief waren, klaagde de gereformeerde kerkeraad over de dagelijkse toename van het aantal missen in de stad. Besloten werd de burgemeesters hierover "int particulier" aan te spreken. Twee weken later bleek dat de stadsbestuurders de zaak hadden aangekaart bij schout Dirck Bruijnsz van der Dussen, "dewelcke 't soo wiste t'ontleggen dat se niet en conden ter vat comen".⁹⁰

De schout beloofde zijn uiterste best te doen om de bijeenkomsten van de "papisten" te verhinderen, doch het is de vraag of hij hiervoor daadwerkelijk te porren viel. Nog in hetzelfde jaar bleek namelijk dat hij wel degelijk vat kreeg op de katholieken, maar op een andere wijze dan de gereformeerden van hem verlangden. Teneinde zich te verzekeren van een ongestoord verloop van hun bijeenkomsten, moesten de gezamenlijke Delftse katholieken in negen maanden tijd maar liefst duizend gulden aan recognitiegeld bij de schout op tafel leggen.⁹¹ Mensink brengt dit feit waarschijnlijk terecht in verband met het overlijden van Duijst en Van Steenwijk in 1612, waardoor hun opvolgers genoodzaakt waren opnieuw een zekere bewegingsvrijheid te kopen. Daarbij kunnen de uitbreiding van de seculiere geestelijkheid met twee kapelaans en het gegeven dat Makeblijde een Zuid-Nederlander was, mede hebben bijgedragen tot de extreme hoogte van dit recognitiegeld.⁹²

Hoewel schout Van der Dussen zich met deze inhaligheid bij de katholieken zeker niet populair zal hebben gemaakt, droeg zijn opstelling er toch toe bij dat in een missieverslag van 1616 gewag gemaakt kon worden van een 'middelmatige vrijheid' die de Delftse katholieken zouden genieten.⁹³

Toenemende vervolging

De gekochte vrijheid van de rooms-katholieken kwam echter in het gedrang, toen de Gereformeerde Kerk meer en meer verdeeld raakte onder invloed van de geschillen tussen arminianen en gomaristen. Hierdoor ontstonden ook in Delft oplopende spanningen binnen de stadsmuren, die hun weerslag hadden op het overheidsbeleid jegens de katholieken. Al in 1615 beklagde Makeblijde zich erover dat de schout door delen van het volk werd opgehitst tot optreden tegen de katholieken en dat verraders op de loer lagen om hem bij het gerecht aan te brengen. Het 'plebs' belaagde op een dag zelfs het huis waarin door hem gepreekt werd.⁹⁴ De toch al broeierige sfeer verslechterde nog verder, toen op 1 augustus 1616 een vooral door vrouwen geleid belastingoproer uitbrak, die de stad gedurende korte tijd onbestuurbaar maakte.⁹⁵

Dit oproer had primair een sociaal-economische achtergrond, aangezien de amok-

makers zich vooral keerden tegen de accijnsverhogingen op graan. Daarnaast eisten zij afschaffing van de belasting van het "opperste kleet" en het monopolie op de verkoop van doodskisten, dat in handen was van de Kamer van Charitaten.⁹⁶ Niettemin veronderstelde de magistraat volgens Makeblijde, dat de katholieken de werkelijke aanstichters van de onlusten waren. De stadsbestuurders werden mogelijk in deze overtuiging gesterkt, doordat zich onder de arrestanten ook een door Makeblijde bekeerde katholiek bevond, genaamd Martinus Petri.⁹⁷ Waarschijnlijk is deze Petri, over wie de jezuïet verder nog wist te melden dat hij na enige tijd weer op vrije voeten was gesteld, identiek met de smid Maerten Pietersz Roelandt, alias Coeckack. Deze werd uiteindelijk wegens zijn aandeel in het Delftse oproer door het Hof van Holland veroordeeld tot verbanning op doodstraf.⁹⁸

Het kan dan ook nauwelijks toeval zijn geweest dat de Delftse kerkeraad uitgerend in deze roerige periode, en wel op 29 augustus 1616, met klem aan de magistraat vroeg de "conventiculen der papisten" te verhinderen. Het was dit consistorie een doorn in het oog dat de rooms-katholieken iedere zondag vrijmoedig bijeenkwamen, zonder dat hun daarbij ook maar een strobreed in de weg gelegd werd door de justitie.⁹⁹ Waarschijnlijk kwam dit verzoek primair voort uit de angst dat de concurrentie - lees: de rooms-katholieken - profijt zou trekken van de richtingstrijd binnen de Gereformeerde Kerk door (aspirant-)lidmaten naar zich toe te trekken. Daarbij lijkt het consistorie de heersende onrust in de stad - en mogelijk ook de door Makeblijde genoemde verdenkingen tegen de katholieken - te hebben aangegrepen als een geschikt moment om de geschrokken stadsbestuurders te vragen om maatregelen.

Reeds drie dagen na indiening van het verzoek ontving de kerkeraad de garantie van de stadsregeerders, dat zij dergelijke bijeenkomsten zouden helpen weren.¹⁰⁰ Deze toegeeflijkheid van de magistraat kwam overigens ook op een tijdstip dat binnen de kerkeraad, en met name bij de fel contra-remonstrantse predikant Henricus Arnoldi, groot misnoegen bestond over de toenemende overheidsbemoeienis met de verkiezing van de kerkeraad en zijn beleid, zoals bepaald in de kort tevoren aangenomen kerkorde van 1591.¹⁰¹ Het is niet onwaarschijnlijk dat het stadsbestuur met de toezegging van een actiever vervolgingsbeleid tegenover de rooms-katholieken, tevens de wrevel van Arnoldi en zijn orthodoxe aanhang enigermate hoopte weg te nemen.

Het gevolg van dit alles was dat schout Van der Dussen zijn betaalde passiviteit tegenover de katholieken moest laten varen en overging tot daadwerkelijke vervolging. De gerechtsdienaar kon de toezegging van de magistraat bezwaarlijk negeren. Evenmin wilde hij echter afzien van de mogelijkheid om munt te slaan uit de wettelijke achterstelling van zijn katholieke medeburgers. De vigerende plakkaatwetgeving bood hem volop gelegenheid boetes te innen, al vergde dit vanzelfsprekend een veel grotere inspanning van zijn opsporingsapparaat dan het opstriken van recognitielieden.

De vervolgingsdrift van de schout kwam niet voort uit religieuze overtuiging. Hij was geen lidmaat van de gereformeerde gemeente. Ter verklaring kan slechts aangevoerd worden dat hij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld zijn voorganger Meerman, niet over een groot kapitaal of over lucratieve neveninkomsten kon beschikken. Hij moest

het schoutambt voor een aanzienlijk bedrag pachten en trachtte met alle middelen dit geld terug te verdienen. Zo nam Makeblijde het hem zeer kwalijk dat de schout met geld van de katholieken zijn huis en kleine zaak - een brouwerij - uitbreidde.¹⁰²

Makeblijde had ook veel meer reden tot klagen dan zijn seculiere ambtgenoten. De acties van de schout en zijn rakkers waren namelijk hoofdzakelijk tegen hem gericht. Een reden hiervoor zou geweest kunnen zijn, dat hij een 'vreemdeling' was. Daarnaast kan meegespeeld hebben, dat hij de grootste dreiging vormde, omdat hij - naar zijn eigen zeggen - verreweg het grootste gedeelte van de zielzorg in de stad voor zijn rekening nam. Het is echter de vraag in hoeverre wij geloof mogen hechten aan deze beweringen in de *Acta Missionis*.¹⁰³ Zijn klachten over de passiviteit van de twee seculiere clerici in de stad kunnen mogelijk gezien worden in het licht van de heersende concurrentiestrijd, waarbij de betekenis van de eigen werkzaamheden tegenover de superieuren vanzelfsprekend extra nadruk kreeg.

Hoe het ook zij, de jezuïet Makeblijde werd in 1617 vijf keer geconfronteerd met een inval van gerechtsdienaren. Ook in de jaren daarna was hij enkele malen het slachtoffer van dergelijke acties, waarbij hij één keer pas op vrije voeten werd gesteld na betaling van zeshonderd gulden losgeld. Bij die gelegenheid lieten de burgemeesters overigens aan de schout weten er niets voor te voelen hem daadwerkelijk te interneren.¹⁰⁴

Van enig justitieel optreden tegen pastoor Stalpart van der Wiele valt daarentegen niets te bespeuren. Mogelijk had hij deze vrijwaring te danken aan zijn familieband met de schout. Van der Dussens volle zus Ida was namelijk de moeder van Stalparts zwager Joost Dedel. Daarnaast mocht Stalpart met Pieter en Sasbout van der Dussen twee vooraanstaande leden van dit geslacht tot zijn aanhangers rekenen.¹⁰⁵

De anti-jezuïetisch gezinde Suisbertus Purmerent, die voortdurend in onmin leefde met Stalpart wegens diens ruimhartige houding tegenover de jezuïeten, ontkwam in januari 1617 echter niet aan de gretige handen van de schout. De kapelaan had inmiddels een geheel eigen aanhang rond zich verzameld en hield - evenals zijn grote tegenstrever Makeblijde - regelmatig bijeenkomst in zijn van Bernardus van Steenwijk overgenomen woning aan het Bagijnhof.

Ook Stalpart vestigde zich binnen dit rooms-katholieke bolwerk in de stad, doch zijn kapelaan, die sedert 1615 fungeerde als rector en moderator van het Bagijnhof en het Sint-Agathaklooster, wist lange tijd te verhinderen dat ook in de pastoorswoning vergaderingen werden gehouden. De apostolisch vicaris Vosmeer toonde zich gevoelig voor Purmerents argument, dat een verdere uitbreiding van het aantal kerkdiensten op het Bagijnhof een te grote toeloop van gelovigen teweeg zou brengen en achterdocht zou wekken bij de tegenstanders. Dit standpunt van zijn meerdere weerhield de pastoor er nog van zijn woning als kerkzaal te gebruiken. Voorlopig bleef hij de mis opdragen in een achterzaal van brouwerij De Verkeerde Werelt aan de Pontemarkt, die omstreeks 1620 in handen was van Pietertge Huijgen, weduwe van Jan Claesz Reijnboom en haar schoonzoon Jan Adriaensz Duijnsveldt.

In het najaar van 1616 begon Stalpart echter toch met het houden van bijeenkomsten op het Bagijnhof, tot ongenoegen van Purmerent, die zich er onverwijld over beklaagde bij Vosmeers opvolger, Philippus Rovenius. Deze drong aan op redelijk-

heid en overleg Stalpart wond zich echter hevig op over het oncollegiale gedrag van Purmerent en diens klaagactie bij hun superieur. De verhouding tussen beide seculieren was aan het einde van 1616 dermate verstoord, dat het niet geheel uitgesloten mag worden dat een tip vanuit de Stalpart-aanhang op Driekoningen 1617 leidde tot de genoemde inval van de schout in de woning van Purmerent.¹⁰⁶ De bewering van de gerechtsdienaar, dat zijn invallen mede zouden zijn toe te schrijven aan verklikkers uit het "paapse" kamp, wint tegen de achtergrond van de hoog opgelopen spanningen tussen de in Delft aanwezige priesters in ieder geval aan geloofwaardigheid.

Reactie op de repressie

Op dezelfde dag dat kapelaan Purmerent tijdens een misviering werd overlopen door de schout, kreeg ook Ludovicus Makebljde te maken met een inval. Omdat de schout en zijn rakkers zich daarbij in het huis hadden vergist, slaagde hij er echter in zich bijtijds uit de voeten te maken. De zondag daarna was het opnieuw raak. Wederom gelukte het Makebljde uit handen van zijn vervolgers te blijven, nu door zich te verbergen in een vooraf geprepareerde schuilplaats. Ook zijn toehoorders wisten te ontkomen, door het pand tijdig via geheime uitgangen te verlaten.¹⁰⁷ Niettemin moet het in die periode voor de katholieken in de stad langzaam duidelijk zijn geworden, dat zij niet meer zo vrijmoedig als voorheen bij klaarlichte dag hun godsdienstoefeningen konden houden. De omstandigheden dwongen tot een voorzichtiger strategie, met name bij de aanhang van de meest vervolgte priester in de stad, Ludovicus Makebljde.

Deze jezuïet doet in de *Acta Missionis Hollandicae* uitvoerig verslag van de vervolgingen en pesterijen, waaraan hij in Delft vanaf januari 1617 kwam bloot te staan. Uitvoerig schetst hij in deze verslagen hoe de schout te werk ging en welke tegenmaatregelen werden getroffen om hem om de tuin te leiden. De schout trachtte met behulp van uitkijkposten erachter te komen waar en op welk tijdstip Makebljde de mis opdroeg, teneinde de priester op heterdaad te kunnen betrappen. Toen het gewenste resultaat uitbleef, verdubbelde hij het aantal verspieters en stelde hij hun hogere beloningen in het vooruitzicht.

Makebljde en zijn niet on aanzienlijke schare aanhangers reageerden met het verplaatsen van de eucharistievieringen naar de nachtelijke uren. Teneinde de schout en zijn handlangers te misleiden, werden tijd en plaats van de bijeenkomsten alleen aan een kleine kring van 'zuivere' katholieken bekendgemaakt. De deelnemers begaven zich naar enkele afgesproken plaatsen in de stad, vanwaar ze vervolgens door deze betrouwbare gelovigen naar de werkelijke plaats van handeling gebracht werden. Terwijl Makebljde het misoffer opdroeg, preekte en de biecht hoorde, hielden buiten enkele wachtposten de omgeving in de gaten. Deze contra-observatie strekte zich ook uit tot de woning van de schout, zodat tijdig alarm geslagen kon worden als verdachte bewegingen van de gerechtsdienaar werden waargenomen.

Het aantal bijeenkomsten dat per week op deze wijze moest worden belegd was aanzienlijk. Per keer konden volgens de reguliere priester namelijk niet meer dan twaalf tot twintig gelovigen samengebracht worden, aangezien een grotere opkomst ongetwijfeld de aandacht zou trekken van de tegenstander. Makebljde waagde zich

op den duur ook alleen nog in gezelschap van vooraanstaande katholieken op straat, aangezien hun nabijheid de schout er waarschijnlijk van weerhield hem lastig te vallen.

Dat deze vooraanstaanden ook als gastheer of -vrouw optraden bij misvieringen, blijkt uit een door Makeblijde uitvoerig beschreven inval uit 1617 in de woning van een hem welgezinde notaris, naar alle waarschijnlijkheid D'Asseijny. Daar zou tot vreugde van de vrouw des huizes de mis worden gecelebreerd. De schout had hier - naar Makeblijde vermoedde door loslippigheid van de overenthousiaste notarisvrouw - lucht van gekregen. De priester rook echter tijdig onraad en besloot de nachtelijke bijeenkomst te verplaatsen naar een andere woning, waar hij de mis las voor een talrijk gehoor. Toen de schout bij het ochtendgloren de woning van de notaris binnendrong, trof hij tot zijn verontwaardiging alleen enkele slapende huisgenoten aan.

De toegenomen repressie had ook gevolgen voor de houding van de gelovigen. Zo werden diverse huisaltaren uit angst voor de schout afgebroken en opgeborgen. Daarnaast werd in toenemende mate de publieke omgang met de priester gemeden om maar geen achterdocht te wekken bij kwaadwillenden. Een ander gevolg van de vervolgingen was, dat het catechismusonderricht aan jongeren en onwetenden uit veiligheidsoverwegingen geruime tijd moest worden gestaakt.¹⁰⁸

Bij dit catechismusonderricht, maar ook bij het aankondigen en voorbereiden van de clandestiene eucharistievieringen, was in Delft een belangrijke rol weggelegd voor zogeheten devotarissen, in de volksmond beter bekend als 'klopjes' of 'kloppen'. Dit waren ongehuwde vrouwen die een geestelijk leven wilden leiden, zonder zich bij een religieuze orde aan te sluiten, maar onder leiding van een priester. De drie priesters in de stad konden allen terugvallen op een eigen groep devotarissen. De groep van Stalpart werd door hemzelf opgericht. Purmerent en Makeblijde hadden de geestelijke leiding over groepjes, die al door respectievelijk Van Steenwijk en Duijst waren opgericht.¹⁰⁹

Voortgezette illegaliteit

Ook nadat de bestandstwisten in 1619 te Dordt in contra-remonstrants voordeel waren beslecht, werd van gereformeerde zijde op nationaal en regionaal niveau herhaaldelijk aangedrongen op verscherping en naleving van de bestaande plakaten tegen de rooms-katholieken. In Delft werden echter in de door ons bestudeerde periode (tot 1 januari 1622) geen bijzondere initiatieven meer van de kerkeraad in de richting van de magistraat waargenomen op dit terrein van de dekatolisering. Mogelijk duidt dit op tevredenheid aan gereformeerde zijde over de wijze waarop schout Van der Dussen de openbare exercitie van de rooms-katholieke religie ook in die jaren trachtte te verstoren.

Anderzijds leidden zijn acties zeker niet tot uitbanning of stillegging van de kerkelijke activiteiten. Makeblijde zette zijn ondergrondse missiewerk te Delft onverdroten voort, ook nadat hij in 1621 werd aangesteld als algemeen missie-overste van de Hollandse Zending. Wel kreeg hij vanaf dat moment assistentie van zijn ordegeenoot Roeland de Pottere. Ook ditmaal droeg een door (zestien) vooraanstaande Delftenaren ondertekend getuigschrift ten gunste van het werk van de jezuiten bij tot de uitbreiding van het aantal zielzorgers in de stad.¹¹⁰ Van een krachtige oppositie

van de zijde van de stadsregering of de schout tegen deze uitbreiding van de jezuïetenstatie valt niets te bespeuren.

Zowel de jezuïeten als hun seculiere collega's Stalpart en Purmerent gingen er prat op ook in deze moeilijke jaren velen tot de moederkerk te hebben teruggebracht. Dat zij op dit terrein vooral succes boekten bij de brede massa van kerkelijk niet gebonden gelovigen, lijkt voor de hand te liggen. De afval van gereformeerde lidmaten in de richting van de Rooms-Katholieke Kerk was, in weerwil van enkele door Stalpart en Makebljide triomfantelijk gemelde successen op dit terrein, marginaal. In 1614 waren er volgens Makebljide ongeveer vijftienhonderd katholieken in de stad.¹¹¹ Als gevolg van - met name zijn - missiearbeid zou dit aantal in 1621 in Delft volgens de jezuïet gestegen zijn tot ongeveer tweeduizend katholieken. Twaalfhonderd daarvan werden 'lauw' genoemd, omdat zij zich alleen onder aansporingen bereid toonden de mis bij te wonen.¹¹² De resterende achthonderd gelovigen kunnen beschouwd worden als kernleden, voor wie de keuze voor de Rooms-Katholieke Kerk een bewuste keuze was, waarbij alle gevaren en nadelen van de illegaliteit op de koop toe werden genomen.

Samenvattend kan vastgesteld worden dat het Delftse consistorie, nadat het verlangde alleenrecht op godsdienstoefening in de stad in 1573 formeel gerealiseerd was, lange tijd weinig aandacht heeft besteed aan de 'ondergrondse' activiteiten van het katholieke volksdeel. Pas toen na de eeuwwisseling enige concurrentie merkbaar werd, die sterker gevoeld en gevreesd werd naarmate de Rooms-Katholieke Kerk onder impuls van nieuwe geestelijken aan kracht en omvang won en tegelijk de eigen Gereformeerde Kerk verscheurd raakte door een richtingenstrijd, werd nadrukkelijker gevraagd om repressief optreden van de overheid. De burgemeesters toonden zich op dat moment, onder invloed van de bestandstwisten en de toenemende onrust in de stad, bereid tot een scherper toezicht op de naleving van de plakkatens. Hierdoor kwam de met recognitiegelden gekochte bewegingsvrijheid van de Delftse katholieken in het gedrang. De schout, die zijn lucratieve inkomstenbron node prijs moest geven, trachtte dit verlies te compenseren door over te gaan tot een actief vervolgingsbeleid. Bij hem bleef het geldelijk gewin prevaleren, reden waarom hij niet uit was op een werkelijke eliminatie van de katholieke godsdienstuitoefening in de stad.

Deze houding, de onverschillige - of positiever uitgedrukt: tolerante - opstelling van de magistraat gedurende een reeks van jaren, alsmede de bloedverwantschap van de voornaamste priesters in Delft met verschillende regentenfamilies, heeft een daadwerkelijke dekatholisering van de stad, in de zin van het onmogelijk maken van missen en andere bijeenkomsten - aanzienlijk gehinderd.

Het platteland

Verliep het wegdringen van het katholicisme naar het illegale kerkelijke achtererf in Delft nog met enige vertraging, op het omringende platteland was sprake van een abrupte breuk. Het Westland, waartoe Delfland grotendeels behoorde, werd na de verrassingsoverval van de geuzen op Brielle het schouwtoneel van elkaar bestrijdende Staatse en Spaanse legers.¹¹³ De burgerbevolking had zwaar te lijden onder plunderingen en berovingen. De geuzenbenden hadden het daarbij in het bijzonder

gemunt op de rooms-katholieke geestelijkheid en haar bezittingen. Gruwelijk was het lot van zeventien priesters en twee lekenbroeders in Gorcum, die op 9 juli 1572 werden gefolterd en vermoord. Ook in het Westland maakten de gebeurtenissen in Gorcum diepe indruk, temeer omdat Adriaen Jansz van Hilverenbeeck, pastoor van Monster en zijn kapelaan Jacobus Lacopius zich onder de slachtoffers bevonden.¹¹⁴ Hun droevig einde en de plunderingen van de kerken in onder meer Maasland, De Lier en Naaldwijk,¹¹⁵ deed geestelijken massaal de wijk nemen naar veiliger oorden.

Zo zochten de deken en de meeste kanunniken van het kapittel van Naaldwijk, kort nadat zij op 19 juli voor het laatst in de collegiale kerk van de Heilige Adrianus de mis hadden gecelebreerd, hun toevlucht in Delft.¹¹⁶ Daar troffen zij talrijke confraters uit de regio, onder wie de pastoor van Berkel, Michiel Indius.¹¹⁷ De geestelijken die achterbleven hingen hun soutane weldra aan de wilgen. De kanunnik Adam van Malsen en kapelaan Hartman Adriaensz van Capenborch uit Naaldwijk traden toe tot de gereformeerde gemeente, nadat zij in het openbaar van hun afkeer van de oude leer blijk hadden gegeven en met hun concubines in het huwelijk waren getreden.¹¹⁸

Nog vóór de Staten van Holland in het voorjaar van 1573 een formeel verbod hadden uitgevaardigd op de exercitie van de rooms-katholieke religie, waren alle geestelijken het Delfland waarschijnlijk reeds ontvlucht. De vervolgingen, het strijdgevoel en de verwoesting van Pijnacker, Leidschendam, Kethel, Nootdorp en Vlaardingen, alsmede de inundatie van grote delen van het land, maakten een terugkeer voorlopig onmogelijk.¹¹⁹

Dit alles betekende tevens, dat de gereformeerden zich aanvankelijk weinig inspanningen behoeften te getroosten om het katholicisme te weren. De kerkgebouwen en verlaten pastorieën vielen - voorzover niet verwoest - zonder problemen toe aan de aanhangers van de nieuwe leer. Slechts in Naaldwijk, uitgerekend de plaats met een harde kern van uit buitenlandse vluchtelingengemeenten teruggekeerde felle calvinisten, stuitten de gereformeerden op noemenswaardige problemen. De heerlijkheid Naaldwijk en Honselersdijk was namelijk in het bezit van de katholieke weduwe Margaretha van der Marck, gravin van AreMBERG, die zich bij monde van haar vertegenwoordiger ter plaatse - de rentmeester en kastelein van het Huis Honselersdijk, Willem van Hooff - fel verzette tegen een overdracht van het kerkgebouw en de opbrengsten uit de geestelijke goederen aan de nieuwgezinden.¹²⁰

Zich beroepend op het patronaatsrecht van de gravin en op het plakkaat van Willem van Oranje, waarin bepaald was dat niemand in zijn religie en zijn bezit benadeeld mocht worden, wees Van Hooff tot twee keer toe een delegatie van Naaldwijkse gereformeerden, onder aanvoering van de timmerlieden Matthijs Jacobsz en Pieter Matthijsz, de deur. Zij kwamen hem toestemming vragen de verlaten kerk en de woning van de deken in gebruik te mogen nemen en van de inkomsten van het kapittel en de kerk een predikant, een schoolmeester, een grafmaker en een koster te mogen onderhouden. Uiteindelijk namen de genoemde timmerlieden zelf het heft in handen. Zij bemachtigden bij de koster de sleutels van de kerk en ontdekten het gebouw van beelden, altaren, boeken en andere "zeer schoene antiquiteiten", terwijl zij de predikant zijn intrek lieten nemen in de woning van de uitgeweken deken.¹²¹

Van Hooff, die zich had verschanst in zijn kleine kasteel te Honselersdijk, moest dit

alles machteloos aanzien. Als rentmeester beschikte hij nog wel over de opbrengsten van de geestelijke goederen. Hem restte niets anders dan zich hevig te verzetten tegen een overdracht van deze gelden aan de gereformeerden. Pas na inschakeling van kerkelijke en politieke 'zwaargewichten' als Petrus Datheen, Marnix van Sint-Aldegonde en prins Willem van Oranje, wist de kleine Naaldwijkse gemeente het verzet van de kastelein te breken. Op 27 mei 1573 moest Willem van Hooff zijn oppositie bekopen met een deportatie uit Honselersdijk en werd hij vervangen door de Oranjegetrouwe jonkheer Lodewijk van der Binckhorst.¹²²

Een week eerder had de deken van het Naaldwijkse kapittel - die zich na een kortstondig verblijf in Delft, een arrestatie in Den Haag en een wonderbaarlijke ontsnapping via een privaat uit zijn cel in Leiden, blijkbaar weer binnen de heerlijkheid had gewaagd - het Huis Honselersdijk moeten verlaten. Hij vertrok in het bezit van een paspoort en een vrijgeleide van Oranje en begaf zich naar Montfoort.¹²³

Waarschijnlijk heeft de deken vanuit het kasteel, waar hij de bescherming genoot van Van Hooff, weinig kunnen uitrichten, zeker wanneer in ogenschouw wordt genomen dat de eerdergenoemde felle calvinistische voortrekker Matthijs Jacobsz op 8 april 1573 door Oranje in het bezit gesteld was van het baljuwschap van Naaldwijk en de schoutambten van Naaldwijk, Honselersdijk en Honderdland.¹²⁴

Aan de situatie van 2 november 1572, toen de gravin van AreMBERG aan Alva moest berichten, dat "le service divin cesse par toutes mes terres aud Hollande a mon indicible regret", zal dan ook voorlopig weinig veranderd zijn.¹²⁵ Het is niet te gewaagd te veronderstellen, dat dit niet alleen opging voor de gebieden van de gravin, maar ook voor het overige Delfland. Het duurde geruime tijd voor de rooms-katholieken in het Delfland zich enigermate herstelden van de slagen, die hen in deze overgangsjaren waren toegediend.

Voor de rooms-katholieke zielzorg was de bevolking op het platteland lange tijd hoofdzakelijk aangewezen op de al overbelaste geestelijken uit Delft. Later, met de komst van enkele jezuïeten, werd dit gebied ook vanuit Rotterdam en Den Haag bediend.¹²⁶ De berichten over de activiteiten van deze priesters en van andere rondtrekkende geestelijken, die doorgaans de mis lazen in afgelegen woningen en boerenschuren,¹²⁷ zijn uiterst summier. In de acta van de verschillende dorpskerkeraden valt geen enkele klacht over dergelijke bijeenkomsten te bespeuren, terwijl de classis Delfland pas vanaf 1597 in het geweer kwam, met name tegen de activiteiten van de jezuïeten.¹²⁸ Net als in de stad Delft gingen de gereformeerden op het omringende platteland zich blijkbaar niet eerder dan rond de eeuwwisseling merkbaar zorgen maken over de herlevende katholieke zielzorg. Ook de Zuidhollandse synode richtte zich pas vanaf 1600 met een regelmatige frequentie tot de Staten van Holland, met het verzoek de naleving van de bestaande anti-katholieke plakkaten af te dwingen.¹²⁹

De Staten reageerden op deze aanhoudende gereformeerde pressie weliswaar met het regelmatig hernieuwen en uitbreiden van de plakkaten,¹³⁰ doch waren blijkbaar niet bij machte of bereid de gerechtsdienaren ten plattelande tot een stringent toezicht te dwingen. Niet alleen de aanhoudende synodale klachtenstroom wijst in deze richting, maar ook het vrijwel ontbreken van berichten over daadwerkelijk justitieel ingrijpen tegen bijeenkomsten van "papisten". Wij vonden in de archivalia van het

Hof van Holland slechts een verslag van 28 mei 1592 over het verstoren van een door vijftien personen bijgewoonde mis ten huize van zekere jonkvrouwe Van Alckemade. Deze mis werd opgedragen door Balthe Cornelisz, behorend tot de kartuizerorde buiten Delft.¹³¹

Bij het ingaan van het Twaalfjarig Bestand droeg Johan van Oldenbarnevelt de schout van zijn ambacht Berkel en Rodenrijs, Pouwel Arentsz van Conijnenberch, in een brief op om conform een resolutie van de Staten van Holland van 17 januari 1609 alle uit de Zuidelijke Nederlanden of van elders afkomstige jezuïeten, priesters en monniken, die binnen zijn territorium werden aangetroffen, te arresteren.¹³² Het is echter veelzeggend, dat de uit Poperinge afkomstige jezuïet Lodevicus Makebljide, die zich niet lang daarna in Delft vestigde en regelmatig uitzwierf over het platteland, zich ook regelmatig in Berkel kon ophouden, zonder dat hem een strobreed in de weg werd gelegd.¹³³ Ook in Pijnacker, Maassluis, Maasland, Naaldwijk, Vlaardingen, Overschie, Schipluiden, Kethel, 't-Woudt, De Lier, Nootdorp en Zoetermeer kon deze jezuïet tussen 1611 en 1617 in het verborgene, maar ongehinderd zijn gang gaan.¹³⁴

Doch ook de seculiere geestelijken uit Delft zwierven regelmatig uit over de omringende gebieden. Zo wist Makebljide te melden dat zijn Delftse collega Stalpart van der Wiele tot januari 1622 in totaal veertien dorpen had bediend. De bewering van Stalparts' eerste biografe, het klopje Wilhelmina de Reeck, dat haar geestelijk leidsman bijna het gehele Westland bekeerd had, moet ongetwijfeld gezien worden in het licht van haar hagiografische benadering. Dat neemt echter niet weg dat er diverse aanwijzingen bestaan dat ook de actieradius van Stalpart de grenzen van het Delfland oversteeg.¹³⁵

De enige - althans geregistreerde - concrete actie van gereformeerde zijde tegen katholieke bijeenkomsten in de Delftse regio, dateert van kort vóór de komst van Makebljide en kwam op het conto van de Zoetermeerse predikant Paludanus. Hij meldde op 5 juli 1610 namens zijn kerkeraad aan de classis, dat in zijn woonplaats de "papisten" weer vrij de mis begonnen te lezen. Zij waren al twee of drie keer bijeengekomen, bij welke gelegenheid ook "herdoopt ende hertrout" was. Zijn verzoek om de substituut-baljuw hierover te mogen aanspreken werd ingewilligd, mits hij beschikte over voldoende bewijs.¹³⁶

Dat de predikant melding maakte van herdopen toont aan dat de in Zoetermeer werkzame priester een doopopvatting huldigde, die overeenkwam met het standpunt van het derde Mechelse provinciale concilie van 1607. Dit concilie beschouwde de gereformeerde Doop als ongeldig, op grond van de opvatting dat bij de Doop in de Gereformeerde Kerk twee bedienaren betrokken zouden zijn. Enkele jaren later, onder apostolisch vicaris Philippus Rovenius, werd in de Hollandse Zending de gereformeerde Doop ook door de katholieken als geldig beschouwd en de herdoop slechts onder bepaalde voorwaarden toegestaan.¹³⁷

De opmerkingen van Paludanus doen verder vermoeden, dat in 1610 in Zoetermeer voor het eerst sedert lange tijd weer de mis werd gelezen. Het is één van de tekenen van een herlevend katholicisme, dat weldra nieuwe impulsen zou krijgen dankzij met name de inspanningen van Makebljide en Stalpart. Maar ook andere geestelijken ontdekten en benutten de relatieve vrijheid, die ontstond tijdens de bestandsjaren. Zo vestigde Hendrik Schenkel, kanunnik van het Naaldwijkse kapittel,

zich in 1614 in 's-Gravenhage, van waaruit hij onder andere Naaldwijk, Honselersdijk, De Lier en 't-Woudt bediende.¹³⁸ Terwijl in de stad Delft de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten leidden tot verscherping van de vervolging tegen andersdenkenden, ingegeven door een vrees voor concurrentie, lijkt het erop, dat op de dorpen deze strijd - die de belangrijkste kerkelijke spreekbuizen voor de plattelandsgemeenten (classis en synode) lange tijd verdeelde en deed verstommen - de rooms-katholieken juist een grotere vrijheid bood.

b. Rooms-katholieke gewoonten en gebruiken

Met het verbieden van de rooms-katholieke godsdienstoefeningen alleen was de samenleving vanzelfsprekend niet gedekatholiseerd. De maatschappij aan de vooravond van de Overgang droeg in al haar geledingen de zichtbare sporen van vele eeuwen katholicisme, die niet van het ene op het andere moment per decreet uitgewist konden worden. Daarbij kwam dat de eerste generatie gereformeerden, die zich zo fel afzette tegen de oude kerk, haar christelijk geloof nog op diezelfde basis gestoeld wist. Zij kan dan ook bezwaarlijk de illusie hebben gekoesterd de samenleving in een vloek en een zucht te ontdoen van alle met het oude geloof verbonden verschijnselen en praktijken. Illustratief hiervoor is, dat het calvinisme de rooms-katholieke heiligenverering weliswaar op de religieuze vuilnisbelt deponeerde, doch dat in gereformeerde kring bij tijdsaanduidingen de benamingen van talrijke heiligheden nog lange tijd gehanteerd werden. Kerkgebouwen kregen weliswaar een wereldse benaming, doch de namen van bijvoorbeeld de traditionele gilden werden niet op slag ont-heiligd. De kerkeraden en 'meerdere' kerkelijke vergaderingen - zo blijkt uit hun acta - hebben zich dan ook beperkt tot campagnes tegen de meest in het oog (of oor) springende en de naar gereformeerde maatstaven aanstootgevendste praktijken.

Bedevaart naar Wilsveen

Aanstootgevend in de ogen van calvinisten waren in ieder geval de bedevaarten. Het ligt daarom voor de hand dat zij niet konden berusten in het voortbestaan van dergelijke "afgoderije" in de kapel te Wilsveen, het enige bedevaartsoord binnen het gebied van de Delftse classis. In april 1581 was het de Zuidhollandse synode gebleken, dat nog steeds talrijke katholieken naar Wilsveen trokken om daar een wonderdoend Mariabeeld te vereren, zoals dat zeker al vanaf 1452 geschiedde.¹³⁹ De Delftse predikant Reijnier Donteclock kreeg opdracht de Haagse raadsheer Van der Myle hierover schriftelijk te benaderen en hem te verzoeken aan deze praktijken snel een einde te maken.¹⁴⁰ Nog hetzelfde jaar leidde deze aansporing tot een krachtdadig optreden van de zijde van de Staten van Holland. Zij gaven op 10 november aan de timmerman Jan Jansz van Mechelen opdracht om binnen veertien dagen de kapel af te breken en verordonneerden dat niemand hem daarbij mocht hinderen.¹⁴¹

De sloop van het kerkje en het verdwijnen van het Mariabeeld - dat waarschijnlijk tijdig binnen Delft in veiligheid werd gebracht¹⁴² - weerhield de pelgrims echter niet van een tocht naar Wilsveen. In 1583 zag de synode zich derhalve genooddaakt

opnieuw de hulp in te roepen van de sterke arm, ditmaal in de persoon van de baljuw van Rijnland. Verder werd de zaak, in combinatie met de bedevaarten op 's-Gravenzande, in een remonstrantie aanhangig gemaakt bij de Staten van Holland. Daarbij sprak de kerkelijke vergadering de hoop uit dat het besluit van de classis Delfland om Wilsveen, in combinatie met Nootdorp, van een predikant te voorzien als gunstig neveneffect zou hebben dat de bedevaarten zouden ophouden.¹⁴³

De komst van Jan Barentsz als predikant naar Nootdorp en Wilsveen sorteerde evenwel niet het verhoopte effect. Vandaar dat de synode in juni 1586 Donteclock opdroeg de continuering van de bedevaarten aan te kaarten bij prins Maurits en de Raden Provinciaal.¹⁴⁴ Dat dit vrijwel onmiddellijk leidde tot justitieel ingrijpen, valt af te leiden uit een brief van de Zoetermeerse predikant Wijnand van Beeck van 6 juli daaropvolgend. Hij verhaalde daarin tegenover Arent Cornelisz hoe katholieken in zijn woonplaats de dag ervoor op marktschuiten de predikanten en andere gereformeerden met vergelding hadden gedreigd, wegens de arrestatie van bedevaartgangers te Wilsveen.¹⁴⁵

De steun van de wereldlijke macht aan de bestrijding van de pelgrimage bleef niet beperkt tot deze ene actie. Een jaar later vaardigden de Staten van Holland voor het eerst een plakkaat uit, dat een einde moest maken aan de trek van pelgrims naar Wilsveen en andere plaatsen "in linnen kleederen ende anders, brengende ofte offerende jonge hoenderen, wassen kaerssen, beelden, armen, beenen ende andere leden van menschen in wassche gemaect". Gedoeld werd hier op de aanwezigheid van zogeheten ex-voto's die, op grond van een gedane belofte aan God en na de genezing van de betreffende kwaal, in de kapel werden geplaatst.¹⁴⁶ Dergelijke praktijken waren naar de mening van de Staten "notoirlijke afgoderije" en werden verboden op straffe van een boete van 24 gulden.¹⁴⁷

Het is mogelijk dat enkele aspirant-bedevaartgangers door deze boetes en de eerdere arrestaties werden weerhouden om ter bedevaart naar Wilsveen te gaan, doch blijkens de herhaling en vernieuwing van het genoemde plakkaat in 1588, 1590 en 1591 was de afschrikkende werking ervan niet totaal en in ieder geval niet blijvend.¹⁴⁸ De classis Delfland zag zich dan ook reeds in 1588 genooddaakt tot het opstellen van een nieuw rekwest aan de Raden Provinciaal, waaraan een te Wilsveen buitgemaakte ex-voto als bewijsmiddel werd toegevoegd.¹⁴⁹

Na de hernieuwing van het bedevaartplakkaat in 1591 deed de classis Delfland een jaar later nog één keer ter synode haar beklag over bedevaarten,¹⁵⁰ doch daarna verdwijnt dit thema uit de acta. Het is verleidelijk hieraan de conclusie te verbinden dat kerk en overheid er binnen tien jaar in slaagden om in een opmerkelijk eendrachtige samenwerking een zeker anderhalve eeuw oude religieuze traditie te slopen. In het midden van de zeventiende eeuw steken berichten over de bedevaart naar Wilsveen echter plotseling de kop weer op,¹⁵¹ zodat hooguit sprake kan zijn geweest van een tijdelijke onderbreking en niet van het definitieve einde van deze rooms-katholieke devotie.

Begrafenisrituelen

Een ander mikpunt voor de calvinisten vormden de diverse gebruiken rond het sterven en begraven. Reeds de Dordtse synode van 1574 had bepaald, dat het luiden

der klokken bij die gelegenheden behoorde nagelaten te worden en dat ook de zeer populaire lijkpredikaties, zij het voorzichtig, afgeschaft dienden te worden, teneinde elke verdenking van "superstitie" (bijgeloof) te vermijden.¹⁵² In 1577 boog het Delftse consistorie zich ook over de vraag van de doodsklokken en kwam "nadachtelick" tot het oordeel, dat het gebruik ervan niet in de Schrift veroordeeld werd, maar dat binnen de Rooms-Katholieke Kerk daaruit grote misbruiken waren voortgekomen. Waarschijnlijk doelde de kerkeraad hiermee op de wijdverspreide gedachte, dat duivels en boze geesten door dit luiden verjaagd zouden worden. Dit was de reden waarom het luiden van doodsklokken in de toekomst beter achterwege gelaten kon worden.¹⁵³

Een jaar later stond de zaak weer op de agenda van de kerkeraad, nadat enkele magistraatsleden toestemming hadden verleend voor het klokluiden bij de begrafenis van Maritge Frans Teussen, op verzoek van haar man en kinderen. De kerkeraad was bevreesd dat de vijanden van de waarheid (de rooms-katholieken) hierin een aanleiding zouden zien te beweren dat "hare superstitiën weder op de been comen souden". Terstond werd een delegatie naar één van de burgemeesters gezonden met het verzoek de verstrekte vergunning weer in te trekken, hetgeen dan ook prompt geschiedde.¹⁵⁴

Nog geen veertien dagen later vaardigden burgemeesters en schepenen evenwel een keur uit, waarin het luiden bij begrafenis voortaen wel weer werd toegestaan, mits dat ten bate van "die fabrike van die kercken" bepaalde tarieven werden betaald, die afhankelijk waren van de klokgrootte.¹⁵⁵ Het consistorie tekende hierbij aan dat zulks buiten zijn advies en goedkeuring was geschied en dat men liever had gezien dat het luiden geheel achterwege was gelaten.¹⁵⁶

Dit laatste standpunt bleef de classis Delfland, ondanks de situatie in Delft, ook daarna huldigen. Reeds in 1573 had de kerkeraad van Naaldwijk, na ruggespraak met Delft, besloten het luiden van de doodsklok een tijdlang op te schorten, zodat het bijgeloof van de katholieken, die meenden dat "het luijden der dooden profijtelick zij", uit de harten van de mensen weggenomen zou worden.¹⁵⁷ Ook in enkele andere plaatsen in de classis lijkt het luiden verboden te zijn geweest. In Zoetermeer trachtte het katholieke deel van de bevolking het luiden in 1597 opnieuw in te voeren.¹⁵⁸ Nadat eerst Wijnand van Beeck zich hier lange tijd tegen had moet verzetten, werd zijn opvolger Paludanus vervolgens geconfronteerd met soortgelijke pogingen, die zich niet beperkten tot begrafenis maar zich ook uitstrekten tot het overluiden van zojuist gestorvenen. Een gesprek van de classische visitatoren met de ambachtsheer van Zoetermeer zou hieraan een eind moeten maken.¹⁵⁹

Achter het overluiden of verluiden van de doden, zoals dit in Zoetermeer gebeurde, zat een andere betekenis dan achter het klokgelui bij begrafenis. De gestorvene zou tijdens dit luiden biechten, zo werd gedacht, en de ziel van de dode zou geen rust vinden als de klokken zwegen.¹⁶⁰ Een dergelijk gebruik van de doodsklokken ontmoette ook van overheidswege weinig begrip. Het luiden als onderdeel van het begrafenisritueel daarentegen wel, zoals niet alleen in Delft bleek, maar ook in de door de Hollandse Staten opgestelde kerkorde van 1583. Daarin kreeg de doodsklok een functie als luide verkondiger van *memento mori*-besef.¹⁶¹

Uit Zoetermeer stamt ook een uitgebreide beschrijving van andere katholieke gebruiken rond sterven en begraven, waaraan een calvinist in het algemeen - en in dit geval opnieuw Wijnand van Beeck in het bijzonder - zich stoorde. Hij schetste hoe "se vele wonders int hoofd hebben om de wade te maken, dat dode lichaam sus ofte soe te stellen int huijs, opt graf ende in de kercke te gaen om te bidden, de baer de handt te bieden ofte te kussen ende vele onnutte bevaerden der verstorvenen te goede te doen ende begraven sijnde een goet gastmael te houden ende wat dergelijke meer heijdensche ende afgodische wercken van haer gedaen mogen worden".¹⁶² Tegenover de classis voegde hij hier nog een klacht aan toe over het gebruik om een overledene driemaal rond de kerk te dragen.¹⁶³

Het betreft hier een mengeling van katholieke en volksgebruiken. Zo had de opmerking over de lijkwades waarschijnlijk te maken met het gebruik dit kleed slechts tot de enkels van de overledene te laten komen, uit angst dat deze anders op de dag van de Opstanding Christus struikelend tegemoet zou gaan. Bij het opbaren van de dode, werd het lichaam meestal zo geplaatst, dat hij op het Oosten, waar de Opstanding zou plaatsvinden, georiënteerd was. Het bidden en ter bedevaart gaan diende vanzelfsprekend ter bevordering van het zielheil van de gestorvene. De zogeheten amfidromie of drievoudige ommegang rond het kerkhof, een bedevaartskapel of een kerk ten slotte, ging waarschijnlijk terug op een oeroude wijdingsrite, en symboliseerde de overgang van het rijk der levenden naar het rijk der doden.¹⁶⁴

Van Beeck schreef zijn klachten aan Arent Cornelisz met de bedoeling dat deze ze zou voorleggen aan de overheid. Doch alleen zijn bij de classis gedeponeerde klacht over de amfidromie belandde voorzover valt na te gaan bij die overheid, in de persoon van de baljuw van het Rijnland.¹⁶⁵ In dezelfde lijn lag het verzoek van Cornelis Jansz, predikant van Kethel, die de baljuw van het Delfland liet benaderen over het wegnemen van de kruisen op het kerkhof.¹⁶⁶ Deze kruisen waren in de ogen van katholieken heilige tekens van de verlossing van Christus, die op de kerkhoven waakten als getuigenis hiervan.¹⁶⁷

Dezelfde Kethelse predikant vroeg verder het oordeel van de classis over het verzoek dat hem soms bereikte een dode ter aarde te helpen dragen op wiens kist rozenhoeden - ter ere van Maria, die dikwijls met een kransje van rozen rond het hoofd werd afgebeeld¹⁶⁸ - of een kruis van bloemen lag. Vanzelfsprekend werd dit door de classis als zeer onbehoorlijk gekwalificeerd.¹⁶⁹

In de Delftse kerkeradsacta ontbreken meldingen over soortgelijke gebruiken. Toch blijken enkele door de magistraat uitgevaardigde keuren bijzondere bepalingen op dit gebied te bevatten. Een ordonnatie tegen de pest uit 1594 verbood "rosenhoe-den, ruijckers, bloemen ofte eenigherlei tacken van cruijden ofte gecijerden bloemen te leggen of te hangen op 't cleet ofte pelle leggende over die dooden".¹⁷⁰ In 1614 werd een verbod uitgevaardigd op het onderhands dragen van overleden kraamvrouwen of het anderszins, bijvoorbeeld het via een wit linnen kleed of het door een vrouw vooraf laten gaan van de baar, kenbaar maken dat het om een kraamvrouw ging.¹⁷¹ In beide gevallen werd evenwel geen religieuze motivatie gegeven. In de pestordonnantie werd in het geheel geen reden gegeven, terwijl laatstgenoemde bepalingen onrust onder zwangere vrouwen moesten tengaan.

Het Delftse consistorie maakte zich in 1602 wel even zorgen over de gang van

zaken tijdens "de pellen oft maeltijden van de begravinghen". Deze gebeurtenissen zouden namelijk ontsierd worden door "mommerijen". Er werd een onderzoek naar deze praktijken ingesteld, om te bezien of de schout hiervan op de hoogte gesteld diende te worden. Al snel bleek toen, dat zich slechts één geval van vermomming had voorgedaan, waarbij een jongen en een meisje hun kleren geruild hadden. Aangezien het bovendien twee kinderen van lidmaten betrof, werd besloten de schout buiten deze zaak te houden. In plaats daarvan werden de ouders over het gedrag van hun kinderen ter verantwoording geroepen.¹⁷² Omtrent de achterliggende betekenis van dergelijke verkleedpartijen tijdens rouwmaaltijden tasten wij in het duister. Wel is bekend dat deze gebeurtenissen dikwijls gepaard gingen met de nodige symboliek en overmatig eten en drinken.¹⁷³

De lijkpredikaties ten slotte, door de Dordtse synode van 1574 reeds terzijde geschoven, lijken met name op het platteland nog lange tijd in zwang geweest te zijn, zelfs nadat de Zuidhollandse synode in 1588 nog eens een generaal verbod had uitgevaardigd.¹⁷⁴ In Berkel wenste de kerkeraad zich hier onder druk vanuit de gemeente niet aan te houden, omdat lijkpredikaties duslang gebruikelijk waren geweest.¹⁷⁵ Pas in 1619 werden ze daar formeel afgeschaft.¹⁷⁶ De kerkeraad van De Lier liet in 1591 zelfs in zijn acta vastleggen, dat de nieuwe predikant Cornelis Jansz net als zijn voorganger desgewenst dergelijke preken zou verzorgen, waarbij hem bij voorbaat werd toegezegd dat de kerkeraad hem zonodig tegenover de classis zou verdedigen.¹⁷⁷ Of zo'n verdediging veel zoden aan de dijk zou zetten is echter twijfelachtig. Toen in 1591 enkele personen uit Pijnacker zich in een rekwes tot de classis richtten, waarin toestemming werd gevraagd tot het houden van lijkpredikaties-op-speciaal-verzoek, werd dit tot tweemaal toe resoluut van de hand gewezen.¹⁷⁸

De Delftse pensionaris Gerard Biese liet bij het optekenen van zijn testament als laatste wilsbeschikking vastleggen, dat zijn lichaam begraven zou worden "sonder eenige pompe, na 't gebruijck van de gereformeerde waere religie".¹⁷⁹ De gehechtheid van vele anderen daarentegen - ook van lidmaten, zoals blijkt uit het verzet tegen de afschaffing van de lijkpredikaties - aan zekere ceremonie of gebruiken bij het afscheid van een dierbare, weerhield de overheid er waarschijnlijk van de kerkeraden daadkrachtig te ondersteunen bij hun overigens niet al te pregnante streven naar uitbanning van talrijke als bijgeloof beschouwde praktijken in deze sfeer. Een weinig realistisch verzoek uit 1620 van de Zuidhollandse synode aan de Staten van Holland om het knielen bij graven te verhinderen, maakte dan ook geen schijn van kans.¹⁸⁰

Ziekte en nooddoop

Eenzelfde gehechtheid, ook onder lidmaten, aan pre-reformatorische gewoonten was ook op andere terreinen aan te treffen. Zo meldde Arent Cornelisz in 1579 dat hij regelmatig geconfronteerd werd met verzoeken de namen van zieken van de preekstoel af te lezen tijdens het algemene gebed "na ouder wijse der Roomscher kercke", opdat de aandacht en de affectie der toehoorders gewekt zou worden. De kerkeraad besloot evenwel vast te houden aan het verzwijgen der namen, niet alleen omdat dit in andere gereformeerde kerken ook geschiedde en in dergelijke adiafora (niet wezenlijke, niet tot de kern van het geloof behorende zaken) gelijkvormigheid

geboden was. Het werd ook afgewezen, omdat het opnoemen van de namen voeding zou kunnen geven aan bijgeloof, het de concentratie van het volk bij het bidden zou verstoren en - weinig christelijk - "dat oock somwijlen op de namen der armen niet veel van den volcke gheachtet soude worden". Daarnaast zou het mogelijk zijn dat sommige zieken prijs stelden op verzwijging van hun naam, hetgeen bij anderen dan weer aanleiding zou kunnen geven tot achterdocht en navraag.¹⁸¹

De kerkeraden werden ook regelmatig geconfronteerd met wanhopige ouders, die een doodziek kind een nooddoop wilden laten toedienen. De soepele opstelling van het Delftse consistorie, dat in 1583 bepaalde dat voortaan ook tijdens het avondgebed gedoopt kon worden "om den swacken daerinne te dienen", kwam niet louter voort uit consideratie met de ouders,¹⁸² maar moest waarschijnlijk ook de praktijk van de vroedvrouwendoop en het dopen door de ouders zelf of door andere "private" personen tegengaan. Dit bleek in 1589, toen de Zuidhollandse synode bewijzen verzamelde van dergelijke misstanden op het gebied van het dopen, met de bedoeling bij de Staten op een remedie aan te dringen.¹⁸³ Dergelijke acties leidden er uiteindelijk toe, dat op 10 maart 1594 de vroedvrouwendoop door de Staten van Holland bij plakkaat verboden werd.¹⁸⁴ Enkele maanden later werd eenzelfde bepaling ook nog eens opgenomen in een door de Delftse magistraat uitgevaardigde keur.¹⁸⁵

Heiligedagen

Even meegaand was de opstelling van de overheid tegenover de kerkelijke bestrijding van heiligedagen. De Reformatie had resoluut een streep gehaald door de talrijke kerkelijke feestdagen en naamdagen van heiligen. Slechts de zondag was voortaan in tel, hetgeen een ernstige verschraving betekende van de vroeger zo rijkelijk met kerkelijke feestdagen gevulde kalender. Toch viel - met uitzondering van onvrede over een poging van de Delftse gilden om in 1581 het klokluiden op de feestdagen van hun patroonheiligen opnieuw in te voeren¹⁸⁶ en een bij de schout gedeponeerde klacht uit 1588 over het ophangen van meien (bloeiende takken) in de Pieterstraat op Petri ad Vincula (Sint-Petrus Banden, op 1 augustus)¹⁸⁷ - vóór de eeuwwisseling weinig te merken van gereformeerde ergernis over het voortleven van gebruiken en gewoonten op dit terrein.

Het was waarschijnlijk geen toeval, dat de bezorgdheid over heiligenverering en 'roomse folklore' vrijwel parallel liep met die over de herleving van de katholieke godsdienstoefeningen. Sint-Nicolaas was in dit verband het eerste doelwit. In 1600 wendde het Delftse consistorie zich tot de magistraat met het dringende verzoek om, in navolging van naburige steden, het Sinterklaasfeest af te schaffen. Hiervoor werd weliswaar een religieus argument (bijgeloof) aangevoerd, maar de nadruk lag op materiële overwegingen: de burgerij zou te veel geld verkwisten aan zaken die in deze dure tijden zeer wel gemist konden worden.¹⁸⁸

Dat de stadsbestuurders bereid waren aan de wensen van de kerkeraad tegemoet te komen bleek al een week later, toen zij een keur uitvaardigden waarin het opstellen van kramen en de verkoop ter gelegenheid van Sinterklaasavond werd verboden. In tegenstelling tot de kerkeraad noemde het stadsbestuur hiervoor echter hoofdzakelijk religieuze redenen (sic). De gewoonte dat men "cleijne kinderen dijets maeckt"

dat Sint-Nicolaas geschenken geeft, zou de mensen volgens de magistraat afleiden van de ware godsdienst en strekken tot "wangelooft, superstitie ende affgoderije, dewelcke in een wel gepolitieerde *christelicke gereformeerde* stadt nijet en behoort getolereert te werden".¹⁸⁹

Zeven jaar later moest de kerkeraad vaststellen dat rond 5 december nog steeds kramen op het marktveld verzezen en "heijligen opt broot" werden gesteld.¹⁹⁰ Opnieuw toonde de magistraat zich onmiddellijk tot actie bereid. De bestaande keur werd vernieuwd en - overeenkomstig het kerkelijke verzoek - uitgebreid met een verbod op het verkopen of te koop aanbieden van brood, koek, suiker of andere etenswaren "hebbende 't facoen van eenige beelden ofte daer eenich beelt ofte beelden an ofte op gebacken ofte gestelt sijn".¹⁹¹

Eenzelfde coöperatieve geest spreidde de magistraat in 1610 ten toon, nadat het consistorie de schepenen confronteerde met de misbruiken in de Pieterstraat, ter gelegenheid van Sint-Pieter (29 juni).¹⁹² De heren reageerden onmiddellijk met een verbod op de bij het feest behorende kermis¹⁹³ en lanceerden enkele dagen later een keur, waarin niet alleen de viering van Sint-Pieter verboden werd, maar ook die van Sint-Jan (24 juni) en andere heiligidagen. Het was niet meer toegestaan straten bij deze gelegenheden te versieren met hoeden van bloemen, boomtakken, wijn-gaard-ranken of ander groen, noch deze te bevestigen aan "brouwerswippen ofte andre wippen" (hefbomen).¹⁹⁴

Het vlechten en ophangen van een krans van lover en bloemen ter gelegenheid van Sint-Jan zou een gekerstend relict zijn van een Germaans midzomerfeest. De krans, die bleef hangen tot hij was verdord, moest de bewoners vrijwaren van schade bij onweer. Ook de priester Stalpart van der Wiele stuitte tijdens één van zijn vele tochten door het Delfland op dit gebruik. In een gesprek met een vrouw die druk doende was zo'n krans te vlechten, stelde hij vast dat deze niet op de hoogte was van de achterliggende betekenis. Voor Stalpart vormde dit een aanknopingspunt om met de vrouw in gesprek te komen over geloofszaken, hetgeen er uiteindelijk toe leidde dat hij haar hele gezin wist te (her)winnen voor de Katholieke Kerk.¹⁹⁵ Dit voorval maakt duidelijk dat dergelijke volksgebruiken niet zonder meer beschouwd kunnen worden als uitingen van rooms-katholiek volksgeloof. Zij leefden blijkbaar ook voort onder mensen die onwetend waren van de zin of betekenis ervan.

Een ander voortlevend gebruik was het ontsteken van Sint-Maartensvuren op 11 november. Daarbij was sprake van een gekerstende variant van vóór-christelijke noodvuren, die bescherming zouden bieden tegen besmettelijke ziekten. Het verbod op de Sint-Maartensvuren, dat in 1614 voor het eerst door de Delftse magistraat werd afgekondigd en in 1620 werd herhaald, had echter geen kerkelijke achtergrond. De vrees voor baldadigheid van de jeugd - die bij deze gelegenheid waarschijnlijk versnaperingen inzamelde - lijkt hiervoor de hoofdrede te zijn geweest.¹⁹⁶ Hetzelfde ging waarschijnlijk ook op voor het plakkaat uit 1613, dat gericht was tegen het zingend en geldinzamelend langs de deuren trekken tijdens de jaarwisseling en op het feest van Driekonigen. De magistraat poogde hiermee namelijk alleen het bedelen en "troggelen" tegen te gaan.¹⁹⁷

In het verlengde van de strijd tegen de vieringen van de naamdagen der heiligen lagen de pogingen tot uitbanning van hun beeltenissen en andere als aanstootgevend

ervaren afbeeldingen uit het openbare leven. Ook in dit geval gingen de gereformeerden pas in een tamelijk laat stadium over tot actie. Mogelijk had dit te maken met het gegeven dat in de begintijd vooraanstaande schenkers of hun kinderen nog in leven waren en enigszins werden ontzien. Hoe het ook zij, de Zuidhollandse synode uitte pas in 1595 haar bezorgdheid over onstichtelijke schilderingen, die in vele plaatsen nog de kerkglazen sierden en die er soms pas onlangs werden aangebracht.¹⁹⁸ Een jaar later kreeg iedere classis de opdracht de overheden aan te sporen dergelijke glasschilderingen te verwijderen.¹⁹⁹

Blijkens enkele voorvallen in het Delfland kon deze beeldenstormerij evenwel niet altijd op begrip rekenen. Zo moest de schout van Pijnacker te hulp geroepen worden bij het breken van het verzet van het "gemene volk" tegen een "gruwelijk" schilderij.²⁰⁰ Een Salvator in een raam op het koor van de Oude Kerk te Delft riep de ergernis op van het consistorie, doch de hierover benaderde kerkmeester Simon Adriaensz van Groenewegen - zelf geen lidmaat van de gereformeerde gemeente - "was er niet veel aen gelegen of den Salvator schoon bleve staen".²⁰¹ Het is niet onmogelijk, dat het bespeuren van een dergelijke onverschilligheid de classis Delfland er eerder reeds van weerhield een gravamen ter synode te brengen, waarin een verbod werd bepleit op het uitsteken van tekens als Emmaus, Nazareth en dergelijke bij tavernen en herbergen.²⁰² Dat de Zuidhollandse synode van 1620 nog de verzuchting moest slaken dat op veel plaatsen paapse beelden in de kerken waren gebleven, had waarschijnlijk veel te maken met de terughoudende opstelling van de overheid bij de beeldenjacht.²⁰³

De verzoeken van de kerkvergaderingen en de stedelijke keuren maken duidelijk, dat kerk noch overheid uit waren op een rigoureuze bestrijding van alle als rooms-katholiek gebrandmerkte gebruiken en symbolen en dat de meeste van de hierboven besproken zaken pas rond de eeuwwisseling op beider agenda's verschenen. Daarbij was het opvallend dat een tamelijk bedaard feest als dat van Sint-Nicolaas wel aanleiding gaf tot een gezamenlijk kerkelijk en wereldlijk offensiefje, doch dat de dikwijls nogal woest verlopende vieringen van vastenavond en verloren maandag ogenschijnlijk buiten schot bleven. Vastenavond, ter inluiding van de vastentijd, werd in brede kring gevierd en ging gepaard met grootscheepse verkleedpartijen. Laatstgenoemd gebruik, op de maandag na Driekoningen (ook wel aangeduid als kopermaandag) werd vanouds vooral in ere gehouden door de gilden en ging dikwijls gepaard met overmatig eten en drinken.²⁰⁴

Beide partijen waren van meet af aan wars van iedere bemoeienis met devotie binnenshuis. De enige keer dat de Delftse kerkeraad zich binnen de huismuren waagde, betrof het de gang van zaken in het Oudevrouwenhuis, waar "noch superstitiën van onthoudinge der spijs en dijergelicken bevonden werden bij dengeenen die noch paepsgesint zijn". Overheidsinmenging was in dit geval echter verklaarbaar, aangezien het hier niet zomaar een huis betrof, maar een door de magistraat - via officiehouders - bestuurde publieke instelling. De vaders van dit tehuis werd verzocht hieraan een einde te maken, omdat de gereformeerde medebewoners in hun vrijheid (het eten van vlees tijdens de vasten en op vrijdagen) beperkt werden.²⁰⁵

c. De irrationele samenleving

Op zondag 34 wordt in de Heidelbergse Catechismus de vraag opgeworpen wat God gebiedt in het eerste gebod. Het eerste deel van het antwoord, "dat ik op straffe van mijn heil te verliezen, alle afgoderij, tovenarij, waarzeggerij, bijgeloof, aanroeping van de heiligen of van andere schepselen vermijd en ontvlucht, en dat ik de enige ware God op de rechte wijze erken (...)", maakt duidelijk hoe vaag voor de gereformeerden de scheidslijn was tussen rooms-katholiek (bij)geloof en magie.²⁰⁶ Toch was de duivel ook voor de calvinisten een realiteit. De enige wijze waarop hij echter bestreden kon worden was door Schriftlezing en gebed.²⁰⁷ Contramagie, bijvoorbeeld in de vorm van in brede katholieke kring geaccepteerde en door een deel van de geestelijkheid gepraktiseerde bezweringen, was in hun ogen even verwerpelijk als de tovenarij zelf. In de in 1598 postuum uitgeven catechismus-uitleg van Cornelis Corstensen, achtereenvolgens predikant van Vlaarding en Delfshaven, werden tovenaars en hun cliëntèle zonder meer over één kam geschoren.²⁰⁸ Waarzeggerij was volgens Corstensen ook niets minder dan "een specie van toverij".²⁰⁹

Zwarte magie

De grote mate van scepsis tegenover magie, die Roodenburg toedicht aan de zeventiende-eeuwse predikanten, werd in ons vorige hoofdstuk reeds van een vraagteken voorzien.²¹⁰ Weliswaar moesten wij de conclusie van anderen onderschrijven, dat toverij van uiterst geringe betekenis was in het kader van de kerkelijke tucht. Een vluchtige blik in het genoemde boekje van de plattelandspredikant Corstensen, maar bijvoorbeeld ook de boeken van de voornamelijk stadspredikant en bijbelvertaler Wilhelm Baudartius,²¹¹ maakt echter reeds duidelijk dat zij wel degelijk leefden in de vaste overtuiging van het bestaan van een rijk van het kwaad.

Een document in het Delftse kerkeradsarchief, onder de titel "Schriftuerlicke positiën int corte inhoudende wat men na Gods Woort van de tovenaere ende de straffe van die gevoelen sal", bewijst dat dit ook gold voor Delftse predikanten.²¹² Het stuk geeft beknopt, in vijftien artikelen, de gereformeerde opvattingen over magie weer, met in de marge de bewijsplaatsen in de Heilige Schrift. Het stuk is noch ondertekend, noch gedateerd, doch het schrift verraadt onmiskenbaar de hand van Arent Cornelisz.

Reeds in de eerste van zijn 'positiën' neemt hij elke onzekerheid weg: "T'is ontwijfelick datter zijn quade Engelen, die men Duijvelen naemt". Deze engelen zijn volgens Cornelisz vijanden van God, van de goede engelen en van de mensheid, die zij maar al te graag zouden vernielen en in het verderf storten. Zij zijn in staat de gedaante aan te nemen van een mens of een dier. Daartoe maken zij bij voorkeur gebruik van slechte mensen, die door nieuwsgierigheid gedreven, uit onvrede met de bestaande natuurlijke "consten" of uit wantrouwen tegenover God, bereid zijn om van haat en nijd vervuld, de zijde van de satan te kiezen. Degenen die zich aldus laten gebruiken en op verborgen, ongebruikelijke of onnatuurlijke wijze hun naaste of diens goederen "besmetten, cranck van sinnen oft lichame maecken end' dooden ofte schade ende verlies aendoen", worden met recht tovenaars genoemd en hun daad zelf toveren of betoveren, aldus de conclusie van de *primus inter pares* onder

de Delftse predikanten.

De laatste vijf 'positiën' van Cornelisz zijn in het kader van dit hoofdstuk het meest interessant, omdat daarin uitvoerig werd aangegeven welke hulp van de overheid verwacht werd bij de bestrijding van het boze. De Heilige Schrift zou geen andere remedie tegen tovenaars aangeven dan de doodstraf, waarbij de zwakheid van het vrouwelijk geslacht absoluut geen excuus mocht vormen. Dit toonde tevens aan hoezeer de magistraten gehouden waren tegen zulke mensen te procederen. Rechters die dergelijke personen in handen hadden, mochten zich niet verschonen met de bewering dat het hun aan middelen ontbrak om de waarheid te achterhalen. Mocht uit een gedegen onderzoek komen vast te staan, dat iemand zich door de satan had laten gebruiken voor "curieuse consten" of het betoveren van goederen en personen, dan mochten de magistraten "met goeder conscientie" niet nalaten de doodstraf ten uitvoer te brengen. Als magistraten zonder aarzeling landverraad met de dood bestraften, dan zouden zij nog minder moeite moeten hebben met het uitspreken van het doodvonnis over een vijand van God en de gehele mensheid.

Dat bracht Arent Cornelisz tot de conclusie van zijn betoog: omdat men gehoorzaam dient te zijn aan alle ordonnantiën der overheden, voorzover zij niet in strijd zijn met Gods Woord en omdat de "vrome keizers" conform het Woord Gods de doodstraf hebben ingevoerd tegen tovenarij, zoals blijkt uit het boek der criminele rechten, "soo mach een magistraet niet laeten over de toovenaers ofte toovenaeressen de voorss. dootstraffe te doen, sonder tegen de H. Schriftuere oock in dezen deele groffelijk te misdoen".²¹³

De vraag dringt zich op wat de directe aanleiding voor Arent Cornelisz is geweest dit vlamme pleidooi voor de doodstraf aan het papier toe te vertrouwen. Omdat er in zijn ambtstijd te Delft slechts één keer, in 1585, sprake was van een toverij-proces, lijkt het niet al te gewaagd een verband tussen de 'Schriftuerlicke positiën' en deze gebeurtenis te leggen. Temeer omdat het daarbij ging om een vrouw die een contract had gesloten met de duivel en de Delftse predikant in zijn betoog nadrukkelijk wijst op de mogelijkheid van het bestaan van vrouwelijke tovenaars. Ook zijn wel zeer uitgebreide boodschap in de richting van het wereldlijke gerecht, geeft het betoog van Cornelisz eerder het karakter van een actuele pleitnota, dan van een academische verhandeling.

Middelpunt van het op 6 juli 1585 te Delft gehouden proces was Anna Claesdr van Delfshaven, alias Anna vader Jacobs.²¹⁴ Tijdens haar verhoor, dat zonder tortuur plaatsvond, bekende zij zonder veel omhaal met de duivel een "alliancie ende contract" gesloten te hebben. Ter bevestiging ontving zij van hem een geldstuk en liet zij zich een haarlok uit haar nek trekken. Na met hem "geboeleert" (gecopuleerd) te hebben, ontving de vrouw volgens haar zeggen een giftige stof, die zij op aanraden en met hulp van haar kwade bondgenoot had toegevoegd aan de drank van enkele kinderen. De lichamen van de slachtoffertjes zouden daarop met "onnatuerlicke passie bevanghen, gecrenct ende gequelt" zijn. Het gerecht oordeelde dat een dergelijke gruwelijke zonde naar Goddelijk en wereldlijk recht met de uiterste lijfstraf bestreden diende te worden. Anna Claesdr werd daarom tot de doodstraf veroordeeld, waarbij men haar op een ladder zou binden, wurgen en in het vuur werpen. Na uitvoering van dit gruwelijke vonnis zouden haar bezittingen toevallen aan de

overheid.

Kort vóór de Overgang, rond de jaarwisseling van 1564 naar 1565, waren in Delft de laatste twee doodvonnissen wegens tovenarij ten uitvoer gebracht.²¹⁵ De zaak tegen Anna Claesdr was waarschijnlijk de enige in zijn soort te Delft ten tijde van de Republiek.²¹⁶ De intrigerende vraag of het schrijven van Arent Cornelisz in dit verband van betekenis is geweest, kan weliswaar niet met zekerheid beantwoord worden, maar lijkt gewettigd. Hoe het ook zij, met de executie van de gifmengster kwam het Delftse stadsbestuur volledig tegemoet aan de door de predikant in zijn 'positiën' verwoordde kerkelijke eisen.

Contramagie

Niet de zwarte magie, maar de contramagie baarde de kerkelijke vergaderingen in de praktijk echter de meeste zorgen. Weliswaar werd in theorie het onttoveren gelijk gesteld met het betoveren - ook op de omslag van Corneliszoons 'positiën' staat onder de eigenlijke titel van het stuk: "Item vant belesen, segenen end' briefkens omhangen" - doch in de praktijk werd aanmerkelijk minder rigoureuus opgetreden tegen zulke belezers, bezweerders, waarzeggers, duivelbanners en dergelijke. Dat nam echter niet weg dat de gereformeerden alles in het werk stelden om de activiteiten van dergelijke lieden tegen te gaan. Het motief daarvoor was enerzijds gelegen in de aard van hun duistere bezigheden, die beschouwd werden als vormen van bijgeloof en als bedrog, omdat mensen hun vertrouwen alleen op God konden stellen. Anderzijds waren calvinisten geneigd zaken als bezweringen te beschouwen als een gevaarlijke vorm van katholieke propaganda.²¹⁷ Niet voor niets waren het vaak katholieke geestelijken die zich inlieten met dergelijke praktijken. Zo spoorde het Delftse consistorie in 1587 de schout aan tot optreden tegen de "paep van Cudelstaart", die in de stad verbleef en zich schuldig maakte aan "besweeren ende andere tooverije".²¹⁸

Ook op het omringende platteland waren dergelijke lieden actief. De Zoetermeerse predikant Wijnand van Beeck werd in 1591 door de classis erop uitgezonden om enige raadsheren in 's-Gravenhage aan te spreken over een vrouw in Stompwijk, die zich bezighield met bezelingen. Ook verstrekke zij briefjes die, ter afweer van het boze, om de hals gehangen moesten worden. De missie van Van Beeck leidde ertoe, dat de president van het Hof van Holland de substituut baljuw van het Rijnland opdroeg stappen tegen deze vrouw te ondernemen.²¹⁹

Het meest te stellen gaf echter de "papistighe" belezer, bezweerder en waarzegger Cornelis Gerritsz, die vanuit zijn woonplaats 's-Gravenhage ook in Kethel, Nootdorp en in ander plaatsen van het Delfland zijn kunsten vertoonde "onder decxel van dat hij meesterije oeffent".²²⁰ Hij pretendeerde onder meer verborgen geld onder de aarde te kunnen aanwijzen en met de engelen van afgestorven geesten te kunnen spreken. Ook zou hij onder dreiging van het vagevuur "de pauselijke superstitiën den eenvoudighen openlijck inplanten" en hen van de gereformeerde religie afkerig maken. Ondanks een in 1597 door de Zuidhollandse synode geïnitieerde en gecoördineerde lobby van de classes 's-Gravenhage en Delft bij de Staten van Holland, waardoor Gerritsz weliswaar enige tijd in het gevang belandde, kon niet verhinderd worden dat hij zeker nog tot 1604 in deze contreien actief bleef.²²¹

De praktijken van deze magiërs droegen er mede toe bij dat de Zuidhollandse

synode in 1601 aan de Bredase predikant Henricus Boxhorn verzocht een tractaatje te schrijven, waarin eenvoudige mensen gewaarschuwd werden voor contramagie en bijgeloof ten behoeve van genezing van zieken, zoals het om de nek hangen van briefjes tegen de koorts, het lezen van het evangelie van Johannes tegen de vallende ziekte en dergelijke.²²² In 1603 zag Boxhorn zich genoodzaakt deze opdracht terug te geven, waarna de ambteloos in Delft verblijvende oud-predikant Donteclock als auteur aangezocht werd.²²³ Nog in 1606 werd hij door de synode aangespoord deze taak toch vooral te volbrengen,²²⁴ doch het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat hij gedurende de hem nog resterende tijd, waarin hij volop verweekeld was in de theologische strijd over de predestinatie, nog tijd gevonden heeft om het gevraagde boekwerkje af te leveren.²²⁵

Het in gebreke blijven van zowel Boxhorn als Donteclock bij het schrijven van het gevraagde tractaatje lijkt echter niet geheel toe te schrijven aan hun zware werklast. Het is evengoed mogelijk dat zij zich door het verzoek min of meer in verlegenheid gebracht zagen, omdat zij vanuit de gereformeerde leer geen andere middelen tegen toverij konden aanreiken dan te vertrouwen op God. Waarschijnlijk betwijfelden zij, of zij met dit argument met name degenen die buiten de kerk stonden konden overtuigen. Niet-lidmaten konden immers een beroep doen op talrijke, door de Rooms-Katholieke Kerk gesanctioneerde, afweermiddelen zoals exorcisme, amuletten en para-liturgische rituelen.

Waren de eenvoudige lieden blijkbaar moeilijk te overtuigen van de schadelijke werking die uitging van bovennatuurlijke praktijken, voor de overheid gold dit in veel mindere mate. Toen schout Gerrit Fransz Meerman in 1587 beloofde op te treden tegen de eerder genoemde "bedreiger" uit Kudelstaart, kon hij dit doen met een beroep op een stedelijke keur van 27 april 1578.²²⁶ Daarin werd melding gemaakt van grote onrust in hele buurten, waar bewoners, die bang waren dat hun kinderen betoverd waren, de door hen van toverij verdachte personen dwongen deze kinderen te zegenen. Volgens de Delftse magistraat kon zoiets door een christelijke overheid, "als jegens het Woordt Godts strijdende", niet getolereerd worden. Vandaar dat het laten zegenen van kinderen verboden werd, op straffe van een boete van 25 gulden. Degenen die de zegeningen verrichtten, werden bedreigd met niet nader gespecificeerde bestraffing. Mocht er bewijs zijn dat iemand betoverd was, dan zou dit onverwijld bij de schout of zijn dienaren gemeld moeten worden, zodat dezen tegen de tovenaer "nae rechten" konden procederen.

Dezelfde keur werd aangehaald in een op 9 juli 1585 gevoerd proces tegen Haes Jacobsdr, alias "Haes vader Jacobs" en haar dochter Neeltge Claesdr, beiden uit Delfshaven.²²⁷ Woonplaats en namen doen een relatie veronderstellen tussen beide vrouwen en de slechts twee dagen eerder ter dood veroordeelde Anna Claesdr. De vrouwen, die door het draaien van een teems (zeef) en het uitspreken van enige duistere formules hadden gepoogd te voorspellen of enkele zeelieden behouden zouden terugkeren, werden voor de duur van tien jaar verbannen uit de stad.

In een keur die een veel breder terrein besloeg, kondigde de Delftse magistraat in 1594 opnieuw, en waarschijnlijk voor het laatst, een verbod af op "het gebruijcken van diverschen besweeringhen, waerseggingsen ende seegeninghen".²²⁸ In de archieven zijn echter geen aanwijzingen te vinden, dat de Delftse justitie op grond van deze

verbodsbepaling daadwerkelijk in actie is gekomen.

Nog in een veel later stadium, op 22 juni 1608, vaardigde ook het stadsbestuur van Vlaardingen een keur uit tegen contramagie, die overigens vrijwel woordelijk identiek was aan de Delftse keur uit 1578.²²⁹ Ook hierin werd er melding van gemaakt dat hele buurten in rep en roer verkeerden als gevolg van geruchten over betoveringen. Het zal geen toeval zijn geweest dat uitgerekend in hetzelfde jaar Jaques Cunigan, een borduurwerker uit Schotland, wegens magische handelingen te Vlaardingen aan de kaak werd gesteld en verbannen.²³⁰

Over het algemeen, zo blijkt uit enkele toverij-processen en uit het optreden tegen sommige magiërs ten plattelande, toonde de overheid in Delft en Delfland zich op het terrein van de irrationele samenleving een loyaal bondgenoot van de Gereformeerde Kerk, overigens zonder dat één van beide zijden uit was op een ware heksenjacht.

Hoofdstuk 3: PROTESTANTSE DISSENTERS

De gereformeerde predikant Bernardus Borsuman te Emden haalde zich in het najaar van 1573 de woede van de kerkeraad van Delft op de hals, door vanaf zijn kansel de Delftenaren als oproermakers af te schilderen. Verder vergeleek hij Haarlem met de ongelovige en weerspannige stad Jeruzalem, omdat het in verzet was gekomen tegen zijn wettige vorst Philips II. In een uiterst felle protestbrief²³¹ trok het Delftse consistorie partij voor de Haarlemmers en voor Willem van Oranje. De prins had zich volgens de Delftenaren allesbehalve een vijand van de 'ware religie' getoond, zoals blijkbaar de Emdense landsheer, maar had zich "onder die christelike discipline" begeven en was onlangs te Delft - met een groot deel van zijn hofhouding - voor de eerste keer deelnemer geweest aan het Heilig Avondmaal.

Onder de talrijke verwijten die Borsuman vanuit Delft naar zijn hoofd kreeg geslingerd, treffen wij er ook enkele aan die een opmerkelijk licht werpen op de houding van de Delftse calvinisten tegenover andersdenkenden in de eigen stad. Zo had Borsuman met zijn aantijgingen de "vredelike papisten, die hier bij ons wonen, te corte ghedaen", omdat hij hen tot de rebellen had gerekend, terwijl zij toch evenzeer lijf en goed geriskeerd hadden door tegen de tiran ten strijde te trekken. De vrees voor de rooms-katholieken, pas enige maanden eerder als concurrent verzwakt door een verbod op hun godsdienst oefeningen,²³² had blijkbaar reeds plaatsgemaakt voor een zekere waardering, zij het dat die veel weg had van een *oratio pro domo*.

Daartegenover meenden de Delftse broeders dat Borsuman met zijn uitlatingen de wederdopers - "onze gezworen vijanden" - de mond geopend had om te schelden op de gereformeerde religie, hetgeen zij dan ook volop deden met geopende deuren en bij klaarlichte dag. De Emdense predikant zou verder met zijn retirade ook de lutheranen in de kaart hebben gespeeld.

De Delftse filippica aan het adres van Emden maakt duidelijk uit welke hoek, na de deels volttooide dekatholisering, de voornaamste bedreiging van het gereformeerde waarheidsmonopolie verwacht werd. Anders dan bij het terugdringen van de oude kerk, werd al snel duidelijk dat de calvinisten in de concurrentieslag met doopsgezinden (mennonieten) en lutheranen niet konden rekenen op veel steun van de zijde van de overheid, om nog maar te zwijgen van hulp bij het uitwissen van het kleurrijke palet van christenen zonder kerk.

Doopsgezinden

De nationale synodes van 1578 (Dordrecht) en 1581 (Middelburg) hielden zich nadrukkelijk bezig met de bestrijding van "ketterijen", waarmee bovenal de sterk groeiende groep doopsgezinden bedoeld werd. Dat vooral zij in die jaren vrij algemeen beschouwd werden als de voornaamste concurrenten van de calvinisten, blijkt ook treffend uit een brief van de predikant Johannes Cuchlinus aan Arent Cornelisz van 5 juni 1579. Daarin beklagde eerstgenoemde zich er tegenover zijn Delftse ambtsbroeder over, dat er in Amsterdam ten minste evenzoveel mennonieten ter kerke gingen als gereformeerden.²³³

Beide synodes zagen reeds de onmogelijkheid in van het inschakelen van de

overheid bij het keren van dit tij. De door deze kerkelijke vergadering opgestelde richtlijnen gingen dan ook niet uit van onderdrukking, maar van weerlegging en overtuiging. Predikanten dienden hun gemeenteleden naarstig te wijzen op de geloofsverschillen, aan te dringen op godzaligheid en liefde onder de lidmaten en vlijtig huisbezoek te verrichten. Het debat met de dopers mocht weliswaar gezocht worden, doch bij voorkeur in geschrift en slechts bij uitzondering in samenspraken en disputaties, omdat deze zelden vruchtbaar zouden zijn. Slechts predikanten zouden zich hiervoor mogen lenen en dan nog uitsluitend met toestemming van de overheid en de classis.²³⁴

Ook de Zuidhollandse synode zag in 1589 als enige middel om de leer van de doopsgezinden te weren een strijd met argumenten.²³⁵ In een voor deze kring zeldzaam gevoel voor humor achtte deze kerkvergadering het ook jaren later nog niet zinvol bij de overheid aan te dringen op een verbod aan de dopers zich nog langer in het openbaar te presenteren als de 'ware kerk'. Zo'n verbod was volgens de synode onnodig en onpraktisch "gemerct geen vergadering can werden gedrongen haerselven voor een valsche kerck uit te roepen ende te intituleren".²³⁶

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat de strijd van de gereformeerden tegen de doopsgezinden in het Delftse lange tijd louter plaatsvond vanaf de kansel en via overreding van - zeker in de eerste decennia talrijke²³⁷ - wankelmoedig geworden lidmaten. Voorzover valt na te gaan kwam het niet tot disputen of samensprekingen tussen predikanten en vermaners. Eerstgenoemden zagen in 1599 wel met instemming toe, hoe enige in Schriftuitleg geoefende Delftse lidmaten, die deel uitmaakten van het later te bespreken college van exercenten,²³⁸ de confrontatie zochten met Jan Woutersen, vermaner der Friese wederdopers. Woutersen trof dit gezelschap van ten minste zes man, onder leiding van Jeronimus de tapissier en Pauwels Mais, onder zijn gehoor en zag zich gedwongen tot een discussie. Nadat hij ontkend had kort tevoren gepocht te hebben dat hij de predikanten van onder andere Maasland en Nootdorp de mond gestopt had, liet hij zich verleiden tot een breedvoerige discussie over de persoon Christus.

Triomfantelijk rapporteerden de exercenten na afloop aan de kerkeraad dat zij de doopsgezinde voorman bewezen hadden dat zijn Christus "door onse leere niet en wort gedeelt". Woutersen deed daarop zijn beklag over het verstoren van doopsgezinde bijeenkomsten door lieden, die volgens hem er slechts op uit waren te tonen dat zij over enige kennis beschikten. Hij zei ervan overtuigd te zijn dat het gebeurd was zonder toestemming van de predikanten, want dezen hadden hem immers tot noch toe "ongemolesteert" gelaten.

Het consistorie stelde zich echter vierkant op achter de exercenten, die om hun ijver geprezen werden. Met kracht werden zij aangespoord door te gaan met het beschamen van "valsche leeraeren" en het bepleiten van de waarheid, met dien verstande dat zij daarbij een zachtmoedige geest ten toon moesten spreiden en niemand aanleiding tot laster mochten geven.

Jan Woutersen liet weten bereid te zijn tot een "volle tsaemensprekinghe ende disputatie" over de verschillende geschilpunten, op voorwaarde dat zijn tegensprekers in een ondertekend document zouden verklaren, dat zij zelf om het dispuut verzocht hadden. Tevens zouden zij moeten beloven geen bijeenkomsten van de

dopers meer te verstoren. De kerkeraad gaf de exercenten het advies beide voorwaarden van de hand te wijzen en Woutersen voor te houden, dat zij hem pas met rust zouden laten, als hij zijn ongelijk bekende en plaats gaf aan de waarheid.²³⁹

Daarmee kwam blijkbaar een eind aan deze kortstondige bestrijding vanaf de basis van de doperse leer. Over de exercenten werd weldra niets meer opgetekend in de kerkeraadssacta en de onmiskenbare groei van de doperse secten begon, mede onder invloed van de grote verdeeldheid en het gebrek aan structuur in de organisatie, om te slaan in een negatieve curve.²⁴⁰ De verdeeldheid onder de mennonieten was ook in Delft merkbaar, aangezien er ten minste twee richtingen vertegenwoordigd waren. Naast de "Friezen" van vermaner Jan Woutersen, wordt ook melding gemaakt van de "Hoogduitsers".²⁴¹

Pas in 1616 trokken doopsgezinden weer eens merkbaar de aandacht van het Delftse consistorie. De voorgenomen bouw van een eigen kerkgebouw, "gelijk als een publiecke kercke", vormde de aanleiding tot een gereformeerd protest bij de magistraat.²⁴² Deze liet echter per ommegaande weten dat bijeenkomsten van mennonieten moeilijk geweerd konden worden, "gemerckt vanouts hare vergaderingen zijn toegelaten".²⁴³

Een jaar later werd duidelijk waar de gereformeerde schoen wrong. De doopsgezinden trachtten blijkbaar te profiteren van de heersende verdeeldheid binnen de Gereformeerde Kerk door lidmaten te bezoeken en hen "onrustich" te maken. Daarbij zouden zij erop uit zijn deze lidmaten van de gereformeerde gemeente "af te trekken".²⁴⁴ Of het verzoek van de kerkeraad aan de burgemeesters om de doopsgezinde voorlieden hierover aan te spreken en te berispen effect gesorteerd heeft, valt niet te achterhalen, maar is uiterst twijfelachtig. Hetzelfde gold voor soortgelijke formele en informele pogingen uit 1619 en 1620, waarbij tevens getracht werd het stadsbestuur te bewegen de mennisten te verbieden nog langer tijdens hun bijeenkomsten de gereformeerde religie te lasteren.²⁴⁵ Er bestaat geen enkele reden om te veronderstellen dat de Delftse doopsgezinden in deze jaren de aan hen sedert de Overgang gegunde vrijheid ingeperkt zagen.

Lutheranen

Vrees voor concurrentie spreidde de Delftse kerkeraad ook ten toon ten opzichte van de lutheranen. Hoewel de Delftse predikanten, en in het bijzonder Arent Cornelisz, Thomas van Thielt en Reijnier Donteclock, voorop liepen in de strijd tegen de volgelingen van de Wittenbergse reformator in de lutherse enclave Woerden - in 1577 werd vanuit Delft deelgenomen aan twee disputen met de lutheranen over de doopopvatting²⁴⁶ - dateren de eerste meldingen over lutheranen in de stad pas van rond 1595. Vanuit zijn standplaats Leiden bediende de predikant Bernardus Arnoldi Muykens toen ook zijn geestverwanten in Rotterdam, Haarlem en Delft.²⁴⁷ Vanaf het ingaan van het Twaalfjarig Bestand viel echter pas gereformeerde onrust te bespeuren over "der Martinisten aenwas".²⁴⁸

Van gemeentevorming was in Delft niet eerder sprake dan in 1611, met de komst van de eerste eigen, in samenwerking met geloofsgenoten uit Den Haag beroepen, lutherse predikant. Deze prediker van de "onveranderde Augsbursche Confessie", de uit Corbach in Waldeck afkomstige Daniël Vet (Fett), werd een jaar later door twee

gereformeerde lidmaten uitgedaagd tot een dispuut over op dat moment zeer actuele vraagstukken als de goddelijke uitverkiezing, de vrije wil en de algemene genade.²⁴⁹

Aanvankelijk bestond bij Vet enige aarzeling om de handschoen op te nemen, aangezien hij vermoedde dat het betreffende tweetal, Abraham Jansz en Cornelis Simonsz Tijcwever,²⁵⁰ door de overheid of de gereformeerde predikanten gezonden was, "met welcken hij verclaerde niet willen te doen hebben". Nadat beide lidmaten de lutherse predikant er echter van overtuigd hadden, dat zij door niemand gestuurd waren, maar geheel op eigen initiatief de confrontatie hadden gezocht, ging hij overstag.

Overeengekomen werd, dat beide partijen hun opvattingen en bewijzen met behulp van de Heilige Schrift op papier zouden zetten, waarbij het Vet vrijstond om ook uit de geschriften van Maarten Luther te citeren. Vervolgens zou van weerszijden slechts één keer commentaar geleverd worden op het geschrift van de ander. Deze procedure, waarmee een aanvang werd genomen op 12 oktober 1612 en die op 14 november haar afronding vond, werd tot ongenoegen van de gereformeerde partij niet geheel conform de afspraken afgewikkeld. Vet zou in gebreke zijn gebleven bij het formuleren van een antwoord, aangezien hij slechts een kort "aenhangsel" overlegde. Toen hij vervolgens ging rondbazuinen, dat hij erin geslaagd was een geschrift af te leveren dat door de gereformeerden niet kon worden weerlegd, besloten Abraham Jansz en Cornelis Simonsz de schriftelijke disputatie op eigen kosten in druk te laten uitgeven.

Zo verscheen in 1613 bij de drukker Jan Andriesz de *Schriftelicke conferentie van de eyntelicke volstandicheydt der heylighen. Ghevallen tusschen Daniel Vet, predicker onder de lutherschen tot Delft, Haghe, etc. ende twee litmaten der ghereformeerde kercke Christi tot Delft*.²⁵¹ Hiermee hoopten Vets opponenten te weerleggen, dat de lutherse predikant als overwinnaar uit het strijdperk was gekomen. Het is onduidelijk of deze actie uit de boezem van de gemeente, net als eertijds het twistgesprek met de doopsgezinde vermaner, de goedkeuring van de Delftse kerkeraad kon wegdragen, aangezien er met geen woord over werd gerept in de kerkeraadssacta. Van een classicaal consent, dat formeel vereist was voor de uitgifte van een dergelijk boekwerkje, was evenmin sprake.

De schriftelijke conferentie heeft, naar veilig mag worden aangenomen, weinig lutheranen aan het wankelen gebracht. Hun gemeentevorming in Delft werd er niet door gehinderd. Dit valt af te leiden uit de melding, dat slechts enkele jaren later een huis aan de Verwersdijk kon worden aangekocht ten behoeve van de eredienst. Hiermee werd in 1619 evenwel opnieuw de opmerkzaamheid van de calvinisten gewekt.²⁵² De magistraat werd door de kerkeraad geattendeerd op deze nauwelijks verholen schuilkerk, evenals op pogingen van lutheranen om, gelijk de doopsgezinden deden, via huisbezoeken onder gereformeerde lidmaten onrust te zaaien.²⁵³ Blijkbaar werd bij nader inzien een formele benadering van de burgemeesters in deze turbulente tijd kansloos geacht, want uiteindelijk werd besloten slechts enige heren uit het stadsbestuur hierover "int particulier" aan te spreken. Een reactie in de vorm van een resolutie of een keur bleef echter uit.²⁵⁴

Remonstranten

Aan de remonstranten behoeft op deze plaats niet al te veel aandacht te worden besteed. In hun confrontatie met deze door de Dordtse synode van 1618-1619 buiten de deur gezette voormalige medebroeders en -zusters zagen de gereformeerden in en om Delft aanvankelijk nog af van het te hulp roepen van lokale overheden. Eerst werd getracht zoveel mogelijk van de naar het arminiaanse kamp overhellende lidmaten via huisbezoeken en gesprekken terug te brengen binnen de gereformeerde kerk.²⁵⁵

Het Delftse consistorie wenste hierbij zeer omzichtig te werk te gaan en veel geduld te betrachten, doch dit kon niet verhinderen dat een redelijk omvangrijk aantal lidmaten zich ongezegelijk toonde.²⁵⁶ Al snel werd duidelijk dat deze groep ervoor koos een nieuw kerkverband te vormen en in de illegaliteit bijeenkomsten te houden. Dat de remonstrantse gemeente in Delft een redelijke omvang kende, mag ook afgeleid worden uit haar kwartaalbijdrage van driehonderd gulden aan de Remonstrantse Broederschap in 1621. Toch richtte het gereformeerde consistorie in deze jaren nog geen verzoeken aan de magistraat om de remonstrantse bijeenkomsten tegen te gaan. Pas in 1626 werden ze bij plakkaat door de magistraat verboden.²⁵⁷

Bemoeienis van stadswege met de remonstranten werd tevoren alleen in 1621 vastgesteld. Aanleiding was het plotselinge overlijden van hun predikant Johannes Speenhovius ten huize van de houtkoper Pieter Joosten van Ruijven. Door een loslippige dienstmaagd kwam het de magistraat ter ore dat het stoffelijk overschot van de remonstrantse predikant uit angst voor ontdekking - hij behoorde immers tot de uit de Republiek gebannen remonstrantse voormannen - in de achterschuur van het huis was begraven. Van Ruijven, drie jaar eerder door prins Maurits uit de Veertigraad verwijderd, werd door het stadsbestuur veroordeeld tot de kosten van een officiële begrafenis.²⁵⁸

De meeste remonstrantse gemeenten in het Delfland waren gering van omvang. Vóór 1621 waren er dergelijke kernen in Berkel, Zoetermeer-Zegwaard, Maasland, Vlaarding en Schipluiden, die steeds in combinatie bediend werden.²⁵⁹ De aandacht van gereformeerde classis en synode concentreerde zich in de eerste jaren echter vooral op de vervanging van afgezette predikanten en het zuiveren van het schoolmeesterbestand. Bestrijding van het georganiseerde remonstrantse kerkverband kreeg pas in een later stadium gestalte.

Coornhertisten

Waren de enigmatische gestructureerde secten of kerkgenootschappen al nauwelijks te bestrijden door de gereformeerden, in versterkte mate ging dit op voor de talrijke 'chrétiens sans église'.²⁶⁰ Toch vormde uitgerekend Delft het centrum van het gereformeerde verzet tegen misschien wel de meest assertieve, vasthoudende maar tegelijk ook uitgesproken naïeve geest onder deze spiritualisten: Dirck Volckertsz Coornhert.²⁶¹ Het is overbodig op deze plaats breedvoerig in te gaan op de reeds dikwijls beschreven strijd²⁶² tussen Coornhert en de Delftse predikanten Thomas van Thielt, Reijnier Donteclock en Arent Cornelisz, die begon in 1577, na een min of meer toevallige confrontatie tussen de veelzijdige notaris en de bij lening in Haarlem werkzame Van Thielt. De Delftse evangeliedienaren namen de strijdbijl op in een bij

voorbaat uitzichtloze poging Coornhert op andere gedachten te brengen. De enig merkbare - vanuit gereformeerd gezichtspunt negatieve - opbrengst van de twistgesprekken en de stroom van publikaties, waarin beide partijen elkaar verketterden, was dat Coornhert, die altijd heeft ontkend een kerk of een stroming te willen stichten, (beperkte) aanhang voor zijn ideeën mocht ontwaren.

Ook binnen de Delftse gereformeerde gemeente manifesteerden zich onder de "libertijnen" dergelijke coornhertisten, die wegens hun opvattingen over de volmaakbaarheid van de mens ook wel werden aangeduid als "perfectisten".²⁶³ Deze aanduiding hield in dat naar de mening van Coornhert en zijn aanhangers de mens in principe over de vrije wil beschikt om Gods geboden volkomen te onderhouden, aangezien God wil dat alle mensen zalig worden. De erfzonde werd door hen als onbijbels gekwalificeerd, terwijl zij ook de rechtvaardiging - waarmee de mens door God van alle zondesschuld verlost kan worden - als menselijke fantasie van de hand wezen.

In juli 1589 kreeg de kerkeraad bijvoorbeeld te maken met de linnenwever Joost Jacobsz, die "de opinie van Cornherdt" scheen aan te hangen. Breedvoerig werd met hem van gedachten gewisseld over de perfectie, de erfzonde, de vrije wil en de rechtvaardigmaking. Ter ondersteuning van de gereformeerde visie op deze zaken kreeg hij na afloop van het gesprek ook nog een boekje ter lezing mee naar huis, dat kort tevoren door Reijnier Donteclock en Arent Cornelisz was geschreven ter verdediging van de gereformeerde catechismus.²⁶⁴ Vijftien jaar en talrijke vermaningen later, moest echter worden vastgesteld dat de man nog immer "steekt int ghevoelen van Coornhert".²⁶⁵

Portret van Dirck Volckersz Coornhert (1522-1590). Gravure van Hendrick Goltzius (1588-1617).

Het meest te stellen had de kerkeraad echter met meester Dirck Adriaensz Kemp. Deze voormalige corrector van de Antwerpse drukkerij Plantijn vestigde zich eind 1578 als schoolmeester in Delft en vervulde tevens de functie van corrector bij de drukkerij van Niesgen Bruijnen en Aelbrecht Hendricksz. Hij kwam reeds spoedig in aanraking met de kerkelijke censuur in verband met zijn sympathie voor de opvattingen van Coornhert, met wie hij goed bevriend was. In ruil voor de belofte zich verder gedeisd te houden, wist hij op 26 juni 1580 van het consistorie de toezegging te verkrijgen dat de predikanten de argumenten van Coornhert schriftelijk zouden weerleggen. Daarmee werd de corrector mogelijk een kleine schakel in de kettingbotsing tussen Coornhert en zijn Delftse antagonisten. Van Kemp hadden de laatsten weinig meer te duchten, want hij verruilde Delft weldra voor Zierikzee om daar corrector van de Latijnse school te worden.²⁶⁶

De overheden hebben zich niet geheel afzijdig gehouden in de strijd. Toen Coornhert op 24 februari 1577 voor het eerst in het openbaar trachtte te disputeren met zijn Delftse tegenstrevers, werd hun twistgesprek ruw onderbroken door de procureur-generaal, die op last van het Hof van Holland een einde maakte aan de zitting. Angst voor "schandaelisatie ende oproerichheit van de gemeente" werd hiervoor als motief aangevoerd.²⁶⁷ Coornhert verdacht de Delftse predikanten ervan de hand te hebben gehad in deze oekaze, hetgeen aanleiding vormde tot een ordinaire scheldpartij op het volle Delftse marktplein tussen Coornhert enerzijds en Arent Cornelisz en Reijnier Donteclock anderzijds.²⁶⁸ Beide predikanten - Van Thielt liet de strijd verder over aan zijn twee jongere ambtgenoten - waren vastbesloten Coornherts ongelijk te bewijzen en vroegen in een rekwesit aan de Staten van Holland toestemming de disputatie met de Haarlemse notaris te mogen continueren.²⁶⁹

Reeds op 27 februari werd de gevraagde toestemming verleend, zij het dat de voortzetting diende plaats te vinden in het academiegebouw te Leiden. Zowel dit tweede dispuut, dat plaatsvond op 14 en 15 april 1577, als een derde in 1583 te 's-Gravenhage, bracht de partijen geen stap dichterbij elkaar en vormden een duidelijk bewijs voor de al door de Dordtse nationale synode van 1578 geponeerde stelling dat dergelijke samenspraken zelden vruchtbaar waren.

Hoewel ook in de eigen Delftse gemeente de bestrijders van Coornhert gaandeweg op onbegrip stuitten,²⁷⁰ was de stedelijke overheid in 1588 bereid hun de helpende hand te bieden toen bleek dat Coornhert zich uitgerekend in Delft bij zijn vriend Cornelis Bogaert wilde vestigen. Vóór hij dit voornemen kon uitvoeren moest Bogaert hem rond Pasen echter melden, dat de schout op bevel van de burgemeesters had laten weten Coornhert geen toestemming te zullen verlenen om zich in de stad te vestigen. Deze liet zich niet afschrikken en trok in juni toch naar Delft om enige tijd bij zijn vriend te logeren. Op 19 juli zocht hij de confrontatie met het stadsbestuur. In een verzoekschrift verzocht hij alsnog om een 'verblijfsvergunning', waarbij hij de hoop uitsprak dat de magistraat niet zou handelen als "de S. Inquisitie, int procederen tegen ijemanden op 't aengeven alleenlic van heijmelicke wroegers". De Delftse pensionaris Pieter van der Meer liet hem daarop weten dat de burgemeesters hem niet wilden weren uit angst voor zijn activiteiten, maar uit bezorgdheid om de rust en orde in de stad. Toch gaf de pensionaris hem op 23 juli uiteindelijk mondeling de verzekering dat hij in de stad mocht blijven.

Coornhert had zich reeds lang en breed in Delft gevestigd, toen de magistraat alsnog terugkwam op de eerdere mondelinge toezegging. Op 3 oktober 1588 brachten stadsboden hem een bevel van de burgemeesters om binnen 24 uur de stad te verlaten. Een verzoek om een afschrift van het besluit leverde Coornhert slechts een dreigement op van burgemeester Govert Willemsz Brasser, die waarschuwde voor een uitzetting door de politie en hem toegevoegd zou hebben: "Wij hebben de koning van Spanjen wel kunnen wederstaen, souden wij 't niet kunnen eenen Coornhert?".²⁷¹

Er is nogal gespeculeerd over de vraag wie de magistraat had bewogen alsnog tot uitzetting te besluiten. Coornhert zelf verdacht in zijn *Naemscherm D.V. Coornhert. Tegen de ondaedt tot Delft aen hem betoond den 3 octobrio 1588* met name "eenighe van de Wet, consistorijs Dirck Jansz, Burger Jansz, Willem Jacobsz, Gerrit Hendricksz en Jan Jansz de schout" van partijdigheid.²⁷² Bij deze namen moet evenwel een vraagteken worden geplaatst. Schout te Delft was in 1588 Gerrit Franz Meerman en de andere genoemde lieden kennen wij dat jaar alleen als 'Heren van de Wet'. Later is de verdenking uitgegaan naar de Delftse predikanten, die erop uit zouden zijn geweest hun kwelgeest uit de stad te verjagen.²⁷³

Hoe het ook zij, de aanwezigheid van Coornhert in hun midden zal zijn bestrijders niet onberoerd hebben gelaten. De ingreep van de magistraat deed hem uitwijken naar het 'liberale' Gouda, waar hij zijn laatste levensjaren sleet.²⁷⁴ Daarmee kwam een einde aan een slepende affaire, die weinig of niets had bijgedragen aan de strijd tegen 'dwaalgeesten'.

Franckisten

De disputen met Coornhert konden allerm minst verhinderen dat ook in Delft groepen van "libertijnen" of "vrijgeesten" bijeenkwamen, waarvan sommige leden zich lange tijd aan de periferie van de gereformeerde gemeente ophielden. Zij werden niet alleen beïnvloed door Coornhert, maar ook door spiritualisten als Sebastiaen Franck, Sebastiaen Castellio en David Joris. Ook Reijnier Donteclock, de felste bestrijder van Coornhert, was ervan overtuigd dat dergelijke groepen zeer nauw aan elkaar verwant waren. Het stond voor hem weliswaar vast dat de coornhertisten "d'aldergrootste secte" waren, doch hij was tegelijk van mening dat deze "niet verre verscheijden van de Franckisten, gheestdrijvers, vrije geesten ende van de grouwelijcke secten van H[endrick] Niclaes ende D[avid] Joris". Volgens de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige predikant pasten deze secten wonderwel bij de "natuer ende conditie van de Hollanders", aangezien zij "gheen werck maecken van religie".²⁷⁵

Er moeten waarschijnlijk de nodige vraagtekens geplaatst worden bij de getalsmatige betekenis, die Donteclock - waarschijnlijk in zijn bestrijdingsjiver - lijkt toe te dichten aan de coornhertisten. De indruk overheerst dat het slechts om een relatief kleine groep mensen ging, met de genoemde Cornelis Bogaert als spil. Wel bestaat er voldoende grond om de door de Delftse predikant op een andere plaats geponeerde stelling te onderschrijven, dat rond de eeuwwisseling het grootste deel van de stadsbevolking (nog) niet was aangesloten bij een kerk.²⁷⁶

Deze rekensom gaat echter uitsluitend op wanneer tot deze 'onkerkelijken' niet alleen de overtuigde spiritualisten gerekend worden, maar ook de grote aantallen

"liefhebbers" van de gereformeerde kerk en de 'rand-katholieken'. Beide laatstgenoemde groepen waren niet afkerig van een uitwendige kerk, maar zagen wegens de consequenties (voorlopig) af van een daadwerkelijke keuze. Terwijl de "liefhebbers" het formele kerkklidmaatschap waarschijnlijk primair meden, omdat ze beducht waren voor de kerkelijke censuur, zal een onvoorwaardelijke keuze voor een actieve deelname aan het clandestiene rooms-katholieke kerkelijke leven door 'rand-katholieken' al snel als te riskant zijn bevonden.

De overtuigde spiritualisten daarentegen deelden een grondige afkeer van elke uitwendige, zichtbare kerk met al haar ceremoniën en sacramenten. Zij legden sterk de nadruk op de persoonlijke - inwendige - geloofsbeleving. Centraal in hun denken stond de idee van de geestelijke wedergeboorte, die de natuurlijke mens of de 'Oude Adam' kon doen overgaan in de geestelijke mens of de 'Nieuwe Adam'. In dit opzicht kan de door Donteclock veronderstelde grote mate van verwantschap tussen de verschillende spiritualistische groeperingen voor een belangrijk deel worden onderschreven. Dat neemt echter niet weg dat er ook grote meningsverschillen bestonden tussen de diverse stromingen, bijvoorbeeld ten aanzien van de wijze waarop de spirituele wedergeboorte gestalte zou krijgen. Dit bracht Coornhert er bijvoorbeeld toe zowel de opvattingen van Hendrick Niclaes, als die van David Joris te verwerpen.²⁷⁷

De desalniettemin nauwe verwevenheid en de diverse raakvlakken van de vele spiritualistische stromingen kwam ook in Delft aan het licht, onder meer tijdens de eerder beschreven tuchtprocedures tegen "vrijgeesten" binnen de gereformeerde gemeente, die zich afwisselend lieten inspireren door Franck, Coornhert en David Joris.²⁷⁸ Het wordt ook fraai geïllustreerd door het fonds van de Goudse drukker Jasper Tournay, 'lijfdrukker' van Coornhert, waarin mede door toedoen van Delftenaar Cornelis Bogaert - Coornherts vriend, biograaf en beheerder van diens literaire erfenis - dezelfde namen prominent figureerden.²⁷⁹

Ook enkele boekwerkjes van Sebastiaen Franck kwamen in 1611 te Gouda van de persen. Dat de pennevruchten van deze in 1542 overleden Duitse theoloog en spiritualistisch denker echter al ruimschoots vóór de Overgang in Delft bekendheid genoten en aftrek vonden, blijkt uit een vondst bij de verbouwing van een monumentaal pand te Delft in 1989. Bij die gelegenheid werden ook twee, tot dan toe onbekende, in het Nederlands vertaalde boekjes van Franck ontdekt, die tussen een balklaag verstopt waren. Het betrof *Den boom des wetens goet en quaet* en het *Hant-boecxken van Christo den sone Gods, getuigenisse der Schrift*, beide in het midden van de zestiende eeuw gedrukt.²⁸⁰ De opvattingen van Franck, die sterk de nadruk legde op het innerlijke Woord Gods als enige fundament waarop een gelovige zijn vertrouwen mocht stellen, hebben echter ook daarna nog aantoonbaar aanhang gevonden in Delft. In 1574 werd Claes Lenartsz onder censuur gesteld, omdat hij vasthield aan dwalingen "wt Francks leere".²⁸¹

Van het Huis der Liefde van Hendrick Niclaes²⁸² - die door Donteclock in één adem met de andere namen werd genoemd - zijn in Delft geen sporen aan te treffen. Dit weer in tegenstelling tot de davidjoristen, die herhaaldelijk in de gereformeerde archivalia opduiken. Dit zou erop kunnen duiden dat de volgelingen van deze "aarts

ketter”²⁸³ de gereformeerden meer vrees inboezemden dan de overige secten, doch het zou ook een indicatie kunnen zijn dat zij in aantal aanzienlijk waren.

Davidjoristen

De naam van David Joris is onlosmakelijk verbonden met Delft. Deze in de eerste jaren van de zestiende eeuw in Vlaanderen geboren wederdoper, bracht er zijn jeugd door en zette er zijn eerste schreden op het sectarische pad. Hij wierp zich aanvanke-lijk op als leider van de Delftse sacramentariërs,²⁸⁴ doch maakte daarna een lange ontwikkeling door die hem via de melchiorieten (aanhangers van de wederdoper Melchior Hoffman) bracht tot een geheel eigen richting. Dit gebeurde nadat God aan hem in visioenen de sleutel van David zou hebben geopenbaard, op grond waarvan David Joris zich hield voor de derde en laatste middelaar tussen God en de mensheid. Als Parakleet²⁸⁵ wist hij een grote schare volgelingen aan zich te binden. Tegelijk riep hij daarmee een genadeloze vervolging over zichzelf en zijn aanhangers af, die hem uiteindelijk de wijk deed nemen naar Bazel. Omringd door enkele vertrouwelingen en levend in grote weelde, wist hij zich aldaar gedurende zijn laatste twaalf levensjaren verborgen te houden achter het pseudoniem Johann von Bruck (Brugge). De band met zijn volgelingen bleef echter ook toen intact, met behulp van zogeheten *Send-brieven*.²⁸⁶

Ook na het overlijden van David Joris in 1556 hebben zijn ideeën, bovenal neergelegd in zijn hoofdwerk *’T Wonderboek: waerin dat van der wereldt aan versloten gheopenbaert is*, nog enkele decennia weerklink gevonden. Aanwijzingen hiervoor zijn ook in Delft te vinden, waar de davidjoristen - hoewel even afkering van een uitwendige kerk als vele andere “vrijgeesten” - een zeker organisatorisch verband hebben gekend. Dit blijkt onder meer uit het bestaan van een vorm van davidjoristische armenzorg en uit berichten over huiskamerbijeenkomsten.²⁸⁷

De Delftse davidjoristen slaagden er gedurende de eerste jaren van de zeventiende eeuw enkele keren in gereformeerde lidmaten wankelmoedig te maken, hetgeen de kerkeraad aanleiding gaf tot het op gang brengen van tuchtprocedures.²⁸⁸ Uit een brief, die Reijnier Donteclock op 9 juli 1601 vanuit Brielle schreef aan Arent Cornelisz,²⁸⁹ zou opgemaakt kunnen worden dat de Delftse aanhangers van David Joris rond die tijd zelfs een zeer krachtige bekeringsijver aan de dag legden. Van gereformeerde zijde werd hierop niet alleen gereageerd met tuchtmaatregelen, maar ook met het weerleggen van deze ‘ketterse’ opvattingen vanaf de kansel. Donteclock, die zich ook ten aanzien van de davidjoristen weer opwierp als één van de voornaamste gereformeerde bestrijders, herinnerde zijn ambtsbroeder aan een incident, dat zich kort tevoren in Delft had afgespeeld. Tijdens één van de predikaties, waarin ter sprake werd gebracht dat David Joris zich had uitgegeven “voor Christo ofte voor Christo David”, had één van de secteleden een gereformeerd lidmaat een geschrift in de hand gedrukt, waarin met behulp van citaten uit sommige geschriften van David Joris betoogd werd dat deze zich nimmer als zodanig had beschouwd.

Donteclock verzocht zijn Delftse collega vriendelijk om nadere bijzonderheden over dit geschrift. Hij vroeg zich af of de citaten afkomstig waren uit de “*corte ontschuldighinghe van D.J. an de gravinne van Embden gheschreven*” - waarvan hij een exemplaar in zijn bezit had - of uit een ander geschrift. Dit was van belang, omdat hij

inmiddels op verzoek van Arent Cornelisz was begonnen met het schrijven van een tegengeschrift. Hij verwachtte dit karwei spoedig te klaren, hoewel hij van menig was dat de Groninger predikant Ubbo Emmius hiertoe beter in staat zou zijn geweest. Emmius had namelijk alle werken van David Joris gelezen (en enige jaren eerder een geschrift aan hem gewijd),²⁹⁰ terwijl Donteclock moest toegeven dat hij alleen het bekende *Wonderboek* had doorgenomen.

De vastberadenheid van Donteclock om toch de pen op te nemen tegen de davidjoristen kwam naar zijn zeggen voort uit de overtuiging, dat het niet voldoende was - zoals de Dordtse predikant Henricus van den Corput en enige anderen meenden - om deze secte te bestrijden aan de hand van een reeds door Marnix van Sint-Aldegonde opgesteld geschrift. De Brielse theoloog doelde daarbij op de *Ondersoeckinge ende grondelijke wederlegginge der geestdrijvische leere* uit 1595, waarvan het aangekondigde tweede deel door Marnix' overlijden in 1598 nimmer verscheen.²⁹¹

Donteclock was van mening dat de weerlegging van de opvattingen van de davidjoristen een veel bredere basis vereisten dan dit onvoltooide werk, aangezien hij vreesde dat de Nederlanden geheel dreigden te worden ingenomen door "vrije gheesten". Zelfs in Engeland schenen de davidjoristen al "haer emissaries" te hebben. In Holland gingen zij er prat op dat ook sommige gereformeerde predikanten het davidjorisme waren toegedaan, iets wat Donteclock "ten deele" zei te geloven. Inderdaad is bekend is dat de Goudse predikant Herman Herbers en de bekende psalmen-berijmer Petrus Datheen een tijdlang beïnvloed werden door de opvattingen van David Joris.²⁹²

Het vervaardigen van geschriften tegen de davidjoristen achtte de Brielse predikant tegen deze achtergrond dan ook van een veel groter belang dan alles "wat teghens de jesuïten ofte papisten mochte gheschreven worden". Het is kenmerkend voor de gereformeerde benadering van spiritualistische dissenters, dat Donteclock - ondanks de grote dreiging die hij meende te onderkennen - niet zinspeelde op overheidsingrijpen, maar uitging van weerlegging en verwerping van de dwaalleer.

Dat de Delftse predikanten hun predikbeurten soms aangrepen voor een rechtstreekse aanval op de davidjoristische leer, blijkt niet alleen uit het in de bovengenoemde brief aangehaalde incident uit 1601. Gasthuispredikant Leendert Gijsbrechtsz haalde zich al in 1582 de woede van molenaar Walich Pietersz op de hals, door zich negatief uit te laten over David Joris.²⁹³ Vijfendertig jaar later was het de schoenmaker Willem Jansz, die zich hevig opwond over een preek van Henricus Arnoldi. Daarin had de predikant naar de mening van Jansz onwaarheden gedebiteerd ten aanzien van David Joris' opvattingen over het huwelijk en de rechtmatigheid van polygamie. Pas nadat Arnoldi de schoenmaker in het gezelschap van een ouderling onder ogen had gebracht, wat hierover vermeld stond in het *Wonderboek*, was deze bereid zijn toorn te laten varen.²⁹⁴

Alleen op deze wijze, via overredingskracht vanaf de kansel en in het pastoraat, kon het Delftse consistorie pogen de vele spiritualistische stromingen in te dammen. Of de weldra te signaleren neergang van het davidjorisme hieraan te danken was, of eerder aan interne strubbelingen, valt niet na te gaan.²⁹⁵ Duidelijk is in ieder geval, dat de angst van Donteclock voor een ongebreidelde groei van deze 'ketterse secte' bij nader inzien ongegrond bleek te zijn.

Tot slot moeten op deze plaats enige woorden gewijd worden aan de gereformeerde pogingen om verspreiding van afwijkende en de officiële kerk onwelgevallige opvattingen via het gedrukte woord te verhinderen. De inspanningen die de Delftse kerkeraad zich op dit terrein getroostte, waren van meet af aan tot mislukken gedoemd. Bekend is het voorval uit 1578 met boekdrukker Aelbrecht Hendricksz, die doperse boeken - waaronder de bekende "offerboecken" (martelaarsboeken) - bleef drukken, ondanks zijn belofte aan Niesgen Bruijnen, weduwe van de in 1567 terechtgestelde Harmen Schinckel, om na hun huwelijk professie te doen van de gereformeerde religie. Zijn wens om te kunnen drukken wat hem liefde, weerhield hem er naar zijn eigen zeggen van aan de Avondmaalstafel te verschijnen.²⁹⁶

Een jaar later moest het consistorie tot het oordeel komen dat ook lidmaten die ketterse boeken verkochten niet onder censuur geplaatst konden worden, net zo min als iemand die deze boeken kocht of las. De enige mogelijkheid voor de kerkeraad was de boekverkoper en de lezers te vermanen uit liefde voor de "ware religie" afstand te doen van dergelijke boeken.²⁹⁷

Dat zelfs voor de boekdrukkers binnen de gereformeerde gemeente soms toch het geldelijk gewin prevaleerde, mag blijken uit de twee anoniem gedrukte en uitgeven boeken met *Christlijke sendbrieven* van David Joris, die rond 1600 de drukkerij verlieten van het gereformeerde kerklid Jacob Cornelisz Vennecool.²⁹⁸ Tegen de achtergrond van het hierboven geschetste rumoer, dat rond de eeuwwisseling ontstond rond de davidjoristen in Delft, lijkt het niet te gewaagd om te veronderstellen dat Vennecool munt uit deze discussie trachtte te slaan en daarbij niet of nauwelijks gehinderd werd door de overheid.

Iets anders lag het wanneer de Staten van Holland - soms daartoe verzocht zijnde door de particuliere synodes - bepaalde boekwerken verbood, zoals in 1583 toen werken van Coornhert over de religie taboe verklaard werden²⁹⁹ of in het geval dat rooms-katholieke geschriften bij plakkaat verboden werden.³⁰⁰ Pas toen de kerkeraad zich tegen het einde van de zestiende eeuw merkbaar ongerust begon te maken over het wederopluikende katholicisme, werd een waarschijnlijk vergeefse poging gewaagd de Delftse drukkers - zowel de lidmaten als de niet-gereformeerden - af te houden van het 'importeren' van "affgodische, vuile boecken, schilderijen oft prenten oft beeldeken" uit met name Antwerpen.³⁰¹

Over de inhoud van de geschriften in eigen gelederen waakte de classis. Deze censuurtaak kwam pas in het gedrang bij de scheiding der geesten door de bestands-twisten. In deze roerige tijd sprong de Delftse magistraat echter tussenbeide, door uit bekommernis om de rust en orde in de stad, het drukken en verkopen van polemische geschriften over de religie bij wet te verbieden.³⁰²

Hoofdstuk 4: EEN NIEUWE KERKELIJKE KALENDER

De bestaande literatuur over het thema zondagsheiliging geeft een tamelijk karikaturaal beeld te zien van de inspanningen, die kerk en overheid zich in de zestiende en zeventiende eeuw op dit terrein getroostten. Veelal wordt ervan uitgegaan dat op aandrang van de Gereformeerde Kerk een uitgebreide wetgeving tot stand kwam, op de naleving waarvan vervolgens niet of onvoldoende werd toegezien. Dit leidde tot reeksen nieuwe klachten van kerkelijke vergaderingen, hetgeen dan weer een verdere uitbreiding van de regelgeving tot gevolg had, zonder dat die ooit het (door de kerk) gewenste effect sorteerde.³⁰³ Volgens Van Veen was het gevolg van dit alles dat de strijd om de zondagsrust gaandeweg meer "pour acquit de conscience" gevoerd werd, dan "con amore".³⁰⁴

In Van Veens visie, die onder meer wordt gedeeld door Visser en Enno van Gelder, wordt de Gereformeerde Kerk afgeschilderd als de vragende en drijvende instantie en laten overheden zich bij hun verzet tegen al te strenge toepassing van zondagswetten vooral leiden door economische overwegingen.³⁰⁵ Pas Van Deursen nuanceert dit beeld, door erop te wijzen dat in Holland noch de overheid, noch de kerk in de periode vóór de Dordtse synode van 1618-1619 voorstanders waren van een typisch puriteinse zondagsviering. Beide instanties wensten slechts zoveel rust als nodig was voor de heiliging en een ongestoord verloop van de eredienst.³⁰⁶

Van Deursen meent uit het geringe aantal tuchtzaken, dat betrekking had op overtreding van zondagswetten, te mogen opmaken dat de door de overheid opgelegde boetes afschrikwekkend hebben gewerkt.³⁰⁷ Ook Stronks verbaast zich over de spaarzame inzet van het censuurmiddel op dit terrein, maar wijt dit aan meningsverschillen die er zouden bestaan tussen predikanten over de interpretatie van het vierde gebod. Een andere reden was volgens hem, dat uit de belijdenisformulieren niet expliciet viel af te leiden hoe ver de zondagsheiliging moest gaan.³⁰⁸ Beide auteurs gaan ons inziens echter voorbij aan de voornaamste reden: het vrijwillige karakter van het kerklidmaatschap in de Republiek. Lidmaten, die voor zichzelf de keuze hadden gemaakt toe te treden tot de gereformeerde gemeente, behoefden blijkbaar zelden of nooit overtuigd te worden van de noodzaak van kerkgang en zondagsheiliging.³⁰⁹

Zondagsheiliging te Delft

Zondagsrust had reeds een lange pre-reformatorische traditie en werd afgedwongen met behulp van talrijke wetten, die in strengheid niet onderdeden voor de nieuwe regelingen, die na de breuk met Spanje werden opgesteld. Door de veranderde politieke context werd zondagswetgeving, die voorheen onder andere was vastgelegd in de door Karel V in 1531 uitgevaardigde "Ordonnantie van de Policie deser Landen"³¹⁰ en in diverse gildebrieven, vooral een zaak van plaatselijke of gewestelijke wetgeving.³¹¹ Vandaar dat de Delftse magistraat in de eerste jaren na de Overgang in aansluiting op "voorgaende keuren ende ordonnantie eertijts gepubliceert"³¹² een breed scala aan voorschriften opstelde, met behulp waarvan ontheiliging van de zondag verhinderd moest worden.

Vernieuwing van de keuren was des te noodzakelijker, aangezien verschillende ambachtslieden en neringdoenden de verwarring over de door de Reformatie ingezette verschraling van de voorheen zo rijkelijk met kerkelijke feestdagen gevulde kalender aangrepen, om de oude zon- en feestdagenwetgeving te ontduiken.³¹³ Het eerste mikpunt van de overheid vormden op 12 juli 1573 de vlees- en warmoes (groente) verkopers. Zij mochten hun aan bederf onderhevige waar voortaan niet meer onder de predikaties op de markt te koop aanbieden, omdat dit leidde tot "cleijnachticheijt van het Woort Gods". Toch konden zij op zondagen hun handel blijven drijven, zij het uitsluitend vóór acht uur 's morgens en ná drie uur in de middag. De activiteiten van boekverkopers en vishandelaren werden weldra aan dezelfde beperkingen onderworpen.³¹⁴

Ook de voornaamste bedrijfstak in Delft, de brouwning, ontkwam niet aan een herbevestiging van de vanouds geldende voorschriften, toen het de magistraat duidelijk werd dat sommige brouwers, die "alleen met heure giericheijt becommert sijnde", de veranderde tijden en omstandigheden aangrepen voor de invoering van een zevendaagse werkweek. In gedetailleerde bepalingen gaf het Delftse stadsbestuur aan welke arbeid in deze nering wel of niet was toegestaan op zondagen en op andere door de Gereformeerde Kerk onderhouden feest- en biddagen. Dit ging zelfs zover dat de keur ook al bepaalde, na welk tijdstip op de zaterdag (of de dag voorafgaand aan de andere bijzondere dagen) niet meer ter ketel gegaan mocht worden om te brouwen, aangezien het produktieproces daarna niet meer tijdig afgebroken zou kunnen worden.³¹⁵

In dezelfde keur van 6 september 1573 werd ook de verordening opgenomen, dat taveernes en herbergen op zondagen pas ná vier uur 's middags de deuren mochten openen voor dorstige of kaatslustige stedelingen. Een uitzondering werd gemaakt voor lieden op doorreis. Dat deze bepaling als eerste reeds in 1576 herhaald moest worden, wijst erop hoe moeilijk paal en perk gesteld kon worden aan het vertier, dat zich door de afschaffing van talrijke rooms-katholieke heiligidagen onvermijdelijk concentreerde op de zondagen.³¹⁶

Er zijn geen aanwijzingen dat de genoemde keuren op de zondagsheiliging werden opgesteld op direct aandringen van het consistorie. De kerkeraad leek zich eerst en vooral te bekommeren om een ongestoord verloop van de eredienst. De enige klachten op dit gebied, waarmee de magistraat in het eerste decennium van het bovengrondse bestaan van de gereformeerde kerk werd bestookt, hadden betrekking op de situatie in of direct rond de kerkgebouwen. Met name het wandelen in de ommegang van de kerk tijdens de diensten werd als storend ervaren. Vandaar dat in de genoemde keur van september 1573 ook een verbod werd opgenomen op het lopen in de kerk tijdens voor- en namiddagse diensten, alsmede op het staan "snappen" (babbelen of zwetsen) in de onmiddellijke nabijheid van de parochiekerken.³¹⁷

Nadat de kerkeraad op 27 december 1574 de magistraat geïnformeerd had over het voortduren van dergelijke verstoringen,³¹⁸ werd zes dagen later een nieuwe en meer uitgebreide verordening afgekondigd. Het stadsbestuur bemoeide zich daarin zelfs nadrukkelijk met de gang van zaken binnen de muren van de als publieke plaatsen beschouwde kerkgebouwen. Er werd bepaald dat eenieder tijdens de toediening van de heilige sacramenten en bij huwelijksluitingen - hetgeen zich afspeelde in het

schip van de kerk - op zijn of haar plaats diende te blijven staan of zitten. Constateerde de koster een overtreding van dit voorschrift, dan was hij gemachtigd het "oppperste cleet"³¹⁹ van betrokkene verbeurd te verklaren en in beslag te nemen. Op het in de ommegang wandelen tijdens de predikaties werd dezelfde straf gesteld.³²⁰ Hoewel de stedelijke overheid hiermee de executieve bevoegdheid niet, zoals gebruikelijk, in handen legde van de schout en zijn knechten, maar delegeerde aan de koster, werden de klachten over het wandelen in de kerk niet minder.³²¹ De vraag lijkt dan ook gewettigd of koster wel over voldoende autoriteit en moed beschikten om wandelaars in de kerk te 'ontkleden' en - zo zij dit al deden - of dit niet leidde tot nog ernstiger verstoringen van de kerkdiensten.

In september 1581 publiceerden de Delftse schout en schepenen, op advies van de burgemeesters, opnieuw de omvangrijke en nog verder uitgebreide keur van 1573 tegen het brouwen op zondag, het herberghouden en het slenteren en "snappen" in en rond de kerk.³²² Dit vormde voor de kerkeraad aanleiding het stadsbestuur te wijzen op een aantal andere, niet op zondag passende, zaken in de stad. Met name werd de magistraat geattendeerd op de verkoop van fruit, zoals appels, en de talrijke geopende winkels.³²³ Een reactie, in de vorm van opnieuw een keur, liet niet lang op zich wachten. Nadrukkelijk werd daarin nogmaals de handel in etenswaren op de voor de godsdienstoefeningen bestemde uren verboden. De talrijke overtredingen van deze bepaling geschieden volgens de magistraat "in vilipendientie ende cleijn-achticheijt des Gootsdienste ende die Justitie". Om duidelijk te maken dat de verbodsbepalingen zich niet alleen beperkten tot de directe omgeving van de kerken, werd ditmaal aangetekend dat deze zich uitstrekten tot het gehele gebied binnen de stadspoorten en tot "alle de voorsteden" van Delft.³²⁴

Veelal wordt uit de veelvuldige klachten over schending van de zondagswetten en de talrijke herhalingen van bestaande keuren geconcludeerd, dat de justitie nalatig was in het toezien op de naleving van de voorschriften. Voor Delft valt dit moeilijk vast te stellen, omdat geen documenten zijn overgeleverd waaruit blijkt dat de in de keuren vastgestelde boetes ook daadwerkelijk zijn opgelegd en geïnd. Het lijkt echter uitgesloten dat de schout en zijn medewerkers niet of slechts zelden de kans grepen om - op grond van bepalingen over het aan hen toevallen van de helft van de in beslag genomen waar - de eigen provisiekast voordelig te vullen.

Ontduiking

Waarom dan toch die steeds terugkerende ontduiking van de zondagswetten? Allereerst was er vanzelfsprekend de sterke menselijke behoefte, die waarschijnlijk van alle tijden is, om via talrijke vormen van ontspanning (wandelen, dansen, kaatsen, schieten in de Doelen, drinken, etcetera, etcetera) even te ontsnappen aan de zorgen van alledag. Daarnaast vormde economische concurrentie ongetwijfeld een belangrijk motief voor zondagsarbeid.³²⁵ Tegen de achtergrond van de heersende malaise in de principale (brouw)nering te Delft, is het begrijpelijk dat sommige brouwers iedere kans te baat namen ook op zondagen het vuur onder de ketels te laten branden. Of het uit zorg om de zondagsrust was, of uit ongerustheid over concurrentievervalsing, feit is dat het - voor een belangrijk deel uit brouwers bestaande - Delftse stadsbestuur steeds opnieuw weinig begrip toonde voor deze vlijt en bereid was de bestaande

bepkeringen van het brouwen op zondagen en andere bijzondere dagen te bevestigen en zonodig uit te breiden.³²⁶

Ook de zondagse activiteiten van andere beroepsgroepen, zoals de vleeshouwers, lakenbereiders, chirurgijns en ververs, werden aan strikte regels gebonden, waarbij regelmatig sprake was van overleg en afstemming tussen kerkeraad en magistraat.³²⁷ Dat hiermee de gewenste zondagsrust zeker niet volledig werd afgedwongen, moge duidelijk zijn, maar een opmerking uit november 1599 in de kerkeradsacta doet vermoeden, dat de inspanningen ook niet volledig zonder effect bleven. Na enige jaren met weinig klachten werd toen opgemerkt, dat het brouwen en de handel in etenswaren op zondagen "wederom inbreekt",³²⁸ hetgeen sterk de indruk wekt dat de regels voordien in elk geval een tijdlang redelijk tot goed werden nageleefd.

Naast sociale en economische motieven om de zondagswetten aan de laars te lappen, onthullen de kerkeradsacta ook nog een andere drijfveer. Toen in 1591 bleek, dat sommige brouwers in strijd met de bestaande keuren op zondagen hun bedrijf continueerden, uitte het consistorie de verdenking dat deze lieden er slechts op uit waren "om andere wt de predicatie te houden".³²⁹ Ook in 1600 bestond nog de indruk, dat door het zondagse brouwen velen in de kerk verstek moesten laten gaan, "die daer geerne incomen souden".³³⁰ Deze opmerkingen geven aanleiding tot de veronderstelling dat binnen het confessioneel sterk verdeelde brouwersmilieu de rooms-katholieke patronen op subtiële wijze via zondagsarbeid hun afkeer van de heersende kerk etaleerden en tevens het calvinistisch gezinde gedeelte van hun personeel uit de kerk trachtten te houden.

Werden in het bovenstaande geval brouwersknechten gehinderd in hun zondagse kerkgang, in 1607 en 1621 werd het consistorie te hulp geroepen door respectievelijk de verversknechten en de lakenbereiders, die er evenzeer over klaagden dat zij door de veelvuldig verlangde zondagsarbeid node de kerkdiensten moesten verzuimen. Beide keren toonde de magistraat zich tegenover de kerkeraad ontvankelijk voor de klachten.³³¹

Zondag op het platteland

Een soepel samenspel tussen kerk en overheid behoorde in de stad Delft tot een regelmatig terugkerend patroon, doch was op het omringende platteland veel minder usance. In de classicale en synodale vergaderingen regende het klachten. Daarnaast ontbrak natuurlijk ook ditmaal Wijnand van Beeck niet in de rij van klagers.³³² Werd hij in Zoetermeer en Zegwaard geconfronteerd met handel, drank en dans op de dag des Heren, zijn ambtsbroeders in De Lier en Berkel hadden vooral veel te stellen met kaatslustigen in hun dorp.³³³ Met deze en talrijke andere klachten moesten de gereformeerden zich primair wenden tot de Staten van Holland. Talrijke remonstranties werden dan ook richting 's-Gravenhage gezonden, doorgaans gecoördineerd door de particuliere synodes of afzonderlijke classes.³³⁴ Zo vormde in 1589 een droevige gebeurtenis op de kermis van Nootdorp, waar op zondag "een man int danshuijs hertsteek doot is gebleven" en nog twee anderen zwaargewond raakten, de aanleiding tot een dergelijk verzoekschrift van de Zuidhollandse synode aan de Staten.³³⁵

Deze Hollandse Staten toonden zich uiteindelijk op 10 maart 1594 bereid een voor het gehele gewest geldend plakkaat op de zondagsheiliging af te kondigen,³³⁶ waar-

van de inhoud vervolgens - zoals te doen gebruikelijk - per missive aan alle gerechtsdienaren ten plattelande werd medegedeeld.³³⁷ Tijdens de classicale vergadering in de maand september daaropvolgend werd door het moderamen aan alle predikanten in Delfland een copie van deze missive verstrekt, met het verzoek aan de hand hiervan de situatie in de eigen woonplaats te beoordelen.³³⁸ Tot een merkbare vermindering van het aantal klachten leidde dit plakkaat echter niet.

De plattelandsdienaren mochten al tevreden zijn wanneer de zondagsrust tenminste tijdens de ochtendpredikatie gewaarborgd werd. Hoewel de classis de op last van de Haagse synode van 1586 ingestelde catechismusprediking als probaat middel zag om allerlei misbruiken op de zondagmiddag te weren en daarom erop aandrong dergelijke bijeenkomsten te allen tijde doorgang te laten vinden, ongeacht de omvang van het gehoor,³³⁹ leerde de praktijk dat door de talrijke combinaties of om andere reden de catechismusprediking nogal eens werd nagelaten.³⁴⁰

De keuren van een 'stedeke' als Vlaardingen beperkten zich dan ook tot het afdwingen van de voormiddagse zondagsrust tussen acht en twaalf uur en hadden betrekking op vermaak binnens- én buitenshuis, het tappen zowel als het drinken van bier of brandewijn en het roken van tabak met burgers en "parochianen", het drijven van handel en op allerhande soorten handwerk. Daarbij werd echter een uitzondering gemaakt voor de oogstmaand. Verder werd ook het kaatsen - "op sondagen onder de predicatie als op andere tijden" - enigszins aan banden gelegd, door de bepaling dat het spel uitsluitend nog gespeeld mocht worden "bij de schutkoije, westwaerts op, beneden den dijk" en nergens anders.³⁴¹

Een dergelijke praktische geest, die ook viel te ontwaren in het afwijzende standpunt van de Zuidhollandse synode tegenover een verbod op rijden en varen op zondagen,³⁴² kenmerkte in het algemeen de pre-Dordtse houding van kerk en overheid in Holland tegenover zondagsheiliging. Nog in 1621 waarschuwde de Zuidhollandse synode ten aanzien van het vraagstuk van de zondagsheiliging voor "al te groote precisheijt, smaeckende na de jootsche superstitiën".³⁴³ De echte sabbatstrijd, om een meer puriteinse interpretatie van het vierde gebod, zou pas daarna in alle hevigheid ontbranden.³⁴⁴

Hoogtijdagen

In principe huldigden calvinisten de opvatting dat alleen aan de zondag een bijzondere waarde toegekend mocht worden en dat verder alle dagen gelijk waren. Van daar dat de provinciale Hollandse synode van 1574 resoluut een streep wenste te halen door alle door de Rooms-Katholieke Kerk erkende heilige- en hoogtijdagen en stelde "dat men met den sondach alleen tevreden sijn sal". Zelfs het Kerstfeest zou, als het aan de in Dordt vergaderde gereformeerde voormannen had gelegen, afgeschaft zijn. Wanneer Kerst in de week viel, moesten predikanten de zondag ervóór het thema van Christus' geboorte behandelen en tegelijk het volk vermanen het vieren van deze feestdag achterwege te laten.³⁴⁵

Het kerkvolk stond een dergelijke rigoureuze breuk met het verleden evenwel niet toe, waardoor de Gereformeerde Kerk uiteindelijk genooddaakt was een beperkt aantal kerkelijke feestdagen in ere te houden. Het duurde evenwel nog geruime tijd voor er in de Republiek op dit terrein gelijkvormigheid bereikt werd. Ook in Delft en

omgeving werd aanvankelijk nogal eens geschoven met dergelijke dagen.

Het eerste probleem dat zich in dit opzicht in Delft aandiende was de viering van Sint-Stephanusdag of Tweede Kerstdag. In een poging de verknochtheid van het kerkvolk aan deze feestdag te doorbreken, besloot het consistorie in 1573 op deze dag, die toen op een vrijdag viel, drie predikbeurten in de kerk te houden "om alle bijgheloove te mijden ende af te brenghen".³⁴⁶ Vier jaar later werd voor een soortgelijke tactiek gekozen, door de magistraat voor te stellen Tweede Kerstdag - die de gemeente klaarblijkelijk toch "in ijdeldheit doorbrenghen wil" - aan te wijzen als een bid- en vastendag in verband met de netelige positie van Amsterdam.³⁴⁷ Daarna vernemen wij niets meer over problemen met het achterwege laten van de viering van Tweede Kerstdag.

Doch niet alleen het kerkvolk was afkerig van het schrappen van alle feestdagen. Toen een afvaardiging van de Delftse kerkeraad zich in 1575 naar het stadhuis begaf met de vraag wat te doen met Hemelvaartsdag en erbij aantekende dat men het vieren ervan, alsmede van de Tweede Pinksterdag "stichtelick onderweghen laten can",³⁴⁸ volgde enkele dagen later een keur waarin de stedelijke overheid bepaalde dat de aanstaande Hemelvaartsdag gewoon gevierd zou worden als een zondag. Vandaar dat de donderdagse markt voor die gelegenheid werd verplaatst naar de woensdag.³⁴⁹ Deze situatie veranderde echter in 1583. Omdat Hemelvaartsdag in de omliggende steden en in andere provincies niet meer onderhouden werd, besloot de Delftse magistraat vanaf dat jaar dezelfde lijn te volgen en gewoon een marktdag uit te schrijven.³⁵⁰

In Delfland hielden de gereformeerde gemeenten wel vast aan de viering van Hemelvaart. Zij ondervonden daarbij evenwel de nodige hinder van de Delftse markt, die talrijke lidmaten deed wegblijven uit de kerk. De classis wilde daarom in 1594 de Delftse magistraat verzoeken herinvoering van deze kerkelijke feestdag te overwegen. Tot zo'n missie kwam het echter niet, omdat het Delftse consistorie het verzoek "om redenen" niet wenselijk achtte.³⁵¹ De classis nam met deze ongespecificeerde uitleg genoegen en onderstreepte daarmee tegelijk nog eens de nauwelijks aantastbare positie van Delft binnen haar ressort. Uiteindelijk zou het in Delft in 1619 toch tot de herinvoering van Hemelvaartsdag komen, als uitvloeisel van een beslissing die op provinciaal niveau werd genomen.³⁵²

Een soortgelijke ontwikkeling maakte ook de viering van Nieuwjaarsdag, oftewel het feest van de besnijdenis van Jezus, door. In 1578 besloot het Delftse consistorie deze dag voortaan zonder feest of stichtelijk woord voorbij te laten gaan, waarvoor zij evenwel eerst consent vroeg en kreeg van de magistraat.³⁵³ Tot zijn eigen grote verbazing moest dit college twee jaar later constateren dat op Nieuwjaarsdag toch weer drie predikdiensten werden gehouden.³⁵⁴ Daarna verdween de dag echter geruime tijd van de Delftse kerkelijke kalender, om er in 1619, na een gezamenlijk besluit van de beide Hollandse particuliere synodes en goedkeuring door de Staten van Holland en de Delftse magistraat, gelijktijdig met de feestdagen van Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Hemelvaartsdag, weer op te belanden.³⁵⁵ Voor dit kleine aantal overgebleven kerkelijke feestdagen golden dezelfde voorschriften ten aanzien van rust en heiliging als voor de gewone zondagen.

Bede- en vastendagen

De zondagswetten waren ook van toepassing op de zogenaamde bede- en vastendagen, die vanouds in de gereformeerde kerken werden onderhouden. Reeds Micron besteedde in zijn *Christlicke ordinanciën* ruim aandacht aan de mogelijkheid om in geval van nakend onheil zo'n bijzondere dag uit te schrijven, waarop de gemeente met bidden en vasten van haar kleinheid tegenover God blijk moest geven om daarmee zijn toorn af te wenden.³⁵⁶ Reeds kort nadat de gereformeerden aan de hand van de geuzen vaste voet aan wal hadden gekregen in Holland, werden ook daar de eerste vastendagen afgekondigd. Om wildgroei te voorkomen en gelijkvormigheid te bereiken achtte de Hollands-Zeeuwse synode van 1574 het noodzakelijk richtlijnen voor zulke dagen op te stellen. Zo werden lidmaten geacht op deze dag twee predikaties bij te wonen, zonder in de tussentijd de "tempel" te verlaten en zouden zij vermaand moeten worden tot "abstinentie van spijs ende dranck".³⁵⁷ Verder waren huwelijks-sluitingen op deze dag taboe.³⁵⁸

Het kostte de predikanten vooral de nodige moeite het volk tussen de ochtend- en middagpredikaties in de kerk te houden. In 1600 bleek dat binnen de classis Delfland in verschillende plaatsen met grotere gemeenten, zoals Vlaardingen, Maasland en Maassluis, de kerk tussen de middag leegliep. De Vlaardingse kerkeraad drong er daarom bij de classis op aan duidelijke afspraken te maken over hoe deze tijd het best met bidden en zingen doorgebracht kon worden. De classis besloot hierop dat ook in de grotere gemeenten het kerkvolk vermaand zou worden om te blijven, omdat dit immers in vele kerken in Holland de gewoonte was, zonder evenwel iemand daartoe te verplichten. De predikanten van kleinere gemeenten zouden eveneens moeten trachten de aanwezigen binnen de kerk te houden, waarbij aangekend werd dat tenminste de gezinnen van de predikanten op bede- en vastdagen het goede voorbeeld moesten geven door de kerk niet te verlaten.³⁵⁹

Een ander probleem voor met name plattelandsdienaren was, dat zij door een gebrekkige communicatie soms niet tijdig genoeg op de hoogte waren van het uitschrijven van bepaalde bede- en vastendagen, waardoor zij onbewust en ongewild in gebreke bleven bij hun ambtsbediening.³⁶⁰ Dat het daarnaast over het algemeen even moeilijk, zo niet moeilijker was voor predikanten om op deze doordeweekse dagen de ongewenste activiteiten in hun standplaats uit te bannen dan op de gewone zondagen, ligt voor de hand, hoezeer de verschillende overheden ook bereid waren de uitschrijving van deze dagen vergezeld te doen gaan van uitgebreide voorschriften om de noodzakelijk geachte rust af te dwingen.³⁶¹

Dit uitschrijven van bede- en vastendagen geschiedde aanvankelijk door verschillende overheden, zoals in Delft door prins Willem van Oranje, de Staten van Holland of door de magistraat. Hierdoor dreigde een wildgroei van dergelijke dagen, hetgeen de Zuidhollandse synode er in 1583 toe bracht de Staten te wijzen op het gevaar van die "menichfuldicheit ende frequentie". Die kon immers leiden tot minachting van zulke dagen en zou kwaadwilligen de kans geven te beweren dat de gereformeerden zoveel "feest- of vierdaghen" instelden als zij maar wilden.³⁶²

Het instellen van bede- en vastendagen werd echter al snel een 'nationaal' politieke zaak, die werd beslist in de vergaderingen van de Staten-Generaal. In Delft werden deze dagen vanaf 1577 alleen nog maar uitgeschreven op verzoek van de Sta-

ten-Generaal en op last van de Staten van Holland. De veronderstelling van Nijenhuis dat er ook plaatselijke en regionale vastendagen konden worden uitgeschreven, gaat voor Delft na 1577 al niet meer op.³⁶³ Wel werd vanaf 1575 op speciaal verzoek van de Delftse magistraat vier keer in de week een avondgebed gehouden, met het oog op de benarde tijden en de gevreesde bestraffing van de Heer. Hoewel de 'provinciale' Dordtse synode het jaar daarvoor anders had geadviseerd, besloot de kerkeraad dit verzoek te honoreren, doch niet zonder de gelegenheid te baat te nemen voor een verzoek om een vierde predikant.³⁶⁴

De politisering en formalisering³⁶⁵ van de bede- en vastendagen kwam ook tot uiting in de frequentie en in het tijdstip. Aanvankelijk konden zij op alle dagen van de week, de zondag inclusief, vastgesteld worden, indachtig het reeds door Micron geformuleerde uitgangspunt dat het tijdstip werd bepaald door de actuele nood.³⁶⁶ Vanaf het midden van de jaren tachtig kwam echter vrijwel uitsluitend nog de woensdag ervoor in aanmerking.

Op basis van het in elkaar schuiven van de Delftse keurboeken, de kerkeraadsacta en de resoluties van de Staten van Holland kan de frequentie van de in Delft onderhouden bede- en vastendagen tamelijk nauwkeurig worden vastgesteld.³⁶⁷

Tabel 6.1 Bede- en vastendagen te Delft, 1572-1621

1573: 2	1583: 3	1593: 1	1603: 3	1613: 1
1574: 3	1584: 2	1594: 2	1604: 3	1614: 1
1575: 3	1585: 2	1595: 2	1605: 3	1615: 1
1576: 0	1586: 0	1596: 1	1606: 2	1616: 1
1577: 2	1587: 3	1597: 3	1607: 2	1617: 1
1578: 2	1588: 4	1598: 2	1608: 2	1618: 1
1579: 3	1589: 1	1599: 2	1609: 1	1619: 1
1580: 3	1590: 2	1600: 3	1610: 2	1620: 2
1581: 1	1591: 3	1601: 3	1611: 1	1621: 2
1582: 1	1592: 2	1602: 3	1612: 1	

Dat geeft voor de eerste decennia een nogal grillig beeld te zien, uiteenlopend van jaren zonder dergelijke dagen, zoals 1576, tot een jaar met vier bijzondere dagen (1588). Aanvankelijk werd nog voor iedere biddag een concrete aanleiding gezocht, zoals een mislukte aanslag op de prins of de belegering van Antwerpen, Mechelen en Eindhoven.³⁶⁸ Geleidelijk aan verdwenen dergelijke actuele motivaties en tegen het einde van de zestiende eeuw werd het volk doorgaans drie keer per jaar gevraagd te bidden en te vasten, vaak redelijk keurig verdeeld over het kalenderjaar en zonder bijzondere redenen.

Met het bereiken van het Twaalfjarig Bestand en het toenemen van de spanningen binnen de Gereformeerde Kerk nam de bereidheid bij de overheid tot het uitschrijven van bede- en vastendagen af. Van 1611 tot en met 1619 geschiedde dit nog slechts

één keer per jaar. De laatste twee van de door ons bestudeerde periode telden vervolgens voor het eerst weer twee van dergelijke dagen.

Op alle hierboven besproken terreinen was sprake van een goed samenspel tussen de officiële kerk en de overheid, waarbij de op basis daarvan tot stand gebrachte wetgeving praktisch van aard was en overwegend afgestemd op de wensen en de belangen van de Gereformeerde Kerk. Alleen daardoor werd het mogelijk, dat de overdadig met heilighedagen gevulde kalender uit de tijd van het Spaanse gezag binnen korte tijd werd ingeruild voor een vrijwel geheel op de zondag geconcentreerd kerkelijk jaar, dat desgewenst kon worden uitgebreid met enkele bede- en vastendagen. Dat de wijze waarop menigeen deze dagen doorbracht veel te wensen overliet, doet niets af aan de conclusie dat de calvinisten grote invloed hebben gehad op de creatie en acceptatie van de sabbat als een van God verordende en door de overheid bevestigde instelling.³⁶⁹

Hoofdstuk 5: HUWELIJK, GEZIN EN SEXUELE MORAAAL

Ontkenning van de sacramentele betekenis van het huwelijk door de gereformeerden, bracht als consequentie met zich mee dat zij het huwelijk, als onderdeel van het 'natuurlijke leven', veeleer als een politiek-maatschappelijke dan als een kerkelijke aangelegenheid beschouwden. Anderzijds zagen zij een echtverbintenis echter wel als een goddelijke instelling, die kerkelijk moest worden ingezegend en waarvan de heiligheid en de zuiverheid bewaard en bewaakt moest worden. Vandaar dat de Gereformeerde Kerk er niet alleen nauwlettend op toezag dat de eigen lidmaten de door God gestelde huwelijksregels respecteerden, maar zich ook tot taak stelde de overheid op haar regulerende en toezichthoudende plichten op dit terrein te wijzen.

Deze "roeping ten aanzien van het huwelijk"³⁷⁰ etaleerde ook de gereformeerde kerk van Delft. De woelige jaren voorafgaand aan de overgang hadden onduidelijkheid en wanorde op het terrein van de echtverbintenissen gebracht. Het consistorie moest vaststellen dat er sprake was van talrijke onwettige huwelijken en dat daarnaast velen ongehuwd samenleefden. In één van de eerste rekwesten die de kerkeraad in de richting van het stadsbestuur liet uitgaan, werd de overheid in november 1573 verzocht een einde te maken aan deze ongewenste situatie.³⁷¹

Maar ook binnen eigen kring moest in de beginjaren nog orde op zaken gesteld worden. Ariën Dircksz en zijn vrouw, beiden lidmaten van de gemeente onder het Kruis, waren indertijd weliswaar wettelijk met elkaar verloofd en in ondertrouw gegaan, doch tot huwelijksluiting was het nooit gekomen. Niettemin woonde het stel samen als man en vrouw. De kerkeraad van na de Overgang drong sterk aan op een huwelijk, maar wenste dit in een plaats buiten Delft gesloten te zien, naar eigen zeggen niet zozeer uit bekommernis om hun persoon, maar om te voorkomen dat er in retrospectief een smet geworpen werd op de heimelijke gemeente.³⁷² Daarnaast leefde waarschijnlijk ook het besef dat een kerkeraad, wilde hij met enig moreel gezag de overheid aanspreken op haar verantwoordelijkheden inzake huwelijksaangelegenheden, zelf een onbesmet blazoën moest hebben.

Huwelijkswetgeving

Na de uitschakeling van de Rooms-Katholieke Kerk in het voorjaar van 1573 had de gereformeerde kerk in Delft - waarschijnlijk min of meer tegen haar zin - alle taken met betrekking tot het aantekenen en sluiten van huwelijken op zich genomen. Alhoewel dit de kans bood orde in de chaos te scheppen en een scherper oog te houden op eventuele huwelijksbeletselen, verzochten de Delftse predikanten reeds in het begin van 1575 verlost te worden van deze taak. Zij wensten het aantekenen van de huwelijken over te dragen aan het stadsbestuur, omdat dit volgens hen een zaak van de overheid was. Zij wilden hiertoe echter pas overgaan, nadat gezorgd was voor een goede ordonnantie. Met het oog op de vele misstanden rond clandestiene huwelijksluitingen in de stad werd de magistraat gevraagd "een schot voor dese onordentlike ergherlike heimelicke trouwinghen te schieten".³⁷³

Met dit verzoek gaven de Delftse predikanten de magistraat munitie om te komen met een regeling, die niet alleen tegemoet kwam aan de wensen van de gereformeer-

de gemeente, maar ook de oorzaak van de meeste illegale huwelijken zou weg nemen. Deze kwamen volgens de stadsbestuurders vooral voort uit de afkeer van andersdenkenden om zich door een calvinistische predikant in de echt te laten verbinden. Liever dan dat, lieten zij zich in een woonhuis trouwen, ten overstaan van hooguit enige verwanten, hetgeen in strijd was met de door de Gereformeerde Kerk van Rome overgenomen eis dat een huwelijk altijd in het openbaar, oftewel *in facie ecclesiae*, gesloten moest worden.³⁷⁴

Met de keur van 11 december 1575 hield het Delftse stadsbestuur - als één van de eerste overheden in Holland - rekening met zowel de verlangens van de kerkeraad, als met bezwaren van de niet-gereformeerden in de stad. Voortaan moest iedereen die voornemens was in het huwelijk te treden, zich op een zaterdagmiddag melden bij de weeskamer, waar een gedeputeerde van de magistraat de namen zou optekenen, nadat hij zich ervan vergewist had of er geen beletselen voor een echtverbintenis waren. Waren deze er niet, dan was de weg vrij voor de voorgeschreven drie proclamaties in de gereformeerde kerk. Mensen die "deur cranckheijt ende superstitie" gekant waren tegen een huwelijk in de gereformeerde kerk, stond het vrij de afkondiging te laten geschieden vanaf het stadhuis en zich vervolgens in de echt te laten verbinden door de burgemeesters. Ten aanzien van eenieder die sedert "die papistige religie hier uijter stadt geweest is" heimelijk in het huwelijk was getreden voor een notaris of anderszins, werd bepaald dat zij hun verbintenis binnen een maand na uitvaardiging van de keur ten stadhuize zouden moeten laten bekrachtigen. Deden zij dit niet, dan hing hen dezelfde straf boven het hoofd als lieden die in "openbare hoererie" leefden.³⁷⁵

Het Delftse voorbeeld zou spoedig ook elders in Holland navolging vinden. Zo wekte de keur reeds bij de uitvaardiging belangstelling vanuit Rotterdam³⁷⁶ en zou een keuze tussen kerk en stadhuis weldra ook in Amsterdam en Leiden mogelijk worden.³⁷⁷ Al deze lokale regelingen liepen vooruit op een door de Staten van Holland op te stellen algemene huwelijkswetgeving, die op 1 april 1580 het licht zag in de vorm van een "Politijcque Ordonnantie". Ook daarin werd de keuzevrijheid tussen een huwelijk in de kerk of op het stadhuis vastgelegd, met de motivatie dat daarmee "eenijegelijk in sijn gemoet of gesintheit magh worden voldaan".³⁷⁸

Huwelijksbeletselen

Zowel de Delftse keur, als de ordonnantie van de Staten was te beknopt om alle problemen die zich op het terrein van de echtverbintenissen konden voordoen te ondervangen. Hoewel de overheid het huwelijk expliciet aanduidde als een "ordeninge Godts" en hiervan ook blijk gaf in de aan de bruidsparen ten stadhuize voorgelegde huwelijksformulieren,³⁷⁹ was zij niet genegen aan alle wensen van de officiële kerk te voldoen, terwijl naar de zin van de calvinisten ook onvoldoende de hand werd gehouden aan de bestaande voorschriften.

Reeds de Zuidhollandse synode van 1583 constateerde, dat magistraten bij het aantekenen der huwelijken over het algemeen zeer "negligent" waren, hetgeen volgens haar het ontwerpen van een nieuwe ordonnantie wenselijk maakte. Aangezien het huwelijk naar de mening van de synode een "christelicke verbintenis" was, die door de predikanten ingezegend en "ghebenedijdet" moest worden, eiste de

vergadering bij het opstellen van een nieuwe regeling betrokken te worden. Het meeste heil zag de synode in de aanstelling van enige politieke en kerkelijke "huwelijcx- ofte echterichters".³⁸⁰ Tot de uitvaardiging van zo'n nieuwe ordonnantie kwam het echter niet, zoals de overheden ook steeds hebben geweigerd de kerk een grotere zeggenschap toe te kennen in huwelijksaangelegenheden.

De Gereformeerde Kerk bleef op haar beurt de overheden bestoken met *casus matrimoniales*, waarbij overigens steeds gestipuleerd werd dat het huwelijk voor het merendeel een politieke aangelegenheid was. In Delft toog regelmatig een afvaardiging uit de kerkeraad naar de 'gedeputeerden over de huwelijksakezaken', zoals de overheidsdienaren, belast met het aantekenen der huwelijken vanaf ongeveer 1579 werden aangeduid. De klachten kwamen er doorgaans op neer dat te gemakkelijk werd overgegaan tot aantekening van een huwelijk. Het noodzakelijke onderzoek naar eventuele huwelijksbeletselen was naar het oordeel van de kerkeraad vaak "slap", zodat het kon voorkomen dat het noodzakelijke consent van de ouders of voogden ontbrak; de leeftijden van bruid en bruidegom onaanvaardbaar verschilden ("alsof de zone de moeder trouwde"); trouwlustigen in een verboden graad van bloedverwantschap tot elkaar stonden; hertrouwd werd zonder het vereiste bewijs van vrijgheid; weduwen hertrouwden "die haere affgestorvene parture nauwelijcx en laeten cout worden" of dat bruidjes "met vollen buijck" voor een huwelijk aantraden.³⁸¹ Deze en andere klachten leidden er in de regel toe, dat de Delftse magistraat de gedeputeerden voor huwelijksakezaken maanden tot een beter toezicht. De door de kerkeraad bij herhaling verzochte nieuwe stedelijke huwelijksordonnantie kwam er evenwel niet.

Een interessante huwelijkskwesie, waar kerkeraad en magistraat zich over moesten buigen, deed zich voor in 1604. Op 31 oktober van dat jaar werd in beide Delftse kerken de eerste aankondiging gedaan van het voorgenomen huwelijk tussen de timmerman Pieter Pouwelsz en Geertge Jansdr. De man was weliswaar lidmaat, doch koesterde sinds jaar en dag een warme sympathie voor protestantse dissenters. Dat ging zelfs zover, dat hij zich uiteindelijk openlijk uitgaf voor een davidjorist. Toch wenste hij in de gereformeerde kerk te trouwen, waarmee hij het Delftse consistorie in een moeilijk parket manoeuvreerde.³⁸² Dat zag zich namelijk geconfronteerd met een recente uitspraak van de Zuidhollandse synode, die het sluiten van huwelijken van davidjoristen in de Gereformeerde Kerk verboden had.³⁸³

Nadat enkele ouderlingen zich eerst ervan overtuigd hadden, dat de timmerman nog steeds een aanhanger van David Joris was, werd hem de verbazing van het consistorie overgebracht over zijn wens om uitgerekend in de gereformeerde kerk te trouwen, terwijl hij toch wist wat David leerde over die kerk en haar dienaren. Toen de kerkeraad hem vervolgens liet weten zijn huwelijk niet te kunnen afkondigen, toonde Pouwelsz zich zeer ontstemd. Hij eiste in het openbaar geëxcommuniceerd te worden, waarschijnlijk in het besef dat hij de kerkvergadering hiermee in verlegenheid zou brengen, omdat afsnijdingen te Delft inmiddels in onbruik waren geraakt. Het consistorie zegde hem slechts toe de gedeputeerden voor de huwelijksakezaken in te lichten, opdat hij ten stadhuize in de echt verbonden zou kunnen worden. Pouwelsz ging hiermee geenszins accoord. Hij zei getrouwd te zijn voor God en twee getuigen. "Siet voor U wat ghij doet", zo waarschuwde Pouwelsz de vergadering, "wij

sullen eens commen voor de richtstoel Christi". De reactie van de predikant Daniël van der Dolegen op deze woorden was even duidelijk als ad rem: "niet Christi Davids, maer Christi Jesu".³⁸⁴

Pouwelsz beende daarop de consistoriekamer uit en deed zijn beklag op het stadhuis. Nog diezelfde avond werd Van der Dolegen aldaar ontboden om uitleg te geven over de weigering het huwelijk in de kerk af te kondigen. De volgende dag diende de predikant zich wederom bij de magistraat te vervoegen om een op schrift gestelde geloofsbelijdenis van de recalcitrante timmerman in ontvangst te nemen, die "mijnheren" goeddunkte. Volgens Van der Dolegen was die verklaring echter "on-reijn" en vol dubbele trekken. Vervolgens ontspon zich in de burgemeesterskamer een twistgesprek met Pouwelsz over zijn leerstellige opvattingen. Uiteindelijk werd, onder verwijzing naar een precedent in Brielle, besloten dat de kerkeraad enige korte geloofsartikelen zou formuleren, waaraan Pouwelsz zijn goedkeuring moest hechten.

In dit specifiek tegen de davidjoristische leer gerichte document erkende Pieter Pouwelsz allereerst dat alleen het Oude en het Nieuwe Testament het geopenbaarde Woord Gods vormen en dat er geen andere openbaringen (van David Joris, P.A.) te verwachten zijn. Vervolgens bekende hij dat Jezus Christus de opperste profeet is, die door niemand meer overtroffen zal worden. Tot slot moest hij toegeven dat de koning David die het volk Gods op sommige plaatsen in de Schrift als zaligmaker beloofd wordt, niemand anders kan zijn dan Jezus Christus. Deze drie punten werden een dag later, op 6 november, door hem ten stadhuize ondertekend, ten overstaan van alle burgemeesters. Daarmee kwam alsnog de weg vrij voor een kerkelijke bevestiging van het huwelijk.³⁸⁵

Een veel algemener probleem, dat steeds weer leidde tot frictie tussen kerk en overheid, was het trouwen van gedoopten met ongedoopten. De Gereformeerde Kerk was fel gekant tegen dergelijke huwelijken, omdat daarmee het verbond Gods verijdelde werd.³⁸⁶ In Delft bleek in 1602 dat ongedoopten toch niets in de weg gelegd werd, wanneer zij zich op het stadhuis meldden voor een huwelijk.³⁸⁷ Voor de invoering van een doopplicht voor ongedoopte trouwlustigen zijn in Delft geen bewijzen te vinden. Hoewel een klacht van de kerkeraad ertoe leidde dat de gedeputeerden van de huwelijkse zaken beloofden voortaan naar de Doop te vragen en op dit terrein verder geen klachten meer in de acta werden opgetekend, mag aangenomen worden dat de Delftse overheid niet verschilde van die in veel andere steden. Daar achtten de overheden het over het algemeen namelijk belangrijker dat ongedoopten een wettig huwelijk aangingen dan dat zij ongehuwd gingen samenwonen.³⁸⁸

De afwijzende houding van de Gereformeerde Kerk bracht verschillende overheidsdienaren in het Delfland in gewetensnood. Zo voelde een Vlaardingse burgemeester, die tevens lidmaat was, zich in 1593 bezwaard om op het stadhuis een ongedoopte in de echt te verbinden met een gedoopte. De classis adviseerde hem desgevraagd te weigeren zich hiervoor te lenen.³⁸⁹ In dezelfde plaats omzeilde een andere ongedoopte bruidegom deze blokkade, door zich bij een notaris in de echt te laten verbinden.³⁹⁰ Synodale rekwesten aan de Staten om voor dergelijke zaken duidelijke richtlijnen uit te vaardigen, haalden echter niets uit,³⁹¹ zodat de classis Delfland nog in 1603 en 1608 een schepen-lidmaat te Schipluiden en een secreta-

ris-lidmaat te Vlaardingen moest adviseren het sluiten van dergelijke huwelijken, als zijnde onbetamelijk, te weigeren.³⁹²

Het gevaar van een dergelijk rigoureuze opstelling werd in Vlaardingen duidelijk, waar twee ongedoopte jongelieden zozeer verlangden naar de huwelijkse staat, dat zij, hoewel zij "ongeoefend" waren in de christelijke religie en nooit in de kerk kwamen, bereid waren zich omwille van een bruiloft te laten dopen. Ondanks hun belofte voortaan vlijtig ter kerke te gaan, oordeelde de classis het raadzaam zowel het huwelijk als de Doop voorlopig op de lange baan te schuiven en het stel eerst eens beter te onderrichten in de fundamente van het geloof.³⁹³

Meer nog dan in de stad heersten er op het platteland misstanden op het terrein van de huwelijksluitingen. In zijn remonstrantie aan de Staten van 1579 moest ook Arent Cornelisz vaststellen, dat "principalick op den plattenlande teghen den heijlighen echten staet op menigherleij wijze gesondicht werdt".³⁹⁴ Als één van de belangrijkste oorzaken hiervoor noemde de Zuidhollandse synode in 1589 de onervarenheid en onwetendheid van de lage gerichten op de dorpen op dit terrein, dat voorheen was voorbehouden aan de officialen en de "gheestelicke heeren".³⁹⁵

Natuurlijk schilderde ook Wijnand van Beeck een zeer somber beeld over de toestand op de dorpen. "Godslasteringe, hoererie, oncuyschheijt, overspeel ende bloetscande heeft seer die overhandt genomen", aldus de Zoetermeerse predikant. De Staten troffen in zijn ogen geen blaam, omdat zij zorg hadden gedragen voor talrijke goede verordeningen en missiven. Ook hij legde de schuld voor de misstanden bij de lagere overheidsdienaren.³⁹⁶ De toestand in Van Beecks standplaats Zoetermeer moet overigens uitzonderlijk slecht zijn geweest. Ook zijn opvolger Paludanus zag zich namelijk genoodzaakt de strijd aan te binden tegen talrijke misbruiken. Hij riep daarbij zowel de hulp van de classis in, als die van de baljuw van het Rijnland, van wie hij met name assistentie verlangde en toegezegd kreeg bij het bestrijden van de door hem als misdadigers aangeduide voorechtelijke bijslapers.³⁹⁷ Onduidelijk blijft echter waaruit deze hulp zou hebben kunnen bestaan.

De classis Delfland bemoeide zich niet alleen met concrete klachten. Zij zette zich ook nadrukkelijk in voor het verkrijgen van uniformiteit. Zo werd op last van de classis tot twee keer toe van alle kansels in het ressort een acte voorgelezen, die voorschreef dat het echtpaar in spe en enkele naaste vrienden in persoon present dienden te zijn bij het laten aantekenen van een huwelijk.³⁹⁸ Verder werd de synode regelmatig bestookt met gravamina, die betrekking hadden op naleving en eenduidige toepassing van huwelijksvoorschriften.³⁹⁹

De bemoeienis van de Gereformeerde Kerk met de huwelijken bleef ten aanzien van de niet-lidmaten beperkt tot het steeds maar weer bij de overheden aandringen op een consequente toepassing van de bestaande voorschriften of eventuele aanvullingen daarop. Met het huwelijksleven als zodanig van deze mensen liet de kerk zich niet in, ook niet in algemene zin. Kerkelijke bemiddeling bij echtelijke twisten bleef voorbehouden aan lidmaten. Scheidingen van tafel en bed en volledige echtscheidingen - ook die van lidmaten - liet de kerk volledig over aan het oordeel van de overheid. Dergelijke scheidingen werden ook in Delft - zij het sporadisch - uitgesproken en stuitten nooit op kerkelijke bezwaren.⁴⁰⁰

Prostitutie

Tot slot moeten wij in dit hoofdstuk plaats inruimen voor een thema, dat slechts indirect verband houdt met huwelijk en gezin, maar vooral betrekking heeft op de seksuele moraal. Op geen ander terrein heeft de gereformeerde kerk van Delft zo nadrukkelijk de confrontatie gezocht met de overheid als bij de bestrijding van de prostitutie, met - zoals Woltjer schrijft⁴⁰¹ - spectaculaire gevolgen. In de loop van 1575 kwam het de kerkeraad namelijk ter ore dat een dienaar van de schout, die geacht werd de prostitutie te bestrijden op grond van de in dat jaar uitgevaardigde keur tegen "hoerderije", tevens bordeelhouders was.⁴⁰² De verantwoordelijke schout, Christiaan Adriaensz van der Goes, bleef echter ook in de daaropvolgende jaren deze twijfelachtige (bij)verdienste van zijn rakkers tolereren. Voor de magistraat vormde dit aanleiding om bij de aanstelling van een nieuwe schout in 1581 de voorwaarde te stellen, dat deze zijn helpers niet zou toestaan dergelijk "ravot" te houden.⁴⁰³ De keuze viel uiteindelijk op jonker Willem van Dorp, die naast schout ook baljuw en dijkgraaf van het Delfland was en van meet af aan het bekleden van de eerste functie als een tijdelijke zaak scheen te beschouwen.⁴⁰⁴ Dit droeg er mogelijk toe bij dat hij niet bereid of in staat was zijn dienaren hun ongetwijfeld lucratieve nevenbaantje in de "hoerenhuysen" daadwerkelijk te ontnemen.

De Delftse kerkeraad zag dit alles met lede ogen aan en besloot bij de magistraat met klem aan te dringen de schout aan zijn gedane beloften te houden.⁴⁰⁵ Toen dit niets scheen uit te halen, greep het consistorie naar zwaardere middelen. Niet de magistraat in zijn geheel, maar enkele burgemeesters en de schout werden "int particulier" benaderd en "heftig" vermaand, met het naar chantage riekende dreigement, dat indien niet tegen de bordeelhoudende schoutendienaren zou worden opgetreden, de predikanten de stedelijke overheid openlijk vanaf de kansel "over dese naelaticheijt straffen zullen".⁴⁰⁶

Blijkbaar leidde dit ertoe, dat de schout opnieuw tegenover zijn broodheren de belofte deed zijn dienaren verre te houden van de bordelen. Ruim een jaar later moest de kerkeraad echter vaststellen dat dit slechts loze beloften waren geweest. Er werd opnieuw contact gezocht met de magistraat en gepleit voor ingrijpen, opdat de toorn Gods vermeden zou worden. Ditmaal liet het stadsbestuur er geen gras over groeien. Omdat de schout zich niet aan zijn woord had gehouden, zo liet men de kerkeraad weten, zou hij op korte termijn vervangen worden.⁴⁰⁷ Binnen tien dagen na de actie van het consistorie had Delft met Gerrit Fransz Meerman een nieuwe schout.⁴⁰⁸

Met dit even opmerkelijke als uitzonderlijke succes van de kerkelijke lobby was Delft evenwel nog geen bordeel-vrije stad geworden. Niettemin kon voortaan gemakkelijker een beroep gedaan worden op de schout, als de kerkeraad een huis van lichte zeden op het spoor was gekomen. Dit bleek in het geval van de in 1582 om haar ontuchtig huishouden als lidmate afgesneden Mechtelt Pietersdr in de "Coninginne van Engelandt". Deze weduwe bleek vier jaar later nog steeds met haar dochters een "hoerenhuys" te drijven, hetgeen de kerkeraad toen wel met een redelijke kans op succes durfde aan te kaarten bij de schout.⁴⁰⁹ Enkele jaren later werden zelfs vier prostituées tegelijkertijd gevonnis.⁴¹⁰

In de loop der tijd kwam echter opnieuw de klad in het justitiële optreden tegen

bordeelhouders. Daarom kreeg de predikant Daniël van der Dolegen in 1605 van de kerkeraad opdracht uit te zoeken hoe er in andere steden tegen prostitutie werd opgetreden. Aan de hand van zijn bevindingen zou de zaak vervolgens in een remonstrantie bij de magistraat aangediend worden.⁴¹¹ Of die er ook daadwerkelijk is gekomen, is niet duidelijk. Maar het lijkt onwaarschijnlijk dat de kerkeraad in die tijd nog in staat zou zijn geweest een herhaling van het succes van 1584 te bewerkstelligen. Daarvoor waren de scheidslijnen tussen kerk en stadhuis inmiddels te duidelijk getrokken.

DELF.

DE RAPEN-BLOEM.

2 :

31103

Hoofdstuk 6: DE REDERIJKERIJ

*Camerspelen tegen te staen (...) niet sonder vrucht gedaen.*⁴¹²

Het is onnodig om op deze plaats uitgebreid de geschiedenis van de rederijkers in Delft en Delfland te schetsen, omdat dit elders reeds uitputtend en uitstekend is gedaan door Van Boheemen en Van der Heijden.⁴¹³ Niettemin kunnen wij in de context van dit hoofdstuk niet om het thema heen. Het lot van de verschillende kamers van retorica werd namelijk voor een niet gering deel bepaald door de tegenwerking die zij ondervonden van de Gereformeerde Kerk.

Toch had juist deze kerk in het verleden veel te danken aan dergelijke toneelgezelschappen. Oranjes hofprediker Jean Taffin wees in een brief uit 1575 aan Arent Cornelisz nadrukkelijk op het nut, dat de rederijkers zouden hebben gehad bij de verspreiding van reformatorische denkbelden onder het volk.⁴¹⁴ Ook in Delftse contreien vonden nieuwe religieuze opvattingen al vroeg aanhang in kringen van rederijkers. Zo werd de keizer van de Delftse rederijkers in 1531 gearresteerd, omdat hij het lutheranisme zou aanhangen⁴¹⁵ en stond in 1533 de Naaldwijkse kamer in de reuk van 'ketterij'.⁴¹⁶ Ook de rederijkers zelf waren overtuigd van hun belangrijke bijdrage aan de Reformatie. Dankzij hun hulp en "eerlijke nutticheijt", zo beweerde één van hen in 1603, ontstonden in oude tijden talrijke psalmen en lofzangen, die nog steeds gebruikt werden in de Gereformeerde Kerk.⁴¹⁷

Kerkelijke bezwaren

De tragiek van de rederijkers was echter dat de nieuwe kerk, toen deze eenmaal een geprivilegieerde positie had bewerkstelligd, geen prijs meer stelde op de religieuze inspiratie en betrokkenheid van de dicht- en toneelgezelschappen. Ook Taffin, die zo ruiterslijk de vroegere verdiensten van de rederijkers erkende, wilde in de nieuwe constellatie niets meer van hen weten; vooral niet op de zondag. De bezwaren van hem en andere gereformeerde voormannen waren talrijk. De nationale synode van 1578 (Dordrecht) zette de toon voor de gereformeerde afwijzing van de rederijkerij. Dat dergelijke tonelen en taferelen in de "Israëlitische ofte Apostolische kercke" onbekend waren en derhalve een heidense oorsprong hadden, was de formele reden van de veroordeling, doch de bezorgdheid die de synode vervolgens uitsprak over de kennis van en het inzicht in de christelijke religie bij de verschillende factors - min of meer de artistiek leiders van de toneelgezelschappen - vormde waarschijnlijk de belangrijkste reden.⁴¹⁸ Voor de predikanten was het onverteerbaar dat dergelijke amateur-theologen min of meer op hún preekstoel gingen staan, door in de vorm van een toneelspel bijbels-theologische vraagstukken aan te snijden. Dit zou, zo vreesde de synode, kunnen leiden tot vervalsing van de gereformeerde leer en uiteindelijk zelfs tot ontheiliging van Gods Woord.

Dat rederijkerskamers voor opvoeringen daargaans waren aangewezen op de zondag, maakte hen ook in een ander opzicht tot ongewenste concurrenten van de kerk, temeer omdat het toneel, in tegenstelling tot de kerk, naast ernst ook luim te

bieden had. Deze en andere bezwaren, zoals het geldverspillende karakter van voorstellingen in kommervolle tijden, het door de Schrift (Deuteronomium 22:5) veroordeelde optreden van mannen in vrouwenkleren, de plaats van samenkomst (dikwijls herbergen) en het voeren van "afgodische" bijbelse afbeeldingen in de blazoenen van vele kamers, gaven de Gereformeerde Kerk voldoende aanleiding voor een niet aflatende strijd tegen de rederijders, die met name in de classis Delft en Delfland met verbetenheid werd gevoerd.⁴¹⁹

De Rapenbloem te Delft

Het welslagen van deze kerkelijke kruistocht was in grote mate afhankelijk van de opstelling van de diverse overheden. Deze toonden zich in Delft aanvankelijk echter nauwelijks onder de indruk van de gereformeerde bezwaren. De plaatselijke kamer De Rapenbloem, die reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw bestond, kreeg van het stadsbestuur ook na de omwenteling van 1572 voor uitvoeringen gratis de beschikking over de zolder van de Waag, terwijl stoffelijke blijken van waardering in de vorm van kannen wijn ook nog steeds geschonken werden.⁴²⁰

De kerkeraad concentreerde zich dan ook eerst en vooral op het tegengaan van rederijdsactiviteiten in eigen gereformeerde kring. In dat opzicht trof hij het niet, toen de vooraanstaande Antwerpse schoolmeester-rederijker Pieter Sterlinx in 1573 met zijn gezin in Delft neerstreek en zich aanmeldde als lidmaat van de gereformeerde gemeente. Sterlinx, die zich voordien in Mechelen en Londen een fervent aanhanger van de Reformatie had getoond,⁴²¹ combineerde in zijn nieuwe woonplaats beroep en liefhebberij, door onder de predikatie op de markt - als een soort kindernevendienst-avant-la-lettre - een "rhetorisch kinderspel" op te laten voeren. Een ontstemde kerkeraad kreeg van hem te horen, dat hij niet inzag iets misdaan te hebben, "aenghesien de overicheijt, die christelick is, hem sulx toeghelaten" had.⁴²² De magistraat beperkte zich niet tot het verlenen van toestemming; als blijk van erkentelijkheid ontving Sterlinx ook nog eens drie kannen wijn.⁴²³

In niet mis te verstane bewoordingen maakte de kerkeraad de ontboden schoolmeester duidelijk, dat de overheid zich niet diende te bemoeien met zaken die het consistorie aangingen en dat hij daarom eerst bij deze kerkvergadering te rade had moeten gaan. Verder werd Sterlinx voorgehouden dat zulke spelen slechts konden leiden tot ontering van Gods naam en ontstichting van zijn naasten.⁴²⁴ Veel indruk zullen de woorden van de kerkeraad op de in de rederijkerij gepokt en gemazelde schoolmeester niet hebben gehad, want een maand later bleek hij zich opnieuw te hebben ingelaten met toneelspel.⁴²⁵

Mogelijk werkten Sterlinx' activiteiten aanstekelijk. In dezelfde tijd werd een ander lidmaat, Lenaert Rochusz bestraft wegens zijn deelname aan "onbeschaemde schelmereien ende boerte stucken".⁴²⁶ Vandaar dat de kerkeraad waarschijnlijk opgelucht ademhaalde, toen Sterlinx in 1577 Delft de rug toekeerde, waarbij het onduidelijk is of zijn vertrek verband hield met de tegenwerking die hij van kerkelijke zijde ondervond bij het uitoefenen van zijn grote liefhebberij of met andere zaken. Hij verhuisde naar Brielle, waar hij overigens opnieuw in botsing zou komen met de gereformeerde kerk wegens zijn activiteiten voor de rederijders.⁴²⁷

Het vertrek van de veelzijdige Antwerpse schoolmeester, die zich bezighield met

regisseren, acteren en componeren, betekende ongetwijfeld een fikse aderlating voor de Delftse rederijders. Hun kamer, die onder invloed van de verwickelingen rond de Opstand een sluimerend bestaan leidde, nam de door Sterlinx opgenomen draad echter weldra over. In de zomer van 1578 ontstonden plannen de oude Rapenbloem opnieuw tot bloei te brengen. De initiatiefnemers wisten hiervoor consent van de overheid te verkrijgen en zochten Pieter Jansz Helleman aan als nieuwe keizer. Zijn lidmaatschap van de gereformeerde gemeente bracht deze flamboyante schoenmaker uit "De Drie Scabellen" evenwel in een moeilijk parket. Het consistorie ontraadde hem ten zeerste en bij herhaling het verzoek te honoreren, omdat kamerspelen in strijd zouden zijn met Gods eer en "die nutticheit des naesten" en zonder hem ook wel doorgang zouden vinden.⁴²⁸ Helleman liet zich na enige aarzeling toch tot keizer inhuldigen en riep daarmee de kerkelijke toorn over zich af.

De Delftse kerkeraad moet pijnlijk verrast zijn geweest door deze ontwikkelingen, die zich voordeden nog geen maand nadat op de nationale synode van Dordrecht de onverenigbaarheid van het kerklidmaatschap met dat van een rederijderskamer was uitgesproken.⁴²⁹ Andere middelen dan vriendelijke vermaningen aan het adres van Helleman en andere gereformeerde voorstanders van de rederijderskamer, zoals de vooraanstaande kapitein Dirck Jansz Uijenbroeck, stonden het consistorie echter niet ter beschikking, zolang er geen sprake was van publieke ergernis en schandalen. Daarop moest nog worden gewacht tot vastenavond 1579, toen de rederijders het waagden een dans- en toneelspel uit te voeren, dat door de Delftse kerkregeerders als lichtzinnig en aanstootgevend werd veroordeeld. De bij de opvoering betrokken lidmaten werden hierover aangesproken en vermaand en Reijnier Donteclock fulmineerde vanaf de kansel tegen het rederijdersbedrijf in het algemeen.⁴³⁰

Helleman trok zich de woorden van Donteclock dermate aan, dat hij weigerde nog langer ter kerke te gaan. Hij beschuldigde de predikant ervan hem als keizer een kwaad hart toe te dragen en in zijn preek beweerd te hebben dat "de rethorijckcamer een van de voornaemste zonde is, waeromme die landen gestraft werden".⁴³¹ Donteclock ontkende zich in dergelijke bewoordingen te hebben uitgelaten en hoewel deze lezing werd onderschreven door de andere leden van de kerkeraad, hield Helleman voet bij stuk. Hij bleef de kerk mijden, hetgeen uiteindelijk leidde tot zijn excommunicatie in februari 1582.⁴³²

Inmiddels had zich de kring van rederijders binnen de gereformeerde gemeente verder uitgebreid, ondanks de opdracht aan kerkeraadsleden, elk in hun kwartier de lidmaten te vermanen zich verre te houden van De Rapenbloem.⁴³³ Lidmaten die zich hierdoor niet lieten weerhouden, waren onder anderen de Vlaamse wevers Levijn Willemsz en Simon Jacobsz. Laatstgenoemde verliet uiteindelijk op aandrang van de kerkeraad de rederijderskamer, doch Levijn hield zich doof voor de vermaningen en trok zich ook niets aan van het gebod de uit de gemeente gebannen keizer Helleman te mijden.⁴³⁴

Tot op dat moment waren er geen signalen, dat de stedelijke overheid zich stoorde aan de activiteiten van de rederijders. Integendeel, de magistraat maakte het door zijn consent mogelijk dat vertegenwoordigers van elf rederijderskamers in juni 1581 in Delft hun krachten maten in een grote refereinwedstrijd. Voor keizer Pieter Jansz

Helleman, die bij deze gelegenheid tevens optrad als factor van De Rapenbloem, was dit aanleiding de in boekvorm gebundelde bijdragen van de deelnemers vooraf te laten gaan door een vriendelijke groet aan de Delftse magistraat.⁴³⁵

Helleman had alle reden voor dankbaarheid jegens het stadsbestuur. Naast het genoemde consent ontvingen de toneelspelers namelijk ook nog donaties in geld en natura,⁴³⁶ terwijl in een speciale keur bepaald werd dat van stadswege een stellage gebouwd zou worden op de markt voor het kerkhof van de Nieuwe Kerk. In dezelfde keur werden bepalingen opgenomen om rust en orde tijdens de wedstrijd te garanderen en werd een regeling getroffen voor de kooplieden, die tijdelijk hun vaste marktkramen moesten ontruimen ten behoeve van het rederijkersspektakel.⁴³⁷ De opdracht die de nationale synode van Middelburg in hetzelfde jaar gaf aan alle kerkeraden, om bij hun overheden aan te dringen op het weren van de rederijkers, had in deze situatie voor Delft dan ook nauwelijks kans van slagen.⁴³⁸

De Kamer verboden

De vraag rijst hoe de Delftse rederijkers er niettemin in zijn geslaagd, korte tijd later de sympathie van het stadsbestuur te verspenen. Mogelijk heeft wrok bij Helleman, Levijn Willemsz en andere vooraanstaande leden van het gezelschap, over de wijze waarop zij werden bejegend door de kerkeraad, hen in de verleiding gebracht het hen ten dienste staande medium van het toneel te gebruiken om terug te slaan. Een aanwijzing in deze richting geven de kerkeradsacta van 18 juni 1582, waarin melding werd gemaakt van een door de magistraat afgekeurd rederijkersspel, dat niet gespeeld mocht worden omdat het "schandaleuse dingen ende calomnien tegen de dienaers der kercken" bevatte. Arent Cornelisz werd erop uitgezonden om de tekst in handen te krijgen, opdat het consistorie zelf kon vaststellen welke "luechenachtige" zaken over de kerkendienst en de kerkendienaren het stuk bevatte. Afhankelijk van het oordeel van de kerkeraad zouden dan verdere stappen overwogen kunnen worden.⁴³⁹ Het is twijfelachtig of Arent Cornelisz in zijn missie is geslaagd, want in de acta werd niet meer op deze zaak teruggekomen. Het is niettemin zeer wel mogelijk dat deze affaire de goede relatie tussen magistraat en rederijkerskamer aanmerkelijk vertroebelde.

Toch was er ook in de daaropvolgende jaren nog sprake van verschillende toneeluitvoeringen, bijvoorbeeld in het Prinsenhof, ter opluistering van de Doop van Frederik Hendrik, en in het kader van de meifeesten. De zolder van de Waag werd nog in 1586 ter beschikking gesteld aan de leden van De Rapenbloem.⁴⁴⁰ Of zij ook daarna nog inhoud konden geven aan hun devies - "Wij rapen gheneucht" - moet worden betwijfeld. Feit is, dat in datzelfde jaar de nationale synode van Den Haag, met in het moderamen Arent Cornelisz, een "instructie" aan de graaf van Leycester opstelde, waarin onder meer werd aangedrongen op het verbieden van de rederijkersspelen, waarin volgens de synode maar al te vaak Gods Woord, de religie, de overheden, kerkendienaren en andere vrome lieden bespot werden.⁴⁴¹ Dus geen theoretische of theologische bezwaren ditmaal, maar het zinspelen op het gemeenschappelijk belang om bespottig en onderminning van zowel het kerkelijke als het wereldlijke gezag tegen te gaan.

Tot een generaal verbod op rederijkersactiviteiten leidde dit verzoek niet, doch in

steden als Dordrecht, Rotterdam en ook Delft werden de kamers weldra buiten de wet gesteld. Wanneer en waarom dit exact gebeurde, valt niet te achterhalen in de Delftse keurboeken. Een bevestiging is pas te vinden in de acta van de Zuidhollandse synode van 1592, die in het kader van het optreden tegen Leidse rederijders onder meer wees op de situatie in Delft, waar de "battementen gecasseert waeren".⁴⁴² Vele jaren later, ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, werd in een door het Hof van Holland bijgehouden magistraatslijst van Delft in de marge aangetekend, dat Jacob Huijsz van der Dussen "de retorica heeft doen eijndigen".⁴⁴³ Of de actie van deze regent, die als burgemeester en schepen regelmatig deel uitmaakte van het college van de Wet, (mede) op kerkelijke instigatie tot stand kwam, valt helaas niet na te gaan. Tot de harde kern van Delftse gereformeerden behoorde hij - in tegenstelling tot zijn vader Huijg Jacobsz van der Dussen - in ieder geval niet, aangezien hij pas vele jaren later - rond 1614 - belijdenis deed.⁴⁴⁴

De rederijkerij in het Delfland

Ook op het platteland moet het omstreeks dezelfde tijd tot een verbod op rederijdersspelen zijn gekomen. Uit de rekeningen van de Grafelijkheidsrekenkamer blijkt, dat het Hof van Holland in 1588 voor zijn gehele jurisdictie dergelijke activiteiten verbodt.⁴⁴⁵ In Delfland was het aantal kamers op dat moment waarschijnlijk nog beperkt. Vanouds was er de actieve kamer De Jerichoos Roos uit Naaldwijk, terwijl ter gelegenheid van de grote refereinwedstrijd van 1581 te Delft ook de - mogelijk gerevitaliseerde - kamers De Olijfbloem uit Maasland en De Hofbloemkens uit De Lier, acte de présence gaven.⁴⁴⁶

Het verbod te Delft hield lange tijd stand, doch op het platteland viel vanaf het einde van de zestiende eeuw een opmerkelijke opbloei van rederijdersactiviteiten waar te nemen. Onduidelijkheid over de reikwijdte van het gezag van het Hof van Holland en een competentiestrijd tussen het Hof en de talrijke ambachtsheren in het gebied, bood toneelliefhebbers in verschillende plaatsen de kans oude kamers nieuw leven in te blazen of nieuwe op te richten. Zo dook in 1598 op een rederijdersfeest te Rotterdam - waar het verbod blijkbaar ook alweer tot een dode letter was geworden - De Olijfbloem uit Maasland opnieuw op, onder aanvoering van factor Gideon Locquefier.⁴⁴⁷ In hetzelfde jaar werden te Schipluiden de eerste schreden gezet, op weg naar een heroprichting van kamer De Rosmareijn. Voor de classis was dit onmiddellijk aanleiding ambachtsheer van Kenenburg te vragen deze plannen in de kiem te smoren, terwijl een oude vrouw, tevens lidmate, die haar huis open wilde stellen voor de rederijders, vermanende woorden van de predikant moest aanhoren.⁴⁴⁸

De Maaslandse kamer was opnieuw actief tijdens de kermis van 1600. Tot ontsteltenis van kerkeraad en classis werd onder de predikatie een rederijdersspel opgevoerd, hoewel dit door de schout - op aandringen van de predikant - was verboden. Daarbij hadden spelers en publiek zich zeer luidruchtig gedragen, onder meer door tromgeroffel en "eenighe schooten met roers", en beletten zij de schoolmeester de kerkklokken te luiden. Een van hen had, naar predikant Willem Crijsz uit betrouwbare bron had vernomen, zich erop beroepen dat hij de baljuw te vriend had. Deze zou na afloop zelfs met de rederijders wijn hebben gedronken en "goede chier" hebben gemaakt. Later bekende een Maaslandse schepen, toen deze samen met

enige burgemeesters, schepenen en raadspersonen uit Delft, tezamen met de predikant aan een tafel zat, dat hij persoonlijk de rederijders aangespoord had het verbod te negeren, "segghende: gaetter mee deur ende laet eens sien wie daer ijet teghens doen sal". Voor Willem Crijnsz was dit aanleiding hiervan breedvoerig verslag te doen op de particuliere synode, met de bedoeling dat zijn klachten gedeponereerd zouden worden bij de overheid.⁴⁴⁹

Ook in Naaldwijk roerden de 'kameristen' zich weldra weer. Tot ongenoegen van consistorie en classis was het hier uitgerekend een meester van de Latijnse School, David de Colcellis, die zich ontpopte als de grote animator. Hij componeerde liederen en schreef een 'Historie van Jozef', die vervolgens drie keer in Naaldwijk op de planken gebracht werd.⁴⁵⁰ De Vlaardingse kamer De Akerboom, die in 1603 te Schiedam meedong naar de prijzen tijdens een wedstrijd ter gelegenheid van de bouw van een weeshuis, ontving daarvoor geldelijke ondersteuning van het eigen stadsbestuur, zoals die overheid de rederijders ook in de tien jaar daarvoor al regelmatig subsidieerde.⁴⁵¹ Bij dezelfde wedstrijd waren daarnaast ook delegaties van De Sonsbloem uit Kethel en van Het Hofbloemken uit De Lier aanwezig.⁴⁵²

De deelname van het Lierse gezelschap kreeg een staartje dat grote gevolgen zou hebben voor alle gezelschappen in de regio. Bij terugkeer uit Schiedam kwam het tot een handgemeen, waarbij een toneelknecht, Symen Arentsz Bondt, de keizer van de Hofbloemkens, Willem Cornelisz Cock met een ponjaard doodstak.⁴⁵³ De kerkeraad van De Lier greep dit onfortuinlijke voorval aan om in een schrijven aan het Hof van Holland zijn gal te spuwen over de rederijders. De moord, een geval van overspel en incest, onkuise toneelstukken, geuite kritiek op de verkoop van geestelijke goederen: stuk voor stuk zaken die volgens de gereformeerden een nieuw verbod rechtvaardigden. De kerkeraad kreeg zijn zin: na een onderzoek door het Hof werd het de Lierse rederijders in het najaar van 1603 verboden nog langer samen te komen.⁴⁵⁴

De leden van Het Hofbloemken wisten evenwel de steun te verwerven van de plaatselijke ambachtsvrouwe, Margareta van Culemborg alias vrouwe van Monschau, waarna zij het aandurften in februari 1604 toch weer een uitvoering te geven, notabene tussen twee zondagse predikaties en op een stellage, die was vastgeklonken aan de buitenmuur van de kerk. De Lierse predikant Maerten Claesz Scheer liet deze provocatie niet over zijn kant gaan. Hij deed onmiddellijk schriftelijk zijn beklag bij het Hof van Holland en meldde dat de rederijders van zins waren binnenkort opnieuw op te treden.

Het Hof in Den Haag reageerde subiet en zond deurwaarder Van Maneeze naar De Lier om de rederijders nogmaals het verbod in te peperen. Zijn missie leidde tot opstootjes in het dorp, waarbij enkele 'kameristen', gewapend met het blazoën, naar het huis van de predikant trokken om hem schimpscheuten en bedreigingen toe te voegen, wegens zijn verklikkerij bij het Hof. Toen de Hofbloemkens het verbod vervolgens opnieuw aan hun laars laptten, werden enkele rederijders en de Lierse schout in Den Haag op het matje geroepen, waar hun te verstaan werd gegeven dat niet de ambachtsvrouwe, maar het Hof in deze zaak de wet kon voorschrijven.⁴⁵⁵

Classicaal offensief

Het succes van de Lierse kerkeraad in de strijd tegen de rederijders werd door Maer-

ten Scheer breed uitgemeten op de classisvergadering van juli 1605 en betekende voor de classis een aansporing om ook in andere plaatsen de strijdbijl weer op te nemen. Scheer, blijkbaar gebombardeerd tot rederijkers-specialist van de classis, kreeg opdracht de predikanten van Vlaardingen en Kethel te vergezellen bij hun bezoeken aan de Gecommitteerde Raden, bij wie gepleit zou worden ook in deze plaatsen de rederijkerij te verbieden. Daarnaast diende de Lierse predikant zijn confraters van Schipluiden en Maasland terzijde te staan bij pogingen ambachtsheer van Kenenburg tot eenzelfde verbod te bewegen.⁴⁵⁶ Daarmee werd min of meer het startschot gegeven voor een breed opgezet classicaal offensief tegen de rederijkers.

Aanvankelijk kon nog niet verhinderd worden dat te Maasland en Nootdorp een spel werd opgevoerd dat "strekte tot nadeel van de gemene zaak",⁴⁵⁷ doch de classis boekte een belangrijk succes, toen de baljuw van Vlaardingen hulp aanbood bij het weren van de toneelspelen.⁴⁵⁸ Hij verscheen zelfs ter classis en liet weten dat zowel hij als de Vlaardingse burgemeesters zich ergerden aan rederijkersspelen, omdat deze de kerk afbreuk deden. Vandaar dat de baljuw namens de burgemeesters de classis aanbood in een gezamenlijk rekwist aan de Staten van Holland aan te dringen op een generaal verbod.⁴⁵⁹

Het bleef echter niet bij dit door Van der Dolegen opgestelde verzoekschrift. De kerkelijke lobby bloeide als nooit tevoren. De inspanningen van de classis leidden ertoe dat de heer van Kenenburg zich bleef verzetten tegen heroprichting van de kamer in Schipluiden.⁴⁶⁰ Toen de rederijkers te Naaldwijk het waagden om op Nieuwjaarsavond een spel op te voeren, drong de classis terstond aan op het benaderen van de Gecommitteerde Raden of het Hof van Holland.⁴⁶¹ Andere missies bleken nodig, omdat uitgerekend in Vlaardingen, waar de baljuw zich zo coöperatief had opgesteld bij de bestrijding van de rederijkers, de 'kameristen' bijeen bleven komen ten stadhuize en omdat in Nieuweveen, onder de parochie Nootdorp, in weerwil van het verbod onder de predikatie een toneelspel was opgevoerd.⁴⁶²

Schuchtere pogingen van Gideon Locquefier om in het voorjaar van 1606 te Delft te komen tot reactivering van De Rapenbloem ("twelck over vele jaren met groote moeite in deze stadt afgebroken is"), werden door de kerkeraad resoluut de kop ingedrukt. Burgemeester Jacob Huijgensz van der Dussen - hij opnieuw - , schout Meerman en Burchart Jansz van der Block, als oudste schepen, werd op het hart gedrukt geen medewerking te verlenen aan de plannen van Locquefier,⁴⁶³ terwijl laatstgenoemde werd geconfronteerd met het zwaard van de tucht. Dat leidde ertoe dat hij beloofde zich verre te houden van de kamerspelen en anderen tot hetzelfde te bewegen, nadat hem voor ogen was gesteld dat de rederijkers op de dorpen het Delftse voorbeeld reeds aangrepen om ook weer uit hun schulp te kruipen.⁴⁶⁴

Het Delftse consistorie doelde hiermee waarschijnlijk vooral op de kamer van De Lier, die juist in deze dagen na ruim anderhalf jaar weer van zich liet horen. Opnieuw geruggesteund door de ambachtsvrouw, die bij het Hof erop liet aandringen de kamer te gedogen zolang er geen sprake was van een algemeen verbod, waagden de Hofbloemkens zich weer op het toneel. Voor de Lierse kerkeraad en de classis was dit aanleiding om in nauw overleg te treden met het Hof van Holland, vooral toen bleek dat de rederijkers van plan waren een godslasterlijk spel op te voeren. Een dreigend justitieel ingrijpen weerhield de kamerspelers er echter niet van op 22 mei

1606 het stuk *De wortel van Rethoorijka* op te voeren, waarin onder meer de predikanten en de diakonie over de hekel werden gehaald.

Namens de classis stuurden Petrus Lodewijck en Albertus van Oosterwijck daarop een vlammend protest naar het Hof, waarin de gehele gang van zaken rond de Lierse kamer vanaf de 'keizermoord' nog eens uit de doeken werd gedaan. Omwille van de handhaving van de Wet en bescherming van de Kerk, zo besloten beide predikanten hun brief, was het de hoogste tijd dat maatregelen genomen werden tegen de betrokken rederijkers en dat hun kamer voor eeuwig verboden werd.

Zoals steeds kwam ook nu het Hof snel tegemoet aan de wensen van de kerk. Op 2 juni startte een reeks verhoren, die uitmondde in een veroordeling van verschillende Lierse rederijkers. Omdat zij het verbod van het Hof aan hun laars hadden gelapt en een stuk gespeeld hadden "vol lasterlijke en bespottelijke uitlegginge van Godes Heijlige Woort", werden boetes opgelegd, die uiteenliepen van vijftien tot vijftig pond. Ook de secretaris en de schout kregen boetes opgelegd, omdat zij nalatig waren geweest in het toezien op de naleving van het door het Hof uitgevaardigde verbod.⁴⁶⁵

Algeheel verbod

Terwijl het Hof zich nog boog over de Lierse affaire, benaderden de Gecommitteerde Raden, vertegenwoordigd door Koningh en Rosa, de Staten van Holland met het verzoek, dat "verboth mochte gedaen worden op den stilstandt van rethorijckspeelen ten plattenlande". De Staten reageerden positief en lieten op 15 juni 1606 brieven uitgaan naar de verschillende officieren op de dorpen, waarin een generaal verbod op rederijkersspelen werd afgekondigd.⁴⁶⁶

Daarmee was het echter niet op slag gedaan met de rederijkers-activiteiten in het Delfland. Zoals altijd schortte het immers niet zozeer aan de wetgeving maar aan het toezicht op de naleving, reden waarom de classis alert bleef. Toen het haar ter ore kwam dat enkele kamers het verbod trachtten te omzeilen door deelname aan wedstrijden in steden waar de rederijkerij niet verboden was, stelde zij alles in het werk de baljuw-dijkgraaf van Delfland, Aelbrecht Storm van Wena, en de magistraat van Vlaardingen te bewegen tot het uitvaardigen van een "acte van interdictie" op het uittrekken van de rederijkers.⁴⁶⁷ De dijkgraaf gaf onmiddellijk gehoor aan het verzoek, doch het Vlaardingse stadsbestuur gaf te kennen het op handen zijnde uittrekken van de kamer naar Haarlem zelf niet te durven verhinderen.⁴⁶⁸ Vandaar dat de Delftse predikant Albertus van Oosterwijck namens de Vlaardingse burgemeesters naar de Staten van Holland werd gezonden en steun toegezegd kreeg bij het weren van de rederijkers.⁴⁶⁹

De kamer van Kethel meende een half jaar later het verbod van de Staten te kunnen ontduiken door toestemming te verkrijgen van de baljuw-dijkgraaf van Delfland.⁴⁷⁰ Via een lobby bij deze Delflandse functionaris en zijn onderbaljuw, wist de classis echter te bewerkstelligen dat door eerstgenoemde voor Kethel en andere plaatsen die onder zijn jurisdictie vielen een verbod werd uitgevaardigd.⁴⁷¹ Daarmee was voor de classis wat Kethel betraf de kous nog lang niet af. Nog jarenlang was zij genoodzaakt te procederen tegen de Kethelse kleermaker Ariën Dircksz, die hardnekkig bleef weigeren schuld te bekennen, nadat was vastgesteld dat hij uitgerekend op

zondag onder de predikatie kostuums voor de rederijders had genaaid.⁴⁷²

Meer slagvaardigheid legde de classis aan de dag in het geval van Zoetermeer en Zegwaard, waar zij zich met succes verzette tegen een poging om aldaar na vele decennia de rederijderskamers opnieuw op te richten. Bij de president van het Hof van Holland werd namelijk een "verbod tot wering" verkregen.⁴⁷³

In dezelfde tijd trachtte de Delftse classis ter synode bredere steun te verkrijgen voor haar strijd tegen de rederijders, die tot op heden "niet sonder vrucht" was gevoerd.⁴⁷⁴ Deze oproep sorteerde evenwel niet het gewenste effect. Sommige classes, zoals die van Gouda, bleken niet bereid zich aan te sluiten bij de Delftse kruistocht.

Nieuwe bloei

Naarmate de Gereformeerde Kerk in de daaropvolgende jaren in de greep geraakte van de kerkelijke twisten, moest de classis Delfland zelfs toezien dat stilaan forse bressen geslagen werden in haar eigen, zo zorgvuldig opgeworpen bastion tegen de rederijderij. De kerkeraad van Naaldwijk zag zich genoodzaakt in 1612 als eerste de classis te melden, dat de rederijders in deze plaats niet meer volledig geweerd konden worden. Het was slechts mogelijk de grootste ergernissen te verhinderen.⁴⁷⁵ Wat hieronder verstaan werd, bleek een jaar later. Rector Johannes Stavarens vertaalde ten behoeve van de Naaldwijkse kamer een "oneerlijke comédie wt Terentio", waarmee hij de aandacht van de plaatselijke kerkeraad op zich vestigde. Deze liet hem pas met rust, nadat hij beloofd had zijn veder nooit meer te lenen voor dergelijke triviale zaken.⁴⁷⁶

In 1612 ontving ook de Vlaardingse kamer De Akerboom voor het eerst sedert 1605 weer een stoffelijke blijk van waardering van het eigen stadsbestuur.⁴⁷⁷ Een nieuwe poging tot heroprichting van de Zoetermeerse kamer kon in 1613 met behulp van het Hof nog de kop worden ingedrukt.⁴⁷⁸ Twee jaar later evenwel bleek het voor de classis niet meer mogelijk zich met enige kans op succes te verzetten tegen het opnieuw toelaten van de in hun enthousiasme blijkbaar niet te remmen rederijders in Kethel. Schout Willem van Nieuwpoort en enkele leden van het Kethelse gerecht wilden slechts toezeggen dat de 'kameristen' op korte termijn zouden vertrekken uit het predikantshuis. Dit leegstaande pastoriehuis, dat werd gebruikt voor repetities, kon echter pas in 1620, na een lange strijd tussen classis en de genoemde schout, door de predikant en zijn gezin betrokken worden.⁴⁷⁹

De bestandstwisten waren echter niet de enige oorzaak van de verslapping van het classicale verzet tegen de rederijders. De positie van de classis was ook aanmerkelijk verzwakt door ontwikkelingen in Delft. Daar was uitgerekend het stadsbestuur verantwoordelijk voor de heropleving van de rederijderij. De magistraat, op zoek naar financiële middelen om de groeiende groep armen in de stad te verzorgen, besloot op 1 juli 1613 tot een reeks van maatregelen, waartoe ook de heroprichting van De Rapenbloem behoorde. De bezwaren van de kerkeraad klonken nog wel, maar bleken te zwak om de magistraat van zijn voornemen af te brengen.⁴⁸⁰ Binnen het stadsbestuur was het, blijkens de eerdergenoemde magistratenslijst uit het Hof van Holland, vooral Gerrit Beuckelsz van Santen die zich in die dagen opwierp als "patroon van rethorica". Hij werd daarin gesteund door de charitaatmeester Cornelis

Adriaensz Bogaert, vriend van Dirck Volckertsz Coornhert.⁴⁸¹

De heropgerichte rederijderskamer zou vier keer per jaar in het Prinsenhof een tevoren door het stadsbestuur goedgekeurd spel moeten opvoeren, waarvan de opbrengst bestemd zou zijn voor de Kamer van Charitaten.⁴⁸² Op 24 september werden de toegangsprijzen vastgesteld en werd tevens bepaald dat geen vreemdelingen op het toneel zouden mogen verschijnen.⁴⁸³ Op 1 januari 1614 werden de plannen verder geconcretiseerd in een formeel tweejarig contract, afgesloten tussen de rederijders en de Kamer van Charitaten.

In dezelfde maand kwam het tot een door de magistraat geforceerde - en in het volgende deel nog uitvoerig te bespreken - samensmelting van gereformeerde diakonie en stedelijke charitaatkamer,⁴⁸⁴ waardoor de merkwaardige constructie zich voordeed dat de gereformeerde gemeente van Delft via haar diakonie direct deelgenoot werd in een contract, dat bepaalde dat De Rapenbloem ten bate van de armen ten minste achttien voorstellingen per jaar diende te verzorgen. Ten minste éénmaal per maand moest een komedie of tragedie gespeeld worden, terwijl tijdens de kermis vijf en op vastenavond (sic) drie verschillende spelen op de planken gebracht dienden te worden. Daarnaast bevatte het contract een nauwkeurige verdeelsleutel voor de kosten en baten, afspraken over preventieve censuur van de op te voeren stukken (uit te oefenen door enkele charitaatmeesters) en de opmerkelijke bepaling dat alle spelen van eigen, Delftse, makelij dienden te zijn.⁴⁸⁵

De samenwerking tussen charitaatkamer en rederijders wierp echter niet de verwachte vruchten af. Ondanks een negatief resultaat aan het einde van de vastgestelde periode van twee jaar, werd besloten tot een nieuwe termijn, onder dezelfde condities. Aparte afspraken werden daarentegen gemaakt met een nieuwe rederijderskamer, "De Jonge Camer van Rethorica", die in tegenstelling tot De Rapenbloem niet een derde deel van de opbrengsten mocht behouden, maar alle revenuen moest afstaan aan de charitaatmeesters. Niettemin bleven in beide gevallen de resultaten beneden alle verwachting, reden waarom in mei 1617 een einde kwam aan deze bijzondere vorm van samenwerking.⁴⁸⁶

De van stadswegen gereanimeerde rederijderskamer beperkte zich niet tot optredens binnen de stadsmuren. In 1615 nam De Rapenbloem onder aanvoering van de hierboven reeds enkele keren genoemde Gideon Locquiefier deel aan een groot rederijdersfeest in Kethel. Bij dezelfde gelegenheid bleek hoezeer er ook ten plattelande sprake was van een nieuwe bloei in de retorische activiteiten. Aan het feest namen maar liefst 24 bestaande kamers deel, waaronder ook Het Meerbloemken uit Zoetermeer, waarvan het ontluiken meer dan twintig jaar was verhinderd door gereformeerde tegenwerking. Ook De Akerboom uit Vlaardingen was aanwezig, terwijl onder de zes nieuwe kamers die in Kethel werden aangenomen als vrije kamers het Delfland goed was vertegenwoordigd met De Zeghbloem uit Zegwaard, Het Masbloemken uit Nootdorp en De Pijoenbloem uit Pijnacker.⁴⁸⁷

Ook in Vlaardingen, waar de magistraat zeven jaar eerder nog zijn afschuw had uitgesproken over het toneelspeken, was de stemming inmiddels ten gunste van de rederijders gekeerd. In januari 1614 richtte een aantal rederijders ("eenige liefhebbers der redeconste") zich tot de magistraat, met het verzoek de activiteiten van de kamer voortaan "met hunne auctoriteit te adseren", om te voorkomen dat de rederijkerij

weer zou vervallen tot “verscheidene misbruijcken ende verscheidene abuijsen”. Het is niet onwaarschijnlijk dat de ontwikkelingen rond de legalisatie van de rederijkerskamer te Delft, de Vlaardingse rederijkers tot deze opmerkelijke stap hebben aangezet.

Blazoen van de Maaslandse rederijkerskamer de Olijfbom

De uitnodiging tot overheidsprotectie van de rederijkerskamer werd door de Vlaardingse magistraat terstond aanvaard en kreeg vorm door de aanstelling van drie “vaders ende opsichters” of “curatoren over de camer van rethorica”. Het drietal, bestaande uit de baljuw Adriaen d'Overschie van Adrichem en de schepenen Adriaen Joppensz van der Wael en Louris Arijsz van der Houff, moest erop toezien dat niemand zonder hun toestemming als lid van De Akerboom werd aangenomen. Ook waren zij belast met de jaarlijkse verkiezing van de keizer, prins, vaandeldrager en andere voormannen van de rederijkerskamer. Een en ander zou worden vastgelegd in de door de opzieners nog op te stellen ‘statuten’, waarvan helaas geen afschrift bewaard is gebleven.⁴⁸⁸

Deze erkenning door het stadsbestuur maakte het mogelijk, dat in 1617 ook te Vlaardingen een grote rederijkerswedstrijd kon plaatsvinden, met onder de veertien deelnemende kamers wederom die van Delft, Vlaardingen, Zoetermeer, Kethel en Nootdorp, alsmede de twee jaar eerder in Kethel absente Olijfbom uit Maasland.⁴⁸⁹ De Vlaardingse magistraat stelde alles in het werk om een goed en rustig verloop van het concours te garanderen, waartoe zij zelfs een speciale keur uitvaardigde.⁴⁹⁰ Daarbij mag het opmerkelijk heten dat in deze tijd, waarin de kerkelijke twisten op hun hoogtepunt waren, de rederijkers de actualiteit allerminst negeerden. De tevoren

vastgestelde vragen speelden in op de kerkelijke verdeeldheid onder de bevolking en de inzendingen bevatten dan ook vele oproepen tot eendracht.⁴⁹¹

De gereformeerden hebben al deze ontwikkelingen waarschijnlijk met lede ogen aanschouwd. Kon de Delftse classis aan de vooravond van de bestandstwisten nog triomfantelijk melden dat in haar ressort de rederijkerij volledig was uitgeschakeld, tien jaar later bloeide het toneel als nooit tevoren. De op tal van fronten in alle hevigheid woedende strijd tussen kerk en overheid was er waarschijnlijk debet aan dat verschillende overheden, die lange tijd resoluut de zijde kozen van de kerk bij het bestrijden van de rederijkerij, ook niet meer bereid waren het toneelspelen te weren, zolang er tenminste niets op de planken werd gebracht dat de politiek onwelgevallig was.

Pas de Dordtse synode van 1618-1619, die een oplossing forceerde ten gunste van het orthodoxe calvinisme, kon trachten in deze situatie verandering te brengen. Een verzoek aan de Staten-Generaal om de rederijkerij te verbieden omdat dergelijke "ijdelheden en dertelheden dezer wereld" mensen zouden afhouden van ware godzaligheid, bleef echter zonder directe gevolgen.⁴⁹² Niettemin bleken andere overheden, met name het Hof van Holland, bereid in bijzondere gevallen tegemoet te komen aan de wensen van de Kerk. Zo werd in Maassluis verhinderd, dat tijdens de Paasdagen van 1621 door rederijderskamer De Mostertblom een toneelspel zou worden opgevoerd, met als argument dat dergelijke hoogtijdagen louter bestemd waren om God te dienen.⁴⁹³ Dat na 1620 weldra een sterke afname van retorische activiteiten viel waar te nemen, was echter niet meer zozeer te danken aan een succesvolle kerkelijke lobby, maar eerder aan een veranderende culturele smaak en interesse.⁴⁹⁴

Hoofdstuk 7: LOSBANDIGHEID

Volgens Simon Schama zou het calvinisme in belangrijke mate hebben bijgedragen aan het ontstaan van een constant schuldbesef in de Nederlandse samenleving.⁴⁹⁵ Dat de Gereformeerde Kerk dit zondebesef bij de eigen lidmaten veelvuldig heeft ingeprent en hen bij herhaling heeft gemaand tot soberheid in de vreze Gods, hebben wij hiervóór reeds genoegzaam vastgesteld.⁴⁹⁶ De vraag die nog beantwoord moet worden luidt echter of en in hoeverre deze kerk zich ook doelbewust buiten haar eigen grenzen heeft begeven, om gewenste veranderingen teweeg te brengen op dit bij uitstek maatschappelijke terrein. Heeft zij voor de gehele samenleving grenzen willen aangeven tussen fatsoen en overdaad, of heeft zij de verantwoordelijkheid daarvoor, zoals Schama meent, consequent in handen gelegd van de wereldlijke autoriteiten?⁴⁹⁷

In Delft heeft de kerkeraad vooral in de eerste onzekere jaren na de Overgang wel degelijk nog voorzichtig geprobeerd de overheden grenzen aan te reiken tussen maat en onmatigheid. Dit gebeurde vanuit de overtuiging, dat het de gezamenlijke plicht van kerk en christelijke overheid was alle zonden der wereld te bestrijden, teneinde te voorkomen dat "de gramschap des Heeren ontstoken wordt over de kinderen des ongheloofs".⁴⁹⁸ Van de andere kant toonde de overheid zich soms ontvankelijk voor kerkelijke waarschuwingen, vooral op momenten dat tegenslagen het algemene bewustzijn versterkten, dat welvaart en voorspoed in de waagschaal gesteld werden door het niet naleven van de goddelijke geboden.

Duidelijk trad deze houding aan het licht op momenten waarop de strijd tegen Spanje weer eens in het nadeel van de Republiek dreigde te verlopen. Eerder zagen we reeds dat dit steevast een aanleiding vormde voor het uitschrijven van een bid- en vastendag. Dit waren echter ook bij uitstek de gelegenheden waarop het Delftse consistorie de magistraat kon kapittelen over aanstootgevende zaken in de samenleving, die de toorn van God dreigden op te wekken.

Dansen

In augustus 1575 combineerde Thomas van Thielt zijn aanvraag voor het uitschrijven van een bid- en vastendag met een dringend verzoek aan de magistraat zorg te dragen voor "het afsetten der bruiloften end dansspelen". Het antwoord van mijnheren was niet afwijzend, maar wel enigszins ontwijkend. Zij beloofden de Staten van Holland te benaderen over de schadelijke effecten van het dansen.⁴⁹⁹

Van de zijde van de Staten was evenwel geen generaal verbod te verwachten van de talrijke overdadige en losbandige bruiloften en partijen, noch op het door de kerk zo verfoeide dansen. Het is niet onmogelijk dat daarom de Delftse magistraat twee jaar later, op 19 september 1577, een eigen keur uitvaardigde. Hoewel in de - over die fase overigens lacuneuze - kerkeradsacta geen melding wordt gemaakt van enige kerkelijke bemoeienis hiermee, doet de tekst anders vermoeden. Weinig andere door de Delftse schout, schepenen en burgemeesters uitgevaardigde voorschriften legden een zo directe relatie tussen de taken van kerk en overheid. Hoewel het Woord Gods nu ongeveer zes jaar lang binnen Delft in het openbaar gepredikt werd en de predikanten hun toehoorders dagelijks met "schone" vermaningen opwekten

tot een geschikte, geregelde en christelijke levenswandel, waren er volgens de magistraat in deze benarde tijd van schaarste, duurte en armoede nog veel mensen die zich wentelden in overdaad. Terwijl hun medemensen nauwelijks aan brood konden geraken, gingen zij zich te buiten aan excessen op bruiloften, maaltijden en banketten of gaven zich over aan dansgenot en andere lichtvaardigheden. Omdat hierdoor de toorn Gods werd opgewekt en een christelijke overheid zoveel mogelijk openbare schandalen en ergernis behoorde weg te nemen, bepaalde het Delftse college van de Wet, dat voortaan tijdens bruiloften, maaltijden en banketten niet meer gedanst mocht worden - ongeacht of hierbij wel of geen muzikanten aanwezig waren - terwijl vermommingsfeesten evenzeer uit den boze waren. In het verlengde hiervan werd tevens bepaald dat het niemand meer was toegestaan aan huis of elders dansscholen te houden.⁵⁰⁰

Het is twijfelachtig of lang de hand werd gehouden aan het verbod. Het ligt voor de hand dat het overbezette justitiële apparaat in Delft andere prioriteiten heeft gesteld dan het bestrijden van het dansgenot.⁵⁰¹ Ook de kerkeradsacta wekken de indruk, dat na een korte periode met weinig dansincidenten, ook de lidmaten weer zwichtten voor de verleiding van dit aardse genoegen. Waarschijnlijk kon de dreigende boete van vijftig gouden kronen de burgerij en in het bijzonder de welgestelden in de stad er ook niet van weerhouden hun bruiloftsfeesten op de gebruikelijke wijze met zang en dans op te vrolijken. Vanaf 1582 werden steeds meer lidmaten onder censuur geplaatst wegens bemoeienis met of deelname aan overdadige bruiloften en andere feesten. Onder hen bevonden zich ook talrijke 'notabelen' uit de stad, zoals de ex-burgemeesters Bruijn Jacobsz van der Dussen en Cornelis Lambrechtsz van der Well.⁵⁰²

Tot verdriet van het consistorie strekte ook het leven aan het prinselijke hof in deze dagen niet bepaald tot voorbeeld. De ergernis over de talrijke banketten en andere uitpattingen aan het hof van Willem van Oranje nam in het begin van 1584 dusdanig toe, dat de kerkeraad zich verstoutte tot een indirecte vermaning aan de prins. Arent Cornelisz werd met een ouderling afgevaardigd naar hofprediker De Villiers met het verzoek Zijne Excellentie te bewegen tot meer soberheid in deze droevige tijden. Tevens werd deze missie - die duidelijk de grenzen van de Nederlandse gereformeerde gemeente overschreed omdat de prins lidmaat was van de zelfstandige Waalse gemeente - aangegepen om aan te dringen op een prinselijk initiatief in de richting van de Staten, met het oog op de bestrijding van wangedrag van het "gemeenen volcke" ten plattelande. Dit laatste liet de kerkeraad vergezeld gaan van een op schrift gesteld rekwest.⁵⁰³

Vier maanden later gaven berichten over de voorbereidingen op het doopfeest van Frederik Hendrik het consistorie opnieuw aanleiding bij het hof in het voormalige Agathaklooster aan te kloppen. De angst bestond, dat de Doop ontheiligd zou worden door "pomperie", terwijl ook een voorgenomen optreden van de rederijders de wrevel van de kerkeraad wekte.⁵⁰⁴ Het lijkt erop dat de vermaning, die ook nu weer via De Villiers de prins moest bereiken, haar effect heeft gemist, want kort na de doopplechtigheid deden Arent Cornelisz en Johannes van der Myle, uit naam van het consistorie, hun beklag bij de hofprediker over uitpattingen tijdens het feest. Menig gereformeerde had zich gestoord aan het drinken en dansen en aan de overdadig-

heid die ten toon was gespreid. Tevens werd onderzocht of lidmaten zich tijdens dit banket te buiten waren gegaan aan excessen.⁵⁰⁵

Het siert de Delftse predikanten, dat zij niet zijn bezweken voor de verleiding het kort daarop plaatsvindende drama van de moord op Willem van Oranje aan te grijpen om in het openbaar hun morele gelijk te halen. Dat er in sommige gereformeerde kringen wel degelijk een oorzakelijk verband werd gelegd tussen het droeve lot van de prins en de voorafgaande 'pomperij' bij de Doop van diens zoon, bleek in Leiden waar de predikant Petrus Hackius tot groot ongenoegen van de Staten van Holland vanaf de kansel sprak over de straffende hand van God.⁵⁰⁶

Terwijl het Delftse consistorie binnen de eigen gemeente in de daaropvolgende jaren de uitzichtloze strijd tegen met name het dansen onverminderd voortzette, hetgeen tot uiting kwam in de censuur en in algemene waarschuwingen vanaf de preekstoel, werd spoedig echter alleen nog in tijden van grote tegenspoed gepoogd via de magistraat de gehele stedelijke samenleving tot meer ingetogenheid te bewegen. Op 14 oktober 1602 berichtte Wernerus Helmichius aan Arent Cornelisz over zijn successen in Amsterdam, waar het stadsbestuur op kerkelijke aandringen de kermis en andere uitpattingen had verboden. De predikant was er zich wel van bewust dat de overheid zo handelde onder druk van de omstandigheden - de heersende pestepidemie - want, zo stelde hij met een ironische ondertoon vast, deze "voorsichticheijt ende het bedencken en wasser tevoren vanselffs niet geweest".⁵⁰⁷

Vermoedelijk heeft de brief uit Amsterdam de Delftse kerkeraad op het idee gebracht soortgelijke stappen in Delft te ondernemen, want al op 21 oktober daaropvolgend werd besloten niet alleen de gemeente vanaf de kansel te waarschuwen tegen "dansserijen", maar er ook bij de overheid op aan te dringen het dansen te weren.⁵⁰⁸ De gewenste actie van de Delftse magistraat bleef evenwel uit, waarna de kerkeraad ervan afzag de magistraat nog langer met dergelijke verzoeken te benaderen. Tussen 1602 en 1622, het einde van de door ons onderzochte periode, lijkt de strijd tegen het dansen nog uitsluitend binnen de eigen gereformeerde gemeente gevoerd te zijn.

Enigszins anders lag dit op het platteland. Het onderwerp dansen verscheen pas in de jaren negentig op de classicale agenda. Wilde de classis blijkens de synodale gravena in 1591 aanvankelijk nog instemmen met de in Rijnland geldende regel, dat vier dansspelen per jaar gehouden mochten worden,⁵⁰⁹ drie jaar later was zij van mening dat dansspelen voortaan niet alleen onder de predikatie, maar in het geheel verboden behoorden te worden.⁵¹⁰ Veel haalde dit niet uit, want de vraag om een generaal dansverbod belandde in de reeks desiderata, die jaarlijks door de Hollandse synoden werd voorgelegd aan de Staten van Holland, zonder dat dit ooit het gewenste effect sorteerde.

Een bijzondere actie werd vanuit Berkel ondernomen. Nadat die gemeente veelvuldig werd geconfronteerd met lidmaten die zich binnen de omstreken dansscholen waagden, werd de predikant Bernardus Dwinglo in 1610 erop uitgezonden om bij niemand minder dan ambachtsheer Johan van Oldenbarnevelt te pleiten voor een totaal verbod op het dansen in zijn heerlijkheid.⁵¹¹ Het is echter twijfelachtig of de predikant in 's-Gravenhage een gewillig oor vond.

Vlaardingingen is de enige plaats in het Delfland, waarvan wetgeving op het gebied

van het dansen bekend is. Op 15 januari 1612 werd daar een keur uitgevaardigd tegen het dansen en het organiseren van dansspelen in herbergen. Het in het openbaar dansen op de straat werd eveneens verboden en de Vlaardingse magistraat ging zelfs zover paal en perk te stellen aan het dansgenot binnen de particuliere woonhuizen. In dit laatste geval werd gedreigd met justitieel ingrijpen, als het vertier "boven maet ende regule" was. Het dansen op bruilofsfeesten werd expliciet uitgesloten van deze voorschriften, als dit tenminste binnenshuis en "modestelick" geschiedde. Als motivatie voor hun besluit noemden de Vlaardingse regenten de ontuchtige aard van het dansen en de ontstichting die ervan uitging voor eenvoudige lieden.⁵¹² De tekst van de keur geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat deze op aandrang van de kerk was opgesteld.

Kermissen

Even onuitroeibaar als de dans was het vertier, dat gezocht werd op de talrijke kermissen. De kerk stoorde zich vooral aan de optredens van goochelaars en "rijffelaars" (dobbelaars), terwijl ook het overmatig drankgebruik wrevel wekte.⁵¹³ De Zuidhollandse synode verklaarde in 1604, dat zij het liefst had gezien dat alle kermissen afgeschaft zouden worden, maar moest erkennen dat dit ondoenlijk was. Waarschijnlijk zag zij in dat de overheid nooit tot zo'n maatregel zou overgaan, wegens de grote economische en sociale betekenis van de kermissen.⁵¹⁴ Vandaar dat alle predikanten opdracht kregen bij het naderen van een kermis hun toehoorders aan te raden persoonlijk de "ongeregeltheijt ende onmaticheijt" te bestrijden met "zedicheijt ende zoberheijt".⁵¹⁵

Wel werden klachten over onaanvaardbare neveneffecten van de kermissen, zoals drinkgelagen, mishandeling en doodslag, regelmatig opgenomen in remonstranties aan de Staten van Holland.⁵¹⁶ Na de grote Dordtse synode, die de overheid verzocht alle zaken te verbieden, die de mensen konden afleiden van de ware godzaligheid,⁵¹⁷ toonde het stadsbestuur van Delft zich bereid enigszins paal en perk te stellen aan bepaalde praktijken tijdens de kermis, zoals het optreden van rondtrekkende toneelgezelschappen.⁵¹⁸

In dezelfde tijd verscheen er ook een keur, waarin de talrijke particuliere kermissen in en om de stad werden verboden wegens de vele vechtpartijen en "onbehoorlike dertelheden". Dergelijke festiviteiten, zoals de "Pieter Straets Kermis, Kokelaens Kermis, Hams Kermis, Gasthuys Kermis ende Kercx Kermis, St. Jacobs Kermis", mochten niet meer in het openbaar georganiseerd worden. Evenmin was het nog langer toegestaan van groenten of andere materialen vervaardigde hoeden, kransen, wijngaardranken en dergelijke in de straten op te hangen of te schoren, danwel te dansen, te zingen of zich te verzamelen rond deze versiersels. Op overtredingen stond 25 gulden boete, subsidiair drie dagen in de "diefputh te water ende te brode".⁵¹⁹ Waarschijnlijk lag bezorgdheid om de veiligheid en rust in de stad ten grondslag aan de beslissing van het stadsbestuur om deze particuliere kermissen te verbieden en ging er geen directe kerkelijke aansporing aan vooraf.

Twaalf jaar eerder, toen de kerkeraad via de gasthuispredikant Gillis Huijgensz trachtte de magistraat te bewegen tot afschaffing van de Gasthuiskermis wegens de vele ongeregelgheden, wilden de regenten ten stadhuize nog niets weten van zo'n

verbod. Zij bleken zelfs niet bereid de noodzakelijke sluiting van de kapel voor deze dag te verordenen.⁵²⁰ Wel slaagde Huijgensz erin de Weeshuismeesters te bewegen de kinderen van het tehuis voortaan niet meer in de gelegenheid te stellen de kermissen van Den Hoorn en Delfgauw te bezoeken. De kom melk, die de wezen ieder jaar ter gelegenheid van Gasthuiskermis kwamen drinken in het gasthuis, ging niet aan hun neus voorbij, aangezien deze traktatie verzet werd naar een ander tijdstip.⁵²¹

Vloeken

De ergernis over diegenen die Gods onheil luid over zichzelf en hun medemensen afriepen, was in gereformeerde kring zo mogelijk nog groter dan over lieden die dit alleen indirect deden door hun zondig gedrag. Vandaar dat veelvuldig is getracht het vloeken en andere vormen van onwelgevoeglijk taalgebruik uit te bannen. De Zuid-hollandse afvaardiging op de nationale synode van 's-Gravenhage bepleitte in 1586 maatregelen tegen de talrijke lasteringen van Gods heilige naam.⁵²² De grote vraag was echter, hoe zo'n vloekverbod geëffectueerd zou moeten worden.

In Delft werd het vloeken en zweren weliswaar in 1594 tezamen met een groot aantal andere aanstootgevende zaken, bij de wet strafbaar gesteld,⁵²³ maar het is twijfelachtig of deze keur ooit is aangewend om iemand de mond te snoeren. Toen de kerkeraad in 1616 de magistraat verzocht eindelijk eens iets te doen aan het veelvuldig vloeken en zweren in de stad, kreeg men per ommekeer te horen, dat "sulx niet practiquabel en was".⁵²⁴

Het geringe succes van deze kerkelijke strijd tegen het ijdel gebruik van Gods naam was illustratief voor alle pogingen om met behulp van de overheid tot puritanisering van de samenleving te komen. De regenten toonden zich maar uiterst zelden bereid wetgeving uit te vaardigen op deze terreinen, enerzijds omdat naleving ervan op tal van praktische problemen zou stuiten, maar waarschijnlijk ook omdat de maatschappelijke weerstand ertegen bijzonder groot was.

Er kwam in de Republiek geen wetgeving tot stand tegen excessen in kleding en maaltijden, zoals de Zuidhollandse synode van 1618 nog bepleitte.⁵²⁵ De pogingen van de Dordtse synode van 1618-1619 om de Staten-Generaal te bewegen tot het uitvaardigen van plakaten tegen onder andere vloeken, dansscholen en drinkgelagen leden evenzeer schipbreuk.⁵²⁶ Allesomvattende weeldewetten en dansverboden, zoals Genève, Straatsburg en Zürich die kenden,⁵²⁷ hebben hier te lande nooit ingang gevonden. Slechts de ernstigste excessen werden, althans in Delft en omstreken, van tijd tot tijd van overheidswege bestreden, waarbij het belang van de openbare orde over het algemeen de doorslag gaf en niet de angst voor de Gods toorn. Het laatste speelde slechts een rol in tijden van grote rampspoed, met name tijdens een grote pestepidemie.

De onderhuidse angst om te verdrinken in weelde en zonde, die Schama signaleert,⁵²⁸ groeide dan ook niet dankzij de steun van de rechterlijke macht aan het soberheidsstreven van de Gereformeerde Kerk. Zo er al sprake was van een puritaniserende invloed van het calvinisme op de zeventiende-eeuwse maatschappij, dan verspreidde die zich niet zozeer via de overheid, maar vanuit de kerk, met behulp van het vermanende woord op de kansel en de correctie van de eigen lidmaten.

Toen de korendrager Aris Maertensz in 1578 gevraagd werd waarom hij zich afzijdig hield van het Avondmaal, confronteerde hij de Delftse kerkeraad met zijn opmerkelijke visie op kerk en maatschappij. Hij gaf te kennen zich niet thuis te voelen in een gemeenschap die geen liefde kende, waar de armen niet naar behoren geholpen werden en het allerm minst toeging zoals in de apostolische gemeente, toen de rijken hun akkers verkochten en al het geld aan de voeten van de apostelen brachten; waar "al te mael dijn is, mijn is". Om zich heen kijkend, had deze teleurgestelde lidmaat vastgesteld hoe anders het toeging binnen de Delftse gemeente, waar men de monniken slechts van hun goederen gejaagd had om er zelf op te kunnen gaan zitten. Zonder schroom wees hij vervolgens op enkele medebroeders, die kloosterlanden van de Staten van Holland hadden beleend of gekocht.⁵²⁹

In de ogen van Aris Maertensz had het calvinisme niet de veranderingen gebracht waarop hij had gehoopt. Waarschijnlijk voelde hij zich dan ook veel meer thuis in het doperse milieu en het is niet verwonderlijk dat hij met zijn retirade een procedure in werking zette, die uiteindelijk uitliep op zijn excommunicatie.⁵³⁰ Natuurlijk had deze korendrager het gelijk aan zijn zijde, toen hij constateerde dat de nieuwe kerk ver verwijderd bleef van zijn ideaalbeeld van de apostolische gemeente. Maar met zijn kritiek op het lot van de geestelijke goederen was hij bij de kerkeraad duidelijk aan het verkeerde adres. De herbestemming van de talrijke kloostercomplexen, bijbehorende landerijen en andere zaken werd met gretigheid door de overheid ter hand genomen en van enige directe kerkelijke bemoeienis op dit terrein was in Delft en Delfland dan ook geen sprake. Vandaar dat aan dit thema binnen het kader van de kerkelijke lobby geen aandacht besteed hoefde te worden.

Ook bij de kern van de boodschap van Aris Maertensz, dat het calvinisme slechts oude wijn in nieuwe zakken goot, moeten enige vraagtekens geplaatst worden. Juist in de tijd waarin hij zijn ongenoegen spuide, bleek de Gereformeerde Kerk wel degelijk in staat via een niet aflatende druk op de overheid een aantal fundamentele veranderingen in de maatschappij te bewerkstelligen, waardoor een meer calvinistisch getinte samenleving leek te verrijzen. Vooral in tijden waarin kerk en overheid bondgenoot waren en op gebieden waar de belangen van beide parallel liepen, bleek een succesvolle kerkelijke lobby mogelijk. Te denken valt aan de wijze waarop de calvinisten door het inroepen van de hulp van de overheid er aanvankelijk in slaagden het rooms-katholicisme uit het openbare leven te weren, bedevaarten te verhinderen, bepaalde irrationele praktijken te bestrijden en een nieuwe, sterk ingeklonken, kerkelijke kalender in te voeren. Een goed samenspel tussen kerk en overheid viel aanvankelijk ook waar te nemen op de terreinen van zondagsheiliging, de afkondiging van bid- en vastendagen en de regulering van verschillende huwelijksaangelegenheden. Zelfs op terreinen die aanmerkelijk verder van het kerkelijke erf waren gelegen, zoals de prostitutie en de rederijkersspelen, vond de kerk tijdelijk een bondgenoot in de overheid.

Daarbij moet worden aangetekend, dat dit vooral betrekking had op de situatie in de stad Delft. De plattelandskerkeraden waren niet of nauwelijks in staat tot het opzetten van een dergelijke lobby, terwijl een bundeling van krachten door classis en

synode ook lang niet altijd de gewenste vruchten afwierp.

Op momenten dat de belangen van kerk en overheid uiteenliepen of tegenstrijdig waren, bepaalde de overheid de grenzen. Van meet af aan hebben de regenten duidelijk gemaakt dat zij wars waren van iedere gewetensdwang. Nadat de maatschappij grotendeels van haar katholieke snit was ontdaan, toonden zij zich niet bereid de gereformeerde kerk een absoluut monopolie te verschaffen. Die bereidheid nam nog verder af, naarmate de geprivilegieerde kerk in zichzelf verdeeld raakte. Uiteindelijk leidde dit er zelfs toe, dat veel van hetgeen de gereformeerden vóór de eeuwwisseling hadden weten te bereiken, daarna weer teniet werd gedaan of op zijn minst aanzienlijk uitgehold werd.

De katholieken wisten gaandeweg weer een plaatsje te veroveren op het kerkelijke achtererf, het vooral binnen de classis Delft fel bevochten verbod op de rederijkers verwerd tot een dode letter en ook het toezicht op de naleving van tal van voorschriften, die mede op instigatie van de kerk totstand waren gekomen, zoals de zondagswetten, liet naar het oordeel van de gereformeerden veel te wensen over. De klagende kerkeraden toonden daarbij weinig begrip voor de beperkte mogelijkheden van de overheid, die niet beschikte over het apparaat om ook maar een redelijk deel van alle misdrijven en overtredingen op te sporen. Daarbij kwam, dat de justitiële instanties waarschijnlijk andere prioriteiten stelden dan de kerkeraden.⁵³¹

Toch is het onjuist, de samenleving en in het bijzonder haar wetgeving, die langs de in dit deel beschreven weg van het samenspel tussen Gereformeerde Kerk en overheid vorm kreeg, te bestempelen als algemeen christelijk, zoals Spaans en Van der Pol dit doen voor respectievelijk Haarlem en Kampen.⁵³² Monniken en nonnen keerden niet terug in het straatbeeld, want kloosters bleven verboden, evenals alle openbare geloofsmanifestaties van het verre van geringe katholieke volksdeel. De gebroken beelden en altaren werden evenmin in hun oude glorie hersteld, terwijl de talrijke afgeschafte kerkelijke feestdagen niet teruggeplaatst werden op de kalender.

In de plaats van de door de Rooms-Katholieke Kerk gekleurde samenleving trad uiteindelijk danwel niet zozeer een calvinistische, maar toch een, zij het meer algemeen, reformatorisch getinte maatschappij, gemodelleerd naar de normen van de Heilige Schrift. Met dien verstande dat het wel de calvinistische interpretatie van de Bijbel was, waaraan de overheid haar wetgeving en beleid toetste en liet toetsen, echter zonder een zweem van rigorisme. Het calvinisme fungeerde daarbij als het morele geweten van de natie, niet als de morele dwangbuis.

ARM EN RIJK

INLEIDING

Tot op heden is in de Nederlandse geschiedschrijving slechts beperkt aandacht besteed aan armoede en armenzorg in de vroegmoderne tijd. De nadruk lag steeds op de lotgevallen van personen en instituties die de boventoon voerden in de maatschappij. Zelfs een recent en door velen bejubeld werk als *The embarrassment of riches* van Simon Schama heeft vrijwel uitsluitend oog voor overvloed en nauwelijks voor gebrek.¹ Armen lijken dan ook nog altijd te verkeren in de "Anonymität der geschichtslosen".² Dit verwijt geldt niet alleen de algemene geschiedschrijving, maar gaat evenzeer op voor de kerkgeschiedenis, waarin paupers door een overmatige aandacht voor pausen en reformatoren steevast naar de marge van het verhaal werden verdrongen. "De vaderlandse kerkgeschiedenis doet zelfs nauwelijks vermoeden dat er diaconieën geweest zijn", aldus het vernietigende oordeel van Douwes in zijn dissertatie over de hervormde diakonie te Rotterdam in de negentiende eeuw.³ Ook Knetsch onderschrijft deze stelling en verbindt hieraan de conclusie, dat een "geschiedenis der diakonie" zou voorzien in een voelbare leemte.⁴

De schriftelijke 'enquête', die de Delftse predikant Arent Cornelisz in de jaren 1587-1589 hield onder verschillende van zijn ambtgenoten, met als doel informatie te vergaren over de inrichting van de armenzorg in de diverse steden,⁵ maakt duidelijk waarom zo'n algemene beschrijving van de diakonie in de Nederlanden tot op heden niet tot stand gekomen is. Positie, werkwijzen en samenstelling van de vroege diakonieën verschilden zozeer van plaats tot plaats, dat deze divergentie in ernstige mate veralgemenisering belemmerde. Hoe groot het gevaar voor onjuiste generalisatie en een vertekend beeld is, blijkt ook uit de studie van Van Deursen over de vroege Hollandse Gereformeerde Kerk. Te vaak verklaart hij in zijn hoofdstuk over de diakonie een in een bepaalde plaats aangetroffen praktijk voor algemeen geldend.⁶

Algemene gevolgtrekkingen, zo moge duidelijk zijn, kunnen pas gemaakt worden, nadat analyses beschikbaar zijn van de situatie van de armenzorg in een groot aantal plaatsen, verdeeld over het hele grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Daarbij zijn geïsoleerde diakonie-beschrijvingen als die van Van Veen over Groningen⁷ en Ten Boom over Tiel⁸ minder bruikbaar, omdat het functioneren van deze kerkelijke instantie uitsluitend binnen de bredere context van de gehele armenzorg in een stad of dorp op zijn juiste merites beoordeeld kan worden. Aan die voorwaarde voldoen, zij het in meer of mindere mate, de hoofdstukken over armenzorg in studies van Spaans, Ten Boom, Van der Pol en Evenhuis over respectievelijk Haarlem, Rotterdam, Kampen en Amsterdam.⁹ Hoewel de beschrijving van de zorg voor *personae miserales* in alle gevallen is ingebed in een volledige reformatiegeschiedenis, gaan de auteurs toch in op de meeste van de thema's, die volgens Dou-

wes aan de orde gesteld zouden moeten worden bij de geschiedschrijving van het diakonaat, te weten: organisatie, motivatie, feitelijke werkzaamheid van de diakonien, hun maatschappelijke betekenis en de mechanismen die gehanteerd werden. Slechts Douwes' vraag naar de internationale context van de diakonale arbeid wordt vrijwel niet gesteld.¹⁰

Een comparatieve aanpak van het probleem armenzorg is tot op heden in Nederland achterwege gebleven, hoewel bijvoorbeeld in Duitsland Jütte met zijn vergelijking tussen de confessioneel sterk van elkaar verschillende steden Keulen en Frankfurt am Main aantoont dat deze methode vruchten kan afwerpen.¹¹

Ook binnen de brede opzet van de onderhavige studie naar de maatschappelijke actievelden van de Gereformeerde Kerk in Delft en Delfland is weinig ruimte voor vergelijking, al zal niet nagelaten worden, waar dit mogelijk en verhelderend is, overeenkomsten en verschillen aan te geven met de situatie in andere plaatsen in de Republiek. Centraal in dit deel staat echter de vraag welke plaats de gereformeerde armenzorg innam binnen de Delftse en Delflandse samenleving. Daarbij is het van groot belang vast te stellen welke veranderingen zich op dit sociale terrein voordeden na de Overgang. Een antwoord op de vraag naar de aspiraties van de calvinisten ten aanzien van de zorg voor de behoeftige medemens zal ten dele gezocht worden in een beschrijving van de diakonale praktijk. Veel aandacht zal er ook zijn voor de financiering van de armenzorg en de houding van de overheid, omdat beide immers voor een belangrijk deel de grenzen bepaalden van de genoemde aspiraties.

Meer nog dan bij de voorafgaande thema's zal de nadruk in dit hoofdstuk liggen op de stad Delft. De dorpen werden weliswaar geconfronteerd met het armoedeprobleem, doch de gevolgen van economische misère, de migratiegolven en bevolkingsgroei deden zich verreweg het sterkst gevoelen binnen de grotere steden.¹² Vandaar dat de noodzaak tot veranderingen op het terrein van de armenzorg juist in Delft het grootst was en deze stad de meeste aandacht opeist. De specifieke problemen van het platteland zullen aan de orde komen in een afzonderlijk hoofdstuk.

Met inachtneming van de waarschuwing van Pitz,¹³ dat pogingen om de sociale werkelijkheid uitsluitend in getallen te meten snel kunnen leiden tot verkeerde - op hedendaagse vanzelfsprekendheden gebaseerde - conclusies, zullen wij ook in dit hoofdstuk ruimte bieden aan kwantificering. Het aanwezige Delftse bronnenmateriaal biedt hiertoe volop de gelegenheid. De onvermijdelijke vraag naar het functioneren van de diakonie als wervingsmiddel bij de calvinisering, die sedert Geyl¹⁴ en Rogier¹⁵ elke studie over de gereformeerde armenzorg domineert, zullen wij daarbij niet ontlopen. Er zal echter naar worden gestreefd deze beperkte invalshoek te verbreden via een nadere analyse van de verschillende drijfveren voor de gereformeerde armenverzorging en van de groepen bedeeden.

Hoofdstuk 1: ARMENZORG IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Het proces van secularisering en rationalisering van de armenzorg, dat in grote delen van Europa gedurende de zestiende eeuw gestalte kreeg, is lange tijd gezien als een produkt van de Reformatie. Inmiddels is echter genoegzaam aangetoond, dat de ingrijpende wijziging van de welvaartspolitiek in diverse Europese steden niet exclusief confessioneel bepaald was.¹⁶ Algemeen optredende verschijnselen als economische malaise, epidemieën en een sterk groeiend lompennproletariaat, dat bedelend en stelend in zijn levensonderhoud trachtte te voorzien, dwong de verschillende stadsbesturen tot gelijksoortige maatregelen.

Dat de magistraten zich bij het ontwikkelen en uitvoeren van hervormingen primair lieten leiden door economisch pragmatisme en minder door theologische of theoretische beschouwingen, wordt ook duidelijk uit de aard van de doorgevoerde veranderingen. De aanpassingen van het middeleeuwse armenwezen, die vanaf 1520 werden neergelegd in verschillende armenzorg-verordeningen in met name veel Duitse steden - Neurenberg voorop - en in de Zuidelijke Nederlanden, werden gekenmerkt door bundeling van de vanouds zeer versnipperde voorzieningen in stedelijke hand. Daarbij werden ook de financiële middelen gecentraliseerd in een "gemeijne beurse" en regelingen getroffen voor de registratie van armen. Ook bestond er in de diverse verordeningen aandacht voor het opvoedkundig aspect van de armenzorg, waarbij de behoeftige in de eerste plaats werd aangezet tot eerlijke arbeid en het bedelen zoveel mogelijk tegengegaan werd.¹⁷

Deze plaatselijke verordeningen hadden dikwijls een meer dan lokale invloed, omdat zij werden gepubliceerd, vertaald en becommentarieerd. Bestudering van de regelingen in Bergen in Henegouwen, Ieper en Oudenaarde bracht Karel V ertoe in 1531 soortgelijke maatregelen af te kondigen in een keizerlijk plakkaat. Daarnaast verschenen er diverse theoretische beschouwingen over het vraagstuk van de armenzorg, zoals *De subventionem pauperum* (1526) van de Spaanse katholieke humanist Juan Luis Vives, dat geschreven werd vanuit de opvatting dat goede armenzorg een garantie zou vormen voor maatschappelijke rust en orde.¹⁸

Vives stond in deze opvatting niet alleen; in brede kring won de gedachte veld, dat het willekeurig uitdelen van aalmoezen ten behoeve van het eigen zieleheil van de gevers plaats diende te maken voor een gerichte bedeling, met als doel de nood van "eerlijke" armen te lenigen en armoede daadwerkelijk te bestrijden. Dit betekende dat de te verlenen assistentie afgestemd moest worden op de bijzondere situatie van elk individu, hetgeen een gedegen registratie en administratie noodzakelijk maakte.

Een groot strijdpunt bleef het vraagstuk van de competentie. Vives wilde de gehele verantwoordelijkheid voor de zorg voor behoeftigen in handen van de overheid leggen. Anderen, zoals Luther en Bucer, eisten bij de bedeling nog steeds een rol op voor de kerk. Waar eerstgenoemde een door de kerk geïnspireerde en door de staat gepraktiseerde armenzorg wenste, daar bepleitte de ander een situatie waarin de taak van de overheid beperkt bleef tot het beschikbaar stellen van de noodzakelijke financiën.¹⁹

Heilige Geest- en armenmeesters

Het mag tegen deze achtergrond van sterk veranderende opvattingen over armenzorg verwonderlijk heten, dat al deze ontwikkelingen lange tijd geheel voorbij leken te gaan aan Holland in het algemeen en Delft in het bijzonder. Aan de vooravond van de Overgang functioneerde in deze stad nog vrijwel hetzelfde laat-middeleeuwse stelsel van armenzorg, dat decennia eerder in andere delen van de (Zuidelijke) Nederlanden reeds op de helling was gezet.

Niettemin dient ervoor gewaakt te worden een al te simpel of vertekend beeld te schetsen van deze middeleeuwse armenzorg. Dit gevaar is ook voor Delft levensgroot aanwezig, omdat relevante bronnen, onder meer als gevolg van de grote stadsbrand van 1536, uiterst spaarzaam zijn overgeleverd. Dit verhindert een betrouwbare analyse van de omvang, effecten en draagwijdte van de gepraktiseerde caritas. Vandaar dat alleen in grote lijnen geschetst kan worden op welke instellingen van liefdadigheid een behoeftige Delftenaar vóór 1572 kon terugvallen en hoe deze instellingen hebben gefunctioneerd.

Een centrale rol bij de wekelijkse bedeling was weggelegd voor de Heilige Geestmeesters. Beide Delftse parochies, die van de Oude en de Nieuwe Kerk, telden drie van deze jaarlijks door het stadsbestuur aangestelde functionarissen. Over hun taken en verantwoordelijkheden is bitter weinig bekend. "Duisternis omringt hen reeds eeuwen", aldus Oosterbaan.²⁰ In misschien nog sterkere mate gaat dit op voor de "meesters van de armen" of "armenmeesters", waarvan de magistraat er eveneens ieder jaar zes aanstelde, zonder bijzondere binding met één van beide parochies. Boitet doet voorkomen alsof Heilige Geestmeesters en armenmeesters synoniem waren,²¹ doch uit de officieboeken valt duidelijk op te maken dat het twee onderscheiden ambten waren.²² Voor beide "officies" gold, dat kandidaten gerecruteerd werden uit de Delftse regentenstand. Het is echter volledig onduidelijk wat de oorsprong en de functie van het armenmeestersambt is geweest en welke taakverdeling er bestond tussen de Heilige Geestmeesters en de meesters van de armen. Hooguit zou verondersteld kunnen worden, dat de Heilige Geestmeesters de zorg hadden voor de min of meer permanent bedeelde thuiszittende parochie-armen en de armenmeesters zich ontfermden over incidentele gevallen (zieken, arme passanten, etcetera). Het ontbreken van een parochiebinding bij de armenmeesters zou hiervoor een aanwijzing kunnen zijn.²³

Ten aanzien van de Heilige Geestmeesters kan met zekerheid gesteld worden, dat het armenzorgers betrof, die het bestier hadden over de Tafels van de Heilige Geest, een instelling die minimaal terugging tot het midden van de dertiende eeuw. Aan deze tafels vond enige keren per week, afhankelijk van het jaargetijde en de heersende nood, de uitdeling plaats van brood en geld aan duizenden behoeftigen, die allen deel uitmaakten van de als eenheid beschouwde christelijke gemeenschap.²⁴

Boitet weet nog te melden, dat deze Heilige Geestmeesters omstreeks het midden van de vijftiende eeuw bij de uitdeling het geld enige tijd vervingen door van stadswege geslagen koperen muntjes, die alleen bij bakkers, winkeliers, kleer- en schoenmakers konden worden besteed. Op deze wijze hoopten zij te voorkomen dat de aalmoezen verspild werden aan herbergbezoek en andere onnutte bezigheden. Dit initiatief was echter geen lang leven beschoren. Het werd getroffen door een keizer-

lijk veto, omdat de Delftse muntjes her en der in Holland opdoken en gebruikt werden als (onwettig) betaalmiddel.²⁵

De bedeling aan de Heilige Geesttafels werd onder meer gefinancierd uit de pacht- en huuropbrengsten van de in de loop der eeuwen aan de Heilige Geest toegevalen of nagelaten onroerende goederen, uit de opbrengst van de diverse kerk- en huis-aan-huis-collectes, uit legaten en uit giften die werden gedeponereerd in de zogenaamde "aflaetskist", waarin een donatie gedaan kon worden ten behoeve van de armen in ruil voor een aflaat.²⁶

Besloten armenzorg

Naast deze algemene vorm van ondersteuning aan de huiszittende armen, kende Delft een groot aantal voorzieningen op het terrein van de besloten armenzorg. De belangrijkste instelling op dit terrein was het Oude Gasthuis aan de Koornmarkt, dat reeds vermeld werd in 1252, als ressorterende onder het klooster Koningsveld.²⁷ Weldra zouden de bestuurders, de zogenaamde gasthuismeesters, echter benoemd worden door het stadsbestuur. Het Gasthuis had een meervoudige functie: het diende als ziekenhuis, als onderkomen voor passanten en als bejaardentehuis. De zielzorg ten behoeve van deze drie groepen was in handen van een speciale gasthuiskapelaan, die de beschikking had over een gasthuiskapel. Vanaf ongeveer 1407 kon in Delft ook aangeklopt worden bij het Nieuwe of Sint-Jorisgasthuis, gesitueerd aan het Noordeinde nabij de Haagpoort. Hier verbleven zieken en passanten van vrouwelijke kunne. Ook aan dit gasthuis was een kapel verbonden.²⁸

In beide gasthuizen werden voornamelijke arme Delftenaren verpleegd met aandoeningen van velerlei aard. Pestlijders en leprozen (melaatsen) vonden echter apart onderdak. Een grote pestepidemie in de jaren 1557-1558 bracht het stadsbestuur ertoe de gebouwen van het Maria Magdalenaconvent aan de Verwersdijk te bestemmen tot Pesthuis. Leprozen werden reeds vanaf het einde van de vijftiende eeuw ondergebracht in het Leproos- of Lazarusziekenhuis, even ten noorden van de stad aan de Vliet. Dit leprooshuis werd naar de geboorteplaats van Lazarus ook wel Bethanië genoemd.²⁹

Vondelingen en verlaten kinderen werden opgenomen en verzorgd in het Vondelingenhuis aan de Molstraat. Het toezicht op het beheer van de goederen en gelden van de wezen - die veelal bij particulieren werden uitbesteed - was in handen van de weesmeesters, die tezamen de Wees- en Momboirkamer vormden.³⁰

Hun levensavond konden armlastige Delftenaren sedert het begin van de vijftiende eeuw naar gelang hun sexe slijten in het Oudemannenhuis aan de Voldersgracht of het Oudevrouwenhuis aan de Papenstraat. Na 1536 kwamen beide tehuizen voor alleenstaande bejaarden onder hetzelfde bestuur, dat jaarlijks werd aangesteld door de Delftse magistraat. De invloed van de kerk bestond ook in dit geval uit de benoeming van kapelaans, waarvoor in beide tehuizen een kapel beschikbaar was.³¹ Of er te Delft daarnaast ook al in een vroeg stadium sprake was van particuliere initiatieven op dit terrein in de vorm van hofjes of gelijksoortige fundaties is onduidelijk. Het vroegst bekende hofje stamt uit 1570, toen Govert d'Overschie en zijn vrouw Françoise van der Burch vijf huisjes aan de Bagijnenstraat bestemden voor arme stadsge-noten. In 1571 stichtte oud-burgemeester Pieter Pietersz Sasbout aan de Geer het

Hofje van Gratie, bestaande uit zes huisjes voor oude en behoeftige echtparen.³²

Binnen het brede scala van sociale voorzieningen ontbreken in onze opsomming de gilden. Vast staat slechts dat zij voor de armlastigen onder hun leden voorzieningen kenden, doch de vraag of de gilden verantwoordelijk waren voor een substantieel aandeel in de Delftse armenzorg, moet helaas onbeantwoord blijven.

Al zijn de bronnen schaars, vastgesteld kan worden dat de Delftenaren - net als de bewoners van andere steden in Holland³³ - in de loop der eeuwen de beschikking kregen over een omvangrijk netwerk van liefdadigheidsinstellingen. Opvallend daarbij is de grote invloed die het stadsbestuur van meet af aan lijkt te hebben gehad bij de aanstelling van de bestuurders van de verschillende voorzieningen. De rol van de Katholieke Kerk beperkte zich waarschijnlijk in hoofdzaak tot de zielzorg in de vele kapellen, het aanzetten van de gelovigen tot naastenliefde op grond van de leer van de Zeven Werken van Barmhartigheid en het spekken van de armenfondsen met gelden, die onder meer verkregen werden uit de kerkcollectes en de omstreden afflaathandel. Of bepaalde religieuze orden zich te Delft hebben ingelaten met bijvoorbeeld armenverpleging is onduidelijk. Congregaties die zich geheel wijdden aan de ziekenzorg, waren in deze tijd nog zeldzaam.³⁴ Alleen van de cellebroeders en van de bewoonsters van het uit de tweede helft van de veertiende eeuw stammende Heilige Geest Zusterhuis op de hoek van de Oude Delft en de Nieuwstraat is bekend, dat zij zich bekommerden om zieke stadsgenoten.³⁵

Vroege diakonieën

Het hierboven beschreven stelsel werd in de jaren zestig van de zestiende eeuw uitgebreid met een geheel nieuwe vorm van armenzorg, waarop de overheid geen enkele greep had: de door de calvinisten in de stad in het leven geroepen diakonie. Over het functioneren van de diakonie in deze turbulente jaren is zeer weinig informatie voorhanden. Pas nadat de hertog van Alva in maart 1567 van de Delftse schout Christiaan van der Goes bestraffing eiste van alle "ministers, consistoriaelen, beeldebreeckers, enz." en een grote groep calvinisten op de vlucht was geslagen, kwam de magistraat formeel ter ore dat tijdens de predikaties aalmoezen werden ingezameld. Vernomen werd dat dit werd gedaan door diakens, zoals Dirck Harmensz de Haen, van wie gemeld werd dat hij de penningen in ontvangst nam en deze distribueerde onder de armen.³⁶ Uit het door de schout afgenomen verhoor van de vrouw van een andere uitgeweken Delftse diaken, de brouwer Dirck Claesz, zou verder opgemaakt kunnen worden dat de calvinistische armenbezorgers zich niet beperkten tot louter de eigen geloofsgenoten. Zij verklaarde immers dat haar man niets anders had misdaan dan "de aelmoijsen gedeijlt den armen, sonder dat hij regardt nam of 't gheusen waren of anderen".³⁷

Met de aanstelling van diakenen gaven de Delftse gereformeerden praktisch uitvoering aan de door Calvin ontwikkelde opvattingen over de kerkelijke naastenliefde, die voor een belangrijk deel teruggingen op Martin Bucer. De Geneefse reformator was van mening dat de liefde tot de medemens onlosmakelijk verbonden was met de liefde tot God en hechte daarom groot belang aan de instelling van een kerkelijk geïnitieerde armenzorg. Voor de praktische uitvoering ervan liet hij zijn oog vallen op het aloude diakenambt. Binnen de Katholieke Kerk was dit ambt meer en

meer tot een liturgische functie geworden, doch Calvijn bestemde de diaken louter en alleen voor de dienst der barmhartigheid. Wel hanteerde hij daarbij het concept van het dubbel-diakonaat, waarbij met een beroep op Romeinen 12:8 een onderscheid gemaakt werd tussen diakenen die zich met de inzameling van armengelden bezig-hielden en diakenen die de bedeling en de sociale zorg in bredere zin op zich namen. In ambtelijke waardigheid was er evenwel geen verschil tussen beide types diakenen.

In zijn eigen stad Genève toonde Johannes Calvijn zich een pragmaticus in optima forma door simpelweg de functionarissen van de bestaande stedelijke instelling voor armenzorg - de "procureurs" en de "hospitalliers" in het "Hôpital-Général" - tot de twee soorten diakenen om te dopen. De eersten droegen zorg voor de financiële gang van zaken rond de bedeling, waaronder het beheer van de goederen en het innen van de pacht, terwijl laatstgenoemden de dagelijkse zorg voor de armlastigen in de stad voor hun rekening namen.³⁸

Kopiëring van dit Geneefse model was in de Nederlandse situatie, waarin de Gereformeerde Kerk nog strijdende was voor haar bestaansrecht, niet mogelijk. Net als in het geval van de kerkelijke tucht,³⁹ speelden ook nu de vluchtelingenkerken - en met name de Londense gemeente - een belangrijke rol bij het ontwikkelen van een vooral op de eigen gemeenteleden toegesneden model van diakonale zorg. Vergeleken bij de grote aandacht die uitging naar bijvoorbeeld de tucht, was de interesse voor de diakonie echter marginaal te noemen. Zo werden in de op de *Forma ac Ratio* van a Lasco gebaseerde *Christlicke Ordinancien* van Marten Micron uit 1554 slechts enkele pagina's gewijd aan het diakenambt.⁴⁰

Calvijns idee van het dubbeldiakonaat werd door a Lasco en Micron blijkbaar nog niet gehanteerd. Zij maakten althans geen expliciet onderscheid tussen ontvangende (beherende) en uitdelende diakenen. Bij de uitdeling der aalmoezen diende in Londen geen verschil gemaakt te worden naar "wtwendich aensien" der behoeftigen en ook niet-lidmaten konden bedeeld worden. Niettemin zouden de diakenen zich in het bijzonder moeten richten op de huisgenoten des geloofs. Stefanus, één van de zeven diakenen in de vroeg-christelijke gemeente te Jeruzalem en wegens zijn dood door steniging de eerste christelijke martelaar, werd de te bevestigen diakenen als lichtend voorbeeld gepresenteerd.⁴¹

Tijdens het convent van Wezel in 1568 - dat blijkens onze eerdere bevindingen ook ten aanzien van de praktische uitvoering van de kerkelijke tucht sterk aanleunde tegen het Geneefse kerkmodel⁴² - werd bij de beschrijving van de inrichting en de taken van het diakonaat wel uitgegaan van het principe van twee soorten armenbe-zorgers. Tevens werd bepaald dat ook godsvruchtige en rechtschapen vrouwen van gevorderde leeftijd het diakenambt konden bekleden. Het ene type diaken diende de aalmoezen te verzamelen én uit te delen, legaten ten gunste van de armen in te vorderen en erop toe te zien dat deze erfmakingen voor de juiste personen en doel-einden werden aangewend. Het andere type was vooral belast met de zorg voor zieken, gewonden en gevangenen.⁴³ Daarnaast werd de zorg voor weduwen en wezen in een afzonderlijk artikel nadrukkelijk genoemd als een belangrijke taak voor de diakonie.⁴⁴

Voorts werd in Wezel bepaald dat de diakenen goede registratie dienden te houden van inkomsten en uitgaven en daarvan liefst iedere maand ten overstaan van de kerkeraad rekenschap moesten afleggen, hetgeen later te Delft overigens lange jaren de gewoonte werd. Teneinde voldoende inkomsten te verkrijgen zouden met name de vermogende gemeenteleden naarstig vermaand moeten worden door middel van royale schenkingen de nood onder de mensen te helpen lenigen.⁴⁵

Naar de regel der liefde was de diakonie volgens de in Wezel verzamelde kerkregeerders gehouden niet alleen de eigen gemeenteleden te bedienen, maar ook vreemdelingen, vooral als het armlastige geloofsgenoten betrof. Wel dienden de diakenen nauwkeurig informatie in te winnen of zij de christelijke hulp waardig waren.⁴⁶ Drie jaar later was dit laatste het enige praktische punt aangaande de diakonale zorg dat door de synode van Emden werd besproken. De armenzorg aan de huisgenoten des geloofs dreigde in het gedrang te komen, doordat steeds grotere aantallen inwoners van de Nederlanden als gevolg van de heersende oorlogstoestand op drift raakten en aanklopten bij de calvinistische armenkassen van de vluchtelingengemeenten, onder het mom dat zij gelovig en behoeftig waren. De synode besloot daarom in de toekomst slechts ondersteuning te verlenen aan vreemdelingen die een geldige attestatie konden overleggen.⁴⁷ Daarmee beperkte Emden de diakonale zorg uitsluitend tot de gereformeerde geloofsgenoten.⁴⁸

De *Christlicke Ordinancien* van Micron en de artikelen van Wezel en Emden gaven de gereformeerde gemeenten in Holland, die weldra hun Kruis konden afleggen of nieuw gesticht werden, weliswaar enige handreiking voor het opzetten van een kerkelijke armenzorg, doch deze bood zo weinig houvast, dat grote plaatselijke verschillen onvermijdelijk waren. De calvinisten eisten via de invoering van het diakenambt-reformatorische-stijl wel nadrukkelijk een eigen plaats op binnen het bestaande stelsel van sociale voorzieningen, maar door het ontbreken van een welomlijnd concept stond de nieuwe kerk uiterst zwak in de onderhandelingen met de overheid, die deze zelfstandige plaats van de diakonie moest sanctioneren.

De grootste zorg van die overheid in Delft was te voorkomen dat het verzamelen van aalmoezen na de overgang van de stad naar de prins van Oranje "soude stilstaan" op het moment dat de Nieuwe Kerk werd overgedragen aan de gereformeerden. Vandaar dat de kerkmeesters van deze parochiekerk op 3 augustus 1572 opdracht kregen tot Sint-Maarten (11 november) daaropvolgend zorg te dragen voor de inzameling van de aalmoezen. Dezelfde tijdelijke maatregel bepaalde verder dat de aalmoezen "onder behoorlicke rekeninge" uitgedeeld zouden worden door diakenen, die eertijds onder het Kruis als armenbezorgers actief waren geweest, te weten Huijch Jacob Bruijsz van der Dussen, brouwer in de Halve Maan, meester Jan Pietersz, brouwer in het Hoeffijzer, Dirck Harmensz de Haen, brouwer in het Anker en Frans Michielsz Camerling.⁴⁹

Dat het hier zonder uitzondering ging om aanzienlijk Delftenaren, zal het voor de magistraat eenvoudiger gemaakt hebben te besluiten op deze wijze de gereformeerde diakonie - zij het nog voorlopig - te incorporeren in het bestaande systeem van liefdadigheid. De diakenen namen door dit besluit een substantieel gedeelte van de taken van de Heilige Geestmeesters over, die tot dan toe de bedeling van de armlastige parochianen voor hun rekening hadden genomen. Dit betekende echter niet dat

de rol van deze armenbezorgers-oude-stijl daarmee was uitgespeeld, zoals we hierna zullen zien.

Hoofdstuk 2: DE EERSTE FASE (1572-1597): SCHUIVENDE PANELEN

a. De bediening van de huiszittende armen

"Laet mij eens weten, hoe ghij met U armen al staet ende oft ghij uwe bedeeelinghe uijtstrecket buijten de lidmaten der kercken, oft dat ghij binnen die palen blijft".⁵⁰ Met deze vraag, die in 1580 werd gesteld door Henricus van den Corput in een van zijn talrijke brieven aan Arent Cornelisz, raakte deze Dordtse predikant aan één van de kernvragen, die zich bij de bestudering van de diakonie als vanzelf aandient: waar lag de grens voor de diakonale armenzorg? Van den Corput ontving naar alle waarschijnlijkheid een bevredigend antwoord van zijn immer behulpzame ambtgenoot, doch de strekking daarvan is tot verdriet van de hedendaagse onderzoeker niet overgeleverd. De laatste zal daarom zelf een poging moeten doen deze vraag te beantwoorden, in voorbijgaan aan geschiedvorsers vóór hem, die er zonder meer van uitgaan dat de Delftse diakonie zich van meet af aan bij de bedeling uitsluitend of hoofdzakelijk beperkte tot de eigen geloofsgenoten.⁵¹

De vergaderingen te Wezel en Emden hadden inderdaad weinig ruimte gelaten voor de diakenen om ook niet-lidmaten te bedienen.⁵² Instructies die de afgevaardigden van de kerk van Brielle meekregen naar de 'provinciale' synode van Dordrecht in 1574 tonen eveneens aan, dat binnen de Gereformeerde Kerk een sterke voorkeur bestond voor beperking van de diakonale zorg tot de eigen lidmaten en verwijzing van alle andere behoeftigen naar de tafels van de Heilige Geest.⁵³ De synode wilde en kon een dergelijk besluit echter niet nemen in deze turbulente tijd, zoals ook de situatie in Delft aantoonde.

De gang van zaken rond de verzorging van de huiszittende armen in Delft gedurende de eerste jaren na de Overgang is allerminst duidelijk. In november 1572 benoemde de magistraat alleen nog voor de parochie van de Oude Kerk de gebruikelijke drie Heilige Geestmeesters. Voor de Nieuwe Kerk werden deze officiën niet meer vergeven, aangezien dit kerkgebouw enkele maanden eerder was overgedragen aan de gereformeerden en de kerkmeesters tijdelijk de inzameling van de aalmoezen opgedragen hadden gekregen. De zes mysterieuze, in het vorige hoofdstuk reeds aangestipte, armenmeesters, werden wel als vanouds aangesteld.

Een jaar later, in november 1573, verdwenen de Heilige Geestmeesters volledig uit de stedelijke officieboeken en was er uitsluitend nog sprake van zes armenmeesters, die zoals te doen gebruikelijk geen binding hadden met één van beide parochiekerken. Deze situatie bleef bestaan tot november 1575. Toen was het de beurt aan de armenmeesters om in het niet te verdwijnen en werden de Heilige Geestmeesters wederom ten tonele gevoerd. Anders dan voorheen, waren nu ook deze Heilige Geestmeesters niet meer aan de twee stadskerken gebonden. Een ander opmerkelijk gegeven in dit verband is, dat drie armenmeesters uit 1574 - te weten de brouwers Claes Jacobsz Meuyt en Pieter Woutersz van der Burch en de korenkoper Gerrit Fransz Meerman - in 1575 het officie van Heilige Geestmeester verwierven, terwijl de drie overige armenmeesters - de drapenier Adriaen Simonsz van Groenewegen, de

brouwer Jan Jansz Graswinckel de oude en de korenkoper Claes Adriaensz van Adrichem - niet meer in aanmerking kwamen voor enig officie.⁵⁴

Het is volstrekt onduidelijk, hoe deze gang van zaken geïnterpreteerd moet worden. De enige conclusie die met zekerheid getrokken kan worden, is dat de Heilige Geestmeesters na de Overgang in functie bleven als stedelijke armenbezorgers, zij het dat dit gepaard ging met een kortstondige en niet te verklaren plaatsverwisseling met de armenmeesters.

De kerk te Pijnacker ten tijde van het beleg van Leiden. Het gehele omliggende land werd onder water gezet om de Spanjaarden te verdrijven, waardoor ook talrijke landerijen van de Delftse Heilige Geestmeesters jarenlang niets opbrachten. Detail tekening uit 1675 van Glas 25 uit de Goudse St.-Janskerk van de hand van Christoffel Pierson naar voorbeeld van de oorspronkelijke werktekening (het carton). Archief Hervormde Gemeente Gouda, foto Wim Scholten.

Financieel had de omwenteling voor hen echter grote gevolgen. De gewapende strijd met de Spanjaarden leidde ertoe dat grote delen van het Delfland geïnnundeerd werden, waarmee talrijke landerijen en andere onroerende bezittingen van de Heilige Geest tijdelijk hun waarde verloren. Aangezien de pacht- en huuropbrengsten van deze goederen vanouds de financiële basis vormden voor de tafels van de Heilige Geest, dreigde de bedeling aan de thuiszittende armen hierdoor ernstig in de knel te komen. Deze situatie deed zich voor op het moment dat de Heilige Geest zich nog niet had hersteld van de zware financiële inspanningen in de jaren voorafgaand aan de Overgang, met name in 1565 en 1566, toen het land werd geteisterd door ernstige hongersnoden.⁵⁵ Daarenboven zagen de Heilige Geestmeesters zich ook nog eens beroofd van een andere belangrijke inkomstenbron, de kerkcollectes, waarvan de opbrengst voortaan toeviel aan de diakonie.

In tegenstelling tot de periode na 1597 is de informatie over de ambtsbediening der diakenen en de Heilige Geestmeesters over de vroegste periode te summier om een goed inzicht te verkrijgen in de werkzaamheden van beide instellingen en hun onderlinge taakafbakening. Omdat bedelingslijsten uit dit tijdvak niet zijn overgeleverd en van de Heilige Geestmeesters uitsluitend de weinig gespecificeerde jaarrekeningen bewaard zijn gebleven, moet de voornaamste informatie over de Delftse bedelingspraktijk van 1572 tot aan de oprichting van de Kamer van Charitaten in 1597 geput worden uit de kerkeradsacta en de archivalia van het stadsbestuur.

De genoemde problemen, waarmee de Heilige Geest en - omdat deze instelling grotendeels op dezelfde wijze gefinancierd werd - het Gasthuis als gevolg van de heersende oorlogstoestand te kampen hadden, vormden voor de Delftse Veertigraad in september 1574 aanleiding om de noodklok te luiden. Gevreesd werd dat de armen in de stad gedoemd waren "honger ende commer" te lijden. Er bestond een reëel gevaar dat zowel de "armecamer" als het Gast- en Pesthuis binnen afzienbare tijd genooddaakt zou zijn de poorten te sluiten, terwijl de stad nota bene op dat moment gebukt ging onder een zich steeds verder uitbreidende pestepidemie. Het stadsbestuur wenste dit onheil af te wenden, aangezien het zich, naar eigen zeggen, op grond van de leer van Christus en "nae de weth der natuijeren" gehouden achte armen en zieken bij te staan in hun nood, zelfs al betrof het ongelovigen (sic).

Vandaar dat enige nieuwe middelen ten behoeve van de armen werden vrijgemaakt. Op elke in de stad gedronken ton bier werd voortaan een stuiver accijns geïnd, de stuiver marktgeld op de levende beesten werd bestemd voor de armenkas en op zondagen mochten voortaan huis-aan-huis collectes gehouden worden door enkele leden van de vroedschap. Leverde dit alles toch nog onvoldoende middelen op, dan zou worden overgegaan tot de heffing van een oortje accijns op elke geëxporteerde ton bier. De terughoudendheid van de magistraat ten aanzien van deze laatste maatregel is begrijpelijk in het licht van de allerminst florissante positie van de Delftse brouwering.⁵⁶

Of deze maatregelen voldoende soulaas boden voor de Heilige Geestmeesters om hun bediening van de huiszittende armen als vanouds voort te zetten moet ernstig worden betwijfeld. Het rekeningenboek van Everard Cornelisz van Lodensteijn, "rentmeester van den Heijligen Geestarmen binnen Delft", geeft namelijk een dramatische terugval te zien van de inkomsten. Overschreden de jaarlijkse revenuen in de jaren vóór de Opstand steeds de 10.000 gulden, in 1574 bedroeg dit nog geen kwart van dit bedrag. Pas in het midden van de jaren negentig bereikten de inkomsten weer het oude niveau. Waaraan de Heilige Geestmeesters de bedragen van respectievelijk 2248, 3400, 6910 en 9396 gulden hebben besteed, die hun in de jaren 1576-1579 in maandelijkse termijnen "op ten armencamer" ter hand werden gesteld, blijft onduidelijk.⁵⁷ Het lijkt echter niet te gewaagd om te veronderstellen dat deze gelden voor een niet onaanzienlijk deel werden aangewend voor de bedeling in geld en natura onder de huiszittende armen in de stad.

In de jaren daarna drukte het nieuw gecreëerde Weeshuis zwaar op de balans, zoals wij hierna nog zullen zien, hetgeen mogelijk ten koste is gegaan van de financiële ruimte voor de zorg die besteed kon worden aan de nog thuis wonende be-

hoeftigen. Tegen deze achtergrond is het verklaarbaar dat de diakonie, tegen wil en dank of vrijwillig, een steeds groter deel van deze taak op zich ging nemen.

Parochie-armen

In deze aanvangsperiode bezon de kerkeraad zich nadrukkelijk op omvang en praktische uitvoering van haar eigengewilde diakonale taak, alsmede op de financiering ervan. De opbrengst van de kerkelijke collectes viel voortaan toe aan de gereformeerde diakonie. In die zin traden de diakenen hier in de plaats van de Heilige Geestmeesters, die voorheen alle armen in de betreffende parochies bedeedden. In theorie waren de gereformeerde armenbezorgers daarmee de indirecte vertegenwoordigers van de gehele parochie⁵⁸ en konden zij zich dan ook niet zonder meer onttrekken aan de zorg voor niet-lidmaten in de parochie.

Dat dit besef van meet af aan ook leefde bij het Delftse consistorie wordt duidelijk uit een klad-aantekening, die door ons werd aangetroffen op de achterzijde van een brief van Wessel Valck uit Poortugaal aan de predikanten te Delft, gedateerd 18 november 1573. De bedoelde notitie, van de hand van Arent Cornelisz, is van dermate groot belang voor het verkrijgen van inzicht in het functioneren van de Delftse diakonie, dat wij de tekst hier integraal weergeven:

"Naedemael men bijsonder den huijs[enoten] des gheloofs behoort te helpen met aelmoessen ende het te besorghen is dat de goetwillighen ende milden buijten die Ghemeijnte de hand thuijs souden houden, soo men denghenen die buijten sijn oock soo wel niet bij en stont als de andere, *hebben de broeders besloten* dat men wt den ghemeijnen aelmoessen na advenant ghelijckelick die van buijten ende van binnen helpen sal ende soo die van binnen noch te corte comen, de lidmaten der ghemeijnte die wat vermueghen, dat opleggghen sullen van 't hare, opdat insonderheijt die lidtmaeten Christi haer gheloof wt de liefde bewijsen, ghelijck als men de arme lidmaten insonderheijt behoort bij te staen".⁵⁹

Een en ander heeft geen enkele relatie met de inhoud van de brief aan de ommezijde, die handelt over het weren van een wederdoper die te Poortugaal school wil houden. De formulering en woordkeuze - "hebben de broeders besloten" - laten geen andere conclusie toe dan dat het hier gaat om een kerkeraadsbesluit. Afgaand op de datum van de brief aan de ommezijde en in aanmerking nemend dat het in Delft aanvankelijk gebruikelijk was besluiten van de kerkeraad te noteren op losse kladvelletjes, lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen, dat het besluit stamt uit het eind van 1573 of het begin van 1574.

Deze voor de diakonie koersbepalende notitie maakt duidelijk dat de Delftse kerkeraad reeds in een vroegtijdig stadium besloot de bedeling van de armen ook uit te strekken buiten de gereformeerde gemeentegrenzen. Het motief hiervoor was eerder pragmatisch dan principieel. De angst bestond immers dat een beperking van

de armenzorg tot de eigen lidmaten of een duidelijke bevoordeling van deze groep, de offervaardigheid van de andere kerkgangers of inwoners van de parochies nadelig zou beïnvloeden. De bijzondere aandacht, die overeenkomstig de Schrift toch besteed diende te worden aan de huisgenoten des geloofs, werd door het consistorie gezocht in het aansporen van kapitaalkrachtige gemeenteleden tot het verrichten van particuliere liefdadigheid jegens hun minvermogende broeders en zusters in den gelove.

Met dit kerkeraadbesluit gaf de Delftse kerk a priori reeds een antwoord op de in de aanhef geciteerde vraag die Van den Corput in 1580 zou stellen. Voor ons dient de vraag vanaf nu dan ook niet langer te zijn óf de Delftse diakonie ook niet-lidmaten bediende, maar in welke mate en hoelang. Kwantitatieve gegevens over de beginjaren ontbreken vrijwel volledig. Inzicht in de omvang van diakonale zorg voor lidmaten en buitenstaanders moet dan ook vooral gezocht worden in mededelingen over de financiële toestand van de diakonie, aangezien de mogelijkheden van de diakonie slechts reikten zover de middelen strekten.

Dat deze middelen tekort schoten bleek weldra en steeds weer. De diakonie steunde in hoofdzaak op de penningen die tijdens de zondagse kerkdiensten werden gedeponeerde in de collectezakken. Daarnaast kon zij ook putten uit gelden die bij testamentaire beschikking waren bestemd voor de kerkelijke armenzorg. De gereformeerde kerk liet niet na dit laatste te bevorderen. Al in augustus 1573 werd aan degenen die de predikanten vergezelden bij het ziekenbezoek gevraagd, rijke patiënten toch vooral op het hart te drukken in hun testament de armen te bedenken.⁶⁰ Dat dit niet zonder succes gebeurde blijkt uit testamenten als dat van Hendrickge Jansdr, weduwe van Storm Adriaensz, die in 1577 tweehonderd gulden naliet aan "de armen van de heijlighe gereformeerde evangelische religie ende lere, die men althans binnen deesen stede van Delft (God si loff) opentlicke exercerende is".⁶¹

Bij de financiële administratie werd van meet af aan uiterste zorgvuldigheid betracht, teneinde iedere grond voor kritiek op handel en wandel van deze nieuwe vorm van kerkelijke armenzorg bij voorbaat weg te nemen. Na overleg met de overheid werd bepaald, dat de opbrengst van de collectes onmiddellijk na de laatste predikatie in het bijzijn van een ouderling door de diakenen moest worden geteld en opgetekend.⁶² Om ergernis te voorkomen besloot de kerkeraad voorts, dat niet steeds dezelfde diakenen in dezelfde kerk zouden collecteren, maar dat zij maandelijks van parochie zouden wisselen. De collectegelden werden samengevoegd in een gemeenschappelijke "boorse", waaruit iedere diaken vervolgens naar behoefte zou ontvangen.

Naast deze centrale administratie van inkomsten en uitgaven diende elke diaken afzonderlijk boekhouding te voeren over zijn handelingen en een bedelingsregister aan te leggen.⁶³ Verder moest iedere maand de rekening opgemaakt worden, die eerst ter goedkeuring zou worden voorgelegd aan het consistorie. Halfjaarlijks moest daarnaast in het openbaar verantwoording afgelegd worden ten overstaan van de daarin geïnteresseerde gemeenteleden en buitenstaanders ("die comen wil").⁶⁴ Deze sessies hadden mede tot doel het kerkvolk in cijfers te confronteren met de grote nood van de armen en de financiële offers die noodzakelijk waren om deze nood te lenigen.

Bij het opmaken van de rekening over de tweede helft van 1574 bleek de diakonie te beschikken over een niet onaanzienlijk batig saldo. De kerkeraad toonde zich merkbaar verlegen met deze situatie en was bang dat bij het bekend worden van de positieve cijfers "de menschen in 't gheven verslappen souden". Vandaar dat het overschot op de rekening werd 'weggepoetst' door voor vierhonderd gulden wol, linnen lakens en schoenen te kopen, die hier en daar onder de kinderen van behoeftige Delftenaren uitgedeeld zouden worden. Alvorens tot verdeling van deze goederen over te gaan, zouden de diakenen elk in hun kwartier eerst de individuele behoeften peilen.⁶⁵

Het overschot op de diakonierekening bleek slechts een eenmalige zaak en maakte in het najaar van 1575 reeds plaats voor een deficit. De militaire verwickelingen in Holland rond steden als Oudewater deed het aantal berooide vluchtelingen in Delft met de dag toenemen, terwijl ook de groep armlastigen onder de Delftenaren gestaag groeide door de economische malaise die het gevolg was van de heersende oorlogstoestand. Deze misère, gecombineerd met de geringe financiële armslag van de Heilige Geestmeesters, leidde ertoe dat - ook door niet-lidmaten - een steeds zwaarder beroep werd gedaan op de gereformeerde armenkas.

Omdat de diakenen buiten de grenzen van de eigen gemeente traden, kon de kerk de vrijheid nemen de overheid om steun te vragen. Voor het eerst gebeurde dit in het najaar van 1575, toen de kerkeraad tevergeefs een begerig oog liet vallen op enige gelden die werden beheerd door de gilden.⁶⁶ Een jaar later werd wel toestemming verkregen voor een zondagse huis-aan-huis collecte, nadat van kerkelijke zijde te kennen was gegeven dat de diakonie anders onmogelijk de armen op dezelfde wijze kon blijven bijstaan als tot dan toe gebruikelijk.⁶⁷

Met het toenemen van de last van de Delftse diakonie stak ook de eerste kritiek op het functioneren van de kerkelijke armenbezorgers de kop op. In december 1577 heette het dat de diakenen te karig waren in het verstrekken van de aalmoezen, omdat zij "niet gheerne int verschiet van den ghelden zijn".⁶⁸ Dat het diakenambt niet altijd even gewild was, had niet zelden te maken met de hier aangegeven praktijk, waarbij diakenen geacht werden de bedeling voor een belangrijk deel uit eigen middelen vóór te financieren. Daarbij moesten zij niet zelden langere tijd op restitutie van deze gelden wachten.⁶⁹ Dat dit in sommige gevallen een nadelige invloed had op hun uitgavenpatroon bij de bedeling, mag dan ook geen verwondering wekken.

De andere punten van kritiek die de diakenen bij dezelfde gelegenheid kregen te verwerken, kwamen er in het kort op neer dat zij nalatig waren in het bezoeken van de zieke armen en dat zij de armen bij tijd en wijlen onvriendelijk bejegenden. De kerkeraad deed de bezwaren af met een vermaning aan de diakenen zich voortaan bij het uitdelen van de aalmoezen mild te tonen, de zieken ijverig te bezoeken en vriendelijkheid te betrachten tegenover de armen.⁷⁰

Ondanks enkele klaagzangen van de diakonie bij het Delftse stadsbestuur vielen de tekorten aanvankelijk nog mee. Over het eerste deel van 1578 werd 280 gulden meer uitgegeven dan ontvangen.⁷¹ Niettemin werd prompt een nieuw verzoek ingediend voor een inzameling langs de deuren.⁷² Het consent hiervoor werd weliswaar verkregen, doch ditmaal werd door de magistraat nadrukkelijk bepaald, dat de collecte voor "de arme borgherije" diende te worden gehouden en dat de opbrengst

dan ook voor de gehele burgerij bestemd was.⁷³ Hiermee was de bediening van buitenstaanders door de diakonie niet langer een vrijwillige keuze, maar werden de kerkelijke armenbezorgers door het stadsbestuur nadrukkelijk buiten de eigen gereformeerde kring gedwongen. De vrijheid van handelen van de kerkelijke armenbezorgers werd hiermee - voorzover valt na te gaan - eerstmaals duidelijk ingeperkt.

De kerkeraad durfde in deze situatie niet zelfstandig en zonder medeweten van de overheid te besluiten een deel van de collecte-opbrengst te bestemmen voor benarde geloofsgenoten in Oudewater, die schriftelijk om assistentie hadden verzocht.⁷⁴ Ook groeide de vrees binnen het consistorie dat de diakonie onvoldoende zorg kon dragen voor de eigen lidmaten. Er werd nadrukkelijk nagedacht over de wijze waarop ook in de toekomst de noodzakelijke steun verleend kon worden aan lidmaten "met groot gebreck van tijdelick onderhoud". Zo besprak de kerkeraad het idee van een speciale collecte onder de eigen lidmaten en de mogelijkheid van het benaderen van vermogende lidmaten.⁷⁵

De door de magistraat gestelde voorwaarde bij het verlenen van toestemming voor een algemene straatcollecte was er mogelijk de oorzaak van dat de kerkeraad voorlopig afzag van het indienen van een nieuwe aanvraag. Toen deze mogelijkheid in november 1579 ter sprake kwam, besloot het consistorie zo'n verzoek achterwege te laten omdat er verschillend gedacht werd over het nut van zo'n inzameling.⁷⁶ Wel werd een jaar later de overheid benaderd met het verzoek andere middelen te vinden, waarmee de financiële last van de diakonie enigermate verlicht kon worden. De reden voor de kerkeraad om bij het stadsbestuur aan te kloppen, zo kregen de regenten te horen, was dat "de tweede van degheene die bedient worden, gheen professie van religie en doen".⁷⁷

Deze opmerking vormt de duidelijkste aanwijzing, dat de Delftse diakonie daadwerkelijk een grote groep niet-lidmaten bediende. Tegelijk maakt de aangegeven één-op-twee verhouding duidelijk, dat - met een gemeentegrootte van 1143 lidmaten in 1580 - bij lange na niet alle parochie-armen onder de zorg van de diakonie vielen en dat de Heilige Geestmeesters rond deze tijd dus nog een belangrijk aandeel hadden in de bedeling van de huiszittende armen.

In het najaar van 1581 werd door de diakenen uitvoering gegeven aan het voornemen een bijzondere collecte te houden onder de lidmaten. De opbrengst werd nadrukkelijk bestemd voor de eigen armlastige kerkleden, die daaruit boven op de gewoonlijke aalmoes extra bedacht werden. De diakenen kregen opdracht van deze speciale uitgaven een aparte registratie bij te houden.⁷⁸

De groep behoeftige lidmaten was aanvankelijk nog beperkt in omvang, maar groeide snel, toen in Delft vele vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden arriveerden, die meestal de gereformeerde religie beleden en daarom aanklopten bij de diakonie. Aangezien de financiële middelen ernstig tekortschoten om een dergelijke toestroom te verwerken, zag de kerkeraad zich in het voorjaar van 1584 toch weer genoodzaakt de magistraat toestemming te vragen voor een huis-aan-huis collecte.⁷⁹ Dit consent werd verleend met het argument dat "het verbont der religie ende de broederlicke lieffde, jae de weth der nature" gebod, dat de helpende hand gereikt werd aan de talrijke vreemde en "miserabele" personen die gevlucht of verjaagd waren uit de omliggende provincies. Vandaar dat alle burgers van de stad werden

opgeroepen tot milddadigheid om daarmee naar vermogen bij te dragen aan de "wercken der charitaten ende barmharticheijt" ⁸⁰

Groeiende tekorten

Op dat moment kwamen de diakenen in het tijdsbestek van een half jaar maar liefst 2161 gulden tekort ⁸¹ Wordt dit bedrag afgezet tegen het eerdergenoemde halfjaarlijkse tekort van 280 gulden in 1579, dan wordt duidelijk hoezeer de belasting van de Delftse diakonie binnen een periode van vijf jaar was toegenomen

Vanaf 1584 werd in de kerkeraadsacta vrijwel iedere maand opgetekend welk bedrag de diakenen méér hadden uitgegeven dan ontvangen Omdat af en toe is verzuimd melding te maken van de maandafrekening is het niet mogelijk totale jaarlijkse tekorten te berekenen Op grond van de beschikbare cijfers kan echter wel een maandgemiddelde berekend worden, door een optelsom te maken van de in één jaar genoteerde tekorten en die uitkomst te delen door het aantal termijnen waarvan cijfers bekend zijn Voor de diakenen kende een boekjaar dertien korte 'maanden' en liep het van september tot augustus Ten behoeve van de duidelijkheid is hieronder echter gekozen voor kalenderjaren, met dien verstande dat die ook steeds dertien maandrekeningen kenden Deze berekening geeft tot en met 1596 het volgende resultaat te zien

Tabel 7 1 Tekorten Delftse diakonie 1584 1596

<i>jaar</i>	<i>totaal</i>	<i>aant mnd</i>	<i>gemiddeld tekort in gld</i>
1584	1 144	(8)	143
1585	3 723	(13)	286
1586	4 453	(12)	371
1587	3 617	(12)	301
1588	3 135	(10)	314
1589	2 345	(8)	293
1590	2 106	(8)	211
1591	1 774	(13)	136
1592	2 724	(13)	210
1593	2 889	(13)	222
1594	2 638	(11)	240
1595	3 135	(12)	261
1596	3 800	(12)	317

De tabel maakt duidelijk dat de financiële last van de Delftse diakonie in 1586 extreem zwaar is geweest, waarschijnlijk in hoofdzaak als een direct gevolg van de grote toestroom van Zuid-Nederlanders, met name na de val van Antwerpen in augustus 1585 De kerkeraad zag geen andere uitweg dan zich andermaal te wenden tot het stadsbestuur ⁸² In een request werden de regenten gewezen op het gevaar, dat door de excessieve geldelijke last van de diakenen uiteindelijk wel eens niemand meer bereid gevonden zou kunnen worden om de armen te bedienen Voor de

magistraat vormde dit waarschijnlijk één van de redenen om de stadspoorten te sluiten, teneinde een verdere toeloop van vreemdelingen af te remmen.⁸³

Deze noodtoestand leidde er ook toe dat in het brede verband van de Veertigraad over de penibele situatie van de diakonie werd gesproken. Dit college was van oordeel dat op de momenten dat het echt nodig was, de stad de diakonie de helpende hand moest reiken via een subsidie, met als beperking dat de hoogte van dit bedrag niet mocht uitstijgen boven de jaarlijkse inkomsten die werden verkregen uit de stuiver en halve stuiver accijns op respectievelijk de stopen Rijnlandse en Franse wijn.⁸⁴ De straatcollecte, waarvoor de magistraat verder ook maar weer eens toestemming verleende, bracht 1025 gulden, drie stuivers en negen penningen op.⁸⁵

Een structurele oplossing voor de geldelijke problemen boden dergelijke ad-hoc beslissingen echter geenszins. Vandaar dat ook gezocht werd naar andersoortige maatregelen, die vooral moesten voorkomen dat nog langer oneigenlijk of onrechtmatig een beroep werd gedaan op de kerkelijke armenkas. De praktijk leerde namelijk, dat veel "bedriegers onder decxel van verjaechde" bij de diakonie aanklopten.⁸⁶ Anderen deden een beroep op de diakenen, terwijl zij geenszins in slechte doen verkeerden of nog best in staat zouden zijn op de één of andere manier de kost te verdienen.⁸⁷

Ten aanzien van de vreemdelingen zocht de kerkeraad een oplossing in het aanscherpen van de bestaande eis van een goede attestatie of andere vorm van getuigenis, zonder welk geen bijstand verleend zou mogen worden.⁸⁸ Voor het tegengaan van de andere genoemde vormen van misbruik was opnieuw assistentie van de overheid nodig. Alleen zij kon namelijk een einde maken aan de tot dan toe bestaande situatie, waarin de - doorgaans schamele - nagelaten bezittingen van een door de Heilige Geest bediende arme wel toevielen aan deze bedelende instantie, doch die van een diakonie-arme niet. Hierdoor ontbrak het de diakonie niet alleen aan een mogelijke inkomstenbron, maar was het voor behoeftigen verleidelijk de diakonie te preferen boven de Heilige Geest. Daarnaast was de drempel om assistentie te verzoecken, door het ontbreken van een dergelijke bepalingen ten aanzien van de nalaten-schap, ook nog eens veel lager.

Hier deed zich de opmerkelijke situatie voor, dat de kerkeraad aan de overheid vroeg een einde te maken aan een toestand, waarin er van de diakonie een grotere aantrekkingskracht uitging dan van de Heilige Geest.⁸⁹ Blijkbaar wogen voor het consistorie de financiële argumenten zwaarder dan het verlangen om de gemeente te laten groeien door aspirant-lidmaten via de zijdeur van de diakonie de kerk binnen te loodsen. De magistraat gaf vrijwel onmiddellijk gehoor aan het verzoek van de kerkeraad en bepaalde in een keur van 25 mei 1586 dat voortaan de nagelaten goederen van door de diakonie bedeelde armen zonder beperking toevielen aan de kerkelijke armenbezorgers, in voorbijgaan aan kinderen of andere erfgenamen.⁹⁰

Door deze gelijkschakeling van diakonie en Heilige Geest nam de grotere zuigkracht van de kerkelijke armenzorg ten opzichte van zijn wereldlijke pendant ongetwijfeld aanzienlijk af, hetgeen mogelijk ook weerspiegeld wordt in de langzaam dalende tekorten van de diakenen in de jaren na 1586. Deze daling valt voor een ander deel waarschijnlijk terug te voeren op de verminderde toeloop van Zuid-Nederlanders, als gevolg van het gesloten houden van de stadspoorten.

Op zoek naar middelen

Desondanks bleef de Delftse diakonie balanceren op een wankel financiële basis. Vandaar dat de kerkeraad steeds weer zon op maatregelen en middelen, die verbetering konden brengen in deze situatie. De inspanningen richtten zich voor een deel op het benutten van zich van tijd tot tijd voordoende gelegenheden om iets extra's voor de armen in de wacht te slepen. Zo wist het consistorie gedaan te krijgen, dat de opbrengst van de afbraak van het hoogaltaar van de Nieuwe Kerk voor de helft ten goede kwam aan de diakonie.⁹¹ Ook werd een poging ondernomen het rouwlaten, dat in dezelfde kerk de sculptuur van Willem van Oranje had bedekt, ten behoeve van de armen "te impetreren" (verwerven).⁹² Tevens werd er veel moeite gedaan om in testamenten vastgelegde legaten aan de armenzorg ook daadwerkelijk te innen.⁹³

Daarnaast werd echter nadrukkelijk gestudeerd op structurele oplossingen voor de financiële problemen van de diakonie. Uit de bewaard gebleven omvangrijke correspondentie van Arent Cornelisz kan opgemaakt worden, dat deze in de periode 1587-1589 bij diverse van zijn ambtgenoten heeft geïnformeerd naar de werkwijze en de materiële toestand van de diakonie in hun respectievelijke standplaats. In de antwoorden van de aangeschreven predikanten valt een zekere aarzeling en terughoudendheid te bespeuren om volledige opening van zaken te geven. De Amsterdamse predikant Petrus Plancius gaf zelfs ruitelijk toe dat hij had getwijfeld of het wel geoorloofd was Delft in te lichten over de tekorten van de diakenen in zijn standplaats en de manier waarop deze aangevuld werden. Nadat hij echter tot de slotsom was gekomen dat de Delftse armen er mogelijk hun voordeel mee zouden kunnen doen en die van Amsterdam geen schade werd berokkend, toonde hij zich bereid enige - zij het summiere - inlichtingen te verschaffen over de wijze waarop de Amsterdamse overheid de diakenen de helpende hand bood. Zo hadden zij de beschikking over een deel van de boetes van de Admiraliteit.⁹⁴

Ook Johannes Seu uit Middelburg toonde zich niet erg mededeelzaam. Duidelijk wordt slechts dat de diakenen in deze Zeeuwse stad geen al te grote tekorten kenden en dat de stad zonodig bijsprong.⁹⁵ Caspar Swerinchusius (Grevinckhovius) legde vanuit Rotterdam iets meer openheid aan de dag. Van hem kreeg Arent Cornelisz onder meer te horen dat de plaatselijke diakonie op dat moment 390 gezinnen en alleenstaanden bediende. Onder hen bevonden zich niet alleen lidmaten, maar ook veel andere huisarmen, zieke kraamvrouwen en bejaarden. Tweewekelijks vond er in de Maasstad een straatcollecte plaats en de stad kende dezelfde bepaling als in Delft ten aanzien van het toevallen van de nalatenschap van een bedeelde aan de diakonie. Een rekwest van Swerinchusius aan de magistraat, waarin werd voorgesteld enkele andere middelen te bestemmen voor de diakonie, was een jaar eerder slecht ontvangen. De enige concessie die de diakonie was vergund bestond uit een kleine toeslag ten behoeve van de armen op de kosten voor het begraven der doden.⁹⁶

Veel nieuwe ideeën voor het vinden van een meer solide financiële basis voor de Delftse diakonie lijkt de 'enquête' van Arent Cornelisz niet opgeleverd te hebben. Ook de magistraat gaf bij herhaling te kennen "weijnich raedt [te] weten tot assistentie der armen"⁹⁷ en leek zich meer en meer te storen aan de periodiek om steun aankloppende kerkelijke dignitarissen. In februari 1589 ontlokte zo'n hernieuwde smeek-

bede aan het adres van het stadsbestuur de regenten het verwijt, dat de diakenen "beter huis moeten houden". De kerkeraad repliceerde met de gewetensvraag of de armen "nae noot ende discretie" bediend moesten worden of "zoverre haer gelt streckt".⁹⁸ De dupliek van de stadsbestuurder was tegelijk helder en cryptisch. Zij meenden voor dit moment genoeg gedaan te hebben door van het tekort van 2400 gulden 1300 gulden voor hun rekening te nemen en lieten weten daarom niet van plan te zijn die zomer nogmaals bij te springen. Tegelijk spraken zij de hoop uit dat in het komende jaar personen in de regering zouden komen "die oock totten armen geaffectioneert" waren, reden waarom de diakenen nog enig geduld moesten betrachten.⁹⁹

Aangespoord door de kritische opmerkingen van de zijde van de magistraat en het uitblijven van voldoende geldelijke ondersteuning, besloten de diakenen reeds de volgende maand tot een ingrijpende sanering van de bedelingslijsten. Het effect van hun mededeling in de kerkeraad, dat zij genoodzaakt waren vele behoeftigen "af te sniden",¹⁰⁰ dat wil zeggen de bedeling aan hen stop te zetten, laat zich ook direct aflezen uit de teruglopende tekorten over de jaren 1589-1591 in tabel 7.1.

Dergelijke saneringsoperaties leidden echter wel tot verdeeldheid onder de diakenen, toen bleek dat sommigen in hun kwartier op eigen initiatief armen van de bedelingslijst - de cedula - afvoerden, zonder voorafgaand overleg met het voltallige college van diakenen. Als gevolg hiervan had de ene diaken te kampen met grotere tekorten op de maandrekening dan de andere en waren er zelfs die geld overhielden. Na klachten van enige zwaar belaste diakenen bracht de kerkeraad de armenbezorgers nog eens nadrukkelijk de bepaling onder ogen, dat geen enkele arme van de cedula afgevoerd mocht worden zonder "het gemeen advis" van de andere diakenen. Hetzelfde gold voor verlaging of verhoging van verstrekte toelagen. De diakenen deelden hierop het consistorie mee er voortaan op toe te zullen zien dat alle cedules even zwaar gemaakt zouden worden of dat degenen met de zwaarste cedules ook het meeste geld zouden ontvangen.¹⁰¹

Niettegenstaande de licht teruglopende tekorten, zagen de diakenen zich nog immer genoodzaakt aanzienlijke bedragen voor te schieten, die pas na geruime tijd en met veel moeite gerembourseerd werden. Vandaar dat de kerkeraad niet naliet de overheid te bestoken met verzoeken méér middelen aan de diakonie ter beschikking te stellen. Begin 1590 reageerde de Delftse magistraat hierop met een voorstel, dat tot grote commotie leidde onder de predikanten. De inkomsten van de zondagse collectes zouden naar de mening van de regenten aanzienlijk hoger uitvallen, als de beide negen uurse hoofdpredikaties consequent zouden worden verzorgd door de evangeliedienaren met de meeste gaven des woords binnen het Delftse predikantencorps, te weten Arent Cornelisz en Daniël van der Dolegen. De twee andere predikanten, Reijnier Donteclock en Pieter Jansz Uijtenbogaert, zouden dan genoegen moeten nemen met het verzorgen van de namiddagse diensten. Om dit te bereiken poogde het stadsbestuur de gewenste praktijk voor te schrijven in een ordonnantie, die werd voorgelegd aan de kerkeraad.¹⁰²

De inderhaast bijeengeroepen brede vergadering van ouderlingen en diakenen stelde een remonstrantie op, waarin gepoogd werd de magistraat af te brengen van dit plan, omdat het beoogde voordeel - "profijt der armen ende ontlastinge der

diaconen" - niet zou opwegen tegen de talrijke nadelen, zoals creëren van ongelijkheid tussen de predikanten. Ook zou naar de mening van de kerkelijken het positieve effect van deze maatregel op de collecte-inkomsten maar zeer gering zijn, omdat de andere diensten minder bezocht zouden worden en dus minder zouden opbrengen. Tevens werd gevreesd dat, als de "nieuwicheit" er eenmaal vanaf was, de bijzondere aantrekkingskracht van de ochtenddiensten eveneens zou afnemen.¹⁰³

De stadsregeerders lieten zich echter niet van hun voornemen afbrengen en stelden voor de ordonnantie in ieder geval voor drie of zes maanden op proef in te voeren. Voor de kerkeraad was dit aanleiding andermaal een remonstrantie op te stellen, teneinde kenbaar te maken dat zelfs het instellen van een proefperiode geheel "tegen haer gemoet ende conscientie" zou zijn.¹⁰⁴

De magistraat liet zich echter niet vermurwen. De druk op de kerk om de voorgestelde ordonnantie te aanvaarden werd zelfs nog verder opgevoerd. Het consistorie kreeg te verstaan dat er op geen enkel terrein meer zaken te regelen waren met de overheid, als niet eerst de kwestie van de zondagse predikaties naar tevredenheid van het stadsbestuur werd geregeld. Toen dan ook de diakenen bij het stadhuis aanklopten met het verzoek het halfjaarlijkse tekort aan te zuiveren, kregen zij te horen dat hierover niet te praten viel zolang de ordonnantie op het preken niet aanvaard was door de kerkeraad.¹⁰⁵ Of het consistorie deze zware pressie nog lang kon weerstaan blijft onduidelijk, omdat nergens blijkt dat de magistraat zijn zin heeft gekregen. Als gevolg van deze verwikkelingen raakte Delft echter wel één van de predikanten kwijt. Reijnier Donteclock, die zich zeer gedesavoueerd voelde door de impliciete kritiek van de magistraat op zijn preekvaardigheid, hield de eer aan zichzelf en vertrok met instemming van de classis.¹⁰⁶

Ook als de zondagse hoofdpredikaties vanaf medio 1590 uitsluitend verzorgd zijn geweest door de publiekstrekken Van der Dolegen en Arent Cornelisz, dan nog kon dit blijkbaar niet verhinderen dat de diakonie in de daaropvolgende jaren geconfronteerd werd met een weer gestaag oplopend deficit. We zien dan ook een herhaling van het reeds meermalen vertoonde ceremonieel, waarbij de kerkeraad de magistraat om assistentie verzocht, de diakenen beschuldigd werden van "quade huijshoudinghe", voorstellen gelanceerd werden voor het aanboren van nieuwe inkomstenbronnen voor de diakonie - zoals het verkrijgen van de accijnzen op de lakens en het installeren van een collectebus in de kamer van de gedeputeerden van de huwelijkszaken - en de magistraat uiteindelijk niet verder kwam dat het opnieuw toestaan van een straatcollecte.¹⁰⁷ Het enige nieuwe verschijnsel dat zich ten aanzien van dit laatste punt voordeed was, dat de collecte van 1591 een gezamenlijke onderneming werd van diakonie en Veertigraad. In elk kwartier werd de collecterende diaken vergezeld van een regent, hetgeen de Delftse burgers moest aanzetten tot een grotere offervardigheid. Deze opzet mocht geslaagd heten, gelet op de opbrengst van in totaal 1300 gulden.¹⁰⁸

Het verkrijgen van extra inkomsten uit andere bron dan collectes verliep echter onveranderd stroef. Zo stuitte het invorderen van de nagelaten bezittingen van overleden armen die door diakonie of Heilige Geest bediend waren geweest in het midden van de jaren negentig op steeds meer problemen. De diakenen kwamen

wegens de toepassing van deze in 1586 vastgelegde regel dikwijls onder zware kritiek van nabestaanden te staan. Om de nalatenschap te behouden stond de erfgenamen weliswaar de mogelijkheid open om "uitkoop" te doen - waarbij het recht van de diakonie op de nalatenschap van de bedeelde werd afgekocht voor een per geval te bepalen som - doch hierin waren de diakenen volgens hun kritikasters veel te duur. Hoewel de kerkeraad constateerde dat de diakenen steeds in alle redelijkheid handelden met weduwen en wezen, kregen dezen toch de raad mee "haer wterste recht altijd niet te willen eischen".¹⁰⁹ Overigens werden de Heilige Geestmeesters in dezelfde tijd geconfronteerd met soortgelijke problemen, hetgeen de magistraat noopte de bepalingen ten aanzien van de nalatenschap van door de wereldlijke armenbezorgers bedeelde armen op 3 november 1595 nog eens nadrukkelijk in een keur vast te leggen.¹¹⁰

Niet alleen de magistraat raakte moedeloos en geïrriteerd door de steeds maar weer om steun smekende kerkelijke delegaties, ook de diakenen voelden zich stilaan bezwaard om steeds weer deze gang naar het stadhuis te maken en lieten zich uiteindelijk slechts met grote tegenzin derwaarts sturen.¹¹¹ Toch waren deze missies van levensbelang voor de diakonie, aangezien de tekorten bleven oplopen en in 1596 een hoogte bereikten die vergelijkbaar was met die in de kritieke jaren van de Zuidnederlandse immigratie. De zware economische crisis, waarin de Republiek gaandeweg verzeild raakte en die Delft met haar reeds kwijnende brouwning extra zwaar trof, werd onder meer zichtbaar door een steeds groeiende groep burgers, die een beroep moest doen op de stedelijke en kerkelijke armenzorg. De diakonie voelde de crisis wel zeer aan den lijve door het faillissement van ontvanger Van Lodensteijn, die verantwoordelijk was voor de doorgeleiding van overheids gelden naar de kerkelijke armenbezorgers.¹¹²

Een structurele oplossing voor de financiële problemen van de diakonie was in deze situatie meer dan ooit noodzakelijk. Vandaar dat de kerkeraad het in februari 1597 niet liet bij het zoveelste verzoek tot het houden van een huis-aan-huis collecte, maar het stadsbestuur enkele "geduerighe ende altijd lopende middelen" ter ontlasting van de diakenen in overweging gaf. Nu reeds voor de derde keer werd voorgesteld een collectebus te plaatsen in de kamer van de gedeputeerden voor de huwelijks zaken, waarin trouwlustigen een vrijwillige gift konden deponeren. Daarnaast werd gevraagd het overschot van de - overigens door de kerk steeds zeer verfoeide¹¹³ - lommerd aan de diakenen beschikbaar te stellen of tenminste een deel ervan; dat een gulden gezet werd op iedereen die in de kerk begraven werd; dat alle godspenningen op de korenmarkt gedeponeerd zouden worden in een bus in het pondgaarders-huisje en geheel zouden toevallen aan de diakenen en dat een honderdste deel van de opbrengst van verkochte huizen eveneens aan de armen ten goede zou komen. Verder vroeg de kerkeraad nadrukkelijk aan de magistraat nog meer van dergelijke middelen te bedenken "tot voordeel van de armen", in navolging van hetgeen in andere steden gebruikelijk was.¹¹⁴ Hiermee gaf het consistorie waarschijnlijk onbedoeld een vrijbrief aan de overheid om te komen met een geheel nieuwe opzet van de armenzorg in de stad, die - zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien - aanzienlijk verder reikte dan hetgeen de kerkeraad voor ogen stond.

b. Besloten vormen van armenzorg

Het bestaande stelsel

De diakonie beperkte zich in de Delftse praktijk nadrukkelijk tot de bediening van huiszittende armen en passanten. Vandaar dat hierboven zo breedvoerig is ingegaan op dit facet van de armenzorg. Het betekende echter niet dat de politiek-religieuze omwenteling van 1572 geen ingrijpende gevolgen had voor de andere, besloten vormen van steunverlening. Het bestaande stelsel van voorzieningen overleefde weliswaar ongeschonden de Overgang, doch een verandering van het geestelijke klimaat in deze instellingen was onvermijdelijk. Doordat de magistraat weldra de beschikking kreeg over de kloostercomplexen, die leegstonden of leegkwamen na het verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke religie, grepen de bestuurders daarnaast deze gelegenheid aan om het oude stelsel uit te breiden met nieuwe voorzieningen. De rol van de gereformeerde kerk bij dit alles bleef uiterst bescheiden en hoofdzakelijk beperkt tot een verantwoordelijkheid voor de geestelijke zorg.

Het duidelijkst gold dit voor het Gasthuis. Een dreigende sluiting van deze instelling, als gevolg van het door de vijandelijkheden vrijwel volledig weggefallen van inkomsten, wist het stadsbestuur in 1574 af te wenden door het beschikbaar stellen van alternatieve middelen. Bij die gelegenheid werd als tegenprestatie van de gasthuismeesters verlangd dat zij een eigen predikant zouden aanstellen, die de zieken vertroosting moest bieden aan de hand van het Woord Gods, "wel verstaende dat men mette schamele lantluijden daerinne sal dispenser".¹¹⁵ Blijkbaar wilde de magistraat voorkomen dat de gasthuispredikant zijn troostende taak al te voortvarend zou aanpakken tegenover patiënten die hiervan niet gediend zouden zijn. Deze terughoudendheid was noodzakelijk, want hoewel de geestelijke verzorging, die voorheen in handen was van een gasthuiskapelaan, een gereformeerd karakter kreeg, bleef de instelling ook toegankelijk voor Delftenaren van andere kerkelijke richtingen.¹¹⁶

De gasthuispredikant was tot 1652 naast zielzorger ook binnenvader, belast met onder meer de volledige registratie van en controle op binnenkomst, vertrek en overlijden van patiënten. Oosterbaan heeft reeds breedvoerig geschetst hoe het intensieve contact dat de predikant diende te onderhouden met andere functionarissen in het Gasthuis, hem in staat stelde de zielzorg ook over het personeel uit te strekken. Des zondags ging hij voor in twee diensten in de gasthuiskapel, waarbij de voor-reformatorische bepaling bleef gelden dat deze godsdienstoefeningen niet mochten samenvallen met die in de andere kerken.¹¹⁷ Toen de ochtenddienst, die om zeven uur 's morgens begon, af en toe uitliep, leidde dit tot kritiek van de kerkeraad, omdat mensen hierdoor verstek moesten laten gaan bij de hoofdpredikaties van negen uur in de parochiekerken.¹¹⁸

Het belasten van de gasthuispredikant met kerkelijke taken buiten het kader van zijn werk in het Gasthuis leidde soms tot wrevel bij de gasthuismeesters. Uiteindelijk werd in 1622 een overeenkomst bereikt met de kerkeraad, waarin - naast andere zaken - ook geregeld werd dat de gasthuispredikant zonder toestemming van zijn broodheren geen kerkelijke arbeid mocht verrichten, aangezien het niet alleen zijn plicht was om te preken, maar ook om de taak van de gasthuismeesters waar te

nemen in contacten met dienstboden, armen, zieken, gewonden en andere personen. Vandaar dat zijn "continuele presentie" noodzakelijk was.¹¹⁹

Kon het Gasthuis beschikken over een volwaardige kerkelijke ambtsdrager, pestlieders moesten genoeg nemen met een hulpkracht. Deze ziekentroosters bezochten niet alleen de patiënten in het speciale Pesthuis, maar verrichtten hun niet van besmettingsgevaar onthultte arbeid ook aan huis. Toen de kerkeraad in 1573 de grafmaker Jan Engelsz aanwees om de zieken te bezoeken leek de aanzet gegeven tot de instelling van een permanent ambt.¹²⁰ De 'provinciale' Dordtse synode van 1574 toonde zich echter afkeuring van het aanstellen van dergelijke functionarissen,¹²¹ waarna het ambt van ziekentrooster nog slechts gebruikt werd als noodoplossing in tijden van pestillentie, bedoeld ter verlichting van het werk van de predikanten en - vooral - ter schoning van hun levens. Bij het heersende predikantentekort konden gemeenten het zich namelijk niet veroorloven hun voorgangers bloot te stellen aan een dergelijk groot besmettingsgevaar. Gast- en Pesthuis, hoewel openstaand voor alle gezinden, kregen met de aanstelling van dergelijke speciale zielzorgers een duidelijk gereformeerd stempel.

Als het aan de magistraat had gelegen, hadden ook de bewoners van het even buiten de stad gelegen Leprooshuis kunnen rekenen op gereformeerde geestelijke zorg. In het najaar van 1587 lieten de stadsbestuurders aan de kerkeraad weten het een goede zaak te vinden, dat de predikanten eens per week de leprozen zouden gaan bezoeken, "opdat zij met het Woordt Godts oock bedient zijnde, tot kennisse der waarheijt mogen comen".¹²² De predikanten gaven gehoor aan dit verzoek, doch moesten na een half jaar constateren dat de bijeenkomsten hooguit door twee of drie leprozen werden bezocht. Gebleken was dat de - waarschijnlijk rooms-katholieke (?) - binnenmoeder van het Leprooshuis niets wilde weten van de predikanten en ook de patiënten bij hen weghield. Daarop verzocht het consistorie de heren van de magistraat vriendelijk doch dringend hiertegen op te treden of de predikanten toe te staan de bezoeken aan het Leprooshuis te staken.¹²³

Blijkbaar waren stadsbestuur en leproosmeesters niet bereid tot het nemen van maatregelen tegen de binnenmoeder. Zij kwamen tot de conclusie dat de predikanten met hun vermaningen in het Leprooshuis geen "vrucht en cunnen schaffen", aangezien niet alleen de zieken maar ook de moeder de vermaningen verachtten. Daarom werden de predikanten van deze taak ontlast. Zij hadden immers aan hun verplichtingen voldaan en daarmee "haer zielen gevrijdt".¹²⁴

Uitbreiding van de voorzieningen

Een eerste uitbreiding van het bestaande stelsel van voorzieningen voor besloten armenzorg vond plaats in 1577, toen de bewaarders van het Heilige Geestzusterhuis, met het oog op het sterk teruglopende aantal conventualen en de vergrijzing van het nog aanwezige zusterbestand, voorstelden de fundatie om te vormen tot een weeshuis voor meisjes, naar het voorbeeld van een soortgelijke instelling in Antwerpen.¹²⁵ Het meisjeshuis werd bestemd voor volle wezen van tussen de zes en achttien jaar oud, wier ouders burgers van Delft waren geweest.¹²⁶

Een jaar later werd, op verzoek van de Heilige Geestmeesters, de aanzet gegeven tot de oprichting van nog een weeshuis, nu voor kinderen van beiderlei kunne.

Daartoe verzochten en kregen zij van het stadsbestuur de beschikking over de gebouwen van het Sint-Barbaraklooster aan de Oude Delft.¹²⁷ Alvorens dit complex voor dit doel in gebruik kon worden genomen was een ingrijpende renovatie en verbouwing noodzakelijk, waarbij een jongens- en meisjesafdeling, alsmede een ruimte voor de allerjongsten (een "minnehuis") gecreëerd moesten worden.¹²⁸

Dit alles betekende een fikse aanslag op de fondsen van de Heilige Geest, waardoor andere taken, zoals de bedeling van huiszittende armen, mogelijk tijdelijk in het gedrang kwamen en gedeeltelijk werden afgeschoven op de kerkelijke pendant van de Heilige Geest. De wereldlijke armenbezorgers kregen weliswaar de beschikking over de goederen van het Sint-Jorisgasthuis, doch de opbrengst daarvan bleek verre van toereikend. Vandaar dat de magistraat daarnaast een algemene collecte toestond ten bate van de wezen en de Heilige Geestmeesters in overweging gaf een deel van de landerijen te verkopen. In ruil voor het Barbaraklooster wenste het stadsbestuur de beschikking te krijgen over het onderkomen van het overbodig geworden Vondelingenhuys aan de Molslaan, dat werd ingericht als stadstimmerwerf.¹²⁹

Hallema, die een omvangrijke - maar niet bijzonder heldere - studie aan het Delftse Weeshuis heeft gewijd, heeft reeds aangegeven dat deze instelling op twee manieren een gereformeerd karakter droeg, ook al werden er - net als in het Gasthuis - kinderen van ouders van allerlei gezindten in opgenomen. Naast de gereformeerde signatuur van het weeshuisbestuur, dat gedomineerd werd door regenten die ook veelvuldig het ambt van diaken of ouderling bekleedden of in ieder geval lidmaat waren, was ook de opvoeding en scholing van de weeskinderen geheel op gereformeerde leest geschoeid. De gezamenlijke zondagse kerkgang van de weeskinderen en hun deelname aan de gereformeerde catechesatie waren daarvan het meest zichtbare bewijs.¹³⁰

Niet alleen een groot deel van de huiszittende armen in de stad en de kinderen in het Weeshuis waren aangewezen op de Heilige Geestmeesters. Deze waren ook nog eens belast met de zorg voor geesteszieken, die werden 'verpleegd' in het Sint-Jorisgasthuis of Dolhuis. Het is echter niet waarschijnlijk dat van kerkelijke zijde veel aandacht besteed is aan dergelijke patiënten.¹³¹

Dit alles maakt duidelijk dat te Delft het laat-Middeleeuwse stelsel niet alleen intact bleef na de omwenteling, maar ook nog eens kon worden uitgebreid, met name dankzij de naasting van de geestelijke goederen. Dat de gereformeerde kerk zich op dit terrein zo weinig manifesteerde had waarschijnlijk enerzijds te maken met haar preoccupatie met de thuis verblijvende armen, wier verzorging reeds een zware financiële inspanning vereiste, en anderzijds met de ruime mogelijkheden die haar geboden werden geestelijk een eigen stempel te drukken op de bestaande en de nieuw gecreëerde stedelijke instellingen van liefdadigheid.

Het probleem van de bedelarij

Een bijkomend probleem voor zowel kerk als overheid was de overlast, die werd ondervonden van het rondtrekkende lompenproletariaat, dat in omvang bleef toenemen en zich al bedelend in leven trachtte te houden. Deze bedelaars hielden zich bij voorkeur op in en rond de kerk, omdat daar immers de liefdadigheid gepredikt werd en de in hun geweten belaste kerkgangers eerder geneigd waren de zojuist gehoorde

boodschap in praktijk te brengen. De hierdoor ondervonden overlast vormde aanleiding tot klachten van de kerkeraad bij de magistraat.¹³² Al snel bepaalde deze dat voortaan niet meer tijdens de predikaties gebedeld mocht worden en dat bedelaars alleen buiten de kerk om aalmoezen mochten vragen.¹³³

Met het groter worden van het aantal vreemde bedelaars namen de klachten toe. Doordat zij de burgers alom lastig vielen en hun aalmoezen aftroggelden, nam de offervaardigheid ten behoeve van de Delftse armen merkbaar af. Vandaar dat het stadsbestuur in 1578 paal en perk trachtte te stellen aan het optreden van bedelaars van buiten. Deze categorie diende voortaan bij de schout een bedelbriefje te halen, waarmee het was toegestaan twee dagen in de stad te verblijven. Daarna dienden zij Delft voor ten minste een half jaar te verlaten. Alle bedelaars die nog geen twee jaar in Delft woonachtig waren, moesten binnen drie dagen vertrekken. Zij die reeds langer dan twee jaar in de stad verbleven, werd opgedragen te verschijnen voor de burgemeesters, waar zij te horen kregen of hun verblijf nog langer op prijs werd gesteld. Daarnaast werden verboden gesteld op het etaleren van gebreken en het onderdak bieden aan lediggangers of bedelaars.¹³⁴

Drie jaar later kregen de poortwachters opdracht verscherpt toezicht te houden op illegaal binnenkomende vreemde bedelaars, hetgeen duidelijk maakt dat eerdergenoemde regelingen onvoldoende effect sorteerden.¹³⁵ Uit de herhaling van de keur van 1578 in achtereenvolgens 1584, 1590, 1595 en 1596 blijkt dat het Delftse stadsbestuur er niet in slaagde het probleem van de bedelarij afdoende te beteugelen.¹³⁶ Ook zag de magistraat zich nog dikwijls genoodzaakt bijzondere bepalingen uit te vaardigen, die onder meer moesten verhinderen dat huwelijken en begrafenissen verstoord werden door bedelende en onderling vechtende "schamele luijden" en dat bedelaars bij een overhaast vertrek kinderen onverzorgd achterlieten, die vervolgens tot last van de stad kwamen.¹³⁷

De geweldige overlast, die de Delftse burgerij ondervond van de langs de huizen trekkende en kerkgangers belagende bedelaars, vormde in oktober 1597 voor de Veertigraad de voornaamste reden een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden voor een algemeen bedelverbod en een structurele oplossing voor het onderhoud van de "nootelijken armen deser stadt".¹³⁸ Dit initiatief vormde de aanzet tot de oprichting van een Kamer van Charitaten, waarmee de vroede vaders tevens een oplossing gevonden dachten te hebben voor de schier onoplosbare financiële problemen van Heilige Geest en gereformeerde diakonie.

Hoofdstuk 3: DE TWEEDE FASE (1597-1613): DIAKONIE NAAST KAMER VAN CHARITATEN

De jaren negentig van de zestiende eeuw werden in heel Europa gekenmerkt door een zware economische crisis als gevolg van misoogsten, oorlogen en epidemieën.¹³⁹ Ook de Republiek ontkwam niet aan deze malaise. 1595 en 1597 staan te boek als extreme duurtejaren,¹⁴⁰ die grote groepen mensen in de marge van de samenleving deden belanden. Deze ontwikkelingen trokken een dermate zware wissel op de bestaande instellingen van liefdadigheid, dat verschillende stadsbesturen zich ongeveer op hetzelfde moment gedwongen zagen sterk op elkaar gelijkende - "ordnungs-politische"¹⁴¹ - maatregelen te nemen. Bestrijding van bedelarij en hervorming van het stelsel van armenzorg gingen daarbij dikwijls hand in hand.

Zo werd in de stad Groningen in het begin van 1597 een stadsarmenverordening uitgevaardigd, die met name tegen het bedelen gericht was.¹⁴² Een soortgelijk bedelverbod werd in april 1598 ook te Haarlem afgekondigd, als onderdeel van een groot pakket van maatregelen ter bestrijding van de armoede in de stad.¹⁴³ Een poging van stadswege om te komen tot versmelting van diakonie en stadsaalmoezeniers ketste evenwel af op het kerkelijke verlangen naar zelfstandigheid.¹⁴⁴ De magistraten van Schiedam en het Overijsselse Kampen slaagden er in hetzelfde jaar daarentegen wel in alle armenvoorzieningen, de diakonie inclusief, te verenigen in stedelijke commissies van armenbezorgers. Alle inkomsten belandden in een gemeenschappelijke kas, doch de diakenen bleven in de gelegenheid de eigen gereformeerde armen te verzorgen. De diakonie te Kampen werd, aldus Van der Pol, op deze wijze door het stadsbestuur "burgerlijk ingekaderd", hetgeen volgens hem verder ging dan de goede correspondentie tussen kerkelijke en wereldlijke armenbezorgers, die door de Haagse synode van 1586 was verordend.¹⁴⁵

In Delft speelde zich in de loop van 1597 een vergelijkbare discussie af. De magistraat, geconfronteerd met een toenemende overlast van bedelaars en een aanhoudende geldkrapte bij de armenbezorgers van kerk en stad, zag in dat een ingrijpende hervorming van het bestaande stelsel van voorschriften en voorzieningen dringend noodzakelijk was geworden. Vandaar dat de burgemeesters, op instigatie van de Veertigraad, een ontwerp opstelden voor een "ordonnantie op de bedieninghe der armen", met als tweeledig doel de bestrijding van de bedelarij en een efficiënte bediening van alle armen in de stad. Wegens de grote rol die de diakonie op het terrein van de stedelijke armenzorg inmiddels vervulde, kon en wilde het stadsbestuur een dergelijke regeling niet invoeren zonder voorafgaand overleg met de kerkregeerders. De ontwerp-ordonnantie werd dan ook ter hand gesteld van Arent Cornelisz, als *primus inter pares* onder de Delftse predikanten het vaste aanspreekpunt voor het stadsbestuur wanneer het ging om kerkelijke aangelegenheden. Deze legde de tekst vervolgens ter beoordeling voor aan de brede kerkeraad, waaraan ook de ouderlingen en diakenen die in de vorige ambtsperiode gediend hadden, deelnamen.

In twee sessies van deze bijzondere vergadering werd duidelijk wat de magistraat voor ogen stond. De bedelarij zou volledig afgeschaft worden en alle middelen

zouden samengebracht worden onder het beheer van acht aalmoezeniers. Zeer tegen de zin van de kerkeraad kregen de aalmoezeniers het recht te bepalen aan wie de diakenen en nog aan te stellen kwartiermeesters ondersteuning dienden te verlenen. Dit voorstel werd gezien als een ongewenste beknotting van het ambt der diakenen, omdat zij "niet meer tot haerlieder discretie, maer ter ordonnantie van andere soudén moeten bedienen de armen". De kerkeraad dorst, met het oog op de onmisbare overheidssteun, evenwel niet al te negatief op de plannen te reageren, temeer daar de helft van het aantal aalmoezeniers door de kerk gekozen mocht worden. Vandaar dat de officiële reactie, die schriftelijk werd overhandigd aan de burgemeesters, een positieve toonzetting kende. Wel werd met klem gevraagd de kerk het recht te laten naar apostolisch voorschrift haar eigen armen te bedienen.¹⁴⁶

De burgemeesters lieten per ommegaande weten geen heil te zien in een dergelijke "deijlinghe oft het onderscheijdt der armen". Liever hadden zij gezien dat de kerkeraad volledige instemming betuigde met de inhoud van de ordonnantie. Om de kerkeraad toch enigszins tegemoet te komen werd de toezegging gedaan dat in de definitieve tekst op de één of andere wijze tot uitdrukking zou komen dat de kerk haar rechten zou behouden.¹⁴⁷ Hoe de discussie daarna is verlopen blijft onduidelijk. Uit de kerkeraadsaacta valt slechts af te leiden dat de magistraat de gebruikelijke terugbetaling van door de diakenen voorgeschoten gelden traineerde, hetgeen naar alle waarschijnlijkheid geschiedde uit frustratie over de weigering van de kerkeraad zijn claim op de verzorging van de eigen armen te laten vallen.¹⁴⁸

Ten langen leste besloot het Delftse stadsbestuur de inmiddels ingeslagen weg dan maar zonder de diakonie te vervolgen. Bij het uitwerken van de plannen werd prioriteit gegeven aan de bestrijding van de werkloosheid in de stad. Gedacht werd aan het inrichten van een werkhuis,¹⁴⁹ waarmee de talrijke "schamele luijden", die klaagden geen werk te hebben of te kunnen krijgen, een broodwinning bezorgd kon worden. De magistraat verwachtte hiermee het bedelen in belangrijke mate terug te dringen en de lasten van de armenbezorgers te verlichten. In de plannen werd verder bijzondere aandacht besteed aan twee categorieën armlastigen, die door hun bedelpraktijken de Delftse burgerij veel ergernis en overlast bezorgden: reizigers (passanten) en ambachtskinderen. De ongewenste activiteiten van beide groepen dienden aan banden te worden gelegd in de beoogde generale ordonnantie. De controle op de naleving van deze verordening en de praktische uitvoering van de door de magistraat ontwikkelde plannen zou in handen gelegd moeten worden van min of meer professionele armenbezorgers, die tezamen de Kamer van Charitaten zouden vormen.¹⁵⁰

Op deze wijze poogde de Delftse magistraat te komen tot een meer systematische aanpak van de grote problemen van armoede, bedelarij en werkloosheid. De invloed van de reeds decennia eerder in andere delen van Europa ontwikkelde ideeën over armenzorg, viel daarmee eerstmaals ook in Delft te bespeuren. Dergelijke, doorgaans als humanistisch aangeduide, opvattingen over een meer planmatige aanpak van het armoedeprobleem, waren ook terug te vinden in het experiment van oktober 1597, toen de Veertigraad in elk kwartier enige personen opdracht gaf een inventarisatie te maken van alle behoeftige families en personen die in aanmerking wensten te komen voor ondersteuning. Bij deze registratie diende voor elke arme de individuele situatie

exact aangegeven te worden, bijvoorbeeld tot welk handwerk de persoon in kwestie in staat was, hoeveel hij of zij daarmee kon verdienen en hoe hoog de noodzakelijke ondersteuning zou moeten zijn.¹⁵¹

Nadat het stadsbestuur op deze wijze inzicht had verkregen in de enorme omvang van het armoede-vraagstuk, diende zich onvermijdelijk de vraag aan hoe al de schone voornemens gefinancierd konden worden. Vooral het opzetten van een werkhuis of andersoortige vormen van werkverschaffing vereiste grote sommen geld, die in deze kommervolle tijd niet zonder meer voorhanden waren. Opnieuw werd de hoop gesteld op het aloude recept van een grote huis-aan-huis collecte, die op 30 november 1597 haar beslag kreeg.¹⁵² Om de Delftse burgerij optimaal in de gelegenheid te stellen een steentje bij te dragen aan de oprichting van de Kamer van Charitaten, werd de diakonie ditmaal ervan weerhouden haar gebruikelijke omgang met de collectebus te maken.¹⁵³

Onder meer met behulp van de ruim twee-en-een-half duizend gulden die eind november langs de huizen kon worden ingezameld,¹⁵⁴ werd op 13 december 1597 de oprichting van de Delftse Kamer van Charitaten een feit.¹⁵⁵ Een dag later publiceerde het stadsbestuur - "die van Godes wegen opgeleijt ende bevolen es voor den rechten armen ende nootdriftigen menschen goede zorge te draegen" - een 25 artikelen tellende keur, waarmee het wettelijk kader voor het functioneren van de nieuwe, door zes charitaatmeesters bestuurde, instelling werd gegeven.¹⁵⁶

Nieuwe wetgeving

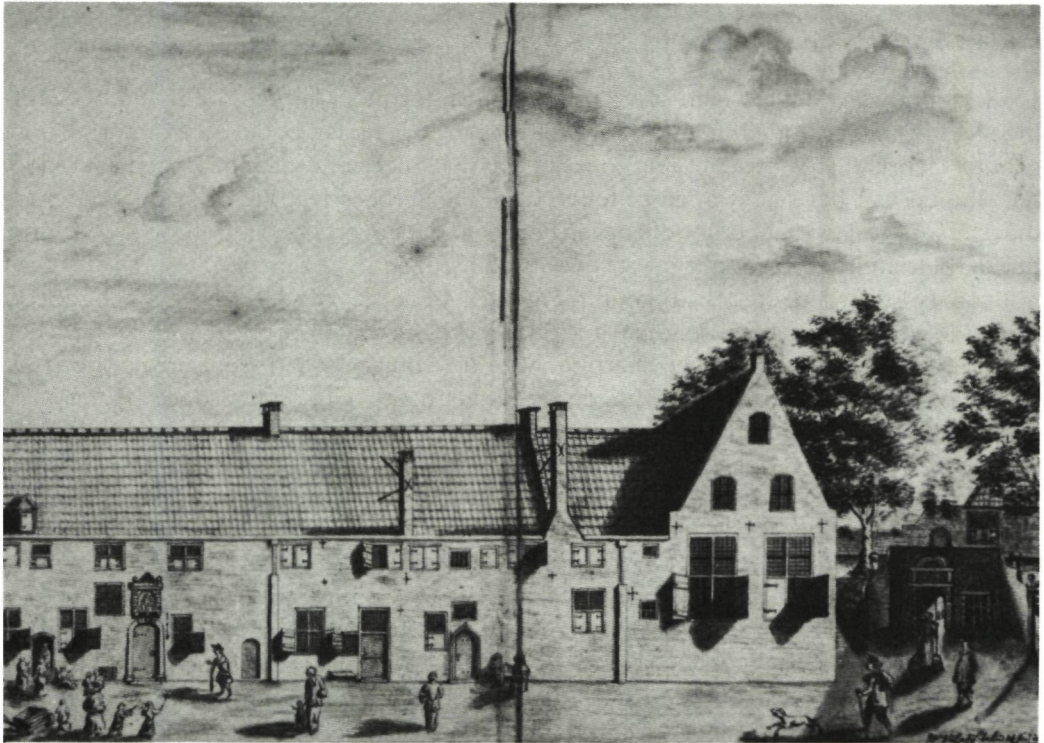
De eerste elf artikelen in de keur waren gericht tegen de bedelarij. Vanaf 1 januari 1598 mocht geen enkele man of vrouw, zieke of gezonde, lamme, kreupele of blinde ingezetene of vreemdeling meer in Delft in het openbaar bedelen, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de charitaatmeesters, zichtbaar gemaakt door het dragen van het stadswapen of teken op de linkerborst. Op de door de genoemde meesters uit te geven bedelbriefjes werd exact aangegeven hoelang en op welke uren het de betreffende persoon toegestaan was aalmoezen in te zamelen.

Evenals in eerdere stedelijke keuren tegen de bedelarij werd verder getracht zoveel mogelijk armlastige vreemdelingen uit de stad te verwijderen en te weren door een actief uitzettingsbeleid en verscherping van de controles aan de stadspoorten. De komst van ongewenste vreemdelingen werd daarnaast ontmoedigd door boetes in te stellen op het vervoeren van en het onderdak bieden aan dergelijke lieden. Voor reizigers die geen middelen hadden voor een verblijf in een herberg, werd de regel ingesteld dat zij voor de duur van één dag en één nacht verblijf mochten zoeken in de baaierd (nachtasiel) van het Oude Gasthuis. Als toegangsbewijs zou de meester of bewindhebber van de baaierd aan de vrouwelijke passanten een vierkant en aan de mannelijke een rond lood, voorzien van het stadswapen, uitreiken en hiervan een exacte registratie van namen en plaatsen van herkomst aanleggen. Met uitzondering van de taak voor deze bewindhebber, kregen de charitaatmeesters in dit nieuwe vergunningen-systeem een sleutelrol toebedeeld bij het terugdringen en reguleren van de bedelarij binnen de stadsmuren.¹⁵⁷

Een andere belangrijke rol voor de charitaatmeesters was weggelegd op het terrein van de ambachtskinderen, aan wie in de keur niet minder dan negen bepalingen

waren gewijd. Nogal wat ambachtsmeesters en -meesteressen hadden de gewoonte veel meer van dergelijke kinderen in dienst te nemen dan noodzakelijk om ze vervolgens te misbruiken als goedkope hulp in de huishouding of kinderoppas. Het gevolg was dat het in Delft wemelde van dergelijke ambachtskinderen, die als gevolg van de slechte betaling veelal slechts bedelend in hun onderhoud konden voorzien. Ook werd nauwelijks toezicht op hen uitgeoefend, waardoor zij "goddeloos opwassen" en "noch Godt noch de menschen en leeren vresen ofte eeren".

Op grond van de keur van 1597 was het in de toekomst niet meer toegestaan dergelijke ambachtskinderen in dienst te nemen, zonder eerst een leerlingencontract op te stellen, dat ter goedkeuring moest worden voorgelegd aan de meesters van charitaten. Met betrekking tot de reeds aangenomen kinderen werd bepaald dat deze ter Kamer van Charitaten dienden te verschijnen om opening van zaken te geven over de materiële en immateriële afspraken met hun meesters, waarna zonodig met deze werkgevers nieuwe afspraken gemaakt zouden worden. Deze afspraken dienden onder meer betrekking te hebben op kleding en onderhoud van de ambachtskinderen, zodat deze zaken voortaan niet meer tot last van de gemeenschap kwamen. Ook werd vastgelegd dat de werkgevers goede tucht dienden te oefenen over de in dienst genomen kinderen, hetgeen inhield dat zij geacht werden hun leerlingen "tenminsten alle sondagen een predicatie te doen off te laeten hooren" en hen in geval van misdragingen moesten straffen met de roede of anderszins.

De Kamer van Charitaten aan de Schoolstraat. 18e-eeuws aquarel van W. van der Lely. Foto GAD.

Aan de opvoeding van de ambachtskinderen droeg het stadsbestuur ook zijn eigen steentje bij, door de oprichting van een speciale Charitaatschool. Daar dienden de kinderen zich op zon- en feestdagen te melden om lezen en schrijven te leren en "in alle goede tucht onderrecht ende geoeffent te worden".¹⁵⁸ Naast deze Charitaatschool aan de Achtersack bestond overigens reeds vanaf ongeveer 1580 een schooltje voor arme ambachtskinderen aan het Heilige Geestkerkhof. Dit was gesticht door de rijke weduwe Maria Duijst van Voorhout en kon ongeveer vijftig leerlingen herbergen.¹⁵⁹

De resterende vijf artikelen van de keur hadden een meer algemene strekking. Zij dienden onder meer de charitaatmeesters te vrijwaren van beledigingen en bedreigingen en moesten garanderen dat iedereen die - via de "geswooren roeddrager ofte den camerbewaerder" - ter Kamer werd ontboden, ook daadwerkelijk kwam opdagen. Verder werd eenieder die op enigerlei wijze steun ontving van de meesters van charitaten, geacht zich eerzaam te gedragen, het drinken en spelen achterwege te laten en de kroegen te mijden. Evenmin was het hun toegestaan een hond in huis te nemen, blijkbaar uit angst dat het toch al schaarse voedsel een prooi zou worden voor deze viervoeter.¹⁶⁰

Ook de lommerd werd taboe verklaard. Het expliciete verbod aan de tafelhouder van de bank van lening nog langer vlas, hennep, wol, linnengaren of soortgelijke zaken in onderpand te nemen, had alles te maken met de bestaande plannen van het stadsbestuur voor de een of andere vorm van werkverschaffing. Die kregen weldra gestalte, niet in de vorm van het aanvankelijk beoogde werkhuis, maar door het beschikbaar stellen van de genoemde grondstoffen aan arme werkzoekenden om hen daarmee in staat te stellen met spinnen en weven zelf in hun levensonderhoud te voorzien.

Werkverschaffing

Reeds in maart 1598 dreigde deze ambitieuze aanpak van het werkloosheidsprobleem echter spaak te lopen. Op dat moment zaten de charitaatmeesters al opgescheept met "ontallijcke veele webbens" ter waarde van naar schatting tienduizend gulden, die onverkoopbaar bleken. Hierdoor dreigde het onmogelijk te worden de spinsters nog langer aan het werk te houden. De Veertigraad hechtte echter veel waarde aan continuering van het project en stelde middelen beschikbaar waarmee het spinnen van wol en het breien van netten nog ten minste twee maanden voortgezet kon worden.¹⁶¹

Deze werkverschaffing beperkte zich tot de winterperiode. In de zomermaanden werden de daarbij ingeschakelde armen geacht op andere wijze in hun onderhoud te voorzien. Ondanks het geringe rendement was de magistraat van oordeel dat dit onderdeel van het werk van de Kamer van Charitaten "merckelicke vruchten" had afgeworpen. Vele behoeftige lieden waren immers tewerk gesteld en konden zich op deze wijze een inkomen verwerven, hetgeen niet alleen profijtelijk was voor de overige armen in de stad, maar voor de gehele burgerij. Volgens de redenering van de regenten werden de armenkassen immers minder zwaar belast en werd eveneens een bijdrage geleverd aan het terugdringen van de bedelarij.¹⁶² Vandaar dat voor 18 oktober 1598 een nieuwe straatcollecte werd uitgeschreven, teneinde de middelen te

verkrijgen die nodig waren om op de ingeslagen weg door te gaan. De opbrengst van krap tweeduizend gulden bleef echter ver achter bij die van een jaar daarvoor.¹⁶³

De bediening aan de huiszittende armen in de stad door de Kamer van Charitaten betekende nog eens een extra financiële last voor de door haar andere taken reeds overbelaste instelling. Deze bedeling geschiedde aanvankelijk met name in natura. Zo werd eind december 1598 besloten van stadswegen roggebrood te laten bakken, dat tegen gereduceerde prijs beschikbaar werd gesteld aan armlastige gezinnen en personen.¹⁶⁴ Een systeem van uitgifte-biljetten en het dreigen met bestraffing - veertien dagen "castijement te waeter ende te broode" - moesten voorkomen dat dit met het stadswapen gemerkte brood met winst werd doorverkocht. Soortgelijke voorschriften werden uitgevaardigd om misbruik tegen te gaan met het door de charitaatmeesters uitgedeelde turf of het daarbij uitgereikte loodje.¹⁶⁵

De Kamer van Charitaten was door deze omvangrijke en kostbare projecten reeds in het tweede jaar van haar bestaan aan de rand van de financiële afgrond beland, "deur 't meenichfuldich spinloon, item van garen te sien weven, bleijcken ende anderen onkosten, als oeck deur 't behulp dat deselve caemere den schamelen ambachtsionghens, als oeck ghebreeckelijcken personen is doende".¹⁶⁶ Dit riep in augustus 1599 binnen de Veertigraad de vraag op of het werk van de Kamer voortgezet moest worden. Uitkomst van deze discussie was dat de charitaatmeesters voor ten minste nog een jaar hun activiteiten mochten continueren. Een hernieuwde straatcollecte - met wederom een tegenvallende opbrengst van nog geen vijftienhonderd gulden¹⁶⁷ - en aanscherping van de bepalingen die moesten voorkomen dat tewerk gestelden de hun via de moeders van charitaten aangereikte grondstoffen naar de lommerd brachten of door prutswerk verknoeiden,¹⁶⁸ konden waarschijnlijk niet verhinderen dat het werkverschaffingsproject weldra een zachte dood stierf. Het boek, waarin administratie werd gehouden van deze activiteiten, bestrijkt louter de jaren 1597-1598 en is voor het overige gapend leeg.¹⁶⁹

Diakonie als redmiddel

De bediening van de huiszittende armen was met de oprichting van de Kamer van Charitaten niet - zoals aanvankelijk werd beoogd - gecentraliseerd, maar nog verder versnipperd geraakt. De charitaatmeesters waren namelijk niet in plaats van de Heilige Geestmeesters gekomen, maar daarnaast. De laatsten legden zich weliswaar meer en meer toe op het bestier van het Weeshuis, doch verleenden ook na 1597 nog steeds in beperkte mate ondersteuning aan behoeftige Delftenaren. Op dit terrein bleef verder een zeer belangrijke rol weggelegd voor de diakonie. Vandaar dat de Delftse magistraat eind 1598 de bepalingen aangaande het verbod op herbergbezoek voor bedelden diende uit te breiden tot al degenen die aalmoezen ontvingen van "de diaconen der kercken, van den Heijligen Geestmeesteren ofte van den Camere der Caritaten".¹⁷⁰

Naarmate de praktijk uitwees dat de Heilige Geestmeesters gepreoccupeerd waren met het Weeshuis en de charitaatmeesters hun handen vol hadden aan de werkverschaffing, de ambachtskinderen en de uitdelingen in natura, groeide het aandeel van de diakonie in de bedeling der huiszittende stadsarmen. Deze ontwikkeling valt op verschillende manieren vast te stellen. De magistraat had aanvankelijk optimistisch de

verwachting uitgesproken dat de last van de diakenen sterk zou afnemen als gevolg van de voorgenomen hervorming van de armenzorg. Vandaar dat de kerkelijke armenbezorgers in december 1597 te horen kregen dat de stad nu voor de laatste keer de tekorten op hun begroting aanzuiverde.¹⁷¹ De schrik en verwarring onder de diakenen was groot, omdat zij zich gedwongen zagen, ondanks de heersende nood onder de armen, van nu af aan niet meer geld uit te geven dan zij langs de gebruikelijke kanalen van collectes en legaten ontvingen.¹⁷² Reeds in januari daaropvolgend, toen het de stadsbestuurders duidelijk was geworden dat de diakonie een onmisbare schakel vormde in het bestaande systeem van sociale voorzieningen en deze plaats onmogelijk op korte termijn overgenomen kon worden door de Kamer van Chariteiten, drongen zij er bij de kerkeraad op aan, dat de diakenen bij de bediening der armen ook in de toekomst "onbeswaert souden voortvaeren".¹⁷³

Geruggesteund door de verzekering dat de magistraat, dat hij financieel de helpende hand zou blijven bieden, zette de diakonie de bediening aan lidmaten en buitenstaanders op de oude voet voort en bouwde deze zorg zelfs geleidelijk verder uit. Dit valt onder meer af te leiden uit de omvangrijke tekorten, die ook over de periode 1597-1613 in maandelijks gemiddelden berekend kunnen worden:¹⁷⁴

Tabel 7.2: Tekorten Delftse diakonie 1597-1613

<i>jaar</i>	<i>totaal</i>	<i>aant. mnd.</i>	<i>gemiddeld tekort in gld.</i>
1597	2.926	(12)	244
1598	4.537	(13)	349
1599	4.920	(13)	379
1600	4.294	(13)	330
1601	9.232	(13)	710
1602	7.221	(13)	555
1603	7.076	(13)	544
1604	8.051	(13)	619
1605	9.578	(12)	798
1606	10.649	(12)	887
1607	9.615	(13)	740
1608	13.427	(13)	1.033
1609	10.109	(13)	778
1610	9.047	(13)	696
1611	6.928	(11)	630
1612	7.325	(13)	564
1613	8.045	(11)	731

Hieruit blijkt dat de tekorten in deze periode op een veel hoger niveau kwamen dan in de daaraan voorafgaande jaren.¹⁷⁵ Ook nu weer werd van tijd tot tijd getracht in deze situatie verbetering te brengen door het houden van straatcollectes en het zoeken naar wegen om de diakonie-inkomsten te verhogen. Zo werd in 1598 een verhoging van het grafgeld ten behoeve van de armen tot een daalder bewerksteld-

ligd,¹⁷⁶ werd in 1601 bepaald dat de helft van het stageld van de vreemde "lapsalvers" op de stadsbruggen zou toevallen aan de diakonie¹⁷⁷ en mocht er vanaf 1610 ook tijdens het avondgebed gecollecteerd worden.¹⁷⁸ Ook ontkwam het bestand van de te bedienen armen van tijd tot tijd niet aan een sanering, zoals in 1600, toen besloten werd sommige armen in hun uitkering te "corten" en anderen volledig van de bedelingslijst te schrappen.¹⁷⁹ Het gevolg van deze maatregelen voor de kerkelijke armenkas is zichtbaar in de lichte daling van het tekort van de diakenen over dat jaar, maar dit geringe effect ging in het daaropvolgende jaar geheel teniet, omdat de stad werd getroffen door de zware pestepidemie.

In 1608 dwong het inmiddels tot extreme hoogte opgelopen nadelige saldo de diakonie andermaal tot ingrijpende maatregelen. Ditmaal werd de oplossing niet zozeer gezocht in een sanering van de bedelingslijsten, maar werden maatregelen genomen om het groeiende misbruik van armengelden tegen te gaan door lieden die ten onrechte aanspraak maakten op ondersteuning. Één van de uitwassen deed zich voor bij de assistentie aan kraamvrouwen. De gebruikelijke eenmalige uitkering van vier gulden aan deze categorie behoeftigen, lokte vele zwangere vrouwen van buiten de stad naar Delft. Vandaar dat bepaald werd dat alleen vrouwen die reeds een jaar of negen maanden in de stad woonachtig waren nog voor de toelage in aanmerking kwamen.¹⁸⁰

Daarnaast werd op 2 december 1608 gekozen voor een bijzondere manier om de openstaande tekorten te dekken. De ouderlingen en diakenen stelden zich persoonlijk garant voor een bedrag van in totaal drieduizend gulden, dat op obligatie werd genomen van de makelaar Bouwen Eckensz en op 2 juni 1609 inclusief rente (tegen de penning zestien ofwel zes en een kwart procent) afgelost diende te worden.¹⁸¹ Op verschillende andere momenten reikte de overheid, zoals in januari 1598 was toegezegd, de diakenen de helpende hand, al moesten nog steeds kerkelijke afvaardigingen "naar boven" gaan om de heren burgemeesters te overtuigen van de financieel precaire situatie van de kerkelijke armenzorg.

De door de diakenen bijgehouden en bewaard gebleven gedetailleerde financiële administratie geeft een goed beeld van de wijze waarop getracht werd de hulp aan de armen te bekostigen. De opbrengsten van de wekelijkse kerkcollecten - de hoofdbron van de diakonale inkomsten¹⁸² - dekten weliswaar een niet onbelangrijk deel van de uitgaven, doch zij schoten verre tekort om alle uitgaven te dekken. De diakonie beschikte dan ook nog over een groot aantal additionele inkomstenbronnen, die soms grotere, soms kleinere bedragen opleverden.¹⁸³

Belangrijk waren met name de voor de diakonie bestemde gedeelten van de accijnzen op bier, wijn, turf, zout, zeep en de maalderij. Met een zekere regelmaat brachten deze belastingen bedragen van enkele honderden guldens in de armenkas. Ook het oortjesgeld, een bedrag van een kwart stuiver dat door de Staten werd geheven als impost van het land, kwam voor een deel ten goede aan de diakonie. Van veel bescheidener omvang waren de bedragen die onder meer verkregen werden uit een deel van de geïnde boetes op overtredingen van stads- en landswetten, de in de looihal opgelegde boetes, de in de herbergen, pondgaardershuisjes en -eindelijk - in de kamer van de gedeputeerden van de huwelijks zaken geïnstalleerde collectebussen, het grafgeld en het stageld van de kwakzalvers.¹⁸⁴

Voorts kon de diakonie als vanouds beschikken over de niet onbelangrijke bedragen die bij testament ten behoeve van de armen waren nagelaten. Uit het register van dergelijke nalatenschappen, dat vanaf 1601 door de diakenen werd bijgehouden, valt op te maken dat aan het herhaalde beroep dat door predikanten en ziektentroosters respectievelijk vanaf de kansel en aan het ziekbed op vermogende burgers werd gedaan om toch vooral ook de armen te gedenken, in ruime mate gehoor werd gegeven. De kroon spanden burgemeester Govert Willemsz Brasser en zijn echtgenote Helena Huijbrechtsdr, die respectievelijk duizend en zestienhonderd gulden nalieten aan de armen. Aanzienlijke bedragen mochten de diakenen ook tegemoet zien van Lysbeth Ariensdr van Gruithuisen, weduwe van Arent Hendricksz van der Burch en van burgemeester Jacob Adriaensz Pauw. Daarnaast werden echter ook talrijke kleinere bedragen, uiteenlopend van 25 gulden tot enkele honderden guldens, vermaakt aan de diakonie.¹⁸⁵

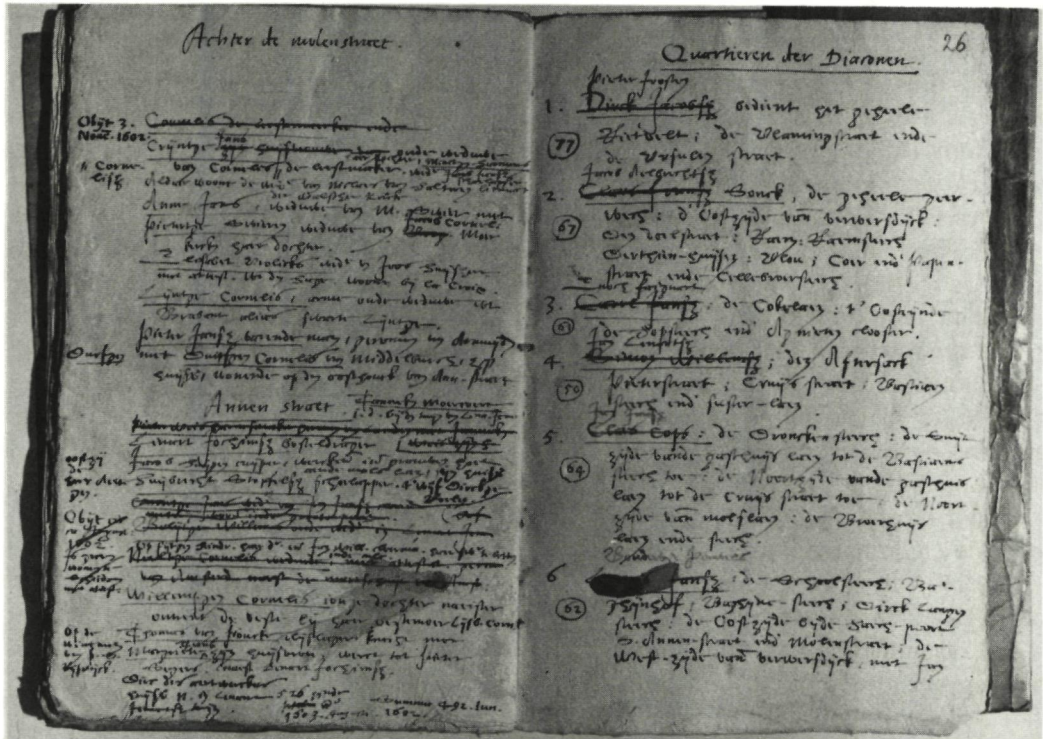
Het "register van den uitkoop der personen die bedient zijn geweest"¹⁸⁶ vermeldt een andere belangrijke inkomstenpost. Het belang was echter niet zozeer gelegen in de hoogte van deze bedragen - de bedragen waren veelal niet hoger dan enige guldens - maar in het psychologische effect dat ervan uitging. De mogelijkheid van uitkoop stelde een in betere doen gekomen bedeelde in staat ook formeel te breken met zijn kommervolle verleden en bood tegelijk de mogelijkheid zijn nalatenschap voor de eigen familie en erfgenamen veilig te stellen.

Slaagden noch de bedeelde, noch zijn erfgenamen erin tijdig uitkoop te doen, dan verviel de dikwijls schamele nalatenschap in haar geheel aan de diakonie. Dat dit soms tot uiterst pijnlijke taferelen kon leiden, blijkt uit een zich op een los inlegvel in het register van uitkoop bevindend inventaris uit 1606 van de nagelaten goederen van Maaïke Vekemans. De opsteller van de lijst, de voorlezer van de Nieuwe Kerk Gerrit Willemsz, toonde zich merkbaar verlegen met de ellendige toestand die hij aantrof. Zo besloot hij af te zien van een nadere precisering van het aanwezige linnen, dat zeer "sober ende oncostelick" was, omdat de drie nagelaten dochters "beschaemt waren dat ick sach haren rijkdom". Ook een nadere aanduiding van de aanwezige kledingstukken, die alle oud, dun en versleten waren, liet hij achterwege, omdat "se alle drie evenzeer weenden doen sij mij dije toonden".¹⁸⁷ Het moge duidelijk zijn dat de inkomsten die de diakonie uit de verkoop van dergelijke sterfhuizen overhield, zeer gering van omvang waren. Het gevaar was zelfs reëel dat na aanvaarding van een dergelijke nalatenschap de schulden groter bleken dan de baten, waarvoor de diakenen dan moesten opdraaien. Een keur van 1 december 1602 moest de diakenen, de Heilige Geestmeesters en de gasthuismeesters beschermen tegen dergelijke onfortuinlijke erfenissen.¹⁸⁸

Toenemende last

Bij het aanschouwen van het aanhoudend hoge deficit van de diakonie dringt zich de vraag op in hoeverre dit in verband te brengen is met een toenemend aantal minvermogenden onder de gestaag groeiende eigen gemeente, danwel het gevolg is van de uitbreiding van de diakonale zorg over grote groepen niet-lidmaten. Deze vraag is te beantwoorden aan de hand van de spaarzaam overgeleverde informatie over de omvang van de groep door de diakenen bediende armen. Eerder zagen we reeds dat

volgens opgave van de kerkeraad in 1589 de helft van de door de diakonie bedeelde armen geen belijdenis had gedaan van de gereformeerde religie.¹⁸⁹

Twee pagina's uit het wijkboekje van Arent Cornelisz uit 1602-1605. Links een deel van het register van de door hem thuis bezochte lidmaten. De talrijke doorhalingen hebben betrekking op sterfgevallen en verhuizingen. Rechts een opsomming uit 1602 van de 'quartieren' van de diakenen met opgaaf van het aantal bedienden. Foto GAD.

De eerste kwantitatieve gegevens over de bedeling dateren echter pas van 17 september 1602 en zijn terug te vinden in het wijkboekje van Arent Cornelisz. Achter in worden de acht wijken ("quartieren") waarin de diakenen de stad hadden opgedeeld exact aangegeven, waarbij ook telkens het aantal bedien-eenheden (alleenstaanden, echtparen of gezinnen) van dat moment is aangegeven. Daarbij valt allereerst op dat de wijken geen aaneengesloten stadsdeel beslaan - zo omvat wijk 3 de tamelijk ver uit elkaar gelegen Cockelaan, Oosteinde, Hopsteeg en het Agnietenklooster - en blijkt tevens dat met de acht wijken niet de gehele stad werd bestreken. Er was blijkbaar sprake van concentratie van behoeftigen in bepaalde stadsdelen, waarbij vooral het noord-oostelijk deel van de stad, met name de Broerhuislaan, Gasthuislaan en Mol-slaan, talrijke bedeeiden telde. De aantallen bedien-eenheden per wijk liepen uiteen van 50 tot 77, waaruit mag worden afgeleid dat bij de indeling getracht is de lasten min of meer gelijkelijk te verdelen over de diakenen. De acht diakenen bedienden in 1602 in totaal 499 eenheden.¹⁹⁰ Indien de in 1589 geldende verhouding nog steeds

bestond zou dat inhouden dat ongeveer 250 van de door de diakonie bedeeden lidmaat van de gereformeerde kerk zijn geweest. Een combinatie van de cijfers die bekend zijn over 1607 en over de jaren vanaf 1613 leert echter, dat een dergelijke rekensom niet opgaat, aangezien de verhouding in het eerste decennium van de zeventiende eeuw sterk gewijzigd was.

Intensieve bewerking van het in 1607 door de diakenen aangelegde "Register van de personen die ordonnairlijcken bedient worden"¹⁹¹ stelt ons in staat een tamelijk betrouwbaar cijfer te construeren van het aantal door de diakonie verzorgde Delftenaren, alsmede van het aantal lidmaten onder hen. Daartoe moesten dubbele vermeldingen verwijderd worden en konden lidmaten geïdentificeerd worden aan de hand van de chronologische lidmatenregisters, de vrijwel uit dezelfde tijd daterende 'Nomenclator'¹⁹² en de aparte bedelingslijsten van lidmaten, die vanaf 1613 door de vernieuwde Kamer van Charitaten gehanteerd werden.¹⁹³

Het resultaat van deze exercitie leverde een aantal van 633 bedien-eenheden op, waarvan in 157 gevallen één of meer gezinsleden als lidmaat geregistreerd stonden. Dit zou inhouden dat de verdeling lidmaat/niet-lidmaat onder de diakonie-armen inmiddels was gewijzigd van een één tegen één in een één tegen drie verhouding. Eventuele twijfel aan de juistheid van de reconstructie van 1607 wordt weggenomen, door de cijfers van dat jaar af te zetten tegen de exacte getallen die bekend zijn over de jaren 1614-1621, toen Kamer van Charitaten en diakonie gezamenlijk de huiszittende stadsarmen bedienden. Ook voor deze derde fase viel de reeds in 1607 waargenomen verhouding van één tegen drie tussen gemeenteleden en buitenstaanders vast te stellen. Wij zullen later nog nader ingaan op deze nieuwe situatie, doch het is hier zinvol om te melden dat deze gecombineerde armenzorg in 1614-1615 in totaal 691 bedien-eenheden telde, omdat dit duidelijk maakt dat de gereformeerde diakonie met 633 'klanten' in 1607 waarschijnlijk geruime tijd ook de gehele bediening van de huiszittende stadsarmen in Delft voor haar rekening heeft genomen of in ieder geval het leeuwedeel ervan. Dit werd mogelijk - of noodzakelijk - omdat zowel de financieel ontoereikend gestutte en met taken overladen Kamer van Charitaten, als de met de lasten van het Weeshuis bezwaarde Heilige Geestmeesters op dit specifieke terrein van de stedelijke armenzorg in gebreke moest blijven.

Dat de gereformeerde kerk tot 1613 via de diakonie aantrekkingskracht uitoefende op armlastige Delftenaren, mag mogelijk afgeleid worden uit het aantal bedeeden, dat op het moment van opname in het register van 1607 nog geen kerklid was, maar dit blijktbaar in de jaren daarna wel werd. Bij maar liefst 43 bedieneenheden kon vastgesteld worden, dat één van de leden zich in de periode 1607-1618 aansloot bij de gereformeerde kerk. De belijdenis werd pas afgelegd, nadat hij of zij dikwijls reeds jarenlang door de diakenen bediend was geweest. Het is verre van ondenkbaar, dat de diakonie in veel van deze gevallen fungeerde als voorportaal bij de toetreding tot de gereformeerde gemeente. De mogelijkheid om aspirant-kerkleden langs deze weg de kerk binnen te loodsen, verviel echter door de hierna te bespreken samenvoeging van diakonie en Kamer van Charitaten in 1613.

Hoofdstuk 4: DE DERDE FASE (1613-1621): DE DIAKONIE INGEKAPSELD

De Delftse magistraat was verre van gelukkig met de geleidelijk ontstane situatie, waarin de diakonie praktisch de gehele zorg voor de huiszittende stadsarmen voor haar rekening nam. De overheid werd wel geacht keer op keer bij te springen als de bodem van de armenkas in zicht kwam, doch kon geen directe invloed uitoefenen op de besteding van deze gelden, noch op de verkiezing van de kerkelijke armenbezorgers. Dat de diakenen voor hun financiële handel en wandel rekening en verantwoording aflegden tegenover de kerkeraad en niet tegenover het stadsbestuur was evenzeer een doorn in het oog van de Delftse regenten. Vandaar dat in de loop van 1613 wederom een reorganisatie van het bestaande stelsel van armenzorg werd doorgevoerd, die er uiteindelijk toe zou leiden dat de diakonie haar zelfstandigheid grotendeels kwijtraakte.

Opnieuw vormde de publicatie van een omvangrijke bedelverordening de opmaat tot ingrijpende veranderingen.¹⁹⁴ Deze op 2 mei 1613 uitgevaardigde en door Bruijn Harmansz Schinckel gedrukte "Keure ende ordonnantie tegen den bedelaers ende het onderhout van den armen binnen der stad Delff", kwam voor een groot deel overeen met de verordening van 1597. Belangrijk verschil was echter dat ditmaal - in navolging van verschillende andere steden in Holland - een algeheel bedelverbod werd afgekondigd.¹⁹⁵ Dit bevrijdde de Kamer van Charitaten van een niet geringe last, aangezien daarmee haar regulerende taak ten aanzien van het bedelen in de stad kwam te vervallen. De bepalingen met betrekking tot de zorg voor zogeheten ambachtskinderen bleven daarentegen onverminderd van kracht.

Anders dan in 1597 werd in deze 36 artikelen tellende keur verder ruim aandacht besteed aan de taak van de charitaatmeesters op het terrein van de zorg voor huiszittende armen, waartoe alle thuiswonende arme en "miserabele" personen gerekend werden, die in Delft of haar vrijheid geboren waren of sedert twee jaar in de stad verbleven. Om deze taak ditmaal effectief gestalte te geven werd het bestuur van de Kamer verdubbeld tot twaalf "ghequalificeerde" personen. Deze kregen tot taak alle behoeftige personen uit de stad voor een gesprek te ontvangen, teneinde vast te stellen hoe groot de individuele nood was. Daarbij dienden de charitaatmeesters voor elke arme afzonderlijk na te gaan hoe het was gesteld met diens gezondheid, met zijn of haar (hand)vaardigheden, spaarzaamheid, etcetera, om vervolgens naar bevind van zaken de hoogte van de wekelijkse aalmoes vast te stellen.¹⁹⁶

Veel aandacht was er verder voor het tegengaan van verspilling van armengelden door werelds vertier of door bedrog. Het reeds bestaande kroegen- en speelverbod werd opnieuw bekrachtigd, terwijl ook de strijd werd aangebonden met het dubbel steuntrekken. Iemand mocht voortaan niet meer aankloppen bij de Kamer van Charitaten als hij reeds bijstand ontving van de diakonie of van "andere godshuizen", waarmee naar alle waarschijnlijkheid vooral bedoeld werd op de nog steeds door de Heilige Geestmeesters van het Weeshuis verstrekte hulp. Om deze vorm van bedrog effectief te kunnen bestrijden, dienden de charitaatmeesters ten minste eens per

maand hun armenregisters te vergelijken met die van de diakenen en de meesters van de andere godshuizen.¹⁹⁷

Weldra zou duidelijk worden dat het niet bij deze administratieve afstemming zou blijven, maar dat de reorganisatie van de Kamer van Charitaten ingrijpende gevolgen zou hebben voor het totale functioneren van de diakonie. Enige dagen na publikatie van de genoemde keur werden de diakenen namelijk ontboden voor het College van de Wet, waar zij te verstaan kregen dat zij in de toekomst louter nog de eigen lidmaten zouden mogen bedienen. Daarbij mocht alleen geput worden uit de opbrengsten van de kerkcollectes; alle andere inkomstenbronnen van de diakonie zouden toevallen aan de Kamer van Charitaten, ten behoeve van de door deze instantie te bedelen armen. Eventuele overschotten diende de diakonie eveneens door te sluizen naar de wereldlijke armenbezorgers. De regenten maanden de diakenen zo spoedig mogelijk een lijst op te stellen met de namen en toenamen van alle gereformeerde behoeftigen, zodat deze onderscheiden zouden kunnen worden van de andere armen in de stad.¹⁹⁸

Kerkeraad en diakonie zullen deze mededeling ongetwijfeld met gemengde gevoelens hebben aanhoord. Omdat de kerkelijke bronnen over dit tijdvak echter uiterst summier en lacuneus zijn, is het niet mogelijk na te gaan hoe de discussie tussen kerk en stadhuis over deze zaak is verlopen. Uit wereldlijke documenten, in dit geval de resoluties van de "Heren van de Weth", kunnen wij slechts opmaken dat het nog geruime tijd duurde alvorens de voorgenomen hervorming van het armenstelsel haar beslag kreeg.

Nieuwe middelen

Zoals steeds - *l'histoire se répète* - bleek de financiering van het beoogde nieuwe sociale stelsel een groot struikelblok. Vandaar dat de diakonie alsnog het vriendelijke verzoek kreeg de bediening van alle armen op de oude voet te continueren tot 1 oktober 1613, de dag waarop de nieuwe verpachting van de gemene middelen zou plaatsvinden.¹⁹⁹ Intussen zocht de magistraat naarstig naar aanvullende geldbronnen om de Kamer van Charitaten-nieuwe-stijl financieel te stutten.

Deze speurtocht, waarbij het oor ook te luisteren werd gelegd in andere Hollandse steden, leidde ertoe dat het stadsbestuur in september een reeks van maatregelen kon presenteren die de charitaatmeesters voldoende financiële armslag moest verschaffen om het grote legioen van stadsarmen naar behoren te bedienen. Van een ambitieus plan om in het kader van de nieuwe aanpak van het armoedeprobleem ook te komen tot de oprichting van een werk- of tuchthuis - een hachelijke zaak, gelet op de negatieve ervaringen uit het verleden met werkverschaffingsprojecten - werd echter al spoedig niets meer vernomen, naar alle waarschijnlijkheid omdat daarvoor de middelen ontbraken.²⁰⁰

Het benodigde geld voor de Kamer van Charitaten werd uiteindelijk onder meer gevonden door de opbrengst van de verhuur van vuilnisputten aan de armen te doen toekomen, het grafgeld te verhogen tot drie gulden, een loterij te organiseren, bruidsparen naar vermogen tot een bijdrage aan de armenkas te verplichten en gelden die bij testament zonder nadere specificatie aan "de armen" werden vermaakt, aan de Kamer van Charitaten toe te doen komen.²⁰¹

Zorgden dergelijke maatregelen voor weinig opschudding, anders lag dit met een aantal andere besluiten. Zo was er het weinig succesvolle - en door ons reeds in het vorige hoofdstuk besproken²⁰² - initiatief tot heroprichting van de Delftse rederijderskamer, met de intentie periodiek toneelspelen ten bate van de Kamer van Charitaten te organiseren.²⁰³

Verder werd, naar Schiedams voorbeeld, besloten tot de invoering van de omstredden invordering van het opperste kleed.²⁰⁴ Dit hield in dat ingeval van het overlijden van een volwassen ingezetene van de stad diens beste kledingstuk - "mantel, hoeijck, vlijeger ofte bouwen" - afgestaan diende te worden aan de Kamer van Charitaten. Erfgenamen van de overledene werden wel in de gelegenheid gesteld deze verplichting af te kopen, tegen een door de charitaatmeesters te bepalen bedrag met een maximum van honderd gulden.

De in de "opperste kleed-maanboeken" gevoerde administratie van deze merkwaardige vorm van indirecte belastingheffing, laat zien dat in de praktijk slechts zelden een mantel werd overgedragen aan de Kamer, omdat in de regel een bepaald bedrag werd overeengekomen met de nabestaanden. De familie van de overleden predikant Donteclock betaalde op 1 december 1613 bijvoorbeeld een bedrag van vijftig gulden.²⁰⁵ Voor minvermogende Delftenaren was dit bedrag vanzelfspreken veel lager - zo werd de waarde van een "gelapt hendricxken" van een overleden armlastige vrouw geschat op niet meer dan vijftien stuivers²⁰⁶ -, terwijl weduwen met een zware kinderlast over het algemeen vrijgesteld werden van de verplichting het beste kledingstuk af te dragen of een daarmee corresponderend bedrag.

Onder de Delftse bevolking leefde nogal wat weerstand tegen de invordering van het opperste kleed. De weduwe van Arent den Hoendervanger, in zijn leven overigens zelf ook een notoir dwarsligger,²⁰⁷ weigerde bijvoorbeeld consequent een kledingstuk van haar overleden echtgenoot af te staan of een financiële regeling te treffen met de charitaatmeesters. Uiteindelijk lieten laatstgenoemden door de substituit-schout beslag leggen op een onderpand uit haar woning, waarna zij zich toch gedwongen zag een bedrag van achttien gulden te betalen, vermeerderd met de onkosten van de gerechtsdienaar en de bode.²⁰⁸ Dat deze weduwe niet alleen stond in haar bezwaren werd de Delftse magistraat op 1 augustus 1616 pijnlijk duidelijk tijdens een heus belastingoproer. De opstandige Delftenaren, aangevoerd door enige vrouwen, keerden zich weliswaar primair tegen een op handen zijnde accijnsverhoging op graan, doch eisten gelijktijdig de afschaffing van de belasting van het opperste kleed.²⁰⁹

De woede van de oproerkraaiers richtte zich overigens ook nog tegen een andere, de Kamer van Charitaten regarderende praktijk.²¹⁰ Teneinde de nog steeds bestaande tekorten van deze instelling te dekken, had het Delftse stadsbestuur namelijk in juli 1614 boven op de reeds bestaande regelingen, bepaald dat de Kamer het monopolie zou krijgen op de levering van doodskisten.²¹¹ Hoewel een keuze gemaakt kon worden uit een breed scala van lijkkisten - uiteenlopend van een "gerooffde kist van eijckenhout" van zes voet "met spijkers gepeeckt" voor 12 gulden, tot een "kist van een gesaechde deel ongepeeckt" voor 2 gulden en 10 stuivers - leefden er blijkbaar in brede kring ongenoegens over deze verplichting, niet in de laatste plaats bij timmerlieden en schrijnwerkers, die een belangrijke inkomstenbron verloren zagen gaan.

Niet lang na het oproer, op 8 januari 1617, besloot de magistraat het doodskisten-monopolie van de Kamer van Charitaten dan ook te laten vervallen²¹²

Een laatste maatregel die tot de nodige beroering en problemen aanleiding zou geven was de bepaling dat zowel het Weeshuis als het Gasthuis jaarlijks aanzienlijke sommen zou moeten afdragen aan de Kamer van Charitaten. Van het Weeshuis werd aanvankelijk een extra hoog bedrag van drieduizend gulden per jaar gevraagd, in ruil waarvoor deze instelling ontlast zou worden van de gebruikelijke uitdeling van turf, linnen en wol aan de armen in de stad, aangezien deze taak door de Kamer zou worden overgenomen²¹³. Nadat de charitaatmeesters de magistraat echter voorreken-den dat de drieduizend gulden bij lange na niet zouden opwegen tegen de extra lasten waarmee de Kamer geconfronteerd zou worden, werd het bedrag al spoedig met tweederde teruggeschroefd en werd niet meer gesproken over het overnemen van taken²¹⁴.

De gasthuismeesters dienden tweeduizend gulden te voteren. Met name laatstge-noemden toonden zich echter uiterst nalatig in het nakomen van deze financiële verplichting, hetgeen nog decennia lang zou leiden tot klachten van de charitaat-meesters en bemiddelingspogingen van de magistraat²¹⁵. De geschillen tussen de charitaatmeesters en de regenten van de andere godshuizen bleven echter niet beperkt tot de jaarlijkse geldafdracht. Reeds in maart 1615 moest de magistraat tot zijn spijt vaststellen dat er bij de regelmaat van de klok "questie ende geschil" ontstond tussen de diverse instellingen van liefdadigheid over de verzorging van arme lieden. Vandaar dat de betrokken partijen te verstaan kregen dat het uit moest zijn met pogingen de lasten op elkaar af te schuiven²¹⁶.

Dergelijke problemen konden zich vanaf 29 januari 1614 niet meer voordoen tussen de regenten van het Leprooshuis en de charitaatmeesters, omdat op die dag het Leprooshuis door de Kamer van Charitaten werd geïncorporeerd. De leproos-meesters werden door de magistraat bedankt voor hun diensten en het bestuur over het huis kwam in handen van de charitaatmeesters²¹⁷.

Volledige samenvoeging

Nadat het financiële fundament van de Kamer van Charitaten op deze, niet altijd even probleemloze, wijze gestalte had gekregen, kon in oktober 1613 gestart worden met de volledig nieuwe opzet van de armenzorg. De vraag die ons daarbij het meest bezighoudt, is die naar de positie van de diakonie binnen deze veranderde constellatie. In de voorbereidende fase was al duidelijk geworden dat de Delftse magistraat de kerkelijke armenbezorgers geheel terug wensten te dringen op het kerkelijke erf, door hun alleen de zorg voor de eigen kerkleden toe te staan. In december 1613 trof de magistraat voor de laatste keer een regeling ter dekking van de tekorten van de diakonie, door ermee in te stemmen dat het bedrag - 1444 gulden - werd aangezuiverd uit de goederen van de godshuizen²¹⁸. Vanaf dat moment moest de diakonie zich in hoofdzaak bedruipen met de opbrengsten van de kerkcollectes, omdat vrijwel alle andere revenuen moesten worden afgestaan aan de Kamer van Charitaten.

Het bleef echter niet bij het op deze wijze financieel kortwieken van de kerkelijke armenzorg en het voorschrijven van onderlinge afstemming en gegevensuitwisseling tussen de verschillende bedelende instanties. Op 10 februari 1614 werden Kamer van

Charitaten en diakonie op last van de overheid namelijk volledig samengevoegd. Bepaald werd dat de door de diakenen ingezamelde gelden voortaan onmiddellijk na de predikatie, in presentie van twee charitaatmeesters, geteld dienden te worden. Daarna zou de totale collecte-opbrengst gestort moeten worden in de beurs van de charitaatkamer.²¹⁹ Met deze bepalingen verloor de diakonie nu zelfs de directe zeggenschap over de eigenhandig ingezamelde gelden en werd de financiële basis onder haar zelfstandige bestaan weggeslagen. De kerkelijke armenzorg was hiermee volledig ingekapseld in het door de magistraat gedirigeerde sociale stelsel.

Beeldengroep uit 1614 boven de ingang van de Kamer van Charitaten in de Schoolstraat. De Caritas (liefde) is waarschijnlijk vervaardigd in het atelier van Hendrick de Keyser. De huilende kinderen zijn uit ander materiaal vervaardigd en mogelijk later geplaatst. Foto GAD.

Kerkelijk verzet tegen dit verlies aan autonomie valt in de Delftse bronnen niet waar te nemen. De remonstrantse voorman Johannes Uijtenbogaert, die in zijn *Kerckeliicke historie* uit 1647 uitgebreid ingaat op de verwickelingen rond de Delftse Kamer van Charitaten, weet echter te melden dat de diakenen er aanvankelijk niets voor voelden hun zelfstandigheid prijs te geven. In de verwachting steun te vinden in hun verzet tegen de magistraatsplannen, riepen de diakenen daarbij de hulp in van de kerkeraad. Anders dan in 1597 "wilde of dorfde" het consistorie ditmaal de strijd niet aan te gaan met het stadsbestuur, waardoor de diakenen zich uiteindelijk tegen hun zin moesten neerleggen bij de voorgenomen samensmelting van de armenfondsen.²²⁰

Deze passiviteit van de kerkeraad moet waarschijnlijk voor een belangrijk deel in verband gebracht worden met de in het vorige boek van onze studie gesignaleerde verandering in de verhouding tussen magistraat en kerkeraad, die geleidelijk plaatsgreep in deze door de bestandstwisten gekenmerkte jaren. Daarnaast kon de claim van de overheid op de collectegelden ook moeilijk afgeslagen worden, gelet op het

reeds kort na de Overgang door de kerkeraad ingenomen standpunt, dat deze gelden bestemd waren voor de totale parochiegemeenschap en niet uitsluitend voor de eigen lidmaten.

De veranderde situatie wordt het best weerspiegeld in de geheel nieuwe opzet van de administratie van de armenzorg. Alle voordien door de diakenen bijgehouden registers, zoals die van de bedeling, de collecte-opbrengsten, de testamenten en de uitkoop lopen tot eind oktober 1613. De door de charitaatmeesters gevoerde registratie van de ambachtskinderen werd echter ongewijzigd voortgezet.²²¹ Hoewel het besluit tot volledige samenvoeging van Kamer en diakonie pas in februari 1614 werd genomen, kan uit deze registers opgemaakt worden dat de administratieve ineen-schuiving - waarschijnlijk met terugwerkende kracht - per november 1613 een feit werd.

Ongelijke verhoudingen

De getalsmatig ongelijke verhouding van twaalf charitaatmeesters tegenover acht diakenen zorgde van meet af aan voor frictie tussen kerk en stadhuis. Besluiten aangaande de praktijk van de armenzorg werden in de gezamenlijke vergaderingen bij meerderheid van stemmen genomen, hetgeen impliceerde dat de wereldlijke armenbezorgers uiteindelijk elke door hen gewenste beslissing konden forceren. Uit praktische overwegingen werd weliswaar in mei 1614 besloten het aantal charitaatmeesters dat deelnam aan de vergaderingen terug te brengen tot acht, doch de ongelijke verhouding bleef bestaan, omdat de diakonale presentie tegelijkertijd met de helft werd teruggeschroefd. De diakenen werd slechts de vrijheid gelaten zelf te bepalen wie van hen de vergaderingen zouden bijwonen.²²²

De bestandstwisten zetten de relatie tussen kerk en overheid ook op het terrein van de armenzorg nog sterker onder druk. In de loop van 1616 werd de invloed van de magistraat op de diakonie verder vergroot. De invoering van de kerkorde van 1591 gaf de overheid een belangrijke stem in de verkiezingen van (ouderlingen en) diakenen. De toenemende onrust binnen en buiten de gereformeerde gemeente noopte het stadsbestuur echter in de loop van 1617 om op zijn schreden terug te keren. De pas verworven zeggenschap over de verkiezingen werd goeddeels prijsgegeven in het accoord van juli 1617. Daarin werd tevens het verlangen van de kerk gehonoreerd²²³ om het aantal diakenen uit te breiden tot twaalf.²²⁴

Binnen een maand na ondertekening van het acoord tussen kerkeraad en magistraat werden nieuwe verkiezingen van ouderlingen en diakenen gehouden. Daarmee was weliswaar de vergroting van het aantal diakenen een feit, maar de getalsmatige verhouding tussen de kerkelijke en wereldlijke armenbezorgers in het bestuur van de Kamer van Charitaten was nog steeds niet in evenwicht. In aanwezigheid van twee gecommitteerden van de magistraat, die overeenkomstig het juli-accoord de kerkeradsvergaderingen mochten bijwonen, werd deze ongelijke verhouding op 21 augustus 1617 ter discussie gesteld. Enkele nieuwgekozen diakenen maakten hun bezwaar kenbaar om als charitaatmeester te fungeren in de Kamer, omdat het bij de heersende stemverhouding nog steeds mogelijk was dat besluiten aangaande "t stuck der diaconie" door de wereldlijke armenbezorgers doorgedrukt en vervolgens door de magistraat goedgekeurd zouden worden.²²⁵

De diakenen ontvingen de toezegging dat alles gedaan zou worden om aan hun bezwaar tegemoet te komen. Ruggespraak van de gecommiteerden met de Veertigraad leidde ertoe dat het stadsbestuur reeds een dag later het besluit nam de samenstelling van de Kamer van Charitaten te wijzigen. Het bestuur van de Kamer zou voortaan bestaan uit zes diakenen en zes andere meesters "uijt het corpus van de stadt". Tegelijk werd echter bepaald dat de bediening van de arme gereformeerde lidmaten gemeenschappelijk door de twaalf meesters diende te geschieden, "sonder dat diaconen eenige aperte bedieninge aen de voors. litmaten sullen mogen doen offte aen deselven ijet extraordinaris mogen geven".²²⁶ De van kerkelijke zijde zo verlangde volledige onafhankelijkheid bij de zorg voor de eigen kerkleden bleef hierdoor een illusie. Anderzijds behielden de ter Kamer afgevaardigde diakenen ook in deze nieuwe situatie medezeggenschap over de hulp aan niet gereformeerde of - zoals zij in het jargon van de diakonie ook wel werden aangeduid - "politijke armen".²²⁷

Dit bleek ook uit de volgende, op 25 augustus 1617 door de kerkeraad opgestelde, vijf "conditiën voor de diaconen", waarmee alle diakenen zich accoord verklaarden. Bepaald werd dat diakenen en charitaatmeesters (in getal "egael ende even groot") voortaan gezamenlijk alle zaken van het charitaathuis af dienden te handelen. De diakenen, geassisteerd door twee charitaatmeesters ("doende professie van de ware gereformeerde religie"), zouden op een aparte dag de lidmaten bedienen. Voorts diende verhoging en verlaging van de aalmoezen in zomer en winter voor zowel lidmaten als voor anderen, door de voltallige Kamer van Charitaten vastgesteld te worden en kregen de diakenen de vrijheid om ingeval van acute nood, zonder voorafgaand overleg met de voltallige Kamer, assistentie te verlenen tot een maximum van twaalf stuivers per gelegenheid. Ten slotte werd besloten dat de diakenen onderling mochten uitmaken wie van hen afgevaardigd zou worden ter Kamer.²²⁸

Deze laatste bepaling gaf in september 1617 reeds aanleiding tot moeilijkheden, omdat de magistraat in weerwil van deze afspraak zelf twee diakenen bij acte aanwees als afgevaardigden naar het charitaathuis. De betrokken diakenen, Adriaen Claesz van der Burch en Jacob Pietersz Kam, bleken geen moeite te hebben met deze gang van zaken en weigerden zich te onderwerpen aan het oordeel van de andere diakenen. Zij trokken zich evenmin iets aan van een vermaning van de kerkeraad. Een en ander moet gezien worden in het licht van de op dat moment nog in volle hevigheid woedende strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten, waarbij de genoemde diakenen zich geleidelijk ontpopten als aanhangers van de rekkelijke stroming.²²⁹

De beslechting van het conflict op de nationale synode van Dordrecht in 1618-1619 ten faveure van de contra-remonstranten had geen ingrijpende gevolgen voor de positie van de diakonie in Delft. De kerkeraad koesterde weliswaar even de hoop dat de diakenen iets meer vrijheid zouden kunnen verkrijgen om de eigen lidmaten tijdens het huisbezoek, voorafgaand aan het Avondmaal, zonodig enige extra handreiking te doen, doch die hoop werd in januari 1620 door de magistraat resoluut de bodem ingeslagen met een afwijzend antwoord.²³⁰

Een jaar later ondernam de kerkeraad een nieuwe poging, door de predikant Swalmius met een ouderling, Adriaen Claesz Meuyt, af te vaardigen naar de Kamer

van Charitaten met het verzoek de diakenen toe te staan zonder voorafgaande goedkeuring van de voltallige Kamer, in noodgevallen de helpende hand te bieden, met name aan de lidmaten. Blijkbaar waren de diakenen deze vrijheid, die hen overeenkomstig de vierde bepaling van de "conditiën" van 1617 werd gelaten, inmiddels toch weer kwijtgeraakt. De afgevaardigden vroegen daarnaast clementie voor arme luiden, die uit schaamte niet de gang naar de Schoolstraat - waar de Kamer van Charitaten sedert 1614 resideerde in een gedeelte van het voormalige Agatha-klooster - durfden te maken.²³¹

De gezamenlijke charitaatmeesters gaven de kerkelijke gedeputeerden als antwoord mee, dat zij zich er niet van bewust waren dat er reden zou zijn te klagen over hun hulp aan de gereformeerde armen. In geval van nood hadden zij immers altijd zonder aanzien des persoons gehandeld en met medeweten van beide gedeelten van de Kamer. Ook de vraag om clementie voor beschaamde hulpbehoevenden achtten de meesters onnodig, want in het verleden was reeds herhaaldelijk assistentie verleend aan mensen die niet ter Kamer dorsten te verschijnen. Voorwaarde was slechts dat hun naam bij de meesters bekend diende te zijn. De gedeputeerden gingen accoord met dit antwoord, volgens de notulist van het resolutieboek van de Kamer, "inziende [dat] hare deputatie ende versouck onnodich geweest [was]".²³²

Terug in de kerkeraad rapporteerden de afgevaardigden echter slechts dat de charitaatmeesters hadden beloofd goede acht te slaan op door predikanten aanbevolen arme lidmaten.²³³ Het moest nu ook de kerkeraad duidelijk geworden zijn, dat een volledig autonome zorg van de diakonie voor de huisgenoten des geloofs definitief verleden tijd was. Dat de stedelijke overheid het de kerk zo moeilijk maakte haar door de eerste nationale synoden voorgeschreven bijzondere zorgplicht tegenover de eigen geloofsgenoten na te komen, stemde sommige gereformeerden bitter:

"Te luttel en te veel - werdt in dit huijs gegeven
Te veel aan hoer en bouf en die ongodlijck leven
Te luttel voor d'oprecht en vrome christenleden
Te wezen was sulx oijt - onmoglijck ist oijt heden".

De schrijver van dit voorin een register van inkomsten en uitgaven van de diakonie over de jaren 1619-1622 aangetroffen gedicht,²³⁴ was naar alle waarschijnlijkheid een diaken, die met enige weemoed teruggacht aan de jaren waarin de diakonie nog de vrijheid had bijzondere liefdedienst te bewijzen tegenover de eigen gemeenteleden. Maar ook hij beseftte, blijkens zijn laatste woorden, dat de tijden veranderd waren.

Als eindpunt van de in de afgelopen drie hoofdstukken beschreven ontwikkelingen kan het accoord gezien worden, dat op 4 april 1625 werd gesloten tussen de kerkeraad en de magistraat van Delft. Met dit acht artikelen tellende document werd de inmiddels op bovenbeschreven wijze uitgekristalliseerde verhouding tussen kerkelijke en wereldlijke armenbezorgers voor langere tijd vastgelegd.²³⁵ Voor de diakonie betekende dit een volledige integratie in het stedelijke stelsel van sociale zorg, waarmee het onmogelijk was geworden nog preferenties te doen gelden tegenover de eigen lidmaten.

Hoofdstuk 5: DIAKONIE IN PRAKTIJK: MOTIEVEN EN MECHANISMEN

Het archief van de Delftse diakonie en Kamer van Charitaten is zonder meer rijk te noemen. Het verschaft onderzoekers een goed inzicht in talrijke aspecten van het bedelingsbedrijf en maakt het mogelijk op bijna mathematische wijze fluctuaties vast te stellen in uitgaven en inkomsten, aantallen bedeeden, hoogte van de uitkeringen, etcetera.²³⁶ Toch is hier sprake van een schijnbare overdaad aan bronnenmateriaal. De gehanteerde wijze van administreren van de Delftse zorg voor de behoeftige medemens liet namelijk nauwelijks ruimte voor persoonlijke notities. Vooral de massaliteit dwong diakenen en charitaatmeesters tot een zakelijke registratie. Hierdoor is het zeer moeilijk enig zicht te krijgen op de emoties en overwegingen van de armenbezorgers. Om dezelfde reden is in de bedeelboeken ook weinig terug te vinden over de visie van de armen op hun weldoeners en hun perceptie van de gepraktiseerde liefdadigheid. Het beeld van de arme in de diakonale zorg blijft al evenzeer in nevelen gehuld.²³⁷

Toch heeft menige armenbezorger blijkbaar de behoefte gevoeld zijn kijk op het armoedevraagstuk op schrift te stellen. De armenzorgregisters zijn namelijk niet zelden 'opgesmukt' met bijbelteksten of met moralistische spreuken en gedichten.²³⁸ Zo zijn er de even toepasselijke als voor de hand liggende teksten op het schutblad van het eerste opperste kleed-maanboek:

"Bereijt U huijs, want ghij zult sterven"

en

"Leert ons bedencken dat wij sterven moeten
opdat wij verstandich werden".²³⁹

Meer originaliteit werd aan de dag gelegd door scribenten die hebben getracht een persoonlijk oordeel over het werk van diakonie en Kamer van Charitaten na te laten. Één van hen had maar weinig woorden nodig voor zijn negatieve kijk op zijn behoeftige Delftse medeburgers:

"Meer milde gevers als waerdige ontfangers".²⁴⁰

Een andere anonieme schrijver getroostte zich aanzienlijk meer moeite door op rijm zijn met bijbelteksten geardeerde indrukken weer te geven. Hij begint met een opsomming van de voornaamste redenen waarom een mens door eigen toedoen in armoede kon vervallen:

"Overdaet verarmde de zone verloren [Luc 15:13]
Onachtzaamheijt bracht caff onder 't goede coren [Mat 13]
en 't slaepen traegh sloet buijten de maegden geck [Mat 25]
dees drie sijn meest oorsaeck van alle schuldich gebreck"

Daarnaast waren er volgens hem echter de oprechte armen, te jong, te oud of te ziek om de kost te winnen, die met recht hun handen mochten openen voor de "milde caritate van der rijcken overvloedt". De liefdadigheid voorkwam dat dergelijke mensen waren gedoemd tot de bedelstaf:

"Gave Godt, dat men hier met geven wel vaerdich
voorquaem 't nootlick bidden van zulck ontfanger waerdich
waer de miltheijt snelder dan zijn traeg begeren
zijn eerlicke schaemt, waer getroest in eeren"

Het onkruid van de bedelarij zou voor een belangrijk deel zijn uitgeroeid, als de eerlijke armen met milde giften van hun medeburgers werden geholpen. Ook de weldoeners zouden er wel bij varen, want de Schrift leerde immers:

"Zalich is de mensch, die hem op den armen verstaet".²⁴¹

In dit gedicht, dat geschreven werd in de periode 1615-1619, etaleert de auteur een zeer traditionele kijk op het armoedevraagstuk. Terwijl de Delftse overheid met de ingrijpende hervorming van het stedelijke sociale stelsel blijk gaf van een min of meer 'moderne' visie op de armoedebestrijding, lijkt deze diaken nog met beide benen in de late middeleeuwen te staan. Bijna een eeuw na Vives' *De subventione pauperum* gaat de Delftse armenbezorger er nog steeds van uit dat armoede en gebrek alleen bestreden kunnen worden bij de gratie van de particuliere aalmoes en wekt hij op zijn minst de indruk dat het zieleheil van de gever voor hem nog immer voorop staat.²⁴² Het zou onjuist zijn al te grote waarde te hechten aan de inhoud van dit anonieme geschrift of de strekking ervan tot een algemene opinie te verklaren. Het geeft echter wel aan dat de invloed van talrijke theoretische geschriften over armoedebestrijding op de man in de praktijk niet overschat mag worden.

Zowel de kerk als de overheid voerde religieuze motieven aan om de gebrek lijdende medemens te hulp te schieten. De magistraat noemde het een uitvloeisel van het verbond der religie en de broederlijke liefde.²⁴³ In een stedelijke oproep tot offervaardigheid bij de grote huis-aan-huis collecte, die in 1613 gehouden werd ten behoeve van de herinrichting van de Kamer van Charitaten, werd de verzekering gegeven dat God de milddadigen in het hiernamaals "rijckelick sal recompenseren".²⁴⁴ De kerkeraad wees op haar beurt steeds weer op de "apostolijcksche ordonnantie", die het de kerk gebod zorg te dragen voor haar armlastige medebroeders en -zusters.²⁴⁵ Gedoeld werd hier op de uitspraak van de apostel Paulus in een brief aan de Galaten, waarin hij oproept goed te doen aan allen, inzonderheid aan de huisgenoten des geloofs (Galaten 6:10).²⁴⁶

Oorzaken van armoede

In de dagelijkse bedelingspraktijk speelden echter vooral praktische overwegingen een rol bij het afwijzen of toekennen van verzoeken om assistentie. Steeds weer werd daarbij - net als in eerder aangehaalde verzen - een onderscheid gemaakt tussen oprechte en onwaardige armen. Alleen de eerlijke armen, die buiten hun schuld in

de problemen waren geraakt, konden rekenen op ondersteuning. Een dergelijk uitgangspunt impliceerde een duidelijke visie op de oorzaken van armoede. Van de drie door Jütte²⁴⁷ onderscheiden oorzaken, te weten persoonlijke, toevallige en sociaal-economische, lieten de diakenen vooral scherp op de eerstgenoemde. Bij persoonlijke oorzaken was namelijk sprake van een aanwijsbare schuld, hetgeen aanleiding kon zijn assistentie te weigeren. Leentge Thonisdr, een weduwe uit de Dordtse Waard, die te Delft een "misval" (miskraam) had, kreeg bijvoorbeeld niet de door haar gevraagde geldelijke ondersteuning, omdat zij zwanger was geraakt van een man met wie zij ongehuwd samenwoonde.²⁴⁸ Verder werden onder meer ook luiheid, twist- en spijzucht of veelvuldige dronkenschap aangevoerd als redenen om ondersteuning te weigeren. Ook in dergelijke gevallen was de armoede immers (mede) te wijten aan eigen feilen.

Veel begrip brachten de diakenen daarentegen op voor mensen die door de factor toeval genooddaakt waren hun hand op te houden. Deze categorie, waartoe onder meer de talrijke zieken, invaliden en weduwen te rekenen zijn, maakte het leeuwedeel uit van de als oprecht beschouwde armen.²⁴⁹ Zij konden rekenen op langdurige ondersteuning, mits zij zich niet schuldig maakten aan wangedrag en de vereiste bescheidenheid en oprechte schaamte aan de dag legden.

Of diakenen en charitaatmeesters ook een notie hadden van sociaal-economische oorzaken van armoede is twijfelachtig. In het algemeen was het inzicht in de mechanismen die bepalend waren voor welvaart of economische crisis nog beperkt. De ernstige problemen waarmee de bierbrouwerijen, de belangrijke nering in Delft, te kampen kregen in de loop van de jaren negentig van de zestiende eeuw, werden nog lange tijd teruggevoerd op een hevige storm in de kerstnacht van 1593, die het faillissement had bespoedigd van drie brouwers.²⁵⁰ Toch zijn er ook uitspraken te vinden - ook van kerkelijke ambtsbekleders - die wel degelijk duiden op een besef van de diepere oorzaken van economische tegenspoed en de daarmee gepaard gaande verschijnselen van honger en gebrek. In één van zijn vele brieven aan Arent Cornelisz beklagde de Dordtse predikant Henricus van den Corput zich bijvoorbeeld over lieden die "heure ende heurer kijnderen goet ende arbeit onnuttelick verteeren, met monopolien ende woecker de dierte int land houden ende de armen uutteeren".²⁵¹

Een dergelijk scherp inzicht in de onderliggende oorzaken van armoede lijkt te ontbreken bij de diakenen en charitaatmeesters. Zij accepteerden werkloosheid slechts als een tijdelijk ongemak en verwachtten van gezonde mannen en vrouwen die hun nering kwijt waren geraakt, dat zij zo spoedig mogelijk weer in hun eigen onderhoud zouden voorzien. Omdat de zomer grotere kansen bood op (seizoen)arbeid en ook minder kosten van levensonderhoud met zich meebracht, werden talrijke bedeeden geacht in deze maanden zelf in hun levensonderhoud te voorzien, reden waarom zij slechts in de winter konden rekenen op steun van de armenbezorgers. In dezelfde sfeer lag het besluit om een vissersvrouw als Kniertje Cornelisdr ondersteuning te weigeren, omdat het schip van haar man elk moment kon terugkeren.²⁵²

Een en ander maakt al duidelijk dat de armenbezorgers zich in hun beleid ten aanzien van de individuele steunverlening niet alleen lieten leiden door het genoem-

de onderscheid tussen oprechte en onwaardige armen. Zij hanteerden daarnaast nog een aantal andere mechanismen en uitgangspunten om te bepalen wie wel voor hulp in aanmerking kwam en wie niet. Zo was het uitgesloten dat iemand ondersteuning ontving, die nog in het bezit was van een eigen huis of andere onroerende goederen. Dergelijke behoeftigen werden voor de keus gesteld voorlopig af te zien van bedeling en eerst hun huis 'op te eten',²⁵³ of een accoord te sluiten met de diakonie. Dit laatste hield in dat de diakenen toch de helpende hand zouden reiken, in ruil waarvoor de onroerende goederen nog tijdens het leven of na het overlijden van de bedeelde zouden toevallen aan de diakonie.²⁵⁴

De door de diakenen verstrekte aalmoezen dienden de armen (mede) in staat te stellen te voorzien in een minimaal levensonderhoud. Verdergaande steun, in de trant van het overnemen van uitstaande schulden, het lossen van goederen uit de lommerd of het verstrekken van een startkapitaal voor het opzetten van een nering, moest alleen al om financiële redenen steeds weer afgewezen worden.²⁵⁵ Wel getroostten kerkeraad en diakonie zich soms veel moeite om voor in zware schulden geraakte lidmaten een regeling te treffen met de schuldeisers.²⁵⁶

Een andere vorm van assistentie, die door de diakenen of de kerkeraad geboden kon worden, was het optreden als pleitbezorger in gevallen dat opname in Gast- of Weeshuis noodzakelijk was. Herhaaldelijk traden zij over dergelijke zaken in contact met de regenten van beide instellingen.²⁵⁷ Voorts verstrekten zij soms gunstige getuigschriften, met behulp waarvan armlastige lidmaten in de stad of elders een betere broodwinning hoopten te verwerven. Bij het afgeven van dergelijke verklaringen werd echter grote voorzichtigheid in acht genomen. Zo weigerde de kerkeraad Cornelis Cornelisz een aanbeveling bij een stedelijke lakenkoper, waarmee hij hoopte op krediet stof voor het maken van kousen te verkrijgen. Als reden voor de weigering werd een economisch motief aangevoerd: hij zou er niet mee geholpen zijn, omdat hij uiteindelijk onvoldoende sortering zou hebben. Hierdoor zouden de kousen "eer verteert dan vercocht" worden, zo verzag de kerkeraad.²⁵⁸

De weduwe Margriete Ariensdr, die met spinnen te weinig verdiende om haar kinderen te onderhouden, kreeg evenmin steun voor haar plannen een kleine handel op Engeland te beginnen. Ditmaal was de onzekere en kleine winstmarge het aangevoerde argument, waaraan overigens werd toegevoegd dat "de zeevaart soo dange-reus nu ter tijt is, dat het oock niet soo eerlijck en soude wesen voor eenen jonghe weduwe".²⁵⁹

Een laatste voorbeeld van geweigerde assistentie betreft Pibo Witges (Witzes, Ovitius) van Abbema. Deze merkwaardige charlatan kwam in december 1586 met attestatie vanuit Amersfoort naar Delft, waar hij zich als medicus hoopte te vestigen. Vandaar dat hij de kerkeraad verzocht hem bij de magistraat aan te bevelen, "om zijne conste vrij te mogen exerceren". Het verzoek werd evenwel niet ingewilligd, aangezien navraag leerde dat deze Pibo een "boeff" was, die twee of drie vrouwen getrouwd en beslapen had.²⁶⁰ De ontmaskerde medicus ontvluchtte daarop de stad en begon een zwerftocht, waarbij hij zich op tal van plaatsen wist in te dringen als pastoor of predikant!²⁶¹

Subsidiariteit en solidariteit

Het belangrijkste beginsel dat consequent werd toegepast bij de armenzorg was dat van de subsidiariteit. Dit hield in dat slechts dan assistentie werd verleend, als betrokkene op geen enkele andere wijze in staat was in zijn levensonderhoud te voorzien noch in aanmerking kwam voor een toereikende ondersteuning van de overige hulpverlenende instanties. Vandaar dat de diakenen bijvoorbeeld de zorg weigerden voor de geestelijk zwakbegaafde Aechtge Pietersdr, aangezien zij van mening waren dat dit eerder op de weg lag van de Heilige Geestmeesters of van het Gasthuis.²⁶² Een soortgelijke afweging werd gemaakt ten aanzien van een "schaemel kint" dat door zijn ouders was verlaten. De kerkeraad achtte het onjuist dat het kind ten laste van de diakonie kwam en ondernam pogingen het geplaatst te krijgen in het Weeshuis.²⁶³

In het verlengde van dit subsidiariteitsprincipe werd daarnaast ook het beginsel van de solidariteit gehanteerd. Niemand mocht of kon zich onttrekken aan de zorgplicht ten aanzien van de leden van zijn of haar gezin. Dit gold zowel voor kinderen tegenover hun ouders als voor ouders ten opzichte van hun onvolwassen kinderen. Waren de kinderen eenmaal oud genoeg om de kost te verdienen, dan werd in de regel de bediening stopgezet of de hoogte van de toelage van de ouders teruggebracht.²⁶⁴ Doch ook buiten het gezinsverband werd soms het solidariteitsprincipe gehanteerd. Zo werd bij het vaststellen van de hoogte van de uitkering zelfs de omstandigheid meegewogen dat iemand rijke familie of vrienden had in Amsterdam en Alkmaar en van een ander, dat zij juist geen beroep kon doen op "behelpsame vrunden".²⁶⁵

Voorts strekte de veronderstelde solidariteit zich ook uit tot de gereformeerde gemeenten, in die zin dat zij geacht werden elk hun eigen arme lidmaten te onderhouden en geen pogingen te ondernemen deze last af te wentelen op de gemeenten in andere plaatsen. Van tijd tot tijd leidde deze stelregel tot problemen tussen gemeenten, omdat zij elkaar ervan beschuldigden arme lidmaten naar elkaar af te schuiven. Een blinde broeder uit Alkmaar die zich in 1588 meldde in 's-Gravenhage werd doorgestuurd naar Delft om daar door de diakenen ondersteund te worden, met het argument dat hij in Delft "beter coop, huishuire [en] oock beter arbeit zoude hebben". Dit kwam de Haagse kerkeraad te staan op een felle reactie van zijn Delftse tegenhanger, die het onbehoorlijk noemde een broeder naar een stad te sturen waar de diakonie reeds te kampen had met een zware last.²⁶⁶ In 1596 beschuldigde de Rotterdamse kerk, bij monde van haar predikant Caspar Swerinckhuijsen (Grevinchovius), de Delftse kerkeraad ervan op haar beurt een behoeftige vrouw doorgestuurd te hebben tot ontlasting van de eigen en "beswaeringhe" van de Rotterdamse diakonie.²⁶⁷

Amsterdam werd in bijzondere mate geconfronteerd met dergelijke afschuifpogingen. Dit liet Helmichius in 1604 zijn ambtsbroeder Arent Cornelisz weten naar aanleiding van het voornemen van de Delftse kerk om de Vlaming François Claesz naar de Amstelstad door te sturen. De Amsterdamse kerk had zich nog onlangs genoodzaakt gezien talrijke werkzoekenden terug te zenden naar Haarlem en tal van andere plaatsen. Deed zij dit niet, aldus de Amsterdamse predikant, dan zou de stroom armen niet te stoppen zijn en zouden "sij cleven ons aen de handen". Voor Helmichius vormde deze kwestie aanleiding tot een breedvoerig exposé, waarin hij ervoor

pleitte dat andere gemeenten arme lidmaten niet zo snel toestemming gaven naar elders te vertrekken. Eerst dienden de kerkeraden zich ervan de vergewissen of dergelijke lieden elders daadwerkelijk een betere kans hadden op werk. Zij zouden hun ook voldoende middelen mee dienen te geven om zich een tijdlang te kunnen redden. Deden de andere kerken dit niet, dan laadden zij volgens Helmichius sterk de verdenking op zich "dat men de armen van zijn hals op andere schouderen schuifje".²⁶⁸ De veronderstelde solidariteit tussen de gereformeerde gemeenten, zo blijkt uit bovenstaande voorbeelden, liet op dit gebied nogal eens te wensen over.

De beginselen van subsidiariteit en solidariteit werden - waarschijnlijk met iets meer succes - ook toegepast op de gilden, omdat die zich in hun reglementen hadden gecommitteerd aan een zorgplicht voor in armoede vervallen medebroeders. In de gildebrief van het Delftse Sint-Lucasgilde - waarin zich onder meer schilders, glaswerkers, platteelbakkers en boekdrukkers hadden georganiseerd - werd bijvoorbeeld nog in 1611 de bepaling opgenomen dat in geval een gildebroeder ondersteuning nodig had, het gilde hem die steun zou verlenen. Hieraan werd de voorwaarde verbonden dat hij, indien hij weer tot welstand mocht komen, het ontvangen geld zou restitueren. Ook hulp aan schamele gezellen behoorde blijkens de gildebrief tot de mogelijkheden.²⁶⁹

Dergelijke bepalingen ten aanzien van armlastige gildebroeders hadden de Delftse kerkeraad er reeds in 1575 toe gebracht de magistraat een lijst te overhandigen van gildeleden die tot op dat moment nog door de diakonie bediend werden. Daarbij werd het verzoek gedaan de verschillende gilden op basis van een oude en inmiddels in vergetelheid geraakte stedelijke ordonnantie op te dragen "haer eijghen ghildebroeders te alimenteeren". Op deze wijze hoopte het consistorie een aanmerkelijke verlichting van de zware last der diakonie te bewerkstelligen. Naar de mening van de kerkeraadsleden waren de gilden zeer wel in staat zorg te dragen voor hun eigen armen, want - zo merkten zij finzinnig op - "de ghilden wel eenighe penninghen bij haerluijden hebben ligghen, welcke zij doch anders in onnutticheijt ende overdadicheijt verdoen".²⁷⁰

Het is onduidelijk of dit verzoek onmiddellijk het gewenste effect heeft gesorteerd. In 1589 drong de kerkeraad met het oog op de steeds verder oplopende tekorten van de diakonie er opnieuw bij het stadsbestuur op aan dat de gilden, zoals vanouds gebruikelijk was, verplicht zouden worden hun armlastige medebroeders te onderhouden.²⁷¹ Vooruitlopend op de analyse van de verschillende bedelingslijsten uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw in het volgende hoofdstuk zij hier vast opgemerkt dat bepaalde, in gilden georganiseerde, beroepscategorieën inderdaad ondervertegenwoordigd waren in de registers,²⁷² hetgeen erop zou kunnen duiden dat de Delftse gilden in deze periode een niet uit te vlakken rol hebben gespeeld binnen het totaal van de Delftse armenzorg.

Toepassing van het subsidiariteits- en het solidariteitsprincipe op hulpbehoevenden die ondersteuning genoten of konden genieten van andere kerken dan de gereformeerde was aanzienlijk gecompliceerder. Een uitzondering vormde in dit opzicht de Waalse kerk, die tot 1613 haar eigen armen bediende in goed overleg met de diakenen van de Nederlandse gereformeerde kerk.²⁷³ Het was voor de diakenen echter nauwelijks mogelijk vast te stellen wie ondersteuning genoot van de concurrerende

kerkelijke gezindten. Ook wij kunnen ons nauwelijks een beeld vormen van de omvang en reikwijdte van deze min of meer heimelijke vormen van naastenliefde.

Op het bestaan van een rooms-katholieke charitas duidt slechts één opmerking in het memorieboek van de diakonie, waarin op 5 december 1610 over een zekere "jongen Bas" werd aangetekend, dat de door hem verzochte verhoging van zijn toelage met tien stuivers niet werd toegekend, omdat het de diakenen ter ore was gekomen dat hij tevens door de "papisten" bediend werd.²⁷⁴

Iets frequenter en van veel vroegere datum zijn de berichten over doperse armenzorg. Zo bleek Anna Gillisdr, een gereformeerd lidmaat met doperse sympathieën, in 1579 enkele guldens geleend te hebben van de mennonieten. Toen zij echter te kennen gaf bij haar gereformeerde geloof te willen blijven, werd het geld terugggeëist. De kerkeraad, die deze gang van zaken zag als het bewijs dat de dopers "'t volck als huijrlinghen tot haer pleghen te trecken", besloot daarop de vrouw het bedrag te geven, zodat zij haar schuld kon afbetalen en verdere laster werd voorkomen.²⁷⁵

Zelfs de kleine groep aanhangers van David Joris in Delft verleende ondersteuning aan armlastige geestverwanten. In 1606 moest de kerkeraad constateren dat Adam de Houtzager "onderhout" genoot uit deze kring.²⁷⁶ Dit weerhield de diakenen er overigens niet van deze spiritueel zwalkende lidmaat van het eerste uur nog jarenlang te bedienen.²⁷⁷

Ten aanzien van Janneke Lambrechtsdr, een ander lidmaat dat er in 1592 van verdacht werd geld te ontvangen van de dopers, werd het subsidariteitsbeginsel wel volledig toegepast. Zij werd door de diakenen afgevoerd van de cedula, niet alleen wegens de verdenking van doperse ondersteuning, maar ook omdat bleek dat zij tevens assistentie ontving van de Heilige Geestmeesters. Als jonge, gezonde en alleenstaande vrouw werd zij verder in staat geacht tot enige kostwinning.²⁷⁸

Net als in het geval van de in gildeverband gepraktiseerde armenzorg, vormt ook de door de inofficiële kerken in praktijk gebrachte naastenliefde echter een 'dark number'. Het is op basis van de beschikbare informatie onmogelijk om ook maar een voorzichtige schatting te maken van het aandeel van deze vorm van naastenliefde op de totale armenzorg in de stad Delft.

Individualisering en administratie

Hantering van de principes van subsidariteit en solidariteit, alsmede het selecteren van de eerlijke armen bracht de noodzaak met zich mee van een individuele benadering van de bedeelden. Een overzichtelijke en betrouwbare registratie was hierbij een voorwaarde *sine qua non*.

De weg naar individualisering van de armenzorg was reeds gebaad door Vives, die van mening was dat de aard en de hoogte van de uitkeringen afgestemd dienden te worden op de individuele noden van de verschillende armen, voorzover de voorhanden zijnde middelen dit tenminste toestonden.²⁷⁹ Ook de Delftse diakenen zagen in dat het niet zo kon zijn dat iedere behoeftige dezelfde "portie" ontving, maar dat aard, hoogte en duur van de ondersteuning afhankelijk moesten zijn van de persoonlijke nood situatie van elke arme afzonderlijk.

Het vaststellen van de individuele behoeften vereiste dat de bedelers vertrouwd waren met de persoonlijke omstandigheden van de bedeelden. Ten aanzien van de

eigen lidmaten leverde dit waarschijnlijk weinig problemen op voor de diakenen, aangezien kerkleden zich dienden te onderwerpen aan de censuur. Dit bracht regelmatige huisbezoeken met zich mee, zodat de diakenen, die niet zelden werden ingeschakeld bij deze bezoeken, zich vrij nauwkeurig op de hoogte konden stellen van de bijzondere noden van de eigen medebroeders en -zusters.²⁸⁰ Dat deze gang van zaken ook mogelijkheden bood om de diakonie te benutten als pressiemiddel in een tuchtprocedure, hebben wij hiervoor reeds beschreven.²⁸¹

Moeilijker was het voor de diakenen om inzicht te krijgen in de persoonlijke omstandigheden van niet-lidmaten. Hier ontbrak het de diakenen aan structurele mogelijkheden om zich goed te informeren. Een persoonlijk gesprek en soms het verkrijgen van inlichtingen over betrokkene bij - dikwijls gereformeerde - burens of bekenden, moesten in dergelijke gevallen de vereiste informatie opleveren. De alleszins behoorlijke sociale positie van de diakenen²⁸² maakte de maatschappelijke afstand tussen bedieners en bedienden aanzienlijk, hetgeen waarschijnlijk niet onder alle omstandigheden bevorderlijk is geweest voor het wederzijdse begrip.

Een systematische inventarisering van de individuele noden van de bedeelden kwam in Delft pas goed van de grond na de reorganisatie van de Kamer van Chariteiten in 1613-1614. Vanaf dat moment was er ook sprake van een adequate administratie, die een voorwaarde vormde voor een systematische aanpak. Voordien hadden de diakenen van tijd tot tijd wel degelijk getracht tot zo'n administratie te komen, doch met name de voortdurende personele wisselingen die inherent waren aan het gekozen diakenambt, hebben waarschijnlijk nadelig gewerkt bij het handhaven van uniformiteit in de registratie.

Aanvankelijk werd iedere diaken geacht een eigen cedula bij te houden met daarop de namen van de bedeelden en de ontvangen giften.²⁸³ Pas in 1592 werd besloten een gezamenlijke lijst te maken. Het oude systeem van registratie was namelijk verre van sluitend, hetgeen in ernstige mate bedrog in de hand had gewerkt. De kerkeraad besloot daarom dat de diakenen "haer naerstelijck bevraeghen sullen nae de ghelegentheijt alle deghener die van haer bedient worden, waer sij wonen, wat mans oft vrouwe, wat doende, wat last hebbende, opdat men se alsoo kennende, wel mocht onderscheijden ende de aelmoessen nae behooren uitdeellen".²⁸⁴ Voor het eerst trachtte de Delftse kerk op dat moment het streven naar individualisering van de armenzorg te koppelen aan het opzetten van een centrale administratie, die - zo luidde het voornemen - onder beheer van de kerkeraad zou komen.

De financiële boekhouding werd in dezelfde tijd om praktische redenen in handen gelegd van één persoon, een "generaelen ontfangher", die aanvankelijk nog jaarlijks afgelost werd.²⁸⁵ In 1598 werd echter besloten deze functionaris te vervangen door een "algemeijnen boeckhouder", die voor het leven benoemd zou worden, in ruil waarvoor hij was vrijgesteld van het diakenambt.²⁸⁶ Cornelis Jan Lucasz was de eerste die dit ambt op zich nam.²⁸⁷ Na meningsverschillen met de diakenen over de uitbetaling van voorgesloten penningen, werd hij na tien jaar vervangen door Dirck Ariensz van Bleijswijck.²⁸⁸

Naast de lijst van ordinaris bediende huiszittende armen werd ook een passanten-cedula bijgehouden. Om te voorkomen dat passanten nog langer erin zouden slaan elke maand weer bij een andere diaken geld los te krijgen, kregen de diake-

nen vanaf 1593 bij toerbeurt een half jaar lang het beheer over dit register.²⁸⁹ In 1601 bleek het bedrog van de op doorreis zijnde armen nog steeds omvangrijk. De kerkeraad achtte het echter niet wenselijk dat de passanten-cedule "buiten de kercke gaen soude",²⁹⁰ hetgeen erop lijkt te duiden dat vanuit de diakenen het voorstel gedaan was aan de hand van deze lijst overleg te plegen met derden - te denken valt aan de magistraat - om misbruik tegen te gaan. Wel gaf de kerkeraad de diakenen in overweging de cedule door een vast persoon "alle zijn leven" te laten bedienen.²⁹¹ Een beoogd kandidaat voor deze functie, de zwaardveger en wapenverkoper Salomon Michielsz, weigerde echter, aangezien hij pas diaken was geweest.²⁹² Vervolgens lezen wij niets meer over dit voorstel, maar nog wel regelmatig over het aanhouden- de misbruik van armengelden door passanten.²⁹³

Naast de passantencedule en de steeds wisselende lijst van ordinaris bedienden, werd vanaf mei 1594 ook nog een register aangelegd van alle armen die in het verleden ondersteuning van de diakonie hadden genoten, maar op dat moment niet meer voorkwamen op de bedelingslijsten.²⁹⁴ Dit had tot doel er zeker van te zijn dat de diakenen "van haer recht niet ghefrustreert en worden", wanneer het ging om de aanspraak die door de diakonie - op basis van de uit 1586 daterende keur²⁹⁵ - gemaakt kon worden op de nalatenschap van deze ex-bedeelden, in de gevallen dat uitkoop achterwege was gebleven.

Het in 1592 opgezette registratiesysteem van ordinaris bedienden raakte na verloop van tijd toch weer in verval. Vandaar dat het consistorie in 1599 een nieuwe aanzet moest geven tot een meer nauwkeurige administratie. De diakenen werd verzocht een "leggheer" te vervaardigen, waarin alle bedeelden "pertinentelijck" genoteerd zouden worden, met vermelding van hun adres en van eenieders lasten. Dit zou ertoe moeten leiden dat alle diakonie-armen voortaan bekend waren bij de gehele kerkeraad en het bedrog effectief bestreden kon worden.²⁹⁶

Deze legger en alle eerdergenoemde registers van de diakonie zijn niet bewaard gebleven. Het geven van een oordeel over de kwaliteit van de registratie is dan ook moeilijk. Gelet op de voortdurende bemoeienissen van de kerkeraad en de herhaalde initiatieven die blijkbaar noodzakelijk waren op dit terrein, moeten evenwel vraagtekens geplaatst worden bij de consistentie en de effectiviteit van de vroegste kerkelijke armenregistratie.

De eerste armenlijst die wel is overgeleverd, maar waarover in de kerkeraadsacta met geen woord wordt gerept, is het reeds eerder in dit deel genoemde "Register van de persoonen die ordonnairlijcken bedient worden".²⁹⁷ Met de aanleg van deze lijst werd een begin gemaakt in 1607, één jaar voordat getracht werd ook de lidmaten-administratie te verbeteren aan de hand van een totale inventarisatie van het ledenbestand. Het register werd min of meer op dezelfde wijze opgezet als die 'Nomenclator'. De bedeelden werden op voornaam alfabetisch gerangschikt, terwijl de rangorde per letter bepaald werd door het adres. Deze opzet wekt de indruk dat de diakenen bij het opstellen van de lijst hun respectievelijke kwartieren systematisch hebben geïnventariseerd.

Aangenomen mag dan ook worden dat de lijst van 1607 een tamelijk volledig beeld geeft. Ook in de periode daarna is de lijst nog geruime tijd gehanteerd en aangevuld, zoals blijkt uit de in een ander handschrift toegevoegde namen. Minder

[illegible]

Dit alles leidt tot de conclusie dat de kerkelijke armenregistratie in Delft op geen enkel moment voldeed aan de eisen die hieraan gesteld zouden moeten worden op grond van de waargenomen behoefte aan individualisering van de bedeling en de noodzaak tot het tegengaan van misbruik en bedrog.

De Kamer van Charitaten-nieuwe-stijl bracht vanaf 1613 verandering in deze situatie. De administratie kwam in handen van de door de overheid aangestelde charitaatmeesters, die vaak jaar in jaar uit herbenoemd werden. Dat de administratie van dergelijke 'professionele' armenbezorgers meer consistentie en uniformiteit vertoonde dan die van de diakenen, zijnde armenbezorgers in tijdelijke dienst met een gebruikelijke ambtsrust, mag geen verwondering wekken. Pas vanaf dat moment kan er dan ook daadwerkelijk gesproken worden van een rationalisering en bureaucratisering²⁹⁸ van de Delftse armenzorg. Hoe de registratie van de Kamer van Charitaten in de vorm van ordinaris en extraordinaris bedienboeken exact functioneerde, zal uiteengezet worden in het volgende hoofdstuk over de bedeelden, als de overgeleverde bedelingslijsten naar inhoud en omvang nader geanalyseerd zullen worden. Tevens zal dan de situatie van de door de kerk gedomineerde armenzorg op basis van het register van 1607 vergeleken worden met de toestand vanaf 1613, toen de kerkelijke armenzorg geheel was ingekapseld in de stedelijke voorzieningen.

Hoofdstuk 6: DE BEDEELDEN

De visie van de bedeelden op hun weldoeners en hun perceptie van de gepraktiseerde liefdadigheid zijn zo mogelijk nog moeilijker vast te stellen dan de persoonlijke drijfveren van de armenbezorgers. Laatstgenoemden hanteerden tenminste nog zelf de veder. Tussen de regels door sijpelde zelfs in de zakelijke administratie af en toe iets door van hun persoonlijke kijk op de armen. De opvattingen van de bedeelden bereiken ons echter alleen indirect, namelijk via hetzelfde schrijftuig van diaken en charitaatmeester of via de scriba van de kerkeraad. Algemene klachten, bijvoorbeeld over de diakenen die karig, onvriendelijk en nalatig zouden zijn bij het bezoeken van zieken in 1577 of over het al te rigoureuze opeisen van de nalatenschap van overleden armen in 1594,²⁹⁹ vormen indicaties voor heersende onvrede onder de Delftse bedeelden, doch zijn te incidenteel om te spreken van een structureel gevoel van onbehagen onder de armen.

Dat de bedeelden echter niet in alle gevallen en onder alle omstandigheden de van hen verwachte dankbaarheid etaleerden tegenover hun begunstigers, blijkt ook uit de van tijd tot tijd in kerkeraadsacta en armenboeken opduikende individuele klachten. Meestal had die ontevredenheid te maken met de hoogte van de uitkering. Arien "de blinde" bijvoorbeeld bleef tot ongenoegen van de kerkeraad maar klagen over gebrek, terwijl hij toch door de diakenen geholpen werd.³⁰⁰ Een eveneens blinde Erasmus stelde de kerkregeerders zelfs voor de keus: laat mij bedelen of geef mij voldoende om van te leven.³⁰¹ Nog bonter maakte het Maritge Claesdr, die in de charitaatkamer haar uitkeringsbriefje naar het hoofd van de meesters wierp uit ontevredenheid over de hoogte van de toegezegde steun en woedend het pand aan de Schoolstraat verliet. Een week later was zij evenwel tot bedaren gekomen en verstreken de meesters haar een nieuw briefje, noodzakelijk om steun te ontvangen.³⁰²

Benadrukt dient echter te worden, dat dergelijke sporen van ontevredenheid in de armen-administratie uiterst zeldzaam zijn. In veel gevallen werden behoeftige Delftenaren jaar na jaar bedeeld, zonder dat ooit een onvertogen woord of een kritische kanttekening uit hun mond werd opgetekend. Integendeel, in de bedienboeken van de Kamer van Charitaten komt regelmatig de aantekening voor dat een arme, die geen verdere ondersteuning meer nodig meende te hebben, onder nadrukkelijke dankzegging het briefje bij de meesters inleverde. Een dergelijke notitie is evenwel te marginaal om vast te stellen of het hier ging om oprechte dankbaarheid of om een door de charitaatmeesters in de mond gelegde beleefdheidsfrase. Het besef op een later tijdstip misschien opnieuw afhankelijk te zijn van de goedertierenheid van dezelfde heren in verband met een nieuwe steunaanvraag of het treffen van een regeling voor de uitkoop, was misschien wel het voornaamste motief voor de tentoongespreide dankbaarheid, nederigheid en beleefdheid.

Inschatting behoeften

De hoogte van de door diakonie of Kamer van Charitaten verstrekte toelagen werd niet op basis van willekeur vastgesteld. Deze was afgestemd op een door de armenbezorgers gemaakte inschatting van de behoeften van het bedeelde individu, echt-

paar of gezin, waarbij een aantal criteria gehanteerd werd. Voor de periode waarin de diakonie het leeuwedeel van de bediening van de huiszittende armen voor haar rekening nam, zijn deze criteria nog moeilijk uit de overgeleverde administratie te herleiden. De sporadische aantekeningen over een handicap, een ziekte of de kinderlast in het register van 1607, doen vermoeden dat dergelijke factoren van belang waren bij het besluit of iemand in aanmerking kwam voor bedeling en welke omvang deze ondersteuning moest hebben.

Duidelijker wordt dit na de administratieve ineenschuiving van diakonie en Kamer van Charitaten in november 1613, toen door de Delftse armenbezorgers een begin gemaakt werd met het opzetten van een betrouwbare en sluitende registratie van alle min of meer structureel door hen bediende armen in de stad. Daarbij werd aanvanke-lijk gekozen voor een systeem van drie bedienboeken, samengesteld op grond van wel of geen lidmaatschap van de gereformeerde kerk en de dag waarop de bedeling plaatsvond.³⁰³ De bedienboeken A en B bevatten de namen van de op maandagen verzorgde niet-gereformeerde armen van Delft, terwijl in bedienboek C uitsluitend behoeftige lidmaten werden genoteerd, die op vrijdag hun hand mochten ophouden.

Voor elke arme die zich vanaf 1613 voor ondersteuning meldde bij de Kamer van Charitaten werd naast een uniek nummer ook een hele pagina in één van de bedienboeken gereserveerd, waarop een aantal bijzonderheden omtrent zijn of haar persoonlijke omstandigheden en nood werd aangetekend, dat van invloed was op de vaststelling van de hoogte van de alimentatie. Van belang voor de diakenen en charitaatmeesters waren de volgende criteria:

1. religie
2. burgerlijke staat (gehuwd, weduwe, etcetera)
3. beroep en (mogelijk) inkomen van kostwinner(s)
4. het aantal kinderen tot last
5. de gezondheidstoestand van gezinsleden
6. de leeftijden van gezinsleden
7. ondersteuning van andere instellingen

Het laatste criterium vloeide voort uit het eerdergenoemde subsidiariteitsbeginsel, dat voordien ook al werd toegepast in de door de diakonie gedomineerde armenzorg. Het principe van de solidariteit werd ook nu gehanteerd en kwam vooral tot uiting in het meewegen van de inkomsten van werkende, maar nog thuiswonende kinderen bij het vaststellen van soort en hoogte van de ondersteuning.

Aard en omvang van de ondersteuning

De door de Kamer van Charitaten geboden ondersteuning was van uiteenlopende aard. De basiszorg bestond uit een wekelijkse uitkering in geld, aangevuld met regelmatige uitkeringen in natura, te weten roggebrood, tarwebrood en (in de winter) turf. Naast deze vaste posten, vermelden de bedienboeken van 1613, 1614 en 1615 ook extraordinaris (buitengewone) uitgaven in velerlei vorm. Dit betrof hulp in natura of geld, die incidenteel werd gegeven aan ordinaris-bedienden, ter verdere leniging van hun nood. Dit kon bijvoorbeeld gaan om een mantel, een oude rok of

een bed: veelal goederen die afkomstig waren uit het sterfhuis van een andere bedeelde. Ook werden kleine eenmalige geldelijke donaties gedaan, bijvoorbeeld om armen in staat te stellen hun "toffelen te lappen" of een chirurgijn te betalen.

No.	Inventaris	oude		groot	tuit	tijde						d.	j.
		roep	tafel			5	15	20	25	3	10		
171	M. 183	M. 183	3	3	2	2	2	3	3	3	3	3	3
172	M. 172	M. 172	2	10			X	X	X	+	+	X	+
173	M. 173	M. 173	2		2		X	X	X	+	+	+	+
174	M. 174	M. 174	2	2	4	3	6	6	6	6	6	6	6
175	M. 175	M. 175	2	2	6	2	6	6	6	6	6	6	6
176	M. 176	M. 176	2		12	2	10	10	10	10	10	10	10
177	M. 177	M. 177	2	12	2	12	12	12	12	12	12	12	12
178	M. 178	M. 178	1	3			3						
179	M. 179	M. 179	3	1	2	2	X	X	X	+	+	+	+
180	M. 180	M. 180	3		2	2	X	X	X	+	+	+	+

Fragment uit het vrijdagse bedienboek (C) uit 1618 van de Kamer van Charitaten, waarin administratie werd gehouden van de bedeling aan behoeftige lidmaten. GAD, archief diakonie en Kamer van Charitaten (zonder inv.nr.). Foto GAD.

Vanaf 1616 tekenden de charitaatmeesters de wekelijkse uitkeringen in geld, tarwebrood, roggebrood en turf op in afzonderlijke ordinaris-bedienboeken. Deze registers bevatten bij elke bedieneenheid een verwijzing naar nummer en plaats in de oude boeken van 1614-1615, waarin alle noodzakelijke basisgegevens over de bedeeden uitgebreid vermeld stonden en die nog geruime tijd werden gehanteerd als extraordinaris bedienboeken. Delftenaren die zich nadien aanmeldten bij de armenkamer, kregen nog steeds een nummer en een plaats in de oude extraordinaris bedienboeken. Het toegewezen nummer, dat ook vermeld stond op het door de charitaatmeesters uitgereikte bedelingsbriefje, was in die gevallen meestal een nummer dat eerder

al door een andere behoeftige gebruikt was, maar was vrijgekomen door diens overlijden, vertrek uit de stad of het schrappen van zijn of haar onderstand

Op basis van de eerdergenoemde criteria blijkt het moeilijk een duidelijke logica te bespeuren in de vaststelling van de hoogte van de geldelijke toelagen. Blijkbaar betrof het geen simpele optel- en aftreksom, maar speelden nog andere - niet expliciet vermelde - factoren een rol. Daarbij zou het kunnen gaan om aanvullende objectief meetbare omstandigheden, die van invloed waren op iemands nooddrift - te denken valt aan de nergens opgetekende individuele woonlasten - , maar evenzeer om subjectieve interpretaties van de charitaatmeesters ten aanzien van bijvoorbeeld de deugdzaamheid, vlijt en spaarzaamheid van de verschillende bedeeden. Van tijd tot tijd komen in de bedienboeken wel aantekeningen voor, die een indicatie vormen in deze laatste richting. In het geval van Jan Jansz, een oude poppenmaker, heette het dat ontvanger Van Lodensteijn had gezegd dat hulp aan hem niet besteed was,³⁰⁴ terwijl bij sommige andere bedieningen werd aangetekend dat één van de gezinsleden niet deugde. Zo werd bij de kuiper Gerrit Fredericksz vermeld dat hij "een dronckert en leuij" was.³⁰⁵

Iets wat vanaf 1613 officieel, maar waarschijnlijk ook in de praktijk, van geen enkele invloed was op de toekenning en hoogte van de ondersteuning, was het lidmaatschap van de gereformeerde kerk. Een bevoordeling van gereformeerde armen valt in die zin op geen enkele wijze vast te stellen. Als er al gesproken mag worden van preferenties, dan betreft het de wijze waarop de aalmoezen werden uitgereikt, namelijk op een aparte dag - aanvankelijk de zaterdag, later de vrijdag - en uit handen van 'eigen' diakenen, zij het dat die, overeenkomstig het voorschrift, wel werden vergezeld door een charitaatmeester. Elke andere mogelijkheid om gereformeerde armen anders te behandelen, laat staan te bevoordelen, werd echter - zoals wij reeds zagen³⁰⁶ - expliciet door de van stadswege aangestelde armenbezorgers geblokkeerd.

Tabel 7.3 Omvang winterbedeling Delftse diakonie in 1607 en Kamer van Chantaten in 1614

<i>stuivers per week</i>	<i>1607</i>	<i>1614</i>
01 - 10 stuivers	65,0%	24,2%
11 - 20 stuivers	32,5%	56,3%
21 - 30 stuivers	2,1%	14,0%
31 - 40 stuivers	0,4%	4,2%
41 - 50 stuivers	-	0,9%
meer dan 50 stuivers	-	0,4%
	100%	100%

De hoogte van de wekelijkse financiële uitkeringen werd bij het aanbreken van de winter en bij het ingaan van de zomer telkens opnieuw bekeken en vastgesteld. Onderstaande tabel geeft een indruk van de hoogte van de geldbedragen die wekelijks werden uitgekeerd in de wintermaanden en van de verschillen tussen de brede

diakonale armenzorg in 1607 en de situatie onder de gecombineerde Kamer van Charitaten in 1614.³⁰⁷

De cijfers laten zien dat de verschuiving van een door de gereformeerde kerk gedomineerde stedelijke armenzorg naar een meer professionele hulpverlening onder controle van de overheid in Delft blijkbaar in het voordeel was van de bedeeden, aangezien over de hele linie sprake was van hogere uitkeringen. Ook ten aanzien van de bedeling in natura gingen de Delftse armen erop vooruit. De uitdeling van brood en turf werd eindelijk structureel geregeld en direct gekoppeld aan de geldelijke ondersteuning. In de oude situatie van vóór 1613 waren de armen voor geld dikwijls aangewezen op de diakonie, maar voor de uitdelingen in natura moest bij andere instanties aangeklopt worden.

De indruk bestaat dat met de herinrichting van de charitatenkamer een grotere groep behoeftige Delftenaren, met name alleenstaande vrouwen zonder grote kinderlast en hoogbejaarden, in staat werd gesteld volledig en uitsluitend van een uitkering te leven. De minimumbehoefte van een volwassene moet volgens berekeningen van Van Deursen³⁰⁸ in deze tijd namelijk gelegen hebben rond de 30 stuivers per week, een bedrag dat - indien de uitkeringen in natura worden meegerekend - menig bedeelde uit handen van de charitaatmeesters ontving. Ook het relatief grote aantal "uitbestedingen" van armlastige alleenstaanden wijst in deze richting. Uitbesteden hield in dat veelal hoogbejaarden werden ondergebracht bij medeburgers, die daarvoor van charitaatzijde een vaste vergoeding ontvingen, in de wintermaanden doorgaans variërend van 25 tot 40 stuivers per week.

Een ongeschoolde arbeider bracht aan het eind van de week gemiddeld 60 stuivers mee naar huis, terwijl een volwaardige, min of meer geschoolde, arbeidskracht toch al snel 80 stuivers of meer op tafel kon leggen. In gezinnen waar verschillende monden gevoed moesten worden was het, uitgaand van een minimumbehoefte van 30 stuivers per week voor een volwassene en de helft voor een kind, maar zelden mogelijk te leven van het inkomen van een volwassen kostwinner en dienden meer gezinsleden hun steentje bij te dragen.³⁰⁹

Op deze wijze voorzag een gezin onder normale omstandigheden als zelfstandige micro-economische eenheid in het levensonderhoud van alle leden. Tal van calamiteiten konden echter leiden tot een tijdelijke of langdurige hapering in het functioneren van die economische eenheid, waardoor onvoldoende middelen werden binnengebracht om in een aanvaardbaar levensonderhoud te voorzien. Op dat moment fungeerden diakonie en Kamer van Charitaten als sociaal vangnet, om te voorkomen dat eerbare Delftse medeburgers in een maatschappelijke afgrond vielen.

De bedienboeken maken duidelijk dat de voornaamste calamiteiten die Delftenaren deden aankloppen bij de diakenen en charitaatmeesters, terug te brengen zijn tot de volgende vormen van onfortuin of overmacht:

1. werkloosheid van de voornaamste kostwinner
2. ziekte of ernstige handicap van één van de gezinsleden
3. overlijden van één der kostwinners
4. langdurige afwezigheid van de voornaamste kostwinner
5. kwaaddadige verlating van een echtgenote

Om na te gaan wat dit betekende voor de alledaagse praktijk van de bedeling, hoe de groep Delftse bedeelden in hoofdlijnen was samengesteld en welke verschillen er zijn vast te stellen tussen de door de diakonie gedomineerde armenzorg tot 1613 en de daarna gehanteerde combinatie van diakonie en Kamer van Charitaten, moeten enkele overgeleverde bedelingsregisters nader geanalyseerd worden. Het register van 1607 zal daarbij gehanteerd worden als indicatieve momentopname van de diakonale armenzorg.

Geslacht en burgerlijke stand

De eerste conclusie bij deze nadere beschouwing van de bedelingsregisters moet luiden dat een relatief groot aantal vrouwen een beroep moest doen op de armenzorg. Opmerkelijk is dat daarbij een significant verschil valt te constateren tussen de diakonale zorg van 1607 en de charitaatzorg vanaf 1614.³¹⁰

Tabel 7.4 Specificatie bedien-eenheden te Delft 1607, 1614, 1618 1621

	1607	1614	1618	1619	1620	1621
Mannen alleen	25,6%	1,9%	6,9%	5,2%	3,8%	3,3%
Vrouwen alleen	59,1%	48,6%	45,9%	44,4%	46,4%	44,0%
Echtparen	15,3%	49,5%	47,2%	50,4%	49,8%	52,7%

Alleenstaande vrouwen bevonden zich in een bijzonder zwakke positie en betekenden zowel voor de diakonie als voor de Kamer van Charitaten een constante en omvangrijke bron van zorg. Voor een belangrijk deel betrof het weduwen die, door het overlijden van hun echtgenoot, zich plots geconfronteerd zagen met een situatie waarin zij alleen voor het onderhoud van zichzelf en de eventueel aanwezige kinderen zorg moesten dragen. De inkomsten van vrouwen schoten hiervoor veelal tekort, zodat het aankloppen bij de armenzorg noodzakelijk werd zolang er (nog) geen uitzicht was op een nieuw huwelijk, doorgaans de beste verzekering voor een verzorgde toekomst.

Maar liefst 220 van de 374 alleenstaande vrouwen op de bedelingslijst van 1607 werden geregistreerd als weduwe, hetgeen neerkomt op een aandeel van ruim een-derde (34,8%) op het totaal aantal bedeelden. Deze situatie was in 1614 en 1618 praktisch onveranderd, aangezien toen respectievelijk 37,3% en 29,4% van de bedeelden als weduwe werd aangemerkt. Het grote verschil tussen 1607 en de periode vanaf 1614 lag echter in de omvang van de resterende groep bedeelde alleenstaande vrouwen. In 1607 werden 54 vrouwen gekwalificeerd als oude vrijster, oude meid of oude vrouw, terwijl bij de overige 100 geen melding werd gemaakt van de burgerlijke staat. Hun gezamenlijke aandeel op het totaal bedroeg 24,3%. Vergeleken met een omvang van 11,4% en 16,5% van dezelfde groep in respectievelijk 1614 en 1618 is dit fors te noemen.

Een bijzondere categorie alleenstaanden, waarvan in 1607 geen melding werd gemaakt, waren de door hun echtgenoot in de steek gelaten vrouwen. In 1614 werden acht van zulke verlaten vrouwen in het C-boek opgenomen, terwijl er vier jaar later zeven werden vermeld. Bijzonder dramatisch was in dit opzicht het voorbeeld van Lijntge Standers en Joris Lenertsz. "De man is fugetijf [voortvluchtig] als hij een vrou den hals afgesneden heeft", zo luidt de aantekening in de marge van het bedienboek.³¹¹

Daarnaast bevatten dezelfde boeken nog enkele namen van vrouwen die weliswaar door hun man verlaten waren, doch voor een beperkte tijd en niet kwaadwillig. Daarbij ging het om vrouwen, wier man een verre reis naar het buitenland (genoemd werden Oost-Indië, Venetië en Frankrijk) maakte en die derhalve voor een beperkte periode een beroep moesten doen op de armenzorg.

Opvallend is verder het relatief grote aantal alleenstaande mannen onder de bedeelden in 1607. Dit zou, net als overigens in het geval van de talrijke niet nader gespecificeerde alleenstaande vrouwen, gedeeltelijk teruggevoerd kunnen worden op een onvolledige administratie, in die zin dat misschien niet in alle gevallen expliciet de burgerlijke staat van de bedeelde vermeld werd. Het lage percentage bediende echtparen versterkt dit vermoeden. Anderzijds zouden de verschillen misschien ook in verband te brengen zijn met veranderde opvattingen, inzichten en mogelijkheden ten aanzien van bedeling en (controle op en registratie van) arbeidskansen en -mogelijkheden. Min of meer gezonde alleenstaande mannen en vrouwen - de weduwen (vooral die met een kinderlast) uitgezonderd - lijken bij de charitaatmeesters een veel geringere kans op ondersteuning gehad te hebben, dan ten tijde van de door de kerk gedomineerde armenzorg.

De zeer gedetailleerde vermelding van inkomsten en noden van de individuele bedeelden in de bedienboeken vanaf 1613 wekt de indruk dat de charitaatmeesters bij hun oordeelsvorming veel zorgvuldiger tewerk gingen dan de diakenen in de periode daaraan voorafgaand. De kans dat onterecht aanspraak werd gemaakt op ondersteuning of dat te hoge uitkeringen werden genoten, lijkt kleiner te zijn geworden door de professionalisering en secularisering van de Delftse armenzorg.

Kinderlast

De mogelijkheden voor één- en twee-oudergezinnen om een noodzakelijke aanvulling te verkrijgen op hun tekortschietende inkomsten lijken daarentegen te zijn toegenomen. Het register van 1607, met een totaal van 633 bedieneenheden, telde slechts 15,3% echtparen. Bij slechts 24 bedieneenheden (3,8% van het totaal) werd melding gemaakt van een kinderlast. Vanaf 1614 schommelt het percentage echtparen evenwel steeds rond de 50%, terwijl alleen al het C-(=lidmaten)bedienboek van 1614 met slechts 220 eenheden 128 nummers een aantekening bevatten over één of meer kinderen die onderhouden moesten worden. (58,2%) Dat de extraordinaris bedienboeken de meest complete en betrouwbare informatie bevatten, blijkt ook uit de opgave van de kinderlast in de ordinis bedienboeken. Het C-boek over 1618 rept op een totaal van 218 eenheden slechts over 54 bedeelden met kinderen (24,8%).

Tabel 7.5: Kinderlast bedeelde lidmaten te Delft 1607, 1614 en 1618

<i>Aantal kinderen tot last:</i>	<i>1607</i>	<i>1614</i>	<i>1618</i>
1	0	17	10
2	8	23	11
3	8	29	11
4	6	26	9
5	1	13	3
6	0	12	4
7	1	6	4
8	0	2	1

Uit dit staatje valt verder op te maken dat de kinderlast van bedeelde Delftenaren zich voor het grootste deel beperkte tot een kindertal tussen de één en de vier. Dit betekende overigens niet dat het aantal ter wereld gebrachte kinderen per gezin in veel gevallen niet groter was. De hoge kindersterfte en het gebruik om kinderen al op zeer jonge leeftijd te laten deelnemen aan het arbeidsproces, hield de omvang van de door de charitaatmeesters en diakenen te verzorgen gezinnen in zekere zin beperkt.

Leeftijden

Naast de leeftijden van de kinderen wogen ook de leeftijden van de volwassenen in een bediëneenheid mee bij het inwilligen van een steunaanvraag. Het register van 1607 biedt in dit opzicht weinig helderheid, aangezien een min of meer exacte leeftijds aanduiding vrijwel in alle gevallen ontbreekt. Alleen bij Grietge Jansdr achtten de diakenen het vermeldenswaard, dat zij de gezegende leeftijd van 106 jaar had, terwijl in de marge werd aangetekend dat na haar dood, die blijkbaar niet lang meer op zich liet wachten, haar nalatenschap was toegefallen aan de diakonie.³¹² Voor het overige beperkte(n) de samensteller(s) van het register zich tot vagere indicaties als oude weduwe, oude vrijster of oude dochter.

In de extraordinaris bedienboeken vanaf 1613 werd de leeftijd van een bedeelde, indien die tenminste van belang was voor de vaststelling van de hoogte van de uitkering, min of meer exact vermeld. Van bedeelde(n) die niet in staat waren hun leeftijd aan te geven, werd blijkbaar door de charitaatmeesters een inschatting gegeven. Bij 67 bediëneenheden in het 220 nummers tellende C-boek van 1614 blijkt uit de vermelde leeftijden, dat de aalmoezen werden verstrekt aan (hoog)bejaarde mannen of vrouwen boven de zestig jaar.

Tabel 7.6: Leeftijd oudere bedeelde lidmaten te Delft 1614

<i>leeftijd</i>	<i>aantal</i>
60-69	18
70-79	24
80-89	21
90-100	4

Dit hield in dat bijna éénderde (30%) van de charitaat-hulp bestemd was voor Delftenaren die op grond van hun leeftijd geacht konden worden niet meer of slechts voor een gering deel in hun eigen onderhoud te voorzien. Tot die laatste groep behoorde de zeventigjarige weduwe Lijntge Fransdr, die nog dagelijks haar woning aan de Geerweg verliet om elders "saecke te bewaren".³¹³ Blijkbaar was dit uitzonderlijk en een bijzondere aantekening waard. Het merendeel van de bedeelde bejaarden was echter geheel van aalmoezen afhankelijk.

Gezondheid

Hetzelfde ging *mutatis mutandis* op voor mannen en vrouwen met een ernstige handicap of ziekte. Over deze categorie bedeeden - die vanzelfsprekend voor een deel samenviel met de vorige groep - bevat de lijst van 1607 wel meer specifieke informatie. Bij 42 bedeeden werd een notitie gemaakt over een lichamelijk gebrek. Dit liep uiteen van concrete vermeldingen als blind, lam, doof of lijdend aan de vallende ziekte, tot vage indicaties in de trant van "gebreckelick man", "beroerde vrouw" "impotente vrouw" of "slechte meijt". Het aandeel van 5,7% invaliden op het totale aantal bedeeden in 1607 is evenwel aan de lage kant en aangenomen mag worden dat de lijst ook in dit opzicht verre van volledig is.

Opnieuw geven de extraordinaris bedienboeken meer complete en betrouwbare informatie. In 1614 kende ruim een kwart (25,9%) van de bedieneenheden iemand met een handicap of een ernstige ziekte. De informatie in het register geeft een welhaast Breugheliaans beeld van geraakte en mismaakte stadsbewoners: Katelina Jansdr, "zeer gichtich, vol pijn en miserie", Maertge Spierings, die vanwege haar moeilijke gedrag in de boeien lag, de "bultiche" Maertge Jansdr, Lysbeth Jansdr, "sit in een block", haar zinnen niet machtig zijnde, de schilder François Verhulst, die "artijckich" [jichtig] aan beide handen was en de mismaakte Cors Jansz, beter bekend als "verbrande Cors".³¹⁴

Socio-professioneel milieu

Tot slot moet in deze dwarsdoorsnede en vergelijking van de groepen diakonie- en charitaatarmen het professioneel milieu geschetst worden van de bedeeden, voor zover zij althans in staat waren een beroep of ambacht uit te oefenen. Benadrukt moet namelijk worden dat een meerderheid van de bedeeden op grond van leeftijd of gezondheidstoestand niet (meer) tot arbeid in staat was. Een opgave van beroep of ambacht bleef bij de meeste van de talrijke alleenstaande vrouwen achterwege, reden waarom ook zij buiten beschouwing gelaten moesten worden bij het schetsen van het professioneel milieu van de Delftse bedeeden. Alleen de opgegeven beroepen van mannelijke kostwinners zijn derhalve in onderstaande tabel 7.7 geregistreerd, die de situatie van 1618 weergeeft, uitgaande van het totale aantal van 829 bedieneenheden. In de eerste kolom worden ter vergelijking de cijfers voor 1607 weergegeven.³¹⁵

Nog sterker dan in 1607 geeft de bedelingslijst van 1618 een oververtegenwoordiging te zien van de klasse 14, textielnijverheid en tapisserie. Deze, in hoofdzaak door Zuidnederlandse immigranten gedragen bedrijfstak, was uiterst gevoelig voor conjunctuurschommelingen. Aangezien de textielwerkers niet georganiseerd waren in een gilde, noch voorzieningen kenden voor armlastige vakgenoten, wekt het geen

verwondering dat juist vanuit deze kring veelvuldig een beroep gedaan moest worden op de armenkamer

Tabel 7.7 Professioneel milieu bedielden te Delft 1607 en 1618

	1607	1618
Klasse 1 Aardewerk-, glas- en steenfabricage	4	5
Klasse 2 Boekdrukkerij	0	0
Klasse 3 Bouwnijverheid	11	16
Klasse 4 Chemische nijverheid	0	0
Klasse 5 Hout-, kurk en strobewerking	38	44
Klasse 6 Kleding en reiniging	7	14
Klasse 7 Kunstnijverheid	1	1
Klasse 8 Leerbewerking	6	11
Klasse 9 Oerstofwinning	0	0
Klasse 10 Metaalbewerking	19	19
Klasse 11 Scheepsbouw en wagenmakerij	1	0
Klasse 12 Vervaardiging instrumenten en wapens	4	1
Klasse 13 Textielnijverheid en tapisserie	35	68
Klasse 14 Olie-, vet- en zeepfabricage	0	1
Klasse 15 Voedings- en genotmiddelen	3	11
Klasse 16 Landbouw	8	10
Klasse 17 Visserij	0	0
Klasse 18 Kleinhandel	0	3
Klasse 19 Kooplieden	0	0
Klasse 20 Transportwezen	13	28
Klasse 21 Herbergwezen en tapperij	0	0
Klasse 22 Hulpbedrijven handel en geldwezen	0	0
Klasse 23 Losse werklieden	0	0
Klasse 24 Vrije beroepen	0	0
Klasse 25 Onderwijs	0	1
Klasse 26 Verzorging van armen, zieken, etc	0	0
Klasse 27 Huiselijke diensten	0	0
Klasse 28 Overheidsdienst	12	13
Klasse 29 Kerk	0	0

Naast de textiel schoten ook de inkomens in de hout-, kurk- en strobewerking (klasse 5) dikwijls tekort om in een redelijk onderhoud te kunnen voorzien. Met name binnen het onafzienbare leger kuipers was de concurrentie moordend. De blijkbaar sterk teruglopende vraag naar vaten in de kwijnende Delftse brouwnijverheid bracht vele kuipers ertoe om steun aan te kloppen bij de Kamer van Chariteiten.

Groepen ambachtslieden, wier handwerk werd beoefend in gildeverband of - in het geval van de brouwnering - in een daarop gelijkende vereniging, ontbreken op de bedelingslijsten of zijn zeer marginaal vertegenwoordigd. Dit versterkt het reeds

elders uitgesproken vermoeden dat de gilden in belangrijke mate zorgdroegen voor hun tot armoede vervallen medebroeders

Resumerend kan gesteld worden dat de grote groep charitaatarmen te Delft in hoofdzaak bestond uit alleenstaande vrouwen, bejaarden en invaliden, die niet in staat waren zelfstandig in hun levensonderhoud te voorzien. Daarnaast was de Kamer een toevluchtsoord voor gebrek lijdende ambachtslieden en arbeiders, die nergens anders om steun konden aankloppen. Deze groep structureel bedeelden was in de eerste jaren van het bestaan van de Kamer van Charitaten-nieuwe-stijl ongeveer tweeduizend mensen groot, de kinderen meegerekend. Bij een geschatte omvang van 20 000 inwoners, betekende dit dat jaarlijks ongeveer 10% van de Delftse stadsbevolking in zijn bestaan geheel of gedeeltelijk afhankelijk was van de armenkamer.

Armlastige lidmaten

De registratie van lidmaten en buitenstaanders in afzonderlijke bedienboeken stelt ons aan het slot van dit hoofdstuk in staat exact vast te stellen hoe groot de groep armlastige kerkleden was en te berekenen wat hun aandeel is geweest op het totale aantal min of meer structureel door de Kamer van Charitaten bediende Delftenaren.

Tabel 7.8 Aantal en percentage lidmaten onder bedeelden te Delft 1607, 1613-1621

<i>jaar</i>	<i>totaal aantal bedieneenheden</i>	<i>aantal bediende lidmaten</i>	<i>percentage lidmaten</i>
1607	633	157 (reconstructie)	24,8%
1613	526	187	35,6%
1614	691	215	31,1%
1615		205	
1616	729	196	26,9%
1617	804	202	25,1%
1618	829	200	24,1%
1619	817	232	28,4%
1620	763	233	30,5%
1621	742	241	32,5%

In bovenstaande tabel vallen de cijfers voor 1613 enigszins uit de toon. In dat jaar werd een begin gemaakt met de nieuwe administratie, waarbij de charitaatmeesters waarschijnlijk te kampen hebben gehad met aanloopproblemen, met name bij de registratie van de niet-lidmaten. Dit verklaart waarschijnlijk het in vergelijking met volgende jaren hoge percentage lidmaten onder de bedeelden. Opname in de lidmaten-bedienboeken vond plaats als ten minste één van de gezinsleden behoorde tot de (Nederlandse of Waalse) gereformeerde kerk. Kwam dit gezinslid te overlijden en telde het gezin geen andere kerkleden, dan werd de bedieneenheid overgeheveld naar de bedienboeken voor niet-gereformeerde bedeelden.

Afgezien van een kleine teruggang in de jaren waarin de bestandstwisten op hun hoogtepunt waren, schommelde het aandeel van de lidmaten op het totaal van de

armlastige Delftenaren - evenals reeds geruime tijd vóór de totstandkoming van de uitgebreide charitaatkamer³¹⁶ - rond de 30%, waarmee de groep charitaatarmen in dit opzicht een min of meer een getrouwe afspiegeling vormde van de totale Delftse bevolking. Met een percentage van circa 10% armlastige lidmaten was de gereformeerde Delftse gemeente al evenzeer een getrouwe afspiegeling van die Delftse stadsgemeenschap.

Hoofdstuk 7: ARMENZORG OP HET PLATTELAND ROND DELFT

Door het ontstaan van gereformeerde kernen binnen de verschillende parochiegemeenschappen, kwam ook op de dorpen een eind aan de eeuwenoude gemeenschappelijke zorg voor de zwakke en minderbedeelde parochianen. De Heilige Geestmeesters, aan wie deze taak vanouds was opgedragen, kregen gezelschap van diakenen die de verzorging van armlastige lidmaten van de gereformeerde gemeenten voor zich opeisten. Deze opsplitsing van de voorheen ongedeelde armenzorg kreeg in alle dorpen rondom Delft haar beslag. Zelfs bij een gering aantal inwoners als in 't-Woudt, werd de zorg voor de spaarzame behoeftigen kort na de kerkinstituering in 1589 verdeeld tussen Heilige Geest en diakonie.³¹⁷ De constatering van Van Deursen - die als één van de weinigen een schets geeft van de armenzorg op de dorpen in de vroege zeventiende eeuw - dat in vele plaatsen op het Hollandse platteland de Heilige Geestmeesters de gehele armenzorg onder hun hoede wisten te houden, snijdt wat betreft de Delftse classis dan ook geen hout.³¹⁸

Dat wil echter niet zeggen dat de opsplitsing van de armenzorg op alle dorpen in dit gebied even rimpelloos verliep. Zo liet in Berkel de instelling van een diakonie enige jaren op zich wachten, omdat de eerste predikant, Vedast Coornwinder, dit aanvankelijk nog niet "practicabel" vond. De redenen voor zijn terughoudendheid blijven onduidelijk, maar lijken te maken te hebben gehad met angst voor problemen met de ambachtsheer of dorpsmagistraat. Pas na sterk aandringen van de classis kreeg ook Berkel in 1587 een diakonie.³¹⁹ Niettemin bleef in Berkel ook in de daaropvolgende decennia op diakonaal gebied een merkwaardige situatie bestaan. Tot 1621 werden de door de diakenen ingezamelde gelden namelijk beheerd en uitgedeeld door de opeenvolgende predikanten.³²⁰

Op enkele andere plaatsen zorgde met name de afbakening van taken en verantwoordelijkheden van beide instellingen voor problemen. Algemene klachten van de Zuidhollandse synode over het hinderen en "vercorten" van dorpsdiakonieën door Heilige Geestmeesters,³²¹ konden ook betrokken worden op de praktijk in enkele plaatsen in het Delfland. Zo werden de diakoniegelden in Pijnacker nog in 1604 uitgedeeld door de Heilige Geestmeesters, zeer tot ongenoegen van de kerkeraad aldaar, omdat hierdoor behoeftige lidmaten niet naar behoren verzorgd konden worden.³²²

De te hulp geroepen classicale visitatoren wisten ter plaatse een accoord te bereiken, dat voorzag in gescheiden inzameling en uitdeling. De plaatselijke schout, die niet was gekend in de afspraken, weigerde echter een zelfstandige uitdeling door de diakonie toe te laten, hoewel hij hierover formeel geen enkele zeggenschap had. Na lang aandringen van de classis stemde de schout uiteindelijk toch in met de actieve rol van de diakenen, doch verbond hieraan de voorwaarde dat hij de verkozen diakenen tevens als Heilige Geestmeesters dienst mocht laten doen. Classis en kerkeraad gingen begin 1607 acoord met deze voor het Delfland unieke personele unie tussen de ambten van diaken en Heilige Geestmeester en spraken af dat één diaken de inkomsten en uitgaven van de diakonie zou noteren en een andere diaken de boekhouding van de Heilige Geest op zich nam.

Een op dat moment nog niet voorzien probleem diende zich een half jaar later aan, toen de schout eiste dat de diakenen te zijnen huize rekening en verantwoording aflegden. Hierop trok wederom een classicale afvaardiging naar Pijnacker om de schout duidelijk te maken dat hij de kerkeraad zijn vrijheid om de rekening in de kerk af te horen niet behoorde te ontnemen.³²³

Inkomsten

Ging het conflict in Pijnacker om de uitdeling van de armengelden, op enkele andere dorpen ontstonden problemen over de inzameling van de gelden. Dit collecteren behoorde naar de mening van de gereformeerden tot de ambtelijke taken van de diakenen en de opbrengsten vormden de voornaamste inkomstenbronnen van de verschillende diakonieën. De instellingen van de Heilige Geest daarentegen steunden hoofdzakelijk op het in de loop der eeuwen verkregen onroerend goed-bezit en de daaraan verbonden inkomsten. Over het algemeen kwamen de opbrengsten van de kerkelijke collecten dan ook hoofdzakelijke ten goede van de gereformeerde armen en niet - zoals Van Deursen meent³²⁴ - aan beide groepen armen.

Slechts in enkele kleinere gehuchten in het Delfland konden de Heilige Geestmeesters blijkbaar niet functioneren zonder ook te beschikken over een deel van de collectegelden. In Kethel werd in 1592 overeengekomen dat de aalmoezen tijdens de predikatie ingezameld zouden worden door een kerkmeester, omdat de gelden ten nutte zouden moeten komen aan alle dorpsarmen. Deze praktijk stuitte pas op bezwaren van de kerkeraad, toen de plaatselijke schout steeds opnieuw "partijdige" - lees rooms-katholieke - kerkmeesters aanwees, die een plaatsvervanger als collectant lieten rondgaan. De classis trachtte daarop de schout te bewegen voortaan uitsluitend gereformeerd-gezinde kerkmeesters te kiezen.³²⁵

Ook in Overschie gingen de kerkmeesters tijdens de zondagse ochtenddienst met de collectezak rond, echter stevast voorafgegaan door een eveneens inzamelende diaken. Op advies van de classis werd op doordeweekse dagen alleen gecollecteerd door de diakenen.³²⁶ Een soortgelijke regeling werd in 1595 ook getroffen voor Wilsveen, met dien verstande dat de kerkmeester aldaar niet rondging voor de armen, maar voor de hoognodige kerkreparatie.³²⁷

Naast de onroerend goed-opbrengst voor de Heilige Geest en de collectegelden voor de diakonie vormde het zogeheten oortjesgeld een gemeenschappelijke inkomstenbron. Dit betrof een door de ontvangers der gemene middelen uit te keren bedrag, dat gebaseerd was op een percentage van de belastingpacht ter grootte van een oortje voor iedere gulden. De verdeling van dit oortjesgeld tussen Heilige Geest en diakonie diende in overleg te geschieden, hetgeen niet op alle plaatsen zonder problemen verliep. In Naaldwijk trachtte de diakonie in 1589 tot drie keer toe tevergeefs de Heilige Geestmeesters hierover te spreken, waarna besloten werd het totale bedrag dan maar zelf te besteden aan de aanschaf van rogge ten behoeve van het brood voor de armen.³²⁸

De gang van zaken in Naaldwijk week sterk af van de situatie in enkele andere plaatsen, waar de diakonieën blijkens synodale klachten de grootste moeite hadden hun deel van het oortjesgeld bij de Heilige Geestmeesters te bemachtigen.³²⁹ Een dergelijk conflict deed zich binnen de classis Delft voor in Kethel, waar de Heilige

Geestmeesters in 1596 weigerden een deel van het oortgensgeld af te staan aan de diakonie. Namens de classis werd daarop een kopie van de Statenresolutie naar de weerspannige armenbezorgers verzonden, waaruit afgelezen kon worden dat het oortjesgeld verdeeld diende te worden tussen de beide armenfondsen.³³⁰

De verdeling van het oortjesgeld zorgde ook enkele keren voor conflictstof tussen de verschillende parochies in het Delfland. In 1590 moest de classis eraan te pas komen om een regeling te treffen tussen de diakenen van 't-Woudt, De Lier, Schipluiden en Maasland, nadat onenigheid was ontstaan over de juiste verdeelsleutel, gebaseerd op het aantal behoeftigen.³³¹ Verder kwam het tot herhaalde aanvaringen tussen Delft en verschillende omringende dorpen, nadat in 1605 op bevel van de Staten van Holland de imposten van Delft en Delfland samengevoegd werden. Hierdoor dreigden verschillende parochies verstoken te blijven van een belangrijke inkomstenbron, omdat het oortjesgeld voortaan in de kassen van Delft vloeyde. Via bemiddeling van de Delftse kerkeraad en de classis trof het stadsbestuur uiteindelijk financiële regelingen met Maasland, Schipluiden, Berkel, Naaldwijk en De Lier, waarmee het verlies aan inkomsten van de armenfondsen op de dorpen gecompenseerd werd.³³²

Naast het oortjesgeld konden de diakenen en Heilige Geestmeesters in theorie soms ook beschikken over een klein percentage van de door de plaatselijke officieren geïnde boetes. Of de diakenen van Naaldwijk en Maasland echter succes hebben gehad met hun poging de schout van Delft tot afdracht van deze gelden te bewegen, moet worden betwijfeld.³³³ Ook de baljuw van Vlaardingingen verzette zich tussen 1608 en zijn dood in 1612 met hand en tand tegen kerkelijke aanspraken op een deel van de "breucken". Een vermaning van de kerkeraad om de armen hun rechtmatige "portie" te doen toekomen, werd door de baljuw verontwaardigd van de hand gewezen en leidde tot een slepende tuchtprocedure, die de partijen allerminst dichter bij elkaar bracht.³³⁴

Een laatste belangrijke inkomstenbron voor zowel diakonie als Heilige Geest vormden de legaten en testamenten. Het belang hiervan kan moeilijk vastgesteld worden door de slechts fragmentarisch overgeleverde administratie van de verschillende armenfondsen. Alleen in de Naaldwijkse archieven bevindt zich een uitgebreid testamentenregister, waaruit valt af te leiden dat soms aanzienlijke bedragen werden nagelaten ten behoeve van de diakonie-armen. Doorgaans ging het om bedragen van tussen de vijftig en vijftig gulden, waaronder schenkingen van jonkheer Philips van Marotelle, kastelein op het Huis Honselersdijk en van de predikant Petrus Lodewijk. Een stevige financiële fundering voor de diakonie werd gelegd door Engel Jansdr, die een bedrag van bijna 350 gulden naliet, bestemd voor de "rechte armen".³³⁵

Voor de Heilige Geestfondsen waren nalatenschappen waarschijnlijk van even groot belang. Dit bleek duidelijk bij de scheiding tussen Maasland en Maassluis, waarbij laatstgenoemde plaats in 1614 tot een afzonderlijk rechtsgebied werd verheven. Als gevolg hiervan moesten schout en schepenen van beide plaatsen op tal van punten nadere afspraken maken, onder meer over de verdeling van de Heilige Geestgoederen. In dat kader werd ook overeengekomen dat de roerende en onroerende goederen die reeds in testamenten waren toebedacht aan de Heilige Geestarmen en waarbij "de doot noch nijet tusschenbeijde en is gecomen", te zijner tijd

zouden toevallen aan de armen van het dorp waarin de weldoener zou komen te overlijden.³³⁶ Een lucratief testament voor de Heilige Geestmeesters van Naaldwijk was bijvoorbeeld de wilsbeschikking van de laatste deken van het plaatselijke kapittel, Anthonis Lapidanus.³³⁷

De financiën van zowel de diakonieën als de instellingen van de Heilige Geest in het Delfland geven over het algemeen een tamelijk rooskleurig beeld te zien. In tegenstelling tot hun met chronisch geldgebrek kampende collega's in de stad Delft, konden de kerkelijke en wereldlijke armenbezorgers op het platteland dikwijls een overschot op hun jaarrekening noteren.³³⁸ In Naaldwijk waren de cijfers zelfs bijzonder florissant, hetgeen voor een niet onbelangrijk deel was terug te voeren op de genoemde testamentaire beschikkingen. Door de aan de armen gelegateerde gelden tegen rente te beleggen, wist de Naaldwijkse diakonie zich vanaf het begin van de jaren negentig te verzekeren van een vaste geldstroom, die tezamen met de collecte-opbrengsten ruim voldoende was om de armlastige lidmaten in het dorp te verzorgen. Zonder bezwaar kon de kerkeraad dan ook enkele keren besluiten een deel van het geld voor andere doeleinden te laten besteden, zoals het onderhoud van de eigen kerk en de kerkenbouw in het Noordbrabantse Prinsenland.³³⁹

De diakenen van 't-Woudt hadden evenmin te kampen met tekorten op hun rekening en rekenden zich in 1601 zelfs bijzonder rijk, toen één van hen bij het wegleggen van het collectegeld een beursje met goudstukken vond, ter waarde van 312 gulden. Nadat deze vondst met verzwijging van de vindplaats was medegedeeld aan de gemeente, meldde Elsge Jacobsdr, weduwe van de Woudtse predikant Varicius, zich bij de kerkeraad en beweerde dat het geld door haar overleden echtgenoot was verstoep. Er volgde een uitgebreid onderzoek, waarbij ook de baljuw, de Delftse classis en de Haagse raadsheer Cromhoudt werden ingeschakeld. De predikantsweduwe wist haar aanspraken op het geld te staven en de diakenen moesten uiteindelijk met tegenzin afstand doen van hun vondst.³⁴⁰

Ernstige financiële zorgen deden zich alleen voor in Maassluis, nadat in 1600 acht vissersschepen door toedoen van Duinkerker kapers verloren gingen. De kerkeraad van deze gemeente vroeg toen met wisselend succes de andere kerken in de classis om geldelijke ondersteuning.³⁴¹ Tien jaar later was er echter al geen sprake meer van geldzorgen, zoals blijkt uit de hierna nog te analyseren diakonierekeningen.

De bedelingspraktijk

De voordelige balans op de meeste rekeningen van diakonieën en Heilige Geestfondsen op het platteland was echter niet zozeer het gevolg van een hoog inkomstenniveau, maar vloeide vooral voort uit de relatief beperkte omvang van het armoedeprobleem op de dorpen. Hoewel het welvaartspeil op het platteland verre van rooskleurig was, boden de voornaamste neringen - landbouw en visserij - de meeste dorpelingen ruime mogelijkheden om in ieder geval in de primaire levensbehoeften te voorzien. In vergelijking met de steden was er slechts een kleine kern behoeftigen, voor wie aanvullende ondersteuning van armenbezorgers onontbeerlijk was. Volledige afhankelijkheid van de bedeling, zoals dat in de stad Delft in een - overigens beperkt - aantal gevallen mogelijk was, lijkt op de dorpen niet of slechts bij hoge uitzondering voor te zijn gekomen.

Deze kleine kern van behoeftigen werd in ieder dorp in het Delfland - zoals hierboven uiteengezet - opgesplitst over twee bedelende instanties, waarbij voor de hand lag dat de religie van betrokkene bepalend was voor de keuze tussen diakonie en Heilige Geest. In plaatsen waar een Heilige Geestfonds bestond, weigerden de gereformeerde diakonieën volgens Van Deursen gewoonlijk alle steun aan niet-lidmaten, zelfs wanneer zij regelmatig kerkten.³⁴² Wij beschikken echter over enkele concrete aanwijzingen, dat deze stelregel in het Delfland niet altijd opging. Zo besloot de Naaldwijkse kerkeraad in 1584 expliciet dat de diakenen sommige armen, "schoon [zij] in de ghemeijnte niet en zijn", enige handreiking uit de kerkelijke middelen mochten doen. Voorwaarde was echter wel dat de diakenen, overeenkomstig het apostolische voorschrift, bovenal de "huijsghenooten des gheloofs" naar behoren dienden te verzorgen.³⁴³

Decennia later werd opnieuw een dergelijk besluit genomen, nadat baljuw en welgeboren mannen van Naaldwijk de diakenen verzocht hadden bij te springen in de ondersteuning van enige Heilige Geestarmen.³⁴⁴ De florissante, hierboven reeds gememoreerde, financiële situatie van de Naaldwijkse diakonie zal hieraan niet vreemd geweest zijn. Een min of meer vergelijkbare situatie deed zich in december 1615 ook voor in Maassluis, waar de diakonie "tot asistentie van de H. Geestarmen" een bedrag van tweehonderd gulden overhandigde aan secretaris De Roy.³⁴⁵

Ook de kerkeraad van 't-Woudt vroeg zich in 1598 af of men "de almosen-wtdeiling oeck laeten genieten sall alsulcke huijsgesinnen dar noch man noch wijff totten gehoor des Worts Gods en kommen, noch iet van den ware religie weten off begeren te leeren". Evenmin als in Naaldwijk wensten de broeders van 't-Woudt de deur van de diakoniekamer volledig gesloten te houden voor niet-lidmaten. Zij besloten alleen de echte vijanden van de gereformeerde religie door te verwijzen naar de Heilige Geest, maar godsvruchtigen de helpende hand te reiken.³⁴⁶

De voorbeelden maken duidelijk dat de scheidslijn tussen Heilige Geest- en diakonie-armen niet overal en altijd even helder getrokken werd. Niettemin mag aangenomen worden dat de diakonieën in hoofdzaak zorgden voor armlastige lidmaten en dat de Heilige Geestmeesters zich vooral ontfermden over de andere hulpbehoevende parochianen.

Van Deursen signaleert nog een ander verschil tussen beide instellingen. Volgens hem deelden de wereldlijke armenbezorgers gewoonlijk in het openbaar uit, terwijl de diakenen desgewenst bereid waren beschaamde lidmaten in het geheim assistentie te verlenen.³⁴⁷ In de armenverordening voor de Heilige Geestmeesters in Vlaardingengen werd in 1596 inderdaad reeds in de aanhef bepaald, dat "degeene die van de H.Geest leven daarvan in 't openbaer sullen leven".³⁴⁸ Een dergelijk concrete stelregel lijken de diakenen nergens gehanteerd te hebben en incidenteel zou geheimhouding van de bedeling dan ook mogelijk zijn geweest. Niettemin lijkt het uitgesloten dat op grote schaal substantiële hulp verleend werd in het verborgene. In kleine dorpsgemeenschappen was geheimhouding per definitie problematisch, zoals wij reeds in het kader van de tucht konden vaststellen. Daarnaast liet het openbaar verantwoorden van de diakonierekeningen weinig ruimte voor grote heimelijke uitgaven.

Ten aanzien van deze financiële verantwoording was er, met uitzondering van de plaats van handeling, ook weinig verschil tussen Heilige Geest en diakonie. Het

afhoren van de Heilige Geestrekening geschiedde doorgaans in het stad- of dorps huis (Vlaardingen, Naaldwijk) of in de woning van de plaatselijke officier. In veel gevallen gebeurde dit in aanwezigheid van de predikant. Diakenen legden in de kerk verantwoording af, ten overstaan van predikant, ouderlingen en eventuele andere belangstellenden. Het was echter niet de bedoeling dat de aanwezige lidmaten de cijfers bij die gelegenheid luidkeels becommentarieerden, zoals de smid Joost Jacobsz in Schipluiden deed. "Sou men op een reeckeninge nijet mogen spreekken, waertoe comt men dan?", zo luidde zijn retorische vraag, toen hij door de kerkeraad werd aangesproken over dit gedrag.³⁴⁹

De kritiek van Joost Jacobsz had onder meer betrekking op de bedelingspraktijk in Schipluiden. Hij beweerde op te komen voor weduwen, wezen en arme ruiters die in zijn ogen blijkbaar onvoldoende steun ontvingen. Jaren later kreeg de Schipluidense diakonie uit de mond van een andere lidmaat - de al even spraakzame Claertge Willemsdr - opnieuw stevige kritiek te verduren. Tijdens een langgerekte tuchtprocedure, waarbij zij wild om zich heensloeg met beschuldigingen aan het adres van de kerkregeerders, liet zij zich ontvallen dat "de diaconen deelden daer 't niet van nooden was" en dat er daardoor lidmaten rijk werden, die tevoren arm waren geweest.³⁵⁰

Dergelijke beschuldigingen roepen de vraag op naar de kwaliteit en professionaliteit van de bedeling door diakenen en Heilige Geestmeesters. Met andere woorden: heersten willekeur en wanorde of was de in Delft waargenomen tendens naar meer systematiek, een gedegen registratie, individualisering van de hulp en toepassing van de principes van subsidiariteit en solidariteit ook waarneembaar op de omliggende dorpen?

Wegens het fragmentarische karakter van het overgeleverde bronnenmateriaal kunnen deze vragen slechts in beperkte mate en met de nodige voorzichtigheid beantwoord worden. De voornaamste motieven die in Delft ten grondslag lagen aan de verandering in de bedelingspraktijk, te weten de tekortschietende middelen bij een steeds groeiende groep behoeftigen en de daarmee samenhangende noodzaak tot fraudebestrijding, golden in veel mindere mate op het platteland. De dorpsparochies telden doorgaans slechts een beperkte groep behoeftigen, die over het algemeen toereikend verzorgd kon worden uit met name de opbrengsten van de Heilige Geestgoederen en de kerkcollectes.

De Zuidnederlandse immigratie had hoofdzakelijk gevolgen voor de grote steden en bracht geen bevolkingsaanwas van enige importantie met zich mee voor de dorpen. Ook bedelarij was vooral een stedelijk fenomeen,³⁵¹ al baarde het probleem tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand ook de dorpsgemeenschappen zorgen. Voor de classis was de toenemende overlast van rondtrekkende bedelaars en vagebonden toen aanleiding bij de overheid aan te dringen op maatregelen. Als voornaamste argument werd daarbij naar voren gebracht, dat de eerlijke en oprechte armen schade leden door het optreden van dergelijke landlopers, die van het bedelen hun ambacht gemaakt hadden. Teneinde de lobby bij de overheid kracht bij te zetten voegde de classis daar overigens nog aan toe, dat zij bevreesd was voor grotere problemen als het rondtrekkende volk zijn macht samenbalde en met moorden en branden de rust verstoorde. De soms van bedelaars gehoorde dreigementen

beschouwde de classis als onheilspellende voorboden van een dergelijke ontwikkeling, zo liet zij de politieke gezagsdragers weten. Veel indruk maakte deze waarschuwing overigens niet, want het gevraagde optreden tegen de vagebonden bleef beperkt.³⁵²

Zo de armenbezorgers op het platteland al te maken kregen met steunfreude, dan betrof het naar alle waarschijnlijkheid onterechte uitkeringen aan dergelijke bedelaars en passanten. De groep hulpbehoevenden uit eigen parochiekring was in de meeste plaatsen dermate klein en overzichtelijk, dat het ook in de situatie van twee naast elkaar bestaande armenfondsen praktisch onmogelijk was om dubbel steun te trekken; een misbruik dat in een stedelijke situatie allerm minst zeldzaam was. Diakenen en Heilige Geestmeesters waren daarnaast waarschijnlijk ook veel beter op de hoogte van de individuele noden van de hulpbehoevenden in hun kleine dorpsgemeenschap, waardoor frauderen ook in dit opzicht minder kans van slagen bood.

Het opzetten van een gedegen administratie van bedeelden en bedeling was in deze situatie minder urgent dan in een stedelijke samenleving. Het wekt dan ook geen verwondering, dat de kwaliteit van de overgeleverde registratie nogal eens te wensen overlaat en alleen in de grotere plaatsen als Vlaardingen, Naaldwijk en Maassluis een redelijk gedegen indruk maakt.³⁵³ Dat wil echter niet zeggen dat de bedeling op andere dorpen zonder beleid of systematiek geschiedde. In Schipluiden bijvoorbeeld delibereerde de kerkeraad enkele keren uitgebreid over wie en hoeveel "men dees off die geven sal". De uitkomst van dit beraad werd de diakenen meegegeven als "voet", waaraan de omvang van de per individu wisselende ondersteuning afgemeten kon worden.³⁵⁴ Een minutieuze vaststelling van de individuele lasten en behoeften, zoals dit in Delft geschiedde na de oprichting van de Kamer van Charitaten-nieuwe-stijl in 1613, viel echter noch in de grotere noch in de kleinere dorpen van het Delfland waar te nemen. Als de beginselen van subsidiariteit en solidariteit al werden toegepast, dan gebeurde dit incidenteel en zeker niet systematisch.

Een goede registratie was in Delft onder meer vereist in verband met de mogelijkheid nagelaten erfenissen van bedeelden te achterhalen en op te eisen ten bate van de armenfondsen, danwel betrokkenen de gelegenheid te bieden uitkoop te doen. Dat eenzelfde praktijk ook op het platteland bestond, valt bijvoorbeeld af te leiden uit een acte van uitkoop van Pieter Cornelisz Coel, die in 1609 veertig gulden afbetaalde, zijnde het totaalbedrag dat hij met zijn vrouw tot dan toe had ontvangen van de Heilige Geestmeesters.³⁵⁵ Ook de Vlaardingse armenverordening van 1596 schreef een dergelijke vorm van uitkoop voor, wilden de (voorheen) bedeelden of hun erfgenamen tenminste verhinderen dat de nalatenschap toeviel aan de Heilige Geest. Om deze maatregel uit te kunnen voeren werd besloten de Heilige Geestmeesters alle namen van de bedeelden op te laten tekenen, alsmede inventarissen te laten maken van de bezittingen van de bedeelden.³⁵⁶

Waarschijnlijk wilde de Vlaardingse magistraat voorkomen dat er in dit opzicht onderscheid zou ontstaan tussen Heilige Geest- en diakonie-armen, zoals een tijdlang in Delft het geval was geweest, want deze maatregel werd nog in hetzelfde jaar ook van kracht verklaard voor de diakonie.³⁵⁷

De Vlaardingse armenverordening schreef de Heilige Geestarmen ook tamelijk gedetailleerd voor hoe zij zich hadden te gedragen. Zo werd hun verboden kostbare

kleding te dragen, gemaakt van "camelot, fluweel ofte trijp". Overtreding van dit voorschrift kon leiden tot uitsluiting van de brooduitdeling en bij recidive tot verbeurdverklaring van het kledingstuk. De bedeeden en hun gezinsleden mochten zich evenmin overgeven aan drinkgelagen of herbergen bezoeken. Het dragen van de schandsteen en - bij herhaling van het vergrijp - een vijfjarige verbanning waren de niet milde sancties die gesteld werden op dit vergrijp. Om de baljuw in staat te stellen de overtreders van deze bepalingen op te sporen, stond het hem vrij bij de Heilige Geestmeesters een naamlijst van bedeeden op te vragen.³⁵⁸

Het is zeer aannemelijk dat ook de diakenen er nauwlettend op toezagen dat de aalmoezen niet werden verspild in herbergen of aan onnodige zaken. Van de armen werd in ieder geval een ingetogen levenswandel verwacht, zoals onder meer bleek in Maassluis, waar in 1609 de uitkering van Claertge Jansdr tijdelijk werd ingetrokken wegens haar "oneerlijk" gedrag.³⁵⁹

De diakonie te Maassluis als voorbeeld

Van slechts weinig dorpsdiakonieën in het Delfland zijn over de vroegste periode rekeningen of bedelingsregisters van enige omvang overgeleverd. Vaak betreft het slechts fragmenten, zoals in Naaldwijk, waar alleen de rekeningen bewaard zijn gebleven over de jaren 1585-1589. Daaruit kunnen wij onder meer opmaken dat de Naaldwijkse diakenen in deze jaren nog voornamelijk steunden op de opbrengst van de kerkcollecten en het oortjesgeld, waarbij zij steeds een klein overschot op hun rekening konden boeken. Afhankelijk van het seizoen werden tussen de één en achttien personen bediend met wekelijkse uitkeringen, variërend van vijf stuivers tot een gulden. Daarnaast vonden ook incidentele betalingen plaats, alsmede uitkeringen in natura, met name turf en brood.³⁶⁰

Dergelijke archiefflarden zijn echter ongeschikt om enig inzicht te krijgen in het diakonale beleid op de lange termijn of om een vergelijking te maken met het financiële beleid of het bedelingswerk van diakonieën in andere parochies. Maassluis is de enige plaats in het Delfland, waar over een langere periode diakonierekeningen van een tamelijk constante kwaliteit bewaard zijn gebleven.³⁶¹ Aangezien vergelijking met andere diakonieën niet mogelijk bleek, zullen wij alleen deze rekeningen aan een nadere analyse onderwerpen en het uit die bron te distilleren beeld van de diakonale praktijk in Maassluis beschouwen als min of meer exemplarisch voor de gang van zaken rond de diakonieën in het totale Delfland.

Het betreffende rekeningenboek van de diakonie te Maassluis bestrijkt de jaren 1608-1622, welke periode 27 rekeningen beslaat. In iedere, door de plaatselijke schoolmeester uitgeschreven rekening, verantwoordden twee diakenen hun inkomsten en uitgaven voor de predikant, de ouderlingen en soms een of enkele van de 'voornaamste' lidmaten der gemeente. Elke rekening werd afgesloten met de handtekeningen of huismerken van de diakenen en hun 'controleurs'. De eerste rekening werd nog tijdens de ambtsperiode van de predikant Bernardus Stedemeyer afgedaan, de daaropvolgende 26 rekeningen tijdens de ambtstermijn van Johannes Fenacolijs.

Ofschoon de rekeningen overeenkomsten in opzet vertonen, zijn er ook enkele verschillen en onregelmatigheden, die aandacht verdienen bij de bestudering van het hierna weer te geven totaaloverzicht. De eerste onregelmatigheid schuilt in de perio-

des die de verschillende rekeningen bestrijken De kerkeraad van Maassluis verlangde in principe ieder half jaar een overzicht van inkomsten en uitgaven, doch geen enkele rekening werd echter precies op 1 januari of 1 juli geopend en op 30 juni of 31 december gesloten Slechts zeven van de 27 rekeningen bestrijken een periode van 25 tot 27 weken Tegenover de 26ste rekening van 22 weken (van 10 januari tot 6 juni 1621) staan de 19de en 20ste rekening over een termijn van respectievelijk 34 en 35 weken (samen van 18 februari 1617 tot 17 juni 1618)

Tabel 7.9 Inkomsten en uitgaven van de diakonie te Maassluis 1608-1622

PERIODE	A W	O O	F O	O U	E U	SOM	A O B
1 200108-270708	27	274	53	201	70	+56	9-14
2 270708-220209	29	234	114	168	168	+12	10-12
3 220209-090809	24	212	77	169	87	+33	10-11
4 160809-070219	25	262	186	163	301	-16	11-12
5 100210-220810	28	253	136	164	248	-23	?
6 220810-310111	23	240	216	127	112	+217	9-11
7 020211-070811	27	219	911	130	1501	-501	9-10
8 070811-130212	27	208	286	143	159	+192	10-11
9 130212-220712	23	158	520	135	632	-89	10
10 220712-100213	29	189	172	224	160	-23	12-14
11 100213-110813	26	195	355	210	276	+64	14-15
12 110813-260114	24	177	161	201	174	-37	12-14
13 260114-100814	28	183	350	227	76	+230	12-13
14 100814-180115	23	259	91	218	202	-70	12-13
15 140115-250715	28	177	315	216	163	+113	12-13
16 250715-240116	26	183	315	236	416	-154	16-17
17 240116-140816	29	169	371	282	219	+39	17-18
18 140816-180217	27	262	281	262	253	+28	16-19
19 180217-151017	34	264	280	329	255	-42	16-17
20 151017-170618	35	396	827	453	809	-39	20-24
21 170618-010119	28	247	496	304	306	+133	19-23
22 010119-090619	23	279	269	280	157	+11	22-24
23 090619-291219	29	370	510	415	276	+189	21-24
24 291219-140620	24	401	476	332	598	-53	20-22
25 140620-100121	30	381	762	452	344	+347	19-27
26 100121-060621	22	475	352	435	267	+125	28-31
27 060621-020122	30	439	749	582	1504	-898	23-31

(A W = aantal weken, O O = Ordinaris Ontvangst, E O = Extraordinaris Ontvangst, O U = Ordinaris Uitgaven, E U = Extraordinaris Uitgaven, SOM = totale inkomsten min totale uitgaven, A O B = aantal ordinaris bedeeden per week)

Elke rekening is ingedeeld in vier hoofdrubrieken "Ordinaris Ontfang", "Extraordinaris Ontfang", "Ordinaris Wtgeef" en "Extraordinaris Wtgeef" Onder de posten die vermeld staan onder beide ontvangstrubrieken valt een ander belangrijk verschil op tussen de verschillende rekeningen Het gewone inkomen van de diakonie bestond uit de opbrengsten van de kerkcollecten In de 16de, 17de en 18de rekening werd echter ook de inhoud van de talrijke armenbussen in herbergen en winkels bij de "Ordinaris Ontfang" opgevoerd Een andere storende factor aan de inkomstenzijde vormt het batige saldo van de vorige rekening, dat soms als "Ordinaris" en een andere keer als "Extraordinaris" werd geboekt, terwijl het op andere rekeningen weer geheel apart stond

Tussen gewone en buitengewone uitgaven werd wel consequent een strikte scheiding gehanteerd In het eerste geval ging het om de wekelijkse bedeling in geld aan de huiszittende armen en in het tweede om alle andere uitgaven buiten deze wekelijkse bedeling om Daarbij kon het gaan om uitgaven in natura aan dezelfde huiszittende armen, om eenmalige uitkeringen aan andere behoeftige dorpelingen of om aalmoezen aan de talrijke vreemdelingen die het dorp op doorreis passeerden

Bovenstaand overzicht wetttigt de conclusie dat de opeenvolgende diakenen te Maassluis, over de totale periode van veertien jaar bezien, een opmerkelijk gezond financieel beleid hebben weten te voeren De basis daarvoor werd gevormd met behulp van de door henzelf tijdens de kerkdiensten ingezamelde collectegelden Zowel Stedemeyer als Fenacolijs preekte op de zondagen en gedurende de wintermaanden ook op een doordeweekse dag (woensdag of donderdag) Onder laatstgenoemde predikant werd ook de zondagnamiddagse catechismuspredikatie ingevoerd Verder werden op bede- en vastendagen, Hemelvaartsdag, Eerste en Tweede Kerstdag en op Nieuwjaarsdag kerkdiensten gehouden Uit de rekeningen valt op te maken dat deze bijzondere dagen - waartoe ook nog Pasen en Pinksteren gerekend moeten worden - de diakonie doorgaans meer geld opleverden dan gewone zondagen

De kerkelijke collectes gaven aanvankelijk een tamelijk constante opbrengst te zien van boven de tweehonderd gulden In de periode 1612-1616 is er echter sprake van een behoorlijke terugval, waarvan de oorzaken moeilijk te achterhalen zijn Mogelijk heeft de scheiding tussen Maassluis en Maasland, die zich in deze periode voltrok, de diakonie tijdelijk parten gespeeld Dat het aantal ordinaris bedeelden in deze jaren verdubbelde, zou daarnaast een indicatie kunnen vormen voor een economische malaise, die de offervaardigheid van de kerkgangers nadelig beïnvloed kan hebben Ten slotte mag niet uitgesloten worden dat het kerkbezoek terugliep onder invloed van de bestandstwisten, met alle nadelige gevolgen van dien voor de inhoud van het collectezakje Vanaf de tweede helft van 1616 vertonen de gewone inkomsten van de diakonie weer een opgaande lijn, die parallel lijkt te lopen met de gestage groei van Maassluis onder impuls van een toenemende economische bedrijvigheid Ook de gereformeerde gemeente kon in deze jaren een groot aantal nieuwe lidmaten verwelkomen, hetgeen ongetwijfeld profijtelijk is geweest voor de diakonie³⁶²

De buitengewone inkomsten van de Maassluise diakonie lijken in toenemende mate van belang te zijn geweest voor de financiering van de kerkelijke armenzorg Een belangrijke toezegging deed bijvoorbeeld de ambachtsheer, Jacob van Egmond,

heer van Kenenburg, die in 1611 voor eeuwig een jaarlijkse som van vijftig gulden in het vooruitzicht stelde voor de armen van het dorp.³⁶³ Alleen in 1617, in de hitte van de bestandstwisten, liet deze edelman zijn jaarlijkse donatie achterwege uit ongenoe-gen over de contra-remonstrantse opstelling van de predikant Fenacolius.³⁶⁴ Deze en andere schenkingen en erfmakingen, zoals een legaat van honderd gulden van Leuntge Claesdr,³⁶⁵ stelden de diakenen geleidelijk in staat grotere geldbedragen te beleggen.

De rekeningen laten zien dat de diakenen op dit gebied een zeer voorzichtig en doordacht beleid voerden. In 1610 kregen zij van de kerkeraad toestemming vier morgen land aan te kopen,³⁶⁶ hetgeen de hoge buitengewone uitgaven verklaart op de zevende rekening. Deze actie leverde de diakonale kas in het vervolg een halfjaarlijkse pachtopbrengst van 72 gulden op.³⁶⁷ Een soortgelijke handelwijze valt ook waar te nemen aan het eind van de door ons bestudeerde periode. Met goedkeuring van de kerkeraad werd namelijk op 22 juni 1621 op de Admiraliteit van Rotterdam achthonderd gulden in een obligatie belegd tegen een rente van zestien procent.³⁶⁸ Ook hier komt de transactie tot uiting in een hoge buitengewone last op de halfjaarlijkse rekening.

Van niet te veronachtzamen betekenis als extraordinaris inkomen van de diakonie waren verder vooral het bekende oortjesgeld, de inkomsten uit de verhuur van doodskleden en de inhoud van collectebussen. In herbergen, winkels en andere openbare gelegenheden in Maassluis hingen en stonden op den duur maar liefst 33 collectebussen.³⁶⁹ Deze bussen, waarvan er ook één hing ten burele van de schout, waren niet alleen voorzien van een toepasselijke spreuk, maar ook van een stevige ketting met slot.³⁷⁰ Dat een dergelijke beveiliging niet overdreven was, mag afgeleid worden uit de forse bedragen van enkele honderden guldens, die deze vorm van statische collecte elk half jaar opleverde.

De diakonie wist daarnaast vanaf 1610 ook goede munt te slaan uit de positie van Maassluis als voornamelijk vissersplaats. In dat jaar besloot de kerkeraad voortaan alle plaatselijke vissersschepen "beedsgewijze" om een jaarlijks kinnetje vis voor de armen te vragen.³⁷¹ Waarschijnlijk werd deze visvangst vervolgens doorverkocht of reeds door de reders in geldbedragen omgezet, want veelvuldig komen we in de rekeningen aanzienlijke geldbedragen tegen, onder de noemer van "de kinnitgens visch, die voor den armen geleijt waren".³⁷²

Als wij onze blik vervolgens richten op het uitgavenpatroon van de diakonie, dan valt allereerst op dat er steeds sprake was van een redelijke balans tussen de ordinaris inkomsten en de ordinaris uitgaven. Blijkbaar hanteerden de armenbezorgers hier het uitgangspunt dat de basisactiviteit van de diakonie, te weten de regelmatige bedeling aan een vaste groep huiszittende armen, hoofdzakelijk bekostigd moest worden uit de basisinkomsten van het armenfonds, gevormd door de collectegelden.

Zowel in absolute zin, als relatief gezien, was deze vaste cliëntèle van de Maassluisse diakonie van veel kleinere omvang dan de groep huiszittende armen die in de stad Delft afhankelijk was van regelmatige ondersteuning. Dit lijkt de stelling van Van Deursen te bevestigen, dat het bij de bedeling op de dorpen doorgaans ging om een kleine vaste kern van behoeftigen.³⁷³ Hun aantal groeide in de veertien rekeningjaren

weliswaar van 9 naar 31 bedeeden, doch de groei die het dorp en de kerkelijke gemeente van Maassluis in deze jaren kende, maakt deze verdrievoudiging alleszins verklaarbaar.

De wijze van registreren van de ordinaris bedeeden in het rekeningenboek maakt het niet eenvoudig om deze groep nader te analyseren. Uitsluitend de naam van de ontvanger van de almoes werd genoteerd, zonder dat doorgaans nadere bijzonderheden vermeld werden over zijn of haar individuele situatie en noden. Slechts uit enkele marginale aantekeningen over een wederhelft of een kinderlast en de herhaaldelijk gebruikte samenvattende zin "an dezelve huijsgesinnen off persoonen" valt op te maken dat er sprake was van bedieneenheden van verschillende omvang en samenstelling.

Inventarisatie van de namen van de ordinaris bedeeden maakt duidelijk dat het weliswaar een kleine groep betrof, maar niet zo vast als Van Deursen doet veronderstellen. Maar liefst 81 verschillende personen stonden in deze veertien jaar korte of langere tijd op de cedula van de Maassluisse diakenen. Slechts één van hen, Geertge Buijren, komt op alle 27 rekeningen voor. Na haar scoort Thonis Jansz Waecker met 19 vermeldingen al veel minder hoog. Het merendeel van de behoeftigen bezat echter slechts korte tijd de status van ordinaris bedeede: 40 namen komen slechts één tot drie keer voor op een rekening en nog eens 23 namen vier tot acht keer.

Vaak betrof het wekelijkse hulp aan mannen en vrouwen die door een noodsituatie - zoals een overlijdens- of ziektegeval - voor beperkte tijd moesten steunen op de diakonie. Daarnaast waren er onder de hulpbehoevenden veel ouderen, die na relatief korte tijd van de cedula geschrapt konden worden door hun overlijden. In één geval, dat van de oude Sander, besloten de diakenen na het overlijden van diens echtgenote de man uit te besteden en de kosten daarvan - oplopend tot 57 gulden per jaar - voor hun rekening te nemen.³⁷⁴

De summiere persoonlijke gegevens van de bedeeden maken het niet eenvoudig hun namen te vergelijken met de lidmatenlijst van Maassluis, die over dezelfde periode als de rekeningen bewaard is gebleven. Bovendien begint deze lijst helaas niet met een volledige ledenopgave van de gemeente in 1608, zodat wij slechts beschikken over de namen van degenen die vanaf dat moment per belijdenis of per attestatie tot de gemeente toetraden. Toch was het mogelijk een dertiental namen met zekerheid te identificeren. Drie van hen kwamen met attestatie van elders en klopten bijna onmiddellijk na aankomst in Maassluis aan bij de diakonie. Bij een andere attestant gebeurde dit pas na zes jaar.

Van de overige negen geïdentificeerden werden er vijf pas geruime tijd na hun toetreding tot de gemeente toevertrouwd aan de zorg van de diakenen. De vier anderen werden reeds een of twee jaar wekelijks door de diakonie bediend, voordat zij ertoe over gingen belijdenis te doen voor de gemeente. Ook hieruit blijkt weer dat de gereformeerde armenzorg in het Delfland zich niet uitsluitend beperkte tot de eigen lidmaten en dat in sommige gevallen de diakenen zeer wel gefungeerd kunnen hebben als gids op weg naar het kerklidmaatschap.

De naamlijst van de ordinaris bedeeden geeft een behoorlijk vrouwelijk overwicht te zien: 72,8% vrouwen tegen 27,2% mannen. In dit opzicht verschilde de situatie in Maassluis nauwelijks met die van Delft, waar de vrouwen - en met name de ziekelijke

en alleenstaande weduwen en oude vrijsters - eveneens de belangrijkste bron van zorg vormden voor de diakenen en charitaatmeesters. Gelet op de talrijke vissers in het dorp en de traumatische ervaringen met de kapers uit Duinkerken in 1600, lijkt het zelfs niet uitgesloten dat de diakonie van Maassluis in sterkere mate geconfronteerd werd met weduwen van de zee.

De schommelingen in het aantal bedeelden per rekening zijn voor het grootste deel terug te voeren op seizoensinvloeden. In het voorjaar en in de zomermaanden waren sommige diakonie-armen in staat geheel in hun eigen onderhoud te voorzien en werd de bedeling tijdelijk stopgezet of verminderd. Voor de diakonie vormde het aanbreken van een nieuw seizoen aanleiding de hoogte van de uitkeringsgelden aan te passen.³⁷⁵

De hoogte van de wekelijks uitgekeerde geldbedragen geven over de periode van veertien jaar een tamelijk constant beeld te zien. Tot 1621 was de betaling per bedeelde nooit hoger dan één gulden per week en in de meeste gevallen nog een stuk lager. De laagste uitkering schommelde meestal tussen de zes en acht stuivers. Pas aan het einde van de bestudeerde periode, in de loop van 1621, overschreden de wekelijkse bedragen van enkele bedeelden voor het eerst de gulden en bereikten via een tussenstap van 24 stuivers een hoogte van 30 stuivers.

Aangezien de uitkeringen niet alleen per seizoen maar ook per bedeelde varieerden, mag aangenomen worden dat de individuele noden bepalend waren voor de omvang van de verleende hulp. Welke criteria de diakenen hanteerden bij de toekenning blijft onduidelijk. Evenmin geven de rekeningen ons veel inzicht in het socio-professionele milieu, waaruit de bedeelden afkomstig waren. Bij de weinige vermelde beroepen van mannelijke armen ging het om ambachtslieden (drie wevers, twee lijndraaiers, een timmerman, een hoedenmakersgezel en een kleermaker) en overheidsdienaren (een sluiswachter en een dorpsomroeper).

Het voorkomen op de lijst van ordinaris bedeelden betekende overigens niet dat betrokkenen niet in aanmerking kwamen voor aanvullende ondersteuning. Regelmatig duiken hun namen ook op in de rubriek "Extraordinaris Wtgeef", bijvoorbeeld wanneer hun een paar schoenen of kousen, een hemd, een wollen laken of andere uitkeringen in natura werden overhandigd. Vaak was een extraordinaris bedeling een voorbode tot een latere wekelijkse bedeling, terwijl na het schrappen van de wekelijkse bedeling nog dikwijls incidentele hulpverlening bleef bestaan. Dergelijke goederen, maar ook een- of enkelmalige kleine of grotere geldbedragen, werden door de diakenen echter ook uitgedeeld onder andere behoeftigen in het dorp. Een ruwe schatting leert, dat in de bestudeerde periode een kleine tweehonderd verschillende personen op deze wijze wel eens bijstand van de diakenen ontving. Daarbij wordt de indruk gewekt dat deze vorm van (extraordinaris) bedeling evemin uitsluitend beperkt bleef tot de lidmaten van de eigen gemeente.

Overigens besliste een diaken nooit alleen over dergelijke buitengewone uitgaven. Steeds werd in de rekeningen aangetekend dat de aalmoes was uitgedeeld met medeweten van de predikant, een ouderling, de kerkeraad of een medediaken. Als er onverhoeds geen medebroeder te bereiken was, werd genoeg genomen met voorkennis van een echtgenote van een medediaken. Zo ontving Maritge Hendricksdr, weduwe in de schans, op 9 februari 1609 wegens haar ziekte een aalmoes,

"met weten van Anne Claesdr, de huisvrouw van Claes Pietersz, mede diacon".³⁷⁶

De diakonie deelde in de wintermaanden in brede kring turf uit, die met grote partijen werd ingekocht. Zo meerden in 1619 drie schuiten uit Zoetermeer af, met aan boord in totaal 319 ton turf voor de armen. Per ton turf (van twee hectoliter) betaalden de diakenen vier stuivers en twee penningen.³⁷⁷ Van regelmatige brooduitdelingen was in Maassluis, anders dan in vele andere plaatsen, geen sprake. Slechts enkele keren werden grotere hoeveelheden brood, boter en kaas aangeschaft.³⁷⁸

Voorts werden betalingen in de medische sfeer geboekt, aangezien de diakenen regelmatig bereid waren de dokterskosten van armlastige dorpsgenoten voor hun rekening te nemen. Zo werd in 1610 een bedrag van vijftien gulden betaald "tot verval van de onkosten van het meesteren ende cureren" van het gebroken been van de lidmate Grietge Schippers.³⁷⁹ Toch werd de kerkeraad in toenemende mate geconfronteerd met klachten van armen, die beweerden "verlaten te zijn in hare siekten". Vandaar dat in 1612 besloten werd de diakonie "tot gerijff van de arme siecken" een contract te laten afsluiten met meester Isbrant van der Meer, waarin deze dorpschirurgijn zich verplichtte de armen van Maassluis te behandelen voor een jaarlijkse vergoeding van achttien gulden. De medicijnen werden nadrukkelijk niet bij dit bedrag inbegrepen.³⁸⁰ Deze vergoeding aan de heelmeester werd spoedig verhoogd tot een bedrag van 42 gulden per jaar, wat erop duidt dat veelvuldiger dan voorzien een beroep op zijn medische vaardigheden gedaan moest worden.³⁸¹

Een buitengewoon zware last voor de diakonie van Maassluis werd gevormd door de talrijke passanten die om steun aanklopten. In 1606 had de kerkeraad reeds geklaagd over de toenemende overlast van deze reizigers.³⁸² Het verzoek aan de schout om maatregelen te nemen, die deze toeloop enigszins zouden doen afnemen, sorteerde blijkbaar weinig effect. De diakonierekeningen maken duidelijk dat Maassluis ook in de daaropvolgende jaren door grote aantallen passanten werd aangedaan. Iedere maand ontvingen tientallen van hen een kleine gift van de diakenen, veelal ter grootte van enkele penningen of een stuiver. De rekeningen roepen het beeld op van een anoniem en mismaakt leger van berooide reizigers. Namen werden nooit genoteerd, alleen aantallen en gebreken. Naast lammen en kreupelen klopten opvallend vaak mannen en vrouwen bij de diakonie aan die een hand misten; soms zelfs groepsgewijs, zoals in 1609, toen er sprake was van "drije passanten elckx met eene hand".³⁸³

Nadat het maandelijks aantal passanten in maart 1611 de honderd ruim gepasseerd was, besloten de diakenen blijkbaar de uitdeling van aalmoezen aan deze categorie fors te verminderen. In de daaropvolgende jaren valt namelijk een duidelijke teruggang te bespeuren in het passantenverkeer langs de diakoniekas. In 1613 werd nog slechts enkele keren per maand melding gemaakt van een reiziger en in de loop van 1614 leek het probleem, wat de diakenen betreft, vrijwel uit de wereld. In de winter van 1618 op 1619 wisten de passanten echter opnieuw in grotere getalen de weg naar de diakonie te vinden, waarna de maandelijks aantallen weldra een nog niet eerder genoteerde hoge vlucht namen, met de maand mei in 1621, toen 129 reizigers assistentie ontvingen, als hoogtepunt.

Het intensieve passantenverkeer had alles te maken met de geografische ligging van Maassluis. In dit opzicht weken buitengewone lasten van de plaatselijke diakonie

waarschijnlijk behoorlijk af van menige andere diakonie in het Delfland. Niet voor niets was het de kerkeraad van Maassluis, die in 1606 bij de classis klaagde over het passantenprobleem. Het specifieke karakter van een (vissers)haven bood de diakonie daarnaast ook kansen om een inkomstenbron - het kinnetje vis - aan te spreken, die elders niet voorhanden was. Toch geven de rekeningen van Maassluis een goed beeld van het reilen en zeilen van een plattelandsdiakonie, dat op hoofdlijnen weinig zal hebben afgeweken van dat van soortgelijke instellingen op de nabijgelegen dorpen. Het belangrijkste verschil met de situatie in Delft was, dat de diakonieën op de dorpen erin slaagden een financieel verantwoord beleid te voeren. Door niet of slechts in beperkte mate afhankelijk te zijn van overheidssteun, wisten de dorpsdiakonieën hun zelfstandige positie naast de Heilige Geestfondsen te behouden.

Het besluit van het Delftse stadsbestuur om over te gaan tot een versmelting van wereldlijke en kerkelijke armenfondsen in een Kamer van Charitaten, was volgens Johannes Uijtenbogaert mede ingegeven door de wens "eenichsins" te verhinderen, dat nog langer "d'een of d'ander secte ofte hoop door d'aelmissen eenige tot haer trekken om haer hoop te vermeerderen".³⁸⁴ Als de remonstrantse leidsman hiermee doelt op rooms-katholieken, lutheranen, mennonieten, davidjoristen en andere dissente kerkelijke groepen of religieuze stromingen, dan is deze motivatie weinig geloofwaardig omdat de oprichting van de charitaatkamer niet gepaard ging met een uitbanning of bestrijding van de talrijke heimelijke vormen van liefdadigheid in de genoemde kringen.

Heeft Uijtenbogaerts opmerking ook betrekking op de gereformeerde armenzorg, dan moet erkend worden dat de diakonie in sommige gevallen fungeerde als voorportaal tot het kerklidmaatschap. Deze gang van zaken lijkt echter op geen enkel moment een argument van betekenis te zijn geweest in het besluitvormingsproces rond de oprichting van de Kamer. Een ander door Uijtenbogaert aangevoerd motief klinkt dan ook veel overtuigender. De samenvoeging van beide colleges moest volgens hem ook de vele vormen van bedrog tegengaan. Door het naast elkaar bestaan van twee gescheiden bedelingscircuits kwam het namelijk geregeld voor dat mensen het "dubbelde portie" genoten, tot nadeel van andere armen.³⁸⁵

In de Delftse praktijk was de diakonie aanvankelijk onmisbaar gebleken bij het stutten van het uit de late middeleeuwen overgeleverde sociale stelsel. Forse financiële tegenvallers als gevolg van de oorlogshandelingen, de oprichting van een weeshuis en de uitvoering van al te ambitieuze werkgelegenheidsplannen voor stadsarmen, deden de magistraat steeds weer terugvallen op de oude structuren van de parochiale armenzorg, die sedert de Overgang voor een belangrijk deel in handen waren van de gereformeerde kerk. Tredend in de parochierechten en -plichten van de Heilige Geestmeesters, konden en wilden de diakenen dit beroep niet afslaan, waardoor geleidelijk de situatie ontstond dat de verzorging van de huiszittende stadsarmen grotendeels in gereformeerde handen kwam. Door het gestaag toenemen van het aantal bedeeden in de stad kreeg de diakonie te maken met structurele financiële tekorten, die steeds opnieuw weggewerkt moesten worden door het stadsbestuur. De magistraat toonde zich weliswaar creatief bij het aanboren van nieuwe geldbronnen ten behoeve van de armenzorg, doch was hierin lange tijd weinig succesvol.

Naarmate de geldelijke lasten toenamen, groeide ook de noodzaak tot professionalisering en regulering van de stadsarmenzorg. Een fundamentele stelselhervorming was echter uitgesloten in de gegroeide situatie, waarin een substantieel gedeelte van deze zorg in handen was van autonoom gekozen, steeds wisselende en zelfstandig opererende kerkelijke armenbezorgers en er voor de magistraat slechts een rol was weggelegd als geldschietter. De wens om hieraan een eind te maken en te komen tot een meer betaalbare en door de stedelijke overheid gereguleerde en gecontroleerde armenzorg, ingericht naar nieuwe inzichten en praktijken die elders reeds opgeld

hadden gedaan, leidde uiteindelijk tot een volledige inkapseling van de diakonie in de Kamer van Charitaten.

Ook voor de armen had deze organisatorische verandering de nodige consequenties. Door verbetering van de registratie, die vooral mogelijk werd door de aanstelling van professionele armenbezorgers, werd de kans op bedrog kleiner. Daarnaast werden de individuele noden nauwkeuriger en uitgebreider vastgesteld, waardoor een meer op maat gesneden hulpverlening mogelijk werd. Deze individualisering van de armenzorg, alsmede mechanismen als subsidiariteit en solidariteit, werden voordien weliswaar ook bij de uitoefening van de diakonale zorg gehanteerd, doch konden pas onder de charitaatkamer-nieuwe-stijl op systematische wijze worden toegepast.

Als gevolg hiervan lijkt een lichte wijziging in de samenstelling van de groep bedeelden te hebben plaatsgevonden. In vergelijking met de diakonale bedeling werden minder alleenstaande mannen bedeed en meer echtparen of gezinnen. Alleenstaande vrouwen bleven de grootste groep vormen, zij het iets minder omvangrijk, omdat van gezonde vrouwen zonder kinderen verwacht werd dat zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. In materieel opzicht gingen alle bedeelden er na de reorganisatie op vooruit. De uitkeringen waren over de volle breedte iets hoger dan ten tijde van de diakonie en de uitdeling in natura werd voor het eerst structureel geregeld.

Voor de kerkgemeenschap hadden deze ontwikkelingen evenzeer gevolgen. In de nieuwe situatie was geen ruimte meer voor preferenties jegens lidmaten, in weerwil van de nadrukkelijk van kerkelijke zijde geuite wens om, naar apostolisch voorschrift, bijzondere zorg te mogen besteden aan de huisgenoten des geloofs. Dat de gereformeerde armen op een afzonderlijke dag hun hand mochten uitsteken om de aalmoes in ontvangst te nemen van een eigen diaken, was het enige voorrecht dat het stadsbestuur hun nog toestond.

Op het platteland heeft van meet af aan een scheiding bestaan tussen kerkelijke en wereldlijke armenzorg. Door de geringere omvang van het armoedeprobleem bleef de hulpverlening overzichtelijk, waardoor de kans op bedrog en misbruik kleiner was. Diakonieën en instellingen van de Heilige Geest steunden op verschillende inkomstenbronnen, die toereikend waren om de afzonderlijke bedeling te financieren. Daardat overheden, anders dan in Delft, geen grote bedragen hoefden bij te passen, bestond er op het platteland minder neiging de kerkelijke armenzorg te kortwieken of in te kapselen. Hierdoor bleven de dorpsdiakonieën niet alleen in de gelegenheid de eigen lidmaten naar believen te verzorgen, maar behielden zij tevens de vrijheid buiten de grenzen van de eigen gemeente te treden. Het is dan ook niet onaannemelijk dat, om met de woorden van Uijtenbogaert te spreken, de 'gereformeerden op de dorpen erin geslaagd zijn langs deze weg hun "hoop" enigszins te vermeerderen.

KERK EN SCHOOL

INLEIDING

Het thema onderwijs en Reformatie wordt sedert jaar en dag voornamelijk van twee zijden benaderd. Allereerst wordt steeds weer de vraag opgeworpen, welke betekenis de hervormingsbeweging heeft gehad voor de scholen. In zijn *Geschiedenis der paedagogiek* poneert Waterink bijvoorbeeld de stelling, dat de zaak van de opvoeding dankzij de invoering van de Reformatie een nieuwe stimulans kreeg, omdat door deze beweging het kind weer werd gezien als een kind des Verbonds.¹ Anderen, zoals Wouters en Visser in hun *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs*, zijn van mening dat het protestantisme zeer bevorderlijk is geweest voor het volksonderwijs, omdat het een meer intellectueel karakter zou vertonen dan het rooms-katholicisme.²

Rombouts en na hem ook Rogier werpen deze opvattingen echter verre van zich. Volgens hen is het een "sprookje", dat van het protestantisme een stimulans is uitgegaan in de richting van volksonderwijs.³ Laatstgenoemde is van mening dat de invoering van de nieuwe religie op den duur zelfs nadelig is geweest voor dit volksonderwijs.⁴ Dit wordt echter weer tegengesproken door Evenhuis, die beweert dat het calvinisme het onderwijs zeer heeft bevorderd.⁵ Van Deursen is een soortgelijke mening toegedaan, al was volgens hem volksontwikkeling geen doel op zich van de Gereformeerde Kerk, maar een logische consequentie van de kerkelijke opvatting dat onderwijs een voorbereiding moest leveren op het kerkklidmaatschap.⁶

In zijn *Opkomst en ontwikkeling van het schoolwezen binnen Delft (tot ± 1700)*, schaaft Van Klinken zich eveneens in de rij scribenten, die positief oordeelt over de betekenis van de Reformatie voor het onderwijs. Hij noemt het een grote verdienste van de Kerk, dat zij onmiddellijk na de Overgang op "principiële fundering" van de scholen was bedacht.⁷ In één van de weinige andere studies die tot op heden verricht zijn naar het Delftse onderwijs noemt De Booy het een belangrijke verdienste, dat de Reformatie ernaar streefde iedereen enig leesonderricht mee te geven, met het oog op de nadruk die in deze kring gelegd werd op bijbellezing. Haar stelling, dat hierdoor zowel vrouwen als minvermogenden meer dan voorheen aan het onderwijs gingen deelnemen, mist vooralsnog iedere bewijsvoering.⁸ Integendeel, de observatie van Guiciardini uit 1567, dat in Holland vrijwel alle 'gemene lieden', ook boeren en landlieden, tenminste enige basisprincipes van het lezen en schrijven beheersten, doet veeleer veronderstellen dat volksonderricht niet louter een vrucht van de Reformatie is, maar veel oudere wortels heeft.⁹

Bij de andere benaderingswijze, in zekere zin een omkering van het voorafgaande, wordt gepoogd vast te stellen welke betekenis het onderwijs heeft gehad voor de verspreiding van het gedachtengoed van de Reformatie; met andere woorden, voor

de protestantisering van steden en gebieden. De polemiek die zich rond dit vraagstuk heeft ontpoppen, werd lange tijd gekenmerkt door een ongekennde felheid en partijdigheid, hetgeen voor een belangrijk deel is terug te voeren op de verzuiling van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het onderwijs in het bijzonder. Deze situatie stond een nuchtere en zakelijke bestudering van het onderwijsverleden lange tijd in de weg. Zo schetst Koopmans al in 1894 in dramatische woorden waartoe het onderwijs door aanhangers van de nieuwe leer in zijn ogen werd misbruikt: "geen verzet baatte meer; de volksschool werd door de Staten aan de Kerk overgeleverd; voortaan zou zij een orgaan zijn van calvinistische propaganda".¹⁰ Enkele decennia later blijkt een soortgelijke mening te hebben postgevat bij Geyl. Bij het uitwerken van zijn protestantiseringsthese ruimt hij ook een voorname plaats in voor het onderwijs, dat volgens hem een uiterst krachtig werktuig was gebleken "om nieuwe scharen onder de ban van het katholicisme weg te halen".¹¹ Geyl heeft daarmee de toon gezet voor een protestantiseringdiscussie, die nog steeds pennen in beweging brengt¹² en waarin het vraagstuk van de bijdrage van het onderwijs aan het welslagen van de protestantisering prominent figureert.

Ten behoeve van de beantwoording van deze vraag wordt veelal onderzocht in hoeverre de heersende kerk erin slaagde het onderwijs op gereformeerde leest te schoeien. Enno van Gelder komt tot de slotsom dat niet zozeer de formele houding van de overheid, die zijn weerslag vond in de plakkaten, de grenzen van de kerkelijke aspiraties bepaalde, maar veeleer de praktische opstelling van de wereldlijke gezagsdragers. Ten aanzien van het onderwijs constateert hij, dat er in de Republiek in theorie en naar de letter van de wet allerm minst sprake was van vrijheid van onderwijs, doch dat deze vrijheid in werkelijkheid wel degelijk aanwezig was.¹³ Ook Briels erkent dat een gebrek aan harmonie tussen kerk en staat deze "getemperde vrijheid" kon opleveren, doch meent dat deze situatie niet gold voor de Republiek als geheel, maar van plaats tot plaats kon verschillen.¹⁴

De vaak stellige beweringen over aard en betekenis van het niet-universitaire onderwijs stoelen zelden op gedegen en uitgebreid archiefonderzoek. Dit manco is voor een niet onbelangrijk deel toe te schrijven aan het ontbreken of onvoldoende voorhanden zijn van het benodigde bronnenmateriaal.¹⁵ Ten aanzien van Latijnse scholen is het met enige moeite dikwijls nog wel mogelijk een redelijk inzicht te krijgen in met name organisatorische en financiële aspecten, maar ten aanzien van vorm en inhoud van en toezicht op het onderricht valt doorgaans al veel minder mee te delen. Nog veel schaarser zijn echter de bronnen, die ons informeren over het reilen en zeilen op de dorps- en parochiescholen, laat staan op de talrijke "een-mans"- of "een-vrouws"-bijscholen in de steden. Bijscholen waren in particuliere hand, hetgeen inhield dat de onderwijskrachten niet uit publieke middelen werden betaald, maar voor hun inkomen louter afhankelijk waren van het door de leerlingen of hun ouders opgebrachte schoolgeld.

Misschien is het gebrek aan bronnen één van de redenen dat wij het in Nederland nog steeds moeten stellen zonder een op basis van gedegen archiefonderzoek totstandgekomen synthese over het elementaire schoolwezen onder het Ancien Régime. Tot op heden is het hoofdzakelijk gebleven bij een geïsoleerde bestudering van de Latijnse scholen¹⁶ en bij enkele regionale studies, zoals die van De Booy over de

scholen in het Utrechtse en Nauwelaerts over 's-Hertogenbosch.¹⁷ Die werken bieden doorgaans een schat aan informatie, doch daarbij wordt het onderwijs niet geplaatst in de noodzakelijk bredere economische en maatschappelijke context. In dit opzicht lijkt Nederland tot op heden de aansluiting te missen bij ontwikkelingen in omringende landen, waar onderwijs steeds meer wordt bestudeerd in relatie tot de samenleving. Een bijzonder gave vrucht van deze aanpak is het onderzoek van de Belg Eddy Put naar het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting.¹⁸ Maar ook uit Frankrijk en Groot-Brittannië zijn inmiddels enkele geslaagde pogingen tot een onderwijsgeschiedenis-"nieuwe-stijl" voorhanden.¹⁹

De slechte situatie op het gebied van onderwijsgeschiedenis in Nederland weerhoudt ons er echter niet van in dit hoofdstuk te trachten - met behulp van de ook voor Delft en Delfland betrekkelijk schaarse archivalia - enkele voor ons onderzoek belangrijke vragen te beantwoorden. De eerste daarvan - die naar de werkelijke aspiraties van de Gereformeerde Kerk ten aanzien van het onderwijs - levert waarschijnlijk de minste problemen op. Acta van kerkeraden, classis en synoden geven inzicht in bedoelingen, aard en omvang van de kerkelijke bemoeienis met de scholen.

De wereldlijke bronnen, waaruit de formele en praktische opstelling van de overheid zou moeten blijken, schieten echter op veel terreinen tekort. Daar waar het gaat om het uitvaardigen van wetgeving of het overnemen van algemene Staten-plakkatens op onderwijsgebied, bieden de stadsarchieven enig soelaas, doch de sporen van executie of beleidsuitvoerende maatregelen zijn uiterst zeldzaam. Evenmin kan helder inzicht verkregen worden in de wijze waarop toezicht werd uitgeoefend op met name het particuliere gedeelte van het schoolwezen, al dan niet in overleg met kerkelijke vertegenwoordigers in het college van "scholarchen" of toezichthouders.

Uit het grote belang dat in zowel wereldlijke als kerkelijke kring gehecht werd aan de Latijnse scholen, als belangrijke kweekvijvers voor toekomstige overheids- en kerkdienaren, vloeit voort dat wel de nodige informatie is overgeleverd over met name de grote school in Delft en het nauw daaraan gelieerde Fraterhuis. Een doorlopende reeks aanstellingsacten van rectoren, die teruggaat tot het begin van de zestiende eeuw, maakt het tevens mogelijk na te gaan in hoeverre de Reformatie voor deze school een breuk met het verleden betekende en op welke terreinen er sprake was van continuïteit. Daarbij prijzen wij ons gelukkig, dat wij voor de onderwijssituatie in het Middeleeuwse Delft niet alleen kunnen terugvallen op het eerder gememooreerde boekwerkje van Van Klinken, maar ook op een doorwrochte studie van de Delftse archivaris Oosterbaan, die als vierdelige serie verscheen in het blad *Spiegel der Historie*, onder de titel "School en kerk in het middeleeuwse Delft".²⁰

Veel minder informatie is bewaard gebleven over de andere, veel kleinere Latijnse school in de classis; die van Naaldwijk. De resoluties van de Hollandse Staten en het Naaldwijkse kerkeradsboek verschaffen over deze school nog de meeste gegevens. De literatuur over deze school beperkt zich tot korte beschrijvingen in de Naaldwijkse stadsgeschiedenis van Van Bergen en een kleine bijdrage van Dodt van Flensburg in het *Algemeen Letterlievend Maandschrift*.²¹

Een nadere beschouwing van het personeelsbestand van beide scholen, waarin aandacht wordt besteed aan afkomst, opleiding, carrière, salariëring en kerkelijke

achtgrond van de leraren, wordt mogelijk gemaakt door gegevens uit onder meer universiteitsmatrikels, thesauriersrekeningen, stadskeurboeken, resoluties van de Staten van Holland, lidmatenregisters, acta van de schoolraad en kerkeraadsacta. Een analyse van het leerlingenbestand van beide scholen behoort nadrukkelijk niet tot de mogelijkheden, door het ontbreken van alba disciplinorum of andere bronnen op grond waarvan deze lijsten gereconstrueerd hadden kunnen worden. De dagelijkse gang van zaken in het Delftse Fraterhuis, met inbegrip van de kerkelijke verplichtingen voor de bewoners, kan daarentegen wel geschetst worden, onder meer met behulp van het bewaard gebleven huisreglement.

Ten aanzien van het primaire onderwijs zijn de bronnen in Delft en Delfland aanmerkelijk schaarser. Het meest komen we in deze sfeer te weten over de dorpscholen aangezien die, anders dan de voornamelijk in de steden geconcentreerde bijscholen, geen particuliere aangelegenheid vormden, maar een zaak waren van de gehele dorpsgemeenschap. Dat bracht een grotere bemoeienis met zich mee van Kerk en overheid, die als zodanig zijn weerslag vond in classicale acta, kerkmeestersrekeningen en overheidsarchieven.

Voornaamste bron van informatie over de vele bijscholen in Delft is het zogeheten register van consent, waarin vanaf 1589 de namen werden vermeld van alle schoolmeesters en schoolvrouwen die van stadswege toestemming kregen tot het houden van een school.²² Door de namen in dit register te vergelijken met die van onderwijskrachten in lidmatenlijsten en kerkeraadsacta, kunnen uitspraken gedaan worden over zaken als de confessionele achtergrond van de geconsenteerden en de (on)volledigheid van het consentregister. Tezamen stellen deze bronnen, aangevuld met enkele andere archivalia zoals de Delftse trouwboeken en het haardstedenregister, ons in staat een lijst samen te stellen van schoolmeesters en -vrouwen, die in het tijdvak 1572-1621 in Delft voor kortere of langere tijd werkzaam zijn geweest. Met behulp hiervan zullen vervolgens enige voorzichtige conclusies getrokken worden over onder meer de verschillende soorten particulier onderwijs, het aandeel van de lidmaten op het totaal aantal (bekende) leerkrachten, aantal en betekenis van de schoolvrouwen in het Delftse onderwijs, inkomsten en nevenfuncties van leerkrachten en de betekenis van de Zuidnederlandse immigratie.

Dit alles moet ons in staat stellen tot een gefundeerd oordeel te komen over bedoeling, aard en omvang van de bemoeienis van de Gereformeerde Kerk in de classis Delft met het onderwijs, over de mate waarin de kerk hierbij steun genoot van de overheid en het uiteindelijk bereikte - zowel doelbewust nagestreefde, als onbedoeld gesorteerde - effect.

Hoofdstuk 1: BOUWEN AAN EEN CATECHETISCHE DRIEHOEK

Als reformatoren, zoals Nettersheim beweert,²³ de scholen beschouwden als "das sicherste und wirksamste Mittel zur Einwirkung auf die Jugend und zur Befestigung und Förderung ihrer Lehrmeinungen", dan toonden de Nederlandse gereformeerden zich aanvankelijk maar matige leerlingen. Het onderwijs genoot namelijk zeker niet de aandacht, die men op grond van deze stelling zou verwachten. De nadruk werd in eerste instantie gelegd op catechesatie van de jeugd in kerkelijk verband, waarbij de scholen hoogstens zijdelings een rol werd toegedacht.

Micron, die zijn *Christlicke Ordinancien* opstelde op basis van de praktijk in de Londense vluchtelingenkerken, zweeg zelfs geheel over de scholen en legde de taak van geloofsonderricht voor een belangrijk deel op de schouders van de ouders. Dezen konden daarbij, afhankelijk van de leeftijd van de kinderen, steun vinden bij twee "Catechismos oft kinderleeren". Een bescheiden rol was daarnaast weggelegd voor de predikant, die alle vijfjarige kinderen diende te registreren en deze twee keer per jaar, op de eerste zondagen van september en maart, aansluitend op de namiddagse catechismus-predikatie, moest examineren. Dit eenvoudige onderzoek beperkte zich tot het Onze Vader, de geloofsartikelen en de Tien Geboden. Daarnaast was er een zogeheten grote catechismus, die door "grootachtighen" kinderen (van elf tot veertien jaar) van buiten geleerd diende te worden. De openbare overhoring door de predikant geschiedde eveneens op de zondagmiddag, ten overstaan van de gemeente, opdat niet alleen de kinderen, maar ook de volwassenen in de belangrijkste hoofdstukken van de christelijke religie geoefend, onderwezen en gesterkt werden.²⁴

Geloofsonderricht stond zo volledig in het teken van de voorbereiding op het kerklidmaatschap. Het werd door Micron blijkbaar als een exclusieve aangelegenheid van ouders en gezin beschouwd. Voor de scholen was geen rol van betekenis weggelegd.²⁵ Het isolement en de bijzondere positie van de ballingengemeenten, waar de nadruk noodzakelijkerwijs lag op consolidatie en niet zozeer op expansie, maakten inschakeling van het onderwijs op dit terrein blijkbaar onnodig.

Geheel in deze lijn legde ook het convent van Wezel in 1568 sterk het accent op de catechese. De vergadering legde daarbij een opmerkelijk pedagogisch inzicht aan de dag, door het belang te benadrukken van leeftijds-afhankelijk geloofsonderricht, dat niet alleen gericht moest zijn op memoriseren, maar ook op inzicht en begrip. Daarbij was het noodzakelijk, dat een voor kinderen vertrouwde en begrijpelijke taal gebezigd werd. Anders dan bij Micron werd daarbij nu ook een plaats ingeruimd voor de scholen, zij het dat de ouders - onder bedreiging van tuchtmaatregelen - de eerst aangewezenen waren om het onderricht ter hand te nemen.²⁶

Catechese werd daarmee door Wezel bepaald tot een gemeenschappelijk taak voor ouders, school en kerk, die gedrieën de ook in andere reformatorische centra gebruikelijke catechetische driehoek vormden.²⁷ De bekommernis van het convent met het onderwijs reikte echter niet verder dan het vaststellen van deze ondersteunende taak bij de catechese en een bepaling over het inschakelen van schoolkinderen en leerkrachten bij de zondagse psalmenzang in de kerk. De schoolmeester verwierf hiermee overigens wel de status van kerkelijk ambtsdrager en werd in een adem ge-

noemd met predikant, ouderling en diaken.²⁸

De synode van Emden in 1571, die zo breedvoerig inging op zaken als Doop, huwelijk en tucht, schonk nauwelijks aandacht aan het onderwijs. Slechts in de bijlagen werd, in het kader van een nadere invulling van de classicale taken, aan de praeses van de classes opgelegd, te informeren naar de zorg voor de scholen in de verschillende plaatsen.²⁹ Voor het overige beperkten de in de Oostfriese ballingenstad verzamelde dienaren zich tot de voor het geloofsonderricht belangrijke afspraak, dat de Heidelbergse Catechismus in de Nederlandstalige gemeenten voortaan de voorkeur moest krijgen.³⁰

Het moge duidelijk zijn, dat Londen, Wezel en Emden weinig houvast boden voor het ontwikkelen van een op de nieuwe verhoudingen van na 1572 toegesneden gereformeerde onderwijspolitiek. De uitgezette lijnen voor een catechetische driehoek gezin-school-kerk waren nog nauwelijks zichtbaar, vooral doordat de rol die het onderwijs zou moeten spelen volledig onderbelicht bleef. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat al op de eerste Hollands-Zeeuwse 'provinciale' synode in 1574 gepoogd werd een duidelijker beeld te schetsen van de gereformeerde bedoelingen met het onderwijs. De predikanten kregen van deze synode tot taak goede acht te slaan op de toestand van het onderwijs binnen hun gemeenten. Verwacht werd dat zij zouden nagaan op welke plaatsen er behoefte bestond aan scholen en of er eertijds "een openbaer ende ordinaris stipendium" uitbetaald was aan de leerkrachten. Dit laatste was niet alleen van belang met het oog op de mogelijkheid tot het heroprichten van in verval geraakte scholen, maar bood de Gereformeerde Kerk tevens kansen via de uitbetalende instantie invloed te verwerven op de aanstelling en het functioneren van dergelijke schoolmeesters.

Dit streven naar kerkelijke zeggenschap in onderwijszaken werd door de synode ook met zoveel woorden omschreven; de predikanten zouden de magistraten toestemming moeten vragen schoolmeesters te mogen aanstellen, erop toe moeten zien dat alle leerkrachten de geloofsbelijdenis ondertekenden, zich aan de tucht onderwierpen en de kinderen zouden onderwijzen in de catechismus "ende andere dingen die der jeucht nut sijn". De overheid op haar beurt zou, volgens het ideaalbeeld van de synode, alle schoolmeesters die niet aan deze voorwaarden wensten te voldoen, moeten weren of afzetten en tevens goede zorg moeten dragen voor de betaling van de leraren. Blijkbaar vertrouwde de synode er niet op, dat de verschillende lokale overheden zonder meer accoord zouden gaan met deze gang van zaken, want nadrukkelijk werd de predikanten opgedragen in geval van tegenwerking door middel van rekwesten te reclameren bij de hoge overheid, om zo de belangrijke zaak van het onderwijs krachtig te kunnen "voortdrijven".³¹

De voortvarende koers die in Dordt werd ingezet, stuitte echter onmiddellijk op de nodige praktische hindernissen. Allereerst was er de reeds door de synode voorziene tegenwerking van lagere overheden. Reeds na een jaar werden de Staten van Holland en Zeeland door de Zuidhollandse synode in een remonstrantie erop gewezen dat goede scholen nodig waren voor een goede "regieringe der republiken ende kercken". Om die reden was het noodzakelijk, aldus het verzoekschrift, dat niemand tot de schooldienst werd toegelaten die niet de "ware religie" beleed of was toegedaan.³²

Een ander praktisch probleem vloeide voort uit de organisatie van het niet-universitaire schoolwezen in de Nederlanden. Er was geen sprake van duidelijke structuren en eenheid of gelijkvormigheid in het onderwijsaanbod. De doorgaans prestigieuze grote of Latijnse scholen in de steden en sommige kleinere plaatsen genoten volop de aandacht en financiële steun van de overheid, met het oog op het belang dat dit type scholen van oudsher had voor de voorbereiding van een stedelijke en kerkelijke elite op een universitaire studie. Daarnaast bestond er in elke stad echter nog een breed scala aan onderwijsvormen, dat particulier ondernemerschap als gemeenschappelijk kenmerk had. Afhankelijk van de gebezigde taal waren er (Neder-)Duitse, Franse en Italiaanse scholen, waarbij er ook nog eens verschil gemaakt kon worden in lesaanbod (lezen, schrijven, rekenen, boekhouden), in leeftijd (kleuters, jongere of oudere kinderen), in lesuren (tussen enkele uren per week op een armenschool en een volledige schoolweek) en in lesvorm (privé, klassikaal, langs de deuren).³³

De stedelijke magistraten verstrekten reeds vóór de Overgang vergunningen voor het houden van dergelijke bijscholen, doch van een systematische en volledige scholenregistratie was toentertijd en ook in de eerste jaren na 1572 veelal geen sprake. Het begrip "school" kan in dit verband overigens misverstanden wekken, aangezien het in de meeste gevallen ging om zelfstandig werkende schoolmeesters en schoolvrouwen, die tegen betaling van schoolgeld in hun eigen huis een groep kinderen onder de hoede namen.³⁴ Naast de legale bijschoolhouders, die werkten met een consent van de overheid, waren er nog talrijke mannen en vrouwen die clandestien les aan huis gaven.³⁵

Op de dorpen lag de situatie enigszins anders. Daar was over het algemeen het leerlingenaanbod te gering om naast de officiële parochieschool ook nog eens bestaansrecht te bieden aan een of meer bijscholen. De dorpsscholen waren in zekere zin vergelijkbaar met de Latijnse scholen in de steden - die van oorsprong doorgaans ook aan een parochiekerk verbonden waren - aangezien het in beide gevallen een gemeenschapsvoorziening betrof. Ook had de wereldlijke overheid al ruim voor de Reformatie het benoemingsrecht van schoolmeesters voor beide schooltypen aan zich getrokken.³⁶

Tegen de achtergrond van deze gespleten en versnipperde onderwijsstructuur, is het te begrijpen dat de synode van 1574 haar aspiraties ten aanzien van het onderwijs duidelijk toespitste op de Latijnse scholen en de parochiescholen in de dorpen, omdat in die gevallen de overheid als verantwoordelijke en uitbetalende instantie aangesproken kon worden. Centraal gecoördineerde pogingen van de gereformeerden om in de steden ook alle particuliere bijscholen binnen de gewenste catechetische driehoek te trekken, bleven vooralsnog achterwege.

De eerste nationale synode op Hollandse bodem, die in 1578 te Dordrecht bijeen kwam, wijdde onder het kopje "Van de scholen" een apart hoofdstuk aan het onderwijs, doch dit stond vrijwel geheel in het teken van het universitaire theologie-ondericht. Het nijpende predikantentekort in deze jaren dwong de Gereformeerde Kerk tot intensieve bemoeienis met de inrichting en de financiering van de opleiding van aspirant-predikanten,³⁷ hetgeen mogelijk ten koste ging van de kerkelijke aandacht voor het elementaire onderwijs.

Ten aanzien van het primaire onderwijs werd namelijk slechts het voornemen uitgesproken, dat actief gewerkt zou worden aan de vorming van scholen, waarin kinderen niet alleen "spraken ende konsten" zouden leren, maar vooral ook de christelijke catechismus ingeprent kregen en op de predikaties voorbereid werden.³⁸ In vier jaar tijd waren de gereformeerde verwachtingen ten aanzien van het onderwijs klaarblijkelijk danig getemperd. Het heeft er alle schijn van dat in 1578 de hoop op een algehele reformatie van de scholen had plaatsgemaakt voor een streven naar oprichting van "eigen" scholen met een gereformeerd karakter. Dit beeld wordt nog eens versterkt door de Zuidhollandse synode, die in september 1579 op de vraag hoe dergelijke scholen opgericht zouden moeten worden, niets anders wist te adviseren, dan dat classes en predikanten hun uiterste best moesten doen om zulks te bereiken en in elk geval de catechismuspreken niet achterwege moesten laten.³⁹

Dergelijke catechismuspreken, aan de hand van de Heidelbergse tekst, waren de oudste en lange tijd enige vorm van catechese voor de gemeente.⁴⁰ Dergelijke preken werden doorgaans op de zondagnamiddag gehouden en vaak omlijst met het beantwoorden van de catechismusvragen door kinderen. Het voorbereiden van deze kinderen werd nadrukkelijk niet gezien als een taak van de predikant, maar overgelaten aan een schoolmeester.⁴¹ Aangezien hier twee lijnen van de catechetische driehoek samenkwamen, is het begrijpelijk dat classes en synoden er veel belang aan hechtten dat dergelijke catechesepreken ook daadwerkelijk doorgang vonden. Later zullen wij nog zien dat om uiteenlopende redenen niet overal gehoor gegeven werd aan deze wens.

Verwarring

Uitgerekend in deze tijd, waarin de kerkelijke eis tot een algehele reformatie van het onderwijs nog slechts zwak klonk en de verschillende vergaderingen de indruk wekken dat de scholen slechts in geringe mate hun belangstelling genoten, werd in maart 1581 door de Staten van Holland een plakkaat afgekondigd, waarin werd vastgelegd dat de classes het recht kregen schoolmeesters te examineren. Over de aanleiding tot deze verregaande en moeilijk verklaarbare concessie van de overheid aan de Gereformeerde Kerk tasten wij volledig in het duister. De tekst van het plakkaat is niet te achterhalen en wij weten slechts van zijn bestaan, door een verwijzing ernaar in de acten van de nationale synode van Middelburg.⁴²

Mogelijk was de synode te voorbarig in haar conclusie en baseerde zij zich op een concept-versie of een rondschrijven van Gecommitteerde Raden. De aanwezigen op deze synode leken in ieder geval al evenzeer verrast. Bij het opstellen van de kerkorde kwamen zij niet verder dan een herhaling van wat drie jaar eerder in Dordt over schoolmeesters was opgemerkt: de gemeenten dienden erop toe te zien dat er schoolmeesters waren, die de kinderen de catechismus leerden en hen opvoedden in de vreze Gods.⁴³ Pas bij de afhandeling van de particuliere zaken werd door Haarlem de vraag opgeworpen, hoe zo'n door de Staten verordend classicaal examen er dan uit zou moeten zien. Het weinig verhelderende antwoord van de synode luidde dat de aspirant-schoolmeesters zowel op de zuiverheid van hun geloof, als op hun vakbekwaamheid getest moesten worden.⁴⁴ Elke nadere aanduiding van de te stellen eisen bleef echter achterwege.

Bij de synode-deelnemers in Middelburg leefde blijkbaar nog grote onduidelijkheid over wat de kerkelijke koers zou moeten zijn ten aanzien van het onderwijs. Andere particuliere vragen over hoe moest worden omgegaan met schoolmeesters, schoolvrouwen en rectoren die geen lidmaat waren en zich ook niet wensten te reformeren, werden beantwoord op de gebruikelijk obligate wijze, namelijk met het advies dat eenieder moest doen wat in zijn vermogen lag.⁴⁵

Wel nam de synode nog het initiatief om in overleg te treden met de professoren van de universiteit in Leiden, om met hen te spreken over de reformatie der scholen. Voor het overleg in Leiden werden twee predikanten afgevaardigd, Martinus Lydius uit Amsterdam en Johannes Damius uit Haarlem, die een uitgebreide instructie meekregen. Aan de professoren zou onder meer gevraagd worden hun invloed bij de Staten aan te wenden, opdat in alle steden Latijnse scholen ("een saet der universiteit") opgericht zouden worden, er overal uit dezelfde goede boeken gedoceerd zou worden (genoemd werden werken van Philippus Melanchthon en Cornelis Valerius) en opzieners aangesteld zouden worden, die het oog hielden op zowel de leerkrachten als hun leerlingen. Maar ook over de geregelde betaling van dorpsschoolmeesters uit geestelijke goederen zou in Leiden gesproken moeten worden.⁴⁶

Al met al wekt deze instructie op geen enkel punt de indruk, dat vergroting van de kerkelijke invloed op het onderwijs nagestreefd werd. Veeleer lijkt zij voortgekomen uit een algemene zorg voor de kwaliteit van het onderwijs. Gevoelige zaken als de confessionele kleur van de leerkrachten en de mogelijkheid tot wering of afzetting van andersdenkenden, werden niet aangeroerd. Het lijkt dan ook uitgesloten dat dit kerkelijke initiatief wrevel heeft gewekt bij de overheid. Toch waren de deelnemers aan de Middelburgse synode nog maar net in hun standplaatsen teruggekeerd, toen de Staten van Holland een nieuw plakkaat op het onderwijs deden uitgaan. In december 1581 werd de opmerkelijke bepaling dat de classes het recht hadden schoolmeesters te examineren alweer ingetrokken en vervangen door een regeling, die deze bevoegdheid in de steden bij de magistraten legde en op het platteland bij de hoofdofficieren, particuliere of ambachtsheren, danwel hun officieren.⁴⁷

De overigens zonder geldigheid gebleven Hollandse ontwerp-kerkorde van 1583, bevatte een gelijkluidende bepaling voor publieke scholen, met daaraan evenwel gekoppeld de eis dat de schoolmeesters naast een goede levenswandel ook "openbare belijdenisse doen van te willen naervolgen ende houden die leeringhe der heijlighen Apostelen ende Propheten, zoals in de Oude en Nieuwen Testamente begrepen ende somierl. in de voorsz. Catechismus zijn vervatter".⁴⁸ Blijkbaar waren de Staten bereid ten aanzien van de publieke scholen, dat wil zeggen de Latijnse scholen in de steden en de parochiescholen op de dorpen, het schoolmeestersambt exclusief te reserveren voor personen die professie hadden gedaan van de gereformeerde religie of deze godsdienst op zijn minst waren toegedaan. Daartegenover stond echter wel, dat de overheid zich het recht voorbehield deze leerkrachten aan te stellen en te ontslaan. Beide zaken werden in 1584 nog eens vastgelegd in een herhaling van het plakkaat van december 1581.⁴⁹

In deze situatie kwam voorlopig geen verandering, ook niet toen zich met de komst van Leycester nieuwe perspectieven leken aan te dienen voor een vergroting van de invloed van de kerk op de overheid. De nationale synode van 's-Gravenhage

in 1586 liet de overheden ongemoeid in hun "recht of gebruyck nopende het aenne-
men ende afstellen" van schoolmeesters, terwijl de Staten van Holland op hun beurt
van de schoolmeesters "van de provinciale publicque scholen" bleven eisen, dat zij
belijdenis van de gereformeerde religie hadden gedaan "of ten minsten deselve
[waren] toegedaen".⁵⁰

Ook de Haagse synode ging in een instructie nader in op haar wensen ten aanzien
van het onderwijs. De scholen werden betiteld als "seminaria van de kercken ende
policijen", waarbij in de eerste plaats weer gedacht werd aan de universitaire oplei-
ding voor predikanten en het opzetten van een college voor beursstudenten in de
theologie. Ten aanzien van het primaire onderwijs werd aangedrongen op het daad-
werkelijk weren en afzetten van alle vijanden van de religie uit het schoolmeesters-
ambt, overeenkomstig het bevel van de Staten. Nadrukkelijk werd hierbij aangege-
ven, dat het zowel de meesters als de "meesteressen" betrof.⁵¹

Toen ten aanzien van de publieke scholen, althans naar de letter van de wet en
eigenlijk zonder opvallend veel moeite, was bereikt dat het schoolpersoneel gerecru-
teerd zou worden uit aanhangers van de gereformeerde leer, werd de aandacht
geleidelijk verbreed naar de bijscholen en naar andere thema's. Het Hollandse plak-
kaat van 1589, dat grotendeels een herhaling vormde van de bepalingen uit 1581 en
1584, schreef voor dat geen enkele schoolmeester uit boeken mocht leren die strijdig
waren met de christelijke religie.⁵² Dit verbod gold onmiskenbaar de clandestiene
bijscholen van rooms-katholieke leerkrachten, over wier optreden in de daaropvol-
gende jaren in toenemende mate bij de overheid geklaagd zou gaan worden door
classes en synoden.

Ook de Hollandse ontwerp-kerkorde van 1591, opgesteld door acht "politieke" en
acht "kerkelijke" personen, getuigde van deze bredere invalshoek. Niet alleen van de
schoolmeesters van de publieke scholen, maar ook van hun collega's die niet werden
betaald uit de gemene middelen maar alleen werden "ghedooght", met andere woor-
den de geconsenteerde bijschoolhouders, werd verlangd dat zij niets zouden leren
dat strijdig was met de gereformeerde leer.⁵³

In ditzelfde jaar 1591 ontwierp de stad Dordrecht een ordonnantie op de scholen,
die een uitgesproken gereformeerd karakter droeg en weinig of geen ruimte meer liet
voor het bestaan van scholen van een andere signatuur. In andere steden, zoals in
Amsterdam, werden schoolreglementen opgesteld die veel minder ver gingen in hun
voorschriften.⁵⁴ Straks zullen wij zien dat Delft nooit de moeite nam om een dergelij-
ke schoolorde op te stellen en zich in onderwijszaken altijd beriep op de door de
Staten uitgevaardigde plakkaten.

Het Dordtse voorbeeld vond lang niet overal navolging en talrijk waren dan ook
de kerkelijke klachten over de "inconvenienten" op onderwijsgebied. Herhaalde
pleidooien voor het opstellen van een nationale schoolorde, die meer eenheid in de
regelgeving en het onderwijsaanbod moest geven, vonden geen gehoor. Hetzelfde
gold overigens voor de talrijke klachten over tekortschietende betaling van school-
meesters en het gebrekkige toezicht op hun leer en leven.⁵⁵

Dit laatste was voor de Zuidhollandse synode van augustus 1594 aanleiding de
Staten te vragen de kerkeraden en classes, "gelijck van ouden tijden herwaerts", te
belasten met enig toezicht op scholen en schoolmeesters, dit "om meerder eenic-

heijds willen tusschen den kercken ende scholen" ⁵⁶ De provinciale overheid deed de schooldeur echter figuurlijk op slot, door steeds opnieuw vast te houden aan de eigen zeggenschap over de scholen. Keer op keer moesten de kerkelijke vergaderingen echter vaststellen dat het overheidstoezicht tekortschoot, waardoor zelfs openbare vijanden van de religie kans zagen het publieke schoolmeestersambt te bemachtigen en te behouden ⁵⁷

Heldere lijnen

De woelingen, waarin de Gereformeerde Kerk geleidelijk belandde, maakte een verbetering van deze situatie lange tijd onmogelijk. Het vergroten van de kerkelijke invloed op het onderwijs was in deze situatie ondenkbaar en onbespreekbaar. Dat veranderde, toen de grote Dordtse synode van 1618-1619 de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten in het voordeel van laatstgenoemden besliste. Dat deze synode veel belang hechtte aan het thema catechese en onderwijs, bleek wel uit de prominente - tweede - plaats, die het onderwerp innam op de agenda van de vergadering en uit de breedvoerige wijze waarop erover werd gesproken ⁵⁸. Schril steekt dit af tegen de geringe aandacht die eerdere nationale synodes eraan besteedden, hetgeen opgevat zou kunnen worden als een impliciete erkenning dat de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden het belang van geloofsonderwijs lange tijd niet op de juiste waarde wist te schatten.

Eindelijk schetste de Dordtse synode in heldere lijnen de catechetische driehoek gezin-school-kerk. Voor het eerst werd in detail aangegeven welke taken er waren weggelegd voor ouders, schoolmeesters en kerkdienaren en hoe deze plichten onderling op elkaar zouden moeten worden afgestemd. Van ouders werd verwacht dat zij hun kinderen opvoedden in de vreze Gods en hen daarbij vertrouwd zouden maken met de beginselen van de gereformeerde religie door middel van huisgebeden, Schriftlezing en kerkgang. Op deze wijze moest de "teedere jonkheid" voorbereid worden op de catechesatie in de scholen.

Van de schoolmeesters werd vervolgens verlangd, dat zij de jeugd verder zouden onderwijzen in godzaligheid en in de fundamenteën van de christelijke leer. Daartoe diende de overheid er zorg voor te dragen, dat niet alleen in alle steden maar ook in alle dorpen, scholen zouden worden opgericht die ook toegankelijk waren voor arme kinderen, met leerkrachten die een behoorlijke bezoldiging ontvingen. De schooldienst mocht naar het oordeel van de synode uitsluitend openstaan voor lidmaten van de Gereformeerde Kerk, die bereid waren bij hun aanstelling de Drie Formulieren van Enigheid te ondertekenen.

Voor het catechismus-onderwijs op de scholen wenste de synode maar liefst twee dagen per week te reserveren. Daarbij kon dan, afhankelijk van de leeftijd en het niveau van de leerlingen, gekozen worden uit een drietal 'methodes', gebaseerd op de Heidelbergse Catechismus. Uitgebreid werd door de synode ingegaan op de wijze waarop deze formulieren gebruikt dienden te worden en hoe de leerkrachten de stof zouden moeten overbrengen op de leerlingen.

Het raakvlak van school en kerk lag in de verplichting voor de schoolmeester om zijn leerlingen te begeleiden naar de predikaties, in het bijzonder naar de catechismuspreken, waar de kinderen in het openbaar de op school geleerde geloofskennis

moesten demonstreren. De predikanten en ouderlingen zouden op hun beurt regelmatig bezoeken moeten afleggen aan de scholen - "zoo bizondere als publieke" - om de onderwijzers tot vlijtigheid aan te sporen, de wijze van catechiseren aan te geven, de kinderen vriendelijk te ondervragen en met kleine prijsjes (door de magistraat uit te loven, sic) te stimuleren. Dergelijke schoolbezoeken hadden ook tot doel, al werd dit niet met zoveel woorden gesteld, toezicht uit te oefenen op het (ge)loofs)onderwijs. In hun ambtsbediening nalatige of slecht functionerende schoolmeesters zouden eerst en vooral door de kerkeraad vermaand moeten worden hun plichten beter na te komen. Het feit dat de synode ervan uitging dat voortaan uitsluitend nog lidmaten tot de schooldienst zouden worden toegelaten, maakte het immers mogelijk dat gebruik werd gemaakt van de kerkelijke discipline. Bij een halsstarrige houding, zo besloot de synode, zou de overheid worden herinnerd aan haar schuldige plicht om zo iemand te vervangen.

Ook de rol van de laatste actor in de catechetische driehoek, de kerk, werd nauwkeurig omschreven. Wederom werd het belang van de catechismuspredikatie benadrukt, die kort en bondig behoorde te zijn en toegesneden zou moeten worden op zowel de oudere als de jongere toehoorders. Verder werd van de predikanten verwacht, dat zij ook oog hadden voor de oudere generatie, die nooit op school enig geloofsonderricht had genoten. Speciaal voor deze mensen - lidmaten en andere volwassenen - zouden ten huize van de predikant, in de consistoriekamer of elders bijeenkomsten moeten worden belegd, bij welke gelegenheid gezamenlijk gesproken zou moeten worden over de hoofdpunten van het christelijk geloof.

Dankzij de grote Dordtse synode werden de bedoelingen van de Gereformeerde Kerk met het primaire onderwijs voor het eerst helder geformuleerd, en gepresenteerd in samenhang met het geloofsonderricht in gezin en kerk. De tijd leek gunstig om nu eindelijk met voortvarendheid de algehele reformatie van het onderwijs ter hand te nemen.

In Zuid-Holland stelde de particuliere synode onmiddellijk alles in het werk om uitvoering te geven aan de Dordtse besluiten aangaande de scholen. De voorgeschreven ondertekening van de Drie Formulieren van Enigheid door rectoren en schoolmeesters kon volledig de goedkeuring van deze synode wegdragen, aangezien leerkrachten "van meerder verstant ende kennisse behooren te sijn als de ghemeene lidmaten". Bovendien zag de synode deze maatregel als een noodzakelijk wapen in de strijd tegen onrechtzinnige schoolmeesters, die "de jonge jeucht lichtelijck connen infecteren".⁵⁹

Over het algemeen kostte het weinig moeite de leerkrachten van de Latijnse scholen en de publieke schoolmeesters tot ondertekening van de volgende standaardtekst te bewegen:

"Wij onderschreven rectoren ende schoolmeesteren
van N.N., verclaren oprechtelick ende in goede
conscientie voor den Heere met dese onderteijckeninge,
dat alle artikelen ende stucken der leere, in dese
Confessie ende Catechismo der Nederlantsche Gereformeerde
Kercken begrepen, mitsgaders de verclaringe over eenige

poincten der voorsz. leere, in de nationale synode anno 1619 tot Dordrecht gestelt, in alles met Godes woort overeencoemt. Beloven derhalven, dat wij de voorsz. leere getrouwelick sullen voorstaen ende de joncheijt nae eijsch van ons beroep ende haer begriip neerstich inscherpen, op peijne dat wij, hiertegens doende, van onsen schooldienst sullen ontset worden".⁶⁰

Ook de diverse overheden toonden zich wat dit betreft zeer coöperatief. Zij bleken evenwel niet genegen ook de vele bijschoolhouders tot ondertekening te dwingen. Reeds na een jaar moest de Zuidhollandse synode vaststellen dat de schoolmeesters van de bijscholen, die de Drie Formulieren niet ondertekend hadden, "ongelijk beter vaeren" dan hun publieke collega's, hetgeen zeer nadelig was voor de gereformeerde religie. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat deze bloei van de bijscholen te maken had met de weigering van andersdenkende ouders om hun kinderen naar (publieke) scholen te sturen, die voortaan een zo duidelijk gereformeerd stempel droegen.

Om deze tendens een halt toe te roepen besloot de synode de Staten-Generaal te verzoeken, de verplichting tot ondertekening van de Drie Formulieren ook van kracht te verklaren voor de particuliere schoolmeesters. Immers, zo luidde haar redenering, in de acta van de nationale synode van Dordrecht was geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten schoolmeesters.⁶¹ Alle pogingen van de synodale gedeputeerden om de hoge overheden tot een dergelijke uitleg te overreden, bleven echter zonder resultaat.

Hetzelfde lot trof het gereformeerde pleidooi voor een nationale schoolorde. Het heersende particularisme, dat had geleid tot grote lokale verschillen in de regelgeving voor de scholen, maakte de totstandkoming van een algemene schoolorde tot een uiterst gecompliceerde aangelegenheid. Alleen voor het onderwijs aan de Latijnse scholen in Holland zou uiteindelijk in 1625 een gemeenschappelijke regeling worden opgesteld.⁶² Het primaire onderwijs zou het echter nog lange tijd zonder een dergelijke schoolorde moeten stellen.

Algemeen geldende uitspraken over bijvoorbeeld de invloed van de Gereformeerde Kerk op het lager onderwijs, kunnen voor het door ons bestudeerde tijdvak dan ook moeilijk gedaan worden. Vandaar dat het noodzakelijk is om voor elke stad of regio afzonderlijk na te gaan hoe de verhoudingen zich ontwikkelden. Ten aanzien van Delft en Delfland zullen wij dit doen in de navolgende hoofdstukken, maar wel tegen de achtergrond van de hierboven geschetste provinciale en 'nationale' ontwikkelingen. Uitgangspunt daarbij zal de vraag zijn, hoe de catechetische driehoek gezin-school-kerk, die reeds door Wezel in vage lijnen geschetst werd, maar pas tijdens de grote Dordtse synode duidelijke contouren kreeg, in en rond Delft gestalte kreeg.

Hoofdstuk 2: GELOOFSONDERRICHT IN KERKELIJK VERBAND

Vertrekpunt voor ons onderzoek naar de relatie tussen de Gereformeerde Kerk en het onderwijs moet, zoals steeds, gelegd worden binnen de muren van deze kerk. Pas nadat wij hebben vastgesteld hoe de gemeenten van Delft en Delfland hebben getracht invulling te geven aan hun eigen catechetische taken, zullen wij de kerkdeuren openzwaaien om te zien op welke wijze geprobeerd werd de scholen te betrekken bij de geloofsopvoeding en het totale onderwijs op gereformeerde leest te schoeien.

Het belangrijkste middel dat de gereformeerde kerken ten dienste stond bij de overdracht van geloofskennis, was vanzelfsprekend de verkondiging van het Woord vanaf de kansel. Voor kinderen was deze prediking echter moeilijk te volgen, aangezien de gebezigde taal was afgestemd op een volwassen gehoor. Ook beschikten de kinderen nog niet over de veronderstelde basiskennis van de belangrijkste geloofspunten. Dit laatste ging ook op voor een aantal volwassen lidmaten, met name voor de niet- of slechts laag-geschoolden en voor gereformeerde ouderen van de eerste generatie. Deze had de noodzakelijke geloofskennis nog niet van huis uit meegekregen, maar was opgevoed en opgegroeid met de opvattingen en gebruiken van de oude kerk.

Om te voorzien in de noodzaak van geloofsonderricht in kerkelijk verband, hadden de synoden van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden van meet af aan voorgeschreven, dat in elke gemeente op zondagmiddagen de reeds in het vorige hoofdstuk aangestipte catechismuspreken zouden plaatsvinden. Zeker is, dat in Delft reeds in een vroeg stadium een begin werd gemaakt met dergelijke predikaties. De eerste vermelding dateert van 3 mei 1574. Op die dag besloot het consistorie meester Pieter Swelingh (Sterlinx)⁶³ dringend te vragen voortaan bij zijn schoolkinderen in de catechismusprek te blijven. Uit deze korte aantekening in het kerkeradsboek kan niet alleen afgeleid worden dat de praktijk van de catechismuspredikatie in Delft toen al enige tijd bestond, maar ook dat leerlingen van deze als lidmaat te boek staande schoolmeester zich onder het gehoor bevonden.⁶⁴

Nog in hetzelfde jaar werd met de kerkmeesters overlegd, om in beide parochiekerken onder de preekstoel enige bankjes aan te laten brengen voor de kinderen. Met deze kleine aanpassing van het meubilair werd ook de inrichting van de Delftse kerkgebouwen al vroeg geschikt gemaakt voor het catechese-onderricht.⁶⁵

Op het platteland werd de catechismuspredikatie waarschijnlijk lang niet overal met dezelfde voortvarendheid ter hand genomen. Alleen van Naaldwijk is bekend, dat in de beginjaren van tijd tot tijd gepreekt werd op de zondagmiddag. Net als in Delft was er al sprake van in 1574, doch de verstrooiing van de gemeente als gevolg van oorlogshandelingen, maakte reeds snel een eind aan deze praktijk. In 1581 werd gemeld dat weer een begin gemaakt zou worden met de wekelijkse catechismuspredikatie, nadat dit een tijdlang was nagelaten. Dit voornemen moest in 1584 echter al hernieuwd worden.⁶⁶

Over de situatie in de andere dorpen binnen de classis zijn wij minder goed geïnformeerd. Dat de catechismuspredikatie op den duur in veel gemeenten tot de kerkelijke praktijk is gaan behoren, is niettemin aannemelijk. Toen de Zuidhollandse

synode in 1593 alle plattelandsdienaren met een enkelvoudige bediening opriep het catechese-onderricht op de zondagmiddag, ongeacht de omvang van het gehoor, ter hand te nemen,⁶⁷ reageerde de Delftse classis namelijk met de vaststelling, dat vele predikanten in haar ressort dit al deden en dat zij dit in het verleden ook steeds gedaan hadden.⁶⁸ Van enig principieel verzet tegen de catechismusprediking, zoals dit bijvoorbeeld in het Gouda van Herman Herbers bestond, was in Delftse contreien geen sprake.⁶⁹

De combinatie van gemeenten was in de Delftse classis in wezen de enig geaccepteerde reden om af te zien van de catechismuspredikatie, omdat de predikant in zo'n geval zijn werkzaamheden moest verdelen over de betrokken gemeenten. Incidenteel kon ook om andere redenen het besluit genomen worden om, zij het tijdelijk, de catechismusprediking achterwege te laten. Zo besloot Berkelse kerkeraad in augustus 1618 de middagbijeenkomsten op te schorten in verband met de hooitijd en deze pas te hervatten na afloop van de Berkelse kermis.⁷⁰

Blijkens de eerder aangehaalde opmerking van de synode liet de belangstelling voor de bijeenkomsten op de zondagmiddag echter vaak te wensen over. Ook in het Delfland zijn hiervoor rond de eeuwwisseling enkele indicaties te vinden. In Schipluiden was de opkomst zo gering, dat de predikant besloot de catechismuspredikatie voortaan maar achterwege te laten. Dit kon vanzelfsprekend geen genade vinden in de ogen van de classis, die dan ook voortzetting van de predikaties gelastte. Als hij zijn werk deed, zo kreeg de enigszins ontmoedigde predikant als vertroosting mee, dan zou God zijn arbeid zegenen en niet tevergeefs of vruchteloos laten zijn.⁷¹ Ook Jacobus Taurinus uit 't Woudt moest zich door de classis laten overtuigen dat een namiddagse gang naar de kansel zinvol was, maar hij verbond aan zijn toezegging wel een numerus fixus. Pas bij een gehoor van twintig mensen of meer zou hij de middagpredikatie doorgang laten vinden.⁷²

Er zijn verschillende redenen denkbaar, waarom de zondagse catechismuspredikaties slechts een geringe populariteit genoten. Allereerst zullen vorm en inhoud weinig aansprekend zijn geweest voor in het gehoor geoefende kerkgangers. De voornaamste geloofspunten van de gereformeerde leer werden aan de hand van de Heidelbergse Catechismus in een cyclische reeks van 52 zondagen uitgelegd en geleerd.⁷³ Deze combinatie van explicatie en memorisatie was primair gericht op de kinderen en kreeg vorm in een korte preek, die bevattelijk moest zijn, en in het opzeggen van vragen en antwoorden uit de catechismus door de aanwezige kinderen. Naar Geneefs en Londens voorbeeld was dit geloofsonderricht echter niet uitsluitend voor de kinderen bestemd, aangezien werd uitgegaan van het principe, dat de gemeente als geheel een leergemeenschap vormde.⁷⁴

Daarmee had de catechismuspredikatie een tweeledige doelstelling; het onderwijzen van de kinderen en het verder inscherpen van de geloofskennis bij alle gemeentelieden. Beide zaken waren in de praktijk echter moeilijk te combineren en stelden hoge eisen aan de didactische kwaliteiten van de predikanten. Gelet op hetgeen bekend is over de kwaliteit van met name de plattelandspredikanten, lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen, dat menigeen de vaardigheid miste om twee keer op een dag zijn gehoor te boeien. In een kennelijke - en nergens elders waargenomen - poging de aantrekkelijkheid van de middagssessies te vergroten en de idee van de

totale gemeente als leergemeenschap vorm en inhoud te geven, nam de kerkeraad van Berkel in 1616 het besluit voortaan op de zondagochtend ook de Tien Geboden voor te lezen en in de namiddag de Artikelen des Geloofs. Bovendien zou tijdens de catechismuspredikatie een hoofdstuk uit het Oude of Nieuwe Testament voorgelezen worden.⁷⁵

Over het algemeen moet voor de meeste kerkgangers de verleiding echter groot zijn geweest het tweede deel van de rustdag elders en op een andere wijze door te brengen. Door de forse inkrimping van het aantal kerkelijke feestdagen op de kalender, bleef voor velen immers alleen de zondag nog over als vrije dag. De Delftse kerkeraad had aanvankelijk zelfs moeite de schoolmeesters uit eigen gelederen te bewegen hun leerlingen naar de kerk te begeleiden, zoals niet alleen bleek uit de al genoemde vermaning aan het adres van meester Sterlinx, maar ook uit de problemen met een collega van hem, meester Bartholomeus Cloot. Deze gaf er namelijk de voorkeur aan de middag door te brengen met "te rijden spelen op het land". De Naaldwijkse rector Charles Mahieu ging op dat tijdstip liever wandelen.⁷⁶ Het is tegen deze achtergrond veelzeggend, dat de beslissing van de Zuidhollandse synode om *coûte que coûte* vast te houden aan de catechismuspredikatie niet werd ingegeven door catechetische motieven, maar door de wens om de predikaties te gebruiken als wapen in de strijd voor de zondagsheiliging.⁷⁷

Afgezien van de catechismuspredikaties beschikte de Gereformeerde Kerk over weinig andere middelen tot geloofsonderricht. Nergens is al een spoor te vinden van het bestaan van een of andere vorm van belijdeniscatechisatie.⁷⁸ Wel mocht in 't-Woudt iedereen die "eenich besonder onderricht des christelijke gheloofs" verlangde, zich op de zondagmiddag vervoegen ten huize van de predikant, doch deze mededeling uit 1590 hield waarschijnlijk verband met het nog ontbreken van de catechismuspredikatie in deze toen nog prille gemeente.⁷⁹

Exercenten

Er bestaan duidelijke aanwijzingen, dat sommige lidmaten behoefte hadden aan een verbreding en verdieping van hun geloofskennis, die veel verder ging dan hetgeen geboden werd tijdens de reguliere catechismusuitleg. Van de autodidact Cornelis Corstensz, die in 1572 korte tijd predikant van Vlaardingen was, is bekend dat hij gedurende zijn verblijf in Brielle tijdens bijeenkomsten van de kerkeraad een nadere uitleg placht te geven van hoofdstukken uit de Heidelbergse Catechismus. Daarmee legde hij de basis voor zijn op schrift gestelde *Wilegghinge des catechismi der gereformeerde christelicke kercke in Neerduytslandt*, die in 1598 - zestien jaar na zijn overlijden - het licht zou zien.⁸⁰

Bleven de catechismus-oefeningen van Corstensz beperkt tot de leden van het consistorie, het initiatief dat enige Delftse lidmaten in 1595 ontvouwd, ging veel verder. Op 9 oktober van dat jaar meldden zij zich bij de kerkeraad met het verzoek hun toe te staan iedere zondag na de ochtendpredikatie bijeen te komen om zich te oefenen in Gods Woord. In eerste instantie werd daarbij gedacht aan het bespreken van vragen uit de catechismus, waarbij "eenijder nae sijnen gaeven antwoorden soude".⁸¹

De kerkeraad durfde niet onmiddellijk toestemming te geven voor dergelijke ongebruikelijke lekenbijeenkomsten, maar liet Arent Cornelisz eerst eens poolshoogte nemen. Deze had, nadat hij zo'n vergaderingen had bijgewoond, niets anders dan lof. Hij had geen onstichtelijke zaken waargenomen en trof slechts "seer goeden ijver ende eendrachticheit". Hem werd nadrukkelijk gevraagd in het consistorie te pleiten voor inwilliging van het verzoek en er tevens op aan te dringen een predikant beschikbaar te stellen voor begeleiding van de bijeenkomsten. Bovendien werd hulp gevraagd bij het zoeken naar een geschikte vergaderruimte. De kerkeraad wenste evenwel niet over één nacht ijs te gaan en besloot, dat eerst ook de andere predikanten de gelegenheid moesten krijgen een bijeenkomst van de groep bij te wonen.⁸²

Het aanvankelijke idee van de studieuze lidmaten om slechts catechismusvragen te beantwoorden, breidde zich intussen uit met het voornemen ook vragen over het Evangelie te bespreken.⁸³ Vanaf dat moment werden deze "broeders die haer oefenen in de H. Schrift" aangeduid als exercenten. Na enig aandringen werd hun verzoek uiteindelijk op de kerkeraadsvergadering van 27 november 1595 breedvoerig besproken en "geventileert". Na afweging van de voor- en nadelen door de leden van het consistorie werden enkele van de voornaamste exercenten binnengeroepen om aan te geven wat het doel van hun exercities was. Zij noemden drie redenen voor hun verzoek. Allereerst bestond bij hen het verlangen om door oefeningen in Gods Woord te werken aan de bevestiging van hun eigen geloof en geweten. Daarnaast verwachtten de exercenten profijt van de opgedane kennis bij de "wederlegginghe der wedersprekers". Tot slot was hun verzoek ook ingegeven uit een verlangen de zondagmiddag nuttiger te besteden. Liever dan zich over te geven aan een lichtzinnige tijdspassing, zoals wandelen en "lichte tsaemensprekinghen", begeerden de broeders "haer onder malcanderen met liefde te verbinden".

Met deze argumentatie wisten de exercenten de twijfels van de kerkeraad weg te nemen. Op de expresse voorwaarden, dat een speciaal reglement werd opgesteld en bij iedere bijeenkomst een predikant aanwezig zou zijn, werd de gevraagde toestemming verleend. Helmichius kreeg het verzoek de vereiste "wetten" te ontwerpen en ter goedkeuring aan de kerkeraad voor te leggen, terwijl twee ouderlingen overwijd op zoek gingen naar een geschikt onderkomen voor de exercenten.⁸⁴

Reeds een week later waren de exercenten in het bezit van een sleutel van de diakenkamer in de Oude Kerk, alwaar hun vergaderingen voortaan zouden plaatsvinden. Op hetzelfde tijdstip was ook het door Helmichius opgestelde reglement, na enige aanpassingen door de kerkeraad, goedgekeurd en in afschrift beschikbaar voor de deelnemers aan de bijeenkomsten.⁸⁵

Blijkbaar waren de exercenten bevreesd dat de predikanten niet altijd in de gelegenheid zouden zijn iemand af te vaardigen naar hun vergaderingen, want al snel kwamen zij met het voorstel om bij absentie van een dienaar de bijeenkomsten toch doorgang te laten vinden en de tijd te vullen met het lezen van de Bijbel of geschriften van Bullinger en Bastingius. Het ligt voor de hand, dat de exercenten hiermee doelden op het bekende - en op grote schaal gebruikte - *Hausbuch* van eerstgenoemde reformator uit Zürich⁸⁶ en op de zojuist herdrukte *Verclaringhe op den Catechisme* van de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige Dordtse predikant Jeremias Bastingius.⁸⁷ Het consistorie zag geen gevaren in het gebruik van deze

boeken, mits de exercenten zich zouden onthouden van disputeren en het bespreken van omstreden kwesties.⁸⁸

Daarna duurde het tot 1598, voor in de kerkeradsacta weer melding gemaakt werd van deze studiegroep. De soms voorkomende absentie van predikanten bracht de exercenten er in juli van dat jaar toe, de kerkeraad te vragen of zij in dergelijke situaties uit hun midden een voorzitter mochten kiezen, zodat hun oefeningen niet uitgesteld behoeften te worden. Blijkbaar werd inmiddels toch weer stringent de hand gehouden aan de oorspronkelijke eis, dat te allen tijde een predikant present moest zijn. Een antwoord van de kerkeraad werd uitgesteld tot een vergadering waarop alle predikanten aanwezig zouden zijn, doch op deze zaak werd, althans in de acta, niet meer ingegaan.⁸⁹

Na een klein half jaar vestigden de exercenten wederom en nu voor het laatst de aandacht van de kerkeraad op zich, door het - al eerder door ons beschreven⁹⁰ - debat te zoeken met Jan Woutersen, vermaner van de Friese wederdopers. Voor de eerste, en voorzover valt na te gaan enige, keer gaven de exercenten hiermee uitvoering aan hun vooraf aangekondigde voornemen om tegenstanders van de gereformeerde religie van parool te dienen en dan nog wel - zoals we in een vorig hoofdstuk zagen - gesteund en aangemoedigd door de kerkeraad.⁹¹

Door deze actie raken wij voor het eerst ook bekend met de namen van twee lidmaten, die deel uitmaakten van de exercenten-groep: Jeronimus de tappissier en Pauwels Mais [Maix], een Vlaming die zijn brood verdiende als knopenmaker.⁹² Dat deze beide ambachtslieden optraden als woordvoerders van de exercenten, doet vermoeden dat de studiegroep niet in de eerste plaats bestond uit vooraanstaande Delftse burgers of uit personen met een gedegen opleiding. Veeleer wordt de indruk gewekt dat het bij de exercenten ging om naar kennis en inzicht snakkende leken van tamelijk eenvoudige komaf, die ernst wilden maken met het calvinistische uitgangspunt dat geloof ook bij de "gewone man" niet berustte op onwetendheid, maar op kennis.⁹³

Te zelfder tijd als het dispuut met de doopsgezinde vermaner besloten de exercenten, aangezien de behandeling van de 52 catechismus-zondagen op dat moment vrijwel afgerond was, het consistorie in de gelegenheid te stellen van zijn vooraf geclaimde recht gebruik te maken om het bestaande reglement aan te passen. De door de kerkeraad in overleg met de exercenten aangebrachte wijzigingen blijven echter onduidelijk, met uitzondering van de bepaling dat het aantal leden van de studiegroep voortaan niet boven de 24 mocht uitkomen en dat uit haar midden iemand "die spreken der Schriftuere" zou optekenen.⁹⁴ Deze notitie is het laatste spoor van het bestaan van deze bijzondere vorm van studiezijn onder de Delftse lidmaten. Het blijft dan ook onzeker of de exercenten veel langer dan de geconstateerde drie en een kwart jaar bijeenkwamen.

Rest de vraag hoe deze vorm van bijbelstudie en onderling geloofsonderricht geïnterpreteerd moet worden en of dit Delftse initiatief uniek was. Om met dit laatste te beginnen: de veronderstelling van Jaanus, dat elders geen sporen te vinden zouden zijn van een soortgelijke "vereniging", is onjuist.⁹⁵ In Rotterdam kwam rond 1628 regelmatig een groep lidmaten bijeen voor zogeheten "collationes" (Schriftvergelijkingen). Deze samenkomsten wekten wrevel bij kerkeraad en classis, waarna op hoog

niveau gesproken werd over de toelaatbaarheid van dergelijke praktijken. Uiteindelijk werd door drie professoren, Cloppenburg, Walaeus en Voetius, een reeks voorschriften opgesteld, waaraan de deelnemers aan dergelijke collaties - aangeduid met de term *exercenten* - zich moesten houden. De in dit document voorgeschreven praktijk toont opvallende gelijkenis met hetgeen bekend is over de vergaderingen van de *exercenten* in Delft. Zo werd onder meer ingegaan op de vereiste supervisie van de kerkeraad, de te bespreken teksten, de afkeer van disputeren en beperking van het aantal deelnemers.⁹⁶

H.H. Kuyper suggereert dat deze Rotterdamse collaties een overblijfsel zouden kunnen zijn van de oude Wezelse vorm van profetie.⁹⁷ Van een praktijkgerichte voorbereiding op het predikambt, die deze oude profetieën kenmerkte,⁹⁸ was echter noch in Rotterdam, noch in Delft sprake. Veeleer lijken de bijeenkomsten van de *exercenten* voortgekomen te zijn uit de behoefte van sommige lidmaten aan een verdere verdieping van hun geloofskennis, die niet bereikt kon worden door louter de (catechismus)predikaties te bezoeken.

Catechismusonderricht

Het Rotterdamse reglement bepaalde in het eerste artikel dat de *exercenten* hun bijeenkomsten niet gelijktijdig mochten houden met de "publique catechesatie".⁹⁹ In Delft werd echter op geen enkel moment een relatie gelegd tussen beide typen geloofsonderricht. Uit niets blijkt dat vrees bestond voor concurrentie of dat van de *exercenten* verwacht werd, dat zij op de zondag ook nog eens de catechismuspredikatie zouden bijwonen. Deze constatering, gecombineerd met het gegeven dat geen enkele lidmaat via de tucht werd aangespoord tot een zondagnamiddagse kerkgang of op zijn minst zijn kinderen derwaarts te sturen¹⁰⁰ en dat zelfs van de Delftse ouderlingen slechts één keer expliciet gevraagd werd het goede voorbeeld te geven,¹⁰¹ sterkt ons in het vermoeden dat deelname aan de catechismuspredikaties facultatief was en in de praktijk hoofdzakelijk beperkt bleef tot kinderen van gereformeerde ouders.

Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor de deelname van schoolmeester(s). Die was onontbeerlijk, aangezien van hen, zowel letterlijk als figuurlijk, een kerkelijke inbreng verlangd werd. Zij werden namelijk geacht hun leerlingen door de week de catechismus te leren en hen persoonlijk ter kerke te begeleiden voor hun zondagse overhoring. De schoolmeester kreeg binnen de Gereformeerde Kerk overduidelijk de taak toebedeeld van catechiseermeester.¹⁰² De bijdrage van de predikant, wiens opdracht het toch was - naar de woorden van de Delftse kerkeraad¹⁰³ - te letten op de "ionghe aencomende spruijten der ghemeijnte", bleef in de praktijk van de catechismusdiensten beperkt tot de rol van explicator en repetitor.

De aan de schoolmeester toebedachte plaats in het leerproces van de catechese, vormde vanaf de Overgang een blijvend knelpunt bij het binnenkerkelijke geloofsonderricht. De gekozen opzet voor de catechismuspredikaties impliceerde immers, dat in feite van alle schoolmeesters in de dorpen en steden geëist zou moeten worden, dat zij zich aansloten bij de Gereformeerde Kerk of op zijn minst haar uitgangspunten onderschreven. In de praktijk bleek dit echter alleen te realiseren voor onderwijskrachten, die verbonden waren aan de publieke scholen; in het geval van Delft de

Grote of Latijnse School en op de dorpen de houders van de parochiescholen. Het gehele lagere onderwijs in de stad was echter in particuliere handen en daardoor veel moeilijker te binden aan kerkelijke verplichtingen.

Andermaal stuitte de Gereformeerde Kerk hier op grote problemen, omdat getracht werd de praktijk van de vluchtelingengemeenten ongewijzigd over te planten naar Holland. In het geval van het onderwijs werd dit door de Delftse kerkeraad zelfs expliciet erkend. Eerst mislukte een poging van het consistorie om van overheidsweg te toestemming te verkrijgen voor het aanspreken van schoolmeesters en deze "van mijner heeren weghe" te vermanen enige kinderen de catechismus te leren.¹⁰⁴ Vervolgens werd in 1578 besloten bij gelegenheid enige magistraatsleden aan te spreken over de mogelijkheid alle meesters van de bijscholen, naar het voorbeeld van "Embden ende elders", te verplichten met hun leerlingen naar de catechismuspredikatie te komen.¹⁰⁵

Al snel zal het evenwel ook de kerkeraad duidelijk geworden zijn, dat er weinig kans bestond dat dit "loffelick ghebruick" uit Emden binnen afzienbare tijd navolging zou krijgen in Delft. Voorlopig moest de gereformeerde gemeente zich daarom behelpen met het 'vrijwillig verplicht' inschakelen van schoolmeesters uit haar eigen midden, zoals al bleek uit de hierboven aangehaalde voorbeelden van Pieter Sterlinx en Bartholomeus Cloot. Al snel kwam in kerkeraadskringen echter de gedachte op, om zich via de aanstelling van een bijzondere schoolmeester te verzekeren van een 'eigen' gereformeerde school, waar kinderen van lidmaten het noodzakelijke catechismusonderricht zouden krijgen.

Voor het eerst kwam dit idee ter sprake in 1578, naar aanleiding van een verzoek van Harmen Willemsz om in de Apostelkapel¹⁰⁶ school te mogen houden. Hij vroeg tevens om vanaf de kansel aanbevolen te worden als een schoolmeester, die de catechismus onderrichtte met het doel "die te doen opsegghen voor den predickstoel". Minder positieve ervaringen met meester Harmen in het verleden - hij had al eens als schoolmeester een grote groep kinderen in de steek gelaten - weerhield de kerkeraad er niet van Thomas van Thielt op te dragen de kerkmeesters te vragen de kapel te ontruimen ten behoeve van de school.¹⁰⁷

Of de kapel een schoolbestemming kreeg en of het ooit kwam tot de gesuggereerde aanbeveling vanaf de kansel, is niet meer te achterhalen. Zeker is slechts dat het kerkelijke verlangen naar een 'eigen' school bleef bestaan. In 1581 waren het klachten over de kerkzang, die hiertoe aanleiding gaven.¹⁰⁸ Met Claes Folckertsz diende zich toen een kandidaat-voorzanger en -voorlezer aan, die een school zou willen beginnen, waar kinderen ook zangles kregen. Een dergelijke betrokkenheid van het onderwijs bij de kerkzang was overigens al door het convent van Wezel bepleit.¹⁰⁹ Onderhandelingen met de kerkmeesters over Folckertsz' aanstelling bleven echter zonder succes.¹¹⁰

In de daaropvolgende jaren werden de klachten over de gang van zaken tijdens de catechismuspredikaties steeds luider. Het aantal kinderen dat op zondag de catechismus opzegde, nam sterk af, terwijl de "broetdronckenschap" van de jeugd - zelfs in de kerk - zeer toenam. Wederom en nu ook onomwonden, werd gedelibereerd over de mogelijkheden om in beide parochiekerken "eenen eijgenen meester" aan te stellen, die de kinderen de catechismus leerde, met hen ter kerke kwam om het

geleerde ordentelijk te reciteren, erop toezag dat de kinderen "in stilheijt" onder de preekstoel zaten en ook meteen nog kon voorzingen.

Het was voor de kerkeraadsliden duidelijk dat grote behoefte bestond aan een dergelijke schoolmeester. Het grote probleem was echter dat ook de Delftse magistraat overtuigd moest worden van deze noodzaak, aangezien hij zorg moest dragen voor de betaling. Nadat eerst gepoogd was enige burgemeesters persoonlijk te wijzen op het belang van de zaak¹¹¹ kreeg Arent Cornelisz in 1585 de opdracht een rekwist op te stellen, waarin formeel gevraagd werd om de aanstelling van schoolmeesters in beide kerken. Tegelijkertijd werd - geheel in lijn met de gangbare lobby-praktijken - besloten de zaak bij enige heren van de Wet "int particulier" aan te bevelen.¹¹²

Toen deze poging evenmin de gewenste vruchten afwierp, werd in september 1586 gekozen voor een andere marsroute. Daarbij werd de magistraat niet rechtstreeks benaderd, maar via de kerkmeesters, aan wie door de kerkeraad gevraagd werd persoonlijk met de burgemeesters te overleggen over de mogelijkheid om middelen te vinden, waaruit in ieder geval één schoolmeester onderhouden kon worden. Ditmaal bereikte de kerkeraad wel het beoogde doel, al zou het nog bijna een jaar duren vooraleer de zaak in kannen en kruiken was.¹¹³

De oplossing die werd gevonden, toont duidelijk de tekenen van een compromis tussen kerk en overheid. De magistraat ging niet zover als zijn Haarlemse evenknie, die formeel de oprichting van een publieke gereformeerde school toestond.¹¹⁴ Maar door de aan de Nieuwe Kerk verbonden en uit parochiemiddelen betaalde voorzanger-voorlezer meester Joannes¹¹⁵ vergunning te verlenen om tevens "openbare schole" te houden - om kinderen "te leeren lesen ende schrijven, oock de catechismus ende het singhen" - werd in feite een gelijksoortige situatie gecreëerd. Deze schoolmeester, die ook nadrukkelijk tot taak kreeg elke zondagmiddag met de kinderen in de kerk te komen, was onmiskenbaar aan de parochie gebonden. Dit bleek eens te meer, doordat hij van de kerkmeesters van de Nieuwe Kerk de beschikking kreeg over een huis-annex-school op het Heilige Geestkerkhof.¹¹⁶

De koppeling van het ambt van voorzanger-voorlezer aan dat van parochieschoolmeester werd weldra ook voor de Oude Kerk gerealiseerd. Willem Philippus du Rieu, afkomstig uit het land van Aalst in de Zuidelijke Nederlanden en voorheen werkzaam als schoolmeester in Monster, nam in deze parochie beide ambten op zich en kreeg de beschikking over een naast de kerk gelegen woonhuis.¹¹⁷ Hiermee kreeg Delft *de facto* twee uit publieke middelen gefinancierde gereformeerde scholen binnen zijn poorten. De jure was hier echter geen sprake van, aangezien de leerkrachten formeel slechts op de loonlijst van de kerkmeesters stonden wegens hun ambt van voorlezer en voorzanger.

De continuïteit van de parochieschool aan de Oude Kerk werd lange jaren gewaarborgd door de genoemde meester Willem Philippus du Rieu en diens zoon Willem Willemsz du Rieu.¹¹⁸ Hun collega in de Nieuwe Kerk wisselde echter herhaaldelijk van gezicht, hetgeen niet zonder problemen gepaard ging.¹¹⁹ De kerkmeesters toonden zich - uit financiële overwegingen - enkele keren weinig coöperatief, toen een nieuwe voorzanger-voorlezer-schoolmeester voor de Nieuwe Kerk gezocht moest worden. Uit nood moest de kerkeraad dan besluiten enkele leerlingen van meester Willem du Rieu voor het opzeggen van de catechismus naar de Nieuwe Kerk te

sturen en onder de hoede te plaatsen van meester Gerrit Willemsz, de conrector van de Latijnse School.¹²⁰

Nu was het al vroeg gebruikelijk, zoals wij in het volgende hoofdstuk nog nader zullen beschrijven, dat leerkrachten en scholieren van de Latijnse School en het daarmee verbonden Fraterhuis de catechismuspredikaties bijwoonden.¹²¹ Voor de kerkmeesters was het daarom verleidelijk om de aanwezigheid in de kerk van genoemde meester Gerrit, die ook nog eens beschikte over de gaven om goed te kunnen lezen en zingen, aan te grijpen om voorlopig af te zien van invulling van de vacature voor de school aan de Nieuwe Kerk.¹²² Tegelijk wordt uit deze problemen duidelijk dat in Delft de gereformeerde kerk voor het zondagse reciteren van de catechismus inmiddels geheel afhankelijk was geworden van parochie-schoolmeesters. In de Nieuwe Kerk bleek namelijk in 1603, dat "daer gheen en kinderen meer den catechismus [...] opsegghen bij ghebreck van eenen schoolmeester in dat quartier".¹²³

Competentiestrijd

Zolang meester Gerrit beschikbaar was, bleven de kerkmeesters zich echter verzetten tegen de aanstelling van een afzonderlijke schoolmeester. Pas toen de stem van de als conrector van de Latijnse School reeds 'gepensioneerde' leerkracht¹²⁴ in november 1605 te zwak werd, om hem nog langer naar behoren in de kerk te laten functioneren als voorlezer en voorzanger, waren de kerkmeesters bereid tot herstel van de oude situatie.¹²⁵

Maar voor het zover kon komen, moest eerst een diepgaand verschil van mening tussen kerkeraad en kerkmeesters opgelost worden, dat interessant genoeg is om hier uitgebreid te bespreken, omdat het een helder licht werpt op de botsende aspiraties van kerk en overheid. Voor de opvolging van meester Gerrit als voorlezer en voorzanger en gelijktijdig houder van de parochieschool aan de Nieuwe Kerk, dienden zich aanvankelijk twee kandidaten aan. Door de kerkeraad werd meester Jan Jacobsz naar voren geschoven, die reeds geruime tijd enige van zijn scholieren de catechismus had laten beantwoorden in de betreffende kerk, zonder dat hij hiervoor ooit enige betaling had ontvangen. De kerkmeesters kwamen echter met een eigen kandidaat, Gerrit Simonsz, die voorheen schoolmeester was in achtereenvolgens Maassluis en Zevenhuizen.¹²⁶

Tot ongenoegen van de kerkmeesters werd echter alleen Jan Jacobsz onderworpen aan een test en was hun aanbeveling voor Gerrit Simonsz genegeerd, met het argument dat de keuze van een voorlezer uitsluitend tot de competentie van de kerkeraad behoorde. Voor de kerkmeesters was dit aanleiding lang en breedvoerig met de kerkeraad in discussie te gaan, met als resultaat dat Gerrit Simonsz alsnog geëxamineerd werd.¹²⁷ Vervolgens viel echter toch de keus op de kandidaat van de kerkeraad, waarmee de kerkmeesters uiteindelijk instemden, met als reden dat zij niet wisten dat aan Jan Jacobsz reeds "bij provisie" een aanstelling zou zijn verleend.¹²⁸

Daarmee leek de kous af, totdat enkele lidmaten en vervolgens ook Gerrit Simonsz, in het gezelschap van zijn moeder, zich bij de kerkeraad beklaagden over de gang van zaken. Zij wisten het consistorie zover te krijgen, dat de oorspronkelijke keuze voor Jan Jacobsz werd teruggedraaid en dat het lot de beslissing zou brengen.

Na de loting, die toch weer in het voordeel van Jan Jacobsz uitviel, werden de kerkmeesters door de kerkeraad ingelicht over deze toch merkwaardige gang van zaken.¹²⁹

De kerkmeesters zagen daarop de kans schoon opnieuw de procedure voor het kiezen van een voorlezer-voorzanger ter discussie te stellen. Zij stelden de kerkeraad namelijk een geschrift ter hand, waarin uiteengezet werd hoe deze procedure er naar hun mening uit zou moeten zien. De kerkeraad trachtte bespreking van dit geschrift nog uit te stellen tot na de definitieve aanstelling van Jan Jacobsz, doch de kerkmeesters weigerden iedere medewerking aan het "[her]oprichten van een schole aen de Nieuwe Kercke", zolang er geen duidelijkheid kwam over het benoemingsrecht.¹³⁰

In het door de kerkmeesters overgeleverde geschrift, dat niet bewaard is gebleven, werd voorgesteld beide partijen een stem te geven in de aanstelling van voorlezers-voorzangers. De kerkeraad verzette zich hiertegen met een beroep op artikel 19 van de Haagse kerkorde.¹³¹ Dit is in zoverre merkwaardig, aangezien het betreffende artikel alleen handelt over de zorg van kerkeraden voor goede schoolmeesters en geen antwoord lijkt te geven op de specifieke Delftse situatie van als voorlezers-voorzangers bezoldigde parochieschoolmeesters. De Delftse kerkeraad bleek zelf uiteindelijk ook te twijfelen aan zijn interpretatie van het betreffende artikel. Besloten werd de Zuidhollandse synode om uitleg te vragen "bij wien het staet de schoolmeesters, voorlesers ofte voorsangers te verkiesen".¹³²

Het antwoord is niet bekend, doch hoe dat ook zou hebben mogen luiden, de kerkeraad zag zich uiteindelijk gedwongen accoord te gaan met het voorstel van de kerkmeesters tot een gezamenlijke keuze van een nieuwe meester voor de Nieuwe Kerk, op voorwaarde dat dit geen consequenties zou hebben voor de in de toekomst te volgen procedure.¹³³ Deze conditie hield echter wel in, dat weer van voren af aan begonnen moest worden met de selectieprocedure. Het aantal kandidaten werd uitgebreid tot vier. Aan het genoemde tweetal uit de eerdere rondes werd eerst Cornelis Huijgensz, schoolmeester op Delfshaven, toegevoegd en vervolgens - op aangeven van de kerkeraad - Louris Pietersz (Wijs of Sweijs), schoolmeester uit De Lier. Laatstgenoemde was een neef van kerkmeester Adriaen Vincenten Sweijs en het lijkt aannemelijk dat het voorstel van de kerkeraad om ook hem kandidaat te stellen, opgevat moet worden als een poging de kerkmeesters gunstig te stemmen en tegelijk op het spoor te zetten van een ook voor de kerk acceptabele kandidaat.¹³⁴

Nadat alle vier kandidaten een test hadden afgelegd, vroegen de kerkmeesters een oordeel van het consistorie. Dat zag Louris Pietersz als de meest bekwame kandidaat, doch tekende daarbij tegelijk aan dat Jan Jacobsz eigenlijk even goed was, als tenminste in aanmerking werd genomen dat hij onervaren was in het lezen en zingen voor een zo groot publiek en in zulke grote ruimtes. Nog één keer probeerde de kerkeraad met dit oordeel de kerkmeesters te bewegen tot een keuze voor haar oorspronkelijke kandidaat. Opnieuw tevergeefs, want zelfs een positief advies van de door de kerkeraad erbij gehaalde zangmeester Claes Baerthouts¹³⁵ en meester Cornelis de organist, vermocht de kerkmeesters er niet toe te brengen in te stemmen met de aanstelling van Jan Jacobsz. Vandaar dat de gezamenlijke keuze uiteindelijk in juni 1606 bepaald werd op Louris Pietersz.¹³⁶

Daarmee had de parochie van de Nieuwe Kerk nog altijd geen nieuwe voorlezer-voorzanger "met de bijgaende schoele", want nu zag de Delftse kerk zich voor het probleem gesteld, dat de gemeente van De Lier geen afstand wilde doen van haar schoolmeester. De Lierse kerkeraad was zeer tevreden met Louris Pietersz, die men nog geen jaar tevoren, en nog wel op aanbeveling van de Delftse predikanten, had aangenomen. Zijn vroegtijdige vertrek, zo werd een Delftse delegatie meegedeeld, zou zeer schadelijk zijn voor de gemeente en werd daarom afgewezen.¹³⁷ Als het Delftse consistorie gedacht zou hebben dat zich hiermee een ultieme kans aanbood om alsnog Jan Jacobsz binnen te halen, dan hielpen de kerkmeesters hem snel uit de droom. Zij wensten hernieuwde pogingen om Louris Pietersz uit zijn Lierse parochie los te weken.¹³⁸

Hoe een en ander vervolgens in zijn werk is gegaan, blijft onzichtbaar door hiaten in de Lierse en Delftse kerkeradsacta. Wel kan vastgesteld worden, dat de kerkmeesters uiteindelijk hun zin kregen. Louris Pietersz vroeg en kreeg in mei 1607 namelijk consent van de Delftse magistraat om een Duitse school te houden voor het aanleren van lezen, schrijven en cijferen.¹³⁹ Een maand later werd hij bij zijn inschrijving als lidmaat van de gereformeerde gemeente aangeduid als voorzanger in de Nieuwe Kerk.¹⁴⁰

De vreugde over het herstel van de parochieschool aan de Nieuwe Kerk weerhield de kerkeraad er overigens niet van, de nieuwe schoolmeester al snel te confronteren met het zwaard van de tucht, nadat hij dronken in een Delftse gracht was beland.¹⁴¹ Deze affaire betekende niet alleen een koude en ongelukkige start voor Louris Pietersz in zijn nieuwe woonplaats, maar toont tevens aan dat de Delftse kerkeraad de hem ter beschikking staande middelen wilde en kon gebruiken om toezicht uit te oefenen op de levenswandel van de schoolmeesters binnen de eigen geledingen.¹⁴²

Met Louris Pietersz en Willem du Rieu telde Delft vanaf 1607 weer twee gereformeerde parochieschoolmeesters. Omtrent de omvang van beide klassen tasten wij volkomen in het duister. Wel lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen dat beide scholen uitsluitend onderdak boden aan jongens, aangezien co-lokatie en co-educatie van geslachten in deze tijd een zeldzaamheid was¹⁴³ en er bij de aanstelling van de meester voor de Nieuwe Kerk in 1587 ook uitsluitend gesproken werd over "knecht-kens".¹⁴⁴ Onduidelijk is verder hoe groot de opkomst van kinderen was tijdens de zondagse catechesediensten. Misschien is het ontbreken van nieuwe klachten over een gebrek aan kinderen die de catechismusvragen konden beantwoorden een indicatie, dat bij de kerkeraad en de gemeente tevredenheid bestond over de wijze waarop beide meesters hun taak verrichtten. Dat hun kerkelijke werk overigens nog meer omvatte dan lezen, zingen en catechese-onderricht geven, bleek in december 1607 toen meester Willem opdracht kreeg de acta van de nationale synoden over te schrijven en meester Louris de handelingen van de provinciale en particuliere synoden moest afschrijven.¹⁴⁵

De rekeningen van de kerkmeesters, die in de begintijd nog grote hiaten vertonen, maken duidelijk dat beide heren voor hun lees- en zangwerk 96 gulden per jaar ontvingen, aangevuld met 60 gulden als vergoeding voor de huishuur.¹⁴⁶ Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat zij daarnaast, als door het stadsbestuur geconsenteerde schoolmeesters, van de ouders van hun leerlingen ook nog enig schoolgeld mochten

incasseren. Enige zekerheid daarover bestaat echter niet.

Uit de rekeningen blijkt ook dat met ingang van 30 april 1611 meester Jan Hendricksz in dienst trad als opvolger van de kort daarvoor overleden Louris Pietersz.¹⁴⁷ Of deze aanstelling opnieuw het resultaat was van een gezamenlijke keus van kerke-raad en kerkmeesters, is een interessante vraag, waarop het antwoord echter niet in de kerkeradsacta of elders viel te achterhalen. Tot ernstige problemen tussen beide colleges lijkt het echter niet te zijn gekomen, aangezien de aanstellingsprocedure van de nieuwe voorlezer slechts korte tijd in beslag nam.

Zeker is verder, dat de aan het voorlezers- en voorzangersambt gekoppelde gere-formeerde scholen in Delft ook tijdens de bestandstwisten bleven bestaan. Van enige nalatigheid bij of terugval in de zondagse catechismusprediking in deze periode, is evenmin enig spoor te vinden. De besluiten van de Dordtse synode van 1618-1619 brachten in dit opzicht geen verandering. Alleen werd het *de facto* publieke karakter van de twee bijscholen nog eens bevestigd met de ondertekening van de Dordtse leerregels, ten overstaan van de classis, door beide schoolmeesters Willem du Rieu en Jan Hendricksz. Zij bevonden zich daarbij in het gezelschap van uitsluitend publieke schoolmeesters, te weten de leerkrachten van de parochiescholen op de dorpen en van de Latijnse School in Delft.¹⁴⁸

Aan het slot van dit hoofdstuk kan geconcludeerd worden dat het Delftse consisto-rie er op creatieve wijze in slaagde zich te verzekeren van de noodzakelijke steun van enkele 'eigen' schoolmeesters voor het kerkelijk catechismusonderricht. Dit gebeurde al zeer snel, nadat duidelijk was geworden dat de oorspronkelijke wens om alle onderwijskrachten in de stad hierbij in te schakelen, niet kon rekenen op de vereiste ondersteuning van de magistraat. Tevens is duidelijk geworden dat de zon-dagnamiddagse catechismuspredikatie in de Delftse en Delflandse praktijk voorname-lijk een aangelegenheid was voor kinderen van lidmaten, die op deze wijze in ge-meentelijk verband werden voorbereid op het kerklidmaatschap. De intentie om de catechismusprediking ook van betekenis te laten zijn voor de *éducation permanente* van de gehele kerkgemeenschap, lijkt weinig of niet tot wasdom te zijn gekomen. Waarschijnlijk zochten sommige lidmaten daarom verbreding en verdieping van hun geloofskennis langs andere wegen.

Hoofdstuk 3: "EEN SAET DER UNIVERSITEIJT"

a. Latijnse School en Fraterhuis te Delft

Dat de Reformatie lang niet in alle opzichten een radicale breuk betekende met het verleden, is reeds duidelijk geworden in het deel over de armenzorg. Het blijkt opnieuw bij de bestudering van de lotgevallen van de Grote of Latijnse School in Delft en het daarmee nauw verbonden internaat - het Fraterhuis - gedurende de jaren van transitie. Voor beide instellingen gold namelijk, dat er in verschillende opzichten sprake was van een grote mate van continuïteit. Allereerst was en bleef de Latijnse School formeel de enige school waaraan het stadsbestuur geld uitgaf. Hiervóór zagen wij reeds, dat de magistraat via de omweg van het ambt van voorzanger en voorlezer indirect ook bestaansrecht verschafte aan twee gereformeerde scholen voor lager onderwijs, doch de leraren van de Latijnse School bleven ook na de omwenteling van 1572 de enige onderwijskrachten in de stad, die door de magistraat als zodanig aangesteld werden en betaling ontvingen van de thesaurier (de stedelijke betaalmeeester). Deze situatie ging terug tot de veertiende eeuw, toen de stedelijke overheid er reeds in slaagde haar invloed op het reilen en zeilen van de al in 1342 voor het eerst genoemde Latijnse School te vergroten, ten koste van het Hollandse gravenhuis en de Katholieke Kerk.¹⁴⁹

Ook ten aanzien van het toezicht op de school was er sprake van continuïteit. Het college van toezicht, bestaande uit een viertal toezinders of visitatoren, bestond al in 1542-1543 en bleef ook gedurende en na de roerige jaren van de Overgang in functie.¹⁵⁰ De bewering van Fortgens, dat dergelijke controlerende organen pas na de Reformatie in het leven werden geroepen, snijdt voor Delft dan ook geen hout.¹⁵¹ De handhaving van dit college van toezinders, ook in de jaren 1572-1575, doet ons tevens vraagtekens plaatsen bij de veronderstelling van De Booy en Van Klinken,¹⁵² dat het onderwijs aan de Delftse school enige jaren zou hebben stilgelegen, nadat rector Laurens Dacho in augustus 1572 "subijtelicken uut dezer stede overmits den troublen [was] vertrocken".¹⁵³

Duidelijkheid hierover, dat wil zeggen de bevestiging dat er geen langdurige onderbreking is geweest van het Latijnse onderricht in Delft, wordt gegeven in de rekeningen van de stadsthesaurier over de jaren 1573-1575.¹⁵⁴ Daaruit blijkt dat de gevluchte rector Dacho weldra werd opgevolgd door de medicus meester Laurens van Oerschot, een uit Alkmaar afkomstige dokter van het Delftse Gasthuis. Naar oud gebruik mocht deze zijn intrek nemen in het rectorshuis aan de Oude Delft en ontving hij naast een jaarwedde van honderd gulden ook het zogeheten minerval (schoolgeld) van de kinderen. Daarmee ontving Van Oerschot weliswaar tweehonderd gulden minder dan zijn voorganger, maar daartegenover stond dat hij ook nog als gasthuisdokter op de loonlijst van het stadsbestuur vermeld werd.¹⁵⁵

Het Delftse rectoraat bleef dus bezet, zij het mogelijk slechts 'part-time'. Met Jan Adriaenz en Claes Mattheusz behield de school daarnaast ook nog twee ondermeesters of submonitoren, die reeds geruime tijd voor de Overgang waren aangesteld. Eerstgenoemde kwam reeds vanaf de jaren 1561-1562 voor in de rekeningen van de

thesaurier, terwijl Claes Mattheusz aantrad in 1564.¹⁵⁶ Dit betekende echter niet, dat de school geen aderlating onderging door de gebeurtenissen van 1572. Naast het gememoreerde vertrek van rector Dacho viel namelijk ook nog de overhaaste aftocht te noteren van twee andere ondermeesters, te weten Simon Jansz Helmeus en Gillis Buijs.¹⁵⁷ Als gevolg hiervan viel de personele bezetting van de school terug van vijf naar drie leerkrachten. In een eerder stadium, dat wil zeggen bij het aantreden van rector Dacho in 1569, was de oorspronkelijke indeling van de school in zes klassen of locaten plus een zogeheten "nulla" voor leerlingen die nog niet toe waren aan het Latijn, reeds ingekrompen tot vijf. Uit dit alles valt af te leiden dat het onderwijs aan de Latijnse School in Delft weliswaar gecontinueerd werd, maar dat het instituut een verre van florerend bestaan kende.

Dit werd in het begin van 1575 ook erkend door de Delftse magistraat, toen besloten werd de door de oorlog in verval geraakte school terug te brengen "in heuijren ouwen staedt".¹⁵⁸ Een nieuwe rector, Wybrandus Andriesz Revius, die werd aangesteld als opvolger van de naar Leiden vertrokken Laurens van Oerschot, kreeg als expliciete opdracht mee te werken aan de "restauratie ende vermeerderinge" van de school, die op dat moment nog maar door weinig kinderen bezocht werd.¹⁵⁹

Door de aanstellingsacte van Revius te vergelijken met die van Dacho,¹⁶⁰ zijn wij in staat onze vraag naar continuïteit en discontinuïteit ten aanzien van de Delftse school vóór en na de Overgang verder uit te werken. In beide gevallen werd de rector aangesteld door de burgemeesters, nadat advies was ingewonnen bij de visitatoren van de school. Het contract van Dacho besloeg een periode van drie jaar, terwijl bij Revius geen tijdsduur genoemd werd, maar alleen een wederzijdse opzeggingstermijn van een half jaar werd overeengekomen. Beide contracten werden in het bijzijn van de genoemde visitatoren opgesteld.

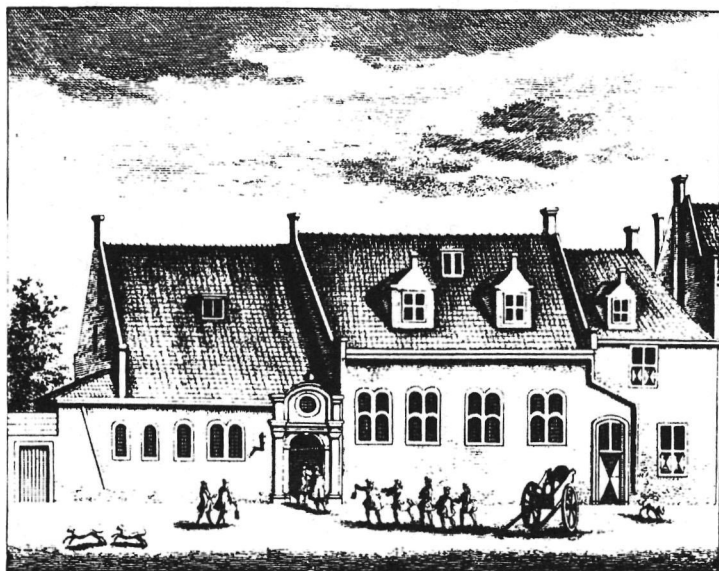
Wat betreft de inhoud kan vastgesteld worden, dat zij een reeks min of meer gelijklopende afspraken en voorschriften bevatten, die betrekking hadden op de inrichting en organisatie van het te verzorgen onderwijs en op de rechten, plichten en beloning van de rector. Zo kregen beide rectoren een belangrijke stem in de klassikale onderverdeling van de school en in de aanstelling of continuering van de verschillende ondermeesters. Laatstgenoemden waren ondergeschikt aan de rector. Mocht er onenigheid rijzen tussen beide partijen, dan waren de visitatoren de eerst aangewezenen om het conflict te beslechten. Bij falende bemiddelingspogingen van deze toezichthouders diende rapport uitgebracht te worden aan de burgemeesters, die - als zou blijken dat de rector goede redenen aanvoerde - hem toestemming konden geven de betreffende ondermeester te ontslaan.

In de contracten werden verder ook exact dezelfde schooltijden vastgesteld. De leerlingen van alle klassen, met uitzondering van de "nullanen", dienden in de zomer (tussen half februari en half oktober) 's ochtends van zes tot acht uur en van negen tot tien uur aanwezig te zijn. 's Middags waren de schooltijden bepaald tussen één en drie en tussen vier en vijf uur. In de overige (winter)maanden werd het aanvangstijdstip een uur later gelegd. Ten aanzien van de "nullanen" werd in beide contracten bepaald dat deze naar school mochten komen op de dagen en tijden die vanouds ("naer ouden hercoemen ende ghewoonte") gebruikelijk waren, zonder dat duidelijk wordt wat deze oude gewoonte precies inhield. De rectoren waren verder ook

verplicht twee keer per jaar examens af te nemen, hetgeen diende te geschieden in het bijzijn van de visitatoren.

Het in het contract van Dacho vastgelegde monopolie voor het onderricht in de Latijnse taal, in de vorm van een strikte uitbanning van alle Latijnse bijscholen, ontbreekt bij Revius. Kort na zijn aantreden werd het Latijn-onderricht op zijn school evenwel toch beschermd tegen concurrentie, aangezien alle particuliere Latijnse schoolmeesters per keur het recht ontzegd werd om na Pasen 1575 nog langer school te houden.¹⁶¹

Ook de aard en mate van beloning van Dacho en Revius tonen grote overeenkomsten. Beiden ontvingen een jaarlijkse toelage van driehonderd gulden, die werd uitbetaald in vier termijnen en inging op "Lichtmisse". Daarenboven ontvingen zij het schoolgeld van de leerlingen, waarvan zij goede registratie en verantwoording dienden af te leggen tegenover de magistraat. Ook genoten zij, evenals reeds vele van hun voorgangers in het rectoraat, vrijheid van accijns op bier en wijn en kregen zij de beschikking over de dienstwoning aan de Oude Delft.

Afbeelding van de Latijnse School in de Schoolstraat te Delft. 18e-eeuws aquarel van W. van der Lely. Foto GAD.

De enige verschillen van importantie tussen beide actes van benoeming hadden betrekking op de relatie tussen de Latijnse School en de kerk. De onderstrepingen van precies deze passages in de acte van Dacho en de woordelijke overeenkomsten van veel andere tekstgedeelten in beide documenten maken het zeer aannemelijk dat de acte uit 1569 als uitgangspunt is genomen bij het opstellen van de overeenkomst met Revius en in feite alleen is 'gedekatholiseerd'. Dit hield in, dat de bepalingen over het zangonderricht ten behoeve van de parochiekerken werden geschrapt, alsmede de toezichthoudende taak van de rector binnen de kerkgebouwen en diens verplichte deelname aan ten minste de processies op de vier hoogtijdagen. Vanzelfsprekend verviel ook het voorschrift, dat naast de visitatoren ook de pastoor van de Oude Kerk, Martinus Ducanus, aanwezig diende te zijn bij de halfjaarlijkse examens.

Deze laatste bepaling uit het contract van Dacho wordt door Oosterbaan gekenschetst als een culminatiepunt van de invloed, die de Katholieke Kerk al sedert eeuwen uitoefende op de Latijnse School.¹⁶² Zonder de ogen te sluiten voor de nauwe banden tussen kerk en school, moet echter vastgesteld worden dat de greep van de stedelijke overheid op het onderwijs al vanaf de veertiende eeuw zeer stevig is geweest. De aanwezigheid van deze met name genoemde pastoor bij de examens lijkt dan ook veeleer situationeel bepaald. Ducanus was persoonlijk nauw betrokken bij het onderwijs als auteur van een Latijns handboek en als *censor librorum*.¹⁶³ Bovendien was hij zelf naar Leuven gereisd om - in de persoon van Dacho - een nieuwe en rechtzinnige rector voor de Delftse school te vinden.¹⁶⁴

De gesignaleerde 'dekatholisering' van Revius' aanstellingsacte leidde niet automatisch tot een reformatorisch gekleurd document. Veeleer was er sprake van een geseculariseerd contract, want er werd op geen enkele wijze meer een toespeling gemaakt op kerkelijke verplichtingen van de rector. Toch was het voor de kerkeraad niet onmogelijk om Revius hierop aan te spreken, aangezien hij zich liet inschrijven als lidmaat. Binnen enkele maanden werd hij tevens tot ouderling verkozen,¹⁶⁵ hetgeen de Delftse predikanten ongetwijfeld zullen hebben aangegrepen om regelmatig met hem van gedachten te wisselen over vorm en inhoud van het onderwijs op de grote school. Voor de Gereformeerde Kerk in opbouw waren de Latijnse scholen immers van groot belang in verband met de voorbereiding van aspirant-predikanten op een studie theologie aan de universiteit.

Des te merkwaardiger is het derhalve, dat in de Delftse kerkeradsacta nauwelijks of geen aandacht werd besteed aan de gang van zaken op de Latijnse School en eventuele kerkelijke verplichtingen van de onderwijskrachten. Slechts één keer, in 1578, werd rector Revius door de kerkeraad vermaand voortaan bij zijn leerlingen in de kerk te blijven en dezen in toom te houden.¹⁶⁶ Hieruit valt op te maken, dat er sprake was van een zondagse kerkgang van in ieder geval een aantal scholieren van de Latijnse School, doch onduidelijk blijft of dit betrekking had op de ochtendpredikatie danwel op de catechismuspraak, of deelname een verplichting was voor alle leerlingen en welke rol daarbij was weggelegd voor de rector en zijn ondermeesters.

Het zal waarschijnlijk onjuist zijn het stilzwijgen van de wereldlijke en kerkelijke bronnen over deze jaren inzake de toestand op en rond de Latijnse School te interpreteren als een uitvloeisel van desinteresse van kerk en overheid. Tevredenheid over de gang van zaken kan echter al evenmin een oorzaak geweest zijn, aangezien in 1580 bij de opvolging van Revius door Jason Jansz Langemertius opnieuw de conclusie getrokken moest worden, dat de school in een deplorabele toestand verkeerde.¹⁶⁷

Revius stapte waarschijnlijk niet vrijwillig op als rector. Mogelijk werd het hem toch kwalijk genomen dat hij er niet in slaagde de school opnieuw tot bloei te brengen. Dit valt op te maken uit een brief uit april 1580 van Henricus van den Corput aan zijn ambtgenoot Arent Cornelisz, waarin eerstgenoemde vroeg hoe het stond met de Delftse rector en "of hij verlaten sal worden ofte nijet?".¹⁶⁸ Op dat moment had de magistraat reeds besloten de verbintenis met Revius op te zeggen en waren de onderhandelingen met diens opvolger Langemertius afgerond.

Het contract met deze uit Middelburg gehaalde rector bevatte evenwel geen wezenlijke veranderingen, die zouden kunnen leiden tot de verhoopte "vermeerderinge" van de school. De voorwaarden waarop de nieuwe rector werd aangenomen, waren namelijk weer vrijwel identiek aan die van zijn voorgangers, inclusief de hoogte van zijn salaris en het woonhuis "daer sijne predecesseurs ingewoont hebben". Het enige verschil was, dat de contractduur nu wel weer vooraf werd vastgesteld, te weten op een termijn van zes jaar.¹⁶⁹

Kort na het aantreden van Langemertius als rector in Delft werd begonnen met het optekenen van de jaarlijks door hem ontvangen bedragen aan schoolgeld. Dit minerval bedroeg twintig stuivers per leerling per jaar en moest voldaan worden in vier termijnen. De overgeleverde thesauriersrekeningen geven het volgende beeld te zien:¹⁷⁰

Tabel 8 1 Per jaar door Delftse rector ontvangen minerval, 1582-1610

<i>jaar</i>	<i>guldens</i>	<i>stuivers</i>	<i>rector</i>
1582:	44 gld.	19 st.	Langemertius
1583:	49 gld.	18 st.	"
1584:	42 gld.	12 st.	"
1585:	54 gld.	0 st.	"
1586:	53 gld.	4 st.	"
1587:	47 gld.	4 st.	"
1589:	48 gld.	7 st.	"
1590:	49 gld.	8 st.	"
1592:	45 gld.	0 st.	"
1596:	7 gld.	0 st. (i.v.m. vertrek Langemertius)	
1601:	45 gld.	0 st.	Lassonius
1608:	37 gld.	5 st. (i.v.m. met vertrek Lassonius)	
1610:	44 gld.	11 st.	Plancius

Uitgaande van een bijdrage van twintig stuivers (ofwel een gulden) per leerling,¹⁷¹ kan vastgesteld worden dat het aantal scholieren tussen 1582 en 1610, onder drie opeenvolgende rectoraten, schommelde tussen de 42 en de 54, met een gemiddelde van 47 (als de lagere bedragen van de overgangsjaren van het rectoraat buiten beschouwing worden gelaten). Naar alle waarschijnlijkheid moeten daarbij nog de twaalf studenten uit het hierna te bespreken Fraterhuis geteld worden, die vrijgesteld waren van de verplichting tot het betalen van minerval. Daarmee bereikte de Delftse School een leerlingenaantal van ongeveer zestig, waarmee zij toch behoorde tot de middelgrote stedelijke scholen in de Republiek. Het aantal leerlingen bleef in deze tijd weliswaar ver achter bij bijvoorbeeld dat van de school in Utrecht (circa driehonderd) of Gouda (tweehonderd),¹⁷² maar de Delftse schoolgrootte week waarschijnlijk niet veel af van die in steden als Haarlem, Rotterdam of Zutphen.¹⁷³

Op basis van hetgeen bekend is over de toestand van veel van deze scholen, kan tevens geconcludeerd worden dat de neergang van de Delftse school niet op zichzelf stond en gezien moet worden in het licht van een alom in de Nederlanden geconsta-

teerde afnemende betekenis van de Latijnse scholen. Deze ontwikkeling was reeds geruime tijd vóór de Overgang ingezet en onder meer het gevolg van een teruglopend aantal priesterroeping, een afnemende animo voor de Latijnse taal en een groeiende populariteit van de Nederduitse scholen.¹⁷⁴

Het is dan ook de vraag of de Delftse magistraat de opeenvolgende rectoren veel kon verwijten. Zij traden aan in een confessioneel sterk gewijzigde situatie, waarin de behoefte aan latinisten sterk was verminderd. Het onderwijs stond niet langer in belangrijke mate in dienst van de liturgie en met het opzij schuiven van de Rooms-Katholieke Kerk verdween ook een belangrijke werkgever. Tegelijk verdwenen ook talrijke prebenden, beneficiën en andere fondsen, die minvermogende ouders in staat stelden hun kinderen te laten studeren aan Latijnse scholen.¹⁷⁵ Deze praktijk bleef overigens wel op een meer bescheiden schaal bestaan, zoals bijvoorbeeld bleek uit de bestemming van een prebende uit kerk te Naaldwijk, die in 1610 werd aangewend ter bekostiging van de studie van een jongeman uit Amersfoort.¹⁷⁶

De veranderde marktsituatie voor het Latijnse onderwijs, waarin de centrale rol van de Rooms-Katholieke Kerk niet of slechts gedeeltelijk werd overgenomen door de Gereformeerde Kerk, leidde evenwel niet tot fundamentele veranderingen van structuur en inrichting van het onderwijs. Continuïteit was, zoals we zagen, het kenmerk van de Delftse school. In de praktijk betekende deze continuïteit in feite stilstand, hetgeen in een situatie van een sterk veranderende markt neerkwam op achteruitgang.

De indruk overheerst, dat de Delftse gereformeerden zich slechts aarzelend en pas in een laat stadium daadwerkelijk hebben bemoeid met de Latijnse School. Pas in 1586, het jaar waarin Leycester naar de Nederlanden gehaald werd en 'zijn' Haagse synode een "instructie" voor de scholen formuleerde, valt voor het eerst een duidelijk signaal waar te nemen van kerkelijke bemoeienis met de Grote School in Delft. De magistraat benoemde in dat jaar Arent Cornelisz als visitator in het college dat toezicht moest uitoefenen op de Latijnse School.¹⁷⁷ Via haar predikant, die deze functie zou bekleden tot aan zijn dood in 1605, kreeg de gereformeerde gemeente daarmee de kans om zich direct te bemoeien met de gang van zaken rond en binnen de school. Het blijft echter grotendeels aan het zicht onttrokken, hoe de Delftse kerk omging met deze mogelijkheid, aangezien het onderwijs aan de Latijnse School nooit onderwerp van bespreking werd in de kerkeraad.

Geheel in overeenstemming met de prioriteiten van de opeenvolgende nationale synodes, concentreerde de kerkelijke aandacht in Delft zich hoogstwaarschijnlijk lange tijd voornamelijk op de opleiding van aspirant-predikanten onder de studenten van de Latijnse School en op het speciaal voor deze categorie leerlingen bestemde en ingerichte Fraterhuis.

De Fraters

Het bestaan van dit internaat ging terug op de Broeders des Gemenen Levens, die ongeveer in 1403 aan de Oude Delft het fraterhuis Sint-Hieronymus' dal hadden gesticht. Van daaruit werd in 1460, naar het voorbeeld van Deventer en Zwolle, aan de Schoolstraat een afzonderlijk fraterhuis of *domus pauperum* ingericht voor arme jongens van ongeveer vijftien jaar oud, die zich voorbereidden op een bestaan als

geestelijke en studeerden aan de Latijnse School. De bewoners van dit convict gingen gekleed in een habijt en een soort koorkap en werden geacht dagelijks de mis te zingen in het klooster van Sint-Agatha. Aanvankelijk waren er nog nauwe banden met de fraters in Sint-Hieronymus' dal, die onder meer fungeerden als biechtvader en repetitor van de ook wel als "arme clercken" aangeduide jonge fraters in de Schoolstraat. Toen Hieronymus' dal geleidelijk verkommerde, verdween deze bijzondere relatie tussen beide fraterhuizen en werd de bemoeienis van het stadsbestuur met het convict stilaan groter.¹⁷⁸

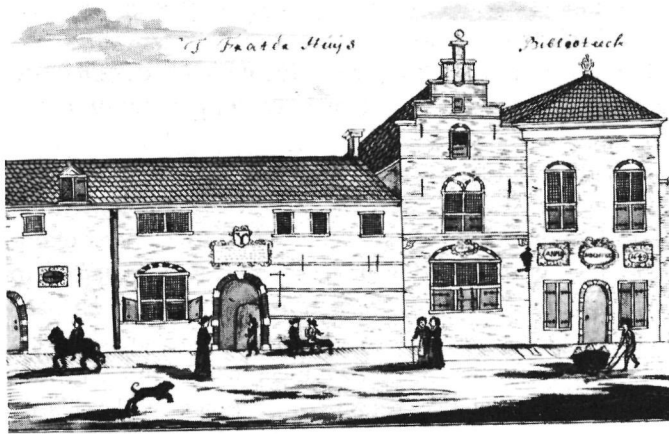
Het huis kwam onder toezicht te staan van door de magistraat aangestelde bewaarders of meesters van het Fraterhuis, die tezamen het "Collegie van de Arme Fraters" vormden. Analooq aan de situatie van de visitatoren van de Latijnse School, bleef ook dit college na de omwenteling van 1572 bestaan. De bijzondere relatie met de Latijnse School bleef eveneens intact, aangezien de bewoners van het convict ook in de nieuwe situatie onderricht genoten aan deze instelling. Wat veranderde, was dat het Fraterhuis werd omgedoopt tot een *seminarium theologicum*, bestemd voor de opleiding van twaalf aankomende gereformeerde predikanten.¹⁷⁹

Over de beginjaren van het Fraterhuis als gereformeerd seminarie zijn wij zeer slecht geïnformeerd. Zo is het onduidelijk bij wie de dagelijkse leiding in het convict in deze jaren berustte. Aan de personele unie van rector (monitor) van het Fraterhuis en conrector (submonitor) van de Latijnse School, die gangbaar was tot in het jaar van de Overgang, lijkt een einde te zijn gekomen met de vlucht van meester Simon Jansz Helmeus. Bij zijn terugkeer in de stad in 1579, bij welke gelegenheid hij een eed van trouw aan de Staten van Holland aflegde, overeenkomstig de afspraken bij de Pacificatie van Gent, werd hij aangeduid als "meester van den fratres", doch herstel in zijn oude functie was toen niet meer aan de orde.¹⁸⁰

Inmiddels was in plaats van Helmeus in juli 1575 meester Jacob Touw aangesteld als submonitor van de Latijnse School, op dezelfde voorwaarden als zijn voorganger.¹⁸¹ Waarschijnlijk hadden deze voorwaarden echter alleen betrekking op het schoolmeestersambt, aangezien de rekeningen van de thesaurier geen melding maken van een functie van Touw in het Fraterhuis. Zijn tractement was dan ook lager dan dat van Helmeus.¹⁸² Daaruit kunnen wij weliswaar met enige voorzichtigheid concluderen dat de leiding van het Fraterhuis niet bij Touw kwam te liggen, maar daarmee blijft het een raadsel wie dan wel belast was met de dagelijkse leiding in het convict.

Zeker is slechts dat de financiële positie van het Fraterhuis na 1572 zeer zwak was, doordat het Agathaklooster, waarvan belangrijke inkomsten getrokken werden, als gevolg van de Reformatie ontmanteld werd.¹⁸³ Het eerste bewijs dat er niettemin studenten in het huis aan de Schoolstraat verbleven, onder leiding van een meester, dateert pas uit 1582. In dat jaar werden de bewaarders van het Fraterhuis door een deputatie uit de kerkeraad aangesproken met de vraag de - niet nader aangeduide - meester van de fraters te verplichten met zijn jongens ordentelijk ter kerke te komen om hen daar de catechismus te laten opzeggen.¹⁸⁴ Nog geen jaar later kregen de bewaarders weer bezoek vanwege de kerkeraad, in de persoon van Arent Cornelisz, die met hen van gedachten kwam wisselen over de mogelijkheden om ene meester Jochem enkele jongens in het Fraterhuis les in het zingen van psalmen te laten

geven, om zo het gezang in de kerk te versterken.¹⁸⁵ Ruim tien jaar nadat het aandeel van Latijnse scholieren bij de kerkzang was geschrapt, werd hun vocale afwezigheid blijkbaar toch als een gemis ervaren.

Afbeelding van het Fraterhuis. Boven de toegangspoort de in 1616 aangebrachte Griekse **Y** als verbeelding van de brede en de smalle weg in het leven. De brede linkerarm wijst op de weg der ondeugd, de smalle rechterarm op de weg van de deugd. Zie over dit thema Rooijackers (1993). 18e-eeuws aquarel van W. van der Lely. Foto GAD.

Beide passages uit de kerkeraadsacta geven niet alleen zekerheid dat het Fraterhuis in elk geval in de jaren 1582-1583 door scholieren bewoond werd, maar doen ook vermoeden dat in deze jaren een niet aan de Latijnse School verbonden meester met de voornaam Jochem (mede) de scepter zwaaide in het Fraterhuis. Kort daarna, in juni 1584, vervoegde zich voor het eerst een student uit het convict bij de kerkeraad, om zich te laten inschrijven als lidmaat van de gereformeerde gemeente. Bij deze student, de hierna nog uitgebreid te bespreken latere predikant Jan Jansz Ryckelem, werd aangetekend dat hij voorlezer was in het Fraterhuis.¹⁸⁶ Dat dergelijke lidmaatschrijvingen van bewoners van het studentenhuis pas voorkomen vanaf 1584-1585 - in april 1585 volgde de inschrijving van de student Arent Hendriksz van de Swalue¹⁸⁷ - versterkt het vermoeden dat op zijn vroegst in het begin van de jaren tachtig ernst gemaakt is met de inrichting van een theologisch seminarie naar gereformeerde snit.

Dat daarbij lange tijd sterk werd voortgeborduurd op de wijze waarop het Fraterhuis in de oude - rooms-katholieke - situatie was ingericht, mag afgeleid worden uit een brief van Henricus van den Corput aan Arent Cornelisz uit augustus 1585. Daarin vroeg deze Dordtse predikant aan zijn Delftse collega een volledig afschrift van de Delftse Fraterhuis-ordonnantie, inclusief het "dreck des pausdoms". Als Johannes de voorzanger maar zo vriendelijk wilde zijn de tekst te kopiëren, dan zou men in Dordrecht er wel de beste gedeelten uit weten te halen, aldus Van den Corput.¹⁸⁸

De bedoelde ordonnantie van het Fraterhuis kan niet identiek geweest zijn met de ongedateerde regeling, die bewaard is gebleven in de nalatenschap van Arent Cornelisz.¹⁸⁹ Dit nog nader te bespreken document ademt namelijk volledig de sfeer van de Reformatie en er is geen zweem meer aan te treffen van het door Van den Corput zo plastisch aangeduide rooms-katholieke "dreck". De overgeleverde ordonnantie is dan ook naar alle waarschijnlijkheid te beschouwen als een uitvloeisel van een ingrijpende reorganisatie van Latijnse School en Fraterhuis, waarmee in de loop van 1595 een begin werd gemaakt en die in 1596 haar beslag kreeg.

Reorganisatie

De situatie van het hogere onderwijs in Delft was, zo valt althans op te maken uit de spaarzame berichten hierover in de eerste decennia na de Overgang, verre van rooskleurig. Het geringe aantal studenten dat zich liet inschrijven aan de Latijnse School, maakte een vanouds gebruikelijke onderverdeling in zes klassen en een "nulla" nog steeds onmogelijk en hield het aantal leerkrachten beperkt tot vier. Daarnaast kon het Fraterhuis door chronisch geldgebrek slechts met de grootste moeite een schamel onderdak bieden aan ten hoogste twaalf studenten, die voorbestemd waren voor het predikantschap.

De tekortkomingen van de stedelijke onderwijsvoorzieningen deden zich extra gevoelen, nadat de Staten van Holland in 1592 hadden ingestemd met de oprichting van een internaat voor theologiestudenten aan de universiteit van Leiden, het bekende Statencollege.¹⁹⁰ Voor de grotere steden, waaronder Delft, werden twee plaatsen in het college gereserveerd en de magistraten verplichtten zich tot het zoeken en aanwijzen van kandidaten voor deze beurzen. Daarmee werd het niet alleen voor de kerk, maar nu ook voor de overheid min of meer een erezaak om de kwaliteit van de universitaire vooropleiding van aspirant-theologiestudenten in de eigen stad zodanig te verhogen, dat een regelmatig aanbod van geschikte beursstudenten uit eigen gemeente en burgerij verzekerd was.

Deze noodzaak deed zich nog sterker gevoelen nadat het Leidse Statencollege reeds kort na zijn oprichting het toneel was geworden van een heus studentenoproer. Dit wangedrag van de studenten, niet in de laatste plaats van de Delftse alumni, leidde in 1595 tot een aanscherping van de regelgeving en tot een aanmaning aan ridderschap en steden voortaan beter acht te slaan op de kwaliteit en de discipline van de aan te wijzen bursalen.¹⁹¹

Waarschijnlijk verklaren deze ontwikkelingen op zijn minst voor een deel de grotere overheidsbemoeienis met het Delftse Fraterhuis, die waarneembaar is vanaf 1595. Daarnaast mag echter niet uitgesloten worden, dat deze inspanningen eveneens te maken hadden met het juist in deze tijd manifest wordende streven van de magistraat om op een breed maatschappelijk terrein, waaronder ook de zorg voor behoeftigen, zijn invloed te vergroten ten koste van oude structuren, bijvoorbeeld de gilden en de instellingen van liefdadigheid, en nieuwe, belichaamd door de gereformeerde kerk.¹⁹²

De aanvraag van een octrooi voor het houden van een speciale loterij ten behoeve van het Fraterhuis was het eerste signaal, dat het stadsbestuur van plan was de financiële fundamenteën van het Fraterhuis te verstevigen. De magistraat verkreeg op 13 juli 1595 van de Staten van Holland de gevraagde toestemming, na een uiteenzetting over de schaarste van de middelen, waaruit in deze dure tijden twaalf "schamele studenten" onderhouden moesten worden. Gehoopt werd, dat met behulp van de opbrengst van de loterij in de toekomst beter zorg gedragen kon worden voor de scholieren en dat voortaan meer dan twaalf studenten in het Fraterhuis ondergebracht zouden kunnen worden ter voorbereiding op een studie in de theologie.¹⁹³

Merkwaardigerwijs hield het stadsbestuur dit octrooi voorlopig nog in portefeuille, want tot een loterij ten bate van het Fraterhuis kwam het pas in 1610. Dat betekende echter niet, dat er tot die tijd niets veranderde in de situatie rond het convict en de

Latijnse School. Allereerst voerde de magistraat een belangrijke wijziging door in het bestuur van beide instellingen. In 1596 verdween het afzonderlijke college van bewaarders van het Fraterhuis. De toezinders of visitatoren van de Latijnse School, onder wie de predikant Arent Cornelisz, werden vanaf dat moment tevens bewaarders van het Fraterhuis.¹⁹⁴

Ook ten aanzien van de personele bezetting van de Latijnse School werden belangrijke veranderingen doorgevoerd. Rector Langemertius, ooit voor zes jaar gecontracteerd, moest na zestien jaar plaatsmaken voor een opvolger. Deze, Jacob Lassonius of Van der Heijden, werd op 1 mei 1596 voor de duur van negen jaar aangesteld, tegen een tractement van zevenhonderd gulden.¹⁹⁵ Vergeleken met zijn voorganger, die jaarlijks driehonderd gulden ontving, betekende dit meer dan een verdubbeling. De geïnde schoolgelden mocht Lassonius evenwel niet langer in eigen zak steken. Van de per leerling ontvangen twintig stuivers moest hij er namelijk vijftien afdragen aan het stadsbestuur en vijf besteden aan de aankoop van boekjes of andere kleinigheden, als beloning bij examens en voor het uitloven van halfjaarlijkse premies voor de beste leerlingen, aangewezen in samenspraak met de visitatoren.¹⁹⁶

Afgezien van deze financiële afspraken en de contractduur, week de overeenkomst met Lassonius wederom weinig af van de aanstellingsactes van zijn voorgangers. Indicatief voor de grotere overheidsbemoeienis was echter, dat de verbintenis met de rector ditmaal niet tot stand kwam op advies van de visitatoren, maar uitsluitend "op advies en na deliberatie met de gerechten van Delft". Ook het veel hogere tractement voor het schoolhoofd en de ondermeesters is te interpreteren als een aanwijzing, dat het stadsbestuur een groter belang ging hechten aan een goed functionerende Latijnse stadsschool.

Een maand na de aanstelling van Lassonius herstelde de magistraat vervolgens ook de oude personele unie tussen conrectoraat van de school en rectoraat van het Fraterhuis. Daartoe werd in Steenwijk de plaatselijke rector Caspar Ens losgeweekt, die tegen een jaarwedde van tweehonderd gulden voor drie jaar werd aangesteld als conrector aan de Delftse school. Dit in vergelijking met de rector geringe salaris werd aangevuld met "montkosten" en vrije huisvesting in het Fraterhuis, waar hij de functie van monitor of rector zou vervullen.¹⁹⁷ In het 14 november 1596 opgemaakte contract werd niet expliciet de eis gesteld, dat de rector van het Fraterhuis voor de duur van zijn dienstverband ongehuwd moest blijven. Dat dit niettemin de bedoeling was, werd duidelijk uit een pijnlijke affaire, die zich weldra zou voordoen rond de persoon Ens.

De nieuwe monitor van het Fraterhuis had namelijk op weg van Steenwijk naar zijn nieuwe standplaats Delft, in 's-Gravenhage kennis gekregen aan een jonge vrouw, Juliana Smits, dochter van de orgelist Matthijs Waelpoedt. Volgens een schriftelijk relaas van de vader aan Arent Cornelisz was het gekomen tot regelmatige ontmoetingen tussen Ens en zijn dochter, die erin resulteerden dat de inmiddels in Delft werkzame conrector haar in augustus 1596 trouwbeloften deed, in aanwezigheid van enige getuigen en bevestigd met de overhandiging van een "zalmboek" (psalmboek) aan Juliana.¹⁹⁸ Kort daarop kwam het ook tot geslachtelijke omgang tussen beiden,¹⁹⁹ waarvan het tastbare bewijs geleverd werd door een zwangerschap. Ens weigerde desondanks zijn gedane trouwbeloften in te lossen, met als argument

dat hij voor de tijd van drie jaar was aangenomen als monitor in het Fraterhuis en hij "geen hujsvrouw daerinne brengen en mochte". Zonder haar ouders hierin te kennen, sloot Ens in het bijzijn van rector Lassoñius op 24 maart 1597 een overeenkomst met de vrouw, waarin hij beloofde haar financieel bij te staan, het kind te onderhouden "als een vader zijn kindt schuldich is te doene" en zijn trouwbelofte te gelegener tijd na te komen.²⁰⁰

Het is op zijn minst merkwaardig te noemen, dat deze zaak niet, zoals vele soortgelijke affaires, tuchtrechtelijk werd afgedaan door de Delftse kerkeraad. Misschien woog in dit geval het belang van het Fraterhuis zwaarder dan de geschonden eer van Juliana of meende de kerkeraad dat deze eer met de financiële afhandeling en de garantie van een trouwbelofte-op-termijn afdoende was gerepareerd. Of was de brieveschrijver bij Arent Cornelisz aan het verkeerde adres? Een lidmaat-inschrijving van Ens ontbreekt namelijk, hetgeen zou kunnen betekenen dat de conrector geen lid van de gereformeerde kerk was en daardoor onbereikbaar bleef voor het zwaard van de tucht. Hoe het ook zij, de brief van Ens' aanstaande schoonvader had geen merkbare gevolgen voor zijn contract met de Delftse magistraat.

In het contract van 14 november 1596 werden naast de financiële afspraken ook de taken van Ens in school en internaat nauwkeurig omschreven. Zo mocht hij tijdens zijn lessen alleen boeken gebruiken, die goedgekeurd en voorgeschreven waren door de rector en de visitateurs en diende hij met de scholieren in het Fraterhuis tweemaal daags de op school verstrekte leerstof te repeteren. Daarnaast werd van hem verwacht, dat hij de fraters zou onderrichten en oefenen in het zingen van psalmen en de jongens op zon- en biddagen ter kerke zou brengen.²⁰¹ Een lang gekoesterde wens van het Delftse consistorie werd daarmee, waarschijnlijk niet in de laatste plaats dankzij de inbreng van Arent Cornelisz in het toezichthoudende college, verwezenlijkt en vastgelegd in een door het stadsbestuur opgestelde taakomschrijving voor het hoofd van het Fraterhuis.

Dezelfde taken op het gebied van zangonderricht en kerkgang zijn ook terug te vinden in de eerder gememoreerde "ordinantie int Fraterhuis", die waarschijnlijk in dezelfde tijd werd opgesteld. Het ongedateerde afschrift maakt namelijk deel uit van een verzameling stukken, die verband houden met de functie van Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis; een functie die hij, zoals gezegd, vanaf 1596 vervulde.²⁰² In dezelfde verzameling bevindt zich ook een minuut uit 1604 van de aanstellingsacte van Theophilus Mintius, de opvolger van Casparus Ens, waarin werd verwezen naar de ordonnantie van het Fraterhuis, "voor desen gemaect".²⁰³ Dit alles moet tot de conclusie leiden, dat de betreffende ordonnantie tussen 1596 en 1604 werd opgesteld.

Het nieuwe reglement verschaftte volledige helderheid over het doel van het convict. Al in het eerste artikel werd namelijk vastgelegd, dat de curatoren alleen jongens tot het Fraterhuis zouden toelaten, die bestemd waren voor de heilige godgeleerdheid en voor de kerkelijke bediening. Deze bestemming moesten de studenten ook voortdurend voor ogen houden tijdens hun studie en zij werden geacht hun doen en laten steeds vol toewijding en op gepast wijze op dit doel af te stemmen.²⁰⁴

Toch bestond er blijkbaar gereede twijfel aan de bereidheid of het vermogen van de fraters om zich volledig op hun toekomstige bestemming te richten, want het meren-

deel van de overige 29 artikelen van dit in het Latijn opgestelde document had betrekking op de handhaving van orde en tucht in het convict. Zo werd één van de convictoren aangewezen als surveillant, die een waakzaam oog moest houden op de gedragingen van zijn medefraters en aantekening diende te houden van de door hem uitgedeelde terechtwijzingen (art. 3 en 25). Belangrijk was ook de rangorde van de fraters, die in eerste instantie bepaald werd door anciëniteit, maar gewijzigd kon worden als gevolg van misdragingen of onvoldoende schoolprestaties (art. 26). De laatst aangenomen frater moest genoeg nemen met de minst aantrekkelijke kamer en diende tevens te fungeren als portier (art. 27). De conversatie binnenshuis diende te geschieden in het Latijn, waarbij incorrect taalgebruik door de medebroeders gecorrigeerd moest worden (art. 21).

Talrijk waren verder de regels die een ingetogen, fatsoenlijke en vrome levenswandel van de studenten moesten afdwingen. Hardlopen of slenteren op straat was uit den boze en bij het passeren van oudere mensen, en vooral degenen die een openbaar ambt bekleedden, moest als eerbetoon het hoofd ontbloot worden (art. 18). Sport en spel waren niet taboe, maar moesten gevrijwaard blijven van gekrakeel. Kaartspelen, dobbelen en spelen waarbij geld, boeken of andere zaken tot inzet gemaakt werden, konden evenwel niet door de beugel (art. 22 en 23).

Vanzelfsprekend was het ten strengste verboden de monitor brutaal te bejegenen (art. 2). Deze kreeg in de ordonnantie de bevoegdheid naar eigen goeddunken op te treden tegen overtreders van de vele voorschriften. Hij mocht dit doen met de roede, voedselbeperking of een andere vorm van bestraffing, echter zonder al te grote gestrengheid (art. 28). Mogelijk moet deze laatste aanmaning tot een redelijke strafmaat gezien worden in het licht van de ervaringen tijdens het genoemde studentenoproer in het Leidse Statencollege, waarbij het hardhandig gebruik van de roede een averechts effect had gesorteerd. In het Fraterhuis werd, voorzover bekend, slechts één keer de roede ter hand genomen. Nadat de ongelukkige frater, Cornelius Fabius, zich ontbloot had bleef het echter bij een dreigement.²⁰⁵

Tot slot werd, waarschijnlijk uit angst voor een slechte naam van het Fraterhuis bij de buitenwacht, de bepaling opgenomen dat voorkomende vergrijpen door niemand buitenshuis bekendgemaakt mochten worden (art. 28). Verwijdering van een student uit het college kon alleen geschieden als er sprake was van een misdaad, doch deze "ernstige en uitzonderlijke straf" diende onverwijld door de monitor ter kennis gebracht te worden van de curatoren (art. 29).

Kleinere aantallen voorschriften in de ordonnantie hadden betrekking op de dagindeling en de studie-verplichtingen. In de zomer (van april tot en met september) werden de fraters reeds om 5.00 uur door de bel gewekt, terwijl het reveil in de resterende maanden een uur later klonk. Na het ochtendbezoek aan de Latijnse School begaven de studenten zich om 11.00 uur voor het middagmaal naar het Fraterhuis. Hierna volgde een half uur "vertreden", thuisstudie en de namiddagse schoolgang. De tijd voor en na het avondmaal van 19.00 uur (in de winter om 18.00 uur) was opnieuw gereserveerd voor studie en enige ontspanning. Daarnaast werden de fraters ook nadrukkelijk ingeschakeld bij de huishoudelijke werkzaamheden van de zogeheten binnenmoeder, die werd ondersteund en gecontroleerd door twee vanwege de magistraat te benoemen buitenmoeders.²⁰⁶ Het bed werd in de winter al

om 20.00 uur opgezocht, maar niet voordat de studenten zich eerst goed hadden gewarmd bij de open haard. In de zomermaanden klonk het sein 'naar bed' een uur later (art. 4 tot en met 12).

De door de week op school en in het Fraterhuis gedoceerde lesstof diende op zaterdag gerepeteerd en uit het hoofd geleerd te worden (art. 14). De fraters hadden daarbij de beschikking over een huisbibliotheek, waarvan de inhoud nauwlettend moest worden gecontroleerd door de monitor. Boeken die strijdig waren met het gereformeerde geloof of met de goede zeden diende hij te weren. Studenten mochten pas na overleg met de monitor boeken aanschaffen, ook al om de ouders niet onnodig op kosten te jagen (art. 13).

De resterende delen van de ordonnantie hadden betrekking op de religieuze en kerkelijke verplichtingen van de fraters. De dag werd begonnen en afgesloten met dankzegging en gebed, evenals de maaltijden (art. 5 en 8). Na afloop van het middagen moesten op heldere toon één of twee psalmen van David en een hoofdstuk uit het Nieuwe Testament worden voorgelezen. De fraters hoorden dit blootshoofds aan, waarbij de monitor goede acht sloeg op de wijze van voorlezen en de houding van de studenten. Zo mogelijk stelde hij enige vragen naar aanleiding van de Schriftlezing. Dezelfde procedure gold ook voor het avondmaal, zij het dat daarbij tevens een psalm werd gezongen (art. 8).

Bijzondere aandacht werd in het reglement besteed aan de invulling van de zondag. Op deze Dag des Heren, en elke andere dag waarop naar kerkelijk gebruik in beide kerken geprekt werd, gingen de convictoren na de laatste klokslag onder begeleiding van de monitor en met het liedboek en het Nieuwe Testament onder hun arm, naar de Oude Kerk. Deze verplichte kerkgang bleef overigens niet beperkt tot de ochtenddienst, maar omvatte ook de catechismuspredikatie. In de kerk moesten de fraters plaatsnemen op de voor hen bestemde plaatsen, in de nabijheid van de monitor (art. 15).

De talrijke klachten over de grote disharmonie bij de kerkzang ("daer werdt omt seerste uitgekreten")²⁰⁷ lagen waarschijnlijk ten grondslag aan de speciale rol, die de fraters kregen toebedeeld bij het zingen der psalmen. In het weekprogramma van het Fraterhuis werd een ruime plaats - één of twee uren op de maandag- en vrijdagmiddag - ingeruimd voor het oefenen van de melodie van de psalm, die de daaropvolgende zondag volgens schema gezongen zou worden. Dit geschiedde in overleg met de voorzanger, op wiens signalen de fraters in de kerk goede acht moesten slaan. De bedoeling was, dat de studenten door een juiste uitvoering van de zang het onervaren kerkvolk tot steun zouden zijn (art. 15 en 17).

Verder dienden de fraters aandachtig te luisteren naar de preek en met eerbied tot God te bidden. Na afloop van de dienst gingen zij ingetogen huiswaarts, waar zij de monitor verslag deden van hetgeen zij hadden opgestoken van de preek. Alvorens voor de tweede keer de gang naar de kerk gemaakt werd, vond overhoring plaats van het catechismusgedeelte dat 's middags aan de orde zou komen. De studenten die onvoldoende in staat waren deze tekst te reciteren of die er blijk van gaven weinig of niets van de ochtendpredikatie onthouden te hebben, ontvingen een ernstige schrobbering van de monitor (art. 15 en 16).

Al met al geven de bepalingen in de ordonnantie een goed inzicht in de tamelijk minutieuze wijze waarop in Delft aan het eind van de zestiende eeuw de discipline, het onderricht, de tijdspassing en de religieuze verplichtingen werden geregeld voor de kleine groep studenten van de Latijnse School, die zich binnen de muren van het Fraterhuis voorbereidden op het predikambt. Ondanks deze kerkelijke (voor)bestemming van de fraters, werd in de ordonnantie geen plaats ingeruimd voor enige toezichthoudende of regulerende taak van kerkeraad of classis. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat het Fraterhuis nimmer onderwerp van bespreking was op vergaderingen van deze gremia. De kerkelijke zeggenschap over het theologische internaat bleef beperkt tot de persoonlijke inbreng van een predikant in het college van toezicht. Het zwaartepunt van het gezag over zowel de Latijnse School als over het Fraterhuis bleef echter onmiskenbaar liggen bij de stedelijke overheid.

Numerus fixus

Met de combinatie van het toezicht op school en Fraterhuis, de aanstelling en sterk verbeterde bezoldiging van rectoren voor beide instellingen en het laten opstellen van een nieuwe ordonnantie voor het Fraterhuis, droeg de Delftse magistraat in 1596 zorg voor een belangrijke verbetering van het hogere onderwijs in de stad. In de daaropvolgende jaren concentreerde de aandacht zich vooral op de al in 1595 bij de octrooi-aanvraag voor de loterij beoogde versterking van de financiële positie van het Fraterhuis.

Een verhoging van het aantal bursalen met twee studenten werd waarschijnlijk eerder dan verwacht in het vooruitzicht gesteld, dankzij een opmerkelijk particulier initiatief. De puissant rijke Clara Jansdr van Sparwoude, jarenlang buitenmoeder van het Fraterhuis en weduwe van de stadssecretaris meester Arent Vranckensz van der Meer, liet namelijk op 12 juni 1598 bij testament vastleggen, dat uit haar nalatenschap ten eeuwigen dage een jaarlijks bedrag van driehonderd gulden aan het convict uitgekeerd zou worden ten behoeve van het onderhoud van twee theologie-studenten, die aangenomen zouden worden bovenop het reguliere aantal fraters. Het zouden "zeer bequame ende uijtgeleesen" jongens moeten zijn van tussen de twaalf en veertien jaar oud, die aangewezen mochten worden door de Delftse predikanten, doch pas na ingewonnen advies van burgemeesters en weesmeesters.

Volgens de wilsbeschikking van Clara van Sparwoude, die overigens pas van kracht werd na haar kinderloos overlijden in 1615, bleef de kerkelijke bemoeienis met 'haar' twee bursalen overigens niet beperkt tot het nominatierecht. Zij liet ook vastleggen dat beide fraters gedurende hun vijf jaar durende studie elk half jaar door de predikanten geëxamineerd dienden te worden. Bij onvoldoende studieresultaten of gebleken ongeschiktheid voor het predikambt, zouden de predikanten een andere kandidaat aan de meesters van het Fraterhuis mogen presenteren, echter opnieuw pas na overleg met burgemeesters en weesmeesters. Tevens verzocht de testatrice de burgemeesters om, met het oog op de noodzaak van toezicht op de discipline en studievoortgang van de bursalen, steeds "een goet oprecht, bequaem ende geleert man van de gereformeerde religie" te benoemen in het college van curatoren. Deze curator zou zich persoonlijk met de twee jongens moeten bemoeien, onder meer

door het repeteren van de lessen en het geven van bijles. De weduwe van de stadssecretaris ging zelfs zover, dat zij voor haar twee studenten impliciet de Delftse plaatsen claimde in het Leidse Statencollege en liet vastleggen, dat de bursalen na hun afstuderen "verbonden ende verplicht" waren aan de Delftse gemeente. Alleen met toestemming van de kerkelijke gemeente en de burgemeesters, zou ontheffing verleend mogen worden om elders een beroep te aanvaarden.²⁰⁸

Portret van Clara Jansdr van Sparwoude (ca. 1550-1615), de steenrijke weduwe van stadssecretaris Arent Vranckenz van der Meer, die bij testament jaarlijks een som geld bestemde voor twee theologiestudenten in het Fraterhuis. Foto GAD.

Kerk en overheid hebben dankbaar gebruik gemaakt van de door Clara van Sparwoude geboden gelegenheid tot uitbreiding van het aantal plaatsen in het Fraterhuis, doch het is de vraag in hoeverre met name de magistraat bereid was al haar wensen te honoreren. De verlangde bijzondere kerkelijke zeggenschap over haar twee alumni in het Fraterhuis, lijkt in de praktijk niet gerealiseerd te zijn, mogelijk met uitzondering van enige invloed op de keuze van kandidaten.²⁰⁹

Inmiddels bleef het voor de Delftse burgerij zeer moeilijk om voor studieuze zonen een plaats te verwerven in het Fraterhuis. Dat ondervond ook Johannes Ryckelem, een in Arnemuiden werkzame predikant, die in de jaren 1604-1605 van daaruit pogingen ondernam de deuren van het Fraterhuis te openen voor zijn in Delft geboren zoontje. De briefwisseling over deze kwestie met zijn ambtgenoten Arent Cornelisz en Daniël van der Dolegen geeft een goed beeld van de wijze waarop de plaatsen in het convict vergeven werden en hoe gering de kerkelijke invloed, zelfs die van de predikant in het regentencollege, was op de uiteindelijke keuzebepaling.

In het najaar van 1604 deed Ryckelem aan Arent Cornelisz het verzoek om bij de schout en de andere vaders van het Fraterhuis een goed woordje te doen voor zijn oudste zoon, aangezien er binnenkort twee plaatsen in het internaat vacant kwamen. De Arnemuidense predikant schreef goed te beseffen dat de beurzen in principe bestemd waren voor kinderen van Delftse burgers, doch hij wees erop dat zijn zoon ook te Delft geboren was. Daarbij claimde Ryckelem voorrang voor zijn zoon, omdat bij hem nadrukkelijk de intentie bestond om als predikant in de voetsporen van zijn vader te treden, terwijl de praktijk dikwijls leerde dat andere burgers het Fraterhuis misbruikten om hun kinderen voor te bereiden op het apothekersvak of een ander ambacht.

Als zwaarste geschut bij zijn motivering bracht Ryckelem in stelling, dat de bewaarders van het Fraterhuis schatplichtig zouden zijn aan zijn familie, aangezien zijn schoonvader lange jaren als rentmeester en leerkracht zijn beste krachten had gegeven aan het internaat.²¹⁰ Deze schoonvader was meester Jan Adriaensz van Kerkhoffe, die al vanaf het begin van de jaren zestig tot aan zijn overlijden in 1598 als leerkracht verbonden was aan de Latijnse School in Delft.²¹¹ Uit niets blijkt overigens, dat Van Kerkhoffe ook binnen het Fraterhuis een bijzondere functie bekleedde.

In februari 1605 bracht Ryckelem de zaak ook onder de aandacht van Daniël van der Dolegen, met de bedoeling dat deze Arent Cornelisz nogmaals het belang van de zaak zou voorhouden.²¹² Uitgebreid verhaalde hij over de goede vorderingen die zijn zoon maakte bij de studie. Ook Van der Dolegen werd herinnerd aan de grote verdiensten van Ryckelems schoonvader als rentmeester en leraar, voor welke functies de stad - naar het de Arnemuidense predikant ter ore was gekomen - nu wel vierhonderd gulden per jaar kwijt was. Bij voorbaat wuifde Ryckelem het verwijt weg dat hij de zaak te laat zou hebben aangekaart, aangezien hij er al zeker twee jaar tevoren voor het eerst over was begonnen tegenover Arent Cornelisz.

In mei 1605 ontving Ryckelem een voor hem - en zijn zoontje - teleurstellend antwoord van Arent Cornelisz, waarvan het concept eveneens bewaard is gebleven.²¹³ Overeenkomstig hun toezegging hadden hij en Van der Dolegen hun uiterste best gedaan om Ryckelem junior aan een plaats te helpen in het Fraterhuis. Beiden hadden de jongen onafhankelijk van elkaar bij de "vaders" aanbevolen en de genoemde argumenten uitgespeeld. De regenten toonden weliswaar geen "quade affectie" tegenover de zaak, maar stelden dat de burgerij eerst via de gebruikelijke afkondiging vanaf de kansel op de hoogte gebracht diende te worden van de vacatures, teneinde ook haar de kans te geven kandidaten te presenteren.

Deze afkondiging leidde ertoe, dat naast de zoon van Ryckelem zes andere "competiteurs" werden aangemeld. Zij allen verschenen voor het regentencollege om geëxamineerd te worden in hun kennis van het Latijn. De Arnemuidense predikantszoon werd niet persoonlijk ontboden, aangezien de curatoren voldoende meenden te hebben aan een getuigschrift van de rector van diens school in Veere. De inhoud daarvan kon het college niet overtuigen en besloten werd het drietal plaatsen dat te vergeven was, toe te wijzen aan de drie jongens die het meest van "cloucke verstand" waren. Arent Cornelisz moest daarom tot zijn spijt melden dat het niet gelukt was de jonge Ryckelem in het Fraterhuis te krijgen. Als excuus voerde hij nog wel aan dat Van der Dolegen, door ziekte van zijn echtgenote, niet aanwezig kon zijn

toen de plaatsen vergeven werden. Een zwager, die in plaats van de verhinderde predikant werd gestuurd, kreeg bij aankomst slechts te horen dat de keus niet op zijn neefje gevallen was en dat deze niets anders restte dan geduld te betrachten. Daarnaast hadden de curatoren als vertroosting meegegeven er zeker van te zijn dat "die" van Zeeland een helpende hand zouden bieden.

In al deze brieven over de zaak Ryckelem blijft onduidelijk wat de rol is geweest van Arent Cornelisz. Blijkbaar liet hij het aan zijn medebroeder Van der Dolegen over om op te treden als pleitbezorger voor de jongeman, hetgeen verklaarbaar is als in aanmerking wordt genomen dat Cornelisz één van de curatoren was in het college dat moest beslissen over de toewijzing. Misschien hield zijn slechte gezondheid Arent Cornelisz inmiddels reeds aan bed of huis gekluisterd, doch dit lijkt onwaarschijnlijk aangezien hierop in de brieven geen enkele toespeling werd gemaakt. Bovendien blijkt uit een passage uit zijn concept-antwoord aan Ryckelem, die blijkens de kanttekening "dit wt te laten" niet belandde in de verzonden versie van de brief, dat Arent Cornelisz zeer goed op de hoogte was van de overwegingen van de curatoren.

In dit tekstgedeelte werd uit de doeken gedaan hoe door stadsbestuurders soms geschoven en geruild werd met plaatsen in het Fraterhuis en het Statencollege, hetgeen ook het volgende jaar ten koste zou gaan van de jonge Ryckelem. De praktijk wilde, dat Schiedam zijn plaats in het Statencollege had afgestaan ten faveure van een Delftse alumnus. Als tegenprestatie stelde Delft een plaats in het Fraterhuis beschikbaar voor de nog ongeschikte Schiedamse kandidaat. Dat deze jongen "noch maer d'eerste beghinselen grammatica" kende, vormde daarbij geen belemmering. Wel zou hij eerst nog een jaar in zijn woonplaats bijgeschaafd worden.²¹⁴

Ryckelem, onwetend van deze machinaties achter de schermen, toonde zich zeer teleurgesteld.²¹⁵ Hij meldde Arent Cornelisz in sombere bewoordingen dat zijn zoontje "crijt ende schreijt", omdat hij niet op ambacht gesteld wilde worden. De Arnemuidense predikant zag echter geen alternatief, omdat hij ook nog de monden van zes andere kinderen moest voeden. Hij verwachtte weinig heil van de Zeeuwse autoriteiten, waarop de curatoren zijn hoop hadden trachten te vestigen. Dat hij zoveel moeite gedaan had om in Delft een plaats te verwerven, zo schreef hij, had immers alles te maken met de slechte situatie in Middelburg, waar men zelfs al nichtjes en neefjes van de plaatselijke predikanten voortrok.²¹⁶

In de penibele financiële situatie van het Fraterhuis, die er mede debet aan was dat slechts een klein aantal Delftse burgerzonen kon worden opgenomen in het convict, kwam langzaam verbetering. Nog vóór de laatste wilsbeschikking van Clara van Sparwoude tot uitvoering kon worden gebracht, was de Delftse magistraat er namelijk langs andere wegen in geslaagd de liquiditeit van de instelling te vergroten. Dit werd onder meer bewerkstelligd door het afsluiten van "capitale leeningen" bij Delftse burgers.²¹⁷ Daarnaast werd in 1608 eindelijk gebruik gemaakt van de reeds in 1595 verkregen toestemming voor een loterij ten behoeve van het Fraterhuis.²¹⁸ Overeenkomstig dit octrooi werden een "caerte" en biljetten vervaardigd en over heel Holland verspreid, ten einde overal de goklust op te wekken voor het goede Delftse doel.

Hoe roetsackelijck dat den Kercken ende Schooldienst is: wat meerster
 heyt ende costen der Eddelsaligher van hooghen ende leeghen staten roer es
 niger hondenden jaeren om der selver dienst ten te bevoordecen ende t'onderheuen
 den hebbden aengedende: en is de **E.** niet onbekent: deser Eddelsaligher
 roets tappen naevolghende mijn heer en de Legierders onser Stadt selst
 hebbden indien beginne der Reformatie goet ghevoonden ende inde roerse de
 heer en geordonneert secker Collegie / ghenaeemt in voortiden het Frater-huys
 (waer inne aenmer Studenten seer aabiet met onderschept des habijt om
 Papen ofte Monnickten te roorden / vorderden geinstitueert tot een Semina-
 rium, saepplacste ofte Roerster waerinne men plant den souden soodanigher son-
 gelinghen die den Kercken ofte Schooldienst van haere Onderen (qual-
 liche middelen hebbende) opgeoffert souden roerden / omme bequame fundamenten
 ende beginselen inde Schole aalhier ende indien huyse roorstet te decrij-
 ghen tot roorderen studie inder h. Theologie: sulcx dat daer deurgangen
 tot roer toe waerelt jongelingen inder voeghen onderhouden sijn / waer de
 derker Eddelghe en clepne hulpe heeft genoten. Maer alsoo vdy niet
 anders en vbenstijgen dan dat den Eddel dienst meten ende meten roer
 te deurghevoerde mannen ghevoerde vberden ende clepne middelen inder
 voors huyse hebbden / sulcx dat vdy die jongelijghen by ont ghehouden tot
 perfectie inde Academien niet en connen bevoordecen (waer deur het ghe-
 schiet dat eenige tot behoerlicher bequaemheyt om naer eenigher Academie te
 gaen ghecomen sijn / het roorghenomen heyligher roercke roercken laeten ende
 roerfliche ten halven daer upstijghden) **SOO IST.** dat vdy met volcomen
 consent ende toestemminge van onser Achtbaren ende roerij heren
 Schout Burgemeesteren ende Legierders deser Stadt / goet ghevoonden
 hebbden int roer te stellen secker Oetroye vander **E. E.** heer en Staten
 in dato den dertien den Julij 1609. Wijs en tneegentich ~~roercken~~ den voors
 Collegie / omme een saligher Roerkerij op te rechten / voergrunten esende vdy
 deure ghenade des heer en mildicheyt der Eddelsaligher totten voors
 effecte ende roerfiche roercken comen. Ende alsoo dese secker betrefden
 roerf tandt der alghemeene Kercken / so en hebbden vdy niet connen
 naerlaten de **E.** dit middel ten hoogst ten te roercommanderen: Widdende om
 Christi ende sijner Kercken roerille dat de **E.** selst roerillen t'elken middel
 ghercommandeert heuden ende byden vben (principalie die van voercomen
recomf

Vanzelfsprekend werden de gereformeerde gemeenten in de eigen regio in het bijzonder tot vrijgevigheid aangespoord. Daartoe verschenen twee curatoren ter vergadering van de classis Delft, waar zij echter te horen kregen dat de zaak pas goed bij de gemeenten aanbevolen kon worden, als zowel personen van binnen als van buiten de stad tot het Fraterhuis toegelaten zouden worden. Volgens de curatoren, de predikant Albertus van Oosterwijck en de ouderling Abraham Jansz Graswinkel, was dit reeds het geval. Alleen als er meer sollicitanten dan plaatsen waren werd een Delftse burger "*caeteris paribus*" (onder overigens gelijke omstandigheden) geprefereerd. De classis nam genoegen met deze toelichting en liet een aanbeveling voor de loterij naar alle gemeenten uitgaan.²¹⁹

Echter ook buiten Holland werd interesse gewekt voor de loterij. In het archief van de gereformeerde gemeente in Emden bevindt zich nog een fraai gecalligrafeerde brief van 16 juli 1609, waarin Alardus Tengenagel als secretaris van de curatoren van het Fraterhuis de loterij van harte aanbeval bij de Emdense gemeente. Uit dit schrijven wordt duidelijk, dat het aantal fraters op dat moment nog steeds niet boven de twaalf was gegroeid en dat het Delftse stadsbestuur vooral middelen zocht om de vervolgstudie van deze studenten aan de universiteit te bekostigen. De curatoren schetsten de Emdense kerk, hoe het Fraterhuis was omgevormd tot een "*seminarium, saeijsplaetse ofte bogaert*", waarin jongens werden 'geplant' die bestemd waren voor de kerken- of de schooldienst. Laatstgenoemde bestemming spoorde weliswaar niet met de in artikel 1 van de ordonnantie vastgelegde doelstelling van het convict, maar was gebaseerd op de praktijk. Het gebrek aan mogelijkheden om alle "*arme clercken*" door te geleiden naar de universiteit, deed velen van hen namelijk belanden in het onderwijs en verloren gaan voor het predikambt. Het was vooral deze reden, waarom besloten werd tot het organiseren van een loterij.²²⁰

De loterij voor het Fraterhuis, waarvan de trekking in de loop van 1610 plaatsvond,²²¹ werd daarmee in werkelijkheid tot een financiële campagne ten behoeve van een uitbreiding van het aantal Delftse plaatsen in het Statencollege. Het resultaat viel alleszins mee, want vijf jaar later kwalificeerden de regenten van het Fraterhuis de opbrengst als een milde zegen Gods, die de inkomsten van het convict dusdanig vermeerderd had, dat zowel de fraters als de studenten in het Statencollege royaal onderhouden konden worden. De geldelijke armslag was zelfs zo groot geworden, dat er ruimte was om het aantal Delftse plaatsen in het Statencollege met vier of vijf te vermeerderen, naar het voorbeeld van enige andere steden. De Delftse burge-meesters, zoals altijd gevoelig voor dergelijke prestige-argumenten, verleenden als "*oppervoogden*" van godshuizen en publieke collegiën de gevraagde toestemming, mits de nieuwe beurzen niet ten laste kwamen van de stad.²²²

Daarmee ging een lang gekoesterde wens van de curatoren, om het aantal Delftse bursalen in het Leidse Statencollege te vergroten, eindelijk in vervulling. De onmogelijkheid om meer dan twee studenten uit het Fraterhuis in de gelegenheid te stellen tot het volgen van een theologiestudie, had de curatoren er lang van weerhouden het aantal fraters uit te breiden. Wel groeide de praktijk om naast het vaste aantal fraters nog een beperkt aantal jongens tegen "*cost-betalinge*" toe te laten tot het Fraterhuis. Een lichte kentering in dit beleid diende zich aan in 1610, toen de kuiper Arent Fransz Paets bot ving bij zijn pogingen zijn zoon Abraham als kostganger het convict

binnen te loodsen. Zijn verzoek was voor de curatoren aanleiding te besluiten voorlopig niemand meer op "cost-betalinge" aan te nemen, omdat zij de vacerende plaatsen wensten te gebruiken voor een uitbreiding van het aantal fraters.²²³ Niet lang daarna werd met Jacobus Manrijck voor het eerst een dertiende "collegiant" aangenomen.²²⁴

De uitbreiding van het aantal Delftse plaatsen in het Leidse Statencollege en van het aantal studenten in het Fraterhuis vergrootten de mogelijkheden voor de Delftse burgerij om kinderen in deze internaten geplaatst te krijgen. De stijging van het aantal bursalen had echter ook een keerzijde, aangezien de Latijnse School, ondanks de ijverige protectie tegen particuliere concurrentie, nog steeds relatief weinig leerlingen telde, waardoor de keuzemogelijkheden voor de curatoren beperkt bleven. Dit moest er wel toe leiden, dat de toelatingseisen voor beide instellingen verlaagd werden, om toch voldoende kandidaten aan te kunnen wijzen.

De schadelijke effecten bleken al kort na de uitbreiding van het aantal Delftse beurzen voor het Statencollege in 1615. Een oude kwaal van zich misdragende Delftse bursalen stak namelijk opnieuw de kop op. De regent van het Leidse internaat, Gerardus Vossius, klaagde steen en been over het wangedrag van de Delftenaren, dat uiteenliep van het veroorzaken van geluidsoverlast tot het bezoeken van een vrouwspersoon in de binnenstad. Steeds weer waren het Delftse studenten die de regent hoofdbrekens bezorgden, hetgeen hem uiteindelijk deed verzuchten dat de oorzaak van hun uitzonderlijk slecht gedrag wel eens gezocht kon worden bij de kwaliteit van de Latijnse School. In een brief aan de Delftse magistraat sprak hij daarom zijn hoop uit, dat de komst van een nieuwe rector tot verbetering zou leiden.²²⁵

Kerkelijke bemoeienis

Vossius brengt met zijn klaagzang de Latijnse school weer in beeld, die in ons verhaal even naar de achtergrond was verdwenen. Ook de aandacht van magistraat en kerk concentreerde zich lange tijd hoofdzakelijk op de perikelen rond het Fraterhuis, dat van zo groot belang was voor het aanzien van Delft en voor de opleiding van een nieuwe generatie gereformeerde predikanten. Uit de summiere informatie die ons ter beschikking staat over de lotgevallen van de Latijnse School in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw, kunnen wij niettemin opmaken dat het aantal klassen "vermits den gestadigen aanwasch", werd uitgebreid van vier naar vijf. Deze uitbreiding werd gefinancierd met een deel van de pachtopbrengst van de tafelhouder van de lommerd en uit de middelen van het Fraterhuis.²²⁶ Daarmee kreeg de Delftse school weer de op veel plaatsen gebruikelijke indeling van de zevende (septima) als laagste en de derde (tertia) als hoogste klas.²²⁷ De afzonderlijke meester voor de "nullanen" was inmiddels verdwenen.

Een vakantierooster plus examen-eisen voor 1602 en een lesprogramma uit 1603 geven ons een vluchtige kijk binnen de schooldeuren.²²⁸ Daarbij blijkt, dat het catechismusonderricht in alle klassen een belangrijke plaats innam. In de zesde, vijfde en vierde klas werd deze religieuze lesstof ook tijdens de examens overhoord. In 1615 werd met de rector afgesproken dat dergelijk examens minstens een maand van tevoren bij de scholarchen aangemeld dienden te worden en veertien dagen in

beslag mochten nemen. Elke meester diende zijn eigen leerlingen te examineren, onder "correctio" van de rector. De rangorde bij de examens werd door de scholar-chen bepaald, aan de hand van de resultaten van het vorige schoolonderzoek.²²⁹

Het vakantierooster laat enkele opmerkelijke vrije dagen zien. Zo hadden de Latijnse scholieren een dag vrijaf ter gelegenheid van vastenavond en mochten zij wegens de Delftse kermis in juni maar liefst drie-en-een-halve dag wegblijven van school. Maar ook de kaas- en botermarkt in augustus, de ossenmarkt in oktober en zelfs de Haagse kermis in september leverden hele of halve vrije dagen op.²³⁰

Bij dit alles dringt zich de vraag op of en in hoeverre de gereformeerde kerk enige invloed kon uitoefenen op de gang van zaken binnen de Latijnse School. Net als ten aanzien van het Fraterhuis, hield de kerkeraad zich ook in dit geval afzijdig. De kerkelijke inbreng verliep blijkbaar nog steeds uitsluitend via de predikant binnen het college van opzieners. Vanaf 1586 tot zijn overlijden in 1605 werd deze functie bekleed door Arent Cornelisz en daarna door Albertus van Oosterwijck.²³¹ Hun invloed binnen dit college van visitatoren is moeilijk te meten, maar aangenomen mag worden dat hun medebestuurderen dankbaar hebben geprofiteerd van hun kennis, inzichten en - vooral - contacten in het onderwijzers- en predikantenmilieu.

Deze contacten kwamen vooral van pas, als er uitgekeken moest worden naar geschikte kandidaten voor ontstane vacatures aan de Grote School. Dankzij de schier onuitputtelijke brievencollectie van Arent Cornelisz kunnen wij bijvoorbeeld waarnemen, hoe de Delftse predikant zich in 1602 uitgebreid door zijn Amsterdamse relaties liet informeren over Ambrosius Bruno, een beoogd kandidaat voor het ambt van conrector. Door bemiddeling van Wernerus Helmichius, zijn kort tevoren van Delft naar Amsterdam verhuisde ex-collega, kreeg Cornelisz van diverse personen uit Bruno's directe omgeving, onder wie de Amsterdamse rector Pieter Veeckemans en de theologen Jacobus Arminius en Petrus Plancius, te horen dat de aan de school op de Nieuwezijds Voorburgwal verbonden ondermeester een vroom en godzalig man was. Hij werd verder bestempeld als "een seer fijn persoon", die geen blijk gaf van "eijgendunckentheijt". Dat over Bruno werd opgemerkt, dat hij "wat haestich [scheen] te sijn over de kinderen", moet als een negatieve eigenschap worden opgevat. Pas nadat Cornelisz zich er op deze wijze goed van had vergewist, dat Bruno een geschikte conrector zou zijn en hij hem langs dezelfde kanalen had laten polsen over zijn bereidheid tot een overplaatsing naar Delft, liet hij hem naar Delft komen om over een contract te onderhandelen met het voltallige college van curatoren.

Deze besprekingen werden vervolgens enigszins vertraagd door meningsverschillen over de hoogte van het tractement en de duur van de overeenkomst, maar kenden uiteindelijk een positieve uitkomst. Intussen was de opzeggingsdatum van Bruno in Amsterdam (1 augustus) echter verstreken en leek Delft nog een kwartaal langer te moeten wachten op de komst van de ondermeester. Bruno was hierover zeer teleurgesteld en liet weten op meer steun te hebben gerekend van rector Lasso-nius of iemand anders uit Delft, bij zijn pogingen om toch op kortere termijn zijn losmaking van Amsterdam te regelen. De ongeduldigheid van Ambrosius Bruno om Amsterdam, zoals hij zei, liever vandaag dan morgen te verlaten, had waarschijnlijk alles te maken met de pestepidemie, die de Amstelstad inmiddels in volle hevigheid teisterde. De indruk bestaat dat Arent Cornelisz hierna opnieuw zijn relaties inscha-

kelde om de Delftse school - en daarmee ook Bruno - te hulp te schieten. Begin september 1602 gaven de Amsterdamse scholarchen Bruno daarop alsnog toestemming vervroegd te vertrekken naar Delft.²³²

De wijze waarop de Latijnse School door met name de inspanningen van Arent Cornelisz aan een nieuwe conrector werd geholpen, geeft aan hoezeer deze Delftse predikant zijn best deed om een geschikte kandidaat aan te dragen. Tegen deze achtergrond wekt het dan ook geen verwondering dat kandidaten voor rectoraat en conrectoraat in Delft na de veranderingen van 1596 uitsluitend gezocht werden in kringen van afgestudeerde theologie-studenten en predikanten. Met Daniël Plancius kreeg de Latijnse School in 1608 zelfs een volledig geëxamineerd predikant als rector,²³³ zonder dat deze overigens in Delft ooit voor predikbeurten of andere kerkelijke handelingen werd ingeschakeld. Mogelijk was dit niet nodig, maar het is evengoed denkbaar dat hij de juiste gaven hiervoor miste. Of hij dan wel over alle kwaliteiten beschikte om een school te leiden, mag evenzeer betwijfeld worden, aangezien de eerder aangehaalde kritiek van Vossius op de Delftse Latijnse School impliciet betrekking had op zijn rectoraat.

Ook zijn opvolger Jacques de la Croix (Crucius) had het predikambt (in de Waalse kerk) bekleed, voordat hij in 1618 tot rector werd benoemd.²³⁴ Zijn ondertekening van de Drie Formulieren van Enigheid in 1619, direct gevolgd door de handtekeningen van zijn conrector en drie andere leerkrachten van de Latijnse School,²³⁵ vormt als het ware de bezegeling van een lange ontwikkeling. In bijna vijf decennia hadden de Latijnse School en het daarmee zo nauw gelieerde Fraterhuis zich ontwikkeld tot door de overheid betaalde en gezamenlijk met de kerk bestierde onderwijsinstellingen, die primair tot taak hadden begaafde burgerzonen voor te bereiden op een academische studie en een loopbaan bij de overheid of in de door haar geprivilegieerde kerk. Aangezien hier sprake was van een gezamenlijk belang, verliep dit proces vrijwel zonder schokken en botsingen tussen kerk en stadhuis, waarbij de Reformatie wel de confessionele kleur van de school veranderde, maar niet de structuren.

b. Latijnse School te Naaldwijk

Binnen de grenzen van de classis Delft en Delfland, was het buiten Delft verder in theorie alleen in Naaldwijk mogelijk kinderen in schoolverband voor te laten bereiden op het universitaire curriculum. De Latijnse School aldaar dankte haar bestaan waarschijnlijk aan het plaatselijke kapittel van Sint-Adriaan en wordt al vanaf het begin van de vijftiende eeuw in de bronnen vermeld.²³⁶ Het lot van de school in het eerste decennium na de omwenteling van 1572 is onduidelijk, waardoor het moeilijk is vast te stellen in hoeverre er in Naaldwijk continuïteit bestond tussen de voor-reformatorische school en de Latijnse School die vanaf 1584 in de bronnen opduikt.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de ontmanteling van het kapittel, waarbij de deken en de kanunniken hun functies verloren maar een royale alimentatie behielden,²³⁷ tot het verval van de school heeft geleid. Daarnaast droeg ook de ontvolking van Naald-

wijk als gevolg van de oorlogshandelingen ertoe bij, dat de deuren van de school mogelijk geruime tijd gesloten bleven.²³⁸

Pas uit een resolutie van de Staten van Holland van 16 augustus 1584 blijkt, dat de Latijnse School te Naaldwijk nog of weer bestond.²³⁹ Er werd omgezien naar een nieuwe rector voor de school en zijn aanstelling behoorde op dat moment tot de competentie van de Hollandse Staten. Deze hadden in 1583, dus nog maar een jaar tevoren, de hand gelegd op alle goederen en rechten van Margaretha van der Marck, vrouwe van de heerlijkheid Naaldwijk. In een eerder stadium waren de kerkelijke goederen van Naaldwijk al in het bezit van de Staten gekomen. Voor het benoemingsrecht van de leerkrachten voor de Latijnse School was een en ander niet zonder gevolgen gebleven, want ook het *jus patronatus* voor de "scholasterije" was in handen van de Staten overgegaan.²⁴⁰

De keuze van de Staten viel uiteindelijk op Joachim Kerstens of Castro, die een getrouw, godvrezend en geleerd man heette te zijn. Hij werd aangesteld op "al-sulcken gagie ende profijt als den voorgaanden rector heeft genooten",²⁴¹ een formulering die aannemelijk maakt, dat de Staten ten aanzien van de Naaldwijkse school aanhaakten bij een bestaande situatie. De "gewonelijke alimentatie" van de rector bedroeg aanvankelijk slechts vijftien gulden per jaar, door hemzelf aan te vullen met het innen van schoolgeld. In 1586 werd zijn basisinkomen enigszins verhoogd, waarvoor de Staten een greep deden in de kassen van het kapittel en van de plaatselijke Heilige Geestmeesters.²⁴²

Ondanks de kleine verhogingen bleef het tractement van de rector uiterst karig, te meer als in aanmerking wordt genomen dat de aantallen leerlingen van de school, en daarmee ook de inkomsten uit het minerval, ongetwijfeld nog veel geringer waren dan die van de grote school in Delft. Dit maakte het Naaldwijkse rectoraat weinig begerenswaardig en werkte belemmerend bij het zoeken en behouden van geschikte rectoren. Dit laatste kwam in het bijzonder aan het licht toen Charles Mahieu, die in 1592 (mogelijk als opvolger van Kerstens) voor drie jaar was gecontracteerd, het al na twee jaar voor gezien wenste te houden.²⁴³ Toen werd voor het eerst ook duidelijk, dat de Naaldwijkse kerkeraad - in het bijzonder de predikant - grote bemoeienis had met de school.

De aankondiging van het voortijdige vertrek van Mahieu leidde tot veel commotie onder de Naaldwijkse bevolking en verschaftte volgens predikant Petrus Lodewijck de "wedersprekers" gelegenheid om de gehele gereformeerde gemeente te lasteren. Het kerklidmaatschap van de rector maakte het mogelijk de zaak langs tuchtrechtelijke weg te behandelen. Besloten werd Mahieu af te houden van het Avondmaal en hem tegelijk te vermanen over zijn herhaalde afwezigheid bij predikaties, in het bijzonder op de zondagmiddag, wanneer hij liever placht te gaan wandelen. Dit alles leidde er slechts toe dat het verlangen van Mahieu om Naaldwijk de rug toe te keren nog sterker werd. Zijn aanvankelijke voornemen om tot juni 1595 te blijven, om daarmee in elk geval nog de twee jaar vol te maken, liet hij varen en ook een hernieuwde afhouding van het Avondmaal vermocht hem er niet van weerhouden zijn vertrek te vervroegen.²⁴⁴

In tegenstelling tot de kerkeraad, gaven baljuw en secretaris (namens de mannen en regeerders van de heerlijkheid) Mahieu wel toestemming om vroegtijdig te ver-

trekken. Geruggesteund door dit consent beklagde de rector zich vervolgens bij de classis over de behandeling die hem ten deel was gevallen. Hij betwistte de rechtmatigheid van zijn afhouding van het (Paas-)Avondmaal en beweerde ook dat hij te laat in kennis was gesteld van deze maatregel. Deze laatste beschuldiging werd door de kerkeraad weerlegd met behulp van een extract uit het eigen actaboek. Verder gaf zij te kennen dat de rector weliswaar consent had van de baljuw en de secretaris, maar dat daarmee nog niet alle betrokken partijen hun instemming hadden verleend.²⁴⁵ Met deze opmerking werd gezinspeeld op enige kerkelijke zeggenschap, die geclaimd kon worden op grond van het kerkklidmaatschap van de rector.

Omdat de noodzakelijke bewijsstukken in deze affaire ontbraken, besloot de Delftse classis de visitatoren te belasten met een bemiddelingspoging ter plaatse. Die leidde er uiteindelijk toe dat Mahieu toegaf te zijn vertrokken zonder genoegzaam consent, waardoor hij ergernis veroorzaakt had. Daarom moest hij tevens erkennen dat hij met recht gesuspendeerd was geweest van het Avondmaal. Hij beloofde zich voortaan te onthouden van alles wat ergernis kon wekken en ging ermee accoord dat zijn schuldbekentenis vanaf de kansel aan de Naaldwijkse gemeente werd medege-deeld. Indien hij vervolgens een schriftelijk consent van de baljuw en het gerecht van Naaldwijk kon overleggen, waarin zijn afscheid formeel was geregeld, zou de kerke-raad zorgdragen voor een behoorlijke attestatie.²⁴⁶

Inmiddels had de Naaldwijkse school met meester Gijsbrecht van Amerongen reeds en nieuwe rector gekregen. Zijn benoeming door de Staten geschiedde op voordracht van baljuw, mannen en regeerders van Naaldwijk en werd omkleed met een aantal voorwaarden. Duidelijk wordt, dat de rector ook verantwoordelijkheid droeg voor een Duitse school, "de Latijnsche aldaer annex zijnde". Hij was verplicht daarvoor een goede ondermeester aan te trekken, die tot taak kreeg de kinderen te leren lezen uit "geprinte ende alderhande geschreven letteren, boucken ende brieven", alsmede te leren "schrijven het getal van cijffer-letteren". Daarnaast moest de ondermeester zijn leerlingen onderwijzen in goede manieren en "zedigheden" en hen ter kerke begeleiden.²⁴⁷ Mogelijk viel voor dit werk de keuze op meester David de Colcellis, die in de periode 1595-1599 enkele keren op de nominatie stond om gekozen worden tot ouderling en die wij reeds leerden kennen als componist van de rederijkers.²⁴⁸

De begeleiding van de kerkgang door de ondermeester vormde de enige relatie tussen kerk en school, die gelegd werd in deze aanstellingsacte van de Naaldwijkse rector. De school kende geen speciale toezinders of visitatoren. Het "opper-toezicht" over de Latijnse en Duitse school lag bij de rector, die daarbij gesteund en gecontro-leerd werd door de "Wethouderen" van Naaldwijk. Van enige formele bemoeienis van de predikant of de kerkeraad was geen sprake. Van Amerongen had zijn aanstel-ling niettemin mede te danken aan enige ondersteuning vanuit kerkelijke hoek, aanzien hij benoemd werd op aanbeveling van de predikant Johannes Uijtenbo-gaert.²⁴⁹

Gaandeweg vond een verbetering plaats in de betaling van de Naaldwijkse rector. Zo werd zijn gage in 1602 verhoogd van dertig tot veertig gulden per jaar.²⁵⁰ Dit gebeurde op een moment, dat de ziekelijke Van Amerongen was teruggekeerd naar zijn geboorteplaats Utrecht²⁵¹ en de Staten onderhandelden met een nieuwe kandi-daat-rector, Hercules Justianus van Dongen.²⁵² Ook van de zijde van de kerkeraad

werd in deze periode een poging ondernomen zich te mengen in de discussie over het rectoraat. Dit gebeurde aan de hand van een niet nader aangeduid geschrift van de predikant Pieter Lodewijck, dat werd aangeboden aan het Naaldwijkse gerecht.²⁵³ Het lag ook in de bedoeling van Lodewijck om namens de classis een rekwest bij de Staten in te dienen, waarin verzocht werd geen nieuwe rector aan te nemen zonder nadrukkelijke toestemming van kerkeraad en classis. Zover kwam het echter niet. Toen Arent Cornelisz en Arnoldus Nicolai Oosterhaern uit naam van de classis een bezoek brachten aan Johan van Oldenbarnevelt, werd hun te verstaan gegeven dat de wens van de Naaldwijkse gemeente geen schijn van kans zou maken.²⁵⁴

Kort daarop kwamen de Staten tot overeenstemming met Van Dongen, hetgeen voor de classis aanleiding was spoorslags een nieuwe delegatie naar 's-Gravenhage te sturen. Deze moest er bij de Staten op aandringen dat de nieuwe rector verplicht werd alle kerkelijke taken, zoals voorlezen, voorzingen en het brengen van de kinderen in de kerk, zelf te verrichten. Eventueel mocht de rector deze diensten, die volgens de classis altijd hadden behoord tot het Naaldwijkse rectoraat, uit zijn naam laten verrichten door iemand anders. Korte tijd later kon Lodewijck opgelucht ter classis melden dat Van Dongen zich bij de kerk had gevoegd en aan het Avondmaal had deelgenomen, waarmee de problemen uit de wereld waren.²⁵⁵

Zwaartepunt verlegd naar Duitse school

In 1605 werd Van Dongen als rector opgevolgd door de Naaldwijkse secretarisschoolmeester Jaspar Millinck.²⁵⁶ Door zijn aanstelling deed zich de merkwaardige situatie voor, dat het rectoraat in handen werd gelegd van de Duitse meester. Het meest waarschijnlijk lijkt de veronderstelling dat de regeerders van Naaldwijk, met goedvinden van de Staten, het zwaartepunt van de Naaldwijkse school verlegden van het Latijnse onderricht naar het Duitse. De Latijnse afdeling zou daarmee echter niet geheel verdwijnen, want Millinck kreeg de opdracht mee zorg te dragen voor de aanstelling van een Latijnse conrector, die tevens als vervanger kon optreden in de Duitse school in geval van afwezigheid van de rector. Deze moest de school nogal eens verzuimen, hetgeen waarschijnlijk mede verband hield met zijn werkzaamheden als secretaris.

Anderhalf jaar later had Millinck nog steeds geen Latijnse meester aangenomen. Vanuit het college van regeerders, waarvan hij secretaris was, werd blijkbaar niet of nauwelijks aangedrongen op naleving van deze afspraak. De Naaldwijkse predikant Petrus Lodewijck zag dit alles met lede ogen aan, aangezien het catechismusonderricht ook tot het takenpakket van de aan te stellen meester behoorde. Op last van de kerkeraad begon hij de rector te wijzen op zijn nalatigheid. Millinck, hoewel een lidmaat, was van deze kerkelijke bemoeienis met zijn schoolmeestersambt absoluut niet gediend en beklagde zich over de predikant bij enige invloedrijke heren in 's-Gravenhage. De predikant schakelde op zijn beurt de classis in om zich teweer te stellen tegen de naar zijn mening lasterlijke uitlatingen van de rector.²⁵⁷

De classis kwam tot de conclusie dat predikant en kerkeraad van Naaldwijk de rector terecht hadden herinnerd aan de condities voor zijn aanstelling en stuurde een delegatie naar 's-Gravenhage om de secretaris van de Staten, Adriaen Duijck²⁵⁸ en enige andere heren met schriftelijke bewijzen te overtuigen van het gelijk van de

predikant. Daarnaast werden twee predikanten naar Naaldwijk afgevaardigd om met Millinck in overleg te treden. In absentie van Lodewijck, die de kamer moest verlaten om de schoolmeester de kans te geven vrijuit te spreken, erkende de rector kwalijk gehandeld te hebben door de predikant in het Haagse zwart te maken. Hij beloofde voortaan voorzichtiger te handelen en op korte termijn de bij zijn aanstelling gestelde condities na de komen.²⁵⁹

Kort hierna vertroebelde de relatie tussen predikant en rector opnieuw. Aanleiding was ditmaal een ruzie tussen de echtgenote van Millinck en een niet-lidmate, waarin de schoolmeester partij had getrokken voor zijn kijvende en vloekende vrouw. Beiden werden hierop door de kerkeraad vermaand, bij welke gelegenheid de rector *en passant* ook maar weer eens herinnerd werd aan zijn beloften aangaande de gewenste conrector. Millinck was over deze gang van zaken zeer verbitterd. Hij herhaalde weliswaar zijn belofte, maar kondigde tegelijk aan voorlopig niet meer aan het Avondmaal deel te nemen.²⁶⁰

Opnieuw schakelde Lodewijck de classis in. Door de opstelling van de rector zag hij zich geconfronteerd met een situatie, waarin een hoofd der school enerzijds bleef optreden als voorlezer in de kerk, maar anderzijds ostentatief weigerde deel te nemen aan het Avondmaal.²⁶¹ Daarnaast had het almaar niet inlossen van de belofte om zo spoedig mogelijk een ondermeester aan te trekken inmiddels geleid tot een situatie, waarin de schoolkinderen niet meer onder toezicht ter kerke gebracht werden en evenmin geleerd werd de catechismus in de kerk op te zeggen.²⁶²

Uiteindelijk leidden bemiddelingspogingen van de Naaldwijkse kerkeraad, waarbij ook baljuw jonker Jacob de Witte werd ingeschakeld, tot verzoening van het echtpaar Millinck met de kerk door schuldbekentenissen.²⁶³ Tot een aanmerkelijke verbetering van het gedrag van de rector leidde dit echter niet, want weldra werden weer nieuwe klachten genoteerd over 's mans gedrag in en buiten de school.²⁶⁴ Voor Lodewijck was dit aanleiding de classis te bewegen tot het examineren van Millinck, op grond van de Statenresoluties. De classis kon of wilde echter niet verder gaan dan van de rector te eisen, dat hij net als andere publieke schoolmeesters catechismus en confessie zou ondertekenen.²⁶⁵ Zover kwam het echter niet, want hoewel de Staten van Holland Millinck in de loop van 1608 nog een toelage van twintig gulden gunden,²⁶⁶ was ook aan de zijde van de overheid de ontevredenheid over de rector inmiddels sterk toegenomen. In november 1608 leidde dit tot de wettelijke opzegging van zijn dienstverband, hetgeen hij pas na hevig tegenstribbelen wenste te aanvaarden.²⁶⁷

Wij hebben de affaire Millinck zo uitvoerig besproken, omdat zij duidelijk maakt dat de school van Naaldwijk aan het begin van de zeventiende eeuw het adjectief Latijnse niet of nauwelijks meer verdiende. De bemoeienis van predikant, kerkeraad en classis met de school kwam niet voort uit bezorgdheid om het voortbestaan of de kwaliteit van het pre-universitaire onderwijs op deze kleine school, maar had te maken met het gebruikelijke streven de catechetische band tussen kerk en school in stand te houden.

Laatste stuiptrekkingen

Ook na het vertrek van de door hem zo gekritiseerde Millinck bleef Lodewijck klagen over de sobere staat van de school te Naaldwijk.²⁶⁸ De nieuwe rector, Pieter

Costerus,²⁶⁹ was er nauwelijks nog in geslaagd enige verbetering in deze toestand te brengen, toen hij zich, door het wegvallen van zijn inkomsten, genoodzaakt zag de school te verlaten. Dat de betaling van zijn tractement stopgezet werd, was terug te voeren op de afsluiting van het Twaalfjarig Bestand, waarbij de door de Staten geconfiscieerde goederen in de heerlijkheid Naaldwijk werden teruggegeven aan de zoon van Margaretha van der Marck, Karel van Aremberg. Over het benoemingsrecht van de Naaldwijkse schoolmeesters ontstond zich vervolgens een geschil tussen stadhouder Maurits en de graaf van Aremberg, waarvan Costerus uiteindelijk de dupe werd.²⁷⁰

Ondanks de tijdelijke blokkering van financiële middelen voor het onderhoud van de rector, slaagden de Naaldwijkse bestuurders er toch in om op zeer korte termijn een opvolger voor Costerus aan te trekken. Johannes Stavarenius bleek de onzekerheid omtrent zijn betaling voor lief te nemen en nam het rectoraat van de school op zich, waarmee de school tegelijk weer een Latijnse schoolmeester aan het hoofd kreeg. Weldra moest hij echter concluderen dat het schoolgeld van de leerlingen verre van toereikend was om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zijn verzoek om voor korte tijd geld te mogen lenen van de diakonie, werd daarop zonder veel omhaal ingewilligd.²⁷¹

De betaling van de Naaldwijkse schoolmeesters bleef echter problematisch, ook nadat de ambachtsheerlijkheid door verkoop was overgegaan in handen van prins Frederik Hendrik. Daarbij had de graaf van Aremberg de middelen voor het onderhoud van de schooldienst namelijk voor zichzelf behouden, waardoor Samuel Jacobsz Louff, die Stavarenius inmiddels als Duits schoolmeester terzijde stond, zich genoodzaakt zag al snel elders emplot te zoeken.²⁷² Om in ieder geval de rector voor Naaldwijk te behouden, verzochten baljuw en regeerders van Naaldwijk zelfs aan de diakonie om opnieuw enige middelen voor hem vrij te maken, formeel als toelage voor het voorlezen en zingen in de kerk. Mogelijk hadden de bestuurders voor dit verzoek inspiratie geput uit de Delftse praktijk. De kerkeraad achtte het echter niet gepast om voor dit doel te putten uit de armengelden en klopte op zijn beurt aan bij de kerkmeesters.²⁷³

Stavarenius scheen zich weinig te bekommeren om al deze problemen. Hij kon soms slechts met de grootste moeite overgehaald worden getrouw zijn lees- en zangverplichtingen in kerk na te komen.²⁷⁴ Liever hield hij zich op in de herberg of nam hij actief deel aan rederijksactiviteiten, waarvoor hij ook zijn schooldienst herhaaldelijk verzuimde.²⁷⁵ Deze absentie van de school werd hem zeer kwalijk genomen, vooral toen daardoor zelfs de kinderen van Heilige Geestarmen, "van welke te leeren hij rickelick beloont" werd, dagenlang verstoken bleven van onderwijs.²⁷⁶ De Naaldwijkse gemeenschap zag het plichtsverzuim van de rector ongetwijfeld met lede ogen aan, doch het gebrek aan financiële middelen stond verbetering en verandering van de toestand in de weg. Haar restte niet anders dan te vertrouwen op de kerkeraad, die de losbandige rector via de tucht van tijd tot tijd kon corrigeren.

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat de Latijnse School van Naaldwijk kwantitatief noch kwalitatief van enige betekenis is geweest als "een saet der universiteit". Veeleer is zij te beschouwen als een gewone - en op den duur zelfs buitengewoon armlastige - dorpsschool, waarvan het Latijnse element gezien moet worden als

een onbetekenend relict uit de tijd dat er nog een kapittel verbonden was aan de kerk. Na 1619 werd geen melding meer gemaakt van een rector en lijkt de Latijnse School een zachte dood te zijn gestorven.

Hoofdstuk 4: DE MEESTERS VAN DE LATIJNSE SCHOLEN

Leerkrachten van de Latijnse scholen waren in veel gevallen de eerste leermeesters van toekomstige predikanten, bestuurders en geleerden. Hun invloed op de wetenschappelijke vorming en de intellectuele ontwikkeling van deze mensen mag, mede gelet op de leeftijdsfase waarin zij de leerlingen onder hun hoede kregen, niet onderschat worden. Het is veelzeggend dat een uitnemend geleerde als Hugo de Groot veel respect had voor zijn Delftse rector Jacob Lassonius (Van der Heijden) en zijn hele leven vriendschappelijke contacten met hem bleef onderhouden.²⁷⁷ Ook de bekende Friese predikant en theoloog Festus Hommius en de Franeker hoogleraar Sixtus Amama gaven hoog op van hun Latijnse leermeester, in dit geval de Leeuwarder rector Wybrandus Revius, die voordien enige jaren de Latijnse School in Delft geleid had.²⁷⁸

Toch wordt in de literatuur zelden aandacht besteed aan deze groep geleerden aan de basis van het wetenschappelijke onderwijsbestel. De bestaande studies over de Latijnse scholen zijn in hoofdzaak institutionele geschiedenissen, waarin de aandacht voor de leerkrachten hoofdzakelijk beperkt blijft tot de salariëring en enkele saillante details over hun levenswandel.²⁷⁹ Nog ontbreekt een serieuze aanzet tot een prosopografische benadering, hoewel die ook op het terrein van de Latijnse schoolmeesters grote mogelijkheden lijkt te bieden. Een handicap daarbij is het ontbreken van landelijke naamlijsten van Latijnse leerkrachten. Vooralsnog moet genoegen genomen worden met enige chronologisch gerangschikte plaatselijke lijsten.²⁸⁰ Hierdoor is nog moeilijk zicht te krijgen op de mobiliteit van de leraren, terwijl uit onderzoek inmiddels wel duidelijk is geworden, dat er een levendige uitwisseling van leerkrachten plaatsvond tussen de verschillende onderwijsinstellingen.

Dit alles weerhoudt ons er echter niet van om in ieder geval voor de 32 leden tellende groep leraren van de Latijnse scholen van Delft en Naaldwijk uit de periode 1572-1621 te trachten een kleine groepsbiografie te schrijven. Een dergelijke prosopografische benadering is namelijk ook in het kader van dit onderzoek van belang, gelet op de betekenis van deze leerkrachten voor de vorming en opleiding van aspirant-predikanten. Ook hun positie naast de predikanten, als mede-intellectuelen in een stedelijke of dorpsgemeenschap en de nauwe werk- en familierelaties tussen beide milieus, rechtvaardigen deze aandacht. Het groepsportret zal min of meer volgens dezelfde lijnen getekend worden als in het eerste boek dat van de predikanten en is eveneens geconstrueerd op basis van biogrammen, die in een bijlage (G) zijn opgenomen.²⁸¹

Geografische herkomst

Van ruim tachtig procent van de Latijnse schoolmeesters, die in de periode 1572-1621 korte of langere tijd werkzaam zijn geweest aan de scholen van Delft of Naaldwijk, viel de geografische herkomst te achterhalen. In de meeste gevallen kon de geboorteplaats worden getraceerd, terwijl bij enkele andere personen met enige zekerheid kon worden aangeduid in welke stad of streek zij opgroeiden. Onmiddellijk wordt daarbij duidelijk, hoe belangrijk ook voor de Latijnse scholen de zogeheten Zuidne-

derlandse immigratie is geweest. De door Briels geponeerde stelling, dat het onderwijs in de jonge Republiek alleen dankzij de kwantitatieve en kwalitatieve inbreng van vluchtelingen uit het Zuiden een hoge vlucht kon nemen,²⁸² lijkt voor Delft en Naaldwijk dan ook grotendeels te kunnen worden bevestigd.

Van de 26 leerkrachten, wier herkomst kon worden vastgesteld, had ongeveer éénderde (9) antecedenten in de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij moet echter worden aangetekend, dat deze antecedenten in de meeste (6) gevallen betrekking hadden op een zeer korte periode na hun geboorte, aangezien zij al op zeer jonge leeftijd met hun ouders naar het Noorden vluchtten. Zo gezien ligt er ook slechts een gradueel verschil tussen bijvoorbeeld de in Berneau nabij Luik geboren, maar in Sluipwijk opgegroeide Samuel Notheus en Theophilus Mintius, die weliswaar in Leiden ter wereld kwam, maar werd geboren uit ouders die daar kort tevoren waren gearriveerd uit Antwerpen.

Een even grote groep van negen personen was niet van Zuidnederlandse origine, maar had wortels elders buiten de provincie Zuid-Holland liggen, variërend van Noord-Brabant tot Friesland. Een van hen, Bernardus Gardts, stamde uit Kleefs gebied (Duisburg). De acht resterende leraren waren afkomstig uit de regio. Vier van hen waren Delftenaar, terwijl de anderen het levenslicht aanschouwden in respectievelijk Pijnacker, Zevenhuizen en Leiden (2x).

Onevenredig veel groter dan de kwantitatieve inbreng van Zuid-Nederlanders, was hun kwalitatieve aandeel. De eerste twee Delftse rectoren na de overgang van de stad naar de prins van Oranje waren weliswaar Noord-Nederlanders (Van Oerschoot uit Alkmaar en Revis uit Hallum in Friesland), maar vanaf het aantreden van Jason Langemertius in 1580 kwam de leiding van de Delftse school voor een periode van maar liefst 75 jaar in Zuidnederlandse handen te liggen. Deze lange periode werd overbrugd door vier opeenvolgende rectoren; na Langemertius (Ieper) waren dit Jacobus Lassonius (Antwerpen), Daniël Plancius (Brussel) en Jacobus Crucius (Antwerpen).

Afgezien van het rectoraat bleef het Zuidnederlandse element in de Delftse school echter beperkt. Het verblijf van de andere immigranten was namelijk van korte tot zeer korte duur. Antwerpenaar Philipus Lassonius verbleef waarschijnlijk niet langer dan één jaar onder de vleugels van zijn vader, terwijl zijn stadgenoot David Paludanus, na problemen met zijn theologiestudie, voor de duur van slechts anderhalf jaar zijn intrek nam bij dezelfde rector. Waarschijnlijk lagen in beide gevallen vooral persoonlijke en opvoedkundige motieven ten grondslag aan hun keuze voor het schoolmeestersambt aan juist de Delftse school. Ook de resterende Zuid-Nederlanders waren slechts een gering aantal jaren in dienst. De al genoemde Samuel Notheus diende als submonitor zijn contract van drie jaar uit, maar een verlenging bleef achterwege. Charles Mahieu, de uit Atrecht in Artois gekomen rector van de Naaldwijkse school, wachtte de afloop van zijn contract zelfs niet af, maar vertrok voortijdig.²⁸³

Ook het beeld van de noordelijk leerkrachten aan de Delftse school vereist nuancering. De vier niet te lokaliseren personen stonden voor de klas in de periode 1564-1581. Met uitzondering van Theodoricus Kevelaer, die het in Delft al na enkele maanden voor gezien hield, ging het hierbij waarschijnlijk om lokale krachten of

personen uit de regio. Met de hulp van met name deze leraren uit de eigen achterban, waartoe ook meester Jan Adriaensz Kerkhoffe uit Pijnacker behoorde, droeg het Delftse stadsbestuur in de roerige tijd van de Overgang zorg voor continuering van het onderwijs aan de oude parochieschool.

Pas na de grote reorganisatie van Latijnse School en Fraterhuis in 1596 trok de magistraat niet langer alleen voor het rectoraat, maar ook voor andere lerarenposten een aantal gekwalificeerde krachten van ver buiten de stad aan, zoals Casparus Ens uit Steenwijk, Johannes Bruno uit Amsterdam en Bernardus Gardts uit Duisburg. Alleen het laagste "locaat" (klas) bleef stevast in handen van Delftenaren, te weten vader en zoon Rumelaer. De enige leerkracht uit eigen Delftse kweek, die voor het midden van de zeventiende eeuw een hogere klas onder zijn hoede kreeg, was Albertus Snellius, zoon van de zwaardveger Hans Snel.

Sociale herkomst

Met Snellius is meteen één van de weinige Latijnse leerkrachten genoemd, van wie kon worden vastgesteld uit welk milieu hij stamde. Het onderzoek naar de sociale herkomst van de leraren leverde namelijk, in tegenstelling tot de naspeuringen naar de geografische herkomst, een veel magerder resultaat op. Bij slechts twaalf van de 32 meesters staat vast, wat het beroep van hun vader was. Ook in dit kader vormde Snellius een uitzondering, want hij was de enige Delftse meester met aantoonbare wortels in het ambachtsmilieu. Ook Naaldwijk telde slechts één rector uit een vergelijkbaar professioneel milieu, te weten Johannes Stavarenius, zoon van een boterkruid. Hiertegenover staat, dat aan beide scholen ook lange tijd een leraar stond, van wie weliswaar niet kon worden vastgesteld wat het beroep van zijn vader was, maar van wie wel met zekerheid gesteld kan worden, dat hij stamde uit een voorname familie. Jan Adriaensz Kerkhoffe was telg uit een vooraanstaand geslacht uit Pijnacker en de familie van Gijsbrecht van Amerongen telde mee in de stad Utrecht. In dezelfde categorie valt ook Franciscus Osdorpius te plaatsen, wiens vader Lucas Jansz het bracht tot schout van Sloterdijk.

Dat zich onder de leerkrachten verder vier predikantenzonen (Plancius, Notheus, Hekusius en Costerus) bevonden, mag geen verwondering wekken en al evenmin is het opmerkelijk, dat het bij de overige vijf te traceren gevallen ging om zonen van schoolmeesters. De vaders van Jacob Lassonius, Fenacolijs en Mintius waren werkzaam in het lager onderwijs, terwijl Philipus Lassonius en Johannis Rumelaer geheel in het voetspoor van hun vader traden, door aan dezelfde school het ambt van Latijns schoolmeester op zich te nemen.

Studie

Het relatief grote aantal zonen van predikanten en schoolmeesters onder de leraren aan de Latijnse scholen, was voor een niet onbelangrijk deel te herleiden tot de grotere mogelijkheden, die er in dit milieu bestonden tot een (voorbereidende) wetenschappelijke opleiding. Anders dan in kringen van veel handwerkslieden, werd in deze gezinnen niet neergekeken op hoofdarbeid, maar werden de kinderen al vroeg tot studeren aangezet. Het in het vorige hoofdstuk aangehaalde voorbeeld van de predikant Johannes Ryckelem, die zijn zoontje ook thuis overhoorde en oefende

in het gebruik van de Latijnse taal, vormde dan ook zeker geen uitzondering.²⁸⁴ Daarbij kwam dat er, zeker voor zonen van predikanten, over het algemeen meer kans bestond op een beurs voor een studie aan Latijnse school en universiteit.²⁸⁵

De vooropleiding van de leraren van Delft en Naaldwijk laat in twee opzichten een tweeledig beeld zien. Ten eerste is voor ongeveer de helft van de groep (15) met zekerheid een universitaire studie vast te stellen. Van een vrijwel even groot aantal (16) is geheel onbekend welk onderwijs werd genoten ter voorbereiding van het leraarschap. Alleen van Albertus Snellius kan met vrij grote zekerheid aangenomen worden, dat zijn vooropleiding beperkt bleef tot een studie aan de Delftse Latijnse School. Door het vrijwel ontbreken van leerlingenlijsten van Latijnse scholen is het echter moeilijk na te gaan of iemand aan een dergelijke onderwijsinstelling studeerde. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat ook in veel van de andere als "onbekend" geboekstaafde gevallen, de vooropleiding beperkt bleef tot een studie aan een Latijnse school.

Ten tweede valt ten aanzien van de vooropleiding in zekere zin een caesuur waar te nemen, die min of meer samenvalt met de reorganisatie van de Delftse school in 1596. Voordien hadden, met een enkele - uit de voor-reformatorische periode daterende - uitzondering,²⁸⁶ de leraren waarschijnlijk geen universitaire opleiding in hun baggage. Dit gold evenzeer voor de Naaldwijkse rectoren in dezelfde periode. Na 1596 wijzigde dit beeld zich zeer snel. Weliswaar werden nog steeds ook leraren aange trokken, die geen aantoonbaar universitair curriculum konden overleggen, doch een ruime meerderheid kon voortaan bogen op een - al dan niet afgeronde - studie aan één of meer universiteiten.

Deze laatste ontwikkeling had waarschijnlijk enerzijds te maken met de hogere eisen die werden gesteld aan de Latijnse schoolmeesters, onder invloed van het reeds eerder vastgestelde streven van de Delftse magistraat naar kwaliteitsverbetering van het hogere onderwijs in de stad.²⁸⁷ Anderzijds was het lange tijd bestaande predikantentekort in Holland inmiddels volledig weggewerkt en omgeslagen in een overschot aan aspirant-predikanten. Dit bracht velen ertoe, hetzij tijdelijk, hetzij langdurig, hun kostbare vooropleiding te gelde te maken in het onderwijs.

Deze ontwikkeling wordt ook weerspiegeld in het grote aantal theologiestudies, dat wij aantreffen bij de bestudeerde groep leraren. Afgezien van Langemertius, die zich pas na zijn Delftse rectoraat liet immatriculeren bij de theologische faculteit in Leiden, waren er nóg negen Latijnse schoolmeesters die hetzelfde deden, maar dan voorafgaand aan hun schoolloopbaan. Van hen vonden er maar liefst zes een plaats in het speciaal voor de predikantenopleiding ingerichte Statencollege, te weten Fenacolius, Notheus, Osdorpius, Costerus, Hekusius en Stavarenus. Het verblijf van de laatste twee in het college was overigens van korte duur. Hekusius moest om financiële redenen afhaken en Stavarenus werd wegens spijlucht en wangedrag op straat gezet.²⁸⁸ De andere vier verlieten het college pas, nadat zij hun theologieopleiding volledig hadden afgerond.

Ook enkele andere Delftse leraren, die geen plaats kregen in het Statencollege, konden niettemin bogen op een gedegen opleiding in de godgeleerdheid. Rector Crucius bezocht met steun van de Waalse synode niet alleen de universiteit te Leiden, maar studeerde ook in Franeker. De opleiding van zijn voorganger in het rectorambt,

Daniël Plancius, spande echter de kroon. Financiële steun van zijn kapitaalkrachtige vader, de predikant en zeevaartdeskundige Petrus Plancius, stelde hem in staat zijn studie in Leiden en Franeker te laten volgen door een heuse "grand-tour", die hem achtereenvolgens in Bazel, Genève en Oxford bracht.

De universiteit van Leiden was echter veruit de belangrijkste onderwijsinstelling, waar de universitair geschoolde Delftse en Naaldwijkse leraren hun vooropleiding genoten. Voor allen, bij wie deze opleiding na 1575 plaatsvond, kan gesteld worden dat zij voor korte of langere tijd stonden ingeschreven aan de Leidse universiteit.

Loopbaan

Slechts vijf van de 32 bestudeerde leerkrachten waren gedurende hun loopbaan ook een tijdlang buiten de sfeer van het onderwijs werkzaam. Een uitzondering vormde in dit verband de eerste rector van de Delftse school na de Overgang, Laurens van Oerschot. Hij combineerde zijn leraarschap met de functie van medicus. Het is echter twijfelachtig of dit zowel voor de school als voor de patiënten een gelukkige combinatie was. In zijn vorige woonplaats Alkmaar zag Van Oerschot zich immers reeds na een jaar door het stadsbestuur gedwongen een eind te maken aan dezelfde combinatie, omdat het onderwijs zes uur per dag vergde en er daardoor te weinig tijd overbleef om de zieken te bezoeken.²⁸⁹

Portret van Jacobus Crucius of Jacques de la Croix (1579-1655), rector van de Latijnse School te Delft. Gravure van Suyderhoef. Foto GAD.

De vier anderen, bij wie niet louter lesgeven op de conduxtestaat prijkte, namen allen een beroeping aan als predikant. Twee van hen, Fenacolijs en Gardts, maakten de overstap van lessenaar naar kansel, nadat zij een relatief korte periode verbonden waren geweest aan de Latijnse School. De omgekeerde stap werd gezet door Plancius en Crucius. Beide Delftse rectoren begonnen na hun studie als predikant, maar brachten het grootste deel van hun loopbaan door in het onderwijs. Terwijl Crucius eerst nog ruim zestien jaar de Waalse gemeente van Delft bediende, verruilde Plancius al na enkele maanden zijn eerste standplaats Diemen om de leiding van de Delftse school op zich te nemen.

Het is de vraag hoe een dergelijke overgang door tijdgenoten werd beoordeeld. Bernardus Stedemeyer, die enige jaren predikant was in Maassluis, werd in zijn volgende standplaats Zutphen dermate door spraakstoornissen gehinderd, dat zijn functioneren als predikant ter discussie werd gesteld. Om Stedemeyer en zijn toehoorders te ontlasten werd hem daarop de nevenfunctie van rector van de plaatselijke Latijnse School aangeboden.²⁹⁰ Veelzeggend is ook, dat Reinier Donteclock, die aan het eind van een lange carrière als predikant een soortgelijke overstap maakte naar het rectoraat in Brielle, meende tegenover Arent Cornelisz deze stap te moeten rechtvaardigen. Hij benadrukte dat de functie van rector hem "hoe lancks hoe beter aenstaet". Door het heersende gebrek aan goede rectoren meende Donteclock zijn "ouderdom wel te besteden".²⁹¹

De uit beide voorbeelden impliciet af te leiden geringere appreciatie van het rectorchap ten opzichte van het predikambt kwam, zoals we hierna nog zullen zien, nauwelijks tot uitdrukking in de bezoldiging en was waarschijnlijk vooral terug te voeren op persoonlijke voorkeuren. Dat theologiestudenten namelijk niet louter door negatieve factoren - zoals een tekort aan predikantsberoepingen - een keuze maakten voor een carrière in het onderwijs, bleek bijvoorbeeld uit de gretigheid waarmee door studenten in het Statencollege gereageerd werd op aanbiedingen van Latijnse scholen. Nadat Costerus een benoeming tot ondermeester in Delft nipt aan zijn neus voorbij zag gaan, wist een delegatie uit Bergen op Zoom hem zonder veel moeite aan de school in de markiezenstad te binden. Franciscus Osdorpius liet na beëindiging van de studie zijn maecenaten in Amsterdam, die hem toch een plaats in het Statencollege hadden vergund met het oog op een toekomstig predikantschap, zonder veel omhaal weten dat hij "meer tot de dienste der scholen als der kercken geneijcht" was. Als er bij Costerus, Osdorpius en anderen een reële aandrijving des gemoeds bestond om het predikambt te gaan vervullen, dan hadden zij zich ongetwijfeld grotere inspanningen getroost om via classes en synoden hun doel te bereiken. Bij een man als Hekusius, die zijn studie door geldkrapte niet kon voltooien, valt deze aandrang aanvankelijk wel te bespeuren, evenals bij Gardts. Laatstgenoemde wist de vele hindernissen op weg naar de kansel uiteindelijk met succes te nemen, doch Hekusius berustte als snel in een carrière in het onderwijs.

Voor Hekusius en de meeste anderen betekende de keuze voor het Latijnse onderwijs een definitieve keuze, zoals ook blijkt uit onderstaande tabel. Daarin is in de eerste kolom het dienstverband aan de scholen van Delft en Naaldwijk aangegeven, gevolgd door de redenen van beëindiging, te weten vertrek (V), emeritaat (E) of overlijden (O). Daarnaast wordt vermeld, wat - voorzover valt na te gaan - het totale aantal dienstjaren van betrokkene in het Latijnse onderwijs is geweest en aan welke Latijnse scholen hij verbonden is geweest. De eerste zes plaatsen op de lijst worden ingenomen door de rectoren. Voor het overige is de lijst chronologisch gerangschikt op datum van aanstelling in Delft.

Ook in onderstaande tabel komt duidelijk de caesuur naar voren in het aannamebeleid van het personeel voor de Delftse school. Vanaf 1596, met de komst van rector Lassonius en conrector Ens, werden geruime tijd overwegend carrière-schoolmeesters en aspirant-predikanten aangetrokken, die slechts voor een beperkte tijdsduur werden gecontracteerd. Voor de genoemde Lassonius en Ens,

maar ook voor Fenacolijs, Lassonijs junior, Gardts, Bruno, Mintius, Notheus, Paludanus en Osdorpijs, stond het van meet af aan vast dat hun verblijf in Delft hoogstens een tussenstation zou zijn in een loopbaan in het hogere onderwijs of binnen de kerk, die hen ook naar andere plaatsen had gebracht of nog zou brengen. Alleen voor Mintius betekende Delft door zijn overlijden aantoonbaar het eindstation.

Tabel 8.2 Loopbaan meesters van Latijnse scholen te Delft en Naaldwijk

<i>naam</i>	<i>Delft</i>		<i>totaal</i>	<i>loopbaan in Latijnse onderwijs</i>
Van Oerschot	2	V	3	Alkmaar, Delft (+ medicus)
Revijs	5	V	14	Delft, Leeuwarden
Langemertius	16	V	39	Middelburg, Delft, Middelburg
J. Lassonijs	12	V	47	Harderwijk, Delft, Den Haag
Plancijs	10	O	10	Delft (+ half jr. predikant)
Crucijs	37	O	37	Delft (+ 16 jr. predikant)
Kerkhoffe	36	O	36	Delft
Mattheusz	11	V	11	Delft
Touw	5	V	5	Delft
Pietersz	8	V	8	Delft
Kevelaer	0,5	V	0,5	Delft
Willemsz	24	E	24	Delft
Van Dongen	13	V	22	Delft, Geertruidenberg, Naaldwijk
Ens	3	V	4	Steenwijk, Delft
A. Rumelaer	33	E	33	Delft
Fenacolijs	2,5	V	2,5	Delft (+ 44 jr. predikant)
P. Lassonijs	1	V	39	Delft, Rotterdam, Brielle, Rotterdam
Gardts	3	V	11	Nijmegen, Delft (+ 24 jr. predikant)
Bruno	2	V	6	Nijmegen, Breda, Amsterdam, Delft
Mintius	4	O	5	Den Haag, Delft
Notheus	3	V	24	Delft, Goes
Paludanus	2	V	40	Delft, Gorinchem, Middelburg, Goes
Osdorpijs	6	V	26	Delft, Alkmaar, Amsterdam
Hekusijs	22	V	30	Goes, Delft, Schoonhoven
J. Rumelaer	12	O	12	Delft
Snellijs	32	O	32	Delft
<i>naam</i>	<i>Naaldwijk</i>		<i>totaal</i>	
Castro	2	V	2	Naaldwijk
Mahieu	3	V	4	Naaldwijk, Goes (+ >12 jr. bijschool)
Van Amerongen	7	V	8	Buren, Naaldwijk
Van Dongen	3	V	22	Delft, Geertruidenberg, Naaldwijk
Millinck	3	V	3	Naaldwijk, Den Haag
Costerus	1	V	5	Breda, Gorinchem, Naaldwijk
Stavarenius	8	?	8	Naaldwijk

Dit aannamebeleid tussen 1596 en 1615, dat zorgde voor een vlotte doorstroming binnen het personeelsbestand van de Delftse school en voor betrekkelijk korte ambtstermijnen van de Latijnse schoolmeesters aldaar, stagneerde opnieuw ten tijde van de bestandstwisten. Het rumoer in kerk en samenleving weerhield stadsbestuur en curatoren er mogelijk van, vacatures aan de school op te vullen met 'nieuw bloed' van buiten. Zo werd de pas gecreëerde vijfde lerarenplaats opgevuld met Johannes Rumelaer, die als zoon van meester Arnoldus Rumelaer geen onbekende was in Delft. Het vertrek van conrector Osdorpius naar Alkmaar in 1614 werd opgevangen met het doorschuiven van een andere leraar van de school, Hekusius, naar de conrectorstool en de aanstelling van de in Delft geboren en getogen Albertus Snellius als nieuwe submonitor. Ten slotte werd ook de nieuwe kandidaat voor het rectoraat, dat vrijkwam door het overlijden van Plancius in 1618, binnen de Delftse stadsmuren gezocht; Jacobus Crusius had al zestien jaar de Waalse gemeente van Delft naar algemene tevredenheid gediend, toen hij werd aangezocht als rector.

Het beeld dat nu opdoemt, is dat van stagnatie. Bij de aanstelling van Crusius en andere leraren werd geen contractduur meer vastgesteld. In het geval van de rector leidde dit ertoe, dat hij zijn functie 37 jaar behield, tot zijn overlijden in 1655. Ook Snellius en de beide Rumelaers bleven in functie tot hun overlijden of lichamelijke gesteldheid het onmogelijk maakte, dat zij nog langer voor de klas stonden. Alleen Hekusius werd in 1630 voortijdig vervangen, doch dit gebeurde pas na 22 dienstjaren en waarschijnlijk ook min of meer noodgedwongen op grond van zijn gesteldheid. Hij vond een nieuwe functie als rector in Schoonhoven, maar zijn tekortschietende inkomen werd nog lange jaren aangevuld uit de kas van het Delftse Fraterhuis.

Gelet op deze ontwikkelingen is het niet verwonderlijk dat de Latijnse leraren met een meer dan twintig jaar durende ambtstermijn in Delft, gezocht moeten worden onder de mannen die ruim vóór 1596 werden aangesteld (Kerkhoffs, Willemsz) en degenen die ná 1615 in functie bleven (Crusius, Hekusius, Snellius en Arnoldus Rumelaer). Dat echter ook de meeste andere Delftse schoolmeesters verknocht waren aan het Latijnse onderwijs, bleek al uit het geringe aantal, dat de overstap maakte naar een andere vorm van broodwinning en blijkt ook uit het totaal aantal jaren dat velen van hen voor de klas doorbrachten. Buiten de genoemde zes oudgedienden aan de Delftse school, waren er nog zeven waarvan de loopbaan in het Latijnse onderwijs meer dan twintig jaar duurde, met als uitschieter Jacobus Lassonius, die 47 jaar in het onderwijs werkzaam was.

Het verblijf van de rectoren in Naaldwijk was steeds van veel kortere duur. De tekortschietende financiële middelen, alsmede de politiek-juridische verwickelingen rond de rechten van de wisselende bezitters van de heerlijkheid, stonden een langere ambtstermijn dikwijls in de weg. Met uitzondering van Stavarenius en Van Amerongen, van wie onduidelijk is wanneer en hoe exact een einde kwam aan hun verbintenis met de school, bleken de rectoren het niet langer dan drie jaar uit te houden.

Niveau

Het is moeilijk om op grond van het beschikbare materiaal uitspraken te doen over de kwaliteit van de door ons bestudeerde Latijnse leraren. Daarbij komt, dat begrippen als 'kwaliteit' of 'niveau' dikwijls een sterk subjectieve lading hebben, omdat

afgezien van de reeds besproken vooropleiding geen eenduidige toetsingscriteria gebruikt kunnen worden. Utlatingen over de didactische vaardigheden van de docenten zijn bijvoorbeeld uiterst zeldzaam. Alleen van Ambrosius Bruno weten wij, dat hij somtijds te ongeduldig was tegenover zijn leerlingen. Bij andere Delftse leraren liet de handhaving van de discipline van tijd tot tijd te wensen over, zo valt onder meer af te leiden uit brieven van Vossius²⁹² en het resolutieboek van de curatoren. Wij hebben reeds onze twijfels geuit over de kwaliteiten van rector Plancius op dit punt. Dat het schortte aan zijn didactische vaardigheden, valt misschien ook af te leiden uit de vergeefse moeite die hij zich getroostte om een leerling door middel van privé-lessen te begeleiden van de mechanica in de richting van de theologie.²⁹³

Iets minder dun gezaaid dan de oordelen over de onderwijskundige kwaliteiten, zijn de getuigenissen over de beheersing van de Latijnse taal door verschillende leraren. Over de genoemde Bruno werd reeds in Breda gunstig rapport uitgebracht over zijn "nutheijt, bequaemheijt ende hervarentheijt in der Latijnschen spraecke", terwijl Arent Cornelisz ook vanuit Amsterdam gunstige berichten ontving over 's mans kundigheid.²⁹⁴ Van rector Revijs zijn eveneens slechts lovende testimonia overgeleverd.²⁹⁵ De Delftse en Naaldwijkse leraren met een verleden in het Statencollege, konden allen een gunstig getuigenschrift van hun respectievelijke rector overleggen. Alleen over David Paludanus zijn enige minder gunstige oordelen bekend. Bij het examen ter afsluiting van zijn studie aan de Latijnse School werd opgemerkt, dat hij zich weliswaar "tamelijk" had gekweten, maar dat er velen waren die hem overtroffen.²⁹⁶ Toch waren enkele Amsterdamse kooplieden van Zuidnederlandse origine bereid zijn studie aan de Leidse universiteit te financieren, "hoewel hij wel bequamer hadde mogen wesen".²⁹⁷

Paludanus bracht het uiteindelijk toch tot een meer dan veertig jaar durende loopbaan in het Latijnse onderwijs. Aan het publiceren van geschriften waagde hij zich nimmer, waarmee hij zich binnen het corps van (voormalige) Delftse en Naaldwijkse leraren niet in een uitzonderingspositie bevond. Slechts tien van de 32 leraren etaleerden op enig moment in hun loopbaan hun kennis en kwaliteiten ook op schrift. In het geval van Notheus en Osdorpius bleven de publicistische activiteiten beperkt tot de uitgave van enkele disputaties uit hun studietijd in het Statencollege. De andere schoolmeesters met publicaties op hun naam toonden zich al evenmin veelschrijvers.

Slechts van Fenacolijs is, afgezien van zijn theses, nog een substantieel aantal geschriften en vertalingen overgeleverd, doch deze dateren zonder uitzondering uit zijn predikantentijd. Bij anderen bleef de publicatielijst beperkt tot gelegenheidswerken als een grafschrift (Van Amerongen), het verslag van een schriftelijke disputatie met een jezuïet (Plancius) of een huwelijksgedicht (Plancius). Slechts enkele leraren gaven blijk van hun schriftelijke gaven, door de publicatie van één of enkele originele pennevruchten van grotere omvang. Rector Crucius toonde zich produktief door de uitgave van enkele verzamelingen brieven van geleerden en Philipus Lassonius liet een verklaring van een psalmfragment het licht zien.

Tot slot waren er nog twee schoolmeesters, die zich eenmalig als toneelschrijver profileerden. Johannes Stavarenius waagde zich aan de vertaling van een komedie van Terentius, een in die tijd op Latijnse scholen zeer veel gelezen en gespeeld

klassiek auteur.²⁹⁸ De Naaldwijkse rector verrichtte zijn vertaalwerk echter in dienst van de rederijders, hetgeen hem op een stevige aanvaring met de kerkeraad kwam te staan. Geen afkeuring, maar lof oogste daarentegen Caspar Ens, met zijn moderne tragedie ("tragoedia nova") over de moord op prins Willem van Oranje. Hij droeg dit werk op aan de predikanten van Holland en Zeeland en ontving hiervoor diverse geldelijke blijken van waardering.

De bescheiden omvang van het publicistische werk van de Latijnse leraren neemt echter niet weg dat zij met deze geschriften aantoonde niet alleen qua opleiding, maar ook in woord en geschrift op vrijwel hetzelfde intellectuele en wetenschappelijke niveau te kunnen functioneren als de meeste predikanten in hun omgeving.

Inkomen

Alvorens schematisch in kaart gebracht kan worden hoe de inkomens van de verschillende Latijnse leerkrachten zich door de jaren heen ontwikkelden, moet eerst de indeling van de school aangegeven worden, alsmede de verdeling van de klassen tussen de leraren. Een groot probleem daarbij is, dat geen eenduidige nummering van de klassen of "locaten" gehanteerd werd. Met uitzondering van de rector en de conrector, werden de docenten allen aangeduid als ondermeester, "submonitor" of "hypodidascalus". In de loop van de zeventiende eeuw werd de benaming "praeceptor" algemeen gangbaar.²⁹⁹ In de zestiende eeuw was het gebruikelijk deze onderwijskrachten te verdelen over vijf klassen, waarbij de derde klas of tertia de hoogste en de zevende of septima de laagste klas was. In Delft werd deze nomenclatuur, die ook nog de "nullani" als aanduiding voor de nog niet in de Latijnse taal bedreven leerlingen omvatte, al rond 1580 niet meer algemeen gehanteerd. De school bestond op dat moment nog slechts uit vier klassen, die van hoog naar laag genummerd waren van een tot en met vier. Verwarrend is echter, dat sommigen, onder wie curator Arent Cornelisz, een elders in zwang komende omgekeerde nummering hanteerden, die van laag tot hoog de derde tot en met de zevende klas kende.³⁰⁰ Dat de praktijk in Holland op dit gebied van stad tot stad verschilde, droeg ten eerste bij aan deze verwarring en was één van de redenen voor de Staten van Holland om uiteindelijk in 1625 tot standaardisatie te komen in een algemene schoolorde.³⁰¹ Maar voor het zover was, kon het gebeuren dat Notheus Leiden verliet om in Delft de vijfde klas onder zijn hoede te nemen, welke klas in Delft echter het nummer drie bleek te dragen.

Een reconstructie van de klassenindeling en -verdeling tussen de leraren kan dan ook alleen worden gemaakt op grond van de verschillen in beloning en specifieke aanduidingen betreffende de opvolging in de rekeningen. Van hoog naar laag hantieren wij daarbij de nummering van eerste tot vijfde klas.

Onderstaand schema toont de personele bezetting in lijn, waarbij echter wel in aanmerking genomen moet worden dat tijdens de perioden waarin de school slechts vier in plaats van vijf leraren telde (1573-1596, 1605-1606 en 1608-1612), het klasnummer van alle submonitoren met een cijfer omhoog ging. Op basis van de aldus gerangschikte klassenindeling, was het ook mogelijk per lerarenplaats de ontwikkeling van het tractement in kaart te brengen.

Tabel 8.3: Reconstructie klassenindeling Latijnse School en hoogte van de tractementen in guldens

Rectoren Delft (eerste klas)

Van Oerschot	(1573-1575)
Revius	(1575-1580)
Langemertius	(1580-1596)
Lassonius, sr.	(1596-1608)
Plancius	(1608-1618)
Crusius	(1618-1655)

Rectoren

1569-1572:	300 (plus minerval)
1573-1575:	100 (idem)
1575-1596:	300 (idem)
1596-1621:	700 (zonder minerval)

Conrectoren (tweede klas, tevens rector Fraterhuis)

Ens	(1596-1599)
Fenacolijs	(1599-1602)
Bruno	(1602-1604)
Mintius	(1604-1608)
Osdorpius	(1608-1614)
Hekusius	(1614-1630)

Conrectoren, tevens rectoren Fraterhuis

1596-1602:	200 (plus kost en inwoning)
1602-1608:	350 (idem)
1608-1611:	400 (idem)
1611-1614:	500 (idem)
1614-1621:	400 (idem)

Submonitoren derde klas (tot 1596 conrector)

Touw	(1575-1580)
Kevelaer	(1580-1581)
Willemsz	(1581-1605)
Notheus	(1605-1608)
Hekusius	(1608-1614)
Snellius	(1614-1646)

Submonitoren derde klas

1575-1579:	84
1579-1580:	90
1580-1581:	120
1581-1596:	150
1596-1605:	200
1605-1621:	400

Submonitoren vierde klas

Kerkhoffe	(1562-1598)
Lassonius jr.	(ca. 1600)
Gardts	(1601-1604)
Rumelaer sr.	(1604-1629)

Submonitoren vierde klas

1569-1576:	84
1576-1596:	100
1596-1601:	150
1602-1614:	250
1615-1619:	200
1619-1621:	250

Submonitoren vijfde klas (tot 1583 tevens nullanenmeester)

Mattheusz	(1564-1575)
Pietersz	(1575-1583)
Van Dongen	(1583-1596)
Rumelaer sr.	(1596-1604)
Paludanus	(1606-1608)
Rumelaer jr.	(1612-1624)

Submonitoren vijfde klas

1568-1575:	70
1575-1579:	72
1579-1581:	78
1581-1583:	82
1583-1586:	108
1612-1621:	300

Ook in de salarisontwikkeling weerspiegelt zich de reorganisatie van 1596. De forse verhoging van alle tractementen maakte de Delftse school eindelijk concurrerend met andere Latijnse scholen in de Republiek. Het stadsbestuur en de curatoren konden voortaan met een grotere kans op succes elders geschikte kandidaten voor het leraarschap losweken. Met een jaarwedde van zevenhonderd gulden, ontving de Delftse rector rond de eeuwwisseling bijvoorbeeld een hoger tractement dan willekeurig welke Gelderse rector.³⁰² In Holland waren echter ook voorbeelden te vinden van stadsbesturen, die bereid waren een nog hogere som uit te keren aan een rector. Zo ontving de Delftse rector Lassonius na zijn overgang naar 's-Gravenhage per jaar zelfs duizend gulden.

Met zijn jaarwedde, die nog werd aangevuld met de nodige emolumenten, zoals gratis huisvesting, vrijheid van accijns op wijn en bier en een tegemoetkoming in de verhuiskosten, deed een Delftse rector qua inkomsten na 1596 niet of nauwelijks meer onder voor een predikant in een middelgrote tot grote stad. Het salaris van de conrector bleef hier aanvankelijk nog ver bij achter. Ook de Veertigraad stelde in 1597 vast, dat diens tractement wel erg schamel was en wendde een deel van de opbrengst van de verkoop van landerijen van het Bagijnhof aan, om verbetering in deze situatie te brengen.³⁰³ Dit besluit leidde er uiteindelijk toe dat in de daaropvolgende jaren ook de conrector en de submonitor van de derde klas, met een jaarinkomen van vier- tot vijfhonderd gulden, behoorlijk konden wedijveren met de gemiddelde dorpspredikant in de Republiek.³⁰⁴ Vandaar dat het leraarschap aan een Latijnse school in met name de grote steden, voor veel theologiestudenten een alleszins aanvaardbaar alternatief was bij hun toetreding tot de arbeidsmarkt.

Tot slot kon ook de oudedagsvoorziening voor Latijnse schoolmeesters een vergelijking doorstaan met die van de predikanten. Toen Gerrit Willemsz in 1605 te oud bevonden werd om nog langer voor de klas te staan, werd hem voor de rest van zijn leven - overeenkomstig de belofte, die hem was gedaan bij zijn aanstelling in 1581 - een vast jaartractement toegelegd van 132 gulden.³⁰⁵ Daarmee behield hij nog jarenlang een inkomen, dat een tweederde deel bedroeg van zijn oorspronkelijke salaris. De financiële regeling voor Arent Rumelaer was in 1629 zelfs nog gunstiger, aangezien hij op zijn oude dag het volledige tractement van 250 gulden mocht behouden, alsmede zijn vrije woning en de toelage van 36 gulden, die hij had overgenomen van zijn vijf jaar tevoren overleden zoon.³⁰⁶

Een post aan een Latijnse school in de kleinere steden en dorpen, zoals in Naaldwijk, was doorgaans veel minder aantrekkelijk. Hoewel wij niet beschikken over nauwkeurige informatie over de betaling van de Naaldwijkse rectoren, kan wel vastgesteld worden dat het geen vetpot was. Waarschijnlijk waren deze leraren voor het grootste deel afhankelijk van de inkomsten, die zij van de ouders van hun leerlingen ontvingen. Het vaste tractement, dat aanvankelijk slechts vijftien gulden bedroeg en onder rector Castro door een greep in de kapittelkas verhoogd werd tot 25 gulden, vormde slechts een smalle basis.

Relaties

Vooropgesteld moet worden dat wij in het kader van deze mini-prosopografie geen uitputtend onderzoek hebben verricht naar de familierelaties en andere sociale

contacten van de Latijnse schoolmeesters. Toch kunnen ook op grond van een beperkte inspanning - zij het vaag - contouren geschetst worden van de 'intermarriage'-groep van de leraren. Moeilijker is het, om verregaande conclusies te trekken uit de spaarzame gegevens die wij vonden over niet-familiale banden van de leerkrachten met collega's, predikanten, bestuurders en geleerden. In dit verband moeten wij het laten bij de constatering uit de aanhef van deze paragraaf, dat er verschillende voorbeelden zijn te vinden van goede - en vaak levenslange - contacten tussen Latijnse schoolmeesters, met name rectoren, en oud-leerlingen op belangrijke posities in kerk en samenleving.

De 'intermarriage'-groep van de leraren, dat wil zeggen het sociaal-professionele milieu waarbinnen de leraren en hun kinderen in de meeste gevallen hun huwelijkspartners vonden, strekte zich uit van het eigen schoolmeestersmilieu tot dat van predikanten, overheidsdienaren, militairen en geschoolde ambachtslieden. Hoewel de Latijnse schoolmeesters, enkele uitzonderingen daargelaten, het onderwijs trouw bleven en daardoor een tamelijk hechte en afzonderlijke groep vormden, fungeerde vooral de predikantenklasse als een belangrijk reservoir, waaruit geput werd bij het zoeken en vinden van huwelijkspartners. De verwantschap tussen het leraarschap in kerk en school, het vergelijkbare intellectuele niveau, alsmede de in sterke mate overeenkomende financiële en sociale positie, waren hieraan niet vreemd.

Gezindheid

De omvorming van Latijnse School en Fraterhuis te Delft tot instellingen, waarbinnen jongemannen onder meer konden worden voorbereid op een carrière als predikant in de Gereformeerde Kerk, doet vermoeden dat van de docenten verwacht werd dat zij zich als lidmaat aanmeldden of op zijn minst deze kerk een warm hart toedroegen. Toch wordt in de overgeleverde aanstellingsacten van de eerste rectoren na de omwenteling geen melding gemaakt van enige verplichting ten aanzien van kerklidmaatschap. Van de eerste rector, Laurens van Oerschot, mag zelfs met enige zekerheid worden verondersteld, dat hij de Rooms-Katholieke Kerk trouw bleef. Nog kort voor de omslag van 1572 had hij een door hem geschreven almanak ter goedkeuring voorgelegd aan pastoor Donck van de Oude Kerk en daarna duikt zijn naam niet op in de vroegste lidmatenlijsten. Van alle rectoren na hem kan echter met zekerheid vastgesteld worden, dat zij volwaardig lid waren van de Nederlandse gereformeerde gemeente (Revius, Langemertius, Lassonius en Plancius) of de Waalse gemeente (Crucius).

Hoewel lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk blijkbaar niet als een expliciete voorwaarde werd opgelegd aan een nieuwe rector, is het toch opmerkelijk dat Langemertius zich pas in november 1580 te Middelburg aanmeldde als lidmaat. Dit betekende, dat hij zijn belijdenis slechts enkele dagen voor zijn vertrek naar Delft aflegde. Het ligt voor de hand hier een oorzakelijk verband te veronderstellen. Eenmaal in Delft gearriveerd met een attestatie van de Middelburgse kerk, bracht Langemertius het overigens weldra tot ouderling, hetgeen er toch op duidt dat zijn belijdenis meer was dan een bekering om den brode. Ook zijn voorganger in het rectorambt was overigens reeds twee keer tot ouderling gekozen. Verder kreeg vóór

1622 van de leraren aan de Latijnse scholen in Delft en Naaldwijk alleen Jacobus Crucius nog een plaats in de kerkregering.

De kerkelijke gezindheid van de ondermeesters in Delft gaf aanvankelijk een meer genuanceerd beeld te zien. Vóór het bekende reorganisatiejaar 1596 was voor hen het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk zeker niet vanzelfsprekend. Voor enkele leraren is hoogstens te vermoeden dat zij lidmaat waren, van anderen kan met vrij grote zekerheid gesteld worden, dat zij afzagen van het lidmaatschap. Oudgediende meester Jan Adriaensz Kerkhoffe was reeds meer dan een decennium in dienst van de school, toen Delft overging naar de prins. Een persoonlijke overgang van Kerkhoffe naar de nieuwe leer bleef ook toen achterwege. Dit wil overigens niet zeggen, dat hij de Gereformeerde Kerk vijandig gezind was, maar waarschijnlijk nam hij genoegen met de status van liefhebber. Het is in dit verband veelzeggend, dat zijn vrouw zich pas twee jaar na zijn overlijden in 1598 als lidmaat liet registreren.

In dezelfde periode waren ook enkele leerkrachten aan de school verbonden, die pas jaren na hun indiensttreding de stap deden om belijdenis te doen. Meester Gerrit Willemsz werkte al tien jaar als conrector aan de Delftse school, toen hij zich in oktober 1591 als aspirant-kerklid bij de kerkeraad vervoegde. Blijkbaar had deze Leidse leraar tot dan toe opvattingen gehuldigd, die in strijd waren met de gereformeerde leer. Hij werd namelijk pas tot het Avondmaal toegelaten, nadat hij verklaarde volledig gerust gesteld te zijn op alle punten "daerin hij beswaert is gheweest" en beloofde zich voortaan verre te houden van alle "doolgheesten".³⁰⁷ Zijn afwijkende opvattingen waren echter nooit aanleiding om zijn functioneren als Latijns schoolmeester ter discussie te stellen.

Een jaar later sloot Hercules van Dongen, die de laagste klas van de grote school onder zijn hoede had, zich aan bij de gereformeerde gemeente. Ook in zijn geval verstreken er bijna tien jaar tussen zijn aanstelling als ondermeester en het afleggen van zijn belijdenis. Het is niet uit te sluiten, dat het Hollandse plakkaat van 1589 en de daaropvolgende discussie over de ontwerp-kerkorde van 1591 van invloed waren op het besluit van beide leraren om zich ten langen leste aan te melden als lidmaat. Inmiddels was immers duidelijk geworden, dat ook de plaatselijke en bovenlokale overheden bereid waren van alle uit publieke middelen betaalde schoolmeesters het kerklidmaatschap of tenminste een blijk van genegenheid tot de gereformeerde religie te verlangen.³⁰⁸

De laatste leraar van de Latijnse scholen in Delft en Naaldwijk, van wie niet vast staat of hij daadwerkelijk lid was van de - Nederlandse of Waalse - gereformeerde gemeente, was Caspar Ens. Het uitblijven van censuur-maatregelen, naar aanleiding van zijn *faux pas* met een Haagse jongedochter³⁰⁹ en het ontbreken van zijn naam in de gereformeerde archieven van zijn vorige woonplaats Steenwijk,³¹⁰ maken zijn kerklidmaatschap zelfs uiterst onwaarschijnlijk. Dat hij niettemin grote genegenheid koesterde voor de Gereformeerde Kerk, bleek echter reeds uit de reeds aangehaalde dedicatie van zijn toneelstuk uit 1598 aan de Hollandse en Zeeuwse predikanten.

Noch de Delftse kerkeraad, noch die van Naaldwijk, hebben nagelaten op grond van het kerklidmaatschap censuur uit te oefenen op het doen en laten van de Latijnse schoolmeesters. Opvallend verschil daarbij is echter, dat deze tuchtzaken in Delft uitsluitend betrekking hadden op de levenswandel van de leraren, terwijl de Naald-

wijkse kerkeraad de sleutelmacht ook hanteerde om het disfunctioneren van de rectoren op school te corrigeren. In Delft bemoeide de kerkeraad zich bijvoorbeeld intensief met Bernardus Gardts, toen deze in 1603 de stad ontvluchtte met achterlating van talrijke schulden en rondliep met het voornemen suicide te plegen. De kerkeraad slaagde erin hem van dit heilloze plan af te brengen en een verzoening tot stand te brengen met zijn crediteuren. Na een jaar deed hij schuldbekentenis ten overstaan van de kerkeraad en werd hij weer toegelaten tot het Avondmaal, blijkbaar zonder dat op enig moment de gevolgen van deze ontwikkelingen voor zijn positie als leraar van de grote school ter sprake waren gekomen.³¹¹

Eenzelfde beeld geeft de tuchtprocedure rond meester Arent Rumelaer te zien, die zich in 1618 niet kon of wilde neerleggen bij de echtscheiding, die zijn vrouw Claertge Wernaerts bij een notaris had geregeld. Zijn verzet bracht hem ertoe tijdens een kerkdienst een briefje op de preekstoel te deponeren, waarin hij onder het mom van een algemeen gebed, zijn vrouw beschuldigde van onwettige scheiding en meeneed. Enige tijd later achtervolgde hij Claertge met een mes over het oude kerkhof. Na een jaar van bemiddelen en vermanen wist het consistorie uiteindelijk een acte van verzoening tot stand te brengen, waarmee beide echtelieden de scheiding ongedaan maakten. Ook in deze slepende affaire werd echter nimmer een toespeling gemaakt op het schoolmeesterschap en de daarmee samenhangende voorbeeldfunctie van Rumelaer.³¹²

Beide affaires doen vermoeden, dat de Delftse kerkeraad zorgvuldig trachtte te vermijden zich te begeven op het terrein van de Latijnse School, dat immers behoorde tot de competentie van de toezinders.

Het ontbreken van een soortgelijk toezichthoudend college in Naaldwijk, bracht de kerkeraad aldaar en met name de predikant Petrus Lodewijck ertoe, zich niet uitsluitend te beperken tot de buitenschoolse levenswandel van de rectoren, maar zich ook te bekommeren om hun taakuitoefening. Wij zagen reeds, hoezeer Jaspar Millinck van kerkelijke zijde werd achtervolgd met de eis een ondermeester aan te stellen.³¹³ Doch ook Stavarenius werd herhaaldelijk geconfronteerd met predikant en ouderlingen, die hem vermaanden over "zijn meenichfuldich verzuïjmen der schoole".³¹⁴

De remonstrantse woelingen hebben niet geleid tot scheuring en kerkafval onder de leraren van de Latijnse School in Delft. Integendeel, de resoluties van de regenten van school en Fraterhuis wekken de indruk, dat beide instellingen homogene contra-remonstrantse bolwerken waren.³¹⁵ Geen van de leraren legde arminiaanse sympathieën aan de dag en geveïven ondertekenden zij in 1619 zonder enig mankeren de Drie Formulieren van Enigheid.³¹⁶ De Naaldwijkse rector Stavarenius ontbreekt op deze lijst van ondertekenaars. Het moet echter betwijfeld worden of deze absentie te maken had met een remonstrantse partijkeuze. Noch in de Naaldwijkse kerkeradsacta, noch in de classicale acta treffen wij hiervoor bewijzen aan. Het meest waarschijnlijk is dat hij rond dezelfde tijd om andere redenen al uit Naaldwijk was vertrokken.

Conclusie

Samenvattend levert bovenstaande mini-prosopografie van de Latijnse leerkrachten het beeld op van een groep intellectuelen, die op grond van de factoren afkomst,

opleiding, inkomen, familierelaties en gezindheid op een vergelijkbaar sociaal niveau te situeren is als die van de predikanten. Niettemin was er sprake van twee min of meer gescheiden circuits, die weliswaar nauw op elkaar aansloten, maar slechts door een enkeling verruild werden. Enkele decennia bestonden voor de leraren grote mogelijkheden tot geografische en sociale mobiliteit binnen het hogere onderwijs in de Republiek. In Delft leidden de bestandstwisten echter tot stagnatie in de doorstroming.

Hoofdstuk 5: DE SCHOLEN OP HET PLATTELAND

De positie van de dorpsscholen in het Delfland was in zeker opzicht vergelijkbaar met die van de Latijnse School van Delft. De schoolmeesters werden vanouds op contractbasis aangesteld en betaald door de plaatselijke gemeenschap, als uitvloeisel van een gezamenlijke zorg van alle dorpelingen of parochianen voor het onderwijs in hun woonplaats. De band tussen parochie en schoolmeester werd in veel gevallen nog eens versterkt, doordat de onderwijzer tevens de kosterij als een beneficium of officie kreeg toebedeeld en tal van andere taken in en rond de kerk vervulde. Deze praktijk impliceerde dat zowel de kerkelijke als de wereldlijke overheden van oudsher bemoeienis hadden met de parochieschoolmeesters.³¹⁷

Na de Overgang veranderde er weinig aan deze situatie, met dien verstande dat de gereformeerden traden in de rechten van de Rooms-Katholieke Kerk en de parochiegemeenschap niet langer identiek was met een ongedeelde geloofsgemeenschap. Benoeming en salariëring van de schoolmeester bleven primair een zaak van de gehele bevolking, hetgeen tot uitdrukking kwam in de - overigens van plaats tot plaats verschillende - wijze waarop leerkrachten werden gecontracteerd. In 't-Woudt werd Jacob Lambrechtsz in 1591 als schoolmeester en koster aangenomen door de kerkeraad, aangevuld met enige lidmaten en liefhebbers, ten overstaan van de gezworenen en de bureu.³¹⁸ Elders was een dergelijke voortrekkersrol van de kerkeraad minder vanzelfsprekend.

Toen de ingezetenen van Vlaardingen in 1609 moesten uitzien naar een nieuwe parochieschoolmeester, werden uit elk gerecht - te weten de stad Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Zouteveen - enkele mannen gecommitteerd om geschikte kandidaten te zoeken en deze na een onderzoek van leer en leven te presenteren aan de magistraat. De afgevaardigde personen waren zonder uitzondering wereldlijke ambtsdragers (baljuw, schout, secretaris, schepenen en gezworenen) en de Vlaardingse kerkeraad werd in deze fase niet geconsulteerd.³¹⁹ Voor predikant Isaac Naeranus was dit aanleiding de classis de vraag voor te leggen of het niet gebruikelijk was, dat een kerkeraad gekend werd in het aannemen van een schoolmeester. De classis antwoordde, dat dit inmiddels in de meeste plaatsen gebruikelijk was en dat het conform de kerkorde ook diende te geschieden.³²⁰

Toch moet de gang van zaken in 't-Woudt waarschijnlijk eerder als uitzonderlijk worden beschouwd dan de Vlaardingse praktijk. Deze was namelijk veel meer in overeenstemming met de vigerende plakkaten van de Staten van Holland, die vanaf 1581 het aanstellingsrecht van de schoolmeesters ten plattelande exclusief in handen hadden gelegd van de lokale overheid. Ook op andere plaatsen in het Delfland werden schoolmeesters dan ook op een soortgelijke wijze door politieke ambtsdragers of vertegenwoordigers van de dorpsgemeenschap aangetrokken.

Kerkelijke bemoeienis

Grote verschillen in interpretatie bestonden er echter ten aanzien van de door de Staten al dan niet gewenste kerkelijke bemoeienis met het onderzoek naar leer en leven van de kandidaat-schoolmeesters. Waarschijnlijk waren deze verschillen voor een belangrijk deel terug te voeren op het verwarrende overheidsbeleid in 1581, toen

de Staten van Holland ten aanzien van dit onderwerp binnen een jaar twee tegenstrijdige plakaten deden uitgaan.³²¹

In Vlaardingen was het antecedentenonderzoek blijkbaar een overheidsaangelegenheid, doch elders werd in enkele gevallen de beoogde schoolmeester - onder verwijzing naar het (eerste) plakkaat van 1581 - door de classis geëxamineerd. Voor het eerst gebeurde dit in 1584, toen Arnoldus Rutters de school van Maasland verruilde voor die van het nabijgelegen Maassluis. Rutters werd naar Delft ontboden, waar hij aan de tand werd gevoeld door maar liefst vier predikanten, afkomstig uit Delft (2), Vlaardingen en Maasland. Het is niet onwaarschijnlijk dat negatieve ervaringen van de Maaslandse gemeente met Rutters de aanleiding vormden voor de classis, om voor het eerst een schoolmeester te examineren "nae 't placaet van den Staten".³²² De man gaf er blijk van in de religie niet geoefend te zijn en bleek niet in staat de door de predikanten gestelde vragen te beantwoorden. Hij verklaarde niettemin de in de catechismus samengevatte leer voor oprecht te houden en beloofde uitsluitend uit deze catechismus en andere goede boeken te zullen leren. Ook deed hij de toezegging bij de nieuwe leer te zullen blijven en niet te vervallen in het "Pausdom". Evenmin zou hij zich nog langer bezondigen aan kwaadsprekerij over de kerkdienst en de predikanten. De classis besloot Rutters nog een half jaar op proef in de schooldienst te dulden, maar hem onder streng toezicht te houden.³²³

In het geval van Rutters werd de mogelijkheid van een classicaal examen blijkbaar aangegrepen om een leerkracht met rooms-katholieke sympathieën te corrigeren. Zijn zaak vormde evenwel een uitzondering, want uit niets blijkt dat de Delftse classis consequent het recht heeft genomen of geclaimd om de kandidaat-schoolmeesters op de dorpen te toetsen. Tot de grote Dordtse synode van 1618-1619 ging de classis zelden over tot een schoolmeestersexamen. Slechts de schoolmeesters van 't-Woudt en De Lier in 1589 en opnieuw een kandidaat van De Lier in 1592 werden in deze periode door de classis onderzocht.³²⁴

Wel vormden de besluiten van de Haagse synode in 1586 voor de classis aanleiding voortaan van alle schoolmeesters die hun onderhoud van de steden of dorpen ontvingen, ondertekening te eisen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de catechismus. Weigeraars zouden ter classis ontboden worden. Het blijft echter twijfelachtig of stringent de hand gehouden werd aan deze eis. Gelijktijdig met het op de artikelen van de Haagse synode gebaseerde voorschrift gingen weliswaar vermanende brieven uit naar de schoolmeesters van Nootdorp en Wilsveen, omdat zij geen belijdenis wilden afleggen en een ergerlijk leven leidden, doch vervolgens lezen wij niets meer over deze of soortgelijke moeilijkheden met weerspannige schoolmeesters.³²⁵ In 1607 was de verplichte ondertekening van confessie en catechismus blijkbaar reeds lang weer in vergetelheid geraakt, want in dat jaar besloot de classis opnieuw tot het invoeren van deze verplichting.³²⁶ Het boekje, dat speciaal daartoe zou worden aangelegd, bevindt zich echter niet in de classicale nalatenschap. Hierdoor blijft het onzeker of het voornemen van de classis dit keer wel ten uitvoer is gebracht en met welk resultaat.

Niettemin mag op basis van gegevens in de diverse acta van kerkeraden, classis en synode en op grond van de overgeleverde lidmatenlijsten, aangenomen worden dat het merendeel van de parochieschoolmeesters in het Delfland lidmaat was van de

Gereformeerde Kerk of in ieder geval de gereformeerde religie gunstig gezind was, overeenkomstig de eis die vanaf 1581 gesteld werd. Dit gaf de plaatselijke kerkeraaden op de dorpen grote mogelijkheden om, zowel langs de weg van de kerkelijke tucht als in de contacten met de overheid, invloed uit te oefenen op het doen en laten van de eenmaal aangestelde schoolmeesters. Daarnaast was ook het attestatiesysteem voor de kerkeraden een belangrijk machtsmiddel. Hiermee kon bijvoorbeeld verhinderd worden dat een leerkracht tegen de wil van de parochie vertrok, zonder de afloop van zijn contract af te wachten of uitstaande kwesties in der minne te hebben geschikt. Zonder attestatie was het voor een schoolmeester die eenmaal belijdenis had afgelegd immers onmogelijk om door een andere parochie gecontracteerd te worden.

Er bestaan in het Delfland talrijke voorbeelden van concrete kerkelijke bemoeienis met het functioneren van individuele parochieschoolmeesters, die veel verder ging dan bekommernis om het godsdienstondericht of kerkelijke verplichtingen. Zo werd in Schipluiden Jan Cornelisz voor de kerkeraad ontboden, naar aanleiding van een regen van klachten over zijn gebrekkige schrijfvaardigheid. Hem werd in herinnering geroepen, dat hij bij zijn aanstelling had beloofd met hulp van predikant Jan Laurensz van Velsen te werken aan verbetering van zijn handschrift en spelling. Bleef hij hierbij in gebreke, dan zouden de burens alsnog mogen omzien naar een andere schoolmeester.³²⁷

Jan Pietersz, schoolmeester in Maassluis, werd in september 1607 gekapitteld, nadat hij, zonder de kerkeraad of de zettters in te lichten, naar Leiden was vertrokken om zijn zieke vader te bezoeken. Hierdoor had de school acht dagen stilgelegen, "waerover die buiren groote klachten op hem gemact hebben". Uit onvrede hierover diende Pietersz met ingang van "Allerhilligen" zijn ontslag in bij de kerkmeester. Tijdens overleg tussen Pietersz, de kerkeraad en de 'gemene burens' werd echter overeengekomen, dat de schoolmeester alsnog zou blijven tot na de winter, zodat de dorpelingen voldoende tijd hadden om uit te zien naar een opvolger.³²⁸

In De Lier hadden de klachten over meester Claes Corsz gedeeltelijk te maken met de uitoefening van zijn kerkelijke taken. Gedurende drie of vier zondagen was hij namelijk weggebleven uit de kerk, terwijl zijn aanwezigheid als voorlezer en voorzanger dringend gewenst was. Ook kreeg hij verwijten te horen, dat hij zich aan De Lier had verbonden zonder op behoorlijke wijze afscheid te nemen van zijn vorige parochie (Zevenhoven) en dat hij in strijd met zijn aanstellingsvoorwaarden nu reeds naar mogelijke andere standplaatsen omzag. Corsz gaf zijn nalatigheid in het eerste punt toe, doch ontkende aanvankelijk de andere beschuldigingen. Uiteindelijk wist de Lierse kerkeraad hem tot een schuldbekentenis te brengen, die met verzwijging van zijn naam werd voorgelezen aan de gemeente.³²⁹

Eenzelfde kerkelijke doortastendheid werd in Pijnacker allerm minst aan de dag gelegd. De predikant aldaar, Anthonis Cornelisz, bleef naar het oordeel van de classis in 1589 zozeer in gebreke bij het weren van een ongeschikte schoolmeester, dat besloten werd twee Delftse predikanten naar Pijnacker te sturen. Zij moesten de plaatselijke schout meedelen, dat de predikant door de classis vermaand was over zijn nalatigheid in het schooltoezicht en de overheidsdienaar vragen erop toe te zien dat het ergerlijke gedrag van de schoolmeester zich niet herhaalde.³³⁰

Gelet op de gang van zaken rond de Pijnackerse schoolmeester, mag aangenomen worden dat deze geen lidmaat was van de gereformeerde kerk en daardoor onbereikbaar bleef voor het zwaard van de kerkelijke tucht. In dergelijke situaties zag de classis het blijkbaar in het bijzonder als haar taak toe te zien op de gedragingen van deze leerkrachten. Dit bleek ook ten aanzien van Cornelis Claesz Slot, schoolmeester van Kethel. Deze was daar rond 1607 tegen de zin van de gereformeerden door de 'gemene bureu' aangesteld. Omdat de man geen belijdenis had afgelegd, besloot de classis hem door de visitatoren te laten aanspreken. Zij dienden hem aan te sporen tot kerkgang, opdat hij door het luisteren naar de preken tot inzicht zou komen en lidmaat zou worden van de gereformeerde gemeente.³³¹ Aanvankelijk zag het ernaar uit dat de classis succes boekte met deze benadering, want de naam van de Kethelse schoolmeester kon weldra in het lidmatenregister bijgeschreven worden.

Het duurde evenwel niet lang of meester Slot kreeg spijt van deze beslissing. Het lezen van een boek van Pater Gouda tegen Franciscus Lansbergen³³² bracht hem tot het inzicht, dat de waarheid toch aan de zijde van de rooms-katholieken lag. Voor de classis was dit aanleiding zich wederom intensief bezig te gaan houden met Slot. Tussen 1610 en 1612 kreeg hij keer op keer bezoek van classicale deputaten, die langdurig met hem confereerden over zaken als het sacrament van het Avondmaal, in het bijzonder de transsubstantiatie, en over de vraag of de offerande voor de zonde was. Slot raakte door deze aanspraken in grote twijfel en wekte de indruk voortdurend heen en weer geslingerd te worden tussen Rome en Reformatie. De classis bespeurde hierdoor kansen hem alsnog te "winnen" voor de Gereformeerde Kerk, doch slaagde er toch niet in hem op eigen kracht over de streep te trekken.³³³

Vandaar dat uiteindelijk een beroep gedaan werd op assistentie van de overheid. De predikanten Naeranus en Taurinus namen daartoe contact op met de schout van Kethel, de Schiedamse secretaris Willem van Nieuwpoort. Deze toonde zich bereid in overleg met de gerechten van Kethel een nieuwe poging te ondernemen de schoolmeester "tot de kerck te brengen". Het gevolg was dat Slot werd geconfronteerd met een serie vragen van de zijde van de overheid, die hij schriftelijk beantwoordde. Opnieuw liet hij weten onvoldoende voor de gereformeerde religie te voelen om met een goed geweten deel te kunnen nemen aan het Avondmaal. Hij toonde zich wel bereid de predikaties te bezoeken, doch behield zich het recht voor daaruit weg te blijven. Verder beloofde hij zich als schoolmeester te houden aan de wettelijke voorschriften ten aanzien van het gebruik van gereformeerde boeken en zijn leerlingen tot kerkbezoek aan te sporen.

Met deze stellingname, die werd vastgelegd in een door de classis en de Kethelse magistraat gezamenlijk opgesteld en door Slot ondertekend formulier, voldeed de schoolmeester aan de door de Staten gestelde eisen en wist hij ontslag te voorkomen. De classis weigerde echter te berusten in deze zaak en liet Slot weten dat wegblijven uit de kerk niet getolereerd zou worden. Intussen zou achter de schermen alles in het werk gesteld worden hem "soetgens" tot terugkeer te bewegen.³³⁴

Deze pogingen van de classis bleven echter opnieuw vruchteloos. In oktober 1612 ontving zij een brief van de Kethelse magistraat, waarin werd meegedeeld dat de schoolmeester nu zelfs geheel tot het "Pausdom" was vervallen. Tegelijk arriveerde een schrijven van Slot, waarin hij de broeders bedankte voor hun vele vermaningen

en hun verzocht de overheid niet langer zo rigoureuus tegen hem op te hitsen, in verband met zijn grote zwakheid en "lamme leden". Hij herinnerde de classis aan zijn beloften tegenover de gerechten over het gebruik van de juiste (gereformeerde) boeken en benadrukte dat hij niemand schade berokkende, omdat hij zich "stil" hield. De schoolmeester beweerde nog steeds niet te weten welke kerk de waarheid in pacht had en vroeg gevrijwaard te blijven van elke dwang "in zijne conscientie". Ook de classis zag nu wel in dat Slot met geen mogelijkheid te bewegen was tot een hernieuwd kerklidmaatschap, noch uit de school kon worden geweerd op grond van de bestaande plakkatens. Vandaar dat besloten werd de zaak een tijdlang te laten rusten en te bezien wat daarvan het effect zou zijn.³³⁵ Zeven jaar later was Slot nog immer in Kethel als schoolmeester werkzaam en moest hij zich - zoals we later nog zullen zien - opmaken voor een nieuwe confrontatie met de classis.

Het kerkelijke toezicht op de schoolmeesters, gebaseerd op het negentiende artikel van de Haagse kerkorde van 1586, werd ten aanzien van de publieke plattelandsscholen in eerste instantie uitgeoefend door de kerkeraden. Zij werden daarbij nauwlettend op de vingers gekeken door de classis, die - zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt - niet aarzelde de plaatselijke kerkeraden daadkrachtig te ondersteunen. Deze kerkelijke bemoeienis met het onderwijs op de dorpen werd geaccepteerd door de lokale en boven-lokale overheden en er was herhaaldelijk sprake van overleg en samenwerking vanuit een gemeenschappelijke zorg voor de scholen. Dit bleek niet alleen in de genoemde zaken betreffende 't-Woudt, Schipluiden, Pijnacker en Kethel, maar bijvoorbeeld ook uit de wijze waarop overheid en classis samenwerkten bij het zoeken naar een geschikte schoolmeester-secretaris voor Overschie.³³⁶

Een bijzondere vorm van schooltoezicht werd in 1609 gecreëerd in het stadje Vlaardingen. Daarbij was, zij het niet op voorhand, ook plaats ingeruimd voor de kerkeraad, die voordien nog buitenspel stond bij het zoeken naar een goede kandidaat voor het schoolmeestersambt. Nadat deze gevonden was in de persoon van Schipio van Ilen, besloten de drie betrokken gerechten namelijk een college van "schoolsoorgers" aan te stellen. Pas nadat het gerecht Zouteveen te kennen had gegeven geen vertegenwoordiger naar voren te willen schuiven, wegens de grote afstand tot Vlaardingen, besloot de magistraat, dat "den kerckenraedt in hare plaetse een schoolsorger sall stellen".³³⁷

Onduidelijk is in hoeverre deze "schoolsoorgers" zich hebben bemoeid met het onderwijs. De Vlaardingse vroedschapsresoluties maken weliswaar melding van een door hen op te stellen schoolorde, doch deze is niet overgeleverd. Zeker is slechts dat de Vlaardingse school snel groeide. De "menichte der kinderen" noopte de magistraat tot het aanstellen van een ondermeester en de ingebruikneming van een "kerckenlootse" als schoolgebouw. Daarbij werd nadrukkelijk aangetekend dat dit besluit werd genomen op aangeven van de toezichthouders.³³⁸

De grootte van de Vlaardingse school, de wijze waarop het toezicht werd geregeld, alsmede berichten over verscheidene bijscholen in het stadje,³³⁹ plaatsten Vlaardingen op den duur in een bijzondere positie, die moeilijk vergelijkbaar was met andere plaatsen in het Delfland. Veeleer ging de onderwijssituatie aldaar - zij het kleinschalig - geleidelijk overeenkomsten vertonen met die in Delft.

Op 17 oktober 1619, onmiddellijk na het bekend worden van de besluiten van de nationale synode van Dordrecht, besloot de Delftse classis alle parochieschoolmeesters uit haar ressort te ontbieden voor de ondertekening van de Confessie en de Dordtse leerregels. Een dergelijke procedure mocht de classis op last van de Staten echter alleen toepassen op schoolmeesters die in publieke dienst waren. De bij-schoolhouders dienden buiten schot te blijven, hoezeer de kerkelijke vergaderingen ook aandrongen op verbreding van het voorschrift tot alle schoolmeesters.

Van de ter classis ontboden meesters van parochiescholen liet alleen die van Naaldwijk verstek gaan. Dit betekende dat in totaal vijftien schoolmeesters kwamen opdagen, waarvan er elf zonder problemen hun handtekening plaatsten. Naast de twee Delftse voorlezers en voorzangers, die tegelijk houders waren van de (*de facto*) gereformeerde parochiescholen aldaar, waren dit de schoolmeesters van Vlaardingen, De Lier, Maasland, Nootdorp, Maassluis, Overschie, Schipluiden, Pijnacker en 't-Woudt.³⁴⁰ Uit het boek met ondertekeningen in het classisarchief blijkt, dat in dezelfde tijd ook de schoolmeesters van Berkel en Honselersdijk hun handtekening hebben gezet, evenals de door absentie verhinderde meester van Naaldwijk.³⁴¹ Voor hen allen betekende de ondertekening waarschijnlijk slechts een formaliteit, omdat zij ook voordien reeds met beide benen stevig in de Gereformeerde Kerk stonden.

Bij slechts vier schoolmeesters stuitte de classis op problemen. In het geval van Cornelis Huijgensz Los uit Wilsveen konden deze al snel uit de wereld geholpen worden. Voor deze schoolmeester, die in de voorafgaande jaren blij had gegeven van sympathie voor de remonstranten,³⁴² waren sommige zaken in de Dordtse canones te hoog gegrepen. Hij moest er eerst door enkele predikanten van overtuigd worden dat deze leerregels slechts een nadere uitwerking vormden van zaken, die reeds in de door hem onderschreven Confessie waren opgenomen.³⁴³ Ook Willem Claesz uit Zouteveen verklaarde de inhoud van de artikelen niet te begrijpen en vroeg nadere uitleg.³⁴⁴

De Zoetermeerse onderwijzer Claes Corsz Harlaer was de enige parochieschoolmeester in het Delflandse, die op grond van remonstrantse opvattingen de ondertekening principieel weigerde. Hij overhandigde de classis een breedvoerig geschrift, waarin hij verklaarde de kwestie van de predestinatie nooit uitvoerig te hebben bestudeerd en dat wijlen Wijnand van Beeck en Jan Barentsz dat ook niet raadzaam zouden hebben gevonden. Vervolgens trachtte hij zich te beroepen op onwetendheid en onbegrip en vroeg hij dispensatie, omdat de Zoetermeerse parochie hem niet kon missen en zijn vrouw door ziekte geplaagd werd. Hij slaagde er echter niet in de classis te vermurwen. Zij beschouwde hem als een overtuigd remonstrant, die velen "zwaarhoofdig" maakte en dagelijks geestverwanten in zijn huis ontving. De door de schoolmeester gevraagde dispensatie meende de classis niet te kunnen verlenen, aangezien zij zich als mindere vergadering niet bevoegd achtte synodale besluiten te annuleren. Vandaar dat in januari 1620 besloten werd een afzettingsprocedure tegen hem in gang te zetten, waartoe ook contact werd opgenomen met de ambachtsheer van Zoetermeer. In de tussentijd zou door Henricus Arnoldi en Maerten Claesz Scheer uitgezocht worden hoever de zeggenschap van de ambachtsheer in deze kwestie strekte.

Het is niet duidelijk hoe de contacten met de ambachtsheer zijn verlopen, doch het lijkt aannemelijk dat deze uiteindelijk heeft meegewerkt aan de afzetting van Harlaer. In april 1620 werd namelijk uit Zoetermeer gemeld, dat de schoolmeester velen had overgehaald een handtekening te zetten op een blanco vel papier, waarop hij vervolgens een eigen tekst had geschreven. Daarna had hij een biljet op de muur geplakt, "streckende tot opreuijinge ende terginge van den lieden", waarop hij aankondigde zelf afscheid te zullen nemen van zijn school. Een jaar later bleek Harlaer in Delfgauw school te willen gaan houden, hetgeen voor de classis wederom aanleiding was hem te achtervolgen met de eis tot ondertekening van de Dordtse formulieren.³⁴⁵

De vierde en laatste publieke schoolmeester die ondertekening weigerde, was de hiervoor reeds uitgebreid besproken Cornelis Claesz Slot uit Kethel. Deze verscheen ter classis in het gezelschap van enkele regenten en leden van de gerechten en vroeg, onder verwijzing naar zijn zwakke gezondheid, opnieuw om mededogen. Tevens overhandigde hij een schriftelijke reactie op elk van de drie belijdenisgeschriften. De classis ontving ook een brief van een andere oude bekende, Willem van Nieuwpoort, de schout van Kethel. Daarin verontschuldigde deze zich voor zijn afwezigheid en verzocht hij de zaak niet volledig af te doen zonder eerst nog eens contact met hem op te nemen. De classis gaf Slot daarop een maand bedenktijd en liet Van Nieuwpoort de gecombineerde lastgeving aan de classis van de nationale synode en de Staten aan onder ogen brengen, op grond waarvan de ondertekening geëist kon worden.³⁴⁶

De door Slot bij de classis ingeleverde reactie bevindt zich in het kerkeradsarchief van Delft. Het document maakt duidelijk dat de Kethelse schoolmeester in de kern nog immer rooms-katholiek was. Zo stelde hij ten aanzien van de Heidelbergse Catechismus, dat het inging tegen zijn gevoelens om bij het Avondmaal de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus te loochenen. Anderzijds kon hij zich meestendeels vinden in de Nederlandse Geloofsbelijdenis en deelde hij de contra-remonstrantse afkeer van de vrije wil. Het ging hem echter te ver te veronderstellen, dat de voorzienigheid des Heren zich uitstreckte tot de kleinste zaken, zoals "den musschen en d'haijren onses hooffs", omdat dit ten koste zou gaan van de wezenlijke zaken.³⁴⁷

Na het verstrijken van de bedenktijd verscheen Slot wederom ter classis. Toen bleek dat niet alleen de schout en gerechten van Kethel het voor de schoolmeester opnamen, maar zelfs de predikant, Cornelis Jansz. Zij wezen erop dat Slot een arm, gebrekkig en "miserabel" persoon was en vroegen hem dispensatie te verlenen of de procedure nog enige tijd op te schorten. In de tussentijd zou dan bezien kunnen worden of er, overeenkomstig zijn wens, een plaats in het Gasthuis of het Oudeman-nenhuis verkregen kon worden. De classis toonde zich hierop tot enig uitstel bereid, mede omdat Slot, die toch beschouwd werd als een "papist", bereid was zich opnieuw te laten onderrichten door enkele predikanten. Deze predikanten, Gregorius Adriaensz en Johannes Peltius, rapporteerden na enkele maanden dat Slot zich eindelijk leerzaam had getoond en waarschijnlijk overgehaald zou kunnen worden de Canones te ondertekenen. Het is echter niet aannemelijk dat de oude schoolmeester dit ook daadwerkelijk nog heeft gedaan.³⁴⁸

Bijscholen op het platteland

De meeste aandacht van de classis op onderwijsgebied ging in deze tijd echter uit naar enkele remonstrantse predikanten, die na hun afzetting op het platteland een broodwinning trachtten op te bouwen als bijschoolhouder. Op de dorpen was tot op dat moment nauwelijks plaats voor bijscholen. De parochiescholen waren in principe bestemd voor alle inwoners, ongeacht inkomen of religie. In tegenstelling tot Delft, waar het elementaire onderwijs geheel in particuliere handen was, bestond er voor ouders dan ook minder noodzaak hun kinderen naar een bijschool te sturen. De enige zwaarwegende reden om toch te kiezen voor een bijschool lag waarschijnlijk in de afkeer van andersdenkenden tegen het gereformeerde karakter van de publieke dorpsscholen.

Dat deze afkeer bestond bleek bijvoorbeeld in 't-Woudt, waar de schoolmeester in 1594 werd geconfronteerd met ouders, die zouden verlangen dat hun kinderen onderricht kregen uit boeken die niet overeenkwamen met Gods woord. Hij bracht deze kwestie bij monde van predikant Varicius onder de aandacht van de classis en kreeg als antwoord dat het gebruik van dergelijke boeken verboden was op grond van het plakkaat van de Staten.³⁴⁹ Ouders die hiermee geen genoegen wensten te nemen waren aangewezen op clandestiene bijscholen.

Er zijn in het Delfland slechts weinig voorbeelden bekend van dergelijke scholen en van hun bestaan vernemen wij uitsluitend door gereformeerde klachten. Zo ontving baljuw Sonneberch van De Lier in 1586 een schrijven van de classis, waarin hem gevraagd werd de deuren van de plaatselijke bijschool te sluiten, omdat deze de parochiescholen in de omgeving afbreuk deed. Twee jaar later bestond de school echter nog steeds, waardoor er in De Lier geen goede parochieschoolmeester geplaatst kon worden. Nu trachtte de classis de genoemde baljuw via de Staten tot optreden te bewegen, hetgeen waarschijnlijk het gewenste effect sorteerde.³⁵⁰ In Vlaardingingen waren rond de eeuwwisseling zelfs verschillende bijschoolhouders werkzaam, die volgens predikant Arent Hermansz allerlei ongeschikte boekjes gebruikten. De geconsulteerde classicale broeders adviseerden hem de Vlaardingse magistraat aan te sporen dergelijke schoolmeesters te weren.³⁵¹

De resterende vermeldingen van bijscholen in het Delfland hadden betrekking op enkele rooms-katholieke schoolmeesters, die in afgelegen gehuchten en vlekken het onderwijs verzorgden. Het ging hier om de plaatsjes Zouteveen en Veur. De classis drong in beide gevallen bij de lokale officieren aan op verwijdering. Daarnaast wist zij te verhinderen dat het gehucht Stompwijk een eigen, rooms-katholieke, schoolmeester aantrok.³⁵² Voor het overige laten de bronnen ons in het duister tasten over het bestaan van rooms-katholieke bijscholen of rondtrekkende schoolmeesters en klopjes op het platteland rond Delft. Dat ook hier verschillende van dergelijke clandestiene bijscholen hebben bestaan, mag - gelet op de talrijke synodale klachten en de Hollandse plakkaaten tegen met name jezuïetenscholen - als vaststaand worden aangenomen, zonder dat uitspraken gedaan kunnen worden over omvang en betekenis.³⁵³

Na beslechting van de bestandstwisten door de Dordtse synode deed zich op het terrein van de bijscholen, zoals gezegd, een nieuwe ontwikkeling voor, doordat afgezette remonstrantse predikanten hun heil gingen zoeken in het onderwijs. Binnen

het Delftse ressort maakten drie predikanten, te weten Theodorus Swaen, Johannes Stangerus en Henricus Gregorius Blijvenburch, kenbaar zich te willen "begeven om eenige kinderen te leeren".³⁵⁴ Voor de classis was dit voornemen aanleiding het drietal te confronteren met de eis tot ondertekening van de Dordtse canones, zoals dit ook van de parochieschoolmeesters gevraagd werd. Blijvenburch verzoende zich weldra met de classis en hem werd niets meer in de weg gelegd om schoolmeester te worden in Overschie.³⁵⁵ Swaen, die in Zoetermeer Latijn ging onderwijzen, en Stangerus bleven zich echter verzetten en beriepen zich met succes op de politiek van de Staten.³⁵⁶

Met name Stangerus moest hiervoor echter eerst een lange en hevige strijd uitvechten met classis en synode, die begon toen de Delftse classis vernam dat hij van de Staten of de Gecommitteerde Raden toestemming had gekregen om in Schipluiden, waar hij tot zijn afzetting predikant was geweest, kinderen in de kost te nemen om hun Latijn te leren. Oproepen om voor de classis te verschijnen werden door hem lange tijd genegeerd. Pas in april 1620 kwam hij opdagen, bij welke gelegenheid hij de classis vroeg hem de lastgeving van de Staten te tonen, waaruit zou blijken dat hij tot ondertekening van de Canones gehouden was. De vergadering liet weten dat haar last voortvloeide uit de besluiten van de nationale synode, doch Stangerus repliceerde dat hij niet meer onder de classicale vergadering stond en dus geen gehoorzaamheid schuldig was. De classis besloot daarop de Staten te hulp te roepen. Doch alle pogingen van de classis en de Zuidhollandse synode om Stangerus met hulp van de overheid te dwingen tot ondertekening van de Formulieren van Enigheid, liepen stuk op de onwil van wereldlijke zijde om de verplichte ondertekening uit te breiden tot de bijscholen.³⁵⁷

Kerkelijke taken

De overbekende handleiding voor Duitse schoolmeesters, die Dirck Adriaensz Valcooch in 1591 het licht deed zien, is door de eeuwen heen door vele historici geraadpleegd. Vaak werd zijn op rijm gestelde informatie gebruikt voor een algemene beschrijving van het schoolmeestersambt in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw, zonder dat voldoende rekening werd gehouden met het feit dat deze dorpsonderwijzer uit het Noordhollandse Barsingerhorn zijn boekje schreef voor een bijzondere categorie onderwijzers. Zijn "Regel" was namelijk, zoals hij zelf in zijn inleiding ook aangaf, uitsluitend bedoeld voor de "schoolmeesteren die prochiekercken bedienen".³⁵⁸ Dit waren publieke schoolmeesters, die binnen een dorpsgemeenschap een bijzondere positie bekleedden, die niet vergelijkbaar was met die van de particuliere bijschoolhouder in de steden.

Deze bijzondere positie was voornamelijk toe te schrijven aan de kerkelijke taken van de onderwijzers op het platteland, maar werd nog eens versterkt door het karakter van hun werk. 'Hoofdarbeiders' waren op de dorpen dun gezaaid, waardoor dikwijls een beroep gedaan moest worden op de schrijf- en leesvaardigheid van de dorpsonderwijzers. De genoemde kerkelijke taken vloeiden voor een deel direct voort uit het schoolmeestersambt en voor een ander deel uit tal van nevenbetrekkingen, die uit pure economische noodzaak of uit praktische overwegingen aan deze functie gekoppeld waren.

De zegswijze van Valcooch, dat schoolmeesters de parochiekerken bedienden, is eenvoudig te verklaren. In de aanhef maakten wij reeds melding van de traditionele combinatie van schoolhouder en koster, die met zich meebracht dat het op de dorpen tot de taken van de schoolmeester behoorde de klokken te luiden, de kerkdeuren te openen en te sluiten, de kerk en het kerkhof schoon te maken, het doopwater te brengen, wijn en brood aan te schaffen, het doopboek te bewaren, etcetera.³⁵⁹ Valcooch beschreef deze activiteiten als een integraal onderdeel van het schoolmeestersambt. Hij vond het blijkbaar niet nodig een scheiding aan te geven tussen onderwijstaken en zaken die des kosters waren.

Ook ten aanzien van de parochieschoolmeesters in het Delfland bestaat de indruk, dat de kosterij in de meeste gevallen onder hun verantwoordelijkheid viel, hoewel dit slechts in drie plaatsen - Pijnacker, Schipluiden en 't-Woudt - expliciet vermeld werd.³⁶⁰ Kleine aanwijzingen, als het klokkluiden door de schoolmeesters van Maasland en Maassluis, het optekenen der gedoopten en de huwelijken door de onderwijzers van De Lier en Maassluis en het in beheer hebben van de kerksleutels bij hun collega in Wilsveen, sterken ons in dit vermoeden.³⁶¹

Daarnaast traden de schoolmeesters ook frequent op als voorlezer en voorzanger in de kerk, zelfs als zij geen lidmaat waren van de gereformeerde kerk, zoals in Nootdorp en Wilsveen.³⁶² In tegenstelling tot de voorlezers en voorzangers in Delft, was er op de dorpen waarschijnlijk geen sprake van een afzonderlijke bezoldiging voor deze werkzaamheden. Het lezen en zingen in de kerk was op het platteland vaak onlosmakelijk verbonden met het schoolmeestersambt.³⁶³ Ook bij Valcooch was dit het geval.³⁶⁴ Kandidaat-schoolmeesters werden daarom ook niet louter gekozen vanwege hun schrijf- en leesvaardigheid, maar er werd ook gelet op de kwaliteit van hun stem. Zo werden de zangkwaliteiten van Gerrit Pietersz in 't-Woudt door twee predikanten uit naburige plaatsen getest, alvorens een contract met hem werd gesloten.³⁶⁵

Tegenover deze veelheid van taken binnen de parochie, waaraan ook nog de in het tweede hoofdstuk besproken functie rond de zondagnamiddagse catechismuspredikatie moet worden toegevoegd, stond over het algemeen slechts een schamele betaling. Wederom kunnen we Valcooch opvoeren, die met zijn klachten over het "sober regiment" waarschijnlijk niet overdreef. Hij stelde mistroostig vast, dat het "salarium is wat magher, waerdeur sij dick moeten zijn een clagher".³⁶⁶

De klachten van de dorpsschoolmeesters bereikten ook dikwijls de kerkelijke gremia. Zo wendde een aantal malcontenten zich in 1595 tot de Zuidhollandse synode met de vraag om hulp bij het verkrijgen van een hoger tractement. Keer op keer verzocht de synode de Staten van Holland maatregelen om te bewerkstelligen, dat alle dorpelingen naar vermogen zouden bijdragen aan het gage van de schoolmeesters. Het resultaat was echter gering, want in 1619 zag de synode zich nog steeds genoodzaakt de Staten te vragen alle magistraten op de dorpen nu eindelijk eens te gelasten zorg te dragen voor een redelijk onderhoud van de onderwijzers.³⁶⁷

Het probleem bij de salarissen van de dorpsschoolmeesters was, dat hiervoor zelden, zoals voor de dorpspredikanten, kon worden geput uit de geconfisqueerde geestelijke goederen, die werden beheerd door het Geestelijk Kantoor.³⁶⁸ In het Delfland ontving, voorzover valt na te gaan, zelfs geen enkele leerkracht langs deze

weg zijn geld. Voor de financiering van een school moest de parochiegemeenschap doorgaans een beroep doen op plaatselijke middelen, niet in de laatste plaats op de kas van de kerkmeesters.

Herhaaldelijk bleken deze middelen echter tekort te schieten, waardoor noodoplossingen gezocht moesten worden. Zo kreeg het dorp Schipluiden in 1587 van de Hollandse Staten toestemming de jaarwedde van 48 gulden voor schoolmeester Philips Jansz Marinier om te slaan op de ambachtsrekening.³⁶⁹ Ten aanzien van Zoetermeer stonden de Staten in 1599 toe dat de oortjes uit de rantsoenen, die doorgaans waren bestemd voor de armen, werden aangewend voor het onderhoud van de schoolmeester.³⁷⁰ Als beheerders van de geconfisqueerde heerlijkheid Naaldwijk konden de Staten verder niet alleen beslissen over de salarissen van de leraren aan de plaatselijke Latijnse School, maar ook over dat van de schoolmeester van Honselersdijk. In 1603 was dit Johannes Gillisz, die een verhoging van zijn tractement van vijftig naar negentig gulden per jaar kreeg toegekend.³⁷¹

Een dergelijk salaris was echter lang niet voor alle dorpsmeesters weggelegd. Velen van hen waren genooddaakt hun ambt te combineren met tal van nevenactiviteiten. Valcooch gaf in een tamelijk uitputtende opsomming aan, over welk een breed terrein deze cumulatie zich kon uitstrekken. Onder de bijbaantjes, die een schoolmeester volgens hem voor, tijdens en na de lessen mocht verrichten, noemde hij onder meer dat van glas-, klood- en doodskisten maken, steenhouwen, schilderen, stoelmaken, haar knippen, wonden cureren, notaris, belastinginnehmer en secretaris.³⁷² De Zuidhollandse synode beschouwde deze cumulatie als uiterst ongewenst, omdat zij ten koste ging van het onderwijs. Het ware haar liever geweest dat de tractementen van de schoolmeesters dusdanig opgekrikt werden, dat het niet langer noodzakelijk was "eenighe diensten daerneffens te doen".³⁷³ Het lijkt geen twijfel, dat ook de Delflandse onderwijzers vaak genooddaakt waren tot het aannemen van nevenfuncties, doch uit het beperkte bronnenmateriaal kan slechts afgeleid worden dat een enkeling, te weten Dirck Boudewijnsz in Nootdorp en Nicolaes Dircksz in Overschie, tevens optraden als dorpssecretaris. Eerstgenoemde was overigens ook nog eens schout te Hoogeveen.³⁷⁴

Tegenover een vaak tekortschietende betaling stond de relatieve zekerheid van een contract. Daarin werden bepalingen opgenomen over de betaling, de ambtsduur en de afzetbaarheid. Dit laatste betekende, dat de meester zijn school niet van de ene op de andere dag in de steek kon laten, maar evenzeer dat een dorpsgemeenschap zich niet zomaar kon ontdoen van een onderwijzer. Dit bleek bijvoorbeeld in 't-Woudt, waar Crijn Rochusz in september 1617, bij het aanbreken van het nieuwe schooljaar, moest vaststellen dat "niemant sijne kinderen bij hem wilde besteden". De bijeengeroepen burens gaven te kennen niet langer op zijn diensten gesteld te zijn, zeer tot ongenoegen van de schoolmeester, die wees op de afspraak dat men hem hiervan minstens een kwart jaar voor Allerheiligen had dienen te verwittigen. Vandaar dat hij een volledige jaarwedde eiste. Uiteindelijk werd overeenstemming bereikt over de uitbetaling van een kwart jaarsalaris van acht gulden, door de burens aangevuld met een varken.³⁷⁵

Een contractbrief - waarvan Valcooch een voorbeeld in zijn boekje heeft opgenomen³⁷⁶ - werd doorgaans pas opgesteld, als de kandaat een proeve had gegeven van

zijn vakbekwaamheid en voldeed aan een aantal expliciet of impliciet gehanteerde eisen. Zo moest zijn levenswandel onberispelijk zijn, waarbij de kerkelijke attestatie functioneerde als bewijs van goed gedrag. Verder was het vanzelfsprekend, dat op de dorpen alleen mannen in aanmerking kwamen voor het publieke schoolambt. "Geen vrouwen moghent ampt bedienen ende aenvaerden", aldus Valcooch.³⁷⁷ De schoolvrouw, in de steden een alledaagse verschijning, lijkt op de dorpen dan ook vrijwel onbekend geweest te zijn.³⁷⁸ Ook werden er zekere grenzen gesteld aan de leeftijd van de schoolmeesters; niet alleen aan de bovenkant - zoals eerder bleek in het geval van meester Slot uit Kethel - maar ook aan de onderkant. In De Lier klaagde de kerkeraad in 1606 over twee schoolmeesters, die door zijn Delftse tegenhanger waren aanbevolen, maar niet voldeden omdat zij "zeer ionck" waren en nog nooit school hadden gehouden.³⁷⁹

Veel contracten bevatten een vooraf overeengekomen ambtsduur, die op de kleinere dorpen vaak niet langer bedroeg dan één of twee jaar. De geringe betaling verhinderde in dergelijke gevallen dat de schoolmeester zich voor langere tijd liet vastleggen. Het grootste verloop van leerkrachten in het Delfland viel dan ook te noteren in de kleinste parochies, met name in Pijnacker, Wilsveen en 't-Woudt. In het laatstgenoemde gehucht waren in de dertig jaar tussen 1591 en 1621 minstens tien verschillende schoolmeesters werkzaam.³⁸⁰ In grotere parochies was de doorstroming weliswaar geringer, maar ook daar werd het schoolmeestersambt zelden langer dan een decennium uitgeoefend door dezelfde persoon. Er was sprake van een mobiliteit, die gelijkenis vertoonde met die van de schoolmeesters van de Latijnse scholen, zij het dat de parochieschoolmeesters hun nieuwe werkkring veelal in de directe omgeving van hun oude standplaats zochten.

Anders dan Put heeft vastgesteld voor de Zuidelijke Nederlanden, was er in het Delfland dus zelden sprake van lange, stabiele carrières op één en dezelfde plaats en was het fenomeen "survivancie", oftewel opvolging van vader op zoon, evenmin veelvuldig vast te stellen.³⁸¹ Het beeld toont veeleer overeenkomsten met hetgeen Vogler vaststelt in het gebied tussen Rijn en Moezel, waar volgens hem het elementaire onderwijs gekenmerkt werd door "des mutations trop fréquentes".³⁸²

De veelvuldige wisseling van standplaats was één van de zaken, die de schoolmeester en de predikant binnen de dorpsgemeenschap in een vergelijkbare positie bracht. Beiden bleven hierdoor in zekere zin buitenstaanders in een omgeving, die gekenmerkt werd door vastigheid en continuïteit. Ook hun rol binnen de kerkgemeenschap bracht hen dicht bij elkaar, hoewel hierdoor tevens de kans bestond op fricties en competentiestrijd. Wederom geeft Valcooch ons informatie, die nodig is om te begrijpen waarom dit kon gebeuren. Voor hem stond onomstotelijk vast dat hij een "Godtlijk ampt" vervulde. "Schrifture doorgronden om de menschen te stichten" was volgens hem niet alleen een taak van de predikant, maar ook van de parochieschoolmeester. Beiden moesten dan ook dikwijls met elkander converseren, aldus Valcooch.³⁸³

Het is echter zeer de vraag of de predikanten hier wel van gediend waren en of het intellectuele niveau van de meeste dorpsonderwijzers wel van dien aard was, dat deze pretentie waargemaakt kon worden. Zelf was Valcooch allerm minst overtuigd van de kwaliteit van zijn collega's, want hij klaagde over hun "plompheijt ende onghe-

leertheijt" en maakte gewag van mannen "die slechts een naem condon schrijven ende een psalm onstichtelicken singhen". Ook het oordeel van zijn Zeeuwse ambtgenoot Johannes de Swaef, die sprak over "humpelaers ofte hoetelaers", was in dit opzicht weinig hoopgevend.³⁸⁴

De situatie op het platteland rond Delft geeft een genuanceerder beeld te zien. Meester Jan Pietersz in Maassluis leverde in 1606 een bewijs voor de stelling van Valcooch en De Swaef. Hij vervaardigde op eigen doft een bord met daarop de Tien Geboden en installeerde dit in de kerk onder de preekstoel, zonder daarvoor toestemming te vragen aan de predikant, Bernardus Stedemeyer, of aan de kerkeraad. Dit zou nog overkomelijk zijn, ware het niet dat de classicale visitatoren, die kort daarop Maassluis bezochten, vast moesten stellen dat de tekst op het bord onjuist was. De schoolmeester had de woorden "nae sijn eigen hooft" opgeschreven en daarbij bijbelteksten gebruikt, die apocrief waren. Daarnaast had hij "die spreucken ut die andere boecken sonder ordenge geschreven" en ook de woorden uit Johannes 3 ("so lief heft Godt die waerlt gehat, etc.") onjuist weergegeven. Meester Jan werd vriendelijk doch dringend verzocht de teksten aan te passen.³⁸⁵

Een half jaar later troffen de visitatoren het bord opnieuw aan in de kerk en hoorden zij dat de schoolmeester het wederom zonder toestemming van de predikant had opgehangen. Zij eisten daarop dat het onmiddellijk weggehaald zou worden. Hiermee werd de toorn opgewekt van de overijverige onderwijzer. Hij hield de predikant blijkbaar verantwoordelijk voor de classicale tegenwerking. Pas na bemiddeling van de visitatoren was hij bereid "de haet die hi op die predikant hadde" te laten varen.³⁸⁶

Tegenover Jan Pietersz, die wel de pretentie had in Schriftkennis te kunnen wedijveren met predikanten maar blijkbaar tekortschoot, stonden echter ook enkele schoolmeesters, die over grote kennis op dit terrein beschikten. Zij slaagden er soms in van de classis toestemming te krijgen om als ongestudeerde "Duitse exercenten" te proponeren, teneinde vroeg of laat de overstap te maken naar het predikambt. Meester Paschasius uit Maassluis en Christiaen Dircksz van Schipluiden behoorden tot deze categorie.³⁸⁷

Van de meeste Delflandse schoolmeesters werd echter weinig anders vernomen, dan dat zij hun taken in school en kerk naar behoren uitvoerden. Dit betekende dat zij in twee opzichten voor de parochie een onmisbare kracht vormden in het alledaagse kerkelijke leven. Via de school bereidden zij de kinderen voor op een toekomstig kerklidmaatschap en in de kerk functioneerden zij als de rechterhand of ceremoniemeester van de predikant. Van Deursen tekent hierbij terecht aan, dat de parochieschoolmeester de kerkelijke waardigheid miste en in aanzien verre de mindere was van de predikant.³⁸⁸ Niettemin bekleedde de schoolmeester een dermate eigenaardige positie binnen de parochiegemeenschap, dat de Franse historicus Julia ons inziens terecht de plattelandsmeesters heeft aangeduid als een "sous-clericature" (een sub-clerus)³⁸⁹ of - meer toepasselijk voor een gereformeerde omgeving - een kerkelijk hulpambt. Door de nauwe verwevenheid van hun werkzaamheden voor school en kerk zag namelijk niet alleen Valcooch, maar zagen waarschijnlijk vele tijdgenoten met hem, het schoolmeestersambt op het platteland min of meer als een kerkelijk ambt.

Hoofdstuk 6: STEDELIJKE BIJSCHOLEN EN CATEGORIAAL ONDERWIJS

Naast het onderwijs aan de stedelijke Latijnse School en aan de parochiescholen op de dorpen, dat voor een belangrijk deel gefinancierd werd uit gemeenschapsgelden, bestond er met name in de stad nog een breed scala aan bijscholen met een zeer uiteenlopend onderwijsaanbod. Het gemeenschappelijke kenmerk van deze bijscholen was het zelfstandig ondernemerschap van de bij dit onderwijstype betrokken schoolmeesters. Voor het overige telde Delft ook nog een klein aantal categoriale scholen, bestemd voor wezen, ambachtsjongens en kinderen van armen. Betaling van de aan deze scholen verbonden onderwijskrachten geschiedde noch door het innen van schoolgeld, noch uit de stedelijke middelen, maar uit de kassen van de betreffende instellingen van liefdadigheid. In dit hoofdstuk zal het omvangrijke circuit van bijscholen nader geanalyseerd worden, alsmede de inrichting en het functioneren van de categoriale scholen. Centraal staat daarbij de vraag hoe overheid en Kerk hebben getracht greep te krijgen en te houden op deze schooltypen.

Het fenomeen bijscholen had in Delft een lange voor-reformatorische traditie, die werd gekenmerkt door wildgroei en concurrentiestrijd met de Grote School. Deze situatie leidde al in een zeer vroeg stadium tot overheidsbemoeienis en reglementering. In de oudste, ons bekende, Delftse schoolordonnantie, die van kracht werd op 20 december 1538, werd reeds een vergunningstelsel vermeld voor de "cleijne ofte bijschoelen". Bijschoolhouders, die geen consent van de burgemeesters konden overleggen, werden bedreigd met een boete van drie ponden en correctie door de schepenen. Tevens werden, overeenkomstig eerdere keizerlijke ordonnaties, sancties in het vooruitzicht gesteld tegen schoolmeesters die uit andere dan kerkelijk goedgekeurde boeken leerden. Dat uitsluitend Nederduitse boeken gebruikt mochten worden en de leerlingen niet ouder dan acht jaar mochten zijn, had alles te maken met de bescherming van de stadsschool tegen ongewenste concurrentie van de bijscholen.³⁹⁰

Deze lijn in het stedelijke beleid ten opzichte van de bijscholen werd doorgetrokken in de daaropvolgende schoolverordeningen van 1543, 1548 en 1564. Uit de teksten van deze ordonnaties blijkt echter, dat het voor het Delftse stadsbestuur steeds moeilijker werd de groei van het aantal bijscholen te beteugelen. Zo liet het vergunningstelsel aanvankelijk slechts ruimte voor twee of drie Nederduitse bijscholen, waarvan de schoolmeesters per leerling twee stuivers recognitiegeld aan de rector van de Latijnse School moesten afdragen. Op sterke aandrang vanuit de burgerij, die waarschijnlijk een meer op de wereldlijke handel afgestemde opleiding voor haar zonen wenste, werd daarnaast echter al spoedig ruimte geschapen voor enkele "Walsche" (Franstalige) bijscholen, waarvan de leerkrachten niet afdrachtplichtig waren aan de rector en waarvoor geen leeftijdsgrens voor de leerlingen vastgesteld werd.³⁹¹ In 1543 werd zelfs een vergunning afgegeven voor een particuliere Latijnse school met een numerus fixus van 31 leerlingen en tegen een extra hoog recognitiegeld.³⁹² Ter bescherming van de grote Latijnse School werd tevens bepaald, dat

bijschoolhouders nimmer leerlingen mochten aannemen, die voordien de stadsschool bezocht hadden.³⁹³

Opmerkelijk is dat de ordonnantie van 1543 voor het eerst ook ruimte schiep voor elementair onderwijs aan "dienstboden en knechtkes". Iedereen mocht deze categorie jongeren op zon- en feestdagen lesgeven in lezen, schrijven en rekenen, zonder dat hiervoor geld afgedragen behoefde te worden aan de rector. Wel werd nadrukkelijk een scheiding van jongens en meisjes voorgeschreven.³⁹⁴

Door deze ontwikkelingen groeide het aantal geconsenteerde bijscholen in Delft in snel tempo. Toen de magistraat in 1546 een waarschuwing deed uitgaan tegen het gebruik van 'ketterse' leerboeken, moesten reeds vier bijschoolmeesters en tien schoolvrouwen aangesproken worden.³⁹⁵ Daarnaast werd echter door een onbekend aantal onderwijzers zonder toestemming van de overheid school gehouden, zoals valt op te maken uit een strafzaak tegen een van hen en uit de argumentatie, waarmee in 1548 een hernieuwde ordonnantie voor de "grote ende cleijne scholen" werd uitgevaardigd.³⁹⁶

Protectie van de stadsschool bleek steeds moeilijker uitvoerbaar. De laatste voor-reformatorische ordonnantie op de Delftse scholen, die in 1564 het licht zag, had dan ook een tweeslachtig karakter. Enerzijds bevatte zij in vrijwel identieke bewoordingen de aloude bepalingen ten aanzien van de Nederduitse bijscholen voor jongens onder de acht jaar en van een geconsenteerde private Latijnse school. Anderzijds werd het voorschrift inzake het geven van onderricht aan dienstboden en ambachtsjongens aanmerkelijk verruimd. Voortaan stond het eenieder vrij op zon- en feestdagen "ende oeck op andere daghen" school te houden om deze kinderen te leren rekenen, cijferen, schrijven "ende oick leeren Duijsche ende Walsche boucken". Alleen het geven van Latijn-onderricht werd deze schoolmeesters ten strengste verboden, evenals het lesgeven in gemengde klassen. Ook van deze categorie leerkrachten werd voortaan verlangd, dat zij voor de magistraat verscheen om geregistreerd te worden. Dit alles wekt sterk de indruk, dat niet alleen het houden van Waalse bijscholen, maar nu ook van Duitse bijscholen voor kinderen boven de acht jaar, werd toegestaan.³⁹⁷

De schoolverordening van 1564 bleef ook na de Overgang in hoofdlijnen van kracht. De veranderde politiek-religieuze constellatie leidde niet tot het opstellen van een nieuwe ordonnantie voor het stedelijke onderwijs. Aanvankelijk vonden slechts incidenteel aanpassingen en veranderingen plaats. Zo bleef het oude vergunningstelsel intact, doch werden in 1575, in het belang van de wederopbouw van de in verval geraakte Grote School, alle vergunningen voor private Latijnse scholen ingetrokken.³⁹⁸ Ook de schoolmeesters die in de daaropvolgende jaren consent kregen om Duitse school te houden, kregen nadrukkelijk te horen dat het verboden was "eenig Latijn den jongeren te leeren, als streckende tot nadeel van de Groote Schoole en tegens de keuren ende ordonnantie deser stad". De afdracht van recognitiegelden door bijschoolhouders aan de rector was inmiddels blijkbaar in onbruik geraakt en kwam niet meer ter sprake.³⁹⁹

Ook de bepalingen ten aanzien van het gebruik van kerkelijk goedgekeurde leerboeken kwamen na de kerkwisseling van 1572-1573 vanzelfsprekend te vervallen.

In plaats daarvan had de Delftse kerkeraad waarschijnlijk graag een gedelegeerd kerkelijk toezicht gezien op de bijscholen, uit te oefenen door de rector van de Latijnse School. In de optiek van het consistorie behoorde deze rector namelijk het "overhoofd" te wezen van alle scholen in de stad. Daarom werd in mei 1575 aan de magistraat verzocht, de rector volmacht te geven op alle scholen en schoolmeesters te letten en deze ook te bezoeken en aan te spreken.⁴⁰⁰ Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat de kerkeraad hierbij niet in eerste instantie dacht aan toezicht op de pedagogische kwaliteiten en inzichten van de bijschoolhouders, maar veeleer op hun religieuze doen en laten.

Anders dan bijvoorbeeld in Haarlem,⁴⁰¹ waren de stadsbestuurders in Delft echter niet bereid het toezicht op de bijscholen in handen te leggen van de rector, zoals zij er evenmin iets voor voelden de bijschoolhouders naar Emdens voorbeeld te verplichten tot deelname aan de zondagnamiddagse catechismuspredikaties.⁴⁰² De vermaning in 1578 aan het adres van rector Revius, om beter op de bijscholen te letten, kon in de praktijk dan ook alleen betrekking hebben op schoolmeesters die uit hoofde van hun kerklidmaatschap geacht werden een rol te spelen bij de genoemde catechismusdiensten.⁴⁰³

De toezichthoudende taak ten opzichte van de bijscholen bleef in Delft in handen van de stedelijke overheid, die zich daarbij aanvankelijk baseerde op de stedelijke ordonnanties uit het midden van de zestiende eeuw. Toen de Staten van Holland in maart 1581 de gereformeerde classes bij plakkaat het recht toekenden om schoolmeesters te examineren, reageerde de Delftse magistraat prompt met het controleren van alle vergunningen. In de zomer van dat jaar werden alle bijschoolhouders - "soewel vroupersonen als manpersonen" - in de burgemeesterskamer ontboden om hun acte van consent te tonen. Met deze exercitie zei het stadsbestuur te willen voorkomen dat diverse lieden nog langer zonder vergunning schoolhielden.⁴⁰⁴ Van enige kerkelijke bemoeienis was echter geen sprake, zomin als de indruk werd gewekt van bekommernis om de religieuze opvattingen van de schoolmeesters. Wel preludeerde het Delftse stadsbestuur met deze handelwijze min of meer op de vervanging van het genoemde plakkaat - in december van hetzelfde jaar - door een wetgeving die de overheid weer alle zeggenschap gaf over de schoolmeesters.

Acht jaar later ging de magistraat over tot een soortgelijke actie, door alle tot dan toe afgegeven acten van consent te herroepen. Wederom vormde de afkondiging van een plakkaat van de Staten van Holland - op 9 maart 1589 - de opmaat tot handelen. De stadsbestuurders waren daarbij namelijk ter ore gekomen dat vele personen in de stad zonder vergunning schoolhielden en dat sommige schoolmeesters hun kinderen in strijd met het genoemde plakkaat onderricht gaven uit "eenighe gereprobeerde [verwerpelijke] boucken, strijdende tegens de gereformeerde ende waere christelicke religie". Vandaar dat de Delftse magistraat op 28 mei 1589 alle bijschoolhouders gebod binnen een termijn van acht dagen te verschijnen om een nieuwe vergunning af te halen. Iedereen die in gebreke bleef door niet of te laat consent aan te vragen en toch het schoolambt uitoefende, zou bestraft en beboet worden overeenkomstig het plakkaat.⁴⁰⁵

Hiermee liet de magistraat van Delft definitief de oude stedelijke regelgeving vallen en wisselde deze in voor de gewestelijke plakkaten. Anders dan in steden als Gouda,

Amsterdam en Dordrecht werden in Delft na de Overgang geen eigen schoolwetten opgesteld en uitgevaardigd.⁴⁰⁶ De stedelijke keur van 1589 betekende dat Delft zich volledig conformeerde aan de door de Staten uitgestippelde koers, die het onderwijs in de bijscholen weliswaar niet exclusief reserveerde voor lidmaten van de Gereformeerde Kerk, maar deze scholen wel trachtte te vrijwaren van boeken en andere lesstof, die strijdig waren met de gereformeerde religie. Voortaan zou overtreding van deze bepalingen kunnen leiden tot een boete van tien ponden en intrekking van de vergunning.

Het recht om nieuw te admitteren schoolmeesters te examineren lag sedert het plakkaat van december 1581 reeds bij de magistraten in de steden en de hoofdofficieren ten plattelande en dit bleef ook met het plakkaat van 1589 onveranderd. Uit niets blijkt echter, dat de Delftse magistraat aspirant-schoolmeesters ook daadwerkelijk aan een toets heeft onderworpen. Wel werd een begin gemaakt van een nauwkeurige registratie van de afgegeven vergunningen in een consent-register, dat uiteindelijk de periode van 1589 tot 1806 zou beslaan.⁴⁰⁷

Het consent-register van 1589

Het "Register, inhoudende den namen van den persoenen, die bij burgemeesteren geconsenteert ende toelaeten zijn Duijtsche ofte Franchoijsche schoele te houden (...)", biedt een redelijk betrouwbaar beeld van omvang en samenstelling van de groep legale bijschoolhouders en -houdsters in Delft. Vergeleken met een soortgelijk register uit Haarlem, dat eveneens werd aangelegd vanaf 1589 en tot 1620 de namen van slechts één onderwijzeres en 39 schoolmeesters telt,⁴⁰⁸ wekt de Delftse bron met 162 namen over dezelfde periode de indruk veel vollediger en dus betrouwbaarder te zijn. Doordat de oude consenten ongeldig werden verklaard, moest in 1589 een hernieuwde registratie plaatsvinden van alle schoolmeesters en schoolvrouwen die op dat moment legaal een bijschool hielden in Delft. Tussen 28 mei en 24 juli werden in totaal 36 consenten afgegeven, waarvan dertig binnen de voorgeschreven termijn van acht dagen na afkondiging van de keur.

Het aantal van 36 geconsenteerde bijscholen in 1589 was, in vergelijking met andere steden, waarschijnlijk aan de hoge kant. Een metropool als Antwerpen telde in 1576 met 158 vergunningen weliswaar een veelvoud aan officieel geregistreerde leerkrachten,⁴⁰⁹ doch in vergelijking met steden als Gouda, dat er in 1620 niet meer dan 25 telde,⁴¹⁰ en Haarlem met het genoemde geringe aantal consenten over een periode van ruim dertig jaar, waren de Delftse aantallen opvallend hoog. Waarschijnlijk is dit vooral toe te schrijven aan het feit dat in Delft van meet af aan ook van talrijke vrouwen met meisjesscholen een vergunning geëist en genoteerd werd.

Dit verklaart waarschijnlijk ook waarom in 1589 van de 36 vergunningen er meer dan de helft (52,8%) afgegeven werd aan vrouwen. In de daaropvolgende periode tot en met 1621 veranderde deze verhouding weliswaar lichtelijk ten gunste van de mannen, doch op het totaal afgegeven aantal consenten, hadden de vrouwen met een percentage van 43% nog immer een substantieel aandeel in het stedelijke particuliere onderwijs. Deze cijfers steken niet alleen schril af tegen die ene vrouw, die in Haarlem als vergunninghoudster geregistreerd werd, maar onderscheiden zich evenzeer van de getallen die bekend zijn uit enkele andere Europese steden. Zo zou Lyon

in de periode 1490-1570 slechts vijf onderwijzeressen gekend hebben en Venetië in 1587 slechts één.⁴¹¹ Guido Marnef daarentegen komt voor Antwerpen tot een veel groter aantal schoolvrouwen. Het percentage van 44% in 1576 benadert zelfs zeer dicht de door ons in Delft aangetroffen situatie.⁴¹² Het is zeer aannemelijk, dat de getallen voor Delft en Antwerpen een veel betrouwbaarder beeld geven van het aandeel van de vrouwen in het particuliere onderwijs dan de andere voorbeelden, die waarschijnlijk veeleer zijn te herleiden tot een onvolledige wijze van administreren.

Een merkwaardige piek in de admissie van vrouwelijke leerkrachten in Delft viel te noteren in de jaren 1597-1598, toen maar liefst twintig schoolvrouwen in het register werden opgenomen. Mogelijk bracht de zware economische crisis, die de stad juist in deze tijd trof, een aantal vrouwen ertoe (neven)inkomsten te zoeken in het onderwijs. Daarnaast was in deze jaren voor het eerst ook sprake van consenten voor het houden van "kinderscholen", hetgeen doet vermoeden dat het Delftse vergunningstelsel vanaf dat moment ook de scholen voor de allerkleinsten omvatte, die bij uitstek door vrouwen bemand werden.

Hiermee is reeds een mogelijke verklaring gegeven voor één van de pieken in de afgifte van consenten, gedurende het door ons bestudeerde tijdvak. In onderstaande tabel wordt per jaar het aantal personen vermeld, waaraan de Delftse magistraat vergunning verleende om school te houden:

Tabel 8.4: Aantal afgegeven school-consenten per jaar 1589-1621

1589: 36	1595: 1	1601: 10	1607: 4	1613: 11	1619: 4
1590: 0	1596: 1	1602: 2	1608: 2	1614: 1	1620: 3
1591: 0	1597: 14	1603: 6	1609: 12	1615: 2	1621: 3
1592: 1	1598: 9	1604: 3	1610: 7	1616: 5	_____
1593: 1	1599: 2	1605: 1	1611: 5	1617: 1	
1594: 5	1600: 2	1606: 3	1612: 4	1618: 4	Totaal 165

Afgezien van het startjaar 1589 werden per jaar gemiddeld vier nieuwe vergunningen afgegeven. In drie perioden verleende de Delftse magistraat een veel meer dan gemiddeld aantal consenten. Naast de genoemde periode 1597-1598 betrof dit het jaar 1601 en de eerste jaren na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand. Een eenduidige verklaring voor beide laatste pieken is echter moeilijk te geven. Hooguit kunnen demografische oorzaken vermoed worden, die een stijging van de vraag naar onderwijs met zich meebrachten.

De vraag naar onderwijs nam waarschijnlijk ook fors toe in de perioden, waarin de Zuidnederlandse immigratie op een hoogtepunt stond. Voor een belangrijk deel vond deze instroom al plaats in het tijdvak, dat voorafging aan het moment waarop besloten werd tot de aanleg van het consent-register. De effecten ervan op het stedelijke onderwijs zijn derhalve ook alleen indirect merkbaar. Zo bevinden zich onder de consent-aanvragers van 1589 relatief veel (10) schoolmeesters van Zuidnederlandse origine. De indirecte Zuidnederlandse immigratie, die veroorzaakt werd door het beleid van de Delftse magistraat om textielarbeiders uit Leiden en de Engelse vluchte-

lingengemeenten aan te trekken, vormt mogelijk een aanvullende verklaring voor de al genoemde piek in het aantal afgegeven licenties in 1597-1598.

De door de magistraat aan de leerkrachten verleende consenten waren overigens niet gelijklopend. In het beginjaar 1589 werd onderscheid gemaakt in drie typen vergunningen. Twintig keer was er sprake van het houden van een school zonder nadere specificatie, waarbij waarschijnlijk bedoeld werd op de eenvoudige lees- en schrijfscholen. In negen gevallen werd verlof gegeven voor een Duitse school en zes personen zwaaiden de scepter over een gecombineerde Duits-Franse school. Nadien breidde dit scala zich snel uit. In de daaropvolgende jaren was sprake van Franse scholen, een gecombineerde Italiaans-Duitse school, kinderscholen, een schrijfschool en zelfs weer twee keer van een private Latijnse school. Per schooltype was daarnaast een grote variatie in het lesaanbod mogelijk, dat per consenthouder verschilde. In de consenten werd melding gemaakt van lezen, schrijven, cijferen, rekenen, boekhouden, naai- en handwerkles en speldewerk. Naast dagonderwijs was het ook mogelijk in de avonduren lessen te volgen. Een bijzonder manier van onderwijs-colportage werd verricht door schoolmeesters die toestemming kregen om langs "de huijsen te ghaen leren".⁴¹³

Het spreekt vanzelf, dat er grote verschillen bestonden tussen de inkomsten en status van de verschillende geconsenteerde schoolmeesters. De genoemde huis-aan-huis leraren of houders van eenvoudige Duitse lees- en schrijfscholen hadden waarschijnlijk grote moeite om uitsluitend van het binnengekomen schoolgeld te leven. Menigeen zocht dan ook aanvullende inkomsten in de ambachtelijke sfeer. Zij combineerden het schoolmeestersambt bijvoorbeeld met het vak van breier, kleermaker, koekbakker, kuiper, bierman, tapijtwever of passementwerker.⁴¹⁴

Onder de schoolvrouwen waren talrijke weduwen aan te treffen, die het wegvallen van inkomsten door de dood van een kostwinner trachtten op te vangen met het opzetten van een eenvoudige kinder- of meisjesschool. Enige vooropleiding was immers niet vereist en menigeen zag kans de eigen handvaardigheid met naald en draad te gelde te maken in een schoolverband. Dit gold niet alleen voor de weduwen, maar ook voor veel huisvrouwen uit het lagere ambachtelijke milieu. Voor hen vormden de schoolgelden waarschijnlijk een welkome aanvulling op het geringe inkomen van hun echtgenoten. Ook kwam het voor dat een gezamenlijk consent verleend werd aan moeder en dochter(s).⁴¹⁵

Een geheel andere categorie schoolmeesteressen bestond uit vrouwen van min of meer goeude burgers uit de stad - zoals Maaïke van Ypelair, echtgenote van procureur Pauwels Viruli - voor wie het schoolhouden geen economische noodzaak was, maar mogelijk vooral een aardig tijdverdrijf.⁴¹⁶ Ook kende de stad schoolvrouwen, die met hun echtgenoot een onderwijzersechtpaar vormden en zo de voorgeschreven scheiding tussen de sexen in de praktijk eenvoudig konden doorvoeren, zonder kandidaat-leerlingen om hun geslacht de deur te hoeven wijzen.⁴¹⁷ Zowel voor de eenvoudige kinder- of meisjesscholen, als voor de Duitse en/of Franse bijscholen was consent van de overheid vereist, doch er gaapten intellectueel en financieel grote kloven tussen de verschillende leerkrachten. De mandemakersweduwe Neeltge Pietersdr verscheen op dezelfde dag ten stadhuize voor het afhaken van een vergoeding als meester Felix van Sambix. Terwijl de weduwe tegen een gering schoolgeld

in haar woning aan de Giststeeg de zorg op zich nam voor enige kleine kinderen, hield Van Sambix aan de Verwersdijk een voorname Duits-Franse bijschool, waar de leerlingen desgewenst ook de beginselen van het schoonschrijven bijgebracht kon worden.⁴¹⁸ Als befaamd kalligraaf tooide hij zich met de titel "très expert ecrivain, maître de la plume couronnée a Delft"⁴¹⁹ en kon hij het zich permitteren enkele ondermeesters in dienst te hebben.

Portret van Felix van Sambix, schoolmeester en schoonschrijver. Gravure door W.J. Delft naar een schilderij van M. van Mierevelt.

Beide voorbeelden maken duidelijk dat de bijschoolhouders en -houdsters in sociaal opzicht geen homogene groep vormden. Het kerkelijk hulpambt, dat voor de meeste schoolmeesters op het platteland was weggelegd, bestond veel minder in de stad, omdat voor bijschoolhouders doorgaans geen kerkelijke taken waren weggelegd.⁴²⁰ Terwijl op het platteland sprake was van een stevige relatie tussen kerk en school, werd dit contact in Delft al snel gemonopoliseerd door de twee schoolmeester van de 'gereformeerde' parochie-bijsscholen. De overige bijschoolhouders, met uitzondering van de later te bespreken leraren van de categoriale scholen, hadden formeel geen enkele relatie met de gereformeerde kerk.

Zo er al gesproken kan worden van schoolmeesters met een kerkelijk hulpambt in de stad, dan bleef dit beperkt tot de genoemde schoolmeesters-voorzangers van de 'gereformeerde' scholen en enkele leraren, die - met name in de beginjaren - als lidmaat in kerkelijk verband actief waren. Te denken valt hierbij aan Pieter Sterlinx en Bartholomeus Cloot, die beiden ingeschakeld werden bij de catechismuspreken en discussies met de kerkeraad niet uit de weg gingen. Cloot zou uiteindelijk ook tot ouderling gekozen worden, waarmee hij overigens tot 1621 de enige bijschoolhouder

in dat ambt was binnen de Nederlandse gereformeerde kerk in Delft.⁴²¹ In de Waalse gemeente werd Felix van Sambix tussen 1591 en 1625 maar liefst negen keer tot ouderling gekozen, terwijl ook zijn collega-schoolmeester Adriaen Serlippius een keer daartoe werd uitverkoren.⁴²²

Alle geconsenteerde leerkrachten legden tegenover de magistraat de "expresse belofte" af de kinderen niets te onderwijzen dat in strijd was met de gereformeerde religie. De vraag dringt zich dan ook op of dit ook betekende dat het leeuwedeel van de legale bijschoolhouders deel uitmaakten van deze kerk. Om dit te kunnen vaststellen moeten de beschikbare lidmatenregisters over het consentregister worden gelegd. Het resultaat van deze exercitie is, dat van 38 personen - dat wil zeggen 23% van het totaal aantal geconsenteerde schoolmeesters - kerklidmaatschap van de Nederlandse gereformeerde kerk is aan te tonen. De waarde van deze cijfers is echter in zekere zin betrekkelijk, aangezien er voor Delft geen lidmatenlijsten beschikbaar zijn over de periode 1616-1621 en er evenmin een opgave van leden van de Waalse gemeente voorhanden is. Dat er zich met name onder de licentiehouders van Franse scholen Waalse lidmaten bevonden, werd al duidelijk uit de verkiezing van Sambix en Serlippius tot ouderlingen in deze kerk, terwijl uit de Waalse kerkeraadsacta blijkt dat ook Adriaen Treseil, een oud-leraar van de grote school van Armentières die omwille van zijn geloof in ballingschap was gegaan, tot deze Franstalige gemeente behoorde.⁴²³

Het genoemde percentage van 23% lidmaten onder de consenthouders mag dan ook naar alle waarschijnlijkheid met de nodige procenten verhoogd worden. Niettemin blijft het onwaarschijnlijk dat veel meer dan éénderde van het totale legale onderwijzersbestand was aangesloten bij de Nederlandstalige of Waalse gereformeerde gemeente.

Van deze groep lidmaten kwamen tien schoolmeesters en -vrouwen eenmalig of meer keren in aanraking met de kerkelijke tucht.⁴²⁴ Opvallend daarbij was, dat de kerkeraad in geen enkel geval ook maar een woord wijdde aan de consequenties van de geconstateerde misdragingen - zoals openbare dronkenschap, ruzie en schuldenvlucht - voor het functioneren van de betrokkenen in het onderwijs. Zelfs het exhibitionistische gedrag van meester Willem Kijck werd keer op keer besproken, zonder de geringste verwijzing naar zijn schoolmeestersambt en de belangrijke voorbeeldfunctie, die dit toch met zich mee zou moeten brengen.⁴²⁵ De Delftse kerkeraad leek zorgvuldig de indruk te willen vermijden, dat zij zich via de uitoefening van de tucht bemoeide met onderwijsaangelegenheden.

Schoolmeesters die zich niet aanmeldten als lidmaat, bleven vanzelfsprekend gevrijwaard van de tucht. Kerklidmaatschap was immers geen voorwaarde om een licentie te krijgen voor het houden van een school. Het toezicht op het gedrag van de leerkrachten binnen de schoolmuren was dan ook primair een taak van de stedelijke overheid. Deze stelde voor het afgeven van een schoolconsent weliswaar de voorwaarde, dat de kinderen niets geleerd mocht worden dat in strijd was met de gereformeerde leer, doch het is onduidelijk of en in hoeverre werd toegezien op de naleving van deze eis. Blijkbaar schortte het in de ogen van de kerkeraad toch wel aan dit toezicht, want in 1606 werden schout en burgemeesters benaderd met het voorstel de opzieners van de Latijnse School ook te belasten met het toezicht op alle andere scholen. Net als enkele decennia eerder ten aanzien van een soortgelijk kerkelijk

voorstel betreffende de rector, weigerde de magistraat echter zijn toezichthoudende taak in het onderwijs te delegeren.⁴²⁶

Of deze opstelling van het stadsbestuur, alsmede de geëiste belofte bij de afgifte van een consent, ook ruimte bood aan 'vijanden' van de Gereformeerde Kerk, in casu rooms-katholieke, lutherse, doops- of andersgezinde schoolmeesters, voor het houden van een legale school, is zeer moeilijk vast te stellen. Slechts één keer werd in het consentregister expliciet aangetekend, dat een schoolvrouw in haar kinderschool "geen verboden ofte papistigen boucken" mocht gebruiken. Deze stipulering is echter des te merkwaardiger, aangezien de echtgenoot van de betreffende vrouw, schoenlapper Joost Marchelis, op dat moment reeds jarenlang lidmaat was van de gereformeerde kerk.⁴²⁷

Verder vinden we in het register ook enkele namen aan van personen met een stevig in de Rooms-Katholieke Kerk verankerd verleden, van wie geen overgang naar de Reformatie kon worden vastgesteld. Zo bevond zich onder de geconsenteerden van 1589 ook Simon Helmeus, die tot zijn vlucht in 1572 conrector was van het Fraterhuis en in 1579 terugkeerde in de stad onder de bepalingen van de Pacificatie van Gent.⁴²⁸ In 1609 kreeg een oud-monnik, Martijn Everard, een vergunning om langs de huizen de Franse taal te gaan leren⁴²⁹ en vier jaar eerder werd de eerste licentie voor het opzetten van een particuliere Latijnse School sedert de Overgang, verleend aan Michiel Vosmaer. Deze Latijnse schoolmeester was niemand minder was dan Michiel Michielsz Vosmeer, de broer van apostolisch-vicaris Sasbout Vosmeer en onder meer bekend geworden om zijn beschrijving van het Delftse mirakel.⁴³⁰

Waarschijnlijk moet een niet onaanzienlijk deel van de niet als lidmaten geregistreerde licentiehouders gerekend worden tot de groep van zogeheten liefhebbers van de gereformeerde religie. Bovenstaande voorbeelden doen echter vermoeden dat de door de overheid gestelde eisen ten aanzien van de lesstof, voor een aantal aanhangers van andere kerkelijke richtingen geen belemmering behoeften te vormen voor het aanvragen en verkrijgen van een vergunning.

Illegale bijscholen

De omvang van het Delftse consent-register en de nauwgezetheid waarmee het bijgehouden lijkt te zijn, zou de indruk kunnen wekken dat het een vrij volledige opgave bevat van alle bijscholen die sedert 1589 in de stad bestonden of dat er hooguit sprake zou zijn van clandestiene bijscholen van leerkrachten, die consequent weigerden zich te conformeren aan de wettelijke voorschriften en uit overtuiging andere en soms dus verboden boeken wensten te gebruiken.

De vraag naar de volledigheid van het consent-register hebben wij trachten te beantwoorden, door uit een grote hoeveelheid andersoortige bronnen de namen te filteren van personen, die daarin werden aangeduid als schoolmeester of schoolvrouw. Deze bronnen hebben als voordeel, dat niet de onderwijsactiviteiten de feitelijke reden vormden voor registratie, zoals bij het consent-register, maar tal van andere zaken, zoals doop, huwelijk, kerklidmaatschap of de betaling van belasting.⁴³¹ De registrerende instantie bekommerde zich daarbij niet om de legitimiteit van de opgegeven of gecontateerde broodwinning, waardoor wij in dergelijke bronnen ook

schoolhouders kunnen tegenkomen, die niet op de lijst van vergunninghouders staan vermeld.

Deze zoektocht over de periode 1572-1621 leverde in totaal 81 namen op van als leerkracht aangeduide mannen en vrouwen, die niet voorkomen in het consent-register. Daarvan stamt de vermelding in 49 gevallen uit de periode 1572-1589, toen het overgeleverde consent-register nog niet bestond. Van 32 personen kan met zekerheid gesteld worden, dat zij na de invoering van het vergunningstelsel in 1589 zonder consent als schoolmeester of schoolvrouw in Delft werkzaam zijn geweest. In drie gevallen, Abraham Migon, Daniël Jansz en Jan van den Velde, betrof het ondermeesters, in dienst van een wel gelicentieerde schoolmeester.⁴³² Dit doet veronderstellen dat het in Delft voor ondermeesters gebruikelijk was om te werken op de vergunning van hun patroon. Verder waren er twee schoolmeesters van categoriale scholen, die in tegenstelling tot enkele collega's aan dezelfde scholen, niet werden vermeld in het consent-register (Cornelis Jansz van charitaatschool en Simon Dirksz uit het Weeshuis).⁴³³

Van de resterende groep van 27 getraceerde illegale bijschoolhouders waren er maar liefst negentien lidmaat van de gereformeerde gemeente. Het achterwege blijven van een consent-aanvraag kan in deze gevallen bezwaarlijk opgevat worden als een bewuste keuze tegen de door de overheid gestelde eisen aan het particuliere onderwijs, maar zal herleid moeten worden tot andere beweegredenen. Mogelijk achten vooral gereformeerde leerkrachten het overbodig en onnodig om ten overstaan van de overheid te beloven, dat zij hun leerlingen niets zouden onderwijzen dat in strijd was met de gereformeerde leer. Dit zou dan tevens verklaren, waarom het consent-register relatief weinig namen van lidmaten bevat en een bevestiging kunnen zijn van ons vermoeden, dat de magistraat andersdenkenden weinig in de weg legde bij de afgifte van vergunningen.

Een dergelijke opstelling van de stedelijke overheid, gecombineerd met het ontbreken van aanwijzingen dat er daadwerkelijk toezicht werd uitgeoefend op de gedragingen van de leerkrachten binnen de schoolmuren, zou het voor rooms-katholieken en andere dissenters onnodig maken om in het diepste geheim scholen op te zetten. Mogelijk dat hierin de oorzaak gezocht moet worden van het zeer geringe aantal te traceren clandestiene bijscholen dat gehouden werd door niet-lidmaten. Het enige concrete voorbeeld van een dissenter als bijschoolhouder betrof meester Jan Schot. Deze werd door de schoenlapper Steven Hendricksz onder de aandacht gebracht van de kerkeraad, omdat hij in zijn school aan de Broerhuislaan dagelijks tegenover zijn leerlingen de gereformeerde leer lasterde. Bovendien zou hij de Delftse predikanten uitgemaakt hebben voor "rabbauwen ende guijten".⁴³⁴ Schot koesterde duidelijk sympathie voor de davidjoristen en wond zich heftig op over het verzet van de Delftse kerkeraad tegen het voorgenomen huwelijk van zijn geestverwant Pieter Pouwelsz.⁴³⁵ Zo had Schot tegenover vrienden beweerd, dat Dolegius bij de bespreking van deze zaak ten stadhuize "wel tanden in de mont, maer gheen woorden en hadde".

Hoewel Schot geen lidmaat was, besloot de kerkeraad hem toch aan te spreken over zijn "lasteringhen ende leughenen" over de gereformeerde predikanten. Schot toonde zich er zeer verbolgen over, dat de schoenlapper zijn woorden aan de kerke-

raad had overgebriefd. Hij maakte hem uit voor verrader en een handgemeen kon ternauwernood worden voorkomen. Uiteindelijk verklaarde Schot "bij eede" tegenover de delegatie van de kerkeraad dat hij zich nimmer negatief had uitgelaten over de predikanten. Integendeel, aldus de schoolmeester, hij was een vriend van hen, alhoewel hij "in sommige stücken anders ghevoelt".⁴³⁶

De kerkeraad besloot hierop, na door Schot nog eens vriendelijk bedankt te zijn voor de aanspraak, "dat men gheen voorder moeijte maecken sal". Blijkbaar nam het consistorie er genoeg mee, dat door eigen inspanningen een einde was gemaakt aan de laster en werd het niet nodig geoordeeld de overheid te informeren over het bestaan van een illegale bijschool, die geleid werd door een schoolmeester met - in de ogen van de gereformeerden toch abjecte - davidjoristische sympathieën.

De wijze waarop de kerkeraad bovenstaande zaak afhandelde en het ontbreken van elk kerkelijk initiatief om de overheid te wijzen op het bestaan van paapse of anderszins dissente bijscholen, wekt de indruk dat de Delftse gereformeerden al in een zeer vroeg stadium genoeg namen met het bestaande overheidstoezicht op de bijscholen en zich niet of nauwelijks moeite getroostten invloed te verwerven in deze sfeer of aan te dringen op een stringentere naleving van de bepalingen betreffende het particuliere onderwijs.

Ook de discussie, die na afloop van de grote Dordtse synode in 1619 ontstond, over de mogelijkheid van een verplichte ondertekening van de Drie Formulieren van Enigheid door de bijschoolhouders, werd in Delft in de kiem gesmoord. Het eerste verzoek daartoe, dat door de kerkeraad op 2 september 1619 ten stadhuize werd gedeponereerd, vond geen weerklank.⁴³⁷ In mei 1620 stuurde de classis een delegatie naar de Delftse magistraat, die het stadsbestuur erop moest wijzen dat de meeste schoolmeesters in de stad de formulieren nog steeds niet hadden ondertekend. Als de magistraat nu eindelijk eens orde op zaken wilde stellen, zo luidde de vraag van de classis, dan waren de gedeputeerden gemandateerd om de ondertekening op korte termijn af te nemen.⁴³⁸

Ook dit classicale verzoek haalde niets uit. Blijkbaar stelden de Delftse stadsregeerders zich ook na Dordt op het onwrikbare standpunt, dat van bijschoolhouders geen gereformeerde belijdenis geëist kon worden. Zij kwamen daarmee tot dezelfde slotsom als de remonstrantse voorman Johannes Uijtenbogaert, die zich zes jaar eerder al afvroeg wat de waarde en betekenis ervan zou zijn, als de particuliere schoolmeesters zich ineens *en masse* zouden bekeren tot het gereformeerde geloof.⁴³⁹

Scholen voor armen en wezen

Het bezoeken van een school was in de door ons bestudeerde periode geen vanzelfsprekendheid. De zeer vermogende burgers regelden voor hun kinderen doorgaans privé-ondericht aan huis. In de brede onderlagen van de maatschappij was het dikwijls bittere noodzaak om kinderen al op zeer jeugdige leeftijd tewerk te stellen, teneinde hen een noodzakelijke bijdragen te laten leveren aan het gezinsinkomen. Schoolgang was in deze situatie uitgesloten, ook al omdat het vereiste schoolgeld onmogelijk opgebracht kon worden. Wij zagen reeds dat al in het midden van de zestiende eeuw in Delft de alfabetisering van deze categorie jongeren toch enigszins gestimuleerd werd, door in de schoolverordeningen ruimte te laten voor particuliere

zondagsscholen. Ook voor dit onderwijs moest echter betaald worden en waarschijnlijk waren de kinderen in de zondagsscholen hoofdzakelijk aangewezen op de ondersteuning en welwillendheid van hun werkgevers.

Zo bezien vormden deze zondagsscholen de voorlopers van de charitaatschool, die de Delftse magistraat in 1597 in het leven riep. Dit geschiedde in het kader van een breed opgezette hervorming van de armenzorg, die uitmondde in de oprichting van de Kamer van Charitaten. Aan deze school kregen uitsluitend de zogeheten ambachtjongens, voor wie de charitaatkamer een leerlingencontract had afgesloten met hun patroon, op zon- en bededagen onderricht in lezen en schrijven "nae elx bequaemheijt".⁴⁴⁰ De schoolgang werd contractueel verplicht en extra gestimuleerd, doordat de uitkering van de vastgestelde toelagen op het leerlingengeld verliep via de school.⁴⁴¹

De charitaatschool in de Achtersack telde twee leerkrachten, een opperschoolmeester en een ondermeester, die betaald werden uit de beschikbare middelen van de Kamer van Charitaten. Van meet af aan bestond er een personele unie met de Latijnse School, doordat de meester van de laagste klas van de grote school, Arent Rumelaer, tegelijk oppermeester (hoofd) was van de Charitaatschool. Hij ontving voor zijn zondagse taak aanvankelijk veertig gulden per jaar, doch in 1615 werd zijn gage verhoogd tot zeventig gulden. De opeenvolgende ondermeesters, te weten Arent Meessen, Cornelis Florisz de Naegel, Cornelis Jansz en Cornelis Hendricksz van Nieuwvaert, ontvingen gedurende de gehele periode tot 1622 een jaarlijks bedrag van dertig gulden.⁴⁴²

Afbeelding van de charitaatschool aan de Achtersack. 18e-eeuws aquarel van W. van der Lely. Foto GAD.

Zowel Rumelaer, als de genoemde ondermeesters, waren lidmaat van de gereformeerde kerk, hetgeen dan ook een voorwaarde lijkt te zijn geweest voor hun aanstel-

ling tot meester aan de charitaatschool. Toch was het zondagse onderricht louter bedoeld voor het aanleren van de elementaire vaardigheden van het lezen en schrijven en werd op het rooster geen tijd gereserveerd voor catechese. In de ordonnantie voor de oprichting van de charitaatkamer was weliswaar voor alle ambachtsjongens ook de verplichte kerkgang opgenomen, doch de verantwoordelijkheid voor en het toezicht op het kerkbezoek werd niet neergelegd bij de meesters van de charitaatschool, maar bij de respectievelijke werkgevers.⁴⁴³

Geen overheidsinitiatief, maar een particuliere aangelegenheid was het schooltje van de rijke weduwe Maria Duijst van Voorhout aan het Heilige Geestkerkhof, dat al in 1577 werd gesticht. In totaal vijftig kinderen, "soo meijsgens als knechtgens", die niet ouder waren dan achttien jaar, werden door haar in de gelegenheid gesteld zondags de school te bezoeken. Naast onderwijs in lezen en schrijven, kregen de leerlingen er ook brood met boter of kaas. Tot de taken van de uit dit fonds betaalde schoolmeester behoorde ook de kerkgang. Elke zondag moest hij zich met zijn leerlingen begeven "int eerste sermoen, 'twelck in de groote kerck ofte int Gasthuys gedaen sal werden".⁴⁴⁴

Dankzij het testament van Maria Duijst uit 1585 kon de school ook na haar overlijden voortgezet worden. Pieter Verbueren nam in 1618, met toestemming van de magistraat, het armenschooltje onder zijn hoede, tegen een schamele jaarwedde van tien gulden en vrij wonen.⁴⁴⁵ Tien jaar later kwam er reeds een eind aan dit particuliere initiatief, toen een dochter van de weduwe van het Hof van Holland toestemming kreeg de gelden te besteden aan andere charitatieve doelen.⁴⁴⁶

Een laatste categorie kinderen waarvoor in Delft speciale voorzieningen getroffen werden op onderwijsgebied, betrof de weeskinderen. Bij de omzetting in 1577 van het Heilige Geestzusterhuis in een Meisjeshuis, bestemd voor wezen tussen de zes en achttien jaar oud, werd bepaald dat de binnenmoeder van het tehuis er zorg voor moest dragen, dat een "meesteresse" werd aangesteld, die de meisjes leerde lezen, schrijven, rekenen en "naijen alderhande werk, wolle ende linnen". Daarnaast kreeg de onderwijzeres duidelijk omschreven taken toebedeeld bij het godsdienstondericht.

Zo moest zij de weeskinderen bekend maken met "hett Gelooff, Vader Onse, de Thien Gebode", alsmede met het morgen- en avondgebed en de dankzegging aan tafel. Verder diende zij de kinderen op de zondagen twee keer naar de kerk te begeleiden; 's ochtends om negen uur voor de reguliere predikatie en in de middag om de catechismus te horen preken en te leren. De meesteres moest daarbij vooral erop toezien dat de meisjes zich "sedich ende manierlijk" gedroegen en de kerk niet verlieten vooraleer de predikatie, psalmen en gebeden geëindigd waren.⁴⁴⁷

Het gemengde Nieuwe Weeshuis, dat korte tijd later in het voormalige Barabaraklooster werd ingericht, zou soortgelijke voorzieningen treffen, zij het dat het onderwijs in dit tehuis niet in handen van een vrouw kwam, maar van een schoolmeester. Wel moest de kerkeraad in 1580 Huig Jacobsz, de eerste bekleeder van dat schoolmeesterambt, nog nadrukkelijk wijzen op zijn verplichting de kinderen des zondags in de kerk te leiden, "opdat zij selve tot de oefeninghe der waerer religie van jonxs ghewenen".⁴⁴⁸

In 1608 waren er inmiddels reeds drie schoolmeesters voor het Weeshuis werkzaam, te weten Cornelis Huijgensz, Maerten Roelofsz en Simon Dircksz.⁴⁴⁹ Alle drie waren zij lidmaat van de gereformeerde kerk, hetgeen eens te meer onderstreept, dat het onderricht aan Delftse weeskinderen geheel op gereformeerde leest was geschoeid. De weeshuizen stonden open voor kinderen van alle Delftse burgers, ongeacht hun religieuze overtuiging, doch plaatsing in het tehuis impliceerde voor alle wezen een opvoeding, die mede gericht was op een toekomstig lidmaatschap van de enige geprivilegieerde kerk in de stad. Dit uitgangspunt van de stedelijke overheid gold van meet af aan als een vanzelfsprekendheid, reden waarom de gereformeerde kerkeraad zich weinig of geen zorgen behoefde te maken over dit "queeckhof der gemeijnte Godes". De door de gereformeerde synodes nagestreefde catechetische driehoek was immers in de situatie van de Delftse weeskinderen al in een zeer vroeg stadium gerealiseerd, met dien verstande dat het Weeshuis de plaats innam van het gezin.

De Zuidhollandse synode moest in augustus 1620 met afgrijzen constateren, dat het politiek onmogelijk bleek Johannes Stangerus, de als remonstrant afgezette predikant van het dorp Schipluiden, te beletten in dezelfde plaats een Latijnse bijschool te houden. In bloemrijke bewoordingen gaf de vergadering te kennen het uitermate ongewenst te vinden, dat "de onbedachte ende ongewapende jonckheijt" aan de zorgen van deze man zou worden toevertrouwd. Ouderen waren niet snel te bedriegen, aldus de synode, maar des te eenvoudiger was dit bij de schooljeugd, "die men het arminiaens wormcruide wel so can suickeren ende in de pap ingeven, dat sij het niet en vernemen nochte gewaer worden, eer het sijn cracht verthoont".⁴⁵⁰

Na een halve eeuw waarin de gereformeerden in Holland een stevig fundament hadden gelegd als geprivilegieerde kerk en na een decennium van felle interne strijd, gaf de synode er met deze uitspraak blijk van inmiddels te beseffen dat onderwijs voor alle kerkelijke richtingen een krachtig middel kon zijn tot expansie en consolidatie van de eigen leer. De Zuidhollandse kerkvergadering hechtte daarom zeer veel waarde aan verscherping van de gereformeerde controle op het onderwijs en het verwijderen en weren van andersdenkende leerkrachten uit de scholen. Zij trad daarmee volledig in het spoor van de grote nationale synode van Dordrecht, die voor het eerst een complete en heldere schets had gegeven van de gereformeerde bedoelingen met het onderwijs en nieuwe hoop had gegeven op een volledige calvinisering van de scholen.

Weldra zou echter blijken dat dit - althans voor Delft en Delfland - voor een deel ijdele hoop was. De diverse overheden aldaar toonden zich weliswaar bereid mee te werken aan een bevestiging van het reeds sinds 1581 door hun ondersteunde gereformeerde karakter van de publieke scholen, doch zij weigerden dezelfde eisen ook van toepassing te verklaren op de particuliere schoolmeesters. Bij deze categorie leerkrachten werd genoeg genomen met de bepaling, dat geen boeken gebruikt mochten worden die in strijd waren met de gereformeerde leer. Dit voorschrift, dat primair gericht was op de katholisering van het onderwijs, bleek in de praktijk genoeg ruimte te bieden voor andersdenkende leerkrachten om zelfs legaal een bijschool te houden, mede omdat van overheidstoezicht weinig of geen sprake was.

De onhaalbaarheid van een algehele calvinisering van het onderwijs werd in Delft al in een vroeg stadium onderkend door de kerkeraad. Vandaar dat op pragmatische en creatieve wijze gezocht werd naar mogelijkheden om de gewenste catechetische driehoek gezin-school-kerk in ieder geval binnen de eigen gemeente gestalte te geven. Hieraan had Delft het bestaan van twee gereformeerde scholen te danken, geleid door als voorlezers en voorzangers betaalde schoolmeesters.

Het gereformeerde ideaal van de schoolmeester als kerkelijk ambtsdrager, zoals dat werd verwoord door het convent van Wezel en tot wasdom kon komen binnen de vluchtelingengemeenten, kon in Delft alleen via deze 'kunstgreep' ten aanzien van beide parochiemeesters gerealiseerd worden. Het lager onderwijs was immers geheel in particuliere handen en daardoor moeilijk in te schakelen ten dienste van de publieke kerkgemeenschap. Dit was verder dan ook alleen geregeld in het geval van

enkele categoriale scholen, bestemd voor wees- en ambachtskinderen. De wervende kracht voor het calvinisme, die Geyl toeschrijft aan het onderwijs, kan in deze stad dan ook slechts gering zijn geweest.

Op het omringende platteland daarentegen waren de parochiescholen publieke instellingen en werd het schoolmeestersambt als vanouds gecombineerd met tal van functies binnen de kerkgemeenschap. Hier had de schoolmeester een dermate bijzondere positie binnen de parochie, dat met recht gesproken kan worden van een kerkelijk hulpambt. Dikwijls bekleedde hij een monopoliepositie, hetgeen op de dorpen in principe de mogelijkheid bood kinderen van andersdenkenden vertrouwd te maken met het gereformeerde gedachtengoed.

Niet zozeer een 'sub-clerus' in de hierboven bedoelde zin, maar een in intellectueel, rechtspositioneel en sociaal opzicht toch zeer nauw met het predikantenmilieu verwante groepering werd gevormd door de leraren van de Latijnse scholen. In Delft waren zij verbonden aan de enige school in de stad die het predikaat publiek mocht voeren en doordoor een gemeenschappelijk belang vormde van kerk en magistraat. Dit leidde ertoe dat in goede eendracht gewerkt werd aan verhoging van de kwaliteit van het onderwijs en de leraren aan deze school, zij het dat de overheid de uiteindelijke zeggenschap behield en de kerk met een enkele plaats in het toezichthoudende college genoegen moest nemen.

Ook het Fraterhuis, dat na de Overgang was omgevormd tot een theologisch seminarie voor aanstaande predikanten, kon rekenen op welwillende overheidssteun, vooral nadat het stadsbestuur door de oprichting van het Statencollege uit prestige-overwegingen ook zelf baat kreeg bij een goede vooropleiding van bursalen voor de Leidse universiteit. De kleine Latijnse school te Naaldwijk speelde in dit opzicht nauwelijks een rol van betekenis en dolf, na een lange en moeizame bestaansworsteling, in of kort na 1619 het onderspit.

Het lot van de Naaldwijkse school mag echter niet als exemplarisch beschouwd worden voor het totale, op gereformeerde leest geschoeide, publieke onderwijs binnen de classis. Over het geheel genomen kan gesteld worden, dat er op de meeste plaatsen sprake was van een redelijke aansluiting tussen publieke kerk en publieke school, die tot stand gebracht werd in een goede, op gemeenschappelijke belangen gebaseerde, harmonie tussen (gereformeerde) kerk en overheid. De overheid liet in de praktijk echter daarnaast nog volop ruimte voor particulier onderwijs van afwijkende - niet-gereformeerde - signatuur, zoals treffend duidelijk werd uit het voorbeeld van de bijschool van Stangerus in Schipluiden. Op dit punt was er geen sprake meer van gemeenschappelijke belangen en bepaalde niet de kerk, maar de overheid de grenzen van het toelaatbare. In Delft en Delfland leidde dit in de praktijk tot de door Enno van Gelder omschreven 'getemperde vrijheid' voor niet-gereformeerde ouders.

In Delft stonden en staan Nieuwe Kerk en stadhuis recht tegenover elkaar aan het Marktveld. Het is een beeld dat in het licht van de hiervoor geanalyseerde ontwikkelingen van meer dan symbolische betekenis is. Het visualiseert als het ware de twee regimenten van kerk en overheid, beide met hun eigen belangen en verantwoordelijkheden met betrekking tot de stadsbevolking die het uitgestrekte middenveld bewandelde. Op dat terrein speelde zich vanaf de omwenteling van 1572 een proces van verkenning en territorium-afbakening af, dat met horten en stoten gepaard ging. Niettemin zijn hierin enkele duidelijke lijnen te onderkennen.

Het Marktveld met stadhuis en Nieuwe Kerk. Detail van de plattegrond van Delft in het Stedenboek van Braun en Hogenberg, 1581.

De Delftse gereformeerde gemeente en het stadsbestuur droegen bij het ingaan van de gewijzigde situatie elk een verleden met zich mee, dat een stempel zou gaan drukken op de eigen koers binnen de nieuwe verhoudingen. Organisatie en geloofspraktijk van de nieuwe kerk hadden vorm gekregen in een situatie van ballingschap en ondergronds bestaan. Hierdoor kreeg de gereformeerde beweging te Delft een fel en weerbaar karakter, met een slagvaardige basisorganisatie, die gewend was min of meer autonoom beslissingen te nemen en bevoegdheden vast te stellen.

De Delftse overheid was evenmin een onbeschreven blad. Het stadsbestuur was vanouds gewend grote invloed uit te oefenen op de parochiekerken en hun instellingen. Daarnaast had het reeds vroeg in de zestiende eeuw een verbreking van de christelijke eenheid onder de inwoners van de stad moeten waarnemen, alsmede toenemende onkerkelijkheid. De Delftse overheid heeft toen niet getracht deze

eenheid met alle kracht te herstellen, doch zich verantwoordelijk geacht voor de totale - *de facto* reeds multiconfessionele - samenleving. Aan deze opstelling dankte ook de zeker niet kleine Delftse gereformeerde kruisgemeente van vóór de Overgang haar levensvatbaarheid.

In 1572 verschaftte de militaire macht van de geuzen (Lumeij) deze gemeente een legale status. In de verhouding tot de stedelijke overheid was 1573 een cruciaal jaar. Nadat de katholieke regenten uit het stadsbestuur waren geglipt en de openbare uitoefening van de rooms-katholieke religie was verboden, kreeg de gereformeerde kerk de status van officiële stadskerk. Als enige kon zij voortaan aanspraak maken op steun van de overheid, zowel in materiële als in immateriële zin, zoals beschikbaarstelling van kerkgebouwen, salariëring van voorgangers en wettelijke bescherming van de monopoliepositie. Vanaf dat moment geraakten de gereformeerden in een afhankelijkheidsrelatie tot de overheid, die ook verplichtingen schiep.

Die afhankelijkheidsrelatie was echter wederzijds. Door de gereformeerde gemeente als enige te bevoorrechten, legde de overheid de publieke kerkelijke functies (Doopt, huwelijk, prediking) exclusief in handen van de calvinisten. Daarmee kon alleen deze kerk aan de overheid de onontbeerlijk geachte christelijke legitimiteit verlenen. Dit maakte tegelijk de weg vrij voor gereformeerde toetsing van overheidsbeleid aan de normen van de Heilige Schrift.

Vanuit deze wederzijdse afhankelijkheidsrelatie, vanuit het op elkaar aangewezen zijn, begon vervolgens een proces van aftasten en aanpassen. Daarbij werd te Delft door beide zijden vastgehouden aan een aantal principiële uitgangspunten, waaraan niet getornd mocht worden. Voor de gereformeerden was dit het recht hun kerkelijk leven naar eigen inzicht in te richten, het recht en ook de vrijheid om predikanten te beroepen, kerkdiensten te houden, ouderlingen en diakenen te verkiezen, tucht te oefenen, de (eigen) armen te verzorgen en de (eigen) kinderen te onderrichten in de grondbeginselen van de gereformeerde leer.

Voor de stedelijke overheid vormde handhaving van rust en orde een van de belangrijkste uitgangspunten. Zij duldde derhalve geen aantasting van haar bevoegdheid als ordenende kracht in de samenleving. Evenmin wenste zij, als verantwoordelijke overheid voor de totale stadsgemeenschap, fundamentele intolerantie aan de dag te leggen in de vorm van gewetensdwang tegenover niet-gereformeerde Delftenaren. Niet alleen het midden van spanningen binnen de stedelijke muren vormde daarbij de achterliggende drijfveer. Ook het gegeven dat de regenten zelf in de eerste decennia na de Overgang niet in meerderheid gereformeerd waren en veelal stamden uit confessioneel gemengde families, speelde een belangrijke rol.

Het vasthouden aan de eigen principiële uitgangspunten leidde in Delft niet tot polarisatie. De relatie tussen de nieuwe kerk en de overheid werd van meet af aan gekenmerkt door bereidheid tot het sluiten van compromissen, die mogelijk werden gemaakt door het wederzijds respecteren en erkennen van de genoemde basisprincipes en verantwoordelijkheden. Het werd vergemakkelijkt door het gemeenschappelijke personele draagvlak van stads- en kerkregering. De Delftse kerkeraad was niet alleen een vertegenwoordiging van de stedelijke middenstand, maar telde van meet af aan vooraanstaande regenten en hun familieleden in zijn midden. Anderzijds sloot zich al spoedig een substantieel deel van de stadsbestuurders aan bij de gereformeer-

de kerk. Verder bleven verschillende predikanten van die kerk, onder wie de kerkbouwer en *primus inter pares* Arent Cornelisz Storm van 's-Gravesande, door afkomst of huwelijk in sociaal opzicht niet ver verwijderd van de stedelijke elite van brouwers, kooplieden en regenten.

De gemeenschappelijke sociale en personele basis bood de gelegenheid tot het vroegtijdig informeren over en het sonderen van standpunten, hetgeen de kans op misverstanden en irritaties verkleinde. Ook legde het de grondslag voor een effectieve kerkelijke lobby bij de overheid, gericht op kerkelijke belangenbehartiging. Het initiatief van de kerkeraad om de magistraat vooraf te informeren over de allereerste openbare kerkeradsverkiezingen, zette hiervoor al in 1573 de toon. De kerk wenste haar recht en vrijheid om te kiezen niet af te staan, de burgemeesters verlangden van de gekozenen geen inmenging in wereldlijke zaken. Deze uitspraken vormden een duidelijke positiebepaling en afbakening van wat des kerks was en wat tot de competentie van de magistraat behoorde.

Vanaf dat moment wisten kerk en overheid elkaar regelmatig te vinden. De voorbeelden zijn legio. Hoewel het tot de bevoegdheden van de kerk behoorde om nieuwe predikanten te beroepen, vroeg de kerkeraad steeds al in een vroeg stadium het oordeel van de magistraat over kandidaten. In goed onderling overleg kwam te Delft al in 1575 een huwelijksordonnantie tot stand die de gereformeerde kerk ontlastte door andersgezinden de mogelijkheid te bieden ten stadhuize te trouwen. De overheid toonde zich steeds opnieuw bereid maatregelen uit te vaardigen en aan te scherpen ter bevordering van de zondagsheiliging. In opmerkelijke eendrachtigheid werd een (voorlopig) einde gemaakt aan de rederijkersactiviteiten, nadat kerk en stadhuis het mikpunt van spot waren geworden.

De bereidheid van de Delftse overheid om het alleenrecht van de gereformeerden te beschermen kwam vooral tot uitdrukking in wetgeving, gericht op het weren van de openbare uitoefening van de rooms-katholieke religie en de daarmee samenhangende gebruiken en uitingvormen. Maatregelen om ook de besloten godsdienstoefeningen van doopsgezinden en lutheranen uit te bannen waren voor het stadsbestuur echter onbespreekbaar. De gereformeerden restte daardoor niets anders dan tegenover de andere protestantse gezindten op het kerkelijk achtererf te vertrouwen op de eigen overredingskracht in woord en geschrift.

De kerk wist doorgaans haar aspiraties te matigen. Kerkeraad en predikanten beperkten zich tegenover de magistraat tot het duiden van hetgeen zij volgens Gods Woord als misbruiken en misstanden in de stedelijke samenleving beschouwden. Nimmer werd het stadsbestuur vanaf de kansel de wet voorgeschreven of van de regenten verlangd dat zij de samenleving een volledig bibliocratisch karakter gaven. En hoewel de overheid niet altijd terstond en volledig gehoor gaf aan de klachten die haar van kerkelijke zijde bereikten, was zij toch vaak bereid de stadskerk ver tegevoet te komen. De magistraat erkende de normerende rol van de nieuwe kerk en profileerde zich daarbij niet slechts als de hoeder van een algemeen christelijke samenleving. Minimaal in hun bijdrage aan de dekatholisering gingen de Delftse regenten een stap verder en vaardigden zij keuren uit als overheid van "een wel gepolitieerde christelicke *gereformeerde* stad".

Vanuit de geclaimde en formeel toegekende monopoliepositie als enige 'ware' kerk, moest de Delftse gereformeerde gemeente op sommige terreinen concessies doen terwille van het daaruit voortvloeiende publieke karakter. Kerkelijke huwelijken van niet-lidmaten konden ook na de totstandkoming van de eerdergenoemde ordonnantie niet geweigerd worden. De Doop bleef weggelegd voor alle kinderen die uit de christenheid geboren waren, ongeacht of hun ouders de 'ware' religie hadden beleiden. Met deze brede dooppraktijk brak de Delftse kerk overigens niet met de gereformeerde traditie. Zij volgde slechts de Geneefse richtlijn, die door de nationale synode van Emden in 1571 reeds was overgenomen.

Het schriftuurlijk gebaseerde principe om primair de eigen armlastige lidmaten te verzorgen, weerhield de kerkeraad er niet van al in een vroeg stadium te besluiten de zorg voor *personae miserabiles* niet louter te beperken tot de eigen kring. De praktische situatie in Delft en de met de overheid gevoelde en gedeelde gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor alle stads- of parochiearmen, bezorgde de kerk in de eerste decennia na de Overgang een prominente rol in de sociale zorg. Tegen het einde van de zestiende eeuw werd de overheid door de groeiende lasten van de financiering van de bedeling echter gedwongen op zoek te gaan naar een integrale aanpak van het armoede- en bedelaarsprobleem in de stad. De inkapseling van de diakonie in een nieuwe instelling, de Kamer van Charitaten, stond haar als de meest ideale oplossing voor ogen, doch daarbij dreigde het recht van de kerk om de eigen armen te verzorgen geschonden te worden. Vandaar dat de eerste fusiepoging van 1597 schipbreuk leed. Het instellen van een afzonderlijke dag waarop diakenen de lidmaten konden bedelen, vormde uiteindelijk in 1613 de praktische inkleuring van dit recht, die samenvoeging mogelijk maakte.

Exclusiviteitsaanspraken ten aanzien van de inhoud en kerkelijke gebondenheid van het onderwijs werden door de Delftse kerkeraad al in een vroeg stadium afgezwakt. De overheid toonde zich op haar beurt bereid de financiering van twee *de facto* gereformeerde parochiescholen op zich te nemen en de overige schoolmeesters te binden aan de eis dat niets geleerd mocht worden dat in strijd was met de gereformeerde leer. Het Latijnse onderwijs kreeg in goede eendracht, maar onder leiding van het stadsbestuur, een eenduidig gereformeerd karakter. Het Fraterhuis werd omgevormd tot een gereformeerd convict, dat geheel in dienst kwam te staan van de voorbereiding op het predikantschap.

Al deze pragmatische oplossingen op raakvlakken van kerk en samenleving (overheid) lieten de stedelijke gemeente weliswaar niet onberoerd, doch tastten haar gereformeerde karakter niet wezenlijk aan. De Delftse overheid was er nooit op uit binnen eigen muren een brede volkskerk te creëren of te bevorderen. Zij accepteerde het onderscheid tussen 'kinderen van God' en 'kinderen van de wereld', met alle beperkingen die dit met zich meebracht voor de toetreding. De kerkelijke wachters voor het Avondmaal, in de gedaante van geloofsonderzoek en tucht, werden door de Delftse regenten niet gestoord in hun werk. Dit impliceerde dat de regenten zeer wel konden leven met een officiële kerk, die weliswaar in sociaal opzicht een redelijke afspiegeling van de stedelijke samenleving vormde, maar numeriek slechts een minderheid van de Delftenaren tot haar leden rekende.

De harmonie binnen de stad is des te opvallender omdat het verdedigen van principiële standpunten van kerk en overheid op bovenlokaal niveau wel tot spanningen en wrijvingen heeft geleid. Daar, op vergaderingen van synodes en Staten, werden veel minder snel concessies gedaan. De Delftse predikanten hebben zich in het bredere kerkverband steeds ingezet voor eenheid in de leer en binding aan de (synodale) kerkordes, waarin werd vastgehouden aan een ruime mate van zelfstandigheid tegenover de overheid. De Delftse magistraat stond op zijn beurt een meer toegankelijke kerk voor, waarin het wereldlijk gezag zeggenschap had over bijvoorbeeld het stellen van de ambtsdragers en de toepassing van de kerkelijke censuur.

De echte principiële strijd werd op het hogere echalon uitgevochten, zonder dat dit de verhoudingen in de stad ingrijpend aantastte. Toen de nationale synode van 's-Gravenhage in 1586 een nieuwe kerkorde opstelde, beperkte de overheid van Delft zich tot het nog eens aangeven van de grenzen. De gereformeerden mochten de Haagse orde niet gebruiken als een middel om de gewetens van de andersgezinde Delftenaren te bezwaren. Het gebruik van de kerkorde binnen de eigen gemeente wilde het stadsbestuur de kerk echter niet ontzeggen.

Wel bleef de Delftse overheid zich op gewestelijk niveau consequent verzetten tegen bepaalde onderdelen van deze kerkorde, met name tegen autonome toepassing van de laatste trap van de kerkelijke censuur: de excommunicatie of afsnijding van zondige lidmaten. In de eigen stad deed de Delftse overheid daarentegen geen enkele concrete poging om invloed te verwerven op de toepassing van deze kerkelijke straf. De Delftse kerkeraad op zijn beurt liet niettemin vanaf ongeveer 1598 de ultieme sanctie van de afsnijding achterwege. In plaats van de overheid formeel zeggenschap te geven in deze als strikt kerkelijk beschouwde aangelegenheid, werd informeel genoeg genomen met de - nimmer door de overheid aangevochten - mogelijkheid tot 'kleine excommunicaties' in de vorm van afhoudingen van het Avondmaal. Daarmee bleef in de ogen van de Delftse gereformeerden de tucht als een eigen recht van de gereformeerden bewaard, terwijl toch in belangrijke mate rekening werd gehouden met de opvattingen die de Delftse overheid op gewestelijk niveau verwoordde.

De Delftse predikant Arent Cornelisz wekte in 1591 ook de indruk vertrouwd te zijn met de gevoelens van Delft en andere steden in de Hollandse Statenvergadering. Hij verleende immers in dat jaar zijn medewerking aan het concipiëren van een kerkorde van de Edelmogende Heren, die het stellen van kerkelijke ambtsdragers tot een gedeelde verantwoordelijkheid van kerk en overheid maakte. Voor de Delftse magistraat ging dit nog niet ver genoeg, maar met de stadskerk rezen hierover vooralsnog geen problemen. Impliciet kwam de stedelijke kerkeraad ook op dit terrein de overheid tegemoet. Hij zocht en vond voortdurend de samenwerking met de magistraat bij het aantrekken of 'vasthouden' van predikanten en nomineerde steeds regenten om tot ouderling en diaken door de gemeente verkozen te worden.

De wederzijdse bereidheid om elkaars principiële uitgangspunten te respecteren en expliciet of impliciet op zoek te gaan naar pragmatische compromissen, brokkelde af toen de Gereformeerde Kerk tijdens het Twaalfjarig Bestand op gewestelijk niveau in zichzelf verdeeld raakte door de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten. Deze ontwikkelingen toucheerden ook de Delftse stadskerk. Haar gerefor-

meerde elan werd getemperd en de verhouding met het stadsbestuur kwam tijdelijk onder druk te staan.

De kerkeraad toonde zich aanvankelijk nog inschikkelijk, toen hij zich in 1616 niet verzette tegen de door de magistraat gewenste invoering van de kerkorde van 1591. De daarmee door de overheid verworven invloed op het stellen van de kerkelijke ambtsdragers stuitte echter op het verzet van een sterke stroming van contra-remonstrantse lidmaten van de gemeente. Deze 'pressiegroep' dwong de kerkeraad een confrontatie aan te gaan met de magistraat, die vervolgens zijn greep op de stadskerk moest verzwakken om de verontruste lidmaten tevreden te stellen. Beide actoren sloten in juli 1617 een accord, dat de terugkeer markeerde naar een grotendeels binnenkerkelijke keuze van ambtsdragers. De overheid werd wel de mogelijkheid gelaten afgevaardigden naar de kerkeraadvergaderingen te zenden en ongewenste kandidaten uit de kerkelijke ambten te weren.

Daarna bleek de oorspronkelijke harmonie tussen consistoriekamer en stadhuis volledig hersteld. Tussen kerkeraad en magistraat heerste voortaan een volledige consensus over de contra-remonstrantse koers van de stadskerk, die tot uitdrukking kwam in het gezamenlijk aantrekken van een predikant van onversneden contra-remonstrantse signatuur (Swalmius). Aanzienlijk minder meegaand waren de Delftse regenten tegenover de contra-remonstrantse partij op gewestelijk niveau. Daar bleef Delft zich nog lang verzetten tegen het door Maurits gesteunde bijeenroepen van een nationale synode om de kerkelijke twisten te beslechten. De Delftse overheid heeft daarvoor in de zomer van 1618 de hoge politieke prijs van een wetsverzetting door de stadhouder moeten betalen. Maurits heeft daarbij het stadsbestuur niet een meer gereformeerd aanzien gegeven. Zijn ingreep, noch de veroordeling van de remonstrantse partij op de nationale synode van Dordrecht, bleek van wezenlijke invloed op de relatie tussen overheid en kerk te Delft.

In de Prinsenstad leek een halve eeuw na de Overgang een *modus vivendi* bereikt te zijn. De overheid accepteerde de normerende rol van de kerk, terwijl de kerk geen afbreuk deed aan de ordenende rol van de overheid. Het respect voor elkaars beginselen werd op papier echter slechts geschraagd door het akkoord van juli 1617. Ook al omdat de verhouding tussen kerk en overheid op gewestelijk niveau formeel ongeregeld bleef - de Dordtse kerkorde van 1619 werd door de Staten van Holland niet aanvaard - was ook in de toekomst te Delft nog een zeker aftasten vereist. Het risico dat zich spanningen zouden voordoen op momenten dat de principiële uitgangspunten uit het oog verloren werden, had tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand niet opgehouden te bestaan. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe de relatie tussen overheid en kerk zich na 1621 ontwikkelde en welke invloed daarvan uitging op de confessionele verhoudingen binnen de stad.

De vraag dringt zich ten slotte op of het platteland een vergelijkbare ontwikkeling te zien gaf. Vooraf moet echter opgemerkt worden dat de vestiging en uitbouw van de Gereformeerde Kerk op de dorpen van de Delftse classis in de jaren 1572-1621 zich door het meer gebrekkige kerkelijke en wereldlijke bronnenmateriaal moeilijker op de voet laten volgen. Niettemin zijn er voldoende aanwijzingen dat de ontwikkelingen hier niet in hetzelfde tempo en niet geheel langs dezelfde lijnen verliepen dan

binnen de stadsmuren.

Een eerste verschil laat zich reeds vaststellen bij de start. Met de enige aantoonbare uitzondering van Naaldwijk, waar al in 1566 een herkenbare kern van calvinisten actief was, ontbeerden de dorpen in Delfland groepen overtuigde gereformeerden, die direct na de komst van de geuzen in 1572 een plaats op het kerkelijk erf opeisten en aan de basis stonden van een zich geleidelijk ontwikkelend gemeentelven. Waar dergelijke fundamenteën nog ontbraken, is het voor de Gereformeerde Kerk aanzienlijk moeilijker geweest haar organisatie op te bouwen. Daar kwam nog bij dat de eerste pogingen in 1572-1573 verstoord werden door het krijgsverloop rond beleg en ontzet van Leiden.

Toen de Spaanse troepen Delfland definitief hadden verlaten, trad een ander probleem duidelijk aan het licht. Terwijl de Delftse kerk de beschikking kreeg over bekwame predikanten, die te Heidelberg en Genève hadden gestudeerd en reeds enige tijd in buitenlandse vluchtelingengemeenten hadden vertoefd of gediend, werd het pionierswerk op het platteland opgehouden of vertraagd door een gebrek aan goed onderlegde en ervaren voorgangers. Ook hierdoor verliep de vestiging van de Gereformeerde Kerk op sommige dorpen aanzienlijk moeizamer dan in Delft.

Waar de kerkinstituering op het platteland vroeg of laat op gang kwam, bleken idealen en uitgangspunten van de gereformeerden op het platteland niet anders te zijn dan die van hun geloofsgenoten in de stad. Ten opzichte van de overheid ontwikkelde zich op het platteland echter een geheel ander relatiepatroon dan binnen de stedelijke muren van Delft, waar sprake was van zeer directe, intensieve contacten tussen kerkeraad en magistraat over zaken van kerk en samenleving. De kerkeraden op de dorpen werden echter geconfronteerd met een veel minder eenduidig gestructureerd wereldlijk gezag, uitgeoefend door lage overheden (dorpsregeringen- en gerechten, schouten, ambachtsheren en baljuws) en hoge overheden (de Staten van Holland, hun Gecommitteerde Raden en het Hof van Holland).

Terwijl de dialoog tussen kerk en overheid te Delft gekenmerkt werd door een gemeenschappelijk sociaal draagvlak van kerkeraad en stadsregering, ontbrak dit volkomen op het platteland. In het Delfland werd bovenal de classis door de dorpskerken ingeschakeld om met het gewicht van een 'meerdere' vergadering de communicatie met de wereldlijke autoriteiten aan te gaan, vooral als het ging om het aanspreken van de hoge overheden. Tot in het begin van de zeventiende eeuw waren het daarbij veelal de predikanten van Delft die in opdracht van de classis formele en informele wegen bewandelden om de belangen van de dorpskerken en hun dienaren tegenover de overheid te behartigen. Soms verliepen de contacten nog indirecter, als de classis op haar beurt de particuliere synode inschakelde om bij de hoge overheid in het gezamenlijk belang van de kerken op het platteland te pleiten voor adequate maatregelen om bijvoorbeeld huwelijksmisbruiken, zondagsontheiliging en andere misstanden in het openbare leven tegen te gaan.

Niet alleen door de rol die zij als intermediair tussen dorpskerken en overheden vervulde, heeft de classis getracht de voorwaarden en omstandigheden te scheppen waaronder de calvinisering op het platteland gestalte kon krijgen. Zij functioneerde in tal van zaken als advies- of bemiddelingsorgaan voor de dorpskerken, was actief bij het creëren van nieuwe predikantsplaatsen en nam meer dan eens een groot aandeel

in het beroepen van nieuwe dienaren. De intensieve classicaire betrokkenheid bij het reformatieproces op het platteland stond in schril contrast met haar vrijwel afwezige bemoeienis met het kerkelijk leven te Delft. Tegenover de stedelijke kerkeraad in de stad heeft de classis zich ook niet of nauwelijks als een 'meerdere' vergadering gedragen.

Een echt instrument voor calvinisering is de classis echter niet geweest. Voorzover de classis een aandeel had in de calvinisering van het platteland, moet dit - zeker buiten het samenbrengen van afzonderlijke kerken in het bredere kerkverband en de binding van predikanten aan kerkorde en belijdenis - namelijk veeleer als passief dan als actief gekenschetst worden. Zo nam de classis zelf nimmer het initiatief om nog niet bediende dorpen van een predikant te voorzien, maar wachtte zij totdat haar daartoe een verzoek van gereformeerde inwoners ter plaatse had bereikt. Procedures tegen falende predikanten werden pas gestart nadat er vanuit hun gemeenten was geklaagd, hoewel de classis in de visitatie formeel toch een instrument bij uitstek had om zich te informeren over niet adequaat functionerende dienaren en zonodig uit eigen beweging in te grijpen. Deze afwachtende houding van de classis had alles te maken met de aard van haar gezag, dat in belangrijke mate was afgeleid en per onderwerp en per vergadering aan haar gedelegeerd moest worden door de vertegenwoordigde gemeenten. Hierdoor kon zij pas in actie komen als haar hulp gevraagd en geaccepteerd was.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand hebben de interne kerkelijke twisten in sommige plattelandsgemeenten diepere wonden geslagen dan in de stad. Te Delft kregen gematigde predikanten nauwelijks de ruimte zich te ontplooien. Binnen de stedelijke gemeente manifesteerde zich een krachtige contra-remonstrantse stroming, terwijl de remonstrantse oppositie vooral gedragen werd door een deel van de burgerij buiten de gemeente, dat een scherp oog hield op hetgeen zich in de officiële kerk afspeelde. Waarschijnlijk ging het hierbij om een grote groep liefhebbers onder de Delftenaren, die tot dusverre in het calvinistisch karakter van de stadskerk en haar voorgangers vóór het Twaalfjarig Bestand een reden had gevonden om vooralsnog niet tot de gemeente toe te treden. Op het platteland werd het verloop van de twisten veel sterker bepaald door de leerstellige keuze van de plaatselijke predikant. Koos hij voor de contra-remonstrantse partij dan bleek dit binnen zijn gemeente geen problemen op te leveren. In dorpen met remonstrantse predikanten manifesteerde zich echter vroeg of laat een scherpe oppositie van groepen overtuigd contra-remonstrantse lidmaten, hetgeen meestal uitliep op kerkscheuringen.

Opvallend is wel dat zich ongeacht de signatuur van de plaatselijke predikant ook op het platteland een gegroeid kerkelijk zelfbewustzijn manifesteerde, toen de lokale ambachtsheren trachtten de kerkorde van 1591 bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen op te leggen. De gemeenten wensten hier vast te houden aan het stellen van de eigen ambtsdragers, dat inmiddels als een oud en onvervreemdbaar recht van de kerk werd beschouwd.

Vergelijken we de resultaten van de calvinisering tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand in de stad en op het platteland, dan zijn er zowel overeenkomsten als verschillen aan te wijzen. Ook in de dorpen had de Gereformeerde Kerk bij Doop en huwelijk inmiddels het karakter van een publieke kerk aangenomen. Deelname aan

het Avondmaal, waarbij eenheid en heiligheid van de gemeente tot uitdrukking kwam, was evenals te Delft echter alleen weggelegd voor degenen die hun belijdenis van de 'ware' religie hadden afgelegd.

Het Laskiaanse tuchtmodel werd op het platteland doorgaans niet meer in uiterste consequentie toepast. Afsnijdingen en openbare schuldbekentenissen behoorden al snel tot de hoge uitzonderingen. Anders dan in de stad, waar de kerk dit gedeelte van de censuur pas aan het eind van de zestiende eeuw achterwege liet, lijkt het erop dat de kerkeraden op het platteland al vroeg terugschrokken voor de ingrijpende sociale consequenties van deze vorm van bestraffing binnen een dorpsgemeenschap.

De naar verhouding grotere aandacht die de kerkeraden op het platteland aan de levenstucht besteedden, doet twifelen aan mate waarin de Gereformeerde Kerk erin slaagde het openbare leven naar haar waarden en normen vorm te geven. Waar relatief vaker dan in de stad niet alleen gewone lidmaten, maar zelfs kerkeraadsliden zich te buiten gingen aan wangedrag, zoals frequent herbergbezoek, dronkenschap en vechtpartijen, was de plaatselijke kerk in een moeilijke uitgangspositie om het gedrag van niet-gereformeerde dorpelingen te beïnvloeden.

Ook op het terrein van de armenzorg hebben de plattelandsgemeenten buiten de eigen kring slechts een beperkte rol gespeeld. Door de relatief geringe omvang van de armoede op de dorpen en het voortbestaan van de instellingen van de Heilige Geest, konden de diakonieën zich hoofdzakelijk concentreren op eigen geloofsgenoten. Bemoeienis van de overheid behoeft nauwelijks gevreesd te worden, aangezien de bij de collectes ingezamelde gelden doorgaans toereikend waren om deze zorgtaak zonder wereldlijke assistentie te verrichten. Het meest hadden de armenbezorgers nog te stellen met de talrijke passanten. Zij vormden dan ook het enige armoedeprobleem waarvoor via de classis steun van de overheid gezocht werd, teneinde excessen met rondtrekkende bedelaars en vagebonden tegen te gaan.

Op het onderwijs heeft de Gereformeerde Kerk op het platteland daarentegen een grotere greep gekregen dan in de stad. Particuliere bijscholen waren zeldzaam. De school was primair een parochie-aangelegenheid. De schoolmeesters waren hierdoor ook veel sterker verbonden met de publieke kerk, hetgeen nog eens versterkt werd door zijn nevenfuncties van koster, voorlezer en voorzanger. Een en ander leidde ertoe dat de gewestelijke overheid al in een vroeg stadium bereid was het gereformeerde karakter van deze scholen te garanderen, door van de leerkrachten te eisen dat zij belijdenis aflegden of tenminste de gereformeerde religie waren toegedaan. Het is de vraag of de Gereformeerde Kerk hieruit voordelen heeft geput. De meeste kinderen hadden de ABC-scholen reeds lang verlaten voordat zij de jaren des onderscheids bereikt hadden voor het afleggen van een belijdenis. Een duidelijk instroom van jonge lidmaten in de gemeenten valt in ieder geval vóór 1621 nog niet waar te nemen.

Integendeel, met uitzondering van 't-Woudt waren de plattelandsgemeenten in 1621 naar verhouding beduidend kleiner dan de stedelijke gemeente van Delft. Op het kerkelijk erf vormden zij dan ook slechts een kleine gezindte. Aangezien daarnaast de communicatie met de - in hun gezag versnipperde - overheden veel moeizamer verliep door een zowel in fysiek als in sociaal opzicht afstandelijker relatie, mag

voor het platteland geen al te optimistisch beeld geschetst worden van het vermogen van de Gereformeerde Kerk een normerende invloed op de samenleving uit te oefenen.

SAMENVATTING

Dit boek vormt de neerslag van een onderzoek naar de religieus-maatschappelijke aspiraties van de vroege Gereformeerde Kerk in de classis Delft en Delfland over het tijdvak 1572-1621. Centraal daarbij staan de vragen welke idealen deze calvinistische kerk ten aanzien van de samenleving koesterde en in welke mate zij erin geslaagd is haar doelstellingen in de praktijk te verwezenlijken. Aangezien deze vorm van calvinisering primair op de eigen gemeenschappen van toepassing was, wordt via een analyse van de kerkelijke tuchtoefening eerst nagegaan welke eisen aan de eigen leden gesteld werden. Vervolgens richt de blik zich naar buiten en wordt onderzocht hoe en in hoeverre de verschillende kerkelijke vergaderingen hebben getracht ook het niet-gereformeerde deel van de bevolking te confronteren met bepaalde eisen op het maatschappelijke vlak. De laatste delen zijn gewijd aan twee specifieke terreinen waarop de Gereformeerde Kerk zich in dit verband roerde, te weten armenzorg en onderwijs.

De kerkelijke censuur werd na de Overgang van 1572 te Delft met grote voortvarendeheid en gestrengheid ter hand genomen. De omringende dorpen volgden met enige vertraging. Voorop stond het streven naar een zuivere avondmaalsgemeenschap, die niet ontheiligd mocht worden door de aanwezigheid van onwaardige deelnemers. Om dit ideaal te bereiken werd een tuchtmodel gehanteerd, dat zijn wortels vond bij Mattheus 18 vs. 15-17. Het werd uitgewerkt door Johannes a Lasco en had zijn praktische nut bewezen in de Londense vluchtelingengemeenten. Dit model ging uit van een volledig autonome tuchtoefening, waarbij kerkeraden zondaars langs drie trappen van vermaning tot inkeer trachtten te brengen. Lukte dit niet, dan werd het weerspannige lidmaat via een openbare excommunicatie (afsnijding) buiten de geloofsgemeenschap geplaatst.

In de praktijk steunde de kerkelijke censuur in hoge mate op de mechanismen van sociale controle, psychische druk, bronbescherming en - ten aanzien van armlastige lidmaten - materiële druk via de diakonie. Daarnaast waren een goed functionerend attestatiesysteem en een gedegen administratie onontbeerlijk. De in de opeenvolgende kerkorden voorgeschreven trappen in de tuchtoefening werden in de Delftse en Delflandse praktijk in grote lijnen nagevolgd, zij het met de nodige variaties en gradaties.

Via kwantificering van de in Delft en enkele plattelandsgemeenten toegepaste censuur kan worden vastgesteld dat slechts op een gering aantal lidmaten leertucht toegepast behoefde te worden. Doordat de Gereformeerde Kerk een keuzekerk bleef, behoeften slechts weinigen door de kerkeraden aangespoord te worden tot een regelmatige kerkgang of heiliging van de zondag. Deviaties in de leer waren evenmin talrijk, al besteedden de predikanten en ouderlingen relatief veel moeite en vergader-tijd aan het tot inkeer brengen van dwalende broeders en zusters.

Kwantitatief kregen de kerkeraden echter het meest te maken met misstappen op sociaal-maatschappelijk terrein. Enerzijds betrof dit problemen met familiale verhoudingen, die uiteenliepen van echtelijke twisten tot zaken als incest en overspel. Daarbij is het opvallend dat dergelijke vormen van familietucht op de dorpen veel

minder frequent voorkwamen dan in de stad. Mogelijke oorzaken hiervoor waren de verspreide bewoning en het meer 'zakelijke' karakter van relaties op het platteland.

Anderzijds mengden de consistories zich in tal van aangelegenheden, die te maken hadden met het maatschappelijk (dis)functioneren van lidmaten. Deze zaken hadden onder meer betrekking op ruzies met of zonder geweld, losbandigheid door dansen en drinken en delicten en conflicten in de economische sfeer, zoals stelen, failleren en woekeren. Lang niet alle tuchtprocedures leidden echter tot sancties, omdat veel conflicten door bemiddeling en vriendelijke vermaningen van de kerkeraden bijtijds konden worden opgelost. Een substantieel aandeel - in Delft 43,4% en op het platteland 52,3% - van de behandelde tuchtgevallen had dit karakter van niet-officiële rechtspraak ofwel infra-judiciële conflictbeslechting.

Intensiteit en kwaliteit van de tuchttoefening waren in Delft en Delfland allerminst constanten. Met name in de stad vertoonde het mechanisme van de sociale controle, dat het tuchtsysteem voor een belangrijk deel overleefde, al snel haperingen doordat de gemeente in omvang toenam. Voor de predikanten en ouderlingen werd het daarnaast in de praktijk onmogelijk regelmatig alle lidmaten thuis te bezoeken. Evenmin kon elk gerucht nog langer serieus genomen en onderzocht worden. Gevolgen hiervan waren dat verhoudingsgewijs steeds minder lidmaten gecensureerd werden en dat de tucht steeds meer een exemplarisch karakter kreeg.

Dit laatste betekende niet dat het jaarlijks aantal begonnen tuchtprocedures een constant dalende lijn te zien gaf. De tuchttoefening in Delft en Delfland verliep met pieken en dalen, die voor een belangrijk deel toe te schrijven waren aan crises in kerk en samenleving. Een opmerkelijke intensivering van de tucht is waar te nemen in de jaren 1602-1603, toen Holland geteisterd werd door een zware pestepidemie. De overtuiging dat de mensen de toorn Gods door hun zondig leven over zichzelf en hun naasten hadden afgeroepen, was hier debet aan. Een vrijwel stilvallen van de tuchttoefening vanaf 1613 was daarentegen het gevolg van de interne verdeeldheid, waaraan de Gereformeerde Kerk door de discussie over het predestinatievraagstuk ten prooi viel.

De kwaliteit van de tuchttoefening, dat wil zeggen een autonome en volledige toepassing van alle de kerkeraden ten dienste staande instrumenten, kwam van meet af aan onder druk te staan door tegenstand van de burgerlijke overheid. Deze bleek op den duur slechts accoord te kunnen gaan met binnen-kerkelijke tuchtmaatregelen en was zeer afkerig van het openbare gedeelte van de gehanteerde procedure. Het gevolg hiervan was dat in Delft vanaf het einde van de zestiende eeuw geen lidmaten meer werden afgesneden en dat de gemeente nog slechts bij hoge uitzondering de naam van een weerspannige zondaar vanaf de kansel te horen kreeg. De kerkeraad bleef de onder censuur staande lidmaten weliswaar met afsnijding bedreigen, doch kon hieraan in de praktijk geen gevolg meer geven. Deze ontwikkeling ging ongetwijfeld ten koste van de effectiviteit - en daarmee van de kwaliteit - van de tuchttoefening.

Een andere door de wereldlijke overheid gestelde eis, die overigens zonder mankeren werd aanvaard door de gereformeerden, was dat alleen lidmaten bereikbaar zouden zijn voor de tucht. Dat nam echter niet weg dat ook talrijke niet-lidmaten, met name als zij betrokken waren bij conflicten waarin de kerkeraden bemiddelden,

vermanende ouderlingen of predikanten ontmoetten. Daarnaast beoogden de gereformeerden met hun tucht ook een voorbeeldwerking te bewerkstelligen, die moeilijk meetbaar is, maar ongetwijfeld aanwezig was.

Deze voorbeeldwerking was vanzelfsprekend niet gediend met een vorm van 'klassejustitie'. Binnen de Delftse classis kan dan ook geen kerkeraad betrappt worden op het opzichtig bevoordelen of ontzien van aanzienlijke lidmaten. Verschil in behandeling kan echter wel worden vastgesteld ten aanzien van het geslacht van de gecensureerden. De tucht richtte zich in onevenredige mate op het mannelijke deel van de gemeente, hetgeen hoofdzakelijk is toe te schrijven aan de leiding- en voorbeeld gevende rol die de man werd toegedicht.

Voor de beïnvloeding van het gedrag van niet-lidmaten stonden de Gereformeerde Kerk geen directe middelen ter beschikking. De op de Heilige Schrift geënte calvinistische normen en waarden kon zij alleen indirect, via de overheid, laten opleggen en afdwingen. Daartoe werd een fijnmazig 'beïnvloedingssysteem' ontwikkeld, waarbij predikanten en kerkelijke vergaderingen wetgeving en wetshandhaving trachtten te bewerkstelligen, die een op Gods Woord gegrondveste maatschappelijke orde - uiteraard volgens de calvinistische interpretatie - dichterbij moest brengen. Daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van de geprivilegieerde positie van de nieuwe kerk, die een intensieve lobby bij bestuurders en rechtshandhavers toeliet. Deze lobby kenmerkte zich door het creëren van een informele ambiance en een gerichtheid op belangrijke politieke beleidsmakers en gezagsdragers.

De voornaamste inspanningen op dit vlak in de eerste jaren na de Overgang waren gericht op de katholisering van de samenleving. Een verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke religie werd in Delft reeds in het voorjaar van 1573 afgedwongen. Een verbod voor het omringende platteland liet evenmin lang op zich wachten. Voorts wisten de gereformeerden met assistentie van de overheid een einde te maken aan de bedevaarten naar een kapel in Wilsveen en boekten zij succes bij het weren van andere katholieke gebruiken en uitingsvormen. Een absolute monopoliepositie voor de Gereformeerde Kerk was evenwel onbespreekbaar, omdat de diverse overheden geen krachtige maatregelen wensten te nemen tegen andere protestantse stromingen, zoals doopsgezinden, lutheranen en spiritualisten.

Aanvankelijk wist de gereformeerde lobby, met name in Delft, ook een aantal andere successen te behalen, zoals de invoering van een nieuwe kerkelijke kalender, de aanscherping van zondagswetten, de afkondiging van bid- en vastendagen en het reguleren van huwelijksaangelegenheden. Zelfs ten aanzien van zaken als de bestrijding van prostitutie en rederijkersspelen vond de kerk de overheid een tijdlang aan haar zijde.

De bereidheid van de overheden om gehoor te geven aan de gereformeerde wensen nam in het eerste kwart van de zeventiende eeuw merkbaar af, onder invloed van de losgebarsten geschillen tussen remonstranten en contra-remonstranten. Veel van wat voordien was bereikt, zoals de maatregelen tegen de rederijkers en het toezicht op de naleving van de zondagswetten, ging toen weer teloor. Alleen de vervolging van de katholieken, die onmiskenbaar terrein terugwonnen door de verdeeldheid binnen de Gereformeerde Kerk, werd door de Delftse schout energie

ter hand genomen. Deze acties waren echter primair gericht op eigen geldelijk gewin van de gerechtsdienaar. Effectieve maatregelen tot het weren van priesters uit de stad werden door de magistraat niet genomen, waarmee deze aangaf het rooms-katholicisme niet daadwerkelijk te willen uitbannen.

Na de overwinning van de orthodoxie in 1619 hernam de Gereformeerde Kerk haar oude positie als toestingsorgaan, dat overheden normen aanreikte voor wetgeving en wetshandhaving. De overheden op hun beurt waren bereid deze rol van de kerk te accepteren, doch zij bepaalden uiteindelijk zelf de grenzen van hun beleid.

De Gereformeerde Kerk heeft consequent het recht opgeëist om haar eigen armlastige leden te mogen verzorgen, op grond van de woorden van de apostel Paulus in zijn brief aan de Galaten (6:10). Dit betekende in de praktijk van de bedeling echter niet, dat materiële onderstand voor niet-lidmaten bij voorbaat werd uitgesloten. De reikwijdte van de bedeling door de diakenen was sterk afhankelijk van de plaatselijke situatie. Hierdoor gaf de organisatie van de armenzorg in de Republiek grote verschillen te zien, zoals ook Arent Cornelisz moest constateren na een schriftelijke rondvraag bij collega-predikanten. Deze verscheidenheid heeft tot op heden een algemene beschrijving van de diakonie in de Nederlanden in de weg gestaan.

Armoede was in de bestudeerde periode primair een stedelijk probleem. Vandaar dat met name de stad Delft geconfronteerd werd met organisatorische en financiële problemen rond de verzorging van armlastige burgers. In de loop van de zestiende eeuw konden behoeftigen een beroep doen op een breed stelsel van liefdadige instellingen, terwijl de huizittende armen bedeed werden door de zogeheten Tafels van de Heilige Geest. Na de Overgang kwam daar de gereformeerde diakonie nog bij.

De Heilige Geestmeesters, in principe verantwoordelijk voor de verzorging van alle parochie-armen, bleven weliswaar in functie, doch bleken niet langer in staat deze omvangrijke taak te vervullen. Dit had vooral te maken met het wegvallen of teruglopen van traditionele inkomsten. De pachtopbrengsten uit de talrijke landerijen van de Heilige Geest zakten dramatisch, nadat grote delen van het Delfland door oorlogsgeweld onder water kwamen te staan. Daarnaast werd de lucratieve aflatenkist bij de overdracht van de kerken aan de gereformeerden vanzelfsprekend onmiddellijk gesloten en vielen de belangrijke collecte-inkomsten voortaan toe aan de diakonie.

De Delftse kerkeraad zag al spoedig in dat de diakenen met het innen van de collectegelden ook bepaalde plichten overnamen van de instellingen van de Heilige Geest. Om die reden werd besloten de bedeling niet louter te beperken tot de eigen kring van lidmaten. Deze keuze betekende voor de bedelingspraktijk dat huizittende armen in Delft weldra grotendeels bediend werden door de diakenen, vooral nadat de Heilige Geestmeesters grote sommen geld moesten investeren in het opzetten van een nieuw weeshuis. Dat van de zorg van de diakonie voor niet-lidmaten ook een wervende kracht uitging, bleek uit een niet onaanzienlijk aantal belijdenissen van (voormalige) bedeeden.

Met het toenemen van het aantal door de diakonie verzorgde armen, groeide ook de financiële last. De magistraat toonde zich keer op keer bereid de tekorten aan te zuiveren op grond van het feit dat de diakenen ook in ruime mate buiten de eigen

kring bedeeden. Deze welwillende houding nam echter niet weg dat de stadsbestuurders herhaaldelijk kritiek oefenden op het financiële beleid van de kerkelijke armenbezorgers en aandrongen op het korten van uitkeringen.

Uiteindelijk besloot de magistraat de armenzorg in de stad op een volkomen nieuwe leest te schoeien. Daartoe werd in 1597 de Kamer van Charitaten opgericht, die niet alleen zorg zou dragen voor huiszittende armen, maar zich ook zou bezighouden met het afsluiten van 'arbeidscontracten' voor armlastige ambachtskinderen. Verder werd een ambitieus werkverschaffingsplan ontwikkeld, waarbij huiszittende armen tot spinnen en weven werden aangezet. Pogingen van de magistraat om de diakonie te incorporeren in de charitaatkamer ketsten echter af op de eis van de gereformeerden de eigen armen zelfstandig te mogen blijven bedienen.

Weldra bleek de financiële last van de nieuw opgerichte armeninstelling dermate zwaar, dat het stadsbestuur zich niet in staat achtte de stedelijke armen naar behoren te verzorgen. De diakonie kreeg daarop het dringende verzoek op de oude voet door te gaan met de bediening van alle stadsarmen. Ook nu liepen de tekorten weer sterk op en moest de magistraat keer op keer bijpassen.

In 1613 kwam het uiteindelijk toch tot samenvoeging van diakonie en Kamer van Charitaten. De wens tot professionalisering en regulering van de armenzorg gaf hiertoe de aanzet, waarbij het stadsbestuur waarschijnlijk primair financiële overwegingen kende. Daarbij werd het absoluut noodzakelijk geacht dat de overheid - en niet een autonome kerkelijke instelling als de diakonie - de zeggenschap had over de besteding van de gelden. Anders dan in 1597 bleek de tijd nu wel rijp voor inkapseling van de diakonie, hetgeen hoofdzakelijk gezien moet worden tegen de achtergrond van de inmiddels uitgebarsten bestandstwisten.

Ook voor de armen had deze fusie ingrijpende gevolgen. De bedeling werd systematischer opgezet, waarbij een zorgvuldige taxatie van de individuele noden werd gemaakt. Principes als subsidiariteit en solidariteit werden voortaan consequent toegepast. Dit alles had tot gevolg dat de mogelijkheden voor bedrog kleiner werden. Alleenstaande mannen werden minder dan voorheen bedeed, terwijl echtparen en gezinnen eerder op ondersteuning konden rekenen. Vrouwen bleven echter ook onder de Kamer-nieuwe-stijl de grootste groep uitmaken onder de bedeeden. Over de gehele breedte gaven de uitkeringen na de fusie een lichte stijging te zien, terwijl de uitkeringen in natura voor het eerst structureel geregeld werden.

Voor de gereformeerde diakonie had een en ander tot gevolg dat er geen sprake meer was van autonomie. Diakenen mochten de eigen lidmaten nog wel op een afzonderlijke dag bedelen, maar uitsluitend in gezelschap van een door de magistraat aangestelde charitaatmeester. Besluiten aangaande de bedeling werden voortaan binnen de charitaatkamer genomen, waar de diakenen aanvankelijk in de minderheid waren en later gelijk in aantal. De mogelijkheid voor de diakonie om in deze situatie nog preferenties te doen gelden tegenover de eigen geloofsgenoten, verviel daarmee. Evenmin was het nog langer mogelijk om aspirant-lidmaten via het zijportaal van de armenzorg binnen de gemeente te gidsen.

Geheel anders was de situatie op het platteland, waar de kerkelijke en wereldlijke armenzorg naast elkaar bleven bestaan. De instellingen van de Heilige Geest steunden hoofdzakelijk op onroerend goedbezit, terwijl de diakonie het vooral moest

hebben van collectes en legaten. Door het geringe aantal bedeeden waren deze fondsen over het algemeen toereikend, waardoor de diakonie niet om steun behoefde aan te kloppen bij de overheden. Deze zagen dan ook geen noodzaak de kerkelijke armenzorg onder hun controle te brengen, waardoor de diakonieën de vrijheid behielden armlastige lidmaten naar eigen maatstaven te verzorgen. Daarnaast stond het de diakonieën tevens vrij ook buiten de eigen kring te bedelen, waarvan mogelijk op bescheiden schaal een wervende kracht is uitgegaan.

Het onderwijs droeg in Delft en Delfland slechts in beperkte mate bij aan de verbreiding van de gereformeerde leer. Allereerst had dit te maken met de onduidelijkheid die lange tijd bleef bestaan over de taak van de schoolmeester bij de geloofsoverdracht. Kerkelijke vergaderingen besteedden aanvankelijk weinig aandacht aan dit onderwerp. Pas de grote Dordtse synode van 1618-1619 schetste in heldere lijnen de catechetische driehoek gezin-school-kerk, waarbinnen de schoolmeester een belangrijke plaats kreeg toegewezen in het voorbereiden van zijn leerlingen op het kerk-lidmaatschap.

Voorts vormde in Delft ook de onderwijsstructuur een hinderpaal. Het 'lager' onderwijs was er geheel in particuliere handen (bijscholen), waardoor de schoolmeesters bezwaarlijk ingeschakeld konden worden ten faveure van de publieke kerk. Schuchtere pogingen van de kerkeraad om de magistraat zover te krijgen dat hij de praktijk van Emden zou volgen, door alle schoolmeesters te verplichten tot kerkbezoek en catechese-onderricht, bleven dan ook zonder succes.

Het Delftse consistorie zocht daarop reeds in een vroeg stadium naar mogelijkheden om in ieder geval lidmaten de mogelijkheid te bieden hun kinderen onder de zorg te plaatsen van een gereformeerde schoolmeester, die hen voorbereidde op en begeleidde bij de zondagse kerkgang. Tot de stichting van uit publieke middelen betaalde gereformeerde scholen kwam het in Delft - in tegenstelling tot bijvoorbeeld Haarlem - echter niet. Wel wist de kerkeraad gedaan te krijgen dat beide parochiekerken de beschikking kregen over door de kerkmeesters betaalde voorzangers-voorlezers, aan wie tevens consent verleend werd tot het houden van een bijschool. Dit betekende dat beide parochies de facto toch de beschikking kregen over een gereformeerde 'lagere' school.

Ten aanzien van de bijschoolhouders volgde het Delftse stadsbestuur geheel de door de Staten van Holland uitgezette lijn. Deze hield in dat voor het houden van een particuliere school een vergunning vereist werd, die werd afgegeven na de belofte dat niets geleerd zou worden dat in strijd was met de gereformeerde religie. In de praktijk bleek deze formulering en het gebrekkige overheidstoezicht zoveel ruimte te laten, dat zelfs katholieke onderwijzers toestemming konden krijgen voor het houden van een school.

Aan de uit publieke middelen betaalde schoolmeesters werd daarentegen door de overheid de striktere eis gesteld, dat zij lidmaat waren of tenminste de gereformeerde religie 'toegedaan'. In Delft had dit betrekking op de leerkrachten van de stedelijke Latijnse School, de enige school die door de stadsgemeenschap werd gefinancierd. Daarnaast werd in de stad alleen aan schoolmeesters van het Weeshuis en de charitaatschool een gelijksoortige eis gesteld.

De Latijnse School van Delft en het nauw daarmee verbonden Fraterhuis, bedoeld voor de opleiding van aspirant-predikanten, konden zich in toenemende mate verheugen in ondersteuning van de Delftse overheid. Vanuit het gemeenschappelijke belang dat kinderen uit de Delftse burgerij op gedegen wijze werden voorbereid op een academische studie, werd door kerk en stadhuis in goede harmonie gewerkt aan verbetering van het onderwijs en het lerarencorps. Wel bleef de magistraat daarbij het voortouw nemen en was er voor de kerk louter een plaats in het toezichthoudende college weggelegd. De kleine Latijnse School van Naaldwijk leidde daarentegen een kwijnend bestaan en ging rond 1619 ter ziele.

Het lerarenbestand van beide Latijnse scholen biedt het beeld van een groepering die in intellectueel, rechtspositioneel en sociaal opzicht grote verwantschap vertoonde met het predikantenmilieu. Deze onderwijskrachten legden een vergelijkbare mobiliteit aan de dag en konden ook qua betaling wedijveren met veel evangeliedienaren. Niettemin bleven het in de praktijk tamelijk gescheiden circuits, die zelden verwisseld werden.

Op het platteland waren de lagere dorpsscholen een publieke aangelegenheid. Vandaar dat de overheid ook aan deze parochieschoolmeesters een gereformeerde achtergrond voorschreef en de classes zelfs enige tijd toestond de kandidaten voor dit ambt op hun geloofskennis en andere gaven te examineren. De band van deze schoolmeesters met de parochie werd nog eens versterkt, doordat zij tal van nevenfuncties in de kerk bekleedden. Dit gaf hun een bijzondere status binnen de dorpsgemeenschappen.

Al deze bemoeienissen van de Gereformeerde Kerk met het maatschappelijk leven in Delft en Delfland op de vier onderscheiden terreinen en de respons van de diverse overheden hierop, leidden er uiteindelijk toe dat na vijftig jaar calvinisering met recht gesproken kon worden van een 'nieuwe samenleving'.

SUMMARY

This book is the reflection of an analysis of the social-religious aspirations of the early Reformed Church in the *classis* Delft and Delfland in the period from 1572 to 1621. The key questions in this analysis are what ambitions this Calvinist church cherished with respect to society and to what extent it succeeded in effecting its purposes in practice. As this form of Calvinization was primarily applied to the members of the Reformed Church themselves, the first step is to find out, through an analysis of church discipline, what requirements these church members had to meet. Going beyond this group an attempt is made to find out how and to what extent the various church assemblies tried to confront also the non-Reformed part of the population with certain requirements in the social field. The last parts of the book are devoted to two specific areas in which the Reformed Church was active in this connection, namely poor relief and education.

At Delft after the *Overgang* of 1572 church discipline was applied with great energy and strictness. The surrounding villages followed a little later. The first matter of importance was the purity of the Lord's Supper, which should not be desecrated by the presence of unworthy participants. To realize this ideal a model of discipline was used which was based upon St Matthew chapter 18, verse 15-17. It had been developed by Johannes a Lasco and had proved its usefulness in the London refugee churches. This model was based upon a completely autonomous discipline, which implied that consistories tried to get sinners to repent via three steps of admonition. If this was not successful, the recalcitrant member was removed from the congregation through public excommunication (*afsnijding*).

In practice church discipline relied to a great extent on the mechanism of social control, mental pressure, source protection and - regarding poor and needy members - material pressure via the diaconate. In addition an adequate attestation system and a thorough administration were indispensable. At Delft and in Delfland the disciplinary steps as laid down in the successive church ordinances were generally followed in practice, albeit with some deviations.

A quantification of the discipline imposed at Delft and in some village churches reveals that only a small number of church members needed to be subjected to doctrinal discipline (*leertucht*). Because of the fact that the Reformed Church remained a *keuzekerk* (church of choice) the consistories needed to urge only few members to regular churchgoing or keeping the Sabbath day holy. There were not many doctrinal deviations either, although the ministers and elders spent relatively much effort and time on reforming deviant brothers and sisters.

However, most of the disciplinary cases the consistories had to deal with concerned slips in the social field. On the one hand these were family problems, varying from domestic quarrels to matters like incest and adultery. It is remarkable that this kind of family discipline (*familietucht*) was applied much less frequently in the countryside than in the city. Possible causes for this were the scattered dwelling places and the more impersonal nature of relations in the countryside.

On the other hand the consistories interfered in numerous matters concerning the social (dis)functioning of church members. These cases concerned for instance quarrels (whether or not involving violence), lawlessness such as dancing and drinking, as well as offences and conflicts in the economic field, such as stealing, going bankrupt and practising usury. However, far from all disciplinary measures led to sanctions, because the consistories could settle many conflicts in time through mediation and friendly admonitions. A substantial part (at Delft 43.3% and in the villages 52.3%) of the cases in which discipline was imposed had this character of 'unofficial justice' or infra-judicial mediation.

Intensity and quality of the discipline were not in the least constants at Delft and in Delfland. Particularly in the city the mechanism of social control, which upheld the disciplinary system for a major part, soon did not function very smoothly, due to the expansion of the congregation. In practice it also became impossible for ministers and elders to visit all church members at their homes on a regular basis. Neither could every rumour be taken seriously and investigated any longer. As a result a relatively decreasing number of church members were subjected to discipline, so the nature of discipline became more and more exemplary.

This did not imply that the number of yearly disciplinary procedures showed a steadily downward tendency. Discipline at Delft and in Delfland fluctuated, mostly due to crises in church and society. A remarkable intensification in discipline can be observed in the years 1602-1603, when Holland was infested by a serious epidemic of plague. This had its root in the conviction that people had brought down the wrath of God on themselves and their neighbours by their sinful conduct. On the other hand, however, since 1613 church discipline had practically come to a standstill as a result of the internal differences within the Reformed Church caused by the debate on predestination.

The quality of the discipline, involving the autonomous and full application of all instruments the consistories had at their disposal, had from the outset been subjected to pressure because of opposition from the secular authorities. In the long term the secular authorities appeared to tolerate only disciplinary measures within the church and abhorred the public part of the procedure. As a result, since the end of the sixteenth century no church members at Delft had been excommunicated and the name of a recalcitrant sinner had been revealed from the pulpit only very exceptionally. Although the consistory still threatened church members subjected to discipline with excommunication, it could not enforce this any longer. This development must have injured the effectiveness, and consequently the quality, of church discipline.

Another demand made by the secular authorities, which actually the members of the Reformed Church accepted smoothly, implied that only church members were to be subjected to discipline. However, all the same, elders or ministers also admonished many outsiders, particularly when they were involved in conflicts in which the consistories mediated. Apart from that, the Reformed Church also intended discipline to serve as an example, which, although difficult to assess, must have had some effect.

Obviously any form of 'class justice' did not serve this purpose. Consequently, within the Delft *classis* no consistory could be caught favouring or sparing distinguished church members. However, we do see a difference in treatment with respect to the sex of those subjected to discipline. Discipline was directed to a disproportionate extent at the male part of the congregation, which can mainly be explained by the exemplary and dominant role ascribed to men.

The Reformed Church had no direct instruments to influence the conduct of non-members. The Calvinist standards and values based on the Holy Scripture could only be imposed and enforced in an indirect way, through the government. For this purpose a complex 'influencing system' was developed, in which ministers and church assemblies tried to influence legislation and law enforcement in such a way that the result came close to a social order based on God's Word, of course according to the Calvinist interpretation. They took advantage of the privileged position of the new church, which enabled them to lobby intensively with government and judicial authorities. This lobby was characterized by an informal ambiance in which important policy makers and authorities formed the main target group.

In the first few years after the *Overgang* the principal efforts in this field were aimed at the decatholization of society. At Delft already in spring 1573 a ban on Roman Catholic religious practice had been enforced. In the surrounding countryside a similar ban did not take very long either. With the help of the government the Reformed Church also succeeded in putting a stop to the pilgrimages to a chapel in Wilsveen and in suppressing other Catholic practices and expressions. However, an absolute monopoly position for the Reformed Church was not open to discussion, because the authorities did not want to take harsh measures against other Protestant movements, such as Mennonites, Lutherans and spiritualists.

Initially, especially at Delft the Reformed lobby achieved some other successes, such as the introduction of a new church calendar, the tightening of the Observance Acts, the proclamation of days of prayer and fasting (*bid- en vastendagen*) and the regulation of marital matters. Even in respect of matters like prostitution and plays of the Chambers of Rethoric (*rederijkersspelen*) the church was backed by the government for a long time.

The willingness of the authorities to comply with the Reformed wishes decreased notably in the first quarter of the seventeenth century, as a result of the discords between Remonstrants and Contra-Remonstrants which had broken out. Many achievements, like the measures against the rethoricians and the tightening of the Observance Acts were lost again. Only the persecution of Catholics, who were unmistakably recovering lost ground because of the discord within the Reformed Church, was energetically taken up by the *schout* of Delft. However, these actions were primarily aimed at financial gain for the persecutor. The magistrate did not take any effective measures to bar priests from the town, which demonstrated that he did not actually want to drive out Roman Catholicism.

After the victory of the orthodoxy in 1619 the Reformed Church resumed its former position as a body which supplied the standards for legislation and law enforcement

to the authorities. The magistrates on their part were prepared to accept this role of the church, but they took the final decisions determining the policy themselves.

The Reformed Church consistently claimed the right to distribute poor relief among its own needy members, on the basis of the words of Apostle Paul in his letter to the Galatians (VI.10). In practice this did not imply, however, that material help to outsiders was automatically excluded. The scope of the deacons' distribution of poor relief depended to a large extent on the local situation. This led to divergent conceptions of poor relief in the Republic, which also appeared from a questionnaire which Arnet Cornelisz circulated among fellow ministers. Due to this diversity it has been impossible to provide a general description of the diaconate in the Netherlands so far.

In the period under review poverty was primarily an urban problem. Therefore particularly the town of Delft was faced with organisational and financial problems concerning the care for poverty-stricken citizens. In the course of the sixteenth century the needy could appeal to an extensive system of charitable institutions, while the so-called *Tafels van de Heilige Geest* (Tables of the Holy Ghost) distributed charity to the domiciled poor. After the *Overgang* this system also included the Reformed diaconate.

Although the *Heilige Geestmeesters* (Masters of the Holy Ghost), who were in principle responsible for the care for all parish poor, remained in function, they could no longer perform this comprehensive task. This was mainly due to a loss or reduction of their traditional income. The rent of the many farm lands of the *Heilige Geest* dropped dramatically after large parts of Delfland had been flooded due to acts of war. In addition, the transfer of the churches to the Reformed obviously implied an immediate end to the lucrative indulgence funds, while the substantial church collections had accrued to the diaconate since then.

The Delft consistory soon realized that taking over the collections also implied that the deacons had to take over certain duties from the institutions of the *Heilige Geest*. For this reason it was decided not to restrict poor relief to Reformed church members only. In practice this implied that presently relief to the domiciled poor at Delft was mainly distributed by the deacons, particularly after the *Heilige Geestmeesters* had had to invest large sums in setting up a new orphanage. The fact that the diaconate's care for nonmembers exerted a certain attraction appeared from a considerable number of professions by (former) paupers.

With the increase of the number of poor under the diaconate's care, the financial burden also grew. Time after time the magistrate was found prepared to make up the deficits because of the fact that the deacons also extended the poor relief beyond their own congregation. However, despite this sympathetic attitude the burgomasters repeatedly criticized the deacons' financial policy and urged them to cut back the benefits.

Eventually the town council decided to centralize the system of poor relief. For that purpose they set up the *Kamer van Charitaten* in 1597, which was not only responsible for the domiciled poor, but also for 'apprenticeships' for poor children with artisans. In addition an ambitious unemployment relief plan was developed,

which implied that domiciled poor were incited to take up spinning and weaving. However, the magistrate's attempts to incorporate the diaconate in the *charitaatkamer* failed because of the Reformed's demand to keep poor relief for their own members under their responsibility.

Presently the financial burden of the poor relief system became so heavy that the town magistrate did not feel able to take proper care of the urban poor. Then the diaconate was urgently requested to continue poor relief for all paupers in the city as before. Again the deficits rose considerably and the magistrate had to make up the difference time and again.

Nevertheless in 1613 a merger of diaconate and *Kamer van Charitaten* was realized. This was inspired by the wish to professionalize and regulate poor relief, while the motives of the town council were probably primarily of a financial nature. It was considered absolutely necessary that the government - and not an autonomous clerical institution like the diaconate - was responsible for the distribution of the funds. Unlike the situation in 1597, the time seemed ripe for an incorporation of the diaconate, which should mainly be seen in the light of the strife during the Twelve Years Truce which had broken out by then.

This merger also had far-reaching consequences for the poor. Poor relief was set up in a more systematic way, which involved a careful assessment of the individual needs. Principles like subsidiarity and solidarity were to be applied consistently in future. As a result of this it became more difficult to commit fraud. Single men received less relief than before, while married couples and families qualified more easily for diaconal charity. However, also under the new style of *Kamer* women remained the largest group receiving charity. After the merger, benefits made a slight all-round rise, while for the first time structural arrangements were made concerning help in kind.

The consequence for the Reformed diaconate was that it lost its autonomy. Deacons were still allowed to distribute charity to their church members on a separate day, but only in the company of a *charitaatmeester* appointed by the magistrate. Decisions concerning poor relief were taken within the *charitaatkamer*, where initially the deacons were in the minority and later equal in number. This situation left no possibility for the diaconate to exercise preferential rights for their church members. Neither was it possible to lead any prospective members into the congregation through the side-porch of poor relief.

In the countryside the situation was completely different; ecclesiastical and secular poor relief still existed side by side. The institutions of the Holy Ghost mainly depended on real estate, while the diaconate principally relied on church collections and legacies. Because of the small number of paupers, these funds were usually sufficient and there was no need for the diaconate to turn to the authorities for support. Consequently the governments saw no need to bring ecclesiastical poor relief under their control and the diaconates were still free to distribute relief to needy church members according to their own standards. The diaconates were also free to distribute charity among non-members, which might have had some appealing effect.

Education at Delft and in Delfland only contributed to the spreading of the Reformed doctrine to a limited extent. First of all this was due to the uncertainty about the schoolmaster's duties in the proclamation of faith. Initially church assemblies paid little attention to this subject. It was only the great Synod of Dordrecht of 1618-1619 which clearly outlined the catechetical triangle of family-school-church, in which the schoolmaster was assigned the important task of preparing his pupils for the membership of the church.

At Delft the educational structure formed another obstacle. Elementary schools were always private schools (*bijsscholen*), which made it difficult to ask the schoolmasters to promote the public church. Consequently, feeble attempts by the consistory to inspire the magistrate to follow the example of Emden, where all schoolmasters were obliged to go to church and follow catechesis, failed.

Therefore, at an early stage the Delft consistory tried to find possibilities to enable church members at least to leave their children in the care of a Reformed schoolmaster who prepared them for and accompanied them during their church attendance on Sunday. However, a foundation of Reformed schools financed by public funds was not realized at Delft, unlike for instance at Haarlem. The consistory did accomplish, however, that the two parish churches were allowed to use precentors and readers who were paid by the *kerkmeesters* (church wardens) and who were also permitted to keep a private school. This implied that the two parishes de facto still had the disposal of a Reformed elementary school.

In respect of the keepers of the private schools the Delft town council conformed completely to the guidelines of the States of Holland. These implied that for keeping a private school a permission was required which would be issued after a promise had been given that nothing would be taught that was contrary to the Reformed religion. In practice this formulation and the inadequate government control appeared to leave so much room that even Catholic schoolmasters could get permission to keep a school.

However, the schoolmasters paid from public resources had to meet a stricter governmental requirement implying that they had to be a church member or at least had to sympathize with the Reformed religion. At Delft this concerned the schoolmasters of the municipal Latin School, the only school which was financed by the town community. Besides a similar requirement was only applicable to schoolmasters of the Orphanage and the *charitaatschool*.

The Latin School of Delft and the closely connected *Fraterhuis*, intended for the training of future ministers, could increasingly enjoy the support of the Delft government. In view of the common interest involving that the citizens' children were to be thoroughly prepared for a university education, church and town council harmoniously tried to improve the quality of education and schoolmasters. However, the magistrate took the lead, while the church was left only a place in the supervisory council. The small Latin School of Naaldwijk on the other hand, languished away and was closed down about 1619.

The staff of the two Latin schools formed a group which in the intellectual and social field and also in respect of its legal position bore much resemblance to the social environment of ministers. The schoolmasters were just as mobile as the

ministers and they also rivalled many preachers as regards payment. Nevertheless, in practice there remained two separate circuits which were rarely exchanged.

In the countryside the elementary schools were a public affair. Consequently, the authorities required that these parish schoolmasters had a Reformed background and for a while they even allowed the *classis* to test the candidates for this office on their faith and other talents. The tie between these schoolmasters and the parish was strengthened even more because they held several additional functions in the church. This gave them a special status within the village congregations.

All these involvements of the Reformed Church in social life at Delft and in Delfland in the four different fields and the reponse of the various authorities to this eventually resulted in a situation which, after fifty years of Calvinization, could justly be called a 'new society'.

BIJLAGE F

PROFESSIONEEL MILIEU VAN DE GEZINSHOOFDEN TE DELFT IN 1600, DE LEDEN VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTE IN 1609 EN DE DOOR DE DELFTSE KERKERAAD GECENSUREERDE LIDMATEN VAN 1573 TOT 1621

Toelichting op de indeling in beroepsklassen

Als uitgangspunt fungeerde de classificatie van de beroepstelling uit 1889, waarin ter aanpassing aan de zeventiende-eeuwse bronnen de volgende wijzigingen zijn aangebracht

- 1 Klasse XI (papiernijverheid) uit de classificatie van 1889 is vervallen, omdat beroepen in deze sfeer omstreeks 1600 te Delft niet voorkwamen
- 2 Klasse XXXV (gepensioneerden/renteniers) is vervallen, omdat deze categorie in de bronnen niet als zodanig herkenbaar is
- 3 Aan klasse XIV (textielnijverheid) is de tapijtweverij toegevoegd
- 4 Klasse XVIII (visserij en jacht) is versmald tot de visserij omdat beroepen in de sfeer van de jacht niet voorkwamen
- 5 Klasse XIX (handel) is gesplitst in kleinhandel en kooplieden
- 6 Klasse XX (verkeerswezen) is gesplitst in transportwezen en herbergwezen & tappenij
- 7 Klasse XXI (krediet- en bankwezen), XXIII (tussenhandel) en XXIV (hulpbedrijven van de handel) zijn samengevoegd tot één klasse van hulpbedrijven handel en geldwezen
- 8 Klasse XXII (verzekeringswezen) is vervallen
- 9 Klasse XXX (in dienst van de stad), XXXI (in dienst van de provincie), XXXII (in dienst van een gemeente) en XXXIII (in dienst van een waterschap) zijn samengevoegd tot een klasse overheidsdienst
- 10 Klasse XXXIV (in dienst van een kerkgenootschap) is omgevormd tot in dienst van de kerk, waarmee dan de Gereformeerde Kerk wordt bedoeld

Het model dat na deze wijzigingen ontstaat, is hieronder met een nieuwe nummering weergegeven. Tussen haakjes worden de cijfers vermeld, die voor de betreffende klassen in de classificatie van 1889 werden gebruikt

SECTOR NIJVERHEID

- Klasse 1 Aardewerk-, glas-, kalk- en steenfabricage (I)
- Klasse 2 Boekdrukkerij (II)
- Klasse 3 Bouwnijverheid (III)
- Klasse 4 Chemische nijverheid (IV)
- Klasse 5 Hout-, kurk- en strobewerking (V)
- Klasse 6 Kleding en reiniging (VI)
- Klasse 7 Kunstnijverheid (VII)
- Klasse 8 Leerbewerking (VIII)
- Klasse 9 Oerstofwinning (IX)
- Klasse 10 Metaalbewerking (X)
- Klasse 11 Scheepsbouw en wagenmakerij (XII)
- Klasse 12 Vervaardiging van instrumenten en wapens (XIII)
- Klasse 13 Textielnijverheid en tapissene (XIV)
- Klasse 14 Verlichting, olie-, vet- en zeepfabricage (XV)
- Klasse 15 Voedings- en genotmiddelen (XVI)

SECTOR LANDBOUW EN VISSERIJ

- Klasse 16 Landbouw (XVII)
- Klasse 17 Visserij (XVIII)

SECTOR ECONOMISCHE DIENSTEN

- Klasse 18 Kleinhandel (XIX)
- Klasse 19 Kooplieden (XX)
- Klasse 20 Transportwezen (XXI)
- Klasse 21 Herbergwezen en tappenij (XXII)

Klasse 22 Hulpbedrijven handel en geldwezen (XXI, XXIII en XXIV)

Klasse 23 Losse werklieden (XXIX)

SECTOR MAATSCHAPPELIJKE DIENSTEN

Klasse 24 Vrije beroepen (XXV)

Klasse 25 Onderwijs (XXVI)

Klasse 26 Verzorging van armen, zieken, ouden en begrafeniswezen (XXVII)

Klasse 27 Huiselijke diensten (XXVIII)

Klasse 28 Overheidsdienst (XXX-XXXIII)

Klasse 29 In dienst van de kerk (XXXIV)

In het hiernavolgende schema zijn drie verschillende groepen personen naar beroep of beroepsmilieu per klasse ingedeeld

- in de eerste kolom de gezinshoofden te Delft, waarvan de beroepen in het haardstedenregister uit 1600 worden vermeld
- in de tweede kolom de lidmaten van de Delftse gemeente in april 1609, waarvan de beroepen of het beroepsmilieu met behulp van gegevens uit de lidmatenadministratie kan worden vastgesteld
- in de derde kolom de door de Delftse kerkeraad van 1573 tot 1621 gecensureerde lidmaten, waarvan de beroepen of het beroepsmilieu aan de kerkeradsacta of de lidmatenadministratie ontleend kan worden

Binnen de tweede en derde kolom worden onder de lidmaten de beroepsbeoefenaren en hun naaste verwanten (kinderen, echtgenotes, weduwen) eerst van elkaar gescheiden en vervolgens als een gezamenlijk totaal voor het betreffende beroepsmilieu weergegeven

Bij de gepresenteerde indeling van de beroepen per klasse moet wel bedacht worden dat de grens tussen de vervaardiging en de verkoop van goederen of produkten in het begin van de zeventiende eeuw nog niet zo scherp getrokken kan worden als tegen het einde van de negentiende eeuw. Dit betekent dat bijvoorbeeld een boekdrukker omstreeks 1600 in de praktijk evenzeer een boekverkoper kan zijn en omgekeerd. De uiteindelijke indeling is echter gebaseerd op de omschrijving, zoals die in de genoemde bronnen wordt gegeven. De omschrijvingen van beroepen zijn overigens niet altijd even nauwkeurig, zodat soms achter een globale aanduiding een reeks van specifieke beroepen schuil kan gaan (bijv. 'wever' linnenwever, saaiwever, servetwever, tafellakenwever, etc.). Voor de indeling van de beroepen per klasse heeft dit evenwel geen consequenties.

Bij die indeling zijn ten slotte in afwijking van de beroepstelling van 1889 in de beroepsgroep van het onderwijs (klasse 25) alle onderwijsgevenden ondergebracht, zowel zij die particulier schoolhielden, als zij die werkzaam waren in het onderwijs dat van overheidswege werd verzorgd (Latijnse School). De apothekers, die omstreeks 1600 nog hoofdzakelijk met kruiden werkten, zijn niet bij de chemische nijverheid maar bij de vrije beroepen (klasse 24) ingedeeld.

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef. - familie - totaal	APRIL 1609	GECESENSEERDEN 1573-1621 beoef. - familie - totaal			
SECTOR NIJVERHEID	1936	718	724	1442	399	152	553
<i>1. Steen, glas, etc.</i>	40	12	10	22	9	2	11
- bilder	2	-	-	-	-	-	-
- glazenmaker	11	4	1	5	3	1	4
- kalkman	2	-	-	-	-	-	-
- pannenbakker	8	1	1	2	-	-	-
- pannenbakkersgezel/kn.	1	-	-	-	1	-	-
- plateelbakker/maker	3	-	1	1	-	-	-
- potten-/kruikenbakker	8	6	5	11	5	1	6
- pottenbakkersknecht	1	-	-	-	-	-	-
- steenhouwer	4	1	2	3	-	-	-
<i>2. Boekdrukkerij</i>	6	2	5	7	6	1	7
- boekbinder	4	-	1	1	-	-	-
- boekdrukker/ster	1	2	3	5	3	1	4
- correcteur	-	-	-	-	1	-	1
- kaartenmaker	1	-	-	-	-	-	-
- letterzetter	-	-	1	1	2	-	2
<i>3. Bouwnijverheid</i>	135	30	37	67	19	6	25
- (lei)dekker	13	4	3	7	2	1	3
- loodgieter	1	1	-	1	1	-	1
- metselaar	38	9	10	19	8	3	11
- opperman	12	2	2	4	1	-	1
- straatmaker/werker	2	-	-	-	-	-	-
- timmerman	66	14	22	36	7	2	9
- timmermansgezel/kn.	3	-	-	-	-	-	-
<i>4. Chemische nijverheid</i>	3	5	3	8	3	1	4
- buskruitmaker	1	4	2	6	3	1	4
- sulferprijmmaker	1	1	1	2	-	-	-
- vuurwerkmaker	1	-	-	-	-	-	-
<i>5. Hout, kurk en stro</i>	418	144	154	298	61	30	93
- ballenmaker	22	4	4	8	2	3	5
- bezemmaker/maakster	14	2	3	5	2	1	3
- blokmaker	3	1	1	2	1	-	1
- devicksnijder	3	-	1	1	2	-	2
- doornbreier	1	-	-	-	-	-	-
- emmermaker	1	1	1	2	1	-	1
- grootwerkmaker	5	2	4	6	4	2	6
- heftmaker	1	-	1	1	-	-	-
- houtzager	12	3	3	6	1	-	1
- kistenmaker	7	1	2	3	1	-	1
- klompenmaker	-	-	1	1	-	-	-
- knopenmaker/maakster	6	10	5	15	3	-	3
- kuiper	238	81	96	177	29	19	48
- kuipersgezel/knecht	14	1	-	1	1	-	1
- leestemaker	2	2	2	4	-	-	-
- mandenmaker	32	15	12	27	5	2	7
- mandenmakersknecht	-	1	-	1	-	-	-

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef - familie - totaal	APRIL 1609 beoef - familie - totaal	GECENSUREERDEN 1573-1621 beoef - familie - totaal
- poppenmaker	3	-	-	-
- schrijnwerker	24	13	12	25
- spinnewielmaker	4	-	-	1
- stoeldraaier	12	3	4	7
- stoelverfster	1	1	-	1
- stoofmaker	3	-	-	-
- teemsmaker	1	1	1	2
- vormmaker/draaier	5	1	-	1
- wannenmaker	2	1	1	2
- witwerker	2	-	-	-
6 Kleding en reiniging	143	71	59	130
- bontwerker	2	-	-	-
- handschoenmaker	1	1	-	1
- hoedenmaker/-stofferen	18	4	6	10
- huikmaker	5	1	1	2
- kleermaker	106	50	52	102
- naaister	1	7	-	7
- pelsmaker	2	-	-	-
- plooiër	1	-	-	-
- stijfster	2	3	-	3
- waster	5	5	-	5
7 Kunstnijverheid	27	14	9	23
- beeldensnijder	2	1	-	1
- glasschijver	1	1	1	2
- plaatsnijder	1	1	-	1
- schilder	21	9	7	16
- schildersknecht	-	1	-	1
- vergulder	2	1	1	2
8 Leerbewerking	135	55	49	104
- gareel-/zadelmaker	1	2	1	3
- leerbereider/-touwer	8	3	4	7
- ploter	-	1	1	2
- nembeslager	1	-	1	1
- schoenlapper	40	22	17	39
- schoenmaker	80	26	22	48
- tassenmaker/maakster	3	1	2	3
- zeemtouwer	2	-	1	1
9 Oerstofwinning	2	1	1	2
- turfmaker	2	1	1	2
10 Metaalbewerking	122	39	42	81
- bandenmaker	1	-	-	-
- blikwerker	-	1	1	2
- brammer	1	-	1	1
- geelgieter	1	-	1	1
- goudsmid/zilversmid	21	7	8	15
- ketelboeter	1	-	-	1
- koperslager	10	5	1	6

BEROEPSSECTOR	GEZINSHOOFDEN	LIDMATEN APRIL 1609			GECENSUREERDEN 1573-1621		
Beroepsklasse -beroep	1600	beoef. - familie - totaal			beoef. - familie - totaal		
- lantaarmaker	1	-	-	-	-	-	-
- messenmaker	4	1	1	2	4	1	5
- naaldenmaker	1	1	1	2	2	-	2
- pompmaker	1	1	-	1	1	-	1
- slotenmaker	10	4	5	9	3	1	4
- smid	48	10	15	25	4	6	10
- smidsknecht	1	1	2	3	-	-	-
- speldenmaker/maakster	11	5	4	9	5	2	7
- spijkermaker	3	1	-	1	-	-	-
- tinnegieter	7	2	2	4	1	-	1
<i>11. Scheepsbouw, wagens</i>	<i>27</i>	<i>6</i>	<i>9</i>	<i>15</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>8</i>
- scheepsmaker/-timmeren	14	5	7	12	1	1	2
- scheepmakersknecht	2	-	-	-	-	-	-
- wielmaker/-draaier	11	1	2	3	3	3	6
<i>12. Instrumenten, wapens</i>	<i>37</i>	<i>15</i>	<i>15</i>	<i>30</i>	<i>10</i>	<i>7</i>	<i>17</i>
- boogmaker	1	1	1	2	1	-	1
- bussenmaker	1	-	2	2	-	1	1
- harnasmaker	5	1	-	1	-	-	-
- harnasmakersknecht	1	-	-	-	-	-	-
- horlogemaker	-	1	-	1	1	-	1
- rappiermaker	1	1	1	2	-	-	-
- schaarmaakster	1	-	-	-	-	-	-
- schedemaker	1	-	-	-	-	-	-
- slijper	2	-	1	1	2	-	2
- spiesmaker	4	-	-	-	-	-	-
- spiesmakersknecht	1	-	-	-	-	-	-
- wapenmaker	1	-	1	1	1	-	1
- zwaardveger	18	11	9	20	5	6	11
<i>13. Textiel en tapijt</i>	<i>353</i>	<i>225</i>	<i>184</i>	<i>409</i>	<i>105</i>	<i>36</i>	<i>141</i>
- aandraaister	-	2	-	2	-	-	-
- baljuw Vlaamse nering	-	1	1	2	-	-	-
- beddemaakster	-	-	-	-	1	-	1
- blauwverver/-verfster	5	3	3	6	5	-	5
- bleker/bleekster	17	3	1	4	-	-	-
- bombazijnwerker	3	-	-	-	1	-	1
- boratwerker	3	1	1	2	1	-	1
- borduurwerker	-	1	2	3	-	-	-
- droogscheerder	16	1	1	2	3	-	3
- flotterwerker	1	4	4	8	1	-	1
- fusteinwerker	1	1	2	3	1	-	1
- garenziederster	1	-	-	-	-	-	-
- hekelster	2	9	-	9	4	-	4
- kaffawerker	5	7	3	10	1	-	1
- kousenbreier/-maker	20	20	6	26	4	5	9
- lakenbereider	25	8	9	17	2	2	4
- linnennaaiester	3	3	-	3	1	1	2
- linnenwever	67	24	22	46	14	4	18
- lijndraaier	39	10	12	22	4	-	4
- lintwerker/-werkster	7	5	3	8	3	1	4

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef. - familie - totaal	APRIL 1609 beoef. - familie - totaal	GECENSUREERDEN 1573-1621 beoef. - familie - totaal			
- nestelingmaker	1	2	3	5	-	-	-
- nettenbreier	-	-	1	1	-	-	-
- passementwerker	7	5	5	10	1	-	1
- raswerker	1	-	1	1	1	-	1
- (saai)drappier	9	7	6	13	5	-	5
- saaiwerker/-wever	13	34	30	64	17	4	21
- servetwever	1	1	-	1	-	1	1
- spinner/spinster	7	3	4	7	2	1	3
- spoelder	1	-	-	-	-	-	-
- stofmaker	1	-	-	-	-	-	-
- stopper	4	-	-	-	-	-	-
- tafellakenwever	5	2	-	2	1	-	1
- tapijtwerker/legwerker	2	2	1	3	3	-	3
- tapisier	11	12	11	23	7	5	12
- tijdwever	1	8	5	13	1	-	1
- tijdinder	5	5	6	11	1	-	1
- verver/verfster	13	7	13	20	3	1	4
- verversknecht	5	-	-	-	1	-	1
- volder	1	2	2	4	-	-	-
- voldersknecht	-	1	-	1	-	-	-
- wever	26	9	10	19	10	5	15
- (wol)kammer	8	12	11	23	4	5	9
- wollelakenmaker	1	-	-	-	-	-	-
- wollenaaster	1	8	-	8	2	-	2
- wolspinner/-spinster	8	1	2	3	-	-	-
- wolwerker	1	1	-	1	-	-	-
- zeilmaker	5	-	3	3	-	1	1
<i>14. Olie, vet, zeep, verlichting</i>	<i>14</i>	<i>3</i>	<i>12</i>	<i>15</i>	<i>5</i>	<i>1</i>	<i>6</i>
- kaarsenmaker	1	-	-	-	1	1	2
- olieslager	9	-	5	5	3	-	3
- olieslagersknecht	-	-	-	-	1	-	1
- zeepzieder	3	2	5	7	-	-	-
- zeepziedersknecht	1	1	2	3	-	-	-
<i>15. Voeding en genotmid</i>	<i>474</i>	<i>96</i>	<i>135</i>	<i>231</i>	<i>54</i>	<i>26</i>	<i>80</i>
- azijnmaker	7	1	3	4	-	-	-
- bakker/bakster	72	26	19	45	16	5	21
- bakkersknecht	1	-	-	-	-	-	-
- brandewijnmaker	14	1	1	2	2	1	3
- brouwer/brouwster	75	20	25	45	17	4	21
- brouwersknecht	113	10	23	33	3	5	8
- (gijl)inslager	22	-	1	1	-	-	-
- gorter	8	4	4	8	2	-	2
- gortersknecht	2	-	-	-	-	-	-
- koekbakker	14	9	6	15	1	1	2
- molenaar	44	6	18	24	4	3	7
- molenaarsgezel/knecht	1	-	1	1	-	-	-
- mosterdman	1	1	1	2	-	-	-
- moutmaker	31	8	6	14	1	3	4
- moutmakersknecht	1	-	-	-	-	-	-
- nabierstoker	2	-	-	-	-	-	-

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef - familie - totaal	APRIL 1609	1609	GECESENSEERDEN 1573-1621 beoef - familie - totaal	1621	1621
- opperbrouwer	26	5	13	18	3	2	5
- pasteibakker	2	1	2	3	-	-	-
- pileerder	-	-	-	-	1	-	1
- spekman	1	-	-	-	-	-	-
- suikerbakker	4	1	1	2	1	-	1
- vleeshouwer/-houwster	33	3	11	14	3	2	5
SECTOR LANDBOUW EN VISSERIJ	73	34	26	60	6	4	10
<i>16 Landbouw</i>	<i>72</i>	<i>34</i>	<i>25</i>	<i>59</i>	<i>6</i>	<i>4</i>	<i>10</i>
- aardwerker	6	1	3	4	-	2	2
- bijenman	1	-	-	-	-	-	-
- boomgaardman	1	-	-	-	-	-	-
- dorser	4	1	1	2	-	-	-
- koolman/-werker	5	-	-	-	-	-	-
- bouwman/landman	35	20	15	35	4	2	6
- schaapman	1	-	-	-	-	-	-
- tuinder/tuinman	19	12	6	18	2	-	2
<i>17 Visserij</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
- haringvaarder/visser	1	-	1	1	-	-	-
SECTOR ECONOMISCHE DIENSTEN	531	124	157	281	89	24	113
<i>18 Kleinhandel</i>	<i>139</i>	<i>47</i>	<i>47</i>	<i>94</i>	<i>37</i>	<i>8</i>	<i>45</i>
- appelpoker/-ster	10	2	-	2	3	-	3
- boekverkoper/-ster	4	2	3	5	2	1	3
- bostelman/-vrouw	18	1	3	4	1	1	2
- dunbieman/-vrouw	4	2	3	5	2	-	2
- garenkoper	-	1	1	2	1	-	1
- glasverkoper	1	-	-	-	-	-	-
- hoenderkoper/-ster	3	-	-	-	-	-	-
- ijzerkoper/-kramer	5	3	5	8	1	-	1
- kramer/kraamster	21	10	16	26	7	2	9
- kruidenier	11	8	4	12	5	2	7
- kruikverkoper	2	-	-	-	1	-	1
- kunstverkoper	1	1	-	1	-	-	-
- lijnwaadkoper/kramer	5	-	-	-	1	-	1
- mosselman	4	-	2	2	-	-	-
- oudeklaren/uitdrager	11	7	3	10	6	2	8
- oudzeilverkoper	1	-	-	-	-	-	-
- poppenkramer	-	1	1	2	-	-	-
- pottageverkoper	1	-	-	-	-	-	-
- steenverkoper	2	-	-	-	-	-	-
- vettewaner	1	2	2	4	1	-	1
- visverkoper/-ster	13	2	1	3	2	-	2
- vlasverkoper	2	-	-	-	-	-	-
- vogelkoper/-ster	2	-	-	-	-	-	-
- wapenverkoper	1	-	-	-	-	-	-
- warmoesman/-vrouw	11	1	-	1	-	-	-

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef - familie - totaal	APRIL 1609	GECENSUREERDEN 1573-1621 beoef - familie - totaal			
- zeemverkoper	-	1	1	2	-	-	-
- zijdekramer	-	1	-	1	1	-	1
- zoutkoper	-	1	1	2	1	-	1
- zuiververkoper/-ster	5	1	1	2	2	-	2
<i>19 Koopheden</i>	<i>76</i>	<i>43</i>	<i>44</i>	<i>87</i>	<i>21</i>	<i>4</i>	<i>25</i>
- biersteker	-	-	1	1	-	-	-
- hopkoper	4	-	-	-	1	-	1
- houtkoper	4	3	2	5	-	-	-
- koopman	16	11	12	23	5	1	6
- korenkoper/-ster	28	14	13	27	5	2	7
- lakenkoper/-ster	19	13	14	27	8	1	9
- wijnverkoper/-ster	3	-	-	-	2	-	2
- zijdelakenkoper	2	2	2	4	-	-	-
<i>20 Transportwezen</i>	<i>275</i>	<i>30</i>	<i>63</i>	<i>93</i>	<i>22</i>	<i>8</i>	<i>30</i>
- bierkruier	7	4	3	7	1	-	1
- biervoerder	1	-	-	-	-	-	-
- bootsman	1	-	-	-	-	-	-
- bosteldrager	5	1	-	1	1	-	1
- bostelvaarder	1	-	-	-	-	-	-
- bostelvoerder	2	1	1	2	-	-	-
- boterkruier	-	-	1	1	-	-	-
- grootschipper	2	1	1	2	1	-	1
- kalkdrager	2	-	-	-	-	-	-
- korendrager	44	6	2	8	7	-	7
- kruier	17	-	1	1	-	-	-
- lichterman/kagenaar	9	-	2	2	-	-	-
- marktschuit	1	-	-	-	-	-	-
- schipper	81	5	32	37	3	7	10
- schippersgezel/knecht	4	-	1	1	-	-	-
- schuitvoerder/-ster	15	-	5	5	1	-	1
- steenvoerder	-	1	1	2	-	-	-
- stierman	2	-	-	-	-	-	-
- tonster	5	3	-	3	4	-	4
- turfdrager	26	3	3	6	3	-	3
- varend man	10	2	7	9	1	1	2
- viskruier	2	1	-	1	-	-	-
- vletter	10	-	-	-	-	-	-
- voerman	26	-	-	-	-	-	-
- waagkruier	2	2	3	5	-	-	-
<i>21 Herbergwezen, tappen</i>	<i>19</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>7</i>	<i>0</i>	<i>7</i>
- herbergier	1	-	-	-	-	-	-
- tapper	10	-	-	-	-	-	-
- waard/waardin	8	2	-	2	7	-	7
<i>22 Hulpbedrijven handel</i>	<i>16</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>5</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>6</i>
- bankhouder (lombard)	1	-	1	1	-	3	3
- makelaar	2	1	1	2	-	-	-
- pondgaarder	13	1	1	2	2	1	3

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef - familie - totaal	APRIL 1609	GECENSUREERDEN 1573-1621 beoef - familie - totaal
<i>23 Losse werklieden</i>	<i>6</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
- arbeider	5	-	-	-
- lopend gezet	1	-	-	-
SECTOR MAATSCHAP. DIENSTEN	208	147	99	246
<i>24 Vrije beroepen</i>	<i>37</i>	<i>10</i>	<i>7</i>	<i>17</i>
- apotheker	7	2	1	3
- chirurgijn	10	1	3	4
- med doctor	5	-	-	-
- koppelaarster	2	1	-	1
- kraambewaardster	3	4	-	4
- notans	8	2	3	5
- speelman	2	-	-	-
<i>25 Onderwijs</i>	<i>20</i>	<i>22</i>	<i>19</i>	<i>41</i>
- conrector	1	1	1	2
- rector	1	1	2	3
- schoolmeester/-vrouw	18	20	15	35
- schermmeester	-	-	1	1
<i>26 Verzorging, begrafenis</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>11</i>
- gasthuismoeder	-	2	-	2
- grafmaker	3	2	4	6
- pestmeester	1	-	1	1
- pestvroedvrouw	-	1	-	1
- weeshuismeester	-	-	1	1
<i>27 Huuselyke diensten</i>	<i>3</i>	<i>70</i>	<i>3</i>	<i>73</i>
- dienaar/knecht	-	-	1	1
- dienstmaagd	-	66	-	66
- kamerbewaarder	2	-	1	1
- kamenierster	-	4	-	4
- kok/-kin	1	-	1	1
<i>28 Overheidsdienst</i>	<i>138</i>	<i>32</i>	<i>47</i>	<i>79</i>
- advocaat Hof van Holland	-	1	1	2
- bode	5	-	3	3
- commies	1	1	1	2
- commissaris ammunitie	-	1	-	1
- conducteur	1	1	1	2
- deurwaarder gem midd	1	-	-	-
- dienaar Staten	1	-	-	-
- dienaar schout	3	-	1	1
- havenmeester	1	-	-	-
- houtteller	2	-	-	-
- kalkmeter	3	-	-	-
- kapitein	7	3	7	10
- klapwaker/nachtwaker	3	-	-	-
- koolmeter	1	-	-	-
- korenmeter	8	1	3	4

BEROEPSSECTOR Beroepsklasse -beroep	GEZINSHOOFDEN 1600	LIDMATEN beoef. - familie - totaal	APRIL 1609 beoef. - familie - totaal	GECEASUREERDEN 1573-1621 beoef. - familie - totaal			
- korporaal	1	1	2	3	-	-	-
- kwartiermeester	1	-	-	-	-	-	-
- luitenant	2	1	-	1	1	-	1
- majoor	-	-	1	1	-	-	-
- misraper/asraper	11	1	4	5	1	1	2
- oliemeter	1	-	-	-	-	-	-
- onderschout	1	-	-	-	-	-	-
- ontvanger	-	2	-	2	1	-	1
- pikeur	1	-	-	-	-	-	-
- poortwachter/portier	6	3	3	6	1	1	2
- procureur	3	-	-	-	1	-	1
- raadsheer	1	-	-	-	-	-	-
- rentmeester	1	-	-	-	1	-	1
- roeper	1	-	-	-	-	-	-
- schrijver	3	1	-	1	1	-	1
- secretaris	3	1	2	3	2	-	2
- sergeant	1	-	1	1	1	-	1
- soldaat	36	3	7	10	1	4	5
- stadsbode	1	2	1	3	2	-	2
- stadsdoombreier	1	-	-	-	-	-	-
- stadsmetselaar	1	1	1	2	-	-	-
- (stads)nachtwerker	5	-	-	-	-	-	-
- stadsroededrager	1	-	-	-	-	-	-
- stadsmedicus	-	1	1	2	-	-	-
- stadssteenhouwer	-	-	-	-	-	1	1
- stadswachter	5	4	2	6	2	-	2
- substituut-baljuw	-	1	1	2	-	-	-
- steenteller	-	-	1	1	2	-	2
- talman	1	-	-	-	-	-	-
- trommelslager	10	2	2	4	-	-	-
- trompetter	2	-	1	1	-	-	-
- waagmeester	1	-	-	-	-	-	-
29. Kerk	6	8	17	25	3	8	11
- predikant	2	5	14	19	1	6	7
- koster	2	-	-	-	-	2	2
- organist	1	1	1	2	-	-	-
- voorlezer	1	2	2	4	2	-	2
OVERIG/ONBEKEND	ca.1608			646			403

SCHOOLMEESTERS AAN DE LATIJNSE SCHOLEN TE DELFT EN NAALDWIJK
(per plaats chronologisch gerangschikt, voorafgegaan door rectoren Delft)

(1 afkomst 2 studie 3 loopbaan 4 inkomen 5 religie 6 relaties 7 geschriften 8 bronnen)

RECTOREN DELFT

001. LAURENS VAN OERSCHOT 1573-1575

[1] Afkomstig uit Alkmaar [2] Medicijnenstudie, plaats onbekend [3] In 1565 stadsdokter en rector van de LS te Alkmaar, vanaf 1570 gasthuis-dokter te Delft, 1573-1575 tevens rector, 1575 professor "Gneksche Scientie" aan universiteit Leiden [4] 100 gld plus minerval, vrij wonen en accijnsverijstelling voor bier en wijn [5] Geen lidmaat Mogelijk rooms-katholiek [6] Nauwe contacten met de eveneens uit Alkmaar afkomstige Delftse geneesheer Pieter van Foreest [7] - *Pronosticatie ende almanack* [voor 1566] *gemaectt ende gecalculeert opten meridiaen der stede Alcmæer*, Delft 1565 (kerkelijke goedkeuring na visitatie door pastoor Ducasius) - *Almanack ende prognosticatie van den jare ons Heren MDLXXII () gecalculeert opten meridiaen der vermaerde stadt van Delft*, Delft 1572 [8] OAD, inv nr 678, 1573-1574, fol 47r en 1574-1575, fol 52r / OAD, inv nr 16/1, fol 194r / OAD, inv nr 17/2, fol 2v / Enno van Gelder (1905) 119-120 / Houtzager (1979) 29-32 / Kroon (1911) 91 / Oosterbaan (1954) 46-47 / Oosterbaan (1973) 208

002. WYBRANDUS ANDRIESZ REVIUS (Reefsen) 1575-1580

[1] Afkomstig uit Hallum in Friesland [2] Onbekend [3] 1558 leraar in Bolsward, 1560-1575 Latijns leraar Leeuwarden, 1575-1580 rector LS Delft, 1580-1589 rector LS Leeuwarden, overleden 13-3-1589 [4] 300 gld plus minerval, huisvesting en accijnsverijstelling voor bier en wijn [5] Lidmaat Tot ouderling gekozen in 1575 en 1579 [6] Gehuwd Zijn dochter, Lucretiae Vibrandi, trouwde met zijn opvolger in het rectorambt te Leeuwarden, Fungerus In Leeuwarden was Revius leermeester van Festus Hommius Een inscriptie van hem komt voor in het album amicorum van Gillis de Glarges, o m pensionans van Haarlem [7] Geen [8] OAD, inv nr 16/2, fol 1r-2r / OA, inv nr 678, 1575-1576, fol 58v, 1576-1577, fol 53r, 1577-1578, fol 48r, 1578-1579 fol 51v, 1579-1580, fol 51v, 1580, fol 51v / OAD, inv nr 679, 1580, fol 22r / AKD 16-7-1575, 25-7-1579 / Wijminga (1899) 4 / Boot (1890) 8-17 / KB 74 J 14 / Schilling (1989-1992) II, 666 / Posthumus Meyes (1895) xxxiii

003. JASON JANSZ LANGEMERTIUS (van Langemersch) 1580-1596

[1] Ca 1536 geboren te Ieper als zoon van Jan van Langemersch [2] Onbekend In 1596 op zestigjarige leeftijd te Leiden ingeschreven als theologiestudent i v m functie in Statencollege (imm 12-6-1596) [3] Voor 1559 woonachtig te Oudenaarde, 1559-1569 ondermeester LS Middelburg, 1569-1580 bijschool te Middelburg, 1580-1596 rector LS Delft, 1596-1597 examiner Statencollege te Leiden, 1597-1598 conrector LS Middelburg Begraven aldaar 30-10-1598 [4] 300 gld plus minerval, huisvesting en accijnsverijstelling voor bier en wijn Ook eenmalige vergoeding verhuiskosten uit Middelburg (5 gld) [5] Lidmaat te Middelburg 11-10-1580, ouderling te Delft in 1583 [6] Huwde a Anna Sebastiaensdr Crops b 1592 te Den Haag, Agneta de Cospene (de la Pinc), jd van Antwerpen Uit eerste huwelijk vijf kinderen, waaronder de schoolmeester Anthonius van Langemersch en een dochter Janneke, die in 1594 huwde met de zwaardveger Paschier van Tiegom uit Brussel [7] Geen [8] OAD, inv nr 16/2, fol 91v-92v / OAD, inv nr 678, 1581, fol 81r, 1582, fol 40v, 1583, fol 63r, 1584, fol 63r, 1585, fol 64r, 1686, fol 65r, 1587, fol 83v, 1589, fol 86v, 1590, fol 81r en 1596, fol 111r / OAD, inv nr 679, 1589, fol 23r en 1596 fol 21r / AKD 16-7-1583 / NAD, inv nr 1509, 8-5-1592, 30-4-1596 / Voegler (1894) 224-227, 357, 361 / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 761 / Bnls (1973) 126-127

004. JACOB LASSONIUS (van der Heijden) 1596-1608

[1] Waarschijnlijk afkomstig uit schoolmeestersmilieu in Antwerpen [2] Eerste studie onbekend In 1594 liet hij zich als student medicijnen inschrijven te Leiden (imm 24-4-1594) [3] 1589 te 's-Gravenhage als gevolmachtigde van George Gilpin, secretaris van de Raad van State namens Elisabeth van Engeland, 1592-1593 rector LS Harderwijk (deze stad deed in 1602 mislukte poging hem opnieuw aan te trekken), 1594-1596 studie medicijnen te Leiden, 1596-1608 rector LS Delft, 1608-vóór 1639 rector LS 's-Gravenhage, begraven aldaar 2-4-1639 [4] 700 gld plus huisvesting en vrijdom stadsaccijnzen en eenmalige vergoeding

verhuiskosten van 50 gld In Den Haag kreeg Lassonius later een jaartracament van 1000 gld [5] Als lidmaat met attestatie uit Leiden te Delft aangenomen juni 1596, vertrok in mei 1608 met attestatie naar Den Haag [6] Huwde a Tenneken (Wijntge) Maertensdr b 25-2-1601 te Delft Catelijne van Beverloo, jd van Steenberghe Uit eerste huwelijk twee dochters en een zoon, de Latijnse schoolmeester Philippus Lassonius (zie hieronder nr 17) Jacobus Lassonius was leermeester van Hugo de Groot en bleef zijn hele leven met hem bevriend Ook correspondeerde hij met de Amsterdamse rector Pieter Veeckemans [7] Geen [8] OAD, inv nr 17/3, fol 18v-20r / OAD, inv nr 678, 1596, fol 111v, 1601, fol 140v en 1608, fol 141v / OAD, inv nr 679, 1596, fol 22r en 1602, fol 25r / Bastiaanse (1985) 285, 292 / Janssen, Van Toorenbergen (1980) 125 / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 787 / Bnls (1973) 115-116 / Molhuysen (1928) 6

005. DANIEL PLACIUS (Platevoet) 1608-1618

[1] Geboren circa 1580 te Brussel als zoon van de bekende theoloog en zeevaartkundige Petrus Placius en Johanna Geubels [2] Studeerde te Leiden rechten (imm 14-5-1597) Daarna theologie te Franeker (imm 24-9-1601), Leiden (imm 12-12-1602), Bazel (imm 20-5-1603), Genève (imm 6-4-1604) en Oxford (imm 16-3-1605) Daniel maakte deze "grand-tour" te zamen met zijn broer Jeremias [3] 1608 predikant te Diemen, 1608-1618 rector LS Delft, begraven aldaar 15-10-1618 [4] 700 gld plus huisvesting, vrijdom van stadsaccijnzen en eenmalige verhuiskostenvergoeding van 50 gld [5] Lidmaat te Delft in februari 1609 met attestatie van Amsterdam [6] Huwde in november 1608 te Amsterdam Margareta Leendert Carelsdr, jd van Amsterdam Zijn broer Jeremias werd predikant te Deventer Een andere broer, Petrus, stond te Diemen, Sloterdijk, Hasselt en Kampen [7] - *Disp theol quarta de attributis Dei* (Leiden 1601) - *Redenstrydt van de ketters gheen gheloove te houden wt het Decreet van Constantz schriftelyck gbehandelt tusschen een Antwerpschen Jesuuyt ende Dan Plancium* [uit Latijn vertaald], Amsterdam 1609 - *De fide haereticis* (), Antwerpen 1610 - *Lof des houwelijcks* (gedicht ter ere van huwelijk broer Jeremias met Elisabet de Mare), Amsterdam 1615 [8] OAD, inv nr 678, klad fol 29r, 31-12-1608, 1610, fol 210v en 1617, 206r / OAD, inv nr 679, 1610, fol 22r, 1612, fol 22r, 1615, fol 29r en 1617, fol 26r / Fockema Andrea (1968) 31 / Du Rieu (1875) 48, 66 / Wackernagel (1962) 25 / De Wal (z.j) 42 / Stelling-Michaud (1976) 199 / Ilterson (1930) 101 / Ter Haar (1987) 367 / KB 853 A 108 en KB 1175 F 30 / Bnls (1973) 143-144

006. JACOBUS CRUSIUS (de la Croix) 1618-1655

[1] Circa 1579 geboren te Antwerpen [2] Studie te Franeker (imm 15-10-1597 L) en Leiden (imm 30-9-1598 T) Ontving voor studie steun Waalse synode [3] 1602-1618 predikant Waalse gemeente te Delft, 1618-1655 rector LS Delft Overleden aldaar in najaar 1655 [4] 700 gld plus huisvesting en vrijdom van stadsaccijnzen [5] Lidmaat van de Waalse kerk [6] Huwde a onbekend b op 19-5-1624 te Delft Jannetge Heijndcnx van Millingen c te Delft 14-8-1633 Maria Cornelis de Man, weduwe van Gernt Dirckszn van Rhoon [7] - *Epistularum libri IV*, Delft 1633 - *Mercurius Batavus, seu epistolarum liber*, Delft 1635 - *Suada Delphia sive orationes LXVIII variis argumentis* (), Amsterdam 1655 Een portret van Crusius is gegraveerd door Suyderhoef [8] OAD, inv nr 679, 1619, fol 25r en 1621, fol 25r / Fockema Andrea (1968) 26 / Du Rieu (1875) 50 / De Bie en Loosjes (1919-1949) II, 323-324 / Molhuysen, Blok (1911-1937) IV, 478 / Bnls (1973) 104

ONDERMEESTERS DELFT

007. JAN ADRIAENSZ VAN KERKHOFTE 1562-1598

[1] Telg uit voorname familie uit Pijnacker [2] Onbekend [3] 1548 poorter te Delft, 1562-1598 ondermeester aan LS Delft, in deze periode ook lange tijd rentmeester van Fraterhuis en van geestelijke goederen te Nootdorp, alsmede gaarder van sluisgelden, begraven te Delft 1-7-1598 [4] 1562-1566 als submonitor 60 gld, 1566-1569 idem 72 gld, 1569-1576 idem 84 gld, 1576-1596 idem (doch vanaf 1581 aangeduid als "lector tertie classe") 100 gld, 1596-1598 idem 150 gld [5] Onbekend Zijn echtgenote werd pas in februari 1600, twee jaar na zijn overlijden, lidmate [6] Gehuwd met Jannitge Cornelisdr uit Delft, zes kinderen, waarvan dochter Jannitge Jansdr huwde met Jan Jansz Ryckelem, predikant in achtereenvolgens Nootdorp en Arnhem [7] Geen [8] OAD, invnr 16/1, fol 186v / OAD, inv nr 678, 1562-1596 passim / OAD, inv nr 679, 1580, fol 22r, 1589, fol 23v en 1596, fol 21v / NAD, inv nr 1509, 22-6-1598, 22-6-1600 / Spoor (1966) 54-56 / LRD-1600-2

008. CLAES MATTHEUSZ (Theeus) 1564-1575

[1] Onbekend. [2] Onbekend. [3] 1564-1575 submonitor en meester van de nullanen LS Delft; Dreigde in 1568 naar Schiedam te vertrekken, doch door verhoging tractement behouden. [4] 1564-1566 als nullanen-meester 50 gld; 1566-1568 idem 60 gld; 1568-1575 idem (na 1571 alleen submonitor) 70 gld. [5] Onbekend. [6] Onbekend. [7] Geen. [8] OAD, inv.nr. 16/1, fol. 180r / OAD, inv.nr. 678, 1564-1565, fol. 41r, 1567-1568, fol. 46v, 1574-1575, fol. 52r en 1568-1569, fol. 52v.

009. JACOB TOUW (Thou) 1575-1580

[1] Onbekend. [2] Onbekend. [3] 1575-1580 submonitor LS Delft, aangenomen als opvolger voor gevluchte mr. Simon Jansz Helmeus. [4] 1575-1579 jaarwedde 84 gld; 1579-1580 idem 90 gld [5] Mogelijk identiek met mr. Jacob Jansz, die zich in februari 1574 liet inschrijven als lidmaat. [6] Onbekend. [7] Geen [8] OAD, inv.nr. 17/2, fol. 16r / OAD, inv.nr. 678, 1567-1577, fol. 53r, 1578-1579, fol. 51v en 1580, fol. 51v.

010. JOB PIETERSZ 1575-1583

[1] Onbekend. [2] Onbekend. [3] 1575-1583 submonitor en meester van nullanen LS Delft, als opvolger van Claes Mattheus. [4] 1575-1579 jaarwedde 72 gld; 1579-1581 idem 78 gld; 1581-1583 idem (nu aangeduid als "lector quartie classe") 82 gld. [5] Mogelijk identiek met Jacob Pieters, lidmaat in december 1573. [6] Onbekend. [7] Geen. [8] OAD, inv.nr. 678, 1576-1577, fol. 53r, 1578-1579, fol. 51v, 1581, fol. 81r en 1583, fol. 63r / OAD, inv.nr. 679, 1580, fol. 23r. / LRD-1573-12.

011. THEODORICUS KEVELAER 1580-1581

[1] Onbekend. [2] Onbekend. [3] 1580-1581 conrector LS Delft, aangenomen op 10-8-1580 als opvolger van Jacob Touw; mocht 1-2-1581 vertrekken. [4] Aangenomen op jaarwedde van 120 gld. [5] Onbekend. [6] Onbekend. [7] Geen. [8] OAD, inv.nr. 678, 1580, fol. 51v en 1581, fol. 81r / OAD, inv.nr. 679, 1580, fol. 22v.

012. GERRIT WILLEMSZ 1581-1605

[1] Afkomstig uit Leiden. [2] Onbekend. [3] 1581-1605 conrector LS Delft, 1605-ca.1612 emeritus. [4] 1581-1596 jaarwedde 150 gld; 1596-1605 idem 200 gld; 1605 tot zijn overlijden na 1612 als emeritus 132 gld. [5] Lidmaat in oktober 1591, na belofte zich te hoeden voor dwaalgeesten; voorlezer- en voorzanger in de Nieuwe Kerk 1593-1605. [6] Huwde 1-4-1601 te Delft Fijtge Adriaensdr, weduwe van Floris Quirinck; in 1607 Jacobge Tijssendr. [7] Geen [8] OAD, inv.nr. 678, 1581, fol. 81r en 1596, fol. 111r / OAD, inv.nr. 679, 1589, fol. 23v, 1602, fol. 25v, 1610. fol. 22r en 1612, fol. 22v / LRD-1591-10 / AKD: 21-10-1591, 24-5-1593, 28-11-1605 / TBD-1601 / NAD, inv nr. 1537, 31-7-1612.

013. HERCULES GLAUDINUS (Justinianus) VAN DONGEN 1583-1596

[1] Afkomstig uit Noord-West Brabant; mogelijk Breda. [2] Mogelijk identiek met Hercules Donghe uit Breda, die studeerde te Leuven (imm. 26-2-1553). [3] 1583-1596 submonitor LS Delft; aangenomen als opvolger van Job Pietersz in laagste klas. Dienst opgezegd op 6-6-1596; 1598-1602 rector LS Geertruidenberg; 1602-1605 rector te Naaldwijk. [4] Jaarwedde 1583-1596 te Delft 108 gld. In Geertruidenberg ontving Van Dongen 120 gulden per jaar. [5] Lidmaat in oktober 1592. [6] Huwde te Delft 17-9-1601 Cathalina Staese, weduwe van Cornelis Thybruch. Zij keerde in juni 1606 naar Delft terug met attestatie van Naaldwijk. [7] Geen. [8] OAD, inv.nr. 678, 1584, fol. 63v en 1596, fol. 111r / OAD, inv.nr. 679, 1589, fol. 24r en 1596, fol. 21v / Bots (1979) 266 / LRD-1592-10 en 1606-6 / ARA, RSH, 1602 / OA Geertruidenberg, stadsrekeningen 1598-1602.

014. CASPARUS CASPARIJ ENS 1596-1599

[1] Afkomstig uit Overijssel. [2] Onbekend. [3] Tot 1596 rector LS Steenwijk; 1596-1599 conrector LS en rector Fraterhuis Delft. [4] 200 gld plus kost en inwoning Fraterhuis. [5] Geen lidmaat. [6] Zie affaire rond trouwbeloften aan Juliana Smits, dochter van de orgelist Matthijs Waelpoedt uit Den Haag in deel 8, hst. 3a [7] - *Princeps Auriacus; sive libertas defensa, tragoedia nova*, Delft 1598. Het boek werd opgedragen aan de predikanten van Holland en Zeeland en door de auteur aangeboden aan de classes van Rotterdam en Dordrecht. Een herdruk in een ander formaat verscheen in 1599. [8] OAD, inv.nr. 16/3, fol. 7v-8v; OAD, inv.nr. 678, 1596, fol. 112r; OAD, inv.nr. 679, 1596, fol. 22r; Knuttel 954c; Tiele 420; Bouterse (1991) 191; Van Dooren (1980) 507; Boheemen, Van der Heijden (1982) 148.

015. ARNOLDUS STEVENSZ RUMELAER 1596-1629

[1] Waarschijnlijk afkomstig uit Delft [2] Onbekend [3] 1596-1629 submonitor voor laagste (zevende) klas LS Delft, tevens opperschoolmr in chantaatschool 1598-1625, op 17-2-1629 vanwege hoge ouderdom ontslagen met behoud tractement [4] 1596-1601 jaarwedde 150 gld, 1602-1614 idem 250 gld, 1615-1619 idem 200 gld, 1621 idem 250 gld Voor zijn werk in de chantaatschool ontving hij tot 1614 per jaar 40 gld, daarna 70 gld [5] Lidmaat, al in wijkboekje 1604-1605 van Arent Cornelisz Mogelijk identiek met Adnaen Steven, droogscheerder, die in 1587 als lidmaat werd ingeschreven [6] Gehuwd met 1 Aeltge Jansdr, 2 Claertge Wernaerts Geraakte wegens echtelijke twisten onder censuur 1618-1619 Zoon Johannes werd ook leraar aan de LS te Delft (zie hierna nr 25), Een dochter huwde 20-4-1608 met de lakenbereider Jan Jansz van Diepenbeeck, die in 1621 naar Oost-Indie voer [7] Geen [8] OAD, inv nr 678, 1596, fol 112r en 1601, fol 141r / OAD, inv nr 679, 1602, fol 26r / Wijkboekje en LRD-1608 / LRD-1587-4 / AKD 15-10-1618, 21-1-1619, 1-11-1619 / TBD-1608 / OAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1, 7-11-1624, 17-2-1629 / OAD, ADKC, inv nr 150, fol 17, idem nr 151, fol 9, idem, zonder inv nr bedeelboek C-1614, nr 24v

016. JOHANNES LEONARDI FENACOLIUS (Vennecool) 1596-1629

[1] Geboren ca 1578 te Zevenhuizen, als zoon van de schoolmeester van o a Berkel en 't-Woudt, Lenaert Jansz en Lysbeth Jansdr [2] Fraterhuis Delft, Leiden (umm 21-9-1595) In Statencollege tot 28-10-1599 [3] 1599-1602 conrector LS en rector Fraterhuis te Delft als opvolger van Ens, vertrokken met lovende attestatie curatoren, 1601-1608 predikant in 't-Woudt, 1608-1645 Maassluis Overleden aldaar op 13-5-1645 [4] 200 gld plus kost en inwoning in Fraterhuis [5] December 1599 als lidmaat te Delft aangenomen met attestatie Leiden [6] Huwde in 1604 Grietge Claesdr Vier kinderen, waarvan zoon Jan predikant werd te Giesen-Nieuwkerk en dochter Sara huwde met Henncus Wemmerus, predikant te Zoelen, Maassluis en Goes [7] Naast de in Leiden verdedigde theses schreef of vertaalde Fenacolijs nog acht werken (zie bijlage E, nr 020) [8] OAD, inv nr 678, 1601, fol 140v / OAD, inv nr 679, 1602, fol 25r-25v / LRD-1599-12 / OAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116, nr 5 / (Zie verder bijlage E, nr 020)

017. PHILIPUS JACOBI LASSONIUS (Van der Heijden) 1600

[1] Geboren in de Zuidelijke Nederlanden (Waarschijnlijk in Antwerpen) als zoon van Jacobus Lassonius en Tenneke (Wijntge) Maertensdr Zijn vader was 1596-1608 rector van de LS te Delft (zie hiervoor nr 4) [2] Onbekend [3] 1600 submonitor LS Delft 1603-1605 conrector LS Rotterdam, 1605-1606 rector LS Bnelle, daarna mogelijk weer conrector LS Rotterdam Overleden voor 1639 [4] Onbekend (geen rekening uit 1600 overgeleverd) [5] Werd lidmaat te Delft in februari 1600, was toen al meester in de LS [6] Huwde a in maart 1600 te Nootdorp Annetge Hendricksdr, b Catarijna van Gootsenhove Een zoon Jacob Lassonius was advocaat voor het Hof van Holland [7] - *Korte ende eenvoudige verklaringhe des 1en en den 2den veers in den 140en psalm*, Rotterdam 1606 - Hij schreef ook een Latijns gedicht in de *Spiegel der schrijfkunst* van de Delftse schoonschrijver Van den Velde [8] LRD-1600-2 / TBD-1600 / Van der Blom (1991) 244, 254, 258 / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 787-788 / Bnells (1973) 117

018. BERNARDUS GARDTS (Schars) 1601-1604

[1] Afkomstig uit Duisburg [2] Onbekend [3] 159-1593 preceptor LS Nijmegen, 1601-1604 submonitor LS Delft in plaats van Kerkhoffe, 1604-1628 predikant te Zuiderwoude (classis Edam) Overleden in 1628 [4] 250 gld per jaar [5] Lidmaat (wijkboekje) In 1603-1604 onder censuur wegens vluchten voor crediteurs en zelfmoordplannen [6] Hij was gehuwd met een dochter van Arent Arentsz, predikant te Zuiderwoude [7] Geen [8] OAD, inv nr 678, 1601, fol 141r / OAD, inv nr 679, 1602, fol 26r / LRD-Wijkboekje, Bastiaanse (1985) 70 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 370, II, 63, 65 / Van Dooren (1980) 144, 282, 317 / ACD 10-6-1604, 26-8-1604, 4-10-1604, 11-11-1604 / AKD 21-2-1603, 24-10-1603, 23-2-1604 / Regt, Noord-Holland, II, 462

019. AMBROSIUS BRUNO (de Bruijn) 1602-1604

[1] Afkomstig uit Harderwijk [2] Onbekend [3] 1598-1599 rector LS Nijmegen, 1599-1601 rector LS Breda, 1601-1602 conrector Nieuwezijds LS Amsterdam, 1602-1604 conrector LS en rector Fraterhuis Delft in plaats van Fenacolijs [4] 350 gld plus kost en inwoning in Fraterhuis [5] Lidmaat te Delft in februari 1603 met attestatie Amsterdam Zie over bemoeienis Arent Cornelisz met zijn benoeming deel 8, hst 3a [6] Onbekend [7] Geen [8] OAD, inv nr 679, 1602, fol 25v / LRD-1603-2 / Bastiaanse (1985) 70 / Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 122-146 / Nauwelaerts (1945) 44, 197 / Bnells (1972) 291

020. THEOPHILUS MATHYSZ MINTIUS (Minthens) 1604-1607

[1] Geboren te Leiden ca 1582 als zoon van Mathys Mintens en Barbara NN Zijn vader was Frans schoolmeester te Antwerpen, Delft (1574-1576) en Leiden [2] Studie te Leiden (imm 14-4-1601 P) [3] 1603 corrector LS 's-Gravenhage, 1604-1608 corrector LS en rector Fraterhuis te Delft in plaats van Bruno Overleden in 1608 (?) [4] Onbekend (rekeningen ontbreken) [5] Lidmaat te Delft in oktober 1604 met attestatie 's-Gravenhage [6] Gehuwd met Petronella Adnaensdr van Tedingerbrouc Zij hertrouwd als weduwe 11-4-1610 Jan Huet, schrijver van de compagnie van monsieur Chatillon Mintius werd te Delft aangenomen op aanbeveling van Petrus Bertius Ook zijn broer Johannes was schoolmeester, te Leiden [7] Geen [8] GAD, Archief kerkerad Delft, inv nr 116, nr 4 en 6 / Bosch (1979) 67 / Du Rieu (1875) 61 / LRD-1604-10 / Bnls (1973) 135 / TBD-1610

021. SAMUEL NOTHEUS 1605-1608

[1] Geboren ca 1581 te Berneau nabij Luik, zoon van Aegidius Notheus, o m predikant te Sluipwijk en Nieuwland in de classis Gouda [2] Studie aan LS Leiden, universiteit te Leiden (imm 15-12-1600 P), alumnus van Gouda in Statencollege vanaf augustus 1601, daaruit ontslagen op 28-4-1605 [3] In 1604 mislukte poging om predikant te Oosterwijk te worden, 1605-1608 submonitor 5de klas LS Delft in plaats van Gernt Willemsz, 1608 (?) 1628 rector LS Goes, in 1612 korte tijd geschorst wegens verdenking van arminianisme, overleden te Goes 1628 [4] 400 gld per jaar [5] Lidmaat te Delft in juni 1605 met attestatie Leiden In 1605-1606 onder censuur wegens conflict met een bakker [6] Huwde a te Delft 10-7-1605 Beatrix Dominicus, jd b te Goes 7-2-1625 Josijntje Pieters, weduwe van Gillis Coussaert, predikant te Heinekenszand Een broer, Marcus Notaeus, werd 1612 corrector Bergen-op-Zoom, daarna predikant te Ophemert tot zijn afzetting als remonstrant in 1618, na ondertekening acte van stilstand werd hij opvolger van zijn broer als rector te Goes (1628) en later corrector te Zaltbommel [7] *De quantitatis categoria* (1602), *Disputatio de motu gravium et levium* (1603) en *De mixtione* (1604) Drie disputaties o l v Petrus Bertius [8] OAD, inv nr 678, 1608, fol 142r en 1610, fol 211r / OAD, inv nr 679, 1610, fol 22r / Du Rieu (1875) 60, 63 / UBL, AC, inv nr 680, 17-7-1601, 7-8-1601, 5-11-1604, 28-4-1605 / UBL, AC, inv nr 683, portefeuille 1605, stuk nr 348 / UBL, AC, inv nr 684, portefeuille 1612, stuk nr 363a en 363b / ARA, RSH 28-4-1605 / LRD-1605-6 / AKD 22-8-1605, 23-1-1606 / TBD-1605 / Bosch (1979) 246, 260 / Fortgens (1952/53) 3, 27 / Regt, Zuid-Holland, V, 98 / Molhuysen, Blok (1911-1937) III, 922

022. DAVID PALUDANUS 1606-1608

[1] Geboren ca 1582 te Antwerpen [2] Studie theologie Leiden (imm 12-5-1604 T), gefinancierd door enige Zuidnederlandse kooplieden uit Amsterdam Twijfels over zijn kwaliteiten en zijn gedrag [3] 1606-1608 submonitor LS Delft, 1608-1620 rector LS Gonnchem, 16 -16 submonitor LS Middelburg, 1633-1646 rector LS Goes, overleden 7-3-1646 [4] Onbekend (geen rekeningen over deze periode) Paludanus was woonachtig in het huis van de rector [5] Lidmaat te Delft in december 1606 met attestatie Leiden In mei 1608 met attestatie vertrokken naar Gonnchem [6] Huwde te Leiden in oktober 1606 Susanneken van Colster Hun oudste zoon was kandidaat in de medicijnen en korte tijd corrector LS Goes Twee andere zoons, Georgius en Salomon waren resp leraar en corrector LS Goes Laatstgenoemde werd later deurwaarder van het landrecht [7] Geen [8] LM-1606-12, LM-1608, Werken III-IV (1880) 204, 206-207 en 225, Busch, Landheer (1983) 7-8, Bnls (1973) 141, Fortgens (1952/3) 3-9, Buys (1990) 20-21

023. FRANCISCUS LUCERUS (Lucea) OSDORPIUS 1608-1614

[1] Geboren ca 1584 te Haarlem, als zoon van Lucas Jansz, schout te Sloterdijk [2] Studie LS Amsterdam, theologie te Leiden (imm 5-2-1605), 18- 6-1604 namens Amsterdam opgenomen in het Statencollege tot februar 1608 [3] 1608-1614 corrector LS en rector Fraterhuis te Delft als opvolger van Mintius, 1614-1618 (?) rector LS Alkmaar, 16- -1634 rector LS Amsterdam Overleden aldaar 1634 [4] 1608-1611 jaarwedde 400 gld plus kost en inwoning in Fraterhuis, 1611-1614 verhoogd tot 500 gld [5] Lidmaat te Delft in april 1608 met attestatie Leiden [6] Huwde a in september 1609 te Amsterdam Mantge Jans, afkomstig uit Weesp b te Alkmaar Neeltge Pieters Osdorpius correspondeerde met Caspar Barleus Een neef, Ludolf Pietersz Osdorpius, werkte en woonde sinds 1632 bij hem als submonitor [7] *De inventione medii termini syllogistici* (disputatie o l v Petrus Bertius) [8] OAD, inv nr 678, 1608, fol 141v en 1610, fol 210v / OAD, inv nr 679, 1610, fol 22r, 1612, fol 22r en 1615, fol 29r / Du Rieu (1875) 77 / UBL, AC inv nr 680, 18-6-1604, 21-10-1604, 14-1-1605, 5-2-1605 / UBL, AC, inv nr 683, portefeuille 1605, stuk nrs 340 en 344 / idem 1608, stuk nr 30 / OAD, NAD, inv nr 1540, 5-1-1609 / LRD-1608-4 / GAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1, 21-7-1611 / ARA, RSH 25-2-1608 / TBD-1608 / Bosch (1979) 253 / Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 1036

024. ADRIANUS ARNOLDI HEKUSIUS (Heeckhuijsen) 1608-1630

[1] Geboren te Utrecht ca 1582, zoon van Arnoldus Adnani Hekusius, ex-pastoor en predikant te Almkerk in het Land van Heusen en Altena [2] Studie theologie te Leiden (imm 24-5-1598), vanaf 1601 in Statencollege, doch door geldgebrek gedwongen studie af te breken [3] 1607 (?) -1608 rector LS Goes, 1608-1614 submonitor LS Delft als opvolger Notaeus, 1614-1630 conrector (of "lector quartae classis") LS en rector Fraterhuis te Delft als opvolger Osdorpius, 1630-1637 (?) rector LS Schoonhoven [4] 400 gld jaarwedde, in 1613 aangevuld met 10 gld voor huishuur en na 1614 plus kost en inwoning in Fraterhuis Vanaf 1619 verhoogd tot 500 gld Na zijn vervanging door Johannes Stangerus in 1630 ontving Hekusius uit de kas van het Fraterhuis nog jarenlang aanvulling van 200 gld p j op tekortschietende tractement in Schoonhoven (150 gld) [5] Lidmaat te Delft in juni 1609 met attestatie Goes [6] Gehuwd [7] Geen [8] Du Rieu (1875) 52 / UBL, AC, 14-7-1603 / OAD, inv nr 678, 1610, fol 210v en 1617, fol 206r / OAD, inv nr 679, 1610, fol 22r, 1612, fol 22v, 1615, fol 29r en 1621, fol 25r / LRD-1609-6 / GAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1, 20-2-1613, 18-8-1615, 18-12-1618, 1-5-1630 e v tot 1-5-1637 / Roelevink (1991) 314

025. JOHANNIS ARNOLDI RUMELAER 1612-1624

[1] Geboren circa 1587 als zoon van mr Arnoldus Rumelaer, ondermeester aan de LS te Delft (zie hiervóór nr 15), en Claertge Wernaerts [2] Studie te Leiden (imm 17-12-1604, J en 23-5-1608, J) [3] 1612-1624 submonitor (voor de zesde klas) LS Delft, begraven te Delft op 31-10-1624 [4] Komt niet voor in rekeningen thesaurier, betaald uit middelen Fraterhuis, jaarwedde van 300 gld, in 1619 verhoogd met 60 gld In 1616 gaven de regenten van het Fraterhuis hem eenmalig 100 gld "uit compassie", omdat veel van zijn huisraad door diefstal ontvreemd was [5] Lidmaat te Delft in maart 1615, ingeschreven als "student int Fraterhuis" [6] Huwde a te Delft op 3-10-1610 Cathanna Bemaerts, jd van Delft, b te Delft 15-9-1624 Gijsbertge Hamans van Sonderen, weduwe van kapitein Jacques Ettison [7] Geen [8] GAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1, 27-6-1612, 22-7-1615, 10-12-1616, 18-12-1618, 7-11-1624 / Begraafboek Delft, 1624 / Du Rieu (1875) 76, 91 / LRD-1615-3 / TBD-1610 en 1624

026. ALBERTUS JOHANNI SNELLIUS (Snel) 1614-1646

[1] Geboren te Delft als zoon van Hans Snel, zwaardveger en Gnetge Gomers [2] Opgeleid in het Fraterhuis en aan LS te Delft [3] 1614-1646 submonitor LS Delft als opvolger Hekusius Begraven aldaar op 13-11-1646 [4] 400 gld per jaar [5] Lidmaat te Delft in december 1605, werd bij zijn inschrijving aangeduid als student, in 1620 onder censuur om ergerlijk leven [6] Onbekend [7] Geen [8] OAD, inv nr 679, 1615, fol 29v, 1717, fol 26v, 1619, fol 25v en 1621, 26v / LRD-1605-12 / AKD 8-1-1620 / TBD-1587 / Begraafboek Delft, 1646

RECTOREN NAALDWIJK

027. JOACHIMUS CASTRO (Kerstens; Kerstijns) 1584-1589 (?)

[1] Onbekend [2] Onbekend [3] 1584-1589 (?) rector LS Naaldwijk [4] 1584-1586 jaarwedde van 15 gld, aan te vullen met minerval, vanaf 1586 wedde verhoogd tot 28 gld [5] Lidmaat Kandidaat-ouderling/diaken 1585, 1587 en 1588 [6] Gehuwd met Helena Jansdr Zoon mr Bernart Jochemsz Kerstens huwde 29-10-1600 te Naaldwijk Janneke Coenraets [7] Geen [8] ARA, RSH 16-8-1584, 15-5-1586 / Van Bergen (1924) 207 / Dodt van Flensburg (1847) 5 / DB-Naaldwijk-1585, 1587, 1589 / TB-Naaldwijk-1600

028. CHARLES MAHIEU 1592-1595

[1] Afkomstig uit Atrecht in Artois [2] Onbekend [3] Hield tot 1582 Franse school voor meisjes in Breda, kreeg in 1582 consent om in Delft Franse school te houden, 1592-1595 rector LS Naaldwijk, 1595-? rector LS Goes, 1601 consent om in Delft Franse en Latijnse bijschool te houden, overleden vóór juni 1602 [4] Onbekend [5] In Naaldwijk lidmaat, in Delft waarschijnlijk lid Waalse gemeente [6] Huwde 24-7-1594 te Delft Anneke de Visch, dochter van de schoolmeester Johan de Visch Haar broer, Johannes, was eveneens schoolmeester [7] Geen [8] OAD, inv nr 13/2, fol 19r / AKN 28-12-1594, 19-3-1595, 30-6-1595, 29-7-1595 / ACD 3-4-1595, 3-7-1595 / TBD-1594 / GAd, NAD, inv nr 1509, 4-4-1596 / LRD-1602-6 / Fortgens (1952/53)

029. GIJSBRECHT VAN AMERONGEN 1595-1601

[1] Geboren te Utrecht [2] Onbekend [3] In 1585 lid van het bestuur van het Willibrordianum te Utrecht, 15 -1595 rector LS te Buren, 1595-1601 rector LS Naaldwijk, keerde waarschijnlijk terug naar Utrecht [4] Onbekend [5] Onbekend [6] Huwde op 17-9-1595 te Naaldwijk Jannetje Christiaens, jd van Belle in Vlaanderen, een lidmate Een broer, Goosen Hendricksz van Amerongen vroeg 1604 plaats in Statencollege [7] - *Epithalamium generosi comitis ab alta Flama alias Hobenlobe* () Utrecht 1595 (ondertekend als rector te Buren) - Schreef ook het grafschrift van de predikant Petrus Hazart [8] ARA, RSH 27-5-1595 / Dodt van Flensburg (1847) 6 / Van Bergen (1924) 207-208 / TBD-1595 / TB-Naaldwijk-1595 / DB-Naaldwijk-1597, 1599 / UBL, AC, inv nr 683, portefeuille 1604, stuk nr 313 / Knuttel 943

HERCULES GLAUDINUS (Justinianus) VAN DONGEN 1601-1605

(zie onder Delft, nr 13)

030. JASPER MILLINCK 1605-1608

[1] Onbekend [2] Onbekend [3] 1605-1608 rector en Duits schoolmeester LS Naaldwijk, tevens secretaris, bij overlijden ca 1612 Frans schoolmr Den Haag [4] Onbekend [5] Lidmaat te Naaldwijk Enkele keren onder censuur (zie deel 8, hst 3b) [6] Gehuwd met Maritje Pietersdr [7] Geen [8] ACD 31-5-1607, 7-6-1607, 28-10-1607, 14-1-1608, 14-4-1608, 28-8-1608, 4-12-1608 / AKN 27-7-1607, 28-10-1607, 4-11-1607, 27-1-1608, 3-2-1608 / DB-Naaldwijk-1607 / Van Bergen (1924) 209 / Bnls (1972a) 398

031. PETRUS COSTERUS 1605-1608

[1] Geboren ca 1583 te Gent als zoon van Petrus Pietersz Costerus en Margaria Wijnans Zijn vader was van 1585 tot 1627 predikant te Alblasserdam [2] Studie theologie te Leiden (imm 11-6-1603) Hij werd al in 1601 als extra-ordinans alumnus in het Statencollege toegelaten Van juli 1603 tot februari 1605 had hij een gewone plaats in het college [3] Zou eind 1604 als submonitor aangenomen worden aan LS Delft, in plaats van Garts, doch dit ging om onduidelijke redenen niet door, in 1605 submonitor LS Breda, 1608-1609 conrector LS Gonnchem, 1609-1610 rector LS te Naaldwijk [4] Onbekend [5] Lidmaat te Naaldwijk Vanwege enige ergerniswekkende zaken in 1610 onder censuur [6] Huwde 15-11-1609 te Delft Lysbeth Jans, jg uit Delft [7] Geen [8] Du Rieu (1875) 70 / UBL, AC inv nr 680, 14-9-1601, 14-7-1603, 8-11-1604 / 26-2-1605 / Busch, Landheer (1983) 7 / AKN 27-12-1610 / TBD-1609 / Regt, Classis Dordrecht, 283

032. JOHANNES HENRICI STAVARENUS of FELTINUS 1611-1619

[1] Geboren ca 1588 te Delft, als zoon van Hendrick Felten van Staveren, boterkruiders [2] Studie LS Delft, theologie te Leiden (imm 21-2-1607), kreeg december 1606 plaats in Statencollege als alumnus van Delft, uit dit college gezet in najaar 1608 wegens schulden en slecht gedrag [3] In 1609 schoolmeester te Abbenbroek (classis Bnelle), 1611-1619 (?) rector LS Naaldwijk, een poging om in 1611 te mogen propuneren werd door de Delftse classis afgewezen [4] Onbekend [5] Lidmaat te Delft februari 1606 In Naaldwijk enkele keren onder censuur (zie deel 8, hst 3b) [6] Huwde te Delft 26-4-1609 Sara Jansdr van Walraven, jd [7] Vertaalde een "oneerlycke comédie wt Terentio" ten behoeve van de reders [8] Du Rieu (1875) 85 / UBL, AC, inv nr 683, portefeuille 1607, stuk nr 4 en 8, idem 1608, stuk nr 47 en 103 / UBL, AC, inv nr 684, portefeuille 1609, stuk nr 125 / AKN 1-5-1611, 14-7-1613, 23-11-1614, 27-12-1615, 29-5-1616, 10-6-1618 / AKN, fol 212-213 register van lidmaten in 1619 / TBD-1609 / LRD-1589-8 en 1606-2 / ACD 8-9-1611, 22-9-1611 / DB-Naaldwijk-1615, 1616, 1618, 1619

BIJLAGE H.

SCHOOLMEESTERS EN SCHOOLVROUWEN IN DELFT

(alfabetisch op voornaam gerangschikt)

001. Aagtge

CR-1594-D, wed Willem Cornelisz Schager

002. Aagtge Pietersdr

HS-1600 schoolvr, Voorstraat-oz

003. Aaltge Christiaensdr

CR-1601-S (lezen, schrijven en naaien), wed Dirck Germtsz Overschijt, LM-1600 Oosteinde (drie goudsbloemen)

004. Aaltge Ewoutsdr

AKD-1601/1602 onder censuur wegens oneerlijke omgang met man, NK-1608 schoolvr, Kleinebroerhuissteeg

005. Aaltge Jansdr

CR-1608-D (meisjes leren naaien), Oude Delft

006. Abraham Migom (Migoen)

[BR, 134] zoon van Guillaume Migom, schoolmr te Antwerpen, vluchtte met ouders naar Londen, 1589 Frans schoolmr te Leiden, LM-1589 van Antwerpen, onderschoolmr bij mr Felix, [BR, 134] was in 1597 Frans schoolmr te Rotterdam, tr aldaar Christin Emanuelle van Antwerpen Nog in 1617 vermeld, remonstrants-gezind

007. Adriaan van Olmen

CR-1592-F (en om dochterkens enig handwerk te leren), LM-1592 schoolmr, Voorstraat achter Oude Kerk

008. Adriaen Serlippius (Srlippe)

CR-1594-F, van Gent, PB-1594, LM-1594 schoolr, att Den Haag, e v Annette, NA-1596 Frans schoolmr, AWK-1597 ouderling Waalse gemeente Delft

009. Adriaen Tresell

[BR, 276, MA, 288-289] geboren te Fretin bij Rijssel Leraar aan grote school van Armentières, ontslagen wegens kettenij, vlucht naar Emden, vanaf 1553-1554 schoolmr te Antwerpen, 1556 terug in Emden, 1560 schoolmr onder vluchtelingen te Londen, ca 1565 kostschoolhouder nabij Breda, 1571 wederom in Londen als lid Franstalige vluchtelingengemeente, 1580-1584 rector Latijnse school Mechelen, 1585 stads-schoolmr op Tholen (Latijn, Grieks en "poetene"), AKW-1586 lidmaat Waalse gemeente Delft, CR-1589-D, van Rijssel, Voldersgracht

010. Annetge Gerritsdr

LM-1574, wed, schoolhoudster, Pieterstraat, LM-1577 schoolvr, dochter doet belijdenis

011. Annetge Pietersdr

CR-1598-Kinderschool, wed Maerten Cornelisz, Bagijnenstraat

012. Annetge Thonisdr

CR-1597-S, dr van Neeltge Pieters, schoolvr

013. Anthonis Arentsz Paedts

AKD-1613 schoolmr, onder censuur wegens vechten

014. Anthonis van den Broeck

[BR, 290] geboren ca 1542 te Gent, schoolmr te Antwerpen 1573-1585 (Duits, Frans, lezen, schrijven, rekenen en cijferen), LM-1591 att Rotterdam, schoolmr in de Jacobgerntsstraat

015. Anthonis Cornelisz

CR-1589-D/F, Verwersdijk-oz, HS-1600 schoolmr

016. Anthonis Pietersz

LM-1599 att Bleiswijk, schoolmr, e v Stijntge Nicolaes, Langendijk

017. Arent Claesz van d'Abel

CR-1621-S

018. Arent Cornelisz Stuling

CR-1609-S

019. Arent Meessen

CR-1593-S, AD-1598-1602 ondermr charitaatschool, HS-1600 schoolmr, Gasthuislaan-zz, TB-1596 eertijds schoolmr, wed, huwt Jeffge Damen, wed van Goossen Andriesz, opperbrouwer, AD-1618 op cedule Kamer van Chantaten

020. Arent Phillipsz

CR-1589-D van Keulen, Pieterstraat, TB-1589, huwt Pietertge Pietersdr, wed van Jan Gerntsz, predikant te Ouwkerk, NA-1589 schoolmr

021. Arien Pietersz de Langue

CR-1613- D (lezen, schrijven)

022. Arnold Nicolai

MB-1577 consent D

023. Assuerus Gerritsz Eldrichoven

LM-1602 kleermaker, Pieterstraat, CR-1616-S (ook rekenen)

024. Augustijn Pietersz Vrolo

LM-1574 schoolmr naast Oude Kerk, e v Leentge Jacobs, vertrok 1575 naar Engeland, op zoek naar werk, [BR, 286] in 1587 te Leiden consten om school te houden, 1588-1589 verbonden aan de St-Hieronymusschool te Utrecht, [SP, 287] 1590 te Haarlem consent om school te houden, CR-1610-F/D, LM-1610 att Schiedam, schoolmr, Turfmarkt (Grote Spiegel)

025. e.v. Augustijn Pietersz Vrolo

CR-1610-S (naaien, handwerken, naaldwerk)

026. Bartholomeus Cloot

[BR, 295] Frans schoolmr van Antwerpen, LM-1574 schoolmr, Burgwal, AKD-1578 tucht zondagsonheiliging en plichtverzuim, AKD-1581 schoolmr en ouderling [BR, 295-296] 1581 aanstelling als notaris, schreef oudste in Nederland verschenen handleiding voor boekhouden, overleden voor 1590, aangezien zijn weduwe, Adnaentge Simonsdr, in juni van dat jaar hertrouwde

027. Belijte Albrechtsdr

CR-1609-S, e v Cornelis Cornelisz moutmaker, Molsteeg

028. Belijte Fredericksdr

CR-1597-S, e v Jan Maertensz, kuiper, Oude Delft

029. Catharina van Spoelkerck

HS-1600 (van Spoelburch) schoolvr, Voorstraat wz, LM-1600 att Den Haag (Spoelberch), CR-1601-S (meisjes leren naaien, speldewerken, lezen, schrijven, rekenen en boekhouden), wed François Mechelmans, van Brussel

030. Catharina Gerverts

LM-1595 att Grijskerk, schoolvr, Annastraat

031. Charles de Mahieu

VR-1582 uit Atrecht in Artois, hield Franse school voor meisjes in Breda, consent om te Delft Franse school te houden, 1592-1594 rector LS Naaldwijk, 1595-? rector LS Goes, TB-1594 huwt Anneke de Visch, CR-1601-F en Latijn-onderricht, zie bijlage G, nr 28

032. Christiaen Dirksz

TB-1613 schoolmr te Dordrecht, tr Mantge Lucasdr van Delft, CR-1613-D (lezen, schrijven, rekenen)

033. Christiaen Dirksz Overschijt

CR-1601-S (lezen, schrijven en naaien), zn v Aeltge Christiaensdr, schoolvrouw

034. Casper Matthijsz Brouhuijs

CR-1613 S, nu schoolmr in Rhoon

035. Claertge Davidsdr

CR-1589-D/F, e v Jan van Wassenhoven

036. Claes Cornelisz

CR-1612-S (lezen, schrijven - thuis en buitenshuis), Molslaan

037. Claes Folckerts

AKD-1581-1583 schoolmr

038. Claes Vergeer

NA-1581 particulier schoolmr, e v Geertge Gerntsz

039. Constantia Leendertsdr

CR-1612-S, samen met twee dochters (lezen, schrijven, handwerken, naaien), wed Dirck Joosten, timmerman

040. Cornelis Ariensz

NK-1608 schoolmr , echtgenote Neeltge Ariens lidmate, Molslaan [t-Woudt en Maassluis?]

041. Cornelis Carelsz

LM-1599 Oosteinde (goudsbloem), CR-1600-openbare school, Oosteinde, AKD-1601 schoolmr , vermaand wegens dronkenschap, krijgt attestatie

042. Cornelis Cornelisz

TB-1602 schoolmr , Zusterlaan, tr Emmietge Anthonis, wed Daniel Jansz, schippersgezel

043. Cornelis Cornelisz

CR-1612-S (lezen, schrijven), buiten Waterslootse poort

044. Cornelis Dircksz

LM-1598 att Heukelom, schoolmr Den Hoorn

045. Cornelis Dircksz

LM-1605 schoolmr , att Den Briel, Burgwal, e v Lysbeth Jans (inschrijving echtgenote)

046. Cornelis Florisz de Naegel

[BR, 138] krijgt 1596 te Leiden consent openbare schrijfschool te houden, tr aldaar in 1597 Boudewijntge Heybuijcx, van Oudestede in Vlaanderen, LM-1599 att Leiden, schoolmr , Dubbele Ring, CR-1601-S, AKD-1603 ruzie met collega Jacob Jacobsz, AD-1602-1608 ondermr chantaatschool, Zusterlaan, NK-1608 schoolmr omtrent Oude Delft, e v Boudewijntge

047. Cornelis Harmansz van Bodegem

CR-1614-S (lezen, schrijven, rekenen), PB-1614, schoolmr

048. Cornelis Hendricksz (van Nieuwvaert)

LM-1605, schoolmr , Burgwal (Gulden ABC), e v Maritge Arents, LM-1606 att Schiedam, schoolmr , Grote Broerhuissteeg, CR-1607-D (lezen, schrijven, rekenen), van Middelburg, NK-1608 schoolmr, Molslaan, AD-1611-1625 ondermr chantaatschool

049. Cornelis Huigensz

CR-1607-D (lezen, schrijven, rekenen), woont te Delfshaven, TB-1607 schoolmr Oosteinde, tr Annetge Jansdr, wed Ezechius Hase, sergeant, NK-1608 schoolmr in Weeshuis, e v Annetge Jans, lidmate

050. Cornelis Jansz

schoolmr, broeder vanouds, echtgenote LM-1575

051. Cornelis Jansz

AKD-1584 schoolmr in Cellebroersteeg, zou aalmoes onwaardig zijn, NA-1588 schoolmr , Cellebroersteeg-oz, e v Judithge Jansdr, AD-1598-1609 ondermr chantaatschool, HS-1600, schoolmr , Cellebroerstraat-wz

052. Cornelis Jansz

AKD-1619 schoolmr met att van Leiden, AKD-1619 schoolmr in Achtersack, onder censuur wegens overspel, dronkenschap en tappen brandewijn

053. Cornelis Michielsz

LM-1587 schoolmr , Huytersteeg, NK-1608 schoolmr in Houtwagen, met att vertrok naar Den Haag ca 1609

054. Cornelis Molns

HS-1600 schoolmr in de Ham

055. Cornelis Pietersz

LM-1590 att Bleiswijk, schoolmr te Delfgauw

056. Cornelis Simonsz

CR-1615-S (lezen, schrijven) 13-11-1615

057. Daniël le Grand

CR-1617-F

058. Daniël Jansz

LM-1604, van Schoonhoven, ondermr Franse school, Koormarkt-wz

059. Denis de Kock

CR-1610-S (lezen, schrijven, rekenen - uit en thuis), ex-schoolmr Leiden, LM-1610 att Leiden, schoolmr , Zusterlaan-nz

060. Dirck (Thomas) Adriaensz Kempen

[BR, 124] geboren te Antwerpen ca 1533, vanaf 1573 in schoolmeestersgilde aldaar voor Latijn, LM-1578 att Antwerpen, schoolmr - nu kamerheer, AKD-1579/1580 nu corrector, onder censuur als coormhertist [BR, 124] in 1580 als schoolmr naar Zierikzee, nog in 1592 aldaar

061. Dirckge Dingemansdr

LM-1592 att Middelburg, AKD-1607 zakelijk geschil, NK-1608 weduwe, schoolvrouw

062. Elisabeth Evelen (?)

CR-1589-S Kromstraatsteeg

063. Felix van Sambeec (Sambix)

[BR, 263 geboren te Antwerpen ca 1571, schoolmr aldaar (schrijven, cijferen, Frans en rekenen), gaf waarschijnlijk ook kalligrafie in Seminarie ter Minderbroeders, LM-1586 att, schoolmr, CR-1589-F/D, AWK-1591 ouderling Waalse gemeente (ook in 1593, 1595, 1599, 1607, 1612, 1616, 1622 en 1625), TB-1594, weduwnaar van Antwerpen, huwt Annetge Coninx van Eten bij Breda, NA-1597 schoolmr, HS-1600, schoolmr, Verwersdijk-oz, NK-1608 Franse schoolmr, e v Tanneke Coninx, BG-1642 [BR, 264] kalligraaf, schreef ook gedichten en vertaalde uit het Frans

064. Francois du Mont

CR-1613-S (lezen, schrijven, rekenen buiten Waterslootse poort)

065. e.v. Francois du Mont

CR-1613-S (meisjes leren naaien, speldewerk)

066. Francois Volland

CR-1621-S, van Italie, ex-inwoner Culemborg

067. Frederickge Harmansdr

LM-1598 bij poort met drie duifjes, CR-1608-D

068. Geertge Arendsdr

CR-1620-S

069. Geertge Michielsdr

CR-1589-S, Turfmarkt, LM-1596

070. Gerrit Simonsz Sevenhuisen

CR-1606-D (lezen, schrijven), AKD-1608 schoolmr, wil proponeren, TB-1607 schoolmr, Voorstraat, tr Mantge Jansdr, ACD-1608 schoolmr te Delft, wil proponeren

071. Gillis Bujs

MB-1568 consent F (lezen, schrijven, rekenen), LM-1575 schoolmr

072. Gillis Louwreijns

LM-1597 att Hontenisse in Hulsterambacht, schoolmr, Molslaan, e v Margretge

073. Goossen Fredericks

CR-1611-S (lezen, schrijven), LM-1611, Oosteinde

074. Grietge Fransdr

CR-1589-S, e v Ed Jasparsz, Nieuwelangendijk

075. Grietge Govertsdr

CR-1597-S, ongehuwd, Bagijnhof

076. Grietge Gremel

CR-1616-S, uit Waalsland

077. Guilielmus Jacobus (Bolswardius)

CR-1589-S (schrijven, rekenen), [SP, 287] 1596 te Haarlem consent als schrijfmeester

078. Hans Joostsz

LM-1588 van Utrecht, schoolmr, werkt voor mr Felix van Sambeec

079. Hans Stael

CR-1601-S van Antwerpen

080. Hans (Jan) van Swoll

LM-1585 genoemd als patroon-schoolmr van Martijn van der Biest, LM-1587 schoolmr, echtgenote Susanna Wrage, lidmate

081. Harmen Willemsz

schoolmr bij Oude Kerk, broeder vanouds en opziener, echtgenote Tnjtge Anens in LM-1575, AKD-1578 schoolmr, vraagt Apostelkapel als school, wil oproep van kansel om kinderen naar hem te sturen voor catechismusonderricht en zondagse kerkgang, kerkeraad afkeng omdat hij al eerder afhaakte met groot aantal kinderen

082. Helmichius

LM-1576 schoolmr uit Sommelsdijk, vertrok naar Poortugaal 1577

083. Hendrick Beck

[VE, 8] geboren vóór 1593 te Keulen als zoon van Stephan Beck en Sara van Arschot, CR-1618-F, van Keulen, TB-1620 Frans schoolmr, Koornmarkt, tr 1 Eva Albrechtsz Schoonhave, [VE, 233-234] 2 te Rotterdam 1640 Andnsia Surendonck Vanaf 1630 schoolmr te Rotterdam, overleden 1659, van hem zijn diverse gedichten bekend, zijn broer David Beck was schoolmr te Emmenk, 's-Gravenhage en Arnhem

084. Hendrick Jacobsz

NA-1595 schoolmr, e v Trjntge Faesendr, HS-1600 schoolmr Vlamingstraat-zz, NK-1608 schoolmr, echtgenote Trjntge Faes Zijn vrouw werd lidmate in 1602

085. Hendrick Simonsz

CR-1619-S (lezen, schrijven)

086. Herman Gerritsz

CR-1613-S (lezen, schrijven, rekenen), geboren te Amsterdam

087. Hillegondt Cornelisdr

LM-1593, CR-1597-D Rietveld

088. Hillegondt Evertsd

CR-1589-S, wed Joris Cornelisz, tingieter, Giststeeg, LM-1601

089. Hubrecht de Ruit

LM-1610 schoolmr, Geerweg, St-Claraklooster

090. Hubrecht Verbeex

CR-1600-S / CR-1609-D (lezen, schrijven, rekenen)

091. Huig Jacobsz

AKD-1580 schoolmr in Nieuwe Weeshuis

092. Ingetge Pietersdr (Jansdr)

LM-1603 Oosteinde, Leeuwenpoort, NK-1608 houdt school, Leeuwenpoort, CR-1609-D, Oosteinde, Leeuwenpoort

093. Isack Vollevens

[BR, 284] schoolmr Antwerpen 1578 voor cijferen en boekhouden, 1592 schoolmr te Dordrecht, deed eed op de schoolordonnantie, CR-1596-F (en jongens te leren lezen, schrijven en rekenen), van Antwerpen, [BR, 284] 1603 terug naar Dordrecht

094. Isack van der Oost

CR-1618-F

095. Jacob Gerritsz

CR-1620-S, van Rotterdam, DB-1620 schoolmr e v Jannetge Dominicus

096. Jacob Jacobsz

TB-1599 schoolmr Brabantse Turfmarkt, trouwt Oede Adamsdr, HS-1600 schoolmr, Turfmarkt-wz

097. Jacob Jacobsz

LM-1604, Franse schoolmr tot Pieter Opmeer, omtrent Poppesteeg

098. Jacob Jansz

AKD-1603 schoolmr, Moslaan, in conflict met collega Cornelis Flonsz de Naegel

099. Jacob van Godtshoven

PB-1580 schoolmr, CR-1589-S, TR-1592 schoolmr, uitbouw woning aan Haarsteeg, LM-1604 deed belijdenis samen met zijn vrouw Fijtge Frans en twee dochters, AKD-1604/1608 zeepzieder aan de Geer (drie astonnen)

100. Jacob Halewijn

CR-1589-D, uit Vlaanderen

101. Jacob Ijsbrantsz

CR-1603-S (lees, schrijf en rekenondericht), Zuideinde, NA-1609 schoolmr, Zusterlaan, e v Lysbeth Jaspers

102. Jacob Sibbrandsz

LM-1605 att Delfshaven, schoolmr, Geer (Voetboog), NK-1608 schoolmr, Giststeeg

103. Jan

LM-1574 schoolmr, gestorven nov 1574

104. Jan

HS 1600 schoolmr, Vlamingstraat-zz

105. Jan Bartholomeusz

LM-1594, CR-1594-D, burger van Delft, LM-1601 att Maasland, schoolmr , e v Aagtge Lambrechts, Molslaan, AKD-1603 laat kinderen in Nieuwe Kerk catechismus opzeggen, vertrekt naar Vlaardingen in 1603, OAV-1609 schooldienst te Vlaardingen opgezegd door magistraat aldaar

106. Jan Crijnsz

CR-1610-D, van Groningen

107. Jan Crijnsz van de Keller

LM-1601 schrijver secretarie, schoolsteeg, CR-1604-S (lezen en schrijven)

108. Jan van der Dole (Doleghen)

LM-1586 schoolmr , att Antwerpen, LMW-1587 schoolmr te Wilsveen, CR-1589-D, van Brussel

109. Jan Fasseel

LM-1585 att Antwerpen, bij Oude Kerk, CR-1589-D, van Aalst, Turfmarkt, e v Marganta, schoolvrouw, samen consent

110. Jan Harmansz

CR-1611-S (lezen, schrijven, rekenen)

111. Jan Hendricksz

LM-1608 att Delfshaven, schoolmr tegenover Bagijnhof, CR-1611-F, ACD-1611 schoolmr en voorlezer Nieuwe Kerk, JK-1611/1626 schoolmr en voorlezer Nieuwe Kerk uitbetaald, ACD-1619, ondertekent formulieren van enigheid

112. Jan Hoefijzer

LM-1573 schoolmr , e v Bertge Maertens, LM-1601 genoemd als werkgever in 1601, schoolmr LM-1607 genoemd als werkgever Sara Lodewijcks, schoolmr , Binnenwatersloot, NK-1608 schoolmr

113. Jan Huibrechtsz

CR-1589-D, Rietveld-nz

114. Jan Jacobsz

CR-1602-S (lees- en schrijfondernicht), Rietveld, AKD-1603 schoolmr , Molslaan, PB-1603 schoolmr , AKD-1605/1606 kandidaat voorlezer en -zanger Nieuwe Kerk, NK-1608 schoolmr , vertrekt met att naar Oude Tonge ca 1609

115. Jan Jacobsz

CR-1612-S (lezen, schrijven, rekenen), Pieterstraat

116. Jan Jansz

CR-1610-S

117. Jan Jansz

CR-1589-D, ex-bezemmaker, Bagijnensteeg

118. Jan Jansz

CR-1609-D (lezen, schrijven), van Rotterdam

119. Jan Jansz

NK-1608 schoolmr en wever

120. Jan Joostensz Grebber

CR-1589-D, bierman

121. Jan Maertensz

MB-1577 consent D, geboren te Haarlem

122. Jan de Nagel

CR-1619-S (lezen, schrijven)

123. Jan Pietersz Rollaert

CR-1609-D/F (lezen, schrijven)

124. Jan Pietersz de Wolff

CR-1589-S, Oosteinde, TB-1602 schoolmr , Vlamingstraat, tr Lysbeth Jansdr

125. Jan Schot

ASL-1589, uit Delft, student te Leiden, HS-1600, schoolmr Verwersdijk-wz, AKD-1605 schoolmr , Broerhuislaan, lastert gereformeerde leer

126. Jan Sixtus

CR-1589-S, Verwersdijk

127. Jan van den Velde

[BR, 279, SP, 289] geboren te Antwerpen 1568, 1585-1592 te Delft, leerling van Felix van Sambeeck, tr te Rotterdam in 1592 Maaïke van Bracht, vanaf 1592 schrijfmr Latijnse school te Rotterdam, daarna Frans

schoolmr , vertrekt in 1619 naar Haarlem, ondertekent als Frans schoolmr formulieren van enigheid, vanaf 1621 als schrijfmr verbonden is Latijnse School aldaar, overleden te Haarlem in 1623

128. Jan Willemsz

LM-1581, van Friesland, ex-paap, schoolmr , e v Lubbe Jacobs, bij Gulden Hoefijzer

129. Jan Willemsz

CR-1616-S (lezen, schrijven)

130. Jannetge

HS-1600 schoolvr in poort Huich de draaier

131. Jannetge Cornelisdr

CR-1603-S, Grotebroerhuissteeg, HS-1600 schoolvr Molslaan-zz, LM-1607

132. Jannetge Harmansdr

CR-1604-F (lezen, schrijven, handwerken), van Leiden, WB-1605, houdt school, Voorstraat-oz, LM-1604 att Leiden, Voorstraat (zie zus Sara, nr 217)

133. Jannetge van der Loo

CR-1616-S (plus naaien en speldewerk), van Gent

134. Jannetge Rochusdr

CR-1601-Kinderschool, wed Hennicus de metselaar, Hopsteeg

135. Jannetge Willemsdr

CR-1600-S, e v Jan Jansz, goudsmid, Oude Varkensmarkt

136. Jannetge Willemsdr

CR-1618-S (plus handwerken), van Bergen-op-Zoom, wed Thomas Claasz

137. Jaques Volckaert

LM-1607 att Rotterdam, Raamsteeg, NK-1608 schoolmr en tapijtwever

138. Jaques Noy

DB-1619 schoolmr , e v Maertge Ariens

139. Jasper Beck

[BR, 283-284] schoolmr te Antwerpen 1575, mogelijk 's-Hertogenbosch 1577, CR-1589-F/D, PB-1592 schoolmr (borg), HS-1600 schoolmr Oude Delft, TB-1605 Frans schoolmr , weduwnaar, Voorstraat, tr Aefge Hendricks van der Burch, BG-1606, NK-1608 zijn weduwe Aefge Hendricks krijgt att op Pijnacker

140. Jeremias Jacobsz Langhsweert

CR-1620-S, TB-1621 Frans schoolmr , achter Gasthuis, tr Anaentge Jansdr, AD-1645 schoolmr chantaat-school

141. Johannes

AKD-1587 voorzanger, heeft consent als schoolmr gekregen (lezen, schrijven, catechismus), zal met kinderen ter kerke komen, krijgt huis van kerkmrs op H Geestkerkhof en zekere toelage

142. Johan (Hans) de Visch

CR-1589-F/D, LM-1604 schoolmr , Wijnstraat (Draak), NA-1596 e v jonkvrouwe Mana van den Luffel, NK-1608 schoolmr

143. Jonas Abrahamsz

CR-1606-F

144. e.v. Joost Marchelis

LM-1600 echtgenoot lidmaat, CR-1606-Kinderschool (geen paapse boeken leren), hun dochter Sandrijntge Joost Marcelis, Cockelaan (zie nr 215)

145. Joost

LM-1593 schoolmr , Koornmarkt

146. Joost van Wondergem

TB-1587 schoolmr , van Haersele in Vlaanderen, in de Coopman, tr Elisabeth Vrients, van Antwerpen, LM-1587 zijn bruid arriveerde met att uit Thielt

147. Jopge Jorisdr

LM-1597, CR-1597-S

148. Josias de Lespiere

CR-1599-S

149. Josue van der Linde

CR-1619-S, PB-1619 schoolmr , van Leiden

150. Judith Andriesdr

CR-1589-S, uit Den Haag, bij Oude Kerk, WB-1605 houdt school, e v Marcus Pels (?), Choorstraat

151. Judith Coenraatsdr

LM-1596 dienstmaagd, Voorstraat, WB-1605 houdt school, Vluuw, later Zeepsteeg

152. Lambrecht Davidsz (Danijn)

LM-1584 att Dendermonde, schoolmr bij Nieuwe Kerk, e v Vijntge, CR-1589-D/F, uit land van Luik, AKD-1591 tijdelijk gevlucht wegens schulden

153. Louris Pietersz Wijs (Suijs)

CR-1607-D (lezen, schrijven, rekenen), LM-1607 att De Lier, Kromstraatsteeg, AKD-1607 schoolmr en voorzanger Nieuwe Kerk, onder censuur, viel dronken in het water, JK-1609/1610 schoolmr en voorlezer uitbetaald, TB-1610 tr Catharina Cornelis, van Amsterdam, Oudelangendijk, BG-1611

154. Lysbeth Hendricksdr

CR-1597-S, Doelstraat

155. Lysbeth Jansdr

HS-1600 schoolvr Voorstraat-wz

156. Lysbeth Jansdr

NK-1608 schoolvr, ex-e Cornelis Dircks van Nieuwvaert, schoolmr, Gasthuislaan

157. Lysbeth Jansdr

NK-1608 schoolvr, weduwe, Molslaan-nz, LM-1609 schoolvr, genoemd als hospita van lidmate

158. Lysbeth Jorisdr

CR-1609-S, ongehuwd, Vissteeg

159. Lysbeth Sibbrandsdr

CR-1615-S (lezen), wed Abraham Pietersz Bayert

160. Maaïke Bosch

LM-1583 att Antwerpen, CR-1589-S, e v Jacob Davidsz

161. Maaïke Fransdr

CR-1610-S (lezen, schrijven)

162. Maaïke van Ypelair

CR-1589-S, e v Pauwels Virult, procureur en notaris, LM-1589 Burgwal, van Breda

163. Maerten Mintens

LM-1576, van Antwerpen, schoolmr, e v Barber Willemsdr, vertrok naar Noord-Holland

164. Maerten Roelofs

NK-1608 schoolmr in het Weeshuis, NA-1610 schoolmr Weeshuis

165. Maerten Winselaus Wentzel

LM-1587 att, schoolmr, Verwersdijk (Blauwe Hand), AKD-1591/1592 Frans schoolmr, van Aken, conflict met mr Felix van Sambeek over het gebruik van lessen Italiaans boekhouden, [BR, 264] in 1588 verscheen te Delft van Martijn Wentselaus een "*Instrucysie op het Italiaens bouckhouden*", AKD-1592 vertrekt met att naar Rotterdam, [BR, 264] tr 1586 te Rotterdam Sara Nicolaasdr Bisschops van Antwerpen, uit Delft

166. Machtelt Cornelisdr

LM-1584 att Den Haag, CR-1589-S, Ursulaklooster

167. Machtelt Gillisdr

CR-1613-S (kleine kinderen), wed Frans Cornelis, goudslager

168. Margaretha

LM-1585 att Antwerpen, CR-1589 D, van Aalst, Turfmarkt, e v Jan Fasseel, schoolmr, samen consent

169. Maria Strick

[BR, 273-274] geboren te 's-Hertogenbosch, dochter van schoolmr Jasper Beck (nr 139), tr 1598 te Delft Jan Strick, schoenmakersgezel, zette waarschijnlijk school vader voort, noemde zich in haar dne kalligrafische publicaties Franse school houdend, aanvankelijk (1607) te Delft, later in Rotterdam (1615) tot ca 1630

170. Maritge Adriaensdr

CR-1597-S (schrijf en leesondericht), Geerweg

171. Maritge Arendsdr

CR-1589-S, Markt

172. Maritge Claesdr

CR-1597-S, e v Cornelis Jansz Groen, Verwersdijk

173. Maritge Cornelisdr

CR-1598-S, Molslaan

174. Maritge Dijerten

CR-1597-Kinderschool, wed Dirck Anthonisz, lijndraaier, Kloksteeg, NK-1608 schoolvr LM-1612 schoolvr

175. Maritge Hendricksdr

CR-1589-S, Koornmarkt, LM-1601, NK-1608 schoolvr , wed v Cornelis Dircks, schipper

176. Maritge Jansdr

CR-1597-S, wed Jacob Cornelisz, tuinman

177. Maritge Jorisdr

CR-1598-D, geboren te Steenwijk

178. Maritge Pietersdr

CR-1597-S, wed Simon Hendricksz, biersteker in stenen molen bij de Vest

179. Maritge Reynbrantsdr

CR-1589-S, Turfmarkt, LM-1601

180. Maritge Rochusdr

CR-1598-D, dr v Rochus Anensz Bijlewerff

181. Maritge Simonsdr

CR-1597-S, wed Willem Jansz, Vest bij stenen molen

182. Martijn van der Biest

LM 1585, ondermeester bij Hans van Swoll, schoolmr tegenover Bagijnhof

183. Martijn Everard

CR-1609-F (Franse les langs de huizen), ex-monnik, geboren St-Omaer in Waasland

184. Martijntge Maertensdr

LM-1582 schoolhoudster Agnietenklooster, CR-1597-D, Verwersdijk, in verleden door burgemrs geconsenteerd Duitse school te houden, opnieuw consent, WB-1605 o d houdt school, Varkensmarkt

185. Matthijs Mintens

[BR, 135] van Antwerpen, LM-1576, schoolmr vreemde, woont bij mr Bartholomeus [Cloot?], 1574-1576 ondermr Franse school te Delft, start in 1576 te Leiden Franse school, gehuwd met Barbara, hebben twintig scholieren in huis, twee zonen schoolmr (zie bijlage G, nr 20), nog vermeld in 1584

186. Meijnsge Aelbrechtsdr

CR-1598-D, e v Aelbrecht Jonsdr

187. Michiel Cornelis

AKD-1594 schoolmr , Brabantse Turfmarkt, zakelijk geschil

188. Michiel Raphael van Lodensteijn

MB-1581 consent D (lezen, schrijven, rekenen), expliciet verbod Latijn-onderricht

189. Michiel Hendricksz Bramius

CR-1609-D, LM-1610, schoolmr Broerhuis, ACRotterdam-1619 schoolmr te Delft, preparatoir geëxamineerd, predikant te Rhoon van 1619 tot zijn overlijden in 1632

190. Michiel Michielsz Vosmaer

CR-1605-private Latijnse school, broer van apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer

191. Moyses van Etteren

CR-1609-D en Italiaanse school, zilversmid

192. Neeltge Ariensdr

CR-1598-S, e v Rombout Jonsz, Buitenwatersloot

193. Neeltge Jansdr

CR-1609-S, weduwe

194. Neeltge Pietersdr

LM-1587, CR-1589-S, wed Cornelis Anensz, mandemaker, Giststeeg

195. Neeltge Pietersdr

CR-1597-S, e v Thonniss NN

196. Nicolaes Dircksz

LM-1586 att Herenthals, schoolmr , e v Willemijntge, [BR, 106] door Delftse magistraat in 1586 aangesteld als secretaris en schoolmr te Overschie

197. Nicolaes Godefroij

CR-1621-F (plus rekenen), van Rouaan in Frankrijk

198. Pauwels Matruijt

LM-1587 att Antwerpen, Markt (Gulden Mortier), CR-1607-S (langs de huizen leren)

199. Pieter

HS-1600 schoolmr Nieuwekerk-nz

200. Pieter Cornelisz

LM-1594 att Esselyckerwoude, schoolmr

201. Pieter Huigensz

CR-1613-S (lezen, schrijven langs huizen)

202. Pieter Jansz van Luffele

LM-1603 att Alphen, schoolmr en passementwerker, Rietveld-nz, CR-1603-S (lezen en schrijven), Rietveld, ACDordrecht-1603 als schoolmr naar Oud-Alblas

203. Pieter Jansz Brasser

CR-1589-D, consent in 1619 overgenomen door Pieter van der Schuijer, TB-1600 schoolmr, tr Neeltge Crijnsdr, NK-1608 e v Neeltge Crijnsdr, lidmate, naast Nieuwe Kerk, NA-1612 schoolmr

204. Pieter Jansz Vriemerssen

schoolmr Kethel 1589-1592, AS-ZH-1590 schoolmr in Kethel, vraagt synode hulp bij vinden andere standplaats, verwezen naar Moordrecht, LM-1592 att Schiedam, ex-schoolmr in Kethel, Huytersteeg, e v Gnetge Pieters

205. Pieter Pow (Role?)

LM-1583 att Middelburg, van At in Henegouwen, schoolhouder, Koornmarkt (Gulden Arend)

206. Pieter van der Schuijer

CR-1619-S, burger van Delft, consent (i p v Pieter Brasser)

207. Pieter Sterlinx

[BR, 271] in 1568 te Londen onder vluchtelingen, schoolmr te Antwerpen 1569-1573, LM-1573 schoolmr, van Antwerpen, e v Leentge, AKD-1574 vermaand bij kinderen in catechismusprek te blijven, AKD-1575 onder censuur wegens prognostication en kinder-redenijkersspel op zondag, [BR, 272] verzorgde als Frans schoolmr te Delft uitgaven van *Het Beleg van Haarlem en Sancerre*, 1577-1580 Frans schoolmr te Brielle, ook daar onder censuur wegens bemoeienis met redenijkers, 1581-1583 Frans schoolmr te Mechelen, in 1585 naar Den Haag, waar hij overleed tussen 1636 en 1640

208. Pieter Verbueren

CR-1618-overname school zal Mana Duijst

209. Philips Davidsz (Dabin)

LM-1598 att Woerden, Frans schoolmr, e v Tanneke Cemeij (Remey), naast Nieuwe Kerk (Hek), CR-1598-F, van Antwerpen

210. Philips Jansz Marinier

AKS-1587 schoolmr Schipluiden, LM-1593 att, schoolmr, e v Lysbeth Adnaens, LM-1602 met att terug uit Schipluiden, Buitenwatersloot

211. Philips de Vroijlicke

LM-1577, att Engeland, van Oudenaarden, schoolmr, St-Ursulen, e v Jannetge Hillegersdr

212. De la Rose

AKD-1582 Frans schoolmr, kwestie om trouwbelofte

213. Samuel Jacobsz Louff

TB-1605 koekbakker, tr Neeltge Pietersdr van Breda, LM-1606 koekbakker, Papenstraat, CR-1611-S (lezen, schrijven, rekenen), ACD-1612 schoolmr te Naaldwijk, in problemen door verkoop heerlijkheid, vraagt hulp classis bij zoeken nieuwe betrekking, nog in 1613 te Naaldwijk

214. Samuel Packe

CR-1613-D (lezen, schrijven), AD-1614 e v Kateline Boreel, tot overlijden in 1614 bedeed door charitaatkamer

215. Sandrijntge Joostensdr

LM-1605 dr van Joost Marcelis (zie moeder, nr 144, ook schoolvr), CR-1611-Kinderschool (kleine kinderen leren lezen)

216. Sara Fockeels

CR-1616-S (leren lezen, schrijven aan jonge kinderen), e v Jeremias Daman

217. Sara Harmansdr

CR-1604-S, van Leiden, WB-1605 houdt school, Voorstraat-oz, LM-1604 att Leiden, Voorstraat (zie zus Jannetge, nr 132)

218. Sara Remerc

CR-1603-S, e v Jan Claesz, schilder, Oosteinde

219. Simon Bossuyt

LM-1597 breier, att , Vissteeg, WB-1605 schoolmr , Janvaersteeg, NK-1608 schoolmr , Vlamingstraat-zz, e v Jacomijntge

220. Simon Dircksz

LM-1594 att Zoetermeer, schoolmr in Weeshuis, AKD-1610 onder censuur wegens dronkenschap, straatru-moer en kwaadspreken over kerkeraad, AKD-1616 onder censuur om onbekende redenen

221. Simon Jansz Helmeus

1564-1572 leraar/conrector LS Delft en rector Fraterhuis, gevlucht, eed van trouw bij terugkeer in 1579, CR-1589-S, 't-Vierendeel

222. Soetge Jansdr

CR-1589-S, naast Nieuwe Kerk

223. Susanne Preuve

LM-1594 att Culemborg, CR-1594-S, wed Germt van Calckers (Kalcker)

224. Tanneke Gerbrantsdr

CR-1589-D, van Antwerpen, e v Gillis Vermeulen

225. Thonis Arentsz van Dijck

LM-1609 kuiper, Vrouwjutteland, CR-1613-S (lezen, schrijven, rekenen)

226. Thoontge Hendricksdr

CR-1603-S (lezen, schrijven, naaien), wed Pieter Theeusz, oud-schoenmaker, Zuideinde

227. Thijs Pietersz

CR-1609-S, DB-1617 schoolmr , e v Pieternelle Jans

228. Tobias Aelbrechtsz van Schilperoort

CR-1603-S, LM-1603 att Zevenhuizen schoolmr , Rietveld

229. Trijntge Ariensdr

CR-1589-S, in de Vergulde Draak

230. Trijntge Jorisdr

CR-1589-S, Markt

231. Trijntge Cornelisdr

CR-1589-S, Bagijnhof

232. Trijntge Sebastiaensdr

LM-1575 bij Ham, CR-1599-S, wed Jan Jansz, schrijnwerker, Zuideinde

233. Trijntge Willemsdr

LM-1610 schoolhoudster, Buiten Watersloot, AKD-1621 schoolvr , onder censuur na ruzie

234. Willem Dircksz

CR-1601-F/D, HS-1600 schoolmr in poort Pontemarkt-wz, LM-1603 schoolmr Molslaan-nz

235. Willem Dircksz

LM-1600 att Den Haag, schoolmr , e v Hester Jans, Brabantse Turfmarkt (Houten Hoofd), CR-1613-S (lezen, schrijven, rekenen)

236. Willem Gillisz de Bruijn

LM-1600 Gasthuissteeg, CR-1601-D

237. Willem Jansz

HS-1600 schoolmr Waterslootsepoort

238. Willem (Guillaume) Philippusz du Rieu

ACDen Haag-1587 schoolmr te Monster, ondertekent catechismus en geloofsbelijdenis, AKD-1593 schoolmr Oude Kerk, ACL-1604 overleden, NK-1608 weduwe van deze schoolmr Jannette du Rieu

239. Willem (Guillaume) Willemsz du Rieu

Zoon van nr 238, TB-1600 schoolmr uit land van Aalst, bij Oude Kerk, tr Floortge Jacobsdr van Cleven uit Kortrijk, NK-1608 schoolmr en voorlezer Oude Kerk, e v Baertge Holvoet, JK-1609 etc schoolmr en voorlezer Oude Kerk uitbetaald, ACD-1619 ondertekening Formulieren van Enigheid, BG-1646

240. Willem Silvius

TB-1596 schoolmr , Molslaan, tr Mantge Thonisdr, weduwe [BR, 268] zoon van boekdrukker Willem Silvius uit Leiden

241. Willem Willemsz Kick (Kijck)

CR-1598-F/D, LM-1598 schoolmr , Brabantse Turfmarkt, AKD-1605/1610 onder censuur wegens exhibitionis-me

242. Wijfventge Pietersdr

CR-1602-Kinderschool; LM-1603 Oude Delft (Kleine Pauw)

243. Wouter Ariensz

CR-1610-D.

244. Zeger Cornelisz

LM-1598 ballenmaker, Molenstraat, e.v. Dorothé Lenaerts; CR-1598-S, Molenstraat

BIJLAGE I.

SCHOOLMEESTERS OP DE DORPEN (per plaats chronologisch gerangschikt)

Berkel

1. Lenaert Jansz Vennecool

SvH-1595 schoolmr , ACL-1597 nog te Berkel als zoon (de predikant Johannes Fenacolijs) in Statencollege zit, zie ook onder 't-Woudt

2. Claes Pietersz Glabbinck (?)

AKB-1608 (school)mr , att van Leiden, met echtgenote

3. Michiel Dircksz

AKB-1616 schoolmr , met att uit Nootdorp

4. Abraham Jansz

LMB-1619 schoolmr , met att uit Delft, e v Esther Dirksdr, ACDA-1620 ondertekent Formulieren van Enigheid

Honselersdijk

1. Jeremias

AKD-1602 schoolmr op Honselersdijk, door Naaldwijkse kerkeraad gecensureerd wegens vechten

2. Johannes Gillisz

SvH-1603 schoolmr op Honselersdijk, krijgt tractement

3. Lenaert Jansz Vennecool

AKW-1606 als schoolmr vanuit 't-Woudt vertrokken naar Honselersdijk (zie ook onder 't-Woudt en Berkel), AKN-1606/1607 schoolmr , ouderling in kerkeraad Naaldwijk

4. Job Huigsz

AKN-1615/1617 schoolmr op Honselersdijk, ouderling in kerkeraad Naaldwijk, AKN-1617 schoolmr , door kerkeraad Naaldwijk vermaand wegens dronkenschap, LMN-1619 schoolmr , komt voor op lidmatenlijst, ACDA-1619 ondertekent Formulieren van Enigheid, AKN-1620/1621 opnieuw ouderling

Kethel

1. Claes Claesz van Swieten

GK-1586 schoolmr , krijgt jaarwedde van 50 gld

2. Cornelis Jansz

predikant, tevens schoolmr van 1592 tot 1608 (zie bijlage E, nr 038)

3. Pieter Jansz Vriemerssen

1589-1592 (zie onder Delft, bijlage H, nr 204)

4. Cornelis Claesz Slot

ACD-1607-1619 schoolmr , weigert ondertekening Formulieren van Enigheid

De Lier

1. Arent Jansz

LMD-1574, schoolmr in De Lier, gevlucht naar Delft

2. Cornelis Jacobsz

DK-1577 schoolmr

3. Claes Adriaensz Metzli (?)

AKN-1581-1583 schoolmr in De Lier

4. Philip Evraerdis

DK-1590 schoolmr

5. Cors Claesz

AKL-1595, schoolmr , e v Geertge Jans, aangenomen als schoolmr met att van Zevenhoven, AKL-1595 onder censuur wegens voortijdig vertrek en plichtverzuim

6. Gijsbrecht Adriaensz

DK 1601-1602 schoolmr, LM-1602, ex-schoolmr in De Lier, met att vertrokken naar Delft

7. Louris Pietersz Suijs (Sweijs)

AKL-1605-1606 schoolmr in De Lier (zie onder Delft, bijlage H, nr 153)

8. Abraham Willemsz de Roo

ACD-1619 schoolmr , ondertekent Formulieren van Enigheid, LML-1628 schoolmeester in De Lier, e v Aegtge Jansdr, DK-1639 schoolmr

Maasland

1. David Willemsz de Roo

ACDa-1619 schoolmr , ondertekent Formulieren van Enigheid

Maassluis

1. Arnoldus Rutters

ACD-1584 schoolmr , geëxamineerd door classis, heeft weinig kennis van religie, voor half jaar aangenomen

2. Paschasius

ACD-1602 schoolmr , wil proponeren om t z t naar Brabant of Vlaanderen terug te keren

3. Gerrit Simonsz

AKD-1605 oud-schoolmr te Maassluis en Zevenhuizen, kandidaat voorlezer en -zanger te Delft (zie onder Delft, bijlage H, nr 70)

4. Jan Pietersz

AKM-1606 schoolmr , heeft zonder overleg met predikant en kerkeraad foutief bord met 10 geboden gemaakt en in kerk opgehangen, 1607 dienst opgezegd door kerkmrs wegens ongeoorloofde absentie om in Leiden zieke vader te bezoeken, gemene bureu accepteren dat hij nog tot begin 1608 zou blijven, uit diakonierekeningen blijkt dat hij nog tot mei 1610 is gebleven

5. Cornelis Adriaensz van der Hout

LMD-1602 komt naar Delft met att 't-Woudt, LMM-1610 schoolmr te Maassluis met att 't-Woudt, ACD-1619 ondertekent Formulieren van Enigheid, DRM-1621 in dienst tot mei 1621, e v Gerritge Cornelis

Naaldwijk (zie ook Latijnse School)

1. Jacob Jansz Marck

NA-1593 schoolmr , e v Gnetge Jacobsdr

2. David de Colcellis

AKN-1595-1599 meester, waarschijnlijk voor de aan de Latijnse School verbonden Duitse afdeling

3. Samuel Jacobsz Louff

ACD-1612 schoolmr (zie onder Delft, bijlage H, nr 213), DBN-1613 nog in maart schoolmr te Naaldwijk

4. Jan J. Schoonbroot

ACDa-1619 ondertekent Formulieren van Enigheid, DBN-1624 gehuwd met Annetge Garbrantsen

Nootdorp

1. Dirck Boudewijnsz

TB-Nootdorp-1586 schoolmr , tr als weduwnaar Maritge Michielsdr, LMN-1587 schoolmr en secretans, doet belijdenis, ACD-1619 ondertekent formulieren van enigheid, DB-Nootdorp-1601 schoolmr , secretans en schout van Hoogeveen

2. Boudewijn

ACDa-1619 schoolmr , ondertekent Formulieren van Enigheid

Overschie

1. Nicolaes Dircksz

1586 schoolmr en secretans (zie onder Delft, bijlage H, nr 196)

2. Cornelis Joosten

ACD-1604 schoolmr , wil proponeren, mag voor Amsterdam als ziekentrooster naar de Oost

3. Matthijs Gerritsz

ACD-1619 ondertekent Formulieren van Enigheid

Pynacker

1. Adriaen Jacobsz

BA-1576-1590 en 1598-1610 koster-schoolmr

2. Pieter Boogaert

BA-1590 koster-schoolmr

3. Mathijs Pietersz

BA-1610 - ca 1614 koster-schoolmr, DB-Pijnacker-1612 gehuwd met Kommertge Lodewijksdr

4. Michiel Hendricksz

BA-1614-1618 koster-schoolmr, TB-1610 schoolmr tot Pijnacker, tr Commertge Lodewijksdr uit Delft

5. Daniël Huigensz de Grans

BA-1618-1622 koster-schoolmr, ACD-1619 schoolmr, ondertekent Formulieren van Enigheid, DB-1621 gehuwd met Judith Spoors

Schippluuden

1. Phillips Jansz Marinier

SvH-1587 door inwoners aangenomen als schoolmr en koster, met goedkeuring classis, LMS-1595 schoolmr, dochter doet belijdenis, LMD-1602 schoolmr met att Schipluuden (zie Delft, bijlage H, nr 210)

2. Cornelis den schoolmeester

AKS-1595

3. Jan Cornelisz

AKS-1598 schoolmr, dagelijks klachten dat zijn handschrift niet deugt, krijgt bijles van de predikant, TB-1598 van Delft, schoolmr te Schipluuden, tr Jacomyntge Thijssen uit Delft, LMD-1602 met att Schipluuden, Nieuwelangendijk

4. Jan Maertensz

AKS-1604 schoolmr, e v Claertge Pietersdr, gekozen tot ouderling, opnieuw in 1609 en in 1618

5. Jan Harpersz

LMS-1616 schoolmr, e v Machteltge Willemsdr, vertrokken

6. Arien Jansz van den Meer

LMS-1619 schoolmr, vertrokken naar Overschie

7. Christiaan Dircksz

ACD-1619 schoolmr, ondertekent Formulieren van Enigheid, proponeert, ook in classis Dordrecht

Vlaardingen

1. Meester Jan

OAV-1583 dienst opgezegd wegens klachten

2. Aernt Rutgersz

OAV-1583 als schoolmr aangesteld

3. Willem Crijnsz

AKD-1593 schoolmr te Vlaardingen, kandidaat voor ambt ziekenbezoeker te Delft, vanaf 1596 predikant (zie bijlage E, nr 013)

4. Ferminius Trottereus

van Brugge, boekdrukker te Delft 1578-1587 bij Agniesge Bruijnen, docent Zeevaartschool Rotterdam, OAV-1603 ordinans schoolmr te Vlaardingen, in dienst van de parochie, dienst opgezegd, ACD-1604 wegens vechten onder censuur, houdt daarop thuis met gezin avondmaal

5. Jan Bartholomeusz

schoolmr 1603-1609 (zie onder Delft, nr 105)

6. Schipplius van Ilen

OAV[303]-1609 uit Den Haag naar Vlaardingen gehaald als schoolmr Nog genoemd als schoolmr in 1613

7. Johannes Keppens

ACD-1619 schoolmr ondertekent Formulieren van Enigheid

Wilsveen

1. Petrus Maertensz

LMW-1585 schoolmr, echtgenote Baefge werd lidmate

2. Jan van der Dolegen

1587 (zie onder Delft, bijlage H, nr 108)

3. Pieter Pietersz Wils

LMW-1589 met att, schoolmr, vertrokken 15, LMW-1597 teruggekeerd als schoolmr, vertrekt met att 1613

4. Abel Moerman

LMW-1592 met att gekomen uit Oudenhoom, schoolmr

5. Cornelis Huigensz Los (Clos, Elos)

LMW-1613 met att gekomen uit Noordwijk, schoolmr , ACD-1619 ondertekent na aarzeling Formulieren van Enigheid in 1620, AK-Leidschendam-1620, schoolmr beschuldigd van overspel, destijds in Noordwijk, zaak afgedaan, Los stond later in Pijnacker, BA-1627-1630

6. Jan Aelbrechtsz

LMW-1615 met att gekomen uit Zoeterwoude, aspirant-schoolmr , vertrekt 1616 naar Leiden

't-Woudt

1. Lambert Jacobsz

AGK-1580 schoolmr en koster

2. Jacob Lambrechtsz

AKW-1591 als schoolmr en koster aangenomen, in 1594 door kerkeraad vermaand na ruzie, LMD-1599 met att 't-Woudt, landwerker

3. Adriaen Jacobsz

AKW-1595 als schoolmr en koster aangenomen, e v Mantge Meesdr, vertrokken 1596

4. Lenaert Jansz Vennecool

AKW-1596 schoolmr , ouderling in 1600, krijgt van H-Geest in 1603 dne gld om arme kinderen te leren, in 1606 vertrokken naar Honselersdijk (zie daar en onder Berkel)

5. Jacob Jansz de Vrunde

AKW-1606 aangenomen als schoolmr , vertrokken in 1607, krijgt pas att na schuldbekentenis over dansen op bruiloft en onterechte aantijgingen tegen predikant, LMD-1608 met att Schipluiden, kleermaker

6. Cornelis Ariensz van der Hout

AKW-1607 schoolmr , was ook al in 1602 in 't-Woudt (zie ook Maassluis)

7. Jan Jacobsz

AKW-1616 schoolmr , vertrekt naar Ottoland, ACDordrecht 1619/1620, secretaris Ottoland

8. Crijn Rochusz

AKW-1616 met att uit Delft, aangenomen als schoolmr , vertrekt in 1617

9. Pieter Pietersz van der Maes

AKW-1617 aangenomen als schoolmr en koster, e v Gnetge Anensdr, vertrekt in 1619

10. Gerrit Pietersz Benier

AKW-1619 met att uit Den Haag, schoolmr , ACDa-1619, ondertekent Formulieren van Enigheid, vertrekt in 1620 naar Wateringen

11. Hendrick Simonsz

AKW-1620 aangenomen als schoolmr en koster, vertrokken in 1620

Zoetermeer

1. Sebastiaen Willemsz

ACD-1587 schoolmr , afgezet, vertrekt naar Overschie, waar hij in 1590 Frans schoolmr genoemd wordt, slepende affaire voor classis met predikant van Zoetermeer, Wijnand van Beeck

2. Claes Corsz Harlaer

ACD-1619/1620 schoolmr , verzet zich tegen ondertekening Formulieren van Enigheid, remonstrant, ACD-1621 zal te Delfgauw school gaan houden

Zouteveen

1. Willem Claesz

ACD-1620 schoolmr , vraagt uitstel ondertekening Formulieren van Enigheid, zegt inhoud niet te begrijpen

Gebruikte afkortingen bij bijlagen h en i:

ACD	- Acta Classis Delft en Delfland
ACDa	- Archief Classis Delft en Delfland, ondertekening Formulieren van Enigheid door schoolmeesters
ACL	- Archief curatoren universiteit Leiden
AD	- Archief diakonie en KvC
AKB	- Acta kerkeraad Berkel
AKD	- Acta kerkeraad Delft
AKL	- Acta kerkeraad De Lier
AKM	- Acta kerkeraad Maassluis
AKN	- Acta kerkeraad Naaldwijk
AKS	- Acta kerkeraad Schipluiden
AKW	- Acta kerkeraad 't-Woudt
ASL	- Du Rieu (1875)
AS-ZH	- Acta particuliere synode Zuid-Holland
AWK	- Archief Waalse Kerk Delft, nr 142 notulenboek
BA	- Balkenende (1986)
BG	- Begraafboek
BR	- Bniels (1972/73)
CR	- Consentregister
D	- consent Duitse school
DB	- Doopboek Oude Kerk
DK	- Van Dijk (1981)
DRM	- Diakonierekeningen Maassluis
F	- consent Franse school
GK	- Rekeningen Geestelijk Kantoor te Delft
HS	- Haardstedenregister 1600
JK	- Jaarrekeningen kerkmeesters
LM	- Lidmatenregisters (chronologisch), onder dorpen met toevoeging beginletter plaatsnaam
MA	- Marnef (1987)
MB	- Memoraalboek burgemeesters Delft
NA	- Notarieel archief Delft
NK	- Nomenklator 1608-1608
OAV	- Oud archief Vlaardingen
PB	- Poorterboek Delft
S	- consent schoolhouden algemeen
SP	- Spaans (1989)
SvH	- Resoluties Staten van Holland
TB	- Trouwboeken Delft (NH)
TR	- Thesauner rekening Delft
VE	- Veldhuijzen (1993)
VR	- Resoluties Veertigraad Delft
WB	- Wijkboekje Arent Cornelisz 1604-1605

NOTEN

BIJ DEEL 5

- 1 Zweig (1988) 322-325 Deze novelle is bedoeld als allegorie op het nationaal-socialisme en handelt over Sebastiaan Castello, de verdediger van Michael Servet
- 2 Kohler, (1932-1942) II, 619, 662
- 3 Plomp (1969) 351
- 4 Plomp (1969) 218
- 5 Kingdon (1972) 14 / vgl ook Kingdon (1990)
- 6 Monter (1976) 467-484
- 7 Vgl Schutte (1992) 692 Overigens heeft Kingdon zich inmiddels aanmerkelijk positiever uitgelaten over het Geneefse consistorie In een in september 1992 te Oxford gehouden lezing heeft hij erop gewezen dat deze kerkeraad drie basisfuncties vervulde als raadgevend orgaan, als onderrichtende instelling en als een soort rechtbank Alleen de laatste functie heeft volgens hem algemeen de aandacht getrokken Zijn lezing zal binnenkort worden gepubliceerd in de congresbundel RM Kingdon, The Geneva consistory in the time of Calvin, in A Pettegree, A Duke, G Lewis (red.), *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge 1994
- 8 Zie biogrammen, bijlage E, nrs 011, 016 en 074
- 9 Bouwman (1912) / Rutgers (1918)
- 10 Kamphuis (1986) 3
- 11 Zie bijvoorbeeld de werken van Reitsma, Lindeboom (1833) / De Jong (1978)
- 12 Knappert (1911-1912) I, 172
- 13 Knappert (1911-1912) I, 183-184 / Wumkes (1904) 75
- 14 Duker (1885) 247
- 15 Duker (1885) 253
- 16 Guittart (1910) 897
- 17 Van Veen (1909) 3-4
- 18 Van Veen (1909) 7
- 19 Vergelijk voor een begripsbepaling van de Nadere Reformatie Bienen (1983) 109-116
- 20 Van Veen (1909) 24
- 21 De eerste sleutel is volgens de Heidelbergse Catechismus van 1563 (Zondag 31) de verkondiging van het Heilig Evangelie
- 22 Van Veen (1909) 48 Zie ook Van Veen (1905a)
- 23 Evenhuis (1965-1978) II, 165
- 24 Evenhuis (1965-1978) II, 122, 161 Zie Huizinga (1976) 51 Vgl ook de opvatting van Burke (1990) 203, die betoogt dat katholieken doorgaans streefden naar aanpassing van volkscultuur, terwijl protestanten uit waren op afschaffing
- 25 Evenhuis (1965-1978) II, 165
- 26 Van Deursen (1974) Woord vooraf de door hem geraadpleegde kerkeraadsacta zijn niet geselecteerd op wetenschappelijke criteria zoals representativiteit, maar op de mogelijkheid de bron tijdelijk op het Algemeen Rijksarchief gedeponeerd te krijgen
- 27 Van Deursen (1974) 203, 208
- 28 Van Deursen (1974) 215
- 29 Bertheau (1970)
- 30 Vogler, Estèbe (1976) Zij onderscheiden de volgende terreinen La contrôle de la pratique religieuse, la répression des blasphèmes, la sanctification du dimanche, les difficultés du cloisonnement confessionnel, vers l'élimination partielle des pratiques magiques, La construction de la famille calviniste, vers une société fraternelle, vers une société assagie, vers une société du travail honnête
- 31 Vogler, Estèbe (1976) 385
- 32 Vogler, Estèbe (1976) 386
- 33 Soman (1980) 4

34. Soman (1980) 13, 19-20.
35. Soman (1980a) 193.
36. Garrisson-Estèbe (1980).
37. Schilling (1983) 278. Zie ook Schilling (1989) waarin hij het actievelde "Individuele Kirchengucht" voor Emden nader uitwerkt
38. Eerst onderscheidt Schilling zes tucht-sectoren (178), veel later voegt hij er een zevende sector aan toe, terwijl hij even later abusievelijk spreekt over acht sectoren (199).
39. Schilling (1983) 302.
40. Schilling (1983) 306-307.
41. Schilling (1983) 303-306
42. Vergelijk Spiertz (1985) 169, die juist wijst op de grote rol van de vrouw in handel en nijverheid.
43. Vergelijk Wiesner (1987)
44. Spiertz (1985) 168-169.
45. Spiertz (1985) 151.
46. Mentzer (1987) 111-113.
47. Van Lieburg (1989) 9.
48. Van Lieburg (1989) 98. Overigens ontbreken in de opgave van de door de auteur geraadpleegde studies over de tucht belangrijke bijdragen als die van Kingdon en Vogler en Estèbe.
49. Parker (1988) 18-19.
50. Kloek (1990) 78-121.
51. Roodenburg (1990).
52. Roodenburg (1981/82).
53. Boersma (1994) 109-112, 125-187.
54. Dankbaar (1956) 6.
55. AKD: 24-6-1579.
56. Davis (1982) 43-56 / Bumett (1991).
57. Richter (1867) I, 290-293 / Van 't Spijker (1970) 193-199.
58. Richter (1867) II, 45-46 / Van 't Spijker (1970) 239-250 / Van Ginkel (1975) 165-166
59. Stempel (1990) 36
60. Van 't Spijker (1970) 173 / Kingdon (1990) 161. De Vries (z.) 64-70 betoogt tegen Plomp dat de voorzichtige bewoordingen waarin Calvin zich over de tucht als derde 'nota ecclesiae' heeft uitgelaaten, niet betekent dat hij deze gedachte nadrukkelijk afwees.
61. Plomp (1969).
62. Kingdon (1972) 6-9
63. Van Griethuysen (1876) 303-309. Vgl. Van Schelven (1909) 100-101. Zijn bestrijding van de opvattingen van Van Griethuysen werd reeds afdoende gepareerd door Dankbaar (1956) 22.
64. Plomp (1969) 85.
65. Duke (1990) 283-284 / Bartel (1981) 106-122 / Schilling, Schreiber (1989-1992) I, XIX.
66. Van Ginkel (1975) 169
67. Bartel (1981) 137-146 / Van Ginkel (1975) 171-183 / Van 't Spijker (1970) 425-427 / Van Schelven (1909) 80-99
68. Dankbaar (1956) 1-28
69. Decavele (1986) 48
70. Dankbaar (1956) 1 / Duke (1990) 285
71. Dankbaar (1956) 105-140.
72. Oberman (1988) 32.
73. Van Schelven (1909) 249-256 / Munch (1978) 102-103 / Kingdon (1967) 124 / Wesel-Roth (1954) 50-62 / Walton (1988/89) 205-246 / Hermann (1955) 22-36.
74. Sehling (1969) 54, 438 Vgl. Walton (1988/89) 219 / Wesel-Roth (1954) 62-64.
75. Goeters (1968) 19-23 / Rutgers (1980) 31-33.
76. De Jong (1978) 131
77. Van Griethuysen (1876) 335 / Vogler, Estèbe (1976) 365 / Garrisson-Estèbe (1980) 90-107.
78. Rutgers (1980) 68-74 / Plomp (1971) 98
79. Reitsma, Van Veen (1892-1899) I, 14

- 80 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 104
- 81 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 279
- 82 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 280 Vgl Wesel-Roth (1954) 54-55
- 83 AKD 13-1-1573, 26-1-1573
- 84 AKN 15-2-1575
- 85 ACD 6-10-1586
- 86 Rutgers (1980) 449
- 87 Rutgers (1980) 398 Vgl Plomp (1971) 117
- 88 Rutgers (1980) 503
- 89 Zie bijvoorbeeld over de situatie in de classis Dordrecht de overgens bepaald onduidelijke en magere beschrijving van de rol van de classis bij de tuchttoefening in de gemeenten van Tukker (1965) 42-59
- 90 AKW 3-12-1606
- 91 Bijv AKB 12-8-1590 / ACD 6-1-1592, 6-7-1609
- 92 AKD 19-10-1592
- 93 ACD passim
- 94 Zie boek 1, deel 1
- 95 Van Deursen (1974) 200 / Schilling (1983) 274-275 / Van Lieburg (1989) 69
- 96 Oberman (1988) 23
- 97 Rutgers (1980) 274-275 Zie voor een zeldzaam voorbeeld van een vermaning aan een niet-lidmaat de acta van de Dordtse kerkeraad Jensma (1981) 121
- 98 Plomp (1969) 321
- 99 Rutgers (1980) 277
- 100 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 314
- 101 AKS 12-11-1595 Zie ook AKB 17-3-1613
- 102 AKD 27-8-1578
- 103 AKD 25-3-1603 Ook AKD 16-6-1597, 14-4-1603, 20-10-1614
- 104 AKB 24-9-1608
- 105 AKD 18-3-1579, 10-6-1579, 9-4-1594, 22-9-1597, 24-4-1600
- 106 Garisson-Estèbe (1980) 100 / Bertheau (1970) 548 Zie ook Rutgers (1980) 65
- 107 Rutgers (1980) 91-92
- 108 AKD 14-6-1593, 20-10-1603, 12-4-1599, 10-8-1592, 2-2-1598
- 109 AKD 13-9-1604, 20-9-1604
- 110 AKB 8-8-1593
- 111 AKS 2-4-1599
- 112 AKB 4-1-1589
- 113 AKD 9-2-1587
- 114 AKB 4-4-1608
- 115 AKD 19-8-1585
- 116 AKS 24-3-1602
- 117 AKD 24-6-1605, 3-7-1600
- 118 Rutgers (1980) 260-261, 398, 504
- 119 Zie in dit deel hoofdstuk 2, pp 28-29
- 120 AKD 26-6-1600
- 121 AKM 9-4-1605
- 122 Bijv AKS 28-7-1595, 11-6-1600, 7-4-1607
- 123 Bijv AKL 14-11-1593
- 124 Bijv AKD 17-9-1590, 14-3-1594, 15-1-1595, 24-5-1599, 21-6-1604
- 125 AKW 25-7-1604 / AKN 7-5-1617
- 126 AKS 8-6-1608, 17-12-1612
- 127 AKN 14-7-1602
- 128 AKM 20-12-1609 / AKN 31-3-1613, 17-7-1616, 24-3-1619 / AKD 24-6-1584, 30-4-1589, 23-10-1592, 29-10-1593, 29-8-1597
- 129 ACD 27-9-1590

- 130 AKS 20-1-1595
- 131 AKS 6 12-1598
- 132 AKD 10-2-1620
- 133 AKL 18-12-1593
- 134 AKD 20-8-1582, 17-11-1603 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 247
- 135 AKD 22-10-1601, 26-10-1601, 26-12-1603
- 136 Rutgers (1980) 398, 411-412
- 137 Rutgers (1980) 503 Zie dit deel hoofdstuk 5
- 138 AKL 16 12-1582
- 139 Bijv AKD 26-2-1582
- 140 AKD 12-12-1580
- 141 Rutgers (1980) 82-84
- 142 AKD 11-9-1606
- 143 AKD 23-7-1578
- 144 AKM 17-3-1619
- 145 AKD 18-10-1610
- 146 AKD 14-4-1597
- 147 ACD 4-7-1600 / Reitsma, Van Veen, (1892-1899) III, 150
- 148 AKB 15 12-1619
- 149 AKD 20-1-1620
- 150 Jaanus (1950) 247 (Bijlage V, art 2)
- 151 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 314
- 152 AKD 4-12-1589
- 153 AKD 29-7-1602 en passim
- 154 AKD 9-3-1609
- 155 Bijvoorbeeld AKD 30-6-1597 Een opmerking van gelijke strekking is aan te treffen voorn het tweede actaboek van Schipluiden
- 156 Duker (1885) 249
- 157 AKN 27-2-1575, 29-6-1586 In Frankrijk beloofden gekozen kerkeraadsliden met de ondertekening van de confessie en de discipline nooit de geheimen van het consistone prijs te geven Garnison-Estèbe (1980) 100
- 158 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 314
- 159 AKM 9-11-1608
- 160 AKM 26 3-1606 / AKD 8 10-1590, 18-4-1605, 23-3-1620, 24-7-1581, 6-4-1609
- 161 Evenhuis (1965-1978) II, 162 / Roodenburg (1981/82) 267-268 / Van Lieburg (1989) 71 / Roodenburg (1990) 118-119
- 162 AKS 26-1-1597
- 163 AKL 2-9-1582
- 164 AKD 15-10-1601, idem 22-8-1605
- 165 AKD 10 11-1608
- 166 AKD 20-2-1581, 24-2-1581 / GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 314
- 167 AKWL 5 7-1620
- 168 AKS 15-7-1607
- 169 AKS 1594
- 170 AKD 24-9-1607, 25-4-1608
- 171 Oberman (1988) 23
- 172 Zweig (1988) 57
- 173 Weber (1984) 122
- 174 Van Deursen (1974) 200
- 175 Bakhuizen van den Brnk (1976) 115
- 176 Roodenburg (1981/82) 273
- 177 Van Deursen (1974) 200
- 178 AKD 16-7-1607
- 179 Bijvoorbeeld AKD 29-4-1579, 24-2-1592

180. Bijvoorbeeld AKD: 26-2-1582, 30-12-1582.
181. Roodenburg (1990) 244.
182. AKD: 2-5-1575.
183. Volledig afgedrukt bij Jaanus (1950) 247-249 (Bijlage V). De naamlijst van de opzieners heeft Jaanus niet afgedrukt. Deze is te vinden in GAD, Archief kerkerad Delft, inv.nr. 312.
184. Evenhuis (1965-1978) I, 148, II 161.
185. Plomp (1969) 141.
186. Garrison-Estèbe (1980) 105 / Bertheau (1970) 351 / Vogler, Estèbe (1976) 367.
187. Zie dit deel pp. 91-92.
188. Garrison-Estèbe (1980) 105. Vgl. ook Münch (1984), die wijst op de grote betekenis van de "Nachbarschaft" in de pré-industriële tijd.
189. AKB: 27-6-1600.
190. Zie dit deel pp. 71-73.
191. AKD: 25-11-1591.
192. AKD: 29-9-1603. Ook bij de wereldlijke rechtspraak speelde de sociale controle die uitging van het buurtleven een belangrijke rol; Noordam (1989) 215.
193. Van Veen (1909) 44.
194. Evenhuis (1965-1978) II, 85, 87 en 123.
195. Roodenburg (1990) 389.
196. AKD: 21-6-1604.
197. AKD: 6-6-1611, 30-9-1591.
198. Bijvoorbeeld AKD: 7-11-1583, 23-6-1586, 4-12-1589, 27-7-1592, 10-1-1594, 9-4-1596, 27-10-1606.
199. Bijvoorbeeld AKD: 13-5-1579, 19-7-1593, 19-12-1605, 28-1-1608.
200. Bijvoorbeeld AKD: 17-6-1579, 13-4-1609.
201. GAD, Archief kerkerad Delft, inv.nr. 314.
202. Voorbeelden zijn de actaboeken van 't-Woudt en Naaldwijk, waaruit blijkt dat sommige predikanten slechts bij uitzondering de veder hanteerden.
203. Vgl. AKD: oktober 1588, waar staat vermeld. "Notule van der maent october is verloren. Daerom nijet geschreven"
204. Roodenburg (1990) 385.
205. GAD, Archief classis Delft en Delfland, map inventarissen.
206. AKWL. De acta van de kerkerad van Wilsveen, Leidschendam en Stompwijk beginnen weliswaar in 1618, doch zijn in de eerste jaren hoofdzakelijk gewijd aan de problemen rond de separatie van Nootdorp en het zoeken van een eigen predikant. Tot eind 1621 is slechts één keer sprake van een tuchtgeval; AKWL: 5-7-1620
207. Zie boek 1, proloog, p. 32; deel 2, p. 194.
208. Van Veen (1909) 24 / Duker (1885) 253.
209. Zie over deze auteurs hoofdstuk 1.
210. Schilling (1983) 278-280.
211. Mentzer (1987) 108.
212. Monter (1976) 477.
213. Roodenburg (1990) 144 / Kloek (1990) 99.
214. Spiertz (1985) 152.
215. Roodenburg (1990) 144.
216. Mentzer (1987) 108
217. Van Deursen (1974) 203
218. Van Lieburg (1989) 70,71 en 76.
219. Schilling (1983) 278-280.
220. Boersma (1994) 111.
221. Zie boek 1, deel 2, pp. 211-212, 217-219; deel 1, pp. 92-99.
222. Hondius (1679) voorrede. Zie ook Van Veen (1905) 365-408.
223. Van Gent (1980) 39-42 / Van Lieburg (1989) 19-25.
224. Hondius (1679); zonde nummer 214.
225. Vogler, Estèbe (1976) passim / Spiertz (1985) 151.

- 226 Rutgers (1980) 68 (Emden 1571), 259 (Dordrecht 1578), 397 (Middelburg 1581) en 502 (Den Haag 1586)
- 227 Spiertz (1985) 154 / Kloek (1990) 84, 102
- 228 AKL 17-7-1594
- 229 Bijvoorbeeld AKS 6-6-1598, 13-9-1598, 10-12-1600 / AKD 14-10-1591
- 230 AKD 4-4-1580, 17-12-1582, 26-6-1592
- 231 Schilling (1983) 308 wees reeds op deze signaalfunctie
- 232 Bijvoorbeeld AKD 15-1-1582, 18-6-1582, 23-3-1603, 1-3-1604
- 233 Deze gevallen zijn terug te vinden onder C
- 234 Bijvoorbeeld AKD 22-2-1580 Lenaert Pietersz kreeg te horen dat zijn schulden geen reden mochten zijn om weg te blijven van het Avondmaal
- 235 AKD 26-11-1582, 22-9-1597, 26-6-1609, 28-2-1620 / AKL 8-10-1595, 10-12-1595
- 236 AKD 21-9-1579, 29-1-1584, 24-6-1584, 18-2-1585, 28-4-1585, 31-8-1586 / AKM 9-7-1606
- 237 AKD 21-9-1579
- 238 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 232
- 239 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 374
- 240 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 393-394
- 241 Gijswijt-Hofstra (1987) 105 Zie ook Garisson-Estèbe (1980) 266 / Kloek (1990) 102 / Roodenburg (1990) 206
- 242 Naast dit ene geval van bigeloof (het maken van hoedjes, zingen en dansen bij de dood van een kind) in Schipluiden (AKS 24-3-1602) moet volledigheidshalve ook de ter classis besproken zaak van Heiltge Maertens uit 't-Woudt vermeld worden, die door de classicale deputaten vermaand werd wegens enige belezingen (ACD 4-6-1590)
- 243 Ook dit beeld strookt volledig met de bevindingen van Gijswijt-Hofstra (1987) in enkele Zeeuwse plaatsen
- 244 AKD 12-11-1582, 26-11-1582
- 245 AKD 28-1-1608, 22-11-1610
- 246 AKD 5-6-1600, 12-6-1600
- 247 Roodenburg (1987) 88
- 248 AKD 12-9-1575, 11-9-1597, 28-6-1599
- 249 AKD 21-12-1609, 25-10-1610, 3-1-1602, 8-1-1620, 27-4-1620
- 250 Roodenburg (1987) 81, 93
- 251 Zie boek 2, deel 6, pp 150-154
- 252 Zie dit deel, pp 99-103
- 253 Rutgers (1980) 158 (Dordrecht 1574) / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 177 / Rutgers (1980) 449 (Middelburg 1581) / Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 307, 393 De kerkeraad van Delft vroeg in 1620 hierover zelfs nog eens het oordeel van de burgemeesters (AKD 29-6-1620) Bouwman (1912) 128, die stelt dat het in de 16e en 17e eeuw als regel gold dat afvalligen na vermaning werden geexcommuniceerd, heeft deze bronnen al te selectief gebruikt
- 254 AKD 20-9-1573, 21-9-1573, 16-8-1574 Zie over de afhandeling van gevallen van "pardon" Rutgers (1980) 157 (Dordrecht 1574) en 273 (Dordrecht 1578) Evenhuis (1965-1978) II, 87 In Amsterdam werden de synodale richtlijnen niet zoals in Delft nagevolgd en werd genoeg genomen met een schuldbekentenis voor de kerkeraad
- 255 AKD 20-11-1577, 23-7-1578
- 256 Rutgers (1980) 161 (Dordrecht 1574)
- 257 AKD 26-6-1595 Vgl Evenhuis (1965-1978) II, 89
- 258 Bijvoorbeeld AKD 14-3-1580, 20-5-1591
- 259 AKD 30-4-1612
- 260 AKD 24 7-1589 Zie over de leer van Coornhert, boek 2, deel 6, p 160
- 261 AKD 20-2-1581
- 262 Zie met name het verhaal van de spirituele zwerftocht van het trio Walich Pietersz, Pieter Pouwelsz en Adam de Houtzager in boek 1, deel 2, pp 244-245
- 263 AKD 30-4-1589, 17-5-1593, 21-2-1603
- 264 AKD 19-1-1573, 25-1-1610

- 265 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 92-94, brief van Henricus van den Corput aan Arent Cornelisz, d d 6-12-1578
- 266 Rutgers (1980) 255 De Middelburgse synode handhaafde deze termijn, Rutgers (1980) 396
- 267 AKD 2-6-1603, 25-8-1603, 1-9-1603, 24-10-1603, 19-9-1605, 26-9-1605, 30-1-1606, 27-2-1606, 23-2-1607
- 268 AKD 3-11-1586 Vgl ACD 6-4-1592 en Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 134, 145
- 269 Zie boek 2, deel 6, pp 167-170
- 270 Zie boek 1, deel 3, pp 356-369 / boek 2, deel 8, pp 372-385
- 271 AKD 30-8-1619
- 272 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 132
- 273 AKS 23-9-1607, 6-11-1611
- 274 AKL 31-12-1582, 28-5-1583
- 275 AKD 25-4-1579
- 276 AKD 5-9-1583
- 277 ACD 3-1-1608
- 278 AKB 24-9-1608
- 279 Goeters (1968) 19 (Wezel 1568) / Rutgers (1980) 68 (Emden 1571), 259 (Dordrecht 1578), 397 (Middelburg 1581) en 502 (Den Haag 1586)
- 280 Zie het gereformeerde huwelijksformulier, afgedrukt in Wielenga (1909) 21-26 Verder Biéler (1963) 57-64 / Van Apeldoorn (1925) 70-71/ Haks (1985) 11, 105 De dissertatie van Donald Haks geeft een betrouwbaar beeld van de stand van zaken in met name het onderzoek naar het ontstaan van het conjugale gezin
- 281 Haks (1985) 13
- 282 Zie met betrekking tot de zgn "double standard" Thomas (1973) 195-216 / Leuker, Roodenburg (1988) 67-68, 78
- 283 AKD 11-2-1579
- 284 AKD 23-8-1577
- 285 AKD 24-4-1583
- 286 Monter (1976) 480 komt m.b.t. het platteland rond Genève opmerkelijk genoeg tot precies de omgekeerde conclusie
- 287 AKS 4-10-1612
- 288 ACD 7-7-1603
- 289 Knappert (1903) 230 / Haks (1985) 119-122
- 290 Rutgers (1980) 66 (Emden 1571)
- 291 Knappert (1903) 229 / Haks (1985) 119
- 292 ACD 7-7-1603
- 293 AKD 23-4-1601, 27-4-1601, 4-6-1601
- 294 Van Deursen (1978-1980) II, 30 komt voor Noord Holland tot dezelfde vaststelling
- 295 Vgl Knappert (1911-1912) I, 184 / Knappert (1903) passim / Wumkes (1904) 44-82 / Spiertz (1985) 141-142 / Garisson-Estèbe (1980) 252
- 296 Onder andere AKD 27-11-1581, 25-12-1581, 8-1-1582, 20-8-1582, 19-11-1582, 21-3-1583, 24-4-1583, 13-8-1584, 2-9-1585, 23-9-1585, 3-12-1585, 23-12-1585, 27-12-1585, 29-12-1585, 19-10-1587, 22-3-1593, 13-2-1594, 27-4-1598, 18-5-1598, 7-6-1599, 21-6-1599, 17-11-1603, 1-3-1604, 19-7-1604 Zie ook ACD 10-9-1590 / GAD, Archief kerkeraad Delft, nr 247 / ORA-Delft, nr 46 eerste crimineel boeck, 14-12-1585 / Janssen, Van Toorenenburg (1880) 223 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 13-8-1604 en 225 idem, d d 24-8-1604
- 297 Haks (1985) 199-201 Vgl bijv. de scheiding van tafel en bed van Willem Ariensz van Duvenvoirde en Lysbeth Aelbrechtsdr, waard en waardin in 't Hemelnijck AKD 17-1-1605, 31-1-1605, 25-7-1605, 21-8-1606, alsmede KBD 7-8-1605
- 298 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 279 (6-6-1586)
- 299 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 93 (9-9-1597)
- 300 AKD 13-2-1594
- 301 Vgl bijv. AKD 12-11-1578, 8-1-1582, 20-3-1595, 25-8-1597 Zie ook Wielenga (1909) 23 / Haks (1985) 151-154 / Evenhuis (1965-1978) II, 113 / Kloek (1990) 120 Ook de kerkeraad van Genève bood

- vrouwen over het algemeen weinig bescherming tegen mishandeling door echtgenoot Watt (1993) 436-437
- 302 AKD 18-11-1585
- 303 AKD 2-9-1585, 10-5-1604, 21-8-1606, 19-8-1613
- 304 AKD 18-11-1585, 11-9-1589
- 305 AKS 2-10-1594, 21-5-1595, 31-5-1599
- 306 Bijv AKS 6-12-1598 / AKD 16-8-1604
- 307 Bijv AKD 23-4-1601, 17-12-1607
- 308 AKD 20-12-1610
- 309 AKD 20-8-1576
- 310 AKB 4-1-1589 / AKD 30-10-1581, 22-4-1594
- 311 Goode (1963)
- 312 Haks (1985) 29 Vgl over de bijzondere situatie in Holland Faber (1976) 17 Safley (1987) 153 heeft reeds overtuigend aangetoond, dat ook in het vroeg-moderne gezin "belang" en "gevoel" niet gescheiden kunnen worden
- 313 Zie bijv Kingdon (1972) 10 / Zweig (1988) passim Tot dezelfde conclusie t a v Emden komt ook Schilling (1983) 319
- 314 AKD 16-2-1604
- 315 AKD 29-1-1601
- 316 AKD 19-12-1605, 23-1-1606, 17-7-1606, 27-12-1606, 29-12-1606, 1-1-1607, 12-2-1607, 23-2-1607, 26-2-1607, 27-6-1608, 27-8-1610, 4-10-1610
- 317 Noordam (1989) 235
- 318 AKD 30-5-1605 De term "incest" is lange tijd gebruikt als synoniem voor "bloedschande" en had betrekking op al dan niet vrijwillige seksuele relaties tussen bloedverwanten in het algemeen, ongeacht de leeftijd Recentelijk is er sprake van een verregaande begripsverandering t a v de term incest in de richting van seksueel misbruik van kinderen, zowel door verwanten als door andere volwassenen Zie hierover J Rijnarts, Het woord incest verwatert snel, in *de Volkskrant* van 21-10-1991 Vgl ook Roodenburg (1993) 59
- 319 Zie over verboden graden Knappert (1903) 254-265 / Haks (1985) 35-45
- 320 AKM 10-3-1607, 3-10-1610, 4-10-1610
- 321 Evenhuis (1965-1978) II,106 / Roodenburg (1990) 279 Zie voor een goed overzicht van het moderne internationale onderzoek naar homosexualiteit Gerard en Hekma (1989)
- 322 AKS 31-5-1599
- 323 Zie over de slechte faam van dienstbodes Haks (1985) 76-77
- 324 AKD 24-10-1603
- 325 Rutgers (1980) 256 (Dordrecht 1578)
- 326 AKD 17-7-1606
- 327 AKD 20-12-1610
- 328 AKD 31-7-1595, 17-3-1597, 24-3-1597, 25-4-1597
- 329 AKD 15-8-1575
- 330 AKD 14-8-1581, 21-8-1581, 8-1-1582, 26-2-1582
- 331 AKD 23-2-1596
- 332 AKD 21-9-1598, 25-8-1600
- 333 Roodenburg (1990) 147
- 334 Bijvoorbeeld AKD 29-12-1581, 8-1-1582, 31-7-1589, 17-8-1598, 4-8-1603, 25-4-1621 / AKS 1-7-1594 / AKB 6-11-1594 / AKW 25-7-1604 / AKM 12-9-1621
- 335 Noordam (1989) 228
- 336 AKD 5-8-1579
- 337 AKD 29-8-1605, 18-10-1599, 19-4-1599
- 338 AKD 14-10-1577
- 339 Zie voor de symbolische betekenis van de handdruk, Roodenburg (1990) 353
- 340 AKD 12-9-1580
- 341 AKD 30-10-1582
- 342 AKD 7-12-1587, 17-8-1592, 19-8-1596

- 343 AKS 28-7-1595 Zie ook 21-12-1597
- 344 AKD 1-7-1579, 8-8-1581
- 345 AKS 23-6-1600 / AKL 30 12-1582 / AKD 8-8-1581, 28-11-1594, 17-5-1599, 22-6-1601, 9-4-1607, 18-2-1608 Zie VB 18-3 (1992), thema-nummer over "Schimpen en schelden Eer en belediging in Nederland, 1600-1800"
- 346 AKD 31-7-1589, 27-8-1589, 18-3-1591 / AKM 20-12-1609 / AKS 15-1-1595
- 347 AKD 4-1-1593
- 348 Vgl. bijvoorbeeld Knappert (1911-1912) I, 183 Zie over de belangrijke functie van herbergen als centra van volkscultuur Burke (1990) 109-111
- 349 Bijvoorbeeld AKD 10-1-1575, 4-4-1580, 10-10-1583, 14-9-1587, 21-12-1598, / AKS 21-1-1596, 13-2-1605, 4-12-1605
- 350 AKD 4-7-1611
- 351 AKD 1-10-1584
- 352 AKD 20-1-1581, 21-1-1585, 4-3-1579, 22-2-1580, 14-3-1583, 27-2-1584, 17-3-1585, 23-4-1604
- 353 AKD 24-2-1606
- 354 AKD 21-2-1603, 23-2-1604
- 355 Vgl. AKB 24-3-1595, 18-6-1595 / ACD 19-4-1610
- 356 AKD 19-8-1596, 24-10-1603 / AKB 24-6-1600, 30-9-1600 / AKN 21-10-1590
- 357 Bijvoorbeeld AKD 10-1-1575, 14-3-1583, 12-12-1588, 28-4-1589, 14-6-1593, 25-2-1605
- 358 AKD 29-6-1585, 25-4-1589, 28-6-1593, 26-6-1595, 21-10-1602
- 359 AKD 28-6-1593 De Delftse kerkeraad verwoordde hiermee het standpunt dat reeds door de nationale synode van Dordrecht in 1578 inzake het dansen was ingenomen Rutgers (1980) 273
- 360 AKW 00-11-1603, 21-11-1603
- 361 Naerebout (1990) 126
- 362 Roodenburg (1990) 324
- 363 Schama (1988) 203, 214
- 364 Zie Van Deursen (1978-1980) II, 38-42
- 365 AKD 22-6-1607, 9-7-1607
- 366 AKD 24-8-1592
- 367 AKD 28-12-1592
- 368 AKN 5-9-1604, 17-7-1605
- 369 Bijvoorbeeld AKD 17-6-1579, 30-9-1591, 7-5-1601
- 370 AKD 19-6-1595 Zie over de maatschappelijke functie van het drinken, Roodenburg (1990) 338-339
- 371 Dit beeld wijkt overigens af van de bevindingen van Van Lieburg (1985) 81 in Utrecht, waar vrouwen nauwelijks minder dronken dan mannen en van Monter (1976) 481 voor Genève, die daar in tegenstelling tot op het omringende platteland veel gevallen van vrouwelijke dronkenschap aantreft
- 372 AKD 29-9-1586
- 373 Van Berkel (1981) 79-82
- 374 AKD 14-2-1600
- 375 AKD 25-3-1579, 17-6-1579, 24-6-1579
- 376 Van Deursen (1978-1980) I, 91
- 377 Bijvoorbeeld AKD 30-6-1585, 27-6-1594
- 378 AKD 26-8-1594, 16-6-1597
- 379 AKD 30-4-1589, 25-10-1596
- 380 Bijvoorbeeld AKD 23-2-1587, 15-8-1594
- 381 Van Deursen (1974) 223 Zie ook 382
- 382 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 93-94
- 383 AKD 25-10-1596
- 384 AKD 27-4-1609
- 385 ACD 9-3-1606
- 386 Weber (1984)
- 387 AKD 20-4-1575
- 388 Beins (1931) / Weber (1984) / Evenhuis (1965-1978) II, 154-156
- 389 AKD 20-2-1584, 21-11-1584

- 390 AKD 19-11-1584
- 391 Zie over deze kwestie onder meer Melles (1950) / Knappert (1911-1912) I, 178-180
- 392 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 148
- 393 Rutgers (1980) 451
- 394 AKD 13-12-1593, 28-8-1598, 22-2-1599, 24-5-1599, 25-6-1604, 14-2-1605, 27-2-1615, 3-9-1621
- 395 Zo blijkt uit een tabel over de jaren 1602-1603 bij Van Deursen (1978-1980) I, 96
- 396 AKD 24-2-1606, 12-2-1607, 12-3-1607, 16-4-1607
- 397 AKD 12-6-1606, 10-7-1606, 18-9-1606, 23-10-1606 en 18-12-1606 Zie ook de bemoeienis van de Zuidhollandse synode met deze materie in deze periode, Rietsma, Van Veen (1892-1899) III, 271-272 Zie verder ook de brief van Johannes Seu uit Middelburg aan Arent Cornelisz over een rel in de kerkeraad aldaar over percentages van 9 en 12 ten 100, Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 267-268, d d 16-2-1582
- 398 Van Schelven (1943) 30-41
- 399 In de aanloop van de Dordtse synode van 1618-1619 kwam dit in Zuid-Holland voor het eerst ter sprake, Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 324
- 400 AKD 30-5-1583, 28-7-1597, 29-2-1601, 25-3-1602
- 401 AKD 24-9-1578
- 402 AKD 13-8-1584, 27-1-1592, 9-3-1592, 29-3-1587, 23-9-1596, 24-6-1579, 3-6-1579, 29-2-1588, 27-1-1592, 27-10-1589 / AKB 25-3-1589 / AKD 19-8-1591 / AKS 14-12-1608 / AKD 25-11-1591, 3-4-1606, 24-4-1600
- 403 Schilling (1983) 285-286, 311 Zie ook de conclusies van Garsson-Estèbe (1980) 107-108 / Bertheau (1970) 530
- 404 Zie voor lidmaten-aantallen deel 2
- 405 Zie dit deel pp 48-49
- 406 AKD 23-10-1592
- 407 Noordegraaf, Valk (1988) 225-236
- 408 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 134-135 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 30-7-1602
- 409 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 146 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 29-9-1602 Zie ook AKD 9-9-1602
- 410 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 148 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 14-10-1602 Vgl Noordegraaf, Valk (1988) 52 tussen juni en december 1602 zouden in Amsterdam ongeveer 10 700 mensen gestorven zijn aan de pest
- 411 AKD 4-9-1602 Het overlijden van Drogus vormde de directe aanleiding voor de kerkeraad om een speciale ziekentrooster aan te stellen ten behoeve van de pestlijders, teneinde de predikanten te ontzien, AKD 9-9-1602
- 412 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 brieven Jodocus Geisteranus aan Arent Cornelisz, d d 4-6-1603, 13-6-1603, 7-7-1603, 8-9-1603
- 413 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 134-135 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 30-7-1602 Vgl Noordegraaf, Valk (1988) 31, 110-131
- 414 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 148 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 14-10-1602
- 415 Zie boek 2, deel 6, p 197
- 416 Vgl AKD 13-2-1617, 4-9-1617, 14-8-1617, 23-10-1617, 19-1-1618
- 417 GAD, Archief classis Delft en Delfland, brief aan ds Arnoldus Borstius te Delfshaven De afsnijdingen uit 1596, die in dit document genoemd worden, kregen pas in 1598 hun beslag Zie over dit conflict ook Thierens, Velse (1731), aanwezig in GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 281
- 418 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 159-167
- 419 ARA RSH 18-3-1582
- 420 Hooijer (1865) 231
- 421 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 391
- 422 ARA RSH 11-2-1591
- 423 ARA RSH 23-4-1591 / Hooijer (1865) 324-350
- 424 RVD 19-4-1591, 9-11-1591 / zie ook ARA RSH 18-6-1591, 12-11-1591
- 425 Hooijer (1865) 337
- 426 Van Deursen (1974) 210

- 427 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 113-114 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 13-6-1602
- 428 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 266-267 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 5-4-1605
- 429 AKD 29-8-1616
- 430 Bijvoorbeeld AKD 1-1-1621, 22-2-1621, 14-6-1621
- 431 Mentzer (1987) 110 / Schilling (1983) 303 / Boersma (1994) 144 (cijfers van de Nederlandse vluchtelingengemeente) Het beeld in Utrecht is overigens afwijkend Van Lieburg (1989) 90-91 signaleert daar op vrijwel alle gebieden een oververtegenwoordiging van vrouwen
- 432 Zie voor verhouding man-vrouw onder lidmaten boek 1, deel 2, pp 261-263
- 433 Schilling (1983) 303-306
- 434 Kloek (1990) 105, 118
- 435 Schilling (1983) 305
- 436 Zie dit deel, p 69
- 437 Noordam (1989) 219
- 438 Noordam (1989) 238
- 439 Zie boek 1, deel 2, pp 295-302 / boek 2, deel 7, p 268
- 440 Zie bijlage F
- 441 Vgl Schilling (1983) 306-307
- 442 Zie dit deel p 87
- 443 Zie dit deel p 60
- 444 AKD 13-11-1581
- 445 Bijv AKD 6-8-1578, 25-11-1585, 21-12-1592, 9-10-1595, 4-6-1601, 21-10-1602, 15-9-1603, 25-7-1605, 1-1-1616
- 446 Zie dit deel p 76
- 447 AKD 9-2-1598, 3-6-1579, 24-4-1600
- 448 Bij talrijke openbare conflicten is expliciet aangetekend, dat de ruzie zich had voltrokken op een markt, bijv AKD 7-6-1574, 21-1-1579, 31-3-1586, 28-9-1587, 18-9-1595, 19-8-1596
- 449 Bijv AKD 17-9-1578, 11-8-1586
- 450 Bijv AKD 3-12-1578, 17-6-1579, 7-11-1583, 17-2-1603
- 451 Zie boek 2, deel 7, pp 267-268
- 452 Zie dit deel, pp 84-85
- 453 Zie boek 1, deel 2, p 302 Zie ook bijlage F
- 454 Bijv AKD 30-3-1620
- 455 AKS 00-12-1602 Het is onduidelijk op welke graaf Claertge Willemsdr hier doelde Aangezien een Schipluidense schout de familienaam "de Graeff" voerde, zou zij ook op hem bedoeld kunnen hebben
- 456 AKS passim tussen 1602 en 1609
- 457 ACD 4-7-1611
- 458 AKD 14-2-1605, 25-2-1605
- 459 AKD 20-2-1587, 20-4-1587, 25-5-1587, 1-6-1587
- 460 AKD 2-7-1582
- 461 AKD 17-9-1582, 24-9-1582, 30-5-1583
- 462 AKD 14-6-1593, 25-6-1593, 28-6-1593
- 463 AKD 3-3-1597, 10-3-1597
- 464 AKD 2-9-1616, 19-9-1616, 27-2-1617
- 465 AKD 20-4-1598, 28-8-1598, 14-4-1603
- 466 AKD 18-9-1581
- 467 Evenhuis (1965-1978) II, 84
- 468 Montias (1982) 192
- 469 Roodenburg (1990) 354
- 470 Vgl Roodenburg (1990) 139, 203

BIJ DEEL 6

- 1 D i "in strijd zijn met"
- 2 D i "ontheiligen"
- 3 *Referenzen* (1581)
- 4 Bijv Van Gelder (1972) 44
- 5 Evenhuis (1965-1978) II, 113 Vgl Woltjer (1985) 10
- 6 Schilling (1983) 284
- 7 Schilling (1980) 206, 214
- 8 Spaans (1989) 138 Vgl Abels (1993)
- 9 Ten Boom (1987) 191-192
- 10 Van Gelder (1972) 44-45
- 11 Muchembled (1978)
- 12 Van Deursen (1984) / Frijhoff (1985) en (1986) / Spiertz, Megens (1986) I, VI / Roodenburg (1982) / Bogaers (1985) / Schutte (1988) 15-16 Zie voor studies over 'katholieke' normerings-offensieven Abels (1989a) 19
- 13 Frijhoff (1986) 72
- 14 Roodenburg (1982) 629 / Burke (1978) 239-240 / Vandenbroeck (1991) 77-92
- 15 Frijhoff (1985) 99
- 16 Frijhoff (1985) 96
- 17 Bogaers (1985)
- 18 Van der Pol (1990) 366-369
- 19 AKD 9-11-1573
- 20 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 142
- 21 AKD 23-11-1573
- 22 Zie boek 1, deel 3, pp 388-413
- 23 Bennis (1990)
- 24 AKD 27-10-1581
- 25 AKD 6-12-1599
- 26 AKD 1-6-1598
- 27 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 95
- 28 Noordam (1989) 214
- 29 AKD 24-10-1586
- 30 AKD 4-12-1600
- 31 Knappert (1910), passim Zie ook ARA-II, OSA, inv nr 608, fol 299-300
- 32 ACD 3-7-1601
- 33 ACD 12-12-1591
- 34 Bijv AKB 23-5-1611 / ACD 19-4-1610
- 35 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II en III, passim
- 36 ACD 7-2-1613
- 37 Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 138-152 Jean Taffin aan Arent Cornelisz, 2-4-1574, 20-5-1574, 7-7-1574, 27-8-1574, 2-3-1575, 11-3-1575
- 38 Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 210-213 Jean Taffin aan Arent Cornelisz, 17-4-1583 en 7-5-1583
- 39 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 218-221 Henncus van den Corput aan Arent Cornelisz, 31-10-1582
- 40 Zie over Camerling bijlage B, nr 094
- 41 Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 333-334
- 42 Zie noot 22
- 43 Het tegenwoordige Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap Delfland
- 44 RVD 30-7-1572
- 45 RVD 30-7-1572
- 46 Zie dit deel pp 142-149
- 47 Boogman (1942) 105
- 48 KBD 2-8-1572

- 49 Bor (1679-1684) I, 399-400 Vgl Noordeloos (1955) 209-210
- 50 RVD 26-8-1572
- 51 ARA-III handschriften nr 822 Huisarchief Van der Dussen Tekst afgedrukt bij Noordeloos (1955) 305
- 52 ARA-III handschriften nr 822 Huisarchief Van der Dussen Ook deze tekst afgedrukt bij Noordeloos (1955) 306
- 53 Ibidem
- 54 OAD, inv nr 1163 / Oosterbaan (1954) 130-131 Vgl ook Van Eeghen (1959) 149 / Duke (1990) 206-207
- 55 Smit (1926) 216
- 56 Groen van Prinsterer (1835-1847), I sene, IV, 61-62 Zie ook Smit (1926) 217
- 57 Van Eeghen (1959) 196
- 58 RVD 16-3-1573
- 59 KBD 17-3-1573
- 60 Van Eeghen (1959) 220
- 61 Van Vloten (1876) 185-189
- 62 De exacte datum van het plakkaat is onbekend Bevestiging onder meer te vinden in Oranjes apologie Vgl Brandt (1671-1704) I, 549 / Van Eeghen (1959) 249 / Koopmans (1990) 160
- 63 Groen van Prinsterer (1835-1847), I sene, IV, 92-93 Vgl Duke (1990) 207
- 64 Groen van Prinsterer (1835-1847), I sene, IV, 93 Vgl Boogman (1942) 109
- 65 KBD 26-4-1573, 14-9-1574, 16-9-1574
- 66 AKD 16-12-1574
- 67 RVD 9-6-1575 / KBD 9-7-1575
- 68 Van Eeghen (1959) 540
- 69 KBD 5-5-1579
- 70 Knuif, Smeets (1917), 155 / Oosterbaan (1973) 165-166 / Kok (1981) 109
- 71 Hoevenaars (1897) 373
- 72 Knuif, Smeets (1915) 330 / Vermaseren (1981), 193
- 73 Rogier (1947) I, 488
- 74 AKD 19-11-1582
- 75 Soutendam (1889) 49-62
- 76 KBD 16-3-1581
- 77 Knuif, Smeets (1915) 327-328 / Vermaseren (1981) 192
- 78 Van Hoeck (1948) 407 / Thus (1903) 445 / Knuif, Smeets (1917) 154-156
- 79 Wiltens, Scheltus (1722-1735) I, 529-535 Plakkaat d d 4-4-1596 Vgl Rogier (1947) II, 54-55
- 80 Zo'n situatie kwam ook elders in de Republiek voor, zoals in Nijmegen, waar de jezuïet Bloemert kon rekenen op de steun van twaalf vooraanstaande families Spiertz (1993) 27
- 81 Knuif, Smeets (1915) 358-362 / Rogier (1947) II, 27-28 Zie over de aanstelling van Vosmeer Spiertz (1975) 8-9
- 82 AKD 29-5-1606, 17-12-1607
- 83 Zie boek 1, deel 2, pp 242-246
- 84 Mensink (1958) 85
- 85 AJN, Doos 106 (C4c), nr 4, brief d d 18-10-1611
- 86 Rogier (1947) II, 46-66, 144-128 / Mensink (1958) 130-133
- 87 Mensink (1958) 86
- 88 Zie over Makebljde Loosen (1964)
- 89 Mensink (1958) 91-103
- 90 AKD 9-1-1612, 23-1-1612
- 91 Volgens een mededeling in de *Annales* van Franciscus Dusseldorpius Fruin (1893) 428
- 92 Mensink (1958) 105-106
- 93 Knuif, De Jong (1925) 349
- 94 Veel van hetgeen bekend is omtrent het wedervaren der jezuïeten in Delft, is ontleend aan het handschrift van Norbertus Aerts, *Acta Missionis Hollandicae*, II (1614-1623), voortaan afgekort als AMH Wij raadpleegden deze bron in het AJN Hier AJN, AMH II, fol 74-75

- 95 Vgl Dekker (1982) 29-30
- 96 Zie boek 2, deel 7, pp 242-243
- 97 AJN, AMH II, fol 113 en 116
- 98 Dekker (1982) 180
- 99 AKD 29-8-1616
- 100 AKD 2-9-1616
- 101 Zie boek 1, deel 3, pp 341-344
- 102 AJN, AMH II, fol 181
- 103 AJN, AMH II, bijvoorbeeld fol 42, 76 en 119
- 104 AJN, AMH II, fol 181-182 Vgl Mensink (1958) 119-120 / Loosen (1964) 35-36
- 105 Mensink (1958) 95, 138
- 106 Mensink (1958) 135-151
- 107 AJN, AMH II, fol 182
- 108 AJN, AMH II, fol 181-182
- 109 Mensink (1958) 124-126 Dergelijke "kloppen" waren ook elders aan te treffen, zoals in Nijmegen, Spiertz (1993) 29 en in Haarlem, Spaans (1989) 77-79
- 110 Loosen (1964) / Mensink (1958) 136
- 111 AJN, AMH II, fol 42
- 112 AJN, AMH II, fol 360
- 113 Brouwer, Vellekoop (1984) passim
- 114 Van Bergen (1924) 61 / Rogier (1947) I, 495
- 115 Goetschalkx (1903) 323, 342
- 116 Goetschalkx (1903) 343 Deze en volgende bijzonderheden over de gebeurtenissen in Naaldwijk zijn ontleend aan de door Goetschalkx gepubliceerde "Recueil ende corte verclaringe" van de hand van de kastelein Willem van Hooff
- 117 Van Eeghen (1959) 363
- 118 AKN 15-10-1572, 22-10-1572
- 119 Brouwer, Vellekoop (1984) passim
- 120 Zie over deze affaire Goetschalkx (1903) / Driessen (1900) en (1904) / Van Bergen (1903) en (1924)
- 121 Goetschalkx (1903) 345-346
- 122 Goetschalkx (1903) 390
- 123 Goetschalkx (1903) 343, 384 Zie over de ontsnapping via het toilet, Van Eeghen (1959) 137 Het is onzeker of de betreffende deken Johan van Naaldwijk was, die in 1570 dit dekenambt bekleedde
- 124 Goetschalkx (1903) 371
- 125 Driessen (1900) 109-110
- 126 Van Bergen (1924) 83 / Driessen (1878) en (1881) / Van Hoeck (1948)
- 127 zie Van den Akker (1992)
- 128 ACD 7-8-1597, 23-7-1598
- 129 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 145, 164, 188, 201, 235, 247, 323, 392 en 426
- 130 ARA, RSH o a 20-12-1580, 21-11-1584, 9-3-1589, 3-7-1594, 21-9-1600, 2-5-1605, 1610, 6-12-1611, 3-6-1619, 18-12-1619
- 131 ARA, Archief Hof van Holland, inv nr 5198, nr 10
- 132 ARA, Archief familie Oldenbarnevelt, inv nr 429
- 133 Blijkens mededelingen in AJN, AMH II / Loosen (1964) 31
- 134 Ibidem
- 135 Mensink (1958) 127-130
- 136 ACD 5-7-1610
- 137 Vgl Spiertz (1979a) 126-127 / Spiertz (1993) 28
- 138 Driessen (1881) 63-64 en (1900) 111
- 139 Van Herwaarden (1978) 340
- 140 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 210
- 141 Spoor (1966) 59
- 142 Spoor (1966) 59-61
- 143 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 220, 231, 248

- 144 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 271 Zie over het verschil tussen bedevaarten en pelgrimsstochten, Berbée (1986) 180-190
- 145 Knappert (1910) 260
- 146 Knippenberg (1980-1985) I, 133-145
- 147 Wiltens, Scheltus (1722-1735) I, 519-520 Plakkaat d d 23-6-1587 Vgl Berbée (1986) 177
- 148 Wiltens, Scheltus (1722-1735) I, 520
- 149 ACD 2-5-1588
- 150 ACD 30-7-1592
- 151 Spoor (1966) 60-65
- 152 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 133-134
- 153 AKD 20-11-1577 Zie over het luiden van doodsklokken, Kok (1970) 263-266
- 154 AKD 27-8-1578
- 155 KBD 10-9-1578
- 156 AKD 10-9-1578
- 157 AKN 27-9-1573
- 158 ACD 6-1-1597
- 159 ACD 4-4-1605, 3-4-1606
- 160 Kok (1970) 177-181
- 161 Hooijer (1865) 243
- 162 Knappert (1910) 260
- 163 ACD 6-1-1597
- 164 Kok (1970) 159-160, 172, 269-271 Kok ontleent zijn verklaring van de afleidingswijze aan een studie van P. Glazema
- 165 ACD 6-1-1597
- 166 ACD 5-4-1604
- 167 Knippenberg (1980-1985) II, 27
- 168 Knippenberg (1980-1985) II, 111
- 169 ACD 9-3-1606
- 170 KBD 7-8-1594 Herhaald 5-8-1601, 14-10-1602, 21-9-1603 en 22-7-1624
- 171 KBD 6-1-1614
- 172 AKD 18-11-1602, 25-11-1602
- 173 Zie over de gebruiken bij rouwmaaltijden Kok (1970) 277-285
- 174 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 329
- 175 AKB 20-12-1588
- 176 AKB 15-12-1619
- 177 AKL 14-7-1591
- 178 ACD 1-7-1591 en 26-9-1591
- 179 GAD, NAD, inv nr 1516, 14-6-1583
- 180 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 446
- 181 AKD 30-11-1579
- 182 AKD 7-11-1583 Zie ook AKB 3-8-1614, waar Dwinglo tegemoet komt aan de wens tot een nooddoop
- 183 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 357-358
- 184 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 25 Zie ook Jaanus (1950) 152
- 185 KBD 1-5-1594 Kort tevoren had de Delftse kerkeraad nog eens de mogelijkheden tot een nooddoop in de kerk aangegeven, AKD 25-2-1594
- 186 AKD 27-10-1581
- 187 AKD 15-8-1588
- 188 AKD 20-11-1600
- 189 KBD 28-11-1600
- 190 AKD 5-11-1607
- 191 AKD 19-11-1607 / KBD 25-11-1607
- 192 AKD 19-7-1610
- 193 AKD 26-7-1610

- 194 KBD 28-7-1610 Zie ook het verbod op kermissen van 28-7-1620, dat werd herhaald op 1-8-1621
- 195 Dit voorval wordt verhaald door het kloppje Wilhelmina de Reeck, in haar levensbeschrijving van Stalpart van der Wiele, fol 9 Vgl Mensink (1958) 154 en 211
- 196 KBD 9-11-1614 en 30-10-1620
- 197 KBD 29-12-1613
- 198 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 43-44
- 199 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 66
- 200 ACD 11-9-1608
- 201 AKD 25-1-1610 en 22-3-1610 Zie over kerkmeester Simon Adriaensz van Groenwegen bijlage B, nr 186
- 202 ACD 8-7-1596
- 203 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 446
- 204 Algemene klachten over vastenavond zijn slechts aan te treffen in een brief van Wijnandus van Beeck, Knappert (1910) 255 en in de acta van de Dordtse synode van 1618-1619
- 205 AKD 18-4-1588
- 206 Bakhuizen van den Brnk (1976) 199
- 207 Van Deursen (1978-1980) IV, 23
- 208 Corstens (1598) 265 Zie ook Stronks (1987) 197-199
- 209 Corstens (1598) 265 Zie ook Stronks (1987) 203
- 210 Zie boek 2, deel 5, pp 60-61
- 211 Bijvoorbeeld Baudartius (1620) 117-118 Vgl ook Van Deursen (1978-1980) IV, 25-26
- 212 GAD, Archief kerkeraad Delft, nr 97 Vgl ook De Waardt (1991) 165
- 213 Het verband dat Arent Cornelisz legt tussen zwarte magie en hoogverraad komt overeen met de argumentatie van Thomas van Aquino ten aanzien van bestraffing van ketters Vgl Duke (1990) 162
- 214 OAD, crimineelboeken, 6-7-1585 Zie ook Soutendam, Delftsche Courant 29-3-1878
- 215 OAD, crimineelboeken, 29-12-1564 en 5-1-1565 Zie ook Soutendam, idem
- 216 Zie lijst van tovenij-processen in Gijswijt-Hofstra, Frijhoff (1987) 332-341
- 217 Van Deursen (1978-1980) IV, 24 / Gijswijt-Hofstra, Frijhoff (1987) passim
- 218 AKD 7-9-1587
- 219 ACD 1-4-1591, 1-7-1591, 7-10-1591
- 220 ACD 4-1-1599
- 221 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 86-87, 107 en 219 / ACD 8-10-1598
- 222 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 173
- 223 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 206 / ACD 19-6-1603
- 224 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 216, 231 en 244-245
- 225 Vgl de biografie van Donteclock in Nauta (1978-1988) II, 173-176
- 226 AKD 7-9-1587 / KBD 27-4-1578
- 227 OAD, crimineelboeken, 9-7-1585 Zie ook Soutendam, Delftsche Courant, 8-5-1872
- 228 KBD 1-5-1594
- 229 GAV, OAV keurboek 22-6-1608
- 230 Poelstra (1978) 113-114
- 231 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 24 Zie ook Jaanus (1950) 139-142
- 232 Zie over de aanleiding het vonge hoofdstuk
- 233 Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 237-238 Johannes Cuchlinus aan Arent Cornelisz, d d 5-6-1579
- 234 Rutgers (1980) 269, 414, 432
- 235 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 348
- 236 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 450
- 237 Zie boek 1, deel 2, p 244 / boek 2, deel 5, pp 62-63
- 238 Zie boek 2, deel 8, pp 304-307
- 239 AKD 25 1-1599
- 240 Zie eerste aanwijzing hiervoor, boek 2, deel 2, p 244
- 241 AKD 18-7-1580 Zie over de verdeeldheid onder de Nederlandse doopsgezinden Oosterbaan (1980) 62-83
- 242 AKD 29-8-1616

- 243 AKD 2-9-1616
- 244 AKD 14-8-1617
- 245 AKD 2-9-1619, 29-6-1620
- 246 Zie Jaanus (1950) 149-158
- 247 Loosjes (1921) 86, 90 / Molhuysen, Blok (1911-1937) IX, 707-708
- 248 Zie bijv AKD 12-10-1609, 29-10-1615, 10-6-1619
- 249 *Schriftelijke conferentie* (1613) Voor-reden Deze en navolgende informatie is ontleend aan dit boekwerkje Zie over Daniel Vet (Fett), die in 1615 als lasteraar en dronkaard zou worden afgezet door het Algemeen Consistone der lutheranen Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 443-444
- 250 Over Abraham Jansz zijn verder geen bijzonderheden bekend Cornelis Simonsz werd als ongestudeerd lidmaat in 1619 door de Delftse classis geëxamineerd en kreeg toestemming om te proponderen, ACD 7-1-1619, 14-2-1619, 8-4-1619, 5-9-1619, 13-9-1619, 13-11-1619, 28-11-1619, 5-12-1619
- 251 Knuttel 2067
- 252 Goudappel (1981) 107-108
- 253 AKD 2-9-1619
- 254 AKD 14-10-1619
- 255 ACD 1-7-1619, 6-1-1620
- 256 AKD 28-10-1619
- 257 Tideman (1905) 96 / Goudappel (1981) 108
- 258 Brandt (1671-1704) IV, 653 / Nauta (1978-1988) III, 343-344
- 259 Tideman (1905) 218, 225, 238
- 260 Kolakowski (1969)
- 261 Bergsma (1989a) 38, 43
- 262 Vergelijk de verschillende interpretaties van het conflict in Coornherts biografie van Bongers (1978) 83-118 en Arent Corneliszons 'biograaf' Jaanus (1950) 178-188 Voor de bronnen raadplege men Becker (1928) Een goed en beknopt overzicht van Coornherts activiteiten op kerkelijk en theologisch terrein biedt zijn biografie in Nauta (1978-1988), III, 78-83 van de hand van J A L Lancée, en het artikel van Zijp (1986) Zie voor de strijd tussen Coornhert en de Delftse predikanten, GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 80 dossier Coornhert
- 263 AKD 26-10-1577, 26-6-1580, 17-10-1580, 17-7-1589, 24-7-1589, 23-4-1590
- 264 AKD 17-7-1589, 24-7-1589
- 265 Zie onder meer AKD 13-8-1590, 21-10-1591, 20-4-1598, 20-12-1604
- 266 AKD 26-10-1579, 2-11-1579, 4-1-1580, 11-1-1580, 17-1-1580, 5-2-1580, 29-2-1580, 13-6-1580, 26-6-1580 Zie ook Bnls (1973) 124 / Jaanus (1950) 116-117 / Bongers (1978) 89, 92
- 267 Becker (1928) 70-71 Zie ook Bongers (1978) 84-85 / Jaanus (1950) 180
- 268 Bongers (1978) 85
- 269 Jaanus (1950) 180-181 geeft de letterlijke tekst van het rekwist
- 270 AKD 2-4-1583
- 271 Bongers (1978) 135
- 272 Abels (1992a) 223-225
- 273 KB 1703 C19 Zie ook Bongers (1978) 134-135, die het wedervaren van Coornhert te Delft geheel ontleent aan het *Naemscherm* Evenals Brandt (1671-1704) I, 757
- 274 Morrees (1887) 119 Zie ook Jaanus (1950) 188, die aan deze lezing twijfelt en Bongers (1978) 135, die talrijke vraagtekens plaatst bij de gebeurtenissen, maar geen antwoorden geeft
- 275 Bongers (1978) Het citaat van Donteclock is aangehaald door Bogaert in de inleiding op Coornherts *Therakel*, die is opgenomen in de verzamelde werken van Coornhert uit 1610, fol 238
- 276 Donteclock (1608) 36
- 277 Zijp (1986) / Vekeman (1982)
- 278 Zie boek 1, deel 2, pp 244-245 / boek 2, deel 5, pp 61-64
- 279 Abels (1992a)
- 280 Persbericht Koninklijke Bibliotheek, d d 8 februari 1989
- 281 AKD 25-8-1574 Zie over de opvattingen van Franck, Lindeboom (1952) met name 14-21
- 282 Zie over hem Hamilton (1981) Een beknopte biografie in Nauta (1978-1988) II, 341-343
- 283 Valkema Blouw (1991)

- 284 Zie over deze fase uit het leven van David Jons Zijlstra (1984)
- 285 De Parakleet is de in H Schrift (Joh 14 16, 26) toegezegde bemiddelaar of trooster tussen God en de mensheid
- 286 Nauta (1978-1988) II, 159-162 Zie voor een kleurnjke schets van David Jons' levenseinde Stefan Zweig (1988)
- 287 AKD 30-10-1606, 7-8-1600, 14-10-1602
- 288 Zie boek 2, deel 5, pp 61-64
- 289 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 Collectie Arent Cornelisz, Reinier Donteclock aan Arent Cornelisz, 9-7-1601
- 290 In 1597 verscheen Emmius' *Grundlick bericht von der Lere und den Geist der Erzketters David Jons*, waarvan in 1599 te Middelburg een vertaling verscheen Zie Zijp (1986) 82
- 291 Zie over Marnix' verhandelingen tegen de "geestdrijvers" Tjalma (1896) 177-247
- 292 Vgl Nauta (1978-1988) II, 162 / Zijp (1986) 82
- 293 AKD 26-11-1582 Zie over Walich Pietersz boek 1, deel 2, pp 244-245
- 294 AKD 13-2-1617, 20-2-1617
- 295 Nauta (1978-1988) II, 162
- 296 AKD 3-7-1578, 9-7-1578
- 297 AKD 30-11-1579
- 298 Valkema Blouw (1991) 202-203, 207
- 299 ARA RSH 11-2-1583
- 300 ARA RSH 21-11-1584, 9-3-1589, 3-7-1594
- 301 AKD 13-4-1598, 4-5-1598, 11-5-1598, 27-7-1598
- 302 KBD 20-7-1617, 10-9-1617
- 303 Bijv Van der Berg (1914) / Van Veen (1889) / Schotel (zj) 163-199 / Visser (1939) / Van Hoboken (1953)
- 304 Van Veen (1889) 29
- 305 Van Veen (1889) 15 / Visser (1939) 38 / Van Gelder (1972) 44
- 306 Van Deursen (1974) 26
- 307 Van Deursen (1974) 28
- 308 Stronks (1990) 139-140
- 309 Zie boek 2, deel 5, pp 58-59
- 310 Wiltens, Scheltus (1722-1735) I, 694-695
- 311 De Vries (1899) 241 / Van Hoboken (1953) 98-99 Zie als voorbeeld van zo'n gildebnef, KBD 23-2-1584 In artikel 10 van de gildebnef van het chirurgijnsilde werd de zondagsrust verordend
- 312 KBD 12-7-1573
- 313 Vergelijk de motivatie van de keuren van KBD 12-7-1573 en 6-9-1573 In de late middeleeuwen (1539) telde Delft maar liefst 11 vanabele en 47 vaste kerkelijke feestdagen Verhoeven (1993) 165, 171-172
- 314 KBD 12-7-1573
- 315 KBD 6-9-1573
- 316 KBD 25-11-1576 Zie over de concentratie van het vertier op zondagen Van der Berg (1914) 185 / De Vries (1899) 249 / Van Hoboken (1953) 102
- 317 KBD 6-9-1573
- 318 AKD 27-12-1574
- 319 Zie over de betekenis van het fenomeen "opperste kleed" boek 2, deel 7, p 242
- 320 KBD 2-1-1575
- 321 Bijv AKD 14-10-1577, 13-11-1581, 17-10-1583, 25-1-1588, 26-8-1619 De betreffende keur werd herhaald op 18-6-1576
- 322 KBD 3-9-1581
- 323 AKD 13-11-1581
- 324 AKD 19-11-1581
- 325 Ook Spaans (1989) 133 en Roodenburg (1990) 335 wijzen hierop
- 326 De keur tegen het brouwen op zondag werd herhaald op 10-6-1584, 2-12-1607 en 11-9-1616

- 327 Zie bijv AKD 11-3-1596, 25-6-1599, 28-6-1599, 20-11-1600, 22-8-1605, 8-10-1607, 22-10-1607, 1-3-1621
- 328 AKD 22-11-1599
- 329 AKD 14-10-1591
- 330 AKD 7-8-1600
- 331 AKD 8-10-1607, 22-10-1607, 1-3-1621
- 332 Knappert (1910) 251
- 333 AKL 14-12-1608 / AKB 2-9-1618
- 334 Zie bijv Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 347, 427, III 3, 7, 68, 72, 193, 217, 235, 247, 269-270, 323, 393, 426 / ACD 16-7-1587, 12-8-1588, 19-7-1590, 26-9-1591, 3-10-1594, 19-6-1603, 18-5-1606, 10-9-1609
- 335 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 347
- 336 ARA, RSH 15-4-1594
- 337 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 72
- 338 ACD 3-10-1594, 3-4-1595
- 339 ACD 4-10-1593, Zie ook Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 8
- 340 Zie boek 2, deel 8, p 303
- 341 GAV, OAV keurboeken 1590, 5-6-1606 en vóór 22-8-1612
- 342 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 151
- 343 Knuttel (1908-1916) I, 21-22
- 344 Visser (1939) 7 / Van Veen (1889) 25-27
- 345 Rutgers (1980) 142
- 346 AKD 21-12-1573
- 347 AKD 4-12-1577
- 348 AKD 2-5-1575
- 349 KBD 8-5-1575
- 350 KBD 10-5-1583
- 351 ACD 18-4-1594, 25-4-1594
- 352 KBD 29-12-1619
- 353 AKD 24-12-1578, 31-12-1578
- 354 AKD 4-1-1580
- 355 KBD 29-12-1619
- 356 Dankbaar (1956) 141-143 Zie over vastenopvattingen en vastenpraktijken in de Reformatie ook Nijenhuis (1982)
- 357 Micron legt er sterk de nadruk op dat bij dit vasten geen bijgelovig onderscheid in soorten spijs gemaakt werd Dankbaar (1956) 143
- 358 Rutgers (1980) 155
- 359 ACD 4-7-1600, 3-10-1600
- 360 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 228
- 361 Vergelijk de diverse bepalingen op dit gebied in de Delftse en Vlaardingse keurboeken en in de resolutieboeken van de Staten van Holland Onder de klagers over verstoringen van de bededagen bevond zich vanzelfsprekend ook Winandus van Beeck Knappert (1910) 250
- 362 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 228
- 363 Nijenhuis (1982) 26
- 364 AKD 29-8-1575
- 365 Nijenhuis (1982) 27
- 366 Dankbaar (1956) 143
- 367 Het is overigens niet uit te sluiten dat in de beginjaren een beperkt aantal biddagen niet opgetekend werd
- 368 KBD 25-3-1582, 9-6-1585
- 369 Vgl De Vries (1899) 149
- 370 Knappert (1903) 219 / Van Apeldoorn (1925) 72 Het artikel van Knappert is, hoewel bijna een eeuw oud, nog steeds zeer bruikbaar als overzicht van al de aspecten van het huwelijk, waarmee de gereformeerde kerk zich bezighield

- 371 AKD 23-11-1573
- 372 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 242
- 373 AKD 10-1-1575
- 374 Knappert (1903) 228-229
- 375 KBD 11-12-1575 Alleen in Leiden was reeds enkele maanden eerder een soortgelijke ordonnantie tot stand gekomen Jones (1970) 122
- 376 Ten Boom (1987) 192-193
- 377 Spaans (1989) 115
- 378 Wiltens, Scheltus (1722-1735) I, 805
- 379 OAD TB (register van personen hen in huwelicke begevende die heure geboden vant stadthuys hebben () formulier van trouwen)
- 380 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 259, 289 Dergelijke functionarissen kende men bijvoorbeeld in Zurich Kohler (1932-1942) passim
- 381 Bijv AKD 3-6-1579, 25-10-1584, 6-4-1587, 18-5-1587, 26-12-1588, 12-9-1594, 29-3-1599, 18-6-1603, 19-7-1604
- 382 AKD 1-11-1604
- 383 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 217
- 384 AKD 8-11-1604
- 385 GAD, Archief kerkeraad Delft inv nr 258 Dit bevat het document met de dne geloofsartikelen dat Pieter Pauwelsz moest ondertekenen
- 386 Knappert (1903) 265
- 387 AKD 21-1-1602, 28-1-1602
- 388 Knappert (1903) 266 Zie ook Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 375, III, 9, 72, 248, 301
- 389 ACD 18-4-1593
- 390 ACD 7-10-1596
- 391 ACD 12-5-1594 / Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 9, 248
- 392 ACD 5-1-1604, 26-6-1608
- 393 ACD 14-4-1608
- 394 GAD, Archief kerkeraad Delft inv nr 142
- 395 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 346
- 396 Knappert (1910) 251
- 397 ACD 3-4-1606, 18-5-1606, 3-7-1606, 2-10-1606, 8-1-1607, 2-4-1607
- 398 ACD 7-9-1587, 18-9-1603, 6-10-1603, 5-1-1604 Het kostte de classis de laatste keer enige moeite ook De Lier, Maassluis en Vlaardingen zover te krijgen, dat de acte werd voorgelezen
- 399 ACD 19-6-1603, 18-5-1606, 26-6-1608, 5-7-1621
- 400 KBD 7-8-105, 17-5-1611, 12-8-1611, 22-12-1613, 24-12-1614, 7-5-1619, 10-11-1619, 22-12-1619
- 401 Woltjer (1985) 10
- 402 AKD 15-8-1575 / KBD 22-5-1575 De keur werd herhaald op 22-4-1578
- 403 Dit valt op te maken uit latere beweringen van de kerkeraad, AKD 9-1-1584
- 404 Boelema (1988) 17-19
- 405 AKD 30-4-1582
- 406 AKD 17-9-1582
- 407 AKD 9-1-1584
- 408 Woltjer (1985) 10 / Boelema (1988) 19
- 409 AKD 18-8-1586 De afsnijding vond plaats op 25-2-1582
- 410 Noordam (1989) 233-234
- 411 AKD 6-6-1605
- 412 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 273
- 413 Van Boheemen, Van der Heijden (1981) / Idem (1982) / Idem (1985)
- 414 Janssen, Van Toorenenbergen (1885) 153-155 Vergelijk ook Decavele (1986) 43 en Marnef (1987) 295 Zie ook Marnef (1991) over de betekenis van de redenijders voor de verandering van het geestelijk klimaat in Antwerpen
- 415 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 42
- 416 Van Boheemen, Van der Heijden (1985) 12

- 417 *Der reden-ryckers stichtighe tsamenkomste* (1603), voorwoord
- 418 Rutgers (1980) 269 Zie ook Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 428-429
- 419 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 73 / idem (1985) 54
- 420 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 31-33
- 421 Marnef (1987) 289-290
- 422 AKD 17-4-1575
- 423 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 77
- 424 AKD 17-4-1575
- 425 AKD 16-5-1575
- 426 AKD 20-6-1575
- 427 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 78 Zie ook De Jager (1883) 190-193
- 428 AKD 9-7-1578
- 429 Rutgers (1980) 269
- 430 AKD 4-3-1578 Vergelijk ook AKD 12-9-1580 Zie voor Dirck Jansz Uijtenbroeck bijlage B, nr 354
- 431 AKD 23-2-1582
- 432 AKD 25-2-1582
- 433 AKD 13-11-1581
- 434 AKD 29-1-1582, 15-4-1582, 26-10-1582 Lievijn Willemsz werd uiteindelijk ook afgesneden, zonder dat zijn bemoeienis met de rederyckers nog als reden werd aangevoerd, AKD 28-4-1585
- 435 *Refereynen* (1581)
- 436 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 92
- 437 KBD juni 1581
- 438 Rutgers (1980) 449
- 439 AKD 18-6-1582
- 440 Van Boheemen, Van der Heijden (1982) 84-85, 100
- 441 Rutgers (1980) 629
- 442 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 456
- 443 ARA, archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3634
- 444 LRD-1614
- 445 Van Boheemen, Van der Heijden (1985) 37
- 446 *Refereynen* (1581)
- 447 Van Boheemen, Van der Heijden (1985) 17
- 448 ACD 6-7-1598
- 449 ARA-II, OSA, inv nr 605, p 153-154 Zie ook ACD 3-8-1600
- 450 ACD 3-7-1601
- 451 GAV, OAV Thesauniersrekeningen, inv nrs 105, 106
- 452 *Der reden-ryckers stichtighe tsamenkomste* (1603)
- 453 ARA, Criminele papieren Hof van Holland, inv nr 5207 Deze affaire wordt breedvoeng beschreven bij Van Boheemen, Van der Heijden (1981)
- 454 Van Boheemen, Van der Heijden (1981) 85-86
- 455 Van Boheemen, Van der Heijden (1981) 89-90
- 456 ACD 4-7-1605
- 457 ACD 28-7-1605, 3-10-1605
- 458 ACD 3-10-1605
- 459 ACD 27-10-1605
- 460 AKS 24-6-1607, 15-7-1607, 23-11-1608 / ACD 13-7-1606
- 461 ACD 2-1-1606
- 462 ACD 18-5-1606
- 463 AKD 17-4-1606
- 464 AKD 8-5-1606
- 465 Van Boheemen, Van der Heijden (1981) 90-94 De volledige tekst van het omstreden toneelstuk is te vinden bij Van Boheemen, Van der Heijden (1985) 86-170
- 466 ARA, RSH 15-6-1606
- 467 ACD 2-10-1606

- 468 ACD 2-11-1606
- 469 ACD 8-1-1607
- 470 ACD 2-7-1607
- 471 ACD 26-7-1607
- 472 ACD 2-4-1607, 2-7-1607, 2-10-1607, 18-10-1607 De zaak bleef daarna regelmatig terugkeren op de agenda van de classis tot 5-7-1610, zonder dat de kwestie tot een oplossing werd gebracht
- 473 ACD 20-9-1607, 3-1-1608, 7-2-1608, 11-9-1608 Zie ook Van Deursen (1978-1980) II, 108
- 474 Als noot 1
- 475 AKN 24-6-1612
- 476 AKN 14-7-1613, 23-11-1614, 30-11-1614
- 477 GAV, OAV Thesauriersrekeningen, 1612
- 478 ACD 29-8-1613, 12-9-1613
- 479 ACD 25-6-1615, 19-7-1616, 3-10-1616, 2-1-1617, 3-4-1617, 3-7-1617, 1-7-1619, 11-7-1619, 7-10-1619, 6-1-1620
- 480 AKD 26-8-1613
- 481 ARA, archief Hof van Holland, voorlopig inventaris, nr 3634 Zie ook Abels (1992a) 229, 240-241
- 482 OAD inv nr 2003 stukken m b t heren van de Wet, 1-7-1613
- 483 OAD inv nr 2003 stukken m b t heren van de Wet, 24-9-1613
- 484 Zie boek 2, deel 7, pp 240-247
- 485 GAD, Archief kerkeraad Delft, Kamer van Chantaten, ongenummerd
- 486 Een reconstructie van het financiële reilen en zeilen van de kamers is te vinden bij Van Boheemen, Van der Heyden (1982) 114-119
- 487 *Der reden-ryckers stichtinghe aenwysinghe van des werelts dwaelpaden* (1616)
- 488 Sigal (1952) 53-54
- 489 *Vlaerdings redenryck-bergh* (1617)
- 490 GAV, OAV inv nr 53, keurboeken, 8-7-1616
- 491 *Vlaerdings redenryck-bergh* (1617)
- 492 Donner, Van den Hoorn (1987) 949
- 493 Van Deursen (1978-1980) II, 108 / Blom (1948) 25-26 De Maassluisse kamer "De Mostertblom" werd opgericht in 1607
- 494 Vergelijk Van Boheemen, Van der Heyden (1982) 139-145
- 495 Schama (1988) 61
- 496 Zie het vorige deel
- 497 Schama (1988) 61
- 498 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 142
- 499 AKD 15-8-1575
- 500 KBD 19-9-1577
- 501 Noordam (1989) 228
- 502 AKD 17-9-1582, 14-3-1583
- 503 AKD 27-2-1584
- 504 AKD 4-6-1584
- 505 AKD 18-6-1584
- 506 ARA, RSH 24-9-1584 / Vgl Haitsma Mulier, Janssen (1984) 14
- 507 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 148 Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 14-10-1602
- 508 AKD 21-10-1602
- 509 ACD 26-9-1591
- 510 ACD 9-6-1594
- 511 ACD 19-4-1610
- 512 GAV, OAV nr 53 keurboek, 15-1-1612
- 513 ACD 30-7-1592 / AKD 29-5-1606
- 514 Van Deursen (1978-1980) II, 48
- 515 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 218
- 516 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 235, 249, 323, 393
- 517 Donner, Van den Hoorn (1987) 949

518. AKD: 28-7-1620.
519. KBD: 28-7-1620, 1-8-1620.
520. AKD: 13-9-1604, 22-8-1605. Zie over de Gasthuiskermis; Oosterbaan (1954) 135, 310 / Hallema (1964) 163.
521. AKD: 13-9-1604, 23-5-1605.
522. Rutgers (1980) 550
523. KBD: 1-5-1594.
524. AKD: 29-8-1616, 2-9-1616.
525. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 324.
526. Donner, Van den Hoorn (1987) 949.
527. Van Schelven (1943) 30-40.
528. Schama (1988) 61.
529. AKD: 12-11-1578.
530. De afsnijding vond plaats op 22-8-1580. Een verzoening met en een wederopneming van de tot inkeer gekomen Aris Maertensz in de gereformeerde gemeente werden verhinderd door zijn plotse-ling overlijden; AKD: 12-12-1580.
531. Noordam (1989) 214, 228
532. Spaans (1989) 137-138 / Van der Pol (1990) 366-369.

BIJ DEEL 7

1. Schama (1988).
2. Fischer (1979) 9.
3. Douwes (1977) x.
4. Knetsch (1984) 144. Zie ook Knetsch (1990). De verdienstelijke, maar binnen de context van een herdenkingsbundel van een doopsgezind weeshuis noodgedwongen eenzijdige en beperkte poging van Groenveld kan ook nauwelijks als zodanig beschouwd worden. Groenveld (1975) 9-52.
5. Zie in dit deel p. 221.
6. Van Deursen (1974) 102-127. Zie ook Van Deursen (1978-1980) I, 90-103.
7. Van Veen (1905) 109-169.
8. Ten Boom (1974-1975) / Ten Boom (1991).
9. Spaans (1989) 163-189 / Ten Boom (1987) 64-70, 198-214 / Van der Pol (1990) 52-67, 348-358 / Evenhuis (1965-1978) II, 73-80
10. Douwes (1989), 31.
11. Jütte (1984). Een ander voorbeeld van een comparatieve aanpak bij Fischer (1979), die een vergelij-king trekt tussen Bazel, Freiburg i. Br. en Straatsburg.
12. Jutte (1981) 25.
13. Geciteerd door Jütte (1984) 15.
14. Geyl (1937) 29-41 (rede uit 1930).
15. Rogier (1952) 343.
16. Jütte (1984) 2 / Knetsch (1984) 147 / Decavele (1975) I, 123-125 / Alves (1989) / Knetsch (1990) 16.
17. Bonenfant (1926/27) / Kingdon (1971) 50-51 / Jütte (1981) 27-28 / Jütte (1984) 42-45.
18. Alves (1989) 7 / Jütte (1984) 2 Zie over Vives, Norena (1970).
19. Jutte (1984) 31-38 / Groenveld (1975) 20. Zie voor de opvattingen van Bucer over de armenzorg ook Bernouilli (1965) 209-216.
20. Oosterbaan (1973) 342.
21. Boitet (1729) 451.
22. GAD, OAD: inv.nr 332, deel 1 en 2.
23. Oosterbaan (1973) noch andere auteurs over het middeleeuwse Delft maken melding van het bestaan van armenmeesters.
24. Oosterbaan (1973) 362-363.
25. Boitet (1729) 457-459.
26. Oosterbaan (1973) 363 / Boitet (1729) 447.

- 27 Zie over het Delftse Oude en Nieuwe Gasthuis de omvangrijke dissertatie van Oosterbaan (1954)
- 28 Slangen (1994), Oosterbaan (1954) / Bournicus (1927)
- 29 Houtzager (1979) 16-17 / Van der Lelij, 121-135 (GAD, ADKC inv nr 46) / Boitet (1729) 469-472
- 30 Hallema (1964) 17-18
- 31 Boitet (1729) 481-488, Van der Feijst (1970) 1-4
- 32 Boitet (1729) 496 / GAD, archief Hofje van Gratie, inv nrs 22, 23, 24
- 33 Bijvoorbeeld de situatie in Haarlem Spaans (1989) 163-166
- 34 Post (1957) II, 257
- 35 Oosterbaan (1973) 304-305 / Wijbenga (1981) 131 / Brouwer (1981) 56 Vgl voor celrebroeders Leupen (1992)
- 36 Kok (1977) 71
- 37 Jaanus (1950) 76
- 38 Kingdon (1970), (1971) en (1984) / Alves (1989) / Everts (1908) 51-59 / Krimm (1960-63) II, 55-56 / Bernoulli (1965) over de lijn Bucer-a Lasco-Calvijn met betrekking tot het denken over de diakonale zorg Zie ook boek 1, deel 3, pp 322-323
- 39 Zie boek 2, deel 5, pp 25-31
- 40 Dankbaar (1956) 55-58
- 41 Dankbaar (1956) 56-57 De gereformeerde kerk heeft nog lange tijd inspiratie gezocht en gevonden in de figuur van Stefanus de diaken, zoals onder meer blijkt uit het in 1696 verschenen werk Stefanus de diaken van de Deventer predikant Arnold Moonen
- 42 Zie boek 2, deel 5, p 30
- 43 Rutgers (1980) 25-26, art 5, 6 en 10 Idem Goeters (1968) 15 Zie ook boek 1, deel 3, pp 322-323
- 44 Rutgers (1980) 26, art 11 Idem Goeters (1968) 15
- 45 Rutgers (1980) 25, art 1 en 3 Idem Goeters (1968) 14
- 46 Rutgers (1980) 26, art 8 en 9 Idem Goeters (1968) 15
- 47 Rutgers (1980) 81, art 41
- 48 Everts (1908) 62
- 49 Boitet (1729) 439-440 Zie bijlage B, nrs 137, 210, 193 en 090, bijlage C, nrs 053, 084 en 071
- 50 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 139-140 Van den Corput aan Arent Cornelisz, d d 17-11-1580
- 51 Hallema (1964) 12, 42 / Oosterbaan (1954) 298 Doch ook het recente - op zijn "PhD thesis" aan de University of Minnesota gebaseerde - artikel van Charles H Parker (1993) over de gereformeerde armenzorg in Delft, gaat nog volledig uit van de vooronderstelling dat de Delftse diakonie zich tot de eigen kerkleden beperkte Hierdoor en door de keren dat hij het bronnenmateriaal onjuist heeft gelezen of geïnterpreteerd, is het noch doenlijk, noch zinvol het door hem geschetste beeld hierna in detail te corrigeren of aan te vullen
- 52 Rutgers (1980) 25-26 en 81
- 53 Rutgers (1980) 205
- 54 GAD, OAD inv nr 332, deel 1 en 2
- 55 Hallema (1964) 31, 269 / Van Dijk (1935) 169-186 / Postma (1989) 391-400 Vergelijk ook GAD, Archief Weeshuis Delft, inv nr 74 rekeningenboek van de rentmeester van de Heilige Geestarmen, 1574
- 56 RVD 25-9-1574
- 57 GAD, Archief Weeshuis Delft, inv nr 74 Zie ook Hallema (1964) 269
- 58 Van Apeldoorn (1929) 20-22
- 59 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 70 Wederdopers 1561-1601, nr 8
- 60 AKD 24-8-1573
- 61 GAD, NAD inv nr 1507, 18-10-1577
- 62 AKD 6-9-1574, 13-9-1574
- 63 AKD 26-12-1574
- 64 AKD 13-9-1574
- 65 AKD 27-12-1574
- 66 AKD 12-9-1575, 20-11-1575 Zie over de bijzondere rol van de Delftse gilden bij de armenzorg dit deel p 253
- 67 KBD 25-11-1576

- 68 AKD 4-12-1577
- 69 Zie bijv AKD 22-8-1580
- 70 AKD 4-12-1577
- 71 AKD 22-8-1578
- 72 AKD 24-10-1578, 3-12-1578, 7-1-1579
- 73 AKD 21-1-1579
- 74 AKD 24-12-1578, 21-1-1579
- 75 AKD 31-12-1578
- 76 AKD 2-11-1579
- 77 AKD 22-8-1580
- 78 AKD 20-11-1581
- 79 AKD 12-3-1584
- 80 KBD 25-3-1584
- 81 AKD 12-3-1584
- 82 AKD 17-3-1586
- 83 MBD 9-7-1586 / Van Bleyswijck (1667) 603 Zie ook boek 1, deel 2, pp 256-257
- 84 RVD 9-6-1586
- 85 MBD 9-7-1586
- 86 AKD 18-4-1586
- 87 KBD 25-5-1586
- 88 AKD 18-4-1586
- 89 AKD 29-4-1586
- 90 KBD 25-5-1586
- 91 AKD 24-10-1578, 10-9-1582, 24-9-1582
- 92 AKD 12-8-1585
- 93 Bijv AKD 4-6-1582, 1-9-1586, 3-8-1587, 12-10-1587
- 94 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 Collectie Arent Cornelisz, Petrus Plancius aan Arent Cornelisz, 1-5-1587
- 95 Idem, Johannes Seu aan Arent Cornelisz, 2-4-1589
- 96 Idem, Caspar Swennchusius aan Arent Cornelisz, 23-2-1589
- 97 AKD 6-4-1587
- 98 AKD 24-2-1589
- 99 AKD 27-2-1589
- 100 AKD 13-3-1589
- 101 AKD 19-11-1590
- 102 Zie over andere implicaties van deze affaire boek 1, deel 1, p 119
- 103 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 392 stuk 1 (2-2-1590) Zie ook ACD 27-2-1590
- 104 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 392 stuk 2 (na 25-2-1590)
- 105 AKD 19-2-1590
- 106 ACD 27-2-1590, 17-5-1590, 4-6-1590
- 107 Zie onder andere AKD 12-3-1590, 6-8-1590, 24-9-1590, 22-10-1590, 12-11-1590, 17-12-1590, 22-11-1593, 6-3-1595, 22-5-1595, 13-11-1595
- 108 AKD 25-2-1591
- 109 AKD 13-2-1594 Zie ook 26-9-1594
- 110 KBD 3-11-1595
- 111 AKD 20-11-1595
- 112 AKD 9-6-1597
- 113 Zie boek 2, deel 5, p 87
- 114 AKD 3-2-1597
- 115 RVD 25-9-1574
- 116 Oosterbaan (1954) 223 Deze uitgebreide studie over het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft maakt het overbodig hier uitgebreid in te gaan op het functioneren van deze instelling
- 117 Oosterbaan (1954) 174-175
- 118 AKD 18-3-1579

- 119 Oosterbaan (1954) 249-252
- 120 AKD 24-8-1573
- 121 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 135
- 122 AKD 30-11-1587
- 123 AKD 30-5-1588
- 124 AKD 18-7-1588
- 125 RVD 19-8-1577
- 126 GAD, Archief Meisjeshuis, inv nr 86
- 127 RVD 8-9-1579
- 128 Hallema (1964) 19
- 129 RVD 8-9-1579
- 130 Hallema (1964) 33-36
- 131 Bouricius (1927)
- 132 AKD 3-5-1574
- 133 KBD 9-5-1574
- 134 KBD 17-11-1578
- 135 KBD 27-5-1582
- 136 KBD 24-6-1584, 25-11-1590, 12-11-1595, 5-5-1596
- 137 KBD 10-11-1585, 14-12-1585
- 138 RVD 6-10-1597
- 139 Clark (1985)
- 140 Faber (1976) 10
- 141 Jutte (1984) 1
- 142 Knetsch (1990) 20
- 143 Spaans (1989) 177-180
- 144 Spaans (1989) 176
- 145 Van der Pol (1990) 350-351 / Van der Feijst (1975) 152-153
- 146 AKD 26-9-1597
- 147 AKD 29-9-1597
- 148 AKD 10-11-1597, 17-11-1597, 8-12-1597
- 149 AKD, 17-11-1597
- 150 KBD 23-11-1597
- 151 KBD 6-10-1597
- 152 KBD 23-11-1597, 30-11-1597
- 153 RVD 20-1-1598
- 154 GAD, ADKC inv nr 46 (Van der Lelij), p 99
- 155 RVD 13-12-1597
- 156 KBD 14-12-1597
- 157 KBD 14-12-1597, art I t/m XI Deze registratie is terug te vinden in het zgn "Bedelbouck", GAD, ADKC inv nr 50
- 158 KBD 14-12-1597, art XII t/m XX Zie voor registratie ambachtskinderen GAD, ADKC inv nr 51
- 159 Zie boek 2, deel 8, p 384
- 160 KBD 14-12-1597, art XXI t/m XXV
- 161 RVD 11-3-1598
- 162 KBD 11-10-1598
- 163 GAD, ADKC inv nr 46 (Van der Lelij), p 99
- 164 KBD 13-12-1598
- 165 KBD 30-12-1598
- 166 RVD 21-8-1599
- 167 KBD 24-10-1599, GAD, ADKC inv nr 46 (Van der Lelij), p 99
- 168 KBD 14-11-1599
- 169 GAD, ADKC inv nr 149
- 170 KBD 30-12-1598
- 171 AKD 17-11-1597

172. AKD: 22-12-1597, 12-1-1598.
173. AKD: 19-1-1598.
174. De kerkeraad besloot de maandelijkse tekorten vanaf februari 1612 niet meer op te tekenen in het kerkeraadsboek, maar in de "boecken van de ontfang van ijder kercke". (AKD: 12-2-1612). Vandaar dat de berekeningen over de jaren 1612 en 1613 gemaakt zijn aan de hand van de aantekeningen in deze boeken (GAD, ADKC: inv.nrs. 9 en 16).
175. Zie het vorige hoofdstuk, p. 219, tabel 7 1.
176. AKD: 1-6-1598. Vgl. ook GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van inkomsten (pro memoria).
177. GAD, ADKC: inv.nr. 4, fol.94.
178. AKD: 25-10-1610.
179. AKD: 7-4-1600, 17-4-1600. Het effect was onmiddellijk zichtbaar door de teruglopende reeks van maandtekorten van maart (624 gulden), april (363 gulden) en mei (64 gulden) (AKD: 27-3-1600, 24-4-1600, 29-5-1600).
180. GAD, ADKC: inv.nr. 5, 2-3-1608.
181. AKD: 1-8-1608 / GAD, ADKC: inv.nr. 5, 2-12-1608.
182. Van Deursen (1974) 109
183. GAD, ADKC inv.nrs. 9 en 16.
184. GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van inkomsten (pro memoria).
185. GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van testamenten.
186. GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van uitkoop.
187. GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van uitkoop; los inlegvel, 6-6-1606.
188. KBD: 1-12-1602.
189. Zie dit deel, p. 218.
190. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr.300: wijkboekje Arent Cornelisz.
191. GAD, ADKC: inv.nr. 6, register van bediende armen.
192. Zie boek 1, deel 2, pp. 222-223.
193. Zie over de diverse bedienboeken dit deel, pp. 259-260.
194. KBD: OAD: inv.nr. 1: keurboek, deel 5, tussen folio 356 en 357 ingebonden gedrukte keur van 2-5-1613. De keur werd een dag eerder goedgekeurd door de Veertigraad (RVD: 1-5-1613)
195. Idem, artikel I t/m XI.
196. Idem, artikel XIV t/m XVI.
197. Idem, artikel XVII t/m XXI / KBD: 5-5-1613.
198. GAD, ADKC: inv.nr. 46 (Van der Lelij); Bijlage F: extract uit het resolutieboek van de Heren van de Wet, d.d. 7-5-1613 (orgineel niet in OAD).
199. GAD, OAD: inv.nr. 2003: stukken m.b.t. de Heren van de Wet, 1-7-1613.
200. GAD, OAD: inv.nr. 872: octrooi Staten van Holland en West-Friesland voor loterij t.b.v. oprichting werkhuis, 1614.
201. GAD, OAD: inv.nr. 2003 en 2004: stukken m.b.t. de Heren van de Wet, 1-7-1613 en 24-9-1613 / KBD: 29-9-1613
202. Zie boek 2, deel 6, p. 292.
203. In dezelfde sfeer lag het in 1621 genomen besluit om de entreegelden die werden geïnd voor de bezichtiging van het graf van Willem van Oranje te bestemmen voor de Kamer van Charitaten; GAD, ADKC: inv.nr. 25, resolutie-boek, 26-6-1621.
204. KBD: 29-9-1613. Van de Staten werd octrooi hiervoor verkregen; GAD, OAD: inv.nr. 1215.
205. GAD, ADKC: inv.nr. 239: opperste kleedmaanboek, 1-12-1613.
206. Idem, 28-11-1613.
207. Arent Dircksz. de Hoendervanger kwam herhaaldelijk in conflict met de kerkeraad, onder meer vanwege afwijkende opvattingen over de erfzonde, vechtpartijen, echtelijke twisten en dronkenschap. Zie o.a. AKD: 29-7-1602, 27-8-1604, 9-1-1606, 27-6-1608.
208. GAD, ADKC: inv.nr. 239: opperste kleedmaanboek, 17-11-1613, 25-1-1614, 5-3-1614.
209. Dekker (1982) 29-30
210. Dekker (1982) 30.
211. KBD: 1-7-1614. Dekker maakt overigens de fout het monopolie op de doodskisten toe te schrijven aan de diakonie i.p.v. aan de Kamer van Charitaten.

- 212 KBD 8-1-1617
- 213 GAD, OAD inv nr 2003 en 2004, stukken m b t de heren van de Wet, 1-7-1613 en 24-9-1613
- 214 GAD, OAD inv nr 2004, aantekening in de marge d d 29-1-1614 / RVD 6-11-1613
- 215 GAD, ADKC inv nr 145 ontvangstboek Zie ook Oosterbaan (1954) 299-302
- 216 RVD 4-3-1615
- 217 GAD, OAD inv nr 2004, stukken m b t de heren van de Wet, marge-aantekening van 29-1-1614
- 218 RVD 9-12-1613
- 219 Boitet (1729) 462
- 220 Uytenbogaert (1647) 4de dl , 181-183
- 221 GAD, ADKC inv nr 51 registratie van ambachtskinderen, eerste boek 1597-1624
- 222 GAD, ADKC inv nr 46 (Van der Lelij), bijlage L extract uit resolutieboek Heren van de Wet d d 9-5-1614 (ongineel niet in OAD)
- 223 AKD 24-4-1617
- 224 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 316 en 394 Zie over de bestandstwisten in Delft boek 1, deel 1, 3 en 4
- 225 AKD 21-8-1617
- 226 RVD 22-8-1617
- 227 Uytenbogaert (1647) 4de dl , 182
- 228 AKD 25-8-1617
- 229 AKD 4-9-1617 Zie boek 1, deel 3
- 230 AKD 3-1-1620, 27-1-1620
- 231 GAD, ADKC inv nr 25 resolutieboek, 5-5-1621
- 232 Idem
- 233 AKD 10-5-1617
- 234 GAD, ADKC inv nr 188 register ontvangsten en uitgaven
- 235 GAD, ADKC inv nr 25 resolutieboek, 4-4-1625
- 236 Dit wordt ook geconstateerd door Van Deursen, Groenveld (1990) 77
- 237 Knetsch (1991) 12-13 worstelt met hetzelfde probleem
- 238 Zie ook het vorige hoofdstuk
- 239 GAD, ADKC inv nr 239 opperste kleedmaanboek
- 240 GAD, ADKC inv nr 152 uitgavenboek 1615-1619
- 241 GAD, ADKC inv nr 152 uitgavenboek 1615-1619 De laatste regel - "Zalich is hij die hem op den Armen verstaet psalm 40 1" - staat ook op het schutblad van het Vrijdag-bediensboek 1617
- 242 Knetsch (1991) 27 (noot 1) komt op grond van een versregel van Jacobus Revius tot de conclusie dat ook bij gereformeerden destijds de vaste overtuiging bestond dat "God loont wien de armen ter harte gaan"
- 243 Bijv KBD 25-3-1584
- 244 RVD 5-5-1613
- 245 Bijv AKD 26-9-1597
- 246 Zie voor teksten in het Nieuwe Testament, waarop de diakonie gebaseerd werd, Krimm (1960) 19-39
- 247 Jutte (1984) 8
- 248 AKD 24-1-1583, 14-2-1583, 19-2-1583
- 249 Zie het volgende hoofdstuk
- 250 Van Deursen (1978-1980) I, 11
- 251 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 139 Van den Corput aan Arent Cornelisz, 17-11-1580
- 252 GAD, ADKC inv nr 5 memoraalboek, 4-11-1607
- 253 AKD 24-12-1589, 23-10-1589, 16-10-1595 / GAD, ADKC inv nr 5 memoraalboek, 14-10-1607, 11-11-1607
- 254 GAD, ADKC inv nr 5 memoraalboek, 9-12-1607 / idem, inv nr 6 memoraalboek, onder meer 4-5-1612
- 255 Bijv AKD 4-11-1585, 21-1-1590, 4-5-1592, 1-2-1593
- 256 Zie boek 2, deel 5, pp 85-86 Bijv de inspanningen om kousenmaker Hendrik van Lier uit zijn financiële problemen te helpen (AKD 4-11-1585, 18-11-1585, 25-11-1585, 7-4-1586)

- 257 AKD 24-10-1582, 19-11-1582, 18-4-1583, 19-11-1584, 22-6-1592, 26-6-1592 / GAD, ADKC inv nr 5, 14-10-1607
- 258 AKD 16-10-1595
- 259 AKD 18-7-1594
- 260 AKD 8-12-1586
- 261 Zie over Pibo Ovitius van Abbema Abels, Wouters (1980) / Abels (1984) 96-102 / Nauta (1988) 13-15 / Abels, Van Booma (1992) 211-213 Of Pibo identiek is met Ovitius Abbema, die tussen 1620 en 1629 ziekentrooster in Oost-Indie was - Mooij (1927) 85, 175, 318, 322, 325 - is (nog) niet met zekerheid vastgesteld In dat geval is het overlijdensjaar 1612, dat tot op heden is aangehouden op grond van een epitaf in de kerk van zijn geboorteplaats Oldeboom, onjuist
- 262 AKD 22-6-1592
- 263 AKD 16-10-1595
- 264 Zie voor een fraai voorbeeld GAD, ADKC zonder inv nr , zaterdagbedeelboek, nr 148
- 265 GAD, ADKC zonder inv nr , bedeelboek C (lidmaten) 1614, nr 209, 1618, nr 11
- 266 AKD 16-5-1588
- 267 AKD 12-2-1596
- 268 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 210-211 Helmichius aan Arent Cornelisz, 2-6-1604
- 269 Montias (1982) 354
- 270 AKD 20-11-1575
- 271 AKD 24-2-1589
- 272 Zie dit deel, pp 268-269
- 273 AKD 20-10-1586
- 274 GAD, ADKC inv nr 5 memonaalboek, 5-12-1610
- 275 AKD 21-1-1579
- 276 AKD 30-10-1606
- 277 GAD, ADKC inv nr 6 memonaalboek, bedelingsregister 1607
- 278 AKD 27-7-1592
- 279 Jutte (1984) 334
- 280 Zie bijv AKD 22-6-1587
- 281 Zie boek 2, deel 5, pp 50-51
- 282 Zie boek 1, deel 3, pp 384-385
- 283 AKD 13-9-1574, 20-11-1581
- 284 AKD 19-10-1592
- 285 AKD 18-1-1593
- 286 AKD 20-7-1598
- 287 AKD 2-11-1598
- 288 AKD 4-8-1608, 1-9-1608
- 289 AKD 18-1-1593
- 290 AKD 30-4-1601
- 291 AKD 6-8-1601
- 292 AKD 6-8-1601, 13-8-1601, 20-8-1601
- 293 Zie bijv AKD 11-10-1604, 24-11-1608
- 294 AKD 2-5-1594
- 295 Zie dit deel, p 220
- 296 AKD 8-11-1599
- 297 GAD, ADKC inv nr 6 memonaalboek
- 298 Jutte (1984) 359
- 299 AKD 4-12-1577, 13-2-1594
- 300 AKD 3-4-1595
- 301 AKD 26-2-1593
- 302 GAD, ADKC zonder inv nr , Extraordinans bedienboek 1614-C, nr 58, d d 13-10-1619
- 303 De extraordinans en ordinans bedienboeken vormen het leeuwedeel van het archief van de Kamer van Charitaten In de bestaande inventaris worden zij echter niet vermeld Een inventaris-nummer kan dan ook niet aangegeven worden

304. GAD, ADKC: Extraordinaris bedienboek 1614-C, nr. 15
305. GAD, ADKC: Extraordinaris bedienboek 1614-C, nrs. 43 en 69.
306. Zie dit deel, pp. 245-247.
307. Voor 1607 zijn de in het register aangegeven maandelijkse toelagen omgerekend naar wekelijkse bedragen. Voor 1614 is uitgegaan van de situatie in de winter.
308. Van Deursen (1978-1980) I, 12-17
309. Idem.
310. Over de jaren 1614-1621 is uitgegaan van respectievelijk de extraordinaris en ordinaris C-(=lidmaten) bedienboeken.
311. GAD, ADKC: Extraordinaris bedienboek 1614-C, nr.154.
312. GAD, ADKC: inv.nr. 6: register van bediende armen 1607; nr. 183 Grietgen Jansdr.
313. GAD, ADKC: Extraordinaris bedienboek 1614-C, nr. 71.
314. GAD, ADKC: Extraordinaris bedienboek 1614-C, nrs. 84, 88, 111, 115, 147 en 200.
315. Voor deze lijst is dezelfde indeling in beroepsklassen gebruikt als hiervóór in deel 2 en 5. Zie ook bijlage F.
316. Zie boek 1, deel 2, pp. 229-234.
317. Vgl. AKW: 29-6-1590. Zie ook GAD, Archief Hervormde Gemeente 't-Woudt, inv.nr. 33: rekeningenboeken H. Geestgoederen, 1596-1621.
318. Van Deursen (1974) 104.
319. ACD: 6-10-1586, 2-3-1587, 4-5-1587, 6-7-1587.
320. AKB: 8-6-1608, 1-8-1621.
321. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 376.
322. ACD: 5-1-1604.
323. ACD: 5-4-1604, 6-5-1604, 5-7-1604, 4-10-1604, 2-10-1606, 8-1-1607, 14-6-1607.
324. Van Deursen (1974) 113-114
325. ACD: 6-7-1592, 5-4-1604, 18-5-1606.
326. ACD: 1-4-1591.
327. ACD: 27-4-1595.
328. AKN: 29-9-1589, 29-10-1589, 5-11-1589.
329. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 73, 108.
330. ACD: 1-4-1596.
331. ACD: 4-6-1590, 10-9-1590, 27-9-1590, 3-12-1590.
332. AKD: 23-5-1605, 13-6-1605, 16-3-1609, 21-12-1609, 3-12-1612 / ACD: 1-10-1612, 18-10-1612, 7-1-1613 / AKB: 14-10-1612, 3-3-1613 / AKN: 9-6-1613.
333. AKN: 9-6-1613.
334. ACD: 20-11-1608, 4-12-1608, 11-6-1609, 6-7-1609, 10-9-1609, 5-10-1609, 3-1-1610, 1-4-1610, 19-4-1610, 5-7-1610, 4-10-1610, 3-1-1611, 11-4-1611, 19-5-1611, 4-7-1611, 14-7-1611, 8-9-1611, 22-9-1611, 3-10-1611, 2-1-1612, 2-7-1612.
335. GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk: inv.nr. 32: register voor de diaconie tot Naeldwijk, met name fol. 2, 8 en 12.
336. GAMA, Oud Archief Maassluis: inv.nr. 96: acte van overeenkomst tussen schout en schepenen van Maasland en Maassluis (...) over verdeling van de H. Geestgoederen, 1615.
337. GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk: inv.nr. 37: staat van inkomsten H. Geestarmen en diakonie, 1633.
338. Vgl. bijv. AKL: 19-6-1605 / GAD, Archief Hervormde Gemeente Schipluiden: inv.nr. 72: rekeningen H. Geestgoederen 1611,1613 / AKW: 28-5-1600, 5-3-1606 / GAD, Archief Hervormde Gemeente 't-Woudt, inv.nr. 33: rekeningenboeken H. Geestgoederen 1596-1621 / AKN: 1-6-1603. Zie ook de hierna te schetsen financiële situatie van de diaconie te Maassluis.
339. AKN: 1-6-1603, 18-7-1610, 18-9-1616.
340. AKW: 15-7-1601, 29-7-1601, 5-8-1601, 9-8-1601, 7-9-1601, 10-9-1601, 12-9-1601, 13-9-1601, 2-10-1601.
341. ACD: 3-10-1600, 12-10-1600, 2-1-1601 / AKS: 8-10-1600 / AKW: 8-10-1600 / AKD: 9-10-1600, 16-10-1600.
342. Van Deursen (1974) 116.
343. AKN: 30-12-1584.

- 344 AKN: 27-12-1615.
345. Archief Hervormde Gemeente Maassluis: diakonierekeningen [hierna afgekort als DRM], fol. 124r.
346. AKW: 1-1-1598. Van Deursen (1974) 116 maakt ook melding van dit Woudtse voorbeeld, doch gaat er ten onrechte van uit dat de vraag in 1591, bij het begin van de kerkinstituering ter plaatse, gesteld werd. Ook verzuimt hij het antwoord te vermelden.
347. Van Deursen (1974) 123.
348. GAV, OAV: inv.nr. 52: keurboek, 9-3-1596.
349. AKS: 28-7-1595.
350. AKS: 15-7-1607.
351. Jütte (1981) 25
352. ACD: 10-3-1611, 11-4-1611, 1-12-1611, 2-1-1612, 2-4-1612, 1-10-1612, 7-1-1613, 7-2-1613, 15-4-1613.
353. Vgl. GAV, OAV: inv.nr. 52: keurboek, 9-3-1596 / GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk, inv.nr. 39: diakonierekeningen 1585-1589 / DRM, 1608-1621.
354. AKS: 10-12-1600, 26-11-1606 / GAD, Archief Hervormde Gemeente Schipluiden, inv.nr. 68: aantekeningenboek, fol. 17.
355. GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk, inv.nr. 130, 10-12-1609.
356. GAV, OAV: inv.nr. 52: keurboek, 9-3-1596.
357. GAV, OAV: inv.nr. 52: keurboek, 1596. Zie ook OAV, inv.nr. 136: extract uit keurboek, 27-3-1603
358. GAV, OAV, inv.nr. 52: keurboek, 9-3-1596.
359. DRM, fol. 23v, 13-4-1609.
360. GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk, inv.nr.39: diakonierekeningen 1585-1589. Een andere fragment betreft bijvoorbeeld het diakonieboek van Wilsveen, Stompwijk en Leidschendam vanaf 1617, met uitgaven over de jaren 1619-1621 (bewaard in het Gemeente-archief te Leidschendam).
- 361 Het overzicht van de archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk (deel 2 uit 1974) p.57 suggereert dat er ook voor Vlaardingen doorlopende diakonierekeningen bewaard zijn gebleven over de jaren vanaf 1607. Deze interessante bron bleek echter onvindbaar.
362. Zie boek 1, deel 2. p. 237.
363. AKM: juli 1611. Vgl. DRM, fol. 116r, 127r en 168r
364. AKM: 21-5-1617.
365. DRM, fol. 58r.
366. AKM: 11-4-1610. Vgl. DRM, fol. 61r.
367. Bijv. DRM, fol. 91v.
368. DRM, fol. 190r.
369. Vgl. DRM, fol. 163r en 174r.
370. DRM, 164v. Een kinnetje vis is een kwart ton.
371. AKM: 11-4-1610.
372. Bijvoorbeeld DRM, fol. 91v.
373. Van Deursen (1974) 122.
374. DRM, fol. 118v, 123v, 130r, 136r en 142v. Deze vorm van uitbesteding was in Delft zeer gebruikelijk, vgl. dit deel, p. 263.
375. AKM: 18-1-1609.
376. DRM, fol. 19r.
377. DRM, 165r.
378. Bijv. DRM, fol. 144r, 156v en 190v.
379. AKM: 25-12-1610
380. AKM: 23-9-1612.
381. DRM, fol. 106v, 111v, 123r, 136r, 144r, 157r, 165r en 176v.
382. AKM: 9-7-1606.
383. DRM, 19v.
384. Uytenbogaert (1647) 4de dl , 181.
385. Uytenbogaert (1647) 4de dl., 181.

BIJ DEEL 8

- 1 Waterink (1936) Geciteerd bij Fedenks (1960) 175
- 2 Wouters, Visser (1926) 77
- 3 Rombouts, (1926-1928) I, 198 Geciteerd bij Van Klinken (1930) 5
- 4 Rogier (1947) II, 738
- 5 Evenhuis (1965-1978) II, 258
- 6 Van Deursen (1978-1980) II, 59-60
- 7 Van Klinken (1930) 25
- 8 De Booy (1981) 113
- 9 Geciteerd bij Briels (1972) 91
- 10 Koopmans (1894) 15
- 11 Geyl (1961) II, 380 Zie voor zijn protestantiseringstheorie ook Geyl (1937) 29-41
- 12 Abels, Van Booma (1992) / Spiertz (1993)
- 13 Van Gelder (1972) 198
- 14 Briels (1972a) 400
- 15 Vgl de opmerking van Briels (1972a) 389 Hij stelt daarin terecht dat in de geschiedenis van het niet-universitaire onderwijs nog talrijke aspecten onbekend of onduidelijk zijn, door het ontbreken van essentiële archivalische bronnen
- 16 Bijv Fortgens (1952/53) / Fortgens (1958) en meer recentelijk Bastiaanse (1985)
- 17 De Booy (1977) / De Booy (1980) / Nauwelaerts (1974)
- 18 Put (1990) Voor Noord-Brabant zijn er inmiddels belangrijke aanzetten gedaan Vgl Roosenboom (1993)
- 19 Furet, Ozouf (1977) / Volger (1975-76) / O'Day (1982)
- 20 Oosterbaan (1966)
- 21 Van Bergen (1924) / Dodt van Flensburg (1847)
- 22 GAD, OAD inv nr 389
- 23 Geciteerd bij Fedenks (1960) 174
- 24 Dankbaar (1956) 67-68
- 25 Vgl Verboom (1987) 79-80
- 26 Goeters (1968) 11
- 27 Verboom (1987) 85
- 28 Goeters (1968) 16
- 29 Rutgers (1980) 106
- 30 Rutgers (1980) 57-58 / Vgl Plomp (1971) 97
- 31 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 142
- 32 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 166
- 33 Zie over de verschillende bijscholen hoofdstuk 6
- 34 Misschien is een vergelijking met de huidige ontwikkeling rond het ontstaan van talrijke particuliere kindercrèches op zijn plaats
- 35 Vgl de situatie in Haarlem bij Spaans (1989) 150
- 36 Post (1954) 46-47
- 37 Zie boek 1, deel 4, pp 432, 443-445
- 38 Rutgers (1980) 246
- 39 Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 174
- 40 Verboom (1987) 112-120, 154
- 41 Van Deursen (1974) 161
- 42 Rutgers (1980) 420, 443
- 43 Rutgers (1980) 380-381
- 44 Rutgers (1980) 420, 443
- 45 Rutgers (1980) 420, 443
- 46 Rutgers (1980) 465-466 Vgl Bremmer (1981) 33 / Tukker (1965) 88-89
- 47 De Planque (1926) 72
- 48 Hooijer (1865) 237

- 49 De Planque (1926) 72
- 50 ARA, RSH 26-11-1586
- 51 Rutgers (1980) 551-552
- 52 Van Deursen (1978-1980) II, 60 Vgl. ACD 13-7-1589, waaruit blijkt dat de Delftse classis ter synode wilde bespreken waarom de Staten het benoemingsrecht van schoolmeesters bij de baljuws had gelegd, terwijl in het vorige plakkaat de classes niet gepasseerd werden. Blijkbaar waren de ontwikkelingen rond de twee opeenvolgende plakkaaten in 1581 niet voor iedereen even duidelijk geweest
- 53 Hooijer (1865) 349. Zie ook 334
- 54 Bniels (1972a) 393-395
- 55 Vgl. bijv. Reitsma, Van Veen (1892-1899) II, 347, III, 10
- 56 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 27
- 57 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, o.a. 49, 73, 119, 133, 145, 250-251
- 58 Donner, Van den Hoorn (1987) 25-44
- 59 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 394-395
- 60 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 408
- 61 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 427
- 62 Kuiper (1958)
- 63 Swelingh is identiek met meester Pieter Sterlinx, afkomstig van Antwerpen, die zich in mei 1573 als lidmaat in Delft liet inschrijven. Zie over zijn redenerijactiviteiten boek 2, deel 6, pp. 184-185
- 64 AKD 3-5-1574
- 65 AKD 26-12-1574
- 66 AKN 23-5-1574, 21-5-1581, 26-2-1584
- 67 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 8
- 68 ACD 4-10-1593
- 69 Zie hierover bijvoorbeeld de bij de biografie van Herbers opgesomde literatuur in Nauta (1978-1988) III, 178-181, alsmede Van der Gouw (1989) 67 / Abels (1989) 75 / Verboom (1987) 118
- 70 AKB 5-8-1618
- 71 ACD 26-8-1599
- 72 ACD 3-10-1600
- 73 Verboom (1987) 118
- 74 Verboom (1987) 60-65 / Dankbaar (1956) 68
- 75 AKB 5-6-1616
- 76 AKD 9-7-1578 / AKN 28-12-1594
- 77 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 8
- 78 Zie over de wijze waarop in Delft en Delfland belijdenis werd gedaan boek 1, deel 2, De toegang tot het Avondmaal, pp. 209-219
- 79 AKW 28-1-1590
- 80 Stamkot (1986)
- 81 AKD 9-10-1595
- 82 AKD 16-10-1595
- 83 AKD 6-11-1595
- 84 AKD 27-11-1595
- 85 AKD 4-12-1595. De tekst van het reglement is helaas niet bewaard gebleven
- 86 Van Deursen (1974) 185, hij veronderstelt dat Bullinger "wellicht de meest gelezen godsdienstige auteur" was in deze dagen. Zie ook Verboom (1987) 34
- 87 Nauta (1978-1988) II, 46-48 / Verboom (1987) 117-118. De eerste druk van de Nederlandse vertaling van dit oorspronkelijk in het Latijn geschreven werk, verscheen in 1591. Zie over de verschillende drukken Van der Haar (1987) 22
- 88 AKD 18-12-1595
- 89 AKD 13-7-1598
- 90 Zie boek 2, deel 6, pp. 156-157
- 91 AKD 25-1-1599
- 92 LRD april 1590
- 93 Vgl. Van Deursen (1974) 161

- 94 AKD 25-1-1599
- 95 Jaanus (1950) 82
- 96 Kuyper (1891) 401-403
- 97 Kuyper (1891) 401
- 98 Zie boek 1, deel 4, pp 437-439
- 99 Kuyper (1891) 402
- 100 Zie boek 2, deel 5, pp 58-59
- 101 AKD 7-5-1584
- 102 Van Deursen (1974) 161
- 103 AKD 18-5-1575
- 104 AKD 18-5-1575
- 105 AKD 23-7-1578 Zie over de situatie in Emden Pettegree (1992) 47 / Schilling (1989) passim
- 106 Harmen Willemsz was een zogeheten "broeder vanouds" en een van de "opsienders" in 1575, GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 312
- 107 AKD 21-11-1580
- 108 AKD 25-9-1581, 13-11-1581
- 109 Goeters (1968) 10
- 110 AKD 20-11-1581
- 111 AKD 10-9-1582, 12-11-1582
- 112 AKD 25-11-1585
- 113 AKD 15-9-1586, 29-9-1586
- 114 Spaans (1989) 143, 147
- 115 Het is onduidelijk wie deze meester Johannes de voorzanger was Hij is waarschijnlijk identiek met Johannes de "cantor", die in een brief van Henncus van den Corput aan Arent Cornelisz van 14-8-1585 wordt genoemd als kandidaat voor het maken van een afschrift van het reglement van het Fraterhuis
- 116 AKD 13-7-1587
- 117 ARA Archief classis 's-Gravenhage, inv nr 1, fol 142 (ondertekening door schoolmeesters van catechismus en Nederlandse geloofsbelijdenis, 1-11-1587), zie ook Bnls (1973) 147 Zie over hem bijlage H, nr 238
- 118 Willem du Rieu jr overleed in het najaar van 1646, GAD, Begraafboek Oude Kerk, 5-9-1646, vgl UBL, AC, inv nr 680, 5-1-1604 Zie over hem ook Veldhuijzen (1993) 264
- 119 Bijv AKD 10-5-1593, 9-6-1603
- 120 AKD 24-5-1593 Zie over mr Gernt Willemsz Leydensis, dit deel pp 349-356 en bijlage G, nr 012
- 121 AKD 26-11-1582 Zie hierna p 326
- 122 AKD 9-6-1603, 18-6-1603, 30-6-1603, 29-8-1603
- 123 AKD 18-6-1603
- 124 GAD, OAD inv nr 679 Wtgeeffboucken van de thesaurier, boek 5 (1610), fol 22v-23r Vanaf 1-5-1605 ontving meester Gernt stipendium
- 125 AKD 28-11-1605
- 126 AKD 5-12-1605
- 127 AKD 27-12-1605
- 128 AKD 9-1-1606
- 129 AKD 16-1-1606, 13-3-1606, 20-3-1606
- 130 AKD 10-4-1606, 17-4-1606
- 131 Rutgers (1980) 492
- 132 AKD 15-5-1606
- 133 AKD 24-4-1606, 8-5-1606
- 134 AKD 15-5-1606, 23-6-1606 Zie over Adriaen Vincenten Sweijs bijlage B, nr 352
- 135 Zie over deze zangmeester en kloostelder, Meilink-Hoedemaker (1985) 73-74
- 136 AKD 23-6-1606, 30-6-1606
- 137 AKD 2-7-1606 / AKL 6-8-1606, 27-8-1606
- 138 AKD 17-7-1606, 24-7-1606, 4-9-1606, 18 9-1606 / AKL 8-9-1606, 17-9-1606
- 139 GAD, OAD inv nr 389, 7-5-1607

- 140 LRD juni 1607
- 141 Zie boek 2, deel 5, p 84
- 142 Zie bijv AKD 11-2-1591, 7-11-1594, 8-11-1610, waar schoolmeesters om hun levenswandel worden aangesproken
- 143 De Planque (1926) 23 / Post (1954) 68
- 144 AKD 13-7-1587
- 145 AKD 17-12-1607
- 146 GAD, Archief kerkvoogden, inv nr 476 register van wtgheef 1609-1626, fol 20r en 30r
- 147 GAD, Archief kerkvoogden, inv nr 476 register van wtgheef 1609-1626, fol 31r / Begraafboek Nieuwe Kerk, 13-9-1610
- 148 ARA, Archief classis Delft en Delfland, inv nr 12-II ondertekening Formulieren van Enigheid
- 149 Oosterbaan (1966) 33-37
- 150 GAD, OAD inv nr 332, deel 1 en 2 / Zie ook Van Klinken (1930) 10 / Boitet (1729) 478-479
- 151 Fortgens (1958) 11-12
- 152 De Booy (1981) 113 en Van Klinken (1930) 20
- 153 Oosterbaan (1966) 195 en Oosterbaan (1973) 315
- 154 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, de boeken 1573-1574, fol 47r en 1574-1575, fol 52r
- 155 Houtzager (1979) 29-32
- 156 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, de boeken 1562-1563, fol 39r, 1564-1565, fol 41r, 1565-1566, fol 41r, 1567-1568, fol 46v, 1568-1569, fol 45v, 1569-1570, fol 52v, 1570-1571, fol 55r, 1572-1573, fol 63r en 1573-1574, fol 47r-47v
- 157 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, boek 1572-1573, fol 63r
- 158 KBD 4-2-1574 (=4-2-1575)
- 159 MBD 16-1-1574 (=16-1-1575)
- 160 MBD 9-3-1568 (=9-3-1569)
- 161 KBD 4-2-1574 (=4-2-1575)
- 162 Oosterbaan (1966) 195
- 163 Oosterbaan (1966) 194-195
- 164 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, boek 1568-1569, fol 58r
- 165 AKD 16-7-1575
- 166 AKD 23-7-1578
- 167 MBD 11-10-1580
- 168 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 127 brief Henricus van den Corput aan Arent Cornelisz d d 22-4-1580
- 169 Als noot 167
- 170 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, de boeken 1582, fol 21r, 1583, fol 27r, 1584, fol 21r, 1585, fol 24v, 1586, fol 25v, 1587, fol 27r, 1589, fol 27v, 1590, fol 26r, 1592, fol 36r, 1596, fol 34r, 1601, fol 46r, 1608, fol 48v-49r en 1610, fol 60v
- 171 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, het boek 1608, fol 48v Vgl De Booy (1981) 113
- 172 Fortgens (1958) 31 / Kesper (1964) 20
- 173 Spaans (1989) 143-144 / Bastiaanse (1985) 158 / Ten Boom (1987) 195
- 174 Spaans (1989) 141 / Bastiaanse (1985) 26
- 175 Spaans (1989) 144
- 176 ARA, Archief van het Geestelijk Kantoor van Delft, inv nr 608 stukken rakende de geestelijke goederen, portefeuille Naaldwijk rekwest van M. Mulenborch aan Johan van Oldenbarnevelt, 12-1-1610
- 177 GAD, OAD inv nr 332, deel 2
- 178 Oosterbaan (1966) 196-197
- 179 Van Bleyswijk (1667) 322, 519 / Boitet (1729) 472-478 / Van Klinken (1930) / De Booy (1981) 114
- 180 GAD, OAD, inv nr 388 Register van teruggekeerde uitgewekenen
- 181 MBD 1-7-1575
- 182 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesauner der stad Delft, boek 1575-1576, fol 58v
- 183 Boitet (1729) 473

- 184 AKD 26-11-1582
- 185 AKD 31-7-1583
- 186 LRD 1584-6
- 187 LRD 1585-4
- 188 Janssen, Van Toorenenbergen (1878) 254 brief Henricus van den Corput aan Arent Cornelisz, d d 14-8-1585
- 189 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116 stukken i v m functie Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis, nr 3
- 190 Geurts (1983) / RVD 9-11-1591 Zie over het Statencollege ook boek 1, deel 4, pp 443-450
- 191 Zie over de affaire boek 1, deel 4, pp 447-448
- 192 Zie boek 2, deel 7, pp 229-239
- 193 De letterlijke tekst van deze octrooi-aanvraag staat afgedrukt in Boitet (1729) 474
- 194 GAD, OAD, inv nr 332, deel 2
- 195 MBD 14-11-1596
- 196 Idem
- 197 MBD 14-11-1596
- 198 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116 stukken i v m functie Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis, nr 8
- 199 Zie over de algemene acceptatie van de coitus anticipatus en over de praktijk van de huwelijksbeloften boek 2, deel 5, pp 69-70
- 200 Als noot 198
- 201 Als noot 197
- 202 Als noot 189
- 203 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116 stukken i v m functie Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis, nr 4
- 204 Als noot 189 ordonnantie, art 1 Wij zijn veel dank verschuldigd aan pater C P Voorvelt O F M uit Wijchen, die op ons verzoek de ordonnantie in het Nederlands vertaalde
- 205 GAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1 resolutieboek van de regenten, 17-5-1615 en 20-5-1615 Zie ook boek 1, deel 4, pp 447-448
- 206 GAD, OAD inv nr 332, dl 2 en 3
- 207 Luth (1986)
- 208 Bijl (1954/55) 51-52, 55-57 / RVD 16-8-1615
- 209 GAD, Archief Clara van Sparwoude Dit archief bevat slechts testamenten en goederenlijsten Documenten die inzicht bieden in de gang van zaken rond de aanwijzing van studenten voor het Fraterhuis ontbreken helaas
- 210 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 collectie Arent Cornelisz Johannes Ryckelem aan Arent Cornelisz, d d 1-11-1604
- 211 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesaurier der stad Delft, de boeken 1562-1562 en verder Zie ook Spoor (1966) 55-56 / NAD inv nr 1509, 22-6-1598 en 22-6-1600
- 212 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 collectie Arent Cornelisz Johannes Ryckelem aan Daniel van der Dolegen, d d 16-2-1605 en aan Arent Cornelisz, d d 16-2-1605
- 213 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 collectie Arent Cornelisz concept-brief Arent Cornelisz aan Johannes Ryckelem, d d 9-5-1605
- 214 Zie over deze zaak ook boek 1, deel 4, p 446
- 215 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 collectie Arent Cornelisz Johannes Ryckelem aan Arent Cornelisz, d d 18-5-1605
- 216 Dit zoonje van Ryckelem bereikte nimmer zijn doel, in tegenstelling tot zijn broer, die predikant werd in Simonshaven Zie bijlage D, nr 059
- 217 GAD, OAD, inv nr 678 rekening van de thesaurier der stad Delft, kladboek, fol 42r, 7-8-1613
- 218 RVD 10-11-1608
- 219 ACD 11-6-1609
- 220 Archiv der Evangelische Kirchengemeinde Emden, inv nr 45
- 221 Zie over de wijze waarop in Holland loten werden georganiseerd voor het goede doel bijvoorbeeld Vaandrager (1992) 146-159

- 222 MBD 5-9-1615 / Boitet (1729) 474 dateert dit besluit onjuist op 1618
- 223 GAD, Archief van de Latijnse School en Fraterhuis, inv nr 1 resolutieboek van de regenten, 31-10-1610
- 224 Idem, 2-8-1611
- 225 Rademaker (1967) 95 legt de Zwartepiet ten onrechte bij Eliasar Lotius, zoals blijkt uit, UBL, AC, inv nr 685, 4-10-1616 (brief Engelbert van Maeslandt aan Vossius)
- 226 RVD 26-5-1612 / GAD, Archief van de Latijnse School en het Fraterhuis, inv nr 1 resolutieboek van de regenten, 27-6-1612
- 227 Fortgens (1958) 26-27
- 228 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116 stukken i v m functie Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis, nr 2
- 229 GAD, Archief LS en Fraterhuis, inv nr 1 resolutieboek van de regenten, 15-4-1615
- 230 GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 116 stukken i v m functie Arent Cornelisz als curator van het Fraterhuis, nr 1
- 231 GAD, OAD inv nr 332, deel 2 en 3
- 232 Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 122-146 brieven van Wernerus Helmichius aan Arent Cornelisz, d d 2-7-1602, 6-7-1602, 8-7-1602, 13-7-1602, 19-7-1602, 30-7-1602, 2-8-1602, 6-8-1602, 13-8-1602, 9-9-1602 Zie ook GAD, Archief kerkeraad Delft, inv nr 112 collectie Arent Cornelisz Ambrosius Bruno aan Arent Cornelisz, 4-8-1602 en 3-9-1602
- 233 GAD, OAD, inv nr 679 uitgeefboek van de thesaurier der stad Delft, boek 5 (1610), fol 22r
- 234 GAD, OAD, inv nr 679 uitgeefboek van de thesaurier der stad Delft, boek 9 (1619), fol 25r
- 235 ARA, Archief classis Delft en Delftland, inv nr 12 ondertekening Formulieren van Enigheid
- 236 Van Bergen (1924) 206 Hij noemt 1412 als eerste vermelding, terwijl Post (1954) 26 als jaar 1419 vermeldt
- 237 ARA, Archief Geestelijk Kantoor te Delft, inv nr 608 stukken rakende de geestelijke goederen, portefeuille Naaldwijk rekening van het kapittel, 1582
- 238 Vgl AKN 9-2-1575
- 239 ARA, RSH 16-8-1584
- 240 Goetschalkx (1903) 354
- 241 Van Bergen (1924) 207
- 242 ARA, RSH 15-5-1586 Zie ook Van Bergen (1924) 207
- 243 AKN 28-12-1594
- 244 AKN 19-3-1595
- 245 ACD 3-4-1595
- 246 AKN 30-6-1595 / ACD 3-7-1595 / AKN 29-7-1595
- 247 ARA, RSH 27-5-1595
- 248 AKN 1595, 1596, 1597, 1598 en 1599 Bij de talstelling is overigens alleen sprake van ene mr David, zonder nadere beroepsaanduiding. Waarschijnlijk was hij identiek aan David van Colcellis, tot 1568 schoolmeester te Antwerpen, Briels (1972) 297 Zie voor zijn redenerijactiviteiten, boek 2, deel 6, p 188
- 249 Dodt van Flensburg (1847) 6 / Van Bergen (1924) 207
- 250 ARA, RSH 28-8-1602
- 251 Dodt van Flensburg (1847) 6
- 252 ARA, RSH 3-12-1602 Zie ook Van Bergen (1924) 209
- 253 AKN 24-6-1601
- 254 ACD 1-3-1601, 3-4-1601, 3-7-1601
- 255 ACD 23-8-1601, 13-9-1601, 2-10-1601, 15-1-1602, 15-4-1602
- 256 Van Bergen (1924) 209 / ARA, RSH 8-12-1605
- 257 ACD 31-5-1607
- 258 Koopmans (1990) 212
- 259 ACD 7-6-1607
- 260 AKN 27-7-1607
- 261 ACD 14-1-1608
- 262 AKN 28-10-1607

263. AKN: 4-11-1607, 27-1-1608, 3-2-1608 / ACD: 14-4-1608.
264. ACD: 14-4-1608.
265. ACD: 28-8-1608.
266. Van Bergen (1924) 209 / ARA, RSH: 12-4-1608.
267. ACD: 4-12-1608.
268. ACD: 5-7-1610.
269. Vgl. TB Delft: 8-11-1609, waarin hij werd aangeduid als rector te Naaldwijk.
270. AKN: 27-12-1610.
271. AKN: 1-5-1611. Zie ook GAN, Archief Hervormde Gemeente Naaldwijk, inv.nr. 32: register voor de diaconie tot Naaldwijk, fol. 56, waaruit blijkt dat Stavarenus 50 gulden opnam.
272. ACD: 18-10-1612.
273. AKN: 27-12-1615.
274. AKN: 29-5-1616.
275. AKN: 14-7-1613, 23-11-1614, 10-6-1618 Zie over Stavarenus' rederijkersactiviteiten ook boek 2, deel 6, p. 191.
276. AKN: 28-11-1614.
277. Molhuysen (1928) 6 / Briels (1972) 116.
278. Wijminga (1899) 4 / Boot (1890) 8-17.
279. Zie bijvoorbeeld Fortgens (1958) 14-24 / Bastiaanse (1985) 60-64, 86-88, 152-157, 178-179.
280. Bijvoorbeeld Bastiaanse (1985) passim / Fortgens (1952/53) 27-28 / Nauwelaerts (1945) 197-198.
281. Zie bijlage G. Voor de verantwoording van de informatie in dit hoofdstuk wordt verwezen naar deze bijlage
282. Briels (1972) 138 / Briels (1972a) 396.
283. Zie over deze affaire boek 2, deel 8, pp. 337-338.
284. Zie dit deel, pp. 329-331.
285. Zie boek 1, deel 4, p. 447.
286. Zie bijlage G, nummer 013.
287. Zie dit deel, hoofdstuk 3
288. Zie met name de emotionele brief van zijn vader (UBL, AC: inv.nr. 683, nummer 8) waarin deze zoonlief voorhield toch vooral ingetogen en spaarzaam te leven en geen boeken te kopen of "ander quanseling".
289. Van Gelder (1905) 119-120.
290. Zie bijlage E, nr. 065.
291. Zie bijlage E, nr. 017.
292. Zie dit deel, p. 334
293. Van der Woude (1963) 397.
294. Nauwelaerts (1945) 44. Zie ook dit deel, pp. 335-336.
295. Boot (1890) 8-17.
296. Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 204: brief Helmichius aan Arent Cornelisz d.d. 22-4-1604.
297. Janssen, Van Toorenenbergen (1880) 206-207: brief Helmichius aan Arent Cornelisz d.d. 29-4-1604.
298. Zie over de populariteit van Terentius: Van Alphen (1954).
299. Fortgens (1958) 19.
300. GAD, Archief kerkeraad Delft, inv.nr. 116, stuk nr. 1 en 2.
301. Kuiper (1958) 33.
302. Bastiaanse (1985) 30. Overigens incasseerden de rectoren in Gelderland, in tegenstelling tot hun Delftse collega's, wel het minerval. Hierdoor waren de inkomensverschillen in de praktijk minder groot.
303. RVD: 25-8-1597.
304. Groenhuis (1977) 137 / Abels (1984) 32-34. Zie ook boek 1, deel 1, p. 101.
305. GAD, OAD, inv.nr. 679 uitgeefboek van de thesaurier der stad Delft, boek 5 (1610) fol. 22v-23r.
306. GAD, Archief van de Latijnse School en Fraterhuis, inv.nr. 1: resolutieboek van de regenten, 17-2-1629; vgl. ook 7-11-1624.
307. AKD: 21-10-1591.
308. Zie dit deel, pp. 293-301

- 309 Zie dit deel, pp 323-324
- 310 Vriendelijke mededeling van de heer J G J van Booma, die samen met wijlen prof dr LJ van der Gouw afschnften vervaardigde van alle vroege gereformeerde bronnen in Overijssel Publicatie hiervan laat om financiële redenen nog steeds op zich wachten
- 311 AKD 21-2-1603, 24-10-1603, 23-2-1604
- 312 AKD 15-10-1618, 2-11-1618, 10-12-1618, 21-1-1619, 28-1-1619, 4-2-1619, 1-11-1619
- 313 Zie dit deel, pp 339-340
- 314 AKN 23-11-1614, 30-11-1614, 10-6-1618
- 315 Zie ook boek 1, deel 4, pp 451-452
- 316 ARA, Archief classis Delft en Delfland, inv nr 12 ondertekening Formulieren van Enigheid, III
- 317 Put (1990) 35 / Post (1954) 31
- 318 AKW 31-3-1591
- 319 GAV, OAV, inv nr 303 archief van de gerechten, 4-7-1609
- 320 ACD 6-7-1609
- 321 Zie dit deel, pp 296-297
- 322 ACD 16-7-1584
- 323 ACD 27-8-1584, 6-9-1584
- 324 ACD 6-3-1589, 5-6-1589, 9-7-1592, 3-9-1592
- 325 ACD 6-10-1586, 1-12-1586 In de classis Den Haag werd wel stringent de hand gehouden aan dit voorschnft, zoals blijkt uit de lijst met namen van schoolmeesters in de acta ARA, Archief classis 's-Gravenhage, inv nr 1 acta classis, fol 142
- 326 ACD 2-4-1607
- 327 AKS 15-11-1598
- 328 AKM 16-9-1607, 30-9-1607, 7-10-1607 Uiteindelijk zou Jan Pietersz nog tot mei 1610 in Maassluis werkzaam blijven (zie bijlage I, Maassluis, nr 4)
- 329 AKL 3-12-1595, 10-12-1595
- 330 ACD 6-3-1589
- 331 ACD 2-4-1607, 2-7-1607
- 332 Pater Gouda was een Jezuiet uit Antwerpen, die in 1609 disputeerde over de Avondmaalsleer met de Rotterdamse predikant Franciscus Lansbergen Dit leidde tot diverse geschnften, die genoemd worden bij Molhuysen, Blok (1911-1937) II, 772-773
- 333 ACD 4-10-1610, 10-3-1611, 11-4-1611, 28-4-1611, 19-5-1611, 4-7-1611
- 334 ACD 4-7-1611, 3-10-1611, 2-1-1612
- 335 ACD 1-10-1612
- 336 ACD 3-3-1586 Dit werd Claes Dircksz van Herentals, Vgl Bnls (1973) 106
- 337 GAV, OAV inv nr 303 archief van de gerechten, 15-8-1609
- 338 GAV, OAV inv nr 303 archief van de gerechten, 2-12-1609, 25-1-1610
- 339 ACD 1-3-1601, vgl ook GAV, OAV Archief vroedschap, inv nr 1 resolutieboeken, 16-12-1583
- 340 ACD 31-10-1619, 28-11-1619
- 341 ARA, Archief classis Delft, inv nr 12 ondertekening Formulieren van Enigheid
- 342 AKWL fol 3
- 343 ACD 31-10-1619, 6-1-1620
- 344 ACD 7-5-1620
- 345 ACD 31-10-1619, 13-11-1619, 6-1-1620, 6-4-1620, 19-4-1621, 5-7-1621, 5-7-1621, 4-10-1621
- 346 ACD 31-10-1619
- 347 GAD, Archief kerkeraad Delft, toegevoegd Archief classis, inv nr 3 ingekomen stukken van de classis, 1574-1815, nr 33 verklanningen van Corn Claesz Slot
- 348 ACD 28-11-1619, 6-1-1620, 6-4-1620 Zijn handtekening komt niet voor in het classicale boek met ondertekeningen
- 349 ACD 3-1-1594
- 350 ACD 1-12-1586, 2-5-1588 Korte tijd later had De Lier weer een publieke school, ACD 6-3-1589
- 351 ACD 1-3-1601
- 352 ACD 7-8-1608, 16-10-1608, 13-1-1609, 19-4-1610, 5-7-1610
- 353 Zie bijv Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 68, 282 en 446

354. ACD: 7-10-1619.
355. Zie bijlage E, nr. 008. Vgl. ook ACD: 4-11-1621.
356. Zie bijlage E, nrs. 064 en 066.
357. ACD: 31-10-1619, 13-11-1619, 28-11-1619, 6-1-1620, 20-2-1620, 12-3-1620, 6-4-1620, 25-6-1620, 2-7-1620. Zie ook Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 373-374, 417-419.
358. De Planque (1926) 1-3. Voor citaten van Valcooch is gebruik gemaakt van de tekstuitgave die is opgenomen in de dissertatie van De Planque.
359. De Planque (1926) 201-202.
360. Zie bijlage I.
361. ARA, OSA, inv nr. 605, p.153-154 / AKM: 5-1-1620, 9-11-1608 / AKL: ca. 1583 en AKWL: fol. 3.
362. ACD: 1-12-1586.
363. Vgl. ook De Booy (1977) 84 / Van Deursen (1974) 164.
364. De Planque (1926) 201.
365. AKW: 10-11-1619; vgl. ook 0-8-1620 en 1621.
366. De Planque (1926) 199.
367. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 49, 250-251, 395.
368. Spaans (1989) 156 vermoedt uitbetaling van de schoolmeesters op het platteland rond Haarlem door het Geestelijk Kantoor te Delft. Voor het Delfland zijn hiervoor geen bewijzen te vinden.
369. ARA, RSH: 11-9-1587.
370. ARA, RSH: 19-3-1599.
371. ARA, RSH: 28-4-1603
372. De Planque (1926) 200.
373. Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 395.
374. Zie bijlage I Ook de Naaldwijkse rector Jasper Millinck was tevens secretaris; zie daarvoor bijlage G, nr. 030.
375. AKW: 20-9-1617.
376. De Planque (1926) 346.
377. De Planque (1926) 176.
378. Vgl. Put (1990) 119.
379. AKL: 27-8-1606.
380. Zie bijlage I.
381. Put (1990) 125-129.
382. Vogler (1976) 333.
383. De Planque (1926) 3, 176.
384. De Planque (1926) 14, 61.
385. AKM: 3-4-1606; dat deze fouten pas bij de classicale visitatie aan het licht kwamen, kan te maken hebben met de gebrekkige kennis van het Nederduits van de uit Bremen afkomstige Stedemeyer.
386. AKM: 25-11-1606.
387. ACD: 1-7-1602, 7-1-1619.
388. Van Deursen (1974) 165.
389. Geciteerd bij Put (1990) 153.
390. KBD: 20-12-1538.
391. KBD: 18-5-1543, 11-11-1548.
392. KBD: 18-5-1543.
393. KBD: 18-5-1543.
394. KBD: 18-5-1543.
395. Oosterbaan (1966) 150, 156.
396. KBD: 11-11-1548. Zie over de strafzaak tegen mr. Liewijn, die in 1544 zonder consent school hield; Van Klinken (1930) 12.
397. KBD: 19-11-1564.
398. KBD: 4-2-1574 (=4-2-1575)
399. MBD: 3-12-1577, 10-4-1581
400. AKD: 18-5-1578.
401. Spaans (1989) 152.

- 402 AKD 23-7-1578 Zie dit deel, p 308
- 403 AKD 8-8-1578
- 404 KBD tussen 17-6-1581 en 16-7-1581
- 405 KBD 28-5-1589
- 406 Vgl Briels (1972)
- 407 GAD, OAD, inv nr 389 Register van schoolhouders, 1589-1805
- 408 Spaans (1989) 287-288
- 409 Marnef (1991) 94
- 410 Van Deursen (1978-1980) II, 64
- 411 Davis (1987) 73 / Burke (1988) 160-161 Vgl Marnef (1991) 94
- 412 Marnef (1991) 94 Vgl ook Put (1990) 93
- 413 GAD, OAD, inv nr 389 Register, 24-9-1607 (consent Pouwels Matruijt, bijlage H, nr 198) Zie voor het geven van avondlessen het voorbeeld van David Beck in Veldhuizen (1993)187
- 414 Bijlage H, nrs 005, 023, 120, 137, 202, 213, 219, 225
- 415 Bijv Bijlage H, nrs 039, 144, 215
- 416 Bijlage H, nr 162
- 417 Bijv Bijlage H, nrs 024, 025
- 418 Bijlage H, nrs 194, 063
- 419 De Planque (1926) 67-68
- 420 Put (1990) 155 komt tot dezelfde conclusie voor de Zuidelijke Nederlanden
- 421 AKD 22-7-1581 Zij bijlage H, nrs 026, 207
- 422 GAD, Archief Waalse Kerk Delft, nr 142 notulenboek, fol 270
- 423 GAD, Archief Waalse Kerk Delft, nr 142 notulenboek, fol 3, 21-10-1586 Zie ook bijlage H, nr 009
- 424 Bijlage H, nrs 004, 013, 026, 052, 060, 153, 207, 220, 233, 241
- 425 Bijlage H, nr 241 Zie over Willem Kijck ook boek 2, deel 5, p 75
- 426 AKD 29-5-1606
- 427 Bijlage H, nr 144 / LRD 1600-02
- 428 Bijlage B, nr 221 Zie ook dit deel, p 320
- 429 Bijlage B, nr 183
- 430 Bijlage B, nr 190 Vgl Gerlach (1953) 17-26, het raadsel van de broodwinning van Michiel Vosmeer is hiermee tevens opgelost Zie over hem ook Boitet (1729) 712 / Van Bleyswijck (1667) 794 Over het Delftse mirakel, Verhoeven (1992)
- 431 Zie voor een volledige opgave van deze bronnen bijlage H
- 432 Bijlage H, nrs 006, 058, 127
- 433 Bijlage H, nrs 051, 220
- 434 AKD 21-2-1605
- 435 Zie over deze affaire boek 2, deel 6, pp 178-179
- 436 AKD 25-2-1605, 7-3-1605, 21-3-1605
- 437 AKD 2-9-1619
- 438 ACD 6-4-1620, 7-5-1620
- 439 Kruithof (1990) 48
- 440 KBD 14-12-1597
- 441 GAD, ADKC inv nr 150 wtgeefbouck, fol 140, 20-8-1601 / idem nr 151 wtgeefbouck, passim
- 442 GAD, ADKC inv nr 150 wtgeefbouck, fol 17-20 idem inv nr 151 wtgeefbouck, fol 9, 12 en 15 / idem inv nr 152 wtgeefbouck, fol 92 / idem inv nr 153 wtgeefbouck, fol 1-3
- 443 KBD 14-12-1597
- 444 Van Beresteyn (1935) 16-17 / De Booy (1981) 119 / Wijbenga (1984-1986) II, 79
- 445 Bijlage H, nr 208
- 446 Van Beresteyn (1935) 7 / Wijbenga (1984-1986) II, 79
- 447 GAD, Archief Meisjeshuis Delft, inv nr 86 acte van omzetting van het Heilige Geestzusterhuis in een Meisjeshuis, 19-8-1577
- 448 Hallema (1964)
- 449 Bijlage H, nrs 049, 164, 220
- 450 Reitsma, Van Veen (1892-1899) III, 417-418

AFKORTINGEN

Bronnen

ACD	▪ Acta classis Delft en Delfland
ACDo	▪ Acta classis Dordrecht (na 1620)
ACE	▪ Acta classis Edam
ACG	▪ Acta classis Gorinchem
ACGr	▪ Acta classis 's-Gravenhage
ACH	▪ Acta classis Haarlem
ACL	▪ Acta classis Leiden
ACT	▪ Acta classis Tholen (en Bergen op Zoom)
ADDo	▪ Acta deputationum Dordrecht (na 1620)
AKB	▪ Acta kerkeraad Berkel
AKD	▪ Acta kerkeraad Delft
AKDev	▪ Acta kerkeraad Deventer
AKL	▪ Acta kerkeraad De Lier
AKM	▪ Acta kerkeraad Maassluis
AKN	▪ Acta kerkeraad Naaldwijk
AKS	▪ Acta kerkeraad Schipluiden
AKW	▪ Acta kerkeraad 't-Woudt
AKWL	▪ Acta kerkeraad Wilsveen en Leidschendam
AMH	▪ Acta Missionis Hollandicae
DB ...	▪ Doopboek ...
DRM	▪ Diakonie-rekeningen Maassluis
DTB ...	▪ Doop- en trouwboek ...
KAN	▪ Kerkelijke Aanteekeningen Nootdorp
KBD	▪ Keurboeken Delft
LRA	▪ Lidmatenregister gereformeerde gemeente Arnhem
LRD	▪ Lidmatenregister gereformeerde gemeente Delft
LRM	▪ Lidmatenregister gereformeerde gemeente Maassluis
LRN	▪ Lidmatenregister gereformeerde gemeente Nootdorp (en Wilsveen)
LRW	▪ Lidmatenregister Wilsveen en Leidschendam
MBD	▪ Memoriaelboeken Burgemeesters Delft
RSH	▪ Resoluties Staten van Holland (en West-Friesland)
RVD	▪ Resoluties Veertigraad Delft
TB ...	▪ Trouwboek ...

Archiefbewaarplassen

AJN	▪ Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuiten te Nijmegen
ARA	▪ Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
CBG	▪ Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage
GAD	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Delft
GADev	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Deventer
GADL	▪ Gemeentelijke Archiefdienst De Lier
GAM	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Maasland
GAMA	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Maassluis
GAN	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Naaldwijk
GAV	▪ Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingse
RANH	▪ Rijksarchief in Noord-Holland
RAU	▪ Rijksarchief in Utrecht
UBL	▪ Universiteitsbibliotheek Leiden

Archieven

AC	- Archief van de Curatoren van de Leidse universiteit
ADKC	- Archief Diakonie en Kamer van Charitaten te Delft
NAD	- Notarieel Archief Delft
OAD	- Oud Archief Delft
OAV	- Oud Archief Vlaardingen
ORA	- Oud Rechterlijk Archief
OSA	- Oud Synodaal Archief

Literatuur

AAU	- <i>Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht</i>
AGKKN	- <i>Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland</i>
AGN	- <i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
BBH	- <i>Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem</i>
NAGN	- <i>Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
NAK	- <i>Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis</i>
TvG	- <i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>

OVERZICHT VAN GERAADPLEEGDE ONGEDRUKTE BRONNEN

Gemeentelijke Archiefdienst Delft

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Delft acta kerkeraad 1573- / ingekomen stukken, minuten en afschriften van uitgegane stukken / correspondentie Arent Cornelisz (collectie A C) / chronologische lidmatenregisters 1573-1616 / Nomenclator Jan Barentsz (inv nr 112), wijkboekje Arent Cornelisz / inv nrs 70, 80, 83, 97, 99, 104, 116, 129, 142, 143, 150, 201, 202, 242, 244, 245, 247, 248, 254, 258, 260, 279, 280, 281, 312, 314, 316, 391, 392, 394, 395
- Archief classis Delft en Delfland ingekomen stukken, copieën en minuten van uitgegane stukken 1574- / map inventarissen / inv nr 33
- Archief diakonie en Kamer van Chantaten bedelingsboeken A, B en C (1613-) / inv nrs 4, 5, 6, 8, 9, 16, 25, 27, 28, 41, 42, 43, 46, 50, 51, 86, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 188, 199, 232, 239, 288
- Archief kerkvoogden inv nr 476
- Archief Waalse kerk Delft inv nr 142
- Oud-archief Delft keurböeken 1538- / resolutieboeken Veertigraad vanaf begin zestiende eeuw- / memoraalboeken burgemeesters vanaf begin zestiende eeuw- / inv nrs 332, 388, 389, 589, 678, 679, 872, 1163, 1164, 1164a, 1215, 2003, 2004
- Oud-rechterlijk archief crimineelboeken
- Notarieel archief inv nrs 1506, 1507, 1508, 1509, 1516, 1540, 1574, 1575, 1602, 1603, 1668, 1692, 1716, 1828, 1838, 1919
- Archief Weeshuis Delft inv nrs 74, 75, 126
- Archief 'Hofje van Gratie' inv nrs 22, 23, 24
- Archief Meisjeshuis inv nr 86
- Archief Clara van Sparwoude
- Archief Latijnse School en Fraterhuis inv nr 1
- Archief kerkeraad hervormde gemeente 't-Woudt acta kerkeraad 1590- / inv nr 33
- Archief kerkeraad hervormde gemeente Schipluiden acta kerkeraad 1594- / inv nrs 72, 68

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

- Oud synodaal archief inv nrs 127, 157, 160, 161, 163, 309, 414, 605, 608, 670, 671
- Archief classis Delft en Delfland acta classis 1582- en inv nr 12
- Archief classis Dordrecht acta classis 1621-1631, acta deputationum 1621-1631
- Archief classis 's-Gravenhage acta classis 1576-1593, 1607-1619
- Archief classis Leiden acta classis 1598-1600, 1608, 1614
- Archief Geestelijk Kantoor Delft inv nr 608
- Archief Staten van Holland en West-Friesland resoluties 1572-
- Archief Hof van Holland inv nrs 3624, 5198, 5207, 5223
- Familie-archief Van der Dussen (ARA-III, hss, 822)
- Familie-archief Oldenbarnevelt inv nrs 429
- Familie-archief Van Adrichem inv nr 133

Hervormde kerk Berkel en Rodenrijs

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Berkel en Rodenrijs acta kerkeraad 1588-

Gemeentelijke Archiefdienst Leidschendam

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Leidschendam en Wilsveen acta kerkeraad 1618- / lidmaten register Nootdorp en Wilsveen 1584-1618, Wilsveen en Leidschendam 1619-

Gemeentelijke Archiefdienst De Lier

- Archief kerkeraad hervormde gemeente De Lier acta kerkeraad 1581- (met hiaten)
- Rekeningen van kerkmeesters 1600-
- Rekeningen van Heilige Geestmeesters 1603-

Gemeentelijke Archiefdienst Maasland

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Maasland acta kerkeraad 1640-

Hervormde kerk Maassluis

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Maassluis acta kerkeraad 1598-1621 / lidmatenregister 1608-

Diakonie Maassluis

- Archief diakenen Maassluis diakonie-rekeningen 1608-

Gemeentelijke Archiefdienst Maassluis

- Oud-archief Maassluis inv nr 96

Gemeentelijke Archiefdienst Naaldwijk

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Naaldwijk acta kerkeraad 1572- / inv nrs 32, 37, 39, 130

Hervormde kerk Nootdorp

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Nootdorp kerkelijke aantekeningen betreffende Nootdorp 1583-

Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingen

- Oud-archief Vlaardingen resoluties van baljuw, schout, burgemeesters, schepenen en vroedschappen en over de drie ambachten 1555-1617 / resolutieregister van de vroedschap 1617- / keurboeken 1582- / thesauniersrekeningen 1573- / resolutieregister van de drie gerechten 1600- / inv nr 46
- Oud-rechterlijk archief inv nr 62, 92, 93

Rijksarchief in Noord-Holland

- Archief classis Alkmaar ingekomen stukken
- Archief classis Edam acta classis 1619-1624
- Archief classis Haarlem acta classis 1584-1591, 1601-1603

Rijksarchief in Utrecht

- Archief Staten van Utrecht inv nr 364

Rijksarchief in Zeeland

- Archief classis Tholen (en Bergen op Zoom) acta classis 1586-1587
- Lidmatenregister Arnemuiden 1584, 1596, 1615

Gemeentelijke Archiefdienst Deventer

- Archief kerkeraad hervormde gemeente Deventer acta kerkeraad Deventer 1597-1598
- Oud-archief register van nieuwe burgers / rekwesten

Streekarchivariaat Land van Heusden en Altena (te Heusden)

- Archief classis Gorninchem acta classis Gorninchem 1592-1595

Archief van de Nederlandse Provincie der jezuïeten te Nijmegen

- Acta missionis Hollandicae II, 1614- / doos 106 (C4c) stukken betrekking tot de jezuïeten (statie) te Delft

Universiteitsbibliotheek Leiden

- Archief curatoren inv nrs register Statencollege 1594- / acta Statencollege 1591- / inv nrs 604, 680, 682, 683, 684, 685, 697

Centraal bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage

- Handschrift W M C Regt (Naamlijst hervormde predikanten in Zuid-Holland, (7 dln), Noord-Holland, (2 dln), Friesland, (2 dln), Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland (2dln), Utrecht en Limburg, Noord-Brabant, Zeeland (2 dln))

Archief Evangelische Kirchengemeinde Emden

- inv nr 45

- Aa, A J van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, (13 dln), Gornchem 1839-1851
- Aanteekeningen uit de doop- en trouwregisters van Berkel-en-Rodenhuis, in *Algemeen Nederlandsch Famlieblad* 8 (1891) 185-188, 209-212, 9 (1892) 13-16, 57-60, 117-120, 253-256
- Abels, P H A M , A P F Wouters, De omzwervingen van Pibo Ovitius van Abbema, in *De boeksteen* 9 (1980) 131-138
- Abels, P H A M , "De broederen van Twenthe Een prosopografische studie van de gereformeerde predikanten in Twente 1597-1678", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Almelo 1981
- Abels, P H A M , *De broederen van Twenthe Een studie van de eerste Twentse dominees (1597-1678)*, Hengelo 1984
- Abels, P H A M , A P F Wouters (eds), *Acta Conventus Sylvae-Ducensis extraordinarii 1648, uijt alle provintien der Verenigde Nederlanden tesamen geroepen ende geauthoriseert door de Hoogmogende heeren Staten Generael, tot het werck van de Reformatie van de gehele Meijerije*, (2 dln), 's-Hertogenbosch 1985
- Abels, P H A M , Das Arnoldinum und die Niederlande während seiner ersten Blutezeit Das Verhältnis einer Haßliebe, in *400 Jahre Arnoldinum 1588-1988 Festschrift*, Greven 1988, 78-97
- Abels, P H A M , Van Vlaamse broeders, Slijkgeuzen en Predestinateurs De dolerende gemeente van Gouda 1615-1619, in P H A M Abels e a (red), *In en om de Sint-Jan Bij dragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*, Delft 1989, 75-90
- Abels, P H A M , Nijmegen zwaartepunt voor onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlands Katholicisme, in *Kerktyd Contactblad van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 1 (1989) 18-21 [1989a]
- Abels, P H A M , Recensie F van der Pol, De Reformatie te Kampen, in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 45 (1991) 342-343
- Abels, P H A M , J G J van Booma, Tussen Rooms-katholiek en Utrechts gereformeerd Het eigen karakter van het Utrechtse reformatieproces, in H ten Boom e a (red), *Utrechters entre-deux Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620*, Delft 1992, 193-230
- Abels, P H A M , Spreekbuis voor dissenters De drukken van Jasper Tourmay, in N D B Habermehl e a (red), *In de stad van die Goude*, Gouda 1992, 221-262 [1992a]
- Abels, P H A M , Compte-rendu J Spaans, Haarlem na de Reformatie, in *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 87 (1993) 565-568
- Abels, P H A M , Recensie Alastair C Duke, Reformation and Revolt in the Low Countries, in *De zeventiende eeuw Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 9 (1993) 93-94 [1993a]
- Acquoy, J G R , Mislukte pogingen der Nederlandsche gereformeerde kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven, in *Geschiedkundige opstellen aangeboden aan Robert Fruin*, 's-Gravenhage 1894, 229-257
- Akker s j , D van den, *De I H S-emblemen op Delflandse boerderijen*, [typoscript] Delft 1992
- Album Studiosorum Academiae Groninganae*, Groningen 1915
- Alphen, P J M van, *Nederlandse Terentius-vertalingen in de 16e en 17e eeuw*, Tilburg 1954
- Alves, A A , The christian social organism and social welfare the case of Vives, Calvin and Loyola, in *Sixteenth Century Journal* 20 (1989) 3-21
- Ansch, G , *Strassburg und die calvinistische Kirchenverfassung*, Tübingen 1928
- Ansch, G , Ein Bedacht Buechers über die Einrichtung von "christlichen Gemeinschaften", in *Archiv für Reformationsgeschichte* Ergänzungsband V, 1929, 46-70
- Apeldoorn, L J van, De historische ontwikkeling van het recht omtrent de huwelijksluiting in Nederland, in *Lustrumbundel, uitgegeven door Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland*, 2 pl 1925, 67-182
- Apeldoorn, L J van, *Geschiedenis van het Nederlandsch huwelijksrecht*, Amsterdam 1925 [1925a]
- Apeldoorn, L J van, Het voortbestaan der parochies na de Reformatie, in *Rechtsgeleerd Magazijn* 48 (1929) 1-55
- Arend, O van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum 1993
- Arkenhout, A A , C Hoek, Grabschriften in de Ned Hervormde kerk te Schiedam, in *Ons Voorgeslacht* 12 (1957) 107-109, 13 (1958) 4-6

- Arkenhout, A A, e a , Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van het beneden Maasgebied, niet beschreven door mr P C Bloys van Treslong Prins, in *Ons Voorgeslacht* 19 (1964) 181-197, 20 (1965) 157-200
- Aymon, J (ed), *Tous les synodes nationaux des églises réformées de France*, (2 dln), 's-Gravenhage 1710
- Baan, J van der, Geslacht Swalmius, in *De Navorscher* 28 (1878) 202
- Baar, M de, 'Let your women keep silence in the churches' How women in the Dutch reformed church evaded Paul's admonition, 1650-1700, in WJ Sheils, D Wood (red), *Women in the Church*, Oxford 1990, 389-401
- Bakhuizen van den Brink, J N, *De Nederlandsche belijdenisgeschriften Vergelykende teksten*, Amsterdam 1976 (2e dr)
- Balen, M, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, Dordrecht 1677
- Balke, W, Het Avondmaal bij Calvijn, in W van 't Spijker e a (red), *Bij brood en beker Leer en gebruik van het Heilig Avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Kampen 1980, 178-225
- Balkenende, N C, e a, *Schetsen uit de geschiedenis van Pynacker*, Pijnacker 1986
- Bangs, C, *Arminius A study in the Dutch reformation*, Nashville-New York 1971
- Barckley, Sir Richard, *A discourse of the felicitie of man or his summum bonum*, Londen 1598
- Bartel, O, *Jan Laski*, Berlin 1981
- Bastiaanse, R, e a (red), *"Tot meesten nut ende dienst van de jeught" Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca 1580-1815*, Zutphen 1985
- Baudartius, W, *Memorien ofte kort verhael der gbedenckweerdigste gheschiedenissen van Nederlandt ende Vranckrijck princijpaelijck, als oock van Hooghduytschland, Groot Britanien enz van den jare 1612 tot het begbin des jaers 1620*, Arnhem 1620
- Becker, B (ed), *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D V Coornhert*, 's-Gravenhage 1928
- Beins, E, Die Wirtschaftspolitik der calvinistischen Kirche der Niederlande 1565-1650, in *NAK* 24 (1931) 81-156
- Benedict, Ph, *Rouen during the Wars of Religion*, Cambridge 1981
- Bennis, W J, e a (red), *Lobbyen, hoe werkt 't?*, 's-Gravenhage 1990
- Berbée, P A J S, 'Bedevaart' en 'pelgrimstocht' in Nederland Over oude termen en nieuwe methoden in bedevaartonderzoek, in N Lettinck, J J van Moolenbroek (red), *In de schaduw van de eeuwigheid tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland, aangeboden aan prof dr A H Bredero*, Utrecht 1986, 167-199
- Beresteyn, E A van, *Geschiedenis van het pieuse fonds van Maria Duyst 1585-1935*, 's-Gravenhage 1935
- Berg, P W Joh van der, *De viering van den zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming*, Amersfoort 1914
- Bergen, E van, Honselersdijk en Naaldwijk vóór de Hervorming, in *BBH* 27 (1903) 175-193
- Bergen, E van, De Wederdoopers in het Westland, in *BBH* 28(1904) 269-288
- Bergen, E van, *Geschiedenis van Naaldwijk van de vroegste tijden tot begin 20e eeuw*, Naaldwijk 1924
- Bergsma, W, Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek, in *Archiv für Reformationsgeschichte* 80 (1989) 252-285
- Bergsma, W, "Godt alleen mach die ziele dooden" Coornhert en de godsdienstpolitiek, in H Bonger e a (red), *Dirck Volckertszoon Coornhert Dwars maar recht*, Zutphen 1989, 32-43 [1989a]
- Berkel, K van, Delft als industiestad in de 17e eeuw, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 79-90
- Berkel, K van, De protestantiseringstheze van Geyl en Rogier, in *Spiegel Historiae* 22 (1987) 529-534, 570-571
- Bernouilli, W, Von der reformierten Diakonie der Reformationszeit, in H Knmm (red), *Das diakonische Amt der Kirche*, Stuttgart 1965, 197-241
- Bertheau, S, Le consistoire dans les Églises Réformées du Moyen-Poitou, in *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme français* 116 (1970) 332-359, 513-549
- Beuningen, W van, *Het Geestelijk Kantoor van Delft Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegere kerkelijke toestand van onderscheiden gemeenten in een gedeelte van Holland*, Arnhem 1870

- Beuningh, P Th van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen 1966
- Bie, J P de, J Loosjes (red.), *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, (5 dln en 1 afl.), 's-Gravenhage 1919-1949
- Biéler, A, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève 1959
- Biéler, A, *L'homme et la femme dans la morale calviniste La doctrine réformée sur l'amour, le mariage, le célibat, le divorce, l'adultère et la prostitution, considérée dans son cadre historique*, Genève 1963
- Bijl Mz, A, De erfgenamen van Clara van Sparwoude, in *De Navorscher* 95 (1954/55) 50-67
- Bijleveld, W J J C, Iets over de bevolking van Rijnland in 1622, in *De Wapenheraut* 13 (1909) 241-263
- Bijsterveld, A J A, *Laverend tussen Kerk en wereld De pastoors in Noord-Brabant 1400-1750*, Amsterdam 1993
- Bisseling, R, "Predikanten, ouderlingen, diakenen en magistraatsleden te Zutphen", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Alphen aan de Rijn 1984
- Biundo, G, Geschichte der niederländisch-reformierten Gemeinden der Pfalz, in *Blätter für pfälzische Kirchengeschichte* 29 (1962) 53-73
- Bleyswijck, D van, *Beschryvinge der stad Delft*, Delft 1667
- Blom, S, *Geschiedenis van Maassluis Ontstaan en ontkenning der stad*, Utrecht 1948
- Blom, N van der, Petrus Carpentarius, Antwerpen 1555 (?) - Rotterdam 1620, in *Rotterdams Jaarboekje* 9 (1991) 218-258
- Bloys van Treslong Prins, P C, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de kerken van Gelderland, in *De Wapenheraut* 22 (1918) passim
- Boekhorst, P te, e a (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850 Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel 1992
- Boelema, H G O, "Het Delftse schoutambt gedurende de Republiek", (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden), Delft 1988
- Boer, C, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Vilhers*, 's-Gravenhage 1952
- Boer, P den, Cui bono?, in *TvG* 89 (1976) 537-538
- Boersma, O, *Vluchting voorbeeld De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585*, Kampen 1994
- Bogaers, L, Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw, in *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 102-126
- Boheemen, F C, Th C J van der Heijden, Merct doch dit gruwelijk spektakel van dit gespuis De geschiedenis van de rederykerskamer "De Hofbloemkens" uit Die Lier, in K F van Dijk e a (red.), *Uit het Liers verleden*, II, De Lier 1981, 71-116
- Boheemen, F C van, Th C J van der Heijden, *De Delftse rederykers "uy rapen gheneucht"*, Amsterdam 1982
- Boheemen, F C van, Th C J van der Heijden, *De Westlandse rederykerskamers in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1985
- Boheemen, F C van, Th C J van der Heijden, De Delfsche Broertgens-Kermis, in H L Houtzager e a (red.), *Facetten van Delft Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935-1985*, Amsterdam 1985, 53-78 [1985a]
- Boitet, R, *Beschryving der stad Delft*, Delft 1729
- Bonenfant, P, Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint, in *Revue Belge de philologie et d'histoire* 5 (1926) 887-904 en 6 (1927) 207-230
- Bonger, H, *Leven en werk van D V Coornhert*, Amsterdam 1978
- Bonnard, A, *Thomas Eraste et la discipline ecclésiastique*, Thèse, Lausanne 1894
- Bont, B J M de, Delftsche vluchtelingen te Calcar (einde 16e eeuw), in *BBH* 20 (1895) 304-307
- Boogaard-Bosch, A C, Staat van uitgaven - respectievelijk predikantenlijst - en inkomsten van het geestelijk kantoor te Delft, 1586, in *NAK* 40 (1954) 146-169
- Boogman, J C, De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572, in *TvG* 57 (1942) 81-112
- Boom, H ten, De diaconie der gereformeerde kerk te Tiel van 1578-1795 Haar voorgeschiedenis en haar context, in *NAK* 55 (1974/5) 32-69

- Boom, H ten, *De Reformatie in Rotterdam 1530-1585*, 's-Gravenhage 1987
- Boom, H ten, Het beeld van de arme bij de diaconie in de achttiende eeuw, geïllustreerd aan de ontwikkeling in Tiel, in *Het beeld van de arme Studies over diaconaat aangeboden aan Prof dr F R J Knetsch*, Zoetermeer 1991, 40-49
- Booma, J G J van, Gouda van Rome tot Reformatie Een bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Gouda, in P H A M Abels e a (red), *In en om de Sint-Jan Bijdragen tot de Goudse Kerkgeschiedenis*, Delft 1989, 37-60
- Booma, J G J van, J L van der Gouw (eds), *Communio et mater fidelium Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Fluchilingsgemeinde in Wesel 1573-1582*, Köln/Delft 1991
- Boot, L C G , *De historia Gymnasii Leovardiensis*, Amstelodami 1890
- Booy, E P de, *De weldaet der scholen Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*, z pl 1977
- Booy, E P de, *Kweekhoven der wijsheid Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*, Zutphen 1980
- Booy, E P de, Het onderwijs in Delft van 1572 tot het midden van de 17e eeuw, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 112-121
- Booy, E P de, Naar school Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw, in *TuG* 94 (1981) 427-441 [1981a]
- Bor, P C , *Oorsprongk, begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten en borgerlyke oneenigbeden*, (4 dln), Amsterdam 1679-1684
- Bosch, L J M , *Petrus Bertius 1565-1629*, Meppel 1979
- Bostoen, K J , De handschriften in de Dutch church library (Austin Friars) te Londen, in *NAK* 60 (1980) 56-89
- Bot, P N M , *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1955
- Bots, H , e a (red), *Noordbrabantse studenten 1550-1750*, Tilburg 1979
- Bouncius, L G N , Kwartierstaten van Delftsche Vroedschappen verzameld door Mr W van der Lelij, in *De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 289-295, 321-332, 361-371, 33 (1915) 13-19, 56-60, 71-78, 108-117, 185-188, 220-242, 280-285, 308-313, 340-345, 34 (1916) 23-26, 46-56, 94-100
- Bouricius, L G N , *Geschiedenis van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen Het St Joris Gasthuis en het daarmee verbonden geweest zijnde "Tuchthuis binnen Delft"*, Delft 1927
- Bouterse, J (ed), *Classicale acta III Particuliere synode Zuid-Holland Classis Rotterdam en Schieland*, 's-Gravenhage 1991
- Bouwman, H , *De kerkelijke tucht naar het gereformeerde kerkrecht*, Kampen 1912
- Bouwman, H , *Gereformeerd kerkrecht*, (2 dln), Kampen 1928-1934
- Brakke, J H , Lidmaten Schipluiden, in *Ons Voorgeslacht* 20-21 (1965-1966) 399-402
- Brakke, J H , Begraaflijsten Naaldwijk (Westland) 1587-1700, in *Ons Voorgeslacht* 28 (1973) 253-273, 281-300, 301-315
- Brakke, J H , Testamentenregister der diaconie Naaldwijk & Hondsholredijk aangelegd 1591, in *Ons Voorgeslacht* 28 (1973) 316-317 [1973a]
- Brandt, G , *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, (4 dln), Amsterdam-Rotterdam 1671-1704
- Bremmer, R H , Het beleg en ontzet van Leiden (1574) een venster op de Opstand, in *NAK* 46 (1965-1966) 166-183
- Bremmer, R H , De nationale synode van Middelburg (1581) politieke achtergronden van kerkelijke besluitvorming, in J P van Dooren (red), *De Nationale Synode te Middelburg in 1581 Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, Middelburg 1981, 1-62
- Briels, J G C A , Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630 Een bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de Republiek, in *AGKKN* 14 (1972) 89-169, 277-298 en 15 (1973) 103-149, 263-297
- Briels, J G C A , Enkele documenten betreffende het onderwijs in Noord-Nederland uit het laatste kwartaal der 16de eeuw, in *Pedagogische Studien* 49 (1972) 389-411 [1972a]
- Briels, J G C A , *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630 Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974
- Briels, J , *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, Haarlem 1978

- Bncls, J, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630 Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas 1985
- Bncls, J, *Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de Gouden Eeuw 1585-1630*, Haarlem 1987
- Bncls, J, De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630, in *TuG* 100 (1987) 331-355 [1987a]
- Bnclen, T, Doopleer en dooppraktijk in de 17e en 18e eeuw bij de gereformeerden in de Nederlanden, in W van 't Spijker e a (red), *Rondom de doopvont Leer en gebruik van de Heilige Doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Kampen 1983, 352-387
- Bnclen, T, e a (red), Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling, in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 7 (1983) 109-116 [1983a]
- Bnclen, T, *De liturgie bij Johannes Calvijn Zijn publicaties en zijn visies*, Kampen 1987
- Broek Roelofs, O C, *Wilhelmus Baudartius*, Kampen 1947
- Broeyer, F G M, Voetius en Utrecht, in J van Oort e a (red), *De onbekende Voetius*, Kampen 1989, 57-72
- Broeyer, F G M, Johannes Gerobulus (1540-1606) en de "Heeren vande Magistraet", in H ten Boom e a (red), *Utrechters entre-deux Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620*, Delft 1992, 172-192
- Brom, G, Verslag over de Hollandsche missie ten jare 1617 (Descrpto status, in quo nunc est religio catholica in confoederatis provinciis anno 1617), in *AAU* 17 (1889) 457-472
- Brouwer, H C, Stedebouwkundige veranderingen als gevolg van de opheffing van de kloosters in 1572, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 37-40
- Brouwer, J, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog*, Zutphen 1933
- Brouwer, A, I Vellekoop, *Spaans benauwd Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondegebied 1568-1575*, Vlaardingen 1984
- Brucherus, H H, *Gedenkboek van Stad en Lande*, Groningen 1792
- Bruin, C C de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, z pl 1937
- Bruinvis, C W, Geslacht van Geesteren of Geesteranus, in *De Navorscher* 63 (1914) 84-89
- Burch, C B van der, Van der Burch, in *De Nederlandse Leeuw* 87 (1970) 227-229
- Burke, P, *Popular culture in early modern Europe*, New York 1978
- Burke, P, *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en Barok*, Amsterdam 1988
- Burke, P, *Volkscultuur in Europa 1500-1800*, z pl 1990
- Burnett, A N, Church discipline and moral reformation in the thought of Martin Bucer, in *Sixteenth Century Journal* 22 (1991) 438-456
- Busch, A J, H C Landheer, *Latijnse School en Gymnasium Klassiek onderwijs in Gorinchem vanaf 1600*, Gorinchem 1983
- Bujs, A P, De Goese Latijnse School, in *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* 6 (1990) 15-32
- Buyskes, P J, Predikanten in Noord-Holland te plattelande anno 1609, in *De Nederlandsche Leeuw* 14 (1896) 73-77
- Caland, Fr, Uit oude registers van Delft, in *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 1 (1883-1884) nr 32, 4, nr 38, 3-4, nr 56, 5-6, nr 57, 5
- Cameron, E, *The European Reformation*, Oxford 1992
- Catalogus van theses in de jaren 1581-1595 aan de Leidsche academie verdedigd*, Leiden z j [1913]
- Catalogus "Van Armenzorg tot Dienstverlening" Expositie van archiefstukken en gebruiksvoorwerpen betrekking hebbende op de Kamer van Chariteiten en de Diaconie der Ned Herv Gemeente*, Delft 1974
- Clark, P (red), *The European crisis of the 1590's Essays in comparative history*, Londen 1985
- Corstens, C, *Wlegginghe des catechismi der Gereformeerde Christelcke Kercke in Neerduytslandt*, Leiden 1598
- [Crijnsz, W], *Eenighe Correctien ofte verbeteringhen ghedaen op de Meditatie van Cornelis Booghaert over het 7 vers van den 51, Psalm Davids*, Delft 1618
- Croockewit, W H, Mededeelingen betreffende Jacobus Taurinus en zijne kinderen, in *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 4 (1887) 113-116
- Cuno, Fr W, *Franciscus Junius der Altere*, Amsterdam 1891

- Daelemans, F, *Leiden 1581 Een socio-demografisch onderzoek*, Wageningen 1975
- Dankbaar, W F, *De sacramentsleer van Calvijn*, Amsterdam 1941
- Dankbaar, W F (ed.), *De christlike ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (1554)*, Den Haag 1956
- Dankbaar, W F, *Martin Bucers Beziehungen zu den Niederlanden*, Den Haag 1961
- Dankbaar, W F, Von Wesel (1568) bis Dordrecht (1618-1619), in *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 17 (1968) 73-87
- Dankbaar, W F, *Calvijn Zijn weg en werk*, Nijkerk 1982
- Davis, K R, No discipline, no church: an Anabaptist contribution to the reformed tradition, in *Sixteenth Century Journal* 13 (1982) 43-58
- Davis, N Z, City women and religious change, in N Z Davis, *Society and culture in early modern France*, Cambridge 1987, 65-95, 290-296
- Decavele, J, *De dageraad der reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, (2 dln), Brussel 1975
- Decavele, J, Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580, in *Ketters en papen onder Filips II*, Utrecht 1986, 41-57
- Dekker, R, *Holland in beroering Oproeren in de 17de en 18de eeuw*, Baarn 1982
- Denier van der Gon, W H, *Geschiedenis van Maassluis tot het begin der 17e eeuw*, Maassluis 1914
- Denis, Ph, *Les Églises d'étrangers en pays Rhénans (1538-1564)*, Paris 1984
- Deursen, A Th van, *Bavarianen en Slijkgeuzen Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, Assen 1974
- Deursen, A Th van, Kerk en parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek, in *TvG* 89 (1976) 531-537
- Deursen, A Th van, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, (4 dln), Assen-Amsterdam 1978-1980
- Deursen, A Th van, Volkscultuur in wisselwerking met de elitecultuur in de vroegmoderne tijd, in G Rooyakkers e a (red.), *Religieuze volkscultuur De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 54-70
- Deursen, A Th van, S Groenveld, *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw Een onderzoeksprogramma*, 's-Gravenhage 1990
- Diederiks, H A, *Een stad in verval Amsterdam omstreeks 1800 Demografisch, economisch, ruimtelijk*, Amsterdam 1982
- Diederiks, H A, Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw, in H A Diederiks e a (red.), *Armoede en sociale spanning Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum 1985
- Diehl, W, Martin Butzers Bedeutung für das kirchliche Leben in Hessen, in *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* XXII, 83 (1904) 39-59
- Diepeveen, W J, *De verveening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw*, Leiden 1950
- Dijk, J H van, Bedreigd Delft, in *Bydragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIe reeks, 6 (1927) 177-198
- Dijk, J H van, De geldelijke druk op de Delftsche burgerij in de jaren 1572-1576, in *Bydragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIIe reeks, 5 (1935) 169-186
- Dijk, K, *De strijd over infra- en supralapsarisme in de gereformeerde kerken van Nederland*, Kampen 1912
- Dijk, K F van, De parochieraad van De Lier, in K F van Dijk e a (red.), *Uit het Liers verleden*, II, De Lier 1981, 161-172
- Dijk, K F van (ed.), *Lierse Bronnen*, dln IV, VI en VII, De Lier 1986-1992
- Dillen, J G van, Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, in *Economisch-Historisch Jaarboek* 21 (1940) 167-189
- Dillen, J G van, *Van rijkdom en regenten Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, 's-Gravenhage 1970
- Dis, L M van, *Reformatorsche rederykersspelen uit de eerste helft van de 16e eeuw*, Haarlem 1937
- Dodt van Flensburg, J J, De school te Naaldwijk in de XVI en XVII eeuw, in *Algemeen Letterlievend Maandschrift* 3 (1847), dl II, 4-7
- Dongen, J C van, Die Diakonie in der reformierten Kirche der Niederlande, in H Knmm (red.), *Das diakonische Amt der Kirche im ökumenischen Bereich*, Stuttgart 1960, 100-125

- Dongen, W van, "Predikanten in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648 Strijd tussen reformatie en contra-reformatie", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Tilburg 1979
- Donner, J H , S A van den Hoorn (eds), *Acta of handelingen der Nationale Synode () te Dordrecht in de jaren 1618-1619* (), Leiden 1885 [reprint Houten 1987]
- Donteclock, R , *Proeve des Goudschen Catechismus ofte Korte Onderwysing in de Christelycke Religie, tot waerschuwing van andere steden ende haere Ghereformeerde kercken voor alle onnoodighe ende schadelijcke nieuwicheden in saecken de leere ende religie aengaende*, Delft 1608
- Donteclock, R , *Overlegginghe van de oorsaecken der schadelijcker twist in de kercken van Hollant ende West-Vriesland opgeresen Ende eerst van de kerckelijcke ordinantie ofte regeringhe in 't ghemeijn Toegeschreven de E E Magistraten ende Regierders der stadt Delft Met aenwysinghe van het rechte remedie, dat tot beslechtighe van den selven twist, selfs naer het oordeel van de partij, soude dienen ghebruijckt te werden*, Delft 1612
- Dooren, J P van, Het protestantisme in Breda tijdens het Twaalfjag Bestand, in *Jaarboek De Oranje-boom* 25 (1972) 32-47
- Dooren, J P van (ed), *Classicale acta 1573-1620 Particuliere synode Zuid-Holland I Classis Dordrecht 1573-1600*, 's-Gravenhage 1980
- Douglass, J D , *Vrouwen en de christelijke vrijheid bij Calvijn*, Kampen 1993
- Douwes, P A C , *Armenkerk De hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Schiedam 1977
- Douwes, P A C , Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek, in *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 30 (1989) 29-47
- Driessen, [A], De parochie Maasland-ambacht en Maasland, in *BBH* 6 (1878) 77-116 en 7(1879) 200-228
- Driessen, A , De parochie De Lier, in *BBH* 9 (1881) 43-65
- Driessen, A , Schipluiden, 't Woud en Terheiden vóór de Reformatie, in *BBH* 24 (1899) 217-242
- Driessen, A , Hontseldijk en Naaldwijk vóór de Hervorming, in *BBH* 25 (1900) 62-128 en 28(1904) 110-117
- Droog, M P R , De parochie Schipluiden na de Hervorming, in *BBH* 32 (1909) 235-265
- Duijhuizen, L C , "De Hervorming in het Westland", (onuitgegeven doctoraalscriptie z pl), Vlaardingen 1977
- Duke, A , R Jones, Towards a reformed polity in Holland, 1572-1578, in *TvG* 89 (1976) 373-393
- Duke, A , *Reformation and revolt in the Low Countries*, London 1990
- Duker, A C , *Gisbertus Voetius*, (4 dln), Leiden 1893-1915 [reprint Leiden 1989]
- Duker, A C , Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker [1670-1680], in *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 1 (1885) 241-271
- Eeghen, I H van (ed), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Steyn, Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*, (2 dln), Groningen 1959
- Eekhout, L L M , De Delftse kamer van de V O C , in *De Stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 90-94
- Eggen, J L M , *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der XVIe en het begin der XVIIe eeuw*, Gent 1908
- Feldermans, H B , *"Raad van Beroerten" Veroordeelden uit Delft 1567/1568*, 's-Gravenhage 1989
- Flijs, J E , *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, (2 dln), Haarlem 1903-1905
- Elsevier, J , Maria Junius, in *De Navorscher* 9 (1859) 349
- Evenshuis, R B , *Ook dat was Amsterdam*, (5 dln), Amsterdam 1965-1978
- Fverts, J , *De verhouding van Kerk en Staat in het bijzonder ten aanzien der armenzorg*, Utrecht 1908
- Faber, J A , *Drie eeuwen Friesland Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln , Wageningen 1972
- Faber, J A , *Dure tijden en hongersnoden in pré-industrieel Nederland*, Amsterdam 1976
- Feijst, G van der, *Inventaris van het Archief van het "Dameshuis" aan de Papenstraat nr 20, vanouds genaamd Het oude mannen- en vrouwenhuis of "Huys van Sint-Christoffel" te Delft 1538-1949*, Delft 1970
- Feijst, G van der, *Geschiedenis van Schiedam*, Schiedam 1975

- Fischer, Th, *Stadische Armut und Armenfürsorge im 15 und 16 Jahrhundert Sozialgeschichtliche Untersuchungen am Beispiel der Städte Basel, Freiburg i Br und Straßburg*, Göttingen 1979
- Fischer, W, *Armut in der Geschichte Erscheinungsformen und Lösungsversuche der "Sozialen Frage" in Europa seit dem Mittelalter*, Göttingen 1982
- Fockema-Andrae, S J, Th J Meyer (eds), *Album studiosorum Academiae Franekerensis 1585-1811*, Franeker 1968
- Fontaine Verwey, H de la, *Meester Harman Schinckel Een Delftse boekdrukker van de 16e eeuw*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1971
- Fortgens, H W, De Latijnse School te Goes, in *Jaarboek Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 1952/53, 1-28
- Fortgens, H W, *Schola Latina Uit de geschiedenis van ons hoger onderwijs*, Zwolle 1958
- Frederiks, J, *Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolsche schoolwezen tot omstreeks 1700 Een historische studie*, Zwolle 1960
- Frijhoff, W, Ten Geleide Beschikken en beschaven Katholieke en protestantse beschavingsoffensieven in de zestiende en zeventiende eeuw, in *Volkscultuur Bulletin* 11 (1985) 93-101
- Frijhoff, W, Vraagtekens bij het vroegmoderne beschavingsoffensief, in G Rooyakkers e a (red), *Religieuze volkscultuur De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986, 71-98
- Fris, A, *Inventaris van de archieven behorend tot het 'Oud Synodaal Archief' van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1566-1816*, 's-Gravenhage 1991
- Fruin, R, *Uittreksel van Francisci Dusseldorpi Annales 1566-1616*, 's-Gravenhage 1893
- Fruin, R, De wederopstanding van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw, in R Fruin, *De tachtigjarige oorlog Historische opstellen*, 's-Gravenhage 1909, 1-135
- Furet, F, J Ozouf, *Lire et Écrire L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, (2 dln), Paris 1977
- Garrisson-Estèbe, J, *Protestants du midi*, Toulouse 1980
- Gelder, H A Enno van, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek*, dl I, Haarlem 1947
- Gelder, H A Enno van, Nederland geoprotestantiseerd?, in *TiG* 81 (1968) 445-464
- Gelder, H A Enno van, *Getemperde vrijheid Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw*, Groningen 1972
- Gelder, H A Enno van (ed), *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, dl 1 Adel, boeren, handel en verkeer, 's-Gravenhage 1972 [1972a]
- Gelder, H E van, *Geschiedenis der Latijnsche School te Alkmaar*, Alkmaar 1905
- Gent, W van, Zondenregisters, in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 4 (1980) 39-42
- Gerard, K, G Hekma, *The pursuit of sodomy Male homosexuality in Renaissance and Enlightenment in Europe*, 7 pl 1989
- Gerlach, P, Stukken betreffende de opleiding der geestelijkheid in de Hollandse missie, in *AAU* 67 (1948) 15-133
- Gerlach, P, Familie en jeugdijaren van Sasbout Vosmeer 1548-1563, in *AAU* 72 (1953) 1-52
- Gerlach, P, Sasbout Vosmeer te Keulen, in *AAU* 74 (1957) 204-297
- Geurts, P A M, Volcker Westerwolt te Deventer maart 1598 tot maart 1600 Wetenswaardigheden van een zestiende-eeuwse schoolrector, in *Lias* 9 (1982) 157-177
- Geurts, P A M, Voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden, 1575-1593, in *Lias* 10 (1983) 1-103
- Geyl, P, De protestantisering van Noord-Nederland, in P Geyl, *Kernproblemen van onze geschiedenis Opstellen en voordrachten 1925-1936*, Utrecht 1937, 29-41
- Geyl, P, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, dl II 1581-1648, Amsterdam/Antwerpen 1961
- Ginkel, A van, *De ouderling Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1975
- Glasius, B, *Godgeleerd Nederland Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, 3 dln, 's-Hertogenbosch 1851-1856
- Goeters, J F G (ed), *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*, Dusseldorf 1968
- Goeters, J F G (ed), *Die Akten der Synode der niederländischen Kirchen zu Emden vom 4 -13 Oktober 1571*, Neukirchen 1971

- Goetschalkx, P J , Invoering van de Hervorming te Naaldwijk, Honsholredijk en andere plaatsen rond de stad Delft, in *BBH* 27 (1903) 321-423
- Goode, W J , *World revolution and family patterns*, New York 1963
- Goudappel, C D , Luthersen en remonstranten, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 107-108
- Goudappel, C D , e a (red), *Genealogische en historische encyclopedie van Delft*, Delft 1984
- Gouw, J L van der, Herman Herbers te Wezel, in P H A M Abels e a (red), *In en om de Sint-Jan Bydragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*, Delft 1989, 61-74
- Graswinckel, D P M , *Graswinckel Geschiedenis van een Delfts brouwers- en regentengeslacht*, 's-Gravenhage 1956
- Griethuysen, T J van, De ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, bij de gereformeerde kerken niet van den aanvang af in gebruik, maar eerst later in hare tuchtoefening opgenomen, in *Studien en Bydragen op 't gebied der Historische Theologie* 3 (1876) 294-340
- Groen van Prinsterer, G (ed), *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, 1e serie (8 dln en supplement), Leiden 1835-1847
- Groenhuis, G , *De predikanten De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor c 1700*, Groningen 1977
- Groenveld, S , "Geef van uw haaf, Een milde gaaf, Ons arme Weesen" De zorg voor wezen, tot 1800, als onderdeel van de armenzorg, in S Groenveld (red), *Daar de Oranje-Appel in de gevel staat In en om het weeshuis der doopsgezinde Collegianten 1675-1975*, Amsterdam 1975, 9-52
- Groot, D J de, De conventus praeparatorius van mei 1607, in *NAK* 27 (1935) 129-166
- Guggisberg, H G , Die niederländischen Studenten an der Universität Basel von 1532 bis Ende des 17 Jahrhunderts, in *Baseler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 58-59 (1959) 231-238
- Guttart, H , Tuchtzaken uit de 18e eeuw, in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 47 (1910) 889-905, 969-985
- Gumbert, J P (red), *De Kartuziers en hun Delftse klooster*, Delft 1975
- Gijswijt-Hofstra, M , *Wijkplaatsen voor vervolgd Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*, Dieren 1984
- Gijswijt-Hofstra, M , Toverij voor Zeeuwse magistraten en kerkeraden, zestiende tot twintigste eeuw, in M Gijswijt-Hofstra e a (red), *Nederland betoverd Toverij en hekserij van de veertiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, 94-106
- Haar, J van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c 1600-c 1800) Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987
- Haks, D , *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht 1985
- Hallema, A , Tien jaren uit de geschiedenis der hervormde kerk te Breda en in West-Brabant 1590-±1600, in *NAK* 39 (1952-1953) 228-242, 40 (1954) 26-47
- Hallema, A , Remonstrantse sympathieën en controversen in de hervormde gemeente van Breda, 1610-1620 Een bijdrage tot de geschiedenis van de oudste remonstrantse stromingen hier te lande, in *NAK* 44 (1961) 45-58
- Hallema, A , *Geschiedenis van het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft te Delft*, 's-Gravenhage 1964
- Hamans, P W F M , *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland I Van missionering tot het herstel van de hiërarchie in 1853*, Brugge 1992
- Hamilton, A , *The Family of Love*, Cambridge 1981
- Hamoen, G , *Het begin van de reformatie in de ring Heusden*, Heusden 1980
- Hania, J , *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895
- Hart, S , *Geschrift en Getal Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studien op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*, Dordrecht 1976
- Hartog, J , Een vergeten zedemeester, in *Geloof en vrijheid* 16 (1882) 85-101
- Haverkorn van Rijsewijk, W H , *Geschiedenis van de gasthuiskerk en van den gasthuispredikant te Delft*, Delft 1864
- Heel, D van, De clannen van Delft, in *BBH* 51 (1934) 372-412
- Heijting, W , *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585*, Nieuwkoop 1989
- Heinsius, in *Nederland's Patriciaat* 11 (1920) 111-114

- Hensen, A H L, Levensverhaal van J B Stalpaert v d Wielen, op verzoek van pastoor Rumold van Medenblich door het Delftsche kloppe W D Reeck, in 1630-1632 geschreven, in *BBH* 46 (1929) 321-349
- Hermann, R, *Die Probleme der Exkommunikation bei Luther und Thomas Erastus*, Berlin-W 1955
- Herwaarden, J van, *Opgelegde bedevaarten Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca 1300-ca 1500)*, Assen/Amsterdam 1978
- Hoboken, W J van, Zondagsheliging en -ontheliging in vroeger eeuwen, in *Maandblad Amstelodamum* 40 (1953) 98-102, 120-124
- Hoek, F van, *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940
- Hoek, F van, De Jezuïetenstatie te Delft 1592-1709-1771, in *BBH* 60 (1948) 407-444
- Hoek, D, Adriaan Menninck, beeldenstormer en watergeus, in *Zuidhollandse Studien* 8(1959) 100-125
- Hoenderdaal, G J, Remonstrantie en contraremonstrantie, in *NAK* 51 (1970-1971) 49-96
- Hoevenaars, Fr W, Bijdragen tot de geschiedenis van de Abdij Manenweerd, in *AAU* 24 (1897) 345-398
- Hoffmann, H E von, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/19*, Leipzig 1902
- Hondius, J, *Swart register van duyssent sonden*, Amsterdam 1679
- Hoogendijk Kz, J, *Het oud archief van de gemeente Vlaardingen*, Vlaardingen 1912
- Hooijer, C (ed), *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten (1563-1638)*, Zaltbommel 1865
- Houtzager, H L, *Medicyns, vroedwys en chirurgyns Schets van de gezondheidszorg in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1979
- Houtzager, H L, e a (red), *Delft en de Oostindische Compagnie*, Amsterdam 1987
- Huizinga, J, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw Een schets*, Groningen 1976 [5de dr]
- Itterzon, G P van, *Franciscus Gomarus*, 's-Gravenhage 1930 [reprint Castnecum 1979]
- Jaanus, H J, *Hervormd Delft ten tyde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Amsterdam 1950
- Jaanus, H J, Woelig begin van hervormd Overschie, in H L Houtzager e a (red), *Pennevruchten uit Delftse historie*, Amsterdam 1986, 39-45
- Jacobs, P (ed), *Reformierte Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen in deutscher Übersetzung*, Neukirchen 1949
- Jager, H de, *De Brielsche archieven Geschiedkundige mededeelingen*, Brielle 1883-1884
- Jager, H de, De eerste predikanten te Rokkanje, in *De Navorscher* 38 (1888) 246-251
- Jager, H de, De eerste predikanten der Herv gemeente te Bommenede, in *De Navorscher* 41 (1891) 370-379
- Jager, H de, De eerste predikanten der Herv gemeente te Zwartewaal, in *De Navorscher* 41 (1891) 141-153 [1891a]
- Jager, H de, Bijzonderheden uit het 2de notulenboek der voormalige classe van Voorne, Putten en Overflakkee, in *De Navorscher* 42 (1892) 365-380, 540-549, 589-607, 43 (1893) 103-114, 310-319, 531-544
- Jager, H de, De remonstranten en contra-remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Bnelle, in de jaren 1612-1619 Notitie van Willem Crijnsze, in *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 3 (1889) 337-399 en 4 (1893) 196-220 [1893a]
- Jager, H de, Bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche schoolwezen, in *De Navorscher* 43 (1893) 72-82, 263-271, 447-458, 630-634 [1893b]
- Jager, H de, De Brielsche Vroedschap in de jaren 1618-1794, in *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 11 (1894) 1-8, 49-56, 97-108, 145-156, 193-204, 241-248
- Janssen, A E M, Prins Willem van Oranje in het oordeel van tijdgenoten, in E O G Haitsma Mulier, A E M Janssen (red), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984 Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht 1984
- Janssen, H Q (ed), *Bescheiden aangaande de kerkbervorming in Vlaanderen*, Utrecht 1877 (Werken der Marnix-Vereeniging, serie III, dl III)
- Janssen, H Q, J J van Toorenenbergen (eds), *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, Utrecht 1878 (Werken der Marnix-Vereeniging, serie III, dl II)

- Janssen, H Q , J J van Toorenenbergen (eds), *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, Utrecht 1880 (Werken der Marnix-Vereeniging, serie III, dl IV)
- Janssen, H Q , J J van Toorenenbergen (eds), *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, Utrecht 1885 (Werken der Marnix-Vereeniging, serie III, dl V)
- Janssen, J A M M , "Op zoek naar de identiteit van de Gelderse predikanten De herkomst en opvattingen van de protestantse geestelijkheid in de steden Arnhem, Harderwijk, Zutphen, Tiel en Zaltbommel in de periode 1592-1620", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Nijmegen 1979
- Janzen, J , *Bydrage tot de geschiedenis van Maassluis*, Maassluis 1914
- Jensma, Th W (ed), *Uw rijk kome Acta van de Kerkeraad van de Nederduits Gereformeerde Gemeente te Dordrecht 1573-1579*, Dordrecht 1981
- Jones, R , Reformed church and civil authorities in the United Provinces in the late 16th and early 17th centuries, as reflected in Dutch state and municipal archives, in *Journal of the Society of Archivists* 9(1970) 109-123
- Jong, J de, *De voorbereiding en constitueering van het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken in de zestiende eeuw Historische studien over het convent te Wezel (1568) en de synode te Emden (1571)*, Amsterdam 1911
- Jong, O J de, *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957
- Jong, O J de, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1978 (2e dr)
- Jong, O J de, Unie en religie, in S Groenveld, H L Ph Leeuwenberg (red), *De Unie van Utrecht Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* 's-Gravenhage 1979, 155-181
- Jutte, R , Poor relief and social discipline in sixteenth-century Europe, in *European Studies Review* 11 (1981) 25-52
- Jutte, R , *Obrigkeitliche Armenfürsorge in deutschen Reichsstädten der frühen Neuzeit Städtisches Armenwesen in Frankfurt am Main und Köln*, Köln 1984
- Kalma, J J (ed), *Een kerk in opbouw Classisboek Sneek 1583-1624*, Leeuwarden 1978
- Kalma, J J (ed), *Een kerk in opbouw Classisboek Bolsward-Workum 1600-1633*, Leeuwarden 1981
- Kalma, J J (ed), *Een kerk in opbouw Classisboek Franeker 1636-1658*, Leeuwarden 1983
- Kamphuis, J , *Om de heilghed van de gemeente De kerkelijke tucht*, Kampen 1986 (3e dr)
- Kaptein, R , Het geslacht Van Teylingen te Alkmaar, Amsterdam en Haarlem, in *De Nederlandsche Leeuw* 60 (1942) 12-18, 50-60, 95-103, 131-136, 167-172, 220-230, 251-261, 61 (1943) 9-17, 53-61
- Kesper, L A , *Uit de geschiedenis van het stedelyk Coornhert-Gymnasium te Gouda*, Gouda 1964
- Keuning, J , *Petrus Plancius Theoloog en geograaf 1552-1622*, Amsterdam 1946
- Kingdon, R M , *Geneva and the consolidation of the French protestant movement 1564-1572 A contribution to the history of congregationalism, presbyterianism and calvinist resistance theory*, Genève 1967
- Kingdon, R M , The deacons of the reformed church in Calvin's Geneva, in *Mélanges d'histoire du XVIIe siècle offerts à Henri Meylan*, Genève 1970, 81-90
- Kingdon, R M , Social welfare in Calvin's Geneva, in *American Historical Review* 76 (1971) 50-69
- Kingdon, R , The control of morals in Calvin's Geneva, in P Buck, J W Zophy (red), *The social history of the Reformation*, Columbus 1972
- Kingdon, R M , Calvin's ideas about the diaconate social or theological in origin?, in C Lindberg (red), *Piety, politics and ethics Reformation studies in honor of George Wolfgang Forell*, Kirksville 1984, 167-180
- Kingdon, R M , "Disciplines" réformées du XVIe siècle français une découverte faite aux Etats-Unis, in *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français* 130 (1984) 69-81 [1984a]
- Kingdon, R M , Calvin and the establishment of consistory discipline in Geneva the institution and the men who directed it, in *NAK* 70 (1990) 158-172
- Klein, P W , De heffing van de 100e en 200e penning van het vermogen te Gouda 1599-1722, in *Economisch Historisch Jaarboek* 31 (1967) 41-62
- Klerk, J D M de, Het geslacht Rolandus, in *De Nederlandsche Leeuw* 1 (1883) 65-66, 74-75
- Klinken, L van, *Opkomst en ontwikkeling van het schoolwezen binnen Delft (tot circa 1700) Bijdrage tot de kennis van ons schoolwezen uit de 16e en 17e eeuw*, Delft 1930
- Kloek, E , "Reynighet der leer en oprechtheyt des levens Een vergelijkend onderzoek naar de gereformeerde tucht, uitgeoefend door de Delftse kerkeraad (1573-1581) en de Leidse kerkeraad (1584-1590)", (onuitgegeven doctoraalscriptie), Amsterdam 1980

- Kloek, E., De Reformatie als thema van vrouwengeschiedenis Een histories debat over goed en kwaad, in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1983, 106-149
- Kloek, E., *Gezinshistorici over vrouwen Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis*, Amsterdam 1989 (4e dr.)
- Kloek, E., Het toezicht op de broeders en zusters der gemeente De tucht volgens de acta van de gereformeerde kerkeraad, 1584-1590 en 1620-1626, in E. Kloek, *Wie bij zij, man of wijf Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd Drie Leidse studies*, Hilversum 1990
- Knappert, L., De Gereformeerde Kerk in haren strijd om het wettig huwelijk, in *NAK* 2 (1903) 217-275, 359-396
- Knappert, L., Stukken uit den stichtingstijd der Nederlandsche Hervormde Kerk, in *NAK* 7 (1910) 246-261, 8 (1911) 81-96
- Knappert, L. *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, (2 dln.), Amsterdam 1911-1912
- Knetsch, F. R. J., Een classis in wording, in *NAK* 63 (1983) 25-35
- Knetsch, F. R. J., Diaconaat als ambtelijke armenzorg, in *NAK* 64 (1984) 144-159
- Knetsch, F. R. J., "De armen hebt gij altijd bij U" Religieus gemotiveerde armenzorg in de stad Groningen Enkele inleidende opmerkingen, in G. van Halsema Thzn e a (red.), *Geloven in Groningen Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen 1990, 11-27
- Knetsch, F. R. J., Het beeld van de arme in de diaconale zorg, in J. Boneschansker, J. van Sluis (red.), *Het beeld van de arme Studies over diaconaat aangeboden aan Prof. dr. F. R. J. Knetsch*, Zoetermeer 1991, 11-30
- Knippenberg, W. H. Th., *Devotionalia Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, (2 dln.), Eindhoven 1980-1985
- Knipscheer, F. S., *De invoering en de waardeering der Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, Leiden 1907
- Knuif, W. L. S., J. de Jong, Philippus Rovenius en zijn bestuur der Hollandsche Zending, in *AAU* 50 (1925) 1-401
- Knuif, W. L. S., R. G. R. Smeets, Sasbout Vosmeer, in *AAU* 41 (1915) 321-407 en 43 (1917) 135-192
- Knüttel, W. P. C. (ed.), *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, (6 dln.), 's-Gravenhage 1908-1916
- Knüttel, W. P. C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, (9 dln.), 's-Gravenhage 1889-1920 [reprint Utrecht 1978]
- Köhler, W., *Zürcher Ebegericht und Genfer Konsistorium*, (2 dln.), Leipzig 1932-1942
- Kok, J. A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1500-1880*, Assen 1964
- Kok, H. L., *De geschiedenis van de laatste eeu in Nederland*, Lochem 1979
- Kok, M. A., "De beeldenstorm te Delft, 1566-1567 Oorzaken, gebeurtenissen en reactie", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Nijmegen 1977
- Kok, M. A., Opkomst van het protestantisme, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij tot 1572*, Delft 1980, 108-113
- Kok, M. A., Het katholieke leven binnen de stad Delft in de jaren 1572-1650, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 108-112
- Kolakowski, L., *Chrétiens sans Église La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIème siècle*, Paris 1969
- Kool, C. J., "The reformed community of Leiden, 1572-1620" (onuitgegeven diss. Yale University), New Haven 1993
- Koopmans, G., *De Nederlandsche volksschool tijdens de Republiek en hare roeping haar streven in overeenstemming en in strijd met den volksaard*, Amsterdam 1894
- Koopmans, J. W., *De Staten van Holland en de Opstand De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage 1990
- Kortenhorst, J., De waarheid over de Geesterani, in *De boeksteen* 14 (1985) 101-108
- Krebbers, A. A., 125 jaar geschiedenis van de Hervormde Kerk van Pijnacker, in A. C. Balkenende e a (red.), *Schetsen uit de geschiedenis van Pijnacker*, Pijnacker 1986, 156-173
- Krimm, H. (ed.), *Quellen zur Geschichte der Diakonie*, (2 dln.), Stuttgart 1960-1963
- Kroon, J. E., *Bydragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1625*, Leiden 1911

- Kruithof, B , *Zonde en deugd in domineesland Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw*, z pl 1990
- Kuiper, E J , *De Hollandse "schoolordre" van 1625 Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, Groningen 1958
- Kuttner, E , *Het hongerjaar 1566*, Amsterdam 1979 (4e dr)
- Kuyk, L C van, Graftschiften, enz , aanwezig in eenige plaatsen in Zuid-Holland, in *De Nederlandsche Leeuw* 2 (1884) 24-25, 37-39
- Kuyper, H H , *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891
- Kuyper, H H (ed), *De post-acta of nahanadelingen van de nationale synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden*, Amsterdam 1899
- Langeraad, L A van, Handelingen van de vergaderingen van correspondentie, van 1614-1618 in Holland gehouden, in *NAK* 1 (1902) 47-81, 163-213
- Leeuwen, H W van, Bestuur en rechtspraak, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 20-27
- Leeuwen, H W van, Willem van der Lelij werk en liefhebberij, in H L Houtzager e a (red), *Facetten van Delft Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935-1985*, Amsterdam 1985, 213-237
- Leeuwen, H W van, De relatie Leidschendam-Delft, in F H C M Daams e a (red), *Over, door en om de Leytsche Dam Geschiedenis van een gouden gemeente*, Leidschendam 1988, 79-94
- Leeuwen-Van Dijk, M M van, Het Begijnhof te Delft, in H L Houtzager e a (red), *Pennevruchten uit Delfts historie*, Amsterdam 1986, 71-91
- Leeuwenburg, J C , J Smut (eds), Ongedrukte resoluties der Staten van Holland van 20 april - 16 juni 1572 en van 29 oktober - 17 november 1577, in *BMHG* 61 (1940) 1-37
- Letters from and to Sir Dudley Carleton, Knt , during his embassy in Holland, January 1616, to December 1620*, Londen 1757
- Leuker, M -T , H Roodenburg, "Die dan hare wyven laten afweyen" Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw, in G Hekma e a (red), *Soete minne en helsche boosheit Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*, Nijmegen 1988, 61-84
- Leupen, S M C , Het Leidse Celbroedersklooster, in *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 84 (1992) 33-49
- Lewis, G , Calvinism in Geneva in the time of Calvin and Beza, 1541-1608, in M Prestwich (red), *International Calvinism 1541-1715*, Oxford 1985, 39-70
- Ley, R , *Kirchenzucht bei Zwingli*, Zurich 1948
- Lieburg, F A van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam 1989
- Lievense-Pelser, E , De eerste remonstranten in Amsterdam, in *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977) 67-82
- Lindeboom, J , *Een Franc-treur der Reformatie Sebastiaan Franck*, Arnhem 1952
- Linden van den Heuvel, J H van, *Uit de geschiedenis van het Weeshuis te Vlaardingen*, Vlaardingen 1953
- L[ommel], A v[an] (ed), Brevis descriptio status in quo est ecclesia catholica in partibus Belgii ab haereticis occupatis Ao 1616 [Rovenius], in *AAU* 1 (1874) 208-226
- Loos, T van der, *Volledige naamlijst van predikanten der Ned Herv gemeente te Rotterdam*, z pl z j
- Loos, T van der, *Volledige naamlijst van predikanten der Ned Herv gemeente te Delfshaven*, in *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 81-112
- Loosen, L , *Lodewijk Makebljde (1565-1630) Hymnen en gezangen, ingeleid en van aantekeningen voorzien*, Zwolle 1964
- Loosjes, J , *Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1921
- Luth, J R , "Daer wert om 't seerste uytgekreten " *Bydragen tot geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme ca 1550-ca 1852*, Kampen 1986 (2e dr) Luthy, H , Variations on a theme by Max Weber, in M Prestwich (red), *International Calvinism*, Oxford 1985

M , J C v d , Het geslacht van Nederveen, in *De Nederlandsche Leeuw* 7 (1889) 92-94

- Mak, J J , *De Redenijckers*, Amsterdam 1945
- Marcus, J (ed), *Sentenentien en indagingen van den bertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zynen Bloedraedt, mitsgaders die van byzondere steden*, Amsterdam 1735
- Marnet, G , Thomas van Thiel ca 1534-1590, in *Catalogus van de tentoonstelling "Luister en Rampspoed van Mechelen ten tyde van Rembert Dodoens 1585-1985*, Mechelen 1985, 108-110
- Marnet, G , *Het calvinistisch beuind te Mechelen 1580-1585*, Kortrijk-Heule 1987
- Marnet, G , "Antwerpen in Reformatietijd Ondergronds protestantisme in een internationale handelsmetropool 1550-1577", (onuitgegeven dissertatie Katholieke Universiteit Leuven), (2 dln), Leuven 1991
- Maronier, J H , *Jacobus Arminius Een biografie*, Amsterdam 1905
- Marshall Wyntjes, S , Vrouwen en godsdienstkeuze, in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1983, 92-105
- Marshall Wyntjes, S , Women and religious choices in the sixteenth century Netherlands, in *Archiv fur Reformationsgeschichte* 75 (1984) 276-289
- Mastenbroek, T , J J Bosman, *De Grote Kerk Maassluis 1639-1989*, Maassluis 1989
- McNeill, J T , *The history and character of Calvinism*, Oxford 1954
- Meij, J C A de, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*, Amsterdam/Londen 1972
- Meilink-Hoedemaker, L J , *Luidklommen in Delft Een cultuur-historische studie over een Nederlands erfgoed*, Rotterdam 1985
- Melles, J , *Het huys van leeninge Geschiedenis van de oude lombarden en de stedelyke bank van lening te Rotterdam, 1325-1950*, 's-Gravenhage 1950
- Mellink, A F , *De Wederdopers in de Noordelyke Nederlanden, 1531-1544*, Groningen 1953
- Mellink, A F , *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen 1978
- Menk, G , Die Hohe Schule Herborn im 16 und 17 Jahrhundert, in *400 Jahre Arnoldinum 1588-1988 Festschrift*, Greven 1988, 22-30
- Mensink, B A , *Jan Baptist Stalpart van der Wiele Advocaat, priester en zielzorger 1579-1630*, Bussum 1958
- Mentzer, R A , Disciplina nervus ecclesiae the calvinist reform of morals at Nîmes, in *Sixteenth Century Journal* 18 (1987) 89-115
- Michels, L C , Stalpaerts benoeming tot pastoor te Delft, in *BBH* 40 (1921) 361-369
- Moerman, J W , "Otto van Egmond, ca 1522-1586, Heer van Kenenburg", (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden), Schipluiden 1987
- Molhuysen, P C , P J Blok (red), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, (10 dln), Leiden 1911-1937
- Molhuysen, P C (ed), Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit, dl 1 1574-7 febr 1610, 's-Gravenhage 1913
- Molhuysen, P C (ed), *Briefwisseling van Hugo Grotius, eerste deel 1597 - 17 augustus 1618*, 's-Gravenhage 1928
- Monter, E W , Crime and punishment in Calvin's Geneva, 1562, in *Archiv fur Reformationsgeschichte* 64 (1973) 281-286
- Monter, E W , The consistory of Geneva, 1559-1569, in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 38 (1976) 467-484
- Monter, E W , Women in Calvinist Geneva, in *Signs Journal of women in culture and society* 6/2 (1980) 189-209
- Monter, E W , Reformation history and social history, in *Archiv fur Reformationsgeschichte* 72 (1981) 5-12
- Montias, J M , *Artists and artisans in Delft A socio-economic study of the seventeenth century*, Princeton 1982
- Mooij, J , *Bouwstoffen voor de geschiedenis der protestantsche kerk in Nederlandsch-Indie*, eerste dl , z pl 1927
- Moonen, A , *Stefanus de diaken*, Deventer 1696
- Moorrees, F D J , *Dirck Volckertszoon Coornbert, notaris te Haarlem, de Libertyn, bestrijder der Gereformeerde predikanten ten tijde van Willem I Levens- en karakterschets*, Schoonhoven 1887
- Morke, O , 'Konfessionalisierung' als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16 und 17 Jahrhundert, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 31-60

- Muchembled, R , *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVIIe-XVIIIe siècle)*, Paris 1978
- Muller Hzn , S , De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart I Het Bisdom Utrecht [en tekstdeel], *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, dl I (Begin-1561), 's-Gravenhage 1913-1934
- Muller, P L , *Onze Gouden Eeuw De Republiek der Vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd*, Leiden z j (4e dr) [1e dr Leiden 1896-1898]
- Munch, P , *Zucht und Ordnung Reformierte Kirchenverfassungen im 16 und 17 Jahrhundert (Nassau-Dillenburg, Kurpfalz, Hessen-Kassel)*, Stuttgart 1978
- Munch, P , Kirchenzucht und Nachbarschaft Zur sozialen Problematik des calvinistischen Seniorats um 1600, in E W Zeeden e a (red), *Kirche und Visitation Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*, Tübingen 1984, 216-248
- Naerebout, F G , Snoode exercitien Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans, in *Volkskundig Bulletin* 16 (1990) 125-145
- Nauta, D , Confessie en kerkorde over de plaats der diakenen in de kerkeraad, in *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 52 (1952) 1-10
- Nauta, D , Der Konvent zu Wesel in seinem Verhältnis zu Genf, in *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 17 (1968) 60-72
- Nauta, D (ed), *Twee geschriften uit de begintijd van de Gereformeerde Kerk in Nederland*, Amsterdam 1974
- Nauta, D, e a (eds), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, (3 dln), Kampen 1978-1988
- Nauwelaerts, M A , *De oude Latijnse School van Breda*, 's-Hertogenbosch 1945
- Nauwelaerts, M A , *Latijnse School en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*, Tilburg 1974
- Niermeyer, J F , *Delft en Delfland Hun oorsprong en vroegste geschiedenis*, Leiden 1944
- Nieuwenhuis, J G B , *Inventaris van de archieven van de gemeenten Overschie en Schiedbroek*, Rotterdam 1962
- Nijenhuis, W , Varianten binnen het Calvinisme in de zestiende eeuw, in *TiG* 89 (1976) 358-372
- Nijenhuis, W , De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij, in *NAGN* , dl VI, Haarlem 1979, 325-343
- Nijenhuis, W , Vastenopvattingen en vastenpraktijken in de Reformatie, in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 36 (1982) 12-30
- Noordam, D J , Strafrechtpleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 209-244
- Noordegraaf, L , *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650*, Bergen 1985
- Noordegraaf, L , G Valk , *De gave Gods De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Bergen 1988
- Noordeloos, P , *Pastoor Maarten Donk, 1505-1590* (2 dln), Utrecht/Brussel 1948
- Noordeloos, P , *Cornelis Musius (mr Cornelis Muys) pater van Sint Agatha te Delft*, Utrecht/Antwerpen 1955
- Norena, C G , *Juan Luis Vives*, Den Haag 1970
- Oberman, H A , *De erfenis van Calvijn*, Kampen 1988
- O'Day, R , *Education and society 1500-1800 The social foundations of education in early modern Britain*, London/New York 1982
- Olthuis, H J , *De doopspraktijk der gereformeerde kerken in Nederland 1568-1816*, Utrecht 1908
- Oosterbaan, D P , *Het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft (1252-1795)*, Delft 1954
- Oosterbaan, D P , School en Kerk in het Middeleeuwse Delft, in *Spiegel der Historie* 1 (1966) 33-40, 111-120, 150-160, 192-200
- Oosterbaan, D P , *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1973
- Oosterbaan, J A , Vlekken en nmpels Over verdeeldheid en hereniging, in S Groenvelde e a (red), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, Zutphen 1980
- Ozment, S , *When fathers ruled Family life in Reformation Europe*, Cambridge Mass /London 1983

- Parker, G, The "kirk by law established" and the origins of "the taming of Scotland" St Andrews 1559-1600, in L. Leneman (red.), *Perspectives in Scottish social history*, Aberdeen 1988, 1-32
- Parker, C H, Public church and household of faith Competing conceptions of the church in post-Reformation Delft, in *The Journal of Religious History* 17 (1993) 418-438
- Peer, A van, Een 17e eeuwse Carmelites Anna van der Wielen uit Delft, in *BBH* 64 (1956) 45-66
- Pegel, R H, Prediking voor de leken in de stad Utrecht, 1500-1580, in H ten Boom e a (red.) *Utrechters entre-deux Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620*, Utrecht 1992, 112-146
- Pettegree, A, *Foreign protestant communities in sixteenth-century London*, Oxford 1986
- Pettegree, A, The London exile community and the second sacramentarian controversy, 1553-1560, in *Archiv für Reformationsgeschichte* 78 (1987) 223-252
- Pettegree, A, *Emden and the Dutch Revolt Exile and the development of reformed protestantism*, Oxford 1992
- Pettegree, A (red.), *The early Reformation in Europe*, Cambridge 1992 [1992a]
- Pfisterer, E (ed.), Les Ordonnances Ecclesiastiques de l'église de Genève 1561, in W. Niesel (red.), *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, Zürich 1938, 42-64
- Pfisterer, E, *Calvins wirken in Genf Neu geprüft und in Einzelbildern dargestellt*, Neukirchen 1957
- Pijnacker Hordijk, A, *Kerkelyk Naaldwijk Eene merkwaardige Pinksterpreek in 1598 te Naaldwijk uitgesproken*, Nijmegen 1898
- Planque, P A de, *Valcooch's regel der Duytsche schoolmeesters Bydrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*, Groningen 1926
- Plomp, J, *De kerkelyke tucht by Calvijn*, Kampen 1969
- Plomp, J, De kerkorde van Emden, in D. Nauta e a (red.), *De synode van Emden, oktober 1571*, Kampen 1971, 88-121
- Poelstra, Th J, Stad in wording, Vlaardingen 1574-1650, in *Historisch Jaarboek Vlaardingen* 2 (1978) 71-124
- Pol, F van der, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw*, Kampen 1990
- Post, B J, *Geschiedenis van Maasland van de vroegste tijden tot beden*, Maasland 1909
- Post, R R, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, Utrecht/Antwerpen 1954
- Post, R, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, (2 din.), Utrecht/Antwerpen 1957
- Posthumus Meyjes, E J W, *Jacobus Revius, zijn leven en werken*, Amsterdam 1895
- Posthumus Meyjes, G H M, *Geschiedenis van het Waalse College te Leiden 1606-1699*, Leiden 1975
- Postma, C, *Holland in vroeger tijd 18e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland*, (5 din.), 's-Gravenhage-Zaltbommel 1962-1964
- Postma, C, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de Middeleeuwen 1289-1589*, Hilversum 1989
- Put, E, *De cleyne scholen Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen katholieke reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw-1795)*, Leuven 1990
- Putman, J, Rossum, A A J van, Invoering der zoogenaamde Hervorming en eenige stukken over de eerste predikanten te Montfoort, in *AAU* 4 (1877) 1-15
- Raat, J de, *In en om de dorpskerk van Kethel en Spaland*, Schiedam 1975
- Rademaker, C S M, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle 1967
- Ramaer, J C, Middelpunten der bewoning in Nederland, voorheen en thans, in *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrykskundig Genootschap*, tweede serie 38 (1921) 1-38, 174-215
- Der reden-ryckers stichtighe tsamenkomste op t'ontsluyt der vrage was t'noodichst' is om d'arme weesen t'onderhouwe? Ghehouden binnen Schiedam ao 1603 opten Vlen july ende da navolghende dagen*, (), Rotterdam z j
- Der reden-ryckers stichtighe aenwysinghe van des werelts dwaelpaden met hare veruerringe, veroorzaect door 's menschen eyghenwijs vernuft Redenryckelick vertoont binnen den dorpe van de Kethel op 't ontsluit der vrage waerdoor de werelt meest beyloos en blindich dwaelt? Begonnen den tweeden augusti anno 1615 ende gheeyndicht den zevenden derzelver maendt* (), Schiedam 1616
- Rees, in *Nederland's Patriciaat* 22 (1935-1936) 270-291
- Refereynen ghepronuncheert opt intreden binnen der stede van Delft by de thien naervolghende cameraren van Rethorycke in Hollandt, ghedaen den XXen junij anno 1581* (), Delft 1581
- Regt, W M C, Genealogie der familie Holtius, in *De Nederlandsche Leeuw* 22 (1904) 226-238, 263-272, 293-296

- Regt, W M C , Aanvullingen en verbeteringen op de naamlijst van predikanten in Zuid-Holland, in *NAK* 28 (1936) 47-55, 176-185, 242-252, 29 (1937) 111-120, 177-186, 30 (1938) 105-112
- Reitsma, J , J Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Neder landen*, Utrecht [1933] (4e dr)
- Reitsma, J , S D van Veen (eds), *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, (8 dln), Groningen 1892-1899
- Revijs, J , *Daventræ illustratæ, sive historiae urbis Daventrænsis*, dl 6, Leiden 1650
- Richter, A L (ed), *Die evangelischen Kirchenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts*, (2 dln), Weimer 1846 (herdr Nieuwkoop 1967)
- Richter, G , *Theophil Caesar Drucker am Gymnasium Illustre Arnoldinum zu (Burg-)Steinfurt*, Nieuwkoop 1967 [1967a]
- Ridder, J G de, *De kerkhistorie van het Westland 400 jaren protestantisme in het Westland 1566-1966*, Zaltbommel 1966
- Rieu, W du (ed), *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575-1875*, 's-Gravenhage 1875
- Roelevink, J (ed), *Classicale acta 1573-1620 II Particuliere synode Zuid-Holland Classis Dordrecht 1601-1620 Classis Breda 1616-1620*, 's-Gravenhage 1991
- Roemeling, O D J , De provincie Groningen en haar eerste predikanten, in G L Meertens e a (red), *Voorouders en hun werk*, Amsterdam 1971, 186-200
- Roessingh, H K , *Beroep en bedrijf op de Veliuwe in het midden van de 18e eeuw*, Wageningen 1965
- Roey, J van, De correlatie tussen het sociale-beroeps milieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw, in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België Middeleeuwen en Moderne Tijden Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique* 47 (1967) 239-258 Rogge, H C , *Caspar Janszoon Coolhaes, de voorloper van Arminius en der Remonstranten*, (2 dln), Amsterdam 1865
- Rogge, H C , *Beschrijvende catalogus der pamflettenverzameling van de boekery der remonstrantsche kerk te Amsterdam*, 3 st , 5 afd , Amsterdam 1862-1865
- Rogge, H C , *Johannes Wienbogaert en zijn tijd*, (3 dln), Amsterdam 1874-1876
- Rogier, L J , *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, (2 dln), Amsterdam 1947 (2e dr)
- Rogier, L J , De protestantisering van het Noorden, in *AGN*, dl V, Utrecht/Antwerpen 1952, 326-365
- Rolandus, in *Nederland's Patriciaat* 11 (1920) 201-203
- Rombouts, Fr S , *Historiese pedagogiek*, (2 dln), z pl 1926-1928
- Roodenburg, H , Predestinatie en groepschansma Een sociologische verkenning van de conflicten tussen calvinisten en andere gelovigen in de Republiek, in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 8 (1981/82) 254-284
- Roodenburg, H , Protestantse en katholieke askese Gedragsvoorschriften bij contrareformatonsche moralisten in de Republiek (c 1580-c 1650), in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 8 (1982) 612-635
- Roodenburg, H , 'Een soorte van duivelsche afgodenje' De bestrijding van toverij door de gereformeerde kerkeraad te Amsterdam, 1580-1700, in M Gijswijt-Hofstra e a (red), *Nederland betoverd Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, 80-93
- Roodenburg, H , *Onder censuur De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990
- Roodenburg, H , Een verfoeilijke misdaad Incest in het gewest Holland tijdens de 17e en 18e eeuw, in *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 25 (1993) 58-76
- Rooijakkers, G , De brede en de smalle weg Vermaak en zaligheid in Noord-Brabant een problematisch duo, in J A F M van Oudheusden e a (red), *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant*, Delft 1993, 18-39
- Roosenboom, H , Tot voltrekkinge der Reformatie Onderwijs als protestantiseringsinstrument in de Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1648-1795, in M Monteiro e a (red), *De Dynamiek van religie en cultuur Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, Kampen 1993, 218-238
- Rootselaar, W F N van, Amersfoort godsdienst en onderwijs, 1580-1680, in *AAU* 13 (1885) 371-451, 14 (1886) 1-51, 247-359, 15 (1887) 18-74
- Rosenkranz, A , *Das Evangelische Rheinland*, II Band Die Pfarrer, Dusseldorf 1958
- Royaards, H J , Proeve eene geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht, in *NAK* 5 (1845) 349-457, 6 (1846) 145-288, 7 (1847) 209-292

- Rozemond, A J H , Vier eeuwen Waalse kerk in Delft, in H L Houtzager e a (red), *Pennevruchten uit Delfts historie*, Amsterdam 1986, 93-111
- Rutgers, F L , *Het kerkverband der Nederlandsche gereformeerde kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw*, Amsterdam 1882
- Rutgers, F L (ed), *Acta van de Nederlandsche synoden der zeshende eeuw*, 's-Gravenhage 1899 [reprint Dordrecht 1980]
- Rutgers, F L , *Verklaring van de kerkenordering van de Nationale Synode van Dordrecht van 1618-1619 Collegevoordrachten over Gereformeerd kerkrecht, bewerkt en uitgegeven door J de Jong*, Rotterdam 1918
- Rutgers, H C , *Kerkelijke deputaten Hun werkkkring en bevoegdheid inzonderheid gelijk deze gekend worden uit de handelingen der Zuid-Hollandsche synoden en deputaten*. Kampen [1910]
- Ruys, T , *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919
- Schama, S , *Overvloed en onbehagen De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988
- Scheerder, G , *De contrareformatie te Rotterdam De Leeuwenstraatse statie van de Paters Jezuïeten 1610-1708-1800*, Rotterdam 1988
- Schelven, A A van, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1909
- Schelven, A A van, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1919
- Schelven, A A van, De levensstijl van het Calvinisme, in *Lustrumbundel Christendom en Historie*, Kampen 1931, 64-95
- Schelven, A A van, Briefwisseling van Thomas Tilus, in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 55(1934) 119-175
- Schelven, A A van, *Het calvinisme gedurende zijn bloeytijd Genève-Frankrijk*, Amsterdam 1943
- Schieder, W , Religionsgeschichte als Sozialgeschichte, in *Geschichte und Gesellschaft* 3 (1977) 291-298
- Schilling, H , Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande - öffentlichkeitskirche und Sakralisation, Ehe- und Hebammenwesen, Presbyterien und politische Partizipation, in F Petri (red), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel*, Köln/Wien 1980, 197-250
- Schilling, H , Calvinistische Presbyterien in Städten der Frühneuzeit - eine kirchliche Alternativform zur burgerlichen Repräsentation? (Mit einer quantifizierenden Untersuchung zur holländischen Stadt Leiden), in W Ehbrecht (red), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit*, Köln/Wien 1980, 385-444 [1980a]
- Schilling, H , *Konfessionskonflikt und Staatsbildung eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*, Guterslohe 1981
- Schilling, H , Reformierte Kirchenzucht als Sozialdisziplinierung? Die Tätigkeit des Emder Presbyteriums in den Jahren 1557-1562 (Mit vergleichenden Betrachtungen über die Kirchenräte in Groningen und Leiden, sowie mit einem Ausblick ins 17. Jahrhundert), in W Ehbrecht e a (red), *Niederlande und Nordwestdeutschland Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit*, Köln/Wien 1983, 261-327
- Schilling, H , Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen während der frühen Neuzeit und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts Verfassung und Sozialprofil, in H Schilling, H Diederiks (red), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit*, Köln/Wien 1985, 195-273
- Schilling, H , 'History of crime' or 'history of sin' Some reflexions on the social history of the modern church discipline, in I H Koun e a (red), *Politics and society in Reformation Europe*, London 1987, 289-310
- Schilling H , Sundenzucht und frühneuzeitliche Sozialdisziplinierung Die calvinistische presbyteriale Kirchenzucht in Emden, in G Schmidt (red), *Stände und Gesellschaft im Alten Reich*, Stuttgart 1989, 265-302
- Schilling H , K-D Schreiber (eds), *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620*, (2 dln) Köln/Wien 1989-1992
- Schmidt, J D , *Weezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795*, Utrecht 1915
- Schoffer, I , De crisis van de jonge Republiek, 1609-1625, in *AGN* , dl VI, Utrecht/Antwerpen 1953, 1-60

- Schoffer, I, Protestantism in flux during the revolt of the Netherlands, in *Veelvormig verleden Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam 1987, 45-52
- Schokking, H, *De leertucht in de Gereformeerde Kerk van Nederland tussen 1570 en 1620*, Amsterdam 1902
- Scholten, W, *Gasthuiskerk en de gasthuis-predikant te Delft*, Leiden 1853
- Schotel, G D J, *Kerkelyk Dordrecht Eene bydrage tot de geschiedenis der Vaderlandsche Hervormde Kerk sedert het jaar 1572*, (2 dln), Utrecht 1841-1845
- Schotel, G D J, *Een studentenoproer in 1594 Bijdrage tot de geschiedenis van het Statencollege te Leyden*, Leiden 1867
- Schotel, G D J, *De invloed der rederykers op de Hervorming*, Harderwijk 1869
- Schotel, G D J, *Geschiedenis der rederykers in Nederland*, (2 dln), Rotterdam 1871
- Schotel, G D J, *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Leiden 2 j (2e dr)
- Schulz Jacobi, J C, *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsche Luthersche kerk*, I, Rotterdam 1862, 20 e v
- Schutte, G J, *Het calvinistisch Nederland*, Utrecht 1988
- Schutte, G J, Nederland een calvinistische natie?, in *BMGN* 107 (1992) 690-702
- Schwartz, R (ed), *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, dl II, Tübingen 1909
- Sehling, E, *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts* 14 Band Kurpfalz, Tübingen 1969
- Sigal, M C, De rederykerskamer d'Akerboom te Vlaardingen en haar verzameling blazoenen ten stadhuiuze aldaar, in *Zuid-Hollandse Studien* 2 (1952) 52-76
- Sizoo, A (ed), *Johannes Calvijn Institute of onderwijzing in de christelyke godsdienst*, (3 dln), 's-Gravenhage 1989 [1e dr 1931]
- Slangen, J, *Van Koningsplein naar Lazarusklap Fragmenten uit de geschiedenis van Psychiatrisch Centrum Joris te Delft (c 1394-1994)*, Delft 1994
- Slicher van Bath, B H, *Een samenleving onder spanning Geschiedenis van het platteland van Overijssel*, Assen 1957
- Smit, J, De vestiging van het protestantisme in Den Haag en zijn eerste voorgangers, in *NAK* 19 (1926) 205-264
- Smit, J, Hagepreek en Beeldenstorm te Delft, 1566-1567, in *Bydragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 45 (1924) 206-250
- Smit, J G, De strijd om de binnenvaart door Midden-Holland in de vijftiende en de zestiende eeuw, in *Tidings van Die Goude* 12 (1994) 14-24 en 29-39
- Soermans, M, *Kerkelyk register van de plaatsen en namen der predikanten van alle de classes, geboren-de onder de synodus van Zuïjd-Holland van 't begin der Reformatie tot nu toe*, Haarlem 1702
- Soman, A, Deviance and criminal justice in Western Europe, 1300-1800 An essay in structure, in *Criminal justice history An International Annual* 1 (1980) 3-28
- Soman, A, Le registre consistorial de Coutras, 1582-1584, in *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme Français* 126 (1980) 191-239 [1980a]
- Soutendam, J, Beeldenstormen te Delft in augustus en oktober 1566, in *Bydragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, nieuwe reeks 9 (1877) 173-222 Soutendam, J, Mr Christiaan Adriaensz van der Goes, schout der stad Delft, 1559-1581, in *De Tijdspiegel* 3 (1889) 49-62
- Spaans, J, *Haarlem na de Reformatie Stedelijke cultuur en kerkelyk leven, 1577-1620*, 's-Gravenhage 1989
- Spaans, J, De Reformatie in de Nederlandse Steden, in *Kerktyd Contactblad van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 2 (1990) 1-8
- Spiertz, M G, *L'Eglise catholique des Provinces-Unies et le Saint-Siège pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle*, Leuven 1975
- Spiertz, M G, De ontwikkelingsgang van de katholieke missie in Friesland, in *AGKKN* 21 (1979) 262-292
- Spiertz, M G, Pastorale problemen in de Noordnederlandse katholieke kerk in de 17e eeuw, in *Historie als vriend Opstellen voor dr P A M Geurts of m*, Nijmegen 1979, 42-48 [1979a]
- Spiertz, M G, Die Ausübung der Zucht in der IJsselstadt Deventer in den Jahren 1592-1619 im vergleich zu den Untersuchungen im Languedoc und der Kurpfalz, in *Rheinische Viertel jahrsblätter* 49 (1985) 139-172

- Spiertz, M G , Megens, R W A , *Gids voor de studie van Reformatie en Katholieke Herleving in Gelderland 1520-1620 Uitgegeven bronnen en literatuur*, (2 dln) Utrecht 1986
- Spiertz, M G , Pastorale praktijk in de Hollandse Zending Jezuiten in de Republiek der Zeven Provinciën (1592-1773), in *De Jezuiten in de Nederlanden en het Prinsdom Luik (1542-1773)*, Brussel 1991, 87-99
- Spiertz, M G , De kerkeraad van Zutphen in beraad (1591-1621), in G Ackermans e a (red), *Kerk in beraad Opstellen aangeboden aan prof dr J C P A van Laarhoven bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen*, Nijmegen 1991, 177-193 [1991a]
- Spiertz, M P G , *Reformatie en herleving van het katholicisme in Nijmegen (1591-1623) Rogier berzuen en berdacht*, Nijmegen 1993
- Spiertz, M G , De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën, in *Trajecta 2* (1993) 3-20 [1993a]
- Spijker, W van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970
- Spijker, W van 't (ed), Acta Synode van Dordrecht 1578, in D Nauta, J P van Dooren (red), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578 Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam 1978, 142-184
- Spijker, W van 't (ed), De kerkorde van 1578, in D Nauta, J P van Dooren (red), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578 Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam 1978, 126-141 [1978a]
- Spijker, W van 't (ed), De acta van de Synode van Middelburg (1581), in J P van Dooren (red), *De Nationale Synode te Middelburg in 1581*, Middelburg 1981, 64-126
- Spoor, C , *Kroniek van Nootdorp*, Nootdorp 1966
- Sprenger van Eijk, P G Q , *Geschiedenis en merkwaardigheden der stad Vlaardingen*, Vlaardingen 1832 [reprint 1972]
- Spruyt, B J , Hinne Rode (c 1480 - c 1539) het leven en de ontwikkeling van de dissidente rector van het Utrechtse Fraterhuis, in H ten Boom e a (red), *Utrechters entre-deux Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie, 1520-1620*, Utrecht 1992, 21-42
- Stamkot, B , Schipper-predikant Cornelis Corstensz ongeletterde of geleerde, in *De boeksteen* 15 (1986) 83-91
- Stark, W , *Grundriss der Religionssoziologie*, Freiburg 1974
- Starreveld, J C L , "De classis Delft van 1582 tot 1593", (onuitgegeven scriptie z pl), Delft [1978]
- Starreveld, J C L , Een verslag van de conferentie tussen Gomarus en Atminius op 6 en 7 mei 1603, in *NAK* 62 (1982) 65-76
- Stelling-Michaud, S (ed), *Le livre du recteur de l'académie de Genève (1559-1878)*, I Le Texte, II Notices Biographiques des Étudiants, (6 dln), Genève 1959-1976
- Stempel, W , 'Unnder beider Gestalt' *Die Reformation in der Stadt Wesel*, Wesel 1990
- Stronks, G J , Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggenij, ca 1580-1800, in M Gijswyjt-Hofstra e a (red), *Nederland betoverd Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, 196-206
- Stronks, G J , Het kerkvolk op de zondagen De gereformeerde kerk en de sabbatsontheiliging, ca 1580-1800, in *Munire ecclesiam Opstellen over "gewone gelovigen"*, Maastricht 1990, 139-152
- Tex, J den, *Oldenbarnevelt*, dl III Bestand 1609-1619, Haarlem 1966
- Thierens, J W , W Velse, *Nodige voorkennisse der gemeente tot de oefening des kerken-bans briefuyze betoogt*, Delft 1731
- Thomas, K , *Religion and the decline of magic Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, London 1973
- Thus, J H A , De toestand der katholieken te Delft tot en met de stichting der nieuwe Sint-Hippolytuskerk in 1796, in *BBH* 27 (1903) 443-463
- Thus, J H A , De Sint-Hippolytus-kerk-statie en parochie te Delft, in *BBH* 27 (1903) 273-303 [1903a]
- Tideman, J , *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634*, (2 dln), Amsterdam 1871-1872
- Tideman, J , *De Remonstrantsche Broederschap Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten*, Amsterdam 1905
- Toepke, G (ed), *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, (3 dln), Heidelberg 1884-1886
- Tjalma, G , *Philips van Marnix, heer van St Aldegonde Historisch-dogmatische studie*, Amsterdam 1896

- Tracy, J D , The calvinist church of the Dutch Republic 1572-1618/19, in W S Maltby (red), *Reformation Europe A guide to research II*, St -Louis 1992, 253-280
- Troostenburg de Bruyn, C A L van, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten*, Nijmegen 1893
- Troostenburg de Bruyn, C A L van, *Krankbezoekers in Nederlandsch Oost-Indie*, Amsterdam 1902
- Tukker, C A , *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609 Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de gereformeerde kerk in de periode van haar organiseren*, Leiden 1965
- Tukker, C A (ed), *Acta van de classis Gouda van 30 juni 1605 tot 4 juli 1606*, in *NAK* 48 (1967-1968) 72-88
- Tukker, C A , The recruitment and training of protestant ministers in the Netherlands in the XVIth century, in D Baker (red), *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, dl III, Colloque de Cambridge, 24-28 septembre, Leuven 1970, 198-215
- Tukker, C A , Het klassieke doopformulier , in W van 't Spijker e a (red), *Rondom de doopvont Leer en gebruik van de Heilige Doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Kampen 1983, 311-321
- Unger, J H W (ed) *Resoluties van de Staten van Holland van 1577 en 1578*, in *BMHG* 14 (1893) 1-68
- Uytendogaert, J , *Kerkelucke historie*, (5 dln), Rotterdam 1647
- Vaandrager, G J , Loterijen en glasschenkingen Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552, in N D B Habermehl e a (red), *In de stad van die Goude*, Delft 1992, 146-172
- Vaassier, J F J , *Inventaris van het Oud Archief der Gemeente Maassluis 1602-1813*, Maassluis 1980
- Valkema Blouw, P , Printers to the "arch-heretic" David Joris Prolegomena to a bibliography of his works, in *Quaerendo* 21(1991) 163-209
- Vandenbroeck, P , *Stads cultuur tussen bovengrondse eenheid en onderhuidse strijd*, in *Stad in Vlaanderen Cultuur en maatschappij 1477-1789*, Brussel 1991, 77-92
- Veen, J S van, Geldersche predikanten, in *NAK* 9 (1912) 308-312
- Veen, S D van, *Zondagsrust en zondagsheiliging in de 17e eeuw*, Nijkerk 1889
- Veen, S D van, Eene diaconie in de zeventiende eeuw, in S D van Veen, *Historische studien en schetsen*, Groningen 1905, 109-169
- Veen, S D van, Slappe tucht in de 17e eeuw Eene bijdrage tot de kennis van het kerkelijk leven van dien tijd, in S D van Veen, *Historische studien en schetsen*, Groningen 1905, 337-363 [1905a]
- Veen, S D van, Een boeteprediker uit de zeventiende eeuw, in S D van Veen, *Historische studien en schetsen*, Groningen 1905, 365-408 [1905b]
- Veen, S D van, Kerkelijk opzicht en tucht in de gereformeerde kerk, in *Uit onzen bloeitijd Schetsen van het leven onzer vaderen in de XVIIe eeuw*, II, Baarn 1909
- Veen, S D van, *Het godsdienstonderwijs en de aanneming van lidmaten in de gereformeerde kerk*, z pl 1910 [reprint Dordrecht 1979]
- Veer, M B van 't, *Catechese en catechetische stof bij Calvijn*, Kampen 1942
- Vekeman, H , *Panorama van de Spiritualiteit in en om de Reformatie in de Nederlanden, 1530-1800*, Nijmegen 1982
- Veldhuijzen, Sv E (ed), *David Beck Spiegel van mijn leven, een Haags dagboek uit 1624*, Hilversum 1993
- Veltenaar, C , Schetsen uit het kerkelijk leven der gereformeerden te Maassluis, in *NAK* 13 (1916) 277-297
- Venner, J G C , *Beeldenstorm in Hasselt 1567 Achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik*, Leeuwarden-Maastricht 1989
- Verboom, W , *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1987 (2e dr)
- Verhaar, V , F van den Brnk, De bemoeienissen van stad en kerk met overspel in het acht tiende-eeuwse Amsterdam, in S Faber (red), *Nieuw licht op oude justitie Misdaad en straf ten tijde van de Republiek*, Muiderberg 1989, 64-93
- Verheijden, A L E , *Le Conseil des Troubles Liste des comdamnés (1567-1573)*, Brussel 1961
- Verhoeven, G , *Devotie en negotie Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992
- Verhoeven, G , Kerkelijke feestdagen in de late middeleeuwen Utrechtse en Delftse kalenders, in *Holland, regionaal historisch tijdschrift* 25 (1993) 156-173

- Vermaseren, B A , Sasbout Vosmeer en het voormalig kapittel van Sion in 1592 Delft als bisschopszetel?, in *AGKKN* 23 (1981) 189-220
- Vermaseren, B A , *Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk 1433-1574 Een vrucht van de Moderne Devotie*, Pijnacker 1981
- Vies, A B van der, Ber(c)kel (van), in *De Nederlandsche Leeuw* 36 (1918) 60-61
- Vies, A B van der, Huwelijksintekeningen vóór 1680 van predikanten in de kerkelijke registers te Amsterdam, in *De Nederlandsche Leeuw* 38 (1920) 247-254, 290-296, 39 (1921) 16-19, 55-62, 94-100
- Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht ten jare 1593, in *Bydragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 7 (1884) 186-267
- Visser, H B , *De geschiedenis van den Sabbatstryd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939
- Vlaerdings redenryckbergh*, Amsterdam 1617
- Vliet, A P van, Kerkelijke onenigheid in 17e eeuws Maasland, in *De boeksteen* 15 (1986) 92-98
- Vliet, A P van, *Vissers en kapers De zeevisserij vanuit het Maasmondegebied en de Duinkerker kapers (ca 1580-1648)*, 's-Gravenhage 1994
- Vloten, J van, De beeldenstorm te Delft in april 1573, in *Studien en bydragen op 't gebied der historische theologie* 3 (1876) 185-189
- Voegler, J G , *Geschiedenis van het Middelburgsche gymnasium*, Middelburg 1894
- Vogler, B , J Estébe, La genèse d'une société protestante étude comparée de quelques registres consistoriaux Languedociens et Palatins vers 1600, in *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 31 (1976) 362-388
- Vogler, B , La politique scolaire entre Rhin et Moselle l'exemple du duché de Deux-Ponts (1556-1619), in *Francia, Forschungen zur westeuropaischen Geschichte* 3 (1975) 236-320 en 4 (1976) 287-364
- Vogler, B , Die Entstehung der protestantischen Volksfrommigkeit in der rheinischen Pfalz zwischen 1555 und 1619, in *Archiv für Reformationsgeschichte* 72 (1981) 158-195
- Vries, H de, *Genève pépinière du calvinisme hollandais I, Les étudiants des Pays-Bas au temps de Théodore de Bèze*, Freiburg 1918
- Vries, T de, *Overheid en zondagsvering*, Leiden 1899
- Vries, W de, Nakomelingen van Pieter Adriaansz Karre, in *De Nederlandsche Leeuw* 55 (1937) 147-161, 204-209, 240-249
- Vries, W G de, *Kerk en tucht bij Calvijn*, Capelle a/d IJssel 7 j
- Waardt, H de, Vervolg of verweer Mogelijke procedures na een beschuldiging van toverij in het gewest Holland voor het jaar 1800, in M Gijswijt Hofstra e a (red), *Nederland betoverd Toverij en beksery van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1987, 57-68
- Waardt, H de, *Toverij en samenleving Holland 1500-1800*, Den Haag 1991
- Wackernagel, H G (ed), *Die Matrikel der Universität Basel III Band 1601/02-1665/66*, Basel 1962
- Wal, J de, Nederlanders en personen, die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en Genève, sedert het begin der Kerkhervorming, in *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1865) 59-268
- Wal, J de, Nederlanders, studenten te Heidelberg, in *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1885-1886) 1-156
- Walton, R C , Der Streit zwischen Thomas Erastus und Caspar Olevian über die Kirchenzucht in der Kurpfalz in seiner Bedeutung für die internationale reformierte Bewegung, in *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte* 37/38 (1988/89) 205-265
- Waterink, J , *Inleiding tot de theoretische paedagogiek* Dl II De geschiedenis der paedagogiek, 3e en 4e st , Zutphen 1936
- Watt, J R , Women and the the consistory in Calvin's Geneva, in *Sixteenth Century Journal* 24 (1993) 429-439
- Weber, M , *Die protestantische Ethik I Eine Aufsatzsammlung II Kritiken und Antikritiken*, [hrsg von Johannes Winckelmann], Guterslohe 1984
- Wesel-Roth, R , *Thomas Erastus Ein Beitrag zur Geschichte der reformierten Kirche und zur Lehre von der Staatssouveränität*, Lahr/Baden 1954
- Wessel, J H , *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Assen 1945

- Wesselo, D J , Abraham Jansz - "dyenaer des woordts tot De Lier" en Abraham Jansz - "Dye naer des woordts tot Pinaecker", in *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 313-318
- Wielenga, B , *Ons huwelijksformulier*, Kampen 1909
- Wiesner, M E , Beyond women and the family towards a gender analysis of the Reformation, in *Sixteenth Century Journal* 18 (1987) 311-321
- Wijbenga, D , Zorg voor armen en wezen, in *De stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 131-140
- Wijbenga, D , *Delft Een verhaal van de stad en haar bewoners*, (2 dln), Delft 1984-1986
- Wijminga, P J , *Festus Hommius*, Leiden 1899
- Wijnaendts van Resandt, Aanteekeningen uit de oude registers van ondertrouw van Amersfoort, in *De Nederlandsche Leeuw* 34 (1916) 66-72, 148-153, 186-189, 209-213
- Wijsenbeek-Olthuis, T , *Achter de gevels van Delft Bezut en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum 1987
- Wiltens, N , P Scheltus (ed), *Kerkelyk plakaat-boek, bebelzende de plakaaten, ordonnantien ende resolutien over de kerkelyke zaken*, (2 dln), 's-Gravenhage 1722-1735
- Witkam, H J , *De dagelyke zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*, Leiden 1973
- Wittop Koning, D A , Bijdrage tot reconstructie album studiosorum illustre school of gymnasium te Harderwijk, in *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* 86 (1980) 1-10
- Woldendorp, J J , Flitsen uit de kerkelyke geschiedenis van Zoetermeer-Zegwaard na de Reformatie, in *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 48 (1956) 87-111
- Woltjer, J J , *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962
- Woltjer, J J , Het beeld verguisd?, in *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 4 (1972) 131-142
- Woltjer, J J , De vrede-makers, in *TvG* 89 (1976) 299-321
- Woltjer, J J , *Een nieuw ende onghesien dingh*, Leiden 1985
- Woltjer, J J , De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek, in *Ketters en papen onder Filips II Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1986, 94-106
- Woltjer, J J , Recensie J Briels, Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630, in *NAK* 66 (1986) 264-269 [1986a]
- Woltjer, J J , Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw brouwers en bestuurders te Delft, in D E H de Boer, J W Marsilje (red), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht 1987, 261-279
- Woltjer, J J , De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving, in *De zeventiende eeuw Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 10(1994) 3-23
- Woude, A M van der, *Het Noorderkwartier Een regionaal historisch onderzoek in de demografische economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, (3 dln), Wageningen 1972
- Woude, C van der, *Sibrandus Lubbertus Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen 1963
- Wouters, A Ph F , "De gereformeerde predikanten in stad en Markiezaat van Bergen op Zoom en stad en Baronie van Breda 1580-1625", (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen), Eindhoven 1981
- Wouters, D , W J Visser, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*, Groningen 1926
- Wullschlegel, L , *Scheurmakers en nieuwhichters Over remonstranten en contra-remonstranten te 's-Gravenhage (1612-1618)*, Leiden 1989
- Wulp, J A van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, (3 dln), Amsterdam 1866-1868
- Wumkes, G A , *De gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)*, Groningen 1904
- Zedler, G , Sommer, H (eds), *Die Matrikel der Hoben Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, Wiesbaden 1908
- Zijl, M I E van, De Delftse wandtapijten, in *De Stad Delft Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 202-209
- Zijlstra, S , David Jons en de doperse stromingen (1536-1539), in *Historisch bewogen Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw*, Groningen 1984, 125-138

- Zijp, R P , Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets, in *Ketters en papen Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, Utrecht 1986, 75-93
- Zimmerman, P (ed), *Album Academiae Helmstadiensis (1572-1636)*, Nendeln/Liechtenstein 1980
- Zweig, S , *Castello gegen Calvin oder ein Geurissen gegen die Gewalt*, Frankfurt am Main 1988 [1e dr 1936]

INDEX VAN GEOGRAFISCHE EN PERSOONSNAMEN

(Op de tekst van de verantwoording, proloog, delen 1-8 en epiloog)

- Aa, familie Van der - I, 393-395
Aa, Joannes Nicolaesz van der - II, 131
Aalsmeer - I, 163, 454, 483-484
Aalst - II, 309
Abbema, Pibo Witges (Witzes, Ovitius)
van - II, 251
Abels, P.H.A.M. - I, 419, 424, 459, 466,
523; II, 179
Abtsrecht - I, 31
Adamsdr, Magdaleenke - II, 70
Adriaensdr, Vincente - I, 39
Adriaensz, Bouwen - I, 47
Adriaensz, Cornelis (pred.) - I, 107,
236, 425-426
Adriaensz, Gregorius (pred.) - I, 74,
79-80, 115, 117, 163, 180, 201,
427, 429, 439, 446, 472, 496; II,
365
Adriaensz, Huijg - I, 319, 375, 405-406
Adriaensz, Jan - II, 314
Adriaensz, Louris - II, 36, 68
Adriaensz, Storm - II, 216
Adrichem, familie Van - I, 276, 280,
393-394
Adrichem, Adriaen d'Overschie van -
II, 193
Adrichem, Christiaan Adriaensz van - I,
280; II, 110-111
Adrichem, Claes Adriaensz van - I,
240, 280, 367, 382, 404-405; II,
213
Adrichem, Jacob Adriaensz - I, 280,
288, 290-291, 342
Albrechtsdr, Haesge - I, 130
Albrechtsz, Hendrick - I, 397
Alckemade, jonkvrouwe van - II, 141
Aldegonde, Marnix van St.- I, 29, 146;
II, 140, 165
Alkmaar - I, 84, 154, 380, 445; II, 31,
252, 314, 344, 347, 349-350
Alphen aan de Rijn - I, 520
Altena, Willem van - II, 81
Alting, Daniël - I, 448
Alva, Fernando Alvarez de Toledo,
hertog van - I, 46-47, 55, 192, 229,
272, 274, 314, 423-424, 428, 440,
460, 526; II, 62, 140, 208
Amama, Sixtus - II, 343
Ameide - I, 181
Amerongen - I, 480
Amerongen, Gijsbrecht van - II, 338,
345, 349-351
Amersfoort - I, 495, 515; II, 251, 319
Ammers - I, 434
Amsterdam - I, 17, 29, 34, 73, 121, 149,
152-155, 157, 159, 161, 169, 176,
252, 255, 312, 362, 377, 380, 405,
422, 428, 445, 452-453, 464, 466,
473, 511, 520, 522; II, 18-19, 23,
45, 48-50, 60, 72, 82-83, 92, 103,
112, 116, 155, 172, 177, 197, 203,
221, 252, 297-298, 335-336, 345,
348-349, 351, 375
Andrews, St.- II, 22
Andriesz, Adam (Houtzager) - I, 245;
II, 70, 254
Antwerpen - I, 22, 42, 232, 253, 255,
257, 379, 423, 425, 430-431, 434,
465-467, 488-489, 494, 497, 521;
II, 64, 92, 110, 128, 161, 166, 174,
184, 219, 344, 375
Apeldoorn, L.J. van - I, 193
Aremberg, familie van - I, 32-36
Aremberg, Charles de Ligne, graaf van
- I, 29
Aremberg, Jan de Ligne, heer van - I,
32
Aremberg, Karel van der Marck, graaf
van - I, 33, 135-136; II, 341

Aremberg, Margaretha van der Marck,
 gravin van - I, 32-33, 47; II, 139-
 140, 337, 341
 Arentsdr, Crijntge - II, 37
 Ariaens, Jorisge - I, 208
 Ariensdr, Margriete - II, 251
 Armentières - II, 379
 Arminius, Jacobus - I, 149-153, 157-
 158, 160, 162, 164, 452-453, 495,
 500, 504; II, 93, 335
 Arnemuiden - I, 522-523; II, 329-331
 Arnoldi, Henricus - I, 74, 114, 163-165,
 168, 170, 172, 174, 180, 233,
 341-345, 429, 492, 494-495, 516-
 517; II, 98, 134, 165, 364
 Artois - I, 257; II, 344
 Asperen - I, 95, 479
 Asseijny, D' Jacob - II, 131, 137
 Assendelft - I, 444, 465; II, 82
 Atrecht - II, 344
 Augsburg; II, 157
 Augustinus - I, 513; II, 32
 Aurinacus, Edzardus (pred.) - I, 181

 Baarderadeel - I, 188, 197
 Backere, Claes de - II, 50
 Backerseel, heer van (zie Casembroot,
 Johan van)
 Baelde, familie - I, 395-396
 Baelde, Michael - I, 382
 Baelde, Michiel - I, 366, 380, 382, 395,
 397
 Baerthouts, Claes - II, 311
 Barentsz, Jan (pred.) - I, 66, 73, 90-91,
 102, 121-122, 158, 160, 164, 196,
 222, 233, 239, 254, 259, 268,
 294, 301, 440, 462, 494, 509-510,
 527; II, 143, 364
 Barsingerhorn - II, 367
 Bastingius, Jeremias (pred.) - II, 305
 Baudartius, Wilhelm (pred.) - II, 150
 Bax, Govert Claesz (pred.) - I, 72, 94-
 95, 98, 319, 479, 484
 Bazel I, 15, 39, 204, 316, 432; II, 164,
 347

Beaumont, familie Van - I, 276-277,
 279-280, 393-394
 Beaumont, Frans Pietersz van - I, 279;
 II, 131
 Beaumont, Govert Pietersz van - I,
 279, 394-395
 Beaumont, Pieter Pietersz van - I, 279
 Beck, Jan - II, 43
 Beeck, Susanna van der - II, 42
 Beeck, Wijnand Gerritsz van (pred.) -
 I, 63, 83, 102, 105, 235, 472, 520;
 II, 121-122, 143-145, 152, 170,
 180, 364
 Beest, Jacob Hendricksz van - I, 215-
 216
 Beets I, 98, 482
 België I, 293
 Berckel, - I, 393, 395
 Berckel, Reijnier Claesz van (pred.) - I,
 167, 236, 424, 429, 447, 494-495
 Beresteijn, Pauwels Cornelisz van - I,
 240, 276, 289, 291, 404, 406
 Bergen, E. van - II, 291
 Bergen in Henegouwen - II, 205
 Bergen op Zoom - I, 481; II, 348
 Bergh, familie Van den - I, 393
 Bergh, Jacob Sebastiaensz van den - I,
 278
 Bergh, Willem graaf van den - I, 427
 Berghe (Montanus), Theodorus van
 der - I, 122, 232, 257, 431
 Bergsma, W. - I, 188, 197
 Berkel - I, 19, 21, 33, 36, 45, 57-58, 62,
 68, 83, 87, 89-90, 109, 111-113,
 117-118, 124, 159, 161, 163-165,
 173, 177, 180, 191-192, 201, 209-
 210, 212, 221, 223-224, 237-238,
 258-259, 262-263, 337, 347-349,
 354-355, 358, 361-362, 366, 371,
 373-374, 376, 424, 429-431, 450,
 453, 457, 460-461, 463, 472, 474-
 475, 483, 487, 494, 504, 520; II,
 36-37, 43, 49, 53, 68, 82, 122, 139,
 141, 146, 159, 170, 197, 271, 273,
 303-304, 364

- Berlicom, joffr. van - II, 88
 Berneau - II, 344
 Bertheau, S. - II, 20, 36
 Bertius, Petrus - I, 158, 445-446, 448, 453, 490, 495
 Betuwe - I, 467
 Beza, Theodorus - I, 149-150, 160
 Biese, Gerard - I, 42; II, 110, 146
 Bijе, familie De - I, 393, 395
 Bijе, Cornelis de - II, 131
 Bijе, Dirck Jorisz de - I, 274
 Bijgaerden, Caspar van (pred.) - I, 85, 116, 147, 241, 423, 430, 439, 441, 462, 473, 485-487
 Bijgaerden, vrouwe van - I, 423
 Bijler, Geertruijd van - I, 515
 Bijsterveld, A.J.A. - I, 434
 Binckhorst, Lodewijck van der - II, 140
 Bleijswijck, familie Van - I, 276, 393-394, 396-397
 Bleijswijck, Dirck van - I, 256-257, 344
 Bleijswijck, Dirck Adriaensz van - I, 288; II, 255
 Bleijswijck, Dirck Evertsz van - I, 520
 Bleijswijck, Dirck Evertsz van - I, 278, 288, 290-291, 520
 Bleijswijck, Erckge Dircksdr - I, 516, 520
 Bleijswijck, Evert Dircksz van - I, 520
 Bleiswijk - I, 57-59, 178, 190, 435, 478
 Blijvenburch, familie - I, 497
 Blijvenburch, Gregorius (zie Adriaensz, Gregorius)
 Blijvenburch, Henricus Gregorius (pred.) - I, 164, 177-179, 427, 429, 446-447, 483, 487, 489-490, 496; II, 367
 Block, familie Van der - I, 393-394, 396-397, 517
 Block, Anthonis Cornelisz van der - I, 288, 290
 Block, Athalia I, 516
 Block, Burchart (Burger) Jansz van der - I, 288, 363, 384, 404-405; II, 162, 189
 Block, Jacob Jansz van der - I, 383, 405-406
 Blockhoven, Gerardus - I, 117
 Blois van Treslong, Diederick - I, 31
 Blommaert, Cornelis Ariensz - I, 218
 Bocholt - I, 81
 Bodegom, familie Van - I, 396
 Bodegom, Laurensz Jansz van - I, 360
 Boersma, O. - I, 312; II, 23, 55
 Bogaers, L. - II, 116-117
 Bogaert, Cornelis Adriaensz - II, 161-163, 192
 Bogaert, Cornelis Pietersz - I, 291
 Bogge, Dirck - II, 131
 Boheemen, F.C. van - II, 183
 Boitet, R. - I, 403; II, 206
 Bommenede - I, 441
 Bondt, Symen Arentsz - II, 188
 Boogman, J.C. - I, 269-271
 Boom, H. ten - I, 16; II, 116, 203
 Boot, Reier - II, 87
 Booy, E.P. de - II, 289-290, 314
 Bor, Cornelis - I, 127; II, 110
 Borre, Samuel van der - I, 117
 Borremans, Reijnier - I, 81
 Borstius, Arnold (pred.) - II, 99
 Borsuman, Bernardus (pred.) - II, 155
 Boudewijnsz, Dirck - II, 369
 Bourgondië, Philips, hertog van - I, 24
 Boussu, graaf van - I, 46, 272, 274
 Bouterse, J. - I, 52
 Bouwman, H. - I, 200; II, 17
 Boxhorn, Henricus (pred.) - II, 153
 Brabant - I, 253, 255, 259, 270, 377-378, 423, 430, 465, 467-468; II, 66, 291
 Brabant-Noord- I, 419, 434, 465; II, 274, 344
 Brabant, Staats- I, 252
 Braeckeval, Jan - I, 363
 Brants, Margriete - I, 245
 Brasser, familie - I, 393-394
 Brasser, Dirck Willemsz - I, 277, 394
 Brasser, Govert Willemsz - I, 277, 394, 404, 406; II, 162, 237

- Braun - II, 389
 Breda - I, 52, 141, 168, 465, 490-491, 494, 496; II, 153, 349, 351
 Brederode, heer van - I, 41, 43
 Bremen - I, 497-498, 505
 Brès, Guido de - I, 17
 Brielle - I, 29, 56, 85, 105-106, 123, 141, 147, 155, 190, 218, 253, 255, 272, 343, 441, 455, 463, 468, 472, 480, 485, 493, 496, 500-502, 506-507, 520; II, 164-165, 179, 212, 304, 348-349
 Briels, J. - I, 187-188, 197-198, 250-252, 254-255, 258, 307, 312, 370, 428, 430, 494; II, 290, 344
 Britannïe, Groot- II, 291
 Broecke, Matthias van den - I, 481
 Bronckhorst, Willem van - II, 60
 Brouwershaven - I, 441
 Bruck (Brugge), Johann von (zie David Joris) - II, 164
 Bruijnen, Niesge - I, 247; II, 161, 166
 Bruno, Ambrosius - II, 335-336, 345, 349, 351, 353
 Brussel - I, 31, 41, 44, 253, 255, 430-431, 480; II, 344
 Bruyninck, Nicolaes - II, 128-129
 Bucer, Martin - I, 15, 54, 204, 316, 323; II, 25-27, 205, 208
 Buijren, Geertge - II, 283
 Buijs, Gillis - II, 215
 Buijs, Paulus - I, 507
 Bullinger, Johann Heinrich - I, 149, 203, 434; II, 30, 32, 305
 Burch, familie Van der - I, 276-277, 393-394, 396-397
 Burch, Adriaen Claesz van der - II, 246
 Burch, Adriaen Jansz van der - II, 131
 Burch, Annetge van der - I, 520
 Burch, Arent Hendricksz van der - II, 237
 Burch, Françoise van der - II, 207
 Burch, Hendrick Adamsz van der - I, 413
 Burch, Jan Jorisz van der - I, 276
 Burch, Pieter Woutersz van der - II, 212
 Burch, Sasbout Beuckelsz van der - I, 272, 274
 Burch, Vranck Hendricksz van der - I, 278, 288
 Burch, Vranck Reijersz van der - I, 288, 290
 Burchvliet, Cornelis (pred.) - I, 501-502
 Buren - I, 141; II, 349
 Burgersdijk - I, 32, 195
 Caddels, kapitein - II, 110
 Calvijn, Johannes - I, 15, 40, 54, 149-150, 160, 200, 203-205, 207, 212, 214, 311, 316, 318, 322-323, 325-326, 329, 331, 415, 434; II, 15, 25-28, 30, 32, 35, 47, 69, 208-209
 Cambridge - I, 442, 451-452
 Camerling, familie - I, 393, 395
 Camerling, Frans Michielsz - I, 394; II, 210
 Camerling, Johan - I, 341, 394
 Camerling, Nicolaes Cornelisz - I, 274; II, 123
 Canengijs, Hendrick - I, 363; II, 34
 Canterbury- II, 27
 Capenborch, Hartman Adriaensz van - II, 139
 Cappelle aan de IJssel - I, 57
 Carelsz, Cornelis - II, 45
 Carleton, Dudley - I, 228, 488
 Carpentarius, Petrus - I, 436
 Carpentier, Roeland - I, 405-406
 Casembrood, Leonard - II, 123
 Casembroot, Johan van - I, 42
 Casembroot, Reinier - II, 131
 Castellio, Sebastiaen - II, 162
 Castro, Joachim - II, 337, 349, 354
 Castro, Nicolas de - I, 40
 Ceulen - II, 122
 Charlois - I, 115
 Claesdr, Anna (alias Anna vader Jacobs) - II, 151-152

- Claesdr, Anne - II, 285
 Claesdr, Leuntge - II, 281
 Claesdr, Maritge - II, 259
 Claesdr, Neeltge - II, 153
 Claesz, Dirck - II, 208
 Claesz, Egbert - I, 47
 Claesz, François - II, 252
 Claesz, Maerten (zie Scheer)
 Claesz, Reijnier (zie Berckel)
 Claesz, Vranck - II, 75
 Claesz, Willem - I, 361; II, 364
 Clemens VIII, paus - II, 130
 Cloetingh, familie - I, 396
 Cloetingh, Jan Andriesz - I, 92, 397; II, 158
 Cloetingh, Joris Andriesz - I, 397
 Cloot, Bartholomeus - I, 326; II, 304, 308, 378
 Cloppenburg - II, 307
 Clopper, Christina de - II, 61
 Cock, Jan de - I, 38
 Cock, Willem Cornelisz - II, 188
 Coeckack (zie Roelandt)
 Coel, Pieter Cornelisz - II, 277
 Colcellis, David de - II, 188, 338
 Colchester - I, 122, 232, 253, 257, 428, 431
 Commers, Maritge - I, 211
 Conijnenberch, Pouwel Arentsz van; II, 141
 Coninck, Cornelis Jansz de - I, 271, 274-276
 Coolhaes, Caspar Jansz - I, 141-142, 151, 421, 425, 477; II, 23
 Coolwijck, familie Van - I, 396
 Coolwijck, Adriaen Cornelisz van - I, 288
 Coolwijck, Cornelis Dircksz van - I, 101, 106, 111, 507-508
 Coornhert, Dirck Volckertsz - I, 17, 119, 149, 243, 245; II, 64, 159-163, 166, 192
 Coornwinder, Catherina - I, 520
 Coornwinder, David - I, 347-349
 Coornwinder, Vedast (pred.) - I, 68, 87, 89-90, 112-113, 117, 191, 238, 431, 520; II, 271
 Corbach - II, 157
 Cornelisdr, Janneke - II, 79
 Cornelisdr, Kniertje - II, 250
 Cornelisz, Anthonis (zie Storm van 's-Gravesande)
 Cornelisz, Arent (zie Storm van 's-Gravesande)
 Cornelisz, Balthe - II, 141
 Cornelisz, Claes - I, 47, 211, 360
 Cornelisz, Cornelis - II, 251
 Cornelisz, Frederick - I, 47
 Cornelisz, Jacob - I, 260, 353-354
 Cornelisz, Jan - II, 361
 Cornelisz, Joris - I, 259
 Corput, Elisabeth van den - I, 496
 Corput, Henricus van den - II, 66, 120-121, 123, 165, 212, 216, 250, 317, 321
 Corstensz, Cornelis (pred.) - I, 58, 425-426, 439-440; II, 150, 304
 Corstiaensz, Jan - I, 342-343
 Corsz, Claes - II, 361
 Corte, Jan de - I, 179
 Costerus, Pieter - II, 341, 345-346, 348-349
 Coutras - II, 21
 Cranenborch, Catharina Pietersdr - I, 520
 Cranenborch, Pieter Jacobsz van - I, 520
 Cranmer, Thomas - II, 27
 Crijnen, Maritge - II, 44, 75
 Crijnsz, Willem (pred.) - I, 119, 123, 147, 424, 426, 429, 500-502, 520; II, 187-188
 Croix, Jaques de la (zie Crucius)
 Cromhoudt, raadsheer - II, 274
 Crucius, Jacobus - II, 336, 344, 346-347, 349-351, 353, 355, 356
 Cuchlinus, Johannes - I, 445; II, 155
 Cuijl, Floris van - I, 45
 Cuijlius, Petrus - I, 158

Culemborg, Margareta van, alias
 vrouwe van Monschau - II, 188
 Cunigam, Jaques - II, 154

 Dacho, Laurens - II, 314-317
 Dacquet, familie - I, 395-396
 Dacquet, Joris Hectorsz - I, 397, 405-406
 Dacquet, Salomon Jorisz - I, 395
 Dam, Nicolaes van (pred.) - I, 472
 Damius, Johannes (pred.) - II, 297
 Datheen, Petrus (pred.) - I, 198-199, 213; II, 29, 140, 165
 Dedel, Joost - II, 135
 Delff, W.J. - I, 471 - II, 378
 Delfgauw - II, 199
 Delfland - I en II, passim
 Delfshaven - I, 22-24, 27, 57, 90, 272, 300, 343, 390, 429, 441, 464, 480, 494-495; II, 99, 150-151, 153, 311
 Delft - I en II, passim
 Deursen, A.Th. van - I, 15, 51-53, 137, 140, 184, 196-197, 242, 312, 327-328, 336, 377-378, 380, 384, 401, 491; II, 19, 47, 86, 101, 116, 167, 203, 271-272, 275, 281, 283, 289, 371
 Deventer - I, 434, 494, 521; II, 22, 319
 Diamat, Isaac (pred.) - I, 168, 170, 198, 342, 423, 430, 451, 490-491, 494, 496, 504, 520, 527
 Diamant, Joris - I, 497
 Diemen, II, 347
 Diepen, Willem Claesz van - II, 110
 Diepenbrouck, Abraham Jansz (pred.) - I, 93-94, 99, 102, 115, 319, 369, 473, 479-480, 484-485
 Dieu, Daniël de (pred.) - I, 458
 Diksmuide - I, 431
 Dirck, dunnebijsman - I, 211
 Dircken (Dircksdr), Maertge - II, 40, 45, 68
 Dircksdr, Maritge - I, 482
 Dircksz, Abraham - I, 365

Dircksz, Arent - I, 248
 Dircksz, Arien - II, 34, 176, 190
 Dircksz, Christiaan - I, 82; II, 371
 Dircksz, Claes - II, 83
 Dircksz, Huijg (pred.) - I, 434-436, 473, 478-479, 484
 Dircksz, Louis - II, 75
 Dircksz, Nicolaes, II, 369
 Dircksz, Simon - II, 381, 385
 Dircksz, Thijs - II, 36
 Dodt (zie Flensburg)
 Dolegen, Catherina van der - I, 520
 Dolegen (Dolegius), Daniël van der (pred.) - I, 79, 120, 157, 164, 424, 430-431, 451, 467-468, 515, 520-521; II, 15, 179, 182, 189, 222-223, 329-331, 381
 Donck (zie Ducanus)
 Dongen, Elisabeth van - I, 423
 Dongen, Hercules Justianus van - II, 338-339, 349, 353, 356
 Dongen, heren van - I, 423
 Donteclock, Anna - I, 525
 Donteclock, Reijnier (pred.) - I, 17, 72, 119, 149, 242-243, 251, 426, 430, 463, 472-473, 503-504, 520, 522, 527; II, 64, 142-143, 153, 157, 159-165, 185, 222-223, 242, 348
 Dooren (Doorne), Coenraet Hendricksz van - I, 367, 379; II, 40, 71-72
 Dooren, J.P. van - I, 52
 Dordrecht - I, 15, 17, 21, 51-52, 56-59, 61-62, 66, 70, 73, 76, 79-80, 82-83, 89, 91-92, 98, 100, 105-106, 120-122, 136-139, 141, 144, 147, 153-154, 156, 158-161, 164, 167, 175-176, 178, 181, 183, 185, 190-191, 193, 196, 198, 200, 203, 213, 215, 217, 219, 231, 233, 235, 253, 255-256, 269, 272, 303, 317, 319-320, 324-328, 330-334, 345-346, 356, 366, 377, 422, 428, 436-438, 440, 445, 454, 459, 466, 470, 473, 477-478, 487-488, 490-491, 493, 496,

- 498, 504, 506-507, 517, 522, 524;
II, 17, 33, 35, 66, 93, 98, 100,
104, 120, 137, 143, 146, 155,
159, 161, 167, 171, 174, 183,
185, 187, 194, 198-199, 212, 226,
246, 250, 294-295, 298-301, 305,
313, 321, 360, 364-366, 375, 382,
386, 394
- Dordtse Waard - II, 250
- Dorp - I, 31, 195
- Dorp, Willem Jansz van - I, 409; II,
130, 181
- Doucy, Maria - I, 521
- Douwe, Dirck van - I, 240
- Douwes, P.A.C. - II, 203
- Dranouter I, 431
- Dreijsschor, J. Oudensteijns van - I,
440
- Drogius, Adriaen (pred.) - I, 80, 319,
429, 447-448, 451-452, 471; II,
92
- Dubbeldam - I, 423
- Ducanus (Duncanus, Donck), Martinus
- I, 39, 42; II, 316-317, 355
- Duifhuis, Hubert - I, 45, 498-499
- Duijck, Adriaen - II, 339
- Duijthuizen, L.C. - I, 20
- Duijnisvelt, Jan Ariaensz - II, 135
- Duijst, Cornelis Jacobsz - II, 130-133,
137
- Duijst, Hendrick - I, 260
- Duijst van Voorhout, (zie Voorhout)
- Duijvenvorden, ambachtsheer van - I,
35
- Duinkerken - I, 30; II, 274, 284
- Duisburg - I, 40, 271, 274, 521; II, 344-
345
- Duitsland - I, 38, 253-255, 259, 311,
429, 437, 439, 460, 462, 465-466,
494, 497; II, 20-21, 27, 37, 55,
157, 163, 204-205
- Duivelant, Pieter van - I, 479
- Duke, A.C. - I, 51-53, 184, 187-188,
246, 248, 307
- Duker, A.C. - II, 17-18, 44, 54
- Dussen, familie Van der - I, 276-278,
392-394, 396; II, 127
- Dussen, Bruijn Jacobsz van der - I,
367; II, 88, 111, 196
- Dussen, Claes Bruijnsz van der - I, 288
- Dussen, Dirck Bruijnsz van der - I,
285, 305, 409; II, 133-135, 137
- Dussen, Elisabeth Sasboutsdr van der -
I, 279
- Dussen, Ewout Jacobsz van der - I,
289, 291
- Dussen, Frans Adriaensz van der - I,
279, 288
- Dussen, Huijg Jacobsz van der - I, 279,
314, 326, 394, 409; II, 87, 119,
130, 187, 210
- Dussen, Ida Bruijnsdr van der - II, 135
- Dussen, Jacob Huig(en)sz van der - I,
289-290, 362, 404, 406; II, 187,
189
- Dussen, Johanna Sasboutsdr van der -
I, 279
- Dussen, Margriet Sasboutsdr van der -
I, 279
- Dussen, Maria Sasboutsdr van der - I,
279
- Dussen, Pieter van der - II, 135
- Dussen, Sasbout van der - II, 135
- Dussen, Sasbout Cornelisz van der - I,
272, 279
- Duvenvoorde - II, 127
- Dwinglo, Bernard(us) (pred.) - I, 118,
159-162, 164-165, 223, 347, 423-
424, 429, 447, 450, 453, 463-464,
483, 487-489, 494, 517, 520; II,
197
- Dwinglo, Johan - I, 520
- Eckensz, Bouwen - II, 236
- Edam - I, 98, 153, 161, 445, 481-482
- Edward VI - I, 199; II, 25, 27
- Egmond, graven van - I, 36
- Egmond, Van (zie Kenenburch)
- Eijck, Gerrit Jansz van der - I, 289-290,
404, 406

- Eikenduinen - I, 57
 Eindhoven - II, 174
 Elias, N. - II, 23, 47
 Elisabeth, koningin - I, 458
 Elliger, Arent Dircksz van - I, 213
 Emden - I, 15, 47-48, 54-57, 64, 68, 76,
 92, 100, 109, 136-137, 156, 200,
 205, 207-208, 213, 216, 219, 319-
 320, 324, 326-330, 332-334, 438-
 439, 441, 497-498; II, 21-22, 28,
 30-33, 36, 38, 41, 57, 70, 86, 99-
 100, 106, 116, 155, 164, 210,
 212, 294, 308, 332-333, 374, 392
 Emden, Enno van - II, 27
 Emmius, Ubbo (pred.) - II, 165
 Engeland - I, 23, 46, 89-90, 130, 187,
 205-206, 218, 228, 253-255, 257-
 259, 298, 307-308, 329, 414, 428-
 429, 431, 438, 458, 460, 465-466,
 488, 498-499; II, 31, 37, 42-43,
 100, 165, 376
 Engelsz, Jan - I, 319
 Enkhuizen - I, 114, 153, 161, 345, 445
 Ens, Caspar - II, 323-324, 345, 348-349,
 352-353, 356
 Episcopius, Simon - I, 452
 Erastus, Thomas - II, 30, 32
 Esans, Trijn - II, 69
 Estèbe (zie Garisson)
 Europa - II, 15, 22, 25, 117, 205, 229-
 230, 375
 Europa, West- I, 38
 Evenhuis, R.B. - II, 19, 50, 111, 116,
 203, 289
 Everard, Martijn - II, 380
 Eversdr, Oeltge - II, 38

 Faber, J.A. - I, 419, 421, 424, 431
 Faber (Smits), Johannes - II, 129-131
 Fabius, Cornelius - II, 325
 Faille, Bernardus la (pred.) - II, 122
 Fangiaert, Enoch - I, 380, 520
 Farnese, Alexander - I, 217, 232, 250,
 299, 432, 460, 466, 526
 Fauckelius, Hermannus (pred.) - I, 214
 Fenacolijs, Johannes (pred.) - I, 30,
 66, 80, 86, 164, 210, 221, 227,
 236, 349-352, 354, 424, 426-427,
 429, 447-449, 494-495, 513-514;
 II, 83, 278, 280-282, 345-347, 349,
 351, 353
 Fett (zie Vet)
 Flensburg, J.J. Dodt van - II, 291
 Florianus, Jacobus (pred.) - I, 472
 Folckersz, Claes - II, 308
 Foreest, Pieter van - I, 384
 Fortgens, H.W. - II, 314
 Francisci, Hubertus (pred.) - I, 522
 Franck, Sebastiaen - I, 243; II, 162-163
 Francken, Franciscus (pred.) - I, 430-
 431, 497-498, 505
 Franeker - I, 149, 432, 442, 444, 451;
 II, 17-18, 343, 346-347
 Frankenthal - I, 198, 462, 473, 509,
 511, 515; II, 29, 31
 Frankfort am Main - I, 206, 498; II, 29,
 204
 Frankrijk - I, 54-55, 155, 183, 206, 332-
 333, 438, 451-452, 519; II, 20, 23,
 26-27, 30-32, 49, 220, 265, 291,
 295, 371
 Fransdr, Lijntge - II, 267
 Fransz, Hendrick - I, 360, 375, 405-406
 Fredericksz, Gerrit - II, 262
 Frederik III, keurvorst - II, 30
 Frederik Hendrik - I, 33, 136, 493; II,
 186, 196, 341
 Frein, Henricus de (pred.) - I, 221
 Friesland - I, 32, 52-53, 153, 156, 188,
 197, 214, 253, 255, 269-270, 419,
 421, 431-432, 458; II, 18, 156-157,
 306, 343-344
 Friesland, Oost- I, 46, 48, 54, 183,
 439-440, 498; II, 27, 31, 294
 Friesland, West- I, 20, 59, 92, 97, 294,
 338, 466, 487, 523
 Frijhoff, W. - II, 116-117

 Gabriël, Pieter (pred.) - I, 42, 434, 506

Gallinaceus, Gerardus (pred.) - I, 434, 466
 Ganswijck, Josijne van - II, 44
 Gardts, Bernardus - II, 344-345, 347-349, 353, 357
 Garisson-Estèbe, J. - II, 20-23, 36, 49, 54, 57
 Geertruidenberg - II, 349
 Geertswier - I, 498
 Geervliet - I, 130
 Geesteranus, familie - I, 424, 496-497
 Geesteranus, Arnold (pred.) - I, 496
 Geesteranus, Cornelis (pred.) - I, 496
 Geesteranus, Henricus (pred.) - I, 424, 427, 443-444, 464, 520
 Geesteranus, Jodocus (pred.) - I, 79, 83, 232, 424, 427, 443-444, 464; II, 65, 92
 Geesteren - I, 424
 Gelder, H.A. Enno van - I, 312, 380, 387; II, 116, 167, 190, 387
 Gelderland - I, 154-156, 214, 253, 255, 259, 286, 304, 370, 373-374, 382, 384, 419, 432, 451, 465, 470, 496; II, 354
 Geldorpius, Henricus - I, 40
 Geldorpius, Hermannus - I, 48
 Genève - I, 15, 17, 40, 54, 149, 200, 203-207, 209, 212, 214, 271, 316, 322-323, 329, 432, 442, 451-452, 477, 516, 527; II, 15, 20, 25-28, 32, 49, 88, 92, 116, 199, 208-209, 303, 347, 392, 395
 Gent - I, 205, 245, 253, 256, 379-380, 432; II, 320, 380
 Georgii, Johannes (pred.) - I, 178-180, 461
 Geraerts, Balthasar - I, 25
 Gerobulus (zie Outraedt, Johannes)
 Gerritsdr, Maritge - II, 37
 Gerritsz, Cornelis - I, 147; II, 152
 Gerritsz, Lenaert - I, 350
 Geyl, P. - I, 241; II, 204, 290, 387
 Ghelderus, Hermannus - I, 48

Ghijssen, Anthonis Hendricksz van der - I, 291
 Giessen-Nieuwkerk - I, 98, 484
 Giessen-Oudekerk - I, 180
 Gijsbrechtsz, Leendert (pred.) - I, 514; II, 165
 Gillisdr, Anna - II, 254
 Gillisz, Jan - II, 84
 Gillisz, Johannes - II, 369
 Ginkel, A. van - I, 311-312, 316, 322, 326-327, 333, 357, 368-369, 375, 377
 Glückstadt - I, 489
 Gnapeus, Guillelmus - I, 38
 Godefridus, Johannes (pred.) - I, 238
 Godsenhove, Jacob van - II, 45
 Goedereede - I, 480, 485
 Goes - I, 253, 428; II, 349
 Goes, Christiaen Adriaensz van der - I, 40, 272; II, 129-130, 181, 208
 Goetschalkx, P.J. - I, 20
 Goltzius, Hendrick - II, 160
 Goode, W.J. - II, 74
 Gomar, Franciscus - I, 150, 160, 452-453, 495-496; II, 93
 Gorinchem - I, 141, 159, 232, 256, 336, 425, 427, 440, 445, 465, 479, 486, 496; II, 92, 139, 349
 Gouda - I, 34, 73, 77, 79, 94, 103, 141, 146, 151, 156, 240, 242, 255-256, 269, 339, 431, 435, 461, 477-479, 508; II, 46, 100, 128, 162-163, 165, 190, 213, 303, 318, 374-375
 Gouda, Pater - II, 362
 Goudanus, Jacobus Gerhardi - I, 39-40
 Govertsdr, Barber - II, 80
 Govertsz, Joost - I, 126
 Govertsz, Mattheus - I, 358-360
 Graeff, Arent Jacobsz van der - I, 288, 290
 Graeff, Cornelis Dircksz de - I, 356, 361; II, 45
 Graswinckel, familie Van - I, 276, 393-394, 396-397

- Graswinckel, Abraham Jansz - II, 120, 333
- Graswinckel, Gerrit Jansz - I, 277, 288-289, 361, 395, 405-406; II, 120
- Graswinckel, Jacob Gerritsz - I, 395
- Graswinckel, Jan Abrahamsz - I, 289-290
- Graswinckel, Jan Jansz (de jonge) - I, 274
- Graswinckel, Jan Jansz (de oude) - I, 271, 395; II, 213
- Grave - I, 468
- Gravenhage, 's- I, 17, 38, 41, 45, 57-58, 61, 68-69, 72, 76-78, 89, 92-93, 105, 108-109, 111-113, 116, 118, 120, 124, 129, 133-135, 141, 145-147, 150, 152, 155-158, 161-162, 170-171, 174, 176, 182-183, 217, 228, 252, 255-256, 275, 283, 285, 320-322, 325, 327-328, 332, 339, 341, 349-351, 356-357, 367, 380, 388, 395, 413, 428-429, 441, 444, 456, 463, 469, 480, 485, 491, 493, 498, 500-502, 504, 521, 523; II, 33, 39-40, 42, 100-101, 110, 122-123, 126, 132-133, 140, 142, 152, 157-158, 161, 170-171, 186, 188, 197, 199, 229, 252, 274, 297-298, 311, 323, 339-340, 349, 354, 356, 360, 363, 393
- Gravenzande, 's- I, 57, 234, 423; II, 129, 143
- Gravesande, 's- (zie Storm)
- Grevelingen - I, 431
- Grevinckhovius (zie Swerinchusius)
- Griethuijsen, T.J. van - II, 27
- Groeneveld - I, 195
- Groenewegen, familie Van - I, 276, 393-394
- Groenewegen, Adriaen Simonsz van - I, 363, 394; II, 212
- Groenewegen, Dirck Corstiaensz van - I, 278, 288, 290
- Groenewegen, Huijg Jansz van - I, 272, 274
- Groenewegen, Simon Adriaensz van - I, 288; II, 149
- Groenhuis, G. - I, 383-384, 419, 421, 447, 476-477, 484, 517, 519, 522-525, 528
- Groningen - I, 32, 56, 153, 156, 253, 255, 312, 370, 419, 432, 465, 494; II, 21, 106, 133, 165, 203, 229
- Groot-Ammers - I, 117, 478
- Groot, familie De - I, 393, 395
- Groot, Hugo de - II, 343
- Gruithuisen, Lysbeth Ariensdr van - II, 237
- Guiciardini - II, 289
- Guitart, H. - II, 18
- Haag, Den (zie 's-Gravenhage)
- Haarlem - I, 16-17, 22, 60, 88, 119, 142, 149, 155, 188, 252, 255-256, 275, 377, 379-380, 421, 434, 445, 454, 466, 481-483, 489; II, 116, 128, 131, 155, 157, 159, 161, 190, 201, 203, 229, 252, 296-297, 309, 318, 374-375
- Hackius, Petrus (pred.) - II, 23, 197
- Haen, Dirck Harmensz de - I, 277, 402; II, 208, 210
- Hage, Hans van den - I, 522
- Hagius, Isaac (pred.) - I, 173-174, 233, 473, 495
- Haks, D. - II, 74
- Hallema, A. - II, 227
- Hallum - II, 344
- Hamans, P.W.F.M. - I, 304
- Harderwijk - I, 432; II, 349
- Harlaer, Claes Corsz - II, 364-365
- Hauwaert, Dirck Cornelisz - I, 364, 367
- Hazaert, Pieter (pred.) - I, 431, 463, 465-466
- Hees, Goswinus van - II, 129
- Heidelberg - I, 17, 41, 69, 77-78, 84, 91-92, 150, 156, 159, 162, 168, 173, 177, 185, 204, 213-214, 271, 366, 432, 434, 440, 442-443, 451, 477, 489, 490, 492, 496, 516, 527;

II, 29-30, 90, 150, 294, 296, 299,
 303-304, 365, 395
 Heijde, Ter - I, 38
 Heijden, Jacob van der (zie Lassoñius)
 Heijden, Caspar van der (pred.) - I,
 199; II, 31
 Heijden, Th.C.J. van der - II, 183
 Heijnck, Johan - I, 520
 Heijnck, Sophia - I, 520
 Heiligerlee - I, 32
 Heinsius, Josias (pred.) - I, 164-165,
 168, 170, 341-342, 344, 423, 428,
 430, 515; II, 42
 Hekusius, Adrianus Arnoldi - II, 345-
 346, 348-350, 353
 Helleman, Pieter Jansz - II, 185-186
 Helmeus, Simon Jansz - II, 315, 320,
 380
 Helmich, Adriaen Jansz - I, 423
 Helmichius, Wernerus (pred.) - I, 17,
 73, 145-146, 157, 159, 419, 423,
 452-453, 458, 464, 466, 497-500,
 505, 521, 527; II, 92, 103, 197,
 252-253, 305, 335
 Helmstedt - I, 442, 451
 Hembyze, Jan van - I, 256
 Hendricksdr, Cuniertge - I, 515
 Hendricksdr, Maritge - II, 284
 Hendricksz, Aelbrecht - I, 247; II, 25,
 161, 166
 Hendricksz, Albrecht - I, 397
 Hendricksz, Bartholomeus - I, 194; II,
 106
 Hendricksz, Cornelis - II, 79
 Hendricksz, Cors - II, 45, 65
 Hendricksz, Gerrit - I, 364
 Hendricksz, Jan - II, 313
 Hendricksz, Pieter - I, 395
 Hendricksz, Steven - II, 381
 Hendricksz, Theunis - II, 86
 Henegouwen - II, 63, 205
 Herbers, Herman - I, 151, 477; II, 165,
 303
 Herborn - I, 442, 448, 451

Hermansz, Arent (pred.) - I, 107, 237,
 512; II, 366
 Hermansz, Evert (pred.) - I, 121
 Hermité, familie l' - I, 496
 Hermité, Anna l' - I, 496
 Hermité, Johanna l' - I, 496
 Hermité, Maria l' - I, 496-497
 Hertogenbosch, 's- II, 291
 Herwen - I, 92
 Hessen - II, 25-27
 Heuvel, familie Van den - I, 276, 393-
 394
 Heuvel, Pieter Anthonis van den - I,
 288, 341, 395
 Heyden (zie Heijden)
 Hiele, Jeremias van - II, 81
 Hillegom - I, 496
 Hillenrade - II, 125
 Hilligersberg - I, 57
 Hilverenbeeck, Adriaen Jansz - II, 139
 Hindeloopen - II, 18
 Hodenpijl - I, 31, 195, 235
 Hoeff, familie Van der - I, 393-394,
 396-397
 Hoeff, Michiel Willemsz van der - I,
 288, 291
 Hoeff, Pieter Willemsz van der - I, 291
 Hoeffijzer, Jan Pietersz (in 't) - I, 43,
 402; II, 210
 Hoen, Cornelis - I, 38
 Hoendervanger, Arent den - II, 242
 Hoffman, Melchior - II, 164
 Hogenberg - II, 389
 Holijssloot - I, 481
 Holland - I, 15-17, 20-25, 28-30, 33, 35,
 38-39, 41, 44-45, 47, 51, 55-57, 59-
 60, 63, 73-76, 83, 86, 91-92, 94,
 97, 99-101, 104-105, 110, 127,
 130, 132-135, 141-142, 149-152,
 154-156, 158, 160, 166, 169, 172,
 177, 180, 182-183, 187-188, 190,
 194-195, 197-198, 200, 208-209,
 212, 214-215, 228-229, 232, 236-
 237, 241, 250-252, 254-259, 263,
 267, 270, 272, 274, 277-278, 281,

- 283-287, 291, 294, 299, 307, 311-312, 320, 324, 327, 329-331, 336, 338-340, 342, 347, 354, 366, 371, 374, 377-379, 382, 388, 390, 392, 406-407, 409, 414, 416, 423, 428-429, 432, 434, 436, 440-441, 443, 445-446, 449, 452-453, 459-460, 462-463, 465-466, 470, 481-482, 486-487, 489-491, 493-494, 498, 500-507, 512, 523, 526; II, 49, 74, 81, 84-85, 87-88, 92, 99-100, 117, 119, 121-123, 126-131, 134, 137, 139-144, 146-147, 152, 161-162, 165-167, 170, 172-174, 177, 187-191, 194-195, 197-198, 200, 203, 206-208, 210, 217, 240, 271, 289, 291-292, 294-298, 301, 308, 320, 322, 331, 333, 337, 340, 346, 352, 354, 356, 359-360, 366, 368-369, 374, 384, 386, 393-395
- Holland, Midden- I, 141, 498
- Holland, Noord- I, 56, 102, 141-142, 144, 157-158, 161, 333, 339, 345, 446, 481, 484; II, 31, 82, 367
- Holland, Zuid- I, 16-17, 19, 52, 56, 58, 61, 71-72, 77, 102, 104-105, 107, 110, 123, 130, 134, 141-145, 147, 157-161, 174-176, 178, 181, 190-191, 201, 212, 219, 242, 270, 320, 339, 343, 366, 434, 436-437, 441, 453, 456, 460, 464, 467, 469, 471, 476, 480, 485-487, 489, 492-493, 514, 520; II, 59, 67, 72, 86-87, 99, 140, 142, 146-147, 149, 152, 156, 170, 173, 177-178, 180, 187, 198-199, 271, 294, 296, 298, 300-302, 304, 311, 344, 367, 369, 386
- Hommius, Festus - I, 165; II, 343
- Hondebeke (Canirivus), Frederik - I, 37-38, 40
- Honderdland - I, 32-33, 195; II, 140
- Hondius, Jacob (pred.) - II, 57
- Hondschote - II, 61
- Honselersdijk - I, 20, 32-33, 36, 45-47, 195, 234, 373; II, 139-140, 142, 273, 369
- Hoochstraten, Frans van - I, 208
- Hooff, Willem van - I, 32, 46; II, 139-140
- Hooft, C.P. - I, 377
- Hoogenhouck, familie - I, 276-277, 393-394
- Hoogenhouck, Adriaen Maertensz - I, 276, 288, 290-291
- Hoogenhouck, Jacob Maertensz - I, 291
- Hoogenhouck, Jan Jacobsz - I, 276
- Hoogenhouck, Maerten Jansz - I, 276, 279
- Hoogeveen - I, 33-34, 111, 195; II, 369
- Hoorn - I, 151, 153-154, 158-159, 161, 333, 339, 445, 466; II, 57, 100
- Hoorn, Den - I, 235; II, 199
- Hoornaar - I, 336
- Hornhovius, Antonius (pred.) - I, 493
- Houff (Hoeff, Hovius), Aelbrecht Cornelisz van der (pred.) - I, 41, 43, 46
- Houff, Louris Arijsz van der - II, 193
- Houten - I, 480
- Houtsagher, (zie Adam Andriesz)
- Huijbrechtsdr, Helena - II, 237
- Huijbrechtsz, Huijbrecht - I, 47
- Huijgen, Pietertge - II, 135
- Huijgensz, Cornelis - I, 218; II, 311, 385
- Huijgensz, Gillis (pred.) - I, 341-342, 344, 425, 482-484, 494, 520; II, 198-199
- Huisduinen - I, 84
- Huizinga, J. - II, 19
- Ieper - I, 379-380, 395, 428, 430; II, 205, 344
- Ijsbrantsz, Philips - I, 368; II, 39
- Ijsselmonde - I, 114, 480
- Ijsselsteijn, Gerrit Theunisz - II, 88
- Ijsselsteijn, passementwerker - II, 112

- Ilen, Schipio van - II, 363
 Indië, Oost- I, 23, 81, 427; II, 265
 Indius, Michiel - II, 139
 Italië - II, 23, 27, 295
- Jaanus, H.J. - I, 18, 20, 157, 229, 233, 380, 422; II, 306
 Jacobsdr, Elsge (Elsa) - I, 106-107; II, 33, 274
 Jacobsdr, Haes (alias Haes vader Jacobs) - II, 153
 Jacobsdr, Lysbeth - I, 216
 Jacobsdr, Marike - II, 60
 Jacobsz, Cornelis - I, 216
 Jacobsz, Dirck - II, 86, 108
 Jacobsz, Engel - II, 43
 Jacobsz, Huijch - II, 88, 384
 Jacobsz, Jan - II, 310-312
 Jacobsz, Joost - I, 364; II, 64, 79, 160, 276
 Jacobsz, Marinus - II, 32
 Jacobsz, Matthijs - I, 46; II, 139-140
 Jacobsz, Philips - I, 247-248
 Jacobsz, Simon - II, 185
 Jacobsz, Willem - I, 44
 Jacobsz, Wouter - II, 128
 Jacobus I, koning - I, 23, 488
 Jansdr, Aeltge - II, 71
 Jansdr, Anneke - I, 515-516
 Jansdr, Claertge - II, 278
 Jansdr, Catelijne - II, 50
 Jansdr, Catelina - II, 267
 Jansdr, Engel - II, 273
 Jansdr, Geertge - II, 178
 Jansdr, Grietge - II, 257, 266
 Jansdr, Hendrickge - II, 216
 Jansdr, Hesther - I, 516
 Jansdr, Janneke - I, 521
 Jansdr, Jannetge - I, 520
 Jansdr, Judith - II, 63
 Jansdr, Lysbeth - II, 267
 Jansdr, Maertge - II, 40, 267
 Jansdr, Maritge - I, 39
 Jansdr, Trijn - II, 49
 Jansz, Abraham (lidm.) - II, 158
 Jansz, Abraham (pred.) - I, 90, 93, 436-437, 480, 485
 Jansz, Abraham (pred., zie Diepenbrouck)
 Jansz, Carel - I, 342
 Jansz, Cornelis (pred.) - I, 85, 87-88, 116, 164, 166, 174, 181, 201, 239, 422, 426-427, 469, 495; II, 145-146, 365
 Jansz, Cornelis - II, 75, 381, 383
 Jansz, Cors ("verbrande Cors") - II, 267
 Jansz, Daniël - II, 381
 Jansz, Harmen - II, 75
 Jansz, Isaac (pred.) - I, 117-118
 Jansz, Jacob - I, 354
 Jansz, Jan - II, 37, 84, 262
 Jansz, Jan - II, 162
 Jansz, Jan (pred.) - I, 117-118
 Jansz, Joris - I, 362
 Jansz, Lucas - II, 345
 Jansz, Maerten - I, 47
 Jansz, Michiel (pred.) - I, 117-118
 Jansz, Pieter - II, 80
 Jansz, Willem - II, 63, 75, 165
 Jansz, Willem (zie De Milde)
 Jeruzalem - II, 155, 209
 Jisp - I, 481
 Johannis, Ambrosius (pred.) - I, 181, 495
 Jones, R.L. - I, 51
 Jong, J. de - II, 17
 Jong, O.J. de - I, 477; II, 30
 Joosten, Cornelis - I, 81
 Joosten, Gerbrand - I, 126-127; II, 34
 Joosten, Harper - II, 42
 Joriaensdr, Geertruid - I, 522
 Joris, David - I, 38-39, 213, 243, 245; II, 162-166, 178, 254
 Julia - II, 371
 Junius, Elisabeth - I, 496
 Junius, Franciscus - I, 496, 520
 Junius, Maria - I, 496-497
 Jütte, R. - II, 204, 250
- Kalma, J.J. - I, 52-53

- Kam, Jacob Pietersz - I, 360; II, 246
 Kampen - I, 16, 154, 188, 495; II, 118,
 201, 203, 229
 Kamphuis, J. - II, 17
 Karel V, keizer - I, 205; II, 167, 205
 Katwijk - II, 45
 Kemp, Dirck Adriaensz - II, 161
 Kenenburg, heren van - I, 30, 36, 235;
 II, 122
 Kenenburg, Jacob van Egmond, heer
 van - I, 30-31, 98, 119, 167, 180,
 217, 347, 349-355, 364, 449, 513;
 II, 187, 189, 280
 Kenenburg, Otto van Egmond, heer
 van - I, 30-31
 Kerkhoffe, Jan Adriaensz van - II, 330,
 345, 349-350, 353, 356
 Kerstens (zie Castro)
 Kethel - I, 19, 21, 27-28, 59, 62, 67, 85,
 87, 104, 106, 109-111, 116, 124,
 129, 131, 147, 164, 168, 171,
 174, 181, 190, 192, 195, 201,
 237-239, 336, 346, 427, 457, 469,
 474-475, 494; II, 34, 139, 141,
 145, 152, 188-193, 272, 362-363,
 365, 370
 Keulen - I, 280; II, 26-27, 36, 130, 204
 Kevelaer, Theodoricus - II, 344, 349,
 353
 Keyser, Hendrick de - I, 25; II, 244
 Kijck (Kick), Willem Willemsz - II, 75,
 379
 Kingdon, R.M. - II, 15, 20
 Kleef - I, 117, 521
 Kleef, land van - I, 45; II, 344
 Klein, P.W. - I, 514
 Kleyn, H.G. - I, 136-138
 Klinken, L. van - II, 289, 291, 314
 Kloek, E. - I, 20; II, 23, 55
 Knappert, L. - II, 17, 19
 Knetsch, F.R.J. - I, 52; II, 203
 Koelman, Jacobus - II, 18
 Köhler, W. - II, 15
 Kok, M.H. - I, 20
 Koopmans, G. - II, 290
 Kralingen - I, 57
 Kudelstaart - II, 152-153
 Kuttner, E. - I, 292-293
 Kuyper, H.H. - I, 439; II, 307
 Lacopius, Jacobus - II, 139
 Laen, Gerrit van der - I, 421
 Lage Landen - I, 205, 292, 433
 Lambrechtsdr, Janneke - II, 254
 Lambrechtsz, Adriaen - I, 48
 Lambrechtsz, Gerrit - II, 85
 Lambrechtsz, Jacob - II, 359
 Langemertius, Jason Jansz - II, 317-318,
 323, 344, 346, 349, 353, 355
 Languedoc - II, 20, 22
 Lansbergen, Franciscus (pred.) - II, 362
 Lapidanus, Anthonis - II, 274
 Larrelt - I, 498
 Lasco (Laski), Johannes a - I, 15, 199,
 205-206, 316, 333, 437; II, 27, 29,
 31, 209
 Lassonius, Jacob - II, 318, 323-324,
 343-345, 348-350, 353-355
 Lassonius, Philipus - II, 344-345, 349,
 351, 353
 Laurensz, Jan (zie Velsen)
 Lee, Jan Fransz van der - I, 288, 291
 Leeuw, Abraham (pred.) - I, 501
 Leeuwarden - II, 343, 349
 Leiden - I, 20, 22, 24, 28, 34-35, 56-58,
 75, 77-80, 86, 103, 105-106, 110,
 116-117, 141-142, 146, 150-151,
 157-160, 164-165, 178, 190, 197,
 217, 239-240, 252, 255, 257-258,
 269, 298, 304, 308, 312, 343, 347,
 370, 373-376, 380-381, 385-386,
 388, 395, 398-399, 414, 428, 430-
 432, 436-437, 441-445, 448-454,
 460-461, 464, 473, 477, 479, 485,
 487-490, 494-496, 500, 511, 520,
 526; II, 21, 23, 61, 103, 106, 128,
 140, 157, 161, 177, 213, 297, 315,
 322, 325, 329, 334, 344, 346-347,
 351-352, 376, 387, 395
 Leiderdorp - I, 117

- Leidschendam - I, 19, 21, 34-35, 83,
109-113, 190, 192, 195, 221, 223,
236, 239-240, 259, 261, 337-338,
427, 429-430, 451, 457, 474-475,
515; II, 53, 139
- Lekkerkerk - I, 446
- Lely, W. van der - II, 232, 316, 321,
383
- Lenaerts, Arent - I, 358
- Lenaerts, Huibrecht I, 130
- Lenaerts, Vries I, 363
- Lenartsz, Claes - II, 163
- Lenertsz, Joris - II, 265
- Leuven - I, 46, 423, 434, 442, 451; II,
317
- Lexmond - I, 427
- Leycester, Robert Dudley, graaf van - I,
228, 256, 414, 498-499; II, 186,
297, 319
- Lieburg, F.A. van - II, 22, 54-55, 100
- Lier, De - I, 19, 21, 31-32, 45-46, 57-60,
62, 79-80, 85, 88, 90, 93, 115,
124, 129, 135, 163, 168, 171,
174, 177, 190, 192-195, 210, 221,
224, 237-238, 241, 260, 327, 337-
338, 346, 364-365, 371, 376-377,
422-423, 427, 429-430, 435-436,
439, 441, 451, 456-457, 472, 474,
478, 480, 485, 504, 515; II, 40,
45, 53, 58, 68, 86, 93, 103, 139,
141-142, 146, 170, 187-190, 273,
311-312, 360-361, 364, 366, 368,
370
- Ligne, De (zie Aremberg)
- Lindanus, Wilhelmus - I, 41, 46
- Linden, Henricus Arnoldi van der (zie
Arnoldi, Henricus)
- Locquefier, Gideon - II, 187, 189, 192
- Lodensteijn, familie Van - I, 393-394,
396-397
- Lodensteijn, Arent Jacobsz van - I, 288
- Lodensteijn, Cornelis Jansz van - I, 405
- Lodensteijn, Everard Cornelisz van - II,
214, 224, 262
- Lodensteijn, Jan Jansz van - I, 288, 290
- Lodenstein, Jodocus van - II, 18
- Lodewijck, Petrus (pred.) - I, 72, 99,
120, 127, 135, 169, 210, 234,
247, 424, 431, 456, 463, 466,
498, 512; II, 190, 273, 337, 339-
340, 357
- Lokeren - I, 431
- Londen - I, 15, 199, 205-207, 212, 214,
219, 253, 312, 323, 329, 333, 437-
439; II, 25, 27-29, 31-32, 99, 106,
184, 209, 293-294, 303
- Loo, Aalbert van der - I, 31
- Loosduinen - I, 57
- Loot, Evert Jansz (pred.) - I, 515
- Los, Cornelis Huijgensz - II, 45, 364
- Losel, Pieter - I, 218
- Louff, Samuel Jacobsz - II, 341
- Lourisdr, Catalijntge - II, 58
- Lourisz, Beuckel - I, 359
- Lourisz, Pieter - II, 44
- Lucasz, Cornelis Jan - II, 255
- Lucerus (zie Osdorpius)
- Luik - I, 81; II, 344
- Lumeij, Willem van der Marck, heer
van - I, 273; II, 124-125, 127, 390
- Luther, Maarten - I, 37-38; II, 29, 157-
158, 205
- Lydius, Martinus (pred.) - I, 149; II,
297
- Lyon - I, 54; II, 375
- Maarssen - I, 495
- Maartensrecht, Sint - I, 31, 195
- Maasland - I, 19, 21, 30, 32, 44, 57-59,
62, 93, 99, 104-106, 110, 117-118,
121, 123-124, 147, 159, 162, 165,
169, 174, 177, 180, 190, 192, 194-
195, 197, 225, 236, 246, 326-328,
336, 347, 349-350, 354, 415, 424,
427, 429-430, 450, 452, 457, 461,
463, 472, 474, 487, 492-493, 495,
501, 504-505, 516-517, 520; II, 42,
52-53, 139, 141, 156, 159, 173,
187, 189, 193, 273, 280, 360, 364
- Maaslandambacht - I, 31

- Maasmondgebied - I, 272
- Maassluis - I, 19, 21, 29-31, 36, 44, 62, 107, 109-111, 129, 131, 164, 171, 190, 192, 210, 218, 221, 224, 227, 236-239, 258-259, 261, 263, 272, 327-328, 347, 349-352, 354, 364, 371, 376-377, 386, 422, 426, 430-431, 457, 470, 474-475, 512-513, 520; II, 38, 42, 45, 53, 65, 75, 94, 141, 173, 194, 274, 277-286, 310, 348, 360-361, 364, 368, 371
- Maertensdr, Heiltge - I, 99-100
- Maertensz, Aris - II, 41, 200
- Maertensz, Nicolaes (zie Scheer)
- Mahieu, Charles - I, 128; II, 304, 337-338, 344, 349
- Mais (Maix), Pauwels - II, 156, 306
- Makeblijde, Ludovicus (Lodewijk) - I, 242, 285, 292; II, 132-138, 141
- Malsen, Adam van - II, 139
- Mander, Carel van (junior) - I, 22
- Manezee, Van - II, 188
- Manrijck, Jacobus - II, 334
- Marcusdr, Duifge - II, 36
- Marchelis, Joost - II, 380
- Marck, Van der (zie Aremberg)
- Marinier, Philips Jansz - II, 369
- Marnef, G. - II, 376
- Martensdr, Diericken - II, 32
- Martini, Johannes (pred.) - I, 89, 99-100, 112, 191, 194, 196, 425, 430, 467, 480, 484
- Mast, Claes Bartholomeusz van der - I, 291
- Mastenbroek, T. - I, 426, 513
- Mattheusz, Claes - II, 314, 349, 353
- Matthijsz, Pieter - II, 139
- Mauritius - I, 427
- Maurits, stadhouder, prins - I, 33, 86, 99, 122, 135, 154-156, 170, 175, 181, 196, 208, 285-287, 290-292, 309, 407, 421, 467-468, 489, 502, 520; II, 143, 159, 341, 394
- Mechelen - I, 217, 253, 255, 423; II, 141, 174, 184
- Mechelen, Jan Jansz van - II, 142
- Medemblik - I, 151, 339, 445; II, 100
- Meer, familie Van der - I, 276, 393-394
- Meer, Arent Vranckensz van der - I, 275; II, 328-329
- Meer, Engelbrecht Adriaensz van der - I, 278, 288, 290
- Meer, Gerrit Adriaensz van der - I, 404, 406
- Meer, Isbrant van der - II, 285
- Meer, Margaretha Hendricksdr van der - I, 516-517
- Meer, Pieter van der - II, 130, 161
- Meerman, familie - I, 276-277, 393-394
- Meerman, Dirck Dircksz - I, 288
- Meerman, Dirck Gerritsz - I, 289, 291
- Meerman, Gerrit Fransz - I, 277, 281, 285, 305, 403, 409; II, 134, 153, 181, 189, 212
- Meerman, Maritge Fransdr - I, 280
- Meessen, Arent - II, 383
- Meeuwius, Johannes Cornelisz (pred.) - I, 425, 429, 456
- Meierij van 's-Hertogenbosch - I, 202
- Meijnaertsz, Pieter - I, 361
- Melanchthon, Philip(pus) - I, 498; II, 26, 297
- Melisdijck, Jan Jansz van (regent) - I, 272-274
- Melisdijck, Jan Jansz van (groot-schipper) - I, 366
- Menius (de Menijn), Joost - II, 123
- Menninck, Adriaen Michielsz - I, 42-43, 46
- Mensink, B.A. - II, 133
- Mentzer, R.A. - II, 22-23, 54-55
- Meurs, graafschap - I, 122
- Mertens, Jan - I, 200
- Meuyt, familie - I, 393-394
- Meuyt, Adriaen Claesz - II, 246
- Meuyt, Claes Jacobsz - II, 212
- Michielsz, Salomon - II, 256

Micron, Marten - I, 205-207, 209, 213-214, 219, 316, 323; II, 25, 27-31, 38, 173, 209-210, 293
 Middelburg - I, 17, 41, 56, 58, 61-62, 64-66, 68-69, 76, 89, 92-93, 108-109, 113, 118, 124, 141, 191, 201, 208-209, 214, 219, 315, 320-322, 325, 327-328, 331-332, 338, 356-357, 362, 428, 434, 436, 467, 476, 503; II, 33-34, 40, 62, 87, 99-100, 155, 186, 221, 296-297, 318, 331, 349, 355
 Midi - II, 21
 Mierevelt, M.J. van - I, 471; II, 378
 Migon, Abraham - II, 381
 Mijle, Adriaen Arentsz van der - II, 123
 Milde, familie De - I, 393-394, 396-397
 Milde, Jacob Jansz de - I, 288, 404-405
 Milde, Willem Jansz de - I, 277, 366; II, 108
 Millinck, Jaspar - II, 339-340, 349, 357
 Millingen, Hendrick Hendricksz van - I, 525
 Mintius, Theophilus - II, 324, 344-345, 349, 353
 Moerkercken, Jacob Cornelisz van - I, 277-278
 Molkwerum - II, 18
 Molshouck, familie - I, 396
 Molshouck, Cornelis - I, 342
 Molshouck, Hendrick Centen - I, 405
 Monnikendam - I, 445-446
 Monster - I, 57, 234; II, 139, 309
 Monter, E.W. - II, 15, 54-55
 Montfoort - I, 94, 473, 479; II, 140
 Mookerheide - I, 467
 Moreau, Pierre (pred.) - I, 450
 Moreüs, Abraham (pred.) - I, 83, 179-180, 210, 427, 429, 450, 472, 495
 Moreüs, Jannetge - I, 427
 Mortelle, Philips van - II, 273
 Mourcourt, Anna de - I, 520
 Mourcourt, Guillaume de - I, 520
 Mousnier - I, 519
 Moyer-Poitou - II, 20

Moyus, Jacob - I, 217
 Muchembled, R. - II, 116
 Muijs, familie - I, 396
 Muijs, David Jansz - I, 397
 Muijs, Jan Jansz - I, 395, 397
 Muijsenhol, familie - I, 496
 Muijsenhol, Abraham (pred.) - I, 490-491, 496
 Muijsenhol, Susanna - I, 496
 Muller, P.L. - I, 380
 Munster - I, 38-39, 489
 Musius, Cornelis - II, 127
 Muykens, Bernardus Arnoldi (pred.) - II, 157
 Myl, Land van der - I, 423
 Myle, Van der - II, 142
 Myle, Abraham van der - I, 77, 79
 Myle, Claes van der - I, 423
 Myle, Jan (Johannes) van der (pred.) - I, 60, 66, 220, 423, 427, 440, 466, 521, 527; II, 196

 N.N., Arien, blinde - II, 259
 N.N., Bas, jonge - II, 254
 N.N., Beli - I, 45
 N.N., Catharina - I, 520
 N.N., Cornelis, de organist - II, 311
 N.N., Erasmus, blinde - II, 259
 N.N., Francijne - II, 84
 N.N., Hendrika - I, 521
 N.N., Jacques, de kleermaker - II, 42
 N.N., Jan, de viskoopman - I, 44
 N.N., Jeronimus de tapissier - II, 156, 306
 N.N., Jochem, meester - II, 320-321
 N.N., Johannes, meester - II, 309, 321
 N.N., Korstiaen de slijper - II, 84
 N.N., Leo (predikant) - I, 47
 N.N., Maerten de schoutendienaar - II, 77
 N.N., Paschasius, meester - II, 371
 N.N., Pieter, meester - I, 38
 N.N., Sander, oude - II, 283
 N.N., Theeus, de korendrager - II, 77
 N.N., Wessel de grafmaker - II, 37

- N.N., Willemngen - II, 76
- Naaldwijk - I, 19-21, 32-33, 35-36, 39, 45-48, 56-59, 62, 67, 72, 99, 120, 124, 126-130, 133, 135-136, 144, 166, 168-169, 190, 192, 195, 210, 212-213, 221, 223-224, 226, 234, 237, 247-248, 261, 327, 336-337, 346, 368, 371, 373-376, 386-387, 422-424, 427, 430-431, 443, 456-457, 460, 463, 466, 474-475, 498, 505, 512, 520, 522; II, 33-34, 39, 44, 53, 84, 94, 139-142, 144, 183, 187-189, 191, 272-278, 291, 302, 304, 319, 336-352, 354, 356-357, 369, 387, 395
- Naarden, Jan van - I, 38
- Naegel, Cornelis Florisz de - II, 383
- Naeranus, Abraham (pred.) - I, 495
- Naeranus, Isaac (pred.) - I, 120-121, 162, 166, 174-175, 177-179, 237, 426-427, 454-456, 487, 489, 494-495, 513-515, 520; II, 359, 362
- Naeranus, Johannes (pred.) - I, 495
- Naeranus, Samuel (pred.) - I, 495
- Naerebout, F.G. - II, 83
- Nassau, graaf Lodewijk van - I, 41, 57
- Nassau-Dillenburg, graaf Jan van - I, 451; II, 127
- Nauwelaerts, M.A. - II, 291
- Nederland - I, 17, 295; II, 15, 17, 20, 23, 27, 83, 203, 209, 290-291, 293, 299
- Nederlanden - I, 40-41, 47, 54, 90, 199-200, 202, 250, 293, 314, 329, 432, 442, 451, 458, 477; II, 25, 28-31, 34, 41, 58, 99-100, 116, 118, 165, 203, 210, 295, 302, 318-319
- Nederlanden, Noordelijke I, 15-16, 23, 32, 53, 149, 187, 197-198, 205, 228, 242, 248, 250, 252, 254-255, 263-264, 293, 303-304, 307-308, 311, 370, 378-379, 416, 419, 424, 427-429, 432, 466, 494-495, 526; II, 22, 24, 33, 130, 344
- Nederlanden, Zuidelijke - I, 22-23, 29, 32, 83, 87, 135, 187-188, 205, 216, 230, 244-245, 250-260, 267, 293, 298-299, 307-308, 312, 333, 370-371, 377-380, 382, 388, 397, 417, 429-432, 460, 463, 466, 494, 520, 526-527; II, 62, 92, 132-133, 141, 162, 205, 218, 220, 224, 267, 276, 292, 305, 309, 343-344, 351, 370, 376
- Nederrijn - I, 46
- Nettersheim - II, 293
- Neurenberg - II, 205
- Niclaes, Hendrick - II, 162-163
- Nicolai, Arnoldus (zie Oosterhaern)
- Nieuw-Beijerland - I, 491, 495
- Nieuwenhoorn - I, 119
- Nieuweveen - I, 33-34, 111, 195; II, 189
- Nieuwpoort, Willem van; II, 191, 362, 365
- Nieuwvaert, Cornelis Hendricksz van - II, 383
- Nieuwveen - I, 173, 473
- Nijenhuis, W. - I, 477; II, 174
- Nijmegen - I, 116, 154, 419, 422, 468, 495, 522; II, 22, 349
- Nîmes - I, 55; II, 22, 106
- Noordam, D.J. - II, 78, 107
- Noorden - I, 496
- Noorderkwartier - I, 56, 154
- Noordwijk - I, 218
- Nootdorp - I, 19, 21, 33-34, 57-60, 62, 82, 84-85, 87, 90, 102-104, 109, 111-112, 116, 121-122, 147, 164, 172, 175, 180-181, 190, 192, 195, 212, 217-218, 221, 224, 236-237, 239-240, 258-259, 262-263, 336, 346, 422, 430, 440, 454, 456-457, 461, 474-475, 487, 489, 495 521, 523; II, 139, 141, 143, 152, 156, 170, 189, 192-193, 360, 364, 368-369
- Norden - I, 439
- Norwich - I, 218, 253, 257, 466

Notheus, Samuel - II, 344-346, 349, 351-353
 Nuijs, Johan Florighem van - I, 84
 Oberman, H.A. - II, 29, 35
 Oecolampadius, Johannes - I, 15, 204
 Oerschoot, Laurens van - II, 314-315, 344, 347, 349, 353, 355
 Oldenbarnevelt, Johan van - I, 36, 110, 118, 151-156, 159-161, 169-170, 172, 175-176, 180, 185, 196, 228-229, 234, 270, 284-287, 289-291, 309, 330, 339-341, 347-349, 351, 354-355, 414, 421, 488, 500-502; II, 53, 122, 141, 197, 339
 Oldenburg, Anna von - II, 27
 Olevianus, Caspar (pred.) - I, 205; II, 29
 Ommelanden - II, 17
 Oost-Indië (zie Indië, Oost-)
 Oostenrijk - II, 15
 Oostenrijk, Margaretha van - I, 38
 Oosterbaan, D.P. - II, 206, 225, 291, 317
 Oosterhaarn, Arnoldus Nicolai (pred.) - I, 164, 166, 172, 175-178, 422, 425, 487, 489, 494-495; II, 339
 Oosterhaarn, Nicolaes - I, 82-83
 Oosterwijck, Albertus van (pred.) - I, 114, 158-161, 164, 168, 218, 341-342, 424, 494, 511, 517, 521; II, 122, 190, 333, 335
 Oranje, huis van - I, 36
 Oranje, juffrouw van - I, 521
 Oranje, prins Willem van - I, 19, 25-26, 46, 240, 271, 273-275, 374, 384, 392, 451, 467, 506-507, 511; II, 123-128, 139-140, 155, 173, 183, 196-197, 210, 221, 344, 352, 356
 Osdorpius, Franciscus - II, 345-346, 348-351, 353
 Oud-Beijerland - I, 170
 Oudenaerde - II, 205
 Oudenbosch - I, 425, 434
 Oudendijk - I, 98, 482

Oudendijk, Susanna van - I, 496
 Oudendoorn - I, 85, 181, 455
 Oudewater - I, 90, 121, 155, 434, 478; II, 217-218
 Outaardt (Gerobulus), Johannes - I, 41, 46
 Overasselt - I, 116
 Overijssel - I, 32, 154-156, 253, 255, 286, 419, 458; II, 229
 Overschie - I, 19-21, 27-28, 57-58, 62, 66, 72, 81, 85-86, 91, 94-95, 99, 116, 121-122, 124, 129, 131, 133, 163, 171, 178, 180, 192, 196, 201, 237-239, 319, 336, 343, 346, 423, 427, 429-430, 439-441, 446-447, 457, 464, 469, 474-475, 479, 489, 495-496, 500, 504, 520; II, 33, 40, 52, 141, 272, 363, 367, 369
 Overschie, Govert d' - II, 207
 Overveen, I, 434
 Ovitius (zie Abbema)
 Oxford - II, 347
 Paets, Abraham Arentsz - II, 333
 Paets, Arent Fransz - II, 333
 Palts - I, 114, 199, 462; II, 20, 22, 29, 32, 49, 58, 66
 Paludanus, David - I, 524
 Paludanus, mr. David - II, 344, 349, 351, 353
 Paludanus, Petrus (pred.) - I, 96, 98, 163-164, 177, 224, 235, 454-456, 483-484, 502, 524; II, 141, 144, 180
 Parijs - I, 54; II, 31
 Parker, C.H. - I, 20
 Parker, G. - II, 22
 Parma, Margaretha van - I, 41, 271, 465
 Pauli, Jacobus (pred.) - I, 98, 167, 217, 235, 352, 429, 447-449, 482
 Paulus IV, paus - I, 40
 Pauw, familie - I, 396-397
 Pauw, Jacob Adriaensz - I, 276, 288, 290, 361, 404-406; II, 237

- Pauwelsz, Boudewijn - I, 359
 Peltius, Johannes (pred.) - I, 180, 224, 447, 495; II, 365
 Petri, Martinus - II, 134
 Petten - I, 181
 Philips II, koning - I, 32, 40, 43; II, 155
 Philipsz, Obbe - I, 38
 Pierson, Christoffel - I, 103, 240, 461; II, 213
 Pietersdr, Aechtge - II, 252
 Pietersdr, Adriaentge - II, 87
 Pietersdr, Anne - I, 260
 Pietersdr, Diewertge - I, 47
 Pietersdr, Lysbeth - I, 516
 Pietersdr, Mechtelt - II, 77, 181
 Pietersdr, Neeltge - II, 377
 Pietersz, Blasius - I, 367
 Pietersz, (Vin)Cent - II, 76, 108
 Pietersz, Claes - II, 285
 Pietersz, Gerrit - II, 368
 Pietersz, Jan - II, 361, 371
 Pietersz, Job - II, 349, 353
 Pietersz, Lenart - II, 80
 Pietersz, Louris (zie ook Sweijjs) - I, 319; II, 47
 Pietersz, Philip (pred.) - I, 167, 224, 427, 429, 520
 Pietersz, Pieter (pred.) - I, 211, 236
 Pietersz, Pieter - II, 49
 Pietersz, Walich - I, 244-245, 366; II, 59-60, 120, 165
 Pietersz, Wouter - II, 36
 Pijnacker - I, 19, 21, 33, 35-36, 45, 57-59, 62-63, 67, 93-94, 102, 115, 124, 164, 171, 174, 182, 190, 192-193, 237-238, 240, 246, 319, 336, 346-347, 369, 427, 429-430, 457, 472-475, 479-480, 498, 515; II, 52, 139, 141, 146, 149, 192, 213, 271-272, 344-345, 361-364, 368, 370
 Pistorius, Johannes - I, 38
 Pit, Frans Jansz (pred.) - I, 520
 Pitz - II, 204
 Plancius, Daniël - II, 318, 336, 344-345, 347, 349, 350-351, 353, 355
 Plancius, Petrus (pred.) - I, 149, 152, 157; II, 221, 335, 347
 Plantijn - II, 161
 Plomp, J. - II, 15, 26, 35
 Poeldijk - I, 39, 45
 Pol, F. van der - I, 16, 188; II, 118, 201, 203, 229
 Polen - I, 437; II, 27, 29
 Polsbroek - I, 94, 479
 Poortugaal - I, 46, 437; II, 215
 Poperinge - II, 141
 Pottere, Roeland de - II, 137
 Pouwelsz (Pauwelsz), Pieter - I, 244-245; II, 178-179, 381
 Pouwelsz, Teeus - II, 121
 Prinsenland - II, 274
 Proëlius, Henricus (pred.) - I, 164, 515
 Purmerend - I, 153, 161, 445
 Purmerent, Suisbertus (Suitbertus) - I, 242; II, 133, 135-138
 Put, E. - II, 291, 370
 Puts, Cornelis Cornelisz - II, 37
 Putten - I, 506
 Quaden, geslacht - I, 521
 Quaden, Catharina - I, 521
 Rans, joffr. - II, 110
 Ransdorp - I, 481
 Rechtere, Coenraet de - I, 133-134
 Reeck, Wilhelmina de - II, 141
 Reijnboom, Jan Claesz - II, 135
 Reijnerie (Reijnerus), Appius - I, 43
 Republiek der Verenigde Nederlanden - I, 22, 156, 419, 428, 488-489, 494, 519, 523; II, 18, 22, 35, 48, 92, 117, 130, 152, 159, 167, 171, 195, 199, 204, 224, 229, 290, 318, 344, 354, 358
 Revijs, Wybrandus Andriesz - II, 315-317, 343-344, 351, 353, 355, 374
 Rhoon - I, 57, 81, 479
 Ridder, J.G. de - I, 20

- Rieu, Willem Philippusz du - II, 309
 Rieu, Willem Willemsz du - II, 309, 312-313
 Rijckewaert, Theophilus (pred.) - I, 501-502
 Rijnland - I, 21, 34, 58, 110, 133, 147, 195; II, 143, 145, 152, 180, 197
 Rijnland (D) - II, 220
 Rijnland, Neder- I, 110, 141, 466
 Rijnland, Over- I, 141
 Rijnsaterwoude - I, 347, 453
 Rijsoord - I, 167
 Rijswijk - I, 42, 57, 470, 491, 501
 Rochusz, Crijn - II, 369
 Rochusz, Lenaert - II, 184
 Rochusz, Schrevel - I, 363; II, 76
 Rockanje - I, 466
 Rodenrijs - I, 36, 347-349, 355, 429-430, 474; II, 53, 122, 141
 Roelandt, Maerten Pietersz (alias Coeckack) - II, 134
 Roelevink, J. - I, 52-53, 183
 Roelofsz, Maerten - II, 385
 Roemeling, O.D.J. - I, 419
 Roermond - I, 41; II, 125
 Rogier, L.J. - I, 187-188, 241-242, 303-307; II, 204, 289
 Rolandus, Jacobus (pred.) - I, 114, 424, 429, 451, 462, 473, 509, 517, 521, 527
 Rombouts, Fr. S. - II, 289
 Rome - I, 200, 246, 425, 433, 436; II, 130, 177
 Roodenburg, H. - I, 312; II, 23, 47-48, 50, 52, 55, 61, 77, 83, 112, 116, 150
 Rooijackers, G. - II, 116, 321
 Rosaeus, Henricus (pred.) - I, 122, 446-448, 469, 500-501, 520
 Roskam, familie - I, 396
 Roskam, Joris Willemsz - I, 288
 Rotterdam - I, 16, 23-24, 27, 52, 56-60, 81, 141-142, 144-145, 153, 155, 178, 183, 190, 215, 219, 252, 255, 273, 320, 324, 339, 343, 428-429, 436, 442, 445, 454-455, 478-480, 486, 489, 491, 493, 508, 516, 522; II, 37, 100, 103, 116-117, 140, 157, 177, 187, 203, 221, 252, 281, 306-307, 318, 349
 Rovenius, Philippus - I, 242; II, 135, 141
 Roy, Otto de - II, 275
 Rudolphi (Roelofsz), Copinus (Copijn) (pred.) - I, 48
 Ruijven, familie Van - I, 396-397
 Ruijven, Pieter Joosten van - I, 288, 290, 405-406; II, 159
 Rumelaer, Arnoldus (Arent) Stevensz - II, 345, 349-350, 353-354, 357, 383
 Rumelaer, Johannis Arnoldi - II, 345, 349-350, 353-354
 Rutgers, F.L. - I, 136; II, 17
 Rutghersdr, Elske - I, 514
 Rutters, Arnoldus - II, 360
 Ruytenburg, Pieter Gerritsz van - I, 29
 Ryckelem, (Jan) Johannes (pred.) - I, 84, 116, 430, 521, 523-524; II, 321, 329-331, 345
 Saenredam, Jan - II, 82
 Saganus, Georgius - I, 38
 Sambix, Felix van - II, 377-379
 Sandwich - I, 217, 253, 257
 Santen, familie Van - I, 276-277, 393-394, 396-397
 Santen, Beuckel Beuckelsz van - I, 277-278
 Santen, Beuckel Dircksz van - I, 358, 360; II, 111
 Santen, Cornelis Sebastiaensz van - I, 288
 Santen, Gerrit Beuckelsz van - I, 288; II, 191
 Santen, Hendrick Dircksz van - I, 240
 Sartorius, Johannes - I, 38
 Sasbout, familie - I, 393-395
 Sasbout, Pieter Pietersz - I, 394; II, 207
 Saumur - I, 442, 451-452
 Savornin Lohman, A.F. de - I, 136

- Schama, S. - II, 83, 195, 203
- Scheer, Maerten Claesz (pred.) - I, 163, 177, 237, 427, 451, 515; II, 188-189, 364
- Scheer, Nicolaes Maertensz (pred.) - I, 83, 179-180, 427, 429, 451-452, 515
- Schelven, A.A. van - I, 250, 333
- Schenkel, Hendrik - II, 141
- Scherier, Pauwels - I, 217
- Scherpenisse - I, 490
- Scheveningen - I, 41, 57
- Schiedam - I, 21, 27-28, 56-58, 78, 80, 83, 146, 183, 252, 255, 343, 429, 436, 445-446, 461, 480, 495; II, 155, 188, 229, 242, 331, 362
- Schieland - I, 21, 27, 56-59, 147, 190, 435-436
- Schilling, H. - I, 311-312, 370, 373, 375, 381, 398-399, 416; II, 21-23, 54-55, 88, 106-107, 116
- Schilperoort, familie Van - I, 393-394
- Schilperoort, Dirck Robbrechtsz van - I, 288, 290-291
- Schilperoort, Jacob Albrechtsz van - I, 171
- Schilperoort, Robbrecht Ewoutsz - I, 240, 278, 404, 406
- Schinckel, Bruijn Harmensz (Harmansz) - I, 289-290; II, 129, 240
- Schinckel, Harmen - I, 47; II, 166
- Schipluiden - I, 19, 21, 30-31, 45, 56-58, 62-63, 82, 86-87, 98-99, 118, 124, 129, 139, 144, 148, 167, 172, 174, 176-180, 190, 193, 195, 197, 209-213, 217, 221, 223-224, 226, 234-235, 237-239, 248, 258-259, 261-263, 337, 347, 352-354, 356, 361, 364, 371, 376-377, 429-430, 449, 457, 461, 474-475, 482, 487, 489, 504-505, 520, 522; II, 36-37, 39-40, 45-46, 53, 65, 68, 70, 72-73, 75, 79, 94, 110, 141, 159, 179, 187, 189, 273, 276-277, 303, 361, 363-364, 367-369, 371, 386-387
- Schippers, Grietge - II, 285
- Scholten, Wim - I, 103, 240, 461; II, 46, 213
- Schoonhoven - I, 87, 141, 145, 380, 425, 445, 486; II, 349-350
- Schoonhoven, Pieter Jansz (zie Uijten bogaert)
- Schot, Jan - II, 381-382
- Schotland - I, 217; II, 23, 154
- Schouwen - I, 56
- Schuyt, Hermannus - I, 83
- Scotson, J.L. - II, 23
- Segersz, Jan - II, 74
- Senten, Trijn - I, 217
- Serlippius, Adriaen - II, 379
- Seu, Johannes (pred.) - II, 221
- Simonis, Johannes - II, 133
- Simonsz, Cornelis - I, 82
- Simonsz, Gerrit - I, 81; II, 310
- Simons, Menno - I, 39
- Simonsz, Wouter - I, 45, 47
- Sint-Truiden - I, 468
- Slot, Cornelis Claesz - II, 362-363, 365, 370
- Sloterdijk - II, 345
- Sluipwijk - II, 344
- Sluis, - I, 466
- Smits (zie Faber)
- Smits, Juliana - II, 323-324
- Sneek - I, 40, 53, 197
- Snel, Hans - II, 345
- Snellius, Albertus - II, 345-346, 349-350, 353
- Solms, Sabina gravin van - II, 82, 110
- Soman, A. - II, 20
- Sonneberch, baljuw - II, 366
- Sonnevelt, Gideon van (pred.) - I, 461
- Sonnius - I, 40
- Sopingius, Nicolaes (pred.) - I, 458, 498
- Soutendam, J. - II, 130
- Spa - II, 133
- Spaans, J. - I, 16, 188; II, 116, 201, 203

Spaland - I, 27-28, 110, 195, 430, 474-475
 Spanje - I, 25, 27-29, 32, 34-36, 46, 48, 56-58, 87, 104, 131, 135, 154, 158, 176, 187, 190, 193, 210, 217, 229, 234, 239, 245, 250, 256, 264, 269-270, 272-273, 275, 280, 293, 299, 304, 389, 428, 431, 440, 458, 460, 477, 498, 506; II, 30, 62, 99, 121, 126, 138, 162, 167, 195, 205, 213
 Sparwoude, Clara Jansdr van - II, 328-329, 331
 Speenhovius, Johannes (pred.) - II, 159
 Spiering, François - I, 22, 257
 Spiertz, M.G. - I, 202, 304; II, 22, 55, 57, 116
 Spijkenisse - I, 472
 Stael, Pieter - II, 112
 Stael, Thomas (pred.) - I, 92, 116-117, 236, 442, 447, 520
 Stalpart van der Wiele, Jean Baptist - I, 242, 299; II, 132-133, 135-138, 141, 148
 Standers, Lijntge - II, 265
 Stangerus, Johannes (pred.) - I, 167, 172, 174, 176-177, 235, 352-354, 487, 489-490, 494, 520; II, 367, 386-387
 Starreveld, J.C.L. - I, 20
 Stavarenius, Johannes - II, 191, 341, 345-346, 349-351, 357
 Stedemeyer, Bernardus (pred.) - I, 426-427, 470, 520; II, 278, 280, 348, 371
 Steenwijk - II, 323, 345, 349, 356
 Steenwijk, Bernhardus van - II, 131-133, 135, 137
 Stefanus de diaken - II, 209
 Steffensz, Cors - I, 46-47
 Steffensz, Pieter - I, 46, 126-127, 387
 Stein, Herman - I, 45
 Steinfurt - I, 442, 451
 Stephani, Henricus (pred.) - I, 497

Sterlinx, Pieter - II, 60, 184-185, 302, 304, 308, 378
 Stevensz, Michiel - II, 72
 Stevensz, Philips - II, 49
 Stolck, Arent Gijsbrechtsz - I, 405-406
 Stompwijk - I, 34, 111, 195, 236, 239; II, 53, 366
 Storm van 's-Gravesande, familie - I, 393-394, 396-397
 Storm van 's-Gravesande, Anthonis Cornelisz (pred.) - I, 115, 422-423, 427, 429, 515; II, 361
 Storm van 's-Gravesande, Arent Cornelisz (pred.) - I, 16-17, 19-20, 41, 72, 84, 92, 102, 114-115, 119, 133, 141, 145-146, 157, 159, 195, 197-198, 209, 214-215, 220, 228-229, 232, 252, 262, 271, 311, 314-319, 321-322, 325, 339, 367, 395, 405, 415, 419, 422, 426, 429, 445, 452, 456, 463, 466-468, 471-472, 475-476, 498, 507, 515-517, 520, 523, 527; II, 15, 29, 31-33, 65-66, 92, 100, 103, 110, 119, 122-123, 143, 145-146, 150-152, 155, 157, 159-161, 164-165, 180, 183, 186, 196-197, 203, 212, 215, 221-223, 229, 238, 250, 252, 305, 309, 317, 319-321, 323-324, 329-331, 335-336, 339, 348, 351, 391, 393
 Storm van 's-Gravesande, Cornelis Huijgensz - I, 41, 271, 382, 395, 422-423
 Storm van 's-Gravesande, Dirck Hendricksz - I, 271, 275, 423
 Storm van 's-Gravesande, Gerrit Hendricksz - I, 423; II, 162
 Storm van 's-Gravesande, Hendrick Huijgensz - I, 423
 Storm van 's-Gravesande, Huijg Cornelisz - I, 382, 395, 405, 515
 Straatsburg - I, 15, 54, 204-205, 316, 323; II, 25-27, 199
 Stralen, familie Van - I, 396
 Stralen, Jeremias van - I, 342

- Stronks, G.J. - II, 167
 Suyderhoef - II, 347
 Swaef, Johannes de - II, 371
 Swaen, Theodorus (pred.) - I, 164-165, 173, 177-178, 180, 210, 347-348, 429, 446-447, 450, 453, 487, 489-490, 494-495, 520; II, 367
 Swalmius, Henricus (pred.) - I, 170-173, 233, 447-448, 491-492, 495, 510; II, 246, 394
 Swalue, Arent Hendricksz van de - II, 321
 Sweijs, Adriaen Vincenten - I, 402; II, 311
 Sweijs, Louris Pietersz - II, 84, 311-313
 Swelingh (zie Sterlinx)
 Swerinchusius, Caspar (pred.) - II, 221, 252
 Sybrantsz, Taco (pred.) - I, 151

 Taffin, Jean - I, 507; II, 123, 183
 Tapheus, Paulus - II, 131
 Tapper, Ruardus - I, 39-40
 Taurinus, Franciscus - I, 495
 Taurinus, Jacobus (pred.) - I, 114-115, 236, 427, 447-448, 487-488, 494-495, 510, 521; II, 303
 Taurinus, Johannes (pred.) - I, 164, 166, 168, 170-171, 173-174, 176, 178, 180, 213, 341, 343, 427, 429, 461, 490-495, 504, 510, 516-517, 527; II, 98, 362
 Taurinus, Maria - I, 427
 Taurinus, Petrus (pred.) - I, 427, 495
 Teellinck, gebroeders - II, 18
 Tegnagel, Alardus - II, 333
 Terentius - II, 351
 Terneuzen - I, 120
 Teussen, Maritge Frans - II, 144
 Tex, J. den - I, 161, 229, 289
 Texel - I, 437
 Teylingen, Eva van - I, 384
 Theodori, Regnerus (pred.) - I, 434, 506
 Theunisz, Gerrit (zie IJsselsteijn)
 Theunisz, Hendrick - II, 88
 Theunisz, Jan (pred.) - I, 93, 99, 104-106, 427, 472
 T(h)ielt, familie Van - I, 423
 T(h)ielt, Thomas van (pred.) - I, 17, 220, 228, 232, 423, 425, 434, 451, 466-467, 511, 521, 527; II, 15, 49, 157, 159, 161, 195, 308
 Thijrens, familie - I, 396
 Thijrens, Jan Jacobsz - I, 397
 Tholen - I, 484
 Thonisdr, Leentge - II, 250
 Thonisz, Gerrit - II, 37
 Tiel - I, 154; II, 203
 Tienen - I, 468
 Tijcwever, Cornelis Simonsz - II, 158
 Tongeren - I, 468
 Tootman, Hans - II, 77, 106
 Tophusius, Valerius (pred.) - I, 85, 181, 429, 442, 447, 451, 455-456
 Tournay, Jasper; II, 163
 Touw, Jacob - II, 320, 349, 353
 Trente - I, 39, 242; II, 129, 131
 Treseil, Adriaen - II, 379
 Tudor, Maria - I, 205
 Tuijsman, Lambertus - I, 426
 Tukker, C.A. - I, 16, 51-52, 136-137, 139, 185, 200, 433-434, 437
 Turkije - I, 200; II, 128
 Twente - I, 419, 422, 424, 466, 523

 Uijtenbogaert, Johannes - I, 152, 157, 174, 290, 339, 342, 487, 491-492, 500; II, 244, 287-288, 338, 382
 Uijtenbogaert (Schoonhoven), Pieter Jansz (pred.) - I, 48, 119, 208, 425, 434, 470, 501, 503; II, 222
 Uijtenbroeck, Dirck Jansz - I, 271, 275; II, 162, 185
 Utenhove, Jan - I, 205; II, 28
 Utrecht - I, 37, 45, 52, 94, 117, 153-156, 253, 255, 286, 458, 464-465, 473, 479, 484, 487-488, 491, 493, 495, 498-500, 505, 511, 521; II, 22,

45, 103, 117, 130, 291, 318, 338, 345
 Utrecht, Jacob Jansz van - I, 275
 Uyttenhoven, Roeland Jacobsz - I, 424
 Valck, Wessel - II, 215
 Valckenaer, Lambertus (pred.) - I, 481-482, 484
 Valcooch, Dirck Adriaensz - II, 367-371
 Valerius, Cornelis - II, 297
 Varicius, Elsgé (zie Jacobsdr)
 Varicius, Wilhelmus (pred.) - I, 85-86, 105-107, 116-117, 147, 191, 196, 198, 224, 236; II, 274, 366
 Vasquez, kapitein - I, 264
 Vechters, Maritge - II, 72
 Veeckemans, Pieter - II, 335
 Veen, S.D. van - I, 267; II, 18-19, 50, 54, 167, 203
 Veere - I, 428, 523; II, 330
 Velde, Jan van den - II, 381
 Velsen, Jan Laurensz van (pred.) - I, 86, 211, 213, 234-235; II, 361
 Vekemans, Maaïke - II, 237
 Venetië - II, 265, 376
 Vennecool, Cornelis Jansz - II, 25
 Vennecool, Jacob Cornelisz - II, 166
 Verbueren, Pieter - II, 384
 Verburch, familie - I, 396-397
 Verckeijn, Juliaen - I, 362
 Verheyden, Dirck - I, 240
 Verhulst, François - II, 267
 Vermeer, Gerrit Ariaensz - II, 68
 Vermeulen, Gillis - II, 76
 Vernat, Gabriël - II, 87
 Verstroot, Claes Jansz (pred.) - I, 522
 Vertueil - I, 55
 Verveken, Jan - I, 513
 Vet, Daniël (pred.) - II, 157-158
 Veur - I, 34; II, 366
 Villers - I, 431
 Villiers, Pierre Loyseleur dit de - II, 123, 196
 Vilvoorde - I, 423

Vinck, Cornelis Gijsbrechtsz - I, 362
 Vinck, Willem Dircksz (pred.) - I, 440
 Viruli, Pauwels - II, 377
 Visser, H.B. - II, 167
 Visser, W.J. - II, 289
 Vives, Juan Luis - II, 205, 249, 254
 Vlaanderen - 87, 89-90, 112, 217, 246, 253, 255, 257, 259, 270, 293, 298, 377-378, 382, 428, 430-431, 465, 481; II, 37, 61, 123, 164, 185, 252, 306
 Vlaanderen, Staats- I, 252
 Vlaanderen, West- I, 465
 Vlaardingen - I, 19-21, 28-29, 36, 38, 57-59, 62-64, 93-94, 107, 115, 117-118, 120-121, 124, 126-129, 132, 135, 143, 162, 169, 174, 177-182, 190, 192-194, 225, 237-238, 246, 336, 346, 350, 365, 425-426, 430, 439, 454, 457, 461, 466, 474-475, 479-480, 484, 487, 495, 504-505, 512-513, 515, 520; II, 33, 52, 70, 72, 110, 117, 139, 141, 150, 154, 159, 171, 173, 179-180, 188-193, 197-198, 273, 275-277, 304, 359-360, 363-364, 366
 Vlaardingerambacht - I, 29, 194, 512; II, 359
 Vliet, Abraham van (pred.) - I, 123, 159-160, 162-163, 165, 174, 177-178, 349, 429, 447, 450, 452-453, 464, 487, 489, 492, 494; II, 42
 Vliet, Hendrik Cornelisz van - I, 335; II, 64
 Vlissingen - I, 79
 Vockestaert, familie - I, 393-394, 396-397
 Vockestaert, Jan Adriaensz - I, 276, 288, 291, 403, 409
 Voetius - II, 307
 Vogler, B. - II, 20-23, 54, 57, 370
 Volder, Willem de (zie Guillelmus Gnapheus)
 Voorburch, familie Van - I, 393-394, 396-397

Voorburch, Dirck Jacobsz van - I, 405-406
 Voorburch, Willem Jacobsz van - I, 404-405; II, 162
 Voorburg - I, 57, 429, 494
 Voorhout - I, 83
 Voorhout, familie Duijst van - I, 276, 393-394
 Voorhout, Jacob Fransz Duijst van - I, 359
 Voorhout, Jan Hendricksz Duijst van - I, 288, 291
 Voorhout, Maria Duijst van - II, 233, 384
 Voorne - I, 501, 506, 520
 Voorschoten - I, 35, 117-118, 195, 463
 Vos, Arent Dirxsz - I, 45-46
 Vos, Jacob de - II, 60
 Vosmeer (Vosmaar), Michiel Michielsz - II, 380
 Vosmeer, Sasbout - I, 242, 299; II, 129-132, 135, 380
 Vossius, Gerardus Joannes - I, 490, 496-497; II, 334, 336, 351
 Vranckensz, Claes - II, 67
 Vranckensz, Pieter - I, 365; II, 86

 Waalwijk - I, 489
 Waarder - I, 117, 480
 Waecker, Thonis Jansz - II, 283
 Wael, Adriaen Joppensz van der - II, 193
 Waelpoedt, Matthijs - II, 323
 Wageningen - I, 85, 116
 Walaeus - II, 307
 Walcheren - I, 56, 466
 Waldeck - II, 157
 Wassenaar - I, 57
 Wateringen - I, 32, 57, 423
 Waterink, J. - II, 289
 Waveren, Johanna van - I, 521
 Weber, M. - II, 23, 47, 87
 Weerdt, Barbara de - I, 521
 Weeze - I, 45
 Welhouck, Cornelis Cornelisz - I, 276

Well, familie Van der - I, 393-394, 396-397
 Well, Cornelis Lambrechtsz van der - I, 276, 288; II, 88, 111, 130, 196
 Well, Lambrecht Lambrechtsz van der - I, 360; II, 85, 111
 Wena, Aelbrecht Storm van - II, 190
 Wena, Arent Gijsbrechtsz van - I, 278, 288
 Wenen - I, 335
 Wenssen, Adriaen - II, 123
 Wernaerts, Claertge - II, 357
 Werve, heren van der - I, 423
 Wesselo, D.J. - I, 480
 Westerwolt, Adriana - I, 521
 Westerwolt, Volcker - I, 443-444, 521
 Westland - I, 20, 57, 506; II, 138-139, 141
 Westmaas - I, 481
 Westzaan - I, 88
 Wezel - I, 45, 47, 55, 92, 109, 136-137, 207-209, 212-213, 219, 318-319, 321-323, 325-326, 330-331, 395, 423, 425, 438-439, 441, 498; II, 26, 30-31, 42, 209-210, 212, 293-294, 307-308, 386
 Wied, Herman von - II, 26
 Wiggertsz, Cornelis (pred.) - I, 151
 Wijnandsdr, Janneke - I, 515, 521
 Wijngaerden, familie Oem van - I, 36
 Wijngaerden, Beatrix van - I, 521
 Wijngaerden, Daniël Oem van - I, 521
 Wijngaerden, Gerrit Oem van - I, 35
 Wijngaerden, Jacob Oem van - 35, 96-97, 163, 483
 Willem II, graaf van Holland - I, 31
 Willemsdr, Claertge (Claesge) - II, 40, 46, 68, 110, 276
 Willemsz, Gerrit - II, 237, 310, 349-350, 353-354, 356
 Willemsz, Harmen - II, 308
 Willemsz, Joris - II, 101
 Willemsz, Levijn - II, 185-186
 Willibrord - II, 118

- Wilsveen - I, 19, 21, 34, 62, 82-84, 90,
 102, 109-113, 116, 121-122, 124,
 164, 172, 175, 177-178, 180, 190,
 192, 195, 212, 218, 221, 223-224,
 226, 237, 239-240, 258-259, 262,
 336-338, 346, 422, 427, 429-430,
 440, 456-457, 461, 474-475, 495,
 515, 521, 523; II, 45, 52-53, 142-
 143, 272, 360, 364, 368, 370
 Wimborg, Anthoni van - I, 521
 Wimborg, Christina van - I, 521
 Witges (zie Abbema)
 Witmarsum - I, 39
 Witte, Jacob de - I, 247; II, 340
 Wittenberg - I, 432; II, 157
 Wittius, Adriaen - I, 80
 Woerden - I, 83, 347, 453, 480, 495; II,
 157
 Wolfertsz, Jan - I, 128
 Woltjer, J.J. - I, 20, 187-188, 269-271,
 304, 306, 312, 374, 381, 388-389,
 413; II, 181
 Wormer - I, 473, 481
 Wormer, Dirck - II, 43
 Woudrichem - I, 461
 Woudt, 't- I, 19, 21, 33, 57-59, 62, 66,
 86-87, 89, 92, 99-100, 105-106,
 109-112, 116-117, 124, 167, 171,
 174, 191-192, 194, 196-198, 210-
 211, 221, 224, 236-239, 248, 258-
 259, 261, 263, 327, 337, 346,
 364, 367, 371, 376-377, , 424,
 427, 429-430, 448-449, 457, 461,
 467, 472, 474-475, 481, 487, 491,
 494-495, 513, 520-521; II, 33-34,
 39, 43, 53, 83, 141-142, 273-275,
 303-304, 359-360, 363-364, 366,
 368-370, 397
 Woudtharnasch - I, 33
 Wouter (Gualterus), broeder - I, 37-38
 Wouters, Anneken - II, 42
 Wouters, D. - II, 289
 Wouterssen, Jan - II, 156-157, 306
 Wumkes, G.A. - II, 17
 Wusten, Gerrit Claesz - I, 125, 363; II,
 34, 46, 68
 Yarmouth - I, 89-90, 431
 Ylen, familie Van - I, 277, 393-395
 Ypelaer, Maaïke van - II, 377
 Zaltbommel - I, 154, 488
 Zeeland - I, 16, 41, 57, 153, 156, 183,
 190, 200, 208, 253, 255, 258-259,
 299, 320, 324, 329, 428, 458, 465,
 503; II, 99, 173, 221, 294, 331,
 352, 356, 371
 Zegwaard - I, 21, 33, 35, 96-97, 105,
 119-120, 195, 427, 429-430, 454,
 457, 472, 474, 483, 496, 502; II,
 52, 121, 159, 170, 191-192
 Zevenhuizen - I, 57, 178, 429; II, 310,
 344
 Zeventer, Otto van - I, 30, 347, 350-
 351, 353, 501
 Ziegenhain - II, 26
 Zierikzee - II, 161
 Zoetermeer - I, 19, 21, 33, 35, 57-59,
 62-63, 83, 96, 102, 105, 119-120,
 124, 128-131, 135, 164, 169, 173,
 117-180, 192, 194-195, 223-24,
 226, 235, 237-240, 246, 260-261,
 347, 366, 427, 429-430, 443-444,
 454, 456-457, 461, 472, 474-475,
 483-484, 487, 489, 496, 502, 504-
 505, 520, 524; II, 33, 52, 121-122,
 141, 143-145, 152, 159, 170, 180,
 191-193, 285, 364-365, 367, 369
 Zouteveen - I, 29, 31, 194, 211, 512; II,
 359, 363-364, 366
 Zuiderkwartier - I, 101, 154, 470, 507
 Zürich - I, 15, 149, 203, 205, 316, 437;
 II, 30, 199
 Zutphen - I, 370, 373-376, 381-382,
 384-386, 398, 424, 428, 470; II,
 318, 348
 Zuylen, Adriaen van - I, 521
 Zuylen, Elisabeth van - I, 521

Zweig, S. - II, 15, 47

Zwingli, Huldrych (Ulrich) - I, 15, 437,
498

Zwitserland - I, 322, 329, 437, 465; II,
26

Zwolle - I, 434; II, 319

Paul Hendrikus Adrianus Maria ABELS werd geboren op 29 oktober 1956 te Nijmegen. Na de Sint-Egbertusschool en het Pius X College (HAVO, VWO) in Almelo te hebben bezocht, begon hij in 1976 zijn studie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In de doctoraalfase koos hij als afstudeerrichting de geschiedenis van het Nederlands Katholicisme bij prof. dr. M.G. Spiertz. Zijn doctoraalscriptie, *De broederen van Twenthe*, werd in 1981 door de Letterenfaculteit bekroond en drie jaar later uitgegeven door Broekhuis/Twents-Gelderse Uitgeverij in Hengelo.

Nog vóór zijn afstuderen trad hij in dienst bij de *Twentsche Courant/Overijssels Dagblad* als redacteur binnen- en buitenland. Daarnaast werd hij mede belast met de samenstelling van de wekelijkse kerkpagina, waarvoor hij onder meer de historische column 'Kerkesproake' schreef.

In 1984 maakte hij de overstap naar het ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag om beleidsmedewerker te worden bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Sedert 1992 maakt hij bij zijn werkgever voor de Christelijke Federatie van Overheidspersoneel (CFO) deel uit van de Overlegcommissie (Ondernemingsraad).

In zijn nieuwe woonplaats Gouda trad hij toe tot het bestuur van Oudheidkundige Kring 'Die Goude'. Ook werd hij lid van de gemeentelijke adviescommissie voor het stads (thans streek-)archief en bestuurslid van de archeologische stichting 'Spoor'. Voorts is hij lid van de 'identiteits-commissie' van Gouda's eerste interconfessionele basisschool 'De Triangel', die erop toeziet dat beide geloofstradities (RK en PC) een plaats krijgen in het onderwijs.

In 1989 behoorde Abels bij de initiatiefnemers tot de oprichting van de 'Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis', waartoe een studiedag werd belegd in de Goudse Sint-Janskerk. Als landelijk secretaris en redacteur is hij sedertdien nauw betrokken bij de organisatie van diverse vervolgbijeenkomsten en de uitgave van bij die gelegenheden gepresenteerde kerkhistorische bundels (*In en om de Sint-Jan, Rond de kerk in Zeeland, Utrechtters entre-deux, Ziel en zaligheid in Noord-Brabant*).

Als bestuurslid en redacteur van 'die Goude' was hij medeverantwoordelijk voor de realisatie van enkele boekwerken (*In de stad van Die Goude, Geraert Leeu. Een drukker zoekt publiek*). Hij publiceerde de afgelopen jaren regelmatig over kerkgeschiedenis, boekdrukkunst en folklore in Twente, Bentheim-Steinfurt, Gouda, Utrecht en Noord-Brabant. Ook schreef hij diverse recensies voor (kerk)historische vakbladen en is hij medewerker van het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*.

Paul Abels is getrouwd met Christa Bolscher. Samen hebben zij drie dochters: Marieke (1984), Leonie (1986) en Anouk (1989).

Stellingen, behorend bij het proefschrift van P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland, 1572-1621. Boek 2: De nieuwe samenleving*, Delft 1994.

I. De huidige ontkerkelijking in Nederland (vgl. Secularisatierapport Sociaal en Cultureel Planbureau 1994) vertoont grote overeenkomsten met de situatie aan de vooravond van de Reformatie in de zestiende eeuw en vormt dan ook slechts een schakel in een cyclische ontwikkeling, die ongetwijfeld gevolgd zal worden door een heroriëntatie op fundamentele christelijke waarden en normen.

II. De bemoeienissen van de Gereformeerde Kerk met het maatschappelijk leven in Delft en Delfland en de respons van de diverse overheden resulteerden in een fundamenteel nieuwe samenleving.

III. Het onvermogen van de gereformeerde synodes om het Laskiaanse tuchtmodel aan te passen aan de politieke en kerkelijke realiteit in de Nederlanden na 1572, ging ten koste van de kwaliteit en effectiviteit van de tuchtoefening.

IV. De instandhouding van de zondag als rustdag is van vitaal belang voor het menselijk evenwicht in onze samenleving.

[Pro H. Küng, *Das Judentum*, München 1991, 624].

V. Coïtus anticipatus of voortijdige bijslaap was in de zestiende eeuw in brede kring geaccepteerd, zolang een huwelijk maar niet te lang op zich liet wachten.

VI. Er zit slechts een armlengte verschil tussen bedelen en bedelen.

VII. De salariëring van schoolmeesters en -juffen schiet ook na vierhonderd jaar nog steeds tekort.

VIII. De vroege Gereformeerde Kerk in de Nederlanden heeft het belang van het onderwijs voor de verbreiding en consolidatie van de eigen leer lange tijd onderschat en pas met de nationale synode van Dordrecht (1618-1619) op zijn waarde weten te schatten.

IX. Het verdient aanbeveling een historische dissertatie pas te schrijven nadat ruime ervaring is opgedaan in het maatschappelijk leven.

X. Geschiedschrijvers zijn te vaak solisten.

XI. Wie bij het beschouwen en oplossen van actuele problemen de historische dimensie negeert heeft de illusie een gevecht aan te kunnen gaan met de zwaarte-kracht.

XII. Nu gemeente-archivarissen meer en meer belast worden met management- en beheerszaken en het historische handwerk (dreigen te) verleren, is het hoog tijd dat stadsbesturen naast een stadsarcheoloog ook een stadshistoricus aanstellen, belast met het uitvoeren, initiëren en ondersteunen van lokaal historisch onderzoek.

XIII. Het Ootmarsumse Paasgebruik vlöggen is niet van heidense of middeleeuwse oorsprong, maar is 'slechts' tweehonderd jaar oud.

[Contra B. Morshuis, H. Oude Elberink, Paasgebruiken in Ootmarsum, Oldenzaal 1994, 5-6.]

XIV. De oprichting van de algemene Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis in 1989 te Gouda was een doorbraak in kerkhistorisch Nederland.

XV. Lokale historische verenigingen spelen een niet te onderschatten rol bij het behoud van het cultuur-historisch erfgoed in Nederland.

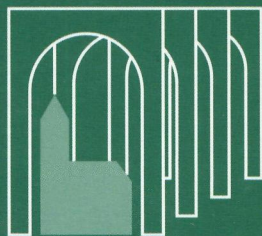
XVI. De opmars van diepspoelers gaat niet alleen ten koste van de vlakspoelers, maar daarmee ook ten koste van de volksgezondheid.

XVII. Het gebruik van kunstmatige kleurstoffen in voedingswaren, in het bijzonder in kindersnoepgoed en -medicijnen, is verwerpelijk vanwege de talrijke - empirisch vast te stellen - schadelijke effecten op gedrag en motoriek van voor deze stoffen allergische consumenten, en dient derhalve door de wetgever verboden te worden.

XVIII. Een crematie is de dood in de pot voor de rouwverwerking.

Werken van de
Vereniging
voor
Nederlandse
Kerkgeschiedenis

nr. 2

EBURON DELFT

ISBN 90-5166-413-3

